De Gids. Jaargang 66

bron
De Gids. Jaargang 66. P.N. van Kampen & zoon, Amsterdam 1902

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_gid001190201_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren i.s.m. DE GIDS en DE GIDS

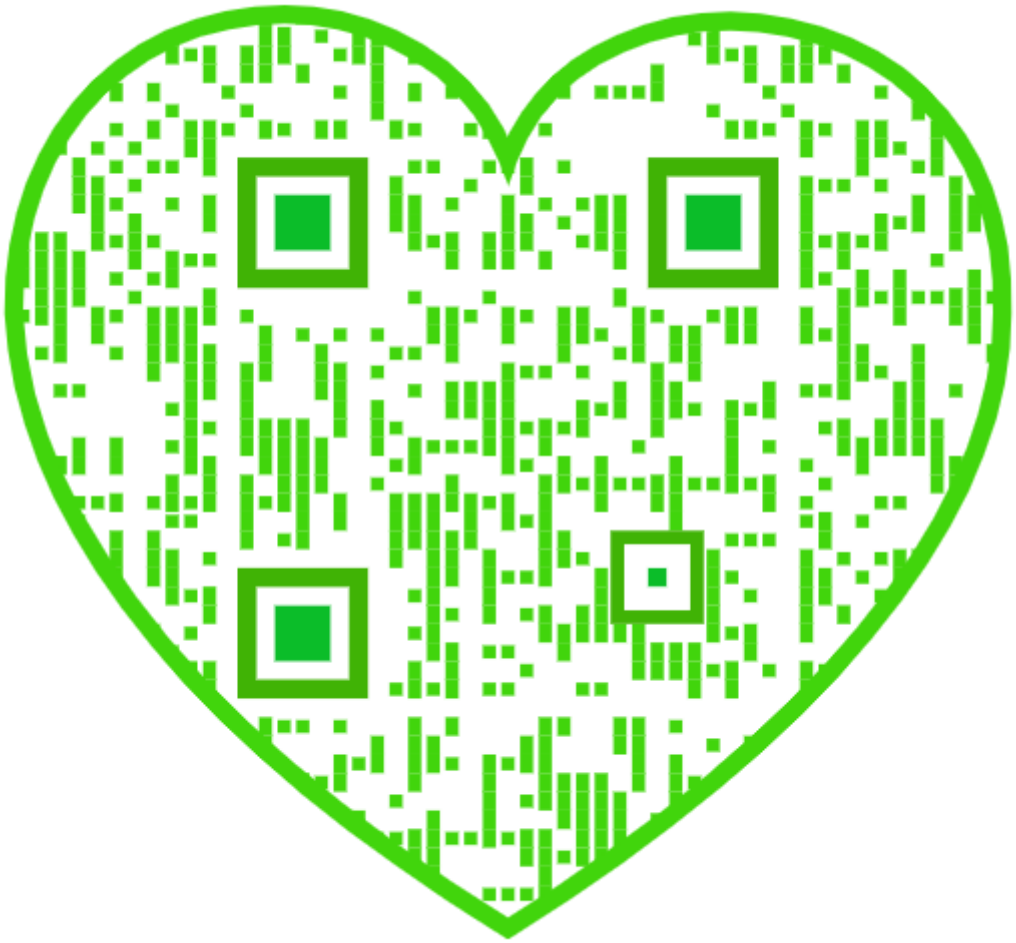

[Eerste deel]

Langs de wegen.[1)]

Maar 's anderdaags ontwiek Jan met zijn gewoon kalmen kop en trage gedachten. Al de angst en vervaardheid voor die onzekere toekomst was weg en daar dreef nu de voldoening boven, omdat die groote zake gedaan en vaste stond en dat hij al 't andere zonder nog een voet te verzetten, met gerustheid kon afwachten. Hij was tevreden over zichzelf, omdat hij zoo dapper gehandeld had en 't al goed was uitgevallen. Heel den langen winter had hij nu nog te verleven, alleenig zonder stoornis en later zou 't andere wel terecht komen.

Hij keerde naar zijn land waar hij gister uitscheidde en wrocht voort aan de lange wintervoren. 's Avonds rookte hij pijpen in zijn donker huis en als hij 't moe werd, kroop hij in bed. Als hij daar aan Vina dacht, zag hij haar altijd in dezelfde gedaante voor zich komen: een wijf waar hij al lang mede getrouwd was en eigen en die door lange kennis een weinig vervelend was geworden, omdat ze hem in den laatsten tijd al die hoofdbrake aanbracht. Die nieuwe kalmte deed hem deugd, want hij meende dat zijn oud, gemakkelijk leven voor goed verloren was en die talmende zorgerij als een zure ziekte hem zou bijgebleven zijn. Hij was nog altijd verwonderd, hoe met een woord te spreken, alles in 't klare getrokken wordt.

- Jan, nu moet ge gerust zijn, ik bezorge al wat er noodig is om te Paaschen te trouwen, had Vina gezegd, en daarmêe was hij naar huis gekomen.

Nu zweepten de najaarsche regens in wevende lijntjes

1) Vervolg op de novelle, die onder denzelfden titel voorkomt in D*e Gids* van Maart 1901.

door de lucht en de dikke misten dekten vroeg en late de landen toe; al de vruchten waren binnen, de eerde rustte en geen mensch meer die over 't land of langs de bane te ziene werd. De huizen bleven al den tijd gesloten en de rook alleen joeg zoogauw uiteen geslegen, door de lucht.

- Wat hebbe ik gedaan? gromde Jan soms in zijn eigen, als hij verweeuwd en kwaad van zinnen door zijn ruiten keek. Heel de zaak met dat wijf kwam toen als een onmogelijke zottigheid in zijn hoofd. De vaste afspraak verloor alle zekerheid, maar

- Als ik nu stil in mijn huis blijf, meende hij en daaraan niet meer begin of voortdoe, dan is 't al ongezeid en ongedaan - en Vina Vandewiele werd hem een onnuttig ding, vreemder als welk wijf ook ter wereld en hij achtte zich geen vent om te trouwen gelijk met wie. Hij zaagde zijn eigen van onnucht en zegde halfluide de willooze gedachten die ronddraaiden lijk de regen die aanhoudend, zoo verre hij zien kon over 't dood kale land de nattigheid nere dreef. De grachten stonden volgezeeuwd en de eerde volgezopen en slikte 't water niet meer. Dat bracht de grimmige einscheid in zijn gemoed en de spijt om al het gebeurde en hij zaagde zijn eigen: - 't Ware best bleef Vina nu maar bij heuren heerd en ik bij den mijne en elk op zijn eentje. Dat vreemde wezen, wangunstig zoo heele dagen onder de oogen, daaraf voorvoelde hij al de vreeze; en dan zou hij ook den dag deure die tale hooren en zelve moeten antwoorden? Neen.

- t' Huis blijve ik en ga nievers inwonen, besloot hij. Maar met 't krieken van een anderen morgen was de vuiligheid uit de lucht gevaagd en 't werd te zien dat er nog droge dagen achter kwamen en leefte en zonne, buiten. De huizen, de boomen, 't stond alles weer duidelijker op de wereld en daarmede dreef de grijnige droomwazigheid weg uit Jan's gemoed.

- Waarom bleeft ge zoo heel de week in uw huis opgesloten? - met tweeën kunnen we toch beter den dag dood doen.

Hij wist dat ze gelijk had, dat 't verdrietig was alleen, maar hij kon haar dat alles niet zeggen, omdat Vina hem nog zoo vreemde was, veel vreemder sedert hij haar van trouwen gesproken had. Hij had verwacht hoe ze dan medeen

heel anders zou worden: een wijf zoo eigen alsof hij met haar geboren was en altijd leefde; - die alles raadt wat ik peinze, zonder dat ik het zeggen moet; - en nu deed ze, goddelijks, niets dan hem gedurig vragen stellen en bekijken alsof ze nooit geen vent te zien en kreeg. Die innige doening, en vrije aanspraak en beschermende voeren van de vrouwe van 't Hof, die hem als eigen kind behandelde, dat miste hij in Vina. Heel heur wezen werd soms als had hij het nooit gezien, hij verkende er geen schreefken van en heur oogen hinderden hem als ze in de zijne keken. Maar in heur zeggen hield ze voor afgedaan en vast 't geen ze besproken hadden; ze vertelde zonder wantrouwigheid, hoe zij ten uitkomende en te zomertijde aanstaandelijk, samen zouden huizen en werken, als van een ding dat niet meer kon betwijfeld worden. Dat sleepte Jan mede, hij knikte van ja en hielp de doening beredderen, maar in zijn eigen, diepe binnenste wist hij toch iets zitten waarover hij vrij beschikken kon tot den laatsten dag.

- Om te trouwen, dacht hij, moeten wij er alle twee bij zijn, en als ik thuis blijve, in mijn huis, dan trouwen we niet!

Daar en gebaarde hij uitwendig niets van; hij hield die gedachten gesloten achter zijn gewoon aangezicht en hij liet Vina in heur goede meening.

- De winter sleurt voort, zegde hij, en 't is nog lang eer Paaschen komt.

En daarmêe scheidden ze weer en leefden voort als vreemde menschen.

Den zondag ging Jan naar gewoonte, op zijn lange beenen over den kerkwegel, de handen in de broekzakken, de schouders opgekrompen van koude. Hij en verlangde of en geerde meer om Vina te zien of te achterhalen, daar hij nu niets meer te zeggen of te vragen had. Maar zij snapte hem juist aan denzelfden hoekdraai en als gewoonte, die nu voor haar plicht geworden was, ging zij nevens hem ter kerke.

Zij vroeg hem naar zijn kleeren, hoe zijn hemden waren, met oude bezorgdheid en vertelde dan heur eigen doen en droomen van heel de week. Jan liet den klap alsaan uitgaan en was verslonden in het voornemen dat hij verzwijgen wilde. Hij mikte nog om 't haar toch te zeggen, want hij zag het kwaad in die verdoken doening. Maar ze stond daar zoover

buiten en ze kende niets van zijn oud boeversleven en van de Vrouwe ginder en daarom wilde hij het niet zeggen. Dat voornemen was buiten zijn eigen weten in den kop gegroeid, als een los voorstel eerst dat door danig herhalen, verwerpen en hernemen tot een dwingende besluit geworden was en eene noodzakelijkheid -: Hij wilde en hij moest aan vrouw Hoste gaan vragen wat hij doen moest, en heur raad zou beslissen of hij te Paaschen met Vina trouwen ging of niet. Hij wachte nu nog enkel naar open weer om naar zijn oud hof te reizen.

In middeltijd dorschte hij zijn koorn, kuischte 't zaad en dan kwam eindelijk de wind met alle geweld uit den noordkant in 't land gevaren en al wat zoo lange water en smoor en lekende nattigheid was, keerde nu in ijs en harde ingrimmigheid en al waar Jan de handen wilde aansteken buiten, 't was hard vervrozen, toegelegd en met ijzer of staal en was de eerde niet te keeren. In de eerste koude vorstdagen voerde hij 't mest bij hoopen op het land en als dat ook gedaan was en wist hij geen werk of bezigheid meer te verzinnen en 't was dan, als zijn armen weer slap langs zijn lijf zwemelden, dat de onrust van de nakende verandering weer kwellen kwam. Hij voelde hoe hij alleene stond. Hij werd bang als een kind voor 't geen er gebeuren ging, waaraan hij zonder doordoende overleg, als buiten zijn weten had toegestemd zonder raad van iemand; hij beraamde zijn eigen ongelukken, al de zorgen, de last die hem te naar gingen, en de armoede misschien, die hij tegenliep als in blinde noodzaak. Hij zag veel jongens, die aan zijn armen hingen en zijn eigen luie lijf, dat hij moest verweeren tegen de koude als 't buiten zoo winterde. Hij werd ziek van zinnen en zonder iets te zeggen aan Vina besloot hij werk te zoeken, om zijn vertijloosheid te verdrijven. - Hij ging naar Vorsters hof en daar vond hij op de doode werf Dolf zijn oude kennis, die van werkman nu peerdenknecht op de hofstede geworden was. Dat nieuws sloeg Jan als een plotse verrassing waarvan hij op den stond nijdig werd; - hij zegde aan Dolf niet waarvoor hij gekomen was en keerde naar huis zonder aan iemand om werk te vragen. Die schoone kans, om weer bij de peerden te leven was hij deerlijk misloopen en de Jan dien hij in zich kende werd hem een verdrietige, lustelooze

kerel, die voor niets meer te goed is, die trouwen ging en kort gaan wonen op een hoekje land; - maar dat hij te zomertijde zijn ouden makker nevens zich met een koppel peerden zou zien de eerde bewerken, dat vernederde en ontmoedigde hem het meest. Die gebeurtenissen vielen altijd onverwacht voor, buiten zijn eigen weten, of zonder dat hij er ooit bij mocht zijn of helpen schikken, en nu weer was hij te laat gekomen! - Verder al rondzoekend in zijn eigen levensdaden vond hij wat er met hem gebeurde alles van klein belang: de menschen die hem kenden hadden eens, als van een vreemde zake, zijn huwelijk besproken en als dat groot ding voltrokken zou zijn, dan gingen ze simpelijk zeggen: Jan Vindeveughel is getrouwd met Vina Vandewiele, en hij zou weer aan zijn eigen lot overgelaten blijven. Die simpele spreuk deed hem zoo vreemd aan alsof hij 't nieuws werkelijk van iemand vertellen hoorde en medeen verplaatste hij zich bij die kennissen en hij raadde hoe ze dat nieuws zouden opnemen: - als Sofrenie nu te weten komt dat ik getrouwd ben! Hij hoorde beeldelijk hoe ze zijn geval bespraken ondereen in de groote boerenkeuken en hij herhaalde en hervroeg zijn eigen gedurig:

- Sofrenie, wat zal Sofrenie daarvan zeggen? Zoo medeen kwam de goede vond weer op en de sterke begeerte om aan zijn oude boerin den raad te gaan vragen, en dat werd nu ineens zijn laatste uitkomst: de zekerheid van heur oordeel waaraan hij zijn wil zou overlaten. Ze zou hem ineens en te goeder trouwe zeggen, hij hoorde het al:

- Ja, jongen trouwt, ge moet trouwen! - of, wat ge toch aangaat, simpele vent, zijt ge zot? verdrink u liever!

Als hij deed wat ze zegde moest alles goed uitvallen, en dan zou hij eerst stellig gerust zijn. Zijn eigen betrouwde hij van langs om minder.

- Zondag ga ik er naar toe, besloot hij. Maar als 't zondag was dacht hij 't zoo'n groote buitensporigheid verder te gaan dan ter kerke en hij vond niets om te zeggen aan Vina als reden van zijn uitgang en daarom stelde hij 't weeral uit. Maar de wekedagen waren nu toch zonder werk, een maandag vroeg zou hij uitzetten en met dapper gaan kon hij 's anderdaags voor 't klaren al terug zijn; dan zou 't zelfs niemand weten, of ook,

- Ik kan zeggen dat ik daar nog iets te vereffenen had, meende hij, als 't Vina achterhaalt dat ik weg ben. Dat scheen hem best gevonden en de reize bleef vast voor morgen vroeg.

Als hij uitzette lag het land schemerig wit onder de donkerte volgesneeuwd. Hij zocht den weg al over 't dorp en dompelde verder over de groote bane door de dikke duisternis. De wind voer geweldig door de naakte boomen en 't ronkte daar hooge in 't droge wissebos als gezweept rumoer. Jan was de reden van zijnen tocht al vergeten of wat hij zoo verre zeggen of zoeken ging; 't was genoeg dat hij op weg was, zijn beenen wrochten haastig en al wat hij voelde was een angstige drift om gejaagd vooruit en weg te zijn uit de woeste eenzaamheid, die zoo onkennelijk op zijn gemoed woog met een lusteloosheid alsof hij weer te dolen liep en voor altijd uit het dorp verdreven werd uit zijn huis waar hij den laatsten tijd verleefde. Dat was de duisternis, de wind, de koude, het ongewone van den onkennelijken buiten waarin hij stond als een sukkelaar die gaat deernis aangedaan worden door een gevreesde macht. Met 't komen van den dag helderde 't land in lange, vlakke sneeuwvelden zonder einde, die dood lagen en kalm onder een zwaar grijze lucht.

Dat hij de oude hofstede en al het volk waarbij hij zijn eigen besten tijd versleten had, onveranderd ging weervinden, dat was het blijde ding dat Jan zijn hoofd vervulde. 't Was of zou hij zelf herworden of daar zijn eigen weervinden aan 't oude werk op de oude plaats die hij in zoo lang niet meer zag. 't Was overal dezelfde streek, goed verkennelijk dezelfde huizen en boomen in winterdoening nu, die hij in verleden voorjaar gezien had. Hij ging al kijkend op die doode zaken zonder schaffen op honger of vermoeienis, den dag lang, altijd de oogen gericht tenden die lange bane die effenaan wegdeinde naar mate zijn voeten eind wonnen en altijd op klom en gedoken hielden, bachten die golvende heuveling al het belangende dat hij ontmoeten ging. De Vrouwe, de Boer, de dochters, de peerden dat begon nu ineens te herleven in nieuwe duidelijkheid; hij rook al dezelfde lucht die hij vergeten was en heel de boerendoening groeide weer versch in zijnen zin. Alles wat er uitgewischt scheen en vergeten,

raadde hij weer tot de kleinste bijbehoorten; de blinkende wanden, de haken en nagels die vast zaten in de muren van stalling en woonhuis, - 't nietigste alm zag hij hangen en staan elk op zijn plaats om het te grijpen donkerling bij den tast, - en eindeling werd het als kwam hij eenvoudig van de mis terug naar huis om zoo seffens weer 't werk aan te vatten. En toch liep hij nog altijd nieuwe einden weg langs die hem vreemde schenen en onverschillig. Hij stelde 't altijd uit van eten of rusten om gauwer aan te komen en hij dwong zijn lamme beenen voort.

En nu ineens klopte zijn hert en daar overviel hem een angst, dezelfde beroerte en verlegene verwachting als vroeger toen hij aan zijn eigen huisdeur klopte en meende zijn vader te vinden; - hij had de daken verkend, de dreef en de hofpoort, en nu hij het ingebeelde werkelijk weerzag, vreesde hij dat er daarachter weer niets dan bedrog en zou schuilen en dat hij van 't gehoopte geen zierken zou weervinden. - 't Kloktorentje, ei! het aardig kloktorentje! De mist hing daarover en de grijze winterdag die uitging, dezelfde schemerige treurigheid waarde daarrond gelijk eertijds als hij de streke liggen liet bij zijn uitgang. De zwarte kraaien kringvleugelden zoo stilzwijgend over 't veld en vielen op de witgesneeuwde mesthoopen, en nievers noch peerd noch mensch was er te zien. Al hemel en wit, dat weer vergrauwen ging onder den grooten, zwarten avond. Hij giste reeds aan wat bezigheid hij 't volk op de hofsteê zou vinden en hij doorzag in de keuken en overal in de stallen en schuur elkeen aan 't winterbedrijf. Hij vroeg of keek niet hoe dapper de dag uitging of hoe hij zou gekomen zijn; overmeesterd als hij was door 't omliggende bleven zijn gedachten op 't geen hij zag en luisterden naar alles wat hem hier luide vertelde entwat uit zijn verleden boeversleven. Iedere boom uit de dreve had nog zijn eigen vorm en oud en zelfde maaksel. 't Midden van den weg lag lijk ander winters, diepe doorgroefd van de wagenslagen en Jan hoorde zijn eigen stap door de reuzelende sneeuw erover piepen - die dreve die hij zoo langen tijd en zoo dikwijls begaan had nevens den wagen, zijn goede peerden mennend. Een paar dorschvlegels ploften in den schuurvloer en een onbekende koeiknaap draaide den raapmolen daar Jan ongemerkt voor de opene deuren voorbijging.

Nu werd hij bevreesd, mijde zich te toonen. Hij beeldde zijn eigen als een schooier die bij winteravonde slapinge komt zoeken en kost. Hij schokte den moeden kop recht en liet vrij de armen zwieren om een goed uitzicht te krijgen en hij monkelde vrank naar Idalie die bij den steenput heur akers vulde. 't Meiske liet een luiden schreeuw als 't den vent lang en wel bekeken had, dan bleef ze nog wat staan met open mond en groote oogen en dan kwam den lach van de verrassing op heur wezen:

- Jan! schreeuwde zij, Jan! en zij stormde in huis en daar hoorde hij haar nog roepen:

- Moeder! Jan is op 't hof! Jongens, Jan!

Een nieuwe veelvoudige schreeuw ging op als Jan in de keuken verscheen, en al de meisjes-wezens waren blijde en naar hem gekeerd. Ze lieten den boever geen woord spreken, ze sprongen recht, legden de handen op zijn mouwen en schreeuwden:

- Jan, hoe dat gij hier zijt?! Jan hoe gaat het? Welgekomen!

Jan stond met de tranen in de oogen en eer hij kon antwoorden waren er al nieuwe vragen dooreen gesmeten, en als hij wilde beginnen zeggen waarom hij gekomen was, waren zij al lijfsgenadig bezig met 't nieuws te vertellen van hun eigen doening. Jan was weg en vergeten geweest maar met dat plots herkeeren was hij ineens weer de oude Jan van thuis, de boever, geworden en de minste dingen die binst zijn afwezigheid gebeurd waren moesten hem vreezelijk nieuwe en belangend zijn.

De boerinne stond dat lachend te bezien hoe Jan daar overdaan bleef en stom geschreeuwd door al het jonge volk, voor haar zelf was 't een blijde dingen maar ze dacht eerst dat Jan moest honger hebben en moe zijn en ze haalde eten uit en hiet hem te zitten. Als 't geruchte verminderd was en vroeg er nog niemand wat hij hier kwam doen; 't scheen hun heel natuurlijk dat hij weerkeerde; ze verwachtten hem al lang en Laura vroeg al waarom hij zoolang was weg gebleven. Jan zelve vond zijn bezoek nu een gewone zaak en de reden die hij vermaren moest hield hij weggedoken voor later.

Hij at en genoot van de zate op zijnen stoel, want zijn beenen zinderden van lamme moeheid. Bindien kwam de

boer binnen, hij keek verrast naar Jan en vroeg hoe 't met hem ging, dan wandelde hij weer naar buiten. Achter eten moest Jan mede met Lotte en Laura, die de lanteern droegen, naar den stal en de peerden bezien. Ze stonden nog op dezelfde plaats.

- Bruin! mompelde Jan. Heel dien laatsten uchtend van zijn vertrek herleefde hij op dat oogenblik. Bruin knabbelde gerust zijne haver. Vandaar gingen ze naar de nieuwe kalvekes, de vikkens en Laura wees hem de oude koeien die Jan effenaan bij haren naam noemde.

- En nu moet ik voort! meende hij ineens.

Maar z' en geloofden er niets van.

- 't Is zottigheid door nacht en sneeuw! riepen ze, ge zijt nu al moe; ge blijft hier slapen, en we hebben u nog veel te vertellen en te vragen. G' en hebt ons nog niet gezegd waarom ge gekomen zijt, beweerde de boerin. Uw bed is gereed op de vaute.

't Werkvolk kwam binnen, de boever, dezelfde kerel met zijn wit stekelhaar en de knapen en meiden. Ze knikten allemaal naar Jan, die weer moest bijzitten en meedoen aan 't avondmaal, lijk vroeger, voor de aardigheid.

Hij at zonder spreken en luisterde wat het werkvolk ondereen vertelde. Hij geloofde zich daarbij in zijn oud leven hertooverd alsof 't nooit geanderd en was en liet alles gerust gebeuren, maar de weemoed waarde over dat oud gevoelen omdat hij bij zijn eigen wist dat 't uit was, dat er ginder ver een andere Jan woonde en eene Vina die hem weer riep en een huis en land en hier tierden hem de oud kennelijke dingen overal luide in de ooren.

Achter eten vertrokken de knechten al rookend en de meiden waschten 't gerief af en gingen ook elk naar zijn bedde. Jan bleef zitten bij den heerd lijk iemand van de familie die overgekomen is, innig bij de huisleden. Nu was het veel stiller in de keuken, de dochters waren aan 't naaiwerk en de Vrouwe schoof haren stoel bij 't vuur om met moete te kouten nu.

- Maar, Jan, begon ze, g' en hebt ons nog niets verteld; hoe steldet thuis, en hoe -: hebt ge uw vader nog levend gevonden?

Jan voelde dat 't nu de stond was.

Hij vertelde halfluide zonder opkijken hoe hij thuis gekomen was, hoe hij geleefd had als de verlaten eenzaat en hoe de menschen, hoe de pastor hem geraden en bewrocht hadden.

Zijn grove stemme ging alleen door de keuken en al de oogen waren op hem gericht en als hij van Vina begon lieten de meisjes haar naaiwerk in den schoot liggen.

- Vina, dezelfde die hem in den tijd dien brief had geschreven; 't wijf waaraan hij geland was, en z' hebben mij geraden met haar te trouwen.

- Zoo, ge zijt getrouwd, Jan?! riepen ze met drie vieren.

- Nog niet, Vrouwe, en Jan bleef dubben.

- Maar 'k kwam eigenlijk naar hier... van u zou ik willen weten of ik het moet aangaan.

Een luide schaterlach galmde door de keuken en de dochters keken benieuwd wat moeder daaraan zeggen ging.

- Maar Jan toch! loech zij goedig, en dan:

- Hoeveel keeren hebt ge gedronken sedert ge hier weg zijt? vroeg ze.

- Eene keer, biechtte Jan, omdat ik tenden raad was, en mijn vader dood en dat ik alleene stond. Sedert dien nooit meer.

- Wel, en is zij brave, hoe oud is ze?

Jan vertelde al wat hij wist en hoe ze was en wat ze deed en van heur huizeken en heur moeder die dood was, en van de 500 franks en van 't weefgetouwe dat ze gingen koopen en 't land dat ze zouden versmelten....

- Al de menschen zeggen dat het een beste zake is, maar 'k ben toch benauwd....

- Maar ge moet trouwen, Jan, dan is uw dompelen uit, meende de boerin, en als ge niet en drinkt en met zulk een wijf, ge zult goed zijn en verbeteren, ge moet trouwen!

Jan bekeek de boerin om te weten of ze ernstig was en dan bleef het besloten: 'k ga trouwen meende hij.

Verder spraken ze van 't land, ze vroegen naar den grond en de groeite op Jan zijn streke en bleven nog lange zitten bij 't vuur. Voor te gaan slapen miek de boerinne koffie en nu kwamen de meisjes los: ze wilden alle mogelijk nieuws weten over Vina en hij moest beloven haar te komen toonen als hij getrouwd zou zijn. Daarna leidden ze Jan naar 't vautje dat met een deure uitkwam op 't hof boven den aardappel-

kelder. Hij vond er een zachte warm bedde en 't genot nu van wilvaste zekerheid en ruste.

- In den peerdenstal op 't stroo was 't toch beter in den tijd, meende hij, maar dat was voorbij, die witte knecht vulde zijn plaats - en ik moet mijn eigen wegen gaan en morgen weer naar huis. - Heere god, hij gaf geern al wat hij bezat op de wereld om dat hier te mogen voortdoen lijk vroeger en blijven inleven bij 't klinkende goed oude gedoen. Had de vrouwe een woord gerept om hem af te keeren en hier te houden, al zijn verbintenissen ginder waren afgesprongen en hij zou nooit meer ommezien naar zijn huis. De vaak overviel hem en hij sliep een langen trek, maar voor den dag kwam de onruste boven van zijn ongewone ligging en hij sprong rechte onder den inwendigen dwang om vroeg weg en thuis te zijn. Hij wilde niemand zien en was mijde van te staan als vreemdeling in 't algemeen wakker worden van 't uchtendwerk, hier. De peerden had hij nog wel willen zien maar dat kon niet: hij voelde zich weer de uitgedrevene landlooper die niet meer van den huize is. Hij vertrok stil over 't hof binst de groote duisternis en stapte over den zachten sneeuwgrond de poorte uit en door de dreve.

- 'k Ben hier toch altijd even geern gezien, mompelde hij en 't deed hem evenveel deernis te vertrekken als dien eersten keer. Hij wist dat hij iets achterliet van zijn eigen dat daar altijd tusschen die muren en onder die boomen bleef hangen, en vergroeid zat. Weg moest hij, Sofrenie had het gezeid, voortdoen aan 't gene de menschen voor hem gereed mieken en wilden. Met veel geduld en stap voor stap herging hij den weg. Hij rekende thalven den komenden dag thuis te geraken, hij zou al bachten Vina's gaan om niet gezien te zijn en seffens beginnen werken lijk gewoonte.

- Jan, ge moet komen met uw wijf op den trouwdag, had de vrouwe gezeid. - 'k Zal komen, had hij beloofd, maar 'k en zal niet komen, dacht hij, - want, Vina en Hoste's hofsteê dat waren twee dingen uit verschillenden aard, 't eene of 't andere, maar alle twee dat kon niet samen. - 't Eene nam hij omdat hij 't andere kwijt was. Dat moest hij vergeten nu en Vina zou daar heel heur leven lang vreemde aan blijven. Hij was moe lijk een hond als hij op 't dorp kwam, hij sloop achter de huizen, ontstak met haast

zijn vuur, at zijn drogen kost en zat dan te zinnen aan zijn blijheid. Niemand had hem zien binnen komen en 't lag al om 't even dood ommelands maar dien zelfden avond liep hij nog naar Vina's huis: alleen kon hij 't niet op krijgen en hij vertelde haar zijn reis en dat alles bij hem nu vaststond omdat de boerinne 't goed vond wat ze te wege waren.

Heel de weke nog had hij noodig om te overwegen hoe dat alles worden ging en omdat 't nu besloten stond verlangde hij naar de gebeurtenis als naar een groot geluk die hem voorzegd was en vast gebeuren ging. Hij telde de dagen en dat toekomende voorjaar beloofde al wat hij wenschen kon; de Paaschen bracht mede met die groote gebeurtenis tegelijkertijd ook: de lange dagen, 't open weer, de nieuwe dricht, het buitenwerk, een nieuw stuk land en dobbele vruchten en gebruik! Hij besprak nu zelve met Vina hoe het al zou beredderd worden: waar hij 't vlas zou zaaien en waar de aardappels en hoe hij 't groenseltuintje ging aanleggen vóor de deur, onder den ouden perelaar. De trouwdag werd vastgesteld op Tweede Paaschen. Ondertusschen deed Vina hem al eens komen kijken als ze iets had meêgebracht van 't dorp of wat ze al naaide en gereed hield van zijn trouwkleeren.

De goede sloore! dat bekommerde heur meer als heur eigen dingen en ze vroeg verlegen naar Jan's meening over de nietigste kleinigheid. Jan monkelde en zei dat 't wel was, veel te wel! Hij liet haar begaan, deed al wat ze vroeg omdat ze beter wist hoe alles moest gebeuren, veel beter dan hij zelf; want al 't gene buiten zijn dagelijkschen, gewonen trappel of werk lag, daar en had hij begrip of vattinge voor, dat lag buiten, hooger dan zijn eigen en zoogauw keken zijn oogen verweerd en zijn handen begonnen te beven en hij stond besluiteloos, te vragen met den mond die open hing. Hij zag al dat gereedschap beleggen en gebeuren en bleef al den buitenkant alsof 't voor een ander ware. Vina leerde hem de gebeden en de kristelijke leering die hij sedert zijn kindsheid vergeten had en verwaarloosd als onnuttigheid en hij brak met al de moeite zijn zinnen om die lange lessen goed te kennen en niet bot te staan voor den pastor op den trouwdag. Er werd nu van niets anders meer gesproken of bedacht, de dagen werden geteld en al waar hij keek was 't gereedmakinge voor de geduchte gebeurtenis. Daardoor

groeide dat in zijn verbeelding als een ongekende hoogte met de groote verwachting: dat hij dàn eerst zou kunnen overkijken heel de nieuwe helft en de groote verandering in zijn leven. En daarvan was hij bang en hij vroeg aan Vina of ze daar iets van wist of zeggen kon: of het dan wel heel anders zou gaan? of 't nog verbeteren kon als 't nu reeds zoo goed was. En die verandering, dat moet dan nog eens zoo lange duren eer ik het gewend ben, vreesde hij. Maar hij verzweeg zijn groote onrust en toonde zich heel gelaten en vol goede hoop omdat Vina dat ook deed. Als zij uitgepraat waren over ernstige zaken begonnen zij, lijk jongens, over de kleine blijheden van het feest, en Jan luisterde hoe Vina de bruiloft mooi miek in zijn gedachte.

- Ge moet uw broêrs vragen, Jan, dan gaan we samen vieren heel den dag en hier eten en dan een rondeken doen door 't dorp.

Hij zat in gedachten en keek door 't venster over 't land en vond dat zijn huis van hier gezien, zoo vreemde scheen; daarna stond hij heel verstrooid recht en ging zonder spreken.

Zoo af en toe kwamen zij bijeen, Jan om zijn lessen op te zeggen en Vina om hem een nieuwe muts of een paar schoenen of halsdoek te proeven.

In de eenigheid overwoog hij zijn gelukkige dagen; hij was overweldigd door al het nieuwe dat in zoo'n razende drukte altijd bijkwam. De gewone levensgang en trage gedachtenkring was heel omverre en verwoeld, en hij kon het niet meer volgen, wat hij al woog hij moest blindelings mede, voort zonder te weten waar naartoe.

- Ja, Jan, binst het land nu gesloten ligt en 't were nog toe en vaste en 't werk lutst zoudt ge van nu best uw broêrs gaan benooden, dat is dan een gedaan ding. Dat zegde hem Vina gister en hij zaagde daarop met weerzin. Tegen zijn goesting moest hij nu weer kennis gaan maken met Tomas en Lowie en Ivo en hij zocht gedurig naar redens om het nog uit te stellen. Hij kende als bij zijn eigen, hun aafsche voeren en dat werd een breuke, een zwarte vlek, een groot ongemak hunne tegenwoordigheid op die feeste die hij altijd zoo stil en deftig voorbedacht had. Maar Vina wilde het en daarom ging hij.

Ze woonden ievers te lande maar juiste waar en wist Jan

niet en zoo stapte hij op goed geluk vooruit met de zekerheid van ze wel ergens te vinden. Achter een paar uren gaans over de wijde wintervelden begon hij uit te kijken naar de huizekens en achter eenige keeren vragen toonde hem een wijf waar dat Tomas Vindeveughel woonde.

- Maar hij werkt in 't vreemde, zei ze hem, zijn wijf is thuis en zijn jongens.

De huizekoten stonden wijd verscheen en geleken al malkaar. Ze waren toegesloten voor de koude en de menschen binnen. Hij was blij van Tomas weg te weten en ging binnen gaan zijn schoonzuster groeten als hij over de breede bane een man zag opsteken die twee peerden leidde. Hij keerde op den stond twee stappen terug om de peerden te zien en daarmede verkende hij Dolf, den boever van Vorsters hofstede en Dolf ook riep al van verre naar Jan, waar hij te wiegen zat met slingerende beenen op den breeden peerdenrug:

- Hola, Jan! wat doet ge hier zoover van uw huis?

- En gij, Dolf?

't Zicht van die zware, blinkende peerden sloeg hem in de ziel en ontwekte de jaloerschheid omdat Dolf en niet hij zelf die beesten voeren mocht.

- O, de boer heeft een koppel nieuwe dertigmaanders gekocht, daarbij hield hij de beesten staan.

- Schoone peerden, merkte Jan.

- En gij, Jan?

- Ja, 'k kome mijn broêrs opzoeken en benooden voor mijn trouwfeest.

- Ge doet een ferme slag met uw Vina, kerel; - ge gaat kermis houden en rijke doen! loech de boever.

- Kermis? we gaan eten, simpelijk.

- Ja, als men zoo een wijf trouwt is 't plezierig; de mijne bracht niets meê; ik trouwde 's morgens vroeg met den koeier en den knape voor getuigen en eer het dag was hield de feeste al op! Veel geluk Jan!

Hij snokte aan den toom en de wiegelstap herbegon over den langen steenweg.

Jan draaide achter 't huizeken en bleef daar gedoken staan denken wat Dolf gezegd had. Medeen was de uitkomst gevonden en stilaan keerde zijn besluit al eenen anderen

kant. Als Dolf ver weg was keerde Jan terug op de bane.

- 'k Ga naar huis, zei hij in zijn eigen. En heel den weg overlegde hij hoe het aan Vina te zeggen en hij stapte haastig om van die drukte verlost te zijn.

- Tomas en Lowie en Ivo werken op 't vreemde, Vina, en ze kunnen moeilijk vrij komen dien dag; en we kunnen dat veel stiller doen: de vriendschap is verre uitgegroeid, Dolf en de koeknaap van Vorsters hof zal ik vragen..... voor een pinte bier zullen zij ons getuige zijn en dan vermijden we al die onkosten.

Vina had het liever anders gezien, maar zoo was 't ook goed en ze belegde bij heur zelf iets beters dat ze nu nog niet zeggen wilde. Ze zouden 's nuchtens vroeg trouwen en daarmede uit.

Met gaan en komen en keeren en tellen schoven de dagen en de winter achterwaards en 't weer opende een nieuwe lente.

- Met nog wat droogte, meende Jan, en we kunnen de dricht beginnen. En in afwachting van de nieuwe zaaite, begon hij zijn gereedschap naar Vina's te verhuizen en wrocht aan 't afbreken van zijn eigen schuur en stalleken. Hij dreef het alsaan verder naarmate de dagen in klaarte bekleven en gaf alsaan toe aan den drang die in hem lag om vooruit en gedaan te krijgen, om voorgoed in het nieuwe te komen dat veel te lange achter bleef, - om eindelijk rustig gestald te zijn. Een hoekje van 't huis brak hij ook af en van langs om meer tot dat de hoekmuur alleene nog rechtstond en een stuk van het dak dat de keuken beschutte voor 't wanweer. En dan bleef hij dat dom vertoog staan bezien: die scheef wegende kap met doorzakte veurst en de kave die daarboven uitstak - een brake tegen de lucht zoo zot te midden de doode vlakheid van den grond, die noch aan huis of aan kot en geleek. Hij verlangde om 't overige heel en al plat te breken.

Al wachten en wandelen veranderde de buitenlucht en verzoelde de wind en achter een duchtig rumoer van hagel en donder was de slenter van regen en maartsche sneeuw gebroken en de hemel bleef blauw en rein lijk een ooge met ziende zekerheid van vaste schoon weer en belofte van zomergroeite.

- De meie heeft de maarte verwonnen! zegden de men-

schen en zoo gauw was er beweging op 't land en de dricht was begonnen.

Jan had geen tijd meer voor niets: alle dagen was 't zware werk zonder ophouden. 's Morgens met de vroege helderheid was hij met de spade buiten en hij keerde de eerde op de dubbele erve nu en tot binnen den grond waar zijn huis gestaan had. Vina kookte eten voor huns getweeën om hem geen tijd te doen verliezen. Ter binst hij een asemke schepte geleund op den steel van zijn alm overlegde hij hoe de zaaite bedeeld: hier de aardappels en ginder het koorn. Een ferme grepe grond was nu 't zijne en hij voelde nu voor 't eerst de deugd en de preuschheid van in eigen bezit en gelande boer te zijn.

Ommewaards trokken de peerden den ploeg of de egge en andere landlieden pijnden op hun hoekje eerde evenals hij, maar allen zoo druk, zoo verslaafd, gebogen en neerstig doende zonder op te kijken.

Jan voelde dat alle dingen nu weer in den haak waren; en hij zelf een vent lijk de gebuurs, vol bezigheid; en al 't geene nu nog achterkwam verontrustte hem zoo zeer niet; dat zou hem al vaster op den grond brengen en voor altijd aan 't eigenste werk houden 't jaar rond.

De lucht was nu zoo kalm met varende lichte oosterwind en een zonneke zoo nuchter dat blonk en kleurde de nieuwe groenigheid over de wijde streek. De goede eerde en mestreuk stoorde alom met de veie vochtigheid die verdampte. De eerste droge mulling witbekte de zware eerdebonken, die eerst zwartpurper gelegen hadden.

De zaaier stapte ongestoord en zwiepte met ronden armzwaai de goude tarwe uit; de egge werd daarachter links en rechts over 't land gesleept.

's Avonds toonde Vina hem de nieuwe lakene kleeren; - veel te schoon om te dragen, meende hij, 't huis was gereed gekalkt, geschilderd gekuischt en rondom bewreven dat 't blonk lijk nieuw altemaal.

't Was overal zoo fooiig zoo blij, zoo versch en 't viel al te samen uit als afgesproken en gereed gemaakt om paaschen te vieren: de groote jubelende Paaschen, de dag, de opening van 't nieuwe levende milde jaar, de winterdood, met zoelte en volle zon en vogelzang en bottende, teeder groen vol schit-

terkleur en bloemen-zotternije tot op de oude verknuiste bonkspillen, 't bol rond van den gedaagden perelaar! 't Leven sproot overal uit, als los gelaten en vrij na lange onthouding van vasten en geketend liggen in koude en verkleumdheid - zoo algemeen dat in twee, drie dagen 't uitzicht van de streke veranderd lag. En de menschen in hun binnenste, deelden mede in de blijheid; ze zongen en liepen om 't spetterende van den nieuwen dagendans en hun eigen innige leute lucht te geven en meê te doen in de groote zottebolling die leidde naar 't ernstiger branden van den zomer.

Drie zondagen achtereen in de hoogmis, riep de pastor de bannen uit van Jan Vindeveughel met Vina Vandewiele. Jan dook zijn hoofd in de handen en hij zat beschaamd daar al de menschen naar hem keken; - en als dat voor den derden keer voorbij was voelde hij eene verlichting als na verloop van eene geduchte zaak. Nu was er al iets afgedaan toch; morgen moest hij die nieuwe kleeren aantrekken en dan stond nog te wachten: die gevreesde gang naar 't stadhuis en naar de kerke!

- Overmorgen is 't voorbij en we zijn getrouwd, zegde Vina. En Jan zuchtte; hij en wachtte maar naar de ruste als ze samen en van dat lastig vertoog verlost, in hun huis zouden weerkeeren.

- Hoe gaat dat al afloopen? vroeg hij gedurig. Hij zag zijn eigen: de onhandige lomperik in die beste kleeren en kijkend naar d'anderen om te weten hoe hij alles moest doen. Vina was vol blijde verwachting en ze was preusch voor dien eenigen keer in heur leven dat ze in 't zicht zou komen en dat al de menschen met haar en heur schoone kleeren gingen bezig zijn, en om die feeste, dat ding waarvan ze nooit genoten had en dat haar zoo genoegelijk tegenloech omdat ze 't maar en kende om het bij andere menschen gezien te hebben en die krulden dan van leute en tierden luide uit wat ze niet kosten inhouden. Dat was nu met haar eigen te gebeuren.

De dag zelf hief traag uit de deemstering en daar kwam een reine morgen op. Jan stak 't eerst de deur open en wenschte blij den goeden dag.

De nieuwe kleeren mieken hem welgezind en een heel anderen mensch; Vina verkende hem bijkans niet: zijn versch

geschoren wezen stak zoo vreemd uit den witten halsboord en dat laken busde zoo wijd in ongeplooide vouwen om zijn beenen en lijf en hij zocht waar de groote handen duiken en om gewend te worden aan die vreemde dracht. Zijn nieuwe mutse miek hem ongemakkelijk.

Dolf kwam ook binnen en medeen ook Filie de knape en Rielde en Mina, hun vrouwen de naaste gebuurs. Ze dronken druppels en ze draaiden rond Jan en rond Vina en koutten in de vroegte al luide en leutig ondereen. Voor den tijd daar was trokken zij gezamenlijk, twee en twee over 't kerkwegelken.

Jan en Vina gingen nevenseen. Jan bekeek zijn schoenen en Vina wrocht aan de letsen van heur zijdene halsdoek; ze luisterden alle twee naar 't luide gebabbel van de wijven die nevens Dolf en Filie gingen. In 't stadhuis wachtten zij naar den burgemeester en dronken genever. En als 't lange geleden had liep Dolf gaan zien waar hij bleef, want dat wachten vonden zij vervelend en dat zitten zonder spreken en bezien worden van elk endeen. Dolf bracht den burgemeester mede en nu was het veel eerder en eenvoudiger gedaan dan Jan gevreesd had.

- En nu voor den pastor, jongens, dan zijt ge voor eeuwig man en wijf, loech Filie.

Daar ook ging het haastig en 't liep alles best af. Ze keerden door 't dorp, wat beschaamd daar al de menschen buiten aan hun deur kwamen kijken.

Nog een klein stondeken en we zijn weg te lande en thuis, meende Jan. En dat verre land en dat huis werd in zijn oogen de kostelijke toevlucht, de reden waarom hij getrouwd was en al die schaamte leed. Dat was nu, de gebeurende stonde, de afloop van 't gene waarvoor hij al maanden bang was en vreesde en dat verging nu op het punt naar, gelijk hij 't zooveel keeren beleefd had in zijn gedachten en daardoor voelde hij 't nu als een dingen dat voor de honderdste maal herkeert maar met de volle werkelijkheid nu.

Vina verwachtte daar veel meer van: dat moest haar groote blijdag worden, de eenigste in heur stil leven en ze zocht al hoe 't pleizier beginnen.

- We kunnen nog niet recht naar huis loopen, Jan, merkte zij. De getuigen moeten hun traktaat krijgen, anders komen

we er met schande af. We kunnen nog wat leute maken ondereen.

Jan liet zich gezeggen en deed zijn best om te lachen als Dolf of Mina of Rielde iets uitbrachten of vertelden.

Hij dronk zijn deel druppels en voelde het ongemak en de mijdigheid allengerhand wegvallen, hij kreeg warm en wilde even luide klappen als de anderen. Van hier gingen ze elders, altijd in nieuwe herbergen. t' Halven den voornoen begonnen zij bier te drinken, groote pinten die effenaan volgeschonken stonden met altijd nieuwe aanmaning van ze te ledigen. Jan werd verlegen van zijn eigen meesterschap en zijn zinnen te verliezen en hij vreesde voor dien eersten dag in zijn plage te vallen.

- Hoe gaat het hier afloopen? vroeg hij inwendig. Vina vezelde iets aan het buurwijf; hij zag hoe ze een vollen pander in den hoek onder tafel doken en dan riep er iemand:

- Seven is daar! Leve Seven en zijn ezel!

Als ze buiten keken stond de oude Seven bij zijn ezelken dat in de karre gespannen stond te wachten. Dat was Vina's verrassing:

- We gaan naar stad rijden, Jan, en ze trok duchtig aan zijn mouw. Hij keek verdaan in haar wezen, hij had gepeinsd dat 't nu al uit was en dat ze naar huis gingen, maar omdat Vina hem zoo blij aankeek en verwachtende was al het genot van heur verdoken voorstel, daarom monkelde hij weer en gebaarde zich blij en tevreden met haren vond.

Jan en Vina en Filie en Rielde en Dolf en Mina zochten plaats op de drie banken in 't karreken.

- Leve de trouwers! w' Hebben ze meê! riepen ze.

De panders werden opgeladen en Seven trok aan de zeelen, sloeg met den zweepsteel op den ezel en: Juu: 't beestje pikkelde zoetjes voort en daar pronkten de feestgasten blij en geschommeld op hun karre door 't dorp. Seven snokte lijvelijk en ketste op den ezel, hij grommelde inwendig en lutte aan zijn steenen pijp zonder acht te geven naar de levenhoudende kerels op de karre. De boomen schoven voorbij langs den blooten weg, 't getrek lutterde en dokkerde over de steenen lange, eentoonig voort door den zonnigen tweeden paaschdag. Z'en stonden nievers omdat ze gauw wilden aankomen; ze vertelden ondereen al de leutige dingen

die ze wisten van hun eigen trouwdag om den weg te korten en tegen den noen ontwaarden ze reeds de hooge huizen en de torens van de stad.

- O, Pee, riep Seven en de karre bleef staan voor de poort aan een oude afspanning.

Elkeen stapte af; men schudde de kleeren effen en Seven spande uit, bond den ezel in stal en bestelde zijn haver.

Jan had honger; de gasten namen een hoekje aan tafel in de herberg en Vina miek haar korven los en legde vleesch en brood en eiers op 't berd. Ze zaten daar vrij ondereen en noenden lijk thuis. De bazinne vulde de glazen met kralende, bruin bier. Het vleesch sneden zij op het brood en de gasten kropten harde eieren binnen en ze loechen als ze malkaar bezagen. Later zongen zij liedjes en dronken druppels.

Ze voelden zich daar zoo wel in de groote gelagkamer en de weerdinne was zoo vriendelijk: ze wist al dat Jan met Vina getrouwd was en ze kwam ook heur glas tegen dat van de feestvierders tikken en ze dronken met luide gelukwenschen, - Lange Jaren! Goe Leefte! en een tweeling te naaste winter.

- Maar we blijven hier zitten en we zijn naar stad gekomen en hebben nog niets gezien, merkte Vina. 't Was hier anders vrij lustig maar ze moesten toch door de groote straten wandelen, om te kunnen vertellen later al de wonderheden. De brijzelingen brood werden van de kleeren geborsteld en nu gingen zij wijven en mannen dooreen, onder de groote poorte door naar stad. Seven lutte altijd aan zijn pijp op de zulle bij zijn ezelken en zou daar wachten tot ze weer kwamen.

Daar liep allerhande volk op hun zondagbeste, haastig over de plankieren zoodat Jan en zijn wijf en d' anderen te midden de strate bleven waar ze gedurig moesten uit den weg vluchten voor 't drukke gerid van wagens en karren. Jan lonkte naar Vina en dan naar de winkelramen waar zij keek naar al 't schoone goeds en de rijke huizen maar hij voelde zich mijde, beklemd en ongemakkelijk. Hij duwde de handen in de broekzakken uit vreeze voor de dieven. Vina hield hem alle stappen staan om de schoone koopwaren te bezien. Ze had willen in eene van die rijke herbergen bin-

nen gaan om daar eens wat te drinken nu dat ze vandage toch rijke was; maar Jan hield haar tegen.

- De menschen bezien ons hier te stijf, Vina.

- Maar we moeten toch entwat koopen, nu we in stad zijn: een houten pijp of een tabakbeurs.

Ze dubden eerst voor 't venster van een grooten winkel en dan gingen ze alle zes naar binnen. Ze kregen keus hunne oogen vol maar al waaraan ze de handen staken 't was ongelooflijk duur! Jan gaf zijn wijf een stoot.

- 't Is zottigheid, meende hij. Alzoo vertrokken zij zonder koopen.

Aan een groote, open plaats waar de wegen uiteen leidden werden zij vervaard van verdolen en ze besloten dat ze nu genoeg gezien hadden daar ze verlangden om weer op hun karre te rijden.

't Ezelken stond al ingespannen, de banken werden rechte gelegd. Dolf en Filie wisselden van wijf en zoo reden ze keerom de bane af, naar huis. Maar ze waren allen verblijd nu en kregen hunnen wind en weister weer; zoo gauw ze in het opene veld en langs de boomen kwamen begon Dolf te zingen en vocht met Fiene, Filie trok aan Mina's haar. Geen herbergje dat ze voorbij reden. Ouw! riepen ze telkens naar den ezel en ze tierden: vier pinten, naar den baas. Dat waren hier weer de oude, groote pinten die ze kregen met 't bier dat ze gewend waren en lustten. Seven dronk ook mee en hij begon luide te klappen tegen den ezel. Jan reed als door een droom: Vina zat nevens hem, de boomen zag hij en den smoor over 't land en de huizen, alles wilde draaien maar hij hield zijn zinnen gespannen. De drank was niet bij machte vandaag om zijn gedachten los of warm te maken. Bij andere bruiloften had hij de trouwers gezien en hunne dronkemans voeren en hun bezeten, razende blijheid, hij had gemeend dat 't met hem even zoo vergaan zou maar nu wist hij dat het heel anders was; de pastor had hem van den morgen zulke ernstige dingen gezegd en dat speelde door drankwalmen en smoor als een mare door zijn dronken kop, en hij werd verlegen als hij dacht zoo seffens met Vina alleen te zijn en dat Dolf en de knaap hen verlaten zouden en elk naar zijn huis gaan. Zie, ze waren al aan de laatste herberg; Vina rekende af met den

voerman en in de ‘Spreeuwe’ dronken de getuigen het scheidbier. Ze bleven er nog zitten als Vina opstond en zei:

- En nu, we gaan, makkers, wel bedanken we voor 't gezelschap. Kom Jan.

- Veel geluk! Veel leute! riepen ze hen nog achterna, en andere zotte redens tot ze 't niet meer en hoorden uit de verte. Ze waren ineens stil en elk bij zijn eigen aan 't peinzen gaandeweg over 't smale wegelken. Er was weinig plaats en Jan voelde Vina alsaan tegen zijn lijf drommen heur mijdend om in de landvore niet te terden. De hitte voelde hij wegen en de zwaarheid drukken in zijn spannend hoofd. Zijn hand vond hare hand en hij nam ze zachtjes eerst, overtastte de vingers één voor één en als hij ze drukken voelde, hield hij ze vast gesloten nijpend in de zijne en hij zocht om iets te zeggen van 't geen hij met dien stillen avond overal rond, in zijn eigen teedere tevredenheid voelde opzwellen.

- Vina, ge zijt nu mijn wijf, zijt ge er blij om? dat hoorde hij zijn eigen sprake uitbrengen, hij omgreep Vina's pols en hooger haar vollen arm om alzoo antwoorde te krijgen.

- Ja 'k, zegde zij stil, en ze leunde haar hoofd tegen zijn schouder.

- 't Was een schoone blijde dag, zegde ze wat later, en alles in lust afgeloopen.

- Ben toch blij dat 't alzoo gekomen en zooverre voorbij is, vezelde hij zoetjes en hij aaide haar hand.

Maar hij moest zijne innigheid lucht geven, niemand zag hen hier, de avond was zoo stil en hij was tevreden dat de dag zoo goed en zonder diepe dronken te zijn, voorbij was. Hij wist goed wat hij zegde, voelde zich vast op de beenen en overdacht al wat hij deed. Vina hield nu zelf zijn arm en zoo trakelden zij stille huiswaards. Ze waren moe alle twee, verlamd van gaan, van rijden, van kouten, van drinken en van aandoening en verlangden om ontdaan te geraken van die stijve kleeren en te slapen.

Hij wist dat hij zottigheid bedreef waarover hij - de groote ernstig-droge Jan - morgen zou beschaamd zijn.

Vina draaide de deur open en zonder lichtaansteken, zonder eten wierp Jan al haastig zijn beste goed af en kroop in Vina's zachte bedde. Voor den eersten keer van al zijn levensdagen lag hij zoo warm, zoo goed om zijn lijf te laten

rusten in slaap. Vina bleef zitten op heur knieën heur gebeden lezen en Jan wist niet wanneer ze gedaan had of komen slapen was.

't Deed hem zoo vreemd bij de eerste klaarte, als hij 's morgends ontwiek, dat zelfde wijf van gister, half gekleed nu en ongekamd te zien rondloopen. Ze was vroeger altijd zoo net en verzorgd en hij dacht dat ze nooit anders en was. Daarmeê werd zij hem ineens veel eigener; heur lijf dat hij nu gelijnd en gevormd zag in dien grijzen baai en korte hemdsmouwen was hem zoo nieuw -: een ding als hij zelf, eene heel andere Vina - zijn wijf nu en de zijne van gister niet maar heel zijn leven lang en dat huwelijk stond medeen als een gewoon ding, iets waar de nieuwigheid allang is afgesleten van alle plechtplegingen ontdaan. Maar 't verveelde hem met 't begin van den dag te moeten klappen en dat ze gedurig op zijn handen keek en alles zag wat hij deed naardat hij altijd alleene gehuisd had. Anderszins was 't allemaal nieuw en versch en net wat hij aanraakte of zag, 't werd hem al gereed voorgezet en hij leefde in zijn verzorgde nieuwe werkkleeren alsof het nog altijd feeste en zondag was. Hij ging naar 't land, wrocht daar rustig en alleen en lonkte soms naar 't huizeke ginder dat zoo pertig omhaagd te blinken stond in wit met roode daking onder den bottenden perelaar. Vina liep daarnevens en daarrond altijd bezig en verlaan. Overal waar hij keek was het ommelands één boomgaard in bloei te meitijde als 't zonnezomert en in zijn gedachten woonde de gelukkige rust.

Alzoo bleven de dagen dezelfde van altijd en de groote verandering die Jan zoo gevreesd had, en kwam niet, zoo dacht hij in zijn eigen: of het wel de moeite was al die verlegenheid voor een ding dat met alle menschen gebeurt en gewoon hetzelfde blijft.

't Groeiende schoon weer en de zomerwarmte kwam op met altijd anderend werk op te velden. Vina hielp in de dricht de egge en de rol slepen en keerde naar huis haar eten koken. Heel den dag door hoorde Jan haar taal en al de gedachten die hij placht binnen te houden moest hij haar luide zeggen. 't Eten bleef altijd even goed en de slapinge even zacht en 't gevoel van de aanhoudende zondagfeeste bleef altijd even nieuw. Heel zijn oud leven lag vergeten

als een lange ongelukkige dompeling in verwaarloosde ellende en hij kon niet bekomen van 't lustelijke onderhoud dat nu aanhoudend zou voortduren.

Dolf riep hem van ver waar hij ploegde naar nieuws van den huishoud en Jan wederriep hem blijde:

- Best, jongen! 'k En ben de weelde nog niet gewend! De boever draaide zijn peerden en wrocht eene andere vore en als hij weerom genaderd was schreeuwde hij nog eens:

- Een mensch is altijd te late wijs; - g' hebt tien jaar te lange den boer gediend!

Jan wrocht voort al denkend dat Dolf gelijk had en op zijn oud leven: dat lag nu vergeten schier heel veraf en al die jaren van ginder, die kleurloos en zonder uitspringde voorvallen vergaan waren, geleken hem een lange spanne tijds die hij evengoed in éénen dag kon verleefd hebben. De menschen van Hoste's hofsteê stonden als kleine beeldekes uit zijn kindsheid die verre verbleekt en afgegaan of uitgesleten waren. En aan de dompeling die hem naar hier geleid had - het lange jaar eenzaam leven in zijn hok, daaraan wilde hij niet denken -: dat lag als een smakelooze brok, een vale vlek, een lange pijnlijke droom die bij 't ontwaken een onlekker gevoel achterlaat. Dat was weggevaagd nu, evenals het huis waar hij dan woonde dat vlakke land geworden was en met vruchten begroeid stond zonder iets nog die hem eraan deed denken.

- 't Is al met vaders dood, meende hij, anders woonde ik ginder nog en hij dacht of zocht niet hoe het best gebeurd of ongebeurd was.

- Ons eerste gaat een beste jaar zijn, meende Vina als 't zoo mag voortduren.

't Weer was voordeeling, de vruchten groeiden, 't was een weelde: een hoekje fijn gehereld vlas dat bloeien ging, dat stond zoo rechte en zoo effen als een waterken; en aardappels met volle gezonde groeze en 't koorn al blond en dikke en rijke in zijn eerde. Ze hadden twee geiten op stal en konijnen en voeder in voorraad. Ze hadden ook een nieuw weefgetouwe gekocht om te winter als 't land toe te rusten zou liggen. Overal waar Jan keek, zijn geluk stond zoo vast en zijn weelde dat hij 't met geen duivels omverre smijtelijk en vreesde - hij voelde zich schattig rijke en

onbewust lag de glimlach van verzadiging hem op het droge wezen. En 't deed hem deugd Vina's oogen zoo snel te zien blinken. 's Avonds achter 't werk was de ruste zoo innig en de zondagen sleten zij stil, al wandelend naar de vruchten gaan zien of liggend in 't gras achter de beukenhaag in het lochtingske vóor de deur. Den avond lang bleef het daar zoo eensch en stil ommelands en den dag zagen zij uitleven met veel smoor over de velden en gekriep van krekels. Binnen en buiten was er overal volkomene kalme vergenoegdheid en voldoening en de landelijke reinheid waarin de gedaagde menschen leefden was de weersplete van hun eigene rijke ongestoorde zielenruste.

't Oogsten in het najaar ging al even gezapig en gemakkelijk als de zaaite. Jan wrocht dubbel neerstig omdat 't ingezamelde door hem gewonnen en 't zijn eigendom was 't geen hij in de schure bracht.

Vina zegde er niets van maar inwendig was ze blij en tevreden in de nieuwe doening. Jan was en bleef haar de kalme, geslotene man met schaarsche woorden om zijn gemoed te uiten maar daarachter - zij voelde het - lag al de genegenheid die hij niet toonen kon. Ze werd hem gewend, hield heur eigen gespraakzaamheid in en bezorgde hem al wat hij wenschen kon en niet en vroeg. Maar in den tijd dat ze getrouwd waren merkte zij met vrees en verwondering dat Jan zoo onverschillig was aan al de groote dingen van God; hij leefde alsof 't hem blindelings al toegeworpen wierd zonder oorzaak of begin en hij vroeg nooit naar zegen of genade voor 't toekomende of en wist van bedanken voor 't geen hij zoo mildelijk kreeg. En nu ze zelf in angstigen toestand ververkeerde en al 't geluk van heur nakende verwachting aan den Heere vroeg, bleef Jan daarbuiten als een vreemdeling die niet weet wat er gaande is of wat er op spel staat.

- Jan, al dat we krijgen komt van God, zegde zij, en als we niet en bidden, wie weet hoe lang onze welvaart zal duren, een onweere of min nog, en we liggen plat; al dat we bezitten staat onder den blooten hemel.

Jan had daar nog niet aan gedacht; bij den boer bezat hij niets dat 't zijne was, hij leefde ten hoopewaard in en als 't buiten al verhageld en vernield lag stond hij daarop te kijken als bij eene noodzaak boven alle menschenmacht

daaraan niemand iets gebeteren kon - maar 't raakte hem anders niet veel, hij kreeg toch zijn loon en eten was er op tijd; - ziekte en had hij nooit gekend en buiten dat bezorgden zijne handen 't eenvoudig onderhoud waarin hij onbekommerd geleefd had.

Door lange nalatigheid was alle godsdienst een dood dingen bij hem geworden. 's Zondags ging hij ter misse omdat alle menschen gingen en buiten een vaag vermoeden van de leering uit zijn kindsheid, en kende hij niet vele meer van 't bovenaardsche. Nu 't zijne eigene vruchten waren die buiten stonden vreesde hij dat geweld als een geheimzinnige macht die op den laatsten stond besliste of al zijn arbeid nuttig of wel ten ondomme gedaan zou zijn. Dat was een heel nieuw gevoelen, eene bezigheid die hem tot in bedde toe bereed met onrust en hij zocht al vroeg in den morgen of er geen onraad of kwaad uit de lucht en zou vallen. Uitwendig gaf hij toe aan Vina's zeggen, hij wist dat ze 't goed meende en veel beter dan hijzelf, verstand van die dingen had; hij liet haar goedsmoeds begaan en luisterde als een onwetend kind naar wat hem wonderlijk en toch eenvoudig scheen. Ze las hem die schoone dingen uit de Heilige Geschiedenis en andere oude boeken die ze van moederstijd al belezen had en Jan luisterde daarnaar tot hij moede in slape viel en niets meer en verstond tenzij foezeling zonder inhoud. Hij gebaarde zich overtuigd en vroeg niet naar naderen uitleg of verstandenis maar geloofde gedwee al wat ze wilde als hij maar inwendig gerust voortleven mocht. En 's avonds ontdekte hij het hoofd en knielde ook voor het beeldeken en zegde de gebeden na die Vina luide voorlas. En dat werd zoo zaan gewoonte bij hem waarin hij voortdeed alsof 't altijd zoo geweest was.

De wintersche dagen kwamen met nog meer eentonigheid dat bestaan voortrollen. Bij slecht weer wrocht Jan in de weefkamer en Vina draaide 't spoelgaren en bedrilde den huishoud. Dan genoten ze dubbel van de dekking die hun vrijwaarde voor 't giere najaar en ze waren gelukkig in 't droge en de warmte te mogen voortwerken. Daarbij naderde alsaan die sterke verwachting voor de groote gebeurtenis die nakende was. Dat gemoedelijk samenleven met altijd denzelden keer van dagen en werk en praten ondereen waren zij

nu al gewend maar daarnevens was dat stilaan begonnen met een kleinigheid die veraf lag, en gegroeid nu tot de eenige aanbelangende, groote zaak. Vina droeg heel die heimelijkheid in haar binnenste; - Jan hield zijn verlegenheid gedoken en wilde niet vragen naar 't gene waarvan hij zoo weinig verstand had; hij wachtte hoe 't afloopen zou. Dat was hen beiden zoo onverwachts overgekomen als iets dat ze van elders waren aangebracht en nu heel de stille doening in huis zou veranderen.

De wijven uit 't gebuurte kwamen al kijken en die lachten luide met Vina's onrust; ze verzekerden haar dat het een gewoon dingen was dat overal gebeurt en geen ongelukken bijbrengt.

- 't Is eigenlijk daar de reden waarom de menschen trouwen! meende Dolf's wijf.

En of 't een knechtje of een meisje is, kan ook al niet vele aan de zake bijbrengen, wist Rielde.

Verder vertelden ze haar eigen gevallen, wat er moet gedaan worden en wat er al gebeuren kan.

't Geruchte en geloop en hield niet op. Ze dronken koffie in den achtermiddag en zaten met opgetrokken wenkbrauwen halfluide te vertellen. Jan bleef daar verre af en hoorde maar 't geklets van 't getouwe en snokte ongestoord aan zijn lade.

- Ze zullen 't wel regelen zonder mij, meende hij. En 't borelingske kwam op tijd en stond, op een gewonen grijzen, winterschen achternoen. Sofie van 't hof en Mina hielpen daarbij, later kwamen er andere wijven nog. En Vina lag wel en gezond en blij gezind dat ze een knechtje ter wereld bracht. Jan moest nu Thomas gaan benooden en een eerstkomenden zondag kwam hij af met zijn wijf voor 't peterschap. 't Kindje werd gedoopt en ze heetten het Jan. Broer en zuster bleven eten, ze gaven het jongetje weer aan Vina en praatten verder van landzaken en dan vertrokken zij om met den avond weer thuis te komen.

Vina bleef eenige dagen te bedde en leerde daar het kindje bundselen. Dan kocht Jan een wissen wiege en Vina werd weer lijk vroeger en deed haar gewone werk. Ze bespraken onder malkaar die gelukkige gebeurtenis en hoe dat zoo goed voorviel te wintertijde als er minst werk is buiten. En van hun stil leven was de meeste rust toch

weggevallen; bij dage en bij nachte was er gedurig geloop gekrijsch en onruste omdat hun kindje zou kunnen ziek worden en doodgaan en daar moest altijd iets aan verdaan of veranderd worden.

In 't eerste was en bleef dat kostelijk schaapken het belangende middenpunt van al Vina's bezigheid; te midden den dag liet zij alle werk vallen om het te herbundselen of te zuigen te geven en zoo gauw het schreeuwde nam zij het op den schoot en douwde het en zong daarbij al de kinderliedjes die ze een heelen levenstijd ongezongen in heur hoofd bewaard had. - 'K en heb mij daaraan niet verwacht, Jan! 'k meende dat ik alle-menschen te oud was om jongens te krijgen! De blijdschap straalde uit hare oogen en z'en kon het geluk niet gewend worden.

- Kijk, Jan, het heeft bruine oogskes, lijk gij!

Hij moest alle stonden bijkomen om wat nieuws van hun kindje te bezien. Later werd zij overmeesterd door 't komende zomerwerk en die groote gebeurtenis vergroeide stilaan in den dagelijkschen slommer van rollen en eggen en ze kwam maar bij de getijden heur kind voedsteren en verschoonen.

Jan verhemde weer met 't uitkomende lentetij; dien langen winter had die opgeslotenheid hem meer dan ooit vervelend gedrukt. Hij was wars van die muffe weefkamer en dat poenderend handwerk, moe van altijd dat zelfde wezen bij zich te zien en altijd die tale te hooren waarop hij gedurig moest antwoorden. In den vrijen buiten leefde hij weer alleen, sprakeloos zonder denken, met de groote, breede ruste in zijnen kop. Hier waaide de wind over den kouter en hooger hingen of dreven de wakke wolken en brachten de groeizame luwte in 't land. De eerde viel vei-vet onder zijn spade, lijk beuter en ze stoorde goed. De breede dagengang met lange einden helderheid van den morgen tot den avond herbegon in vaste, onroerbaar, rustig leven. De dricht was al geregeld en gestadig tuimelden de eerdeklompen één voor één; hij verkende ze als dingen van zich zelf die onder eigen handen gedurig gemend, veranderden met 't keeren en 't gaan van de zon en altijd dezelfde bleven.

Dat landstuk met zijn bochtige uitsprongen lag duidelijk afgeteekend met die gracht ten zuiden, de elshage ten westen

en een doorntronk en een arduinen paalsteen waar Vorsters erve begon. Dat deel van de wereld was 't zijne, daarop hij liep en wrocht, dat onderhouden moest worden als zijn eigen lijf omdat het alle jaren nieuwe vruchten opbracht; hij en het land ze voelden zich één, onderhielden malkaar, waren samen vergroeid - al 't ommeliggende, zoo wijd zijn oogen over de vlakte konden scheren, dat was 't vreemde, dat hij nooit en bekeek tenzij achteloos te rusttijde soms om de groeite te vergelijken met de zijne.

De vogels waren weer over gekomen en schuifelden den schoonen dag door, hoog in de lucht waar de zonne heerschte en de boomen kregen weer op een nieuw dezelfde jonge groenigheid waaraan zijn oogen onbewust voldoening vonden. Het groeide alles en leefde en zong gezamenlijk in gewonen keer als afgesproken in zelfden loop met haastigheid om ter meest! Jan voelde dat uitwendig werken op zijn gemoed in lustige stemming meê met al die dingen zonder verder na te gaan van waar dat 't kwam als de naargeestigheid nu uit was en de voldoening hernam. Hij wist zijn dagen vast als de oude boom die als de tijd daar is, meê doet in 't lentewerk en weer en wind opvangt vanwaar het waaien wil omdat het sap hem door de vezels stroomt en de schorse gestookt wordt door hitte en zonneschijn.

Op het wijde veld dreef Dolf zijn koppel peerden, heel 't getrek teekende als een kinderbeeldeke zoo scherp tegen de lucht maar Jan hoorde duidelijk door den ijlen wind die luide stemme die gedurig gebood: hu Zan, omme Lotte, hei verdomd! schold hij nu, en dan weer zachter: tuuk, tuuk, hei, hop! omme! djok, ho, ho, djok Lotte. Dat speelde aanhouden in Jan's hooren en hij wist zonder kijken hoe Dolf daarbij aan de zeelen snokte en wanneer Lotte of Zan een stap mistorden of te traag of te dapper door de koorneerde stampten. 't Werd bij stonden alsof hij de beesten zelf voerde en voorzag hoe hij ze drijven moest om 't rechte speur te houden. Maar dat verging bij hem nu heel werktuigelijk: uit herinnering van zijn eigen oud bedrijf dat voort leefde nog zonder hij er nu op 't oogenblik spijt of vreugde bij voelde of dacht aan dat verleden boeversleven. Zijn woonste en thuis was nu als kortwoonder op zijn eigen land en 't lag verre buiten zijn denken aan mogelijke verandering nog of

als 't beter of slechter was nu met Vina samen jongens te kweeken. Ommewaards was de streke bezaaid met kleine huizekes lijk 't zijne en daarin woonden Thomas, Lowie of Karl, volk dat hij kende en die ook getrouwd waren, jongens hadden en 't land bewrochten en zóó was het goed en moest het blijven.

De loopende zomer verleed even zooveel andere zonder dat iemand voor onraad vreesde, als onvoorziens, t' halven den warmen dagendans, als de zonne ten hoogste zat, de vruchten begonnen te verschoeperen van droogte: de noodige regen bleef achter en de groeite zou vergaan en de schade hooge loopen bij elken nieuwen zonnedraai! Al het werk, de onkost van vetten en zaaien was gedaan en de oogst lag onder de hand om te grijpen te wege en nu zou 't al voor nieten zijn zonder dat een menschelijke macht in state was te helpen. Twee dagen regen en de ramp ware verheeld! maar de hemel bleef rein en de wolken hooge en de landlieden stonden nu als puidjes zoo klein en machteloos te guwen naar dien hemel die al hunne verwachtingen zienling vernielde. Dat was de algemeene ramp waarover alleman den mond vol had en verslagen was. De menschen bezagen malkaar en hun land en ze overlegden daarbij hoe de pachten zouden betaald geraken; ze vreesden voor den volgenden winter en ze voorzagen al de armoede die zij van nu al aangedaan en opgelegd waren. 's Zondags op 't dorp achter de mis in de herbergen was er geen ander sprake tenzij van regen en droogte en de boeren bekeken elkaar met de zwijgende drukkelijkheid meêwarig op het wezen.

Jan keerde naar huis met hangend hoofd en hij lette niet op Vina's angstige verslagenheid en hoe ze hem bekeek om hulpe te zoeken. Maar ze toonde hem eindelijk het kindje dat slap als een slunske zonder leven te kermen lag in zijn wiege. Hij keek naar Vina om raad of uitleg te weten en als zijn wijf dan aan 't weenen ging dacht hij dat Jantje op sterven lag en zou uitgaan.

Was er nu ineens een kwade hand in 't werk die 't eene met 't andere doodneep al wat ze bezaten? Die macht voelde hij wegen zonder te vinden of waar ze zoeken of waar ze 't verdienden of ontloopen konden. Zijn eigen weerbaarheid was gebroken en hij ging gelaten de dingen hun gang

zien gaan om te herbeginnen achter dat 't kwaad zou uitgewoed zijn.

Hij wist niet hoe 't te beteren was.

- Hoe is dat begonnen? vroeg hij.

Vina wist het hem niet te zeggen.

Achter eten keerde hij weer naar zijn land zonder te durven denken aan zijn ongeluk en hij verdroeg de inwoelende zonnehitte die zijn vruchten moordde; 's avonds keerde hij naar huis in 't verdrietig voorgedacht daar alles nog slechter te vinden.

De wassen keerse brandde bij 't lieve-Vrouw beeldeken en Vina zat op haar knieën - Jan, we gaan bidden, voor ons kindje eerst en dan om regen op het land. En medeen voelde hij ook de behoefte om zijnen nood te klagen en hulpe te vragen in zijn weerloosheid aan God, die groote onzienlijke macht die beschikken kon over goed en kwaad en in een wink, bij state was al de ongelukken te weren. Vina wist het goed: nu met zijn huishoud en zijn vruchten stond hij als een simpele onnoozelaar zonder kracht waar hij vroeger nievers geen kwaad en vreesde. Hij liet haar bidden en verwachtte tusschen vreezen en hopen, de beternis die hij zoo noodig had.

De andere menschen dachten lijk hij. Zoolange de groeite aanhield verheugde eenieder zich in den harden zonneloop; ze zongen op 't veld en hun lach galmde verre; maar zoogauw de vruchten zienling naar vochtigheid langden die ze niet en kregen en verschoeperden achter 't land, zoogauw was 't groot geruchte uit en ze vertelden hun vrees in 't stille aan malkaar en wisten te noemen hoeveel weken reeds dat de hemel zonder een druppel regen was. Ze voelden dat er iets buitengewoons gebeurde en vreesden dat, zonder bovenmatige hulpe de vruchten verloren waren; ze voordachten al wat er te wintertijde te wachten stond als 't nu te lande alles moest vergaan. 's Zondags hield de pastor algemeene biddag en 't volk ging in dichten drom achter 't kruis met ontbloot hoofd in bedevaart en ze vroegen luide achter regen en verlossing. Bindien laaide de zon als een straffend werktuig over de velden, als een groote vorstinne die onwetend deere doet of vergeten is dat er menschen zijn die vergaan zullen van hitte en waternood.

In die zelfde dagen zag Jan hoe de bliksem het huizeke van Door Vermeulen, een landsche werkman lijk hij, platbrandde. De vlamme helderde een avond lang heel 't gehuchte en 't wijf en de jongens doolden over de velden in hun schamelheid. Maar met dien zelfden slag was de droogte gebroken en binst den nacht viel de regen overvloedig als een verhemmende lavenis, als een zegening, een ongehoopt wonder en de menschen kwamen uit hun bedden en lieten zich doornat gieten om de deugd zelve te voelen die ze voor hun vruchten gevraagd hadden.

Het kleine Jantje genas intusschen van zijn lamme ellende en 't loech alweer als Jan en Vina reeds gevreesd hadden dat 't met lachen voor altijd uit was. 't Kind was hun nu dubbel dierbaar, het schamel boontje, omdat zij 't nu behielden als 't hun zoo nipte ontstolen was. De waterschaarschheid en de andere ongelukken waren gauwe vergeten en de wolken dreven weer door de lucht zonder dat er een mensch acht op gaf. De vruchten waren bekomen en rijpe op gewonen tijd en elk was op 't zijne bezig. Jan pikte zijn koorn en kapte daarna zijn aardappels met strange kracht en als hij zijn bundels in 't schuurken borg en zijn manden vol rijpe goudroode vruchten in den kelder goot, voelde hij een ongekende lustigheid en hij was gierig van dien schat die hem van elders gegeven was omdat hij hem evengoed had kunnen geweigerd worden.

- We kunnen weer een jaar voort, Vina!

En 's avonds bad hij met ingetogen gemoed de gebeden achter die Vina voor las. Hij dacht in zijn eigen dat ze gelijk had en wist nu dat al zijn doen een ijdel ding was als 't de Heere van daar hooge niet en zegende.

Naderhand wrocht en leefde hij in dat gedacht en voornemen van niets te doen dat bij zijn weten kwaad was om er ook geen aangedaan te worden.

Zoo leefden zij in vasten vrede, eendrachtelijk hun dagen één 't eenegader zonder dat ze er verschil of verandering in zochten.

Met 't naderen van den volgenden winter kregen zij nieuwe verwachting en 't was nieuwe blijdschap als 't tweede knechtje geboren werd. Lowie en zijn wijf kwamen nu peter en meter zijn en Vina kweekte het nu alleen zonder hulp of geloop van buurwijven. Jan vond het goed dat het weerom in

't doode jaargetijde voorviel als er minst werk was. Maar voor Vina verdubbelde nu de oppas en de zorge: binst dat 't eerste leerde loopen wachtte 't tweede naar heur handen. Ze wist dat het nu niet meer beteren ging en ze wrocht zooveel ze kon om bij al dat, evengoed heur huis in orde en 't andere werk gedaan te krijgen.

- 't Zijn de lastige jaren, Jan, merkte zij, als ze groot gekweekt zijn zullen de jongens voor ons werken, dan kunnen we rusten eens dat de oude dag daar is. Jan moest het niet gezegd worden: hij was en bleef als het kalme trekpeerd dat maar 't werken laat vallen als 't donkeravond is en juist de tijd ervan af doet om met haaste te eten en wat te rusten bij nachte als de jongens hem dan nog die ruste lieten.

't Volgende jaar kregen zij een derde kindje en 't jaar daarna nog een en later kregen zij er twee ineens. Dat werd elken winter als de onfaalbare uitkomst waaraan ze gewend wierden: telkens een nieuw borelingske als 't zomerwerk gedaan was om 't binst den winter wat aan te kweeken. En 't gedruisch en 't leven en de beweging kwam in den huishoud met die reuzelende kleine jongens en zoo gerochten zij stilaan de vroegere ruste ontwend en groeiden in 't geroezemoes en geschreeuw zonder dat ze 't merkten. Elk kind bracht zijn nieuwigheid mede, 't was telkens een nieuw wezentje en dat zagen ze al dooreen groeien en roeren en zij en wisten daarbij niet dat ze zelve verouderden omdat zij gezond bleven en altijd de gedachten op de jongens hadden. De oudsten robbelden al over den vloer of leerden loopen nevens een stoel binst de jongsten in de wiege te kriepen lagen. Vina leefde daarin, verslaafd, bekommerd, heur wakende oogen altijd en overal op dat ongeduur en gereed ten allen stonde met heur borst of een melkpanneken om al die gapende monden te voeden. Daarbij waschte en kuischte ze en onderhield en naaide zij kleeren en bundsels zonder ooit te verbeiden of te rusten. Zij en kende zelf heur magerte noch heur afgevallen lijf en Jan zegde niet dat ze verouderde en geen mensch meer en geleek van ellende; hij liet haar buitendien nog helpen op 't land en op 't getouwe en hij meende dat alzoo noodig was en niet anders en mocht.

Binst dat haar jongens bleuzende groeiden en bolle kaken kweekten werd zij stilaan de gedaagde, lijdzame moeder, altijd

vol zorge en sleurend aan 't geduldig weerkeerende werk, zonder te denken dat het te veel was of te lastig en voldaan als er maar geen ziekten overvielen en 't wel bleef gaan te velde; dat er buitendat ruste of voldoening of genot in heur leven kon komen en wist ze niet. Ze was tevreden en vroeg aan ons-Heere om bevrijd te blijven van alle ongevallen. Met Jan ging het even strange binst de lange dagen; zijn kop en rugge waren gebogen naar 't werk en zijn mager wezen was zwart gebrand in de buitenlucht. Zijn leden waren afgeteerd, droog en hoekig in zijn swanzelende kleeren. Hij slokte haastig zijn eten binnen en zoo gauw was hij weer buiten, blij van alleen te zijn en gejaagd om voort te doen daar hij wist hoe noodig zijn handen bij 't werk te kort kwamen. 's Avonds had hij zijn leute bij de jongens: Pierke en Jantje liet hij op de knie rijden en de anderen bekeek hij waar ze te slapen lagen; de teedere bemelkes en durfde hij met zijn ruwe grepen niet aanraken uit vreeze hen te bezeeren. Met groeien kregen de knapen eigen vorm en voeren, hun karakter teekende verschillig en hier en daar bij een woord of een wending van hun wezen verkende hij zijn eigen of een doening van Vina in 't eene of 't andere. Ze stamelden zoo kluchtig hun woorden uit en poenderden lijk groote menschen heel ernstig, in een hoek aan hun nietig speelgoed. Dat bezien en nagaan was hem altijd nieuw en verzettelijk.

De zomers volgden alzoo de winters op in gestadigen ommedraai, zonder dat er iets merkelijks het leven veranderde of tusschen viel. De zondagen liepen daartusschen zonder dat Jan uitging of vierde; sedert zijn trouwdag en had hij nog geen bier gedronken of op 't dorp in eene herberg geweest. Hij zag hoe Dolf en andere menschen die kortwoonden en jongens hadden lijk hij, over de straten zwierden en leefden lijk losse jongheden die vrij gelag en verteer maken, zonder dat hij lust voelde om mêe te doen. Hij vroeg er niet naar hoe 't stond met den eigen zakelijken huishoud en leefde zooveel te geruster, omdat Vina alles bedeelde en redderde. De jongens kregen eten en kleeren op tijd; de vruchten die ze over hadden verkochten zij en 't geld er van werd bij 't andere gelegd dat Vina in heur spaarpot gedoken hield. Hij dacht hun schamelen welstand alzoo vast

en er moesten groote ongelukken gebeuren, meende hij, eer er voor nood te vreezen viel; - gelijk het nu ging mocht het goed heel hun leven mêegaan. Maar Vina hield heur groote angstige zorg bij zich en vertelde hem niet wat er dagelijks noodig was om die bende knapen te voeden en te kleeden. Ze wrocht van vóor den dag en met 't klaren kon zij op 't land gaan helpen en 's avonds tot late in den nacht herbegon zij aan 't naaien en stoppen. Heur eigen oude kleeren en die van heur moeder, die ze bewaard had als heilige gedenkenissen, sneed ze nu in stukken en verwrocht ze tot kinderkleedjes voor de jongens; en zoogauw waren ze weer gerafeld en versleten en 't werk was seffens te herdoen, want 's zondags moesten zij toch net aangedaan voor den dag komen. Heur angstige bezorgdheid lag diepe achter haar gewoon wezen gesloten en 't was al lang dat ze in de oude mutsedoos heur gespaarde bruidgeld niet meer tellen durfde. Ze hoopte altijd dat het lijden zou tot de oudste jongens konden medehelpen en wat winnen... dan zouden ze boven water zijn en ze voorzag in die verte een weeldetijd, die nakende was. Maar de zes knapen verslonden intusschen al wat ze kregen en leefden onbewust van 't geene hun alle dagen werd voorgezet. Ze vertrappelden in hun ongeduur het nette groenselhoveken en de oude boom, de gedaagde perelaar, die altijd zoo gerust groeide stond nu in een grond als een vloer betrappeld met de schorse glad en geschonden van 't gestadig beklimmen en wrijven in 't druistige werk van de doende deugnieten. Zes knechten lijk beren waren 't, bleuzende onder hun verbrand vel, met wit stekelhaar en de handen en kleeren besmeurd van 't aanhoudend werken, ribbelen en wroeten en vechten. Ze leefden in de mulde zandeerde, in 't gras en waren maar in huis als ze honger voelden of slapen moesten; daar nog lagen ze te ronsen ondereen in hun donkeren beddebak. Jan liet ze begaan en Vina bleef alleen den last dragen en de groote kommernis. Bij elk getij werd er zoon' danige hoeveelheid brood en aardappels verslonden, dat er niets meer van de opbrengst en kon verkocht worden. Met den laatsten zomer had Jan zijn hoekje tabakland met koorn bezaaid en hij rookte niet meer; en nu met den aanstaanden winter moest er weeral nieuwe landmest en bedding en deksel gekocht worden en wat ze al pijnde en spaarde z'en voorzag niet hoe

ze het schikken en bedeelen zou, of vanwaar het geld zou komen. In heure onmacht begon ze te klagen aan Jan: over de nietige opbrengst van het weefsel en dat de aardappels zoo weinig aan hadden.

- Als 't niet en betert, 'k en wete niet hoe het gaat afloopen of waar we 't gaan halen! - Dat al heur geld op ging en durfde zij niet zeggen en Jan bleef alzoo onwetend van den nakenden tijd, dat ze, bij 't minste ongeval zouden tenden zijn en hulpe moeten vragen. 't Overleggen van hunnen toestand sloeg hem reeds mismoedig en lam. Hij raadde achter Vina's woorden dat er iets ernstigs op handen was; hij zegde niets, maar de narigheid speelde als een gejaagde angst door zijn hoofd.

Hij had heur dat hooren beleggen dien avond, dat het overal zoo rustig was en gemoedelijk als ze zaten alleen bij tafel achter een lastigen dag landwerk; al de bijbehoorten bleven hem duidelijk bij: de jongens sliepen en die woorden dansten nog door 't huis als ze lange sprakeloos te peinzen zaten en te zoeken naar hulpe die nievers te vinden was. Ze zaten lijk twee menschen die door lange samenleven malkaars gedachtengang raden zonder dat woorden er nog noodig zijn om te zeggen wat ze peinzen. Jan zijn mond hing open en zijn handen staken diepe in de broekzakken, zijn oogen volgden Vina's handen die neerstig aan 't naaiwerk zaten. - En al die moeite, al dat beulen was niet voldoende! - Dat wijf daar vóor zich, hij had ze nooit zoo duidelijk gezien: dat hoofd en lijf en handen waren als de zijne samen verouderd en vermagerd, - hij moest het staandelijk overleggen dat zij het was: Vina, dezelfde van vroeger toen ze hem vreemde was en hij haar niet en kende, en dat nu heur eigen gedachten met de zijne één waren. Hij durfde geen geld vragen voor een nieuwen krauwel, die vandage een tand gebraken was.

- Waar gaan we uitkomen? en wat is de reden dat het nu ineens slecht met ons gaat? vroeg hij in zijn eigen. Hij zuchtte en ging naar bed.

't Speet haar nu reeds dat ze hem die onrust aandeed. Hij zat als een verlegen kind versteld door 't onverwachte kwaad nieuws; hij had het al zoo lastig zonder dat! Hij kon heur geen raad geven en hulpe moest ze bij hem niet

zoeken, ze wist het, maar dat bespreken was haar noodzaak geworden en nu zou het beteren als ze met hun beiden dat lastige ding in hun hoofd ronddroegen den langen dag; met een oogslag zouden ze nu malkaar verstaan en de angste wederzijds op elkanders wezen zien.

Dat was Jan de eerste onlustige nacht dat hij slapeloos bleef in zijn vermoeidheid. Hij hield den adem in om zijn zuchten geen lucht te geven en durfde de bevende handen niet verleggen.

Maar 's anderdaags kon hij het niet meer uithouden, 't was hem te lastig geweest en hij wilde bescheid:

- En die 500 franks die ge mêebracht, Vina? vroeg hij.

- Zij zijn gesmolten, man, gesmolten lijk sneeuw! merkte zij stil. 't Is alle dagen geld uitgeven en 't geen erin komt is zoo weinig. Maar laat ons voortdoen, zei ze om haar eigen woorden te beteren; - dat 't nog een tijdeke duren kon: de jongens groeien!

Die veropenbaring was de harde slag; Jan had gemeend, dat ze rijke waren en er geen verteeren viel aan 500 franks. Zoolange had hij geëten en geleefd zonder achterdocht en gekleed geloopen en lustig gewrocht in 't gedacht dat zijn handen heel hun onderhoud bijhielpen en dat hij rijke en begoed was. Nu lag zijn moed gevallen en hij stond voor die dreigende hooge ramp zonder uitkomst te vinden. Zijn zinnen waren ineens overrompeld, hij beefde als een zieke vent.

Vina gaf hem geld voor een nieuwen krauwel en ze trokken al vroeg naar 't aardappelveld. De grijze najaarswolken dreven zwaar door de lucht en al de zomerblijheid was ineens voorbij. Vina haalde de manden bij en de jongens kwamen achter geloopen, de kleinsten voerde zij op den kordewagen en legde ze in de voren, bezijden waar ze werken moesten. Daar mochten zij robbelen ondereen, want thuis en konden zij alleen niet blijven.

Vina liep al gestopen en weerde het kruid en waar ze voorbij was begon Jan al den drietand in d'eerde te slaan. De balken vielen open en de vrucht rolde bloot als ballen die blonken lijk rood goud. De twee oudste jongens hielpen Vina de vrucht oprapen en in de mande zamelen. Jan wrocht als een werktuig, hij hief den krauwel hooge en sloeg hem zwaar in de rullende eerde, maar bindien zaagde de

onrust van gister door zijn hoofd en hij herhoorde duidelijk al de woorden die in den stillen avond gesproken wierden. De armoede en kende hij maar om ze gezien te hebben bij landloopers die vroeger bij den boer om eten vroegen en slapinge zochten in de schuur. Hij raadde daarbij dat ze dan ook hun erve verlaten en onvaste gingen ronddolen, heel de huishoud, van hier naar elders en leven gingen van 't geen ze kregen achter de bane. Dat het zooverre met hen zou komen en had hij nooit durven denken. Hij gruwde er van. Inwendig werd hij boos en hij legde de schuld op zijn eigen, op Vina, op de jongens en op het land en het werk dat hij doende was en op alles wat er ommewaards leefde en onder de lucht stond. Dat schamel vonkske geluk had hij verleefd in den laatsten tijd zonder zelfs te denken aan den woonvasten vrede dien hij genoten had en dat viel nu uiteen in angstigheid, waarvan hij 't einde en 't verloop moest afwachten. - Heere God, hoe deed Dolf het en zooveel andere lieden die 's zondags zwierden en onbekommerd leefden zonder zooiets te vreezen, waarmede hij nu bezig was? Hij vond nievers waar hij 't kon verdiend hebben of waar de schuld gelegen was. Al dat beulwerk was alzoo ten ondomme gedaan, 't en hielp geen werken als 't al effenaan vereten en verteerd was, eer 't al ingezameld en opgebracht kon worden. Dat alles stond in halfduidelijken woordvorm onvast in zijn hoofd, hij voelde het enkel als een grijze lucht die drukte over zijn leven. Telkens er een balke was opengekapt hielp hij kruipend in d'eerde, met de handen de aardappels oprapen en hij vond toch dat de vrucht rijke, groot en gezond was met veel leefte eraan.

- Vina, doe voort, gromde hij als zijn wijf weer naar de jongens keek. En wat later als Jan in gedachten, de krauwel liet rusten:

- Jan, als we spoed maken kunnen we t'avond 't eerste stuk gedaan krijgen.

Alzoo vermaanden en zetten ze elkander gedurig aan om den arbeid strange vol te houden.

Achter hen lagen de kleine bemelkinders te spelen; ze hadden de droge groeze op een hoop vergaard en 't vuur erin gestoken en de rook walmde al in dikke wolk over 't land. De kleinsten lagen daarin versmacht en onbeholpen

te schreeuwen; hun slaapmutske hing scheef over de ooren, hun wezens waren vuil en besnotterd en ze woelden met de armpjes in hunne lamme onmacht om bij moeder te geraken.

Een stuk lands verder beerde Dolf met zijn koppel peerden Vorsters aardappels uit. Hij ging en hij kwam telkens tot waar Jan doende was en keerde dan weer tot aan de elzentronken, aan den overkant bij de beke. De kerel wrocht gemakkelijk, stapgaande achter 't getrek en riep nu en dan een ‘juu’ of ‘djuk’ naar de peerden dat het helmde. Hij wist eene leutige reden als hij bij Jan genaakte vooraleer omme te keeren. Hij zag hem krauwelen of wroetelen overhands in de eerde en Vina daarbij en 't nest jongens.

- Hola, makker, 't is plezierig getrouwd zijn, dan hebt ge medeen volk bij de hand om te helpen werken!

In een plotse beweging hief Jan den kop en de beide handen met de vingers open gespereld omhoog, ten teeken dat hij te raden gaf: hoe plezierig het was en hij monkelde. Maar evengauw voelde hij, als een diepe steek, de afgunst en de harde nijd om den kerel die zoo onbekommerd andermans werk deed en voor zijn eigen niet zorgen moest. Omdat hij achter die peerden zoo gemakkelijk ging en van 's morgens reeds zijn blijde wezen aan had en leutigheid uitbelde. Zijn oude passie voor de peerden kwam ineens weer op, de liefde voor hun dikke, ronde, lijmende lijven en glimmende vel. Hij zag hun sterke hoeven en voelde de handeling van zwaar alm en gerid en heel zijn onbekommerd oud boeversleven schoot wakker; zijn eigen handwroetelen minachtte hij als peuterend, vrouwelijk gedoen dat overal ten onbate leidde. Hij hoorde de zware stappen in de eerde ploffen en kon dit mismoedig heimwee, om zijn vroegere bezigheid niet verdrijven, heel den morgen. Zijn wezen bleef gesloten zooals altijd, bruin, eerdebruin en mager daarop geen spier en vertrok, zijn armen sloegen voort, maar 't geen er binnen op dat oogenblik was losgesprongen en was hij geen meester meer. Al wat er omme stond zag hij zoo duidelijk als hij 't anders niet en merkte; - dat was het voorteeken van 't kwaad welk hij vreesde dat gebeuren ging. Al 't geen hij zag verveelde en zaagde hem en 't lustte hem danig den krauwel daar te gooien en weg te loopen uit de gewone dagdoening.

Achter den noen kwam Vorsters vrouwvolk naar 't veld

de aardappels rapen; ze hielden luide geruchte en taterden dat 't klonk over de streek die seffens nog zoo rustig was.

De hemel bleef dien dag gesloten achter dikke wolken waar de zon in gesmoord zat, maar al wat er op den kouter stond, teekende duidelijk in scherpe verlichting en rijke najaarsche kleur. De boomen tegen den einder stonden genaderd in geelgouden valsche jeugd en speiering; de donkerbruine, veie beetenvelden, 't geluwgaande raaploof en de hardgroene suikereigroeze dat lag in wijde parken scherp gevierendeeld met vaag grijsbruine eerde strepen - waar de voorjaarsche vrucht al geweerd was - te rusten voor den komenden winter.

De achtermiddag leed lang en tegen den avond kwam de kranke maan als een omgekrulde koehoorn in den hemel bijten - en de dauw spreidde met den rook van de groezevuurkes die overal brandden, een dunne laag mist die sterk geurde over de velden.

Langs den eerdeweg stapten twee ossen gezapig en de boer daarnevens aan een krakende kar hooge geladen met beeten - door de deemstering naar huis.

Op 't dorp luidde de avondklok, zoo stil dat 't nauwlijks hoorbaar was. De wind lag gevallen en de menschen die nog wrochten stonden als zwarte schimmen met trage bewegingen te draaien tegen de vale lucht. Jan zag en moest dat bekijken zonder dat hij de reden wist waarom en hij vroeg zijn eigen waar het ongeluk gebeurd was dat al die omliggende, lamme dingen hem zoo belangrijk aandeden.

De meiden op Vorsters veld 't klabetterden haar kloefen tegeneen om de eerdetuiten eraf te kuischen en ze kropen op de karren die Dolf, sleekende vol geoogste aardappels, naar 't hof voerde.

Jan staakte dan ook het werk; hij laadde de manden op den kordewagen en reed naar huis.

Vina was lange weg met de jongens en hij stond moedermensch alleen op 't avondland. Het wiel van den kordewagen piepte een onverdragelijk lastig liedje over 't wegeling.

Hij zocht om al die dingen uit het hoofd te weren al wist hij dat die avond met de kleinste bijhoorigheden hem als een groote gebeurtenis zonder uitval, zou bijblijven.

De volgende dagen en zegde Vina niets meer en hij zelf begon al te twijfelen of dat voorspelde ongeluk wel zoo

nakende was en of alles met en zou blijven lijk ouds. Hij kapte voort de aardappels uit en daarbij verlangde hij, zonder te weten waarom, tot 't zondag zou zijn.

's Morgens binst dat Vina ter kerke was en de jongens nog sliepen voelde hij zich ineens alleen, de handen vrij en meester in huis zonder dat iemand zien kon wat hij deed. Dan werd hij gedreven met nieuwsgierigheid naar die mutsedoos. Hij doorsnuffelde eerst de laden van de spinde maar vond daar niets tenzij oude beuzeldingen die hem niet en belangden. En boven de schouwbank stond de mutsedoos waar Vina geld uithaalde en geld inlegde. Hij hief voorzichtig het deksel op en stak er tastelinge de hand in. Daar lagen vier, vijf groote zilverstukken, hij draaide en keerde ze, hoorde 't geklank en dan voelde hij dat zijn handen kwaad deden; hij dekte haastig de doos weer toe, keek rond naar 't lieve-Vrouwbeeldeke en ging in den versten hoek zitten wachten tot Vina thuis kwam. Z' en merkte niets, maar ze had hem een nieuwe muts mede en twee paar nieuwe kloefjes voor Pol en Jantje.

- Daar! 'k en wil u zoo leelijk niet meer zien loopen, zei ze, en de jongens ook moeten net zijn.

- Dat en was niet noodig, zegde hij half luide, en ging de muts opzetten en kijken in 't spiegelken nevens 't venster. Wat later was hij op zijn zondagsche en de jongens ook en hij trok met de drie oudsten, hand en hand naar de hoogmis.

- Nu kunt ge ook 't geld meedragen voor de landmest, 't is al een heele tijd dat Vorster daarachter wacht, Jan, en eer we nieuwe halen moet 't oude toch effen zijn! Ze gaf hem drie vijffrankstukken.

't Kwaad stookte heel de misse in hem en al uitkomend zond hij de jongens weg en ging met drie boerenknapen naar den ‘Gouden Arend’. Hij dronk een pinte bier, dan nog eene, hij wist niet waarom en hij haastte zich. Als zijn eerste geldstuk gewisseld was vroeg hij de drie gasten mede naar eene andere herberg. Hij wist dat het kwaad nu reeds niet meer te herstellen was en deed voort, liet zich drijven door de macht die hem joeg. 't Was al zoo lange dat hij geen geld meer handelde - die wondere ware waaraan hij met werken niet geraken kon! Al jaren had hij geen menschen gezien of een glas hooren tikken en nu dwong hem die

onverzadelijke belustheid naar veel helderbruin bier, naar de warmte in zijn lijf, naar de mist en de doezeling in den kop die al zoo lange nuchter was. 't Scheen hem dat hij nu lang genoeg den asem ingehouden had uit vreeze van Vina en wijf en jongens werd hem ineens de onverdragelijke last dien hij wilde van voor zijn voeten stampen. Het kwaad overviel hem zonder dat hij vroeg van waar en hij gaf alsaan toe. Hij dronk angstig, met volle zwelgen 't eene glas achter 't andere om gauw ontdaan te zijn van den Jan die vreesachtig was en wist kwaad doende te zijn. Hij wilde niet weten hoe hij zou thuis komen, wat Vina zou denken; 't moest allemaal versmoord worden in ziedende bedwelming. Zijne armen zwaaiden reeds en hij zong.

Is dat geen leute
Is dat geen pleizier
Zich zat te zuipen
Aan dat goed bier!

Hij riep naar Dolf, naar Karel en naar al de mannen van 't breede leven, ze moesten weten dat hij ook eens durfde, dat hij keizer was en vandage den bak omme stootte!

Van dan af en wist hij geen tijd meer te noemen of 't dag of nacht was. De oude Jan, de pleizierige Jan was op zwaai, allemachtig op zwaai, alleen meester en vrij, los van al dat er bestond zonder wijf of jongens of thuis; 't draaide, 't schijverde, 't zottebolde allemaal gemingelmangeld dooreen! 't Werd hem als een weerkeersel uit zijn jongheid, het vrije, onbekommerd gezwaai van zijn armen die ineens weer los waren. De boer kon wachten van werken, hij zelf was de baas en die vrijheid nam hij in om zoo lange gedwee gediend te hebben zonder den kop te heffen.

- Bazinne nog een pinte! lalde hij. Dan werd hij buiten gegooid, de kwade geesten dreven hem naar huis, maar hij stond in duisteren nacht alleen, rond te tasten op ongekenden weg met zijn hoofd zoo zwaar en op de flauwe beenen. Hij zocht en als zijn stappen hem onbewust op de bane en voor zijn deure brachten verkende hij zijn huis, maar dan stookte de weerzin zoo geweldig dat hij weer weg sukkelde en zich dook als een kwaaddoener. Het besef van de groote,

onverbeterlijke rampe streden met den dronken hoogmoed.

- Z' en mogen alleens niet piepen, raasde de zotte Jan, hij wilde zijn eigen sterk en manhaftig maken omdat hij den ernstigen blik van de dutsachtige Vina niet dragen kon. 't Medelijden met zijn eigen ellende verstootte hij.

- Ik ben de baas! 't Is mijn geld, ik heb 't gewonnen en ik heb 't verteerd!

Hij keek als een moordenaar en de duivels zaten hem in de oogen en met gelokene vuisten stapte hij in huis.

Heel die geweldige meening lag maar bevenop, veel liever ware hij stil, ongezien in bedde gekropen om zijn eigen te duiken in schaamte, maar omdat Vina luide weende en de jongens verschrikt wegliepen al schruwelend moest hij zijn geweld uitwerken en man blijven. Hij wilde nu alles zien beven en daveren en brijzelen en slaan wat hem in de handen viel. 't Was nu toch al verdaan en verloren en met niets meer te helpen. Het kwaad moest nu tot tenden en voluit werken. Hij schopte de stoelen uit den weg, sloeg met de vuisten op de muren in razernije omdat ze niet in en vielen. 't Geruchte dat hij miek hitste zijn eigen gramte op en hij brak maar al dat kraken kon en klinken. Hij sloeg de jongens om hun getier te hooren en stampte zijn wijf om er de nijdige deugd van te voelen. Als 't al vermorzeld was liep hij buiten en zwaaide de armen in de lucht en hij ging 't was hem algelijk naar waar, om nooit meer terug te keeren.

Hij ontwiek aan den graskant van de beek, en 't verwonderde hem den hemel zoo kalm te zien, zoo vol zonneblauw en nuchter, nu dat hij zelve zoo ziek was en zoo moedeloos. De frissche uchtend en de heldere beek bezag hij als een versche boorling en hij was aan 't vragen of 't een bejaagde droom was waarin hij den kwaden Jan had weergezien. Maar omdat hij hier zoo ten ontijde langs het gras lag en dorst gevoelde, scheen zijn vreeze gegrond en 't ontwaakte stilaan en hij verkende zijn ongeluk. Zijn kop gloeide, zijn keel was verbrand en hij had den moed niet om 't water te scheppen waar zijn voeten in hingen en de koelte voelden. Hij was moe, doodmoe en beu van 't leven, van al wat er bestond en hij wist niet hoe hier weg te komen eens. Hij lag als een ellendige sul achter eene ziekte, zonder kracht of wil, alleen en zonder hulpe verlaten op de wereld. Zijn voornemen

was: 't land uit te gaan eens dat zijn beenen zouden uitgerust zijn, en daar lichtte in de verte die eenige toevlucht, zijn oude thuis: het boerenhof, verre in 't noorden en nu brak hij van spijt omdat hij vroeger zijn goeden peerdestal verlaten had. En de droge vent die nooit en weende voelde nu de tranen op zijn handen loopen en de spijt en wanhoop neep zijn kaakbeenderen toe zoodat zijn tanden knarsden.

Daar in 't gras, langs de beke vond de pastor hem liggen en hij overreedde Jan om naar huis te gaan.

- Vina heeft heur rampe bij hem gaan biechten, meende Jan en medeen zag hij kanse en een middel daarin om alzoo weer in zijn levensweg en thuis te geraken. Hij liet den ouden pastor schelden en de harde waarheden ving hij met gebogen kop uit schaamte. En als de pastor hem meê tweefelde kwam hij gelaten en gewillig vooruit en naar huis. Vina was blauw geweend en de jongens en durfden niet opkijken naar vader. De pastor sprak daarbij zachte zijn vermaningen uit en herbracht den vrede. Bindien stond Jan beschaamd, besmeurd, belabberd, versleten en vuil, lusteloos en moe viel hij op zijn bed als een doodzieke mensch. 's Anderdaags herbegon hij zijn werk. 't Gebrokene goeds was opgekuischt, zijn vuile kleeren gewasschen en alles gedoken wat er aan de geledene baldadigheid kon doen denken. Vina was gespraakzaam en vriendelijk, zij wilde meer dan ze kon het ongeluk vergeten, maar inwendig bleef die gebeurtenis als een zwijgende mare wegen in huis en dat zou de tijd alleene uitslijten. Buitendien droegen zij de angst van de nakende armoede en ze wisten alletwee zonder middels te zijn om de nieuwe dricht te beredderen was 't dat ze den winter konden goed maken nog. Jan was onbekwaam om te overleggen of vooruit te denken of te zoeken naar beternis: alle wegen waren hem afgesloten en de armoede wachtte als eene noodzaak die niet te ontspringen was. Vina ook liet het lot aan de Voorzienigheid over en ze deed haar jongens bidden.

Zij zelve vond daar heur eenigen troost in, van heur eigen en verwachtte zij niets meer; heur vreeze en afschuw voor Jan hield ze geborgen en uit plicht toonde zij hem uitwendig vriendelijkheid maar ze bleef altijd in de angst dat 't gebeurde nog weerkeeren zou. In 't stille vertelde zij heur verdriet aan den pastor en daar kreeg ze raad en hulpe om voort te doen

en rechte te blijven en te wachten naar beternis die komen moest van waar en wist ze niet.

- 't Zal al zijn dat God wilt! meende ze.

Ze leefden alzoo een dag t' eenegader, ontspaarden al wat ze konden en Jan verwrocht de korte dagen in de weefkamer. Hij merkte alleens niet of er verandering was en at gerust van den armen kost dien Vina met behendigheid gereed miek.

Dan kwam de tijd weer van zaaien en mesten. Vina bezag Jan bedeesd als hij van koopen sprak. Ze verdaagden de dricht en eindelijk, als 't hoog tijd werd besloten ze te vragen aan Vorster of hij hen wilde goedzien en zaad geven tot het weefstuk af zou zijn. Jan ging naar de groote hofsteê en hij keerde welgezind weer met een geladenen kordewagen.

- Hij bezag me eerst, vertelde Jan van den boer, - hij was vriendelijk: als g' er nog te kort hebt moogt ge weer komen, haal maar; daarvoor uw land niet laten vervallen of bevuilen, in 't jongens-kweeken we verstaan dat! heeft hij gezeid, Vina.

Ze waren er weer bovenop en 't werk kon voortgaan, de zomer zou raad en hulpe brengen.

Rond dien tijd verrijkte Vina van heur zevende kind en ze was bovenal blijde omdat het nu voor 't eerst een meisje was: een mager ellendig boorlingske, maar een meiske toch, en dat was heur groot verlangen geweest; later zou het vast beklijven - 'k zal het wel doen, het betroetelen en bezorgen tot het gezond wordt en steiten zal het zeker evenals d'anderen die leven over hebben! Ze miek er al heur werk van en vergat al heur ander verdriet en kommernisse.

Op d' hofstede kregen ze voort al wat ze noodig hadden in den huishoud en op 't land. - We zullen dat wel vinden, zegde de vrouwe, maak geen zwaar hoofd daarvan.

Maar Vorster, de fijne boer, wandelde met zijn makke over de velden, en hij lonkte scheef uit naar Jan's huizeken en hij merkte, zonder te gebaren, al onder uit en hij zag de magere mesthoopkes, het vertrappelde lochtingsken en de beulende jongens die daarin doeninge hielden; de vuile gevels en muren en de gebrokene ruiten verplakt met papier en twee luiken die aan één hangsel scheef hingen. De blank, de kleur, de nieuwe onderhoud was eraf en de fijnaard trok den neus op en neep de lippen.

- De boter is van de melk, mompelde hij en wandelde huizewaards.

Landlieden's armoede breekt kennelijk door en ligt bloot uitwendig voor al die kijken kan en de boer vond dat het tijd werd om de zaken naar te zien.

- 'k Ga naar Vindeveughel's, zegde hij aan de vrouwe.

De jongens stormden in huis al schreeuwend en hielden moeder bij den voorschoot - Moê, moê, moeder de groote hond gaat ons bijten!

- Hoe gaat het? en de boer groette met 't inkomen en zocht een stoel om wat te kouten. Van 't were eerst, van 't land van de kostwinninge, alzoo draaide hij nader en ineens:

- Als ge wilt, Jan, of gadinge hebt.... hij wachtte en liet zijnen kerel raden wat er moest achter komen.

- Nu in uw vollen jongenskweek, we weten best hoe het gaat: dat zijn de moeilijke jaren en veel menschen blijven erin steken, en, als ge wat geld noodig hebt, Vorster's hof staat open, 'k zal u helpen, of beter g' en zult het niet willen, g' en zijt van geen schooiers afkomste - maar als ge liever van uw huis of uw land af zijt - 't ligt rondom in 't mijne, 'k zou u de hoogste waarde geven en dan zijt ge ineens op 't droge tot uwen lastigen tijd uit is.

Jan luisterde met open mond en wendde de oogen niet van Vina waar hij raad zocht en heur meening; - zij zegde ook niets en de boer, om antwoorde of bescheid te krijgen:

- Alles blijft lijk het is: ge woont lijk vooren en na, ge behoudt wat land voor uw onderhoud en ge werkt op 't mijne in daghuur, - ge wint uw geld zuiver. Ten andere, daar en is zoo geen haaste bij, ge overspreekt dat ondereen en kom zeg me dan wat ge dunkt te doen.

- Hij is als een engel van God gezonden, meende Vina zoo gauw de boer buiten was.

Maar Jan was wantrouwig, hij wist geen reden waarom de boer zoo voordeelig zou zijn, hij vreesde sluwheid daaronder omdat hij overtuigd was dat er hem nooit iemand uit goede jeunste en vrijelijk eene goede hand toestak, zonder eigen belang te zoeken. Maar omdat Vina het zoo goed vond. - Maar wie had er den boer gezegd dat ze geld noodig hadden?

- Dat is de man die de Voorzienigheid ons zendt, Jan. Het stak haar geweldig in 't herte, maar 't was de laatste toevlucht.

- Nu en dan wat geld leenen en baat niet, Jan, we vallen er al dieper in en zooveel te zekerder grijpt hij ons goed, 't is best nu alles verkoopen. 't Was moeders eigendom afstaan, maar het gold nu de jongens en hun eigen leven. En als ze 't nog eenige dagen overwogen had:

- Wilt ge, Jan, vroeg ze.

- Ik wil alles wat gij wilt, en, als 't moet zijn, 't is alzoo misschien best.

Hij verstond er geen woord van, zijn eigen meening ging hij geern af en betrouwde op zijn wijf die de zaken zou afhandelen. - Zoo, zij gingen een zondagnoene naar Vorsters hofstede en daar in de groote kamer, bij tafel, zonder dat 't iemand hoorde of weten kon tenzij de boer en de vrouwe, werd de verkoop besproken. Vorster had zijn prijs vastgesteld, hij wist hun de voordeelen uiteen te doen en raadde wel dat 't gedwongen ging en nijpende was en dat ze moesten aanveerden. Hij telde hun gereed geld en de boerinne haalde eene kan bier uit en Jan teekende zijn eigendom af. Onder 't drinken vertelde de boer den verkoop als eene zaak uit genegenheid gedaan en zonder belang voor zijn eigen als een echt treffelijk ding en omdat het land zoo gunstig gelegen was.

- Een boer heeft altijd gebruik te kort en liever dan het te laten vervallen en, als ge 't later openbaar moest onder den hamer brengen, 't ware jammer, g'en zoudt maar den helft van de weerde betaald krijgen! Nu blijft ge uw levensdagen lang wonen zooals in 't uwe en Jan kan hier op 't hof werk vinden en de jongens ook later - armen om te werken hebben we hier altijd vandoen. De tijd dien ge over hebt bedricht ge uw eigen gebruik aardappels, mijn peerden kunnen 't grof werk doen.

Zij trokken naar huis, Jan welgezind met de beurze geld en Vina voldaan omdat ze uit den nood waren, maar spijtig om 't verlies van heur oudvaderlijken eigendom.

- Wie kan er weten of raden waar een mensch al dompelt in zijn leven, dacht ze in haar eigen.

Dat ze hun vrijheid verkocht hadden en al gauw uit andermans handen hun brood zouden eten, daar vermoedden

ze nog niets van. De knapen kregen weer boter op hun brood en Jan voelde de deugd en den troost omdat hij weer pijpen mocht rooken; de goede leefte hernam op een nieuw omdat ze geld liggen hadden dat nooit en zou op geraken.

STIJN STREUVELS.

(*Slot in het volgend nummer.*)

Thompson's oude vergeten boeken.

> Heran kommt nicht, wer die Leiter machte, sondern wer die Leiter besteigt:
> und einen behenden kühnen Mann trägt auch wohl eine morsche Leiter.
> LESSING.

I.

Daar is in het verhaal, dat de ontwikkeling der sociale en economische theorieën in 't Engeland der eerste helft van de negentiende eeuw moet beschrijven, altijd een vergeten hoofdstuk. In het tijdvak tusschen de jaren 1825 en 1840 slaat de historiograaf geregeld over, gaat hij voorbij, enkele zeer merkwaardige personen, die tegen den economischen stroom van dien tijd poogden in te roeien. Toen de plutocratie, volgens de lijnen door Ricardo getrokken, als stelsel zich vestigde, gingen eenige auteurs dadelijk hun protest indienen. Het baatte hun niet veel: de heerschende meening van den dag ignoreerde hen veelal of liet hen praten. Een later geslacht in Engeland zou weinig van hen vernemen. Dikke mist omgeeft de figuren, en de boeken die zij schreven zijn haast onvindbaar. Toch krijgt men soms onverwacht een kijk op die groep. In de merkwaardige autobiografie, die John Stuart Mill schreef, leest men (op bladzijde 123 en volgende der editie van 1873) dat hij tusschen de jaren 1825 en 1830 in geregeld debat was met hen, die hij Owenisten noemt. Hij en zijn vrienden gingen dan naar de ‘Coöperation Society’ in Chancery Lane, en namen deel aan de wekelijksche discussies. ‘Het was - zegt John Stuart Mill - een *lutte corps à corps* tusschen deze Owenisten en de economisten:

maar het was toch een volmaakt vriendschappelijk dispuut. Wij, die de politieke economie vertegenwoordigden, hadden hetzelfde doel voor oogen als zij, en deden ons best dit te toonen; en de voornaamste kampioen aan hunne zijde was een zeer achtenswaardig man, met wien ik goed bekend was, de heer William Thompson uit Cork in Ierland, schrijver van een boek over de verdeeling van den rijkdom, en van een pleidooi ten behoeve der vrouw tegenover een uiting van een van mijns vaders geschriften.'

Het loont misschien de moeite de boeken van dien door Mill geprezen Thompson eens opzettelijk na te gaan. Het zijn fletsche, van kleur verschoten bladen van een socialist uit de eerste dertig jaren der vorige eeuw. Maar als men 's avonds eenzaam zit en die bladzijden al lezende omslaat, wordt het ons toch soms te moede als den doorluchtigen vrijheer von Münchhausen, toen hij in de Mei-maand ergens in een weî zijn waldhoorn terugvond. Hij had het instrument 's winters weggeworpen, toen hij zijn lustige melodieën daarin had geblazen maar geen geluid er uit kon krijgen. Nu echter, langs de plek rijdend waar de hoorn vergeten neêrlag, begon in ééns muziek te ruischen. De tonen waren op den kouden winterdag bevroren, toen de vrijheer zijn lippen aan het instrument zette; thans was de dooi er overheên gegaan; alles werd wakker. Zóó is 't geval met de boeken van Thompson, nu meer dan vijftig jaren van strijdend socialisme over dat geschrift zijn getrokken. Leest men met 't warme brein van heden die oude bladzijden, dan klinken uit dat boek allerlei bekende kreten ons tegen, verrassen ons allerlei formules waarmede onze tijdgenooten cijferen. Sommige bladzijden lijken bijna actueel. Inderdaad beginnen zelfs de weekbladen in ons land tegenwoordig zich met Thompson te bemoeien. Het was uit de biografie van Karl Marx bekend, dat deze, èn in Brussel omstreeks 1845 en 1846, èn in Londen na 1851, zich veel met de geschriften van Thompson en zijn groep had bezig gehouden. Snuffelende geleerden meenden zelfs dat Marx allerlei plagiaten aan Thompson had begaan. Het verwijt aan Marx was misschien wel wat onnoozel, maar het deed toch bij enkelen dienst. Om geheel de strekking van de berispende aanmerking te begrijpen, willen wij liever nieuwsgierig en nauwlettend de boeken zelven van William Thompson

met onze lezers inzien. Het zijn vier boeken, die tusschen de jaren 1824-1830 zijn verschenen en niet al te gemakkelijk thans te verkrijgen zijn. Wij noemen zijn ‘Inquiry into the Principles of the Distribution of Wealth’ van het jaar 1824: zijn ‘Appeal of one half the human race, Women, against the pretensions of the other half, Men’ van het jaar 1825; zijn ‘Labor Rewarded, the claims of labor and capital conciliated, or how to secure to labor the whole products of its exertions’ van het jaar 1827; en eindelijk ‘Practical directions for the speedy and economical establishment of Communities on the principles of mutual coöperation, united possessions, and equality of exertions and of the means of enjoyments’ van het jaar 1830.

II.

Beginnen wij met het eerste boek ‘the Inquiry into the principles of the Distribution of wealth’, waarbij wij onze lezers moeten waarschuwen den eersten druk te gebruiken, en zich niet met de door William Pare bezorgde nieuwe verkorte uitgave van het jaar 1850 te vergenoegen.

Het stevige boek - groot 600 bladzijden - is geschreven in den geest, dien Bentham aan zijn landgenooten trachtte mede te deelen. De verdeeling van welvaart en rijkdom, welke Thompson dus zocht, is die welke de grootst mogelijke hoeveelheid van geluk aan een maatschappij zal bevorderen, het grootste geluk aan het grootste getal menschen. De groote meerderheid der samenleving, stel negen tienden, moet aan dat geluk deel hebben, niet enkel alléén de kleine minderheid, het eene tiende deel, van thans. In de zeer berekenende, positieve, droge, beredeneerde manier van Bentham is alles door Thompson gesteld. Het intellectueele, zedelijke, stoffelijke nut van alles wordt steeds op den vóórgrond gesteld. Met de eischen of wenschen van het hart (zie bijv. p. 331 van het boek) wordt weinig rekening gehouden. De schrijver meent zulke opwellingen van 't gemoed ter zijde te kunnen laten. Uit de sfeer van het gevoel wordt de studie overgebracht in de sfeer van het denken. Het verstand alléén moet in deze zaken beslissen. En dat verstand wijst er op, dat, door beleidvolle toepassing van ware beginselen, de groote fouten der bestaande maatschappelijke inrichting kunnen worden vermeden. Het doel, door de rede geëischt voor de

verdeeling van rijkdom, is de grootst mogelijke hoeveelheid van geluk (d.i. van genietingen der zinnen en van bevrediging van zedelijke en verstandelijke eischen) te bezorgen aan de leden der maatschappij, die den rijkdom voortbrengen. Dit alles wordt nu door Thompson ontwikkeld in zes hoofdstukken.

Van die zes hoofdstukken, waarin het boek is verdeeld, is *het eerste hoofdstuk* het voornaamste, de hoeksteen van 't gebouw. Het behelst een uitéénzetting der natuur-beginselen, waarop elke rechtvaardige verdeeling van rijkdom moet worden gevestigd, algemeene regelen, die afgeleid kunnen worden uit onze menschelijke organisatie en de levens-omstandigheden (fysieke zoowel als sociale) die ons omgeven.

Die algemeene natuurlijke regelen zijn de volgende. - Rijkdom wordt voortgebracht door arbeid. Geen ander ingrediënt dan arbeid maakt eenige zaak, die men begeert, tot voorwerp van rijkdom. Arbeid enkel is de maat en tevens het karakteristieke kenmerk van rijkdom. Door arbeid alléén verkrijgt men de toeëigening der natuurgaven. Let echter wel op, dat, hoewel arbeid de uitsluitende maat is van waarde, die arbeid echter daarom nog niet een accurate maat is, want, terwijl de hoeveelheid gronds en de voorraad van materiaal stationnair blijven, nemen de bevolking en de kennis der menschen steeds toe. Maar de standaard van den arbeid is toch de maat, die 't meest en 't best de werkelijke waarde van de rijkdoms-artikelen kan benaderen. - De rijkdom eener maatschappij, die door arbeid wordt voortgebracht, moet nu ten deel vallen aan alle leden der maatschappij: de som van dien rijkdom mag niet geheel of bijna geheel geconcentreerd worden in de handen van eenige weinigen. - Alle leden der maatschappij (gevallen van ‘malconformatie’ uitgezonderd) zijn, daar zij gelijk en gelijkvormig in hun fysiek organisme zijn geconstitueerd, vatbaar, door eene gelijke behandeling, gelijke aandeelen van geluk te genieten. Op het beginsel der *gelijkheid* wordt door den auteur hier de hoogste nadruk gelegd. - Is dit niet voor allen te verkrijgen, dan is het geluk van het grooter aantal in een maatschappij te verkiezen boven het geluk van het kleiner getal. De richting der bestaande samenleving, die steeds het geluk van een minderheid van rijke lieden beoogt, is ongerijmd.

Daar nu (aldus zet Thompson de ontvouwing zijner alge-

meene natuurlijke regelen voort) de middelen van genieting of geluk, die onder den naam van rijkdom zijn begrepen, voortgebracht worden door de toepassing van arbeid en kennis op het materiaal aangeboden door de natuur: zoo moet er een voldoende prikkel zijn, als vrijwillig motief om den noodigen arbeid (door kennis geleid) in beweging te zetten ten einde dien rijkdom voort te brengen. Van dwang of oplegging van een motief door anderen mag natuurlijk geen sprake zijn. Vrijheid is de voorwaarde van ieders bestaan. - De sterkste prikkel nu tot vrijwillige voortbrenging is de *zekerheid* voor de producenten, dat het algeheele gebruik van het product van hun arbeid hun ten volle zal toekomen. De voortbrengers moeten absoluut zeker zijn, dat geen geweld hun 't door hen tot stand gebrachte zal kunnen ontnemen: evenmin als geweld hen tot het doen van dít of dát moet kunnen dwingen. Zonderling: de maatschappij heeft tot nu toe geheel anders gedaan. De standvastige poging van wat men maatschappij noemt is geweest, den produceerenden arbeider door bedreiging of verleiding te dwingen, om voor het kleinst mogelijke deel van het product van zijn eigen arbeid te werken. Aan den arbeider werd eigenlijk slechts zooveel van zijn product gelaten, dat hij in staat was verder te werken. Het overige werd hem ontnomen. Een gevoel van ontevredenheid, zich uitend in wrevel en gemor, werd zóó onder de arbeiders gewekt. Toch hangt het geluk van de gansche maatschappij ten nauwste samen met het geluk der meerderheid der productieve klassen. Er moest geen kloof tusschen de leden eener maatschappij kunnen zijn. Geef aan ieder - zegt Thompson - zekerheid voor het algeheele gebruik der opbrengst van ieders arbeid, en men zal de arbeiders tevreden stellen. Het spreekt van-zelf dat deducties voor de kosten van de werktuigen en materialen, waarmede de arbeider werkt, hem moeten worden in rekening gebracht. Doch overigens late men de handen af van het werk der anderen. De zekerheid, dat ieder de opbrengst van zijn eigen arbeid zal kunnen genieten, zal de éénig gezonde prikkel tot werken blijken.

Naast de gelijkheid en de zekerheid komt nu, als derde lid in een trits, de *vrijheid van ruil.* Alle vrijwillige ruilingen van rijkdoms-artikelen - inhoudende aan beide zijden een voorkeur òf van de zaak die ontvangen wordt òf van het

voorwerp dat geleverd wordt - hebben de strekking om het geluk te vermeerderen, en vermeerderen daardoor de motieven tot productie van den rijkdom. Die vrijheid van ruil maakt dat iedereen geïnteresseerd is in den arbeid van anderen. Ieder weet dat hij werkt ook voor anderen. Ruil, aldus opgevat, wordt in zekeren zin coöperatie, en wellicht - Thompson zal dit later onderzoeken - is een stelsel als dat van Owen slechts een volmaking van dien ruil, een meer geperfectionneerd vrijwillig ruilen, een ruiling op meer omvattende schaal toegepast. Dit echter kan later eerst nagegaan worden. Voorloopig constateert Thompson slechts de vrijheid van den individueelen ruil. In den zin van Bentham berekent hij, dat elke inbreuk (door dwang of anderszins) op de volkomen beschikking van ieders product, voor een ieder schadelijk is. Den arbeider veroorzaakt zij ontevredenheid, den verkrijger van 't geheel of het gedeelte, geen waarachtig genot. Neen: het product van iemands arbeid, even als zijn arbeid zelf, of gedeelte daarvan, mag nimmer van den producent worden afgenomen zonder een equivalent, dat door hem voldoende wordt geacht. Het is intusschen juist de questie, hoe groot dat equivalent moet wezen, vooral wanneer 't geldt het koopen van den arbeid zelven. De meester of patroon zegt, schijnheilig genoeg, dat hij niet tegen een equivalent is. De arbeider echter begint, met den vooruitgang der tijden, zijn recht te begrijpen, hij voelt dat hij geen lastdier is: hij wil overreed, niet overweldigd worden: hij wil het waarachtig equivalent, niet dat wat de patroon in zijn aanmatiging hem overlaat. Hij verzet zich tegen 't begrip, dat artikelen van rijkdom (producten) altijd nog met zeker ontzag of zekeren eerbied worden behandeld, maar dat op den arbeid-zelven neêr wordt gezien. Elk expediënt is goed om rijkdom van goederen aan de bezitters te verzekeren en te beveiligen, maar de productieve kracht te eeren en te handhaven acht men overbodig. Men verzet er zich met kracht tegen, dat iets, al was het slechts een atoom, van het product aan de bezitters wordt afgenomen. Maar arbeid zelf laat men rustig aan zijn bezitter onttrekken zonder voldoend equivalent. Toch bedenke men goed: arbeid alléén maakt de waarde der goederen uit. Wanneer wij een artikel van rijkdom zien, dan hebben wij vóór ons een s t u k

geconcentreerden arbeid[1]. Die arbeid, of liever arbeidskracht, is de ware bron van alles. De in gang zijnde productieve krachten in een maatschappij zijn de hoofdzaak. Tegenover die machten of vermogens van in gang zijnde en toekomstige productie in een maatschappij, is zelfs de reeds opgehoopte rijkdom - de artikelen die kant en klaar bestaan - van geen groote beteekenis.

Met die drie begrippen van gelijkheid, zekerheid en vrijheid van ruil, kan een maatschappij een volkomen goede distributie van rijkdom verkrijgen, een toestand die geheel zal verschillen van de tegenwoordige omstandigheden. Tot nu toe hebben de verschillende economische motieven der menschheid steeds geleid tot de bevordering der veronderstelde belangen van hen die in bezit of macht waren. Van gelijkheid werd niet gerept. Zekerheid was tot nu toe slechts een zekerheid voor de bezitters: de zekerheid van enkelen ten koste van de plundering en degradatie van velen. De vrijheid van ruil werd onder bedriegelijke voorwendsels aan de eigenlijke arbeiders ontnomen. De geheele distributie was uitsluitend gericht op het doel, om de heerschende minderheid rijker te doen worden ten koste van de meerderheid in de maatschappij: en onder die meerderheid, die verdrukt wordt, bevinden zich ook de vrouwen wier toestand beklagenswaardig is. Daartegenover stelt nu Thompson zijn vast maar dwingend woord: verzeker aan iedereen de vrije en volledige beschikking over het algeheel product van zijn arbeid. Ten einde de rechtvaardige verdeeling te volbrengen, zijn er geen aanmoedigingen of premies, geen beperkingen noodig, die invloed zouden willen uitoefenen op de richting van 't werk of van den ruil. Neen, geen in- of uitvoerrechten, geen gilden, geen monopolies zullen hier baten. Slechts één ding is noodig: verspreiding van kennis. Dàn zal men begrijpen, dat gelijk recht aan alle leden der maatschappij is verschuldigd, en dat een einde moet worden gemaakt aan het schijnrecht van het heden. Recht voor allen, en niet uitsluitend voor ééne klasse alléén, moet de

1) Op pag. 89 van zijn ‘Inquiry into the Distribution of Wealth’ drukt Thompson dit aldus uit: ‘When we value an article of wealth, it is in fact the labor concentrated in its fabrication and in the finding or rearing of its natural material, that we estimate.’ Vergelijk verder de formuleeringen op pag. 525/526 van Thompson's boek.

leuze zijn. Ontveinzen wij het ons toch niet, dat het geheele samenstel van wettelijke regels tot nu toe weinig anders is geweest dan een weefsel van dwangmiddelen en overweldigingen van de ééne klasse over de andere[1].

Aan de hedendaagsche strekking der wetten, die slechts er op uit zijn de rijken te begunstigen, moet dus weêrstand worden geboden. Slechts die ongelijkheid in de distributie, en die alléén, welke ontstaat, door aan ieder mensch het vrije gebruik van zijn arbeid en van de producten van dien arbeid, alsmede van de vrijwillige ruilingen die daaruit voortvloeien, te verzekeren, moet worden gehandhaafd: omdat zonder die ruimte van ongelijkheid er geen zekerheid zou wezen, zonder zekerheid weder geen productie, en zonder productie geen rijkdom te verdeelen zou zijn. De noodwendigheid van menschelijke inspanning voor de productie is de éénige rechtvaardiging van afwijking, hier en dáár, der wet van gelijkheid, afwijking die misschien door Owen's voorstellen wordt voorkomen. Alle andere soorten van ongelijkheid van verdeeling zijn niet slechts onnoodig, maar volstrekt nadeelig. Het is bij die gelegenheid, dat Thompson meer opzettelijk wijst op den toestand der loon-arbeiders in onze maatschappij, en dat hij de vraag onderzoekt, welk evenredig deel van de producten van hun arbeid de werklieden zouden moeten betalen voor het gebruik der artikelen, genaamd kapitaal, aan de bezitters daarvan, genaamd kapitalisten. Daar de arbeider tegenwoordig niets aan te bieden heeft dan zijn arbeid, moeten van het product van zijn arbeid zekere deducties voor de voorschotten van 't kapitaal van den ondernemer worden afgetrokken. De vraag is nu in de eerste plaats of de deducties, die de arbeider van zijn arbeid moet afstaan, billijk zijn. Te ontkennen is het niet, dat tegenwoordig die deducties zeer groot zijn, zóó groot, dat de arbeiders onrecht voelen. Toch begrijpen de werklieden wel, dat arbeid zonder kapitaal niet gedreven kan worden. Zij willen dus wel betalen voor de diensten van dit kapitaal, maar niet meer dan noodig. Er is bij de schatting dier deducties verschil van maatstaf bij den arbeider en bij den kapitalist. De maatstaf van den

1) Zie Thompson, ‘Inquiry into the Distribution of Wealth’ pag. 133: ‘The whole system of human regulations hitherto, has been little more than a tissue of restraints and usurpations of one class over another.’

arbeider is deze: hij wil betalen de contributie van zulk een som, als het verbruik en de waarde van het kapitaal in den tijd, waarin 't wordt verteerd, zou bedragen, benevens zulk een vergoeding aan den eigenaar van dat kapitaal, als dezen in gelijke onderhouds-gesteldheid zou plaatsen met den in het actieve werk gebezigden arbeider. Doch de maatstaf van den kapitalist voor de deductie is gansch anders. Hij wil hebben de toegevoegde waarde, voortgebracht door dezelfde hoeveelheid arbeid nu bijgestaan door de machines of ander kapitaal: het totaal van zulke m e e r -w a a r d e komt (naar zijn inzien) toe aan den kapitalist voor zijn hooger verstand, zijn beleid in het accumuleeren van het kapitaal, en het verschaffen daarvan, of het gebruik daarvan, aan de arbeiders[1]. Ziedaar het ontzettend verschil tusschen de opvatting der arbeiders en der kapitalisten. Ieder poogt nu naar zich toe te trekken. Maar de tweespalt bestaat. En al is het nu een feit, dat in werkelijkheid noch de maatstaf van den arbeider noch die van den kapitalist zich in de tegenwoordige omstandigheden absoluut kan doen gelden: zoo is het evenzeer waar, dat elk der twee partijen zich tot klasse thans vormt. Tusschen de kapitalisten is er een vaste waakzame samenzweering om hun belangen in dit opzicht te verdedigen. Die tweespalt tusschen de klassen zal nu, naar Thompson's meening, alleen kunnen worden opgeheven, als kennis en beschaving onder de leden der maatschappij meer wordt verspreid. Beter inzicht zal hier de brug moeten zijn tot beter verstandhouding en tot beter toepassing van 't beginsel van gelijk recht. Andere middelen tot demping der kloof moeten niet worden ter hand genomen. Want er zou dan slechts overblijven gebruik van geweld en macht, en zulk een middel zou de productie te niet doen.

Heeft Thompson aldus in een eerste hoofdstuk als 't ware het natuurrecht ontwikkeld voor de verdeeling van den rijkdom, zoo werpt hij in *een tweede hoofdstuk* een eenigszins

1) Zie Thompson ‘Inquiry into the Distribution of Wealth’, pag 167, ‘The measure of the capitalist, on the contrary, would be the additional value produced by the same quantity of labor in consequence of the use of the machinery or other capital: the whole of such surplus value to be enjoyed by the capitalist for his superior intelligence and skill in accumulating and advancing to the laborers his capital or the use of it.’

breeden blik op de rampen en misstanden, die in onze hedendaagsche maatschappij voortgebracht worden door de gedwongen ongelijkheid van rijkdom. Het zijn zedelijke, economische en politieke rampen; allen voortspruitende uit het egoïsme, dat een onbepaald naar zich toehalen beoogt van de toekomstige producten van den arbeid van anderen. Wij behoeven bij die ontvouwing niet lang stil te staan. Een ieder begrijpt wat Thompson hier uitéénzet. Zeer scherp wordt zijn betoog, dat het niet de rijken zijn die de armen onderhouden, maar dat juist de armen de rijken voeden en kleeden[1]. De rijken leven van den arbeid der anderen. Hun rijkdom is niet anders dan de periodieke uitkeering der rest van de maatschappij aan hen. Het eigendom der vruchten van den arbeid der anderen is in werkelijkheid hun domein. Kapitalen worden thans geaccumuleerd uit de besparing van andermans arbeid, niet van den eigen arbeid van den kapitalist[2]. En de rijken hebben allerwege, als beste middel om zich in hun bezit te handhaven, begrepen de hand te moeten leggen op de politieke macht. Zij hebben den staat overmeesterd. Zij maken in dien staat wetten voor zich zelven: jagen overal naar macht als het beste middel om allereerst te behouden wat zij hebben en daarna te verkrijgen wat zij kunnen. Zij werken als een vaste klasse.

In *een derde hoofdstuk* bespreekt Thompson - als tegenoverstelling van den inhoud van het tweede hoofdstuk - de (zijdelingsche) voordeelen, die de toepsssing der natuurlijke wetten van distributie aan de maatschappij zou brengen.

Hij gaat achteréénvolgens de staatkundige, de economische, de zedelijke voordeelen na. - In de politiek zou, door het verwerkelijken der wet van gelijkheid, een waarachtig vertegenwoordigend stelsel kunnen ontstaan in plaats van het schijnconstitutionalisme van het heden. Vrede zou allerwege geboden worden, aan oorlog voor-goed vaarwel gezegd. Aan alle religieuse kerken zou het begrip van dwang kunnen worden ontnomen: de godsdienstige associaties zouden als die der

1) Zie Thompson ‘Inquiry into the Distribution of Wealth,’ pag. 196, ‘It is they alone (the productive laborers) who feed and clothe and pamper the rich,’ pag. 197, ‘Away then with the insulting, the pernicious absurdity, that the excessively rich support the poor.’
2) Zie dit ook geformuleerd in Thompson's ‘Inquiry into the Distribution of Wealth’, pag. 527 en 538.

Kwakers zich kunnen inrichten. Beter administratie der overheid zou verkregen zijn. Rechtvaardiger druk der belasting zich voordoen. Eindelijk zou een goed strafrecht en een goede rechtspraak mogelijk worden. - Opmerkelijk zijn vooral de economische voordeelen. Onder de werking der wet van gelijkheid, die vrijen arbeid, volledige toewijzing van het arbeidsproduct en vrijwilligen ruil onderstelt, zou de productie vermeerderen en het kapitaal accumuleeren met een snelheid van tempo tot nu toe onbekend. Let wel, dat in de hedendaagsche economie de kapitalist altijd tegenover den arbeider wordt gesteld. De officieele leer - door Ricardo vastgesteld - was immers deze, dat de winsten van het kapitaal in omgekeerde reden stonden tot het bedrag der loonen. Lage loonen beteekenden meer profijt voor den kapitalist. Hoe lager het loon, hoe hooger de winst voor den bezitter van 't kapitaal. Op de verlaging van den arbeider, op de degradatie van een ganschen stand van werklieden, die het gevolg was van het lage loon, werd niet gelet. De toepassing van het gelijkheids-begrip zou nu aan die tweespalt een einde maken. Bij volle waardeering van het kapitaal, als instrument van het nieuw te bereiken voordeel, zou men het optreden van den kapitalist, inzooverre hij misbruik maakte van zijn positie tegenover den arbeider, tegengaan. De belangen van den arbeider en van den kapitalist zouden dezelfde blijken: arbeider en kapitalist zouden één moeten worden. Het verwijderde doel zou wezen, dat er zou zijn p r o f u s i e v a n k a p i t a a l z o n d e r k a p i t a l i s t e n[1]. Niet op de weinige kapitalisten, maar op het vele kapitaal, zou in de eerste plaats de aandacht vallen. Er zou, onder de werking dier nieuwe levens-voorwaarden, een breed schild van gelijke zekerheid over alle arbeiders worden uitgestrekt. Onder de heerschappij der tegenwoordige ongelijkheid, onvrijheid en onzekerheid, woedt overal een concurrentie der arbeiders onder elkander. Die eigenaardige concurrentie gaf onder de bestaande omstandigheden meestal in allerlei ondernemingen den doorslag. Zij berustte eenvoudig op de ellende der arbeiders die leven moeten. Tot elken prijs verkochten zij op 't laatst hun éénig goed, den arbeid. Zij stonden altijd den ondernemers ten dienst. Zij gaven zich zelven en hun arbeid ten buit aan

1) Zie Thompson ‘An inquiry into the Distribution of Wealth’: pag. 245: ‘So that there would be a profusion of capital without capitalists’.

hen, die als kapitalisten en ondernemers van hun bitteren nood gingen misbruik maken. Moest dit dan het einddoel der productie zijn? ‘Inderdaad - zóó roept Thompson uit - beter niet te produceeren en te accumuleeren, indien voortbrenging en ophooping van rijkdom met zich medesleepen een last van ellende voor de meerderheid van hen die in de productie betrokken zijn.’ Zeer zeker ook in de nieuwe gelijkheids-atmosfeer zal concurrentie niet ontbreken. Maar het zal een versterkende mededinging wezen. Niet meer de neêrdrukkende concurrentie van het heden, die uitsluitend hierop is gebaseerd, dat, als de kapitalist zich onttrekt, de arbeider buiten staat is iets uitterichten[1]. De arbeider moet het dan als een voorrecht beschouwen te mogen arbeiden: hij moet als bedelaar verlof vragen om te mogen werken. Zoo iets is op den duur onduldbaar. Trouwens, onder het ‘régime’ van die neêrdrukkende concurrentie worden de ondernemers zelven gestraft. Zij pogen nu (hoewel te-vergeefs) de loonen onder vaste regels te brengen. Ook de arbeiders trachten door coalities zich te helpen. Het wordt een verwoed oorlogs-tooneel: indien niet allengs de invloed der gelijkheid zich doet gevoelen.

Naast die politieke en economische voordeelen gewaagt de auteur dan van moreele voordeelen. Vooral wijst hij op de omstandigheid, dat de eigenaardige ondeugden van weelde en ellende bijna geheel ophouden, wanneer de overgroote armoede en overgroote rijkdom van de maatschappij zijn verwijderd. De zeer rijken en de zeer armen verdwijnen dan. De middenklasse leeft zedelijk gezonder, wijl zij niet meer leeft in een dampkring die bederft. De zeer armen, die trouwens het grootste contingent voor de statistiek der misdrijven aanbieden, hebben het in onze toestanden hard. Niemand ziet naar hen om. Welk karakter hebben zij te verliezen? Zij vinden nergens medegevoel of medelijden. Zij worden van-zelf ontevreden, morrend. Zij zien de rijken genieten. Soms worden hun zoogenaamde weldaden toegereikt. Maar de rijken geven dan iets, wat de armen zelven door hard zwoegen voor zich hadden verdiend. Zulke toestanden zullen nu verdwijnen als de natuurlijke distributie er komt. - Eén tegenwerping wordt hier

1) Vergelijk ook de ontwikkeling bij Thompson ‘Inquiry into the Distribution of Wealth’, pag. 374. Denk an de latere ontwikkeling van Rodbertus.

nog door Thompson nader onderzocht. Hoe zullen, wanneer vrije arbeid en vrijwillige ruil de éénige titels zijn van waarachtig eigendom, de tegenwoordige bezitters van rijkdom, vooral van overgeërfden grond, in de genietingen van hun inkomsten beschermd worden? Thompson onderscheidt, bij de beantwoording dier vraag, tusschen het beginsel en de maatregelen van overgang. Het beginsel is, dat door de natuurlijke distributie het ware en éénig nuttige recht of titel van eigendom ontsluierd wordt, en dat hij, wiens oorspronkelijke aanspraak te wenschen overlaat, gedwongen wordt aan te toonen, dat de verdere handhaving van zijn bezit niet onvereenigbaar is met het geluk der maatschappij waarin hij geplaatst is. Overigens kunnen schade-vergoedingen worden toegestaan, schade-vergoedingen, die allen dan aan het ware adres moeten komen. Bij een afschaffing der slavernij moest de schadeloos-stelling toch eigenlijk aan de slaven, niet aan de slavenhouders worden gegeven. Blijkt dan nog, dat het beloop der schadeloos-stelling al te hoog zou loopen, onmogelijk te betalen zou wezen, ja, dan gelde de regel, dat men het verleden (den roof van vroeger) moet vergeten, behalve als gids voor de toekomst.

Na aldus de toekomstige maatschappij tegenover de bestaande samenleving te hebben geplaatst, behandelt Thompson in *een vierde hoofdstuk* de verwerving en verspreiding van kennis, als een van de middelen om productie en genieting te vermeerderen, en de voortduring van de natuurlijke wetten van distributie te verzekeren. Wij kunnen hier beknopt zijn. Thompson onderscheidt in dit hoofdstuk drieërlei manieren van kennis te verspreiden, en wèl door instellingen, door geschriften voor volwassenen, en door opvoeding van kinderen. Groote beteekenis hebben bij hem de sociale instellingen, de maatschappelijke en rechts-omgeving van den mensch. Welk een uitwerking heeft niet bijvoorbeeld een wijziging der instelling van erfenissen en nalatenschappen, een ordening der coöperatie, een betere regeling van de positie der vrouwen? Indien hier waarlijk gebroken werd met vooroordeelen en favoritisme, indien ook hier gelijk recht voor allen werd ingesteld zou het algemeen de vruchten daarvan plukken. Eénzelfde opmerking geldt voor de kennis die aan volwassenen wordt gegeven, hoofdzakelijk door geschriften. Ook hier hebben de arbeidende klassen tot nu toe luttel kunnen

profiteeren: het profijt der uitgebreider kennis was louter ten voordeele der weinigen. Dat moet veranderen, beschaving moet tot alle klassen worden gebracht. De beletselen tegen die grootere openstelling der gelegenheid om zich te onderrichten moeten weggeruimd worden. Eindelijk moet dan onderwijs en opvoeding der kinderen, als grondslag van alles, gansch anders en beter ingericht worden. Thompson wijst aan, hoe ook op 't terrein der school de rijke klassen zich de plaats hebben gereserveerd. Dit onderwerp moet geheel worden herzien: op het onderwijs in doode talen behoeft niet meer de klem te worden gelegd: natuurwetenschap moet daarentegen ruim en breed voor allen worden ontvouwd. Volgens Thompson moet het verstands-onderwijs dan hand aan hand gaan met zedelijke opvoeding. De school zelf, zichzelf regeerend, zou reeds een goed werktuig van opvoeding zijn; religieuse begrippen zouden daarentegen niet in de school maar te-huis moeten worden bijgeleerd. Thompson ontveinst zich niet, dat voor zulk een op breede schaal in gang gestelde opvoeding der jeugd, ook in zijn land, alles nog ontbreekt, schoolmeesters, localen, inspecteurs; maar hij meent dat de zaak dringend ter harte moet worden genomen. Hoofdzaak toch is, dat de scheiding tusschen de opleiding van rijke en arme kinderen ophoudt. De geest der gelijkheid moet bij den aanvang van 't leven aan geheel het volk worden ingeprent.

Dit hoofdstuk over de verspreiding van kennis bevat als 't ware de bezieling, die den nieuwen toestand der maatschappij zal doen leven en groeien. Intusschen moet men niet denken, dat geheel de overgang van den ouden toestand, met zijn begrippen van ongelijkheid en dwang, tot den nieuwen toestand, waarin alles op vrijen wil en gelijkheid zal rusten, gemakkelijk zal wezen. Thompson wenschte dit alles zeer in detail nog te onderzoeken in een *vijfde hoofdstuk*, dat handelen zoude ‘over den tegenwoordigen toestand van de verdeeling van rijkdom voortvloeiend uit de bestaande instellingen van onzekerheid: en voorts over de middelen om de in kracht zijnde, van 't begrip van dwang uitgaande, maatregelen der ongelijke verdeeling overteleiden tot de sfeer der vrijwillige toepassing der gelijkheid binnen lijnen van zekerheid voor een ieder.’ Dat hoofdstuk is door Thompson, naar

zijn eigen mededeeling, wel geschreven, maar niet in zijn boek geplaatst. Het behelsde vooral een kritiek op den geldenden toestand, en die kritiek zou te veel ergernis hebben doen ontstaan. Daar het boek, dat hij schreef, toch voor den verkoop reeds vrij uitgebreid was (het telt, zoo als wij zeiden, in zijn geheel 600 compres gedrukte bladzijden) bepaalde hij zich de hoofdlijnen van dit onderzoek, bij wijze van inhouds-opgave, medetedeelen. De lezer kon dan toch behoorlijk inzien, hoe de auteur zich zijn taak had voorgesteld.

Het geheele hoofdstuk zou verdeeld zijn in vijf afdeelingen. De eerste afdeeling zou handelen, over de algemeene euvels en nadeelen van het door de politieke macht afnemen der arbeidsproducten zonder goedvinden of inwilliging der voortbrengers of eigenaars dier zaken: een afneming die hier plundering van staatswege wordt genoemd, en welker wezen en uitwerking - naar Thompson's uitéénzetting - meer ingrijpend, meer moeielijk te helen, en derhalve meer verderfelijk blijkt dan de berooving door privaatpersonen. - De tweede afdeeling zou zich dan bezig houden, met die eigenaardige instellingen of maatregelen, welker meest in 't oog springend uitwerksel is geforceerde ongelijkheid van rijkdom, of zulke ongelijkheid die niet bepaald geëischt wordt door gelijke zekerheid voor allen. Hij rangschikt onder dit hoofd al de wetten die tusschen beide komen bij datgene wat gelijk recht aan niet toe te eigenen zaken moest zijn, als jachtwetten, wetten van scheepvaart en visscherij, wetten en gewoonten (coutumes) die beslag leggen op datgene waarop een ieder door arbeid recht heeft, lucht, water, delfstoffen in mijnen. Voorts al de wetten, die de vrije richting van arbeid beperken, als daar zijn de wetten die leerlingschap in zekere bedrijven voorschrijven, die gilde-voorrechten opeischen voor sommige plaatselijke takken van nijverheid, die de vrijheid van beweging en neêrzetting der arbeiders binnen en buiten de plaatsen waar zij wonen willen regelen, die monopolies vestigen of premies uitloven, die de vrije wending en ontplooiïng van arbeid zouden belemmeren, met 't oog op, of het voorgeven van, verdediging in het binnenland en tegen het buitenland van opbrengst in het rijk, enz. Wijders al de wetten of verordeningen die den stand der arbeidsloonen regelen, ze zijdelings afleidende of afwendende van den standaard, waartoe de natuurlijke wetten van verdeeling zouden leiden: zoodanig zijn

de wetten, die alle zekerheid in 't groot opheffen, de slavenwetten, wetten die tot arbeid dwingen zonder eenige belooning, wetten die tot arbeid dwingen voor minder belooning dan de arbeid wenscht te ontvangen, wetten die het bedrag der eigenlijk gezegde arbeidsloonen door rijzing of daling regelen, wetten die vredelievende combinaties van arbeiders om hun loon te handhaven of te verbeteren verhinderen, wetten die combinaties van kapitalisten steunen om de arbeidsloonen lager te houden, wetten welke onder den naam van plaatselijke verordeningen den arbeid in bepaalde locale districten regelen en onderdrukken, wetten die arbeid op bepaalde dagen verbieden. - De derde afdeeling zou handelen over zulke bijzondere instellingen of maatregelen, wier onmiskenbaar gevolg is om gedwongen ongelijkheid van rijkdom te bestendigen. Van dien aard zijn de wetten die erfelijke macht vestigen: en evenzoo die welke bestendiging van eigendom, zonder arbeid, beoogen ten voordeele van erfgenamen van bijzondere personen. - De vierde afdeeling zou dan bespreken de eigenaardige instellingen of maatregelen, wier duidelijke strekking en gevolg was beide te doen ontstaan en te bestendigen gedwongen ongelijkheid van rijkdom. Van dien aard zijn: alle wetten of verordeningen tot wegneming, zonder inwilliging der producenten, maar door middel van politieke macht, voor haar onmiddellijk eigen gebruik, van zekere deelen der arbeids-producten: tot die soort behooren wetten die belastingen in natura opeischen, bijv. tienden, wetten die belastingen in geld heffen, wetten die belastingen invorderen welke verholen en ingesloten zijn in den prijs der goederen, wetten die invloed uitoefenen op de handelswaarde der speciën en teekenen van den geldsomloop. Voorts behooren hiertoe alle wetten of verordeningen die op de jaarlijksche opbrengsten van den arbeid de hand leggen, ten einde schadeloos-stelling te verleenen aan kapitalisten of hun vertegenwoordigers, voor rijkdom door hen gegeven aan de politieke machthebbers en door de machthebbers verkwist: van dien aard zijn de belastingen die opgebracht worden om rente te betalen voor wat men noemt de Staatsschuld. Ook behooren hiertoe alle wetten of verordeningen wier uitwerking is om kennis binnen het bereik van weinigen te monopoliseeren, terwijl de massa der maatschappij in onwetendheid en verblinding wordt gehouden: wetten welke ambten en

middelen van opvoeding uitsluitend voor de rijken voorbehouden, en terzelfder tijd de opvoeding der armen verwaarloozen: wetten welke en in theologie, en in wetskennis, en in de geneeskunde, alle kennis en invloed uitsluitend voor de rijkere klassen reserveeren. - De vijfde afdeeling, eindelijk, zou handelen over de middelen om deze bestaande maatregelen van gedwongen ongelijke verdeeling over te leiden tot de vrijwillige wijze van de natuurlijke wetten van verdeeling, voerende tot gelijkheid binnen de lijnen van gelijke zekerheid. Waarachtige en eerlijke volksvertegenwoordiging in den Staat, wegneming van het element van geweld uit al de hierboven genoemde wetten, en volledige verspreiding van kennis, zouden hier de spillen van dien overgang moeten zijn.

Tot zoover gekomen houdt Thompson even stil. Turende op de lijnen van min of meer geleidelijken overgang van ongelijkheid tot gelijkheid van verdeeling ontmoet hij in gedachte een beweegkracht en drijfkracht, waarop R o b e r t O w e n vooral de aandacht had gevestigd.

Het was toch niet te ontkennen, dat, bij al het goede dat besloten is in het beginsel van geheel vrije individueele mededinging van alle leden der maatschappij - 't beginsel dat tot nu toe in de ontvouwing van Thompson's boek altijd is verondersteld - er toch kwade kanten aan de toepassing van dat beginsel verbonden waren. Schaduwkanten zijn: dat het de veerkracht der zelfzucht versterkt en behoudt: dat het, wanneer men let op persoonlijke lichamelijke inspanning, uit den aard der zaak, de positie der vrouw (de in dat opzicht minder bevoorrechte mededingster) verzwakt: dat het van tijd tot tijd voert tot onoordeelkundige opdrijving van werkkracht: dat het geen uitkomst geeft voor al diegenen, die in de maatschappij door ziekte, ongelukken of ouderdom, niet meer vooruit kunnen komen[1)]: dat het een al te sterke voogdij, ja bijna tirannie, van 't huis en 't huisgezin doet uitoefenen op de opvoeding der kinderen: dat het den vooruitgang van kennis belemmert door ontdekkers en uitvinders er toe te verleiden, ter wille hunner individueele winst, hun vondst geheim te houden.

Maar indien dit alles waar is, komt de vraag op, of niet

1) Thompson wijst in zijn ‘Inquiry enz.’ p. 375 op de voorstellen van ‘verzekering’, die in dit opzicht reeds door Condorcet zijn gedaan.

arbeid door middel van coöperatie de voorkeur zou verdienen boven arbeid gedreven door individueele mededinging en wedijver.

In zijn *zesde en laatste hoofdstuk* stelt Thompson zich voor dit onderwerp der c o ö p e r a t i e volledig te behandelen. Hij gaat uitvoerig na, wat Robert Owen in dit opzicht aan zijn landgenooten heeft aangeboden. In de door Owen ontworpen genootschappen van onderlinge coöperatie - genootschappen die Owen zich dacht als zelfstandige model-inrichtingen (vereenigde huisgezinnen arbeidende in groote werkplaatsen en hoeven) midden in de bestaande maatschappij en onderworpen, even als de maatschappij, aan de algemeene wetten van den Staat - ziet hij zeer groote voordeelen. Zij sparen, binnen den kring der associatie, de verkwisting of verspilling uit van louter improductieve consumptie: al de leden van 't genootschap zijn nu productieve arbeiders geworden, kameraden in 't werk, wel niet gewaarborgd tegen berooving van den staat, maar onderling vereenigd in arbeidszin, wars van disputen over 't mijn en dijn, en, in tegenoverstelling van de omringende bestaande maatschappij, met minachting bezield voor hen, die in ledige luiheid slechts er op uit zijn quasi-fatsoen na te jagen door middel van dwaze uitgaven. - Die genootschappen beletten in de tweede plaats, dat arbeid en vaardigheid in 't bedrijf telkens als 't ware slapend en ongebruikt worden gelaten, door onbekendheid met den stand der behoeften of door onnutte en verkeerde richting van 't werk. Hier op dit punt is het verschil groot met de in individueele sfeer werkende samenleving. Voortaan wordt de arbeid in 't genootschap geregeld volgens orde en beleid: men werkt niet aan allerlei zaken, waarvan reeds overvloed is, niet aan lorren, die geen intrinsieke waarde hebben: men zoekt niet individueel zich-zelf rijker te maken dan de anderen: men heeft geen angst om in 't werk een mededinger op te kweeken: men kan iedereen, ook de vrouwen, in den arbeid opnemen als deelgenooten eener bedrijvige gemeenschap. - In de derde plaats winnen zulke genootschappen uit al het dringen en wringen der tusschenpersonen en tusschenhandelaars: daar alle leden van 't coöperatieve genootschap tegelijk producenten en consumenten zijn. De afstand tusschen consumptie en productie is opgeheven. Men zou niet meer al die winkels

in 't klein zien, die den minderen man inderdaad uitzuigen. Voor vele takken van 't dagelijksch huishouden, de keuken enz. zou een gezamentlijke inrichting worden ingesteld. - Zulke genootschappen zouden dan, in de vierde plaats, door toepassing van natuurkundige kennis, kunnen waken tegen de veronachtzaming van gezondheid en levenskracht, nu veroorzaakt door armoede, onwetendheid en allerlei verzuim. Owen vooral had hier de woning-questie aan de orde gesteld. De bestaande maatschappij, werkend volgens individueele motieven, had daarvoor geen oog. Wat kon ook den kapitalist, als zoodanig, het sterven der arbeiders schelen? Wat raakte het den ondernemer of in de krotten der armen de werklieden vóór hun tijd stierven? Er kwamen immers van-zelf weêr nieuwe scharen van krachtiger werklieden zich aanbieden. Er was altijd *reserve van arbeiders.* Ja, een dood paard was een verlies voor den eigenaar: maar naar een opengevallen plaats van een loon-arbeider hunkerden dadelijk een dozijn anderen. De rijken hadden dus geen belang om in de bestaande maatschappij voor frissche lucht der armen te zorgen. Men bemoeide zich, ten bate der arme luyden, niet met de longen van jonge kinderen en volwassenen. Men brak zich het hoofd niet met de vraag, of de arbeiders goed voedsel hadden, goede kleeding bezaten, afwisseling in 't werk hadden en gewaarborgd waren tegen inademing van in werkplaatsen verpeste lucht. Neen, men had slechts oogen voor de accumulatie van 't kapitaal. Tegen dat alles verzette zich het plan van Owen's onderlinge genootschappen. Luide werd het door hem verkondigd, dat het op aarde niet het doel kan zijn menschelijke wezens te vervormen in altijd-durende voortbrengers louter ter wille der voorbrenging. - In de vijfde plaats wijst dan Thompson op de omstandigheid, dat door zulke genootschappen een slagboom zal worden opgeworpen tegen geluksderving, nu voortspruitend uit den twist, jaloerschheid en grimmigheid, die van-zelf uit het najagen van individueele winst ontstaan. De oorzaak zelve van de meeste misdrijven zal zijn weggenomen. De hebzucht, met andere woorden de olie die steeds den brand voedde, zal geen toevoer meer hebben. Stelen en wegnemen is niet goed denkbaar waar allen tot de éénheid in zulk een genootschap verbonden zijn. Het overbodige te-veel zal van genootschap tot genootschap

geruild kunnen worden. Ziet men eens in de bestaande maatschappij den gezonden zedelijken toestand dier zelfstandige groepen opgroeien en opbloeien, dan is het denkbaar dat de buitenwereld zich daarnaar zal richten. - Als zesde of laatste voordeel wijst Thompson dan daarop, dat zulke genootschappen vraag en aanbod altijd adequaat kunnen maken; zij zouden de economische theorie van vraag en aanbod, van bevolking en van andere betwiste vraagstukken der zedeleer en der wetgeving, terug kunnen voeren tot vaste, gemakkelijk te onderkennen en op te lossen gegevens.

Deze zes voordeelen zijn inderdaad, volgens Thompson, zeer gewichtig. Wel is waar moet men daarbij in acht nemen, dat zulke genootschappen uitsluitend voor zich-zelven zouden zorgen. Zij laten de buitenwereld buitenwereld. Maar die buitenwereld zou indirect den invloed, welke van zulke genootschappen uitging, ondergaan. En in allen geval zouden zulke genootschappen niets aan den Staat behoeven te vragen, op geen ondersteuning aanspraak willen maken. Zij staan buiten de partijen en secten. Er zou alléén het gevaar kunnen oprijzen, dat de Staat, wanneer het hun te goed ging, hun te veel zou willen afnemen, om des te gemakkelijker renten voor nieuwe staats-schulden te vinden. Doch tegen de grijpende handen van den staat zoude men zich dan moeten verzetten. Voorts zouden die genootschappen enkel moeten trachten lichtende vuurbakenen te zijn: bijenkorven die geurigen honig aanboden.

Met eenige opmerkingen over de practische uitvoerbaarheid en over de tegenwerpingen, die tegen 't stelsel van coöperatie en vrijwillige gelijkheid van rijkdom worden aangevoerd, besluit de schrijver zijn boek. Bij de uitvoerbaarheid wijst hij vooral op de gewoonten, die zich, als eens 't begrip is doorgedrongen, van-zelf zullen vormen, gewoonten die dan al de andere levensvormen als 't ware zullen kneden. Het is natuurlijk toekomst-muziek die hij componeert. Hij verwacht hier veel van 't enthousiasme, dat allen zal doordringen, een verspreiding van sympathie die machtigen weêrklank zal vinden. Wij laten den auteur droomen. Frisch en puntig wordt hij weder, waar hij de objecties van moreelen, economischen en politieken aard bespreekt, die tegen het stelsel ook van Owen worden aangevoerd. Men zegt, bij voorbeeld,

dat zulk een stelsel of inrichting van onderlinge coöperatie en vrijwillige gelijkheid te veel dwang of bedwang met zich mede sleept. Men meent dat de fiere onafhankelijkheid van de vrije persoonlijkheid daarin te loor zou gaan. Doch Thompson weêrlegt dit, door slechts met den vinger te wijzen naar de donkere toestanden der tegenwoordige maatschappij, die voor de krioelende menigte den eisch der fierheid van bestaan tot een belachelijke ‘blague’ maken. Hij drukt er echter op, dat zulke genootschappen in den meest volstrekten zin van 't woord vrijwillig moeten zijn. Vrijwillig treedt men tot zulk een genootschap toe, vrijwillig gaat men er uit. Wat nu de tegenwerpingen van economischen aard betreft: Thompson bespreekt de opmerking, dat, bij 't in werking komen dezer genootschappen, de anders zoo forsche spil der concurrentie als 't ware lam zou kunnen worden gelegd. Hij ontkent dit: hij meent, dat de kracht der mededinging slechts zal worden verplaatst. Het zal worden een concurrentie van genootschap tot genootschap. Maar wis en zeker zal overal het ‘onderkruipen’ in den arbeid worden te-niet gedaan. Er zal in elk genootschap voor elk artikel slechts één verkoop of ruil in 't groot zijn. Het eeuwig venten en schacheren in 't klein zal vervallen. De winst zal aan allen toekomen, niet aan enkele weinigen zoo als nú. Inderdaad zal er voor ieder zijn een onderlinge verzekering van elkanders welvaart. Zelfbestuur zal een feit zijn. Voor een corporatie-geest, die, insluipende, aan eenige weinigen toch de heerschappij zou willen verschaffen, behoeft men niet bang te wezen. Er zal een gezonde atmosfeer van arbeids-lust komen. De tijden der jaloersche naargeestige mededinging zijn voorbij.

Twee zeer gewichtige tegenwerpingen worden nog door Thompson aangeraakt. Zij hechten zich aan de namen van Malthus en Ricardo. De eerste objectie, die den naam van Malthus tot schild inroept, zegt 't volgende. Verbeter zooveel gij wilt en kunt, er blijft altijd bij den mensch over de zucht om zich voort te planten, en die zucht zal, door de vermeerdering der bevolking, alles bederven. Een lange bespreking van dat onderwerp wordt nu door Thompson gehouden. De kern van zijn bestrijding komt hierop neder, dat het een feit der geschiedenis is, dat bij meer welvaart steeds grooter voorzichtigheid in het vermeerderen der bevol-

king wordt in acht genomen. Juist de zeer armen, die geen toekomst hebben waarvoor zij te zorgen hebben, procreëeren 't sterkst. Men denke aan het bitter arme Ierland. De slechte harde toestanden, die armoede met zich sleepen, verwekken tegelijk zorgeloosheid. Om er niet van te spreken, dat die harde, door slechte wetten veroorzaakte, omstandigheden elke berekening zelfs van beleidvolle arbeiders foutief doen worden.[1)] De genootschappen, die meer welvaart zullen doen ontstaan, zullen juist ook in de questie der bevolking meer voorzichtigheid doen betrachten. Een publieke opinie zal daaromtrent zich vestigen. Thompson staat hier, bij 't aanprijzen van deze zorgvuldigheid, op de grens van het Neo-Malthusianisme. Hij wil dat het vraagstuk der bevolking frank en vrij wordt getoetst. In zijn genootschappen zou hij wenschen dat de questie der vroege huwelijken, die nu eerst een mogelijkheid zou worden, open en rondborstig werd besproken. - De tweede aanmerking spruit voort uit 't begrip der grondrente, zooals Ricardo dat had vastgesteld. Zal, zóó vragen de leerlingen van Ricardo, het verschil der vruchtbaarheid van gronden niet altijd de gelijkheid beletten? Thompson laat zich door deze stelling niet uit 't veld slaan. Hij wil de leer van Ricardo volledig aannemen, rekent zelf het verschil van de vruchtbaarheid der gronden uit, geeft dat verschil volmondig toe, en komt dus tot het besluit, dat er, bij het tot stand komen der coöperatieve genootschappen, altijd groepen zullen zijn die in gunstiger toestand zullen verkeeren dan anderen. Welnu, is dit het grootste bezwaar (zóó roept hij uit), laat dan dat verschil door zulk een genootschap, dat in zoo gunstige omstandigheden verkeert, a l s é é n i g e b e l a s t i n g worden betaald aan den staat. Hij laat hier een woord los, dat later door den Amerikaan Henry George tot een gansch stelsel zou worden uitgebreid en omgesmeed.[2)].

Thompson komt derhalve na deze beschouwingen tot de conclusie, dat het stelsel van onderlinge coöperatie verreweg te

1) Vergelijk de schoongestelde bladzijde 544 van Thompson's boek ‘Inquiry into the Distribution of Wealth.’

2) Zie deze zeer opmerkelijke uiting bij Thompson's ‘Inquiry into the Distribution of Wealth’ pag. 578: ‘The will of the majority decrees a tax in the shape of rent, in lieu of all other taxes, to be levied on the rich lands in proportion to their surplus fertility over the poorest generally cultivated lands. By such a regulation, the public burdens would be discharged, and perfect equality, as to labor and enjoyments derived from wealth, would be produced.’

verkiezen is boven dat van het individualisme. Alles gaat bij het toepassen der coöperatie volledíger en sneller. Maar let wel, het coöperatieve stelsel eischt, evenzeer als de individueele sfeer, bescherming van de vrucht van den arbeid tegen openbaren roof en plundering van den staat. De staat en de wetten door den staat uitgevaardigd hebben in de tegenwoordige tijden een toestand van onzekerheid in het leven geroepen, zoo groot, dat zelfs de onderlinge coöperatieve inrichting - wil zij onder de bestaande Britsche wetten een werkelijkheid worden - gebruik moet maken van een fictie, een leugen. Gelijke rechts-zekerheid is dus een eerste vereischte zoowel voor de coöperatieve als voor de individueele sfeer. Er zijn er, die juist uit het staats-oogpunt bezwaren opperen tegen die coöperatieve genootschappen. Zij zeggen, dat zulke coöperatieve instellingen allengs al de bestaande maatschappelijke instellingen zouden vervangen, en aldus de bestaande inrichtingen zouden isoleeren, waardoor dan groote schade zou worden toegebracht aan de inkomsten van den staat. Zulk een bezwaar acht Thompson echter ongerijmd. De staat, uitmakende de rechts-organisatie der maatschappij, zal van-zelf, als de vormen veranderen, ook de bakens moeten verzetten. Zeker zullen enkele instellingen vervallen: al wat met juristerij, kerk, militarisme, staats-schuld enz. samenhangt: maar het groote voordeel zal wezen, dat de coöperatieve genootschappen voor-goed den levens-standaard zullen verheffen: zij tasten niemands eigendom aan: zij wenschen dat de mensch zich-zelf regeere. - Men moet dus de proef nemen met zulke onderlinge coöperatieve instellingen. Geen macht of geweld, geen opwinding moet hier den doorslag geven, maar eenvoudig-weg de rede. Geen fanatisme van Jezuïten, Moraviërs, Shakers of Harmonisten mag in aanmerking komen. Neen, verstands-begrippen en overwegingen van algemeen nut moeten hier den weg wijzen.

Thompson eindigt zijn boek met de volgende slotsom.

Het grootste geluk te bezorgen voor elke op ieder tijdstip

levende generatie, dat is, zoo als wij in den aanvang zagen, het doel van de sociale wetenschap volgens Thompson. Dit nu is slechts mogelijk, door toe te passen de begrippen van gelijkheid van verdeeling en van gelijke rechts-zekerheid voor een ieder. De contrasten van uitersten rijkdom en uiterste armoede zullen dan vervallen. Stelt men de voordeelen van gelijke zekerheid voor een ieder tegenover de aanlokselen der valsche schijnzekerheid onzer tegenwoordige maatschappij, dan zal elke aarzeling tusschen die twee stelsels in 't niet zinken.[1)] Het hoofdpunt van verschil, waar het, bij een vergelijking der twee 'régimes', op aankomt, is dit: dat onder het 'régime' der hedendaagsche schijn-zekerheid de aandacht bovenal gevestigd wordt op den verkregen en geäccumuleerden rijkdom, terwijl de sfeer der natuurlijke wetten der ware rechts-zekerheid allereerst doet letten op de productieve krachten. De tegenwoordige accumulatie van rijkdom is alléén daarom van beteekenis, omdat, door middel van die opgehoopte schatten, voor zoover zij niet worden geconsumeerd, de rijke lieden de hand leggen op de waarachtige voortbrengers en hen in hun macht houden. Die geäccumuleerde rijkdom is op zich-zelf niet zoo overgroot, misschien slechts het werk van drie jaren, maar het dwingt nu de rest. Een handje-vol bezitters leidt en houdt de anderen in het gareel. Inderdaad zou die accumulatie van den tegenwoordigen rijkdom op den tweeden rang moeten staan, maar door haar invloed op de bestaande distributie dringt zij zich op den vóórgrond. Zij werpt een klem op den toekomstigen arbeid. Zij maakt dat de arbeider niet de volledige opbrengst van zijn arbeid heeft. Aan den dwang, die de tegenwoordige accumulatie van bezit uitoefent, moet men zich ontworstelen, door gelijke zekerheid aan allen te verschaffen. Van de twee middelen, die hiertoe leiden, individueele krachts-inspanning en onderlinge coöperatie, is het tweede het beste, omdat op die wijze ieder arbeider van-zelf kapitalist wordt, en dus de kloof tusschen arbeid en kapitaal wordt gedempt. Wordt in het staatkundige het vertegenwoordigend stelsel een waarheid, dan zal die verzoening tusschen arbeid en kapitaal volledig zich kunnen realiseeren. Doch de tegenwoordige politiek is aller-

1) Zie die voordeelen tegenover elkander geplaatst bij Thompson's 'Inquiry into the Distribution of Wealth', pg. 585/586.

minst gezind op zulke banen in te gaan. Elke concessie, die men doet, doet men uit vrees en baatzuchtige berekening, niet omdat men overtuigd is. Doch men hope - zegt Thompson - op vermeerdering van kennis. Elke generatie is uit den aard der zaak meesteres der verdeeling van haar rijkdommen. Doch nooit moet zij door macht en geweld die verdeeling anders willen regelen. Slechts verhooging van beschaving moet uitwerken, dat aan een ieder gelijke kans en gelijke bevoegdheid door gelijke rechts-zekerheid worde gegeven.

III.

Een jaar later dan het boek ‘over de verdeeling van den rijkdom’ - dus in 1825 - verscheen Thompson's geschrift over de rechten van de vrouw. Het was als een ‘intermezzo’ van zijn inspannend denken ten beste der arbeiders. Doch niettemin een integreerend deel van het geheel en volkomen samenstemmende met het vroeger betoogde. De toon was anders dan in het vorig boek. Er werden hier door den Benthamist, den man van nuttigheid en koud verstand, snaren van gemoed en van hart aangeraakt: doch bedaard, ernstig en kalm.

Het werkje droeg den volgenden titel: ‘Beroep (appèl) van de ééne helft van het menschelijk geslacht (de vrouwen) tegen de aanmatigingen van de andere helft (de mannen), om haar in staatkundige en dien-overeenkomstig in burgerlijke en huiselijke slavernij te houden.’ Het was een antwoord op een paragraaf van James Mill's vermaard artikel over gouvernement. Evenals James Mill was Thompson een aanhanger van de leer van Bentham, en had hij tot motief van al zijn daden en betoogen de theorie van ‘de nuttigheid’ aangenomen. Met zekere ontsteltenis had hij dus waargenomen, hoe James Mill verdedigde en uitéénzette, dat aan de vrouw geen staatkundige rechten behoefden te worden verleend, omdat er identiteit van belang tusschen mannen en vrouwen is, en het belang van bijna alle vrouwen besloten (‘geïnvolveerd’) is in dat van hun vaders of echtgenooten. Tegen dat betoog van James Mill richt nu Thompson zijn bewijsvoering. Hij geeft een merkwaardig boek, dat in de literatuur van het feminisme onmiddellijk zich aansluit aan het in

1792 - zie het eerste deel van mijn boek ‘de Socialisten’ pag. 520 en volgende - uitgekomen pleidooi van Mary Wollstonecraft ‘a Vindication of the Rights of Woman.’

Streng logisch, in 't eerst bijna droog, wordt de ontleding en ontzenuwing van James Mill's stelling in gang gezet. Thompson gaat de verschillende klassen van vrouwen na, die in aanmerking kunnen komen: vrouwen zonder echtgenooten of in leven zijnde vaders, volwassen dochters, in haar vaders huisgezin, gehuwde vrouwen. Bij elk van deze groepen staat hij stil, om te betoogen, dat werkelijk de belangen der vrouwen, tot die groepen behoorende, niet geheel als bij insluiting opgaan in de belangen der betrokken mannen. Hij bespreekt ook den toestand der ‘onwettige’ dochters, en toont hier al de schijnheiligheid der vormen van het in rechten zich weêrspiegelend ‘fatsoen’. Als terloops vaart hij heftig uit tegen de opvoeding der meisjes, die haar uitsluitend tot doel het huwelijk geeft. Hij wijst aan, hoe eigenlijk het belang der dochters nog meer wijst naar de moeders dan naar de vaders. Hij scheurt aan flarden het volstrekt bindend huwelijkscontract, dat de overmacht geheel en al aan den man geeft. Hij ontwikkelt, hoe dat huwelijks-contract er op gebaseerd is, dat de vrouw een ‘broei-machine’ voor de in stand houding van de familie is, en de vrouw hier tot slavin wordt verlaagd. Daarvoor wordt ook het verstand van de vrouw in 't algemeen op lagen trap gehouden. De man zoekt niet een deelgenoot van zijn gedachten, maar een prikkeling voor zijn zinnen, straks een huishoudster voor zijn vestiging en woning. En voortdurend wordt dan uitéengezet, hoe werkelijk de belangen der vrouwen niet gezegd kunnen worden vervat te zijn in die der mannen: dat de vrouwen integendeel eigen eischen kunnen doen gelden. De wetten, die, met miskenning van geheel den aanleg en aard der vrouwen, door de mannen in dit opzicht zijn uitgevaardigd, zijn barbaarsch te noemen. Zij steunen op dwang en op macht, en zijn niet het gevolg van volmaakte gelijkheid van rechten en plichten tusschen de twee seksen. Natuurlijk geeft Thompson gaarne toe, dat in de praktijk groote uitzonderingen op het ‘régime’ van mannelijke machtsuitoefening voorkomen. Maar het stelsel zelf deugt niet, het bederft al de vrouwen, die nu van list haar wapen maken, daar zelfstandige gesteldheid door overmacht haar wordt ontnomen.

Thompson meent, dat hij op logische wijze heeft kunnen aantoonen, dat de hoeksteen - de identiteit der belangen van mannen en vrouwen - niet zoo vaststaat als James Mill zich dat inbeeldt: maar zelfs, wanneer dat opgaan der belangen van de vrouwen in die der mannen mocht bestaan, dan nog meent hij, dat er geen voldoende reden is, waarom één der twee partijen, wier belangen dan gelijk zouden zijn, van burgerlijke en staatkundige rechten zou moeten worden beroofd. Wij komen zóó in 't hart der questie. Hij hanteert hier 't wapen der ironie, en, voor een oogenblik toegevende dat de belangen van mannen en vrouwen volkomen identiek zijn, gaat hij een pleidooi voeren, hoe, als één der partijen bepaald de verdediging van haar belangen aan de andere moest afstaan, er alle reden was om te stellen, dat aan de vrouwen de uitsluitende uitoefening der politieke rechten voor beide partijen zou moeten worden opgedragen. Het zijn zeer levendige en goed gestelde bladzijden, die een bittere satire bevatten op het zoogenaamde recht van het sterke geslacht. Dat sterke geslacht heeft echter juist in het bezit dier sterkte het motief gevonden om alles aan zich te onderwerpen. In onze wereld heerscht de macht van de sterksten en de vermogendsten: zij onderwerpen zich de rest. De vrouwen hebben moeten buigen. Overreding is niet tegenover haar beproefd, maar dwang is haar opgelegd. De mannen hebben nu verder haar aanleg in slaap gewiegd. Haar vatbaarheid om ook in staats-zaken mede te spreken is ingesluimerd: haar actief talent niet geoefend. Zij worden in elk opzicht veroordeeld tot lijdelijkheid: men verlangt van haar de hoedanigheden van voedsters. De mannen daarentegen voelen zich fiere krijgers, blijven steunen op moed en kracht.

Tot zoover gekomen geeft Thompson een andere wending, een anderen draai aan zijn betoog. Hij is tot nu toe in zijn uitéénzetting uitgegaan van de bestaande maatschappij, steunende op de begrippen van individueele krachts-inspanning en individueele mededinging. Die maatschappij berust op den strijd des levens, en geeft de macht aan den sterkste. Maar is het noodwendig dat deze vorm der maatschappij blijft bestaan? Is het nuttig dat er een verdeeling van rijkdommen gehandhaafd blijft, waardoor iedere natie, iedere provincie,

iedere stad, ieder huisgezin, slechts er op uit is, om een zoo groot mogelijk aandeel in de rijkdommen, als middelen van geluk, voor zich weg te kapen? Moet die strekking van strijd der belangen altijd voortduren? Is er geen kans, dat er meer oordeelkundige verdeeling van rijkdom onder de menschen zal ontstaan? Nù worden aller belangen, allereerst ter wille van 't bestaan en daarna ter wille van meer weelde, in zulk een krasse tegenstelling tegen elkander gezet, dat er bijna onmogelijk een ontwikkeling en ontplooiing kan opkomen van blijde gevoelens van vreugde in de welvaart van anderen. Het tegenwoordige artificieele sociale stelsel wekt slechts wantrouwen in elkander. Het waarachtig begrip van rechtvaardigheid kan zich niet ontvouwen. Dit laatste is alléén mogelijk onder het stelsel van vrijwillig geässocieerden arbeid en gelijke distributie, dat onder den naam van coöperatie o.a. door Owen is ingeleid. Eerst dan is er voor mannen en vrouwen aan gelijkheid van burgerlijke en strafwetten te denken. Het arbeiden onder het beginsel der onderlinge mededinging geeft steeds 't overwicht aan den sterkste, en verzekert nooit aan ieder persoon de volledige opbrengst van zijn of haar arbeid. Zulk een arbeiden werkt dan in de hand een neiging, om het onderscheid in lichamelijke kracht tot een vasten bindenden regel te maken. Een gansch netwerk van dwangmiddelen bestendigt voor goed de zwakte der ééne partij, die der vrouwen. Die dwangmiddelen, wetten geworden, reägeeren verder op de publieke opinie, en drukken den toestand der vrouwen verder ter neêr. Van gelijkheid voor de burgerlijke en strafwet is allengs geen sprake meer. Eerst het stelsel der onderlinge coöperatie, uitloopend op gelijke verdeeling der genietingen, kan dat verhelpen. En evenzoo staat het met de staatkundige rechten. Ook hier moesten de vrouwen op gelijke lijn komen als de mannen. Er is waarlijk geen reden, waarom de vrouwen niet kunnen medespreken in zaken van staat. Integendeel: er zou dan in geheel het staatswezen wat ruimer adem komen. Politieke rechten aan de vrouw te geven, beteekent reeds dadelijk een breidel te binden tegen der mannen ingewortelde gewoonten van uitsluiting, wering, en niet-toelating. Maar bovendien beteekent het 't begrip, dat de Staat zich vrijwaren wil voor éénzijdigheid en verkeerd oordeel. De vrouwen kunnen ook

in den staat 't best haar eigen belangen bepleiten en behartigen. Zij zouden zelven daarbij voor haar persoon winnen, daar zij op die wijze voor een deel ontrukt werden aan de al te egoïstische sfeer van 't huisgezin, waartoe zij, door de tegenwoordige inrichting der maatschappij, uitsluitend worden verwezen. Let er toch op, dat, onder de tegenwoordige maatschappelijke schikkingen, zoo on-economisch, zoo vruchtbaar in het voortbrengen van ellende en kwaad, de ééne helft der menschheid wordt veroordeeld tot eeuwige kindsheid. De fysieke kracht van den man heeft hier den stempel op de samenleving gedrukt. Toch begint allengs, naarmate de maatschappij vooruit gaat, er verbetering te komen. Twee oorzaken werken daarop in. Vooreerst de betrekkelijke afneming van arbeid met lichamelijke kracht, nu de machines in werking zijn gebracht: ten tweede de nieuwe genietingen door steeds grooter wordende intellectueele beschaving aangeboden. Zulke richtingen en strekkingen zouden nu door het intreden van de vrouw in het staatsleven ten sterkste worden bevorderd. Het begrip van oorlog zou den doodsteek krijgen.

Met een hartstochtelijke oproeping aan de Engelsche vrouwen, om voor haar rechten in de bres te springen, om aan haar persoonlijke verlaging tot prostitutie toe een einde te maken, om met haar eigen onderworpenheid te breken, om deel te nemen aan het ijveren voor een samenleving gevestigd op onderlinge coöperatie, om in waarheid voor de toekomst der menschheid op te treden, besluit de schrijver zijn boek.

Hij had het geschrift aangevangen en ingeleid met een brief aan eene dame, Mevrouw Anna Wheeler. In dien brief geeft hij uiting aan zijn hooge eerbiedige bewondering voor haar gaven van geest en hart, zinspeelt hij op haar lijden, en legt hij getuigenis af van hun beider samendenken en samenstemmen. In zeer ridderlijke termen is dit alles vervat. De woorden, met zorg als 't ware uitgebeiteld, kunnen toch slechts met moeite den indruk weêrgeven van de hooggestemde waardeering, die hij voor deze vrouw gevoelt. Teeder en als met gebogen knie spreekt hij 't uit, dat het boek, 't welk hij uitgeeft, slechts voor de helft zijn werk is. ‘Enkele van deze bladzijden zijn het uitsluitend eigendom van uw geest, geschreven door uw eigen hand. Het overige is ons beider vereenigd bezit, terwijl ik slechts de vertolker en opschrijver

ben van uw gevoelens.' 'Evenals ik, ziet Gij uit naar een maatschappelijken toestand, zeer verschillend van dien zooals hij nu bestaat, een toestand waarin de inspanning van allen thans daarop is gericht om elkander er in te laten loopen, te onderkruipen en van elkander te halen wat grijpbaar is.... Gij aanschouwt in uw gedachte een samenleving, waarin het beginsel van goedheid en welwillendheid het begrip van vrees zal vervangen: waarin rustelooze en naijverige individueele mededinging plaats zal ruimen voor onderlinge samenwerking (coöperatie) en vereenigd bezit: waarin individuën in grooten getale, mannen en vrouwen, vrijwillige associaties vormende, een vaste waarborg voor elkander zullen worden, om in elkanders nuttige behoeften te voorzien en om te samen een onbetaalde en onverbrekelijke onderlinge verzekeringmaatschappij te vormen tegen al zulke gebeurlijkheden welke te verzekeren zijn.' 'In waarheid - zóó schrijft Thompson aan zijn vriendin - het stelsel zelfs der meest verlichte van die hervormers, die zich economisten noemen, is nog altijd gevestigd op uitsluiting. Hun basis is te eng voor menschelijk geluk. Een meer omvattend fundament is noodig. Wij moeten opbouwen een nieuw gebouw van sociaal geluk, dat gelijkelijk de belangen van alle bestaande menschelijke wezens kan omvatten.... Voor een nieuwe wetenschap, de sociale wetenschap, of de wetenschap om menschelijk geluk te bevorderen, moet de politieke economie, dat is louter de wetenschap om rijkdom voort te brengen door middel van individueele mededinging, wijken.'

Daarvoor roept hij de hulp 'der vrouw' in. Er zijn er, die hier een klank zullen meenen te hooren der stemmen, welke enkele Saint-Simonisten op hetzelfde tijdstip in Parijs zullen doen vernemen, waar zij gaan spreken over de beteekenis 'der vrouw.' Anderen zullen wellicht wijzen op de niet onaardige bijzonderheid, dat juist aan den beroemden zoon van den man, wien Thompson hier in zijn boek onder handen neemt, éénzelfde lot, of droom van geluk, zal zijn beschoren als aan den bestrijder van den vader. John Stuart Mill toch, de economist van het midden der 19e eeuw, heeft in 1830 als zijn vrouwelijk ideaal ontmoet Mevrouw Taylor. Hij heeft haar altijd in zijn latere geschriften gehuldigd als zijn meerdere: en zij - in 1851 zijn echtgenoot gewor-

den - heeft hem geleid tot breeder opvatting van zijn vroegereng economisch denken, tot toenadering zelfs van enkele opvattingen van Thompson over de verdeeling der rijkdommen: zij heeft hem eindelijk gedreven tot het schrijven van zijn wegsleepend boek ‘The Subjection of Woman’. Niet zonder aandoening merken wij dit laatste op. Wij bedwingen den glimlach die om onze lippen gaat spelen, als wij het eenigszins sentimenteele, op steen gedrukte, portret van Mevrouw Anna Wheeler, vóór Thompson's boek geplaatst, aanschouwen. Zij ziet zoo ernstig uit haar oogen, zoo vleiend teeder, dat zij zeker al de beste aandoeningen van onzen Thompson heeft doen opwellen. De plaatsing van dit portret met den brief, in dit geschrift, doet denken aan het wegleggen van een bloem in een boek. Als men na jaren het boek opent, gaat er van die verdroogde blaadjes toch nog een weeke zachte geur uit.

IV.

Na dit ‘intermezzo’ hervatte hij in 1827 zijn geschriften over de arbeidende klasse.

In het werkje ‘L a b o r R e w a r d e d ’ - met den ondertitel, ‘the Claims of Labor and Capital conciliated, or, how to secure to labor the whole products of its exertions’ - worden de vraagstukken, die in het boek der ‘Distributie’ zoo breed waren ontwikkeld, weder ter hand genomen, doch nu puntiger en scherper gepreciseerd. Thompson gaat als 't ware een stap verder. De gedachten zijn dezelfde, maar de uitdrukkingen zijn raker, bitterder. Er vlamt meer gloed in zijn betoog. De individualistische drang en veerkracht, leidende tot de richting van een in het gansche bedrijf der menschen doorgevoerde concurrentie, worden in haar éénzijdigheid gebrandmerkt. ‘Die invidualistische wedstrijd maakt, dat wij van onze kinderjaren af de belangen van onze naasten als tegenovergesteld aan de onze beschouwen. In ieder gelukkig gelaat zien wij allengs de trekken van een mededinger die succès had. Een onbewust gevoel van naijver, straks van antipathie, gaat ons doordringen. Wij meten ons geluk af naar het ongeluk van anderen.’ Daartegenover wijst hij dan op de neiging tot samenwerking en samenleving: coöperatie steunende op gemeenschaps-gevoel: medehulp tegenover jaloerschheid: sympathie tegenover antipathie. Wij moeten

voelen dat wij niet gelukkiger zijn, wijl anderen minder voorspoed hebben. Integendeel. Zóó stelt Thompson hier systeem tegenover systeem. Enkele punten worden daarbij scherper dan vroeger aangegeven. Wij doelen hier niet zoozeer op het klasse-begrip, dat thans telkens wordt onderstreept door de antithese van nietsdoende of leêgloopende en van arbeidende klassen: - hij noemt zijn naam niet op den titel van zijn geschrift, doch onderteekent zich dáár als ‘one of the idle classes’: - doch wij hebben vooral 't oog hierop, dat nu ook 't machtsbegrip, hetwelk hij zoo sterk had bestreden toen de domineerende klassen in 't verleden daarvan ten haren bate gebruik maakten, nu ook eenigszins ten voordeele der arbeidende klasse wordt ingeroepen. Van tijd tot tijd duikt ten minste zulk een zinspeling op. ‘De industrieele of werkende klassen moeten - zóó roept hij uit - macht krijgen om de gansche sociale machine in handen te hebben’ (zie pag. 79 van het geschrift). Want de nieuwe orde van zaken, lijnrecht tegenovergesteld aan die welke de economisten thans doen verwerkelijken, is niet een vaag schemerend droombeeld, maar een samenstel van levens-vormen, dat absoluut, vast en zeker, moet verwezenlijkt worden. Het gaat uit van een omkeer van levens-beschouwing en inzicht, en voert noodwendig tot een geheel nieuw sociaal bestaan. Eerst in die nieuwe orde, onder de volledige toepassing der samenwerking, zal het mogelijk wezen aan iederen arbeider de volledige vrucht van zijn arbeid te geven.

Hij kleedt zijn betoog in als een brief aan de arbeidende klassen. ‘Mijne vrienden - zóó luidt de aanhef - ik ben zelf geen arbeider. In de laatste twaalf jaren leef ik van de opbrengst van het werk van anderen. Doch ik tracht nu door mijn studie u nuttig te zijn....’ De aanleiding tot het tegenwoordig schrijven heeft hij gevonden in een onlangs uitgekomen brochure getiteld ‘arbeid verdedigd’. Die brochure, welker strekking gekeerd is tegen de grove winsten, die de kapitalisten tegenover de arbeiders zich weten te verzekeren, gaat intusschen nog uit van den steun der denkbeelden der algemeene concurrentie. Thompson nu meent, dat, onder de werking van het tegenwoordig stelsel van mededinging men nooit zal komen tot een rechtvaardige verdeeling der productie. Onder dit stelsel zal het niet enkel onrechtvaar-

dig, maar ondoenbaar zijn den kapitalisten een deel van het nationaal product, dat zij zich toeeigenen, te ontnemen. Dit alles is alléén mogelijk bij het coöperatie-systeem, dat alle arbeiders tevens tot kapitalisten maakt. Het concurrentie-systeem is een slagboom tegen de volmaakte arbeidsvrijheid en tegen de voor allen gelijke verspreiding van kennis. Thompson poogt dit historisch te ontvouwen. Hij wijst aan, dat in de geschiedenis tot nu toe steeds 't machts-idee heeft gedomineerd. In het verleden van Europa heerschten enkel kracht en geweld, de feodale aristocratie, die de rest dwong tot werken en de vrucht van 't werk van die arbeidenden hun afnam. De loop der tijden plaatste naast dien feodalen adel de aristocratie van het geld, die op slimme wijze den arbeider voor zich in dienst nam. Die twee machten, geslachts-adel en geld-adel, hebben nu in onze tijden een verbond gesloten. Zij zorgen door hun wetten te samen louter voor zich zelven, terwijl het doel der wetgeving had moeten zijn het geluk van hen die werkten, van het overgroote getal, dus het geluk van allen. De leer der vrije concurrentie waakt intusschen enkel voor hen die reeds in 't bezit zijn. Er is hier een klasse-strekking op te merken. Dit geschiedt reeds bij de productie, maar vooral bij den ruil. Bij dien ruil doen de oude sporen van roof en geweld, onder allerlei vormen, zich gelden. Het verleden knelt hier met machtigen greep. Vrije, vrijwillige ruil, gevestigd op gelijke kennis bij beide partijen, is er niet. Er is geen transactie van het leven der maatschappij, waar niet macht en list zich indringen en inweven. Overal is dat machtsbegrip te zien. In het gebied der belastingen, in het veld der waarde-bepalingen. Door onrechtvaardigen ruil worden de producten van den arbeid uit de handen der arbeidende klassen genomen. De ongelijkheid van rijkdom consolideert zich aldus op schrikbarende wijze. Het is een dringende noodzakelijkheid tot inkeer te komen. Een regeling van den ruil is ernstig noodig. Was het doenbaar die regeling op rechtvaardigheid te vestigen, dan zou beter toekomst kunnen dagen. Een regeling van rechtvaardigheid wil echter, dat het geheele product van den arbeid volledig aan den arbeider zal toebehooren.

Dit punt moet dus onderzocht worden.

Het onderzoek van Thompson is tweeledig. Eerst gaat hij na, of de arbeider de volledige opbrengst van zijn inspanning *moet* hebben. De uitdrukking 'moet' beteekent hier: zal het strekken tot vermeerdering van de som van menschelijk geluk of tot verkrijging van hetgeen overwegend goed is? Natuurlijk, dat, bij het bevestigend antwoord op die vraag, tevens ondersteld wordt de moreele verplichting, dat ieder het product van zijn arbeid met zijn evenmensch zal willen deelen of ruilen, want anders zou ieder bij zijn eigen arbeid te gronde gaan en 't menschdom zou vernietigd worden. Neen: onderlinge coöperatie is noodig, onderlinge samenwerking en verzekering. Wetten moeten zorgen, dat ieder bij de productie en beschikking van zijn product worde beschermd; vrije, geheel vrije, overeenkomst en betere verspreiding van kennis moeten dan het overige bewerken. Thompson haalt uit zijn boek der 'Distributie' alle redenen aan, die den arbeider de volledige opbrengst van zijn arbeid moeten waarborgen. Hij verwacht hier verbetering van de wetgeving zelve. Doch zonder intrekking der voorrechten, zonder opheffing der geprivilegieerde standen, zonder wegvaging der klasse-wetten, zonder gelijkmaking der levenskansen, zijn al die wetten slechts een 'farce', een oratorische beleediging aan het adres der arbeiders. Er kan dan geen ware zekerheid tegen macht en geweld zijn. Ruil blijft dan het rijk der 'chicanes'. Eerst als alle ruil geheel vrij is, als geen inbreuk wordt gemaakt op het recht der arbeiders om hun product volledig te bezitten, wordt het mogelijk, dat niemand meer leeft van den arbeid van anderen. Het is duidelijk, dat dit alles niet met slag en stoot, eensklaps, zal kunnen worden verwezenlijkt. Maar het beginsel van waarachtige samenwerking, ééns goed begrepen, zal voortwerken. Het terrein van het egoistische individualisme zal telkens nauwer worden. De spreuk 'ieder voor zich', de basis der individueele concurrentie, zal zich omzetten in het 'ieder voor ieder', de grondslag der onderlinge coöperatie[1]. Thomp-

1) Zie 'Labor Rewarded' pag. 18: 'It is evident, however, that, under the system of individual competition, until all the competitors, until all the higgers in the market, become equally sharp-sighted and equally benevolent, a theatre is left always narrowing, perhaps, as real moral knowledge increases, but every foot of it inlaid with the rugged materials of short-sighted selfishness and mutual annoyance. Every man for himself, is the basis of individual competition. Every man for every man (himself included) is the basis of mutual co-operation.'

son denkt zich daarbij in het vervolg een toestand, waarin aan elken arbeid gelijke remuneratie zal toekomen. Het motief, dat verschil van nuttigheid der voortgebrachte goederen ongelijke belooning eischt, is volgens hem onwaar. Dit kan gelden in onze wereld, waar het succès alles determineert, en waar juist de nuttigste arbeid 't slechtst wordt vergolden. Neen, in een wereld op coöperatie gebouwd zal die ongelijkheid ophouden. Wij - in onze jacht naar rijkdom - hebben de eenvoudigste regelen vergeten, zooals wij inderdaad het levensgeluk hebben vergeten. Maar bij andere maatschappelijke schikkingen, bij meer verspreiding van kennis, zal de gelijkheid van arbeids-belooning weder op den vóórgrond treden. Men zal voor goed gebroken hebben met de vraag- en aanbods-theorie, met het taxeeren van al onze waarde-bepalingen op ‘de markt’. Het schacheren en pingelen op die markt, het loven en bieden, het dingen en elkander een vlieg afvangen, zal tot het verleden behooren.

Thompson gaat nu in de tweede plaats na, hoe dat alles *kan* verwerkelijkt worden: hoe werkelijk aan den arbeider de volledige vrucht van zijn arbeid kan worden verzekerd. Hij ontmoet hier bij zijn onderzoek een negental maatregelen, die binnen den kring van de individueele drijfveer - hij noemt dien kring de sfeer der economisten - reeds zijn opgeworpen. Elk dier maatregelen wordt door hem afzonderlijk nagegaan. Zij zijn elk op zich-zelf goed: maar kunnen slechts fragmentarisch iets uitwerken. Zij zijn niet meer dan palliatieven, wanneer men ze geïsoleerd wil toepassen. Bij de bespreking van elk dier negen middelen heeft Thompson gelegenheid te over, om de éénzijdigheid van staat en maatschappij in Engeland te bespreken.

Zóó noemt hij in de eerste plaats op het denkbeeld der politieke hervorming, door eenvoudige, ware, vertegenwoordigende instellingen. Zeker is dat middel van groote beteekenis: het begrip van onderlinge coöperatie is zeer vriendelijk daaromtrent gestemd, want door zulke nieuwe staatkundige instellingen wordt het stelsel van geweld, 't machtsbegrip der

bevoorrechte standen, verzwakt[1]. Maar men hechte daaraan toch niet te veel. Men zie hoe Noord-Amerika, dat de politieke bevoorrechting heeft afgeschaft, afglijdt op den weg van maatschappelijke ongelijkheid. - In de tweede plaats komt het middel der verspreiding van kennis door instellingen, onderwijs enz. Ook dit middel is zeker voortreffelijk. Maar opgemerkt dient toch ook te worden, dat de hoogere standen het tot nu toe aanwenden uit motieven van zelfzucht. Men wil bekwamer menschelijke werktuigen hebben. En voorts worden de vrouwen van dit gebied der kennis stelselmatig uitgesloten. Ook hier stuit men dus op leemte bij leemte. - Ten derde wijst hij op verbetering der justitie en van de rechtspraak. Hier, zeker, is dringend voorziening noodig. De justitie is werkelijk geheel en al een klasse-zaak geworden. Dezelfde individuën, die in Engeland de wetgevende macht in handen hebben, bedienen de rechtspraak. Vandaar die zonderlinge wetten, met nog ongerijmder toepassing, als bijvoorbeeld in het jachtrecht. Kwam er werkelijk beter jurisdictie, dan zouden de arbeidende standen ruimer adem kunnen halen. Toch wachte men, zoolang de motieven der individueele concurrentie blijven gelden, niet te veel van de wetten: zij tasten het kwaad niet in den wortel aan[2]. - De economische school, komt in de vierde plaats

1) Over geheel de Engelsche constitutie laat hij minachtend zich uit. Zie ‘Labor Rewarded’ pag 60: ‘While glorious constitution is as stupidly reverenced by the industrious classes in England, as rotten pretended nails of the true Cross are by the industrious classes in Spain, so long will the most gross branch of public plunder continue.’

2) Zie ‘Labor Rewarded’, pag. 50/51: ‘But even with these improvements, and supposing them even better informed than the idle classes, and that they (the industrions classes) also appointed the law-makers, what great advance could they make towards securing to themselves the products of their labor, as long as they operate under the competitive system? The skill of all in rivalship with that of each other, envying and thwarting each other's successes: the eternal underbidding for wages of all the worst remunerated of the industrious from contiguous countries, and even from the remotest parts of the globe: the facility of the transportation of capital, when in individual hands, to any spot, foreign or domestic, where the wages of labor may be low: the inefficiency of non-intercourse regulations to keep up the reward of domestic labor: the ever-advancing improvements in machinery and chemical combinations throwing new bodies of the industrious out of employment, before the former unemployed, after varieties of wretchedness, have found their level of ordinary pitiful remuneratlon: the constantly decreasing value of manual skill and ingenuity from the superiority of the products of machines and the simple exertions requisite to attend upon them: the utter inefficiency of individual calculation and prudence to guard against the casualties of taxing, and currency-altering, regulations, of varying supply and demand arising from foreign or domestic legislation, treaties, wars, even from caprices of the wealthy, and from numerous circumstances, not capable of being appreciated, and therefore classed together under the name of chance: the utter impossibility of ascertaining, in almost any case, what are the products of individual labor: all these and other circumstances essential to the Individual Competitive system of labor, and out of the control of equal laws, diffused knowledge, and improved judicial proceedings, must, while the system of Competition, particularly of isolated Individual Competition, lasts, render utterly abortive the wish to secure to the Industrious classes the use of the products of their labor.’

aandragen met haar panacée, volkomen vrijheid van handel. Het schijnt zeer fraai: maar wel bezien is het slechts schijn en waan. Die vrijheid van mededinging, zooals de economisten haar opvatten, geeft betrekkelijk weinig aan de arbeidende klasse. Het beteekent dat de bijen meer honig kunnen produceeren, opdat grooter surplus aan de hommels worde gegeven. De werkelijke bijen, niet de figuurlijke maar de diertjes zelven, zijn verstandiger: zij schenken aan de hommels weinig. Zóó moesten ook de arbeiders slechts iets afstaan aan de niets-doeners, als deze 't nederig vroegen of als zij iets voor hen zongen of op andere wijze hen amuseerden! Maar wat is het geval? De economisten, als zij van vrije concurrentie spreken, bedoelen slechts een vrije concurrentie onder de armen zelven, onder de onwetende arbeiders, niet een mededinging met degenen die reeds alles bezitten. Want wat beteekent vrije concurrentie tusschen een armen drommel en een rijken kapitalist? Zie eens naar Amerika: daar levert dat stelsel van vrije mededinging ook niet veel voor den arbeider op. Het is alles iets negatiefs. Een positieve stap voorwaarts wordt niet gedaan. Men komt niet buiten 't terrein van het individueele stelsel. Zelfs wordt dit stelsel door de economisten beschouwd als het resultaat van natuurwetten: alsof de natuur den onzin wilde, dat de arbeider arm bleef en de nietsdoener in rijkdom badend den arbeider zou moeten commandeeren! - Nevens dat motief van vrije mededinging en vrijen handel wordt dan door de economisten geplaatst (het is 't vijfde punt waarop Thompson wijst) de afschaffing van graanrechten. Ook dit is slechts

een fragment, op zich-zelf niet kwaad, doch waarlijk geen toovermiddel voor de arbeidende standen. Door geheel die afschaffing van graanrechten zouden de arbeiders iets winnen, een luttel iets, maar het meeste voordeel zou in den zak der rijken vloeien. Al is die afschaffing op zich-zelf goed, men moet den maatregel niet te hoog aanslaan. Het middel zou zelfs kunnen leiden *tot een daling der loonen.* Het peil van den levens-standaard zou iets kunnen slinken. Laten de rijken, die zoo ijveren voor goedkoopte van het graan, beginnen met de tienden af te schaffen. Neen, totdat de arbeiders zelven kapitaal bezitten om hun arbeid productief te maken, zullen zij slechts door dezen maatregel aren lezen, geen oogst binnenhalen. - Evenmin zal baten het vestigen van een goeden gelds- en munts-omloop. Ook dit helpt, volgens Thompson, niet tegen alles. Het baat wel iets, maar is geen radicaal redmiddel. Zij die 't op zoo luide wijze vóórstaan, hopen zelven misschien met de prijzen weg te loopen. - Dan worden, in de zevende plaats, aan de hand gedaan verschillende verzekerings-plannen tegen onderscheidene eventualiteiten. Zonderling mag 't heeten, zegt daarvan onze schrijver, dat al die fragmentarische assurantie-ontwerpen één voor één worden aangeprezen, terwijl juist de onderlinge coöperatie de algemeene, universeele, alles omvattende assurantie is. Waarom durft men die niet aan? Is het misschien, omdat dáár geen prijzen van exclusieven rijkdom te verdienen zijn, omdat daar nergens aan egoïstische motieven te-gemoet wordt gekomen! Inderdaad moesten al die voorstanders van assurantie van particuliere gevallen een wijkplaats voor 't denken van hun brein vinden in dat gebied der coöperatie. Dát is het voor alle eventualiteiten dienende, het alles omvangende verzekerings-plan. Het is 't gebouw van het positieve goed, waar allen kunnen huizen, waar allen toevlucht vinden. - In de achtste plaats worden dan de voorstanders van voorbehoeds-middelen tegen te groote bevolking opgeroepen. Voorzeker, hun voorzichtigheid is in 't algemeen niet te misprijzen, maar voor het loon der arbeidende standen zouden al die ‘checks’ weinig baten. Als de loonen daardoor hoog werden op één punt, zouden derwaarts de arbeiders van overal toevloeien. Het kapitaal zou bovendien van-zelf zich verplaatsen naar de gewesten van lage loonen.

Heeft Thompson op die wijze deze acht verschillende maatregelen besproken, welke in de kringen der economische school zijn opgeworpen, dan onderzoekt hij ten slotte een negende middel, dat ook onder de tegenwoordige omstandigheden der maatschappij nog slechts een fragmentarisch nut heeft, maar dat, breeder opgevat, een brug kan worden tot een nieuwe maatschappelijke orde. Hij bedoeld de vreedzame unies of combinaties onder de arbeiders zelven. Deze unies willen tegengaan de concurrentie welke de werklieden elkander aandoen, en wel langs tweeledigen vorm, òf door op te wekken de tradities der gilden en aldus voor een deel gebruik te maken van oude gewoonten van leiding van boven-af, òf door volkomen vrijwillige overeenkomsten om elkander niet te onderkruipen, niet onder een vastgesteld loon te werken enz. Beide deze middelen onderstellen het ‘régime’ der individueele concurrentie en van naijver: beide willen waarborgen treffen tegen de rampen van den burgeroorlog in den arbeidskring. De aloude gilden-politiek is echter veel te veel in al haar onderdeelen met oude herinneringen aan dwang verbonden; de vrijwillige overeenkomsten, de unies - de echt Engelsche ‘trades-unions’ - zijn verre te verkiezen. Toch ontveinze men zich niet, dat die ‘trades-unions’ het kwaad radicaal niet aantasten. Zij kunnen slechts een deel der arbeidenden omvatten, zien dus telkens nieuwe gevaren en beletselen oprijzen. Uitbreiding is zeer zeker mogelijk, maar dan komt weder de concurrentie der op lager trap staande, zeer slecht betaalde arbeiders knellen en dringen: met het treurige gevolg dat zij, die tot een ‘trades-union’ behooren, allengs zich tot een aristocratie van arbeiders vormen. Een groot gebrek is daarbij, dat er volkomen afscheiding bij zulke unies is tusschen de industrieele werklieden en de landbouw-arbeiders. Stel echter eens, dat in Engeland alle arbeiders, zoowel die van de industrie als van den landbouw, zich wisten te vereenigen en te samen ééne nationale unie vormden! Ach, dan was het kwaad nog niet volkomen bedwongen, want dan kwamen weder de arbeiders uit het buitenland met hun goedkoope werkkracht aandragen. Dus helpt deze vorm de unies, binnen de grenzen van een land gedacht, nog niet volledig. Toch is het vestigen van dergelijke unies zeer te prijzen. Want zulke vereenigingen onder

de arbeiders zullen, behalve op de bepaling van het loon, ook invloed hebben op de intellectueele en moreele beschaving der deelgenooten: en voorts zouden zij een stoot geven om uit het hoogere loon tot kapitaalvorming aan te sporen, en aanleiding vinden om arbeiders-kapitalisten te doen oprijzen. Want dáár moet het heên. Wij moeten bezitten ‘joint-stock companies of the laborers themselves.’ Men bedenke echter, dat zulke unies, onder de tegenwoordige levens-voorwaarden, slechts zeer gedeeltelijk aan de arbeiders het algeheele product van hun arbeid verzekeren. De arbeiders moeten dus nog verder gaan. Gebruik makende van deze unies moeten zij op eigen beenen gaan staan: zelven land koopen: zich vrij maken van de kostbare heffingen, die telkens en telkens, bij iederen stap in het leven, kapitalisten van hen vorderen: leeren zich-zelven te onderhouden: voorts voor alle eventualiteiten van het bestaan onderlinge assuranties vormen: landbouw en industrie verbinden: eindelijk, de questie welke het meest hen nijpt en kwelt, de woningquestie, tot een oplossing zoeken te brengen. Dan steeds verder voorwaarts schrijden, totdat hun unies, al voortgaande, van-zelf zouden worden communauteiten van onderlinge coöperatie, hetgeen het éénige redmiddel en doel van alles is.

Dáár is dus de brug. Als Thompson bij die brug staat wendt hij zich weder rechtstreeks tot de arbeiders.

‘Ik heb u alles uitgelegd: ik heb de historische ontwikkeling der tijden u laten zien, den overgang van geweld en dwang tot vrijheid. De liberalen in Engeland - denkt bijvoorbeeld aan de schrijvers van den ‘Edinburgh Review’ - begrijpen van dit alles, wat ik heb uitéén gezet, niets ter wereld. Voor de grootsche poging van een Robert Owen hebben zij slechts een medelijdend schouder-ophalen over gehad. Toch is die Robert Owen een man met een zeer vooruitzienden blik. De toekomst behoort hem. Ik heb hem bestudeerd, eerst eenigszins gewantrouwd wijl hij nog van parlements-middelen iets verwachtte, doch allengs hem beter begrepen. Mij komt 't voor, dat zijn systeem aan den arbeider zal waarborgen de volledige vrucht van zijn arbeid. De heeren economisten zijn inderdaad op den verkeerden weg. Zij meenen, dat het sterkste motief, 't welk tot inspanning van den mensch dringt, in de begeerte bestaat *om meer te*

verwerven dan de anderen, zonder eenig acht te geven op de wezenlijke waarde der goederen zelven die aldus verkregen zijn. Op dien éénen trek, dien zij als overwegenden trek beschouwen, construeeren zij nu den aanleg van den mensch, en deduceeren dan daaruit zijn gansche wezen en werkzaamheid. Zij baseeren zich dus op een fragment. Zij denken er verder niet om, hoe de natuur der menschen niet een absoluut gegeven is, maar zich historisch heeft ontwikkeld: zij zouden een Nieuw-Zeelander op gelijke lijn willen stellen met een Engelschman uit 't begin der 19e eeuw. Wordt nu eenmaal goed ingezien, dat die methode der economisten even éénzijdig als onhistorisch is, dan is er eenige kans, dat meer aandacht door de wetenschap zal gegeven worden aan het begrip der coöperatie. Trouwens het tegenwoordige stelsel van concurrentie der arbeiders onder elkander werkt zoo hard voor de arbeidende klasse. Veertien à zestien uren daags achter elkander te werken is geen uitzondering. Te groote offers worden van de lichamelijke inspanning gevergd. En dat alles ter wille van hen die niets doen. De nietsdoende klassen moeten zelven beschaamd worden, dat hun zucht van distinctie, hun drang van antipathie, tot zulke ellende der anderen leidt.

Gij arbeiders - dus vervolgt Thompson - glimlacht er om, dat (overeenkomstig de zonderlinge leer der economisten) de natuur der menschen zoo groote wreedheid zou vorderen. Gij voelt dat gij niet daardoor gelukkig zijt, wijl velen uwer makkers nog ellendiger lot hebben. Gij weet, dat het beginsel van den individueelen wedstrijd geen compleet beginsel is. Uw reeds bestaande unies weten wel beter. Laat dus groote getallen uit uw midden zich vereenigen om landbouw- en industrie-associaties te vormen. Zooveel geld is daartoe in 't begin niet noodig. Spaart ieder per week een kleinigheid en brengt dat te samen voor 't groote doel. Kapitaal kan ook uit loonen gespaard worden, 't behoeft niet enkel uit de winsten van ander kapitaal te komen. Hoofdzaak is dan, dat gij, eenmaal te samen vereenigd, arbeidt uit een ander beginsel. Sympathie moet u doordringen. Het zal er mede gaan, als toen men eindelijk, eindelijk, begreep dat slavernij moest ophouden. Tot nu toe ziet men in de bedrijvige wereld slechts naar het kapitaal, dat door de ‘chicanes’ van

den ruil inderdaad ontzettend vermeerdert. Dat kapitaal bedient zich van de individualistische drijfveer der menschen. Stelt gij, arbeiders, daartegenover samenwerking.

Er is daartoe reeds een stoot gegeven door de oprichting van ‘the London Coöperative Society’, en Thompson wekt de arbeiders op tot die maatschappij toe te treden. De noodlottige scheiding van kapitaal en arbeid zal dan kunnen ophouden: want kapitaal is de schepping, niet de schepper, van arbeid. In den tegenwoordigen gecompliceerden toestand van de door machines gedreven industrie is het niet wel mogelijk aan een individueelen arbeider het algeheele product van zijn arbeid te geven, wijl het ondoenlijk is te preciseeren wat elks product is: doch in de unie - bij vereeniging in grooten getale - kunnen regels daarvoor gesteld worden. Let echter op, dat men in *zeer grooten getale* zich moet vereenigen: want men moet niet één of slechts enkele artikelen produceeren: anders moet men te veel ruilen en gaat het voordeel verloren. De unies moeten zich zelven kunnen bedruipen en in aller behoeften zooveel mogelijk voorzien. Rijzen die unies op, dan nadert, in plaats van het rijk van geweld, het rijk van vrede en goedheid. Arbeiders, vereenigt u dus tot dergelijke unies van onderlinge coöperatie.

En nu gaat Thompson over tot een appèl op de arbeiders om zulke communauteiten te vestigen: een oproeping, die eerst als uit de verte dof nog weêrklinkt, doch weldra in sterk doordringender tonen schalt. Die kreet wordt strak aangehouden, monotoon, en toch met vaste en scherpe accentueering. Tot barstens toe zwelt allengs de klank-verheffing. Het geluid davert op. En telkens wordt dan de klankenmassa en tonen-vloed overstemd en gedomineerd door dien éénen bazuin-stoot: ‘Arbeiders, vereenigt u.’

Vereenigt u in grooten getale! Wanneer gij wilt dat uw werken niet meer is het zwoegen en torschen van zooveel uren, vereenigt u! Wanneer gij u verweeren wilt tegen de onbillijke en u exploiteerende wetten en rechtspraak, vereenigt u! Wanneer gij de vruchten wilt trekken van het werken der machines, niet langer de slachtoffers dier ijzeren werktuigen wilt zijn, vereenigt u! Wanneer gij de onbillijke heffingen en belastingen van tienden en accijnzen wilt te

niet doen, vereenigt u! Wanneer gij een toestand van onderlinge benijding en besteling, van misdrijf en afpersing, wilt ontvlieden, vereenigt u! Wanneer gij wilt dat ieders aanleg, geschiktheid en kundigheid, harmonisch zal ontwikkeld worden, vereenigt u! Wanneer gij het genot beide van stad en land wilt smaken, vereenigt u! Wanneer gij verdubbelen wilt de som der voortgebrachte goederen, door de ééne helft der menschen, de vrouwen, gelijk te stellen met de andere helft, de mannen, vereenigt u! Wilt gij waarachtig zorgen voor uw kinderen, een vestiging voor hen bereiden, die ze ontvangt en kweekt, vereenigt u! Wilt gij toezien dat niet al te veel kinderen uw productie-middelen in gevaar zouden brengen, vereenigt u! Wilt gij 't land waar gij woont, de huizen, de fabrieken en haar werktuigen, allengs zelven bezitten, en dus de leeningen aflossen, die gij, om dit alles te bekomen, hebt aangegaan, vereenigt u! Wilt gij zedelijke karakters blijken, uw werk geheel en al verstaan, u oefenen in de schoone kunsten, bevorderen alle maatschappelijke hervormingen, uw eigen klasse tot de meeste geëerbiedigde klasse maken, vereenigt u! Wilt gij al het voorgaande bewerken en verwerkelijken, zonder toepassing van eenig geweld of dwang, verbindt u tot communauteiten. A r b e i d e r s , v e r e e n i g t u !

V.

Het was tot communauteiten dat Thompson de arbeiders in grooten getale wilde vereenigen. Communauteiten, waarin coöperatieve landbouw en industrie zouden worden verbonden. Zooals men weet, maakte men zich in het Engeland dier dagen met zulke plannen 't brein warm. Robert Owen vertrok in den herfst van het jaar 1824 naar Noord-Amerika, om in den staat Indiana zijn communistische kolonie New Harmony te vestigen. De land-edelman Hamilton van Dalziel was van 1821 tot 1824 bezig met zijn plan, om de coöperatieve inrichting van Motherwell voor te bereiden. Abram Combe stichtte niet ver van Glasgow in 1826 het coöperatieve complex van Orbiston. John Scott Vandeleur riep in 1830 in 't leven, op zijn bezittingen in het Iersche graafschap Clare, de coöperatieve landbouw-idylle van Ralahine.

Tot zulke instellingen, die nu allengs hier en daar in het Britsche rijk - bijv. te Brighton in Sussex onder leiding van William Brien, voorts te Birmingham - oprezen wenschte ook William Thompson zijn bijdrage te leveren. Wij zullen straks zien, dat hij zijn eigen landgoederen - want hij was financieel vermogend - in het Iersche graafschap Cork daarvoor, na zijn dood, bestemde. Voorloopig zou hij zich er toe bepalen propaganda in die richting te maken. Vooral practische propaganda. Zijn landbouwkundige kennis, op zijn goederen opgedaan, zou hij duidelijk en eenvoudig voor dat doel willen mededeelen. Zóó gaf hij in het jaar 1830 zijn vierde boek uit over *Regelen voor het vestigen van communauteiten*. De Engelsche titel van het boek luidt: 'Practical Directions for the speedy and economical establishment of communities, on the principles of mutual coöperation, united possessions and equality of exertions and of the means of enjoyments.' Onder den titel zette hij als motto het woord der Saint-Simonisten: 'de gouden eeuw, die kortzichtige lichtgeloovigheid in de tijden van het verleden heeft geplaatst, is vóór ons uit.'

In de inleiding gaf hij 't oogpunt aan, waaruit men zulke vestigingen moet bezien. Hij meende op ieders instemming te kunnen rekenen, wanneer hij, ten-einde de diepe ellende onder de arbeidende klassen te lenigen, het een onafwijsbare voorwaarde noemde, het gemis aan werk, het ontbreken van voortdurend loongevenden arbeid, op te heffen. Wat echter was de oorzaak van dat gebrek aan werk? Geen ander dan de moeielijkheid of onmogelijkheid om te kunnen verkoopen, de ontstentenis van een markt. Goederen, wanneer zij geproduceerd zijn, kunnen soms of in 't geheel niet verkocht worden, of niet tot een prijs die de productie-kosten zal vergelden. Daarom kunnen fabriek-ondernemers, die grondstoffen en machines bezitten, geen duurzaam goed betaalden arbeid aan de werklieden verschaffen. Het geneesmiddel is dus gelegen in een altijd voorhanden, nooit teleurstellende markt voor de productie van allerlei zulke artikelen, welker nut en genieting bij de voorbrengers meer dan opweegt tegen den last en moeite der voortbrenging zelve. Het stelsel nu van coöperatieven arbeid verwerkelijkt dit: niet door middel van

een ijdel zoeken en jagen naar vreemde markten over de gansche wereldbol, markten die zoo spoedig als zij ontdekt zijn onmiddellijk tot barstens overvuld worden, gevolg der rustelooze concurrentie van gebreklijdende hongerende voortbrengers: maar door de vrijwillige vereeniging van massaas van arbeidende of productieve personen in zulken getale, dat gevestigd kan worden een markt van den éénen mensch voor den anderen, door gezamentlijk werk *voor elkander* met het oog op onderlinge bevrediging, rechtstreeks door hen zelven, in al hun dagelijksche behoeften, dat is voedsel, kleeding, woning en huisraad. Op dezen grondslag kan dan, na het invoeren van verbeteringen van allerlei aard, 't gebouw van het sociaal geluk oprijzen.

Daarvoor is noodig: *a.* dat de leden van elke coöperatieve communauteit wettelijk verzekerd zijn, van den aanvang af, dat zij den grond, de werktuigen, en de geheele vestiging in eigendom zullen kunnen bezitten, zóodra zij uit de besparingen van de producten van hun arbeid de marktwaarde daarvan kunnen betalen; - *b.* dat de materialen en andere middelen van nuttige en productieve bezigheid, zoowel in de nijverheid voor het verschaffen der dagelijksche benoodigdheden, als in den landbouw, door de leiders der communauteit worden in orde en in gereedheid gebracht voor alle personen (mannen, vrouwen en kinderen) die geschiktheid of neiging hebben om nuttig te zijn of dit te worden, en in de communauteit zijn opgenomen; - *c.* dat echter, wanneer eenmaal genoeg land aan deelgenooten is gegeven (stel een akker van gemiddelde vruchtbaarheid aan ieder, om hen in staat te stellen hun eigen voedsel te kweeken, zoowel als de grondstoffen te trekken, ten einde daaruit rechtstreeks, of bij ruil, hun eigen huizen, kleeding en huisraad te vervaardigen), geen voorschotten voor hun consumtie hun verder zouden verleend worden na het eerste seizoen van het jaar: alle verdere voorschotten, zoo zij al verschaft werden, zouden bestaan in middelen van productie; - *d.* dat de toestemming van alle volwassenen, mannen en vrouwen, en zelfs van kinderen die een eigen opinie zich konden vormen, moest verkregen worden voor de nieuwe in practijk te brengen schikkingen: aan geen persoon die tegen de coöperatieve industrie gekant was, al was zijn geschiktheid ook nog zoo

groot, zou het toegestaan worden eenig werk in de communauteit te leiden; - *e.* dat geen overeenstemming in onderwerpen louter van meening, wijsgeerige of godsdienstige, zou gevorderd worden van de leden der communauteit: universeele meenings-vrijheid zou in dat opzicht regel wezen.

Op zulke grondslagen zou de vestiging begonnen worden. Thompson gaat nu in zijn boek al de onderdeelen van zulk een vestiging na. Hij spreekt over de fondsen die in 't begin opgenomen moeten worden, over den grond dien men koopen moet, over het getal der leden die moeten samenkomen, over een juiste keuze van die leden, over de gebouwen en woningen, over den landbouw die gedreven moet worden, over de ambachten en de nijverheid die ter hand moeten worden genomen, over de bewegende kracht van stoom die ter beschikking moet zijn, over de besteding der fondsen, over alle voorzorgs-maatregelen van gezondheid, over opvoeding en geestelijke in- en uitspanning, over het bestuur der communauteit, en over het gevaar dat nadeel zou kunnen binnen sluipen door al te groote vermeerdering der kinderen in zulk een gemeenschap.

Al die punten worden met een zorg en een detailkennis uitéengezet, die, naar mijn inzien, bewonderingswaardig zijn. Voor land- en tuinbouw wordt alleruitvoerigst de werkzaamheid voor elke maand van het jaar beschreven. Juist die behandeling van al de details, tot in de kleinste kleinigheden, maakt het intusschen ondoenlijk een goed overzicht van dat boek te geven. De lezer vulle dit alles zelf aan met herinneringen van wat schrijvers over zulke gemeenschaps-inrichtingen tot nu toe hebben te boek gesteld. Wel kan ik getuigen, dat geen enkel auteur tot nu toe zoo zorgvuldig en gewetensnauw zijn plicht van voorlichting voor zulk coöperatief werk in landhoeve of werkplaats heeft vervuld. Nergens worden zoo gedetailleerde wenken gegeven, hoe ieder mensch de eenvoudigste zaken tot eigen levensonderhoud zelf kan produceeren, hoe men zich onafhankelijk kan maken van het schacheren en zwendelen van de markt, van het valsch dobbelen in het fondsen-spel.

Zij, die de ongemeen fraaie stukken van dr F. van Eeden in ‘de Gids’ van 1897 nog eens willen nalezen, zullen kunnen mijmeren over het vraagstuk, of het wel waarlijk een utopie

was, toen Thompson in 1830 een organisatie voor zijn tijdgenooten ontvouwde, die aan het beginsel vasthield, dat coöperatieve landbouw, met kleine industrie annex, aan al de behoeften eener gemeenschap kon voorzien zonder marktverkoop. Zijn plan bedoelde een levensvatbare sociale 'cel' te kweeken voor een orde der toekomst.

De immanente rechtvaardigheid, die in de zaken zelven besloten ligt, overtuigt ons van dag tot dag dat wij met onze stelsels van economie niet op den goeden weg waren.

VI.

Ziedaar dan den inhoud der vier 'oude' boeken van William Thompson.

Die boeken waren de uitwerking der argumenten die hij in 1825 in 'Chancery Lane' - bij het publiek debat - deed aanrukken tegen de economisten, toen 't best vertegenwoordigd door den jongen John Stuart Mill. Wat zouden wij veel economische en socialistische boeken willen missen of op 't vuur gooien, wanneer wij eens een zorgvuldig relaas van zulk een debat zouden hebben kunnen behouden of verkrijgen! Hoe zou de edelmoedige John Stuart Mill, die in zijn later leven toch eigenlijk min of meer naar de richting van Thompson bijdraaide, in al de hooge en naar allerlei zijden zich uitstrekkende ontplooiing van zijn talent daarbij lichtend zijn uitgekomen! Dat was tenminste geen economist die er maar over heên praatte! Helaas, het heeft niet zoo mogen zijn. Wij bezitten geen enkel verslag dier discussies. De artistieke constructie van zulk een samenspraak tusschen Thompson en Mill moet overgelaten worden aan een navolger der 'denkbeeldige gesprekken' van Walter Savage Landor, indien ten minste de artiest en dichter Landor in dit opzicht een leerling ooit zal verwerven.

Thompson zelf bleef het diep ernstig meenen met zijn voorstel aan de arbeiders om 'communauteiten' te vormen. Toen hij in het jaar 1830 zijn testament maakte, bepaalde hij daarin, dat hij het grootste deel van zijn eigendom, bestaande uit landgoederen in het graafschap Cork, in handen van 'trustees' (een van hen was William Pare) plaatste, met het doel om op die goederen een proef te laten nemen met

het zoozeer door hem aangeprezen plan der vestiging van een coöperatieve landbouw- en industrie-inrichting. Zóó dacht hij de wereld der individueele concurrentie het best met een daad te kunnen bestrijden. Die wereld echter lachtte hem uit, zij zou niet te vergeefs de qualificatie verdienen, die Thompson zelf eens over haar justitie en jurisdictie had uitgesproken. Zij wachtte hem op bij zijn dood. Toen hij den 28sten Maart 1833 op zijn Iersch landgoed stierf, en zijn testament werd geopend, vonden bloedverwanten dadelijk juridieke termen, om in rechten op te treden tegen die uiterste wilsbeschikking. Het werd een proces. Dat geding werd gevoerd vóór het Iersche Hof (Chancery), het langwijligste en kostbaarste aller gerechthoven, en zeventien jaar later, in 1850, was men nog altijd bezig over en weder te pleiten en te concludeeren, tot zóólang, dat de justitie-kosten de waarde der goederen hadden verzwolgen. Toen hield men op. De proefneming met de ‘communauteit’ kon nu veilig worden opgegeven.

In 't algemeen behield in dat Engeland der 19e eeuw de economie, steunende op het beginsel van het individualisme, het terrein tegen denkbeelden als die van Thompson. Ricardo had eer van zijn werk. De plutocratie vestigde zich in het Britsche rijk stevig en vast. *Tout se paie*, werd de leus. In onze dagen wordt de kroon op die ‘doctrine’ gezet door den Zuid-Afrikaanschen oorlog. Een der epigonen van dit ras der practische economisten, Rhodes, heeft 't woord uitgesproken dat het best de geestes-richting dier heeren teekent, toen hij, bij de bevrijding der stad Kimberley, na Cronjé's val, deze toespraak hield: ‘Wij hebben bij de verdediging van de stad onze plicht gedaan, door het bewaken en beschermen van den mooisten activa-post onzer handels-balans, Harer Majesteits vlag.’ Inderdaad dekt die vlag, waar hij wappert, veelal roof en geweld. Het ‘régime’ der speculanten is een wreede werkelijkheid. De beginselen van gemeenschap en liefde tot den naaste, van zelfopoffering, zijn antiquiteiten geworden. Het éénig streven is zooveel geld bijéén te garen dat men zijn naaste niet meer noodig heeft. Het leuke woord van Metternich wordt begrijpelijk, toen hij zeide: ‘de broederschap, zoo als men die in het buitenland opvat, heeft mij geleid tot deze conclusie, dat, als ik een broeder had, ik hem mijn neef zou noemen.’

Tegenover die plutocratische geestes-richting klinkt de stem van Thompson als van een klagende violoncel. De stormwind der tijden heeft de harmonie dier klanken, zoo die bestonden, doen verwaaien. Toch is het bijzonder opmerkelijk, ja zonderling, dat juist geisoleerde noten en tonen uit dat klaaglied tot ons zijn gekomen, in veel scherper en knarsender accompagnement dan ooit door Thompson, zelfs in zijn zwartste dagen, is bedoeld. Was hij toch niet de man, die altijd en altijd waarschuwde tegen geweld en grimmig optreden? Was hij niet de apostel van een vreedzaam socialisme? En ziedaar, de mannen van geweldige daad, van krachts- en macht-uitoefening, de mannen die den stormloop tegen de bestaande economische maatschappij aanvangen, ze gebruiken thans Thompsons eigen woorden, zij het dan gelicht uit het verband waarin deze volgens hun auteur stonden. Bij Karl Marx, om kort te gaan, vindt men - wanneer men de rubrieken over de coöperatieve communauteiten uitzondert - de termen weder, die reeds door Thompson waren geformuleerd. Er zijn snuggere boekhouders-naturen die daarvan Marx een verwijt maken. Ten onrechte. Karl Marx in zijn ‘Kapital’ staat op één lijn met Jean Jacques Rousseau in zijn ‘Contrat Social’ Wat doet het er toe, of Rousseau in zijn meesterlijk pamflet allerlei zinsneden overneemt en zich toeeigent van de vroegere schrijvers over het natuurrecht? Hoofdzaak is de greep en de zwaai, waarmede zulke zinsneden als ontploffend kruit in het vijandelijk kamp worden geworpen. Door het gebruik, dat hij van die vlammende regels maakt, door de opneming ter juiste plaatse in zijn slaglinie, worden zij zijn eigendom, krijgen zij zijn machtig merk. Marx behoeft niet altijd te citeeren, al doet hij het meer dan genoeg. Zijn bescheidenheid heeft grenzen. ‘Nur die Lumpen sind bescheiden’ zeide reeds Goethe. Hij is de arend, of wil men de gier, die voor de zaak van het socialisme grijpt wat hij grijpen kan. Wij gaan dus op de min of meer kleingeestige liefhebberij om Thompson tegenover Marx uit te spelen niet in. Wij gedenken Mirabeau's houding, toen men hem verweet geheele passages van een fransch predikant in een zijner krachtigste redevoeringen der Constituante te hebben ingelascht. Hij stempelde die fragmenten tot zijn werk, blies er, met zijn adem en

stem, zijn leven in. Aldus heeft Marx met veel uitingen van Thompson gedaan. Wij herinneren aan Thompson's uitdrukking dat producten geconcentreerde arbeid zijn, aan zijn formuleering van 't begrip meerwaarde, aan zijn historische betoogen over de ontwikkeling der maatschappij, aan zijn voortdurend wijzen op het antagonisme der klassen voortgekomen uit de productie-verhoudingen, aan zijn uitéénzetting dat den kapitalistischen ondernemer altijd-door reserves van ongebruikte arbeiders-massa's ten dienste staan, aan zijn scherpe onderscheiding tusschen arbeidsproduct en arbeidskracht, aan zijn ontvouwing hoe juist de concurrentie onder elkander de arbeiders telkens neêrdrukt, aan zijn pleidooi dat de rijkdom der rijken niet anders is dan de periodieke uitkeering der rest van de maatschappij aan de rijken, aan zijn opmerking dat de armen de rijken kleeden en voeden en niet omgekeerd, aan zijn stelling dat kapitalen steeds ontspringen uit de besparingen van anderen, aan zijn voorspelling dat er later zal zijn overvloed van kapitaal zonder kapitalisten, en eindelijk aan zijn schallende leuze ‘arbeiders vereenigt u’. Maar toch wil het woord ‘plagiaat’ ons niet dadelijk uit de pen. Bij Marx worden al die punten, met zooveel anderen vermeerderd, niet langer een klacht, maar een oorlogs-manifest. In de demonische éénzijdigheid van zijn stelsel zet hij al die qualificaties, als verweerende en beschuldigende argumenten, op haar door hem gewilde plaats. Hij perst ze samen tot een geweldige krijgsleus, die niet ‘vergeten’ zal worden.

Marx is de ladder van stellingen opgestegen, die Thompson moeitevol in elkander timmerde. Zelfs waar niet alle sporten stevig waren vastgezet, is hij stout opwaarts geklommen, om van uit dat standpunt de plutocratie te bestrijden.

Toch blijft het merkwaardig dat Thompson reeds omstreeks het jaar 1825 aan de sporten van die ladder werkte.

H.P.G. QUACK.

Van een Indisch woud.

Nu ik ben teruggekeerd in een confortabele woning, in een vrij drukke omgeving, nu ik weer den doodgewonen, rustigen sleur van dagelijkschen arbeid aan 't volgen ben, doemt voor mij op als iets massiefs, als één kleurig beeld, mijn vijfdaagsche zwerftocht door de wildernissen in het mij lief geworden district Tempeh, in het zuiden der afdeeling Loemadjang.

Men moet ze gezien hebben de Indische wouden in hun donkere, droef-zwijgende diepte, men moet getoefd hebben te midden van den woesten chaos van hoog-opschietende boomen, te midden van een niet te ontknoopen gewirwar van bladeren en takken, men moet ze aanschouwd hebben in hun teere droomtinten van dof, doezelig-groen en weekbruin, om hun natuurlijke schoonheid te kunnen bewonderen, voelen en begrijpen - - -

In commissie met het districtshoofd heb ik een laatste opneming te doen van een voorloopig in erfpacht toegezegd stuk grond, dat de niet geringe uitgestrektheid heeft van circa 8000 bouws.

Om op het uitgangspunt van den beraamden tocht te komen, moet ik eerst ongeveer 18 palen ver rijden, den afstand, waarop het huis van den erfpachter, den administrateur van het koffieland Soemberwoeloeh, verwijderd ligt van de kotta Loemadjang.

Aardig landje, dat Soemberwoeloeh! Liggend als in een weinig welvend dal, omzoomd door blauwige bergreeksen,

die in stillen weemoed staan te mijmeren in de verte, droom-moede opheffend de kartelkruinen in wolkige, dampige lucht.

Ver, wijd-weg liggen ze in teeren droomlach, met iets sprookjesachtigs over de rossig-, goud-groene zonneglinsteringen van het geboomte.

En als één deinende golving zich uitstrekkend, rij aan rij de jonge koffieplantsoenen, de jong-blad-uitspruitende dadap[1] in frissche kleuren. En nog verder de zee, de Indische oceaan, in korte, vage trilling, in doffen metaalglans. Een wolkige, warme lucht in het verschiet, witvlakkig, loodzwaar neerhangend boven het watervlak. Een nette administrateurswoning van steen, met een frisch tuintje er naast, waarin canna's, zinnia's, chrysanthemums, rozen, varens en chevelures worden gekweekt, waar de zon lustig schijnt op de mooie, groene grasgazons, waar de paarden rondloopen in tevreden brieschen en hinniken, waar de herten en kidangs[2] droomerig heenkijken door de mazen van het ijzergaas, dat hen in beperkte ruimte gevangen houdt.

Tusschen al het boomengroen schittert de administrateurswoning op als een begloeide muurklomp.

In de nabijheid het etablissement met het waterwiel, dat langzaam-aan voortrolt in spetterend gedruip en gedruppel van water. Daar het kalme gegons van loopende machines, een klikklak-wrijfgedreun van het bewegingoverbrengend rad, dan de heldere klank, veroorzaakt door hoog op den harden vloer neerplassend water, dat weer ruischend wegsijpert in goten; het in het wijde gebouw hol-klinkend roepen en lachen van mannen, die ongebruikte koffiebesschillen wegvegen of heele vrachten ontvleeschte koffieboonen lui-sjouwerig, huppeldansend wegpiekelen naar de cementen droogbakken.

Ginds vrouwen in hun sappig-blauwe badjoes[3], die aankomen met kleine hoopjes geplukte koffie.

Vóór, eenige karren, waarin zakken met koffie zullen worden geladen, om naar het naastbijgelegen spoorstation vervoerd te worden.

Zoo glijdt kalm het werk voort, zonder veel rumoer en

1) Dadap is de schaduwplant voor den koffieboom.
2) Een kleiner soort hert.
3) Baadjes.

vertier, geheel in overeenstemming met de rustige rust van de omgeving, met de heerlijke, in-vredige kalmte van het ter zijde gelegen bosch. - - -

We vertrekken 's morgens heel vroeg, juist als de bergen zich opblauwen uit de witte waden van mist, als alles zich baadt in gouden zonnegloed. Mijn tochtgenooten zijn: de administrateur van Soemberwoeloeh, meegaand als aanwijzer van de door hem begeerde en hem reeds voorloopig-toegezegde gronden; de wedono[1] van het district Tempeh, met mij uitmakend de commissie van onderzoek; de oppasser van het districtshoofd; het hoofd en eenige leden van het bestuur der dessa Djarit, in welker ressort de gronden zijn gelegen.

De koelies, aan pikoelans[2] dragend de levensmiddelen, kleeren en al wat noodig is voor een verblijf in de bosschen, zijn reeds vooruitgegaan.

De wedono, gekleed in een wijde, zwarte broek en een blauwig jasje met vergulde knoopen, geeft bevel de paarden voor te brengen; kalm nemen we afscheid van huisgenooten en rijden langzaam weg.

We wuiven en wuiven met hoeden, totdat we het pad zijn omgegaan.

Een heerlijke koelte blaast suizend door het koffiegebladert; we zijn de tuinen ingegaan van het perceel.

Over het hobbelige, steenachtige pad geen levend wezen. Stilte is rondom ons. Een enkele vogel sjilpt lustig, fladdert huppelend van tak tot tak. Een ver, rhytmisch galmen van een plukster, die bang is in de benauwende eenzaamheid en daarom luid zingt.

En de koffiebloesem geurt tot ons op in zachte, zoete geuren. We gaan langzaam vooruit. Hol dreunt het paardenhoefgetrappel over den bedauwden grond. We zijn het laatste bosch voorbij, dat het perceel Soemberwoeloeh scheidt van overige koffielanden. We zullen den Goenoeng Sawoer naderen, den liefelijken berg, die daar als verdwaald is geraakt, den indruk gevend als heeft hij zich nieuw opgewelfd in glooiende ronding. Aan dezen kant nog altijd koffieboomen, in rijen opgaand naar boven tot nabij den hoogsten rug; één groen,

1) Districtshoofd.
2) Draagstokken.

al groen, als een wollige deken uitgespreid over het rijzende vlak; maar ginds boven, aan de andere zijde, van zevenhonderd meters hoog en hooger nog, de sappige kleuren van bosch, het wringend gewirwar van verdord-blad-rood-en-bruin, bruinzwart der diepten, dof-groen en geel van oud-blad en de lichtere tinten van jonge twijgen, van jong loof.

Aan den voet van den Goenoeng Sawoer gekomen, zien we rechts neer in een diepen afgrond, waar het water van de Bezoek Semoet zacht ruischend voortstroomt. Daar heeft het zand zich opgehoopt in diepe geulen; daar zijn huizenhooge bergsteenen als knikkers aangerold.

Wanneer daar de bandjir komt opdagen, de diep-donkere, onheilspellende bandjir, dan speelt de natuur er een spel van dood en verwoesting. Weg dan elke hinderpaal, weg, vernield, kapotgeslagen, woest doorgebroken, gerameid in splinters, door de kali[1)] die als een immens, schrikaanjagend dier, in woeste woede, schuimbekkend, alles voor zich wegmaait. Dan beuken de bergsteenen dof-donderend tegen elkaar, dan bruist er het water schuimend op in golven, als een niet te verzadigen doodzee, die zwelgen wil, al maar zwelgen wil, al wat leven heeft.

En nu een fluisterend syperen, een klagend zingen, een melancholiek droomgespetter van droppelen, die deinend, wiegelend huppelen en weer neerdruppen in schittering van kristal!

Op het hooren van dat zachte ruischen, denk-je een bergstroompje te zullen zien, zoo een, dat in-kalm, vriendelijk, met een zonnelach heenvliet, maar een volgend oogenblik zie je van boven den steilen oeverwand neer op een doodschgrijze bedding van zand en steenen, één grijs al grijs.

En als ik lang aanzie die sombere, egale kleur beneden mij, dan komt er een gevoel van leegte in me, dan is 't, alsof die immense steenen, halve rotsblokken, mij aangrijnzen met duivelenlach, wegrukken den liefelijken indruk van vredige vrede, van het heele landschap.

Maar we hebben de Bezoek Semoet in haar onvriendelijke grauwheid nu achter ons. De Goenoeng Sawoer bevindt zich aan onze linkerzijde en we zien zijn opschietend vlak ver-

1) Rivier.

dwijnen en telkens weer terugkomen onder het gebladerte van dun bosch.

We rijden voorbij het koffieperceel Kadjarkoening met zijn eenvoudige kampong, zijn miniatuur passerloods, zijn kleine woninkjes. En plotseling komen we daar op een punt, waar we alles wijd en zijd beplant zien met koffie en nog eens koffie, waar we de helder-groene kleur van jong geboomte zich doffend zien uitdeinen naar het verre.

Open alles, heerlijk-luchtig-open, kalm neerliggend onder een warme broeierige lucht. Hier heeft de particuliere landbouwer de mooie bosschen van eeuwen-her weggemaaid. Hier zijn de maagdelijke gronden langzamerhand beplant, totdat bijna alles vol is en de aanplantingen zich uitstrekken tot duizenden voeten hoogte.

De wedono, die achter mij rijdt, wordt nieuwsgierig, komt naderbij draven en vraagt inlichtingen omtrent de perceelen, die we voorbijgaan. Ik deel hem eenige bijzonderheden mee over Bezoek Koboan, Soembersarie, Soemberbopong en Goenoeng Toenggangan.

't Is als een bobbelig veld, dat zich voor ons vertoont, met hier en daar bruine vlakken van jong-ontgonnen en beplant terrein, vlakken waartegen éénjarige koffieplanten zich groen aanstippen, gedeelten, waarop nog stammen van reuzenboomen zwaar neerliggen, bezig hun kostbaar hout weg te rotten in de mulle aarde.

Mijn tochtgenoot wijst naar boven, wijst mij het hoogste punt van de hooge heuvelrijen. Daar is door een der administrateurs een open loods gemaakt, dol-gezellig voor een pic-nic, geschikt voor vluchthuis, wanneer de Semeroe het lachende dal mocht willen bedekken met zijn gloeiende, doodelijke lava.

Om er te komen, klim je op, steeds op, door de koffieplantsoenen van Soembersarie. Dan overal om je heen koffieboomen en nog eens koffieboomen, die hun heerlijk-reine bloesemgeuren uitwasemen. Van daar blik je neer op de huisjes van koeliekampongs, de wit-bekalkte woningen van administrateurs en employés, de egale daken van etablissementen en loodsen, op het wurmend dooreengewriemel van menschjes bij de kleine passer.

Eindelijk, achter, het vage oerwoud, de hellingen van den

Semeroe, die zich diep gedoken heeft in dampige wolkenmassa's.

De zon is hooger gestegen en schijnt voor een klein oogenblik warmer. Maar voortgetrokken naar de aarde, spreiden zich de wolken uit in dunner en ijler worden, zich vastklampend aan het geboomte. Een nattige, dauwige kou om ons heen; het landschap overdekt door witte wazen van wolken, neerhangend tusschen de takken van dicht geboomte.

We voelen volstrekt geen vermoeienis, hoewel we reeds eenige uren hebben gereden. We zijn Soembersarie voorbijgegaan en rijden dan over de smalle, glibberige paden van het perceel Soemberbopong, dwars door de tuinen. En spoedig hebben we de kabesaran[1)] bereikt, waar we afstijgen. We blijven daar ongeveer een half uur onder druk gekeuvel. De bediende heeft ons een glas whiskey soda ingeschonken, een drank die ons niet erg smaakt in de dompige, heijige kou. De gulle gastheer noodigt ons te blijven rijsttafelen, maar we kunnen onmogelijk langer oponthoud hebben, willen we niet in het donker op de plaats van onze bestemming komen.

En we rijden verder in het zwijgende, buiïge van een triestigen dag.

De bewoonde wereld ligt nu achter ons, we zijn voor goed het bosch ingegaan.

Een vaal-doffe schemering onder een dicht dak van bladeren. Een woest dooreengekruip van nattige stengels en stelen, somber neerhangende takken, begroeid met kleffig mos en dikbladerige orchideeën. Een zwaar-leunen van een omgevallen boom op een vertreden roezemoes van blad en tak.

Hoog schiet ergens glagah[2)] op als puntige speren.

Weggezwijmde planten, neergeplakt tegen zweetenden bodem; jong groen uitvlokkend in strepen; blaadjes die puntig aanstippen tegen donkeren achtergrond.

Een pad slingert zich in slangekronkelingen door het woud.

Droef-moede stroomt getemperd zonnelicht door openingen, besprenkelt het weggetje met vage, donkere streken en vlakjes, belicht wazig diepe donkerten in het bosch.

Steenen liggen overal verspreid, steenen, kleine en groote,

1) Administrateurswoning.
2) Hoog gras.

brutaal uitdagend met hun egale grijsheid, midden op het pad. Ze geven iets volkomen-ruws, iets ferms en forsch aan het geheel. Zoek ze niet over een paadje, dat zich liefjes wegslingert over een weiland, over een mollige sawah! Hier op den boschweg, die zich uitdeint in plooien, hier, langs ongestoord-opschietende reuzenstammen, bij deze wilde, niet bedwongen natuurkracht, hooren ze thuis.

Zoek in een Indisch woud eerst het forsche, het ruwe, het wilde, woeste dooreengewriemel van geelbruine, knoestige boomstammen, die zich door elkaar hebben geperst, stammen, wurmend neerliggend, weghellend, opstaand, rijzend als een net van lianen of rottan. Dan in je voelen van den dof-zwijgenden, je tartend-aanzienden natuurtrots, komen de kleuren je oogen streelen. Ze komen vanzelf tot je, als met zachte stroomen van genot; ze streelen je als met een donzig penseel. Je ziet het sappige groen, het doffige geel, het donkerbruin, het teer roode, het prettig violet niet meer in gewirwar, maar in de zuiverste harmonie.

We rijden zwijgend over den moeielijken weg.

En als we zijn gekomen aan den voet van den Goenoeng Seritie, waar een enkele Europeaan zich heeft nedergezet voor aanstaande ontginning, gaat er een zucht van verlichting op; het grootste gedeelte van den tocht voor dien dag is voorbij.

'Kom binnen, heeren! kom binnen,.... tabé wedono!.... neem plaats, hier zijn stoelen,.... ik zal zelf wel op deze petroleumkist zitten.... Een glas whiskey!?.... de wedono ook!?.... of is die santrie?[1)].... De heeren blijven natuurlijk eten, niet waar?.... Baboe! baboe!.... mensch! loop toch niet zoo zwaaierig!.... ajo! sedia makan![2)].... Met ajer blanda niet!?.... Kijk 's even of 't genoeg is!....

God bewaar me, kerel! ik heb eenige dagen geleden 'n tijger ontmoet! hoe vindt je dat?.... Wat staat dat paard van je onnoozel te trappen!.... Tjapè[3)] hè wedono!?'

Pof! daar knalt een flesch ajer blanda open. - - -

De wedono, witjes lachend, veegt zich het parelende zweet van zijn blauwig gezicht.

1) vrome godsdienstleeraar, die natuurlijk geen sterken drank drinkt.
2) breng het eten op.
3) vermoeid.

Vroolijke scherts, druk gekout, hartelijk gelach binnen de beperkte ruimte van het rookerig zwarte krotje.

De woudontginner loopend op bloote voeten, de pijpen van zijn blauw-geruite broek omgerold, scharrelt heen en weer, vertelt vroolijke boschhistorietjes en lacht mee in prettig ruischenden lach.

Op opengekapt terrein is zijn bamboezen huisje gebouwd. Er naast een zeer primitieve stal en een kleine dompige keuken, waaruit slangetjes van rook wazig-lekkend omhoog stijgen in de mistige lucht.

Buiten boven de spichtige speerhalmen van glagah hangt een rottantouw, met kleeren er over, die lustig flapperwapperen in den wind.

Binnen twee zakken rijst, plompend neergekwakt op den grasbodem. Twee kasten nog, waarover plooiend een stuk imitatieleer ligt uitgespreid.

In een hoek een breede balé balé[1)] waarover een kleed van verflenst, kleurig bloemetjes-katoen. De bank doet dienst als slaapplaats, ook als zitbank, want daar voor staat een ruwe ouderwetsche tafel, juist gedekt voor ons.

Op het oude, hier en daar gerafelde, roestvlekkige tafelkleed, dat wie weet hoeveel lange jaren in de kast heeft gelegen onder en tusschen muffig goed, een vroolijke wanorde van glazen, schotels, borden en kommen.

Mijn gastheer verlegt, brommend met diep basgeluid, messen, lepels en vorken.

‘Hoe kan u 't hier zoo lang uithouden?’ vraag ik hem.

‘Ach, dat gaat wel’, antwoordt hij luchtigjes, ‘ik ben 't boschleven gewoon; 't bevalt me wel.... Ik ben lang, heel lang in de bosschen van Bezoeki geweest.... ik had er een weg te zoeken dwars over 'n heuvel.... De Inlanders, die met me meegingen.... vervloekte kerels!.... zeien me, dat ik liever om den heuvel heen moest, want boven was 't om dit en om dat gevaarlijk..... 't Moest 'r krioelen van tijgers!.... Best, maar ik wou niet òm den heuvel, ik wou er over heen, dat was weerga'sch wat korter.... Dan gaan we niet met u mee, zeien ze.... Loop dan naar de hel! bliksemsche lafbekken!.... Ik zei: dan ga ik alleen,

1) bamboezen rustbank.

he!.... En ik ben er over heen gegaan, en de tijgers hebben me met rust gelaten! Ha, ha, ha, hè, hè, hè, hè!....'

Hij stootte een forschen lach uit, zijn buik vooruit, zijn hoofd achterover, schuddend.

'Hoe lang bent u al hier?' interview ik.

'Ruim twee maanden! Ik mot niks van stadsgedoe hebben!.... Hier eet je en drink je wanneer je wilt, je gaat uit, maakt heele tochten.... je slaapt.... vindt u dat nou geen heerlijk bed? -.... je stoort je aan niemand, aan geen sterveling, je gaat je eigen gang.... Je hoeft hier geen visites te maken, je hebt nooit zwarte kleeren ân.... je gaat er desnoods in slaapbroek en kabaja op uit.... je behoeft je hoed niet af te nemen voor meneer die of juffrouw die.... je behoeft niet te grijnslachen als bij 't ontmoeten van 'n lieve stadsjuffer,.... te drommel! je hoeft hier geen komedie te spelen!.... je ruikt hier geen parfums, geen zoete, walgelijke zakdoekgeurtjes, geen stinkende goten of verstopte riolen.... niks. niks!.... wat je ruikt, dat zijn de boomen, de blâren, en dat is 'n heerlijke reine lucht!.... Je hoeft je niet te schamen, wanneer je op bloote voeten loopt.... je loopt maar raak!.... niemand zal je ontmoeten.... Ik slaap met open deur.... je hebt hier geen last van dieven.... en als 'r 's een kjai[1)] mocht willen binnenkomen, dan krijgt-ie onmiddellijk hiermee te doen!'

Hij tilt zwaar op een Winchester repeteergeweer, dat hij voorzichtig aanpakt, voorzichtig weer neerlegt op zijn bed.

'We hebben hier ongeveer een jaar geleden ook gewoond!' zeg ik,.... 'daar heeft onze tent gestaan!'.... en ik wijs naar een plek, waar magere rozenstruiken opschieten tusschen alang-alang. 'Toen vond ik de streek luguber, want kijk! daar vlak beneden zijn nog zwartverkoolde boomstammen te zien!.... daar dat kale, dat leege.... dat is verwoest door de gloeiende lava van den Semeroe!'

'Da's jaren geleden! Maar de Semeroe zal me toch geen kwaad kunnen doen; als-ie begint te brullen, vlucht ik naar boven.... naar den top van den Goenoeng Seritie....

1) kjai = oudje, ook grootvader; wordt ook gebruikt om tijger aan te duiden.

Maar wat duivel! wat blijft die meid lang weg!.... Baboe! baboe! sop belom klaar?'[1]

De meid komt binnen met een schotel dampende soep, zet dien zwijgend op tafel, en gaat heen.

'Laten we aan tafel gaan, heeren!.... Tot m'n spijt kon de patissier van Soerabaja niet komen! De heeren moeten dus hetgeen er is voor lief nemen!'

De boschman, onze gastheer, heeft nog wel een blik schildpadsoep en een blik paté de foie gras voor ons laten openmaken.

De warme soep smaakt heerlijk in de kou van heijige lucht.

We gebruiken voor de rijst dezelfde borden als die, waarin de schildpadsoep is geweest. En we eten, eten met grooten honger, en een mixtum, dat we ons nog nooit hebben klaargemaakt: rijst met zalm uit blik, met paté, met sambel, met bantengdèngdèng[2], die je eerst krakend moet doorknappen met beide handen; groezelige melkachtige sajoer.[3]

Goed, goed, alles goed! het heeft ons uitmuntend gesmaakt!

We danken den gastheer voor het heerlijke maal, blijven wat napraten en stappen eindelijk op, om te vertrekken.

't Is half vier in den middag; van hier af moeten we loopen; onze paarden blijven achter en worden morgen teruggebracht.

'Ik zal je 'n eindje wegbrengen!' zegt de gastheer,

We vinden het aardig van hem, hartelijk.

Hij neemt zijn blinkend geweer over schouder en gaat ons voor, in langzame pasjes opgaand de hoogte van den Goenoeng Seritie.

Hij weet dat de klim gerekt en moeielijk zal zijn; hij vertelt ons luchtige, opmonterende verhaaltjes.

En hij zelf zonder eenige vermoeienis loopt kalm-zwaaierig naar boven, zijn breedgerande vilten hoed achterover op den nek, 't geweer bungelend, zijn voet krommend over elke doerie[4].

Ik vindt hem een type van woudlooper.

1) Is de soep nog niet gereed?
2) gedroogd en gebakken bantèng vleesch.
3) bijsausje voor de rijsttafel.
4) doorn.

En in het dichte bosch klinkt onze lach luid op bij al zijn koddige historietjes.

En steeds op, op gaat het pad. - - -

Om ons heen een donkerte als van een schemering bij naderenden nacht.

Eindelijk hebben we den top bereikt.

‘Hier moet ik van de heeren afscheid nemen.... dit is 't hoogste punt.... verder gaat de weg lekker-makkelijk naar beneden.’

We groeten hem hartelijk en vervolgen den tocht.

Als we naar beneden gaan in kronkelend zigzag, wordt de wedono spraakzamer. Maar toch voelen we langzamerhand een vermoeid-knikkerig gevoel in de beenen en de praatlust vermindert zoetjes-aan.

We beginnen ons zelf wijs te maken, dat 't niet ver meer kan zijn en dan loopen we met meer moed, afstormend met rasse pasjes de korte hoogten.

‘Daár, daár moet 't zijn!’ zegt mijn tochtgenoot, terwijl hij wijst naar een verre, verre diepte.

Ik kijk door donker geschemer van stammen en blâren naar den afgrond, ver, wijd-weg, maar in den chaos van groen zie ik niets, niets, dat op een dak gelijkt. Alleen een wolk, dampig-wit, zweeft tusschen wazig-stippelend groen droef-moede ergens neer in dat ravijn.

Daar klinkt een slag als van een bijl tegen hol hout, een slag, sonoor-somber in doodsche stilte, helder weg-echoënd in de diepe boschholte.

‘Daar is 't!’ juicht de wedono, ‘'t zal misschien nog vijf minuten loopen zijn!’

Bij een ontwortelden boom, den vertakten stam breedzwaar neergeleund tegen een berghellinkje, beschaduwend het klaterheldere water van een bergbronnetje, ontmoeten we een eenzamen houthakker. We bukken onder den dikken stam door, springen over het water heen, dat beneden ons diep-donker glimt in rimpelingen en vragen den Inlander of we nog ver hebben te loopen, voordat we het eerste pondokje[1)] hebben bereikt.

‘Sampoen tjedak![2)]’, antwoordt hij.

1) een tijdelijk gebouwd huisje.
2) 't Is al dichtbij!

Zijn bijl zwaait hij nog eens krachtig neer in het gelige hout, waarvan de spaanders rikketikkend opvliegen tegen de bladeren.

Tien minuten later zijn we in de ‘daroegan’, een nederzetting van Inlanders in het bosch.

Hier, bij de Kali Djonggrang is het iets vroolijker, iets levendiger dan bij den Goenoeng Seritie; meer huisjes, meer Inlanders, meer beweging.

De gids Pak Soekiejem, die ons morgen den verderen weg zal wijzen, is ons vroolijk tegemoetgekomen.

Lachend, dat zijn oud, rimpelig gezicht er leelijk van verwringt, dat zijn sirihzwarte tanden zichtbaar worden, vraagt hij, of er onderweg geen onheilen zijn gebeurd, en als we ontkennend antwoorden, dan zien we één juichtrek op zijn gebruinde tronie, dan prevelt hij zoo iets als een ‘slamet!’[1] voor zich heen, dan lacht hij weer, knullig, goedig, bezorgd.

Het dessahoofd en zijn kontjo's[2], die den heelen dag nog niet gegeten hebben, stormen op een dampenden rijstpot af. Dan zie ik ze afdalen in de richting, waar de Kali Djonggrang ligt, vlak bij ons tijdelijk verblijf. Op een grooten bergsteen zitten ze met z'n drieën knusjes bij elkaar, een blad met rijst en ingrediënten in hun midden. Ze zitten daar heerlijk, eenzaam, door niemand gestoord. Vergetend voor een oogenblik iedereen en alles om hen, eten ze, eten ze met korte, snelle beweginkjes van de vingers hun rijst.

Onze ‘barang’[3] wordt uitgepakt.

Ons huis heeft maar drie wanden en staat met een gapende opening luguber gericht naar het oprijzend boschterrein aan de andere zijde van het kleine kalietje. Achter, heel achter in de donkerste holte van ons tijdelijk verblijfplaatsje, een ruime balé-balé, waarop lekker-zacht strepig nipahblad[4] ligt uitgespreid. We leggen er een stuk imitatieleer over heen en strekken ons uit op het geïmproviseerde, koele bed.

Het districtshoofd is voorover gaan liggen op een hooge bamboezen tafel en laat zich pidjitten,[5] met korte, krachtige duwtjes en stootjes over zijn rug en zijn beenen.

Koelies zijn nog altijd druk in de weer om het goed te

1) gelukkig!
2) kameraden
3) goed, bagage.
4) nipah is een palmsoort.
5) masseeren.

versjouwen; de mandoer, tevens kok voor deze gelegenheid, slaat drie stukken levend hout in den grond voor het opzetten van pannen en potten.

Na enkele tellen is de keuken gereed, daar knappert het houtvuur, vuurvonken rijzen omhoog; rook, branderige rook golft naar binnen.

We krijgen onze eerste koffie in het bosch.

Onderwijl valt een sombere duisternis langzaam in.

Lampjes en flambouwen worden aangestoken; vuurtjes blijven gezellig branden. In ons huisje wiegelt een stormlantaarn zachtjes heen en weer, bewogen door koelen avondwind. Gezellig roodgrauwt het licht in de kleine ruimte van onze woning.

Buiten zwakkelend gegons van stemmen, onverstaanbaar gepraat, ruischen van water in diep hollen klank.

Weemoedig krieken de krekels.....

En als we gegeten hebben, strekken we ons gelukzalig uit op het bed en we rooken een pijp, lekker uitpaffend den geurigen rook in korte golfjes, genoegelijk keuvelend met elkaar, totdat het hoofd zakt en zakt, wegglijdt in een donzeligen deuk van het kussen, totdat onze gedachte heenvliedt als smook, ons lichaam rust, slaapt met het woud, dat stiller en stiller wordt....

's Morgens heel vroeg werp ik de warme dekens van me af en ga naar buiten.

Een wazige mist rondom. Het bosch ligt achter een lichtgrijs scherm. Een reine geur van jong loof is in de vochtige lucht, een geur, die ik snuivend opzwelg met volle teugen.

Alles is nat, kleffig-syperend nat, want 's nachts heeft 't zachtjes geregend.

Nog altijd een groezelige kleur aan de lucht; wolken, die zwaar komen aandrijven, wegwazend als een gordijn, waarachter hemelsblauw te voorschijn komt.

Nog altijd kriekende geluidjes van krekels, snerpjes van insecten, die langzamerhand zwijgen.

Een vogel zingt vroolijk, schettert 't uit, vliegt lustig weg, zwervend naar het verre.

Het dampige waas van mist trekt op.

Hier en daar groepjes van Inlanders, gezeten om knoer-

pende vuurtjes. Anderen komen te voorschijn van onder hun laag pondokje, en geeuwen lui-brutaal, met rochelgeluid in de keel.

Hooger gaat de zon.....

Boven het nog doffige groen van een schaar-beplanten heuvel bij de Kali Djonggrang, doezelt zich egaal een roze tint aan den hemel, wegvloeiend omhoog.

Blauwig-roeterige, dun-uitloopende wolkenstreepjes, die stil blijven zweven op één plaats.

De teere, ranke stam van een boom steekt sappig af tegen dien lichten achtergrond.

En allengs komt er meer leven om mij. Vrouwen dalen af in de diepte der rivier, om water te scheppen in lange bamboekokers; mannen praten, kinderen schreeuwen drenzig.

Hooger gaat de zon....

'Goeje morge!' hoor ik roepen.

Mijn tochtgenoot is wakker; ook de wedono is van de hooge tafel opgestaan en zit stil-sufferig te staren op een rottenden boomstam.

'Goeje morgen!'

Voordat we ons kleeden, grijp ik naar mijn schetsboek en neem lekker een schets van het sappig boschgezicht.

In ons hokje blijft een pittige geur walmen van 'nasi gorèng'[1].

We zien allen weer frisch uit de oogen.

We doen kranigjes, alsof we voor het eerst een lange, lange reis gaan doen.

Koelies zijn weer druk aan het inpakken. De gids Pak Soekiejem deelt behendig de te dragen vrachten uit, zorgt dat ze allemaal even groote gewichten krijgen aan hun 'pikoelans'.

De wedono is klaar en staat te wachten. Zijn oppasser, met de Winchester repeteerkarabijn van zijn heer over den schouder, wordt ongeduldig, verveelt zich van het lange staan, gaat zitten, staat weer op.

Mijn tochtgenoot, met een bergstok in zijn hand, ziet met rimpelend voorhoofd neer op de hurrie bij het inpakken.

De 'petinggie'[2] van Djarit drentelt zeurig heen en weer.

1) gebakken of gebraden rijst.
2) Dessahoofd.

Eindelijk, eindelijk zijn we allen klaar.

En we gaan stil weg, even stil als we er gekomen zijn, nagestaard door achterblijvende, verstomde boschkerels.

Geen afscheidsgroet van onzen kant; stomt stijgt de karavaan koelies den bergrug voor ons omhoog.

Geen afscheidsgroet; klimmen, klimmen, zal het zijn; we denken aan den verren tocht, dien we nog te maken hebben.

Zonnestralen besprenkelen ravijnen met tintelingen van goud. Bijen zoemen door geurende lucht. Bamboeloof ruischt fluisterend.....

Een koude wind fleurt ons op.

Ginds, ver, heel ver nog, doemt een hooge bergrug op. Boompjes, klein, nog bijna niet te onderscheiden, vormen boven een glooiende kartellijn.

Daar moeten we over, daarheen, en dan hebben we nog niet den halven weg achter ons.

Heel lang blijven we voortgaan over vlakken bodem.

Als we zien hoe prettig, frisch zich alles baadt in zonnegloed, hoe alles pronkt met tooverachtig glanzen, komt gevoel van blijheid in ons op; de spraakzaamheid keert terug.

We drentelen wat, armzwaaiend, neerkijkend in het begroeide ravijn beneden ons, keuvelend met elkaar.

Nog is het terrein maar heel matig begroeid, nog zien we het daglicht in volle glorie, de stralenbundels van licht zich priemend door wriemelend loof, maar dan wordt het woud al dichter en dichter, en eindelijk, als we weer hijgend klimmen, vaalt een droeve schemering om ons.

Even blijven we rusten op een plek, waar eertijds een pondok heeft gestaan. We blijven er lui treuzelen, lekkerzwaar weggedeukt in vlokkig, koel gras. In het bosch, in de zoet-weemoedige omgeving van mooie boomen, massief uitkomend tegen donkere, pittige achtergronden, in de heerlijk-stille stilte, waarin vogelgekweel, insectengesnerp, bijgegons je toeklinkt, voel je iets in je uitdeinen, en dan ga je vervallen in lange, lange mijmeringen, dan laat je je fantasie vrij de vleugelen uitslaan, je meedragen naar het rijk van droomen.

We rijzen langzaam op, loopen zwijgend voort.

‘Nog één bergje en dan dalen we aanhoudend!’ zegt mijn gastheer.

Moede, warm, puffend, hijgend naar adem, werken we ons zwaaierig de laatste hoogte op. Ik verbeeld me in volhardenden strijd te zijn met de natuur; ik spreek me zelf wilskracht in en kalmte, - en voort klim ik, met mijn tochtgenoot boven me, voort, voort, totdat de tartende hoogte bereikt is.

Dan lach ik, hijgend, snakkend naar adem.

We gaan naar beneden zonder eenige moeite, maar toch langzaam. Want soms moeten wij voorbij diepe ravijnen, moeten we den berg dalend omzwenken, met een donkeren afgrond naast ons. Dan verzetten we voetje voor voetje, ons vasthoudend aan boomtakken en steenen. Schoenen blijven kleffig steken in drabbige klei.

De gids Pak Soekiejem, dien we hebben vooruitgezonden, om het pad zoo noodig begaanbaar te maken, heeft, waar we te steil naar beneden moeten gaan, holten en inkepingen in den grond gemaakt, om er de voeten lekker-vast in te kunnen laten rusten.

Zou 't nog ver zijn of dichtbij!? Geen van ons weet het, want voor allen is het terrein even onbekend.

We volgen maar den weg, die door den gids is afgelegd. Soms raken we het spoor bijster, maar dan duidt een versch afgehouwen takje wel aan, dat kort geleden de gids er met zijn ‘bèrang’[1] is bezig geweest.

We loopen in slingerend zig-zag. Reeds hebben we de Kali Oling bereikt. Steeds dalen we, dalen we tot vervelens toe. Nog is de tocht niet voorbij; van de pondok is nog niets te zien.

De petinggie van Djarit, die zijn zwart, officiëel jasje heeft uitgetrokken en hijgend meeloopt in zijn nattige kabaja, zegt ons, dat misschien pas de helft van den weg achter den rug is.

We willen hem niet gelooven, we maken berekeningen van afgelegde afstanden en als we hem zeggen, dat 't niet kan, dat 't onmogelijk is, prevelt hij maar een goedig: ‘inggih!’[2] en loopt sjouwerig mee, sullig, met het hoofd neergebogen.

Weer rusten we uit; de zon moet haar hoogste punt al lang hebben bereikt.

Vóor ons het klaterheldere water van een meertje. Grijze bergsteenen erin, nattig, begroeid met varens en mos. Heldere

1) Kapmes.
2) Inggih = ja, een bevestiging.

weerspiegeling van boomstammen, bladeren, neerhangende lianen en rottan. Wegsijperend water over de egale grijsheid; ginds een valletje, helder wit, schuimbruisend wegvloeiend naar beneden. Kleine rotswandjes van grijzen steen, begroeid met jong groen; boven zwaar woud.

We zetten ons neer op de steenen, zien moede in het zacht-rimpelende water naar vischjes en garnaaltjes, die zich traag voortbewegen.

De petinggie krijgt een slok wijn, waarvan hij heelemaal opfleurt; de wedono is het meest spraakzaam, als hij gemakkelijk en lekker zit; koelies nemen een bad in het ondiepe riviertje.

Als ik mijn hoofd heb nat gemaakt met het reine, frissche water van het beekje, sta ik op; we vervolgen den tocht.

Zwaar bosch overal, met reuzenboomen erin. Rottan strengelt zich ruw om knoestige stammen, kruipt over den mullen grond. Boven ons dichte bladeren, zich vlechtend tot een dak. Droef-zwaar worden mijn knieën; gevoel van loomheid komt in me op.

Maar weer spreek ik me wilskracht in; ik tracht kalm te zijn; ik fluit een deuntje.

Ver hooren we het droomerig-ruischen van een riviertje.

‘Dat is de Kalie Pirie!’ zegt mijn tochtgenoot. ‘Als we die hebben bereikt, zullen we wel gauw bij de pondok zijn!’

Nog dalen we, maar lekker-zacht, heelemaal niet moeielijk meer; we loopen alsof we worden voortgeduwd, met korte, veerkrachtige pasjes van vallen en ophouden.

Opeens een jubeltoon, vroolijk lachend, echoënd door het bosch.

‘Lo![1)] Pak Soekiejem!’

‘Waar? waar?’

‘Daar zit hij!’

Op een neergevallen boomstam zit onze gids, zijn eene been opgetrokken, het andere uitgestrekt, wrijvend zijn kuiten over de hobbelige aârtjes, wrijvend met de lange rimpelvingers er over heen.

Zijn blauw baadje, vuilgroezelig uitkomend tegen het reine

1) Uitroep van verwondering.

groen van boeschachtergrond, ligt half onder de schaduw van zijn beverfde ‘tjaping’[1], die ook een donkerte teekent op zijn gezicht.

Uit zijn half open mond hangt flets een dun, gelig strootje neer, aan de punt waarvan slierslingerend oplekt naar boven een wasempje van blauwige rook. Hij ziet ons, lacht met rimpeltrekken om zijn mond, lacht dat 't helder-jolig weerklinkt in de sereene boschstilte.

‘Bent u moe, mijnheer!?’

We antwoorden niet op zijn vraag; we willen weten, of we nu eindelijk kunnen rusten.

‘Is 't nog ver?’ vraagt mijn tochtgenoot.

‘Nog hoeveel paal?’ vraag ik.

En dan de wedono, de petinggie, de oppasser; iedereen vraagt naar den nog af te leggen afstand.

En de goedige gids, die voor ons loopt, zegt maar ‘inggih! inggih!’ Al heeft hij gezegd, dat 't nog ongeveer twee paal loopen zal zijn, en wij meenen maar van anderhalf, ‘inggih! inggih!’ dan is 't bij hem ook goed.

Maar we hebben gelukkig de vlakte bereikt.

Voor ons de Kalie Pirie, met iets statigs, iets heerlijkforsch in haar bruisende blankheid. Een arènstam bij wijze van brug ligt er overheen. Om bergsteenen woelt het water.

We balanceeren over den dunnen, glibberigen stam en blijven een poos treuzelen in pure bewondering.

Dan gaan we voort.

Nu geen hellingen meer, geen afgronden; we loopen over totaal-vlak terrein.

De ontmoeting met Pak Soekiejem heeft weer iets vroolijks aan den tocht gegeven.

‘Nu zijn we er gauw, heer!’ zegt de gids.

Mijn gastheer brengt mij deze tijding over met iets jubelends in zijn stem; lachend zeg ik 't aan den wedono, die achter mij loopt; het districtshoofd vertelt het met een zucht aan zijn oppasser, en deze weer aan den petinggie.

We komen voorbij een kleffig-modderige streek, die het aanzien heeft van zwaar-begroeid moeras.

1) Breedgerande hoed.

‘Hier zijn ‘bantèngs!’[1] zegt de gids, ‘kijk maar, hier kunt u de sporen van die beesten zien!’

Het kan ons niets schelen, niets, niets. Voort moeten we, want we zijn vermoeid, dood-òp.

‘Hier is de pilaar, heer!’

We blijven even rusten. Op mijn gezicht een gevoel van branderigheid; mijn beenen beven van vermoeienis.

Vlak bij de grenspilaar stroomt zachtjes het water van de breede Kalie Rawan, als in een ondiepe, breede geul, gemaakt midden in zwaar bosch.

Op den zacht-hellenden oever van de droomerige, wondere rivier zijn nog de overblijfselen van een hutje te zien; gebroken flesschen, groezelige potten, uit elkander gehaalde banken, rottende bamboe, hoopjes van vaalgrijze keukenasch.

Tien minuten loopens van de grenspilaar ligt het huisje, waarin we moeten overnachten en dat vroeger gedeeltelijk gediend heeft als bergplaats van tabak.

Even strek ik me uit op de balé balé, maar dan komt een groote lust in me op, om me te verkoelen in de Kalie Rawan, mijn lichaam een oogenblik te laten bestroomen door het klaterheldere rivierwater en zoo een poosje te blijven zitten op den steenigen bodem met niets dan lekker-koud water en frisch, groen bosch om je heen, heelemaal het uitzicht hebbend over de rivier, waarover de woudwind zachtjes heenstrijkt....

Na het frissche rivierbad, terugkeerende levendigheid; opgewektheid weer onder de koelies.

We bezien de kaart, bestudeeren de gemaakte route, kijken naar de met roode puntjes aangeduide plaatsen, waar pilaren moeten staan en spreken over hetgeen we gezien hebben.

Het districtshoofd met een vaal-bleeken tint van vermoeienis op zijn gezicht, ligt lui uitgestrekt op een hoopje groezelig-verflenste bladeren, en dommelt weg in verkwikkend slapen.

‘Hoe vind-je 't hier in de pondok Winong, wedono?’ vraagt mijn gastheer hem, ‘'n mooie rivier, hè, die Kalie Rawan!?’

1) Wilde buffels.

Traag zijn lichaam opheffend, antwoordt hij met knippende oogjes: ‘Met z'n velen hier te zijn, is nog al uit te houden, maar ik zou voor geen geld hier een avond heel alleen willen zitten.’

Geen van ons allen, die 't niet met hem eens is. Het oord heeft ook zoo iets kouds, zoo iets lugubers. Ruw, vreesaanjagend is de donkere aanblik van het dichte oerwoud, dat ons omringt.

Het is, als dringt het bosch zich tegen ons aan, als wil het ons met zijn forsche grootschheid overweldigen; het geeft een beklemd, benauwd gevoel van bangheid, van nietigheid.

Scherp teekenen zich de figuren van de koelies, die buiten aardigjes doen in hun primitieven keuken, hun eigen potjes zitten te koken, tegen het donzige alang-alang-groen en de rozige avondlucht.

Vale schemering grauwt rondom; nevelen van mist strijken hangerig neer, walmen van rook stijgen gezellig op in blauwwazige uiteenspreiding, vuren van gedroogd hout knetteren, vlammen helrood op.

Avondstilte begint.

Als de rijst buiten gaar is gekookt, komen allen in de ruime pondok en wordt de deur goed gesloten. In het spaarzaam-verlichte vertrek zitten ze allen met elkaar te keuvelen, allen neergezeten op den grond. Soms zien we het vuur van een strootje rood-glimmeren tegen de donkerte; soms klinkt een luid gelach over een mop, die Pak Soekiejem tapt.

De kalmte van den grijzen gids is bewonderenswaard.

Waar hij komt voor een uitgestrekte rivier, die tartend het kronkelige boschpad doorsnijdt, daalt hij langzaam, doodgewoon den oever af, loopt plassend, sprettelend door het zachtkens-vlietende water en vindt aan den overkant wel weer het juiste begin van den weg.

Ligt voor hem, brutaal-versperrend, een boomstam, in een vuil gewirwar van neergevallen takken, bladeren en onkruid, dan heeft hij dadelijk zijn ‘bèrang’ getrokken, en dan maakt hij kalmpjes voor zich uitkappend, wegflitsend voor zich heen elk takje, elk twijgje, elken doornigen struik, een kleinen omweg.

Met de handen achter zich, het lichaam een beetje voor-

overgebogen, de geverfde ‘tjaping’ licht balanceerend op zijn hoofd loopt hij, neen, wandelt hij de hellingen op; aan hem is na den langsten, zwaarsten tocht geen enkel teeken van vermoeienis te zien.

Als ik hijgend mij opwerk, snakkend naar adem en ik sla de oogen even op naar boven, waar de oude, grijze Soekiejem kalm voortkuiert als over effen-gebaande wegen, dan komt er iets in me, dat me vreeselijk uitlacht, uitjouwt.

En dan klem ik de tanden maar op elkaar, komt er van zelf wilskracht en hardheid in mijn moede lichaam, spreek ik me kalmte in en tracht den gids op de hielen te volgen.

Zoo heeft zijn figuur op mijn tochten mij opgewektheid en kracht gegeven.

Vaak, als mijn tochtgenoot puffend stilhoudt en den gids toeroept even uit te rusten, keert Soekiejem zich om met een soort vragende droogkomiekigheid op zijn gezicht en dan zegt hij: ‘Is u moe?’ en dan laat hij zijn zwarte sirihtanden zien, vroolijk lachend, luid-òp en helder, dat het ferm echo't door het bosch.

‘Nog maar één paal, heer! nog één paal!’ zegt hij dan aanmoedigend en steeds is het: ‘nog maar één paal, nog maar één paal!’ ook al is de plaats van bestemming nog vijf palen van ons.

Hij is een domme dessaman, die Pak Soekiejem, maar toch zit er vernuft, een koud, maar ijzersterk willen in hem, een kracht, waarvan hij zich zelf heelemaal onbewust is.

Soms kom ik voor hinderpalen, die wanhopig-gemeen zijn, die mij bijna doen besluiten terug te keeren.

Maar Pak Soekiejem wil er doorheen, er langs af, er over; hoe ook, hij komt er, hij moèt er komen; hij dènkt niet aan terugkeeren, hij denkt er ook niet aan, dat 't daar en daar moeielijk te betreden, te beklimmen is, of wat ook; voor hem is de tocht één begrip: het gaan van en het terugkomen op één punt; hoe, komt er bij hem niet op aan.

Pak Soekiejem is voor mij het type van een boschmensch. In de pondok Winong heb ik hem gevraagd, of hij weer wil terugkeeren langs denzelfden weg, die wij gegaan zijn, alleen, heel alleen, door de donkerten van het bosch, met het gevoel van eenige mensch te zijn in koud, luguber oord.

‘Ja, heer!’ heeft hij geantwoord, ‘maar alleen wanneer

het erg “perloe”[1)] is en dan zou ik in zoo'n geval toch één makker willen hebben.’

‘En wien zou je dan mee willen hebben?’

‘Een geweer, heer, niets dan een geweer!’

De gids Pak Soekiejem heeft ons den derden dag geleid van de pondok Winong, langs de oevers en door de moerassen van de Kali Rawan, door de immense, wondere bamboebosschen dicht bij de rivier, voorbij de ruwe berguitloopers, Koekoesan, Raprapsarie en Goenoeng Sritie Kidoel, naar het schoone Zuiderzeestrand.

In het zuidelijke perceel Karang Mendjangan (tuin van herten) vliegen pauwen kleurenglinsterend voor ons op naar het hooge, groene geboomte. We zien sporen van kidangs en herten en we besluiten, nu mijn eigenlijke dienstarbeid toch is afgeloopen, nog een dagje aan het strand te blijven, deels om uit te rusten van de vermoeienis der tochten, deels om rond te doolen op het verleidelijke jachtterrein.

De zee, die we op grooten afstand reeds zacht klagend hebben hooren ruischen ligt nu machtig-schuimend voor ons.

We hebben nog eenige minuten het strand af te loopen, want ginds tegen de loodgrijze, streepwolkige lucht stipte zich als een geel vlekje het dak van een visschershuis.

Daar zal ook ons hutje worden geplaatst.

Klein en lief staat onze pandok op het zandige met scherp gras begroeide strand. Van boven is het huis gedeeltelijk open, zoodat er altijd een frissche wind doorheen speelt; een deur heeft het niet; zóó, buigend, moet je erin kruipen.

Ons bed ligt over den zandbodem uitgespreid, ons kussen bestaat enkel uit een hoop drooge alang-alangbladeren. Vlak bij, op hooge bamboestaken, is een slaapplaats gemaakt, uit gevlochten bamboe handig samengesteld voor hen, die bang zijn voor wilde dieren.

We moeten ons met alles behelpen; drinkwater is in die streek moeielijk te krijgen want niets dan moeras en zee is om ons, dus gebruiken we maar ajer blanda en wijn om onzen dorst te lesschen.

De visscher Pak Barnawie, die er zijn open hutje bewoont,

1) noodig.

drinkt echter moeraswater, of zoo hij eens den Malangkant uitgaat, neemt hij heerlijk, frisch water van de grensrivier, de kali Glidik mee.

Rijst zal hij weinig eten, hoofdzakelijk voedt hij zich met visch of gerookte mosselen.

Hij is een ruwe strandbewoner met iets woests in zijn bronzig, glimmend, hoekig gezicht, met een trek van kort-af zijn, stroefheid om zijn sirihmond.

Hij, Pak Barnawie, een beste vriend van den gids Pak Soekiejem, brengt ons door de alang-alang wildernis dicht bij de grens van Malang, hij wijst ons de plekken, waar wild moet zijn, toont de sporen van bantengs, kidangs en pauwen; hij vergezelt ons overal, waar wij gaan of wandelen of drentelen als echte jagers op groot wild, hij verzorgt ons, als zijn wij, vreemdelingen, bij hem te gast.

Er is een soort van vriendschapsband ontstaan tusschen alle tochtgenooten.

Wil eens de oppasser van den wedono uit visschen gaan in de rawa's[1], Pak Barnawie zal hem vergezellen en zijn chef, de wedono, geeft hem den raad voorzichtig te zijn. Leg ik mij 's avonds te rusten na een vermoeiende jacht, dan zingt Pak Soekiejem zijn heerlijkste pantoen en blijft hij met den petinggie van Djarit waken. Er is een soort intimiteit in ons, een één-zijn met elkaar, een gezamenlijk-willen dragen van de geheele doorgestane vermoeienis.

Ik zal niet de avonden vergeten, de heerlijke, wondere avonden aan het sprookjesachtige strand.

Dan liggen wij uitgestrekt op ons bed in prettig keuvelen, de wedono en Pak Soekiejem zitten aan mijn voeten; dan fluit melancholiek de zeewind door de bamboezen ‘gedèk’[2], strijkt zoo lekker-frisch langs mijn lichaam, doet de brandende stormlantaarn zachtjes heen en weer wiegelen.

In een stevig ruischen werkt de zee.

Dan heb ik een gevoel van aan boord zijn van een deinend en langzaam vooruitgaand schip, dan droom ik mij midden op de klagende zee.

Boven op de ‘goeboek’[3] heb ik den halven nacht doorgebracht; den slaap kan ik niet vatten.

1) moerassen.
2) wand.
3) Een op bamboestaken geplaatst hutje.

Muskieten zoemen in zwermen om me heen.

De zee ruischt zoo weemoedig-mooi. Het gebergte voor me met de rotsen komen inkzwart uit tegen den stippelflonkerenden avondhemel. Ver, ver, waar de Inlanders, onze tochtgenooten, hebben gejaagd op het met zeegras en laag struikgewas begroeide terrein, lekken roode rookerige vlammen knetterend over den grond; de jagers hebben daar brand veroorzaakt, die nu, 's nachts, nog voortwoedt.

Het gehuil van een hert klaagt schreiend op in de nachtelijke stilte.

De zeewind blaast fluisterend door de bamboestaken van mijn ligplaats, die zachtjes heen en weer wiebelt.

Beneden mij de roode, gezellige weerschijn van de stormlantaarn in de pondok, waar mijn tochtgenoot in slaap tracht te vallen.

Het dessahoofd neuriet trillend een pantoen, die nu en dan overstemd wordt door het bulderen van de zee.

Om half vijf 's morgens zijn we allen gereed om te vertrekken.

Gelukkig, gelukkig! ik snak naar een heerlijk, zacht bed, want ik ben moe, òp.

‘Maakt toch voort, kerels!’ zegt mijn tochtgenoot tot de koelies, die bezig zijn alles in te pakken. ‘Steekt de flambouwen aan! Eén man voorop met de lantaarn!’

De Inlanders nemen kalm afscheid van Pak Barnawie, niets zeggend dan een kort ‘slamet!’ terwijl ze de vrachten wegpiekelen in de donkerte langs de zee.

Dan gaat zwijgend de stoet met krès-kras geluiden van stappen in het natte zeezand. Flambouwen floeperen in den wind; het lantaarnlicht vooruit bungelt cirkelend langs den grond.

‘De zee staat hoog, heer!’ zegt de gids, ‘dat kan misschien lastig voor ons zijn!’

Hij doet een haal aan zijn strootje, waarvan het vuur spetterend glimmert in het duister.

Dan een dof gedonder naast ons als van een veraf komend kanonschot. Hoog-op vliegt schuim in de lucht. Inktzwart de golf, die ontzettend komt aanrollen. Bruisend, sissend loopt zeewater op tegen het glooiende strand. En voordat

we erop bedacht zijn, loopt de stroom tegen onze beenen op tot boven de knieën, kust het schuim den rand van de grasvlakte en zinkt het water weer terug langs de helling.

'Oeah! oeah![1] hoor, heer! hoor!.... de zee! Njai Loro Kidoel[2] schijnt boos te zijn!'

Weer dondert het water van huizenhooge golven neer, weer een machtige buldering als van een woedend gigantisch monster; dof gespetter van waterdruppels, hoog-op in de lucht, geples en geplas van de zee, die neerkletst op rotsen, gesuis van terugloopend water, geborrel van kokend schuim....

Aan den gezichteinder een kleine spleet van licht.

Langzaam vlekt het zich strepend uit tusschen wolkjes, die meer en meer zichtbaar worden. Oranje kruipt op tegen het fijn-blauw van de bovenlucht. Spatjes overal van blauwgrijze wolkjes tegen den bestreepten hemel. Paars wordt de lucht vlak boven den nog doezeligen rand van het eiland Noesa Baroeng, paars tot diep-violet toe. En langzaam, langzaam rijst de vuurroode zonnebol op uit de inktzwarte, golvende zee.

We hebben een uur geloopen en Golèng staat voor ons.

Een immense rots, uitlooper van een bergketen, woest opduikend uit den kokenden, rollenden vloed, gebeukt en gerameid door de golven, met hier en daar uithollingen, uitschuringen, tartend staand in het zand. Dat is Golèng. Die rots moeten we over.

De koelies hebben zich verzameld, kijken elkaar veelbeteekenend aan, maar laten de vrachten over hun schouders, zetten ze niet neer. De gids Pak Soekiejem is nu voorop, zijn 'bèrang' in de hand. Hij bedisselt, legt uit, spreekt af. En terwijl we staan te overleggen, hoe de tocht van zooveel man over zoo'n gevaarlijk punt zal plaats hebben, brult en huilt de zee, dondert het water neer op het bijna onwrikbare steengevaarte, dat voor ons gemeen-tartend zich opheft in de lucht met den ijskouden grijnslach van een satan.

We moeten wachten op het juiste oogenblik, waarop een

1) Oeah! is een uitroep van verbazing.
2) Njai Loro Kidoel is de godin van het Zuiderstrand; aan haar wordt door den Javaan geo

golf zich terugtrekt en dan klauteren we snel op, als achterna gezet door een vijand. Maar zoodra de eerste boven staat is er eenige verwarring: iedereen wil zoo spoedig mogelijk weg van het lugubere oord; niemand heeft lust het laatst achter te blijven bij den gevaarlijken oceaan.

Mijn tochtgenoot klimt met een met zweet bedruppeld gezicht vlug, maar toch kalm den rotswand op.

Pak Soekiejem roept, schreeuwt, wuift; ik geef mijn bevelen, maar ik kan mijn eigen stem nauwelijks verstaan want ik sta boven op een reusachtigen steen van Golèng, een steen, die veilig hangt tusschen twee opgaande wanden en beneden mij rumoert de zee haar ontzettend lied van vernieling, dat opkrijscht uit een borrelende massa van felwit schuim.

De wedono is mij op de hielen gevolgd, met angst telkens achter zich omziend; de petinggie staat in mijn onmiddellijke nabijheid.

Een voor een gaan nu de koelies voorbij, bezweet, hijgend van vermoeienis.

En eindelijk dalen we af. We lachen.

‘Niet te gauw vroolijk zijn, heer!’ zegt Pak Soekiejem, die nog altijd levenslust en kracht in zijn oud lichaam toont, ‘dáár nog!.... dáár!’

Hij wijst met zijn ‘bèrang’ vooruit naar een tweede rots.

‘Laten we pas uitrusten, als we daarover zijn; we moeten een beetje haast maken, heer, want we moeten zorgen van het strand te zijn, als de vloed weer opkomt.’

‘Kunnen we niet om die rots heen trekken, Soekiejem, teroes[1)] langs het strand bijvoorbeeld!’

‘Onmogelijk, heer!’

Als de gids zegt, dat 't onmogelijk is, dan kàn het ook werkelijk niet.

Vooruit! vooruit! Soekiejem wijst den weg; zijn ‘tjaping’ wiebelend op zijn hoofddoek, draaft hij bijna weg. We kunnen hem niet bijhouden. Hij is er eerder dan wij. We zien ernst op zijn rimpelig gezicht.

‘'t Gaat, heer! maar.... voorzichtig zijn!’

De twee eerste koelies, die een koffer aan een ‘pikoelan’

1) Door, rechtdoor.

dragen weifelen, maar Soekiejem port ze aan en ze stijgen voorzichtigjes omhoog.

Over de smalle rots is maar één paadje, dat kronkelend loopt in de richting van de zee tot op de uiterste punt van het uitgeholde steengevaarte, en dan omsliert naar beneden.

Hoog boven mij zie ik de zwarte gedaantetjes van de koelies balanceeren over het paadje, zwevend als het ware boven de bruisende golven.

O! als ze één misstap doen.....

'Vooruit, vooruit! roept Pak Soekiejem.

Een koelie keert terug, bevend op zijn knieën.

'Wat is er, wat is er?'

'Ik kan er niet over, ik word duizelig; laat mij maar om de rots heen loopen!'

'Je bent krankzinnig, je zou verpletterd worden, verdrinken; je moèt er over.... je moèt.'

Zwijgend klautert de koelie de rots op, met wanhoop op zijn gezicht.

Pak Soekiejem gaat achter hem, spreekt hem moed in.

Ik zie ze beiden stap voor stap wurmen over de steenen en eindelijk neerdalen achter den hoogen rotsrug.

De jeugdige oppasser van het districtshoofd heeft mijn schetsboek, dat ik hem gegeven heb, op zijn rug vastgebonden, met touwtjes over zijn hoofd en schouders heen; zijn handen moet hij vrij hebben. Met zijn armen wiebelend en zwaaiend in de lucht gaat hij mij vooruit en loopt het gevaarlijk paadje op.

'Hier is een betere en kortere weg!' roep ik blij uit.

Hij keert zich om, volgt mij. Dan gaan we bijna loodrecht naar beneden, ons vastklemmend aan uitstekende rotspunten.

Dan opeens, ga ik neerhurken, spring naar beneden en kom behouden op het zand. Een golf dondert juist over de glooiing.

'Gauw, heer! gauw!' roept Soekiejem, die, met de anderen, veilig bij het bosch staat.

Ik vlucht weg, achternagezet door de zee.

Nog juist heb ik den tijd om me met kracht op een heuvel te werken. Een immens vlak van wit borrelt om me heen, bruist tegen mijn voeten op, en eindelijk loopt het water terug.

Boven de rots hurkt nog altijd de oppasser, met de touwtjes van mijn schetsboek om zijn voorhoofd.

‘Spring dan! spring!’

Hij kijkt naar beneden; zijn oogen puilen uit, hij staat op, wil terugkeeren met beverige knieën, hurkt weer, tuurt weer naar omlaag,.... maar springt niet.

‘Nu springen!.... springen dan!.... vervloekte vent!’

Met uitgespreide armen daalt hij omlaag, valt met een plof neer op het zand....

We zijn behouden; Pak Soekiejem lacht. We loopen nog wat verder over het strand en gaan dan zitten.

De koelies zijn weer vroolijk; de wedono jouwt zijn oppasser uit; de petinggie veegt zich het zweet van zijn voorhoofd.

De zon staat al hoog aan den hemel; het zand begint te branden. Maar de zee blijft woedend koken.

Daar wijst de gids ons de rots Goenoeng Pandan.

‘Daar moeten we over, heer!’

‘Alweer?’

‘Ja, maar nu is 't gemakkelijker.’

Boven op dien begroeiden berg bestaat een pad, dat door visschers is uitgekapt.

Eigenlijk is het niets anders dan een met oerwoud begroeide bergketen, die als rots uitloopt in zee. Hier en daar zie ik een grillige pandanus, dor, dikstammig, met ragebollige kruin en neerleppende bladeren, zich opwringend uit het gesteente.

In den woesten bodem van dooreengemengd zand en steen is een ontzaglijk hol gemaakt door het krachtige beuken der golven.

‘Kunnen wij daar gaan zitten, Soekiejem?’

De gids ziet eerst naar de zee, dan naar de somber-donkere uitholling van de rots en antwoordt bevestigend. We zetten er ons neer op vochtigen, koelen grond en drinken wat, eten een beschuitje.

En na een poos uitrusten klimmen we weer op, Pak Soekiejem voor ons.

Nauwelijks is de laatste man boven, of een dof-dreunend lawaai knalt op, het water loopt kokend tegen het strand, schuim spat uit elkaar tegen de rots, vlokt weg met den

wind. Suizend dringt de zee in de holte, waar wij gezeten hebben. Eenige minuten langer treuzelen en we zouden verloren zijn geweest....

Een uur later staan we aan de andere zijde van het gevaarte weer op vlak strand.

We loopen voort in droef, pijnlijk zwijgen; geen van ons voelt den lust iets te vertellen. Krès-kras gaat 't door het vochtige zand.

Links van ons uitgestrekte moerassen, die in droomende stilheid liggen te bleekblauwen onder de dun-uitgesprenkelde schaduw van schrale boompjes; rechts de zee, waarover nu een diep blauwe hemel zich uitbolt, waar wolken van witheid en grijsheid worden voortgejaagd door den wind.

Nooit zal ik de zee vergeten, zooals ik haar daar in mijn ten top gestegen moedeloosheid heb gezien.

Blauw, bijna indigo, woelig, met sprankjes van helderwitte golfjes in het midden; zwaar, forsch afgescheiden van de naar den gezichteinder valende lucht, en woest, altijd wild en woest nog in onze nabijheid.

Anders, heel anders is nu de indruk, dien ik van de golvenroezemoes krijg, dan die, welken ik gisteren had, toen ik te droomen lag in de hooge, zacht-deinende goeboek.

Toen scheen de maan bleekgroen uit een waterigen wolkjeshemel. Toen was er een donker waas van weemoed over het phosphoresceerende watervlak, toen was er een zware, klagende melodie in het gebruis en gebulder der rollende wateren. En daar naast de inktzwarte silhouette van rotsen, het donkere, slapende bosch, het grasveld, knetterend in vlammen; dan de loeiende roepgeluiden van herten, de schelle klaagkreten van beangste pauwen, het gesuis van den nacht.....

En nu, in mijn denkensdofheid, de zon, de brandende zon boven me, 't is me, alsof de zee daar loodzwaar neerligt, moeielijk, zwoegend met reuzenkwelling in de machtigheete zonnestralen; met licht, treiterend wolkengekruif dicht bij het strand.

Zoetjes aan, zonder 't eigenlijk te hebben voorzien, zijn we gekomen aan een immens rotsgevaarte, dat spookachtig recht zich opheft uit het watergeploeter der zee.

Soekiejem zie ik voor me staan, zijn ‘tjaping’ in zijn hand,

zijn nek achterover gekromd, zijn oude, waterige oogen turend naar de venijnige toppen van de grijnslachende rots.

'Wat is er, jongentje?' roept de wedono hem nog schertsend toe, 'waarom ga je niet verder?'

'Kan niet, heer!' is zijn eenvoudig antwoord en hij wijst naar een uitgebreid moerasvlak, dat zoo stil, zoo heerlijkmooi den geligen rotssteen in zich spiegelt. Een wuifje wind rimpelt ver weg het moeraswater in plooierige kronkelingetjes, maar aan den voet van de hooge rots, als in zoeten wellust aangevleid tegen het forsche lichaam van den steenklomp, ligt het water blank en rein, te droomen als een onschuldig, vreedzaam meertje.

Tusschen het moeras en de zee nog maar een strook grond van weinige meters breedte; vóór ons wit-borrelend, opspetterend golvengeschuim van de zee, die beukt tegen onwrikbaar steen. Onwrikbaar! Neen, toch niet! Ook hier heeft de kracht van het water een geweldige holte in de rots doen ontstaan, zoodat nog een reuzenklomp gevaarlijk, zwaar hangt over de wilde branding.

Mijn tochtgenoot heeft zich laten vallen in het vochtige zand; lekker liggend in een holte, zijn armen onder zijn zwart krullig hoofd, zijn witte, breede zonhoed over zijn gezicht, tracht hij een dutje te doen, onverschillig voor wat er verder zal gebeuren.

'Kunnen we hier niet op, Soekiejem?' vraag ik en ik maak de bewegingen om tegen den loodrechten brokkeligen wand vóór het moeras op te klauteren.

Maar de wedono, de loerah, de gids, bezorgd nog in hun beklemmende soesah, houden mij tegen.

'Mangké, mangké![1)] laten we liever eerst piekeren, heer!'

En op eens loopt de gids naar zijn koelies en wijst driftig naar het bosch, dat achter hen flauw schemert in de verte. De mannen, neergezeten in vreeselijke moeheid, kijken verwonderd-medelijdend naar den gids, die gebarinkjes maakt van pittig ongeduld.

'Terug, zeg ik je.... terug!.... allemaal! en bamboe halen!.... ajo![2)].... wees nou niet lui, kerels!.... wil

1) Wacht een oogenblik!
2) Kom!

je hier den nacht doorbrengen?.... Kom, kang![1] ga jij ook maar terug.... we moeten immers een gètèk[2] maken, niet waar?'

Weer bewonder ik den ouden, kranigen Pak Soekiejem.

Hoe is 't mogelijk, vraag ik me af, dat hij de koelies, die al meer dan zes uren geloopen hebben met een vracht over den schouder, zonder den geheelen dag nog een stukje eten te hebben gehad, nog terugkrijgt naar een ver afgelegen bosch.

Zij weifelen; enkelen gaan nog eens zitten, gemakkelijk, even-maar in het zand, maar dan schoorvoetend mopperend vertrekken zij.

Soekiejem spreekt ze nog eenige hartelijke woordjes toe.

Ver zie ik ze de 'bèrang' gereed maken voor het kappen.

'Waarom kunnen we het meer niet overzwemmen, tot daar, waar bij de rots het pad naar boven begint?' vraag ik aan den gids.

'Onmogelijk, heer! er zitten krokodillen in!'

'Dan is een tocht ook per vlot gevaarlijk!'

'Zoo is het, heer! Daarom moet iemand aan dezen oever gereed staan met een geladen geweer en goed turen, of er misschien een kaaiman zijn snoet vertoont!'

'En is 't na deze rots nou werkelijk uit, hebben we dan geen soesah meer?'

'Als we deze rots over zijn, heer, dan nemen we gauw afscheid van de zee!'

'Zeg, Soekiejem, hoe laat zouden we thuis zijn?'

'Misschien vijf uur... misschien... in ieder geval voor dat de zon ondergaat!'

Eindelijk, na lang wachten, zijn onze kerels teruggekeerd, ieder met twee schrale bamboesjes uit het bijna bamboelooze woud. Dan de drukke bezigheden voor het maken van een vlot, dat na twee volle uren oponthoud gereed is.

Lachend betreedt Pak Soekiejem 'zijn schip,' zooals hij zegt, lachend ook stoot hij zijn bamboestok in het dìepe moeras, duwt hij zachtjes en glijdt hij naar de overzijde. Hij lacht ons toe, hardop, vroolijk, in schaterend geruisch.

'Hou je mond toch, kerel!' roept de oppasser van den wedono den vroolijken gids toe.

1) Eigenlijk: broeder, hier een vriendschappelijke aanspraak.
2) Vlot.

‘Waarom?’ vraagt deze nu, hardop lachend.

‘Maak geen leven, voor de krokodillen!’

We schateren het uit over dit angstuitinkje, Soekiejem niet het minst. Mannetje voor mannetje worden we nu door Soekiejem naar den overkant getrokken. Toch moeten we haast maken, want vlak voor ons, op een afstand van eenige meters heeft de zee zich reeds met het moeras vereenigd.

Mijn tochtgenoot is wakker geworden, neemt het geweer, waarmee ik aan het strand heb gestaan, van mij over, en vertrekt na mij, soezelend op den geribden bodem van het groene vlot.

We staan allen in een hoopje bij elkaar.

‘Niets achtergelaten? dan maar weer verder!’

Ik zie niets dan gesteente en schrale boompjes hier en daar, en bruinzwarte aarde loodrecht boven me.

‘Hoe moet 't, Soekiejem, hoe kan 't nou?’

De gids klimt voorzichtig naar boven; geen trillinkje van angst is in zijn beenen die zich overal met zekerheid en vastheid neerplanten.

‘Soekiejem!!’ roep ik hem toe, vragend, angstig, wanhopig.

Hij wendt zijn betjapingd hoofd even om, lacht mij toe, met een sirihpruim voor-tusschen zijn zwart-glinsterende tanden.

‘Boten poenopo poenopo!’[1)]

Hij heeft mijn angst begrepen.

Ik vind me zelf een lafbek, uitgejouwd te worden door een ouden kraak van een Javaan. Ik klim op, woedend, en haal Soekiejem in.

‘Maak voort!’ roep ik hem toe.

't Is, alsof hij een zweepslag ontvangt; als een eekhoorn wipt hij op, stijgt hij naar boven. Ik volg hem op de hielen.

Nog even kijk ik naar omlaag; de diepte doet me duizelen; ik wend mijn hoofd weer gauw om; toch heb ik nog even gezien, hoe circa duizend voeten beneden me mijn tochtgenoot zijn zwaar lichaam opwurmt tegen de rotssteilheid, hoe de wedono hem duwtjes geeft, zelf moeite hebbend opwaarts te komen, hoe de oppasser zenuwachtig-angstig zijn ‘bendårå’[2)] volgt, hoe de petinggie voorzichtigjes voelgrijpt

1) Is niets!
2) heer, chef.

naar rotspunten en hoe achter die personen de koelies als mieren openteren naar boven.

Als we allen op den top zijn, hijgend, ben ik weer blij, een zware moeilijkheid overwonnen te hebben, lach ik Soekiejem toe.

‘Wil je een sigaar?’ vraag ik hem.

‘Straks, heer, we moeten nog duizend voet naar beneden!’

En na eenige minuten uitrusten, gaan we weer verder. De tocht omlaag is lang zoo lastig niet, als we eerst verwacht hebben.

Spoedig staan we weer op het strand dicht bij onze oude, brullende zee.

We loopen nog ongeveer een kwartier langs een met scherp zeegras begroeide vlakte en zwenken dan het bosch weer in. Met vreugde wordt afscheid genomen van de zee, nu zijn we weer in geurige boschatmosfeer.

Loopen is 't, nog steeds loopen, in de suizende stilte van het oerwoud. Boven ons zien we geen lucht meer, naast en om ons hebben we de ruimte niet meer als toen we waren op het strand; nu niets dan bladeren in groen en geel en rood, en tusschen de schaduwrijke bladwolken om en voor en achter ons zwellen boomstammen zwaar omhoog.

Een specht pikt, in sonore weergalmende klanken, in het harde hout van een boom. Nu en dan klapt een reusachtige woudvogel met zware geluiden van moeilijken wiekslag van tak tot tak.

Iets zwaar-melancholieks drijft door het moede, stille bosch. Hier niet de luchtige rankheid van slierende lianen, de groene puutigheid van rottanbladeren, de liefheid van aanklevende orchideeën, de strijd van opkruipende woekerplanten; hier niet een bosch zooals we zoo heerlijk doorgedroomd hebben bij Goenoeng Sritie en Kali Djonggrang! Hier geen rivieren, die blank syperen langs frisch mollig groen, geen meertjes, geen pruttelende watervalletjes, geen menschen, die aardig, eenvoudig, ongekunsteld doen in echt en puur woudleven.

Hier is het bosch een lichaam van zwaarheid, van zwaarmoedigheid, van ondoordringbaar mysterie.

Hier drukt en benauwt je de zwakkelende boschschemer, de intense bladerdichtheid en de droomende stilte.

Je zult er niet in gaan, om je neer te vleien in het gras of tegen het mos, om te droomen van liefelijke schoonheid en puurheid en teederheid, om lang te blijven toeven in fluisterende stilte, die liefelijk suizelt langs je ooren. Het is een woud om gauw doorheen te gaan; want je voelt er je klein en nietig in, en begrijpt er de machtige schoonheid niet van.

En zoo, in stemming van somberheid, loopen we over het met dorre bladeren overdekte pad, in het zwijgende, droefdrukkende woud van het perceel Soemberlangsep, totdat de avond is gevallen en we de eerste dessa hebben bereikt.

Een triestige motregen grauwt over de droomende boomendonkerheid, die we achter ons hebben, een stil en zacht regengeruisch als een lange, droeve zucht van zware vermoeienis.

In de dessa worden voor ons grove karren bespannen. We nemen afscheid van elkaar; stil druk ik den wedono de ijskoude hand; het districtshoofd zal in een andere richting huiswaarts keeren.

Schokkend gaan we over den steenigen weg, langs stille perceelen, over stille rivieren, totdat voor ons tegen het donker van den rookenden Semeroe een lichtje flikkert, eenzaam en klein. Daar is de opiumverkoopplaats Oeranggantoeng.

Van daar gaan we in een andere kar verder langs de wuivende, donkere glagahvelden nabij het perceel Soemberwoeloeh, met flambouwen-dragende mannen voor ons.

Om acht uur 's avonds zijn we thuis, worden we vroolijk toegeblaft door de honden van mijn gastheer. Door de huisgenooten worden we hartelijk verwelkomd, worden we uitgelachen om de schooierigheid van onze kleeding, om het nog woudlooperachtige in onze manier van doen.

Dan, na een stevig maal, dat me heerlijk smaakt na een dagen lange behelperij, zoek ik mijn kamer op, vlei me neer in mijn koel bed, onverschillig verder voor alles, laat ik buiten den regen verder mischen in den donkeren, kouden nacht.

Nooit zal ik 't vergeten, hoe ik den volgenden morgen,

in heerlijk nietsdoen neergezeten in een luierstoel, een praatje makend met mijn gastheer, die zich vlak bij mij bevindt, den ouden gids Pak Soekiejem de trap van de kabesaran zie opgaan.

Onder het prevelen van een: ‘koelå noewoen!’[1] maakt hij een sierlijke ‘semba’[2] en zet zich neer op den vloer, zijn beenen gekruist.

‘Ben je niet moe, Soekiejem?’

‘Neen, heer!.. gisteren laten pidjit door mijn vrouw!’

En terwijl hij lacht en schertst over onzen voorbijen tocht, terwijl hij vertelt van den angst van den oppasser, van het gevaar bij het moeras, van de tijgers bij de pondok Winong, van de pauwen aan het Zuiderstand, van de goedheid van Pak Barnawie, van onze jacht bij de Malanggrens, is 't alsof zijn oude, vroolijke stem zacht tot mij opdroomt, alsof ik nu eerst recht voel den eerlijken, reinen eenvoud van den Javaanschen dessaman.

Vóór me danst het groen van koffietuinen weg naar het rustige blauw van de zee, die, licht nu, grootsch uitdeint naar het verre.

Vóor me ook, maar heel in 't verschiet, ligt roerloos in teederheid van lichtpaars het eiland Noesa Baroeng te gloeien in zonnegoud; voor me strekt zich in frischeid en schoonheid de reeks van bergen uit, waar we getoefd hebben.

Spikkelend, vreedzaam, wazig-groen dompelen zich de bergtoppen in wolkenmassa's, die droomerig-zwaar blijven hangek in diepe kloven.

Daar hoor ik uit een der employés-woningen, in het dal beneden me, vage harmonicatonen opklinken, en een meisjesstem neuriet daarbij een lied, zoo zacht, zoo droef.

Paarden grazen vreedzaam op het veld; koeien loopen voort met geklongel van halsklokken.

En vaag klinkt me in de ooren de vroolijke stem van den ouden gids, van den trouwen makker op onzen tocht naar het strand, dwars door het mooie Indische woud.

Soerabaia.

J.E. JASPER.

1) Ik vraag verlof.
2) Groet.

Het gulden vlies der Argonauten.

> Sage van Israël
> ouden, ideeën verbeeldenden tijden ontsproten,
> onzen den beeldzin ontsluîrenden tijden
> ontvouwt zich eerst uw zin.

Aldus Vosmaer in metrisch proza den strijd verhalende en vertolkend tusschen Jakob en den Godsman. Ik las in gedachte: ‘Sagen van Hellas’, doch de wetenschap, dat op bijkans elk plekje van het mythologisch veld nog steeds wordt gestreden of gezocht, zou mij dwingen ook de laatste woorden te wijzigen:

> verbergt zich nog uw zin.

Een schaar van vorschers, vele gestorven naar het lichaam, niet alle naar den geest, gaan aan het oog voorbij, dat Roschers standaardwerk der Oude Mythologie doorzoekt. Doch vele zijn ook de banieren, waaronder zij zijn gegroepeerd en wij zouden ons reeds willen afvragen of een leger zóo verdeeld op eenige overwinning hopen kan, ware het niet, dat wij ons bijtijds te binnen brachten, dat juist hier verdeeldheid leven en eenheid dood is. Immers, moge het bijeenbrengen en ordenen der bouwstoffen samenwerking verkieslijk maken, als de hedendaagsche wetenschap moeizaam geklommen op dien berg van materie zich de vleugels der verbeelding aanbindt om den geest der sage in het onstoffelijke op te sporen, dan is verdeeldheid gewenscht. Want ook de fantasie der Ouden bewoog zich langs verschillende paden en licht dat de speurzin van velen,

omzichtig dwalende langs tal van wegen, ontdekte wat voor een aangesloten schaar, die eenzelfde baan zich koos, verborgen zou blijven.

'Ideeënverbeeldende tijden', hoe juist klinkt het voor het moderne oor en hoe onjuist blijkt het te zijn, zoo wij slechts een der oude mythen nader bekijken. Of was niet de idee zelf een beeld, een zij het ook vaak flauw omlijnde gestalte waarin het onzienlijke doch hoorbare, het ontastbare doch zienlijke, het met geen zintuigen waarneembare doch gehoopte of gevreesde, den Ouden voor den geest trad en het al-rondom bevolkte? Was hun spreken iets anders dan een ruilen van beeld tegen beeld? Al-verbeeldend was de geest der natuurmenschen en het vormend talent der oudste Grieksche stammen, later zich uitdrukkend in marmer en brons, schiep vóordien nog schoonere beelden, kleurrijke, vormenrijke, die zij projecteerden in de wereld om hen, die zij verklankten tot woorden, die voortbestonden in den mythos: het gesprokene, de sage.

Uit den rijken schat der oud-helleensche mythen is wel veel doch niet alles tot ons gekomen. Hoe vaak bij het lezen van het oude epos treft ons een onbekende naam, een onverklaarbaar koppel woorden, en het is alsof in de zaal door de verbeelding als plaats der handeling opgetrokken, waar de cadans van den hexameter gestaag resoneert, of daar plotseling een deel der wanden zich opent en weer sluit, een al te korten blik ons gunnend in een nooit vermoede wereld vol beelden daar buiten. Het is alsof een vogel, gelijk in het sprookje van Beda, uit grauwe duisternis door een geopend venster het verlichte vertrek binnengevlogen, met snellen wiekslag het licht klievend, weer door een ander venster in even grauwe duisternis verdween. Nog een oogenblik ruischt de vleugelslag na, ziet de geest het vluchtend beeld; dan niets meer, of het moest zijn het bewustzijn, dat een nog onbekende verbeelding van den antieken geest ons is ontgaan. Soms zijn de tijden ons gunstiger geweest en bracht een later dichter een beeld door de eeuwen verflauwd weder en relief. Doch de tweede bewerking wijzigde veelal de eerste opvatting; meest lijkt zij eene geretoucheerde photographie waarop de kunstenaar conventioneele schoonheidstrekjes aanbracht ten koste van het werkelijke wezen. Of wel werd het oude beeld met

jongere gegroepeerd tot een nieuw geheel. Doch te zeer werkt dan het contrast der samenstellende deelen, dan dat het oude zèlf op ons vermag in te werken en het is als zagen wij een antiek muurstuk opgenomen in den gevel van een modern huis.

't Ergste evenwel is, als een late hofdichter, een stadsmensch, zich meester maakt van de verklankte visie der Ouden. Dan verdort zij als een groenend boompje in de atmosfeer der anti-chambre; het ongeloof hangt er den spotmantel om en ge hebt een vogelverschrikker: een misvormd stuk natuur, dat de kinderen der natuur verjaagt.

Zoover nu is het met den mythe, dien ik thans op het oog heb, niet gekomen.

In het oudste stuk Europeesche literatuur, het Homerische epos, hooren wij - en het klinkt als een verhaal uit wonderverre tijden - melding maken van ‘de Argo die allen ter harte gaat’; en aldus verwezen naar eene sage, die een duizend jaar vóor onze tijdrekening algemeen bekend werd verondersteld, zoeken wij meer sporen, doch vinden deze strikt genomen bij Homerus niet. Fragmenten op naam gesteld van Hesiodus, den genealoog van den Griekschen Olympus, doen ook hier de vormen van het wonderschip Argo even opdoemen, doch eerst bij den adels-poëet Pindarus komen wij meer te hooren, ondanks dat zijne poëzie de luchtlagen, waarin de gewone sterveling ademt, doorgaans schuwt. Om niet met gezengde kunstvleugels jammerlijk neer te storten in een zee van spot en hoon, zal ik niet trachten deze zon te gemoet te vliegen en mij beperken tot een korte proza-schets.

De godheid dan had besloten, dat Pelias, vorst van het Thessalische Iolkos, sterven zou door de hand en het onafwendbaar plan der Aeoliden. Doch diep in Pelias' listigen geest was gedrongen de orakelspreuk der boomenkweekende Almoeder-Aarde, dat hij zich hoeden zou voor den halfgeschoeide, wanneer deze van de bergweiden dalen zou naar de lichtende vlakte van het roemrijk Iolkos.

De vreemdeling kwam met dubbele speer gewapend, een wonder voor het oog; een dubbele dos dekte zijn leden, het wollen kleed der kustbewoners en het pantervel, dat de regenvlagen weert; ook waren zijne lokken niet geschoren, doch zij gloeiden hem op den rug van gulden glans.

En op zijne muilezels en geschaafden wagen reed Pelias haastig toe, en aanstonds verstomde hij, schuw den blik gericht naar het schoeisel, dat den rechtervoet slechts dekte. Doch vrees ontveinzend sprak hij: ‘welk land, o vreemdeling, noemt gij met roem uw vaderland en welke schoot van op aarde geboren vrouwen heeft u gebaard?’ Hem ten antwoord, moedig met matiging van woorden sprak de vreemde: ‘ik keerde tot mijne woning en eisch d'aloude heerschappij mijns vaders, door u ontnomen, schoon Zeus haar gaf aan Aeolus den mannenleider en zijn zonen. Doch niet met bronzen zwaard of speer behoeven wij het groote rijk te deelen. Kleinvee, blank rundvee, vette akkers laat ik u; noch kwelt mij begeerte naar uw huis; maar scepter en troon, waarop mijn voorvader het paardenkweekend volk rechtte, geef deze mij zonder wederzijdsch leed’. Na stilzwijgen sprak toen Pelias: ‘Zoo zal het zijn; maar reeds omzweven mìj de grijze jaren van het menschenleven, de bloei van ùw jaren zwelt eerst. Gij moet den toorn der goden van Iolkos nemen, want Phrixus wil, dat men ga naar Aeëteshuizing en er hale de diepwollige vacht van den ram’.

De jonge held Iason verzamelt nu om zich de ridders uit land en buurtschap, bouwt de Argo en gaat scheep naar het land van Aeëtes, waar hij na tal van stoute stukken, doch niet zonder de listige hulp der verliefde koningsdochter Medea, de vacht vermeestert. Teruggekomen doodt Medea den ouden Pelias, zoodat de wil der goden wordt vervuld. De tocht heet die der Argovaarders, Argonauten; het doel is het halen van het Gulden Vlies.

Mogen wij al getroffen worden door het feit, dat deze laatste naam, de drager van een der oudste sagen onzer beschaving, plotseling in den aanvang van de 15e eeuw weer opduikt als Philips de Goede hem verbindt aan een der meest geëerde orden, niet minder opmerkelijk lijkt het, dat in den staag vloeienden stroom van sagen welke de Oudheid biedt, juist dèze met hardnekkigheid haar plaats bewaard heeft, zich liet buigen, rekken, doch bleef bestaan.

Een der hoofdredenen van dit voortleven is buiten twijfel deze, dat de ascetische secte der Orphikers, die voor hunne mystieke leerstellingen een kleed door het volk zelf geweven een der beste omhulsels vonden, de sage in het corpus van

hunne werken opnamen. Want al moge de orphische Argonautica in den huidigen vorm worden erkend als een werk van later Hellenisme, wij mogen ons verzekerd houden, dat die lateren een werk van zeer ouden tijd in nieuwen vorm hun tijdgenooten hebben opgedischt. In hoeverre bovenstaande fabel een drager mag heeten van mystieke dogmata, hoop ik mede te deelen, als mijne verklaring van den inhoud is voorafgegaan, thans zij slechts even vermeld, dat de Orphici, eene in de zevende eeuw vóor Christus gevormde sekte, hierin van de andere Mysteriëndiensten in Griekenland zich onderscheidden, dat zij de moraal tot middelpunt van hunne leer kozen, tot einddoel eene gelijkwording aan de godheid door 't zich losmaken van aardsche banden. Niet geheel onjuist zou men hier de sekte der Esseeën kunnen vergelijken. Dat zij door hun strengen afkeer van bloedvergieten eene bewuste oppositie voerden tegen de levensopvattingen der heerschende adellijke familiën; dat zij wortelden in den burgerstand, die sinds het ruimer, vrijer, denken was ontwaakt in mystiek troost zocht tegen de onbestendigheid van het menschenlot en het troostlooze schimmenbestaan, dat de overgeleverde religie als toekomst hun voor oogen stelde, zal duidelijk maken, welken invloed zij op het leven der vóor-sokratische eeuwen hebben geoefend.

Iasons tocht gold de vacht van Phrixus' ram. Geven wij even het woord aan een Ouden mythenzamelaar, Apollodorus, die ons in kinderlijke woorden het vertelsel van dien wonderram heeft bewaard.

‘Athamas, Aeolus'zoon heerschende in Boeotië, verwekt bij Nephele een zoon, Phrixus, eene dochter, Helle. Ten tweeden male gehuwd verwekt hij bij Ino twee zonen. Ino belaagt het leven van Nephele's kinderen en haalt de vrouwen over het zaaikoren te roosteren. Deze, het heimelijk haren mannen ontroovend, volgen dien raad. Toen nu de aarde het geroosterde graan had opgenomen doch den jaarlijkschen oogst niet schonk, zond Athamas tot den Delphischen god om verlossing uit dien nood. Doch Ino haalt de gezanten over den koning te melden, dat volgens godenwil eerst dan misgewas zou ophouden, zoo hij Phrixus offerde aan Zeus. Dit hoorende, gedwongen door het landvolk, voert Athamas zijn zoon naar het altaar, doch Nephele ontvoert Phrixus met zijne zuster

en laat hen op een ram met gulden vacht door de lucht trekken over land en zee naar het land der Kolchers, waar Aeëtes regeerde, de zonnezoon. Helle stort evenwel in zee en geeft haren naam aan den Hellespont. Phrixus offert den ram aan Zeus en Aeëtes bewaarde sinds dien de vacht, haar hangende over een eik in den tuin van Ares.'

Vóor ons ligt een stuk natuuraanschouwing in sprookjesvorm en zoeken wij naar de verklaringen door latere eeuwen uitgedacht, dan treft al dadelijk het rationalisme waarmede de Ouden zelf des Widders Kern hebben meenen te duiden. Zij zien er in eene symbolieke voorstelling van den rijkdom aan goud en zilver dien de Kolchische bodem - op de grenzen van Kaukasië en Armenië - in zich zou hebben verborgen; van den rijkdom aan graan door de kusten der Zwarte Zee gekweekt. Een ander spreekt van schapenvachten, waarin de Kolchiërs het stofgoud uit de bergstroompjes zouden hebben verzameld en noemt dit den oorsprong der sage.

Slaan wij echter de verklaringen der moderne geleerden op, dan zien wij het vernuft de voelarmen uitstrekken en tasten, tasten, totdat het al dwalende afgemat eindigt met het moedelooze: nog niet gevonden. Nochtans droegen zij die het raadsel van den ram hebben zoeken op te lossen, klinkende namen. De philosophische studiën, die het geleerde Duitschland van het begin van de negentiende eeuw een stempel van degelijk denken, doch daarbij een voorliefde tot abstracties hebben gegeven, lieten ook hier merkbare sporen achter en een vorscher, dien nog de hedendaagsche wetenschap met eerbied noemt, K.O. Müller, verklaart zonder den lezer veel wijzer te maken: 'das Vliess, das die Argonauten heimholen, ist ein ideëlles Gut, das Pfand der Versöhnung des Zeus.' Kuhn - en een schaar van mythologen, die Hellas' sagen uit Indië's taal en gebruiken afleidden, gaat aan 't oog voorbij - interpreteert: 'der Widder ist das Sonnen- und Tageslicht, Phrixosflucht weist auf Sonnenuntergang, die Wiedergewinnung des Vliesses auf Sonnenaufgang'; ook Mannhardt, die Germaansche folklore met groote schranderheid te berde bracht, komt tot dezelfde uitkomst. Forchhammer meent, dat de wolken, die zich om den top van den Kaukasus verzamelen, door Mesopotamië, over de Roode Zee naar Egypte gaan en vandaar door het Nijldal naar Griekenland drijven,

in haar kringloop den oorsprong aangeven van het zwerven der Argonauten, terwijl het vlies zelf oòk een wolk zou zijn. Ja, deze wolkentheorie heeft ook anderen gevangen; Gerhard, Preller, om maar enkelen en niet de minsten te noemen, ook hun is het vlies ‘die regenspendende Wolke’, de heldenstoet ‘Dämonen des Frühlings mit seiner milden Sonne und befrüchtenden Regengüssen.’ Doch genoeg, wellicht den lezer reeds te veel. Eene korte critiek moge voorafgaan aan de verklaring, die ik zelf aan de sage zou wenschen te geven en die, voorzoover mij bekend is, nog niet is uitgesproken.

Dat een mythe ontstaan in den boezem van een eenvoudig visschersvolk, gelijk de Minyers Thessalië's oude kustbevolking waren, op aandoeningen door de natuur verwekt - doch vrij van alle mystiek - moet berusten, behoeft geen nader betoog. Het bovennatuurlijke, dat om de vertellingen der Bretons zweeft, kenden die Oude zeevaarders niet: daarvoor was hun hemel te lichtend, hun verstand te nuchter. Wel heeft ook bij hen vereering en vrees met ontelbare daemonen het heelal bevolkt, doch deze bleven nauw verbonden aan de verschijningen der natuur, dankten hun oorsprong niet aan religieuse overspanning en zijn dus physisch, niet hyperphysisch te noemen. Tochten tot het veroveren van een ‘ideëlles Gut’ zal men vruchteloos zoeken in Erwin Rhode's standaardwerk over den Griekschen roman.

Dat een volk in zijne kindereeuwen het zonlicht een ram zou noemen, de fantazie der menschen is te vrij van logika dan dat zij het irrationeele buitensluit; toch zoeken wij te vergeefs naar eenig tertium in deze vergelijking. Dat een regenwolk ‘een ram’ zou heeten, klinkt ons, die van schaapjeswolken spreken zoo vreemd niet; doch toegestemd dat ‘de ram’ een wolk ware geweest, wie waren dan de Argovaarders, waarom begaven zich deze, zoo zij de bevruchtende regenwolken gingen halen naar het Oosten, over zee, en niet naar de toppen van den naburigen Olympus, waar bijna constante wolken om den kruin samengepakt het verblijf der Goden aan het menschelijk oog onttrokken? Bovendien, wie aanschouwde ooit dien wonderbaren kringloop der wolken over Azië en Egypte; hoe kon deze ooit de grondslag eener sage zijn? En als wij nu eens bewezen, dat de sage in haren oudsten vorm niet aan het gebied van den Kaukasus ver-

bonden was? Ook zou de beeldspraak, die de wolken schapevachten - geen schaapjes - noemde geen tweede voorbeeld in de Grieksche mythologie ter staving kunnen aanwijzen, vooral niet de zoovaak genoemde aegis, het wapen van den Homerischen Zeus. Deze toch was voor Homerus geen wolk, gelijk een ieder in zal zien, die vrij van de overgeleverde traditie den tekst raadpleegt.

Zeer terecht is door een hedendaagsch mytholoog opgemerkt dat, welke wijzigingen een mythe bij de wisseling der tijden ook moge ondergaan, het oorspronkelijk karakter steeds blijft naleven in den sacralen ritus, welke de plechtige verheerlijking van den god der sage door de eeuwen vergezelt. Moge dan ook het wezen van eenige godheid zich hebben vervluchtigd, het ceremonieel wijst ons den weg.

Nu vertelt ons Herodotus, hoe de bewoners van Halus, een plaatsje niet ver van Iolkos gelegen, den stamhouder uit het geslacht van Athamas plachten te weren uit het huis des volks, de verzamelplaats der gemeente. Verscheen hij er toch, dan verliet hij het gebouw slechts om ter slachting gevoerd te worden naar het altaar van Zeus den Verslinder. Mocht hij ontsnappen, dan waarborgde slechts ballingschap hem het leven; teruggekeerd over de grenzen viel hij den god ten offer. In tegenstelling met het elders gebruikelijk ritueel, omwikkelde men hier het slachtoffer geheel met wollen banden.

Doorzichtig als dit volksgebruik is herkennen wij er aanstonds een ver sacrum in, een titel door de Italiaansche stammen gegeven aan de menschen en dieren, die als voorjaars eerstelingen der godheid ter afwering van pest of misgewas werden gewijd. De dieren werden gedood; de menschen bleven gespaard, doch moesten buiten de landpalen hun leven slijten. Dit was de verandering, die verzachting van zeden in de menschenslachting had gebracht. Wij begrijpen nu Athamas' offer en Phrixus' vlucht. De dienst van Zeus den Verslinder stond onder de bizondere hoede van de Athamantiden; al wie van hen in eene gewijde lente geboren was moest vluchten of liet het leven.

Duidelijk is het nu dat de rol der stiefmoeder Ino eene nadere verklaring behoeft. Immers, zoo Athamas zijn zoon wilde offeren, wijl deze een eersteling was aan de godheid beloofd, dan wordt het verlangen van Ino naar Phrixus' bloed

en haar list om dat verlangen vervuld te zien, een in de sage overtollige factor.

Hier redt ons Homerus uit den nood. Ook hij kent Ino, doch als zeenymf, en bedenken wij nu, dat bij lateren Ino eene koningsdochter heet, die in waanzin zich in zee stort en zeegodin wordt, dan ligt het voor de hand, dat deze figuur van oorsprong eene personificatie der zee zelf was. Zeegodin, de zee zelf, was zij voor de Minyers zoolang deze woonden aan Thessalië's zeekust, doch toen dit volk Zuidwaarts naar Boeotië toog en daar in het binnenland de roeispaan met de spade verwisselde, werd ook hunne zeegodin eene landelijke godheid, een koningsdochter. De herinnering aan haar oorspronkelijk element bleef nawerken in de sage, die haar den dood in zee deed zoeken.

Ino derhalve, die Phrixus' leven belaagt, is de zee die Phrixus' offer eischt.

Doch zal men tegenwerpen aan Zeus den Verslinder was hij gewijd, naar dièns altaar werd hij gevoerd. Laat ik door een parallel duidelijk mogen maken dat des Verslinders dienst met den cultus der zee samenviel, dat het menschenoffer aan dezen verslindenden aardgod gebracht tevens den toorn der zeegodin vermocht te toomen. Het heiligdom van den Verslinder onmiddellijk aan zee gebouwd zou deze verbinding van aard- en zeewezens reeds hebben doen vermoeden. De mythologie doet ons echter een onwaardeerbare parallel aan de hand.

Overbekend is het offer door Agamemnon voor zijne afvaart naar Troje aan Artemis gebracht. Hij wil aan deze godin het leven zijner dochter geven, doch het goddelijk medelijden redt het meisje en legt eene ree op het altaar in haar plaats. Nadrukkelijk wordt ons medegedeeld, dat dit offer ten doel had de zeestormen te bezweren; trouwens wij zouden ook reeds van elders weten, dat de Grieksche zeevaarders vóor het ondernemen van een grooten tocht de zee een menschenoffer brachten. Deze Artemis, die gelijk de Phoenicische Moloch en Melkart menschenlevens vraagt, vinden wij naar aard en gedaante terug in eene Artemis de Verslindster (Laphria), wier bloeddorst door reuzenoffers van allerlei wild moest worden bevredigd. Een houtmijt werd ompaald; van heinde en ver door klopjachten het wild binnen de omheining gedreven en de aangestoken hout-

stapel verteerde in den fellen gloed het door doodsangst bevangen gedierte. Blijkt derhalve de Verslindende Artemis offers te ontvangen, opdat de zeemachten worden getemd, dan kan ook eene betrekking tusschen den Verslindenden Zeus (Laphrius-Laphystus) en de zee, die de grondslagen van zijn heiligdom bespoelt, niet worden ontkend. Phrixus' offer op het altaar van den Verslinder moest de zee gunstig stemmen voor het zeebouwend volk der Minyers. Doch ook Phrixus zelf blijkt ons thans meer te zijn dan een simpele koningszoon. Zijn naam onthult zijn wezen. Immers niet vreemd is aan de kenners van het oude epos de wortel *frik* waarmede de dichter de *rimpeling van het zeevlak* aanduidt: het water door de winden gezweept tot het krult en witschuimend ruig staat, frissei. Geen andere is dus Phrixus dan de verpersoonlijking van het *ruige zeevlak.* Gelijk de lichtende zee het aanzien gaf aan den zeegod Zee-licht (Glaukos), zoo werd de krullende zee aanbeden onder den naam van Pontos Phrixus, en brengt de sage Phrixus ten offer aan de zee, dan wordt de zeegodheid feitelijk *zichzelf* ten offer gebracht. Zoo lezen wij hoe aan den stiergod-Dionysos een stier, de verpersoonlijking van den god, wordt geofferd; aan de reegodin-Artemis eene ree. De god heeft welgevallen in een bepaalde soort van dieren, zóo, dat hij zelf de gestalte van dit dier aanneemt, en wie bij het offeren van deze dieren eet bewerkt langs dezen weg de meest intieme éenwording met de aanbeden macht.

Het offer aan de zee werd, gelijk wij zagen, geheel gehuld in wollen banden; aldus geschiedde in den historischen tijd. Vroegere eeuwen zullen het hebben gehuld in een schapenvacht, waarvan deze banden de symboliek zijn, en het zal zelf ‘ram’ zijn genoemd. Het vluchtend menschenoffer in ramshuid heette dus ‘een vluchtende ram’ of in de taal van later tijden ‘het offer vlucht *op* een ram.’ Dat deze vacht gekozen was wijl het gekrulde oppervlak bizonder aangenaam moest zijn aan ‘het krullend zeevlak’, springt in het oog; Phrixus met een ramsvacht gedekt was de zeegod wiens rug is bekleed met het ruige, witschuimende zeenat. Ten slotte: het ramsvlies verbéeldt de woelige zee, *het is zelf die golvende*, *bruisende zee.*

In Kolchis uit Aeëtes woning haalden de Argonauten het Gulden Vlies. Aldus de lateren; doch een zevental regels, luttel fragment, van den zeer ouden dichter Mimnermos

leeren ons beter. Hij toch zingt van ‘Aeëtes stad, waar de stralen der snelle zon liggen in het gouden slaapvertrek, waarheen toog de godlijke Iason.’ Hij zingt van ‘de vacht gehaald uit Aeëtes gebied aan den oever des Oceaans’. Aeëtes zelf heet zoon der zon; zijn rijk ligt ver in het Oosten, waar des morgens Helius de zonnegod verrijst uit het gouden slaapvertrek. 's Avonds toch wacht in het Westen, als hij wegzinkt in den Oceaan, een boot snel als de gedachte, die hem sluimerend naar het Oosten voert, naar het zonnepaleis. Doch eerst als de poorten door Aurora worden ontsloten bestijgt hij den zonnewagen en de verfrischte zonnepaarden voeren hem op langs de gewelfde hemelbaan. Daar nu, in het Oosten in het paleis der morgenzon, lag de gulden vacht, ook helwit genoemd en porphyreus, welk woord alle kleurschakeeringen omvat van vuurrood tot zilverwit.

Thans, nu wij weten dat de vacht het krullend zeevlak was, herkennen wij in de gulden vacht *de rimpelende zee door de morgenzon bestraald*, fonkelend van goud, zilver door het zeeschuim, rood door het weerkaatsend licht van den morgenstond. Dit kleurenspel op het woelig, wollig zeevlak trok het oog van den Minyer, doch mocht hij ook zijn vaartuig Oostwaarts wenden, steeds week de Oosterkim en met deze de gulden zeevacht. Waar zou hij deze bereiken, waar den schat bemachtigen, die iederen dag hem lokte? Eerst daar, waar de zonnegod zelf niet meer wijken kon, op den uitersten Oosterrand der wereld, in het zonnepaleis. Doch geen aldaagsch mensch was het gegeven Aeëtes' rijk te naderen; uitverkoren helden moesten het zijn, die de vaart daarheen zouden bestaan. Snel moest het schip zijn, dat hen voerde, want slechts korten tijd gloorde de zonnewoning aan de kim. En de volksverbeelding zag de dappersten des lands zich vereenigen tot dien tocht, zag hen een schip bouwen, het snelle schip, de Argo, en onder leiding van den stamvader zelf, nog een krachtig jongeling, stout en ondernemend als de Ioniërs aan wie hij zijn naam zou geven, doorkliefden zij de golven het Oosten tegemoet.

De zin voor localisatie den Ouden eigen heeft ook dit onstoffelijke aan materie gebonden. Zeevaarders van Milete en Korinthe verkenden reeds in de zevende eeuw de kusten der Zwarte Zee, bouwden er kapellen ter eere van de machten

der zee, kapellen met voor ons doorzichtbaren zin Phrixeia genaamd, en thuisgekomen verhaalden zij van het donderkleurig, kroesharig volk aan den uitersten oever der Onherbergzame Zee, in Kolchis, ontmoet. De fantazie der dichters geprikkeld zag in dit wondervolk, de ‘door zonnegloed geblakerden’, de Aethiopen, zag in de wateren der Zwarte Zee het oneffen veld, waarover eenmaal de Argonauten naar het zonneland voeren, zag in Kolchis zelf, ‘Kolchis het eindstation van alle vaart’, het zonnegebied, het land van Aeëtes den zonnezoon. En een Korinthisch dichter dier tijden den tocht beschrijvend van Iason liet hem stevenen naar Kolchis, liet hem er vinden het Gulden Vlies. Sinds die dagen was de vaart der Argonauten aan het Kolchisch land verbonden en de historieschrijvers der Oudheid laschten, naar hunne gewoonte, de dichterlijke combinatie in de rij der geschiedfeiten. De Orphici echter ruimden aan Orpheus, den stichter hunner sekte, eene plaats in onder de Argovaarders en gebruikten de bij de Grieken zoo geliefde sage tot verheerlijking van hun goddelijken patroon.

Zuivere natuuraanschouwing is het beginpunt geweest dezer sage; wellicht dankt zij hieraan, zij 't ook onbewust, de innerlijke kracht, die haar door de eeuwen tot ons droeg. Of mijne verklaring de juiste is, wie zal het met zekerheid zeggen. Doch mijn geloof, dat zij het is, dankt niet haren zwaksten grond aan het feit, dat zuivere natuuraanschouwing mij de oplossing schonk.

Op een avond te Zandvoort bij zonsondergang lag vóor mij op de golven het Gulden Vlies.

J. VÜRTHEIM.

Vreemde verzen.

Verzen van Giza Ritschl. - Amsterdam, P.N. van Kampen en Zoon.

In 't schrijven - zoo mogelijk, dichten! - in een v r e e m d e t a a l ligt een bedriegelijke bekoring.

Die bekoring is te verklaren. Heeft niet een vreemde taal, van den aanvang af, voor ons gevoel iets artistieks? Als gold het een kunst-instrument, zoo hebben wij door gestadige en liefdevolle oefening haar moeten bemachtigen. Ze is voornamelijk door literatuur tot ons gekomen en leeft zoo, in onze voorstelling, onafscheidelijk verbonden met het beeld van geliefde schrijvers. Zelfs in haar eenvoudigste vormen bespeuren we zonder moeite het artistieke, waarnaar we in de vlot-en-gedachteloos-gesproken moedertaal eerst nog moeten zoeken.

Ook de wijze waarop wij haar behandelen verhoogt de distinctie. Met schroom vatten we haar aan en verleenen haar, door die behoedzame hanteering, een air van fijnheid en voornaamheid dat haar bijzonder waard en geschikt doet schijnen om de vertolking onzer teêrste en innigste aandoeningen aan haar op te dragen.

Zelfs het niet-volkomen-begrijpen van al haar woorden en zinwendingen, het telkens-verrast-worden door nieuwe expressies geeft haar iets geheimzinnigs dat de aantrekkelijkheid nog grooter maakt.

Intusschen, slechts tot geringe diepte vermogen we in haar door te dringen, en zoo zoeken we haar schoonheid gaarne boven op, vinden die daar ook, en zijn blijde en trotsch dat we haar vonden.

Het meest voor ons toegankelijk is haar woordenschat. In het keuren, wegen, proeven van dezen kunnen oordeel en smaak ons allicht een zekere virtuositeit doen verwerven. Zelfs is eenige oorspronkelijkheid in 't kiezen van een mooi en teekenend woord voor den vreemdeling niet onbereikbaar[1].

Veel meer beperkt blijft onze keus waar het de schakeeringen van den zinbouw betreft. Slechts aarzelend doen we hier een paar grepen buiten den kring van het gewone. Tot het vrije rondzwerven langs de tallooze kronkelpaden der constructie, tot het dartele spelen met de buigzame taalregels ontbreekt de onmisbare vrijmoedigheid.

Wie uit ervaring weet welk een drom van zinwendingen de m o e d e r t a a l, op den roep van een enkele gedachte, den geest als tolken kan toezenden, die kan zich ontstemd gevoelen door de terughouding, de soberheid waarmee de v r e e m d e, a a n g e l e e r d e t a a l zulk een roep der gedachte beantwoordt. Meestal echter verdwijnt het onbehagelijke dier aandoening al spoedig, zoodra één of twee zuivere zinnen, van onloochenbare echtheid, op het appèl verschenen zijn. Men bezit dan toch iets, iets wezenlijks, van de vreemde taal! En zoo heeft de bekoring weldra haar macht herwonnen.

Wanneer nu de verzoeking ontstaat om, binnen de grenzen der vreemde taal, den voet te zetten op het gebied der v e r s k u n s t, dan, zou men zeggen, moest het besef van onhandigheid en onvermogen zoo sterk worden dat het wagen van dien stap alle aantrekkelijkheid verliest.

Toch ziet men het tegendeel gebeuren. Wie een vreemde taal heeft liefgekregen, beproeft al spoedig, zoo zijn gaven niet al te beperkt zijn, in die taal ook verzen te schrijven. Hoofdmotief is, onbewust, de behoefte om de vreemde taal in haar meest artistieke gedaante te bezitten. Maar niet vreemd is aan die vrijmoedigheid vast ook het besef dat de regels van rythmus en rijm een zekere vastheid kunnen geven aan den onzekeren tred van den vreemde-

1) De vriend die het Fransche proza van Mary Darmesteter - thans Mary Duclaux - naziet alvorens het ter perse gaat, betrapt haar wel eens op een syntaktische fout, maar staat verbaasd over de merkwaardigheid harer woordenkeus. Zij vindt sprekende uitdrukkingen waaraan een geboren Franschman niet zou gedacht hebben.

ling. Minder dan op het gebied van het proza behoeft hij hier zijn weg alleen te zoeken. Door de regels van den vreemden versbouw is hem een pad aangewezen.

Natuurlijk mag geen al te groote kunstvaardigheid van hem geeischt worden. Maar waartoe zou hij zulk een zwaren eisch zich laten opleggen? Bezit niet elke taal, in haar verskunst, naast de meer gecompliceerde rythmiek waarin de virtuozen onder de dichters van het land zich vermeien, ook een eenvoudiger cadans, een éénsnarige muziek, voor stemmingspoëzie aangewezen, zooals die welke gehoord wordt in het naïeve volkslied of in het kindergezang, en die toch ook, daar dichters van beteekenis haar niet versmaad hebben, voor een echten kunstvorm gelden mag? Waarom zou deze zoo ontoegankelijk zijn voor den vreemdeling?

Hier echter schuilt h e t m e e s t b e d r i e g e l i j k e der bekoring. Want nergens meer dan op dit gebied der eenvoudigste verskunst dreigt den vreemdeling gevaar: òf het gevaar der banaliteit, wanneer hij zich omzichtig houdt aan de simpelste regels der vreemde rythmiek; òf het gevaar van broddeling, bij iedere poging om het vreemde instrument vrijelijk ter hand te nemen, geheel zich zelf te zijn; òf dat van mistasting en vergissing, in 't zoeken van een rijmwoord, bijvoorbeeld, enkel afgaand op den klank, in 't kiezen van een rijmklank, al te zeer vertrouwend op zijn nog onvoldoend geoefend oor.

En toch.... en toch.... d e b e k o r i n g b l i j f t.

Nog zie ik Hélène Vacaresco, de Roemeensche dichteres, hoe ze de Parijsche salons werd rondgevoerd, Fransche verzen declameerend die ze te Boekarest gemaakt had.

De droom van het begaafde meisje was vervuld geworden. Fransche verzen had ze geschreven en aan Parijs kwam ze haar ‘Chants d'Aurore’ opdragen, aan Parijs de hooge wijding vragen van haar talent.

Ze was jong en aanvallig, ze had ideeën, ze had geestdrift, ze vond aanmoediging, ze vond leiding - o, leiding vooral! - bij vriendelijke dichters als Sully Prudhomme. Maar men achtte haar verzen al te regelmatig gebouwd, men hoorde er te veel literaire reminiscenties in, men klaagde over haar Roemeensch accent,... men liet haar rustig teruggaan naar haar vaderland.

In dat land heeft Hélène Vacaresco haar grootste leed doorleefd

en ze heeft het vertolkt in de poëzie van haar moedertaal voordat ze nog eens weêr, maar nu beter geoefend en met grooter kunstvaardigheid, ook aan het Fransche vers de vertolking van haar diepst en innigst leven heeft opgedragen.

Het meest misschien is ze dichteres gebleken in die aangrijpende verzameling gedichten waarin zij, 'le Rhapsode,' de volksliederen van haar eigen land, door haar in de taal van dat land mee-gevoeld en mee-doorleefd, in Fransche versregels heeft overgebracht.

Die gedachten en die herinnering kwamen bij mij op terwijl ik bladerde in den bundel 'V e r z e n' van Giza Ritschl, Neêrlands jongste dichteres. Hongaarsch is ze van afkomst. Hongaarsch is ze gebleven met haar heele ziel. De kleuren van de Hongaarsche vlag zijn de eenige die spreken tot haar hart en haar verbeelding.

> Rood, wit en groen
> Die geven mij vizioen,

zegt ze kort en duidelijk, en voegt er bij, als een eigenzinnig en trotsch klein meisje, dat de poppen van haar kennisjes allemaal leelijk vindt:

> Alle andere kleuren zonder roem,

met, tot besluit van het quatrein, nog een laatste rijmregel die het ongeduldig gebaar van een alles wegduwend handje vermakelijk vertolkt:

> beter dat ik ze niet eens noem.[1)]

Lokt elke verzenbundel uit tot psychologisch gemijmer over het gemoedsbestaan van den dichter, het eigen temperament van zijn voelen en zeggen, dan ligt het voor de hand bij dezen bundel te vragen wat er vreemd-nationaals, en daarbij individueel-oorspronkelijks, is in het dichtwerk dezer Hongaarsche.

Zulk een onderzoek zal deze of gene beoordeelaar, wien de verzen en haar maakster sympathiek zijn, allicht ondernemen. Hij zal willen opsporen wat er eigenaardigs en aparts is in het wezen van het Hongaarsche volk. Of zoo hij, een eenvoudiger weg vol-

1) XXIII.

gend en aan de historische zielkunde haar geheimen latend, er zich toe bepaalt met het beeld eener Hongaarsche de herinnering te verbinden aan de Czardas die hij door een Tziganen-orkest heeft hooren spelen, dan zal hij allicht verband gaan zoeken tusschen den indruk door die hartstochtelijke muziek gewekt, met haar vreemd, ongelijkmatig rythmus, met haar dooreenmengen van luid gejuich en angstig geklaag, en de zieletaal dezer Hongaarsche dichteres.

Of het hem gelukken zal, weet ik niet. Dat de rythmische beweging dezer verzen zeer ongelijkmatig is, en dat vaak het gevoel voor rythmus geheel afwezig schijnt, kan ook een andere oorzaak hebben dan het Czardas-temperement. Het gemis, in deze verzen, van breed beweeg, van onstuimig dringen, van diepe klaagtonen en hoog gejuich, zou zelfs het vermoeden wettigen dat bij deze Hongaarsche dat temperament ontbreekt. Intusschen, wie zal het zeggen? Eenmaal spreekt ze van

> uitjubelen, hoog! hoog!
> alsof men staat onder een bloemen-boog![1)]

als iets dat ze soms, wel zelden maar toch soms, zou willen doen En op de laatste bladzijde van den bundel zegt ze ronduit:

> Het stormt in me, maar ik kan 't niet uiten,
> Ik moet op zwakke kennis stuiten,[2)]

zoodat de toon der Hollandsche verzen moeilijk een maatstaf kan zijn voor het oorspronkelijk tempo en de eigen kracht van haar hartstocht. In ieder geval schijnt in deze verzen haar heele bestaan in een kalmer tempo te zijn overgebracht. Alles klinkt er zoo simpel, kort en bescheiden, als uit den mond van een herstellende, dien het vele spreken vermoeit. Zelfs van de nog al gecompliceerde aandoeningen die ontstaan door de ineenschakeling van smart en vreugde, van gedruktheid en levenslust, door het voelen van een diep leed als een groot genot, vernemen we slechts dit, in een paar onnoozele regeltjes:

> Mijn gevoel is zwaar,
> mijn gedachte licht[3)],

1) LXXV.
2) CXXII.
3) III.

elders:

> Mijn leven is vroolijk en vrij,
> mijn gevoel somber en blij,[1)]

of, iets uitvoeriger,

> Hoe mijn leven toch prachtig is
> vol van vreugd en droefenis.
> Het eene vergt veel kracht
> het andere altijd lacht.[2)]

Simpeler kan het wel niet. Of het moest zijn in déze beide andere regels, die zoo rustig en vriendelijk op elkaar rijmen, - net twee kinderen die elkaar een zoen geven:

> De liefde diep, in mijn ziele fijn.
> O, wat kan lijden heerlijk zijn![3)]

Misschien ligt juist in het stil-aanvaarden van wat in een ander hart een voortdurende bron van kwelling en strijd zou wezen, een der eigenaardigheden van deze Hongaarsche vrouwenziel.

Als iets wezenlijk persoonlijks, treft ook de a n g s t die zich telkens in de smart, de vreugde, het gemijmer van deze dichteres komt mengen.

Zoo heet het, in een fijn stemmingstafereeltje[4)],

> De maan hoog en licht.
> De boomen van bladeren dicht.
> Een vogel er in zingende,
> Ik er onder van angst rillende.

Maar ook in andere versjes, al verneemt gij er zijn hijgen niet zoo duidelijk, onderscheidt ge telkens, tusschen de zachte muziek der stille bespiegelingen door, het beklemde zuchten van den angst. ‘Bang zijn,’ ‘vreezen’, ‘bedreigd worden’ zijn woorden die, vaak raadselachtig[5)], telkens opvallen.

> Ik schrik in mijn droom, maar 't is niets[6)].

1) VII.
2) LXXXVII.
3) LI.
4) XIX.
5) Zoo in XI.
6) XXVI.

heet het op de eene bladzij. Op een ander:

> Mijn leven wild gejaagd in lange
> en bange raadselen gevangen[1].

Op een derde:

> Een angst, een vragen
> en altijd voelen knagen.[2]

Sterker nog elders:

> Waarom blijven het langst
> zoo oude dingen van angst,
> die den heelen dag met je gaan,
> des nachts in je droomen staan
> te herinneren aan oude tijden.
> Ach, zullen ze nooit wegblijven?[3]

Ongetwijfeld hangt dit gevoel van angst samen, ik zeg niet met haar afkomst, maar met haar vreemd-zijn, haar leven in het nieuwe land, - waar toch liefde haar heeft heengevoerd!

Duidelijk zegt ze het zelf, met een herinnering, blijkbaar, aan Siegfried:

> Ben heel ver van mijn moederland
> Hier bindt mij een zeldzame band.
> Waar ik leerde wat is v r e e z e n .[4]

Doch ik laat verder de geheimen van dit, voorzeker merkwaardig, in menig opzicht aantrekkelijk, zieleleven rusten, al zou het niet onbescheiden mogen heeten - want de schrijfster gaf zich met groote gulheid, zij het ook niet met groote klaarheid, - er nog dieper in door te dringen.

Ik zei reeds dat in dezen bundel een ander probleem, ook een dat psychologisch heeten mag, mij gelokt heeft. En te meer ligt het voor de hand juist daarbij stil te staan daar de schrijfster

1) XXVIII.
2) XCVII.
3) LV.
4) XLIII.

immers aan haar werk niet een titel gaf die in de eerste plaats op haar ‘Liefdeleed’ of haar ‘Zielestrijd’ de aandacht moest vestigen, maar, door den bundel enkel ‘V e r z e n ’ te noemen, hem als proeven van verskunst aanbood aan vrienden en vreemden in haar nieuw vaderland.

Ziehier dus een vrouw, een dichteres, die haar fijnste en innigste aandoeningen, het meest persoonlijke in haar leven, heeft willen uitspreken in de dichtvormen van een v r e e m d e taal.

Zij zegt het, aan het slot, duidelijk genoeg:

> Ik heb ze lief gekregen
> de mooie hollandsche taal,
> in mijn geheele leven
> blijft ze mijn ziele-praal.[1)]

Vertolken deze regels niet uitnemend den eigenaardigen psychologischen toestand dien ik hierboven schetste? ‘Ziele-praal’ is geen mooi woord, een zonderling woord zelfs, door zijn associatie van twee begrippen die nu juist niet met elkaar harmonisch zijn. Maar hoe sprekend is dit woord voor de vreemde vrouw die een vreemde taal heeft liefgekregen, haar mooi vindt en bewondert en, aarzelend wel, maar toch met innige overtuiging, haar kiest om de tolk te wezen van wat er aan artistieke ontroering in haar leeft. Er is iets kinderlijks in dat woord ‘ziele-praal’, iets dat aan een Zondagskleedje doet denken.

Nog iets meer vernemen we van het opkomen der, waarlijk roerende, bewondering voor het vreemde idioom:

> Een wonder-stille troost ontstond
> toen ik de taal las en verstond.
> Machtig en zacht hare woorden,
> die mij zoo heerlijk bekoorden.[2)]

Mij dunkt, we zien haar vóór ons, in stille eenzaamheid het Hollandsch lezend, lezend en allengs beter verstaande. Ook hooren we nu en dan een lieve stem haar Hollandsche verzen voorlezen,

1) CXXII.
2) CXXII.

waarvan 't geluid ‘zacht’ en toch als de breede klank van ‘machtige woorden’ haar gehoor treft. Hoe kinderlijk-eenvoudig alweer, die regel waarin ze haar verrukking uitspreekt: ‘die mij z o o h e e r l i j k bekoorden!’

Ras zingt de vreemde taal in haar ziel, en ze poogt na te zingen, met haar eigen woorden, dat zoet geluid.

Eenvoudig zal het moeten klinken; want ze ‘stuit’ nog op ‘zwakke kennis’ Maar waarom ook niet eenvoudig? Wat er van wilde hartstocht in haar mocht wonen sluimert toch of wordt teruggedrongen in haar ziel. Hier, in 't vreemde land, waar vroolijke levenslust verre schijnt, waar eenzaamheid de grondtoon van haar bestaan is geworden, neigt haar leven immers meer tot mijmerij, tot stille klacht, tot zwijgend weenen. De uitdrukking van haar bestaan kan dus gerust ook simpel zijn.

En zoo klinkt het dan al dadelijk, op de eerste bladzijde, heel eenvoudig, maar tegelijk dichterlijk en oprecht:

> Om me heen stilte,
> het water onrustig en diep,
> en ik aan beiden vertellende
> mijn diep en stil verdriet.[1)]

Daar is stemming in dit stukje, in zijn rythmus, in zijn halven rijm aan 't slot. 't Schijnt zoo van-zelf opgekomen, in haar oor, in haar mond, in haar pen. Evenzoo menig ander, bijvoorbeeld dit:

> Met tranen-verstikte stem
> Zing ik een lied voor hem.
> Ik weet niet, waarom de traan vliet,
> Is het om hem, of om het lied?[2)]

Waarlijk, zou men niet van een vreemde die zulke stemmingsstukjes schrijft willen leeren, met welke dood-eenvoudige middelen een modern-voelende artistieke natuur ook in onze Hollandsche taal haar gevoel kan uiten? Hoe onnoodig gekunsteld schijnt

1) I.
2) XXXVIII.

daarnaast het kunstig woorden- en klankenspel van sommige onzer jongste dichters.

Wat ik hierboven zei van de gelukkige woordenkeus die, soms, in een vreemde taal gedaan kan worden, vind ik ook nu en dan in Giza Ritschl's werk bevestigd. Zoo treft, in dit zes-regelig versje,

> Ach! welk diep lijden
> om te moeten zwijgen.
> Maar het v e r b r i j z e l d e
> maakt het gevoel stijgende,
> Daarom stil hoog zweven
> en in zich gekeerd leven.[1)]

het woord v e r b r i j z e l d e in dien samenhang. Ik weet niet of een Hollandsch dichter het zoo zou gevonden hebben. Men kan heel goed betoogen dat het woord niet volkomen passend is; maar treffend en mooi is het zeker.

Ik vrees echter dat er niet veel van die gelukkige grepen te ontdekken zijn; al te dikwijls, dit boekje doorbladerend, moet ik denken aan het ‘b e d r i e g e l i j k e’ der ‘b e k o r i n g’ waarvan ik hierboven sprak.

Er moet al een zeer groote en blijvende harmonie bestaan tusschen de stemming en het artistieke kunnen, om een eenvoud die door den nood is opgelegd altijd tot een deugd te maken. Hoe licht loopt zulk een simpele vorm de kans onwaar te worden en in ‘manier’ te ontaarden. Of, zoo die eenvoud te oprecht is, te naïef om zich te laten bederven door affectatie, dan zal het eenvoudige al spoedig kinderachtig worden, klein, onhandig, en de lachlust zal worden gewekt door wat ontroeren moest.

Is er niet ‘manier’ in dezen aanhef:

> Zwarte kamer met geel licht -
> mijn gedachte er bij zwicht - zwicht[2)]

of in dezen:

> Hij is graag uit alleen,
> ik thuis stil en ween....[3)]

1) XIV.
2) XII.
3) LXXI.

die zijn pendant vindt, zijn al te volmaakten pendant, in dezen:

> Hij ver weg - en vrij
> Ik stil alleen - en schrei.[1)]

Zeker, de onhandigheid, die de vreemdelinge verraadt, belet mij niet wezenlijke aandoening te voelen, en zelfs een zekere naïeve kunst te waardeeren in dit versje:

> Hoe mint ge mij zoo vreemde.
> Ik nooit zóó liefde kende
> van zorg en somberheid.
> Wel van licht en vroolijkheid.
> Welke is de echte genegenheid?
> Ik geloof gij, mijn heerlijkheid![2)]

waarin het onbeholpen-prozaïsche van den voorlaatsten regel wordt weggevaagd door den innigen jubel van den laatste.

Maar friseert het naïeve al niet zeer sterk het kinderachtige in dit?

> Ben nooit blij zooals anderen,
> die om kleine dingen veranderen
> net of in 't leven alles blijft.
> Maar ik zie hoe alles wegdrijft
> en ons lichaam wordt oud en stijf.[3)]

En is het kinderachtig-onhandige niet volkomen geworden in deze berijmde beschrijving van het leed van den geliefde en van haar machteloos pogen om hem te troosten:

> Kan niet zien huilen.
> Hij komt bij wijlen
> O, zoo teeder en fijn
> klaagt hij over zijn pijn.
> Hem niets kan troosten dan het graf,
> ik voel medelijden, ach.
> Kan hem niet tot bedaren krijgen.
> Het beste is maar blijven zwijgen.[4)]

1) XCV.
2) LII.
3) LXX.
4) LVI.

Hoe kan Giza Ritschl in gemoede gemeend hebben dat ze, deze regels op 't papier zettend, Hollandsche ‘Verzen’ schreef, verzen, waard te worden uitgegeven?

Misschien heeft ze, om in het Nederlandsch een eenvoudigen versvorm te ontdekken, zulk een die voor haar ‘zwakke kennis’ bereikbaar zou blijken, veel ‘g n o m i s c h e p o ë z i e’ gelezen. In onze letterkunde van vroeger en later tijd is deze dichtsoort nog al sterk vertegenwoordigd. Genestet's ‘Leekedichtjes’ behooren tot de gelukkigste proeven van het genre, dat zich, overigens, wat zijn innerlijke waarde betreft, beweegt tusschen deze beide uitersten: het puntdicht en het ulevellen-rijmpje.

Misschien gaf die vertrouwdheid met onze gnomische poëzie, of althans het hanteeren van een versvorm die eigenaardig bij deze thuis behoort, haar nu en dan van-zelf aanleiding om het gebied der zuivere stemming te verlaten en te treden op dat der berijmde zede-spreuken en van het epigram.

Maar, zoo haar dit overhellen naar den prozaïschen kant van haar kunstvorm al niet geheel mocht worden ontzegd, dan bleef het toch haar roeping - en in het vervullen van die taak zou juist haar oorspronkelijkheid moeten blijken! - om die gnomische poëzie tot lyriek te verheffen, althans iets in haar over te gieten van de lyrische verheffing.

Een heel enkele maal, zou ik zeggen, is haar dit wel gelukt, bij voorbeeld in deze vijf korte regels:

> Luisteren naar de stilte,
> dat geeft mij vrede.
> Vrede! in je hoor ik stil
> zalig geween.
> Met de stilte, stil alleen.[1)]

Maar meestal, - och! hoe dikwijls! - heeft zij, omgekeerd, de lyriek neêrgehaald tot de simpelheid, tot de platheid der gnomische poëzie.

Al is ze poëtisch bedoeld, wat klinkt ze prozaïsch, deze les van levenswijsheid:

1) LXXXIV.

Groote kracht aan den mensch geeft
als men heeft een ideaal dat niet leeft.
Het mag enkel in je geest zweven,
dan pas leef je een mooi leven.[1)]

En wat een koud, dor stukje gnomiek, dat nog niet eens de helderheid van het genre bezit, geeft ze ons in dit quatreintje:

Liefde en haat
altijd bestaat;
voor menschen geen baat,
omdat alles vergaat.[2)]

Naderen we niet het ulevellen-papiertje in twee regels als deze:

Twee blauwe oogen vol gevaar.
Liefde en bezit geven veel bezwaar.[3)]

of in deze:

Over het ideaal te denken
Kan heerlijke uren aan 't leven schenken.[4)]

Waarom heeft Giza Ritschl, toen ze in een vreemde taal haar aandoeningen en, met deze, ook enkele van haar gedachten wilde uitspreken, niet gedaan wat de Duitsche koningin Elisabeth van Roemenië deed, die haar Fransche ‘Pensées d'une Reine’ in p r o z a schreef? Of waarom heeft ze haar hart zoo gehecht aan het rijm? Soms, zou men zeggen, telt ze het rijm niet veel en stelt zich met een zwakke, toch muzikale, klank-overeenkomst tevreden. Maar meestal luistert ze met het genot van een kind naar dat bel-gerinkel in haar oor en poogt het te doen naklinken zelfs in de kleinste versjes. Dan gebeurt het haar dat ze banale rijmen, als *kleuren*, *geuren*, *fleuren*, voor mooie aanziet, misschien wel omdat de klank haar, vreemde, nieuw en zangerig voorkomt, en ze beschrijft den strijd tusschen haar ziel en de wereld om het hart van den geliefde

1) XLVIII.
2) C.
3) XXXIII.
4) XXXI.

in dit matte, flauwe kinderversje, dat bovendien in de beide laatste regels onjuist van constructie is:

> Bloeme-kleuren,
> zoete geuren,
> wil alles probéren
> om hem te kunnen weren,
> van kwade sferen.[1)]

Wanneer ze *glijden* heeft geschreven, klinkt aanstonds *strijden* na in haar oor. En ze koppelt, tot tweemalen toe, die woorden aaneen zonder te vragen of het tweede, als beeld, wel past bij het eerste.

Mij althans hindert die associatie in deze regels:

> Niet uit verdriet glijden
> de tranen. Neen, zij strijden
> uit liefde voor hem alleen.[2)]

En niet minder in deze:

> Door al de vreugd ik toch tranen schrei.
> onzichtbaar over mijn ziel ze glijden,
> en blijven tegen mijn leven strijden.[3)]

Er is in den bundel een lief maanliedje[4)], dat aldus begint:

> De maan is mij lief
> hem klaag ik alles.

en waarin ook deze strofe nog aardig klinkt:

> Met zijn wonderbaar gezicht
> verlicht hij alles,

maar dat nu op eens ongenietbaar wordt door het zonderling rijmwoord in 't laatste verzenpaar:

> verlicht mijn smart, b e r i c h t
> mij over alles.

Wat is dat voor een maan, die over alles en nog wat het laatste nieuws komt meedeelen? Zou Giza Ritschl waarlijk gejuicht heb-

1) XV.
2) LXXI.
3) XCIX.
4) CVII.

ben over de vondst van dat laatste rijmwoord? Of.... ontgaat mij misschien de humor die er in ligt opgesloten?

Nu, dan is er ten minste één rijmpje, zoo door-en-door belachelijk, dat het alle stemming onmogelijk maakt. Het dient tot inleiding van een lieve, vriendelijk bedoelde klacht over den geliefde, die wel heel goed voelt wat er soms ontbreekt aan het liefdebetoon der vrouw, maar die schijnt te vergeten dat kleine attenties van voorkomendheid ook van hèm geëischt mogen worden.

Heel eenvoudig, toch wel aandoenlijk, heet het daar:

> Hij weet niet wat wachten is.
> Wel wat liefde mist.
>
> Hij vraagt een anders leven,
> in plaats van zich zelf te geven.[1)]

Maar wie kan hier nu in de sympathieke stemming komen, wanneer hij begonnen is met de eerste twee regels van dit versje te lezen, die aldus luiden:

> Tot mijn groote spijt
> is hij nooit op tijd.

Ik weet het wel, alleen ‘zwakke kennis’ deed hier de schrijfster een dwazen misslag begaan. Het banale van den tweeden regel heeft ze niet gevoeld, en daar ze het Hollandsche woord *spijt* kende als een equivalent van 't Fransche *dépit*, en *spijtig* als *hinderlijk*, *irriteerend*, zoo heeft ze in gemoede kunnen meenen hier met een paar ‘machtige en zachte’ woorden van de ‘mooie Hollandsche taal’ te doen te hebben.

Zoo ergens, dan mag ik bij dit rijmpje wel met nadruk mijn stelling herhalen:

In 't dichten in een vreemde taal ligt een z e e r b e d r i e g e l i j k e bekoring.

Giza Ritschl heeft de bekoring gevoeld, en ze is er voor bezweken.

Wie met waardeering en verschoonende sympathie haar ‘Verzen’ leest, zal misschien niet betreuren dat ze dit gedaan heeft.

1) XLIV.

Maar dat de bekoring bedriegelijk is, heeft ook zij - en wij met haar! - moeten ervaren.

O! met welk een gevoel van bewondering zal zij opzien naar die andere vrouw, ook een dichteres die Hollandsche 'Verzen' schrijft, ook eene die Liefde en Lijden kent en die haar rijk en nobel zieleleven in die verzen vertolkt!

Hoe moet ze Hélène Lapidoth benijden, die nu al jaren lang dat bekende gevoel voor ons uitspreekt, en naar wier zangen we niet moê worden te luisteren, omdat haar kunst ons telkens weet te verrukken door nieuwe klanken, frissche beelden, verrassende symbolen, uitgelezen rijmen!

> Mijn ziel kan ik niet geven
> wel woont ze in mijn leven,[1)]

klaagt Giza Ritschl.

Hélène Lapidoth geeft haar ziel, altijd op nieuw, en we zijn haar telkens weer dankbaar voor die gave.

Wat een triomf zal het voor de Hongaarsche wezen wanneer ook zij in 'de mooie hollandsche taal' van haar ziel alles zal k u n n e n geven wat ze werkelijk geven w i l.

'Hooger stijging' is het laatste woord van haar bundel. Uit dat woord spreekt haar eigen begeerte en, met die begeerte, wellicht ook het gevoel van haar kunnen.... in de toekomst.

Haar lezers herhalen dat woord 'hooger stijging', als een vriendelijke w e n s c h voor de vreemdelinge... en als een e i s c h van de Hollandsche kunst.

A.G. VAN HAMEL.

1) XCII.

Verzen.

I.

VANDAT GIJ ZIJT daarheen verloren,
Is wereld één muziek te hooren.

Klaar over leedverdronken land
Toont klokkezang van d'overkant.

Den langen nacht, den langen dag
Houdt aan die spotveêlende lach

En viert in klankgekoelde wraak
Zijn melodieuze leedvermaak...

Ik weet niet of ik schreien moet
Naar luchte maat van verren voet, -

Of lachen dat bedrogen wereld gaat
De zoete wijs die geen dan ik verstaat.

II.

WIJKT TERZIJ! wijkt terzij!
Komt mij niet te dicht voorbij,
Gij die iets hebt te verliezen,
Hoort de wuivende oeverbiezen
Waarschuwdeunen windeblij:
Wijkt terzij! wijkt terzij!

Zooals rozige avondwolk
In de koele kimmekolk
Droef en noode vallen laat
Al haar zonontleende pracht
Voor haar lichteloos gelaat
Ingaat in den nacht, -

Neigt gij nimmer veilig over
Mijnen spiegelenden toover,
Aller schijneschoonheid roover,
Willeloos
Trekkend al het godgelijke
Van wat vooglen overstrijken,
Roof die zinkt zonder verrijken
Kil en doodsch:

'k Zal u nemen wat gij hebt,
Al de erinnring aan den lach
Waarmeê God zijn zielen schept
Tot hun blijden aardschen dag,
Zooals maan de ster omwebt,
Zelf in zonnevloed verebt...

Naakt en ledig zult gij gaan
Meer bezwaard door lichter last,
En uw oogen zullen staan
Dof om donkre smart gekast,
Ondiep leed dat nimmer wast
Tot den zegen van één traan, -
't Lied der zee of 't lied der blaên
Zult gij nimmermeer verstaan,
Feest van zon noch feest van maan
Wachten u als gast.

Nooit in lentelauwe tijden, -
Ziels diepinnigste behoeven, -
Zult gij bloeiend openbreiden
Levens goudbezonken lust;
Nooit in Schoonheids teêr herproeven
Bloembewust
Vreugd en lijden
Deugd belijden
Uit de vreê van worteldiepe goderust.

Maar in bleek verzegeld leven
Al uw bloed en warmte geven
Weg aan onbegeerden dood,
Dragen als wrangzoet verlangen
Kind dat zonder lust ontvangen,
Sterfgeboorte wacht in uwen schoot...

Wijkt terzij! wijkt terzij!
Komt mij niet te dicht voorbij,
Gij die iets hebt te verliezen,
Hoort de wuivende oeverbiezen
Waarschuwdeunen windeblij:

Wijkt terzij! wijkt terzij!

III.

OP BLANKE HEUVLEN woon ik nu,
Al venstren open op het menschenland,
En één eng duister raam naar 't strand
Der eindloosheid van zee en u.

Ik zie door glazen dagen af
Naar 't boosgoedmoedig volk dat bont vertreedt
Langs volle paên zijn vreugd en leed
Van de enge wieg naar 't enge graf.

Maar waar geen vaste wegen zijn,
Waar iedre wind zijn andre baan plaveit,
Van zee wacht ik uit nachteschijn
Uw komst en Gods gestelden tijd.

En droomaanschouw hoe klaarbelicht
Van zeilwit schip dat glijdt door manerust,
Een zacht verwonderd aangezicht
Zich keert naar de onbekende kust, -

Of beefverneem uit stormezwart
En schemerschijn van wielend schuim, hoe noodt
Door veege keel sterfeenzaam hart
Tot laatsten lust van d'éenen dood.

IV.

ZOO VALT IN droeve deerlijke
Schaduwbron
Zichzelven te verheerlijken
De groote gouden zon.

De stralen spelezinken grillig
In tintelbad, -
Weêrdonkre waatren wellen eeuwigwillig
Boven den schat...

O hoe na korte glorie keerend duister
Bitter smaakt! -
Daar is in diepte onpeilbaar door den eevnen luister
Wondere wel geraakt:

Die in den middag door de zwoele schaduw reizen
Waar de straal zonk,
Zij nijgen naar den gladden spiegel, prijzen
Den koelen dronk;

Zij trekken naar de horizonnen allerwegen
Vreemdgesterkt,
Dragen ten dood, ten leven meê d'onzichtbren zegen
Die in hen werkt.

V.

DE ZEILEN VOOR DEN WIND spreiden zich vleugelwijs.
Het schip gaat ongemoeid zijn avondreis

Naar roode havenbaak door duisterverre
Verstrooide vloten van toplichten, lage sterren.

Zwart blikkerwater licht en zingt diep langs de kiel met vocht gebuis,
Om 't roerelooze roer sproeisprankt het diamanten gruis.

Wij zitten ieder in zijn stillen hoek
Gesloten van elkander. Elk heeft zijn bezoek.

In witten weêrschijn van de nachtvergroote zeilen
Komt krans oogopen aangezichten met mij wijlen.

Zij schrikken of verrassen niet, zoo eigen
Zijn zij. Beminde dood- en levenverren komen zwijgen

Hun vast uur; allen vinden d' eigen glimlach reede
In de vertrouwlijkheid van d' avondvrede.

Zij zitten onbeweeglijk, wiegen even maar uiteen,
Wanneer van d' overplecht een vragend woord komt treên,

Tot antwoord van mij is gegaan met luchten voet
En stappen vriendlijk-onverschillig van gewoontes groet.

P.C. BOUTENS.

Sonnetten.

I.
Uit diepen, stillen dood....

Leven en Liefde zijn haast uitgebloeid;
Schoonheid en Licht bereiden zich te sterven.
Moet nu mijn jeugd, zoo zwak al, zoo vermoeid,
ook nog den jubel van de Zonne derven?

Zal ik den wijden, weeken weemoed erven,
die kalm en hoog in bleeke luchten groeit,
en - saam met neevlen tot één Smart vervloeid, -
in bruinen herfst een koel, diep graf verwerven?

Aanbeden Zon, staar me weer lichtrijk aan,
straal langs de lanen, waar mijn droomen zweven,
en eenzaam-droef, mijn bleeke weeën gaan...

Scheur stuk de neevlen; toover bangen nood
van aarde en hemel weer tot jubelleven, -
en wek mijn ziel uit diepen, stillen dood.

II.
Langs kille vaart...

Langs kille vaart staan slanke populieren,
in rustloos drijven van bewogen luchten.
'k Hoor boven mij zweepende takken zuchten,
winden verwoed door hooge kruinen gieren.

Bruinroode blaren zwaaien neer en zwieren,
stijgen en dalen, drijven even, vluchten
voor winden, die, met wilde stormgeruchten,
in sombren herfst feest van Verwoesting vieren;

dwarlen om 't hoofd van dichtren, Schoonheid-droomers,
goud-visies wekkend van gestorven zomers,
nà-schreiend luid in forsche windentaal;

en gaan, saam met den droeven, grijzen regen,
zijn lied van wanhoop snikkend allerwegen, -
als bruine vlindren sterven in 't kanaal.

III.
In droeven regen...

O droeve regen in den droeven avond,
weemoed van herfst in hooge, bruine boomen,
gij hebt mijn teere Mei-vreugd mij ontnomen,
met droef geruisch mijn jong Geluk begravend...

Smartvolle regen, d' avondweemoed lavend
met week getreur van stille, verre droomen,
ach, laat mijn jeugd, zoo deerlijk, zoo gehavend,
wat blijde bloesems, die geen stormen schromen.

Diep-droeve dropplen langs de eenzame wegen,
luiende klokken zijn zwaar van uw weemoed,
preevlen zeer droef in den ruischenden regen...

Droefheid van najaar, die mijn hart zoo wee doet,
ik hoor mijn smarten klagen allerwegen,
mijn bleeke weeën in den droeven regen...

IV.
Menschen in den stillen nacht...

Gerucht van menschen in den stillen nacht
klaagt als een lied van eindelooze smarte,
smelt innig-treurend in de wijde verte,
dringt in mijn ziel en schreit en weeklaagt zacht.

Gerucht van menschen is een groote klacht
van wereldleed, het eeuwenoud, het zwarte,
den nacht ontwijdend, die met sterren lacht,
en reinheid praalt en grootheid kweekt in 't harte.

Gerucht van menschen in den stillen nacht
is wanklank in het hooglied van de stilte;
spontane machtloosheid der wordenskracht
van grootsche nachtideeën, diep en rein;
na dwepend vuur een droomenlooze kilte -

Gerucht van menschen maakt me weder klein.

V.
Van het kloosterken der armen...

1.
In witte kloosterzaal...

Een witte zaal in strenge kloosterdracht;
door breede ramen weemoedvolle verte,
de heilge Maagd Maria, drukkend zacht
't Kindeken Jezus aan heur zuiver herte...

Boven de deur een steenen Christus, klacht
van foltering en goddelijke smarte
op 't schoon gelaat, dat lichtend de eeuwen tartte,
en nóg de menschen vóórlicht in den nacht.

Simpele heiligenbeeldekens veel,
waaronder, - trouwe menschenofferanden, -
droomvol en stil gewijde kaarsen branden.

In houten lijstjes, stemmig zwart en geel,
veel vrome spreuken, bont van kleurgewemel,
wijzend de zielen naar den hoogen hemel.

2.
Kloosterdood.

Ziet, lange tafels tegen witte muren
en weeke zetels naast elkander staan...
De kranke vrouwkens zitten stil en turen
met starre blikken vreemd elkander aan.

Ik zie den Dood met zachte schreden gaan
en door verglaasde weemoed-oogen gluren,
en zwakke stemmen, klaaglijk aangedaan,
klimmen vermoeid in 't bang gekruip der uren.

De simpele, ouderwetsche klok, met langen
koperen slinger, smakeloos en breed,
en groote wijzers, kruipend als twee slangen,

meet - vreemd geluid in drukkende eenzaamheid
van kloosterzaal, door vrome rust bevangen -
zwaar, één voor één, de stonden van den tijd.

3.
De oude vrouwkens...

Ach, de oude vrouwkens, wachtend naar den dood,
zitten nu stil in strenge kloosterzaal.
Bloedlooze lippen, eenmaal zwellend rood,
prevelen druk vrome gebedentaal.

Diep-weelijke oogen, waaruit leven vlood,
staren door 't raam naar vroolijk zongestraal;
uit kranken geest gebaard in bangen nood,
wringen zich woorden tot een vreemd verhaal.

Ziet, hoe die eene als kind aan 't schreien gaat;
eene andre lacht, met zielloos, dwaas gelaat,
en stramme vingren, wekkend droomgeruisch,

trekken wat pluksels, langzaam, lusteloos,
en, op haar neder, tragisch, staart altoos
de bleeke, steenen Christus aan zijn kruis.

4.
Zondag-vrede.

Nu kwam de reine, schoone dag der vromen
over de stilte der aloude leien.
In plechtig zwijgen staan de hooge boomen,
gesmeed in ernst van recht-gebaande rijen.

In rust gewiegd door blanke vrededroomen,
die hoogste smart tot kalm bedaren vlijen,
gaan groote weeën, die van menschen komen, -
als bleeke, teere kindren, moe van schreien,

die, smachtend, naar een blijden glimlach gluren, -
schuilen in loovren, die met schaduw lokken,
en zondagvrede, eenzaam en hoog aan 't bloeien.

Op stille waatren, badend kloostermuren,
even beroerd door vroom gelui van klokken,
zie ik als droomen klaaglijke eenden roeien.

5.
Langs de lindelaan.

Hoor, 't needrig kloksken op de lindelaan,
klept al de goede menschen ten gebede;
'k zie in den vromen, heilgen zondagvrede,
een gansche rij van zwarte schimmen gaan.

Eerst de oude vrouwkens, met gemeten schreden,
met stemmig-zwarte kapmantelkens aan,
die twee aan twee, beschroomd, vreemd-aangedaan,
uit kloosterstilte in kalme lanen treden.

Daarachter, pratend met gedrukt geluid,
stokoude mannekens, grijs en gebogen,
den kloosterdood in lichtlooze, oulijke oogen;

en nevens hen - des Heeren bleeke bruid,
leidend hun kindschheid met beproefd erbarmen, -
een vroom en heilig Zusterken der Armen[1)].

1) Zoo geheeten naar het ‘Klooster van de Zusterkens der Armen’ te Gent, dat behoeftige oude menschen van beider kunne opneemt.

6.
Vrome tocht.

Ziet - hoe gebukt door jaren en verdriet,
zij streng-berustend langs de huizen gaan,
luistrend als kinderen naar het wijs vermaan,
dat hier en daar de goede zuster biedt.

Het zilvren kloksken zingt zijn eenzaam lied,
de blauwe hemel lacht hen vriendlijk aan.
Ik hoor het water klotsen tegen 't riet,
voel zachte vleuglen langs mijn wangen gaan.

En - zwarte schimmen, tragisch beeld van wee,
wrakken, gestrand door Noodlots grillig spel
aan veilge kust, waar vrome zustren staan -

zoo gaan ze in lange rijen, twee aan twee,
naar 't eenzaam kerksken, nauw een bidkapel,
dat vredig rijst in stille lindelaan.

RICHARD DE CNEUDT.

Dramatisch overzicht.

Het Nederlandsch Tooneel: De fakkelloop, tooneelspel van Paul Hervieu. - Nederlandsche Tooneelvereeniging: Het pantser, romantisch soldatenspel, door Herman Heijermans Jr. - Jubilé.

Tendenz of geen tendenz, dat is de quaestie, - of liever: dat is geen quaestie meer.

Misschien van elke kunst, maar zeker van de dramatische, die zich rechtstreeks tot de menigte richt, kan men zeggen, dat ze een strekking, een tendenz heeft, dat ze iets beoogt, iets bewijst, propaganda maakt voor dit of dat - bewust of onbewust.

Daar valt niets in af te keuren, zoo het maar geschiedt met eerlijke middelen.

Noem een stuk een 'pièce à thèse', en het schijnt al veroordeeld. De schrijver heeft dit of dat bewezen, of trachten te bewijzen, - dùs heeft hij zijn personen, zijn toestanden moeten plooien en wringen om te komen waar hij wezen wilde, zoo beweert men.

'Entendez-vous faire du prosylétisme? Men ziet u al aan voor een kampioen voor de rechten van de vrouw', zei Huret tot Paul Hervieu, naar aanleiding van diens stuk *La loi de l'homme.* En Hervieu: 'Ik zal me niet zoo dwaas aanstellen om me aan te gorden als kampioen voor wat ook. Ik doe niet aan politiek, niet aan socialisme; ik maak een roman, een tooneelstuk, en het is natuurlijk dat ik dat doe in de richting van wat mijn intellectueele voorliefde heeft, en niet in de tegenovergestelde richting.' En bij een andere gelegenheid, in antwoord op eenige bepaalde vragen: 'Ge vraagt mij, of ik nog altijd overtuigd ben dat men een pièce à thèse

maken kan met concreete personages, met menschen uit het werkelijk leven; of ik niet veeleer van meening ben dat men, in dit genre, wel gedwongen is zich te bedienen van algemeene, conventioneele, abstracte personages?... Wat verstaat ge onder pièce à thèse? of liever: in welke comédie de moeurs vindt men geen thèse? Is een tooneelschrijver er niet steeds op uit om voor den geest van den toeschouwer eene of andere conclusie te doen rijzen? Hetzij hij karakters met karakters, menschelijke aspiraties met het noodlot, natuurlijke rechten met geschreven rechten in botsing brengt, steeds wil de auteur belangstelling wekken volgens den eigen kijk dien hij op zijn onderwerp heeft. Waarom noemt men, in sommige gevallen, zulk een onderwerp een thèse?'

Wie een ernstig stuk schrijft heeft niet een curieus geval te vertoonen, een anecdote te vertellen, maar heeft iets te zeggen wat hij wil dat gehoord wordt en waarvan hij meent dat het de moeite loont gehoord te worden. Hij wil verhoudingen, levenstoestanden, karakters, menschelijke passies uitbeelden, zoo dat ze tot ons spreken. Dat wijst reeds op een doel, een strekking, een tendenz; nog één stap, en de tooneelschrijver staat voor de thèse, de stelling.

Maar nu heeft hij op één ding te letten.

Het publiek, het meer ontwikkelde wel te verstaan, al is het nog zoo volgzaam van aard, wil niet 'gemassregelt' worden, wil niet dat men het iets opdringe; speurt het 'Absicht', dan is het ontstemd.

Dat hebben de groote dramatici, misschien zonder er zich steeds rekenschap van te geven, begrepen. Stellingen, tendenzen, de uitbeelding van bepaalde hartstochten vindt men in alle dramatische meesterwerken, maar in plaats van zich met opzet naar voren te dringen, ontwikkelt zich de stelling, het beeld van den hartstocht op natuurlijke wijze uit het drama.

In een belangrijk werk dat hij *Cours de littérature dramatique* noemt, maar waarvan de beteekenis beter wordt aangeduid door den ondertitel: *de l'usage des passions dans le drame*, heeft Saint-Marc Girardin, met groote eruditie, de wijze, waarop de oude en de nieuwere klassieke dramatici de menschelijke gevoelens en hartstochten ten tooneele brachten, vergeleken met die waarop de modernen van zijn tijd, de eerste helft der vorige eeuw (de 5

deelen verschenen in 1843), dit deden. Zoo heeft hij ook eenige hoofdstukken gewijd aan de moederliefde in het drama. De Andromache bij Euripides en de Andromaque in de tragedie van Racine, *Mérope* en *l'Orphelin de la Chine* van Voltaire, *Lucrèce Borgie* van Victor Hugo, de Cléopatre in *Rodogune* van Corneille en *La mère coquette* van Quinault geven ons verschillende varieteiten van moederliefde te zien. Saint-Marc Girardin tracht aan te toonen, hoe de wijze van uitdrukking van de moederliefde verschilt bij de verschillende volken en zich wijzigt met de veranderingen die het maatschappelijk leven ondergaat.

Wanneer hij met de tooneelschrijfkunst van onze dagen had mogen kennis maken, zou hij dit gedeelte van zijn vergelijkende studie met een belangrijk hoofdstuk hebben kunnen verrijken.

Hij zou dan ook de varieteit van moederliefde hebben moeten bestudeeren, die Paul Hervieu ons te zien geeft in *La course du flambeau*, dat onder den titel *De fakkelloop* zijn weg gevonden heeft ook tot ons tooneel.

Het stuk heeft in zijn Nederlandsche vertolking velen in de war gebracht, ontstemd: tot de critiek toe. Men kon het geval niet aannemen; vond het onmogelijk en geforceerd. De gang der menschheid een fakkelloop, als die waarvan de oudheid ons vertelt, waarbij de een den ander den lichtenden fakkel overreikt, zonder om te zien naar hem van wien hij ze overnam, maar angstig het licht naoogend dat hij heeft moeten afgeven en dat hij ziet gaan van hand tot hand, al verder en verder buiten zijn bereik - dat kon men in het algemeen aannemen. Maar, in het bijzonder, met de toepassing van dit beeld op de liefde tusschen ouders en kinderen ging het moeielijker. En met een voorstelling van toestanden en personen als Hervieu in *De fakkelloop* geeft, had men in het geheel geen vrede.

De groote lijnen van het stuk breng ik hier even in herinnering.

De hoofdpersoon, Sabine Revel, is een nog redelijk jonge weduwe die, om voor haar zeventienjarige dochter, Marie Jeanne, tot aan haar huwelijk nog alles te kunnen zijn wat zij tot dusver voor haar was, zelve een tweede huwelijk afslaat met een man dien zij innig liefheeft. Dat groote offer, aan haar dochter gebracht, verbindt haar nog inniger aan haar kind en wanneer Marie Jeanne, al jong gehuwd, tengevolge van speculatiën en tegenspoed

van haren man, ongelukkig geworden is en, daardoor in hare gezondheid geschokt, in levensgevaar verkeert, komt Sabine er toe om eerst, met het oogmerk haar kind te redden, een poging te doen om haar eigen moeder te bestelen, later om, ten einde toch niet van haar dochter gescheiden te worden wanneer zij tot herstel naar een bergstreek gezonden wordt, haar moeder, die niet alleen achter wil blijven, naar het Engadin mee te nemen, ofschoon de dokter verklaard heeft dat dit voor de oude vrouw, die aan een hartkwaal lijdt, doodelijk kan zijn. Ten slotte, als Marie Jeanne niet aarzelt haren man, wien een winstgevende betrekking in Amerika is aangeboden, daarheen te vergezellen, zal Sabine zich toch van haar kind moeten scheiden. Dan keert zij, ten einde raad, terug tot haar moeder aan wie zij zich voortaan geheel zegt te willen wijden. Maar dan is het te laat. De emotie is voor de oude vrouw te sterk, en in hetzelfde oogenblik dat Sabine tot haar terugkeert, valt zij in hare armen en sterft. ‘Pour ma fille j'ai tué ma mère!’ is de kreet van Sabine, waarmede het stuk eindigt.

Is dat wat door Hervieu in *La course du flambeau* zonder onnoodige uitweidingen, zonder ‘personnage sympathique’, zonder komische tusschentooneelen, maar in al zijn onverbiddelijke strengheid en zijn onafwijsbare tragiek wordt tentoongesteld, onmogelijk of zelfs maar onwaarschijnlijk?

Lieve, onzelfzuchtige moeders beweren het. Zij begrijpen zulk een mensch als Sabine gewoon niet, en protesteeren uit naam van alle lieve, onzelfzuchtige moeders tegen een voorstelling van moederliefde als hier wordt gegeven.

Niemand zal beweren dat Sabine Revel het toonbeeld is van een onzelfzuchtige moeder - het tooneel is er trouwens niet om enkel toonbeelden van deugd te bewonderen te geven, - maar dat zij eens, ter wille van haar dochter, het offer van hare liefde heeft gebracht, mag haar toch wel hoog worden aangerekend, en menschelijk mag het heeten dat, wanneer, weinige minuten nadat zij dit offer bracht, Marie Jeanne haar toestemming komt vragen voor een huwelijk, zij ontstemd is en hare dochter bruskeert.

Niet volstrekt waar in hare algemeenheid moge de stelling zijn, dat liefde voor de ouders slechts zoolang bestaat als ze niet in botsing komt met de liefde voor de kinderen, een kern van waarheid ligt er zeker in; en het geval, door Hervieu gedramatiseerd

op de wijze die hij zich koos, moge in onze familie of onder onze kennissen nooit of nooit op die manier zich hebben voorgedaan, dat het daarom een onaannemelijk geval en de personen die in het drama optreden onmogelijke karakters zouden zijn, ben ik zoo vrij te betwisten. Aantrekkelijk neen, begrijpelijk wel, lijkt mij Sabine, en dat de toestand waarin zij verkeert ook wel een ontroerenden indruk maken kan, heeft mevrouw Mann - Bouwmeester ons doen zien in haar vertolking van de moeielijke hoofdrol.

Indien ik eene aanmerking te maken heb op de voorstelling door Hervieu gegeven, dan is het dat de moederliefde bij hem wat te veel het karakter heeft van louter instinct en zich te weinig ontwikkelt tot gevoel. ‘La supériorite de l'homme’ - zegt Saint-Marc Girardin in het boek dat ik noemde, - ‘tient à la faculté qu'il a d'épurer ses instincts et d'en faire des sentiments.’ Sabine Revel schiet, naar mij voorkomt, in dat opzicht te kort. Maar hier zou de vraag gedaan kunnen worden of haar gebrek niet een gebrek is dat in het bijzonder Fransche moeders aankleeft en of hier niet levensopvatting, levenswijs der Franschen, hun geheele stelsel van opvoeding, ten opzichte van hunne dochters vooral, verklaren wat velen van ons, Nederlanders, onverklaarbaar schijnt. Hoe daarmeê misschien weer samenhangt de positie van de schoonmoeder in de Fransche familie en het feit dat de Fransche schoonmoeder, in leven en literatuur, in plaats van een voorwerp van vereering te zijn, vaak een voorwerp is van bespotting, geef ik anderen ter overweging.

Men zal er zich aan moeten gewennen dat het drama bezig is een evolutie te ondergaan; dat het tragisch onderwerp niet langer smakelijk wordt gemaakt door de ‘personnage sympathique’, geschakeerd wordt door vroolijke, misschien wel koddige, tusschenspelen, vertoond en verklaard wordt door den ‘raisonneur’, maar dat het, in gedrongen logischen gang, met vermijding van alle overtollig bijwerk, het gegeven behandelt, niet zooals 't het aantrekkelijkst, maar zooals 't het meest overeenkomstig de werkelijkheid en de hoogere zedelijke waarheid is.

Dat er in die richting met deze strenge ordonnantie, bij dezen terugkeer tot klassieke soberheid en eenvoud iets groots te bereiken is, heeft Hervieu, treffender nog dan hij het in *La course du flambeau* deed, voor enkele weken met zijn tragedie in twee bedrijven

L'énigme bewezen, waarin hij, in een zoo klein mogelijk bestek, den toeschouwer een wereld van diepe tragiek weet voor te tooveren, en daarbij - naar de uitdrukking van Henry Bérenger - te wekken weet, ‘le frisson de la terreur et de la pitié antiques, ce frisson douloureux et beau dont la nostalgie nous poursuit à travers la décadence de notre theâtre.’

Tot zulk een opvatting en tot zulk een uitvoering van zijn drama's zal de heer Heijermans zeker moeielijk te brengen zijn. Om strenge ordonnantie en klassieken eenvoud moet men bij hem niet komen, en zelfs om de gewone ontwikkeling van een dramatische handeling bekommert hij zich niet. Dat hij des ondanks door de keus en de wijze van voorstelling van uitnemend waargenomen typen en treffende toestanden de menigte weet te boeien en te roeren, hebben drie stukken van ongelijke waarde bewezen, die drie jaren achtereen, in het volle tooneelseizoen, der Nederlandsche Tooneelvereeniging volle zalen bezorgden.

Maar na *Het Pantser* zullen zij, die bij *Op hoop van zegen* juichten dat Heijermans als dramatisch auteur er nu *was*, hunne profetie hebben te herzien. Want met zijn allerlaatste stuk is de begaafde schrijver, wiens tekortkomingen als dramaticus ik meer dan eens signaleerde, verder dan ooit van honk geraakt.

Ik sprak, in den aanvang, van propaganda maken door het tooneel, waar niets tegen te zeggen valt, mits het geschiede met eerlijke middelen. Dat de heer Heijermans in de keus van de middelen niet heel keurig is, heb ik bij de bespreking van *Op hoop van zegen* trachten aan te toonen. Hier echter maakt hij het erger dan ooit. Had hij het militairisme willen dooden door het bespottelijk te maken in een vinnige dramatische satire, een dolle klucht, of had hij in een hoog ernstig drama ons de gevolgen doen zien van een op de spits gedreven militairisme in zijn verschillende schakeeringen, hoe zou hij ons hebben kunnen treffen - de stof ligt immers voor het grijpen? - en welk een invloed ten goede zou er van zijn werk hebben kunnen uitgaan.

Maar hier in *Het Pantser*, dat zich voor wil doen alsof het de zaak ernstig opvat, is maar één persoon, dien wij *au sérieux* kunnen nemen: de oude schoenlapper in zijn werkplaats aan de overzij van de steeg, wiens zoon het slachtoffer werd bij het optreden

van militairen bij een werkstaking, de man die in stille berusting zich weet te beheerschen en in den arbeid zijn troost zoekt. Die man, die nauwelijks twintig woorden zegt, spreekt boekdeelen; de anderen, die boekdeelen vol praten, zeggen ons niets. Het zijn - met uitzondering van den militairen apotheker, een goed type, dat enkel wat veel aan Dr. Rank uit *Nora* herinnert - allen conventioneele tooneelfiguren of karikaturen. De viermaandsche luitenant, die ons nu eens zal vertellen wat dat militairisme te beduiden heeft en dien wij ons zeker hebben voor te stellen als vallende voor zijn overtuiging, wanneer hij, aan het eind van het stuk, als ontslagen officier met zijn valiesje wegsluipt uit het ouderlijk huis - de held van het stuk, en welk een held! - is een tweelingbroeder van Rafaël uit *Ghetto*, wien hij in zijn holle declamatie en zijn oppervlakkig gezwets niets toegeeft. De overtuigde militairen, die in het stuk optreden, grauwend, bulderend, vloekend, dampend en bitterend, zijn louter karikaturen, en nog wel mislukte karikaturen om wie men niet eens lachen kan.

Het jongste tooneelstuk van Herman Heijermans is tendenz-werk in den slechten zin. Hier wordt getracht propaganda te maken door oneerlijke middelen: door onware voorstellingen en bombastisch geschetter, berekend op een lichtgeloovig en onontwikkeld publiek. Neen de dramaticus Heijermans *is* er nog niet. Of hij er ooit komen zal? Zeker niet, zoolang de partijman Heijermans zich niet in bedwang laat houden door Heijermans den literairen kunstenaar.

En intusschen heeft men op ons tooneel weer eens gejubeld en bejubeld. Ditmaal voor den meest bejubelenswaardigen onder onze tooneelkunstenaars, den negenenvijftigjarigen ‘Altmeister’ Louis Bouwmeester. Ik teeken aan als een bewijs van bescheidenheid van den feestvierder, dat hij het feest als een herinnering aan zijn v e e r t i g -jarige tooneelloopbaan heeft willen vieren, de rekening beginnende bij den dag waarop hij voor het eerst bij Boas en Judels optrad. Feitelijk dagteekent het begin van Bouwmeesters tooneelloopbaan van veel vroeger, en menigeen in zijn plaats zou er een gouden feest van gemaakt hebben.

Eigenaardig die lust van tooneelspelers en tooneelspeelsters, - het slaat nu ook al over tot de beeldende kunstenaars - om

zulke jubilés te vieren. In Frankrijk, het land waar toch meer dan elders de dramatische artist in aanzien is, kent men ze niet; daar geeft men enkel den kunstenaar bij het scheiden een afscheidsvoorstelling, wier opbrengst hem ten goede komt.

Het Tooneel, dat thans onder de redactie van H.L. Berckenhoff zooveel belangrijks te lezen geeft, moest eens onderzoeken, hoe en wanneer die jubilévoorstellingen in ons land in zwang zijn gekomen. Waarschijnlijk is het de schuld van Schiller met zijn overbekend 'Dem Mimen flicht die Nachwelt keine Kränze'. Een acteur kan het nu eenmaal zonder kransen niet stellen, daarom neemt de 'Mitwelt' de taak van het kransen-vlechten op zich. De tooneelkunstenaar zelf laat met zich sollen en helpt soms een handje meê. Vergeeflijke ijdelheid. Aan deze groote kinderen, die òns zooveel geven, vergeeft men alles.

J.N. VAN HALL.

Muzikaal overzicht.

Richard Wagner und Leipzig, von Eugen Segnitz (Leipzig, Hermann Seemann Nachfolger. 1901).

Het spreekwoord: ‘Geen profeet is in zijn eigen land geëerd’ is ten volle toepasselijk op de verhouding, waarin Richard Wagner tot zijn geboortestad heeft gestaan.

Ik spreek nu niet daarvan, dat tot heden in Leipzig nog geen monument voor Wagner is opgericht, dat daar nog geen straat naar hem genoemd is, terwijl reeds in andere steden het een of ander is geschied of wordt voorbereid. Uiterlijke teekenen als monumenten en dergelijke bewijzen niet veel ten opzichte der werkelijke waardeering van groote mannen. Maar wat ik wil doen uitkomen, is dat het lang, zeer lang geduurd heeft voordat Leipzig tot een juist begrip omtrent de beteekenis van Wagner en zijne werken schijnt gekomen te zijn en dat eerst kort vóór 's meesters dood zich een werkelijke geestdrift daarvoor geopenbaard heeft.

Lang, zeer lang heeft Wagner voor zijn geliefde kunst gewerkt, zonder dat hij daarvoor maar iets van zijne medemenschen in de plaats ontving. Geen spoor van waardeering. Dat begon reeds in Leipzig. In 1834 trad hij aldaar met den theaterdirekteur Ringelhardt in onderhandeling over het opvoeren van zijn romantische opera *Die Feen*, doch hij moest dezelfde treurige ervaring opdoen als zijne toenmalige collega's: door de Fransche en Italiaansche operacomponisten, wier werken, in afschuwelijk Duitsch vertaald, voor steeds volle zalen werden gegeven, waren de Duitschers uit de opera verdwenen. Wel nam Ringelhardt het werk aan en

Laube deelde in de ‘Zeitung für die elegante Welt’ mede, dat eerstdaags de opera ‘eens jongen toondichters Richard Wagner, van wien wij reeds vroeger met grooten lof in dit blad gewaagden,’ zou gegeven worden, maar de uitvoering werd op de lange baan geschoven, en Wagner moest wachten.

Toen verder de beroemde tooneelspeelster Sophie Schröder, moeder van de niet minder beroemde zangeres Wilhelmine Schröder, in 1842 in het ‘Gewandhaus’ te Leipzig voordrachten hield, waarbij ook stukken uit *Rienzi* uitgevoerd werden, was de belangstelling voor deze muziek (die in Dresden zooveel geestdrift wekte) uiterst gering en men vond in deze fragmenten wel een edel streven naar het hoogere, maar tevens droogheid en armoede aan ideeën.

In Februari van het jaar 1846 dirigeerde Mendelssohn in Leipzig een uitvoering der *Tannhäuser*-ouverture, maar met zoo weinig sympathie dat het den schijn had alsof hij met dit werk eens een afschrikkend voorbeeld wilde stellen. En een zoogenaamde ‘muziekgeleerde’ daar ter plaatse wist te vertellen ‘dat men eerst zou denken dat er iets achter die uiterlijkheden stak, doch al dra tot de overtuiging kwam dat het weinig of niets was.’

Nadat men in Leipzig Wagner's werken zooveel mogelijk geignoreerd, en nadat kapelmeester Rietz van ‘Gewandhaus’ en Opera een antiquiteiten-kabinet gemaakt had, besloot de toenmalige direkteur van het stadstheater (dit was in 1854) *Lohengrin* op te voeren, niet zoozeer uit geestdrift voor dit werk, maar omdat hij er baat in zag voor zijn kas. Rietz moest nu wel meê, maar hij maakte zulke groote coupures in de partituur en de uitvoering van het werk onder zijne leiding was zóó slecht, dat het, volgens berichten van dien tijd, alles behalve een genot was, die uitvoering bij te wonen. Het ongelukkigste van dit alles was, dat Julius Rietz destijds door zijne collega's voor een degelijk kapelmeester werd gehouden en in zekeren zin door hen als autoriteit werd beschouwd. Zij wisten daarom niets beters te doen dan de door Rietz uitgevoerde coupures trouw over te nemen, en zoo verspreidde zich deze onhebbelijkheid over de meeste tooneelen van Duitschland en deed de leer ontstaan, dat *Lohengrin* in onverkorten vorm niet kon gegeven worden. Dat het *wel* kon, is eerst 40 jaren later (in Bayreuth) bewezen.

Toen de componist Wendelin Weissheimer den 1sten November

1862 een concert in de zaal van het 'Gewandhaus' organiseerde, noodigde hij den meester uit daarbij zijne medewerking te willen verleenen. Wagner nam die uitnoodiging aan en dirigeerde bij den aanvang van het concert de *Tannhäuser*-ouverture en aan het slot het eerst kort geleden gecomponeerde *Meistersinger*-voorspel. Onder de bezielende leiding van den componist werden de beide werken voortreffelijk uitgevoerd en door het publiek met geestdrift ontvangen, maar de critiek had op het voorspel der *Meistersinger* zeer veel aan te merken. Waarschijnlijk was het voor een gedeelte hieraan toe te schrijven, dat, toen het werk niet lang daarna in dezelfde zaal voor het eigenlijke Gewandhaus-publiek werd uitgevoerd, het koud en met zekeren spot ontvangen werd. Maar meer nog lag dit aan de uitvoering. Wagner zegt daarover in zijn artikel 'Ueber das Dirigiren' (8ste deel zijner 'Gesammelte Schriften'): 'Herr Kapellmeister Reinecke, welcher der Aufführung des Stückes unter meiner Leitung beigewohnt hatte, dirigirte es diesmal, und die gleichen Musiker führten es unter seiner Leitung so aus, dass es vom Publikum ausgezischt werden konnte. Ob dieser Erfolg der Biederkeit der hierbei Betheiligten allein zu verdanken war, d.h. ob absichtliche Entstellung dazu führte, will ich nicht näher untersuchen; genug, von sehr eingeweihten Ohrenzeugen erfuhr ich, *welchen Takt* der Herr Kapellmeister zu meinem Vorspiele geschlagen hatte, und damit wusste ich genug.'

Wil namelijk zulk een dirigent - zegt Wagner - zijn publiek of zijn direkteur (theaterdirekteur wordt hier bedoeld) bewijzen, hoe slecht het met mijne *Meistersinger* gesteld is, dan behoeft hij hun slechts het voorspel op dezelfde wijze te laten voorspelen, waarop hij gewoon is Beethoven, Mozart en Bach te behandelen, en dan zal iedereen zich gemakkelijk kunnen voorstellen, dat dit een zeer onaangename muziek moet geven. Een muziekstuk als het voorspel der *Meistersinger* verdraagt die voor klassiek uitgekreten eentonigheid van tempo niet.

Zooals gezegd is, kwam er eigenlijk eerst kort vóór Wagner's dood verandering in de verhouding van het muzikale Leipzig tot den grooten meester. Op den heuvel te Bayreuth was het Wagner-theater verrezen; de eerste voorstellingen hadden in 1876 plaats gehad, maar een groot deficit was ontstaan, de pogingen van Wagner om het te dekken werden met geen goeden uitslag be-

kroond en door den nood gedrongen moest hij eindelijk het uitvoeringsrecht der trilogie *Der Ring des Nibelungen* prijsgeven. Hij verkocht dit recht aan de directiën der theaters in Weenen, Leipzig, en München, onder voorwaarde dat deze directiën hun personeel, voor zoover dit verlangd werd, ter beschikking van verdere voorstellingen in Bayreuth zouden stellen.

Nu eindelijk ving Leipzig aan, den meester de hulde te brengen, die hij verdiend had, en droeg zoo de schuld af, die zij op zich geladen had. Van 3 tot 7 Januari 1879 had onder het directeurschap van Angelo Neuman de eerste volledige opvoering van den *Ring* plaats en het publiek was zoo vol geestdrift voor het werk dat het in dien zelfden winter zevenmaal kon worden herhaald. Geen vier jaar later echter behoorde Wagner niet meer tot de levenden.

Als men het hierboven medegedeelde overweegt (en er zou nog vrij wat meer bijgevoegd kunnen worden), kan men nu juist niet zeggen, dat Wagner veel plezier van zijn geboortestad beleefd heeft.

En toch heeft Leipzig zich ook op het gebied der muziek een goeden naam verworven en zelfs gedurende zeer langen tijd den toon gevoerd in de Duitsche muzikale wereld. Maar zij was te conservatief, en misschien is die vasthoudendheid wel een gevolg geweest van de inspanning, die de stad heeft moeten aanwenden om na de herhaalde slagen, die haar getroffen hadden, er zich ook in geestelijken zin weder bovenop te werken.

De vrede van Hubertusburg bracht ook Saksen weder voor eenigen tijd de rust, waaraan het land in het belang van handel en nijverheid, kunsten en wetenschappen zoozeer behoefte had.

De stad Leipzig had gedurende den zevenjarigen oorlog verschrikkelijk geleden en vele verdrukkingen ondervonden. Binnen den tijd van tien jaren was het aantal harer inwoners met 10.000 verminderd en door de handelingen van den beruchten financier Ephraïm was het muntwezen en daarmede ook de handelsstand zwaar benadeeld geworden. Daarbij kwamen nog als gevolgen van den oorlog besmettelijke ziekten en hooge druk der belastingen, zoodat de toestand der burgerij alles behalve benijdenswaardig was.

Des te meer moet het bewondering wekken, dat de vooruitgang op geestelijk gebied niet stil stond. Voor de beeldende kunst werd veel gedaan. In het jaar 1743 had de stichting plaats van het

zoogenaamde ‘Grosse Konzert’ d.i. uitvoeringen in het genre van onze tegenwoordige concerten, welke achtereenvolgens onder directie van Doles en Adam Hiller stonden, en ook het theater werd langzamerhand van zijn ruwen vorm ontdaan.

In de jonge jaren van Richard Wagner's vader, Karl Friedrich Wilhelm Wagner (geboren te Leipzig den 18^{den} Juni 1770) werden de drama's van Schiller (*Die Räuber*, *Kabale und Liebe*, *Fiesko* en *Don Karlos*) ook in Leipzig bekend en maakten daar even grooten opgang als elders. Al zeer spoedig nam de neiging van de Leipziger burgerij voor het theater toe, en daarbij nam het Duitsche zangspel, door Adam Hiller in Leipzig ingevoerd, een niet geringe plaats in.

Omstreeks het jaar 1795 was Karl Wilhelm Wagner ‘Actuarius’ - zooveel als griffier - bij de stedelijke politie te Leipzig. Dat ambt gaf hem vele moeite en zorgen, maar ontspanning daarvan vond hij in zijn liefde tot de dichtkunst en het theater.

Een vast tooneelgezelschap bezat Leipzig in dien tijd nog niet - het eerste kwam eerst in 1817 - en de vrienden der dramatische kunst moesten meestal genoegen nemen met een dilettantentooneel. Velen uit den beschaafden stand van Leipzig namen als spelers deel aan de voorstellingen, en zoo ook Karl Friedrich Wagner.

De liefde voor het tooneel heeft Richard Wagner dus reeds van zijn vader geërfd, maar ook door zijn stiefvader Geyer is zij op hem overgebracht.

Karl Friedrich Wagner strief den 22sten November 1813 (d.i. zes maanden na de geboorte van zijn zoon) aan een besmettelijke ziekte die zich, als gevolg van den slag tusschen Napoleon en de verbonden vorsten, over de stad Leipzig had uitgebreid. Hij liet zijn weduwe en zijn kroost onbemiddeld achter. Een zeer klein pensioen dat de weduwe van den Staat ontving, was niet voldoende om in de behoeften harer negen kinderen, van welke de oudste slechts veertien jaren telde, te voorzien. En hoewel zij een werkzame en verstandige vrouw was, viel haar toch de taak te zwaar, om zonder eenige hulp hare kinderen groot te brengen. Het is derhalve niet te verwonderen, dat zij, die nog tamelijk jong was, twee jaren later opnieuw in het huwelijk trad. Zij schonk hare hand aan Ludwig Geyer, een vriend van haar overleden man.

Geyer was tooneelspeler en lid van het Koninklijk Saksisch

toonneelgezelschap te Dresden. Hij was in 1780 te Eisleben geboren en toonde reeds in zijn vroege jeugd een groot liefhebber van de schilderkunst te zijn, maar zijn vader wilde, dat hij in de rechten zou studeeren en zoo ging de zoon naar de universiteit te Leipzig. Hij bleef er echter maar kort. Door den dood zijns vaders werd hij vrij zich een beroep te kiezen. Hij begon zich nog ijveriger dan vroeger op de schilderkunst toe te leggen. Hij werd leerling van de door Oeser in het kasteel Pleissenburg gestichte teeken-academie en verdiende onderwijl zijn dagelijksch brood met het vervaardigen van portretten, hetgeen zoowel in Leipzig als in andere kleinere plaatsen geschiedde. Na een zwervend leven van verscheidene jaren vestigde Geyer zich eindelijk in Leipzig waar hij in 1801 met Karl Friedrich Wagner kennis maakte en diens boezemvriend werd.

Evenals Wagner, nam ook Geyer al spoedig deel aan de hierboven vermelde dilettanten-tooneeluitvoeringen en gaf daarbij het bewijs dat hij voor de dramatische kunst een aangeboren talent bezat, hetwelk ver boven het niveau van het dilettantisme stond. Wagner drong dan ook bij zijn viend aan, dat deze voortaan het beroep van tooneelspeler zou uitoefenen, welken raad Geyer des te liever opvolgde naar mate zijne neiging tot de dramatische kunst met elk optreden toenam. En hij behoefde geen berouw over zijne keuze te hebben. Zijn nieuwe loopbaan bracht hem veel succes en vele eerbewijzingen. De meest uiteenloopende karakters werden door hem vervuld, zooals Jago, Frans Moor, Hertog Alva (in Egmont), Don Karlos, Marinelli, in welke rollen hij de grootste triomfen vierde. Intusschen vergat hij terwille van de tooneelspeelkunst de beeldende kunst geenszins. Hij schilderde en portretteerde nog even vlijtig als vroeger en vervaardigde o.a. een portret van Richard Wagner's moeder.

Dat hij eenigen tijd na het overlijden van Karl Friedrich Wagner met diens weduwe in het huwelijk trad, is reeds vermeld. Daar hij tooneelspeler en lid van het Koninklijk Saksisch tooneelgezelschap te Dresden was, had zijn huwelijk met de weduwe Wagner ten gevolge dat zij met al de kinderen naar Dresden verhuisde.

Had reeds Richard Wagner's vader door zijne groote voorliefde voor het tooneel, zijne familie daarmede in betrekking gebracht, zoo geschiedde dit in nog sterker mate door het nieuwe hoofd der familie, die tooneelspeler van beroep was en daarenboven ook

talent als schrijver voor het tooneel bezat, waarvan vele kleine stukken getuigden.

Ludwig Geyer was er verre van af, zijne stief kinderen aan te sporen de tooneelplanken te betreden, doch toen hij bemerkte dat de drie zusters: Louise, Rosalie en Clara Wagner, veel talent voor het tooneel aan den dag legden, had hij er niet op tegen dat zij de tooneelloopbaan kozen, evenmin als hij er zich tegen verzette, dat de oudste zoon, Albert, die een fraaie tenorstem had, tot operazanger werd opgeleid, ofschoon hij reeds student in de medicijnen was. De tooneelloopbaan der drie zusters was niet lang. Rosalie stierf vroeg en Louise en Clara trokken zich tengevolge van hun huwelijk van het tooneel terug.

De overige kinderen, en onder hen ook de jonge Richard, werden, overeenkomstig den wensch van beide ouders, buiten aanraking met het tooneel gehouden. Dit belette echter niet dat Richard herhaaldelijk bij tooneelvoorstellingen tegenwoordig was en reeds op jeugdigen leeftijd indrukken van het theater ontving.

De studiën van den toekomstigen meester op muzikaal-dramatisch gebied lagen echter aanvankelijk in andere richting. Na Geyer's dood (1821) bracht Richard Wagner korten tijd bij diens broeder te Eisleben door, keerde op negenjarigen leeftijd naar Dresden terug en kwam aldaar, nadat hij verklaard had, zich aan de studie der letteren te willen wijden, op de ‘Kreuzschule’ (de Latijnsche school), waar hij tot 1827 bleef. Grieksch, Latijn, oude geschiedenis en mythologie waren de voornaamste vakken zijner studie. Zelden zag men een knaap, die meer met de klassieke Oudheid dweepte, dan Richard Wagner. Vooral de geschiedenis en de mythologie der Grieken boeiden zijn aandacht in hooge mate, en met ijver beoefende hij de taal van dat volk. Hij werd op school een vlugge jongen genoemd. Reeds in de derde klasse had hij de eerste twaalf boeken der Odyssee vertaald, en zijn leermeester, Dr. Sillig, meende in hem den toekomstigen philoloog te ontdekken.

Ook Wagner's dichterlijk talent ontwaakte in die jaren. Hij leerde de werken van Shakespeare kennen en om den dichter beter te kunnen waardeeren begon hij terstond de Engelsche taal te leeren. De monoloog van Romeo werd door hem vertaald, doch het lezen der drama's van Shakespeare wekte hem tot nog hooger op: hij waagde zich aan het schrijven van een treurspel. Hij

werkte er twee jaar aan. Van deze eersteling op dramatisch gebied zegt hij later: ‘Dit werk, hoofdzakelijk uit Hamlet en Lear samengesteld, was op breede schaal aangelegd; twee en veertig personen stierven in den loop van het stuk, en ik zag mij bij de uitvoering genoodzaakt, de meesten als geesten te laten terugkomen, daar ik anders geene personen had gehad voor de laatste bedrijven.’

Veertien jaren telde Richard Wagner toen hij dit treurspel voltooide. Zijn moeder keerde omstreeks dien tijd met de kinderen, die nog bij haar inwoonden, naar Leipzig terug en Richard kwam daar ter stede op de Nicolaïschool. De omstandigheid echter, dat hij, die op het Dresdener gymnasium in de ‘secunda’ had gezeten, hier in de ‘tertia’ werd geplaatst, beleedigde zijn eergevoel; ook schijnt men op die school niet den slag gehad te hebben, den leerlingen het onderwijs aangenaam te maken; althans daaraan schrijft Wagner het toe, dat hij alle liefde voor de klassieke letteren verloor. ‘Ich ward faul und lüderlich - schrijft hij later in zijne autobiographie - “bloss mein grosses Trauerspiel lag mir noch am Herzen.”

Op zijne taalstudiën oefende dus zijn terugkeer naar Leipzig geen gunstigen invloed uit, op zijn kunstzin daarentegen wel, en voornamelijk wat de muziek betreft.

In Dresden was hij voor het eerst in aanraking met de muziek gekomen. De eerste lessen op de piano kreeg hij van den huisonderwijzer, die hem Cornelius Nepos verklaarde. Nauwelijks echter had hij de eerste vingeroefeningen achter den rug, of hij probeerde in het geheim - in het eerst uit het hoofd - de *Freischütz*-ouverture te spelen. Zijn meester hoorde dat eens en zeide: “van hem komt niets te recht.” “Hij had gelijk - zegt Wagner -: ik heb in mijn leven nooit piano leeren spelen.”

Grooten invloed op Wagner's muzikale ontwikkeling had Karl Maria von Weber, en het was voornamelijk diens *Freischütz*, die zijn liefde voor de muziek aanwakkerde. Maar niet alleen de muziek, ook de persoon van Weber vereerde hij. Wanneer Weber van de repetitie kwam, moest hij Wagner's huis voorbij, en de kleine Richard keek hem met den grootsten eerbied aan.

In Leipzig echter kwam Wagner onder den invloed van een machtiger genie. Evenals een paar jaren vroeger Shakespeare op litterair gebied, zoo maakte thans Beethoven op muzikaal gebied

grooten indruk op het gemoed van den voor al het schoone ontvankelijken knaap. Op de concerten in het Gewandhaus leerde hij de symphonieën van den grooten meester kennen, die kort vóór het vertrek der familie Wagner uit Dresden te Weenen gestorven was.

Op den jongen Wagner maakten 's meesters werken, die destijds nog door zeer velen met een bedenkelijk hoofdschudden werden aangehoord, diepen indruk. In zijne "Pilgerfahrt zu Beethoven" (1ste deel zijner "Gesammelte Schriften") zegt hij: "Ich weiss nicht recht, wozu man mich eigentlich bestimmt hatte, nur entsinne ich mich, dass ich eines Abends zum erstenmal eine Beethovensche Symphonie aufführen hörte, dass ich darauf Fieber bekam, krank wurde, und als ich wieder genesen, Musiker geworden war. Aus diesem Umstande mag es wohl kommen, dass, wenn ich mit der Zeit auch andere schöne Musik kennen lernte, ich doch Beethoven vor allem liebte, verehrte und anbetete."

In het theater hoorde hij *Egmont* van Goethe in verbinding met de daarvoor door Beethoven gecomponeerde muziek. Dit maakte zooveel indruk op hem, dat hij zijn treurspel niet anders van stapel wilde laten loopen dan voorzien van een dergelijke muziek. Hoe die te schrijven? Hij achtte dit niet moeilijk, zoo hij zich slechts eerst met de regelen der compositieleer vertrouwd gemaakt had! Hij leende van iemand voor een dag of acht de "Methode des Generalbasses," van Logier, en bestudeerde dat boek vlijtig. De studie droeg echter niet zoo spoedig vrucht als hij gedacht had; maar daardoor liet hij zich niet afschrikken: de moeilijkheden der harmonieleer boeiden zijn aandacht en prikkelden zijn ijver. En evenals hij eenige jaren geleden kort en goed besloten had dichter te worden, besloot hij nu, zich aan de muziek te wijden.

Dit plan hield hij echter voorloopig nog voor zich, want zijn familie had, tot haar groote ergernis, zijn treurspel ontdekt, en het was haar gebleken dat zijn schoolwerk onder het dichten leed; hij werd streng tot werken aangespoord. IJveriger zette hij nu zijne studiën voort, componeerde in stilte een sonate, een kwartet en een aria en besloot toen, met zijne muzikale kennis voor den dag te komen.

Een harden strijd had hij te verduren. Zijne huisgenooten beschouwden zijne neiging voor muziek als een gril, te meer daar

zij door niets bijv. door vaardigheid op een of ander instrument - gerechtvaardigd werd; ook was zij in strijd met zijne vroegere verklaring, dat hij dichter wilde worden. Men bracht hem onder 't oog, dat hij zelf niet wist wat hij wilde, want zijn wensch om in beide kunsten te studeeren werd natuurlijk als een dwaasheid beschouwd. Daar hij echter volhield, dat hij zich aan de muziek wilde wijden, gaf men hem eindelijk een degelijk musicus, Gottlieb Müller, tot meester. Leerling en meester pasten echter niet goed bij elkander. Laatstgenoemde schijnt niet het talent gehad te hebben, het onderricht smakelijk te maken, en zoo vertrouwde de jonge Wagner liever op eigen krachten en componeerde zonder zich om de raadgevingen zijns meesters te bekommeren.

O.a. vervaardigde hij een ouverture, die in het jaar 1830 onder leiding van Heinrich Dorn, den toenmaligen orkestdirecteur aan den schouwburg te Leipzig, werd uitgevoerd. Deze ouverture heeft hij later het toppunt zijner dwaasheid genoemd. Tot meerdere duidelijkheid had hij de partituur met drie soorten van inkt geschreven: de strijkinstrumenten rood, de houten blaasinstrumenten groen en de koperen instrumenten zwart. Beethoven's negende symphonie geleek wel een sonate van Pleyel bij deze zonderling uitgedoste partituur. Bij de uitvoering was vooral een zeer sterke paukenslag, die elke vier maten geregeld terugkeerde, hinderlijk; de aanvankelijke verwondering van het publiek over de hardnekkigheid van den paukenist ging van lieverlede over in onverholen misnoegen en eindelijk in een voor den componist grievende hilariteit. Dorn oordeelde gunstiger over het werk dan de componist zelf; nog dertig jaren later verhaalt hij, dat de bewuste ouverture reeds de kiem der instrumentale klankeffecten bevatte, met welke Wagner de wereld in verrukking heeft gebracht. Hoe het zij, Wagner beschouwde de uitvoering van zijn eerste werk als een *fiasco* en bleef langen tijd onder den indruk daarvan. Hij ging voort met ijverig te studeeren in de werken van zijn geliefden. Beethoven en zocht verder zijn geest bezig te houden met het veelvuldig bijwonen der theater-voorstellingen.

En daar werd aan zijn verlangen tamelijk wel te gemoet gekomen Nadat de lust der Leipziger burgers in het theater aanvankelijk door rondreizende tooneelgezelschappen, zooals die van Caroline Neuber en de Directeuren Schönemann en Koch, bevredigd was

geworden, kwam er in October 1766 onder laatstgenoemde een soort van vast theater, dat tot stand was gebracht door bijdragen van een kleinen kring van kunstvrienden. Evenwel kwam het nog niet aanstonds tot regelmatig plaats grijpende theater-voorstellingen, daar ook het tooneelgezelschap waarvan Koch aan het hoofd stond, gedurende den geheelen winter in Dresden voorstellingen gaf en in Leipzig alleen gespeeld werd tijdens de “Messe” en in de zomermaanden. Weldra echter werd een schouwburgvereeniging opgericht, die een adres aan het Ministerie inzond, waarin verzocht werd het theater ook 's winters voor het publiek te doen openstellen. Niet alleen voldeed de Regeering aan dezen wensch, maar van April 1816 af schonk zij ten behoeve van den schouwburg ook een jaarlijksch subsidie van 500 thaler. De Schouwburg-vereeniging verkreeg het recht om het theater voor den tijd van 12 jaren te verpachten; daarentegen werd haar echter ook de verplichting opgelegd, voor vergrooting van het schouwburglokaal zorg te dragen.

Tengevolge daarvan had een verbouwing en vergrooting van het theater plaats. Den 26sten Augustus van het jaar 1817 werd die nieuwe stedelijke schouwburg te Leipzig geopend. Directeur daarvan was hofraad C.Th. van Küstner en onder zijn leiding mocht de schouwburg zich in grooten bloei verheugen. Het operarepertoire was samengesteld uit werken van Cimarosa, Isouard, Paesiello, Salieri, Paër, Grétry, Méhul en Hérold, en, wat Duitschland betreft, uit werken van Himmel, Weigl, Winter, Dittersdorf en Wenzel Müller. Behalve Beethoven's *Fidelio* en Mozart's opera's werd ook, en voornamelijk, de genius van Carl Maria von Weber in dit theater gehuldigd. *Freischütz*, *Preziosa* en *Euryanthe* werden er ten tooneele gevoerd en de voorstelling van *Oberon*, die er nog onder directie van Küstner gegeven werd, was de eerste van dit werk in Duitschland.

Spohr was vertegenwoordigd door *Zemire und Azor*, *Jessonda* en *Faust*, Marschner, die gedurende 5 jaren kapelmeester aan dezen schouwburg was, bracht er zijn opera *Der Vampyr* tot opvoering. Van Spontini werden gegeven de opera's *La Vestale* en *Cortez*, van Rossini: *Tancred*, *Der Barbier von Sevilla* en *Die Italienerin in Algier.* Frankrijk was verder nog vertegenwoordigd door *La Dame blanche* van Boiëldien en *Le Maçon* van Auber.

Elf jaren hield de hofraad Von Küstner de directie vol. In Mei van het jaar 1828 trad hij af. Nadat het plan, om van den Stadsschouwburg een maatschappij op aandeelen te maken, mislukt was, wendde de Stedelijke Raad van Leipzig zich tot de Regeering met het verzoek het stedelijk theater in een hoftheater te herscheppen. Dit verzoek werd ingewilligd en voor de eerstvolgende drie jaren werd de tooneelspeler Remie uit Dresden tot Intendant benoemd. Deze opende in Augustus 1828 het speeljaar met een opvoering van *Julius Caesar* van Shakespeare en spande alle krachten in om de onderneming op dezelfde hoogte te houden, waarop zij tijdens de directie van Von Küstner stond. Maar verschillende omstandigheden, zooals de politieke woelingen van 1830 en 1831, handelscrisissen en het heerschen der cholera in Leipzig, maakten zijn taak uiterst zwaar. Het moest dan ook weldra tot een einde komen. Met de *Iphigenia* van Goethe werd het Hoftheater in Mei van het jaar 1832 met een deficit van 60,000 thaler gesloten.

Op dat tijdstip hadden de betrekkingen van Richard Wagner met Leipzig zoo goed als opgehouden. Hierboven is vermeld, dat hij na de mislukte uitvoering zijner Ouverture zijn troost zocht in de studie der werken van Beethoven. Omstreeks dien tijd (nml. die der uitvoering van de bedoelde ouverture) waren ook zijne schooljaren ten einde en liet hij zich op de hoogeschool inschrijven; niet om in deze of gene faculteit docter te worden - want de muziek was zijn bestemming - maar om philosophie en aesthethiek te studeeren.

Van deze gelegenheid om zich te ontwikkelen trok hij weinig voordeel, maar hield zich onledig met zoogenaamde studentenstreken, die hem echter spoedig verveelden. Hij verliet de hoogeschool weder en besloot zich voortaan uitsluitend en ernstig met de beoefening der muziek bezig te houden. Hij gevoelde, dat het noodzakelijk voor hem was, opnieuw met de studie der harmonie te beginnen en het gelukte hem den man te vinden, die in staat was, hem liefde voor die droge studie in te boezemen en grondig onderricht te geven. Deze man was Theodor Weinlig, curator aan de Thomaskerk te Leipzig. Bij hem bleef Wagner een half jaar en bracht het in dien korten tijd zoo ver, dat hij in staat was de moeilijkste contrapuntische vraagstukken op te lossen.

Volgens een bericht van Edward Dannreuther, stichter der

Richard Wagnervereeniging te Londen, in de “Dictionary of Music and Musicians” (vol. IV, p. 347b), heeft in het jaar 1877 Wagner aan hem het volgende omtrent Weinlig's onderricht megedeeld:

Weinlig - zeide hij - volgde geen bijzondere methode, maar had een helderen blik in alles en was praktisch. Men kan eigenlijk de compositie niet aan anderen *leeren:* men kan voor den leerling uiteenzetten, hoe de muziek langzamerhand datgene werd wat zij is, en op deze wijze het oordeel van een jong musicus leiden. Evenwel is dit niet anders dan een historisch critiseeren en heeft geen nut voor de praktijk. Alles wat men kan doen, is' op een leerrijk voorbeeld te wijzen, op een bepaald muziekstuk, dan den leerling een proef te laten maken, in den geest van het voorbeeld, en die te verbeteren. Zoo deed Weinlig met mij. Hij koos een stuk uit, gewoonlijk een van Mozart, maakte mij opmerkzaam op den bouw daarvan, wat de lengte en de verhouding der deelen betreft, en verder op de voornaamste modulatiën, het aantal en de eigenschappen der thema's en het algemeen karakter van het tempo, en zeide dan: “Nu moet gij zoo en zooveel maten schrijven, die over een zeker aantal afdeelingen verdeelen, waarbij naar verhouding gemoduleerd wordt, en dan moeten er zoo en zooveel thema's zijn, met dit en dat karakter.” Op dezelfde manier gaf hij contrapuntische oefeningen op: canons, fuga's enz., ontleedde een voorbeeld in zijne onderdeelen en gaf dan eenige vingerwijzingen om te leeren, hoe ik het doen moest. Maar het werkelijke onderricht bestond daarin, dat hij geduldig en zorgvuldig nazag wat ik geschreven had. Op zachte wijze maakte hij opmerkzaam op een foutieve plaats en legde mij uit, in welken zin en waarom een verandering wenschelijk was. Ik begreep spoedig waarop het aankwam en zoo maakte ik het hem naar den zin. Hij ontsloeg mij uit de leer met de woorden: “Gij hebt geleerd op eigen voeten te staan.” Mijne ervaring met jonge musici gedurende veertig volle jaren - voegde Wagner er aan toe - heeft mij tot de overtuiging geleid, dat muziek overal volgens zulk een eenvoudige methode moest onderwezen worden. Zoowel wat zang als wat spel en compositie betreft, is niets zoo goed als een geschikt voorbeeld en zorgvuldig verbeteren der proeven van den leerling om dit voorbeeld te volgen.’

En over ditzelfde onderwerp schreef hij slechts eenige jaren na

zijn leertijd bij Weinlig aan een vriend: ‘Weinlig gevoelde zeer juist, waaraan het mij nog allereerst ontbrak; hij begon met mij nog niet aanstonds met het onderwijs in het contrapunt, maar zorgde er in de eerste plaats voor, dat mijn kennis van de harmonie op degelijke wijze vermeerderd en ontwikkeld werd. Hij begon met den strengen stijl der harmonie en week niet eerder daarvan af voordat hij bemerkte, dat ik daar goed in thuis was, want hij beschouwde dien stijl als de eerste en eenige basis, zoowel voor het ontwikkelen van vrijere en rijkere harmonieën, als voor het leeren van het contrapunt’.

De eerste vruchten van Wagner's theoretische studiën onder de leiding van Weinlig bestonden in een Sonate (opus 1) voor klavier (tweehandig in B-dur) en een vierhandige Polonaise (op. 2) in D-dur. Zij verschenen in druk bij Breitkopf en Härtel.

In deze beide *studiën* (want als zoodanig kan men ze slechts beschouwen) is niet het minste spoor te ontdekken van de zucht naar het excentrieke, die zich openbaarde in de met drieërlei inkt geschreven ouverture, waarvan een paar bladzijden vroeger sprake was. De thema's zijn zeer eenvoudig en doen denken aan den invloed van Mozart, wat trouwens niet vreemd is, daar, zooals gezegd is, Wagner door zijn meester Weinlig herhaaldelijk op dit voorbeeld gewezen werd.

Behalve deze sonate en polonaise bestaat er nog een derde werk voor klavier uit dit tijdperk van Wagner's leven, hetwelk echter onuitgegeven is gebleven. Het is een fantasie in Fis-moll, die volgens het oordeel van den muziekgeleerde Wilhelm Tappert veel belangwekkender en oorspronkelijker moet zijn dan de eerst-bedoelde werken.

In denzelfden tijd componeerde Wagner ook een ouverture en een symphonie, waarin hij Mozart en Beethoven tot model had genomen. Klaarheid en kracht, eigenschappen die hij in de werken dier meesters zoozeer bewonderde, trachtte hij ook in zijne eigene compositiën te brengen. Steeds grooter werd zijne vereering voor de heroën der toonkunst, en Heinrich Dorn, dis toenmaals kapelmeester aan den stedelijken schouwburg te Leipzig was, betwijfelt, of ooit een jong componist Beethoven's werken beter gekend heeft dan de toenmaals achttienjarige Wagner, die 's meesters ouvertures in zelf afgeschreven partituren bezat, die met de sonates

slapen ging, met de quartetten opstond, van de negende symphonie een klavieruittreksel maakte, in het kort: zich geheel en al in Beethoven's geest verdiepte.

Er bestaat nog een ander onuitgegeven werk van Richard Wagner uit dien tijd. Het berust in het huisarchief der familie en is een muziekboek dat tot titel heeft ‘Sieben Kompositionen zu Goethes ‘Faust’ von Richard Wagner, Op. 5. Leipzig 1832. De daarin voorkomende muziekstukken zijn de volgende: 1°. Lied der Soldaten (‘Burgen mit hohen Zinnen’), Marschmässig, B-dur 2/4. 2°. Bauern unter der Linde (‘Der Schäfer putzte sich zum Tanz’). Rasch und lebhaft F-dur, 2/4 (Für Tenor-solo, Sopransolo und Chor). 3°. Branders Lied (‘Es war eine Ratt' im Kellernest’) D-dur 2/4. 4°. Lied des Mephistopheles (‘Es war einmal ein König’) G-dur, 2/4. 5°. Idem (‘Was machst du vor des Liebchens Thür’). Mässig geschwind. E-moll, 2/4. 6° Gretchens Gesang (‘Meine Ruh' ist hin’) G-moll, 2/4. 7°. Melodram Gretchens. (‘Ach neige, du Schmerzenreiche’). G-moll, 4/4.

Wagner zelf heeft nog zeer lang belang gesteld in deze zeven compositiën zijner jeugd. In Maart 1855 vraagt hij in een brief uit Parijs aan zijn vriend Wilhelm Fischer, koorrepetiteur aan de Opera te Dresden, wien hij bij zijn haastige vlucht uit de stad in 1$49 al zijn muziek had toevertrouwd, hem behalve andere muziek ook de hierbedoelde compositiën te zenden. Zij doen denken aan de niet veel vroeger gecomponeerde ‘Huit Scènes de Faust’ van Hector Berlioz, zoowel wat de keuze der stukken betreft, als in ander opzicht.

Hierboven sprak ik van het door Wagner gemaakte klavieruittreksel der negende symphonie van Beethoven. In de zeer uitvoerige biographie van Wagner door C. Fr. Glasenapp wordt een brief medegedeeld, die de toekomstige Bayreuther meester aan de firma Schott in Mainz schreef en waarin verzocht wordt dat klavier-arrangement uit te geven. Wagner schrijft: ‘Reeds lang heb ik Beethoven's heerlijke symphonie tot een onderwerp van diepe studie gemaakt, en hoe meer ik met de hooge waarde van het werk bekend raakte, des te meer deed het mij leed, dat het nog door het grootste gedeelte van het muzikale publiek zoozeer miskend of onbeacht wordt. Om dit werk meer ingang te doen vinden, kwam het mij voor, dat geen betere weg

denkbaar was dan het voor het klavier te arrangeeren, namenlijk op een wijze die het orkeststuk beter en volledіger weergeeft dan tot nu toe het geval was. Aangespoord door mijn groote geestdrift voor dit meesterstuk heb ik mij aan een poging gewaagd, deze symphonie voor piano (tweehandig) te bewerken en het eerste en moeilijkste deel heb ik nu voltooid. Ik wend mij tot u met de vraag, of uwe firma geneigd zou zijn zulk een arrangement uit te geven'.

Na verloop van eenigen tijd ontving Wagner een weigerend antwoord van de genoemde firma, dezelfde die later zooveel aan zijne werken zou verdienen.

De reeds vermelde door Wagner gecomponeerde symphonie (C-dur) schreef hij in Maart 1832. Ook deze kan als bewijs gelden, hoezeer hij zich met de studie der werken van Beethoven bezig hield. De latere, nieuwe wegen banende Richard Wagner is in deze symphonie echter nog niet te vinden. Onder den indruk der werken van Beethoven, maar ook van Mozart, was zij ontstaan en zou hoogstwaarschijnlijk niet het licht hebben gezien, wanneer de componist die modellen niet had gekend. Maar toch getuigde zij van zelfstandigheid in de behandeling der muzikale vormen, en dat was het, wat den hofraad Rochlitz - die als lid van het bestuur der vereeniging voor de Gewandhausconcerten over het uitvoeren van nieuwe werken te beslissen had en wien ook Wagner zijne symphonie ter beoordeeling had aangeboden - in den waan bracht, dat dit werk door iemand van rijpen leeftijd en niet door een jongmensch was geschreven. Toen namelijk Wagner den ouden heer een bezoek bracht, riep deze verwonderd uit: 'Wat is dat? Zijt ge nog zóó jong? Naar uwe symphonie te oordeelen, die van ervaring getuigt, had ik mij u veel ouder voorgesteld.'

Die woorden waren voor Wagner veelbelovend en het bleek dan ook weldra, dat men bereid was de symphonie in het Gewandhaus te doen uitvoeren. Den 10^{den} Januari van het jaar 1833 had die uitvoering plaats op een concert met het volgende programma:

Symphonie von Richard Wagner (neu).
Scene und Arie aus 'Sargino' von Paër, gesungen von Demoiselle Gerhard.

Pianoforte-Konzert von Pixis, vorgetragen von Dem. Klara Wieck.
Ouverture zu ‘König Stephan’ von Beethoven.
Terzett aus ‘La vilanella rapita’ von Mozart.
Finale aus ‘I Montecehi e Capuletti’ von Bellini.

De kritiek beoordeelde het werk van den jongen Wagner zeer welwillend en ook het publiek toonde er zich zeer mede ingenomen. Het was de laatste maal dat Wagner met het concert-publiek zijner geboortestad in aanraking kwam. Slechts weinige dagen na de uitvoering zijner symphonie verliet hij Leipzig. Hij volgde een uitnoodiging van zijn broeder Albert, die toenmaals als tooneelspeler, zanger en regisseur in Würzburg werkzaam was, en nam als koordirecteur aan de voorstellingen aldaar deel. Daarna kwamen zijne betrekkingen van muziekdirecteur en kapelmeester in Maagdenburg, Koningsbergen en Riga, zijn verblijf in Frankrijk; zijn benoeming tot hofkapelmeester te Dresden, zijn vlucht uit die stad, zijn ballingschap in Zwitserland, zijn redding uit den nood door de gunst van een koninklijken beschermer en eindelijk de verwezenlijking van zijn ideaal... Bayreuth.

Gedurende al dien tijd waren zijne betrekkingen met de stad zijner geboorte van zeer sporadischen aard. Van daar uit kwam hem nimmer geestdrift of ondersteuning te gemoet. Toch is het zeer belangrijk, de verhouding van Richard Wagner tot zijn geboortestad te leeren kennen, omdat daar de grond is gelegd voor de groote daden, die de meester op het gebied der dramatischmuzikale kunst heeft verricht. Wie niet in de gelegenheid is, daartoe de omvangrijke biographie van Wagner door C. Fr. Glasenapp (tot nu toe de beste bron in deze) te raadplegen, zal voldoende ingelicht kunnen worden door het beknopte werk van Eugen Segnitz, aan het hoofd van dit overzicht vermeld. De schrijver heeft trouwens voor de samenstelling van zijn boekje van de beste bronnen gebruik gemaakt.

HENRI VIOTTA.

Buitenlandsch overzicht.

29 December.
Besluit van het jaar

Het jaar eindigt met een knal.

Om de Kerstmisnapret van M e r r y O l d E n g l a n d te storen komt daar onverwacht de tijding dat Christiaan de Wet weer aan den gang geweest is en een heel bataillon yeomanry in de pan heeft gehakt.

Kan men dan de menschen niet hun rustigen plumpudding gunnen!

Het scheen alsof Engeland in den laatsten tijd langzamerhand zoo niet het ideaal, dan toch 'n ideaal naderde, wat Zuid-Afrika betrof. Want men hoorde van speculanten die een voor een weer naar Johannesburg trokken, en men vernam dat er weer beurs gehouden werd te Johannesburg en dat er levendigheid was op de beurs. Ook ging het gerucht dat er flink werd gewerkt in de goudmijnen, zelfs kwam er een flauwe weerklank van erts stampende en stootende machines over de golven van den Atlantischen Oceaan tot in het hart van de wereldkoopstad, en dat geluid gaf daar een doffen gouden glans van vreugd aan vale beursgezichten.... Ja, 'n ideaal scheen de verwezenlijking nabij.

Waarin bestond het?

Het ideaal van een goudland door prikkelijzerdraad, dynamietklemmen en blokhuisgarnizoenen omhegd: geblindeerde spoortreinen brengen er, ongeveer veilig, midden door vernielde landstreken, de menschen heen die Kaffers in de groeven laten graven. Wat onnoodig is voor een land, lieden die den grond bebouwen en liefhebben, dient geweerd; levensmiddelen kunnen van elders woorden aangevoerd. Want een goudland moet goud opbrengen, zooveel en zoo snel mogelijk.

Zoo leert de economische wetenschap, wanneer men haar lessen,

gelijk het past, streng neemt. Ieder land moet zijn plicht doen, en des noods met geweld gedwongen worden niets dan zijn plicht te vervullen. Daardoor komt er dat evenwicht in de wereld, waaraan de gelukkige wijze zijn hart kan ophalen. De eene grond produceert goud, de andere koren en wijn, en een derde de brave menschen die van het goud en het koren en den wijn willen genieten. Op die manier is alles het best geschikt.

Wie zich verzetten tegen de wereldharmonie, worden bandieten gerekend. Tot verweer strekt het ijzerdraad, en tot straf, voor wie van de ongehoorzamen zich pakken laat, - de dood.

Niets is eenvoudiger, - wanneer men de macht op zijn hand heeft, en de omstandigheden zoo liggen dat men zijn macht roekeloos kan gebruiken.

Want er hoort onverbiddelijkheid toe, en ontzag van den anderen kant, onder de menschen die zich moeten leeren schikken.

Aan vertoon van onverbiddelijkheid heeft de Engelsche regeering 't niet laten mankeeren. Bij de nieuwe campagne van September ll., die de laatste veldtocht moest wezen, werd geen genade meer gegeven; het was al straf van eeuwige verbanning en doodstraf, waarmee men den vijand, de rebellen, bedreigde, en die men ook aan hen voltrok.

Zoo leek het ideaal nabij.

Maar ontzag heeft men niet kunnen inboezemen. Tegenover het ideaal van de parvenus-kapitalistenclique dat de persoonlijkheid van landen en volken loochende, om het egoïsme van enkelen te kunnen laten triomfeeren, verzette zich het nationale gevoel, en het uitte zich in een bloei en een oogst van krachtige persoonlijkheden.

Dat is het verheffende in dezen kruisigingstocht van het kapitale geweld tegen een volk: zoo dikwijls als het zijn doel schijnt te bereiken door het gebruik maken van alle middelen in zijn macht, stuit het plotseling op een hinderpaal die zijn macht wil verbreken en die het dwingt nieuwe wegen op te gaan, totdat het door overspanning van zijn krachten uitgeput zal raken.

Was is die hinderpaal? - De nationaliteit, belichaamd, telkens, in het karakter en de daden dan van dezen, dan van dien persoon.

De veldheer van de oudheid beroemde er zich op dat hij maar met zijn voet op den grond had te stampen, om de legioenen in zijn dienst te zien verrijzen. Maar wat de Engelsche overmacht

door haar stampen en beuken heeft gedaan is curieuser; zij heeft uit het niets de groote mannen doen opkomen - bij haar tegenstanders.

Na Paul Kruger, welk een reeks! Sommigen in hun ongeluk nog de eer van hun volk ophoudend, als vroeger Cronjé en nu Kritzinger, anderen onverwinbaar, ongrijpbaar, onverzettelijk, als Botha en De Wet. ‘Wij zullen den Engelschman moê maken,’ zoo is hun bedoeling. En moê zal hij worden, omdat de vijand altoos moet aanstooten tegen het onbedwingbare in het volkskarakter. Deze ‘kleine oorlog,’ waarop de groote oorlog natuurlijkerwijze is uitgeloopen, geeft daarenboven de beste kansen aan den kleinen man. Laat het succes van De Wet, de knal waardoor Engeland uit zijn Kerstmaaldigestie is opgeschrikt, door een paar anderen van gelijken aard gevolgd worden, en het blokhuisstelsel, onvoldoende door de uitgestrektheid van het land en de bewegelijkheid van de Boerencommando's, zal vervangen of aangevuld moeten worden door een nieuwe krachtsinspanning van het Engelsche volk.

Wanneer niet -

Want het is toch altoos mogelijk dat er in Engeland een omkeer van de stemming plaats zal grijpen. Mij dunkt, bij iederen oorlog, zoodra de eerste opgewondenheid van het krijgvoeren voorbij is, ziet men uit naar den vrede. En daar men in dezen Zuid-Afrikaanschen krijg den geregelden vredestoestand al meer en meer ziet terugwijken, hoe langer de oorlog duurt - (want hier komen na het eind van den oorlog juist de grootste moeilijkheden, en ieder jaar van zijn verlenging maakt door de vernieling en ontreddering van Zuid-Afrika de vragen dubbel ingewikkeld) - zoo zal men zich toch ernstiger gaan afvragen of er niet een kortere weg tot den vrede is dan het al maar voortzetten van den krijg.

Teekenen van zulk een verandering in de toongevende kringen van Engeland zijn er nog niet veel, ik moet het bekennen. Toen Lord Rosebery onlangs (16 December) uit zijn afzondering te voorschijn kwam om zijn meening uit te spreken over de politiek tegenover Zuid-Afrika te volgen, had hij wel afkeuring voor wat Chamberlain had gezegd en gedaan, maar een gedragslijn daartegenover gaf hij niet aan. Het bleef, wat het punt van 't beëindigen van den oorlog betrof, bij heel banale wenschen en opmerkingen. En zeker zal het succes van de Wet, en verder mogelijk succes

hetzij van hem of van een ander bevelhebber, den militairen geest in Engeland meer aanwakkeren dan verdooven. Maar men behoeft met dat al het denkbeeld van een vrede in een niet al te verwijderde toekomst niet op te geven. Een kleine gebeurtenis, een kleine aanleiding, kan, zooals de omstandigheden thans zijn, een wijziging in de publieke opinie brengen.

Zuid-Amerika mag tot voorbeeld strekken.

Dat vulcanische werelddeel heeft niet het privilegie van een vredelievende naam. In Columbia en Venezuela zijn burgeroorlogen en daarmee samenhangende grensoorlogen endemisch. Maar de twisten van die staten tellen niet recht mee. Zij hebben nu eenmaal dat karakter, en niemand behoeft er op te letten, wanneer hij niet wil. Met Chili en Argentinië is het een andere zaak. Zij zijn ook opgewonden en krijglievend van aard. Maar hun beteekenis in de wereld maakt die neiging van belang voor andere volken, wat bij Venezuela en Columbia minder het geval is.

Argentinië houdt zich voor de republiek der toekomst van Zuid-Amerika, en heeft in de zuidelijke helft van het werelddeel de onmetelijke vlakten ten Oosten der Andes in zijn bezit; Chili ligt aan de Westelijke helling van de Andes gedrongen, waar het gebergte steil in zee valt, maar in zijn langgerekt, uiterst smal lijf herbergt het eveneens een groote ambitie en het heeft zich voor ettelijke jaren in den krijg tegen Peru en Bolivia doen gelden als een energieke mogendheid. Tusschen Chili en Argentinië gaat het om de oppermacht, daar in het Zuiden van Zuid-Amerika.

Er bestaat van oudsher een verschil van beide landen over hunne grens. De bepaling was gemaakt dat de scheidingslijn zou loopen over den kam der Andes; maar het vaststellen van de kamlijn leverde bezwaren op, waar Argentinië liefst in de definitie zag opgesloten het verkrijgen van een haven aan den Stillen Oceaan, en Chili zijn gebied zoover mogelijk naar het Oosten wilde uitbreiden.

Acht of negen jaar geleden is de beslissing in het geschil aan de arbitrale uitspaak van de koningin van Engeland opgedragen; en terwijl het geding sleepte gingen er van Chili uit kolonisten in streken waarover de kwestie liep. Argentinië wilde dit beschouwen als een schending van de afspraak, en telkens dreigde

gedurende de laatste jaren een oorlog. In de afgeloopen maand werd de wisseling van scherpe nota's weer voortgezet, en het scheen waarlijk alsof de oorlog op uitbarsten stond.

Maar plotseling kwam een vergelijk tot stand. Chili erkende in de overeenkomst van 25 December dat zijn maatregelen van aanleg van wegen enz. niet duidden op den wil om de betwiste streek in bezit te nemen, en beide landen zouden, ieder van zijn kant, hun politiemacht uit het gebied terugtrekken; waar verder geschillen voorkwamen zou Engeland scheidsrechter wezen, terwijl het ook over de geheele grensvraag zijn beslissing als arbiter zou geven.

Vanwaar die plotseling opgekomen vredesvleug na de martiale opwinding?

Waarschijnlijk was zij een gevolg van den finantiëelen nood der beide republieken. Hoewel zij naburen zijn is de oorlog aan de landzijde, zoowel voor de een als voor de ander, hoogst moeilijk en tegelijk geheel ondoelmatig. De oorlog moest dus door de scheepsmacht beslist worden, en uitrusting en aanbouw van schepen kunnen niet zonder enorme geldsommen geschieden. Zoo dus Engeland en de Vereenigde Staten geen geld wilden leenen was de oorlog niet dan in het dolle te ondernemen. En daarvoor is zoowel Chili als Argentinië in het laatste oogenblik teruggeschrikt.

Zou die onthouding der twee Zuid-Amerikaansche staten geen les voor Engeland kunnen zijn? Ik meen niet zoozeer in Christelijke gezindheid, als wel in het overleg of de middelen die men besteden kan overeenstemmen met het doel dat men wil bereiken.

B*.

Bibliographie.

De boeken der kleine zielen. - De kleine zielen, door Louis Couperus. 2 dln. Amsterdam, L.J. Veen (1901).

Zijn er onder de lezers van Couperus die hem het slottooneel van *Langs lijnen van geleidelijkheid* en enkele gewaagde toestanden uit *De stille kracht* nog altijd niet vergeven hebben, dan lijkt de cyclus Haagsche romans, waarvan het eerste Boek: *De kleine zielen* verschenen is, wel geschikt om een verzoening tot stand te brengen

Dit is nu een werk waarvan iedereen genieten kan; wat niet zeggen wil dat het laag bij den grond blijft, maar dat het, door het onderwerp, binnen het bereik, binnen de bevatting valt van zeer velen. Want zijn wij niet allen, elk op zijn beurt en soms vóór zijn beurt, kleine zielen, zooals ons hier vertoond worden: kleine menschjes die om kleine redentjes dezen uit den weg loopen, en om even kleine redentjes anderen naar de oogen zien, die, zooals de wat paradoxale raisonneur uit het boek, Paul, zegt, een japon, een soirée, maar nooit het leven critiseeren, die zich alleen interesseeren in wat niet ernstig is en eigenlijk niet de moeite waard?...

Toch ernstigs is er wel in dat kleine gedoe, en tragisch ook wel in het leven van Constance van der Welcke, geb. Van Lowe, die haar misstap niet gedekt ziet door haar huwelijk met den 'medeplichtige', maar na veertien jaar afzijns uit het buitenland terugkeerend, telkens weer moet ervaren, dat de wereld, de kleinzielige, niets vergeet en niets vergeeft, en dat hare eigene broers en zusters, al zijn zij uiterlijk vriendelijk voor haar, in den grond de wereld geen ongelijk geven. O, als zij haar jongen niet had, haar Addy!

Die Addy, het eenig kind uit het huwelijk van niet harmonieerende ouders, vroeg wijs en alles voelend voor de droevige verhouding, er op uit om te verzoenen en de betuigingen van zijn liefde tusschen hen beiden eerlijk verdeelend, is een mooie creatie van Couperus. Niet minder mooi van opvatting en teekening zijn Constances schoonouders, die oude, vrome lieden, die door het schandaal van voor veertien jaar diep geschokt, ook in hun soort 'kleine zielen', maar niet kunnen vergeven en vergeten. Het eerste bezoek door Constance in gezelschap van haar man en van Addy aan hen op hun buiten te Driebergen gebracht (het elfde hoofdstuk van het 1e deel) behoort, met zijn ingehouden ontroering, tot de mooiste stukken van het boek.

Laat er wat gerekts, eenige herhaling zijn in enkele gedeelten, dan ligt dit misschien nog meer aan de kleine zielen zelf, dan aan hun auteur. Zooals zij daar liggen vormen deze twee deelen, in hun frisschen eenvoud, de boeiende en vaak diep treffende inleiding tot een reeks romans, wier verschijning wij met groote belangstelling te gemoet zien.

Langs de wegen.[1)]

Met 't nieuwe jaargetijde keerde Jan weer in 't druistig krioelend, zat spetterend luide leven op het boerenhof als landknape in 't werk. Hij was weerom het ongenoemde deel van de groote meenigte en liep ongemerkt onder 't vele volk over de wijde werf; hij wrocht van 's morgens als een gewoon trekpeerd, verdoold en vermengeld in die groote doening tusschen knechten, meiden en beesten. 't Voorgelegde werk beulde hij af, overal waar 't met de peerden niet kon verricht worden, kwamen zijn handen en lijf het te doen. 't Was hem onverschillig waar of wat, zijn zwakke leden waren er naar gegroeid en zijne handen grepen lijk tangen taai en uitherdend als een houten werktuig zonder overleg. 's Avonds als de lange dag verdaan was keerde hij afgeslaafd naar huis om zonder verbei te gaan rusten in bedde. Tenden de maand kreeg hij zijn stuivers en gaf ze aan Vina om eten en goeds te koopen voor den huishoud.

En Vina was nu alleen dien tijd. De oudste jongens liepen reeds mede naar 't land of achter de koeien, overal op zoek rond het hof waar er iets te rapen of te bijten viel. De kleintjes speelden rond het huis en schreeuwden naar moeder, die geen tijd had om ernaar te kijken, schier. Heur eenige bezorgdheid en groot bezighoud buiten 't werk, was het zieketierig meisje, het schamel schepseltje dat niet meer bij te zetten had dan den eersten dag met zijn pinkend vonkje leven dat alle stonden dreegde uit te gaan.

1) Zie *De Gids* van Maart 1901 en Januari 1902.

- Heere God! als ge mij dat ontneemt, dan heb ik niets meer op de wereld, kloeg zij.

En ze zorgde meer dan ze kon, bleef altijd in vreeze, beslaafd, angstig en gejaagd dat ze heur hertenagelken zou dood vinden in zijn wiegje. 't Eenig, verlatene leven en merkte ze niet, overdaan dat ze was door last van werk. Als de jongens gereed waren was zij zoo gauw aan 't weefgetouwe en buiten tijd bedrichtte zij den lochting en 's nachts deed ze heur naaiwerk en 't wasschen. Een razende ijver hield haar gedurig in spanning; ze wist dat hun sommeke geld verminderde en Jan's daghuur te kleine viel voor den grooten huishoud; ze moest 't schaarsche bestaan uitlangen tot de jongens wat grooter zouden worden en heur doel was tot daar te geraken zonder groote ontbering of armoede te lijden en Jan buiten de wete te laten van heur behendigheid en nauwen aanleg. z'En voelde daarom noch vermoeienis noch lamheid; binst dat ze aan 't eene wrocht, was 't volgende al uitgedacht om te doen. Ze beging dat uit plicht zonder bewustheid van opoffering of overlast, uit eenvoudigen noodzakelijken plicht om 't gezin rechte te houden en treffelijk boven de armoede en uit den nood te blijven. Daarbij leerde ze de jongens hun slechte voeren af en onderwees hun al wat ze wist en dat ze noodig hadden om deftig en brave te zijn en deugdelijk te worden als zij zelve.

Dat hield ze dien langen tijd vol dien ze niet en telde en de jongens waren gegroeid en bekomen, zonder dat ze wist hoe verouderd en afgesleten heur eigen lijf en leden geworden waren. Aan niemand en vertelde zij van heur pinnen en sparen en geen mensch op 't dorp dacht eraan dat Vindeveughel hulpe noodig had of armoede leed. Maar de beternis was altijd nakende in heur hopen: Jantje was knape en Polke koeier en ze brachten hun eerste stuivers naar huis. Heur bloedeloos meisje troetelde zij voort en verwarmde het aan heur herte om er toch wat leven in te krijgen.

z'En kloeg aan niemand over heur lastig leven, diepe droeg zij daar de noodwendigheid van; dat was eene razende passie geworden, z'en rekende 't verteer van heur krachten niet als 't maar voort bleef goed gaan in den huishoud en ze 't meisje mocht in leven houden.

Jan was daarbij als een vreemdeling geworden en uit den huize gegroeid; ze merkte zijn onverschilligheid als ze hem van de belangende dingen sprak, dan ging hij liever slapen en luisterde niet. Alzoo kwam zij ertoe heur gedachten in te houden en al heur lijden en begeerten en voornemens kweekte zij inwendig als een innigheid waarover zij afgunstig werd en niemand meer binnen liet.

De pastor was de eenige mensch bij wien ze nog om raad vroeg en al heur hopen en toevlucht zocht ze met stille te bidden. Dat hield heur sterk en zette haar gedurig aan om vol te houden tot de verwachte beternis komen zou.

- Heere, verleen mij 't eenige dingen dat ik van u vrage! Laat mij 't dochterke dat ge mij gegeven hebt?

Ze voedsterde en troetelde het, en zocht rond hoe het warm gekregen en gepaaid. Ze kocht dievelinge stukjes vleesch 's Zondags en ze dacht het schamel sukkelwichtje met 't gekookte vleeschsap nieuw leven in te gieten. Ze stak gebeuterde papbrokken in zijn mondje, maar 't kindje wendde 't hoofd en keeuwelde den kost als onnuttig dingen weer uit. 't Verflauwde zienlijk en ten langen laatste begaf het. Vina geloofde 't nog niet, ze meende en bedroog heur eigen oogen - dat 't altijd nog beteren zou, maar zoo stillekes ging het uit, zonder piepen of kriepen, als een keersken met een blaas, zoetjes lijk het gekomen was. Moeder Maria! 't en had nog geen volle drie jaar het leven kunnen houden, was altijd opgeteerd, gekrompen - niet meer gevorderd dan van moeder versch geboren, alzoo keerde het van waar 't gekomen was: een engelke in den hemel niet fel genoeg om met de druiste knechtebroêrs te leven op de wereld.

Maar Vina wilde nu niet getroost worden, z' had daar zoolang al heur gedachten en hope op gesteld; 't was 't eenige waaraan ze nog hield en heur hulpe moest zijn later en nu ze 't onwillig naar 't kerkhof gedragen had, voelde zij medeen al heur krachten gebroken; 't doel van heur bezig leven liep verloren en z'en wist geen reden meer voor al dat jagende bedrijf. Ze sleet die dagen moedeloos, onlustig en ziek, gedurig bij zich zelf bezig met haar groot ongeluk. Dan wist ze nog niet hoe 't verdriet heur lijf zelf aantastte, ze voelde de zware moeheid in de beenen, en een nieuwe lastigheid in 't werk. De volle ontspanning van 't geen ze

in razende koorts den laatsten tijd overwrocht had, sloeg haar lam, maar ze meende dat 't zou overgaan, beteren uitwendig, zoodat ze later zou werken 't geene noodig was - onverschillig voortleven en draaien in den kring waarin ze gewonden zat. z'En wist niet dat ze 't al zoo kwistig verteerde en schadelijk voor heur eigen lijf al dat leven rond haar - de doende worstelspoken van jongens - gewonnen had en bezorgd met al 't geene er aanhing.

z'En dacht nog aan geen ziekte als de dood al vast in haar lijf zat.

Heur beenen begaven en als ze al 't uiterste gepoogd had om te vechten tegen 't gene zij overwinnen wilde, dan moest zij toegeven en laten liggen. Ze was moe van moederen, afgebeuld, gemalen, uitgeklopt als een afgegane vogel, versleten en verrimpeld. z' En klaagde nog niet en ze wachtte gelaten om te kunnen herbeginnen zoo gauw de beternisse komen zou.

- Mijn jongens, mijn arme jongens, zegde zij inwendig. Jan stond daarbij met hangende armen, verlegen en hij vroeg: wat gaat het nu zijn?

Vina kon hem niet uiteendoen wat er haar scheelde; ze zond hem voort naar zijn werk. De twee oudste knechtjes kookten den kost voor de broerkes - zij zelf en had niets vandoen - al 't andere werk bleef liggen en ongedaan.

Klette Vermeulen kwam Vina bezoeken, wat later kwamen Mina en Rielde. De wijven stonden bij het bedde, raadden naar de ziekte en trokken de schouders op. Zij brachten dranken mede van huis en geneeskruid; ze zochten troostwoorden en zegden in 't weggaan:

- Wat geduld, Vina, 't zal beteren ten uitkomende; de zomer is daar en de goede warme dagen; houd moed!

De goede, warme dagen kwamen en de groeite overal en 't nieuw leven allenthenen met jong geweld en veel groen, maar Vina en deelde er niet van meê en ze voelde en dacht bij haar eigen:

- 't Is uit met mij, 't is uit.

Z' en gaf om niets meer en liet alles gebeuren; ze lag als een beeld, sprakeloos en onverschillig aan al wat er omme ging. Ze vroegen haar wat ze langde of lustte, noemden alle mogelijke dingen maar z'en wendde de oogen niet weg van de zoldering en zweeg en heur gedachten waren

verre weg; op den tijd, dat ze alleen en voor haar eigen in christelijkheid leefde. Nu zocht ze naar 't kwaad, dat ze moest begaan hebben en om wel te sterven, al 't aardsche was nietigheid en kleine van belang! De dood verwachtte zij als de heel natuurlijke uitkomst, het einde van haar leven.

Jan geloofde nog niet dat het erg was; de vrouwe van 't hof had hem gezegd dat 't zou over gaan en dat ze er zou deure kruipen: - een wijf is al taai aan 't leven, meende zij.

Maar de pastor kwam en zond het volk buiten de kamer. Hij biechtte Vina en berechtte haar voor alle zekerheid. Daarna riep hij Jan bij en de zake stond daarmede vast en beslist:

- Jan, uw vrouwe gaat sterven, hebt gij haar iets te zeggen of te vragen vooraleer ze vertrekt?

De pastor zegde dat zoo vast, 't was alsof zijn woorden de zieke geboden, en alsof hij Vina evengoed had kunnen genezen, gelijk hij ze nu uitlichtte en naar de eeuwigheid zond.

Daar alleen in de keuken zooeven had hij zitten peinzen op de waarschijnlijke mogelijkheid van 't ongeluk en heel 't gebeurde was dan in zijn gedachten afgeloopen als iets dat nog veraf lag, dat hij tijd zou hebben om alleene bij Vina een zoetzinnig afscheid te maken, een woord of teeken te doen, dàt uit te laten wat hij aan genegenheid altijd gevoeld had zonder 't te durven toonen, - en nu werd de waarheid hem als een slag in 't gezicht gesmeten: 't zou seffens zijn! Nu ging het nog niet om iets te zeggen, al dat volk stond daarbij ten onpasse.

- Later, dacht hij, later, t' avond als we alleen zijn. Daarbij, z'en was nu nog zoo slecht niet om zien, niet veranderd; heur oogen leefden nog altijd en nievers en was de dood omtrent. En Jan bleef met de groote handen op de sponde staan wachten; zijn oogen zochten om raad te vinden en te weten wat hij doen moest en zijn wezen toonde een gemaakte angstige verslagenheid en hij trachtte zich inwendig te overtuigen van de waarheid met alsaan te herhalen:

- Vina, mijn wijf, gaat dood, voor altijd dood!

Maar zijn gedachten draafden elders op de nietigste dingen. Binst de pastor Vina uitlichtte en gereed miek tot een christelijken dood en haar troostte in de uiterste angstigheid, zoo hoorde hij woord voor woord hoe de jongens luide spel hielden buiten onder den perelaar.

- Denk aan ons Heere, die voor ons geleden heeft en ook gestorven is, maande de pastor; - uw leven was vol zorge, ge hebt uw wegen wel bewrocht, ge waart de goede wijngaard, de wijze huismoeder: ge hebt uw jongens gekweekt en gedaan wat ge doen moest en uw brood in neerstigheid geëten. Gaat heen nu vol betrouwen, Ons-Heere zal u ginder den loon geven om 't gene gij hier ontbeerd en uitgewrocht en getracht hebt. Ga henen, christene ziel en dat het eeuwig licht u verschijne. Nu moogt ge gerust zijn en vol betrouwen!

Vina's oogen keken om hulpe en of ze zijn woorden gelooven mocht.

Een laatsten keer sproeide de pastor 't wijwater over 't bedde en ging voort. De wijven stonden zwijgend nog met den ernst op het wezen.

- 't Is nu, meende Jan, en hij keek met angst daar hij meende haar laatsten asem te zien uitgaan. - Hij wilde vooruit komen, heur hand grijpen, weenen -: Vina gaat ge mij alleene laten?! had hij willen roepen, maar hij durfde nu niet omdat alles zoo plechtig stil bleef. - Ze lazen voort de gebeden en Jan stond met ontdekten hoofde en prevelde zoo aandachtig mogelijk mede. Inwendig was hij ongevoelig als voor eene vreemde zaak -: Vina gaat dood, ze vertrekt voor altijd en z'is nog zoo jong, en ze laat mij alleen, herzegde hij gedurig maar daarbinst en geloofde hij zijn eigen woorden niet en hij keek of de dingen rondom geen bedrog of spel waren.

Hij verwachtte nog altijd: eens dat die keersen en die witgedekte tafel zouden weg zijn en de gebuurwijven, dan zou Vina opstaan en leven lijk voortijds - 't was of deden die toebereidsels zelf haar den dood aan!

- Sterven, sterven, sterven, herhaalde hij gedurig zonder dat hij vatten kon wat er gewichtigs gebeurde en hij werd ongeduldig naar het einde.

De boerinne verasemde een stonde in haar gebed en 't vlammeke van de paaschkeers spokkerde als eenig geruchte met 't gerumoer van de spelende jongens onder 't venster. Vina zuchtte diep en ze verlegde heur lamme armen.

- Mielke, Jantje, Pol, mijn arme jongens! kermde zij.

- De jongens! ze roept achter de jongens, merkte Klette en ze deed teeken naar Mina.

- Ze wil de jongens zien, ga ze halen.

Mina vond de knapen verlaan in de bezigheid -: ze zaten geknield bij een grooten eerdehoop; ze hadden Mielke de beenderlingen van zijn broek toegebonden en zijn mauwen en, langs den halsband goten ze nu zijn kleeren vol zand. Anderen bonden hem een touw aan de voeten en ze gingen den dik-opgepoeften jongen aan een tak van den boom opbinden. Mina miek een verstoord gezicht, sneed haastig de koorden los en bracht de knapen in de kamer bij 't bedde.

Daar stonden zij onthutst, met besmeurde wezens in die plotse plechtigheid en ze hielden bevreesd den vinger in den mond en ze keken wat ze nu eigenlijk moesten komen doen.

- Vraagt een kruiske aan moeder, beval de boerinne, uw moeder gaat dood.

Z'en wisten niet hoe beginnen en als moeder niet roerde en 't hoofd naar den muur wendde begonnen zij alle zes luide te weenen. Mina leidde ze weer in huis.

Daar en roerde niemand meer en ze wachtten naar 't einde. Jan ook en durfde zijn wijf nu niet meer stooren en hij was tevreden dat hij daar gerust mocht blijven.

- Ze geeft haar reeuwzuchten, beweerde Rielde.

- Heur voeten zijn koud, merkte Mina.

Rielde haalde den spiegel en boog haar over 't bed, - en als ze 't glas onbeasemd, terugtrok: - Vina is dood, zegde zij stil.

Die woorden klonken lijk gewoon nieuws, voor Jan, als eene ontlasting, iets waar hij naar langde. Hij meende dat 't met een grooten slag zou gaan en vreeselijk beroerte maken, maar de droefheid en kwam nog altijd niet: dat ging zoo simpel, zoo stil. Hij wilde weenen, zocht naar wanhoop en wilde de handen aan den kop slaan, razen en huilen, maar 't ging niet en hij bekeek met domme verbaasdheid het bedrijvig werk dat de vrouwen aangingen. 't Was even een dingen dat hij van heel ver zag gebeuren of dat lange voorbij was. Klette vertelde iets aan Sofie en ze kwam bij Jan en leidde hem bij den arm in de keuken. Daar kroop hij dobbel toe in eenen hoek en staarde op de toppen van zijn kloefen en wachtte naar 't einde van den dag. De vrouwen waren in 't gedacht dat hij radeloos, zot van verdriet was en 't verwonderde hem hoe zijn groote onverschilligheid niet bloot te zien en was.

Als ze haar werk gedaan hadden kwamen Rielde en Mina bij, ze mieken koffie, bezorgden de jongens en begonnen medeen weer luide te kouten. - Later gingen de boerinne en Rielde naar huis, Klette en Mina zouden blijven 't werk doen tot ze weer afgelost werden 's avonds door de wakers.

Klette was nog altijd in de meening dat Jan krom zat van droefheid, ze troostte hem:

- Vina was nog jong, maar die dingen vallen elders ook voor, ge moet moed houden, Jan, de jongens zijn toch al zoo verre gekweekt, en als ze nog jaren te bedde ziek had gelegen dan was 't eene rampe voor u allemaal.

Jan luisterde maar zijn zinnen waren afwezig.

- Nu gaat ge toch moeten de dingen bezorgen voor de begraving, meende Mina.

Hij keek vragend op, ja, 't moest nog al geschikt worden en hij wist niet waarmede beginnen.

- Kom, Jan, 'k zal u helpen, zei Mina, ge moet eerst naar den pastor, daar zult ge weten wanneer 't de begraving is; vandaar naar 't stadhuis 't overlijden aangeven, en naar D'jake den Timmerman voor de kiste en naar Free den putmaker.

Jan trok zijn verschgeblonken schoenen aan en eenen kiel en ging naar 't dorp.

- Breng ook een paar flesschen drank meê voor de wakers, riep Klette.

De menschen en wisten nog niets van de dood en waar hij in ging moest Jan lang en breed vertellen hoe 't vergaan was. Tegen avond eer hij thuis kwam nog, hoorde hij reeds de bedeklok die luidde en hij vond Dolf en zijn wijf bij zijnen heerd zitten, gereed om den nacht te waken. De jongens waren al slapen. De tijd was uit zijn haken geschud, er was noch getij, noch werk, noch nacht meer lijk gewoonte, 't stond allemaal ontredderd en stil in en om het huis.

Zij wilden Jan doen slapen maar hij voelde geen vaak en hij had liever op te blijven en pijpen te rooken, dat zou hem wat verstrooien, meende hij.

Ze rookten en ze dronken koffie en druppels heel den nacht. Dolf vertelde in 't begin een en ander en zijn wijf ging af en aan in de kamer 't wiekje van de lamp optrekken. Later vielen zij in slaap.

Alzoo leed dat twee lange dagen; - de vreemde menschen hielden huis, ze bezorgden de jongens en 't eten en Jan zat als een vreemdeling te wachten naar de begraving.

Wat er later met hem en de knapen zou gebeuren wist hij niet en 't bekommerde hem weinig. Hij keek hoe Djaak dat rilde uitgemergeld lijk in de kiste keerde en wegsloot, - 't en zegde hem niets meer van Vina, 't was een onkennelijk ding en van dan af was hij vergeten heel heur aangezicht en doening. Verre achteruit moest hij gaan en denken hoe hij met haar over langen tijd, op Sevens karreken naar stad reed - dan zag hij heur blijde lachende gelaat en heur kleurige muts en heur oogen! Dat was een zonnige geluksdag en medeen voelde hij de deernis om dien tijd die voorbij was; zijn leven scheen hem dan zoo innig, ja, nu kwam de spijt van zelfs en geweldig, en hoe meer hij de dingen van toen overlegde - hij dook zijn wezen in de harde handen en voelde de deugd van 't eerste verdriet en de ontlasting met de tranen die uit zijn oogen liepen.

- Ze was zoo goed! ze was zoo goed! 't speet hem heur dat nooit gezegd te hebben; nu had hij het luide willen schreeuwen als ze 't niet meer hooren kon.

Hij voelde de droefenis en de verweeuwdheid, maar 't koude gebeuren van de omstaande dingen leidde dat weer weg. Hij zou die gedachten sparen voor later om in eenigheid te overwegen.

In de vroegte stonden de jongens reeds op hun zondagsche gekleed - de knapen z'en wisten niet goed waar ze 't hadden en ze weenden als ze de kiste zagen en de berrie en 't zwart laken.

Zes vrouwen droegen het lijk en de volgelingen van den stoet waren: Jan, de jongens en eenige gebuurs. Hij zag het wagen van de draagsters in haar zwarte mantels en de kiste in 't midden. Ommelands bleef het al groeiende blijheid en jong en geurende eerde met een nuchter zonneken over 't land van de groenende lente. De vogels schreeuwden leute uit en de landenaars hielden een stonde den arbeid in, ontdekten 't hoofd en wrochten weer voort. De stoet ging over de eerderede. Dat was nu op ende op het zelfde met al de bijbehoorten onder dezelfde wijde lucht zooals hij over tijd dien wekedagschen uchtend onverschillig en flauw aan-

gedaan stond te kijken hoe ze Vina's moeder over d'eerde, in dunnen stoet, naar de kerke droegen. Nu zag hij scherper nog wat er wijds en zijds al gebeurde; hij overlegde den groei van de vruchten waar hij voorbij ging, bekeek de boomen en de menschen hoe ze gekleed waren. Te zelfder tijde wist hij dat 't beeld van al die dingen hem heel zijn leven bij blijven zou als eene bezetenheid die vast zou groeien aan Vina's dood en begravenis. Op Leenders koeiplekje, links, eer ze de groote eerdestraat op gingen, stonden de twee oude knechten aan de aalpomp. Hun handen hielden den trekker en gezamenlijk bogen hun oude lijven en haalden den gekrookten pomparm op en neêr en de ijzere elleboog hoekte toe en open en 't bruine aalsop stroelde uit den wijden pompemond door eene kous in den trechter van 't aalstuk. De groote os stond ingespannen aan 't karteel te wachten en hij bekeek aandachtig met groote oogen den voorbijgaanden lijkstoet.

In 't dorp kwamen de menschen aan hun deur.

De klok luidde weer en de pastor wachtte aan de kerkpoort. Jan deed zijn best om ingetogen onze-vaders te lezen en Vina alzoo heur laatste deugd te doen.

Inwendig was hij preusch omdat hij overal de eerste was en 't meeste verdriet te dragen had. Hij bezag met aandacht de beelden en schildering die hij nu van bij en duidelijk vervolgen kon in de kerk zonder menschen. Als de plechtigheid uitgezongen was volgde hij gedwee naar 't kerkhof en stond daar stom te kijken hoe ze de kiste bloot mieken en neer lieten in den put. Eenige vrouwen begonnen te snikken en evengauw schreeuwden de jongens geweldig; ze trokken aan vader's kiel, keken hem om uitleg van heel dat stommespel in de oogen en vroegen luide achter moeder. Met den slag was hij zelf als de keel toegenepen en zijn herte zwol, maar evenzeer joeg hij zijnen wil daartegen op, dwong zijn gemoed tegen 't opbruisend verdriet en beet op de tanden om gesloten en sterk te blijven. Hij wilde nu niet weenen.

Als 't gedaan was betaalde hij 't gelage voor de dragers en leidde de jongens aan de hand naar huis. Daar bleef hij opgesloten tot 's avonds, hij antwoordde niet op al 'tgeen ze hem vroegen en sliep heel den nacht zijn overdanige beroerte uit.

's Anderdaags, binst hij moedeloos te denken zat en te staren op zijn eigen ongeluk, kwam de boerin hem vragen wat hij voornemens was te doen.

- Wat moet ik doen, om best, Vrouwe?

Ze overlegde de zaken in zijn plaats en vond dat 't goed zou zijn als hij 't werk hernam op d'hofsteê.

- Ik zal Dolf's wijf zenden ten ontijde om 't kuischwerk en de jongens zullen wel voor malkaar zorgen en huishouden. Later zal uitwijzen wat er voor valt.

Jan knikte.

- Tot morgen, Vrouwe.

Denzelfden dag ging hij afspreken met Dolf's wijf; hij legde brood en aardappels waar ze 't vinden kon, overging de jongens en toonde hun 't werk te doen dat hij zelf niet en kende.

Nu mocht hij weer gaan werken en dat was zijn groote verlossing. Hij was blij om in 't oude, vaste leven weer te keeren, zijn dagelijksch bedrijf te doen dat hij effenaan geheeten werd en verder op niet te moeten denken.

In 't begin ontbeerde hij den goeden oppas van Vina maar hij groeide algauw uit het huizelijke en voelde maar de groote dingen rond zich in 't groote werk buiten. Hij klaagde aan niemand en hij werd weer het gesloten wezen van den morgen tot den avond aan 't werk en vergroeid in de groote drichten en oogsten op het land van den boer. Thuis gingen de buurwijven af en toe en waschten en kuischten 't noodigste tot ze te zomertijde zelf naar 't land moesten. De knapen boerden 't dan verder alleen over dat 't ging. Ze stoofden en kookten en haalden naar 't dorp wat ze noodig hadden. Ze waren moeder al vergeten en blijde van meester en vrij te mogen spelen zonder dat iemand hun 't kwaad verbood.

Vader kwam 's avonds moe gewrocht naar huis en vroeg er niet naar wat ze binst den dag uitgericht hadden. 's Zondags ging hij met 't gewonnen geld naar 't dorp de schulden betalen en bleef dan thuis of bij de deur zitten. Hij hoorde niets van 't geruchte rond zich, liet de kerels razen en breken en dan weer stormde hij op om bij 't minste kwaad, te slaan naar wie 't vangen wilde. Als hij weer bedaard door 't venster zat te kijken vond hij 't leven dragelijk en goed

als 't zoo zonder verslechten mocht blijven bestaan. Hij merkte zelfs de veranderingen niet - al die kleine dingen die hem dan de huizelijkheid innig en gezellig mieken, en zocht niet hoe hij nu onverschillig en afkeerig werd van de tafel en den stoel en den heerd waarbij hij vroeger geern zat en warmde. Het huis was vuil, geen hoekje of de jongens hadden 't ommegekeerd en de meubels beschadigd en vermorscht; stuk voor stuk brak met de herinnering van 't oude weg en daar bleef de naakte uivalligheid over met loshangende deuren en gebrokene vensters -: ze woonden het huis dood, de jongens en Jan voelde geen goeste om een hand uit te steken en 't verval te vrijwaren.

- Ge moet trouwen, zegde de boerin. Zoek u een wijf die uw jongens oppast; de rakkers vernielen alles wat ge wint en ze lijden nog armoede toe, - 'k heb ze vinden mooschen in de vuiligheid en, de schaapkes, z' en hadden bij mijn wete, geen hemd aan hun vel.

Daar en waren geen wijven meer op de wereld in Jan's verbeelding. Dat leven in huis was noodlottig uit, als een dingen dat niet kan herdaan worden. 't Was een wagen die blindelings voortrolde: hij en Vina waren dat begonnen om voor altijd samen te blijven en zij was eraf gevallen - 't was een rampe - en 't ding bleef nu gebroken liggen zonder herstel en daarom moest hij nu maar alleene voortrotteren met de jongens die er waren. Hij dacht niet aan de mogelijkheid van een nieuw gezin of aan hergang die kon samen houden. Een ander vreemd wezen in huis zou hem altijd afkeerig blijven. 't Ongeluk was ongevraagd, van elders gekomen, uitgezonden door de geheime macht die 't zoo wilde. En Jan bleef daar lijdend met gebogen gemoed onder gaan tot dat de herreddering, evenals het ongeluk, hem weer uit de lucht viel.

Als 't gebeurde dat hij vooruit dacht zag hij in eene onzekere toekomst dat de jongens voor hun eigen onderhoud gingen zorgen later en hij zelf zijn dagen verleven in 't drukke bedrijf op een boerenhof, ergens. Alzoo kwam de gelatene rust weer in zijn gemoed, zijn gedachten bleven als zijn lijf, op en bij de eerde die hij bewrocht en 't werd alsof hij nooit den ouden staat verlaten had en dezelfde Jan gebleven was die nooit geen Vina en kende. Maar inwendig

knaagde hem dan de spijt om zijn boeversleven ginder in 't noorden, zijn meesterschap en meêwerken met peerden die al zijn genegenheid vervulden; nu was die Jan afgedaald, verminderd en vervallen tot handwerker met vreemde menschen die beulden lijk hij. 't Was werken nu aan onverschillige bezigheid in daghuur om eten te krijgen voor zijn bende jongens en hij benijdde zijn vorig onbekommerd bestaan en zijn huiselijkheid en fiere doening achter een koppel zware peerden die hij toen onder de hand had.

Dolf deed hier nu datzelfde bedrijf. Dat stak hem als een gedurige afgunst. Hij bekeek de handeling van den boever, elken stap die hij verzette belangde hem, heel zijn wezen trok hem aan; hij zocht om erbij te geraken, zijn vriendschap te winnen. Inwendig bleef de jaloerscheid, hij had hem willen dood of weg hebben om de mogelijkheid te bedenken van zijn plaats in te nemen. Maar Dolf merkte er niets van, ze waren makkers getweeën, hij deed hem vertellen van Vina, van 't land en de doening waar hij in zijn jongde gediend had en ze bezochten malkaar 's avonds in hun huis. Alevenwel en ging Jan nooit in Vorsters peerdstal, de beesten bespiedde hij loensch als ze met rinkelende bellen en zwaren stap van 't hof gingen of wrochten bezijds hem op het land. Hij bekeek begeerig hun ronde lijven, hij kende de peerden bij hunnen naam, de grijze en de bruine en 't koppel voshaarde reuns en heel hun doening en karakter beter dan de boever zelf. Hij zag en zaagde als Dolf een dingen met 't getrek verrichte en wist hoe 't beter anders geweest was. 's Zondags als ze bijeen waren was hun groot verzet van peerden te kouten, peerden en nog peerden en Dolf en kon al nievers de nijdigheid speuren die Jan achter de vriendelijke oogen zat. Dolf dat was de kerel die gedurig zijn geluk opslokte, die in zijn zonne stond, die hem 't eten onsmakelijk miek en 't leven lastig. Jan wrocht zijn eigen bezigheid uit gewoonte met gelaten tegenzin omdat 't dwong, maar zijn zin was bij de peerden. En dat groeide, groeide, zonder dat hij iets deed om den drang te weerhouden of te dempen, tot dat het eene razende bezetenheid wierd die stookte en woekerde den dag door in zijn gedachten. De stal, de gareelen en 't alm, de karren en de wagens en de leizeelen en Dolf als middenpunt van dat leven, die daar

zoo onbekommerd en onbewust van zijn eigen geluk, in bewoog en vroolijk onverschillig zijn gangen ging - Dolf was een koning, rijker en beter als de boer! Jan bleef daar buiten, dat aanzien van ver zonder hoop er nog ooit in te geraken; hij vergat zijn eigen huishoud daarbij en zijn jongens gingen hem niet meer aan. De twee oudsten wonnen nu den kost ergens te lande en keken maar zelden meer om naar 't vervallen nest waar de kleinsten nu poenderden alleen. Jan droeg er voort zijn geld naartoe en vroeg niet hoe ze het verteerden; zijn eigene razende begeerte was: weerom boever te geraken. Hij zocht bij de andere boeren ommelands maar daar leefden de boevers zoo vast in en volgden elkaar van vader tot zoon - daaraan was geen denken, en de vaste aandacht bleef bij Vorster en op Dolf. Dolf alleen was zijn ongeluk, zijn gedurig kwellende straf; die kerel droeg het geluk waar hij naar haakte, zoo los en vrij overal rond, waar hij ging met de reuke van den stal die uit zijn kleeren woei. - Jan hing daaraan als een jongen aan een meisje; 't was de eenige mensch tegen wien hij sprak en 't eenige huis waar hij ging. Mina waschte nog altijd zijne hemden en 't goeds voor de jongens en ze verkeerde vrij in zijn huis. 's Winters als hij op 't getouwe zat te weven, verlangde hij tot 't avond wierd en zoogauwe was hij dan over het land naar Dolf's om een pijpe te rooken en wat te kouten - of hij bleef ongedurig zitten wachten in huis tot zijn makker zou overkomen. Hij was hem onmisbaar geworden en in zijne afwezigheid drukte hem eene heimelijke verlatenheid. De boever vertelde van gewone dingen en Jan luisterde hem de woorden uit den mond; de avond en verdroot hem nooit. Gelijk ze daar, wezen en wezen overeen zaten zag Jan de pezen en aders in Dolf's hals liggen en de lippen en oogen bewegen; hij zocht waar het snoer wel mocht verborgen zitten die dat leven aaneen hield en of het nooit zou afspringen... en al gaande eenzaam over den weg droomde hij voort: hij bouwde een ongeluk op, zag het gebeuren en verder de begraving afloopen en daarbij voelde hij de geneugte van de opene plaats die hij zelve zou innemen.

Maar het leven leed verder en Dolf verongelukte niet; alle zaken stonden om ende om zoo roerloos, zoo vast en onveranderd en Jan's begeerte stootte daartegen zonder hope

nog, in gelatene lijdenis. Die bijtende lust was 't eenige doel van zijn denken geworden en daaraan was hij nu ook gewend gerocht. Bij stonden stookte er geheimzinnig kwaad bij en lastig ongeduld om die lamme trappeling ter plaatste en hij werd geneigd, gedreven om zelve den slag te slaan die 't allemaal moest veranderen. Dat kwam onvrijwillig maar met groote belustheid kweekte hij het aan -: één slag van die zware hoeven, een wrong van dat ongetemde zot geweld - er verongelukten al meer boevers! - Jan voelde de warme beroerte, hij dwong zijn wil om 't kwaad te steken in de peerden, waar hij ze gaan zag, en.... in een donkeren nacht zag hij zichzelf te loeren staan achter een hoek, met een hamer..... Dan schrikte hij om zijn eigen booze gedachten en verdreef de gruwelijkheid. Al een anderen kant, zoo seffens waren zijn handen weer bezig dien mageren hals toe te worgen, krampachtig en te bijten om 't snoer toe te halen, geweldig en de haat sloeg boven als vlamme die trage gekweekt is en te erger laait. Hij juichte bij 't gedacht dat de kerel kon verdwijnen, dronke ievers verdrinken in een gracht; dat hij met een kleinen stoot hem erin kon tuimelen... ineens; - en dan hoorde hij den plons van 't lijk in de gracht 's winters in de donkerte zonder dat 't iemand zien kon. Een messteek haalde hem 't bloed af, hij zag het druppelen in roode leekjes. Datzelfde bloed hield dien gehaten en gezochten Dolf altijd in leven en dat tergde, tergde hem tot 's nachts als hij slapen moest. Het gebeurde veelal als Jan ontwiek na getimmerd te hebben aan die ongeluksdroomen, dat hij naar 't werk kwam en bleef kijken in 't water van de gracht om er een lijk te vinden en dan verwachtte van 't werkvolk de mare te vernemen hoe Dolf aan de rampe gekomen was. Hij keek vrijwillig weg van waar hij den boever aan zijn dagelijksche bezigheden moest doende zien om te langer in de begoocheling van zijn gedroomsels te blijven.

- Jan, de boever is verongelukt! dat was het woord welk hij uit eenieders mond meende te hooren. Maar ze deden allen zonder merkbare verslagenheid, gerust hun gewone werk en Dolf kwam met zijn vervelend lijf en kwetsende stem de peerden uit den stal en naar den kouter drijven. Hij zou zelf den stoot moeten geven om 't belangde

nieuws te beleven en hij zocht weer naar middels, gedoken gelijk iemand die wezenlijk een moord belegt.

Er moest iets gebeuren! 't was en 't bleef nu al zoo lang 't eentonige en 't zelfde in verdrietigheid. Maar als hij weer zijn mes wette in verbeelding, dan schrikte hij ineens op en was bang voor zijn eigen gedachten en de weerstoot bracht hem bij de gezonde zinnen. Dan stond het doen en het denken, de uitvoering en 't voornemen weer duidelijk gescheiden: 't eene was de onwetend gegroeide begeerte en 't andere was 't kwaad, de zwarte vlek die tegen zijn aard strookte en vreemde lag, verre buiten zijn gemoed. Een ander mocht wel den slag doen, anders bleef het bij een verlangen dat hij diepe gedoken droeg, waarover hij zelve aan niemand dorst gewagen.

Jan verlangde weer tot den zondag en met Dolf ging hij naar de hoogmis en dronk twee druppels in den ‘Arend’. Achter den noen kwamen zij bijeen koffie drinken, ze kaartten of koutten wat en 's avonds trok Jan naar huis en Dolf ging naar 't dorp om zijn pinten. Hij knees en tweefelde om zijn makker meê te krijgen.

- Toe, ge blijft altijd thuis en ge werkt heele weken, kom meê we zullen samen verzet zoeken!

Jan knuffelde entwat onverstaanbaars om in geen redens of uitleg te moeten komen en ging stapaan naar huis.

- Neen, dat niet. 't Was kwaad en hij vreesde de straffe die erbij lag. De vaste weerzin had alle goesting weggenomen en liet zelfs geen bekoring binnen. Het wezen van Vina was nog zooverre niet dood en hij onderging nog altijd den druk van heur treffelijk gemoed. - Ge moet dat laten, Jan, had ze met zachtheid gezegd. - Dat was 't éene ding en 't tweede: ge moet voor de jongens zorgen! 't Eerste had hij stipt nagevolgd en 't tweede, daarvan was hij zoo goed niet overtuigd, hij deed zijn beste alleszins, en als hij 't goed verstond: al wat hij doen kon 't was neerstig werken om hen geen honger te laten lijden, en de pacht werd nog altijd betaald van 't geld dat ze van den verkoop t' hoope hielden. - Als ge 't zoolange uithoudt, had ze hem eens gezegd, tegen dat de somme op verteerd is, de jongens zullen gekweekt zijn en voor u zelf den kost winnen, als gij ze intusschen met uw daghuur kunt eten geven. - Die

raad was hem als een heilige voorzegging waaraan hij geloofde en hij was in zijn diepste gelukkig omdat 't reeds zoolange goed ging. Daarmede leefde hij onbekommerd en zoo waren zijn geruste gedachten ontdaan van die bezorgdheid, overgegaan op 'tgeen hij meende voor zijn eigen te moeten vinden: den gang in den peerdstal en de handeling weer aan 't zware allaam. Naar al 't andere rondom keek hij niet op; - zijn kleeren hingen gerafeld om zijn mager lijf en hij zag zelve niet hoe zijn eigen schonken als droog hout uit zijn vermergeld vel staken en verouderd waren in 't wroeten. Omdat hij gezond bleef, dacht hij niet aan de slete die op zijn lijf kwam of dat 't eens uit ging zijn. Vina was dood dat was de schuld van 't noodgeheim, een ongeluk die heur gewonen gang ineens had afgestopt, maar hij zelf ging blijven voortdraaien en 't einde en voorzag hij niet, dat lag even als 't verleden ingesmoord en vergeten in 't onbekende.

Hij rekende reeds dat zijn twee oudste jongens ten uitkomende zouden meêgaan met de bende naar de steenovens en geld winnen, 't was alles wat er van de toekomst duidelijk stond en 't was genoeg om hem blij te maken, gerust.

Met dien uitgang waren zijn gedachten bezig terwijl zijn handen met alle geweld de stalmest met zware vorkgrepen op de karre laadden die Dolf met de peerden effenaan wegvoerde. Hij wist van den regen niet die op zijn hoofd, op zijn schouders en gekromden rug striemde en zijn lijf den dag lang doornat hielden. 't Leed al zooveel weken, 't land was er van deurdrongen en 't zwolg de nattigheid niet meer die met nieuwe wolkbreuke altijd kwam bij lossen; 't regende bij geuten en dan weer een dag zeeverend maar toch aanhoudende voort zonder uitscheiden of verbeiden. 't En gaf er niet aan dat de oogst te kwiste was en al wat er buiten op 't land heel den zomer groeide of dat de boeren riepen: - W' hebben er genoeg! wanneer gaat het staken en drogen? 't Ligt al te rotten, gevallen en te keesten op 't veld, wat gaan we eten te winter! of dat ze vloekten in hun machtelooze gramte met hun wezen naar de lucht gekeerd; 't regende in hun oogen lijvelijk. En de menschen keerden in huis in hunne neerslachtigheid en radeloos verdriet. Nergens geen hope van beternis, de hemel bleef

gesloten, en ziek van nattigheid wrochten zij voort buiten, ze wilden toch hun werk doen en meester blijven over 't geene ze voor 't rapen maar 't hunne moesten maken; ze bogen den kop om 't onwillige van de lucht niet meer te zien en den kwaden drijf niet meer te voelen. Bij 't eetgetijde spraken ze morrend en kort ondereen over de schandelijke schade buiten aan de aardappels die zij rottend van 't land haalden en van 't koorn die er was blijven liggen gekeest voor de rijpte zoodat de boer geen herelken stroo en zou oogsten of rapen van den grond. Ze waren kwaad en zwegen omdat 't met razen niet helpen kon of luide schelden. Vorster stond met gerimpeld voorhoofd en de handen in de broekzakken aan zijn venster en zijn lippen nepen gesloten overeen.

Jan bezag dat met gelatene onverschilligheid, er zat niets meer in van den landman, zijn zinnen waren op zijn werk, droog of nat 't was hem om 't even; hij dacht aan de peerden en dat Dolf het misschien zou beu worden van door 't waze land te stampen en door hore en more 't getrek te voeren, moest het gestadig blijven regenen.

Alzoo verleed die ongelukkige zomer en wat de menschen van 't land haalden was rottigheid en verslunsde kost. Zoogauw werd het eten onmenschelijk duur en de armoede groot en wat er te winter verwacht moest worden, daaraan durfden de landenaars niet denken. Buiten klaarde er uu en dan al een droge dag maar zoogauw kwamen nieuwe vlagen 't kwaad herdoen, zoolange tot de koude ineens kwam vervriezen wat er nog buiten was van 't vergane goeds en overschot van vruchten.

Met de eerste koude ontsloeg Vorster al het werkvolk dat hij missen kon en Jan keerde naar zijn weefkamer en wrocht er haastig zijn eerste stuk af. Maar als de jongens het indroegen waren er veel wevers voor geweest en hadden 't werk afgehaald en de jongens keerden weer zonder werk.

Nu stond Jan ineens de armen lam, ingesloten en 't werd als een vreeselijke donkerte rondom hem. Op zijn eigen lochtingske was 't lijk elders al verregend en vergaan; ander jaren lag zijn kelder vol aardappels en 't koorn kreeg hij aan gematigen prijs bij Vorster met 't geen hij alle dagen won. Nu moest hij naar den pot om geld en wat hij be-

hoefde en was niet koopelijk! Hij durfde niet eten en de jongens bezagen hem meêwarig en vroegen om meer! De schoone ruste was weer uit en nu had hij niemand om raad aan te vragen. Zoogauw ze eten kregen vergaten de jongens hun verdriet en ze zongen luide liedjes en mooschten over den vloer; z'en kenden aleens de kostelijkheid niet van 't geen ze in den mond staken. In Jan zijn hoofd was 't al omver en hij kon niet meer denken, hij stond ingesloten, ommuurd en nievers en zag hij buiten de benaring. Hij dacht aan Vina, hij begon te bidden en gebood het aan de jongens maar 't halven zijn onze-vaders bezag hij achteloos de vlammekes van de brandende keersen en 't betrouwen zelve vervloog en zoo kwam de wanhope weer van eer hij tenden gevraagd had. Hij liep buiten en keek met dom verwarde oogen over 't verlaten land dat te rusten lag zonder werk of groeite voor een heelen winter. Hij stak de handen om de koude in de grondelooze broekzakken en doolde alzoo rond het hof om te zoeken of er niets te rapen viel.

Dolf alleen leefde daar voort lijk altijd met de peerden in den warmen stal! God van den hemel! hij schuifelde en zong buiten alle dere, de stal galmde ervan, - omme Lotte, poot Cies! en 't liedje hernam en de roskam wreef de huiden glad lijk spiegels. 't Was er warm in den stal en 't rook er goed en de wintervlagen warrelden errond maar gevrijwaard bleef men van binnen. Jan keerde naar huis en verkropte zijn grammen nijd, hij was tenden! Eerst had hij geproefd de jongens halve bekomste te geven en zelve geleerd te vasten om zoolang mogelijk te wachten van aan Vina's geld te roeren maar nu moest hij, 't moest en alle dagen minderde het, en als 't zou uit zijn dan wachtte de armoede zonder huis of slapinge en het dompelend schooiersleven waarvoor hij gruwde. In zijn verslagenheid ging hij naar Dolf's huis. 't Stond daar nu nijdig, zoo warm toegedekt en Mina leefde vet en de jongens speelden met brood dat ze niet op en aten. Jan stond in mager, moede armtierigheid en hij durfde van zijn onruste niet gewagen maar 't deed hem deugd hier te warmen want in zijn eigen huis was 't niet houdelijk en hier voelde hij zich bij den heerd weer de kalme mensch worden en al zijn angste ver-

liep door Dolf's lustige gespraakzaamheid. Die kerel veegde de zorg aan zijn botten:

- Als we niet toekomen zal en moet de boer ons maar helpen; - wij hebben 't hem gewonnen 't is niet te veel als we er van leven! of we laten hem verdommelinge, zitten!

En als Jan eindelijk zijn gebrek kloeg:

- 't Is schande uw jongens te laten lijden! hielp Mina. Ge moet er naartoe en hem zeggen dat ge zonder weefwerk zit, hij kan u op 't hof gebruiken, daar loopen zooveel deugnieten die 't niet weerd en zijn.

- Neen, Jan, luister hier, verbeterde Dolf, - ge gaat bij de vrouwe en ge zegt dat ge voorziet uwe huishuur niet te kunnen betalen omdat ge zonder werk zijt en 't eten zoo duur is; ze zal dat verstaan, z' is slim, ge woont in hun huis en als 't in haar eigen vel nijpt zal ze wel een knape voor u doen plaatse maken.

Jan stond verslagen als bij eene openbaring, hij geloofde aan den goeden vond, hij keerde genezen naar huis in de hope van werkvaste te geraken en buiten nood. Hij leerde de lesse van buiten heel den nacht en 's nuchtens al vroeg legde hij aan de boerinne zijn gelegenheid uit.

- Kom te naaste weke eens zien, Vindeveughel, zei ze, 'k zal er Vorster over spreken en als er werk is 't zal voor u zijn.

De andere week was Jan reeds in bedrijf; de koeknaap was verhuisd en nu mocht hij de stallen doen en de beesten eten geven. Dat was gewonnen en de nood was geweerd. De behendige boerin gaf hem als loon elken avond een klutsken aardappels en een brood mede naar huis. De jongens zaten daarachter te wachten en zij slokten gulzig alle avonde 't meegebrachte op eer naar bedde te gaan. Jan zelve was opnieuw ontdaan van de kommernis, hij leefde warm bij de koeien, beulde overdag aan de beeten, aan 't lijnzaad, was er overal bij daar er vrachten te vertuimelen waren. Hij schatte nu dubbel de weerde van die oud vermolmde muren waar hij vrij mocht tusschen loopen en leven als medelid van 't groote gezin waar men geen armoede of nood en kende. Dan was hij van zijn eigen ontlast, ging waar men riep en rustte maar als de laatste man 't alm liet vallen. De tafel stond elk getij gedekt en daar vond

hij weer zijn eigen plaats in den hoek langs het venster en had er een houten lepel en de boerinne bediende hem 't vet zwijnsvleesch op zijn roggenbrood. 't Was al wat hij lusten kon! Verder te lande zag hij ze dolen de arme toppers zonder werk, half gekleed en een ijdelen zak op den rug; de honden basten ernaar en de kleine koeiers gooiden met eerdeturven waar ze te bedelen stonden. Jan monkelde dan in eigen welligheid, - 'k leve beter dan de boer, dacht hij. 't Minste voldeed hem nu bovenmate omdat hij zoo nipte ontsnapt was aan de armoede en den honger. O, 't was alles vergeten: hij stond vast weer in zijn bedrijf, deed zwijgend zijn werk in geweten goed en kende zijn koeien over de dubbele rei, elk bij haar vormen en bonte of gebleste vlekken. Buiten 't hof heerschte de koude geweldig en 't gebrek hing als een drukkende wind in de lucht. 's Avonds ontmoette hij de menschen daar ze lijk wolven gierig ronddoolden; ze huilden erbij van nood en hij zelve moest zijn brood en zijn aardappels duiken of ze roofden ze hem langs de bane. Ze vloekten hun verwenschingen over Vorsters hof daar ze stonden in kudde opeengedromd en ze dreigden met hun naakte armen. Maar de boer miek gewapend de wacht rond zijn gedoen en hij hield al de uitgangen in 't oog.

- Ze stelen bij dage, tot mijn beesteneten toe wordt verslonden, 'k zal ze doodschieten lijk honden! dreigde hij.

De voorraadkelders te midden 't hof werden bij nacht opengepraamd en de honden vermoord in hun kot. Vorster vernieuwde sloten en grendels, wachtte naar den uitval en als hij weer zijn aardappels verminderd zag en zijn koorn, - hij zweeg nog, wantrouwde zijn eigen werkvolk en hoopte op zijn eigen den dief te vinden. Maar elken morgen vond hij 't kwaad verergerd en de sloten bleven nu ongeschonden! Dat gebeurde onder zijn oogen en de stoutigheid hitste zijn ongeduld op en daarbij zwoer hij den dader te betrapen al moest hij er al zijn nachten en slapen voor laten.

Als Jan met zijn voorraad te avonde naar huis wilde, hield Vorster hem staan en vroeg hem 't een en 't ander en daarbinst was al 't werkvolk vertrokken; dan vezelde hij hem in 't oor:

- Vindeveughel, ge blijft den nacht met mij waken. We

gaan de dieven betrapen anders en heb ik eer 't half winter is geen aardappel meer op heel mijn hof! Hij ging in huis, draaide 't licht uit en kwam terug met een zwaren frak aan, eene vellen muts over de ooren en een stok.

- Kom, alhier.

Jan volgde zonder spreken achter de schuur bij den aardappelkelder. 't Was een lang steenen verhoog donker in den schemernacht, dat half boven d'eerde uitstak, dakvormig. De boer daalde de trappen neer en ze zetten zich beiden overeen op 't stroo, beneden neffens de valdeur. Jan was nog onder 't verschot en hij vreesde dat er kwaad ging komen over hen in den nacht maar hij durfde geen woord tegen spreken en vreesde 't meest zijn meester te misdoen. Ze zaten in de donkerte; ze hoorden den wind die over hunne hoofden schoer en geweld bedreef over 't wijde, donkere land. De lucht zat inkte blauw bewolkt en Jan en vond nievers geen sterren. Alle geruchte was dood ommewaards, de honden blaften heel ver op de andere hoven. Zij getweeën en verroerden niet; de nacht was begonnen reeds en ze verwachtten telken stond dat er iets gebeuren ging.

- Hoe gaat het hier afloopen? vreesde Jan, hij wenschte dat er niemand en kwame, en dan weer had hij willen een dief grijpen - en als er nu iets gebeuren moest? - hij wist niet goed wat hij dan ging moeten doen en vragen durfde hij niet.

- Denk, grommelde Vorster, die deur is gesloten met een dubbel slot en elken nacht halen de dieven hier twee, drie manden aardappels uit; wie de duivel dat mag zijn moet ik weten! 'k en lig hier voor mijn leute niet.

Jan herstak de verkleumde handen in zijn zakken en dacht het best niets te zeggen. Wat later:

- Rookt ge? vroeg de boer. En ze ontstaken elk hun pijp; dat verdreef den vaak. Ze lutten alle twee den onzichtbaren damp uit hun pijp, en zwegen. De koude ijzelde en Jan voelde zijn lijf vervriezen en de kelligheid van de steenen tegen den rug door zijn versletene kleeren. De eentonigheid leed lange en zijn gedachten en vervolgde hij niet meer: 't werd een gedurig indoezelen en opschrikken in angst bij 't minste dat hij meende te hooren.

- Als er iets nadert, uw pijpe weg! ze zouden 't vuur zien blinken, snauwde de boer.

De klokke sloeg de uren ginder op den dorpstoren en 't waren lange einden stilte met zoevenden wind daartusschen maar niets anders gebeurde er. Zoo eensch en wreed stil en nijpende koud was 't hier buiten en 't gedacht aan een warm bedde....

- Heere God, waarom lig ik hier, dacht Jan en hij bibberde in zijn arme kleers. De vrees hield den vaak uit zijne oogen; hij durfde geen lid verroeren omdat daar vóor zich de meester zat in zijn warmen mantel gedraaid en daarmede werd de gelijkenis tusschen hij zelf en dien mensch daar, ineens onpeinzelijk groot en hij durfde geen koude klagen omdat de andere 't niet gevoelde. Elke uur was een blijslag en 't teeken dat de nacht al zoover gevorderd was zonder voorval.

Nu weer geruchte aan het stalpoortje? - Nu.... zijn herte joeg en hij belegde hoe hij 't zou doen, als ze met velen moesten komen?

Hij vreesde van botsbollig den dief door zijne schuld te laten ontsnappen en Vorster kwaad te maken, maar dan belegde hij het beter: zijne hand haakte als een klauw den dief in den hals, - hij voelde 't werkelijk gebeurende met de angst erbij, hij worstelde en won, bevrijdde den boer uit den doodsnood en daarvoor kreeg hij 's anderdaags geld, veel geld.... en Vorster liet hem boeveren op zijn hof. Hij voelde de zotte blijdshap en liep naar de peerden en hij vertelde aan al wie 't hooren wilde:

- 'k Heb 't altijd gepeinsd, dat het voor mij weglag.

Een geduchte stomp op zijn schenen ontwekte hem weer in den killen kelderput. In de nabijheid rolde 't wiel van een kordewagen over den grond, en stappen die naderden. Tegen de donkerte zochten hun oogen naar de gestalte, die nu boven op de trappen moest staan. Jan zijn hoofd suisde en hij kon 't luide klapperen van de tanden niet inhouden; 't hennenvleesch overliep zijn vel, maar anders wachtte hij kalm van gemoed 't gene nu zou voorvallen.

- 'k Mag niet te vroeg toespringen, wachten en zien naar den boer, beval hij zijn eigen. Nu komt hij, - trap voor trap, - ze trokken de beenen in om hem door te laten. -

De dief stak een sleutel in 't slot en dan sprong Vorster toe en Jan medeen. Met één ruk lag hij achterover zonder ruit noch muit, omgetuimeld en hunne handen hielden stevig. De worsteling en had maar een stonde geduurd en de wakers waren zelve verwonderd of 't nu al gedaan was? of er nog andere achter kwamen, of wat ze met den dief moesten aanvangen. z'Hadden zelve noch geen woord gesproken. Dan gerocht Vorster bewust van zijn meesterschap over de vangst en zijn gramschap brak los.

- Ha, leelijke, smerige dief, nu zult ge 't betalen!

Wie zijt ge? Spreek, dat ik u verkenne, zeg wie ge zijt!

De dief zweeg en Vorster, in een ongeduldige haaste, overtastte, bepootelde dat wezen in de donkerte.

- We zullen hem hier in den kelder sluiten tot morgen. Maar wacht, dat ik hem eerst de pooten toebinde, - waar zijn de koorden? Houdt hem, schreeuwde hij tegen Jan, houdt hem, 'k ga licht en koorden halen, 'k wil weten alleer te slapen, wie de dief is.

Jan was nog in de gejaagdheid van de beroerte, zijn knie en zijn handen drukten met de zwaarte van zijn lijf den gevelden vent vast; zijn vreeze was in sterken ijver veranderd, die hem dreef manhaftig te zijn nu en eere te halen bij den boer.

- Nijpt hem verdomme goed, laat hem bij alle nekkers niet los of 'k schiet u omverre! en Vorster liep de zeelen en de lanteern halen.

Zoo gauw ze alleene waren steende de dief door de toegehaalde keel, stil:

- Jan, laat me los, Jan, nondedomme!

Slaggelings verkende Jan de tale, en eer hij 't zelve wist hadden zijn handen gelost en de dief was ontrocht en weg.

- Dolf! 't was al wat zijn verstomde en verslegen geest uitbrachten, hij dacht niet wat er van komen zou, de dief - maar 't was de dief niet meer - Dolf was weg, dat was 't beste, dat moest, noodzakelijk en nu bleef hij zelf gehurkt als een misdoende onnoozelaar die wacht in de koude naar zijn straffe. De lanteern bengelde in 't naderen.

- Waar is hij?

- Losgeworsteld, hij was mij te sterk, hij heeft mij overmand! en Jan zag 't rood van de gramschap op den boer zijn wezen komen bij den lanteernschemer.

- Ge kent hem! G' hebt hem laten loopen, deugniet! Maar ge zult mij zeggen wie het was!

- Losgeworsteld, hij is weggeloopen, stamelde Jan, en hij rechtte zich overende, gereed om te vluchten.

- Ge zijt àl van één bende! Schurken! Dáar.... en de boer sloeg de dubbele koorde in Vindeveughel's wezen.

- Weg van mijn hof, en verhuizen uit mijn huis en uit mijn oogen!

Jan ontsprong een tweeden slag en liep over 't donkere hof naar huis. Er bruiste een wind door zijn hoofd. - - 'k Heb het verwacht, 'k heb het verwacht! 't Gebeurde van den voorval en al 't overleg was uitgevaagd en weg - één dingen oversmoorde zijn gedachten: er was een groote rampe gebeurd en 't was zijn eigen schuld, zijn eigen domheid, maar dat was als nood op hem gesmeten; 't kon niet anders: 't was Dolf! Alzoo kroop hij in bedde en met de komende warmte gerocht hij in slaap. - t' Halven den anderen dag bij zijn ontwaken stond de weemare al gereed en nu wist hij te herdenken:

- Ik moet uit mijn huis! En daarbij woog hem de onrust als een drukkende vracht: waar naartoe? Hij bleef bij zijn stove zitten; hij joeg zijn eigen gedachten weg en keek met domme oogen op 't uurwerk en 't ijzer van de stoof, lijk dronken. De jongens liet hij vuur maken met 't hout van 't weefgetouwe, dat ze in spaanders kloven. Zijn deur hield hij gesloten; hij verwachtte altijd den veldwachter en Vorster, die hem zouden vatten: hij bekende zich zelf de dief en wist niet goed wat ze met hem gingen uitrichten. Naar 't raam durfde hij de oogen niet draaien en heel den dag bleef hij gereed om langs achter weg te vluchten. De eerste dagen knaagde hem de dreiging nog altijd van te moeten verhuizen en dat dwong hem om zoo gauw hier buiten te zijn. Hij vond geen ruste meer in bedde en de stoelen waren hem vreemd om op te zitten. Hij zond de jongens alhier, aldaar om alleen te zijn en dan waagde hij het ook buiten te komen. Naar Dolf dorst hij niet gaan. Zijn besluit was naar nieuwe huizing te zoeken, hij ging in een gewilde richting in 't geloove vast iets te vinden, maar inwendig voelde hij de groote ijlte van zijn meening, die loog en hij ging voort, terwijl zijn geweten trouweloos wankelde. Hij wist zelfs niet

hoe hij 't doen moest of zeggen om een huis te zoeken! Hij had drie zilverstukken uit den steenen pot in den zak gestoken en zijn bevende vingers betastten het geld en hielden het gesloten om dat 't niet mocht rinkelen.

- Ten uitkomende zal ik wel werk vinden, en de jongens ook, dat ik maar een huis en hadde, herzegde hij gedurig. Hij wilde reeds terugkeeren, - al de woningen wist hij bezet langs de bane en daar en stond nievers geen huizeken onbewoond. Op den kerkwegel kwam hij den molenaar tegen.

- Waar naartoe Jan, alzoo bij dage?

Hij wilde 't hem niet zeggen, maar medeen neep de nood zoe geweldig en dat dwong hem enthoe hulpe te zoeken gelijk bij wien, - en omdat hij geen ander antwoorde gereed bij den zin had, gooide hij 't met éen worp eruit:

- 'k Moete verhuizen, 'k ben weg te Vorsters!

- Ha, de boer heeft u wat te nauwe in de riemen willen leggen, geringelneusd, raadde de Molenaar - 't Is slechte tijd, kameraad, en z' hebben 't zelve niet te breed op hun hof. - Maar of je een huis zult vinden? - 'k en weet van niet anders: 't kasteel staat wepel! 't Kasteel was een oude, brake, steenen kelder, een oude mote of meulenwal en de molenaar loech om de kluchtigheid van den vond en Jan nam het op als spotternije en ging zijn wegen. Achter 't kerkhofmuurken was Treze Kosters bezig met heur raakijzer de eerde te effenen - aan hem wilde hij niets vragen. - z' Heeft ons afgeluisterd, meende Jan en was er kwaad om. Hij liep nog een strate ver, later werd hij beschaamd als hij tweemaal dezelfde menschen ontmoette en hij liet zich drijven door mismoedige lusteloosheid en ging zich verduiken in den ‘Arend.’

Hij dronk, dronk om gei en geestig te worden en troost te vinden, om 't ongeluk te versmooren, dat zonder zijn schuld hem zoo plots bevallen was.

- Nog een pinte! hij wilde 't al vergeten, aan zijn botten vegen en ontdaan zijn van den dreigenden boer, van thuis en van de jongens en van zijn eigen.

- 'k Moete achter een huis zoeken! roesde het door zijn suizende zinnen en dat joeg hem wakelend weg de straat op; hij zou wel iemand ontmoeten, ievers iets vinden! Hij bekeek de menschen, grommelde entwat, en liep verder. Zoo kwam de pastor dan en een troep menschen in lijkgang over de

straat en 't geheugde den dronkaard heel vage dat 't begraving was van Seven de Ketser.

Hij nam de muts af als 't lijk voorbij gedragen werd en bleef met de handen tegen den muur gesteund, staan wachten. Er draaide nog iets in zijn gemoed, dat hij niet vinden kon en doen moest aleer naar huis te keeren. 't Was geboren als een domme onmogelijkheid, een kluchte van den molenaar, maar 't was toch een huis en stond leeg.... naar 't kasteel wilde hij gaan zien!

Hij dreef zijn schreden voort; 't dorp uit over de blootakkers en hij loerde onder zijn kleppe in de verte waar hij den eerdberm zag uitbuiten. Hij vond den ouden meulenwal, door eene watergracht omsingeld en de mote daar in 't midden met vervallen muurbrokken tusschen de rutteldroge elzentronken. Hij tastte om zonder vallen over 't bruggetje te komen en stond verdwaasd te kijken naar den ingang van den meulenkelder, 't oud kasteel waar hij noch iemand 't bedied van wisten. Daar woonde eertijds een zot in en sedert zijn dood had boer Vramme de deur gesloten en den sleutel medegenomen. Dat lag al verwasschen in Jan's meening: hij voelde zich zoo slecht en zoo benaard als de zot, die in nood hier gehuisd had. z' Hadden hem dat aangeraden, hij wist niet meer wie en hij stond besluiteloos tusschen durven en doen, alleen in 't verdriet en zijn ellende groeide omdat hij zonder iemand was, die hem zeggen kon wat hij te doen had.

't En hielp dezen keer niet met drinken, 't verdriet stak dweers door de verbijstering, de grond was onvast waarop hij stond, hij voelde 't zinken waar hij steunen wilde en nievers geene uitkomst rondom!

De ingang waar de deure zat onder 't eerden verhemelte, gaapte hem als een donker raadsel zoodat hij bevreesd wegliep. Hij voelde zijn beenen van flauwte begeven en telkens hij struikelde, mompelde hij woorden om zijn doen te verontschuldigen.

- 'k Ga naar huis; laat mij naar huis gaan, besloot hij. 'k Zal later voortdoen, maar nu wat rusten eerst. Hij wist, dat hij kwaad bedrijvende was, maar Vina was er niet meer en de jongens....

- Jongens, 'k ben moe, zoo moe, zoo ziek, biechtte hij deemoedig om 't verwijt uit hunne oogen te verzachten. Ze

bekeken hem zoo wonderlijk en lieten hem zonder spreken te bedde gaan.

De roes was nog niet uitgeslapen als hij roepen hoorde:

- Vader, haast u, de pastor komt!

Treze Kosters had het hem verteld, en z' hadden den dronkaard zien loopen binst de begraving. De pastor wist dat hij weg was bij Vorster, dat de jongens alleene huisden in armoede. Dat sloeg Jan met weerzin, hij was niet begoest nu om bepreekt te worden en zijn meening was kwaad te antwoorden. Hij sprong haastig uit om gereed te zijn en wreef de beslapenheid van zijn wezen.

- Hoe gaat 't, Vindeveughel? vroeg de pastor.

- Goed, loog Jan moedwillig. En hij bleef in 't voornemen aan niemand te klagen nu, ze moesten er vreemde aan en buiten blijven, hij wilde 't alleen dragen!

- z' Hebben mij verteld, dat ge te Vorsters uit waart?

- Ja, bevestigde Jan kort en keek op zijn handen.

- Er is geen werk meer op 't hof te wintertijde.... ander redens kon hij niet geven. Maar met den uitkomende zal 't beteren - en de jongens gaan uit naar de steenbakkerij, - als dien winter voorbij geraakt zal 't wel weerom goed gaan.

- Ja, Jan, nog wat moed, troostte de pastor, en als ik u helpen kan intusschen, ge weet me wonen. -

Hij hield zich wat bezig met de jongens en dan weer ineens tegen Jan:

- 't Is wel lastig zoo'n bende knappers groot te kweeken en niemand en houdt daar rekeninge van eens dat ze groot geworden zijn....

Jan bekeek hem verwonderd, hij zelve en had daar tot nu nog geen rekeninge van gehouden, maar gezorgd en gewrocht zonder nadenken omdat 't alzoo moest en hij wist niet hoe die woorden hem nu doorschokten en ineens was hij voornemens heel en al los te komen en zijn ellende te klagen aan den pastor. Maar 't was zoo gauw voorbij.

- Nu zijt ge er verre boven, Jan, de knapen worden kloek, ze zullen geld winnen en u helpen.

Jan keek alsaan, hoe, of 't de pastor meende en wat hij ervan gelooven mocht van die nakende beternis, zoo onverwachts beloofd als hij zoo diepe verzonken zat. Hij zelf en had

het nooit gemerkt: maar hij stond oud geworden, had zijn eigen verdaan in den kweek, en nu waren er zes mannen tewege, uit hem gegroeid die op hunne beurt den kost gingen bevechten. De kleinen zouden met de grooten gaan werken en welk een schattig geld en zouden ze niet meêbrengen na elk jaargetijde! Medeen zouden ze uit den huishoud weg zijn en de leefte medebrengen. Den vreezelijken winter alleen was nog te doorzien, dan was 't uit. Van den hongersnood, van Vina, sprak de pastor nog en dan ging hij.

Zoogauw Jan alleen was kroop hij verdoken achter den houten weeg in de weefkamer en telde er zijn geld waar 't geborgen zat in den steenen pot, maar hij bleef er zitten met de zilverlingen in de handen, versuft want hij kon niet rekenen of er genoeg of te kort was om van te leven tot in 't voorjaar. Alevel bleef de moed hem bij en de welgezindheid om 't geen de pastor gezegd had: 's avonds als de jongens bijeen waren bracht hij hen 't nieuws:

We gaan naar 't kasteel wonen, t' allertijde, we zullen later wel iets anders vinden, maar nu moeten wij hier weg.

En met de daad bij het woord, 's anderdaags ging hij aan boer Vramme den sleutel vragen. In 't weerkeeren ontmoette hij Dolf. De twee knechten zagen elkaar van verre komen en ze stapten door omdat ze geen zijwegel vonden om d' een den ander te ontgaan. Ze waren beschaamd. Dolf groette schijnlijk onmijde en loech verstandelijk om 't geen hij een kluchte achte: 't geval van de diefte. Geen woord uitleg of betoog van dank: 't ding was verloopen zooals 't moest en ze gingen elkaar voorbij alsof er niets was gebeurd. Jan dacht er zelf niet aan hem te verwijten, hij was tevreden dat Dolf hem naar geen uitleg vroeg en dat hij onwetend scheen van 't ongeluk.

Verder over 't land liepen er meer bedelaars die lijk uitgemergelde honden iets te rapen zochten om in hun ijdelen baalzak.

't En is mijn schuld niet, bedacht Jan met voldoening, de ellende hangt in de lucht en ze valt ongevraagd op een ieders hoofd. En daarmede suisde de spijt weer in zijn kop omdat hij nu voor altijd dat eigen huis - hij wist niet hoe - was kwijt gerocht. Hij kende nu maar hoe rijke hij

geweest was met Vina. Voortleven, voortleven was nu 't bezonderste, al 't andere verjoeg hij. Vramme had hem den sleutel gegeven en verlof om er tot den zomer te wonen.

- 't Is een dompelaar, en 't kot staat toch ledig, had de vrouwe gezegd. Later mocht hij 't pachtgeld afwinnen als er werk wierd op 't land.

De jongens en verstonden er niets van waarom ze weg moesten. Ze hielpen jolig de kast en de bedden uitsmijten en droegen elk een stuk nevens vader en zijn zwaar geladen kordewagen. Ze hergingen de reize tot 't al was uitverhuisd en ledig stond. De arme meubels ze stonden zoolange veilig en vast maar nu ze uit hun hoek gerukt waren hingen ze los, vermolmd en zwakten in een, als nietige bucht.

Jan verliet de streek zonder ommezien; de deernis was doodgedaan door angst en beroerte van de gebeurende dingen. Hij wilde niets herdenken, hij voelde dat hij wegging zonder geheugenis achter te laten van 't vergane leven. Hij stak en hief met gebogen lijf om voorwaards met de vracht, en belangend om de schamele dingen gedoken te krijgen verre van die plaatse waar hij werd uitgedreven.

't Kasteel zag hij nu met nuchteren geest in zijn volle eenschheid, te midden 't blakke veld, verre van alle menschelijke woning. De musschen tierden er in de takken op de kruine en de wilde wind was er alleen meester. Achter de gracht onder 't verhemelte stak de deur en links was een open uitgegraven hol dat eertijds tot stal gediend had. Ze borgen er het landalm en de kordewagen. Binnen was 't een groote laaggezolderde kamer met twee holen die al den overkant hooge uitkwamen en lucht en klaarte binnen lieten. 't Heerdvuur was tegen den wand en rook en lucht trokken al een gat naar boven. Jan keek niet eens rond, hij zette zoo wel mogelijk de verhuizing te kante. De jongens vonden het buitengewoon plezierig een huis onder d' eerde en ze speelden in 't droog onder 't verhemelte voor de deur. In 't water van de gracht zouden ze later barvoets loopen en visschen vangen!

En Jan zelve werd allengerhand gewend aan de zonderlinge woonste, hij voelde er zich warm en goed bevrijd. Maar als hij nu gerust was en 't huisvaste leven herging dan begon de benauwdheid voor den hongersnood. Hij durfde van zijn geld niet gebruiken. Hij en de jongens ze leefden van wat

geschoten koorn waarvan zij brood bieken, 't andere gingen zij zoeken te lande waar ze 't krijgen konden. Hij zelf zat opgekrompen, gehurkt in ellende te wachten naar den uitkomende en naar werk in de opene lucht.

Als hij over 't land liep was hij vervaard van als dief aanzien te worden en dan drukte hem de rampe overal van 't vervloekte jaar. De velden lagen nog vervuild van de mislukte vrucht in hun wilde verwoesting. 't Rotte stroo dampte de besmetting uit en de more en slijk overplaschten nog de anders gezonde en riekende koorneerde.

Zijn eigen gemoed was verschokt omdat de hemeldingen, die altijd zoo vast hun wegen volgden, nu uit de voegen waren; hij zag overal het geheimzinnige kwaad dat herbeginnen kon met nieuwe rampen en daarbij voelde hij zich vreemdeling uitgestooten van 't land waar hij altijd gewrocht had. 't Was hem àl ontnomen en daarmede ook, meende hij, het recht van onder den blooten hemel te loopen en hij bleef menschenschuw zitten als een gevangene die niet weet wie hem zal komen verlossen.

Hun mote bleef verlaten, geen mensch kwam er over 't brake veld, de zwarte kraaien alleen roeiden er over heen en de jongens hielden er vrij en leutig bedrijf. Niemand en kende hun onbeholpen leven of kwam er vragen hoe ze 't mieken of den honger kosten vervechten: de rampe was algemeen en elkeen zag hoe hij best de getijden kon dooden en eten krijgen.

De oudste knapen gingen alle dagen op kijk naar 't dorp en heel vroeg in 't voorjaar kwamen zij met de mare dat de eerste bende veerdig was om te vertrekken naar de steenovens. Vader kocht hun de noodige kleeren, raadde aan Pier en Jan van wel voor de jongsten te zorgen; hij deelde hun wat geld uit en:

- Daar, jongens 't is al wat ik heb, neem maar. En de schurde kerels bogen het hoofd onder vaders hand om een kruisken en vertrokken, blij van elders in 't werk en rijker aan den kost te komen. - Vader, we keeren weer als 't goed zit en we brengen u geld, beloofden zij. Jan zag ze vertrekken zonder verdriet. Hij voelde zich beter alleen, hij was nu koning in zijn huis en mocht vrij zitten zinnen. Maar zijn gedachten wrochten niet meer; hij bleef verkrompen in

de duisternis en den witgrijzen baard liet hij zijn wezen volgroeien. Inwendig was hij kalm, bedaagd, gewend gerocht aan 't bestaande en gerust aan al wat komen kon: hij wachtte of verlangde naar niets meer. - Ten uitkomende ga ik mij verhuren op 't land bij den boer, wist hij, en hier komen slapen. In vage verwachting hoopte hij van, veel later, zijn jongens weer te zien maar wantrouwig toch om de hulpe die ze beloofd hadden. Hij kende bij ondervinding dat op de wereld elk voor zijn eigen moet zorgen en vechten voor den kost dien hij in den mond wil steken.

Bindien bleef het najaar aanslepen en de beternis kwam nog niet. Bij regentijd lag Jan op den grond onder dak uitgestrekt en als 't droog werd buiten, kwam hij aleens uitkijken en kroop op de kruine van zijn eerden huis om verre te zien over de ijle velden. 's Zondags kwam hij als een landlooper op 't dorp met linksche doening en keerde zoo gauw weer in zijn eenigheid. Zijn beste kleeren waren allang versleten, 't was al om 't even gerafeld en met eerde besmeurd en al wat orde of netheid heette had hij als onnoodig achter gelaten omdat 't moest geld kosten om onderhouden te worden. Voor zijn eigen leed hij niet in die ontbering maar was beschaamd als 't de menschen moesten zien. Den pastor ontvluchtte hij overal uit vreeze maar zonder gekende oorzaak; hij was bang ondervraagd te worden en raad of gebod wilde hij nu ook van niemand verdragen. Sedert die gebeurtenis met Dolf wantrouwde hij elk endeen; ze wilden hem allemaal kwaad en dere doen. Hij werd vergruwd van al dat leefde en bleef gedoken als een simpelaar; hij vond het best van stil te zitten zonder spreken of roeren, in gerustheid.

Te zomer hoopte hij weer, ongezien, bescheiden, met de groote bende mede te werken in daghuur en 't overschot van zijn geld diepe gedoken te houden tot in grooten nood. Door lange zitten in duisternis en stilte gerochten zijn zinnen verdoofd, hij merkte geen verschil meer tusschen zijn eigen lijf en 't geen er dood, onroerbaar rond lag: de wijde natuur en zijn oogen gingen maar aan 't draaien en zijn handen aan 't beven als hij ievers bij menschen kwam of spreken moest.

Een dag dat hij met zijn droef klutsken koorn naar den

molen ging kwam de pastor over 't smale molenwegelken en dezen keer kon hij hem niet ontgaan. Hij begon al verweerd rond te zien en mijde te doen met de handen en zette onvast de beenen in besluiteloosheid van te blijven of te vluchten. De pastor zag de verlegene doening en om den sul gerust te stellen:

- Ah! Jan, begon hij, hoe is 't met uw koorn? overal even slecht! te naaste jare zal 't beter gaan; 't is te hopen. Hij vroeg hoe 't leven ging en naar nieuws van de knapen.

- Ze zijn weg, menheer, meumelde Jan; hij bleef gebogen staan met den zak koorn op den schouder, geduldig en lonkte hoe weg te geraken.

- En gij Jan, ge woont nu tenden 't dorp, 'k wist niet dat ge weg moest, en medeen begon hij stil, vertrouwelijk:

- 'k Heb gemeend, - Seven de Ketser is nu dood - dat ware een huis voor u, maar Dula gaat nog niet weg: later wel misschien. Maar dien ezel zou ze willen verkoopen, Jan, dat ware entwat voor u, - 't is eene broodwinning. Jan stond zonder antwoorden.

- Ja, knuffelde hij van den kant weg: 't werk zal beginnen aankomen bij den boer,.... en zijn reden verging in onverstaanbaar gemeumel en hij bekeek den pastor om te raden of er geen leugen in zijn woorden stak - of hij niet zocht hem te bedriegen.

- Denk daar eens aan Jan, en spreek ervan aan Dula.

- Neen ik, neen ik, dacht hij al weggaande, 'k en koope den ezel niet: dat was uitsluitelijk omdat de pastor het hem raadde. Maar inwendig in zijn diepe binnenste was het eene verrassende openbaring die hem niet meer losliet; - dat was beter dan bij den boer dienen en, tot 's nachts in zijn slaap herdacht hij: een ezel! een ezel! dat was bijkans een peerd! en die mogelijkheid schudde ineens de oude boeverlust weer op. Maar 't was nog te nieuw.

- 'k Ga er aan denken, meende hij. En hij dacht er aan heele dagen en de ezel werd eene geweldige bezetenheid; hij verlangde hem te zien, te betasten. Juu, ho! riep hij in zijn droomen. Terwijl hij 't verlangen loochende nog bij zich zelf rekende hij reeds dat er eten genoeg groeide op en rond zijn berg, en dat er een stal gereed was en dat hij nog geld had. Dat dwong hem alles om toe te geven maar hij wachtte

nog; hij zocht naar tegensprake en de koop zelve, de afsprake met dat wijf hield hem nog in. Hij haalde 't geld uit en dook het weer weg en dan kwam hij op den plagenden inval.

- Intusschen kan zij hem elders verkoopen! dat wond hem op om uit te zetten maar 't was enkel om eens te gaan zien, niet om te koopen.

De blinde ezel stond sedert Sevens dood, zonder werken op stal.

- 'k Ben moe van hem eten te geven, meende Dula. Ge ziet hem gelijk hij is.

Maar Jan en zag er niets van, zijn handen beefden, hij betastte den rug en pooten; hij dubde nog wat om tijd te winnen maar 't stond reeds vast en zeker: hij zou hem koopen. Hij wilde er zonder niet naar huis.

Om gauw gedaan te maken gaf hij Dula wat ze vroeg en hij kreeg den stalband toe en 't gareel en de houten zadel en 't gebit en de teugels en 't schaapvel. Jan trok 't beest mede zonder ommekijken in haaste om hem t'huis en op stal te hebben. Daar bezag en onderzocht hij hem met moete; blij lijk een kind trappelde hij errond en loech in den baard, wreef de handen en herkeek omdat hij aan zijn geluk niet gelooven kon. Het beest stond met gebogen kop kwispelslaande met de ooren en zijn dof doode oogen zaten vol triestige gedoezigheid, dom goedaardig. Jan stak hem op stal, haalde hem weer uit om nog te kijken. Tot bij nachte joeg hem de opgewonden nieuwigheid en overal zag hij den aschgrijzen ezel en zijn dikronden balg en fijne pooten en grooten kop. 't Was anders een vervallen beest, heel oud, traag in den gang en op zijn vel waren er groote kale vlekken met afgesleten haar en schurftzeeren. Maar dat deed er geen kwaad toe, Jan voelde meelijden en altijd nieuwen lust om erbij te zijn. De eerste dagen hield hij hem op stal om er de eigen deugd van te hebben: hij koutte er tegen de korte woorden die hij anders in gedachten hield, wreef en dreelde hem over den snuit en deelde met hem zijn kostelijk brood.

Eindelijk besloot hij uit te zetten; hij trok zijn hooge muts aan en zijn zware holleblokken, knoopte zijn langen frak toe en - kom Pee - hij trok den ezel bij den toom achter zich en toonde den weg.

Hij ging bij de boeren, ketste de bakten naar den molen, voerde 't brood naar huis en haalde 't gebroken alm naar de smis. Hij was beschaamd bij de menschen maar fier langs de straat, sterk in zijn rijk gemoed om den ezel dien hij voerde te toonen overal.

Seven was dood en vergeten: de nieuwe ketser heette Jan en de ezel bleef Pee als voortijds. En achterna werden de menschen 't nu ook gewend den grooten mageren man op zijn kloefen met den blinden ezel de strate te zien dweerschen. Ze hoorden zijnen stap ten allen stonde van den dag en kenden maar den norsch zwijgenden man met den grijzen baard en de hooge muts die de boodschappen deed over heel het dorp. Te zien aan zijn treuzelenden gang en linksche houding hielden zij hem voor een onnoozelaar. Hij zegde zijn woorden altijd halfverstaanbaar en nooit luide. Maar ze hadden er medelijden mede omdat hij goed was en zachtaardig. De smid riep hem binnen waar hij voorbij ging, de timmerman gaf hem 't vermaakte alm mede als 't verre te dragen was en bij de boeren laadde hij de zakken graan voor den molen en 't gemalen koorn voerde hij naar den bakker. Elk betaalde hem op zijn wijze: hier kreeg hij een oude broek, een half brood of een paar kousen, hij aanvaardde en monkelde uit dank.

Den dag door ging hij zijn vaste gangen overal achter de bane in dezelfde krotte broek altijd en langen frak, even traag, met den ezel aan een zeel die met ingerokken hals achter kwam gepikkeld en de jongens die hem zagen komen, zongen in ronde al dansend:

> Jan en Pee
> gaan te gare naar stee.
> Pee gaat 't zeerst
> en Jan is er eerst!
> Juu! Juu! Juu!

En de oude onnoozelaar en deed niemand geen leed, de zwijgende goedheid droeg hij gelaten over heel zijn wezen. Ze wisten op 't dorp dat hij verre te lande ievers onder d'eerde woonde, maar niemand deed de moeite om hem te vervolgen waar hij 's avonds al dompelend door de donkerte heen toog.

Inwendig ging het Jan nu goed, gerust en tevreden en hij vroeg niet naar meer of naar beter. Hij dretste heele dagen en keerde 's avonds in zijn eenigheid; langs de straten overal was hij thuis, hij at waar ze 't hem gaven, pap, brood en vleesch bij de boeren en 't geld dat hij won dook hij weg in den steenen pot. De menschen plantten en zaaiden en wroetten op het land, maar hij was er buiten en onverschillig aan; wie 't regende of zonne was, hij wist er niets af. Zijn beenen bleven goed; zijn eigen ouderdom en kende hij niet of zijn langen leeftijd. De jongens en 't vroeger bedrijf 't was alles vergeten, in zijn hoofd droeg hij de opgelegde of gedane boodschappen en vervoer en daarbij was Pee als een deel van zijn eigen geworden die mededeelde in alles wat hij deed en dacht. Geladen leidde hij hem vóor bij 't zeel en droeg zelf zijn deel van de vracht en als ze los naar huis keerden legde hij den langen arm over den ezel zijn rug en ze leunden tegeneen en Jan koutte halfluide zijn gedachten uit.

De zomers gingen daarover en de mistige herfsten door smoor en regen, ongeteld in kalmen, gerusten gang door de velden en door het dorp. De groote grijsaard was een gewoon ding geworden: als de kerktoren of de dorplinden vóor 't stadhuis, de menschen zagen hem zonder kijken en ze verkenden van heel ver 't geklop van zijn kloefen en 't gepikkel van den ezel over de straatsteenen. Bij wintertijd, als de wegen onbegaanbaar werden, verdween Jan in zijn hol en liet zich daar insneeuwen en leefde er van 't geene in den goeden zomergang vergaard lag. 't Was er warm in de eerden mote en goed in de eenigheid. Op 't dorp dacht men hem dood of verdoold maar met de nieuwe droogte hernam de ketser den gewonen trantel over de kruiswegen.

Dezelfde gangen keerden altijd gelijk; hij kende de menschen over 't dorp bij hunnen naam en met iets meer daarbij dat verbonden lag aan hun wezen en ze hem lief of leed mieken. Bij de eenen ging hij geern en elders met tegenzin. Hij legde meest overal zijn vrachten sprakeloos neer en vertrok als een stomme onnoozelaar, elders aanveerdde hij 't eten dat gereed stond, bleef er wat rusten of vertelde er wat heel ernstig als een gewoon verstandig man. De klanten stonden elk in zijn soorten duidelijk uitgebeeld, hij voelde als een

fijnaard aan de minste dingen wie hem genegen was en 't waren voor hem beste of slechte dagen naarmate hij bij d'eenen of de anderen bezoeken te doen had.

Maar Djaak de Molenaar lag hem nu 't naarst; - door den dagelijkschen gang op den molen was hij den ouden man gewend gerocht, hij verlangde om er te zijn, ontstak daar een pijp, vertelde er van weer en wind, durfde er lange zitten en zwijgen en soms hadden ze 't samen over innige dingen en Jan vermondde er zijn verleden leven en dat hij jongens had en hoe ze later eens weer zouden keeren en hem geld brengen. Dat was nu zijn groote ontlasting en Djake vernam Jan's voornemens en gedachten, hij zei er dan 't zijne op, gaf hem raad en de ketser vertrok en bepeinsde 't geene zij besproken hadden.

Al gaan altijd voort over de bane voelde Jan achter een tijd dat zijn oogen verduisterden, hij zag de boomen niet meer op een afstand en verkende de menschen enkel nog aan hun tale; zijn beenen werden stijf en zijn blokken sleepten zwaar over de kasseien. Daarover deed hij al zijn beklag gaandeweg aan den ezel. Ze drumden tegeneen lijk dronkaards maar Pee kende eindelijk nog 't best den weg en ging zonder dubben voort zijn vasten gang. Jan steende erbij als hij vrachten moest opladen en zijn bevende handen lieten veel dingen vallen, die hij niet meer voelde.

- 't En gaat niet meer beteren! loech de molenaar, de beste snede is eraf, van nu voort zou de ruste deugd doen!

Jan bekeek hem wantrouwig en ongerust en gebaarde 't niet gehoord te hebben.

- Nog geen nieuws van de knapen? Wat blijven ze lange weg! riep de molenaar luider.

Dat was de gewone vraag van alle dagen, 't eenige waarmede hij Jan kon aan 't kouten krijgen.

- Ze zullen komen, ze hebben 't beloofd.

- Pee wordt ook versleten, de ezels vergaan aan de pooten 't eerst, hij zal haast moeten op stal blijven.

Jan schudde ongeloovig het hoofd en dan herging hij de eeuwige geschiedenis zonder einde: eer dat zijn beenen heel versleten waren zouden de knapen hem 't geld brengen om daarmede karre en peerd te koopen, dan zou hij zich laten voeren over de streke....

Nu was dat zijn sleepgedacht, hij voelde den nood en de behoefte van hulpe en 't geene waaraan hij nooit en geloofde werd een flauwe verwachting eerst, en door 't danig herhalen, eene sterke begeerte en dat stond nu in zijn suffe zinnen als eene hoop die nakende staat om verwezenlijkt te worden. Aan de menschen waar hij in of uit den huize ging, vroeg hij naar nieuws over de steenbakkers, of men zijn knechten kende en wanneer ze gingen weerkeeren. En de bakker, de smid en de straatjongens riepen naar hem:

- Jan, de steenbakkers zijn daar, ze komen! en dan loechen ze met Jan's onnoozele vreugde en ze deden hem loopen tenden 't dorp waar hij meende zijn jongens te ontmoeten.

Maar hij keerde altijd ontdaan weder, schudde den kop en glimlachte in zijnen baard. Hoeveel tijd er met wachten verliep en telde hij niet en zijn beenen sleepten alsaan en Pee kwam gedwee overal achter met uitgerokken hals.

Maar eens toch, eens - een dag in het najaar - wist de molenaar hem heel ernstig te vertellen:

- Savlin is terug, en Poortere en de twee Busschers en drie vier andere dorpelingen die bij de bende vertrokken waren. Z'hebben er dezen keer diepe in geweest en ze zullen veel geld medebrengen!

Jan wist dat de molenaar hem niet bedroog.

- Nu komen ze, hij geloofde het vast en hij ging met goede meenste den weg op.

En ze kwamen. Ze waren in 't dorp en mieken veel geruchte en zaten overal de herbergen vol. Jan verkende de groote kerels niet meer, hij verstond hunne tale en daar hij voorbij ging over de strate, riepen zij hem binnen in de ‘Blauwe Rooze’.

- Miel, Jan, Pieter, Fons! uw vader; Vindeveughel is hier! hoorde hij roepen.

't Verschot en de blijdschap mieken hem heel verslegen, hij zocht rond waar eerst te spreken en keek dankelijk en verheugd omdat ze hem mede den goeden heimkeer lieten vieren na hun lange afwezigheid.

Ze trokken hem bij de kleeren, draaiden hem rond en loechen. Ze schonken hem een pinte bier, maar als hij de hand uitreikte, tastend over tafel dooken zij het glas weg.

Ze staken hem de pinte weer in de hand en al drinkend smaakte hij dat 't water was. Ze gekten met zijn blindheid. Jan rook hun warmen adem en raadde de brooddronkene zottigheid; met den slag was de verwachtinge en de blijdschap van 't weerzien vermoord en te niete; hij wist, hij voelde: 't waren zijn jongens, de eigene jongens die hij gekweekt had en nu stond hij daar in zijn onbeholpene, machtelooze ellende zonder verweer. Ze plaagden zijnen ezel die buiten stond en dan ineens zag hij klaar door de verbijstering waar hij al jaren in dompelde, den weemoed van de ontgoocheling, 't kapot vallen van 't geene hij zoo vaste verwachtende was; 't werd al vernield en hij stond recht in wanhopige razernije.

Hij hief de hand en verwenschte de zes kerels die brad en wild voor hem stonden. Hij zocht de vreezelijkste benamingen die zijn woede moesten uitwendig laten.

- En 'k wensche dat de verdwazing op uwen kop viele! Dat gij over de eerde kruipt in uwe naakte schamelheid en dat uw jongens u 't vel afdoen! Hij kwam van de dorpeltrappen waar hij stond en kroop op handen en voeten over den grond in de vuile moorstrate, lijk een hond.

't Volk kwam van overal bij om den zot doende te zien en de jonge steenbakkers schreeuwden al luider, ze zongen en zwaaiden de armen en trokken hun vader bij den frak rond. Maar hij dreigde weer en schreeuwde boven 't lawaai:

- G'en zult nooit uw oude jaren beleven en 't ongroei zal uw lijf verknagen!

Ze overschreeuwden hem en de wreede verwenschingen werden verdoofd in 't groot gewoel. Jan zijn bolle gramschap verging in onmacht en hij trok met statigen stap door de bende met zijn ezel naar huis. Hij stak hem in stal en kroop zelf in den donkersten hoek van zijn hol en zat er op den grond, ongevoelig als een stok. De suizing zat weer in zijnen kop en hij hield maar een flauwe geheugenis van 't gene zoo seffens gebeurd was. Zijn oogen stonden staal en inwendig voelde hij de groote ijlte van de verwachting die onvoldaan was en een groot zeer over heel zijn ingewand. Hij was bang en beefde van beroerte. Hij schrikte telkens een schreeuw naar binnen drong en sloot zijn deur om gerust en veilig te blijven. Tenden den langen dag viel de ruste

en hij ging weg doezelen, maar hij werd gewekt uit zijn verdwazing door nieuw geruchte en gezang van dronken mannen die nader kwamen. Hij wachtte, luisterde, en vreesde nu 't grooter kwaad met gelatene onbeholpen weerloosheid.

- Wat gaan ze nu doen?

Ze stonden in bende onder 't verhemelte voor de gesloten deur; ze buischten erop en riepen; de deure weerstond en Jan bleef opgekrompen wachten.

- Ze zullen weg gaan, meende hij.

Maar ze gingen op in luide gejubel: z'hadden den ezel gevonden en ze sleurden hem mede over 't bruggetje op 't veld. - Daar hoorde hij hem klagen.

Met een plotsen inval om te gaan helpen, opende Jan de deur, maar zijn gekerm jankte door 't gelach. Ze sleepten het beest, brandden stroo onder zijn lijf, stompten hem op den balg, op den kop, sleurden hem weer verder bij de pooten en, als Jan al roepend met uitgesteken handen erbij kwam lag de ezel in 't water van de gracht versmoord. Hij zat radeloos geknield op den oever en hoorde noch en zag de kerels die door de donkerte bachten hem weg liepen rond de mote.

De arme, arme ezel was dood, hij roerde de pooten nog in 't water, liet den kop vallen en verzonk. Z'hadden 't nu àl vermoord wat hij bezat en hij weende, weende, overstroomd van leed en wanhoop. Hij stond en wakelde alleen buiten in de maneklare wildernis en wist niet waar den weg te vinden of waar hij haven moest en schuilinge zoeken voor de ongelukken, die lijk steenen op zijnen kop vielen.

En dat leed verging in verdwazing; de maan verdoofde achter de wolken en Jan wist niet waarom hij zoo stakestijf zitten bleef of waarom hij roeren moest. Hij betastte zijn arm, verdoolde hoofd en zocht om den eind te vinden aan zijn gedachten en wat er waarheid of bedrog was van al die narigheid. Hij kon er nog niet aan gelooven!

- 'k Sta hier buiten in den kouden nacht, 'k moet naar huis!

Hij steunde de handen op den grond en wrocht zich op de beenen en zocht al wakelend naar 't bruggetje en de huisdeur. Al 't gerucht was nu binnen; - met 't opengaan zag hij bij een rooden gloed van 't heerdvuur de mannen en wijven huizen over den vloer, maar op den stond grepen

hem de handen uit de duisternis en hij lag buiten gesmeten in de koude. Hij bleef daar onmachtig, bezeerd en benauwd in 't gedacht van te sterven. De beroerte wolkte door de donkerte en hij wist niet meer of 't de ezel was of hij zelve, die daar uitgestrekt op het reeuwstroo den laatsten adem uitblies. Hij roerde niet meer, voelde geen koude, noch pijn, 't was alles ontspannen, los; de wille was uit zijn hoofd, 't lag alles vervrozen diep onder 't water van de gracht.

In een andere dagklaarte ontwiek Jan in de verbaasdheid van nog te leven en half onwetend waarom hij buiten in de koude gelegen en geslapen had. De pijne en de stijfheid overnepen weer zijn lijf. Bindien zocht hij om te achterhalen wat of wie er hem dat geweld had aangedaan en de begeerte naar bedding en warmte dreef hem weer naar binnen. Hij hoopte nog halveling 't daar alles verlaten en weerom in ruste te vinden maar zoogauw de deur openging stootten de vervaarlijke vuisten hem weer achteruit en 't zelfde razend geschreeuw scheurde de lucht.

Jan vond geen kracht om te weerstaan of kwaad te worden, hij voelde zijn onbeholpenheid en de vrees voor den akeligen buiten en de koude en hij smeekte lijk de kinders doen.

- Mijn brave jongens, om de liefde van God, heb medelijden met uw vader, 'k hebbe koud.

Hij zocht om hen te bewegen, bleef horken wat ze gingen doen op 't gehoor van zijn woorden en tastte of de deur gesloten bleef. Hij kroop op de knieën en stak de handen uit al bedelend:

- Bidde, bidde, een oude man, 'k ga bevriezen! 'k Heb u nooit iet misdaan, laat mij binnen!

Als zijn kele moegeschreeuwd was en zijn handen tintelden bleef hij zwijgend eenthoelang starling op de geslotene deur zitten kijken. Dan sukkelde hij op, 't was droog nu, verstorven en hard in zijn gemoed en de rampe was aanveerd. De honger en 't gevaar dreven hem op weg, hij djoezelde onvast op de beenen vooruit. Hij vroeg niet waarheen, 't was blindelings loopen omdat hij honger had.

Zijn geld en al wat hij nog bezat liet hij achter in hunne handen en hij ging naar 't dorp en bedelde aan de deuren; hij las onze-vaders en stak de hand uit als een oude schooier

en tegen avond zocht hij slapinge onder de strooschelven of in de schuren bij den boer.

Hij merkte niet of de menschen hem verwonderd bekeken; ze vroegen hem niet waar hij 't ongeluk gezocht of verdiend had en ze gaven hem zwijgend de snede brood of aardappels te eten. De wegen waren hem in dien eersten tijd onverschillig: lange einden met huisdeuren daarlangs waar hij eten kreeg of slaping vond en de wereld een wijdte zonder kennis van dorp of streke. Maar allengerhand groeide in nieuwe schemervaagte, eene belustheid uit de wordende kalming. Hij had iets gevonden dat hem belangend aantrok maar de verbroken, lamme gedachtengang wees het hem nog niet duidelijk. Hij volgde geleidelijk den dwang die hem noordwaards dreef zonder dat hij uitmaken kon waar hij moest aanlanden.

Oppewaards, den grooten weg langs, en hij ging met de gelatene geduldigheid zonder ommezien of gejaagdheid met onverschillige kleine stronkelstapjes, d' eenen voet achter den anderen vooruit. Hij vergaarde de geschooide broodknorren in den baalzak op den rug, steunde zijn stijfheid op een stok dien hij achter de bane gevonden had. Hij rok den hals en keek bij stonden wijds en zijds op er nievers geen kwaad en loerde en of hij nog niet en was waar hij komen moest. Bij korte stonden hield hij en rustte wat en dan weer herbegonnen.

Daar kwam geen einde aan den langen trakelweg. De velden lagen nievers omzoomd, overal wijd uit en open. Soms werd hij ongerust en vreesde de stand misloopen te zijn, hij zocht bezijds de hoven op het veld, vroeg entwat waar niemand geen zin aan verstond en dan keerde hij kopschuddend weer en volgde voort de dubbele popelieren rei die over land en dorpen sneed. Hij groette de oude bedelaars, die, evenals hij over de bane ketsten maar hij hield hun weigerlijk zijn voornemen gedoken.

Bij de onverschilligheid groeide er eene vrees van nooit te vinden 't geen hij zocht, of 't wel mocht verzonken of vergaan zijn, of 't zijn oude oogen overzien hadden zonder 't te verkennen. Altijd herkeerende ander land en dorpen over de wijde wereld zonder kenteekens nog van geziene dingen: barre velden met wegen doorsneden in kruisende

lengte om met trage voeten te overmeten. Hij meumelde woorden halfluide, ondervroeg de zwarte kraaien in de lucht, stond om hun antwoorde te wachten en schudde mismoedig den kop omdat hij niet raden kon wat ze met hun schorre keel voor nieuws uitsmeten. Hij droeg de droefheid om de boomen die hem bedrogen en altijd maar nieuwe wegen wezen zonder uitkomst of toeval. De dagen begonnen en eindden in eentonige najaarstreurnis met open en toegang van klaar en duister en 't werd den pelgrim onverschillig ten langen laatste of er eten of slapinge te krijgen was om aan 't einde van de wereld uit te komen.

Maar 't minste teeken dat hem verkennelijk voorkwam - een kappeleken van den lindestam, een oude kopwulge - verhemde en beurde den moed weer op. Hij rechtte den rug om rond te kijken en 't stond opnieuw vast en zeker dat hij den ouden thuis zou vinden.

De regen zweepte bijwijlen uit de lucht en doordroop zijn verscheurde kleeren, en ketste in zijn ooren, de wilde wind en kende hem hier niet en hij woei hem onvriendelijk in 't lange nekhaar en neep hem in den baard maar hij voelde er niets van, hield zijn tastenden stap en waar hij toekwam aan de hofpoort herhaalde hij de eeuwige vraag:

- Is 't hier dat boer Hoste woont? Kent ge boer Hoste niet? - Hij sliep en 's anderdaags herging hij op een nieuw. Hij hield om de flarden en vendels rond het lijf gedekt te houden en hij weende soms zonder oorzake om 't plotse gedacht en de vage herinnering aan Pee, den ouden ezel; en omdat hij alleene was, heel alleene, oud en blind en dat hem niemand wijzen wilde waar hij zijn moest en verwacht was. De menschen roerden spottend hun lippen en deden teekens die geen geluid en gaven of bescheid en hij moest voort op eigen hand te werke gaan.

En eindelijk, eindelijk gerocht hij den berg boven, hij rook de nieuwe lucht en verkende 't vlakke noorden, de groote hofsteden over de wijdte, donker van eendlijkheid en de zwarte eerde en hij trakelde op goed geluk een dreve binnen; dat was de avond achter dien langen dag en dan verkende hij in eenen slag al 't omstaande waarnaar hij zoolange, dompelende gezocht had. 't Verschot bracht hem noch vreugde noch aandoening, die dingen waren versleten of dood en al wat

er nu te beleven voorviel, lag in eene en dezelfde kleurlooze kalmte. Hij ging als een geloovig kind, als een genoode naar 't huis waar ze hem verwachtten, met gejaagdheid om toe te zijn en in de begeerte om te rusten. 't Waren dezelfde eiken, 't zelfde ijzeren hekken.

- Is 't hier dat boer Hoste woont? Kent gij boer Hoste? vroeg hij uit loutere gewoonte aan den koeier die in de schuurpoorte stond. De knaap schudde gekkend het hoofd maar Jan wist het beter en hij ging zonder ommezien over 't hof. De honden basten verwoed naar den vreemden vent die zoo stout naar de deure toetrad.

Maar als hij de Vrouwe ontwaarde liepen hem de tranen op de bevende handen en hij verkende haar volle jongde en gezonde gulheid op het bleuzende wezen.

- Sofrenie, 'k heb lange weg geweest, verre, heel verre, maar 'k ben hier weer, eindelijk weer, en de woorden wilden hem verder uit de keel niet.

Hij zag hoe hij stond nu gehurkt in schamele ellende en ouderdom en hij voorvoelde de deugd van 't herbergzame hof waar ze hem met opene armen een goeden toeval gereed hielden. Ze gingen den ouden Jan weer verkennen en luide hun vreugde uitschreeuwen.

- Sofrenie, 'k heb het eindelijk gevonden! Ze hebben mij weggejaagd ginder.

Hij zette zich op den stoel bij den heerd en vertelde er al stamelend in verwarde woorden met den krijsch in de keel, al wat hij uitgestaan en doorleden had en betuigde zijn blijdschap van nu eindelijk na zoo langen tijd hier weer aangeland te zijn op het oude hof.

- 'k Moest hier altijd gebleven zijn en nooit weggegaan! Ge verkent mij toch, Sofrenie? Ik ben Jan Vindeveughel, de oude Jan die hier dertig jaar met de peerden gewrocht heeft!

Hij zag ze monkelen de goede boerinne maar 't verwonderde hem dat 't overal zoo stille bleef als hij nu plots weer toekwam en hij merkte nievers de blijde verrassing die hij onbewust verwachtende was. Zijn verwarde zinnen en hadden den tijd niet geteld die in zijn afwezigheid verloopen was; de keuken was hem van eersten af weer huizelijk en tot in de minste dingen dezelfde gebleven en de menschen en al 't andere geloofde hij ook, sedert zijne reize naar 't zuiden,

onveranderd en niet verouderd. De boerinne was even fleurig, dezelfde ronde, vette vrouwe, de princesse van 't hof die hem ten tijde zoo genegen was en hij bekeek haar vragend omdat ze in den ouden sukkelaar heuren knecht niet meer scheen te verkennen.

- Waar is Hoste, waar zijn de jongens?

Hij bleef alleen bij den heerd zitten en elk verrichtte rond hem onbekommerd zijn werk in groote stilte en stommespel.

De groote, jonge boer die binnenkwam vroeg aan zijn wijf.

- Wat voor vent zit er daar?

En Laura die zich in een vaag herdenken den ouden boever geheugde:

- 't Is een peerdenknecht uit vaders tijd die om slapinge vraagt. - Snijd hem brood en geef hem te eten, gebood ze de meid.

Ze brachten Jan aan een tafelken in den hoek en binst hij den pap en 't brood binnenhaalde, zocht hij angstig in zijn gemoed om te vinden wat er hier ontbrekende was of veranderd of voorgevallen dat hem 't bekende zoo onkennelijk deed zijn.

Hij wist het niet te noemen eerst maar eindelijk kwamen de beelden duidelijker:

- Laura, Lotte, Idalie, Netje! heel de blijde huishoud, waar is al het jong volk? Mele de meid en Cies de knape, de dochters en deernen die leven houden en luide lachen, waar zijn ze? Of was hij zelve veranderd of... misloopen of waren ze nog op 't veld? - Hij wachtte altijd dat er iemand zou binnenkomen of entwat gebeuren dat heel de zwijgende benauwdheid zou klaar trekken en in zijn rechte haken schudden en dat al de blijde wezens naar hem zouden gekeerd staan.

En 't werkvolk kwam van 't veld en uit de stallen, grove kerels lijk overal - ze bekeken den bedelaar zijlings en als ze weggingen achter eten.

- Leid den man in de groote schuur voor van den nacht en sluit de poorte, gebood de boer.

Een jonge knaap nam de lanteern:

- Kom, riep hij en deed teeken naar den landlooper.

Jan keek rond om hulpe; zou er niemand het woord uitspreken? - de boerinne bleef aan den heerd bij heur werk

en hoorde 't niet - en gedwee djoezelde hij dan over de oude werf, donkerlinge achter 't lanteernlichtje dat zwenkelde aan den koeier zijne hand, naar de schuur.

- Slaapwel! riep de koeier.

Jan bleef alleen en stond er versuft in de donkerte, de angst zat hem in de keel en de tranen druppelden lekewijs uit zijne oogen, dan doofde de vermoeidheid zijn gejaagde gedachten dood en hij verzonk met voldaan gemoed warm in stroo, bewust van de goede veilige omheining van schuur en stallen te midden de groote, oude hofstede.

STIJN STREUVELS.

Thomas Hodgskin's onzin.

> ‘The nonsense to which your Lordship alludes about the right of the labourer to the whole produce of the country, wages, profits and rent all included, is the mad nonsense of our friend Hodgskin.’
> Brief van James Mill aan Lord Brougham van 3 September 1832.

Ik zou gaarne uit ‘het vergeten hoofdstuk’ over de antikapitalistische schrijvers uit het Engeland in de jaren 1825 tot 1840 - het tijdvak waarin theoretische Britsche denkers, tegenover de economie of plutocratie van het kapitalisme à la Ricardo, een socialistische economie poogden saâm te stellen - nog in het licht van het heden een figuur willen oproepen, die men naast William Thompson zou kunnen plaatsen. De naam van dien man is Thomas Hodgskin. Sidney en Beatrice Webb hebben in hun Geschiedenis van het Trade Unionisme eens onverwacht - zie pag. 147 van den tweeden druk van hun boek - als ter loops aangegeven, onder welk gezichtspunt zij hem zien, door, sprekende van Karl Marx, dezen Duitscher te noemen ‘Hodgskin's illustrious disciple.’ Dus zou, volgens hen, Marx uit de geschriften van Hodgskin zijn ideeën hebben geput. Laat het mij dadelijk uitspreken, dat ik niet willig dit zoo absolute oordeel zou onderschrijven. Tegen de uitspraak der Webb's kan men in dit opzicht even gegronden twijfel inbrengen, als tegen hun dom partij kiezen vóór Chamberlain in den Jingo-oorlog van Zuid-Afrika. Maar een bespreking der denkbeelden van Hodgskin blijft daarom toch ook voor onzen tijd betrekkelijke waarde behouden, en ik vlei mij, dat enkele lezers een ontvouwing van zijn boek - want voor schildering van den persoon heb ik niet veel gegevens - zullen volgen.

Het boek van Hodgskin, dat ik op 't oog heb, is in het jaar 1827 verschenen, en draagt den titel van ‘Popular Political Economy: four lectures delivered at the London Mechanics' Institution.’ Onder zijn naam plaatste hij de bijvoeging ‘vroeger honorair secretaris van die instelling.’ Intusschen was hij sinds een zeven-tal jaren toen reeds in grooter kring bekend door een reisbeschrijving, die hij in 1820 in twee deelen had uitgegeven met den titel van ‘*Reizen in het Noorden van Duitschland* vooral in het koningrijk Hannover.’ In die twee deelen had hij zich bezig gehouden om geheel den maatschappelijken toestand van Hannover uitéén te zetten en te verklaren. Met de sociale instellingen, met landbouw, nijverheid, handel, opvoeding, onderwijs, kunsten en zeden van dat land, wilde hij zijn lezers bekend maken: om tot de overtuiging hen te leiden, dat het samenstel der maatschappij aldaar reeds lang ontgroeid was aan de staats-vormen waaronder die maatschappij werd geregeerd. Hij wees op den onzin dier oude politieke instellingen van Noord-Duitschland die niet meer pasten aan den socialen bouw of structuur van den tijd. De staatslieden van dat land kenden de omstandigheden niet waarin de bevolking verkeerde. Wat dan te zeggen van het ongerijmde geval, dat die Noord-Duitsche politieke wetgeving nog steeds voortging wetten te maken voor een nog ongeboren wereld? Reeds nú trof het den opmerkzamen waarnemer, die buiten den kring der staatsgeleerden stond, dat er in dat Noorden van Duitschland een toestand van gisting, een drang tot vernieuwing bestond, die tot wenteling en omkeer dreef. Trouwens de verouderde staatsregels waren niet meer voldoende om de ellende van het volk te genezen. Er was iets fundamenteel verkeerds in de beginselen der sociale regeling en ordening. Hodgskin poogde nu in zijn twee inhoudrijke deelen dit alles te ontvouwen. Zijn boek werd een uitnemend model voor een beschrijvende statistiek, waardig om op één lijn te worden gezet met die statistische werken, waardoor de Hannoversche universiteit Göttingen zoo vermaard zich maakte, sinds de 18de-eeuwsche Schlözer de baan opende welke gesloten werd door den in onzen tijd overleden Wappaeus. Het onderwerp werd zuiver objectief door onzen schrijver behandeld en voorgesteld. De stof

lijkt nu in onze dagen eenigszins fletsch en soms zelfs duf.[1)] Slechts van tijd tot tijd glijdt als een schuins vallende zonnestraal een persoonlijke opmerking langs de onpersoonlijke te-boek-stelling. Vooral treft dit bij de beschrijving der industrie en der gilden. In 't algemeen is Hodgskin gekant tegen accumulatie der kapitalen in weinige handen. ‘Hannover - zoo lezen wij deel II pag. 174 - derft het voordeel van een groot kapitaal, maar is evenzeer vrij van den vloek van groote kapitalisten.’ De bezitters zorgen in onze tijden slechts voor hun privileges. ‘De organisatie der lieden (zie deel II pag. 185), volgens hun vakken en bedrijven, gaf vroeger aan de burgers der middeneeuwen een richting en een bevoegdheid, welke hen in staat stelde tegelijk zich zelven te beschermen en ook de beschaving voorwaarts te doen schrijden. Tegenwoordig zoekt en vindt ieder bescherming in een algemeene opinie, die de maatschappelijke wetten draagt en schraagt, doch deze combinatie werkt niet anders uit dan monopolies te bevorderen’. Zóó laat de schrijver even zijn geheime gedachten raden. Doch overigens gaat hij kalm voort met op te teekenen wat hij gezien had. Hij vermeldt ‘les choses vues.’ Gewetensnauw slaat hij niets over van wat zijn oog heeft aanschouwd. Trouwens zijn reis had drie jaren geduurd, en zijn boek moest de vrucht van die reis zijn.

In zijn land teruggekomen, bleef hij met dergelijke sociale studiën zich bezig houden, en schreef hij o.a. in 1823 in de ‘Mechanic's Magazine.’ Hij was blijkbaar financieel geheel onafhankelijk en ging met de beste kringen om. Met James Mill (den vader van John Stuart Mill), met Lord Brougham scheen hij bekend. Daar deed hij nu die kringen plotseling heftig ontstellen door de uitgave in 't begin van 1827 van een viertal lezingen, die hij 't vorige jaar over de politieke economie in de Londensche ‘Mechanics' institution’ had gehouden. Hij gaf ze den titel van ‘P o p u l a r P o l i t i c a l E c o n o m y .’ Populair namelijk, inzooverre als hij opkwam tegen de inzichten van Malthus, die slechts

1) De ‘Quarterly Review’ van October 1820, pag. 436-451, begint met hem te noemen ‘a crazy philosopher’ en vindt hem soms zelfs amusant.

strekken moesten om te doen twijfelen aan eene rechtvaardige Gods-regeering en dus (naar zijn inzien) impopulair waren.

Wat hij voorts met zijne lezingen bedoelde verduidelijkte hij in een opdracht aan den president van de Londensche ‘Mechanics' institution’ en in een voorrede. Hij wenschte namelijk de wetenschap der economie als een stuk natuurkunde te behandelen: als een kennis van de natuurlijke wetten die de welvaart en voorspoed van ons ras determineeren. Hij wilde de verschijnselen (‘phenomena’) der sociale productie beschouwen buiten de uitwerkselen om van de politieke regelingen. Want hij was vol verontwaardiging tegen al die politieke stelsels en instellingen, die de zegeningen der natuur hebben doen omslaan in den ergsten vloek. De natuurlijke wetenschap van den rijkdom kent slechts den mensch, den mensch zoo als hij is, en weet niet van al die onderscheidingen tusschen adel en boeren, vorsten en onderdanen, wetgevers en gehoorzame volgelingen: wij hebben waarlijk de wijsheid onzer voorouders niet te bewonderen in al die spitsvondige distincties welke zij hebben bedacht. Adam Smith heeft zich voor 't eerst flink tegen die karrevracht van overgeleverde dwaasheid verzet, maar zijn werk was nog slechts een fragment: hij had nog niet genoeg gezien. Doch het staat vast, dat de loop van ons ras, gedreven door natuurlijke aandoeningen en driften, zoozeer aandruischt tegen alle tegenwoordige instellingen, dat deze wel genoodzaakt zullen worden zich te wijzigen en zich te adapteeren aan de regelen der natuur. De maatschappij groeit telkens uit, en werpt de zwachtelende banden weg, waarin een zoogenaamde wijsheid van voorouders haar kindsheid heeft gebakerd. Zij zelven die nú aan het roer der zaken staan, voelen dat de menschheid bewogen wordt door een sneller strooming, die zij niet kunnen keeren of ombuigen. En die stroom gaat voort volgens vaste immanente wetten. Dwazen, die op de maatschappij zien, als ware zij een machine, door menschenhanden gewerkt, welke door hun vingeren voor uitéénvalling moet worden behoed! Neen, wij hebben hier te doen met natuurlijke krachten en oorzaken: en deze moeten wij opsporen. Voorloopig laat Hodgskin dus de sociale instellingen, datgene wat de mensch heeft gemaakt van de natuurlijke regels - hoe hij ze heeft verwrongen en misvormd - buiten beschouwing. Hij zal dit later

misschien in een tweede boekdeel behandelen. Thans, in dit boek, maakt hij geen de minste aanspraak om voor practisch doortegaan. Ver verwijderd van de bezigheid van het gewone leven, behandelt hij geen onderwerpen, waarmede in de tegenwoordige dagen (die hij beleeft) de wetgeving zich bezig houdt. Trouwens die wetgever tracht slechts op de productie van rijkdom invloed uit te oefenen, door de distributie te veranderen. Wanneer men let op de argumenten van hen die de beschermende graanrechten willen afschaffen, dan ziet men, dat het slechts een poging is om van de ééne klasse van menschen af te nemen, wat men aan een andere klasse wil geven. Dit alles laat Hodgskin echter thans ter zijde. Hij bemoeit zich niet met die verdeeling welke uit het kunstmatig recht van eigendom voortvloeit. Hij houdt zich slechts bezig met de natuurlijke wetten die de productie regelen. Gaarne geeft hij toe dat de kennis hiervan nog hoogst onvolledig is: maar hij gordt zich aan zulk een brok natuurstudie te leveren.

Let er wel op - en hij zet dit uitvoerig nog uitéén in een inleiding - dat Hodgskin op den vóórgrond stelt, dat de wetenschap der economie tweeledig is. Neemt men aan, dat die wetenschap poogt te doorgronden het productief vermogen van den arbeid en de verdeeling der arbeidsproducten, dan ziet men als vanzelf dat tweeërlei omstandigheden op die productie en verdeeling invloed hebben, de natuurlijke omstandigheden en de sociale regelingen. Vroeger werd vooral de klem gelegd op die sociale regelingen, maar Adam Smith bewees dat er een wet was, buiten alle ordeningen van eenigen staat of regeering om, die in deze materie den doorslag gaf, namelijk de wet der arbeidsverdeeling. Sinds dien tijd vestigt men zijn aandacht op natuurlijke drijfveeren die hier de menschen bewegen, op de permanente wetten, door welke de materieële wereld gelijke en gelijksoortige aandoeningen, ten allen tijde en overal, in ons opwekt. Op de maatregelen der regeering behoort dan bij de theorie slechts in de tweede plaats te worden gelet. Zijn er nu vaste natuurlijke motieven, onafhankelijk van de prikkels der regeering, die het productief vermogen der menschen aanzetten? Zeer zeker, zegt Hodgskin. Wat allereerst allen beweegt en voortdrijft is de noodzakelijkheid

om te werken: die niet werkt zal niet eten: en de natuur geeft ons voedsel indien wij werken. Dit is de groote wet van evenredigheid in het aardsche leven: als 't ware op dat terrein de wet der zwaartekracht. Arbeid alléen geeft de middelen om te leven, creëert uitsluitend rijkdom. Niet de natuur of het land is de bron van rijkdom, neen, dit is slechts de materie, waarop de arbeid werkt. Slechts zij die arbeiden hebben recht op 't leven. Toch zijn er - behalve de kinderen, de ouden van dagen en de zieken, die onderhouden worden - een massa menschen, die niet werken, en desniettegenstaande in overdaad leven. Het zij zij, die grondrente en kapitaalwinst heffen van hen die werken. Zij weten door slim beleid de wet der zwaartekracht een andere richting te geven, maken als 't ware een fontein, waardoor het water, dat naar beneden moest plassen, naar boven opspringt. Hun daad is de geweldige toeëigening van eens andermans producten.

Beteekent dit, dat de arbeiders, op wier product zoo groot een beslag wordt gelegd, zich nu rustig verder daarbij neêrleggen? In geenen deele. De geschiedenis spreekt niet anders dan van woelingen en van verderf, waar de ééne klasse zóó de andere onderdrukt. Ja zelfs zijn zij die onderdrukken, en het deel der producten wegnemen, voor zichzelven niet eens gelukkig. Noch de slaven-eigenaars van vroeger, noch de rijke grondeigenaars, noch de fabriek-patroons voelen innerlijke bevrediging, wanneer zij letten op 't lot der arbeiders, hun onderhoorigen. Hier nu heeft men te doen met de sociale regelingen, die een anderen draai, een verwringing hebben gegeven aan de natuurlijke verhoudingen. En het lastige voor den waarnemer is, dat natuurlijke wetten en sociale regelingen telkens doorééngemengd zijn. De menschen hebben dus op alles een verkeerden blik gekregen. Men dacht dat gouvernementen konden doen, wat alleen de natuur doet: de regeeringen kregen door dat verkeerde inzicht meer macht en maakten daarvan gebruik: omgekeerd schreven de menschen dan weder aan de natuur toe, wat eigenlijk het werk der sociale instellingen is, en twijfelden nu aan goedheid van God. Het is dus, inderdaad, volstrekt noodzakelijk die dooréénwarring van twee terreinen te doen ophouden. Men moet de twee sferen goed onderscheiden. Elke sfeer

moet afzonderlijk behandeld worden. Bij elk economisch verschijnsel moet men letten op den stroom die altijd voortvloeit, en op de steenen en rotsblokken die in dat effen snelvlietend water door menschenhanden zijn geworpen.[1)] Tot dit onderscheiden en ontleden heeft Adam Smith in zijn meesterlijk boek den grooten stoot gegeven, en Hodgskin meent niet anders te doen dan den door hem aangewezen weg verder te bewandelen. De vingerwijzing van Smith volgende, begrijpt men, volgens hem, dat het doel der economie is te ontsluieren al de natuurlijke wetten en omstandigheden die invloed hebben op de regeling der productie van rijkdom. Als men die ontdekt heeft, onderzoekt de economie dan later, met haar hulp, de consequentie der sociale regelingen, voorzoover zij den rijkdom influenceeren. Doch allereerst moeten deze natuurlijke wetten, die niet 't werk der menschen zijn, worden ontdekt.

Hodgskin ontvouwt, wat hij van die natuurlijke wetten heeft meenen te zien, in tien puntig gestelde hoofdstukken, onder verschillende benamingen, waaronder ook hoofdstukken over handel, geld en prijzen: maar inderdaad behandelt hij slechts één onderwerp, het vraagstuk namelijk van arbeid en kapitaal, waarop hij van onderscheidene kanten 't licht laat vallen. Hij slijpt enkele facetten van dezen ‘steen der wijzen.’

Wat betreft d e n a r b e i d ontwikkelt hij 't volgende. Hij onderscheidt dadelijk de twee soorten van arbeid: den geestelijken en den lichamelijken arbeid: verstand en spierkracht: denken en doen. Meestal gaan ze samen, doch de graden van haar werking zijn zeer verschillend. Toch moet men de éene soort niet verheffen boven de andere. Zij zijn

1) Zie Thomas Hodgskin, ‘Popular Political Economy’, 1827, pag. 38: ‘To distinguish, therefore, between the effects of the natural laws regulating the progress of wealth, which are at no time easily discovered, requires now, when they are blended with the effects of legislative enactments, the most diligent and careful scrutiny. The former, like a deep and mighty river, flow, when uninterrupted, so smoothly onward, that we are not apt to notice their progress, and must set up marks, or cast something on their surface to be sensible of their course. The latter, like the giant rocks which hem the river's fertilizing flow, inform us, terribly indeed, by poverty, misery, and social convulsions, of the interruptions to the course of nature; but whatever comes into collision with the two elements is destroyed by their conflict, and we cannot distinguish whether the cause of the mischief is the impetuosity of nature's stream, or the stubborn resistance of the legislative rocks.’

te vergelijken met de twee beenen die de mensch noodig heeft om te loopen: dwaas zou het zijn te willen betoogen, dat het rechterbeen meer helpt of doet dan het linkerbeen. Gelijkelijk moeten zij dus gewaardeerd worden, en gelijkelijk beloond. Elke soort van arbeid - hetzij geestelijk, hetzij lichamelijk - moet gelijkelijk productief worden genoemd, wanneer zij onderhouds-bestaan oplevert voor hem die zóó arbeidt. Dit is een fundamenteele waarheid. Het natuurrecht der menschen. Ieder persoon is en kan zijn een productieve kracht, die zichzelf onderhoudt en op zijn beurt de maatschappij voortstuwt. Dat er aan die waarheid getwijfeld wordt, spruit voort uit de aanmatiging van het kapitaal. Het kapitaal zegt, dat arbeid op zich-zelf niet productief is, en dat het in 't algemeen den arbeider niet vergund is te werken, tenzij die arbeid, boven en behalve het vervangen van hetgeen gebruikt of verbruikt is, en buiten het voldoend bestaan voor een arbeider, nog daarenboven een winst of profijt geeft aan den kapitalist over al het kapitaal dat tijdens de productie door den arbeider gebruikt of verbruikt is. Dus moet - ten gevolge van dien eisch - arbeid in den tegenwoordigen toestand der maatschappij een groot deel meer opleveren, dan voldoende zou zijn voor het eigen onderhoud van den arbeider. Zóó redeneeren en bevelen de kapitalisten. Dit is echter - volgens Hodgskin - een tastbare schending van het natuurlijk beginsel der productiviteit van den arbeid. Het is de oude leer der slavernij, die den slaaf door honger noodzaakte zoowel den patroon als zich-zelf te voeden. Het is, om kort te gaan, de hoofdoorzaak van alle tegenwoordige ellende der arbeidende klasse.

Heeft men zich goed duidelijk gemaakt het onderwerp der productiviteit van den arbeid, in zijn twee soorten, dan moet men verder acht geven op den invloed van opmerking en kennis bij den arbeid in 't algemeen. Hier zijn mede natuurlijke wetten waar te nemen, die den vooruitgang der maatschappij bepalen. Adam Smith heeft dit punt te veel in de schaduw gelaten.[1)] Hij schrijft de verbetering van kennis der materieele wereld altijd uitsluitend toe aan de gevolgen

1) Ook het bock van Piercy Ravenstone - ‘a few Doubts as to the correctness of some opinions generally entertained on the subjects of Population and Political Economy, London, 1821’ - voldoet Hodgskin niet.

der arbeidsverdeeling. Ten onrechte. De observatie en de kennis komen eerst, daarna de verdeeling van het werk. Arbeidsverdeeling is niet de oorzaak. Let maar op Indostan, waar de arbeidsverdeeling zeer gedetailleerd in de bedrijven bestaat, doch de vooruitgang luttel is: wijl de mensch zelf tot een gespecialiseerd werktuig of machine is geworden. Hodgskin poogt nu dien geleidelijken voortgang der kennis in 't bedrijf bij de menschen te schetsen. Hij gaat 't na bij den landbouw, de tuincultuur, de aardappelenteelt, bij de visscherij, waar hij aan Beukels en zijn haringkaken een woord van lof wijdt, bij de scheepvaart, bij 't werken in de mijnen, bij de stoom-machines en haar wondere kracht, bij de katoen-industrie enz., enz. - om tot de slotsom te komen, dat ons geslacht door kennis langs historische wegen geleidelijk tot zijn groote hoogte in den arbeid is gekomen. Onze kinderen hebben bij het werk gemakkelijk, haast spelend, de kundigheden aan te leeren, die onze voorvaderen door stipte observatie en scherpen blik wisten te verwerven. Door die vermeerdering van kennis, in het begin zoo eenvoudig verkregen, is de vooruitgang der arbeidende maatschappij tot stand gekomen. De wet der noodzakelijkheid gaf den stoot. Men moest werken om te kunnen leven, en nu ontwikkelden zich, stap voor stap, de bedrijven. De jagers, de herders, de landbouwers volgden elkander op. Steeds voorwaarts ging de beschaving tot op onze tijden van veelzijdigen handel en industrie. De prikkel tot voortdurende ontwikkeling in den arbeid was de vermeerdering der bevolking. Die groote uitbreiding van het getal menschen was de aanleiding tot telkens frissche observatie. Zij drong tot nieuwe verbeteringen. Aldus was er vooruitgang naarmate de wereld ouder werd. Het gehalte der kundigheid en vaardigheid bij 't werk werd steeds intensiever. De invloed der maatschappij op den individueelen mensch stond daarbij op den vóórgrond. De omgeving en de tijd maakten iemand tot wat hij was. De nieuwe ontdekkers en uitvinders werden op hun tijd opgeroepen. Een Watt werd, zóó, wie hij was: hij kwam op zijn moment, in de rijpheid en volheid der tijden. Steeds stijgt de kennis: de ééne vondst vloeit uit de andere voort: voorwaarts gaat de gang: de beschaving vertoont ook in den arbeid haar fakkelloop.

Is men het hierover ééns dat er natuurlijke wetten zijn, die bij den arbeid den vooruitgang in kennis der maatschappij bepalen, dan eerst komt in 't volle licht de waarde der arbeidsverdeeling, daar thans, door de ruilverhoudingen, ieder voor allen werkt. Aan de hand van Adam Smith wordt die arbeidsverdeeling, en de voordeelen daarvan, breed besproken. Wij behoeven hierbij niet stil te staan, onze lezers kennen die eenvoudige en schoone bladzijden van den grootmeester der Economie. Geheel de beschrijving, geheel het betoog van Hodgskin loopen hierop uit, dat al de zegenrijke kanten der arbeidsverdeeling zich concentreeren op den arbeider: zij behooren hem toe en dragen bij tot zijn gemak of welvaart. Zóó moest het ten minste zijn. Waarom de werkelijkheid er echter gansch anders uitziet: waarom de arbeider toch niet van die arbeidsverdeeling profiteert: waarom de arbeidsverdeeling wonderen uitwerkt slechts voor den patroon: waarom de arbeiders van hun voordeel beroofd worden: waarom juist zij verrijkt worden die niet arbeiden: - dit moet komen van onjuiste toeëigening: van overweldiging en plundering door de zich verrijkende partij, en van toegestane onderwerping van den verarmden kant. Intusschen schrijdt de arbeidsverdeeling in alle landen voort. Wat ook in een land de regeering zij: hetzij koningen er heerschen, hetzij, in plaats van die koninklijke willekeur, regelmatige doch harde koudbloedige wetten gebieden: de gang der arbeidsverdeeling kan niet worden tegengehouden. Trouwens die arbeidsverdeeling is zoo natuurlijk. Zij kwam als van-zelf op in het eerste huisgezin, waar man en vrouw, verschillend bewerktuigd, elk hun taak zochten en vonden: de één buiten op de jacht of op 't veld, de ander in huis. Ieder persoon heeft allengs, als de maatschappij zich uitbreidt, zijn eigen smaak, zijn eigen geschiktheid voor zekeren tak van werk. En het ruilverkeer is het gevolg en de volmaking van die arbeidsverdeeling, niet de oorzaak daarvan.

Wel zijn er beperkingen aan die arbeidsverdeeling. Adam Smith heeft er twee genoemd: de stand der markt of van den afzet en de aard zelf der verschillende bezigheden. Hodgskin gaat op zijn beurt die twee ‘limites’ onderzoeken, om het vraagstuk van den arbeid nog nader toe te lichten. - Wat den stand der markt of van 't ‘débouché’ betreft, hier

is waarlijk bij een vooruitgaande bevolking van grens of perk geen sprake. Het begrip van een uitzettende markt beteekent juist, dat er meer arbeiders, dat er meer productieve krachten komen, geschikt om met elkander te ruilen. De arbeidsverdeeling breidt zich uit en met haar gaan de arbeiders vooruit. Dat dit wederom, onder onze oogen, niet gebeurt, komt uitsluitend hier vandaan, dat de grondeigenaar en de kapitalist aan de arbeiders te veel afnemen. Dit is de ramp.[1)] Men heeft in de laatste jaren, onder den invloed der redeneeringen van Malthus, de bevolkingsquestie hierbij te pas gebracht, en de ellende der arbeiders, in verband met al of niet uitzetting der markt, toegeschreven aan de krioelende vermeerdering van hun getal en cijfer. Hodgskin, uitgaande van het beginsel, dat ieder mensch, die geboren wordt, een productieve kracht is, verzet zich ten sterkste tegen die leer. Het voorbeeld te dien einde steeds door Engeland aangehaald, namelijk Ierland, is geen voorbeeld. Ierland is een door Engeland als veroverd wingewest beheerd fragment ‘van land en lieden’ geweest. Het ellendig wanbeheer van dit onderdrukt volk schreit ten hemel, en is slechts, door toedoen uitsluitend van Engeland, tot caricatuur geworden eener natuurlijke ontwikkeling van het productief vermogen eener maatschappij. Malthus, steeds in angst dat de rijken niet genoeg krijgen, redeneert eigenlijk niet uit 't oogpunt van het productief vermogen, hij heeft inderdaad louter op het oog de verdeeling van den geproduceerden rijk-

1) Zie Thomas Hodgskin, ‘Popular Political Economy’, 1827, pag. 120/121: ‘The labouring classes of society will, I am afraid, be slow to believe, when their poverty is in general attributed to their multiplying too fast, and perhaps justly attributed when that multiplication is only compared with the want of the capitalist for their services - that this vast increase in their productive power, is the result of their augmenting in number. Why they reap no benefit from it, why, when nature seems to have provided for the perpetual prosperity of society - there should be among one class indescribable and never ceasing distress - and among another, perpetual apprehension for their opulence, - how it happens that all the produce of increasing skill and knowledge falls into the power of the rapacious landlord, the usurious capitalist, and the profligate dependants on, and profligate supporters of, profligate governments, swelling their wealth to an enormous amount, increasing the number of idlers in society, and checking its progress by checking division of labour and the progress of knowledge, must be explained, if at all, in a subsequent part of this work.’

dom tusschen de verschillende klassen. En zeer zeker op het standpunt staande, dat de arbeider van zijn arbeid ook den grondeigenaar en den kapitalist moet onderhouden, kan er bezorgdheid komen of die nietsdoende klassen wel steeds in weelde zullen kunnen blijven voortleven. - De tweede beperking der arbeidsverdeeling, die door Adam Smith werd genoemd, wordt ook niet gaaf door Hodgskin toegegeven. Men meent toch dat arbeidsverdeeling in elk speciaal vak te-ver kan worden doorgedreven: dat arbeiders, die hun ganschen dag aan het achttiende gedeelte van een speld werken, noodzakelijk ongelukkig moeten worden. Maar Hodgskin wijst er op, dat dit alles slechts een practische verwerkelijking is van de leer der afhankelijkheid van elkander. In de maatschappij moeten allen op elkander steunen en wachten. Die afhankelijkheid is geen ongeluk op zich-zelf. De individuen zijn aan elkander verbonden, zooals de landen zelven op elkander aangewezen zijn. Het graanland van het ééne rijk vult het weiland aan van een ander gebied: de steenkolengroeven van één gewest geven het louteringsvuur voor de ijzermijnen van een tweede land: de wijnbouw op de zachtglooiende heuvels of gladde vlakten van één streek verheugt de bewoners van ver verwijderde velden: stranden aan zee geven hun vischvangst aan diep inwaarts gelegen steden. Er is hier, bij deze hulp die alle landen en menschen van elkander krijgen, bij deze zeer ver gedreven afhankelijkheid, bij het volstrekt gemis aan zelfgenoegzaamheid dat ons aller leefregel moet zijn, en bij deze aanhoorigheid van allen tot allen, slechts één natuurlijk beginsel: te weten, dat het verkeer vrij en onbelemmerd moet plaats vinden, dat er nergens sprake mag zijn van restricties, die de vruchten van het ééne land zouden verhinderen in het andere te komen, van vexatoire regelingen die de onderlinge hulp en medewerking, door de menschen elkander verleend, zouden willen wringen of keeren. Dat is de natuurlijke wet voor alles en allen. En juist tegen dien natuurlijken regel hebben zich de sociale regels gekant. Vereenigd met den grooten socialen maatregel, waardoor het land in particulier eigendom van eenige weinigen is gekomen, zijn al de andere sociale instellingen er slechts op uit, om de natuurlijke uitwerking der arbeidsverdeeling te bederven en te verknoeien. Het is een eindelooze belemme-

ring, een reeks van verbodsbepalingen, en ten slotte een afpersing, een stelsel van dwang en bedwang, dat elke vrijheid van beweging uitsluit.

Over het begrip van h e t k a p i t a a l wijdt hij uit in zijn laatste (het tiende) hoofdstuk. Hij zegt, dat tot nu toe in de verschillende handboeken over economie, als éénige natuurlijke omstandigheden die invloed hebben op de productie van rijkdom, voorkomen: zekerheid van eigendom en accumulatie van kapitaal.

Wat het eerste punt aangaat - de zekerheid van eigendom - dit hangt eigenlijk van de sociale maatregelen en regelingen af. Hodgskin zal er nu niet over spreken. Hij is het niet ééns met de lieden die het bestaande eigendomsrecht bepleiten. Wel wil hij 't eigendomsrecht beveiligen tegenover de aanvallen en inbreuken der regeeringen, maar hij kan 't niet verdedigen tegenover de eischen van den arbeider. De macht, nu in handen van niet-werkende lieden, om zich het product der arbeidenden te verzekeren, schijnt aan Hodgskin toe de groote oorzaak te wezen van de laatdunkende geblaseerdheid dier niets-doeners en van de ellende der arbeiders, die niet alleen voor zich en hun gezinnen maar ook voor die anderen moeten werken. Doch hij zal dit alles thans niet bespreken, om geen ergernis verder te geven.

Daarentegen gaat hij eenigszins uitvoerig behandelen de accumulatie van het kapitaal. Evenals Thompson, in zijn ook in het jaar 1827 uitgekomen werkje ‘Labor Rewarded’, sluit hij zich in zijn betoog aan bij een in het jaar 1825 uitgekomen anonieme brochure ‘Labour defended against the claims of capital’ (zie Gids, Januari 1902, pag. 80).[1)] Hij legt zich neder bij de onderscheiding der economisten tusschen vast en omloopend kapitaal, en accepteert de definitie die Adam Smith en James Mill over deze beide soorten van kapitaal hebben gegeven. Vat men de rubrieken samen, die

1) In de bibliografie, geplaatst achter het werk der Webbs ‘the History of Trade Unionism’ (zie pag. 518 van den tweeden druk), wordt dit werkje ‘Labour defended’ toegeschreven aan Hodgskin zelven Wij meenen dit nog lichtelijk te mogen betwijfelen, zij 't ook dat wij het werkje zelf niet kennen. Er was (dunkt ons) voor Hodgskin, nu hij het boekje citeerde, geen enkele reden om zijn naam als auteur verder te verzwijgen. De uitlatingen in zijn geschrift ‘Popular Political Economy’ waren vermoedelijk even kras, zoo niet krasser dan die der brochure van 1825 ‘Labonr defended’: als wij ten minste mogen afgaan op enkele aanhalingen door William Thompson.

deze twee auteurs over vast en omloopend kapitaal hebben opgenoemd, dan komt men tot de slotsom, dat kapitaal dit deel van den nationalen rijkdom is, 'twelk gebruikt wordt om aan zijn eigendom inkomsten te geven. Doch dadelijk merkt Hodgskin nu op, hoe datgene, wat den individueelen kapitalist verrijkt, niet altijd een toevoeging is aan den nationalen rijkdom. Hij poogt dit op de volgende wijze aan te toonen voor *het vaste kapitaal.* Hij zegt namelijk, dat onder drie omstandigheden de gevolgen van accumulatie van het kapitaal zeer verschillend kunnen zijn. - Men kan zich ten eerste het geval denken, waarin het kapitaal gemaakt en gebruikt wordt door denzelfden arbeidenden persoon. Wanneer bijvoorbeeld de gereedschappen, verfstoffen enz. bestemd om de productie te bevorderen, gemaakt en gebezigd worden door hetzelfde individu. Alles gaat dan geregeld: 't individu doet 't, wijl hij het voordeelig acht: het komt der maatschappij ten bate: niet te veel goeds kan van zulk een omstandigheid gezegd worden. - In de tweede plaats is denkbaar het volgend geval. Één persoon maakt het kapitaal ('t werktuig), een ander persoon gebruikt het, en deze twee individuen verdeelen de opbrengst in de rede of verhouding, naar welke ieder heeft bijgedragen tot den arbeid aan het nieuwe product. Beiden doen dit, wijl zij het voordeelig achten. De accumulatie van het kapitaal is voor hen een voordeel. Maar ook voor de maatschappij, waar op die wijze ééne klasse van menschen iets maakt en een andere klasse het gebruikt en beide onderling van 't resultaat profiteeren. Het wordt dan een soort van arbeidsverdeeling die tot juiste verdeeling van inkomsten leidt. - In een derde geval wordt de zaak echter anders, en de accumulatie van het kapitaal in den regel niet weldadig. Dit geval stelt zich aldus. Eén arbeider produceert of maakt de instrumenten, die een ander arbeider gebruikt om de productie te helpen: niet echter om te samen onderling in zuivere evenredigheid het product van hun coöperatieven arbeid te deelen, maar alles ten bate van een derde partij. Deze derde partij, die de eigenaar is geworden van de instrumenten, is niet, als zoodanig, een arbeider. Hij assisteert slechts aan de productie. Hij verkrijgt het bezit van het product van een arbeider, dat hij overmaakt aan een ander, hetzij tijdelijk, hetzij voor altijd, wanneer hij denkt

dat het gebruikt kan worden voor zijn, zegge zijn uitsluitend voordeel. Hij heeft alléén op 't oog zijn eigen winst. Gaat het hem goed, dan breidt hij voortdurend uit zijn macht over die producten van het werk der arbeiders. Daardoor heeft hij de productie in zijn macht. Hij kan den voortgang van den nationalen rijkdom bevorderen of intoomen. De arbeiders deelen in dit geval de opbrengst van het product met niet-arbeidende lieden: een deel van 't jaarlijksch product gaat dan naar een anderen, niet altijd reproductieven, kant. Als het vroeger opgenoemde tweede geval regel was, zou de éénige grens voor productieven arbeid deze wezen, dat de arbeid voor hen beiden en voor hun gezinnen een deugdelijk bestaan moest opleveren. Maar wanneer, zoo als in dit nieuwe geval, de derde man er bij komt, is de grens veel spoediger bereikt. Indien de kapitalist niet wil toelaten dat de arbeiders de instrumenten krijgen, tenzij hij een profijt krijgt boven het onderhouds-bestaan van den arbeider, wordt het duidelijk, dat er perken zijn geplaatst voor den productieven arbeid veel verder dan de natuur voorschrijft. Tegelijk met het kapitaal vermeerdert voor den kapitalist de winst. Een kunstmatige slagboom tegen productie en tegen bevolking wordt opgericht. Veel ondernemingen, die geen dadelijk profijt voor den kapitalist opleveren, worden nagelaten, bijvoorbeeld het ontginnen van woeste of heide-gronden, het droogleggen van moerassen en uitgeveende plassen: zij zouden bestaan geven aan den arbeider, maar geen winst aan den kapitalist: men slaat er de hand niet aan. Het kapitaal verhindert hier de productie. De accumulatie van kapitaal is dan niet voordeelig voor de maatschappij.

Dit wat betreft het vast kapitaal, waarbij Hodgskin nog opmerkt dat het zulk een verkeerde zegs- en schrijfwijze is voortdurend te gewagen van de productieve kracht van zulk kapitaal, te vermelden dat de machine of molen dit of dat doet: neen, menschelijke arbeid is alles; die arbeid zet de machine of molen in gang: die arbeid bedient zich van het kapitaal: het kapitaal is creatie van zijn vernuft, de dienaar van zijn wil. Wat nu *het omloopend kapitaal* aangaat, zoo meent Hodgskin, dat ook hier allerlei misverstand in het spel is. Het schijnt Hodgskin verkeerd toe, onder dat circuleerend kapitaal ook de loonen of het onderhoud van den

arbeider te begrijpen. Loonen faciliteeren niet, even als werktuigen, de productie. Stel u een katoenspinner voor die zijn loonen wekelijks uitbetaalt. Wat doet hij eigenlijk? Hij geeft eigenlijk aan zijn arbeiders mandaten of orders op den bakker, den kruidenier, den slager enz., enz., en deze bakker, kruidenier en slager koopen op die orders of mandaten later weder katoen, wanneer zij 't noodig hebben, van den spinner. Loonen met andere woorden bestaan niet in werkelijkheid in 't geld, maar in datgene wat men voor 't geld koopt. Als men zóó voortredeneert, bemerkt men dat arbeid, niet kapitaal, de loonen betaalt. Dat wordt nog duidelijker, wanneer de katoenspinner bankier is en hij met papieren geld betaalt. Loonen behooren dus niet tot het circuleerend kapitaal.

Wel echter is het een feit, dat onder onze ongerijmde sociale instellingen het kapitaal verbazend wint én op het vaste én op het omloopend deel. Men spreke hier bij het profijt van 't kapitaal *niet van besparen of zich onthouden.*[1)] De inkomsten van het kapitaal komen niet voort uit besparing, maar daaruit, dat men telkens meer verkrijgt uit eens andermans arbeid. Dit is de bron van het kapitaal. Op die wijze accumuleert het zich. Het slaat uit alles munt. Uit den arbeid van den werkman en uit zijn benoodigdheden. Uit zijn brood, uit zijn kleederen, uit zijn sterken drank, uit zijn tabak, uit zijn armoedige krot, kelder of zolder, waar hij woont.[2)]

1) Zie Thomas Hodgskin ‘Popular Political Economy,’ 1827, pag. 248; ‘The individual capitalist did not grow rich by an actual and material saving, but by doing something which enabled him, according to some conventional usage, to obtain more of the produce of other men's labour.’

2) Zie Thomas Hodgskin ‘Popular Political Economy,’ 1827, pag. 249: ‘If accumulation of capital be a source of wealth, as the profit on circulating capital is equal to that on fixed capital, we must conclude, however, that the bread and meat *the labourer* eats, and the clothes he wears, nay, even that the gin, porter, and tobacco he consumes, because the capitalist has given him a right to consume them, and derives a revenue from making this right over to him, - facilitate labour like the most refined and powerful machine ever made by the cunning art and accumulated knowledge of man. For the wretched hovel of the labouring cotton spinner or weaver, though it scarcely afford the brow-beaten and downcast inhabitant a shelter from the inclemencies of the season, the owner obtains as large a profit, in proportion, as from the use of a steam engine.’

Zal het altijd zóó blijven?

De economisten zeggen dat het zóó goed is. Zij verkondigen, tast toch vooral dit kapitaal niet aan. Waak zelfs met haast bijgeloovige zorg - iets waarvoor men waarlijk niet bang behoeft te zijn - dat het kapitaal zich niet uit het land verplaatst. Torn niet (spreken zij) aan de kapitaalwinst, die het ware motief is tot sparen, tot vermeerderen van den nationalen rijkdom. Ach, zegt Hodgskin, zij dwalen grootelijks. Arbeid, arbeid alléén is de bron van de volks-welvaart. Slechts één zaak is noodig, dat men den arbeid van dien arbeider, het product van zijn inspanning, veilig stelt tegen elk ingrijpen van een ander. Tegen dat inbreken van derden moet men zich weren. Waar die derde persoon zoetsappig en schijnheilig bij de arbeiders spaarzaamheid aanpreekt, daar verbergt hij slechts onder 't woord spaarzaamheid, dat hij (volgens zijn zeggen) ook voor zich zelven tot regel stelt, zijn fellen prikkel van begeerigheid (‘stimulus to cupidity’). Zeer zeker, de periode van het kapitaal was een vooruitgang vergeleken met het tijdperk der feodaliteit. De roofridder en baanderheer der middeneeuwen, die slechts cijnsbaren en lijfeigenen kende, werd overwonnen door den man van het geld die kapitaal wist te slaan uit handel en nijverheid. Maar deze kapitalist, op zijn manier levende van den arbeid van anderen, zal op zijn beurt nu ook moeten verdwijnen. Het tijdperk van 't kapitalisme zal dalen en zinken. Een nieuwe maatschappelijke orde, werkende op edeler, onzelfzuchtige motieven, die in 't familie-leven zich openbaren, zal allengs dagen en oprijzen. Misschien zullen in de Vereenigde Staten van Noord-Amerika 't eerst kiemen van die toekomst uitbotten.

Ziedaar wat Hodgskin over het probleem van arbeid en kapitaal in zijn boekje heeft weten mede te deelen. Als ter loops stipt hij op enkele bladzijden over ‘prijzen’ nog nader aan, dat arbeid de uitsluitende standaard van waarde is (pag. 186), dat de natuurlijke prijs van een ‘waar’ steeds gedetermineerd wordt door de hoeveelheid arbeids vereischt om die waar voort te brengen (pag. 219), dat in één woord bij het economisch leven alles altijd neêrkomt op arbeid, in 't verleden, in 't tegenwoordige, en in de toekomst. Arbeid

is in de verste verte geen koopwaar, maar schepper altijd der koopwaren of producten. Heeft hij nu dit alles eenigszins in het licht gesteld dan keert hij terug tot zijn uitgangspunt.

Dit uitgangspunt was - zooals men zich herinnert - dat hij in zijn boekdeeltje wenschte te geven een stuk natuurstudie. Hij wilde thans nagaan, wat de natuurlijke wetten waren die de economische welvaart der menschheid bepaalden. Een later boekdeel zou dan ontvouwen, wat de menschen in hun sociale regelingen van die natuurwetten hadden gemaakt. Dit eerste deel was dus een ideëel beroep op wat 't natuurrecht over de economie aanwees. Een hoog appèl op recht en rechtvaardigheid voor alle menschen in de economische verhoudingen. Een voorstelling van dat wat wezen moest in de maatschappelijke instellingen, of liever *van dat wat werkelijk was*. Want het boek bedoelde te laten zien een fijne ontleding van het samenstel der economische wetten van zwaartekracht, een schoon organisch netwerk dat voor den dag kwam, wanneer men al den vuilen omhaal, al het smerige bijwerk, geheel de bedekkende laag van 't bezoedelende stof der menschelijke instellingen had weggewasschen. Hoe heerlijk glinsterde dan in al haar blanken eenvoud de reingemaakte ondergrond van ons materieel leven! Er was een regelmaat, een harmonie in alles, die edele geesten zou verrukken.

En wat bood daarentegen het schouwspel aan van de economische wereld, zoo als de menschen die gemaakt hadden. ‘Laat mij’ - zoo zegt Hodgskin - ‘den lezer herinneren aan de wijd-verspreide armoede en ellende, die tegenwoordig al de arbeidende klassen van Engeland tot de aarde doet nederbuigen. De boer, die zooveel graan produceert, dat zijn meester door den verlaagden prijs wordt geruïneerd, heeft met-dat-al geen eten en geen beschutting. De wever, die de wereld voorziet van kleederen, wiens meester op gevaarvolle ondernemingen zich waagt om wilde volken te verlokken zijn producten te gebruiken, vergaat van honger en nooddruft te midden van een onmeedoogend jaargetijde. In het parlement en daarbuiten wordt de armoede van den landbouwer de oorzaak genoemd van allerlei misdaden. Het gevestigd recht van eigendom - dat *recht* 't welk brood en plunje aan den arbeider ontzegt, ten einde hen die niet

arbeiden vol te stoppen met weelderige vleesch-spijzen en hen te kleeden in kleurrijke stoffen en fijn linnen - wordt dagelijks scherp geschonden, zóó sterk, dat een geweldige omverwerping van dat eigendom bijna op handen schijnt. Zelfs zij die niet kunnen voelen voor het lijden van anderen, worden opgeschrikt door het denkbeeld van 't al of niet voortduren van hun eigen voorspoed. Daar is misschien niemand in het land, hoe hoog zijn gesteldheid ook zij, en hoe stipt tot nu toe zijn inkomen moge zijn betaald, die niet voelt, dat de zekerheid van zijn eigendom, het geluk van zijn gezin en van zijn vrienden, en het behoud van onze nationale instellingen, eng verbonden zijn met de levens-omstandigheden, 't gebrek of de welvaart, van de groote volksmassa. Zulk een gevoel ontspruit niet uit eenige theorie, is meer zaak van praktijk dan dat het in woorden wordt geconstateerd. De wetgeving, de regeering, de administratie der justitie, de grondeigenaars, de armverzorgers, de groote kapitalisten leven, als of zij in een voortdurende worsteling verkeeren om de armoede te bedwingen en de misdaden te straffen waartoe die armoede leidt. Aan den anderen kant worden zij, die voor hun onderhoud arbeiden, geroepen om het grootste deel van den dag te zwoegen, en ondervinden velen van hen dat overmatige inspanning hun nauwelijks voedsel geeft. Hun harten zijn vervuld met wrok en wrevel over wat sommige lieden, zonder onderzoek, slechts al te geneigd zijn om hun als beschikking der Voorzienigheid op te leggen. De hopelooze verlatenheid die thans het bestaan onzer fabrieks-arbeiders kenmerkt, slechts verbonden met de herhaalde aanmaningen hun gedaan om toch voort te werken, leidt zonder omweg bij hen tot blindheid voor de rechten van andere menschen, tot gemor tegen de gerechtigheid eener Voorzienigheid, ja tot uitroeiing uit hun harten van elke rechtschapenheid en deugd. Alle klassen zijn dus diep bij een onderzoek der oorzaken van algemeene armoede betrokken. *Dit is het bewegende en verontrustende onderwerp voor het denken en doen der tegenwoordige generatie.* Tegenover den spoed-eischenden drang der oplossing van dit vraagstuk, zal het lawaai van staatkundige partij-leiders, en het gegil van zelfzuchtige en onverdraagzame geestdrijvers wegsterven, doffer, ijler, totdat geen klank daarvan meer wordt gehoord.’

Komen de economisten tot nu toe, in plaats van de natuurlijke wetten te prediken, slechts tusschenbeide met hun eigen geknutselde wetten, die ten slotte er toe zouden voeren de natuur te lasteren: - Hodgskin meent dat hij een bijdrage heeft geleverd om, zoo als Milton 't uitdrukt ‘to justify the ways of God to man’, te rechtvaardigen de wegen van God aan de menschen.

Arme Thomas Hodgskin! Hij was ongeloovig op het stuk der weldaden van de hem omringende negentiende-eeuwsche beschaving. Zijn stem bleek echter voor de zooveelste maal de stem eens roepende in de woestijn. Zijn tweede boekdeel, over de sociale instellingen, kwam ook niet uit. Misschien stierf hij spoedig. Ik heb niets verder over hem kunnen vernemen. Zijn vrienden, Lord Brougham, James Mill - de deftige parvenu's in hun tijd, hoogste rechterlijke ambtenaren of mannen der Engelsch-Indische Compagnie - kregen een kleur wanneer zij aan hun ouden kennis van vroeger dachten. Zij namen, wat hun betreft, de guitaar van het liberalisme ter hand en poogden aan dat instrument de verlokkendste klanken te onttokkelen. Zij vertelden aan het publiek, dat zij de partij der verlichting, der beschaving, der wetenschappelijkheid, der verdraagzaamheid, de partij van de vreedzame ontwikkeling, van de vrijheid, van het geluk der maatschappij en van haar individuen waren - en zwegen nu verder Hodgskin dood. En inderdaad is hun dit goed gelukt. Zijn naam is een vergeten klank. Zelfs zijn boekje is haast niet meer te vinden. Het is, alsof het door anderen opgekocht en vernietigd is. In oude bibliotheken rust het onder 't stof. Toch zouden wij wel eens de schittering der oogen, en het rijzen van 't hoofdhaar van Karl Marx hebben willen opmerken, toen hij, balling uit Duitschland, na 1851, de sociale en economische boeken uit het tijdvak van omstreeks 1830 in het Britsche Museum ging bestudeeren. Daar reikt een suppoost hem 't boekje van een onbekend auteur toe. Hij zit, met de elleboogen op de tafel en de handen aan het haar, er reeds in verdiept. Mij dunkt, zijn kijkers fonkelen nu hij, als in een flits, formules vóór zich ziet, die hij zelf in zijn brein reeds had gesmeed, den ‘mallen onzin’ van Thomas Hodgskin.

H.P.G. QUACK.

t.o. 275

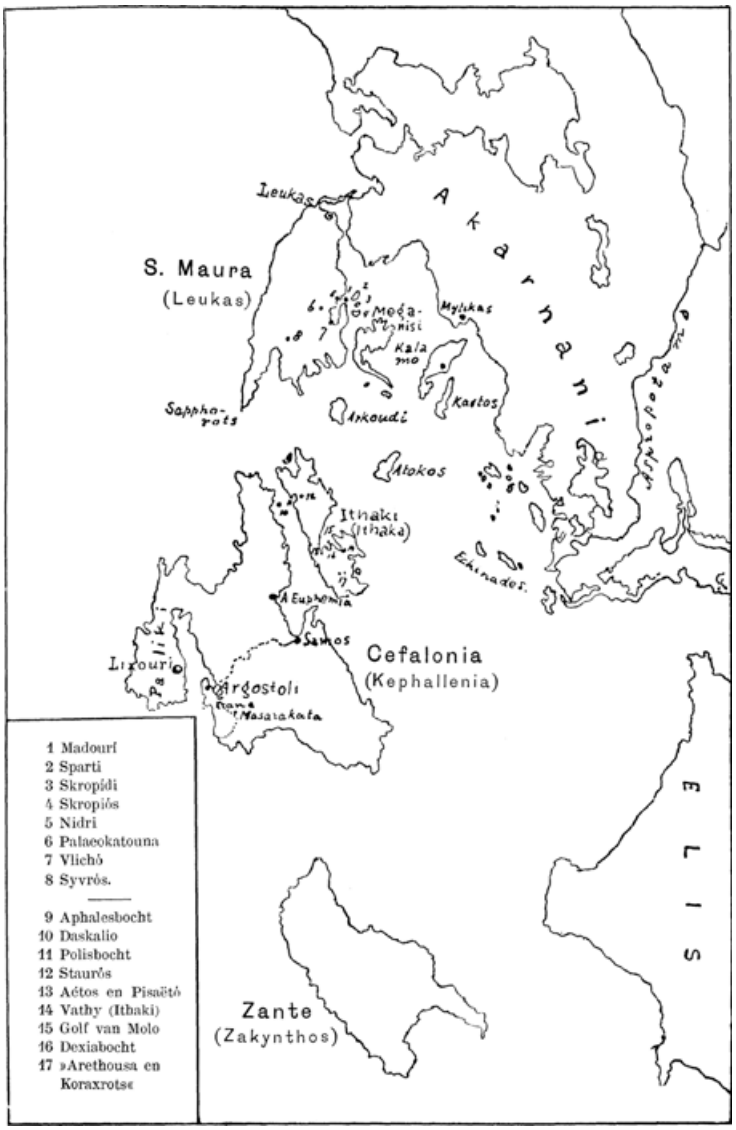
Leukas
S. Maura
(Leukas)
Meganisi
Mytikas
Kalamo
Kastos
Arkoudi
Sappho-rots
Alokos
Ithaki
(Ithaka)
Echinades
Aetos
Samos
Cefalonia
(Kephallenia)
Lixouri
Argostoli
Nasiakata
Zante
(Zakynthos)
ELIS
1 Madourí
2 Sparti
3 Skropídi
4 Skropiós
5 Nidri
6 Palaeokatouna
7 Vlichó
8 Syvrós.
9 Aphalesbocht
10 Daskalio
11 Polisbocht
12 Stauros
13 Aétos en Pisaëtó
14 Vathy (Ithaki)
15 Golf van Molo
16 Dexiabocht
17 »Arethousa en Koraxrots«

Op en om Ithaka.

Toen de opgravingen van Schliemann nabij Hissarlik aan de kust van Klein Azië o.a. de overblijfselen van het Homerische of Mykeensche Troja te voorschijn hadden gebracht, hoopten de menschen, dat nu ook spoedig de beurt aan Ithaka zou komen en dat de woonplaats van Odysseus, den held van het tweede Homerische Epos, zou worden opgespoord.

Men stelde zich het paleis van den listigen held voor als eenen sterken Mykeenschen burcht in den trant van Knosos op Kreta, of 't Argolische Tiryns. Maar de onderzoekingen op Ithaka zoowel van Schliemann als van anderen hadden niet 't gewenschte resultaat.

Ook Prof. Dr. Wilhelm Dörpfeld, eerste secretaris van het Duitsche Archaeologische Instituut te Athene, die eerst nog de z.g. Polisvlakte op de Noord-Westkust van Ithaka hield voor het aangewezen terrein eener Mykeensche vestiging en er in 't voorjaar van 1900, daartoe door Mr. A.E.H. Goekoop in staat gesteld, zijne nasporingen en opgravingen begonnen was, - ook Prof. Dörpfeld gaf weinig dagen na het begin van den arbeid het werk op. Men vond het gezochte niet, en men zou 't niet vinden, omdat men op den verkeerden weg was. Die overtuiging kwam bij Prof. Dörpfeld op. Zooals ‘Homeros’ het Eiland van Odysseus had beschreven, kwam het in 't geheel niet overeen met het hedendaagsche Ithaka, en slechts het Noordelijker gelegen Leukás, of zooals het sinds de Venetiaansche overheersching gewoonlijk genoemd wordt ‘Santa Maura’ kon wezen, wat ‘Homeros’ Ithaka noemt.

Over de onderzoekingen en opgravingen op Leukás in

Maart, Juni en Juli 1901 zal ik 't hier niet hebben. Ik hoop ze elders te behandelen. Waarom het mij te doen was bij de vermelding van het bovenstaande, het is eenvoudig de aanleiding op te geven van den tocht, door mij in gezelschap van den geleerden Duitscher ondernomen.

Die tocht, de kennismaking met menschen en landstreken, is thans voor mij de hoofdzaak: de genoegens eener zeereis van Kephallenía naar Leukás en van een verblijf op Ithaka.

In Juni 1901 noodigde Prof. Dörpfeld me n.l. uit hem wederom te vergezellen naar Leukás. We waren toen op 't eiland Kephallenia en na daar samen de bij 't dorpje Masarakata ontdekte Mykeensche graven te hebben bezocht, gingen we naar Samos, op de Oostkust van dat eiland, maar om er te hooren dat ‘de Pylaros,’ de stoomboot, die ons naar Leukás moest brengen, al vertrokken was. En vier dagen moesten we in 't jammerlijke Samos wachten op eene volgende scheepsgelegenheid!

Om onzen tijd zoo goed mogelijk te besteden bezochten we de ruïnes van 't oude Same, dat zich indertijd zoo kranig verdedigde tegen de Romeinsche overmacht. Maar hoe opwekkend de herinnering aan vroegere grootheid ook was, vier dagen geforceerd verblijf in het hedendaagsche jammeroord, dat was te veel!...

't Is 's avonds na 't souper, - we hebben nog een wandeling gemaakt naar de ruïnes van Romeinsche huizen, en we slenteren op den havendam onder een heerlijk briesje, dat waarlijk uit 't Zuiden schijnt te komen. Op de pier hangen eenige mannen en jongens tegen de borstwering, anderen komen aangedrenteld, telkens stilstaand, nu naar elkander dan naar ons kijkend, om een praatje verlegen. De lichten van de huizen, hier en daar, schijnen onduidelijk aan den oever; de meeste menschen slapen reeds. Dichter bij ons, maar nog meer verspreid, walmen de lantarens van de aan den wal vastgemeerde zeilbooten en bootjes. De visschers zijn nog op en knoeien aan hunne netten, om in den nanacht uit te zeilen met hunne ranke kaïkjes. Een zingt er 't liedje van den man, die in een duren tijd trouwde en daarbij een vrouw trof, die geweldig veel at, wel vijf of zes heele schapen per dag, en dan moest er een nieuwe hoed zijn

met een voile, muiltjes met rosetjes, een japon met veterband.... totdat de ongeduldige echtgenoot haar beetpakt, zijn rotting neemt en haar afranselt: ‘Daar vrouw, daar heb je je japon, je muiltjes, daar je hoed en voile.’ Een loflied op 't brutale geweld, want zoo schijnen sommige Grieken nog te handelen tegenover zwakke vrouwen en kinderen.... En 't blijft zoel, in weerwil van 't zachte koeltje.

- Maar, Herr Professor, wat denkt u van een kaïk, als we eens....? Vier dagen te Samos!

- Ja waarlijk, als u er niet tegen heeft; - hé kameraad, kan je ons niet met je kaïk naar Madouri brengen vannacht?

- Neen, 't gaat niet, mijn schuit is niet in orde, maar ik zal er een roepen: Spyro, Spyro! Kom eens hier! De heeren willen naar Madouri!

- Goeje nacht, heeren, naar Madouri? Goed, over een uur ben ik klaar.

- Is je kaïk goed?

- Nieuw, nieuw, goed, zeer goed.

- En is de wind gunstig? wanneer zijn we in Madouri?

- Zeker, gunstig, morgen tegen den middag.

Kon 't beter? Binnen 't uur is alles klaar, en onze rekening betaald aan den hoofdschuddenden en bezwaren makenden waard; nu, die had natuurlijk het land, dat hij ons niet de vier dagen zou logeeren, waarop hij gehoopt had! Water wordt gehaald en onze bagage, - vooral niet te vergeten de te Argostoli gekochte zes flesschen heerlijken Mavrodaphni - aan boord gebracht.

Om elf uur stevenen we Noord-oostwaarts over de kalme zee met een zacht koeltje in ons voordeel. Wel gaat zoo nu en dan de mast op eene allergeheimzinnigste wijze heen en weer, alsof 't zuchtje ook tegelijkertijd uit 't Noorden en 't Westen komt, maar we zijn tenminste aan Samos ontkomen en op weg! En wat wiegelt de schuit lekker, 't is er bepaald op aangelegd om je in eene gemoedelijke stemming te brengen. En zie de sterren, telkens verdwijnt er een en een oogenblik later staat ze weer op 't zelfde punt, 't is alsof ze even uitgedraaid en dan weer opgestoken wordt, een zacht gloeilichtje.

- Bitte, seien Sie vorsichtig, Sie fallen sofort hinaus; legen Sie sich nieder!

Daar was niets tegen te zeggen, en we leggen ons neder, gewik-

keld in onze slaapzakken, tegen de mogelijkheid van aankruipende contubernalen. We kunnen net in 't ruim liggen, als we ons goed klein maken. Zoo heel erg nieuw is de kaïk toch niet meer, 't riekt hier tenminste niet naar nieuw hout, eerder naar rot, misschien komt dat van de visch, die hier gewoonlijk huist.

Wie moe is slaapt, ook wanneer onzichtbare veelvoetige monsters over zijn gezicht drentelen....

't Ontwaken is vreeselijk. Ik verbeeld me, dat iemand me heen en weer schudt: ‘Blijf van me af, hou op!’ Maar ja wel, wie gebiedt met succes over de elementen? 't Weêr is omgeslagen, dat is duidelijk, en de wind doet nu, wat hij gisterenavond in 't klein deed nu en dan, nl. van alle kanten tegelijk waaien. En koud! Maar wat is dat? Sinds wanneer gaat de zon in 't Noorden op? Vlak voor ons roode ochtendwolken. Oost ligt voor! Daar valt mijn oog op mijn reisgenoot, die met donkere blikken rechtop zittend naar de roode wolken staart! 't Is vier uur; alles wordt me duidelijk. Na middernacht is 't vreemde zuiderkoeltje gaan liggen en we zullen nu in plaats van tusschen Kephallenia en Ithaka door te varen, zuidelijk om Ithaka en dan tusschen dit eiland en Akarnania Noordwaarts trachten te komen om zooveel mogelijk van den wind te profiteeren. Wat we voor ons zien, zoo heel onduidelijk, zijn de kusten van Akarnania of de Echinaden en aan onze linkerhand ligt de Zuidkust van Ithaka. In vijf uur zijn we niets opgeschoten, maar hebben onze af te leggen route met een flink stuk verlengd. De schipper slaapt; en zijn knecht knikkebolt met zijne hand aan den helmstok, die heen en weer zwaait.

- Und Sie haben noch schlafen können!

- Ja, gelukkig!

Nu, maar we zullen toch licht eerder aankomen dan de volgende boot, we hebben vier dagen voorsprong en behoeven niet naar de stad Leukás, en die wind zal zich toch wel eens naar deugd schikken! Kwam de zon nu maar, want 't dauwt verschrikkelijk, en dat in 't midden van Juni! Alles is nat! 't Is een schandaal! Wat heeft die Ithaka-kust een inhammen en kapen. Zou dat de Oostelijkste zijn? Dan kunnen we er om heen en laveeren. Flinke gangen zullen we tenminste

kunnen maken. Een mooi stuk zee, daar tusschen Ithaka en Akarnania, maar wat een inconvenient voor die arme minnaars van Penelope en voor den vlijtigen Philoitios, die elk rund van 't vasteland naar Ithaka moest transporteeren![1)]

> Dan kwam weder een derde, Filoitios, heerscher der mannen,
> Brengend een drachtlooze koe, voor de vrijers, en geiten, gemeste.
> Veerlui brachten ze hier van de andere zijde, die plachten
> Menschen er over te zetten, wanneer zij hen komen bezoeken.

't Is niet te zien, dat we vooruit komen; neen toch, als je een poosje niet kijkt, hebben die rotsen weer een andere gedaante aangenomen en sluit of opent zich eene bocht. We vorderen. Bij elken ruk van de vier winden tegelijk blijkt het, dat de Noord-wester toch de sterkste is, we komen vooruit, Oostwaarts. Daar is de zon, haar eerste straal van boven de Akarnanische bergen doet ons de oogen afwenden. Nu moeten we ontbijten, bij 't aanbreken van den morgen, net als Odysseus in de barak van Eumaios. Was 't niet eene ware Odyssea, deze moeite om ons vaderland te bereiken? Had Aiolos niet al zijne winden tegelijk losgelaten en slingerde Poseidon niet ons primitief scheepje, toornig om 't blinden van Polyphemos? Wat een gunstig voorteeken, welbeschouwd! Komen we niet om den grooten Dulder te verlossen? Zie, we treden blijkbaar in zijne voetstappen! We herkrijgen onze opgewektheid en mijn metgezel vertelt, hoe hij eens vier dagen is opgehouden en achtervolgd door de Kabiren, hoe ze hem met sneeuw, regen en zieke muildieren hebben geteisterd, omdat hij de rust in hun heiligdom had verstoord door spade en houweel, en hoeveel listen hij noodig heeft gehad om Athene te bereiken. Maar hij had ze overwonnen, en zou ook nu niet de grimmige aardschudder Poseidon moeten wijken voor de blauwoogige Athena? Laat ons haar plengen! Zijn er niet zes flesschen kostelijken Mavrodaphni in 't ruim, en hebben we niet kaas en brood?

‘Waarom steken we de handen niet uit naar de gereed liggende spijzen?’

't Is een plechtig oogenblik, als de flesch openknalt (de schipper is klaar wakker) en we de primitieve bekers aan de

1) Od. 20: 185-188; zie 14:100.

lippen zetten met eene bede aan Athena.... maar is 't wonder, dat ons beiden ‘aan de rij onzer tanden’ eene wilde vervloeking ontsnapt, geadresseerd aan den Kephalleniër, die ons den wijn heeft verkocht? Is dat *onze* Mavrodaphni? De ellendige heeft ons een akelig droesem meegegeven, 't smaakt als inkt.... en de schuit trilt en de mast zwiept en nog steeds.... de Zuidkust van Ithaka! Maar er is nog brood en kaas en goddank: tabak.

- Hoelang zal dat nog duren, Spyro?

- Weet ìk? We zullen zien. - En de man slaapt weer en de helmstok zwaait van rechts naar links.

Nu kunnen we ook ons vaartuig eens opnemen, 't Is een raadsel, hoe alles in elkaar blijft hangen: een oude schuit met gebarsten en afgebroken planken, 't boord verteerd door den houtworm, een zeil als een landkaart, vermolmde katrollen en geknoopte touwen, aaneen gelapte flarden; en wat een bouw, moeten we daarmee laveeren? ‘We zullen zien!’

Maar we bereiken toch ons keerpunt, 't uiterste kaapje, de Zuid-oostspits van Ithaka met 't witte kerkje van Ajos Ioannis. Nog een paar zuchtjes en we gaan naar 't Noorden of Noord-oosten. Nu dat kàn met dezen wind. Maar kan de schuit het? Daar is 't beslissende oogenblik. Roer om.... Ik wist niet, dat touwen en zeilen zoo konden rammelen.... nu moet de wind ze pakken en bolzetten, maar neen, rammelen doen ze en we liggen volkomen stil!

De wind waait over ons heen. Dat komt door de bergen van Ithaka, verklaart Spyro.

- Maar, voor den d..., je beloofde ons vóór den middag in Madouri te brengen?!

- Wat moeten we doen? Wist ìk, dat er geen wind zou zijn?

Maar Aiolos heeft medelijden en hoewel hij den Noordwester den boventoon laat, die ons echter weinig deert, verrast hij ons ook een paar maal met een Zuiderkoelte, echte valwinden, en dan gaan we weder onder hevig rammelen eenigen tijd voorwaarts; zelfs kunnen we nu en dan half laveerend en Noord-oost houdend met den Noord-westen wind wat opzeilen. Gelukkig behoeven we niet den ganschen dag te waken en de zeelucht wiegt ons in slaap. Dan weer eten we kaas en brood en prefereeren zelfs onzen Mavrodaphni boven

het lauw geworden water. De zon doet haar werk, zij verlicht Ithaka's bergen en inhammen telkens anders en laat ons voortdurend een nieuw panorama genieten. De hondvisschen springen boven 't water uit en doen den indolenten schipper enthousiast uitroepen: ‘Had ik nu een Gra!’[1]. Op 't eiland is niets te zien, dan hier en daar, zeer klein, een veelarmige windmolen en een klein wit kerkje of klooster, hoog op een top. ‘Ajos Elia,’ zegt de schipper. - En we tobben Noordwaarts, want 't valt niet te ontkennen, dat we vooruit komen! Als we maar eerst Atokos voorbij waren, dan gaan we laveeren; belooft Spyro. We komen ook werkelijk Atokos voorbij; midden in de zeestraat vertoont zich Arkoudi, rechts de groote staart van Meganisi en links de Sapphorots, waar ongelukkige minnaars en minnaressen zich naar beneden in zee storten om van hunne liefde.... genezen te worden. 't Is de Zuidelijkste spits van ons vurig begeerd Leukás en ze wordt juist door de Westwaarts wandelende zon beschenen. Haar witte gesteente glinstert. De wind blaast uit 't Noordwesten. Nu op-laveeren, flinke gangen maken en goed opletten, hoeveel we telkens vorderen. We doen vier gangen en kunnen ook werkelijk constateeren, dat we niet achteruit gekomen zijn, maar vooruit ook niets.

Toen dan docht het den schipper goed om te draaien en de zelfde manoeuvre uit te voeren, die we 's nachts met zooveel succes bij Ithaka hebben toegepast, n.l. Noordelijk van Atokos koers te zetten naar 't Oosten en dan tusschen Kalamos en 't vastland weer op te zeilen, dus steeds Oostelijk aan te houden. Zoo gezegd, zoo gedaan. We draaien en 't gelukt werkelijk tusschen Kalamos en Kastos te komen, daarna volgt weer het dobberen tusschen Kalamos en 't vastland. - 't Dorpje varen we voorbij, 't ligt geheel boven, omdat daar water is; aan de kust staan slechts een paar huizen. 't Mooi is echter van 't plekje af, want de zon staat al vrij laag in 't Westen; de Oostzijde der eilanden is donker, maar 't ‘duistere vastland’ baadt zich in een heerlijk zonlicht, dat bergen en wolken rood kleurt. We beginnen den toestand donker in te zien; nog een nacht in de schuit, met vuile kleeren en slaapzakken in 't vuile ruim, en 't wordt al koud ook, en o,

1) Gras-geweer, waarmee 't Grieksche leger bewapend is.

wat een dun streepje maan! En, dan nog iets! Wat moet de nomarchis[1] van Leukás denken? We hebben hem getelegrapheerd dat we per kaïk uit Same vertrokken zijn, ze zullen denken, dat we verongelukt zijn en de Grieksche couranten.... We zien elkaar huiverend aan en stellen ons voor 't opschrift in dikke letters: ‘Vreeselijke schipbreuk’ of ‘Droevig einde eener archaeologische reis.’ Dat mag niet; we moeten trachten Mytikas te bereiken, of is er te Kalamos een telegraafkantoor? Neen? Dan laveeren naar Mytikas! We zien het, maar we laveeren met evenveel succes als straks op de hoogte van Arkoudi. 't Wordt al donkerder en donkerder. De schipper en zijn knecht spreken eenige oogenblikken zacht met elkaar, en eensklaps:

- Er is wel een telegraafkantoor te Kalamos.
- Dat liegt hij natuurlijk, merk ik in 't Duitsch op.
- Weet je 't zeker, of zeg je 't maar, omdat we niet te Mytikas komen kunnen?
- Neen, zeker, bepaald!
- En pas zei je...
- Dat was eene vergissing.
- Nu, vooruit! Draaien maar, dan kunnen we tenminste zeilen!

Wederom draaien we; maar dat was niet 't normale rammelen, een gekraak, een vloek van den schipper, en voor ik goed en wel weet, wat er gebeurt, zit ik onder 't zeil bedolven in 't pikdonker. Woedend kruip ik er onder uit en scheld onzen Spyro hartelijk uit voor alles, wat ik inderhaast kan bedenken, tot ik plotseling bemerk, dat mijn lotgenoot nergens te zien is... Mijn hemel, als die eens!... want de gansche schuinsche dwarsstang, waaraan 't zeil is vastgemaakt, is mee naar beneden gekomen. Haastig begin ik aan 't zeil te rukken; de man kan dood zijn; maar er komt beweging, eerst een pijnlijk gezicht en daarna de rest; 't is gelukkig de knie maar, doch 't is pijnlijk genoeg.

‘Den birazie[2],’ zegt de schipper.

‘Den birazie?!’ 't Is een schande. 't Had me kunnen dooden, die oude verrotte schuit.

- Niet oud, nieuw!

1) *νομ□□χης*, gouverneur eener provincie.
2) *δ□ν πει□□ζει*: 't hindert niet.

- Leugens! We zullen eens met den heer nomarchis over je spreken!

In Kalamos is natuurlijk geen telegraafkantoor, maar we kunnen er ten minste wat eten. Er liggen een paar keurige ranke zeilbootjes, kleiner en scherper dan onze ronde kaïk en hoog getuigd met twee fokken en een zeil, zooals onze boeiers.

Natuurlijk worden we geïnterviewd. - 'Naar Madouri, op de Oostkust van Leukás?!'

Daar komt u nooit met uw schuit. De wind is zoo constant mogelijk, hij kan er nooit tegenop, vooral niet als hij Noordelijk om Meganisi heen wil zeilen naar 't Westen. Neen, neemt u dan een van onze Engelsche zeilers, nieuw, pas op Ithaka gekocht, van een Lordos.

- Ja, maar we hebben 'afspraak' met onzen schipper; die moet eerst willen!

- Den birazie! Hij kan u er nooit brengen. Hé daar, Panaïoti, kom eens hier, komen de vreemdelingen ooit in Madouri met die oude kaïk?

'Nooit,' zegt Panaïoti en gooit zijn hoofd naar achteren met een energieke ontkennende beweging, maar ik zal er u brengen; in hoeveel tijd? 't Is nu negen uur, een paar uur slapen te Mytikas... morgen om tien uur.

Onze schipper strijdt een zeer korten en gemakkelijken strijd met zijn eergevoel en staat ons dan af aan Panaïoti. We zeilen scherp naar Mytikas, maar voor telegrapheeren is 't te laat; onze nieuwe kapitein en zijn jeugdige vriend en helper slapen er, dan maken we hen wakker en we laveeren om Noordelijk van Meganisi te komen. Maar tijdens dat werk slaap ik op grint, die we als ballast inhebben en word eerst wakker, als we onzen laatsten gang maken en nagenoeg tegen den wind in Meganisi voorbij komen. Daarna gaat 't dwars door onzen geliefden 'Madouri-archipel' langs Skropiós en Skropídi vervolgens tusschen Sparti en Madouri door, om eindelijk ruim 10 uur aan den Westkant van ons eilandje te landen. Op een kunstmatig terras verheft er zich de witte met groene luiken afgezette villa van den heer Valaoriti, die de eigenaar ons met gulle gastvrijheid ter beschikking heeft gesteld, een niet genoeg te waardeeren weldaad. We worden hartelijk verwelkomd; men had ons

al verloren gewaand, trouwens we deden 35 uur over den afstand van tien uren.

Maar we zijn thuis; spoedig hebben we gebaad en na ons verkleed te hebben staan we op 't balcon van onze villa te bewonderen de heerlijke Oostkust van Leukás, die zich een kwartiertje roeiens voor ons uitstrekt. De donkere bergtoppen verheugen zich in den diepblauwen achtergrond, den wolkenloozen hemel. Tusschen de toppen glijdt het groote hel gekleurde ravijn naar beneden, zich steeds verbreedend als een stroom; eerst omarmt het gemakkelijk 't dorpje Palaeokatouna met zijn weinige huisjes en dan breidt 't zich in de laagte weer meer uit, tegen den voet der bergen aanduwend, alsof 't zich met de elbogen ruimte wil maken ten koste van 't gebergte, dat wijken moet. Eindelijk gaat 't op in 't groene olijfbosch, van hier gezien een groene streep, maar werkelijk zóó diep, kwartieren diep, - wat zou er al in verborgen zitten? - tot de kust toe, waar Nidri ligt, dat met zijn witte huisjes zich spiegelt in de blauwe zee.

We kennen ze alle nog, die toppen, van ons bezoek in Maart en groeten ze....

Dan is 't, alsof de zon bleeker wordt, alsof er eene lichte schaduw trekt over de bergen. De bries legt zich en spaart hare krachten om af en toe met een hevigen windstoot uit te vallen, venijnige rukken uit 't Westen, die de vensters heen en weer rammelen en de menschen naar hun hoed doen grijpen. De bergtoppen verdwijnen en boren in de nu grijze lucht, of neen, de wolken buigen over de toppen heen en rollen zich in 't ravijn, tot Palaeokatouna ze tegenhoudt, en dan beginnen ze te regenen, te regenen, droppels, stralen, die plassen, beuken en stampen op de rotsblokken onder aan ons terras.

Daar smijt ons een rukwind een stortbad tegen gezicht en kleeren; we vluchten naar binnen en sluiten de groote balcondeuren. 't Is te donker om te lezen, en dat in Juni! We gaan eten en slapen.

Den volgenden dag zetten we 't sinds einde Maart onderbroken onderzoekingswerk voort en hernieuwen de vriendschap met onze Leukadiërs, die van verlangen branden om 't ‘paláti’ (paleis) te vinden en in gedachten de prachtige gouden en

zilveren bekers en de marmeren zuilengalerijen al bewonderen. Ja, er zijn er, die 't kwalijk beginnen te nemen, dat alles zoo lang duurt, sommigen lachen medelijdeud om de heele onderneming, maar anderen voegen bij hun welkomstgroet den zegenwensen: ‘Moge de Heilige Maagd u doen vinden, wat ge zoekt!’ Een oude arbeider biedt aan de plaats van 't paláti te wijzen, die hij precies weet, want 't is hem in den droom geopenbaard. Een ander weêr weet wel de *plaats* maar niet het *punt*; en steeds zijn er twee partijen, waarvan de een 't toejuicht, de ander 't afkeurt, dat van bovennatuurlijke hulp geen partij getrokken wordt.

Inmiddels brengen de opgravingen wel overblijfselen uit Hellenistische en Grieksche en zelfs praehistorische tijden aan 't licht, maar de Mykeensche, die gewoonlijk als een der chronologische schakels tusschen de beide laatstgenoemde wordt beschouwd, blijkt niet-vertegenwoordigd. Achtereenvolgens worden op allerlei punten fundamenten van een vijf of zestal torens blootgelegd en de praehistorische zaken vermeerderen met den dag. Welk een oude vestiging moet daar geweest zijn. Doch 't gelukt maar niet 't centrum van die vestiging te vinden en de zoo vurig begeerde Mykeensche vazenscherven laten zich wachten.

Inmiddels worden de gevonden zaken, al vallen ze buiten het bestek van ons eigenlijk doel, volstrekt niet verwaarloosd. Reeds tijdens ons verblijf in Maart was ons een bronzen helmkam van een Athena-beeld vertoond met eene inscriptie in oud-Korinthisch alphabet[1]; zij heette afkomstig te zijn uit de buurt van 't dorpje Syvros. We (Dr. Preuner, ambtenaar van 't Duitsche Instituut te Athene en ik) zijn er dadelijk heengegaan en hebben op een plateau ook werkelijk de sporen van een zeer oud Athenaheiligdom opgegraven, een stutmuur van kleine onregelmatige steenen en verbrande leemen tegels, waaruit de muren van 't tempeltje waren opgetrokken, overal verspreid vonden we zeer primitieve door zon en vocht van hun kleur en détails beroofde terracotta-beeldjes, wijgeschenken van oude geloovigen. Zoo ook nu: alles wat van belang is voor de historie van 't land wordt nauwkeurig onderzocht en geschift. Scherfjes worden

1) *ευφ□αιοσ μανε□ε□ε τα□αναι.*

zooveel mogelijk gedateerd of opgezonden aan deskundigen. Den arbeiders wordt op het hart gedrukt op 't kleinste te letten en nauwkeurig te onthouden, op welke diepte ieder stukje is gevonden. Wat al teleurstellingen hebben we ondervonden, als een arbeider met opgetogen gezicht (in de hoop de premie te verdienen) verklaarde een belangrijk stuk gevonden te hebben! Na eenigen tijd komt een architect-landmeter, om 't terrein onzer opgravingen en de fundamenten der vele blootgelegde torens in kaart te brengen en thuis bespreken we al de mogelijkheden, omtrent de ligging der verschillende vestigingen, die we geconstateerd hebben in den loop onzer werkzaamheden. Gebrek aan werk, en interessant werk, is er nooit, al kan ik den weiwillenden lezer niet met al de bijzonderheden lastig vallen. Vooral die ‘praehistorische’ zaken geven veel stof tot denken; haar tijd is niet vast te stellen, ze kunnen overoud zijn en toch tot in den tijd van de z.g. Mykeensche periode reiken, zooals dat door sommigen voor eenige plaatsen in Thessalië wordt aangenomen, waar men vermoedt, dat de industrie der Mykeensche vazen of liever de producten zelve nooit doordrongen, want 't aantal plaatsen der eigenlijke industrie is misschien zeer beperkt. Ook op andere punten buiten Leukás doen we gezamenlijk of ieder afzonderlijk onderzoekingen met een paar arbeiders, maar toch blijft 't verdrietig, al mag men natuurlijk niet ondankbaar zijn, zijn eigenlijk doel niet te bereiken!

Dat wordt eentonig evenals visschen, wanneer men telkens tuk krijgt zonder iets te vangen en de lust bekruipt me Ithaka, 't oude, altijd als 't vaderland van Odysseus beschouwde eilandje eens te bezoeken. De Ithakesiërs hebben allang mijn belangstelling opgewekt. Zij zijn zeer jaloersch op hunne reeds lang geusurpeerde reputatie van de compatriotten en de afstammelingen van den grooten Odysseus te zijn en ze zijn zeer slecht te spreken over de opgravingen, door Prof. Dörpfeld op Leukás ondernomen. Ja, men fluistert, dat sommigen, al halen ze ook in 't openbaar medelijdend de schouders op over de onderneming, in stilte den Duitschen geleerde er om haten; misschien, misschien ook wel een beetje, omdat ze eene groote verplaatsing van het vreemdelingenverkeer vreezen. Want welke Grieksche herbergier of koetsier herbergt en rijdt niet gaarne ‘Europeanen’? Zijn er

niet mooie wegen met groote onkosten aangelegd van Noord naar Zuid zich kronkelend langs de berghellingen, om dat verkeer mogelijk te maken, en kan de Afgevaardigde niet telkens zijne verlangens ingewilligd krijgen, als hij wijst op de vele bezoekers, die uit Europa en America de klassieke plekjes komen bezoeken, de klassieke plekjes, die de vader aan zijn zoon toonde en wier aantal de vindingrijkheid van den Ithakesiër nog voortdurend doet toenemen?

Op een mooien achtermiddag zeilde ik van ons vriendelijk Madourí naar de stad Leukás om passage te bestellen op de ‘Pylaros’. Zou die zich nu beter houden, dan voor eenige weken? 's Avonds maak ik een praatje met de docenten van het Leukadisch gymnasium, die zich aan de haven hebben neergezet om naar de muziek te luisteren en een oogenblik schrikken, als ik vertel, dat ik naar Ithaka vertrek.

Een vrij rustige nacht wordt doorgebracht in 't Hôtel Heptanisos, maar 't is veilig een beetje vroeg op te staan. Ik moet bekennen, dat ik 't een rustig idée vind, als ik goed en wel op 't dek van de Pylaros sta, ze had me wel weer kunnen ontsnappen, maar nu zijn we dan toch onderweg. Maar o wee, nauwelijks zijn we in de volle zee, of de kapitein komt me met een verlegen gezicht vertellen, dat de boot deze reis eigenlijk Ithaka niet aandoet; dat is eene plotselinge verandering in de route; ik moet maar in Ajía Euphemía op Kephallenía afstappen en dan per zeilboot naar Pisaëtó op Ithaka varen, dat is 't beste. 't Helpt niets, of ik al van schandaal spreek en zeg, dat ik mijn kaartje heb, dat de agent me niets gezegd heeft en dat ze verplicht zijn me naar Ithaka te brengen; 't beste is te zwijgen, daar de medepassagiers den levenmakenden vreemdeling al beginnen uit te lachen.

Daar sta ik om twaalf uur op de kade van Ajía Euphemía, te midden van een dozijn nieuwsgierige baliekluivers, wien de vragen op de lippen branden en die dolgraag gephotographeerd willen worden. Enfin, een vlug zeilbootje was spoedig gevonden, maar we moesten nog even wachten, 't was nu tijd voor een dutje en in den namiddag kwam de ponente (Westenwind). Inmiddels kunnen een paar gedienstige geesten me een oud paláti wijzen met ‘veelhoekige steenen: schitterend!’ Nu, dat is te doen en de overtocht

daarna naar Pisaëtó is heerlijk frisch, schuit en schipper zijn voor hun taak berekend en de laatste zingt aardige liedjes, die den tijd korten.

't Is een heele klim, den Aëtos op, waar de oudere reizigers de woonstede van Odusseus vermoedden, en ik stel me de arme minnaars voor, als ze na hunne copieuse maaltijden met den vurigen Ithakesiër dit steile door struikgewas en rotsblokken versperde bergpad moesten afsukkelen, wanneer ze 's avonds in donker

> Gingen.... heen om te rusten, een ieder naar eigene woning[1].

Boven zijn wel muren en een paar cisternen, een met heerlijk water, maar 't zijn slechts bevestigingen uit later tijd, zeker om de bocht van Pisaëtó te beheerschen, die zich aan onze voeten uitstrekt. Dat Pisaëtó (eigenlijk: Achter den Aëtos) bestaat uit slechts een paar huizen, een soort magazijn en een woonhuis, wat hooger weer een huis en een kerkje, den heiligen George gewijd, waarlangs men den Aëtos bestijgt. 't Afdalen is haast nog onaangenamer dan 't opklimmen, maar een ezeldrijver, die me al opwacht, tracteert me op een paar heerlijke versche vijgen. Hij heeft een klein ezeltje, om me naar de tegenwoordige hoofdplaats van 't eilandje, Ithaki of Vathy, te rijden. Het is een koddig diertje, dat blijkbaar niet goed begrijpt, waarom iemand op zijn rug gaat zitten. In een sukkeldrafje loopt 't telkens een eindje vooruit, blijft dan plotseling stilstaan en kijkt om, misschien om eens naar de mijlpalen te zien of om te constateeren, dat ik er nog altoos opzit, wat hem overigens weinig schijnt te kunnen schelen; tenminste het geeft geen teekenen van vermoeidheid, verveling of toorn. Zoo rijden wij langs den fraaien weg dicht langs de zee, de groote golf van Molo, met de kleine bocht van Dexiá, bedekt door 't eilandje Katzourbó, naar de baai van Vathy. De zee is altijd even heerlijk blauw: alleen aan de kust tegen de grauwe kalksteenrotsen frisch afstekend zijn heldergroene plekjes, ondiepten, en eindelijk verschijnt het witte stadje Vathy, niet zoo mooi als wanneer men met de boot de haven inbuigt, maar nu toch ook in het zachte avondlicht helder en zindelijk.... op een afstand.

Ik stap af in 't Hôtel ‘Ithaki’, 't beste, naar men mij

1) Od. 1: 424.

verzekert, inderdaad 't slechtste, zoowel wat eten als war logies betreft. Ik wensch mijn verbitterdsten vijand geen verblijf daar toe. Na met moeite iets gegeten te hebben, ga ik wandelen en zet me aan de haven neêr; de breede met kalksteenplavuizen geplaveide Marina is op verschillende plaatsen met tafeltjes en stoelen bezet en ik geniet een kop koffie en eene cigarette opziende naar den fraaien sterrenhemel, die zich in 't rimpellooze water herhaalt. Men zit niet lang alleen en gauw voegen zich een paar Ithakesiërs, die al eenige malen om mijn tafeltje gedraaid hebben, bij me, om getrouw aan de Odysseïsche traditie na de stereotype groet mutatis mutandis te vragen[1]:

Zeg mij: van welk volk zijt gij? en noem mij uw stad en uw ouders!

- Van Holland.
- O, Holland, dat kennen we, dat is daar beneden in Africa, de Boers!
- Neen, daar zijn wel Hollanders, maar dat is een oude kolonie van Holland.
- Juist, ik weet 't, Holland is 't land van Wilhelmina, die pas getrouwd is. De vrouw is koningin en gaat naar de Voulí (de Kamer); de man blijft thuis!

Nu, dat laatste spreek ik wel tegen, maar 't blijft den Ithakesiër toch zonderling; de man van de koningin niet koning!

'Maar een goed land is 't toch,' merkt een nieuw aangekomene op, 'wel koud maar goedkoope kleêren en "chitterende" appels en peren.' Hij is als stoker te Rotterdam geweest. 'En gedanst dat er wordt! Prachtig! Heerlijke muziek en een groote stad, veel grooter dan Athene.'

En of ik nu hier kwam om Ithaka te bezoeken?

Ja en ik blijf vier dagen, om alles goed te leeren kennen van 't Noorden tot 't Zuiden.

Brávo, brávo, dat is goed, vooral omdat er tegenwoordig menschen zijn, die beweren, dat Ithaka niet 't vaderland van Odysseus is, dat 't Leukás is, stel je voor, wie heeft ooit van Leukás gehoord! Zegt Homeros niet uitdrukkelijk dat 't Ithaka is, en wie kon 't beter weten dan Homeros? Neen, dat zijn alles leugens, ik moest vooral niet naar Leukás gaan,

1) Od. 1 : 170 en op zoovele andere plaatsen.

daar was niets te zien en opgraven in Leukás was ijdel werk!

Ja, maar ik nam juist deel aan de opgravingen op Leukás, ik kwam er net vandaan....

Och, maar ik geloofde toch niet aan de theoria van den heer ‘Derfel’?

Zeker, zeker, ten minste ik achtte 't heel wel mogelijk...

Bàh, bàh (och kom), dat moest ik dan toch eens vertellen.... en we vertellen en disputeeren tot laat in den nacht tot wanhoop van den herbergier, die me komt afhalen.

Den volgenden morgen rijd ik in een armzaligen landauer met twee, als 't kan, in hun soort nog rampzaliger paarden naar 't Noorden; eerst een eind langs den weg, dien ik den vorigen dag op m'n ezeltje heb afgelegd, maar dan, in plaats van Zuidelijk links af te gaan naar den Aëtos, gaan we nu om de bocht van Molo door een paar met boomen beplante ravijnen en dan in windingen bergop naar Agros, langs den weg, die zich van verre gezien als een wit lint slingert door de donkere bergen. Dan, als 't hoogste punt bereikt is, gaan we langs de Westzijde van 't eiland; hoog boven de kust is de weg in den bergrug ingesneden. Aan den overkant van de blauwe zeestraat vertoont zich de Westkust van Kephallenia, met de tallooze inhammetjes. 't Is een heel werk voor de afgetobde paarden, vooral voor 't rechtsche, dat voortdurend geranseld wordt, terwijl 't andere bedaard meewandelt.

- Waarom sla je toch altoos 't rechtsche paard, koetsier? 't Linksche trekt niet mee!
- Dat is mijn eigen paard en 't rechtsche heb ik geleend; mijn tweede paard is ziek!
- Natuurlijk.

We rijden tot 't vriendelijke Leuké met zijn heerlijke tuinen, vijgen en johannesbroodboomen; we drinken er een glas wijn. Dan gaan we verder en zien in de verte de rots Daskalio; Asteris, zeggen de geleerde Ithakesiërs. Daar belaagden de overmoedige vrijers den braven Telemachos, toen hij terugkeerde van 't holenrijke Sparta en 't zandige Pylos, om van Menelaos en Nestor berichten in te winnen omtrent zijns vaders terugkeer[1].

1) Od. 4 : 844-847.

Midden in zee, daar heft zich een eiland, steenig en kliprijk,
Tusschen het rotsig Samos en Ithaka's kusten gelegen.
Asteris, klein slechts is het; er ligt eene dubbele reede,
Veilig voor schepen: beloerend verbeidden hem daar de Achaiërs.

Maar Athena verijdelt de snoode plannen en Telemachos komt veilig bij Eumaios, den goddelijken zwijnenhoeder.

Een vreemde plaats kozen die minnaars, denkt men onwillekeurig; zoo vlak in 't gezicht van de kust, juist, waar de Ithakesiërs tegenwoordig de stede van Odysseus vermoeden. 't Was niet geschikt om de hinderlaag geheim te houden voor de bevolking, die misschien nog op de hand des koningszoons was. Maar zoo nauw moet men 't niet nemen! Evenmin met de havens, waarvan de kale rots, gelijk ze daar eenzaam en massief in de zeestraat tusschen Ithaka en Kephallenia ligt, teneenenmale verstoken is. De landtongen, die ze vormden, zijn weggeslagen!

De prachtige Polisbocht ‘doet zich heerlijk ope.’ 't Strand is vlak en loopt dan vrij zacht aan naar boven. In zee liggen nog marmerbrokken ‘van Odysseus woning’ en de vlakte is vol oudheden. Ze liggen maar voor 't opgraven, overal!

‘Van de Homerische periode’ zegt een aardige vriendelijke jongen van een jaar of elf, die nog vóór we aan 't koffiehuisje van Staurós pleisteren, op de trede van mijn rijtuig springt en gaarne binnenklautert. Hij weet alles en zal me in een paar uur al 't belangrijke laten zien, ook de plaats, waar de heer Derfel 't vorig jaar gegraven heeft met den Hollandschen heer.... Of hij Homeros al gelezen heeft? Neen, nog niet, 't volgend jaar komt hij pas op 't Gymnasium. Maar hij weet alles! Hij is inderdaad een voortreffelijk gids en toont me al de voor de Ithakesiërs klassieke plekken: de ‘School van Homeros’ al weet hij niet goed, wat dat beduidt, wat ik me zeer goed kan voorstellen, de rotsgraven, waarvan er een hoog boven den beganen grond ligt, omdat het niveau van den bodem door afspoeling is verlaagd, een zeer oud put- of welhuis, of liever puthol, waar we met moeite inkruipen en zeer voorzichtig moeten zijn niet in de put te vallen, want 't is er ijselijk duister, eindelijk de bron Melanydro, ‘'t zwarte water’, waar de maagden van Penelope water haalden, om de groote zaal te

reinigen voor 't aanstaand Apollofeest, de bloedbruiloft[1]:

> Twintig der maagden begaven zich vlug naar de donkere bronwel;
> D'anderen hielden zich druk in de woonzaal bezig met d'arbeid.

Nu loopt er maar een dun straaltje uit de van onregelmatige kleine steenen en kalk slordig opgebouwde ronde verhooging; 's winters moest ik er maar eens terugkomen, zeggen een paar meisjes die aan 't wasschen zijn: hare grove eigengemaakte weefsels, lange smalle stukken, net loopers. Haar ezeltje loopt rond lekkers te zoeken. Ze hebben hem, heerlijke uitzondering, 't houten zadel afgenomen. 't Water is donker gekleurd door den zwartslijkerigen ondergrond zeker, 's winters is 't warm en 's zomers koud, dat is zeer merkwaardig; zoo vertellen de waschmeisjes heel vriendelijk, maar gephotographeerd worden willen ze niet. Nu, mijn gidsje graag; 't is jammer, ze hadden 't boomrijke vriendelijke plekje aardig gestoffeerd.

Op een hooger punt zien we de Aphalesbocht en die van Phrykes; de eerste is de Rheithronhaven, waar Athena zegt geland te zijn en haar schip gelaten te hebben, als ze in de gedaante van Mentes, den Koning der Taphiërs, Telemachos komt bezoeken, om hem tot de reis naar Menelaos en Nestor aan te sporen en hem op te wekken eindelijk als een man den vrijers 't hoofd te bieden.[2]

> Nu op het droge gehaald staat, ver van de veste, mijn vaartuig;
> Ginder aan Reithrons baai, waar 't boschrijk Neïon af helt.

Dan treden we na herhaalde uitnoodiging een huisje binnen om een kop koffie te savoureeren. We klimmen een laddertje op, dat naar de woonkamer leidt; de parterre-verdieping is stal, men merkt 't dadelijk, als men boven is. De vrouw krijgt eenige korte commando's en haast zich, hartelijk ons welkom heetende, de dekens van 't nog onopgemaakte bed te trekken en die op de kanapé waarvan 't overtrek bedenkelijke gaten vertoont, uit te spreiden. Deed men ook niet zoo bij Homeros, al kwamen daar de dekens niet van 't bed?[3]

1) Od. 20:158 e.v.
2) Od. 1:185 e.v.
3 Od. 1:130 e.v.

Deed, haar geleidend, haar zitten ten troon, dien hij eerst met een deken,
Kunstig van maaksel, bekleedde; er stond voor de voeten een schemel.

Er worden twee kopjes gezocht en eerst nog omgewasschen in een bak, die veel overeenkomst heeft met een oude waschkom; ze staat ook verdacht dicht bij 't bed..., maar zal wel zelden gebruikt zijn. Dan drinken we elkaar toe met de woorden: ‘Ijíjān sās,’[1] en 't kan ons niet schelen, of Odysseus hier al of niet gewoond heeft, maar we vinden 't een prachtig land. Ik prefereer 't mijn meegenomen lunch in de vrije lucht onder een vijg of olijf te nuttigen en neem een hartelijk afscheid, na eenige dekaren stil op de kanapé neergelegd te hebben.

De faam heeft onze aanwezigheid echter al verraden; al etende word ik bespied; de jongeren blijven op een afstand, de ouderen komen langzaam, telkens stilstaand, nader. De oudste, een man met grijs haar en niettegenstaande de hitte in een dikken koeharen mantel gehuld, drukt me de hand. Of ik de beste bron van het eiland al gezien heb? - ‘Melanydro?’ vraag ik wantrouwend. - Neen 'sto Kálamo! - Die heb ik werkelijk nog niet gezien en ik ben er ook erg nieuwsgierig naar, want ik heb nog geen enkele fatsoenlijke bron gezien op 't heele eiland. Maar deze was dan ook heerlijk; den ganschen drogen zomer door gutsen dikke stralen van 't zuiverste water uit den muur, waarin ze gevat is. De oude man is er trotsch op, alsof hij haar zelf heeft doen ontspringen; daar is ze nu, de bron van Homeros; dien naam heeft hij als kleine jongen gehoord van zijn grootvader, en... En wanneer is die mooie muur gebouwd met die flinke bassins? - O, voor vele, vele jaren, mijn grootvader heeft ze nooit anders gekend!

O, die grootvaders van gaarne rookende en drinkende oude Ithakesiërs!

Ik heb mijn vriend tot 't voldoen aan zijne begeerten in staat gesteld en noode 't heerlijke plekje, waar de tuinbouw welig tiert bij 't vruchtbaar makend water, verlaten. We rijden terug naar de hoofdstad, beschenen door eene verzen-

1) *ε□ς τ□ν □γιε□αν σας* = op uw gezondheid.

gende zon, want ik heb geen moed meer te paard over de hoogvlakte terug te gaan.

In mijn kamer kan ik de rest van den heeten namiddag slapend doorbrengen en peinzen, of ik de Nymphengrot nog zal bezoeken, of 't maar opgeven voor vandaag. Gelukkig word ik geholpen, want nauwlijks ontwaakt hoor ik kloppen en er wordt binnengebracht 't kaartje van Nikólaos K. Paulâtos, apotheker.

En nu gebiedt me de plicht der dankbaarheid melding te maken van dezen hartelijken jongen man, die - noem 't bekrompen particularisme, als ge wilt, - met al den gloed van zijn sympathieke ziel zijn klein rotsachtig vaderland liefheeft, die met Odysseus in heilige geestdrift van zijn Ithaka zou kunnen getuigen:[1)]

> Steenig van grond, maar vruchtbaar in bloeiende mannen; in waarheid,
> Geenerlei land, dat mij zoeter bekoort, dan mijn eigene landstreek.

Hij is apotheker maar kent zijn Homeros en vooral de Odyssea op zijn duimpje. Evenals voor zijne voorouders is ook voor hem Homeros de eerste historicus, die wel eens faalt, waar zijne berichtgevers niet deugen, maar wiens beschrijvingen van Ithaka woordelijk juist zijn of moeten zijn. Odysseus is zijn nationale held, zijn ridder sans peur et sans reproche, zonder wien Ithaka niets is, evenmin als Barneveld iets is zonder Jan van Schaffelaar of Biervliet zonder Willem Beukelsz.

Nauwlijks heeft hij 't ‘Hoe gaat 't’ en ‘Welkom op 't eiland van Odysseus’ uitgesproken, of hij haalt eene Odyssea, blauw en zwart van de kantteekeningen, uit zijn zak en roept: Hoe is 't mogelijk, Kyrië Chiel, dat U aan Leukás gelooft, of heeft U uwe overtuiging veranderd, nu U Staurós gezien hebt? Homeros zegt uitdrukkelijk, dat ons Ithaka 't oude is, door eene smalle zeestraat gescheiden van Same, en Same is natuurlijk Kephallenía. De heer Derfel dwaalt jammerlijk.....

1) Od. 9:27 e.v.

We praten en debatteeren, alsof de Odyssea een aardrijkskunde-boekje op rijm, pardon, in dichtmaat is en hij is sympathiek om zijn particularisme: ‘De Dexiabocht is de haven van Phorkys, waar Odysseus door de Phaeaken aan wal gezet is; veroorloof me, nu gaan we naar de Nymphengrot, waar Athena den zwerver Odysseus verschijnt en hem helpt om de kostbaarheden, zooeven van de gastvrije Phaeaken medegekregen als gastgeschenken, op te bergen.’

We stijgen en stijgen wel drie kwartier lang en ik denk aan de bekende regels:[1)]

> Forkus gewijd, aan den grijze der zee, ligt daar eene zeebocht,
> Grenzend aan Ithaka's stad; twee voorwaarts springende hoogten,
> Steil van de rotsen gescheurd, zijn dicht aan de monding gelegen,
> Welke de golven er keeren, van buiten gestuurd door den stormwind;
> Binnen die zeebocht liggen de stevigberiemde galeien,
> Weer in de reede gekeerd, ook zonder hun kabels beveiligd.
> Ginds in de diepte der bocht staat, spitsig van blad, een olijfboom;
> Dicht daar neven bevindt zich een grot, lieftallig belommerd,
> Heilig verblijf van de nimfen, die worden genoemd de Najaden.
> Menig een mengvat staat er en dubbelgehengselde potten,
> Alle van steen; en in deze bereiden de bijen haar honig.
> Daar zijn mede, in 't groot, weefstellen van steen, en de nimfen
> Weven er kleedren, met purper gekleurd, en een wonder voor d'oogen;
> Altijd bornt er het water. Er zijn twee plaatsen van ingang,
> Eene naar 't Noorden gekeerd, waar af kan dalen een stervling,
> D'andre, ten Zuiden gewend, is heilige grond en de toegang
> Nimmer een stervling gegund, maar slechts onsterflijken bruikbaar.’

We rusten wel driemaal onderweg en ik beklaag hardop den armen Odysseus en zijne goddelijke helpster, misschien viel 't haar gemakkelijk! die de gouden drievoeten en ketels dragend langs 't hobbelige pad naar boven moesten klauteren. Maar we bereiken de grot, waar 't koel is en glibberig, door ‘'t eeuwige water,’ dat uit de stalaktieten drupt. Als we zwijgen, hooren we 't: tik-tik. - En waar is nu de goddelijke poort? Want wij zijn zeker door de menschelijke binnengetreden? ‘È, kijk!’ zegt de heer Paulâtos en wijst tegelijkertijd naar boven en naar beneden; door een gat in den top werpt de zon een lichtvlak op den muur, zooals in

1) Od. 13:96-112.

't Pantheon te Rome, welke poort kan goddelijker zijn dan die naar boven leidt, rechtuit naar den Hemel? Laten zich de Goden storen door een nauw gaatje? We loopen voorzichtig door de beide kamers en steken droge takjes aan, om de grot te verlichten. In een hoek ligt stroo en overblijfselen van vogelnesten; dat moest opgeruimd worden, vindt mijn Ithakesische vriend, misschien is daar eene opening; dat zou prachtig passen met de naar 't Zuiden gerichte, voor de Goden bestemde!

En de hemelwaartsche dan?

Bovengekomen zien we de zon hier en daar nog de voren en kloven in de bergen kleuren tot zwarte rimpels. Atokos baadt nog in 't Wester zonnelicht, maar de Oostkust van Kephallenía is zwart en onder ons rust de groote zee, blauw als overdag de hemel, alle eilanden omvattend. Geen rimpel breekt haar oppervlak, geen nijdig klotsen, geen vloedgolven met schuimkammen beuken tegen de koppige riffen. Zou ze haar strijdlustige natuur alleen botvieren bij ons in 't Noorden of wil ze Ithaka en Kephallenía niet hebben en vindt ze 't aardig die kleine, grillige rotsvormpjes oprijzend uit haar gebied en houdt ze van die tallooze klipjes en grotjes om er uit en in te draaien en haar dolfijnen en hondvisschen er verstoppertje te laten spelen? Phorkys wil zeker zijn plaatsje behouden, om zich eens aan wal te koesteren in 't zonnetje en de Najaden, om heur haren te drogen, den honig van de bijen te stelen of met een tros druiven den zilten smaak van 't zeewater te verdrijven. Huist niet in elke spleet, in elke kloof een nymph, een god, een daemon?

De volgende dag is bestemd tot een bezoek aan de Zuidelijke helft van Ithaka, waar de heer Paulâtos en velen met hem de woning van Eumaios zoeken en de plaats waar Telemachos aan wal stapte, om de hinderlagen der minnaars te ontwijken. Daar moet men immers 't eerst voet aan wal zetten, wanneer men van den Peloponnesos komt?

Ik noodig mijn vriendelijken Mentor uit me te vergezellen, wat hij volgaarne doet. Hij brengt een ruikertje bloemen meê; een van die vrouwelijke attenties, waaraan de Grieken zoo rijk zijn.

Als we buiten de stad zijn en in de wijnbergen komen,

stijgen we eerst een tijdlang tegen de vrij sterke helling op, ja zelfs moeten we eens uitstappen om de ongelukkige rossen te helpen bij 't trekken van den leegen wagen. Dan gaat 't weer eenigen tijd over gelijker terrein tot 't eind van den rijweg, vanwaar we, natuurlijk te voet, verder trekken langs een smal, hobbelig pad; rechts de met rotsblokken bezaaide helling van 't gebergte, links een diep ravijn; we moeten op onze schreden letten en zijn blij, als we op eene verbreeding van 't terrein aangekomen den steilen rotswand bemerken, dien Paulâtos voor de Koraxrots houdt. Daar bevindt zich ook de bron Arethousa, die Homeros vermeldt bij de beschrijving van Eumaios' woning. 't Heeft overigens niet veel van eene bron, deze Arethousa. Uit den rotswand druipt langzaam 't water, door zijne weldadige teelkracht mos en slingerplanten aan het kale gesteente ontlokkend, dan tikt het regelmatig in 't natuurlijk bassin, door menschenhanden ietwat gefatsoeneerd en bijgelapt; legt menzich voorover en buigt zich diep, dan kan men het water scheppen, - een mooie bron - maar 't vocht is koud en frisch. Boven op de rots, op 't plateau van Marathiá, daar ziet 's heeren Paulâtos geestesoog de varkens van Eumaios rondvroeten, jammer dat de rots zoo een loodrechten wand heeft. Boven zullen ook nog ruïnen zijn, de inboorlingen noemen ze ‘Hellenikó’. Maar 't is nu te warm om er heen te gaan[1)]. Beneden ons rimpelt de zee nog even na van de nachtelijke koelte en dringt in elk inhammetje van de gekartelde kust met haar diep blauw en helder groen, dat scherp 't groote verschil in diepte, zelfs vlak bij de kust, aangeeft.

Hier aan onze voeten, in dat holtetje moet Telemachos

1) Na mijn vertrek bezocht de heer Paulâtos deze ruïnen. Hij schrijft me à propos daarvan:.... ‘Voor een paar dagen heb ik Hellenikó gezien en ik haast me u mijne indrukken te schrijven.... men ziet er nog eenige vertrekken, (ik heb er zes geteld) die overeenkomen met de homerische beschrijving van de stallen. Elk hunner kan vijftig zeugen bevatten, gelijk de dichter zegt; tusschen de vertrekken heb ik een muur opgemerkt, die 1 M. hoog is, 66 c.M. breed en 2 M. lang, opgetrokken uit groote ruwe en onregelmatige steenen; naar mijne meening getuigt deze muur van een zeer hoogen ouderdom: op dit plateau bevond zich vroeger een groot eikenwoud, naar men mij vertelde (daarvan kwamen de 't hart verkwikkende eikels, die Eumaios varkens aten), ook nu nog vindt men er enkele eiken....’

geland zijn, vandaar bereikte hij de woning van Eumaios, 't is geen tien minuten hier vandaan, wed ik, maar dat moet ook, want hij komt bij 't aanbreken van den dag aan en vindt Eumaios met zijn vader nog aan 't ochtendmaal, dat ze zich bij zonsopgang hebben bereid. Herinner u maar[1]:

> ‘Want dra troonde de Morgen in 't goud. - Doch ginds aan het zeestrand,
> Streken Telemachos' makkers het zeil en zij lieten met rapheid
> Zinken den mast, en bewogen het schip al roeiend ter haven.’

en wat verder[2]:

> ‘Snel dan droegen zijn voeten hem voort, tot hij kwam aan het hofpark,
> Waar zich zijn kudden bevonden, de duizenden zwijnen, die zorgvol
> Hoedde de deugdzame herder, zijn meesters getrouw en genegen.
> Saam met Odusseus maakte de treflijke herder des morgens
> D'ochtendspijze gereed in de hut en zij stookten den vuurgloed;
> Zonden vervolgens de knechten naar 't land om de zwijnen te hoeden.
> D'altijd waakzame honden begroetten Telemachos' naadring...’

Nu was ik dan toch overtuigd? Nu moest ik zeker wel toestemmen, dat Ithaka 't ware Homerische eiland van Odysseus was, en die gansche Leukadische historie een droombeeld? Kon Homeros beter worden gerechtvaardigd dan hier? Ik schaamde me bijna hem tegen te spreken, zooals ik me later schaamde zijne brochure te beantwoorden: ‘'t Ware Ithaka van Homeros, eene archaeologische studie.’[3] Maar wat nood! Zijne overtuiging stond immers vast als een muur? Was al 't andere niet ‘ijdel werk’ en is niet elke brief, dien hij me schrijft, gedagteekend: ‘Uit 't eiland van Odysseus’? Wie of wat vermag iets tegen zijn enthousiasme?

Den namiddag leeren we nog een archaeoloog van anderen aard kennen. Hij is ook een vurig patriot, ook hij wenscht niets liever dan 't ‘paleis van Odysseus’ te vinden; de

1) Od. 15:495-497.
2) Od. 15: 555-16:4.
3) *Νι□ολ□ου Κ. Παυλ□του, □ □λη□□ς □□□□η το□ □μ□□ου, □□χαιολογι□□ αελ□τη*; *□ν Π□τ□αις, τ□ποις □□α□λ□ους Π. Ευμο□φοπο□λου*, 1901.

archaeologie is zijn hartstocht, ook om de archaeologie maar vooral om het geld. Hij wenscht vurig beroemd te worden, maar meer nog: rijk. Lezen kan hij ternauwernood, maar hij praat van muren zonder kalk, van vierhoekige en polygonale steenen, hij is archaeoloog, een archaeologisch strooper, een schatgraver! Er zijn er zoo velen, deze heet Anastasios Syngros, een arbeider, die zooals velen van zijn soort een paar stukjes land (zijn ktimata) en een ezel bezit. Zijne vrouw en zijne dochter bewerken met den ezel de ktimata. De laatste helpt ook den heer des huizes om de steenen, die deze de moeite van 't meenemen waard vindt, van den Aëtos, daar ligt 't terrein zijner exploitaties, naar huis te zeulen. Is de zware, zelfgekozen dagtaak afgeloopen, dan zit hij bij 't onzekere licht van zijn lampje, terwijl zijne vrouw en dochter al slapen, stil te peinzen en te rooken, de eene cigarette, die hij werktuigelijk rolt, tabak en dik kleverig papier uit zijne broekzakken opdelvend, aan de andere aanstekend. Hij zit op een steen en kijkt naar zijne andere steenen, waarop ‘letters’ staan, die hij niet kan ontcijferen, maar de geheimen van Odysseus' woning *moeten* bevatten. Kon hij ze maar lezen, maar zelfs de heer Paulâtos kan niet alles verklaren. De steenen zijn er, wanneer zal 't goud komen? Heeft hij te Athene, waarheen hij gegaan is voor zijne arme opgespaarde drachmen, niet de gouden maskers en bekers van Mykenae gezien? Die kunnen hier ook zijn, ze zijn er, ze moeten er zijn en *hij* moet ze vinden. Vandaag niet, nu dan morgen, gauw slapen, morgen weer beginnen.... en hij droomt....

Met een stevigen handdruk en hartelijk welkom ontvangt hij ons:

- De heeren archaeologen zoeken maar en zoeken en schrijven geleerde stukken in de couranten en tijdschriften, die ik niet kan lezen, maar de zaak is beslist en al zeggen de menschen ook, dat ik gek ben ('t is haast pikdonker in de hut, want de lage deur en 't kleine raampje zijn gevuld met rijen koppen, die zich verdringen en bij 't woord ‘gek’ luide juichen en ja! ja! roepen), den birazie, ik heb 't paleis in de hand, in de hand zeg ik je, m'neer Chiel.[1)] Maar ik vertel den geleerden heeren archaeologen niet, waar 't is!

1) *δ□ν πει□□ζει, □γω □χω τ□ παλ□τι □στ□ χ□□ι μου, □στ□ χ□□ι, σο□πα, □□□ιε Χ□λ*

Neen, zoo gek ben ik niet, ik heb er mijn gansche leven voor gewerkt, ik wil geld, veel veel geld. Geef me geld, of beloof 't me, en ik zal 't je wijzen, ik heb 't paleis in de hand, m'neer, in mijn hand, zeg ik je!

- Ja, dat is ongelukkig, want geld is nu juist iets, waarvan ik niet veel heb, maar de steenen met de letters, mag ik die zien?

Ja, dat kost niets, maar ik moet ze hem uitleggen, ze zijn van 't paleis. Bepaald.

Nu, uitleggen, dat wil ik, als ik kan. Twee zijn grafsteenen, d.w.z. brokken ervan met een naam er op, dat ziet men op 't eerste gezicht.

- Uit de ‘epochí van Odysseus’?

- Neen veel later, vele honderden jaren later, ze hebben niets met Odysseus te maken, ze zijn van een begraafplaats van Alalkomenae, een stadje, dat daar in de buurt gelegen heeft, vele eeuwen later!

Syngros kijkt me meewarig aan over zooveel verblinding. Vele eeuwen na Odysseus en dat aan den voet van den Aëtos, den burcht van Odysseus. O, die vreemdelingen, omdat hij een arme chorikós[1)] is, daarom mag hij geen ontdekking doen! Maar nu de derde steen, dat is geen naam, wat daarop staat; 't zijn drie regels en er heeft nog meer op gestaan, want hij is aan alle zijden gebroken.

En werkelijk, deze steen is interessant, omdat 't woord Ithaka, dat vrij zeldzaam is in inscripties, er op voorkomt. Gemakkelijk te ontcijferen met eene kleine aanvulling aan de linkerhand zijn de volgende woorden:

groot
rotsige Ithaka
bezittingen verlaten hebbende

Tevergeefs tracht ik mijn vriend uit te leggen, dat in Odysseus' tijd nog geen schrift bestond, of liever, geen schrift, zooals wij dat kennen en dat 't aan de vormen dezer letters duidelijk te zien is, dat ze na Christus geschreven zijn, wel duizend jaar na Odysseus. Hij gelooft me eenvoudig niet, zelfs den heer Paulâtos wantrouwt hij.

Wat 't dan wel is, naar mijn idée?

1) Boer.

- Ja, ik houd 't ook voor een grafschrift van iemand, die op Ithaka geboren was en buiten zijn vaderland gestorven. Hij heeft bepaald schipbreuk geleden, toen hij uitging om handel te drijven, om zijn wijn van de hand te doen of.... om zeeroof te plegen, want de Ithakesiërs waren even ondernemende kooplui als drieste roovers; dan is 't geheel een gedicht, want de maat valt nog te herkennen.

- Maar van dat alles staat toch niets!

- Ja, dat moet ik toegeven, ik weet er ook niets van, 't is maar een vermoeden....

- Nu, dan zullen we maar met de verklaring wachten, tot we de andere stukken ontdekken.

- Dat vind ik logisch, maar mag ik er een afdruk van maken?

Een afdruk?!

- Ja, op papier; dan zend ik dien naar een vriend van me, die alles laat drukken in een groot boek en dan zal er staan: ‘gevonden door Anast. Syngros in Ithaka,’ en alle geleerde Europeanen zullen 't lezen.

- Brávo, brávo! Dat is mooi!

Een borstel was werkelijk aanwezig en spoedig verschenen de letters op 't papier, wel wat groezelig door 't schoenensmeer en 't door den onvoldoend gereinigden steen dadelijk vuile water, maar we waren tevreden, niet 't minst de gelukkige vinder. 't Was tenminste een middel om bij de geleerde Europeanen bekend te worden,[1)]

Toen scheidden we als goede vrienden, zeer tot verbazing van de geburen, die niet verwacht hadden, dat de zaak au sérieux genomen worden zou, maar hij trotsch in zijn voorloopig succes. Ithaka stond er toch op en de steen loog niet;

1) De heer Paulátos was zoo vriendelijk zich met de verzending mijner Abklatsche aan Dr. Von Prott, correspondent van 't C.I.G., te belasten. Vele dagen later viel 't me in, dat ik vergeten had, voor me zelf een afschrift te maken. Achter den tweeden en den derden regel stonden nog drie à vier letters, die ik vergeten heb, omdat ik er geen woorden uit kon distilleeren. De letters links waren natuurlijk gemakkelijk aan te vullen:

μεγαλη
□□]*αναηι ι*□*α*□*ηι....*
□*τ*]*εατεσσι λιπων....*

Misschien zijn er al andere stukken bijgevonden, in elk geval is mijn Abklatsch in goede handen.

hij had 't paleis in zijn hand en eindelijk zou er dan toch wel eens iemand komen, die hem zijn geheim afkocht en dan waren de zorgen voorbij, dan kon hij ook ophouden met werken en gaan koffie drinken aan de paralía!

Dat was de laatste ontmoeting op Ithaka; de zon neigde ten ondergang en in de koelte van den naderenden avond reden we nog eens, maar nu in een net wagentje met een paar vlugge paarden naar boven om haar te zien ondergaan, zittend voor 't landhuis van een onzer gastvrije Ithakesische vrienden, 's Avonds na 't eten praatten we over al 't geziene onder een kop koffie en eene cigarette; we waren wel met ons twintigen, net als den eersten avond; en toen ik toevallig zeide, dat ik Akarnanía ook doorreisd had, toen was er dadelijk iemand, die als soldaat te Karvasará in garnizoen gelegen had en toen moesten we natuurlijk zingen van:

Laat Arta tot een rots vergaan, zink Valtos in de baren,
Ons arm en dor Xeromeros, dat moge God bewaren,
Omdat er nergens beter wijn
En zooveel mooie meisjes zijn!

en dan van Charalambi, die niet trouwen wil, en van paparouna, de papaver, die zoo kort bloeit en dan gele bladen krijgt....

Om één uur nemen we afscheid, danken elkaar, drukken vele handen, beloven elkander te schrijven en dan gaat de heer Paulâtos naar huis om te slapen, maar ik blijf zitten dommelen aan de paralía, want de boot kan elk oogenblik komen. Maar de boot komt natuurlijk niet en 's ochtends, als 't vischmarkt is, en alle vischbanken volliggen met oktapodia, supiaes en andere griezelige visschen met lange pooten, die de jongens om hun armen laten kronkelen, dan komen alle vrinden van den vorigen avond weder opdagen, 't allereerst de oude heer Paulátos met glacé handschoenen en keurige bruine schoentjes, die visch komt koopen en heel verontwaardigd wegloopt, als de overeenkomst niet getroffen kan worden, en kalm koffie gaat drinken voor 't cafétje, maar steeds met 't oog op de visch, en dan roepen ze uit de verte tegen elkaar, maar nu is de koopman deemoedig en de ander stuursch tot eindelijk de eerste zich gewonnen geeft en een

van de jongetjes, die overal rond loopen en kruipen, brengt 't zoodje naar zijn huis en de heer Paulâtos zegt: ‘Mijnevrouw zal erg in haar schik zijn.’

Als dan eindelijk de boot komt en na een kort oponthoud koers zet naar 't Noorden, als de witte huisjes van 't vriendelijk stadje en 't gevangeniseilandje in de bocht verdwijnen en de bergtoppen met de vreemdsoortige windmolens kleiner en kleiner worden, dan is 't mij, of er in die drie dagen een band geknoopt is, die nu wordt verbroken en of ik daar ginds vrienden heb gevonden, die ik nooit zal weêrzien, Dan komt dat onbeschrijfelijke half gelukkige, half beklemmende gevoel over me, dat ieder heeft bij 't zien van plaatsen, waaraan menschen eeuwen en eeuwen lang hebben gedacht als aan iets klassieks, dat ze hebben vereerd als gewijden grond - om een held uit een gedicht.

E. VAN HILLE.

Parlementaire verkenning.

Het zou onbillijk zijn te beweren, dat de in de Tweede Kamer gevoerde debatten, die aan de behandeling van de hoofdstukken der staatsbegrooting zijn voorafgegaan, voor den opmerkzamen toeschouwer geen belangwekkende momenten hebben opgeleverd. Hij zal zijn geest hebben gescherpt op het stuk van ‘rede’ en ‘openbaring’; hij zal Nederlands eersten minister de onvereenigbaarheid hebben hooren betoogen van de sociaal-democratie met het geloof en daarbij niemand minder dan Marx zelf in het vuur hebben zien brengen; hij zal omgekeerd Groen van Prinsterer hebben hooren afschilderen als iemand, die zich den klassenstrijd klaar bewust was. Ook zijn letterkundig gemoed zal bij de lectuur van de niet minder dan honderd vijftig bladzijden ‘Handelingen’ van tijd tot tijd aangenaam zijn aangedaan. En dat zegt veel. Want de rozen van parlementaire welsprekendheid bloeien ten onzent in de laatste jaren schaars en zelfs waar zij in bloei staan, ontbreken de doornen niet.

Maar of diezelfde toeschouwer, dankbaar voor hetgeen hem te genieten is gegeven, ook voldaan zal zijn over de opgedane wijsheid omtrent de practische politiek en bepaaldelijk omtrent de maatregelen, die het Ministerie-Kuyper in de naaste toekomst aan de Kamer zal voorleggen, valt mijns inziens te betwijfelen. De minister-president had tweeërlei beeldspraak om zich de lastige vragers van het lijf te houden; hun werd zoowel de toegang tot de ‘kraamkamer’ als die tot de ‘keuken’ ontzegd en in het algemeen drongen die vragers dan ook niet verder aan; zelfs gaf de heer Borgesius, bij

wetsontwerpen den termijn voor de voldraging gelijkstellende aan dien voor het natuurlijk leven, aan de regeering het volle respijt, dat billijkerwijze kon worden verlangd.

Doch indien de toegang tot kraamkamer of keuken werd geweigerd, wat deed men dan zoo lang te verwijlen in voorhof en salon? Wanneer geen licht werd verschaft omtrent de concrete plannen van de mannen van christelijken huize, waarover dan een zoo ampele gedachtenwisseling als in de donkere dagen voor Kerstmis zelden gevoerd werd? Bleek dan inderdaad onze Kamer een Barebone-parlement te zijn geworden, waarvan de Premier zeide zoo'n afschuw te hebben? En werd de theologische schare ten slotte de natuur te sterk dan dat de leer, volgens welke een parlement geen schouwplaats is voor theologische tournooien, haar in bedwang kon houden?

Men kan de laatste vraag toestemmend beantwoorden en toch van oordeel zijn, dat men de Kamer om haar theologische discussie niet te hard mag vallen. Het nieuwe ministerie uit den fellen stembusstrijd geboren, waarbij het geloof tot inzet was gesteld tegenover het ongeloof, mocht door de minderheid immers bij dit eerste langdurige samentreffen op vraagpunten worden gehoord. Der nieuwe regeering mocht de vraag worden gesteld, waaruit het dan toch gebleken was, dat in de vorige periode van vrijzinnig bestuur de christelijke grondslagen des volks niet meer in de wetsontwerpen waren geëerbiedigd. En terwijl men ter linkerzijde op verkenning uitging zoowel om te weten, welke onderwerpen het eerst in behandeling zouden worden genomen, alsook om uit te vorschen van welke godsdienstige idee die onderwerpen zouden worden doortrokken, had de rechterzijde, wilde zij beide vragen nauwgezet beantwoorden, dus vanzelf bij haar antwoord het theologisch terrein te betreden.

Uitvoerig was dat antwoord slechts ten aanzien van de tweede vraag, zonder dat daarom die uitvoerigheid aan de duidelijkheid ten goede kwam. En de minister-president maakte het voor zijn tegenstanders, misschien zelfs voor zijn medestanders, niet gemakkelijk, doordien hij zijn schat van vroegere geschriften als ‘oude plunje’ aflegde, en verrees in het spiksplinternieuwe gewaad van vredestichter, die een Christendom *onder* geloofsverdeeldheid predikt. Ware het niet, dat zoo ergens, dan toch zeker op dit terrein debatteeren

met hem overmoedig mag heeten, dan zou schuchter de vraag kunnen opkomen, of niet dat Christendom ‘onder’ geloofsverdeeldheid vrijwel moet naderen tot dezelfde limiet als het door den Premier verworpen Christendom *boven* geloofsverdeeldheid.

Hetzij het gemiddelde van de bij de discussie geuite godsdienstige meeningen de toonsoort over het geheel aangaf, hetzij door welke andere oorzaak ook, het debat was over het algemeen van ethisch-irenischen aard. Gematigdheid links en gematigdheid rechts. En toen Dr. Kuyper zijn redevoering eindigde met der rechter- zoowel als der linkerzijde voor te houden de ordinantie: ‘gij zult uw naaste liefhebben als u zelven,’ toen moet het in de Kamer allicht iets gehad hebben van dat ‘allegaartje,’ waartegen de minister enkele oogenblikken te voren nog had gewaarschuwd als tegen een toestand, waartoe te groote conciliatie ten nadeele van 's lands belang zou kunnen leiden.

Theologie en het sociale vraagstuk, dat waren de twee hoofdmotieven van het debat en wel had de heer Drucker gelijk, toen hij in zijn redevoering de stelling uitte, dat het tegenwoordig tijdvak staat in het teeken van de sociale wetgeving. Hier in dit parlement, tot welks samenstelling een belangrijk gedeelte van de arbeiders-klasse niet werd geroepen, was toch de zorg voor die klasse hoofdpunt van bespreking. Welk een verschil met de discussiën van twintig jaar geleden en vroeger! Toen was het de verhouding tusschen Regeering en Kamer, die meestal in diepzinnige betoogen tot voorwerp werd gemaakt van dialektiek. Toen waren de zuiver parlementaire ministeriën eer uitzondering dan regel en bracht dus uitteraard het optreden van een nieuw kabinet tevens de vraag mede, of dat optreden gerechtvaardigd was. Terwijl het toentertijd was de periode der juridisch-staatsrechtelijke debatten, verkeeren we thans in het tijdvak van de economische discussiën. Dàar ligt het terrein, waar ook in de eerstvolgende jaren de parlementaire strijd zal worden gestreden. Wie deel wil nemen aan dien strijd, gorde zich aan door vertrouwd te raken met het geheele veld dat de economie den strijder openlegt. Het is voornamelijk de sociaal-democratie geweest, die het parlementair debat op dat veld heeft gebracht. En het is misschien een fout geweest van alle

andere partijen, dat zij dat terrein eerder hebben gemeden dan betreden. Principieele bestrijding werd door de leiders van de sociaal-democratie maar al te weinig vernomen. Al is het parlement geen kampplaats voor economische systemen, van het oogenblik, dat een dergelijk systeem door een partij is ontwikkeld, is degelijke behandeling en zoo noodig bestrijding plicht. Het was dan ook een der beste momenten in de rede van Dr. Kuyper, toen hij principieel den sociaal-democratischen woordvoerders van repliek diende, toen hij wapenen haalde uit hun eigen arsenaal. De vraag is niet, of de Premier in zijn bewering als ware sociaal-democratie onvereenigbaar met het geloof, gelijk had. Hetgeen navolging verdient is het principieele debat, dat hij aandurfde en volhield.

Toen ik hierboven gewaagde van een uitvoerigheid in het beantwoorden van de vragen der linkerzijde naar specifiek christelijke beginselen, die in de aanstaande wetsontwerpen zouden worden belichaamd, doch er bijvoegde, dat die uitvoerigheid aan de duidelijkheid niet bevorderlijk was, had ik een uitzondering moeten maken voor de staatsrechtelijke vraag omtrent het optreden der regeering. Die vraag werd terdege afdoend beantwoord en op een wijze, die de minderheid der Kamer de overtuiging kan schenken, dat de christelijke beginselen op dit punt van die der linkerzijde niet afwijken. Immers de ontwikkeling van het parlementaire stelsel onder vrijzinnigen invloed heeft vrij wel de algemeene meening doen ontstaan, dat de Kroon heeft te regeeren met de hoofden der meerderheid. En al is nu in zooverre aan de constitutioneele eischen te kort gedaan, dat een der hoofden van de vrij-antirevolutionaire partij ten onrechte in het kabinet ontbreekt, de voorziter van het ministerie is zeker de man, die het meest tot de zege der christelijke partijen heeft bijgedragen. De linkerzijde noemde dan ook vrij algemeen de optreding van dit ministerie zuiver constitutioneel. En het is die staatsleer, die door den Premier zelf tot de zijne werd gemaakt, niet alleen toen hij in de begrootingsstukken verklaarde, dat de afloop der verkiezingen geen ander ministerie mogelijk maakte, maar nog meer toen hij in zijn groote redevoering (die op dit punt wel niet geheel naar het hart van den heer Schokking zal zijn ge-

weest), uitdrukkelijk als eisch stelde, dat ‘tusschen een nieuw opgetreden kabinet en de actie bij de stembus een juiste correspondentie behoort te bestaan.’ Op dit punt heeft dus de voormalige leider van de gauche der anti-revolutionairen zijn oude plunje niet van de hand gedaan.

Ware nu het herziene Reglement van Orde voor den Ministerraad reeds ‘publiek domein’ geweest op het oogenblik van het algemeen debat over de staatsbegrooting, dan hadden de veranderingen, die daarin waren aangebracht, allicht geleid tot een staatsrechtelijke discussie, die de debatten der vervlogen jaren weer in herinnering had gebracht. Maar de openbaarmaking van dit Reglement is pas later geschied. Het eenige wat men met vrij groote zekerheid reeds wist, was, dat voortaan het voorzitterschap voor onbepaalden tijd aan een der ministers werd opgedragen; een wijziging, waarmee feitelijk aan den bestaanden toestand een wettelijke grondslag is gegeven. Niemand zal beweren, dat deze verandering het gevolg is van uitsluitend christelijke beginselen. En voorzoover in een deel van de pers die wijziging[1)] is afgekeurd, wordt daaraan een gewicht toegekend, dat zelfs een beroep op het minister-presidentschap van wijlen Schimmelpenninck daaraan niet vermag te geven.

Verschilde de opvatting, die de Premier had omtrent het optreden van het kabinet, niet van de meening der vrijzinnige partijen, het ‘uitgaan op informatie’ naar de specifiek christelijke beginselen, waaraan de komende wetsontwerpen zouden zijn te onderkennen, deed de verkenners terugkeeren met leege handen. Alleen werd hun verzekerd, dat het ministerie niet van plan is het zout en de aardappelen afzonderlijk te bereiden, zoodat de linkerzijde die christelijke beginselen (het zout) niet afzonderlijk zou kunnen proeven, zonder dat zij nochtans zouden ontbreken. Volkomen terecht antwoordde hierop de heer Borgesius, dat zoo de komende wetsontwerpen slechts bezield zijn door die christelijke beginselen, welker invloed erkend wordt door een ieder, hetzij hij ter rechterof ter linkerzijde is gezeten, niemand de regeering zal verwijten, dat zij haar roeping heeft verloochend. Maar of wij dan niet genaderd zijn tot een Christendom boven Katholicisme

1) Ik laat hier de andere wijzigingen buiten bespreking.

of een Christendom boven Calvinisme, waarvan de heer Mees gewaagde? -

Het sociale vraagstuk was in den mond van bijna iederen spreker. En ook de sprekers ter rechterzijde betoonden zich voorstanders van sociale wetgeving. Van de katholieken waren het de heeren Michiels van Verduynen en Nolens, van de anti-revolutionairen en de christelijk-historischen de heeren de Visser en van Vliet, die hun wenschen op dit punt uitspraken. Eigenaardig is het, dat de waarschuwende stem om toch vooral op het gebied van de staatsinmenging den voet niet te ver te zetten voornamelijk afkomstig was van den heer Mees, die in zijn rede - misschien de fijnste die bij de geheele discussie is gehouden - de regeering goedkeurend op den schouder tikte, wijl zij in de stukken blijken had gegeven niet te ver van zijn denkbeelden af te staan. Van hem is afkomstig de uitdrukking ‘neutrale zone’ voor een terrein van werkzaamheid, waarop de linker- en rechterzijde de handen zouden kunnen ineenslaan. Die neutrale zone ligt juist op het gebied der sociale politiek, maar terwijl de heer Michiels van Verduynen althans eenige onderwerpen opnoemde, waarvan hij de regeling hoopte te zien tot stand komen, en deze afgevaardigde voor sommige van die onderwerpen wenken gaf, vernam men van de regeeringstafel zoo goed als niets. Wat dàar urgent werd geacht, bleef voor het oor van de Kamer een geheim. Noch van de ziekteverzekering noch van de ouderdomsverzekering, noch van de arbeids- en rusttijden werd de sluier opgelicht, waarmee deze vraagstukken bij den aanvang der discussie waren bedekt. Het is waar, dat de Troonrede een vrij lang regeeringsprogramma had ontwikkeld, maar dat was een werkplan voor een geheele periode van regeeringsbeleid van vier jaar. Het ministerie mocht dus waarlijk de Kamer wel eenig licht verschaffen omtrent haar plannen voor de *naaste* toekomst. Dat dit licht van de ministerstafel niet scheen, dat de Premier, hoe uitvoerig zijn redevoering ook was, zich zorgvuldig er voor wachtte dat licht te doen schijnen, kan niet worden goedgesproken met de bewering, dat men van de regeeringskeuken en kraamkamer verre heeft te blijven.

Drie ontwerpen van legislatief belang werden uit den

boezem der Kamer ter sprake gebracht, waarover de regeering wèl eenig antwoord gaf. Trouwens de vragen naar licht waren op die punten zóó dringend, de woorden daaromtrent in de Troonrede voorkomende zóó verre van duidelijk, dat de regeering moeilijk zich hier van het geven van eenig antwoord kon spenen. Ik bedoel de invoerrechten, het onderwijs en de Zondagsrust. Het was op die punten, dat de linkerzijde op verkenning was uitgegaan, ten einde te weten, wat zij van de nieuwe meerderheid had te wachten. Die onderwerpen waren in de fijn gestyleerde redevoering van den Rotterdamschen afgevaardigde niet gebracht binnen de neutrale zone; integendeel, hij voorzag te hunnen aanzien een scherpen strijd met de vermoedelijk dan vast aaneengesloten linkerzijde. En bij voorbaat werd de minderheid omtrent die onderwerpen waakzaamheid ingeprent.

De vereenigde groepen van kerkelijke partijen hadden bij de verkiezingen sociale hervormingen toegezegd, maar tegelijk verkondigd, dat de voor die hervormingen noodige gelden onmogelijk konden worden verkregen door het opvoeren der directe belastingen. Waar nu de katholieke staatspartij van haar liefde voor protectionistische maatregelen nooit een geheim had gemaakt, was de anti-revolutionaire partij ditmaal ten strijde getrokken zonder, gelijk zij nog gedaan had in 1897, den eisch van graanrechten in haar programma op te nemen. Men had zich dus ter linkerzijde er op gespitst te vernemen, welke de maatregelen zouden zijn, die, om met de Troonrede te spreken, behalve tot versterking van 's Rijks inkomsten er op gericht zouden zijn ‘tevens naar bevordering van den nationalen arbeid te streven.’ In de begrootingsstukken was niet pertinent aan graanrechten de deur gewezen en misschien was 't het besef, dat bij de stembus maar al te veel laag-Nederlandsch wordt gesproken, dat de sprekers ter linkerzijde met angst vervulde. Of zij na de rede van den minister-president op dit punt gerust kunnen zijn? Met verontwaardiging wees deze de gedachte van zich af, alsof hij aan het bewind gekomen het door hem onderteekende program, waarin geen graanrechten waren opgenomen, ook tot de oude thans afgelegde plunje zou willen rekenen. Maar verder dan tot dit negatieve resultaat kon men het niet brengen. Op de pertinente vraag door den

heer Borgesius ni zijn repliek gedaan, duidelijk te zeggen, of de regeering met graanrechten bij de volksvertegenwoordiging zou komen, ja dan neen, werd door den woordvoerder van het kabinet niet meer geantwoord. Zou men nu genoeg licht hebben geput uit de mededeeling, dat de heffing der invoerrechten *fiscaal* is bedoeld? Maar dan ligt toch de vraag voor de hand, of het mogelijk is binnen de grenzen van een zuiver fiscale tariefsherziening de uitgaven te bestrijden, die een goede sociale wetgeving noodzakelijk maakt; of het mogelijk is ook, om met een dergelijke herziening het woord van de Troonrede waar te maken, die wil, dat de invoerrechten den nationalen arbeid bevorderen.

Bleef men dus omtrent de aanstaande tariefsherziening in het duister rondtasten, ook omtrent de plaats, die dit onderwerp in de rij van de te wachten regeeringsmaatregelen zal innemen, werd door den Minister van Binnenlandsche Zaken met geen woord gerept. Zal men eerst de sociale wetgeving ter hand nemen, en eerst daarna, indien men dus den omvang van hetgeen tot uitvoering van die wetgeving noodig is, kan overzien, invoerrechten voorstellen om die uitgaven te dekken? Of wel zullen de invoerrechten voorgaan en de sociale wetten eerst volgen met het oog op de middelen, die men aldus reeds bij voorbaat tot dekking heeft aangewezen? Het waren vragen in dezen geest, die de heer Drucker de regeering stelde. Maar een weerklank op die vragen werd van den Premier zelfs niet vernomen.

Niet veel wijzer werd men op het stuk van het onderwijs. De Troonrede had daaromtrent medegedeeld, dat ‘voor de vrijmaking van het onderwijs, in zijn onderscheidene vertakkingen, op den ingeslagen weg zal worden voortgeschreden.’ Van meer dan een zijde werd de vraag gesteld, wat met die ‘vrijmaking’ nu toch eigenlijk werd bedoeld. Ja het kwam den heer Drucker zelfs voor, dat het subsidieeren van het bijzonder onderwijs met geld uit de rijkskas niet bepaald onder ‘vrijmaking’ is te begrijpen. Was het de bedoeling het openbaar onderwijs door wettelijke maatregelen voor goed te knakken? Wilde men de rijksgelden aan het openbaar onderwijs ontnemen? De sprekers ter rechterzijde, die hoe eer hoe liever de ‘vrije school’ tot een werkelijkheid wilden maken, schenen het daarheen inderdaad

te willen leiden. De heer Tydeman herinnerde er hen terecht aan, dat er nog een artikel 192 van de grondwet bestond, waaraan ook een ministerie der rechterzijde gehoorzaamheid was verschuldigd. En op zijn verzoek aan den Premier om stelsel tegenover stelsel te plaatsen, antwoordde deze, dat hij dit allerminst van plan was. 'Het gaat *nu* zoo goed; er bestaat geen reden om voorshands in den gang van zaken verandering te brengen.'

Wanneer men nu nog in aanmerking neemt, dat de regeering besloten heeft de leerplichtwet voorloopig te handhaven en wel, omdat er eerst volgens haar zeggen een eerlijke proef mee moet worden genomen, hoewel die wet volgens de eigen meening van den minister-president tegen de beginselen der christelijke partijen lijnrecht indruischt, dan heeft het allen schijn alsof de regeering op het gebied van het lager onderwijs geen nieuwen koers wil inwijden. Maar dan gaat het toch moeilijk aan vol te houden, dat door de vorige regeering de christelijke grondslagen des volks werden ondermijnd.

Men wane echter niet, dat er voor de vrienden van de openbare school geen reden is tot ongerustheid, ook al verandert de regeering haar koers niet. 'Het gaat *nu* zoo goed,' zeide de Premier, en hij bedoelde daarmede: 'we zijn thans reeds goed op weg de openbare school leeg te pompen.' Met cijfers werd het in de discussie gestaafd, hoe het bezoek der bijzondere scholen reeds onevenredig sterker toeneemt dan het aantal leerlingen op de openbare school. Werd het beginsel van de onderwijswet van 1889 ook toegepast op het middelbaar en gymnasiaal onderwijs, dan zou zich misschien ook daar een zelfde gevolg doen gevoelen.

Wordt door de regeering het jus promovendi voor de bijzondere universiteiten als een recht opgeëischt, dan zullen bij velen ter linkerzijde de bezwaren wel zijn te boven te komen. Het zou slechts de vraag zijn, aan welke vereischten dat bijzonder hooger onderwijs zou moeten voldoen om den doctoralen graad te kunnen verleenen. Wenscht de regeering hoegenaamd geen deugdelijke waarborgen voor goed onderwijs te eischen, en men zou dit haast opmaken uit de cavalière wijze, waarop zij in haar wetsontwerp tot uitvoering van art. 75 van de ongevallenwet, voor de benoembaarheid

tot de in die wet genoemde ambten, met den eisch van den doctoralen graad omspringt, dan staat haar op dit punt een scherpe strijd te wachten.

Dr. Kuyper was ten aanzien van het onderwijs tot een principieel debat, waarbij de toekomstplannen der regeering werden blootgelegd, niet uit zijn tent te krijgen. Bij het vraagstuk van de Zondagsrust kwam hij er uit, maar bleef toch voor den ingang staan. Herziening der Zondagswet was in de Troonrede als vereischte gesteld. Terwijl volgens de opvatting van de linkerzijde in de Kamer de regeling van dit onderwerp noodzakelijk is uit een oogpunt van Zondags*rust*, was deze in de memorie van antwoord op de staatsbegrooting uit een oogpunt van Zondags*viering* in verband gebracht met de Dordtsche Synode. Het was deze opvatting van Zondagsrust, die groote *onrust* had gebracht onder de minderheid in ons parlement. De minister-president heeft die onrust, die zich o.a. bij monde van den heer Tydeman uitdrukkelijk heeft geuit, allerminst weggenomen, al gaf zijn antwoord ook geen zekerheid. Na den Tielschen afgevaardigde te hebben onder het oog gebracht, dat de kerkelijke meerderheid waarlijk niet de teugels van het bewind had in handen genomen om dezelfde wegen te betreden als de vrijzinnige regeeringen, voegde hij ter geruststelling daaraan alleen toe, dat de strenge opvatting, die men uit de woorden van de Dordtsche Synode allicht omtrent de verplichte viering van den Zondag zou putten, en die de linkerzijde reeds met schrik den Engelschen Zondag deed zien aankomen, toch weer door een vijf jaar later gehouden Synode was verzacht, zoodat de viering van den Zondag nog geen gepaste vroolijkheid op dien dag behoefde uit te sluiten. Maar met deze woorden van Dr. Kuyper moest men het voor lief nemen. In stelligen zin liet hij zich ook over dit onderwerp niet uit.

Wenden wij ons thans, nu de verkenning naar den kant van het vijandelijke kamp der meerderheid, ook ons weinig van de bewegingen van den vijand heeft geleerd, tot de linkerzijde zelve, die gedoemd tot vier jaar gezamenlijke opsluiting, allicht dien tijd goed kan besteden door na te gaan, welke verschillende krachten in haar midden werkzaam zijn. De Minister van Binnenlandsche Zaken onder-

scheidde in zijn redevoering de kamerminderheid in drie verschillende groepen. Twee daarvan (de sociaal-democraten en de liberalen) waren volgens hem ieder weer in twee partijen verdeeld. Omtrent de vrijzinnig-democraten werd in het ministerieel antwoord niet veel meer gezegd dan, dat de houding van hun woordvoerder volkomen correct was geweest. Trouwens de heer Drucker had het standpunt dier partij zoowel ten aanzien van het kiesrechtvraagstuk als ten opzichte van de sociale politiek met groote duidelijkheid geteekend. Wat de sociaal-democraten aangaat, de Premier doelde, toen hij van die fracties sprak, op het feit, dat de heer van der Zwaag meer anarchistisch dan parlementair-socialistisch is aangelegd, maar voor de eerstvolgende jaren zal deze splitsing in de Kamer van weinig of geen belang zijn. Wel is van gewicht, of de liberale partij al dan niet bestaat uit twee zelfstandige gedeelten, die in het parlement hun eigen weg gaan. Geloofde men den heer de Boer, dan zou de liberale partij eigenlijk bijna uit evenveel groepen bestaan als zij leden telt, maar al mag men zijn meening niet à la lettre nemen, de uiting bewijst, dat onder de 26 liberalen geen eenheid tijdens de begrootingsdebatten bestond. Trouwens, men behoeft slechts de redevoeringen van de heeren Mees en Borgesius naast elkander te leggen om te zien, dat die eenheid ver is te zoeken. De heer Borgesius, die zich behalve ten aanzien van de urgentie der grondwetsherziening ‘schier in elk opzicht’ verklaart te vereenigen met het gesprokene door den woordvoerder der vrijzinnigdemocraten, staat inderdaad op mijlen afstands van zijn Rotterdamschen mede afgevaardigde, die - hoewel constateerende, dat er geen voorstanders meer bestaan van het laisseraller - toch het kabinet vooral waarschuwt niet te ver te gaan in de richting van de tegenstanders der Manchester-school. De heer Mees, die evenals de heer Tydeman het als voornaamste zorg van de regeering beschouwde de eischen te weerstaan van de sociaal-democratie, staat aan een ander uiteinde van de liberale lijn dan de heer Borgesius, die, al was het voor het oogenblik nog platonisch, van zijn liefde voor het algemeen kiesrecht getuigde.

Evenwel is voorloopig nog niet opgehelderd, waarom deze staatsman wèl voorstander is van algemeen kiesrecht, nu hij

verklaarde dat niet te zijn omdat hij er voorwaarde voor blijvende verbetering in zag, en ook niet, na daartoe door den heer Drucker te zijn uitgenoodigd, een andere reden voor zijn voorkeur voor dat kiesrecht mededeelde.

Zal de linkerfractie der 26 liberalen in den loop van dit vierjarig tijdvak tot een vurig verlangen naar het algemeen kiesrecht worden bekeerd en de urgentie van grondwetsherziening in haar vanen schrijven? Zal zij meer afglijden tot haar wederhelft ter rechterzijde en het platonische in haar liefde laten voortduren? Op deze vragen zal zij vermoedelijk op dit oogenblik zelf nog geen antwoord weten. De laatste circulaire der Liberale Unie wijst op een pogen tot eenheid te geraken met de anderen, die onder liberale vlag zijn gekozen. Maar nu het slagen van die poging allerminst verzekerd schijnt, wie is er nu, die de houding dezer Unionisten voor de toekomst kan bepalen?

Valt uit de gevoerde discussie de horoscoop te trekken van dit kabinet? Al zijn wij ten aanzien van de concrete wetsvoorstellen ‘so klug als wie zuvor’, het gehouden debat geeft toch wel eenige vingerwijzing omtrent de richting, waarin het ministerie zich zal hebben te bewegen, wil het antwoord op de vraag, die Dr. Kuyper zelf stelde: ‘ce cabinet sera-t-il viable?’ toestemmend kunnen luiden. En dan moge de Premier nog zoo stellig verzekeren, dat hij christen-democraat is gebleven gelijk hij het vroeger was, - een verklaring aan welker waarheid niet valt te twijfelen - onder de wrijving, waarin zijn democratie zal komen met de behoudende elementen uit de coalitie, zal zij het teekenende verliezen, dat zij tot nog toe bezat. Geen wetsontwerp, waarop die democratie scherp haar merk zal hebben gezet, zal de barrière van het behoud passeeren. De heer Mees had wel gelijk, toen hij den Premier zoo goed bewaakt zag tusschen de katholieken en de vrij-anti-revolutionairen. De heer de Savornin Lohman reikte den Rotterdamschen afgevaardigde de hand, toen hij verklaarde wel is waar dit kabinet loyaal te zullen steunen, doch met behoud van zijn volle vrijheid. Mij dunkt de afgevaardigde uit Goes en die uit Rotterdam zullen strijdgenoot en zijn op het gebied der ‘neutrale zone’ van sociale wetgeving. Zij zullen zich samen

verzetten tegen in hun oogen te groote uitbreiding van de staatsmacht in het verkeersleven. Conservatief wil noch de oud-liberale noch de vrij-antirevolutionaire fractie genoemd worden, maar de geestverwantschap blijkt reeds nu te bestaan en zal misschien in de toekomst nog luider spreken. Evenwel nog minder misschien dan oude liefde roest oude vijandschap. De woordvoerder der vrij-antirevolutionairen gaf den oudliberaal duidelijk te kennen, wat tusschen beide partijen vooralsnog als een klove bleef gapen. Hij herinnerde er aan, hoe de liberale partij in de dagen van haar almacht de kerkelijke minderheid als een partij van duisterlingen had beschouwd, die op haar beurt, meerderheid geworden, deze aanmatiging aan den tegenstander niet vergeeft.

Wie zal willen ontkennen, dat er waarheid ligt in de bewering van den heer Lohman? De liberale partij had in de dagen van haar overwicht werkelijk een gevoel van zelfingenomenheid, dat haar glimlachend en met geringschatting deed neerzien op haar godsdienstige tegenstanders. En gelijk maar al te vaak het oordeel over den individu zich in gunstigen zin wijzigt naarmate hij in macht en aanzien toeneemt, zoo gaat het ook met de staatspartijen. Naarmate de liberalen haar meerderheid verloren, moest noodzakelijk ook het oordeel over haar kerkelijke tegenstanders worden verzacht.

Er gaapt nog een klove tusschen oud-liberalen en vrij-anti-revolutionairen. Maar dat die klove niet in de toekomst kan worden gedempt, zou ik niet durven beweren. En zoodra dit geschied is, wordt Dr. Kuypers democratie ernstig bedreigd. Het zou dan wel eens kunnen blijken, dat de ‘neutrale zone’ in een gevechtsterrein ontaardde, waarop krachtdadig wordt gestreden om de grenzen van de staatsbemoeiing. Het ministerie zal dit intusschen tot iederen prijs willen voorkomen en zich daarom getrouw houden aan de wenken, die de waakzame wachters - de katholieken en vrij-anti-revolutionairen - op het stuk van staatsbemoeiing aan het kabinet zullen geven. Deed het ministerie dit niet, het zou wel eens een vroegtijdigen dood kunnen sterven.

Slechts dan zal Dr. Kuyper zich kunnen staande houden, terwijl hij zijn democratie ontplooit, indien hij bij zijn democratische maatregelen fluks den steven wendt en steun zoekt

ter inkerzijde. Of dit ooit zal gebeuren? Of hij ooit de hulp van de minderheid zal aanvaaarden tegen een gedeelte van zijn eigen meerderheid? We weten niet, hoever de laveerkunst van den Premier gaat en gebruiken de klassieke uitdrukking, waarmede hij zelf antwoordde op de vraag of er een ‘working majority’ zou zijn: ‘□ε□ν □ν γο□ναση □ε□ται’[1].

Voor de linkerzijde zou in ieder geval een vroegtijdig afsterven van het kabinet niet gewenscht zijn. Zij behoeft minstens een vierjarig tijdvak om op verhaal te komen van haar nederlaag; zij behoeft dit eveneens om de tegenpartij haar regeerkracht te laten uitputten en verbruiken. In het bijzonder de democraten hopen uit de geschiedenis van dit ministerie den volke de les te mogen voorhouden, dat ten onzent kerkelijke coalitie als zoodanig nog geen democratische regeering is. Maar dan moet ook de levensader van het kabinet niet worden afgesneden vóór den normalen tijd. De democraten ter linkerzijde kunnen zich dus ten volle aansluiten bij de woorden, die de vrienden van het kabinet stellig voor de regeering hunner keuze op hun lippen nemen: ‘Heer neem haar niet weg in de helft harer dagen!’

J. LIMBURG.

1) Dit ligt nog in den schoot der goden

Sonnetten.

I.
Kreupel knaapje.

Zachtblauw, verwonderd, vragende om geluk,
In 't marmermat ovaal van 't aangezicht,
Ombeefd van zijïg haren-zilverlicht,
Aanstaren, droef wijd-open, 't jolig-druk
Gespeel van kindren rondedansend licht,
De klagende oogen, groot van noodlot-druk,
Van 't kreupel knaapje, leunende op zijn kruk. -
Die lijdensoogen, 'k voel ze op mij gericht.

Waaróm vervolgt mij 't bleek ellende-beeld,
Mij, rein van schuld aan wat gij, kindje, lijdt?

Vraag God waarom hij wreed uw vreugde steelt
En, grill'ge Vader, andren wél verblijdt.

En o geloof, wie zóo werd hier misdeeld
Wacht loon van smart in hemel-heerlijkheid.

II.
Verlamd.

Têer zilverblij, door de ijle meielucht,
Kweelt klokkespel, - dan, bronzedonker, boemt
Eén zware klok. - De lamme knaap, gedoemd
Tot lijdlijk luistren naar die klankenvlucht,
Betuurt de straat, die, blond van zonlicht, zoemt
Van Zondagvreugde als bont een prent, verlucht
Met blank van huize' en blauw van lentelucht
En kleuren veel van kleedere' als gebloemt.

Onder 't ivoren voorhoofd, smartezwart
Staren zijn oogen, uit de sombre grot
Der smidse-poort, naar 't leven dat hem tart.

Zijn roerloos lijden voelt hij koel bespot
Door elken vogel, zwevende om het smart-
Vergodend kruis - en honend vloekt hij God.

III.
Circus-rijden.

Op melkwit paard, met telkens wuifgewiek
Van d' open kelk der rose rokjes, rijdt
Een tenger meisje, als vleugelen gespreid
De ranke lelie armen, bij muziek
Brutaal van koper-schetter-jool, bereid
Tot vogelzweven, voor verwend publiek,
Door linte'-omwoelden ring dien, star-comiek,
Een clown hoog óphoudt, dat zij 't blank doorrijt'.

In 't ronde renperk, arglooze oogenprooi,
Een kind nog, ijdel, soms wel heimlijk bang,
Rijdt zij voor 't eerst, verblijd door eigen mooi.

Zoo zweeft de dichter, blij met eigen zang
En blank gevoel en kleur'ge woordentooi,
In duizelvaart, door levens cirkelgang.

IV.
Aap.

Vlug kloutert, kleine zwarte slaveknaap,
In negerkleeding - strepen wit-en-rood -
Braaf voor zijn baas verdienend schamel brood,
Door lompenvolk bewonderd met gegaap,
- 't Zou juichen ook, viel 't zachte diertje dood -
Tot aan den gevel óp de kermis-aap,
Tot plots de vent, met grijpend centgeraap,
Het touw wreed neerhaalt, dat hem eve' ontschoot.

De droeve blik van 't zwak gemarteld dier
Doorvlijmt mijn ziel als klagend stil verwijt.

O parodie van mensch, die volksvertier
Uw kleine kracht, uw kunst, uw leven wijdt,
Tot honend Lot, na even touwgevier,
Van 't hoog gebouw in 't slijk u nedersmijt!

V.
Geit.

Op 't kaalgegraasde veldje klagend mekt
De hongerschrale touwgebonden geit.
Al malsch fluweel van halmen-weligheid,
Ligt, sarrend groen, de wijde wei gestrekt,
Waar blij ze in draafde, werd zij maar bevrijd
Van 't grauwe touw, waar 't blanke halsje aan trekt.
Maar hoe haar kracht de tengre pezen rekt,
In machtloos martien mat haar áf de strijd.

Zoo rukt mijn ziel aan 't aardezware koord,
Waar Stof me aan bond.... O ziel! tuur liever stil
Naar 't verre droomland, droom dat u behoort
De extase-wei vol wazelicht-geril,
Waar ge eens zult wand'len, eeuwig blij-bekoord
En vloek uw doem niet, noem hem Vrije Wil.

VI.
Droom.

Een zomerdroom van boome' en stroomend water,
Waarover rood-exotisch bloemen dreven,
Dof-donker bloedrood. - 'k Dronk het windebeven
En 't golfgeklots en 't bladerengeklater
Zóo zalig in, als droom wel willigt even,
Om wreed verraderlijk te slaan, wat later,
Met schrik en hoon en duivelengeschater. -
Doch droom-extase is meer dan vreugde in leven.

Mijn weelde speelde in melodie van boomen,
'k Was één met aarde en hemel, - dan verstijven
Voelde ik mijn bloed, ik zag naar de oeverzoomen
Die vreemde reuzebloemen naderdrijven.....
O 't waren harten, bloeiende op de stroomen,
Bloedrood gerukt uit bleeke menschenlijven!

VII.
Sneeuwlandschap.

IJl zwevend dalen, over 't mulle sneeuwen
Fluweel der bermen, uit materieloozen
Bleekgelen hemel, tint van rose rozen
En lila malve-schaduw. - Witte meeuwen
Verscheuren even, grijs in 't licht, den brozen
Hemelevrede met hun schrille schreeuwen.
Dan poozen ze op een eik, krom-zwart van eeuwen,
Bij 't vijvervlak, tot marmer blank bevrozen.

Zoo, boven 't blanke sneeuwland van mijn leven,
Doorzwerven plots mijn rein-etherisch-kalmen
Ideeënhemel, droomen wild, verdreven
Van de open zee door koû en honger, talmen
Bij Levens meer, tot marmervloer versteven,
Op Levens boom - en lang weerschalt hun galmen.

VIII.
Leliewei.

De grijze voorhang van den winter week
En 'k zag den hemel in een droomgezicht:
Een leliewei vol zilvren meielicht
En spelende englen, stengelteêr, in bleek -
En blij-getinte kleed'ren, 't aangezicht
Zóo rein extatisch, kweelend zacht zóo week
Een melodie dat, neevlend heen, bezweek
De donkre smart die mij ten gronde richt.

En zie ik spelen, in een meiewei
Vol blanke bloeme', in blanke lentelucht,
Een teederkleur'ge neurieënde rei
Van meisjes rank, zoo ziet mijn hemelzucht
Die eng'len weer in zoet gespelemei,
Die leliewei, waarheen mijn heimwee vlucht.

IX.
Droomenprins.

O Droomenprins, die doolde in Wonderwoud,
Een jager trotsch in groenfluweelen dracht,
In 't lelie-aanschijn de oogen blauw en zacht,
De lokken licht als vleugelen van goud!

Zóo vroom-geloovig had ik u verwacht,
Zóo blij d' ivoren-horenklank vertrouwd,
Dat, toen mijn liefde uw schoonheid had aanschouwd,
Ik zingend meetoog op uw droomenjacht.

Doch 'k viel van 't hooge blanke ros, 'k verloor
Uw spoor, gelaten sleep ik door het slijk
Mijn moede voeten, luistrende of ik hoor
D' ivoren horen..... Geef me één levensblijk,
O Droomenprins die mij tot bruid verkoor',
Licht me op uw ros en breng me in Droomenrijk!

X.
Ver van het leven.

Gelijk een jonkvrouw door een boozen voogd
Zich voelend bang gevangen en bespied,
Wen 't roze'-omklommen tuinpoortje openliet
Een meisje - uit meelij - blij te vlieden poogt
Naar 't blanke huis, waar goudig blinken ziet
Ze al 't lichte venster, dat haar welkom-oogt,
Waar liefde wacht, die al haar tranen droogt
En hoop haar inzingt met een troostelied; -

Zoo glij ik, ijlende in de schemering,
Door de enge poort van godsverlangen heen,
Ver van het Leven, dat me omkerk'rend ving,
Naar 't huis van Droom, waar 'k heel mijn weemoed ween,
Waar 'k, éven blij, in vrede en vrijheid zing.....
Dan keer ik weder, bevende en alleen.

HÉLÈNE LAPIDOTH-SWARTH.

Dramatisch overzicht.

Het Nederlandsch Tooneel in den vreemde en tehuis: De Koopman van Venetië en Gijsbrecht van Amstel.

Als rechtgeaarde Nederlanders hebben wij gejuicht over het succes dat een Fransch schouwburgpubliek aan Louis Bouwmeester bereidde, toen hij, in het laatst van December, dank zij een samenloop van gelukkige omstandigheden, in de gelegenheid was te Parijs het beste van zijn talent te vertoonen in de vertolking van eenige tooneelen uit *De Koopman van Venetië.* En niet minder hebben wij ons erover verheugd, dat het bescheiden en beschaafd talent van mevrouw Holtrop door de Parijsche toeschouwers en de Parijsche critiek is opgemerkt.

Nu ik beiden nog eens in Shakespeares drama heb zien optreden - mevrouw Holtrop voor het eerst als Portia, - nu begrijp ik, hoe juist dit in zijn aangrijpende tooneelen een publiek heeft kunnen treffen, dat, voor een groot deel, het stuk kende, maar de taal, waarin het gespeeld werd, niet verstond.

Van mevrouw Holtrop kon het de uiterlijke verschijning bewonderen, de goed aansprekende stem, waarin de vreemde taal welluidend klonk, de schalke gratie van haar spel, waardoor zij zelfs bij de vertooning in de gerechtszaal met toga en baret - een tooneel dat zoo licht de klucht nadert en dan met het drama van Shylock een pijnlijk contrast maakt - bekoorde en boeide.

En Louis Bouwmeester, - zijn prachtige Shylock-kop is alleen genoeg om een diepen indruk te maken. Er is in dien kop, die door de vooruitstekende wenkbrauwen en den mageren hals, gestoken

in het wolachtig bruin van de pels, aan den kop van een dromedaris doet denken, tegelijk iets van een roofvogel met zijn gebogen snavel en zijn loerenden blik, waarbij dan de als roofklauwen om zich heen grijpende handen de gelijkenis met den roofvogel voltooien. En met dien kop en die handen welk een kracht en een waarheid van mimiek!

Ik heb den indruk behouden dat de vroegere uitbeelding van den Shylock door Bouwmeester - ik zag hem in deze rol reeds voor meer dan twintig jaar - dieper ging en soberder was. Hij geeft nu alles misschien met volkomener techniek, met meer meesterschap over alle uiterlijke middelen van tooneelspeelkunst, maar ook met scheller kleuren, met grooter melodramatische effecten. Juist daardoor echter was deze Shylock uitnemend goed berekend voor een publiek, dat de woorden niet verstaat; en het verwondert mij niet, dat de Parijsche toeschouwers, enkel door het spel van gelaat en handen te volgen, van Bouwmeesters vertolking van den door gouddorst en wraakzucht verteerden Jood een grooten indruk hebben ontvangen.

Maar had nu die tocht naar Parijs de hoofden en harten, en daarbij den tijd van de bestuurders van ‘Het Nederlandsche Tooneel’ zoo in beslag genomen, dat aan de jaarlijksche Gijsbrecht-vertooning niet gedacht was en er geen tijd meer overschoot voor een behoorlijke verzorging van Vondels treurspel? Ik vind dit nog de zachtste verklaring voor hetgeen de goedaardige, trouwe, vaderlandslievende bezoekers van de Nieuwjaarsvoorstelling te slikken kregen en in hun vaderlandsliefde, trouw en goedaardigheid zonder morren geslikt hebben. Een verklaring, geen verontschuldiging. Want deze vertooning - ik spreek van die van 2 Januari, op den traditioneelen avond - was, als geheel, in hooge mate ergerlijk.

‘Vondels treurspel’ - schrijft L. Simons in de knappe studie, voorkomende in zijn boek *Besproken plaatsen* - ‘is een gewijd drama en kan slechts genoten worden als het vertoond wordt met al de wijding die het vergt. Het behoeft - door den aard van zijn wezen - den steun van plastiek en muziek; het moet een plechtige inwijding worden van het nieuwe jaar.’

Maar waar was hier de wijding bij de voorbereiding, waartoe ik ook de rolverdeeling reken, waar de wijding bij de vertooning?

Men had te beschikken over Royaards, die als Vondelkenner en als zegger van verzen van Vondel uitmunt, en ons zeker een oorspronkelijken Gijsbrecht zou hebben te zien gegeven, bij wien Vondels woordkunst tot haar volle recht kwam. Men had mevrouw Holtrop, die, als is zij misschien nog wat jong voor Badeloch, door haren ernst en hare toewijding zich in de rol zou hebben ingeleefd en, onder meer, van Badeloch's droom iets moois zou hebben weten te maken. In de plaats van deze twee heeft men aan den conscientieusen en martialen, maar voor het zeggen van verzen en vooral van Vondelsche verzen onbruikbaren heer Van Schoonhoven wederom de titelrol toevertrouwd, en voor de zooveelste maal door mevrouw Mann-Bouwmeester het bewijs laten leveren, dat zij van de Badeloch niets terecht weet te brengen.

Of was er soms wijding in de wijze waarop de reien gezegd werden? Ja toch, bij eene; bij een nieuwelinge, mejuffrouw Sandberg, wie men een krachtiger, verderdragende stem zou toewenschen, maar die de Kerstnacht-rei met soberheid en in juiste en goed volgehouden stemming zeide, met een ingehouden, maar onder de oppervlakte trillend gevoel, welke haar voordracht tot iets moois maakten. Maar bij de anderen? Was er soms wijding te speuren in de manier waarop met druk en conventioneel armgebaar en met een intonatie, die het vermoeden wekte dat het der voordraagster ‘aan begrijp’ schortte, het ‘Nu stelt het puik van zoete kelen’ werd gedeclameerd, of in de wijze waarop het heerlijke ‘Waar werd oprechter trouw’ ons met precieuse mondverdraaiingen in den letterlijken zin werd voorgekauwd?

Neen, dat was niet de ‘plechtige inwijding van het nieuwe jaar’, door Simons verlangd. Wil ‘Het Nederlandsch Tooneel’ in het buitenland roem oogsten, het zij zoo, mits het binnenland er niet door te kort kome. En tekortkomen deed de Nederlandsche tooneelspeelkunst zeker bij de slechtverzorgde en onartistieke Gijsbrechtvertooning van 2 Januari 1902.

J.N. VAN HALL.

Letterkundige kroniek.

Levensgang. Roman uit de diamantwerkerswereld, door Is. Querido. Amsterdam, E.L.E. van Dantzig.

'Met de poort van m'n eerlijke ontvangenis wagewijd open' - om op z'n Queridosch te spreken - heb ik mij gezet aan het lezen van dit boek van den man, van wiens *Meditaties* Byvanck zeide, dat het was 'een geniaal boek met al zijn oneffenheden en onrechtvaardigheden.' Gehoord had ik van Querido's eigen levensgang, van de kracht waarmede hij zich uit het proletariaat heeft opgewerkt tot een denker en een woordkunstenaar, van de moeielijkheden en tegenspoeden, waarmede hij jaren achtereen te worstelen had en waarmede hij nog worstelt. En nu zou hij ons van dien eigen levensgang vertellen, toen hij nog in de diamantwerkerswereld verkeerde en hij zou het doen als 'socialist-kunstenaar.'

Zeker zou Querido blijken hier verricht te hebben wat Gorter het werk noemt van den sociaal-democratischen kunstenaar: 'naar hen [de arbeiders] te luisteren, hunne bewegingen te zien, te luisteren en te zien hoe de strijd woedt en hoe, midden in den strijd, de vrijheid zachtkens aan ontbloeit, - dat te zien in de lieflijke lichte gestalten der menschen - en dat geziene en gehoorde door de kracht van (zijn) gevoel te heffen in den kring der Schoonheid.'

Wat had Querido niet al gezien en gehoord! En nu hij zich zette om uit zijn ervaring als diamantwerker de toestanden van ellende en verwildering te boek te stellen, die tot voor eenige jaren in de diamantwerkerswereld heerschten, moesten de herinne-

ringen hem bestormen, hem overweldigen; en met de herinnering moest zijn verontwaardiging weer opbruisen en zijn toorn weer in vlam slaan over een maatschappij, waarin zulke toestanden mogelijk waren en geduld werden.

Dat had iets kunnen zijn als het verslag eener enquête van den toestand van den armen diamantwerker: in zijn woning, het vunze krot ergens in een achterbuurt, op de werkplaats met haar bedorven atmosfeer (ook geestelijk); en naast hem de fabrieksheer, de rijke juwelier, zonder veel hart voor het volk, dat voor hem zwoegt en zweet. Maar het moest een roman worden, met iets als een intrige, met een liefdesgeschiedenis, met alles wat de groote massa boeien kan en prikkelen. En zoo ontstond *Levensgang.*

'Ellende-beelding, a l l e e n om de ellende-beelding in 'n roman is vooreerst al mislukt werk' - schrijft Querido in zijn studie 'Moderne werkers' welke hij in *Nederland* publiceert - 'want de schreiende aandoening tot beelding moet je er heenstuwen, omdat je als kunstenaar geen ander uitingsmiddel hebt om te zeggen wat je voelt, doorleeft, ziet.' Als een ideaal-ridder in de middeleeuwen, die waar men hem hoonde, naar zijn wapen greep om neer te houwen wie hem weerstond, 'zoo grijpt' - volgens Querido - 'de kunstenaar van nu naar de wapenen van zijn ziel en geest, in die hartstochtbeweging zich uitstortend op leven en dood, zich uitdossend in de machtigste wapenrusting, met de scherpste kling zich vertoonend in de heerlijkste beweeglijkste lenigheid van vechtbeweeg, van aanval en nederhouwing.'

Het beeld kan men laten gelden, mits men bedenke dat het den middeleeuwschen ridder niet schaadde, integendeel, indien hij ziedend van toorn, in woesten drift zijn tegenstander te lijf ging, terwijl de kunstenaar die niet alleen houwen, maar ook bouwen wil, bouwen aan het kunstwerk, dat niet een bont allerlei, maar een eenheid behoort te zijn, waarbij (naar Gorters uitdrukking) het gevoel geheven is in den kring der Schoonheid, - terwijl die kunstenaar, ook te midden van zijn hevigst gevoel met vaste hand de lijnen van het beeld behoort te kunnen trekken en met een koel hoofd den groei van het werk te overzien en te besturen.

Maar nu wil het ongeluk dat den schrijver van *Levensgang*, aan de warmte van wiens gevoel, aan de oprechtheid van wiens bedoeling niet getwijfeld mag worden, de vaste hand en

het koele hoofd, welke de kunstenaar behoeft, ten eenenmale ontbreken. Het bruist en kookt in hem, het stuwt hem naar de keel. Weer ziet hij ze voor zich de krotten, die den proletariër tot woning zijn aangewezen; weer ruikt hij den rottenden, giftigen stank, dien hij als diamantwerker, thuis zoowel als in de werkplaats, heeft moeten inademen. Weer komen hem voor den geest de tooneelen van walgelijke ongebondenheid, die in de fabriek werden afgespeeld, en hoort hij de liederlijke taal, die daar van den morgen tot den avond werd uitgebraakt. Wanneer hij de pen in de hand neemt om dat leven uit te beelden, dan weet hij nauwelijks waar aan te vangen, en nu hij begint met het beschrijven van wat zijn held, den diamantwerker Hein Hols, tot woning dient, dringen zich honderden bijzonderheden naar voren, die hij geen van allen wil laten glippen.

En zoo gaat het bij de beschrijving van de fabriek en zijn personeel, van den juwelier Bresser en zijn omgeving, van mooie stadsgedeelten op verschillende uren van den dag, van het park bij winteravond - overal jagen de woorden, de lijnen, de kleuren elkaar na; de woorden rollen over elkander, de lijnen warren dooreen, de kleuren loopen in elkander.

Vraag den schrijver niet, te schiften, te schikken, maat te houden. ‘Schikt of schift de werkelijkheid, houdt het leven maat?’ zou hij u toevoegen.

Mooie dingen komen er wel in deze twee deelen. Boven alles is de creatie - of wil men liever: de uitbeelding naar het leven - van den juwelier Bresser een stuk werk dat duidelijk spreekt van Querido's krachtig kunnen. Ook in Hein Hols met zijn geestkracht te midden van al zijn ellende, met zijn teêr gemoed, vooral zich uitend in zijn verhouding tot het afgebeulde zusje; in Eva, de dochter van den juwelier, in hare houding tegenover het werkvolk van haar vader en in haar eerste samenkomst met Hols, is veel waar gevoeld en treffend gezegd.

Maar hoe onbeholpen staat, naast dat leven, een dood ding als de romantische idylle van de rijke Eva en den armen, sjovelen diamantwerker. Hoe valt deze geheele episode, die den roman tot roman moet maken, uit den stijl en hoeveel ongeloofelijks, hoeveel sentimentaliteit geeft de ‘socialist-kunstenaar’ ons hier te verorberen.

Ik kom tot hetgeen dit boek, ook al was het tienmaal mooier, als kunstwerk veroordeelt: het omstandig verhalen van de dierlijkste praktijken, het bladzij aan bladzij weergeven van de vuilst denkbare en ondenkbare taal, van de ergelijkste profanaties, op een wijze en in een overvloed, zooals ik wel durf verzekeren dat het in geen taal ter wereld, in een ernstig bedoeld werk, ooit is geschied.

Dat is eenvoudig afschuwelijk; en wanneer iets mij verbaast dan is het dat, op een enkele uitzondering na[1)], de toongevende critici niet luide hebben geprotesteerd, maar bij hunne beoordeeling van *Levensgang* òf over deze afschuwelijkheden hebben gezwegen (*Nieuwe Rotterdammer*) òf ze hebben vergoelijkt als uit een artistiek oogpunt te rechtvaardigen (*Elsevier's*) en als iets dat 'een zaak blijft tusschen den auteur en zijn kunstenaars-geweten' (*Het Vaderland*).

De heer Querido heeft op mijne opmerkingen zijn antwoord gereed. 'Alsof' - zoo lees ik in zijn studie 'Moderne Werkers' - 'alsof bij een realistische beelding der misère van de proletarische-, middel- en hooge klasse, van zedenbederf en ontaarding, een waar ziener zich in z'n uiting mag laten begrenzen door voos uitgedachte en dood geformuleerde "wetten" van smaak en welvoegelijkheid. Want waar alles op aankomt, is de echtheid der beelding, onverschillig of ze gaat van walgelijke naar reinere levensuitingen en toestanden'.

Alsof - zou ik willen antwoorden - 'de echtheid der beelding' - let wel: der b e e l d i n g ! - bestaat in het zoo rauw en ruw en onverwerkt weergeven van al het vuile en liederlijke dat men hoort en ziet, en alsof niet juist dàt de kunst van den schrijverkunstenaar moet zijn: alles te zeggen zonder daarom alles neêr te schrijven. Hier helpt geen schermen met realisme, verisme, of hoe die dingen heeten mogen. De meest realistische romanschrijver blijve, ook waar hij zich aan de hachelijkste toestanden waagt en tot de onderste lagen der samenleving afdaalt, artistiek verteller. Zijn werk en zijn kunst kunnen nooit bestaan in het bloote naschrijven van liederlijke anecdoten en dierlijke tooneelen. Kunst kiest. De kunstenaar, welke

1) De Redacteur van *Nederland*, in welk maandschrift de heer Querido maand aan maand zijn letterkundige studiën plaatst, heeft niet geaarzeld te verklaren, dat dit boek 'eenvoudig niet gelezen kan worden om de onnoembare afschuwelijkheden', waartusschen het mooie 'bedolven ligt'.

theoriën hij er ook op nahoude, is gedwongen te kiezen; en al is nu ook weer elke wet verwerpelijk, die hem zou willen voorschrijven hoe hij kiezen moet, al heeft men den kunstenaar niet over zijn onderwerp, niet over dit of dat meer of min gewaagd tooneel, niet over de mooiere of minder mooie karakters van zijn roman ter verantwoording te roepen, het *hoe* van zijn keus kàn, moet in vele gevallen, in ons oordeel over het kunstwerk van invloed, soms beslissend zijn.

Dat de schrijver van *Levensgang* de beschrijving van steeds nieuwe vuilheden aan de vorige toevoegt, telkens stuitender, telkens schaamteloozer, en zoo de lezing van het grootste gedeelte van zijn boek, niet voor dezen of genen preutschen of verfijnden lezer, maar voor ieder man van zelfs maar de geringste beschaving tot een walging maakt, veroordeelt hem in mijn oog wel degelijk als kunstenaar.

Wat de heer Querido voor zijne partij met boeken als *Levensgang* wint, weet ik niet te zeggen; maar dat de goede naam van onze letterkunde iets verliest, wanneer zulke boeken als ernstige kunstwerken worden aanvaard en toegejuicht, is mijn stellige overtuiging.

Muzikaal overzicht.

Hugo Goldschmidt. Studien zur Geschichte der Italienische Oper im 17ten Jahrhundert (Leipzig, Breitkopf & Härtel 1901). - Een uitgave van brieven van Rossini.

De geschiedenis der Italiaansche Opera in de 17de eeuw is voor een schrijver en onderzoeker een dankbaar en belangrijk onderwerp.

Voor de geschiedenis der betrekkingen tusschen woord, handeling en toon, voor den overgang van de meer formeele behandeling der muziek tot de expressieve muziek, voor de ontwikkeling van de zangkunst en het orkestspel is geen ander tijdvak, geen andere materie leerrijker. Geen wonder dan ook, dat velen zich tot dit onderwerp aangetrokken hebben gevoeld.

Zoo ook de Heer Hugo Goldschmidt. Zijn boek, dat met zeer vele notenvoorbeelden is voorzien, is verdeeld in drie hoofdstukken. Het eerste behandelt de Romeinsche opera in de jaren 1600-1647, het tweede de *Opera buffa* der 17e eeuw en het derde het orkest der bedoelde Italiaansche opera.

Aan de Romeinsche opera kent de schrijver een veel grootere beteekenis toe dan tot dusver door de geschiedvorschers is gedaan. Volgens hem is de beteekenis van het kunstleven te Rome in de 17de eeuw in muzikaal-dramatisch opzicht tot voor kort geleden zoo goed als genegeerd geworden en heeft eerst Romain Rolland[1] er op gewezen, dat de Romeinsche opera van dien tijd een gewichtigen band vormt tusschen de eerste pogingen tot toepassing der muziek op het drama en datgene wat men op dramatischmuzikaal gebied de Venetiaansche school noemt.

1) Histoire de l'Opéra en Europe avant Lully et Scarlatti. Paris 1895.

Wat de Florentijnen op het einde der 16de eeuw deden om een soort van muziekdrama in het leven te roepen, leek meer op het Gregoriaansche gezang dan op de muziek van dien tijd. Ware dit zoo voortgegaan, ware de theorie, die in deze eerste proeven van opera verkondigd werd, de vorm geworden voor de dramatische muziek, dan zou de geheele beweging, waaraan wij toch ten slotte de moderne muziek te danken hebben, op niets zijn uitgeloopen.

De groote verdienste der Florentijnen was, dat zij het eerst betrekkingen tusschen drama en muziek aanknoopten. De voortzetting van het begonnen werk geschiedde op andere plaatsen. De Florentijnen behielden hunne suprematie niet lang. Toen de nieuwe kunst eenmaal verwekt was, vond zij in alle deelen van Italië beschermers. Vooral in Mantua en Bologna. Maar in de eerste plaats in Rome, waar vele gelukkige omstandigheden samenwerkten om de jeugdige plant te doen voortwoekeren, totdat eindelijk Venetië met Monteverdi, Cavalli en Cesti de hoofdrol in de nieuwe muzikaal-dramatische kunst op zich nam.

Niet de Venetiaansche Opera dus, maar de Romeinsche is de onmiddellijke opvolgster van het Florentijnsche muziek-drama, en het is van groot gewicht, dat zoovele partituren zijn overgebleven waaruit de ontwikkeling van die Romeinsche Opera is na te gaan.

Aanvankelijk liep deze opera nog aan den leiband van de theorieën der Florentijnen, maar langzamerhand leerde zij op zichzelf te staan en wendde zij den blik naar het jonge, toekomstige, en niet, gelijk de Florentijnen hadden gedaan, naar het oude, vervallene.

In plaats van het eentonige, op het Gregoriaansch gelijkende recitatief werden lossere vormen gebezigd en vertoonden zich de eerste sporen van het arioso, de aria en het ensemble-gezang, en ook de onderwerpen, welke voor de opera's gekozen werden, begonnen ernstiger en degelijker te worden. Ook het muzikale blijspel, waaruit later de *Opera buffa* zou voortkomen, heeft in Rome zijn oorsprong. De vereenvoudiging van het orkestrale gedeelte, de grootere zelfstandigheid der instrumentale begeleiding tegenover de zangstemmen, de invoering van het strijkkwartet als hoofdbestanddeel van het orkest, de bevrijding van het recitatief van den stijven vorm, door de Florentijnen daaraan gegeven, dit alles is in hooge mate de verdienste der Romeinsche componisten, die in de

eerste helft der 17de eeuw voor het theater gewerkt hebben. De kennismaking met de opera en het met muziek verbonden blijspel van dien tijd te Rome acht de schrijver derhalve onmisbaar voor een juist begrip van die beiden. Het roemrijke tijdvak der Venetiaansche Opera met al hare gebreken en verdiensten, haar snel verval en de opkomst en bloei der Napolitaansche school kunnen eerst goed begrepen worden, wanneer men de geschiedenis der Romeinsche opera in de eerste helft der 17de eeuw aandachtig heeft nagegaan.

Met het mysterie *La Rappresentazione di anima e di corpo* van Emilio del Cavaliere hield de nieuwe muzikaal-dramatische stijl in het jaar 1600 zijn intocht in Rome. Dit werk sluit zich geheel aan bij den stijl der Florentijnen; zes jaren later echter leverde Agostino Agazzari met zijn herderspel *Eumelio* reeds het bewijs, dat men naar vrijere vormen haakte. Hij kan geacht worden de eerste te zijn, die inzag dat er op den weg, door de vroegere meesters aangegeven, niet uitsluitend kon worden voortgegaan, maar dat men ook van de andere in de toonkunst reeds bestaande vormen diende gebruik te maken.

In zijn voetspoor trad o.a. Domenico Mazocchi, wiens eenige (bekende) opera *La Catena d'Adone* in 1626 met grooten bijval ten tooneele werd gevoerd. Dit werk opent de rij van dramatische compositiën, waarin de polyphone en de reciteerende stijl samengaan, in zooverre namelijk dat de behandeling van het koor polyphonisch en het recitatief bewegelijker en melodieuzer is. Reeds Monteverdi had zich met zijn in 1606 gecomponeerde opera *Orfeo* aan de stijfheid der vormen eenigermate onttrokken, maar bij hem bond toen nog altijd de dramaticus den musicus de handen. Zijne koren zijn nog homophoon en slechts een enkele maal wordt de polyphonie aangewend. Eerst de genoemde Mazocchi zag in, dat slechts door middel der polyphonie leven in een drama kon gebracht worden, waarvan de vorm tot dusver zoo stijf mogelijk was. De waarde van zijn genoemd werk ligt alleen daarin, dat het door de Florentijnen gebezigde middel van uitdrukking er verre in overtroffen werd. Het recitatief is van zijn stijfheid bevrijd en melodieuzer geworden en de koren zijn polyphonisch behandeld. De groote verdienste van Domenico Mazocchi is in het algemeen geweest, dat hij voor de opera ook die muzikale vormen bezigde,

welke reeds lang tot ontwikkeling waren gekomen (o.a. den madrigaalstijl).

Op Mazocchi volgen in de eerste helft der 17de eeuw nog vele anderen, waarvan door Goldschmidt o.a. genoemd worden: Da Gagliano, Cornachioli, Stefano Landi, Rossi, Vittori, van wie enkele werken beschreven worden. Gaat men de ontwikkeling der muzikaal-dramatische kunst van dien tijd te Rome na, dan komt men tot de volgende conclusie: er werd uitgegaan van de beginselen der Florentijnen, maar reeds spoedig vestigde zich de overtuiging, dat de middelen, die dezen bezigden voor de ontwikkeling der genoemde kunst niet bevorderlijk konden zijn. Men greep derhalve naar de andere reeds bestaande muzikale vormen. Het *Madrigaal* wordt, zoowel in zijn homophonen als in zijn polyphoon-melodischen vorm, het voorbeeld voor de koren der Opera. Wel kwam hun dit niet direkt ten goede, daar in de 2de helft der 17de eeuw het koor zijn groote beteekenis verloor of geheel verdween, maar toch ging het idee in het oratorium en de cantate der Italianen over en vandaar in de oratoria van Händel, waar het zijn toppunt van verwezenlijking vond.

Het eenstemmig gezang verheft zich boven de meer op declamatie lijkende muziek van hen die het eerst de toonkunst op het drama toepasten. Er komt wezenlijke uitdrukking in het recitatief, dat weldra de *Arioso* naast zich krijgt en eindelijk de in twee of drie deelen verdeelde *Aria.*

Het duurde echter niet lang, of men verviel in een ander uiterste. Er ontstond een neiging om met tonen te spelen en in de plaats van de muziek die in innig verband met het drama staat, een soort van concertmuziek te stellen. Nog treft men in de voornaamste toondrama's uit het Romeinsche tijdvak een natuurlijke ineensmelting van muziek en handeling aan, maar niet lang duurde het, of de toonkunst maakte zich van het drama los en de Aria trad dermate op den voorgrond, dat van een innige verbinding van muziek en handeling geen sprake meer kon zijn. Het lyrische element krijgt de overhand op het dramatische en in het leven treedt datgene wat men met den naam van ‘concertopera’ zou kunnen bestempelen. De tijd, waarin de Napolitaansche *opera seria* de wereldheerschappij op muzikaal-dramatisch gebied zou voeren, brak langzamerhand aan. Nog waren er componisten,

die tegen die beweging een dam trachtten op te werpen, maar zij was op den duur niet te stuiten, en Alessandro Scarlatti voerde de opera op gemakkelijke, bloemrijke wegen naar een einddoel, vanwaar geen terugkeer meer mogelijk was.

Hoe stond het met het *orkest* in de Italiaansche opera der 17de eeuw?

Ook daarover deelt Hugo Goldschmidt het een en ander mede, daarbij nu en dan zijne beschouwingen door notenvoorbeelden duidelijker makende.

Een verbinding van vocale en instrumentale muziek komt in het algemeen reeds in de 16de eeuw voor, doch er was daarbij volstrekt geen sprake van zelfstandigheid bij de instrumentale muziek. Deze diende slechts om voor den zanger de intonatie gemakkelijker te maken en het ensemble meer kleur te geven. Aan een systematisch samengesteld orkest dacht men nog in het geheel niet.

Dat kwam eerst met de invoering der opera, doch langzamerhand. De eerste pogingen op dit gebied toonen, wat het instrumentale gedeelte betreft, nog volstrekt geen neiging om de instrumenten een overwegende rol te laten spelen. Eerst in de opera *Orfeo* van Monteverdi ontdekt men de sporen van een op dat doel gericht streven.

De geschiedenis beschouwt Monteverdi als den grooten organisateur van het orkest en zijn opera *Orfeo* als het uitgangspunt van een nieuwe ontwikkeling op dit gebied. Men kan dit echter - volgens den schrijver van het hier besproken boek - slechts voorwaardelijk toegeven. De behandeling van het orkest in deze opera is het experiment van een geniaal man, die naar nieuwe middelen van uitdrukking zoekt, waar geenszins het uitgangspunt voor een hervorming. Want Monteverdi heeft in zijn latere werken, voor zoover die bekend zijn geworden, nooit meer zijn toevlucht genomen tot een instrumentatie als bij deze opera. Zijn verdienste bestaat veeleer in een vereenvoudiging der in gebruik zijnde instrumenten, in het verwijderen van oudere instrumenten, welke als niet meer bruikbaar in een orkest beschouwd werden, en eindelijk in het opbouwen der instrumentale begeleiding op den grondslag der vierstemmigheid (het kwartet).

In dien geest heeft Monteverdi werkelijk veel voor de ontwik-

keling der instrumentale begeleiding in de opera gedaan. Maar niet in zijn *Orfeo* betrad hij nieuwe wegen, doch in zijne kleinere werken: *Il Ballo delle ingrate* en *Il Combattimento di Tancredi e Clorinda.*

De instrumenten, welke in de opera *Orfeo* gebezigd werden, zijn eigenlijk geen andere dan de toenmaals gebruikelijke. Het zijn: orgels (voor de harmonie), verschillende soorten van luiten, *viole da braccio e da gamba* en harpen; de blaasinstrumenten waren trombones van verschillende grootte en een piccolo. De verscheidenheid en het aantal dezer instrumenten waren echter grooter dan gewoonlijk, daar de genoemde opera (in 1607) haar eerste opvoering aan het hof van den kunstlievenden hertog Vincenzo di Mantua beleefde en dezen hertog rijke middelen ten dienste stonden.

Wat het koor der blaasinstrumenten betreft, zoo bestond dit uit twee groepen: eenerzijds trompetten, cornetten en trombones, anderzijds fluiten. Een der trompetten was een hooge trompet (*clarino*), de andere trompetten bezaten een mechaniek waardoor men den toon dempen kon.

Hoe nu Monteverdi deze instrumentale hulpmiddelen gebruikte om de verschillende toestanden in het drama weer te geven, zij hier kortelijk vermeld.

Bij de inleiding (*Toccata*), die vóór het opgaan van het gordijn gespeeld werd, werkten, volgens de partituur, de *clarino*, drie trompetten en orgels mede. Tot begeleiding van den proloog dienden het clavecimbaal en een basviool. Evenzoo in het tooneel, waar de herder zijne makkers uitnoodigt, den bruiloftsdag van Orpheus feestelijk te vieren. In het daarop volgende koor: *Viene Imeneo* werkten *alle* instrumenten mede, die, zooals toen gebruikelijk was, de vijf stemmen van het gezang ondersteunden.

Op dezelfde wijze is het daarop volgende koor: *Lasciate i monti* behandeld, dat de pastorale stemming zeer schoon weergeeft. De stemmen worden hierbij verdubbeld door vijf violen van verschillende grootte, drie luiten, twee clavecimbaals, een dubbele harp, een contrabas en een fluit.

Het koor - zegt Goldschmidt - moet men zich niet al te sterk bezet denken. Wilden de fluit en de enkele strijkinstrumenten doordringen, zoo kan men moeilijk aannemen dat er bij elke stem

niet meer dan 5 zangers zullen geweest zijn. Het aantal zangers en instrumentisten, welke in het begin der 17de eeuw aan het hof der Medici aangesteld waren, bedroeg, volgens mededeeling van Caccini in zijne *Nuove Musiche*, 75 personen, hetgeen derhalve voor den toenmaligen tijd zeer veel was. Nemen wij - zegt de schrijver verder - voor het ensemble in Mantua een gelijk getal aan en trekken daar voor de bezetting van het orkest 35 personen af, dan blijven er voor het koor 40 zangers en zangeressen over, en wel 10 voor elke stem. De sopraanstem was daarbij in twee partijen gesplitst, zoodat dan voor elke partij 5 zangeressen beschikbaar waren.

Het tweede bedrijf in Monteverdi's opera *Orfeo* begint met een tooneel, waarin eene vrouwelijke bode den dood van Eurydice verkondigt. Aanvankelijk heerscht nog de vroolijke stemming van de herders, de vreugde aan het natuurleven, hetgeen door de instrumentale tusschenspelen meesterlijk geïllustreerd wordt.

Hierop verschijnt Silvia, de vertrouwde van Eurydice. Klagend treedt zij op. Het zijn vreeselijke dingen, die zij komt aankondigen. Orgel en luit vangen, nadat het vorige in C-dur is afgesloten, met het Sextaccoord op *cis* aan en spelen zoolang de klacht van Silvia duurt. Zeer aangrijpend moet dit klankeffekt gewerkt hebben.

Wanneer dan verder een der herders vraagt, waarom zij zoo jammert, zwijgt het orgel, en clavecimbaal, luit en een *viola da braccio* begeleiden den zang van Silvia. Jammer genoeg is in de partituur verder niet aangeduid, op welke wijze het orkest den toestand illustreert, wanneer Orpheus en de herders uit den mond van Silvia de verkondiging van den dood van Eurydice vernomen hebben. Goldschmidt neemt aan, dat orgel en luit slechts nu en dan begeleidden, want wanneer Orpheus na de voor hem zoo smartelijke tijding zijn klaagzang '*Tu sei morta*, *mia vita*' aanheft, staat in de partituur weder het voorschrift: 'orgel en luit', wat niet noodig zou geweest zijn indien deze instrumenten voortdurend begeleid hadden.

Zoodra de klacht der herders verstomd is, begint de instrumentale overgang van het tweede tot het derde bedrijf. Wij bevinden ons in de onderwereld. Violen en orgel zwijgen nu. Zij worden door blaasinstrumenten vervangen. Onder plechtige drieklanken worden de poorten der onderwereld geopend, waar Orpheus binnen-

gedrongen is. Hij vermag hier niets door uitdrukking van hevig verlangen, niets door afschildering van zijn ongeluk. Hier moet de kunst van het gezang, de bekoring der stem alles doen. En zoo is hier de met coloraturen rijk versierde aria van Orpheus evengoed op haar plaats als op gelijk oogenblik de roerende klacht van den held in de opera van Gluck. Monteverdi ontvouwt hier ook de rijkste instrumentale middelen. Weeke klanken van het orgel en de luit wisselen met twee violen af. Tot nu toe waren de violen slechts naast andere gelijksoortige instrumenten opgetreden. Hier echter moeten zij effekt teweeg brengen door hun volleren en tegelijk meer beweeglijken en zangrijken toon. Monteverdi is zich derhalve reeds bewust van de groote eigenschappeu van dit eerst kort geleden in praktijk gebrachte instrument, dat weldra het andere soortgelijke instrument (de *discant-viola*) geheel zou verdringen of althans naar een zeer bescheiden plaats zou verwijzen.

Later lossen in dit tooneel de blaasinstrumenten de violen af. En wanneer Orpheus dan bezingt wat Eurydice hem waard is, wanneer hij verzekert, dat waar zij vertoeft, voor hem het paradijs is, verandert de begeleiding. Twee dubbel-harpen omspelen den zang met arpeggio's en sluiten in zachte akkoorden dit deel af.

In het daarop volgende gedeelte is de begeleiding toevertrouwd aan twee *violini* en een *basso da braccio.* Om te weten, welken indruk zijn lied gemaakt heeft, spreekt de held nu Charon aan en smeekt dezen, hem den Styx over te zetten. De muzikale uitdrukking wordt hier pathetisch, de rhythmus vrijer, de gekozen vorm is het arioso-recitatief, de begeleiding is aan vier altviolen toevertrouwd.

Goldschmidt meent hier overeenkomst te zien met de wijze, waarop in de *Matthäus-Passion* van Bach de zang van Christus begeleid wordt.

Het laatste recitatief dezer scène schijnt door het orgel alleen begeleid te zijn geweest. Dan volgt *pianissimo* een sinfonie van de *violae* en de orgels, die Charon doet inslapen. Orpheus bestijgt de boot, de schimmen buigen voor de macht van den held. Hier wordt nog eenmaal de volle pracht van het oude orkest ontvouwd; elke stem wordt door een trompet ondersteund.

Van Monteverdi's talrijke latere werken zijn er maar weinige

overgebleven. Tusschen zijn *Orpheus* van 1607 en zijn in 1642 opgevoerde laatste muziekdrama *L'Incoronazione di Poppea*, dat zich in de bibliotheek San Marco te Venetië bevindt, is een leemte, die door de aanwezigheid van de hierboven genoemde compositiën van den maëstro niet wordt aangevuld.

Toch hebben laatstbedoelde werken (*Il Ballo delle ingrate* en *Il Combattimento di Tancredi e Clorinda*) waarde, waar het geldt een onderzoek te doen naar de wijze waarop in de 17de eeuw de Italiaansche componisten de instrumentale begeleiding in de opera behandelden.

Wat den 'strijd tusschen Tancred en Clorinda' (genomen uit het 12de gezang van Tasso's *Gerusalemme liberata*) betreft, zoo zou men verwachten, dat voor de orkestrale illustratie van dit aan gemoeds-aandoeningen en stemmingen zoo rijke drama al de rijkdom der instrumentale middelen zou zijn aangewend. Dit is echter niet het geval geweest. Monteverdi heeft zich hier tevreden gesteld met een strijkkwartet (twee violen, alt- en basviool), een clavecimbaal en een *contrabasso da gamba.* Men wil dit daardoor verklaren, dat de strijkinstrumenten beter geschikt waren om de gemoedsbewegingen, waaraan dit stuk zoo rijk is, naar waarheid te vertolken.

Tusschen de feesten in Mantua van het jaar 1607 en de opvoering van den *Combattimento* in 1624 ligt het uitgangspunt eener ontwikkeling van het orkestspel, onder den invloed waarvan Monteverdi ongetwijfeld gestaan heeft en waarbij hij zich aan het slot zijner dramatische loopbaan, in zijn opera *L'Incoronazione di Poppea*, geheel heeft aangesloten.

De muzikale techniek was nog niet opgewassen tegen een instrumentaal apparaat als dat in Monteverdi's *Orfeo.* Het kwam er nu op aan, een zelfstandigen orkeststijl in het leven te roepen, de orkestmuziek van de vocaalmuziek te scheiden en op hechte grondslagen te vestigen. Dit doel was evenwel slechts daardoor te bereiken, dat men den groep der instrumenten kleiner maakte, d.w.z. niet meer zulk een groot aantal ongelijksoortige instrumenten te zamen bracht.

Het gevolg van deze overweging was, dat langzamerhand verscheidene instrumenten, die tot nu toe bij de begeleiding der madrigalen en in de Florentijnsche opera dienst deden, uit het orkest verdwenen. Dit was geen terugkeer maar een noodzake-

lijkheid, indien men tot een nieuwe, werkelijk orkestrale behandeling wilde geraken.

Ook uiterlijke omstandigheden hadden invloed op die hervorming, in de eerste plaats de verandering in den bouw der strijkinstrumenten. De *violae* moeten hoe langer hoe meer de plaats ruimen voor de in vioolvorm vervaardigde instrumenten. In de opera *Orpheus* werden nog afwisselend en in gelijke mate violen en andere gelijksoortige snaarinstrumenten gebezigd, maar nu treden de laatstbedoelde steeds meer op den achtergrond. Zij hadden ook een veel minder vollen en schoonen toon.

Andere instrumenten komen de oude vervangen (zoo o.a. in 1641 de violoncel), maar het voornaamste instrument wordt hoe langer hoe meer de *viool;* zij wordt het bevoorrechte instrument in het orkest, zij treedt zelfs in concurrentie met de menschelijke stem.

De Toskaansche componist Marco da Gagliano volgt in zijn opera *Dafne* niet het voetspoor van zijn beroemden tijdgenoot Monteverdi. Zijn behandeling van het orkest is veel minder gecompliceerd. Uit de partituur zijner opera *Dafne* (voor het eerst opgevoerd in Mantua in 1608) kan men niet opmaken, op welke wijze de instrumenten in dit werk zijn aangewend, maar in de voorrede daarvan zegt de componist, hoe hij het hebben wil. Hij onderscheidt tusschen het volle orkest, dat de sinfoniën en ritornellen uitvoert en het koor ondersteunt, en anderzijds de begeleiding van den solozang. Voor deze begeleiding mogen wij aannemen, dat, behalve het orgel, nog vier *violae* gebezigd werden. Want een der aria's van Apollo in die opera moest, volgens het uitdrukkelijk voorschrift van den componist, door vier *violae* zoodanig begeleid worden dat het den indruk teweeg bracht, alsof Apollo zijn lier bespeelde. In de partituur zijn hier slechts bij de aanvangs- en de slotmaat vier notenbalken aangegeven.

De dramatische werken der eerstvolgende jaren ondergaan in dit opzicht geen meer zorgvuldige behandeling. Zelfs wanneer men aanneemt, dat voor de opvoering een meer nauwkeurige aanduiding der stemmen plaats vond, kan men toch uit het feit, dat in de partituren elk détail der instrumentatie ontbreekt, de gevolgtrekking maken, dat men aan het orkestrale gedeelte geen bijzonder gewicht hechtte, dat wel van de uit de vorige eeuw

herkomstige traditie nog niet wezenlijk werd afgeweken, anderzijds evenwel de pogingen van Monteverdi tot verheffing en verbetering van het vroegere instrumentale spel niet werden voortgezet.

Een merkbare verbetering in de behandeling van het orkest geschiedde door Stefano Landi in zijn voornaamste opera *Il Santo Alessio* (1634). Hier is bepaald met de oudere kunst gebroken, de nieuwe weg beslist betreden. In de eerste plaats zijn alle instrumenten van gering klankgehalte uit het orkest verwijderd. De *violae* zijn in den regel door violen (violini) vervangen.

De vooruitgang openbaart zich in het algemeen en in de eerste plaats in een meer zorgvuldige en meer zelfstandige behandeling van de orkestbegeleiding. Quantitatief verloor het orkest, qualitatief won het. Vooreerst trad dit te voorschijn bij den solozang. Men streefde er naar, voor de meest begunstigde instrumenten, namelijk de violen en de daarmede verwante instrumenten, een eigen, met den aard van het instrument overeenkomenden stijl te vinden, hetzij zij zich met de zangstem vermengen, daarmede afwisselen of de pauzen van den zang aanvullen.

Dit onderwerp nog verder behandelende, komt de schrijver tot de conslusie, dat de bewering, als zou het begeleidende orkestspel der Italiaansche opera van de 17de eeuw een ondergeschikt en ten gunste der solozangers veronachtzaamd deel van het opera-organisme geweest zijn, op dwaling berust. Juist in de beperking der instrumentale hulpmiddelen ligt het bewijs, dat men aan het orkest een andere en betere taak wilde opleggen dan eenvoudig tot steun van den zanger te dienen.

Drie vereerders van Rossini hebben zich de moeite gegeven, al de brieven van den maëstro te verzamelen en, van aanteekeningen voorzien, uit te geven[1)]

Deze brieven strekken zich uit over 56 jaren, en wel van zijn twintigste jaar tot aan het laatst zijns levens.

Van Rossini's brieven waren reeds enkele, vooral naar aanleiding van zijn honderdsten geboortedag, openbaar gemaakt, vele andere echter bleven in de bibliotheken van Italië begraven, welke inrichtingen ze van Rossini's vrienden ten geschenke hadden ge-

1) *Lettere di G. Rossini.* Firenze, Barbéra 1902.

kregen, en wederom andere zijn slechts in beperkten kring bekend gebleven.

De componist van *Il Barbiere di Siviglia* heeft met zijne landgenooten veel correspondentie gevoerd, en dit eerst recht toen hij zijn vaderland verlaten en zich in Parijs gevestigd had. Vele zijner brieven handelen over zaken en hangen samen met de technische eischen welke aan de opvoering zijner opera's verbonden waren of met het engagement van zangers. Dikwerf handelen zij ook over geldzaken, want Rossini leefde niet in de wolken, maar bekommerde zich zeer veel om het aardsche.

Eigenaardig zijn deze brieven zeker. Reeds de eerste geeft blijk van humor. Rossini schreef hem in het voorjaar van 1812 en was toen 20 jaar oud. De brief is geadresseerd aan den Impressario Cera in Venetië. Rossini had aangeboden, voor het theater 'San Moïsè' aldaar een opera te schrijven. De impressario had evenwel weinig vertrouwen in den jongen componist en gaf hem een slecht en oud libretto, 'La Scala di seta' getiteld. 'Hier hebt ge - zeide hij - een libretto, dat niet veel deugt'. - 'Dat komt er niet op aan - antwoordde Rossini - ik zal er een muziek bij schrijven, die nog minder deugt.' En hij hield woord. Hij deed zijn best om het slechtste te leveren, en met dit gevolg dat de Venetianen den impressario en den maëstro uitfloten. Reeds vóór de opvoering had Rossini Venetië verlaten en uit Rome schreef hij aan den impressario: '*Mio caro*, toen gij mij het libretto "La Scala di seta" in muziek liet zetten, behandeldet gij mij als een schooljongen. Toen ik u nu aan een *fiasco* hielp, vergold ik kwaad met kwaad. Thans zijn wij quitte.'

Merkwaardig is ook een brief van Rossini, op zijn vijfentwintigste jaar geschreven en waarin hij zijne denkbeelden over den toenmaligen toestand der muziek uiteenzet. 'Sinds er vijf noten aan het klavier zijn toegevoegd - zegt hij daarin - bereidt zich een rampzalige omwenteling in deze tot volkomenheid gebrachte kunst voor, want de ervaring heeft geleerd, dat wanneer men aan het beste nog iets wil toevoegen, dit tot het allerslechtste leidt. Reeds Haydn was begonnen de zuiverheid van smaak te bederven, door in zijne composities wonderlijke accoorden, kunstige passages, gewaagde nieuwigheden aan te brengen. Maar in elk geval behield zijn muziek nog zooveel verhevenheid en bekoorlijkheid, dat men

hem zijne dwalingen vergeeft. Na hem echter bedierven Cramer en ten slotte Beethoven met hunne composities; die eenheid en natuurlijkheid misten en met allerlei zonderlingheden bezaaid waren, geheel en al de instrumentaalmuziek.'

Het is hier een jongmensch, dat zijn opinie zegt. Op lateren leeftijd heeft de maëstro echter herhaaldelijk het bewijs geleverd van goed te weten, welk standpunt hij in de muziekwereld innam en te waardeeren wat er in Duitschland door groote meesters tot stand was gebracht, al gingen deze ook een geheel andere richting uit dan hij.

Bij een bezoek, dat Wagner in 1860 te Parijs aan Rossini bracht, verklaarde deze, dat hij altijd gemeend had, het wel tot iets groots in de kunst te hebben kunnen brengen, zoo hij slechts in Duitschland ware geboren en opgevoed. '*J'avais de la facilité*, zeide hij, *et peut-être j'aurais pu arriver à quelque chose.*' Maar Italië, zoo vervolgde hij, was in zijn tijd niet meer het land geweest, waar een ernstig streven, voornamelijk op het gebied der dramatische muziek, met goed gevolg bekroond had kunnen worden. Het hooge en edele werd er met geweld onderdrukt en het volk leidde er een vadsig leven. In dien tijdgeest was hij opgegroeid, had naar links en rechts moeten grijpen om maar te kunnen leven, en toen hij mettertijd in beter doen was geraakt, was het voor hem te laat geworden; hij zou zich vreeselijk hebben moeten inspannen, en dat zou hem op rijperen leeftijd moeilijk geweest zijn.

J'avais de la facilité - met het volste recht kon Rossini dit zeggen. Men hoort het zijne melodieën aan, dat zij hem geen hoofdbreken gekost hebben; zonder die 'facilité' zou het hem ook niet mogelijk geweest zijn 40 opera's te componeeren, behalve nog zijn kerkmuziek, cantates en kleinere muziekstukken. De meeste dier opera's zijn sinds lang geen répertoirestukken meer. Alleen *Il Barbiere di Siviglia*, *Guillaume Tell* en nog een paar losse stukken zijn overgebleven, de rest is spoorloos verdwenen en schijnt het bewijs te leveren, dat hij veel voor den broode heeft moeten werken.

Nadat Rossini zijn *Guillaume Tell* gecomponeerd had, placht hij zich in zijne brieven dikwerf ironisch 'Ex-maëstro,' 'Ex-compositore,' te noemen, daarmede aanduidende dat hij sedert de voltooiing van genoemde opera op muzikaal gebied niets bijzonders meer geleverd

had en jaren lang geduldig kon laten voorbijgaan zonder iets te componeeren, omdat hij niet anders dan spontaan wilde scheppen. Destemeer interesseerde hij zich voor hetgeen er in Italië op muzikaal gebied voorviel.

In den tijd toen Verdi met zijne dramatische toonscheppingen groote triomfen in Italië en daarbuiten vierde, vernam Rossini met belangstelling en zonder nijd dit succes van zijn jongeren collega. In een brief aan den muziekuitgever Ricordi te Milaan (April 1868) schrijft hij: 'Ik weet dat Verdi's *Don Carlos* in Milaan groot opzien gebaard heeft en dat verheugt mij voor u en voor Verdi. Zeg hem, dat wanneer hij naar Parijs terugkeert, hij zich goed late betalen, want hij is de eenige, die in staat is een groote opera te componeeren. (Ik hoop dat mijne andere collega's mij deze verklaring zullen vergeven.)'

Verder schrijft hij: 'Ik wenschte wel, dat gij mij bij Boïto in herinnering bracht, wiens groot talent ik bijzonder hoog schat. Hij heeft mij het libretto van zijn *Mephistopheles* gezonden, waaruit ik zie, dat hij te snel "modern" wil worden. Ge moet niet denken, dat ik, door dit te zeggen, strijd wil voeren tegen de modernen; ik zou alleen liever zien, dat men niet in één dag iets onderneemt waartoe men vele jaren noodig heeft. Men vergelijke mijn eerste opera, "Demetrio e Polibio" met mijn "Guillaume Tell" en men zal daaruit zien, dat ik geen kreeft was.'

Die waardeering van anderen uit zich ook in een brief welke Rossini den 8sten Augustus 1868 uit Passy aan den maëstro Dall' Argine schreef. Deze had een *Barbiere di Siviglia* gecomponeerd en Rossini verlof gevraagd hem dit werk te mogen opdragen, daarbij tevens verzocht hem te willen verontschuldigen dat hij het gewaagd had voor zijn opera een stof te kiezen, die Rossini als jonge man met een zoo buitengewoon succes bewerkt had. Rossini antwoordde hem daarop, dat hij hem dankte voor zijn opdracht, doch dat hij het overtollig achtte dat de maëstro verontschuldiging vroeg voor de vrijheid die hij beweerde genomen te hebben door eenzelfde onderwerp te kiezen als hij (Rossini) op jeugdigen leeftijd voor een zijner opera's gekozen had. Ook had hij zich volstrekt niet verbeeld een stoute daad te hebben gedaan, toen hij na Paisiello, die ook een 'Barbiere' geschreven had, het bekoorlijke stuk van Beaumarchais in twaalf dagen componeerde. 'Waarom - schrijft

Rossini - zoudt gij overmoedig zijn, wanneer gij na een halve eeuw en in nieuwe muzikale vormen een “Barbiere” op muziek zet?’ - En dan verhaalt hij verder, dat onlangs in een theater te Parijs Paisiello's ‘Barbiere’ werd opgevoerd, noemt die opera een juweel met spontane melodieën en geschreven met zeer veel tooneelkennis, en zegt dat zij een welverdiend succes behaalde. ‘Moge ook *uw* nieuwe “Barbiere” - zoo eindigt hij zijn brief - den auteur en ons gemeenschappelijk vaderland onvergankelijken roem brengen. Dit zijn de oprechte wenschen, die u worden aangeboden door den Oude van Pesaro, wiens naam is Rossini.’

In een brief van 26 August 1868 aan Filippi, muziek-recensent der ‘Perseveranza’ laat Rossini zich uit over de nieuwe richting in de Italiaansche muziek. Van ‘declamatorische muziek,’ van ‘dramatische muziek’ en van andere van die fraaiigheden wil hij niets weten. ‘Geloof niet - zegt hij - dat ik uit systeem antidramatisch ben. Ofschoon ik, voordat ik componist werd, een virtuoos in den Italiaanschen *bel canto* was, zoo ben ik toch een voorstander van de leer: “Tous les genres sont bons, hors le genre ennuyeux.” De moderne componisten hebben meer getoond mannen van geduld dan mannen van inspiratie te zijn. Vermaan hun, zich met blij gemoed en vol vertrouwen toe te leggen op het goddelijke en wegsleepende dat in de Italiaansche muziek voorhanden is, namelijk: eenvoudige melodie en afwisseling in den rhythmus. Volgen zij deze voorschriften, dan zullen deze jonge collega's, die uit *fame e fama* (honger en dorst naar roem) arbeiden, gemakkelijk honger en dorst stillen en den gewenschten roem erlangen.’

Om het standpunt te begrijpen, dat Rossini in de geschiedenis der opera inneemt, moet men hem vergelijken met zijne voorgangers. Cimarosa, Zingarelli en Paisiello beschouwden de vocale melodie als hoofdzaak en verleenden haar alle kracht van uitdrukking, waarvoor zij in hun tijd vatbaar was. Van den rijkdom van het orkest maakten zij geen gebruik en sloegen geen acht op de ontwikkeling, die de instrumentatie in Duitschland door Gluck en Mozart, in Frankrijk door Méhul en andere vertegenwoordigers der Fransche school had verkregen.

De Italianen, die hun land verlaten hadden, zooals Piccini, Sacchini, Salieri, Spontini en Cherubini, hadden de wenschelijkheid ingezien, om het orkest een grooter aandeel in de muzikale

dramaturgie te geven. In Italië zelf hadden Bertoni, Paer en Mayer, die behoefte gevoeld en iets van het Duitsche koloriet trachten over te nemen; daarom noemden hunne landgenooten hen spottenderwijze ‘Tedeschini’ (Duitschertjes). Maar toen de Italianen in 1813 *Don Juan* hoorden, begrepen zij dat Mozart, hoewel hij de in Italië genoten lessen niet had vergeten, in zijn eigen land en door zijn genie het geheim had geleerd om de instrumentatie als een machttg middel tot dramatisch effekt aan te wenden. Zij begonnen naar een krachtiger en pakkender muziek te verlangen, en de tijden waren gunstig voor een geniaal componist, om de gewenschte hervormingen te maken.

Die componist was Rossini, en met *Tancredi*, zijn tiende opera, begint een nieuw tijdperk der Italiaansche opera. Dit werk, dat ons heden zoo ouderwetsch voorkomt, was het signaal voor de muzikale revolutie, en hoewel het een uitbundig succes had, verweet men Rossini toch, dat zijn instrumentatie te zwaar en te geleerd was en dat zijn stijl te veel nieuwigheden bevatte.

Inderdaad was er in Tancredi geen gebrek aan nieuws. Voor het eerst kwamen in deze opera *seria* trio's, kwartetten en andere ensemble-stukken voor, die de Italianen vroeger alleen in de opera *buffa* hadden toegelaten; aan het recitatief was meer uitdrukking gegeven; er was een partij voor bas in, hetgeen in de vroegere opera *seria* niet mocht, en er was leven en beweging in het orkest; zelfs aan deze zijde van de Alpen sprak men van het effekt der trompetten in het duet: *Ecco le trombe* - een effekt dat heden nauwelijks meer opgemerkt zou worden.

In de opera *buffa*, in welk genre Italië reeds juweeltjes bezat, als bijv. *Il Matrimonio Segreto*, was het verschil tusschen Rossini en zijne voorgangers minder merkbaar. Desniettemin heeft hij in zijn *Barbiere di Siviglia* een werk geleverd, dat nog heden terecht een meesterstuk genoemd wordt.

In *Otello* vervolgde Rossini de richting, die hij met Tancredi had ingeslagen. Zijn volgende scheppingen op het gebied der opera seria waren: *Semiramis*, *Moïse* en *Le Siège de Corinthe.* Laatstgenoemde opera werd in 1826 te Parijs in de Groote Opera vertoond. Een paar jaren later componeerde hij voor de Seinestad nog twee werken: *Le comte Ory* en *Guillaume Tell.*

In 1829 schrijft Rossini aan een zijner vrienden dat zijn opera

Guillaume Tell bijna voltooid is. ‘Mijn groote opera - zegt hij - zal in October opgevoerd worden. Ik hoop dat het succes zal opwegen tegen de moeite, die ik mij gegeven heb om dit werk te componeeren.’ Inderdaad heeft Rossini voor *zijn* doen betrekkelijk lang aan dit laatste dramatische product van zijn hand gewerkt. De ‘Barbiere’ werd in twaalf dagen gemaakt, aan *Guillaume Tell* besteedde hij zes maanden. Voor het grootste gedeelte ontstond de muziek op wandelingen of bij het visschen op het landgoed van den markies di Aguado te Petitbourg.

Uit de aangegeven brievenschat zijn hier nog slechts een paar brieven vermeld. Ik stel mij voor, bij een volgende gelegenheid nog andere mede te deelen.

HENRI VIOTTA.

Aanteekeningen en opmerkingen.

Een Fransch hoogleeraar aan de Universiteit te Berlijn.

- Het Januari-nummer van het tijdschrift *Die neueren Sprachen* brengt mij daar juist de rede waarmeê de jeugdige Parijzenaar die als 'Professor Ordinarius' aan de Berlijnsche Universiteit is aangesteld geworden, den 31^{en} October ll. zijne lessen over moderne Fransche taal- en letterkunde heeft geopend.

Aan die Universiteit - het is bekend genoeg - is de wetenschappelijke, d.i. historische studie der Fransche taal, evenals die van de andere Romaansche talen, sints vele jaren voortreffelijk vertegenwoordigd door een geleerde van den eersten rang, prof. Adolf Tobler. De behandeling der moderne Fransche letterkunde en de praktische oefeningen in het gebruik der levende vreemde taal waren, in hoofdzaak, overgelaten aan een zoogenaamden 'Lektor', - een buitenlander, Fransch-Zwitser, Belg of Franschman - die, maar matig bezoldigd, deze betrekking meestal slechts korten tijd waarnam, juist lang genoeg om zelf behoorlijk Duitsch te leeren, of in afwachting dat er een goede plaats in het hooger onderwijs voor hem openviel in zijn vaderland.

Door de benoeming van den heer Haguenin, een kweekeling der vermaarde 'Ecole Normale Supérieure' te Parijs, een leerling dus van Liard, Gaston Boissier, Brunetière, Lanson, Bédier, tot g e w o o n hoogleeraar, op een bijzonder hoog traktement, is het moderne Fransch op eens in een betere positie geraakt. Het schijnt dat mannen van naam en invloed, onder wie in de eerste plaats de groote Theodor Mommsen, bij de Pruisische Regeering sterk op die benoeming hebben aangedrongen.

En zoo heeft dus een Franschman, in weerwil der herinneringen

van 1870, zich laten opnemen in het kader der Berlijnsche hoogleeraren en zelfs, door het aanvaarden dezer officiëele betrekking, zich tot onderdaan van Keizer Wilhelm laten stempelen.

Frisch van jonkheid, getuigend van studielust en liefde voor het te doceeren vak, is zijn ‘Leçon d'ouverture’, de eerste van een reeks publieke colleges over de lyrische poëzie der XIXe eeuw (‘privatim’ zullen teksten worden verklaard, lyrische van de XIXe, komisch-dramatische van de XVIIe eeuw). Maar wat in die rede bovenal treft en behaagt is het nationaal zelfbewustzijn, waarmeê deze Franschman, kweekeling eener Parijsche inrichting van Hooger Onderwijs, tegenover zijne Duitsche toehoorders optreedt en de flinkheid waarmeê hij, juist om zijne leerlingen te meer van dienst te kunnen zijn, op dat nationaal karakter van zijn onderwijs den nadruk legt.

Zoo al dadelijk, geestig en eenvoudig, in dezen aanhef - na een korte préambule -: ‘Je souhaite, Messieurs, de vous faire comprendre la littérature française comme un Français la comprend. Je crois que vous sonhaitez également qu'il en soit ainsi; en tout cas, je crois qu'il est de votre intérêt de le souhaiter.’

Dan worden de moeielijkheden opgesomd die de Duitscher, om daartoe te geraken, zal hebben te overwinnen. De eerste slagboom die hem in den weg staat, is de vreemde taal. Met deze zal hij zich vertrouwd moeten maken. Om hem hierin behulpzaam te zijn zal de hoogleeraar zich bij zijne lessen uitsluitend van zijn moedertaal bedienen. In 't eerst zal men hem misschien slecht verstaan en maar half begrijpen. Maar dat zal wel wennen. De jonge Franschman geeft een prettige voorstelling van hetgeen daarbij in de hersens zijner toehoorders gebeuren zal. ‘C'est à force d'entendre parler français et plus spécialement d'entendre traiter en français les questions littéraires que les mots, par une sorte de frottement répété, perdront peu à peu dans votre esprit le sens rigide, tronqué, inexact que leur donne l'arbitraire du vocabulaire et prendront, au contraire, la physionomie mobile et pourtant précise qu'ils ont dans l'usage de la langue.’

Een nog veel grooter moeilijkheid is het verschil in nationaliteit, dat zooveel omvat: verschil in leven en levensopvatting, in opvoeding, omgeving en letterkundigen smaak. De Franschman denkt er niet aan de beteekenis van dit verschil te verkleinen. Het is een zeer

wezenlijk beletsel voor het begrijpen van de vreemde letterkunde. ‘Il y a dans le fond de *l'âme* française....., il y a surtout dans *l'art* de nos prosateurs et de nos poètes, quelquechose qui souvent vous échappe.’

Maar op dien laatsten volzin laat hij onmiddellijk dezen volgen: ‘C'est justement ce quelquechose qu'il faut que vous acquériez, et qui est ici ma raison d'être’. Het klinkt wel wat naïef, maar 't is, dunkt me, alleen frisch, jong en moedig gezegd. Moedig, inderdaad; immers uit volle overtuiging en in het vertrouwen dat het zoover komen zal.

‘Vous faire connaître, d'une part les sentiments et les idées, d'autrepart l'art des écrivains, sans désunir toutefois ce qui dans la réalité se tient, - vous introduire d'une façon immédiate et concrète, avec le secours d'une analyse aussi exacte, aussi profonde et aussi vivante que possible, dans la psychologie et dans l'esthétique de la littérature française moderne, tel est mon dessin, tel est mon espoir, telle est la fin de ce cours.’

Het zal interessant wezen over eenige jaren dezen Franschen hoogleeraar eens te hooren vertellen van zijn Berlijnsche colleges en hem het stukje ‘esprit français’ te zien aanwijzen dat hij bij zijn Duitsche toehoorders heeft gekweekt. Voorshands kan men alleen sympathie gevoelen voor het zelfvertrouwen waarmeê hij, de aangehaalde tirade besluitend, hun toevoegt: ‘Le choix varié de nos sujets d'études, et la destination que j'ai donnée à nos heures de travail nous permettra d'atteindre ce but.’

Er zou uit deze rede nog wel meer aan te halen zijn, o.a. betreffende de manier waarop de heer Haguenin met zijn leerlingen de teksten der schrijvers denkt te behandelen. ‘Par des explications de textes, j'entends, non pas des explications linguistiques, grammaticales et littérales, mais des explications littéraires, au sens que nous donnons, en France, à ce mot, c'est-à-dire, encore une fois, psychologiques et esthétiques, destinées à nous faire compendre à fond la pensée de l'auteur et à nous faire apprécier son art, la logique spontanée ou intentionelle de sa composition, les dons de son style.’

Het interessante, het aantrekkelijke van deze denkbeelden over de stof en de methode van letterkundig hooger onderwijs, door een Franschman aan een Duitsche Universiteit te geven, zal mijne

lezers vast niet ontgaan. Zij zullen, waarschijnlijk, met mij van oordeel zijn, dat op deze ‘Leçon d'ouverture’ ook in Nederland de aandacht mag worden gevestigd, bovenal nu de Regeering, door het Rapport eener staatscommissie voorgelicht, welhaast de organisatie van de studie en het onderwijs der levende vreemde talen aan onze Universiteiten zal ter hand nemen. We mogen, ook betreffende deze materie, vast veel verwachten van den nieuwen Minister van Binnenlandsche Zaken, die immers, krachtens zijn verleden, meer dan de meeste zijner voorgangers ook een Minister van Onderwijs zal kunnen en willen zijn, en wien dus ook met vertrouwen de taak kan worden opgedragen, om de opleiding der toekomstige taalleeraren aan Gymnasia en Middelbare scholen flink te regelen en tevens een vruchtbaar centrum voor wetenschappelijke beoefening der ‘moderne philologie’ in het leven te roepen.

Het optreden van professor Haguenin te Berlijn is wel geschikt om duidelijk te doen uitkomen, op welke wijze voor één der belangrijkste elementen van die opleiding en die studie het best kan worden gezorgd. Het onmisbaar rechtstreeksch contact met de taal en de letterkunde van het vreemde volk kan alleen wezenlijk tot stand worden gebracht door den persoonlijken arbeid van een wetenschappelijk gevormden vreemdeling; tenzij - want ook deze weg staat open en wordt zelfs door den eersten niet geheel overbodig gemaakt - de op te leiden leeraren liever uitsluitend in het vreemde land zelf die aanraking mochten willen gaan zoeken. Voor zoover het Fransch betreft, vinden zij daartoe te Parijs, in de vele voortreffelijke inrichtingen van Hooger Onderwijs, - mits hun behoorlijk de weg worde gewezen, - overvloedig gelegenheid. Op enkele dier gelegenheden vestig ik in een volgende ‘Aanteekening’ nog wel eens de aandacht.

A.G.v.H.

Carel Scharten's verzen.

Voor-hal. Verzen van C. Scharten. Haarlem 1901.

Nu de dichter zijn verzen in een Vo o r - h a l heeft samengebracht, mogen wij niet uitblijven met onzen gelukwensch.

Wij kenden er al van, sinds wij ze verspreid in maandschriften hebben gelezen; maar het maakt een groot verschil of de gedichten zich aan ons vertoonen in kleine groepjes van twee, drie, vier - schuchter tusschen het vreemde dagelijksch proza in - dan wel aaneengesloten, in massa, ons voor oogen komen. Op hun oude plaats, in het tijdschrijft, kon men de verzen dadelijk overzien, - en overslaan; thans zijn die paar boompjes, die alleenstaande zuilen, gegroeid tot een bosch, tot een hal, en men gaat er in rond, men kan er in zoeken, in ademen, in leven. De gedichten hebben, als ik 't zoo noemen mag, hun karakter van toevalligheid verloren, en ze kregen consistentie; ze leggen onzen geest een dwang op, den dwang van de persoonlijkheid, die de verzen maakte.

En de dichter zelf! - waarom heb ik hem niet in de eerste plaats genoemd? - zal het bijeenlezen van zijn enkele scheppinkjes tot een geheel niet voor hem vol beteekenis zijn geweest? - De overige menschen zien een gedicht alleen van den buitenkant; maar de maker heeft een anderen kijk op zijn verzen. Ze openen voor hem gansche werelden van gevoelens, en ze staan niet op zichzelf, maar leven in verbinding met menschen en dingen die wij niet kennen, en met gedichten, die misschen nooit zijn opge-

schreven. Wie weet of dat éene versje, dat nu bescheiden schuil gaat onder de rest, oorspronkelijk niet door den dichter bestemd was, als een trede op de ladder van harmonieën, voerend naar het wijde heelal; - en dat andere gedichtje, barok afstekend tegen den gewonen trant van zijn metgezellen, wie weet of het niet definitief als het eenige is overgebleven van een reeks tafereelen, die lang en lang voor de verbeelding van den dichter hebben gestaan? Als de dichter dus aan 't verzamelen is gegaan, heeft hij niet maar losse versjes samengebonden, - neen, hij heeft zijn ervaring van 'n vijf, zes jaren gemonsterd, hij heeft de verschillende stroomingen van gevoelens uit den verleden tijd nog eens zijn ziel laten voorbijgaan, en richtend en wikkend, kiezend en nemend, heeft hij geprobeerd de wateren in één bedding te leiden. Het bijeen brengen van zijn gedichten is geweest een overzien van zijn leven, het zoekeu van een eenheid daarin.

Hoe zeg ik dit met zoo'n zekerheid? - Carel Scharten is een ernstig man.

Gebogene over het leven.

Voor hem buigt zich DE DICHTER over het leven om de klanken en kleuren der aarde in zijn dichterverbeelding op te nemen, en hij herschept, door de innigste kracht van zijn geest, het gezicht en het geluid van de wereld tot een dreunend licht, een stralende stem die uit zijn ziel terug klinkt naar de aarde. En het daalt er uit den dichterhemel heen in het visioen van den droom en in den luister van verrukking brengende accoorden, met een fonkeling van schoonheid, uitvloeiend in het breede bevende schijnsel van het lied.

Dat is zijn ideale dichter.

Gebogene over de aarde -

Laat de rest hun wijsje zingen, en hun lief en leed met gebeeldhouwde verzen illustreeren, hij ziet in hem alleen den dichter, aan wiens hart het ‘diepste Zijn in zang ontbloeit,’ omdat de kern van het Leven buiten hem zich heeft ontdekt aan het intiemste verlangen en de eigenste energie van zijn ziel.

Gebodene over de aarde,
uit 't troebele zijn te puren
o, in diep durende uren,
des levens diepste waarde..!

In die houding staat daar de dichter aan den ingang van Carel Scharten's verzen. Kunnen wij ons hem wel anders denken dan niet rustend, eer hij het overtollige, het verwarrende, het toevallige uit zijn poëzie heeft verwijderd om te kunnen geven den zuiveren en gezuiverden klank van zijn persoonlijkheid?

De gedichten toonen ons een levensweg, of liever, den aanvang van den weg. Zij brengen den lezer die de stem van het boek volgt, niet verder dan door de Voor-hal heen tot de opening van een nieuw leven in het rijk der reine Poëzie. Incipit, - hier begint - leest hij aan 't slot der verzen: Hier begint de dichter. Zeker, de dichter heeft zich al, in de voorafgaande liederen, doen hooren, - de inleiding van den dag behoort immers ook tot het dagleven en 't is niet daarvan het minst bekorende deel, - maar hij belooft aan die met hem meegaan een klaarder licht in de toekomst, als die man van ouds die een hoofdstuk van zijn passie-leven sloot, met het opschrift: hier begint de nieuwe mensch, vita nova.

Deze Voor-hal is de weg tot het hooge dichterschap en het uitzicht op het nieuwe leven.

Nederig en meteen heel zelfbewust van het reeds verrichte werk klinkt die belofte van den dichter, Carel Scharten; - ik heb u al gezegd: hij is een ernstig man, en hij verlangt dat men het ernstig met hem meent, hij de voorovergebogene, maar over het leven.

Laat ons hem op zijn woord gelooven en zijn verzen lezen in de stemming waarin hij ze heeft bijeengebracht. Ik weet wel, wat men de wereld noemt geeft niet veel om versjes, ze tuurt hoogstens een oogenblik, verbaasd, over een enkele bladzijde, en legt ze neer met een; *il faït son petit Dante*, dat voor afdoend oordeel moet gelden, - wij daarentegen, wij laten ons gemakkelijk lokken in het bosch der poëzie met zijn ruischende boomzuilen, of wij er een sprankje van het levende water in mogen vinden dat, geproefd,

aan wie er van dronken den reinen innigen toon van de wereld doet hooren, - maar van die wereld, die ‘de wereld’ niet kent. En zouden wij den dichter zelf niet trouw volgen als gids om ons het pad te wijzen, al wil hij ons wat imponeeren? Hij is hier immers op zijn domein; wij moeten zijn houding eerbiedigen.

I.

> Een koele voor-hal, waar de stiltë ijle
> wijlt over spiegelende marmren vloeren -

Daarheen brengt ons de dichter. De stille koelte in haar teeder witte omgeving is het grondaccoord zijner ziel. Maar de bloedkleur van den hartstocht valt in de zwijgende huizing; en de dichter volgt niet zonder een angstig genoegen het spel van de roode plassende lichtgolven met de grijs-blanke schuchterheid van zijn diepste harteleven. Toch, al ziet hij ook de kleuren zich mengelen in een zinnenbekorenden rozengloed, houdt hij het oog vast gericht op de wazig verhulde poort, gesloten, aan het eind der hal van zijn voor-leven. Hij weet: daarachter zal hem in breeden tonenval de heldere muziek tegemoet klinken van een zielelandschap, in rein licht gebaad; hij weet, - en met zijn zeker geloof wacht hij.

Bij den ingang der verzen hooren wij deze noten van afwachting. Het sonnet dat het boek besluit geeft de ontsluiting der mysterieuze deur.

> Voor-hal, wijken uw poorten, gaan
> open de wijde marmerdeuren?
> gaat de koel-blanke wande schéuren,
> en 't licht, slaat 't gloeiende tegen më aan?

Opening en finale omvatten zoo de reeks der verzen. En die zijn de opwaarts klimmende stemmingen van het jonge eenzame leven, zij zeggen den strijd tusschen de zielemachten en de wisseling tusschen gerustheid en schuldgevoel, extase en neerslachtigheid, liefde en verlatenheid, het uitgaan tot de wereld en de zelfvervreemding, - het zijn al die eerste ervaringen van het jeugdig

droomleven waardoor het weten langzaamaan gedijt en de geest, knoppen zettend, zijn recht handhaaft op het bestaan.

Nu ontknopt het leven uit den droomstaat, zoo duiden ons de verzen van den dichter aan, het gaat zich een vastheid van richting en een doel geven, het wil gebruik maken van zijn kennis en van zijn talent. Maar het vindt zich tegenover de machten van de wereld. De eenzame droomstrijd van het hart wordt overgebracht naar de veelstrijdige werkelijkheid. En het is nieuwe ervaring en nieuwe kracht welke de dichter zich verschaft: het troostend geluk van het mêeleven, maar ook het verdriet der onverwinbaarheid van het leed en der hardheid van het menschensamenzijn. Alsof daarmee ook niet het zelfbesef van den dichter aangroeide; de overtuiging van zijn macht ontbloeit in volle zelfglorie; totdat hij zich ziet - het is de eindregel der verzameling:

> de Zanger aller menschenzielen.

Zoo is hier de levensweg. De jongeling laat de voor-hal achter zich, en gaat als een held het grootere Leven tegemoet.

S t e m m i n g e n, met dien naam heeft de dichter het geheel der verzen van de Voor-hal betiteld; en hij gaf ze daarmee te kennen als een praeludium van het vaste klare woord dat later eens luiden zal voor ‘alle menschenzielen.’

Geen beter uitdrukking had hij kunnen vinden; en ook de benaming der afdeelingen van zijn boek, der haltplaatsen op den levensweg, mag voor een gelukkige vondst worden gehouden

H e l l e u r e n heet het eerste deel, het ontwaken van het persoonlijke levensgevoel. Het bevat momenten der opleving van het bewustzijn in het eerste scherpe onderscheiden tusschen zonde en behoefte aan reinheid; helle uren zijn het, fel lichtende strepen aan den horizon, die den geest uit den nacht van zijn onbewustheid losscheuren, - en de strijd heerscht er van hartstocht met vroomheid, Satan met Jezus, bloedrood met teederblank.

De verzen, die aan dit hoofdstuk zijn karakter geven, kunnen niet geroemd worden: jonge uitspruitsels met schrille overdrijvingen van kleuren. Slechts het slotgedicht is merkwaardig door zijn zienerskracht. Alleen 't hoort niet geheel bij de anderen. De

dichter heeft er wel het vizioen der vereeniging van schuld en heiligheid in zijn leven; maar het is een typisch leven geworden: het stelt meer voor dan zijn persoonlijk lot. Hij wil hier al zijn ‘de zanger aller menschenzielen’; en zijn leven is het groote Leven.

Ik ontleen een paar trekken aan het gedicht. Ten eerste het gevoel van het alleven besloten in het kleine lichaam van den enkele:

> Mijn groote Leven, dat de luchten vult
> en over de aarde uitspreidde
> dade', in wijde
> en wilde golfslag vallend, - of verheeld
> als gouden levens-droome', in dichte zaden
> besloten, teeder zijgend
> zacht en zwijgend,
> bergend een schoone' schat in stille wade -
>
> Zoo was bruischend
> mijn Leve', opstuwende uit kleine lijfswel,
>
> de hemelen doorklagend dan, en de aarde
> langs-klotsend.....

Daarna de vreugd van de eerste nederlaag der zonde toegebracht, en als gevolg het onschuldgevoel van het hart... alsof leven en schuld niet onafscheidelijk waren en de Satan in het menschenbestaan niet naast Jezus ging:

> Verzonk hier niet de helsche en donkerroode
> hartstocht in bloeiende aarde?...
>
> ...O deez' frisch bladerige tuin,
> vol bloemen en van blij'e
> vooglenrijen
> doorzwierd, - van blaad're' en voog'len mischt de kruin
>
> van ied'ren boom - deez' morgenkoele gaarde:
> licht kerkhof van mijn donker
> zond'gen, 't zonk er
> diep onder 't rein blij leven in de aarde...

Mocht het zóó zijn? Is nu voor goed
nedergelegd de zonde
in duist're gronden,
en met dit licht gebloei bedekt het zwart-rood bloed?

'k Aanzag het blij,.....

Rustig ik door de lommerlanen dwaalde
van dezen zonn'gen hof...
het was alsof
een zoele Vrede over mijn Leven daalde...

O mijn schoon Leven, koel en schaduwrijk,
ik doolde door Uw dreven,
of 't in zweven
lichtvoetig over moss'ge paden streek...

En zie, vóór mij wandelden twee gestalten
ver in der bosschen schaûw...
ik kon ze nauw
zien in de woud-scheem'ring, vreemde gestalten.

Stil gaande voor mij uit....

Wie gingen voor hem uit? Ik behoef 't niet meer te zeggen.

Ik haal deze passages aan, zooals men iets moois opleest langs den weg, ofschoon men 't niet gebruiken kan, want nu dit gedicht O p e n b a r i n g op een hoogeren trap van ontwikkeling staat dan zijn versomgeving, moet men het eerder houden voor de introductie van een nieuw groot gedicht dan voor den sluitsteen van een hoofdstuk... Maar al genoeg over de eerste groep.

De tweede voert den titel van L e v e n d e S t i l t e . Zij laat het geluk en de verrukking gevoelen van de overgaaf aan de natuur, aan de eenzaamheid, aan de vriendschaps-extase, die een aandoening is zoo nauw gepaard met de natuurvreugd. Het hart van den jongen dichter, gekweld en verscheurd in den zelfstrijd, komt in dit deel van zijn levensweg tot rust, het opent zich, het neemt op,

het wijdt zich om het alleven te omvangen. In stilte. Om de fijne braam, de teederste bloem van het geluk niet te storen.

Wel strijkt een smartevlaag soms door de weelde van het oogenblik, maar 't is misschien alleen om de aandoening dieper te doen doorbijten in de ziel, daar ze het verlangen naar 't eeuwige voegt tot het genot, waarvan men weet dat het moet voorbijgaan.

Hier zijn wij op het hoogtepunt der gedichten. Er is nog wel wat vulsel in dit tweede boek, dingen die absoluut gemist konden worden; maar ook dikwijls slag op slag, als men de eene bladzijde na de andere omkeert, treft men de heerlijke regels en motieven.

> In me komt onbewust
> geslopen licht verlangen...

heft de Voorzang [1] aan en lokt met zijn donzig lenteheimwee, vroolijker aangestreept in het Lente-voorvoelen:

> In volle en zoele
> lichting nu zinge
> ik zangen in koele
> waaiingen...

wat precieser omlijnd in den Voorjaarsavond:

> De avond is windeloos over
> de wazige aarde, en 't loover
> der duistere boomen is stil...

De stilte van den avond!

> en àl gerucht
> verritselde voor eeuwig in het ijle
> eind'loos heelal, dat nu voor altijd zwijgt
> en rustig uitligt, wijd en luideloos.

1) Dit gedichtje is, na de veranderingen en de verkorting die het sinds zijn eerste publicatie ondervonden heeft (*De Arbeid*, 1898), nu bijna perfect geworden. Het heeft nog maar één prozaïschen regel behouden, zonder klank en louter gedacht (regel 4).

Het eene gedicht reikt zijn motieven aan het andere over; en tot besluit na den ernst en weemoed van den avond, zie daar nadert de lente-ochtend in zijn eersten, diep tot het hart indringenden gloed:

> O lente-uchtend, hoe moet ik een klare
> lichtheid en zoelte in dit vers bewaren?

en

> O lente-uchtend, in teêr-kleur'ge omschijning
> van blaad're en bloemen, stuur ge verreining
> sterk helder en bevend, als vloeiendste diepheid
> van uw luw-licht zijn door mijn leden...

De dichter is in deze afdeeling op zijn dreef, want de grondtoon van zijn talent en van zijn ziel is het teere, schuchtere. Hij ziet graag wit, hij leeft in zijn koelige wazige hal, hij heeft de stilte lief om zich heen. Zelfs in de Verzen van Samenzijn waarmede dit tweede hoofdstuk eindigt, heet het als hij met de geliefde samen is:

> De stilte is tussche' ons, een doorzichtige
> wazige schemerhal.

Nu zal hij die van de natuur haar stemmingen heeft afgeluisterd als de gelijke tegenover het natuurleven staan. Er is een verhouding gekomen over en weer: hij zal denken en gevoelen in haar breede, machtige taal, zij zal denken in zijn aandoeningen, en aan hem het woord ontleenen.

> Vloeit niet
> nu het innigst van elk ding
> op mij toe....?

vraagt de dichter bij de opening van het derde hoofdstuk zijner Voor-hal, De Aarde der Symbolen.

Maar ik zou niet durven zeggen, dat het toevloeien van het

wezen der dingen naar de ziel van den dichter in zijn vers tot geheele klaarheid komt. Enkele malen is de samenstemming volkomen of bijna volkomen als in de schoone strophe van Volste Lente

> Weeke jeugd van tastend streven
> fijner twijgen, bladerbeven
> trillend op de teed're lucht,
> is volgroeid tot sterke jeugdkracht,
> die Verlangens volste vreugd bracht:
> vréemde weemoed, glóed bevrucht!

of in den tooverachtigen regel van Vervulling:

> de lucht.....
> lag stil en bleek van ingehouden smachting. -

Meestal daarentegen voert in deze verzen het uiterlijk van de natuur nog den boventoon, en zij dient voor een vergelijking of tot stemming van de dichterziel. Nog niet is de hoogste graad van doordringing bereikt. Toch wil ik meegaan met den dichter, want hij heeft mij dat hoogste ten minste doen onderscheiden.

Van uit mijn droomen heet het vierde boek.

Hier zijn wij aan het kritieke moment. De dichter, op zijn ontwikkelingsweg, heeft zich gelijkwaardig getoond met de natuur; wij mogen raden en hopen: als hij uit zijn schemerhal te voorschijn komt, zal hij het lied der aarde in zijn woord kunnen vertolken. Thans bereidt hij zich om met zijn schuchteren zang het symbool der menschen-samenleving te omvangen. Het is zijn laatste wijding. Uit den toren, van waar hij zich over het leven buigt, ‘gebogene over de aarde’, zal hij zich tusschen de menschen begeven.

> Van uit mijn droomen, waar in fijne wazen
> van licht ik wijlde....

Hij voelt de beklemming. Hoe vermag hij die zijn ziel ‘lichtend van Rust, in stil gedroom, gevonden heeft’, hoe vermag hij den luchtkrans waarin hij ademt te behouden, midden in de verwarring der wereld?

Heel mooi - naar bedoeling - zet hij zijn tocht door het menschenleven in. Het is de liefste die hem leidt. Haar smart om het leven wordt hem tot gids. Hij grijpt haar hand; die zal hem zekerheid geven.

> Sterk is uw teederheid, uw fijne hand
> toont in z'n lenig-blanke kracht uw wezen...

En hij wil zijn weg vinden, samengaand en strijdend met de wereld.... Maar op dit punt stokt de dichter. Men bemerkt, dat alles wat hij nu verder ondergaat, blijft buiten zijn hart. En daarmee bedoel ik waarlijk niet, dat liefde voor de verdrukten en voor het volk, dat het meeleven met arbeiders, den dichter niet bezielen kan als een nieuwe godsdienst, en nog veel minder bedoel ik, dat de gevoelens welke de dichter heeft, niet oprecht zouden zijn. Neen, als ik van het hart spreek, meen ik het hart der poëzie, het dichterbewustzijn, dat werkelijkheid tot een symbool kan herscheppen. Maar in deze verzen van het vierde boek - waar ze over het volk spreken - ligt de werkelijkheid buiten op, en ze krijgen het harde en schrille en persoonlijk onbeteekenende van enkele gedichten uit de H e l l e u r e n - het rauwe, vloekend tegen den mimosa-aard van Carel Scharten's eigenste kunst.

De dichter gevoelt het zelf, hij ziet op tegen zijn eigen woorden:

> ....Maar 'k zal met stroefheid
> van wil mijn zang tot aller heil-boô dwingen...

Het gaat hem niet af; - en hij dwingt zich nog verder, - tot een gelofte, alsof zijn poëzie gewaarmerkt moest worden.

> Gelofte, om de jaren, die dit leven
> mij nog moog' laten, met gezang te vullen,
> dat ga tot alle' en aller blijheid zoek'....

en hij blaast zijn verzen tot ze bol staan, met kleine sentimentaliteiten daartusschen.

> Maar toen 'k daar lieven zag,...

daar ginds, daaronder, ‘in het duister razen van deze sombere aarde’,

> Maar toen 'k daar lieven zag...
> .....zond ik in 't donker weem'len
> der aard' rondom, woorden van troost gefluisterd...

Van zijn toren uit ziet de dichter de beneden krioelenden ook ‘lieven’, hij, de gebogene over de aarde!... Maar dit is niet langer een houding, het is een pose!

De dichter laat ons in den steek op 't oogenblik zelf dat aan 't eind van zijn werk, in het slotsonnet, (heel nauw met de voorgaande verbonden) de poort voor den dichter wordt ontsloten.

> Voor-hal, wijken uw poorten? gaan
> ópen de wijde marmer deuren?
> gaat de koel-blanke wande scheuren,
> en 't licht, slaat 't gloeiende tegen më aan?
>
> Wat waaiing met mischend geluid belaân
> omklinkt mijn hoofd, wat zware geuren
> wolken mij om? - O gróót gebeuren:
> Ik voel me in den gloed van Grod te staan!

Arme Voor-hal, hoe onwezenlijk wordt ge, arme Voor-poort van de eeuwige ideeën, hoe schrompelt ge samen, nu een rood reclameprogramma tegen den wand aanfladdert en het teedere wit der marmerruimte wegvreet!

Waarom heeft de dichter zich niet tot ‘zanger aller menschenzielen’ geproclameerd, eer hij zijn vierde boek Van uit mijn droomen begon. Ik had hem geloofd misschien. Hoe zou ik niet geloofd hebben aan 't stille voorttreden van den zanger uit

> de koele voor-hal, waar de stiltë ijle
> wijlt over spiegelende marmren vloeren -
> Lichte lucht-wuiving huiv'rend vloeit bij-wijlen
> in wonder-teeder weening-loos ontroeren
> om 't stille lijf....!

Maar nu, nadat ik willoos zijn leiding ten einde ben gevolgd en met aandacht naar zijn liederen heb geluisterd, nu onthoudt hijzelf mij het levende water....

Toch heb ik den stroom hooren ruischen.

Ik ga op avontuur, en naar mijn eigen gril, nog eens het bosch zijner poëzie in.

II.

Ik herinner mij nog zeer goed hoe Carel Scharten's verzen de eerste maal tot mij kwamen, 'n drie jaar geleden, of wat langer.

Het was een dier grijze achtermiddagen waarop het late herfstlicht zijn fijne aschtint door de lucht strooit, en maar een weerschijn daarvan bereikte de kamer die reeds begon te donkeren.

Een van ons had het beschreven blad ter hand genomen en las met zijn sonore stem, die alle klanken tot hun volle en hun eigen geluid bracht, het s t e r v e n s u u r van den jongen dichter.

Daar drupten de woorden, goudgele bloeddruppels, door den valen kamerschemer.

> Het stille stervensuur, wonderbaar, bang....
> voelen: wegvloeiend lauw het leven.... langzaam,
> langzaam, - niet meer hóuden kunnen, krampstrekking
> van handen, moétend wijken, - 'n kamp,
> wanhopig als in droom - beklemming - . . . . .
>
> . . . . . Zóó valt eind'lijk een drop
> water, die lang hing, sidd'rend voelend vol
> zich worden - zóó is het, wanneer in hollen
> herfstnacht van een kalen boom, plots zal
> àfgaan het laatste blad, in stillen val....

De gedempte slottonen der versregels, even tot een gloed lichtend door het dralend inhouden van den klank, spikkelden met vuur het kamerdonker, om dan te verkwijnen in slependen val, en onder te gaan allengs in den, ik weet niet waarom, helder-duisteren weemoed der natuurberusting van het eind.

Een ander nam het blad over van den vriend die had voorge-

lezen, en misschien zonder het zelf te weten, begon hij de versregels wier geluid nauwelijks om ons heen verstorven was, nog eens te zeggen met zijn teeder gevoelvolle, muzikale stem.

Nu zong het vers, moeielijk uit de loome woorden oprijzend, zijn gebroken weeklacht, met de aangehouden angstkreten, - telkens weer verzinkend in de moeheid van den druk en oplevend tot den wanhoopskamp, - en o het heenritselen der droefheid in de zilveren zucht van het eind! -

Hoe lang duurt, in gezelschap, de indruk van een gedicht!

Een maakte de opmerking dat verzen die, door toepassing van een berekend effect op een bekend motief, dadelijk de verbeelding in beslag nemen, maar zelden van een duurzaam gehalte zijn - het treffende is er te kunstmatig aangebracht, om niet spoedig hinderlijk te worden.

En daarmee was de bekoring vervlogen.

Misschien gaf niemand van de toehoorders zich zelfs wel op dat oogenblik rekenschap van het karakteristieke in den gang van het gedicht: de onmerkbare wending van den doodsangst tot de bevrijding van den dood. Iedereen had het gevoeld, maar dikwijls bespeurt men zijn beste aandoeningen - eerst later.

Dat is het waarlijk mooie in Carel Scharten's verzen: de stille beweging, het onwaarneembaar verglijden der motieven, het zich losmaken der eene stemming uit de andere zonder dat de eenheid van het gevoel wordt gebroken. Daarom, hoe rustig zijn verzen ook zijn, er gaat een huivering over, het is gevoel als voorgevoel van een nieuw gevoel, een afwachten, een kentering tusschen twee werelden van emotie. Men leeft met zijn verzen inderdaad in een voor-hal, en de poort ‘wijkt.’

Als de dichter de behoefte aan lente-gevoel, de verwachting van lentelust in zijn verzen laat rondgaan, dan rankt zich dat in zijn gedicht tot een strooming door het lichaam die plotseling uitstort. Men voelt het kloppen van het hart en zijn bevrediging; het is de elementairste sensatie, in stille beweging, stil.

> In me komt onbewust
> geslopen licht verlangen....

. . . . . bloeiend teêr
in me op, me vol makend
met vreemde, stille veerwolkjes,
zoel aanrakend
mijn fijnste ziele-wanden....
en als van teere handen
zoeken in schemering,
gaan er door stille koele
blond-donze' opschijningen,
verlangende stil-zoele
breed vloeiende uitlijningen....

Hier ligt de overgang.... maar neen, men moet deze gedichten niet ontleden, men moet ze genieten.

Als tegenhanger van dit versje, dat van het lente-voorgevoel spreekt, zou ik, om mijn bedoeling geheel duidelijk te maken, het gedicht willen stellen dat V o l s t e L e n t e heet, en dat in zijn krachtige plastiek wel een zuiver tegenbeeld mag worden genoemd van den vervloeienden Lente-voorzang. Daar is de lente gekozen op haar hoogtepunt, in de gave uitdrukking van haar lentelieflijkheid, maar om des te sterker het voorbijgaande van den toestand te markeeren. Het gevoel wordt er voorgevoel, en de rust ademt beweging. Iedere versregel bijna drukt die beweging-instilte uit.

Hoor, hoe de dichter het uitrusten der natuur op haar toppunt aanspreekt:

Grouden Rust, 's levens fonteinen
hoogst ombuige' één fonkelschijnen
wichtloos wegend op de lucht.

Een fonkeling is het, een ombuigen.

Zoo breng ik toch mijn buit uit het bosch mede.

De oudere lyrische poëzie onderscheidt zich van de nieuwere hierin dat ze geregeld van stemming tot stemming, of van voorstelling tot voorstelling marcheert.

Zij heeft pauzes in haar gang. Nu eens herhaalt zij in volgende strophen het motief, door de eerste reeds volledig aangegeven, om telkens de voorstelling te versterken en haar langzamerhand tot de hoogste uitdrukking te brengen; en dan weer deelt ze haar onderwerp in afdeelingen, evenals een sonate haar deelen heeft in introductie, adagio, scherzo en finale. De nieuwere poëzie daarentegen wil de stemming, in haar scheppingen aangegeven, dadelijk als een geheel doen werken. Zij vertelt niet, zij legt niet uit, maar ze maakt een impressie.

Dit verklaart de voorliefde voor het sonnet met zijn in elkaar gesloten constructie.

Maar de dichter heeft dien uiterlijken steun niet noodig, om de eenheid van indruk te bewaren, en hij kan beweging geven aan zijn aandoening zonder de stemming te breken.

Er rijst de bedenking bij me dat dan alleen enkele motieven van zeer eenvoudigen aard zich tot onderwerp voor de lyrische poëzie leenen: het natuurleven en de primitieve aandoeningen.

Laat mij nu daarover niet redeneeren, - want redeneeren geldt zoo weinig op het gebied der poëzie - maar liever een paar voorbeelden zoeken hoe Scharten, de zeer moderne dichter, onder het bewaren van de eenheid zijner stemmingen, toch de onderwerpen zijner gedichten weet af te wisselen.

Hij neemt het visioen en de extase tot motief.

De gezichtsverschijning en de zinsverrukking hebben dit eigen aan zich, dat ze onmiddellijk komen, zonder overgang: het lichaam is dood - en het ziet, het wordt opgenomen in de hoogste hemelen. Het is één stemming die sterk ombuigt, toch eigenlijk niet een contrast, en vooral niet een uitleg van een zielsprobleem. H e t L e v e n s w o n d e r heet het bij onzen dichter, en dat is die plotselinge zielsopleving.

> In doode kamer zit mijn bleek lichaam
> zoo vreemd en stil; ik ken het niet....
> ....O, en mijn naam,
>
> een vreemde klank, in ondoorgrond'lijk saamgevoegde
> letters....

....Komt waanzin nu of 't rankst
ontstijgen van de ziel aan 't vreemd lichaam:

als een fontein, die welt uit kleine bron,
en springt omhoog in stralen flonkerend
van drupp'len sproeiing, ruischend in de zon!

o fonk'le drupp'len, kleur'g in 't licht opstuivend,
gij weet niet meer van welle' uit de aarde donkerend
en kent alleen de lucht, goude' om u wuivend!

Ik zie in dit gedicht niet een volmaakt model, - Scharten heeft zulke modellen niet, of bijna niet, - maar een voorbeeld tot illustratie.

Het visioen is niet gebonden aan de volledige extase, iedere sterke aandoening kan een beeld opwekken, en de dichter kan tegelijkertijd den indruk geven van de emotie en van het beeld door haar geschapen, - geschapen zeg ik, om de gedachte aan het beeld, als vergelijking gebruikt, te ontgaan.

Zoo wanneer de dichter van dit boek op eenmaal in den nacht het gelaat van den geliefden vriend voor zich ziet, - niets tusschen hem en dat gelaat in, en geen ander gevoel dan het geluk dat gezicht te zien! een geluk zoo groot in zijn ontroering dat de oogenblikken hem een eeuwigheid schijnen, - dan kan hij dat gelaat-zien niet zeggen, zonder het beeld van de emotie tusschen het zien en het gelaat in te schuiven.

Toen zag 'k op-eens in groene schemeringe,
mijn kamer teêr-vervullend in den nacht,
(- o, een geluidloos flonkerende pracht
van léégheid was de stilte... er vergingen

voor eeuwig in, de oogenblikken... wacht
zóó niet de wijde zee, of zij ontvinge
ruischende regen?... O! in de eeuwig-zingende
donk're golve' verzinken druppen zacht... -)

Uw stil gelaat,...

De inlassching van het beeld midden tusschen den voortgang der emotie in, is een effect dat Carel Scharten dikwijls aanbrengt. Het geeft, door het wegbreken van den muur der enge gedichtsvormen, een uitgestrekten horizon aan de stemming; zij baadt zich in het wijde verschiet van het landschapsbeeld, zij krijgt haar atmosfeer van licht uit het midden van het vers. Maar laat er afwisseling gebracht worden en verruiming, dreigt niet door deze kunst het gevaar dat de poëzie gekunsteld wordt?

Ik moet mijzelf ook deze vraag, maar uitsluitend met het oog op Carel Scharten's dichtwerk, beantwoorden.

In Carel Scharten's dichterwerk is ongetwijfeld veel verstand en berekening. Laat zijn dichtgaaf al krachtig zijn, ze draagt hem toch van zelf niet ver genoeg; ze is niet overvloedig, en ze uit zich niet direct van ziel tot ziel.

Carel Scharten, zoover ik hem uit zijn verzen ken, heeft een nadenkersaard, hij is een vinder van poëzie en een bouwer, niet in de eerste plaats een voluit zegger. Zijn verstand moet hem te hulp komen voor den vorm en het uitbouwen van zijn gedichten, het moet hem ook zeggen, wanneer zijn levenservaring genoeg bezonken is dat ze er aan kan denken als een persoonlijke dichteraandoening voor den dag te komen. En hij gebruikt het verstand trouw; schijnbaar zich latende gaan, weet de dichter gewoonlijk vast waar hij heen wil, - zijn techniek, zijn phraseering, zijn rhythmen zijn doorgestudeerd. Maar hij is ook een trotsch man en soms eigenwillig, dan laat hij den teugel los, en hij struikelt. Hoe vreemd het schijnen mag, - ik geloof, wanneer hij zijn kunst, zijn kennen, meer en meer raadpleegt zal hij de gekunsteldheid wel overwinnen, zonder dat hij iets van zijn eigenaardigheid behoeft op te geven.

Carel Scharten heeft in zijn hart een ader van den vinder van poëzie.

Hij bezit niet den machtigen rijkdom en de vrijheid van gaaf, die Herman Gorter heeft getoond in de groote jaren van de vernieuwde dichtkunst, maar hij is hem verwant, en hij kent wel stille, geheime paden die naar de bron der poëzie voeren.

Toen Gorter zweeg, ging de jongere aan 't werk en bouwde zijn hal voor zich om in te wonen, maar met het denkbeeld dat het een voorbereiding zou zijn tot de geesteswoning voor heel zijn volk. De een had de illusie van de poëzie erkend en de andere, de zwakkere, nam de roeping over. Hij streefde... en tot nog toe gaf hij ons - verzen, evenals de machtiger man voor hem had gedaan.

Zoo neemt de eene zanger van het vogelenkoor den zang van den andere over en het bosch blijft weerklinken van liederen.

Maar de menschenwereld gaat haar gang.

Of zal -?

BYVANCK.

Buitenlandsch overzicht.

Januari.
The Commonwealth of Australia.

Bij haar opening is de 20e eeuw een staat rijker dan de heele 19e geweest is. Zij heeft in haar wieg ‘het Gemeenebest van Australië’ als gift meegekregen van den wereldgenius.

Dat cadeau is zonder veel ophef geschied.

Of vergis ik me, en heeft alleen de groote afstand van Europa, en onze preoccupatie met andere dingen, gemaakt dat de gebeurtenis bij ons niet de aandacht heeft getrokken welke zij verdiende? Laat mij dan tenminste mijn fout herstellen, nu er in het verschijnen van een nieuw werk van den grooten staatsrechtsleeraar James Bryce[1)] een aanleiding bestaat om over het ontstaan van ‘het Australisch Gemeenebest’ te handelen.

Sinds de tweede helft van de 19e eeuw was de meening gangbaar geworden dat Engeland, nu het zijn koloniën door Europeesche emigratie bevolkt, langzamerhand zelfbestuur had moeten geven, - die staten, aan zijn voogdij ontwend, op den duur zich van het moederland zou zien afscheiden als vrije republieken. Een natuurlijk en vreedzaam proces zou hier doen wat bij de Vereenigde Staten van Amerika met geweld was voorgevallen.

Dan lag de beurt zeker het eerst aan Australië, omdat het 't verst van Engeland verwijderd was, den meest vooruitstrevenden aard had, en het sterkst den invloed van Amerika ondervond.

Maar de dingen gebeuren gewoonlijk omgekeerd als men ze heeft berekend. (In 't vervolg zal men bij zijn berekeningen daarop

1) James Bryce. Studies in history and jurisprudence. Oxford, 1901. 2 dln. Hoofdstuk VIII. The constitution of the commonwealth of Australia. (Het 7e hoofdstuk handelt over ‘the South-African constitutions.’)

moeten letten. De bevolking van Australië is zuiverder Engelsch (er komen weinig Ieren voor) dan die van eenige andere kolonie; en terwijl de herinnering aan het moederland door de verschheid der kolonisatie er nog niet geheel uitgewischt mag heeten, heeft men daarbij weinig grieven te koesteren tegen het hoofd der familie. De band is zoo los dat het niet de moeite waard is hem door te snijden, en aan den anderen kant geeft de connectie genoeg voordeelen, - zoowel tegenover het buitenland, als in de binnenlandsche aangelegenheden, - dat men haar niet wil missen. Ook de lange regeering van koningin Victoria heeft een invloed gehad in conservatieven zin. En de naam van Engeland, met al wat hij vertegenwoordigt aan stoffelijke en geestelijke macht, moet niet te gering worden geschat.

In plaats van zijn krachten dus te besteden aan een geheele afscheiding van Engeland, waarvoor geen grond was, heeft Australië, dat, met Tasmanië, in zes koloniën was verdeeld, zich de moeite gegeven geboren te worden als één groote, virtueel onafhankelijke nieuwe mogendheid.

Het is een wereldgebeurtenis van den eersten rang. Voor de eerste maal werd hier het ideaal bereikt, waarnaar zooveel utopisten hebben gesmacht: de vereeniging van een geheel werelddeel tot een nauw samenhangenden bondsstaat.

Want zoo moet men het feit karakteriseeren. De andere wrerelddeelen hebben, allen, zich gewapend te houden voor een inwendigen strijd, en laten de Vereenigde Staten al bijna in een ideale conditie verkeeren, ook zij moeten toch met de mogelijkheid rekenen van het gevaar, gelegen in de nabuurschap van Mexico en Canada, al is dat gevaar niet groot. Hoeveel Europa zijn verdeeldheid kost en voort zal gaan te kosten, - laat ons daarover liever niet spreken.

Stelt men zich Australië, het werelddeel, zoo ongeveer, in zijn verbeelding voor, dan lijkt het voorbeschikt tot eenheid. De inheemsche oorspronkelijke bevolking telt in 't geheel niet mee, en de kolonisten zijn allen van één stam, spreken een zelfde taal en verschillen weinig in beschaving. Ook wat den godsdienst betreft is er van staat tot staat, op dat continent, geen tegenstelling. Het land ligt daarenboven zoo mooi afgerond, met zijn aanhangsel,

Tasmanië, in den grooten Oceaan, dat het bijna zonde is het zich verdeeld te denken.

Toch is de eenheid niet gemakkelijk tot stand gekomen. Juist omdat zij zoozeer voor de hand lag. Wanneer er een gezamenlijke beschaving reeds was, en een gevoel dat men bij elkaar behoorde, waartoe dan nog de uiterlijke band?

Redenen die de staten van Australië, Victoria, New-South-Wales, Queensland, West-Australië, Zuid-Australië en Tasmanië uit elkander hielden, waren er genoeg. Want het werelddeel is veel minder één dan men naar den schijn zou aannemen. De woestenij die het heele inwendige van het continent vult, maakte het onderling verkeer over land onmogelijk, men is dus ver van elkaar af, en dat bevordert nooit het samengaan; het klimaat van het Noorden is tropisch, dat van het Zuiden gematigd, en dit maakt een onderscheid als tusschen Noordelijken en Zuidelijken in de Vereenigde Staten, alleen zijn in Australië de Noordelijken plantagebezitters, terwijl de Zuidelijken de burgers zijn. Tusschen West en Oost heerscht er eveneens antagonisme, zooals het in Amerika bestaat, tusschen de bewoners der mijnstreken, de landbouwers-veetelers en de handelaars. Men mag ook de provinciale jaloezie niet vergeten, en de vrees van de kleine staten (in zielen-aantal: West- en Zuid-Australië, Queensland en Tasmanië tellen te zamen maar 1,500,000 zielen, terwijl Nieuw Zuid Wales en Victoria met hun beiden er 2,500,000 hebben) voor het overwicht van de grooten.

Maar er stonden toch tegenover gewichtige belangen ten voordeele van de vereeniging.

De militaire defensie tegen een mogelijken aanval van buitenaf eischte eenheid. Evenzoo het spoorwezen, de handel, de irrigatie, - en wat zou men al niet meer kunnen opnoemen waarbij de opheffing der onderlinge afsluiting en van den wederzijdschen naijver de welvaart en het welzijn van het land ten bate zou komen?

Als de belangen van de menschen in wereldsche zaken maar steeds den doorslag gaven, - hoe goed en vroom zou men niet worden! Ongelukkig hebben de vooroordeelen hun woord mee te spreken in de dingen dezer aarde.

Tegen het vooroordeel kan alleen maar een tegenovergesteld vooroordeel opwegen - noem het dan: opwinding, of patriotisch sentiment.

En dit laatste gevoel groeide in Australië op, werd machtig en ging de omstandigheden overheerschen.

't Is curieus om zijn ontwikkeling te volgen.

Sinds 1883, toen Lord Derby het ‘Australische’ zelfgevoel beleedigde door toe te staan dat Duitschland zich op een gedeelte van Nieuw-Guinea nederzette, werd het denkbeeld van een Australië voor de Australiërs geboren, en het werd al meer en meer opgewekt toen Frankrijk de hand wilde leggen op de Hebriden. Van dien tijd dagteekent het begin van een federatie.

Maar het denkbeeld van een vereeniging, en het enthousiasme voor het idee was van de mannen die aan politiek deden en zich de toekomst van Australië toeeigenden, nog niet gekomen tot de massa van het volk.

Omstreeks 1890 ging het land gebukt onder een financieele crisis; toen die voorbij was en de voorspoed weer zijn intocht deed, in 1893, werden de plannen voor een Australischen bond met kracht weer opgevat, maar nu uitgaande van het geheel van het volk.

Afgevaardigden der parlementen van de verschillende staten hadden, in 1891 te Sidney vergaderd, al een ontwerp-constitutie opgemaakt; in 1897 kwam er dan na lange onderhandelingen een congres bijeen, met leden direct door het volk gekozen, om de definitieve grondwet van het verbonden Australië voor te bereiden. Het constitutie-voorstel werd onderworpen aan het oordeel van de wetgevende macht in de zes kolonies, en daarna geämendeerd voor het geheele volk gebracht om er over te stemmen.

Niet glad is het er doorgegaan, daar Nieuw Zuid-Wales oppositie voerde, maar ten slotte, na het opnemen van nieuwe verbeteringen, kwam de grondwet nog voor den afloop van 1898 gereed en werd naar Engeland gezonden ter eind-beslissing.

Eenig debat veroorzaakte daar nog de verhouding van den Privy Council, den Staatsraad, tot de Kolonie; het deerde echter niet veel, want Australië kreeg inderdaad geheel zijn zin, en het Parlement keurde de wet goed.

Nu kon ‘het gemeenebest van Australie’, zoo was de titel van den nieuwen staat, worden geconstitueerd, en in het voorjaar van 1901 hadden de eerste verkiezingen plaats voor zijn vertegenwoordiging in het Wetgevend Lichaam.

Met het verantwoordelijk Bondsministerie, dat inderdaad de regeering voert, (want de gouverneur-generaal, door den Koning benoemd is er alleen voor de representatie van het bestuur) heeft het Wetgevend Lichaam, als zaken van den Bond, het beleid en de beslissing wat betreft de defensie, de spoorwegen, de irrigatie, de tarieven, de buitenlandsche aangelegenheden, de immigratie, de geschillen tusschen de afzonderlijke Staten, en verscheiden onderwerpen van staatszorg, als verzekering tegen ongelukken en uitkeering van pensioenen aan werklieden.

Huis van representanten samengesteld naar evenredigheid van de bevolking, en Senaat vertegenwoordigende de afzonderlijke Staten, - elk van de zes heeft er zes afgevaardigden, - vormen te zamen de wetgeving; beiden komen direct uit het volk voort. Want de constitutie is veel democratischer dan de Amerikaansche, waarbij de Senatoren door de wetgeving der afzonderlijke Staten worden gekozen, en ze kan democratischer zijn omdat een Koning de heer van het gemeenebest is. Waar de President der Vereenigde Staten en de gouverneurs der enkele staten als in Amerika door het volk worden gekozen, daar heeft de regeering, onafhankelijk van de wetgeving, op den duur een eigen macht gekregen; voor den gouverneur-generaal en de gouverneurs, door den Koning aangesteld, heeft men daarentegen in ‘het gemeenebest van Australië’ niet te vreezen.

Zoo zal de Bond een macht zijn, steunende op het geheele Australische volk, en het besef van een groot Australië niet alleen levendig houden maar hoe langer hoe meer versterken.

De grootheidszin is er in gekomen, en die houdt hen op 't oogenblik nog bij Engeland geschaard. Men voelt er dat men het moederland helpt, en dat men het in zijn moeilijkheden moet helpen.

Het is een eerste uiting.

Wie kan de gebeurlijkheden overzien, wanneer Australië, de nieuwe mogendheid, overmoedig geworden door snellen aanwas van bevolking, zich daar in het verre oosten zal laten gelden als een groote mogendheid?

B*.

Sprookjes.

I.
Van dagen en seizoenen.

Het woud was somber, de lucht was zwart; nacht, zonder troost of sterren, scheen uit de oneindigheid neêrgezonken op al wat van de wereld sterfelijk was - toen wakker de kleine jongen werd.

Hij was een kind van enkele jaren, en in het bosch was hij verlaten of verdwaald - zelve herinnerde hij het zich niet meer, omdat hij zoolang - dagen - geslapen had. Huiverend, met zijn groote angstoogen, zag hij rond, en nergens tusschen de boomen speurde hij den weg: zwart was het waarheen hij blikte.

- Waar ben ik? dacht de kleine jongen. En wie ben ik, en waar moet ik heen....

Hij herinnerde zich vaag iets van licht en warmte, als weêrschijn uit een zonnepaleis - maar meer dan een weêrschijn herinnerde hij zich niet, en nu hij geheel wakker was, werd hij zich bewust alleen, verlaten, verdwaald te zijn in een woud van verschrikking - en de weêrschijn was weg.

Toen begon de kleine jongen in kinderwanhoop te schreien.

Voor beesten was hij bang en voor roovers.... En toen hij iets op hem af zag schemeren, dacht hij dat was de wildeman, en voelde hij zich al sterven, terwijl zijn hartje hem klopte in de keel en zijn oogjes uitpuilden in afschuw.

Maar de schemering was niet de wildeman, de schemering was een witte vrouw...

De kleine jongen, in zijn weêrschijn van heugenis uit

zonnepaleis, meende haar zelfs te herkennen: een vrouw heel wit, zooals hij witte vrouwen zich heugde, en in angst en verwachting beide liep de kleine jongen op haar toe.

- Witte vrouw...! smeekte het kind en vouwde de handjes met een gebaar van gebed, dat hem misschien geleerd was, in het zonnepaleis, heel vroeger...

De witte vrouw was lang en slank en hare witte sluiers waren de allereenigste blankheid in het sombere woud, tegen de zwarte boschdiepte. Zij boog zich over het kind, en haar blik trof hem tusschen hare sluiers uit, die hare witte handen heel even uitbreidden, als wilde zij beter zien; haar blik trof hem uit diep donkere oogen, oogen als het woud zoo diep donker....

- Witte vrouw...! herhaalde smeekende het kind.

- Wie ben je, mijn kind? vroeg de witte vrouw, met diep donkere stem. En van waar kom je en waar moet je heen?

Hij begon weêr te schreien, de jongen klein, want de stem van de vrouw verschrikte hem en hij wist niet wie hij was, van waar hij kwam, en zelfs niet waar hij moest heen...

- Ga dàn met mij! zei de witte vrouw zacht ernstig en zij strekte-uit hare hand.

De kleine jongen stak haar zijn handje toe, en ging nu naast haar, schreiende steeds.

- Schrei niet meer, zei de witte vrouw. Zie, je gaat aan mijn hand heel veilig, laat mij je leiden: wees niet bang. In dit bosch zijn geen beesten of roovers.

Het kind voelde een zacht vertrouwen, vooral nu de kille hand van de witte vrouw warm werd van zijn gloeiende kinderhand, maar toch struikelde hij heel dikwijls en zijn korte beentjes werden moê.

- Laat mij je dan dragen, mijn lieveling...

Zij tilde het moede kind aan hare borst, en droeg hem heel licht tusschen hare sluiers wit: met een onhoorbaren tred liep zij voort...

In hare armen sliep het kind in, en droomde het van zonneglans en witte vrouwen, en ook van witte kindertjes.... Toen het wakker werd, glimlachte het kind en zag zijn draagster aan in de diep donkere oogen.

- Je bent wel een goede witte vrouw, niet waar? vroeg

het kind vol vertrouwen, en sloeg om haar hals zijne armpjes.

- Ja, antwoordde de witte vrouw. Ik ben een goede witte vrouw, mijn kind.
- Ben je niet moê mij te dragen, goede witte vrouw?
- Neen, mijn kind, ik word niet moê... Ik rust nooit, ik ga altijd...
- Altijd?
- Altijd...
- Het heele woud door?
- Het heele woud door... Zie, de morgen bleekt tusschen de takken, en teekent den weg al duidelijker.
- Nu kan ik wel weêr loopen, witte vrouw...

De witte vrouw zette hem neêr voorzichtig op zijn voetjes, en hulde zich dichter in hare sluiers. Het kind liep naast haar voort, blijde nu alle nachtgeheim was opgelost in den lachenden morgen.

- O! riep het kind; zie wat een mooie bloem...
- En daar, wat een mooie kapel!
- O! jubelde het kind. Ik zoû ze willen hebben: kapel en bloem beide...
- Dan zal ik je geven kapel en bloem, zeide de witte vrouw; maar dan geef je mij ook iets in ruil.
- En wat kan ik je geven, witte vrouw?
- In ruil voor kapel en bloem, mijn kind, geef je mij dan dit morgenuur.
- O, prachtig is de bloem, en prachtig de kapel: o, witte vrouw, ik geef je dit morgenuur er gaarne voor in ruil...

De witte vrouw glimlachte, en met diep donkeren blik zag zij neêr op het begeerige kind...

Toen ving zij in haar sluier den vlinder, en boog zich over den afgrond om de blauwe bloem te plukken. En beiden bood zij het kind, dat jubelde van geluk...

- O, witte vrouw, o witte vrouw! jubelde het blijde kind. Wat ben ik gelukkig met mijn bloem en mijn vlinder!

Maar in zijn vreugde kneep de jongen den vlinder dood en de bloem verwelkte in zijn handje.

- Wat spoedig, o witte vrouw, is mijn bloem verwelkt en mijn vlindertje dood!
- Maar, lief kind, vlinders leven niet lang, vooral niet

tusschen kinderhandjes, en nog sneller verwelken bloemen... Maar als je mij geeft dezen nieuwen lentedag, toover ik langs heel je weg van daag duizende vlinders en duizende bloemen.

- Duizende vlinders, en duizende bloemen!! O, witte vrouw, voor zóó veel bloemen en vlinders geef ik in ruil je gaarne mijn lentedag.

Nu was de zon geheel in glans uitgeschoten, en het woud was geen zwarte nacht meer, maar straalde lentegroen, lentegoud... En langs den stralenden weg liep lentedronken het kind, en plukte bloemen en ving kapellen, want het bloeide en fladderde langs heel den weg.

Maar 's avonds waren verwelkt de bloemen en alle kapellen waren dood.

- Toch was het een heerlijke lentedag! juichte het kind met slaapdronken oogjes al, en moê sloeg het de armen om de witte vrouw heen, en sliep in aan haar hart, tusschen haar sluiers.

De nacht viel, de witte vrouw liep voort, en hare diepdonkere oogen lachten weêmoedig.

- Maar die heerlijke lentedag nu... is MIJN! murmelde de witte vrouw, met diep donkere stem.

De witte vrouw bracht den kleinen jongen in de stad tusschen andere menschen en kinderen, en het kind groeide er op, en werd groot en sterk tusschen wie hij zijn ouders dacht, zijn broeders en zusters, verwanten en vrienden. Na jaren verscheen hem de witte vrouw weêr, die hij geheel was vergeten, en wier diepdonkere oogen hem verschrikten, ook al was hij een jonge man van achttien jaren nu.

- Mijn zoon! noemde de witte vrouw hem. IK ben je niet vergeten.

- Ik was ondankbaar, witte vrouw, bekende de jonge man. Witte vrouw, gered heb je me, verdwaald en verlaten kind, uit het sombere woud van nacht.... En gegeven heb je me vlinders en bloemen....

- Duizende.... voor één lentedag!

- Ja.... duizende.... voor één lentedag. Gebracht heb je me in de stad tusschen wie mijn ouders geweest zijn....

- En je hebben gevoed en verzorgd, tot je man bent

geworden, mijn zoon, jonge man van achttien jaren. Maar herinner je je niet, de belofte, wat voor die weldaden je me geven zoû....

- Ja, witte vrouw, zoo goed als den lentedag in ruil voor de vlinders en bloemen, herinner ik mij de achttien voorjaarsseizoenen, die je eischte om mij te brengen in de stad tusschen wie zouden zijn mijn ouders, en mij zouden opvoeden met broêrs en zusters, en mij zouden leven laten met verwanten en vrienden.

- Als je je nog heugt die belofte, mijn zoon, is de witte vrouw tevreden.... En is zij gelukkig, dat je voor achttien voorjaarsseizoenen, voor wat zóó weinig is, en zoo ijl, en zoo verwelkend, ontvangen hebt: jeugd, en een jongelingstijd van louter geluk.

- Maar nu, witte vrouw, is mijn geluk voorbij en lijd ik bittere droefheid. Want ik bemin een meisje zoo mooi en zielegoed, als geen ander meisje ter wereld leeft, en ik zoû haar willen noemen: mijn vrouw.... Maar zij heeft mij niet lief, en mijn have is weinig, en mijn eenige troost is niet anders dan mijn smart, als ik ze uitklaag op mijn viool....

- Mijn zoon, je weet hoezeer ik je liefheb. Als je mij geeft in ruil voor de bruid, die je wenscht, en het goud, dat je aanzienlijk onder de menschen zal maken, niet meer dan twintig bloeiende zomers, dan schenk ik volgaarne je geluk, een gemalin en geld. Maar weeklaag dan niet in muziek meer, want nog ijler en vergankelijker, dan wat ik ooit je gevraagd heb, lentedagen en zomermaanden, is muziek, die verklinkt in het niets....

- Toch heeft muziek mij getroost, witte vrouw.

- Leef het geluk, mijn zoon, met wat ik je geef, gemalin en geld....

- O, witte vrouw, o witte vrouw, zoû ik voor zóó veel niet àl mijn bloeiende zomers geven....

De witte vrouw zag met diep donkere oogen den jongen man aan, en in jaren kwam zij niet terug.

Hij huwde zijn zoo vurig begeerde vrouw en in de langzaam omwentelende jaren kwam hij tot aanzien, rijkdom en macht, tot de oorlog uitbarstte, en het land in beroering bracht, en de rook der brandende steden verduisterde hemel

en horizon. Toen verscheen de witte vrouw voor haar pleegzoon ten derde male, en zij scheen hem verschrikkelijk te worden, haar gelaat mager en ingezonken, knokig haar arm, en beenig haar dreigende hand.

- O, witte vrouw, o witte vrouw! riep hartstochtelijk uit de man, wien zorg het gelaat al rimpelde, wien eerzucht verschroeide de ziel. Jaren geleden boodt je me geluk voor twintig zomers aan. Maar geluk heb ik nooit gevonden.... Als de bloem en de vlinder, stierf en welkte mijn liefde, en mijn goud werd nooit mijn geluk. Nu wensch ik alleen nog heel machtig te zijn, want oppermacht moet wel geluk zijn, en een kroon wensch ik mij om mijn slapen te drukken.

- Pleegzoon, zeide de witte vrouw; mijn dierbaar kind, dat ik nooit vergat: zoo je mij geeft in ruil voor de kroon van dit land vijftig purperen herfstseizoenen, zal ik veroorzaken een gelukkige kans in den krijg, die je vorst maakt over deze steden.

De eerzuchtige man nam den ruil haastig aan, en een verschrikkelijke slag woedde gedurende zeven dagen. De slagvelden lagen met lijken bezaaid: de dood scheen almachtig te heerschen. De pleegzoon der witte vrouw had een zwaard in de hand genomen, hij streed in de voorste rijen, en een geheimzinnige macht scheen hem in het heetst van den kamp te beschermen en onkwetsbaar te maken.... Hij, aan het hoofd van de troepen des lands, behaalde de overwinning, en men drukte hem de kroon op het hoofd....

En hij werd oud onder het gewicht van die kroon, tot weêr oorlog woedde, opstand uitbrak, en hij verlaten van alle de zijnen, ellendig en half naakt, vluchtte, en neêrviel in het zelfde sombere woud, waar hij als verlaten jongske gevonden was door de witte vrouw. Oud en ellendig lag hij ter neêr in de schemering van den zinkenden avond, toen zij voor hem verscheen als eene verschrikking: grauwe haren warrelden woest om haar gezicht, dat grijnsde als een doodskop en waarin holle oogen zich groefden.

- O witte vrouw, o witte vrouw! riep de ongelukkige koning uit; met een kroon dacht je me geluk te geven, en wendde de oorlogskans te mijner gunst, in ruil voor vijftig purperen herfstseizoenen, maar niets dan zorg heeft mijn

kroon mij gebaard; geluk heb ik nooit gekend dan misschien dien allereersten lentedag toen je vlinders en bloemen voor mij tooverde! En tòch was je mijn leven! Waarom ben je zoo wreed geweest! O witte vrouw, o witte vrouw.... nu ik hier lig ellendig, verlaten, nu smeek ik je alleen, jij, die zoo machtig zijt: geef aan mijn arme kinderen, geef aan mijn rampzalige onderdanen.... het leven en een glimp van geluk.... wat het dan ook zij.... bloem, vlinder, bruid, goud, of kroon....

- O mijn zoon, o mijn zoon, raasde de witte vrouw. Ondankbaar ben je altijd geweest. Geteld heb je noch bloem, noch vlinder, noch bruid, noch goud, noch kroon. Maar als je mij geeft dit laatste ijzige winteruur.... welnu dan gun ik je kinderen en onderdanen het leven, en hun glimp van geluk.

Nu hielp zij hem opstaan, en leidde hem voort, want snikkende had hij haar zijn laatste winteruur gegeven. En zij leidde hem tot een monument, waarvan zij opende de bronzen deur.

- Ga in, wees zij dreigend; opdat ik thans alles ontvange: alle de lentedagen, zomer- en herfstseizoenen, en ook het laatste winteruur: al wat je mij beloofd hebt in ruil voor mijn tallooze weldaden.

De oude koning strompelde en wankelde.

- Dit is een graf.... zeide hij, opziende naar het monument.

- Dit is een koningsgraf, antwoordde zij. Morgen griffelen je lofzangers, o zoon, er woorden van glorie op, die je verheerlijken in de vergankelijkheid. Ga in.... opdat ik daarginds ontvange wat je mij schuldig bent.

Zij hield open de bronzen deuren.

- Was je dan niet mijn leven? vroeg de vorst op den drempel van het sepulker. O, zeg mij.... ben je het leven niet?

- Neen, zeide somber de witte vrouw. Ik was nooit je leven. Ik ben niet het leven. Ik ben de Dood.

En zij wees hem naar binnen te gaan.

Hij gehoorzaamde; langzaam draaide zij de bronzen deur toe, die knarste in zware hengsels.

- En mijn leven? smeekte zijn stem nog, terwijl angstig

de oude koning gluurde door de nog opene reet der zich langzaam sluitende grafdeur.

- Komt.....! zei zachter de witte vrouw. Als je mij eerst je schuld hebt betaald, van dagen en van seizoenen...

Toen sloot zij de deur, voor duizende van jaren.

Berthemont
Aug. I.

II.
Van de Onzalige Erfenis.

I.

In den razenden, blazenden storm - over het gebergte de zware luchten gesmeerd - zweepte de orkaan de dwazende heksenjacht meê door weêrlicht en wolk, boven de zwarte sparrewouden, die zwiepten en zwaaiden als krakende rieten....

En de dwazende heksen, te paard op haar bezems, naakt de dolle leden en de dolle haren woest, lieten zich zweepen en zwiepen en zwieren en haar lach ratelde schril, scherp snijdend boven de rommelende donderingen uit...

Door de zware luchten, aan den nacht gesmeerd, door wolk en weêrlicht stoven de horden voort door het stormzwangere heelal; - de bezems botsten in op elkaâr, als razende hekserossen; de haren rezen als zwarte straalkransen recht, en steunend gehurkt op de stelen en stokken, rosden de heksen ruischende voort, - nu, in de duisternis, niets dan een wolk; dan, in de bliksems, jagende ontzetting, geopenbaard in den blauw bliksemenden stormnacht, door de plots blauwe schijnen, die blaakten en duisterden... en blaakten en duisterden...

In den razenden, blazenden stormnacht...

De erfgenaam ging, langzaam, zijn weg, op...

Hij was nog een jonge man, maar de ellende had hem opgevreten. Voor de koû van den wind had hij alleen zijn gescheurden mantel, die flapperde om zijn rillende leden en hij moest de flarden tegen den wind verdedigen, als zouden

de vlagen hem zijn laatste lompen ontstelen. Ja, lachende, huilende, schaterende, snikkende spotten de vlagen en als heksen dwaasden ze om hem rond, en zij trokken als met futselende vingers aan zijn mantel en scheurden dien weg van zijn schouders, en scheurden dien weg uit zijn handen, die de grauwe lap vast voor zijn naaktheid hielden...

De erfgenaam hield zijn mantel vast... En hij had alleen nog zijn langen stok, waarop hij steunende ging, òp den stijgenden weg, dien, de dijen gespannen, de voeten gekrampt, hij won pas voor pas...

Wachtte hem ginds niet de erfenis...?

In de blakende schijnsels van blauw zag de erfgenaam de razende horden, die hij eerst had een wolk gedacht...

Eéne seconde, in het weêrlicht, scheen duidelijk de wolk uit: de lachende heksen, steunend gehurkt op hare stokken en stelen, de haren als straalkransen recht en haar schril scherpe snerplach ratelde... zóo, dat, woest om haar heen verschrikt, de vleêrmuizen en vampyrs fladderden, duidelijk een seconde klapflapperend aan op den nacht...

Maar de erfgenaam ging langzaam zijn weg... en hij liet zich door niets verschrikken. Van ernstig willen bereiken waren zijn lippen dun op elkaâr gedrukt en staarden zijne oogen voor zich uit den vagen bergweg op...

Wachtte hem ginds niet de erfenis?

Plots... waren het vlagen, waren het heksen?... plots voelde hij zich aan zijn mantel trekken en toen hij terugtrok, sprong een gewicht op zijn rug, op zijn schouders... En de druk van twee blanknaakte dijen knijpte hem om de keel, en worgde hem bijna den adem toe... En een schril scherpe lach sneed in zijn ooren, juist toen de donder rommelde...

Af van zich poogde hij het zware gewicht te schudden, maar het ging niet: met sterke dijen kneep het gewicht hem den gorgel toe en twee handen warrelden de vingers in zijne haren en trokken er aan, als menden zij met teugels een lastdier.

Nog eens schudde hij zich, greep met zijn eene hand naar boven, naar het gewicht... Maar de lach snerpte en weg van zijn leden trokken snelle vingers hem den mantel en wierpen het vod ver weg in afgrond, en zijn andere hand verloor zijn stok.

- Hu! krijschte een snerpende stem. Vooruit... hu... mijn bezemstok!

Hij voelde nu, dat er een heks op zijn hals was gesprongen.

- Hu! riep zij. Hu! Vooruit!!

En zij kneep met de knieën zijn schouders, zij mende hem woest aan zijn haren, en met hare hielen spoorde zij hem de hijgende flanken.

Zijn mantel had hij verloren...

Maar om hem heen fladderden hare zwarte haren, met een warme vacht hem bedekkende.

- Hu! Vooruit! Mijn bezemsteel! jaagde de heks hem voort en sloeg in zijn flanken haar hiel. Hu vooruit, mooie jongen! Draag me, hu, hu! Mijn haren zijn warmer dan je vod van een mantel en warm zullen ze je gloeien!

Zij zweeg, en omdat hij zijn tijd verloor, verkoos hij door te stappen, zich belovende, zoodra hij kans zag, zich te bevrijden van de knellende heks om zijn gorgel.

Hij spande zijn krachten, en liep, op, den stijgenden rotsigen weg... Soms - omdat hij zijn stok verloren had - strompelde hij, wankelde hij, maar zij, ze trok aan een arm hem omhoog, knelde hem vaster met haar krampende kuiten, en joeg hem, en sloeg hem voort.

Hij vloekte haar, en haar lach brulde hem woest in de ooren. Toen klemde zij zijn rug met haar knieën, en sloeg haar armen om zijn hals.

- Mooie jongen, mooie jongen, hu! brulde de heks. Nooit, nooit zal je het koud meer hebben... Want ik hang voortaan altijd aan je...

Moeizaam strompelde hij voort.

- Straks gooi ik je af.. en ik wòrg je! dreigde de erfgenaam zijn heks.

Haar lach brulde.

- Probeer het! Probeer het! juichte zij. Je kan niet, want ik omklem je altijd! Mooie jongen, ik ben dol op je voor eeuwig!

En zich voorover buigende, zegelde zij hem met vuur den mond. In een blauwen bliksem zag hij, dat zij jong was, met dolle zwarte oogen, in haren, zwart en dol. Als een gloed lag haar lichaam hem op den rug. Hij had het niet koud, hij gloeide in zijn merg...

- Hu! hu! jaagde hem voort de heks.

- Waarheen? siste hij eindelijk, heesch, schor, uitgeput.

- Waarheen jij gaat.

- Ik ga hoog...

- Hoog dan...

- Ik ga hoog, hoog den berg op... Ik ga naar mijn kasteel... Ik ben hertog, ik heb geërfd.

Haar lach brulde.

- Ik ben hertog, ik heb geërfd... herhaalde hij, boos om haar lach. Een kasteel heb ik geërfd.

- Spiernaakte hertog! spotte de heks.

- In mijn kasteel heb ik kleêren van goudbrokaat!

- In je kasteel heb je kleêren van goudbrokaat, spotte de heks hem na. Hu... hu... vooruit, mijn ezel, mooie jongen, vooruit!

En zij mende hem nu aan de ooren, en hare hielen spoorden erbarmingloos.

- Ik gooi je af... Ik wòrg je! dreigde hij.

Haar lach brulde.

- Probeer het! Probeer het... Je kan niet!

Zij klemde zich vast.

- Neen... hijgde hij. Ik kan niet... Wacht maar... Straks... Als we er zijn... SMIJT ik je in den afgrond!

Zij brulde van pret.

- Of laat ik je... levend... verbranden...

Zij trok hem juichende zijn haren uit.

- Of laat ik je onttooveren... door een priester... tot er een zwijn vlucht uit je bek!

Zij kneep hem in dolle jool zijn gorgel dicht: hij stikte, hij snakte naar adem.

- Hu! Hu! jaagde zij voort.

Boven in de laatste bliksems teekenden zich hooge torens af... De razende, blazende storm zwiepte voort over de krakende sparrewouden...

II.

De erfgenaam stond voor het kasteel en luidde de klok... Hij luidde de klok met kracht, en door den ontzettenden nacht, terwijl verder de storm nu zweepte, dwars heen door de

zwarte luchten, beierde hij luid zijn aankomst, en kondigde hij zich aan. Met regelmatige bronzen slagen luidde hij de klok, als vierde hij zijn invaart, luid over al de toppen van het gebergte. De bronzen slagen scheurden de stilte van den nacht, die als sombere flarden nu waaide om de duisterende massa van het kasteel.

Terwijl de erfgenaam beierde, wiegde de heks zich op zijne, de klokkekoorden bengelende, armbeweging; zij wiegde zich, het hoofd op zijn schouders, het lichaam aan zijn borst genesteld - een groote nachtvogel gelijk - de beenen geslagen om zijn hals.... En zij wiegde zich steeds, terwijl de erfgenaam beierde. Zij wiegde, zij wiegde op het rythme van zijn bronzene invaart, en hare zwarte haren veegden den grond aan zijne voeten.....

Nu hield hij op, wilde haar af van zich werpen..... Maar zij drensde als een stout kind; zij sloeg vaster om zijn lichaam de armen, vaster hare beenen om zijn hals, en zoo hing zij aan hem, als een vleêrmuis hangt aan de tronk van een boom.... En het scheen, hoe sterk hij ook was, de jonge man, dat vreemde kracht, dan de zijne sterker, haar armen spierden en haar beenen, want onafsmijtbaar hing de heks nog wiegende den erfgenaam rond.

- Luid de klok! riep zij. Niemand hoort.....

De erfgenaam deed als zij zeide. Hij greep weêr de koorden, en hij beierde; sneller cadans bezielde zijn arm, en door den ontzettenden nacht heen, dreigde hij nu, met zijn daverende bronzen invaart, opdat men hem snel zoû openen.... Nu hield hij niet op; als een alarm klinkklaterde het door het gebergte... En zóo luid van bronzen bevel daverde door den nacht zijn razende klokketaal, dat de storm er zelve van stil werd, dat de wolken er om schenen te vluchten. In het dreigende alarm teekende op hellere lucht zich af de geweldige torenduisteringen van het kasteel.

- Daar komt één, daar komt één! riep de heks. Mijn ezel, mijn hertog, mijn bezemsteel! Open maken ze eindelijk je deur.....

Langs tal van boogvensters daalde binnen een licht naar beneden, als eindelooze trappen af..... Het licht was beginnen te schijnen, ontstoken heel hoog in een toren, en nu lichtte venster na venster op, en duisterde weêr zwart,

naarmate daalde het eenzame licht..... En omdat het heel lang duurde eer het trage licht was genaderd, beierde gebiedender nog de vertoornd wachtende erfgenaam, wiegde wellustig op den cadans der klokkekoorden, aan zijn stikkenden hals, zich de heks.

Nu, sneller, naderde het licht, aankomende door een eindelooze gang, die schemerde op door de kijkgaten van de kasteelpoort.....

En nog eene poging deed de erfgenaam om de heks van zich af te schudden. Brutaal greep hij haar met beide handen..... Maar zij klemde zich vast, en zegelde zijn mond met haar mond, als wilde zij in haar vuurzoen zijn lippen als lak samensmelten met de hare. Toen fluisterde zij:

- Wees niet bang, mijn muilezel, mijn hertog! Onzichtbaar maak ik me voor iedereen; alleen mijn haren zullen zichtbaar zijn en een warme vacht om je schijnen.

De poort nu werd geopend met een gerammel van groote sleutels, op langzaam knarsende hengsels..... Een oude dienaar, zoo oud, dat hij een eeuw oud scheen, schaduwde op, en hief zijn lantaren hoog.

- Wie beiert in den wachtenden nacht? vroeg hij.
- Ik! zeide trotsch de erfgenaam. De heer. De hertog.
- Beiert in den wachtenden nacht de erfgenaam? vroeg de dienaar.
- Ja.
- Toont hij het teeken op zijn borst?

De erfgenaam hief-op de heksenharen, en welfde in het schijnsel zijn borst. Er was een blazoen op gebrandmerkt.

De oude dienaar zeide niets meer, liet den erfgenaam binnen, sloot de poort. Onzichtbaar tusschen heur haren hing de heks aan zijn hals, de beenen gekrampt om zijn lichaam.

- Heer, zeide nu de dienaar; wees welkom in het slot van uw vaderen. Maar weet, dat het onzalig is.
- Onzalig is mijn slot?
- Al de zonden van allen, die dood zijn, herleven er in nachtelijke uren.
- En overdag?
- Zelfs in zomerzonneschijn is het somber in uw slot.
- Wie tref ik hier aan, oude man? Waar zijn mijn vazallen en dienaren?

- Zij zijn niet, heer. Alleen ik ben.
- Waar is mijn schatbewaarder?
- Heer, er is geen schat.
- Wat is er dan, oude man?
- Er zijn niets dan muren, trappen, bogen, gangen..... Er is niets dan ommuurde leêgte.
- Dus ben ik arm?
- Heer, het slot is het uwe.
- Ik tref dus niemand aan dan gij, oude man?
- Heer, er is nog een.
- Wie?
- Zij.
- Wie, zij?
- De onterfde.
- Waar is zij?
- Zij weent.
- Waarom?
- Zij vreest, heer, dat gij haar in dit uur de poort van uw slot uit zal drijven, in den ontzaglijken stormnacht.
- Laat haar verschijnen voor mij.
- Heer, heb medelijden!
- Voer haar hier.
- Heer..... heb erbarming..... Verstoot mij, oude trouwe dienaar van uw voorvaderen..... maar verstoot haar niet, in wier aderen uw bloed is.
- Is zij mijn zuster?
- Neen, heer. En toch is zij nauw aan u verwant, nader dan een zuster.
- Wie is zij dan?
- Zij is uzelve heer, en uw bruid.
- Gij raaskalt, oude.
- Heer, de grijsaards weten de waarheid.
- Voer haar hier.....
- Hier is zij, heer.....

De oude dienaar opende de deur van een zaal. De zaal was leêg, en boogde weg in duisterende ogivale verschieten. Maar in het midden hurkte een blanke, lelietengere vrouw, de blonde haren om zich heen. Zij schreide, voor het gelaat de vingers geperst.

- Sta op, beval de erfgenaam.

De lelietengere vrouw rees op. Nu bloeide zij recht omhoog, in het midden der zaal.

- Treed nader! beval de erfgenaam.

Zij trad nader, huiverende, en wanhoop angstte op in haar oogen.

Aan zijn voeten viel zij neêr, en hief de armen hoog.

- Heb medelijden, smeekte zij.

- Wat vreest ge?

- Dat ge me verstooten zult het slot uit, opdat ik ver er van dwale, in den eeuwigen stormnacht.

- Wie zijt ge?

- Ik ben uzelve. Ik ben uw bruid.

- Hoe komt ge blank, in een huis vol zwart?

- Ik zoû wit het huis willen maken.... Heb medelijden...!

- Vrees niet, zeide hij, en legde op haar blonde hoofd zijn hand. Blijf, blank in het zwarte huis. En maak het wit, zoo ge kunt.

Uit haar oogen zag haar ziel hem dankbaar aan. Zij kuste zijn hand, en toen greep zij de ruige vacht, die om hem hing als een mantel.

- Ik wist, dat ge goed zoudt zijn! zeide zij. En voor mij verschijnt ge als de erbarming zelve, als een pelgrim in haren kleed. Laat mij kussen de slip van uw heiligen mantel.

En zij drukte aan haar lippen de uiterste lokken van de heks, die onzichtbaar hing om zijn hals, en wier oogen, als kolen, uitspiedden naar de blanke lelietengere jonkvrouw.

Hij trok de heksenharen terug.

- Noch mijn kleed, noch ikzelve zijn heilig. Ik ben zondig als allen die voor mij waren. Zoo ge mijzelve zijt.... zijt ge zondig?

Zij greep zijn hand, kuste die, en uit haar oogen scheen het hem, of zijn eigen ziel hem aanzag.

- Ja, heer, zeide zij nederig.

III.

In een kamer liet de dienaar den erfgenaam alleen. De kamer was leêg, en alleen van steenen bogen welfde het om den erfgenaam rond. Nu sprong van zijn schouders de heks af, en stond voor hem, lachend, de haren wijd uit.

- Daar zijn wijl zeide zij. En nemen bezit van ons heerlijk slot.

Hij zag haar fronsende aan.

- Ik zal je verbranden, levend!

Zij schudde zelfbewust het hoofd, en de haren slangelden om haar rond.

- Neen.

- Ik zal je laten onttooveren.

- Neen. Want jij, mijn hertog, bent een bedelaar, en ik...

- En jij...

- Ik kan je rijk maken. Ik wist, dat je arm zoû zijn. Je bezit niets dan een slot, leêg en onzalig. Heb ik me daarom niet aan je geklampt, heb ik me daarom niet aan je gewiegd, om je al de schatten der wereld te geven? Zoo vele, dat je met goud en met purper je slot zal kunnen bekleeden en dat het zal blaken als een hel om je heen. Je bent nu van mij.

- Neen, ik ben niet van jou. Ik ben van mijzelven.

- Als je van jezelven was geweest, hadt je je los kunnen maken van mij. Je hebt het niet gekund. Je bent van mij. En ik slaak je niet. Zoodra je mij ontvluchten wilt, spring ik om je hals, knel je gorgel tusschen mijne dijen, en wieg mij, wieg mij, op je rug, aan je borst. Maar, omdat ik heb vreemde wetenschap en macht, zal ik je beloonen voor je liefde, zal ik je gelukkig maken in onze lusten. Hoor. Ik ken het geheim van dit kasteel.

- Openbaar het mij.

- Er zijn in dit leêge kasteel schatten.

- Zoek ze mij.

- Maar ze zijn niet verborgen in holen of tusschen muren. In kelders of diepe grachten.

- Waar zijn ze dan?

- Ze worden bezeten door allen, die hier wonen.

- Maar hier woont niemand, dan een oude man en een jonkvrouw.

- Het kasteel is onzalig... Het is bewoond.

- Bewoond...

- Door honderden... Door duizenden.

- Wie...

- Door al de zonden van je voorouders.

- Allen?
- Je erft ze meê, hertog.
- Ik zie ze niet.
- Ze dolen al om je rond.
- Ik zie niets, ik hoor niets.
- Zij zijn het, die de schatten bezitten.
- Zij?
- Zij allen. En alleen door mij kan je ze ontnemen, om rijk en machtig te worden.
- Neen, er is niets.
- Ja, er is alles.
- Ik heb geen hoop meer op rijkdom. Vol hoop ging ik hier heen, denkende dat ik er vinden zoû. Ik erf een leêg kasteel.
- Het is niet leêg.
- De oude man zei, dat het leêg was. De jonkvrouw woonde in een leêge kamer.
- Het kasteel is vol goud, en vol schatten. Het kasteel is van overdaad opgepropt.
- Het is leêg.
- Het is vol. Je zal hier zwelgen, en het genot zal stijgen tot over je lippen. Je zal er in zwelgen met mij. Hoe bleek ben je. Ziek schijn je en uitgeput.
- Ik heb honger.
- Wil je feesten?
- Ik wil brood. Ik wil een teug water.
- Feesten wil je.
- Neen.
- Ja, je wilt zwelgen in feest. Kom...
- Waarheen.
- Kom meê, neem mijn hand.

Zij greep zijn hand en woelde om hem heen haar haren.

- Waar voer je me?
- Naar het feest. Naar het genot.
- Er is niets.
- Kom meê...

Zij voerde hem meê, door een gang van eindeloosheid, en het scheen of een tocht er door huilde.

- Hoe eindeloos is deze gang... steunde hij.
- Leun op mij...

- Ik ril.

- Je bent koud... Dek je warmer in mijn haren.

- Ik kan niet meer.

Maar zij sprong eensklaps op zijn rug, en haar lach brulde. Zij trok hem aan zijn ooren, zijn haren, zij spoorde hem met de hielen.

- Hu! riep zij. Voort, dier!

Hij strompelde, viel neêr.

- Ik kan niet! klaagde hij. Heb medelijden met mij!

- Hu, hu! spoorde zij, en haar hiel stompte hem in de flanken. Op! Op! Sta op!

- Ik kan niet.

- Sta op!!

Zij spoorde hem op. Zijn flanken hijgden. En hij deed eenige passen. Zij slingerde naar voren over zijn borst heen en, als smeltend lak, smolt haar zoen op zijn lippen.

- Hier heb je kracht! fluisterde zij, haar oogen schroevende in zijn oogen.

Hij wankelde: onder haar gewicht, dat hem zwaarder werd, ging hij voort. Een ijskoude tocht woei door de eindelooze gang. Hij klappertandde: zij opende en sloeg hare haren als een mantel, open, dicht, open, dicht, en telkens gloeide hij en rilde hij... Daar schaterlachte zij om.

- Hier. Zie, zeide zij.

Aan het eindelijke einde van de gang scheen een schijnsel, vaag, blauwig, als van een sulfer-wazig manelicht. De erfgenaam wankelde binnen. Nu strekte een groote hal zich uit, en in de wazige sulfer-blauwte zag hij als schimmen om tafels, die stoomden van spijzen. In het midden grijnsde een everzwijn, zwart gezwollen van truffel, en het gluurde hem aan met gouden oogen van gelei. Pauwen waaierden hun staarten uit als wielen van smaragd, maar onder al hun juweelen geveêrte, dropen zij op gouden schalen uit van geurig vet, en het scheen hem toe, dat hunne kralen van oogen hem lokten als de oogen van meiden. Tusschen ijs en kristal, glimlachten parelmoêrige visschen met openen bek, en uit meren van vanille-gespikkelde saus stapelden vruchten zich op: barstende watermeloenen, perziken als meisjeskopjes, en druivetrossen zonder waas, maar doorschijnend, groot als amethysten wijnzakken wijns.... Uit buigende amforen,

stortte wijn zich in kelken, fonteinen gelijk.... En om de tafel bewogen, feestend, maar stil in den dood, gestalten geharnast, in koningsmantel, priesterdalmatiek, vrouwen naakt, en als keizerinnen gekleed, aan hare voeten gedrochten van dwergen, en edele hazewinden.

- Eet, zeide de heks,

De erfgenaam aarzelde.

- Eet! herhaalde de heks. Feest dan met je voorvaders, en erf de plaats, die je toekomt aan hun banket eeuwig.

De erfgenaam strekte zijn hand nu uit en gretig greep hij met beide handen, in de truffels van het zwijn, in de geurige vette pauwenborst. Zijn mond, zijn baard, zijn geheele lichaam droop van de blonde saus, en in plaats van een beker te vatten, greep hij een groote amfoor, dronk ze leêg. Toen sloeg hij om den vruchtenstapel zijn armen, prangde het ooft aan zijn borst, en hapte er in: de perziken en de druiven hagelden om hem rond. Omdat de heks boven op de stapel ooft was gaan zitten, de knieën hoog tot haar kin getrokken, omhelsde hij de heks meê, en beet in haar mond, denkende dat die een vrucht was.

- Is je honger gestild? vroeg de heks.

- Neen! snakte de erfgenaam hijgend.

- Eet dan.... Zwelg! wees zij naar de tafel.

Toen gooide hij zich op de tafel, als op een rustbed, en hij wentelde in de spijzen, hij opende den mond onder den fonteinenstraal der amforen.... Maar plotseling werd hij zich bewust, dat hij lag op den steenen grond, in een kille plas van modder.

Hij hief zich half, loom, op.... De heks stond altijd voor hem. Zij brulde van het lachen.... Het banket was verzwijmd, en alleen een vage nachtschijn drong in de zaal binnen, door de boogramen, wier ruiten lagen in scherven, Een koude tocht woei....

- Je hebt te veel willen zwelgen! brulde de heks.

Hij stond op, verdierlijkt, en zijn lichaam droop niet van saus, maar van modder.

- Is je honger gestild? herhaalde de heks.

Een smaak van bitteren alsem was als gal in zijn mond, maar zijn maag groef zich leêg.... Hij rilde.

- Kom, juichte zij vroolijk. Nu zullen wij je baden, zalven en kleeden!

Hij nam haar hand, volgde haar. Zijn moêheid tintelde weg in een koorts, toen zij hem bracht in een volgende zaal, als een kathedraal, die flonkeren zoû, van kostbare steensoort, in het licht van gouden toortsen. In het midden tegen den wand stond een troon leêg, maar op tal van troonzetels geschaard aan weêrszijde, zaten, in het vreemd helle licht van de toortsen, keizers, koningen en hoogepriesters, en hunne dalmatieken en wapenrustingen, hun hermelijn en gouden mantels vlamden op met een oneigenlijken schijn, terwijl van hunne kronen en schepters en bisschopsstaven zóó vreemde juweelen uitschoten, dat hun zwijgende rij was als de fonkeling van een firmament, door de wolken der gouden toortsen heen. En, rondom hen heen, vloeiden in open trezoren uit de handen van schatting-aanbrengenden, druppelingen van beeldenaar-geslagen stukken goud, zóó dat het een muziekval was, eindeloos, terwijl begeerig der heerschers allen gierige handen samenkrampten aan de vol tintelende kisten.

- Wil je heerschen als zij? vroeg de heks. En al-rijk, en al-machtig zijn?

Een hoogmoed zwol in de erfgenaam op.

- Machtig zijn, herhaalde hij. Ja, ik wil heerschen en machtig zijn.

- Dan zal je tot keizer gezalfd worden....

Er naderden hem bisschoppen, en terwijl hij knielde, goten zij olieën over hem uit, die hem schenen te baden en te balsemen, te reinigen en te heiligen. Over zijn rillende naakte leden wierpen zij goudbrokaat, hermelijn.... Toen nam de heks hun een kroon uit de handen, en drukte die zoo diep op zijn hoofd, dat het bloed leekte langs zijn slapen. Nog knielde hij, maar zij sprong op zijn gemantelden rug, sloeg om zijne hals haar naakte beenen, en wiegde zich aan zijn borst.

- Hu! Sta op! beval zij, en spoorde met haar hiel zijn hijgende flank.

Hij rees moeizaam.

- Zet je op je troon!

Hij naderde den, hem zijne armen uitbreidenden, zetel, trad de treden op, zette zich.

Zij drukte zijn kroon dieper, het bloed tappelde hem langs het gelaat, en mengde in de zwarte vlokken van zijn her-

melijn vlokken van vloeiend purper. Toen bevrijdde zij hem van hare omhelzing, en klom den baldakijn van zijn troon op, als een apin. Tusschen hare haren grijnsde zij uit.

- Heersch! brulde zij van pret.

Hij zat tusschen de keizers, koningen en hoogepriesters, in den oneigenlijken schijn van zijn eigen macht, en het onnoembare juweel, dat zonnestraalde aan zijn schepter. Nu stak hij dien schepter uit, en op dit bevel naderde een eindelooze stoet en vloeide weg voor zijn troon. Het waren aanzienlijken en onaanzienlijken, het waren geblazoende edelen, en aan kettingen hunne gevolgen van miserabele slaven; dan waren het van ijzer dreunende soudeniers, dan waren het stoeten van priesters, en eindeloos, eindeloos waren het de grauwe horden, bleek van gezicht in zijn stralende licht van juweel en van macht, en het drong op, drong op in de zaal... De erfgenaam zag zijne millioenen van onderdanen, maar toen hij links en rechts zag, zag hij, als hij, tal van keizers, koningen en hoogepriesters, heerschen en uitsteken hunne schepters. Toen voelde hij zijn hart vol adders... Het was of adders wroetten onder zijn gouden kleed en mantel van hermelijn, en het kronkelen van zijn slangen maakte hem ziek in zijn ziel, in zijn lichaam. Hij spuwde, en hij spuwde padden... Koud werd hij van ontzetting, maar hij spuwde weêr, en hij spuwde padden. Om zijn troon sprongen traag de afzichtelijke dieren, die hij uit zijn hart gespuwd had, en zij lachten tot hem op, als met verliefde oogen... Hij wroette onder zijn mantel, en het was als wroette hij in zijn hart; de adders bij pakken greep hij in zijn ziel, en hij smeet ze van zich af. Tusschen de padden wringelden zij om den troon, en hieven zich op de staartepunten, en sisten met de blauwe tongen...

- Heks! smeekte hij. Sterf ik...?

- Neen, grijnsde zij. Je heerscht... Tel toch je onderdanen... Tel ze toch... Ontelbaar zijn ze, en onbecijferbaar is je macht.

- Maar zij...

- Wie...

- Zij allen om mij?

- Zij heerschen als jij... Tel, tel hun onderdanen... Ontelbaar zijn ze, en onbecijferbaar is hun macht!

- Heks! riep hij toornig en ziek, en hij spuwde de padden uit. Heks... ik wil heerschen... alleen!

- Alleen?

- Ja, alleen!! Eenzaam wil ik alle macht...

- Vernietig ze dan om je...

Een razende toorn stak in hem op, als een roode storm. Maar zij, ze sprong op zijn rug, en wiegde aan hem, terwijl hij rees.

- Vernietig ze! vuurde zij aan.

Het was of hij leeuwen zag, die sprongen uit zijn eigen oogen. Het was alsof alle toortsen dronken zwaaiden rondom hem heen. Voor den geweldigen blik van zijn razernij, zwijmde geheel de rij dier heerschers.

- Overwin ik? vroeg hij de heks verbaasd.

- Natuurlijk! brulde zij van pret. Natuurlijk overwin je, want ik ben met je.

- Maar over wie heersch ik, wie zijn zij?

- Allen die je kasteel bevolken, de honderde duizenden.

- De zonden van mijn voorouders?

- En over wie alle je voorouders hebben geheerscht als jij.

- Maar zij zijn niet... Zij zijn schimmen.

- En wat ben je zelve... Een schim!

- Neen, ik ben, ik besta.

- Wat ben je?

- Mijzelve!

Zij schaterde.

- Neen! brulde zij. Je bent een schim. Als zij. Eén van de honderdduizenden, die je kasteel bewonen. Heersch over schimmen, schim....!

Een afkeer vulde hem vol walg.

- Wil je niet machtig meer zijn....?

- O neen! Wat geeft mij een droom van ijdelheid....

Zij klampte zich vast aan hem, om zijn middel had zij de armen geslagen, en zij hing aan hem als een zware gordel.

- Wil je dan andere dingen? vroeg zij.

- Ja, ja.... O, laat mij eindelijk leven! Is mijn jeugd niet verwelkt in het wachten op mijn erfenis! Heb ik niet gehongerd, en wat was zwelgen! Heb ik ervende niet hoop gevoed al-rijk te worden en al-machtig, en wat was al-rijkdom, wat was al-macht! Geef mij andere, andere dingen....

- Ik weet andere dingen, mijn lieveling en mijn hertog! Ik weet andere dingen, want ik weet alles.... Wil je leven alle je dagen op luie sponden van rozen, of op weeke bedden van purper, of op harde bedden van marmer? Wil je leven alle je dagen als een enkelen luien dag, in den zwoelen droom van brandende aromaten? Wil je leven zoo met mij in de lustgloeiïngen onzer lijven? Wil je zoo? Wil je zoo? Maar zeg mij eerst, ben ik je niet mooi? Gloei ik niet tot je bloed en tril ik niet tot in je merg?

- Neen, heks, je bent mij afzichtelijk.... Je oogen zijn als kolen, je haren zijn als slangen, je lippen zijn als lak, dat smelt in vuur, je lichaam is klam als walging, je adem is als walm vuns.

- Ben ik dan beter.... zoo? vroeg zij.

Zij rees op, en hij zag haar voor zich als een keizerin uit antieke tijden, heel blank en weelderig van godinnelijf: haar gelaat was als een maan, die scheen in den nacht harer donkerende blauw-zwarte haren; haar boezem was als een paar tortels; hare armen waren als sterke banden van wellust, en haar schoot was als een diepe beker....

- Mijn zoon heb ik bemind als mijn gemaal, zong zij uit; in het dichte bloemengeheim van mijn terrassentuinen....

Hij weerde haar af, maar te vergeefs, en zij veranderde en zij was als een vorstin van een land van sfinxen; zij was zelve als een sfinx: haar amandellang getrokken oogen waren als druppelen git in schulpen van parelmoêr...

- Veldheeren heb ik geketend, zong zij uit; met de mysteriën van mijn rozen-alkoven, en uit wanhoop heb ik slavinnen bevolen mij een korf vol ooft te brengen, waarin zoû schuilen een adder, lief als een smaragden halssnoer, en weldadig als de vergetelheid...

Hij weerde haar af maar te vergeefs, en zij veranderde en stond uit marmer gehouwen zijzelve, in een kleed zoo week wit als sneeuw, en smalle banden omprangden haar honigkleurige harenwrong...

- Al mijn liefde, zong zij uit, heb ik verspild als met een regen van rozen, want mijn lichaam telde ik niet, maar uit marmer heeft mijn geest opgeroepen eeuwige tempels...

Hij weerde haar, maar te vergeefs, en zij veranderde...

Nu veranderde zij telkens: zij was beurtelings een bloem, een kind, een vlinder, een druivetros; zij werd van godin slavin; zij had meerdere monden, zij had meerdere armen; zij was een monster en zij was een verblinding; om haar heen bloeide het en starrelde het; om haar heen verschoten landschappen en architecturen, en hij, erfgenaam, bekoord, was gevallen op een marmeren bed, dat koelde zijn koorts... op een purperen bed, dat week deinde onder zijn moede luiheid, op rozen, die uitstengelden rondom hem heen, en hem kusten met vrouwemonden...

En hij weerde alles af, maar te vergeefs. Toen hij zich bewust werd, lag hij op den killen grond van een ruime leêge zaal, die verschoot heel ver weg, met ogivale verschieten. Hij zag de heks, als een apin gehurkt aan zijn voeten, oogengrijzende uit haar haren.

- Nu heb ik je alles gegeven! zeide zij. En nu wil ik je bloed en je ziel, je hart en je eigen leven....

En zij sprong op zijn borst als een nachtmerrie, en, vampyr, zoog met haar mond zij zijn mond....

Zij zoog hem, met wellust, uit.... En toen, dik van zijn bloed, in den morgen, die bleek aanhuiverde, sprong zij op den rand van het raam, zag met een grijns om naar zijn zieltogend lichaam, leêge huls, en verdween in de luchten, door de allerlaatste nachtschemering....

Hij, lag. Hij lag zieltogend, de erfgenaam, en zijn nacht trok hem weêr voorbij als de vage heugenis aan schimmen vaag.... Hij kreunde, en zijn brekende oogen hieven zich op.... Háár zag hij.... hij zag de blanke jonkvrouw, wie medelijden hij betoond had bij zijn invaart van dien nacht. Zij boog over hem heen, en zij fluisterde:

- Het was niets.... Het was schim, en het was niets dan schim... Het was niet jezelve... mijn bruidegom... Ik, ik ben je, en ik, ik heb je bewaard... Ik, ik ben je... en ik ben je bruid.... en het zwarte kasteel zal niet zwart meer zijn en leêg van louter somberheid, en leêg van louter schim.... Maar wit zal het worden, je huis, omdat ik je, o mijn bruidegom, heb bewaard, en omdat je, o mijn bruidegom, nooit mij verstooten kon, in ontzaglijke onweêrsnachten.... Het was schim, het was niets dan schim.... want alleen de werkelijkheid ben ik.... Zieltoog zacht uit aan mijn

lippen, o mijn bruidegom, opdat ik jezelven, hostie, ontvange, opdat eindelijk wij eén zijn in de zalige werkelijkheid, die blank zal zijn, blank als ons witte huis....

Nice, Sept. 1901.
LOUIS COUPERUS.

Fransche symbolisten.

- ‘Tous fumistes, ces jeunes gens! Tous fumistes!’

Het is nu al meer dan tien jaren geleden dat Leconte de Lisle, de grootmeester der ‘Parnassiens’, met deze fraze als slotwoord van hun onderhoud, Jules Huret uitgeleide deed, toen deze ook hem was komen uithooren ten behoeve zijner bekende ‘Enquête sur l'Évolution littéraire.’

De ‘jeunes gens’ van Mei en Juni 1891 zijn intusschen mannen geworden en hebben aan een nieuwe generatie van jonge dichters hun plaats in het voorste gelid moeten afstaan. Zelf hebben ze óf het begonnen werk gestaakt óf den arbeid hunner jongelingsjaren door meer doordachte en meer doorwerkte proeven van hun talent vervangen.

De vraag of dit werk van hun jeugd werkelijk iets geweest is als een geniale ‘fumisterie’, de onrijpe vrucht van talenten door ijdelheid en opwinding bovenmatig verhit, dan wel of die beweging het eerste stadium mag heeten van een nieuwe ontwikkeling der Fransche literatuur, met name van de Fransche dichtkunst, die vraag kan thans, na tien jaren, wel met volkomen zekerheid worden beantwoord.

Huret's ‘Enquête’ klonk als verwarrend klokgelui, door de slagen van zeer diverse klepels, tegen metalen wanden van verschillenden omvang en verschillend allooi, in ongelijkmatige bewegingen voortgebracht: geklaag, gebrom, gelach, gejuich, geschetter, alles dooreen. Of er nieuwe harmoniën ontdekt, nieuwe melodiën gevonden waren, daarover kon destijds eindeloos getwist worden. Thans, nu de luchttrillingen fijner, rustiger, rythmischer geworden zijn, vermag het oor scherper te onderscheiden en juister te oordeelen.

Doch voor hem die al te groote subjectiviteit in zijn uitspraak wil vermijden en toch gaarne meer wil doen dan het oordeel der toongevende critici overnemen en herhalen, vertoont de vraag hierboven gesteld niet enkel een esthetische zijde, maar is zij allereerst een historisch vraagstuk.

Aan elk oordeel over het literair verschijnsel dat in den titel van dit opstel genoemd is, moet, zal het billijk wezen en eenige kans bieden van te worden gebillijkt, eene geschiedenis der beweging voorafgaan.

Het schrijven dier historie[1)] is, vooral in den laatsten tijd, gemakkelijk gemaakt door de mannen zelve die haar mede hebben opgebouwd of die er de allernaaste getuigen van geweest zijn. Naast de herinneringen van Camille Mauclair, die al vier jaren geleden zijn opgeschreven[2)], staan de zeer recente van Gustave Kahn[3)], de, ook nog jonge, beschouwingen van Henri de Régnier[4)], de belangrijke bijdragen door Remy de Gourmont tot de geschiedenis der poëtische beweging in Frankrijk geleverd[5)], en de hoogst interessante, nog niet geheel voltooide reeks monografiën door

1) Als proeve van zulk eene geschiedschrijving - in haar algemeen gedeelte wel wat kort - vermeld ik *L'Ecole symboliste*, *contribution à l'histoire de la poésie lyrique française contemporaine* par Georges Beaujon Dr. phil. Etude littéraire annexée au Rapport annuel de l'Ecole réale de Bâle (1899/1900) Bâle, Benno Schwabe 1900.
Onder hetgeen door de Fransche 'Critiques littéraires' in dit opzicht is geleverd moet m.i. bovenaan gesteld worden het hoofdstuk *La Poésie* in Georges Pellissier's *Le mouvement littéraire contemporain.* Paris 1901, dat eerst als afzonderlijk artikel was verschenen in *La Revue (R. des R.)* van 15 Maart 1901, onder den titel *L'Evolution de la poésie dans ce dernier quart de siècle.* Bijzonder lezenswaardig is ook eene verzameling studies van Vigié-Lecocq, *La Poésie contemporaine*, 1884-1896, Paris 1897.
2) *Souvenirs sur le mouvement symboliste en France* 1884-1897, in de *Nouvelle Revue* van 15 October en 1 November 1897.
3) *Les Origines du Symbolisme*, 1879 à 1888, in de *Revue Blanche* van 1 November 1901, waaraan was voorafgegaan, van denzelfde, *Le Parnasse et l'Esthétique parnassienne*, in het nummer van 1 September 1901 van datzelfde tijdschrift. Van Gustave Kahn mag ook aangehaald eene studie in *La Revue* (*Revue des Revues*) van 1° April 1901, getiteld *La Littérature des jeunes et son orientation actuelle.*
4) *Poètes d'aujourd'hui et poésie de demain*, in den *Mercure de France* van 1 Augustus 1900.
5) Ik vermeld hier, behalve de bekende twee deelen van Gourmont's *Livre des Masques* en een der hoofdstukken (*Le Vers libre*) van zijn *Esthétique de la langue francaise*, Paris 1899, zijn hoogst interessante, documentaire brochure *Les petites Revues*, *Essai de Bilbiographie*, met voorrede, waarvan alleen jammer is dat het jaar van het verdwijnen dier tijdschriftjes niet eveneens is opgegeven.

André Beaunier aan enkele der belangrijkste dichters van de laatste vijftien jaren gewijd.[1)]

Met die betrouwbare gegevens vóór zich kan ook een belangstellend vreemdeling zich aan het schrijven eener korte geschiedenis wagen.

I.

Mag men Gustave Kahn gelooven, - maar deze dichter ziet wat al te veel in zijn eigen persoon haar middelpunt - dan klimt de beweging die men ‘symbolisme’ noemt op tot 1878 of '79, den tijd waarop hij zelf, toen nog geen twintig jaren oud, rondliep met vage plannen van vernieuwing der Fransche poëzie in zijn hoofd, en met eenige blaadjes ‘rythmisch proza’, waaraan hij nog niet den naam durfde geven van ‘vrije verzen’, in zijn portefeuille. Het was immers, naar hij zelf vertelt, in die dagen dat Charles Cros, met wien hij in kennis was gebracht en wien hij eenige dier blaadjes voorlas, hem toevoegde: ‘vous êtes un poète!’

Het was ook in 1879, op een Dinsdagavond, dat hij zijn eerste bezoek bracht aan Stéphane Mallarmé, - bij wien hij nog slechts één gast aantrof, een vreemdeling, - die hem sprak van Villiers de l'Isle Adam en van Verlaine's *Fêtes galantes*, maar die voor zijn ‘vrijmaking van het Fransche vers’ weinig sympathie toonde en van oordeel was dat de strengen van den ‘gebonden stijl’ niet moesten worden losgemaakt, eer vaster moesten worden aangetrokken. Het was omstreeks dien zelfden tijd, juister gezegd, een jaar later, in 1880, dat hij, in den club der ‘Hydropathes’, een soort van

1) Van André Beaunier vermeld ik alleerst zijn studie *Les Parnassiens et les Symbolistes*, in den *Mercure de France* van Februari 1901 en zijn studie *Le Vers libre*, in het daaropvolgend Maartnummer; verder zijn artikel over Francis Viélé Griffin in den *Mercure* van December 1901, dat over Jean Moréas in *La Grande Revue* van 1 Januari 1902, en onderscheidene kleinere in de *Revue Bleue.* Terwijl ik deze blaadjes herzie bereikt mij de bundel waarin die opstellen, eenigszins gewijzigd, met nog andere zijn saamgevoegd, getiteld *La Poésie nouvelle*, Paris 1902.

'cabaret artistique' van den linker Seine-oever, zijn iets jongeren tijdgenoot Jules Laforgue ontmoette, dat hij met dezen 'kunstvriend' lange middagwandelingen maakte en het met hem eens werd over de noodzakelijkheid eener algemeene reformatie der letterkundige ideën en der letterkundige vormen, eensdeels in naam van 'het vrije vers', anderdeels in naam der 'filosofie van het Onbewuste.'

Maar Kahn had verzuimd zijn militairen dienstplicht te vervullen. Hij werd als soldaat naar Afrika gezonden en bleef er vier jaren zonder eenige aanraking met het letterkundig leven van Parijs, behalve zijn correspondentie met Laforgue. Bij toeval kwam hem, als scheurpapier, een bladzijde uit het tijdschrift *La Vie moderne* in handen, waarin 'vrije verzen' voorkwamen. Hij leidde er uit af - maar misschien was het een illusie van zijn eigenliefde - dat hij 'school begon te maken.' Overigens stond hij dien ganschen tijd buiten de beweging, zoodat hij van haar eigenlijk begin geen getuige heeft kunnen zijn.

Toen Kahn, in den herfst van 1885, te Parijs terugkeerde, vond hij er veel veranderd. Wel had nog geen vermetele hand het Fransche vers voor goed uit zijn voegen durven lichten. Hoogstens had Verlaine, in het pas verschenen *Jadis et Naguère* (1884), zich eenige vrijheden veroorloofd in de keuze der rythmen en de afwisseling der rijmen. Maar Mallarmé was in aanzien gestegen en op weg, om zoo al niet het leidend, dan toch het beheerschend en bezielend centrum der nieuwe beweging te worden. Zijn eenvoudige woning, op de vierde verdieping van een huis in de rue de Rome, was, sinds een paar jaren reeds, de gewijde plek waar een groot aantal jongeren, wekelijks, vol devotie kwamen luisteren naar de artistiek-wijsgeerige gesprekken van den Meester, 'cette prestigieuse conversation... d'une abondance stylisée, d'une élégance nourrie, d'une nouveauté pleine de paillettes rares,' zooals Kahn zelf haar teekent[1]. En al vond men destijds nog anderen dan de toekomstige 'symbolisten' - bijvoorbeeld psychologen als Bourget - in den kring van den raffineerenden

1) Die aantrekkelijke en beteekenisvolle 'mardis' van Mallarmé zijn meer dan eens beschreven geworden. Zelf heb ik mijn persoonlijke herinneringen van zulk een samenkomst meêgedeeld in het Augustus-nummer van *de Gids* van 1899.

estheticus, toch ontbrak de kleine groep er niet die het allereerst geheel spontaan en bijna ongemerkt en toevallig zich gevormd had. Zij bestond, volgens een betrouwbaar getuigenis[1)], uit Jean Moréas, Maurice Barrès, Laurent Tailhade, Charles Morice[2)], Fénéon en Vignier. In 1883 was het kleine cénacle tot stand gekomen, en den 6en April van datzelfde jaar verscheen het eerste nummer van *Lutèce*, een weekblad dat een voortzetting was, onder een nieuwen titel en met nieuwe ambities, van *La nouvelle Rive gauche*, dat een half jaar te voren was opgericht.

Met meer recht dan de door Gustave Kahn genoemde jaartallen kan dus het jaar 1883 als het geboortejaar van het Fransche symbolisme worden aangenomen.

Niets van het leven dat hier gistte was destijds nog doorgedrongen tot het publiek. Dat Paul Verlaine, in *Jadis et Naguère* en, duidelijker nog, in *Les Poètes Maudits*[3)] gebroken had met de school der Parnassiens waarvan hij vroeger een der aanhangers geweest was; dat deze dichter, in zijn *Art poétique*, den grondtoon had aangegeven van ‘een nieuwe Lente en een nieuw geluid,’ was in ruimer kring evenzeer onbekend gebleven als dat Jean Moréas in datzelfde jaar 1884 reeds zijn eersten bundel, *Les Syrtes*, had doen verschijnen en dat Barrès een eigen tijdschrift was begonnen, met inktvlekken op het titelblad, waaraan hij den naam van *Les taches d'encre* had gegeven.

Maar in het jaar 1885 zou de groote klok worden geluid.

Een vermakelijke ‘fumisterie’ maakte de slapende honden en de dommelende schapen wakker. Bij Léon Vanier te Parijs, of liever, zooals het titelblad luidde, te ‘Byzance,

1) Een mededeeling van Achille Delaroche in *La Plume* van 1 Januari 1901, aangehaald door Dr. Beaujon t.a.p.

2) Wel jammer dat Charles Morice, de fijngevoelige dichter en estheticus, de sympathieke idealist, zoo'n afgezonderde plaats is gaan innemen in den kring der jongeren van vóór vijftien jaren en, in zijn blad *L'Action Humaine*, zich een sfeer van werkzaamheid en invloed heeft gekozen die heel ruim bedoeld is, maar feitelijk heel eng is geworden.

3) Beteekenisvol is, in Verlaine's dichterleven, zijn verwisseling van uitgever. Waren zijne eerste werken bij Lemerre verschenen, in 1884 koos hij Léon Vanier, die, van dat oogenblik af, de ijverige uitgever, bijna de medewerker der symbolisten is geworden.

chez Lion Vanné,' verscheen een boekje met achttien versjes en een uitvoerige inleiding, onder den zonderlingen titel '*Les Déliquescences*, *poèmes décadents* d'Adoré Floupette, avec sa vie par Marius Tapora, pharmacien de 2e classe.'[1)]

Later zou men wel vernemen dat deze aardigheid door Paul Arène was verzonnen, door Gabriel Vicaire en Henri Beauclair was uitgevoerd. Maar, hoe doorzichtig de grap ook mocht wezen, het publiek scheen dupe te zijn geworden. Het geloofde misschien maar half aan de zotte geschiedenis van Adoré Floupette, die, in een klein dorp geboren, als de zoon van een likeurstoker, begonnen was met verzen te schrijven in den trant van Lamartine, om daarna over te gaan tot de manier van Victor Hugo, vervolgens tot die van Coppée, die in een episch gedicht zelfs Zola had willen evenaren en eindelijk, te Parijs, in de dichterkroeg 'Le panier fleuri' beland was aan de voeten der 'grands initiateurs de la poésie de l'avenir,' de heeren 'Etienne Arsenal' (Stéphane Mallarmé) en 'Bleucoton' (Verlaine). Maar het nam de verzen zelf dan toch op als ernstig bedoeld, zag er authentieke staaltjes in van de dichtproeven der jongeren, waarvan het zoo nu en dan wel eens een nagalm had opgevangen, en maakte zich gretig meester van het woord 'Décadent,' zoo bijzonder geschikt om als etiket te dienen voor een soort van letterkundigen die men door een mooi klinkend scheldwoord van de gewone, allerwege geroemde, wenschte te onderscheiden.

Zoo meende men dan werkelijk dat de jongeren verzen als deze voor modellen van het genre wilden doen doorgaan:

> Si l'âcre désir s'en alla,
> C'est que la porte était ouverte.
> Ah! verte, verte, combien verte
> Était mon âme, ce jour-là![2)]

1) Dit boekje is geheel uitverkocht. Niet dan tegen hoogen prijs is er tegenwoordig een exemplaar van te krijgen. Ik heb er mij toe moeten bepalen het te lezen in de Bibliothèque Nationale, te Parijs.

2) Het eerste van drie quatrains, waarboven als titel *Scherzo.* Dat caricaturen van dit genre nog altijd sukses hebben, bleek mij onlangs in een tooneelstuk, *Madame Flirt*, waarin een dichter optreedt die strofen voordraagt welke successievelijk aldus beginnen: 'Il est un jour que je dis blanc'... 'Il est un jour que je dis bleu'... 'Il est un jour que je dis mauve'... enz., de laatste: 'Il est un jour que je dis noir.'

of rijmpjes als deze:

C'était une danse
De la décadence,

Comme un menuet
Dolemment fluet.

C'était des chloroses
Et c'était des roses.

On ne sautait pas,
On allait au pas.

Zoo meende men een soort van confessie te lezen in een sonnet, *Décadents* getiteld, waarvan het eerste quatrain aldus luidt:

Nos pères étaient forts, et leurs réves ardents
S'envolaient d'un coup d'aile au pays Lumière.
Nous, dont la fleur dolente est la Rose Trémière,
Nous n'avons plus de coeur, nous n'avons plus de dents.

en dat met dit tercet besloten wordt:

Etre gâteux, c'est toute une philosophie,
Nos nerfs et notre sang ne valent pas deux sous,
Notre cervelle, au vent d'Été, se liquéfie.

Er was, natuurlijk, voor het publiek wel eenige aanleiding om zoo te oordeelen. De grappenmakers hadden Floupette's *Déliquescences* gemodeleerd naar verzen die in het blaadje *Lutèce* verschenen waren. De leer van het ‘Grand Mystère’, door Floupette voor zijn vriend, den apotheker Tapora, onthuld, - volgens welke woorden levende wezens zijn, die bibberen als kippen en voortglijden als scheepjes, die geel zijn en rood en donkerblauw, van welke men zeggen kan: ‘les mots chantent, murmurent, susurrent, clapotent, roucoulent, grincent, tintinnabulent, claironnent,’ - was slechts de caricatuur van de ideën door Verlaine in zangerige verzen uitgesproken en door Arthur Rimbaud, in zijn beroemd sonnet *Les Voyelles*, als het dogma der ‘audition colorée’ te boek gesteld.

Ook het woord ‘Décadent’ was niet ter wille der ‘fumisterie’ verzonnen. Het publiek had het zoo hier en daar al wel eens hooren uitspreken. Sommige jongere dichters hadden het zelfs met voorliefde gebezigd, om er de verfijning en de gewilde perversiteit van hun aandoeningen en hun kunst meê aan te duiden.[1)] Had niet ook Théophile Gautier, in zijn inleiding tot het werk van Baudelaire, dezen een ‘poète de décadence’ genoemd, hem vergeleken met de Latijnsche dichters uit den tijd van Rome's verval? Men had zelfs hier en daar een vaag gevoel dat de groote ramp van 1870 Frankrijk tot een dergelijken toestand van onafwendbaren achteruitgang had doen zinken, zoodat het sommigen toescheen alsof ook Frankrijks letterkunde diezelfde trekken van ‘decadentie’, dat is van gezochte verfijning, van sensualisme en van onbegrijpelijkheid, noodwendig vertoonen moest.

Zoo het publiek in zijn oordeel nog mocht aarzelen, aan de onzekerheid kwam een einde toen Paul Bourde, een der medewerkers van *Le Temps*, den 6^{en} Augustus 1885 in dit blad een ‘chronique’ wijdde aan ‘*Les Poètes Décadents*’. Gedeeltelijk op grond van Floupette's ‘Versmeltingen’, maar ook met aanhaling van echte verzen van Verlaine, Mallarmé en Moréas, teekende de schrijver het type van ‘le parfait décadent’, en beschreef de geheele beweging als de laatste uitlooper van de romantiek, als een ziekelijken vorm van het verfijnd ‘dilettantisme’ welks kiemen reeds in de ‘Jeune-France’ van 1835 besloten lagen. ‘Le romantisme épuisé’, zoo luidde Bourde's conclusie, ‘a donné cette dernière petite fleur, une fleur de fin de saison, maladive et bizarre. C'est sûrement une décadence, mais seulement celle d'une école qui se meurt.’

De kranten-Filistijn had zijn uitdagend woord gesproken. De knaap David zou zich aangorden tot den tweekamp.

Die David was Jean Moréas. In den *XIXe Siècle* van 11 Augustus 1885 schreef de jonge dichter, wiens naam door Bourde ettelijke malen genoemd was, een kort, bezadigd antwoord. In dit antwoord werd de naam ‘decadenten’, als ‘willekeurig gekozen’, wel niet met verontwaardiging verworpen,

1) Tot het sukses van het woord schijnt een sonnet van Verlaine te hebben bijgedragen (*OEuvres complètes* I, blz. 381) dat aldus begint: ‘Je suis l'Empire à la fin de la décadence, qui regarde passer les grands Barbares blancs’.

maar toch als minder juist ter zijde gesteld; ware het niet beter, vroeg de schrijver, als men volstrekt een etiket wilde hebben, het woord ‘symbolisten’ te gebruiken? Voor het overige werd toegestemd dat Baudelaire, ‘le grand et noble poète tant bafoué et calomnié de son vivant’, de eigenlijke geestelijke vader, ‘le père direct’ dezer nieuwe dichters mocht heeten, en werden verzen van hem, maar ook een paar uitspraken van Edgar Poë en een mooie bladzijde van Alfred de Vigny aangehaald om hun fijner en dieper opvatting van poëzie nader toe te lichten en te omschrijven. Aan het slot zijner repliek gaf Moréas de namen op van hen die op dat tijdstip gerekend konden worden tot de nieuwe dichtergroep te behooren. Het waren, behalve de schrijver zelf, Mallarmé, Verlaine, Laurent Tailhade, Vignier en Charles Morice.

Zoo had de groep zich meer of min ‘geaffirmeerd’ en zijn eigen signalement aan het publiek bekend gemaakt. Daarbij was de naam ‘Décadent’, zoo niet als een schimpnaam, dan toch als een titel vol dubbelzinnigheid, beleefd van de hand gewezen.

Maar voor het publiek, bovenal voor de spotters, bleef die naam zijn aantrekkelijkheid behouden. En er bleken er spoedig onder de jongeren en hun herauten eenige te zijn die, gelijk in vroeger tijd de Geuzen, den schimpnaam tot een eerenaam wilden verheffen. De meest strijdlustige van alle, Anatole Baju, hief hoog den standaard waarop het woord ‘Décadent’ met groote letters geschreven stond. Den 10^{en} April 1886 verscheen het eerste nummer van het tijdschrift waaraan hij dien naam had gegeven en dat, heel geheimzinnig, op de zesde verdieping van een huis in de rue Lamartine, gedrukt werd met behulp van een kleine handpers en eenige kilo's lettervormen, door Baju zelf voor dat doel aangekocht. Hij werd daarbij geholpen door zijn vriend du Plessys, een soort van ‘raté’, dien hij gaarne met Socrates vergeleek, omdat hij, evenals de Grieksche wijsgeer, ‘niets had geschreven, maar veel had gedacht’, en van wien hij deze wonderlijke karakteristiek gaf: ‘Jeune et quasiment vierge de toutes sortes de productions, il n'en est pas moins une sorte d'Atlas portant sur ses épaules le ciel tempêtueux du monde décadent.’[1)]

1) De curieuse geschiedenis van dit tijdschrift is door Anatole Baju verteld in een brochure die onder de authentieke documenten der beweging verdient genoemd te worden, getiteld *L'Ecole décadente.* Tot de vermakelijkste bijzonderheden behoort wel deze, dat, toen men eens, terwijl nog zestig regels te zetten waren, in de letterkast A's te kort kwam, alle woorden met *a* door synoniemen werden vervangen waarin die klinker ontbrak, en dat, toen men eens den loopjongen had uitgezonden om een kwart pond T's te halen, deze bij een kruidenier inliep en zijn verbaasden patroon een kwartpond *thee* ter hand kwam stellen.

Het sein tot het uitgeven van eigen organen met sprekende titels was hiermêe gegeven. Den 11^en^ April 1886 stond *La Vogue* naast den één dag jongeren *Décadent*, terwijl een half jaar later, den 1^en^ October, *Le Symboliste* zijn zeer kortstondig bestaan begon en René Ghil, dienzelfden dag, op zijn eigen manier de zaak van het 'Decadisme' door de uitgave van een nieuw maandschrift, *La Décadence*, zocht te dienen. Ook de *Revue Indépendante* werd, in haar 'derde serie', die den 1^en^ November 1886 aanving, een zeer gewild orgaan der nieuwe richting.

Behalve dit laatste tijdschrift, dat, getrouw aan zijn titel, zijn grenzen zeer ver uitzette, vond *La Vogue*[1)] den meesten bijval. Uit de lijst der medewerkers bleek, dat niet enkel aan Arthur Rimbaud, Verlaine's fantastischen en avontuurlijken vriend, de alleroudste misschien der 'decadente' dichters[2)], een plaats onder deze was gegeven, maar dat ook de beide boezemvrienden van 1880, Gustave Kahn en Jules Laforgue, zich bij de reeds genoemde groep der confrères hadden aangesloten. Overigens deden die verschillende bladen elkaar slechts een zwakke concurrentie aan, en de redactie van *La Vogue* schreef eens een geheel nummer vol van *Le Décadent.*

Zoo gistte en woelde daarbinnen het leven der 'jongeren.' Het groote publiek bemerkte er nog wel niet alles van, maar toch genoeg om nieuwsgierig uit te zien naar meer licht over het eigenaardige dezer veelkleurige en drukke beweging. Vooral de beide namen 'Decadenten' en 'Symbolisten' gaven

1) De pretentieuse en burgerlijke naam van dit tijdschrift behaagde niet aan allen. Mallarmé verklaarde, dat het de laatste titel was dien hij voor een modern letterkundig orgaan zou bedenken. De verklaring van die keuze is deze: het woord 'Vogue' moest hier niet worden opgevat in den zin van 'mode'; het wilde eigenlijk een korte samenvatting wezen van de leuze, door Laforgue aan de hand gedaan: 'Vogue la galère!'
2) Zijn oudste verzen, reeds in modernen stijl, zijn van 1871, toen de dichter zeventien jaar oud was.

aanleiding tot verwarring. Men wist niet goed of er wapenbroeders dan wel tegenstanders door werden aangeduid.

Het was dus niet onnatuurlijk dat de redactie van *Le Figaro* zich tot Jean Moréas wendde, die het allereerst het woord 'Symbolisten' had uitgesproken, met verzoek om in een uitvoerig stuk de nieuwe richting te karakteriseeren. Moréas raadpleegde zijn vriend Paul Adam, die toen nog niet uitsluitend romanschrijver was, en vervaardigde het 'Manifeste littéraire' dat, onder den titel *Le Symbolisme*, in den *Figaro* van 18 September 1886, namelijk in het 'Supplément littéraire' van dien datum, verscheen[1)].

Een programma was het Manifest van Moréas niet. Maar wel een 'exposé de principes,' kort en niet al te onduidelijk. Tot de voorloopers der nieuwe school werden, behalve Baudelaire en de Vigny, ook Shakespeare en de oude mystieken gerekend; dat zij van Mallarmé haar zin had ontvangen voor het mysterie en het onuitsprekelijke, 'le sens du mystère et de l'ineffable,' dat Verlaine de boeien der traditioneele verskunst voor haar had verbroken, werd terloops, als een onbetwist stuk van hare geschiedenis, vermeld. De dichter van *Sagesse*, meende Moréas, had, dit doende, slechts het werk van Théodore de Banville voortgezet. In een geestig gestyleerd 'Intermède', dat den wetgever van den jongsten

1) Een inzender in de 'stads-editie' der *Oprechte Haarlemsche Courant* van 3 Januari ll., die aan de juistheid dezer, door mij in een voordracht gegeven opgave twijfelde en navraag deed bij de Administratie van *Figaro* te Parijs, kreeg van deze het volgend antwoord: 'Monsieur! Notre numéro du 18 Septembre 1886 ne contient pas de manifeste de poètes.' Deze onjuiste mededeeling, door de Administratie van het Parijsche blad aan een belangstellend Nederlander gedaan, berust op een vergissing die alleen hieruit te verklaren is dat zij, haren 'legger' vluchtig opslaande, het 'Supplément littéraire' van het nummer van 18 September over het hoofd heeft gezien. Misschien werd het in een andere verzameling bewaard. Doch dan had de man die het onderzoek instelde toch in het gewone nummer van 17 September 1886 kunnen lezen: 'Notre supplément littéraire de demain contiendra..... Jean Moréas, Le symbolisme, Manifeste littéraire.' De lezer behoeft, trouwens, om achter de waarheid te komen, de oude verzamelingen der Figaro-nummers niet na te pluizen. Hij vindt het 'Manifeste', met de bijvoeging '*Figaro* du 18 Septembre 1886', afgedrukt op blz. 31 van eene brochure getiteld *Les premières armes du Symbolisme*, in 1889 door Jean Moréas bij Léon Vanier uitgegeven, en waarin, behalve genoemd 'Manifeste', met de twee stukken die er op gevolgd zijn (zie beneden), ook de hierboven vermelde 'Chronique' van Paul Bourde en het 'Antwoord' van Moréas zijn opgenomen.

'Parnasse' in persoon ten tooneele voerde, werd dit uitvoerig aangetoond. Blijkbaar wilde Moréas, zoowel wat den geest der nieuwe beweging als wat haar techniek betrof, de opvatting weren als zou zij met splinternieuwe dingen voor den dag gekomen zijn. De mannen der revolutie, dit wilde hij doen uitkomen, konden bogen op voorouders.

Over verschil van opvatting binnen den kring der jongeren sprak de steller van het 'Manifeste' niet. Het woord 'decadent' werd slechts vluchtig genoemd. 'Wij hebben,' zoo schreef Moréas, 'de benaming *Symbolisme* reeds vroeger voorgesteld als de eenige die geschikt is om eene redelijke aanwijzing te geven betreffende de tegenwoordige richting der scheppende kunst. Die naam kan blijven.'

En die naam bleef. Wel niet voor goed in den titel van een tijdschrift. Want *Le Symboliste*, door Moréas kort na het verschijnen van zijn Manifest opgericht, verdween reeds na het vierde nummer. Maar toch als korte en kernachtige uitdrukking van het streven der jongeren. 'Le mot symbolisme,' schrijft Kahn[1)], 'avait pris dès lors sa carrure et son sens.' Onder 'Decadenten' verstonden zelfs de toongevers der beweging, de redacteuren van *La Vogue* en *La Revue Indépendante*, Moréas, Kahn en Paul Adam, niet ongaarne een soort van minderwaardige broeders, wier verbond aan de goede reputatie der beweging zou kunnen schaden[2)]. En, inderdaad, die naam werd voortaan bijna uitsluitend gebezigd door hen die met de duisterheden der jonge dichters of met de nieuwigheden van hun woordenschat en hun versbouw den spot wilden drijven. Alleen Verlaine schijnt voor dien ouden naam eenige voorliefde te hebben behouden. Hij verkoos hem verre boven dien van 'symbolisme', waarvan hij, in 1891, rondweg aan Huret verklaarde, dat hij van dat gekke woord niets begreep, en dat het zeker uit Duitschland afkomstig was.

Van het uitwendige der wordingsgeschiedenis van de nieuwe beweging is hiermede het voornaamste verteld.

1) *Revue blanche* 1 Nov. 1901.
2) Een scherpe onderscheiding tusschen Decadenten en Symbolisten, waarvan de eersten hansworsten, 'des pitres', de tweeden artiesten genoemd worden, maakte George Vanor in zijn zeer lezenswaardige brochure *L'Art Symboliste*, in 1889 bij Vanier uitgegeven, waarbij Paul Adam een voorrede schreef.

Uit haar tweede periode mogen enkele data kortelijk worden aangestipt. Eerst een droevig sterfgeval, in 1887, de dood van Jules Laforgue, den meest sympathieken misschien der jonge dichters, zoo kort na zijn terugkeer uit Berlijn - waar hij keizerin Augusta Fransche boeken had voorgelezen, - zoo kort, vooral, na zijn poëtisch huwelijk met een Engelsch meisje. Dan, de zijdelingsche evolutie van Moréas, die, begeerig om zich nader aan te sluiten bij de Plejade-dichters der zestiende eeuw, op eigen gezag de 'école romane' wilde stichten en, door het veelvuldig bezigen van woorden uit de oude taalperioden, met die stichting een aanvang maakte. Vervolgens, als een teeken van vernieuwde, frissche levensontplooiing, de aansluiting aan de bestaande groep van nieuwe uitnemende krachten, zooals de iets jongere Fransche dichters Henri de Régnier en Vielé-Griffin, de Belgen Maeterlinck, Rodenbach, Verhaeren, Albert Mockel[1)] en meer andere medewerkers van *La Wallonie.*

Nu was ook de tijd gekomen dat de geletterden onder het publiek hun aandacht aan de beweging begonnen te schenken, haar gingen beschouwen als een ernstige - zij het dan ook in veler oogen grootendeels mislukte - poging om de lyrische poëzie van Frankrijk tot nieuw en dieper leven te wekken. Had, reeds dadelijk na het Manifest van Moréas, Anatole France dit geschrift aan een belangstellende, schoon vrij scherpe kritiek onderworpen,[2)] thans schreef Peyrot over de symbolisten in de *Nouvelle Revue*[3)] en wijdde Brunetière hun een artikel in de *Revue des deux mondes*.[4)]

Die belangstelling en die algemeene bekendwording waren echter nog niet voldoende om bij het publiek alle misverstand omtrent den aard en het doel der beweging weg te nemen. Een zotte naamsverwarring, van Paul Adam met

1) Mockel, de redacteur van *La Wallonie*, is een van de fijnste, meest filosofisch aangelegde woordvoerders der nieuwe beweging geworden. Zijn *Propos de Littérature et d'Art* behoort tot de meest interessante werkjes die, een jaar of tien geleden, over het symbolisme geschreven zijn.
2) In *Le Temps* van 26 September 1886; dit 'Examen' werd door Moréas in een brief, voorkomende in *Le Symboliste* van 7 October van datzelfde jaar, beantwoord. Beide stukken zijn opgenomen in de reeds vermelde brochure *Les premières armes.*
3) Van 1 November 1887.
4) Van 1 November 1888.

Sâr Péladan, was oorzaak dat al de symbolisten tot mystieke fantasten, tot beoefenaars van het occultisme werden gestempeld[1]. En de aanwezigheid in hun kring van den revolutionnairen estheticus Laurent Tailhade, die later het bommenwerpen ‘un beau geste’ zou noemen, was voldoende om de meeste van hen voor verkapte anarchisten te doen doorgaan. Na Vaillant's aanslag, in December 1893, plunderde de redactie van *Le Gaulois* Vanier's bekende en vermakelijke uitgave, *Les hommes d'aujourd'hui*, - caricatuur-portretten van moderne dichters, - om er, in haar ‘salle des dépêches’, Vaillant's portret meê te omlijsten.

Onder de meest gedenkwaardige jaren uit de geschiedenis die hier in 't kort verhaald wordt, mag het jaar 1891 worden meêgeteld. Vooreerst, om het verschijnen van Moréas' *Pélerin passionné*, waarin men een oogenblik meende het lang verwachte meesterwerk der nieuwe school, de *Franciade* van dezen modernen Ronsard, te kunnen begroeten. Het was dan ook wel hierom dat, in de lente van datzelfde jaar, aan Moréas een feestmaal werd aangeboden, bestemd om dezen dichter als den grootste van allen te huldigen. Maar onder de verschillende gastheeren schenen zooveel benijders en dissidenten te schuilen, dat, ten slotte, niet Moréas, voor wien het diner was aangelegd, maar de door allen vereerde Mallarmé door feestdronken en gejuich als de ‘chief-guest’ en de prins der dichters werd aangewezen. Men zegt dat Jules Huret, die als journalist het gastmaal bijwoonde, door de vreemde klankmengeling van al 't gejuich en al 't gekibbel daar door hem opgevangen, zoo van de wijs en in de war raakte, dat hij er den inval kreeg om, door het instellen eener methodische ‘enquête,’ orde en eenheid in zijn indrukken en zijn voorstellingen te brengen. De merkwaardige ‘interviews’ die hij in den zomer van datzelfde jaar het licht deed zien, hebben die verwarring wel niet geheel kunnen wegnemen, maar er toch toe bijgedragen om, bij de lezers van zijn boek, het irriteerend gevoel van literaire drukte-

1) Een mededeeling van Kahn. Zoo gansch en al onzinnig was de vereenzelviging dier beide mannen toch niet. In den beginne - men leze slechts zijn gesprek met Huret, in diens *Enquête* - heeft Paul Adam zich wel degelijk met theosofische bespiegelingen bezig gehouden, ook al vond hij den ‘Sâr’-titel vrij belachelijk.

makerij te doen wijken voor de kalmer sensatie van beweging, evolutie, vooruitgang[1].

Intusschen schenen de jonge dichters zelve er op uit om de meening van het publiek, betreffende de veelsoortigheid hunner ideën en het veelkleurig karakter hunner groepeeringen, eer te versterken dan te verzwakken. In datzelfde jaar, en in het volgende, zag men nieuwe vluchten van 'Petites Revues,' sommige met reclame-titels, hun blaadjes ontplooien, hun bont-gevederde wieken uitslaan, de meeste tot een kortstondig gefladder. Ze noemden zich *l'Art Social*, *La Chimère*, *L'Art et l'Idée*, *L'Art littéraire*, *L'Assomption*, *Le Chasseur de Chevelures*,[2] *La Croisade*, *La Revue Jeune.* Ook naar het buitenland wisten die kleine vliegers hun weg te vinden. Engelsche humoristen vermaakten er zich meê de symbolistische tijdschriftjes der Franschen in *The Pagan Review* na te volgen en te parodieeren.[3] Slechts een enkel, dat, in den aanvang klein en schroomvallig, als een blank maagdelijn zich vertoonde, is later een tijdschrift van beteekenis geworden.[4]

Zoo was, van dit tijdstip af, de symbolistische beweging in vollen gang. Haar stichters en haar eerste aanhangers bleven, grootendeels, haar voormannen. De nieuw aangekomenen erkenden de meerderheid dier ouderen en voegden zich naar hun voorbeeld. Eerst in de laatste jaren - wij zullen er in het vervolg dezer studie op wijzen - zijn jongere dichters van beteekenis eigen paden, nieuwe wegen gaan bewandelen. Maar de enkele mannen van talent die buiten hun kring stonden en verzen maakten, - ik bedoel natuurlijk niet de nog levende Parnassiens, maar dichters als

1) Van de letterkundige weersgesteldheid dier zomermaanden van 1891 is ook een eigenaardig Nederlandsche indruk ontvangen; voor Nederland en Frankrijk beide is die indruk bewaard gebleven in de *Parijsche Notities* van Dr. Byvanck, en in hun Fransche bewerking, door den schrijver, *Un Hollandais à Paris.*

2) Deze zonderlinge titel was ontleend aan een roman van Gustave Aimard en beduidde, volgens den stichter van het tijdschrift, Tristan Bernard: de scalpeerder, d.i. de bespotter en afmaker van den 'bourgeois'.

3) De Gourmont *Les Petites Revues*, p. 18.

4) De *Revue blanche*, die in klein formaat, als maandelijksch tijdschrift, het eerst in 1891 verscheen. Den 1en Januari 1895 werd zij veertiendaagsch en vergrootte zij haar formaat. De *Mercure de France* is ouder; zijn eerste nummer is van Januari 1890. Nog iets ouder is *La Plume*, gesticht in Mei 1889.

Maurice Bouchor, Haraucourt, Richepin, of ook Paul Bourget - zijn minder op den voorgrond getreden dan zij, of hebben in werk van anderen aard hun kracht gezocht en gevonden.

Vijftien jaren lang is van de symbolisten, zooal niet uitsluitend, dan toch bij toeneming, de drijvende en leidende kracht uitgegaan op het gebied der lyrische poëzie van Frankrijk. Op het tooneel schijnt hun macht niet tot volle ontplooiing te hebben kunnen geraken. Het 'Théâtre du Rêve,' waaraan de Vlaming Maeterlinck, in zijn 'petits drames pour marionettes', zulk een persoonlijke en aangrijpende gestalte wist te geven, is in den kring der zuiver-Fransche dichters niet veel meer geweest dan een poëtische verwachting. Henri de Régnier heeft zijn *Gardienne*, een symbolistisch drama van diepe beteekenis, dat achter een sluiergordijn vertoond werd, zien begroeten en toejuichen als een mooie maar ras voorbijzwevende verschijning. Ook aan Vielé-Griffin, den dichter van *Phocas*, is het nog niet gelukt het symbolistisch drama tot een blijvenden kunstvorm te maken; zijne dramatische gedichten zijn nooit vertoond geworden. De man die door uiterlijk en stem geroepen scheen, en zich een tijdlang ook geroepen heeft gevoeld, om de drama's der moderne poëzie op zangerigen cadans door de wereld te dragen, Lugné Poë, de veel-aandurvende directeur van 'L'OEuvre,' heeft, zelfs in de eerste periode van zijn lang niet onvruchtbaren arbeid, meer bij Maeterlinck en Ibsen dan bij zijn landgenooten de stof voor zijn uitvoeringen gezocht.

Toch bleef de poëzie der jongeren niet besloten binnen de bladen van een boek. In de 'matinées de poésie française', door het Odéon-theater het eerst georganiseerd, later door Sarah Bernhardt in haar eigen schouwburg nagevolgd, hebben ook de verzen van Verlaine, van Moréas, van Laforgue en de Régnier dikwijls een waardige vertolking en sympathieken bijval gevonden. En zoo voor het werk van sommigen, bijvoorbeeld voor dat van Mallarmé, zulk een omgeving te banaal mocht schijnen, dan stond immers de kleine Bodinière open voor het 'public d'élite' dat, luisterend naar een fijne 'diseuse' als de dames Arsel of Moréno, de bekoring wilde genieten van 'une heure de poésie'.

Maar is er bij hen zelve niets veranderd? Gelijken hun

verzen van thans op die der eerste dagen? Is de droom hunner jeugd gebleven die hij was? Streeft de eerzucht hunner toongevers nog altijd naar hetzelfde doel?

Op die vragen zal eerst geantwoord kunneu worden wanneer naast het verhaal der uiterlijke historie van het symbolisme, ook het beeld van zijn innerlijke levensgeschiedenis met niet al te onvolledige trekken zal zijn geschetst.

II.

'Wat is het Symbolisme?

Men rilt bij de gedachte dat men op die vraag zal moeten antwoorden. Niet dat ze op zichzelf heel duister en heel lastig zou wezen; maar zij is toch wel een beetje ingewikkeld geworden door de vele vernuftige ideën die ter verklaring en ter toelichting van het verschijnsel hebben moeten dienen. En, ik moet het bekennen, de meest verwarrende dingen die over het symbolisme gezegd en geschreven zijn, zijn van de symbolisten zelve afkomstig.'

Aldus een der meest betrouwbare en best onderrichte autoriteiten die ik hierboven heb aangehaald, André Beaunier, in den aanvang van zijn opstel over de nieuwe beweging.[1)]

Het zou niet onaardig zijn eens een verzameling te maken van die 'choses les plus déconcertantes' door symbolistische pennen neêrgeschreven. Waarschijnlijk dagteekenen de meeste dier onbegrijpelijkheden uit den eersten tijd, toen de uitgever der *Déliquescences* er zulke vermakelijke 'charges' van gaf, bij voorbeeld dit woord van Floupette: 'Une attaque de nerfs sur du papier! voilà l'écriture moderne,' of dit gezegde van een zijner vrienden: 'Ne vaut-il pas mieux imaginer que savoir? Il n'y a de vrai que les Anges, parce qu'ils ne sont pas!' Maar deze 'boutades' zijn sinds lang verdwenen en vergeten. In de laatste jaren zijn de ideën merkbaar helderder en de omschrijvingen eenvoudiger geworden.

En niet alleen in den allerlaatsten tijd. Reeds wat Vanor in 1889 schreef: 'De kunst bestaat in het griffen van een dogma op een menschelijk symbool en in het ontwikkelen

1) *Mercure de France*, février 1901, blz. 379. *La Poésie nouvelle* blz. 14.

van dit dogma door aanhoudende harmonische variaties,'[1] al klinkt het nog wat abstract, is toch al wel te begrijpen. Immers, zoowel het metafysisch karakter der nieuwe kunst als haar symbolistische opvatting der werkelijkheid en haar streven naar zuiver muzikale expressie liggen er in opgesloten. En onder de antwoorden door Huret, in zijn 'Enquête', opgevangen uit den mond der nieuwe dichters is misschien deze van Adrien Remacle: 'Le symbolisme c'est la recherche de l'inconnu par le connu, du non humain par l'humain' nog de minst eenvoudige, zonder toch bepaald onbegrijpelijk te wezen.

Intusschen hebben we tegenwoordig, ter kenschetsing van het kunstprincipe der symbolisten, vrij wat simpeler formules ter onzer beschikking.

Zoo deze van denzelfden André Beaunier: 'Wat de verschillende symbolisten ook van elkaar moge hebben onderscheiden, hierin stemmen ze met elkaar overeen, dat zij h e t s y m b o o l in de plaats hebben gesteld van de rechtstreeksche uitdrukking en h e t v r i j e v e r s in plaats van het regelmatige.'[2]

Dit laatste element - de hervorming der prosodie - laten we voor het oogenblik rusten. Dan houden we dit over: een weerzin tegen al te duidelijk sprekende kunstvormen, tegen dezulke die onmiddellijk, door scherpe en volledige teekening, de werkelijkheid vertolken; een neiging, daarentegen, om de dingen niet te zeggen, maar ze te doen gevoelen, om de indrukken van het leven terug te geven, niet door de direkte schildering van het leven zelf, maar enkel bij wijze van toespeling; om, in plaats van voorstellingen, stemmingen te wekken en die taak op te dragen aan de geheimzinnige fluisterspraak van het symbool.

Zoo ongeveer drukte ook Camille Mauclair zich uit in zijn 'Herinneringen' van 1897, toen hij sprak van 'transpositie' der werkelijkheid, door hem tegenover 'copiëerwerk' gesteld: 'A l'art de copie ils opposaient l'art de transposition, au

1) In het origineel luidt ze aldus: 'L'Art consiste à inscrire un dogme sur un symbole humain et à le développer par de perpétuelles variations harmoniques.'
2) 'Ils substituent le symbole à l'expression directe et le vers libre au vers régulier'.

personnage de réalité anecdotique, le personnage de signification symbolique.' En bij Henri de Régnier vind ik een soortgelijke uitdrukking, waar hij spreekt van 'la figuration expressive de l'Idée par le Symbole,' of waar hij de door Mauclair aangeduide tegenstelling aldus weergeeft: 'Le poète cherchera moins à dire qu'à suggérer; le lecteur aura moins à comprendre qu'à deviner.... La poésie n'exige plus, elle suggère; elle ne chante plus, elle incante.'[1)]

Ook langs anderen weg, namelijk door haar innerlijke geschiedenis, bovenal die van haar ontstaan, te raadplegen, geraken we tot diezelfde opvatting.

Een nieuwe letterkundige beweging wordt allicht nog het best omschreven door haar het tegendeel te noemen van de richting die zij vervangt. Uit reactie tegen het bestaande wordt bijna altijd het nieuwe geboren. In elk geval geldt dit van al de literaire revoluties die de hoofd-elementen vormen der letterkundige geschiedenis van Frankrijk, van de artistieke beweging der Plejade, in de zestiende eeuw, even goed als van Malherbe's kanaliseering der poëzie, in den aanvang der zeventiende eeuw, en bovenal, in zeer sterke mate, van de zooveel meer ingrijpende, het gansche kunstleven omvattende romantiek. Van deze zou men een korte en toch volledige definitie kunnen geven door haar eenvoudig te noemen de negatie van het klassicisme.

Zoo is ook de symbolistische beweging in den aanvang geweest een negatie, een ernstige, in kracht en overtuiging steeds winnende reactie tegen de heerschende literatuur van den dag. Die literatuur was, in den roman en op het tooneel, het n a t u r a l i s m e ; in de poëzie vertoonde zij zich meer bijzonder als de school der P a r n a s s i e n s .

Zola vierde zijn triumfen en ontwikkelde breed en geweldig zijn groote gaven van machtig ziener en kleurig schilder der werkelijkheid. Om hem heen zwermde een legertje van romanschrijvers, bij wie de kunst verliep in de kleinheid van het handwerk.

De poëzie meende haar edelst kunnen te hebben geopenbaard toen zij den grooten Meester, Victor Hugo, wiens breeden zwaai zij niet kon evenaren, in kunstvaardigheid

1) t.a. p, *Mercure de France* août 1900, blz. 340 vlg.

poogde te overtreffen. Het vers mocht voor alles dienen, voor de statige epiek van Leconte de Lisle evengoed als voor de burgerlijke idylles van Francois Coppée, voor de ernstige gemoedsfilosofie van Sully Prudhomme evenzeer als voor het dartele kunstgespeel van Théodore de Banville - mits het keurig bewerkt en zonder smet, - 'impeccable!' uit de werkplaats der artiesten te voorschijn trad.

Het kunstig gebeeldhouwde, beter nog het fijn geciseleerde sonnet scheen - wat verder zijn inhoud ook wezen mocht - het grootst denkbare meesterwerk der Fransche verskunst te zijn. Als het meest volmaakte, tevens het meest teekenend monument der Parnassische kunstrichting gelden nog altijd Heredia's *Trophées.*[1)]

In dat objectief en analytisch karakter van de poëzie der Parnassiens, dat gewild verzorgen van den vorm, die de werkelijkheid nauwkeurig en kleurig moest terug geven, openbaarde zich een *positivistisch* element dat haar, - wat verder ook het verschil tusschen Zola en Sully Prudhomme of de Banville wezen mocht, - verwant deed zijn aan den naturalistischen roman.[2)] Zoo was het dan niet onnatuurlijk dat de weerzin door dezen gewekt ook tot haar zich uitstrekte. In allen gevalle waren er behoeften ontstaan aan innigheid van opvatting, aan idealiteit, aan mysterie bovenal, die noch door de romanschrijvers, noch door de toongevende dichters dier dagen konden worden bevredigd.

Merkwaardig is het toch wel dat de eerste symbolisten - laat ik ze nog Decadenten noemen, - zich maar half bewust waren van de eigenlijke portée van hun streven, zoo zelfs dat zij op één punt ten volle met Zola en zijn vrienden samenstemden, namelijk in bewondering voor Edouard Manet en de impressionistische schilderschool. Trof hen misschien het gewild vage in de techniek dier richting? Een 'im-

1) De uitgave van dezen bundel valt, zooals men weet, veel later dan die van de hoofdwerken zijner kunstbroeders. Doch Heredia's sonnetten waren reeds lang geleden vervaardigd. Interessant is het toch om op dit jaar van het verschijnen der *Trophées*, 1893, te letten. Want ze vielen midden in den bloeitijd van het symbolisme en zijn niet vreemd geweest aan de verandering die bij sommige der jongeren in dien tijd heeft plaats gegrepen.

2) Die verwantschap is o.a. duidelijk aangetoond door Brunetière in een der hoofdstukken zijner *Évolution de la poésie lyrique.*

pressie', - al was ze dan ook juist bedoeld als een sterker uiting van realisme, - scheen toch dichter te staan bij de 'Idee' dan een duidelijke en slaafsche reproductie der werkelijkheid. Vermoedelijk echter gold hun sympathie alleen het flinke onafhankelijkheidsgevoel, het durven breken met de conventie, dat zich in het werk van Manet en zijn volgelingen openbaarde. Het misverstand dat tot hun sympathiebetuiging aanleiding gaf werd, trouwens, in de hand gewerkt door het publiek, dat Decadenten en Impressionisten beide beschouwde als zonderlingen, mislukte, aanstellerige artiesten, en beide soorten met dezelfde spotternijen geeselde.

Wat voor het bewustzijn der eerste symbolisten den toestand helderder, dus zuiverder maakte, was de intrede van het Wagnerisme in Frankrijk. Naar de concerten van Lamoureux, die fragmenten van Wagner opvoerde, gingen ze vol opgewondenheid luisteren. Sommigen zag men zelfs te Bayreuth het heiligdom der hoogste kunst betreden. Als geestdriftvolle vereerders van Wagner's genie en van de hooge symboliek die zijn muzikale drama's vertolken, keerden deze bedevaartgangers naar Parijs terug. Toen om de vertooningen van *Lohengrin* en *Tannhäuser*, op de Parijsche boulevards, een zotte strijd ontbrandde, stonden ze in de eerste rijen der verdedigers van den Duitschen meester. Ditmaal was misverstand buitengesloten. Op het punt der vereering van Wagner waren de getrouwen van het naturalisme niet meer hun vrienden, maar hun tegenstanders.[1)]

Naast de symbolistische muziek door Wagner hun geopenbaard, leerden ze nu ook een andere schilderkunst kennen, die der Engelsche prae-rafaëlieten, van Rossetti, Burne Jones, William Morris. Hun eigen landgenooten, Gustave Moreau, 'de droomerige aquarellist,' Félicien Rops, 'de fantastische etser,' aan sommigen reeds bekend, werden door Huysmans,[2)]

1) Over deze impressionistische faze van het Fransche symbolisme en den invloed door Wagner uitgeoefend deelt Camille Mauclair bijzonderheden mee, *Nouvelle Revue*, October 1897, blz. 186.

2) Huysmans schijnt nog een geheel bijzondere rol in de beweging gespeeld te hebben door zijn roman *A Rebours*, waarin hij een gedegenereerden snob schilderde, tevens een door-en-door verfijnd artiest. Men zegt dat de Comte de Montesquiou als model voor des Esseintes heeft geposeerd. Over de beteekenis van dit boek weidt Camille Mauclair, t.a.p. blz. 684, uit, Gustave Kahn vermeldt het ook, met de bijvoeging dat het een zeer slechten invloed heeft uitgeoefend. Waarschijnlijk bedoelt hij daarmede dat het meer de 'Decadentie' heeft bevorderd dan de zaak van het symbolisme heeft gediend. Daarentegen roemde Remy de Gourmont, tegenover Huret, zeer sterk de beteekenis van dit werk; hij noemde Huysmans een saint Georges.

die ook bezig was zich aan het naturalisme, zijn eerste liefde, te ontworstelen, aan allen geopenbaard. Zóo ontdekte de poëzie in schilderkunst en muziek dezelfde behoefte die in haar ontwaakt was, in die beiden even sterk sprekend, en reeds duidelijker dan bij haar zelve te herkennen. Zij had zich nu slechts bij die twee andere kunstvormen aan te sluiten. Zij deed het met geestdrift, bovenal in de muziek een vriendelijke zuster begroetend, en stelde zich welhaast met volle overgave, gansch en al, in den dienst van h e t S y m b o o l.

Bij velen had ook het werk van Villiers de l'Isle-Adam, 'cet évangéliste du rêve et de l'ironie,' dit idealistisch streven ernstig voorbereid; met zijn persoon echter is de aanraking der jongeren nooit groot, althans niet algemeen geweest. En zoo vond het in de esthetica van Mallarmé welhaast zijn klaarste expressie en zijn krachtigsten steun. Deze bevatte, voor het gevoel der jongeren, de zuiverste synthese en de klaarste motiveering van wat zij zochten en droomden. Mallarmé werd, naar het woord van Charles Morice, hun 'conscience vivante'.

Inderdaad kunnen sommige verzen van dezen dichter met recht gehouden worden voor de meest absolute uitdrukking van het poëtisch symbolisme[1]. Maar toch was er reeds vóór hem een groot dichter geweest die het beginsel der nieuwe leer klaar had uitgesproken. Charles Baudelaire, 'le sombre poète à l'âme tourmentée.' Gaarne beriepen zich de jongeren op dezen, en met voorliefde herhaalden zij deze versregels van zijn gedicht *Correspondances*:

1) Bij voorbeeld het beroemde sonnet van de Zwaan, wiens blanke vlerk gevangen blijft in het harde, verkillende ijsvlak, al gelukt het hem er zijn hals uit los te maken. Niet alleen is de zwaan hier het beeld van den dichter, maar de onsamenhangende trekken waarmee het verschijnsel wordt geteekend en de hooge *i*-klank, die in alle woorden in alle rijmen domineert, moeten dienen, niet om den toestand te beschrijven, maar om den indruk te suggereeren. Ik besprak dit sonnet in mijn studie over Mallarmé, in den Augustus-*Gids* van 1899.

La Nature est un temple ou de vivants piliers
Laissent parfois sortir de confuses paroles;
L'homme passe à travers des forêts de symboles
Qui l'observent avec des regards familiers.

Comme de longs échos qui de loin se confondent
Dans une ténébreuse et profonde beauté,
Vaste comme la nuit et comme la clarté,
Les parfums, les couleurs et les sons se répondent.

In die verzen ligt de grondidee van het symbolisme besloten. Elke poëzie spreekt in beelden. Maar iets anders is de m e t a f e r , die door de verbeelding wordt gekozen om glans en relief te verleenen aan de Idee, iets anders de a l l e g o r i e , die door het vernuft wordt uitgedacht en in bijzonderheden wordt uitgewerkt, iets anders het s y m b o o l . Ongezocht, slechts half bewust, langs de geheimzinnige kruiswegen der associatie, dringt het zich op aan den dichter; het vraagt niet om nader te worden toegelicht of uitvoerig te worden ontleed; het drukt niet uit, maar geeft slechts aan wat er omgaat in zijn ziel of, beter gezegd, wat hij in zich voelt trillen van het mysterie der werkelijkheid. ‘L'allégorie est artificielle’, zegt André Beaunier, ‘le symbole est vrai’. En hij voegt er bij: ‘de allegorie is onnut, omdat zij, voor het genoegen van den lezer, de rechtstreeksche uitdrukking vervangt van hetgeen veel eenvoudiger zou kunnen gezegd worden; het symbool is onmisbaar, omdat het afbeeldt wat op geen andere wijze gesuggereerd zou kunnen worden.’

Geheel en al nieuw is deze leer natuurlijk niet. Bij geen enkel echt lyrisch dichter ontbreekt het symbool geheel. Moréas zelf heeft erkend - en hij kon het bezwaarlijk loochenen - dat Alfred de Vigny, in sommige zijner aangrijpendste gedichten, *Moïse*, *La Maison du berger*, een symbolistisch dichter geweest is van den echten stempel. Zeer juist heeft Gaston Paris opgemerkt[1] dat ook Sully Prudhomme, - althans in dat droefgeestige *Déclin d'amour*, waarin de wilg zijn bladen één-voor-één op het stille water laat neêrvallen, in plaats van al zijn afscheidskussen te zamen uit te storten over de eenmaal aangebeden geliefde, - zuiver symbolistische poëzie heeft geschreven.

1) *Penseurs et Poètes*, blz. 275.

Maar toch is er in het symbolisme der jongeren iets anders, iets nieuws, iets bijzonders.

Vooreerst is bij hen het symbool nagenoeg de é é n i g e expressie van hun voelen en droomen. Men bemerkt aan alles dat het zich - ik spreek van de oprechte dichters - aan hen opdringt, als hun meest natuurlijke levensuiting. Bij sommigen - ik herinner aan Rodenbach - is het een obsessie geworden; Rodenbach voelde zelf ter nauwernood de subtiliteit der tallooze, elkaar verdringende 'correspondances' die één enkele aanschouwing bij hem in het leven riep.[1)]

Ten andere mag op het meer v o l l e d i g e van het symbolisme hunner poëzie gewezen worden. Niet alleen het opgeroepen b e e l d is bij hen de weerspiegeling van het mysterie der gedachte, maar ook het w o o r d - dikwijls gezocht in den ouden, vergeten schat der taal, - en bovenal de k l a n k , die, als een vage, toch heel zuivere echo, het mysterie voelbaar maakt aan het gemoed, de algemeene stemming schept waarin het eenigszins kan begrepen worden. Wat Arthur Rimbaud, in zijn bekend sonnet, heeft geleeraard omtrent de kleur der klinkers, alsof *a* altijd zwart, *e* wit, *i* rood moest klinken[2)], moge, opgevat als dogma, met recht ongerijmd heeten, - toch blijft deze waarheid bestaan, dat hoe meer het kunstleven van een dichter zich verwant gevoelt aan de muziek, hoe meer hij er, vanzelf, toe komen zal om harmonie te scheppen tusschen de gedachte of de aandoening en het geluid.

En wat, ten slotte, misschien nog het allermeest het eigenaardige in het symbolisme der 'Symbolisten' teekent - al geldt het zeker niet in dezelfde mate voor allen, - is dit, dat zij in het symbool g e l o o v e n . Zoo het stille donkere water het beeld wordt van hun ziel, de fiere blanke zwaan het zelfgevoel van den éénzamen zanger voor hen vertolkt, zoo zij hun droomen zien wegfladderen als sneeuwvlokken en hun hartstochten zien opbloeien als bloemen van vurig rood, zoo een aandoening aanstonds, door associatie, een stuk wer-

1) In mijn artikel over Rodenbach, *Gids* van Augustus 1899, heb ik dit uitvoerig aangetoond.
2) Reeds vroeger had ik gelegenheid op te merken, dat, indien Rimbaud geheel oprecht was geweest in zijn beweren, hij niet zoo expressieve klanken als *eu* en *oe* zou hebben verwaarloosd en *é* niet met *è*, ó niet met *ò* zou hebben vereenzelvigd. Hij dacht aan de letters van het alfabet, hoorde niet de klinkers zelve.

kelijkheid hun voortoovert, of het gezicht van een stuk werkelijkheid een aandoening bij hen wakker roept, dan geldt dit voor hen niet als het werk van temperament of verbeelding, maar dan openbaart zich hier het mysterie van een verband dat voor hun gevoel wezenlijk bestaat. Achter hun poëzie schuilt een metafysica. De wereld is werkelijk 'een woud van symbolen.' Een hoogere éénheid houdt alle ideën en alle schepselen bijeen. Wanneer het dichterwoord dien onzichtbaren samenhang vertolkt, dan mag het gelden voor een o p e n b a r i n g .

Zoo is het natuurlijk dat bij sommigen het symbolisme geleid heeft tot mystiek, of, omgekeerd, zich uit mystieke tendenties heeft ontwikkeld. Niet bij allen, zou ik meenen. Er schuilt, vermoed ik, een al te eenzijdige opvatting van het symbolisme als poëtische mystiek in het mooie boek van den Engelschman Arthur Symons[1)], waarin, heel opmerkelijk, - want ik heb die opvatting nog maar alleen, terloops uitgesproken, bij Rémy de Gourmont gevonden[2)], - de oorsprong der symbolistische letterkunde gezocht wordt bij den 'névrosé' Gérard de Nerval, die, in de zinsverbijstering waaraan hij bezweken is, het leven zijner hersenschimmen voor het werkelijk leven aanzag en zijn werkelijk bestaan voor waanzin hield. Wel moet worden erkend dat, aangezien het symbolisme is ontstaan als reactie tegen een zuiver '*positivistische*' letterkunde, het, als van zelf, zijn steun, zoo het dien behoefde, is moeten gaan zoeken in een wijsbegeerte die lijnrecht tegenover het positivisme staat, dus in de filosofische mystiek. Ook mag niet worden vergeten, dat, gelijk wij reeds even aanstipten, Gustave Kahn en Laforgue, in het eerste verbond hunner jeugd, ook trouw hebben gezworen aan de filosofie van het Onbewuste. Maar van wezenlijke mystiek is toch bij Moréas en bij Henri de Régnier, om van de eigenlijke 'Decadenten' niet eens te spreken, al zeer weinig te bespeuren. En wanneer ik - om een sprekend voorbeeld te noemen - de drie Vlaamsche symbolisten naast elkander stel: Georges Rodenbach, Emile Verhaeren en Maurice Maeterlinck, dan kan ik, bij alle overeenkomst, door hun

1) *The Symbolist Movement in literature*, London 1899.
2) In Huret's *Enquête*, bl. 140.

landaard gegeven, toch alleen in Maeterlinck den mystieken denker zien; dan noem ik Rodenbach liever enkel den geraffineerd en artiest, Verhaeren den machtigen visionaris van het symbolisme.

Intusschen, het moge dan al of niet zich voordoen als mystiek, al of niet in haar wortelen, het symbolisme, ook wanneer het enkel optreedt als kunst, is uit zijn aard geen licht te vatten poëzie, geen literatuur voor iedereen. Als zijn leuze geldt immers: suggereeren, niet beschrijven; welnu, suggestie eischt goeden wil bij hem die ze ondergaat. Het was een scherp doorgevoerde reactie tegen het klaar omlijnde, het preciese; zoo moest het aanvankelijk eenig behagen vinden in duisterheid. Natuurlijk was de duisternis niet het wel overwogen einddoel dezer poëzie; maar als overgangsstadium, totdat er inniger aanraking zou gekomen zijn tusschen den dichter en zijn lezers, was die duisternis onvermijdelijk. ‘De symbolistische dichter’, schrijft André Beaunier, ‘is geroepen om in den modernen geest een vermogen te wekken dat verloren was gegaan, den zin voor het mysterie’. Wie dezen zin wekken wil dient te beginnen met den modernen geest te plaatsen tegenover het onbegrepene. Overdrijving zal hierbij niet vermeden kunnen worden, en eenige overdrijving zal ook niet wezenlijk schaden. ‘Men heeft den nieuwen dichter vaak beschuldigd’, zegt dezelfde schrijver, ‘van tot elken prijs den lezer te hebben willen verbazen. Nu goed, het was noodig hem te verbazen, ten einde hem juist dat vermogen van door verwondering tot bewondering te komen terug te geven’.[1)]

Ook Henri de Régnier, in zijn boven aangehaald opstel over ‘de dichters van heden en de poëzie der toekomst’,[2)] acht dit element van onverstaanbaarheid in de verzen der symbolisten gerechtvaardigd als een handhaving van de hooge rechten der poëzie in een wereld van democratische gelijkheid. Maar, zoo het beginsel hem juist toeschijnt, hij is toch ook van oordeel dat hijzelf en zijne makkers, in den aanvang, dat beginsel veel te streng en te

1) ‘Certes, il était nécessaire de l'étonner, afin de lui rendre l'aptitude de s'émerveiller’.
2) *Mercure de France*, août 1900, blz. 333.

overdreven hebben toegepast. Zij zijn er reeds van teruggekomen, meent hij; het was een voorbijgaand gebrek. Maar dat het een gebrek is geweest, wil hij gaarne erkennen. Uit de vermetelheid der jeugd, uit een al te scherpe verfijning van den smaak, uit een soort 'bravoure', ook uit onhandigheid, moet dat gewild najagen van het duistere verklaard worden. Geen enkele onzer, zegt hij, is indertijd aan dit verwijt ontsnapt. We hebben allen soms wartaal geschreven.[1)] De *Déliquescences* waren een parodie, maar als parodie heel aardig en niet zoo onjuist als later wel beweerd is. Evenwel, voegt hij er ondeugend bij, later is nog een veel betere parodie geleverd, en veel vermakelijker, omdat ze echt was en ernstig bedoeld. En dan noemt hij den verzenbundel van zijn confrère, den graaf de Montesquiou-Fezensac, die de zonderlinge titels dragen van *Les chauves souris* en *Le chef des odeurs suaves.* 'Al zijn ze pas in 1892 en 1894 verschenen,' gaat hij voort, 'ze zijn nog even gek als de onze in 1885 en teekenen heel goed den zonderlingen toestand van raffinement waarin wij destijds nagenoeg allen verkeerden'.[2)]

Inderdaad zijn het curieuse bundels, vooral de laatste, waarin ik onlangs bladerde en verzen aantrof als deze, over het jasmijntje:

1) 'L'excès de cette tendance intéressante en elle même... (nous) conduisit souvent à la bizarrerie, à l'obscurité, au jargon.' - Dit artikel is de plaats niet om uit te weiden over het 'vocabulaire' der symbolisten. Maar een afzonderlijke studie zou hun woordenkeus wel verdienen. Al gingen maar weinigen geheel met Moréas meê, toen deze den woordenschat der 'période romane' nauwkeurig ging monsteren, toch bestond bij allen een voorliefde voor vreemde, zeldzame, geleerd of zonderling klinkende woorden. Ten einde de verzen toch voor het publiek begrijpelijk te maken, vervaardigde Paul Adam, ongeveer 1888, een klein woordenboekje, *Petit Glossaire pour servir à l'intelligence des auteurs décadents et symbolistes*, par Jacques Plowert, Paris, Vanier (zonder datum). 't Is een heel aardig boekje van 100 bladzijden, met minstens ééne aanhaling bij ieder woord. Men verwondert zich over het aantal woorden die destijds vreemd schenen en nu reeds gewoon zijn geworden, bijvoorbeeld *apeurer*, *apparier*, *armature*, *aveulir*, *bleuter*, *buée.*

2) Vergis ik me niet, dan heeft de Régnier, een paar jaar geleden, met de Montesquiou geduelleerd, naar aanleiding van het gedrag van laatstgenoemde bij de ramp van den 'Bazar de la Charité'. Men ziet dat Régnier een laatsten degenstoot nog 'en réserve' had gehouden.

Les syringas sont des syrinx
De parfums; ces philadelphées
Roulent des senteurs étoffées
Plus grisantes que l'oeil d'un Sphynx,
Plus claires que celles du Lynx.
Leurs fleurs sont des étoiles fées...
Les syringas sont des syrinx
D'odeurs aux gammes étoffées.

Dubbel curieus is zulk een gedichtje, wanneer men bedenkt dat juist diezelfde bloem, in de *Déliquescences*, stof had gegeven tot het volgend vermakelijk rijmpje van Floupette:

Je voudrais être un gaga
Et que mon coeur navigât
Sur la fleur du seringa.

Doch..... laat die voorliefde voor het duistere, het zeldzame, het gezochte dan tot een vroeger, thans vrij wel overwonnen, stadium behooren, er blijft in de verzen der symbolisten nog genoeg over wat ze - althans de meest echte, de meest als 'symbolistisch' bedoelde - van gewone Fransche verzen onderscheidt. Anders gezegd, de jongeren hadden niet enkel hun eigen opvatting van poëzie, zij streefden ook naar een eigen v e r s b o u w . Aan hun prosodie hebben ze den naam gegeven van 'le vers libre'.

III.

'Het vrije vers', zegt Gustave Kahn[1] 'is de klaarste inbreng van het Symbolisme'. Hiermeê bedoelt hij dit: het woord 'symbolisme' is misschien wat vaag; het drukt misschien niet duidelijk genoeg het karakter uit der nieuwe beweging; het kan verschillend opgevat en begrepen worden. Maar met de leer van het vrije vers, 'le vers librisme', hebben we vóór ons een klaar, scherp afgerond begrip. - Dit begrip wordt dan verder door hem aangeduid als: de volledige vrijheid, voor elken dichter, om aan zijn verzen, wat rythmus en rijm betreft, een vorm te geven die bij de emotie van het oogenblik past.

1) *La littérature des jeunes*, *La Revue* 1ier avril 1901, blz. 38.

Geen enkele regel dus om den dichter te binden? Geen andere wet dan ‘l'émotion du poète’? Niets wat den ‘gebonden’ stijl van den ‘ongebonden’ onderscheidt?

- Ja, toch iets, meent Kahn. ‘Il faut tenir compte des lois du langage’. Heel duidelijk is dit laatste voorbehoud niet. Het woord ‘taalwetten’, hier vrij zonderling gebruikt, mocht wel wat nader zijn toegelicht. De toelichting wordt ons echter onthouden.

Bovendien zijn er enkele dingen die ons een weinig wantrouwend moeten maken tegenover de beweringen van dezen dichter, wanneer hij ons het ‘vrije vers’ voorhoudt als een der meest wezenlijke, een der minst onzekere elementen in de poëzie van het symbolisme.

Vooreerst het feit dat Mallarmé, de symbolist bij uitnemendheid, al heeft hij de rechten van het ‘vrije vers’ in theorie erkend, zelf toch nooit één enkel vers van die soort heeft geschreven[1]. Vervolgens, de vermakelijke verontwaardiging waarmêe Verlaine opstoof, toen Huret hem naar zijn opinie over de ‘vrije verzen’ van zijn vereerders onder de jongeren vragen kwam: ‘Pour qu'il y ait vers, il faut qu'il y ait rythme. A présent, on fait des vers à mille pattes! Çe n'est plus des vers, c'est de la prose, quelquefois même ce n'est que du charabia.’ Verder, het gezegde van Henri de Régnier, dat, zoo men het publiek over de poëzie der symbolisten wilde inlichten, men toch niet met die quaestie van het vrije vers moest aankomen; dat was techniek, die alleen de dichters aanging en waarvan het publiek niet veel kon begrijpen. Eindelijk, om nog iets te noemen, deze uitspraak van Rémy de Gourmont,[2] den nauwgezetten biograaf der symbolisten, die zelf met sympathie aan de beweging heeft deelgenomen: ‘Vrije verzen zijn geen verzen meer; want tusschen verzen en proza bestaat alleen dit verschil, dat het poëtisch rythme zich aan zekere regels gebonden acht.’ En nog deze woorden, waarin hij zijn indruk van Kahn's verzen resumeert: ‘Poëzie? voorzeker. Ik erken het graag. Maar verzen? Neen. Verzen zijn niet bestaanbaar zonder regels.’

1) Dit feit heb ik in mijn artikel over Mallarmé toegelicht en pogen te verklaren.
2) *Esthétique de la langue française*, blz. 205.

Liever zoeken we dus, ook voor dit gedeelte onzer studie, ons licht in de geschiedenis der beweging.

Het ‘Symbolisme’, wij zagen het, was, voor een groot deel, een reactie tegen de dichtkunst der Parnassiens. Men verweet aan deze, vooreerst, dat zij, tusschen inhoud en vorm der poëzie scheidend, den uiterlijken vorm op zich zelf, onafhankelijk van den inhoud, als het eigenlijk objekt hunner kunst hadden beschouwd; voorts, dat zij, het werk van Victor Hugo voortzettend, in plaats van te arbeiden aan de verdere vrijmaking van het Fransche vers, zich bijna uitsluitend hadden bepaald tot het smeden van ‘rijke’, kunstige, verrassende rijmen.

> J'ai disloqué ce grand niais d'alexandrin!

had Victor Hugo zegevierend uitgeroepen, toen hij het zoogenaamde ‘vers ternaire’ had ingevoerd, waarbij de alexandrijn in drie, in plaats van in twee gelijke stukken verdeeld werd, en toen hij, door het ‘enjambement’ op ruime schaal toe te passen, den eenen versregel had doen overgaan in een volgenden.

Maar, bij dat gebruik van het ‘vers ternaire’, was de Meester toch heel omzichtig geweest. Ofschoon, in verzen van die soort, het accent op de zesde syllabe was weggevallen, daar immers de vierde en de achtste het volle versaccent droegen, had hij er toch nooit toe durven besluiten die zesde syllabe te laten samenvallen met de volkomen toonlooze lettergreep van een woord.

Wel had Victor Hugo geschreven:

> Les bata*illons* les plus hi*deux*, les plus é*piques;*

en

> Dans le ser*pent*, dans l'aigle al*tier*, dans la co*lombe*

maar er viel, in die versregels, toch nog een kleine nadruk op *plus* en *aigle.*

Nooit zou hij geschreven hebben:

Dans le jas*min*, dans l'églan*tier*, dans la ver*veine*[1],

ofschoon deze regel met den pas aangehaalden bijna volkomen overeenstemt.

Enkele zijner volgelingen waren een stap verder gegaan. Van Richepin, den neo-romanticus, is deze welluidende regel:

Et nous al*lons* appare*iller* pour les é*toiles;*

van den Parnassien de Banville, deze:

Où je fi*lai* pensive*ment* la blanche *laine.*

Bij Verlaine worden zulke zangerige versregels in menigte aangetroffen:

Puis, franche*ment* et simple*ment*, viens à ma *table.*

Une can*deur*, d'une fraî*cheur* délici*euse*[2].

Et dans la *plain*te langou*reu*se des fon*taines.*

In diezelfde richting gingen de jongeren voort. Maar meer nog dan die zorgvuldig behandelde caesuur, hinderde hen, bij hun voorgangers, het al te mooi gesmede, al te schel klinkende rijm. De Parnassiens spraken nog altijd, in navolging van de Banville, met groote geestdrift over het rijm. Heredia drukte het, tegenover Huret, schilderachtig uit, toen hij zeide: 'Une rime heureuse arrivant au bout d'un beau vers, c'est quelquechose comme le panache ou la frange d'écume qui parachève, avec un fracas de tonnerre on un murmure délicieux, le déferlement d'une belle lame.' Armand Silvestre had een rijmeloos vers vergeleken bij een horizontalen waterstraal 'qui s'en irait tout droit, banalement, bêtement.' Laat die straal een kleine hindernis ontmoeten, het blad van een boom, bijvoorbeeld, of wat dan

1) Dit vers, gemaakt naar het patroon van dat van Victor Hugo, is, ter adstructie van een soortgelijk betoog, te vinden bij Pellissier, in zijn reeds aangehaald boek *La littérature contemporaine.*
2) Over andere 'coupes ternaires', bijv. 5 + 3 + 4, vergelijke men Robert de Souza, *Le Rythme poétique*, blz. 113 vlg.

ook; dan spat hij uiteen, breidt zich uit in een veelkleurigen bundel, ‘il éclate, s'épanouit en une gerbe éblouissante, s'irise!’ Die schittering is het rijm!

Maar liever luisterden de jongeren naar den dichter van *Jadis et Naguère*, die hun dat mooie, dat werkelijk ‘erlösende’ woord had toegeroepen:

> De la Musique avant toute chose!

en die, van het rijm sprekend, geklaagd had:

> O qui dira les torts de la rime!
> Quel enfant sourd ou quel nègre fou
> Nous a forgé ce bijou d'un sou
> Qui sonne creux et faux sous la lime?

en ze zochten eenvoudige, vaak zwakke, arme[1)] maar muzikale rijmen, zich zelfs tevreden stellend met de simpele gelijkluidendheid der eindvocalen van twee versregels[2)]; zij wierpen de rijmende en niet rijmende regels zonderling door elkander heen en vermeden de ouderwetsche afwisseling van mannelijke en vrouwelijke rijmen, ook al naar het voorbeeld van Verlaine, die een van zijn mooiste liedjes aldus begonnen was:

> Écoutez la chanson bien douce
> Qui ne pleure que pour vous plaire,
> Elle est discrète, elle est légère,
> Un frisson d'eau sur de la mousse!

Maar met al deze nieuwigheden was nog niet veel anders verkregen dan dat de oude banden een weinig losser waren gemaakt. De volkomen bevrijding van het Fransche vers moest meer omvatten. Sints onheugelijke tijden, sints den aanvang der Romaansche verskunst, was het Fransche vers niet enkel een rythmish, maar bovenal een syllabisch vers geweest. Altijd had de dichter de lettergrepen van zijn vers-

1) Vermakelijk klonk de spot van Leconte de Lisle: ‘Les jeunes disent: Ah! ah! on a abusé de la rime riche, nous allons la faire crever de misère.’
2) In mijn artikel over Rodenbach heb ik eenige door hem gebezigde ‘assonances’ aangehaald: *s'acheminent: cygnes*, *parlent: battre*, *chaude*: *aube* enz.

regels nauwkeurig geteld, en in den alxandrijn, sints de zeventiende eeuw het nationale vers bij uitnemendheid, had die telling, bij het getal twaalf aangekomen, haar hoogtepunt bereikt. Meer dan twaalf lettergrepen mocht een Fransch vers niet omvatten.[1)]

Zou niet juist, zoo vroeg men zich af, de groote vrijmaking van het Fransche vers hierin moeten bestaan dat dit gewijde getal van twaalf lettergrepen overschreden werd?

Mallarmé scheen het niet te meenen. Hij is altijd binnen de grenzen van den alexandrijn gebleven. Verlaine was er eigenlijk ook niet voor te vinden. Hij sprak van zulke lange verzen als van 'des blagues.' En toen men hem eens triomfantelijk wees op een vers van zeventien syllaben dat zijn pen had neêrgeschreven, antwoordde hij spottend: 'Mis! 't waren twee versregels, één van zeven en één van tien!'[2)]

Ook bij de eerste Decadenten is van een dergelijke vrijheid nog geen spoor te vinden. In de caricatuur-verzen van Floupette komt het 'vrije vers' niet voor. Maar welhaast werden dan toch door sommigen de grenzen overgetrokken. Er werden versregels geschreven van veertien, vijftien, zestien syllaben. En toch kon men nog vragen, of de jonge dichters die dit stoute stuk bestaan hadden, niet, onwillekeurig misschien, door een nationaal instinct gedreven, aan het twaalftal van den alexandrijn getrouwer gebleven waren dan ze wel meenden? of ze wel iets anders gedaan hadden dan hun vers meer in overeenstemming brengen met de levende uitspraak der taal, door de zoogenaamde '*e* muet' in veel gevallen te verwaarloozen? en of, als men die wegslippende vocaal eenige malen niet meêtelde, het niet blijken zou dat het gewijde getal toch wezenlijk niet overschreden was?

Er waren er, zooals de bekende geleerde Jean Psichari,[3)] die meenden dat vele der symbolistische verzen eenvoudig als alexandrijnen konden beschouwd worden waarin de '*e* muet' niet meêtelde.

1) Dertien, natuurlijk, in de vrouwelijke regels.
2) *Epigrammes*, *OEuvres complètes III*, blz 232.
3) In de *Revue Bleue* van 6 Juni 1891. Zijn artikel gaf aanleiding tot een niet onbelangrijk feuilleton van Francisque Sarcey over de quaestie, in *Le Temps* van 30 Juli 1894.

En, inderdaad, zijn er onder de verzen van Gustave Kahn en Henri de Régnier vrij wat aan te wijzen waarin het bekende rythmus van den alexandrijn gemakkelijk kan worden teruggevonden zoodra de syllaben die in de uitspraak wegvallen niet worden meegerekend. Als voorbeeld kan deze versregel van Kahn dienen:

> Les allégress(es), o soeurs si pâl(es), s'appell(ent) et meurent.

en deze van de Régnier:

> Qu'ils port(ent) en grapp(es) aux pans de leur robe écarlate.[1)]

Maar van alle ‘vrije verzen’ gold dit toch niet. Er waren er die, zelfs als de ‘*e* muet’ van sommige syllaben niet werd meegeteld, uit meer dan twaalf lettergrepen bleven bestaan. En bovendien, niet het grooter of kleiner aantal syllaben was in die verzen hoofdzaak, niet d e z e bijzonderheid alleen stempelde ze tot ‘vrije verzen’. De groote eigenaardigheid der ‘vers libres’ lag hierin dat e l k e v e r s r e g e l z i j n e i g e n lengte, zijn eigen rythmus had, onafhankelijk van de andere versregels waarmee hij, in een strofe of in een gedicht, werd

1) Dit denkbeeld om, bij het vaststellen van het vers-rythmus en het getal lettergrepen, de ‘*e* féminin’ in vele gevallen buiten rekening te laten, is met consequentie toegepast door Robert de Souza, in een bundeltje verzen *Fumerolles* getiteld, Paris 1894. Zeer terecht zegt hij, in de *Note* die tot voorbericht dient: ‘Il est acquis que nous devons la divine souplesse de notre langue, en grande partie, au jeu des *e* féminins dans le mouvement verbal. Mais ce j'eu agrémente-t-il nos vers de toutes ses libertés?.... On ne le pense pas.’ Interessant, ofschoon niet vreemd, is het dat dit denkbeeld reeds veel vroeger bij een Franschman is opgekomen, zoodra men begon de ‘*e* féminin’ in de uitspraak weg te laten. Tabourot schrijft, in het voorbericht van zijn *Dictionnaire des Rimes* (1587) ‘Il me semble déjà que j'en vois un qui fait un vers et treize et quatorze syllabes au lieu de douze, et le prononce si bieu à sa fantaisie qu'il retienne la mesure parfaite, comme celui qui me montra un sonnet où étaient ces vers

> A ceste heure, ma douce amie, je prends de vous congé,
> Vous penserez s'il vous plaît, au mal que pour vous j'ai,

et pononçait

> Asteur' ma douce amy' je prends de vous congé
> Vous pensrez s'il vous plaît, au mal que pour vous j'ai.

verbonden. En dit eigen rythmus was hem gegeven, of had hij ontvangen, enkel en alleen omdat de emotie van den dichter, het gevoel of de visie die deze in dien éénen regel wilde uitdrukken, juist d i e eigenaardige beweging, d i e opeenvolging van accenten, d i e aaneenschakeling van syllaben eischte.

De zoogenaamde 'vers libristes' konden met recht beweren dat, terwijl al de andere vrijheden slechts een kleine uitbreiding waren van rechten die reeds vóór hen aan het Fransche vers waren toegekend, zij in laatstgenoemde hervorming werkelijk een n i e u w e vrijheid hadden veroverd. Was het den Franschen dichter altijd vergund geweest om, niet alleen zijn klankcombinaties, maar bovendien ook de groepeering zijner rythmische accenten,[1)] naar eigen smaak, eigen ingeving te regelen, in le 'vers libre' gold die vrijheid ook, en voor het eerst, de l e n g t e van het vers en de o n d e r l i n g e v e r h o u d i n g der versregels in een zelfde gedicht.

'Vrije verzen', bijvoorbeeld, zijn deze vijf van Jules Laforgue:

> Soleils plénipotentiaires des travaux en blonds Pactoles
> Des spectacles agricoles,
> Où-êtes-vous ensevelis?
> Ce soir un soleil fichu gît au haut du coteau,
> Gît sur le flanc, dans les genêts, sur son manteau,

waarvan het eerste zestien, of, op zijn minst, veertien lettergrepen bevat, het tweede zeven, het derde acht, het vierde dertien en het laatste twaalf.

Gustave Kahn had dus wel gelijk toen hij het 'vrije vers' aanduidde als 'le vers individualiste.' Het verdient, inderdaad, dien naam in dubbelen zin. Vooreerst in dezen, dat de dichter alleen zijn eigen gevoel voor rythmus raadpleegt en zich aan geen enkelen regel gebonden acht. En dan ook nog in dézen zin, dat elke versregel, als rythmische beweging beschouwd, geheel en al op zich zelf staat.

Maar.... mogen zulke verzen nog wel F r a n s c h e v e r-

1) Behalve dat hij, zooals men weet, in verzen van meer dan acht syllaben, aan een vast rustpunt gebonden is.

zen heeten? Hebben ze, door het huldigen van dit volkomen anarchisme, niet hun nationaal karakter verloren? Zijn ze iets anders dan welluidend proza?

Die vragen zijn reeds meer dan eens, ook binnen den kring der symbolisten zelve, gesteld en daar, evenals elders, ontkennend beantwoord geworden.

Toen Verlaine tot Huret van 'charabia' gesproken had, voegde hij er nog bij: 'Et surtout, ça n'est pas français, non, ça n'est pas français!' Van Rémy de Gourmont haalde ik reeds de uitspraak aan: 'De la poésie, si l'on veut, des vers, non!' Gustave Kahn zelf, de warme voorstander van dien vrijen versbouw, stelt, in zijn jongste studie[1] de vraag: 'Le vers libre sera-t-il le chemin futur de la poésie française?' als eene waarop de dichters der toekomst het antwoord zullen moeten geven. En, wat meer zegt, van hen die, in hun eerste jaren, 'vrije verzen' gemaakt hebben, zijn de meesten tot een regelmatiger versbouw teruggekeerd. Zou dus misschien 'l'apport le plus clair' van het symbolisme toch nog het minst zekere, het minst duurzame bezit van de jonge school blijken te wezen?

Of..... zou wellicht het symbolisme zelf zijn tijd reeds hebben gehad?

Ziedaar, als ik wel zie, de vraag waarvoor wij, ten slotte, ons geplaatst zien. De aard dezer studie leidde er ons van zelf toe ook haar nog te stellen. Een poging om haar te beantwoorden mag niet ontbreken.

Maar, alvorens dat antwoord te geven wil ik nog enkele figuren uit de hier kort geschetste geschiedenis naar voren laten treden. De silhouetten van enkele symbolistische dichters mogen de teekening hier van het symbolisme gegeven nog wat nader illustreeren.

A.G. VAN HAMEL.

(*Wordt vervolgd.*)

1) *Revue Blanche*, novembre 1901, blz. 322.

Eene quarantaine op les iles du frioul.

Zaterdag 14 *September* 1901.

In zee. Om vier uur zijn wij met heerlijk weer uit de haven der Joliette van Marseille weggevaren om de XIII^{de} Croisière van de 'Revue Générale des Sciences Pures et Appliquées' te ondernemen.

Na de eerste drukte bij het afvaren, verzamelden de passagiers zich op het dek, en kon men nagaan wie aan boord waren. Wij zagen tal van oude bekenden van de vorige croisière naar Sicilië. De minister uit het kabinet Hanotaux is er weer met zijnen geheelen kring, waaronder ook de gewichtige, alwetende 'Krent'.[1)] De zéér levenslustige jonge Belg heeft dezen keer zijn vader bij zich, en moet dus van tijd tot tijd ernstig doen; de oude heer uit Rijssel, die nog niet één enkele croisière verzuimd had, was ook weer op het appèl, en telkens was het een vriendelijk wederzien, ook al herinnerde men zich elkaars namen niet meer. Er waren ten minste wel vijf en twintig oud-gasten aan boord.

Dr. Louis Olivier, docteur ès sciences, de directeur der Revue, en zijn alles doende, overal tegelijk zijnde secretaris Marius Perrin, beijverden zich ieder te begroeten en zooveel mogelijk inlichtingen over het verblijf aan boord te geven. En dat was wel noodig; want ondanks goede maatregelen van orde bij het inschepen was het toch bijna ondoenlijk aan alle menschen en alle koffers tegelijk eene goede plaats aan te wijzen.

1) Niemand wist wie of wat de opvallende Krent was. Eindelijk beweerde één dat hij een handel dreef in koloniale waren; vandaar zijn bijnaam. Wij deden den man groot onrecht; later bleek dat hij een eerepostje bekleedde in Staatsdienst; vandaar zeker zijne alwetendheid.

De ‘Sénégal’, is een van de oudere booten van de Messageries Maritimes, toch nog een vrij goed schip, ter grootte van de gemiddelde booten der Maatschappij ‘Nederland’, 125 meter lang.

Het schip is goed vol; het lijkt soms wel een mierennest. Behalve de equipage en bediening, te zamen 127 man, zijn er 174 toeristen aan boord: een twintigtal Belgen, vijf Hollanders, één Duitscher en verder allen Franschen.

Het gezelschap kan over het algemeen zeer uitgelezen worden genoemd. Achttien medici zijn aan boord, waaronder mannen van Europeesche vermaardheid, professoren van de Sorbonne, leden van gerechtshoven, een president van eene rechtbank te Parijs, staatsambtenaren uit alle rangen, ja zelfs ‘Immortels’ waren vertegenwoordigd; verscheidene zeer bekende Fransche namen hoorde men noemen.

Men ziet merkwaardige typen. Een bekend Parijsch schilder is van den eersten dag af steeds in khaki gekleed, waarover een lange pijjekker; op zijn hoofd een zwart zijden dames-kapothoed met keelbanden, in een punt naar boven staande, één lijn vormende met zijn scherpen, zwart-grijzen Henri IV, nijdig naar beneden uitstaande; zijn groote gebogen neus en zeer levendige oogen, overschaduwd door dikke, borstelige wenkbrauwen, vormen een komisch maar karakteristiek geheel, ondanks het harige gelijkende op een Dante-kop, zoodat hij ook met den naam van Dante wordt betiteld.

Een raadsheer uit een der hoven van Zuid-Frankrijk leidt met groote zorgzaamheid zijn blinden zoon. Voor boekwinkels is in den laatsten tijd uitgestald een beeltenis van Christus, met een lijdend, donker gezicht, dunnen zwarten baard, en gesloten oogen als genomen naar een lijk; indien men die gesloten oogen evenwel eenigen tijd aanstaart, is het alsof zij opengaan en ziet men in die wijd openstaande oogen eene uitdrukking van het smartelijkste lijden, van den diepsten weemoed. Treffend is de gelijkenis van dien blinden zoon met dezen Jezuskop; hij heeft geheel dezelfde lijnen, dezelfde kleur en snit van dunnen baard, en ook zijne oogen zijn of schijnen veelal gesloten, totdat men ineens bemerkt, dat zij wijd geopend zijn, en u aanstaren met eene diepe melancholie, zonder eenig licht. Het is onbegrijpelijk hoe

deze blinde de vrij moeilijke reis durft ondernemen; hij besloot er toe, hopende een beschaafd gezelschap te zullen vinden; en in dit opzicht is zijne verwachting zeker niet beschaamd.

Wij zijn op reis naar het heilige land; over de eilanden Rhodes en Cyprus denken wij eerst te gaan naar Beyrouth, en over den Libanon naar Baalbeck en Damascus, om een indruk van het zuivere Muselmansch- en het oud-Romeinsche Klein Azië te verkrijgen; en vervolgens zullen wij Jeruzalem, den Jordaan, de Doode Zee en andere bekende bijbelsche plaatsen bezoeken. Ondanks de prettige vroolijkheid aan boord zijn allen dan ook eenigszins onder den indruk, dat de reis voert naar een land zoo vol gewijde herinneringen. Men ziet veel ernstige lectuur in de handen; menigeen neemt zich voor daden van piëteit te verrichten; mijne buurvrouw aan tafel heeft moeten beloven een flesch water uit den Jordaan mede te brengen voor den doop van haren eersten kleinzoon, die verwacht wordt; anderen zullen zieken in de familie gelukkig maken door geneeskrachtige kruiden uit dat historische land. Ook voor hen, die weinig of geen beteekenis hechten aan zulke zaken, had deze reis een eenigszins ernstig karakter; het gehalte der reizigers, zeer gunstig afstekende bij eene Cook's-partij, droeg daartoe zeker veel bij.

Een der passagiers heeft vergunning gevraagd tot Rhodes te mogen medegaan, daar zijn vrouw op dat eiland ernstig ziek ligt, en deze toevallige gelegenheid de snelste verbinding vormt bij eene in gewone omstandigheden zeer gebrekkige communicatie.

15 *en* 16 *September in zee.*

Het is heerlijk op zee; het schip schommelt weinig, lucht en water zijn prachtig blauw. Aan boord heerscht de meest gelukkige stemming. Wij hebben zeer goed gevaren, want na een kalmen dag te Ajaccio te hebben doorgebracht tot bezichtiging van dat mooie plaatsje, waar wij alleen onaangenaam werden verrast door een hevige donderbui, zijn wij nu reeds Maandagmiddag 4 uur voor den Stromboli, en nog hedenavond hopen wij door de straat van Messina te gaan. Allen liggen in eene zalige kalmte te lezen, te praten, te spelen, te slapen.

Maar wat is dat nu? Plotseling verandert de stand van de zon, het schip verlaat zijnen koers, het draait geheel om, en na eenige minuten varen wij terug in ons eigen zog. Het geheele mierennest loopt in eens uit, alle rust is verdwenen, men hoort overal verbaasde en ongeruste uitroepen. Een matroos zegt dat het kompas geverifieerd wordt, maar niemand gelooft hem.

Daar wordt een plakkaat aangeplakt op het bord der aankondigingen, en met groote ontsteltenis leest men de officiëele mededeeling, onderteekend door den kapitein, dat onder de equipage een verdacht geval, veel gelijkende op builenpest, (un cas d'adénite suspect ressemblant à la peste) is uitgebroken, en dat men onmiddellijk naar Marseille moet terugkeeren om aldaar in quarantaine te gaan. De reizigers kijken elkaar half versuft aan, zij begrijpen er niets van. Zij trekken zulke lange gezichten, dat men den weg naar Jeruzalem er wel mede kan meten. Alle illusies zijn op eens vernietigd. Het beloofde land zullen zij niet zien, geen water uit den Jordaan zullen zij putten, geen zieke echtgenoote opzoeken; neen, opgesloten zullen zij worden op het eiland Frioul bij Marseille, op het schip, of, wat nog erger is, in de zeer primitieve gebouwen van het lazareth, op eigen kosten nog extra à Frs. 10 per dag; indien de patiënt vóór de aankomst te Marseille komt te overlijden minstens voor een tijd van 18 dagen; daarna zal al hun lijfgoed gedesinfecteerd worden, totaal bedorven worden, en het reisgeld, eene niet onbelangrijke som, niet eens teruggegeven, daar het grootendeels als schadevergoeding moet worden gestort voor de bestelde excursies, welke nu niet plaats vinden. En dan na 18 dagen zonder kleeren te Marseille aan wal gezet, op het land zelfs nog onder observatie; dan is de vacantie verstreken en kan men landerig en wel naar huis gaan om te vertellen hoe men niet in Jeruzalem kwam. Als een relletje zou het door alle landen gaan, dat de ‘Sénégal’ de pest aan boord had. Men kan zich de stemming voorstellen. Van benijde reizigers in een oogwenk geworden tot overal gemedenen en besmetting brengenden.

Na de eerste verslagenheid werden overal de koppen bij elkaar gestoken om te overleggen wat te doen viel. En daarbij kwam al dadelijk de Fransche vroolijkheid, met alles

spottende, weer boven. Van alle kanten werden praktische raden gegeven. Een heer merkte op hoe gevaarlijk het was, dat natuurlijk uit de eerste de beste haven minstens 174 brieven van even zoovele passagiers met 174 verschillende uiteenzettingen van het geval naar alle windstreken zouden verzonden worden, en welk eene wereldverwarring dit zou veroorzaken; hij gaf daarom met allen ernst in overweging om door den kapitein zes soorten formulieren te doen gereedmaken, welke de toeristen uitsluitend en alleen zouden mogen gebruiken, en wel met het oog op verschillende gevoeligheid van zenuwen op te stellen, ter verzending aan: 1e zijne ouders, 2e zijne vrouw, 3e zijne schoonmoeder, 4e zijne maitresse, 5e zijne erftante of erfoom, 6e zijn club.

Het voorstel werd in ernstige overweging genomen, doch bij gebrek aan een drukpers niet uitgevoerd.

Dinsdag 17 *Sept.*

Het weer is verrukkelijk, en de vaart langs Sardinië zoo schilderachtig, dat zelfs de slechtst gemutste weer komt onder de bekoring van al het mooie om ons heen. Men zegt dat de patiënt veel beter gaat, zoodat het zeer waarschijnlijk wordt, dat wij hem slechts op Frioul hebben af te zetten ter overbrenging naar het hospitaal, om dadelijk daarna weer zee te kiezen.

Om twee uur ankeren wij voor den vuurtoren van Corsica in de straat van Bonifacio, en seinen met vlaggen onzen toestand, tevens verzoekende alles voor onze aankomst te Frioul gereed te maken.

Met de grootste belangstelling volgen de passagiers het seinen, hoewel er niets van begrijpende; zij vormen op het voorschip alleraardigste groepen, geklauterd op zeilen, ankerspillen, in het want; en de camera's hebben druk werk. Wat eene fotografie-woede! Er zijn misschien evenveel camera's als toeristen; verschillende hebben ze in veelvouden bij zich.

Tot laat in den avond blijft de zeereis een groot genot, en de stemming is dan ook zoo goed, dat wij ons niet kunnen voorstellen in een ernstigen toestand te verkeeren. Tegen den nacht verandert het weer en komt een kille damp opzetten.

Woensdag 18 *Sept.*

De verloopen nacht is zeer triest geweest. Een dichte mist viel op het water, zoodat wij onze

vaart tot bijna niets moesten terugbrengen. Minstens elke minuut liet de stoomfluit haar huilerig sein hooren, hetwelk in de stilte wegstierf, terwijl met inspanning naar een mogelijk antwoord werd geluisterd. Het was doodstil aan boord; alleen werd de blinde jongen met den Christuskop door een koorts en angst bevangen, en begon hij te lijden aan hallucinaties. Telkens riep hij met zijn schelle hooge stem, dat hij het schip voelde zinken, dat hij het water al aan zijne voeten voelde; de vader kon hem niet in de hut houden, en liep met hem door het schip en op het dek. Het waren akelige klanken, die schrille stem van den blinde, die schorre sirene, terwijl ieder onzer toch tegen wil en dank het woord 'pest' door zijn hoofd voelde deinen.

Tegen den middag lieten wij het anker vallen in de haven van het eiland Frioul vóór Marseille, de gele vlag in top. De patient leeft nog en is zelfs bepaald beter, zoodat wij een levendige hoop koesteren, dat het verdachte geval geen pest is. Toch is de stemming zeer gedrukt. Wij hebben volkomen het gevoel van gevangen te zijn; wij mogen niet van boord. Het is zeer warm; de kale witte rotsen van Frioul, en de witgeverfde kolossus naast ons, de 'Ernest Simons', enkele dagen in quarantaine wegens vermeende gele koorts uit China, weerkaatsen een hinderlijk schel licht. De haven en het eiland zien er akelig saai uit; men ziet geen levend wezen, niet één boom op het geheele eiland. Een dagen- misschien wekenlange quarantaine alhier moet verschrikkelijk zijn, vooral als resultaat van eene vacantiereis. Het is volkomen waar, wat professor Diehl van de Sorbonne ons eergisteren avond na eene conférence aan boord zeide, dat, zoolang ons lot niet beslist is, berusting de schoonste deugd zal zijn!

Langszij komt een stoombarkas waarin eenige negers, en een mijnheer in eene wonderlijke uitrusting van zakkengoed, onder een breeden hoed met achterlap ook van zakkengoed, een grooten blauwen bril op, een zonnescherm van een besteedster onder den arm. Deze vogelverschrikker, een caricatuur voor Molière, blijkt de albeschikker te zijn, in wiens handen thans ons lot is: de quarantaine-dokter. Ondanks het respect dat wij voor hem dienen te hebben, heerscht er groote hilariteit bij zijne verschijning op het dek. De vroo-

lijkheid werd niet weinig verhoogd door de daarop volgende potsierlijke vertooning. Alle man werden aan dek geroepen en groepsgewijze in het gelid gesteld. Aan het hoofd de geheele equipage, flinke matrozen, mooie kerels om te zien; daarnaast machinepersoneel: arabieren, negers enz., eene verzameling gemeene tronies. Vervolgens de keuken: koks, koksjongens, bakkers, slagers, allen uit hun werk gehaald en in hun werkpak, enkelen in gedachten een utensiel medenemende, een pan, een mes. Dan de kellners: de maîtres d'hotel vol waardigheid, de garçons Fransche fatjes met hun gepomadeerde haren. En eindelijk de femmes de chambre, onder hare coquette mutsjes, bijna allen zeer dik, verre van jong, maar toch in hare verlegenheid om zoo te pronk te staan, gichelende en kirrende als jonge deernen. De koddige man in zakkengoed met zijn spuit onder den arm loopt als een kalkoensche haan langs deze gelederen, ernstig ieders uiterlijk inspecteerende, maar toch scheen zelfs hij moeite te hebben zijn lachen te houden.

Dan volgt een oorverdoovend gebengel en geschreeuw: alle toeristen op het achterdek! Daar vervolgt de dokter zijne inspectie met oproeping van namen volgens de lijst, waarop mannen- en vrouwenstemmen op hun beurt een ‘ici’ of ‘présent’ in alle toonsoorten doen hooren; en wanneer als laatste toerist wordt afgeroepen: ‘Monsieur Toulemonde et sa femme,’ brult de heele verzameling onder uitbundig geschater uit ‘présent, présent, présent!’ Het was op dat oogenblik een blijspel dat voor geen Fatinitza behoefde onder te doen.

Intusschen werden aanstalten gemaakt om den verdachten lijder van boord te halen en naar het lazareth te brengen. De man gevoelde zich blijkbaar heel wel, want hij was zelf uit zijn kooi gekropen, en had zich met behulp van een ander aangekleed, en liep nu op het voordek tusschen de verdere bemanning gemoedelijk te keuvelen. Deze merkwaardigheid was den reizigers toch te aantrekkelijk! Fluks werden de camera's gehaald en het corpus delicti werd van verscheidene zijden ‘genomen.’ Daar het licht onder de voortent niet scherp genoeg was, werd de zieke op een stoel in de zon gezet, en opnieuw gefotografeerd. Eindelijk, na ongeveer een uur te hebben rondgeloopen onder kameraden

en passagiers, werd de man door de stoombarkas met gele vlag afgehaald ‘onder alle voorzorgen om elk contact met anderen te voorkomen.’

Weer luid gebengel en geroep: de toeristen worden uitgenoodigd wederom op het achterdek te komen. Dr. Olivier maakt bekend, dat het ziektegeval, hoewel nog eenigszins twijfelachtig, toch zeer verdacht was; dat de patient onder strenge afzondering was vervoerd naar het lazareth; dat de quarantaine-geneesheer het noodig oordeelde cultures van den zieke op ratten te maken, zoodat de toeristen geduldig den uitslag van dit onderzoek moesten afwachten. Het onderzoek zou 24 uur kunnen duren, misschien ook 48 uur. De directeur verzocht dus een ieder zijn lot zoo gelaten mogelijk te dragen en zich te troosten met de gedachte, dat men in één, hoogstens twee dagen bijna zeker weer zee zou kunnen kiezen. Intusschen zouden de passagiers ook aan de strengste isolatie zijn onderworpen; het was op de strengste straffen verboden de boot te verlaten, en met het oog op verschillende belangen was het zelfs voorloopig verboden eenige communicatie met den vasten wal te hebben, zij het per brief, zij het per telegram. De correspondentie der toeristen zou in ontvangst worden genomen en zoo spoedig het geoorloofd was, worden verzonden.

Op deze woorden volgt een oogenblik van algemeene verbijstering. Maar daar breekt het Fransche temperament los. Een jongmensch met ‘ruban rouge’ vraagt of hij goed begrepen heeft, dat men hem het recht wil ontnemen om te schrijven of te seinen aan wien hij wenscht. Hem wordt geantwoord, dat hij mag schrijven en seinen aan wien hij wil, maar dat voorloopig de verzending zal worden opgehouden. Bleek van woede vliegt de jonge man op, en schreeuwt, gesteund door meerderen, dat dit een inbreuk is op zijn burgerrechten, zijne grondwettelijke rechten, en dat hij onmiddellijk per telegram een aanklacht zal indienen bij den Procureur der Republiek te Marseille. Hem wordt gerepliceerd, dat hij zijn telegram kan opmaken indien hij dat wenscht, maar dat het niet zal worden verzonden. Als een razende vliegt het jonge mensch op den directeur aan, en wil dien te lijf, hetgeen slechts door enkele omstanders wordt verhinderd. Na een uiterst heftig krakeel, waarbij de direc-

teur gelukkig zich zelf in bedwang houdt, begrijpen de toeristen eindelijk, dat zij moeten berusten. Een chef d'orchestre uit Parijs, die zich als een uitnemend musicus deed kennen, had het goede denkbeeld zich aan de piano te zetten, en als Orpheus had hij weldra alle wilde geesten om zich verzameld. In korten tijd was de rumoerige vergadering omgezet in eene muzikale matinée, opleverend de aangename verrassing, dat verscheidene eerste muzikale krachten onder de toeristen te vinden waren.

Voor zooverre de reizigers nog vreemd waren, was nu alle stijfheid gebroken. Men had elkaars namen hooren oproepen, had een gevoel alsof men elkander thans kende, en er heerschte een geest van solidariteit onder de gemeenschappelijke tegenspoeden. Het samenzijn werd dan ook waarlijk zeer gezellig, de goede muziek had eene sterk kalmeerende uitwerking, en na een zeer levendige tafel was het gezelschap in eene stemming zóó opgewekt, als had het de heuglijkste zaken vernomen. Overal stoeien, aardigheden vertellen; en het meeste pleizier had men nog over zich zelven, over den bespottelijken toestand van op een vacantiereis gevangen te zijn, terwijl geen sterveling buiten den kring van het eiland zulks ook maar kon vermoeden. De piano wordt op dek gesjord. Eenige mooie vrouwenstemmen zetten de bekende oud-Fransche kinderliedjes in van ‘Malborough s'en va't-en guerre,’ en ‘Frère Jacques, dormezvous,’ en een werkelijk verdienstelijk klokkenspel wordt bij het ‘Sonnez la matine, bim, bam, bom’ uit kelen van bassen en tenoren, alten en sopranen ten gehoore gebracht; zoowel de oude raadsheeren als de koks in de keuken op dek, de jonge meisjes als de dikke femmes de chambre onder den koekoek bimbammen uit volle borst mede.

De heer Louis Bouelle uit Parijs klimt op een luchtkoker en vraagt een oogenblik stilte. Onder uitbundige vroolijkheid draagt hij met pianobegeleiding op eene bekende caféchantantwijs een in der haast opgekrabbeld toepasselijk lied voor, ‘La Ballade du Pestiféré.’ (Zie bijlage I).

Tintelde dit gedicht van echt Franschen humor, niet minder aardig in haar soort was de volgende variant op het oud-Fransche versje: ‘Il y avait un petit navire’ ook in der haast samengeflanst door een groep heeren en jonge meisjes

en voorgedragen door de twee jongsten onder de passagiers:

Il y avait un grand et sale navire,
Qui n'avait que trop-trop-trop navigué.

Il partit pour une croisière
Dans la mer mé-mé-méditerranée.

Comme il arrivait en Sicile
Il attrapa-pa quelques bacilles.

La faculté de médecine
Fit arrêter la-la machine.

Ils firent signe au sémaphore
Qu'ils avaient la-la-la peste à bord.

On dût en revenir bien vite
Pour éviter une-une adénite.

Mais comme ils n'étaient pas veinards,
Ils tapèrent dans le noir brouillard.

Il fallut revenir bredouille
Au lazaret-ret-ret de Frioul.

On tira à la courte paille
Pour savoir qui serait le chansonnier.

Le sort tomba sur les plus jeunes
Qui n'avaient ja- ja- jamais versifiés.

Si cette croisière vous embête
Nous allons la-la-la recommencer.

Wij gingen dien avond naar bed onder den indruk van dolle opgewondenheid.

Donderdag 19 *September.*

Er zijn twee ratten gevangen in de vallen, welke des nacht waren uitgezet. De beide knijpvallen met prooi worden tentoongesteld op dek voor de hut van den kapitein. De toeristen hebben al niet beter te doen in den vroegen morgen, dan die ratten te bekijken. Een der dieren is blijkbaar al versuft door den slag van de val, de andere is springlevend en spartelt hevig. Door een onvoorzichtigheid van een van de omstanders ontsnapt zij

uit den val en dadelijk maken een twintig man jacht op die eene rat. Eén is zoo gelukkig het dier met zijn hak te raken, en wel zoo hard, dat het bloed er uit spat naar alle zijden, en in een straal over het dek loopt, waar de rat eenigen tijd blijft liggen. Iets later worden de ratten opgehaald door de stoombarkas met de gele vlag voor het onderzoek van den quarantaine-dokter.

Wij vervelen ons doodelijk aan boord, ondervinden bepaaldelijk eene reactie op de uitgelatenheid van gisteren avond. De hitte is groot en het witte naakte eiland blinkt ons onaangenaam schel tegen. Des middags komt de stoombarkas met de gele vlag weer langs zij. Geheimzinnig wordt een man daarin gestopt, en weggevoerd naar het lazareth in de verte. Vreemd! Het consigne luidde toch, dat niemand van boord mocht. Het gerucht gaat, dat een tweede verdacht geval zich zou geopenbaard hebben. Van den eersten patient vernemen wij nog niets naders.

Er begint groote onrust onder de passagiers te komen; niemand weet iets; de kapitein en officieren houden zich van den domme. De lunch wordt onder groote gedruktheid gebruikt.

Tegen drie uur komt de stoombarkas met de gele vlag weer langs zij. Nu is de quarantaine-dokter zelf er in. Hij blijft lang beneden in conferentie.

Eindelijk komt het bericht van de bevindingen. De eerste patient heeft werkelijk de pest, en gaat slecht. Zijn hutgenoot, die hem gisteren hielp aankleeden, heeft ook de pest. De twee ratten, des morgens zoo bekeken en betast, hebben ook de pest. De bacil is microscopisch aangetoond.

De tijdingen vallen op ons als zoovele donderslagen. De gefotografeerde zieke dus, zoo lang vrij rond loopende, was ernstig besmet geweest; het rattenbloed, dat over het dek gespat was, was besmet bloed geweest.

Den volgenden morgen zouden wij allen het schip moeten verlaten; tot zoolang zouden wij in deze besmette omgeving op elkaar gepakt blijven. Men wist niet of men iets van zijn goed zou mogen medenemen naar wal.

Het schip was vol ongedierte; kakkerlakken zag men overal; ik ving dien middag nog twee vlooien; hare beten staken geweldig, maar ik dorst het niemand te zeggen.

Wij gevoelden ons heel klein.

De tafel was slecht bezet.

Des avonds zagen wij verscheidene ratten langs dek loopen.[1)]

Vrijdag 20 *September.*

Reeds vroeg in den morgen heerscht een groote drukte aan boord. Men moet zich gereed maken om aan wal te gaan. Maar niemand weet iets.

Hoe laat zullen wij gaan? Waar gaan wij heen? Mogen wij wat goed medenemen? Allen zijn zenuwachtig, gejaagd, onzeker. Van de patienten geen stellige berichten maar men mompelt, dat het hun slecht gaat.

Eindelijk komen de stellige instructies. Op staanden voet moeten de passagiers zich gereed maken voor de ontscheping; zij mogen slechts de uiterst noodige handbagage voor enkele dagen medenemen.

Een gepak, een gestommel, een geloop, een gesleep met handkoffers, tasschen, zakken, en wat niet al; het geheele mierennest is in beroering, en ieder loopt den ander in den weg, totdat bij de beide zij-uitgangen van het schip dikke klompen menschen zich opeenhoopen, dringende voor een uitgang, die er nog niet is, in eene koortsige haast om het besmette hol te verlaten, ofschoon de gelegenheid tot verlaten nog niet eens geboden wordt.

Men kan zich nauwelijks voorstellen onder zulk een uitgelezen gezelschap te zijn; veeleer schijnt het een troep landverhuizers. Velen hebben zich gestoken in het aanbevolen costuum voor het heilige land, in geel khaki linnen, niet mooi maar zeer practisch; bijna alle heeren en enkele dames dragen ‘casques coloniaux’, de bekende witte helmhoeden; in bonte doeken geknoopt dragen zij nachtgewaad en toiletgerei; ieder torst in de handen en op den rug gebonden, wat hij kan mededragen. Monsieur le Chanoine, op zijn breeden rug een roode doek met goed, boven op zijn toque balanceerend een groote helmhoed, draagt te zamen met zijne oude onafscheidelijke marquise *** een karabies met blijkbaar zeer gewaardeerde zaken. De wereldberoemde hypnotiseur uit Nancy kijkt met een paar half verglaasde oogen in gelaten verveling naar eene zware dame voor hem, die hem haast

1) Zie voor de gevaarlijkheid van ratten en van vlooien als meest gevreesde overbrengers van pestbesmetting het belangwekkend artikel van Dr. M.W. Pijnappel, in *De Gids* van Januari 1900.

zijn klein beetje staanplaats beneemt. Langen tijd blijven wij daar zoo staan en hangen op en tegen elkaar, nog geheel onzeker wat ons nu te wachten staat; alleen ‘Krent’ weet weer alles, is over-druk en ratelt met zijn halfdichten gladgeschoren mond, waarin als altijd een bengelende cigaret, streelt zijn favorietjes, en verveelt blijkbaar zijn geheele toevallige auditorium, ook al is zijn gezwets tot zekere hoogte eene afleiding voor het wachten.

Eindelijk komt er wat beweging. Aan de twee kanten langszij schip is eene lijn gespannen naar den wal, en hierlangs wordt een overhaal in reddingsbooten gemaakt. Met eenige moeite sukkelen de bepakte toeristen de scheepstrap af, en worden klompjes menschen afgezet op den kademuur van het eiland.

Daar heerscht nieuwe onzekerheid, en als een troep makke schapen volgt men eenige vooruitloopenden, niet wetende waarheen.

Eindelijk daar ziet men den directeur, Dr. Olivier, in vol koloniaal ornaat; allen dringen om hem op, en de altijd hoffelijke en bereidwillige directeur belegt eene open-luchtvergadering als in de ‘Schipbreuk’ van den Schoolmeester. In eene korte inleiding vertelt hij, dat er vijf pavillons in gereedheid zijn om de toeristen op te nemen, dat het comfort wel is waar niet groot zal blijken, maar de toeristen met eenigen goeden wil zich wel hierover heen zullen zetten; hij wijst eerst aan verschillende dames en ouderen van jaren hunne plaatsen aan, en deelt als groote concessie aan eene dame mede, dat hij nog in staat is geweest voor haar, haar man en twee zoons allen te zamen één afgeschoten ruimte te vinden, mits de zoons voor lief wilden nemen op één matras te slapen. Dit gaf al geen groot denkbeeld van de te verwachten comfort.

Nadat buiten de dames eenige gelukkige stervelingen zijn uitverkoren voor de ‘afgezonderde ruimten’, wordt aan de groote menigte overblijvenden gezegd, dat ieder maar voor zich een goed heenkomen moet zoeken in de paviljoens daarboven. En op deze woorden rennen allen zoo hard hunne beenen hen dragen kunnen de rotsen op, uit vrees geen plaats te krijgen.

Met een tiental te gelijk stormden wij een der kazernen

binnen, links benedenzaal, om ongekeurd en ongezien het eerste het beste bed te veroveren. Onze buit eenmaal beet hebbende, dringt het tot ons door, dat wij zijn aanbeland in een kazernegebouw, met vier groote zalen op twee verdiepingen, in iedere zaal vier en twintig bedden of liever kribben. De luxe is niet groot. Op iedere krib eene bonte matras, gevuld met houtspaanders; daarop eene vuile paardendeken. Verder eenige matten stoelen, en voor vier en twintig bedden eenige kleine tafeltjes, twee kapotte lampetkannetjes, en twee heel kleine waschkommetjes, nauwelijks groot genoeg om de handen te wasschen. Verder niets. Geen spiegel, geen verlichting, geen karaffen noch glazen, geen andere zeer nuttige voorwerpen; eenvoudig eene totale afwezigheid van het eerst noodige, een ameublement voor een hondenhok, waarin alleen een matras om op te liggen. Van de rest, W.C. enz. zullen wij maar niet eens gewagen; gelukkig dat in de vrije natuur geen Amsterdamsche agenten rondliepen!

Enfin, wij hadden niet veel tijd om naar het niet aanwezige te zoeken, want weer ging de bel om ons uit te noodigen beneden aan het dejeuner in de restauratie te komen.

Er was werkelijk eene ‘restauratie’, beneden in de vlakte op eenige minuten afstand van de rotsen, waarop onze kazernes. Maar men denke zich even eene restauratie, door de regeering verpacht aan den meest biedende, op een eiland waar niemand vrijen toegang heeft, waar alleen mogen komen de gedwongen slachtoffers van eene quarantaine, en dan nog wel van eene zeldzaam voorkomende, waar de passagiers niet aan boord *mogen* blijven; waar dus de restaurateur zelf ook een gevangene is, die slechts zelden een gast verwachten kan, soms in een vol jaar niet één, doch waar ze, eenmaal komende, hem op het onverwachtst in grooten getale overvallen; - dit alles bedenkende stelt men zijne eischen niet hoog. Maar zoo slecht, zoo infaam slecht als wij het daar hebben gehad, was zelfs onder deze omstandigheden niet te vergoelijken. Die mate van vuilheid is voor ons Hollanders ongelooflijk, als men haar niet heeft ondervonden.

Ieder zocht zich eene plaats te veroveren aan lange houten tafels, van wit hout, door langdurig gebruik geverfd met korsten van koffie, suiker, wijn, vet, enz. enz.; planken op

schragen dienden tot zitplaats voor zooverre men niet zoo gelukkig was geweest een wankelenden stoel te vinden; er waren vele plaatsen te kort. De keuken lag te midden van eenige ‘eetzalen’. Voor de reinheid was zaagsel op den grond gestrooid, dat weldra in de leemige koekige massa op den nimmer geboenden grond werd ingetrapt; trouwens koks, meiden, enz. verschaften uit hunne pruimende monden de overigens onnoodige kleefstof. Van orde geen zweem. Er waren veel te weinig handen voor de menigte gasten; groote zenuwachtigheid en opwinding onder de bedienden, die meer tegen elkaar raasden, dan op hun werk letten; in de gejaagdheid kijlt één een schotel met lappen vleesch tegen den grond, een schurftige hond op drie pooten sleept wat mee; tierende schiet de meesteres toe, rukt den hond den lap af, en kijlt den heelen rommel weer terug in de pannen, en verder wordt gebakken in een croûte van zaagsel enz. Maar genoeg over die details, alles was naar rato; het was in één woord ellendig; de lucht alleen uit de keuken maakte iemand zeeziek te land. Er zijn passagiers geweest, die gedurende het geheele verblijf niets anders dan kaas hebben gegeten; het overige walgde hun te veel. Levensmiddelen van boord, hoewel in groote voorraden aanwezig, waren ten strengste verboden, als besmet.

Na tafel komt een zolderschuit met koffers en dekstoelen van boord. Wij herkrijgen dus weer de beschikking over onze bagage. Maar voor die honderden koffers zijn slechts twee man om te dragen. Ieder moet zich zelf redden; dat is gemakkelijker gezegd dan gedaan. De een trekt aan een oor, de ander duwt tot de koffer omtuimelt, maar rood van krachtsinspanning onder die tropische zon komen ze nauwelijks enkele meters vooruit; met wanhopige blikken kijken de onhandige stumperds naar den grooten afstand tot hun logies langs het steenige, gloeiende bergpad. Eindelijk eene goede invallende gedachte! Een dekstoel wordt omgekeerd, de bagage er opgestapeld en triomfantelijk tillen twee die geïmproviseerde draagbaar omhoog. Het voorbeeld wordt dankbaar gevolgd, en weldra gaat een eerste stoet van zes draagbaren door toeristen twee aan twee getorst, in statigen stap onder het zingen van den treurmarsch van Chopin naar boven. Onder groote hilariteit wordt de stoet van alle zijden

genomen. Gelukkig bleef onder alle omstandigheden een groote dosis goed humeur.

Daar zaten wij nu op het eiland, een waar duivels-eiland, zonder eenige schaduw, op verblindend witte kalkrotsen, ingesloten door de baai en hooge steenen muren. Wat nu? Daarop wist niemand een antwoord te geven. Er was niet veel meer te doen dan te lanterfanten. Het werd avond, en weer werden wij genoodigd aan een walgelijk maal; thans in twee afdeelingen wegens gebrek aan ruimte. Een petroleumlamp zonder kap gaf te weinig licht voor al die menschen; daarom werden er kaarsen in flesschen gezet; maar buiten woeien de kaarsen uit. Trouwens aan het diner was het maar beter geen licht op zijn bord te hebben. Dus bleven wij den avond ook maar lanterfanten in het donker. Menigeen liet zich een hartig woordje ontvallen, geen salontaal; maar als ergste vloek op dat oogenblik gold wel: sacré Sénégal, sacrée croisière! Dat sloot het summum van verwensching in.

Enfin, dan maar naar bed gegaan. De bedden waren beroerd, hard; en lieve hemel wat werden wij gebeten! Den volgenden morgen haalde een der heeren in een oogenblik zeventien van die lieve platte beestjes uit zijn bed. Ons beklag doende bij den bewaker van de kazerne, had deze nog de brutaliteit te beweren, dat wij ze natuurlijk zelven medegebracht hadden, daar hij in maanden er niets van bemerkt had. Licht mogelijk, daar ook in maanden het gebouw niet open was geweest, en het slechts ongereinigd zijne deuren had geopend voor onze luisterrijke ontvangst. Vermoeidheid doet evenwel zelfs de platste wezens der wereld dulden en vergeten. Zoo kwam de slaap der rechtvaardigen over ons. Maar slapen in eene groote zaal met zooveel menschen is nog zoo gemakkelijk niet. Een, zeker de rechtvaardigste van ons allen, begon zoo hoorbaar te slapen, deed zoo meesterlijk een slecht geoliede zaag na, zoowel op- als neergaande, dat het dreunde door de zaal en een algemeene opstand kwam. Een kuchen, een stommelen in bed, een sst! in vele toonsoorten. Aan zulke zachte verwijten stoorde de slaper zich niet. Eh bien donc, qui est ce qui fait ça? De toehoorders werden al onvriendelijker: taisez-vous donc, animal; een ander nog meer op den man af: tais ton bec! De rechtvaardigste zette met de meeste ongestoordheid een versche

plank aan. Nu werd het gebrul algemeen, tot de oudste en wijste opstaat, den zager zachtjes op den rug klopt, zeggende: hé, hé! et bien mon père - zou je niet eens... de rechtvaardigste springt woedend op, zegt dat het niet te pas komt nachtwandelingen te maken, dat het eene flauwe aardigheid was leven te maken op een zaal waar zoovelen slapen, dat hij zich stil moest houden, dat hij.... dat hij.... De man was den volgenden morgen nog verontwaardigd over die nachtelijke stoornis.

Zaterdag **21** *September.*

Het is noodweer; storm, regen, mist, men kan geen tien pas vooruit zien. Wij hebben slecht geslapen. Wat in hemelsnaam dien dag te doen? Men kan de kazernes niet verlaten.

De waker komt op de zaal. Een derde matroos ziekgemeld. Meer dan twee honderd doode ratten zijn bij het doorzoeken van den Sénégal gevonden, dood aan pest. Het linnengoed is ook besmet gevonden.

De afzondering wordt verscherpt. Gisteren konden enkele toeristen nog buiten de muren komen; nu zijn alle uitgangen door gendarmes bewaakt. Op verbreking van de afzondering staat de doodstraf. Wij zijn in hooge mate landerig, te lam om te lezen; hongerig, te vies om te eten. Vuil gootwater voor koffie of thee opgediend, maakt wee wie er zich aan waagt. Intusschen wordt nog niets voor ons gedaan; geen enkele sanitaire maatregel in *ons* belang; wij blijven opgepakt, rustig uitkijkende wie van ons nu het eerst verschijnselen van pest belieft te vertoonen. Er heerscht eene algemeene malaise, een niet te zeggen mismoedigheid, nog erger schijnende in dat akelige weer. Landerig lummelen wij den geheelen dag door, van het eene been op het andere. De slechte stemming uit zich in allerlei kleinigheden; het toilet wordt met den dag minder verzorgd. Het is merkwaardig om te zien: slechts zij die niet lang geleden in een leger hebben gediend, poetsen zelven hunne schoenen.

Er komt bericht, dat pest-serum beschikbaar is. Eindelijk eene eerste sanitaire maatregel. Daar hebben wij nu vier dagen te Frioul op moeten wachten, zes dagen na het uitbreken van het eerste geval.

Dr. Jacques zal in het damespaviljoen inspuiten wie het

wenscht. De dokter zegt: de inspuiting is absoluut afdoende. Medici onder de passagiers betwijfelen het nut van de inoculatie, zeggen dat deze zeer ernstige gevolgen kan hebben. Sommigen beweren: men mag het niet nalaten; anderen: het is onverantwoordelijk zich aan zulk een onbekend middel bloot te stellen. Opnieuw groote beroering in het mierennest, te zamen geloopen in het damespaviljoen; boven allen uit geeft Krent weer college.

In een bovenzaaltje zit Dr. Jacques met één bewaker als eenig assistent voor een groote elliptische tafel. De inoculatie moet op zijde in den onderbuik geschieden. De Hollanders zijn onder de eersten, die zich vrijwillig aanbieden. Om de tafel heen vormt zich een lange rij, in ganzen-orde, de broek eenerzijds half afgestroopt, het hemd omhoog, de buik half ontbloot, in zenuwachtige spanning gereed voor de operatie, lang vóór men aan de beurt is.

Nummer één, een kranig kapitein van het Fransche leger, valt niet flauw of dood, en dus krijgt het verdere gelid der blootbuiken meer vertrouwen. Eén spuit is voldoende voor drie personen; ieder krijgt na eene antiseptische afwassching met in sublimaat gedoopte watten eene inspuiting van 7 kubieke centimeter serum Yersin. Op den buik vormt zich onder de opperhuid een dikke bobbel; men moet met zijn vinger een watje op den prik houden, ongeveer vijf minuten lang, en de prikhoudende blootbuiken vormen een nieuw gelid langs de andere zijde van de tafel.

Na de twintig eersten plaats voor de dames! Eerst alle heeren weg vóór de damesbuikjes bloot komen. Toch hebben wij ze gezien, die damesbuikjes, op eene fotografie, doch hierover later.

Het is vreemd, maar dadelijk na de inspuiting gevoelden wij ons andere menschen. Dr. Jacques verzekerde ons dat hij reeds meer dan tweehonderd personen had geïnoculeerd en nog nimmer eenig onaangenaam gevolg geconstateerd had. Wij gevoelden ons zeer opgelucht, en geen slecht weer noch slecht eten waren dien middag in staat ons humeur verder te verstoren. De aanwezige voorraad serum was echter bij lange na niet voldoende voor alle passagiers. Het grootste gedeelte moest dus den volgenden morgen terugkomen, wanneer eene nieuwe bezending uit Parijs verwacht werd.

Het noodweer had ons gedwongen dien dag een onderkomen te zoeken, en wij vonden dit door zelven een gereedschapsschuur te openen, waaruit zoo goed en zoo kwaad het ging het ergste vuil werd verwijderd. Van af dat oogenblik zou deze schuur onze groote salle à manger en salle de conversation worden. Dien middag werd dan ook reeds aan drie lange tafels gedekt; met eenige moeite werd aan alle toeristen eene plaats verschaft. Voor het meerendeel dienden planken op schragen voor zitplaats; licht was er niet, dus werden een aantal kaarsen op leege flesschen over de tafels verspreid. De zaal had werkelijk iets fantastisch in al hare armoede en vuilheid.

Voor het eerst waren weder alle toeristen op die wijze vereenigd, en de gelegenheid was te mooi om haar niet te gebruiken voor eenig overleg. Eenige heeren besloten dus na onderling beraad het samenzijn in eene vergadering te herscheppen en eene volksstemming uit te lokken over onze te volgen gedragslijn. Aan het einde van het maal verzocht dan ook de waardige, sympathieke raadsheer uit Bordeaux een oogenblik stilte, en stelde in eene keurige improvisatie, zooals haast alleen een beschaafd Franschman die kan houden, eenen modus vivendi et operandi voor. Hij wees er op, hoe in deze aangelegenheid eigenlijk de eenig schuldige was de Compagnie des Messageries Maritimes, welke niet geschroomd had ter onzer beschikking te stellen een stoomschip, dat eerst kort geleden was gekomen uit door pest besmette havens, dat blijkbaar onvoldoende was gedesinfecteerd gedurende zijne rust te Marseille, dat last not least, weer uitgaande, onder de equipage een man had opgenomen, die niet volkomen gezond was geweest en nu het slachtoffer van de vreeselijke ziekte maar tevens de oorzaak van onze gevangenschap was geworden. Evenwel de toeristen hadden niet gecontracteerd met de Compagnie des Messageries, doch met Dr. Olivier, den directeur der Revue, die op zijn beurt weder een contract met de Stoomvaart Maatschappij afsloot. In deze omstandigheden dienden wij dus de schuldige Maatschappij aan te spreken in den persoon van of liever via den directeur der Revue. Hoe sympathiek Dr. Olivier ons ook kon wezen, hoezeer wij ook zijne uitstekende zorgen waardeerden, wij zouden toch hem in de eerste plaats als onzen contractant aansprakelijk dienen te stellen.

Dit betoog was ongetwijfeld volkomen logisch. Maar kom eens met logica in eene vergadering van zeer verschillend aangelegde, ontstemde en zenuwachtige menschen, elkander bijna volslagen onbekend. De rede werd uitbundig toegejuicht, het meest door enkele dames. Dicht bij ons zat eene dame, die in vele opzichten zeer sterk ontwikkeld was; het sterkst evenwel waren wel ontwikkeld haar spreekorganen, hare lippen en hare handen. Zij klapte met die dorschvlegels, dat eene Parijsche claque jaloersch op haar moest zijn. Niet zonder moeite werd dan ook stilte verkregen voor een ander spreker, die betoogde, dat wij niet de minste reden hadden op Dr. Olivier ontevreden te zijn, en hij het zou betreuren, indien den zorgzamen directeur onaangenaamheden zouden worden aangedaan van wege de toeristen. Deze opmerking was volkomen overbodig, daar de raadsheer juist vooropgesteld had, dat men in geen enkel opzicht eenige onvriendelijkheid tegen Dr. Olivier op het oog had. Toch verwierf ook deze spreker uitbundig applaus, en de claque klapte zoo mogelijk nog harder. Eene onoverkomelijke verwarring van begrippen was evenwel door de laatste woorden in de vergadering geslingerd. Eenigen beweerden, het ging hier vóór of tegen Dr. Olivier; ondersteuners van den raadsheer betoogden, niemand was tegen Dr. Olivier, maar men kon dezen niet voorbijgaan als eenig contractant met de reizigers. Het culminatiepunt werd bereikt, toen eene dame luide hare verontwaardiging te kennen gaf, dat men Dr. Olivier voor alles aansprakelijk zou willen stellen, den directeur, die niets dan zorgen voor zijne toeristen had over gehad; en na elke woordvoering werden de teekenen van goed- of afkeuring hartstochtelijker; de claque was vuurrood van het klatsen. Eindelijk stelde één voor, dat men op die wijze onmogelijk tot een besluit kon komen, en dus eene commissie van rechtsgeleerden uit de passagiers zou benoemen; hij noemde er drie. Nieuw applaus. Neen maar dan moest ook een medicus er bij zitten. Neen maar dan die ook; en die ook. Goed wie men wil, als maar niet de geheele vergadering gecommitteerd wordt. Neen, geen commissie, ieder moet voor zich zelven weten wat hij doet, ieder moet zijne vrijheid behouden. Dan maar stemmen vóór of tegen eene commissie. Wie *vóór* eene commissie is steke de handen op.

Onder groot misbaar steekt claque, gevolgd door vele anderen de handen op; de raadsheer constateert, dat eene meerderheid zich vóór de commissie heeft verklaard. Neen geen meerderheid, neen dat is niet waar. Dan overstemmen. Wie *tegen* eene commissie is steke zijne handen op. Claque steekt paarsch van emotie met vele anderen de handen op. Neen handen niet opsteken, alleen wie tègen is moet handen opsteken. Handen gaan omlaag, andere weer omhoog; het lawaai is oorverdoovend. Met veel moeite maakt de raadsheer zich verstaanbaar en verklaart, dat eene meerderheid zich vóór eene commissie en eveneens eene meerderheid zich zich tegen eene commissie heeft verklaard; dat ieder dus maar vrij moet blijven om te doen, wat hij goed vindt.

Heeren mompelen, dat het ondoenlijk is om met die dames te vergaderen; en zelfs een beslist voorstander van vrouwenbeweging had daar wel moeten erkennen, dat nog niet met alle dames vergaderen mogelijk is.

De tafel loopt leeg en verspreidt zich in groepen over het eiland, druk gesticuleerend en betoogend over deze juridische quaestie, of liever voor het meerendeel juist niet over de quaestie, welke alleen van belang was en ook volkomen zuiver gesteld was.

Zondag 22 *September.*

Het weer is gelukkig goed. Wij hebben ons meester weten te maken van eenige zinken emmers, kunnen nu zelven ons water halen uit den put om den hoek der kazerne en een stortbad nemen in caoutchouc reisbaden, door enkelen wijselijk medegenomen, welke onschatbare diensten bewijzen. De tocht naar den waterput gaat in een négligé, dat wel heel profond is. Voor wien zouden wij ons ook geneeren boven op die rots? en de gène onder lotgenooten is niet groot meer. Maar, o wee, het is Zondagmorgen en niet ver van daar staat een kleine kapel. Eenige vroeg ter kerke gaande dames van de paviljoens beneden loopen uit nieuwsgierigheid de kazerne om en komen om den hoek onverwacht te staan voor eenige waterputters. Groote wederzijdsche ontsteltenis! Men kan beseffen hoe gekleed Adam zich moet gevoeld hebben in zijne eerste paradijskleedij! Wat deden die dames daar ook!

In het kleine kapelgebouw, in den vorm van het Parthenon,

las de Kanunnik de mis. Eenige dames zongen à capella het Panis Angelicus van Cesar Franck, verrukkelijk mooi, met heerlijke reine stemmen, zeer goed geschoold.

Met het oog op de aanwezigheid dier mooie stemmen wordt besloten eene collecte te houden ten einde eene piano te doen komen van Marseille.

Equipage en bediening zijn moeten blijven aan boord van den Sénégal, liggende beneden ons in de baai, omdat in de kazernes op het eiland geen plaats meer voor hen was. Nu die menschen zooveel langer in het hol van besmetting waren gebleven, mochten zij ook om die reden niet meer onder de andere geïsoleerden komen. Maar aan boord was eveneens uitgelekt hoevele doode ratten waren gevonden, en het was hoogst natuurlijk, dat die arme achterblijvers verlangden op veiliger territoir te komen. De sanitaire overheid verbood echter ten strengste ieder contact met den vasten wal. Wie zich in levensgevaar waant, stoort zich weinig aan voorschriften. Zoo kwam dan ook een formeel oproer aan boord, en met geweld wilden de schepelingen aan land. Op dit punt liet de overheid niet met zich spotten, en aan de uitgangen werden gendarmes geplaatst met geladen revolvers en gestreng consigne. De arme menschen moesten zich dus wel onderwerpen. Intusschen werden ook zij allen ingespoten met de versche bezending serum, juist uit Parijs aangekomen.

De inoculatie van de toeristen, nu verplicht voorgeschreven, werd eveneens voortgezet, en allen onderwierpen zich daaraan, met uitzondering van slechtstien, die door geen dreigementen van nog gestrengere afzondering tot toegeven te bewegen waren.

Maandag **23** *September.*

Wij ontvangen bericht dat de eerste pestlijder Zaterdag nacht is overleden; de tweede is zeer ernstig; van het derde geval verneemt men niets naders. Het weder is wederom buitengewoon slecht, en de stemming onder de passagiers houdt gelijken tred daarmede. Zij zitten als druipnatte kippen op elkaar gepakt, zich doodelijk vervelend; zelfs voor lezen was bijna geen gelegenheid. De Compagnie des Messageries zendt een oude vrachtboot, den ‘Ortégal’, om de schepelingen van den Sénégal over te nemen. De Ortégal, een groot schip, kiest zijn plaats in de baai op eenige meters naast den Sénégal.

De eerste post komt aan. Dat is eene verkwikking; gemeenschap per geschrift is dus weer mogelijk, verzacht eenigszins het gevoel van opsluiting. Op eenige minuten afstand van de restauratie en damespaviljoenen is onze wandelplaats afgesloten door een laag lang gebouw, in het midden een groote poort. Aan de linkerzijde van binnen zijn de woningen van den dokter en zijne assistenten, en daar achter het lazareth; aan de rechterzijde de administratiegebouwen en de spreekkamers. De doorloopende rij spreekkamers is verdeeld in drie vakken: het binnenvak, waar de in quarantaine opgeslotenen toegang hebben, afgesloten door een sterk traliewerk, nog ondoordringbaarder gemaakt door kippengaas; dan eene ledige ruimte van twee meter, waarachter weder een zelfde sterk traliewerk, en aan de andere zijde van het traliewerk weder gelijkvormige spreekkamers, toegang hebbende van buiten de afsluiting. Er zijn gezelschapskamers en cabinets particuliers. Men kan zich moeilijk een somberder parodie op een cabinet particulier voorstellen, waar de beide sprekenden ieder in een kooi zitten, gescheiden door eene leege getraliede ruimte van eenige meters, zoodat zelfs contact met stokken onmogelijk is.

Wanneer het kleine postbootje van Marseille in het zicht is, begint een van de bewakers een klokje te luiden, en in grooten getale komen de passagiers daarop aanloopen. Voortaan zal dit postluiden tweemaal per dag een onzer voornaamste afleidingen zijn. In menige illustratie zijn wij afgebeeld, wachtende voor de poort op de uitdeeling van de post, als apen in een kooi gedrukt tegen het hek, in hoopvolle verwachting de handen uitstrekkende of de post ook ons iets brengen zal.

Dinsdag 24 *September.*

De morgenpost is deze keer buitengewoon belangrijk. De piano uit Marseille, en de eerste comfort komen aan: een aantal tinnen emmers, een reuzen collier van nuttig wit aardewerk, tot nu toe eene ongekende luxe, postpapier, inkt, een tennisspel, enz., alleen nog niet de aangevraagde goede eetwaar. Een woord van oprechte waardeering zij hier gebracht aan het kantoor van de heeren Ruys & Co. te Marseille, agenten van de Rotterdamsche Lloyd en Nederlandsch Consulaat, voor de bereidwilligheid,

waarmede zij hebben getracht ons Hollanders de allernoodigste zaken te bezorgen. Ook de directie van het hôtel du Louvre et de la Paix verdient grooten dank voor de hartelijke zorgen, waarmede zij poogde den reizigers tegen zeer billijk tarief allerlei nuttige zaken als eetwaren, handdoeken enz. te verschaffen; het was niet haar schuld dat de expeditie zoo slecht was, dat de verzendingen of niet of eerst zeer laat aankwamen.

Dank zij de dringende verzoeken van den oud-minister en enkele andere invloedrijke passagiers wordt ook het consigne wat milder. Onder geleide van gendarmes mogen wij baden in zee en wandelen op het eiland buiten de muren onzer opsluiting.

Nu eerst kunnen wij gaan genieten van het mooie, dat zelfs op dit duivelseiland te vinden is. In een oogwenk vliegen de toeristen aan alle zijden de omheining uit, en overal op de scherpe rotspuntjes ziet men ze zoo klein als mieren opklauteren. Het eiland is zeer grillig gevormd; als een inktvisch steekt het lange rotsarmen in zee uit, en de puntige graatvormige kammen, meermalen te smal om op te staan, bieden eene prikkelende gelegenheid tot klauteroefeningen. Van de twee tot driehonderd meter hooge toppen heeft men een verrukkelijk mooi uitzicht op de baai van Marseille, haar drukke havens, en de mooie bergglooiing der maritieme Alpen. Voor alles trekt de aandacht de Notre Dame de la Garde, het kerk-fort met het groote vergulde Madonna-beeld op den toren.

Op vijf uiteenstaande hoeken van het eiland zijn vijf forten gebouwd, voorzien van kanonnen, groot kaliber. Volgens verklaring van deskundigen is het eiland onneembaar, eene geduchte versterking voor Marseille. Juist midden in de baai van Marseille gelegen bestrijkt het alle toegangen tot die haven.

Woensdag **25** *September.*

Het is werkwaardig welk een invloed het veranderde consigne op onze stemming heeft. Men mag nu vrij uit over het geheele eiland loopen, en de gendarmes, in hooge mate voorkomend, zijn onze beste vrienden. Een der Franschen merkt op, dat dit door geheel Frankrijk het geval is; de gendarme is de vriend van het volk, dat in hem niet zijn vrijheidbeperker, doch zijn beschermer ziet. Als de gendarmes door het geheele land zoo

beschaafd zijn als degenen, die ons moeten bewaken, is deze opvatting best te begrijpen. Zij dienen ons veeleer tot gids. De uiteinden van het eiland zijn verbonden door eenen breeden, militairen weg en zoo kunnen wij op die uiterlijk zoo beknopt schijnende rotsen urenlange wandelingen maken, gezichten opleverend, als liepen wij op de mooie Corniche van Salerno naar Amalfi.

Iedere nieuwe wandeling op het eiland biedt nieuwe verrassingen. De lichteffecten, de grillige rots- en baaivormingen zijn wonderlijk mooi; een gloedroode zonsondergang, vervend met vlammend rood de sterk reflecteerende witte kalkrotsen, met donker rood de duisterende berggroepen om Marseille, beschaduwd door loom aanklevende zwarte regenwolken, en al deze kleuren weerkaatsende in het breede water tusschen beiden, met kleurwisselingen van zilver en lichtblauw tot purpergroen, vormen een schitterend schouwspel.

Telkens hoorden wij mompelen van ziektegevallen, welke onder de passagiers zouden uitgebroken zijn; wij gevoelden ons langzaam aan al slapper worden, en bemerkten, dat lichamelijke inspanning sterk afmatte; want de vertering bleef even slecht, en de vuile kost bezorgde ons een niet uit te drukken gevoel van lichamelijke onbehagelijkheid; niettemin werd de stemming met den dag beter. De fijne beschaving van de meeste der reizigers verkreeg de overhand over de depressie van het slechte materieele leven. Beschaafde Franschen zijn wel buitengewoon aantrekkelijke menschen.

Des morgens werd een mis gelezen voor den overleden contre-maître, door ongeveer alle passagiers, ook niet-Katholieken, met groote aandacht en deelneming gevolgd.

De chef d'orchestre uit Parijs had het initiatief genomen voor een concert ten voordeele van de nagelaten betrekkingen van den pestlijder, en met grooten ernst werden de muziekpartijen opgemaakt, overgeschreven, ingestudeerd. Men had opeens de handen vol werk, en men hoorde telkens een aanslag muziek, een stuk aria, een uitzoeken van quatremains, welke reeds in die enkele verspreid opgevangen tonen eene hooge verwachting vestigden van de aanstaande uitvoering. Men gevoelde, dat velen samenwerkten om hoogere gedachten in dit oord van ellende te doen zegevieren, en ondanks de lichamelijke beproevingen begon een bewustzijn

van geestelijk welbehagen over ons te komen. Dit neemt niet weg, dat, toen heden voor het eerst extra bestelde etenswaren uit Marseille waren aangekomen, de touristen elk begrip van eigendom verloochenden. Als hongerige raven vielen zij aan op blikken biscuits, plunderden in hunne behoefte aan zuiver eten de bezending, en de ongelukkige bestellers vonden slechts voor zich de leege blikken en de nota.

Donderdag 26 *September.*

De groote avond was daar. De vuile schuur was in een minimum van tijd herschapen in een concertzaal. Van Marseille had men doen komen een aantal kleine ganglampjes, die van de zijwanden een vrij wel voldoend licht uitstraalden; de muren waren behangen met geschilderde programma's, zeer verdienstelijke caricaturen van ons verblijf, waaruit een meesterhand bleek. Versche bloemen en bouquetten waren overvloedig aanwezig, en achter in de zaal was een buffet opgericht, ditmaal werkelijk vrij goed voorzien. Men vroeg zich af, waarom dit niet vóór dien dag mogelijk was geweest.

Weldra was de zaal tot achterin gevuld; er was vrij veel toilet gemaakt. Het programma omvatte negentien nummers. Men vond er van alles op; quatre-mains, solo's voor zang, piano en andere instrumenten, voordrachten, koren. Een echte Marseillaan droeg op vermakelijke wijze met een Marseillaansch accent: ‘les Animaux malades de la Peste’ van La Fontaine voor. De blinde jongen speelde met groot gemak eenige preludes van Bach en Chopin; een koor uit Iphigénie en Tauris van Glück en Noël des Marins van Chaminade werden voorgedragen door een koor van twaalf dames, afgewisseld door solo's van heerlijk mooie stemmen, welke ons aller oprechte bewondering verdienden. De quarantaine-dokter, dr. Jacques, de Monsieur de marque en beau paletot, die ons allen zoo gestreng onder handen had gehad, ontpopte zich hier met een paar humoresken als een verdienstelijk musicus. Een mr. Autran, een aantrekkelijke oude heer, liet in eene: ‘Ballade des Rats Morts’ (zie bijlage II), een van de aan pest overleden ratten haar wedervaren verhalen. Het uitbundige succes van de uitmuntende voordracht van den heer Autran werd misschien nog overtroffen door den heer Louis Bouelle, auteur van de ‘Ballade

du Pestiféré', die thans op de melodie van Cadet-Roussel op allergeestigste wijze voordroeg een nieuw spotdicht: 'La Frioularde' waarin hij de inrichting op Frioul hekelde, onder het refrein: 'Oh! oui vraiment, Le touriste est un bon enfant'.[1)]

Het concert werd op waardige wijze besloten door het duo d'Eve van Massenet, waaraan alle heeren- en dameszangstemmen afwisselend in solo, duo en koor medewerkten. De uitvoering was waarlijk voortreffelijk; zij bood een hoog muzikaal genot.

Een van de leiders, een type boulevardier, een figuur voor Mars, cynisch kalm, monocle in het oog, staat op en vraagt nogmaals stilte, om over te gaan tot publieke veiling van geschilderde programma's enz. ten bate van de familie van den overleden pestlijder. Maar vóór de kunstwerken onder den hamer komen, wil hij eenige zeer curieuse zaken aanbieden, welke men nergens anders zal kunnen krijgen; niet alleen van kunstwaarde, neen zaken die op uw gevoel werken. Het zijn de slachtoffers van de wetenschap, die zich hier aan onze oogen zullen vertoonen, neen meer nog, het is de wetenschap zelve, die zich hier aan u zal openbaren in een harer meest ernstige, harer meest delicate verrichtingen. Als een onverbeterlijke Kakadorus legt hij heel voorzichtig uit, hoe de kunst in het geheim kans heeft gezien om de dames te vereeuwigen op het oogenblik, dat zij - hm hm - dat zij werden geinoculeerd - en dat wel niet op hare japonnen, neen veel dieper, nog onder hare chemise, op haar - hm, hm, nu, men zal hem wel begrijpen. En dat wonder zal men hier zien, hier kunnen verkrijgen! - Hij haalt eenige miniatuur fotografieën van slechts enkele centimeters oppervlakte te voorschijn; en tot de dames: Oh, n'inquiétez-vous pas, Mesdames, les foto's sont très petits, afin qu'on ne puisse pas trop bien voir les détails! Komaan heeren, wie biedt er wat? Een, drie, vier, vijf, tien francs! Kom niemand, niemand meer? Mais Messieurs c'est impossible! Ces dames ne se font pas inoculer à dix francs! - Quinze francs -

1) De beide ballades van den beer Bouelle zijn in druk verschenen met zeer geestige teekeningen van den schilder Georges Clairin. De uitgave geschiedde bij inteekening ten voordeele van de nagelaten betrekkingen van den overleden matroos.

ah ben ben, vingt francs, vingt-cinq francs. Une fois, deux fois, trois fois, vingt cinq francs - en daarop met groote waardigheid: ‘Ces dames sont irrévocablement adjugées à vingt cinq francs’.

Op die wijze gaat de verkoop voort, onder uitbundige hilariteit van het publiek; het grootste en mooiste programma, van den schilder Clairin, gaat voor zeshonderd francs. In het geheel komt er ruim vier duizend francs bijeen, en ook de piano wordt voor de familie bestemd.

Buiten is het heerlijk mooi. De volle maan verlicht de witte kalkrotsen als met een magisch verzacht daglicht. In de verte ziet men de bergen van Marseille scherp afgeteekend tegen een staalkleurigen hemel vol sterdiamanten. De vredige rust wordt alleen verbroken door het loome opklotsen tusschen de rotsblokken aan den oever van eene deining, om eenige minuten onmerkbaar komende aanzwellen uit zee, onzichtbaar van waar zij komt, onbegrijpelijk waarom zij komt in het spiegelgladde zilverglanzende water.

In den loop van den avond hebben wij de verrassende en heuglijke tijding vernomen, dat wij morgen worden vrijgelaten. Lang zitten wij op de rotsblokken aan den oever, turende in die prachtige verlichting, nog onder den indruk van de mooie muziek; en waarlijk, het gaat ons nu aan het hart deze plek te moeten verlaten, naar alle windstreken uiteen te vliegen. Schichtig schieten telkens ratten langs onze voeten over de kalkrotsen. Hare gevreesde aanwezigheid laat ons volkomen ongevoelig.

Welk een mooie macht gaat er toch uit van goede muziek, van een met talent gesproken woord, van werkelijke beschaving!

Vrijdag 27 *September.*

Na dejeuner komen de beide kleine postbooten van Marseille om ons af te halen. Wij moeten eerst op eene lijst onzen naam teekenen, aangevende waarheen wij denken te vertrekken, en krijgen een gelen pas mede, dien wij gedurende de eerste tien dagen moeten vertoonen bij de politie van onze verblijfplaats, en nog gedurende een maand bij ons moeten houden voor mogelijke onderzoekingen.

De uittocht was minder opgewekt, dan men kon verwachten. Velen zagen er slecht uit, en vooral later is uitgekomen, dat

er niet weinig zieken onder de passagiers waren. Na twintig minuten stoomen waren wij in Marseille.

Welk een genot in het hotel een keurig schoon tafellaken, een schoon bord, goed glaswerk voor zich te hebben. En wat smaakte dat eten, en die wijn!

Een extra trein was voor de besmette reizigers door de Paris-Lyon-Méditerranée gereed gemaakt met extra bewaking, de compartimenten reeds van te voren gedesinfecteerd, sterk riekende naar carbol..... die trein was zeer slecht bezet; onder de enkele reizigers bevonden zich zieken, eene dame zelfs, die ernstige verschijnselen van pest had! Maar verreweg het grootste deel der toeristen bleef in Marseille genieten van vrijheid, netheid en goeden kost, en menigeen liep des avonds over de Cannebière met erge zeebeenen. Was het een gevolg van de zeereis of van het diner? Laten wij maar niet verder vragen; het was hun van harte gegund.

Bezien wij deze geschiedenis nu nog een oogenblik uit een ander oogpunt dan dat van een toerist.

Er waren vele mannen van wetenschap onder de reizigers; onze avonturen zijn daardoor aan een ernstig onderzoek onderworpen. Dat in vele bladen interviews en protesten zijn opgenomen, vele illustraties ons hebben afgebeeld in ons kommervol verblijf, dat eene interpellatie door den oudminister Poincaré in de Fransche Kamer is aangekondigd, zal van direct nut zijn voor de ongelukkige slachtoffers, die na ons tot een verblijf op le Frioul zullen veroordeeld worden. Maar van meer belang voor het algemeen zijn de wetenschappelijke onderzoekingen naar oorzaak en gevolgen van deze quarantaine.

Dr. M. Bucquoy heeft in de zitting van 29 October 1901 der Academie de Médecine een voordracht gehouden over den oorsprong van de ziekte (zie bulletin de l'Académie, en Revue Générale des Sciences van 15 November 1901 No. 21) en Dr. Charles Leroux heeft in de Gazette hebdomadaire de Médecine et de Chirurgie du 8 Décembre 1901 den uitslag medegedeeld van een onderzoek naar de gevolgen der quarantaine op de reizigers die zich wèl en de reizigers die zich niet lieten inspuiten met serum. Onder verwijzing van belangstellenden naar de bronnen zelven moge hier een kort overzicht van de bevindingen dier medici volgen.

Het gewone incubatie-tijdperk voor pest wordt op tien dagen geschat. De Sénégal was laatstelijk in Alexandrië geweest en had daar twee dagen voor de reede moeten liggen, terwijl gevallen van pest in die stad voorkwamen. Sedert dien was het schip teruggevaren naar Marseille zonder dat zich een geval van pest - wel van andere ziekte - had geopenbaard, en eerst na een verblijf van zeventien dagen in de haven van Marseille was het uitgevaren in dienst der croisière. In Marseille was geen enkel geval van pest bekend; het was zeer de vraag of de gestorven contre-maître, ofschoon onwel op reis gegaan, bij het vertrek reeds pest onder de leden had. Sedert het vertrek van Marseille is in die stad niet een enkel geval van pest geopenbaard. Niettegenstaande het schip dus kwam uit een onbesmette haven, na een verblijf in die haven, het gewone incubatie-tijdperk verre overtreffende, openbaart zich twee dagen na vertrek, zonder tusschentijds contact met eenige andere besmette haven, een geval van pest. De oorzaak moest dus eene andere zijn dan men gewoonlijk zoekt; bij menschen was zij niet te vinden.

Bij doorzoeken van het ruim is echter het gewenschte licht verkregen. Onder in het schip, vooral bij de bergplaats van vuil linnen, werden honderden ratten gevonden, zoowel levend als cadavers. Al die ratten zijn besmet bevonden, en uit de cadavers bleek het, dat de epidemie onder de ratten reeds weken lang moest gewoed hebben. Vermoedelijk zal dus reeds een paar maanden geleden een met pest geïnfecteerde rat in de haven van Alexandrië langs een touw, of een ankerketting of langs welken weg dan ook aan boord van den Sénégal zijn gekomen en aldaar de epidemie onder hare rasgenooten gebracht hebben. Hoewel de mogelijkheid van dit feit zeer wel geweten werd, heeft eenvoudig niemand er aan gedacht. Men heeft alle voorzorgsmaatregelen tegen menschen genomen, doch niet tegen mogelijk aan boord zijnde ratten. Verzuimt men deze maatregelen tegen ratten, dan zijn alle verdere maatregelen tegen menschen vrij wel overbodig.

Zoo staat dus iedere haven over de geheele wereld, *van IJsland tot Kaap de Goede Hoop en Australië*, *bloot aan eene plotseling opkomende epidemie van pest*, *ook zonder dat één*

schepeling is aangetast, *indien het schip in zijn ruim òf ratten verbergt*, *welke aan die ziekte lijden*, *òf zelfs slechts cadavers*, *bezweken aan die ziekte*, *of andere overblijfselen van pestzieke ratten waarmede plaatselijke ratten in aanraking kunnen komen.* Zoo is het ook te verklaren, dat op wijd uiteenliggende punten ongeveer tegelijkertijd pest uitbreekt, zonder aanwijsbare oorzaak van overbrenging, en dat de ziekte zich doorgaans het eerst in de havenkwartieren openbaart. Wie zich dus tegen de pest wil hoeden, were niet alleen menschen herkomstig uit besmetting, maar richte zijne maatregelen in de eerste plaats tegen ratten en tegen voorwerpen, koopwaren, enz. waarin overblijfselen of uitwerpselen van met pest besmette ratten kunnen voorkomen, welke zaken op hare beurt de ziekte aan plaatselijke ratten kunnen overbrengen.[1)] Medici komen hoe langer hoe meer tot de overtuiging dat pestbesmetting van mensch op mensch direct vrij onwaarschijnlijk is. Het ongedierte op ratten, het vuil dat deze achterlaten in eetwaren etc. zijn veeleer de overbrengers. Verdelging van ratten zal dus meer afdoende zijn dan opsluiting van onschuldige schepelingen in lazareths. Zoo was het feitelijk een groote domheid in de haven van Frioul den Ortégal op eenige meters afstand van den Sénégal te leggen ter opneming van de equipage. Een rat, overgezwommen of geklommen langs kabels van Sénégal naar Ortégal kon van dit laatste schip een nieuw pesthol maken. Zoo kan het eiland Frioul met zijne vele ratten ook geheel besmet zijn; slechts komt het den verblijvenden ten goede, dat de ratten in de slaapzalen weinig te eten vinden, en allicht zich daar niet zullen ophouden. Die zekerheid konden de toeristen echter evenzeer in een goed hotel aan den vasten wal gevonden hebben.

In ons bepaald geval waren de groote tekortkomingen: dat op een schip geregeld varende op besmette havens, geen

1) Zie over de zeer bevredigende uitkomsten van eene desinfectie met zwavelzuur door de desinfectie-machine van Clayton het artikel van Dr. A. Loir, Directeur de l'Institut Pasteur de Tunis, in de Revue Générale van 15 Nov. 1901 No. 21. Met deze machine, oorspronkelijk aangewend als brandbluschspuit, worden sedert eenige jaren schepen voornamelijk in Amerika gedesinfecteerd tegen gele koorts, zonder eenig nadeel voor het schip of de aan desinfectie onderworpen goederen

pestserum aan boord was; dat aan boord met ongelooflijke lichtzinnigheid met de besmetting werd omgesprongen, niettegenstaande men de groote waarde van maatregelen van ontsmetting en afzondering erkende en deze zelfs ten deele toepaste; dat men bij aankomst op Frioul in vijf groote paviljoens voor 174 passagiers in het geheel slechts 6, zegge zes bedienden had; dat de verpleging erbarmelijk en juist ziektebrengend was; en last not least, dat men, de inspuiting beslist noodig achtende, zes dagen na het seinen uit de straat van Bonifacio en vijf dagen na aankomst te Frioul eerst voldoende serum voor allen aanwezig had, en eerst na vier dagen begon in te spuiten met het weinige nog aanwezige serum; en dat wel in een haven als Marseille op een speciaal quarantaine-etablissement, terwijl het Instituut Pasteur ten allen tijde serum voor ten minste 10,000 inspuitingen in voorraad heeft. (Zie Revue des Sciences van 15 November 1901.)

Het feit, dat men achterna de inspuitingen niet noodzakelijk heeft geacht, doet niets af aan de tekortkoming, dat men geen serum had op het oogenblik, waarop het groote nut van, ja zelfs de verplichting tot de inoculatie openlijk werd verkondigd.

Dr. Charles Leroux heeft de bevindingen kunnen verzamelen van 143 passagiers. Van de overige 31 kon hij geen inlichtingen verkrijgen. Van die 143 hebben 10 beslist de inspuiting geweigerd; deze allen hebben niet het minste gevolg ondervonden van hun verblijf op Frioul. Van de overblijvende 133 zijn de bevindingen gedeeltelijk door hen zelven, gedeeltelijk door bij hen practiseerende geneesheeren opgeteekend.

Die 133 personen zijn voor een deel op 21 September ingespoten met serum, reeds twee maanden oud, voor het andere deel op 22 September met serum, juist versch uit Parijs aangekomen. Het schijnt dat de al of niet verschheid van het serum van geen verschillenden invloed is geweest, maar afdoende duidelijkheid is op dit punt niet verkregen. De hoeveelheid serum was voor allen dezelfde: 7 kub. centimeter serum van Yersin. Op die 133 ingespoten personen hebben 74 geen enkel gevolg ondervonden, doch hebben 60,

zijnde 44,7 %, te lijden gehad van min of meer ernstige aandoeningen.

Dr. Leroux verdeelt die aandoeningen in drie groepen:

a. zich spoedig openbarend, binnnen 3 of 4 dagen na de inspuiting;

b. zich laat openbarend, eerst na den 10^{en} dag;

c. ernstige complicaties van onduidelijken aard.

Onder de gevallen van *a* zijn voorgekomen: plotselinge hevige diarrheën (door de toeristen spottenderwijze genoemd: la Frioularde), hevige hoofdpijnen, koorts, groote loomheid, plaatselijke of algemeene jeukerigheid, al of niet met uitslag, deze verschijnselen bij den een zich afzonderlijk, bij den andere gezamenlijk zich voordoende; verder klierzwellingen (adénites) eenigszins gelijkend op pestbuilen, aan den kant van de inoculatie, welke bij de meeste personen rechts, bij eenigen links op den onderbuik geschiedde. Deze aandoeningen, twintig in getal, zijn van weinig ernstigen aard geweest en verdwenen na enkele dagen. Dr. Leroux schrijft ze niet toe aan het zeer slechte eten, omdat zij allen ongeveer tegelijkertijd zich openbaarden, en de niet-ingespotenen geen enkel merkbaar gevolg van die slechte voeding ondervonden.

Onder de gevallen *b*, zich openbarende eerst na 10 dagen, vermeldt Dr. Leroux:

1°. 13 gevallen van erythemateus uitslag, sommige van weinig beteekenis, plaatselijk op den onderbuik, andere verspreid over het geheele lichaam, met uitslag als van netelroos, soms zoo groot als duiveneieren, op armen, beenen, enz. met hevigen jeuk in de handpalmen, zwelling en verdooving van vingers enz. De verschijnselen duren slechts enkele dagen.

2°. 21 gevallen van pijn in de gewrichten, in de spieren en pseudo-rheumatisme. Sommige patiënten hebben zeer pijnlijke aanvallen; 8 van hen zijn reeds vroeger jichtlijdend geweest. De verschijnselen duren van 10-15 dagen.

3°. 5 onderscheidene gevallen, die minder duidelijk zijn, van infectieuse ontsteking van de periphere zenuwen, bij enkele groote pijnlijkheid, bij andere totale gevoelloosheid van ledematen; bij eene dame een voet gedurende 14 dagen ‘comme mort’; een plotseling opkomend asthma met sterke belemmering van de ademhaling, enz. enz. De verschijnselen duren van 3 tot 5 weken.

Eindelijk onder *c* vermeldt Dr. Leroux één geval van eene dame, vrouw van een geneesheer, die haar zelf behandeld heeft.

Deze geneesheer heeft meermalen den overleden pestlijder bezocht en zich eerst na eenige dagen kunnen desinfecteeren; onderwijl heeft hij de hut met haar gedeeld. Reeds den nacht na de inspuiting gevoelt de patiënte zich onwel, de volgende dagen lichte buikpijnen, algemeene zwakte; Vrijdagnacht in den nachttrein van Marseille vrij hevige pijnen met gevoel van een zwelling in de lies; Zaterdagmorgen bij aankomst zeer veranderd in uiterlijk en hard ziek, met vorming van een pijnlijke adénite; de medicus-echtgenoot verklaart er zelf van: 'l'aspect des trainées et des plaques rouges de la peau, les caractères de l'adénite ressemblaient terriblement à ce que j'ai vu sur le pauvre matelot du Sénégal, mort au Frioul d'une peste incontestée.' Infectie met de naald van de serum-spuit wordt wegens de genomen voorzorgen ten eene male onmogelijk geacht. Na 8 dagen kan de patiënte weder voor het eerst uitgaan en thans is zij geheel genezen.

Het geval is zeer onduidelijk; het heeft den schijn van eenen lichten vorm van pest. Niettemin beschouwt Dr. Leroux het niet als pest, maar veeleer als een gevolg van het serum, daar dezelfde verschijnselen, hoewel in veel lichtere mate, zijn waargenomen onder de gevallen van klierzwellingen van groep *a*, eenige dagen na de inspuiting.

Dr. Leroux komt tot het besluit: dat vermoedelijk overbrenging van pest van mensch op mensch zeer zeldzaam voorkomt; dat dus eene afzondering in pestvrije streken of gebouwen eene vrij groote zekerheid aanbiedt om van die ziekte verschoond te blijven, ook indien men al in een gebied van besmetting is geweest; dat het grootste gevaar schuilt bij ratten en goederen, waarin overblijfselen van ratten zich kunnen bevinden; dat dan ook inspuiting met serum volstrekt niet noodzakelijk is na verwijdering der personen uit het milieu van besmetting; dat die inspuiting eerst gebiedend wordt, indien die afzondering niet spoedig genoeg kan plaats vinden (bijv. door gedwongen verblijf op een schip als met de equipage van den Sénégal het geval was), of indien nà de afzondering mocht blijken door uitbreken van nieuwe gevallen, dat pestkiemen in die afzondering zijn medegenomen;

dat de inspuiting met serum voornamelijk vroegere aandoeningen als jicht en dergelijke weder opwekt; dat men met het oog op de vrij ernstige gevolgen eener inspuiting zelfs voor gezonde menschen zeer voorzichtig moet te werk gaan met eene *preventieve* inspuiting van serum, en althans niet deze verplichtend moet stellen in omstandigheden, waaronder het pestgevaar nog niet onmiddellijk dreigend is; eindelijk dat de medicus niet uit het oog mag verliezen hoe verschillend een zelfde dosis serum werkt op personen van onderscheiden aard en physieken toestand.

Het kan eene kleine troost voor ons zijn, indien mannen van wetenschap door ernstige onderzoekingen nog nuttige lessen kunnen putten uit onze mislukte reis.

G. VISSERING.

Bijlage I (zie blz. 451).

La ballade du pestiféré.

Nous partions de France
Tout pleins d'espérance,
Le coeur en vaillance,
Sur le ‘Sénégal’.
Les eaux étaient belles,
Et les ribambelles
Des vagues rebelles
Dansaient au mistral.

Nous passons en Corse,
Où le ciel se corse,
Et, juteuse écorce,
Nous inonde un peu.
Mais bientôt l'espace
Sourit, et fugace
Le nuage passe,
Laissant le ciel bleu.

Puis, à pleines voiles,
Dessous les étoiles,
Que fixe à ses toiles
Hécate ou Vénus,
La troupe joyeuse
S'envole rieuse
Vers la rive heureuse
Si chère à Phébus.

Mais soudain tout change,
Craque, se dérange,
C'est un bruit étrange:
La peste est à bord!
Notre coeur se serre,
S'en va vers la terre;
On songe à sa mère,
Chacun se croit mort.

Vite on se rassure,
Au fond, la nature
Du mal est obscure,
Pensent nos docteurs,
Qui, seize, et plus graves
Que les vieux burgraves,
Tiennent des conclaves
Devant les tumeurs.
Le premier médite,
Dit: grande ou petite,
C'est une adénite,
Pourquoi s'affecter?
Le second réplique:
Peste bubonique,
Le cas est typique

On n'en peut douter.

Du deux au troisième,
Du quatre au cinquième,
Tous, jusqu' au quinzième,
De se rétorquer.
Mais pour le seizième,
Un homme à système,
Le cas est extrême:
Il faut disséquer!

Ne sachant que faire,
Craignant fort à terre
L'agent sanitaire
Qui règne à Stamboul,
L'un d'entre eux conseille
D'aller à Marseille
Et l'on appareille
Pour le gai Frioul.

Au fond de la rade,
Le bâteau malade,
Finit sa ballade,
Et vers nous bientôt
Arrive une barque,
D'où leste débarque
Un monsieur de marque
En beau paletot.

L'appel il préside,
Voit le bord valide,
Puis d'un oeil rapide,
Vite a constaté:
Qu'au cours du voyage,
Chacun fut très-sage,
Et que l'équipage
N'a pas augmenté.

Après il ordonne
Que l'homme on lui donne,
Et chose bouffonne
Hors de son hamac,
Le bubonocèle
Descend, prend l'échelle
Et sur la nacelle
Fume son tabac!

Sans vouloir, profane,
Pénétrer l'arcane
Où le savoir plane,
Je suis épaté
Quand, si manifeste,
J'aperçois le reste
De cinq jours de peste
Sur l'humanité.

Pour expérience
L'homme de science
Fait la confidence
Qu'il faut un rat mort,
Parole fatale!
Au fond de la cale
La gent animale
Va tirer au sort.

Mais un rat novice,
Prêt au sacrifice,
S'offre sans malice
Aux mains du bourreau.
Célui-ci l'emporte
Et, fermant sa porte,
Dit: Faut qu'il en sorte
Un rapport très beau.
En homme pratique
Et très-méthodique;
Il l'ouvre et le pique;
Mais il cherche en vain.
Le subtil microbe,
Toujours se dérobe,
Sans même sa robe
Laisser dans la main.

Plus de quarantaine,
Triste et l'âme en peine,
Maudissant la veine,
Le docteur quinteux,
Loin d'une encâblure
Dit: La chose est sûre,
C'était une enflure
D'un aspect douteux.

Je romps votre attente,
Voici la patente,
De griefs exempte;

Sortez sans retard.
La rade est très-saine,
Mais on prend sans peine,
Un bobo dans l'aine
Avant le départ.

Depuis cette affaire,
L'homme pestifère
Prétend qu'il préfère
Aux titres vantés,
Le bonheur intime
D'avoir fait la grime
A la plus intime
De nos Facultés.

Et puis qu en la France,
Tout, joie ou souffrance,
Finit en romance,
Et plutôt gaiement,
Un homme notoire,
De cet auditoire,[1]
Va conter l'histoire
Au gouvernement.

1 Bedoeld werd de deputé en oud-minister Raymond Poincaré.

Bijlage II (zie blz. 468).

Ballade des rats morts.[1)]

Passagers des Messageries,
Embarqués sans trop d'embarras,
Rongeurs subtils et joyeux rats,
Nous partîmes d'Alexandrie.
Nous étions tous dodus et gras;
Mais las! l'adénite mauvaise
Fît gonfler notre panse obèse
Et bientôt, victimes du sort,
Dans la cale Sénégalaise
Nous étions quatre-vingts rats morts.

Aux ports d'Europe ou bien d'Asie
Décemment ou ne pouvait pas
Présenter, même chapeau bas,
Une telle ménagerie.
On se fut mis en mauvais cas.
Bien avant le Péléponèse
Lipari, devant tes falaises
Forcément on vira de bord:
Dans la cale Sénégalaise
Nous étions quatre-vingts rats morts.

Ce nombre quelquefois varie
Au gré de divers avocats,
On en discute avec fracas
Mais c'est pure chicanerie;
Les rats défunts ne mentent pas.
Du roi Minos devant la chaise
Ma voix soutenant cette thèse
A dit comme Hugo Victor:
Dans la cale Sénégalaise
Nous étions quatre-vingts rats morts.
Des touristes la Confrèrie
Dont Olivier guidait les pas,
Rêvait de Chypre et de Damas
De la terre sainte et bénie;
Maintenant loin de ces climats
Elle vit, assez mal à l'aise,
Au Frioul, sur terre française
Où Jacques[2)] a bien vu tout d'abord,
Qu'en la cale Sénégalaise
Nous étions quatre-vingts rats morts.

A Montmartre, ville choisie
Et qui brille d'un vif éclat,

1) Variant op Victor Hugo's 'Les orientales, Chanson des Pirates', met refrein:

Dans la galère capitane
Nous étions quatre vingts rameurs.

2) Docteur Jacques, de quarantaine dokter.

Chacun sait qu'il est vers le bas
Un café plein de fantaisie,
Où le rapin prend ses ébats;
Mais l'enseigne de sa cimaise
N'est plus qu'une vaine fadaise,
Qu'il conserverait bien à tort:
La cantine Sénégalaise
C'est le vrai café du rat mort.

Envoi:

O, Charbonnel[3)], ne t'en déplaise,
Mets un terme à tes hypothèses,
Crois en mon fidèle rapport:
Dans la cale Sénégalaise
Nous étions quatre-vingts rats morts.

3) Charbonnel, kapitein van den Sénégal, die voor de eer van zijn schip ons trachtte te verzekeren dat er slechts 4 doode ratten waren gevonden in plaats van een zeer groot aantal.

Onze zeemacht.

Onze zeemacht, zoo langen tijd in een tijdperk van overgang verkeerende, heeft vooral in het laatste tiental jaren zeer belangrijke hervormingen en veranderingen ondergaan. Met de algemeene toepassing van groot stoomvermogen, van beschermende dekken (horizontaal pantser), van electriciteit, van snelvurend geschut en van automobiele torpedo's kan men zeggen dat het tijdperk van overgang afgesloten is, de nieuwe toestanden volledig ingetreden zijn.

Het oogenblik is dus aangebroken om bedaard en zonder vooringenomenheid den nieuwen staat van zaken te overzien, een oordeel uit te spreken over hetgeen wij verkregen hebben en daaraan beschouwingen vast te knoopen, omtrent hetgeen wij in dagen van strijd van onze zeemacht zullen kunnen verwachten. In de volgende bladzijden wensch ik hiertoe eene bescheiden poging te doen, en meer in het bijzonder zal daarbij het oog gevestigd worden op den toestand in Oost-Indië, omdat wij voornamelijk met het oog op onze bezittingen aldaar schepen voor den algemeenen dienst hebben.

I.
Het Materieel.

Al moge men overtuigd zijn dat ook in de toekomst het personeel, de levende strijdkracht, de beslissende factor zal wezen in den strijd, terwijl evenzeer als voorheen toevallige omstandigheden daarbij dikwijls veel gewicht in de schaal zullen leggen, zoo is toch met de bespreking van het materieel aan te vangen. Zoowel omdat het materieel een factor van groote

beteekenis op zichzelf is, als omdat het een' aanzienlijken invloed uitoefent op het wel en wee van het personeel.

Onze tegenwoordige oorlogsschepen zijn uitsluitend gebouwd voor oorlogsdiensten - schepen en vaartuigen voor auxiliaire diensten bestemd blijven buiten beschouwing, in den engeren en eigenlijken zin van het woord zijn deze geen oorlogsschepen - en men heeft getracht snelheid, offensief vermogen (geschut, torpedo's, ram), bescherming en grootte van het operatieveld zooveel doenlijk tot hun recht te laten komen. Naarmate aan een of meer dezer hoedanigheden de voorrang boven de andere werd toegekend, ontstond een vaartuig van bepaalde soort. Bij het pantserschip komen op den voorgrond offensief vermogen en bescherming, bij den kruiser snelheid en grootte van het operatieveld, bij de torpedoboot is de overwegende hoedanigheid groote snelheid.

In het bijzonder bij het ontwerpen van pantserschepen en kruisers moest wegens specifiek Nederlandsche eischen bovendien rekening worden gehouden met diepgang, afmeting en prijs.

Oogenschijnlijk zijn de ingenieurs er in geslaagd om te voldoen aan hetgeen van hen werd verlangd. Zij hebben vraagstukken opgelost, welke wegens de vele tegenstrijdigheden zeker zeer buitengewone moeielijkheden opleverden. Men zou dan ook geneigd wezen hun werk als een triomf der technische wetenschappen te beschouwen, wanneer de schepen voldeden aan de eischen welke aan iedere vechtmachine gesteld moeten worden.

Groote soliditeit in alle onderdeelen, zoodat op de goede werking van het geheel steeds onvoorwaardelijk vertrouwd mag worden, wanneer de behandeling is toevertrouwd aan bekwaam personeel, mag als zoodanig genoemd worden. Ook zal het wapen zelf het voor de behandeling aangewezen personeel niet geheel of gedeeltelijk buiten gevecht mogen stellen, lang voor dat de strijd daarmede is aangevangen.

Dat onze schepen voor den algemeenen dienst ook maar in de verte aan die eischen voldoen, zal wel niet beweerd worden door hen die van nabij daarmede kennis hebben gemaakt. Maar daardoor zijn die schepen dan ook veroordeeld. Niet echter de ingenieurs die de schepen ontworpen en gebouwd hebben. Zij leverden slechts wat gevraagd werd,

ook door hen die aangewezen zijn de schepen als oorlogswapen te gebruiken.

Het streven, de zucht om mede te doen in den algemeenen wedloop, alle nieuwe uitvindingen in toepassing te brengen, dadelijk, overal en op ieder gebied, heeft er toe geleid ook onze oorlogsschepen te nemen tot terrein van proefneming. De eigenlijke bestemming van het oorlogsschip wordt daarbij voorbijgezien, geraakt op den achtergrond. Men tracht slechts moderner te wezen dan anderen, geheel 'up to date' van een zuiver technisch standpunt bezien.

Nationale ijdelheid, gevaarlijk omdat zij als alle ijdelheid kortzichtig maakt, beheerscht den aanbouw. En dat andere volken schatten verspillen om zich eene meer of minder talrijke 'moderne' vloot aan te schaffen, welke een ieder vreest als oorlogswapen te gebruiken, is toch geen reden hetzelfde te doen. Vooral niet waar de omstandigheden, waaronder wij onze schepen voor den algemeenen dienst moeten gebruiken, zoo belangrijk verschillen.

Neen! voor dat ijdel vertoon moeten wij niets doen, maar wij moeten verlangen dat het wapen ons niet in den steek laat op het oogenblik dat wij er gebruik van moeten maken. Dit is de eenige logische grondslag ook voor een oorlogsschip, voor eene oorlogsvloot.

Met eene vloot welke aan dien eisch voldoet zal men in werkelijkheid ver vooruit wezen. Men zal hierop meer kunnen rekenen, hiermede meer uitvoeren dan met een wapen hetwelk, ondanks de meest zorgvuldige behandeling, ons in tijd van vrede ieder oogenblik (doorloopend?) in den steek laat. Hoe zal dit in gevecht goede diensten kunnen bewijzen? Wie zal dan daarin vertrouwen stellen? En toch in den strijd en niet op tentoonstellingen moeten onze schepen den prijs, de overwinning behalen. Zoo noodig komen zij bij revues achteraan, daar blijkt toch niets van de werkelijke waarde, daar is alles schijn.

Bij onze kruisers werd bij het ontwerpen voornamelijk gelet op groote snelheid en tevens op groot operatieveld. Men wenschte eene groote snelheid aan die schepen te geven, niet zoozeer omdat groote snelheid in het algemeen een tactisch voordeel is in gevecht, maar voornamelijk opdat het schip groote afstanden in weinig tijd zou kunnen afleggen

en opdat het den strijd tegen eenen overmachtigen vijand zou kunnen ontwijken. Duidelijk is het dat snelle verplaatsing voor onze kruisers van veel gewicht kan wezen in tijd van oorlog. Alleen onze bezittingen in Azië toch beslaan één honderdste van de geheele oppervlakte van den aardbol. Maar zal voor het afleggen van groote afstanden in den archipel dan gebruik gemaakt kunnen worden van de groote snelheid der kruisers, welke op den proeftocht ± 20 mijl[1)] was? Immers neen, want die schepen worden officieel geacht op een eenigszins lang traject niet meer dan 15 mijl te kunnen volhouden. Maar ook dit cijfer is te hoog, de praktijk heeft reeds aangetoond dat 12 mijl vrijwel als een maximum moet worden beschouwd. Ook de voorraad brandstof maakt grootere snelheid gedurende langen tijd onmogelijk of minstens ondoelmatig, want het kolenverbruik per afgelegde mijl neemt boven eene zekere snelheid - bij onze kruisers ± 10 mijl - zoo buiten alle verhouding tot de snelheid toe, dat met aanvullen van den voorraad brandstof meer tijd verloren zou gaan dan door de grootere snelheid was gewonnen, zelfs aannemende dat geen omweg gemaakt behoeft te worden om onmiddellijk kolen te kunnen krijgen; een vrijwel ondenkbaar geval. Daar oorlogsschepen en zeker onze kruisers zonder kolen niets waard zijn, zal men ook slechts een deel van den voorraad brandstof mogen verbruiken, zal men in tijd van oorlog een belangrijk deel in reserve moeten houden

1) De proeftochtsnelheid heeft alleen waarde als punt van vergelijking. Het is de maximum-snelheid onder abnormaal gunstige omstandigheden verkregen. Die proeftochten zijn een vloek voor de machines veelal, voor de stoomketels altijd. De prijs wordt behaald (of niet behaald) maar blijvend nadeel wordt aan het nieuw op te leveren wapen al dadelijk toegebracht. Het is den fabrikant niet kwalijk te nemen dat hij van zijn standpunt denkt ‘après moi le déluge’. Maar waarom die proeven niet anders genomen? Stel de verlangde vaart is *a* mijlen, dan zou in het bestek als voorwaarde opgenomen kunnen worden dat van die vaart zal moeten blijken door het schip bij eenen bepaaldën diepgang, met gunstige gelegenheid van weêr en wind, maar verder geheel onder normale omstandigheden (steenkolen, olie, personeel) onder toezicht van den fabrikant te laten loopen *b* mijlen. Wordt *b* werkelijk verkregen dan is het mogelijk dat men er *a* niet zou hebben uitgehaald (meer is echter ook mogelijk) en de fabrikant er alzoo goed afkomt, maar ook machines en ketels komen er goed af. En practisch heeft dit verschil met de bedongen *a*, waarvoor machines en ketels berekend zijn, toch geen waarde. Immers ook nu is *a* slechts eene rekenwaarde, waaraan men in oorlogstijd absoluut niets heeft.

voor onvoorziene omstandigheden, b.v. eene ontmoeting met den vijand; en wel meer dan éénmaal.

Zeker kan snelheid gelegenheid geven een gevecht te ontwijken, maar men bouwt toch geen oorlogsschepen met dat doel. De zwakte van den kruiser, zijn gering offensief vermogen en zijn weinige bescherming tegen vijandelijk vuur, rechtvaardigt het alleen dat in dit verband de snelheid als deugd wordt vermeld. Dit voordeel vervalt echter ook, zoodra de voorraad brandstof niet belangrijk genoeg meer is om het ontwijken langen tijd vol te houden.

Waar sprake is van het tactisch voordeel van snelheid, heeft men het oog op de snelheid ten opzichte van die van den vijand, alzoo meer op eene betrekkelijke dan op eene absolute snelheid. Een krachtig schip kan in het gevecht dit voordeel wel missen en toch de meerdere blijven van zijnen tegenstander. Den vijand inhalen zal voor onze oorlogsschepen niet licht noodig wezen. Wanneer de vijand komt als aanvaller, als veroveraar, moet hij ons opzoeken of afwachten. Trouwens wanneer na het inhalen toch de strijd ontweken, van de snelheid van het schip nu in omgekeerde richting gebruik gemaakt moet worden, dan heeft het achtervolgen ook geen beteekenis gehad hoegenaamd.

Wordt de groote snelheid onzer kruisers practisch alzoo teruggebracht tot zeer bescheiden afmetingen, daarmede verdwijnen ook de voordeelen, welke aan die snelheid verbonden heeten te zijn, zoodat de nadeelen nu meer op den voorgrond komen, aangezien deze niet langer in meer of mindere mate worden geneutraliseerd.

Gebonden aan het gewicht, de waterverplaatsing van het schip en speciaal aan dat gedeelte hetwelk beschikbaar was voor machines met toebehooren, is alles zoo licht mogelijk gemaakt en om zooveel mogelijk voordeel te trekken van de brandstof[1] bovendien zeer samengesteld geworden. Dit laatste

1) Onze schepen voor den algemeenen dienst maken uitsluitend of hoofdzakelijk gebruik van Engelsche steenkolen. Aangezien zij echter voornamelijk bestemd zijn voor den dienst in Oost-Indië, behoorden zij geschikt te wezen voor het gebruik van Ombiliënkolen. In tijd van oorlog zijn Engelsche kolen in Indië niet overal te krijgen en is de voorraad beperkt, hoe groot men die in tijd van vrede ook maakt. En het hebben van een grooten voorraad Engelsche kolen is kostbaar, omdat hij dwingt tot groot verbruik van die dure brandstof, aangezien de kolen niet goed blijven. Het is dus noodig, dat de schepen de kolen gebruiken, welke men onder de hand heeft, te meer noodig nu de kolensoorten, welke in tijd van oorlog nog het gemakkelijkst zijn aan te voeren (Australische, Chineesche en Japansche) veel overeenkomst hebben met de Ombiliën- en Borneokolen. Blijken de waterpijpketels niet geschikt voor het gebruik van deze kolen, dan moeten die ketels met de daaraan verbonden voordeelen worden opgeofferd. Het geeft immers niets of de schepen wonderen zouden doen met de eene soort steenkolen, wanneer alleen de andere beschikbaar is en zij hierdoor tot werkeloosheid veroordeeld worden.

zoowel wegens de steeds terugkeerende uitgaaf voor brandstof als om met den voorraad daarvan eenen zoo groot mogelijken afstand te kunnen afleggen.

Een onmiddellijk gevolg van een en ander is, dat gebreken aan de teere en samengestelde hulpwerktuigen, zoowel als aan de hoofdwerktuigen en stoomketels, veelvuldig voorkomen; dat hoogst zelden alles in orde is. Bovendien is het verbruik van brandstof als regel zeer weinig economisch omdat eene goede machine het minste kolenverbruik heeft per indicateur paardenkracht, wanneer zij haar volle vermogen ontwikkelt. Dan toch komt eerst alles tot zijn recht. Een schip, gebouwd om 20 mijlen te loopen, zal dus bij eene vaart van 10 mijl veel meer brandstof verbruiken dan dat zelfde schip, voortbewogen met eene 10 mijlsvaart door machines voor 12 mijl ontworpen.

Doorloopend zullen onze kruisers dus onder stoom meer brandstof verbruiken dan eigenlijk noodig is en hierdoor zal het operatieveld verkleind worden, dat toch al niet groot is en niet veroorlooft met groote snelheid te stoomen, wegens het dan absoluut groot verbruik van brandstof, afgescheiden dus van den geregelden aanvoer binnenboord en de krachten van het personeel.

Is terwille van groote snelheid en groot operatieveld het offensief vermogen gering, weinig gewicht voor de artillerie beschikbaar geweest, ook de bescherming is gering. Deze bepaalt zich in hoofdzaak tot het pantserdek. Dit dek is echter oorzaak van belangrijke verhooging van temperatuur in de machinekamers, op de stookplaatsen en elders in het schip, speciaal onder dit dek, maar indirect ook op vele plaatsen daarboven. Wegens onvoldoende natuurlijke ventilatie heeft men kunstmatige aangebracht door verschillende werktuigen, die echter plaats innemen, gewicht hebben, stoom (brandstof) verbruiken en ten slotte plaatselijk de temperatuur

verhoogen. Gelijk effect hebben de afkoelingsmachines en de distilleerwerktuigen die voorzien in de behoefte aan zoet water; drinkwater maar voornamelijk voedingwater voor de stoomketels. Ook de lichtmachines komen de warmte vermeerderen, ofschoon het doel van het electrisch licht gedeeltelijk ook is die in verblijven en werkplaatsen te matigen. En zeker zou de temperatuur hier ook hooger wezen bij andere wijze van verlichting.

Deze en andere hulpwerktuigen kosten veel brandstof doorloopend en ook wanneer het schip niet stoomende is verkleinen zij dus het operatieveld. Maar doordat zij veelal of nagenoeg altijd te werk staan, behoeven die hulpwerktuigen veel onderhoud en geven herhaaldelijk aanleiding tot reparaties en voorzieningen van meer of minder langen duur, ook als gevolg van slijtage.

In warme klimaten wordt de ijzeren romp van het schip gemiddeld gedurende twaalf uur per etmaal verwarmd door de zon, die geregeld eene aanzienlijke hoogte bereikt, somtijds op den middag in top staat. Het behoeft dan ook niet te verwonderen dat in die streken de aanwijzing van den thermometer in vele deelen van het schip dagelijks de 100° F. overschrijdt, ook wanneer het schip niet stoomende is. In machinekamers en ketelruimen is de temperatuur bijna altijd hoogeren onderstoom worden tientallen graden hoogere aanwijzing geconstateerd. De ventilators voeren tot afkoeling de buitenlucht aan, welke tusschen de keerkringen op een groot deel van den dag een temperatuur heeft van 90 à 100° F., en daarboven. Voor zoover electrische fans worden gebruikt, welke zich bepalen tot het in beweging brengen van de warme lucht, heeft geen daling van den thermometer plaats en de invloed van de temperatuur op het lichaam zal dus wel niet veel wijziging ondergaan, al wordt de warmte door de werking van de fan dragelijker voor het gevoel.

Ter wille van groote snelheid en groot operatieveld, verwachtingen welke practisch onvervuld zijn gebleven, heeft men zich bij de kruisers te groote opofferingen getroost wat bewapening en bescherming[1)] betreft. Het type ‘Koningin

1) In November 1896 wees ik reeds hierop. De schepen bestonden toen nog slechts op het papier (Zie verslagen Marinevereeniging).

Regentes' werd hierom ontworpen. Deze schepen zullen als vechtschip meer waarde hebben, maar toch ook minder geschikt zijn voor den dienst tusschen de keerkringen dan wel gewenscht. Tenminste te oordeelen naar de Piet Hein, van welk type de Koningin Regentes eene vergroote uitgaaf is. Als gevolg, waarschijnlijk van de minder hooge eischen aan de snelheid gesteld, gaven de machines van de Piet Hein minder doorloopend aanleiding tot herstelling dan de kruisers, maar ook hier komen reparaties nog te veelvuldig voor. Ook is het schip even weinig, ja misschien nog minder bewoonbaar tusschen de keerkringen dan de kruisers dit zijn.

Intusschen, de Koningin Regentes is grooter en zal misschien blijken beter bewoonbaar te zijn, de verblijven zullen wellicht door betere ventilatie van het schip minder last hebben van te hooge temperatuur, wanneer het schip zich ophoudt in warme streken. Zeker is dit echter niet, want men tracht steeds de bewapening zoo krachtig mogelijk, de kolenberging zoo groot mogelijk, de bescherming zoo afdoend mogelijk te maken, alles in verband met het gegeven totaal gewicht en de beschikbare ruimte. Tot zekere grens zeer rationeel, mits er niet uit volgt dat de ruimte welke voor bewoning beschikbaar blijft een minimum is, aan de verblijven op zichzelf te weinig zorg wordt besteed en zij dikwijls gelegen zijn in de onmiddellijke nabijheid van deelen van het schip, welke om de een of andere reden een verblijf ongeschikt maken als woning.

De bemanning aan boord der moderne schepen leeft hierdoor onder de slechtst denkbare hygiënische toestanden en wel speciaal bij verblijf tusschen de keerkringen, waar zelfs de nachten veelal geen beteekenende afkoeling brengen op die schepen.

Aan boord van de torpedobooten is dit eveneens het geval, maar deze zijn niet aangewezen voor voortdurende bewoning en daarom is de zaak van minder gewicht. De bemanning zal zelden eenige etmalen achtereen aan boord verblijven. De teere samenstelling dier vaartuigen brengt ook mede dat het voor behoorlijk onderhoud noodig is dat zij niet lang achtereen gebruikt, maar telkens opnieuw geheel nagezien worden. Zij worden meer gereed gehouden voor den dienst, dan dat zij diensten verrichten.

Aanhoudend en zorgvuldig onderhoud en spaarzaam gebruik zijn ook noodig voor onze pantserschepen en kruisers, wil men eenige zekerheid hebben op een gewild oogenblik onmiddellijk of binnen zeer korten tijd over die schepen volledig te zullen kunnen beschikken.

Niet alleen alzoo over de machines welke het schip voortbewegen, maar ook over alle hulpwerktuigen noodig om de vaart tot een maximum op te voeren[1)], dat zijn onder meer ook de machines voor ventilatie, licht, enz. En het spreekt vanzelf dat ook de stoomketels in zoodanigen staat moeten wezen, dat zij de vereischte hoeveelheid stoom kunnen leveren.

De nominale snelheid dier schepen moge van weinig waarde zijn, waar het vast staat dat die snelheid practisch nooit meer bereikt zal worden, het blijft toch noodzakelijk alles aan te wenden wat tot vermeerdering van vaartsnelheid kan bijdragen. Snelheid toch is het eenige wat eenigszins de nadeelen kan vergoeden, welke het schip als oorlogsschip aankleven; die nadeelen zullen ernstiger worden gevoeld in den oorlog naarmate de snelheid meer in gebreke blijft. Beter ware het dan ook die papieren snelheid weg te laten en daarmede ook de nadeelen onafscheidelijk verbonden aan die groote (?) vaart. Men wist dan wat men had. Het zou minder wezen dan men nu denkt te hebben, maar veel meer dan men werkelijk heeft. En wee hun, die in den oorlog berekeningen en plannen maken gebaseerd op eene denkbeeldige vaart van 16 of 20 mijl, terwijl op het critiek oogenblik die vaart zal blijken niet meer dan 12 mijl te wezen!

Een deugdelijk onderhoud is niet mogelijk, wanneer men de schepen altijd of te lang achtereen gereed wil hebben voor den dienst in tijd van vrede. Zelfs voor de zooveel eenvoudiger geconstrueerde werktuigen der mailstoomers wordt na iedere reis van ongeveer vier maanden gelegenheid gegeven alles na te zien en in orde te brengen. Dit wordt noodig geacht opdat eene volgende reis zonder gevaar voor groote gebreken zal kunnen worden gedaan, maar voor een oorlogsschip is de zekerheid immers nog veel noodzakelijker.

Dringend noodig is het dan ook dat als regel wordt aan-

1) Ook in verband met het personeel, dat nu eenmaal niet onder alle condities in het leven blijven en werken kan en toch onmisbaar is.

genomen dat onze schepen voor den algemeenen dienst na zekeren tijd - als uiterste termijn zou men kunnen beginnen één jaar[1)] te stellen - op een werf geheel worden nagezien en dan gedurende minstens twee maanden ook niet gereed behoeven te zijn voor den dienst. Thans worden bij herstellingen in Indië in den regel hieraan te veel voorwaarden verbonden van beschikbaarheid, tengevolge waarvan de noodige herstellingen slechts half, dus onvoldoende, of niet geschieden en de geheele gereedheid, zooals die voor een oorlogsschip geeischt moet worden, dus ook niet bereikt wordt.

Zeker de schepen zullen, alles te zamen genomen, misschien langer tijd niet voor den gewonen dienst in tijd van vrede gereed wezen dan nu het geval is, maar zij zijn thans in den regel slechts gedeeltelijk gereed en dit is een zeer groot gevaar.

Misschien zal men beweren dat er behoefte is aan die schepen voor verschillende diensten. Dit is mogelijk, maar mag geen reden wezen uitsluitend of voornamelijk oorlogsschepen te hebben, die slechts gedeeltelijk geschikt zijn voor de taak waarvoor zij werden gebouwd. Het aantal schepen moet dan vermeerderd worden. Trouwens het mag betwijfeld worden of er in tijd van vrede werkelijk zooveel behoefte is aan de diensten onzer groote oorlogsschepen. Veel te veel toch worden zij gebruikt voor vertoon en maken uitsluitend voor dat doel reizen. Het ware beter met die reizen spaarzamer te wezen en den vrijkomenden tijd te gebruiken om de schepen in orde te maken. Niet de tijd van de reis zelf, deze is veelal kort genoeg. Maar de reis is oorzaak dat eene noodige herstelling wordt uitgesteld of half geschiedt; door de reis wordt de herstelling belet of onderbroken en dit is

1) Bij een verblijf in O.-I. van ongeveer 3 jaar zal een schip dan tweemaal in reparatie komen (het periodiek dokken om de zes maanden is niet als reparatie te beschouwen en eischt hoogstens eene week), en het zal wel niet noodig zijn dat het ook nog eenige maanden op het marine-etablissement te Soerabaja is om gereed gemaakt te worden voor de thuisreis. Notabene, terwijl het schip naar Nederland terugkeert om aldaar uit dienst gesteld te worden! Dat zulks thans noodig wordt geacht, toont afdoende aan dat het schip reeds voor dien tijd verre van in orde was. Immers anders zou de terugreis met het genoemde doel zeker weinig bezwaar opleveren, geen reparatie noodig doen achten wanneer het schip juist zijne taak heeft volbracht, na volbrachten dienst huiswaarts zal keeren.

niet te rechtvaardigen. Beter is het dat de schepen in orde zijn, al moet een koning van Siam, een Deensche prins, een Japansch eskader of een Duitsch oorlogsschip te Batavia of elders komende, dan ook de begroeting door een Nederlandsch oorlogsschip missen. Wenscht een bezoeker van onze bezittingen zulk een schip te zien, dan kome hij daar waar het schip zich ophoudt. Niet omgekeerd moet een schip zich naar die plaats begeven. Wanneer die plaats geen oorlogshaven is, heeft die begroeting ook geen zin en in Oost-Indië kan alleen Soerabaija geacht worden eene oorlogshaven te zijn. Dat ijdel vertoon is een groot nadeel voor de gevechtsgereedheid der schepen en deze moest nooit aan dat vertoon ondergeschikt gemaakt worden.

Is het noodig dat meer de hand wordt gehouden aan het in orde brengen onzer schepen voor den algemeenen dienst, zoodra zich gebreken voordoen, er zal ook beter gezorgd moeten worden dat de schepen, eenmaal in orde zijnde, zoolang mogelijk in orde blijven. Hiertoe moet alles vermeden worden wat de gevechtsgereedheid noodeloos in gevaar kan brengen. In de eerste plaats zullen hiervoor de periodieke proeven omtrent volle kracht en maximum vermogen behooren te woren nagelaten. Er wordt dan evenals bij de proeftochten vóór de oplevering te veel van ketels en machines gevergd. En het resultaat is als regel niet dat de gewenschte vaart behaald wordt, maar dat het schip na den proeftocht reparatie behoeft, soms eene zeer langdurige; alzoo als onmiddellijk gevolg ophoudt geheel gereed te zijn voor den dienst in tijd van oorlog, tot tijd en wijle er gelegenheid is geweest de ontstane gebreken te herstellen.

Men zal beweren dat men dan niet weet of het schip b.v. nog 18 mijl kan loopen. Maar wat heeft men aan die wetenschap? Onderstel het schip loopt op zulk een tocht 18 mijl. Heeft men dan eenige waarborg dat dit de volgende week nog het geval zal wezen? Immers niet de minste, tenminste niet meer dan vóór den proeftocht. Is meerdere of mindere herstelling noodig als gevolg van den proeftocht, dan weet men alleen zeker dat die 18 mijlsvaart voorloopig niet andermaal zal kunnen worden bereikt. En is de gewenschte vaart niet bereikt, wat leert de proeftocht dan? Hoogstens dat het schip in reparatie moet komen of blijven, tenzij men

tevreden is met het zeer negatief resultaat. Men zal op die groote snelheden onzer schepen nooit mogen rekenen, omdat een klein gebrek, oogenschijnlijk onbeteekenend en dikwijls moeielijk te ontdekken, oorzaak kan wezen van zeer belangrijke vermindering. En waar nu de proeftochten niet alleen het materieel - hieronder zal ik aantoonen, ook het personeel - sloopen, maar dikwijls oorzaak zijn van het ontstaan van gebreken, daar late men die geweldproeven na. Een hardlooper oefent zich wel steeds, maar zal zijne uiterste krachten besparen tot den dag van den wedloop. Immers indien hij anders handelde zou hij reeds overwonnen wezen, buiten gevecht gesteld zijn vóór den gewichtigen dag, precies als onze oorlogsschepen die reeds vleugellam zijn voordat de oorlog nog uitgebroken is.

Neen! evenals bij proeftochten vóór de oplevering of na eene groote herstelling, verge men gedurende den tijd dat het schip in dienst is nooit het uiterste van ketels en machines. Men doe het schip nu en dan eene flinke vaart loopen, maar zonder eenige overdrijving en bepale er zich verder toe te hopen dat het schip in critieke oogenblikken de vaart nabij zal komen, waarvoor het ontworpen werd. Practisch zal men dan beter afwezen dan thans en het schip zal langer beschikbaar zijn voor alle diensten. Mogelijk zal na den strijd een ‘breakdown’ in de machinekamer plaats hebben, zooals nu zoo veelvuldig voorkomt bij proeftochten, maar dan heeft het schip zijne diensten gepraesteerd. De tegenwoordige wijze van doen waarborgt niet daartegen, is alleen oorzaak dat een schip in Indië zelden gevechts-gereed is, ondanks vele en langdurige - bijna schreef ik nooit eindigende - reparaties.

Schepen met eene berekende snelheid van 14 mijl, practisch te blijken uit eene vaart van 12 mijl, te behalen op eenen proeftocht, onder omstandigheden als hierboven aangegeven, zouden voor onze vloot van meer waarde wezen dan de bestaande pantserschepen en kruisers. De werktuigen zouden solieder en eenvoudiger van samenstelling kunnen wezen, in gewonen dienst bij eene vaart van 10 à 12 mijl zou het kolenverbruik per indicateur paardenkracht minder zijn dan bij de bestaande schepen. Het operatieveld zou hierdoor vergroot worden of de ruimte voor kolenberging kleiner kunnen wezen. Ook op ketels en machines zou bespaard

worden en niet alleen zou die besparing aan gewicht en ruimte ten goede moeten komen aan bewapening en bescherming, maar ook aan het logies voor de bemanning. Wanneer men den diepgang dan opvoerde tot 60 d.M., waardoor de schepen ook wat grooter konden worden, zonder daarom kostbaarder te wezen dan thans - snelheid maakt kostbaar - dan zou men wellicht schepen kunnen krijgen eenigszins geschikt voor woning van Europeanen tusschen de keerkringen. (Tenminste wanneer het mogelijk is op voldoende wijze ooit het probleem op te lossen één schip te hebben bewoonbaar in de Noordzee en tusschen de keerkringen.)

De tegenstander van die schepen moet ook niet te zwaar worden geschat, op de papieren gegevens moet daarbij niet te veel en vooral niet te uitsluitend worden gelet. De snelheid der meeste moderne schepen zal gemiddeld niet beter wezen dan van onze thans bestaande, want ook hun aangegeven vaart is slechts eene rekenwaarde. Ook blijven bij den tegenstander stoomketels, machines, enz. niet altijd nieuw en komen gebreken ook bij hem veelvuldig voor. En de snelheid van zijne vloot zal bepaald worden door die van den slechtsten looper. Als aanvaller - onderstellende dat de vijand schepen brengt in den archipel - zal de vijand misschien zijne beste schepen kunnen uitkiezen, maar hun aantal is beperkt en ook op deze komen tegenvallers voor. Onze schepen zijn door bijzondere omstandigheden een compromis tusschen te veel uiteenloopende eischen, maar ook de zijne zullen veelal schapen wezen met vijf pooten. De bemanning zal physiek krachtiger kunnen wezen, maar, eenmaal tusschen de keerkringen, te meer lijden door de overbevolking, welke op de oorlogsschepen van verschillende vreemde naties wordt aangetroffen.

Alvorens van het materieel af te stappen moet ik er nog op wijzen dat ook de finantieele regeling omtrent de zeemacht in Oost-Indië (Koninklijk besluit van den 27n Juli 1896, Staatsblad n°. 141) van nadeeligen invloed schijnt te zijn op de gevechtsgereedheid der schepen. Die regeling leidt er toe dat het bedrijf ondergeschikt wordt gemaakt aan de boekhouding.

Omtrent in Indië noodig gebleken voorzieningen wordt eerst de toestemming uit den Haag gevraagd, waarschijnlijk

omdat de uitgaven gedaan zullen worden ten laste der Staatsbegrooting. Weinig kostbare veranderingen, misschien gecompenseerd door eene jaarlijksche besparing van het viervoudig bedrag, worden op deze wijze langen tijd tegengehouden. Aan de goedkeuring gaat dan eene uitgebreide correspondentie vooraf en gedurende dat geschrijf over en wêer komt de zaak niet verder. Niet alleen is deze dus minder goed, maar de uitgaven zijn bovendien noodeloos vergroot, grooter geworden dan noodig ware geweest om de zaak reeds dadelijk in orde te hebben. De boekhouding is misschien onberispelijk; maar wat te zeggen van eene boekhouding die tot zulke dwaasheden voert? Zou die misschien ondanks al het onberispelijke toch niet den naam van slecht te wezen verdienen? Intusschen er moet hier dadelijk bijgevoegd worden dat iedere regeling waarbij bepaalde kosten ten laste van de Staatsbegrooting, andere uitgaven bepaaldelijk ten laste van Indië komen, overeenkomstige gevolgen zal kunnen hebben. De fout ligt in de toepassing en men behoorde niet angstvallig te vragen of zekere uitgaaf gedaan in het belang van Nederland en zijne bezittingen uit den rechter of uit den linker zak betaald zal worden. Bij eene eenigszins ruime opvatting zou de zaak beter gediend wezen en de verdeeling van uitgaven in doorslag vrijwel op hetzelfde neerkomen als thans met veel omslag, veel geschrijf en veel tijdverlies bereikt wordt. Maar hiertoe zou de centralisatiegeest minder groot moeten zijn, de regeering meer vertrouwen behooren te stellen in de officieren en ambtenaren door haar zelf aangesteld en ter vervulling van bepaalde betrekkingen geroepen.

II.
Het Personeel.

Het personeel is de gewichtigste factor van eene oorlogsmarine. Indien uit de zeegevechten van het laatste deel der vorige eeuw iets te leeren valt, dan is het de toepasselijkheid ook bij het zoo zeer gewijzigd materieel van deze reeds lang bekende waarheid. Herhaaldelijk werd het beter geacht

materieel overwonnen als gevolg van de mindere bekwaamheid of bruikbaarheid van het personeel, waarmede het was bemand.

Evenals bij het 'Materieel' zal ik hier niet in details treden, doch mij bepalen het gebruik te bespreken dat van het personeel wordt gemaakt aan boord der actieve schepen, speciaal tusschen de keerkringen.

Werd er reeds op gewezen dat onze tegenwoordige oorlogsschepen voor den algemeenen dienst zoo weinig geschikt zijn voor bewoning in warme streken, dat de bemanning daar aan boord moest leven onder de slechtst denkbare hygiënische voorwaarden, dan volgt daaruit reeds dat die bemanning door het verblijf aan boord lichamelijk gesloopt wordt. Op de bestaande schepen is hier niet veel aan te veranderen en het blijft de vraag of het mogelijk zal wezen op nieuw aan te bouwen schepen afdoende verbetering aan te brengen. Het staat echter vast dat verbetering mogelijk is, wanneer men den eisch van bewoonbaarheid maar meer tot zijn recht laat komen, hem meer gewicht toekent. Bij andere Europeesche mogendheden kan geen voorbeeld worden genomen, want bij geen enkele - Portugal uitgezonderd, maar Portugeezen zijn bijna kinderen der tropen - zijn de condities voor het Europeesche personeel zoo ongunstig als bij ons. Dat personeel brengt veel minder tijd in warme klimaten door en is daar meestal voor korten (korter) tijd. Het Europeesch personeel der Nederlandsche Zeemacht brengt gemiddeld de helft van den tijd tusschen de keerkringen door, gerekend van het oogenblik dat iemand voor het eerst den Noorderkeerkring passeert tot het tijdstip waarop hij den zeedienst verlaat. Het is dus duidelijk dat bij schepen voor den algemeenen dienst de eisch van bewoonbaarheid hooger moet worden gesteld bij ons dan elders, omdat de mate van de bewoonbaarheid in hare gevolgen voor de Nederlandsche zeemacht van grooter gewicht is.

Zal aan de bestaande schepen niet veel te verbeteren wezen in dit opzicht, zeker is het mogelijk den gezondheidstoestand der bemanning te verbeteren en den weerstand tegen de zeer ongunstige invloeden te verhoogen, door schadelijke invloeden niet noodeloos te doen drukken, niet langer en niet meer dan onvermijdelijk is. In deze richting wordt weinig gedaan tijdens het verblijf in Indië. Misschien omdat Indië

zoo weinig de gevolgen ondervindt, ten minste zoolang het vrede is, van den slechten gezondheidstoestand der Europeanen, van het ontijdig verslijten van de overgroote meerderheid. De zieken sterven of worden teruggezonden en de overigen keeren officieel gezond, maar voor het meerendeel feitelijk verzwakt en uitgeput naar Nederland terug. Het Marinebestuur (in Nederland) moet maar voor vervanging van de eersten zorgen en afwachten wat er terecht komt van de, naar het heet, gezond teruggekeerden. Van het kolossale verloop onder de Europeanen heeft men in Indië geen last; werving, opvoeding, opleiding en nog veel meer gaat buiten Indië om. Maar juist omdat zulks het geval is, moest het Marinebestuur eischen dat er meer zorg werd gedragen voor het personeel tijdelijk afgestaan voor den Indischen dienst. Dat bestuur behoorde er voor te waken dat in Indië maatregelen werden genomen om het aantal lijders aan bloedarmoede, hartkloppingen, malaria, zenuwziekte, algemeene lichaamszwakte, enzoovoort, te beperken. En zulks niet uitsluitend in het belang van den individu, maar in de allereerste plaats in het belang van de bruikbaarheid der zeemacht ook buiten Indië. Want ook hier oefent de zwakte van het personeel - verzwakt door den dienst in Indië - een' zeer ongunstigen invloed uit.

Het Marinebestuur behoorde daarbij in de eerste plaats zelf te toonen dat het ernst was met het streven naar verbetering van het physiek gehalte - en hiermede hangt zooveel zamen - van het personeel. Het moest eindelijk inzien dat het te gek is doorloopend in opvoeding en opleiding te hebben een aantal koppen, buiten alle redelijke verhouding staande tot dat in werkelijk actieven dienst. Het moest niet blind willen zijn voor den feitelijken toestand, dat zeer velen te boek blijven loopen als valide, terwijl bij de eerste vermoeiende dienstverrichting zal blijken dat zij zulks in de verte zelfs niet zijn. Wat toch mag men verwachten in tijd van oorlog van de velen, die in tijd van vrede eigenlijk nooit den vollen dienst doen? Waarschijnlijk zullen zij oorzaak wezen dat dan in een minimum van tijd een enorm incompleet ontstaat. En hier is niet sprake van hen die tijdelijk ongesteld of ziek uit Indië teruggekeerd zijn, doch wier volledig herstel na zekeren tijd, desnoods een tweetal jaren, verwacht mag worden,

maar van degenen voor wie het vast staat dat zij nooit meer geheel geschikt zullen wezen voor de waarneming van hunne betrekking. De militaire dienst ter zee eischt gezonde en krachtige mannen; door dien eisch niet te handhaven daalt de waarde van het oorlogsschip in zeer groote mate, kan het materieel onmogelijk tot zijn recht komen, want bekwaam en volkomen geschikt personeel werd bij ontwerpen, bouwen en uitrusten der schepen ondersteld aanwezig te zullen zijn.

In Indië is gewoonlijk 10% of meer der Europeesche bemanning officieel vrij van alle of nagenoeg alle diensten, terwijl er bovendien steeds verscheidenen zijn, die niet dit of niet dat kunnen doen, maar in naam gezond, tenminste niet geregeld onder geneeskundige behandeling zijn. De leeftijd is hoogst zelden de oorzaak van mindere bruikbaarheid, want slechts bij hooge uitzondering is een officier 50, een onderofficier 45, een mindere 40 jaar oud. Maar de zeeman en speciaal hij, die het voorrecht had bij Hr. Ms. zeemacht in Oost-Indië te dienen, is vroeg verouderd, spoedig versleten.

Veelal nauwelijks 35 jaar oud, somtijds nog jonger, zijn zij die er uitzien als zestigers. Zelden is tegenwoordig losbandig levensgedrag de oorzaak van dien vroegtijdigen ouderdom.

Het aantal mannen dat jaarlijks verplicht is op jeugdigen leeftijd, beneden - en veelal ver beneden - den leeftijd waarop recht verkregen wordt op pensioen[1)], den zeedienst al dan niet met toekenning van eenig pensioen te verlaten, is zeer groot en zulks ondanks het aantal invalieden, dat mede blijft loopen om dat cijfer niet nog grooter te doen zijn. Van dit laatste zijn de voorschriften der vigeerende pensioenwetten gedeeltelijk ook oorzaak. Voor zoover pensioen, onderstand of gratificatie wordt toegekend drukt dit verloop ook direct de begrooting van marine. Veelal niet lang ten name van den zelfden persoon, want ook bij de gepensionneerden is het verloop - door versterf - zeer groot, maar steeds opnieuw voor opvolgers.

Is de physieke toestand van het marinepersoneel treurig

1) Voor officieren is de leeftijd 50, voor onderofficieren 45, voor minderen slechts 40 jaar. De nieuw ingediende pensioenwet brengt ook voor korporaals, eene talrijke categorie, den leeftijd op 40 jaar, omdat de praktijk aangetoond heeft dat het niet gewenscht is hen langer voor den zeedienst te behouden.

te noemen, wellicht dat de volgende maatregelen belangrijke verbetering zouden aanbrengen.

1°. Niemand moest voor het volbrengen van het achttiende levensjaar worden aangewezen voor een eenigszins langdurig verblijf tusschen de keerkringen. Alle medici zijn het er over eens, dat het verkeerd is voor een jongmensch in Indië te komen (speciaal om aan boord te leven) in de jaren van krachtigen wasdom. Als grens aan te nemen den twintigjarigen leeftijd zou nog beter wezen. Velen komen thans reeds op zestien- en zeventienjarigen leeftijd in Oost-Indië, uit gebrek aan personeel.

2°. Niemand zou voor een langdurig verblijf tusschen de keerkringen in aanmerking moeten worden gebracht dan na voorafgaand geneeskundig onderzoek. Zulk onderzoek wordt nu niet algemeen toegepast.

3°. Het verblijf tusschen de keerkringen, beter nog de afwezigheid uit Nederland, zou tot hoogstens drie jaar beperkt moeten worden. Het langdurig verblijf zou dan 5 à 10% korter van duur wezen. Geen onbeteekenend verschil, wanneer men er op let hoe zwaar veelal de laatste maanden in Indië wegen. Misschien dat men er geleidelijk toe zou kunnen komen het verblijf tusschen de keerkringen tot twee jaar te beperken. Daarentegen is er weinig tegen, den tegenwoordigen termijn van drie jaar te brengen op vier jaar, voor hen die in Indië geplaatst zijn in eene betrekking aan den wal en dus niet onder de ongunstige conditie verkeeren, van een bij uitstek slecht logies te moeten bewonen. Voor de waarneming van zulk eene betrekking is de termijn van drie jaar ook kort, meer stabiliteit gewenscht.

4°. In Indië behoorden de schepen als regel gestationeerd te zijn op gezonde, nooit zonder noodzaak te verblijven op bekend ongezonde plaatsen als Batavia, Soerabaija en andere. De groote schepen, die voor den algemeenen dienst waarvan sprake is, verblijven nu als regel juist op deze plaatsen. Waarschijnlijk is dit een gevolg van de omstandigheid dat men aan de divisie, waartoe die schepen zijn vereenigd, den naam heeft gegeven van Java-divisie. Die naam bindt de schepen aan Java, ofschoon zij niet speciaal bestemd zijn voor de verdediging van dit eiland. Integendeel, zij werden gebouwd om los van de plaatselijke verdediging, van Java,

den vijand te bestrijden overal waar hij zich in den archipel mocht vertoonen.

Eene geschikte plaats als hoofdstation voor de divisie zou zeker wezen Makasser, meer dan Batavia of Soerabaija gelegen in het midden van den archipel en op korten afstand van Java, waarmede het bovendien door de telegraaf is verbonden. Ook de gelegenheid tot oefening der equipage is daar en in den omtrek gunstig. Op Java is die vooral slecht; daarom wordt nog al eens gebruik gemaakt van de gelegenheid welke Lombok aanbiedt. Maar Makasser is evenver van Lombok verwijderd als Soerabaija en veel dichter bij dan de meer westelijk gelegen plaatsen van Java.

5°. Wanneer een schip te Soerabaija komt op het marine-etablissement (éénmaal per jaar) om de noodige reparaties te verrichten en geheel weder in orde gemaakt te worden, dan moest de equipage debarkeeren, ook omdat dan de schepen volmaakt ongeschikt zijn voor bewoning. Niet om, zooals thans in geval van debarkement geschiedt, te worden gehuisvest in de gebouwen aldaar. Neen, van dien reparatietijd moet gebruik gemaakt worden om aan de geheele Europeesche bemanning, nadat zij ongeveer een jaar onder slechte condities geleefd heeft, gelegenheid te geven in een koel klimaat gezondheid en kracht op te doen voor een volgend embarkement van ongeveer een jaar. Daartoe zouden de noodige inrichtingen gemaakt moeten worden, b.v. te Lawang[1)], voor de bemanning van twee groote schepen (± 600 man). Gedurende het verblijf aldaar zou het doel niet uit het oog verloren mogen worden en voor zoover noodig wel bezigheid verschaft, maar geen vermoeiend werk verricht moeten worden. Men beginne het geheel te beschouwen als reconvalescent en eerst na een langdurig verblijf - wegens buitengewone herstellingen aan het schip zou het verblijf langdurig kunnen worden - zouden vermoeiende exercities, marschen, enz. geoorloofd moeten zijn.

Daar het wenschelijk is bij sommige voorzieningen eigen personeel als toezicht te hebben, andere door eigen personeel te laten verrichten, zooals onderhoud van geschut en torpedo's,

1) Lawang is ± 500 Meter boven de oppervlakte der zee gelegen; maar in ieder geval zou een nauwkeurig onderzoek moeten geschieden naar de meest geschikte plaats.

nazien van inventarisgoederen, enz. zou een klein deel der bemanning, b.v. 40 matrozen met enkele onderofficieren en een tweetal officieren benevens eenige stokers met een tweetal machinisten en een officier-machinist te Soerabaija kunnen achterblijven voor hoogstens eene maand. Na verloop van dezen termijn zou dit detachement tot den laatsten man door een ander vervangen behooren te worden en zoo vervolgens. Die menschen zouden niet aan boord moeten logeeren, maar aan den wal en liefst in betere gebouwen dan de thans bestaande. Eene geschikte ruimte is hiervoor op het marine-etablissement gemakkelijk te vinden. Alle werkzaamheden zullen, en gros genomen, door personeel van de werf, tenminste niet door personeel van het schip, moeten geschieden. In het bijzonder de machinisten en stokers mogen daarvoor niet gebruikt worden; niet minder dan anderen zullen zij behoefte hebben aan verblijf in het koele klimaat.

De commandant of de eerste officier zal zich nu en dan naar Soerabaija kunnen begeven om op de hoogte te blijven van den stand van zaken, de noodige aanwijzingen te geven en het noodige overleg te plegen met den directeur van het marine-etablissement. Van Lawang uit kan dit gemakkelijk geschieden. De afstand is slechts drie uur sporen en de reis heen en weêr op éénen dag te doen, terwijl men toch voldoende tijd heeft te Soerabaija.

6°. Even als nu moeten de schepen voor een deel inlandsche bemanning krijgen bij aankomst in Oost-Indië. Wat de stokers betreft ter vervanging van Europeanen, maar die vervanging verder doorgevoerd. De Europeanen die van boord gaan vormen de reserve voor het schip en kunnen gebruikt worden op de werf te Soerabaija.

Zoolang men niet besluit ook de schepen der Indische militaire marine om de drie jaar naar Nederland te zenden, kan een gedeelte dezer stokers tijdelijk geplaatst worden op die vaartuigen. Die te Soerabaija wonen aan den wal of op het wachtschip, mits dit zoo goed bewoonbaar is als het tegenwoordige en niet overbevolkt.

De inlandsche matrozen zijn aanvankelijk bovenrol en nemen de plaatsen in van Europeanen (matrozen en mariniers), naarmate deze uitvallen gedurende het verblijf van het schip in Indië. Zij moeten meerdere bekwaamheid en bruikbaarheid

hebben dan thans, nu zij aan boord der groote schepen voor niets of nagenoeg niets[1] geschikt zijn. Groot behoeven deze eigenschappen echter niet te wezen omdat zij, tengevolge van bevordering van matrozen en mariniers na afgelegde proef, steeds vervangers zullen wezen van de laagste klassen dier kwaliteiten, waar tenslotte het incompleet zal wezen.

Daar de inlandsche vervangers minder logies noodig hebben dan de Europeanen, grootendeels aan het dek leven, zal geleidelijk de conditie van de Europeanen iets gunstiger worden omdat hun aantal afneemt.

7°. Men vermijde zooveel mogelijk in Indië het stoomen met volle kracht of met maximum vermogen. De buitengewoon hooge temperatuur waarbij dan zeer zwaar werk verricht moet worden is moordend voor het personeel. Nog lang daarna blijft de temperatuur in machinekamers en ketelruim - en hierdoor in het geheele schip - buitengewoon hoog. In critieke oogenblikken, wanneer alles op haren en snaren gezet wordt, zullen deze nadeelen zich ook wel voordoen, maar dan is het noodig. Juist om in zulke gevallen het uiterste te kunnen verkrijgen, moet men in tijd van vrede de menschen niet ongeschikt maken om in tijd van oorlog buitengewoon inspannenden arbeid te verrichten. Dat in tijd van oorlog de man sneuvele of physiek ongeschikt worde voor den dienst, in tijd van vrede zij men spaarzaam met het kostbare en moeielijk te krijgen personeel. Oefening onder alle omstandigheden is zeer gewenscht, maar zeer buitengewone inspanning eischende oefeningen doe men in gematigde luchtstreken. Wanneer het in de warmte moet, dan gedurende den nacht alleen. In moeielijke oogenblikken zal de meerdere kracht, het grootere weerstandsvermogen ruim opwegen tegen eenige mindere geoefendheid. En wat geeft die graad van kennis, van geoefendheid, wanneer bij den besten wil de krachten te kort schieten?

8°. De kleeding make men zoo doelmatig mogelijk voor het leven in de warmte aan boord. Zoo is b.v. invoering van de witte jas voor de machinisten en onderofficieren nood-

1) Zij doen thans bijna uitsluitend dienst als bediende, ofschoon voor het meerendeel ook hiervoor weinig geschikt. Dat ik het marinebestuur van de zorg voor de bediening van commandant en officieren geheel zou willen ontheffen, neem ik als bekend aan. (Zie Marineblad 15e jaargang.)

zakelijk. Bezwaren zijn hiertegen niet aan te voeren, want kostbaar zal die kleeding voor hen niet wezen; integendeel minder uitgaven vorderen dan thans en bovendien de zindelijkheid zeer bevorderen.

Nagenoeg ieder Europeaan in Indië is in het wit gekleed, gedurende den tijd dat de zon aan den hemel staat. Alleen de Europeaan aan boord der oorlogsschepen, dat is hij die in de meest ongunstige conditie verkeert ten opzichte van de warmte, maakt eene uitzondering.

Tegen enkele der bovengenoemde punten zal aangevoerd worden dat de toepassing veel geld[1)] zal kosten. Dit is mogelijk, maar niet waarschijnlijk. In ieder geval is het de weg om iets van onze schepen in Indië te mogen verwachten in tijd van oorlog. Met eene physiek zwakke en wegens verblijf in de hospitalen bovendien veelal onvoldoend talrijke bemanning, zal men in critieke tijden slechts teleurstelling ondervinden. Het is dus noodzakelijk te zorgen dat de menschen geheel valide zijn. Hun goede wil is alleen niet voldoende en,..... de wil is ook al weinig krachtig bij physiek zwakken. Een krachtige wil huist in den regel alleen in een gezond lichaam.

Zullen de aangegeven maatregelen genomen moeten worden om de overige uitgaven tot hun recht te laten komen, het geld hiervoor uitgegeven niet te maken tot weggeworpen geld, het is best mogelijk dat de uitgaven zullen blijken feitelijk eene bezuiniging te zijn. Directe uitgaven zullen gedaan moeten worden; maar zullen deze niet ruim worden vergoed door besparing op andere punten? Immers het buitengewoon groot verloop is oorzaak dat veel meer personeel opgevoed, opgeleid en geoefend moet worden dan anders noodig zou wezen voor het verkrijgen en behouden van een zoo weinig talrijk personeel als dat onzer zeemacht.

III.

Werd er hierboven gewezen op de zeer ongunstige hygiënische

1) Wie de kosten moet dragen van de gebouwen te Lawang zal zeker eene twistvraag wezen. Als gewoonlijk zal de boekhouding hier weêr hare stem doen hooren..... ten nadeele van het bedrijf, waarvoor die boekhouding moet dienen!

voorwaarden waaronder speciaal de bemanning der groote schepen in Indië dient en hoe daarin verbetering gebracht kan worden, nog een gewichtig punt eischt bespreking omdat het eveneens oorzaak is dat veel te weinig nut van het personeel wordt getrokken, in oorlogstijd veel minder daarop gerekend zal kunnen worden dan wenschelijk is en bij doelmatig gebruik ook geoorloofd zal wezen.

Bedoeld wordt de weinige stabiliteit van het personeel, de altijddurende verwisseling zonder dat deze noodzakelijk is. Die aanhoudende verwisseling is een vloek voor de gevechtsgereedheid onzer oorlogsschepen. Wanneer men bedenkt dat het niet voldoende is dat het materieel in orde zij maar dat het ook bemand moet wezen met, behandeld moet worden door zooveel mogelijk bekwaam personeel, dan is het duidelijk dat die gereedheid niet te bereiken is, niet verwacht worden mag zelfs, zoolang op een schip van ± 300 koppen, jaarlijks 600 à 800 menschen dienen. Hoewel in regeeringsstukken herhaaldelijk wordt gewezen op de noodzakelijkheid om de bemanning van een schip zoo min mogelijk te verwisselen, is er tot op heden van stabiliteit in werkelijkheid geen sprake. In een jaar, soms binnen 3 maanden, treft men op één schip achtereenvolgens drie of meer Commandanten en evenveel eerste officieren aan en zoo gaat het door in alle rangen en kwaliteiten. Hoe kan het mogelijk wezen dat onder zulke condities een schip ooit een goed bestuurd en goed geoefend geheel wordt, dat in den oorlog op een maximum resultaat gerekend mag worden. Een ieder, eenigszins op de hoogte van de vele eischen welke tegenwoordig gesteld moeten worden, zal inzien dat dit eene onmogelijkheid is, dat geen bevredigend resultaat verwacht mag worden.

Wat zou er terecht komen van eene industrieele inrichrichting - en met eene zeer groote industrieele inrichting, bestemd nog wel om onder buitengewoon moeielijke omstandigheden te werken, mag een oorlogsschip, eene oorlogsvloot tegenwoordig zeker vergeleken worden - indien in den loop van een jaar nagenoeg het geheele personeel met inbegrip van den directeur en zijn staf een of meermalen werd omgewisseld. Een ieder zou zulk een toestand veroordeelen. Toch bestaat hij bij onze zeemacht zonder noodzaak. Onnoodig omdat hoofdzakelijk, zoo niet uitsluitend, sleur en

gemis aan vooruitziendheid de oorzaken van dien vicieusen toestand zijn.

En dat hij vicieus is, allerlei nadeelige gevolgen heeft en ten slotte de gevechtsgereedheid van schip en bemanning altijd veel te wenschen moet overlaten, zal reeds blijken uit het wijzen op enkele dier gevolgen. De groote wisseling van personeel maakt dat niemand die aan boord van een schip komt, een redelijken grond heeft om te onderstellen dat hij daar langen tijd zal blijven. Immers zelfs voor commandanten en eerste officieren komt het nog voor dat zij gedurende een driejarig verblijf in Oost-Indië op negen verschillende schepen dienen. Waar zoo weinig ernstig gewaakt wordt voor stabiliteit bij hen die eenen overwegenden invloed op het geheel zullen hebben, behoeft niet gevraagd te worden hoe de wisselingen van het overige deel der bemanning geschieden. Een eerste gevolg is dat menigeen zijn verblijf aan boord van een bepaald schip beschouwt als iets dat wel niet lang zal duren en van den aanvang af dienovereenkomstig handelt. Dat is verkeerd, maar tevens zeer verklaarbaar. Immers hoe ontmoedigend is het niet ergens mede bezig te zijn en dan plotseling dat werk te moeten laten liggen, om weêr met een ander te beginnen, dat men ook al niet zal afmaken. Er is eene groote mate van wilskracht en plichtsbesef noodig - en het Indisch klimaat kweekt die karakter-eigenschappen niet precies aan - om telkens weêr met frisschen moed te beginnen. De behoefte aan stabiliteit om deze reden wordt dan ook zoo gevoeld, dat bij vele auxiliaire diensten stabiliteit gevonden wordt, men terwille dier stabiliteit sommige diensten heeft losgemaakt van alle wisseling, door de personen in die diensten geplaatst permanent te handhaven, bv. bij loodswezen, hydrographie, enz. Alleen op de actieve oorlogsschepen, doel en dus hoofdzaak van alles, bemerkt men niets van stabiliteit. Zou critiek hier verder misschien overbodig wezen?

Veel tijd en veel studie wordt er vereischt om aan boord van de nieuwere schepen geheel thuis te geraken en te weten hoe de dienst aan boord van een bepaald schip zich heeft moeten voegen of wijzigen naar plaatselijke omstandigheden en persoonlijke opvattingen van een der vele gezaghebbenden. Allicht zijn daar eenige maanden voor noodig, maar.....

dikwijls blijft men niet eens zoo lang aan boord, officieren zoomin als onderofficieren en minderen.

Het gevolg is dat menigeen niet op de hoogte is van hetgeen hij onder verschillende omstandigheden zal kunnen doen, alleen aan boord thuisgeraakt voor zoover routine in tijd van vrede hem dit maakt. En dat zijne bruikbaarheid niet verder gaat zal zijnen meerderen als regel niet blijken, door toevallige omstandigheden komt zulks eerst aan het licht. En ook de man zelf zal het eerst dan ontdekken; men is toch in den regel niet juist op de hoogte van de kennis welke men mist. Zelfs de ijverigste ondervindt nog herhaaldelijk, dat er voor hem geheimen aan boord zijn, welke hij toch in zijne betrekking behoorde te weten. Alleen ervaring kan in dat gemis geleidelijk verbetering brengen, maar de meesten hebben geen tijd, dus geen gelegenheid veel ervaring op te doen. Zij zijn, van den hoogste tot den laagste, telkens weder nieuweling.

Nu zijn er wel vele zaken dezelfde, maar ook de verschillen zijn vele; zelfs op schepen van één type. En die verschillen kunnen op de behandeling, bij het gebruik van het schip van zeer groot, ja van overwegend belang zijn. Het is dan ook absurd te beweren, dat iemand na korten tijd aan boord van een schip geweest te zijn, berekend kan wezen voor zijne taak, wel te verstaan ten volle berekend. En dit geldt zelfs voor vele minderen, stellig voor alle officieren en de meeste onderofficieren.

Dank zij de aanhoudende wisseling leeren de menschen elkaar niet kennen en dus ook niet waardeeren. Wederzijdsch vertrouwen tusschen meerderen en minderen, speciaal in critieke oogenblikken zoo noodzakelijk voor eenen goeden gang van zaken, is dan ook uitgesloten, kan slechts bij uitzondering voorkomen. In het bijzonder voor de zwakkeren (in gedrag, ijver, bekwaamheid, physieke geschiktheid, enz.) is dit een groot nadeel. Het duurt voor hen soms zoo lang alvorens zij - op een bepaald schip - aanlanden op de plaats waar zij het werk doen waarvoor zij het meest geschikt zijn, waarin zij den meesten lust hebben. Toch zal wel niemand tegenspreken, dat het wenschelijk is ieder man zoo te gebruiken dat hij het meest tot zijn recht komt en zeker is dit ook op gedrag en ijver van den betrokken persoon van

grooten invloed. Dat zulks zoo is, blijkt ook aan boord herhaaldelijk. Menschen over wie altijd geklaagd werd, die steeds opnieuw zich schuldig maakten aan tekortkomingen, veranderen plotseling. Zij zijn aan boord thuis geraakt, hebben zich leeren schikken in dingen welke hun persoonlijk onaangenaam waren, zijn terechtgekomen in eene min of meer speciale betrekking - deze zijn er tegenwoordig aan boord haast evenveel als er menschen zijn - welke hun bevalt en van nu af houden alle klachten over hen op. Bij iedere overplaatsing hebben zij echter op nieuw een' moeielijken tijd door te maken en hoe sneller deze op elkaar volgen, hoe grooter de kans dat zoo iemand eindigt met voor niets meer te gebruiken te zijn. Zij worden de ontevredenen, die eenen verderfelijken invloed uitoefenen op hunne omgeving. Zij klagen, en van hun standpunt tot zekere grens terecht, dat niemand zich aan hen gelegen laat liggen. Maar hoe is het ook mogelijk de belangen te behartigen van de menschen die men niet kent? Immers persoonlijke bekendheid is daartoe noodig, want nevens belangen welke allen van eene bepaalde rubriek gemeen hebben, heeft ieder nog zijne zeer speciale wenschen en belangen. En hoe meer ook hiermede rekening wordt gehouden, des te beter voor den dienst in het algemeen, deze en de menschen profiteeren daarvan gelijktijdig en de laatsten worden aan den zeedienst verbonden, wat juist wegens het groote verloop zoo gewenscht is. Bovendien vinden menschen eenen nuttigen werkkring, die anders later wellicht een last worden voor de gemeenschap.

Een noodzakelijk maar zeer ongewenscht gevolg van de eindelooze wisseling van bemanning is niet alleen dat de menschen noch het schip noch de andere menschen voldoende leeren kennen, maar dat ook voldoende oefening eigenlijk onmogelijk is. En aangezien alleen eene goed geoefende bemanning het oorlogsschip als wapen tot zijn recht kan laten komen, zal dit succes nooit bereikt worden. Ter wille van de nieuw aangekomenen treedt individueele oefening steeds weêr op den voorgrond, komt men eigenlijk nooit verder, of hebben, algemeene oefeningen plaats zonder voldoende voorbereiding, ten minste onvoldoende om met recht goede resultaten te kunnen verwachten. Door het systeem - is het een systeem? - dat thans wordt gevolgd, krijgt

iedereen wel is waar overal eene zekere mate van bekendheid, maar de overgroote meerderheid is nergens op de hoogte van hare taak.

Alles te zamen genomen zijn de eindelooze overplaatsingen een bron van ontevredenheid, van gemis aan belangstelling in schip en bemanning en van den dienst bij de zeemacht in het algemeen. Dat onder die omstandigheden menigeen zich spoediger en gemakkelijker van zijne taak afmaakt dan hij anders zou doen, is duidelijk. Even duidelijk, dat de gevechtsgereedheid van het oorlogschip en hierdoor van de vloot, minder is dan zij kon en behoorde te zijn en dat ten slotte niemand aan boord in billijkheid aansprakelijk mag worden gesteld voor dien hoogst onbevredigenden stand van zaken.

Wil men recht hebben te vertrouwen op onze oorlogsschepen, dan moet die toestand veranderen, dan moet voor die eindelooze wisseling groote stabiliteit in de plaats komen. En gelukkig is dit mogelijk. Er behoeft slechts gebroken te worden met den sleur en verder gezien te worden dan tot den dag van morgen. Men moet niet leven bij den dag, maar bij indienststelling van een schip of bij het gereedmaken van dit schip voor eene nieuwe bestemming op den voorgrond stellen dat de bemanning intact zal moeten blijven voor zoover zulks maar eenigszins mogelijk is. Dit in toepassing brengende zal het aantal overplaatsingen met 85%, misschien met 95% verminderen, zal een schip na eene afwezigheid van drie jaar binnenvallen met de bemanning waarmede het uitging, met menschen die al dien tijd aan boord waren, hart hadden voor het schip en medewerkten om van het geheel een goed oorlogsschip te maken, hierbij aannemende, dat gedurende het verblijf in Oost-Indië gezorgd is voor de gezondheid der bemanning, in den geest als boven werd aangegeven.

Wat de sleur aangaat, moet gebroken worden met het verderfelijk begrip, dat de een bevoorrecht moet worden boven den ander, omdat hij hooger in de ranglijst staat; zoowel bij officieren als onderofficieren is dit een bron voor aanhoudende wisseling. Thans geeft het vertrek van B uit Indië aanleiding hem door C te vervangen, in wiens plaats dan D komt, terwijl de juist in Indië aangekomen E als vervanger

van D wordt aangewezen in plaats van als vervanger van den vertrekkenden B. Komt nu iets later A in Indië dan gaan C en D wêer terug naar hun vorige plaats, terwijl E wêer een ander gaat verdringen en dit alles om A de plaats te geven vroeger door B ingenomen. Het is op deze manier een eindeloos chassez-croisez. Waar finantieele verschillen geen aanleiding tot de verplaatsing zijn, kent de sleur nog grooter schip, beter logies, aangenamer station, enz. Zeer wenschelijk is het dat de bezoldiging geen verband houde met de plaatsing, enkel gebaseerd zij op rang en ancienniteit en, eenmaal die gelijkheid aanwezig zijnde, behoorden de andere factoren buiten beschouwing te blijven, tenminste nooit aanleiding te geven tot verplaatsing, tenzij in het belang van den dienst. Bij gelijktijdige plaatsing van verschillende personen kan er zonder bezwaar rekening mede worden gehouden, maar overigens zie men alleen toe dat een ieder worde geplaatst overeenkomstig zijnen rang, - of daarboven, maar dan ook met de bedoeling hem te handhaven, zelfs al blijft bevordering langer uit dan verwacht werd.

De sleur eischt ook dat zooveel mogelijk de aanwezige bemanning overeenkomt met de bemanningslijst. Die bemanningslijst is echter slechts een punt van uitgang, een gemiddelde. Een schip is niet beter bemand met 3 sergeant-konstabels en 3 korporaal-konstabels, dan met 2 sergeanten en 4 korporaals van die kwaliteit. Niet beter bemand met 24 matrozen der 1e kl. en 36 matrozen der 2e kl. dan met 20 matrozen der 1e kl. en 40 der 2e kl. Toch zijn tijdelijke of toevallige verschillen met die vastgestelde bemanning een bron van verplaatsing, heden van A naar B, de volgende week terug van B naar A. Dit angstvallig vasthouden aan cijfers is verkeerd, omdat het wel nadeelen maar geen enkel voordeel medebrengt. Bij eene zelfde kwaliteit beteekent het verschil in rang tot zekere grens niet anders dan een positief verschil in bezoldiging, maar geen meerdere kennis of geschiktheid voor de betrekking. Immers, om bij het gegeven voorbeeld te blijven, onder die sergeant-konstabels kunnen zwakke, onder de korporaals uitstekende elementen wezen. De laatsten kunnen ook geëxamineerd wezen voor den hoogeren rang en alleen wegens gemis aan vacature nog niet bevorderd zijn. En in hunnen dienst aan boord bestaat feitelijk geen verschil;

alleen wordt van den sergeant meerdere kennis verwacht, welk surplus misschien echter juist bij den korporaal is te vinden. Gelijke redeneering geldt voor de meeste onderofficieren en ook voor de matrozen en mariniers. Het is echter duidelijk dat die verschillen niet iedere denkbare afmeting mogen aannemen. Zij zullen echter zelden belangrijk worden, wanneer aanvankelijk de bemanning met zorg is samengesteld, rekening is gehouden met de bemanningslijst in dien geest, dat eerst na eenigen tijd door bevordering de aangegeven cijfers in werkelijkheid zullen worden bereikt.

Door overlijden of ernstige ziekte zullen er wel eens verwisselingen noodig wezen, omdat niet altijd aanvulling of vervanging in de bemanning zelf zal kunnen worden gevonden, wanneer iemand uitvalt. Ook wettelijke en andere voorschriften kunnen daartoe verplichten, evenzeer als bijzondere omstandigheden. Geheel verdwijnen zullen de overplaatsingen dus niet, maar de vermindering kan zoo aanzienlijk wezen dat eene overplaatsing eene uitzondering wordt. Bij de samenstelling der bemanning moet er daartoe slechts op gerekend worden, dat gedurende den vermoedelijken duur der reis (een verblijf in Oost-Indië inbegrepen) niemand tengevolge van bevordering het schip zal moeten verlaten. Met eenigen goeden wil kan dit best, en eene kleine misrekening behoeft ook al geen overwegend bezwaar te wezen. Wordt iemand iets spoediger bevorderd dan aanvankelijk verwacht was, dan is er als regel ook geen bezwaar dat hij in den nieuwen rang nog eenige weken of maanden zijnen vroegeren dienst blijft doen, wanneer er geen vacature in den nieuw verkregen rang aan boord is. Zoo iemand is toch niet in eens een ander persoon geworden en hij kan met het hoogere tractement in die oude omgeving dus zonder bezwaar nog eenigen tijd dezelfde diensten blijven doen, wanneer het belang van den dienst zulks medebrengt.

Natuurlijk moet het naar Nederland terugkeeren van eenig schip ook niet tengevolge hebben dat daar op geplaatst worden, zij die het langst in Indië zijn. Thans valt dit veelal zamen met eene totale verwisseling van bemanning, dikwijls wegens betrekkelijk korte verschillen van verblijf in Indië. Keert een schip b.v. na een tweejarig verblijf in Indië naar Nederland terug, dan is de bemanning eenvoudig zooveel korter

in Indië en dit behoeft het verblijf van anderen niet te doen stijgen boven den eenmaal voor allen als uiterste grens gestelden termijn. Ook dan moet als regel gelden dat schip en bemanning één onverbreekbaar geheel vormen, omdat alleen dan een modern oorlogsschip in werkelijkheid een oorlogsschip kan wezen. Wanneer zal deze axioma ook in de praktijk worden gehuldigd?

Het is duidelijk dat op thuisvarende schepen de plaatsen, gedurende het verblijf in Oost-Indië opengevallen, kunnen worden aangevuld door een deel van hen die aan den wal geplaatst zijn geweest of aan boord van niet terugkeerende schepen der Indische Militaire Marine, of met particuliere gelegenheid in Indië zijn gekomen; in het algemeen zij die niet met hun schip kunnen terugkeeren.

IV.

Met een enkel woord moet nu nog gesproken worden over het weinige nut dat in het algemeen wordt getrokken van de kennis en ervaring der officieren (van de ouderen in het bijzonder) en van hunne karakter-eigenschappen.

In alle beschaafde landen neemt de inmenging en invloed van de administratie op ieder gebied steeds grootere afmetingen aan. Veel is hier voor te zeggen, in het bijzonder waar het betreft organisatie en regelmatig beheer. De keerzijde van de medaille is echter dat de inmenging zoo gemakkelijk ontaardt in bemoeizucht. Vooral verkeerd, ja nadeelig is deze daar waar wellicht eenmaal zooveel van het initiatief, van de doortastendheid en voortvarendheid, van de ervaring en het zelfvertrouwen gevorderd zal worden van hen, die juist onder de moeielijkste omstandigheden geroepen zullen wezen geheel zelfstandig op te treden. Ontegenzeggelijk behoort bij de Regeering de organisatie en moet ook zij aangeven in welken zin gehandeld en gewerkt moet worden. Moeielijk is het echter met juistheid de grens aan te geven, waartoe met dit laatste moet worden gegaan, maar stellig behoort de Regeering te waken dat die inmenging niet te ver ga; zij wachte zich te veel in details te treden. Zij moet geen instructies en voorschriften geven berekend voor het peil van bruikbaarheid van den minst geschikte, of liever:

zij zorge dat die minst geschikte nog zeer geschikt zij. De Regeering stelle hooge eischen voordat zij iemand geschikt oordeelt voor zelfstandige en gewichtige betrekkingen, hem bevordert tot eenen hoogen rang. Door anders te handelen, alles te regelen naar de bruikbaarheid van den minst (lees: zeer weinig) geschikte, komen de karakter-eigenschappen van de meer en meest geschikten niet alleen niet tot hun recht, maar zullen in waarde achteruitgaan.

En men telle den invloed van te groote centralisatie voor de gevechtsgereedheid van eene vloot, een schip, niet te licht. Het is toch een feit: het gevolg van al dat papier is dat velen meenen dat, ten minste handelen alsof, alles in orde is, wanneer de papieren maar kloppen. Op die wijze wordt, ook daar waar het bedrijf wordt uitgeoefend, de voorrang gegeven aan de boekhouding. De feitelijke toestand wordt bijzaak, niet het essentieele van eenig op papier behandeld onderwerp. Alles bestaat, leeft en handelt ten behoeve der administratie, ja dikwijls schijnt het dat niet wordt beseft dat hierdoor de rollen volkomen worden omgewisseld, dat men verwacht dat de alwetende en onfeilbare administratie ook in ernstige en moeielijke oogenblikken alles in orde zal weten te brengen met karrenvrachten papier, gedoopt in eene zee van inkt.

Waar het eene militaire marine geldt is het kweeken van zulke verwachtingen hoogst gevaarlijk, omdat de ondeugdelijkheid van het systeem plotseling zal blijken, daar niet tijdig gewaarschuwd wordt dat men op een' verkeerden weg is. In tijd van oorlog worden verkeerde toestanden proefondervindelijk bewezen, doordat hunne gevolgen zich in hunnen geheelen omvang toonen, misschien door een volslagen débacle. Vele commissies zullen na zulk eene ontknooping een aantal verslagen kunnen indienen, een aantal nota's zullen daarbij worden gevoegd en men zal uit al die papieren trachten te bewijzen, dat door de minder juiste rapporten van A. de toestanden niet nauwkeurig bekend waren; dat door de onvoldoende zorg van B. niet naar behooren was gehandeld; dat de weinige doortastendheid van C. oorzaak is geweest, dat op een gegeven oogenblik niet flink en doelmatig werd opgetreden, enzoovoort. Redenen genoeg zullen worden aangevoerd om het gebeurde te verklaren, maar dit wordt daarmede niet

ongedaan gemaakt. Wel zal men dan mogen vragen of er veel reden was van A. steeds volmaakt ware rapporten te verwachten, waar meermalen de indruk werd verkregen dat deze weinig welwillend waren ontvangen, of veel zorg van B. verwacht mocht worden, waar de administratie steeds voor alles heette te zorgen, of doortastend handelen van C. te wachten was, waar zijne taak steeds was, ontvangen instructies slaafs na te komen.

Waar in tijd van oorlog zooveel gevorderd zal worden van het initiatief en van de karakter-eigenschappen van de bemanning onzer oorlogsschepen, zooveel van die eigenschappen zal afhangen, daar is het noodig die deugden aan te kweeken, inplaats van ze geleidelijk te vernietigen. Men breke met eene inmenging in ondergeschikte zaken, welke oorzaak is dat ook de militaire autoriteiten van hoogeren en minderen rang veelal afdalen in, zich te veel bemoeien met het werk hunner ondergeschikten, hun dit uit de hand nemen. Het wantrouwen in hen gesteld wordt alzoo op overeenkomstige wijze op de ondergeschikten overgedragen en dat terwijl wederzijdsch vertrouwen de kracht moet uitmaken van iedere militaire macht.

Neen! het bestuur der marine (zoowel in den Haag als te Batavia) herzie zichzelf. Het stelle vertrouwen en verwachte dit wederkeerig - het wantrouwen is zeer ten nadeele van den goeden gang van zaken thans ook wederkeerig -; opvoedende kracht behoort van dat bestuur uit te gaan, niet een kracht welke alle initiatief en zelfvertrouwen doodt of verlamt. Bedoeld bestuur organiseere, geve den geest aan waarin gewerkt moet worden en zoeke een waarborg, dat dienovereenkomstig gehandeld zal worden in de eischen welke het aan de mannen van de daad stelt. Het verwijdere hiertoe, zonder aanzien des persoons en zonder overwegingen van anderen aard, hen die niet of niet meer geschikt zijn, benoeme niet hen die geen voldoenden waarborg geven dat gehandeld zal worden zooals het bestuur noodig oordeelt. Maar het kweeke tevens zelfstandigheid, wilskracht en zelfvertrouwen, opdat onze vloot, onze schepen, in tijd van oorlog niet in gebreke blijven wegens gemis van die eigenschappen bij de bemanning. Het kan niet genoeg herhaald worden dat de overwinning zal wezen aan die zijde waar, nevens eene zekere

mate van kennis, bekwaamheid en plichtbesef, die karaktereigenschappen het meest ontwikkeld, in de grootste mate aanwezig zijn.

Evenmin als de schrijver zal de aandachtige lezer in den waan verkeeren dat alle hierboven geschetste bezwaren van den tegenwoordigen toestand geheel zijn weg te nemen. Zoo zullen aan ieder te bouwen oorlogsschip gebreken kleven, en een verblijf te verschaffen aan de bemanning, dat evenzeer voldoet in warmte als in koude, zal wel tot de onmogelijkheden behooren. Maar het hier medegedeelde zal de overtuiging kunnen vestigen, dat veel gedaan kan worden om de nadeelige gevolgen minder ernstig te doen zijn; dat het mogelijk is onze schepen veel strijdvaardiger te maken; dat meer dan tot nu toe gezorgd moet worden voor het physiek en moreel gehalte van de bemanning.

Soerabaija.
J.P. VAN ROSSUM.

Driemaandelijksch letterkundig overzicht.

Nu ik voor de eerste maal van de mij hier aangeboden ruimte voor een letterkundig overzicht ga gebruik maken, komt het mij wenschelijk voor, daaraan eenige regels te doen voorafgaan tot het vergemakkelijken van zekere verstandhouding tusschen lezers en schrijver.

Telkens zullen eenige nieuw verschenen proza- of dichtwerken of beide de stof leveren voor een beschouwing, die geen aanspraak kan maken op volledigheid, maar een aanvulling zal zijn van den critischen arbeid, op ditzelfde terrein door de redactie verricht.

Voorzooverre ik in deze bladzijden een oordeel ga uitspreken over de literatuur van den dag, leg ik er den nadruk op, dat ik mij te zeer bewust ben van de zeer betrekkelijke waarde van het oordeel over 't werk van tijdgenooten, om niet ieder in litteraire kunst belangstellende aan te raden, vooral eigen smaak en gevoel in de eerste plaats te blijven raadplegen, en alleen het hier te geven oordeel te gebruiken ter vergelijking met eigen indrukken.

Wat op dit oogenblik als kunst tot wording komt staat noodzakelijk veel te dicht bij ons, dan dat wij met volstrekte zekerheid de waarde ervan kunnen bepalen.

Elk tijdperk heeft nu eenmaal zijn eigen overheerschenden smaak: een smaak, die samenhangt met het geheel van geestelijk en stoffelijk leven, die zich wijzigt onder a priori niet aan te toonen en a posteriori nog moeilijk na te speuren invloeden, en waarvan wij de verandering eerst duidelijk waarnemen, wanneer ze zich openbaart in een oordeel over bepaalde kunstwerken, geheel afwijkend van dat eener vorige generatie.

Nu is het iets zeer gewoons om op den kunstsmaak van een voorgeslacht uit de hoogte neer te zien. Om te zeggen: ‘hoe is 't mógelijk, dat die roman of die gedichten ooit mooi-gevonden en door de critiek hoog geprezen werden!’ met de bijvoeging: ‘*wij* voelen er niets meer voor’ en de minder bescheiden gedachte: maar wij voelen dan ook artistieker.

Aangenomen dat het waar is - en ik geloof met velen dat met name onze littéraire smaak een wijziging ten goede heeft ondergaan in de laatste dertig jaar, - dan is er toch iets wat tot voorzichtigheid maant. Zoo we uit de literatuur-geschiedenis iets geleerd hebben - en wat ìs geschiedenis voor ons, als we er niet uit leeren? - dan moet ons wantrouwen gewekt worden door het feit: dat het aantal werken, dat in onze dagen aan den smaak van de toongevende critiek en van een goed deel van het publiek voldoet, zoo gróót is. Hierin ligt de waarschuwing, dat onze smaak op dit oogenblik voor een deel door invloeden beheerscht wordt, samenhangend met den tijdgeest en vallend buiten onze contrôle, die ons te hoog doen aanslaan het werk dat we als onder onze oogen zien tot wording komen.

Want we weten nu eenmaal dat kunst iets zoo héél bizonders is. Dat de groote kunstenaars, wier namen langer leefden dan het geslacht waarmee zij opgroeiden, dan de eeuw waarin hun werk ontstond, nog altijd gemakkelijk te tellen zijn, en evenzoo de eeuwen overlevende meester-stukken der wereld-literatuur. Denken we daaraan, dan moeten we wel glimlachen bij zoo vaak herhaalde onsterfelijkheids-profetiën, zooals we ook glimlachen bij het lezen der hoogdravende lofzangen waarmee onze voorouders de werken hunner vereerde tijdgenooten vierden, den dichter van den zevenden rang verheffend tot een Pindarus of Horatius en zijn werk steeds noemend een ‘monument, duurzamer dan metaal.’ Wat bleef er van de meeste dezer monumenten!... We kunnen vaststellen dat telkens na verloop van een onbepaald aantal jaren een eigenaardig proces plaats heeft, waarbij uit een zekere generatie de naam van een heel enkelen kunstenaar zichtbaar blijft, zelfs in glans toeneemt, terwijl daaromheen al de andere verbleeken of geheel verdwijnen.

En al meenen we nu ons met eenig recht het genoegen te mogen gunnen van te constateeren dat de literatuur-beoefening in haar

geheel een hooger standpunt bereikt heeft dan dertig jaar geleden, dat onze schrijvers de taal tot nieuwe frischheid hebb e n doen opleven en den stijl tot meer persoonlijkheid gebra c h t - er zijn tijdperken ook in andere literaturen geweest, waar in een dergelijke algemeene verheffing evenzoo viel waar te nemen, doch waaruit des ondanks het getal der gróóte woord-kunstenaars uiterst beperkt bleef.

Zoo was het een eeuw geleden in Duitschland, en heel toepasselijk op onze dagen, tevens uiterst leerzaam en tot nadenken dwingend, is het artikel dat Goethe in 1795 schreef on d er den titel 'Literarischer Sansculottismus.'

Hij vraagt daarin eerbied voor de Duitsche literatuur van dat oogenblik. Hij verzoekt de onwelwillende, hardhandige critiek wat op een afstand te blijven. De auteurs lijden niet aan ijdele zelfverheffing, maar er is een algemeen streven naar het beste: zij stellen zich zelven met gestrengheid zeer hooge eischen. Er is iets als een onzichtbare school ontstaan, en elk beginner bevindt zich al dadelijk in een veel grooteren en lichtere n kring, leeft onder veel gunstiger voorwaarden dan wie zelven zich ruimte en licht moesten verschaffen. En daarom, vervolgt hij:

'Ueble Laune lässt man in guter Gesellschaft nicht aus, und der muss sehr üble Laune haben, der in d e m Augenblicke Deutschland vortreffliche Schriftsteller abspricht, da fast jedermann g u t schreibt. Man braucht nicht weit zu suchen, um einen artigen Roman, eine glückliche Erzählung, einen reinen Aufsatz über diesen oder jenen Gegenstand zu finden. Unsere kritische Blätter, Journale und Compendien, welchen Beweis geben sie nicht oft eines übereinstimmenden guten Styls!'

Het mag ons ironisch klinken - dat ligt aan ònze ooren - Goethe sprak in vollen ernst. Hij eischte waardeering voor zijn tijdgenooten, van wie bijna ieder goed schreef. Later heeft hij eerst in zijn gesprek met Eckermann over de Duitsche dichtkunst het onvoldoende dezer algemeen verspreide 'literarische' of 'poëtische Cultur' ingezien en met nadruk gezegd: 'die Kunst kann nur vom Auszerordentlichen gedient sein.'

Voor ons blijft in elk geval Goethe's mededeeling en appreciatie een waarschuwing, en - ik kom er mee waar ik wezen moet. Want in verband met het voorgaande zal ieder wel overtuigd zijn

dat ik geen hooger pretentie heb dan het geven van mijn persoonlijke indrukken van de werken mijner tijdgenooten, de eindbeslissing over de waarde van hun werk voor de Nederlandsche letterkunde of de wereld-literatuur met gerustheid aan de toekomst overlatend.

Ik dien er aan toe te voegen dat ik bij het beoordeelen van dien arbeid niet kan uitgaan van een vaste leer, eenvoudig omdat die mij onbekend is. Een kunst-leer, een geformuleerd aesthetisch inzicht kan aan niets anders ontleend zijn dan aan bestaande kunst. En ergo blijft de kunstenaar zelf de leermeester of toongever. Wie uit de tot heden bestaande kunst regels gaat afleiden ter samenstelling van een theorie, waarin de eischen van elke kunstsoort worden saamgevat, staat noodwendig als een dwaas tegenover een kunst-werk, waarbij die theorie hem geheel of ten deele in den steek laat, en mòet wel tot de gevolgtrekking komen dat het niet deugt. Geen enkele kunst laat zich binnen vaste grenzen afpalen. Om de eenvoudige reden dat: ‘das Genie lacht über alle die Grenzscheidungen der Kritik’ (Lessing).

Elke definitie in kunst - er moet er nu en dan een gewaagd worden als poging tot benadering, - is een gebrekkig hulpmiddel. En wie zich als beoordeelaar door definities laat vangen, voegt zich bij de doctrinairen, wier houding tegenover het nieuwe al vaak een mal figuur werd. Een criticus die meent te wéten hoe 't zijn moet - is m.i. als criticus verloren. Hoogstens kan hij nu en dan vòelen hoe iets nìet moet zijn.

Ergo ook voor de litteraire critiek geen leidend beginsel?

Ja toch. Dit:

Vóor alles trachten te komen achter de bedoeling van den auteur, met wiens werk we ons bezighouden, door te dringen in de sfeer van zijn geestes- en gevoelsleven, na te gaan of hij in staat is op zijn wijze het zichzelf gestelde doel te bereiken, en met behulp van eigen smaak en onderscheidingsvermogen vast te stellen in hoeverre hij daarin geslaagd, in welk opzicht hij daarin te kort gekomen is.

Geschiedt dit voor elk werk in het bizonder, dan zal er allicht, in de toevallige samenwerking van eenige auteurs in een zelfde richting, aanleiding zijn om door onderlinge vergelijking van hun werk, te besluiten tot gevolgtrekkingen van meer algemeenen aard.

Maar het oordeel blijft noodzakelijk subjectief, persoonlijk. En derhalve zou ik boven mijn overzicht de woorden van, ik meen, Montaigne kunnen gebruiken als motto: ‘ik geef mijn meening alleen als de mijne, niet als de goede.’

Vier der boeken, die naast mij liggen, doen mij eerst over realisme spreken.

't Is zeer belangwekkend na te gaan hoe in onze letteren door de heele vorige eeuw heen de neiging geleefd heeft tot realiteitsweergeving, hoe deze ondanks de overheersching van de romantiek een paar maal krachtig zich geuit heeft, om eindelijk in de laatste kwart-eeuw bij verschillende onzer auteurs aanhang te vinden.

De romantiek stond haar in den weg. En toch kwam ze eerst uit de romantiek voort, die als verzet tegen het pseudo-klassieke, met Boileau's uitspraak als devies ‘rien n'est beau que le vrai’, vóor alles naar werkelijkheid ging zoeken, maar dit zoo eenzijdig deed dat de parodie ‘rien n'est beau que le laid’ van toepassing werd.

't Was Jacob Geel die in ons land zich tegen deze soort van realisme ging verzetten, die het geesteloos detailleeren van het volslagen onbelangrijke en onschoone in een onsmakelijk voorbeeld op de kaak stelde. Het geoutreerde realisme werd hiermee geraakt - de neiging tot artistiek realisme bleef, en uitte zich allergelukkigst in de *Camera Obscura.*

Moet ik er nog aan herinneren hoe koel waardeerend Potgieter, de gezaghebbende Potgieter in *De Gids* over het werk van Beets oordeelde? Hoe hij de zucht om het dagelijksch leven aldus te beschouwen en uit te beelden - ‘kopijeeren’ noemde hij het - wel wat bedenkelijk achtte.

Hoe hij de kunst van Hildebrand haar gebrek aan idealisme verweet, en het noodig oordeelde hem Schiller's ‘An die Künstler’ voor te houden:

> Der Menschheit Würde ist in eure Hand gegeben,
> Bewahret sie!

Hij moest toegeven dat de teekening der werkelijkheid treffend juist en geestig was, hij moest de knap doorwerkte taal prijzen en had niets dan lof voor den stijl.

En toch!... Alsof niet de laatste alleen voldoende ware om een boek tot kunstwerk te stempelen.

Het aesthetisch idealisme! Heeft het niet Potgieter verblind, zóo dat hij het schoone niet kon zien van Multatuli's Wouter-geschiedenis, zóo dat als onder zijn oogen in schitterenden en lenigen stijl een epos van onzen kleinen burgerstand geschreven werd, zonder dat hij het bemerkte?

Wat hebben wij er aan te danken gehad - aan het aesthetisch idealisme? Een verloren gaan van artistiek begaafden, als bijv. een Cremer, in de schrijverij van dorps-novellen, die hier en daar treffend goed in schilderachtige weergeving van het uiterlijke, en geschreven in welluidend bewogen dialect, van de menschen zelven niets anders dan aan de draden van een hoog-moreele strekking bewogen poppen wist te maken, en van het landleven een doorloopende parodie.

Potgieter constateerde het verval onzer literatuur, klaagde er herhaaldelijk over[1)], hij werd oud genoeg om te ervaren dat een boek als *Camera Obscura* meer en meer als het meesterstuk van een tijdperk erkend werd, en toch kwam het niet in hem op dat de kwijning van onze letteren wel eens voor een groot deel te wijten kon zijn aan het willen handhaven van ‘Der Menschheit Würde’ door zeker soort van idealisme.

Zooals ik zei, werd Multatuli de opvolger van Beets; wat deze ten opzichte van den middenstand gedaan had: behoorlijk gedocumenteerd dien op humoristische wijze in al zijn zwakheidjes afgebeeld, - gene deed hetzelfde, maar meer sarcastisch, middenstand èn kleinen burgerstand beide, en in hun werk voelen we de lijn doorloopen onzer 17de eeuwsche realisten, over Van Effen en Betje Wolff tot onze dagen.

Ik hoef niet te herinneren aan de herleving van het realisme om en bij 1880, met Marcellus Emants als een van de eersten. Ieder heugt nog, hoe die herleving het gevolg was van speciaal Franschen invloed, hoe de nawerking van het naturalisme zich hier duchtig deed voelen. Het romantisme was zoo verbasterd, dat het naturalisme, hoewel in oorsprong hetzelfde, er zich lijnrecht tegenover kon plaatsen, weer van meet aan kon beginnen. En opnieuw moesten verschillende fazen doorleefd worden, zoodat het

1) Men zie zijn brieven aan Cd. Busken Huet.

oogenblik terugkwam toen Van Deyssel zijn *Menschen en Bergen* publiceerde, dat Geel's parodie weer van volle kracht werd, al had Geel van een dergelijk Nederlandsch zeker nooit gedroomd!...

't Neemt niet weg dat de werkelijkheids-kunst ‘de kopijeerlust des dagelijkschen levens’ weer aan de orde van den dag kwam, dat de kunstenaars de moeite gingen nemen om eerbiedig het groote Leven te bestudeeren, te doorvorschen, aleer zich tot een zoo gewetensvol mogelijke weergeving neer te zetten.

Ik behoef in dit verband geen namen te noemen, die elken belangstellende bekend zijn, en kan nu mij bepalen bij de vier werken: *Eerste Werk*[1] door J. Everts Jr., *Machteloozen*[2] door G. van Hulzen, *Donkere Machten*[3] door Gerard van Eckeren en *Van Arme Menschen* door Cyriel Buysse[4].

We kunnen deze boeken zoo goed bij elkaar nemen, omdat de onderwerpen in alle vier elkaar na verwant zijn. Op een enkele uitzondering na behooren alle personen, er in behandeld, tot wat men de ‘arbeidende klasse’ noemt[5]. Dr. Charles M. van Deventer heeft in zijn bundel *Hollandsche Belletrie van den Dag*, naar aanleiding van de novellen van J. de Meester, getracht de voorkeur te verklaren, door onze moderne realisten aan den dag gelegd voor de lagere klassen der maatschappij, arbeiders en werklieden. Hij zegt: ‘juist het ontbreken van beschaving geeft een zekere waarde aan de modellen’, en verklaart dan verder:

‘Bij alle menschen kan men twee factoren in hun psychisch

1) Haarlem, de Erven F. Bohn.
2) Amersfoort, Valkhoff & Co.
3) Amsterdam, C.L.G. Veldt.
4) Amsterdam, P.N. van Kampen & Zoon.
5) ‘Verba valent usu’ - en derhalve vind ik het wel wat gezocht van den heer Haspels, als hij in de laatste aflevering van *Onze Eeuw*, naar aanleiding van de uitdrukking ‘de roman van den arbeid’ begint over een definitie van ‘arbeid.’ Hij zegt: ‘Arbeid is - volgens hedendaagsche wijsheid - het werken met de schop, tijdpasseering is het werken met het hoofd en booze luiheid is het werken met het hart’. Ik weet niet welke hedendaagsche wijsheid, die zulke enormiteiten verkondigt, de heer Haspels hier op het oog heeft. Maar het spraak*gebruik* zal ondanks de onnauwkeurigheid een nadere definitie in deze wel overbodig maken, zoolang we geen gevaar loopen dat iemand die het woord ‘arbeider’ hoort, denkt aan een minister, een auteur of een dominee, hoeveel werkkracht die elk voor zich mogen ontwikkelen.

zijn ontwaren het temperament en de beschaving. Het eerste is de som van alle neigingen die opkomen en gevolgd worden, zonder door het nadenken over wat mag en niet mag gewijzigd te zijn; de beschaving daarentegen voert eene kritiek in, het opzetlijk ingrijpen van een leer tot richting, afsnijden en leiding der instincten...

Bij de onopgevoeden vindt men de oorspronkelijke neigingen minder òmgevormd weêr: de mensch in zijn instinctmatig bewegen is bij hem klaarst te zien...

Voor den psycholoog is er iets aantrekkelijks in de beschouwing van de ziel der ruwen, en als die beschouwing hem aandoening geeft, is hij ook als artiest reeds ten deele voldaan. Maar er is méér. Menschen, die vooral temperament zijn, behooren tot dat deel der dingen, waarvan men zich voorstelt, dat het wrordt en voortgroeit zonder het opzettelijk ingrijpen van een menschelijken wil; zelf zonder zelfregeling schijnen zij geheel buiten menschelijke regeling te staan; zij schijnen daarom te behooren tot dat deel der dingen, dat men de natuur noemt, als men een tegenstelling maakt tusschen natuur en beschaving, of natuur en conventie. Daardoor komen zij in één groep met boomen en dieren, met stroomen en bergen, met heiden en bosschen, met kleuren en geluiden, en staan derhalve in een midden, dat op zich zelf reeds voor den kunstenaar een nooit leeg gegraven mijn is.'

Er is zeker uit deze verklaring veel te aanvaarden; nochtans moet ik een voorbehoud maken en er iets aan toevoegen, dat tot mijn bevreemding door Dr. Van Deventer geheel buiten vermelding werd gelaten.

Het voorbehoud is dit. Waar de meer beschaafde mensch zijn aangeboren instincten tracht te stellen onder de regelende macht van zekere zede-leer, en deze in hem haar werk laat doen, wordt de onbeschaafde door uiterlijke overmacht evenzeer krachtig in enkele aangeboren instincten gefnuikt, waaronder met name zijn persoonlijke wil en vrijheidszucht zeer geleden hebben. En nu mijn toevoeging: ik geloof, dat niet alleen de belangstelling in een ongebreideld temperament bij natuur-menschen de auteurs aantrekt, maar dat zij, al zij het onbewust, nog aan een anderen drang gehoor geven, nl. den drang van hun sociaal voelen.

Wie de literaturen van verschillende eeuwen met elkaar vergelijkt, mòet wel getroffen worden door de verschillende wijze, waarop

met name het volk daarin wordt behandeld. Was niet in Shakspere's tijd het woord ‘clown’ synoniem met ‘boersche’, in 't algemeen ‘mindere man,’ en is het ‘klootjesvolk,’ als onze oudere schrijvers er zich al mee bezighielden, ooit door hen geheel au sérieux genomen?

De Fransche romantiek der vorige eeuw, onder de nawerking der revolutie, toonde voor 't eerst *gevoel* voor de maatschappelijk karigst bedeelden, en onder Franschen invloed begon ook Engeland oog te krijgen voor de ellende der armen. Dat de romantiek ondanks dit sociaal voelen toch niet hevig genoeg aangegrepen werd door de werkelijkheid, blijkt uit haar behoefte aan verdichting. Haar oogen *zagen* het erge der ellende niet, als *wist* zij het bestaan ervan, en derhalve ging, zij werken met schelle kleuren en valsche effecten om niet alleen anderen maar ook zich zelve te overtuigen. En zoodoende schoot zij haar doel voorbij, bracht zij door haar groteske overdrijving de lezers in een wereld even onreëel als die der klassieken. En het door haar bedreven kwaad was te grooter, naarmate zij meer haar mooi of leelijk opgemaakte realiteit voor echt wilde laten doorgaan. Daardoor heeft zij zeer smaak- en gevoel-bedervend gewerkt.

Maar - het sociaal voelen wàs er, en het volk werd in de letterkunde toegelaten, al moest eerst het naturalisme komen om het ten volle recht te doen.

Het groote beginsel, daarin heerschend, de eerbied voor de werkelijkheid, dreef vanzelf hen, wier sociaal gevoel hen belang deed stellen - óók om de door Dr. Van Deventer genoemde, hierboven geciteerde artistieke motieven - in het volk, tot het gewetensvol bestudeeren, tot met liefde waarnemen, indrukken verzamelen van de realiteit, om daarmede als documenten te trachten een uitbeelding te compozeeren, weergevende hoe elk hunner die werkelijkheid had gezien.

‘Kopijeerlust des dagelijkschen levens.’

We vinden niet anders in genoemde boeken.

De heer Everts geeft zijn ‘eerste werk’ in deze richting. En dat werk is een belofte. Het is als een boekje met studies, waarop met zorg werd gearbeid. Voor een beginnend auteur heeft hij een zeer opmerkelijke bekwaamheid om met de taal om te gaan, en dit is een groote factor tot slagen, al schuilt er misschien in

die virtuositeit voor 't oogenblik nog iets gevaarlijks, omdat ze zoo licht verleidt haar te gebruiken alleen om haar zelve.

Zoo is een van zijn beste schetsen *Kermis*.

Hij brengt ons op de Rotterdamsche kermis, en ik geef hier een brokje beschrijving: ‘Zoo was langzamerhand Maandag, de openingsdag, genaderd, en weinig verminderd nog duurde het opslaan en aanrijden der feestzaken voort, telkens verrezen nog nieuwe gebouwtjes. Steeds voller werd het kamp....

Eindelijk de Maandag was er, vroeg al werd aan alle kanten het zoo haastig voorbereide, eigenaardige leven in gang gezet. De voorhangen waren overal verdwenen, en in verdubbelde kale schetter-pracht stonden de ontbloote “spellen”. Aan den ingang liep nu een heerig-gekleede persoon op en neer, met een hoogen hoed en een dandy-ig-bewogen rottinkje, waarmee hij nu en dan heftig snetter-sloeg tegen een plank om de aandacht te trekken, en begon dan te schreeuwen met hoog-heesche stem, al meer zich heffend op de teenen, al moest hij zijn geluid telkens hooger halen. De neerslaande rook der wafel- en poffertjes-kramen en het fijne opgeschuifelde stof van den grond vulden de schaduw-looze drukke straten. En van alle kanten klonk tegen elkaar in het dik geschetter van orgels, het galmend geroep van ventende mannen en vrouwen, het doordringend geklinkel van koperen bellen, het als lollend gillen en noodend roepen van stoomfluiten, het ondergrond-achtig gerommel der stoom-carroussels, het onophoudelijk getuf-tuf der gasmotoren, het getetter en geratel van kinderen, het geroep en gelach en voet-geslijp der duizenden feestgangers. Het smolt alles samen tot een grooten walm van roezemoezig geluid, die, opstijgend met het stof en de rook, zich verloor in de smetlooze blauwe ruimte.’

Het talent van den schrijver is onmiskenbaar. Alle details zijn met nauwkeurigheid door hem waargenomen niet alleen - hij heeft ze vaardig naast elkaar en in onderling verband genoteerd. Voor wat zijn oogen zagen en zijn ooren hoorden heeft hij in kleurig of klanknabootsend woord de gelukkige uitdrukking weten te vinden. En daar, zonder dezen, de opsomming een veelheid zou geworden en gebleven zijn, neemt hij eindelijk in den slotzin zijn indrukken samen tot een geheel.

Op zichzelf beschouwd verdienstelijk, is deze beschrijving toch

in de novelle een hors d'oeuvre, dat de heer Everts hier niet had moeten geven. Want ze verstoort de compozitie, ze benadeelt een hooger belang en bewijst duidelijk het gevaar, waarop ik boven doelde.

Wat toch wil de auteur in deze novelle? Ons doen meeleven een kermis-houderij van een schippersknecht met een Rotterdamsch dienstmeisje op den bekenden ‘Zaterdag-avond.’ Dat was het doel. En zoo de schrijver als kunstenaar dàt doel alleen voor oogen had gehouden, zou hij ons gespaard hebben èn het opslaan der kermis-tenten en kramen, èn de uitvoerig beschrijvende schildering van de opening op Maandag, omdat deze geen van beide kùnnen meewerken tot een impressie van het milieu, waartusschen op Zaterdag-avond de handeling voorvalt, omdat ze geen van beide iets kunnen verklaren van de gevoelens en gewaarwordingen der beide jonge menschen, die dàn dat kermis-gedoe op gansch andere wijze zullen zien en er derhalve een heel anderen invloed van ondergaan.

De schrijver heeft dat laatste best gevoeld en geeft voor dezen Zaterdag-avond een heel nieuwe schildering, maar daardoor juist blijkt de overbodigheid der eerste te meer.

Veel meer geserreerd is *Stads-nieuws*, de artistieke illustratie van een ongeluk uit de ‘Gemengde Berichten’ zoo men wil: het overrijden van een kind. Hierin en ook in andere schetsen toont de heer Everts een neiging tot het dramatische, tot het weergeven van het hevig-gebeurende, en lijkt mij zijn talent verwant aan dat van mejuffrouw Antink. Het is alles heel knap geobserveerd en zeer conscentieus bewerkt met veel sentiment voor het aangrijpende, maar... 't blijft toch nog van-buiten-af gezien.

Vergelijken we de eerste schets *Alle-dag-leven* waarin van een jongen verteld wordt, die zich maar niet voegen kan in het kantoor-leven, omdat zijn aard zich daartegen verzet; die zich bewust wordt van zijn aanleg voor kunst, omdat hij de werkelijkheid zoo hevig ziet, dat hij daarop moet reageeren, en die in dat bewustzijn troost vindt in de hoop van eenmaal ook van zijn innerlijk-leven te kunnen getuigen, - vergelijken we die met de andere schetsen, dan komt duidelijk aan 't licht wàt aan de laatste nog ontbreekt. Dat is: het overtuigende van het ziele-leven der daarin handelende personen. Hun handelingen zijn ons nog te

veel alleen verklaard door de uiterlijk gebeurende dingen, - ze zijn waarschijnlijk gemaakt, zoodat we niet protesteeren, - maar we voelen ze niet als noodzakelijk, als onvermijdelijke producten der samenwerking van het uiterlijk gebeurende met de daarop reageerende temperamenten.

Dat is bij Van Hulzen veel meer het geval, die in zijn *Machteloozen* zich weer de gevoelige realist toont van *Zwervers*. Van Hulzen houdt zich bij voorkeur bezig met de ondergaanden in de maatschappij. Hij ziet ze langs straat en weg - ook in de werkplaats - en hij leeft mee hun zieleleven, hun leed en strijd. Er moet in hem een groot medelijden zijn voor die paria's, die verschoppelingen van het leven. Maar hij stelt ze niet, als de oude romantiek, voor als gevallen engelen, in wie, ondanks hun val, nog altijd de edelaardigste gevoelens blijven voortleven, parelen in het slijk - neen, hij geeft ze vlakweg zóo als hij ze gezien en bestudeerd heeft in al hun zoowel moreele als fyzieke machteloosheid. Bij hem geen sentimenteele vermooiing, maar een stemmingvolle weergave van het leven dat hij kent in al zijn meedoogenloosheid voor wie eenmaal, door welke oorzaken dan ook, mòet ondergaan.

Hierdoor is er iets wanhopig-berustends in zijn werk, dat in kalmte tragischer werkt en schrijnender effect heeft dan de meest droeve gebeurtenis. Er is wel iets als een gewilde tegenstelling in *'t Onverwachte*, 't eerste verhaal uit dezen bundel, van de vrouw die met haar dochtertje inkoopen gedaan, dan voor eenige centen een schip, versierd met gemaakte bloemen, op straat geloot heeft, en, daarna thuiskomend, haar man wrevelig vindt zitten, zonder werk. Maar er wordt op die tegenstelling zoo weinig nadruk gelegd - ze is er zoo vanzelf - en het hoofd-moment wordt toch de peinzing van den man als hij te bed ligt:

‘Hij kwam telkens zonder werk. Dat lag aan 't vak, maar ook gedeeltelijk aan hem; de anderen bleven langer aan den slag. Hij was de zwakste, werd het eerst er uitgeschoven, omdat, al sjouwde hij even hard als de anderen, hij 't minder flink deed, verzwakt, ontvleescht door dat ploeteren op werven, ver boven zijn macht.

Hij voelde en wist, dat hij altijd 't eerst gedaan kreeg, voelde dat zijn vrouw dat wist, waaruit volgde dat hij in haar oogen wel een slampamper moest zijn. Ze had het hem nooit verweten. Maar uit al haar doen merkte hij het toch - en al zou zij 't zelf

gemeen vinden het te zeggen, ze kon het toch niet verhelpen, dat ze 't wel eens liet blijken, uit het zwijgen dan 't meest.

Was 'k maar goed-en-wel uit m'n leven, dacht hij'...

Een dergelijken ondergaande teekent hij ook in *De Zwakste*, als een fragment uit de lijdensgeschiedenis van Roelf, den jongen smid met de slechte borst, die zich afbeult in den hoefstal der tremmaatschappij te Scheveningen.

Er heerscht volstrekt geen weeke Haantje-van-den-toren-stemming in dit knap-realistische verhaal, en het slot wordt ons door artistieke beheersching onthouden, - toch voelen wij er àl de ellende in van den tobber die wil, niet kàn en toch mòet.

Jammer dat in het bijwerk de auteur niet altijd aan de realiteit getrouw bleef. De nachtegaal, na half Augustus zingend in de Scheveningsche Boschjes, een onjuiste locale aanduiding, zijn kleine vlekken. Ook is Van Hulzen niet zoo ter taal als Everts - hij tast en zoekt blijkbaar nog al eens en is dan niet altijd gelukkig in zijn vinden. Als twee burgerjongens met twee dienstmeisjes zullen uitgaan, klinkt wat vreemd: 'Tegen half-vijf kwamen *heel gracieus* de jongens,' omdat gratie wel de laatste eigenschap is die we bij zulke Zondags-jongens veronderstellen. Zoo vind ik '*harken* tegen een deur' en 'rond*darren*' met koopwaar twijfelachtige taal-winst.

Zeer verdienstelijk is *Ontredderd*, een studie gewijd aan een verloopen man, die in koffiehuizen en winkels sluipt met een doosje lucifers in de beverig gestrekte hand: 'Een cent maar'...

Er behoort moed toe om na al wat er reeds over straat-misère geschreven is, nog voor een dergelijk sujet de aandacht te durven vragen, en talent om het met succes te kunnen doen, om zulk een man weer eens zóo te doen leven, dat 't is of we hem nu eerst goed, althans anders dan vroeger zagen. En om onze aandacht vast te houden, gebruikt hij niet de krasse effecten waarvan Falkland lang niet afkeerig is, neen, hij vertelt maar egaal door, laat ons den verloopen schooier volgen als op den voet, en weet ons de stemming van dien 'machtelooze' te doen voelen in verband met het Haagsche milieu van drukke avond-straten, bemotregend donkeren Vijverberg, en hel verlichte koffiehuizen en winkels.

Met deze studie en de schets *Keesje* is de heer Van Hulzen in het genre van zijn *Zwervers*, waarvan *De Vrouw met de molentjes*

zulk een uitnemend specimen was. Dat bohême-volkje met zijn onmaatschappelijk bestaan, soms in groote wagens huizend, nu eens hier dan daar hun tijdelijke tent opslaande, heeft hij met bizondere belangstelling gadegeslagen, en hij heeft er mee voor, dat geen onzer auteurs het ons nog deed kennen, dat zijn werk in dat opzicht iets nieuws is.

Vergelijk ik het werk van Gerard van Eckeren (Maurits Esser) met dat van de beide genoemden, dan lijkt het mij in taal-behandeling het dichtst bij dat van Everts, in sentiment het dichtst bij dat van Van Hulzen te staan.

Het was een heele durf van hem om de schets *In Zwijgen*, den lezers van dit tijdschrift (Januari 1900) zeker nog niet uit het geheugen, uit te werken tot een breed gesponnen verhaal, zoodat de enkele bladzijden dijden tot een boekdeel. De stoutmoedigen helpt de fortuin, en met *Donkere Machten* heeft deze jonge schrijver een zeer verdienstelijk werk geleverd, dat zijn *Ontwijding* ver achter zich laat.

Of hij geheel berekend was voor de taak die hij op zich nam?

Horatius gaf in zijn overbekenden brief den raad om, aleer een kunstwerk te beginnen, eerst nauwkeurig na te gaan wat de schouders dragen kunnen en wat te zwaar voor ze is. De raad is zeer goed bedoeld, maar ik voel toch alles voor de bedenking van Metastasio die het lang niet gemakkelijk achtte, om den rechten beoordeelaar te vinden voor het taxeeren van eigen kracht?[1)]

Het eenige middel om zekerheid te verwerven is... beproeven. Dat heeft Van Eckeren gedaan, en de uitslag geeft hem voor een groot deel gelijk.

Hij deed goed met zich niet te streng aan de gegevens van zijn schets te binden, toen de opzet voor zijn verhaal zooveel breeder moest zijn. Van de hei waar de hut - 'het helleke' - een deel vormde van een gehucht, wordt de handeling verplaatst naar de duinen, en nu wordt de woning van het dronkemansgezin een keet, een van de vele keten, waarin de arbeiders, de poldergasten,

1) E sanissimo precetto lo scegliere materia proporzionata alle proprie forze: ma non so quanto sia facile il trover giudice idoneo nella stima del proprio valore (Dell'arte poetica di Orazio.)

geherbergd zijn, hier saamgehokt voor het werk - het groote werk van duin-afgraving en zand-verplaatsing.

Daar leeft nu Anna, de dochter van den telkens dronken arbeider en de dood-moede, afgesloofde zwakke Barte. Haar jonge broertje Zelu draagt ook al in zijn teringachtig lichaam zijn deel van den alcohol-vloek, die haar, de bleeke, magere, met den scheven schouder, als een misdeelde en mismaakte schuw doet zijn tusschen de andere meiden en de jongens op het werk. Toch doet ze er aan mee - zooals ze allen er aan mee doen - dag in, dag uit, onder gloedhitte en kouden regen, kruiende den zwaar geladen wagen over de smalle, gevoorde planken tot waar het zand gestort wordt in de wachtende schuiten.

Kloek heeft de schrijver dit milieu voor ons opgezet, zoodat we het zien: het ketengehucht ‘De Vaart’: ‘een niet lange rij van groezel-houten barakken, nu al jaren daar gebruikt in 't duin, onder zwalpende regens en priemende zonnestralen, alleen verplaatst af en toe, naarmate het werk gevorderd was. In een soort van dal lagen ze, als wegkrimpend in hun schamele geringheid onder den barren omstand der duinkolossen aan alle zijden’.

Er is door Van Eckeren blijkbaar veel arbeid verricht, eer hij dit boek voltooide. Want telkens weer wordt men getroffen door een zoo zorgzaam gedetailleerde uitbeelding van het duinlandschap met het gewerk dezer arbeiders, dat deze alleen de uitkomst kan zijn van liefdevolle, volhardende studie. Voorop staat natuurlijk de gaaf van zèlf te zien, zèlf het markante, het teekenachtig harmonieerende of contrasteerende op te merken, maar, toegerust met die gaaf, blijft er toch voor den artiest nog zooveel werk te doen, wil hij in staat zijn zijn eigen waarneming krachtig genoeg te houden, en vrij van herinneringen aan literatuur van anderen.

't Komt mij voor dat Van Eckeren ook in dit opzicht dichter bij Everts dan bij Van Hulzen staat, dat vooral zijn gaaf van met woorden te schilderen, sterke indrukken van het uiterlijke levenswaar weer te geven, stemming op te wekken door milieu en atmosfeer, den boventoon heeft, en zijn psychologie lang niet zóo overtuigend werkt.

En dit laatste is wel jammer, omdat zijn bedoeling juist die in de eerste plaats gold, blijkens zijn motto:

> Et ceci n'est pas autre chose
> Que l'histoire d'un pauvre enfant.

In die Anna blijft voor mij iets weifelends, ik voel haar niet altijd leven.

Dat zich spiegelen in 't water van de vaart - laat de schrijver eens probeeren hoe moeilijk dat is! - waar het gewone zich bezien in een emmer water zooveel reëeler zou geweest zijn; dien heelen dag uit zonder eten, en per saldo alleen klagend over dorst; het gebruik van zelf-ondervragende frazetjes en de te verheven weergegeven gevoels- en gedachtegang (147-48) - 't zijn zwakke punten.

Maar er staat zooveel goeds tegenover! Om dit aan te toonen zou ik heele fragmenten willen lichten uit dit boek. Hoe goed en sober is de groote teleurstelling verteld van Kote, den jongen sterken arbeider, die niet altijd bij den kruiwagen wil blijven, die verlangt ook met zijn verstand te werken en moeite doet voor een baantje bij een machine, om zoodoende zelf machinist te worden. Het lukt hem - hij krijgt te zorgen voor een kleine stoommachine.

'... bij 't neerzien op het sjouwend geploeter der mannen bij de palen, voelde hij iets als welbehaaglijke voldaanheid van zijn machinist-zijn, met in zijn weggesoesde denken het vage voorzien van een betere toekomst, misschien, later, op een fabriek, in stad...

En als een genoegelijke, speelsche uitdaging was het, een zich-voor-den-geest-halen van dat betere, dat hem meer dan noodig het deurtje van den vuurhaard openen deed en met zijn pook in de laaiïng rammeien, waarbij de vlammen in heet gestreel zijn zweetend gezicht belekten, dat hij dan eindelijk - heerlijk koelend - er van wegtrok en van de koude lucht omwaaien liet, zijn oogen even knippend te-gast-latend aan het kalmgrijze licht alom.

In straf gewerk liep zoo de middag naar den avond toe...

Toen was het - even vóor het eindigen, terwijl hij aan 't uitgooien was van het vuur, - dat een van de opzichters hem wenkte van boven af, dat hij komen zou...

Langzaam onwillig slenterde Kote over de plank naar boven.'

Daar wacht hem zijn vonnis in de keet van den hoofd-opzichter, die geaffaireerd tusschen zijn papieren hem meedeelt dat hij weer bij de gravers gezet wordt: ze komen sterke kerels te kort, bij de machine kan een zwakkere gebruikt worden.

'... En nu kun je gaan.'

'Hij bukte zich weêr over zijn papieren en schreef verder.'

‘Nog even bleef Kote stil-recht staan, neerziend op dat ventje, dat hij tusschen twee van zijn vingers had kunnen fijn knijpen. Even dacht hij er over hem een slag in 't gezicht te geven, maar hij deed het niet; - zijn jaren-lange onderworpenheid verzette er zich tegen. Hij bromde een groet en vertrok.’

Ik behoef wel niet nader de tragiek aan te wijzen in dat stukje dood-eenvoudige geschiedenis. En ik heb er tevens een illustratie in bij 't geen ik straks opmerkte over andere zenuwende en regelende machten, heerschend over 't natuur-instinct, dan die uit de beschaving voortkomen.

Dat de taal van het boek verzorgd is, behoeft niet meer gezegd te worden. Dergelijk realistisch werk eischt in de eerste plaats conscientieus omgaan met de woorden, die vooral zóo en niet anders moeten gekozen, geschikt, geschakeld worden om het werkelijkheidsbeeld getrouw weer te geven, in de stemming die het wekte.

Een enkele maal, en wel jammer, juist in de aandoenlijke geschiedenis van Zelu, het langzaam stervend tering-jongetje, wiens dood zoo krachtig-sober verteld wordt, stuiten we op een minder gelukkigen zin, zooals onder aan blz. 171.

Alles bijeen genomen is *Donkere Machten* het werk van een zich krachtig ontwikkelend auteur.

Ook van veel kracht en kunnen getuigt Cyriel Buysse in zijn laatsten bundel.

Vlaanderen neemt bij voortduring een belangrijke plaats in, komt onze letteren zeer ten goede. Want het heeft iets zeer eigens, wat thans vooral weer in het werk van Buysse, Streuvels en Gezelle, over welken laatste ik nog te spreken heb, merkbaar is. Buysse's titel geeft duidelijk aan in welke milieu's wij belanden zullen, maar bij vergelijking met de soortgelijke bij de drie vorige schrijvers, zijn er markante verschillen. En dit moest wel, indien elk der auteurs eigen werk gaf, bij een verschil als tusschen Noord- en Zuid-Nederland.

Indien Buysse de novelle *Grueten Broos* voorop heeft geplaatst uit zekere voorkeur, gelijk ik vermoed, dan kan ik die voorkeur niet deelen. Die arbeider is mij wat te exceptioneel fijngevoelig in zijn tobben over dien eenen duw, zijn moeder gegeven. Ik beweer niet dat een dergelijke fijngevoeligheid onmogelijk is, maar ze valt

wat buiten 't milieu, we verwachten ze niet in die mate daar, en dat doet ze wat detoneeren. Het begin en het slot bekoren mij het meest. Het begin, waarbij ik aan Van der Vijgh moest denken, om die realiteit van de beetwortel-fabriek, en het slot, waar de tobberige jonge kerel zoo heel normaal zelf zijn genezing zoekt. Alleen zou ik de eindstreep iets hooger willen zien, achter: '- Bah, joa ik... 'k wille wel...'

Maar met hoeveel waardeering voor de eerste schetsen, mijn bewondering begint eerst bij '*t Beeldeken* om het hoogst te stijgen bij *Op het kleine Gehucht. 't Beeldeken* is de geschiedenis van een arme weduwe, die gedwongen is allengs van haar kinderen afstand te doen, omdat zij niet den kost voor hen verdienen kan, en die zelf om godswil wonen mag in een klein hutje op het erf van den baron bij wien haar man als tuinman gediend heeft. Zoo eenvoudig heeft Buysse van de begrafenis verteld:

'Nu kwam een naderend geraas van half gedempte stemmen en schuifelend voetengetrappel om 't huisje, en in de verte, op den kerktoren, begon de doodsklok te brommen. Het waren de buren en de vrienden van den overledene, die met een berrie en een doodskleed het lijk kwamen halen. Zij waren met hun achten, die de kist om de beurt op hun schouders zouden dragen. Zij klopten aan de deur, en stil kwamen zij binnen, op hun Zondagsch gekleed, met versch-geschoren, rood-en-bruin gebrande, rimpelige gezichten. Een van hen deed de geijkte vraag: "Vreiwken, is 't mee ouë wille dat 't lijk uit den huize goat?" en toen 't van smart ineengekrompen Beeldeken van ja had gesnikt, leidde de broer hen in de slaapkamer, waar zij dadelijk onder schuifelend voetengetrappel de kist optilden en ze buiten op de berrie droegen. Het vaal- en groen-verkleurd fluweelen doodkleed der arme begrafenissen, met verschoten gulden kruis en franjes werd er boven over uitgespreid, en zwaar tilden vier mannen de vracht op hun schouders en stapten er mee over de kermende kiezelpaden naar het hek van 't kasteel, gevolgd door den broeder en de schoonzuster en door de vier overige mannen, die onderweg de eerste zouden aflossen. Ook enkele buurvrouwen volgden, in lange zwarte kapmantels gehuld, het zwart gebedenboek met koperen slot in hun saâmgevouwen handen. De kinderen, voor dien dag bij een buurman besteed, waren niet te zien. Toen de trage stoet, van achter de

hooge beukenboomen die het tuinmanshuisje beschutten, in 't zicht van het kasteel verscheen, stond menier de b'ron juist boven op de stoep, onder de veranda. Hij keerde zich om en lichte even zijn hoed'....

Als tegenhanger van deze sobere stemmig-grijze schildering zou ik blz. 99 willen afschrijven, die het zoontje der weduwe, Basielken, doet zien als koewachter in de zonnige weide, en waar we des schrijvers telkens weer zich openbarende liefde voelen voor het blonde Vlaanderen-land.

De Eenzame is het vreemde verhaal van een menschenschuwe, langs wiens hut een spoorlijn wordt gelegd, en voor wien dat nieuwe allengs een obsessie wordt, tot hij eens vlak bij zijn hut een trein ziet derailleeren, en het gezicht van die ramp hem met ontzetting doet vluchten diep het bosch in naar een plek waar hij zich weer in rust een hutje kan bouwen. Van *Grootmoeder Renske* hebben, naar ik meen, de *Gids*-lezers de primeur gehad.

En zoo kom ik dan tot wat mij het allerbeste lijkt: *Op het kleine Gehucht.*

Er is bij de Belgische realisten, 't zij ze, als Streuvels, Vlaamsch of als Lemonnier, Fransch schrijven, vaak nog een hang naar het romantische, waarvan ook Buysse in enkele zijner grootere werken niet vrij bleef. Maar het treft zoo in vooral deze laatste novelle dat alles er zóo natuurwaar is weergegeven, dat we de werkelijkheid als *zien.* 't Is of de geest en ook het talent van De Maupassant over hem vaardig werd, toen hij dat verhaal schreef van dien ouden jongen: Ivo, die dermate onder de plak zijner oudere zuster leeft dat hij niet durft trouwen, en niet anders meer verwacht dan dat bloedelooze leventje zoo voort te zetten, jaar in, jaar uit.

Maar plotseling wordt zijn zuster ziek, gaat sterven....

Ivo is er hevig door geschokt - voelt zich stuurloos in groote droefheid, staat als versuft als hij de buurvrouwen de gebeden der stervenden hoort opzeggen bij het bed zijner zuster. Colette sterft en als de vier buurvrouwen den stakkert van een broer zoo hulpeloos zien in die nu onbestierde woning, besluiten ze te blijven tot alles afgeloopen is en voor hem te zorgen. Natuurlijk zorgen ze ook voor zichzelven, en Ivo, gewend aan de karige zuinigheid van zijn zuster, begint iets als welzijn te voelen, als hij den disch behoorlijk voorzien vindt. Tegen den nacht, als

voor het lijk eerst naar behooren gezorgd is, gaan de vrouwen met Ivo weer in de sterfkamer en onder luide voorbidding van eene fluisteren er ook de anderen de gebeden. Tot middernacht. Dan komen ze weer in de andere kamer om de tafel, eten en drinken en blijven waken den heelen nacht. Maar in de stemming flikkert nu en dan al iets anders op dan de gedachte aan dood en sterven: het leven wint het al. En zachtjes aan zien wij die overwinning van het leven en de levenden over den dood en de doode, die al geen baas meer is in het huis, waar ze jaren alleen heeft geheerscht. Haar goed wordt gebruikt, haar geld gaat door de handen, en Ivo schikt zich verwonderlijk goed in dit verzorgd worden door vier ongehuwde vrouwen, van wie eene nog een oud lief van hem is, waarvan hij afgezien heeft op Colette's verlangen.

Zoo komt de dag der begrafenis, den gewichtigen tocht van het gehucht naar het nabij zijnde dorp. En als het lijk is bijgezet, breekt op de thuisreis de wereldsche stemming meer en meer door, herbergen worden bezocht, en het gebruik van eenige borrels mist zijn uitwerking niet. Ivo zelf raakt aangeschoten, en bij de thuiskomst richten de vrouwen een maal aan dat aan feestelijke welvaart niets te wenschen overlaat. De tegenwoordigheid van de doode werkt niet belemmerend meer, de levenslust wordt grooter en, nu 't graf gesloten is, mag de toekomst besproken worden. Wat zal Ivo beginnen zoo alleen?.... Hij moet een van hun vieren trouwen. Dat staat vast. Maar wie? Ze praten en schertsen er over - nog wordt er een borrel gehaald - en eindelijk komt eene op den inval: ze zullen dobbelen om Ivo!.... Dat gebeurt.

Met groot talent en bewonderenswaardige gemakkelijkheid heeft Buysse deze novelle door verschillende, zeer zuiver gehouden stemmingen tot dat hoogte-punt gevoerd, en dat ik den naam Maupassant noemde, was allerminst om zijn oorspronkelijkheid te na te komen. Met één novelle als deze verovert men zich een pozitie in de literatuur.

Had ik de geschiedenis van Anna, in *Donkere Machten* als hoofdzaak beschouwd - wat ze voor mij niet is - dan zou ik, van Eckeren's werk hebben kunnen noemen bij de drie volgende. waarin evenzeer de geschiedenis van een jong meisje verteld wordt.

Ik bedoel: *Het Kind*[1] door Jeanne Reyneke van Stuwe, *Gabriëlle*[2] door Marie Marx-Koning en *Peronne*[3] door Anna Ekker.

Het kind is Dolphy van der Marck, een Haagsch meisje uit den weelde-kring.

Dolphy is een 'kind'. Zooals er in alle omgevingen meisjes geboren worden, in wie de zucht tot weten zoo sterk leeft, dat zij er geheel door beheerscht worden en deze neiging op zekeren leeftijd soms tot perverse nieuwsgierigheid leidt, - zoo zijn er ook van die argeloozen, aan wie het leven voorbij gaat - die zien maar niet waarnemen, hooren maar niet begrijpen, weten zelfs, maar haar kennis niet van toepassing achten op eigen kring.

Zoo is Dolphy. Dolphy komt door haar instinctief voelen maar tot de zekerheid van één ding: dat zij Max lief heeft, dat ze eigenlijk Max altijd lief heeft gehad, van dat ze als nog kort gerokt kindje hem met 'zijn hooge, breede gestalte, zijn schouders, forsch, vierkant onder de epauletten - hij was luitenant ter zee -' had zien dansen op een partij bij haar ouders....

We zien het kind opgroeien tot jong-meisje, als ze zich zelf nog niet bewust is van haar gevoel voor den druk-flirtenden, een poos haar zuster het hof makenden wufteling, en we weten dat hij maar hoeft te komen, maar de hand heeft uit te strekken, om een schat van liefde te vinden, zoo zorgzaam door een rein kind voor hem bewaard.

Dat is het tragische in dit boek. Dat langzaam en onbewust naderen van het argelooze tot het groote gevaar. En de auteur heeft al haar talent besteed om belangwekkend te maken het op zich zelf zoo geheel onbelangrijke van dat opgroeien van een onbeteekenend kindje van schoolmeisje tot uitgaande jonge dame, in het onbelangrijk wereldje van Haagsch mondain gedoe.

Er is in dezen roman een eigenaardige, de schrijfster karakterizeerende strijd op te merken. We kennen haar uit *Hartstocht* en *Tragische Levens* en we weten hoever zij boven veel van hare mede-schrijfsters uitsteekt in de gave van zeker soort mannen te teekenen, mannen die zich in 't bizonder door hun fyzieke lusten

1) L.J. Veen, Amsterdam.
2) C.A.J. van Dishoeck, Amsterdam.
3) Martinus Nijhoff, 's Gravenhage.

laten beheerschen. In *Hartstocht* vooral gaf zij daarvan doorslaande blijken.

Nu is Max zeer na verwant aan den hoofdpersoon in dat werk. Maar juist omdat Felix daar hoofdpersoon was, moesten zijn faits et gestes de hoofd-inhoud van dat boek zijn. In *Het Kind* is het Dolphy, en hoe meer de auteur de handeling tot Dolphy weet te concentreeren, hoe beter de eenheid der handeling bewaard blijft.

Doch Max moest door zijn verwantschap met Felix groote aantrekkingskracht hebben voor de auteur, en zij kan het derhalve niet laten ook hem in 't volle licht te zetten. Zoolang dit geschiedt in verband met Dolphy is het niet alleen verklaarbaar, maar zelfs gewenscht. En als zoodanig is het van belang te weten dat Max zich sterk aangetrokken voelt door de vooral vleezelijke bekoorlijkheden van zekere mevrouw Van Doorn, die een beetje met hem coquetteert. Want hieruit vloeit rechtstreeks voort dat hij, tengevolge van een beslissend échec, bij die dame geleden, eindelijk uit dépit Dolphy vraagt.

Op zich zelf bleef, met betrekking tot de compozitie, die verhouding van Max tot mevrouw Van Doorn en zijn échec bijzaak. We behoefden een en ander maar te weten, om tot sterker deernis met het liefhebbend kindje bewogen te worden. Doch.... de schrijfster bezweek voor de verleiding om aan die bij-epizode een afzonderlijke behandeling te wijden, om daarin eens naar hartelust haar talent voor het afbeelden van mannelijke passie te laten begaan, en zoo zien we het geheele vijfde hoofdstuk van het eerste deel, zeer ten nadeele van de compozitie, door Max' pogingen bij de mooie vrouw in beslag genomen, waarbij het verhaal tevens tot scènes leidt, die door hun cruditeit van enkel animale drift een wanklank zijn in dit geheel, en tevens een nederlaag voor de schrijfster, die bezweek in den strijd tusschen plicht en neiging.

Noem ik nu nog een onhandigheid aan 't slot, waardoor de beslissende ontmoeting van Dolphy met Max niet genoeg vanzelf plaats heeft, en het wat overdadig minutieus detailleeren van toilet-bizonderheden, dan heb ik mijn bezwaren geuit tegen een boek, dat overigens niet alleen een zeer knappe psychologische studie is, maar tevens aan een mogelijk ongeruste op dit punt de geruststelling kan brengen dat er ook nog geheel-en-al onbeduidende, tevens innig liefhebbende meisjes bestaan. Want de persoon

van Dolphy is te reëel gevoeld, om alleen aan auteurs-fantazie te denken.

Het slot van het boek is zeer droevig, en als Jeanne Reyneke van Stuwe er een vervolg op schreef, zou het zeker heel anders zijn dan het bevredigende vervolg dat Marie Marx-Koning ons belooft op haar *Gabriëlle.*

Haar hoofdpersoontje is niet onbeduidend, is een persoonlijkheid-in-wording, en juist daardoor voortdurend in botsing met haar omgeving. In Gabriëlle's hoofd en hart woelt het van gedachten en gevoelens, waarmee zij zelve nog geen weg weet, en het ontwaken van het kinderlijk half-droom-leven tot het besef van de werkelijkheid is een vreeselijke ontnuchtering.

We maken met haar kennis op den dag dat zij voorgoed van kostschool is thuis gekomen en bespiegelingen houdt tegenover een oud familie-portret, dat altijd van haar jongste kind-zijn een eigenaardige aantrekkingskracht voor haar had gehad. Hierin herkennen wij al dadelijk haar aanleg voor fantazie, die beteekenis ziet in wat anderen voorbij loopen. Haar zuster Lucie is een oppervlakkig, knap, behaagziek meisje, en voor haar lang geleden overleden moeder kan Gabriëlle niet heel veel teederheid voelen, omdat haar portret op Lucie lijkt, en zij met Lucie maar zelden sympathizeert. Voor haar vader heeft Gabriëlle veel genegenheid. Maar zij begrijpt hem niet geheel. Hij is soms zoo heel anders dan zij meent dat hij wezen mòet.

En allengs komt ze tot klaarheid, tevens tot haar groote verdriet...

Haar vader, de heer Burald, heeft in het stadje een groote papier-fabriek, staat bekend als iemand van vermogen, woont in een groot huis en is er een persoon van aanzien. Vóor korten tijd heeft hij een jongmensch, Beringer, in zijn zaak genomen, en nu is de firma Burald en Beringer. De jonge compagnon komt druk bij de Burald's aan huis, waar de familie bestaat uit, behalve de reeds genoemden, nog een ongehuwde tante en een aankomenden jongen, met vacantie thuis. Hij maakt zichtbaar het hof aan Lucie, en deze blijkt daarvoor niet ongevoelig. Zij contrasteert sterk met Gabriëlle, die het leven naar den zin van haar en tante veel te tragisch opneemt, en een engagement met Beringer komt tot stand, zonder dat nu juist de wederzijdsche genegenheid een groote liefde kan genoemd worden. De verlovings-receptie zal plaats hebben.

Intusschen doorleeft Gabriëlle zelve een kleinen roman. Op het het begin wil ik even wijzen. Achter den tuin van haar vader is een boomgaard en daar doorheen leidt een pad naar den moestuin, waarin het tuinmanshuisje staat. Uit dat huisje ziet ze op zekeren dag, dat ze er heen geslenterd was, een jongen man met een fiets komen, op wiens schouders een paar tamgemaakte kraaien neerstrijken. Gabriëlle voelde iets sympathieks in dien vreemden jongen man ‘met zijn diepe, door zware wenkbrauwen beschaduwde oogen,’ en zij blijft na die ontmoeting, waarbij ze even over de tamme vogels praten, aan hem denken. Bij navraag blijkt hij een employé op de fabriek te zijn, die om gezondheidsredenen bij den tuinman inwoont.

Op een avond dat het haar verveelt binnen naar Lucie's gevoelloos zingen te luisteren, gaat zij naar den boomgaard.

‘Niet achtend het klamme van het even-benevelde gras ging Gabriëlle achterover liggen op een plek waar 't volle maan-schijnsel haar dood-wit belichtte.

Ze vouwde de handen onder haar hoofd, waaromheen fijne graspluimen liefkoozend bogen, en sloot vrede-drinkend de oogen.

Lang lag ze daar onbewegelijk; nu de oogen sluitend, dan zacht ze openend, zelf als betooverd door 't stille.

Toen op eenmaal, heel teer, zong even een fijne viool-stem over haar heen....

Het kwam van den kant der tuinmanswoning; en zich blij verrast heffende, zag ze een ros-verlicht raam, ver achter 't gestreep van de roerlooze stammen der vruchtboomen, en een donkere gestalte tusschen het witte licht buiten, en het roodere licht van een lamp binnen.

Het licht binnen werd uitgedaan; het raam hooger opengeschoven.

Gabriëlle, wachtend in een hopen op groote vreugde, nam haar houding van rust weer aan.

Toen, heerlijk rein kwam de vreugde.... zong de violenstem de stilte in.... haar teer doordringende.... niet storende haar vrede....’

Ik heb dit fragmentje geciteerd, omdat het typig is. We hebben Marie Marx-Koning het eerst leeren kennen als sprookjes-dichteres. En haar van fijn gevoel en poëtische behandeling getuigende sprookjes hebben hun weg spoedig gevonden. Ze zijn iets bizonders.

Maar wat in een sprookje soms, terwille van een stemming, noodig is, omdat de poëzie van een detail als zoodanig daarin veel beteekenis kan hebben, kan minder op zijn plaats zijn in een verhaal van realiteit en daar den indruk maken van te ‘mooi’, te veel hellend tot het ver-fraaide van romantiek. Op zich zelf is het *feit* zeer acceptabel. Doch de taal blijft niet eenvoudig-reëel genoeg. Als Gabriëlle op dat even-*benevelde* gras gaat liggen precies in 't volle dood-witte maanlicht wordt dat zoo decoratief-opzettelijk. Dan komt het ‘*vrede-drinkend*’ de oogen sluiten, het zich blij-verrast *heffen*, wat wel zal beteekenen: overeind gaan zitten, evenals het latere *haar houding van rust weer aannemen* indentiek zal zijn met: weer gaan liggen.

Men versta mij goed. 't Komt hier op een nuance aan, maar juist om die nuance is het te doen. De schrijfster moet voorzichtig zijn. Die neiging tot romantisch taal vermooien en stijl verplechtigen is gevaarlijk, leidt tot het streven naar valsche effecten.

En dat zij ook in andere opzichten tot zekere romantiek overhelt, blijkt uit de compozitie van het geheel. Gabriëlle leert een fabrieks-meisje kennen. En dat meisje is verleid door Beringer, den verloofde van haar zuster. Op den dag der receptie gaat Gabriëlle zelf nog uit om leliën voor versiering te halen. En nu laat de auteur door een aaneenvoeging van gebeurtenissen Gabriëlle met die leliën terecht komen in het ziekenhuis bij het sterfbed van de pas moeder geworden verleide. Zulk een scherpe tegenstelling als die receptie, waar de jonge man gelukwenschen in ontvangst neemt naast zijn blozend mooi meisje, en dat sterfbed waar de leliën door de veege lijderes worden uiteen geplukt - is werkelijk te gezocht, te gewild en te veel vieux jeu om ons te kunnen treffen.

Ik wees er boven op hoe de romantiek zich heeft bezig gehouden met de kleinen der maatschappij, en hoe ook het naturalisme, later het realisme zich tot hen voelde aangetrokken. Maar de romantiek deed het van boven af, en niet doordringend in de realiteit der armen, liet zij haar verdichtings-gave vrij spel. Mij dunkt dat ook deze schrijfster in dit euvel vervalt. Ondanks het spreken over enkele misstanden, het noemen van Carl Marx, worden wij niet overtuigd van de levenswaarheid der hierin voorkomende armen. Het verleide meisje is zoo heel conventioneel behandeld, en die

woedende vader ook. Wie wat dieper in de werkelijkheid ziet, wordt wat sceptisch tegenover de argeloosheid van verleidbare fabrieksmeisjes en de fatsoens-begrippen harer ouders. De jonge fabrikant laat haar het volle weekloon uitkeeren, en als Dientje daar geen ander verwijt tegenover kan stellen dan ‘van alles had-ie me beloofd!’ en ‘rijk zou-die me maken!’ dan wordt de kwestie teruggebracht tot een verschil van materieel meer of minder, dat ons geheel koud laat, en zouden we haast naar de zieken-moeder gaan luisteren, die aldus haar oordeel formuleert: ‘Je bent er altijd zelf bij - zeg ik maar - En als je je brandt, mot je op de blaren zitten.’

Men leide hier geen concluzie uit af met betrekking tot mijn persoonlijke meening over de verantwoordelijkheid van een Beringer ten opzichte van zijn kind. Dat is een heel afzonderlijke zaak, hier niet aan de orde. Ik heb alleen willen aantoonen dat ook deze verleidings-geschiedenis behoort tot zekere soort van romantiek, waarvan Marie Marx-Koning beter doet haar werk vrij te houden.

Ondanks deze bedenkingen, is er veel aantrekkelijks in dit boek, en al zijn de uiterlijke omstandigheden, waarin de auteur haar heldinnetje plaatst, niet altijd zoo belangrijk als zij meent, toch is de innerlijke geschiedenis van Gabriëlle met talent en fijne psychologie verteld. In Gabriëlle voelen we werkelijk een ongewoon, een uitzonderings-meisje. En dat bereikt te hebben is niet gering. Met tal van kleine fijne trekken heeft de schrijfster ons het beeld van haar ziel zóo geteekend, dat we met haar mee kunnen leven, dat we den strijd begrijpen tegen al de onwaarheid harer kleinsteedsche omgeving, haar verdriet over de halfheid van wie haar het liefste zijn, haar wanhoop over eigen onmacht om met haar betere aspiraties iets te doen, haar buien van neerslachtigheid of oproerig verzet. Ze is niet opgewassen tegen de ellende van het alledaagsche bestaan, en haar ziek-worden ten slotte is de noodzakelijke fyzieke reactie op haar psychisch lijden. Voor 't laatst zien we haar in een spoorweg-coupé, op reis naar een rustig plekje om daar genezing te zoeken. En de schrijfster weet dat ze die vinden zal.

‘Ik stel me voor op dit verhaal een vervolg te schrijven, waarin verteld wordt, hoe Gabriëlle, zich opheffende in het Leven, zichzelf vindt, en daardoor het Geluk.’

Met veel belangstelling zie ik dat vervolg tegemoet.

Met genoegen heb ik over Dolphy geschreven en over Gabriëlle, over den indruk dien zij beiden op mij maakten. En nu ik over Peronne ga schrijven, sta ik voor de groote moeielijkheid, dat ik, ten spijt van veel aandacht, geen indruk kreeg. Ik heb gezocht, herhaaldelijk weer, langs alle bladzijden, om Peronne te ontdekken, een wezen van vleesch en been, een jong, stoutmoedig, superieur meisje, gelijk Anna Ekker haar blijkbaar bedoeld heeft - maar ik begin sterk te twijfelen of 't niet een boeke-meisje, een papieren kindje gebleven is.

't Is een vreemde geschiedenis.

Voor een operette zien we wel eens aangekondigd: ‘l'action se passe dans un pays fantaisiste’ - en dat is ook hier van toepassing. Op zich zelf is dit geen bezwaar, als de auteur aan de personen zelven maar leven weet te geven, of als ze die, - een ander uiterste - ook zoo onwezenlijk fantastisch houdt, dat we aan geen realiteit hoeven te denken.

Maar mevr. Ekker blijkt met haar heldin wel degelijk een reëel wezen bedoeld te hebben. Daarbij lang niet de eerste de beste.

Er is een zeer merkwaardige plaats in dit boek, waar de schrijfster ten einde ieder mogelijk misverstand weg te nemen of te voorkomen, zelf het woord richt tot Peronne:

‘O Peronne! Waarom spraakt ge niet uit wat ge voeldet? Uwe gedachten waren goed en verstandig en zouden haar uitwerking niet hebben gemist....

Waarom geeft gij u niet gelijk ge zijt? Gij zijt stout, oorspronkelijk van geest. Wat in uwe ziel opkomt, moet ge zeggen. Ge zijt een onaangetast reine; in het pure ligt uw kracht.

Spreek dan toch, vrij! Een natuurkind als gij, kan dien zwerver (waarover straks nog een enkel woord, v.N.) weer geleidelijk op den weg van het geluk brengen. Leid gij, o Peri, aan uwe hand uw naaste tot het hoogste.

.... Peronne, spreek gelijk gij voelt - Vrij!’

Merkwaardig vind ik dit toespraakje. Maar rechtvaardig niet. Me dunkt, Peronne zou van haar zijde kunnen volstaan met een: ‘à qui la faute, madame?’ 't Is wel wat heel gemakkelijk voor Anna Ekker om als de heldin zich niet toont gelijk zij ze bedoeld heeft - d.w.z. als het haar niet gelukt Peronne's superioriteit

in Peronne's woorden en daden overtuigend tot uiting te brengen - dan maar haar slecht gevoed, bloedarm geesteskindje verantwoordelijk te stellen.

Peronne kàn nu eenmaal niet meer geven dan de auteur haar geeft. En 't helpt niet of die haar ‘stout, oorspronkelijk van geest’ noemt, of die haar laat lachen ‘als een faune’, argeloos met de beenen laat slingeren, een moedwillige haneveer op den hoed zet, een ‘gewaagd-artistieke’, ‘hoog-excentrieke’ jurk laat aantrekken, die alleen door een ‘superieure persoonlijkheid’ gedragen kan worden.... wij mogen er niet mee tevreden zijn.

Die gewaagd-artistieke, hoog-excentrieke jurk zegt mij heel veel.

Die vind ik in het heele boek.

Er zou heel iets anders noodig geweest zijn om ons het superieure van een meisje te doen voelen, dat den moed heeft tot een daad, die werkelijk alleen door een zeer hoog of een laag staande vrouw kan volbracht worden: gaan tot een man en zeggen dat zij hem liefheeft.

Heeft de schrijfster niet gevoeld hoe ze door al die uiterlijke malligheden van haar Peronne, door haar kwazi-naïef boschachtigwild zijn, door haar geëmancipeerde allures, groote afbreuk doet aan den indruk dien we hadden moeten krijgen van een diepvoelende, oorspronkelijk denkende, superieure persoonlijkheid?

't Is niet ècht - dat natuurkind. En het onechte voelen we te sterker als we haar telkens weer in een pseudo-artistieke en excentrieke jurk zien.

Opgeverfde romantiek lijkt me dit boek. Haar *Afgoden*, waarvoor ik de bewondering niet deelen kon, en waarin de neiging zich al openbaart die in *Peronne* wordt uitgevierd, gaf althans vasteren bodem onder den voet; voor Tanne konden we ten minste nu en dan iets voelen.

Geheel in de oude romantiek staat Garamantés - alias de zwerver of de droomer - de man van Peronne's liefde.

Ook ten opzichte van hem handelt de auteur vreemd. Peronne laat ze niet haar superioriteit toonen, en omtrent Garamantès, die werkelijk een heel vreemdsoortig personnage is, laat ze ons inlichten door iemand, die zegt dat zijn broeder hem veel beter gekend heeft. Wat drommel - voor den dag dan met dien broer!

Of eigenlijk - is 't de moeite waard? Wat is dat voor een

man, van wien we al dadelijk hooren: ‘Vrouwen hebben zijn rust vermoord... zijn gevoel verminkt... *over zijn hart hebben ze allen geloopen*’, die zijn hart voor àller voeten gelegd heeft als een vloermatje? En is 't niet komiek in hooge mate dien zelfden rust-vermoorden, gevoel-verminkten man, den tweeden keer dat hij een vroolijk kind van zeventien jaar in een bosch ziet, te hooren peinzen: ‘Peronne!... Daar staat zijn fee, zijn Genius van het Goede, daar zweeft ze in gaasstof als een bloemenkind in zon...’

Wat is dat voor een Spaanschen grande, over wiens erotische jeugd wij hooren, die na de eerste ontmoeting met zijn Genius van het Goede elders een ideale vrouw ontmoet, met haar trouwt doch na een paar jaar haar weer verliest, en dien we dan, tijdens zijn tweede ontmoeting met de weer door bosch en veld rondzwervende Peronne, niets zien doen dan rooken en drinken?

En deze als fijngevoelig en droomerig geteekende man zit ten laatste, nadat hij Peronne's liefdes-verklaring heeft afgeweerd, in den tuin van het hôtel, waar zij hem even goed kan zien als elk ander voorbijganger, met een cocotte!

Ik geloof dat mevr. Anna Ekker de neiging heeft van Tanne uit *Afgoden*, nl. om met haar fantazie aan te vullen waar de werkelijkheid haar niet genoeg geeft. Dat hebben veel groote kunstenaars gedaan. Maar die grooten doen het zóo dat we hun fantazie ten volle als realiteit kunnen voelen, zij 't ook een realiteit van andere orde.

Er is, om Peronne indachtig te blijven, een bizonder kleed dat alleen door het superieure kan gedragen worden.

De dichtwerken, waarover ik in dit overzicht nog iets zeggen wil, zijn twee deelen *Verzen* en een bundel *Laatste Verzen*[1] van Guido Gezelle, en de *Gedichten*[2] van Jacques Perk, 4de door Willem Kloos bezorgde uitgave.

In 1897 heeft Pol de Mont in dit tijdschrift een uitvoerig artikel aan den dichter Gezelle gewijd, en ik zou kunnen volstaan daarnaar te verwijzen, ware het niet dat er sedert nog andere gedichten verschenen, en... dat ik iets wilde in het midden

1) Amsterdam, L.J. Veen.
2) Amsterdam, S.L. van Looy.

brengen over de verklaring, door De Mont gegeven van ‘de akelige onverschilligheid van de kritiek te zijnen opzichte.’

Pol de Mont noemt als oorzaak: ‘de overdreven lof van zekere vrienden, en een zekere slordigheid van den schrijver zelf.’

Hij acht voor zich die verklaring weinig voldoende, en ik moet eerlijk erkennen dat ze mij niets verklaart, tenzij we achter de woorden ‘zekere vrienden’ iets zoeken moeten, wat voor de negeerders van Gezelle als argument voor hun negatie kon dienen. Duidelijker gesproken: we zijn genoegzaam bekend met Zuid-Nederlandsche toestanden om niet te weten hoe de politieke strijd, op kerkelijk terrein overgebracht, daar zekere partijen fel tegenover elkaar stelt. En ik verdenk er de liberalen van, dat hun verlichtheid een beetje verblindend werkte, als ze deze verzen van den geloovigen geestelijke onder de oogen kregen.

Maar er is nog iets. Een verklaring die De Mont als zijns ondanks geeft, als hij onmiddellijk na 't boven geciteerde spreekt over het ‘in taalkundig opzicht nog steeds partikularistische West-Vlaanderen.’ Stond den jongeren Vlamingen niet de taal van Gezelle in den weg? Bij hen was een streven tot aansluiting aan het Noord-Nederlandsch, een streven naar een algemeene Noord en Zuid omvattende Nederlandsche literatuur, en daar bleef nu Gazelle ‘partikularistisch’ genoeg om voor zijn gedichten zijn geliefd West-Vlaamsch te gebruiken, - een idioom door de anderen wellicht eenigszins hooghartig als gouw-sprake veroordeeld?

Ik gis maar en vraag, omdat de verklaring zoo onvoldoende bleef.

Wat nu het laatste - de taal - betreft, waarin ook Stijn Streuvels zijn kostelijke verhalen schrijft, Gezelle heeft in 1858 aan zijn *Dichtoefeningen* een ‘Verantwoordinge’ toegevoegd, waarvan het begin aldus luidt:

‘Van Maarlant en is voor ons geen oud boek, noch *Kiliaens Etymologicon* ook niet, vele woorden die daar als *Vetus flandricum*, d.i. oud-vlaamsch geboekt staan, hooren wij dagelijks en 't valt ons aardig op, als wij, bij door-en-door geleerde uitleggers van oude gedichten, lange en verkeerde noten vinden op een woord, daar wij, van kindsbeen af, mee gespeeld hebben.’

Ziedaar van zelf een standpunt gehandhaafd: Gezelle, en na hem Streuvels, voelden dat de taal van hun West-Vlaanderen de

klassieke taal is van onze lage landen, dat zij Maerlant's tale grootendeels ongerept bewaarden, en in staat waren haar in volle fleur en frischheid te doen leven ook nog in onze dagen.

Leg ik nu ter vervollediging van deze poging tot verklaring nog den nadruk op het feit dat Gezelle van 1860 tot 1890, volle dertig jaar, als dichter zweeg, dan wordt allengs duidelijk waarom wij zoo achteraan komen met onze kennis van dezen zeer oorspronkelijken poëet.

De uitgever L.J. Veen heeft de oude tekortkoming op royale wijze goedgemaakt en thans uitgegeven, behalve de twee kloeke deelen *Verzen*, welke een bloemlezing bevatten, de complete gedichten in zes deelen, waarvan *Laatste Verzen* kortelings verscheen.

Wie de moeite neemt de Augustus-aflevering van 1897 op te slaan kan zich overtuigen, dat De Mont een groote verscheidenheid van karakteristieke citaten gegeven heeft. Op enkele punten zou ik aan zijn beschouwing nog iets toe willen voegen. Zoo spreekt hij wel van den invloed van Bilderdijk op verschillende andere Vlaamsche dichters, maar vergeet er op te wijzen hoe ook bij Gezelle die invloed nog nawerkt. Geen wonder trouwens bij den dichter die het Nederlandsch zelf noemt ‘de taal van Bilderdijk’. Herhaaldelijk vinden we taal die aan den taal-reus herinnert.

Bijv.:

> Al met eenen keer, ontbonden
> bonst de donder daverende uit;
> diep en door des werelds gronden
> bauwt zijn bulderend barstgeluid.

Of in dit gedicht:

> **De wilde wind.**
>
> Deur 't haaghout raast
> de wilde wind,
> verblind,
> zijn' reuzensprongen:
> en al dat ooit
> hem tegenstaat
> verlaat
> hij, losgewrongen.

Gebogen hier,
gebroken daar,
malkaar
de boomen schenden;
die, scheurende uit
den gronde, huis
en thuis
den gruw inzenden.

Nu maalt hij hout
en stof en steen
deureen,
en roert daaronder,
met gramme, en al
te hol, te dol
gegrol,
zijn stemmendonder,
enz.

Hij had zijn taal lief, ook omdat hij wist wat hij met haar doen kon. Zij was in zijn hand zoo willig, dat hij niet laten kon gelijk Bilderdijk haar soms speelsch te hanteeren, voor 't genoegen van dat hanteeren alleen.

Zoo vinden we op blz. 68 van *Laatste Verzen* een gedicht *Gier-Zwaluwen*, waarvan het eerste couplet de herhaling van één onomatopee is, nabootsend het driftig gepiep der scherende zwaluw, al dichter en dichter bij:

Zie, zie, zie,
zie! zie! zie!
zie!! zie!! zie!!
zie!!!

Toch stond ook hij wel voor het onzegbare, het niet in woorden vast te leggen subtiele gevoel, en dan kwam hij tot de overtuiging

Men doet ook niet al dat men wilt
met de woorden!

De Mont heeft Gezelle's liefde voor de natuur geroemd. En 't is inderdaad treffend zooals hij met haar meeleeft, hoe de toonsoort zijner verzen als samenhangt met het korten en lengen der dagen, met zonneschijn en regen. Nu we weten - door de voorrede van prof. Verriest bij zijn *Verzen*, - dat Gezelle's vader

boomkweker en hovenier was, is nog meer de liefde voor de boomen verklaard, die hij beurtelings verheerlijkt, van popel tot abeel, van perelaar tot berk. Hoe hij ze kent, de berken!

Edeldrachtig houtgewas,
's zomers laat ge uw' teere takken
hangend haarwijs, ommezwakken
of 't een spruitend water was.

Lijzig, dóór uw hoofdgewaai,
ruischt het dan, of, in uw' armen,
honge een' bende bien te zwermen,
rustloos, in den zonnelaai.

De boomen - en de vogels, nachtegaal en merel vooral.

Maar, - niet minder - de viervoeters, de koe, het paard. In 't laatste vooral, verheerlijkt hij:

Edel dier, der Sassen vreugde
gaarn zie 'k u lustig gaan.

stampvoets staat het, stijf en stevig
dat de stompe steenweg beeft:
sterk van lijve, staal in de ooge,
kop omhooge,
huid ondrooge,
voorwaards voert het, nij'g en trotsch,
't hossebossend wielgeklots.

't Geeft niet of ik al titels noem, en veel citeeren is ondoenlijk, maar ik zou nog vooral op één ding willen wijzen, behalve op de vroomheid, zich niet altijd even oorspronkelijk, toch soms aandoenlijk innig uitend, als in:

Ik wil mij gansch u geven nu
o, liefste Jezu, zoet,
den loop van al mijn leven u
mijn harte en mijn gemoed.
(*Laatste Verzen* blz. 164.)

En dat ééne is zijn meevoelen met den landbouwer, zijn innig humaan zich inleven in dat leven der eenvoudigen, die hij gebukt ziet over de spade, de telkens in het schuine winter-zonlicht flikkerende en in de donkere aarde verdwijnende spade.

Laat ik één gedichtje afschrijven, eenvoudig, stemming-vol, gedragen door het meevoelen met de landbebouwenden, en opeens om ons zettend een dorp bij zomeravond.

Goen avond

Geen heerdsteê nu,
geen' kave, in 't dorp,
of rook 'n laat ze puilen
ten avonde in.
die nederdaalt.
De vogels zijn gaan schuilen.

Gaan schuilen nu
ook, meer als moe,
gaan stillekens, beneden
hun eigen dak,
de menschen, met
hun afgewrochte leden.

Geen heerdsteê, en
geen' kave, of elk
'n heeft er ééne in de ooge:
‘De vrouwe steekt
het houtvier aan,
de rook gaat rechte omhooge’.

Heel 't schamel dorp
is moe- en mat-
gekruid, gekreund, gekropen,
't allaam gewend
in 't akkerland...
en stakestijf gestopen.

Hun' ruggen gaan
ze rechten en,
te langen tijd gebogen,
zal iedereen
nu, zorgeloos,
zijn pijpke rooken mogen.

Te berde staat,
en roept alreê,
de zoppekom: al keuken,
al eetzale is
het leemen huis.
al kittelende reuken.

‘Groenavond, Jan:
goenavond, Joos;
goenavond, al te zamen:
tot morgen! Smake
uw eten en...
Zoo moge 't wezen! Amen.’

Prof. Verriest voegde aan de bloemlezing een woordenlijst toe, onder het motto: ‘Oude woorden zijn meer waard als oude gesteenten’. Voor Noord-Nederlanders zal ze hier en daar nog niet volledig genoeg blijken.

Nu Willem Kloos met deze vierde een definitieve uitgave van Perk's *Gedichten* in 't licht zond, breekt de tijd aan voor een meer objectieve beschouwing, dan waartoe de heer Kloos zelf als vriend van den jonggestorven en zoo veel belovenden dichter wellicht in staat is.

Het is volstrekt niet om mij te verzetten tegen de waardeering, waartoe een groot deel van ons volk, blijkens de herhaalde herdrukken, allengs gekomen is, ten opzichte van een werkelijk zoo bizondere verschijning in onze literatuur als deze verzen, maar ons ontbreekt nog een critisch-aesthetische studie over deze gedichten, een studie die ten deele al historisch kan zijn.

De groote waardeering, de heerlijke geestdrift van Kloos voor den arbeid van zijn vriend, mag zich uiten in appreciaties als ‘onsterfelijke’, mag spreken van ‘onvergankelijke waarde’, van een ‘onvergankelijke hooge Figuur’ - per saldo zijn dat toch, in al hun verkwikkelijke warmte, wat voorbarige uitspraken, die eerst in de toekomst hun sanctie of refutatie zullen krijgen.

Maar in elk geval voor òns is Jacques Perk een markante figuur, en met Kloos zelven en Hélène Swarth heeft hij de nieuwe poëzie ingeluid.

Een aantrekkelijke taak zou het zijn aan te toonen, hoe en waar het nieuwe, naar zuiver persoonlijke uiting in eigen uitingsvorm strevende element in zijn dichten nog beheerscht bleef door het conventioneele, eigen aan den tijd van zijn wording, en in hoeverre hij er in slaagde geheel te voldoen aan de eischen, door hem aan ware poëzie gesteld in zijn critiek op Honigh's gedichten in *De Nederlandsche Spectator*.[1)]

1) Een verwijzing naar de terzetten op blz. 41 en de twee eerste verzen op blz. 43 is wellicht voldoende verduidelijking van mijn bedoeling.

Een dergelijke studie zou de grenzen van dit opstel ver overschrijden, en ik beperk me dan ook tot eenige opmerkingen over deze uitgave als zoodanig. Zij geeft voor het eerst de ‘Mathilde’, den Sonnetten-krans in vier boeken, compleet, ‘zooals de schrijver, indien hij nog in leven was, zelf haar den druk zou hebben waardig gekeurd’.

Nu kan men zich tweeërlei standpunt denken. Wie nagelaten werken uitgeeft, kan uit piëteit voor den auteur critisch schiften en alleen datgene geven waarvan hij overtuigd is dat deze zelf het zou hebben gepubliceerd. Dit is het standpunt van Kloos geweest, en ik vind er veel voor te zeggen.

Maar belangstellenden in den dichter zullen allicht een meer volkomen beeld willen hebben van zijn ontwikkeling, hem gehéél willen kennen. Hun is het niet alleen om mooi-vinden en bewonderen te doen. En zij zullen niet tevreden zijn met deze uitgave.

Zoo Dr. J.B. Schepers, die uit mededeelingen door mij verstrekt (men zie mijn *Studiën en Critieken* blz. 70 en vlgg.) had opgemaakt dat de beide eerste uitgevers, - de heeren Vosmaer en Kloos - *na den dood* van den dichter zijn verzen hadden gewijzigd; die nu weten wilde hoe het daarmee eigenlijk is toegegaan, en die het onveranderde werk van Perk zou willen kennen voor een meer volkomen litterarisch beeld.

In nr. 1283 van *De Amsterdammer* schreef de heer Schepers:

‘Nu blijkt mij uit de brief van de heer Kloos, dat dit - wat Van Nouhuys schreef - alleen sloeg op emendaties *tijdens Perk's leven*, door hem, de niet-strijdlustige (Perk), overgenomen op voorstel van de heer Vosmaer, terwijl de tegenwoordig alleen overgebleven uitgever zich gehaast heeft de oorspronkelijk door Perk geschreven lezingen te plaatsen met doorhaling van het nieuwe van de heer Vosmaer.’

Hiermee lijkt alles in orde. L i j k t ... Maar als Dr. Schepers de moeite neemt te herlezen wat ik schreef, dan moet hij wel den indruk krijgen of de heer Kloos hem... met een kluitje in 't riet stuurt. Al wat ik heb meegedeeld omtrent de samenwerking van de heeren Doorenbos, Vosmaer en Kloos is zoo authentiek mogelijk. Men oordeele: 17 Februari 1882 (Perk overleed 1 Nov. 1881) schreef de heer Kloos aan Mr. Vosmaer: ‘De Mathilde is bijna

klaar. *Al het slechte*[1] heb ik er uitgegooid, en bovendien, na raadpleging met Doorenbos, *zeer veel* veranderd.'

Om derhalve de oorspronkelijke lezing van Perk zelven te krijgen, zou Dr. Schepers niet zonder recht aan den heer Kloos kunnen vragen, om ook 'het nieuwe van hem (Kloos)' door te halen, wat volgens zijn eigen mededeeling niet weinig is. En dat deze wijzigingen geen emendaties zijn *tijdens Perk's leven*, blijkt ten volle uit de data, hierboven gemeld.

De heer Kloos heeft ook geantwoord op enkele opmerkingen van den heer Lapidoth in *Elsevier's Maandschrift.* Hij zegt daar omtrent datzelfde punt:

'Wat de kleine veranderingen in den tekst betreft, waarover de heer Lapidoth, "maar niet wil spreken," wil ik hem gaarne even geruststellen en hem meedeelen, dat alles wat door toedoen van Mr. Vosmaer vroeger in den tekst gewijzigd werd, hoofdzakelijk tijdens Perk's leven, in deze vierde editie in zijn oorspronkelijken staat is hersteld, zooals Jacques Perk het zelf zou gelaten hebben, indien het alleen aan hem gelegen had.' (*Nieuwe Gids*, Feb. 1902.)

Let wel: *alles wat door Mr. Vosmaer vroeger in den tekst gewijzigd werd.* Maar wat door Kloos zelf 'er uit is gegooid', het *vele*, dat door *hem*, met raadpleging van Dr. Doorenbos; *veranderd* is?...

Was de heer Kloos zóo zeer overtuigd, dat alleen hij Jacques Perk amendeeren mocht, en dat deze het precies zoo zou gelaten hebben als Kloos het wijzigde?

Laten we nu eens even nagaan wàt dan die wijzigingen van Mr. Vosmaer waren, waar zooveel om te doen geweest is. Ik spreek niet van wijzigingen in den *Spectator* - daarin is Perk gekend - maar in de eerste uitgave der *Gedichten.*

In de interpunctie zullen we ze maar niet zoeken, in den 4en druk staan veel meer komma's dan in den eersten.

Geen verbetering vind ik het weglaten der punt-komma achter *weefden* in XXXVI, oud XXIII. Door de ineenvloeiing der beide kwatrijnen wordt het nu vrij onverstaanbaar.

In de kapitale letters waarmee nu enkele woorden beginnen, in het binden van saamgestelde woorden door een koppelteeken, in

1) Deze en de volgende cursiveering is van mij.

verbeteringen als gedruis*ch* voor gedrui*s* (LXII, vroeger XLI), zullen we de veranderingen ook niet zoeken, evenmin in 't tusschen aanhalings-teekens plaatsen en een enkele maal spatieeren of accentueeren.

Omtrent het herstellen van de sonnet-fragmenten *Blanke Handen*, *Dropsteen* en *Vroegmis*, tot geheele sonnetten: *Een Handkus*, *Dropsteen* en *De Mis*, zijn we in het onzekere aan wiens hand de vroegere besnoeiing te wijten is.

Derhalve blijft niets anders over dan de wijzigingen in den tekst der sonnetten. Een daarvan heeft Kloos behouden het vers:

> 'Leeft in mijn peinzende herinnering.'[1)]

Maar nu de andere?

In Boek I vind ik er geene.

In Boek II één. In sonnet XLII (oud XXVIII) luidt vs. 12 nu:

> Mathilde! u kan ik zeggen wat ik leed.

Vroeger:

> Mathilde! - U belijde ik wat ik leed.

In Boek III één. In sonnet LXXXI (oud LIV) vs. 1:

> De rondende afgrond blauwt in zonnegloed.

Vroeger:

> De ronde ruimte blauwt in zonnegloed.

Eindelijk in Boek IV één. In sonnet LXXXII (oud LV) vs. 3:

> Die honderd sneeuwen sluieren doet zweven.

Vroeger:

> Die gloeiend witte glanzen heen doet zweven.

Wat is dus onze oogst? *Drie* regels in *twee-en-zeventig* sonnetten, in twee-en-zeventig maal veertien regels!...

1) 30 Oct. 1882 schreef de heer Kloos aan Mr. Vosmaer:
'Dankbaar, zeer dankbaar ben ik u ook (óók? v.N.) voor uw bijzonder fraaien regel: *Leeft in mijn peinzende herinnering.* Dit is een emendatio palmaria.'
Voor nadere bizonderheden van deze niet zeer verkwikkelijke zaak zie mijn *Studiën en Critieken.*

En al geven wij den heer Kloos toe, dat niet veranderen wenschelijk ware geweest, - als men spreekt van ‘alles, wat door toedoen van Mr. Vosmaer in den tekst gewijzigd werd’, dan zal niemand denken dat dit *àlles* maar op een wijziging van *drie* verzen slaat, en valt er vanzelf nog meer aandacht op de bekentenis van den heer Kloos zelven:

‘Al het slechte heb ik er uitgegooid, en bovendien na raadpleging met Doorenbos, *zeer veel* veranderd.’

De heer Kloos kon aan de nagedachtenis van zijn van zooveel schennis betichten mede-uitgever geen grooter dienst doen, dan door de mededeeling dat de tekst nu van zijn emendaties gezuiverd is. Daardoor werd het ons mogelijk met volkomen juistheid het getal en de beteekenis dier emendaties te bepalen.

Als wij nu verder nagaan in welke andere opzichten deze vierde uitgave van de eerste verschilt, dan zien we dat de voorrede van Vosmaer ontbreekt, alsmede de *Inleiding* van Kloos, de laatste nu te vinden in zijn *Veertien Jaar Literatuur-Geschiedenis.* Tegenover dit verlies - Perk's gedichten zijn nu los van den naam Vosmaer - staat als winst: een nieuwe voorrede van den heer Kloos, waarin zeer fraaie bladzijden over onze Nederlandsche letteren (vooral 14 en 15), en een 33-tal ons of ten deele of geheel onbekende sonnetten.[1)]

1) In Boek I: de nummers: VI. *Gebenedijde Stonde.* VII. *Liefde.* VIII. *Ik min uw Minnaar.* IX. *Besluit.* XV. *Harmonie.* XVI. *Een Handkus.* XIX. *Aanzoek.* XXII. *Onthulling.* XXVI. *O Noodlot.* XXVII. *Voorgevoel.*
In Boek II: XXXI. *Ommekeer.* XXXIII. *Uchtendgroet.* XXXV. *Mist.* XXXVIII. *Dropsteen.* XLVII. *Verlangen.* XLVIII. *Machtige Aandrift.* XLIX. *Was dat een Lied?* LIII. *Vrij.* LIV. *Herdenking.*
In Boek III: LVIII. *De Grijsaard op den Berg.* LIX. *Een Denker.* LXVI. *De Akker.* LXX. *Het Oog van 't Woud.* LXXV. *De Mis.* LXXVI. *De Voorraat.* LXXVII en LXXVIII. *Kennis* 1 en 2.
In Boek IV: LXXXV. *Avondgroet.* XC. *Zegen mij!* XCVI. *Rots en Water.* XCVII. *De Dooden-Akker.* XCVIII. *Het grootsche Denkbeeld.* CI. *Vaarwel* CIV en XV. *Aan den Lezer* 1 en 2.
Daar noch in de eerste noch in de vierde uitgave de titels der Sonnetten afzonderlijk in de inhoudsopgaaf worden meegedeeld, kwam 't mij van belang voor de bezitters der laatste alleen in staat te stellen over den inhoud der eerste te oordeelen.

Er zou zeker door vergelijking van het nieuw-gegevene met het oude nog een en ander op te merken zijn, maar deze opmerkingen passen in een critisch-aesthetische studie: een afzonderlijken, zeer aantrekkelijken arbeid.

Stellig verdient de heer Kloos dank voor de zorg, aan deze uitgave besteed, evenals de heer Veldheer, die ze versierde.

W.G. VAN NOUHUYS.
Febr. 1902.

Dramatisch overzicht.

Mlle. Moréno: Le voile, La nuit de mai, Phèdre. - Herman Heijermans Jr. Ora et Labora (Bid en Werk), spel van het land in 3 bedrijven.

Het onthaal dat onze tooneelspelers in December te Parijs ontvingen had wel beantwoord mogen worden met een hartelijker ontvangst en talrijker opkomst nu een lid van het gezelschap der 'Comédie française' in het laatst van Januari ons land bezocht. Heeft Mlle Moréno de geringe aandacht welke men aan haar optreden schonk misschien aan zichzelf te wijten, dan is het door iets wat bij tooneelkunstenaars tot de zeldzaamheden behoort: door artistieke bescheidenheid. Men is zoo gewend dat buitenlandsche tooneelspelers hunne komst door de groote trom laten aankondigen, reclame voor zich laten maken in de dagbladen en op aanplakbilletten, dat men voor deze actrice met den vreemden, voor velen onbekenden naam, naar wier portretten men te vergeefs in de winkelkasten zocht, die bovendien te Amsterdam in den verafgelegen *Hollandsche Schouwburg* in de Plantage op zou treden, met ernstige stukken, 'op vers' nog wel, zich niet meende te moeten dérangeeren.

En, zoo kwam het dat Mlle Moréno slechts een kleine schaar vond, bereid om van haar groote kunst te genieten.

Ik zag haar in *Le voile* van Rodenbach, *La nuit de mai* en *Phèdre. Grisélidis* moest ik ter vervulling van andere plichten verzuimen. Maar deze drie waren genoeg om mij een hoogen dunk te geven van haar talent en van hare artistieke persoonlijkheid.

Toen, in 1890, de jonge actrice bij het concours du Conservatoire, na een vorig jaar twee tweede prijzen behaald te hebben,

de twee eerste prijzen voor comedie en voor tragedie mocht verwerven, zei Sarcey van haar uiterlijk, dat hij niet bepaald mooi noemde: ‘elle a un visage qui plaît, elle a du charme’; van hare stem meende hij dat zij misschien niet ‘d'une étoffe assez solide et résistante’ zou zijn, maar van haar voordracht van een fragment uit het tweede bedrijf van *Phèdre* roemde Sarcey de ‘adresse rare’, waarmeê zij de teedere gedeelten had genuanceerd, en de ‘accents d'un douceur ravissante’, die zij gevonden had voor sommige verzen, welke zij bijzonder deed uitkomen.

De eigenschappen waardoor in 1890 Mlle Moréno zich wist te onderscheiden, hebben vier jaar later Georges Rodenbach haar doen kiezen om de rol van de liefdezuster ‘soeur Gudule’, het Brugsche begijntje uit het kleine drama *Le voile*, te spelen; en het getuigt zoowel van hare piëteit tegenover de nagedachtenis van den dichter als van haar afkeer van éclat en uiterlijk effect, dat Mlle Moréno voor haar eerste optreden in het vreemde land dit teêre, bleeke stukje koos, waarvan zij vooraf kon weten dat er geen luidruchtig succes mee te behalen viel. Een dramatisch dichter stak er zeker niet in den dichter der *Vies encloses* en het kleine motiefje dat in *Le voile* wordt aangegeven, niet uitgewerkt - sommiger liefde leeft slechts onder den sluier van het mysterie en sterft zoodra die sluier wordt opgeheven - is zoo weinig scherp omlijnd, heeft zoo weinig *relief*, de taal en de beeldenkeus, die bij de lezing bekoren, zijn op het gehoor soms zoo subtiel, zoo specieus en zoo precieus, dat menig toehoorder, die niet door voorafgaande lectuur was voorbereid, weinig van het stukje begrepen heeft en er in het geheel niet door getroffen werd. Voor wie het stukje kenden was er toch in Moréno's vertolking, in hare soberheid en ingehouden ontroering wel veel moois; wat echter beter tot zijn recht zou gekomen zijn zonder de grove stem en de houterige bewegingen van den tooneelspeler die haar ter zijde moest staan, en met een betere mise en scène als deze, waarin de stemming, de alleen door het dof klokkengelui en het getik der regen op de ruiten onderbroken grauwe stilte van het doode Brugge, niet te onderkennen was.

La nuit de mai is misschien in ons land onder het jongere geslacht het best bekend in Van Looy's vertaling, een zeer knappe maar zeer moderne transpositie van het gedicht, waarbij, voor

mijn gevoel, te veel van den toon en de kleur van het oorspronkelijke is zoek geraakt.

Om het gedicht recht te genieten moet men zich herinneren hoe het ontstond; hoe het na de Mussets grooten hartstocht, gevolgd door zijn breuk met George Sand, na zijn terugkeer uit Italië de eerste zielekreet was van den diep geschokten, maar door smart gerijpten dichter, 'de inleiding tot *La confession d'un enfant du siècle*,' zooals het door Emile Montégut genoemd wordt.[1)] Later in *La nuit d'octobre*, dat van 1837 is, zou de Musset heel het drama dat hij doorleefde weer voor zich oproepen om het opnieuw te doorleven, zou hij weer zijn toorn voelen opvlammen en het 'Honte à toi!' haar toeroepen, die zijn jeugd verwoestte. In dat gedicht treedt de Muze op om den storm van zijn hartstocht te bezweren: 'Poète c'est assez!', om hem te troosten en moed in te spreken. Maar in *La nuit de mai*, geschreven in het voorjaar van 1835, enkele weken na de catastrofe, is haar taak een andere. Hier zit de dichter diep ter neergeslagen; geen lied komt meer over zijn lippen; hij wil zwijgen om zijn hart te hooren spreken, want, heeft hij ook een wreede marteling doorstaan,

> Le moins que j'en pourrais dire,
> Si je l'essayais sur ma lyre,
> La briserait comme un roseau.

En nu is het de Muze die hem oproept uit zijn verdooving, hem opwekt om zijn speeltuig weer ter hand te nemen, thans, in dezen Meinacht, waarin alles weêr opleeft, waarin de natuur vol is van liefde en ook zij smacht naar een kus van zijn lippen. Zij somt hem op al wat zij te samen kunnen bezingen uit het rijke leven van voorheen en van nu. En waar zij dit alles schildert in breede kleurrijke tafereelen, is zij niet de verpersoonlijking van des dichters droom, zijn onstoffelijke gedachte, maar staat zij naast hem als de levende Muze, die een geheel program van dichterlijken arbeid voor hem ontvouwt. Waar het haar taak is den dichter uit zijn droeve mijmering wakker te roepen, hem aan zijn dichterlijken plicht te herinneren, daar heeft zij dit niet te doen als eene die 'nauwelijks zelf wordt aangedaan door de woorden die zij

1) Emile Montégut. Nos morts contemporains. 1e série, Paris 1883.

spreekt', zooals beweerd is, maar is een levendig, krachtig, genuanceerd zeggen van Mussets breeden, kleurigen alexandrijn, zooals Mlle Moréno het deed met breed, smaakvol gebaar dat, hoe bestudeerd wellicht, den indruk van van-zelfheid gaf, volkomen verdedigbaar.

Boven de opvatting van mevrouw Holtrop en Royaards die mij in *Meinacht*, de eene te elegisch, de ander te zwaar, te prépondérant schijnen, geef ik de voorkeur aan die van Mlle Moréno en M. Lauzerte, welk laatste de stemming van stille berusting van den door smart geslagen dichter goed wist te treffen.

Phèdre is de proefsteen van alle vroegere en latere Fransche tragedie-speelsters. Na la Champmeslé, die de rol creëerde, hebben Mlles Clairon, Rachel, Agar, Sarah Bernhardt - om enkel de grootsten te noemen - er triomfen in gevierd. Na dezen mag, naar mijn oordeel, de naam van Mlle Moréno genoemd worden, want buiten Sarah heeft geen andere, noch Agar, noch Mad. Segond-Weber, mij in deze rol zoo bekoord en getroffen als zij.

Dat eene tooneelspeelster zoo modern in haar geheele wezen als Moréno ons toch een zoo haast volmaakte Phèdre vertoont, behoeft ons niet te verwonderen. Racine toch heeft, zonder den klassiek-mythologischen bodem te verlaten, waaruit zijn heldin sproot, in deze 'fille de Minos et de Pasiphaé', van wier vaderen 'le ciel, tout l'univers', met de oude wereld meê, vol is, zulk een modernen hartstocht weten te leggen, dien hartstocht zoo weten te ontleden en daardoor zoo begrijpelijk en zoo vergefelijk weten te maken, dat hij toen hij zag wat hij gewrocht had, van zijn eigen werk schrikte.

Het publiek, de groote dames en heeren van het Hof, die dat publiek uitmaakten en de liefde enkel kenden in den vorm van 'galanterie', ergerden zich aan den hartstocht, dien Racine in *Andromaque* had doen branden en in *Phèdre* nog feller deed opvlammen. Boven den *Phèdre* van Racine kozen zij *Phèdre et Hippolyte* van Pradon, waarin Phèdre niet als de vrouw, maar als de verloofde van Thésée wordt voorgesteld! De bejegening van het publiek en zijn eigen overdenkingen waren genoeg om Racine verder van het behandelen van voorchristelijke onderwerpen af te doen zien. Voortaan zou hij enkel christelijke tragedies, *Athalie*, *Esther*, schrijven.

Maar het nageslacht heeft Racine op het publiek van 1677 en op hem zelf gewroken. *Phèdre* is van de klassieke Fransche treurspelen, in en buiten Frankrijk, de meest bewonderde, en telkens wanneer er een kunstenares was die de rol aandurfde en aan kon, is de indruk op het publiek niet uitgebleven. Steeds weer heeft men de groote kunst leeren schatten, waarmede Racine de verschillende stadiën, die Phèdres hartstocht doorloopt, heeft uitgebeeld. Telkens weer ontdekt men in dit heerlijk dichtstuk iets wat ons vroeger niet, of niet zóó, getroffen had: een vraag, een wending, waaruit blijkt hoe fijn Racine voelde en hoe goed hij het vrouwenhart kende. Niet het minst in dat gedeelte, het vierde bedrijf, waarin het beeld, zooals het door zijn klassieke voorgangers, Euripides, Seneca was geteekend, door Racine wordt voltooid, waar hij Phèdre, als zij hoort van Hippolytes liefde voor Aricie, onder den prikkel der jaloezie van haar voornemen om tegenover Thésée Hippolytes onschuld te bepleiten, doet terugkeeren. En dan die taal! In het klagen en smachten en vleien en toornen van Phèdre welk een rijkdom van schakeeringen, van modulaties!

Wat mij in Mlle Moréno als Phèdre heeft geboeid is dat zij aan de rol iets persoonlijks gaf. Niet dat zij door een geheel nieuwe, oorspronkelijke opvatting ons trachtte in te nemen. Mlle Moréno heeft niets getracht: zij was zichzelf, de fijn voelende jonge vrouw, blijk gevend van veel smaak door groote soberheid en distinctie in alles wat zij zeide in toon, stand, gebaar. Reeds bij haar eerste optreden voelde men dat. De verleiding is groot voor jonge tooneelspeelsters om, hier en elders, in de rol een toon, een gebaar, een stand na te bootsen van Sarah Bernhardt, tot wier heerlijkste scheppingen Phèdre behoort. Mlle Moréno heeft zich daarvoor wijselijk gewacht, - met ééne uitzondering, aan het slot van het vierde bedrijf, waar zij in haar verwijten aan Oenone dezelfde fout maakt als Sarah, en haar toornen door te groote stemuitzetting een rauw krijschen wordt.

Nog ben ik bereid, de Phèdre van Sarah, als geheel, als grootsche, overweldigende uitbeelding van dit liefdelijden, ook in haar technische meesterschap, voor de mooist denkbare te verklaren. Maar aan Mlle Moréno moet ik de eer geven, dat zij in Phèdre iets weet te leggen wat aan de figuur een bijzondere charme ver-

leent en het, zoo licht, te ziekelijke, te lijdende ervan tempert: het bekoorlijk jonge, soms haast kinderlijke, dat bij haar eerste ontmoeting met Hippolyte (II. 5) spreekt uit een enkelen glimlach, een intonatie, een gebaar. Modern moge Mlle Moréno zijn, in haar teêre, slanke gestalte, en daardoor 'la fille de Minos et de Pasiphaé' nader tot ons brengen dan velen vóór haar deden, nergens doet hare moderniteit afbreuk aan de houding die edel en rustig, aan het gebaar dat eenvoudig en spontaan is.

Mlle Moréno kan nog in de rol groeien, tot nòg machtiger, aangrijpender uitbeelding ervan komen, maar wat zij nu reeds geeft is het werk van een tooneelspeelster van groote gaven en van een kunstopvatting die om haar eerlijkheid en zuiverheid eerbied en bewondering verdient.

Er is een succes, dat den tooneelschrijver aanmoedigt en, waar degelijk talent aanwezig is, hem verder brengt; en er is een ander, dat bederft en hem hoe langer hoe meer van den goeden weg afvoert.

Ik vrees dat de heer Heijermans als tooneelschrijver het slachtoffer is van de laatste soort van succes. Hij mag schrijven wat hij wil, van volle zalen en uitbundige toejuichingen - tweemaal, driemaal 'halen' na elk bedrijf - kan hij zeker wezen. Dat al de menschen, die zoo juichen, nu juist door hetgeen Heijermans hun te zien en te hooren geeft zoo geroerd zijn, zoo in geestdrift raken, zou ik niet durven verzekeren. Maar 't is immers van Heijermans; van den populairen man die *Op hoop van zegen* schreef, en dus...

Dat kan nog wel zoo eenigen tijd voortduren. Maar wee, als de ontnuchtering komt, als het suggestiemiddel heeft uitgewerkt en men het holle, oppervlakkige, onware van een groot deel van dit tooneelwerk gaat inzien.

Intusschen schrijft de heer Heijermans er maar steeds op los, en altijd voor de Nederlandsche Tooneelvereeniging. Het lijkt wel of het contractueel werk is, op een bepaald tijdstip te leveren. Hebben wij niet jaren achtereen telkens tegen het eind van December achtereenvolgens *Ghetto*, *Het zevende gebod*, *Op hoop van zegen*, *Het pantser* te zien gekregen?

De kritiek, die het meest van Heijermans als tooneelschrijver verwachtte, begint reeds van teleurstelling en ontevredenheid blijk

te geven. Na *Het pantser* was het ‘Hélas!’, na *Ora ef Labora* ‘Holà!’. Maar de verzuchting en de waarschuwing van Boileau na *Agésilas* en na *Attila* van Corneille golden den zestig- en een-en-zestigjarige, den treurspeldichter op zijn *retour.* En Heijermans is in de kracht van zijn leven, in de jaren, waarin een man van zijn gaven met ieder nieuw stuk een schrede verder moest komen, krachtiger zich moest doen gelden, vaster positie nemen moest als tooneelschrijver.

In het nieuwe ‘spel van het land’, *Ora et labora*, laat hij ons kijken de ellende van den turfschipper Hiddes en van het verarmde Friesche hei-boertje Watze en hunne gezinnen; de ellende en nog eens de ellende. Het is een gegeven als een ander, zelfs, als men wil, een nieuw gegeven: de Friesche plattelanders herinner ik mij niet nog ooit op ons tooneel te hebben zien vertoonen. Het geeft den schrijver, onder meer, gelegenheid voor een aardig, ofschoon voor een man van zijn stempel, vrij conventioneel décor: een in tweeën gedeeld tooneel, drie vierde plaggenhut en een vierde hei en vaart. Binnen en buiten die hut hooren wij de arme luidjes jammeren, klagen, morren, kijven, vloeken, schelden, drie bedrijven lang. Van arbeid, hoe gering ook, merken we niets, dan alleen bij het opgaan van het scherm voor het eerste bedrijf, wanneer wij de vrouw en de dochter van den turfschipper de schuit door het ijs zien trekken, en bij het vallen van het scherm aan het einde van het laatste bedrijf, wanneer men diezelfde vrouwen zich weer voor de schuit ziet spannen. Tusschen die twee handelingen gebeurt er zoo goed als niets, wordt er alleen gepraat, gepraat, gepraat. Niet dat er in de vertooning van die ellende geen treffende oogenblikken komen, geen goed gevonden tooneeltjes; maar het is alles vulsel. Van een eigenlijk drama, van iets als ‘le spectacle d'une volonté qui se déploie’ geen spoor. Daarom is het onwaar wat *Het Volksblad* zegt, dat *Ora et labora* ‘is de schildering van de langzame verwording, de eindelijke verwildering van menschen in wie de vertwijfelingskamp tegen den naderenden honger alle levenssappen opzuigt.’ Ware het dat maar! Men krijgt hier geen ‘verwording’ te zien, noch een langzame, noch een snelle. Zooals de menschen aan het begin zijn, zijn zij in het midden, zoo aan het eind van het stuk, met eenige verscheidenheid in den aard der ellende die zij doorstaan. Even is er een

wat luider gejammer en gemor als de laatste koe sterft (1e bedrijf); even een ontroering, of liever een schrik, wanneer Froukje bij de tachtigjarige grootmoeder in bed wil stappen en merkt dat het oude mensch dood is (2e bedrijf); even een heviger kijven en schelden wanneer Eelke, die geteekend heeft voor de Oost, met zijn handgeld thuis komt en niet alles aan zijn moeder, maar ook iets aan Hiddes' gezin geven wil (3e bedrijf). Een kleine vrijerij tusschen den zoon van den heiboer en de dochter van den turfschipper doet te midden van die tooneelen van ruwheid en liefdeloosheid even een vonkje menschelijk gevoel opspatten.

Zoo'n behandeling van een tooneelstuk moge op een of andere theorie berusten, voor mij had het dit practisch gevolg dat ik bij dit 'kijk-spel van het land' den geheelen avond onder den indruk geweest ben van een doodelijke verveling en tegelijk van een stomme verbazing over de geestdrift van een groot deel van het publiek. Ik heb van dit laatste hierboven de reden trachten te geven. Maar wie geeft er een proefhoudende verklaring van de stemming en het oordeel van Publiek?

Het was dan nu eens geen tendenz-stuk dat Heijermans ons vertoonde, en men heeft er hem voor geprezen. Maar wanneer ik kiezen moet tusschen zijn vroegere tendenz-stukken en dit *Ora et labora*, dan kies ik met al zijn gebreken, het schel gekleurde, melodramatisch aangelegde stuk, dat mijn aandacht althans bezighoudt, boven een eentonig grauw 'spel' zonder actie als dit, dat mij koud laat en mij verveelt.

J.N. VAN HALL.

Muzikaal overzicht.

Een Parijsch Bayreuth. - Wagner in Frankrijk.

In het voorjaar van 1901 werd gewag gemaakt van een bij eenige musici en vereerders der werken van Richard Wagner bestaand plan, om in een der theaters van Parijs een serie van voorstellingen van 's meesters *Götterdämmerung* te geven, met een uitgelezen kunstenaarspersoneel en met inachtneming der traditie, die zich met betrekking tot de opvoering van dit toondrama in Bayreuth gevestigd heeft.

Dat plan heeft thans een groote uitbreiding verkregen.

De aanmoediging, welke het van verschillende zijden ondervond, schijnt zoo groot te zijn geweest, dat men het waagde een stap verder te gaan, en een vereeniging stichtte, die den naam *Festival lyrique* voert en zich ten doel stelt, jaarlijks in de maand Mei zoogenaamde model-opvoeringen van de meesterwerken der muzikaaldramatische kunst te doen plaats hebben en daarbij te beginnen met die van Richard Wagner. Voor de eerstvolgende maand Mei werden gekozen; *Götterdämmerung* en *Tristan und Isolde.*

De vereeniging staat onder het patronaat van de gravinnen Greffulhe, de Béarn en Wolkenstein en andere dames der fransche aristocratie. De artistieke leiders zijn Alfred Cortot en Willy Schütz. De voorstellingen zullen voorloopig plaats hebben in het theater *Château-d'Eau.* Dit theater is zeer afgelegen, doch schijnt op het punt van acoustiek het beste theater van Parijs te zijn. Als bewijs dat men zich door den grooten afstand niet laat afschrikken, wordt aangevoerd dat voor de serie van 15 voorstellingen in Mei a.s. thans reeds bijna alle loges zijn afgehuurd.

Een groot aantal zangers en zangeressen, die tegenwoordig grooten naam hebben, vooral waar het de werken van Wagner geldt, worden als medewerkenden genoemd. Daarbij wordt reeds nu gesproken van de ‘belangeloosheid’ van hen, die hunne krachten voor dit ‘artistieke’ werk beschikbaar hebben gesteld; ook van diegenen, die in andere gevallen bekend staan wegens hunne hooge eischen. Zij zouden niets anders verlangd hebben dan hunne verblijfkosten. Of de ondernemers van het *festival* zich niet te veel van deze ‘belangeloosheid’ hebben voorgesteld, zal later wel blijken. Bayreuth heeft in dit opzicht niet altijd aangename ondervindingen opgedaan.

Onder de medewerkenden op het tooneel worden genoemd de dames Grulbranson, Brema, Schumann-Heink, Litvinne, en de heeren van Dijck, Schmedes, Dalmarès, Maurel, Albers, Edouard de Reszkè en Elmblad. Een internationaal ensemble dus!

Het orkest zal voor het meerendeel samengesteld zijn uit leden van het orkest Lamoureux en voor het overige bestaan uit musici van de beroemdste orkesten van Europa. De leiding dezer keurbende zal worden toevertrouwd aan Hans Richter, Felix Mottl en Alfred Cortot, welke laatstgenoemde, naar het schijnt, reeds gedurende eenige jaren behulpzaam is geweest bij het instudeeren van Wagner's dramatische werken te Bayreuth.

De medewerking van Richter en Mottl bij deze opvoeringen mag doen verwachten, dat zij in zuiver muzikaal opzicht aan hooge eischen zullen beantwoorden. Maar wie zal de opperleiding in handen hebben? Dat wordt niet gezegd. Zal het een dezer orkestdirecteuren zijn? Zal het de heer Cortot zijn, van wien de impulsie tot deze opvoeringen is uitgegaan en die om zoo te zeggen als de ziel der onderneming wordt beschouwd? Daarvan weten wij nog niets, en toch is de beantwoording dezer vraag van groot gewicht.

Bij dramatische opvoeringen als de hierbedoelde moet hij die de opperleiding in handen heeft, kennis van zaken en autoriteit bezitten. Beide zijn onafscheidelijk. Is de leider doordrongen van den geest der werken, welke ter opvoering zijn uitgekozen, maar heeft hij niet genoeg kracht of aanzien om zijn gezag te doen gelden, dan zal hij zich, tegen beter weten in, door allerlei invloeden laten beheerschen en aan die werken afbreuk doen. Is hij daarentegen een krachtige persoonlijkheid, die zijn wil weet

door te zetten, doch staat hij als kunstenaar niet hoog genoeg om de werken zoo te doen uitvoeren als zij uitgevoerd *moeten* worden, dan is het resultaat nog veel slechter.

En hoe licht zelfs een aanvankelijk uitstekende leiding gevaar loopt aan kracht te verliezen, hebben wij nu en dan aan Bayreuth gezien. Toen de schepter aan de handen van den meester ontviel, was er gelukkig een vaste en bekwame hand. die in staat was, hem in het meeste belang der kunstinstelling te voeren. Een vrouw was het - de weduwe van den meester - die een zoo reusachtige onderneming als deze wist te leiden en met groote kloekheid van geest en bewonderenswaardig geduld alles zoo wist te regelen, dat bij elke opvoering van een werk van haar gestorven gemaal, aan den *geest* van het werk recht werd gedaan en er met groote piëteit naar gestreefd werd, de intentiën en voorschriften van den dichter-componist te volgen.

Maar die vrouw is reeds op jaren. In haar zorg voor de toekomst van het door haar gemaal begonnen en door haar zoo goed voortgezette werk is het natuurlijk, dat zij heeft omgezien naar den persoon, die haar bij hare zware taak behulpzaam kan zijn en die later geheel van haar kan overnemen. Zij heeft daarbij de hoop op haar zoon Siegfried gebouwd, maar bij allen, die hem aan het werk hebben gezien, is de vraag gerezen, of hij wel de geschikte man is om de taak, die een zoo energieke en eminente vrouw, als zijne moeder, niet dan met de grootste inspanning heeft kunnen volbrengen, op zich te nemen.

En die taak zal er niet lichter op worden, nu er van verschillende zijden concurrentie komt opdagen. In de eerste plaats levert het in het vorige jaar geopende Prinz-Regenten-theater te München gevaar op, welke instelling in nagenoeg denzelfden vorm als het Bayreuther theater gebouwd en alleen voor buitengewone Wagner-voorstellingen bestemd is. En nu komt ook Parijs aan de concurrentie mêedoen en wil toonen dat men niet naar Duitschland behoeft te gaan om Wagner's werken in alle opzichten goed te zien en te hooren uitvoeren.

Mijns inziens behoeft men zich in Bayreuth nog niet al te bezorgd te maken. De omstandigheden, waaronder hier de uitvoeringen gegeven worden, zijn anders dan te München of Parijs, en Bayreuth heeft als Wagnerstad een te schoon verleden, dan dat

al wat er gedurende vijf en twintig jaren in het belang der kunst geschied is, door de stichting van nieuwe schouwburgen te niet gedaan zou kunnen worden. Doch dan moet ook getracht worden de uitvoeringen op die hoogte van voortreffelijkheid te houden waardoor zij zich tot heden in den regel hebben onderscheiden.

Alles hangt af van de vraag, hoe lang mevrouw Wagner nog de kracht zal bezitten om de opperleiding te voeren, en wie voor het geval dat zij dit niet meer kan of dat zij komt te overlijden, haar plaatsvervanger zal zijn.

Dat men op andere plaatsen het voorbeeld van Bayreuth wil volgen, is natuurlijk en.... ook volstrekt niet tegen de bedoeling, die Wagner met de oprichting van zijn schouwburg gehad heeft. Hem was het te doen, een voorbeeld te geven, hoe men de dramatisch muzikale kunst moet uitoefenen. En dengenen, die dat voorbeeld gezien hadden, riep hij toe: 'Nun macht's auch so!'

Op dat 'ook zoo doen' komt het echter aan. Of dat in Parijs het geval zal zijn, moeten wij afwachten. Indien het anders zou uitkomen, zou dit zeker niet zooveel verwondering wekken als het feit, dat men in Frankrijk's hoofdstad een theater in de eerste plaats of wellicht uitsluitend bestemt voor de opvoering der werken van Richard Wagner. Wie zou dit veertig jaren geleden voorspeld hebben, toen *Tannhäuser* te Parijs aan de kabalen eener club ten offer viel? -

'C'est par les concerts que Wagner est arrivé à la gloire, au succès incontesté, même à Paris, lui compositeur essentiellement dramatique' - zegt Adolphe Jullien in zijn werk over den Bayreuther meester.

Wat wist men te Parijs van Wagner vóór het jaar 1860? Al zeer weinig. Toen hij er voor de eerste maal verblijf hield (van 1839-1842) liet de muziekuitgever Schlesinger op een der concerten, die hij jaarlijks aan zijne inteekenaars op de *Gazette musicale* gaf, een ouverture van hem, *Columbus* genaamd, ten gehoore brengen. Henri Blanchard, destijds een bekend criticus, gaf er in genoemd blad de volgende recensie van: 'Ce morceau, qui a plutôt le carrctère et la forme d'une introduction, mérite-t-il bien la dénomination d'ouverture, que l'auteur a fort bien définié dernièrement dans la Gazette musicale? A-t-il voulu peindre l'infini de la pleine mer, cet horizon, qui semblait sans but aux com-

pagnons du célèbre et audacieux navigateur, par le *tremolo* aigu des violons? C'est ce qu'il est permis de penser; mais le thème de l'allegro n'est ni assez développé, ni assez travaillé; et puis les entrées de cuivre reviennent trop uniformément et avec trop d'obstination.' Toch noemt hij het werk 'l'oeuvre d'un artiste ayant des idées larges, assises, et connaissant bien les ressources de l'instrumentation moderne.'

Het hiervoren genoemd werk was het eenige van Wagner dat gedurende zijn eerste verblijf te Parijs aldaar ten gehoore werd gebracht. Overigens vernam de muzikale wereld niets van hem, dan dat hij opera-arrangementen voor alle mogelijke instrumenten vervaardigde en opstellen in de *Gazette musicale* schreef. Toen de Parijzenaars later weder iets van hem hoorden, was het door de artikelen die Fétis in het jaar 1851 in meergenoemd Parijsch blad tegen hem schreef.

Iets meer begon Wagner bij de Parijzenaars bekend te worden door de concerten, die hij in Januari 1860 op eigen risico gaf. Verbannen en verlaten, door zijne landgenooten vergeten, door de couranten bespot en belasterd, kon Wagner soms niet dan met groote moeite verkrijgen wat hem rechtmatig toekwam uit de opbrengst der voorstellingen, die den schouwburg-directeuren een volle kas bezorgden. Daar zijn verzoek om Duitschland weder te mogen betreden onmogelijk ingewilligd scheen te kunnen worden, besloot hij, in zijne wanhoop, nog eens zijn geluk te beproeven in die stad, waar hij jaren geleden zulke bittere ervaringen had opgedaan. De auteur van *Rienzi*, *Der Fliegende Holländer*, *Tannhäuser* en *Lohengrin* was nu algemeen bekend; de nieuwsgierigheid naar de 'musique de l'avenir' was ook in Frankrijk groot; wie weet, of hij nu geen kans van slagen zou hebben! Daarom nog eens den wandelstaf opgeheven en - naar Parijs!

De toestand der muzikale wereld te Parijs was in zooverre veranderd, sedert Wagner er voor de eerste maal zijne woning had opgeslagen, dat Rossini en de Italianen er niet meer de eerste viool speelden. Meyerbeer was de held van den dag; hij beheerschte de Groote Opera, en wie hem niet aanbad, was de gezworen vijand van bijna al wat te Parijs de pen voerde. Dat de schrijver van *Das Judenthum in der Musik* er dus weinig kans had op een goed onthaal, was te verwachten. Nog voordat er sprake was, dat Wag-

ner concerten wilde geven; nog voordat men wist, met welke bedoeling hij te Parijs was gekomen, begonnen de *Revue des deux Mondes*, de *Siècle* en de *Figaro* de vijandelijkheden tegen den ‘terrible révolutionnaire’, den ‘Marat de la musique’. De aanvallen werden reeds zóó hevig, dat Wagner zich genoodzaakt zag, in het blad *l'Europe artiste* daartegen te protesteeren.

Hij zegt daarin o.a.: ‘Sedert elf jaren ben ik uit Saksen verbannen en dientengevolge van geheel Duitschland uitgesloten. Ik heb gedurende dien tijd twee opera's gecomponeerd, waarvan een, *Lohengrin*, in Duitschland met succes vertoond werd, doch die ik wegens gebrek aan een orkest nog nooit gehoord heb. Ik ben in Frankrijk gekomen, om zoo mogelijk mijn muziek althans voor eenige vrienden ten gehoore te brengen. Ik vermijd geschreeuw en reclame. Ik ben vreemd, verbannen en heb van Frankrijk gastvrijheid en een welwillende ontvangst verwacht. Men noemt mij den *Marat der Muziek.* Mijne compositiën hebben geen revolutionnaire strekking, zooals men beweert. Zelfs de koning, die mij verbannen heeft, laat in zijne residentie mijne opera's opvoeren en schenkt ze bijval. De Fransche pers gelieve nog wat te wachten; misschien zal zij mij anders beoordeelen, dan naar de getuigenis van Duitsche dagbladen. Ik verlang niets anders dan onpartijdigheid’.

De ongunstige voorteekenen, die zich reeds bij Wagner's komst te Parijs vertoonden, schrikten hem echter niet af. Waar anders had hij ook kunnen heengaan, om zich weder eens aan den klank van een goed orkest te verfrisschen en, zoo mogelijk, de middelen te vinden om zijne artistieke plannen te verwezenlijken?

Hij bleef te Parijs en huurde een woning in de Rue Matignon, die hij later verwisselde met een nog stiller gelegen huis in de Rue Newton. Een kring van kunstenaars en letterkundigen vormde zich om hem heen, en eenmaal 's weeks ontving hij deze vrienden te zijnen huize. Mannen als Fr. Villot, de conservator van den Louvre, de advokaat Emile Ollivier, later minister, die met de oudste dochter van Frans Liszt gehuwd was, Emile Perrin, later directeur van de *Opéra Comique*, Beaudelaire, Champfleury, Léon Leroy, Jules Ferry, Gaspérini, Lorbac e.a. vereenigden zich 's Woensdagsavonds bij Wagner. Ook Hector Berlioz bezocht deze bijeenkomsten, ofschoon hij reeds toen Wagner niet gunstig gezind was en hem alleen uiterlijk vriendschap betoonde.

Wagner's bedoeling was oorspronkelijk, Duitsche zangers naar Parijs te laten komen om in het lokaal der Italiaansche Opera een modeluitvoering van *Tristan und Isolde* te geven, en daartoe Duitsche kapelmeesters, regisseurs en tooneeldirecteuren uit te noodigen, opdat zij zouden kunnen leeren, op welke wijze het werk uitgevoerd moest worden en zij het in dien geest ook in Duitschland ten gehoore zouden kunnen brengen. De uitvoering van dit plan leverde evenwel te groote moeilijkheden op en moest derhalve verschoven worden. Op aanraden zijner vrienden besloot Wagner nu, voor eigen risico drie concerten te geven, waarop fragmenten zijner werken ten gehoore gebracht zouden worden. Zoodoende zou hij, naar men meende, zoowel zijne werken ingang doen vinden bij het publiek, als geldmiddelen verkrijgen voor grootere ondernemingen.

In het najaar van 1859 begonnen de voorbereidingen voor die concerten. Groote sommen werden vereischt voor de huur van een geschikt lokaal, voor het bijeenbrengen van een voldoend orkest en voor het uitschrijven van orkestpartijen.

In het begin van 1860 was alles gereed, en den 25sten Januari van dat jaar werd in de *Salle Ventadour*, de oude zaal der Italianen, het eerste concert gegeven. De élite van Parijs was aanwezig; van de toonkunstenaars behoorden o.a. Auber, Berlioz, Gounod, Gevaert, Meyerbeer en Reyer tot het auditorium. ‘Ceux qui n'ont pas vu la salle des Italiens ce soir-là - schreef de *Ménestrel* - n'ont rien vu. Je ne connais que la tour de Babel ou les séances de la Convention nationale, qui puissent leur donner une faible idée de l'agitation fébrile qui règnait dans l'auditoire, même avant la première note du premier morceau’.

Het programma, dat voor alle drie concerten hetzelfde was, bevatte fragmenten van *Der fliegende Holländer*, *Tannhäuser* en *Lohengrin*, alsmede het voorspel van *Tristan und Isoldes.* Alles, behalve dit laatste stuk, dat voor de Parijzenaars te ingewikkeld bleek te zijn, werd met luiden bijval begroet. Niettegenstaande dit succes, of misschien wel juist daarom, was de kritiek onverzoenlijk. De gewone praatjes: ‘gebrek aan inspiratie’, ‘geen melodie’, ‘te sterke instrumentatie’ deden de ronde.

Wel liet zich ook een bevoegd beoordeelaar hooren (Berlioz), doch ongelukkigerwijze was zijn oordeel op dat oogenblik niet onbeneveld. Berlioz had jaren lang voor zijn eigen muziek gestreden;

hij had, tengevolge van zijn meesterschap over de instrumentatie, het uitdrukkingsvermogen van het orkest tot een te voren niet gekende hoogte gebracht; hij had getracht - hoewel op onnatuurlijke wijze - poëzie en muziek in zijne werken te vereenigen; hij was als componist van instrumentale muziek in Frankrijk door niemand, in Duitschland door slechts zeer weinigen overtroffen. Jaren lang was hij miskend geworden, en toen hij eindelijk meende, dat hij erkenning zou vinden, bespeurde hij, dat zijn tijd zoo goed als voorbij was en dat hij slechts den weg gebaand had voor een nog grooter kunstenaar, die al wat zijne voorgangers gedaan hadden vereenigd en in zich opgenomen had en het als één geheel op oorspronkelijke, geniale wijze wist weder te geven.

Die erkenning had Berlioz met bitterheid vervuld. In zijn artikel over Wagner's concerten in het *Journal des Débats*, later opgenomen in zijn werk *A travers chants*, tracht hij zich onpartijdig te houden, hetgeen hem echter niet gelukt. Hij zwaait Wagner lof toe, doch wat de theorieën van de school der 'musique de l'avenir' betreft - de door hem opgenoemde theorieën heeft Wagner echter nooit verkondigd! - verklaart hij: 'Je lève la main et je le jure: *non credo!*' (Dit laatste omdat er waren, die hem als een der chefs van die school beschouwden.)

Een verklaring van Wagner ('Ein Brief an Hector Berlioz', 7de deel der *Gesammelte Schriften*), dat de uitdrukking 'musique de l'avenir' haar ontstaan verschuldigd was deels aan misverstand, deels aan kwaadwilligheid, en dat hij nimmer stellingen verkondigd had als die, welke Berlioz hem scheen toe te dichten, bracht geen ommekeer in het oordeel van Berlioz te weeg, en bij de later gevolgde voorstelling van *Tannhäuser* in de groote opera steeg de verbittering van den Franschen toondichter, wiens opera *Les Troyens* men reeds lang beloofd had te zullen geven, ten top.

Over de bekende en dikwijls beschreven geschiedenis der Tannhäuser-voorstellingen in Maart 1861 zal ik hier niet uitweiden. Het was de eerste maal, dat te Parijs een dramatisch werk van Wagner ten tooneele werd gevoerd. Voor den componist lag in den ongelukkigen afloop niets vernederends. Het stuk viel tengevolge der kabalen van een vooraf beraamde oppositie, die echter niet machtig genoeg was om te beletten dat het publiek op vele plaatsen van het werk luide zijn bijval te kennen gaf en een deel

der pers zijn afkeuring betoonde over het lot, dat de opera getroffen had, daarbij blijk gevende dat het den val van *Tannhäuser* juist beoordeelde en Wagner naar waarde wist te schatten.

Voor langen tijd waren nu de werken van Wagner van het Parijsche tooneel verbannen, maar er waren er, die er voor zorgden dat men zijn muziek toch niet vergat.

Hij, die zich het eerst in dat opzicht verdienstelijk maakte, was Pasdeloup, die in het jaar der Tannhäuser-catastrophe de 'Concerts populaires' stichtte. Op een concert in Mei 1862 liet hij den marsch uit *Tannhäuser* uitvoeren, doch het schijnt dat hij in den aanvang de zaak nog niet goed aandurfde, want na deze uitvoering komt Wagner eerst in Maart 1863 weder op zijn programma voor, en wel met de *Tannhäuser*-ouverture. Niettegenstaande de hevige oppositie, die een deel van het publiek tegen deze overture voerde, herhaalde Pasdeloup haar nog tweemaal en bracht daarna in een concert van 11 Februari 1866 het voorspel van *Lohengrin* ten gehoore, dat gebisseerd werd.

Nu het ijs eenmaal gebroken was, werd Pasdeloup moediger en bracht Wagner veel meer dan vroeger op zijne programma's. In 4 jaren tijd werden op zijne concerten o.a. uitgevoerd: Marsch en bruidskoor uit *Lohengrin*, ouverture *der fliegende Holländer* verhaal uit *Lohengrin* (gezongen door den tenor Capoul), *Rienzi*-ouverture, fragmenten uit het 3de bedrijf van *Tannhäuser*, ouverture en andere instrumentale stukken uit de *Meistersinger von Nürnberg*, de *Faust-ouverture* enz. Niet altijd had Pasdeloup succes met deze uitvoeringen (zoo werd o.a. in December 1869 de ouverture *Meistersinger* van het begin tot het einde uitgefloten), maar toch zette hij door en ontzag zich zelfs niet, reeds betrekkelijk kort na den oorlog tusschen Frankrijk en Duitschland weder met het ten gehoore brengen van deze echt Duitsche muziek een aanvang te maken.

In de jaren 1871 en 1872 kon daarvan natuurlijk geen sprake zijn, maar in 1873 prijkte de naam Wagner weder op de programma's der *concerts populaires.* In 1874 werd het voorspel van *Tristan* gemaakt, in 1876 de treurmarsch uit *Götterdämmerung*, echter niet zonder oppositie. De pers namelijk woedde erg tegen deze uitvoeringen, en wel zoo, dat Pasdeloup drie jaren wachtte alvorens weder werken van Wagner te laten uitvoeren. De ouverture *der fliegende Holländer* en het *Tristan*-voorspel worden in 1879 her-

haald en met grooten bijval wordt het geheele eerste bedrijf van Lohengrin ‘concertmässig’ ten gehoore gebracht. Van dit oogenblik af wordt de zin der onpartijdige muziekdilettanten voor de Wagnermuziek steeds grooter en zij sleepen de overige toehoorders mede.

Met korte stukken is men thans niet meer tevreden; men wil geheele fragmenten der werken. Om daaraan te voldoen, brengt Pasdeloup in het tijdperk 1881-1883 o.a. fragmenten van *Holländer*, *Meistersinger* (3de bedrijf), *Wotan's Abschied*, 3de bedrijf *Tannhäuser* enz. ten gehoore. In Februari 1883 zijn zijne laatste concerten, waarop o.a. de ‘Charfreitagszauber’ uit *Parsifal* wordt uitgevoerd. Pasdeloup is oud en tegen de inmiddels opgekomen concurrentie van Colonne en Lamoureux niet meer opgewassen.

In de maand waarin Pasdeloup den ‘Charfreitagszauber’ uit *Parsifal* liet uitvoeren, stierf de Bayreuther meester. Na zijn dood begon de zoogenaamde Wagner-beweging in Parijs een hooge vlucht te nemen. Colonne en Lamoureux, die het voorbeeld van Pasdeloup hadden gevolgd en nog meer dan laatstgenoemde in de werken van Wagner waren doorgedrongen, beijverden zich hoe langer hoe meer, deze werken bij het publiek bekend te maken. Vooral de uitvoering van het eerste bedrijf van *Lohengrin* op de concerten van Lamoureux onder medewerking van Van Dijck en Blauwaert hebben een krachtigen stoot gegeven aan de propaganda van Wagner's werken in Frankrijk.

Een goed deel der verdiensten ten opzichte van het propageeren dier werken komt toe aan de *Revue Wagnérienne*, zoo kort ook haar bestaan geweest is. In het begin van 1885 gesticht, was haar doel, het publiek in te wijden in Wagner's werken en aan hen, die daarmede reeds eenigszins vertrouwd waren, een verklaring te geven van Wagner's streven en bedoelingen en hen in te leiden in hetgeen hij op litterair, philosophisch en aesthetisch gebied geschreven heeft. Daarbij verloor zij niet uit het oog, hare lezers op de hoogte te houden van alles wat er met betrekking tot de opvoering van Wagner's drama's en van concert-uitvoeringen zijner werken in Parijs en daarbuiten geschiedde.

In Parijs bleef het vooreerst nog beperkt tot concertuitvoeringen. Op het concert den 8sten Februari 1885 door Lamoureux in het theater Château-d'Eau gegeven werd voor de eerste maal het eerste

bedrijf van *Tristan und Isolde* ten gehoore gebracht. Solisten waren toen de dames Montalba (Isolde) en Boidin-Puisais (Brangäne) en de heeren van Dijck (Tristan), Blauwaert (Kurwenal) en Degeorge (Stimme eines jungen Seemannes). Een uitvoerige beschrijving van den inhoud van dit bedrijf was in het programma opgenomen.

Op dien voet ging Lamourreux voort, het publiek in de verschillende dramatische werken van Wagner in te wijden, en zijn concurrent Colonne bleef daarin niet achter. Overweegt men nu verder nog, dat ook in andere concerten, hetzij die van vereenigingen uitgingen of niet, Wagner's Muze gehuldigd werd, dan mag voorzeker worden aangenomeu, dat het publiek genoegzaam voorbereid was, toen in het jaar 1891 weder voor het eerst na vele jaren een drama van Richard Wagner op een Parijsch tooneel verscheen.

Dat het niet eerder gebeurde, was niet omdat er geen verlangen naar bestond. Integendeel. In het Novembernummer der *Revue Wagnérienne* van 1886 lezen wij: 'La représentation des drames Wagnériens en France est universellement demandée; ceux qui ont été les entendre à l'étranger, veulent les réentendre, ceux qui les ignorent, veulent être édifiés'. Dat het niettemin zoo lang geduurd heeft, voordat zulk een tooneelvoorstelling kon plaats hebben, is te wijten aan kabalen, die in zulke zaken te Parijs niets vreemds zijn.

Na den val van *Tannhäuser* werd vooreerst niet meer aan een opvoering van dat werk in Parijs gedacht. Dit is natuurlijk, en evenzoo dat men er in het algemeen geen lust in had, eenig ander drama van den meester in de Seine-stad ten tooneele te brengen. Eerst op het einde van 1868 vormde Emile Perrin, destijds directeur van de Groote Opera, het plan, *Lohengrin* te monteeren. Carvalho, directeur der *Opéra-Comique*, wilde hetzelfde doen. Waren die plannen verwezenlijkt, dan zou *Lohengrin* een schitterende revanche voor Tannhäuser geweest zijn en wellicht op het répertoire zijn gebleven. Ongelukkigerwijze echter had de Parijzer beau monde het werk in den zomer van genoemd jaar te Baden-Baden in het Duitsch en door een zeer middelmatig gezelschap hooren uitvoeren. Het had toen weinig of geen effekt gemaakt, en een recensent berichtte over de uitvoering, dat, zoo de toe-

hoorders vóór het einde van het werk nog niet waren weggeloopen, de oorzaak deze was, dat allen nog niet wakker waren geworden. Of de directeuren Perrin en Carvalho hierdoor afgeschrikt waren, is niet te zeggen. Zooveel is zeker, dat *Lohengrin* vooreerst nog niet te Parijs verscheen.

Met den Fransch-Duitschen oorlog en nog eenige jaren daarna was er aan een opvoering der genoemde opera natuurlijk niet te denken. In 1878 wilde de toenmalige directeur van het *Théâtre Italien* Lohengrin in het Italiaansch geven met Albani, die zich toen juist te Parijs bevond, als Elsa. Er kwam echter niets van, evenmin als van het plan van Angelo Neumann om met een opera-gezelschap naar Parijs te komen en in het *Théâtre des Nations* het werk in het Duitsch te geven. Het protest van de pers was te hevig, dan dat men het durfde wagen.

Eerst zeven jaren later was er weer sprake van een opvoering van *Lohengrin.* Ook thans zou het zijn in de *Opéra Comique*, waar men in de heeren Talazac en Bouvet en de dames Calvé en Deschamps uitstekende vertolkers van het werk meende te bezitten. Carvalho was naar Weenen gereisd om zich op de hoogte der traditie en der *mise en scène* te stellen. Reeds was bepaald, dat de eerste voorstelling in Maart 1886 zou plaats hebben, toen een hevige oppositie Carvalho's voornemen verijdelde.

De *Revue Wagnérienne* stak den draak met die oppositie en zeide, dat de directeur Carvalho zich had laten bang maken, ‘Les esthéticiens austères - schreef zij - décident du sort de *Lohengrin*; ils reconnaissent l'oeuvre admirable, les oppositions ridicules, mais ils engagent monsieur Carvalho à ceder devant ces oppositions. Faire connaître Wagner au public français sérieux, cela vaut-il les stalles brisées et les lustres avariés à l'Opéra-Comique, le jour de la première?’

Een dergelijke vrees was ook oorzaak dat het plan van Lamoureux, om *Lohengrin* in 1887 in het Eden-theater te geven, mislukte. Wel ging de eerste voorstelling door, maar het Gouvernement, verschrikt door een opstootje van een troep kwâjongens, verbood de verdere opvoering van het werk.

Eerst in 1891 kon men werkelijk zeggen, dat de Parijzenaars met *Lohengrin* kennis maakten. Toen werd dit werk in de Groote Opera gegeven, en het was voornamelijk aan Lamoureux

te danken, dat het daar ter opvoering werd aangenomen.

Uit een kunsthistorisch oogpunt was het feit der opvoering in de Groote Opera van luttele beteekenis, want de dagen waren voorbij dat Parijs den toon aangaf in de kunst en dat de ‘première’ van een of andere opera aldaar een evenement was, waarvan de geheele wereld gewaagde. Maar door deze opvoering in de kunstinstelling die op dramatisch-muzikaal gebied nog altijd als de eerste in Parijs werd beschouwd, was voor de bevordering der *dramatische* uitvoering van Wagner's werken in Frankrijk het ijs gebroken.

Het aantal Lohengrin-voorstellingen, die binnen korten tijd in Parijs en in andere steden van Frankrijk op de eerste uitvoering in de Groote Opera volgden, was zeer groot. Te Parijs was de 64ste voorstelling in December 1892. In dit jaar had te Parijs ook een wederopvoering van *Tannhäuser* plaats. Gedurende 30 jaren na de Maartopvoering van 1861 was deze opera op geen enkel Fransch tooneel meer verschenen.

Achtereenvolgens werd ook de opvoering van andere werken van Wagner voorbereid. Zoo de *Fliegende Holländer* in de ‘Opéra Comique’ en in het najaar van 1897 de *Meistersinger* in de Groote Opera. Ook met gedeelten van den *Ring* hebben de Franschen reeds gelegenheid gehad in hun vaderland kennis te maken, en wanneer de uitvoeringen van *Götterdämmerung* en *Tristan und Isolde* in Mei e.k. te Parijs zullen hebben plaats gehad, zullen alle voorname werken van den meester op het Fransche tooneel vertoond zijn, met uitzondering alleen van *Parsifal*, welk ‘Bühnenweihfestspiel’ voorshands onder het bereik van geen enkel ander theater dan Bayreuth ligt.

Wanneer men de Wagnerbeweging in Frankrijk nagaat, komt men tot de conclusie, dat het met 's meesters werken in dat land niet veel anders gegaan is dan in andere landen van Europa - zijn eigen vaderland daaronder begrepen. Het publiek was er *au fond* even welgezind als elders, maar partijzucht, overdreven nationaliteitsgevoel, politiek en andere omstandigheden hebben er de propaganda zeer moeilijk gemaakt.

Onder de mannen van het vak. die de vaan van den vooruitgang omhoog hielden, waren er velen, die zich met geestdrift voor Wagner's werken verklaarden. Ik heb reeds enkele malen gele-

genheid gehad er op te wijzen, dat Ernst Reyer en Camille Saint-Saëns in den beginne blijk gaven, Wagner en zijn werken zeer te waardeeren. Reyer was een der eerste verdedigers van Wagner. In 1857 reeds zond hij een met geestdrift geschreven bericht aan den ‘Courrier de Paris’ over een Tannhäuser-voorstelling, die hij te Wiesbaden had bijgewoond, en in 1866 en volgende jaren gaf hij in andere Parijsche bladen gunstige verslagen over concerten, waarin werken van Wagner ten gehoore werden gebracht. Ook Saint-Saëns schreef met lof en zelfs met geestdrift over voorstellingen van *Rheingold* en *Walküre*, waarbij hij in 1869 en 1870 tegenwoordig was geweest.

Later werd echter de toon anders. Bij Reyer werd hij koel, bij Saint-Saëns zelfs vijandig. Eerstgenoemde sprak de vrees uit, dat de Wagnermuziek den dood der Fransche muziek zou te weeg brengen en meende, dat men niet anders kon doen dan in het noodlot berusten. Laatstgenoemde laakte het in zijn jongere collega's, dat zij Wagner te slaafs navolgden en er niet op bedacht waren het karakter der Fransche muziek getrouw te bewaren.

Uit den aard der zaak zullen velen onder de Fransche musici gedacht hebben gelijk Reyer en Saint-Saëns, al lieten zij zich ook niet, zooals deze, in het publiek daarover uit. Waarschijnlijk echter is die opinie van lieverlede een factor geworden die in niet geringe mate de propaganda van Wagner's werken in Frankrijk heeft tegengehouden of althans bemoeilijkt! Wat het Fransch publiek echter betreft - ik ben overtuigd, dat wanneer het daarvan alleen had afgehangen, de triomf van Wagner in Frankrijk reeds veel vroeger een voldongen feit ware geweest. Is het evenwel niet overal zoo gegaan? Was niet ook in Wagner's eigen vaderland het publiek in het algemeen gewillig en waren het niet steeds de nijd en bezorgdheid der vakgenooten, ondersteund door een machtige pers, die hem moeilijkheden in den weg legden en de propaganda zijner werken belemmerden?

De welgezindheid van het Fransche publiek zou Wagner trouwens wel verdiend hebben. Hij heeft het goede en schoone der Fransche natie steeds erkend; het eigenaardige van den Franschen geest heeft hij misschien beter erkend dan de Franschen zelven; hunne groote verdiensten op kunstgebied heeft hij in zijne geschriften op verschillende plaatsen in het schoonste licht gesteld.

Een gallophoob, zooals de Franschen wel van hem gezegd hebben, was hij volstrekt niet. Wel verre van Parijs te haten wegens den val van *Tannhäuser* (zooals men ook beweerd had) was hij daar gaarne. Nog in hetzelfde jaar, na een bezoek in Duitschland, keerde hij naar Frankrijk's hoofdstad terug en dichtte er *Die Meistersinger.* In 1866, dus niet heel lang na de *Tannhäuser*-catastrophe, vatte hij zelfs het voornemen op, zich in Frankrijk te vestigen. In een brief van 1o. Januari 1866 schrijft hij uit Genève aan een zijner vrienden: 'Je désire de gagner une retraite absolue, qui me met hors du monde pour pouvoir enfin travailler et finir mes oeuvres commencées et projetées. Je pense fort sérieusement à la France du Midi, pourvu que cela ne soit pas à Marseille ou à Nîmes mais plutôt dans une de ces petites villes délaissées ou l'on trouve cette vie à bon marché, si vantée, de la France méridionale.'

Leefde Wagner nog, hij zou zich zeker verheugen over de waardeering, die zijne werken thans in Frankrijk ondervinden, en zeker niet het minst over het feit, dat men thans voornemens is die te geven op de wijze, die hij (met woord en daad heeft hij dit aangetoond) voor de eenig mogelijke houdt om ze tot hun volle recht te doen komen.

Ik sprak daar van *waardeering.* Dat deze altijd juist begrip in zich sluit, zal wel niemand durven beweren, en we weten maar al te goed, hoe in zulke zaken de mode zich al heel spoedig doet gelden. Zoo zullen er ook onder het Fransche publiek, dat de Wagner-voorstellingen ijverig bijwoont, velen zijn, die, om der mode wille en uit vrees om niet voor vol aangezien te worden, hun ijver aan den dag leggen. Maar dat is een feit, hetwelk men in alle landen en bij alle uitvoeringen kan waarnemen en eigenlijk de goede zaak niet schaadt. Wanneer het ook bij de opvoeringen van Wagner's muziekdrama's in Frankrijk voorkomt, dan staat daartegenover, dat een groot deel van het publiek, voorbereid, zooals ik reeds zeide, door de concerten, die jaren lang muziek van Wagner op het programma hadden, en dikwijls ook door het bijwonen van opvoeringen in Bayreuth, in staat is die werken inderdaad te genieten.

Dit punt werd onlangs ook aangeroerd in een artikel, door het lid der Fransche Academie E.M. de Vogué in de *Gaulois* geschreven en getiteld: 'Bismarck et la Musique.' De schrijver haalt

een brief van den Rijkskanselier aan Wagner aan, welke gedateerd is uit Versailles, den 21en Februari 1871 en waarin bedankt wordt voor een gedicht, door Wagner opgedragen aan het Duitsche leger[1]. In Bismarck's antwoord komt de volgende phrase voor: ‘Ook *uwe* werken hebben, na hevigen strijd, den tegenstand der Parijzenaars overwonnen.’

Deze phrase - zegt de Vogué - die aan den datum, waarop zij geschreven is, een zoo wreede beteekenis ontleent, kwam mij in de gedachte, toen ik dezer dagen gelegenheid had op de houding der Parijzenaars in hun operatheater te letten. Men gaf *Siegfried*, en dit werk hield hen gevangen in een soort van religieuzs stemming, die bij velen blijkbaar oprecht was, doch waaraan de anderen slechts medededen omdat het zoo behoorde. Met een oplettendheid, waartoe men hen niet in staat geacht zou hebben, luisterden zij naar de ontwikkeling van een drama, dat eigenlijk niets anders is dan een lang muzikaal intermezzo, hetwelk twee gedeelten der tetralogie verbindt en onverstaanbaar is voor hen, die niet weten, wat er aan vooraf gaat en wat er op volgt. Gewis zou menigeen van die onwetenden al bij het einde van het eerste bedrijf wegloopen, wanneer hij niet op het programma den naam Wagner gelezen had.

Deze onvoorwaardelijke eerbied en bewondering laten zich verklaren door het prestige van het genie, dat ons onder zijne souvereine macht brengt. Reeds zoo menigmaal heeft Wagner die macht op ons uitgeoefend en het lijdt geen twijfel, of hij zou reeds daardoor alleen op den duur allen tegenstand gebroken hebben. Maar - zegt de Vogué verder - men zal mij het denkbeeld niet kunnen ontnemen, dat Wagner's overwinning op ons verhaast en gemakkelijk gemaakt is door andere overwinningen, die de zijne om zoo te zeggen omgaven en propageerden. - En dan vervolgt hij: ‘Siegfried forge dans la joie l'épée de la jeune Allemagne triomphante: elle lui donnera l'or, la gloire, toutes les séductions; Wagner ne nous a pas caché le sens qu'il mettait dans son mythe. Cette épée a frayé le chemin à *Siegfried*, elle exerce sa part de fascination dans le succès qu'il doit à sa vertu propre d'oeuvre d'art. Quand nos Parisiens l'écoutent marteler son glaive, le glaive

1) *An das deutsche Heer vor Paris* (Januar 1871), Deel 9 der ‘Gesammelte Schriften.’

de Sadowa et de Sedan, ils subbissent à leur insu la domination de la force victorieuse. Elle corrobre les exploits de l'art pur, elle en affermit la prise sur des imagations, qu'il n'eût peut-être séduites qu'à demi. - “Vos oeuvres *aussi* ont vaincu...” (woorden van Bismarck in zijn brief aan Wagner)’.

Zoo moet dus de politiek er bijgehaald worden, om te verontschuldigen dat de Franschen zich aan de macht van Wagner's genie hebben overgegeven! De heerschappij, die Wagner eindelijk ook in Frankrijk is gaan uitoefenen, schijnt ook nog op anderen dan de toonkunstenaars te drukken. Ik heb er vroeger reeds op gewezen, hoe Ernest Reyer in dien druk als het ware den ondergang der Fransche toonkunst zag, doch meende toen te moeten opmerken, dat die vrees mij voorkwam ongegrond te zijn, indien slechts de componisten den aard der Fransche muziek niet uit het oog verloren of geweld aandeden.

HENRI VIOTTA.

Buitenlandsch overzicht.

26 Februari.
Nieuwe beginselen.

Het begin van dit jaar 1902 zal gedenkwaardig blijven als een nieuw uitgangspunt van de wereldgeschiedenis.

Ik heb hierbij natuurlijk het oog op de overeenkomst tusschen Engeland en Japan, 30 Januari ll. gesloten.

Het is niet een zaak van Europeesche politiek of van buiten-Europeesche, koloniale politiek; maar het is een wereldgebeurtenis.

Zoo'n overeenkomst lag in de lucht, om een geijkten term te gebruiken, dat wil zeggen, ze was van lang her voorbereid, en toch had ze een heelen tijd in de lucht kunnen blijven hangen, ja misschien als een schim kunnen verstuiven. Nu heeft ze plotseling, door de omstandigheden, een zeer bepaalden en zeer duidelijk sprekenden vorm gekregen.

De dingen van de wereld groeien langzaam, en geheimzinnig; wat men verwacht wil maar niet geschieden, en men zou gaan denken dat er geen geregelde voortgang in de gebeurtenissen was; dan, plotseling, overnacht grijpt het opschieten plaats, en wat men niet meer vermoed had staat voor ons als iets wezenlijks en degelijks.

Een klein historisch overzicht moge de verdere beschouwingen voorafgaan.

Toen Japan na den oorlog van 1894, die om Korea was aangekomen, met China bij het tractaat van Simonoseki (17 April 1895) vrede sloot, verkreeg het, behalve de erkenning der zelfstandigheid van Korea en al het andere, als een voornaam deel van zijn eischen het Zuidelijk deel van Mantchoerije (met de oorlogshavens Port-Arthur en Talienwan) en het tijdelijk bezit van Wei-hai-wei op de tegenoverliggende kust van China. En daarvoor had het zegevierende Japan niet alleen Korea voor goed van China

afgescheiden, maar het kreeg tegelijkertijd geheel Noord-China in zijn macht, omdat het, meester van de genoemde plaatsen, de golf van Pe-tchili kon afsluiten en direct de haven van Peking bedreigde.

Li-hong-tchang die van den kant van China de onderhandelingen tot den vrede van Simonoseki had geleid, wist wat hij deed toen hij schijnbaar zijn land aan den overwinnaar prijs gaf. Hij begreep dat Rusland tegen zulk een vredesbepaling zou opkomen, en haar ongedaan zou maken.

Het Russische rijk heeft van zijn oorsprong af geleden aan een overmatig landbezit met een geheel onvoldoende kustlijn. Zijn drang als van een mensch die naar lucht snakt is altoos geweest naar zee, en naar een ijsvrije zee.

Onder Czar Peter den Groote bereikte het de Oostzee en de Zwarte zee.

Alsof dat genoeg was voor een land van dien omvang! - Neen, het wilde de Middellandsche Zee, den Indischen Oceaan, den Grooten Oceaan.

De aanleg van de groote Siberische spoorlijn (sinds 1891) moest dienen om Rusland in verbinding te stellen met den Grooten Oceaan; maar die bedoeling bleek toch niet, zooals 't behoorde, volvoerd te kunnen worden, wanneer Zuid-Mantchoerije van het tracée der lijn bleef uitgesloten. Daar waren de ijsvrije, voor versterking en verdediging geschikte, havens, als eindpunten van den spoorweg, daar was de verbinding met het Zuiden, daar was de beheersching van den handel, van daar ging de uitbreiding der macht.

Rusland kòn Japan niet toestaan zich op die plaats te nestelen om er met zijn accaparatie-vermogen alle voordeelen van het verkeer en van de positie naar zich toe te trekken.

De chineesche onderhandelaar zag in dat het toegeven aan Japan's hoogen eisch de redding van zijn land zou wezen, omdat het gevaar der Japansche overmacht aan China bondgenooten moest bezorgen.

En het gebeurde ook zoo. Rusland, gesteund door Frankrijk en Duitschland, protesteerde tegen de uitvoering van het vredestractaat; en Japan moest bukken, zijn gebied in Mantchoerije, zijn bezetting van Wei-hai-wei opgeven.

Engeland hield zich apart. Het toonde sympathie voor Japan, zooals het vroeger sympathie aan China betoond had, maar het

stak geen vinger uit; het aarzelde en bewaarde zijn vrijheid van handelen voor de toekomst - wat een andere uitdrukking is voor het onvermogen op 't oogenblik een besluit te nemen.

Het vastland-bezit van China bleef op die manier in zijn geheel. Li-hong-tchang was de redder. Alleen moest de rekening aan Rusland voldaan worden. Dat spreekt van zelf. Rusland onderhandelde over de uitbreiding van den Oost-Siberischen spoorweg door Mantchoerije, en toen Duitschland voorging door als schadevergoeding voor een paar vermoorde zendelingen Kiautchau te vragen, bezette het zonder veel omslag zoowel Port-Arthur als Talienwan, de havens die aan Japan niet waren gegund.

'Den 27en Maart 1898,' zoo luidde kortweg de authentieke verklaring van de Russische regeering, 'is in Peking een overeenkomst geteekend tusschen Rusland en China waarbij voor 25 jaren, - een termijn die verlengd kan worden, - de havens Port-Arthur en Talienwan met het landgebied daaromheen zijn afgestaan aan de keizerlijke regeering, en evenzoo vrijheid wordt gegeven tot het bouwen van een spoorweg ter verbinding dier havens met de Siberische hoofdlijn.'

Engeland nam daarop het tegenoverliggende Weihai-wei in bezit.

Sic vos non vobis. Japan had het toezien.

Wat volgde?

De Europeesche mogendheden maakten een begin om China onder zich te verdeelen: de sferen van invloed en van spooraanleg werden elkander toebedeeld: Rusland mocht in Mantchoerije huizen, Engeland kreeg het dal van de Yangtse kiang, Frankrijk moest zich met het Zuiden, en Duitschland met de kustvaart tevreden stellen. Maar geen vertrouwde den ander, en Rusland was de baas; het bedroog hen allen.

1898 en 1899 zagen over de heele wereld de wel jaloersche en nijdige overeenstemming, maar toch *overeenstemming* der Europeesche volken en der volken van Europeesch ras tot verdeeling van het bezit der aarde. In Afrika kreeg toen Frankrijk, dat Madagascar tot zijn kolonie had gemaakt, een zuiver omgrensd gebied, en Duitschland sloot er zijn tractaten. Amerika nam de Philippijnen voor zich, en de Chineesche quaestie was, zoo niet opgelost, toch de oplossing nabij. Er heerschte vrede op aarde, en iedereen kon aan zijn eigen kleine zaakjes gaan denken.

Engeland begon op dat oogenblik ‘sa petite guerre du Transvaal’, om orde in huis te krijgen, en Frankrijk wilde binnenlandsche hervormingen ter hand nemen; Duitschland peinsde over de toekomst van zijn vloot, en de Czar over den wereldvrede.

Maar waar was Japan gebleven?

Japan was op den achtergrond geraakt. Had het niet een tijdlang geschenen alsof dat verjongde volk de heerschappij zou krijgen op den Grooten Oceaan? Waarheen al niet wees zijn toekomst? Het zou de leiding van China op zich nemen, en zijn gebied ten minste vergrooten met de Philippijnen, als het zich niet nog veel verder zou uitstrekken. De Japanners zouden hun ouden roem van zeevaarders gestand doen, en door hun industrie de Europeesche producten van de groote markten verwijderd houden. Zij zouden er toe meewerken om het centrum van de wereld van het Westen naar het Oosten te verplaatsen....

Rusland had nu voor een deel van die uitzichten den voet dwars gezet, Amerika had een ander deel weggenomen, en Japan moest wel zijn hoogstrevende plannen inbinden. Toch liet het het denkbeeld van zijn wereldtaak niet varen. Het vermeerderde aldoor zijn krijgs- en handelsvloot, en toen in den zomer van 1900 duidelijk werd wat de Europeesche hebzucht in China had teweeg gebracht, als daar de vrede-in-verdeeldheid plotseling werd afgebroken door wat wij den Bokser-opstand noemen, en wat inderdaad niet anders was dan de uitbarsting der samenzwering tot verdrijving der vreemdelingen, - toen stond de Japansche regeering dadelijk klaar met haar aanbod aan de Europeesche onthutstheid van een leger van 70.000 man tot herstel der rust in China.

Men wilde echter niet aan het eilandrijk in den Stillen Oceaan het mandaat geven om voor Europa als vredestichter in het Oosten op te treden. Japan mocht meewerken, maar niet voorgaan. Was het niet pas in 1899 inderdaad als beschaafde mogendheid erkend geworden door de opheffing der consulaire rechtspraak voor Europeesche vreemdelingen en de algemeene geldigverklaring van het Japansche wetboek? en zou men nu al aan Japan den eersten rang gunnen?

Zoo werd het rijk van de opkomende zon telkens teruggeduwd, wanneer het zich naar voren wou plaatsen. Europa toonde zich

liever onmachtig om in China iets deugdelijks tot stand te brengen - want het heeft er niet anders gedaan dan haat en verwarring te stichten - in plaats van den man van het gele ras er zijn methode van hervorming toe te laten passen.

Ook deze gelegenheid moest voor Japan voorbijgaan.

En plotseling krijgt het nu zijn revanche door het tractaat van 30 Januari.

Engeland heeft het bezit van Wei-hai-wei als versterkte haven opgegeven, en het toont daardoor de mogelijkheid dat de Chineesche landstreken die voor den tijd van 25 jaren of meer onder bepaalde voorwaarden zijn afgestaan, weer aan China terug kunnen komen. Het stelt zich als bondgenoot aan de zijde van den gelen man, en laat hem de eerste plaats in het kustgebied van den Grooten Oceaan om er naar eigen inzicht te handelen.

Want het leeuwenaandeel, o wonder, heeft Japan in de voordeelen van het tractaat. Ieder van de beide mogendheden, Japan en Engeland, kan wanneer hij het noodig acht bij onlusten in China (Japan daarenboven in Korea) die zijn politieke of handelsbelangen bedreigen, tusschenbeide komen, om zijn positie te handhaven. Begint een vreemde mogendheid daarbij een aanval tegen een der verbondenen, dan zal de ander zijn bondgenoot steunen door neutraliteit en door te verhinderen dat een tweede mogendheid aan den strijd deel neemt. Is dit laatste toch het geval dan staan de bondgenooten, Engeland en Japan, elkander met alle krachten bij. (Hierbij is natuurlijk gedacht aan een aanval van Rusland en aan een te hulp komen door Frankrijk.)

Het doel der handelingen moet wezen het bewaren der zelfstandigheid van China (Mantchoerije ingesloten) en Korea, en van de vrijheid van het verkeer.

Japan vindt door dit verbond zijn bestaan als groote zeemogendheid gewaarborgd, en tegelijkertijd krijgt het, als aanwezig op de plaats zelf en gesteund door zijn tradities, de leiding der zaken voorzoover China betreft, want de afspraak houdt in dat de belangen van Engeland en Japan geheel samengaan.

Dus is de nieuwe mogendheid, die in 1894 gedurende den Chineeschen oorlog zijn kracht heeft getoond, een volwassen per-

soon geworden; zij gaat onder de toongevende machten een plaats innemen.

Het is een vermindering voor Europa.

Engeland dat in de 18e en 19e eeuw er zijn werk van heeft gemaakt om het gezag van het verbonden Europa tegen overweldigende heerschappij op te houden, zoekt thans zijn behoud in den steun buiten Europa.

Tegelijkertijd is de wereld ruimer geworden. Niet langer gaat er alleen kracht uit van een klein complex van landen dat zich het middelpunt der aarde rekent zooals Europa voorheen. Op nieuwe plaatsen, aan de uithoeken van het bestaande, verrijzen nieuwe centra van energie, en hun kracht vereenigt zich met wat het oude middelpunt niet langer in staat is bij zich te houden.

Dat geeft nieuwe gedaanten en nieuwe beginselen van wereldleven.

B*.

[Tweede deel]

De badgast.

De zomer had in het bosch gewoond en had het uitgewoond. Van maanden zonnehitte en bladvracht hingen de takken neer. De slappe blaren kwispten langs den grond en lebberden wat pulver van den weg. De zomer was verder gereisd.

Nu kwam de herfst, en joeg de groene boschpoort open en stroopte met groote grepen de takken van blaren bloot en dreef ze de lucht in. En woonde in 't bosch.

De avond viel en door den nauwen, droef-stillen boschweg reed een wagen. De wind huiverde zoo heimelijk door de opschrikkende takken. Zoo vreemde schimmen slierden uit de diepe wielvoren daar bij de bocht. De boer die mende, keek schuw achterom. Achter het hooge krat driesde 't verleden van den weg, hing wellicht al heel de grauwe nacht. En ver, ver over het bosch heen sprookte de zee.

De voerman huiverde wat en snokte den teugel op, zoodat het paard het loome hoofd wat lichtte en den tragen tred wat haastte.

Daar schrok het en trappelde bangig weg van 't pad. De boer vloekte van schrik en angst. Harder dan hoefde rukte hij den teugel in zoodat het paard op de achterbeenen steeg.

Een zwarte menschenschim stond plotslijk los uit den boschwand links.

De boer voelde al de haartjes krieuwelen op zijn hoofd. Moeilijk kreeg hij de heeschte wat weg uit zijn keel en beverig, bang-ruw riep hij:

‘Wat mot je, hè?’

De gedaante stond lijk een geest. Mogelijk was ze wel zelf geschrokken. Het paard snoof zwaar en rilde.

Door 't hoofd van den boer ging een zotte galop van gedachten: Heel zijn boerenleven van ruw werk, ruwe blijdschap, ruwe smart. En dat immers zoo zondig was, zoo zondig! De dominee hielp hem haast elken Zondag onthouden: dat hij en al zijn dorpsgenooten zondig waren. Maar de galop hield stil bij die vreeselijke zonde van onlangs, toen hij, in het vuur van een twist met zijn vrouw, den Bijbel had opgenomen en neergesmakt en gezegd had:

'Maar ik verdom het dan, hoor!' Daarvoor kwam de Booze hem nu halen.

Er was geen ontkomen meer aan. Alléén in het bosch, tegen 't nachten, met den Booze en al zijn zwarte geesten vóór en achter. Hij raakte zoo vast in die gedachte, dat hij niet spreken meer noch bewegen kon.

Toen deed de gedaante een stap en zei wat.

De boer verstond het niet, de taal was vreemd. Maar de stem was menschlijk. En niets schriklijk. Wel mansch maar zacht en ietwat sleepend. Een stem die zingen wou, liever dan spreken, maar niet zingen dorst.

De boer herstelde.

'Nou wat mot je dan, je zou mensch en beest den doodschrik geven?

De vreemde kwam nog nader. Hij beduidde met klanken en gebaren dat hij moe was en mee wou rijden.

En wijzend naar 't Westen met langgestrekt gebaar, sprak hij, met vreemden tongval, langzaam deze twee woorden Hollandsch, zingend van verlangen:

'*De Zee!*'

Heel 't verleden van den man, al zijn mysterie, klonk van de woorden na. Een galm van de verre zee, in een windstilte, kloeg over 't bosch.

Maar de boer, wantrouwig en wat dapperder toch, grommelde wat terug, rukte zijn paard op, trok er de zweep over en dreef norschig voort, langs den vreemde heen, die 't zwijgend toezag en allengs in 't donker wegstond.

Weinig had de boer gereden, toen hij weer bang werd. Al die zwarte spooksels. En hoor, een voetstap achterna? Zeker die gure gast die nasloop. Vort dan toch peerd! Als

't toch de Booze was? Wie weet; hij neemt zoo velerlei gedaant'. De boer schoof prikkig heen en weer. Hij loerde achterom.

Nacht, nacht, niets dan nacht - en het doode verleden van den weg. Spoken die armen strekten naar de lucht, spoken die òp wrongen als wanhoopsteekens, spoken die kwamen en vergingen in 't holle donker en die achter den wagen stommelden en over de kanten klommen en aan het krat hingen.

En telkens, tusschen de doffe bolderschokken van de wagenschotten - plof, plof - iets als een stap.

De boer poogde over 't krat te kijken, staande. Maar 't krat stak te hoog en de nacht lei er zoo donkeren arm omheen.

Wacht, hij zou dien vent verrassen.

Weer snokte hij het paard stil.

Den ketting hoorde hij tegen 't trekhout kletsen, maar niet wat hij verwachtte: Den bons van den vreemde tegen den plots staanden wagen.

Doch toen 't weer stil werd, even, in de takken, hoorde hij, achter den wagen, hijgen. Den zwaren adem van den moeden man.

Driftig zwiepte de zweep over 't krat. Alles bleef stil en donker. Nacht, niets dan nacht. Vale spooksels, al meer en meer, al dichter om den wagen. Het paard joeg een zwaren adem uit. En van heel verre reutelde de zee.

Vort peerd!

Weer hotselde de wagen voort door 't loome zand.

En weer - plof, plof - die stap. De boer zat danig in de nesten. Kon 't peerd dan maar draven! Maar de weg hing vast aan de velgen, sijpelde door de spaken, zonk en kriezelde onder de banden. De logge weg.

En 't werd den boer te zot. De weg was zoo lang nog door 't bosch.

Ten derde male strakte de teugel, stond het paard, zweeg de wagen bij 't bruizelen van 't bosch.

De boer stond op, en riep, onvast, achterom:

‘Wat mot je dan?

Toen stond de gedaante van achter den wagen uit, zwarter weer dan straks. En zweeg.

Nu zon de boer op een duivelsban. Hij dacht: Ik zal zeggen: In den naam des Vaders, des Zoons en des Heiligen Geestes, ik bezwere u, wie zijt gij? - Maar neen, 't was een vreemde toch en zou 't niet verstaan.

Toen dacht hij: Ik zal zeggen: In Christus, onzes Heeren naam, ik bezwere u.... Maar ook daarop kon hij geen antwoord wachten, al zou de vreemde den naam des Heeren wel kennen.

En dat laatste bracht raad. Hij zou alleen maar roepen: Christus!

Was het de Booze dan zou die wijken. Was hij het niet dan mocht hij, verdomme-nog, meerijden.

En de boer, staande met één voet op de voetplank, met den anderen op den wagenzit, de teugels in de rechterhand en de zweep gesteund in de linker, riep luide:

'Christus.'

Door 't windesuizen, langs 't vallend blad, door de spooksels henen, naar 't hooge duister op, stormde, lijk gebod, de naam van den man van Golgotha.

De takken lieten den klank voorbij, de zwarte spooksels weken er voor, het duister nam hem op.

Achter bij den wagen bobbelde een heimelijke, zachte lach.

Maar wijken deed de zwarte niet. De boer zag op tegen 't luid geweld van 't roepen. Maar 't moest nog eens:

'Christus!'

Weer was daar, een oogwenk: De boer op den wagen met den vreemde in 't bruisende bosch - en over alles heen: de geest van dien naam.

Weer stierf de geest in stilte en donkernis.

De zwarte kwam een schrede bij, lachte weer heimelijk en vroeg, verbaasd-wat, zacht - en leek het spottend? - 'Christus?' Er was een è-zweem aan de i en een o-toon aan de u, lijk soms van pathos-dominees als zij met Christus' naam de kerk voldonderen.

Nu stond de boer haast kloek. De vragende toon vroeg antwoord.

Ten derden maal dus nam de boer dien naam en slingerde hem als schild vooruit:

'Christus!'

De vreemde kwam bij 't voorwiel, lei zijn hand op de

zitplank, zei sussend nu en los-weg: ‘Christus’ - maar dan met hevig smeeken weer:
‘*De Zee!*’

‘Nou vooruit dan!’ riep de boer, zat snel en sloeg op de zitting. De vreemde begreep, steeg haastig op. En voort ging 't, zwijgend.

Niet meer zoo bang nu, maar nieuwsgierig en nog wat op zijn ongemak, wou de boer zijn vreemden zitbuur verkennen. Dacht fluks aan 't beste middel, stopte een pijp, streek vuur, joeg 't vlamke met den pijptrek tweemaal, driemaal, viermaal op - en loerde links.

Veel zag hij niet.

De op-en-neerschijn lichtte hem luttel weg van 't zware kruisdonker dat nacht en breede hoedrand op 's mans tronie leidden. Hij zag: een lang en mager bakkes, een langen, amper krommen neus, twee dunne ingeperste lippen van een wrangen mond, en min-wat zwarten baard en snor. En dan - heere-nog-toe! - een oog, een wijdgespauwen, vonkend oog.

't Vlamke was uit.

Èh wat een on-vent.

De boer ging al dubben over de kracht van zijn duivelsban. Blij-toe dat de takken dunden en 't wiel hier hard liep tegen den steenweg. 't Paard kon in draf. En seffens drusten zij een dorpstraat in.

De straks gedoken vreemde zat al recht.

Van 't Westen af, de dorpsstraat door en over alle daken heinde en ginder, heeg de zee.

De wagen stond voor een lichtend huis.

‘Hotel’ zei de boer.

De vreemde begreep, klom af, zei iets dat denklijk dank was, reikte den boer de hand.

Maar joep ging de zweep en vort joeg de boer.

Blij-toe.

Stormsch werd het weer, den naasten dag. De storm kwam van de duinen rollen, sprong op 't dorp, lei er zijn

armen om, zette zijn bolle kaken boven aan de kerkgoot en toeterde er in van hoor-je-me-wel. Toen plofte hij neer, floepte de straten in en loech om alle hoeken.

Miete van Broodje liep op den hoek van 't badslag bots op Plone van Sire - en op den wind. De storm sloeg Plone op haar billen en groef in Miete's schoot een vore. De astrante storm. De eene zocht haar muts te toomen en de andere haar rokken; daar koekerde de wind zoo aardig onder.

Wat een storm toch, eh?

Ja wat 'n!

Of ze gehoord had, Plone, van dien on-vent die gisteravond nog zoo late afsteeg bij Bartels?

Ja-ze, zoo'n zwarte, eh?

Nou maar een aardige, hoor. Sijmen de Korte had hem gereden. Maar niet gewillig, hoor. Op de Hooge Dreeve was hij uit den grond gerezen, de zwarte vent, en miek pardoes een teeken in 't zand en betooverde Sijmen en zijn peerd, dat ze niet voor of achter konden en Sijmen niet zeggen of zwijgen dorst. En zoo moest Sijmen hem rijden, anders stond hij er nog, krek-zóó.

Ja, ja. En hij stonk naar sulfer eh?

Dat wist ze niet, Miete, maar dat dacht ze wel.

En ze klapten maar voort van 't manvolk en van 't weer, terwijl de storm, de astrante storm, maar leute miek met Miete's buikje en Plone's bil. En beiden op de koonen kuste.

Tot Miete riep:

Daar gaat hij!

Aan 't westeind van de straat, waar 't hotel stond, ging de vreemde, late badgast. Zóó'n gure leek het nou toch niet als 't dorp hem heette. Ze monkelden wat en smoesden saam, de meiskens. 't Was wel een pronte vent, zoo jonk en gaaf. Schoon.... jonk? Zijn oudte was kwalijk te gissen. Maar ja toch, jonk, want hij ging lijk op veeren. Maar wat een groeven in zijn wezen. Ja en hoe duister, eh?

Ze loechen en leuterden wat; of ze 'm mochten, wel of niet.

De vreemde borg zich om den hoek.

Hij steeg op 't duin.... Daar deinsd' hij even van den fellen wind; die greep hem in de borst en drong: terug,

terug. Hij wou niet wijken, stapte nog eens - floep, ging zijn hoed. Hij wou hem grijpen, onbedacht, rocht amper den rand en liet hem toen maar varen. De storm bejoelde zich aan den grooten slappen hoed.

Want daar omlage, speurde de vreemde zoeker - de Zee.

Klom af langs 't bazaltbedijkte duin en heesch zich op de palenrij waar de schuimzeeën doorhenen ronnen.

En zoo, op de grens van twee levens, van land en zee, zat hij met wijdgespauwen, flonkend oog en zag de Zee.

't Was àl bruisend leven. De vloed dreef ze op naar 't land, de loeiende kudden uit den wijden zichtkring. Hotsend stuwden ze, dichtgedrongen, bonzend, bulkend, stommelend, herwaart. De gladde, schuimgemarmerde, vaalbonte lijven botsten met flanken, borst en bouten dat het klapte en patste. Was er een die, door buren benard, om een uitweg sprong, dan kon 't gebeuren dat die gansche klomp daar saam vloot, ten hooge ron, en neerbrak lijk één grooter, ander beest. Mid'-in het kuddevee, het hoekige, schonkige vee, boog dan, traag draaiend, zoo'n monster 't geelgeribde lijfs-verwulft - en stierf in schuim.

't Was, over de zee, een op-en-neer van schuimkruin en vlokhoorn, driftig en schoef.

Op de palen zat, gedoken met langen lenigen rug en opgestoken, spiedenden kop, roofdier-lijk de bruine vreemde. Den zwarten lokkebos kamde de wind leutgeestig op naar 't grijs gewolkt'. En 't oog, het zwarte vuur van 't oog, brandde de golven in.

Vóór, waar de zee, gestremd door de hoofden, gevangen tusschen die en 't land, tegen zichzelf te keer ging, was 't geen daavren meer van duizenden dieren. Daar leek 't een stormsche slag, een handgemeen van witgepluimde ridders, tornooi van onbetoomlijk leven, wedstorm van druischende drommen hot en haar, naar 't éénig doel: het land. Dat zette de breede bazaltborst uit en liet haar berammen en berennen. Òp er tegen schuimde de vloed, onder den vreemden spieder henen, bezette de glooiing, maar slonk dan weg en liep terug in duizenden riezelende draadjes, die door de steenvoegen krieuwelden en zich weer samenzochten tot een keergolf van geweld. Die schoot dan de aandrift te lijf

en boven al 't lawijd klonk van hun vinnigheid de klap en spoot het schuim. Maar voor wie liefde zocht, was 't eer een juichend borst-aan-borst van twee gelieven die heerlijk boelden, boven heel de wereld uit.

En druistig draafde, uit de diezige verte, de aandrift aan, - maar aan, maar aan.

Het saamgeweld van heel die menigte was één gegrom. 't Was overal en staâg. 't Zweeg niet voor de andre klanken, voor geen enklen slag of schuimval. 't Droeg ze àl te saam.

De vreemde keek naar 't lokkend spel. Zijn gulzig oog scheen zich maar geen bekomst te kijken. Heel zijn ziele vlamde zijn bruine wezen uit, vonkte den schuimbrand tegen.

Daar, pardoes, verzon hij denklijk iet.

Sprong van de palen neer.

En klom terug op 't duin.

Op 't herfst-leege badstrand, waar stoelen en tenten om menschen geeuwden, spiedde de badman naar de onheilsluchten die jachtig verzeilden. En riep met schrik naar de badvrouw:

‘Daar komt hij af!’

‘Waar-zoo?’ riep ze weerom die 't seffens vatte en haastig klomperde uit de hut.

Hij werd haar gewezen, dáár langs 't badslag af.

Wijd-stappend, slingerend in 't wijkende zand en de deinende lucht, met zwaaiende armen en zwart-vlammend haar. De ontzette badlui stonden stijf. De vent leek boos of bezeten. Hij was de duivel of hij had hem in.

Hij zwoegde op den badman aan, wees op een koets, werd beduid, dat hij een kaartje krijgen moest en waar, kocht het van de vrouw - 't was nip-aan dat ze 't geld dorst nemen - en kwam er mee weerom. Reikte 't den badman met een jongen, blijden lach en stapte in 't hok.

Toen dacht de badman: Duivel of mensch, 't is een badgast. Miek 't deurtje open en vroeg, met de armen duidend, of de vreemde zwemmen kon?

Lachte van neen.

Ja maar (hij miek maar mimes) de zee gaat hoog - hoog!

- en de stroom zuigt zwaar - sjie-ie, sjie-ie! - en de storm - hoei, hoei!

Lachte maar met zijn donker oog en heel zijn zonnige wezen.

Toen wees nog de ander op een kaart aan den wand. Daar stond gedrukt: ‘Een ieder wordt in zijn eigen belang gewaarschuwd, vooral bij zwaren golfslag of sterke strooming, zich niet van het in zee gespannen touw te verwijderen.’ Trok dicht de deure en dacht: Verzuipt hij, ik zal er lauw van blijven. En vond den vent, met zijn open wezen, zoo guur niet als hij heette.

Nu sprongen de golven van wilde leut. Daar ging hij komen, de onnoozele, de op haar verliefde zot. Ha-hei! - en ze steunden, stoeiend, zich op, om te glimpen, even, door 't raampje, ginder van die koets. Begrijnsden hem weerlichts en plasten dan, schuimend, uiteen. Gezien, gezien, den op de Zee verliefden zot!

Hij stroopte zich, onbedacht, de kleeren af, wat weetziek spellend van de kaart: ‘Een ieder wordt....’ Glimlachte om den raren, knoestigen letterbouw, de struische woorden die daar wezenloos verliepen.

En stond heel naakt.

Liet stilverpeinsd zijn oogen gaan langs dat zuivere schoon.

Langs de armen, wat te rank voor 'n manlijk lijf maar minlijk en lenig, armen van verlangst en van lang-rustige omhelzing, niet van strijd en kracht.

Langs bei de borsten, eng bijeen maar dapper naar voren, beschetst, net-even, met donker haar tot waar de tepel het verwant geslacht herdenkt.

Langs, daar omlaag, de kleine ribbekast, scherp gegrift, verbazende kunstschrijn, sterk en buigzaam, voor 't levensuurwerk binnenin.

Omlage weer, langs 't buikovaal, 't gebouw met gedweeë wanden, maklijk voor 't ijvrig werk daarbinnen, 't gebouw ook waar 't gedenkmerk staat van de inkomst - onbesefte, grootste daad - in deze wereld, verbondsmerk van twee levens en voor 't gansche menschbestaan.

Lang rustend dan in 't geheime bosch waar duizenden der toekomst slapen.

Dan langs de beenen, lijk de armen wat jonskig-rank, maar goed gematigd, de spieren zuiver gevlochten en gevleid, geen pijlers van kracht maar rappe knechten voor 't lijf.

En dan kwam 't droomig-blije vingerspel van straks aan de hand hier wèèr aan den voet.

En wendde zich om.

En liet het oog wat treuzelen, eerst aan den schouder, blinkenden berg, sterk gewrocht van smijdig aanzien, dan op de glooiing, 't vlak dat, schuin-weg, met een kant, naar 't geulke schiet waarin de ruglijn loopt.

En dan die lijn langs, tot waar die wegloopt onder de opgetaste spiervoorraden van de billen.

En heel die macht van bloed en leven lag vastgedwongen in de gladde, kelve, lichtgebruinde huid, waardoor, lijk door een kleurig kerkglas 't licht, het blauw en rood te gloeien kwam als stil mysterie. De huid, die, als ook 't glas, het nuchtre bloot vertaalt tot wonder.

Toen greep de storm het koetsjen in zijn knuisten en roffelde den droomer op.

Die keek nog ééns in 't spiegelke, zag zijn donkren kop met de vroege zorgevoren en de diepe vrageoogen, heesch zich dan in 't zotte broekske - en stond in 't deurgat.

Mèt dat de deure open sloeg, brulde de zee hem aan. En de storm jankte en de wolken slopen en de golven, wild dooreen lijk biezende beesten, draafden maar aan - maar aan.

Zijn wezen betrok en hij leek te deinzen, even, voor zijn vreeselijke lief.

Maar schielijk lichtte weer dat groot verlangen uit zijn oog. Sprong af en strekte de armen uit.

Blikte niet om naar Plone en Miete die daarneven stonden en verdaasd zich maar verkeken aan dien jongen vent.

En stapte in 't schuimende hol dat de ebstroom voor hem uitgroef. Duizelde van 't weerlichts wegloopend water, trappelde onvast heen-en-weer.

Toen daar een stilte werd rondom in de golven. Eén stond er op, vervaarlijk, vóór hem, steil als hijzelf, klom hooger, hooger - tot man en golf, gelijk, malkaar één wenk in de oogen zagen....

En de golf den aansprong deed, hem smakte in 't uitgegraven graf en 't schuim over den doode spreidde.

De ebstroom, stille gezwinde knecht die heel in 't diepe werkt, trok schielijk 't lichaam weg van 't strand.

Menschen schreeuwden. Plasten wat in 't water, kropen langs 't touw, maar deinsden, hard gestraft door de jaloersche baren. Liepen saam en tuurden uit.

De spelende bergen beklommen 't gezicht.

Heel de zee sprong hoog van leut.

Dat hij niet meer boven kwam, geen enkle reis, dat was toch een onmenschlijk teeken.

Later zeien ze: dat ze gruwelijk hadden hooren lachen toen hij viel.

Nog later: dat het mislijk stonk van sulfer in zijn koets.

En Miete en Plone hadden eindlijk ook een horlevoet aan hem gespied - dien on-vent.

Meer heeft niemand er van vernomen.

C.K. ELOUT.

De evolutie in nieuwe banen.

De twintigste eeuw ontwaakt met het voorgevoel harer groote beteekenis voor de menschelijke samenleving. Zij voelt het dat zij getuige zal zijn van omwentelingen op het gebied van den geest - minder bloedig dan zoovele andere - maar verder strekkende in hare gevolgen.

Achterwaarts blikkend ziet zij dat stoom, electriciteit en evolutie de drie machtwoorden waren, waardoor in de tweede helft harer voorgangster die samenleving tot in haar merg geschud, gewijzigd en in gisting gebracht werd. Zij aanschouwt thans die gisting in vollen gang.

En vooruitziende als eene aan wie door de oneindigheid, waarvan zij deel uitmaakt, het geheim van de toekomst werd ingefluisterd, verkeert zij in belangstellende afwachting van de groote dingen die tijdens haar honderdtal staan te gebeuren.

Groote dingen, die in de verhouding van mensch tot mensch gunstige wijzigingen schijnen te beloven, omdat zij waarheidszin, nederigheid en naastenliefde voor hunne verwezenlijking behoeven.

Een van de drie machtwoorden, zooeven genoemd, heeft in de laatste vijftig jaar ongewoon veel aan kracht gewonnen, ook al werd datzelfde woord reeds duizenden jaren geleden door den mensch met volle bewustzijn uitgesproken. Het is het begrip van de evolutie; van den onverbrekelijken samenhang tusschen al wat daar leeft; het begrip van de gemeenschappelijke ontwikkeling van het meer samengestelde uit het - in onze oogen - eenvoudigere; de onverbroken levensketen, die zich daar spant tusschen ieder onzer en het oogenblik waarop levensverschijn-

selen op onze langzamerhand afkoelende planeet voor het eerst waarneembaar zijn geweest.

Het zij onze taak ons af te vragen welke wijzigingen het evolutie-begrip in de negentiende eeuw heeft ondergaan, en welke gevolgen daarvan in de twintigste te wachten zijn.

Verplaatsen wij ons in gedachten bijkans een honderdtal jaren terug in het paleis der Tuileriën. Keizer Napoleon zal de leden van het Institut de France in gehoor ontvangen. In hunne groene met lauwertakken geborduurde rokken staan zij in volgorde geschaard, in afwachting van de komst van den machtigen heerscher. Deze verschijnt en wisselt achtereenvolgens een vriendelijk en kernachtig woord met welhaast ieder hunner. Daar houdt hij bij ééne figuur plotseling stil en op smalenden toon klinkt het bits: ‘Ah, c'est vous, Monsieur de Lamarck, qui avez écrit ce sot livre!’ Een draai op de hielen en de aangesprokene moet het verder met den aanblik van 's keizers rug voor lief nemen. Het ‘zotte’ boek dat dezen toornigen uitval veroorzaakt had was de Philosophie Zoologique, de schrijver was Jean de Lamarck.

Wij weten dat in dit later beroemd geworden werk Lamarck het denkbeeld van oude Grieksche en Indische philosophen weder opvatte en de stelling verkondigde dat door gewoonte en oefening verkregen eigenschappen, welke tijdens het leven ontstaan zijn, aan het nageslacht worden overgedragen. Langzame wijzigingen, voor plant en dier nuttig in de omstandigheden waarin deze zich geplaatst vinden, treden aldus gaandeweg te voorschijn. Er vindt trapsgewijze verandering, transformatie, evolutie plaats. En hoe langzaam hare werking ook zijn moge: aan haar danken wij de groote verscheidenheid tusschen de verschillende zoo talrijke soorten van dieren en planten; aan haar danken wij de volledige doelmatigheid waarmede organen en weefsels zoo geheel zijn aangepast aan hunne omgeving.

Lamarck zou eerlang ervaren dat niet alleen de machtige keizer die hem zoo onheusch bejegend had, maar dat ook deskundige vakgenooten, zoölogen en anatomen van naam, geenszins geneigd waren zijne denkbeelden te omhelzen. De meest beroemde onder zijn tegenstanders was Georges Cuvier, de vader van de welbekende cataclysmen-theorie.

Groote, algemeene en hevige omwentelingen treden volgens

dezen met lange tusschenpoozen in de korst onzer planeet op. Zij vernielen al wat leeft en eerst door een nieuwe scheppingsdaad wordt telkens een geheel nieuwe, in vele opzichten van de vorige afwijkende bevolking van het aardoppervlak in het leven geroepen. T u s s c h e n twee zoodanige geweldige natuurverschijnselen blijft de soort onveranderd. Cuvier's beschouwing houdt rekening met de feiten die ons door de fossiele dieren- en plantenwereld geleverd worden, en waarbij de opeenvolgende aardlagen ontwijfelbare bewijzen aanbrengen dat de hoogere aardbewoners, de gewervelde dieren, elkander in de volgorde hunner samengesteldheid hebben verdrongen; dat de visschen aanvankelijk het rijk alleen hadden; dat zij eerst door de amphibiën, vervolgens door de reptiliën en eindelijk door de zoogdieren zijn opgevolgd. Van de reuzen-amphibiën en -reptiliën uit den grauwen oertijd zijn geen levende vertegenwoordigers meer overgebleven; aan hun voortbestaan was volgens Cuvier een geweldig einde gemaakt. Ook laat Cuvier's beschouwing de mogelijkheid open om het scheppingsverhaal, zooals wij dit in Genesis aantreffen, eene dichterlijke voorstelling te noemen van hetgeen bij den aanvang der wereldperiode, waarin wij ons thans bevinden, geschied zou zijn.

Toch was het zaad door Lamarck gestrooid niet allerwege verstikt. In Duitschland had de dichter Goethe zich ook in de natuurwetenschappen dermate verdiept, dat hij door het vraagstuk van het ontstaan der soorten geweldig werd medegesleept. En toen in het jaar 1830 in de Fransche Akademievergadering een grondig debat plaats vond tusschen Cuvier en Geoffroy St. Hilaire over de transformatie-theorie, welk debat in het oog van de meeste deskundigen geheel ten voordeele van Cuvier eindigde, was de tachtigjarige Goethe meer geboeid door de berichten, die de toen zooveel langzamere post hem over dezen wetenschappelijken strijd bracht, dan door de politieke nieuwstijdingen betreffende de Parijsche omwenteling van datzelfde jaar.

Daarna werd het vraagstuk gedurende ruim een kwart eeuw gelaten waar Cuvier het had opgeborgen: althans voor het oog van de buitenwereld. In dienzelfden tijd volbracht echter een jong natuuronderzoeker eene reis om de wereld en ver-

zamelde daarbij gegevens over de verspreiding en de vormverscheidenheid van dieren en planten, die hem noodzaakten het probleem in zijn geheelen omvang op nieuw aan de feiten te toetsen. Deze naturalist was Charles Darwin; in 1859 gaf hij, na lang en rijp nadenken, aan de wereld zijne 'Origin of Species', waarin het goed recht der evolutie bepleit werd op gronden die tot dusver nog niet waren vernomen. Terwijl voor Lamarck oefening en gewoonte van ieder levend individu een machtige hefboom was om niet alleen dit individu zelf, maar ook zijn of haar nageslacht nog beter in harmonie met de levensomstandigheden te brengen, zoodat de eerste impuls die tot soortsverandering leidde van een actief streven der levende wezens zelve uitging, - voor Darwin's oog was die persoonlijke factor zoo goed als waardeloos waar het de nakomelingschap betreft. Niet de v e r k r e g e n afwijking heeft naar zijn inzicht beteekenis; maar de aangeborene, de t o e v a l l i g e; diegene dus die ieder individu reeds mede ter wereld brengt, en die hij, ja, door oefening kan v e r s t e r k e n, maar nooit v e r k r i j g e n.

Dat ouders en kinderen in planten- en dierenrijk uiterst veel, soms zelfs volledig op elkander gelijken is een van ouds bekend feit. Dat daarbij echter telkenmale kleine variaties, kleine afwijkingen optreden is eveneens voor een ieder waarneembaar. De kern nu van Darwin's betoog is dit, dat in den dagelijkschen en onophoudelijken strijd om licht, om lucht en om voedsel, die door alle levende wezens - in de eerste plaats met hunne soortgenooten - gevoerd wordt, langzamerhand *die* variaties het overwicht verkrijgen, welke in dezen strijd de beste wapenen bezitten, of, meer in het algemeen, het best bij de levensomstandigheden passen - ook wanneer deze zich gaandeweg wijzigen. Er bestaat eene onmerkbare, zich zelf regelende uitverkiezing, eene selectie van datgene wat onder gegeven levensvoorwaarden beter en doelmatiger is. En dank zij deze door de natuur zelf bewerkte uitverkiezing, deze n a t u u r k e u s, ontstaan erfelijke wijzigingen, die, zoodra zij zekere maat overschrijden, door ons als soortwijzigingen worden bestempeld en die, eenmaal in hunne beteekenis erkend, ons tot den geheelen soortenrijkdom bij planten en dieren, tot de langzame evolutie van het leven op aarde den sleutel verschaffen.

De in de natuur met de erfelijkheid samengaande variabi-

liteit was dus voor Darwin het uitgangspunt van zijn betoog ten voordeele der evolutie. En dat betoog was zóó klemmend en tevens zóó voorzichtig, dat het een machtigen invloed gehad heeft op alle denkers onder zijne tijdgenooten, dermate, dat in de tweede helft der negentiende eeuw op ieder gebied van menschelijk weten met het evolutiebegrip wordt rekening gehouden en dat men - zij het ook ten onrechte - evolutie en darwinisme als synoniem is gaan beschouwen.

Darwin heeft dus van den aanvang af ingezien dat de variabiliteit het fundament was waarop zijn geheele bovenbouw - de wordingsgeschiedenis van het menschelijk geslacht mede inbegrepen - rustte en dat aan dit fundament de grootste aandacht behoorde te worden geschonken. En tevens wist hij door de ervaring van jarenlange, geduldige, voorbereidende studie hoe ingewikkeld de verschijnselen der variabiliteit zijn, hoe moeilijk zij zich laten uiteenleggen in de verschillende hen samenstellende componenten.

Zoo weten wij dat eenzelfde paar jachthonden jongen kan ter wereld brengen wier bruikbaarheid als speurhonden zeer kan uiteenloopen; dat van een enkelen beetwortel zaad kan gewonnen worden, waaruit nieuwe beetwortels met zeer uiteenloopend suikergehalte kunnen ontkiemen. En terwijl de mensch zoowel de jachthonden als de beetwortels veredeld en verbeterd heeft, door steeds alleen de besten voor de voortplanting en de vermenigvuldiging uit te kiezen, doet zich al dadelijk de vraag voor of de blindelings werkzame natuurkeus op die zelfde wijze zekere individuën boven andere begunstigt en of dus langzame soortwijziging te danken is aan de ophooping van wat aanvankelijk slechts voordeelige individueele variaties waren.

Een hoogbegaafd discipel van den meester, hoewel geen landgenoot, heeft de verschijnselen in dien zin geïnterpreteerd. August Weismann, hoogleeraar in de zoölogie te Freiburg i/B., die met menig zorgvuldig en nauwgezet feitenonderzoek de wetenschap verrijkte, heeft het zich tot taak gesteld in bijzonderheden uit te werken hoe kleine individueele variaties in den loop der eeuwen gaandeweg tot belangrijke soortwijzigingen zouden kunnen worden. Hij heeft gemeend het vraagstuk te vereenvoudigen - en tot op zekere hoogte heeft hij dat inderdaad gedaan - door de dier- en plantsoort

bij voorkeur niet te beschouwen in die levensphase, waarin zij bij de groote menigte bekend is: de volwassen phase. Maar hij is teruggegaan tot het veel vroegere moment, dat iedere plant en ieder dier - ook de mensch - in zijn levenscyclus eenmaal doorloopen heeft: het moment waarop deze als eenvoudig protoplasma-klompje, als bevruchte ei-cel dáár ligt.

Hij heeft in scheller licht gesteld dat dit ei-plasma, dit kiemplasma, in dien zin onsterfelijk mag worden genoemd, dat telkens een gedeelte er van onveranderd aan elke volgende generatie wordt overgegeven. Onveranderd, want telkenmale komt toch weder uit het kippenei een kip, uit een duivenei een duif, uit het beukennootje een beukenboom, uit de varenspoor een varenplant te voorschijn. Dat kiemplasma is verder behept met het sluimerend vermogen om, in regelmatige tusschenpoozen, wanneer daarbinnen zekere moleculaire krachten ontketend worden, op nieuw aan een jong individu met al zijn organen en weefsels het aanzijn te geven. Binnen die weefsels wordt dan een klein deel van het onveranderde kiemplasma een tijd lang beschut en gedragen, tot dat een nieuwe ontwikkelingscyclus aan eene volgende generatie het aanzijn geeft. Het kiemplasma is dus aan een onzichtbaren, onder den grond voortkruipenden wortelstok gelijk; de levende planten en dieren zijn de zichtbare, maar vergankelijke uitspruitsels van dat zelf niet stervende kiemplasma. Den fijneren mikroskopischen en ultra-mikroskopischen bouw van het kiemplasma moeten wij ons denken als van onnaspeurbare samengesteldheid. De spreekwijze: ieder levend wezen ontwikkelt zich uit een eenvoudig protoplasma-klompje, de eicel, zondigt zwaar door het gebruik van het bijvoegelijk naamwoord: eenvoudig. Tenzij wij eenvoudig noemen datgene wat klein en voor ons niet nader ontleedbaar is! Wanneer wij bedenken dat de uiterst kleine, met het mikroskoop nauwelijks zichtbare hoeveelheid kiemplasma, die zich in de spermatozoïde bevindt, toch alle eigenschappen van den vader, ook de psychische, ook de kleine hebbelijkheden van dezen, potentieel in zich bevat, daar zij ze overbrengt, dan moeten wij erkennen dat eene duizelingwekkende complicatie in dat uiterst kleine deeltje bestaat. En wij leeren dan beter inzien dat, hetzij wij met Darwin de variabiliteit in de volwassen dieren en planten

naspeuren, hetzij wij met Weismann e.a. voor die variabiliteit in het kiemplasma bepaalde dragers postuleeren en theoretische bespiegelingen ontwerpen, het vraagstuk zelf ons in al zijne geweldige ingewikkeldheid blijft overschaduwen.

Weismann heeft getracht tot de ontraadseling bij te dragen en zich daarbij gesteld op het standpunt, dat oefening en gewoonte nooit eenige verandering in het kiemplasma te voorschijn roepen; dat Lamarck's voorstelling van het mechanisme der evolutie dus verwerpelijk is. Weismann gaat verder dan Darwin, maar blijft daarbij geheel binnen het kader van het eigenlijke darwinisme, door de almacht van de selectie, van de natuurkeus te verkondigen. Alleen en uitsluitend door langzame, individueele en geleidelijke wijziging van het kiemplasma vindt volgens hem soortvorming plaats. Maar die variabiliteit van het kiemplasma verplaatst slechts de moeilijkheid uit het gebied van de zichtbare planten- en dierenwereld in dat van het onzichtbare, althans voor onze ontleding nog niet toegankelijke kiemplasma. En als eindresultaat zijner beschouwingen wordt dan ook in dat kiemplasma weder een strijd om het bestaan tusschen de talrijke, kleinere levenseenheden verondersteld, waarin juist d i e zegevieren, welke de gewenschte en best passende variatie in het volwassen individu, dat uit dit kiemplasma ontstaan zal, zullen te voorschijn roepen. De gunstige variatie zelve is op die wijze aan de werking der natuurkeus te danken, en wij zijn weder tot ons uitgangspunt teruggekeerd.

Voortdurende kleine wijzigingen in het kiemplasma, tijdens welhaast iedere tusschenpooze die twee generaties van elkaar scheidt, en selectie van de gunstigsten, ziedaar dus Weismann's beschouwingen zeer kort samengevat.

Men heeft aan deze en soortgelijke beschouwingen den naam van neo-darwinisme, aan de aanhangers er van dien van neo-darwinianen gegeven, hoewel uit Darwin's geschriften blijkt, dat hij zelf ze waarschijnlijk niet met vollen gemoedsvrede zou onderschreven hebben. En daar actie altijd reactie uitlokt is er ook grond om daarnaast van neo-lamarckisme en neo-lamarckianen te spreken, die getracht hebben de beteekenis van talrijke andere factoren dan die der natuurkeus, voor de evolutie op den voorgrond te brengen.

In de laatste tien jaren is die strijd met zooveel leven-

digheid gevoerd, dat hier en daar wel eens juichtonen weerklonken - edoch niet in een der bedoelde elkaar bestrijdende wetenschappelijke kampen - dat Darwin's leeringen en daarmede het evolutiebeginsel al weder in rook waren opgegaan. Toch was van dien strijd de levendigheid rechtstreeks evenredig aan de onvruchtbaarheid. Dit laatste kon reeds op dezen grond worden voorspeld, dat geen der beide partijen op omvangrijke reeksen van beslissende proefnemingen kon wijzen, ja zelfs dat Weismann met even zoovele woorden tegenover Herbert Spencer tot de erkentenis kwam, dat het verschijnsel der soortvorming door selectie nooit direct zou kunnen worden waargenomen en dus ook voor proefneming nooit vatbaar zou zijn.

Terwijl die woordenstrijd en die waarschijnlijkheidsdebatten op een oceaan van verbositeit voortwoedden, zonder dat het peillood van het experiment uitmaakte hoe ondiep de wateren waren waarin men zich bevond en zonder dat het kompas nog naar een vaststaande pool op den spheer der variabiliteit kon wijzen, was een rustig proefnemer in Hilversum en in Amsterdam aan het werk. Hij had voorwaar het beste deel gekozen en niet aan zijn vakgenooten, maar aan de natuur zelve om een antwoord gevraagd op de alles beheerschende kwestie: wat is variabiliteit? Ervaren experimentator op het gebied der planten-physiologie, had Hugo de Vries het gewaagd eene persoonlijke worsteling aan te vangen met een probleem, dat evenals de Hydra waartegen Herkules eertijds den strijd aanbond, uiterst veelhoofdig was. Kan men soms schertsenderwijze beweren, dat niets zoo duurzaam is als het voorloopige, daarnevens moet men erkennen dat niets zoo veranderlijk is als de variabiliteit. En toch moest dat begrip scherp begrensd worden, eer vruchtbare discussie, waarin dat woord gebruikt werd, mogelijk zou zijn. De grenzen van individueele veranderlijkheid moesten eerst worden vastgesteld. De mate van veranderlijkheid bijv., die identieke tweelingen zouden vertoonen wanneer zij onder geheel tegengestelde levensvoorwaarden tot vollen wasdom kwamen. Verder de vraag in hoeverre daarna, bij omwisseling van die omstandigheden, ook weder wisseling van eigenschappen zou intreden, dan wel of eene blijvende verandering aldus was te voorschijn geroepen. Vervolgens moest nauwkeurig worden

vastgesteld of het kroost van dezelfde ouders of grootouders, waartusschen wij steeds zekere verschillen kunnen waarnemen, in het wilde dan wel volgens bepaalde vaste regels varieert. En of dus deze variabiliteit binnen zekere, ook mathematisch uit te drukken, grenzen beperkt ligt. Eindelijk moest de variabiliteit van grooteren omvang, die de natuur schept, wanneer zij bastaardeering of hybridisatie toelaat en die de mensch in zoovele gevallen kunstmatig kan te voorschijn roepen, op den keper beschouwd en onderzocht worden. En ten slotte was er nog een andere vorm van veranderlijkheid, waarop reeds de ouden den naam *lusus naturae*, speling der natuur, hadden toegepast en die in de Engelsche taal dan ook als 'sport' wordt aangeduid: ook deze moest getoetst en zoo nauwkeurig mogelijk bestudeerd worden.

Het was waarlijk een reuzentaak die De Vries vóór zich zag en met de logische ontledings-gave, hem eigen, begon hij het vraagstuk van verschillende zijden tegelijk aan te pakken. Waar het de mathemathische omgrenzing van een deel der variabiliteit betrof had hij in Quetelet en Galton reeds beroemde voorgangers, en talrijk waren de gevallen waarmede De Vries de uitspraak kwam versterken, dat er bij plant en dier in iedere generatie eene variabiliteit te constateeren valt, die binnen de mathematische waarschijnlijkheidscurve beperkt blijft. De top van die curve mag hooger of lager liggen, de basis breeder of smaller zijn, voor alle verschillende eigenschappen laat de curve zich vaststellen. Het is er dus wel verre van daan dat deze schommelende variabiliteit, welke de nakomelingen van eenzelfde ouderpaar vertoonen, in het wilde plaats vindt. En waar het al gelukken mag zich van haar te bedienen om eene langzame wijziging in volgende generaties te verkrijgen, die bepaalde eigenschappen sterker op den voorgrond brengt: zij glijdt weder terug zoodra de uitkiezende menschenhand zich aan haar onttrekt. Rasverbetering op groote schaal, voor den landbouw in vele gevallen van onschatbaar gewicht, mogen door haar telkens weder verkregen zijn, tot soortvorming hebben wij het met hare hulp nog niet kunnen brengen. Dit, wij zagen het, erkent zelfs Weismann. En de vergelijking die Darwin en Wallace gemaakt hebben tusschen de huisdieren en de cultuurplanten w a a r b i j d e m e n s c h en de soort-

vorming hunner in het wild levende verwanten waarbij de natuur keuze uitoefent, wordt spoediger door de mathematische grenslijnen der schommelvariatie afgebroken, dan men aanvankelijk meende.

En toch komt in het bedrijf van planten- en bloemenkweekers af en toe een natuurverschijnsel op den voorgrond dat ook aan Darwin welbekend was en dat in de eerste uitgaaf van zijn Origin of Species (op blz. 9) besproken wordt. Het is de zoo straks genoemde sport- of sprongvariatie, die, zorgvuldig verzorgd en vermenigvuldigd, den bloemkweeker na eenige jaren in staat stelt een onverhoopt winstpostje in zijne kas te doen vloeien. Dat Darwin op zoodanige schoksgewijs te voorschijn tredende sprongvariatie ook in de latere uitgaven van zijn werk wel gewezen, maar daaraan geen doorslaande beteekenis voor de soortvorming heeft toegekend, zal wel aan verschillende oorzaken moeten worden toegeschreven. Vooreerst daaraan, dat de menschelijke kunstkeuze, waar zij in het groot naar rasverbetering streeft, toch juist de individueele kleine gunstige afwijkingen bij de voortplanting tracht op te hoopen en zich maar uiterst zelden een sprongvariatie ziet toegeworpen.

Vervolgens zal ook voor Darwin die sprongvariatie een min of meer geheimzinnig bijsmaakje gehad hebben, terwijl de individueele variatie simpeler en verklaarbaarder schijnt. Ook den strijd om het bestaan en de uitverkiezing der geschiktsten zien wij met ons geestesoog duidelijker vóór ons, wanneer hij gevoerd wordt door de talrijke individus eener zelfde soort. Minder duidelijk schijnt op den eersten blik misschien de bewering, dat niet zoozeer de individus eener zelfde soort, maar dat twee nauwverwante soorten, door een verschillend aantal individus vertegenwoordigd, met elkander dien strijd voeren. Daarbij kwam dat Darwin op geologisch gebied een voortreffelijken wegbereider gevonden had in Charles Lyell, die de uiterst langzame en gradueele overgangen in de wordingsgeschiedenis van de aardkorst scherp gesteld had tegenover de catastrophen-theorie van Cuvier en andere geologen. Die uitkomsten van Lyell, al lagen zij op ander gebied, neigden ook meer in de richting van langzamen, gradueelen, onmerkbaren overgang, dan in die van plotselinge, welhaast geheimzinnige sprongvariatie.

Ook zal Darwin minder bereid geweest zijn de soortvorming in de voornaamste plaats aan sprongvariatie toe te schrijven, omdat hij die sprongvariatie wel in de hand van den zorgzamen kweeker tot beteekenisvolle uitkomsten zag leiden, maar nu ook vreezen moest, dat zij in de natuur, waar die zorgvolle behandeling ontbreekt, dikwijls weder even spoedig verdwijnen zouden als zij verschenen waren. Hij is het zich niet bewust geweest dat de mutanten zoo uitermate soortvast zijn en dat dus tot het behoud van de nieuwe soortkenmerken zorgvuldige behandeling geenszins noodig was.

Al deze oorzaken hebben voorzeker medegewerkt om Darwin eenigszins terughoudend te maken ten opzichte van de sprongvariatie[1]. Ook heeft hij geene gelegenheid gezien te haren aanzien proefnemingen te verrichten. Zoo lag er dus een uitgebreid experimenteel veld open, toen De Vries zijne onderzoekingen begon. Hem wachtte echter eene groote, allergewichtigste verrassing. Onbekend voor hem en anderen, was juist een proefneming op groote schaal in gang. De verrassing was, dat hij tot deze proefneming geheel ongevraagd en onverhoopt toegang verkreeg en dat hem tevens vrijheid gegeven werd alle waarnemingen te doen en alle opteekeningen te maken die hij wenschte; kortom dat de edelmoedige proefneemster al hare uitkomsten te zijner beschikking stelde om daarop voort te bouwen.

Die proefneemster was moeder Natuur; hare werkplaats bevond zich tusschen Hilversum en 's-Graveland op een braakliggend terrein, waar de Teunisbloem, Oenothera Lamarckiana, welig tierde. De Vries heeft, dank zijn scherpen waarnemersblik, aanstonds gezien wat voor minder geoefende oogen onzichtbaar zou gebleven zijn, dat aldaar naast de gewone teunisbloem andere bezig waren het hoofd op te steken, zij het dan ook in belangrijke minderheden. Maar die minderheden waren telken jare weder waarneembaar en waren even vast in hare soortkenmerken als de Oenothera Lamarckiana zelve. Met hen moest rekening gehouden worden; van hen moest vastgesteld worden of zij schommelvariaties dan wel of zij sprongvariaties waren en of

1) Toch past de beschrijving die hij op p. 177 en 178 van de 1e editie zijner Origin of Species (p. 137 van de 6e editie) geeft van den onderlingen strijd van species met elkander, volkomen in de latere formuleering van De Vries.

deze sprongvariaties zich, wat de standvastigheid harer kenmerken betreft, als enkelvoudige soorten verhielden.

Jaren achtereen werd deze vraag zoowel op de oorspronkelijke vindplaats, als in den Amsterdamschen hortus aan de derwaarts overgebrachte en aldaar onder scherpe contrôle gekweekte exemplaren, gesteld. En met onverstoorbare zekerheid luidde het antwoord telkens weder: wij z i j n geen schommelvariaties, wij z i j n nieuwe enkelvoudige soorten, wij z i j n constant in onze kenmerken, al hebben wij onze eigen curve van schommelvariaties, wij k u n n e n reeds wanneer slechts enkele blaadjes boven den grond zichtbaar zijn, van elkander onderscheiden worden, wij l e v e r e n daarbuiten in de vrije natuur een strijd niet van plant tegen plant, maar van soort tegen soort, en wij z u l l e n in dien strijd de oorspronkelijke Oenothera Lamarckiana verslaan, zoodra de omstandigheden voor haar iets ongunstiger, voor ons iets gunstiger mochten worden. Tevens bleek het aan De Vries dat een zoogenaamde ‘directieve’ wijziging daarbij ontbrak, d.w.z. dat de naast elkaar optredende mutaties - en er waren er vele - geenszins gezegd konden worden als verbeterde edities te mogen gelden. Integendeel, er waren onder die soortvaste mutaties zoodanige, die ongetwijfeld als minder bedeelde, als ongunstige typen moesten gelden en aan welke dus, onder normale omstandigheden, geenerlei vooruitzicht op definitieve overheersching mocht voorspeld worden.

De Vries heeft zich tot de uitspraak gerechtigd gevoeld, dat het proces der soortvorming van cyclischen aard is, m.a.w. dat iedere soort met langere of kortere tusschenpoozen perioden doorleeft in welke de mutabiliteit actief wordt, gevolgd door andere, langere perioden, tijdens welke *geen* mutaties gevonden worden. De meeste ons omringende soorten van planten en dieren bevinden zich in laatstgenoemd stadium, enkelen in eerstgenoemd. En er zijn talrijke voorbeelden van planten die, hoewel thans niet muteerende, toch blijkbaar niet lang geleden zoodanige mutatie-periode hebben doorgemaakt. Als gevolg daarvan heeft de systematische rangschikking van deze planten met de eigenaardige moeilijkheden te kampen, die verbonden zijn aan het naast elkaar voorkomen van talrijke enkelvoudige soorten, zooals bijv. bij Draba verna, bij Viola tricolor e.a. het geval is.

De door De Vries op heeterdaad betrapte soortvorming berust dus in het wezen der zaak op de straks genoemde sport- of sprongvariatie. Maar terwijl de sprongvariaties, waarvan de bloemkweeker gebruik maakt, vrij groote, althans bijzonder in het oogvallende, kleur of vorm der bloemen wijzigende veranderingen zijn, zoo zijn de soortvormende mutaties veelal alleen voor het oog van den ervaren systematicus herkenbaar, en slechts door voortgezette proefneming van de schommelvariatie te onderscheiden.

Wie doordenkt over de uitkomsten die De Vries aan zijne proevenreeksen ontleenen mocht, zal met ons erkennen dat hij eene zeer gewenschte en zeer noodige consolidatie aan het gebouw der evolutieleer heeft verschaft. Hij heeft ons binnengevoerd in dat beloofde land, waar de evolutie p r o e f o n d e r v i n d e l i j k gedemonstreerd kan worden; Darwin, die van den aanvang onze schreden derwaarts geleid heeft, mocht, als een andere Mozes, die laatste onmisbare schakel van zijn betoog niet meer tasten. In schijnbare tegenspraak met het begrip evolutie heeft De Vries tegelijkertijd de standvastigheid der soort weder in eere hersteld.

Stellen wij ons nu nog eenmaal de soort voor in die gedaante waaronder wij haar zoo straks met Weismann beschouwden. Niet in den vorm van het uitgegroeide, tot vollen wasdom gekomen individu, maar in den vorm van de bevruchte eicel, waarin alles potentieel ligt opgesloten. Die eicel bestaat uit hetgeen Weismann kiemplasma, Nägeli idioplasma genoemd heeft. Hetzij dit plasma aan een ééncellig wezen behoort, hetzij het als eicel van palmboom of laurier, van inktvisch of ezel tot een veelcellig wezen zal uitgroeien, hierin komt het overeen, dat het aan zijn omgeving voedsel ontleent en bij het ontbreken daarvan te gronde gaat. Uit dat voedsel vermag het zich zelf op te bouwen, zich zelf intact in stand te houden: het geheimzinnige verschijnsel der assimilatie. Maar daarnevens zal het, wanneer die voeding gedurende zekere periode zal zijn voortgezet, in eene levensphase treden, die telkens in regelmatigen cyclus wederkeert, de phase der vermenigvuldiging. Het kiemplasma van het eencellige wezen verdeelt zich dan in twee of somtijds ook in zeer talrijke stukken, die ieder weder als individu van datzelfde ééncellige wezen herkenbaar zijn; het kiem-

plasma der eicel van de veelcellige planten of dieren doorloopt die reeks van verdeelingsprocessen, waardoor daaruit een nieuw volwassen individu, op zijn beurt drager van onveranderd kiemplasma in ééncellige gedaante, te voorschijn treedt.

Naast dezen voor ieder levend wezen geldenden cyclus, waarvan de duur gelijk is aan den afstand tusschen twee opeenvolgende generaties van geslachtsrijpe individuen - wij zouden dit den ontogenetischen cyclus kunnen noemen - heeft De Vries ons bekend gemaakt met een ander cyclisch proces dat zich in ditzelfde kiemplasma afspeelt. Deze cyclus is de soortvormende, de phylogenetische cyclus, wiens eindpunten worden bepaald door de tijdruimte, die twee mutatieperioden van de soort van elkander scheidt.

Tijdens die mutatieperioden is het kiemplasma, wat zijne fijnere samenstelling betreft, op eigenaardige, voor ons nog allerminst verklaarbare wijze labiel, het vertoont verschikkingen in de hem samenstellende levenseenheden, waaraan de mutatie haren oorsprong dankt. Wij zien dan nieuwe soorten optreden. Maar tusschen die mutatieperioden blijft het kiemplasma stabiel, blijft de soort dus ook constant.

Wilden wij eene analogie opstellen, wij zouden, tot onze jongensjaren teruggaande, aan dat verrassende vuurwerk, den voetzoeker denken, die nu eens rustig, dan weder met plotselinge plaatsverandering, zijn kruitvoorraad verbruikt. En wij zouden de telkens wederkeerende, elkaar regelmatig opvolgende generaties (onzen ontogenetischen cyclus) met den kalmen, steeds doorgaanden vonkenregen vergelijken; de phylogenetische wijziging daarentegen met den schok, den sprong, waartoe opgehoopte energie, evenals bij de herhaalde explosie van den voetzoeker, heeft medegewerkt.

Ongetwijfeld zal de mutatieleer een geheel versche impulsie geven aan alle takken van natuuronderzoek die zich met h e t l e v e n d e, met de vraagstukken van erfelijkheid en van aanpassing, van natuurkeus en van doelmatigheid bezighouden. En wij mogen op den drempel der twintigste eeuw er ons in verheugen, dat het een landgenoot is die gewichtige nieuwe banen geopend heeft, waarlangs ons denken alweder dichter tot eene juistere beoordeeling van de onderlinge verhouding der levende wezens en dus ook tot scherper omschrijving van 's menschen plaats in het heelal zal kunnen naderen.

Niet echter *omnium consensu* zullen die banen kunnen bewandeld worden.

Immers heeft op 20 October 1899 de aftredende rector der Vrije Universiteit al zijne volgelingen opgeroepen om met hem den strijd aan te binden tegen de evolutie. Blijkbaar wordt de evolutie aan die zijde ongemeen gevreesd. Toch gaf de man die bedoelde oratie hield, en die thans niet alleen van de Vrije Universiteit maar van het schip van staat het roer in handen heeft, ons te verstaan (p. 46) dat hij de evolutie als verklarende factor van het leven op aarde wel wilde erkennen, mits als openbaring van den wil van den ‘Oppersten Bouwmeester van het Heelal.’ Zijn hevige aanval, waarbij hij met forsche hand, door helderen blik geleid, menige subjectieve opvatting van bekende voorvechters der evolutieleer aan flarden reet, was echter gericht tegen de evolutie als d o g m a , dat men zou wagen te plaatsen tegenover andere dogma's waarop het kerkgeloof rust. Hij wraakte het, dat het persoonlijk ingrijpen van de geopenbaarde Voorzienigheid in 's menschen voorstelling zou worden verdrongen door de werking van natuurkrachten, zooals geschiedt wanneer de mechanisch-materialistische natuurbeschouwing de almacht van een liefhebbend Vader door eene blinde noodzakelijkheid vervangt. Hiertegen strijd te voeren acht hij christenplicht. Toch zal, naar ik durf vermoeden, deze hevige beschuldiging, die daar ginds door het auditorium der Vrije Universiteit als een wapenkreet moet geklonken hebben en waarvan de schoone taal, die haar draagt, zelfs op den lezer een pakkenden indruk maakt, er alleen toe bijdragen om bij vele met den spreker gelijkgezinden onjuiste begrippen omtrent wezen en streven der natuurwetenschap te vestigen. In het gemoedsleven van een onbevangen natuuronderzoeker zal nooit de behoefte rijpen een dogma op te stellen of een geloofsartikel voor te schrijven zonder welks aanvaarding gelukzaligheid niet te bereiken zou zijn. En al mogen ook onder levende en welbekende natuurvorschers, sommigen gevonden worden voor wie het ‘dwingt hen om in te gaan’ een drijfveer was bij hun lofwaardig streven om hunne medemenschen ook met de onderdeelen der evolutieleer bekend te maken, zoo blijft niettemin de natuurwetenschap voorzeker wel de meest onvruchtbare bodem tot het kweeken van bekeeringsijver.

Rustig en zwijgend bewandelen de natuurwetenschappen de baan harer eigene evolutie; hare dienaren - mogen zij tot eenig kerkgenootschap behooren of zich daarvan hebben losgemaakt - gevoelen zich alleen dàn harer dienst waardig, zoolang het hun volledig vrijstaat al d i e gevolgtrekkingen te maken, welke zij meenen dat hun door haar worden gedicteerd, zonder daarbij te vragen naar e e n i g e r l e i traditie, naar e e n i g e r l e i voorschrift, hoe eerwaardig ook.

Trouwens het grondbeginsel der evolutie wordt, zooals wij zagen, door Dr. Abr. Kuyper, onder reserve van zuiver subjectieven aard, aanvaard, evenals zulks vroeger door dien anderen staatsman-geleerde, den ultra-conservatieven Lord Salisbury[1)], bij eene memorabele plechtigheid gedaan werd. En ziet, eenige maanden geleden is van de hand van den geleerden pater jezuiet Wasmann, die zich onder de beoefenaars der zoölogie een welverdienden naam verworven heeft, een uitvoerig opstel over soortwording verschenen[2)] waarin wij de stamtafel van een bepaalde insectengroep aangegeven en met klemmende argumenten verdedigd vinden. Wanneer trouwe en militante zonen der Katholieke kerk, Societatis Jesu, vrijheid vinden in hunne wetenschappelijke geschriften voor de evolutie een lans te breken, dan behoeven wij voor het verder doordringen van deze leer in de ruimste kringen en in de verwijderdste streken van den aardbol geen vrees te hebben en dan zal de twintigste eeuw het door Darwin gestrooide zaad recht welig zien ontkiemen en daarvan rijpe vruchten plukken.

Ons rest nog na te gaan of de klassieke, proefondervindelijke onderzoekingen van Hugo de Vries, die voor het plantenrijk zonder twijfel spoedig nadere bevestiging zullen erlangen, ook op de dierenwereld en op den mensch van toepassing zullen blijken. De tegenwerping, dat het nu nog te vroeg is om reeds zóóveel vertrouwen in de mutatieleer te stellen, dat men de dierenwereld en den mensch daaraan mede onderworpen zou achten, wordt gemakkelijk ontzenuwd. Immers evolutie wordt op dat gebied niet geloochend en toch is

1) Zie de Gids, October, 1894.
2) Giebt es thatsächlich Arten die heute noch in der Stammesentwickelung begriffen sind? Biologisches Centralblatt, Bd. 21, n°. 22.

tot heden de mutatie de eenige nadere omlijning daarvan, die proefondervindelijk in de vrije natuur kon bewezen worden. Thans reeds mag voorspeld worden, dat voor het experiment de dierenwereld veel ongunstiger materiaal aanbiedt dan het plantenrijk, aangezien het niet wel mogelijk zal zijn de afstammelingen van éénzelfde ouderpaar in zoo groot aantal en even rustig bijeen te houden als de planten van eenzelfde perk. Vervolgens is de afstand tusschen geboorte en voortplantingstijd bij de hoogere dieren veelal belangrijk grooter en zou de tijd voor een experimenten-reeks, die vergelijkbaar ware met wat De Vries voor Oenothera deed, zich allicht over meer dan een menschenleven moeten uitstrekken. De werkelijke mutatie waar te nemen, de soortvorming op heeterdaad te betrappen, zooals De Vries het voor zijn Teunisbloemen gedaan heeft, zal in het dierenrijk voorloopig wel tot de ‘pia vota’ blijven behooren. Maar een taak, die het eerst voor de hand ligt, zal zijn het opzoeken en bestudeeren van die soorten, van welke men mag vermoeden, dat zij eerst kort geleden eene mutatie-periode hebben doorgemaakt. En in de tweede plaats moet zich daarmede verbinden het palaeontologisch onderzoek, dat zeer zeker in ander licht komt wanneer de soortvorming niet aan een strijd tusschen verschillende individus, maar aan een wedloop tusschen verschillende mutaties moet worden toegeschreven. Wanneer in een lange reeks van elkander geleidelijk opvolgende fossielen een bepaald orgaan geheel recht op het soms zeer ter zijde gelegen doel schijnt te zijn afgegaan, dan wordt ons dit door den strijd der mutaties wèl, door dien der individus niet verstaanbaar gemaakt. Immers de soortvorming door kleine sprongen moet zich, wanneer wij in de fossielenreeks de geheele rij van opeenvolgende stamsoorten overzien, voordoen als ware iedere belangrijke wijziging zonder eenigerlei zijdelingsche afwijking bereikt. De mutanten toch, die zoowel in gunstige als in ongunstige richting moeten voorhanden geweest zijn, ontstonden slechts met lange tusschenpoozen. Hun voortbestaan in fossielen toestand, beter gezegd hunne aanwezigheid in palaeontologische verzamelingen, wordt daardoor uitermate onwaarschijnlijk. Had echter individueele mededinging, had dus schommelvariatie tot soortvorming geleid, zoo mocht met recht verwacht worden, dat van die schommeling versteende

sporen bewaard zouden zijn. Dit nu is volgens de warmste evolutionisten onder de palaeontologen (Cope, Scott, Osborn) n i e t het geval; zij kunnen daarentegen eene 'directieve' wijziging, zooals deze zooeven aangeduid werd, niet loochenen. En vele zoodanige gevallen zijn ons, met name uit de ontwikkeling van de tanden der zoogdieren, bekend, welke laatste in de tertiaire lagen in onnoemelijken soortrijkdom aanwezig zijn.

De Vries zelf heeft ons over de dieren geene mededeelingen gedaan, en zich met betrekking tot den mensch met groote omzichtigheid uitgelaten. Die omzichtigheid heeft aan de klaarheid wellicht eenige afbreuk gedaan. Immers terwijl hij met evenzooveel woorden zegt, dat de mensch sedert het begin van het diluvium geen nieuwe typen gevormd heeft en zich dus thans in eene niet-muteerende periode bevindt (p. 110), mogen wij daaruit afleiden dat ook volgens zijne meening eene mutatie-periode nog niet zoo *heel* ver achter ons ligt. Hij laat het echter aan ons over te besluiten dat tengevolge van die mutatie enkelvoudige, maar constante soorten moeten ontstaan zijn, die thans de aarde bewonen. Al heeft hij het niet uitgesproken, zoo mogen wij dan toch aannemen dat de bij die laatste mutatie ontstane mutanten thans o.a. in den Ariër, den Mongool, den Neger, den Roodhuid, den Australiër enz. vertegenwoordigd zijn, waarnaast vermoedelijk nog talrijke soortvaste, kleinere mutanten onderscheiden kunnen worden.

Wie des Zaterdags in zekere stadsgedeelten van Amsterdam rondwandelt, kan zich overtuigen hoe gemakkelijk het valt - zelfs aan een leek in de anthropologische wetenschap - om met den eersten oogopslag het semitische type in al zijne schakeeringen tusschen licht- en donkerharig, telkens weder te midden van anderen terug te vinden. Dit levenskrachtige, intelligente menschentype heeft al vele eeuwen lang, tegen de verdrukking in, stand gehouden; heeft zich wijd verspreid; nergens als kleine minderheid het onderspit gedolven en kan altijd aan een complex van eigenschappen en physionomische bijzonderheden, die onmogelijk in woorden zijn vast te leggen, herkend worden. Het mag met hetzelfde recht een soortvaste mutant genoemd worden, als bijv. Oenothera gigas of Oenothera rubrinervis.

Binnen de grenzen van iedere afzonderlijke mutatie van het genus Homo vindt, evenals wij dit bij de planten zagen, op ruime schaal schommelvariatie plaats, waardoor het trekken van scherpe grenslijnen niet gemakkelijk wordt. En daarbij moet ook nog op bastaardeering gelet worden. Evenwel met dien verstande dat ook deze, zooals De Vries aantoont (Mutationstheorie Bd. I p. 461 en ook in de nog niet verschenen Bd. II), tot soortvorming kan leiden, waardoor het probleem alweder ingewikkelder gemaakt wordt.

Zoo mogen wij dus besluiten, dat voor de bestudeering op zoölogisch gebied van al datgeen waarvan De Vries in zijne M u t a t i o n s t h e o r i e de beteekenis zoo helder doet uitkomen, de mensch misschien juist het gunstigste studievoorwerp zal blijken te zijn. Mede omdat de historie en de kunstgeschiedenis (ik denk hier aan de afbeeldingen van volksstammen op de oud-Egyptische monumenten, aan de mummies, aan de oud-Mexicaansche overblijfselen, enz.) in staat zijn betrouwbare gegevens te verschaffen omtrent tijden, die ver achter ons liggen. Bij de dieren ontbreken zoodanige retrospectieve gegevens ten eenenmale. Doch voor waarnemingen op groote schaal in de toekomst, kan de georganiseerde menschenmaatschappij bijzondere voordeelen aanbieden.

Die waarnemingen moeten echter uiterst methodisch ingericht en met geduld en volharding voortgezet worden.

Reeds hebben de statistische opgaven omtrent de recruten der verschillende volken gewichtige gevolgtrekkingen omtrent zekere schommelvariaties mogelijk gemaakt. Hoofdzaak zal blijken te zijn scherpe en intelligente analyse van de uiterst talrijke en ingewikkelde factoren, die voorloopig nog te zeer dooreenliggen om thans reeds een helder overzicht van de variatie- en mutatieverschijnselen in de evolutie van den mensch te vergunnen.

Die evolutie van den denkenden, sprekenden, zich vuurmakenden mensch uit vroegere mutanten, die voorzeker veel kleiner van gestalte geweest zijn dan de anthropomorphe apen, hopen wij naderhand ook aan fossiele overblijfselen te kunnen vervolgen. En terwijl thans sommigen nog huiveren een tertiairen mensch aan te nemen, zullen wij gaandeweg leeren inzien dat wij den mensch in de geologische tijdrekening veel verder moeten terugdringen.

Wij bevinden ons op den verkeerden weg, wanneer wij met Dubois den Pithecanthropus erectus als den ‘missing link’ beschouwen. Vele deskundigen houden dezen voor een hoog ontwikkelden, anthropomorphen aap. Anderen, even bevoegd, zien in hem een mensch van een thans uitgestorven, laag ontwikkeld type. Wie vindt dat deze tegenspraak nu juist bewijst dat de Pithecanthropus een tusschenvorm geweest is, begaat een fout tegen de logica die nog scherper in het licht komt, wanneer men bedenkt dat de aardlaag waarin de Pithecanthropus gevonden werd nog betrekkelijk zóó kort achter ons ligt, dat Dubois een snelle sprongsgewijze verandering heeft noodig geacht om zijne beteekenis als stamvorm aannemelijk te kunnen maken. Nu heeft De Vries wel is waar het bestaan van sprongsgewijze evolutie aangetoond. Maar tevens de eischen belangrijk verzwaard voor allen die zich geroepen achten over zekere directe afstammingslijnen bepaalde meeningen uit te spreken. Al erkent dus de strenge wetenschap de groote waarde van Dubois' fragmenten, zij zal zich hoeden aan deze de plaats toe te kennen die Dubois thans reeds voor hen opeischt.

De Vries heeft in September 1901 in Hamburg op de Naturforscherversammlung eene redevoering gehouden, waarin ook hij geneigd scheen voor hoog ontwikkelde diervormen (p. 49) een groot aantal mutaties in een geologisch betrekkelijk kort tijdsverloop aan te nemen. Ik waag het op dit punt ten eenenmale van hem in meening te verschillen en geloof het er voor te mogen houden, dat de anatomische verandering, waardoor een zoo wijde kloof tusschen den mensch en de dierenwereld ontstaan is, het gevolg van een enkele of van eenige weinige mutaties kan geweest zijn.

De anatomische verandering toch, waaraan de mensch de gearticuleerde spraak dankt, bestaat in de verdere differentiatie van bepaalde, ook bij de zoogdieren aanwezige zenuw-centra in de grijze hersenschors en vervolgens in eene daarmede verband houdende vermeerdering van de zenuwbanen, die deze centra onderling verbinden. De hier bedoelde verbindingsbanen reiken van het gebied in de groote hersenen waar zich de voorstellingen vormen tot aan dat andere gebied in diezelfde hersenen van waar uit de bewegingen van tong, lippen, verhemelte en stembanden beheerscht worden. En de

gunstige mutatie, die hier de mogelijkheid tot gearticuleerde spraak te voorschijn geroepen heeft, valt in een anatomisch scherp omgrensde streek van kleinen omvang. Nog heden kan in bepaalde ziektegevallen eene geringe bloeduitstorting in dat beperkte gebied, bij den mensch het spraakvermogen doen verloren gaan, terwijl de voorstellingen geheel intact blijven. Kortom door eene wijziging, die anatomisch gesproken niet eens zeer omvangrijk zou behoeven genoemd te worden, was aan de nakomelingen van zoodanige mutanten een onberekenbare voorsprong verleend in den kosmischen strijd der mutanten onderling. En van het moment af waarop de eerste schemering van de gearticuleerde spraak is ingetreden, heeft de evolutie van wat voortaan de menschheid zijn zou, langs dezelfde groote lijnen plaats gehad als waarlangs de evolutie in het planten- en dierenrijk zich langzaam voortbeweegt.

Steeds worden op velerlei gebied de bewijzen talrijker dat de samengestelde, zich dichotomisch splitsende stamboomen, zooals wij die nog bij Haeckel vinden, plaats zullen moeten maken voor welhaast evenwijdige afstammingslijnen, waardoor de thans levende dierenwereld met die van de steenkoolperiode verbonden is.

Reeds werd door samenwerking van embryologen en palaeontologen waarschijnlijk gemaakt dat zeer eigenaardige anatomische afwijkingen van de menschelijke kiemblaas, die men tot voor een tiental jaren als haar uitsluitend eigendom beschouwen moest, ook gevonden worden bij de apen en eveneens bij zekere kleine nachtzoogdieren (Tarsius), die een zeer primitief gebit bezitten en die reeds nauwe verwanten (Anaptomorphus homunculus) in het Eocene tijdvak tellen. Zoo is het tijdperk waarop die eigenaardige afwijkingen verkregen werden (die thans niet meer alleen als menschelijke zullen mogen gelden) opeens millioenen jaren achterwaarts verschoven. En daarmede tegelijkertijd waarschijnlijk gemaakt dat het aantal mutaties veel geringer kan geweest zijn dan de Haeckel'sche stamboomen zouden doen vermoeden.

Uit dit alles mag dan ook worden afgeleid, dat de mensch en de anthropomorphe apen ontwikkelingswegen bewandelen, die reeds veel langer evenwijdig naast elkaar loopen dan Dubois en anderen ons zouden willen doen gelooven. Maar tevens bevestigt dit onze overtuiging dat de talrijke mutanten

van H o m o s a p i e n s het materiaal kunnen en moeten leveren, waaraan op zoölogisch gebied De Vries' mutatie-theorie het eerst en het volledigst zal behooren getoetst te worden.

Waar de moderne beoefenaars der sociale wetenschappen getracht hebben aan die evolutieleer zekere gegevens te ontleenen, ter verklaring van sociale verschijnselen, hebben zij dikwijls misgetast. Geen hunner kon daarbij van het licht gebruik maken dat De Vries eerst zoo onlangs ontstoken heeft. Veel te veel beteekenis werd toegekend aan den strijd tusschen de individus, tusschen de schommelvariaties in eenzelfde menschengroep aanwezig. Die strijd wordt door de Engelschen de ‘intra-group struggle’ genoemd. Wij hebben echter alle reden om aan te nemen en mogen ons daarbij op gezag van bekende autoriteiten beroepen, dat de sociologische en politische verschijnselen veeleer heenwijzen[1)] op het bestaan van ontwijfelbare ‘extra-group selection’, van een strijd dus tusschen de groepen onderling, een strijd van naties met naties, van rassen met rassen, die niet altijd met het zwaard gevoerd wordt, maar die zich ook langs meer vreedzame wegen op industrieel en op handelsgebied kan openbaren.

Het slagen in dezen strijd wordt grootendeels bepaald door de eigenschappen waardoor zich dat ras of die natie onderscheidt, hare grootere begaafdheid, haar beter onderwijs, haar grooter volhardingsvermogen, enz. En het kan niet missen onze aandacht te trekken, dat hetgeen hier op sociaal gebied door goede waarnemers en scherpe denkers - zij het ook nog grootendeels op theoretische gronden - voor wáár wordt gehouden, zoo geheel klopt met wat ons De Vries op grond van exacte waarneming in de natuur, omtrent den strijd van soort tegen soort geleerd heeft.

Zoo zou dus uit De Vries' mutatieleer zijn af te leiden, dat, voor zoover de groote wetten der evolutie ook voor de menschelijke samenleving gelden, hare werking zich niet openbaart in een bitteren broederstrijd, in een ‘ôte-toi de là que je m'y mette,’ noch ook in het eindelijk bovendrijven van hen, die de Franschen zoo teekenachtig ‘arrivistes’ en

1) Pearson. Socialism and Natural Selection. Fortnightly Review July 1894.

'strugforlifeurs' genoemd hebben, maar wel in de organisatie van kleinere gemeenschappen, wier inwendige volkomenheid - vooral kenbaar aan onderlinge offervaardigheid - haar in staat stelt aan veel grootere en omvangrijkere gemeenschappen het hoofd te bieden en deze te verdringen.

Langzaam maar zeker wordt het menschdom, in geleidelijke evolutie, voorloopig naar hooger ontwikkelingstrap gevoerd. Maar geen onzer wage het te zeggen, dat z i j n e beschaving, z i j n e levensopvatting, z i j n e overtuiging, godsdienstig, ethisch of politisch, aan anderen behoort te worden opgedrongen.

Hoe weinig waarschijnlijk is het, dat juist d i e mutatie, welke zich thans zoo gaarne als de draagster bij uitnemendheid der zoogenaamde beschaving beschouwt, voor goed in de evolutie van het menschdom tot de hoofdstam worden zal. Wie zal ons zeggen of niet daar ginds, bij de bewoners van het verre oosten, nog krachten en eigenschappen sluimeren die, in eene volgende mutatieperiode, de menschheid langs geheel a n d e r e n weg, dan wij thans waarschijnlijk achten, tot grooter eenheid en tot grooter geluk zullen opvoeren?

Stellen wij ons tevreden met de meer bescheiden taak om ieder in eigen kring vrede en welbehagen te bevorderen. Laat ons daarbij nooit uit het oog verliezen, dat versterking van den band tusschen de individueele leden eener kleinere groep haar het uitzicht opent om in hare onvermijdelijke mededinging met andere, ja zelfs met veel grootere groepen, de overwinning te behalen, ook al is zij zelve naar aantal de zwakkere. Eene sociale organisatie waarin rechtvaardigheid en edelmoedigheid luider medespreken dan tot heden, zal voorzeker aan de gemeenschap, klein of groot, die haar deelachtig wordt, onberekenbaar groote voordeelen verschaffen in den kosmischen strijd, waaraan wij allen, veelal onbewust, deelnemen.

En wanneer mutatie en niet individueele variatie in dien strijd beslist, dan ontrolt zich voor ons oog niet een b e l l u m o m n i u m c o n t r a o m n e s, maar eene langzame opstijging tot hooger volkomenheid, als vrucht veel meer van zelfbeheersching en van altruïsme, dan van strijdlust en persoonlijke overmacht.

In den strijd der individuen moge macht dikwijls boven recht gaan, in den strijd der groepen onderling zullen niet

altijd de numeriek geringere, kleinere groepen ten onder gaan. Integendeel, zij zullen ongetwijfeld, wanneer zij de passendste organisatie bezitten en daardoor eene werkelijke g e m e e n s c h a p vormen, ook tegenover de grooteren het veld behouden, ja, deze kunnen verdringen en vervangen.

Hieraan zij in de twintigste eeuw de onverdeelde aandacht van biologen, van anthropologen en van sociale hervormers gewijd!

A.A.W. HUBRECHT.

Wagner's bronnen.

Der Ring des Nibelungen. Bühnenfestspiel von Richard Wagner. (Schriften und Dichtungen bd. 5. 6.)

Er is een tijd geweest, - het jongere geslacht heeft moeite het te gelooven, - waarin Wagner over miskenning te klagen had. En hij klaagde. Niet alleen dat; hij filosofeerde ook over de oorzaken dier miskenning, en hij kwam o.a. in een geschrift van het jaar 1851 (Schriften IV, 240-1) tot de conclusie, dat deze te zoeken zijn in de uitsluitende heerschappij van het monumentale, waaronder hij zulke kunstwerken verstaat, die eenmaal als goed erkend zijn, en waaruit nu een norm geabstraheerd wordt, die als maatstaf van het schoone dient, en voorts in die van de tegen het monumentale reageerende mode. De laatste wordt door de massa gediend; de vaste norm is het conservatieve wapen, waarmee critici en kunstkenners tegenhouden, wat nieuw is en eigen leven heeft. Zoodoende heeft geen waar kunstenaar succes, maar alleen hij, die òf den bedorven smaak der menigte vleit, of erkende meesters naäapt.

De klacht is bijna inactueel geworden in een tijd, waarin elke stumper individualist is, en waarin de maatschappij eer behoefte heeft aan tucht dan aan vrijheid en halve genialiteit. Of daardoor het lot van den waren kunstenaar er op verbeterd is, wil ik daarlaten, maar ten opzichte van Wagner is het blad gekeerd. Deze kunstenaar wordt thans zoowel door de mannen van het vak als door het ‘modeziek’ publiek geëerd op eene wijze, die veel goed maakt van wat men vroeger te kort gekomen is.

Toch is de vraag gewettigd, of in dezen ommekeer niet eenig gevaar gelegen is. Want meen niet, dat gij op al deze belangstellenden bij voortduring zult kunnen rekenen. Waar de vijandschap uit modezucht voortkwam, berust de vriendschap niet uitsluitend op inzicht, en de macht, die uit den booze was, zoolang zij zich tegen den kunstenaar verklaarde, wordt niet een macht uit God, zoodra zij hosanna roept. En ook van de zijde zijner werkelijke vereerders zou Wagner's werk gevaar kunnen dreigen. Want kritieklooze bewondering is maar al te nauw verwant aan canoniseering, en waar zou het heen, indien de dichter-componist, die zoo heftig wist te fulmineeren tegen het monumentale, nu zelf monumentaal werd gemaakt en dienen moest als maatstaf? Daarom roept juist de bijna religieuse vereering, die Wagner thans ten deel valt, om kritiek. Niet om die kritiek, die door hem in gelijke mate werd verafschuwd als de mode en het ‘absolute kunstwerk’, die hare sympathie weigert en zich opzettelijk op een afstand plaatst (Schriften IV, 233). Maar om die, welke het kunstwerk wil begrijpen, door na te gaan, hoe het ontstaan is, wat de kunstenaar van anderen geleerd heeft en wat zijn eigendom is, welke middelen hij gebruikt, om zijn doel te bereiken, maar ook, waar hij het n i e t bereikt, en wat de oorzaken van het mislukken zijner pogingen zijn. De geschiedenis staat niet stil, en er zal een tijd komen, waarin Wagner, die nu reeds in zeker opzicht tot het verleden behoort, minder direct tot zijn gehoor zal spreken dan thans, omdat datgene, wat in zijn werk blijvende waarde heeft, dan niet meer zal worden gesteund, maar de tegenwerking ondervinden zal van dat, wat slechts met den toevalligen smaak van een bepaalden tijd overeenstemt. Het is dan zaak, willen wij hem niet geheel verliezen, dat wij voor dien tijd leeren het blijvende van het toevallige te onderscheiden. Daartoe willen de volgende bladzijden eene bijdrage leveren. Het is de litteraire zijde van Wagner's werk, die ik hier in het oog vat. Mijn bedoeling is, den lezer iets mede te deelen omtrent de bronnen van den ‘Ring des Nibelungen’ en de wijze waarop de kunstenaar deze bronnen gebruikt heeft.

I.

Het is zeker aan de groote meerderheid mijner lezers niet onbekend, dat van alle sagen, die uit de Germaansche oudheid tot ons gekomen zijn, de Nibelungensage de meest gegeliefde en de meest verbreide is. Men meent te kunnen uitmaken, dat zij bij de Franken ontstaan is, maar opgeteekend is zij in zeer verschillende streken. Men kent haar in overleveringen, die stammen uit Oostenrijk, uit Neder-Duitschland, uit de Rijnstreek, uit Skandinavië. Zelfs toonen toespelingen in oude gedichten der Angelsaksen, dat zij ook eenmaal aan de overzijde van het kanaal verteld werd. Maar het is er ver vandaan, dat al die overleveringen hetzelfde zouden berichten. Het gaat met eene sage als met een ander verhaal, dat van mond tot mond gaat. Er komt wat bij, er gaat wat af; het wordt verkeerd begrepen, het wordt opgesmukt, en de verhaler, die na verloop van tijd zijne vertelling uit den mond van den twintigsten of dertigsten hoorder terug ontving, zou haar in hare jongste gedaante nauwelijks herkennen. Men kan er ook volstrekt niet op aan, dat die traditie, die het vroegst werd opgeteekend, de meest oorspronkelijke is, want in één tak der overlevering kunnen de veranderingen elkander sneller zijn opgevolgd en van ingrijpender aard geweest zijn dan in een anderen. Wie dus wenscht te weten, wat de oorspronkelijke vorm der sage is, moet trachten dat te weten te komen door vergelijking. De wetenschap der laatste eeuw heeft voor het onderzoek op dit gebied veel gedaan, en wij zijn inderdaad in de kennis der Nibelungensage aanmerkelijk vooruitgegaan[1)].

Dat de sage, zooals de bronnen haar mededeelen, niet

1) In een opstel als dit, dat voor een breeder lezerskring bestemd is en ook alleen die data memoreert, die noodig zijn om Wagner's gedicht te verstaan, is het niet de plaats, omtrent vaklitteratuur inlichtingen te geven. Wie zich daarvoor interesseert, kan ze vinden in het werk van onzen landgenoot Prof. Sijmons, Germanische Heldensage, in den Grundriss der Germanischen Philologie (ook afzonderlijk verkrijgbaar), een werk, dat helderheid met strenge wetenschappelijkheid vereenigt. Het ware te wenschen, dat ook leeken de voorkeur gaven aan een dergelijk werk boven de gewone populaire exposé's, wier betrouwbaarheid wel eens wat te wenschen overlaat.

eene oorspronkelijke eenheid uitmaakt, is een vaststaand resultaat der wetenschap. Al die bronnen, welke tot Sigfrids dood reiken, kennen haar in verbinding met het historische feit van den ondergang van het Burgondische rijk door de Hunnen in het jaar 437. Daar voor de volksherinnering de typische representant der Hunnen Attila is, heeft de traditie deze gebeurtenis omgevormd tot de voorstelling, dat Attila de Burgondiërs op verraderlijke wijze aan zijn hof uitgenoodigd en hen aldaar omgebracht heeft. In verschillenden graad is nu de geschiedenis van Sigfrid gebruikt, om de gebeurtenissen in deze historische voortzetting der sage te motiveeren. Het verst gaat hierin de Hoogduitsche (Oostenrijksche) overlevering, die door het Nibelungenlied gerepresenteerd wordt. Het lied geeft deze voorstelling der feiten, dat de moord der Burgondiërs een daad van wraak is voor den moord van Sigfrid, uitgevoerd door Sigfrids weduwe Kriemhilt, die, voornamelijk om dat doel te bereiken, Attila's vrouw geworden is. Zoo is tusschen de met elkander verbonden tradities een eenheid tot stand gebracht, die aesthetisch bevredigt, maar slechts door ingrijpende veranderingen bereikt is. De Skandinavische overlevering, die Attila, niet zijn gemalin, als den eigenlijken vijand der Burgondiërs noemt, is daardoor minder samenhangend, maar toont in dit opzicht, juist door dat gebrek aan samenhang, dat zij korter bij het oorspronkelijke staat.

Dat de ondergang der Burgondiërs een jonger bestanddeel der sage is, schijnt ook Wagner geweten te hebben, althans hij behandelt deze gebeurtenis in zijne trilogie niet. Mogelijk is ook de oeconomie niet geheel vreemd aan dit besluit; de ondergang der Burgondiërs staat buiten Wagner's eigenlijk onderwerp, de geschiedenis van Sigfrid, en minstens ware na den derden of eigenlijk vierden avond nog een vijfde noodig geweest, om ook deze gebeurtenis op het tooneel te brengen. Maar de hoofdzaak is toch deze, dat Wagner in de ‘Götterdämmerung’ een eigen aanknooping gemaakt heeft; na Sigfrids dood is voor de verdere geschiedenis der Burgondiërs geen plaats, daar Wagner den ondergang der geheele wereld onmiddellijk op den dood van zijn held laat volgen. Wonderlijk is het echter, dat hij in zijn geschrift ‘Die Wibelungen’, dat onder meer op zeer onmethodische

wijze met behulp van eene onmogelijke etymologie de identiteit der Nibelungen met de historische Gibellijnen (Weiblingen) tracht te betoogen, zich op verklaringen - en, zooals het overige doet verwachten, geheel verkeerde - inlaat ook van dingen in dit gedeelte der sage, waar, om slechts één voorbeeld te noemen, door hem Etzelburg, een plaatsnaam, waarvan iedere scholier weet, dat hij de burcht van Etzel (d.i., hoogduitsche vorm voor Attila) beteekent, uitgelegd wordt als ontstaan uit Asci-burg (wat dan wel esschenburcht zal wezen), en, nadat het ook nog eens vereenzelvigd is met het Skandinavische Ásgard, d.i. de woning der Asen (goden), verklaard voor de 'urälteste heimat' van de Duitschers, waar de Nibelungenhort werd bewaard (Schriften II, 140).

Ik keer tot de sage terug. Dat onder den invloed van de verbinding met de historische sage van den ondergang der Burgondiërs de sage van Sigfrid veranderingen ondergaan heeft, ligt voor de hand. Sommige veranderingen kunnen nog aan de hand der bronnen worden aangewezen; andere kan men slechts vermoeden. Ik noem een voorbeeld. In de Skandinavische overlevering, waar de verbinding met de sage der Burgondiërs nog veel losser is, komt veel duidelijker dan in de Hoogduitsche traditie uit, dat Brynhild aan Sigfrids dood de hoofdschuldige is. Dat zij zich zelf als zoodanig beschouwt, blijkt onder meer hieruit, dat zij met hem sterft; en zoo kan Gudrún - d.i. Wagner's Kutrune, de Kriemhilt (Grímhild) der oude overlevering en van het Nibelungenlied - zich met haar broeders in oprechtheid verzoenen; als zij later door de hand van Attila zijn omgekomen, treedt zelfs Gudrún als hun wreker op. In de Hoogduitsche overlevering, waar de verbinding der beide sagen inniger is, gebruikt Kriemhilt Attila als werktuig om Sigfrids dood op haar broeders te wreken; en daar dezen zoodoende als de hoofdschuldigen worden voorgesteld, - ofschoon zij op instigatie van Brünhild handelden, - treedt deze laatste na Sigfrids dood geheel op den achtergrond; zij leeft voort als Gunthers vrouw, maar men hoort niet veel meer van haar. Men kan meer dergelijke veranderingen aanwijzen, maar daarom is het toch niet mogelijk, precies uit te maken, hoever zich de invloed van de sage der Burgondiërs in de Sigfridsage uitstrekt, daar wij niet weten, hoe de laatstgenoemde er uitzag, voor die

verbinding tot stand kwam. Wel kan men met eenig recht vermoeden, dat alleen dàt gedeelte der Sigfridsage onder den invloed van die verbinding omgevormd is, waarin Sigfrid in aanraking komt met de Burgondische vorsten, d.w.z. met die personen, die zijn ondergang bewerken en op den duur met die vorsten geïdentificeerd zijn. Zoo laat zich de sage van Sigfrid zonder eenigen dwang verdeelen in een gedeelte, dat buiten de aanraking met de sage van de Burgondiërs gebleven is, en zulk een, dat er mee verbonden is. En met die verdeeling stemmen zeer natuurlijke afdeelingen der overlevering overeen; het eerste deel bevat de geschiedenis van Sigfrids jeugd tot het oogenblik waarop hij Brünhild wekt; het tweede deel bevat de voortzetting, de omstandigheden, die leiden tot den dood van den held. In overeenstemming hiermee, ofschoon niet op bovengenoemde sagenhistorische overwegingen berustend, is Wagner's verdeeling der stof in ‘Siegfried’ en ‘Götterdämmerung’. Het verdient opmerking, dat een oudere bewerking van laatstgenoemd drama dan ook den veel juisteren titel ‘Siegfried's Tod’ droeg. De latere verandering van den titel hangt samen met een hier beneden te bespreken verandering in de opvatting der geheele sage.

Voor de geschiedenis van Sigfrids jeugd staan verschillende bronnen tot onze beschikking. *Niet* het Nibelungenlied, welks dichter wel door sommige toespelingen verraadt, dat deze dingen hem bekend waren, maar die ze toch niet meedeelt, om redenen, die in het vervolg van dit opstel nog ter sprake zullen worden gebracht. Maar wij hebben hier vooreerst een reeks Eddaliederen, het lied van Regin, van Fáfnir, van Sigrdrifa, die in directe aansluiting aan elkander samen met korte verbindende prozastukken het verhaal doen van Sigurds (zoo is de Skandinavische naam van Sigfrid) opvoeding bij den smid Regin, zijn drakenkamp, het winnen van den schat, den rit door de vlammen, de verkrijging der bruid. Men herkent terstond den inhoud van Wagner's ‘Siegfried’. Te beginnen met den drakenkamp volgt de componist deze traditie zeer nauwkeurig, en hij heeft aan haar veel te danken; zijn schoonste lyriek is hier de muzikale interpretatie dier heerlijke oude poëzie. Zelfs de vogels, wier stem Sigfrid leert verstaan, nadat hij Fáfnirs bloed geproefd heeft, en die hem den raad geven, den trouweloozen smid te dooden en een bruid te zoeken,

die op een door vlammen omgeven rots slaapt, zijn aan het gedicht Fáfnismál ontleend. Ook het verrukkelijke ‘heil’, waarmee Brünhild ontwaakt stamt uit Sigrdrifumál[1]. Aldus staat er te lezen:

‘Sigurd reed (den berg) Hindarfjall op, terwijl hij zijn koers zuidwaarts naar het Frankenland nam. Op den berg zag hij een sterk licht, alsof vuur brandde, en het scheen tot den hemel. En toen hij er bij kwam, toen stond daar een uit schilden bestaande omheining en een vaandel stak er uit omhoog. Sigurd ging in de omheining en zag, dat daar een man lag te slapen in volle wapenrusting. Hij nam hem eerst den helm van het hoofd; toen zag hij, dat het een vrouw was’. - Zie hier de bron van Wagner's ‘Ha! in Waffen ein Mann,’ met het daarop in heftige aandoening volgende: ‘Das ist kein Mann.’ - ‘Het pantser zat vast, alsof het aan het lichaam gegroeid was. Toen sneed hij met zijn zwaard Gram het pantser door van de opening aan den hals naar beneden tot de beide armsgaten. Toen nam hij het pantser van haar af; maar zij werd wakker en zij ging rechtop zitten en zag Sigurd en sprak:

‘Wat doorsneed (mijn) pantser? Waardoor brak ik den slaap?
Wie heeft de vale banden (d.i. het staalkleurig
pantser) van mij af doen vallen?’

Hij antwoordde:

De zoon van Sigmund (nam u het pantser af), het zwaard
van Sigurd (sneed het harnas):
- kort geleden doorsneed het een veeg lichaam
(bedoeld is het lichaam van Fäfnir),’

‘Sigurd ging zitten en vroeg haar naar haar naam. Zij nam toen een hoorn vol mede en gaf hem een het herinneringsvermogen sterkenden drank:

“Heil dag, heil zonen des daags,
heil nacht en verwanten der nacht!
Ziet ons, die hier zitten, met vriendelijke oogen aan,

1) Sigrdrifa, d.i. ‘zegegeefster’, is de naam der walkyre, die Sigurd verlost. Waarschijnlijk is met dien naam Brynhild bedoeld.

en geeft ons de overwinning!
Heil goden, heil godinnen,
heil zegenrijke aarde!"'

De stof is den toondichter waardig, maar men moet erkennen, dat hij ze alle recht heeft laten wedervaren. Het is opmerkelijk, hoe hij van elke bijzonderheid partij trekt; al de poëzie, die in het voorbeeld kort, bijna nuchter is aangeduid, maar toch aanwezig is, komt hier tot haar volle recht. Met juist gevoel heeft hij het 'heil', waarmee de ontwakende walkyre de voor haar verjongde schepping begroet, tot haar eerste woord gemaakt. Zelfs van philologische zijde zou men hierop geen aanmerking kunnen maken, daar de poëtische overlevering fragmentarisch is en men misschien niet eens met zekerheid zou kunnen zeggen, waar de oorspronkelijke plaats van die verzen is. Het geheel echter leert ons, welk heerlijk resultaat hier verkregen is juist door getrouwheid aan de overlevering, waarin de componist zich heeft verdiept, die hij heeft getracht te *begrijpen*, - niet òm te kalefateren.

Naast de Eddaliederen noem ik als een bron voor de geschiedenis van Sigfrids jeugd de Völsunga saga, een Oudnoorsch proza-verhaal uit de 13e eeuw. Deze vertelling is eene paraphrase van Eddaliederen, en als zoodanig bezit zij weinig zelfstandige waarde voor die deelen der overlevering, die wij uit de met haar overeenstemmende liederen kennen. Maar eene groote beteekenis heeft zij daar, waar de liederen ons in de steek laten. En dat doen deze inderdaad ten gevolge van eene lacune in het handschrift. Voor dat deel der traditie neemt de Völsunga saga de plaats der Eddaliederen in. Ik zal haar daarom nog herhaaldelijk moeten noemen. Eene niet geringe beteekenis voor Sigfrids jeugd heeft voorts een aesthetisch niet hoog staand Hoogduitsch gedicht, dat slechts in drukken van de zestiende eeuw en later bewaard is maar misschien ruim een eeuw vroeger ontstond, het 'Lied vom hürnen Seyfrid'. Hoe plat ook de opvatting en voorstelling der gebeurtenissen in dit lied wezen mogen, het legt toch getuigenis af van het feit, dat het verhaal van Sigfrids jeugd, zooals wij het uit de Edda kennen, geen Skandinavisch verzinsel is, maar op eene in hoofdzaak met de Edda

overeenstemmende wijze eenmaal in Duitschland bekend is geweest. De ontmoeting met een dwerg, die hem den weg tot den draak wijst, de kamp met den draak, het verkrijgen van den schat en de jonkvrouw, die trekken keeren hier ongeveer in dezelfde volgorde weer. Zelfs schijnt het een oude trek te zijn, die hier dan duidelijker bewraard is dan in de oude bronnen, dat de draak de hoeder der jonkvrouw is. Ook een andere door Wagner gebruikte bijzonderheid, die oorspronkelijk is, en die de Skandinavische overlevering vergeten heeft, treffen wij hier nog aan, namelijk deze, dat de held opgroeit zonder zijn ouders te kennen. In ons lied is die bijzonderheid niet gemotiveerd, maar de bevestiging vinden wij in de ééne bron, die ik in dit verband nog noemen moet, insgelijks eene Skandinavische, voorzoover zij in het Oudnoorsch geschreven is, maar die berust op mondelinge mededeelingen van mannen uit Noord-Duitschland, en in zoover eene Nederduitsche. Het is de ‘Thidreks saga af Bern’, een romantisch werk, waarin vele overleveringen, die tot de heldensage behooren, om den held Diederik van Bern (d.i. Theodorik den groote van Verona) gegroepeerd zijn. Hier groeit Sigfrid gelijk in Wagner's gedicht op bij een smid, die Mime heet, en die overeenstemt met den Regin der Skandinavische sage. Dat de smid gelijk Regin in de Edda de aanleiding wordt tot Sigfrids kamp met den draak, en dat de held den ontrouwen smid doodt, wordt insgelijks door deze overigens vrij onzuivere bron bevestigd. Daarentegen is Mimes afstootelijk uiterlijk en zijn meer dan afstootelijke wijze van optreden, die het geduld van den toeschouwer op zware proef stelt, het werk van Wagner en hangt samen met bijzondere tendenzen van den dichter.

Voor het rechte begrip van de verhouding der sage van Sigfrids jeugd tot hetgeen daarop volgt is het noodig te weten, dat de eerstgenoemde eenmaal als een zelfstandig verhaal heeft bestaan, en dat er volstrekt geen reden is om aan te nemen, dat deze zelfstandigheid het gevolg is van eene verbrokkeling der overlevering. ‘*Heeft* bestaan’ is nog niet eens de juiste uitdrukking, want wij kennen de geschiedenis zelfstandig uit het lied ‘vom hürnen Seyfrid’, waar geen verhaal van de aanraking van den held met de Burgondiërs - ten minste niet in den zin eener voort-

zetting - volgt. En in den grond ook uit de Edda, die wel is waar een voortzetting kent, maar in *andere* liederen waarvan het duidelijk is, dat zij een anderen dichter hebben. Voorts bestaat de geschiedenis in diverse parallellen. Want Sigfrids jeugd is slechts een variant van het sprookje van de schoone slaapster, wier historie ook daarmee eindigt, dat de heldin uit den tooverslaap gewekt wordt, en dan - zooals in het sprookje van zelf spreekt - met den koningszoon trouwt. Maar van een daarop volgende verraderlijke bejegening der schoone door haar echtgenoot weet het sprookje niets. Men heeft hierin, niet zonder reden, een natuurmythus gezien. De jonge dag doodt den neveldraak en wekt de zonnejonkvrouw, die op den door het vlammend morgenrood omgeven wolkenberg aan den horizon slaapt. Indien deze verklaring juist is, kan men den schat op verschillende wijze opvatten; men kan aannemen, dat een dagmythus met een jaargetijdenmythus versmolten is; indien de jonge held dan niet alleen den dag, maar ook den zomer beteekent, dan ziet men in den schat den rijkdom van den bodem, die door den voorjaarsgod bevrijd wordt. Ik kan hier slechts aanduiden, dat ik voor mij eer geneigd ben, zulk een versmelting te ontkennen en in den schat een tweede poëtisch beeld - naast de vlammen - te zien voor het goudkleurige morgenrood, dat de held tegelijk met de jonkvrouw verwerft.

Maar op den dag volgt de nacht; de Sigfridsage heeft hare voortzetting. Hoe heeft deze er oorspronkelijk uitgezien? Dat is het, wat wij niet weten. Wèl weten wij, dat de bestaande voortzettingen bij de jeugdgeschiedenis niet behoorlijk aansluiten. De hoofdbronnen zijn hier het Nibelungenlied, de Eddaliederen en de Völsunga saga. Met de overige, die òf zeer kort bij een der genoemde staan, òf van minder gewicht zijn, zal ik den lezer niet lastig vallen. Zóóveel is zeker, dat Sigfrids vijanden - de Burgondiërs der overlevering - hem in hun macht krijgen door een liefdebond, dien zij tot stand weten te brengen tusschen den held en hun zuster, dat zij met Sigfrid ook Brünhild bemachtigen, en dat Sigfrid wordt gedood. Maar op welke wijze brengen zij Sigfrid er toe, de bruid, die voor hem alleen bestemd was, af te staan? In het Nibelungenlied

gaat Sigfrid met Gunther en Hagen naar de burcht, waar Brünhild woont. Er zijn moeilijkheden te overwinnen; wie de jonkvrouw wenscht te verwerven, moet in diverse spelen haar meerdere blijken, gelukt het hem niet, dan heeft hij zijn leven verbeurd. Met behulp van de tarnkappe maakt Sigfrid zich onzichtbaar, en hij voert de moeilijke handelingen - schieten, werpen, springen - uit, terwijl Gunther schijnbewegingen maakt. Brünhild volgt de helden naar Worms, maar in de bruidnacht wil zij zich aan Gunther niet overgeven. Sigfrid wordt te hulp geroepen; onzichtbaar worstelt hij met Brünhild en ontneemt haar haar gordel en een ring. Door het verlies van den gordel verliest Brünhild tevens haar kracht, en nu erkent zij Gunther als haar heer. De kampspelen en de worsteling kunnen worden opgevat als een variant van andere moeilijkheden, die in de Skandinavische sage overwonnen worden, met name van den vlammenrit; met de worsteling in de bruidnacht laat zich ook vergelijken het kuische bruidsbed, dat Wagner aan de Noorsche overlevering ontleent. Maar wat ons nu vooral treft is dit, dat Brünhild zich volstrekt niet herinnert, dat Sigfrid haar vroeger bezocht heeft. Haar haat tegen den held ontbrandt pas, wanneer zij verneemt, dat zij bedrogen is, dat het Sigfrid en niet Gunther geweest is, die haar overwon. De geheele gang der gebeurtenissen in het lied berust op de vooronderstelling dat Brünhild Sigfrid *niet* kent.

Is dit eene afwijking van het oorspronkelijke? Indien de geschiedenis van Sigfrids jeugd met hetgeen daarop volgt één geheel uitmaakt, dan zou men denken, dat Sigfrid en Brünhild elkander *moesten* kennen; en indien de eerste al, - zooals sommige bronnen vertellen, - een vergetelheidsdrank gedronken had, dan moest toch Brünhild zich herinneren, wat er gebeurd was. Voorts: indien Sigfrids vlammenrit vroeger heeft plaats gehad, dan is het vuur gedoofd; indien Sigfrid bij een vroegere gelegenheid Brünhilds man geworden is, dan is deze haar kracht kwijt; hoe kan zij dan nog den eisch stellen, dat wie haar bezitten wil, haar eerst overwinnen zal?

Het is dus duidelijk, dat, indien de dichter van het Nibelungenlied de geschiedenis van Sigfrids jeugd gekend heeft, - waar veel voor spreekt, - hij haar beschouwd

heeft als een ongepaste voorgeschiedenis voor den inhoud van zijn gedicht. Hoe zien nu de Skandinavische bronnen er uit?

Om dit duidelijk te maken, dien ik iets mede te deelen omtrent de reeds een paar maal geciteerde verzameling liederen, die men met een oorspronkelijk voor een ander boek geldenden naam 'Edda' of ook wel de 'oudere Edda' noemt.

Deze verzameling bevat een aantal goden- en heldenliederen; onder de laatste zijn die, welke een onderwerp uit de Nibelungensage behandelen, het talrijkst. Zij zijn lang niet alle door denzelfden dichter of ook maar in denzelfden tijd gedicht. Sommige bezingen dezelfde gebeurtenis; maar niet zelden spreken de liederen elkander in bijzonderheden tegen. Nu wil het ongeluk, dat op de Sigrdrifumál, het laatste gedicht, dat over Sigfrids jeugd handelt, eene groote lacune in het handschrift volgt, en waar de overlevering weer tot ons komt, zijn reeds Högni en Gunnarr (de Hagen en Gunther der Duitsche traditie) aan het overleggen, hoe men Sigfrid het best uit den weg zal ruimen, en weinige regels verder wordt van den moord als van een fait accompli gesproken. Wat is daaraan voorafgegaan? Wij weten het uit drie bronnen, die alle drie op hun wijze den inhoud van het verloren stuk mededeelen. Van deze noem ik alleen de gewichtigste, de reeds vroeger aangevoerde Völsunga saga, wier schrijver de liederen paraphraseert en op zijn manier een samenhang tot stand brengt. Hier krijgen wij de volgende voorstelling der gebeurtenissen. Sigurd rijdt naar het hof van Gunnarr en krijgt aldaar een vergetelheidsdrank te drinken. Dan rijdt hij met Gunnarr en Högni naar de rots, waar Brynhild slaapt. Sigurd neemt de gedaante van Gunnarr aan, - een zeer gewone voorstelling, waarvoor de Hoogduitsche overlevering de tarnkappe in de plaats stelt,- en rijdt door het vuur tot Brynhild. Hij geeft zich te kennen als Gunnarr. Brynhild geeft geen teeken van verbazing, alleen van besluiteloosheid, maar toch zegt zij, dat zij toestemt hem te volgen, indien hij de flinkste van alle mannen is en beloven wil, die mannen te dooden, die het tot nu toe waagden, om haar te dingen.[1)] Op Sigurds opmerking,

1) Dit is een reminiscentie aan de vrijers, die zooals de Duitsche overlevering leert, en wat ook in sprookjes een gewoon motief is, hun boudheid met den dood moeten bekoopen. Maar blijkbaar is een fragment van een ander lied in het voorbeeld van onzen schrijver geraakt, of hij heeft zijn bron niet goed verstaan, want het was *nu* niet meer de tijd, zich op zulke onmachtige vrijers van vroeger te wreken.

dat zij beloofd heeft, dien man te huwen, die door het vuur zou rijden, geeft Brynhild dan te kennen, dat hij gelijk heeft. Sigurd blijft drie nachten op de rots en legt zijn zwaard tusschen zich en de bruid, hij neemt haar den ring af, dien hij haar bij zijn vroeger bezoek (in Sigrdrifumál) geschonken heeft en geeft haar in de plaats daarvan een anderen ring; dan begeeft hij zich met haar tot haar voogd, die Heimir genoemd wordt, en het huwelijk tusschen Brynhild en Gunnarr wordt gesloten. Later heeft de vredebreuk plaats op soortgelijke wijze als in het Nibelungenlied, tengevolge van een twist der vrouwen, wie den voortreffelijksten man heeft[1]. Brynhild bemerkt dat zij bedrogen is, zij veroorzaakt den dood van Sigfrid en geeft daarop zich zelf den dood.

In de Völsunga saga legt Sigurd dus inderdaad bij Brynhild twee bezoeken af. Of juister gezegd drie. Want tusschen de twee ontmoetingen, die den lezer nu reeds bekend zijn, wordt ook nog eens verteld, dat de held Brynhild bij Heimir in een hoog vertrek ziet zitten; hij spreekt dan met haar en verlooft zich met haar, zoodat, wanneer hij ten slotte uit naam van Gunnarr om Brynhild komt werven, hij reeds twee verlovingen met deze bruid achter den rug heeft. Dat zulk een voorstelling niet oud is, kan ieder zien; men heeft sedert lang verstaan, dat zij het maaksel is van den schrijver der Völsunga saga, die den inhoud van verschillende in één bundel op elkaar volgende liederen, welke dezelfde gebeurtenis op verschillende wijze meedeelden, als verschillende gebeurtenissen in chronologische volgorde aan elkaar geplakt heeft. Gelijk nu met die twee verlovingen, zoo verhoudt het zich met de twee bezoeken op de rots. In de bron onzer saga volgden die niet in één gedicht op elkaar, maar zij stonden in verschillende gedichten naast elkaar, en of zij als een chronologische rij bedoeld waren, dat moet hun inhoud leeren. Dat zij niet bijeenbehooren, wordt nu

1) De scène uit het Nibelungenlied, waar de vrouwen aan den ingang der kerk twisten, heeft Wagner duidelijk voorgezweefd, toen hij het tweede bedrijf van Lohengrin dichtte. De scene is bijna een volkomen dramatiseering van die uit het gedicht.

door de tegenspraak bewezen, waarin de schrijver der saga en waarin een ieder komt, die de beide bezoeken op elkander wil laten volgen. Evenals in het Nibelungenlied herinnert Brynhild zich geen oogenblik, dat zij Sigurd vroeger ontmoet heeft, laat staan, dat zij zijn vrouw is, - behalve in een met het oog op dynastieke belangen ingeschoven bericht, waarin een dochter van dit paar genoemd wordt, die de stammoeder der Noorweegsche koningen wordt, - de schrijver van dit fraaie bericht laat dus een tijd van zwangerschap en verlossing de beide bezoeken scheiden, en toch weet Brynhild niet, dat zij Sigurds vrouw is! - Evenals in het Nibelungenlied is het later komend inzicht in het gepleegde bedrog de oorzaak van Brynhilds toorn, al treedt ook hier meer het bewustzijn op den voorgrond, dat Sigfrid de man was, die voor haar bestemd was, terwijl ginds gekrenkte trots de hoofdbeweeggrond van Brynhilds handelen is geworden. Maar hier als daar is Brynhilds houding totaal onbegrijpelijk, indien de dichter van de vooronderstelling uitgegaan is, dat Sigfrid vroeger op Brynhilds rots geweest is. Ten overvloede hebben wij in de verzameling nog een gedicht over, waarin Sigurds bezoek als bruidwerver voor Gunnarr wordt voorgesteld als het eerste en eenige, en wel in onmiddellijke aansluiting aan den drakenkamp. Het gedicht heet ‘Helreid Brynhildar’ (de rit van Brynhild naar het doodenrijk) en staat in de verzameling aan het einde der Sigurdliederen. Op weg naar het doodenrijk ontmoet Brynhilds schim eene reuzin, die haar verwijt, dat zij zooveel onheil in de wereld gesticht heeft. Brynhild antwoordt door een kort exposé te geven van haar levensloop. Ódinn heeft haar onder een schild op de rots gelegd, omdat zij in den strijd een anderen held heeft geholpen dan haar was opgedragen; hij heeft de rots met vlammen omgeven, maar tevens heeft hij beloofd, dat alleen die held, die het goud van Fáfnir met zich zou voeren, door het vuur zou rijden. Toen kwam de schattengever, rijdend op Grani, de beste aller mannen; hij heeft naast haar geslapen, alsof hij haar broeder was; gedurende acht nachten heeft hij haar niet aangeroerd. Toen heeft Gudrún, de dochter van Gjúki, haar verweten, dat zij in Sigurds arm geslapen had, en zij heeft begrepen dat men haar bedrogen heeft bij haar huwelijk. Nù wil zij met

Sigurd te samen leven - in Walhall moet men zich misschien voorstellen.

Wij hebben hier met dezelfde voorstelling te doen, die ten grond ligt aan het lied, dat de schrijver der Völsunga saga gebruikte, en voorzoover de overeenstemming tusschen Duitsche en Skandinavische overlevering reikt, ook aan het Nibelungenlied. In deze rei van voorstellingen is voor Sigfrids vroeger bezoek op Brünhilds rots geen plaats. De bruidwerving voor Gunther is dus een variant, geen voortzetting van het verkrijgen der bruid voor zich. Daaruit laat het zich dan ook verklaren, dat die bronnen, die vertellen, dat Sigfrid Brünhild voor zich wint, *geen* voortzetting hebben. Op de bevrijding der jonkvrouw volgt, nu ja, een gelukkig samenleven, waarvan verder niets bekend is.[1)]

Wie nu de geschiedenis van Sigfrid, niet episodisch, maar in haar geheel poëtisch wil behandelen, komt te staan voor de moeielijkheid, die gelegen is in deze twee elkaar tegensprekende bezoeken van Sigfrid bij Brünhild.

Wagner heeft - afgezien van moderne dichters, die volgens zijne even hoogmoedige als onredelijke verklaring zijne gedachten gestolen en stumperig uitgevoerd hebben (Schriften VI, 262) - twee voorgangers gehad in de oudheid. De ééne is de dichter van het Nibelungenlied. Met juisten

1) Hoe de tweede variant onstaan is, dat is ten deele een mythologische vraag, waarover verschillende meeningen mogelijk zijn. Indien het waar is, dat zij mythisch het eind van den dag beteekent, waarbij de zonnejonkvrouw in de macht van daemonische wezens geraakt, dan moet zij eenmaal een vorm gehad hebben, waarin zij wel een voortzetting van de eerste variant kan genoemd worden. Gudrún - beter Grímhild - wint Sigfrids liefde; de held is daardoor reeds in de macht der nachtdaemonen geraakt, want de zuster der nachtdaemonen behoort tot hun geslacht; de voorstelling, dat zij hem nog extra dooden, behoeft zich pas ontwikkeld te hebben, nadat de daemonische wezens als menschen waren opgevat. Sigfrids eigenlijke geliefde is daardoor zonder beschutting en worft geroofd door de daemonen, die haar ook vroeger bezeten hebben. Indien een sage van een dergelijken inhoud onder den invloed der sage van Sigfrids jeugd kwam, dan kon zij daardoor worden veranderd; onder meer werd dan de vlammenrit er uit overgenomen; dat Grímhild Sigfrids liefde wint, werd dan natuurlijk chronologisch geplaatst vóór dien vlammenrit, en zóó komt Sigfrid aan Gunthers hof, als hij reeds den draak verslagen heeft maar nog niet door de vlammen naar Brünhild gereden is. Op die wijze werd het mythisch niet meer begrepen tweede deel der sage tot een variant van het eerste. Pas de ongelukkige schrijver der Völsunga saga laat de verhalen weer op elkaar volgen, omdat aldus de volgorde der gedichten was in het liedboek, dat hij voor zich had.

tact heeft deze begrepen, dat waar de tweede variant zijn eigenlijk onderwerp was, hij de eerste niet kon gebruiken. De ander is de schrijver der Völsunga saga. Hoe die, zonder zich om de tegenspraak ook maar eenigszins te bekreunen, de beide overleveringen op elkaar laat volgen, hebben wij gezien. Ook Wagner kwam voor de moeilijkheid te staan. Hoe heeft hij ze opgelost? Gelijk hij zich over het algemeen meer aan de Skandinavische bronnen houdt, zonder echter hun onderlinge verhouding te kennen, - wat men hem niet verwijten kan, - zoo volgt hij ook hier de Völsunga saga. Dus zoowel het ééne als het andere moet verteld - en vertoond worden. Maar al kende hij den grond der tegenspraak niet, zij bestond, en zij moest uit den weg geruimd worden. Het middel om dat doel te bereiken bestaat voor Wagner in een volkomen willekeurige omvorming van het tweede gedeelte der overlevering. Terwijl *alle* bronnen het er over eens zijn, dat Brünhild, als zij eenmaal overwonnen is, zonder tegenspraak zich aan Gunther overgeeft en pas in toorn ontsteekt, als het jegens haar gepleegde bedrog aan den dag komt, laat Wagner haar zich van den beginne af heftig tegen Gunthers aanraking verzetten en dat verzet volhouden. Terwijl Brünhild volgens alle bronnen als maagd de vrouw van Gunther wordt, laat Wagner haar een duren eed zweren, dat zij Sigfrids vrouw is. Terwijl de natuur van den vlammenwal, waarbinnen Brünhild ligt, zóó is, dat hij uitdooft, zoodra een held er door heengereden is, laat Wagner op kunstmatige wijze dien vlammenwal opnieuw ontstaan en zoekt daarvoor een gedwongen motiveering, alleen opdat Sigfrids tweede bezoek aan de rots mogelijk zij. Het verdient opmerking, dat de dichter met deze motiveering verlegen gezeten heeft. In de oudere bewerking der ‘Götterdämmerung’, die onder den titel ‘Sigfrids Tod’ uitgegeven is, zijn het de walküren, die Brünhild op haar rots bezocht hebben en bij hun heengaan in angst, dat hun zuster iets menschelijks zal overkomen, uitroepen:

> ‘O brennte das Feuer neu um den Felsen,
> Vor schande die schwache Genossin zu schützen!
> Wotan! Waltender! Wende die Schmach!’

waarop dan onmiddellijk de brand opnieuw uitbreekt. Men

zou kunnen vragen, of Sigfrid niet beter gedaan had, zijn geliefde, die hij weerloos gemaakt had, veilig onder dak te brengen, alvorens op avontuur te rijden. In de ‘Götterdämmerung’ is deze zwakke motiveering opgegeven. Hier moeten wij gelooven, dat het vuur, - dat toch alleen gediend heeft om de *slapende jonkvrouw* te beschermen, - van zelf voort blijft branden, bij wijze van bolwerk om een burcht, waarin Brünhild voor haar genoegen verwijlt, terwijl haar echtgenoot als een dolende ridder de wereld rondrijdt, een voorstelling, die toch Sigfrids wonderlijk gedrag niet verklaart, maar aan de overige onverklaarbaarheden deze nieuwe toevoegt, dat de walküren, die ook in deze redactie van Wagner's dichtwerk hun zuster komen bezoeken, door het vuur niet worden afgeschrikt. Immers bij zijn afscheid heeft Wotan gezegd:

> ‘Wer meines Speeres Spitze fürchtet,
> durchschreite das Feuer nie!’

hoe is het onder deze omstandigheden mogelijk dat de walküren het vuur doorschrijden?[1)]

Meer willekeurigheden uit de ‘Götterdämmerung’ aan te voeren, zou een gemakkelijk werk zijn. Ik zou er op kunnen wijzen, dat de manier, waarop het verraad tegen Sigfrid gesmeed en uitgevoerd wordt, een puur verzinsel is. Maar ik maak naar aanleiding van dit ééne voorbeeld de opmerking, dat wie de oude sagen liefheeft en bovendien de kunst en den eerbied bewondert, waarmee oude dichters de stof behandeld hebben, schrikt van zulk een gewelddadige wijze om met de overlevering om te springen. Nu is het ontegenzeglijk waar, dat de dichter de vrijheid heeft, motieven eener hem van elders bekende overlevering te gebruiken, ten einde een nieuw kunstwerk te scheppen. Maar hier moet toch vooreerst de opmerking gemaakt worden, dat een dichter, die motieven en, meer dan dat, die den hoofdinhoud van zijn werk ontleent aan beroemde kunstwerken, zich aan de vergelijking blootstelt. Wie thans van Achilles of Odusseus ging dichten,

1) De tegenwerping, dat de walküren door de lucht rijden, zou een uitvlucht zijn; want de beteekenis der vlammen is volkomen afsluiting.

zou een gevaarlijk werk doen, vooral wanneer zijn gedicht van grooten opzet was en de bedoeling had, de helden van toen voor een hedendaagsch publiek verstaanbaar te maken. De klassiek gevormde lezer zou ongetwijfeld den maatstaf van Homerus aanleggen. Is het feit, dat het Nibelungenlied en de Edda aan een groot deel van Wagner's publiek onbekend zijn, een reden om ten opzichte van deze hun roem waarlijk wel verdienende heerlijke gewrochten der oudheid anders te handelen? Met recht vraagt dus de litteratuurhistoricus, wie dieper inzicht in den aard en de beteekenis der overlevering gehad heeft, wie haar met meer kennis en smaak en ook met meer piëteit behandeld heeft, de Nibelungendichter of Richard Wagner.

Maar er komt dit bij, dat Wagner in geenen deele erkent, de motieven naar zijn subjectieven smaak te hebben behandeld, maar dat hij het product zijner fantaisie op zijn gewonen stelligen toon voor den door hem ontdekten mythus der Nibelungen uitgeeft. Daardoor geeft hij niet alleen den litteratuurhistoricus het recht, dat deze toch al had, zijne bewerking der stof met die van vroegere dichters te vergelijken; hij daagt ook den sagenhistoricus uit, de wetenschappelijke deugdelijkheid zijner constructie te onderzoeken. Over dit laatste punt, waarover men boekdeelen zou kunnen vullen, ben ik van plan aanstonds nog iets te zeggen; voorloopig bepaal ik mij nog tot het psychologisch-aesthetische. Hier treft ons nu in verband met het dubbele bezoek bij Brünhild het treurige figuur, dat Sigfrid maakt. Na zijne pas verworvene geliefde op de rots alleen te hebben achtergelaten, begeeft hij zich aan Gunthers hof, en door een vergetelheidsdrank in slaap gewiegd, laat hij zich tot de verschrikkelijkste ontrouw verleiden, die denkbaar is; op een wijze, tot wier karakteriseering geen woorden in staat zijn, geeft hij haar eigenhandig over in de macht van een vreemden echtgenoot. De mechanische wijze, waaarop die tooverdrank midden in de handeling ingrijpt, is voor een niet bijgeloovig aanschouwer in hooge mate stuitend. Wel is waar ontleent Wagner ook dezen drank aan een oude bron, de Völsunga saga, maar de opmerkzame lezer ontwaart gemakkelijk, dat de gevallen niet gelijk staan. Vooreerst weten wij nu al, hoever de schrijver der Völsunga saga te vertrouwen is. Wat

nu den vergetelheidsdrank betreft, deze is ook zonder eenigen twijfel door dat litteraire genie gemodelleerd uit een liefdedrank. Dat volgt al hieruit, dat indien de poëtische bron der saga, die geen vroeger bezoek bij Brünhild kent, een drank noemde, dat onmogelijk een vergetelheidsdrank kan geweest zijn, want Sigfrid had nog niets te vergeten. De schrijver der saga echter gebruikte dien drank, om den held het bezoek, waarvan hij pas verteld had, te laten vergeten. De liefdedrank nu is in oude poëzie een beeld voor een onweerstaanbaren hartstocht, en wie zulke poëzie dichtte en wie ze hoorde, was zich dat bewust. Eene geheel andere zaak is het, wanneer in moderne poëzie, waar liefde geen drank en een drank geen liefde is, niet alleen zulk een beeld gebruikt wordt, maar de schaal met den drank op het tooneel gebracht wordt, zoodat zelfs de vrijheid om het verhaal zinnebeeldig op te vatten, aan den toeschouwer die dat zou wenschen niet gelaten wordt. Ook hier toont de dichter van het Nibelungenlied, die den drank niet noemt, maar de ontluikende liefde tusschen Sigfrid en Kriemhilt op sympathieke wijze schildert, reeds een dieper psychologie. Maar van beteekenis is vooral het volgende. In de liederen, die een tooverdrank kennen, staat het gebruik daarvan aan het begin der handeling; het is het uitgangspunt, maar daarop ontwikkelen zich de gebeurtenissen langs logischen en psychologischen weg. Sigurds liefde tot Gudrún (Kriemhilt) drijft hem er toe deel te nemen aan eene bedrieglijke handeling tegenover eene hem onbekende vrouw, die echter niet *zijn* vrouw is; de moeilijkheid van het avontuur blijft eene verontschuldiging, en echter - de wraak blijft niet uit. Men kan met de plaats, die de tooverdrank hier inneemt, vergelijken de plaats van den minnedrank in een ander werk van Wagner, in ‘Tristan und Isolde’. Het gebruik er van staat aan het begin; het moet verklaren, hoe de held en de heldin er toe komen, Marke te bedriegen; maar verder hooren wij er niet veel meer van, en wij hebben er ook geen gedachte meer voor over. Al onze belangstelling is bij de liefdevreugde en het liefdeleed der twee jonge lieden. Gansch anders in de ‘Götterdämmerung’. Hier grijpt de vergetelheidsdrank op brutale wijze midden in de handeling in. Wij hebben reeds den held in den ‘Siegfried’ leeren kennen, in zijn moed, in

zijn zelfstandigheid, in zijn liefde; daar komt de tooverdrank, - en eensklaps is zijn liefde gebluscht, en hij behandelt de geliefde van zoo even op de meest laaghartige wijze. Maar wij weigeren te gelooven, en juist op grond van de pas verkregen kennis van Sigfrids karakter. Waar Wagner (Schriften IV, 328) zegt, dat zijn Sigfrid de volkomen vrije mensch is, niet gebonden door eenige verhouding, die buiten hem ontstaan is, wiens daden tot het einde toe uitsluitend bepaald worden door zijn eigen innigste zijn[1)], daar kan de toeschouwer, die zijn oordeel vrij bewaart, toch niet anders dan getroffen worden door de ironie, die hierin gelegen is, dat een dichter, die de vrijheid van zijn held zoekt in afwezigheid van alle maatschappelijke banden, hem ten slotte het slachtoffer laat worden van een mechanisch werkenden tooverdrank. Zóó waar is het, dat ook de meest vrije mensch tot geen daad komt zonder inwerking van buiten.

II.

Van de vele punten, die aanleiding kunnen geven tot eene bespreking, kies ik nog de voorgeschiedenis der Welsungen en het daarmee samenhangend ingrijpen der goden, met name van Wotan, in de gebeurtenissen. Daaraan knoopt zich dan van zelf de beteekenis, die Wagner in het geheele sagencomplex legt.

Gaan wij van den ‘Siegfried’ één stap terug, dan stooten wij in het derde bedrijf der ‘Walküre’ op Wotans afscheid van Brynhild. De prachtige scène is ingegeven door eene plaats uit de inleiding der Sigrdrifumál en eene reeds kort aangevoerde strofe der Helreid (hierboven p. 49), waarin Brynhild vertelt, dat Ódinn haar met een ‘slaapdoorn’ had

1) ‘kein historisches Gewand engte ihn mehr ein; kein ausser ihm entstandenes Verhältniss hemmte ihn irgendwie in seiner Bewegung, die aus dem innersten Quelle seiner Lebenslust jeder Begegnung gegenüber sich so bestimmte, dass Irrthum und Verwirrung, aus dem wildesten Spiele der Leidenschaften genährt, rings um ihn bis zu seinem offenbaren Verderben sich häufen konnten, ohne dass der Held einen Augenblick, selbst dem Tode gegenüber, den inneren Quell in seinem wellenden Ergusse nach Aussen gehemmt, oder je etwas Anderes für berechtigt über sich und seine Bewegung gehalten hätte, als eben die nothwendige Ausströmung des rastlos quillenden inneren Lebensbrunnens’; en zoo verder.

gestoken, - men herinnere zich het spinrokken der schoone slaapster, - omdat zij in den strijd een anderen held had bijgestaan, dan haar bevolen was. Eene vrijheid van Wagner is het, dat hij Wotan (zoo noemt hij Ódinn) tusschenbeiden laat komen, en niet minder, dat hij den held, dien Brynhild te hulp komt, met Sigfrids vader vereenzelvigt; de ware held heet Agnarr en zijn tegenstander Hjálmgunnarr werd door de walkyre eigenhandig geveld. Van de beide helden dezer sage is overigens niets bekend; door de identificatie echter vindt Wagner een aanknooping aan de geschiedenis van Sigmund, en niemand zal zich daaraan ergeren, omdat hier geen schoone samenhang verstoord wordt, - indien men zoo iets maar niet voor een ontdekking uitgeeft, maar voor een dichterlijke vrijheid. Overigens is het bedenkelijke hier geenszins in de aanknooping gelegen, maar in de bedoeling der aanknooping: Wotans verlangen, een geslacht op te kweeken, dat den reuzen den schat zal rooven. Doch hierover aanstonds meer in een ander verband. Op vrije fantasie berust insgelijks de voorstelling, dat Brünhild een dochter van Wotan is, doch ook hierover mogen wij ons niet te sterk beklagen, omdat de innigheid der scène door die verhouding misschien gewonnen heeft. Maar mythisch is die voorstelling evenmin als zij ooit verbreid is geweest, al noemen de skalden in hun poëtische omschrijvingen de walkyren soms ook Ódins meisjes, en Duitsch is zij allerminst, want walkyren zijn in het geheel geen Duitsche sagenfiguren; in Skandinavië heeft zich het type geheel onafhankelijk van de Nibelungensage ontwikkeld, en eerst dáár werd de op de door vlammen omgeven rots slapende vrouw opgevat als een walkyre, waarmee zij immers den bovennatuurlijken aard en de krijgshaftigheid, althans de kracht gemeen had. Van Wótans verhouding tot Erda, die Wagner de moeder van Brünhild noemt, weten de bronnen inderdaad iets te vertellen; Jörd (de aarde) geldt namelijk in de Oudnoorsche mythologie voor eene geliefde van Ódinn; zij brengt echter niet Brynhild, maar niemand minder dan den dondergod Thórr ter wereld, eene voorstelling, die ongetwijfeld een natuurmythischen achtergrond heeft. Dat deze voorstelling speciaal Skandinavisch is, behoef ik nauwelijks te zeggen. Het is nu een echt Wagneriaansch idee, die aarde op te vatten als *ur*-moeder

en *ur*-waarzegster, bij wie Wotan in den uitersten nood om raad komt. Inderdaad is Ódinn onder meer de god van toovenarij en waarzeggerij; hij roept dooden op en laat ze spreken; hij heeft de runen uitgevonden, die geheime wijsheid bevatten; hij staat in verband met waarzegsters, waarvan een zeer oud gedicht er ééne met bijzondere zienergave noemt, - en aan deze völva - wala noemt Wagner haar met den duitschen vorm van den naam - heeft de dichter ongetwijfeld gedacht; hij rijdt ook in een geval van bijzondere importantie naar Hel, om zich te laten inlichten over de toekomst; - maar de opvatting der völva als moederaarde is een romantisch denkbeeld, dat de onvoorwaardelijke bewonderaars natuurlijk het recht hebben van het standpunt hunner aesthetica toe te juichen, maar dat het geoefend oog toch als eene philosophische abstractie duidelijk onderscheidt van die figuren, die aan een poëtische realiteit ontleend zijn.

Teruggaande langs denzelfden weg, dien Wagner ging, - want ook hij begon met ‘Siegfrieds Tod’ en dichtte pas later de daaraan voorafgaande stukken, - komen wij tot de historie van Sigmund en Siglinde. Wanneer ik ook in deze tot zulk een heerlijke muzikale uitdrukking gebrachte geschiedenis het mes der kritiek zet, dan doe ik dat slechts, na mij zelf er nog eenmaal aan herinnerd te hebben, dat het doel der kritiek niet is af te breken, maar te begrijpen. Wij moeten ook hier niet alleen de muzikale bewerking bewonderen, maar ook de geschikte wijze, waarop Wagner de voorhanden motieven voor zijn doel heeft weten te combineeren, - altijd, indien de combinatie maar voor een product van kunstenaarsverbeelding, niet voor een resultaat van onderzoek wordt uitgegeven. Den naam Sigelint voor Sigfrids moeder deelt het Nibelungenlied mee; in het Noorden is hij in dit verband niet bewaard en er treedt een andere naam in de plaats; dat de vader Sigmund heette, weten wij uit de meest uiteenloopende bronnen. Maar omtrent Sigmunds geschiedenis licht ons uitsluitend de Völsunga saga in. Er zijn echter enkele aanduidingen, dat hetgeen de saga hier bericht althans ten deele ook in Duitschland bekend is geweest. Beslist moet echter uitgesloten worden het ingrijpen van Ódinn in de gebeurtenissen, dat zonder eenigen twijfel een Skandinavisch toevoegsel is.

De quintessence van Sigmunds geschiedenis is bij Wagner de liefde-episode tusschen hem en zijn zuster. Eene dergelijke verhouding nu kent ook de Völsunga saga. Sigmund heeft op zijn zwager Siggeirr den dood van zijn vader en van al zijn mannen te wreken. Signý, Sigmunds zuster en Siggeirs vrouw, zendt achtereenvolgens haar beide zoons tot haar broeder, opdat dezen hem behulpzaam zijn bij de volvoering der wraak. Beiden echter worden te zwak bevonden, en op raad van hun moeder worden zij door Sigmund gedood. Dan begeeft Signý zich naar de spelonk, waar de voortvluchtige Sigmund huist; zij zoekt de vereeniging met haar broeder, en uit deze omarming wordt een zoon geboren, die van twee zijden een Völsung is; die zoon is geschikt voor de wraak. Prachtig is in het harde tafreel de toegevoegde trek, die ons geheel met Signý verzoent, dat zij, als eindelijk Sigmund en zijn zoon de wraak volvoeren en het huis boven Siggeirs hoofd in brand hebben gestoken, wèl naar buiten komt, om van haar broeder en zoon afscheid te nemen, maar dan zich opnieuw in het brandende huis begeeft, om met haar gemaal te sterven. Zóó vereenigde Signý trouw aan haar geslacht met huwelijkstrouw.

Maar wat ons in het verband onzer beschouwingen vooral interesseert, is deze bijzonderheid, dat de in bloedschande verwekte zoon van Sigmund *niet* Sigurd is. Pas later huwt Sigmund eene vrouw, die de moeder van den drakendooder wordt. Ongetwijfeld ligt in deze verhouding een oordeel opgesloten, dat de oudheid velde over de vrucht der liefde van het zusterlijk paar. Dat blijkt vooral uit de karakteristiek der beide jeugdige helden. De zoon van broeder en zuster is wel buitengewoon sterk en dapper, maar hij is ook ruw en ongemanierd; hij houdt van scheldwoorden en onkieschen scherts; hij vormt een in het oog loopende tegenstelling met den idealen held Sigurd, die even kinderlijk als heldhaftig is en het slachtoffer van zijn goede trouw wordt.[1)]

1) Treffend is dit uitgedrukt in het prozastuk in de Edda, dat het opschrift draagt: ‘Van Sigurds Dood’. Het volgt op een gedicht, waarin de moord van Sigurd ‘ten Zuiden van den Rijn’ beschreven is. Er staat: ‘Hier in dit gedicht wordt verteld van den dood van Sigurd, en hier is de voorstelling zóó, dat zij hem buiten doodden, maar sommigen vertellen het zóó, dat zij hem slapend in zijn bed doodden. En de Duitsche mannen vertellen zóó, dat zij hem buiten in het bosch doodden, en in het oude gedicht van Gudrún staat, dat Sigurd en de zonen van Gjúki naar de rechtplaats gereden waren, toen hij werd gedood; maar dàt vertellen zij allen eenstemmig, dat zij hem verrieden, terwijl hij hen vertrouwde, en hem liggend en tot den kamp niet gerust vermoordden.’

Wagner heeft de zaak anders opgevat. Sigmund en Siglinde zijn uitzonderingsmenschen, - immers kinderen van den oppergod[1]; voor hen geldt niet de gewone moraal der stervelingen; pas door de verbinding van twee Welsungen en door hun alle menschelijke inzettingen spottende daad kan de echte Welsung, de in waarheid vrije mensch geboren worden. Deze opvatting is heel wat radicaler dan die der oude sage, maar zij riekt toch eenigszins naar de studeerlamp. Ook de oudheid heeft de verhouding, die Wagner in dit ideaal-paar verheerlijkt, onder de oogen durven zien, en haar kunst schuwt niet de naakte brutaliteit van het feit. Maar zij heeft het met nuchtere oogen bezien, en evenmin als zij de daad op preutsche wijze veroordeelt, juicht zij ze als het werk van halfgoden toe. Zij erkent de potentieering van bepaalde eigenschappen door de verbinding van broeder en zuster, maar zij ziet tevens de schaduwzijde, de eenzijdigheid der ontwikkeling, die daarmee gepaard gaat, en in haar ongeleerde en hartstochtelooze scherpe waarneming loopt zij de wetenschap van eeuwen vooruit.

De liefde tusschen Sigmund en Siglinde krijgt eene bijzondere wijding door het zwaard Nothung, het geschenk van Wotan, dat Sigmund uit den esschenstam trekt. Dit motief is aan de Völsunga saga ontleend; het komt daar echter in een ander verband voor. In de hal van Sigmunds vader Völsungr trad bij gelegenheid van het huwelijk zijner dochter Signý met koning Siggeirr een man binnen, gekleed zooals Ódinn gewoon is zich te toonen (zie hier beneden); een zwaard had hij in de hand, en hij stiet dat in een boom, die midden in de hal stond; wie het zwaard uit den boom kon trekken, sprak hij, voor dien was het bestemd. Alle mannen beproefden het vergeefs; toen trad Sigmund nader, en hij kon het zwaard

1) Ook dit is in strijd met de oude voorstelling. Wel voert de genealogie het geslacht op Ódinn terug, maar vooreerst geschiedt dat door meerdere tusschenleden, en dan is dat deel der genealogie een zeer jong toevoegsel; zij heeft dezelfde bedoeling, die de p. 49 genoemde dochter van Sigurd en Brynhild heeft, de Noorweegsche koningen langs de Völsungen van den god te laten afstammen. De belangstelling, die Ódinn het Völsungengeslacht toont, heeft daarmee niets te maken; zij berust op zijn zich in vele sagen openbarende voorliefde voor helden.

gemakkelijk uit den stam trekken. Dit zwaard wordt in zóóver voor de familie noodlottig, als Sigmunds weigering het aan zijn zwager af te staan, de oorzaak is van diens onverzoenlijke vijandschap. Maar als Sigmund later gevangen is, helpt dat zelfde zwaard hem uit den nood. Op bewonderenswaardige wijze heeft Wagner deze vertelling door de liefdescène heengeweven; al staat het nergens geschreven, er is iets van den ouden geest in de wijze, waarop het verwerven van de bruid en van het zwaard als twee gebeurtenissen van bijna gelijke waarde elkander aanvullen.

Ook omtrent Sigmunds dood licht ons de Völsunga saga in. Den naam Hunding draagt aldaar een vorst, die door een in de Skandinavische overlevering tot een zoon van Sigmund gemaakt held gedood wordt; later valt Sigmund in een slag tegen een zoon van dien Hunding, wiens naam de saga insgelijks noemt. Intusschen behoort waarschijnlijk noch Hunding noch zijn zoon oorspronkelijk in de Nibelungensage thuis, en daar wij dus den naam, dien Sigmunds moordenaar in de oudere overlevering droeg, niet weten, kunnen wij er ons wel bij nederleggen, dat Wagner hem Hunding noemt. Voor hem heeft ongetwijfeld het feit, dat de naam 'hondenwelp' beteekent, den doorslag gegeven. Voor het gevecht zelf heeft de dichter aan de saga belangrijke trekken ontleend. Een verschilpunt is dit, dat de saga van een gevecht tusschen legers spreekt, terwijl Wagner daarvoor een tweekamp in de plaats stelt. In den aanvang deed Sigmund wonderen; maar toen het gevecht een tijd geduurd had, 'kwam daar een man met een wijden hoed en in een blauwen mantel[1]; hij had één oog en een speer in de hand, die man ging Sigmund te gemoet en strekte den speer vóór hem; en toen koning Sigmund er hard op los hieuw, kwam het zwaard in den speer en brak in twee stukken.' Daarna begonnen aan de

1) Het verdient opmerking, hoe getrouw Wagner, daar waar hij geen bijzondere reden heeft om af te wijken, zich houdt aan de overlevering. De *blauwe* mantel van Ódinn keert ook bij hem terug, en niet alleen in de tooneelaanwijzingen, maar ook in den tekst, waar Siglinde vertelt, dat een oud man in die kleedij het zwaard in den esschenstam gestooten heeft.
De heer Molkenboer, die de costumes voor de uitvoeringen der Wagnervereeniging teekent, vindt het beter, dat Wotan in afwijking zoowel van Wagner als van zijn oude bron, in een grijzen mantel wandelt. Ik maak de opmerking, die echter naar ik vrees wel vruchteloos zal zijn; immers, wie een aanmerking durft maken, krijgt te hooren, dat hij een bestrijder is van het streven des heeren Molkenboer, dat even subjectief als naief door hem zelf gekarakteriseerd wordt als 'verbetering van het bestaande'; zie den 'Nieuwen Rotterdammer' van 16 Nov. 1901, eerste blad A.

zijde van Sigmund de mannen te vallen, en het was met zijn geluk gedaan. In dien strijd viel Sigmund en het grootste deel van zijn leger. - Ik maak den lezer in het voorbijgaan attent op het anonyme optreden van Odinn, een zeer karakteristieke in de Óudnoorsche litteratuur veel voorkomende trek, die juist aan de verschijning van den god zoo iets bovennatuurlijks geeft; men vermoedt, wie hij is, maar zijn naam wordt niet genoemd. Even eigenaardig is het, dat hij niet eigenlijk actief deelneemt aan het gevecht; hij laat ook niet, zooals bij Wagner geschiedt, Sigmunds zwaard breken, opdat de vijand de gelegenheid hebbe toe te stooten; neen, Sigmund vecht, ook nadat zijn zwaard gebroken is, nog een tijd door; het verlies van het wapen is veeleer een zinnebeeld hiervan, dat Ódinn zijn hulp niet langer verleent, en dat dus de krijgskans keert.

Uit de verbinding van dit verhaal met dat van Brynhilds ongehoorzaamheid is het tweede bedrijf der ‘Walküre’ ontstaan. Maar nog een derde element onderscheiden wij in dit bedrijf, een element, dat minder voor den tweekamp zelf dan voor de compositie van het geheele werk de hoofdzaak is, namelijk de motiveering van Wotans bemoeiing met de zaak. Hier valt niet te ontkennen, dat Wagners voorstelling der feiten zuivere phantasie is. In de Völsunga saga, gelijk in zoovele andere verhalen, beteekent deze tusschenkomst niets anders, dan dat nu de dag gekomen is, waarop de held moet sterven. Sigmund neemt er dan ook vree mee; hij wil niet eens na den strijd zijn wonden laten verbinden. Ódins gedrag tegenover hem is eigenlijk een uitnoodiging naar Walhall, om van het zwijn Sæhrímnir te komen eten en mede te drinken, en gaarne neemt de held deze uitnoodiging aan. Wagner daarentegen stelt Wotans tusschenkomst voor als een daad van onvrijheid, waartoe de god zich laat bewegen door zijne echtgenoote Fricka, die, jaloersch als Juno, hem overal achternarijdt, om hem zijn heerschzucht en niet minder zijn verlangen naar liefdeavonturen te verwijten.

Dat is namaaksel van den Olympus. Maar de eigenlijke grond zit nog dieper en is te zoeken in het ‘Rheingold’, den onzaligen schat, waarop Fáfnir broedt, en die menschen en goden tot verderf zal strekken.

(*Slot in het volgend nummer.*)

R.C. BOER.

t.o. 62

ZUID
AMERIKA
GROOTE
ATLANTISCHE OCEAAN
AFRIKA
INDISCHE OCEAAN
AUSTRALIË
Zuidpoolcirkel
ONBEKEND
Zuid
pool
GEBIED
ENDERBY LAND
KEMPLAND
KERGUELEN
TERMINATION LAND
WILKESLAND
v. DIEMENSLAND
NIEUW
ZEELAND

De nieuwe ‘groote periode’ van het Antarctisch onderzoek.

Tot de vele gewichtige gebeurtenissen, die op wetenschap pelijk gebied het eind der achter ons liggende en het begin der nieuwe eeuw kenmerkten, mag ongetwijfeld ook deze gerekend worden, dat dan toch eindelijk en ten laatste, na een langen, langen tijd van voorbereiding en dank zij de rustelooze pogingen van enkele mannen, het onderzoek van het zoo geheimzinnig zuidelijkst gedeelte onzer planeet in vollen gang is gekomen.

Ruim een halve eeuw heeft het gesluimerd; er kwamen gedurende de laatste tientallen van jaren telkens teekenen voor van een op-handen-zijnd ontwaken, maar dat ontwaken zelf bleef uit, tot dat eindelijk, nog maar weinige jaren geleden, van verschillende zijden de belangstelling zich krachtiger begon te openbaren niet alleen, maar ook in daden zich begon te uiten.

Reeds vroeger heb ik meermalen de aandacht gevestigd op het onderzoek der antarctische gewesten, zoo belangrijk ook voor ons Nederlanders met onze rijke aan de zuidelijke zeeën grenzende bezittingen[1)] en o.a. een vrij uitvoerig overzicht van de historische ontwikkeling onzer kennis van dit gebied tot op het jaar 1896 gegeven.

‘En zoo opent zich dan het vooruitzicht,’ schreef ik in Juni 1896[2)], ‘dat na nogmaals vijf jaren, in den aanvang der twintigste eeuw, ook in het verre Zuiden die edele wed-

1) Zie o.a. *Album der Natuur* 1891, p. 309 e.v. en *Tijdschrift K.N. Aardr. Gen.* 1896, p. 341 e.v.
2) L.c. p. 363.

strijd in vollen gang zal zijn, die eeuwen lang werd en nog steeds wordt gestreden in het hooge Noorden, die groote, internationale wedstrijd naar kennis en wetenschap der poolstreken'. Thans, bij den aanvang van het tweede jaar der 20e eeuw kan er met voldoening op gewezen worden, dat wij niet alleen reeds kunnen beschikken over belangrijke gegevens, gedurende twee overwinteringen aan gene zijde van den poolcirkel verzameld, maar dat bovendien op dit oogenblik een drietal met zorg voorbereide en met alle hulpmiddelen der moderne wetenschap uitgeruste expedities in de zuidelijke zeeën werkzaam zijn, zoodat wij alle reden hebben te verwachten, dat binnen een kort tijdsverloop onze kennis dezer streken een hoogst belangrijke uitbreiding zal hebben ondergaan.

Bij het overzien van de tochten naar de zuidpoolstreken ondernomen en de ontdekkingen en onderzoekingen aldaar gedaan, van de reizen in de jaren 1772-1775 door den beroemden Engelschen zeevaarder James Cook, die als de vader van het eigenlijk antarctisch onderzoek kan beschouwd worden, tot het jaar 1895,[1)] blijkt aanstonds, hoe uiterst sober de in dat lange tijdperk van honderd en twintig jaren verkregen resultaten zijn; verwonderen kan ons dit niet daar het tevens opvalt, dat niet alleen het onderzoek telkens voor lange tijden geheel werd afgebroken, zoo b.v. tusschen 1775 en 1819, 1843 en 1873, 1874 en 1892, maar vooral ook, omdat bij verreweg het grootste gedeelte der reizen geographische ontdekking en natuurwetenschappelijk onderzoek bijzaak was, de jacht op traandieren daarentegen hoofdzaak, zoodat niet zelden juist op het oogenblik, dat de gelegenheid zich voordeed om van gunstige omstandigheden partij te trekken en eenmaal begonnen ontdekkingen voort te zetten, door het ontbreken van walvisschen of robben de terugtocht moest worden aanvaard. Slechts in de door de reis van kapitein John Balleny a.h.w. voorbereide zoogenaamde 'groote periode' van 1838-1843, waarin de belangrijke expeditiën

1) Belangstellende lezers mogen hier verwezen worden naar het onlangs verschenen, waarlijk buitengewoon fraaie, geïllustreerde werk van Dr. Karl Fricker, 'Antarktis', waarin, na een breedvoerig historisch overzicht, op zeer volledige wijze alles wordt behandeld, wat wij tot op het jaar 1895 van het zuidpoolgebied zijn te weten gekomen.

van Dumont d'Urville, Wilkes en Ross vallen, was zulks niet 't geval en deze tochten hebben dan ook door de ontdekkingen van Louis-Philippe- en Joinville-land, van Wilkes- en Victoria-land enz., 't meest tot de vermeerdering onzer kennis bijgedragen.

Hoe onvolkomen onze geographische kennis in het Zuiden is, blijkt het best, wanneer wij haar vergelijken met die van de Noordpoolstreek. In de laatste toch is het geheel onbekende gebied ongeveer zoo groot als Europeesch Rusland, in het Zuiden daarentegen tweemaal zoo groot als geheel Europa en op het eind der 19e eeuw zijn wij in het zuidelijk halfrond ongeveer zoo ver doorgedrongen, als op 't eind der 16e eeuw, dus drie honderd jaren vroeger, in het noordelijk halfrond. Voor een deel heeft dit zijn grond in de omstandigheid, dat tengevolge van de geheel andere verdeeling van land en water het door menschen bewoonde land in het Noorden veel dichter tot de Pool nadert dan zulks in het Zuiden het geval is, waar uitgestrekte zeeën de plaats van het land innemen, een tegenstelling, die voorzeker niet treffender kan geïllustreerd worden dan door het feit, dat op Spitsbergen, op een geographische breedte overeenkomende met de grootste met veel moeite in het Zuiden bereikte poolhoogte, een hôtel is gebouwd, dat des zomers geregeld door toeristen wordt bezocht, ja dat zelfs het plan is geopperd om er een sanatorium voor longlijders op te richten.

Terwijl dan ook in het Noorden de belangrijkste tochten over land of over ijs zoo veel mogelijk in de richting van de pool werden ondernomen, waren in het Zuiden de meeste reizen longitudinaal dus evenwijdig aan den poolcirkel en slechts op betrekkelijk weinig plaatsen, waar open zee of niet te zwaar pakijs zulks gedoogden, werd deze overschreden en kon men een hoogere breedte bereiken. Zoo komt het, dat op onze tegenwoordige zuidpoolkaarten verreweg het grootste deel van het door den poolcirkel omsloten gebied door een groote witte plek als onbekend terrein wordt ingenomen.

Zijn alzoo de op geographisch gebied verkregen resultaten zeer gering, treuriger nog is het gesteld met de vorderingen, die onze physische kennis van het Zuidpoolgebied in al die jaren heeft gemaakt. Wel heeft vooral Ross op zijn gedenkwaardigen tocht een schat van magnetische waarnemingen

gedaan en zijn ook aan boord van de ‘Challenger’ tijdens haar kort verblijf in het eigenlijke Zuidpoolgebied vele gewichtige meteorologische gegevens verzameld, wel hebben, vooral, in de latere jaren, enkele zich aan boord van de walvischvaarders bevindende, wetenschappelijke mannen verricht, wat in dit opzicht verricht kon worden en wat met 't oog op hulpmiddelen en omstandigheden slechts onvolledig en oppervlakkig kon zijn, maar wat zegt dit alles tegenover die ontzaglijke leemten, die er nog bestaan in onze kennis van de antarctis!

Nagenoeg alle zoogenaamde exacte wetenschappen, de oceanographie, meteorologie, klimatologie, geologie, planten- en dierengeographie, magnetisme, astronomie enz., hebben overwegend belang bij een grondig onderzoek der Zuidpoolstreken en de oplossingen van talrijke vraagstukken op allerlei gebied wachten slechts op gegevens, die dáár alleen zijn te verkrijgen.

Het is dan ook niet te verwonderen, dat, al was het onderzoek traag en telkens afgebroken en al waren de omstandigheden ongunstig, toch aan verschillende kanten stemmen opgingen om het weer in gang te krijgen en voort te zetten. Zoo ergens dan heeft hier het gezegde gegolden: de aanhouder wint; en dank zij de nimmer verflauwende pogingen van enkelen is ten slotte de belangstelling gewonnen van velen, wat slechts noodig was om een tijdperk te openen, dat ongetwijfeld de bewuste ‘groote periode’ verreweg in belang zal overtreffen, ja in sommige opzichten reeds overtroffen heeft.

Terwijl in Duitschland ongeveer een halve eeuw lang Dr. G. Neumayer, directeur der Hamburger Seewarte, ijverde voor Zuidpoolonderzoek en in Engeland Sir Clemens R. Markham evenzoo jaren lang hetzelfde doel trachtte te bereiken, ontbrak het ook in Zweden en in Schotland, ja zelfs in ons vaderland niet aan pogingen om de belangstelling van Regeering en particulieren in de gewenschte richting te leiden. Deze pogingen hadden ten slotte, zooals wij hieronder zullen zien, behalve bij ons te lande, een zeer bevredigend succes, maar onderwijl werd nog vóór dat men in een der genoemde landen tot daden overging, van geheel ongedachte zijde een wetenschappelijke expeditie met bepaalde bestemming naar de

Zuidpoolzee, de eerste na den beroemden tocht van Ross, uitgerust.

Het waren namelijk de Belgen, die in 1897 een tocht naar het Zuiden organiseerden, zich daardoor voor 't eerst een plaats in de rij der poolvaarders veroverden en meteen, wat wij zouden kunnen noemen de tweede ‘groote periode’ van het Zuidpoolonderzoek openden.

Het initiatief tot deze onderneming werd genomen door den Belgischen kapitein Adrien de Gerlache, die in September 1894 het Brusselsch Koninklijk Aardrijkskundig Genootschap een reeds in hoofdtrekken uitgewerkt plan voorlegde voor de uitrusting van een Belgische expeditie naar de zeeën ten zuiden van Kaap Hoorn. De voor de onderneming vereischte som, door de Gerlache op 300.000 francs berekend, werd voor een gedeelte door particulieren, voor een ander deel door den Staat gegeven, een Noorsch walvischvaarder met stoomvermogen werd aangekocht, met 't oog op zijn nieuwe bestemming verbouwd en verbeterd en in dien tusschentijd zocht De Gerlache de deelnemers voor zijn tocht bijeen.

De aldus gevormde staf bestond uit: De Gerlache, chef der expeditie en commandant der ‘Belgica’, George Lecointe, onder-commandant, belast met de hydrographie en cartographie, Emile Danco, Belgisch artillerie-officier voor de magnetische waarnemingen, Emile Racovitza uit Jassi in Rumenië, zoöloog en botanicus, Henryk Arctowsky uit Warschau, meteoroloog, oceanograaf en geoloog, de Amerikaan Dr. Frederik Cook als arts, tevens belast met de photographie en de anthropologische waarnemingen, Antoine Dobrowolski, assistent voor de meteorologie, de Noor Roald Amundsen als 2^{e} en de Belg Jules Melaerts als 3^{e} officier. De equipage, deels in België, deels in Noorwegen aangeworven, telde 15 man, waarvan er 5, wegens gebrek aan tucht, in Z-Amerika aan wal moesten worden gezet.

Den 16^{en} Augustus 1897 verliet de ‘Belgica’ Antwerpen, liep, na kort oponthoud op Madeira, te Rio de Janeiro en te Montevideo, den 29^{en} November de Straat van Magellaan binnen en kwam twee dagen later te Punta-Arenas voor anker. Nadat daar eenige noodzakelijke reparatiën verricht en kolen ingenomen waren, en nadat de ‘Belgica’ eenigen tijd in de kanalen van Vuurland had vertoefd en de beman-

ning op de reede van Lapataia in het Beagle-Kanaal het Kerstfeest had gevierd, was het jaar 1897 ten einde gespoed.

Het nieuwe jaar begon met een ongeval. Het scheelde maar weinig of de Belgische Zuidpoolexpeditie ware geeindigd vóór zij nog begonnen was. Den 1^{en} Januari 's avonds om half elf te midden van een bijna volslagen duisternis liep de Belgica door een strooming afgedreven, in het gevaarlijkste deel van het Beagle-Kanaal op de klippen en geruimen tijd scheen het alsof het schip verloren was. Slechts met de uiterste krachtsinspanning, nadat een deel der steenkolenlading gelost en de met zoetwater gevulde reservoirs waren leeggepompt, nadat De Gerlache, ten einde raad, bevel had gegeven met den grootst mogelijken stoomdruk de machine achteruit te laten werken, gelukte het het vaartuig vlot te krijgen en ontsnapte het aan een wissen ondergang. Het eenige nadeel, dat de expeditie ten slotte van dit ongeval ondervond, was, dat zij haar grooten voorraad zoet water had moeten prijs geven en nu genoodzaakt was dezen op Stateneiland weer te gaan aanvullen. Dit veroorzaakte een tijdverlies van bijna twee weken, zoodat de 'Belgia' eerst den 14^{en} Januari, toen dus reeds een goed deel van het voor deze streken meest gunstige reisseizoen verstreken was, haar eigenlijken Zuidpooltocht kon aanvaarden.

In de nog weinig bekende en niet wetenschappelijk onderzochte zee tusschen Staten-eiland en de Zuid Shetland-eilanden werden een aantal loodingen gedaan, waarbij bleek, dat Zuid-Amerika door een kanaal van de antarctische landen gescheiden is, dat op sommige plaatsen een diepte van bijna 4000 M. bereikt.

Den 22^{en} Januari werd Low-eiland verkend en nadat de 'Belgica' onder de W. kust van dit eiland beschutting voor een opkomenden storm had gezocht, koerste zij den volgenden dag in Z.Z.O. richting naar de Hughes-baai aan de W. kust van Trinity-land, en begaf zich zoo in het vrijwel onbekende deel van den Archipel, besloten tusschen Trinity-land ten N., Louis-Philippe-land ten N.O., Koning-Oskarland ten Z. en Palmerland ten W. Binnen dit gebied vallen de belangrijkste door de Belgische expeditie gedane ontdekkingen, die, afgaande op de door De Gerlache gepubliceerde berichten en

kaarten, zijn gelegen tusschen 64° en 65° Z.B. en 61° en 64° W.L. dus oostelijk van de vrij goed bekende W. kust van Graham-land. In hoofdzaak bestaan deze ontdekkingen in het vinden van een nieuwe passage tusschen den Atlantischen en Grooten Oceaan, de Belgica-straat, welke naam men later door dien van de Gerlache-straat verving. De beide oevers, waarvan de Z.O. den naam van Danco-land ontving en de N.W. door verschillende grootere eilanden scheen gevormd te zijn, benevens talrijke tusschen deze beide oevers gelegen eilandjes werden opgenomen en in kaart gebracht.

De Gerlache, die geen andere dan de Engelsche admiraliteitskaart schijnt gebruikt te hebben, deelt als zijn bevinding mede, dat reeds van dat hij de Hughes-baai binnen kwam, het verloop der kusten in 't geheel niet in overeenstemming was met de kaart; hij voer over plaatsen heen, waar land was geteekend en landde daar, waar zee was aangegeven. Dit verwonderde hem trouwens niet te zeer, in aanmerking genomen, dat de bestaande kaart gebaseerd was op de vage en onvolledige gegevens door Schotsche en Amerikaansche traandierjagers verkregen, die bovendien vaak ijs en wolken voor land hadden aangezien.

Het verdient evenwel opmerking, dat de commandant der Belgische expeditie het onnoodig schijnt geoordeeld te hebben rekening te houden met de in 1874 in deze streken door kapitein Dallmann gedane ontdekkingen, terwijl de nu door De Gerlache gepubliceerde kaart geen twijfel overlaat, dat de naar hem genoemde straat of althans het Z.W. deel daarvan identiek is met de door Dallmann ontdekte Bismarckstraat, waarvan dan het gevolg zou moeten zijn, dat vele der door de Belgen gegeven namen ter wille der prioriteit weer van de kaart zouden moeten verdwijnen.

Niet waarschijnlijk schijnt het voorts, dat Danco-land de N.O. voortzetting van Graham-land en te gelijk de W. kust van het door kapitein Larsen ontdekte Koning Oskar II-land is.

Maar hoe het zij, aan de Belgische expeditie komt de verdienste toe, de bedoelde straat zeer nauwkeurig te hebben onderzocht en opgemeten. Gedurende bijna drie weken, van 23 Januari tot 12 Februari, werd ze in alle richtingen doorkruist en op niet minder dan twintig plaatsen ging men aan land om waarnemingen te doen en verzamelingen te maken.

De laatste landing geschiedde op 12 Februari in de nabijheid van de later aldus genoemde Kaap Renard en na een kort oponthoud stoomde de ‘Belgica’ nog denzelfden dag door de Lemaire-straat den Grooten Oceaan in. In het oosten bleef de kust zichtbaar maar daar zij met zwaar pakijs geblokkeerd was, zag men zich gedwongen een meer westelijken koers te nemen, waardoor het al of niet samenhangen van Danco-land met Graham-land een onbeantwoorde vraag bleef. Steeds zoo dicht mogelijk den rand van het pakijs volgende, passeerde men den dag daarop de Biscoe-eilanden, evenwel, daar het ijs zeer dik was, zonder ze te zien, overschreed den 15^{en} den poolcirkel en kreeg nog dienzelfden dag in het oosten land in zicht, dat niet anders kan zijn dan v. Bellingshausen's Alexander-land, maar ook hier was er geen denken aan de kust te naderen.

Van toen af aan echter begonnen zich in het ‘pak’ openingen te vertoonen, die dagelijks talrijker en grooter werden, zoodat den 28^{en} Februari De Gerlache, na rijp beraad, besloot, ondanks het reeds vergevorderde seizoen in een van deze openingen binnen te dringen om te trachten een hoogere breedte te bereiken en dat wel op gevaar af van in het pak ‘bezet’ te raken en gedwongen te worden er in te overwinteren. De wind was gunstig en men kwam goed vooruit, maar moest toch van tijd tot tijd met behulp der machine het ijs forceeren. De wind wakkerde aan tot een storm, zoodat nog den avond van denzelfden dag de 71^{e} breedtegraad werd bereikt. Het begon te sneeuwen en de duisternis nam hand over hand toe, zoodat men geen kabellengte van zich af kon zien.

‘Voor degenen onder ons,’ zoo schrijft De Gerlache in zijn reisverhaal, ‘die nog niet met de emoties van een vaart door het ijs hadden kennis gemaakt, moet onze tocht in de steeds toenemende duisternis te midden van den chaos van tegen elkaar bonzende ijsblokken, door onzen voorsteven wild dooreen geworpen, met een geraas, dat ter nauwernood door het geloei van den storm werd overstemd, iets fantastisch hebben gehad en het moet hun geweest zijn als kwamen zij in een andere wereld. En ja, het was toch ook inderdaad een andere wereld, waarin wij nog dien zelfden dag kwamen om er eerst dertien maanden later weer uit te geraken.’

De volgende dagen trachtte de ‘Belgica’ met afwisselend succes nog verder zuidwaarts door de dringen, maar den 3^{en} Maart, toen zij een breedte van 71° 31′ had bereikt, was het pak zoo dicht geworden, dat zij zich genoodzaakt zag halt te maken en den steven te wenden. Maar - het was te laat: de openingen in het pakijs begonnen zich meer en meer te sluiten, de invallende vorst bedekte ze met jong ijs en na vergeefsche pogingen om weer noordwaarts in open water te komen, was den 16^{en} Maart de ‘Belgica’ bezet en had daarmede de allereerste overwintering in het werkelijk antarctisch gebied een aanvang genomen.

Toen het zeker was geworden, dat het schip in dit seizoen niet meer bevrijd zou worden, werden de vuren gedoofd en de bij overwintering in het ijs gewone maatregelen genomen: het schip met een hoogen sneeuwwal omgeven, het dek met een groot zeil overspannen en daardoor in een overdekte werkplaats herschapen en zoo ging men, daar levensmiddelen in voldoende hoeveelheid en in groote verscheidenheid voorhanden waren en bovendien robben en pinguins steeds versch vleesch konden leveren, al was het ook niet bijzonder smakelijk, zonder zorg den winter tegemoet.

De overwintering van de ‘Belgica’ in het pakijs onderscheidde zich weinig van die vele andere overwinteringen, die reeds zoo dikwijls onder dergelijke omstandigheden plaats vonden. Zoo schijnen sommige gedeelten van het reisverhaal van De Gerlache mij geheel en al van toepassing op het verblijf der Nederlandsche Noordpool expeditie in de Karazee in 1882-83: het invriezen, de toebereidselen voor de overwintering, het snel korter worden der dagen en dalen der temperatuur, de poolnacht, de beweging van het ijs en de daarmede gepaard gaande onrust, de drift van het pak tengevolge van wind en strooming, de werkzaamheden door de wetenschappelijke staf en door de bemanning verricht, de maaltijden, de terugkeer van de zon en van de lente, de tochten over 't ijs in de omgeving van het schip, de poolzomer en de eeuwige dag, - het was alles zoo als wij het doormaakten bij onze overwintertng op een vrij wel gelijke geographische breedte in het Noorden. Aan den eenen kant een groote eentonigheid in het dagelijksch leven en een grenzenloos verlangen om eens wat anders te zien dan de

gezichten der kameraden. het schip en de oneindige, eenzame ijswoestenij om zich heen, maar aan den anderen kant toch ook een schat van ondervinding, een reeks van ongewone, deels avontuurlijke omstandigheden, tallooze indrukken, diep en onuitwischbaar en later zonder uitzondering bijna een eigenaardig terugverlangen naar dat land der ‘buitenste duisternis’ dat op hem, die het eenmaal in al zijn grootschheid en eenzaamheid heeft leeren kennen, een geheimzinnige aantrekking blijft uitoefenen, het geheele leven lang.

De eerste maanden gingen rustig voorbij: steeds korter werden de dagen en langer de nachten tot dat den 17^{en} Mei de zon voor 't laatste zich vertoonde en de twee maanden lange poolnacht begon. Schijnbaar stil en onbewegelijk maar toch zeer langzaam met het ijs zich verplaatsende lag daar het schip; de touwen van het want stijf bevroren, bedekt met een dikke laag rijp en slechts de zwakke rookkolommen, die uit het voor- en achterschip opstegen, verrieden, dat er nog leven was aan boord van de ‘Belgica’. De op hooge breedten zoo langdurige schemering was oorzaak, dat zich, althans bij eenigszins helderen hemel, op de middaguren een zwak licht vertoonde, dat in elk geval de mannen in de gelegenheid stelde terwille van hun gezondheid zich in de buitenlucht te bewegen, al was het ook niet geraden zich ver van het schip te verwijderen.

Kort na den aanvang van den poolnacht begon het ijs te persen en braken er onrustige dagen voor de bemanning aan. Het onheilspellende geluid der knarsend op elkaar schuivende ijskolossen deed zich in den stillen nacht tot op zeer verren afstand waarnemen; ook in de nabijheid begon het ijs te werken, het schip sidderde en kraakte in zijn binten, doch het weerstond, dank zij zijn stevige constructie, maar meer nog dank zij het feit, dat de ijspersingen niet lang aanhielden en niet zeer hevig waren. De Belgen mogen dan ook werkelijk van geluk spreken, dat althans in dit gedeelte der Zuidpoolzee de ijspersingen niet zoo geweldig en herhaaldelijk optraden als zulks in de Noordpoolzeeën het geval pleegt te zijn, waar zij al zoo menig schip, niet minder stevig gebouwd dan de ‘Belgica’, te gronde richtten. Hun lot zou dan hoogst bedenkelijk zijn geweest, want anders dan in het noordelijk halfrond, waar zich het ijs zuidwaarts

nagenoeg tot aan de bewoonde wereld uitstrekt, is hier het pakijs door een open, stormachtige zee van de naastbijzijnde door menschen bewoonde kusten van Vuurland gescheiden, en het is zeer de vraag of bij een ondergang van het schip de bemanning er in geslaagd zou zijn met behulp van de zwakke booten dit land te bereiken.

Het is niet overbodig er hier op te wijzen, dat dit in 't algemeen een nadeel is, waardoor de expedities naar de Zuidpoolstreken ontegenzeggelijk bij die naar de arctische gewesten achter staan.

Den 21^{en} Juli keerde het zonlicht terug en brak tevens de periode aan van de grootste koude, die overigens, vooral bij windstilte, zonder eenig bezwaar te dragen was. Gedurende de maand Juli was de gemiddelde temperatuur - 23,5^{o} C., terwijl den 8^{en} September na aanhoudende zuidelijke winden de thermometer zijn mimimum - 43° C. bereikte. Opmerkelijk was, dat bij N. wind de temperatuur steeds snel rees en zelfs midden in den winter soms tot of boven het vriespunt steeg.

Ook bij de drift van het pak was de wind de hoofdfactor en als regel gold, dat de 'Belgica' zich bewoog in de richting, waarheen de wind woei. Maar toch had het allen schijn, dat ook nog een andere omstandigheid zich hier deed gelden, nl. de nabijheid van land in het Oosten en in het Zuiden. Wanneer de wind W. was dreef het ijs niet in juist O. maar gewoonlijk in N.O. richting alsof ondiepten het in zijn geheel vrije beweging belemmerden. Evenwel scheen het land in het Oosten dichterbij te zijn dan in het Zuiden daar de drift in Z.-richting bij N. wind bijna even duidelijk was als die in tegengestelde richting bij Z. wind en De Gerlache meent uit een en ander te mogen afleiden, dat op 90° W.L. de kust van het 'Zuidland' minstens tot 74° Z.B. en misschien verder moet teruggeschoven worden.

Een treurige bladzijde in de geschiedenis der Belgische expeditie is de 5^{e} Juli, de dag, waarop luitenant Emile Danco, door een hartaandoening aangetast, na een kort ziekbed van ongeveer drie weken overleed. Twee dagen later werd zijn lijk aan zijn laatste rustplaats, de groote zee toevertrouwd. Een sombere stemming maakte zich van de achterblijvende kameraden meester en in 't algemeen liet gedurende den

poolnacht de gezondheidstoestand te wenschen over. Bij allen zonder uitzondering vertoonden zich een duidelijke verzwakking en de verschijnselen van bloedarmoede, verbleeking der slijmvliezen en een versnelde pols; het kwam voor, dat sommigen 130, ja 140 polsslagen hadden na de geringste physieke inspanning, na een gewone wandeling van een half uur. Ook langdurig voortgezette geestelijke arbeid bleek onmogelijk te zijn geworden en velen leden aan duizelingen en slapeloosheid.

Het is voorzeker opmerkelijk, dat, terwijl toch naar het schijnt alle hygienische maatregelen, het resultaat van vele vroegere poolreizen, waren genomen: een goede voeding met veel afwisseling, veel beweging in de open lucht, geregelde arbeid enz., de invloed van een poolnacht van slechts twee maanden zich zoo krachtig deed gevoelen, te opmerkelijker omdat bij verschillende expedities der latere jaren, waarvan vele twee, die van Nansen[1)] zelfs drie achtereenvolgende winters in de poolstreken doorbrachten en dikwijls op veel hoogere breedten, de gezondheidstoestand niets of althans veel minder te wenschen overliet. Ware het niet, dat De Gerlache duidelijk zegt, dat' althans sommige der bovengenoemde verschijnselen zich bij allen voordeden, dus ook bij de Noren, dan zou men allicht geneigd zijn aan te nemen, dat de Belgen evenmin als, gelijk meermalen bleek, hun zuidelijke naburen een voldoend weerstandsvermogen tegen het klimaat der poolstreken bezitten.

Gelukkig herstelden allen toen het zonlicht terugkeerde; met nieuwen moed werden allerlei tijdelijk afgebroken werkzaamheden hervat en met verlangen ging men de lente, den zomer, het uur der bevrijding te gemoet. Maar weken en maanden gingen voorbij zonder dat er veel verandering in den toestand kwam. In October werden de openingen in het pak, die er den geheelen winter waren geweest maar toen telkens weder toevroren of door de beweging van het ijs verdwenen, talrijker en grooter, maar de dichtstbijzijnde opening was 600 M. van het schip verwijderd. November en December verliepen, Kerstmis en Nieuwjaar gingen voorbij en onveranderd lag de ‘Belgica’ in haar ijzige boeien besloten.

1) Zie over Nansen's expeditie De Gids April 1893 en Januari 1897.

Eindelijk in 't begin van Januari 1899 werd besloten om te trachten met alle beschikbare middelen een kanaal te maken om zoo het open water te bereiken. Met behulp van tonite, van welke krachtig explosieve stof men 500 K.G. had medegenomen, en van lange ijszagen toog alle man aan 't werk en den 1^{en} Februari smaakten de Belgen de voldoening, dat zij hun schip in tamelijk open water hadden gekregen, al was daarmede ook nog niet alles gewonnen, al waren ook de grenzen van het pakijs nog ver. De vuren werden aangemaakt en aangehouden om dadelijk van elke gunstige verandering, die er in den ijstoestand mocht optreden, gebruik te maken. Toch moesten er nog zes weken verloopen voor het uur der verlossing sloeg. Eerst den 14^{en} Maart had men na een verblijf van 54 weken in het pakijs, op 70° 50′ Z. en 102° 15′ W. de volle, open zee bereikt en kon De Gerlache, met 't oog op het reeds zeer ver gevorderde jaargetijde van verdere ontdekkingen afziende, bevel geven koers te zetten naar Vuurland. Na bij Zwarteiland een hevigen storm te hebben doorstaan, die nog op 't allerlaatste oogenblik het schip met ondergang dreigde, liet de Belgica den 28^{en} Maart op de reede van Punta-Arenas het anker vallen.

Slaan wij nog even een terugblik op de door de Belgische expeditie verkregen resultaten, voor zoover die hiervoor niet ter sprake kwamen, dan mogen we er vóór alles op wijzen, dat de belangrijkste uitkomsten zijn te danken aan de omstandigheid, dat de Belgica, hetzij dan vrijwillig, hetzij gedwongen in het pakijs overwinterde en er een vol jaar mede ronddreef. Hierdoor toch werden eenerzijds zeer belangrijke, zij het dan ook negatieve ontdekkingen in het westelijk deel der antarctis gedaan, terwijl anderzijds deze eerste overwintering in het eigenlijk Zuidpoolgebied ons ook de eerste volledige reeks van meteorologische en magnetische gegevens verschafte, waaraan zoo groote behoefte bestond.

Tusschen 72° en 155° W. is binnen den poolcirkel behalve het kleine Petereiland nergens met zekerheid land aangetoond; onder 70° Z. en 100° W. meende Walker, de bevelhebber van een der schepen der Amerikaansche expeditie in 1839, het te hebben gezien; iets westelijker, onder 107° W. ligt Cook's ‘Non plus ultra’, waar deze zeevaarder van ‘Icehills’ spreekt en onder 70° Z. en 95° W.

stiet v. Bellingshausen in 1821 op een vasten ijsmuur, dien men als de grens van het landbedekkende ijs beschouwde Juist onder deze lengten valt de drift der ‘Belgica’. Walker's land, dat De Gerlache, als 't er geweest was, had moeten zien, bleek niet te bestaan; de ijsmuur van v. Bellingshausen ontmaskerde zich als het pakijs, waarin de ‘Belgica’ binnendrong en, zooals wij boven zagen, meent De Gerlache ook uit de richting, waarin het ijs zich bij noordelijke winden bewoog, te moeten opmaken, dat binnen het door hem bezochte terrein westelijk van Alexander-land en nog ver Zuidwaarts zich geen land van eenige uitgestrektheid bevindt. Deze ontdekking der Belgische expeditie is van groote beteekenis voor onze kennis omtrent de verdeeling van land en water binnen het Zuidpoolgebied.

De verplaatsing der ‘Belgica’ tijdens haar insluiting was zoo onbeduidend, de lengte toch varieerde slechts 8°, de breedte niet meer dan 1° 40′, dat de aardmagnetische en meteorologische waarnemingen uit die periode een vrijwel even groote waarde hebben alsof zij op een vast station waren gedaan. Als belangrijkst resultaat, afgeleid uit de temperatuursaflezingen in verband met de windrichting, moet genoemd worden, dat, zooals ook reeds uit de zomerwaarnemingen in 1894-95 aan boord van de ‘Antarctic’ verricht volgde, de zuidelijke winden zonder uitzondering koud en helder weer brachten en dus geheel het karakter van landwinden droegen, waardoor dus de stelling, dat binnen den poolcirkel groote landmassa's liggen, waarin de oorsprong van dezen zoogenaamden anticycloon te zoeken is, aan waarschijnlijkheid wint.

De gemiddelde breedte, waarop de waarnemingen der ‘Belgica’ gedaan werden, was 70° 40′; het gevonden jaargemiddelde was - 9.7^{o} C, wat niet veel verschilt van dat voor denzelfden parallel in het noordelijk halfrond gevonden nl. - 10.2^{o} C., zoodat men wel mag aannemen, dat terwijl tusschen 50° en 55° ZB. het zuidelijk halfrond tengevolge van de oceaanbedekking ongetwijfeld, wat de temperatuur aangaat, bevoorrecht is boven het noordelijk halfrond, deze bevoorrechting dichter naar de pool toe weer verloren gaat.

De koudste maand was Juli met een gemiddelde tempe-

ratuur van - 23.5^{o}, de warmste Februari met - 1° en dat noch voor den geheelen zomer noch zelfs voor de warmste maand een gemiddelde boven 0° kon worden afgelezen hangt ten nauwste samen met de opgedane ondervinding, dat gedurende den winter over de zee strijkende westelijke, gedurende den zomer boven 't land afgekoelde oostelijke en zuidoostelijke winden de heerschende waren. Deze vertoonden dus een zoo duidelijk moesonachtig karakter, dat men wel mag onderstellen dat deze weersgesteldheid van het Belgische station als type van het klimaat van deze streken kan gelden.

De beschikbare ruimte voor dit opstel laat niet toe om hier verder in bijzonderheden te treden; slechts zij er hier nog op gewezen, dat aan de meteorologische waarnemingen bovendien een nieuw argument mag worden ontleend voor de bewering, dat de grootste massa van het antarctisch vastland in het oostelijk halfrond is gelegen, waar dan ook de meeste omtrekken er van, Victoria- en Wilkesland, zijn gezien.

Nog vóór dat de Belgen uit het ijs bevrijd waren had reeds in een en ander deel van het Zuidpoolgebied een tweede expeditie haar intrede gedaan en had de ‘Southern Cross’ een kleine Engelsche expeditie onder leiding van den Noor C.E. Borchgrevinck, die in 1894-95 aan den tocht van de ‘Antarctic’ deelnam, op Victoria-land aan wal gezet met de bepaalde bedoeling aldaar te overwinteren en er gedurende een vol jaar op een vast station wetenschappelijke waarnemiugen en van daar uit zoo veel mogelijk ook topographische e.a. ontdekkingen te doen, vooral ook de juiste ligging der magnetische Zuidpool te bepalen.

Gaan wij even na hoe deze nieuwe onderneming tot stand kwam.

In Augustus 1895 bracht Borchgrevinck het Zuidpool-onderzoek ter sprake op het ‘Zesde internationale aardrijkskundig congres te Londen naar aanleiding van zijn tocht met de ‘Antarctic’, waarvan hij zoo juist terug was gekeerd. Korten tijd daarna kwam hij ook voor den dag met een uitgewerkt plan voor een expeditie naar de Zuidpool en een daarmede verbonden overwintering op Victoria-land en begon hij vooral in Engeland pogingen aan te wenden om de daarvoor vereischte middelen

bijeen te krijgen[1] Hij vond evenwel, aanvankelijk althans, niet dien steun, waarop hij had gemeend te mogen rekenen. Wel was er eerst sprake van, dat reeds in 1896 de expeditie zou vertrekken, maar nadat bekend was geworden, dat de Engelsche Regeering wel haar hulp had toegezegd voor uitrusting en bemanning, maar de hoofdzaak, het beschikbaar stellen van een schip, geweigerd had, hoorde men er een tijd lang niet van, totdat ten slotte Borchgrevinck het geluk had den grooten Londenschen uitgever Sir G. Newnes voor zijn plannen te winnen. Deze nam op zich, voor eigen rekening en in overeenstemming met het door den Noorschen reiziger ontworpen plan, een stoomwalvischvaarder naar de Zuidpoolzee te zenden, die een met alle wetenschappelijke en materieele hulpmiddelen uitgeruste expeditie op Victorialand aan wal zou zetten; deze zou daar overwinteren en het volgend jaar weer door het schip worden afgehaald, dat zelf den winter in een Australische haven zou doorbrengen.

De ‘Southern Cross’ verliet Engeland den 23^{en} Augustus 1898. Kapitein van het schip was B. Jensen, die reeds in 1895 als stuurman den tocht van de ‘Antarctic’ had medegemaakt; de bemanning 32 koppen grootendeels uit Noren, voor een klein deel uit Engelschen bestaande, was geheel naar keuze van Borchgrevinck bijeen gebracht. Bovendien bevonden zich 75 Siberische honden aan boord, die hun diensten moesten bewijzen bij de sledetochten, die Borchgrevinck en de zijnen voornemens waren te maken.

In 't begin van December kwam het poolschip te Hobarttown op Van Diemens-land aan en na een oponthoud aldaar van pl. m. 14 dagen, waarin proviand en kolen aangevuld en 't schip nog eens grondig nagezien werd, stak het den 19^{en} December andermaal in zee. Reeds den 30^{en} kwam, vroeger dan men verwacht had, onder 61° 36′ Z en 153° 53′ O. het pak in zicht en begon een verwoede strijd tegen de geweldige ijsschotsen, waartusschen de ‘Southern Cross’ zich een weg trachtte te banen. Doch te vergeefs. Meer dan eenmaal raakte zij bezet; het sterke schip weerstond echter glansrijk de hevigste ijspersingen, waarbij het soms verscheidene voeten uit het water werd gelicht en machtige ijsblokken zich hoog tegen zijn boorden opstapelden.

1) Tijdschr. Aard. Gen. 1896 p. 354-357.

De Balleny-eilanden kwamen in zicht maar meer en meer kreeg men de overtuiging, dat de plaats om door het pakijs te breken hier niet goed gekozen was en men rekende zich ten slotte gelukkig den 11^{en} Februari, na een wanhopigen strijd van 43 dagen tegen de vijandelijke elementen, ten noorden van het pakijs weer in open water te komen.

De koers werd nu oostelijk genomen en drie dagen later drong het schip andermaal het pak binnen, nu met meer succes, want de ijsgordel was hier smal en bestond uit veel meer verspreide schotsen; tegen middernacht verdeelde zich het ijs meer en meer en tegen vijf uur in den morgen had de ‘Southern Cross’ de open zee voor zich en stoomde zij volle kracht - zuidwaarts. Den 16^{en} Februari kwam Kaap Adare in zicht, maar een geweldige storm noodzaakte het schip weer van het land af te houden, zoodat het eerst den volgenden dag de Robertson-baai kon binnen stoomen, waar het des morgens om tien uur voor anker ging.

Daar geen tijd te verliezen was, ving men dadelijk aan met het aan land brengen van alle benoodigdheden voor het hier op te richten station. Het was een zware taak: de ‘Southern Cross’ lag in een bocht, ongeveer 200 ellen van de kust, voor anker; alles moest worden overgeladen in kleine booten, die dan zoo dicht mogelijk aan land werden getrokken, waarna de manschappen genoodzaakt waren, tot aan de heupen in het ijskoude water staande, de goederen door de branding heen op het strand te dragen. Maar allen hielden zich goed en voor nog de maand Februari ten einde was gespoed waren de materialen voor de hutten, de proviand, de instrumenten, de sleden en de vijf en zeventig honden behouden aan wal gebracht en had men een voorloopige legerplaats ingericht.

Den 2^{en} Maart lichtte de ‘Southern Cross’ het anker en werd daarmede de laatste band, die de achterblijven den nog aan de bewoonde wereld verbond, verbroken.

De bezetting van het station bestond in 't geheel uit tien man: Borchgrevinck, chef der expeditie, Luitenant W. Colbeck en Louis Bernacchi voor de magnetische waarnemingen, de laatste bovendien astronoom en photograaf, Nicolai Hanson en Hugh Evans als zoölogen, de arts Dr. Klovstad en voorts een bediende, een kok en twee Finnen, welke laatsten

vooral ook met het opzicht over de honden belast waren.

Dertien maanden later keerden allen terug, allen - op één na, de zoöloog Hanson, die, gelijk luitenant Danco van de Belgische expeditie, waarschijnlijk als slachtoffer van het klimaat zijn leven liet en nu rust in zijn eenzaam graf op Kaap Adare.

De eerste arbeid na het vertrek van het schip was de geheele uitrusting naar een hoogere en daardoor meer veilige plaats, op ongeveer 300 M. afstand van het strand gelegen, over te brengen. Met vereende krachten werd deze zware taak volbracht en den 13^{en} Maart, den geboortedag van Sir G. Newnes, was alles tegen de steile, steenachtige helling opgesleept en werd ‘Camp Ridley’ ingewijd. Behalve uit de voor het dagelijksch verblijf bestemde hutten bestond het kamp uit een meteorologisch en een magnetisch observatorium.

De meteorologische waarnemingen, waarmede men reeds in Januari aan boord van de ‘Southern Cross’ een aanvang had gemaakt, terwijl deze zich in het pakijs bevond, werden van den dag af dat men op Kaap Adare geland was, ongeveer zoo uitgevoerd als op een station van den eersten rang; daar gedurende negen maanden van negen uur 's morgens tot negen uur 's avonds en in de drie wintermaanden Juni, Juli en Augustus onafgebroken de instrumenten om de twee uur werden afgelezen, terwijl bovendien van zelfregristreerende instrumenten als barograaf, thermograaf en van minimum en maximum thermometers gebruik werd gemaakt. Zoo verkreeg men een uiterst gewichtige bijdrage voor onze kennis der meteorologie van het antarctisch gebied.

De thermometeraflezingen gaven een jaarlijksch gemiddelde van - 13°86; alzoo, zooals te verwachten was, vrij wat lager dan dat der Belgen in het westelijk halfrond: - 9°7; de koudste maand was Augustus met een gemiddelde van -25°2 en een minimum, tevens het absolute minimum van -41°7 De overheerschende windrichtingen waren O.Z.O. en Z.O., wat al weer bijdraagt om het voorhanden zijn van een anticykloon te bewijzen, die zich boven het poolgebied uitstrekt; en daar, in tegenstelling met het slechts ongeveer één breedtegraad noordelijker Belgische station, dat alleen in den zomer onder den invloed der poolwinden verkeerde, op Kaap Adare deze gedurende het geheele jaar overheerschten, zoo

ligt daarin een nieuw argument voor de bewering, dat het zuidpoolland voornamelijk in het oostelijk halfrond gelegen is.

Men kan zich wel niets vreeselijkers denken dan deze veelvuldige, razende stormen, die van de naburige gletschers ontzaglijke massa's sneeuw met zich voerden. In het jaar, dat de expeditie op Kaap Adare doorbracht, bereikte de storm op 92 dagen een snelheid van 60 of meer K.M., éénmaal van 145 K.M. in het uur. Hij die zich op zulke dagen buiten zou gewaagd hebben zonder zich vast te houden aan het stevige touw, dat voor dat doel tusschen de hut en de observatoria was aangebracht, zou als een bundel hooi zijn weggeblazen. De hokken der honden waren in korten tijd letterlijk onder de sneeuw begraven en ook de hut was weldra zoo diep bedolven, dat men, om den ingang te bereiken, eerst door een soort van hol moest kruipen.

De magnetische waarnemingen omvatten de drie elementen, declinatie, inclinatie en intensiteit; zij werden gedaan in een open Laplandsche tent, somtijds bij een temperatuur van -25° wat niet zelden zeer bezwaarlijk was. De tent lag op ongeveer 1800 M. afstand van de basis van een vulkanischen en zeer magnetischen bergketen, wat ongetwijfeld van grooten invloed op de beweging der magneten moet geweest zijn; waarschijnlijk echter was deze invloed constant en daardoor van minder overwegend nadeel.

Van veel belang waren ook de waarnemingen van het poollicht, dat gedurende den winter bijna elken nacht in zijne onbegrijpelijke en geheimzinnige schoonheid aan den hemel schitterde, zoodat het mogelijk was een dagelijksche periode vast te stellen, want het vertoonde zich gewoonlijk tusschen zes uur 's avonds en drie uur 's morgens en bereikte in den regel de grootste intensiteit tusschen acht en negen uur. Het werd zoowel in het N. als in het Z. waargenomen. Opvallend was ook hier de invloed, die het poollicht uitoefende op de bewegingen van de magneetnaald, en niet minder het onmiskenbare verband tusschen dit verschijnsel en de kort daarna optredende atmosferische storingen. Hevige storm uit het Z.-O. werd steeds door een bijzonder schitterend zuiderlicht voorafgegaan, ja het was mogelijk uit de onrust van de magneetnaald eenige uren van te voren een in aantocht zijnden storm te voorspellen.

Door het verblijf der Engelsche expeditie op Victoria-land is het ons ook voor 't eerst vergund een eenigszins ruimeren blik te slaan in de organische natuur der antarctis. Het is vooral de vogelwereld, die op den voorgrond treedt en in deze nemen weer de pinguins of vetganzen een eerste plaats in; en daar hun vleesch, ofschoon tranig, toch wel eetbaar is zoo ligt het voor de hand, dat deze dieren bestemd zullen zijn om, zooals de ijsbeeren in de noordpoolstreken, een rol te spelen bij de voeding der toekomstige zuidpool-expedities. In het voorjaar, midden October, kwamen zij in groote scharen over het ijs naar het schiereiland, waar zij hun oude nesten in bezit namen. Deze zijn op de guanolagen gebouwd en de kleine steenen, die door de stormwinden uit het binnenland worden aangevoerd, vormen het bouwmateriaal er voor. De wijfies leggen meest twee, zelden drie eieren, die in de maand November of begin December worden uitgebroed.

Gevaarlijke vijanden van de pinguins zijn de roofmeeuwen (*Lestris sp.*), die voortdurend om de nesten heenzwermen en als ze hun kans schoon zien eieren of jongen stelen. Zij kwamen later dan de pinguins en nestelden tusschen de rotsen van Kaap Adare tot op een hoogte van wel 300 M. Voorts werden aangetroffen meerdere zeezwaluwen, waarvan de sierlijke sneeuwwitte soort het schip voortdurend vergezelde zoolang het zich in het ijs bevond.

Versch vleesch kreeg men behalve van de pinguins ook nog van de robben, waarvan verschillende soorten voorkwamen; men dronk ook het bloed, dat een spekachtige smaak had en volgens Borchgrevinck een groote voedingswaarde en vooral ook antiscorbutische eigenschappen bezit. Eindelijk kunnen toekomstige expedities ook op vischvangst rekenen; vooral in de Robertsonbaai waren vele visschen, in 't geheel vijf soorten vertegenwoordigende; zoodat uit dit alles volgt, dat het ontbreken van poolberen en walrussen in de Zuidpoolstreken niet van zóóveel belang mag gerekend worden als men wel eens verondersteld heeft.

Onder de lagere dieren noemt Borchgrevinck o.a. medusenhoofden (*Euryale*), soms van reusachtige afmetingen, en voorts een drietal kleine insecten (welke soorten wordt niet medegedeeld), die op korstmossen werden aangetroffen.

Maar ook de plantengroei van het antarctisch vastland en

de er voor liggende eilanden is niet zonder beteekenis. Opmerkelijk genoeg zijn Kaap Adare en ook andere in 't oog vallende gedeelten van het land vrij van ijs en sneeuw en bijna al die plaatsen bezitten vegetatie. Het is mogelijk, dat in enkele gevallen de oorzaak van dit ontbreken der sneeuw moet gezocht worden in de nabijheid van werkzame vulkanen; op vele andere open liggende plekken ook beletten de stormen de sneeuw zich op te hoopen, maar toch ook zijn er plaatsen waar ontegenzeggelijk de beschutte ligging oorzaak is van het wegdooien der sneeuw. Bedoelde vegetatie bestond daar voornamelijk uit korstmossen behoorende tot een zestal soorten, waaronder het gewone rendiermos; zelfs op 900 M. hoogte en ook op 78° Z.B., aan den voet van den berg Terror, werden sommige dezer mossen nog gevonden, terwijl aan de kusten van Kaap Adare verschillende grassen werden aangetroffen.

Belangrijke resultaten kreeg de expeditie op geographisch gebied in zóóverre, dat de oostkust van Victorialand voornamelijk ten Z. van Coulman-eiland nauwkeuriger bekend is geworden. Teleurstellend was het echter, dat van de voorgenomen tochten in het binnenland, vooral ook ter opsporing van de magnetische Zuidpool, niets is gekomen. Wel deed het eerste telegraphisch bericht van Borchgrevinck vermoeden, dat dit belangrijke doel bereikt was, maar later bleek, dat hij met behulp der op Kaap Adare verkregen gegevens slechts door berekening de ligging van dit punt iets nauwkeuriger bepaald had dan vóór hem door Gauss en door Ross gedaan was. Volgens Borchgrevinck ligt de magnetische Zuidpool op ongeveer 73°20 Z. en 146° O., dus niet ver van het door Gauss berekende punt, 72° 39′ Z. en 151° 38′ O.

Het binnenste van Victoria-land doet zich voor als een zich 3000-3700 M. boven den zeespiegel verheffend bergland, welks geweldige ijsvelden met tallooze gletschers naar de zee afloopen. In de omgeving der Robertsonbaai was het land wel 4000 M. hoog, de steil afvallende gletschers hadden hellingen van tot 50° en waren door ontelbare spleten doorsneden, zoodat er geen sprake van was, van het station uit dit land binnen te dringen.

Den 22en April ondernam Borchgrevinck de eerste reis over het ijs van de Robertson-baai; in Juli werden kleinere sledetochten gemaakt langs de kust van Victoria-land en

ontdekte men een nieuw eiland, dat den naam van Duke of York-eiland kreeg; en nadat op het eind van November veranderingen in het pakijs begonnen op te treden en de warmte van Januari ten slotte de baai ijsvrij had gemaakt, vonden nieuwe onderzoekingstochten per kajak plaats.

'Den 28ste Januari', zoo schrijft Borchgrevinck in een zijner brieven aan Sir G. Newnes, 'keerde de "Southern Cross" terug en verscheen Kapitein Jensen met de mail van Europa in Kamp Ridley. Wij stormden naar buiten en zagen de met ijs bedekte masten en ra's van het schip. Wij bestierven 't eenvoudig van verlangen naar nieuws omtrent de groote wereld daarbuiten. Voor 't eerst hoorden wij van den Transvaalschen oorlog en van de wondervolle ontdekking der draadlooze telegraphie. Toen kwamen de toebereidselen voor de reis naar 't Zuiden. Honden, sleden, goederen enz. werden aan boord gebracht en na een afscheidsbezoek aan het graf van den armen Hanson, volgden ook wij. Op den avond van den 2en Februari stoomden wij van Kamp Ridley weg en had ik andermaal de geheele expeditie van dertig man onder mijn commando.'

De 'Southern Cross' koerste nu zoo dicht mogelijk onder de kust, waardoor de leden der expeditie gelegenheid hadden op Coulman-eiland en op verschillende punten van het vaste land aan wal te gaan om te verzamelen en magnetische waarnemingen te doen. Bovendien konden ook de vroegere opnamen van Ross aangevuld en o.a. het verloop der onbekende kust tusschen Kaap Washington en Kaap Gauss vastgesteld worden. De Woodbaai, even ten N. van eerstgenoemde Kaap, bleek dieper het land in te dringen dan men meende en toegang te geven tot een fjord, die echter door Borchgrevinck ook niet verder onderzocht kon worden. Het daarachter liggende land werd Newnes-land genoemd. De kust is hier vrij laag, de er boven liggende ijsvlakten zijn aanvankelijk terrasvormig, terwijl een weinig hooger op zich de onmetelijke witte vlakte uitstrekt, nauwelijks merkbaar naar het Zuiden stijgend. Borchgrevinck meent, dat het mogelijk is met een voldoend aantal rendieren, sleden en honden en een zeer gering aantal wetenschappelijke deelnemers op een goed gekozen gedeelte van dit binnenijs een hooge zuidelijke breedte te bereiken.

Twintig mijlen ongeveer bewesten Kaap Washington, niet ver van den 10,000 voet hoogen, vulkanischen Mount Melbourne, ontdekte Borchgrevinck een ongeveer 100 H.A. groot vlak terrein, dat hij beschrijft als uitstekend geschikt voor een legerplaats.

Den 10^{en} Februari kwamen de twee door Ross ontdekte vulkanen, de Erebus en Terror, in zicht, waarvan de eerste op dat oogenblik werkzaam was. Aan den voet van den Terror ging men aan land en het was hier dat Borchgrevinck en kapitein Jensen ter nauwernood aan een groot gevaar ontsnapten. Terwijl zij zich namelijk op het hier zeer smalle strand bevonden, gaf in hun onmiddellijke nabijheid een gletscher het aanzijn aan een ijsberg, die met een hevigen plof in zee stortte en een zoo geweldige vloedgolf deed ontstaan, dat de mannen, die gelukkig het gevaar hadden zien aankomen, slechts met de grootste tegenwoordigheid van geest en met de uiterste krachtsinspanning konden beletten, dat zij werden weggeslagen.

De beruchte ijsmuur, dien Ross oostelijk van Victoria-land aantrof, schijnt in de laatste 40 Jaren belangrijke veranderingen te hebben ondergaan want niet alleen, dat zij heel wat zuidelijk is teruggeweken maar ook de hoogte, die Ross als 45-90 M. aangeeft, is aanzienlijk afgenomen, daar Borchgrevinck haar op slechts 20 M. boven de zee bepaalde.

Onder 164° 10′ W. werd den 16^{en} Februari een opening in de ijsbarrière aangetroffen, zoodat de ‘Southern Cross’ ongehinderd tot 78° 34′ Z. kon doordringen, waar Borchgrevinck, luitenant Colbeck en een der Finnen het schip verlieten. Zij konden van hier op de oppervlakte komen van het ijs, dat ongetwijfeld als het vastland-ijs kan beschouwd worden, en met hun slede 78° 50′, het verste zuidelijke punt, bereiken. Hier keerden de reizigers terug, werden den 19^{en} Februari weer door het schip opgenomen, dat toen de terugreis aanvaardde en den 31^{en} Maart 1900 Stewart-eiland, aan de Z.-kust van Nieuw-Zeeland gelegen, bereikte.

Zooals uit het voorgaande is gebleken, waren de expedities van De Gerlache en Borchgrevinck geheel op zich zelf staande ondernemingen, die in twee achtereenvolgende jaren en wat den aard harer werkzaamheden betreft geheel onafhan-

kelijk van elkander in het verre zuiden hebben gearbeid. Zijn niettemin de door hen verkregen uitkomsten van zeer veel gewicht, het ligt voor de hand, dat zulks in nog veel hooger mate het geval zal wezen met die der internationale zuidpool-onderneming, die kan beschouwd worden als het eindresultaat van de pogingen, die men jaren lang in Duitschland, Engeland en Zweden in 't werk heeft gesteld en die naar alle waarschijnlijkheid zich op dit oogenblik in het zuidpoolgebied heeft geïnstalleerd en haar belangelooze taak heeft begonnen.

Het zou ons te ver voeren om het ontstaan dezer onderneming en harer verschillende onderdeelen in alle bijzonderheden na te gaan. Wij zullen daarom volstaan met er op te wijzen, hoe in Duitschland ten slotte de volhardende pogingen van Dr. Neumayer met succes werden bekroond en in Mei 1899 door den Rijksdag de kapitale som van 1,400,000 Mark voor een zuidpoolexpeditie beschikbaar werd gesteld; hoe, niet onwaarschijnlijk als een gevolg daarvan, de Engelsche Regeering, niet achter willende blijven, haar vroegere terughoudendheid opgaf en voor een zelfde doel de nog ontbrekende som van 45,000 pd. st. bewilligde, en hoe eindelijk ook in Zweden, waar Dr. Otto Nordenskjöld, een neef van den beroemden noordpoolreiziger, reeds sedert jaren de vroeger door zijn oom in 't werk gestelde pogingen voortzette, ten slotte de gelden voor een antarctische expeditie werden bijeengebracht.

Nadat het tot stand komen der Duitsche en Engelsche expedities verzekerd was, werd ook al spoedig tot samenwerking besloten. Op het VIIe internationale geographen-congres in het najaar van 1899 te Breslau gehouden, kwam het antarctisch onderzoek breedvoerig ter sprake en werden de programma's der beide expedities door Prof. Dr. E. von Drygalski en Sir Clemens Markham ontvouwd. Men kwam overeen, dat de twee expedities het te onderzoeken gebied zóó zouden verdeelen, dat de Duitschers in de zeeën ten zuiden van den Indischen Oceaan en Afrika, en de Engelschen in die ten zuiden van Australië werkzaam zouden zijn, terwijl bovendien, om de grootst mogelijke eenheid in de magnetische en meteorologische waarnemingen van beide expedities te krijgen, een internationale commissie werd

gevormd om den omvang en de hulpmiddelen voor deze werkzaamheden te onderzoeken en de regeling op zich te nemen van gelijktijdige en correspondeerende waarnemingen op verschillende punten buiten het Zuidpoolgebied.

In het voorjaar van 1900 kwam de toezegging van de Vereenigde Staten van Noord Amerika, dat door de oprichting van drie observatoria bij Washington, op Hawai (het grootste der Sandwich-eilanden) en in Alaska de magnetische waarnemingen der Zuidpool-campagne zouden worden gesteund; en in den herfst van het zelfde jaar kon worden vastgesteld, dat de Republiek Argentinië het hare aan de onderneming zou bijdragen door het vestigen van een station op het niet ver van Amerika's zuidpunt gelegen Staten-eiland. Duitschland zelf zal nog een hulpstation oprichten op de Kerguelen-eilanden; van Engelsche zijde zullen in het reeds bestaande observatorium te Melbourne correspondeerende waarnemingen worden verricht; en toen, eerst in den loop van 1901, ook in Zweden de uitzending van een expeditie tot zekerheid was geworden, werd nog een belangrijke leemte aangevuld doordat deze expeditie een nader onderzoek van de antarctis ten Z. van Zuid Amerika voor haar rekening nam.

Ter toelichting van de samenwerking dezer verschillende ondernemingen mogen tot slot van dit opstel in hoofdtrekken haar inrichting en de door haar beoogde plannen volgen.

Ten behoeve der Duitsche expeditie werd op de werf te Kiel een schip gebouwd, dat den 2^{en} April 1901 van stapel liep, naar den beroemden Göttinger mathematicus den naam ‘Gauss’ ontving en den 11^{en} Augustus met een en dertig man aan boord haar tocht aanvaardde. Chef der expeditie is de bekende geoloog Prof. Dr. E. von Drygalski, die zich reeds een grooten naam verwierf door zijn belangrijke onderzoekingen in Groenland. Hem staan ter zijde zijn vroegere reisgenoot Dr. E. Vanhöffen voor botanie en zoölogie, Dr. E. Philippi voor geologie en chemie, Dr. H. Gazert als arts en bacterioloog, benevens Dr. Fr. Bindlingmaier voor aardmagnetisme en meteorologie. Commandant van de ‘Gauss’ is kapitein Hans Ruser, officieren W. Lerche en L. Ott, 1^{e} machinist A. Stehr. Bovendien bevinden zich aan boord Dr. E. Werth en Dr. K. Luyken, die met twee of drie helpers het station op de Kerguelen bezetten en aldaar aardmagnetische

en meteorologische benevens biologische onderzoekingen doen zullen.

Het voornemen bestaat reeds gedurende de uitreis over de Kaapverdische eilanden en Kaapstad, voor zoover dit zonder tijdverlies mogelijk is, met de wetenschappelijke waarnemingen aan te vangen, vooral ook met 't oog op verdere voorbereiding en oefening in het gebruik der verschillende instrumenten en toestellen.

Van Kaapstad gaat de reis naar de Kerguelen-eilanden, waar de leden van het hulpstation worden ontscheept en van waaruit de 'Gauss' het antarctisch gebied zal binnendringen. Om een uit een oceanographisch oogpunt nieuwe route te onderzoeken, zal men eerst oostwaarts tot ongeveer 90° O koersen in de richting van het door Wilkes in 1840 ontdekte maar door de 'Challenger' expeditie niet teruggevonden Terminationland en vandaar zal men dan trachten de W. kust van Victoria-land te bereiken om eventueel den samenhang daarvan met Kemp- en Enderby-land vast te stellen.

De plaats waar de expeditie met het schip zal overwinteren is niet vooraf bepaald en zal naar gelang der omstandigheden door den leider der expeditie worden vastgesteld.

Na de overwintering zal de 'Gauss' zoo mogelijk nog een onderzoekingstocht ondernemen ten zuiden van den Atlantischen Oceaan, daarbij trachten vast te stellen in hoeverre de Weddell-zee als een voortzetting van dezen oceaan is te beschouwen, en daarna de terugreis ondernemen om naar ververwachting in het najaar van 1903 weer in het vaderland terug te zijn.

Gedurende een vol jaar minstens, van Januari 1902 tot Januari 1903, zullen èn op het antarctisch station en op dat op de Kerguelen-eilanden de drie magnetische elementen, declinatie, inclinatie en intensiteit zoowel door middel van photographisch registreerende als door direct af te lezen variatie-instrumenten worden waargenomen, voor welk doel een groot aantal toestellen met daarbij behoorende installatiën, alles van de nieuwste constructie, aanwezig zijn. Bovendien zal door het ondernemen van tochten in verschillende richtingen ook de magnetische toestand van de omgeving van het station worden onderzocht.

In verband met de magnetische observaties zullen zooveel

mogelijk ook de verschijnselen der luchtelectriciteit en die van het poollicht worden bestudeerd.

Wat betreft de weerkundige waarnemingen, zoo zullen vooreerst dagelijks op drie vaste tijden, nl. 7 uur vm., 2 uur en 9 uur nm., alle meteorologische elementen worden bepaald, terwijl in de tweede plaats een onafgebroken registreering van luchtdruk, temperatuur, vochtigheidstoestand en zonneschijn zal plaats vinden. Voorts zal op het hoofdstation door middel van vliegers, voor zoover de omstandigheden zulks mogelijk maken, ook de meteorologische toestand van hoogere luchtlagen worden onderzocht.

Vijf dagen nog vóór de Duitsche heeft ook de Engelsche expeditie haar reis aanvaard: den 5_{en} Augustus stak zij aan boord van de te Dundee insgelijks nieuw gebouwde ‘Discovery’ te Cowes in zee.

De Britsche expeditie onderscheidt zich in twee belangrijke opzichten van de Duitsche. Vooreerst zal zij niet aan boord van het schip maar op een aan de Mac Murdo-baai, op Victoria-land, op te richten station overwinteren en ten tweede treedt de commandant der ‘Discovery’ tevens als chef der geheele expeditie op, en daar deze, hoe bekwaam hij overigens als zeeofficier ook moge wezen, toch uit den aard der zaak niet op gelijke lijn mag gesteld worden met Prof. Drygalski, die op het gebied van poolonderzoek zijn sporen reeds verdiende, zoo kan 't niet uitblijven, dat zulks van invloed zal blijken te zijn op het resultaat der expeditie.

Volgens de in Engeland heerschende gewoonte toch kunnen marine-officieren niet onder een burgercommando gesteld worden en toen Prof. Gregory, bekend door zijn belangrijke onderzoekingen op Spitsbergen, na als chef der expeditie te zijn aangewezen, de bedoeling vernam, dat niet alleen het bevel over het schip maar ook de geheele leiding der landexpeditie aan commandant Rob. F. Scott zou worden opgedragen en hij dus aan dezen ondergeschikt zou worden, zag hij zich genoopt zich terug te trekken.

De wetenschappelijke deelnemers der expeditie zijn nu de bioloog Hodgson, de botanicus Dr. R. Koettlitz, de physicus en astronoom W. Shackleton en de zoöloog en arts Dr. E.A. Wilson, terwijl George Murray, die zich bekend heeft gemaakt door zijn oceanographische onderzoe-

kingen aan boord van de ‘Oceana’, in 1898, tot Melbourne de ‘Discovery’ zal vergezellen.

In den zomer van 1901 op 1902 zal de Engelsche expeditie van uit haar magnetisch basis-station Melbourne in de richting van Termination-land het poolgebied trachten binnen te dringen, de kusten van Wilkes-land tot aan de Balleny-eilanden, benevens de nog niet of nog onvolledig bekende deelen der kust van Victoria-land opnemen, voorts de ijsbarrière van Ross onderzoeken en deze zoo ver mogelijk in O. richting vervolgen, en nadat in de Mac-Murdo-baai de overwinteringsdivisie aan land zal gezet zijn, die aldaar de zelfde waarnemingen zal doen als de mannen van de ‘Gauss’, zal het Engelsche poolschip zich naar Lyttleton op N. Zeeland begeven om daar den winter door te brengen.

In den zomer van 1902-1903 zal, nadat de overwinteraars weer aan boord zijn genomen en wanneer de omstandigheden zulks toelaten, nogmaals een verkenning worden gedaan in oostelijke richting, zoo mogelijk tot aan den meridiaan van Peter-eiland.

De Zweedsche expeditie eindelijk heeft den 16^{en} October aan boord van de welbekende ‘Antarctic’, nadat zij zoo juist de Zweedsche graadmetingsexpeditie van Spitsbergen had teruggebracht, Gothenburg verlaten. Dr. Otto Nordenskjöld stelt zich voor aan de oostkust van het in 1893-94 door Larsen ontdekte Koning Oskar-land zoover mogelijk zuidwaarts door te dringen, daar met Dr. Bodman, Dr. Ekelöf en twee man te overwinteren, er een jaar lang volgens het vastgestelde programma aardmagnetische en meteorologische waarnemingen benevens botanische, zoölogische en geologische onderzoekingen te doen, en voorts op sledetochten Koning Oskar-land te verkennen en uit te maken of het met het vastland samenhangt dan wel slechts tot een eilandengroep behoort.

In dien tusschentijd zal de ‘Antarctic’ de zuidelijke deelen van den Atlantischen Oceaan onderzoeken en na op Vuurland overwinterd te hebben in den daaropvolgenden zomer de op Koning Oskar-land achtergeblevenen weer afhalen.

Ten slotte zij hier nog melding gemaakt van een Schotsche Zuidpoolexpeditie, welke niet, zooals men aanvankelijk gehoopt had, tijdig genoeg tot stand kwam om ook aan het inter-

nationaal onderzoek te kunnen deelnemen en die nu in den volgenden zomer zal vertrekken.

Het plan is om met een walvischvaarder van 500 ton, bemand met vijf officieren en vijf geleerden en nog twintig koppen, in de zuidelijke zeeën voornamelijk oceanographische waarnemingen te doen. In de Weddelzee zal men trachten een hooge zuidelijke breedte te bereiken en het daar eventueel te ontdekken land te onderzoeken. Een overwintering is niet in het plan opgenomen.

Gelijk wij in den aanvang van dit opstel opmerkten en zooals uit de vermelding van bovenstaande feiten blijkt, hebben wij dus alle reden om te vertrouwen dat, vóór nog onze eeuw twee jaren ouder zal zijn, vele onderdeelen van het zoo samengestelde antarctische vraagstuk zoo al niet hun oplossing zullen gevonden hebben, dan toch zeker die oplossing zeer nabij zullen zijn gekomen.

Dr. J. MAR. RUYS.

Een liberaal Belgisch minister Charles Rogier.[1)]

Over de gebeurtenissen van 1830 wordt niet meer getwist; zij behooren tot de geschiedenis. Het is dus geoorloofd ze onpartijdig te ontleden in een Nederlandsch tijdschrift en, dit doende, te blijven in een toon die er evenmin op aangelegd is om te behagen als om te mishagen. Hierbij komt dat het er in de volgende bladzijden minder om te doen is feiten te vermelden dan menschen te beoordeelen, en niet zoozeer menschen als wel beginselen waardoor een politieke richting wordt aangegeven.

De studie die hier aan den Belgischen minister Rogier wordt gewijd heeft enkel ten doel een bepaald tijdvak te karakteriseeren en een zeker regeeringsbeleid te omschrijven. Maar om dit op een juiste en passende wijze te doen, was het noodig zich te verheffen boven zekere lokale toevalligheden en zoo nauwkeurig mogelijk rekening te houden, onder anderen, met de Fransche invloeden die in 1830, en reeds eenige jaren vroeger, wel langzaam, maar toch zeer merkbaar in de zuidelijke Nederlanden waren doorgedrongen.

1) Dit opstel - behalve de beide eerste bladzijden, die er, met het oog op zijn plaatsing in *De Gids*, aan zijn toegevoegd, - is een hoofdstuk uit een werk dat, in den loop der eerstvolgende maanden, te Parijs het licht zal zien, onder den titel *La Belgique politique et morale* (1830-1900), met een voorrede van den bekenden Académicien, Emile Faguet. De schrijver, de heer Maurice Wilmotte, hoogleeraar aan de Universiteit te Luik, bood aan de redactie van *de Gids* de Nederlandsche vertaling van dit hoofdstuk zijner nog onuitgegeven studie aan, gelijk een paar andere hoofdstukken, in den oorspronkelijken tekst, worden opgenomen door de *Revue de Paris* en in 't Italiaansch door de *Nuova Antologia.*

Voor dergelijke infiltraties was de bodem hier bijzonder geschikt. En hun werking bleef voortduren toen, nadat het nieuwe koninkrijk België tot stand was gekomen, een vorstelijk huwelijk tot nieuwe infiltraties van dien aard aanleiding gaf. Immers, dit koninkrijk had tot hoofd van den Staat een Duitschen prins gekozen die de dochter van den Franschen koning Louis-Philippe huwde; die prins had in Engeland geleefd, had er zelfs een klein aandeel gehad aan de regeering. Dientengevolge had zijn geest achtereenvolgens verschillende inentingen ondergaan die, tot zekere hoogte, met elkaar in strijd waren. Een geest van gezag, op feodalen grondslag steunend, en van militaire tucht; parlementaire zin en smaak voor sociale hervormingen; het begrip van een heerschende en leidende klasse en de strenge toepassing van doctrinaire beginselen, - ziedaar de elementen die, tusschen 1830 en 1848, in België zich met elkaar zouden vermengen of met elkaar in botsing zouden geraken. En, om de verwarring nog te vergrooten, zouden de oude elementen van liberale en van katholieke oppositie, die tot de ontbinding van het koningrijk van Willem I hadden geleid, weer strijdvaardig worden na een korten wapenstilstand, die minder lang geduurd heeft dan de gevaren waaraan de nieuwe Staat was blootgesteld. Dit alles bood een allerwonderlijkst, misschien geheel éénig schouwspel aan, dat zijn geschiedschrijver nog vinden moet.

Onder vele anderen, en in meerdere mate dan de meesten, is de man wiens naam aan het hoofd van dit opstel geschreven staat de getuige en de medespeler in dit schouwspel geweest. Hij stond vooraan onder hen die toezagen en vervulde, bij het handelend optreden, de eerste rol. Voortgekomen uit de kleine burgerij, heeft hij - dank zij een aangeboren fijnheid van waarneming, een zeldzame mate van gezond verstand en een ernstige ontwikkeling - met een groote gemakkelijkheid, door niet de minste affectatie ontsierd, zich kunnen bewegen in de salons der diplomaten, in de feestzalen van een paleis, en tot in het studeervertrek van een vorst. Het is hem gelukt populair te zijn zonder het volk te vleien, ‘grand seigneur’ te wezen zonder hoveling te zijn, zich een groot minister te toonen zonder zich te hebben opgehouden in de voorvertrekken van het paleis des konings of in de

bureaux der ministeries. Hij is, naar ons voorkomt, de typische vertegenwoordiger van een bepaalden tijd en van een bepaald land, beide niet zonder waarde en niet zonder beteekenis, maar geen van beide van den eersten rang.

De bewerkers der Revolutie van 1830 in Frankrijk zijn de dupe geworden van een politiek waaruit juist de gehate klasse, de burgerij, voordeel heeft getrokken. In België, daarentegen, is de revolutionnaire beweging het werk geweest van jongelieden gloeiend van geestdrift en onervaren, die, daar er geen machtiger wil bestond die hen dwarsboomde, nadat het revolutionnaire werk was afgeloopen, de leiding der zaken hebben ter hand genomen. Zij hebben hun handwerk moeten leeren op de barrikaden en te midden der verwarring van een revolutie. Die omwenteling was, voor hen zelve, een verrassing, een blijde verrassing, waarvan zij, men kan er zeker van zijn, het voordeel niet hadden gedisconteerd noch de gevaarlijke kansen hadden berekend; vandaar hun mooie, onbesuisde dapperheid, die, bij enkelen, welhaast omsloeg in een vroegrijp wijs-worden en in vruchtbare deugden. Kort gezegd, zij hebben hun politieke loopbaan begonnen zooals een Guizot de zijne is geeindigd; 1848 was, te Parijs, de ineen-storting van het conservatief-liberalisme; 1830, te Brussel, het tijdstip waarop het de macht in handen kreeg.

Misschien was België wel meer geschikt als terrein voor staatkundige proefnemingen dan Frankrijk, zelfs na 1789 en het Napoleontisch regime, gebleken is zulks te wezen. Toen het van de grootste losbandigheid omsloeg naar het absoluut despotisme, scheen het oude land der monarchie op zijn grondslagen heen-en-weer te schommelen zonder het evenwicht te kunnen terugvinden dat het zoozeer behoefde. In België was het liberalisme volstrekt geen nieuwigheid. Als algemeene theorie opgevat, vindt men het, in kiem, in de ordonnantiën van Jozef II en in meer dan één politiek besluit van Koning Willem I. Als dagelijksche praktijk beschouwd, was het even oud als de lokale vrijheden en als de gewoonten en gebruiken der Zuid-Nederlandsche Provinciën. Mirabeau had, in 1789, tot de Luikenaars kunnen zeggen, dat zij niets te benijden hadden aan de Franschen, die zoo

pas de Bastille hadden ingenomen. De privilegiën der Vlaamsche, Brabantsche en Henegouwsche steden klommen, voor het meerendeel, op tot aan de eeuwen der feodaliteit. De vrijheid was er geen ijdel woord; de burgerlijke vrijheid was een feit; en wat de politieke gelijkheid betreft, is deze niet reeds in de XVIe eeuw te Luik tijdelijk afgekondigd geweest? Ongetwijfeld bezat de geestelijkheid veel rijkdommen en grooten invloed; maar haar macht was, in de oogen eener vrome menigte, volstrekt geen onderdrukking; integendeel verzette die menigte zich, met haar, tegen de Voltairiaansche filozofie van Jozef II en tegen de pogingen tot protestantiseering van Willem I; toen de opstand van 1830 uitbarstte, sloot dezelfde klerus er zich hartelijk bij aan.

Wat zijn we met dit alles vèr van Parijs! De Belgische revolutionnairen van 1830 gaven er zich zeer goed rekenschap van. Hun gansche kunst bestond in het doen-aannemen van een régime waarin zij zooveel mogelijk trachtten te bewaren wat als erfenis van het verleden aanvaard m o e s t worden, terwijl zij er, bij dosissen die telkens grooter werden, de politieke nieuwigheden van het Fransche liberalisme aan toevoegden. Men kon er niet aan denken het land zich onmiddellijk en volkomen naar dit liberalisme te laten voegen; hoogstens kon er van een langzame, zeer onvolledige aanpassing sprake zijn. Bovendien kon die aanpassing eerst dan wezenlijk tot stand komen wanneer daarmee gepaard ging een geleidelijke samensmelting van Walen en Nederlanders; het kwam er nu op aan deze beide onderdeelen der bevolking, in ras en taaleigen van elkaar verschillend, dikwijls ook door tegenstrijdige belangen van elkaar gescheiden, een zelfde zedelijke en staatkundige richting te doen uitgaan, - meer dan dat, hun een zelfde nationaal bewustzijn te geven.

Zoo moest dus alle krachtsinspanning der liberalen gericht zijn op dit ééne doel: boven de zoo taaie en zoozeer van elkaar verschillende lokale eigenaardigheden, en in weerwil van deze, eene verstandelijke en stoffelijke homogeniteit in het leven te roepen. En hadden ze hiertoe wel een beter instrument onder hun bereik dan het stelsel van regeeringsbeleid dat, met eenige reactionnaire tusschenpoozen, in Frankrijk na Waterloo had gezegevierd? Zoo vinden de Fransche

sympathieën van een Rogier reeds aanstonds hun verklaring, en evenzeer de zin voor centraliseering die reeds bij hem duidelijk te bespeuren valt, maar die bij Frère-Orban nog sterker voor den dag zou komen. Zoo verklaart zich ook de historische houding der Belgische Katholieken, standvastige verdedigers, niet van de vrijheid, zooals zij zeggen en gelooven, maar van de traditioneele vrijheden of wat er voor in de plaats kwam, en waarvan iedere poging tot wetgeving het land verder moest verwijderen, zoo men niet den naam van koninkrijk wilde geven aan een simpele federatie van provinciën van wie elk een afzonderlijk verleden bezat en een afzonderlijk leven behield.

Langzamerhand zou elk dier vrijheden worden ingekrompen, besnoeid, misschien wel gesmoord, door bekwame en meêdoogenlooze handen; zij zouden worden vervangen, en niet alleen in de grondwet, maar ook in de werkelijkheid, door de beginselen van het moderne liberalisme; voor de erkenning en de toepassing dier beginselen zouden de katholieken zich steeds minder warm maken, behalve wanneer zij, zooals op het gebied van het onderwijs, er een hechte waarborg hunner belangen in zouden zien.

Dit was het werk van het liberalisme, en dit streven omschreef Rogier in gelukkige, ofschoon vrijwel van hun oorspronkelijken zin vervreemde bewoordingen, toen hij, in 1844, zich aldus uitliet: 'Wij hebben gemeend, mijne vrienden en ik, dat, naarmate men het land meer vrijheden had geschonken, men v e r p l i c h t w a s m e e r k r a c h t t e g e v e n a a n h e t c e n t r a a l g e z a g, niet om die vrijheden te beperken, maar om h u n g e b r u i k t e m a t i g e n e n t e r e g e l e n....' Een mooiklinkend euphemisme, inderdaad, maar om er al het werk van politieke decentralisatie meê te bemantelen dat reeds tien jaren na 1830 goed op gang was. Voor de Belgische liberalen bestond, krachtens een bewonderenswaardige logika, de nationale staatkunde hierin, dat de bijzondere vrijheden werden prijsgegeven ten bate eener gemeenschappelijke vrijheid. Geen enkele dwang die maar eenigszins bestaanbaar was met de moderne denkbeelden werd verzuimd om dit belangrijk resultaat te bereiken.

Rogier en Frère-Orban verpersoonlijken zulk een stelsel op uitnemende wijze. De wetten op het openbaar onderwijs

van 1842 en 1850 zijn, men zal het weldra zien, een zeer wezenlijke beperking geweest van het absolute recht van onderwijs te geven; zij hebben, op dit gebied, een doodelijken slag toegebracht aan het lokaal régime; een industriëele en hygiënische wetgeving is, in primitieven en onvoldragen vorm, tot stand gekomen; de autonomie der provinciën en der gemeenten heeft men opgeofferd; noch de studiebeurzen, van klerikalen oorsprong, noch het stichten van kerken, noch de doodenakker met zijn oude, sectaire afscheidingen, zijn ontsnapt aan het toezicht van een Staat die vast voornemens was de oude ongelijkheden te doen verdwijnen. Men heeft er zich niet toe bepaald om zooveel mogelijk de voorrechten van het lokaal gezag in te korten en zijn eigen hulpmiddelen te verminderen; men heeft op dit gezag, tot in zijn kleinste machtsuitoefening, toezicht willen houden; men heeft over dit gezag, in den persoon van den burgemeester, en zelfs van de schepenen, voogden aangesteld die verantwoordelijk waren tegenover het gezag der centrale regeering. Groote stedelijke centra zijn tot ontwikkeling gekomen, gesteund door dit centraal gezag, dat gestreng is opgetreden tegen de kleine steden en de vlekken; de invloed dien deze bij de verkiezingen konden doen gelden is steeds meer geneutraliseerd geworden, en, door middel van de spoorwegen, heeft de macht der centralisatie zich doen gevoelen tot in het kleinste gehucht; de moderne denkbeelden zijn er doorgedrongen, en de kinderen van den grond heeft men aangezocht om een aangenamer bestaan en ruimer denkbeelden te gaan zoeken vèr van hun droevigen haard. Er zijn nieuwe kategoriën van ambtenaren ontstaan, die een soort van aristocratie hebben gevormd bestemd om de oude te vervangen; hun uitverkorenen hebben de gouvernementeele meerderheid doen aangroeien, tot aan een bepaald tijdstip toe; later zijn ze voortgegaan met overal hun invloed uit te oefenen, en zijn zoo de hechtste steunsels geworden van het centraal gezag. En zoo is dan eens de dag aangebroken dat het gedaan was met de oude federatie der Belgische provinciën; in plaats van deze, dank zij de ‘étatistische’ politiek die de liberale staatkunde is geweest, heeft men in België een nationaliteit zien optreden, zich van haar wezen en hare roeping bewust, rijp om in breeden en edelen vleugelslag

zich te ontplooien op het gebied der gedachte en op dat der kunst.

Meer dan eens heb ik Charles Rogier genoemd; en het is passend bij voorkeur dezen staatsman te bestudeeren. Tijdgenoot van de gebeurtenissen in 1830, vertegenwoordiger van het nieuwe régime en, bij de toepassing dier beginselen, optredend in een hoofdrol, is hij misschien de eenige onder de mannen van dien tijd die den schoonen droom der eerste dagen heeft doorleefd, de eenige wiens loopbaan tot aan het einde toe een benijdenswaardige carrière heeten mag.

Te St. Quentin geboren, als zoon van een Belgischen vader en van een uit Kamerijk afkomstige moeder, en reeds op zeer jeugdigen leeftijd in België metterwoon gevestigd, had Rogier toch uit zijn vroegste kinderjaren niet slechts een levendige herinnering aan zijn geboorteplaats, maar ook een hartstochtelijke bewondering voor Frankrijk overgehouden. Zijn vader stierf gedurende den terugtocht uit Rusland, zijn broeder vervulde een staatsbetrekking onder het Keizerrijk, en zelf genoot hij een opvoeding gelijk aan die welke de jonge Parijzenaars in 1820 ontvingen. In de letterkunde had hij een zeer bepaalde voorliefde voor Frankrijk; toen hij, als journalist, in de politiek debuteerde, had hij de klassieken der zeventiende en der achttiende eeuw gelezen, vooral de wijsgeeren en moralisten; hij oefende er zich in te denken en te schrijven naar het model van meesters als Voltaire, Jean Jacques Rousseau, Rivarol en Beaumarchais. Hij maakte ook verzen, zonder genie, maar met den bezadigden smaak en de koele nauwkeurigheid van een dichtertje uit het tijdperk der Revolutie; Chateaubriand schijnt hij niet gekend te hebben, evenmin als de eerste dichtproeven van Victor Hugo en Lamartine; in zijn lektuur, evenals in zijn geschriften, werd hij geleid door die ‘redeneerende rede’ die, voor de mannen zijner generatie, althans in België, een heldere lichtbaken geweest is.

Deze zoon der Revolutie, voor drie vierden Franschman, moest wel, uit overtuiging of door natuurlijke neiging gedreven, Republikein wezen. Dat zijn republikeinsch geloof bovenal gevoelszaak was, kan blijken uit hetgeen hij om-

streeks 1830 schreef: ‘Men is bij ons wel koningsgezind in theorie, door nadenken of door vrees tot die gezindheid gebracht; maar het koningschap ligt niet in de zeden.’ En aan zijn eigen verleden terugdenkend, voegde hij er bij: ‘Zoo ik (in de *constitueerende vergadering*) een lans breek voor den republikeinschen regeeringsvorm, dan geschiedt dit omdat deze, naar mijn oordeel, wel waard is om haar zelf te worden verdedigd,.... omdat ik, het moge dan een familie-herinnering wezen of een vooroordeel uit mijn kinderjaren, in mijn binnenste iets gevoel - mijne vrienden weten het wel - dat mij toeroept: ‘Republiek!’[1)]

Hij is dus republikein, maar hij zal zich aansluiten bij het koningschap; hij heeft sterke Fransche sympathiën, maar deze zullen hem niet beletten een goed patriot te zijn. Bovendien wat wilde het in 1830 nog zeggen Belg te wezen? En is hierboven niet reeds gezegd welk een groote en moeielijke taak het was eene nationaliteit te doen geboren worden of op nieuw te vestigen?

Een vriend van Rogier, Hennequin, schreef hem nog uit Luik, Januari 1831: ‘Uitgenomen eenige edele naturen, die begrijpen wat de nationale eer beteekent, zijn alle jongelieden Fransch’. En wanneer het oogenblik gekomen is om een koning te verkiezen en de naam van den hertog van Nemours wordt genoemd, zooals men een vaandel omhoog heft, dan spreekt Rogier een rede uit waarvan het slot deze woorden bevat: ‘Ik moet nog een bekentenis doen. Ik heb eenigen tijd geaarzeld om in deze omstandigheid het woord te nemen. Herinneringen uit mijn kindsheid hechten mij aan Frankrijk en ik had gemoedsbezwaren om hier ten gunste van een Franschen prins te spreken. Maar ik heb oude Belgen van den echten stempel dienzelfden prins hooren verdedigen, en toen heb ik mijn bezwaren voelen verdwijnen....’

De weigering van Louis Philippe en de verkiezing van Leopold van Saksen-Coburg schreven den vrienden van Frankrijk andere plichten voor. Rogier behoorde tot de eersten die zich neerlegden bij het voldongen feit. Dat

1) Ik ontleen deze aanhaling en vele andere, gelijk tal van feiten en bijzonderheden, aan de vier boekdeelen, zoo rijk in mededeelingen van allerlei aard, die A. Discailles aan Rogier heeft gewijd (Brussel 1893-95).

hij, in zijn binnenste, een verborgen voorliefde heeft behouden voor het republikeinsche Frankrijk, mag worden afgeleid uit meer dan één daad van zijn staatkundig leven, uit meer dan één woord later door hem gesproken. Maar hij was, in zijn vaderland, een al te werkzaam en al te stevig instrument geweest van het nieuwe régime om niet aanstonds, zonder aarzeling, in het diepst van zijn gemoed een gevoel terug te dringen dat, zoo hij het had laten gelden, elke politieke carrière voor hem zou hebben gesloten en dat hem zou hebben belet aan zijn land de uitnemende diensten te bewijzen waartoe hij wel wist dat hij in staat was.

Zoo was dan Rogier, evenals andere gewezen republikeinen, bijvoorbeeld de abbé de Haerne, ‘geralliëerd’ tot het instituut der monarchie; hij berustte er in, en was vast besloten nog maar alleen de trouwe onderdaan te wezen van een Duitschen prins. Aangezien, zooals de Bonald gezegd heeft, er in een Staat altijd ‘een zekere dosis monarchie’ moet wezen, zoo was het, ten slotte, toch maar beter den man die deze ‘dosis’ verpersoonlijkte, en met hem, de natie, te onttrekken aan de gevaren en de wisselvalligheden der verkiezing die elke nieuwe vacature, in geval van niet-erfelijkheid, noodig zou maken; en misschien was het ook maar beter een onafhankelijk vorst te nemen, die geen zeer in het oog springende dynastieke relaties had, dan een koningszoon, wiens troon groot gevaar liep aan 't wankelen te worden gebracht door al de schokken en aanvallen die de troon van zijn vader zou hebben te verduren. Rogier stemde dus voor de erfelijke monarchie, en, na de weigering van Louis Philippe, voor Leopold van Saksen-Coburg.

Daarbij komt dat de toestanden, in Frankrijk en in België, niet dezelfde waren, en dat noch de politieke partijen, noch de politieke zeden in beide landen met elkaar gelijk gesteld konden worden. Wij zullen spoedig zien wat de Belgische liberalen waren en hoe het kwam dat zij nooit bij Leopold I het krediet hebben bezeten dat de Fransche doctrinairen genoten hebben van de zijde van Louis Philippe. Maar spreken wij thans over de revolutie zelve en over de mannen die er de aanleggers en de leiders van geweest zijn; stellen wij de

vraag, hoe te Parijs over die mannen zou worden geoordeeld en, met hen, over de volksbevrijding waardoor zij werden gedragen en opgeheven tot de hoogte waarop het gezag hun deel is geworden.

Uit de briefwisselingen en de gedenkschriften van dien tijd blijkt duidelijk, dat men in den aanvang meende te doen te hebben met een opstootje zonder gevolgen van eenige beteekenis (zoo oordeelden ook sommigen in België zelf, en nog wel onder hen die bij het welslagen het meeste belang hadden) en dat men geneigd was den oorsprong der beweging te zoeken in het drijven der klerikalen. Men wist dat de geestelijkheid, bovenal in Vlaanderen, sinds geruimen tijd openlijk in oorlog was met de Hollandsche ambtenaren, en men was de Brabantsche omwenteling niet vergeten, die meer een religieuze dan een politieke omwenteling geweest was, ten minste in haar eersten vorm; men was niet onkundig gebleven van zekere onverdraagzaamheden van het gouvernement; men kende de veroordeeling van den bisschop van Mechelen, de propaganda der Hervormden, door de ministers van het nieuwe bewind openfijk aangemoedigd in de zuidelijke provinciën; meer was er niet noodig ter verklaring van een gisting waarvan men, op een afstand, de politieke gevolgen niet kon berekenen.

Vandaar het wantrouwen, de koelheid en de weerzin waarmee de nieuwe Staat begroet werd door de regeerders, en eveneens door de ‘geavanceerden’. Firmin Rogier, zaakgelastigde der Belgische ‘Constituantes’ te Parijs, verhaalt aan zijn broeder Charles, in een brief door Discailles uitgegeven, dat hij bij den hertog de Choiseul heeft gedéjeuneerd. ‘Men meende, schrijft hij, dat wij overheerscht waren door de priesterpartij, dat de Revolutie een beweging was geweest ten gerieve der Jezuïten.’ In een anderen brief, van denzelfde, leest men: ‘Gisteren heb ik den avond doorgebracht bij den hertog Decazes. Bijna drie uren ben ik er gebleven. Ik heb met den gewezen gunsteling en minister van koning Lodewijk XVIII breedvoerig gesproken over België, over onze Revolutie, en vooral over onzen handel. Er waren op die soirée verscheiden pairs en afgevaardigden... Gelijk zooveel anderen verbeelden zij zich allen dat wij overheerscht werden door de p r i e s t e r-p a r t i j en dat onze revolutionnaire

bevrijding niets anders geweest is dan wij water dat aan 't koken was geraakt. Ik was blij hen uit dien waan te kunnen brengen.'

Dat er eenige waarheid schuilde in die bijna overal heerschende opvatting, daaraan kunnen wij niet twijfelen, wanneer wij de briefwisselingen van dien tijd lezen. Gendebien, een der stichters van den nieuwen Staat, schrijft aan Rogier: 'Men vertelt mij dat de Mérode aan het hoofd staat of zich aan het hoofd wil stellen van de priesterpartij. Ik kan niet gelooven, noch aan de priesterpartij, noch aan haar hoofd; maar laat ons zelfs den schijn van zoo iets vermijden.' En het was niet maar enkel een schijn. Want de naam van Félix de Mérode werd genoemd voor het presidentschap der Republiek, - van de Republiek voor wier stichting eerst een plan was ontworpen, - en die naam was een heel programma. De katholieke edelman die dezen naam droeg, zou bezwaarlijk, hij mocht het willen of niet, de overdrijvingen eener reactionnaire politiek, die noodlottig zou geworden zijn voor den nieuwen Staat, hebben kunnen vermijden. Men begreep dit heel goed, te Brussel evenzeer als te Parijs, en men deed wijs met een koning te kiezen, een koning van vreemden stam.

Toch bleef er van het eerste vooroordeel meer dan genoeg over om het Fransche gouvernement, dat voortgekomen was uit 'de drie glorieuse' Juli-dagen, zeer behoedzaam te stemmen ten opzichte van het nationaal Belgisch congres en zijn 'gedelegeerden', die het nieuwe kabinet vormden. En de groote kunst van Rogier, bijgestaan door zijn broeder, den gezant te Parijs, bestond in het gestadig samenbrengen van de nog verstrooide en weifelende Sympathiën gewekt door de jonge nationaliteit, waarvan de gevolmachtigden van 1815 in het geheel niets hadden willen weten en die, voornamelijk, door vorst Metternich bij voortdurig heel ruw werd bejegend[1)], nadat hij alles gedaan had om te verhinderen dat zij tot stand kwam. Rogier slaagde er in elken tegenstand te over-

1) Eerst in 1839, in een gesprek met Lebeau, Belgisch gedelegeerde bij den rijksdag van Frankfort, kwam hij er toe de onbillijkheid zijner vooroordeelen te erkennen, en hij verontschuldigde er zich over in deze bewoordingen: '....Wij honden niet zoo dadelijk van de pas geboren kinderen, omdat zij den politieken familiekring altijd komen verstoren en verontrusten.' Dit is een echt stukje Talleyrand, herzien door Malthus.

winnen, dank zij het aanzien van den nieuwen koning en dank ook de ijverige en invloedrijke samenwerking van verscheiden zijner ambtgenooten, die, op eenmaal, onvoorbereid, staatslieden, ministers en diplomaten geworden, tusschen 1830 en 1839 een verwonderlijke lenigheid hebben ten toon gespreid en een bewonderenswaardige taaiheid in het streven naar hun doel: een zaak te doen zegevieren wier triomf moeielijker te verwezenlijken was dan die van eenige andere.

In 1831 was Leopold I in het huwelijk getreden met de dochter van den ‘koning der Franschen’. Dit was misschien, uit een diplomatiek oogpunt, de verstandigste daad van dezen geheelen veldtocht, die er op was aangelegd om de nieuwe monarchie te versterken; maar daarmede werd tevens, voor die monarchie, een richting van regeeringsbeleid aangewezen waarvan Rogier evenzeer de nadeelen als de geneugten heeft gekend. Het kon hem, met zijn Fransche sympathiën en het eigenaardig Fransche in zijn afkomst, - men herinnert zich dat hij te St. Quentin was geboren - niet onaangenaam zijn dat de jonge koning, zoo hij al zelf geen Franschman was, zijn steun zocht aan den kant van Parijs. Hij kon dan ook, toen hij, in zijn kwaliteit van gouverneur van Antwerpen, Leopold I en de jonge koningin begroette, zonder zijn toevlucht te nemen tot de vriendelijke rhetorica die bij dergelijke gelegenheden gebruikelijk is, gewagen van ‘den broederbond’ tusschen België en Frankrijk en dit land roemen als ‘de onneembare vesting der beschaving’.

Maar een jaar later was hij minister, en hij bemerkte al spoedig, in zijn nieuwe betrekking, welke gevolgen een verbond met zich zou sleepen waarvan hij, met een eenigszins romantische oprechtheid, de zedelijke voordeelen had geprezen. Hij ontdekte al aanstonds duidelijke analogiën tusschen de persoonlijke politiek van Leopold I en die van den Franschen koning. Deze had wel gezworen het charter te eerbiedigen, maar hij had zich zekere voorrechten uit het verleden voorbehouden en was, met Guizot, van meening, dat hij desnoods wel regeeren kon tegen de meerderheid der Franschen in. Van hem, men weet het, is het woord afkomstig dat zoo duidelijk is in zijn burger-

lijke trivialiteit, zoo geheel passend bij den persoon van dien vorst: ‘Laat ze doen wat ze willen, ze zullen mij toch niet beletten zelf de leidsels van mijn fiaker vast te houden.’

Leopold I zou, ongetwijfeld, nooit op een zoo triviale manier gedacht hebben; zulk een woord zou nooit over zijn lippen zijn gekomen. Maar hij had een heel hoog denkbeeld van zijn rol; hij was het derde nationale gezag, en dit wilde hij blijven zooveel de constitutie het maar eenigszins toeliet. Bovendien was hij soldaat geweest, en, als zoodanig, zat hij vol absolutistische theoriën, was hij verzot op een tucht die volstrekt niet tot het parlementaire régime behoorde. Zich zijn souvereine voorrechten bewust, had hij ook een sterk gevoel van zijne verantwoordelijkheid. Niet uit geestdrift had hij er in toegestemd de eerste burger van België te worden. Hij, die reeds éénmaal een kroon had geweigerd, had zich zelf ernstig moeten afvragen of hij niet ook een tweede kroon zou afslaan. Wat hem, naar alle waarschijnlijkheid, verlokt had, waren de moeielijkheden van zijn taak. Hij trad, om zoo te zeggen, gespoord en gelaarsd een legerkamp binnen welks toegang nog bedreigd werd door de vroegere meesters, die nog zoo pas verdreven waren; hij hoorde het signaal van opzadelen luider klinken dan de klokken die den zegen des hemels afsmeekten over zijn hoofd, en men moest hem, vooral in den aanvang, dat hoofd niet al te zeer breken door hem haarfijn de byzantijnsche twisten van het Parlement te gaan uitleggen. Zelfs voor zijn ministers was hij en bleef hij moeielijk te genaken, naijverig op zijn positie; gedurende al den tijd dat hij aan de regeering was, hooren wij Rogier klagen over de veel te zeldzame gelegenheden die de koning hem geeft om met hem te spreken, om met hem van gedachten te wisselen over het bestuur van het land, over sommige maatregelen die raadzaam schenen, over sommige keuzen; heel dikwijls moet men voortdurend op antwoord aandringen, voordat de koning bescheid geeft op een ‘hint’ of een verzoek van het kabinet, voordat hij een advies formuleert, een benoeming teekent, een gratie verleent.

Nadat Charles Rogier een van de voornaamste bewerkers der revolutie geweest is, is hij de man geworden die haar

heeft georganiseerd. Hij was buitengewoon begaafd voor het verrichten van die duizend kleine bezigheden die eene administratie met zich brengt, op alles te gelijk en op elke zaak in het bijzonder lettend, toegerust met een blik die altijd scherp en juist zag, en met een nooit falende memorie. Maar hij bezat, daarenboven, en behalve deze vermogens van lager orde, de gave van de dingen in 't groot te zien en, bij alles, het geheel te omvatten.

Toen hij optrad, waren er noch regelmatig ingedeelde, geoefende, goed uitgeruste en geharde soldaten, noch krijgsvoorraad, noch kanonnen, noch iets van eenige waarde. Ongetwijfeld is hij niet de eenige geweest die zich spande voor de geweldige taak om een geheel nieuwen Staat te scheppen en van de noodige hulpmiddelen te voorzien. Maar niemand heeft hem bij dat werk overtroffen, niemand heeft hem geevenaard. Hij is van 1832-1868 achtereenvolgens minister van Binnenlandsche Zaken, minister van Openbare Werken, minister van Onderwijs en Fraaie Kunsten, interimair minister van Oorlog, minister van Buitenlandsche Zaken geweest; maar hij was dit reeds in 1830, alles te gelijk en doorelkaar, geweest, zonder vaste, geregelde titels, en verstoken van het kader ondergeschikte ambtenaren en van de hulpmiddelen die de titularissen van zulke hooge posten ter hunner beschikking behooren te hebben. Toen Leopold I gekozen werd, was hij bezig Antwerpen te versterken. Een bezigheid voor een genie-officier, zal men zeggen. En alvorens dit werk te doen, had hij het opperbevel gevoerd over een corps vrijwilligers, was hij in 't vuur geweest, hij die, nog kort te voren, rustig college had gegeven te Luik en verzen had gemaakt, lierzangen en hoofsche minneliedjes had gerijmd. Soldatenwerk had hij te Antwerpen verricht, en toch had hij tegelijkertijd de welvaart dier stad weer zoeken te herstellen, had hij aan de haven zijn beweging pogen terug te geven, door bij den handel het vertrouwen weer te wekken. Toen het er later, in 1862, op aan kwam de Schelde vrij te maken, door de tollen af te koopen die door Nederland geëischt werden, toen vond men hem weer aan 't werk, evenals in 1830, als een soort van minister van Koophandel, die daarbij tevens diplomaat is en rechtsgeleerde.

Ziedaar dan de man die officiëel koning Leopold te Ant-

werpen begroette en die, reeds het volgend jaar, door dezen naar Brussel werd geroepen. Was het spontane sympathie die den koning zoo deed handelen? of achting gegrond op menschenkennis, gegrond ook op de algemeene ruchtbaarheid der feiten, d.i. van de gebeurtenissen waaraan Rogier had deelgenomen en van het deel dat hij er aan genomen had?

Ik voor mij zou eerder aan achting dan aan sympathie gelooven. En in de karakterschets die ik gegeven heb van de beide mannen wier samenleving - op een afstand, wel te verstaan, en louter officiëel - van zoo langen duur zou wezen, heb ik reeds laten vermoeden waarom ik dit geloof. De eerste aanraking tusschen den Duitschen prins, zoo pas als constitutioneel koning geïnstalleerd, en den republikeinschen vriend der Franschen die Rogier nog kort geleden was, is ongetwijfeld wel wat koel geweest. Van het eerste oogenblik af aan heeft Leopold I den afstand kunnen meten die een Belgisch patriot van een hoveling scheidde. Maar de souverein en de onderdaan hadden toch dit met elkaar gemeen, dat ook de eerste oprecht geneigd was zijn nieuw vaderland te dienen en dat hij, om de natie van dat land een werkelijkheid en een kracht te doen worden, op den goeden wil van alle intelligente burgers moest kunnen rekenen. Geen enkele goede wil was meer geschikt om hem bij dat pogen bij te staan dan die van Rogier.

Zoo werd deze dus minister van Binnenlandsche Zaken in 1832, en reeds het volgend jaar ziet men het conflict van richtingen te voorschijn treden dat den koning en zijn minister onderling verdeeld houdt. De leden van het kabinet waren het samen eens geworden over het plan eener reorganisatie van het hooger onderwijs; zij hadden hunne denkbeelden openlijk uitgesproken en wachtten slechts op de koninklijke machtiging om hun wetsontwerp bij de Kamers in te dienen. Die machtiging werd hun geweigerd. In 1834, een nieuw conflict: de minister van Oorlog wordt openlijk gesteund door Leopold I, tegen het gevoelen zijner ambtgenooten in, die poogden hem over boord te zetten; en ten slotte zijn zij het die hun ontslag moeten nemen, zonder dat ‘het derde gezag’ zich dit bijzonder aantrekt. De persoonlijke politiek triomfeert, gelijk zij reeds vroeger heeft gezegevierd. Maar weldra moet zij toegeven, wijkend voor

een collectieven tegenstand, die onwrikbaar blijkt te zijn als een muur.

Er is, namelijk, een partij geboren; of liever, een partij heeft zich opnieuw opgesteld, door de macht der gebeurtenissen daartoe gedreven, onder den drang van inwendige noodzakelijkheden en van fel tegenover elkaar optredende denkbeelden, waarvan men gedurende den revolutionnairen storm het duidelijk begrip verloren had.

Sints meer dan zestig jaren werpen de Belgische liberalen en de Belgische katholieken elkaar het verwijt voor de voeten, dat zij het fundamenteel verdrag, de trouw die ze, bij den aanvang van het verbond, op de barrikaden tot stand gekomen, elkaar gezworen hadden, - hebben verraden. Zij schijnen geen van beide te begrijpen dat dit soort van eeden slechts tijdelijk binden, dat ze heel spoedig nutteloos of lastig worden voor het geweten van bijzondere personen.

Werden die bondgenooten van één dag niet door alles van elkaar gescheiden? door godsdienst, belangen, politiek ideaal?

De liberalen namen veel minder trouw hun godsdienstplichten waar dan men al te dikwijls heeft beweerd. Charles Rogier, bijvoorbeeld, heeft nooit opgehouden een vrijdenker te wezen[1]. Toen hij twintig jaren oud was, schreef hij, ten opzichte van de geestelijkheid, deze karakteristieke woorden: ‘Ik voor mij geloof dat een priester die tevens een braaf man is, in den gewonen zin, wel voor iets te gebruiken zou zijn. Maar om hem hiertoe te maken zou een totale hervorming noodig zijn; men zou hun geest moeten veranderen, hun aantal moeten verminderen, hun macht moeten beperken tot de geestelijke dingen, hun alleen het recht latend om te veroordeelen wat slecht is in de oogen van iedereen.’

Wie zulke leerstellingen is toegedaan, die stemt niet voor de absolute vrijheid van godsdienst gepaard met een begroo-

1) Charles Rogier schrijft aan den afgevaardigde Mauguin te Parijs, den 25en Januari 1831, om hem gerust te stellen betreffende het liberaal karakter der beweging: ‘.... het moge genoeg zijn u te doen opmerken dat die zoogenaamde sacristie-omwenteling thans aan het hoofd van haar bewind enkel liberale jonge mannen heeft die niet naar de kerk gaan....’

ting van eeredienst. Of, zoo hij er vóór stemt, dan moet hij in de naaste toekomst zich op teleurstellingen en ongelegenheden voorbereid houden. Men heeft reeds kunnen zien welk een ongerustheid in 1830 gewekt werd door de 'priesterpartij' of door het enkele vermoeden dat zulk een partij bestond, niet alleen te Parijs, maar ook in België zelf. Rogier en zijn liberale vrienden zouden al heel spoedig die partij op hun weg ontmoeten. Tegen den tijd der verkiezingen voor de eerste regelmatig samengestelde Kamer ziet men die partij zich roeren, zich organiseeren en met geestdrift ten strijde optrekken. Zou men niet meenen dat de volgende woorden van een dagbladschrijver uit dien tijd pas twintig of dertig jaren later geschreven zijn?

'.... Maar de partij die met de meeste handigheid mannoeuvreert is, zonder tegenspraak, de priesterpartij. Vooreerst bevinden die heeren zich in de meest gunstige positie; zij hebben in alle gemeenten een goed georganiseerde legermacht, de pastoors, een corps onvermoeide strijders....'[1] En we zijn nog pas in 1831! Wat zal het dan niet later zijn, wanneer de wapenstilstand, die destijds nog maar eenige maanden geleden gesloten was, geen andere beteekenis meer zal hebben dan die van een historische herinnering?

Te Luik werd Rogier niet gekozen, omdat het den klerikalen geviel hem te wippen; het verscheelde weinig of hij was ook te Turnhout gevallen, dat wil zeggen, in een nederig vlek van La Campine, waar hij er zich mee had moeten tevreden stellen candidaat te wezen en waar de antipathie der lagere geestelijkheid, gelukkig minder aktief, hem op klaarlichten dag vervolgde.... 'Men heeft er voor gezorgd, schrijft men hem uit die plaats, eenige jonge priesters wijs te maken dat gij jegens de geestelijkheid bijzonder gunstig gezind waart. Zij hebben post gevat in alle straten en hebben stembriefjes die van te voren ingevuld waren aan de domme boeren ter hand gesteld.'

Zoo vatte de Belgische geestelijkheid reeds in 1831 de nationale eenheid op. In 1833 verheft zij zich als één man ter verdediging van de vrijstelling der geestelijkheid van den militairen dienstplicht, en hare vertegenwoordigers in de

1) Brief van Demarteau aan Rogier van 18 Aug. 1831, bij Discailles, t.a. p. II, 176.

Kamer komen reeds op voor de stelling: de Staat buiten de school. In 1834 gaat van het episcopaat een oproeping uit tot het stichten eener katholieke school te Mechelen, en de studenten van Gent, Leuven en Luik komen er door in beroering; te Gent wordt een Monseigneur uitgejouwd; te Leuven weerklinkt de beruchte anti-klerikale strijdleus: *A bas la calotte!* en moet de gewapende macht tusschenbeide komen. Reeds toen, alzoo, openlijke strijd, twaalf jaren vóór de samenkomst van het eerste liberale congres, en zonder eigenlijke provocatie van den kant der regeering, wier verdraagzaamheid, integendeel, voor zwakheid had kunnen doorgaan.

Dit, wat den godsdienst betreft. Ook de belangen waardoor katholieken en liberalen van elkaar gescheiden werden, stonden niet minder scherp tegenover elkaar. Aan de eene partij behoorden de steden, aan de andere het platte land. De steden, bovenal de industriëele centra, toonden in den aanvang een zeker wantrouwen tegenover politieke handelingen die, gelijk alle haastig, als door een rukwind, ingevoerde nieuwigheden, onaangename gevolgen hadden gehad op economisch gebied: stilstand in zaken, belemmering der handelsbetrekkingen met Noord-Nederland en zijne koloniën, binnenlandsche troebelen, werkloosheid, schaarschte van geld, stijging van den prijs der levensmiddelen.

Meer was er niet noodig om te maken dat verscheiden industriëelen en neringdoenden, zonder nog de gewezen ambtenaren meê te rekenen, over het nieuwe régime slecht te spreken waren; en juist onder de liberalen waren beide kategoriën van personen sterk vertegenwoordigd. Het ‘orangisme’ bleef langen tijd te Gent bloeien, en evenzeer te Luik, waar het afwisselde met de Fransche sympathiën, zoodat het nationaal gevoel zich met de restjes moest voeden, dat wil zeggen, in den aanvang met moeite in stand werd gehouden. Wat Antwerpen betreft, wij weten door de brieven en de intieme aanteekeningen van Rogier, dat hij daar allerlei wantrouwen en tegenstand te overwinnen had. Wanneer de koning, eindelijk, rechtstreeks in aanraking komt met de bevolking van zijn land, dan geeft hij zich spoedig rekenschap van den langen weg dien hij nog zal moeten afleggen om haar gunst te winnen, haar aan zich te hechten, bij haar tot de laatste kiemen van genegenheid voor de oude dynastie

te verstikken. Langen tijd wordt hij door vrees voor het ‘orangisme’ vervolgd, en wanneer, in 1847, - d.i. in een tijd waarin men zou zeggen dat die bekommernissen sinds lang moesten vervaagd zijn, - Frère-Orban hem als minister wordt voorgesteld, dan aarzelt hij dezen aan te nemen, omdat de toekomstige staatsman door zijn huwelijk in relatie is gekomen met een familie die onder verdenking staat van ‘orangiste’ te wezen.

Dit, wat de belangen aangaat. En wat nu het politieke ideaal betreft, hoe vaag dit nog, in België, bij de liberalen van 1830 mocht wezen, het was toch niet onbestemd genoeg om hun te vergunnen langen tijd op een goeden voet te leven met de katholieken.

In 1900 kan men nog wel niet zeggen dat er in België maar één enkele liberale schakeering wezen zou. Maar toch, ten gevolge der congressen en der theoretische discussies, dank zij haar vorming tot partij, met den onmisbaren stoet van vereenigingen, bonden, enz., dank ook den reeds meermalen herhaalden verkiezingsstrijd, waarin men zoo ongeveer het kluwen der individueele opinies heeft ontward en uit die draden collectieve opinies heeft geweven, slaagt men er in het samen zoo wat eens te worden, in groote trekken althans, over de beteekenis van het woord *liberaal.*

Wat men in 1830 al zoo ver gekonen? Het heeft er niets van. Want in België, evenals in Frankrijk, bestaan evenveel liberale denkwijzen als er superieure mannen zijn, of, ten minste, mannen die zelf denken. Daar had men, bijvoorbeeld, te Parijs, het liberalisme van Benjamin Constant, dat een zeer verheven vorm was van het sociaal egoïsme; het klassen-liberalisme, dat van Guizot en vele zijner vrienden, voor wie de bourgeoisie alles moest zijn voor allen, om niet te zeggen, alles voor haar zelve (en wij zullen zien, dat deze leer in België langen tijd haar aanhang heeft gehad); dan was er nog het theoretisch liberalisme à la Royer-Collard en het gevoels-liberalisme op de manier van Lamartine. Zoo ook in België, Charles Rogier, Gendebien, Devaux, Lebeau, Van de Weijer waren het alles behalve samen eens over alle quaesties. En daarom wisten ze heel goed wat ze niet wilden, maar viel het hun veel lastiger te zeggen en tot stand te brengen wat ze wel wilden.

Vandaar de oppositie des konings, gegrond op aangeboren neigingen, gevoed door de vooroordeelen die ik noemde, maar die niet weinig versterkt zou worden door de overtuiging, dat het Belgisch liberalisme eenheid van inzicht en streven miste.

Men heeft reeds kunnen zien hoe Rogier, in 1834, door de kroon werd opgeofferd. Dit zelfde lot treft hem in 1841, dan nog eens in 1845, toen het kabinet Van de Weijer slechts tot stand kwam als een handige uitvlucht en alleen dienende om de dubbelzinnige verhouding tusschen de twee parlementaire partijen van het land te verlengen. Maar zoodra komt niet het liberaal congres van 1846, of de tweespalt tusschen die beide breekt los. Zal de koning eindelijk, na al die ministeriëele mengsels, een eerlijk proefje gaan nemen van een liberaal gerecht? Neen, hij zal een proef-ministerie vormen enkel uit katholieken. En om dit ministerie te verdrijven, zal het noodig zijn dat de onderlinge verdeeldheden van zijn tegenstanders, die reeds aanstonds na het congres duidelijk aan het licht getreden waren, ophouden, of althans wat tot rust komen; het zal noodig zijn dat men duidelijk kunne wijzen op eene publieke opinie die zich roert en die spreekt; het zal noodig zijn dat er verkiezingen plaats hebben, de verkiezingen van 8 Juni 1847; dan zal de koning, die, per slot, toch een constitutioneel vorst is en wezen wil, zich voor de noodzakelijkheid buigen en Rogier de portefeuille teruggeven die het voor allen beter geweest ware hem ongestoord te laten behouden. En twee volle maanden zullen moeten besteed worden aan overleggingen en onderhandelingen van allerlei aard om de overeenstemming tot stand te brengen tusschen den souverein en de liberale meerderheid. Het algemeen gevoelen vindt men, met de ruwe openhartigheid van een militair, uitgedrukt in deze regels van een brief van generaal Chazal aan Charles Rogier, gedagteekend van 15 Juli 1847: '.... Het spijt me dat de koning de vorming van een liberaal kabinet nog heeft uitgesteld. Dat dralen wordt hem door het publiek persoonlijk aangerekend en wekt het vermoeden dat hij door een onverwinbaren tegenzin weerhouden wordt om het gezag aan menschen van onze opinie toe te vertrouwen.'

Nauwelijks in functie getreden ontmoette deze liberale minister, de eerste die optrad met dit etiket en met duide-

lijke bedoelingen, nog een tegenstand van anderen aard. De koning toonde zich weinig geneigd om zijn goedkeuring te hechten aan de wisseling van personen in de voornaamste staatsambten, waarmee Rogier meende te moeten beginnen. Nu eens betreft het een ontslag dat den koning niet gerechtvaardigd voorkomt, dan een benoeming waarin de koning een vriendelijkheid meent te bespeuren tegenover de partij der 'orangisten', of waarin hij Fransche relaties ontdekt; dan weder geldt het een katholiek afgevaardigde dien vroeger verleende diensten, of het aureool van 'Constituant', onschendbaar doen zijn in de oogen van Leopold I en dien Rogier en zijne collega's - zoo luidt, althans, het verwijt van den koning - uit het Parlement willen verwijderen. 'Gij moet Mijnheer de Theux *niet willen op zij zetten....*' Het is waar, we zijn in 1847, en te Parijs snelt Louis-Philippe, verbitterd door de 'campagne der feestmalen', zijn ondergang te gemoet; hoe verstandig en bezadigd zijn schoonzoon ook wezen moge, hij kan zich niet geheel en al vrij houden van de besmetting van het oogenblik.

Is dit alles? Helaas! neen. Want in andere zaken zal het koninklijk initiatief zich krachtiger, vaak ruwer doen gelden. En, de billijkheid eischt zulks te erkennen, op dat andere gebied is de bevoegdheid van den koning veel grooter, kan hij werkelijk zelf meer tot stand brengen. De koning is opperbevelhebber van het leger[1)], en door zijn naam, zijn krijgsroem en den titel dien hij draagt, is hij ook beter in staat dan een zoon van gewone burgerouders om tegenover vreemde hoven de belangen der natie, die ten slotte, samenvallen met die der dynastie, te verdedigen.

1) De belangstelling van den koning voor militaire zaken had meer dan ééne oorzaak. Men vergete niet dat Leopold van Saksen-Coburg, op twintig-jarigen leeftijd, zijn persoonlijken moed had getoond en zijn bekwaamheid als officier had geoefend op de slagvelden van Frankrijk en Duitschland; dat hij te Bautzen, te Kulm, te Leipzig en te Arcis-sur-Aube, een der meest geduchte tegenstanders van Napoleon geweest was, door dezen als zoodanig onderscheiden en geprezen. Dat de ijdelheid van de gepluimde steek tot zijn zwakheden zou behoord hebben, mag men niet aannemen. 'Ik ben volkomen onpartijdig, schrijft hij in April 1850 aan Rogier.... Nooit heb ik van het leger, zooals dat in veel andere landen gebeurt, een persoonlijk genoegen gemaakt, hoeveel belangstelling de militaire zaken mij ook inboezemen; maar ik zie in het leger, zooals M. Thiers, eenige maanden geleden, tot mij zeide, de onafhankelijkheid van België' (Discailles, t.a. p. III, 359).

Van afkomst een Duitscher, zeer bekend in Engeland, waar hij herinneringen van beteekenis heeft achtergelaten, bovendien schoonzoon van den koning van Frankrijk, wordt Leopold I van zelf de groote Belgische diplomaat van dat tijdvak, gelijk zijn zoon het na 1880 op zijn beurt wezen zou, toen hij, zijn politiek van expansie door de mogendheden heeft doen aanvaarden.

Naast zulk een meester moest Rogier wel op den achtergrond treden in de groote quaesties van internationale politiek waarin de Belgische belangen betrokken waren, en eerst in 1861 aanvaardde hij de portefeuille van Buitenlandsche Zaken. Daarentegen toonde hij een zeldzaam doorzicht toen hij, in weerwil van het verzet der rechterzijde, het nog pas in-wording-zijnde koninkrijk Italië erkende, toen hij de verantwoordelijkheid van het kabinet losmaakte van de treurige expeditie naar Mexico, toen hij van den Pruisisch-Oostenrijkschen oorlog gebruik maakte om de meest hardnekkige tegenstanders te overtuigen van de noodzakelijkheid eener militaire reorganisatie van zijn land.

Die reorganisatie is nog thans, in 1902, een onopgelost vraagstuk, en zij is dit omdat men er een partij-quaestie, en niet een quaestie van patriotisme van gemaakt heeft. Reeds in 1837, onder den drang der gebeurtenissen, toont Rogier aan door welke hersenschimmen zij zich laten bedriegen - en nog heden ten dage zijn er zulke menschen in België te vinden - die, vertrouwend op internationale traktaten, de kredieten weigeren die noodig zijn om een staand leger te onderhouden dat beantwoordt aan de eischen der moderne wetenschap. '... Ik geloof, luidt zijn slotsom, in een rede, den 18en Februari van dat jaar uitgesproken, dat nog heel lang een krachtig georganiseerd leger een der eerste behoeften is van het land.' En in 1845 karakteriseert hij nader zijn meening ten opzichte der militaire instellingen aldus: 'Ik ben aan het leger gehecht, en dat gevoel dagteekent niet van gisteren; ik heb mijn plaats ingenomen in het leger voor een zaak en in een tijd die altijd de eerste plaats in mijn herinneringen zullen bekleeden. Ik houd van het leger, niet enkel omdat ik weet dat het bereid is de constitutioneele orde te verdedigen zonder welke er geen ware vrijheid bestaat, maar ook omdat, ik aarzel niet het te zeg-

gen, het leger de grootste hefboom is der beschaving van een land. In de lagere klassen, die den grondslag van het leger vormen, worden op die wijze eergevoel en plichtgevoel gekweekt. Zoo de nobele aandoeningen, zoo toewijding en eergevoel, in een land mochten gaan kwijnen, - wat God verhoede! - dan zouden zij een toevlucht vinden in het leger.' Dunkt u niet dat deze taal, die zeven-en-vijftig jaren oud is, nog geen enkele rimpel heeft en dat de Fransche nationalisten onzer dagen, Brunetière en Faguet bovenaan, ten gunste hunner stelling niets gezegd hebben dat duidelijker en meer afdoende is dan deze woorden?

Toen, in 1847, eenige zijner politieke vrienden de oorlogsbegrooting van een deel van haar lasten wilden ontheffen, beantwoordde hij die poging met een formeel *non posumus*. Iets later zou hij dat antwoord herhalen, door het leger 'de meest onmisbare veer' te noemen in het raderwerk van het nationale leven; en in 1850 zou het kabinet waarvan hij de voorzitter was, in een officiëel stuk, de verklaring afleggen: 'dat het land een krachtig georganiseerd leger behoeft, sterk genoeg om alle gebeurlijkheden het hoofd te kunnen bieden.'

Maar deze leer mocht het ministeriëele *credo* zijn, het liberale *credo* was zij dikwijls niet. Reeds sints lang stond de vermindering der militaire uitgaven op menig verkiezingsprogram; de katholieken eischten haar nagenoeg eenparig, en aan de linkerzijde aarzelden *leaders* als Delfosse niet om he gouvernement hun afkeuring te kennen te geven. Rogier hield vol; en toen hij, in 1857, weer aan de regeering kwam, trad hij op met een militaristisch program, door hem in overeenstemming met Frère-Orban opgesteld en waarvan de hoofdschotel - 'le morceau de résistance' is hier het juiste woord - de aankondiging was van een wetsontwerp ter aanlegging der groote versterkte linie van Antwerpen. Het jaar daarna werd het wetsontwerp ingediend, en, al was hij het oneens met de Kroon over de beste wijze om het in te voeren,[1] zoo heeft Rogier flink zijn woord gestand gedaan.

1) In het vierde deel van Discailles' boek staat het volgende briefje van Frère-Orban te lezen waaruit blijkt dat er iets als een groote tweespalt, in den vorm althans, tusschen de beide ministers bestond. Frère-Orban aanvaardt het ontwerp, maar vindt den Koning niet *coulant* genoeg en betreurt dat de vorst er op gesteld schijnt 'luid de millioenen te laten klinken'. Hier speurt men reeds het verschil in temperament en in politiek tusschen de beide mannen. Frère-Orban hechtte meer waarde aan parlementaire stuurmanskunst en was minder militarist. Hij bleek, trouwens, de zaken juist in te zien; want de Kamer, op het voorbeeld door de centrale afdeeling gegeven, verwierp het wetsontwerp; het ministerie bleef in de minderheid.

Evenmin als Frère-Orban behoorde hij tot diegenen die zich door tegenspraak uit het veld laten slaan; ook niet tot hen die door kleine verkiezings-berekeningen en door de slimme streken hunner tegenstanders zich laten overhalen tot aarzelen en laveeren.

Ditmaal waren de tegenstanders zoowat overal te zoeken, aan de rechterzijde bovenal, maar ook links, waar reeds op de tribune de leer der ontwapening zich gelden deed, die later zooveel opgang zou maken. Later zou men invloedrijke afgevaardigden zich niet zien tevreden stellen met eene vermindering van het budget van oorlog, maar, in België, de toepassing eischen van het stelsel der volkswapening, en zoo de geheele economie van het militair régime der natie willen verstoren. Een van hen, Le Hardy de Beaulieu, ging zelfs zoo vèr dat hij, in de Kamerzitting van 21 December 1866, dit verbazingwekkend woord deed hooren: 'De tijd der staande legers is voorbij; zij hebben op het slagveld van Sadowa den genadeslag ontvangen, en zij zullen er niet weer van opstaan.' Luide toejuichingen van den kant der rechterzijde, van de partij die meerderheid zou zijn van 1870 tot 1878, die nog eens meerderheid geworden en die het gebleven is van 1884 af tot nu toe, en die nooit heeft opgehouden, onder den drang der gebeurtenissen, de militaire uitgaven voortdurend te doen stijgen, zonder toch België in het bezit te stellen van een degelijke organisatie zijner weerbaarheid.

Hier alzoo, bij het vervullen, in weerwil van alles, van den duursten plicht der vaderlandsliefde, gevoelde Rogier den tegenstand van een deel der linkerzijde, heftiger misschien dan op eenig ander punt, ontwaken. Deze partij verweet hem zijn autoritair optreden en zijn zwakheid; zijn autoritair optreden tegen de opinie der censuskiezers, die, reeds van den dienst vrijgesteld door de plaatsvervanging, het, in hun egoïsme van heerschende klasse, te bezwarend vonden om een deel der kosten te betalen van een dienst-

baarheid wier gewicht niet eens op hen drukte; zijn zwakheid, zoo insinueerde men, tegenover den wil des konings, die, naijverig op zijn bekwaamheid in deze materie, zich bij de behandeling der militaire vraagstukken met groote slimheid wist te doen gelden.

Nog andere oorzaken van innerlijken tweespalt tusschen liberalen moesten, naarmate de macht der partij duurde en dus haar overheersching zich rekte, nog treuriger gevolgen voor hem met zich brengen. Reeds in 1846 waren Rogier's politieke vrienden, bijeengekomen in een congres om er het programma hunner partij op te maken en haar organisatie vast te stellen, treurig en met zekeren ophef onderling verdeeld geraakt; wij zagen reeds hoe, van dit oogenblik af, het geprikkelde wantrouwen van den koning ongunstig oordeelde over een staatkundige richting die de tucht scheen te hebben uitgebannen als een overtollige zelfverloochening. In het vervolg zouden de liberalen niet ophouden met elkaar te kibbelen, bovenal te Brussel, waar weldra een scheuring in de groep ontstond, meer nog om persoonlijke redenen dan op grond van verschil op het punt der beginselen.

De geschiedenis dezer oneenigheden zou lang en vervelend worden; voor een algemeene studie als deze heeft zij weinig belang. Maar het is onmogelijk haar geheel voorbij te gaan; wij moeten er, ofschoon enkel als dokument, uit aanhalen wat met eenige zekerheid betrekking heeft op de loopbaan van Charles Rogier. Sommige liberalen, toch, verweten dezen niet enkel wat zij zijn militarisme noemden; zij begonnen ook van hem, zooal geen daden, dan toch beloften te eischen aangaande andere vraagstukken, die, daar ze in Frankrijk aan de orde waren gesteld, hun nu ook toeschenen, op grond eener wonderlijke averechtsche logika, in België eveneens aan de orde te moeten komen.

Onder deze quaesties bleef die van het verkiezingsstelsel langen tijd een der minst prikkelende, en het is meer in overeenstemming met een goede methode haar te bewaren voor een studie over Frère-Orban. Met dezen, immers, zou later de groote slag geleverd worden; en wanneer de jonge linkerzijde, zijdelings door de rechterzijde gesteund, met den minister handgemeen zal zijn geworden, dan zal die strijd uitloopen op een ontwerp van grondwetsherziening waarmee

het liberalisme noch eer noch voordeel zal behalen. Bovendien was, op dit terrein, de houding van Rogier minder scherp geteekend dan die van Frère-Orban; hij toonde meer inschikkelijkheid, meer politieke edelmoedigheid, misschien ook meer diplomatie of meer doorzicht; hij weigerde te zeggen ‘nooit!’ toen het woord ‘algemeen stemrecht’ werd uitgesproken. Bij hem was een democratisch *fond* aanwezig, dat niet door familierelaties (bij bleef tot aan zijn dood toe ongehuwd) en door mondainen omgang verzwakt of verminderd was geworden en dat, wij zullen het weldra zien, spoedig weer bovendreef toen de ellende van het volk grooter werd en haar scherpen wanklank deed hooren.

Daarentegen wordt de ‘Constitutionel’ van 't jaar 1830 door meer bezwaren dan zijn medewerker en zijn opvolger in het staatsbewind teruggehouden van toe te geven aan de eischen van sommige liberalen, die een radikale herziening vragen van de schoolwetten en die de bezoldigde vrijheid van een politieke geestelijkheid formeel aan banden willen gelegd zien.

Waren de wetten van 1842 en 1850, zooals men dikwerf gezegd heeft, eenvoudig erkenningen geweest van het ‘fait accompli’ op zedelijk gebied? Hadden zij, het onderwijs organiseerend, de macht van den katholieken priester op school wettelijk vastgesteld? Een belangrijke quaestie, eenhistorische quaestie, maar die toch nog, in België, van actueel belang is gebleven na de wetten van 1879 en 1880, omdat, tot zekere hoogte, het vraagstuk en de onafhankelijkheid van het burgerlijk gezag zich achter haar verbergt.

In 1842, dan, was een wet aangenomen die, voor het lager onderwijs, een *modus vivendi* in het leven had geroepen die door liberalen en katholieken beide zonder geestdrift aanvaard, maar dan toch aanvaard was. De liberalen hadden er in berust uit vrees voor erger, de katholieken waren niet zoo verrukt als zij, op den schijn afgaande, hadden moeten zijn. Want zij bezaten hun eigen scholen; deze waren talrijk en niet alle, niet overal door den staat overgenomen, beschermd of gesubsidiëerd; die eigen scholen zouden in de toekomst hun noodhulp kunnen zijn, en zij waren er aan gehecht

zooals aan het vleesch van hun vleesch. Een wet, nu, die, zonder eigenlijk confessioneel te zijn, de deuren der openbare school wagewijd openstelde voor de geestelijkheid, zou in de eerste plaats deze uitwerking hebben, dat de klerikale scholen er door werden ontvolkt, ten profijte van die welke, terwijl zij uit een godsdienstig oogpunt denzelfden waarborg gaven, toch zeker boven de andere zouden uitsteken door de meerdere deugdzaamheid der methoden en de grootere bekwaamheid der onderwijzers. Men had de katholieken er meer of min toe gedwongen met zich zelf te concurreeren, en dit was en is gebleven het eigenlijke geheim van de onverwinbare sympathie van vele liberalen voor een wet die altijd aan andere liberalen heeft mishaagd.

In 1850 is het middelbaar onderwijs aan de orde; nu wordt de concurrentie met meer scherpte gevoerd en wekt dus meer verbittering. De opposanten der rechterzijde hebben er een te zichtbaar belang bij om de ontwikkeling van het openbaar onderwijs tegen te werken. Zij loochenen dien toeleg maar half, en beroepen zich onophoudelijk, ter rechtvaardiging van hun verwoeden tegenstand, op de constitutioneele wetten, die zij op hun manier uitleggen. Zij meenen dat men naar te hooge dingen streeft, als men van ‘Athenea’ (of ‘Lycea’) spreken gaat. De vrijheid der gemeenten, wier scholen voor een deel staatsinrichtingen zullen worden, schijnt bedreigd in haar diepste wezen. Er zijn er zelfs onder de liberalen die zich bij deze redeneeringen aansluiten; anderen bepalen er zich toe verzachtende omstandigheden te pleiten en schijnen onthutst over de vermetelheid van het kabinet waarvan Rogier het hoofd is. Verder wordt op de godsdienstvrijheid gewezen, die, naar men zegt, niet langer veilig is, zoo men de geestelijkheid niet in het bezit laat van al haar voorrechten. Kortom, men beweert dat alles nu eenmaal goed ging en dat alles slecht gaan zal. Een oud congressist van 1830, die destijds voor de republiek stemde, Mgr. de Haerne, gaat zoo ver van te verklaren, dat de bepaling van het wetsontwerp die het godsdienstonderwijs betreft, ‘in overeenstemming is met de socialistische ideën’, en wanneer er gestemd zal worden, ziet men vreesachtige liberalen of mannen die zich bij het liberalisme hebben aangesloten, zooals Osy, van Antwerpen, zich achter de zonderlingste spitsvondig-

heden verschuilen om òf de wet zelve òf een van hare bepalingen te verwerpen.

Wat de katholieken aangaat, zoo schijnt de meest gebruikelijke taktiek deze te zijn geweest: ‘de overheersching van het confessioneel onderwijs handhaven.’ Deze leus ligt opgesloten in verklaringen als deze, van een hunner: ‘Het grootst gevaar bestaat hierin dat de leeraren, rechtstreeks of zijdelings, in botsing komen met het godsdienstonderwijs dat door de bedienaars van den godsdienst gegeven wordt’, die immers, zoo luidt de formule der wet, worden ‘u i t g e n o o d i g d ’ om op de dagen en de uren die hun voegen in het Athénée hun onderwijs te komen geven. Maar, zal de leeraar zich hebben te schikken naar het wachtwoord van die bedienaars van den godsdienst, dan moet hij natuurlijk hun geloofsovertuiging deelen; en wat wordt er dan van de grondwettige vrijheid van eeredienst, waarin ook déze vrijheid is opgenomen dat men tot geen enkele gezindte behoort, geen enkel bepaald geloof belijdt? Andere katholieken zijn openhartiger. Mijnheer de Theux, bijvoorbeeld, verklaart ‘dat de rechterzijde er wel in toestemt het middelbaar onderwijs te organiseeren, maar op voorwaarde dat aan het vrije onderwijs geen onnoodige concurrentie zal worden aangedaan.’ Zulke woorden zijn duidelijk genoeg. En wat de gemeentelijke vrijheden betreft, waarover men het toen zoo druk had, het zou wel goed geweest zijn die eerst eens nader te omschrijven. Men weet maar al te goed wat er vóór 1815, onder de heerschappij der Spaansche en Oostenrijksche regeeringen, van die vrijheden geworden was, dat zij destijds onderworpen waren aan een naijverige en kleingeestige controle, die ze in de woelige perioden der geschiedenis tot louter schijnvrijheden had gemaakt. Men vergete ook niet dat die zeer katholieke regeeringen uitsluitend aan de geestelijkheid de vorming van geest en gemoed hadden toevertrouwd, en dat er zoo wat overal, onder meerdere of mindere begunstiging van het wereldlijk gezag, een zuiver katholiek onderwijs was tot stand gekomen, katholiek in merg en been, waarin men - na een korte reactie onder den filosoof Jozef II en na een tweede, even vruchtelooze, onder den protestant Willem I, - had opgehouden de geringste waarborg van neutraliteit te zoeken ten gunste der belijders van andere godsdiensten.

Het wetsontwerp van 1850 was, in dit opzicht, zonder dat het al te zeer opviel, een heele revolutie. Het ontwerp interesseerde juist zoo bijzonder de vertegenwoordigers der burgerij, wier zonen de ‘collèges’ vulden, omdat zij het was die alleen regeerde. Men zou met een oude traditie breken door voor een lokale en huiselijke opvatting van het onderwijs een machtige machine in de plaats te stellen, in beweging gebracht door één motor, en wier samengesteld raderwerk een bureaucratische inrichting onderstelde en het tot stand komen van een administratief lichaam, dat der prefecten en der leeraren, vreemdelingen in de stad waar zij onderwezen en vrij staande tegenover alle lokale machten en invloeden. Daarbij zou de éénheid van programma deze uitwerking hebben dat dezelfde rol-cylinder de verstandelijke ontwikkeling overal gelijk zou maken, zonder rekening te houden met de individuëele eigenaardigheden, met de aangeboren verscheidenheden van den provincialen geest, aan welks nuffigheden en kleingeestigheden de burgerlijke middelmatigheid, en, in het algemeen, alle conservatieve elementen gelijkelijk gehecht waren.

Hoe dan de vijandige houding van zooveel liberalen te verklaren, die de emancipatie welke door die wet van 1850 werd geijkt, tegelijk voor onvoldoende en voor onvruchtbaar hielden? In den grond hadden zij maar half ongelijk; want zoo de vrijmaking al belangrijk k o n wezen, zij b e h o e f d e het daarom nog niet noodzakelijk te zijn; en zij was dan ook alleen belangrijk in schijn. In dit blok, dat er zoo stevig uitzag, was een scheur.

Reeds in 1854 zien wij een minister van de linkerzijde, bij de zoogenaamde conventie van Antwerpen, aan den priester al zijn gezag in de middelbare school teruggeven, terwijl een andere minister zoover gaat dat hij de vijandige gezindheid der geestelijkheid van de hoofdstad tegen het Brusselsche athénée zocht te voorkomen door te trachten den eenigen leeraar dier inrichting verplaatst te krijgen aan wiens geschriften de theocratie zich zou kunnen ergeren. En zoo deze aanwijzingen niet voldoende mochten zijn, dan kunnen wij ons beroepen op het getuigenis der katholieken zelve, die, wanneer zij weer aan het bewind zijn gekomen, aan hun vrienden verzekeren, dat men het met de wet van 1850 heel goed zal kunnen

vinden en dat zij zal worden toegepast overeenkomstig hunne wijsgeerige beginselen. ‘Het onderricht in de letterkunde, verklaarde Deschamps in Januari 1856, kan in volkomen overeenstemming zijn met den godsdienstigen leercursus die in de scholen gegeven wordt; nooit zal het daarmeê in strijd kunnen geraken.’ Zulke woorden heffen elken twijfel op en werpen ook een voldoend licht over de rechtmatigheid eener liberale oppositie.

Die oppositie zou de wapens niet nederleggen dan alleen op het gebied waar Rogier samenging met de radikale elementen zijner partij. Hij deed het, wel is waar, in omstandigheden en op een tijdstip waarop hij zonder gewetensbezwaar de grenzen van het oude liberalisme kon overschrijden en gerust voor interventie van den staat pleiten kon. De katholieken, evenwel, die door hun antipathie opmerkzaam en helderziende waren geworden, lieten er zich niet door van de wijs brengen, en het verwijt van socialist te zijn, dat Mgr. de Haerne, zooals wij gezien hebben, reeds in 1850 tot hem richtte, naar aanleiding van zijn initiatief in onderwijszaken, werd hem, nu het maatschappelijke quaesties gold, allerminst gespaard. Dit verwijt werd zoo dikwijls herhaald dat, zoo men de redevoeringen der mannen van de rechterzijde uit de jaren 1848-49 en tot ongeveer 1851 eens ging napluizen, men ze opgevuld zou vinden met nagalmen der politieke gebeurtenissen van Parijs. Overal ontdekten de sprekers het gevaar van socialisme, communisme of van anarchistische woelingen. Zij wisten heel goed dat Rogier zijn krisis van Fourierisme had doorgemaakt, waarover zijn biograaf Discailles heel belangrijke mededeelingen doet[1)]; zij wisten dat hij, in 1830,

1) De meest belangrijke is ongetwijfeld dit fragment uit een brief door Rogier aan het einde van zijn loopbaan geschreven aan Michel Chevalier, met wien hij een lange briefwisseling heeft onderhouden. ‘Het schijnt, schrijft hij daarin, dat het mode is geworden met het Saint-Simonisme den spot te drijven. Ik zou wel eens willen weten waar de hedendaagsche hervormers hun ideën vandaan hebben gehaald en wat zij voor nieuws hebben uitgevonden. Ik neem het de Revolutie van 1830 kwalijk, en niet minder aan die van 1848, dat zij de beginselen door Saint-Simon en Fourier onthuld, in hun ontwikkeling, en misschien voor langen tijd in hun toepassing, hebben belemmerd en zoodoende gemaakt hebben dat ze door overdrijvers en deugnieten allertreurigst zijn bedorven en gecompromitteerd.’

zich aan het hoofd had gesteld van een werklieden-legioen, aan hetwelk hij, op de binnenplaats van het paleis der vorstelijke bisschoppen van Luik, vrijheid en roem, bijna zelfs fortuin beloofd had; dat hij, iets later, toen de legerorganisatie aan de orde was, het had opgenomen voor de arme officieren, van welke men niet langer weten wilde, omdat er bij waren wier ontwikkeling en wier manieren veel te wenschen overlieten; dat hij, bij gelegenheid der Henegouwsche troebelen, die een eerst voorproefje geweest waren van de poging tot sociale revolutie in 1886, meer medelijden dan gramschap had aan den dag gelegd, en dat hij woorden vol toegeeflijkheid had overgehad voor al die 'goede kerels, die meer waard zijn dan honderdduizend geweerschoten'; dat hij, op de nationale tribune het woord voerend, eveneens bij herhaling den vurigen wensch had uitgesproken, dat ook het volk voordeel mocht trekken uit de revolutie; eindelijk, dat hij het volksonderwijs had georganiseerd en het vakonderwijs in het leven had geroepen met buitengewoon veel vastberadenheid en in weerwil van de oppositie van rechter- en linkerzijde, alleen toegevend aan de godsdienstige gemoedsbezwaren en onhandelbaar ten opzichte van al het overige.

Meer was er niet noodig om den stroom van welsprekendheid-vol-verontwaardiging te ontketenen van sommige parlementairen, die uit de gebeurtenissen der laatste jaren niets hadden geleerd. Maar, zooals Ampère eens gezegd heeft, sprekend van dien genialen reactionnair Chateaubriand: 'al die welsprekendheid lijkt vreeselijk arm naast het antwoord door eenige werklieden aan M. de Bonstetten gegeven, toen deze hun vroeg hoe zij leefden: We hebben hoogstens wat brood te eten en wat rauwe kruiden, die we buiten op het veld afplukken of uit den grond trekken. - En wanneer ge ziek zijt? - Dan gaan we dood.' Ze gingen dood, inderdaad, of ze liepen gevaar van honger te sterven, die Vlaamsche werklieden die door de industriëele krisis, omstreeks het jaar 1847, zoo wreed zouden getroffen worden; voor hen zou Rogier groote openbare werken op touw zetten; voor de fabrieksarbeiders van Luik en de mijnwerkers van Henegouwen zou hij, reeds in dit jaar 1847, staats-interventie voorstellen, een systeem van verzekering aanprijzend waardoor de vrijheid niet werd buitengesloten.

Den 29sten Juni 1849 diende hij het wetsontwerp in ter vestiging eener algemeene levensverzekeringsbank. Bij gelegenheid van die indiening en van de parlementaire discussies waartoe het door hem genomen initiatief, zoo nieuw in Europa, aanleiding gaf, vond hij gelegenheid zijne denkbeelden voor te dragen. ‘Ziehier wat, in den modernen staat, de rol der regeering wezen moet; zij behoort zich in betrekking te stellen met de verschillende klassen der samenleving, in 't bijzonder met de min-bevoorrechte, de lijdende klassen, om te beproeven hun meer welvaart te bezorgen, hooger zedelijkheid en meer verlichting van den druk waaronder zij leven.’ En nadat hij die rol van voogd, die hij den Staat wil toewijzen, heeft verdedigd, nadat hij heeft aangetoond dat zonder die interventie een heele reeks weldadigheidsinstellingen niet in staat zullen zijn op ruime schaal de diensten te bewijzen waarvoor men ze gesticht heeft, verheft hij zich met kracht tegen de afwachtende houding waartoe zijn tegenstanders het gezag wilden veroordeelen. ‘Gij meent misschien, voegt hij er bij, dat wij hier zijn om mooie redevoeringen te houden, om akademische verhandelingen op te stellen en aan te hooren....? Ik geloof dat het land, dat de mindere klassen vooral, genoeg hebben van mooie redevoeringen, mooie gevoelens en mooie verhandelingen, dat zij tastbare en zichtbare daden verlangen, wezenlijke, levende liefdadigheid, en niet die mooie woorden waarmeê men ze lang in slaap heeft pogen te wiegen, en die, per slot, geen ander resultaat hebben opgeleverd dan dat hun ontevredenheid er grooter door geworden is en hunne aanspraken zijn toegenomen.’ Een jaar later diende de minister een wetsontwerp in op de vereenigingen van onderling hulpbetoon, en, in de vergadering van 18 Februari 1851, kondigde hij een ander voorstel aan, ‘waarvan de bedoeling zou wezen in de voorbijgaande en toevallige nooden der werklieden te voorzien.’

Was dit socialisme, zooals men, aan de rechterzijde, niet ophield te beweren?[1)]

1) Men herhaalde dit zoo telkens weer, dat Lebeau, een der stichters van de Belgische monarchie, een zeer gematigd man, geprikkeld door het misbruik dat men toen, evenals thans, van die uitdrukking maakte, er eens sommige katholieken over meende te moeten aanspreken: ‘Ik zal mijn waarde ambtgenooten doen opmerken, dat men heel licht mishruik kan maken van die beschuldigingen van socialisme en communisme. Indien gij er zoo maar bij elke gelegenheid meê voor den dag komt, telkens wanneer men, na zorgvuldige voorbereiding, in onze wetgeving nieuwigheden poogt in te voeren die voor andere Europeesche volken geen nieuwigheden zijn, dan stompt gij van te voren het wapen af waarvan gij u met zooveel lichtvaardigheid bedient....’ En twee dagen later riep Frère-Orban schouderophalend uit: ‘Ik kan dat woord *Socialisten* niet meer ernstig opnemen; men heeft er ons in deze discussie al te dikwijls meê aangesproken.’ Rogier, die misschen minder schroomvallig was in zijn uitdrukkingen, heeft dat woord zelfs durven overnemen: ‘Indien socialisme hierin bestaat dat men maatregelen neemt die werk kunnen geven aan de arbeidende klasse, die haar welvaart kunnen verhoogen, haar nieuwe hulpbronnen kunnen verschaffen, dan moet elk verstandig man zich socialist verklaren.’

Neen, het was hoogstens ‘Étatisme’, de leer der staatsinterventie. Niets dat doet denken aan de providentiëele rol die de verbeelding der Marxisten, in haar hersenschimmig gedroom, aan het centraal gezag wil zien toegekend. ‘De rol der regeering, zeide Rogier, bestaat in het voorlichten, aanzetten, aanmoedigen, beloonen van de pogingen der arbeiders... Zij moet de zaken aan den gang brengen, de middelen aanwijzen. Dat is genoeg.’ En, zijn denkbeelden verder ontwikkelend, zegt hij ook nog dit, dat hij zelf sinds langen tijd voorstander is geweest van ‘de leer eener interventie van den Staat op ruime schaal bij het doen uitvoeren van openbare werken’, maar hij voegt er bij, dat een correctief of, zoo men wil, een beperking noodig is: ‘in administratieve aangelegenheden is, evenals overal elders, verdeeling noodzakelijk’ (1849). Het historisch liberalisme, zelfs tot aan zijn uiterste grens uitgerekt, en dat was het hier, is niet en kan nooit wezen de opheffing of de negatie der krachtsinspanning van het individu; maar, in het bepalen van de maat en de grenzen der beschermende staats-interventie, zal het ongelijk te werk gaan, naar gelang van de menschen, van plaatsen en omstandigheden.

Uit deze opvatting volgt heel natuurlijk de houding van Rogier, bij gelegenheid van den aanleg der eerste Belgische spoorwegen, toen hij den voorrang en de prioriteit van het optreden der regeering wilde verzekeren; in die opvatting schuilen ook de redenen die er hem, reeds in 1835, toe brachten om voor den Staat den eigendom en het recht op exploitatie der kolenmijnen waarvoor nog geen concessie gegeven was,

op te eischen. Men begrijpt des te beter de ontsteltenis door dit staats-initiatief gewekt, als men bedenkt dat het hier een der ruimst vloeiende bronnen van volkswelvaart betrof. In onzen tijd nog, zelfs aan de linkerzijde, telt zulk een leer weinig aanhangers. Rogier bekommerde zich niet om die hinderpalen, en zijn biograaf heeft ons de minuut doen kennen van een brief door hem, op dat tijdstip, aan Michel Chevalier, den grooten Franschen economist, geschreven, waarvan het belangrijkste gedeelte aldus luidt: ‘Door aan de industrie goedkoope transportmiddelen te verschaffen bewijst men haar zeker een groote dienst; maar zou het ook niet veel waard zijn haar voor weinig geld in 't bezit van productiemiddelen te stellen, of althans, haar waarborgen te geven tegen eventuëele buitengewone prijsverhooging van de productiemiddelen? Een gedeelte van mijn voorstel beoogt, zoo ik mij niet bedrieg, dit doel; en ik zal dat doel pas volkomen bereikt achten wanneer het gouvernement, bankier wordend, ook het geld tegen lagen prijs zal verkrijgbaar stellen. Wegen, steenkolen, wellicht ook ijzer en zilver, langs goedkoopen weg door het gouvernement aan de algemeene industrie geleverd, ziedaar waartoe men bij voortgaande ontwikkeling zou moeten trachten te geraken; ziedaar wat men zou moeten ten grondslag leggen aan de regeling der materiëele belangen, die, ongetwijfeld, evenveel recht hebben om te worden gewaarborgd en beschermd als de staatkundige belangen’.

Welk een helder doorzicht en welk een heerlijke vermetelheid spreken uit deze woorden! En dit doorzicht wordt bijna een helder-zien-in-de-toekomst wanneer Rogier, in een ander gedeelte van dienzelfden brief, het ontstaan voorspelt van ‘machtige associaties die materiëel machtiger zijn dan de Staat zelf’, associaties die, door het tot-zich-trekken van de economische krachten, een gevaar voor den Staat zouden kunnen worden. Reeds in 1835, men ziet het, worden de *trusts* van het eind der negentiende eeuw aangewezen en omschreven door een staatsman die de lessen der geschiedenis niet heeft verwaarloosd en die voelt dat de agrarische wetten van vroeger slechts het onnoozel voorspel zijn geweest van de ‘étatistische’ reacties van onzen tijd, reacties in het leven geroepen door de coalitie der bijzondere industriëele belangen.

Maar de beteekenis dezer aanhaling reikt verder. Zij levert ons het bewijs dat bij Rogier, en vermoedelijk ook bij andere liberalen uit dien tijd, hun zin voor een democratische oplossing der quaesties niet het gevolg was van een voorbijgaande mode of van een druk door de gebeurtenissen op de menschen uitgeoefend. Er waren er zooveel onder die bekeerlingen van 1848-49 wier ijver zou verkoelen zoodra het gevaar geweken was. Voor Rogier zijn de sociale hervormingen evengoed als de politieke altijd een ernstig voorwerp van zorg en overweging geweest en gebleven. Gewis heeft de quaestie der onafhankelijkheid van het burgerlijk gezag, zoo dikwijls zij gesteld werd, bij hem nooit gebrek aan overtuiging of gebrek aan warmte aangetroffen. Maar hij heeft veel minder welsprekendheid besteed dan Frère-Orban om die onafhankelijkheid te belijden en te verdedigen. Tot plichten van meer concreten aard voelde hij zich aangetrokken; aan deze heeft hij zijn leven gewijd. En toen de dag was gekomen waarop hij, zooals men gemeenzaam zegt, het schootsvel aflegde, kon hij in volkomen oprechtheid tegenover zich zelf dit zeldzaam en hoog getuigenis afleggen, dat hij in zijn edele missie van leider des volks nooit was te kort geschoten.

Aan Michel Chevalier, die zijn bewondering en tegelijk zijn verbazing had uitgesproken over een geheel vrijwillig - zoo scheen het ten minste[1] - genomen ontslag, kon hij dan ook dit schrijven: '.... het is is niet voldoende op een mooie manier een ministerie binnen te gaan, men moet er ook voor zorgen geen misstap te doen bij het heengaan; ik geloof dat mijn uittreden uit het Kabinet in den behoorlijken vorm heeft plaats gehad. In mijn oprechtheid en mijn gezond verstand zoek ik het voornaamste geheim van mijn sukses; en dan, ik heb, bovenal, geluk had.'[2] Geluk, d.i. een bijzondere, alleen het individu rakende, beschikking van het lot, is dat wel het woord dat hier past? Het zou naawkeuriger geweest zijn te zeggen dat hij op den juisten tijd gekomen is. Voor den staatsman bestaat

1) Het is wel zeker dat verschil van inzicht tusschen Frère-Orban en hem niet vreemd is gebleven aan zijn besluit.
2) '....et par dessus tout, j'ai eu de la chance'. Brief van 22 Januari 1862.

'geluk' in de medewerking, de medeplichtigheid der feiten. Het is, zoo men wil, het opportunisme van een Voorzienigheid die, evenals de goede fee, hun die haar behagen weet toe te lachen. Welnu, 't is waar, Rogier is aangeraakt geworden door den tooverstaf eener goede fee; maar hij heeft de kunst verstaan - zeldzame kunst! - om niet door lichtzinnigheid of koppigheid dwars in te gaan tegen de richting waarin zijn aanleg hem dreef; hij heeft de lange, vaak grillige kronkkellijn gevolgd zonder één oogenblik van haar af te wijken.

Charles Rogier stierf den 27^{en} Mei 1885. Het liberalisme, beschouwd als gezag dat op den census berust, was hem voorgegaan in het graf; want bijna een jaar was het geleden dat de verkiezingsmeerderheid zijn tegenstanders in handen was gevallen. Deze hadden, vijftig jaren lang, de anderen stil hun gang laten gaan; als regeeringspartij waren zij onmachtig gebleken;[1)] in oppositie hadden ze hun kracht moeten zoeken; nu zouden ze voor het allereerst met kracht en ijver de regeertaak ter hand nemen; zij zouden de democratische methoden toepassen waarmeê de onvast geworden hand van Rogier de proef niet had kunnen wagen, en die de nog stevige hand van Frère-Orban had afgewezen. Het liberaal verleden is gesloten.

Luik.

M. WILMOTTE.

1) De katholieke minister van 1870-78, Malou, zeide: 'Wij hebben geleefd.' En dat was al wat hij zeggen kon.

I.D. Fransen van de Putte.
Ter gedachtenis.

Het is door den oud-gouverneur-generaal Pijnacker Hordijk bij het graf van dezen bijna tachtigjarige zoo goed gezegd: dat hij den winter des levens niet gekend heeft, dat voor hem de herfst het laatste getij gebleven is.

En dan, welk een herfst! Niet het vale licht en de grimmige wolkenmassa's beheerschten den toon, maar de getemperde zonneschijn, zooals ook November dien kent, die het roodbruine loof in goud doet verkeeren en die zelfs hier en daar nog een roos in vlam zet.

Het opwekkende van den zonneschijn ging ook uit van Van de Putte's persoonlijkheid. Er was in hem iets heel bijzonders: hij stelde belang in *alles.* ‘Een machine van tweehonderd paardekrachten, altijd in werking, ook al moet er maar een noot gekraakt worden,’ - zoo, verhaalt men, heeft in den tijd van zijn ministerschap eens een bewonderend, maar tevens wellicht min of meer verontrust subaltern ambtenaar aan het departement van koloniën hem gekarakteriseerd en voor mij, die hem alleen in de laatste jaren van zijn leven kennen mocht, is die beeldspraak volkomen duidelijk. Ook in die laatste jaren bleef hij de onstuimige, veeleischende, maar tevens door zijn voorbeeld zijn jongeren aanvurende, niet zelden beschamende, drijver, wiens levensspreuk het scheen, dat gewerkt moest worden zoolang het dag was en die niets menschelijks beneden zijn aandacht rekende. Met gelijke energie als den jongen man bezield had toen hij, een halve eeuw geleden, de productie van Pandji's suikerrietvelden bijkans verdubbelde en in het regentschap Bondowoso de grondslagen legde eener schatten-brengende tabaks-cultuur,

dreef de krachtige grijsaard op groote schaal heideontginning in den omtrek van zijn landgoed Schaerweyde bij Zeist; en evenmin als voorheen de zon der tropen hem verhinderen kon, zich dag in, dag uit, met eigen oog van den stand der aanplantingen te gaan vergewissen, konden later weer en wind hem beletten, het uitgestrekte terrein te doorkruisen en met opzichters en werkvolk persoonlijk overleg te plegen.

Menigeen, die als Van de Putte de natuur en de open lucht liefhad, zou in een werk, gelijk hij daar in zijn nadagen op de zeister heide ondernam, geheel zijn opgegaan. Voor hem echter was het slechts een bezigheid meer, een nieuwe, welkome aanleiding tot het ontplooien van energie, zonder dat het ook maar in hem opkwam, zijn geest en zijn hart van iets anders af te trekken. Alles interesseerde hem en bleef hem interesseeren: wat in zijn huis en wat daarbuiten omging, tijdgenooten en jongeren, het verledene en de toekomst. Hetzij het onze bestuursvestiging op Nieuw-Guinea gold of het schoolrapport van een kleinkind, hij schonk er zijn volle aandacht aan en achtte het zijn plicht, over het eene als over het andere zijn meening te zeggen, onbevangen en met klem. Een machine van twee honderd paardekrachten!

Aldus zal hij blijven voortleven in de herinnering der bevoorrechten, die hem persoonlijk hebben gekend. Doch lang nadat de laatste dezer de heugenis van dien luistervollen herfstzonneschijn zal hebben medegenomen in het graf, zal zijn naam met eerbied genoemd worden in de geschiedboeken van Nederlandsch-Indië en zullen de opvolgende geslachten elkander de voetsporen aanwijzen door hem in het zand der tijden achtergelaten. Indien onze koloniale geschiedenis der negentiende eeuw door drie groote namen moet worden gekenmerkt, ik zou ze willen noemen: Raffles, Van den Bosch, Fransen van de Putte. De eerste beduidt het edelmoedig pogen om voor het alles beheerschend beginsel van het winstbejag het heil der indische gemeenschap als Indië's hoogste wet in de plaats te stellen. De tweede verhaalt van de reactie, die niet uit kon blijven toen bleek dat het nieuwe régime niet eens in staat was, Indië in zijn eigen behoeften te doen voorzien. De derde verkondigt den terugkeer tot het nieuwe stelsel, waarvoor de tijden reeds lang rijp waren geworden, maar dat slechts op een krachtige hand en

een organiseerenden geest wachtte, om blijvend in eere te worden hersteld.

Toch is het niet Van de Putte's eenige titel, een vermeerderde en verbeterde editie van Raffles' hervormingswerk te hebben gegeven. Nog grooter verdienste wellicht school in de staatsmanskunst, met welke hij dat hervormingswerk wist te doen aansluiten bij het bestaande, zóo de teleurstellingen voorkomend, die voor zijn grooten voorganger en diens onmiddellijke opvolgers niet hadden kunnen uitblijven. En terwijl hij bij den aanvang van zijn arbeid zich ter dege rekenschap gaf van het bereikbare, in den loop der tijden bleef het zijn voortdurend streven, middellijk en onmiddellijk, de verbetering, de ontwikkeling van zijn werk te bevorderen, Reeds vóor Darwin's naam op aller lippen zweefde, was Van de Putte, onbewust misschien, maar daarom met niet minder beslistheid, evolutionist. En evolutionist is hij gebleven tot in de laatste dagen van zijn zonnigen ouderdom.

Een kostbare bijdrage tot de kennis van dat eerst door den dood tot stilstand gebrachte ontwikkelingsproces bevat Van de Putte's laatste koloniale redevoering, op 28 December van het vorige jaar in de Eerste Kamer gehouden. Het was, zooals hij in herinnering bracht, de vijfendertigste indische begrooting, aan welker vaststelling bij de wet hij medewerkte, nadat hij vóor 1867 drie indische begrootingen den Koning ter goedkeuring had aangeboden. Acht-en-dertig critische begrootingen! Indien iemand, wiens invloed op de vaststelling der eerste helft van dat acht-en-dertigtal vooral overwegend was, bij het scheiden der markt zijn conclusies gaat trekken, dan verwacht men allicht een lofspraak op den vervlogen tijd; een poging om het doorleefde samen te vatten in enkele formules; een betoog dat die formules te zamen vormen een volledig en afgerond systeem. Doch bij Van de Putte niets daarvan. Zijn herinnering aan het verledene, aan den tijd van vóor veertig jaren, is hem alleen een aanleiding om te wijzen op het zelfbedrog, waaraan heden ten dage zij zich schuldig maken die meenen dat, terwijl toen op het terrein der koloniale politiek een felle, duidelijk waarneembare strijd werd gestreden die gaandeweg is uitgewoed, het daarom thans overal ‘pais en vreê’ zou zijn. Wie goed toeziet ervaart, dat ook nu nog groot verschil bestaat van

inzicht en richting. En na dit geconstateerd te hebben, wijst hij fluks de richting aan, in welke hij wenscht gestuurd te zien en die geen andere is dan de *ethische koers*. Allereerst moet rekening worden gehouden met den slechten economischen toestand der bevolking, dient het financieele vraagstuk onder de oogen genomen. Verbeeldt men zich, het steeds stijgend te kort duurzaam te kunnen bestrijden met de tinopbrengst? Dwaasheid! 'Tin is specifiek te zwaar om op te drijven' en bovendien, zelfs bij een rijzende markt, zijn de prijzen thans beneden de raming. De gouvernements-koffie-cultuur dan? Maar den tijd om deze grondig te hervormen liet men voorbij gaan en nu staan wij aan haar sterfbed. Vruchtbaarder en tot leniging der economische nooden van de bevolking doeltreffender arbeid kan verricht worden ten aanzien van de irrigatie, maar hoe kleinzielig wordt ook daarmede te werk gegaan! Welk een aarzeling, welk een gebrek aan overtuiging! Let eens op de Solo-werken. Eerst hard, te hard wellicht, van stal geloopen; toen, bij tegenslag, de arbeid plotseling gestaakt en een commissie van onderzoek benoemd; de commissie adviseert tot voortzetting, maar één van de vier leden heeft een *economisch* bezwaar: de werken zouden de rente van het aanlegkapitaal niet kunnen opbrengen. Men zou zeggen dat *dit* een bezwaar was, waaromtrent het opperbestuur een eigen opinie behoorde te hebben. Doch blijkbaar had het die niet, want, ofschoon het advies der commissie reeds meer dan een jaar oud is, blijft de zaak onbeslist, wordt opnieuw advies van de indische regeering afgewacht. 'En onderwijl verzandt het gegraven kanaal, verloopt het werkvolk, worden ter plaatse bekende ingenieurs en opzichters elders geplaatst, verroesten de machines en gaat het geld verloren.' Hoe moet een dergelijke politiek worden gequalificeerd? Het harde woord moet er uit: 'een economisch-financieele politiek zonder perspectief.'

Door welke middelen Van de Putte dit onmisbare perspectief wenscht te verkrijgen, had hij vroeger reeds meermalen gezegd, het uitdrukkelijkst in zijn redevoering van 30 Januari 1900, welker groote beteekenis ik in *De Gids* van Maart daaraanvolgende in het licht stelde. Te minder behoefde hij daar thans op terug te komen, nu de behandeling van het ontwerp tot wijziging der Indische Comptabiliteitswet

de gelegenheid zou aanbieden, het financieele vraagstuk in al zijn onderdeelen na te gaan. Vandaar dat hij volstaan kon met te constateeren, dat, zonder een afdoende financieele regeling, de koloniale politiek, in een *impasse* geraakt, gedoemd zou blijven tot werkeloosheid ten aanzien van hetgeen door hem herhaaldelijk als het hoogste en voornaamste doel dier politiek werd aangewezen: de verbetering van den economischen toestand der inlandsche bevolking.

Zijn ‘narede’ noemde Van de Putte die laatste koloniale redevoering, met een duidelijke zinspeling op de gelijknamige bladzijden, waarin Thorbecke, bij de uitgave van het laatste der door hem bezorgde deelen zijner Parlementaire Redevoeringen, zijn denkbeelden over het wezen en het doel der constitutioneele monarchie samenvatte, of liever samenperste. En het is te hopen, dat aan de denkbeelden, uitgesproken in die latere ‘uarede’, ook al is zij uit een oogpunt van stijl en dogmatiek zeker minder belangrijk dan haar voorgangster, door een jonger geslacht evenveel aandacht zal worden geschonken, als door Thorbecke's volgelingen gewijd werd aan de gedachtenrijke volzinnen, die in Augustus 1869 te Ilmenau werden aaneengeklonken. Wat was dáar vooral een voorname geest, een hoog boven de middelmaat verheven verstand aan het woord; hier vernam men een stem, oprijzend uit een groot, machtig kloppend en met de wisselende tijden medegevoelend hart. ‘Het is,’ zoo omschreef Van de Putte zelf zijn laatste woord over de koloniale belangen, ‘het is de resultante van waarnemen, gadeslaan, lezen, luisteren en nadenken over die belangen gedurende een halve eeuw; de vrucht tevens van een veertig-jarige parlementaire practijk.’

Merkwaardig dus reeds om de beteekenis, die de redenaarzelf aan zijn woorden toekende, zijn zij het ook om hun frissche oorspronkelijkheid, om de jeugdige kracht, waarvan zij getuigden. Een academisch redenaar is Van de Putte nooit geweest. Niets ware gemakkelijker, dan uit zijn parlementaire nalatenschap een uitgebreide verzameling van min of meer manke volzinnen, van pekelzonden tegen onze nauwgezette taal bijeen te lezen. Maar niettemin is hij ten allen tijde niet alleen welbespraakt, maar ook welsprekend geweest, omdat hij, geheel vrij van allen schroom zich te geven gelijk

hij was, zijn denkbeelden voordroeg in den vorm, die daar het best bij paste. Al gevoelde hij diep dat een *self-made man* als hij, hoe groot zijn voorrechten ook mogen zijn, toch ook enkele voorrechten derft, het zou nooit bij hem opkomen, dat gemis te willen bemantelen. Evenmin is het ooit bij hem opgekomen, de herinnering aan het moeilijk en nederig begin van zijn practische loopbaan, zijn zeemansleven, naar den achtergrond te dringen. Integendeel, hij was er fier op, van onderaf begonnen te zijn en dankbaar voor de school van levenservaring die de hooge zee hem had doen doorloopen. Hij hield van zeemanstermen en zelfs in 's lands vergaderingen wist hij zijn woorden te kruiden met beeldspraak aan het zilte element ontleend. De eerste maal dat hij in de Tweede Kamer sprak, 24 Mei 1862, enkele weken na zijn verkiezing tot volksvertegenwoordiger, kenmerkte hij de houding der jonge koloniaal-liberale partij, ongeneigd destijds tot transactie met de oppositie, aldus: ‘zij wil niet voortgaan met horten en stooten, met loeven en afhouden, met bijdraaien en lenzen; zij wil vooruitgaan, maar langzaam, langs geleidelijken weg, naar vaste beginselen, met een bepaald doel voor oogen.’ En bijkans veertig jaar later, bij het uitspreken van zijn ‘narede’, komt dezelfde scheepspraat hem op de lippen. ‘Is het niet verkeerd’, zoo vraagt hij, na zijn bezorgdheid over onze vestiging op Nieuw-Guinea uitgesproken en met halve, doch voor een goed verstaander toch voldoend duidelijke woorden den ten deze op onze diplomatie rustenden plicht aangewezen te hebben, ‘is het niet verkeerd om, zooals de schippers naast God op de zeilschepen het uitdrukten, den goeden wind over den kop te laten waaien?’ Van den nieuw-opgetreden minister van koloniën heet het: ‘Hij is, *de retour* van Suriname, hier tijdelijk ten anker gekomen om tij te stoppen en toen de vloed door kwam is de minister het Binnenhof voorbij gevaren om zijn tegenwoordige betrekking te aanvaarden.’ Dergelijke trekken hebben nog een andere verdienste dan het teekenachtige der taal, zij doen, door den staatsman en redenaar heen, den persoon gevoelen.

Geen academisch redenaar, minder nog academisch schrijver. Toch trad hij het eerst als schrijver voor het publiek, toen hij, nauwelijks ‘*de retour*’ van Java, zijn brochure uitgaf:

'De regeling en uitbesteding van suikercontracten op Java'[1]. Later richtte hij zich enkele malen door middel van tijdschriftartikelen tot zijn landgenooten. *De Gids* mocht twee bijdragen van zijn hand opnemen: in December 1876 een toelichting van het advies, bij de behandeling van het adres van antwoord op de troonrede door hem gegeven in zake de Atjehpolitiek en waarin hij krachtig tegen een agressief optreden waarschuwde; in Februari 1892 een bespreking van het toen kort te voren verschenen en helaas nooit vervolgde eerste deel van M.L. van Deventer's 'Het Nederlandsche gezag over Java sedert 1811.' Dit laatste artikel is vooral van beteekenis omdat het in hoofdzaak een verdediging bevat van het karakter en den arbeid van Raffles tegen Van Deventer's scherpe kritiek en daardoor Van de Putte's oordeel over zijn britschen voorganger op den weg der hervorming doet kennen.

'Raffles komt de eer toe, de eerste doortastende hervorming onder moeielijke omstandigheden te hebben tot stand gebracht, de eerste te zijn geweest, die een voor die tijden en middelen grondig onderzoek instelde naar de zeden, gebruiken en gewoonten van de inlandsche bevolking, terwijl hem niet minder lof toekomt, dat hij bij zijne hervormingsplannen in de eerste plaats lette op de belangen dier inlandsche bovolking.'

Aldus luidde, ernstig en met overtuiging gesteld, zijn conclusie en volkomen terecht, naar ik meen, betoogde hij dat de roem dien een dergelijk getuigenis waarborgt, niet verduisterd kan worden door bedenkingen tegen onderdeelen van den hervormingsarbeid of zelfs door smetten op het karakter van den hervormer. En laat men zich bovendien, bij de beoordeeling van het karakter van den Engelschman, niet vaak vervoeren door wellicht onbewuste partijdigheid? Van Deventer had als vaststaande aangenomen, dat Raffles zijn schitterende loopbaan in den indischen dienst dankte aan een in zijn jeugd gepleegde daad van laaghartige complaisance: zijn huwelijk met een vrouw, te voren onderhouden door

1) Goes 1860. Voor nadere bijzonderheden betreffende deze brochure en omtrent Van de Putte's levensloop zie men: Mr. B.H. Pekelharing in 'Mannen en Vrouwen van Beteekenis in onze Dagen' 1899 en het bijschrift bij Haverman's portret in 'Woord en Beeld' van Mei 1900.

een invloedrijk man, secretaris der britsch-indische Compagnie, en van wie deze zich wenschte te ontdoen. Van de Putte doet opmerken, dat deze ernstige beschuldiging gestaafd wordt door slechts één document, een brief, twaalf jaar na de voltrekking van dat huwelijk geschreven door iemand, die reden hebben kon op Raffles gebeten te zijn. 'Bevatte,' zoo vraagt hij daarop, 'bevatte de inhoud van dien brief waarheid, of moet hier gedacht worden aan commérages uit de Londensche high life? Wat hiervan zij, in ieder geval was de echtgenoote van Raffles niet la première venue, wat zij getoond heeft door de uitgave van de *Memoir of the life and public services of Sir Th.S. Raffles. By his widow.*' Een ieder die, zooal niet met onbeperkt vertrouwen, dan toch met eerbiedige bewondering den statigen kwartijn inzag, in 1830 door Lady Raffles aan de nagedachtenis van haar echtgenoot gewijd, zal Van de Putte dank weten voor zijn ridderlijke verdediging van twee reputaties.

Weinigen zeker waren meer bevoegd om over de geschiedenis van Nederlandsch-Indië sedert 1811 en in het bijzonder over Raffles, den grondlegger van het 'landelijk stelsel' een oordeel uit te spreken dan Van de Putte. Hij was het die, in zijn eerste ministerie, den gewezen resident van Banjoemas S. van Deventer J.S. zn. aan het werk zette met de opdracht ora alles wat de archieven bevatten aangaande de wording en de werking van dat stelsel en niet minder ook aangaande zijn ontaarding tengevolge van de invoering van het cultuurstelsel, wereldkundig te maken. Aan de uitgave van S. van Deventer's *Bijdragen* zal de naam van Van de Putte op de eervolste wijze verbonden blijven. Zij leverde een, thans na bijkans veertig jaar nog maar te weinig nagevolgd voorbeeld, hoe de wetenschap en de publieke zaak beide gediend kunnen worden, door den arbeid van ambtenaren en regeeringspersonen niet achter sloten en grendels te laten vermuffen, maar toegankelijk te maken voor iedereen. Zij leverde tevens het bewijs van zijn geweldige werkkracht. Want het staat vast dat, niettegenstaande al den arbeid door Van de Putte in de drie jaren van zijn eerste ministerie verzet, hij toch ook nog tijd wist te vinden, zich persoonlijk met de *Bijdragen* te bemoeien, ja, daaraan mede te werken. In het tweede deel, blz. 613 en volgende, vindt men een merk-

waardige vergelijkende beoordeeling tusschen Van den Bosch en Baud. Welnu, ik weet uit de allerbeste bron dat die monumentale parallel tusschen de twee hoofdmannen van het cultuurstelsel getrokken is door den staatsman-zelven, die den nieuwen tijd voor goed inluidde. Naar alle waarschijnlijkheid zal S. van Deventer, letter-oefenaar uit de oude school en in zijn jongen tijd dichter van menig lief vers, aan den in meer dan één opzicht ongebonden stijl van zijn ministerieelen lastgever wel wat gevijld en geschaafd hebben. Maar de kijk op de twee mannen die voor de vierschaar der geschiedenis werden gedagvaard, de beschouwing en waardeering van hun denkbeelden, hun portretten en de onderlinge vergelijking daarvan, - het is alles geheel en onvervalscht het werk van den Meester en wie weten wil, hoe Van de Putte dacht en is blijven denken over Van den Bosch en Baud, behoeft de aangehaalde bladzijden slechts op te slaan. Wat den lezer het meest treffen zal is de tegenstelling tusschen beide mannen: Van den Bosch, een conservatieve natuur, *de man van de Oost-Indische Compagnie;* Baud daarentegen, in zijn hart een vrijzinnige staatkunde toegedaan en slechts noode, door den drang der omstandigheden, de politiek van Van den Bosch met al de door hem verfoeide consequenties aanvaardend. Toch sprak Van de Putte geen afkeurend oordeel uit over hetgeen licht als een gebrek aan karakter had kunnen worden gebrandmerkt, want hij wist en erkende, dat Baud in allermoeilijkste omstandigheden had verkeerd. Wat dezen staatsman gedwongen had zijn idealen prijs te geven, het was *de nood van het moederland.* In stede van hem hard te vallen, ontleende Van de Putte aan Baud's voorbeeld, aan hetgeen hij vermoedde en zelfs meende te kunnen bewijzen, dat de overtuiging van Baud's hart geweest was, steun voor *zijn* overtuiging. Want de moeilijkheden, die Baud verhinderden, zijn geliefd Indië recht te doen wedervaren, zij bestonden niet meer voor den staatsman van 1865! ‘Nu de geldnood van het moederland gelukkig tot de historie behoort; - nu honderden millioenen van staatsschuld zijn afgelost; - nu de slaven geëmancipeerd zijn; - nu een net van spoorwegen in het moederland zijn voltooiing nadert; - nu is het plicht, de hoog noodige zorgen te wijden aan het verwijderd kind, dat zooveel voor de welvaart van het

moederland bijdroeg. En voor hem, die een onpartijdig oordeel uitspreekt, kan het niet twijfelachtig zijn of Baud zou, indien hij de tegenwoordige dagen had mogen beleven, zich nu gaarne voegen bij hen, die de plannen der regeering tot verbetering van den maatschappelijken toestand op Java, krachtig ondersteunen.'

Mogen de staatslieden, in wier handen het lot van Insulinde berust en zal berusten, met niet minder ernst het leven en de werken van Fransen van de Putte bestudeeren, dan waarmede hij zocht door te dringen tot het wezen van Baud's arbeid en moge het hún ideaal zijn, den maatschappelijken toestand in Nederlandsch-Indië te verbeteren door maatregelen, die, had hij zijn stem daarover moeten uitbrengen, door hém zouden zijn goedgekeurd en toegejuicht!

C.TH. VAN DEVENTER.

Verzen.

I.
Twijfel.

Gelijk een vrouw, in strenge kloostertucht
  Gekweekt tot jonkvrouw, eert de leer der school,
  - In wilden storm van wereldzee, haar pool-
En leidster - wel naar veil'ge landing vlucht
  In liefde's armen, blij na bang gedool,
Doch blijft, in heil'gend huwlijk, vroom beducht
Of, kronklend klein in liefde's purpervrucht,
  De slang van zonde arglistig loerend school; -

  Zoo zwierf mijn ziel, indachtig school van leed,
Door oceane-orkanen, tot zij gaf
  Zich d'Allerliefste dien ze op aarde weet:
Het Lied; - doch mijmrend vraagt zij wel zich af:
  - ‘Schuilt donkre zelfzucht onder 't lichte kleed
Van deze liefde?’ - En twijfel maakt haar laf.

II.
Een marmren masker.

Een marmren masker heeft mijn Wil gehouwen,
Een sterke vesting voor mijn zwak gelaat,
Waarachter wandlen, vreezend geen verraad,
Zoo veilig vrij mijn Vreugden en mijn Rouwen.

'k Weet dat mijn masker holen openlaat,
Waar onbeschermd mijn oogen heen door blauwen,
Doch koel en roerloos blikken die getrouwen
Op 't laag gewoel der volk-betreden straat.

Toch bergt mijn burcht één enkelen verrader:
Een argloos kind, dat goud en paerlen steelt
Uit de open schatkist van zijn milden vader
En ze, in de poort, aan 't lachend volk verdeelt.
Ik straf, maar lieve 't, geen toch is mij nader:
Het is het Lied, dat me op de lippen kweelt.

III.
Ervaring.

Van elke ziel, die kruisen kwam mijn banen,
Verwachtte ik eens mijn onverganklijk heil.
Voor schijn van liefde had ik juichend veil
Mijn lof, mijn lied, mijn lachen en mijn tranen.

Mijn krank verlange' omklampte, als rankend veil
Dor-holle boomen, leege levenswanen.
Doch grijze Ontgoochling, zwervend door de lanen,
Sloeg áf de ranken met haar blanke bijl.

Zij nam mijn hand en sprak: - ‘Volg mij, de Waarheid!’
En 'k liet mij leiden boven 't aardeslijk.
Van hoogen bergtop, in kristallen klaarheid,
Zag ik de mensche' een kudde vee gelijk.

Toen kwam mijn Liefde, als één die uit gevaar leidt,
En bracht mij zacht naar 't veilig Vrederijk.

IV.
Meidroom.

Ik droomde een droom van Meiseizoen: -
Ik lag in loovr en zoende 't groen.
Lijk lang geleên was 't lente in mij,
Zoo wild, zoo frisch, zoo jong, zoo blij!

Zoo lentig lokte merelfluit,
Zoo koel doorklokte brongeluid
De wind-doorwuifde wildernis,
Zoo blij, zoo jong, zoo wild, zoo frisch!

Ik rolde in mos en varenveêr,
In eenvoud éen met de aarde weer
En lachte en weende en juichte en zong,
Zoo frisch, zoo blij, zoo wild, zoo jong!

Kom weer, o teêre Meiedroom!
En 'k zing, gelijk in weiedoom
Een leeuwrik melodieënmild,
Zoo frisch, zoo blij, zoo jong, zoo wild!

V.
Mijmertuin.

O droomentuin! o kleure'- en reukentuin!
Hoe dwaalt mijn schaduw door uw beukenbruin!

Hoe trekt mijn schim een toovercirkel om
Uw rood-ombloeide lelie-vijverkom!
Hoe vlucht mijn onrust ál van bank tot bank!
Hoe luistert vroom mijn aandacht naar den klank
Van d'engelgroet in avondklokken-taal
En 't passielied van liefde-nachtegaaal,
Die zong voor mij, vol rein vertrouwen, vlak
Boven mijn hoofd, op rozen meietak!

O lommertuin! o vrede-paradijs!
Waar bloot van bloemen was geen rankje of rijs,
Waar glansde blond goû-rege' als kinderhaar,
Waar vlamde rood japansche perelaar,
Waar, paerelgrijs, vol merelen-gezing,
Zijn trossen droeg de lichte Mei-sering;
Waar waswit blankten sterren van jasmijn,
Wen 't brandend boschje, oranje en karmozijn
En lak en goud, van 't azaleeënvuur
Dat stond te gloren onder 't lente-azuur,
Tot somber groen was soberlijk gedoofd; -
Waar sneeuwde zeegnend op mijn hande' en hoofd,
Nu wit en roze, meidoornbloesem teêr,
Dan, roze en wit, wegelia-kelken neer.

Hoe zwerft mijn heimwee langs uw lanenbruin,
O mijmertuin! o lach- en tranentuin!

VI.
Winterlaan.

Hoe lijkwit ligt de rechte winterlaan,
Waar zwarte boomen, in verstijfd gebaar
Van stroeve droefheid, strekken naar den klaar-
Kristallen hemel de arme', als riepen ze aan
De Octoberzon, die ze op een gouden baar,
Bestrooid met roode en gele rozen, gaan
Ten groeve zagen! Kon die zon weerstaan
De klacht der boomen, zag zij ze even maar?

Doch marmerhard is 't hart der winterzon:
   Haar scherpe schichten schittren louter koû,
Nuchter vernuft, geen warme liefdebron.

En de een'ge kleur in 't blank en zwart van rouw
   Is, donkre bloedvlek op den horizon,
Droefrood, de mantel van een visschersvrouw.

VII.
Lenteplèin.

Wolkrose en luchtblauw, bloeien voór de huizen
Tengere lychnis en vergeet-mij-niet.
Van de olmen komt, wen 't windevleugje vliedt,
Een bloesemregen vleuglend nedersuizen.

't Is of een spelende engel bloeien liet,
Hoog boven 't plein waar de olmenlanen kruisen,
Lichtrose lychnis, teedre wolkenpluizen
In 't bleek vergeet-mij-nieteblauw verschiet.

En langzaam wandelt, in smaragdenregen
Van olmenbloesem, dragend voór zich uit
Een blonden korf vol blanken leliezegen,
Ter Mei-kapel, waar 't engelklokje luidt,
Een meisje in 't wit, op lichte lentewegen,
Een lelie Gods, een ranke lentebruid.

VIII.
Tuintje in december.

De stroo-omwonden blonde monsterkoppen
Der rozeboomen zijn zoo droef aan 't pruilen,
Vernederd-leelijk, onder druilig-vuilen
Decemberhemel zwaar van kille droppen.

In 't glimnat zwart van schutting-klimop schuilen
Aardkleur'ge musschen, fladdren óp en kloppen
Aan glazen deur om kruimels brood, die soppen,
Als vlokken sneeuw aan 't smelte' in regenkuilen.

Het harde groen van turve'- en kolenschuren
Is 't eenig groen in 't groezelbruin vierkantje,
Omkloosterd eng door dreigend-grijze muren.

O lichte Lente! met uw zonnehandje,
Verjaag dien norschen kleurendief, dien guren
Decemberrege' en wek mijn rozenlandje.

IX.
Uit mijn kinderjaren.

Een sombre tuin, waar kloosterklokken tampen.
   Een muur van popels vormt den horizon,
   Uit blanke lucht komt zwakke zilverzon
Het golvend loover even bevend schampen.

In 't grijze kerkje zingt een bleeke non,
   In 't matte licht van donzen wierookdampen,
   Extatisch rein, van vrede in levensrampen
En hoe de hemel de aard ten lest verwon.

Aan 't venster drinkt een klein vijfjarig meisje
   - Op 't blanke voorhoofd brandde al God zijn merk -
De stemming in van 't vromen-paradijsje,
   Vol zachten zang weergalmende uit de kerk,
Die eens zal weenen, teeder klagend wijsje
   Van hemelheimwee, in haar dichterwerk.

X.
Gevelde linden.

O wreed vermoorde lieve zomerlinden,
Vol merelzang en blonde maanlicht-sproken!
Wen 't waagden nauw uw bladsmaragd te kroken
Met zijen vleuglen teedre suizelwinden,
Hoe kondt gij, milde aan lomm'r en bloesemroken,
Voor 't slechte werk de ruwe beulen vinden,
Die 't schandmerk branden en de stroppen winden
Rondom uw toppen, martlaars ongewroken?

Gelijk een pelgrimsstoet, in lange reien,
Zie 'k ál de linden van mijn dreve komen....
Eentonig droef doorklaagt mijn ziel haar schreien.

En 'k wil herkennen tusschen àl die boomen,
Mijn linde lief, wier koele bladermeien
Ruischte' aan het raam, waar zat mijn jeugd te droomen.

HÉLÈNE LAPIDOTH-SWARTH.

Letterkundige kroniek.

E.J. Potgieter. *Brieven aan C^d. Busken Huet.* Tweede deel. 1869. Haarlem H.D. Tjeenk Willink & Zoon, 1902.

Het eerste deel van Potgieters Brieven aan Huet heeft zijn uitwerking niet gemist. Het heeft niet enkel bewondering gewekt voor de edele en trouwe vriendschap door Potgieter aan zijn jongeren lotgenoot betoond. Het heeft Potgieter weer aan de orde gesteld.

De letterkundigen van '80, die het soms wilden doen voorkomen alsof de Nederlandsche letterkunde der 19de eeuw eigenlijk pas met hen begonnen was en die Potgieters naam maar zelden plachten te noemen, hadden het opeens druk over hem. Een hunner vond het zelfs wenschelijk, in een uitvoerig opstel, waarin van de bevoegdheid om een dichter te citeeren haast misbruik gemaakt werd, de lezers van zijn tijdschrift in November 1901 bekend te maken met den in 1875 gestorven dichter Everardus Johannes Potgieter, als had hijzelf hem zoo pas ontdekt.

Mooier nog, *De Standaard* van 8 November 1901 constateerde in een hoofdartikel met blijkbaar genoegen ‘dat de nieuwere generatie Potgieter nog weet te waardeeren.’ En in dat zelfde artikel neemt het Calvinistisch hoofdorgaan 't voor Huet op, die zelfstandigheid genoeg had om het liberalisme van zijn dagen te durven bestrijden en daarom een Leidsch professoraat onwaardig gekeurd werd, maar die dientengevolge nu ook den tijd vond om een werk als *Het Land van Rembrand* te schrijven.

De aan velen tot dusver niet of half bekende geschiedenis van het uittreden van Potgieter en Huet uit *De Gids* heeft belangstelling

gevonden en is in geschrift en gesprek besproken en gecommentariëerd. Snuffelaars en boekenvrienden zijn aan het werk getogen en hebben uit uitgegeven en onuitgegeven documenten de bijzonderheden trachten op te rakelen, waarmede deze bladzijde uit de geschiedenis onzer nieuwere letterkunde nog zou kunnen worden verrijkt.

Een hunner, de heer J. Hellendoorn, conservator van de handschriften aan de Amsterdamsche Universiteitsbibliotheek, heeft het geduld gehad, uit de omstreeks vierduizend brieven aan Potgieter, op genoemde bibliotheek berustend, die bijeen te zamelen en af te schrijven, welke op Potgieters uittreden uit *De Gids* betrekking hebben.[1)] Van deze brieven zijn die van mevrouw Bosboom-Toussaint, wier naam door de open brief, welke Huet haar naar aanleiding van de Gids-affaire schreef, in het geval gemengd werd, wel de belangrijkste, vooral ook omdat zij een aardig kijkje geven in de Haagsche aristocratische en hofkringen van die dagen en hunne verhouding tot de Nederlandsche letterkunde.[2)]

Men weet uit het eerste deel van de Brieven dat Huet, op Potgieters verzoek, mevrouw Bosbooms roman *De verrassing van Hoey*, die voor *De Gids* bestemd was en daarin dan ook in verschillende afleveringen van 1865 en 1866 werd opgenomen, retoucheerde. De schrijfster was Huet zoowel daarvoor, als voor de wijze waarop hij nog pas, in *De Gids* van November 1864, zijn groote bewondering voor haar werk had uitgesproken, erkentelijk. Maar juist omdat zij Huet hoogachtte, hinderde haar die ‘Avond

1) Met groote welwillendheid heeft de heer Hellendoorn deze brieven ter beschikking gesteld van onze redactie, die hem daarvoor gaarne openlijk haar dank betuigt.

2) Wie meenen mocht dat het aanhalen van brokstukken uit deze brieven weer een staaltje is van onbescheidenheid, die regelrecht ingaat tegen de bedoeling van de briefschrijfster, vergist zich. Mevrouw Bosboom wist uit hare eigene studie te goed, van hoeveel belang particuliere brieven voor de geschiedenis kunnen zijn om niet te voorzien dat ook van hare brieven wellicht later het een en ander voor publicatie in aanmerking zou kunnen komen. Zij schreef dd. 17 Sept. 1869 aan Potgieter: ‘Dat mijn vrienden mij kennen uit mijn brieven is mij genoeg - en als dan een later geslacht nog belang in mij stelt, moet de overlevende het beste uit de brieven maar in fragment uitgeven...’
De interpunctie, of liever het gemis aan interpunctie in deze brieven, heb ik niet altijd kunnen eerbiedigen. Om ze begrijpelijk te maken, heb ik hier en daar leesteekens geplaatst.

aan het Hof' in de Januari-aflevering van 1865. Aan Potgieter deelt zij in een brief van 6 Januari 1865 mee, dat zij Huet erover geschreven heeft en dan vervolgt zij:

> Ik kon er niet mee instemmen dat hij zijn fiks en juist oordeel door dezen mond laat gaan. En ik ben bang dat hij er verdriet van zal hebben, en dat ik nu door velen weêr met toorn over hem zal hooren spreken - ik die hem hoogacht en mij aan hem verpligt gevoel.

Drie dagen later schrijft zij:

> Wat ik schertsende aan B.H. propheteerde, blijkt uit te komen. Of hij er al van gehoord heeft weet ik niet. Maar hier in den Haag spreekt men van niets anders. De Gids word gelezen! *gelezen! gelezen!!* en helaas nog meer bepraat en belasterd. Iedereen commenteert op zijne wijze, zelfs die niet gelezen hebben, vooral die *niet* gelezen hebben! Op Pulchri Studio had al wat schildert er den mond vol van. Bos liep boos weg. Hij ergert er zich aan en met regt, dat alleen wat opzien baart de lieden kan bezighouden. Toen B.H. dat goede stuk over mijn werk schreef, moest hij er zelf van beginnen en dan hadden ze 't nog niet ingezien! Nu er schandaal te schreeuwen is - zijn ze vaardig en op de hoogte!

Volgens mevrouw Bosboom had de Koningin, die niet op *De Gids* was ingeteekend, uit het Haagsche Dagblad van het stuk van Huet vernomen. De Graaf van Randwijck was toen naar de Bibliotheek gezonden om een exemplaar te leenen. Mevrouw Bosboom heeft er pleizier in om de lui over het geval uit te hooren:

> Ik ging in het vijandelijk kamp - de camarilla der Koningin..... Ik moest al sedert verleden jaar een contravisite maken. Ik heb daar nooit gevleid of gesmeekt -men houdt er niet van mij, maar men is er beleefd. Ik viel met de deur in 't huis, de beste diplomatie [is] er geene te gebruiken dan de rondborstigheid. Hoe vindt de Reine het stuk van B.H.? - Ze heeft het niet gelezen! - Maar zij zal het toch lezen? - Ja, ze heeft er naar gevraagd! Dat affreuse stuk waarin zij zoo beleedigd wordt. - Ik. Heeft u het gelezen? Er is *geen* beleediging aan de Koningin bedoeld, er is bedoeld het verkeerde van *zekere* kunstbescherming aan te wijzen. Ik voor mij wenschte dat de auteur uit zijn eigen naam had

gesproken, zoo fiksch en krachtig als hij het altijd doet... - Die auteur is uw vijand ook, niet waar? - Integendeel wij zijn beste vrienden, we correspondeeren; heeft u dan zijn welwillende kritiek van mijn werk in den Gids niet gelezen? - Ik herhaal u, de Gids *wordt* niet bij ons gelezen. - Dat is jammer, mag ik hem u dan eens zenden? - Hé ja, dat zou ik toch graag willen lezen. - En dan zal ik er de kritiek over Van Lennep bij doen, want ik weet zeker dat de Reine het daarmee eens zal zijn! Zij moet nu zien hoe goed B.H. ziet....

Uit een brief van 16 Januari daaraanvolgende:

....de onder-bibliothecaris van Sire kwam gistren (eerst gistren) bij Nyhoff die 't mij zelf vertelde, vragen naar ‘dat blaadje’! - Welk blaadje? - Och ja! dat blaadje daar iets in moet staan.... de Koningin - enfin je begrijpt me hoop ik. - Toch niet de Gids? - Precies zoo wordt het genoemd - De Gids, mijnheer, is een *tijdschrift* dat maandelijks uitkomt. - O, zoo! excuseer, ik wist dat niet - mag ik u verzoeken mij de Gids mee te geven. Iemand wenschte hem in te zien.
Overigens zal het wel zakken. Laat B.H. maar weer spoedig een van die fiksche en krachtige artikels letterkunde geven - zooals wij ze van hem gewend zijn, fier en waardig zwijgen op al het geblaf dat er nu heerscht en 't zal als alle Haagsche praatjes binnen zes weken zijn afgedreven. Nyhoff dacht *niet* dat het den Gids kwaad zou doen. De aristocratie is opmerkzaam geworden op de Gids en vragen er naar. Ze weten dat er een Hollandsche *Revue des deux mondes* bestaat. Een bloedverwant van freule van H. heeft zelfs gezegd dat aan deze vrij wat meer vernuft en oordeel is toegekend dan zij bezit, dus - van die zijde *geen duel.* En van de jonge hofluitenants, die den Koning zouden verzocht hebben te mogen *loten* wie den onverlaat den hersenpan zou inslaan, voor die jonge luitenants ben *ik* zelf niet bang. Het zijn geen Bacxen[1)] noch Héraugières[2)]. Zij verschieten hun kruid liefst in woorden.

1) Krijgslieden uit *De verrassing van Hoey.*
2) Het hoofd van de manschappen uit het turfschip van Breda.

Toen zij zoo opgewekt schreef, wist mevrouw Bosboom nog niets van Potgieters besluit om met Huet *De Gids* te verlaten. Quack berichtte haar wat zij 'de schrikmare' noemt, en nu schrijft zij Potgieter den 22^{en} Januari een uitvoerigen wanhopigen brief, waarin zij hem bezweert, 'dien triomf aan de juichende vijanden van den Gids en van Huet *niet* (te) schenken', zijn vrienden die smart niet aan te doen, en vooral 'zich zelf (niet) in het hart (te) kwetsen' door *de Gids* te verlaten die zijn leven was. 'Met tranen' smeekt zij hem: 'doe het niet!' en van zich zelve verklaart zij: 'Ik kan rusten noch werken sinds ik weet wat er omgaat.'

Een volgende brief is van 27 Januari. Zij weet nu dat het besluit onherroepelijk is en dat van een samenwerken van Potgieter en Huet met de andere leden der redactie geen sprake meer zijn kan; en, zegt zij: 'things without remedy must be without regard.' Busken Huet heeft haar bezocht en, als een gewichtige dienst, vergunning verzocht haar dien open brief te mogen schrijven, waarin hij zich tegenover haar verantwoordt, en zij heeft 'met alle vreugde toegestemd.' En dan schrijft mevrouw Bosboom over dat geschrift en over Huet het volgende:

> ... dit zal nu hoop ik komen in de eerste kringen en men zal zien, dat hij wat anders is dan een pamflettenschrijver. Mogt het hem goed doen! Hoe jammer dat zoo iemand niet eens een leerstoel voor de letteren heeft gekregen, dat moest toch immers zijn, niet waar? Ik kan mij zoo begrijpen dat Gij veel van hem houdt en met hem sympathiseert, hij is, wat den geest betreft, geheel voor u geknipt!
> ... Welk een oog, welk een mouvement in dat spiritueel gelaat. Mij dunkt zoo moet de blik van Mirabeau zijn geweest als hij over Marie Antoinette sprak. Arme Koningin! de hofcam[arilla] zal haar wel altijd verbieden zijn kennis te maken, en toch - Zij smacht naar wat anders en wat fijners dan hetgeen haar dagelijks te voren komt.

En dan aan het slot, zinspelend op de correcties die de vrienden in haar werk maken en die zij zich gaarne liet welgevallen:

> ... toch de meeste aardigheid is er af. Wat was mij de Gids dan - Gij - en ook niet weinig hij - maar ik heb beloofd er niet meer over te kermen....

Het eerste Gidsnummer na de catastrophe is verschenen zonder

een woord van verklaring over het uittreden van de beide eminente redactieleden. Reeds den 3^{en} Februari moet mevrouw Bosboom daarover haar hart tegenover Potgieter luchten:

> Zoo maar eventjes *spirit* en *zout* overboord geworpen en niet te zeggen hoe het komt - dat vind ik erg.

Heeft men den 'booswicht' opgeofferd en denkt men daardoor nu Hare Majesteit en de hofkringen bevredigd te hebben en *De Gids* den toegang weer te hebben ontsloten tot de salons der residentie, dan vergist men zich. En dan komt mevrouw Bosboom met dit kostelijk Haagsch kijkje, een pendant van het tooneeltje in den winkel van Nijhoff.

> Een voorbeeld hoe men hier leest. Gisteren, terwijl ik in Hoey was, zag ik een koets stilhouden voor de deur. Ik wipte op: 'Aal! laat mevrouw Groen gauw boven' - maar het duurde wat, er kwam niemand - ik herhaalde mijn verzoek; daar trad de bezoekster binnen - het was Mevrouw W. - zoo waar en grande toilette de visite - een allerliefst geestig vrouwtje inderdaad - die van alles weet en hoort, van alles meepraat, die Ristori sa chère amie noemt - Gallait bij zich ziet, zoo haast hij maar in den Haag is - en door wier salon alles heentrekt uit den vreemde wat tot de Reine wil komen. Eh bien! Zij bragt mij de beide Gidsnummers terug - v. Lennep en mijne werken door B.H. gekritiseerd inhoudende - mooie nummers niet waar? Zij had ze ruim drie weken gehad. Hoe ving ze aan? - Hartelijk dank voor de interessante *brochures!* - Heeft u ze gelezen? - O zeker - dat van U - zij wist niet regt wat zij er bij zou voegen... - En dat over v. Lennep, hoe juist nietwaar? hielp ik haar voort. - A vrai dire, ik las de werken van van Lennep niet! - Niet eens van Lennep! de poëte lauréat de la Cour! Foei, Mevrouw!, mogt ik zeggen, met den vinger dreigende. - C'est comme cela, hernam zij de schouders ophalende, het is bij ons aan huis zoo druk. - Ja, het is er druk, het komt er tot de Hollandsche kunst en litteratuur niet aan toe, tenzij - als aalmoes, zooals bij een opdragt. Is het wel de moeite waard daar iets voor of tegen te doen?

En dan nog, tot slot, uit datzelfde verhaal van de visite van

mevrouw W. deze merkwaardige mededeeling uit den mond van eene, die het van nabij weten kon:

> Het speet de Reine zoo van dien brief ‘en als W. niet ziek geweest ware, zou het ook anders geloopen zijn.’ Dat geloof ik ook [vervolgt mevrouw Bosboom] - die had gewaarschuwd; maar hij kon niet tot haar komen en zij - werd op andere wijze geïnfluenceerd. Het heeft zoo moeten zijn....

‘Het speet de Reine zoo van dien brief.’ Hieruit en uit hetgeen mevrouw Bosboom eraan toevoegt blijkt dus wel, - gelijk ik het reeds bij de bespreking van het geval in mijn kroniek van October j.l. als waarschijnlijk aannam - dat de lastgeving van de Koningin tot het schrijven van de bewuste ‘remontrance’ aan het adres van de Gidsredactie niet spontaan is geweest, maar door hare omgeving werd uitgelokt.

De vriendschap, het hartelijk mede-lijden, welke uit mevrouw Bosbooms brieven spreken, moeten Potgieter getroffen hebben. Maar hoe diep de wond geslagen was en hoe langzaam zij heelde, blijkt telkens weer uit de in dezen tweeden bundel verzamelde brieven aan Huet van het jaar 1869.

Daar is een brief van 15 Februari, waarin Potgieter een souper bij Schimmel beschrijft, ‘in het huis dat (hem) van voor vier jaren zoo somber heugde’; in ‘diezelfde kamers in eene van welke wij als beschuldigden zaten,’ schrijft hij. Maar een terugblik op dien droeven tijd doet hem tegelijkertijd tot zichzelven en tot Huet een ernstige vraag stellen en tot den laatste een dringende bede richten: ‘Vier jaren waren verloopen sedert zoovele mijner uitzigten voor onze letterkunde in dat huis werden teleurgesteld en verijdeld: - hebben wij in die reeks van dagen en op eene andere wijze dan ons toen de geschiktste scheen gehouden, wat wij beloofden? *Los en Vast*[1] verscheen, *Los en Vast* ontwikkelde zich, *Los en Vast*

1) Het, sedert weer verdwenen, tijdschrift, dat in 1866 het eerst met den ondertitel: ‘Uit de briefwisseling van een Leidsch student’, in 1867 als ‘Tijdschrift op onbepaalde tijden’ uitgegeven werd bij S.C. van Doesburgh te Leiden, en o.a. G. van Gorkom en H. de Veer tot bestuurders had.
Deze aanteekening is van mij. Telkens komen er in deze brieven namen, toespelingen voor, die verklaring, toelichting noodig hebben. Het is jammer, haast een fout, dat er door den uitgever zoo weinig toelichting gegeven wordt en daardoor voor de niet-ingewijden zooveel onopgehelderd blijft.

wordt er niet minder om, maar wij? Lees mij de les zooveel Ge wilt. Ge kunt het niet straffer doen dan ik mij zelven kastijd, maar Gij zijt in de volle kracht des levens, voor U heeft zich een nieuwe heerlijke wereld ontsloten, - wat ik U bidden mag, wijd U niet geheel, niet hoofdzakelijk dat leelijke ding '*qu'on nomme politique*'.

Huet luisterde er maar half naar, en zijne brieven aan Potgieter - dit wellicht tot troost voor de velen, die de mogelijke openbaarmaking van deze brieven na 1925 niet meer zullen beleven - moeten vol politieke vertoogen geweest zijn. Lezen wij niet in zijn boekje over Potgieter[1], dat zijne brieven 'onbewust als brouillons gediend hebben' voor de bundels *Nationale Vertoogen*[2], de politieke dagbladartikelen in 1876, dus na Potgieters dood, omgewerkt door hem uitgegeven?

In verband met hetgeen die brieven bevatten, staan zeker Potgieters klachten over hetgeen ze niet inhielden. 'Als er iets is, waarover ik mij beklaag, dan is het, dat gij noodeloos den afstand tusschen ons vergroot, door zelden te antwoorden op wat ik u schreef, alsof wij in Java en Nederland ons niet, zij het ook met oneffen keel, konden beroepen.' En dan die andere grief, waarop hij herhaaldelijk terugkomt: Huet is reeds een jaar in Batavia en nog wacht Potgieter op een schets der eerste indrukken van land en lucht. Edmond About, zoo herinnert hij hem, vertoefde slechts zeventig dagen in Egypte, en schreef *Ahmed le Fellah.* Maar - in een lateren brief - zijn 'vriend is zoo grondig, dat hij langer dan een jaar verkeers met Chineezen, Maleyers en Javanen behoeft, om een beloofd schetsje van een kampong te beproeven!'

Hij moet Huet die dingen zeggen en nog vele andere grieven telkens herhalen: 'Want al beweert Sophie dat ik beter zou doen, U vele dingen niet te schrijven, ik kan met U niet half omgaan, en bovendien, het is goed dat Gij weet, hoe de menschen, die Gij den rug hebt toegekeerd, over U denken.' En in dienzelfden brief: 'Van vergeving is tusschen ons geen sprake, er kan verkeerde opvatting zijn, er is geen opzet om leed te doen. Daarvan ken ik mijzelven vrij, in het schijnbaar scherpste, wat ik verleden jaar ge-

1) Potgieter. Persoonlijke herinneringen, blz. 116.
2) Amsterdom, G.L. Funke, 2 deelen.

loofde te moeten schrijven. Gij mogt u geen illusien maken over de teleurstelling, die Gij Uwen besten vrienden hadt berokkend.'

Maar dan ook, als Huet weer tot zijn oude liefde, de letterkunde, terugkeert en een of andere mooie studie geschreven heeft, welk een vreugde en welk een waardeering! Huet had in den *Javabode* zijn studie over Lamartine geplaatst, later opgenomen in de *Nieuwe Litterarische Fantasien*[1], en zoodra heeft Potgieter niet het stuk ontvangen of hij schrijft: '*Bravo bravissimo*, lieve vriend! Uw talent leeft nog in volle kracht en uwe laatste appreciatie van Lamartine getuigt van een gevoel, dat Uwe vijanden U sinds eenigen tijd ten onregte vreemd achtten'; en later van diezelfde studie sprekend: 'wij zullen zien of men ditmaal oog zal hebben *pour ce chef d'aeuvre d'un exilé volontaire.*'

Op hetzelfde oogenblik dat Potgieter dit schreef, schreef Huet in zijn Indisch dagblad een studie over Potgieter[2] naar aanleiding van het ten vorige jare verschenen eerste deel van zijn *Poëzy.* Huet zou Huet niet geweest zijn, indien hij tegenover den ouderen vriend, aan wien hij zooveel verschuldigd was, - wat hij aan het slot van zijn opstel erkent, - zijner critiek het zwijgen had opgelegd. Naar zijn oordeel is de fout van Potgieters tijdzangen en ook van zijn *Florence*, dat de 'dichterlijke waarnemer' daarbij zijn politieke gevoelens te veel op den voorgrond brengt: de schoonheid van *Florence* is, volgens Huet, 'voor een gedeelte ondergegaan in 's dichters geloof aan de alleen zaligmakende Italiaansche eenheid.' Maar al ware de critiek nog veel scherper geweest, Potgieter moest ze welkom zijn. 'Verkneukel U' - schrijft hij - 'Gij hebt den wil van de reis gehad - *Nederland* en de *Spectator* mogen van mijne *Poëzy* hebben gewaagd, Gij zijt de eerste, de eenige, die *Florence* heeft beoordeeld.' En verder: 'Hoe wenschte ik jonger te zijn om partij te kunnen trekken van menigen wenk. Scherpzinniger ontleder, dan Gij zijt, heb ik nog niet aangetroffen - slechts waar de politiek in het spel komt, is Uw anders zoo heldere blik bevangen.' En dan tot slot, na zich op eenige aanmerkingen verdedigd te hebben: 'Heb ik ooit zooveel over mij zelven geschreven? Nimmer, maar mij weervoer ook tot nog toe het

1) Batavia. Ernst & Co. 1874. 1e deel.
2) Sedert opgenomen in de N. Litt. Fant. 1e deel.

genot niet, uit een ander werelddeel beoordeeld te worden door iemand op wiens goed- of afkeuring beide ik zooveel prijs stelle als op de Uwe. En daarom nog eens: wees gedankt.'

Potgieters gedachten zijn steeds bij Huet, vliegen over naar Batavia of verwijlen, in herinnering, bij de dagen toen de vrienden nog in Holland woonden. Is de mail, waarmêe een brief verwacht wordt, een dag ten achteren, dan is er onrust op de Leliegracht; en wanneer Potgieter en zijn zuster op een mooien dag naar Haarlem gaan, waarheen zij vóór '68 zoo dikwijls togen op bezoek bij de Huets, dan is het als doen ze 'een bedevaart'. (Brief van 27 Sept.)

Al zijn er reeds vier jaar verloopen sedert de breuk met *De Gids*, men bemerkt het telkens weêr, Potgieter denkt nog steeds aan de ontrouwe. Den 1^{en} van elke maand wordt het tijdschrift terstond ter hand genomen. Huet moet dan dadelijk vernemen wat erin staat. De 'onoverwinlijke antipathiën en diep gewortelde vooroordeelen,' waarvan Huet in zijn *Persoonlijke herinneringen* gewag maakt, komen daarbij nog al eens voor den dag: er zijn leden van de redactie, die Potgieter niet goed zetten kan en aan wier opstellen hij taaiheid en saaiheid verwijt. De eenige van de Gidsredacteurs van '65, met wien Potgieter in voortdurende relatie blijft - 'met wien ik als vroeger prate', schrijft hij - is Quack. Quacks treffende studie over Martinus van der Hoeven[1)] vindt in hem een warm bewonderaar. Van sommige hoofdstukken schrijft hij: 'Hebben wij in Nederduitsch proza een wedergade van dergelijke dichterlijke en diepe beschouwingen? Het fragment XVIII schijnt mij een meesterstuk'. En wanneer Quack zijn studie afzonderlijk uitgeeft en ze aan Potgieter opdraagt, schrijft hij: 'Quack heeft mij diep getroffen, door mijn naam voor zijn studie te plaatsen. Opdragten zijn ijdele dingen, maar deze doet mij genoegen: niet omdat ik haar verdiende - wat weet ik van philosophie, - maar dewijl Quack er door erkent, dat ik hem altijd tot iets hoogers aanspoorde, dewijl hij mijne barheden daarmede koninklijk beloont.'

Potgieters 'barheden', ook Huet moest er telkens weer hooren. Hij had het er naar gemaakt. Maar de vriend 'die hem zijn feilen toonde', behield 'op zijn hart een groot vermogen.' Hoe kon het

1) *De Gids* Aug. en Sept. 1869. Ook afzonderlijk uitgegeven.

ook anders! Blijkt niet reeds uit dat geregeld schrijven over alles wat hem weervoer - ‘mijn epistels hebben wel iets van

> The story of our Life from day to day’ -

hoe nauw Potgieter zijn leven aan dat van Huet verbonden voelde, en hoe hij hem bleef missen, wiens plaats in zijn huis en in zijn hart door geen ander ooit zou worden ingenomen?

Muzikaal overzicht.

Nog eens de brieven van Rossini - De betrekkingen van Wagner tot Italië.

De brieven van Rossini, waaromtrent ik in mijn voorlaatste overzicht[1] iets mededeelde, met belofte om er nader op terug te zullen komen, geven een beteren blik in het leven van den maëstro dan de biographiëen, die er van hem verschenen zijn.

Rossini's levensbeschrijvingen - ook hij-zelf verklaart dit in een brief aan een zijner vrienden - zijn vol van ongerijmdheden en verdichtselen. Eerst uit zijne brieven leeren wij de persoonlijkheid van den beroemden Italiaanschen meester in haar ware gedaante kennen. Wij zien, dat hij niet de scepticus was, waarvoor men hem menigmaal heeft willen doen doorgaan; dat hij wel degelijk den loop van de ontwikkeling der toonkunst gadesloeg, al achtte hij ook zijn rol als componist afgespeeld; dat de woorden ‘vaderlandsliefde’ en ‘vaderlandsche kunst’ geen ijdele klanken voor hem waren; kortom, dat hij buiten zijn kunst nog wel voor iets anders zin had dan het maken van ironische opmerkingen, het rondstrooien van *bonmots*.

De humor, die hem in hooge mate eigen was, verloochent zich anders ook in zijne brieven niet.

Reeds de eerste brief legt daarvan getuigenis af. Hij is gericht aan den impressario Cera in Venetië. De twintigjarige Rossini schrijft daarin kort en bondig: ‘Mijn waarde! Door mij het libretto *La scala di seta* te componeeren te geven, hebt ge mij als een jongen behandeld; door u een *fiasco* te bezorgen, heb ik kwaad met kwaad vergolden. We zijn dus *quitte.*’

1) Zie de Gids van Februari 1902.

De zaak was deze: Rossini had in 1812 een engagement voor den schouwburg *San Moisé* te Venetië verkregen. De impressario Cera, die weinig vertrouwen had in den jeugdigen componist, gaf hem een oud en slecht libretto, zeggende: ‘Ziedaar een libretto dat niet veel deugt.’ ‘Dat komt er niet op aan - antwoordde Rossini - ik zal er een muziek voor leveren, die nog minder deugt.’ En hij hield woord. Hij deed zijn best om de compositie zoo leelijk mogelijk te maken. Onder andere aardigheden, die hij zich veroorloofde, was ook deze, dat de violisten in het *allegro* der ouverture bij elke maat moesten ophouden, om met hun strijkstok een tik op het blikken lampje te geven, dat zij vóór zich hadden.

Natuurlijk was het Italiaansche publiek alles behalve gesticht over zulk een wanproduct en floot het zoowel den impressario als den componist onbarmhartig uit. Laatstgenoemde, die het schandaal voorzien had, was nog vóór de eerste opvoering der opera naar Rome vertrokken en schreef vandaar het bovengemelde lakonieke briefje.

Rossini moest wel groot vertrouwen in zijn talent hebben, dat hij het durfde wagen, aldus met een publiek den spot te drijven. Nog had hij niets geschreven wat hem boven zijn Italiaansche kunstbroeders van dien tijd verhief, maar reeds in het eerstvolgend jaar begon zijn roemrijke, alhoewel korte loopbaan, die in 1829 met den *Guillaume Tell* een einde zou nemen en hem van de zijde zijner landgenooten den eerenaam *Il cigno di Pesaro* (de Zwaan van Pesaro) zou doen verwerven.

De Franschen dreven daarmede den spot en noemden hem: *le Singe de Pesaro.* Rossini zinspeelt daarop in een brief, den 26sten Augustus 1868 (dus kort voor zijn dood) uit Passy aan zekeren Dr. Filippi geschreven. Aan het einde van dezen brief noemt hij zich: G. Rossini, door de Franschen genaamd *Le Singe de Pesaro* (door de Italianen *Il cigno di Pesaro*, door mij zelven *pianist* (zonder mededingers) der 4e klasse.

Pianist de quatrième ordre. Zoo noemt hij zich ook in een brief van 15 October 1861 aan Alphonse Royer, directeur der Groote Opera te Parijs. Hierin is sprake van het verkrijgen van zangers voor de uitvoering van een door hem gecomponeerd stuk. Het heette; *Chant des Titans* en was oorspronkelijk voor één zangstem

geschreven, doch Rossini wilde het thans in het ‘Conservatoire de Musique’ doen uitvoeren door 4 solo-baszangers bij gelegenheid van een concert, dat in gemelde inrichting gegeven werd ten behoeve der oprichting van een monument voor Cherubini. ‘J'ai composé mon morceau - schrijft hij aan Royer - pour quatre voix de basse (de haute taille) à l'unisson: Son titre est *le Chant des Titans* et pour cette exécution il me faut quatre gaillards. Je les réclame de vous, qui en êtes l'heureux directeur. Voici les noms: Belval, Cazau, Faure, Obin. Comme vous le voyez, je note par ordre alphabétique pour vous prouver n'avoir point oublié *le convenienze teatrali.* Voulez-vous, mon cher monsieur Royer, me donner une nouvelle marque de votre sympathie, en vous faisant mon interprète auprès de ces messieurs, en les priant en mon nom de me prêter leur concours pour l'exécution de mon *Chant des Titans* dans lequel, rassurez-vous, il n'y a pas la plus petite roulade, ni gamme chromatique, ni trille, ni arpège? C'est un chant simple d'un rhythme titanique et tant soit peu enragé... Si ma santé le permettait, j'irais bien volontiers chez vos vaillants artistes réclamer la faveur que j'ambitionne, mais hélas! cher ami, mes jambes fléchissent autant que mon coeur bondit, et ce coeur vient à l'avance vous témoigner toute sa vive reconnaissance.’

Een andere interessante brief in dit opzicht is die, welke hij aan iemand schreef (adressant onbekend) in antwoord op de vraag wat het beste oogenblik was om de *ouverture* eener opera te componeeren. Volgens de meening van Rossini moet men daarmede wachten tot den avond voor den dag der eerste opvoering. Niets, zegt hij, wekt zoozeer de verbeeldingskracht op als de tegenwoordigheid van een copiist, die op uw werk staat te wachten en de woede van een impressario, die uit angst zich de haren uit het hoofd trekt. In mijn tijd waren in Italië alle impressarii op hun dertigste jaar kaal. De ouverture der opera *Otello* heb ik gecomponeerd in een kamertje der woning van Barbaja, impressario, waar de kaalste en onmeedoogendste der directeuren mij met geweld hield opgesloten, in gezelschap van niets anders dan een bord met macaroni en onder bedreiging dat ik niet eerder de kamer mocht verlaten dan nadat de laatste noot geschreven was.

De ouverture voor de opera *Gazza Ladra* schreef ik op den morgen der eerste opvoering in een dakkamertje van het *Scala*-

theater te Milaan, waar de directeur mij gevangen had gezet, gesurveilleerd door vier machinisten, die last hadden de door mij beschreven muziekbladen een voor een door het venster aan de copiïsten toe te werpen, die daarop beneden wachtten om ze over te schrijven. Kwamen er geen beschreven muziekbladen, dan moesten zij mij uit het venster werpen.

Voor den *Barbier* deed ik beter; ik schreef er geen ouverture voor maar nam er een, die ik voor een half ernstige opera, genaamd *Elisabetta*, gemaakt had, en het publiek was er best mede tevreden. De ouverture *Conte Ory* heb ik gemaakt, toen ik, met mijne voeten in het water, stond te visschen in gezelschap van den heer Aquado, terwijl deze over de Spaansche financien sprak. Die voor de opera *Guillaume Tell* werd onder bijna gelijke omstandigheden geschreven. Wat mijn opera *Moïse* betreft, hiervoor heb ik in het geheel geen ouverture gemaakt.

Sedert het laatst van 1828 zweefde Rossini's leven steeds tusschen Parijs en het noorden van Italië. Buiten zijn geboorteland heeft Rossini weinig gereisd. In 1822 was hij te Weenen, waar de impressario Barbaja de directie der Italiaansche opera op zich had genomen en een uitgelezen operatroep, waarbij zich ook de zangeressen Henriette Sonntag en Caroline Ungher bevonden, de werken van den beroemden maëstro uitvoerde, welke bij het Weener publiek den grootsten bijval vonden.

Ook in Londen heeft hij zich met zijn vrouw, de beroemde zangeres Isabella Colbran, een korte poos opgehouden. Hij was er in 1823 en werd er ook aan het hof van Koning George IV ontvangen. Vandaar ging hij in het laatst van gemeld jaar naar Parijs en werd er tot directeur van den Italiaanschen schouwburg benoemd. Hij ontving er vele bewijzen van sympathie en bewondering en zijne opera's werden er herhaaldelijk toegejuicht. Minder ingenomen was men met zijn beheer der Italiaansche Opera. Zij die het opperbestuur over de kunstinstellingen hadden, zagen al spoedig in, dat het bestaan der genoemde Opera gevaar liep onder de onervaren administratie van den genialen maëstro. Doch wijl de Regeering Rossini in Frankrijk wenschte te houden, al ontnam zij hem het bestuur over de genoemde inrichting, zoo werd hij tot Intendant-generaal der koninklijke muziek en Inspecteur-generaal van den zang in Frankrijk benoemd. Die betrekkingen waren slechts *sinecures*

maar brachten Rossini jaarlijks een aanzienlijke som op, zoodat het begrijpelijk is, dat hij lang aan Frankrijk verbonden bleef en menig werk voor het Fransche tooneel componeerde.

In zijn hart bleef hij echter Italiaan. Zijn vaderland beminde hij zeer; op den duur kon hij er niet vandaan blijven en eindelijk ging hij er zich zelfs weder voor eenige jaren vestigen, meestal te Bologna, een stad waaraan voor hem zoo vele en schoone herinneringen verbonden waren.

'Bologna - zoo schrijft Rossini den 2^{den} Mei 1848 uit Florence aan pater Ugo Bassi - was steeds het middenpunt mijner sympathiën. Hier heb ik van mijn vroegste jeugd af de kunst beoefend, die ik zoozeer liefheb. Te midden der eerbewijzingen en toejuichingen. die mij in de voornaamste steden van Europa ten deel vielen, waren mijne gedachten, mijne affecties steeds in Bologna. Toen ik mij uit het woelige leven eener groote wereld terugtrok, heb ik Bologna uitgekozen tot rustige verblijfplaats en tot zetel van mijn bescheiden en niet, zooals anderen gelooven, van mijn *onmetelijk* fortuin.'

Om de beteekenis dezer laatste woorden te begrijpen moet men weten, dat toen in den avond van den 27sten April 1848 een militaire kapel, die op het punt stond naar Lombardije te vertrekken, voor het huis, waarin Rossini te Bologna woonde, een stuk uit een zijner opera's speelde, men te midden van het applaus, dat die uitvoering volgde, en terwijl Rossini zich, om te bedanken, voor het venster vertoonde, sterk hoorde fluiten en spottend geroepen werd: de rijke reactionnair! Het was een toespeling op den rijkdom, dien Rossini door de opvoering zijner opera's had verkregen, en op zijn conservatieve houding, die men niet in overeenstemming achtte met het nationale streven der Italianen naar eenheid. Rossini en zijn vrouw voelden zich door het gebeurde zoodanig gekrenkt, dat zij reeds den volgenden morgen naar Florence vertrokken en zich daar metterwoon vestigden.

Over het voornemen van Rossini, om niet weder naar Bologna terug te keeren, was men in die stad zeer getroffen en uit naam van den magistraat schreef pater Ugo Bassi, een groot patriot, een brief van verontschuldiging aan Rossini, waarin deze verzocht werd de hem aangedane beleediging te vergeten en naar Bologna terug te keeren. Rossini antwoordde daarop met een minzaam

schrijven, waarvan ik hierboven een paar zinsneden heb aangehaald. Hij zeide verder nog daarin, dat hij door de gevoelens der stad Bologna zeer vereerd was en ook gaarne reeds aanstonds zou zijn teruggekeerd, ware het niet dat de staat der gezondheid van zijn vrouw dit voorshands onmogelijk maakte. Intusschen heeft Rossini eerst in September 1850 weder zijn woonplaats in Bologna gevestigd.

Aan deze stad waren, zooals ik zeide, vele en schoone herinneringen voor hem verbonden. Zijn moeder was er in 1798 gaan wonen, toen haar man, ten gevolge van het deelnemen aan staatkundige woelingen, gevangen was genomen. In Bologna werd zij door bemiddeling van verschillende personen als zangeres bij het tooneel aangesteld.

In 1804 kreeg de jonge Rossini er les in zang en accompagnement van Angelo Tesei, hetgeen hem in staat stelde reeds vroeg den steun zijner ouders te zijn, door in de koren der kerken te zingen. Toen hij in 1807 zijn fraaie sopraanstem kwijtraakte, waardoor hij de betrekking van koorknaap niet langer kon waarnemen, werd hij in het lyceum te Bologna opgenomen, waar pater Mattei hem in het contrapunt onderwees. Als leerling van dit lyceum vervaardigde hij in 1808, op zestienjarigen leeftijd, een cantate, welke den titel droeg van: *Pianto d'armonia per la morte d'Orfeo* en ook uitgevoerd werd. In 1811 componeerde hij te Bologna zijn tweede cantate (*Didone abbandonata*) en schreef vervolgens voor den schouwburg aldaar een zijner eerste opera's: *L'equivoco Stravagante*, die grooten bijval verwierf. Rossini heeft in die stad altijd vele vrienden gehad en kon in zijn brief aan pater Bassi met recht verklaren: ‘Bologne is mijn tweede vaderland, en ik stel er roem op, dat ik, zooal niet door geboorte, dan toch door adoptie haar zoon ben.’

Voor de politieke gebeurtenissen in Italië toonde Rossini steeds belangstelling. Dit blijkt o.a. uit een brief, dien hij einde Augustus 1860 uit Passy bij Parijs, waar hij een woning betrokken had, aan zijn vriend Santocanale te Palermo schreef. Sicilië stond, dank zij de hulp van Garibaldi, niet meer onder de heerschappij der Bourbons doch was nu een deel van het koninkrijk Italië geworden. De zoon van Santaconale, een petekind van Rossini, had als matroos op het schip, dat Garibaldi naar Sicilie overbracht, zich door dappere daden onderscheiden. Rossini schrijft daarover: ‘Het is

nu tijd het ijs te breken en uiting te geven aan de emoties, die ik ondervonden heb, zoo dikwijls er berichten uit uw Sicilië tot mij komen. Te midden van mijn angst drong een zonnestraal tot mij door, toen ik in een Piemonteesch dagblad las, dat mijn geliefd petekind Napoleone zich zoo dapper en intelligent gedragen had. Gij kunt u voorstellen, hoe ik mij over dit bericht verheugde. Ik was er trotsch op, u tot vriend te hebben, thans ben ik er ook trotsch op, zulk een zeeman mijn petekind te kunnen noemen. Ik wil het u niet verhelen, dat het mij zeer zou interesseeren, van u te vernemen, hoe gij over de politiek denkt, d.i. over de annexaties, de eenheid van Italië of zijn hervorming tot een foederatieven staat. Ik arme ex-maëstro der muziek zou, daar ik voor het oogenblik de eenheid van Italië voor onmogelijk houd, aan foederatie de voorkeur geven boven annexaties.

Een andere trek uit zijne brieven, die Rossini eer aandoet, is, dat hij in den tijd, toen hij zelf niet meer aan componeer en dacht, zich zonder eenig spoor van nijd verheugde in de triomfen, die de voornaamste onder de Italiaansche componisten, zoowel in hun vaderland als daarbuiten, behaalden, en in het algemeen een groote belangstelling in de vorderingen der muziek in Italië aan den dag legde, al noemde hij zich zelven ook gaarne *ex-maestro* of *ex-compositore.*

In dien tijd was Verdi op het toppunt van zijn roem en nog steeds druk bezig aan het componeeren van opera's. Aan den muziekuitgever Ricordi te Milaan schrijft Rossini den 21sten April 1868: ‘Ik weet dat Verdi's *Don Carlos* in Milaan opgang gemaakt heeft en dat doet mij genoegen voor u en Verdi. Zeg hem, dat wanneer hij in Parijs terugkomt, hij zich goed late betalen, want hij is de eenige die in staat is een groote opera te componeeren (wat de andere collega's mij vergeven mogen!)’.

Ook spreekt hij in dien brief over Boito (den componist der opera *Mefistofele* en zegt: ‘Breng mij bij Boito in herinnering; ik waardeer zijn schoon talent ten zeerste. Hij heeft mij het libretto voor zijn opera *Mefistofele* gezonden, waaruit ik zie, dat hij te snel een hervormer wil worden. Geloof niet, dat ik de moderne componisten den oorlog verklaar; ik wensch slechts, dat men niet in één dag onderneme wat men eerst in vele jaren verkrijgen kan.’

Over zijne tijdgenooten Bellini en Donizetti spreekt Rossini met

zeer veel waardeering. In een brief van 3 October 1835 aan den reeds genoemden Santocanale spreekt hij over de uitvaart van Bellini, waarbij hij tegenwoordig is geweest. ‘Ik heb de smartelijke voldoening - schrijft hij - u mede te deelen, dat de begrafenis van onzen overleden vriend deed zien, hoe algemeen bemind hij was. Met koninklijke pracht werd hij grafwaarts gedragen. Het *requiem* werd door 200 zangers gezongen, de eerste kunstenaars der hoofdstad (Parijs) beijverden zich, in de koren mede te zingen. Na de kerkelijke plechtigheid begaven wij ons op weg naar het kerkhof, waar het lichaam van den armen Bellini tot nader orde rusten zal. Een militair orkest van 120 man ging den lijkstoet vooraf, elke tien minuten klonk een slag op de *tamtam*, een kolossale volksmenigte was op de been en ik verzeker u, dat op aller gelaat smart te lezen stond. Ik kan u niet zeggen hoe groot de sympathie was, die onze arme vriend zich hier verworven had. Ik lig thans half dood in bed, want ik heb willen blijven tot het laatste woord, dat op Bellini's graf gesproken werd en daar het weer allerslechtst was (het regende den geheelen dag door) en ik drie uren lang in den modder stond en doornat werd, ben ik eenigszins ongesteld; ik hoop echter over weinige dagen weer beter te zullen zijn.

Ik zend u de redevoering, die Paer op het graf heeft gehouden en die in de *Moniteur Universel* voorkomt en tevens de rede van Fornari, een jonge Siciliaansche geneesheer, die bij deze gelegenheid zeer veel hart en ijver getoond heeft. Deze tweede redevoering is afgedrukt in de *Temps*. Ik zend u alleen deze beide, omdat het onnoodig is de briefkosten te verzwaren voor dingen, die ik veronderstel dat gij later toch zult ontvangen. Een redevoering van professor Orioli had veel effect; ook een gedicht van Pacini (Italiaansch componist) werd eveneens goed opgenomen. De inschrijving voor het monument neemt toe en ik hoop, dat ik u binnenkort kan mededeelen, dat de kosten der begrafenis (die niet gering zijn) gedekt zijn. Ik was van plan, in de hoofdsteden van Italië inschrijvingen te doen openen, doch daar ik niet bepaald weet, waar het overschot van Bellini rusten zal, durf ik dat niet te doen, daar ik vrees, er weinig succes van te zullen hebben. Daar wij evenwel nog tijd hebben zou ik gaarne uw gevoelen in deze aangelegenheid vernemen; ik zal dan dien overeenkomstig handelen.’

Met Donizetti stond Rossini op goeden voet. Toen er in 1842 sprake was van de benoeming van Directeur van het conservatorium en Kapelmeester der kerk San Petronio te Bologna, deed Rossini zijn best om Donizetti voor die beide betrekkingen te winnen. Donizetti scheen er eerst geen ooren naar te hebben. Hoofdzakelijk uit hoofde van te geringe financieele voordeelen, maar ook omdat de regeling van de taak, die hij door het aannemen eener benoeming op zich zou nemen, hem niet beviel.

Men was echter geneigd, hem daarin te gemoet te komen. Rossini zond hem in een brief van 12 April 1842 het plan eener hervorming van de bepalingen waaraan de Directeur van het Conservatorium en Kapelmeester van San Petronio zich had te onderwerpen en verzocht hem, dit wel in overweging te willen nemen. Hij moest dit plan echter niet als een ultimatum beschouwen. Zes maanden verlof (zooals Donizetti eischte) vond Rossini wel wat veel, en het kwam hem voor, dat vier en een halve maand wel voldoende zouden zijn. ‘Zijt gij eens hier (d.i. in Bologna) - zoo schreef Rossini hem - dan garandeer ik u alle concessies, die gij zoudt wenschen. Laat mij niet in den steek, Donizetti! De gevoelens van dankbaarheid en affectie, die ik jegens u koester, verdienen eenige opoffering uwerzijds. Ik wacht als een verliefde op uwe beslissing. Denk er aan, dat gij te Bologna verafgood wordt. Denk er ook om, dat men hier van weinige *Scudi* als een heer kan leven’.

In een brief van 28 Juni 1868 aan maestro Lauro Rossi, directeur van het Conservatorium te Milaan, verdedigt Rossini zich tegen het kort te voren verspreide beweren, dat hij een vijand der conservatoria zou zijn. ‘Zoon eener openbare instelling voor muziekonderwijs (het gemeentelijk lyceum te Bologna), zooals ik er prijs op stel mij te noemen - zegt hij -, wensch ik hier de verklaring af te leggen, dat ik steeds de vriend en verdediger der conservatoria was, die wel niet als wieg van het genie te beschouwen zijn (want God alleen is het gegeven aan stervelingen het genie te verleenen en zelden genoeg geschiedt dit) maar als veld van wedijver, als een artistieke kweekschool waarvan orkesten, theaters en andere muzikale inrichtingen voordeel trekken. Ik beloof u - zoo weinig als dit ook te beteekenen heeft - de warmste voorstander en bepleiter der conservatoria te zullen blijven,

waarin naar ik hoop de nieuwe philosophische beginselen zich niet zullen overplanten, die van de muzikale kunst eene litteraire, een nabootsende kunst zouden willen maken. Vergeten wij, Italianen, niet, dat de kunst geheel ideaal in uitdrukking zijn moet.... eenvoudige melodie, klare rhythmus! Deze nieuwe philosofen echter zijn slechts de steun van die arme componisten, wien het aan phantasie ontbreekt.

Eenvoudige melodie, klare rhytmus.... dat waren voor Rossini de richtsnoeren bij het schrijven zijner menigvuldige opera's, en dat was ook het eenige, wat zijn publiek van hem verlangde. Zijn wonderbaarlijke gemakkelijkheid in het componeeren kwam hem daarbij uitnemend te stade. Men hoort het zijn' melodieën aan, dat zij hem geen hoofdbreken gekost hebben. Zonder die gemakkelijkheid zou het hem ook niet mogelijk geweest zijn, 40 opera's te componeeren, behalve nog zijn kerkmuziek, cantates en kleinere muziekstukken.

Bij het begin van zijn loopbaan stonden Rossini twee wegen open: hij kon, evenals Simone Mayer en Paer, de voetstappen van de meesters der Napolitaansche school volgen. Hij koos het laatste. Zijn voornaamste zorg was, het publiek mede te sleepen.

De geheele wereld - zegt Richard Wagner - juichte Rossini toe, die het verstond, uit de aanwending der melodieën een bijzondere kunst te maken. Zich in het geheel niet om de vormen bekommerend, die hij onaangeroerd liet, gebruikte hij zijn genie tot het uitvoeren van het amusantste goochelspel, dat binnen die vormen uitvoerbaar was. Tot de zangers, die vroeger de dramatische voordracht van een vervelende en niets zeggende tekst, moesten studeeren, zeide hij: ‘Doet met de woorden wat u lust, maar vergeet vooral niet, u voor vroolijke loopjes en melodische entrechats geducht te laten applaudisseeren.’ Wie gehoorzaamden hem liever, dan de zangers? - Tot de instrumentisten, die te voren werden afgericht om pathetische zangen zoo intelligent mogelijk met een daarmede overeenstemmend ensemble te begeleiden, zeide hij: ‘Maakt het u gemakkelijk, maar vergeet vooral niet, daar waar ik ieder van u gelegenheid daartoe gegeven heb, u voor uw persoonlijke bekwaamheid goed te laten toejuichen.’ Wie dankten hem warmer, dan de instrumentisten? - Tot den librettist, die vroeger onder de eigenzinnig bekrompen voorschriften van den dramatischen

componist bloed gezweet had, zeide hij: ‘Vriend, doe wat gij wilt, ik heb u in het geheel niet meer noodig.’ Wie was hem meer verplicht voor die ontheffing van een zuren, ondankbaren arbeid, dan de tekstdichter?

Maar wie vergoodde Rossini voor al deze weldaden meer dan de geheele beschaafde wereld, voor zoo verre zij in de operagebouwen plaats kon vinden? En wie had daartoe meer reden dan zij? Wie was, bij zoo veel vermogen, zoo lieftallig jegens haar als Rossini? - Hoorde hij, dat het publiek van de eene stad veel hield van muziek met trillers en fiorituren, dat van de andere daarentegen meer van teedere zangen, dan maakte hij voor het eerste een opera met trillers en fiorituren, voor het tweede een met teedere zangen. Hoorde men *hier* gaarne de trommel in het orkest, dan begon hij de ouverture eener landelijke opera met een roffel; was men *daar* bijzonder gesteld op een *crescendo* in de ensemble-stukken, dan schiep hij een werk in den vorm van een telkens wederkeerend *crescendo.* Eenmaal slechts heeft hij zijn welwillendheid moeteu boeten. Men had hem geraden, voor Napels solieder te werken; zijn soliede opera sprak niet aan, en Rossini nam zich voor, nooit meer zorgvuldig te werk te gaan, zelfs al ried men hem dit.

De ouverture met het tromgeroffel is die van *La Gazza ladra*, de zorgvuldig bewerkte opera *La donna del Lago.*

In zijn ‘Erinnerung an Rossini’ (Deel VIII der ‘Gesammelte Schriften’) vat Wagner zijn oordeel over den Italiaanschen meester aldus samen:

‘Mit gleichem Werthe, mit welchem Palestrina, Bach, Mozart, ihrer Zeit angehörten, gehört Rossini der seinigen an. War die Zeit jener Meister eine hoffnungsvoll strebende und aus ihrer vollen Eigenthümlichkeit neugestaltende, so müsste die Zeit Rossini's etwa nach den eigenen Aussprüchen des Meisters beurtheilt werden welche er gegen Diejenigen that, denen er Ernst und Wahrheit zutraute, sehr vermuthlich aber dann zurückhielt, wenn er sich von den schlechten Witzreissern seiner Parasitenumgebung belauscht wusste. Was diesem Werthe an voller Würde obginge würde nämlich weder seiner Begabung, noch seinem künstlerischen Gewissen, sondern lediglich seinem Publikum und seiner Umgebung in Rechnung zu bringen sein, welche gerade ihm es erschwerten,

über seine Zeit sich zu erheben, und dadurch an der Grösse der wahrhaften Kunstheroen theilzunehmen.'

Beschouwt men Rossini in dat licht (en anders kan men hem ook niet beschouwen), dan laat het zich gemakkelijk begrijpen, dat hij op lateren leeftijd niet tevreden was over de richting die de toonkunst in zijn vaderland had genomen. Toch is er veel waars in den brief, dien hij den 26sten Augustus 1868 aan den muziekrecensent van het blad 'Perseveranza' schreef. Wij lezen daar: 'Ik moet u zeggen, dat mij het hart in het lijf omdraait, wanneer ik sommige woorden krijg te lezen, zooals: *decadentie*, *toekomst* enz. Bezat ik uw fijne pen, wat zou ik aan hen, die zoo spreken, lessen uitdeelen! Aan die personen, die voor muzikale Demosthenessen gehouden worden, omdat zij over alles spreken en van niets een definitie weten te geven. Deze lieden zouden zelfs heden voor nieuw en zeldzaam willen uitgeven wat om zoo te zeggen antediluviaal is. Deze doctoren spreken van declamatorische muziek. Geloof niet, dat ik uit principe ondramatisch ben. Zeker niet! Ofschoon ik, voordat ik componist werd, een virtuoos in het Italiaansche *bel canto* was, zoo ben ik toch een voorstander van het: *tous les genres sont bons*, *hors le genre ennuyeux*. De nieuwere componisten hebben getoond, meer mannen van geduld dan van inspiratie te zijn. Vermaan hen nu met al de kracht, die in u is, zich blijmoedig en vol vertrouwen meester te maken van het goddelijke en bekoorlijke, dat in de Italiaansche muziek voorhanden is, namelijk: eenvoudige melodie en afwisseling van rythmus. Als zij deze voorschriften volgen, zullen deze jonge collega's die wegens honger en roem (*fame e fama*) arbeiden, gemakkelijk hun honger stillen en tot den vurig verlangden roem geraken, en aan hunne werken zal een lang leven beschoren zijn evenals dit aan onze oude heiligen - een Marcello, Palestrina, Pergolese - ten deel viel, en zonder twijfel ook het geval zal zijn met onze tegenwoordige beroemdheden - een Mercadante, Bellini, Donizetti en Verdi.'

In den tijd, waarin Rossini dit schreef (zijn laatste levensjaar), scheen de toekomst er voor de jonge componisten in Italië niet helder uit te zien. Wij mogen dit althans opmaken uit een brief van den 29sten Maart 1868, door den toenmaligen Italiaanschen minister van openbaar onderwijs Emilio Broglio aan Rossini gericht, welke brief in de hier besproken uitgave onder het antwoord van den maestro is afgedrukt.

De minister beklaagt zich daar over de onvruchtbaarheid op het veld der muzikale compositie in Italië en zegt: na Rossini, dat wil zeggen in een tijdsverloop van 40 jaren, wat hebben we gehad? Vier opera's van Meyerbeer en.... Men zou willen vragen, of Bellini Donizetti en Verdi er dan ook niet geweest waren; die hebben toch ook tot den roem van Italië op het gebied der muziek veel bijgedragen. Doch laten wij die opmerking voor rekening van den minister. Hij vraagt daarop; hoe kan men daarin voorzien? En zijn antwoord is: door voor de jonge componisten het veld te openen.

De zwarigheid om hunne werken te doen opvoeren, is voor die jongelieden zeer groot. Om daaraan te gemoet te komen, zou men in Italië een groote muzikale vereeniging moeten vormen, bestaande uit dilettanten en muziekliefhebbers, daaraan den titel geven van *Società Rossiniana* en het presidentschap daarvan aan Rossini aanbieden. Zulk een vereeniging zou geheel Italië omvatten en hare vertakkingen in de voornaamste steden hebben.

De minister verzoekt dan den maëstro, het voorzitterschap der bedoelde vereeniging op zich te willen nemen en zich in betrekking te willen stellen met de voornaamste toonkunstenaars, muzikale letterkundigen en Mecenaten van Italië alsook met vreemdelingen. Wilde Rosini aan het verzoek voldoen, dan zou het, naar het oordeel van den minister, niet moeilijk vallen, 2000 of 2500 inteekenaren te verkrijgen die, 40 of 50 lire per jaar bijdragende, een som van 10,000 lire zouden opbrengen, welke som in vereeniging met de opbrengst van concerten, waarin met toestemming van Rossini onuitgegeven werken van hem zouden worden uitgevoerd, een aardig fonds zou kunnen opleveren om met vrucht voor het beoogde doel te arbeiden.

Ofschoon Rossini reeds lijdende was aan de ziekte, die hem zeven maanden later ten grave zou sleepen, verklaarde hij zich toch gaarne bereid, aan het verzoek van den minister te voldoen en het voorzitterschap der bedoelde vereeniging op zich te nemen. Tevens gaf hij het verlangen te kennen, een geldelijke bijdrage voor de vereeniging te leveren. Wat de uitvoering zijner onuitgegeven composities betreft, zoo moest hij tot zijn leedwezen mededeelen, dat hij nog slechts één zoodanig stuk bezat, namelijk het *Chant des Titans*, dat te Parijs was uitgevoerd ter eere der nagedachtenis

van Cherubini en ook te Weenen op een concert ten voordeele der oprichting van een gedenkteeken voor Mozart.

Het is mij niet bekend, wat er van dit denkbeeld tot oprichting eener vereeniging geworden is. (De spoedige dood van Rossini heeft althans *zijne* medewerking onmogelijk gemaakt.) Evenmin of er ooit uitvoering gegeven is aan het plan, waarvan Rossini in een post-scriptum van zijn zoo even genoemden brief melding maakt en bestaande in het oprichten van een *teatro esperimentale* te Milaan, voor de opvoering van opera's van jonge componisten. Maar buiten twijfel is het, dat van toen af de toonkunst - en wel voornamelijk de *dramatische* - in Italië tot een nieuw leven ontwaakte.

Andere invloeden hebben er toe bijgedragen, de Italiaansche muziek een hervorming te doen ondergaan. Over het algemeen kan men zeggen, dat zij degelijker geworden is. De studie der Duitsche muziek is er duidelijk in te herkennen. Al vindt men in de partituren der nieuwste Italiaansche opera's niet de hand van een genie of zelfs niet van een buitengewoon talent, zij zijn vooral wat het instrumentale betreft met een kennis en zorg samengesteld, die men in Italiaansche opera's van een vroegeren tijd niet aantreft. Het is alleen jammer, dat die degelijkheid in het technische het gemis aan genialiteit niet kan vergoeden.

Het Italiaansche publiek schijnt met die nieuwe dramatischmuzikale producten over het algemeen nogal tevreden te zijn.... en dat is de hoofdzaak. In hoeverre de nationale trots daarbij een rol speelt, zal ik hier in het midden laten.

Een groot muzikaal evenement in Noord-Italië is onlangs de opvoering van Franchetti's muziekdrama *Germania* te Milaan geweest. Het is een stuk met historischen achtergrond (Duitschland's val en verheffing, 1806-1813) en bestaande uit een proloog, twee bedrijven en een epiloog.

Mag men de verschillende berichten gelooven, dan heeft Franchetti de strenge symphonische vormen weten te vereenigen met een vloed van melodie, zooals men alleen van een Italiaansch toonkunstenaar verwachten kan. Hij wordt genoemd: de beste componist, in den waren zin des woords, waarop Italië zich thans beroemen kan; de eenige *ernstige* componist, die iets produceert, daar zij, van wie men iets hoort, niet tot de hoogte van Franchetti reiken, en zij, die op ernstige wijze componeeren, niet schrijven of dood zijn.

Voorwaar een gevaarlijke uitspraak! Want wanneer het aan een kundige en onbevooroordeelde critiek eens mocht blijken, dat de componist Franchetti niet de man is, waarvoor men hem in Italië houdt, dan zou zij van de tegenwoordige dramatisch-muzikale compositie in dit land met recht kunnen zeggen: 'niet veel zaaks'.

Evenals elders hebben ook in Italië de componisten een harde concurrentie te verduren gehad (en zij hebben die nog) met de werken van Richard Wagner. Deze werken zijn er even goed bekend geworden als in andere landen.

De propaganda van Wagner's dramatische scheppingen in Italië dateert van het oogenblik, waarop de opera *Lohengrin* in Bologna werd opgevoerd (1871). Deze opvoering was een groot succes, te meer daar zich een hevige oppositie tegen de uitvoering van het plan gevormd had. Maar de partij, die voor hem was, had een zeer sterke meerderheid, hetgeen o.a. daaruit blijkt, dat hij tot eereburger der stad verkozen werd. In een brief aan den Burgemeester van Bologna dd. 1 October 1872 (opgenomen in deel 9 der 'Gesammelte Schriften') heeft hij zijn dank daarvoor uitgesproken.

Wagner eereburger van een stad, waar Rossini zijn muzikale opvoeding genoot en die hem zoo na aan het hart lag - voorwaar een opmerkelijk feit! Maar in nog ander opzicht heeft Wagner in betrekking tot Italië gestaan. Daar heeft hij een groot deel van een zijner grootsche werken gecomponeerd en in dat land is hij gestorven.

Toen Wagner in den zomer van het jaar 1857 moedeloos begon te worden, tengevolge van de vele teleurstellingen, die hij had ondervonden, en midden in den *Siegfried* den arbeid aan de tetralogie afbrak, daar hij aan de uitvoerbaarheid er van begon te wanhopen, kwam hij op de gedachte, een nieuw dramatisch werk, in den geest der *Nibelungen* doch kleiner van omvang, en dus gemakkelijker ter uitvoering geschikt, te schrijven. Dit werk was *Tristan und Isolde.*

Einde Juni 1857 schrijft Wagner aan Liszt, dat hij van plan is aan genoemd werk te beginnen, het spoedig te voltooien en dan over een jaar met den tenor Niemann en de zangeres Meyer in Straatsburg te doen opvoeren. Daar had men een fraai theater, het orkest zou te verkrijgen zijn van een naburig hoftheater (mis-

schien Karlsruhe), en behalve dat zulk een opvoering hem weer moreele kracht zou geven, zou zij ook zijn finantieelen toestand kunnen verbeteren.

Weinig had het gescheeld, of de eerste voorstelling van *Tristan* zou in een vreemd land, in een vreemde taal gegeven zijn. Tijdens de conceptie van dit werk werd Wagner bezocht door een agent van den Keizer van Brazilië. Deze souverein, die zeer veel zin had voor Duitsche kunst in het algemeen en voor Wagner's werken in het bijzonder, liet den meester uitnoodigen, naar Rio de Janeiro te komen en voor het zich daar bevindend Italiaansche operagezelschap, dat uitstekend was, een werk te schrijven. Wagner was verbaasd over het verwonderlijke aanbod, doch vond het bij nader inzien nog zoo belachelijk niet, dat hij zich met Italiaansche zangers, wier bijzondere aanleg voor een schoone, muzikale voordracht hem bekend was, zou inlaten. Hoewel hij de zonderlinge uitnoodiging niet aannam, bleef zij toch, zooals hij beweert, niet zonder invloed op de uitwerking zijner compositie.

In Straatsburg kwam er echter evenmin iets van de opvoering als in Rio Janeiro, en ook andere plannen vielen in duigen. Het duurde tot Juni 1865 voordat de eerste voorstelling van *Tristan und Isolde* plaats had, en wel te München, waar door den wil des konings alle opgeworpen zwarigheden uit den weg geruimd werden.

Maar keeren wij tot de conceptie van het werk terug. - Nadat Wagner het gedicht en de compositie en instrumentatie van het eerste bedrijf in Zürich voltooid had, verliep er geruimen tijd, voordat hij den arbeid voortzette. Hij vertrok naar Parijs om er nog eenmaal zijn geluk te beproeven, niettegenstaande hij er jaren geleden zulke bittere ervaringen had opgedaan. Hij vond er wederom niets anders dan teleurstelling en mismoedig keerde hij naar Zwitserland terug.

In een brief van 24 Augustus 1858 uit Genève aan Liszt zien wij, dat Wagner verlangt zich terug te trekken en slechts aan de voltooiing van zijn werk te denken. Daarvoor moet hij in een rustige stad wonen, waar hij bevrijd is van het voor hem onuitstaanbare wagenrumoer. Geen betere stad in dat opzicht dan Venetië. Hare ligging is buitendien zoo, dat hij zich over Weenen gemakkelijk in verbinding kan stellen met het hart van Duitschland.

Kort daarop vertrok Wagner uit Genève naar Venetië en betrok een woning in het paleis Giustiniani, aan het Groote Kanaal gelegen. Liszt had hem den raad gegeven, zich volstrekt niet in te laten met aanbiedingen om zijne opera's in Italië te doen opvoeren, daar men vooruit weten kon, dat zulke opvoeringen niet veel zaaks zouden zijn. Wagner verklaart, in antwoord daarop, niet te begrijpen hoe Liszt kon meenen dat hij met zijn verblijf in Italië eerzuchtige plannen op het oog had. ‘Ik kies een Italiaansche stad - zegt hij - daar ik Parijs haat en hier in Venetië zeker ben geen enkel aanrakingspunt met de openbare uitoefening der kunst te zullen hebben, wat zelfs in Zürich niet het geval was en mij derhalve het verblijf aldaar dikwijls onaangenaam maakte. Helaas kon ik het niet verhinderen, dat mijn huisheer het ging uitbazuinen dat ik hier verblijf houd, en dat de politie, daardoor op mij opmerkzaam geworden, mij ten tweeden male om mijn pas vroeg. Gelukkig gaf zij mij die terug, met de opmerking, dat men mij wegens mijn verblijf te Venetië geene moeilijkheden in den weg zou leggen.’

‘Ten opzichte van Venetië - zegt hij verder - ben ik in mijne verwachtingen niet bedrogen. De melancolieke stilte van het groote kanaal, waar ik in een prachtig paleis met ruime vertrekken woon, is mij zeer sympathiek. Verstrooiing en aangename afleiding der phantasie vind ik in een wandeling op het Marcusplein, in gondeltochten naar de eilanden, wandelingen aldaar, enz. Later komen dan nog bezoeken aan de verzamelingen van kunstschatten, die hier in grooten getale aanwezig zijn. Ik wacht nu op de piano, die Erard mij door Uw vriendelijke bemiddeling zenden zal, en hoop dan in de volgende maand (October 1858) den arbeid aan mijn nieuwe werk flink en ongestoord te kunnen voortzetten. Ik denk thans aan niets anders dan mijn *Tristan* te voltooien.’

Tot die voltooiing zou het echter in Venetië niet komen. Geldelijke zorgen en het hevig verlangen naar het einde zijner verbanning hielden den meester voortdurend in onrust en maakten dan ook, terwijl hij nog in Venetië was, meestal het onderwerp zijner correspondentie met Liszt uit. In een brief van 25 Maart uit Milaan schrijft hij, dat het tweede bedrijf van *Tristan* af is, maar dat hij nu naar Zwitserland terug wil en aan het derde bedrijf niet wilde beginnen, voordat het bij hem vaststond, waar

hij zich in dat land weder zou vestigen. Thans heeft hij Luzern uitgekozen en is op weg daarheen.

Twintig jaren gingen voorbij, voor en aleer er weder van een verblijf van Wagner in Venetië sprake was. Zorgvolle, moeilijke tijden zouden er nog voor hem aanbreken. Maar toen eenmaal de schouwburg op den heuvel te Bayreuth verrezen was, kwam Wagner herhaaldelijk in Italië, om verpoozing te vinden van de zorgen en vermoeienissen, welke aan de opvoeringen in dien schouwburg verbonden waren.

In de jaren 1880 en 1881 bracht hij den winter in Italië door. *Parsifal* voltooide hij te Palermo, waar hij van November 1881 tot April 1882 verblijf hield. Na de uitvoeringen van het *Bühnenfestspiel* gevoelde hij weder behoefte naar Zuidelijke lucht en begaf zich in den herfst van laatstgenoemd jaar naar Venetië, waar hij zijn intrek nam in het Palazzo Vendramin Calergi, aan het Canale Grande.

Gelukkige dagen bracht de meester in de oude Dogenstad door. Zijne voornaamste werkzaamheden bestonden in het voeren van correspondentie tot voorbereiding der herhaling van *Parsifal* in 1883. Voor de *Bayreuther Blätter* schreef hij nog een artikel over de beteekenis der uitvoering van het *Bühnenweihfestspiel* en een brief aan Heinrich von Stein, naar aanleiding van diens opstel *Helden und Welt.* Als musicus stelde Wagner zich in dien avond zijns levens op eigenaardige wijze in verbinding met de jaren zijner jeugd. Ter gelegenheid van den verjaardag zijner vrouw, den 25sten December, liet hij namelijk in het *Liceo Marcello* door de leerlingen van het conservatorium te Venetië onder zijn leiding de symphonie uitvoeren, die hij op negentienjarigen leeftijd gecomponeerd had.

Zeven weken na die uitvoering behoorde Wagner niet meer tot de levenden. Groot was de droefheid zijner naaste familie, groot was echter ook de deelneming en de belangstelling in de stad, waar hij het laatst verblijf had gehouden. Nog jaarlijks wordt in Venetië de sterfdag 13 Februari van den grooten meester herdacht. Dit jaar geschiedde het door de uitvoering van fragmenten zijner werken door het stedelijk harmonie-orkest op het voorplein van het paleis Vendramin. Gekozen waren: de treurmarsch uit *Götterdämmerung*, de slotscène *Tristan und Isolde*, *Charfreitagszauber* uit *Parsifal* en het finale der *Meistersinger.*

HENRI VIOTTA.

Aanteekeningen en opmerkingen.

Iets naders over Thomas Hodgskin.

- Zooals de welwillende lezer zich misschien herinnert, had ik in mijn artikel over Thomas Hodgskin, in het Februari-nummer van ‘de Gids’, op bladzijde 267 een noot geplaatst, waarin ik mijn twijfel had geopperd tegen de uitspraak der Webb's, die de brochure ‘Labour defended’ van het jaar 1825 ook aan Hodgskin toeschreven. Intusschen werd door een jongeren vriend - den heer P.A. Pijnappel - mijn aandacht gevestigd op een zinsnede van professor Foxwell, die, in zijn uitnemende inleiding voor de Engelsche vertaling van Anton Menger's ‘Recht auf dem vollen Arbeitsertrag, op pag. LVII, mede de brochure aan Hodgskin toekende. Ik had dus geen vrede meer met mijne bewering. Ik diende volstrekt de brochure zelve in te zien. Daar de geschriften van Hodgskin vrijwel onvindbaar zijn, moest ik wel mijn toevlucht nemen tot het middel, om het unieke exemplaar der brochure, dat in het Britsch Museum berust, te doen overschrijven. Nu dat afschrift door mij gelezen is, erken ik gaarne, dat ‘Labour defended’ werkelijk door Hodgskin moet geschreven zijn en dat mijn twijfel ongegrond was.

Het is een uiterst merkwaardig pamflet, dat door de socialistische leiders, wanneer het weder in omloop werd gebracht, zelfs nu, in onze dagen, niet zou worden verloochend. Het gaat niet mede met Owen, of met denkbeelden van coöperatie - zoo als Thompson bedoelde - maar blijft stokstijf vaststaan op de grondslagen door Ricardo gelegd: Ricardo, aan wien, midden in de brochure, een soort van eere-saluut door onzen schrijver wordt gebracht. Hij spreekt van de ‘mathematical accuracy and truth’ van Ricardo's

definities en zegt nu verder: ‘I refer to them, not as caring much to illustrate the subtleties of that ingenious and profound writer, but because his theory confirms the observations I have just made, namely, that the exactions of the capitalist cause the poverty of the labourer.’

In de tegenstelling tusschen de eischen van den kapitalist en de aanspraken die de arbeider zou kunnen doen gelden, ligt dan ook volgens Hodgskin de kern der sociale questie. In dien zin schreef hij anoniem in 1825 zijn brochure ‘Labour defended against the claims of capital, or the unproductiveness of capital proved with reference to the present combinations amongst yourney-men, by a Labourer’, een brochure die voor een shilling te verkrijgen was. De aanleiding van zijn schrijven was, dat er, ten gevolge der vele werkstakingen in het jaar 1825, een streven in Engeland opkwam, om terug te komen op de door Joseph Hume's initiatief in 1824 afgeschafte combinatie- of coälitie-wetten tegen de arbeiders. Er werd in datzelfde jaar 1825 in het Parlement een comité benoemd om dat vraagstuk aan de orde te stellen. Door het tactische beleid, vooral van Francis Place, - den energieken onzelfzuchtigen patroon-kleêrmaker - werd dit gevaar voor de werklieden gekeerd. Om Francis Place in zijn zwoegen te helpen, schreef Hodgskin zijn brochure, doch zonder zijn naam op het titelblad te zetten.

Wat den inhoud der brochure betreft, hij komt bijna geheel overeen met de daarop betrekkelijke fragmenten uit de door Hodgskin later in 1827, met zijn vollen naam, uitgegeven voorlezingen in zijn boek ‘Popular Political Economy’. Slechts komt het mij voor - anders dan wat ik blijkens mijn vroegere noot vermoedde - dat de formules der brochure wat scherper en vlijmender zijn geslepen dan die van het twee-jaren latere boek. Een alsem van bitterheid giet zich soms in die zinnen van 1825. De uitdrukkingen van het boek zijn wel altijd puntig en raak, maar, ter wille van de persoonlijke optreding en voorlezing voor een min of meer gemengd gehoor, wordt misschien de steilheid der beweringen hier en daar afgeschuurd. In de brochure daarentegen wordt geen omzichtigheid, geen ontzien, toegelaten. Het betoog - dat arbeid, en arbeid alléén, geheel den rijkdom produceert, en kapitaal-zelf slechts een vrucht van dien arbeid is, en dus niet, tegenover dien arbeid, als iets op zich-zelf mag beschouwd worden -

gaat straf, strak, recht-af op het doel. De eischen die de kapitalist tegenover den werkman doet gelden - zóó redeneert de steller der brochure - spruiten niet voort uit den aard van het kapitaal zelf: hetzij vast of omloopend kapitaal: maar uit de macht die de kapitalist historisch heeft verkregen over den arbeider, die het omloopend kapitaal verbruikt en het vast kapitaal gebruikt. 'Hoe de kapitalist die macht verkregen heeft - gaat de steller der brochure voort - zal ik nu niet onderzoeken. Volsta hier slechts dit, dat die macht voortvloeide uit de gesteldheid van de grondvlakte, die in een gansch tijdvak door een luttel aantal personen werd gemonopoliseerd, en uit den daaruit afgeleiden toestand van onvrijheid, waarin, over gansch Europa, de arbeider zich bevond.' Dit was de periode der feodaliteit. Daarna kwam allengs op het tijdvak van den man van het geld. Deze brak de kracht van den grimmigen baron, maar zette zich zelf op de plaats van den baron. Met slimheid en beleid stapte hij voort. 'Betwixt him who produces food and him who produces clothing, betwixt him who makes instruments and he who uses them, in steps the capitalist, who neither makes nor uses them, and appropriates to himself the produce of both. With as niggard a hand as possible he transfers to each a part of the produce of the other, keeping to himself the larger share. Gradually and successively has he insinuated himself betwixt them, expanding in bulk as he has been nourished bij their increasingly productive labours, and separating them so widely from each other that neither can see whence that supply is drawn, which each receives through the capitalist. While he despoils both, so completely does he exclude one from the view of the other, that both believe they are indebted to him for subsistence. He is the *middle man* of all labourers, and when we compare what the skilled labour of England produces with the produce of the untutored labour of the Irish peasantry, the middle men of Engeland cannot be considered as inferior in their exactions to the middle men of Ireland. They have been more fortunate, however, and while the latter are stigmatized as oppressors, the former are honoured as benefactors. Not only do they appropriate the produce of the labourer, but they have succeeded in persuading him that they are his benefactors and employers. At least such are the doctrines of political economy: and capitalists

may well be pleased with a science, which both justifies their claims and holds them up to our admiration, as the great means of civilizing and improving the world.'

Aldus is de leer, en daarnaar heeft zich de maatschappelijke toestand geplooid. 'It is the overwhelming nature of the demands of capital sanctioned by the laws of society, sanctioned by the customs of men, enforced by the legislature, and warmly defended by political economists, which will keep, as long as they are allowed and acquiesced in, the labourer in poverty and misery.'

Het zijn dus de machtspositiën in de maatschappij, die moeten veranderen en zich reeds gedeeltelijk verschuiven. Het zijn de economische verhoudingen zelven, die zich moeten wijzigen en reeds hier en daar daartoe een kleinen aanloop of vaart nemen. Dit moesten allen inzien. De patroons en ondernemers, die eigenlijk arbeiders van den geest zijn, moeten zich niet stellen aan de zijde van den kapitalist. Zij moesten zelven inzien dat de questie, in haar diepste kern, niet staat tusschen patroon en arbeider. Neen dit is slechts schijn. 'The contest now appears to be between masters and journeymen, or between one species of labour and another, but it will soon be displayed in its proper character, and will stand confessed, a war of honest industry against the idle profligacy which has so long ruled the affairs of the political world with undisputed authority: - which has for its own security, added honour and political power to wealth, and has conjoined exclusion and disgrace with the poverty it has inflicted on the labourers. On the side of the labourers there is physical strength for they are more numerous than their opponents. They are also fast losing that reverence for their opponents which was and is the source of their power, and they are daily acquiring a moral strength which results from a common interest and a close and intimate union.'

Want, let wel, ook de arbeiders op den laagsten trap beginnen hun toestand te doorzien. Zij begrijpen, dat zij bij een wijziging der verhoudingen alles te winnen en niets te verliezen hebben. 'By casting aside the prejudices which fetter the minds of those who have benefited by their degradation, they have everything to hope. On the other hand, they are sufferers by these prejudices, and have every thing to dread by their continuance. Having no reason to love those institutions which limit the reward of labour,

whatever may be its produce, to a bare subsistence, they will not spare them, whenever they see the hollowness of the claim made on their respect. As the labourers acquire knowledge, the foundations of the social edifice will be dug up from the deep beds in which they were laid in times past; they will be curiously handled and closely examined, and they will not be restored unless they were originally laid in j u s t i c e , and unless justice demands their preservation.'

Het is deze toestand van recht dien de steller der brochure hoopt te helpen voorbereiden. 'Final success, I would fain hope, must be on the side of justice. I am certain, however, that till the triumph of labour is complete, till productive industry alone be opulent, and till idleness alone be poor; till the admirable maxim that "he who sows shall reap", be solidly established; till the right of property shall be founded on principles of justice and not on those of slavery; till *man* shall be held more in honour than the clod he treads on and the machine he guides, there cannot, and there ought not to be either peace on earth or goodwill amongst men.'

Na nog eenig woorden van bestrijding gewijd te hebben aan de theorie, die men naar Malthus heeft genoemd, besluit de schrijver zijn brochure aldus: 'In the system of nature mouths are united with hands and with intelligence; they, and not capital, are the agents of production: and according to her rule, however it may have been thwarted by the pretended wisdom of law-makers, wherever there is a man, there also are the means of creating or producing his subsistence. If also, as I say, circulating capital is only coexisting labour, and fixed capital only skilled labour, it must be plain that all those numerous advantages, those benefits to civilization, those vast improvements in the condition of the human race which have been in general attributed to capital, are caused in fact by labour, and by knowledge and skill informing and directing labour. Should it be said then, as perhaps it may, that unless there is profit, and unless there be interest, there will be no motives for accumulation and improvement: I answer that this is a false view, and arises from attributing to capital and saving those effects which result from labour; and that the best means of securing the progressive improvement, both of individuals and of

nations, is to do justice, and allow labour to possess and enjoy the whole of its produce.'

Ik heb niet geschroomd enkele citaten uit deze brochure over te schrijven en hier in te lasschen. Vooreerst om te laten zien, hoe deze sociale schrijver, in tegenstelling van de meer fletsche wijze van uitdrukking bijvoorbeeld van een Thompson, puntig en raak schrijft, en bijna een modern auteur schijnt. In de tweede plaats wenschte ik ook den indruk in 't brein van mijn lezer te brengen, dat hier in dit geschrift overal een eerste klank is te hooren van latere wereldbewegende arendskreten van Karl Marx. De formule wat, bij een vervorming van staat en maatschappij, de arbeider te winnen en wat hij te verliezen heeft, wordt hier bijna letterlijk reeds gespeld. En wat het kapitaal aangaat: doorloopend wordt in deze brochure de onderscheiding vastgehouden - door Marx steeds geaccentueerd - tusschen het kapitaal als zoodanig en den kapitalist. Het kapitaal is, volgens Hodgskin, waarlijk geen scherp omlijnde voorraad of opgegaarde vaste hoop, maar is, samengaande met en door den arbeid, een voortdurende bron en altijd vloeiende stroom van inkomen. Het is, met en door den arbeid, de zich ontwikkelende vrucht van een altijd vruchtdragenden boom. Het moest aan ieder ten goede komen. Maar '*in stapt de kapitalist*', en zonder zelf te werken, maakt deze, gedragen door de historische economische verhoudingen, aanspraak op het grootste deel van den oogst. Tegen dien kapitalist verzet Hodgskin zich met hand en tand.

In dezen zin wilde hij in 1825 zijn vriend Francis Place helpen. Of juist de beleidvolle Place sterk ingenomen was met deze eigenaardige hulp weten wij niet. Wel bleven beiden zeer aan elkander gehecht, en in de levensbeschrijving, die Graham Wallas over Place in 1898 heeft uitgegeven, vindt men dan ook enkele bijzonderheden over onzen Hodgskin. Het blijkt - zie bladzijde 267 en volgende van dat boek - dat Hodgskin in den aanvang van zijn loopbaan een jong zee-officier was: dat hij echter in 1813, toen hij een brochure geschreven had over het pressen en in dienst nemen van het zeevolk, op wachtgeld was gesteld. Hij was toen te Edinburgh gaan wonen, en was iets later op reis gegaan naar het vaste land. Die reis, waarvan wij melding hebben gemaakt in ons Februari-artikel van '*De Gids*', deed hij meestal te voet en voor een deel met een zoon van Francis Place. In Edinburgh terug-

gekeerd was hij Ricardo's Beginselen der Politieke Economie gaan bestudeeren, en voerde bij in 1820 een lange correspondentie over dat boek met Place. In die correspondentie zou hij - indien wij Graham Wallas mogen vertrouwen[1] - het begrip van 'meerwaarde', zooals Marx dat later fixeerde, reeds hebben gesteld. Hij wenschte zelfs reeds toen in 1820 een bepaald boek in dien geest over 'het Kapitaal' te schrijven, doch werd van dat denkbeeld teruggebracht door Place.

Van het verder leven en bestaan van Hodgskin weet professor Foxwell, in zijn inleiding voor de vertaling van Menger's boek, nog enkele bijzonderheden te vertellen. Hodgskin begon namelijk in 1829 een boek te schrijven, dat hij in 1832 uitgaf onder den titel van '*The natural and artificial rights of Property contrasted*'. Dit was zeker een fragment van het werk, dat hij - zie ons Februari-artikel - als tweede deel van zijn 'Popular Political Economy' van 1827 wilde uitgeven. Ik heb dat werk, niettegenstaande allerlei opsporingen, tot nu toe niet kunnen bekomen. Foxwell verhaalt, dat de vorm daarvan is een serie van brieven aan Lord Brougham, die in Februari 1828 in het Parlement een commissie had willen doen benoemen 'on the state of the Law.' Foxwell meent in het boek van Hodgskin over deze materie, waarin hij de geheele bestaande wetgeving op den eigendom bestrijdt, anarchistische strekkingen te ontdekken. In één opzicht zou ons dit niet verwonderen, daar Hodgskin toch altijd vrij streng van het individualistisch standpunt blijft uitgaan. In plaats van in de eerste plaats te zeggen 'vereenigt u', zegt Hodgskin altijd 't luidst: 'leer op uw eigen beenen staan.' De vereeniging komt dan wel van-zelf. Zij die 'tzelfde willen, vinden elkander wel. Maar men moet zelf willen: niet altijd den last op de schouders van anderen schuiven.

Foxwell - op pag. 239 en 243 van zijn aangehaald boek - vermeldt nog van Hodgskin een geschrift in 1843 uitgekomen, geti-

1) Wij kunnen de uitéénzettingen van Graham Wallas over Hodgskin, wanneer hij Place's brieven zelven niet aanhaalt, slechts onder voorbehoud aannemen. Tastbaar onjuist is bijv. de bewering, dat Thompson in zijn 'Labor Rewarded' de 'al te technische betoogen' van Hodgskin's 'Labour defended' slechts wat meer rhetorisch uitwerkte. Neen, beide brochures gaan elk van een eigen standpunt uit. Hodgskin blijft den grondslag der concurrentie en van den individueelen wedijver aannemen, Thompson drijft over naar de coöperatie.

teld: ‘On Free Trade and Corn Laws’ en een open brief in 1848 verschenen ‘a Letter on Free Trade and Slave Labour’

Meer teekent ook Foxwell niet op. Uit een aanhaling van een ander schrijver (John Lalor) meent men dat Hodgskin nog in 1852 leefde.

Geboorte en sterfjaar zijn dus nog onbekend. Mijlpalen van zijn leven - 't jaar 1813 toen hij als zee-officier op wachtgeld werd gesteld, en 't jaar 1852 toen men hem als een tijdgenoot nog bestreed - zijn echter eenigermate vastgesteld. Later onderzoek zal wel iets meer nog opleveren.

Tragisch is het lot der menschen die vóór hun tijd komen. Zie hier een man, die stellingen opwerpt, welke de aandacht m o e s t e n opwekken. Hij doet dit in een glashelderen artistieken bijzonderen stijl. Doch de wereld gaat haar gang, en let niet op hem, zijn waarschuwing en zijn fakkellicht. Hij sterft vergeten, klankloos dalend in 't graf. Doch na zijn dood komt er beroering in de scharen. De lieden gaan strijden en slingeren elkander argumenten, leuzen en stelsels naar 't hoofd. Een of ander ter zijde staand luisteraar hoort dadelijk in enkele dier wachtwoorden een echo van het parool dat Hodgskin spelde. Doch de kampende massa weet niets van die persoon; noemt gansch andere leiders en voorgangers: zij zweert bij de apostelen van den dag: - en weet zelfs den naam niet van den baanbreker, wegbereider voor hen, die weêr gelooven aan een loon evenredig aan het werken.

H.P.G.Q.

Vergelijkende literatuurgeschiedenis.

- In een paar artikelen over ‘wetenschappelijke beoefening der moderne letterkunde’, door mij in den vorigen jaargang van *De Gids* geplaatst, is bij herhaling sprake geweest van vergelijkende letterkunde, een studievak waaraan bij ons te lande nog niet al de aandacht wordt geschonken die het verdient.

In een dier opstellen is ook de naam genoemd van een jong Amerikaansch geleerde, den heer J.E. S p i n g a r n , schrijver van een ‘Geschiedenis der letterkundige kritiek in het tijdperk der Renaissance.’

De heer Spingarn, die belangstelling waardeerend, zendt mij het uitvoerig ‘Announcement’ van de wijze waarop deze studie voor ‘vergelijkende letterkunde’ is ingericht aan de bekende

'Columbia University' te New-York. Het schijnt mij van belang daaruit het een en ander meê te deelen.

Aan die Universiteit bestaat voor dit studievak een afzonderlijke afdeeling, een 'Department of comparative literature', met, als leerkrachten, één 'Professor', twee 'Tutors' (een van deze is de heer Spingarn) en één 'Lecturer', met eigen examens, eigen graden, een eigen bibliotheek, eigen 'Clubs' en een eigen verzameling 'studies in literature', waarin reeds vijf werken van beteekenis, waaronder drie dissertaties, verschenen zijn.

Dit 'Department' is georganiseerd geworden in 1899. Het omvat, gelijk in Amerika gebruikelijk is, zoowel een onderwijs gericht op algemeene ontwikkeling ('culture courses') als eigenlijk hooger onderwijs, aangelegd op de beoefening van wetenschap en op eigen onderzoek. De methode die, in beide afdeelingen, aan deze studie ten grondslag ligt, wordt aangegeven door de drie volgende bepalingen: 1°. de onderwerpen worden zuiver literair behandeld, zonder verband te houden met taalstudie; 2°. in al de colleges wordt aan meer dan één letterkunde de aandacht geschonken; 3°. elke bijzondere letterkunde wordt bestudeerd als een element van algemeene Europeesche beschaving.

Bij de eerste reeks colleges, de zoogenaamde 'undergraduate courses', vijf in getal, wordt als grondslag genomen de Engelsche letterkunde; achtereenvolgens worden behandeld: de periode van 1789 tot aan den dood van Tennyson, die van 1616 tot aan 1789, en die welke gaat van de geboorte van Shakespeare tot aan 1660. Bij elk dezer drie perioden wordt aan de Engelsche letterkunde de daarmeê gelijktijdige beweging op het 'continent' vastgeknoopt: aan de eerste de romantiek, aan de tweede, het classicisme, aan de derde, de Italiaansche Renaissance. Deze drie cursussen vormen de nummers 2, 3 en 4 van die reeks. Nummer 1 is een college dat den titel draagt 'algemeene inleiding in de studie der letterkunde, van haar vormen, haar gemeenschappelijke materie, haar meest illustreerende werken.' Volgens de beschrijving in het programma gegeven, worden hier de verschillende letterkundige vormen van artistiek proza en poëzie, en de letterkundige genres besproken, toegelicht door de behandeling van een twintigtal der voornaamste werken uit de wereldliteratuur; 'dit college', zegt het programma, 'is bestemd voor hen die de letterkunde lang en grondig wenschen

te bestudeeren; anderen doen beter het niet te volgen.' De reeks wordt besloten met no. 5, theorie, geschiedenis en praktijk der letterkundige kritiek, met bijzondere behandeling van Aristoteles (wiens 'Poëtica' in haar geheel wordt gelezen en bediscussiëerd), Boileau, Lessing en Engelsche of jongere Fransche schrijvers.

De zoogenaamde 'graduate courses', die ingericht zijn op het verwerven van een universitairen graad, omvatten vier colleges en drie zoogenaamde 'Seminaren.'

Ik geef slechts kort de onderwerpen aan wier behandeling in het programma uitvoerig wordt uiteengezet: 1. kritische behandeling der epische poëzie, bovenal van Vergilius, Lucretius, Ariosto, Tasso, Cervantes, Camoëns, Spenser, Milton, Tennyson, en een geschiedkundig overzicht van de epiek der middeleeuwen en van die der Renaissance; 2. geschiedenis der lyrische poëzie in de middeleeuwen en in het tijdperk der Renaissance; hoofdzakelijk wordt behandeld de invloed der Provençaalsche poëzie op Dante en Petrarca en die van Petrarca op de verschillende literaturen der Renaissance; 3. het ontwaken der romantiek in de achttiende eeuw; hierbij zal gewezen worden op den invloed door kennis der historie, reizen, ontdekkingen, democratische en godsdienstige toestanden, enz. op de beweging uitgeoefend; 4. de Italiaansche Renaissance en de verbreiding van haar invloed door geheel Europa, van het eind der veertiende tot het begin der zeventiende eeuw.

In het 'Seminar A', geleid door prof. Woodberry, zijn twee vragen aan de orde gesteld, de eerste, een zuiver historische quaestie: 'de Oostersche invloed op de Engelsche letterkunde sedert de stichting der Oost-Indische Compagnie', de tweede wordt genoemd 'Filosofie der literaire bewegingen' en omschreven als een analyse van de evolutie der verschillende vormen van poëtische kunst.

In het 'Seminar B', onder leiding van Dr. Spingarn, is als te behandelen onderwerp opgegeven: 'de traditie van ridderdom en ridderlijkheid in de moderne letterkunde'; hierbij komen o.a. ter sprake de invloed van Castiglione's *Cortegiano* en de herleving van den riddergeest in de romantische letterkunde der negentiende eeuw.

In het 'Seminar C', onder leiding van den 'Lecturer' Dr. Chandler, zijn twee onderwerpen aan de orde gesteld: 1. studies over de Spaansche letterkunde, haar karakter en haar invloed;

Calderon en zijn theater; no. 1 geeft natuurlijk aanleiding tot uitvoerige beschouwingen over den invloed door de Spaansche letterkunde uitgeoefend.

Aan het schrijven der dissertatie wordt minstens één jaar, het laatste, gewijd. In het examen dat aan het verdedigen van het proefschrift voorafgaat, geldt de vergelijkende literatuur voor hoofdvak en voor één bijvak; het tweede bijvak kan wezen òf Engelsch òf wijsbegeerte, historie, Grieksch, Latijn of één der moderne vreemde talen. Over die vakken wordt in andere 'Departments' college gegeven.

Heel veel aardigs en belangrijks zou ik nog uit het programma kunnen afschrijven, bijvoorheeld over de tal van beurzen - acht-en-dertig 'scholarships' van honderd-vijftig dollars elk, en eenige 'fellowships', van zeshonderd-vijftig dollars elk, - en over de clubs, vak-vereenigingen voor de mannelijke en vrouwelijke studenten die zich op vergelijkende letterkunde willen toeleggen. Maar genoeg reeds om te doen zien wat er voor een geheel nieuw vak gedaan kan worden aan een Universiteit die niet door oude gewoonten belet wordt nieuwe banen in te slaan, die in een jonge, krachtige generatie haar kweekelingen bij honderden en haar leeraren bij tientallen kan aanwerven, en die - hier ligt een der geheimen, het grootste misschien wel, van Amerika's jongste ontwikkeling op het gebied van het Hooger Onderwijs, - jaarlijks over minstens een millioen dollars beschikken kan.

Het heeft iets van een Tantalus-verzoeking, belangstellende Nederlanders zulk een Amerikaansch programma van hooger onderwijs in de letterkunde voor te zetten. Ik doe het toch maar, hoofdzakelijk om de quaestie van methode toe te lichten, waarop het, bij dit studievak, zoo bijzonder aankomt.

A.G.v.H.

Buitenlandsch overzicht.

26 Maart.
Voorbereiding.

Laat ons, voordat wij het vergeten - want hoe licht, eenmaal te midden der wereldgebeurtenissen van de afgeloopen maand, zouden we het lot van een enkelen nederigen aardbewoner over 't hoofd zien, - laat ons noteeren dat er ten minste één zelfvoldaan gelukkig mensch in deze laatste tijden het plaveisel der aarde met zijn ijzerbeslagen schoenzolen betreedt.

Een politieagent, een b o b b y .

Is 't zijn volbrachte plicht die hem een rustig geweten, en daarmede geluk, geeft? - Heeft hij een natuurgenoot uit het water of de vlammen gered, heeft hij een voortvluchtigen kassier, met de kas, gered? - En is zijn bekwaamheid, zijn deugd, zijn moed beloond geworden? -

't Mocht wat.

Het geluk dat wij hebben moeten verdienen, is niet het ware. Het echte is de fortuin die onverwacht komt, en die ons de illusie schenkt alsof we tot een andere wereld dan deze, van moeite en nood en verdienste, behooren. Er moet iets tooverachtigs in het geluk zijn, wil 't heusch wezen.

Dat komt bij B o b b y zoo uit.

Want wien anders zou ik kunnen bedoelen dan den p o l i c e m a n die de kans heeft gehad, bij de repetities van de Kroningsceremonie in de Westminster abdij, voor den Koning te moeten figureeren, en de kroon (in blik) op 't hoofd te moeten ontvangen uit handen van den aartsbisschop van Canterbury (in namaak)?

Het Koningschap, in onze dagen, is een illusie, als zoovéél dingen die macht en eer willen beteekenen. Hoe zwaar moeten de arme kroondragers niet voor den schijn boeten! Of denkt ge soms dat Eduard VII plezier heeft van zijn majesteit zijn? Maar de illusie van een illusie, - dat is iets heerlijks.

Wanneer gij en ik, - wanneer wij ons voorstellen Koning te zijn, den diadeem op onze slapen gedrukt, den purperen mantel in breede plooien vallend om onze ledematen, den troon tot zetel (let op hoe mijn woorden van zelf bij het denken aan het Koning-

schap een voorname uitdrukking krijgen), een eerbiedig volk ademloos, met zijn blikken gericht op den fonkelenden scepter in onze handen, - wanneer we ons dien luister verbeelden, wat 'n tinteling van macht en vreugd gaat er dan niet tot door onze fijnste adertjes heen!

En die droom - voor ons altijd op een verren afstand - is grijpbaar geworden voor den eerzamen politieagent die den Koning moest verbeelden in den proloog van het kroningsfeest. Hij heeft het natuurlijke begin van de ceremonie gehad; voor hem heeft het orgel zijn frissche tonen doen ruischen, voor hem de ongeschoolde klanken van het inwijdingskoor, voor hem het louter instinctieve gebaar van den geestelijke die kroont, voor hem ongerept en gaaf de plaats der Kathedraal in het midden van de geheele plechtigheid! Wat er volgen moet, de kroning in Juni van den naamkoning Eduard VII, kan niet meer zijn dan een namaak en een naproef. Hoe groot de daad ook moge wezen,

plus grand en est le rève,

zegt een versregel waarvan maar de helft in mijn geheugen is gebleven.

B o b b y die bij de eerste repetitie van het feest in de Westminster abdij den troon heeft mogen bekleeden, is de grootsche eigenaar van dien droom geweest. Welk 'n zaligheid voor hem!

Ik moet dien gelukkigen ‘klabbak’ (met allen eerbied voor de Londensche policie zij 't gezegd) hier voorop, goed in 't gezicht plaatsen, dat hij als wachter dienst kan doen voor mijn verhaal der gebeurtenissen van de maand.

Wat is er gebeurd?

We zijn in een ceremonieele stemming geweest gedurende de maand Maart. Allerlei lappen uit den behangers- en stoffeerderswinkel hebben door de lucht gezwierd, een geruisch uit de kleermakerijen is over de aarde gekomen, en een reuk van festijnen doordrong de lucht. Daartusschen door sloeg de tijd zijn passen op het veld der historie, heel hard en krachtig, luid verneembaar als de gang van den policieagent die door de nachteenzame straten stapt.

't Is niet alleen Eduard VII die over zijn kroning peinst, en modistes en tailleurs met andere hofdignitarissen in de weer brengt, maar president Loubet denkt aan zijn tocht naar Petersburg en hoe de 500,000 franken te verteren, hem door de Kamer als reis-

geld toegestaan. En de Paus heeft zijn jubeljaar van 25-jarige regeering met een indrukwekkende plechtigheid in de St. Pieterskerk geopend. (Wie had kunnen denken, toen de tengere prelaat, al diep in de zestig, zijn hooge, eenige waardigheid aanvaardde, dat hij zijn blozenden voorganger op zijde zou streven in het aantal jaren van zijn bisschopsambt!) En Prins Heinrich van Pruisen is in Amerika gefêteerd door al wat haverijk is in de Nieuwe Wereld. Een reeks van gastmalen en speeches, een schittering van toiletten en van gezichten, een wuiven van doeken en linten, een koksheerlijkheid en een meubelmakersvisioen - als prachtstuk volgend op de zeeziekte van de moeilijke reis over den onstuimig opgezwiepten Atlantischen Oceaan.

Een spelbederver, die zee! Niets hoofsch, zooals Xerxes in zijn tijd al heeft moeten bemerken.

Onderwijl lag Cecil Rhodes ziek in zijn woning nabij Kaapstad. Hij was niet erg wel, het werd ernstig, hij lag op den dood, toen ging het een beetje beter, - zoo luidden achtereenvolgens de onheilspellende, den naderenden dood aankondigende bulletins. Dit leven is uit, flikkert het ook misschien nog voor enkele oogenblikken op. Wanneer de vorsten naar de gezondheid gaan informeeren, staat de eenige Vorst aan den voet van het ledikant. Het is een zeker teeken.

Predikaties en oordeelen passen niet bij een sterfbed. Alleen zwijgen.

Deze man heeft één groote misdaad en een fout begaan, toen hij tegen alle recht zijn wil probeerde door te zetten en den vijand en tegenstander wilde exterminееren. Zijn éene misslag sleept misschien het beste van zijn groote werk mee ten verderve. Met welk wee gevoel moet hij zijn eerzuchtsplannen tegen den achtergrond van het aankomend eindelooze zien, dáar op zijn sterfbed waar kunst haar uiterste inspant om zijn leven enkele uren, minuten te rekken.

Hij moet nog hooren en merken dat het volk van botterikken door den krijg, door de beweging en beroering, zijn verstand wet en scherpt, en dat de aaneensluiting van het Afrikanerdom, midden in den oorlog, geschiedt tegen het volk van Engeland. Dat is de vrucht van den onbeduidenden oorlog, waarover hij lachte als de menschen er tegen op zagen.

Aan welken kant onder de beide krijgvoerende partijen van Afrika

vindt men in het tegenwoordig oogenblik de generaals en de staatslieden?

Engelands reputatie gaat te loor; de gematigdheid, de wijsheid en het geluk zijn bij de tegenstanders. De Boerenaanvoerders gedragen zich als de mannen die voor de toekomst van Zuid-Afrika te zorgen hebben, omdat zij de verbittering uit den strijd wegnemen, de Engelschen daarentegen toonen hun liefde voor het land door te vernietigen.

Het moet worden toegegeven: er is iets van inkeer te bespeuren. Daar is, hoewel nog niet uitgesproken, een behoefte in Engeland om een einde te maken. Wat voor positie zou Engeland ook hebben als 't trotsche rijk met die open wond, en met de gedachte aan zijn wegterend leger, tot den kroningsdag van zijn Koning kwam! En men is al druk aan 't werk om de beteekenis van het land te stutten, terwijl men onder vertoon van koelheid tot toegeven de hand leent. Maar ook daar staat het ongeluk gereed om elken stap tot een vernedering te maken.

Hoe vroolijk woei de wimpel van het verdrag met Japan van 30 Januari, hoezeer ook inderdaad het Japansche rijk de voordeelen er van had. En nu antwoorden Rusland en Frankrijk daarop met hun gezamenlijke nota van 19 Maart, heel vriendelijk in den vorm, maar des te steiler in werkelijkheid; en Engeland kan weten dat, daar Frankrijk met Rusland samengaat in Azië, het ook wel de belofte zal hebben verkregen van de medewerking voortaan van Rusland met Frankrijk in Afrika, waar er een quaestie van Marocco en van Egypte open is.

Hoe voornaam vriendelijk was het antwoord van Engeland aan de Nederlandsche Regeering toen zij haar bemiddeling aanbood om de onderhandelaars te zamen te brengen! Engeland verkoos in Afrika, met de Regeeringen aldaar, te onderhandelen, en wilde de naar Europa gedelegeerden op Nederlandsch grondgebied zooveel maar eenigszins mogelijk buitensluiten. En nu laat het de besprekingen op Afrikaansch territoor toe om tot een vrede te geraken, maar het is na Klerksdorp, het is na Tweebosch, het is nadat ook de laatste pogingen van Lord Kitchener mislukt zijn om de vijanden waar 't op aankomt tusschen zijn blokhuizennet te vangen. Zoo laat de onverbiddelijke voortgang van den tijd zich gevoelen.

Een mooie voorbereiding voor het kroningsfeest. De voorsmaak is er al af, - en de nasmaak van feesten is bijna altoos bitter.

Bibliographie.

Den Gulden Winckel. Maandschrift voor de boekenvrienden in Groot-Nederland. Onder leiding van F. Smit Kleine. Eerste jaargang. Nos. 1-3. Hollandia Drukkerij, Baarn.

Al wat zich stelt onder de schuts van Vondel, of aan den dichter en zijn tijd herinnert, heeft steeds kans, en in onze dagen van hernieuwde Vondelvereering meer dan ooit, met belangstelling ontvangen te worden. Een goedgevonden reclame is daarom het uithangbord D e n G u l d e n W i n c k e l, dat dienen moet om de boekenvrienden voor dit maandschrift te winnen. Het herinnert aan de verzameling bijschriften bij mythologische en geschiedkundige prenten, door Vondel op verzoek van den dichterboekverkooper Dirck Pietersz Pers opnieuw berijmd en onder den naam 'Gulden Winckel' uitgegeven.

Van dit maandschrift zijn nu drie afleveringen verschenen, die gelegenheid geven om te oordeelen over de wijze waarop de heer Smit Kleine zijn taak als leider opvat.

'Rechtstreeksch verkeer tusschen boekenkenner en boekenvriend, liefde tusschen hen en de voorwerpen hunner minne levendig onderhouden, ziedaar het doel van onzen Winckel', lezen wij in het eerste nummer. Dat doel zal de leider zeker bereiken wanneer hij, zooals in de verschenen nummers geschiedt, de schrijvers zelf over het ontstaan en de strekking van hunne boeken laat schrijven, anderen hunne herinneringen aan boeken, schrijvers en uitgevers laat te boek stellen, portretten geeft van schrijvers en uitgevers, levende en doode, fragmenten publiceert uit boeken die binnenkort het licht zullen zien, en daaraan een uitvoerigen beredeneerden catalogus van nieuwe boeken in verschillende talen toevoegt. Daar mogen nog bijkomen opstellen en mededeelingen uit de geschiedenis van het boek, wenken en inlichtingen omtrent de inrichting van boekerijen, omtrent het binden van boeken, en zoo meer. De stof behoeft niet te ontbreken.

Liefst zouden wij een tijdschrift als dit van eigenlijke letterkundige critiek zich zien onthouden. Maar waar het zich op dit gebied waagt, daar heeft het goed toe te zien, dat enkel zeer bevoegden hun oordeel zeggen. In dat opzicht hebben de verschenen afleveringen, die voor het overige zooveel goeds en belangrijks bevatten, ons teleurgesteld. Boekbeoordeelingen als die slordig geschrevene en oppervlakkig gedachte critiek op den roman 'Het kind' van Jeanne Reyneke (niet Reineke) van Stuwe, als die andere, welke aldus aanvangt: 'Ik weet niet meer waar ik eens heb gelezen dat - 't was een Franschman die het zei - de kunst om te vervelen is a l l e s te zeggen', of de aankondiging van een verzenbundel van Albert Samain, hadden niet of niet zóó mogen worden opgenomen. De heer Kleine, wien wij met zijn nieuw maandschrift alles goeds toewenschen, lette wel op, dat hij niet door aan onbevoegden het woord te gunnen, zijn goede voornemens te schande make. Titel verplicht. Zijn tijdschrift worde en blijve een 'Gulden Winckel'.

Twee levenskringen.[1)]
Een ernstig stuk in 3 *bedrijven.*

P e r s o n e n :

HENDRIK VAN ROESSEM, 55 jaar.
BETTY VAN ROESSEM, zijne vrouw, 28 jaar.
AGATHA, 30 jaar. } Kinderen uit het eerste huwelijk van Van Roessem.
FRANS, 26 jaar. } Kinderen uit het eerste huwelijk van Van Roessem.
CLARA, 25 jaar. } Kinderen uit het eerste huwelijk van Van Roessem.
RIEK, 16 jaar. } Kinderen uit het eerste huwelijk van Van Roessem.

[Kamer ten huize van Van Roessem, ouderwetsch, sober, stijf, solide en ongezellig gemeubeld, doch met een air van welgesteldheid. Alleen op den voorgrond rechts, een hoekje met vier gemakkelijke stoelen rond een tafeltje bij het venster. In 't midden een groote vierkante tafel, met vier stoelen er omheen. Tusschen de twee vensters rechts, hangt boven een kastje waarop karaf met glazen, een waterverf, voorstellend een vrouwenfiguur. Op den achtergrond een varandah met twee deuren, waartusschen een bonheur of boekenkast met Chineesche pullen. Op schoorsteen een pendule onder stolp met twee candelabres. Links twee deuren. Het stuk speelt ten huize van Van Roessem in een onzer groote steden.]

[VAN ROESSEM, hoewel pas ongeveer 55 jaar, moet vooral den indruk geven van een geheel onmodern, ietwat deftig ouderwetsch man van goeden huize; in kleeding, houding en manier van spreken. Hij heeft een zachte, lieve stem, wat nerveuse handbewegingen, en den afwezigen blik van een man die geheel in zijn tobberijen verloren is.
Ook AGAATH heeft dat ietwat ouderwetsch-stemmige van haar vader. Zij is heel sober en ook eenigszins onmodieus, maar vooral niet bagijntjes-achtig gekleed.]

1) Het recht von vertooning voorbehouden volgens de wet op het Auteursrecht van 28 Juli 1881 (Staatsbl. No. 124).

Eerste bedrijf.

1ste Tooneel.

BETTY, daarna RIEK.

BETTY.
(*Zij zit bij het raam te lezen, naaiwerk op de knie. Na een oogenblik staat zij op, onrustig, nerveus, gaat naar de tafel waarop bloemen in een vaas staan, ruikt daaraan, dan weer naar de varandah. Opent een der deuren en ademt diep begeerig de buitenlucht in. Gaat dan weer zitten en tracht te lezen, maar laat na een oogenblik het boek vallen en zucht.*) (*Zacht voor zich:*) 't Gaat niet... (*De deur wordt voorzichtig geopend en Riek kijkt om 't hoekje.*)

RIEK.
Bent u alleen? (*Betty knikt*). Hoe heerlijk! Ik dacht dat papa hier was.

BETTY.
Die is in zijn kamer.

RIEK.
En Agaath?

BETTY.
Die is nog niet thuis.

RIEK. (*vliegt naar haar toe en omhelst haar*)
Mag ik dan even blijven, èven maar?

BETTY.
Zeker kindje.

RIEK. (*haar besnuffelend*)
Wat ruikt u lekker.

BETTY. (*naar 'n bos viooltjes wijzend in haar ceintuur*)
Dat is van de viooltjes.

RIEK.
Nee, u hebt 'n eigen geur, net als 'n bloem.

BETTY. (*lacht zachtjes*)
Wat ben je toch dwaas. Je besnuffelt me net als 'n hondje.

RIEK.
Dat doe ik zoo graag. - En nou even u zoenen op mijn plekje, dat heele zachte daar achter uw oor. - (*plotseling bevelend*) Moeder, kijk me eens aan, daar zoent papa u nooit, nietwaar? Dat hadt u me beloofd.

BETTY.

Zeker kindje, nooit, daar denkt papa niet aan...

RIEK.
't Is waar... En àls hij er aan dacht, dan zou u 't niet toelaten?

BETTY. (*glimlachend*)
Natuurlijk niet... Zoo'n vrijstertje als jij bent...

RIEK. (*leunt droomerig tegen haar aan*)
Wat is 't warm, net zomer! (*opeens opspringend*, *opgewonden*) Denk toch eens moeder, 't wordt zomer! O de warmte die komen gaat en de zon en de zingende vogels!... En het stilletjes wandelen 's avonds laat met u in den tuin, als de blaaren zoo ritselen, zoo geheimzinnig en

zoo griezelig... Weet u nog moeder, verleden zomer, hoe we toen 's avonds opeens schrikten, hoe 't net was of er iets fluisterde in het boschje achter bij den koepel en of er iets, - of er 'n geest achter ons aankwam...?

BETTY.

Ja, toen waren we heel kinderachtig. Wat liepen we hard weg, hè?

RIEK.

En we durfden het geen van beiden aan papa te vertellen. - O wat was 't...!

BETTY,

Nee, nee, wees nu kalm lieverd en wind je niet zoo op. Toe, anders krijg je weer hoofdpijn en eet je straks haast niet. Foei, foei, wat klopt dat hoofdje nu weer.

RIEK.

Ik kan ook niet kalm zijn als ik denk aan den zomer. Weet u wat ik zou willen moeder, zoo dolgraag? Ergens met ù heengaan naar buiten, naar de bosschen en de bergen, zooals twee jaar geleden... en dan u en ik samen, niemand anders.

BETTY.

En Agaath en die arme papa maar alleen achter laten hè? Dat gaat immers niet. (*Riek onmiddellijk invallend*) Waarom niet? (*Betty doorgaand*) En we mògen 't ook haast niet verlangen; we hebben den heerlijken tuin, niet waar?

RIEK.

Nu spreekt u net als papa! Meent u dat? Zou u zelf niet verlangen om naar buiten te gaan?

BETTY.

O verlangen....!

RIEK.

't Zou zoo zalig wezen, moeder. Denk eens aan de geluiden en de geuren van buiten. Weet u nog dien eersten avond voor twee jaar in de bergen, hoe stil 't er was, en hoe u en ik toen samen uitgingen in 't donker, om er naar te luisteren? (*Betty knikt*) Wij voelen het eender, doen we niet?

BETTY.

Dat geloof ik stellig lieverd.

RIEK.

En Frans zou ook een week mogen komen, langer niet; verder zou ik u heelemaal voor mezelf alleen willen hebben... (*Als Betty iets zeggen wil*, *gaat ze haastig wort*, *dringend en overredend*) En 't zou zoo goed voor u wezen ook, u hebt 't bepaald noodig... Als papa dàt denkt, laat hij u dadelijk gaan.

BETTY.

Gekheid Riek, ik mankeer niets.

RIEK.

Dat doet u wèl... U ziet bleek en... en uw handen gloeien zoo... (*zachter*) U zag er daareven uit of u op het punt stond van te gaan huilen.

BETTY. (*verlegen*)
Wel, wel, ernstige ziektesymptomen hè? -

Kom, ga nu eens gauw aan je werk, - je moet nog pianostudeeren ook, nietwaar?

RIEK. (*met 'n zucht*)
Ja.

BETTY.
Dan gaan we van avond nog even uit.

RIEK. (*opgetogen*)
Heusch waar?

BETTY.
Ik beloof 't je. (*Riek omhelst haar*)

RIEK.
Dag schat, dag allerliefste schat van me!

BETTY.
Weer 'n declaratie?

RIEK.
Iederen dag een. (*holt weg*, *komt dan opeens terug en zegt zacht*) Ik weet iets, moeder.

BETTY.
Wat dan? (*als Riek aarzelt*) Nu, wat beteekent die geheimzinnigheid?

RIEK. (*zacht*)
U hebt verdriet.

BETTY. (*pijnlijk*, *streng*)
Stil kind, dat mag je niet zeggen.

RIEK. (*opeens verschrikt*)
O moeder?... Toe, niet boos zijn... (*heel zacht*) maar, 't ìs toch zoo... En... (*aarzelend*) u hebt *mij* toch, niet waar?

BETTY. (*glimlachend*, *gedwongen opgeruimd*)
Zeker lieveling, en daar ben ik heel dankbaar voor... Ik heb trouwens zooveel... Papa is de allerbeste man van de wereld.

RIEK. (*met saamgeknepen lippen*, *koud en stellig*)
De àllerbeste man.

BETTY. (*verwijtend*)
Riek, die toon!

RIEK. (*heftig opeens*)
Ik kan niet huichelen! Dag! (*loopt hard weg*)

BETTY.
(*staat op*, *gaat naar 't raam*, *leunt er tegen en begint*, *na een oogenblik vergeefs gestreden te hebben*, *zacht*, *schokkend te schreien. Even daarna komt haar man*

binnen. Betty droogt haastig haar tranen af en buigt zich over haar werk, een grof katoenen hemd voor een arme. Hij kijkt zoekend naar de tafel).

2e Tooneel.

BETTY, HENDRIK.

BETTY. (*hem tersluiks bespiedend*)
Neen, er is geen brief van Clara. Ik geloof ook niet, voor zoover ik haar ken, dat er nog een komen zal. Je zult zien, zij zal ineens voor ons staan.

VAN ROESSEM. (*bezorgd*)
't Is mogelijk, dat zou wel iets voor haar zijn. (*Hij gaat bij 't raam staan, absent voor zich uit starend en in zichzelf mompelend*:) Ja, ja... och ja, zoo is 't...

BETTY. (*zacht*)
Zeg je iets Hendrik?

VAN ROESSEM. (*zonder te hooren, gaat voort met mompelen*:)
Komaan, dat geeft niet... wel nee... (*Dan gaat hij naar haar toe, legt zijn hand op haar hoofd en zegt nog half verstrooid, terwijl hij haar streelt*) Toch geen hoofdpijn, vrouwtje?

BETTY.
Volstrekt niet.

VAN ROESSEM. (*verstrooid zoekend met zijn blik*)
't Is hier anders... wat 'n sterke geur. Is dat van die bloemen? (*naar de vaas wijzend*)

BETTY.
Ja, narcissen en muurbloemen, heerlijk he?

VAN ROESSEM.
Narcissen? - Nee, dat is mij te sterk, te... te weelderig, dat doet me bepaald onaangenaam aan.

BETTY. (*staat op*)
Laat ik ze dan wegbrengen.

VAN ROESSEM.
Wel nee, schat, volstrekt niet. Als jij er van houdt. Jij zit hier meer dan ik.

BETTY.
Ik zal ze wat verder van je afzetten, (*zet de bloemen aan het achtereind van de kamer op de bonheur, terwijl zij onderwijl den geur nog eens diep opsnuift*) (*Hij ziet voor zich uit en zucht*).

BETTY. (*legt haar hand op zijn schouder, zacht*)
Nog altijd aan 't tobben over Clara's komst?

VAN ROESSEM. (*zuchtend*)
't Is zoo'n tweestrijd in me. - Ik verlang zoo innig naar 't kind, niet te zeggen zoo sterk, en tegelijkertijd zie ik zoo ontzaglijk op tegen haar komst.

BETTY.
Maar waarom toch, beste?

VAN ROESSEM.
Och, dat moet je toch begrijpen. Denk eens,, je eigen kind, waar je zielsveel van houdt en dat zoo geheel op den verkeerden weg te weten.

BETTY. (*aarzelend*)
Is ze dat dan werkelijk? Zou 't niet kunnen dat je haar, dat je alles wat haar betreft, wat te donker inziet, wat overdreven misschien? Uit haar enkele brieven aan mij lijkt me juist, dat ze zoo warm voelt, zooveel hart heeft.

VAN ROESSEM.

Zeker, zeker, gul en goedhartig is ze, ik wil waarlijk haar goede eigenschappen niet onderschatten... Maar echt gevoelig? - Ik vrees van niet, ze was altijd koud en stug thuis. Nee, àls ze gevoelig was, zou ze dan vijf jaar lang van ons weg zijn gebleven, van Aagje en mij, niettegenstaande we haar zoo dikwijls en dringend gevraagd hebben om thuis te komen?

BETTY.

Ik geloof... dat ze er tegenop zag te komen; dat ze bang was.

HENDRIK.

Bang? Bang voor mij? Zóó hard ben ik toch niet, wel? Mijn brieven aan haar waren altijd vol liefde en zachtheid.

BETTY.

Dat weet ik beste, je zoudt niet anders kùnnen schrijven, - maar toch, geschreven als tot een zondares, niet waar?

VAN ROESSEM.

Die wàs ze helaas, - en o! hoe bid ik God dagelijks, dat ze die nù niet meer zijn zal... (*nerveus*) Ik heb je nooit veel over haar gesproken, ik kòn 't haast niet, 't was me te pijnlijk... Maar als je wist... haar heele leven... Nooit, van kind af, heeft ze eenig plichtgevoel of eenige zelfbeheersching getoond, altijd maar toegegeven aan haar lusten, haar genotzucht, geleefd voor haar eigen ik, ook nù nog met haar eeuwigdurend zwerven... Als ik Agaath's leven daarbij vergelijk.

BETTY. (*bijna heftig*)

Maar die twee kàn en màg je niet vergelijken! Agaath's karakter is nu eenmaal anders, zelfverloochenend, ascetisch haast. Zij heeft zeker nooit begeerten of wenschen naar genot gehad; ze zal zelfs nooit strijd gekend hebben zooals wij gewone menschen die kennen. Ik zou ook niet kunnen leven, zooals zij doet.

VAN ROESSEM.

Maar vrouwtje, dat dòe je immers, voor zoover je gezondheid en krachten dat toelaten natuurlijk - zij is nu eenmaal sterker dan jij. Tracht je niet even goed als zij voor anderen te leven, om zooveel mogelijk leed te verzachten en geluk om je heen te verspreiden?

BETTY (*a.v. gesmoord*).

Nee, niet als zij, niet in gedachten, in waarheid... (*iets luider*). Ik kàn me niet wegcijferen zooals zij 't doet, hoe ik er ook m'n best toe doe, nooit - ik heb zelf te veel behoeften, - ik... (*zich plotseling bedwingend*, *op haar vroegeren onderdrukten toon*). Maar, we hadden 't over Clara... Kom, spreek je eens uit, - is er nòg iets, in verband met haar komst misschien, dat je bezwaart?

v. ROESSEM.

Ja... ik... ik maak me zoo angstig voor haar mogelijken invloed op Riek. Riek heeft niet alleen in uiterlijk, maar ook in aanleg en karakter zooveel van Clara, vrees ik, - dezelfde genotzucht, - 't zwakke plichtgevoel...

BETTY.

Riek is 'n innig lief kind. En genotzuchtig, wel, ze is toch jong. Ieder kind heeft recht op genot en geluk, ieder mensch heeft 't, geloof ik.

v. ROESSEM.

Rècht op geluk? Dàt geloof ik niet, dat heeft

niemand. We mogen alleen dankbaar er van genieten, als het ons met mate - voor zoover dat goed voor ons is - ten deel valt. (*Zwijgen*).

BETTY.
Ik zou er nu niet meer over tobben, Hendrik; ik zal wel maken, dat ze niet te veel samen zijn.

v. ROESSEM.
Ja, doe dat schat, zonder dat Clara er iets van merkt, niet waar? Heel voorzichtig?

BETTY.
Natuurlijk...

v. ROESSEM (*aarzelend*).
Van Riek gesproken... je moet niet gelooven... je denkt toch niet, dat ik te hard voor haar ben, dat ik haar in iets te kort doe?

BETTY (*glimlachend*).
Jij te hard! Ik weet hoe innig goed je het met haar meent, met àl je kinderen. Ik geloof alleen dat je 'n wat overdreven, 'n wat te sterke vrees hebt om haar te bederven... vrees voor haar zelfzucht vooral.

v. ROESSEM.
Ik hoop 't vrouwtje, ik hoop 't... Geloof me, ik wil haar zoo graag gelukkig zien, - maar voor alles moet ze goed worden; 'n kind, 'n vrouw later, die voelt en leeft voor anderen.

BETTY (*wat moedeloos*).
Ja, ja, làter... Denk toch hoe jong ze is... 't Is niet vroolijk beste, voor zoo'n levenlustig kind, tusschen al die veel oudere, ernstige menschen hier...

v. ROESSEM (*getroffen*).
Hé, geloof je dat? Dat is me nooit ingevallen.

BETTY.
't Is toch zoo... 't Is nu haast haar verjaardag.

v. ROESSEM.
't Is waar - 'n droevige herinneringsdag, die van Truus haar sterven.

BETTY.
Maar die niet droevig mag zijn voor haàr.

v. ROESSEM (*haar even aanziend*).
Je hebt gelijk... 't Is haàr feestdag... En als je iets weet, dat ze graag wil hebben, koop 't dan voor haar, iets goeds, iets moois. En vraag ook haar vriendinnen dien dag.

BETTY.
Dank-je Hendrik - (*staat op*). Drie uur al! Ik moet me eigenlijk gaan verkleeden, ik ben laat, ik kòn er vandaag niet eer toe komen.

v. ROESSEM.

Verkleeden? Maar je ziet zoo netjes als 't maar kan.

BETTY (*glimlachend*).

Netjes? In deze oude, versleten japon?

v. ROESSEM.

Versleten? Dat kan ik er waarlijk niet aan zien. Ze lijkt me eenvoudig en keurig.

BETTY (*a.v. iets ongeduldig en geïrriteerd*).
Heel vleiend voor de japon - elegant zelfs misschien?

v. ROESSEM.
Nee, elegant niet, dat verlang ik ook niet voor m'n vrouw.

BETTY.
Maar ik wè... (*bedwingt zich plotseling*).

v. ROESSEM.
Wat zeg je?

BETTY.
Niets... (*kalm-gewoon*). Dan zal ik ze maar aanhouden... (*even de schouders ophalend*). Waarom me ook verkleeden...?

v. ROESSEM.
't Is waar... 't lijkt wel, of de stof hier wat versleten is; - er zit daar ook 'n vlekje.

BETTY (*glimlachend*).
Zooals jij alles ook ziet.

v. ROESSEM.
Ja, waar 't mijn vrouwtje geldt...

BETTY (*plotseling*).
Zie je niets aan m'n oogen?

v. ROESSEM.
Hè ja, die zien wat rood.

BETTY (*met iets geïrriteerds, oproerigs in haar stem*).
Verbeeld je, ik heb een deuntje gehuild.

v. ROESSEM (*bezorgd*).
Maar schat, hoe kwam je daartoe? toch geen zorgen of verdriet?

BETTY.
Nee beste, maak je niet bezorgd. Ik was alleen een beetje nerveus, - wat van streek (*zacht tusschen haar tanden*) door dat afschuwelijke voorjaarsweêr!

v. ROESSEM.
Afschuwelijke voorjaarsweêr! Vrouwtje, vrouwtje, hoe heb ik 't met je! dat klinkt nu waarlijk al heel ondankbaar. Zoo'n prachtige dag! 't lijkt niets op jou om dat te zeggen, jij die zoo van zon en warmte houdt.

BETTY (*geheel voor zich, zonder dat hij 't hoort*).
En die altijd zulke verstandige, wèl-overwogen dingen zegt.

v. ROESSEM.
Waarom maakte dit weêr je nerveus?

BETTY (*zuchtend*).

Och, 't is heerlijk en afschuwelijk tegelijk (*met een lachje*). Dat begrijp je niet, wel?

v. ROESSEM (*glimlachend*, *wat perplex*).

Nee, het klinkt zeker al heel onlogisch (*kort zwijgen*).

BETTY.

't Wekt allemaal oude illusies in je op, die je lang begraven dacht en die toch niet....

v. ROESSEM.

Kom, kom, wat ben je zwaarmoedig vandaag... Je hèbt toch nog wel illusies niet? (*Betty schudt ontkennend*). Maar lieveling! die behoudt iedereen, geloof ik, - ze wijzigen zich alleen met de jaren en met onzen leeftijd.

BETTY.
Jij hebt nooit illusies gehad.

v. ROESSEM.
Ik geen illusies! Hoe kom je daàraan?

BETTY.
Nee heusch niet, jij zoomin als Agaath. Wèl idealen, - idealen om de menschen goed en gelukkig te maken, maar geen illusies, dat zijn wenschen voor jezelf, wenschen naar geluk en genot en vrijheid!

v. ROESSEM.
Dan vergis je je toch waarlijk. Wat heb ik vroeger als jonge man al heel vroeg niet gedroomd van liefde, niet verlangd naar een lieve trouwe vrouw, met wie ik lief en leed zou deelen, die mij geheel en die ik geheel zou begrijpen.

BETTY (*ondanks haarzelf, met 'n opwelling van humor, half verlegen*).
Een geluk dat je tweemaal ten deel is gevallen, niet waar?

v. ROESSEM (*eveneens wat verlegen*).
Dat me in ruime mate ten deel is gevallen en waar ik nooit genoeg dankbaar voor zijn kan, ja schatlief, dankbaar ook aan jou, die moedig genoeg was om den ouden, wat tobbigen man te trouwen en al zijn zorgen met hem te deelen.

BETTY (*droevig*).
Zorgen, die ik helaas niet veel lichter voor je heb kunnen maken.

v. ROESSEM.
O, toch wel vrouwtje, zeker: ‘Gedeelde smart is halve smart’, Beets zegt 't goed. Ja, ja, wat heb ik niet geweifeld en getobd, voor ik den moed had om aan m'n verlangen te voldoen en je ten huwelijk te vragen.

BETTY (*gedwongen schertsend*).
Dat klinkt haast wat zonderling. Omdat je niet zeker was, of je wel genoeg van me hieldt?

v. ROESSEM (*verschrikt*).
Maar Betty, hoe kom je daàraan, dat kun je toch niet meenen?

BETTY (*half lachend, half ongeduldig*).
Nee, nee, dat meen ik natuurlijk niet.

v. ROESSEM.
Ik bedoel, vóór ik tot zekerheid kon komen, of ik 't wel doen mòcht; of ik er jou, een jonge, levenslustige vrouw, geen onrecht mee aandeed met je te vragen om je lot te verbinden aan dat van een ernstigen, veel ouderen man als ik, met zóóveel herinneringen, blije en droeve en zóóveel zorgen. Dat tobben was plicht; dat heeft me toen heel wat slapelooze nachten gekost.

BETTY

Dat geloof ik, beste - leichtlebig ben jij en is je heele familie waarlijk niet - (*tusschen haar tanden*) tobben is 't wacht

woord (*zwijgen; dan glimlachend*). En nu kennen wij elkaar zoo door en door, jij mij vooral, nietwaar?

v. ROESSEM.
Dat hoop ik en dat geloof ik. Jij toch ook?

BETTY (*ontwijkend*).
Ik ken jou heel goed en moeilijk is dat ook niet (*teeder*). Je bent zoo goed, zoo innig goed.

v. ROESSEM.
Och nee kind, dat mag je niet zeggen, dat ben ik waarlijk niet (*gaat naar 't raam*).... 'n Prachtige dag! Zooals dat jonge groen opeens uit is geloopen - en al die tjilpende vogels - heerlijk hè?

BETTY (*aarzelend, zacht*).
Ja, 't doet me zoo vreeselijk verlangen, zoo smachten naar buiten.

v. ROESSEM.
Naar buiten. Maar me dunkt, we zijn hier buiten, wat kunnen we meer verlangen, schat?

BETTY.
Och nee, buiten is toch wat anders. De tuin is prachtig en ik geniet er veel van en ben er heel dankbaar voor, maar je hebt hier toch de stilte en de geuren niet van buiten; je hoort altijd wagens rollen en stadsgerommel (*haastiger*)... Ik zou zoo graag met je allen dezen zomer eens weg gaan, naar de bergen, zooals twee jaar geleden, toen Riek en jij ziek waart geweest.

v. ROESSEM.
Zeker vrouwtje, als je denkt dat 't goed voor je zijn zou.

BETTY.
Voor ons allen. Je zegt 't op een toon, alsof 't een opoffering voor je wezen zou. Is dat zoo?

v. ROESSEM.
Dat niet; ik houd zelf, dat weet je, ontzaglijk veel van de natuur en de bergen - ik denk alleen aan al die duizenden menschen, die er 's zomers zelfs geen dag uit kunnen en voor wie deze tuin 'n paradijs zou zijn (*op bezorgden toon*). Dan vraag ik mezelf af, of ik wel 't recht heb....

BETTY.
We laten toch velen meê-genieten van ons paradijs, nietwaar? en we maken dunkt me anderen er niet gelukkiger door, als we ons zelf genot ontzeggen... Maar 't is goed, laten we er niet verder over spreken, dan blijven we thuis.

v. ROESSEM.
Nu we kunnen nog eens zien. Zoodra een van ons allen het noodig mocht hebben, dan gaan we, dat beloof ik je. (*hij gaat naar 'n teekening die links tegen den muur*

hangt, *kijkt er naar en schudt 't hoofd*, *mompelend*). Och, och, 't is toch, ja, ja (*luid nog in gedachten*). Ik ben zoo benieuwd, zoo ontzettend benieuwd....

(*Betty*, *die onderwijl haar naaiwerk weer heeft opgenomen*, *ziet op maar zwijgt*) (*Bewust*, *tot Betty*, *nu op voorzichtigen*, *verontschuldigenden toon*). Je moest vanavond misschien die bloemen toch liever maar wegbrengen, vrouwtje.

BETTY.
Frans houdt veel van bloemengeuren, dat heeft hij gemeen met mij en met Riek.

v. ROESSEM (*in gedachten*).
En met Clara ook, die had altijd van die odeurtjes aan zich - ontzaglijk benauwd - (*tot Betty*). Maar voor Frans zijn ze niet goed, vrees ik, voor z'n hoofd..... Als hij weer hoofdpijn mocht hebben.

BETTY.
Natuurlijk, dan zet ik ze weg. (*v.R. kijkt naar de plaat en zucht*).

BETTY (*glimlachend*).
Kun je er niet over heenkomen? Hindert 't je nog altijd?.

v. ROESSEM.
Ja, die uitdrukking - de zinnelijkheid, het onedele er van.

BETTY.
Maar 't is immers een symbolische voorstelling van ‘genot’ die hij geven wou; die moèst hij wel zoo voorstellen.

v. ROESSEM.
Waarom? Kon 't geen hoogere, edeler voorstelling er van zijn?

BETTY.
Die had hij niet bedoeld; 't was zingenot.

v. ROESSEM.
Hij moest geen zingenot willen schilderen... En hij heeft dat sensueele in zooveel van zijn werk, bijna in alles.

BETTY.
Nee, dat is heusch niet waar. Denk eens aan de teekening van dat reine, heel teere meisjeskopje van verleden jaar. Hij is juist iemand, die zoo heel verschillende emoties voelen en weergeven kan.

v. ROESSEM.
't Is waar, dàt was mooi. 't Beste wat hij ooit gedaan heeft.

BETTY.
Wil ik deze liever ergens anders...

v. ROESSEM (*angstig*).
Nee, nee, dat zou hem misschien kwetsen. (*met trots*). En ze is heel mooi, verbazend knap gedaan. Iedereen is er over uit. Zelfs die Fransche schilder, dien hij verleden jaar meebracht, je weet wel... begaafd is hij zeker (*zwijgen*, *loopt bezorgd heen en*

weer). Ik hoop maar, dat Clara en hij wederkeerig een goeien invloed op elkaar zullen hebben...

BETTY (*staat op en legt haar hand op z'n schouder*).
Manlief, doe me nu eens één genoegen, tob daàr nu eens niet over. Is dat

wel dankbaar? Zoek nu ééns de lichtzij op en verheug er je alleen over, dat je eindelijk al je kinderen bij elkaar zult hebben.

v. ROESSEM (*getroffen*).
Je hebt gelijk, groot gelijk; zoo goed als m'n vrouwtje de dingen toch zeggen kan. Ik was ondankbaar, ik ben 't dikwijls vrees ik; dat is één van m'n tekortkomingen. (*zuchtend*). En jij noemde me zoo goed... Ja, ja, wat is 't in lang niet gebeurd, dat ik ze allemaal hier had, al m'n kinderen bij elkaar... 'n Gezellig samenzijn zal dat wezen...

3e Tooneel.

BETTY, HENDRIK, AGATHA.
(Agatha komt binnen, blijkbaar warm en moe; zéér eenvoudig gekleed).

AGATHA.
Dag vadertje! (*Kust hem teeder*). Dag Betty!

v. ROESSEM.
Zoo beste kind, zeker warm en moe... Heb je alles af kunnen doen?

AGATHA (*gaat moe op 'n gewonen stoel zitten*).
Ja gelukkig.

v. ROESSEM.
'n Heele voldoening. Waren de meesten nogal blij je te zien?

AGATHA.
Och ja, ze zijn meestal zoo beschamend blij en hartelijk. Dan verwijt ik mezelf altijd dat ik hen niet meer bezoek.

BETTY.
Daar heb je waarlijk geen reden toe, je bezoekt hen trouw genoeg; hoe maakte vrouw Los het?

AGATHA.
Heel zwakjes, ze zal 't niet lang meer maken. Ik moest u bijzonder bedanken voor al wat u haar gezonden had.

v. ROESSEM.
En onze oude Mietje?

AGATHA.
Die is wel iets beter. Ze informeerde erg naar u allen; ik heb beloofd haar straks nog wat bloemen te zullen brengen en juffrouw Los ook; zij houden allebei zoo ontzaglijk veel van bloemen.

BETTY.

Straks alweer? Laat ik een van de meiden dan zenden; je ziet er zoo moe uit.

AGATHA.

Nee, heusch niet Betty, ik moet toch nog een paar visities gaan maken met vader.

v. ROESSEM.

Dan ga ik even mee naar Mietje.

AGATHA.

O, dan zal ze opgetogen zijn.

BETTY (*een fauteuil aanschuivend*).

Toe, ga nu eens even zitten in dezen makkelijken stoel.

AGATHA.
Welnee, dank je Betty, ik ben waarlijk zoo moe niet.

BETTY.
Je ziet toch wel moe en hoe zou 't ook anders kunnen nadat je zooveel geloopen hebt in dit weer.

AGATHA
(*heeft onderwijl een handwerk uit de kast rechts genomen en gaat daaraan werken*).

BETTY.
Wil je niet iets drinken? Laat ik je eens 'n kwast geven; je moèt dunkt me dorstig zijn; ik ben 't zelf ook met dit weer.

v. ROESSEM.
Mama wil je maar te goed doen, Aagje.

AGATHA.
Dank je wel, ik heb er waarlijk geen behoefte aan, - ik zal 'n glas water nemen.

BETTY (*zacht*).
Je gunt jezelf nooit iets.

AGATHA (*even geirriteerd*).
O gekheid, ik drink wezenlijk even lief water (*schenkt zichzelf 'n glas water in en drinkt gretig*).

v. ROESSEM (*glimlachend*).
Zou je zelf soms trek er in hebben, vrouwtje?

AGATHA.
Ja, 't is waar, dan maak ik 't voor je klaar.

BETTY.
Nee natuurlijk niet (*gedwongen glimlachend*). Dat komt mij nu zeker in 't minst niet toe, na een heelen middag rustig t'huis te hebben gezeten.

v. ROESSEM (*zuchtend*).
Nog geen brief van Clara, Aagje.

AGATHA (*teeder*).
Dat had ik u immers gezegd vadertje. Ze zal morgen of overmorgen opeens voor ons staan, rekent u daar maar op.

v. ROESSEM.
Dat zei mama ook al. Welke kamer krijgt ze?

BETTY.
Agaath heeft haar de hare afgestaan.

v. ROESSEM.

Dat is goed, beste kind.

AGATHA.
Die kwam haar toe; 't was vroeger immers de hare.

v. ROESSEM.
Juist, juist... (*tot A.*) Je mag je kamerdeur wel weer openzetten 's nachts, dat je hoort als Clara er uit komt. Ze zal nog wel onrustig slapen, net als vroeger.

AGATHA.
Ik had er aan gedacht vader, wees u maar gerust.

BETTY.
Slaapwandelt Clara ook al?

AGATHA.
't Meest van allemaal, meer nog zelfs dan vader vroeger.

BETTY.
Riek doet 't anders ook.

AGATHA.
Ja, vooral in den laatsten tijd, ik heb 't gehoord. (*tot v.R. die weer is afgedwaald en bezorgd voor zich uitstaart*). Wat is 't vadertje? Toe niet tobben nu,.... houd den wolf van u af....

v. ROESSEM (*zacht*).
Ik ben zoo bang, dat Clara... Och, als ze

maar in de rechte stemming tot ons komt, als ze eindelijk maar eens inziet hoèveel ze vroeger misdreven heeft.

AGATHA.
Ik zou dáár niet meer aan denken vader en er vooral niet op rekenen; laat het verleden nu vergeten zijn (*afleidend*). En Frans komt van avond ook thuis, dat had hij je geschreven, niet Betty? (*Betty knikt*).

v. ROESSEM (*zich dwingend tot opgewektheid*).
Ja, dan heb ik al m'n kinderen weer bij elkaar, voor 't eerst na vele, vele jaren. Dat is wel stof tot dankbaarheid, niet?

AGATHA (*hem streelend*)
Goeie lieve vader! (*Zij kust hem*).

BETTY.
Wij moesten nu nog eens even rustig en gezellig op de varandah gaan zitten. 't Is er warm genoeg voor.

AGATHA.
Ik kan waarlijk niet Betty, 't spijt me wel, ik moet nu noodig die bloemen gaan plukken.

BETTY (*zich vergetend, even ongeduldig*).
O, laat die bloemen nu eens... (*Agatha ziet haar heel verwonderd en stilverwijtend aan*) (*verschrikt*) Nee niets.... laat ik ze dan eens voor je plukken, dan kun jij zoolang uitrusten.

AGATHA.
Welnee, ik ben alweer uitgerust; ik ben sterker dan jij, vergeet dat niet. Jij ziet wel wat moe, van middag.

v. ROESSEM.
Dat dunkt me ook, mama was daar net ook wat nerveus.

BETTY.
O wel nee, wel nee, mij scheelt niets.

AGATHA.
Vier uur! Ik moet wat voortmaken. Zullen we over 'n kwartiertje gaan, vader?

v. ROESSEM.
Best kind. (*Agaath af*).

4e Tooneel.

BETTY, VAN ROESSEM.

BETTY (*voorzichtig*, *aarzelend*).

Als Clara en Frans hier zijn, moesten we toch eens probeeren 't hier wat gezellig voor hen te maken. Dan moest jij Agaath er toe zien te krijgen om de eerste week wat minder uit te vliegen; ze kan die armenbezoeken toch wel eens uitstellen. 't Geeft zoo iets onrustigs in huis, al dat voortdurend komen en gaan.

v. ROESSEM.

Plichten gaan voor, niet waar schat?

BETTY.

Maar kan 't dan niet onze plicht zijn om 't hier zoo vroolijk en prettig mogelijk voor Clara en Frans te maken?

v. ROESSEM.
Dat is 't hier toch, dunkt me. Komt ons tehuis jou niet vriendelijk en gezellig voor? (*Betty zucht en zwijgt moedeloos. Riek vliegt naar binnen*).

5e Tooneel.

BETTY, HENDRIK, RIEK.

RIEK.
Moeder, hoor eens.... (*als ze haar vader ziet, houdt ze plotseling op en staat onzeker of ze zal weggaan of blijven*).

v. ROESSEM (*vriendelijk*).
Welnu Riek, spreek uit en kom eens hier. Ik heb je vandaag haast nog niet gezien. (*Riek komt zwijgend en aarzelend naderbij*). Flink piano gestudeerd?

RIEK.
Ja papa.

v. ROESSEM.
Eerst de gamma's zeker?

RIEK (*aarzelend, ontwijkend*).
Ik heb 'n half uur lang de nieuwe sonate gespeeld.

v. ROESSEM.
De sonate? Maar de gamma's gaan toch vóor, niet waar? (*Riek zwijgt*) O kindje, kindje, altijd bij jou het genot vóor den plicht.

RIEK.
't Weer is zoo heerlijk - ik kon haast niet studeeren vandaag - gisteren heb ik ze wèl gestudeerd.

v. ROESSEM
Wat beteekent één dag! We moeten immers dag aan dag onzen plicht doen. Nee, niet donker kijken nu, daar heb je volstrekt geen reden toe. Kom geef me eens 'n zoen, ik meen 't immers zoo goed met je. (*Riek kust hem vluchtig*). Wat 'n vluchtige zoen! 't is of hij moeite kost, daar spreekt niet veel hartelijkheid uit.

BETTY.
Riek is geen erg aanhalig kind, maar daarom meent ze 't toch even goed, niet waar lieverd?

RIEK (*zacht verontwaardigd tot haar*).
Daar hebt ù niet over te klagen.

BETTY.

Sst!

v. ROESSEM (*ziet Riek nog eens droevig verwijtend aan en gaat dan hoofdschuddend naar 't venster rechts achter, waar hij droomerig uitstaart, weer voor zichzelf mompelend:*)

Dat kind... och ja... ja, ja... zoo is 't... (*gaat dan op de varandah*).

RIEK (*gedempt*).

O moeder, nu zal papa me weer dagen lang verwijtend aanzien om die gamma's die ik niet gespeeld heb en om dien onhartelijken zoen!

BETTY.

Kom, kom, dat zal wel meevallen. Ga de gamma's nu

nog even spelen en zeg 't dan straks, wil je? dan komt alles weer terecht (*Riek knikt en gaat langzaam heen*). Weet je dat Frans van avond thuis komt?

RIEK (*verrast*).
O!... Maar dan gaat u tóch met me uit, niet?

BETTY.
Natuurlijk, dat had ik immers beloofd. En misschien, als hij niet te moe is, mag hij wel even met ons mee, niet?

RIEK.
Ja, omdat *hij* 't is... (*genadig*). En Clara mag nu en dan ook eens mee.... (*terugkomend opeens levendig*, *met iets oproerigs*). Moeder, luister eens: Clara, Frans en ik zijn de drie zondaren, de drie zwarte schapen van de familie....

BETTY.
Gekheid, hoe kom je daaraan?

RIEK (*overtuigd*).
Dat denken Papa en Agaath. (*tusschen haar tanden*.) 't Kan me geen drommel schelen.

BETTY.
Wat 'n uitdrukking! Foei! En wat ben *ik* dan wel?

RIEK.
Dat weet ik niet, - of jawel, wacht eens.... Papa die.... papa probeert u te zien als 'n heilige, omdat hij zooveel van u houdt en Agaath.... Agaath apprecieert uw goeie kwaliteiten.... meer niet. Zoo hoog als papa stelt ze u niet, lang niet.

BETTY.
Natuurlijk niet, daar heeft ze groot gelijk in.

RIEK.
Daar heeft ze geén gelijk in. U bent alleen anders, u bent meer.... meer menschelijk.

BETTY.
Stil nu kindje, ik moest je eigenlijk zoo niet laten praten, 't is niet goed. Later, geloof me, zul je hen beiden meer gaan waardeeren en meer van hen gaan houden. - Maar luister eens Riek, waarom noem je vader toch altijd papa? Je bent de eenige die het doet....

RIEK (*zacht, na een korte aarzeling*).
Omdat 't minder innig is dan vader. 't Innige bewaar ik voor u.... (*hevig*) Ik houd niet van hem, niets! - Nu ga ik er van door, dag!.... (*Betty zucht. Riek holt naar de deur*, *waar Agaath juist door binnenkomt met 'n mandje in de hand*, *waarin lelietjes van dalen en andere voorjaarsbloemen*; *over haar arm draagt ze v. R's overjas en hoed*).

6e Tooneel.

VORIGEN; AGAATH; daarna VADER.

RIEK (*bij de deur met een uitroep van verrukking*).
O hoe mooi! En wat ruiken ze lekker!

(v. ROESSEM komt nu ook in de kamer van de varandah).

AGAATH.
De eerste lelietjes van dalen, beeldig hè Betty?

BETTY (*laat zich ontvallen* :)
O! hoe zonde!.... Ik meen, ze zijn beeldig.

RIEK (*terugkomend, teleurgesteld*).
Ik had ze juist voor u willen plukken.

v. ROESSEM (*naderbij komend*)
Allerliefst.... Die zullen onze Mietje pleizier doen....

RIEK (*verontwaardigd*)
Mietje!? - 't Zijn moeders lievelingsbloemen!

AGAATH (*terechtwijzend*)
Deze zijn voor 'n oude vrouw en voor 'n zieke, die zeker niet lang meer van bloemen zal kunnen genieten.

RIEK.
Maar al onze bloemen gaan altijd naar zieken en armen, - onze rozen, onze vruchten, alles!

v. ROESSEM (*dringend*).
Zeker, en dat vindt je heel goed en natuurlijk, niet waar Riek? En later, als je ouder bent geworden, zul je hen die zelf gaan brengen, net als Agaath, hoop ik.

RIEK.
Ik zal ze altijd in de eerste plaats aan moeder brengen.

BETTY.
Stil nu kindje, ik heb er nog zooveel, - kijk eens naar die narcissen.

AGAATH (*ernstig*, *wat koel*).
't Spijt me, - ik wist ook niet, dat je zoo van lelietjes van dalen hieldt, Betty. Laat ik er je dan 'n paar geven.

v. ROESSEM.
Wel zeker, geef mama ook 'n paar.

BETTY.
O wel nee, er komen er nog zooveel.

AGAATH (*neemt er eenige takjes af en legt die bij Betty op 't tafeltje*).
Ziezoo; zoo houd ik er nog genoeg over. Misschien mag ik nu wel 'n paar van je narcissen nemen?

BETTY (*haastig*).

Zeker; (*krijgt ze zelf uit de vaas en geeft ze aan Agaath*; *dan zachtjes tot Riek*)). Ga nu, lieveling en dank je wel, hoor. Je meent 't goed, dat weet ik. (*Riek af.*)

7e Tooneel.

HENDRIK, MARIE, BETTY.

BETTY (*tot van Roessem*).
't Spijt me, dat ik niet mee kan gaan Hendrik, maar ik voel me waarlijk te moe.

v. ROESSEM (*teeder, hij kust haar*).
Zeker schat, je moet rustig

thuis blijven.... We zullen zoo gauw mogelijk terugkomen.... Kan ik je niets geven?

BETTY.
Dank je.

AGAATH.
Wat eau de cologne misschien? (*Betty schudt van nee*). Laten we den tuin doorgaan vader, ik heb uw hoed en jas al meegebracht.

v. ROESSEM.
Dank je kind. (*zij helpt hem aantrekken*) Tot straks vrouwtje!

AGAATH (*heeft intusschen hoed en mantel, die nog in de kamer lagen, weer aangetrokken*).
Tot straks.... (*beiden af door de varandah*).

8e Tooneel.

BETTY (alleen), (daarna) FRANS.
Betty knikt hen toe, en begint zoodra ze weg zijn, zenuwachtig te schreien, terwijl ze haar handen samenknelt).

BETTY.
Nooit mezelf te kunnen zijn, nooit; (*snikt weer; houdt dan plotseling op*). En Frans, die misschien.... Wat,.... is hij daar al?! (*luistert even, gaat dan instinctmatig naar den spiegel en schikt wat aan haar japon en haar haar; met schrik:*) Wat zijn m'n oogen rood en gezwollen, dat merkt hij natuurlijk dadelijk.... Bah, wat zie ik er uit! (*bet haastig haar oogen met water uit de karaf, laat dan zenuwachtig snel eerst het blind van het raam, daarna de zonneblinden van de varandah vallen en blijft, terwijl hij zacht is binnengekomen, onhandig en verlegen aan de varandah blinden staan scharrelen*). (FRANS, *die zwijgend bij de deur blijft staan, kijkt eenige oogenblikken onafgewend naar haar, eerst ernstig, later met 'n wat droevig geamuseerd glimlachje. Hij ziet bleek en moe, met kringen onder de oogen*).

BETTY (*zonder zich om te keeren, nerveus*).
Dag Frans, welkom hier! - Waarom zeg je niets?

FRANS.
Hoe wist je dat ik 't was?

BETTY
Denk je, dat ik je stap niet ken?.... Je komt vroeger dan we verwacht hadden. Je hebt vader en Agaath juist misgeloopen, die zijn den tuin doorgegaan om visites te maken.

FRANS.
Zoo, zoo (*zachter*) dat tref ik.... Laat die blinden maar neer. - Ik zit wel graag in 't halfdonker, (*gaat zitten*).... (*Betty keert zich nu om en gaat de bloemen water geven, alles om op 'n afstand van hem te kunnen blijven*).

BETTY.
Toch geen hoofdpijn?

FRANS (*schouderophalend mompelend*).
Och.... Ben ik er ooit zonder? (*neemt het hemd op waaraan ze genaaid heeft*). Wat is dat voor 'n ding, - toch geen werk van jou?

BETTY (*glimlachend*).
Ja zeker, - niet artistiek hè?

FRANS (*licht geirriteerd*).
Toe, stop 't weg - (*gooit 't haar toe*).

BETTY (*lachend*).
Dolgraag eigenlijk - (*zich verbeterend*). Ik heb voor vandaag trouwens genoeg gedaan. (*Zij legt 't in de kast*).

FRANS (*droog*).
Dat zou ik denken.

BETTY (*vroolijk en hartelijk*).
O. Frans, 't is heerlijk je weer hier te hebben! (*Zij gaat zitten op 'n afstand van hem*).

FRANS.
't Is heerlijk Betty, te weten dat je dat meent.

BETTY ((*knikkend*).
Ja, ik meen 't echt. En hoe is 't nu met je? Heeft de buitenlucht je wat goed gedaan?

FRANS (*hevig*).
Nee, niets. Dat heele lange wegzijn heeft me in géén énkel opzicht iets goed gedaan, - zooals nooit iets ter wereld me geholpen heeft (*zich bedwingend*, *kalmer*). Ik had even goed hier kunnen blijven. (*kort zwijgen*).

BETTY (*zacht*).
Heb je nog wat kunnen werken?

FRANS (*voor zich ziend*).
Ja, in 't begin hard, te veel natuurlijk, - toen is 't me later opgebroken en ik heb verder gevegeteerd; weken, weken, weken lang.

BETTY.
Maar waarom in 't begin ook hard, Frans? Dat is toch onverstandig!

FRANS.
Omdat ik mezelf eens vergeten wou Betty.... veel dingen vergeten.... Ja, ja, ik weet nu tenminste, dat dat tòch niet mogelijk is....! Hè, heerlijk geuren die bloemen. Ik heb ook iets voor je.... (*aarzelend raapt hij een pakje van den grond*, *dat hij zoolang naast zich neder had gelegd*).

BETTY (*blij, zet de bloemen weer op de tafel*).

Voor mij? 'n teekening?

FRANS (*openmakend*)
'n Waterverf.

BETTY.
O Frans, hoe lief van je! Laat eens gauw kijken.

FRANS (*aarzelend*).
't Is wel niet veel bizonders.... Ik vrees eigenlijk... (*neemt 't uit 't papier; het portret van 'n rustenden man*).

BETTY (*met overtuiging*).
O, dat is mooi Frans, heel mooi! (*zachter*) wèl heel melankoliek!

FRANS (*geirriteerd*).
Nee, nee, dat is 't niet, 't valt me nu weer

tegen. Die achtergrond deugt niet en die details ook niet, dat is.... dat is smoezelig, vuil van kleur.... En 't ergste is, dat is niet toevallig slecht, dat is slecht omdat ik 't niet beter kan, omdat m'n techniek zoo beroerd is. Hoe kan die ook goed zijn en ooit beter worden als ik niet serieus werken kan, eens weken, maanden achtereen.... Toe, geef me 't ding weer weerom, 't hindert me.

BETTY (*teleurgesteld*).
Ik dacht dat 't voor mij was.

FRANS.
Dat was 't ook, maar 't is niet goed genoeg voor je.... (*hij wil 't haar afnemen*, *maar zij houdt hem tégen*).

BETTY.
Wel zeker, wees nu niet zoo overdreven kritisch en zwartgallig - kijk nu eens evèn, onbevooroordeeld - niet alleen naar dien achtergrond en die details - maar naar het goeie ervan. - De uitdrukking.... O God, wat ìs ze treurig, net als jij soms kijken kunt, - die is mooi niet waar, héél mooi zelfs?

FRANS.
Die is goed.

BETTY.
En de houding is ook goed, het moeë, het rustende er in uitgedrukt?

FRANS (*weifelend*).
Ja, de houding is niet kwaad.

BETTY.
En die lap hier is mooi van kleur, rijk zelfs?

FRANS
Die lap is het beste.

BETTY.
Wel zwartgallige, waarom moet je dan die teekening terug hebben om ze te verscheuren? want dat zou je natuurlijk weer doen. 't Hoeft toch geen meesterstuk te wezen.

FRANS.
Dat moest 't zijn, - nu zie ik alleen de fouten.

BETTY.
Schaam je! en wen je ook het mooie te zien in je eigen werk.

FRANS.
Maar hang ze in Godsnaam niet op.

BETTY.
Ik had juist gedacht ze in plaats van deze op te hangen, en die dan in m'n kamer te nemen.

FRANS.

Nee, dank je, die is technisch toch beter, al behoorde ze hier waarachtig ook niet te hangen... Oh! om vader misschien? Hindert ze hem? (*Betty knikt*). Ja, ik had 't al gedacht.

BETTY.

Je moet denken, voor hem is zinnelijkheid nu eenmaal *de* hoofdzonde.

FRANS.

Ja, ja, 'n mensch heeft z'n zinnen vooral niet gekregen om ze te gebruiken... Ze hindert Agaath zeker ook?

BETTY.

Meer nog geloof ik.

FRANS. (*glimlachend*)
Arme menschen.. 't Is heel dom van me geweest hun dit ding te geven, ik meen 't Betty, ik ben waarachtig niet sarcastisch... Ik zal 't wegnemen hoor en er 'n ander voor in de plaats geven. (*wil meteen op 'n stoel gaan staan om ze af te nemen*).

BETTY. (*hem tegenhoudend*)
Nee, niet wegnemen vóór je die andere gebracht hebt... 't Zou vader ook pijn doen om jou, hij mag niet weten dat we er over gepraat hebben.

FRANS.
Goed; je hebt gelijk. (*Betty gaat met de teekening naar 't raam om die beter te kunnen bekijken*). Je kunt nu de blinden wel weer ophalen.

BETTY.
Waarom zeg je dat glimlachend?

FRANS.
Hoe weet je dat ik glimlach?

BETTY.
O, ik hoor alles, zelfs 'n glimlach in je stem. Nu? (*Frans lacht*).

FRANS.
Niets, niets...

BETTY.
Nee, zeg 't eens...

FRANS.
Waarom mocht ik daareven niet zien, dat je oogen rood waren?

BETTY.
O, Frans, jij ziet ook alles!

FRANS. (*glimlachend*)
Lieve Betty, ik had wel weergaloos naïef moeten zijn, als ik je uiterst onhandige pogingen met dat blind niet had weten te verklaren.

BETTY. (*zacht*)
Vader zou zoo iets nooit gemerkt hebben.

FRANS.
Nee, vader *is* ook 'weergaloos'..... vader is zoo abstract, nietwaar?

BETTY.
Ja, heel abstract.

FRANS.
Maar in ieder geval - nu ik dat vreeselijke, je betraande oogen, eenmaal gezien heb, keer nu je gezicht weer naar me toe en kom bij me zitten - je hadt me nog geen hand gegeven, Betty!

BETTY.

Hè, had ik dat vergeten? (*zij geeft hem de hand*, *die hij een oogenblik vasthoudt en dan opeens laat vallen*).

BETTY. (*wat verlegen*)

Wat kijk je me aan...

FRANS.

Ja, ja, wat abstract, net als vader, hè... (*kort zwijgen*). 't Was zoo mooi op 't land... al die bloesemboomen! Ik geloof dat er niets ter wereld mooier is dan een boomgaard met bloeiende appelboomen... net bruidjes allemaal... met dat heel teere, reine, maagdelijke van die even getinte bloesemsluiers...

De lente is bont, wist je dat wel! De menschen spreken altijd van 't jonge gròen... maar 't loof is niet gròen alleen, 't is geel, rood en bruin, teerder, ijler, alleen dan 't najaarsloof... Wat had ik je er graag bij me gehad!..... En de geuren, Betty... geuren van gras en bloemen en vochtige aarde, die je niet alleen ruikt, maar die je proeft, die je naar 't hoofd stijgen en je bedwelmen als wijn!

BETTY. (*smeekend*)
O, Frans, wees stil!

FRANS.
Waarom?

BETTY.
Niets...

FRANS. (*glimlachend*)
Omdat 't je zoo verlangen doet naar buiten?

BETTY. (*voor zich kijkend*)
Ik màg 't niet, 't is ondankbaar... Ik heb den prachtigen tuin en ik heb m'n werk hier...

FRANS (*heftig*).
Spreek nu niet als... en tegen mìj... (*zich beheerschend*) je moet er bepaald uitgaan van den zomer, naar buiten.

BETTY. (*a.v.*)
Als vader 't verlangt...

FRANS.
Ik zal er met hem over spreken.

BETTY.
Nee, doe 't niet... ik heb 't al gedaan... (*Zij staat op*, *gaat naar de verandah-deuren en kijkt den tuin in*) (*nerveus*). Ik zal toch blij zijn als dit weer voorbij is.

FRANS. (*met 'n zucht*)
Ja 't voorjaar kan wreed zijn.

BETTY. (*zich omkeerend*)
Voel jij dat òòk, Frans?

FRANS.
Oók? (*zacht*) arme Betty! (*luid*) 't Is goed alleen voor menschen met illusies.

BETTY.
Maar die moet jij hebben, je bent nog zoo jong...

FRANS.
Twee jaar jonger dan jij Betty...

BETTY. (*gedwongen opgewekt*)

Ja, maar ik, dat is iets anders, ik ben getrouwd, mijn leven is klaar en afgespeeld; ik heb voor mezelf niets meer te wenschen... Maar jij, jij kunt nog alles wenschen, je kunt nog droomen van 'n toekomst...

FRANS.

Droomen van 'n toekomst? Hoe minder ik 't doe, hoe beter.

BETTY.

Niet zwaarmoedig zijn Frans. Ik doe 't wel voor jou...

FRANS.

O, Betty! Dat ik 'n groot schilder en 'n gelukkig echtgenoot en vader zal worden, zeker hè?

BETTY.

Ja, zoo iets.....

FRANS. (*hard*, *pijnlijk*)

Je moest beter weten... Ik trouw nooit, - ik wènsch 't niet - en zelfs àls ik 't deed zou ik 't niet mogen...

BETTY.
Kom, kom, je ziet je eigen toestand te zwart in.

FRANS.
Ik zie hem helder in. Ik heb er trouwens vroeger, toen ik wèl eens over trouwen dacht, 'n dokter, 'n vriend van me, over geraadpleegd en die gaf me gelijk. - 'n Aangename levensgezel zou ik zijn voor 'n vrouw hè? ik met m'n ellendige zenuwen, m'n voortdurende hoofdpijnen, met m'n buien van melancholie, die ieder jaar even vast terugkomen als de blaâren aan de boomen... Als jij 'ns veel, véél ouder was en je hadt 'n dochter, Betty, zou jij die graag geven aan 'n man als ik? - Je zegt niets, dat is genoeg.

BETTY. (*innig, met vuur*)
Ik weet 't niet, voor 'n kind vraag je 't hoogste, dunkt me, meer dan voor jezelf. Maar ik kàn me voorstellen, dat 'n vrouw van je houden zou, en, zonder iets te vragen voor zichzelf, zonder 'n kind te verlangen zelfs, zich aan je zou wijden - aan jou alléén en toch gelukkig wezen... (*zachter*) En zóó gelukkig zou ik je graag willen zien!

FRANS (*getroffen*).
Geloof je dat waarlijk Betty? (*op geforceerd luchtigen toon*) Ja, ja, vindt me zoo een vrouw eens...

BETTY. (*glimlacht ernstig*)
Ik zal m'n best doen.

FRANS.
Ze zou geen kinderen verlangen?

BETTY.
Nee, - maar als zij gezond en krachtig was, waarom dan ook niet?

FRANS. (*geïrriteerd*)
Ja àls... En zelfs dán tòch niet... Er zou immers altijd 'n kans bestaan, dat ze mijn zieke zenuwen zouden erven, zooals *ik* ze van mijn ouders geërfd heb?... Stel je voor, dat 'n kind je dat zeggen zou: vader, die onrust, die gejaagdheid, die slapelooze nachten, dat alles heb ik van u;... of dat je 't verwijt erover in zijn oogen zoudt lezen... 't Zou zijn om gek te worden... Nee, nee, die misdaad zal ik niet begaan...

BETTY. (*pijnlijk, haast heftig*)
Frans, zoo màg je niet spreken...

FRANS. (*onderbrekend*)
Nee waarachtig, dàt is 't niet, geen verwijt aan vader... O, Betty, hoe kun je dat van me denken, en tegen jòu!... Vroeger was 't zoo anders, toen dachten de menschen daar niet over, de doktoren ook niet, die wisten nog niets van zenuwen en zenuwziekten. En trouwens vader, ja hij was wel nerveus als kind en jonge man, maar echt ziek niet; z'n eerste, ernstige zenuwlijden openbaarde zich pas twee jaar nadat hij moeder getrouwd had... En moeder zelf als jong meisje, nù zou die zeker zenuwziek genoemd zijn geworden,... toen heette ze alleen wat

vreemd en excentriek... Verder was zij lichamelijk gezond en dàt werd als de hoofdzaak beschouwd.

BETTY.
Ja, ja, ik dacht 't wel, hij had geen schuld,... ik dank je Frans...

FRANS. (*medelijdend*)
Weer tranen Betty?

BETTY.
Let maar niet op me, ik weet zelf niet wat me scheelt, 't weêr denk ik... dwaas hè? 't Lijkt wel of ik het ongelukkigste schepsel van de wereld ben... Terwijl ik toch alles heb wat ik wenschen kan; 'n beste man, 'n onbezorgd leven, lieve stiefkinderen (*Frans buigt spottend*) (*even nerveus lachend*)... nee lach nu niet... 'n mooien tuin... ik ben waarlijk niet ondankbaar...

FRANS. (*kalmeerend*)
Dat weet ik, dat zal niemand je verwijten.

BETTY.
Hij is zoo innig goed...

FRANS.
Ja, ja.

BETTY.
Niet ongeduldig zijn, we kunnen 't nooit genoeg zeggen... (*met iets wanhopigs*) soms ben ik bang, dat ik hem niet genoeg apprecieer, niemand behalve Agaath...

FRANS.
O, Betty, Betty, heb je nu 't tobben en zelfkwellen ook al van ons overgenomen?

BETTY.
Misschien... Ik heb ook zooveel (*zachter*) en tòch...

FRANS. (*losbarstend*)
Waarom in Godsnaam ook...

BETTY. (*hem in de rede vallend, angstig waarschuwend*)
Frans!

FRANS. (*Hij beheerscht zich opeens, draait zich om, naar 't raam toe en trommelt nerveus met z'n vingers op de ruiten, terwijl hij wat mompelt):*
Ja, ja... zwijgen maar... vervloekt! (*Dan opeens overslaand... afleidend*) Waarom speel je geen piano meer Betty? 't Is zonde en schande, dat je dat zóó verwaarloost; jij die zoo goed speelt... Je moest er weer mee beginnen...

BETTY.
't Is moeilijk, als ik er niet voor in de stemming ben... En daarbij, zoo heel veel tijd ervoor heb ik ook niet...

FRANS.

Nee, je geeft haast al je tijd aan armbezoeken en philantropie! 't Is schande, 't is waarachtig je natuur verkrachten...

BETTY (*lachend*).

Maar Frans, ik krijg 'n formeel standje van je.

FRANS.

Zeker, dat verdien je ook... En aanstaanden Dinsdag, als ik wèl genoeg ben... neem ik je mee naar de Maris-tentoonstelling;... die moet prachtig wezen.

BETTY.

O ja, dolgraag, ik snak er naar weer eens iets moois te

zien. - Dan gaat Clara misschien mee. - Die kan nu iederen dag komen, weet je dat?

FRANS.
Zoo? Daar heeft vader jou voor te danken.

BETTY. (*blij*)
Geloof je dat?

FRANS.
Stellig... Ze schreef 't me zelf. Jouw lieve brieven hadden haar den moed gegeven om hier te komen en ook 't verlangen om je te leeren kennen.

BETTY.
Ik ben zoo blij... dan heb ik tòch iets voor hem uitgericht...

FRANS.
Stel je anders niet te veel voor van haar verblijf hier en laat vader 't ook niet doen. Lang houdt ze 't hier natuurlijk niet uit, zij die zoo gewend is aan haar vrijheid. Zij zal zich hier gevangen voelen. (*kort zwijgen.*)

BETTY. (*aarzelend*)
Vertel me eens Frans, wat... wat heeft ze toch eigenlijk gedaan, vroeger?... ik weet zoo weinig van haar leven af... Vader heeft er me maar weinig van verteld, en Agaath nooits iets...

FRANS.
Wel, om te beginnen is ze op haar 20ste jaar 't huis uitgeloopen; dat wist je toch zeker?

BETTY.
Ja... alleen... hè?

FRANS.
Zeker... God bewaar me, ze kende geen enkelen man... Uitgegaan was ze haast niet, ze was er te schuw en te ziekelijk voor, en bij ons aan huis kwam niemand. 't Was alleen om van hier weg te zijn, omdat zij 't hier niet uit kon houden... (*korte pauze.*)

BETTY.
Voor vader moet 't toch vreeselijk geweest zijn...

FRANS.
Dat wàs het. Ik zal nooit de uitdrukking op zijn gezicht vergeten, toen hij haar afscheidsbrief las; die hopeloos diepe smart; dat ontstelde, hulpelooze ook... hij begreep er zoo nièts van...

BETTY.
Arme vader... Hij deed haar zeker geen verwijten?

FRANS.
Geen woord... Agaath trouwens ook niet. ‘Hoe kòn ze het doen,’ was het eenige wat hij zei... En het was te mooier van hen, omdat ze geen van beiden 'n flauw begrip hadden, wàt haar tot die wanhoopsdaad gedreven had, omdat ze er alleen in zagen

de gruwelijke, onverklaarbare zonde van 'n slecht, harteloos kind... Ze wisten eerst niet, waar ze heen was gegaan, 'n paar dagen van vreeselijken angst natuurlijk... en toen ze er later

achter kwamen zijn ze dadelijk naar haar toegereisd... 't Was in Leipzig - daar 'n geweldige scène waarschijnlijk. - Ik kan me die zoo goed voorstellen...

BETTY (*knikkend*).
Ik ook... Allebei zeker vol eindelooze, neerbuigende liefde, zooals Jezus die betoond moet hebben tegenover de overspelige vrouw...

FRANS.
Precies;... 'n goedheid, die Clara zich moet hebben doen voelen als 'n nietswaardige... 'n zóó diep gezonkene, dat er haast geen redding meer voor haar mogelijk was...

BETTY.
Wel, en daarna?

FRANS.
Ja, ik was er niet bij... Clara zal natuurlijk gesmeekt hebben om te blijven... En 't resultaat is ook geweest dàt ze bleef,... dat zij er in huis kwam bij een familie om zich op de muziek toe te leggen. Clara is buitengewoon muzikaal, 'n echte artiste, hoewel zij 't toch ook nooit ver in haar kunst gebracht heeft, net zoo min als ik. Wij zijn er te nerveus voor. Eén avond spelen op 'n concert maakte haar van te voren ziek van angst en half ziek van overspanning er nà... Ja, en toen kwamen vader en Agaath weer stil en diep gedrukt naar huis toe.

BETTY.
Arme menschen!

FRANS.
Ja waarachtig, dat waren ze allen, vader en Agaath zoo goed als Clara. En toch was 't bepaald noodzakelijk dat Clara dien stap deed... Als ze hier was gebleven, dan zou 't kind òf ziek òf krankzinnig zijn geworden; haar zenuwen waren toch al zoo hopeloos van streek... Maar dàt hebben vader en Agaath natuurlijk nooit beprepen... Voor hen was dit huis het ideale tehuis! Maar o God die somberheid hier, die loodzware druk waar we onder leefden, - 'n huis van asceten was het... 't Is zoo vreeselijk voor kinderen, als ze niet zichzelf kunnen zijn, als ze hun eigen karakter niet uit kunnen leven... En dat konden we niet; allen moesten we zijn als Agaath en Truus, die dood is, even braaf, verstandig en gehoorzaam. Nooit mocht er 'n ongeduldig, spotziek boos woord maar gehoord worden. Dat werd onmiddellijk onderdrukt. Voor 't kleinste vergrijp, 't minste haastige woord werden we dagen lang aangestaard door vaders verwijtende, diep bedroefde oogen, 't werd ons aangerekend als de zwaarste zonde... 'n Eenvoudige stoutkinderuiting als: ‘dat doe ik niet’, ‘daar heb ik geen lust in’, was eenvoudig onmogelijk om te zeg-

gen... We dàchten ze daarom natuurlijk wel, stil wrokkend ons verdriet en onze kleine onderlinge boosheidjes, want o God, wij waren zulke lafaards thuis, wij twee zondaren, Clara en ik - drie, toen Riek wat ouder werd; we voelden ons zoo slecht, zoo moedeloos, zoo zonder eenig zelfvertrouwen... schuw, stil en angstig, alleen soms buitenshuis onzen opgekropten levenslust er uitgooiend in 'n dolle vroolijkheid... (*zwijgen*).

BETTY.
En Clara later?

FRANS...?
Ze bleef 'n jaar in Leipzig en ging toen, half tegen vaders zin, met 'n Amerikaansche vriendin naar New York, waar ze langen tijd logeerde.

BETTY.
En daar trouwde zij?

FRANS.
Daar trouwde ze met 'n verloopen kerel, die haar nam om der geld; 'n onmogelijk huwelijk zooals later bleek - de man dronk - zoodat zij twee jaar later van hem wegliep.

BETTY.
En daarna, toen?

FRANS.
Ja, verder gissen we alleen maar, en ik weet niet eens of vader wel durft te gissen. 't Heet dat ze gescheiden is op Amerikaansche manier, maar je begrijpt, voor vader en Agaath geldt dat heelemaal niet; haar man was een landgenoot, en hun huwelijk was hier afgekondigd, indertijd. Ik zelf vermoed, dat ze (*zachter*) dat ze leeft met 'n man, den bekenden Afrikareiziger Olleffsen, je weet wel... met wien ze 'n paar jaar jaar geleden in New York kennis had gemaakt en over wien ze me al eenige malen geweldig opgewonden en enthousiast geschreven had. Zij schijnt hartstochtelijk veel van den man te houden en ik zou zoo denken en hopen, heel gelukkig met hem te zijn... Vader heeft al 'n paar maal gehoord, dat zij met hèm op reis gezien was geworden... (*zwijgen*).

BETTY (*zuchtend*).
Zij heeft tenminste geleefd.

FRANS.
Dat heeft ze, meer dan een van ons allen.

BETTY.
'n Rijtuig voor de deur... zou zij dat kunnen zijn? (*beiden kijken uit voor 't raam.*)

FRANS.
Ja, ik hoor iemand... (*doet de deur open*, *Clara komt binnen en blijft aarzelend*, *half verlegen op den drempel staan*).

9e Tooneel.

FRANS, BETTY, CLARA, later RIEK.

BETTY (*gaat naar haav toe*)
Clara, beste Clara, kom toch binnen. (*Zij omhelzen en kussen elkaar zwijgend*, *beiden aangedaan.*)

CLARA (*ontroerd en nerveus*).
Wat ben je hartelijk... wat ben je lief, net als in je brieven... Ik mag wel *je* zeggen, nietwaar? We schelen haast niet... Je vindt me niet zoo vreeselijk..., niet enkel een zondares, wèl?

BETTY.
Zeker niet... Ik ben zelf zoo heel goed niet.

CLARA.
Dat ben je stellig wel, maar menschelijk Goddank, je kunt komen in 'n ander... (*zij begint te schreien*). O, ik kan 't niet helpen, let er maar niet op,... ik ben wat...

BETTY.
Huil gerust eens uit, 't is heel natuurlijk, dat je nerveus bent. En kijk, ik zelf... (*zij schreit ook even*).

CLARA.
O Frans, vergeef me, ik had je niet opgemerkt... (*zij kust hem*).

FRANS.
Heel prettig je weer te zien zusje, - ik heb je gemist hoor!

CLARA.
Heb je heusch? Is dat tòch zoo? Dat heb ik wel eens gedacht, weet je, en mezelf verweten, dat ik van jou en Riek was weggeloopen, meer dan van... (*zwijgen*). O dear, o dear! en nu ben ik weer hier, weer thuis zooals dat heet!...

BETTY.
Wij hadden je nog niet verwacht, niet voor morgen of overmorgen... Anders waren vader en Agaath stellig thuis gebleven... we wachtten op nader bericht...

CLARA.
Dat dacht ik wel, ik deed 't met opzet, - ik was zoo bang voor zoo'n geprepareerde ontmoeting, zoo'n scène aan 'n station, weet je?... Maar eigenlijk was ik van ochtend vroeg toch al hier, met den nachttrein uit Milaan gearriveerd...

BETTY. (*helpt Clara haar goed afdoen*)
En waarom ben je toen niet gekomen.?

CLARA.

Omdat ik bang was, zoo bang als een wezel, dat was ik hier altijd, weet je? O zoo'n erbarmelijke lafaard. Ik heb in 't rijtuig gespionneerd om te zien of ze ook uitgingen. maar ik zag niemand en toen heb ik eindelijk maar aangescheld, in angst en beven, en hoorde, dat ze uitgegaan waren. (*Riek komt binnen en blijft staan*) Ah daar is Riek... Wel zusje, toch niet bang voor mij, voor

Clara? D□t was in m'n leven nog niemand voor me... (*zij kust Riek hartelijk*). Wel heb je... dat kind lijkt op mij geloof ik?

BETTY.
Sprekend.

CLARA.
Ik hoop, dat ze innerlijk minder op me zal lijken... Jij hebt 't prettiger dan ik 't had zusje... jij hebt mama...

RIEK. (*zich tegen Betty aanvleiend*)
Of ik...!

CLARA.
Wanneer zouden ze terug kunnen komen?

BETTY.
O nog niet, ze zijn op visites uit.

CLARA.
Het gewone, hè?

BETTY.
Maar beste Clara, je moet waarlijk zoo bang niet zijn. - Als je wist, hoe hij naar je verlangt...

CLARA. (*met 'n zucht*)
Naar de verloren dochter? Ja, ja, dat geloof ik... Vijf jaar weg geweest! wat 'n stuk leven! 't Lijkt me véél langer... 't Is hier niet veel veranderd... dezelfde meubelen nog... 't zelfde... o nee, 't behangsel is nieuw, dat effen, dat is mooi... En toch is 't hier gezelliger nu... Ah 'n paar makkelijke stoelen, echt gemakkelijke... (*glimlachend*) daar zit Agaath zeker nooit in, wel? en vader ook niet? En dàt is uw hoekje zeker? (*wijst naar de fauteuil bij 't raam*). Zie je, dàt ontbrak hier vroeger altijd, 'n milieu: je voelde, dat er niemand was, die zijn vaste plaats had, die zoo 's middags om dezen tijd thuis zat, om wie thuis kwàm te verwelkomen... O en 'n paar mooie dingen ook... (*ziet naar twee platen aan den muur*) heel mooi is dat...!

BETTY.
Van Frans...

CLARA.
Zóó, heeft één van ons 't toch tot iets gebracht?

FRANS.
Tot niet veel.

CLARA.
Waarom heb je de heele inrichting hier niet veranderd, Betty?

BETTY.

Dat zou vader niet graag gehad hebben. Hij is natuurlijk aan al dit oude gehecht!... Kom, ga nu eens zitten Clara, in mijn hoekje, in dezen héél gemakkelijken stoel, door Frans ontworpen.

CLARA. (***gaat zitten***)
Ik maak je m'n compliment,... héél gemakkelijk... En zoo'n heerlijke bloemengeur... O bloemen op tafel, dat was hier vroeger ook niet...

RIEK.
Je ruikt zelf zoo goddelijk!...

CLARA. (***verschrikt***)
- Doe ik? - Ja violet, 't is waar, op m'n zakdoek - vader houdt daar niet van... (*gejaagd*, *staat op*) Ik

zal hem maar weg doen... Is er geen vuur, dat ik hem verbranden kan? - Neen... wacht, in de prullemand, met 'n hoop papier er boven op, comme ça... (*zij doet zoo haastig*).

BETTY. (*lachend*)
Maar Clara, wat 'n kluchtige manier om 'n zakdoek op te ruimen. Geef hem maar aan mij, ik zal hem wel bewaren. (*Haalt den zakdoek uit de prullemand en geeft hem aan Riek*) Leg hem even op Clara's kamer...

RIEK.
(*gaat er mee heen*, *eraan ruikend*)

BETTY.
Laat mij je nu wat geven, 'n glas sherry of port...

CLARA.
Heel graag, ik ben zoo flauw, ik kon van ochtend niet eten... ik was trouwens niet lekker de laatste dagen, door slapeloosheid...

BETTY.
Arme Clara! Wil je dan nu ook wat gebruiken, nu dadelijk soms?

CLARA.
Nee, dank je wel, je eet immers vroeg... En ik heb ook nog wat, wat caramels van Milaan... Ze zijn heerlijk, wil jij er een? Frans ook? (*Riek komt weer binnen. Clara schrikt en stopt haastig de doos met bonbons weg*). O, is dat schrikken... ik dacht dat ze 't waren...

BETTY. (*zacht verwijtend*)
Maar Clara...

CLARA. (*half ernstig*, *half schertsend*)
Nee, Betty heusch, dat zou geen goeien indruk maken, de verloren dochter, die caramels zit te eten... (*allen lachen*) Ach God nee, ik wil heusch niet aardig zijn, maar dat bèn ik toch, niet waar?

FRANS.
Aardig? Wel zeker... je bent heel duidelijk....

CLARA.
Wat zei ik? Och nee, ik ben in de war.... ik ben toch 'n verloren dochter meen ik, dat valt niet te ontkennen, (*plotseling tot Betty*, *met 'n onderdrukt*, *nerveus lachje*, *half verlegen*) Eten we ook kalfsvleesch vanmiddag?

BETTY (*niet dadelijk begrijpend*).
Ja, warm kalfsvleesch, daar houdt je toch van?

CLARA (*a.v.*).
Zeker. - Net, als in den bijbel, niet?

BETTY (*even glimlachend*).

Foei, Clara! - En dit is ook toevallig.

CLARA.

Ja, precies eender is 't niet.... (*overslaand nerveus*) Hemel, hemel, wat ben ik nerveus!.... precies het gevoel, dat ik vroeger soms op school had met repetities, en hier thuis, als ik, zonder te weten waarom, vaders verwijtende oogen op me voelde

rusten, (*tot Betty*) voel m'n handen eens, koud hè? Ik ril over m'n heele lichaam....

BETTY.
Kom, kom, 't zal zoo meevallen.... 'n beetje meer moed Clara....

CLARA.
Ja, ja, m'n moed, die zit op het oogenblik in Egypte geloof ik.... dat heerlijke land, zes weken geleden was ik daar nog!....

RIEK.
In Egypte!? O vertel daar eens wat van.

CLARA.
Ja, morgen, nu niet, ik zou heusch niet kunnen.... Morgen krijg je lange verhalen van al m'n reizen zusje,.... van m'n rit op 'n kameel....

RIEK.
O, hoe goddelijk!

CLARA.
Goddelijk! Ik was zeeziek kind.... En dat van de hoogte uit, dat is lang geen pretje.... Denk eens hoe ik er uitgezien moet hebben.... (*allen lachen*) Nee, lach nu niet, ik ben als de dood, dat ik straks lachen zal bij 't weerzien, van pure zenuwachtigheid.... Lachen of huilen, één van beide doe ik stellig....

RIEK (*die onderwijl Clara's mantel bekijkt*).
Wat 'n mooie mantel Clara! zoo echt chique....

CLARA.
Die mantel! (*opeens tot Betty*) Zeg, ik zie er toch niet te mooi uit? Ze vonden me vroeger altijd zoo ijdel.... M'n japon is toch eenvoudig hè? Ik heb met opzet de stilste uitgezocht.

BETTY.
Zeker, Clara, die is uitstekend.

RIEK.
Wat is de schnitt mooi, hè moeder?

CLARA.
Hoor die kleuter eens aan!

RIEK.
Ik houd zoo van wat mooi is, van mooie kleeren ook, net als moeder....

CLARA.
Leg dien mantel nu weg, die hoort hier toch niet.... (*tot Betty*, *verwonderd*) Houdt jij ook van....?

BETTY.

Ja, je kijkt naar m'n japon?.... Ik moet eigenlijk m'n excuus maken,.... ik kwam vandaag niet tot verkleeden.... Eerst kwam Frans onverwacht, toen jij....

CLARA (*tot Riek die onderwijl haar mantel aan heeft getrokken*).

O Riek pas op,.... kijk dat kind nu eens.... Als vader en Agaath nu komen....

RIEK.

Hij is zoo zacht van binnen.... 't is of ik in 'n nestje zit, net allemaal dons....

FRANS.
Dat verheerlijkte gezicht van die ondeugd! 't Zou 'n mantel voor jou zijn, Betty.... dààrin zou ik je willen zien....

CLARA.
Leg hem nu neer, gauw.... (*tot Betty*) Ik heb nog niet eens gevraagd Betty, - hoe is 't tegenwoordig met vader?

BETTY.
Goed gelukkig - de rust doet hem goed. Je weet, nu drie jaar geleden, toen hij zoo ontzettend zwaarmoedig en tobbig was, heeft de dokter hem geraden z'n ontslag als Direkteur te vragen en van 't kantoor af te gaan. En dat heeft hij toen gedaan na eindeloos veel strijd en heel wat praten met Agaath en met mij.... Agaath heeft er hem ten slotte toe weten te krijgen....

CLARA.
Wat moet hem dat zwaar zijn gevallen.... ik kan me vader niet voorstellen buiten z'n kantoor....

RIEK (*die bij de veranda stond uit te zien*).
Daar komen ze aan door den tuin! Zal ik 't ze toeroepen, dat Clara er is? (*Zij gaat in de verandah staan en roept*:) Clara is er papa! (*Clara loopt nerveus heen en weer*).

BETTY.
Kom, nu flink zijn.... en wees vooral hartelijk....

CLARA.
Ja, ja,.... (*v. Roessem en Agaath komen binnen*).

10e Tooneel.

BETTY, CLARA, FRANS, RIEK, VAN ROESSEM, AGAATH.

v. ROESSEM (*zeer aangedaan*).
Is ze daar? O kind, beste kind!

CLARA (*ook aangedaan*).
Vader! (*Hij omhelst haar teeder*).

VADER.
Eindelijk, Goddank! Wat heb ik naar je verlangd - al die lange jaren!

AGAATH.
Dag Clara! Hartelijk welkom hier.... (*kust en omhelst haar ook hartelijk*).

v. ROESSEM.

En Frans, beste jongen, jij ook weer hier.... Gaat het redelijk met je? (*geeft Frans de hand*, *evenals Agaath het doet; dan gaat v. Roessem weer naar Clara toe.*) Ik kan 't nog niet begrijpen, niet gelooven haast. Ik moet je nog eens betasten, - laat me nog even je hand vasthouden. - En nu blijf je toch wat, nietwaar? Nu verlaat je ons niet te gauw weer?

CLARA.

Nee, vader.

v. ROESSEM.

Al m'n kinderen weer bij elkaar - en m'n vrouwtje - waar is ze? - M'n trouwe vrouw aan m'n zij. - Zóó is het goed, zoo is het eindelijk weer goed. - Nu zal de huiselijke intimiteit van vroeger weer terugkeeren.

EINDE EERSTE BEDRIJF.

Tweede bedrijf.

1e Tooneel.

v. ROESSEM.
(v. Roessem komt juist binnen van links. Van uit de verandah klinkt gepraat en gelach).

v. ROESSEM (*rondkijkend*).
Hé.... Aagje hier niet.... (*hoort dan het lachen*).... Wat is dat....? hoor ik lachen....? (*hij roept naar de verandah*). Betty, ben jij daar? (*Betty komt haastig aan*).

2e Tooneel.

VAN ROESSEM, BETTY, (later) RIEK.

BETTY.
Ja Hendrik, roep je me?

v. ROESSEM.
Ja.... ik.... ik was 'n beetje verwonderd... ik hoorde zoo lachen.... Wie zijn daar nog meer?

BETTY.
O, Clara, Riek en ik.... We zijn een beetje dwaas onder elkaar en maken wat gekheid.

v. ROESSEM.
Clara!! Hoe is 't mogelijk, dat ze daarvoor in de stemming is....

BETTY.
Ze heeft 'n vroolijken, grappigen aard moet je denken. Ze kan heel amusant zijn en echt aanstekelijk lachen. Dan moet je wel meedoen....

v. ROESSEM.
Ja, dat schijnt zoo.... *ik* heb haar nog nooit hooren lachen.... Is Frans ook bij jullie?

BETTY.
Nee, die is gaan rusten.

v. ROESSEM.
Was hij weer moe?

BETTY.
Ja, moe en nerveus, hij had haast niet geslapen vannacht.

v. ROESSEM (*zuchtend*).
Die langdurige slapeloosheid put zoo uit, ik weet het bij ondervinding.... hij ziet er heel slecht uit, den laatsten tijd....

BETTY.

't Is nu het voorjaar, z'n kwade tijd, moet je denken.... Hij is dikwijls erger geweest dan nu, niet waar? zooals kort na ons trouwen toen hij dien hevigen aanval van melancholie had.

v. ROESSEM.

In Laag Soeren he? Dat kan nu nog komen, 't komt gewoonlijk later.

BETTY.

Laten we hopen van niet. En in ieder geval, al mòcht

't komen en al is zoo'n toestand heel treurig, 't is toch gelukkig maar tijdelijk, niet waar?

v. ROESSEM.
Als hij over het geheel genomen maar iets beter werd. Ik maak me soms zoo bang, dat hij nooit normaal zal worden.

BETTY (*zacht*).
Misschien na jaren.... geen zorgen voor den tijd, beste.

v. ROESSEM.
Ja, ja, en weet je wat me dezen keer zoo frappeert? Dat hij zoo.... zoo vreemd is, zoo heel prikkelbaar en afwisselend van stemming. Ik heb hem zelfs 'n paar keer opeens luid en nerveus met jou hooren lachen en dat juist op dagen, dat hij bijzonder gedrukt scheen. Dat deed hij vroeger toch nooit, wel?

BETTY (*zacht, wat nerveus*).
Ach.... dat zal wel overspanning zijn. (*men hoort Clara lachen*).

v. ROESSEM.
Is dat Clara weer? (*hoofdschuddend*) hoe *is* het mogelijk?

BETTY.
Kom, ze is toch jong.

v. ROESSEM.
't Verdriet heeft niet diep op haar ingewerkt, vrees ik.

BETTY.
't Is een geluk dat zij het te boven heeft weten te komen, dat zij het de baas is geweest.

v. ROESSEM.
Maar.... het had haar toch moeten veranderen, niet waar? Haar ernstiger moeten stemmen; en daarvan merk ik niets. (*zachter*) Jij voelt dat niet als ik.... (*Riek komt haastig naar binnen loopen van uit de verandah*).

RIEK (*onstuimig*).
Hè moeder.... (*als ze v.R. ziet, houdt ze op*).

v. ROESSEM.
Nu kindje, spreek maar uit....

RIEK (*kalmer*).
Toe, kom u nu.... we zaten zoo gezellig bij elkaar. Clara deed juist zoo'n grappig verhaal.

BETTY.
Ik moet nu even met vader spreken.

v. ROESSEM.
Nee, ga jij maar vrouwtje.... Aagje komt daar aan.... ik kan met háár wel eens praten....

BETTY.

Ja, als Agaath komt.... (*aarzelend*) Ik doe 't anders graag....

v. ROESSEM (*hoofdschuddend*, *goedig*).

Geniet jij maar eens. (*Betty en Riek beiden naar de verandah*).

AGAATH (binnenkomend met 'n paar schriften, die ze op tafel legt).

3e Tooneel.

v. ROESSEM en AGAATH.

AGAATH.
Ziezoo, dat verslag is af. (*gaat naar v. Roessem toe*). Wel vadertje....? O wat 'n rimpels en starende oogen! De booze wolf is toch niet achter u aan?

v. ROESSEM.
Nee kind, nee, zoo erg is het niet... ik denk wat over Clara... Ja hadt haar daarnet moeten hooren lachen... en Riek ook... echt van harte weet je... zonderling hè? dat doen ze met ons nooit...

AGAATH.
Wij zijn zoo anders vader... misschien wat te ernstig... ze voelen zich niet thuis met ons, geloof ik.

v. ROESSEM.
Nee, ze voelen zich niet thuis met ons... al begrijp ik 't niet... Maar van Clara....

AGAATH.
Wat is 't? Spreek u maar eens uit...

v. ROESSEM.
Ik houd je toch niet op hè?

AGAATH.
Volstrekt niet, voor u heb ik altijd tijd.

v. ROESSEM.
Dat ze daar gestemd voor is, hè? voor die vroolijkheid na haar treurig verleden... dat ze heel-en-al niet door zelfverwijt gekweld wordt tegenover mij, terwijl ze toch... dàt hindert me zoo Aag. Nog geen hartelijk woord heb ik van haar gehoord in al die dagen, geen woord van spijt of berouw over al het verdriet dat zij ons die vijf lange jaren heeft aangedaan.

AGAATH.
Ach vader, ik had zoo gehoopt, dat u dàarop niet gerekend zou hebben, dat u nu eindelijk afgedaan zou hebben met het verleden.

v. ROESSEM.
Ik mag 't niet kind. Ik heb er veel over nagedacht, dezen heelen nacht nog, maar waarlijk, ik had er recht op te verwachten, dat ze eindelijk berouwvol tot ons was gekomen. 't Is niet om mezelf, 't is in de eerste plaats om hààr, dat ik 't vraag... 't Zou te vreeselijk zijn als 'n kind van mìj zelfzuchtig en ongevoelig zou wezen. Als zijzelf niet inziet wat zij misdaan heeft, dan moet ik haar 'n blik doen slaan in haar eigen hart en haar gevoel trachten te ontdooien, het gevoel, dat ze wel heeft natuurlijk, want slecht *is* Clara niet.

AGAATH (*zuchtend*).

Ach vadertje... (*Clara komt haastig binnen uit de verandah.*)

CLARA.

O neem me niet kwalijk... ik zal u niet storen... ik kom maar even zien... (*zij kijkt zoekend rond*).

AGAATH.
Nee, er is nog geen brief voor je, die komt gewoonlijk wat later.

CLARA.
Dank je.... (*zij gaat weer heen*; *korte stilte*).

v. ROESSEM.
Zie je, ze verwacht weer 'n brief; dat is iederen dag zoo.... Ik ben zoo bang..... ik heb er je nog niet over durven spreken.... Ze zijn van 'n man, dat heb ik aan 't schrift gezien.... Heb je eenig idee van wien die kunnen zijn?

AGAATH.
't Zal wel een vriend zijn, 'n musicus of 'n schilder.. Clara krijgt zooveel brieven van artisten.... Ze is nu eenmaal door haar zelfstandig leven wat vrijer en.... en anders, wat meer geëmancipeerd in veel opzichten dan wij natuurlijk. Maar daarom hoeven we er nog niets achter te zoeken en er niets verkeerds van te denken, wel?

v. ROESSEM.
Nee zeker niet, niets verkeerds. Als 't maar niet van denzelfden man is, met wien ze vroeger op reis al eens gezien is. Niet dat ik geloof dat Clara zich vergeten zal hebben.... maar zij moet toch gewaarschuwd worden, dat is onze plicht.... 't Duurt nog drie jaar vóór zij wettelijk gescheiden zal zijn en tot dien tijd moet ze voorzichtig wezen en zichzelf beheerschen. Ik zal van avond nog met haar zien te spreken, (*droevig*) tot mij komt ze toch niet....

AGAATH.
Laat mij 't doen vader, 't zal u zoo van streek maken.... haar thuiskomst heeft u toch al zoo aangegrepen.... Weet u wat u doen moest? Dezen zomer met allen naar buiten gaan, naar 't Schwarzwald of Zwitserland....

v. ROESSEM.
En jou alleen achter laten?

AGAATH.
Ik zal ook 'n veertien dagen komen.... Langer kan ik niet, dat weet u.

v. ROESSEM.
Geloof je, dat 't noodig zou wezen?

AGAATH.
Ja, voor u ook vadertje...., beloof u 't?

v. ROESSEM.
Zeker, als jij 't verlangt....

AGAATH.
En nu niet meer toben, zult u niet? U moet dezen brief eens lezen van Frans Stam, u weet wel, die door uw toedoen in de zaak van Valk & Co. geplaatst is geworden.... 't Gaat hem zoo goed, heerlijk is dat hè?

v. ROESSEM.

Ja, dat doet me ontzaglijk veel genoegen.... Als wij zoo alle menschen eens vooruit konden helpen.... En ga jij nu maar aan je werk.... Zoo'n steun en troost als jij bent van je vader!

AGAATH.
Goed, lief vadertje.... 't Leven is te zwaar voor u.

v. ROESSEM.
Dat moet je niet zeggen hoor! Ik ben er best tegen opgewassen.... Met een dochter als jij en een vrouw als mama!.... Je wou me weg hebben, geloof ik?.... Je hebt zeker te werken hè?

AGAATH.
Ja vader, gaat u nu. (*Zij leidt hem zachtjes naar de deur links voor*; *onder de hand komen Betty, Clara en Riek pratende binnen uit de varandah.*)

4e Tooneel.

AGATHA en CLARA; (even ook) BETTY en RIEK.

RIEK (*zachtjes tot Betty*).
Laten wij ons nu gaan verkleeden, moeder.... (*tot Clara*) we mogen kiezen wat we willen, niet waar?

CLARA.
Zeker kindje, kies maar toe.... m'n heele garderobe is tot jullie dienst.... (*Betty en Riek gaan heen door de deur links achter*) (*mompelend*). Nog geen brief.... (*Zij wil ook heengaan*, *maar Agaath houdt haar tegen*).

AGAATH (*moeilijk*).
Clara, wacht eens even.... ik moet je wat zeggen.... (*Clara blijft staan bij de deur*).... Als je wist hoe moeilijk het me valt... ik wil waarlijk niet onbescheiden zijn en in je geheimen trachten te dringen... (*Clara blijft zwijgen*). Toe kijk niet zoo hard,.... 't is alleen om jou, om je welzijn, dat ik iets zeggen ga.... en ook om vader.... Ik geloof het te moeten doen.

CLARA.
Wat is 't dan?

AGAATH (*a.v.*).
Die brieven die je krijgt zijn van 'n vriend, niet waar? (*Clara knikt haastig*). Ik denk er heusch niets kwaads van, maar.... is 't wel voorzichtig zoo'n vriendschap.... zoolang je niet vrij bent, (*zachter*) en nog den naam draagt van je man?

CLARA (*gedempt*).
Voorzichtig? ik kan er niet buiten.

AGAATH (*a.v. wat angstig*).

Je hoeft die vriendschap ook niet op te geven. Je zoudt jezelf tijdelijk alleen wat zelf bedwang moeten opleggen, tot die twee jaar voorbij zijn, elkaar wat minder zien, minder schrijven....

CLARA.

Nee, dat gaat niet, zoomin hij als ik zou 't kunnen.... Je weet niet wat we voor elkaar.... wat hij voor mij geweest is in moeilijke jaren.... En ik bèn trouwens vrij, al ben ik 't voor jullie in Holland niet.

AGAATH (*dringend*).

Ik kan me begrijpen, dat je moeilijke jaren doorleefd hebt, waarin je 'n steun noodig hadt,.... maar nu dat

ergste voorbij en geleden is, kun je nu niet wachten met... méér te verlangen, tot je ook in-der-daad vrij zal zijn? Je moet alleen ernstig willen Clara.... wie dàt doet, kan álles, geloof ik.... Denk toch aan je reputatie, aan onzen familienaam, dien vader, grootvader en al onze familieleden zoo héél hoog en onbesmet hebben weten te houden.... Al ontzie je jezelf niet, ontzie dan dien naam toch en.... vader in de eerste plaats;.... hij heeft er 'n recht op, dunkt me, na alles wat hij vroeger door jou heeft geleden...

CLARA.

Ja, ik weet hoe slecht je van me denkt, maar ik kàn niet anders handelen nu, ik hoor niet aan mezelf alleen toe. Hij gaat voor alles, hij heeft 't eerste recht, hij heeft... (*houdt plotsaling op*).

AGAATH (*zacht*, *heel angstig vragend*).

't Eerste, maar toch niet... (*Zij ziet Clara aan*, *die haar blik trotsch beantwoordt*) O Clara! (*bedekt haar gezicht met haar handen*) Is 't dan toch waar? Dàt had ik nooit geloofd.... (*lang zwijgen*) (*langzaam*) Dus zonder aan iemand anders te denken dan aan jezelf, heb je alleen toegegeven aan je eigen...

CLARA.

Aan mijn en zijn liefde ja, dat heb ik... Ik weet, jij vindt dat min, laag, dierlijk, maar ik schaam er me niet over, ik ben trotsch op m'n liefde, zooals ik 't ben op hèm, wien ik alles zou geven, m'n goeien naam, m'n gezondheid, al wat ik te geven hèb... (*kort zwijgen*; *kalmer*). Als je wilt, kun je dit alles aan vader vertellen....

AGAATH (*bitter*).

Je zegt dat zoo kalm, maar voel je dan niet, wat 't voor hem zijn zou om dat te hooren, hoe 't in hem snijden zou? Hij is al oud, vader, en heeft natuurlijk wat strengere begrippen dan wij.... Heb je dan nooit gevoeld dat 'n mensch niet voor zichzelf en z'n passie's alleen mag leven, dat z'n p l i c h t hem voor àlles moet gaan en hij daaraan alles, zelfs z'n liefde moet opofferen?

CLARA.

Nee, zijn liefde niet, dat begrijp jij niet, die nooit hebt liefgehad... O plicht! Ik ben vroeger genoeg met dat woord vervolgd geworden, ik ben 't hier gaan haten! Ik ken maar één plicht, dat is om hèm gelukkig te maken en daarvoor zou ik alles opofferen, zèlfs m'n familienaam en vaders gemoedsrust...

AGAATH (*droevig kalm*).

Ja,... als jij zóó denkt, dan helpt geen verder praten, dan begrijpen we elkaar niet... Zeg 't nog maar

niet aan vader,... hij is moe en tobbig vandaag, hij had slecht geslapen... Als 't mogelijk is zelfs,... zou ik 't heelemaal voor hem zien te verzwijgen.... O! Clara, Clara, ik hoop voor jou, dat je later nooit in zult zien, wat je tegenover hèm misdreven hebt....

CLARA (*zacht*).
En àls ik 't doen ging, dan zou *hij* 't nooit weten, dan zou ik alles alleen dragen... (*Agaath af*) Kwam z'n brief nu maar.... (*zij loopt onrustig heen en weer*).

4e Tooneel.

CLARA, BETTY, RIEK, (even later) AGAATH.
(Betty en Riek komen beiden binnen, Betty in 'n elegante peignoir costuum).

BETTY.
Scheelt er iets aan, Clara?

CLARA.
Ja,... of nee toch niet... ik wacht alleen op 'n brief... O kijk eens aan... Betty, wat zie je er beeldig uit, die japon flatteert je, had ik geen gelijk?... en Riek ook, net een Japaneesch poppetje... Jullie hebt goed gekozen... Zoo moet Frans je eens zien....

RIEK.
Ik zal hem even roepen...

BETTY (*haastig*).
Nee, nee, doe 't niet... ik ga me dadelijk verkleeden. (*tot Clara*) Ik heb het alleen maar gedaan omdat jij 't me gevraagd hadt.

RIEK.
Is moeder niet net 'n prinses uit 'n sprookje?...

CLARA.
Ja, zoo fijn en gracieus...

BETTY.
Zoo zie je, wat de kleeren doen... Zonder die, dacht niemand om m'n uiterlijk,... nu ben ik opeens in 'n prinses veranderd.

RIEK.
U ziet er altijd lief uit, maar die saaie, brave kleeren bederven uw uiterlijk.

CLARA.
Riek heeft groot gelijk... Toe, ga nu even zitten...

BETTY.
Nee heusch, ik voel me niet op m'n gemak er in... Als vader of Agaath binnenkwam... die zouden 't niet goed vinden, dat weet ik...

RIEK.

Maar 't is toch niet slecht om er mooi uit te zien (*tot Clara*) zeg, is 't dat nu wel?

CLARA.

Ik vind het niet... (*Agaath komt even binnen om 'n schrift van de tafel te halen. Als zij Betty en Riek ziet*, *fronst zij even de wenkbrauwen*, *bloost en vertrekt verlegen 't gezicht*).

BETTY. (*verlegen*)
't Is maar een aardigheid Agaath... we gaan ons dadelijk verkleeden.

AGAATH. (*gedwongen verlegen*)
't Zijn prachtige costumes. (*Agaath af*) (*kort zwijgen*).

CLARA. (*zacht*)
Zooals zij iemand 'n gevoel van angst, van... onbehagelijkheid kan geven... Net als vroeger... Dan zei ze ook haast niets, als ze iets afkeurde... ze bloosde alleen en vertrok haar gezicht op die eigenaardige manier... en daar sprak meer afkeuring uit dan uit ritsen van woorden... Waarom zou zij 't zoo afkeuren, vat je dat?

BETTY. (*even met 'n moedeloozen zucht*)
Omdat zij 't niet gepast vindt voor de vrouw van vader... Misschien is 't ook wel zoo... kom Riek, ga je mee?

CLARA.
Nee, wacht nog even... ik moet je wat zeggen Betty, iets belangrijks - ik heb er nu den moed toe... Doe ik 't nù niet, dan komt er misschien later niet van. Ga jij eens even heen, wil je, kleine Shing-han-sjoe?...

RIEK.
Heb je geheimen? Toe, laat me blijven, ik kan *alles* begrijpen, heusch!

CLARA.
Hoor eens aan! Je kunt wel alles begrijpen; maar je mag niet alles weten, vat je! Kom, niet pruilen, ik maak 't niet lang....

BETTY.
Ga je in dien tijd verkleeden hè!

RIEK.
Mag ik me niet even straks aan Frans laten zien?

BETTY. (*denkt even na, beslist*)
Ja... zeker, wacht dan nog maar; nu rust Frans nog. (*Riek af*) En nu de biecht...

5e Tooneel.

BETTY, CLARA.

CLARA.
Kun je niet begrijpen waar die over zijn zal?

BETTY. (*zij gaat zitten*)
Ik geloof 't wel.

CLARA.
Maak 't me dan wat gemakkelijk. 't Begin is zoo moeilijk en ik moèt me eens uitspreken. (*Clara gaat naast haar zitten op den grond en steunt met haar arm op Betty's schoot*) Mag ik zóó gaan zitten? Dat is m'n geliefkoosde houding.

BETTY. (*glimlachend*)
Als je alleen bent?

CLARA. (*verlegen*, *ook glimlachend*)
Nee, dan niet... (*wat nerveus*)

Zoo goed als dit geel je toch staat... je moest altijd zulke kleeren dragen, Betty!

BETTY. (*a.v.*)
Ja, maar dáárover wou je niet spreken, wel? Ik ben je biechtmoeder nu. (*ook wat verlegen*, *zacht*) 't Is over 'n *hij* hè? (*Clara knikt*, *terwijl ze haar gezicht afwendt*) Al die brieven zijn van hèm?...

CLARA.
Dus je hebt 't begrepen?

BETTY.
Dat was niet moeilijk. - Je bent makkelijk te lezen - geen emotie, die ik niet op je gezicht las en uit je stem hoorde... (*kort zwijgen*).

CLARA.
Ik houd zoo zielsveel van hem, Betty.

BETTY.
Dat wist ik.

CLARA. (*met bijna angstige spanning*, *moeilijk*)
... Dus je weet ook wàt hij voor me is?

BETTY. (*knikt*)
Ja, *alles* niet waar? je man, al is hij 't voor ons wettelijk niet.

CLARA. (*zacht*)
Goddank, dat je 't raadt... Vindt je me erg slecht?

BETTY. (*ontwijkend en zacht*)
't Zou zeker beter geweest zijn, als je sterker geweest was en je zelf had kunnen beheerschen tot later... maar ik durf je geen verwijten doen... misschien zou ik zelf even zwak geweest zijn... Ik denk allereerst aan vader.

CLARA.
Ja, ik wou dat hij 't niet hoefde te weten. - Ik heb wèl gestreden, Betty, dat kon ik Agaath niet zeggen, maar 't is toch zoo... Ik had liever gewacht, of liever, niet om mezelf... ik verlangde te veel, maar om vader, uit vrees ook. Maar ik kon hèm niet weerstaan... Hij werd ziek, nu een jaar geleden, 'n vreeselijke ziekte, typhus,... ik paste hem op al dien tijd - O! die angst, dat ik hem verliezen zou, en dat zelfverwijt, die schrijnende pijn, dat ik hem dat ééne geweigerd had, ik hèm iets geweigerd... En toen hij beter werd, toen had ik geen kracht meer, ik wou ze niet hebben... toen bleef ik eenvoudig bij hem... En ik heb er nooit spijt van gehad, dat zàl ik nooit hebben, zelfs niet als vader er ooit door zou lijden. Dat heeft *hij* me geleerd, nooit iets te berouwen. Eerst de dingen overdenken en dàn ze doen; ‘ze eerst doen en daarna berouwen is lamlendige zwakheid,’ zegt hij altijd... Je weet niet wat hij voor me is, Betty. Hij is anders dan alle menschen, zoo verschillend van vader en Frans. Hij is zoo sterk,... hij is nooit bang, nooit. Je weet die

expeditie in Africa, die hij mee heeft gemaakt; hij was er de leider van en wat hij niet heeft doorstaan! Toch vertelt hij er niet veel van, hij is geen man van woorden, hij spreekt weinig. Nu schrijven we er een boek over - hij dicteert me alles en ik schrijf het neer; ik mag hem helpen, denk eens! En physiek sterk als hij is! Hij tilt me op in de hoogte, zóó, als 'n kind. Dan ben ik machteloos in z'n armen en moet eenvoudig wachten, tot hij me weer neer zet. En dan lacht hij zoo vroolijk. Je moest z'n lach hooren, die is zoo helder, dan zie je opeens de zon schijnen. Kun jij je nu begrijpen, dat ik van hem moet houden en hem volgen moet, overal, overal? (*Betty streelt zachtjes haar haar*)

BETTY. (*weemoedig*)
Je bent gelukkig Clara, ik hoop, dat 't zoo blijven mag. Maar spaar vader toch, wil je? en wees zacht tegen hem...

CLARA.
Je spreekt zoo ernstig, je hebt tranen in je oogen. (*Betty schudt van nee*) Ik heb 't dadelijk gevoeld... je bent niet gelukkig.

BETTY.
Dat moet je niet zeggen. Er zijn dingen, die niet uitgesproken mògen worden.

CLARA.
Als 't je hindert... Maar we zijn even oud haast, we konden vriendinnen zijn... En ik heb zoo'n gevoel, dat je hier gebukt gaat onder veel wat je niet uiten kunt en wat je drukt... (*heel zacht*) Waarom heb je vader getrouwd?

BETTY (*pijnlijk zacht*)
Ik hield veel van hem.

CLARA.
Ja, ja, maar niet als... daar is hij de man niet naar, en hij is zooveel ouder.

BETTY. (*a.v. met gebogen hoofd*)
Ik had vroeger verdriet gehad en wou 't vergeten.

CLARA.
Arme Betty.

BETTY.
Toen dacht ik, dat ik me veilig en rustig bij hem zou voelen... Ik zag hoog tegen hem op, hij gaf me zoo'n gevoel van kalmte... Hij was een vriend van m'n vader, weet je? en hij was zoo goed voor m'n broer. Ik had een broer, die slecht oppaste - nu is hij dood - en dien hielp hij met raad en daad - hij was een groote steun voor moeder. En 't leek ook werkelijk niet verkeerd, 't was niet enkel egoïsme en zwakheid van me. Ik dacht dat ik iets... nee, veel voor hem zou kunnen zijn en voor jullie allen, voor Agaath ook. (*even met 'n lachje*) Ja, verbeeld je, ik dacht, dat ik iets voor Agaath zou kunnen zijn.

CLARA.
Agaath heeft niemand noodig, zij is de sterkste van ons allen... Maar voor Riek ben je veel.

BETTY.
Ja, niet waar? dat is m'n troost.

CLARA.
En ook voor Frans.

BETTY (*heel zacht, zonder op te zien*).
Ik hoop 't... Maar voor hèm, voor vader kan ik niets zijn, dat is juist 't wanhopige.

CLARA.
Hij houdt toch van je...

BETTY.
Ja hòuden, maar ik ben niet noodig voor hem.... Agaath is meer voor hem dan ik... zij vat hem beter, deelt meer z'n gedachten, z'n sympathiën. En heusch, ik zeg dit niet uit jalouzie, dat moet je niet gelooven. 't Is meer, dat ik soms 't gevoel heb, dat dit alles niet had moeten zijn, dat ik verkeerd heb gehandeld. Er is niets goeds, niets moois voortgekomen uit m'n huwelijk.

CLARA.
En 't geluk dat je Riek hebt gegeven.

BETTY.
Ja, dàt is het eenige.

CLARA.
Lieve, lieve Betty, ik dank je duizendmaal voor je vertrouwen. Ik houd zoo veel van je en ik hou maar van heel weinigen, ik kan ze tellen, m'n affecties; Hij....!!... 'n beetje genegenheid voor Frans en Riek... en nu jij, dat is alles...

BETTY.
Ik dank je voor die affectie, hoor.

CLARA.
En zul je me trouw blijven schrijven, als ik weg zal zijn?

BETTY.
Zeker... Maar denk je dan nu al aan heengaan?

CLARA.
Dat zal van hèm afhangen, wanneer hij weer uit het land zal vertrekken. Hij wil weer naar Amerika terug, naar Brazilië, om er z'n wetenschappelijke onderzoekingen van 'n jaar geleden voort te zetten.... Als hij me roept, moet ik volgen, dat voel je....

BETTY.
Wat 'n vreemd, vreemd leven heb je Clara.

CLARA.

'n Heerlijk leven! Liever vijf jaar van zoo'n leven, dan vijftig jaar van 't leven lier.

BETTY.

Ik zal je missen.

CLARA.

Ik zou toch niet hier gebleven zijn; 't gaat niet Betty. Ik wil je geen pijn doen, heusch niet, maar 't is nog juist zooals vroeger; ik voel me gevangen hier, ik kan niet vrij ademen, 't is of m'n geest in 'n keurs wordt gewrongen.... En ik ben nu zoo gewend aan vrijheid, aan ruimte en hooge, frissche lucht... 't Is beter voor vader ook, dat ik ga, ik zou hem toch maar verdriet doen als ik bleef, door m'n zwijgen en m'n koelheid... Ik voel

wel z'n goedheid en ik hou wel van hem, op zekere manier, maar wàt ik voel, kan ik tegen hem niet uiten, ik heb dat nooit gekund... al m'n gevoel verstijft in z'n bijzijn... En als hij ooit van Agaath of van anderen mocht hooren wat ik je nu verteld heb,... zie hem dan wat zacht voor me te stemmen, wil je?

BETTY.
Heb je 't Agaath dan verteld?

CLARA.
Iets, 't voornaamste. Zij lokte 't uit; toen wou ik de waarheid niet verzwijgen.

BETTY.
Ik beloof 't je. (*er wordt geklopt.*)

CLARA.
Er wordt geklopt.

BETTY.
Dat zal Riek zijn, die ongeduldig wordt.

6e Tooneel.

CLARA, BETTY, RIEK, (daarna) FRANS.

RIEK (*om 't koekje kijkend*).
Mag ik binnenkomen? zijn de geheimen verteld?

BETTY.
Ja vrouwtje, nu mag je komen. (*Riek komt binnen*). Wat is het donker geworden: ik zal de lamp eens opsteken.

CLARA.
Wil ik even schellen?

BETTY.
Och, nee, laten wij maar onder ons blijven. (*Zij steekt zelf de lamp aan die op de groote tafel staat en brengt ze naar de tafel bij het raam*). (*Frans komt binnen*).

RIEK.
Daar komt Frans! Frans, kijk eens. (*Betty's hand beeft*).

CLARA.
Pas op Betty, laat de lamp niet vallen: je hand beeft. - (*Frans kijkt getroffen naar Betty*).

RIEK.
Vindt je moeder niet mooi?

CLARA.
Wat kijk je ernstig.

FRANS (*langzaam*).
Ja, heel mooi.

BETTY (*verontschuldigend*).
Ik heb me maar verkleed, uit 'n aardigheid.

FRANS (*bijna heftig*).
Nee, nu bèn je niet verkleed, in deze japon, hoor je.... Je bent verkleed als je die ellendig deugdzame philantropische kleeren draagt.

RIEK (*opgetogen*).
Dat is zoo; zoo noemde ik ze ook daarnet, niet moeder? Zeg en hoe vindt je mij?

FRANS.
Heel grappig, 'n echt Japaneesje hoor; je hoort er nog 'n waaier bij te hebben. Van wie zijn die costumes, van Clara? Je hebt goeien smaak.... m'n compliment.... dat rood is prachtig.

(*Hij gaat zitten en houdt z'n hand voor z'n gezicht. Riek wil achter hem heen loopen*).

BETTY (*zacht*).
Nee, loop niet achter hem heen, dat hindert hem.

CLARA.
Ben je moe Frans?

FRANS.
't Schikt nogal.

RIEK.
Hè, laten we nu allen eens dicht bij elkaar kruipen, zoo echt gezellig en dan mekaar vertellen. Jij hier Clara, moeder hier en ik....

CLARA.
Bij moeder natuurlijk.

RIEK (*innig*).
Ja, bij moeder (*plotseling*).... Ik heb 'n idee. Weet je, wat je doen moest Frans? Moeder uitteekenen in dit costuum.

BETTY (*verschrikt*).
Maar Riek, hoe kom je daaraan?

RIEK.
Toe, als hij niet te moe is, - 'n krabbeltje maar. Ik zou 't zoo graag hebben. Doe je het? Kun je Frans? Hier is papier.

FRANS (*opeens levendig*).
Ja, dat is 'n idee, ik zal 't probeeren. (*zoekend*) m'n potlood.... ah, hier is het,.... en de lamp wat naar dien kant, zoo....

RIEK.
O heerlijk, stil nu moeder....

FRANS.
Blijf zoo zitten, wil je?

BETTY.
Ik wou 't liever niet Frans.

RIEK.
Hè moeder!

FRANS.
Even maar. - Doe me dat ééne genoegen eens Betty.... (*hij begint*; *allen zwijgen*).

RIEK (*fluisterend*).
Wat is 't stil! Ik heb 'n gevoel of het niet lukken zal als we praten.

BETTY (*nerveus*).

Nee, praat gerust - dat hindert niet, wel Frans?

RIEK.

O moeder, zoo hebt u er in tijden niet uitgezien, met dat licht in uw oogen en die kleur.... U geniet van uw japon, doet u niet? (*opgewonden*) O, ik vind 't zalig om mooi gekleed te zijn, niet van die gewone modejaponnen, maar echt, echt mooi..... Als ik ouder ben, dan ga ik 'n vereeniging oprichten waarvan de leden allemaal mooi gekleed moeten gaan en het doel.... de taak hebben om.... om het mooie te verspreiden, begrijpen jullie? En er zullen ook heeren toe hooren.... en als jij wilt Frans, mag jij er ook bij komen.... Frans hoor je niet?

FRANS (*teekenend in een gejaagde opwinding*).

Zeker Riekje, wel

bedankt voor de eer. Zal ik me dan op z'n Grieksch of Chineesch verkleeden?

RIEK.
't Komt er niet opaan, als 't maar mooi is.

CLARA.
'n Prachtig idee! Ik word ook lid hoor!

RIEK.
Je zoudt de heele vereeniging wel kunnen kleeden met je japonnen! En.... moeder, hebt u het gezien? ze heeft zijden kousen en zulke prachtige! Sommige met figuren bestikt en andere weer opengewerkt.

CLARA.
Zoo'n verklapster! Heb jij dan in m'n andere kast ook gesnuffeld?

RIEK.
Ja, die stond open,.... mocht dat niet?

CLARA.
Nee stellig niet, ik had vergeten ze te sluiten.... Ja, ik kan 't niet helpen, ik hou eenmaal van die dingen. Wat heb ik als kind niet geleden onder m'n saaie kleeren, in stilte natuurlijk, en toch werd ik altijd ijdeltuit genoemd, M'n illusies waren anders waarlijk zoo hoogvliegend niet. M'n grootste rêve was: knooplaarzen; ik droeg maar rijglaarzen.

RIEK.
Ik ook, tot moeder kwam.

CLARA.
Ik weet nog m'n bewondering als kind in de gymnasnastiekzaal voor 'n meisje, Anna Vlier heette ze, dat altijd gestreepte kousen en keurige spannende knooplaarzen droeg. Wat werd ik gefascineerd door die laarzen! Om zulke beenen te hebben, dacht ik altijd. En zelfs nù nog zie ik ze dikwijls voor me. 't Meisje zelf heb ik vergeten, haar gezicht, haar figuur, alles, maar de beenen leven nog voor me, die zie ik nog, zooals ze netjes gestrekt in de pas marcheerden, een, twee, een, twee! Gelukkige Anna Vlier, dacht ik toen. (*allen lachen*)

RIEK.
O moeder, wat zie ik, u hebt ook zijden kousen aan....

BETTY (*wat verlegen*).
Eén paar nog, dat ik over had, dat draag ik nu af.

CLARA (*lachend*)
O Betty die toon van je! En je kijkt zoo schuldbewust.... (*plagend*) Agaath zou 't ook heel verkeerd vinden, hoor!

FRANS.
Stellig, immoreel.

BETTY.

Hè nee, zeg dat niet, lach niet om Agaath.

FRANS

Ik lach niet, 't is de waarheid. Niet kijken Riek, dat hindert me....

RIEK.

Nu is 't toch af hè? - 't Is zoo goed moeder, 't lijkt sprekend.

FRANS.
'n Heel vluchtige schets maar....

CLARA (*staat op en kijkt*).
Wat heb je dat knap gedaan met een paar lijnen. Betty's heele karakter is er in uitgedrukt. (*Frans geeft 't Betty*).

BETTY (*na 'n kort zwijgen, verrast*).
Ben ik dat?

FRANS (*haar aanziend, glimlachend*)
Ja, dat ben jij. Wees eens eerlijk Betty, vindt je 't niet prettig te weten, dat je er zóó uitziet?

BETTY.
Ja - zeker - 't geeft 'n gevoel van zelfvertrouwen en kracht, te weten dat je niet leelijk bent.... 't Is zoo vreemd, ik herken er mezelf niet in.... ik kijk er naar, zooals ik naar 'n vreemde, of naar 'n vaas, 'n bloem zou kijken. - Dat is toch geen ijdelheid, wel?

CLARA (*plagend*).
Nu, misschien.

FRANS (*zacht*).
't Is alleen omdat je jezelf niet meer kent, omdat je jezelf hier verloren hebt, Betty.

BETTY (*pijnlijk*).
Stil Frans....

RIEK.
En nu mag ik 't hebben niet?

FRANS.
Nee, zeker niet, dit houd *ik.*

RIEK.
O Frans, ik wou zoo graag. - En ik heb je het idee aan de hand gedaan, - je zoudt er anders nooit aan gedacht hebben.

FRANS.
Stil, wacht maar, ik zal er nòg een maken.

BETTY.
Nee, doe 't niet Frans, - vermoei je nu niet, dan slaap je van nacht weer niet.

FRANS (*beslist*).
Vermoeien of niet, nu wil ik het doen.

RIEK.
Dan moet je verf nemen, waterverf; 't mooie van moeder is de kleur.

CLARA.

Waarachtig, 't kind heeft gelijk.

FRANS.

Riek ziet goed. - Krijg m'n doos dan, gauw, hij staat daar in de kast. Wees maar niet angstig Betty, nu kàn ik het. - Nietwaar ik màg? Dit ééne sta je me nog toe - ik zal je niet méér vragen.

RIEK.

Hier is ie.... en water ook. Grauw nu, vóór vader komt.

CLARA.

Waarom zou vader het niet mogen zien?

RIEK.

Ja 't is waar, dat weet ik niet, - 't viel me zoo in.

FRANS (*beslist*).

Gekheid, vader heeft er niets mee te maken.... Ga nu staan Betty.... en je arm zóó.... je hoofd, nee 'n ietsje gebogen, en je mond... even open maar, heel even....

RIEK.
Wat beveel je moeder.

BETTY.
't Zal niet te lang duren, hè?

FRANS.
Nee - maar kijk niet zoo treurig, zooals altijd. - Ik moet dat licht van daareven in je oogen zien, ik moet je zien zooals je bent, zooals je vroeger geweest zult zijn....

BETTY (*smeekend*).
Frans!

RIEK (*zacht tot Clara*).
Wat praat ie vreemd. Zou dat zoo wezen? Zou moeder hier niet haar eigen zijn?

CLARA.
Stil kindje, stil. (*zij gaat met Riek naar den achtergrond*)

FRANS.
Wat drommel, schudt den druk eens van je af, wees je eigen, fiere zelf.

BETTY.
Spreek toch zoo niet, denk aan....

FRANS (*opgewonden*).
Ik kàn nu niet aan anderen denken, ik moet denken aan jou, aan de Betty die ik op dit papier wil brengen, die ik wel ken, maar die je me nooit haast zien laat.... (*dringend*) Denk nu eens aan je liefsten wensch....

BETTY (*met een weemoedig glimlachje*).
Ik heb geen liefsten wensch meer....

FRANS.
Aan buiten, aan de bergen dan.... Je hebt genoeg phantasie. Voel je de frissche, ijle berglucht niet en ruik je de prikkelende dennengeuren niet, zoo'n gestoofde geur, na 'n regenbui, als de zon op het hout brandt?

CLARA (*bij hen komend*).
Spreek je van dennen? Agaath zei er iets van, dat jullie dezen zomer misschien naar buiten zoudt gaan.

RIEK.
Zei Agaath dat? Dan *gaan* we ook moeder. - En waarheen?

CLARA.
Naar Zwitserland geloof ik.

RIEK.
O heerlijk! Ga jij dan mee Clara?

CLARA.
Ik.... ik denk 't niet....

RIEK.
En jij Frans?

FRANS.
Stoor me nu niet.... Nee, ik ga alléén ergens heen.

RIEK.
Je gaat altijd alleen tegenwoordig.... Hoe is 't mogelijk? Ga je dan niet graag met moeder en mij?

BETTY.
't Is beter, rustiger voor Frans om alleen te gaan, Riek.

FRANS (*kortaf*).
Ja 't is beter.

CLARA.
Frans, wat zie je opgewonden. Je oogen schitteren, alsof je koorts hebt.

FRANS (*lachend*).
Die koorts maakt dat ik werken kan. Zoo, zoo is 't goed Betty.

RIEK (*tot Clara*).
Vertel jij me nog eens wat van je reizen, - van je tocht met dien automobiel in Amerika. Ging 't heel snel?

CLARA.
Vliegens, in woeste vaart soms.

RIEK.
Hè, goddelijk!! En was je niet bang?

CLARA.
Nee, omdat ik met iemand was, die geen angst kent. Met 'n ander zou ik stellig bang geweest zijn. O dat genot van dat uren, dagen lang stoomen door de wijde, wijde ruimte en die woeste eenzaamheid. Jullie kent zoo'n eenzaamheid niet.... die bestaat niet in ons land, waar je overal de bewoonde wereld om je heen vóélt. Maar dáár, - daar voelde je, dagen te kunnen vliegen zonder 'n dorp, 'n huis, een mensch te zien....

RIEK.
En waar sliep je dan?

CLARA.
Buiten, in 't gras of, als 't koel was, in den automobiel.

RIEK.
In den automobiel? Waren daar dan bedden en kamers? (*Clara knikt*). O hoe zalig, hoort u 't moeder?

BETTY (*tot Clara*).
Ja, maar vertel haar nu niet meer van die dingen; 't windt haar zoo schrikkelijk op. Vertel jij ons liever wat Riek, de een of andere mooie verbeelding van je.... (*kort zwijgen*).

RIEK.
Ja, laten we eens.... O! ik weet wat we doen moeten, iets voor ons allen.... We moeten verbeelden, dat we 'n prachtig huis gaan inrichten.... En ieder.... iedereen....

BETTY.
Niet zoo opgewonden, kindje, dan hakkel je zoo....

CLARA.
Zoo'n opgewonden standje als jij bent!

RIEK.
Stil nu.... Ieder neemt 'n kamer en beschrijft hoe die er uit zal zien, hoe hij die in zal richten, begrijp je? Ik neem 't boudoir en ik weet al precies de meubelen ervan,.... en alles.... 't Behangsel zal zijn zij-damast en van dat rose, hoe heet dat rose ook weer, moeder?

BETTY.
Vieux rose.

RIEK.
Ja, vieux rose, daar houdt u ook zoo van, niet?

CLARA.
't Is mijn lievelings-kleur.

BETTY (*ook in vuur komend*).
Ja; maar ik houd nog meer van 't dònkere rood, 't warme, diepe chaudron-rood.... O, als ik deze kamer nu eens naar m'n eigen smaak mocht inrichten....

CLARA.
Nu, ga nu verder.

BETTY.
Och nee, 't is dwaasheid, daar komt toch nooit van....

RIEK.
Maar verbéél d 't u dan tenminste moeder, dat is ook al prettig.

BETTY.
Nee, dat soort verbeelden kindje, geeft mij geen genot meer; daar is m'n phantasie niet levendig genoeg voor, denk ik.

CLARA.
Hè, te denken hoe mooi 't hier zou kùnnen zijn en hoe banaal leelijk 't is! Vader is toch rijk....

BETTY.
Hij zou 't huis nooit willen veranderen; 't is tegen z'n principe.... en eigenlijk is het 'n heel mooi principe. Hij wil geen meerdere luxe, waar hij 't noodige heeft en zooveel duizenden menschen dat noodige missen....

FRANS.
Hij heeft ook minder behoeften dan wij.

BETTY (*met vuur*).
Dat is 't niet alleen, heusch niet, hij is zoo zeldzaam onzelfzuchtig, hij vraagt nooit iets voor zichzelf; - hij wil zich meer en meer vereenvoudigen.

CLARA.
Nog meer! Och, och, grootvader en overgrootvader waren, naar hetgeen vader zegt, toch ook eenvoudig, en die leefden waarlijk heel anders dan wij, - die hielden rijtuig en 'n knecht.

BETTY.
Dat was toen ook meer gewoonte. - Maar ik kan me vader niet voorstellen: in 'n rijtuig zittend met livrei op den bok. 't Zou niet bij hem hooren.

CLARA.
Die livrei zou ik ook graag er aan geven, maar de paarden.... eigen paarden en die zelf te mennen, lieve hemel, dat is zoo'n genot.

RIEK.
Zelf mennen, heb jij dat ook al gedaan? O Clara, wat heb je toch veel heerlijks ondervonden en dat alles omdat je weg bent geloopen....

CLARA.
Maar ik had mama toen niet.

RIEK (*ernstig*).
Nee, dat is waar.

BETTY.

Jij zult nooit wegloopen, wel Riek?

RIEK.

Nee, nooit, zoolang u er bent. - Maar o! wat gaf ik er voor als we nu alle vier weg konden loopen, of liever wegstoomen in 'n automobiel en de heele wereld doorvliegen!

FRANS.

'n Prachtig plan! Ik ben er dadelijk voor te vinden. (*Allen lachen*). (*v. Roessem komt binnen*).

7e Tooneel.

De vorigen, v. Roessem.

Riek.
Daar is vader.

Betty (*haastig*).
Ben je klaar, Frans?

Frans.
Nee, nog niet.... wacht nog even....

v. Roessem.
Ik hoorde jullie zoo lachen.... nee houdt nu niet op.... 't was aangenaam om te hooren, zoo'n gezonde vroolijkheid,.... 't Is waar, hier is 'n brief voor je, Clara.

Clara (*gretig*).
O, dank u (*leest dadelijk*).

v. Roessem (*nu pas de costumes opmerkend, onaangenaam getroffen*).
Hè, wat is dat?.... wat 'n zonderlinge costumes....

Frans (*wat scherp, iets uitdagend haast*).
Ja, vindt u niet, dat Betty er goed uit ziet, vader? dat het v i e i l o r haar flatteert?

v. Roessem (*hoofdschuddend, zacht afkeurend*).
Nee, ik houd daar niet van, ik zie haar veel liever in haar eenvoudig bruin japonnetje.... Je moest dit weer uit doen vrouwtje... Hoe kwam je er toe!....

Betty (*met iets oproerigs*).
Ik deed het, omdat ik ook wel eens graag mooi gekleed ben.... En ik moet nu nog even wachten, tot Frans klaar is.

v. Roessem.
Frans? Teekent hij je uit? Dat had hij nu niet moeten doen, in dat costuum.... En Riek ook.... kijk eens aan....! Dat hadt je niet moeten toestaan, Betty, dat is immers niet verstandig.... 't kind is waarlijk al ijdel genoeg....

Betty.
Och, 't is maar een grap. Voor 'n enkelen keer zal haar dat zeker geen kwaad doen.....

v. Roessem.
Je moest 't nu uit gaan doen, Riek.

Riek (*oproerig*).
Moet ik moeder?

Betty.

Zeker, als vader 't zegt. (*glimlachend*). Je hebt er nu lang genoeg van genoten hè? (*Riek gaat langzaam heen*).

v. ROESSEM (*kijkt naar Frans' schets*).
Nee, nee, dat....

BETTY.
Bevalt het je niet?

v. ROESSEM.
Nee, daar is 'n uitdrukking in, iets opgewondens, dat me.... vreemd, niet aangenaam aandoet, en wat ik nog nooit in je gezicht gezien had, behalve vroeger 'n enkele maal, als je eens piano speeldo.

BETTY.
Je hoeft niet bang te wezen. Je zult het er niet méér in zien.... (*Clara komt naar haar toe*). Wat is 't Clara?

CLARA (*haar den brief toonend*).
Lees eens even.... dit alleen. Hij roept me, ik moet morgen al met hem mee.

BETTY (*zacht*, *verschrikt*).
Zoo gauw al....! Hoe zullen we 't vader zeggen? Hij zal zoo bedroefd zijn!

CLARA (*smeekend*).
Blijf bij me, als ik 't hem zeg.

v. ROESSEM (*tot Frans*).
Dat ìs mama niet, Frans.

FRANS (*zich een oogenblik vergetend*, *heftig*).
Ja zeker, dat is wèl mama. Dat is de eigenlijke Betty, die ù niet kent.

BETTY (*verschrikt*).
Frans....

v. ROESSEM.
Frans, jongen, wat scheelt er aan, wat meen je?

FRANS.
Niets, niets.... ziezoo, 't is bijna af, voor 'n schets niet kwaad. (*hij toont 't Betty*). Deze houd ik, de andere is voor Riek.

v. ROESSEM.
Ga jij je nu verkleeden vrouwtje, (*zacht*) en vergeef me, als ik straks misschien wat onvriendelijk tegen je was. Ik was waarlijk 'n oogenblik ontstemd door die vreemde kleeren.... (*hij kust haar*). Wil jij ook heengaan, Frans? Ik zou Clara graag even spreken, alleen. (*Frans gaat en laat de eene teekening op de tafel achter.*)

8e Tooneel.

v. ROESSEM, CLARA, BETTY, (daarna) v. ROESSEM en CLARA.

CLARA.
Zeg jij 't hem vast, Betty.

BETTY.
Clara heeft je wat te zeggen, beste, iets dat je misschien wat overvallen zal. (*gedwongen luchtig*). Ze moet ons morgen alweer verlaten, de zwerfster.

v. ROESSEM (*getroffen*).
Morgen al?.... En waarom dat?

CLARA (*nerveus*).

't Mòet vader, 't spijt me voor u,.... maar ik heb beloofd met 'n vriend naar Amerika terug te gaan, - ik hoor 't zoo juist.

v. ROESSEM (*a.v.*).
Morgen!.... Is dat de schrijver van dien brief?

CLARA (*a.v.*).
Ja, vader.

v. ROESSEM.
Zoo. (*tot Betty*). Ga nu, wil je? (*Betty af*). (*Zwijgen*) (*met nerveuse*, *moeilijk onderdrukte emotie*). Ja, kind, ik moet me eens uitspreken met je, ik had 't al lang willen doen, maar ik heb gewacht op jou; ik had zoo gehoopt, dat jij 't eerst tot mìj zou zijn gekomen.... Dat is niet zoo geweest, helaas..... Kom, ga eens zitten Clara.... ik wou zoo graag dat er vertrou-

welijkheid tusschen ons kwam, de èchte vertrouwelijkheid, zooals die behoort te zijn tusschen vader en kind. - Je hèbt toch wel vertrouwen in me?

CLARA (*zacht*).
Ja vader.

v. ROESSEM.
Maar waarom zwijg je dan, waarom spreek je je niet eens uit tegen me? Je hebt toch zeker wel iets mee te deelen van àl wat er in die vijf jaren met je gebeurd is? en er is immers geen mensch, die meer belang stelt in jou en in je lot, dan ik? Dat voel je toch? - Toe, beschouw me als 'n vriend en stort je hart eens uit.

CLARA. (*nerveus*)
Ik heb waarlijk niets te vertellen vader, ik heb u al veel verteld van m'n reizen, nietwaar?

v. ROESSEM.
Ja, van je reizen, maar niet van je eigenlijke leven, van je vrienden, ik weet nog niets van je zèlf af... (*Clara zwijgt. v. Roessem wacht, zucht dan en gaat door*) Ik wou ook zoo graag eens met je spreken over je verder leven, want wat ik daarnet hoorde, dat je ons nu al weer verlaten wilt, dat kan toch niet waar zijn, natuurlijk?

CLARA.
't Is waar vader, het moet...

v. ROESSEM.
Nee, nee, kind dat kan niet, dat mag niet zijn... Na al die jaren weg te zijn geweest, gun je me toch meer dan die korte drie weken, waarvan ik je verscheiden dagen, toen je ongesteld was, haast niet gezien heb. (*nerveus*) Luister eens kind, ik heb je vijf jaar lang volle vrijheid gelaten, meer vrijheid dan eenig ander vader mischien z'n dochter ooit heeft gegund...

CLARA.
Dat is zoo, daar ben ik u altijd heel dankbaar voor geweest.

v. ROESSEM.
Ja, zoo denk jìj, maar ik heb mezelf dikwijls verweten, bij dag en bij nacht - in veel nachten kind - dat ik verkeerd gehandeld heb, dat ik je die vrijheid niet had mògen geven. Omdat je ze niet verdragen kon, er niet sterk genoeg voor was... Kijk, ik wil je waarlijk niet kwetsen door treurige herinneringen bij je op te wekken, je weet ook hoe voorzichtig ik in dat opzicht altijd geweest ben,.. maar is je droevig huwelijk niet het beste bewijs er voor, dat je niet in staat was om alleen te handelen, zonder geraden te worden? - Ja, ja, dat is nu verleden, we roeren 't niet verder aan... Ik wou je alleen maar zeggen: je hebt nu jarenlang voor jezelf en je eigen genot kunnen leven,

geloof je niet, dat nu eindelijk de tijd is gekomen, dat je eens voor anderen gaat leven... op de wijze zooals Agaath en mama het doen?

CLARA.
Wat meent u?

v. ROESSEM.
Ik meen dat je voorgoed hier terugkomt, waar je met de warmste hartelijkheid ontvangen zult worden en waar je oude kamer, zooals je gezien hebt, nog altijd voor je openstaat. Wat is er natuurlijker dan dat 'n dochter in jouw positie weer bij haar vader in komt wonen? hier is toch immers je tehuis...

CLARA.
O vader, 't kan niet, het is onmogelijk..

v. ROESSEM.
Waarom onmogelijk? Als je - zooals je je vroeger hadt voorgesteld - zangeres was geworden, dan zou ik zelf gezegd hebben: Clara moet haar kunst volgen, diè is haar nu het hoogste, maar nu dit niet zoo is, wat is er dat je nù terughoudt? - Daarbij lijkt het me onder de omstandigheden ook verstandiger;... tot den tijd dat je... je scheiding zal zijn uitgesproken moet je natuurlijk voorzichtig wezen..... Je zegt niets kind, - heb je op dit alles niets te antwoorden?

CLARA. (*moeilijk*)
..... Alleen dit ééne vader, dat ik hier niet blijven kan...

v. ROESSEM.
Maar waarom dan? verklaar je tenminste.

CLARA. (*wanhopig*)
Er is zooveel... zooveel dat u nooit kunt begrijpen... dat is het wanhopige,... ik zou evengoed tot 'n doove over muziek kunnen praten... En als ik probeer het u te zeggen, zou ik u alleen verdriet doen...

v. ROESSEM. (*zacht*)
Zóó, zonder te spreken doe je me ook verdriet, kind.

CLARA. (*hevig*)
Ik zou 't hier niet uithouden, ik zou ziek worden, diep ongelukkig zijn, zooals ik 't hier altijd was.

v. ROESSEM. (*verbaasd*)
Altijd? - Ik begrijp je niet. - En zelfs, àls je dat vreesde, moet je dan altijd denken aan je eigen geluk, dáárvoor alleen leven?

CLARA. (*ten einde raad*)
Ik zou slecht worden ók vader, zooals ik 't vroeger soms was,... uit wanhoop omdat ik mezelf niet zijn kon en altijd als 'n zondares beschouwd en behandeld werd.

v. ROESSEM.

Clara, Clara, ik vrees dat wat jou ongelukkig maakte, je eigen zelfzucht was, je gemis aan plichtbesef..... O kind, hoe kom je toch zóó verschillend van ons, van je moeder

en Truus vroeger, en van Agaath? Altijd was je koud, stug en ontevreden thuis, - geen vriendelijk, hartelijk woord hoorden we ooit van je... 't Was me soms of je geen hart, geen gevoel hadt... En nu, na die lange afwezigheid, waarin je toch veel doorleefd, veel geleden moet hebben, - nu is 't nog juist als vroeger, vrees ik, - ik merk niet, dat het verdriet je iets gelouterd, iets verzacht heeft. - Geen hartelijk woord heb ik haast nog van je gehoord, geen woord van spijt over al wat je me vroeger hebt aangedaan. En geloof me, 't is geen zelfzuchtig verdriet, dat ik hierover voel, 't is verdriet om dat koude zelf van je, dat ik niet treffen, niet ontdooien kan..... O, kind, kind en al die vijf jaren heb ik in zorg om je geleefd, heb ik om je getobd en naar je verlangd!

CLARA.

Nee, verlangd niet.

v. ROESSEM.

Ik niet verlangd?

CLARA.

Nee vader, heusch niet. Ja natuurlijk, u bent 'n hartelijk vader, u miste uw kind, zooals wel ieder vader z'n kind, zooals 'n dier zijn jong zou missen, maar niet *mijzelf* miste u. - Hoe zou dat ook kunnen? - Ik was voor u nooit anders geweest dan 'n koud, harteloos wezen, zooals u zelf me daar noemde. U kende me niet. - Ja, dat is 't, u hebt me nooit gekend, zoomin als u Frans en Riek kent. - Omdat we anders waren dan uzelf en de anderen. - Dáárom begreep u ons niet, dáárom waren we slecht. - U zegt nu, dat u zooveel geleden hebt door mij, wel, dan zijn we quitte, want ik heb 't gedaan door ù, ja dat heb ik, al zult u 't nooit begrijpen. O, die jeugd van me en van hen, van Frans en Riek! Dat woeste opgekropte verlangen van mij om mezelf te kunnen zijn, om m'n juichenden, opbruisenden levenslust te kunnen uitvieren, om net als andere kinderen eens jolig, ondoordacht vroolijk te kunnen zijn, zonder ieder woord dat ik zei vooraf te moeten wegen, of 't wel verstandig, braaf genoeg was en of ik er uw ziekelijk sensitief gevoel niet mee kon kwetsen? Hoe gingen we allen gebukt onder die knellende somberheid hier. - Hoe nerveus-bang waren we voor uw donkere, verwijtende, diep strenge oogen, die ons om 't minste vergrijpje, 't kleinste ondoordachte woord dagenlang zonder ophouden aanstaarden, ons vervolgden, zooals de oogen van een portret kunnen doen. - O, die oogen van u, ze vervolgen me nù nog soms, vooral als ik ziek ben, 's nachts....!

Ik weet 't, ik was 'n kind met veel fouten, maar harteloos was ik niet, ik die zoo smachtte naar affectie, naar iemand wien ik al m'n kleine illusies en droombeelden kon toevertrouwen... 't Zou zoo gemakkelijk geweest zijn me te leiden, als u 'n weinig getracht had me te begrijpen en met me mee te leven, - als u me niet zoo àlle zelfvertrouwen ontnomen had door me voortdurend te laten voelen: je bent slecht, je bent zondig, je bent 't verdriet van mij en van je moeder. - Ja, u bent 't zèlf geweest, die me het huis uit hebt gedreven; u alleen en dat huis zie ik in m'n herinnering altijd voor me: donker, somber en kil. - Alle warmte, alle zon is in m'n leven gebracht geworden door 'n ander, wien ik daarvoor oneindig dankbaar ben en op wien ik al in m'n liefde geconcentreerd heb.....

Ziezoo, nu heb ìk eens ièts uitgesproken van het vele dat me jarenlang op het hart heeft gedrukt. (*Lang zwijgen*)

v. ROESSEM. (*ziet haar verwilderd, half verdoofd aan*)

't Is me zoo vreemd,... zoo heel vreemd... ik kan 't alles nog niet begrijpen... Wat is 't hier koud geworden... Als ik ooit, in eenig opzicht, verkeerd tegen je gehandeld heb, dan was het onwillens en onwetens kind, geloof dat, en vergeef het me dan... En als jij dit alles verkeerd inziet, als je verblind bent... want ach, dat moèt je zijn... denk dan later, dat ik je vergeven heb,... van harte.

CLARA.

Ja vader. (*zij wil heengaan*)

v. ROESSEM.

Nee wacht nog even... (*De hand aan z'n hoofd brengend*) Je sprak immers... wat was 't nu... ach ja, je sprak daar net van iemand wien je al je liefde gegeven had... Ik denk er niets kwaads van, nee, - maar je zult toch voorzichtig wezen Clara, er aan denken wat je jezelf verschuldigd bent, nietwaar?

CLARA. (*zacht, op vasten toon*)

Zeker vader, dat zal ik... Maar wat ik hèm verschuldigd ben in de eerste plaats.....

v. ROESSEM.

Nee, blijf nog even... ik ben zoo bang... Is 't met hem, dat je... zooveel gereisd hebt?

CLARA.

Ja vader, met hem heb ik gereisd en met hem ga ik morgen heen; hij heeft me gezegd dat ik komen moet.

v. ROESSEM.

O kind, toch niet als.....?

CLARA.

Hij is m'n *alles* vader... (*gaat naar hem toe en kust hem op 't voorhoofd*) Ik heb u geen verdriet willen doen, waarlijk niet... maar... ik moèst me nu uitspreken, u zelf lokte het uit...

v. ROESSEM. (*moe*)
Ja, ja, ga nu maar. (*Clara gaat heen door de deur links achter*, *bijna op hetzelfde oogenblik dat Betty er door binnenkomt*) (*hij kreunt*) O, dat kind, dat kind!.....

8e Tooneel.

BETTY, v. ROESSEM, (even later) BETTY en FRANS.

v. ROESSEM. (*Betty wil naar hem toe gaan*)
... Nee, liever niet schat, ik wou alleen zijn... Agaath is zeker... vergeef me Betty... ik moet mijn gedachten zien... bijeen te brengen... tot straks... (*hij gaat heen met gebogen hoofd*).

BETTY.
Wat zou zij gezegd hebben?... Weer nieuwe zorg...! (*Zij gaat bij de verandah staan en staart uit in 't donker*). (*Frans komt binnen*, *gaat naar 't tafeltje bij het raam*, *zoekend naar de teekening*, *die hij daar gelaten had*).

FRANS.
Hier is ie...! (*kijk er naar en kust ze hartstochtelijk*) O arme, arme Betty! (*Betty maakt 'n beweging*). (*Opeens kijkt hij op. Betty en hij zien elkaar aan*).

BETTY. (*zacht*)
O Frans!

FRANS. (*ook zacht*, *deemoedig*)
Ik wist niet... vergeef me Betty...

BETTY. (*bijna schreiend*)
Dat óók nog!... Je moet gauw heengaan Frans, vèr weg...

FRANS.
Ja vèr weg... (*hij laat de teekening liggen en gaat heen*).

EINDE TWEEDE BEDRIJF.

Derde bedrijf.

1ste Tooneel.

BETTY en VAN ROESSEM.

(Betty staat rechts bij den muur en kijkt lang, aandachtig naar 'n plaat, die er hangt, 'n vrouw voorstellend; v. Roessem die juist is binnengekomen en papieren op de tafel heeft gelegd, ziet Betty nu.)

v. ROESSEM.

Waar kijk je zoo naar, schat?

BETTY.

De nieuwe teekening van Frans, die hij gegeven heeft, in plaats van de andere, die je zoo hinderde... Vindt je deze niet prettig om naar te kijken?

v. ROESSEM. (*knikkend*)

Veel aangenamer... ze is heel mooi...

Die vrouw herinnert me aan iemand... wie is 't ook?... wel, nu zie ik 't, ze lijkt op jou...

BETTY. (*getroffen*)
Vindt je dat?

v. ROESSEM.
Bepaald schat... iets in de houding en in de oogen,... hoe meer ik er naar zie, hoe meer 't me treft...

BETTY.
Dat zal zeker toevallig geweest zijn.

v. ROESSEM.
En wat heb je met de andere gedaan?

BETTY.
In m'n kamer gehangen.

v. ROESSEM. (*aarzelend*)
Zou je ze niet liever in 'n portefeuille leggen?

BETTY.
Nee, ik vind ze mooi... Je ziet moe, ben je eindelijk eens uitgescheiden met werken?

v. ROESSEM.
Ja, ik heb de lijsten klaar voor Agaath.

BETTY.
Als je maar niet te veel doet.

v. ROESSEM.
Nee, nee, bezigheid is nu goed voor me. 't Is Agaath's recept tegen m'n tobberijen, 't beste weermiddel om den boozen wolf, zooals ze mijn gedruktheid noemt, van me af te houden.

BETTY.
Zeker, werken is goed, als je 't maar niet overdrijft en je hoofd te moe maakt.... (*kort zwijgen*). En *is* het je nu ook gelukt den boozen wolf van je af te houden, zie je zelfs niet eens zijn grimmigen kop uit de verte?

v. ROESSEM.
Nu, dat zou ik niet durven zeggen, dat is wel wat veel verlangd.... Ik mag al blij zijn, als ik het dier zelf van me afhoud, als hij me niet beetpakt.... *(mompelend)* Ja, ja, 't is moeilijk.... heel zwaar.... *(komt naast haar zitten)* Van één grooten angst ten minste heeft Aagje me verlost....

BETTY.
En wat is die angst?

v. ROESSEM.

Dat ik mezelf iets te verwijten zou hebben, ten opzichte van Clara, van haar opvoeding.

BETTY.

Agaath heeft gelijk. Je hebt altijd volkomen conscientieus volgens je beste willen en weten gehandeld, en wie dàt doet, héèft zich niets te verwijten....

v. ROESSEM.

Dat zei ze ook. 't Is anders wel triestig, als 'n mensch, die dàt gedaan heeft, er zoo treurige resultaten van ziet....

BETTY ***(gedwongen opgeruimd).***

Maar om daarover na te denken of te tobben zal Agaath je heel zeker verboden hebben.

v. ROESSEM.

Dat heeft ze ook vrouwtje, je spreekt heel verstandig tegen me.

BETTY (*zacht*).
Ik tracht Agaath's plaats bij je te vervullen.

v. ROESSEM (*afwezig*).
Wat goed hoor, wat goed. 't Is anders toch niet te eischen wel, dat ik m'n gedachten opeens heelemaal van 't kind af zou zetten....?

BETTY.
Nee, dat natuurlijk niet.

v. ROESSEM.
Ze was zoo kort hier.... en nu alweer op de wijde zee, zoo vèr weg, waar m'n gedachten haar heelemaal niet meer vinden kunnen... En dan te weten dat zij, m'n eigen kind.... (*meer en meer in zijn tobberijen wegzinkend*) Goddank dat haar moeder 't niet beleefd heeft.... dat is 'n zegen waar ik dankbaar voor moet wezen....
(*Kreunt nu zacht in gedachten*) Och....

BETTY (*zacht*).
Beste, nu heeft de wolf je toch niet beet?

v. ROESSEM (*opschrikkend*).
De wolf!!! Nee, nee, zeker niet, ik tob niet.... 't is geen zelfverwijt, 't is verdriet over haar.... en dat is niet weg te nemen, dat kan niemand, dat kan geen arbeid, niets.... (*Betty streelt zacht z'n hand*) Ze is me niet alleen ontvreemd, ze voelt zich m'n kind niet meer; dat kon ik merken aan de manier waarop ze 'vader' zei en me zoende. Dat 'vader' was een klank geworden. Ik gaf er wat voor als ik twintig jaar terug kon gaan.... zij 'n kind.... als ik haar nog eens in m'n armen kon voelen, zoo heelemaal van mij.... Ze was 'n allerliefst kind.... echt lief.... dat zou je misschien niet denken....

BETTY.
Ja, haar portretje uit dien tijd is zoo lief....

v. ROESSEM.
Ja, juist, haar portretje.... Zoo wàs ze, vriendelijk en aanhalig - en lachen als ze kon.

BETTY.
Dat kan ze nòg wel, Clara.

v. ROESSEM.
Ja hè? 't Schijnt, dat ze dat nog wel doet,.... niet met mij... Toen hadden we dikwijls grapjes samen.... Ja, ik speelde wel met haar.... 's Ochtends aan 't ontbijt, dan keerde ze dikwijls haar leege ei om in 't dopje (*wijzend*) - ze was zóó'n kleuter toen, vijf jaar - en dan zette ze het voor me en zei 'vader, dat is voor u'.... En dan moest ik me natuurlijk houden of ik dacht dat 't vol was en er op kloppen. En dan had ze 'n plezier.... Dat zou je niet gedacht hebben, dat ik zoo vroolijk zijn kon, hè? Toen hadden we de minste zorgen in die jaren, (*half verontschuldigend*) en ik was ook niet altijd zoo.... Ja, ja, ik had toen groote verwachtingen van haar,.... dat ze net als

Agaath zou geworden zijn.... En nu.... wat is er van haar geworden?

BETTY.
Zij is gelukkig geworden, Hendrik.

v. ROESSEM.
Gelukkig? Hoe kàn ze 't zijn? Juist dat pleit zoo tegen haar. Terwijl ze leeft op die wijze....

BETTY (*voorzichtig*).
Je denkt aan haar verhouding tot dien man...?

v. ROESSEM (*pijnlijk*).
Ja, dat doe ik....

BETTY.
Ik zou haar daar niet te sterk om veroordeelen.... nee laat mij nu eens uitspreken.... Denk toch eens hoe diep ongelukkig en verlaten ze zich gevoeld moet hebben, toen zij jaren geleden van haar man was heengegaan.... Wij weten immers niet, wat zij toen al doorgemaakt heeft. En ze was héél alleen en had zoo'n groote behoefte aan steun en aan iemand, die haar begreep en met haar meeleefde.

v. ROESSEM.
Deden wij dat niet? Kon ze niet tot ons zijn gekomen, waar zij al de liefde, die ze behoefde, zou gevonden hebben?

BETTY.
Zij was zich die liefde niet bewust, geloof ik, ze was vervreemd van je allen.... en juist omdat ze die ellende, tegen je waarschuwingen in, over zich zelf had heengebracht, was 't immers natuurlijk, dat ze die niet bij jòu wou komen uitklagen.... Clara is trotsch.

v. ROESSEM.
Te trotsch, dat is haar fout.

BETTY.
En hij moet een heel krachtige persoonlijkheid zijn, die 'n zeldzame macht uitoefent over de menschen. Clara is zoo gevoelig voor indrukken.... Nee, hoeveel ze ook mag gezondigd hebben, harteloos, zooals je haar vroeger wel eens genoemd hebt, is ze waarlijk niet. Haar liefde voor dien man is zoo sterk, zoo diep opofferend als echte liefde maar zijn kan.

v. ROESSEM.
En toch is 't een zelfzuchtige liefde, want terwille van die liefde heeft ze alles, haar plicht, haar gevoel van eigenwaarde, haar kuischheid vergeten.

BETTY (*dringend*).
Niet terwille van zichzelf, maar van hèm - heeft ze alles geofferd.

v. ROESSEM.

O Betty, 't is me zoo pijnlijk, dat we hierin zoo verschillen, dat we elkaar niet begrijpen. 't Is niet dat ik hard ben, geloof dat niet, geen hard woord haast heb ik haar gezegd.... Ik erken volkomen haar goeie eigenschappen, haar oprechtheid,

haar gulheid.... maar wat is dat alles waard? wat helpen 'n mensch zijn deugden, als hij niet er mee strijdt tegen z'n zwakheden? en dat heeft Clara nooit gedaan.... (*krachtig*). We moeten woekeren met onze talenten, dáárvoor zijn ze ons gegeven; alleen wat we door strijd hebben verkregen heeft waarde.

BETTY.

Niet ieder heeft de kràcht gekregen om te strijden.

v. ROESSEM.

Wie strijden wìl, die krijgt de kracht (*korte stilte*).

BETTY.

Krijgt ieder die?.... Hendrik.... heb jij ook de kracht gekregen om je zwaarmoedigheid te onderdrukken, om den boozen wolf te overwinnen?

v. ROESSEM. (*getroffen*)

Den boozen wolf te overwinnen?....
Nee, nee, 't is waar... je hebt gelijk.... (*langzaam*) Ben ìk nu onrechtvaardig geweest?

BETTY.

O Hendrik vergeef me, ik wou niet wreed zijn.... toe kijk niet zoo droevig.... je hebt jezelf niets te verwijten.... je bent zoo goed, zoo oneindig veel beter dan ik... je eenige fout is je *te* groote nauwgezetheid.... Je vraagt zoo heel veel van je zelf en daardoor ook van anderen... Ik wou je waarlijk niet kwetsen.... ik pleitte alleen voor je kind,.... ik had haar beloofd 't te zullen doen....

v. ROESSEM.

Je hebt 't goed gedaan.... misschien ben ik tòch te hard geweest....

BETTY.

Nee, nee, denk daar nu niet aan, toon je kracht eens en zet het van je af, - zie aan andere dingen te denken.

v. ROESSEM (*met inspanning*).

Ja, ja, ik moet sterk zijn, denken aan iets anders.... Frans.... waar is Frans nu? Die rust zeker hè? (*Betty knikt*) Je moet toegeven vrouwtje - en 't spijt me ook voor jou - dat er op dit oogenblik niet veel licht en zon is om naar uit te zien.... Frans zei me gisteren dat hij weer heen zou gaan.... z'n koffers zijn al gepakt... een dezer dagen, misschien morgen al.... Hij ook al weg!

BETTY.

Misschien is 't beter voor hem. (*Riek zingt achter de schermen, een vroolijk, jubelend liedje*).

v. ROESSEM.

Hè, wie is 't die daar zingt - Riek?

BETTY.

Ja, ze heeft 'n lieve stem, let je 't wel op?

v. ROESSEM. (*hoofdschuddend*)

Dat is weer iets voor haar om te zingen, tewijl we allen in zorg zijn. (*Betty gaat naar de deur*). Zij trekt zich Clara's vertrek niet hard aan.

BETTY (*opent de deur en zegt naar buiten*).
Riek, zing wat zachter, wil je? (*tot v. Roessem*). Ja, dat doet ze wel, ze houdt veel van Clara, maar Riek is optimist gelukkig, ze kijkt nu al uit naar de brieven en photografiën, die Clara haar zal zenden. Clara zal haar trouw schrijven, heeft ze beloofd.

v. ROESSEM.
Geloof jij, dat dat goed voor Riek kan zijn? Ik vrees van niet, ik wou, dat Clara 't niet deed.... 't Kind heeft al 'n onrustigen aard en ik ben bang, dat die door Clara's verhalen van haar avontuurlijk leven nog aangewakkerd zal worden.... Ja, 't was juist over Riek, dat ik eens spreken wou. (*hij kijkt rond*) Agaath is nog niet thuis, hè?

BETTY.
Nee, ze zal wel gauw komen.... Maar kan je 't met mij misschien niet bespreken?

v. ROESSEM.
Zeker vrouwtje.... Ik maak me bezorgd over Riek, ik vind haar veranderd sedert Clara hier is geweest, meer opgewonden, luidruchtig.... En ik voel, dat ik geen vat heb op 't kind.... Agaath ook niet, ze erkent 't zelf,.... en jij vrouwtjelief, met je warme genegenheid voor Riek, jij bederft haar wat, vrees ik.... die kleine Riek windt jou om haar vinger.... En dat deugt niet voor haar. Ik moet alles doen om te maken, dat zij niet denzelfden weg uitgaat als Clara.... Al ben ik zelf zwak geweest misschien, háár wil ik sterk maken. En dàt wordt ze niet hier. Daarom heb ik van nacht bedacht en vroeger al trouwens, dat het 't beste, ja noodzakelijk zou zijn om het kind naar kostschool te zenden.

BETTY (*doodelijk verschrikt*) (*snel*)
Dat meen je niet Hendrik?

v. ROESSEM.
Ja zeker, vrouwtje, dat meen ik waarlijk.

BETTY (*haar zelfbeheersching verliezend).*
Nee, nee, doe dat niet,.... ik kan haar niet missen, neem haar niet van me weg!

v. ROESSEM (*ontsteld en verbaasd*).
Maar vrouwtjelief, wat scheelt je? (*Agaath komt op dit oogenblik binnen; zij ziet hen beiden ontdaan*).

2e Tooneel.

DE VORIGEN, AGATHA.

AGATHA.
Wat is er, vadertje?

v. ROESSEM.

Ik weet 't niet Aag, die goeie mama is heelemaal overstuur door het idee dat Riek misschien naar kostschool zal gaan....

BETTY (*a.v.*)
Ja, dàt niet.... (*smeekend*, *nog buiten zichzelf*) Agaath, je hebt zooveel invloed op vader.... Zie jij er hem toe te bewegen, dat dat niet gebeurt.... (*ze begint krampachtig te schreien*).

AGATHA (*zich voor Betty plaatsend om te maken dat v.R. haar niet ziet*, *zacht*).
Maar Betty!.... ik kan me begrijpen dat je haar missen zoudt, maar.... Riek maakt toch je geluk niet uit.... haar gaan of niet gaan is geen levenskwestie voor je, wel?

BETTY (*a.v. gesmoord*).
Ja, dat is 't wèl.... ik kàn niet buiten 't kind... Zij is de eenige, die me noodig heeft, voor wie ik wat zijn kan....

AGATHA.
Stil toch, denk aan vader.

v. ROESSEM. *(die heen en weer geloopen heeft*, *nù vóôr Betty)*
Ik begrijp heel goed vrouwtje, dat 't je hard zou vallen haar te missen.... mij ook waarlijk.... ja, 't zou erger zijn voor jou, dat geef ik toe.... maar als het nu haar welzijn geldt.... Geloof jij ook niet Aag, dat het goed zou zijn voor 't kind? Die juffrouw bij wie jij geweest bent is 'n uitstekende vrouw, beschaafd en heel superieur; zij zou er onder 'n tucht staan, die hier ontbreekt.... (*Agaath antwoord niet*).

BETTY (*ziet Agaath aan*, *met moedelooze berusting*).
O ik zie 't al, jij denkt als vader natuurlijk; - dan moet 't zoo zijn.

AGAATH (*legt haar hand op Betty's schouder*, *hartelijk*).
Nee Betty, spreek zoo niet en zie me niet zoo verwijtend aan... 't Is haast of ik je vijandin ben, die graag zou bewerken wat jou verdriet moet doen. Dàt doe ik waarlijk allerminst. Maar 't geldt hier 'n meening, niet waar?

BETTY.
Je meening is dat het goed voor Riek zou wezen?

AGAATH.
Ja, dat geloof ik werkelijk.

BETTY (*geforceerd kalm*).
Dan zal ik probeeren me aan het idee te wennen. Laat mij 't haar in ieder geval vertellen, wil je?

v. ROESSEM (*gaat naar haar toe*).
Zeker schat, zeker... en kom, neem dit nu zóó zwaar niet op... Moet ik je dat nu zeggen? De verkeerde wereld hè?... De tijd gaat zoo snel en in de vacanties zal je haar immers zien (*met 'n zucht*). 't Zal geen afscheid zijn, zooals dat wat we van Clara genomen hebben.

BETTY.
Nee, gelukkig niet.

v. ROESSEM.

Kom, kom, 't zal zoo meevallen. M'n arme vrouwtje, je bent ook wat overstuur geworden door Clara's bezoek en vertrek;

'n rustig verblijf in de bergen dezen zomer zal je zeker wel goed doen. We moeten allemaal ons zien te verzetten en sterk trachten te zijn; ikzelf in de eerste plaats. Kijk Aagje, ik heb je lijsten overgeschreven...

AGAATH.

Dank u wel, vadertje... en heeft 't den wolf op 'n afstand gehouden?

v. ROESSEM.

Ja, ja, kind... niet heelemaal uit 't gezicht, maar toch ver, ver weg... ik ga nu nog even een paar brieven schrijven op m'n kamer.

(*tot Betty*). Tot straks schatlief en courage! (*hij gaat heen*) (*Agaath blijft aarzelend staan*, *onzeker of ze tot Betty zal spreken of niet*).

BETTY.

Nee, laten we niet praten er over, dat geeft niet... Laat me even alleen, wil je? (*Agaath neemt de lijsten van de tafel en gaat heen.*)

3e Tooneel.

BETTY alleen, daarna FRANS.
(Als Betty alleen is, legt ze wanhopig haar hoofd op haar armen). Arme Riek!... Wat zal m'n leven dàn zijn!
(Frans komt na 'n oogenblik binnen. Als hij haar zoo ziet, weifelt hij even of hij weg zal gaan of blijven; ten laatste komt hij naderbij.)

FRANS (*nerveus*, *gejaagd*)....

Betty, wat scheelt er aan? Ik kàn je niet zoo zien...

BETTY.

't Is niets, laat me maar... (*na 'n oogenblik stoot zij er uit*): Riek gaat naar kostschool!

FRANS.

Naar kostschool?... Wil vader dat?...

BETTY.

Vader en Agaath. Er is niets aan te veranderen, ik voel 't...

FRANS.

Maar...

BETTY.

Nee heusch, ik heb liever niet dat je er met hen over spreekt. Ze vinden 't allebei noodig voor Riek. Dan heeft mijn gevoel immers geen recht van spreken meer... Dat is 't wanhopige van hen,... je kunt hun nooit iets verwijten, hoeveel pijn ze je ook doen, ze handelen altijd met de beste, de onzelfzuchtigste bedoelingen... 't Is misschien ook zwak en kinderachtig van me. Ik wist wel, dat ik van Riek hield, niet dat ik zóó aan haar

gehecht was... zij is de eenige ook, voor wie ik noodig dacht te zijn...

FRANS.
O Betty en nu ga ik ook van je heen... Ik heb 'n gevoel of 't laf van me is...

BETTY (*hem droevig, wat schuchter aankijkend*).
Dat moet immers Frans.

FRANS.
Misschien niet... als ik sterk genoeg kon zijn om je nooit m'n gevoel te toonen...

BETTY (*pijnlijk*).
Nee, dat gaat niet... En 't màg ook niet... je hierzijn maakt me onrustig... 't is me alsof dat gevoel van jou den atmosfeer hier besmet....

FRANS.
Vindt je 't zóó leelijk?

BETTY.
Ik weet niet... je mòcht 't niet hebben...

FRANS.
Weet wel, dat ik voor lang heenga; het zal niet 'n vertrek van maanden zijn zooals vroeger, maar een van jaren, vijf, tien jaar, misschien voor altijd... Ik zal alleen na 'n paar jaar eens terug komen, ter wille van vader.

BETTY (*héél zacht*).
Zóólang?

FRANS.
Als ik ga, mòet het voor lang zijn...

BETTY.
Waar ga je heen?

FRANS.
Naar Madeira denk ik, 'n vriend van me gaat er heen.

BETTY.
Ik ben blij, dat je niet alleen zult gaan.

FRANS (*angstig*).
Je bent bleek geworden Betty.

BETTY.
Niets... Je zult het vader toch niet zeggen?

FRANS.
Nee.. hij zal 't langzamerhand wel begrijpen... Betty, je maakt me angstig, je ziet zóó héél bleek... Luister eens; zul je werkelijk niet te eenzaam wezen, als Riek en ik van je weg zullen zijn?

BETTY.

Nee, 't zal wel wennen.

FRANS.

Want ik kàn blijven, ik kàn sterk zijn om jou; kijk nu niet zoo verschrikt, ik ben toch geen verleider uit 'n drama of 'n roman, dat is immers te dwaas, daar heb ik niets van waarachtig... 't Is ook geen zwakheid, dat ik nu zoo tot je spreek. Ik kan je alleen niet ongelukkig zien, ik wìl 't niet... Weet je nog dat je 'n tijd geleden tegen me zei: O Frans! 't is heerlijk je weer hier te hebben? (*Betty knikt*). Wat heb ik dat dikwijls nà gehoord, 's nachts, overdag... 't Was zoo'n genot voor me dat te weten, en ik zou je dat kleine geluk nog graag zoo dikwijls geven...

BETTY.
Dat kan nu niet meer... toen wist ik nog niet...

FRANS.
Tracht 't te vergeten Betty... Ik geef je m'n woord, dat niets 't je meer in herinnering zal brengen... Ik ben niet goed als vader; maar m'n gevoel voor jou is goed, dat is het beste in me.

BETTY.
Nee, nee...

FRANS.
Probeer 't Betty... Ik kan 'n paar weken nog blijven en dan zien...

BETTY (*héél bleek*).
Nee, Frans, dat kan niet, je móet gaan. (*Zij gaat van hem af, en staart zwijgend heen door 't raam in moeilijken zelfstrijd*). Je moèt heengaan! niet voor kort, maar voor jaren, jaren lang, zooals je zelf zei (*heel zacht*). Ook... om mij...

FRANS (*roept uit in stille verrukking*)
Betty!

BETTY.
Sst... (*Zwijgen*) Jij bent me verwant, jij begrijpt me, meer dan iemand vroeger ooit gedaan heeft... En, al weet je 't zelf niet, je hebt me véél gegeven deze jaren, veel sympathie en vertrouwen... Je hebt m'n oogen ook geopend voor het mooie, je hebt me leeren zien... en het genot daàrvan, m'n betere oogen, die houd ik...

FRANS.
O Betty, wat 'n geluk! ik dank je, ik dank je.....

BETTY.
Nee, ik heb jou te danken... Maar voel je nu ook, dat 't noodig is, dat je heengaat? (*eenvoudig*) We zijn toch maar menschen nietwaar? en we willen vóór alles hèm sparen.

FRANS (*nog sprekend in z'n stille verrukking*).
Ja, hèm sparen...

BETTY (*aarzelend*).
En... er is nog iets... Ik had gemerkt, dat je op oogenblikken scherp tegen hèm was, dan was er 'n hatelijke klank in je stem!...

FRANS (*gesmoord hevig*).
Dat is zoo, ik haatte hem soms, als ie je... als ik dacht, dat ie...

BETTY (*pijnlijk*).
Stil... dat mag niet, en 't hoeft ook niet. Ik zal m'n leven lang 'n trouwe vriendin voor hem blijven, meer en meer zien te worden wat Agaath voor hem is... z'n gedachten raden, alle moeilijkheden van hem wegnemen,... méér niet...

FRANS

(*knikt*).

BETTY.

En ga nu, wil je? dat is beter.

FRANS.

Ja. Wanneer wil je dat ik voor goed zal vertrekken?

BETTY.

Vanavond nog, 't is noodig (*zij geeft hem de hand*, *ziet hem aan en zegt langzaam met groote innigheid*:) Lieve, lieve Frans.

FRANS (*gesmoord*).
Betty....

BETTY (*met 'n opwelling van humor door haar tranen heen*).
Je moet maar denken, als we eens dwaas en slecht waren, we lieten dat gevoel groeien en ons beheerschen, tot we alles voor 'n oogenblik vergaten en samen weg liepen, dan zouden we, zelfkwellers als we zijn - na 'n dag al verteerd worden door wroeging. Dat leert berusten, niet waar? We willen toch ook niets wat leelijk of slecht is, wel? Daarvoor heb jij me te veel 't mooie leeren zien...

FRANS (*in denzelfden toon, met iets bitters*).
Ja, de ware zondaar ben ik niet - zelfs dàt niet eens compleet!

BETTY.
Gelukkig niet. - En zend Riek nu even bij me, wil je? (*Frans knikt en gaat af*).

4e Tooneel.

FRANS af: BETTY en RIEK.

BETTY (*alleen*).
O, wat is 't noodig voor me, dat ie heengaat! (*Even later komt Riek binnen*).

RIEK.
Frans zei me, dat u me riep.

BETTY.
Ja, kindje, dat is zoo.

RIEK.
U hebt weer gehuild. (*Betty knikt*). Dit is geen vroolijk huis, is 't wel moeder?

BETTY.
Ik wou eens ernstig met je spreken, lieverd. Ik beschouw e niet meer als 'n kind en dat zul je ook merken.... Ik heb j'n groot verdriet Riek en ik wou, dat jij 't me hielp dragen...

RIEK.
O moeder, zoo graag,... ik wil alles doen!

BETTY.
Ik zal je affectie misschien op een heel zware proef stellen.

RIEK.
Zeg u 't maar, gauw...

BETTY.

Geef me je hand eens, zóó... Er is besloten Riek, dat je naar de kostschool zult gaan.

RIEK.
Naar de kostschool?

BETTY.
Ja...

RIEK.
Wou ù dat? (*Betty zwijgt*). O ik zie 't al... Papa en Agaath willen het en daarom gebeurt het. (*hevig*) Hoe leelijk van hen, hoe...

BETTY.
Riek...!

RIEK.
Was dàt uw verdriet? Dat ik weg zou gaan?

BETTY.
Ja...

RIEK (*stellig*).
Er is nog iets...

BETTY.
Stil kindje, vraag niet verder.

RIEK.
U hadt me gezegd, dat ik geen kind meer was en dat ik u helpen moest om uw verdriet te dragen.

BETTY.
Dat is ook zoo, je hebt gelijk. Ik heb nòg 'n verdriet Riek, ik zeg je dit in groot vertrouwen... noch vader noch Agaath weten er van.... en niemand is er schuld aan dan *ik* alleen - ikzelf heb 't over me gebracht, begrijp je wel?

RIEK (*aarzelend*).
Ja.

BETTY.
En nu zou je me erg helpen dat verdriet te verlichten, als je dit eigen verdriet van je flink en moedig droeg en er noch vader, noch Agaath iets onvriendelijks over zei.

RIEK.
't Is heel moeilijk wat u me vraagt, ik zou liever alles anders gedaan hebben.

BETTY.
Dat weet ik lieverd, 't is ook heel moeilijk - maar 't zal mij helpen, heusch. Hier niet over klagen, en goed zijn tegen vader, dàt is wat je voor mij kunt doen... Och kindje, weet wel, dat je heengaan me even zwaar zal vallen als jou... Maar nu moeten we 't vooral niet te tragisch opvatten... Denk eens aan de vacanties en al de brieven die we elkaar zullen schrijven.

RIEK.
U schrijft me iedere week?

BATTY.
Vast, misschien wel tweemaal in de week... En vooral als je weg bent, niet te veel aan huis denken,... je verdriet niet koesteren, zul je niet? Erg je best doen om vroolijk te wezen, je leven te genieten met je vriendinnen... wie weet, wat aardige meisjes je er treft...

RIEK.
En iederen dag haal ik 'n schrapje door - ik zie 't papier al... dat is 'n dag minder die me scheidt van de vacantie en van u.

BETTY.
En in de zomervacantie, dat beloof ik je, gaan jij en ik samen 'n veertien dagen naar buiten, wat denk je daarvan schatje?

RIEK.

Zalig, moeder, daar zal ik het heele jaar naar uitzien...

BETTY.

En nu, nu denk je aan je belofte, niet?

RIEK.

Ja, moeder, vast. O lief moedertje-mijn, wat houd ik van u en wat zal ik naar u verlangen. Ik voel 't nu al in me, het verlangen.

5e Tooneel.

De vorigen, v. Roessem. (Later Betty àf naar varandah).

Betty.
Stil kindje, daar komt vader... (*v. Roessem komt binnen*, *Betty gaat naar hem toe*). Ik heb 't haar verteld, Hendrik, zij nam 't heel flink op..

v. Roessem.
Zoo, zoo, dat doet me genoegen. (*Betty gaat naar de varandah*). Zóó vreeselijk is 't ook niet, wel, beste meid, om naar dat mooie Utrecht te gaan? Agaath vond 't er heerlijk in der tijd. Wie weet hoe plezierig jij het er zult vinden, dan zal 't je nog moeite kosten om thuis te komen... Je zult wel je best doen, niet waar Riek?

Riek (*vast en koel*).
Ik zal mijn best doen, om moeder.

v. Roessem.
Niet 'n beetje ook terwille van mij....?

Riek....
Ik zal trachten heel goed en vriendelijk tegen u te zijn, terwille van moeder.

v. Roessem (*droevig*).
Goed kind, goed.

Riek.
Hebt u me nog iets te zeggen?

v. Roessem.
Nee, kindje niets. Alleen dat 't mij ook spijten zal je te missen. (*Riek gaat heen*) (*zuchtend*). Zij houdt óok niet van me!....

6e Tooneel.

v. Roessem, Agaat, (later) Frans, Betty en Riek).
(Agaath komt binnen.)

v. Roessem.
Ah Aagje ben je daar? Ik heb al lang naar je verlangd....

Agaath.
Ik sprak juist met Frans vader... Hij vroeg me of ik u zeggen wou, dat hij straks al heen gaat... Hij scheen wat onrustig... hij maakt zich nu klaar...

v. Roessem (*ontdaan*).

Straks al...?

BETTY (*uit de varandah komend*).

Ja, Hendrik, ik geloof heusch dat 't verstandig is;... beter, zoowel voor hem als voor ons allen. Hij voelt zich heel gedrukt en heeft daardoor behoefte om alleen te zijn... Hij is ook bang, dat zijn gedruktheid verkeerd op jou en ons allen zal werken.

v. ROESSEM (*heel droevig*, *opeens langzaam*).

Zoo..., zoo...! En dus... hier,... thuis kan hij niet blijven... Ik, zijn vader en zuster kunnen hem niet helpen, kunnen niets voor hem zijn...

(*op anderen toon*) De arme jongen! 't Is goed van hem, dat hij aan ons denkt, dat hij ons niet gedrukt wil maken, niet waar Aag? (*tot Betty*) Ik had al gedacht, - hij is zoo vertrouwelijk met jou Betty - of 't ook goed zou zijn als jij eens 'n maand lang met hem meeging naar buiten.. 't zou jezelf ook goed kunnen doen...

BETTY (*gejaagd en nerveus*).
Nee, beste, dat zou heel verkeerd zijn, dat gaat niet.

v. ROESSEM.
Geloof je waarlijk? 't Is me zoo pijnlijk den jongen alleen te weten met zijn zwaarmoedigheid. Als het je niet te veel zou kosten om van ons af te gaan...

BETTY (*a.v.*)
Ja, 't zou me *te* veel kosten,... ik ben er niet sterk genoeg voor, ik zou ook zwaarmoedig worden. (*smeekend*) Zend me niet weg, Hendrik.

v. ROESSEM.
Je wegzenden? Maar vrouwtje, alsof ik dat graag zou doen. Ik heb je zoo noodig, nu al m'n kinderen me gaan verlaten.

BETTY.
Ben ik heusch noodig voor je? Kan ik iets voor je zijn?

v. ROESSEM.
Zeker, schatlief, twijfel je daar nog aan? Wat zou er van me worden zonder jou en Agaath. *Jij* tweeën verlaat me nooit, niet waar?

AGAATH.
Nooit vadertje, nooit... en samen zullen we den wolf van u afhouden. (*Frans komt binnen*, *reisvaardig*).

FRANS.
U hebt zeker gehoord, dat ik heenga vader, we zullen het afscheid maar niet te lang maken, dat dient nergens toe....

v. ROESSEM.
't Is zoo plotseling jongen, ik kan nog niet wennen aan het idee... Waarom wacht je niet tot morgen? Ik begrijp niet die plotselinge haast...

FRANS.
't Is noodig, ik voel me ziek vader... Er is 'n gejaagdheid, 'n onrust in me, die me wegdrijft; (*glimlachend*) 't is de wolf die me op de hielen zit.

v. ROESSEM.
Ook al de wolf? Door reizen zul je hem niet ontvluchten.

FRANS.
O zeker, maak u niet ongerust, - ik heb hem al meer ontvlucht, - dan verliest hij m'n spoor. Over 'n paar weken ben ik weer kalm en normaal. (*Zijn vader de hand gevend*) Dag vader, het beste nu, tot later...

v. ROESSEM (*smeekend*).
Je blijft niet te lang weg, niet waar, beste jongen?

FRANS,
Zoo lang als het noodig is, langer niet. Dag Aag, houd je goed (*hij kust haar*).

AGAATH (*hartelijk*).
Beterschap beste Frans; 't kost me veel, je nu heen te laten gaan. (*Betty en Frans drukken elkaar stom de hand*).

v. ROESSEM.
Maar zoen je moeder toch eens hartelijk, jongen... Ze houdt zooveel van je, dat weet niemand beter dan ik.... (*Beiden aarzelen in moeilijke verlegenheid; dan licht Betty haar gezicht naar hem op en hij kust haar wang*).

FRANS (*gesmoord*)...
Betty...

BETTY (*moeilijk*)...
Dag...

FRANS.
En nu nog...

BETTY (*roept naar de verandah toe*).
Riek kom je even? (*Even later komt zij binnen*).

FRANS.
Dag Riek, beste zusje... ik moet afscheid van je nemen (*hij kust haar hartelijk*; *zacht*) zul je goed zijn voor mama?

RIEK (*zacht*).
Ik beloof 't je... ik ga met je mee, ik breng je de deur uit (*beiden gaan heen*). (*Een kort zwijgen. Betty is naar het raam gegaan om uit te zien*, *Agaath gaat naar v. Roessem toe*).

v. ROESSEM...
Ook al weg (*hij zucht*). O, kinderen, kinderen!... Wat is het huis leeg geworden...! (*Agaath slaat haar arm om z'n hals en kust hem vertroostend. Ook Betty*, *haar smart beheerschend*, *komt naar hem toe en vat z'n handen. Terwijl zij beiden vertroostend om hem heen staan*, *valt het scherm*).

E i n d e .

I.N.A.

Indië en de democratie.

I.

Er is voor den democratisch voelenden en denkenden Nederlander wellicht geen moeilijker vraagstuk dan het koloniale. Was het regel, dat volkplantingen in overzeesche gewesten, met gronden vruchtbaarder en onder een hemel milder dan de vaderlandsche, in geheel onbewoonde streken werden gesticht, het bezwaar tegen kolonisatie zou niet groot kunnen zijn. Maar het tegenovergestelde is regel! Meestal wordt de begeerlijkheid van den landverhuizer opgewekt door streken, die, juist omdat zij onder bijzonder gunstige omstandigheden verkeeren, reeds door anderen werden in beslag genomen en waar een dikwijls talrijke inheemsche bevolking een vaak vele eeuwen heugende maatschappij vormt. Komt de vreemdeling zich dáar vestigen, tien tegen één dat zijn belang in botsing komt met de belangen der oorspronkelijke bewoners en dat dezen, zeer terecht, den nieuw-aangekomene beschouwen zullen als een indringer. Somtijds gelukt het, die tegenstrijdige belangen tot een zeker accoord te brengen; stilzwijgend aanvaardt dan de inboorling de leiding van den vreemde, wiens verstandelijke meerderheid hij erkent, en terwijl de vreemde partij trekt van de werkkracht van den inboorling, weet deze, door genen voorgelicht en tot ontwikkeling gebracht, zich allengs tot een hooger geestelijk en stoffelijk peil te verheffen. Maar dit gunstigste geval is een uitzondering. Meestentijds voert de belangenstrijd tot aanmatiging van de zijde van den vreemdeling, tot verzet van de andere zijde en pijnlijke conflicten: roof en brandstichting, mishandeling en moord, een strijd op leven en dood, een strijd om

de oppermacht eenerzijds en de onafhankelijkheid anderzijds, blijven niet uit. De koloniale geschiedenis is voor een belangrijk deel krijgsgeschiedenis en daar de vreemdeling steeds beschikte over de hulpmiddelen van zijn verder gevorderde beschaving, was hij in den regel de overwinnaar. De overgroote meerderheid van het koloniaal bezit der europeesche volken in het algemeen en van den nederlandschen staat in het bijzonder is verkregen door geweldpleging; tegen den wil dergenen die oudere rechten hadden dan de tegenwoordige bezitters.

Er ligt aan dat alles een gedachte ten grondslag, die de democraat weigert als juist te erkennen: de gedachte, dat de bewoners van dat vreemde land minder-waardige, minder-bevoorrechte wezens waren dan wij en dat wij daarom, ook zonder hun toestemming, voor ons de plaats hebben mogen opeischen, die de natuur voor hen bereidde. Evenzeer toch als de democraat voor zich zelven de vrije ontwikkeling verlangt van zijn persoonlijkheid en zich verzet tegen alle kunstmatige belemmeringen aan die ontwikkeling in den weg gelegd, moet hij verlangen dat ook anderer persoonlijkheid geëerbiedigd en niet wegens verschil in lichaamsbouw, huidkleur of godsdienst in een lagere klasse gerangschikt worde.

De oorsprong van Nederlands overzeesch bezit, in het bijzonder voor zoover dit zich uitstrekt over den Indischen Archipel, kan dus over het algemeen geen sympathie vinden bij den hedendaagschen democraat.

Is daarmede echter gezegd, dat de democratie moet ijveren voor het opgeven van ons koloniaal bezit; dat het haar streven zijn moet om, liever van daag dan morgen, Nederland zich te doen terug trekken uit de gewesten, waar het nu reeds gedurende drie eeuwen de heerschappij heeft gevoerd? Zeer stellig *niet* en wel om deze eenvoudige reden, dat daarmede het in vroegere eeuwen gepleegde kwaad niet zou worden hersteld, ja, naar alle waarschijnlijkheid, voor den thans bestaanden toestand een slechtere in het leven zou worden geroepen. Daargelaten, dat het zeker niet ontbreken zou aan liefhebbers voor datgene wat wij prijsgaven en dat dus de inheemsche volken waarschijnlijk geen dag het ongestoord genot zouden hebben van de hun door ons aan te bieden onafhankelijkheid, is er nog een ander en meer afdoend bezwaar: zij zouden niet in staat zijn, van die onaf-

hankelijkheid een goed gebruik te maken. Door ons optreden in hun midden hebben wij het natuurlijk ontwikkelingsproces, dat hun samenleving onderging, verstoord: hebben wij hen gebracht in een toestand, waarin zij onze leiding voorshands niet kunnen missen. Te groot voor een servet geworden, zijn zij nog te klein voor een tafellaken. Lieten wij hen thans aan hun lot over, geen twijfel of zij zouden er slecht aan toe zijn. Voor het althans naar rechtvaardigheid strevend nederlandsche bestuur zou de tyrannie van tal van oostersche despootjes in de plaats treden; begeerig naar machtsuitbreiding zou de sterkere den zwakkere bestoken; onrust en burgeroorlog zouden jaren, wellicht eeuwenlang hun verschrikkingen over gansch Insulinde doen gevoelen; het gezag der wet zou plaats maken voor willekeur, niet zelden voor volslagen anarchie.

Hebben wij aldus in het belang der inheemsche volken zelven de rechtvaardiging van ons gezag over de koloniën gevonden, wij hebben daarmede tevens erkend, op welke wijze, in welken geest, wij dat gezag moeten uitoefenen. Waar wij toegaven dat aan zijn oorsprong veel onrecht kleeft, waar wij tot het inzicht kwamen, dat het nochtans niet gemist kan worden, laat ons daar ten minste zorg dragen, dat wij, door ons bestuur de inheemsche bevolking ten zegen te doen strekken, goed maken wat vroeger tegenover haar misdreven werd.

Kortom, wordt het koloniaal bezit beschouwd als een historisch feit, dat wij dienen te aanvaarden, maar tevens alleen zoo te gebruiken, dat in de eerste plaats de rechten en belangen der oorspronkelijk-verongelijkten worden voorgestaan en tot ontwikkeling gebracht, dan kan ook de democraat er vrede mee hebben. Ja, hij kan zelfs een wonderbare bekoring vinden in de gedachte, dat, bij een zuivere toepassing der beginselen van rechtvaardigheid en billijkheid die hij voorstaat, de koloniën onder ons beheer beter-af zullen blijken en eerder tot geestelijke ontwikkeling en stoffelijken welstand zullen geraken, dan indien zij nimmer onder Nederlands gezag waren geweest.

II.

De hierboven ontwikkelde denkbeelden vormen den ondergrond der koloniale beginselen, die de Vrijzinnig-Democratische Bond in zijn onlangs vastgesteld programma heeft uit-

gesproken en die voor Oost-Indië toepassing vonden in de formuleering van een vrij volledig stel door den bond aanbevolen hervormingen. Geen beter middel, dunkt mij, om de beteekenis die de democratische denkwijze voor het bestuur over onze aziatische koloniën hebben kan in het licht te stellen, dan een nadere beschouwing van dat programma, voor zoover het handelt over de koloniën en in het bijzonder over Oost-Indië.[1)]

Het streven van den staat, als beheerder van koloniën, zij vóór alles gericht op de bevordering der algemeene welvaart van die gewesten door een zoo volledig mogelijke ontwikkeling van de natuurlijke bronnen, waaruit die welvaart moet voortspruiten. Indien bij dit streven de meerdere kennis en de wellicht grootere energie van den Europeaan tot rijkere uitkomsten voeren dan door den aan eigen kracht overgelaten inboorling zouden zijn bereikt, dan heeft daarmede de europeesche invloed reeds een recht van bestaan verworven. Altijd ten minste indien, door de medewerking van het hooger ontwikkelde ras, de belangen der inheemsche bevolking niet geschaad worden, maar, integendeel, bevorderd. Bij het streven naar de ontwikkeling der welvaart moet dus in de eerste plaats worden gelet op de belangen der inlandsche bevolking. Niet uitsluitend, want ook anderer belangen moeten zooveel mogelijk ontzien en bevorderd worden, maar in de eerste plaats.

Hiermede is tevens het standpunt aangegeven, dat de democratie inneemt tegenover de niet-inlandsche handel en nijverheid, tegenover datgene wat gemeenlijk onder den naam *particuliere industrie* wordt samengevat. Zij staat volstrekt niet vijandig tegenover die industrie; zij erkent veelmeer dat deze een machtige factor van ontwikkeling zijn en dat haar bloei ook de welvaart der gemeenschap ten goede komen kan. Maar aan den anderen kant wil zij het oog niet sluiten voor den strijd, die vaak tusschen de belangen der industrie en die der inlandsche bevolking bestaat en die, indien de overheid niet tusschen beide komt, steeds ten nadeele van de economisch-zwakkeren, d.i. ten nadeele van de inlandsche bevolking, zal worden beslecht. Van dit democratisch standpunt is derhalve de taak van den kolonialen staat tegenover

1) Men vergelijke, voor hetgeen volgt, het achter dit opstel afgedrukt fragment van het vrijzinnig-democratisch werkprogram.

de particuliere industrie aldus te omschrijven: hij moet waken, dat ook deze industrie *in de eerste plaats* aan de belangen der inlandsche bevolking ten goede komt. In de gevallen, waarin zij niet bestaan kan zonder die belangen te schaden, ligt het derhalve ook niet op den weg der overheid haar instandhouding te verzekeren. Is daarentegen een regeling mogelijk, waardoor èn de inlandsche bevolking èn de particuliere ondernemer beiden voordeel trekken uit een met buitenlandsch kapitaal gedreven industrie, dan behoort de staat een dergelijke regeling te treffen en, binnen haar grenzen, den ondernemer alle gelegenheid te geven, om zijn bedrijf tot ontwikkeling te brengen.

Dit wat de betrekking aangaat tusschen den kolonialen staat en de individuën. Bij het regelen der verhouding van het moederland tot de koloniën, dat is dus tusschen gemeenschappen onderling, verzet de democratie zich uit haar aard tegen het denkbeeld, dat de koloniën dienstbaar, schatplichtig zouden mogen worden gemaakt aan het moederland. Hieruit vloeit de eisch voort, dat de geldmiddelen van een bepaald koloniaal gebied, in de eerste plaats de belastingpenningen door de bewoners van dat gebied bijeengebracht, en verder de opbrengst van binnen dat gebied aangetroffen en ten algemeenen bate ontgonnen natuurlijke hulpbronnen, uitsluitend ten behoeve van dat gebied zullen worden besteed. Ter voldoening aan dezen eisch behoort het beheer der koloniale geldmiddelen geheel afgescheiden te blijven van het beheer der moederlandsche financiën. Alleen daardoor toch zal het mogelijk zijn, de koloniale huishouding naar behooren te overzien, de tering naar de nering te zetten, de belastingen te regelen in verband met de behoeften der direct belanghebbenden, de gemeenschap te doen genieten van de voordeelen door die gemeenschap verworven. *Scheiding van de financiën der koloniën van die van het moederland* is daarom, practisch, een der hoofdbeginselen van een democratisch koloniaal beheer.

De ondervinding heeft geleerd dat zulk een afzonderlijk financieel beheer van een bepaald onderdeel van het staatsgebied het best tot zijn recht komt, indien men het, zooveel als mogelijk is, overlaat aan degenen die bij een goed beheer het meeste belang hebben. Zooveel als mogelijk is, zeg ik,

omdat het een van zelf sprekende voorwaarde is, dat die belanghebbenden in staat zijn, een goed beheer te voeren. Onze koloniën, ik zeide het reeds, verkeeren nog niet in een zoodanigen staat van ontwikkeling, dat zij aan zich zelf kunnen worden overgelaten en het is derhalve vooralsnog onze plicht om, hetzij geheel, hetzij voor een gedeelte, in de behoefte aan bestuur te voorzien. Maar het is evenzeer onze plicht, te erkennen dat die toestand niet de meest gewenschte is, dat het beter en bevredigender zijn zou, indien de bewoners der koloniën zich zelven wèl behoorlijk konden besturen en wij zijn derhalve gehouden het daarheen te leiden, dat uit den bestaanden toestand zich allengs een andere ontwikkelt, waarin de landzaat de koorden van de beurs en de tengels van het bewind in handen heeft. Er moet dus worden gestreefd naar *zelfbestuur van de koloniën en bezittingen.*

Om den ontwikkelingsgang die naar dit doel voert op een stevigen grondslag te doen berusten, behooren wij de nationale instellingen van de landen die wij besturen te kennen en daarvan zooveel te behouden, als met de eischen der rechtvaardigheid is overeen te brengen. Vooral de kiemen van zelfbestuur, die wij in die instellingen aantreffen, moeten wij zorgvuldig voor ondergang behoeden, want het is uit *die* zaden, dat de zich naar het democratisch beginsel vervormende bestuursinrichting de meeste kans heeft, tot een stevig geboomte op te groeien. Verder worde er krachtig naar gestreefd, door verbetering en uitbreiding van het onderwijs in de eerste plaats, om bij de uitoefening der bestuurstaak een ruim gebruik te maken van inheemsche werkkrachten. Niet enkel omdat aan dat gebruik groote economische voordeelen verbonden zullen zijn, maar vooral tot vorming van een bekwaam, uit de koloniale gemeenschap voortgekomen en daardoor in het kader der zelfregeering het best passend personeel.

Zal dan, zoo vraagt iemand wellicht, het einddoel der democratische koloniale politiek hierin bestaan, dat de koloniën opgroeien tot geheel-zelfstandige gemeenschappen, die, als zij eenmaal zoover zijn, den band met het moederland als overbodig geworden zullen losmaken? Ik zou die vraag niet ontkennend durven beantwoorden, doch wil alleen de hoop uitspreken, dat het losmaken van dien band, na verloop van eenige eeuwen wellicht, geen gewelddadige verbreking zijn

zal, doch het karakter drage van een scheiding met onderling goedvinden, gevolgd door een op wederzijdsche achting en vriendschap berustend bondgenootschap. Maar wie daarin iets schrikwekkends mogen zien, niet zij die zuiver democratisch gevoelen en die zich van den aard van het koloniaal bezit behoorlijk rekenschap geven. De heerschappij van het eene volk over het andere is in strijd met de natuur der dingen. Waar de omstandigheden er toe leiden, die heerschappij te bestendigen, daar kan dit alleen geschieden onder het voorbehoud dat tezelfder tijd een natuurlijker toestand wordt voorbereid. Zit dit streven niet voor, wordt integendeel wat uit zijn aard tijdelijk is beschouwd en behandeld als iets onveranderlijks, dan kunnen de ongelukken niet uitblijven. De bevrijding van het overheerschte volk komt, ook in dat geval, vroeg of laat toch, maar gewelddadig en ontijdig wellicht, een ramp voor beide partijen.

III.

Een vraag die zich nauw aansluit bij de min of meer volkenrechtelijke problemen, welke tot dusver behandeld werden, betreft de houding door het nederlandsch gezag in het Oosten aan te nemen tegenover landstreken en volken binnen den sfeer van onzen invloed en toch niet of slechts in geringe mate aan dien invloed, aan ons gezag onderworpen. Mogen wij er naar streven, onzen invloed ook tot die streken en volken uit te breiden en zoo ja, mogen wij dat doen met alle middelen, zoo noodig dus ook met wapengeweld?

Het is duidelijk dat, indien die uitbreiding van onzen invloed in het belang is van het reeds onder ons gezag staande gebied en verkregen kan worden met instemming en goedkeuring van de bewoners der aan dat gebied toe te voegen landstreken, tegen haar niet het minste bezwaar bestaan kan; dat integendeel onthouding zou kunnen worden aangemerkt als een verzuim. Staat daarentegen niet vast, dat het belang der kolonie door uitbreiding van gebied gebaat wordt, dan is het zeker niet boven bedenking er, ten koste der koloniale geldmiddelen, nochtans toe over te gaan. En evenzeer behoort in het algemeen uitbreiding van gebied door middel van wapengeweld te worden afgekeurd, ook al mochten daardoor

der koloniale gemeenschap zekere materieele voordeelen toevallen, omdat die voordeelen alleen te verkrijgen zouden zijn door de gewelddadige vernietiging van goederen eener hoogere orde.

De democratie eischt derhalve: *onthouding van alle gewelddadige veroveringspolitiek*; dat wil zeggen: zij verwerpt als onrechtmatig die politiek, welke gericht is op de voortdurende uitbreiding van ons gezag en die ter bereiking van haar doel niet voor het aanwenden van wapengeweld terugdeinst.

Niettemin kan het voorkomen, dat, ter handhaving van de rechtsorde, ter bescherming van de hoogere belangen van onder het nederlandsch gezag levende volken, een gewapend optreden, zelfs gevolgd door gebiedsuitbreiding, onvermijdelijk is. Het spreekt van zelf dat in *die* gevallen door een gewapend optreden geen ontrouw wordt gepleegd aan het onhoudingsbeginsel. Dit toch wraakt de *politiek*, het op verovering, op uitbreiding van gebied als einddoel gericht *streven.* Maar wat als doel afkeuring zou verdienen, kan in bepaalde gevallen als middel geoorloofd, plichtmatig zelfs zijn. Indien bewoners van ons gebied voortdurend overlast en onrecht te verduren hebben van niet aan het nederlandsch gezag onderworpen naburen, die doof blijven voor vreedzame vertoogen en ernstige vermaningen, dan moet de sterke arm ten slotte zich wel doen gevoelen en als, ter verzekering van orde en rechtszekerheid, het vestigen van een blijvend gezag in de aan ons gebied grenzende landstreek noodzakelijk blijkt, dan mag die vestiging niet uitblijven.

Het is intusschen van het hoogste belang, steeds in het oog te houden, dat tot een dergelijk gewapend, gewelddadig optreden alleen in het alleruiterste geval mag worden overgegaan en dat het streven der bestuurs-ambtenaren er steeds op gericht moet zijn, het ontstaan van aanleidingen tot bloedige conflicten te voorkomen. Vooral bij aanrakingen met nog niet of ten deele aan ons gezag onderworpen volksstammen kan een beleidvol, geduldig optreden onzerzijds resultaten opleveren, oneindig duurzamer en bevredigender dan ooit met de wapenen in de hand te verkrijgen zouden zijn. Dit wordt niet altijd ingezien. Achteloosheid en onverstand doen dikwijls verwikkelingen ontstaan, die ten slotte met het zwaard moeten worden doorgehakt en het ontbreekt

daarbij nimmer aan een breede galerij van in de handen klappende toeschouwers. Men spreekt dan van het ophouden van onzen rang als tweede koloniale mogendheid; men haalt er de eer van onze vlag bij en de onbetwistbare dapperheid van ons indisch leger. Doch dit alles komt voort uit neigingen, die niet krachtig genoeg kunnen worden bestreden. Niet om verhooging van eer, macht en aanzien, nog minder om winst en voordeel mag het te doen zijn; alleen dan wanneer uit onthouding een erger kwaad zou voortspruiten, dan geweldpleging altijd is, alleen dán kan deze laatste naar het wetboek der zedelijkheid verantwoord zijn. Op de democratie rust de plicht, angstvallig toe te zien, dat de artikelen van dit wetboek niet geschonden worden!

IV.

'Alles goed en wel', zoo hoor ik mij toevoegen 'doch hoe staat gij met die fraaie beginselen tegenover de brandendste vraagstukken van het nederlandsch-indisch imperialisme, tegenover Atjeh en Nieuw-Guinea?'

De vraag dunkt mij billijk, want eerst aan de vruchten kent men den boom, en ik wil dus trachten haar te beantwoorden.

Met Atjeh beginnende, stel ik dadelijk op den voorgrond, dat een onderzoek naar het al of niet volkomen gerechtvaardigde van het optreden der indische regeering tegen den sultan van Atjeh in het voorjaar van 1873, voor een beoordeeling van den tegenwoordigen stand der quaestie van weinig of geen belang is. Want ook al mocht dit onderzoek tot een voor die regeering ongunstige conclusie leiden, daarmede zou niet gezegd zijn, dat wij nu, na bijna dertig jaren van strijd en lijden, niets beters kunnen doen dan ons van de noordpunt van Sumatra terug trekken en het land met zijn uit zeer verschillende bestanddeelen samengestelde bevolking nu maar verder aan zijn lot overlaten. Te dezen aanzien geldt wat ik van het koloniaal bezit in het algemeen getuigde: ons heengaan zou zeker geen nut, maar daarentegen wel groote schade kunnen hebben voor de bevolking zelve, tegenover welke men rechtvaardigheid wenschte te betrachten. Geen nut omdat, als wij weggingen, Engeland zich naar alle waarschijnlijkheid haasten zou, het in de

onmiddellijke nabijheid der Straitssettlements gelegen noordsumatraansch gebied te bezetten, zoodat de onafhankelijkheid, die wij den Atjeher zouden gunnen, door hem toch niet zou worden verkregen. Groote schade omdat, mocht de onafhankelijkheid der Atjehers worden geëerbiedigd, zij hun vrijheid ongetwijfeld zouden misbruiken om burgeroorlogen te voeren, bloediger en wreeder dan de thans door ons gestreden krijg. Vooral de meer rustige en vreedzame elementen der bevolking, die het nederlandsch gezag sinds lang verkozen hebben boven de ongebreidelde willekeur der talrijke potentaatjes, welke voór 1873 het hoogste woord voerden, zouden de kinderen van de rekening zijn, daar zij voor hetgeen die potentaatjes en hun aanhang hun *verraad* zouden noemen, met goed en bloed zouden hebben te boeten. Alleen ter wille van dezen, die onze bescherming niet kunnen missen, zijn wij dus reeds verplicht ons niet uit Atjeh terug te trekken, maar beleidvol te streven naar de vestiging van een duurzaam en rechtvaardig bestuur; een bestuur dat rechtszekerheid en vrijheid, met inbegrip van godsdienstvrijheid, waarborgt en het land, ook en vooral ten bate der ‘kleine luyden’, tot welvaart doet komen. Wat wij dan wellicht in den aanvang of in den loop des tijds af en toe misdreven hebben, moeten wij trachten goed te maken door de bevolking dier zwaargeteisterde landstreek iets beters te geven, dan zij vóor onze komst had.

Langs welken weg wij tot dien toestand moeten geraken, wensch ik thans in het midden te laten. Intusschen: mocht het noodig blijken, de politiek der straffe hand nog eenigen tijd vol te houden, men streve daarbij dan toch naar de meest-mogelijke beperking en wake tegen haar ontaarding in veroveringspolitiek! Het optreden van den majoor Van Daalen in het gebied der onafhankelijke Gajoe's, hoe bewonderenswaardig ook uit een oogpunt van krijgsmanskunst en van *crânerie*, was, dunkt mij, een voorbeeld van dergelijke ontaarding. Een bedachtzame en ernstige politiek zou zich gewacht hebben, de grens der Gajoe-landen te overschrijden en menschenoffers te eischen, die, in een ons geheel onbekend territoir, niet anders dan wrok en een geest van verzet tegen het nederlandsch gezag konden wekken.

En nu Nieuw-Guinea! Dat is weer een geheel ander

geval. Onze bezetting van het westelijk gedeelte van dit nagenoeg nog ganschelijk onbekende eiland - op één of twee na het grootste der aarde en welks westelijke helft alleen ongeveer tienmaal de oppervlakte van Nederland heeft - droeg aanvankelijk een zeer vreedzaam, schijnbaar onschuldig karakter. De inlanders, die ter plaatse der bestuursvestiging woonden, heetten tegen onze komst geen bezwaar te hebben en daar die vestiging bovendien op zeer bescheiden schaal zou geschieden, konden de daaraan verbonden kosten ook niet noemenswaard zijn. Maar het leed niet lang of er kwamen onaangename verrassingen. In het oosten der in naam tot N.-Indië behoorende landstreek die zich langs de zuidkust van het eiland uitstrekt, bleek een oorlogzuchtige, uiterst bloeddorstige volksstam te wonen, de Toegère's d.w.z. *mesdragers*, zoo genoemd naar een vlijmscherp mes dat zij, als hoofdkleedingstuk, aan een koord om den nek dragen en waarmede zij hun vijanden - en ieder die niet tot hun stam behoort is hun vijand - met een handigheid een betere zaak waardig van hun hoofden weten te berooven. Deze Toegère's nu, voór eenige jaren tot onderdanen van het indisch gouvernement bevorderd, veroorloven zich af en toe strooppartijen, zoogenaamde *hongitochten*, in het gebied dat zich oostelijk van de 141e graad uitstrekt en waarop Engeland of Australië soortgelijke rechten doet gelden, als Nederland op het westelijk van dien graad gelegen territoir. Naar het schijnt zijn de bewoners dier meer oostelijke negorijen minder krijgshaftig van aard dan de Toegère's en in elk geval niet tegen dezen opgewassen. Vroeger beschermde het britsch bestuur zijn onderdanen zoo goed en zoo kwaad het ging tegen de aanvallen der stroopende en koppensnellende woestelingen uit het westen, maar toen het bleek dat de nederlandsche regeering zich meer dan vroeger met dat gedeelte van het eiland begon in te laten, kwam van britsche zijde al spoedig een beleefd verzoek tot het beramen van maatregelen om aan de buitensporigheden der Toegère's een einde te maken. In het najaar van 1900 ging een nederlandsch oorlogschip, met een nederlandsch bestuursambtenaar aan boord, naar britsch Nieuw-Guinea om met de engelsche autoriteiten te overleggen en, als gevolg van dat overleg, werd door dien bestuurs-ambtenaar, den heer

Kroesen, vergezeld van een troepenmacht van 150 man, een hoogst merkwaardige tocht gemaakt door het land der Toegère's. Het jongste Koloniaal Verslag geeft, in bijlage A, een omstandig relaas van de lotgevallen en bevindingen dier colonne en brengt daarbij sommige voor den ethnoloog ongetwijfeld belangrijke feiten aan het licht. Ook geeft het een gunstigen indruk van den tact en de energie, waarmede de heer Kroesen is opgetreden. Maar toch kan men bij het lezen van dit boeiend verhaal moeilijk nalaten te denken: Wat deden wij daar toch eigenlijk anders dan politiedienst voor Engeland, dan de kastanjes uit het vuur halen voor John Bull? En na eenmaal a te hebben gezegd, moesten wij er natuurlijk b op laten volgen. Terecht betoogde de heer Kroesen dat, als wij het volle profijt wilden hebben van ons krachtdadig optreden, als wij toekomstige *hongitochten* op britsch gebied wilden voorkomen, wij ons zoo spoedig mogelijk in het land der Toegère's moesten nestelen, met een eerbiedwekkende troepensterkte, waardoor dezen mesdragers duidelijk zou worden gemaakt, dat er een macht is die de hunne te boven gaat, maar die zich niet tegen hen keeren zal, zoo lang zij van hun macht en hun messen geen misbruik maken. Gehoor gevend aan dezen raad, heeft de indische regeering den heer Kroesen benoemd tot assistent-resident van West- en Zuid-Nieuw-Guinea en dezen kort geleden met een uitgebreiden staf van ambtenaren en vrij wat soldaten, tezamen wel 400 personen, derwaarts doen vertrekken om aan den oever der Marauke-rivier, midden in Toegère-land, het nederlandsch gezag te vertegenwoordigen. Dat intusschen het hijschen van onze driekleur voor de Toegère's nog niet het sein was tot staking van hun moorddadige sport is, helaas, door de eerste berichten die van onze vestiging aan de Marauke kwamen, maar al te bloedig bewezen. Niet minder dan acht der pas aangekomenen, die zich een oogenblik buiten het bivouak gewaagd hadden, moesten met hun hoofden voor die onvoorzichtigheid boeten. Het is duidelijk dat het door den heer Kroesen gegeven advies tot vestiging juist in het brandpunt van roof- en moordzucht, met het doel om het kwaad bij den wortel aan te tasten, mogelijk het flinkste en meest doel-treffende, doch tevens ook het gevaarlijkste middel ter bestrijding aan de hand deed. Daar

hij echter zelf de aangewezen man was voor de uitvoering der door hem aanbevolen maatregelen, getuigde zijn advies tevens van een karakter en een offervaardigheid, die niet anders dan bewonderd kunnen worden. Maar alle bewondering voor de wijze van ons optreden op N.-Guinea kan toch niet verhinderen, dat wij het optreden-zelf met bezorgdheid gadeslaan; met bezorgdheid en tevens niet zonder verbazing. Enkele jaren geleden nog maar, werd van de zijde der regeering de bezetting van N.-Guinea voorgesteld als een daad van weinig beteekenis, althans van geringe financieele gevolgen. Ook nu nog heet het, dat, ter bewaking der noordkust, volstaan kan worden met één korporaal en tien politiesoldaten! Doch inmiddels zijn wij genoodzaakt ons ter zuidkust in te richten, krachtiger en kostbaarder dan in onze bezittingen in het verre oosten te doen gebruikelijk is. Een nieuw stoomschip wordt gebouwd om den assistent-resident in staat te stellen, zich te verplaatsen en zoo noodig met klem op te treden. Aan de oevers der Marauke-rivier zal een versterkt kamp verrijzen, omgeven door een dubbele omheining van stekeldraad. Zóo komt men van het éene tot het andere, zoo breidt de olievlek zich uit. En waarvoor dient dit alles? Zijn de vruchtbare oevers der Marauke wellicht in te richten tot een toevluchtsoord voor de Javanen, die de honger en de overbevolking eerlang uit hun vaderland zullen verdrijven? Maar wie zal er aan denken, deze arme stakkers naar het land der koppensnellende Toegère's te brengen? Men zou evengoed een kudde schapen aan de wolven kunnen overleveren. Is het dan te voorzien, dat de Toegère's zelf de hand aan den ploeg zullen leeren slaan en dat zij hun geboorteland, onder onze leiding, tot welvaart en bloei zullen brengen? Mochten zij werkelijk vatbaar zijn voor een zoo vreedzame ontwikkeling, dan zal het toch zeker nog zeer geruimen tijd duren alvorens in die richting iets van beteekenis wordt bereikt en er zijn zeker genoeg streken in Indië, waar wij voor onze paedagogie een vruchtbaarder terrein kunnen vinden. Maar zal dan mogelijk de vestiging aan de Marauke aanleiding geven tot een levendig en winstgevend handelsverkeer met andere streken van ons eilandengebied? Zelfs daarvoor staan de kansen niet gunstig, want de vestiging ligt veel dichter bij Australië's noordpunt en

bij Thursday-island dan bij eenig eiland van onzen Archipel en het voornemen bestaat dan ook om alles wat voor het bestuurspersoneel in het garnizoen noodig is, van australische zijde te betrekken. Eveneens verwacht men vandaar een toevloed van avonturiers: parelvisschers, australische en chineesche kooplieden, japansche koelie's wellicht, dien een langer oponthoud in het australisch gemeenebest door de zeker zeer vrijzinnige, maar in de eerste plaats voor zichzelf zorgende republikeinen ontzegd wordt. Dat een immigratie van dergelijke uitlanders boven alle bedenking zijn zou, zal wel niemand beweren.

Alles te zamen genomen, kan ik in onze jongste vestiging op N.-Guinea niets zien, waardoor de belangen van N.-Indië bijzonder worden bevorderd, terwijl ik het wèl zeer waarschijnlijk acht, dat wij in de toekomst van die vestiging heel wat meer last zullen ondervinden en dat zij heel wat meer geld kosten zal dan waarvan door drie elkander opvolgende ministers van koloniën gedroomd werd.

Intusschen, wij zitten alweder in het schuitje en het zou, tegenover Engeland in de eerste plaats, thans stellig niet aangaan, ons op eens weder aan het houden van politietoezicht op de Toegère's te onttrekken. Maar een woord van protest tegen de luchthartigheid waarmede ten deze met Indië's belang gespeeld werd, mag in geen geval ontbreken. Een protest, gevolgd door den eisch, dat de kosten van dit avontuurlijk bedrijf, reeds gemaakt en nog te maken, *niet* ten laste van Indië komen, doch door Nederland worden vergoed en overgenomen. Minder omdat N.-Guinea geografisch tot Australië behoort - wat overigens moeilijk te betwisten is - dan omdat Indië's belang door de bezetting van dat eiland niet gediend is, mag de indische begrooting ook niet met de kosten dier vestiging belast blijven. Moet die vestiging, ter voorkoming van internationale moeilijkheden of om de waardigheid onzer natie op te houden, nochtans gehandhaafd blijven, dat dan het moederland de gevolgen drage der gepleegde onvoorzichtigheid. Behalve de billijkheid, zou deze regeling ook nog dit voordeel hebben, dat dan waarschijnlijk al heel spoedig een middel zal worden gevonden om, zonder schade voor de nationale waardigheid, ons te bevrijden uit het wespennest, waarin wij ons te kwader ure gestoken hebben.

V.

Hoe dringend noodig het is, alle uitgaven, die der indische gemeenschap niet ten goede komen, met de grootste angstvalligheid te vermijden, begrijpt ieder, die nagaat, hoe ontzaggelijk veel in het belang dier gemeenschap nog te doen is, dat, wegens geldgebrek, tot dusver niet of onvoldoende gedaan werd.

Sinds lang is het bekend, dat de maatschappelijke toestand van de europeesche afstammelingen in Indië, de Indo-Europeanen, in het bijzonder van hen die een blijvend element in de indische samenleving vormen, veel te wenschen overlaat. Eindelijk schijnt deze droeve waarheid ook tot de overheid te zijn doorgedrongen. In den loop van het vorige jaar toch werd, van regeeringswege, besloten tot het instellen van een onderzoek naar den toestand der Indo's, een maatregel die wat onhandig werd voorbereid en daardoor onnoodig kwaad bloed zette, maar toch blijk gaf van belangstelling en bezorgdheid. Gelijke belangstelling en bezorgdheid ten aanzien van den maatschappelijken toestand van den *Inlander* legde het opperbestuur aan den dagt oen, in de jongste troonrede, een onderzoek naar de redenen der mindere welvaart der inlandsche bevolking op Java werd toegezegd. Als blijken van ontwakend rechtsbesef verdienen deze toezeggingen waardeering, doch practisch zijn zij van geringe beteekenis, terwijl ook de in te stellen onderzoekingen, zoo zij al tot eenig resultaat leiden, niet veel nieuws aan het licht zullen brengen. Want de oorzaken van den onbevredigenden toestand, zoo van de indo-europeesche, als van de inlandsche maatschappij, liggen zóo voor de hand, dat dienaangaande waarlijk geen wijdloopige en tijdroovende enquêtes behoeven te worden gehouden.

Wat den toestand der Indo's vooral beklagenswaardig maakt, is dat hun de gelegenheid tot het ontvangen der bekwaamheden, noodig om in de indische maatschappij vooruit te komen, tot dusver al te zeer ontbroken heeft. Wel is waar is het europeesch lager onderwijs in Indië in menig opzicht goed ingericht, maar doordien het meerendeel van de daar te lande geboren kinderen bij hun komst ter schole de taal waarin het onderwijs gegeven wordt, het nederlandsch, slechts

gebrekkig kent, zijn de resultaten toch verre van bevredigend. Hierin kan nu wel verbetering gebracht worden door een behoorlijke regeling van staatswege van het voorbereidend onderwijs, maar ook dan zal het bezwaar blijven bestaan, dat voor de kinderen van de kleine indo-burgerij, buiten de enkele plaatsen waar inrichtingen van middelbaar onderwijs worden aangetroffen, geen gelegenheid is tot het opdoen van nuttige kennis dan de lagere school en dat hun dus niet veel anders overblijft dan, na het verlaten dier school, naar mager-bezoldigde klerkenbaantjes bij het gouvernement of bij particulieren te solliciteeren. Waar de hier bedoelde categorie van Indo's vooral behoefte aan heeft, dat is aan goed-ingericht vakonderwijs. ‘De staat,’ zegt Mr. Brooshooft terecht in zijn verleden jaar verschenen *Ethische Koers* (blz. 113): ‘de staat behoort dit niet minder ter harte te nemen dan het lager onderwijs, beter nog het daarmee te verbinden, moet dus niet denken te kunnen volstaan met een kleinigheid als het overnemen der particuliere ambachtschool te Batavia, maar moet op tal van plaatsen, vooral de hoofdsteden, en nijverheids- en landbouwcentra, liefst echter op iedere afdeelings-hoofdplaats, naast de lagere school gelegenheid geven tot onderwijs in de meest gewilde ambachten en op enkele hoofdplaatsen meer technisch voor stoom- en fabrieksnijverheid en den grooten landbouw.’

Ook voor den Inlander is een betere, meerzijdige inrichting van het onderwijs een der onmisbare voorwaarden van maatschappelijke verbetering. Het lijdt geen twijfel, of in de inlandsche samenleving sluimeren intellectueele krachten, die, eenmaal gewekt en tot ontwikkeling gebracht, de individuen tot voordeel en de gemeenschap tot heil zullen strekken. Uit den aard der zaak moet men die krachten vooral zoeken in die lagen der inlandsche maatschappij, welke door den loop der omstandigheden reeds het meest met een hoogere cultuur in aanraking kwamen en daarvan den invloed ondervonden. Het zijn dan ook vooral die lagen, de bovenste, waarvoor aanvankelijk de gelegenheid tot verdere geestelijke ontwikkeling moet worden opengesteld en waaruit ook de staat in steeds ruimer mate het voor de uitoefening van zijn taak noodige personeel moet zoeken te vormen. Door de oprichting van eenige opleidingsscholen voor inlandsche ambtenaren en voor

inlandsche onderwijzers, door de uitnemend geslaagde proef met de vorming van inlandsche geneesheeren, werd reeds koers gezet in de gewenschte richting, maar dit is slechts een begin. Om Indië te geven, wat Indië in dit opzicht toekomt, zal de hier bedoelde gelegenheid stellig moeten worden verdubbeld, zoo niet verdrie- of verviervoudigd, en tal van andere scholen, die men tot dusver te vergeefs zoekt, zullen daarnevens moeten verrijzen. Zoo alleen zal men, voor de bovenste lagen der inlandsche samenleving, den grond kunnen leggen voor maatschappelijke verbetering en tevens kunnen komen tot een krachtige ontwikkeling der staatsinstellingen in de richting van zelf-bestuur.

Voor de andere, naar beneden afdalende, lagen der inlandsche maatschappij is onderwijs, mits practisch en verbandhoudend met de behoeften dier maatschappij ingericht, zeer zeker ook van hooge beteekenis, maar toch meen ik, dat voor deze ‘kleine luyden’, die stellig meer dan negen tienden van Indië's bevolking uitmaken en waaronder personen van eenig vermogen zoo goed als geheel ontbreken, de directe verzorging en verbetering van hun materieele belangen van nòg meer gewicht is. Door twee middelen vooral moet die verbetering worden verkregen: door hen meer dan tot dusver geschiedde te doen profiteeren van de natuurlijke welvaartbronnen in het land hunner inwoning en door de van hen gevorderde belastingen in overeenstemming te brengen met hun draagkracht. In beide opzichten is het nog maar treurig gesteld met den gewonen Inlander, in het bijzonder met den gewonen Javaan.[1)]. Zijn vruchtbaar en door de natuur met een mild klimaat gezegend land levert hem zelden meer op dan noodig is om zijn eersten honger te stillen en dikwijls, helaas, ontbreekt ook deze bescheiden portie. En terwijl hij dus, in den letterlijken zin des woords, tot de minimumlijders kan worden gerekend, gaat hij gebukt onder een maximum van lasten! Het gemiddeld inkomen van een javaansch landbouwersgezin, bestaande uit man, vrouw en drie kinderen, zal nauwelijks *f* 100.- 'sjaars bedragen en daarvan moet zeker 25 % worden opgebracht aan belastingen. Onnoodig

1) Tenzij het tegendeel uitdrukkelijk gezegd wordt begrijp ik in dit opstel onder ‘Java’ óok het daarmede administratief één geheel uitmakend eiland Madoera en onder ‘Javanen’ alle inlandsche bewoners van deze twee eilanden.

te betoogen dat, bij zulk een wanverhouding tusschen lust en last, van welvaart geen sprake zijn kan. Alle streven moet er derhalve op gericht zijn, om stijging der verdienste mogelijk te maken en om de lasten te doen verminderen of althans dragelijker te doen worden. Het is daarom van zoo overwegend belang, dat de productie der javaansche akkers worde verhoogd, en het zijn, naar de ondervinding voldoende heeft bewezen, twee middelen die daarvoor in de eerste plaats in aanmerking moeten komen: irrigatie en deskundige bemoeienis van overheidswege met den inlandschen landbouw.

In een nauw verband hiermede en vooral met het tweede dezer middelen, staat een derde, eveneens hoogst gewichtige voorziening: een regeling van het inlandsch landbouwcrediet. Want wil de Javaan zijn akkers behoorlijk bewerken en voor zijn toekomstigen oogst het best mogelijke zaad gebruiken, dan moeten hem, te juister tijd, de noodige werktuigen, ploegvee en zaailingen ten dienste staan. Bij den omvang dien de woeker op Java verkregen heeft, ontbreken die middelen hem thans maar al te vaak, daar de honger hem niet zelden dwingt, zijn gereedschappen, zijn buffels en zijn zaadpadi te verpanden of te vervreemden onder zoo bezwarende voorwaarden, dat de mogelijkheid ze weder tijdig in te lossen of aan te koopen is buitengesloten. De oprichting van inlandsche landbouwbanken of voorschotkassen van staatswege zal niet alleen den Javaan de kans openen verlost te worden uit de handen van geldschieters, die hem thans hun diensten met ongehoorde interessen doen betalen, maar tevens, indien de verstrekking van zaadpadi op crediet tot hun werkkring getrokken wordt, een heilzaam middel blijken om der overheid invloed te verzekeren op de verbetering van het gewas.

Maar ook het ambacht en de inlandsche nijverheid moeten in het oog gehouden, want al is de overgroote meerderheid der javaansche bevolking ook nog betrokken bij den landbouw, een toch ook belangrijk en steeds aangroeiend deel moet op andere wijze in zijn levensonderhoud voorzien. Het is twijfelachtig of, zelfs met behulp van irrigatie en cultuurverbetering, de productiviteit van den grond zoo zal zijn op te voeren, dat voor het steeds toenemend getal monden ten allen tijde voldoende voedsel aanwezig zijn zal. De mogelijkheid tot het vestigen van nieuwe, inheemsche industriën

moet daarom voorbereid; de bestaande industrie, welke voor een deel het karakter draagt van huisvlijt of kunstnijverheid, met kracht gesteund, aangemoedigd, door oordeelkundige leiding tot verdere ontwikkeling gebracht worden.

Eindelijk mag niet verzuimd worden, de verkeerswegen en verkeersmiddelen voortdurend uit te breiden en te verbeteren, want hoe meer de inlandsche maatschappij uit den primitieven toestand, waarin de voortbrenger tevens verbruiker is, overgaat in een van hoogere economische ontwikkeling, zoo meer zal ook het ruilverkeer zich uitbreiden. Op Java is in den afgeloopen eeuw, en niet het minst in de laatste 25 jaar, voor de bevordering van dat verkeer zeer veel gedaan, doch men meene niet dat de arbeid daarom thans kan worden gestaakt. Menig centrum van inlandschen landbouw of ontluikende nijverheid wacht nog op aansluiting bij het spoor- of tramwegnet. Op de bezittingen buiten Java, enkele gedeelten van Sumatra uitgezonderd, valt ten opzichte van het verkeer nog ongeveer alles te doen. Ook met de haveninrichtingen, die het verkeer tusschen de eilanden onderling en het verkeer der eilanden met de buitenwereld moeten verzekeren, is het nog niet schitterend gesteld. Batavia, Padang en Tjilatjap bieden goede gelegenheid voor laden en lossen, ook Makassar, door de natuur reeds begunstigd, kwam vóor korten tijd tot zijn recht, maar Soerabaja, de belangrijkste handelsplaats van ons Indië, en dat ongetwijfeld de belangrijkste haven van het Oosten worden kan, zucht voortdurend onder toestanden, die de ontwikkeling der plaats belemmeren, ja, haar bestaan als koop- en havenstad van beteekenis ernstig bedreigen.

VI.

Reeds noemde ik verlichting van den onmatigen belastingdruk als een ander middel tot verbetering van den econonomischen toestand der inlandsche bevolking op Java. Allereerst zal een einde moeten komen aan de stelsellooze heffing van de voornaamste belasting in geld hem opgelegd, de *landrente*: het aandeel van den staat in de opbrengst der inlandsche akkers.

Principieel is die belasting stellig verdedigbaar. Zij hangt nauw samen met het denkbeeld, dat de staat eigenaar is

van den grond en dat de landbouwer dien in gebruik heeft ter bewerking ten eigen bate, tegen afstand van een gedeelte der opbrengst aan de overheid. Een merkwaardig systeem, inderdaad, dat ‘landelijke stelsel’, hetwelk de voorstanders van landnationalisatie wel moet doen watertanden! De nederlandsche bestuurders over Java hebben de instandhouding van dat systeem uitnemend verzekerd door te bepalen, dat de inlandsche gebruiksrechten op den grond niet kunnen worden vervreemd aan niet-Inlanders. Daardoor toch is voorkomen, wat anders in de omstreeks 1870 aangevangen periode der particuliere industrie stellig zou zijn geschied, dat de landzaat van zijn erf gedrongen werd door den vreemdeling. Ik geloof niet te overdrijven, indien ik deze regeling van het grondbezit, welke de overheid in staat stelt ten allen tijde op krachtige wijze in te grijpen en werkzaam te zijn in het belang der inlandsche bevolking, het merkwaardigste instituut noem, dat wij in het economisch samenstel van Indië opmerken en haar handhaving, in 1875 door een Koninklijk woord bekrachtigd, als een der belangrijkste creditposten op onze koloniale balans aanmerk.

Jammer intusschen dat wij tot dusver te zeer in gebreke bleven om den Inlander van het hem gewaarborgd grondbezit het meeste profijt te doen trekken door de daaraan verbonden landrenteheffing op redelijken en billijken grondslag te regelen. Jaren achtereen ging men daarbij met groote willekeur te werk. Het eenige wat vaststond was dat de belasting een zeker totaalcijfer moest opbrengen, en liefst wat méer, doch in geen geval minder. Op de draagkracht der bevolking werd het minst gelet. De belasting bestond steeds in een evenredig gedeelte van de bruto-opbrengst der velden, zonder dat met de kosten van bewerking, beplanting en inzameling werd rekening gehouden. Er is dan ook wel eens uitgerekend, dat in sommige streken van Java de Inlander eigenlijk meer landrente betaalde dan het zuivere product van zijn akkers waard was.

Gelukkig valt sinds eenige jaren een streven naar verbetering waar te nemen. Sedert 1896 werkt in bepaalde streken van Java, in het bijzonder in de residentie Preanger-regentschappen, een nieuwe regeling, de Preangerlandrenteregeling genaamd, waarbij althans getracht wordt een billijke heffing

nabij te komen. De grondslagen dier regeling zijn, dat aan den aanslag, vastgesteld voor den tijd van tien jaren, een opmeting der gronden voorafgaat en dat de belastbare opbrengst niet langer is de waarde van het bruto-product, maar van hetgeen dit product een zeker minimum te boven gaat. Langs dien weg tracht men bij benadering te komen tot de vaststelling van de netto-opbrengst, als basis voor de belastingheffing. Ik laat nu daar, of de beginselen dier waardeberekening volkomen zuiver zijn en of zij overal met volkomen nauwkeurigheid zullen kunnen worden toegepast, maar ik meen dat het streven in elk geval belangstelling en waardeering verdient; dat de Preangerlandrenteregeling, naar de ondervinding reeds genoegzaam geleerd heeft, tot zuiverder toestanden kan leiden en dat derhalve haar invoering ook in andere streken van Java zoo veel mogelijk moet worden verhaast. Daarbij zal echter de regeling tevens op één belangrijk punt moeten worden gewijzigd, wil men verzekerd zijn dat de heffing in waarheid matig zij, d.i. zooveel mogelijk evenredig aan de draagkracht der belastingschuldigen. Thans kan gegaan worden tot 20 % der belastbare opbrengst en niet gedaald worden beneden 8 % dier opbrengst. Dit laatste percentage nu dunkt mij bezwaarlijk, want er kunnen zich stellig omstandigheden voordoen, waarin een heffing van 8% de draagkracht van den betrokken landbouwer te boven gaat. Het is daarom wenschelijk, dat dit minimum-percentage uit de regeling verdwijne of althans zóo verlaagd worde (bijv. tot 2%), dat een onmatige heffing niet meer behoeft voor te komen.

Voorts dient althans op Java de inlandsche bevolking geheel ontheven te worden van de nog altijd op haar drukkende rijksbelasting in arbeid, van de *heerendiensten.* Niet omdat belasting in arbeid op zich zelf afkeurenswaardig zou zijn - in primitieve maatschappijen, waar belasting in geld bezwaarlijk is, kan het vorderen van persoonlijke diensten een volkomen geoorloofd middel zijn om het individu zijn tol te doen betalen aan de gemeenschap - maar omdat de ontwikkeling der javaansche maatschappij te ver gevorderd is en vooral omdat de leden dier maatschappij reeds te veel geld aan den fiscus offeren dan dat ten bate van den lande nog belasting in geld zou mogen worden opgelegd.

Eenigszins anders staat het nog met de *desa-diensten.* Deze komen uitsluitend ten goede aan de inlandsche gemeenten en daar deze geen of slechts zeer bekrompen geldmiddelen hebben, zou het voorbarig zijn, ook de ten bate dier gemeenten verrichte persoonlijke diensten, die bovendien den gemeentenaren rechtstreeks ten goede komen, af te schaffen. Wel echter moet gestreefd worden naar het treffen van regelingen, die ten aanzien dezer diensten willekeur uitsluiten en tot geleidelijke beperking voeren.

Het hier verdedigd beginsel: ontheffing van den reeds in geld zoo zwaar belasten Javaan van alle landsbelasting in arbeid, behoort ook te worden toegepast op onbezoldigde cultuurdiensten, die niet anders zijn dan een dergelijke belasting. Daarmede is niet gezegd dat het eenige nog overgebleven staatslandbouwbedrijf, de gouvernements-koffiecultuur, behoort te worden opgeheven, zooals vaak verlangd is door doctrinaire liberalen, verwoede tegenstanders van het cultuurstelsel, welks vruchten, zoolang die den moederlandschen fiscus ten goede kwamen, nochtans ook door hen niet versmaad werden. In het belang der bevolking behoort die cultuur, waar zij levensvatbaar is, stellig te worden gehandhaafd en bij oordeelkundige leiding kan ook de indische schatkist daaruit zeker nog wel eenige voordeelen trekken. Maar waarmede het wèl moet uit zijn, dat is met het verwerpelijk systeem, volgens hetwelk de inkomsten van den lande voor een deel bestaan uit hetgeen den werkmam aan loon onthouden wordt. Men verplichte, als het noodig is, den Inlander om voor de gemeenschap werk te verrichten, maar men stelle hem tevens voor den aldus van hem geeischten arbeid volledig schadeloos.

VII.

Naast de zooeven, zeer in het kort, besproken directe belastingen in geld en in arbeid staan enkele verpachte belastingen, of zooals, wellicht juister, pleegt te worden gezegd *verpachte middelen*, welker uitbesteding en beheer een nadeeligen invloed heeft op den economischen toestand der inlandsche bevolking.

Het systeem om eenigszins belangrijke landsinkomsten,

door de burgerij op te brengen, af te staan aan den meest biedende, die dan zijnerzijds natuurlijk tegenover de burgerij de grootste gestrengheid in acht neemt en onvermijdelijk tot inhaligheid vervalt, is, naar ik meen, zoo door de wetenschap als door de geschiedenis, onherroepelijk veroordeeld. Niettemin werd het stelsel in Indië, gemakshalve, de geheele negentiende eeuw door, voor tal van inkomsten gehandhaafd en ook thans, 113 jaar na het losbarsten van de fransche revolutie die aan de tyrannie der *fermiers généraux* een einde maakte, bekleeden de verpachte middelen nog een niet onbelangrijke plaats op het indische budget.

Maar gelukkig ligt de bijl aan den wortel. Het voornaamste der verpachte middelen, de *opiumpacht*, die de nadeelen van het stelsel wederom ten krachtigste bewezen heeft, is voor een belangrijk deel van Java reeds vervangen door een *opiumrégie* d.i. den directen verkoop van opium van staatswege. Het streven behoort ongetwijfeld te zijn, om de vervanging van pacht door régie zoo spoedig mogelijk algemeen te maken. Het groote voordeel dat daardoor verkregen wordt, bestaat hierin dat dan niet langer, door direct-belanghebbenden, op de bevolking een drang zal worden uitgeoefend om in steeds ruimer mate van het verleidelijk heulsap gebruik te maken, wat niet alleen voor de volksgezondheid allernadeeligst is, maar ook de verarming en de criminaliteit ten sterkste bevordert. De overheid, die den alleen-verkoop van opium ter hand neemt, kan daarentegen doen en behoort ongetwijfeld te doen, wat van geen bijzondere personen te verlangen is: door wijze matiging en verstandige maatregelen er naar streven, dat de bevolking van de voor haar gezondheid en haar beurs allerschadelijkste liefhebberij geleidelijk genezen wordt.

Na de opiumpacht, nog altijd het voornaamste der verpachte middelen - voor het loopende jaar werd de opbrengst geraamd op ruim 8 millioen, tegen bijna 7 millioen als nettoopbrengt der régie - komt vooral de pacht der pandhuizen in aanmerking. Deze is wel de ergerlijkste van alle indische staats-inkomsten. Aan den meestbiedende wordt het recht verleend om, tegen ongehoord-hooge interessen - een rentevoet van 36 à 73 percent 's jaars, maar die met behulp van wettelijk gesanctioneerde kunstgrepen tot ver boven de 100 per-

cent 'sjaars stijgen kan![1] - op de schamele plunje, het schunnige huisraad, de steeds zeldzamer wordende sieraden of kostbaarheden van den noodlijdenden Javaan kleine geldelijke voorschotten te doen en langs dien weg wordt zoo waar nog ruim anderhalf millioen in 's lands schatkist geschraapt. Men vrage niet hoeveel millioenen bovendien nog vloeien in de zakken der chineesche pachters, die, door regeerings-regelingen in hun woekerbedrijf gesteund, voor den kleinen man tegelijkertijd zijn laatste steun en zijn ergste geesel zijn. Gelukkig is de opheffing dier schandelijke pandhuizen-pacht, dier den nederlandschen naam bezoedelende 'belasting op de armoede' thans in overweging en wordt reeds een proef genomen met de exploitatie van een pandhuis in eigen beheer. Maar laat toch niet te veel tijd voorbijgaan met overwegen en proeven nemen! Elk systeem is beter dan het thans bestaande. Ten spoedigste behoort een regeling tot stand te komen, waardoor *alle* pandhuizen, die bij den bestaanden economischen toestand niet kunnen worden gemist, door den staat worden overgenomen en geëxploiteerd naar het beginsel, *dat winstbejag voor de schatkist zij uitgesloten.*[2] Hetgeen men de beleeners laat betalen, moet voldoende zijn om de administratiekosten goed te maken, niet minder, maar vooral ook niet meer. Dán kunnen de pandhuizen instellingen worden, bij welke de Inlander voor zijn nood tijdelijk hulp vindt, zonder dat hij, zooals thans haast altijd het geval is, voor die hulp boet door nog dieper weg te zinken in het moeras van armoede en ellende.

VIII.

Doch ook al mochten binnen korten tijd de opium- en pandhuizenpachten met de daaraan onafscheidelijk verbonden schandalen verdwijnen uit de indische maatschappij, zij zou van álle misbruiken nog niet gezuiverd zijn. Ook buiten het belastinggebied zijn terreinen, waar het onkruid welig opschiet.

1) Treffende bijzonderheden verschaft het zeer lezenswaardige artikel van Mr. P.L.A. Collard, 'Pandhuizen op Java' in *Eigen Haard* van 5 April 1902.
2) De formuleering van dit beginsel is ontleend aan het artikel 'Een koloniaal program van actie', voorkomend in het *Algemeen Handelsblad* van 18 Februari 1901.

Ernstige ongerechtigheden, bij voorbeeld, vielen en vallen niet zelden te constateeren bij het aanwerven van contractkoelies en bij de behandeling welke die koelies op weg naar en ter plaatse van hun bestemming ondergaan. Die werving van javaansche arbeiders, bestemd voor ondernemingen van land- of mijnbouw in de buitenbezittingen, is iets van de laatste 25 of 30 jaar. De zich uitbreidende ontginning dier buitenbezittingen riep haar in het leven, de steeds toenemende aanwas der bevolking op Java kwam haar te hulp. Een maatschappelijk verschijnsel dus dat, op zich zelf beschouwd, geen bezorgdheid behoefde te wekken, integendeel, tot op zekere hoogte, met ingenomenheid kon worden gadegeslagen. Want werd door de opening der buitenbezittingen de productiviteit van het indische grondgebied verhoogd, tevens ontsloot zich een weg voor Java's overbevolking. Ja, was die verplaatsing van werklieden, met vrouwen en kinderen, niet te beschouwen als het natuurlijk begin, als de voorbode der volksverhuizing, die, binnen betrekkelijk korten tijd, van Java naar sommige buitenbezittingen zal moeten plaats hebben en waarvan zoowel Java als de betrokken buitenbezittingen, in het bijzonder Borneo, groote voordeelen zullen ondervinden?

Maar juist om de groote maatschappelijke beteekenis dier werving is het zoo te betreuren, dat ook te haren aanzien de geliefde theorie van het *laisser faire* ernstige schade aanrichtte. In stede dat, van den aanvang af, de overheid zich rechtstreeks met de emigratie bemoeide, bepaalde zij zich tot het decreteeren van eenige wetsbepalingen, die, maar al te gemakkelijk ontduikbaar, de verwezenlijking van de goede bedoelingen der regeering allerminst verzekerden. Zoo geschiedde wat voorkomen had moeten worden: de ‘levering van koelies’ werd een bedrijf, niet veel beter dan een moderne slavenhandel. De personen die zich daarmede belastten, met een engelsch woord *coolee-brokers* genoemd, zooals men ook *shipbrokers* en *stockbrokers* heeft, stelden zich in verbinding met ronselaars, meest Indo-Europeanen van verdacht allooi, die, even listig als gewetenloos, den argeloozen desaman met kleine geschenken en groote beloften wisten te paaien en zoo tot het sluiten van een twee- of driejarig werkcontract overhaalden. Vol vertrouwen op zijn leidsman verklaarde dan Kromo of Sidin voor den hem gemoedelijk ondervragenden

assistent-resident, dat hij met alles wat in het contract stond volkomen genoegen nam, doch als daarná de afrekening met den ronselaar plaats had, dan bleef gewoonlijk van het beloofde voorschot op toekomstig loon, maar een bitter beetje over: de rest verdween, als vergoeding voor geleverde en peperduur berekende snuisterijen, versnaperingen en kleedingstukken, in den zak van den ronselaar. Scheepsladingen aldus bedrogen Javanen zijn, in den loop der laatste kwart-eeuw, met vrouwen en kinderen naar Sumatra, naar Borneo, naar Celebes of naar de Molukken vervoerd. Bij contracten, opgesteld volgens van overheidswege voorgeschreven modellen en ter plaatse van aankomst behoorlijk geverifieerd en geregistreerd, werden de wederzijdsche verplichtingen geregeld. Heilzame bepalingen moesten daarin voorkomen omtrent huisvesting, geneeskundige behandeling, het aantal werkuren, de wijze van loonbetaling enz. Doch door gebrek aan van overheidswege toezichthoudend personeel was de zorg voor de naleving dier heilzame bepalingen grootendeels aan het goedvinden der werkgevers overgelaten. Daaronder waren er zeker die zich van hun verplichtingen kweten, maar anderen waren minder nauwgezet en de groote kosten die een goede huisvesting en geneeskundige behandeling vorderden, maakten maar al te vaak, dat den werklieden in beide opzichten te kort werd gedaan. De ontevredenheid hierdoor opgewekt en bovendien aangewakkerd door teleurstellingen van allerlei aard - want de werkelijkheid beantwoordde in geen enkel opzicht aan de rooskleurige voorspiegelingen van den ronselaar! - had niet zelden een nadeeligen invloed op den ijver waarmede gewerkt werd, lokte ook wel eens uit tot lijdelijk of feitelijk verzet. Hiervan was dan wederom menig driftig woord of een hardhandig optreden van de zijde der ondernemers het gevolg, terwijl gevallen van besliste mishandeling niet tot de uitzonderingen behoorden.

De hier geschetste toestanden hebben, nu kort geleden, der indische regeering aanleiding gegeven, op verschillende ondernemingen een onderzoek te doen instellen, dat menigen misstand aan het licht gebracht heeft. Blijkens de laatste troonrede bestaat, ook bij het opperbestuur, het prijzenswaardig voornemen, die misstanden krachtig te bestrijden. Maar *hoe* die bestrijding zal geschieden, daarvan werd nog

niets vernomen. Mij dunkt, dat vooral twee middelen aanbeveling verdienen. Allereerst worde gezorgd, dat de werkzoekenden niet langer ten prooi vallen aan gewetenlooze tusschenpersonen. Hiertegen kan worden gewaakt door meer rechtstreeksche overheids-bemoeienis met de emigratie. Ambtenaren kunnen worden aangewezen, ten wier overstaan alleen geldige werkcontracten kunnen worden gesloten en die zich moeten overtuigen van de volkomen vrije toestemming, zoomede van den voldoenden gezondheidstoestand der emigranten. De uitbetaling van een deel van het handgeld behoort door die ambtenaren rechtstreeks aan de betrokken personen te geschieden, terwijl de rest, eveneens ten overstaan van een europeesch ambtenaar, bij de inscheping kan worden voldaan. Heeft dan voorts het transport der koelies naar het oord hunner bestemming voor rekening van den ondernemer doch onder toezicht van het bestuur plaats, het grootste gedeelte van de jammeren die bij de tegenwoordige inrichting der koeliewerving onvermijdelijk bleken, zal ondervangen zijn. Bovendien echter - en dit is het tweede middel - moet strenger worden toegezien op de naleving der contracten door de ondernemers ten opzichte van de eenmaal ter bestemmingsplaats aangekomen koelies. Dit zal het best kunnen geschieden door de aanstelling van afzonderlijke inspecteurs, die de verschillende ondernemingen geregeld bezoeken en zich daarbij vergewissen, dat de werklieden krijgen wat hun toekomt.

De kosten aan een dergelijke staatsbemoeiing verbonden zullen zeker vrij aanzienlijk zijn, maar voor een belangrijk deel op de ondernemers kunnen worden verhaald, bijvoorbeeld door de heffing van een hoofdgeld per koelie. Dat er wellicht ondernemingen zijn, die een dergelijke belasting niet kunnen dragen, kan geen overwegend bezwaar zijn. Onnoodige lasten mogen der nijverheid niet worden opgelegd, doch een die niet kan bijdragen in wat voor een rechtvaardige uitoefening van haar bedrijf noodzakelijk bleek, mist recht van bestaan.[1)]

Wil echter de overheid tegenover den particulieren ondernemer optreden met den ernst en de waardigheid, die eerbied en gehoorzaamheid afdwingen, dan zal zij moeten zorgen

1) De aangegeven middelen ter verbetering van de hier boven bedoelde misstanden zijn ontleend aan Mr. P. Brooshooft, *De Ethische Koers*, blz. 99-107.

zelve volkomen zuiver te zijn. Zij zal bij het indienstnemen van militairen de ronselaars-praktijken moeten versmaden, waarvan zij anderen belet gebruik te maken; zij zal evenzeer moeten afzien van het ergerlijk misbruik dat zij voortdurend maakt van haar onvrije emigranten, de veroordeelden tot dwangarbeid, door dezen in te deelen bij militaire expedities. Volgens de bestaande bepalingen kunnen deze personen, zoo hun straftijd meer bedraagt dan één jaar, ook elders dan ter plaatse der veroordeeling worden te werk gesteld, derhalve ook naar Atjeh, Lombok, Djambi of Nieuw-Guinea worden gezonden. De opzending van die lieden naar streken, ver van hun woonplaatsen gelegen, is dus niet in strijd met de wet. Maar daarmede wèl in strijd is, dat de straf die men hen laat ondergaan een geheel ander karakter draagt dan de hun opgelegde. Voor de behoorlijke toepassing dier straf - vrijheidsberooving met arbeidsdwang - is een volgens vaste regelen werkende organisatie noodig; is de aanwezigheid van een etablissement, tot huisvesting, bewaking en verzorging van een dwangarbeider onmisbaar, want, wordt den veroordeelde zijn vrijheid ontnomen, zijn gezondheid en zijn leven mogen geen gevaar loopen. Wat gebeurt nu echter met gestraften werkzaam gesteld bij militaire expedities? Zij worden gedwongen tot diensten, die juist hun gezondheid en hun leven voortdurend bedreigen. Blootgesteld aan ontberingen en overmatige vermoeienissen van allerlei aard, worden zij tevens vaak blootgesteld aan het moordend vuur en de blanke wapenen des vijands, tegenover wien zij, weerloos, zich telkens geplaatst kunnen zien. Van eenige regelmaat bij den arbeid, van huisvesting en verzorging in een behoorlijk ingericht etablissement, is natuurlijk geen sprake. Met den troep leven zij het soldaten-leven mede, zware vrachten sleepend over ongebaande wegen, overnachtend in de open lucht, beloerd en belaagd door bloeddorstige vijanden of door de roofdieren des wouds. Dat hierdoor de oorspronkelijk opgelegde straf op ergerlijke wijze ontaard is, valt niet te ontkennen: de vrijheidstraf is geworden een voorwaardelijke doodstraf.

De dwangarbeiders-contingenten die sedert jaar en dag aan alle militaire expedities in Indië zijn toegevoegd en met behulp waarvan de groote moeilijkheden van den transport-

dienst te velde op wellicht zeer practische, maar tevens volkomen onwettige wijze werden overwonnen, zullen moeten plaats maken voor transport-compagniën, bestaande uit vrijwilligers die, tegen een behoorlijke belooning, den zwaren en gevaarvollen arbeid, van hen geeischt, op zich nemen. Er kan dan geen overwegend bezwaar bestaan om ook veroordeelden tot de straf van dwangarbeid bij dien transportdienst toe te laten, zelfs niet om de deelneming te bevorderen door aan behoorlijke plichtsvervulling aanspraken op strafvermindering te verbinden. Want de ondervinding heeft geleerd, dat niet zelden een misdadiger te velde de gelegenheid vond, door zelfverloochening of doodsverachting, de op hem rustende smet uit te wisschen. Doch hoe men de zaak ook regelt, op den voorgrond sta, dat het deelnemen aan den transportdienst te velde alleen vrijwillig zal kunnen geschieden. Aan het gebruik van dwangarbeiders bij militaire expeditiën, buiten hun toestemming, behoort ten spoedigste en voor goed een eind te komen.

IX

Om de maatschappelijke en economische hervorming, waarvan ik in den loop van dit opstel de hoofdtrekken aangaf, te kunnen tot stand brengen zullen twee gewichtige politieke maatregelen onmisbaar blijken: *de decentralisatie van het indisch bestuur* en *de regeling der financieele verhouding tusschen Nederland en Indië.*

Volledigheidshalve en met verwijzing naar hetgeen ik in de Februari-aflevering van den vorigen jaargang van dit tijdschrift over bestuursdecentralisatie schreef, stip ik aan, dat het bestuur over ons uitgebreid eilandenrijk in het Oosten geconcentreerd is in de handen van één persoon, den Gouverneur-Generaal, die zijnerzijds wederom verantwoording schuldig is aan het, door het Parlement gecontroleerde, Opperbestuur. Dit systeem, logisch uitvloeisel van onze constitutioneele instellingen, is geenszins onvereenigbaar met het toekennen van eenige zelfstandigheid aan lagere bestuursorganen, die, behoudens hun verantwoordelijkheid tegenover het centraal gezag, van die zelfstandigheid gebruik kunnen maken om gewestelijke en plaatselijke belangen beter tot

hun recht te doen komen en die daarmede tevens het centraal gezag zouden kunnen ontheffen van een deel zijner thans veel te veel, immers alles, omvattende werkzaamheid. Het lijdt geen twijfel of in veel van hetgeen ik als wenschelijk aanwees, ten aanzien van onderwijs en verkeerswezen, van irrigatie en cultuurverbetering, van mildere landrenteheffing en afschaffing van heerendiensten, van het landbouwcrediet en de staatsexploitatie van pandhuizen en bovendien in tal van belangen, die ik om niet te uitvoerig te worden onbesproken moest laten, zal eerst dan naar behooren zijn te voorzien, indien daarbij rekening kan worden gehouden met de gewestelijke en plaatselijke niet zelden zeer uiteenloopende toestanden. Maar vooral zullen deze in eigen kring het meest practisch in te richten regelingen aan haar doel beantwoorden, indien, bij haar tot stand komen en haar uitvoering, gerekend kan worden op de medewerking der onmiddellijk-belanghebbenden, de bewoners der betrokken gebiedsdeelen. Daarom hangt ook de decentralisatie van het bestuur zoo nauw samen met de toepassing van het beginsel der gewestelijke of plaatselijke autonomie, waardoor aan de ingezetenen, voor zoover zij geacht kunnen worden voldoende ontwikkeling te bezitten, een stem in het kapittel wordt toegekend.

Eindelijk, het financieele vraagstuk! Hier kom ik tot de kern der gansche zaak. Van de oplossing dézer quaestie hangt het af, of wij Indië zullen *kunnen* geven wat het toekomt, dan wel gedoemd zullen zijn, het zijn kwijnend bestaan, zonder veel hoop op herstel, te laten voortsleepen. Want dat de tegenwoordige economische toestand van Indië van zoo bedenkelijken aard is, dat alleen ten koste van groote uitgaven herstel kan worden verwacht, zal wel niet ontkend worden. Bij de behandeling der jongste indische begrooting had de nieuw-opgetreden minister van koloniën den moed met ronde woorden te wijzen op de vermindering van de koopkracht der inlandsche bevolking, blijkend uit den aanzienlijken achteruitgang in den invoer van manufacturen, niettegenstaande de stijging van het bevolkingscijfer. Niet minder ernstig en tot nadenken stemmend is het feit, dat de landrente-aanslag, ofschoon na een periode van ultra-fiscale opdrijving, sedert 1888 tot een matiger peil gebracht en

daarop gehouden, niettemin de draagkracht te boven gaat der bevolking, die, een dertigtal jaren geleden, geen moeite had een naar verhouding ongeveer gelijk bedrag aan grondbelasting op te brengen. Overgegaard vermogen ontbreekt zoo goed als geheel en de voorspelling in 1878 door mr. N.P. van den Berg uitgesproken, dat één enkele misoogst op Java de schromelijkste gevolgen hebben zou, is in de laatste tijden maar al te droef bewaarheid. Het valt niet langer te betwijfelen, dat in het jaar onzes Heeren 1901, bijkans drie eeuwen na de vestiging van het nederlandsch gezag over Java, in verschillende streken van dit door de natuur gezegende eiland, *hongersnood* heeft geheerscht onder de inlandsche bevolking en dat duizenden en nog eens duizenden de slachtoffers zijn geworden van doodelijke ziekten, waartegen de ongelukkigen stellig beter bestand zouden zijn geweest indien hun arme lichamen niet door gebrek waren uitgeteerd.

En nog is de reeks der magere jaren niet gesloten. Vooral van Midden-Java komen tijdingen, die voor den naderenden oost-moeson het ergste doen vreezen. Huisvaders bieden de stijlen hunner woningen, moeders haar kinderen te koop. Zwermen bedelaars, het veege lijf dikwijls bedekt met afzichtelijke wonden, overstroomen de hoofdplaatsen. Het aantal diefstallen neemt schrikbarend toe: voor velen is het dwangarbeiderskwartier een toevluchtsoord. De laatste overblijfselen van vroegeren welstand vinden hun weg naar de lommerts, welker pachters den staat een telken jare stijgend aandeel toezeggen in het door hen bijeengeschraapte bloedgeld. Waar is de optimist, die met dergelijke feiten voor oogen den toestand nog bevredigend noemt? Wie durft ontkennen, dat ten spoedigste van staatswege maatregelen moeten worden genomen, niet enkel tot leniging van den bestaanden nood, maar vooral tot wegneming van zijn oorzaken?

Maar dat daarvoor geld, veel geld noodig is zal een ieder begrijpen, die mijn uiteenzetting van het aanbevolen hervormingsschema aandachtig gevolgd heeft. Want terwijl ik aan den eenen kant de noodzakelijkheid betoogde van tal van verbeteringen, die den aanleg van kostbare openbare werken of uitbreiding van het ambtenaarspersoneel vereischen, drong ik aan den anderen kant aan op afschaffing van lasten. Zeker zullen op den duur de aangebrachte verbeteringen de

inkomsten van den staat doen stijgen, terwijl ook de verhoogde welvaart die van belasting-ontheffing het gevolg zal zijn, zich mettertijd zal afspiegelen in een versterking der draagkracht, welke het opleggen van nieuwe belastingen kan rechtvaardigen. Doch de door deze omstandigheden te veroorzaken en voor de indische schatkist der toekomst stellig dan ook noodzakelijke stijging van inkomsten zal zich eerst na verloop van tijd, na tien wellicht pas na twintig jaar, doen gevoelen. Om daartoe te kunnen geraken, moet de te lang misdeelde en overmatig belaste bevolking vooraf eenige tijd worden gegund om op haar verhaal te komen. Daarom doet het schijnbaar practische denkbeeld, meermalen aanbevolen, om het verledene te laten rusten en, ter voorziening in Indië's behoeften, met behulp van Nederland's crediet, doch overigens geheel voor rekening van Indië, geldleeningen te sluiten, geen wezenlijk geneesmiddel aan de hand. Want langs dien weg zouden in Indië wel noodzakelijke hervormingen en verbeteringen tot stand kunnen komen, maar tegelijkertijd zouden ter bestrijding der uitgaven voor rente en aflossing, de belastingen moeten worden verhoogd. Daaraan nu valt voorloopig niet te denken en het eenig in waarheid afdoende redmiddel is derhalve hierin gelegen, dat de indische geldmiddelen versterkt worden buiten bezwaar der indische belastingschuldigen.

Na hetgeen ik vroeger reeds over dit onderwerp schreef, behoef ik niet andermaal te betoogen, op welke gronden Indië's aanspraak op dit redmiddel berust. Ik volsta met in herinnering te brengen, dat Nederland tot versterking der indische kas gehouden is, omdat door *zijn* toedoen Indië verstoken bleef van hetgeen de ontwikkeling der welvaart daar te lande had kunnen en moeten verzekeren; omdat deze stiefmoederlijke behartiging der koloniale belangen de hoofdoorzaak is van de thans maar al te vaak in Indië heerschende ellende; en omdat Nederland een belangrijk deel der aan Indië ontnomen schatten ten eigen bate rentegevend belegd heeft, derhalve beschikt over de middelen, om zich van zijn verplichting tegenover Indië te kwijten.

X.

Door bij de regeling der financieele verhouding tusschen

Nederland en Indië, waarbij zooveel mogelijk het reeds toegelichte beginsel der scheiding tot grondslag strekken moet, niet alleen aan de toekomst te denken, doch ook rekening te houden met het verledene, zal de noodzakelijke versterking van de indische geldmiddelen, buiten bezwaar der indische belastingschuldigen te vinden zijn. Die afrekening ten aanzien van het verledene is derhalve de alles beheerschende voorwaarde eener politiek van hervorming en met volkomen recht heeft de Vrijzinnig-Democratische Bond haar bovenaan geplaatst op zijn indisch programma. Het verdient opmerking, dat deze eisch tot regeling der financieele verhouding op den grondslag van het scheidingsbeginsel met afrekening ten aanzien van het verledene, teruggevonden wordt in het koloniaal programma der Sociaal-Democratische Arbeiders-Partij, zooals het werd ontworpen door den heer Van Kol en in het ten vorigen jare te Utrecht gehouden congres dier partij in beginsel werd aangenomen.[1)] Ten aanzien van het financieel vraagstuk wordt het door haar gekozen standpunt aldus omschreven:

> 'Voor het verledene: afrekening op een rechtvaardigen grondslag; voor de toekomst: wettelijke scheiding der nederlandsche en indische financiën;'

en uit de toelichting blijkt duidelijk, dat met dien 'rechtvaardigen grondslag' volkomen hetzelfde bedoeld wordt als in het program van den Vrijzinnig-Democratischen Bond met 'toepassing, voor zooveel mogelijk, van het beginsel der scheiding, ook op het verledene.'

Er bestaat dus ten dezen volkomen overeenstemming tusschen de twee democratische partijen; een overeenstemming, die, daar het program-Van Kol inderdaad meer van democratische dan van socialistische beginselen uitgaat, ook tusschen tal van andere onderdeelen der beide programma's valt aan te wijzen.

Hoe nu die overeenstemming te verklaren, inzonderheid omtrent de kritiekste van alle kritieke quaesties en waarover menschen, die het overigens volmaakt met elkander eens zijn, het zoo licht óneens worden: de geldquaestie? Ik weet hierop geen ander antwoord dan dit: omdat èn vrijzinnig- èn sociaal-democraten in het door hen gelijkelijk begeerde *algemeen*

1) Zie Ontwerp en Toelichting van dit programma in *de Nieuwe Tijd* 1901, No. 4.

kiesrecht het machtige, het onmisbare middel zien om tot een bevredigende oplossing dier netelige geldquaestie te geraken. Ook vroeger is somwijlen gesproken over het onrecht, door Nederland aan Indië gepleegd en de wensch om dat onrecht te herstellen werd meer dan eens door gemoedelijke staatslieden op de lippen genomen, doch onveranderlijk volgde op dien vromen wensch de verzuchting: 'het *kan* niet!' Nu echter zijn twee democratische partijen opgestaan, die eenstemmig spreken: 'het kan wél, mits slechts het kiesrecht worde losgemaakt van elken band met vermogensbezit.' Want maar al te duidelijk is het dat alleen dán verwacht zal kunnen worden een wezenlijke, ingrijpende belastinghervorming, onmisbaar om te geraken tot betere toestanden in Nederland, onmisbaar evenzeer om te komen tot een rechtvaardige afrekening met Indië.

Hiermede is, naar ik mij vlei, duidelijk gemaakt, waarom de democratische partijen ten onzent zich de weelde mogen veroorloven, de koloniale hervorming in haar vaandels te voeren. Wie in Indië hervormen wil, zal bij Nederland op afrekening moeten aandringen; om tot afrekening en betaling van het saldo te geraken, zal de nederlandsche bezitter de beurs moeten openen; om hem daartoe te bewegen zal de drijfkracht van het algemeen kiesrecht onmisbaar blijken. Er is waarlijk geen speld tusschen te krijgen!

Alleen van de democratie, dat is van die richting welke allen mondigen Nederlanders, die wel bij het hoofd zijn en niets op hun kerfstok hebben, door middel van het kiesrecht invloed wil toekennen op het bestuur en de huishouding van den staat, is derhalve, ook voor Indië, ingrijpende en duurzame verbetering te verwachten.

C.TH. VAN DEVENTER.

Aanhangsel.

Het in de noot op blz. 267 bedoeld gedeelte van het werkprogram van den Vrijzinnig-Democratischen Bond (vastgesteld ter algemeene vergadering van 11 Januari 1902) luidt aldus:

Bij *het beheer der koloniën en bezittingen* bevordere de staat de ontwikkeling harer natuurlijke bronnen van welvaart. Daarbij moeten in de eerste plaats de belangen der inlandsche bevolking worden behartigd, en worde gestreefd naar:

a. scheiding van de financiën dezer gewesten van die van het moederland;
b. zelfbestuur van de koloniën en bezittingen.

Als gevolg van deze beginselen verlangt de Bond in de eerste plaats:

Voor O o s t - I n d i ë :

regeling der financieele verhouding tusschen Nederland en Indië, met toepassing, voorzooveel mogelijk, van het beginsel der scheiding ook op het verledene:

hervorming van het bestuur met name in dien geest, dat een deel der bestuurstaak worde overgebracht van het centraal gezag naar onderdeelen, en dat, met inachtneming, waar mogelijk, van het beginsel van zelfbestuur, in ruime mate gebruik worde gemaakt van de medewerking van behoorlijk onderlegde Inlanders;

verbetering van den maatschappelijken toestand zoowel van den Indo-Europeaan als van den Inlander, in het bijzonder door hun op ruime schaal gelegenheid te verschaffen om zich, overeenkomstig hun aanleg, voor verschillende betrekkingen, beroepen of bedrijven te bekwamen;

uitbreiding en verbetering van verkeerswegen en verkeersmiddelen;

krachtige voortzetting van reeds aangevangen, spoedigen aanleg van nieuwe bevloeiings- en waterkeerings-werken;

bevordering, ook door deskundige leiding, van de inlandsche cultures;

matige heffing van de landrente naar de netto-opbrengst der akkers en met behoorlijke opmeting der gronden;

afschaffing van alle heerendiensten op Java en Madoera; regeling en geleidelijke inkrimping der desa-diensten; volledige schadeloosstelling van allen, over wier arbeidskracht, hetzij voor gouvernementscultuur, hetzij in buitengewone gevallen voor openbare werken of voor andere doeleinden, van staatswege beschikt wordt;

overneming in eigen beheer van alle thans nog verpachte belangrijke middelen, met inachtneming:

a. ten aanzien van den staatsverkoop van opium, dat deze gepaard ga met geleidelijke beperking van het opiumgebruik;
b. ten aanzien van de staatsexploitatie van pandhuizen, dat winstbejag voor de schatkist daarbij zij uitgesloten;

krachtiger bestrijding van misbruiken bij het aanwerven van contract-koelies en verscherpt toezicht op de uitvoering der gesloten contracten;

onthouding van alle gewelddadige veroveringspolitiek:

verbod om tot dwangarbeid veroordeelden buiten hun toestemming bij militaire expeditiën te gebruiken.

Wagner's bronnen.

III.[1)]

Die schat, waarop Fáfnir broedt, is de Nibelungenhort. Wat weten de oude bronnen daarvan? Wij moeten weer onderscheid maken tusschen Duitsche en Skandinavische bronnen. Zooveel is zeker, dat hij een oud bestanddeel der sage is, maar tevens, dat zijn beteekenis door Wagner boven alle maat is overdreven. En daar de dichter zoo'n bijzonderen nadruk op de mythische beteekenis van den schat legt, zie ik mij genoodzaakt, ook even tot den vermoedelijken mythus terug te gaan. Dat bij de opvatting van den Sigfrid-mythus als een dagmythus de schat op verschillende wijzen kan worden verstaan, werd hierboven reeds aangeduid. Maar dit is duidelijk, dat, daar het dooden van den neveldraak het middel is om de zonnejonkvrouw te winnen en onmiddellijk na het dooden van den draak de schat verworven wordt, de held den schat en de jonkvrouw te gelijk in zijn bezit krijgt. Dat is nog helder uitgedrukt in de onmiddellijke aansluiting der drie gebeurtenissen in de Edda, ofschoon de rit naar Brynhilds rots in zeker opzicht een scheiding maakt; nog duidelijker in het 'Lied vom hürnen Seyfrid', waar de draak tevens de bewaker der jonkvrouw is. Wanneer nu de held ten slotte omkomt en de jonkvrouw in de handen zijner tegenstanders valt, dan volgt daaruit op natuurlijke wijze, dat zij ook den schat bemachtigen. Maar dat het hun in het bijzonder om den schat te doen was, meer dan om de jonkvrouw, - er is niets, dat die opvatting rechtvaardigt. Wèl geeft de dagmythus aanleiding om aan te nemen, dat de

1) Zie *De Gids* van April jl.

vijanden, die ten slotte den held overwinnen, dezelfde zijn, die hij eerst heeft ten onder gebracht, namelijk de daemonen der duisternis. In de epische overlevering is dat natuurlijk niet te zien, want een eenmaal verslagen vijand staat niet uit de dooden op om *zijn* vijand op zijn beurt te verslaan. Deze differentieering moet plaats gehad hebben van het oogenblik af, dat men zich handelende personen in plaats van min of meer gepersonificeerde natuurkrachten voorstelde. De Burgondische koningen zijn gansch andere wezens dan Fáfnir en de zijnen. Een paar trekken in de overlevering herinneren nog aan de oorspronkelijke indentiteit. Eén daarvan is de naam Nibelungen[1]. In het eerste deel van het Nibelungenlied is dat de naam van een vroeger door Sigfrid overwonnen volk, dat den grooten schat bezit, waarvan hij door die overwinning heer geworden is. Later komt dat volk niet meer voor, maar de Burgondische vorsten heeten dan Nibelungen. Dus worden Sigfrids eerste en zijn latere vijanden met één naam aangeduid. Nu zijn door Sigfrids dood de Burgondiërs in het bezit van den schat geraakt, en de naam Nibelungen komt dus hier gelijk in het begin van het lied toe aan de bezitters van den schat. Dat heeft aanleiding gegeven tot een theorie, die sedert lang is opgegeven, dat de naam Nibelungen aan den schat kleeft, dat iedere bezitter van den schat een Nibelung is of wordt, en deze theorie heeft ook Wagner overgenomen en verkondigd (Schriften II, 119), alsof zij bewezen en door hem gevonden was. Het eene is evenmin waar als het andere. Het tegenbewijs wordt geleverd door het feit, dat Sigfrid nergens ook maar een enkel maal een Nibelung genoemd wordt. Sigfrid is de bestrijder der Nibelungen, maar het bezit van den schat maakt hem niet tot een der hunnen, en Wagner's meening, dat

1) Een anderen trek noem ik slechts in het voorbijgaan. Eéne bron - de Thidreks saga - vertelt, dat Hagen, de dooder van Sigfrid, de zoon van een elf is; hiervan heeft Wagner een zeer vrij gebruik gemaakt, door hem tot een zoon van Alberich te maken en aan diens raad toe te schrijven, al wat Hagen tegen Sigfrid onderneemt. Daarmee gaat dan gepaard een opvatting van Hagens karakter en een voorstelling van zijn daden, die met alle bronnen strijden. In de bronnen toch is Hagen een held, en hoe valsch ook tegenover Sigfrid, trouw aan zijn heer; bij Wagner gebruikt hij Gunther, dien hij op het idee brengt, dat Brunhild een vrouw voor hem zou zijn, als werktuig, om Sigfrid aan zich te binden en zoodoende den schat te bemachtigen.

Sigfrid door een Nibelung te worden, zelf ten ondergang gedoemd is, vindt in de bronnen geen steun.

Een dieper beteekenis, dan hierboven werd aangeduid, kwam oorspronkelijk aan den schat niet toe; wij weten alleen nog, dat hij volgens het Nibelungenlied ten slotte in den Rijn geworpen wordt en in zoover 'Rheingold' heeten kan. Dat hij ook van den Rijn afkomstig is, blijkt nergens. Wel zal het werpen van den schat in den Rijn oorspronkelijk een poëtisch beeld hiervoor geweest zijn, dat hij in de macht der onderaardschen terugkeerde; Wagner heeft daarvan gemaakt, dat de Rijndochters den ring wegpakken voor den neus van Hagen, die dan ten slotte toch van de vruchten zijner daad beroofd blijft staan.

In de Skandinavische overlevering speelt de schat een rol van meer beteekenis, en wel ten gevolge van de aanknooping aan een speciaal Skandinavische sage. Men weet aldaar te vertellen, waar de schat vandaan komt. Het uitvoerigst en levendigst wordt dat meegedeeld in een mythologisch handboek uit de dertiende eeuw, de Snorra Edda.

Drie goden, Ódinn, Hoenir en Loki, kwamen op een wandeling bij een waterval. Daar zat een otter; hij at een zalm en knipte met de oogen. Loki smeet met een steen naar den otter en doodde hem, en nu hebben de goden tegelijk een zalm en een otter gevangen. Des avonds kloppen zij om herberg aan bij een persoon, die Hreidmarr heet. Zij worden goed opgenomen en toonen welvoldaan hun jachtbuit. Maar daar blijkt het, dat de doodgesmeten otter de zoon van Hreidmarr is. Goede raad is duur; hun wapenen hebben de goden afgegeven, en zij bevinden zich in de macht van hun vijand. Er wordt nu afgesproken, dat zij zich zullen loskoopen. De losprijs zal zóóveel goud bedragen, dat de huid van den otter daarmee van binnen gevuld en van buiten bedekt kan worden, zóó dat van het dier geen plek meer voor het oog waarneembaar is. Loki wordt vrijgelaten, om het goud te halen. Weldra weet hij een dwerg in zijn macht te krijgen, en als losprijs voor zijn leven verlangt Loki van hem al het goud, dat de dwerg bezit. Deze is bereid te betalen. Maar Loki ziet, dat zijn slachtoffer een ring tracht achter te houden, en hij beveelt hem, ook dien af te geven. De dwerg heeft daarin maar weinig trek, want met dien ring kan hij nieuw

geld verwerven[1]. Door nood gedwongen geeft hij ten slotte het kleinood over, maar hij voegt er den vloek aan toe, dat die ring den ondergang veroorzaken zal van ieder, die hem bezit. Ironisch antwoordt Loki, dat die vloek wat hem betreft in vervulling mag gaan, en dat hij hem zal overbrengen aan hem, voor wien de ring bestemd is.

Daarop volgt het verhaal van de vulling der otterhuid. Het arme dier wordt gevild, met goud opgestopt, in goud gehuld, en dan wordt Hreidmarr uitgenoodigd te komen zien, of het zóó goed is. Maar Hreidmarr ontwaart nog één onbedekt haar in des otters snor, en hij verzoekt Odinn ook *dat* te bedekken, - anders zal de verzoening niet gesloten worden. Ódinn bedekt dan het haar uit Otrs snorrebaard met den ring van den dwerg. Nu worden de goden losgelaten; maar bij het afscheid deelt Loki mee, dat deze ring aan al zijn bezitters den dood zal brengen.[2] De vervulling van den vloek laat niet lang op zich wachten. Het eerste werk van Hreidmarrs zoons Reginn en Fáfnir is hun vader te dooden, om het goud te bemachtigen. Dan wil Reginn den schat deelen. Maar Fáfnir vindt dat wat veel geeischt; nu hij er de moeite van een vadermoord voor over gehad heeft, is het ook billijk, dat hij den schat alleen bezit; hij gaat er op liggen in de gestalte van een draak. Reginn echter is daarmee niet tevreden en spoort nu Sigurd aan, den draak te dooden.

Het is niet mogelijk, in een korte inhoudsopgave de poëzie weer te geven, die in deze vertelling ligt. Zij is een meesterstuk van natuurgevoel en stijl. De aanschouwelijkheid, waarmee de otter geteekend is, die zoo heerlijk van zijn zalm zit te genieten, wordt slechts geëvenaard door de leukheid van Loki, die in volslagen bedaardheid den vloek meeneemt om hem elders te deponeeren. En hoe plastisch staat daartegenover de hebzucht van Hreidmarr en zijn edele familie. Het villen van Otr, wiens dood eerst om wraak ten hemel riep, - de kalme wijze, waarop de leden der

1) Deze ring beteekent daarom nog niet de heerschappij over de heele wereld. Hij staat in de mythologie volstrekt niet alleen. Zoo krijgt de God Baldr bij zijne begrafenis een ring mee, die de eigenschap heeft, dat om de negen nachten een andere ring er af druipt, die even zwaar is.

2) In het gedicht Reginsmál is de inhoud van den vloek eenigszins anders.

familie zonder veel omslag elkander ombrengen, alles wordt zonder commentaar verteld, - niet sentimenteel, niet verontwaardigd, - de schrijver bericht het als de natuurlijkste zaak ter wereld. En zie nu, wat Wagner daarvan maakt. Indien ooit, dan zou men denken, dat zijn pathos hier overbodig was. Hij weet de otterscène pathetisch te maken, door in de plaats van dat stomme dier de godin Freyja te plaatsen, die nb. in goud gehuld moet worden, zóó dat de reuzen, die de godenburcht gebouwd hebben, haar niet meer kunnen zien. En in de plaats van het haar uit Otrs snor treedt hier het oog der liefelijke godin, dat nog door het goud heen schijnt en met den ring bedekt moet worden. En niet genoeg, dat de reus de bekoorlijkheden der goddelijke schoone en die van het goud tegen elkander afweegt, Wotan heeft ook nog de onkieschheid, de alle goden ergerende scène langer te maken door de weigering om van den ring afstand te doen; pas door de waarzegster Erda, die daartoe opzettelijk uit haar diep graf opstijgt, laat hij zich bewegen, in het belang van het heil der wereld de godin los te koopen. Voorwaar een stout stuk. Men zou in verzoeking komen, met Fricka uit te roepen:

> ‘O böser mann!
> der Minnigen botest du das!’

Vergeefs staat Donner - men zou niet raden, dat een god bedoeld is - te razen en te dreigen; Wotan geeft den ring niet prijs, voor - nu ja, voordat de scène uit is.

De bedoeling van dat alles is, den schat te maken tot den hefboom van de heele geschiedenis. Het is geen geldzucht, die Wotan bezielt; - neen, aan dien ring hangt het lot der geheele wereld. Die ring is door Alberich[1)] gesmeed van goud, dat hij den dochteren des Rijns ontstolen heeft; oneindige tooverkracht heeft hij er in weten te leggen, door voor eeuwig van liefde afstand te doen. Het denkbeeld dat wie geen liefde gevoelt, van macht een ruimer gebruik kan maken dan wie voor zachter gevoelens toegankelijk is, dat dus gevoelloosheid een weg tot heerschappij kan zijn, is heel

1) De naam Alberich is aan het Nibelungenlied ontleend; zoo heet daar de dwerg, die over de Nibelungen regeert.

juist, indien Wagner ons maar niet opdringt, dat *dat* de eigenlijke inhoud der Nibelungensage is. Alberich, zoo fantaseert nu de dichter verder, heeft zijn broeder Mime gedwongen, voor hem de onzichtbaar makende 'tarnkappe' te smeden. De 'tarnkappe' is inderdaad slechts het beeld, waaronder één tak der overlevering - de Duitsche - den ruil der gestalten tusschen Sigfrid en Gunther brengt; en nooit is Mime noch zijn Skandinavische plaatsvervanger Reginn een broeder geweest van den dwerg, van wien het goud stamde, waarop Fáfnir lag. Nu moet dit goud met ring en met tarnkappe dienen, om de godin Freyja, die de goden te kwader ure aan de reuzen Fáfnir en Fasolt hebben aangeboden als loon voor het timmeren hunner burcht, los te koopen. Terwijl de herkomst van den ring geheel gefantaseerd is, staan wij hier bij een gewichtig punt in Wagner's werk, de volkomen willekeurige aanknooping aan den godenmythus, eene aanknooping, die hem, zooals verderop zal blijken, ook reden gegeven heeft, 'Siegfrieds Tod' om te werken tot de veel minder bevredigende 'Götterdämmerung'. Laat ons zien wat er van de geschiedenis van den bouwmeester aan is.

De Snorra Edda vertelt, dat toen de goden de wereld hadden ingericht, een bouwmeester van het reuzengeslacht aangenomen had, in drie jaar de burcht der goden te timmeren, op deze conditie, dat hem, indien het werk binnen den vastgestelden tijd tot stand kwam, als loon de godin Freyja en bovendien de zon en de maan zouden worden uitbetaald. Toen de dag naderde en het werk opschoot, zaten de goden leelijk in de klem; zij onderzochten, wie schuld had aan de afspraak; en toen het bleek, dat Loki in hooge mate voor de afsluiting van het contract had geijverd, werd hem aangezegd, dat hij had te zorgen, dat de bedoeling van den reus verijdeld werd, - indien hij zijn leven liefhad. Loki vindt raad. De reus heeft indertijd van de goden de toestemming gekregen, zijn paard als helper te gebruiken, en groote blokken sleept het dier aan. Kort voordat het werk gereed zal komen, komt uit het bosch een merrie loopen; zij laat zich aan het paard van den reus zien, hinnikt en loopt weg. De hengst kan zich niet betoomen en holt de merrie na; hij blijft den geheelen nacht uit en werkt den volgenden morgen minder ijverig dan hij anders gewoon

was. Als nu de reus ziet, dat het werk niet gereed zal komen, geraakt hij in heftige razernij, maar de goden roepen Thórr, en deze slaat met zijn hamer den schedel van den reus in kleine stukken. - Eenigen tijd later bracht Loki een veulen ter wereld; het was grijs en had acht pooten. Dat is het beste van alle paarden, Ódins ros Sleipnir.

De 'Völuspá' (Voorspelling der Waarzegster), een oud gedicht, dat handelt over het begin en het einde der wereld, kent deze gebeurtenis en maakt er eene toespeling op. In zoover krijgt de sage hier eene ethische beteekenis, als de wijze, waarop de goden den reus behandelen, wordt voorgesteld als eedbreuk en zoodoende als een der factoren, die medewerken tot de oplossing der maatschappelijke banden, waarmee de ondergang der wereld begint. Hier knoopt nu Wagner aan. Door trouwbreuk gaat de wereld onder; ook tegenover Brynhild wordt trouwbreuk gepleegd, deze trouwbreuk onder de helden is als 't ware de aardsche reflex van die, welke de goden pleegden; de geschiedenis van Brynhild moet dus met die van den bouwmeester der goden in verband gebracht worden; en beide daden van ontrouw worden te samen gewroken in den wereldbrand.

Maar nog andere aanknoopingspunten aan den godenmythus heeft Wagner gevonden. De Snorra Edda vertelt, hoe de godin Idun, die verjongende appelen bezit, eenmaal door den reus Thjazi gestolen was. Loki had weer schuld; hij had zich uit gevangenschap, waarin hij door onvoorzichtigheid geraakt was, moeten loskoopen, door Thjazi de belofte te geven, dat hij de godin in de macht van den reus zou geven. Weldra worden nu de goden oud en grijs. Men vergadert, en het blijkt al spoedig, dat de laatste, die in gezelschap van Idun gezien is, Loki is. Hij moet dus zorgen, dat de godin tot de haren terugkeert. Loki leent het vederkleed van Freyja en vliegt naar het reuzenland. Daar aangekomen verneemt hij, dat Thjazi uit roeien is; hij pakt Idun op, verandert haar in een noot en vliegt met haar weg. Kort daarop komt de reus thuis en mist de godin; hij trekt zijn arendskleed aan en vliegt Loki achterna. Als de goden beiden zien aankomen, dragen zij buiten de muren hunner burcht spaanders bijeen, en steken die in brand, zoodra Loki binnen is. Het is voor den reus reeds te laat, om zijn vaart in te houden; hij vliegt

in het vuur, zengt zijn vleugels en valt neer; daarop wordt hij door de goden doodgeslagen. - Eene voortzetting van het verhaal, die Wagner niet gebruikt heeft, vertelt dan nog verder, hoe Thjazi's dochter Skadi tot de goden komt, om zoengeld te vragen voor den dood van haar vader. Haar wordt onder meer toegestaan, een uit de goden tot man te kiezen, maar zij moet de keuze doen zonder van de asen, waaruit de keuze geschieden zal, meer te zien dan de voeten. Skadi neemt dan een paar buitengewoon mooie voeten waar en laat, in de meening, dat hun bezitter de schoone god Baldr zal zijn, daarop haar keuze vallen. Het blijkt, dat de gekozene Njördr is, en deze wordt haar echtgenoot.

Nog op een mythisch verhaal moet ik wijzen, alvorens ik tot Wagner terugkeer. In de reeds genoemde Völuspá wordt op mystieken toon gesproken van eene toovenares, die de oorzaak is geweest van den eersten grooten krijg in de wereld. Die toovenares deed veel kwaad; zij heette Gullveig (d.i. gouddrank); men verbrandde ze herhaaldelijk; toch leeft zij nog. Dat met Gullveig het goud bedoeld is, en met het verbranden der toovenares de bewerking - door smelting - van het metaal, is eene mooie hypothese van den Duitschen geleerde Müllenhoff. In deze verzen staat dus, dat gouddorst een eerste oorzaak geweest is van oorlog en onheil, en zoodoende ook den aanstaanden ondergang der wereld mede voorbereidt. Degeen, die bij die gelegenheid het eerst de speer afschoot, was Ódinn.

Laat ons nu zien, wat Wagner met deze stof doet. Vooreerst verbindt hij het verhaal van den bouwmeester, die Freyja als loon wil hebben, met dat van den reus Thjazi die Idun gestolen heeft. Hij laat het nu den bouwmeester gelukken, de godin te bemachtigen, en hij laat de goden oud worden door het gemis - niet van Idun - maar van Freyja. Om nu eene aanknooping aan de Nibelungensage tot stand te brengen, vereenzelvigt hij dien bouwmeester met Fáfnir, die een gansch andere sagenfiguur is. En om een verhaal aan te brengen, dat eenigszins gelijkt op den door Fáfnir gepleegden vadermoord, en daardoor tevens de noodlottigheid van het bezit van den schat terstond te illustreeren, geeft hij Fáfnir een broeder, die om het goud door hem vermoord

wordt[1]. Die broeder krijgt den in dit verband al zeer vreemd klinkenden naam Fasolt, welke naam ontleend is aan een in de Oudnoorsche mythologie volslagen onbekenden reus, die in een geheel ander verband wel in Duitsche verhalen voorkomt en een geheel ander karakter draagt. Maar aan Wagner bewijst hij den dienst, dat zijn naam met *f* begint, en dat hij dien dus met Fáfnir kan laten allitereeren[2]. Nu is dus de godin in de macht der reuzen, en om haar daaruit te verlossen, moet de ring van Alberich dienen. Ten einde dien te bemachtigen plegen de goden een daad van geweld; zij nemen Alberich gevangen en ontrooven hem den schat, die eigenlijk toekomt aan de Rijndochters. Ziehier een daad, die zich vergelijken laat met het geweld, dat in de Edda gepleegd wordt tegen den bouwmeester, dien men tot loon voor zijn arbeid doodslaat, - maar dien men toch eerst door een list zijn weddingschap heeft laten verliezen. Van de andere zijde hebben wij hier, daar het een ring geldt, zekere gelijkenis met het bericht der Völuspá omtrent het goud, dat het ongeluk in de wereld brengt. Met dàt gansch algemeen bedoelde goud vereenzelvigt nu Wagner den Nibelungenschat, en zoo wordt voor hem die schat en in het bijzonder die ring het inbegrip van alle vloek brengende schatten, het onheil der wereld.

Wel mag men zeggen, dat de dichter de motieven, die hij verbindt, door een vergrootglas bezien heeft. Herinneren wij ons nogmaals de ironie, waarmee Loki in de Snorra Edda den vloek aan zijn ware adres bezorgt, en keeren wij dan tot Wagner terug, dan zijn wij wel op een grooten afstand geraakt van de verheven rust, waarmee de onsterfelijken of beter de moeilijk sterfelijken de dingen dezer menschenwereld bekijken. Het bestaan der goden hangt nu zelf van den ring af, maar het ongelukkige is, dat er geen enkele weg is, om aan het dreigend noodlot te ontsnappen. Wie

1) In zeker opzicht is hier volkomen het tegengestelde bereikt van wat de sage oorspronkelijk vertelde; immers daar had Fáfnir wel een broeder, maar die bereidde hem den dood.

2) Om deze studie, die toch al langer wordt dan zij bedoeld was, niet te zeer buiten haar grenzen uit te breiden, spreek ik hier niet van het hoogst bedenkelijk gebruik, dat Wagner van het door hem niet verstane stafrijm maakt. In elk geval is zijn stafrijm op te vatten als een nieuwigheid, niet als het herstel van een ouden versvorm, waarvoor hij het uitgeeft.

den ring heeft, heeft alle macht; daarom kan Wotan niet toestaan, dat hij in vreemde handen komt, allerminst in die van den boosaardigen Alberich. Maar als Wotan hem heeft en voor zich houdt, pleegt hij onrecht tegenover de rechtmatige eigenaars, en dan moet hij ondergaan, omdat hij niet goed voor de wereldorde zorgt. Daarom moeten wij het inderdaad maar toejuichen, dat de ring in het bezit van Fáfnir geraakt is, want die gaat er op liggen en doet er geen goed en geen kwaad mee, en zoolang die toestand voortduurt, blijft de wereld althans in haar voegen. Wotan echter is er op uit, een geslacht van *übermenschen* te kweeken, die in staat zijn, den schat aan den draak te ontnemen, zonder onrecht te plegen, en daartoe moeten nu de Welsungen dienen, die vrijer zullen zijn dan de god zelf is, en dus ook bestemd zijn om hem af te lossen.

Deze gedachte is zoo hypermodern, dat het onbegrijpelijk is, hoe Wagner ze voor oud kan uitgeven. Dat zou het laatste zijn, wat een Noorman[1)] uit den heldentijd kon invallen, te beweren, dat de mensch geroepen is om de troonsopvolger van den god te wezen. Bij alle familiariteit, waarmee deze lieden met hun goden omgingen, een familiariteit, die ons aan christelijke devotie gewende menschen soms hoewel geheel te onrechte aan blasphemie doet denken, wisten zij toch heel goed, dat een god een god, een mensch een mensch was, en zelfs de heroën, die in zoover een overgang vormden, als aan hen veelal bovenmenschelijke hoedanigheden werden toegeschreven, als de goden zich van tijd tot tijd met hen bemoeien, als zij - althans in jongere genealogieën - tot afstammelingen van goden gemaakt worden, zelfs dezen hebben hun tijd van komen en van gaan als de menschen; een tijd lang mogen zij boven allen uitblinken en dan in de herinnering voortleven, waar de gewone stervelingen vergeten worden, - dat is al wat zij vóór hebben. Die Welsungen, ‘die freier als ich, der Gott’, het zijn Nietscheanen, die op de Bazelsche collegebanken hebben gezeten.

Wel stelt zich ook de Noorman zijne goden begrensd voor, zoowel in macht als in tijd. Oneindigheid en eeuwigheid

1) Ik zeg ‘een Noorman’, want aan Duitsche mythologie, waarvoor dit alles bij Wagner doorgaat, bevatten deze vertellingen niets.

zijn te machtige begrippen voor het naïeve verstand. Boven de goden staat in allerlei vorm het lot, hier gelijk bij de Grieken, en de god behoeft waarzeggingskunst om de toekomst te weten. Geboren zijn de goden, de zonen van Bör, en de wereld hebben zij niet uit zich zelf voortgebracht, maar zij hebben haar gevormd uit den schedel en het vleesch en de andere deelen van den reus Ymir. En aan het einde van de wereld komt de groote brand. Hoe oud die voorstelling is, laat ik daar; wij vinden haar in elk geval reeds in de oudste bronnen. Dàn zullen, - nadat reeds in 't eerste stadium dier gebeurtenissen de menschenwereld is ondergegaan, - ook de goden omkomen, na dapperen strijd tegen hun daemonische vijanden, in hun val dat helsch gebroed meesleepend. En het groote, alles bedekkende water bluscht eindelijk den brand. - Is het daarmee uit? Neen, langzaam verheft zich uit den vloed - de zieneres neemt het met haar geestesoog waar - ‘de aarde, opnieuw groen; watervallen ruischen weer, de arend vliegt er over en weidt visschen in de bergmeren. De (nieuwe) goden ontmoeten elkander op de vlakte en spreken over de groote machten van vroeger, over de geweldige wereldslang, over Ódins tooverkunst. De gouden tafeltjes, waarmee de vroegere goden in hun jeugd gespeeld hebben, worden in het gras teruggevonden.’ Een gouden tijd breekt aan, - luister: ‘zonder zaaien zullen de akkers vrucht dragen; aan alle kwaad zal een einde wezen’; maar degenen, die bestemd zijn, daar te heerschen, het zijn geen hemelstormende Welsungen, het zijn Baldr en Hödr, de onschuldige, vreedzame god, die in deze krijgszuchtige wereld vroeg is omgekomen, en zijn broeder, die door een ongeluk zijn moordenaar werd.

Indien Wotan dit plan voor oogen gehad had, dan zou hij misschien zijn mislukte poging om de wereld door de Welsungen te verlossen bijtijds hebben opgegeven. Er komt dan ook niets van terecht. Sigmund moet hij laten varen, omdat Fricka jaloersch is. Sigfrid echter blijkt de uitverkoren held te zijn; hij slaat Wotans speer stuk, hij bemachtigt den schat en de bruid, maar Gutrunes tooverdrank in verbinding met den onzaligen schat maakt aan alle berekeningen van Wotan een einde. Nog even voor zijn dood wordt Sigfrid door de ‘Rheintöchter’ gewaarschuwd, maar zelfbestemmend

als de held is, hoort hij naar geen goeden raad. Dezelfde eigenschap, die hij noodig had, om de verlosser der wereld te worden, is oorzaak, dat hij weigert den ring af te geven, en zoodoende van zijn dood.

Het denkbeeld, om den ondergang van de wereld aan de Nibelungensage vast te knoopen, is pas gedurende de bewerking in Wagner opgekomen. Nog in het oudere drama 'Siegfrieds Tod' is het slot een ander. Als Brünhild den brandstapel bestegen heeft en met haar held is gestorven, krijgt de toeschouwer eene apotheose te zien. Brünhild vertoont zich te paard, in stralenden wapendos Sigfrid aan de hand door de lucht naar Walhall voerend. Het is een uit de door Wagner zoo gehate opera bekend tooneeleffect, dat hij echter herhaaldelijk aanwendt, zoo aan het slot van den 'Fliegenden Holländer', en ook in 'Die Feeën' geschiedt iets dergelijks. Maar het beteekent iets, en in dit bijzondere geval sluit het althans bij een oude bron aan. In Helreid - wij zagen het reeds - is Brynhild op weg naar het doodenrijk, en zij geeft te kennen, dat zij van nu aan met Sigurd haar dagen wil slijten. De kleine vrijheid, Walhall in de plaats van Hel te zetten, is nauwelijks eene vrijheid, omdat toch ook Walhall een woonplaats van dooden is, en Sigfrid als een door wapenen verslagen held het volste recht op die verblijfplaats heeft. In plaats daarvan zien wij in de 'Götterdämmerung'[1] na Brünhilds dood eensklaps aan den hemel een rooden gloed uitbreken, die zich steeds verder uitbreidt, en waarnaar allen sprakeloos staren. Dat het einde der wereld en de ondergang der goden bedoeld is, blijkt niet alleen uit den titel van het drama, ook uit de oudere slotverzen, die bij de muzikale bewerking zijn weggevallen. Men begrijpt in het geheel niet, waarom Brünhilds dood juist het sein tot die gebeurtenis moet geven. Immers, tegelijkertijd krijgen de Rijndochters den hun eenmaal ontstolen schat terug, waarmee dàt onrecht althans goed gemaakt is, en de wereld, - zoo zou men denken, - dus weer kan blijven bestaan. Zelfs door de meest willekeurige combinaties is het dus Wagner niet gelukt, ons

1) Bij den dwazen titel, die berust op een verkeerde vertaling van een Oudnoorsch woord, dat 'duisternis' beteekent, maar die zelfs door substitueering eener juister vertaling voor ons geen beteekenis krijgt, sta ik niet stil.

duidelijk te maken, wat de Nibelungensage met de ‘godenschemering’ te maken heeft. Hij zoekt het ten slotte in een soort Indisch-mystieke oplossing: de ondergang is bevrijding van het bestaan:

> ‘von Wiedergeburt erlöst
> zieht nun die Wissende hin’,

aldus juicht Brünhild in wijsgeerige abstractie, en zij eindigt met een jubelend:

> ‘enden sah ich die Welt’.

IV.

In zeker opzicht zou het geen overdreven bewering zijn, dat geen dichter minder dan Wagner de geschikte man was, om deze stof te behandelen. Eén figuur heeft hij begrepen en mooi levend gemaakt, althans één zijde van zijn wezen, Sigfrid, die reeds door de oudheid in het idealiseerend licht van het verleden en het heldendom geplaatst was. Dat Wagner hem nog een paar zware tooneelschoenen heeft aangetrokken, schaadt deze figuur weinig. En iets dergelijks kan men zeggen van Sigmund en Siglinde, ook van Brünhild. Zijn goden en godinnen vallen al minder gelukkig uit. Maar men moet toch erkennen, dat hij althans aan één trek van Ódinn, zijn superieure wijze van optreden, op sommige plaatsen een mooie uitdrukking heeft weten te geven. Dat Ódins werkelijke beteekenis veel ruimer is, laat ik daar. Personen als Donner en Fro hinderen den niet volslagen ongeoefenden lezer reeds door hun dwazen naam; in hun optreden leggen zij een groote onbeduidendheid aan den dag. Zij moeten dienen om een Duitschen Olympus te construeeren. Maar Wagner's reuzen en dwergen vind ik volkomen mislukte figuren. Het zijn abstracties, en dat blijkt uit iedere beweging die zij maken, uit ieder geluid dat zij geven. Hier ontbreekt alle natuurlijkheid. Zij zijn bedoeld als tegenstelling met de lichtende goden; heftige hartstochten, uiterste haat, uiterste heerschzucht, uiterste hebzucht bezielen hen, - ieder sentiment is opgeschroefd tot het uiterste; door weerzinwekkende gebaren, door krijschende en brommende geluiden moeten zij den

indruk geven van vrees verwekkende wezens, en toch gelukt het Wagner zelfs met aanwending van al zijn muzikale middelen geen oogenblik, wat den Oudnoorschen dichter ten opzichte van zijne reuzen en dwergen door aanschouwelijkheid en eenvoud wèl gelukt, ons te doen gelooven aan de realiteit dier gewrochten van zijne reflectie. Waar is de gezellige, onhandige plompheid dier reuzen gebleven? Hun domme driestheid, hun wonderlijke verbinding van menschelijke begeerte en onbekoorlijkheid? Waar de eenigszins kleingeestige wijsneuzigheid der dwergen, hun grappige beweeglijkheid, hun sporadisch optredende goedmoedigheid? Van hun wijsneuzigheid heeft Wagner een voorbeeld willen geven in het gesprek tusschen Wotan en Mime. Maar hoeveel moois deze scène ook moge bevatten, de dwerg is geheel misteekend. Die hartstochtelijke uitingen van woede en vrees, zij zijn aan de dwergen *niet* eigen. Een dwerg is bij al zijn wijsheid kinderlijk, en niets is verder van zijn wijze van zijn dan Mimes oudemannetjesachtigheid. Ik bedoel zijn lafheid, zijn afgeleefdheid, niet zijn ouwelijke gelaatstrekken. In dit gesprek volgt Wagner een type van dialogen na, zooals er in de Edda meerdere bewaard zijn. In één daarvan, waaraan hij het naast gedacht heeft, zet Ódinn zijn hoofd ten pand, niet tegenover een dwerg, maar tegenover den reus Vafthrúthnir. De beide kampioenen zijn aan elkander gewaagd, - wat, in tegenstelling met Mimes absolute inferioriteit bij Wagner, de spanning levendig houdt, - maar ten slotte wint de god den wedkamp door de stereotype vraag, wat Ódinn tot zijn zoon Baldr sprak, toen deze den brandstapel besteeg. In een ander gedicht ontmoeten wij Thórr, den dwerg Alvíss (Alweter) ondervragend. Thórr vraagt maar raak, en de dwerg weet alles. Eindelijk is de god weer aan de beurt, en wat zegt hij nu? ‘Nooit zag ik in één hoofd meer oude wijsheid bijeen. Door veel gepraat ben je bedrogen. Met den dag ben je buiten, dwerg; nu schijnt de zon in de wereld.’ Dat antwoord wordt verstaanbaar, als wij ons herinneren, dat een dwerg, die buiten door het daglicht wordt overvallen, in steen verandert. De god heeft dus den veel wetenden dwerg, die, door zijn lust tot praten verleid, den tijd vergat, beetgenomen, door met de grootste schijnbelangstelling naar zijn gebabbel te hooren.

Zulke poëzie bestaat voor Wagner niet. En geen wonder. Er is een eindelooze afstand tusschen den Noorschen geest en den Duitschen, en evenzoo tusschen de poëzie van beide volken. De eerste is leuk en teekenachtig; in hooge mate weet zij door een uiterlijkheid te karakteriseeren. Er is een helderheid in, die wel niet van gebrek aan diepte getuigt, maar waardoor toch dikwijls een lichte levensopvatting heenschijnt. Wèl heeft die lichtheid een harden achtergrond. Zij heeft zich ontwikkeld bij een volk, waarvan oorlog het element was. Maar bij de Noren, die deze poëzie dichtten, wekte het bewustzijn van den steeds dreigenden dood evenmin een sentimenteel hangen aan dit leven als een nog sentimenteeler verlangen naar het hiernamaals, maar een fatalistische levensbeschouwing, die een harer duidelijkste formuleeringen vindt in den zoo herhaaldelijk in hun litteratuur voorkomenden volzin: ‘sterven moet ieder eenmaal.’ Dàt is het onvermijdelijk noodlot, waarover het niet helpt te klagen of te peinzen. Het komt er dan op aan, zich met dit denkbeeld zoo vroeg mogelijk te verzoenen en voorts van *dit* leven te maken, wat er van te maken is. De gedachte, dat hij morgen sterven zal, verhindert den held niet, heden aan het drinkgelag de vroolijkste man te zijn. Onder zulke omstandigheden is de Oudnoorsche poëzie en is het Oudnoorsche proza opgegroeid, zich houdend aan de zinnelijke wereld.

Hoe anders de Duitsche geest, die sedert de middeleeuwen zich onderscheidt door diepzinnigheid, maar ook door een onreëel idealisme. Niettegenstaande vele schitterende uitzonderingen is toch een algemeene trek der Duitsche poëzie een neiging aan ééne zijde tot abstractie, aan de andere tot generaliseeren. Niet om de levende personen, niet om de sprekende feiten, maar om het algemeene beginsel, dat uit de feiten spreekt, dat in de personen tot vleesch wordt, is het menig Duitsch dichter te doen. Zulke dichters zijn geen kijkers, maar denkers. En Wagner was allerminst een man, om in deze tot de uitzonderingen te behooren. Integendeel, hij is eer een incarnatie van den Duitschen geest van abstractie; voor hem bestaat zoo'n dwerg niet als poëtische figuur, - dat er in eenvoud poëzie is, komt in hem niet op, - hij is hem slechts de uitdrukking van nijd of geldzucht of iets anders, gelijk in den grond ook Sigfrid voor

hem niet een bepaalde individualiteit is, maar niets anders verbeeldt dan het heldendom. Er is echter dit verschil, dat, terwijl de personificatie van het heldendom altijd weer tot een held wordt, en zoodoende persoonlijkheid genoeg krijgt, wel niet, gelijk Wagner wil, voor het drama, maar dan toch voor de opera, of om met den dichter te spreken voor het muziekdrama, de personificeering van nijd of een andere ondeugd tot een niets of tot een caricatuur wordt. Daaraan is het dan ook voor een groot deel te wijten, dat die eindeloos uitgesponnen scènes met die reuzen en dwergen, - laat ons eerlijk het woord noemen, - zoo vervelend zijn. Wij nemen ze mee, nu ja, omdat zij de voorwaarde zijn, om het overige te hooren. En dan, omdat zij ons aanleiding geven om te zien, hoe knap ook die vervelende scènes gecomponeerd zijn. In zoover smaakt men ook bij die tooneelen kunstgenot. Maar *tooneel*genot mag dat naar mijn meening niet heeten. Het is althans een zeer primitief tooneelgenot, te zien, hoe Alberich in machtelooze woede de vuist balt, of hoe Fáfnirs roode kaken rook uitblazen. Waar kunst- en vliegwerk in letterlijken zin de plaats inneemt, die aan de uitdrukking van zieleleven toekomt, wat valt daar wel in den schouwburg te leeren?

V.

Het is hier de plaats om stil te staan bij Wagner's opvatting van het mythische. Duidelijk is het, dat wij met eene verwarring van voorstellingen te doen hebben.

Merken wij op, wat Wagner onder den Nibelungenmythus verstaat, dan stooten wij overal, zoowel in het drama als in het ontwerp ‘Der Nibelungenmythus’ en ook in zijne geschriften ‘Die Wibelungen’ (Schriften, deel 2) en ‘Eine Erklärung an meine Freunde’ (Schriften, deel 4) op eene symbolische beteekenis, die hij in de sage legt. Een dieper en algemeener beteekenis, die in de logica der feiten volstrekt niet ligt opgesloten, maar die toch, indien de symboliek van den dichter juist is, daarmee ook niet in strijd is, en waarvan men dus een dichter niet verhinderen kan de feiten voor de uitdrukking aan te zien. Onder den *mythus* echter, die aan een sage ten grond ligt, verstaat de wetenschap dat

complex van religieuse of natuurvoorstellingen, dat eenmaal aanleiding gaf tot het ontstaan der sage. Het onderzoek naar den mythus is dus een historisch onderzoek, vooral bij zulke sagen, die eenigszins gecompliceerd zijn en daardoor reeds toonen, dat zij een lange geschiedenis achter zich hebben. Bij eenvoudiger sagen, die zich nog weinig van hun oorsprong verwijderd hebben, is de mythische achtergrond veelal doorzichtiger, en een enkel maal mag een dichterlijke intuïtie, zeer dikwijls de vergelijking met eene enkele parallelle overlevering voldoende zijn, om dien achtergrond bloot te leggen. Dit onderscheid gevoelt Wagner niet, en hij ziet bij de meest gecompliceerde aller sagen zijn symboliek voor den mythus aan. Nu zou men eenvoudig de opmerking kunnen maken, dat deze dichter de begrippen ‘symbolisch’ en ‘mythisch’ verwart, of liever, dat hij het woord ‘mythisch’ in den zin ‘symbolisch’ gebruikt, en wij hadden dan slechts een anderen naam in de plaats van den door hem gebruikten te substitueeren. Maar toch ware dat eene onjuiste voorstelling; want Wagner verbeeldt zich, dat hij langs historischen weg tot zijne symbolische opvatting der sage gekomen is; zijne constructie noemt hij het resultaat van zijn onderzoek; hij is overtuigd, dat hetgeen hij den hoorders van den ‘Ring des Nibelungen’ te genieten geeft, de door hem tot nieuw leven gewekte muze van het ur-duitsche volk is. Om den lezer te doen verstaan, dat dit niet het geval is, heb ik hem een kijkje in des dichters werkplaats gegeven. Wij kunnen dus geenszins toegeven, dat Wagner's werk eene bewerking van den Nibelungen-mythus is; zij is veeleer eene muzikaal-dramatische bewerking zijner subjectief-symbolische opvatting van eene reeks uit zeer verschillende bronnen geputte, van elkander wat inhoud en overlevering betreft, volstrekt onafhankelijke Duitsche en Skandinavische verhalen, waartusschen de persoon des dichters met sterke, de overlevering in geen enkel opzicht sparende fantasie zoo goed het gaan wilde een samenhang heeft teweeggebracht.

Op zich zelf is daarmee, afgezien van een zeker gebrek aan eerbied voor edele kunstwerken der oudheid, dat hier geconstateerd wordt, niets gezegd ten nadeele van Wagner's gedicht. Menig dichter legt in eene sage eene beteekenis, die zij aanvankelijk niet had, die dus in geenen deele my-

thisch is. Maar vragen wij, hoe lang een dergelijk werk zal kunnen leven, dan moet het antwoord luiden: niet langer dan totdat de symboliek, die de dichter gewild heeft, voor den hoorder tot eene onware is geworden. Van dit standpunt gezien staat de 'Ring des Nibelungen' aan grooter gevaren bloot dan ik geloof wel alle andere gedichten van Wagner. De lezer vergunne mij, dat nog toe te lichten door een voorbeeld, dat ik insgelijks aan Wagner's werken ontleen.

De sage van Lohengrin heeft ongetwijfeld van den aanvang af niet de beteekenis gehad, die Wagner in haar zoekt. Wat zij in den diepsten grond beteekent, daarover zijn verschillende opvattingen mogelijk; maar zooveel is zeker, dat zij op één lijn staat met een reeks verhalen, waarin een redder uit den nood tot een volk, een vorst, een vrouw komt. Door het bovenmenschelijke, waarvan iets aan Lohengrin kleeft, herinnert zij aan zulke, waarin een bosch- of watergeest of een dergelijk wezen eene liefdebetrekking met eene menschelijke vrouw aanknoopt. De sage is in zoover eene variant van zulke, waarin het omgekeerde geschiedt, waarin een man zich in huwelijk of in vrije liefde verbindt met eene vrouw uit het daemonenrijk. Het verbond is aan eene voorwaarde geknoopt; wordt deze verbroken dan is het uit met de verhouding. De voorwaarde is niet altijd dezelfde; is b.v. de mythische echtgenoote een watergeest, dan moet men niet het woord water noemen, of haar geen water te drinken geven; anders verdwijnt zij in haar element. Heeft men daarentegen eene zwanenjonkvrouw bedwongen door haar vederhemd te stelen, dan is de voorwaarde voor het behoud der geliefde, dat men dat kleed voor haar verborgen houdt; wanneer zij het weet te bemachtigen, dan vliegt zij weg. Op dezelfde wijze kennen talrijke sagen het verbod van het noemen van den naam.

Wat doet nu Wagner met deze sage? Hij geeft haar een ethischen inhoud. De goddelijke held verlangt naar menschelijke liefde; hij zoekt een vrouw, die in hem gelooft, die hem liefheeft om zijns zelfs wil, niet omdat hij een bovennatuurlijk wezen, zij het god of graalridder, is[1]. Daarom

1) Dat Wagner de bedoeling van Lohengrin's komst zóó wil verstaan hebben, spreekt hij Schriften IV, 295 met ronde woorden uit.

stelt hij de voorwaarde, dat Elsa niet naar zijn naam mag vragen. Breekt zij die voorwaarde, dan is de consequentie, dat hij heengaat. Maar terwijl de dichter de sage zóó bezag, groeide Elsa in zijn oogen. Elsa wil haar man kennen, juist omdat zij hem zoo liefheeft. Zij kan ten gevolge van die groote liefde niet van een deel, hoe klein ook, afstand doen, en liever wil zij alles verliezen dan den beminden man half bezitten, en zoo ontstaat het tragisch conflict, waarvan Elsa het slachtoffer wordt. Ziehier eene nieuwe opvatting der sage, die wel in vertellingen als die van Amor en Psyche - meer dan in die van Zeus en Semele, met welke Wagner zelf de sage van Lohengrin vergelijkt - en verwante verhalen voorbereid was, maar die toch niemand vóór onzen dichter zoo duidelijk had aangegeven. Ik voeg er aan toe, dat het opzettelijke in de handelwijze der hoofdpersonen, zooals dat hier is uitgesproken en zooals Wagner het t.a.p. schetst, in het gedicht, waar zoowel Lohengrin als Elsa meer onder den invloed van halfbewuste impulsen handelen, minder op den voorgrond treedt, en dat niet tot schade van het kunstwerk. Wat ons in deze nieuwe opvatting der overlevering vooral treft, is dit, dat zij verkregen is zonder éénige gewelddadige verandering. De dichter heeft om zoo te zeggen gegrepen, wat voor hem klaar lag, en duizenden, die het kunstwerk genieten, meenen, dat hij niet anders gedaan heeft dan uitspreken, wat in hun hart was. In den grond geeft hij alleen antwoord op enkele vragen, die men naar aanleiding van de sage, zooals ieder haar kent, zou kunnen stellen. Men kan vragen: ‘wat bewoog den goddelijken held, het gezelschap der gewone stervelingen te zoeken?’ en het antwoord luidt: ‘verlangen naar liefde.’ Men vraagt: ‘waartoe dat strenge verbod?’ Antwoord: ‘omdat de held niet wilde bemind worden om zijn afkomst, maar om zijn persoon.’ Vraag: ‘wat bewoog Elsa, haar belofte te breken?’ Antwoord: ‘hare groote liefde.’ En zoo verder. Een volgend geslacht zal misschien de sage van Lohengrin anders opvatten, maar ook dan zal Wagner's werk niet den indruk maken van eene willekeurige verdraaiing maar van eene eigenaardige dichterlijke interpretatie, die naast de jongere opvatting haar plaats behoudt, gelijk men thans de sage van elven, die met menschen in liefdeverkeer treden, nog genie-

ten kan, al heeft men ook in Lohengrin een rijper vrucht van denzelfden boom leeren kennen. Zóó waar is het, dat de ware kunstenaar met de eenvoudigste middelen zijn doel bereikt.

Voor Wagner heeft de Lohengrin-sage nog eene andere beteekenis. Hij ziet in den goddelijken held zijn eigen kunstenaarsziel, die verlangt naar de vrouw, dat is het hart van het volk, in de eerste plaats natuurlijk het Duitsche. Maar hij wordt niet begrepen, en teleurgesteld keert hij tot de eenzame hoogten terug, waarop hij bij het dichten van den 'Tannhauser' was aangekomen (Schriften IV, 302). Bij het lezen dezer interpretatie kan men met den dichter medegevoelen. Maar een juiste tact heeft hem er van teruggehouden, in zijn kunstwerk deze gedachte op den voorgrond te doen treden. Moesten wij in Lohengrin en Elsa altijd weer Wagner en het Duitsche hart bewonderen, wij zouden na een paar voorstellingen er toch genoeg van krijgen. Maar de typen zijn zoo menschelijk gehouden, dat wij uit onszelf niet op de gedachte zouden komen, er een dergelijke allegorie achter te zoeken, en dat wie daaraan behoefte heeft, ze vullen kan met zijn eigen gevoelsinhoud.

Gansch anders wordt de zaak daar, waar de symbolische opvatting der personen en gebeurtenissen het gevolg is van combinatiezucht. En daar maakt het in den grond weinig onderscheid, of de combinatie in het leven wordt geroepen door een dichter, die meent wetenschappelijk te werk te gaan, of door een man der wetenschap, die aan het dichten slaat. Slechts heeft de combinatie in het laatste geval kans, iets langer te leven, omdat de methode der wetenschap strenger is, en de geleerde zich dus van den aanvang af tegen de kritiek wat beter in acht nemen kan. Maar ook het uur der geleerde combinatie slaat, en wat er dan overblijft, is geenszins 'de waarheid', ook niet een kunstwerk, - maar een hypothese. Van de geleerd-dichterlijke combinatie, die een kunstenaar maakt, blijft niet eens een hypothese over, maar een torso, een reeks aaneengeschakelde brokken van kunstwerken, verbonden door dikke lagen cement. Ik geloof dat het ook zoo gaan zal met Wagner's 'Ring des Nibelungen'. Wanneer eenmaal de aanbiddende schare, die hare kennis van de Germaansche oudheid tot nu toe uitsluitend

uit Wagner's tooneelwerken put, zoover in inzicht zal zijn gevorderd, dat zij het willekeurige dezer dichterlijke compositie verstaat, dan zal zij niet langer willen gelooven aan de diepzinnige beteekenis van den Nibelungenschat, noch aan de tot verlossing der wereld uitverkoren Wälsungen, maar zij zal in de trilogie blijven bewonderen een reeks prachtige lyrisch-dramatische scènes, zonder natuurlijk verband, maar uiterlijk verbonden door philosophische betoogen in dialoogvorm.

VI.

Wagner zegt herhaaldelijk[1] dat hij wenscht, zijn werken niet in de eerste plaats als muzikale composities maar als dramatische gedichten opgevat te zien. De gedichten zijn ontstaan vóór de muzikale bewerking, en deze laatste geeft slechts uitdrukking aan de gevoelens die de in den tekst uitgedrukte gedachten en handelingen begeleiden. Zeker, in zooverre komt aan den tekst de prioriteit toe, als hij de oudste is en in zeker opzicht het skelet, waarop het vleesch der compositie gegroeid is. Maar evenmin als het skelet de eigenlijke mensch is, die slechts uiterlijk met wat vleesch bedekt is, evenmin is de tekst het eigenlijke drama, dat slechts in muziek wordt gehuld. Om bij het kunstwerk te blijven, het komt er voorzeker op aan, wat een dichter heeft willen zeggen, maar toch nog meer, hoe hij het gezegd heeft. En tot het ‘hoe’ behoort niet alleen de woordenkeus, maar nog een heele boel meer, en bij een voor den zang bestemden tekst vooral de compositie. De tekst verhoudt zich tot het voleindigde kunstwerk ongeveer zooals bij een niet muzikaal drama in verzen een proza-bewerking, die als schets dient, zich tot het voleindigde dichtstuk verhoudt. De prozabewerking kan den indruk maken van iets dat laf, ja leeg aan inhoud is, terwijl dat gebrek niet gevoeld wordt bij het voleindigde werk, ofschoon er niets méér in gebeurt. Toen Ibsen een gedeelte van zijne ‘Komedie der Liefde’ in proza bewerkt had, kwam

1) Zeer positief heet het bv. Schriften IX, 309 van zijn gedicht: ‘da ich es als durchaus dialogisirte Handlung demselben Urtheile unterwerfen zu können glaube, dem wir ein für der rezitirte Schauspiel geschriebenes Stück vorzulegen gewöhnt sind.’

het drama hem onbeduidend voor. Hij bewerkte het toen in verzen, en de onbeduidendheid verdween. De verheffing van stijl, die de poëtische bewerking meebracht, was voldoende om aan iedere gedachte meer gewicht te geven door den rijkeren gevoels-inhoud, die zich met de meer zwaarwichtige dictie verbond. Hetzelfde doel wordt, maar in hooger mate, bereikt door de muzikale bewerking van een tekst. Daarom kan een tekst zeer goed bij de lectuur onbeduidend zijn en toch van overweldigende beteekenis, zoodra hij voorgedragen wordt op de wijze, die een componist bedoeld heeft. Talrijke oratorium- en operateksten leveren het bewijs.

Wagner's teksten, hoe zeer zij ook pretendeeren zelfstandige dichtwerken te zijn, maken op dezen regel geen uitzondering. Wil men ze waardeeren, dan moet men ze vergelijken met de oude operateksten, en wie dat doet, kan den dichter zijn hooge waardeering niet onthouden. Deze teksten zijn misschien nog voor langen tijd het beste, wat in dien van een zuiver litterair standpunt inferieuren tak van letterkunde zal voortgebracht worden. Maar legt men den hoogen maatstaf aan, dien Wagner wenscht aangelegd te zien, dan valt het oordeel anders uit. Laat Wagner meenen, dat hij de ouderwetsche opera voor goed onmogelijk heeft gemaakt; - daarover zijn misschien twee meeningen mogelijk. Maar waar hij te kennen geeft, dat hij ook aan het drama der toekomst den weg gewezen heeft, daar miskent hij de dramatische kunst, wier doel niet is, een gedachte van den dichter door personen, die wij slechts zeer eenzijdig leeren kennen, symbolisch te laten uitdrukken, maar den mensch te toonen met zijn tegenstrijdige gevoelens in de volle ruimte van het bonte leven.

Men kan er Wagner niet eens een verwijt van maken, dat zijn teksten bij werkelijke drama's achterstaan. Want al moge men deze werken honderdmaal muziekdrama's noemen, zij behooren toch met de oude opera tot eene klasse van kunstwerken, wier doel en wier middelen gansch andere zijn dan die van het drama. Is het den dramatischen dichter om een handeling in den ruimsten zin van het woord te doen, in het muziekdrama, ook zooals Wagner het dicht, blijft de lyriek de hoofdzaak. Laat Wagner de lyriek voor een groot deel naar het orkest verleggen en zijn personen

dikwijls meer reciteerend laten voordragen, - het is toch die lyriek, die ons in de eerste plaats boeit. Dat de lyriek hoofdzaak is, blijkt uit duizend dingen, niet het minst uit de uitvoerigheid van scènes, die aanleiding geven tot bijzondere muzikale bewerking, als een processie, een bruiloftsoptocht, een begrafenis, alleenspraken, louter dingen, die de handeling ophouden, en in een eigenlijk drama op zijn hoogst tot karakteriseering of omlijsting dienen maar zeer kort moeten zijn, willen zij niet verveling wekken.

En wat den muzikaal-dramatischen dialoog betreft, waarin Wagner zoo'n meester is, ook dezen kan men in den grond niet met den dramatischen dialoog op één lijn stellen. Is het in den dramatischen dialoog om wisseling van gedachten te doen, in den muzikalen dialoog ontmoeten wij in aansluiting aan de gedachtenwisseling weer als het meest op den voorgrond tredend element de wisseling van stemming. De kunst van den dialoog is hier dus gelegen in het vermogen om verschillend getinte lyriek zonder onderbreking van den samenhang snel te laten wisselen of ook wel in verschillende instrumenten te gelijk tot uitdrukking te brengen. Nu is de rijkdom van wisselende gedachten, dien de dramatische dialoog vereischt, eer hinderlijk dan bevorderlijk voor een dergelijke bewerking. Zeer vele gedachten leenen zich, althans bij den tegenwoordigen stand der kunst, niet voor muzikale bewerking. Maar de muzikale kunst kan het ook met een veel geringer aantal gedachten stellen dan de dramatische. Bij haar vermogen om een gevoel te nuanceeren tot in het oneindige, zijn een paar gedachten ruimschoots genoeg voor een geheel muziekdrama. Daarom is een werkelijk drama op muziek een onding, en daarom zou het niet alleen een onbillijkheid maar ook een dwaasheid zijn, een tekst van Wagner met een tooneelstuk van een dichter als Schiller te vergelijken.

Wat is het, waardoor Wagner ons zoo machtig grijpt, zelfs daar, waar wij tegen zijn tekst de ernstigste bezwaren hebben? En wat is het, dat ons zoo'n beslisten indruk van waarheid geeft, zelfs daar, waar wij bij de lezing van den tekst den indruk van het onechte ontvangen? Waarheid is overeenstemming, en die wordt in iedere kunst gezocht. Maar

niet alle kunst zoekt haar op dezelfde wijze. Het realistische drama zoekt waarheid in overeenstemming tusschen hetgeen vertoond wordt en eene bekende werkelijkheid. Daartegenover bestaat eene kunst, voor welke waarheid overeenstemming is tusschen de vertooning en een ideaal of een abstract type van wezens, dat als norm voor vele andere geldt. Hierin is niet de kunst van Wagner gelegen. Evenmin als zijne typen aan het dagelijksch leven ontleend zijn, evenmin zijn zij, ofschoon Wagner ze op zijne wijze idealiseert, de duidelijke uitdrukking van een of ander ideaal type. Neen, de waarheid in deze tooneelwerken is gelegen in de innige overeenstemming tusschen dat, wat de tekst zegt, en dat, wat de muziek zegt. Hier is Wagner de grootmeester, die gedaan heeft, wat niemand vóór noch na hem op die wijze gedaan heeft. Waar vele anderen voor hem niet onderdoen waar het geldt aan een gedicht, aan een religieusen tekst de muzikale uitdrukking te geven, neemt Wagner in de behandeling van den muzikalen dialoog een geheel eenige plaats in. Trouwens niet *zoo* eenig als men wel hoort beweren. De reus, die in de achttiende eeuw geboren, de geheele muzikale kunst der negentiende door zijn voorbeeld beheerscht, is ook Wagner's meester geweest. Maar door uitsluitende concentratie zijner krachten op deze ééne kunstrichting heeft Wagner, wat in 'Fidelio' op geniale wijze geschapen was, tot een ongekende hoogte opgevoerd. Dáárom alleen verdragen wij zijn dwergen en zijn reuzen, zijn draak en zijn misvormde Burgondische koningen, omdat *die* waarheid aanwezig is. Wat kan het ons nog langer schelen, dat de dichter de oudheid een klap in het aangezicht geeft, wanneer de componist ons laat hooren, hoe Brünhild sterft? Hier zoeken wij geen waarheid meer, van welken aard ook, in den tekst, omdat zij tot ons spreekt uit de muziek. Voldoende is het nu, indien slechts ieder deel van den tekst iets uitdrukt, wat in het verband eenigszins past, en waarvan de muzikale uitdrukking ons vermag te boeien. Slechts op die plaatsen, waar deze geringe eisch onbevredigd blijft, blijft ook onze belangstelling achterwege.

Wagner's bedoeling was eene andere. Hij wenschte, dat niet alleen muziek en tooneelkunst zouden samenwerken, ook de decoratieve kunst moest het hare bijdragen, om zijn verheven doel te bereiken. Wie ook maar éénmaal genoten

heeft wat Bayreuth te genieten geeft, hij zal niet ontkennen, dat de kunstenaar dit doel in vele opzichten zeer nabijgekomen is. Maar voor bereikt kan ik het alleen houden, wanneer het inderdaad door al die kunstmiddelen gelukt, bij den toeschouwer de illusie van hetgeen aanschouwd wordt, te wekken. Onder alle werken van Wagner is er geen, waarbij dat zoo moeilijk is als bij den 'Ring des Nibelungen.' Daarom zou het mij ook niet verwonderen, indien deze trilogie het eerste werk van den meester was, dat verouderde. De heerlijke episoden wettigen echter den wensch, dat dit lot haar nog lang moge gespaard blijven.

R.C. BOER.

De Amazonen.

I.

Het zijn niet alleen de schatkamers der Arabische sprookjeswereld, die door een tooverwoord worden ontsloten, ook de beelden weggedoken in het geheimzinnig duister van den menschelijken geest wachten vaak op het uitspreken van een naam om zich in allengs scherper vorm te ontwikkelen uit het schijnbaar niet-zijn en het zoo even nog ledige tooneel te vullen met gestalten, wier moeder dikwijls geen andere was dan die heerlijkste der menschelijke gaven, de fantazie.

Waar wij dus de tooverkracht van een naam nog kunnen bespeuren, hoeveel meer moet dit dan het geval zijn geweest in de dagen, toen hij nog als de werkelijke drager van het begrip, de voorstelling, werd *gevoeld*, toen hij slechts op halfzingenden, fluisterenden toon behoefde te worden voortgebracht om als bezwering, als incantatie, de grenzen op te heffen tusschen het aardsche en het schimmenbestaan. Toen kon een Faustus nog met recht den Geest toevoegen:

> Bei euch, ihr Herrn, kann man das Wesen
> *Gewöhnlich* aus dem Namen lesen;

- thans is het meerendeel van goden- en geestennamen ijdele klank geworden en mogen wij ons gelukkig achten als het overgeleverde ceremonieel vergunt den sluier van het godenbeeld bij een enkelen tip te heffen.

Laten wij echter bedenken, dat al straalde ook heden nog de beteekenis van den godennaam ons in volle klaarheid tegen, de weetgierigheid slechts ten deele zou worden bevredigd. Immers, zelfs de meest waarschijnlijke naamsinterpre-

tatie zou ons hoogstens éene der zijden doen zien van het meestal samengestelde wezen, dat blijkens literatuur en beeldende kunst achter dien naam placht schuil te gaan. ‘Geef mij ook vele namen,’ bidt Diana na hare geboorte den Alvader, en de dichter, die aldus zong, wist dat elke steen aan de Olympische kroon er een was met tal van facetten. Wie eenmaal in het *Singen* und *Sagen* der Ouden iets van de heilige macht meende te speuren, die afstraalde van den Delphischen God, hij laat zich met de verklaring Apollo = rampen-verdrijver niet meer tevreden stellen; ja, zonder zoover te willen gaan als een hedendaagsch geleerde deed en het heiligschennis te achten indien Apollo aan een der hemellichamen wordt gelijkgesteld, kunnen wij ten volle deze uitspraak beamen: ‘wer das wesen eines gottes erkennen will, der muss sich in die seele dessen versetzen, der seiner göttlichkeit inne ward und diese göttliche person zeugte. Es gibt keinen andern weg einen gott zu verstehen, als indem man an ihn glaubt.’

De naam geeft hoogstens de richting aan waarlangs een gelukkig zoeker één zijde van het godenbeeld kan naderen. Hoe meer namen, hoe meer zijden; doch het innerlijk wezen van het beeld ontdekt slechts de religieus ontvankelijke, die met oprechten ernst wil luisteren naar het vrome woord van kinderen der natuur.

Door deze woorden, zal men opmerken, wordt de grens aangewezen, die ons gekerstenden Germanen bij het streven naar mythologisch inzicht gesteld is; immers, al mogen wij ook niet meer bevreesd zijn onder de strafbepalingen van den Indiculus te vallen, die eens onze voorvaderen in de beurs of aan den lijve deden boeten voor een heimelijk rondedansje diep in het woud om een heidensch beeld volvoerd, *geloof* te bekennen aan Juppiter en de Olympiërs zal de tegenwoordige mensch zooal niet ketterij dan toch eene cultuur-historische onmogelijkheid noemen. Evenwel, voor de mythologie is de zon der verlichting opgegaan uit Duitschland; de verbeeldingskracht van den Germaanschen geest heeft de moeilijkheid opgelost.

Ziet, er zijn te veel bergen, te veel wouden in Duitschland, de geur van eiken en linden zit er te veel in de lucht dan dat niet eene gezonde liefde voor het leven der natuur

hun zitten zou in het bloed. Voor diezelfde natuur nu vroeg de oudheid devotie, want natuurcultus en niet animisme is in de oude mythologie de meerdere in de vereeniging dier beide factoren. Doch naast deze liefde bezit de Duitscher scheppingskracht, dank zij zijn niet door schamperheid gedoofden zin voor romantiek. Was het dan wonder dat kobolden, nixen, elfen, kwamen stoeien op het pad van den geleerden Sommerfrischler; dat zij hem slapend onder het geheimzinnig ruischen van boom en beek influisterden, hoe mythologie verstaan, hoe zij geschreven moet worden? Lees Wilamowitz' voorrede op de Eumeniden, lees Useners Götternamen, iets frisch waait er uit tegemoet, er zit Boschgeur in.

Ons was overgeleverd, dat bij het bestellen van den akker de romeinsche boer eene reeks godheden placht aan te roepen, wier namen aanstonds evenzoovele handelingen van den landbouw voor den geest dagen. Veldbreker, Herploeger, Inzaaier, Egger, Wieder, Maaier, het waren meer dan namen van het oogenblik. Jaar op jaar keerden zij weder en genoten tusschentijds vereering. De beelden van eene Zaaister stonden in den Circus; in alle stallen was een nis aangebracht met het beeldje van Epona, de Rossengodin.

Theodoor Mommsen heeft deze schijnbaar schaduwachtige wezens, vrij van alle allegorie, herkend als de primaire volksgodheid van wier wezen de boeren alle mythologische omneveling verre hielden, wijl deze slechts ‘die heiligen gedanken zu trüben drohte.’ Het zijn alle vormen van de éene en dezelfde groeikracht der natuur. Niet verschillende godheden riep de landman aan, neen, *de* godheid, die in haar almacht in menigvuldige vormen zich openbaart, die voor allen goed en kwaad kan brengen, die daarom door allen gehuldigd wordt. Vandaar dat wij in den boerenkalender niet eene reeks *eigennamen* aantreffen, die de gedachte aan polytheisme wekken, doch een rij vaknamen aan de godheid geschonken naar gelang het werk op den akker vorderde en nieuwe hulp behoefde, appellativa bij wier klank telkens en telkens dezelfde geest verrees, doch met verschillende landbouwwerktuigen bewapend. In den grond dus monotheisme; zoo ge wilt, monodaemonisme.

Het is de groote verdienste van Hermann Usener door de

warrelende menigte van Olympiërs zich een weg te hebben gebaand en te hebben aangetoond, dat vóor de dagen van den homerischen Zeus de Attische boer, in allen eenvoud onbekend met de Oostersche weelde, die in het epos aan gedifferentieerde hemellingen majesteit verleent, zich boog voor de éene en ondeelbare Natuur. Ook hier dezelfde rij van appellatieven: Erechtheus, de schollenbreker, Triptolemos, de god der herploeging, Auxo, Thallo, Karpo, godinnen van bloei en gedijen, Herse en Pandrosos, de dauwvorstinnen, Butes en Zeuxippos, de runder- en paardengod, de Horen, Kurotrophos, Opora, geboorte en welstand bevorderende wezens, en hoevele meer, die een heiligdom op of bij den burcht bezaten voor het oudste Parthenon verrees. Doch in het diepst van hun wezen zijn zij slechts verbizonderingen van haar,

> die alles voortbrengt, alles voedt,
> tot wie om nieuw te ontkiemen alles wederkeert,
> Almoeder Aarde.

Geen die na Aeschylus dieper de beteekenis van den Aardgeest voelde dan Goethe:

> In Lebensfluten, im Thatensturm,
> Wall' ich auf und ab,
> Webe hin und her!
> Geburt und Grab
> Ein ewiges Meer,
> Ein wechselnd Weben
> Ein glühend Leben,
> So schaff' ich am sausenden Webstuhl der Zeit,
> Und wirke der Gottheit lebendiges Kleid.

O mocht Goethe op onze Gymnasiën meer worden gelezen en meer verklaard; want wat is de moderne zonder Goethe, wat ware deze geweest zonder de Oudheid? Nergens is de band, die ons aan het verleden bindt, tastbaarder, nergens dringt zich meer aan ons op, dat de moderne geest in zijn hoogsten cultuurstaat wederom antiek wordt.

II.

De Grieksche boer heeft het graan aan den akker toevertrouwd. Thans waakt daarover de aardmoeder Dementer en keert de lente weder, dan zal zij zelf, verjongd als Persefone,

het rijk van den schattenkoning - want wie is rijker dan Pluto die het gulden graan bewaart - verlaten en rondgaan over de aarde om haar hulde op tallooze altaren te ontvangen, den lof gebracht aan het Mädchen aus der Fremde.

Ook waakt zij als Epona, Butes en Melitta over paardenrunder- en bijenstal; niet het minst over de rossen, waarin god en mensch gelijk behagen scheppen, zóo zelfs, dat de Arcadiër zich Demeter in merriegestalte dacht en de machtige als Medusa het gevleugeld paard Pegasus, als Erinys het fabelachtige ros Arion voortbracht. Want Erinys en Medusa zijn schrikgestalten waarin dezelfde aardmoeder zich hullen kan. Immers, gelijk de godheid, van nature beide geslachten in zich vereenigend, zich meestal in twee geslachten openbaart, waardoor de bekende godenparen ontstaan; gelijk zij zich in these en antithese van licht en donker kan oplossen, waardoor bv. naast den hemelgod Zeus de Zeus der onderwereld zich plaatst, zoo is ook tegenover haar weldoend wezen een straffend en kwaaddoend element in haar aanwezig. Zoo straft Demeter als Erinys en zegent als Eumenide.

Doch evenzeer waakt zij over het jonge geslacht. Straks nog door de zwangere vrouw als Lecho aangeroepen als Kalligeneia, die ‘schoone’ kinderen schenkt, treedt zij na de geboorte als Voedster en Leidster, Kurotrophos en Hegemone op, en hoedt de eerste levensjaren van den jongen autochthoon.

De landman gevoelt zich met de zijnen veilig op de hoeve. Bij hem zetelt Themis, wederom de Almoeder, die ordent en richt. En hij omgeeft het erf met eene omwalling, met eene polis, tot wering van de booze machten daarbuiten, tot bescherming van de embryonale stad en staat, waar alles zich schaart om de haardstede, symbool van huiselijk en maatschappelijk leven. Wie echter de poort durft doorschrijden, wie zich waagt in velden en bosschen, zìjn leven is in de macht van de menigvuldige wezens, waarin zich nogmaals dezelfde Natuur openbaart.

Dáar gieren de Harpijen zielenontvoerend door de vlakte; daemonische rossen, boksgestalten, weerwolven, slangenwezens, bevolken woud en heuvel, hunne lusten botvierend in het gretig najagen van nymphen en najaden. Daar huizen in bergholen daemonen, wien de kracht der kruiden bekend is,

voor wie later als Alkoon, Asklepios, Iaso, Akeso, Panakeia, schitterende tempels zullen verrijzen; daar sluimeren in grotten kobolden, die later als Kyllenios, Sosipolis, hun naam en woonplaats zullen afstaan aan Hermes en Zeus.

't Meest gevaarlijk is echter de Doodsgodin zelve. Zij, de slachtgodin Artemis, opgedoemd uit het schimmenrijk vaart met haar blaffende hondenschaar, met haar zwerm van verderfaanbrengende gezellinnen over landen en zeeën; mensch en dier valt haar ten offer, tegen haar pijlen is geen sterveling bestand. Zij, de gruwbare, levennemende is voorzeker de scherpst verbeelde antithese van de levenschenkende, mildheerschende Aardmoeder.

Aan eene schaar harer dienaressen zou ik eenige bladzijden willen wijden, daar ik meen dat op deze, zij het niet het volle licht, toch beter licht kan geworpen worden dan tot heden geschiedde. Ik bedoel de Amazonen.

III.

De tijdgenoot van Plato verstaat onder Amazonen eene bij overlevering bekende, door penseel en beitel vereeuwigde vrouwelijke nomadenhorde, wier gemeenschap mannen buitensluit, die steeds te paard door jacht in haar onderhoud voorzien, geen strijd uitlokken, doch zoo noodig ter wreking van geleden onrecht een fellen kamp niet ontwijken. Slechts tot instandhouding der soort komen zij met mannen in aanraking, trekken zich daarna in hare afzondering terug en voeden alleen de vrouwelijke kinderen op. Hoewel de roep harer strijdbaarheid zóó groot is, dat elk sagenheld zijn proefstuk tegen haar moet bestaan, naderen zij zonder kwade bedoelingen den Atheenschen Siegfried, Theseus, en geven hem gelegenheid hare koningin te schaken. Den roover echter vervolgen zij tot voor Athene, brengen den burcht in groot gevaar en keeren niet naar hare woonplaats, voordat een groot aantal harer gevallen is, wier reuzengraven in zuid-, midden- en noord-Griekenland de herinnering bij het nageslacht levendig hielden. Zwerven in vrijheid, jagen, zit haar zóó in het bloed, dat zelfs Theseus' zoon, bij de Amazonenkoningin verwekt, slechts de jachtgodin Diana huldigt. Hij is de uit Racine's Phèdre bekende Hippolytus: zijn afkeer van

Venus is geen zelf-opgelegde onthouding, doch een trek van het Amazonenkarakter. Gelijk wij toch zullen zien is de geslachtsmenging dezer vrouwen een door rationalisme aan de sage opgedrongen noodwendigheidsmaatregel. Aan de sage, zeg ik; immers door eigen aanschouwing kent geen Griek uit den historischen tijd de Amazonen; dat Alexander de Groote haar op zijn tocht door Azië zou hebben ontmoet, is tweedehandsche verdichting. De literatuur voegt aan hare beschrijving toe, dat zij zich de rechterborst amputeerden om beter den boog te kunnen voeren. Dit op grond van eene gangbare naamsafleiding: de naam zou borst-loozen beteekenen. De kunst, die in deze figuren een fraai decoratief vond, stoort zich natuurlijk aan deze bizonderheid niet. Zeer merkwaardig is ten slotte de dubbel-bijl door haar als wapen gevoerd: wij vinden deze ook in de hand van den Carischen god (Klein-Azië) Labrandos, op monumenten van Creta, van de Grieksche eilanden, van Cyprus en op Myceensche vazen.

De verklaringen in oudere en jongere tijden van de Amazonenfiguur gegeven hebben geen acht geslagen op het veelvuldig voorkomen van deze wezens in Griekenland zelf. Toch trof men èn in de Peloponnesus èn ten noorden van de Corinthische landengte de reeds vermelde Amazonengraven aan. Het streven echter om van al wat Griekenland aan sagen biedt den oorsprong in het oosten te zoeken, hier gesteund door de antieke geschriften, die naar de Noordkust van Klein-Azië en het Scythenland verwijzen, heeft de mythologen wederom op een dwaalspoor gevoerd.

Beschouwen wij bijvoorbeeld de verklaring eens door Karl Otfried Müller aan de hand gedaan. Wij zouden in de Amazonen moeten zien de hierodulen (tempelpriesteressen) van de Comanensische Diana. Het toeval wil, dat wij omtrent den dienst dezer godin vrij nauwkeurig zijn ingelicht, èn van betrouwbare zijde: een familielid toch van onzen zegsman, Strabo, bekleedde eens het priesterambt in een tempel dier godin.

In eene welige vlakte, waar riviertjes en beken de grootste zomerhitte tartten en ooft in overvloed door eene al te milde natuur werd voortgebracht, in eene streek derhalve, die lichamelijke inspanning ten eenenmale overbodig maakte, waar naar harding der spieren, wijl niet gevorderd, ook niet werd

gestreefd, lag rijk aan tempelgoederen het heiligdom der Aziatische Diana. Meer dan zesduizend dienaren van beiderlei geslacht onder toezicht van een opperpriester namen er den ritueelen cultus waar. Tweemaal 's jaars stroomde van stad en land het volk naar den tempel om tegenwoordig te zijn bij den uittocht der godin; eene exodus, die èn door de geestvervoering waartoe zich het geleide naar oosterschen trant opwond èn door het uitspattend zelfs niet on-bloedig karakter van de feestvreugde der menigte, ons de antieke vereering der Cybele en het ecstatische Hosseïnfeest der Perzen in de Kân van Stamboel voor den geest roept. Een helsch carnaval, gelijk in het Oosten aan de scheiding of wederkomst van den zomer gepaard ging. Zelfverminking, zelfkastijding, overgave van het lichaam aan de godheid, volledige ontzinning, vrije uiting van driften, aldus wilde het de weelderige, ongebonden Natuur die men vierde. De priesteressen gaven zich over aan de massa, zoo slechts de tempelschat er door werd verrijkt; uitputting maakte eerst een einde aan de orgie.

Wellicht zal zich de lezer reeds met mij hebben afgevraagd, welke overeenkomst er zijn kan tusschen deze in weelderigheid en zinnenlust verslapte hetaeren en de jagende, strijdende, paardrijdende Amazonen, de mannelijke, doch naar het woord van Aeschylus ‘mannenschuwende’, Walkyren der oudheid.

Ik waag het uittespreken, dat Müller ten eenen male het karakter dezer hierodulen heeft miskend en dat slechts de ligging van Comana dichtbij het door Amazonensagen befaamde Themiscyrae hem tot eene niet te beamen conclusie heeft verleid.

Gaan wij thans over tot eene tweede hypothese, die den oorsprong zoekt in gynaecocratische instellingen van nomadenstammen in het tegenwoordig Kozakken- en Kirgiezenland. Onze gegevens zijn hier vager.

Het kan ons niet verwonderen, dat verhalen omtrent de Sauromatische vrouwen, die haar mannen te paard op de jacht volgden en desnoods alléen ten oorlog trokken in mannenkleeding gehuld, verhalen wellicht reeds vóor Herodotus' dagen in Griekenland bekend, doch ongetwijfeld door zijne voorlezingen vaster in de volksmemorie geprent, de idee van

‘vrouwenheerschappij in het hooge Noorden’ wakker riepen. Hoe de Griek zelf tegenover isocratie of suprematie der vrouwen stond, niemand drukte het ooit korter uit dan Homerus als Hektor Andromache aldus huiswaarts zendt:

> ‘Neem gij het huiswerk ter harte, beveel er uw dienstbare vrouwen,
> Laat mij de zorg voor den krijg en den mannen, die Troje bewonen.’

Echter juist in Herodotus' dagen - het zijn Euripides' treurspelen, die 't ons verraden - was de vrijmaking der vrouw op het programma der jongeren geschreven, natuurlijk tot ongerief van ‘de traditioneele vereerders des ewig Weiblichen’ en tot verbazing van het meerendeel der vrouwen, die zich om het heil der emancipatie bitter weinig bekommerden. De ironie der geschiedenis wil, dat juist de voorvechter dezer emancipatie, Euripides, zich reeds bij zijn leven als vrouwenhater hoorde verguizen.

Dat nu de Griek ten sterkste werd getroffen door de met zijne begrippen schril contrasteerende verschijning van eene ten strijde geruste, te paard gezeten, vrouw, behoeft geen betoog, en het woord ‘vrouwenregeering’ zal niet zonder glimlach hem over de lippen zijn gegaan. Herodotus noemt dit woord in dit verband nog niet, zijne opvolgers wel: de verbeelding, de spottende verbeelding, was aan het werk getogen. Ten zeerste zullen wij dus omzichtig zijn met het aanvaarden dezer vrouwenheerschappij als historisch gegeven; wij kennen toch uit Tacitus het heldentype der Germaansche vrouw, die strijd en ontbering deelde, vereerd werd, doch nooit overheerschte.

Kunnen evenwel, zoo rijst de vraag, deze vrouwen der Sauromaten, door de Scythen met den naam van ‘mannendooders’ bestempeld, niet *de* Amazonen zijn geweest? Zij zouden gereden door de Zuidrussische vlakte, door Thracië, invallen hebben gedaan in Griekenland en over de Bosporus, die volkerenbrug, tot in Klein-Azië.

Zulke verre zwerftochten nu zijn op zichzelf niet ongerijmd. Reeds in de achtste eeuw v.C. zwierven Kimmeriërs, van de Krim gekomen, door Klein-Azië en in het midden der zevende plunderde een soortgelijk volk Syrisch Palestina. Homerische helden, als Priamus en Bellerophon, streden in het klein-aziatisch binnenland tegen bereden vrouwenscharen,

reeds Amazonen genoemd, en een met doornstruiken bewassen heuvel buiten Troje heette het graf der galoppeerende Myrrhina. Tal van kustplaatsen als Ephesus, Smyrna, Cyme, om slechts de meest bekende te noemen, vertoonen in hare stichtingslegende eene Amazonenfiguur en de naam der Myrtoische zee gaat op dien eener Amazone terug. Ja, wat meer is, in nauwkeurigheden wordt ons beschreven hoe de Amazonen in Griekenland gedrongen Athene hebben belegerd; Spartanen wezen zelfs de plaats tot waar zij in de Peloponnesus waren doorgedrongen. Men zal zeggen genoeg gegevens om aan de historische gelijkstelling van Sauromatenhorden en Amazonen betrouwbaarheid te verleenen.

En toch zijn deze strijdbare vrouwen de *eigenlijke* Amazonen *niet* geweest. De Hellenen mochten haar dien naam geven, wijl zij gelijkenis vertoonden met de echte Amazonen, gelijk men eens een paardrijdend volk in Thessalië met den mythischen titel van Centauren aanduidde, slechts zin voor localisatie bond ook hier wederom het onstoffelijke aan de materie, benoemde een historischen stam met een naam aan het rijk der geesten ontleend.

De ware Amazonen zijn geboren en hebben geleefd in het hart der Hellenen, lang voor de faam van zwervende vrouwenhorden uit het Oosten naar het land van den epischen dichter kwam.

Het bewijs van dit beweren levert mij eene plaats in Plutarchus' levensbeschrijving van Theseus, eene plaats, die, naar ik meen, nog niet de verdiende aandacht trok. De oude biograaf spreekt toch *van eene offerande oudtijds vóór den aanvang van het Theseus-feest aan de Amazonen gebracht.*

Nu brengt men niet jaarlijks een offer aan een vóór eeuwen binnen de landspalen verschenen plunderende horde.

Hier is meer dan Sauromaten, meer dan mensch. Hier is *god.*

Hierop eenmaal de aandacht gevestigd, levert de literatuur der Ouden verrassende kijkjes en laat het niet ontbreken aan nieuwe argumenten tot staving van den goddelijken oorsprong der Amazonen. In welke richting ons zoeken moet gaan kan niet onduidelijk zijn: de patrones dezer wezens is Diana, liever nog Artemis, de slachtgodin heerschende over wildernis en wateren, voornamelijk in het avonduur als het maanlicht straalt, de wind over de golven en door de takken

vaart, als geheimzinnige toovermachten haar heilloos spel spelen. Maanvormig is vaak het Amazonenschild.

Doch eene vraag vooraf; ik mag Racine's *Phèdre* als bekend beschouwen. Waarom speelt deze tragedie te Troezen, dit treurspel vol van Hippolytus, van

> Ce fils qu'une Amazone a porté dans son flanc?

waarom trok hij jongeling geworden niet naar Athene, doch bleef te Troezen de patronesse der Amazonen huldigen; waarom klonk juist daar het fraaie koorlied van Euripides:

> Droben im güldnen Saal,
> himmlischen Vaters Haus,
> wohnen Jungfrauen viel,
> himmlische, reizende:
> aber wir huld'gen dir,
> Schönsten der Himmlischen
> reinsten, jungfräulichsten,
> Artemis, dir?

Gaan wij even in gedachte naar het Oosten, naar het Aziatisch kustland waar eens Ephesus zou verrijzen. Nog niets is er te bespeuren van den prachttempel, welks beeldhouwwerk het later tegen den Delphischen in heerlijkheid mocht opnemen; onder een gewijden boom staat een steenen zuil, die ruw behouwen in grove lijnen het uiterlijk eener vrouw, eener godin weergeeft. Jeugdige vrouwen in krijgsdos met maanvormige schilden, de pijlkokers ratelend op den rug, voeren een krijgsdans uit onder cimbaalslag, fluitspel en zang. Keer op keer klinkt de kreet: Upis wanassa, vorstin Upis!

De dichter, die ons dit tafereeltje schetste, voegt er bij, dat deze nymphen van alle die den Oceaan bewonen der godin het meest geliefd waren: zij toch namen het eerst boog en pijlkoker op en volgden haar als gezellinnen, eene borst ontbloot. Zij vormen het jonkvrouwelijk geleide van Upis, zij, *Amazonen.* Doch wie is Upis? Het toeval is gunstig geweest: in een verloren hoekje staat het geschreven, dat het Upis-lied gezongen werd ter eere van Artemis, Diana. Waar? Te Troezen! Ook te Delos was haar naam bekend en de Delische

meisjes brachten op den huwelijksdag op Upis' altaar een lok ten offer.

Nu komt er licht in veel duisternis. Nu wordt het klaar, dat de vereering van Diana en hare goddelijke gezellinnen de Amazonen een centrum had te Troezen. Nu begrijpen wij, waarom juist in die stad de tragedie van den Amazonenzoon zich afspeelde. Nu ook waarom den stervenden Hippolytus als troost werd verkondigd:

> Eh sie zur Hochzeit schreitet, soll die Jungfrau
> dir ihren Lockenschmuck als Opfer bringen.

De maagd, die een man zich heeft verkozen boven den dienst der altijd kuische Artemis, die niet, gelijk de nymphen deden, geheel haar lichaam aan de godheid wijden wil, brengt ten minste een deel ten offer, een kostbaar deel, haar trots, haar lokken. En de godin toornt niet tegen haar, doch ijlt verder met de Amazonenschare op snelle rossen door de lucht. Nu gaat het over het veld, door de bosschen, en de boer, die bij het gieren van den wind den stoet hoort naderen, bidt dat hem gunstig moge zijn Diana en haar Wilde Jacht. Dan gaat het over de golven en de rossen verheffen briesend en schuimend de koppen boven het zeevlak: zij voelen zich in hun element, want golf en paard zijn een. Soms komt de stormende schaar in strijd met den mensch, met een heros, een Hercules of Theseus: dan vallen er Amazonen en reuzengraven houden de herinnering aan haar levendig; of de held rooft er eene uit den stoet, huwt haar en verwekt een geslacht, dat vreemd aan de zeden der menschen de eenzaamheid zoekt, totdat het in Artemis' rijk is teruggekeerd door den dood. Zulk eene geroofde Amazone was Antiope, Hippolytus' moeder, was wellicht ook de allen bekende Helena, die door Theseus werd geschaakt, terwijl zij danste in Artemis' tempel.

Gelijk eens in Noord-Duitschland Frau Holle, die woonde in den Hollenteich bij Cassel, uit het meer de kinderzielen op aarde zond, doch als doodsgodin in haar net de levenden verstrikte, als Wodans gemalin de Wilde Jacht aanvoerde, waarbij zij een schimmel bereed, die een voet hoog over de wouden ging; gelijk in Zuid-Duitschland Frau Perchta dezelfde rol

vervulde, te wier eere de boeren ‘Perchten sprangen’ en als gemaskerden rondgingen; zoo dansten en sprongen de Spartaansche meisjes, Karyatiden, ter eere van Artemis en de Nymphen; zoo werd er gemaskerd carnaval gevierd te Ephesus; zoo zien wij nog op vazen Artemis, godin van geboorte en dood, rijden op een schimmel en hare gezellinnen heeten Leukippiden, d.i. zij die gezeten zijn op witte rossen.

Ja, Artemis zelve is eene Amazone. Waar toch de mensch de bloeiende, ongerepte natuur zich voorstelt als eene jeugdige, reine vrouw; waar de idee der alvoedende aarde, in ieder voorjaar weder even maagdelijk, ondanks de talrijke levens die zij schonk, even bekoorlijk, ondanks de vele levens die zij vergde, in de gedaante der nooit verwelkende moeder is neergelegd, daar bevolken al dra tal van vrouwengestalten woud en weide, berg en bosch; daar keert herhaalde malen dezelfde figuur weder, daar gaat de eenheid over in veelheid. Doch het is de veelheid van het eindeloos weerkaatste spiegelbeeld. Twaalf elfen of eene: zij drukken dezelfde gedachte uit. Homerus kent éene Muze lateren negen: wie vraagt naar het getal? Zoo is Artemis eene Amazone, de Amazonen Artemis, zij allen voortbrengsel van den Griekschen geest, levend wijl een innig geloof haar het leven gaf, zegenend en verdelgend,

> Een in allen, all' in een.

J. VÜRTHEIM.

Dramatisch overzicht.

Hollandsche Schouwburg: Les avariés, pièce en trois actes par Brieux.

Het tooneel is vaak, als de weg naar zeker onherbergzaam oord, geplaveid met goede bedoelingen. En de brave Brieux helpt dapper meê plaveien. Beter dan menig ander heeft hij het met zijn publiek voor.

In de enquête naar de meeningen der Fransche tooneelschrijvers van den dag over het ‘métier dramatique’, door de *Revue bleue* gepubliceerd, heeft Brieux zich als volgt uitgelaten: ‘Ik weet wel dat het publiek in een schouwburg voor alles “le déploiement d'une volonté” verlangt te zien. Zoodra een werk dat element van succes bevat, is zijn fortuin gemaakt.’ Dan haalt hij als voorbeelden aan *Le maître de forges*, *Le tour du monde en* 80 *jours* en een successtuk van het vorig jaar, *La veine*, en vervolgt: ‘En toch, al moet het succes er onder lijden, het is beter, het publiek nuttige waarheden dan aangename leugens voor te zetten. Ik ben van meening, dat de tooneelschrijver er zich toe bepalen moet, een soort van bemiddelaar te zijn tusschen de ideeën der groote geleerden, die voor de massa niet toegankelijk zijn, en het publiek. Hij moet het publiek, in boeienden vorm, mooie en zeer edelaardige ideeën te genieten geven. Ja, dat is onze rol: het publiek mee te sleepen en te bekoren (séduire le public) door de schoone droomen van philosofen en geleerden binnen zijn bereik te brengen. De tooneelschrijver wordt zoo in zeker opzicht “le commis-

voyageur de l'intellectualité.” Het tooneel zal er meer en meer toe moeten komen, de groote vraagstukken van den dag in studie te nemen. De karakter-comedie is voor ons zoo goed als gesloten sedert een zekere Molière er de hand in gehad heeft. En de zede-comedie (comédie de moeurs)? Men vindt ze in al onze stukken zonder dat het haar gelukt die stukken te bezielen. Daarom laat ons er een gedachte in leggen, gedachte ontleend aan het leven om ons heen en aan het lijden van onze medemenschen.’

Zoo gezegd, zoo gedaan. De thans drie-en-veertigjarige oud-redacteur van de *Nouvelliste de Rouen* heeft, als ‘commis-voyageur de l'intellectualite’ zijn monsters zorgvuldig bijeenverzameld, ze netjes ingepakt en is erop uitgetrokken om de ideeën van zijn tijd, de groote vraagstukken, in den vorm van comedies, aan zijne tijdgenooten te slijten. Daarbij heeft hij de hoedanigheden ontwikkeld waardoor een goed commis-voyageur zich behoort te onderscheiden: vasthoudendheid, doorzettingsvermogen, een zich niet laten afleiden of ophouden door wat buiten het terrein van zijn beroep ligt en dus ook niet door artistieke, poëtische of, wil men, schoonheidsoverwegingen. Praktisch, nuchter en nuttig, recht op het doel af-, en niet te diep op de zaken ingaande, zoo toont zich Brieux in de verschillende stukken, welke hij nu sedert ongeveer tien jaar geschreven heeft en die met meer of minder succes vertoond zijn.

Het oudste van die stukken is, als ik mij niet vergis, *Blanchette*, dat te Amsterdam in 1892 als noviteit door het *Théâtre libre* gegeven werd en toen, ondanks het langdradige en het eenigszins onbeholpene van zijn techniek, vooral door de prachtige typeering der rol van den herbergier Rousset door Antoine, een bijzonderen indruk maakte. Dat men er de quasi-practische waarschuwing uit kon lezen: ‘Ouders, zorgt toch dat uw kinderen niet beter onderwezen worden, niet hooger op de maatschappelijke ladder komen te staan dan gijzelf!’, scheen de toeschouwers van 1892 niet te hinderen. Hier kwam de ‘Absicht’ niet zoo dringend en dreigend naar voren, dat ze ontstemmen kon.

In latere stukken zou Brieux de tendenz scheller laten klinken.

De ‘monsters’, die hij voor ons etaleert, worden talrijker. Het is nu eens voor afzonderlijke exemplaren van het menschenras, dan weer voor vraagstukken van algemeen belang,

dat Brieux onze aandacht vraagt. In *La robe rouge* bijvoorbeeld vertoont hij ons den onmeedoogenden rechter, een afschuwelijk wezen, wien het enkel te doen is om promotie te maken en die daaraan allen opoffert, die hij op zijn weg ontmoet. In *Les remplaçantes*, waarvan ik den vorigen winter te Parijs in het Theâtre Antoine een voorstelling bijwoonde, is 't het vraagstuk, vooral voor Frankrijk van beteekenis, van de minnen die in de gegoede kringen de plaats van de moeder als voedster innemen. In het dorp waar die industrie, de minnen-fabricatie, bloeit, beheerscht zij het leven der geheele bevolking. Daar heeft men de mannen dronkaards, enkel terende en azende op het loon dat de vrouwen thuis zullen brengen of over zullen zenden en die er op uit zijn onder allerlei voorwendsels, hetzij van haar of van hen bij wie zij in dienst zijn, geld af te troggelen; de vrouwen, uit haar gezin gerukt en haar eigen kinderen verwaarloozend terwille van het kind van de vreemde; en om hen heen sluipend de makelaars in minnen, tevens dienstdoende als verkiezings-agent. Brieux geeft er een tooneel van, zoo teekenend en zoo treffend als men maar denken kan; dat is voortreffelijk waargenomen en trillend van leven op het tooneel gebracht. Maar het is of met dat eerste bedrijf Brieux' kracht was uitgeput. Wanneer hij ons verder in het Parijs van de groote wereld brengt, waar de min haar dienst als ‘remplaçante’ van de moeder verricht, dan verbaast ons de kinderachtige onbeholpenheid, waarmede dit milieu geteekend is. Men moet haast dankbaar zijn, wanneer de plattelandsdokter Richon, als spreekbuis van Brieux dienstdoende, het woord neemt om de conférence af te steken, waarin hij aan de Parijsche dames de les leest over het verwaarloozen harer plichten als moeder en de gevolgen schildert die dat remplaçantenstelsel heeft voor de Fransche maatschappij. Maar van het drama, dat in zijn voortreffelijk eerste bedrijf zoo veel beloofde en dat ook al weer zoo vol goede bedoeling is, blijft niets meer over.

En nu *Les avariés*. ‘Interdite par la censure’ staat er buiten op het in boekdeel uitgegeven stuk, waarvan de 22e uitgaaf (het 22e honderdtal) voor mij ligt. Twee-en-twintig honderd exemplaren in enkele weken, - de verboden vrucht blijkt sinds de schepping der wereld niets van haar aantrekkelijkheid verloren te hebben. De censuur verheugt zich bovendien nog steeds in het bezit van hare historische onhandigheid en onverstandigheid. Wat die tooneel-

censuur in den loop der eeuwen al heeft uitgericht, leert ons de literatuur die er over dit onderwerp bestaat[1].

'Administration d'opérations chicurgicales pratiquées sur les oeuvres de l'esprit au nom de la politique, de la religion et de la morale' noemt Bouchard[2] de tooneelcensuur. Maar de heelkundige operatie, door de censors verricht, bestaat dikwijls eenvoudig in het supprimeeren van het voorwerp waarop geopereerd werd, wat trouwens ook wel met andere operaties het geval is.

Onder de gecensureerde en tijdelijk verboden werken ontmoet men: *Tartufe*, de godsdienstige tragedies *Esther* en *Athalie* van Racine, *Mahomet* van Voltaire, het revolutionnaire drama *Le mariage de Figaro* van Beaumarchais, *Le roi s'amuse* van Victor Hugo. Het verboden stuk van Brieux bevindt zich dus in goed gezelschap.

Beaumarchais laat Figaro in zijn beroemden monoloog de censuur van zijn dagen aldus bespotten: 'Pourvu que je ne parle en mes écrits, ni de l'autorité, ni du culte, ni de la politique, ni de la morale, ni des gens en place, ni des corps en crédit... ni de personne qui tienne à quelque chose, je puis tout imprimer librement, sous l'inspection de deux ou trois censeurs.' Maar nu schijnt het Frankrijk van 1902 er nog strenger beginselen op na te houden dan dat van 1784; want *Les avariés* raakt noch den godsdienst, noch de politiek, het behandelt noch het gezag, noch de 'gens en place', noch 'personne qui tienne à quelque chose'.

Of zou het misschien de moraal zijn die door de vertooning van het verboden stuk zich gekwetst had kunnen gevoelen? Wie weet wat er op het Fransch en meer bijzonder op het Parijsch tooneel alzoo te hooren en niet minder te zien wordt gegeven, hoe menige schouwburg er enkel door een speculeeren op de zinnelijkheid zijn toeschouwers trekt, zonder dat de censor tusschenbeiden treedt, kan zich moeilijk een denkbeeld vormen van hetgeen er noodig is om een commissie van censors te doen opschrikken en, in naam van de zedelijkheid, de opvoering van een stuk te

1) Ik verwijs wie er belang in stelt, onder meer, naar de *Histoire de la censure théâtrale en France* par Hallays-Dabot, *La censure sous le premier Empire* par Henri Welschinger, en naar de drie deelen van Henri Maret *L'histoire par le théâtre.*

2) *La langue théâtrale.* Paris 1878.

doen verbieden. Toch schijnt iets dergelijks als motief voor het verbod van *Les avariés* te moeten gelden.

Of er nu, naar mijn oordeel, reden is om het besluit van de heeren Parijsche censors te betreuren, en of ik het als een bijzonder voorrecht beschouw dat wij, Amsterdammers, hebben mogen zien en hooren wat voor de Parijsche schouwburgbezoekers verboden kost is gebleven? Ronduit gezegd: neen. Wel ben ik van meening dat de strenge maatregel, door Brieux tot een martelaar te maken en zijn stuk het lot te doen deelen van de groote werken, die ik boven noemde, menschen en dingen in een onzuiver licht heeft gebracht. Want waarlijk, stuk en schrijver beide verdienen noch de bewonderende hulde welke men den moedige bracht die een der wonden van de samenleving durfde bloot te leggen in ‘une belle oeuvre, une oeuvre originale’, zooals Henry Bérenger niet schroomt het stuk te noemen, noch de verguizing zich uitend in het verbod van de Parijsche censuur.

Het onderwerp van *Les avariés* is in den grond geen ander dan dat van Ibsen's *Gjengangere* (*Spoken*): de misdaden der vaderen bezocht aan de kinderen. Het geval van den ‘avarié’ die met zijn besmet lichaam, ondanks de ernstige waarschuwing van een specialiteit door hem geraadpleegd, een huwelijk aangaat; die het moet ondervinden dat het kind uit dat huwelijk geboren de teekenen van de besmetting vertoont en dat de min, achter het geheim gekomen, zijn schande uitschreeuwt en haar zoo aan zijn geen kwaad vermoedende vrouw openbaart, - het geval is niet minder aangrijpend dan dat van Oswald Alving uit Ibsen's ‘familiedrama’. Maar terwijl Ibsen het gegeven tot een tragedie omschept, maakt Brieux er een conférence van, waarbij het eigenlijke drama naar den achtergrond wordt geschoven; een conférence, helder, overtuigend, meesleepend soms, maar in haar nuchterheid in het geheel niet roerend.

Om toch vooral goed te doen uitkomen dat men hier geen eigenlijk drama te wachten heeft, zelfs niet de bekende ‘tranche de vie’ van de realisten, maar een formeel betoog, een studie, laat Brieux in het corps zelf van het stuk, in het eerste tooneel van het eerste bedrijf, den regisseur optreden met de volgende toespraak:

Mesdames en Messieurs,
L'auteur et le directeur ont l'honneur de vous prévenir que

> cette pièce a pour sujet l'étude de la syphilis dans ses rapports avec le mariage. Elle ne contient aucun sujet de scandale, aucun spectacle repugnant, aucun mot obscène, et elle peut être entendue par tout le monde, si l'on croit que les femmes n'ont pas absolument besoin d'être sottes ou ignorantes pour être vertueuses.

Dit toespraakje dat mij, vooral aan het slot, niet gelukkig geredigeerd schijnt, werd bij de voorstelling te Amsterdam door den regisseur gedebiteerd met een hand in de broekzak, wat den indruk ervan niet verhoogde. Maar hoe ook voorgedragen, zoo'n aanhef is in de hoogste mate illusie-verstorend, en wanneer daarna het eigenlijke stuk begint, dan weet het publiek dat het geen brok levenswerkelijkheid, geen strijd van mensch tot mensch, geen ‘spectacle d'une volonté qui se déploie’ te zien zal krijgen, maar dat het zal hebben te luisteren naar een voordracht, een studie over een maatschappelijk kwaad, waaruit het wellicht nuttige lessen zal kunnen putten.

De onbeholpen manier waarop Brieux zijn onderwerp heeft aangepakt, maakt dat reeds aan het eind van het tweede bedrijf, wanneer de vrouw, tot de ontdekking gekomen van de kwaal van haren man, als waanzinnig, zich van hem losrukt met de kreet: ‘Ne me touchez pas! Ne me touchez pas!’, dat reeds dan de tooneelschrijver met zijn volkje geen raad meer weet. Van den ‘avarié’ en zijn vrouw van wie wij zouden willen weten hoe het verder met hen en hun ongelukkig kind gaan moet, vernemen wij niets meer. Als nieuw personage komt in het laatste bedrijf de schoonvader ten tooneele, wien de dokter-conferencier nog eenige hartige waarheden te hooren geeft. Dan - en hier bereikt het stuk het toppunt van kinderachtige onbeholpenheid - vertoont de dokter nog een drietal staaltjes van besmette individuen, slachtoffers van hun eigen of hunner vaderen zonden. En als hij dan meent dat het genoeg is, valt het scherm.

Herinnert gij u nog in welk een stemming gij, nog uren en dagen lang, verkeerdet na elke nieuwe opvoering van *Spoken*? Niet om het ‘griezelige’ van het geval, maar omdat hier een ernstige waarheid aan u werd voorgesteld in aangrijpenden vorm, omdat de dramatische auteur u niet alleen geschokt, maar tot nadenken gebracht had en dat niet door middel van redevoeringen

en min of meer welsprekende demonstratiën, maar door het eenige middel dat op een tooneel thuis hoort: de ontwikkeling van een dramatische handeling, den strijd van gevoelens en hartstochten.

Brieux daarentegen laat u van eene vertooning van *Les avariés* even nuchter en onbewogen huiswaarts keeren als gij er heen zijt gegaan.

Ernest-Charles is in zijn zeer pittige en oorspronkelijke, zij 't ook dikwijls paradoxale, letterkundige critieken, die hij onder den titel *La littérature d'aujourdhui*[1] verzameld heeft, over Brieux niet best te spreken. Het blijkt niet dat Ernest-Charles Brieux' definitie van den tooneelschrijver als ‘commis-voyageur de l'intellectualité’ reeds kende, toen hij van ‘la maison Brieux’ sprak, die het fonds exploiteert, dat Sardou van Scribe kocht, en daarbij dat van Dumas gevoegd heeft. Maar hij blijft toch op het terrein van den handelsreiziger, wanneer hij het huis Brieux prijst als een dat enkel ‘des produits de choix’ verkoopt. ‘Vous pouvez mettre l'article en mains. Essayez et comparez. C'est plaisant à l'oeil, et c'est solide, c'est épais, et ça résiste à l'usage. Et puis on peut le laver ou le transformer. Il ne rétrécit jamais. C'est toujours à la mode commes les objets de qualité; et on en peut faire des vêtements de mariage ou des costumes de deuil car on peut le teindre très facilement... Faire bon et bon marché, c'est la devise de la maison; être accessible à toutes les bourses et à toutes les intelligences, c'est son principe.’

Die arme Brieux! Hij meent het zoo goed, hij weet zoo wat er hapert aan de zeden en instellingen van zijn land en hij wijst ook middelen aan om ze te verbeteren. Daarbij heeft hij een goed oog voor sommige milieux en een goede hand om er kleurige, vertoonbare tooneeltjes van te maken, getuige de dorpsherberg in *Blanchette* en het minnen-dorp in *Les remplaçantes.* Maar liet ook reeds in andere stukken de techniek, die in het drama zoomin als in eenige andere kunst verwaarloosd mag worden, te wenschen over en kreeg er de schoonheid haar eisch niet ten volle, in *Les avariés* is Brieux geheel op den verkeerden weg. Hier zou men herhalen willen wat Ernest-Charles van de leveringen van het huis Brieux zegt: ‘C'est simple et de mauvais goût.’ En daar nu een kunste-

1) Paris. Perrin et Cie. 1902.

naar wel eenvoudig mag doen, en zelfs groot kan zijn door eenvoud, maar het niet stellen kan zonder goeden smaak, is het te hopen dat stukken als *Les avariés* van het tooneel verwijderd worden gehouden, niet ter wille van een conventioneele, preutsche, onoprechte moraal, die de dingen niet onder de oogen durft zien, maar ter wille van het beginsel, dat op het gebied der kunst de schoonheid een recht heeft, waarvan zij, ten gunste van welke 'nuttige waarheid' ook, geen afstand mag doen.

J.N. VAN HALL.

Muzikaal overzicht.

Mascagni en Massenet - Oratorium en Opera.

Onder den titel ‘Ein Gespräch mit Mascagni’ kwam onlangs in de *Neue Freie Presse* een mededeeling voor omtrent een *interview* met den componist der *Cavalleria rusticana*, waarin deze zich, behalve over zichzelven, ook uitlaat over den tegenwoordigen toestand en de toekomst van de muziek, en meer bepaald van die toegepast op het drama.

Mascagni is zoekende naar een tekst voor een opera. Evenals koning Richard III om een paard, roept Mascagni om een tekst. Maar had Richard zijn koninkrijk veil voor een paard, Mascagni ziet op tegen den prijs, dien hij de dichters voor een libretto zou moeten betalen.

‘Wat de dagbladen vertellen van een nieuwe opera, waaraan ik zou zijn begonnen - zegt Mascagni - is volstrekt onwaar. Ik heb al zooveel doorgelezen maar niets gevonden. En wanneer ik eens iets meen gevonden te hebben, dan krijg ik het niet. Ik wilde uit de *Theodora* van Sardou een opera maken, maar Sardou verlangt 50,000 francs alleen voor Italië, d.w.z. dat de opera dan nergens anders dan in dat land opgevoerd zou mogen worden.’

Ook wat men zegt van een opera *Marie Antoinette*, die hij zou componeeren, is, volgens Mascagni geheel bezijden de waarheid. Neen, dat is geen stof voor hem. Het ontbreekt daarin aan hartstocht, aan handeling die uit het gevoel ontspringt en zonder welke de opera niet bestaanbaar is.

Maar welke stof past dan voor Mascagni? - Dat hooren wij

van zijn vrouw, die zich, volgens bovenbedoelde mededeeling, in het gesprek mengde met de vraag, waarom haar man altijd de onderwerpen uit den weg gaat, die geschikt voor hem zijn en steeds zoekt naar dingen, die niet op zijn weg liggen. Over liefde en dood - zeide zij - moet een libretto handelen dat je past. Over dood en moord, vergeet dat niet; om het even of er met een mes gestoken of wel geschoten wordt. *Dat* kunt ge; *dat* doet niemand je na.

Wat Mascagni hierop antwoordde, wordt niet vermeld. Er staat alleen, dat hij - *na een poos* - de (niet zeer belangrijke) opmerking maakte, dat hij op het oogenblik niets, in het geheel niets componeerde. Alleen werkte hij hier en daar aan zijn opera *Vestilia*, die... toch eenmaal afgewerkt moest worden. Wat zou hij ook componeeren? Hij kon geen onderwerp vinden. Eens had hij Verdi verzocht, hem den *King Lear* (dien de beroemde maëstro ten slotte toch niet voor een opera gebezigd heeft) af te staan, maar Verdi wilde daarvan niets weten. ‘Hoe dikwijls heb ik niet aan Shylock gedacht - zegt Mascagni - maar dit drama is door de kunst van den tooneelspeler Ermete Novelli in Italië zoo populair, dat ik met dit tooneel-type niet in concurrentie wil treden. Ik heb al de werken van Shakespeare doorzocht maar te vergeefs! Dat wil zeggen: te vergeefs voor mij. En zoolang ik geen libretto vind, dat volkomen geschikt voor mij is, dat reeds op zichzelf pakkend is, ga ik aan geen nieuw werk.’

In dit laatste heeft Mascagni gelijk. Hoe vele componisten zijn er niet geweest - en er zijn er nog - die, reikhalzend uitziende naar een tekst, welke het hun mogelijk zal maken op het veld der muzikaal-dramatische kunst lauweren te plukken, naar den eersten den besten tekst grepen om die tot opera-libretto te laten omwerken. Dat echter stukken van Shakespeare als *Shylock* en *King Lear* niet geschikt zijn voor een goed muzikaal drama (tenzij men zich op het standpunt der oude opera wil stellen waarin alles aan de muziek ten offer werd gebracht) had Mascagni moeten inzien.

Niet elk goed tooneelstuk kan men als operatekst gebruiken. Wel is er bijna geen drama, dat nog niet tot opera-libretto is omgewerkt, maar wat daaruit is voortgekomen, kon in de meeste gevallen den toets der critiek niet doorstaan.

Uit de medegedeelde uitlatingen van Mascagni zijn wij gerechtigd de conclusie te trekken, dat hij met betrekking tot het componeeren van opera's door een groote lusteloosheid is bevangen. Bij gebrek aan operastof gaat hij op reis om op andere wijze in dienst der kunst werkzaam te zijn, en wel als orkest- en koordirecteur.

In die hoedanigheid trad hij eenige weken geleden in Weenen op en dirigeerde er het *Stabat Mater* van zijn landgenoot Rossini.

Wat dit Stabat is, weten wij. Op ritueelen tekst der katholieke kerk geschreven, is het niettemin volstrekt geen kerkmuziek. Het behoort tot die muziek van Rossini, waarvan hij, evenals van zijn in 1865 gecomponeerde mis, zeide, dat hij niet wist of het *Musique sacrée* dan wel *Sacrée musique* was. Op een paar uitzonderingen na, is het zoo theatraal mogelijk; beschouwt men het echter uit een zuiver muzikaal oogpunt, dan ontdekt men er op vele plaatsen de hand van den genialen meester in.

Minder geniaal maar meer naar den religieuzen kant is het werk, dat op hetzelfde tijdstip als Rossini's *Stabat Mater* in Weenen ten gehoore werd gebracht, namelijk Massenet's *Marie Magdeleine.* Deze uitvoering had plaats onder leiding van den componist, die volgaarne de uitnoodiging had aangenomen om, ter gelegenheid der honderdste opvoering van zijn opera *Manon* in het Hoftheater te Weenen, de keizerstad te bezoeken en er zijn tot de zoogenaamde ‘gewijde muziek’ behoorend werk te dirigeeren. Massenet had de aangenaamste herinneringen behouden van den tijd, dien hij, tien jaar geleden, in Weenen had doorgebracht. Toen had aldaar de allereerste opvoering van zijn opera *Werther* plaats en vielen hem menigvuldige eerbewijzen ten deel.

Strikt genomen, is Massenet's *Marie Magdeleine* evenmin ‘musique sacrée’, al noemt de componist het ook *drame sacré.* Het woord ‘drama’ duidt aan, hoe Massenet zijn taak heeft opgevat. Hij heeft daarbij eenvoudig de neigingen van zijn landaard gevolgd. De fransche componisten neigen steeds naar den kant der opera, en geen wonder dus, dat zij ook in hunne op het oratorium gelijkende werken het dramatische zoeken te brengen. Dat Massenet daarop geen uitzondering maakt, is te meer verklaarbaar omdat hij door zijne talrijke tooneelwerken bewezen heeft, hoezeer het drama hem aantrok.

Marie Magdeleine van Massenet behoort wel tot het gebied van

het *oratorium* maar *is* het niet. Van de klassieke oratoria der Duitsche meesters staat het ver af. De kracht, die men daarin aantreft, mist het werk van den franschen componist ten eenenmale, en oorspronkelijkheid zal men er eveneens weinig aantreffen. Daarentegen ligt er hier en daar veel poëzie in en de daarin voorkomende tooneelen zijn dikwerf van een levendigheid, die zou doen wenschen, ze op het werkelijk tooneel met de daarbij noodzakelijke hulpmiddelen van decoratief en costuum te zien.

In de muziek van dit werk blijft Massenet zichzelven gelijk. Over zijn talent in het algemeen sprekende, zegt een van zijne beoordeelaars, (Georges Servières): 'Le charme, la grâce, grâce caressante et féminine, est le mérite le plus généralement reconnu de la musique de Massenet. La donnée, qui lui réussit le mieux, la source de ses meilleures inspirations, c'est la tendresse amoureuse. Le sujet de ses poèmes vocaux, de la plupart de ses mélodies, de ses oratorios ou de ses opéras, c'est l'amour, c'est la femme, la femme toujours, innommée ou personnifiée sous les noms d'Eve, de Marie Magdeleine, de Salomé, de Manon, de Thaïs.'

Het hier genoemde is ook een karaktertrek van zijn zoogenaamd 'religieuze' muziek. Toen in het voorjaar van 1873 te Parijs voor de eerste maal zijn *Marie Magdeleine* ten gehoore werd gebracht, was dit een bepaald evenement. Men beschouwde nog altijd het genre 'oratorium' als een vervelend iets, als muziek voor den vastentijd, die men, als men iets om den 'bon ton' gaf, op Goeden Vrijdag en Palmzondag in het Conservatoire moest gaan hooren. En nu kwam er op eens een nog jonge componist en gaf, in plaats van vervelende fuga's en contrapuntische koren, een fijne, liefelijke muziek te hooren. Het onderscheid was te groot dan dat het succes van zijn werk kon uitblijven.

Hetgeen ik daar straks opmerkte omtrent de neiging tot het dramatische in de tot het oratorium-genre behoorende werken van Massenet, is, ofschoon in de composities der Romaansche musici scherper voor den dag tredende dan in die der Germaansche, toch in het algemeen een trek, die aan het oratorium eigen is. Het verklaart zich uit den oorsprong dezer soort van muziek.

De eerste uitingen der moderne dramatische kunst liggen op het gebied van het religieuze; het zijn de *Mysteriën* van de kerk der Middeneeuwen. Het evangelie, dat vooral in de voorstelling

van het lijden van Christus van aangrijpende levendigheid is, werd, om het zoo eens uit te drukken, ‘in scène gezet,’ d.w.z. een priesters reciteerde de woorden van Jezus, een ander die van den Evangelist, een zangkoor stelde het volk, de jongeren en de hoogepriesters voor en daartusschen zong de gemeente kerkliederen. Dit karakter droegen o.a. de zoogenaamde ‘Passiën.’

Uit die zelfde handelingen ontwikkelden zich ook de geestelijke schouwspelen, die reeds in de 10de eeuw over geheel Europa verspreid waren. De groote deelneming in alles wat het kerkelijke betrof, gaf aan deze Mysteriën zulk een uitbreiding, dat zij verscheidene dagen duurden en, wegens het groote aantal toeschouwers, van de kerk naar de kerkhoven en later naar de markten moesten verplaatst worden. Er vormden zich zelfs vereenigingen voor de opvoering van die mysteriën, gelijk bijv. in Rome de *compagnia del Gonfalone*, in Parijs de *confrèrie de la Bazoche.* In Duitschland namen de Meesterzangers, ja zelfs van lieverlede ook de zoogenaamde ‘fahrende Leute’ de zaak ter hand. Het gevolg van een en ander was, dat die mysteriën gaandeweg een spel van ernst en kortswijl werden en er elementen in kwamen (de hansworst bijv.) die de goede bedoeling dezer volksschouwspelen ten slotte geheel bedierven. Zij geraakten in verval en verdwenen in de 17de eeuw geheel. Een overblijfsel er van, maar in veel edeleren geest, vindt men thans nog in het passiespel van Oberammergau.

De dramatische behandeling van het evangelie was daarmede echter nog niet uit. Zij herleefde in anderen vorm in Italië, en voornamelijk te Rome. Aanvankelijk bleef dit *intra muros*, in het klooster. Toen in de 16de eeuw de bedoelde volksschouwspelen ontaard waren en door de hervorming de kerk zelf in het gedrang geraakte, kwam men te Rome op het denkbeeld om gedurende den vastentijd, wanneer die openbare schouwspelen verboden waren, in de kloosters voorstellingen in het hierbedoelde genre te geven. Filippo Neri, priester te Rome, verbond dan met die voorstellingen het zingen van vierstemmige liederen (*laudi spirituali*) en legde daarmede den grondslag voor een soort van muziek, die men, wijl zij in de bidzaal (oratorio) van het klooster werd uitgevoerd, *oratorium* noemde. Het latere oratorium, zooals wij dat kennen, is hiervan afkomstig.

De ontwikkeling van dit oratorium, dat zich in den loop der

tijden ook tot episoden uit de bijbelsche geschiedenis is gaan uitstrekken, vormt een lang tijdperk. Eerst in de eerste helft der 18de eeuw kwam die ontwikkeling met Händel tot haar toppunt. Toen Händel oratoria begon te componeeren had hij een lange periode van bijna uitsluitend dramatische compositie achter den rug; het is dus niet te verwonderen, dat ook zijne oratoria het bewijs leveren, dat opera en oratorium nauw met elkander verwant zijn.

In onze dagen neemt het oratorium lang niet meer die plaats in de toonkunst in, die het vroeger innam. Van de moderne oratoria hebben alleen die van Mendelssohn (*Paulus* en *Elias*) een buitengewonen en duurzamen indruk in alle landen te weeg gebracht. De *Letzte Dinge* van Spohr hebben het nog tot ongeveer het begin van de tweede helft der 19de eeuw uitgehouden. Zeldzamer werden de componisten, die zich op deze soort van muziek toelegden. De *Zerstörung Jerusalems* van Hiller, *Jephta* van Rheinthaler, *Belsazar* van Reinecke, Rubinstein's *Verlorene Paradies* zijn alle snel en spoorloos verdwenen, en wanneer men in de laatste 60 à 70 jaren een oratorium wilde uitvoeren, moest men altijd weder zijn toevlucht nemen tot Händel, Bach, Haydn of Mendelssohn. Ook Liszt heeft twee oratoria geschreven: *Die heilige Elisabeth* (waaraan hij echter den naam van 'Legende' gaf) en *Christus.* Eerstgenoemd oratorium werd in latere tijden nog wel eens ten gehoore gebracht, doch het oratorium *Christus* beleefde slechts weinig uitvoeringen. De fransche componist César Franck is met zijne *Béatitudes* in onze dagen ook eens in de mode geweest, maar thans hoort men er niets meer van.

Op dit gebied der muziek ziet het er dus niet zeer bemoedigend uit. Op het daaraan verwante - de Opera - eigenlijk ook niet. Wel heeft men in sommige landen nu en dan eens een componist die op den voorgrond treedt, maar voor de kunst in het algemeen heeft dat weinig waarde. Het zijn geen componisten die den stempel van het genie op hun tijd drukken; zij worden beroemder dan hunne vakgenooten, omdat zij het geluk hebben, dat de eigenaardigheid van hun talent momenteel in harmonie is met den smaak en de neigingen van het publiek en dikwijls - laten wij dit er bijvoegen - omdat zij de kunst verstaan aan dien smaak en die neigingen door hunne muziek te gemoet te komen.

Onder de moderne fransche componisten is Massenet ontegenzeggelijk thans nog degene, wiens werken, ook buiten Frankrijk, het meest gewaardeerd worden, of laat ons liever zeggen: het meest opgang maken.

Massenet is zeer zeker iemand van groot talent, maar hij is ook een *handig man.* Hij jaagt het succes na, en wanneer hij bemerkt dat het een of andere litterair werk opgang maakt of elders de een of andere methode in de muzikaal-dramatische kunst in den smaak van het publiek valt, dan haast hij zich, in het eerste geval, het onderwerp van het litteraire werk tot opera te verwerken, in het tweede die methode over te nemen.

Toen *Thaïs* en *Le rêve* van Zola in de mode waren, vroeg hij den auteur onmiddellijk verlof er een opera van te mogen maken. Toen Wagner's drama's meer en meer ingang begonnen te vinden bij het publiek, verliet Massenet het gebied der historische opera en wendde zich met *Esclarmonde* tot de legende; ook gebruikte hij in die opera het systeem van het *Leitmotiv.* In zijn opera *Le Mage* bracht hij een *Feuerzauber* in den geest van dien der *Walküre.* Het succes van Mascagni met zijn opera *Cavalleria rusticana* laat Massenet niet met rust en hij componeert een opera *La Navarraise* in denzelfden trant. Zoodra er sprake is van een opvoering van Humperdinck's *Hänsel und Gretel* in de Opéra Comique, wil Massenet eveneens van een sprookje een opéra componeeren en schrijft zijn *Cendrillon.*

De hierboven bedoelde beoordeelaar van Massenet zegt, naar aanleiding hiervan: ‘Depuis quelques années Massenet fabrique ses opéras un peu comme nos romanciers industriels produisent leurs volumes annuels. Bons ou mauvais, peu importe. Massenet a besoin de calmer sa fébrilité, de se reprendre, de se concentrer s'il veut laisser une oeuvre nouvelle durable, sous peine de rester toute sa vie l'auteur du *Poème d'avril*, de *Marie Magdeleine*, de *Manon* et du *Portrait de Manon.*’

Dit werd vijf jaar geleden gezegd. Sedert heeft Massenet nog meer gecomponeerd, en nog is hij bezig. Of dit alles zijn roem nog zal verhoogen, zal de tijd moeten leeren. Tot nog toe is Massenet bekend als de componist van *Manon.* Mij dunkt, dat men wel altijd in verband met deze opera van hem zal blijven spreken, want hier is het onderwerp in volkomen overeenstemming

met zijn talent, met zijn *kunnen.* Ik geloof, dat wij ons volkomen kunnen aansluiten bij het oordeel van Georges Servières hieromtrent. Hij zegt: ‘Le sujet (de Manon), nullement héroïque, convenait à la nature du talent de l'artiste, qui s'essouffle et s'enfle en vain devant les données tragiques... Massenet a passé à côté de sa vraie voie. Plus inventif et mieux doué encore que Delibes, il eût fait, dans sa jeunesse, un compositeur de ballets incomparable; il eût produit des oeuvres de demi-caractère charmantes et durables, s'il eut traîté, en s'y appliquant un peu, des scénarios à sa portée, au lieu de s'attaquer à des sujets écrasants pour lui, tels qu' *Hérodiade*, *le Cid*, *le Mage.* Quand on ne possède pas la force, il faut savoir se contenter de la grâce et de l'esprit.’

In Februari j.l. heeft in Monte Carlo de première plaats gehad van een nieuw werk van Massenet. Het heet *Le jongleur de Nôtredame* en heeft dit eigenaardige dat er geen vrouwenrollen in voorkomen. Dit drama, waaraan de componist den naam van ‘miracle’ geeft, moet groot succes gehad hebben. In den eerstvolgenden winter zal het ook in Parijs vertoond worden.

Massenet is reeds weder bezig aan een ander werk. Hij heeft tegenwoordig meer tijd om te componeeren dan vroeger, daar hij het professoraat in de compositie aan het Parijsche Conservatorium geheel heeft opgegeven. Bij den dood van Ambroise Thomas (1896) had men hem het directeurschap van dat conservatorium aangeboden, maar hij nam de aangeboden betrekking niet aan. ‘Te veel zorgen, te veel verantwoordingen en ook teleurstellingen!’ - verklaarde hij toen. Daartegen woog, volgens hem, de eer niet op. Hij gaf er de voorkeur aan, zijn tijd te besteden aan het scheppen van nieuwe dramatische werken, waarmede hij nog veel meer eer zou kunnen behalen. En die is hem ook ten deel gevallen; daarover kan Massenet zich geenszins beklagen.

Zoo is het in Frankrijk. - En hoe is het nu in Italië?

Sedert den dood van Verdi is ook daar geen persoonlijkheid, die de vaderlandsche kunst verheft door haar tot een cosmopolitische te maken. Er worden in Italië nog altijd opera's gecomponeerd - en veel ook - maar op enkele uitzonderingen na gaan zij niet buiten de grenzen van dat land, en verdienen dit ook inderdaad niet.

Een korten tijd heeft het Verisme ook in de toonkunst enkele

triomfen gevierd. Mascagni, Leoncavallo, Puccini e.a. waren er de vertegenwoordigers van. Vooral eerstgenoemde heeft zich ook buitenslands succes weten te verwerven en kan daarin op gelijke lijn met Massenet gesteld worden, maar zijn roem is reeds lang aan het afnemen en in zijn eigen land wordt hij reeds door anderen verdrongen. Misschien is dat wel de reden, dat hij is gaan reizen. Wat hij in zijn vaderland niet meer verkrijgt, tracht hij elders te vinden. De man, die in den laatsten tijd in Italië gevierd wordt (althans in het noordelijk gedeelte daarvan), heet Franchetti; het buitenland heeft echter van dezen componist nog niets vernomen dat van belang was.

De geschiedenis van die nieuwe Italiaansche kunst, die men de 'veristische opera' zou kunnen noemen en die met Mascagni is begonnen, is belangrijk genoeg om er een oogenblik bij stil te staan.

De geschiedenis omvat niet veel meer dan 10 jaren. Zij begint den 17en Mei 1890 met de première der *Cavalleria rusticana.*

De nieuwe opera was het gevolg van een prijsvraag, uitgeschreven door den muziekuitgever Sonzogno. Handig wist deze daarop gebruik te maken van den ongehoorden bijval, die aan dit nieuwe werk ten deel viel. Hij zorgde voor de noodige reclame in Italië, Duitschland en Oostenrijk, en bij gelegenheid van de muziek- en theatertentoonstelling te Weenen deed hij al het mogelijke om de zaak waarvan hij zich aan het hoofd gesteld had op de voor hem zoo voordeelig mogelijke wijze te exploiteeren. Hij handelde daarbij eenvoudig als man van zaken, en niet als bevorderaar der kunst.

Sonzogno en Mascagni hadden zich aanvankelijk niet te beklagen over den loop, dien de dingen namen. De *Cavalleria*, die in elk opzicht 'zeitgemäss' kon genoemd worden (zoowel door haar beknoptheid als door haar realisme) werd nog in December van genoemd jaar in Budapest, onder leiding van Gustav Mahler, voor de eerste maal buiten Italië opgevoerd en veroverde reeds in het daarop volgend jaar bijna alle duitsche en oostenrijksche tooneelen. Het vermaarde 'Intermezzo' werd een tijdlang zoozeer begeerd, dat Sonzogno, niettegenstaande groote inspanning, aan alle aanvragen niet kon voldoen.

In Weenen, waar de première den 20sten Maart 1891 plaats

had, moest het stuk tot einde December van dat jaar nog 60 maal herhaald worden, en einde 1892 had men het er tot de honderdste voorstelling gebracht. Maar de omkeer kwam spoedig. In het seizoen 1893-1894 daalde het aantal herhalingen reeds tot 18. Evenzoo ging het in Berlijn, waar de opera den 3den November 1892 reeds de honderdste herhaling beleefd had, en in andere steden kon men het zelfde verschijnsel waarnemen.

Bij de tweede opera, welke Mascagni schreef (*Amico Fritz*) was de geestdrift reeds aanmerkelijk afgekoeld. Het tekstboek was er grootendeels de schuld van. Nadat de première van dit werk in October 1891 had plaats gehad volgden wel in betrekkelijk korten tijd opvoeringen daarvan in de meeste steden, waar de *Cavalleria* een zoo gunstig onthaal had gevonden, maar het succes kon niet halen bij dat van Mascagni's eerstelingswerk. Weenen, dat in Maart 1892 kennis maakte met ‘vriend Fritz’, vergenoegde zich het eerste jaar met 20, het tweede jaar met 12 en het derde jaar met 7 opvoeringen. In andere plaatsen bereikte men niet eens die cijfers.

Gelukkig voor Sonzogno had deze in Leoncavallo een nieuwe ‘ster’ gevonden. Deze handige musicus was jaren lang kapelmeester in kleine theaters te Parijs geweest en had daarbij gelegenheid gehad kennis te maken zoowel met den stijl van de moderne opéra comique (Delibes, Bizet enz.) als met de fransche litteratuur. Dit bracht hem tot het componeeren van Pagliacci en van Bohème. Eerstgenoemde opera werd den 21sten Mei 1892 te Milaan gegeven en oogste ongehoorden bijval. In Berlijn was men er schielijk bij met de opvoering dezer opera, die overigens reeds op verschillende Italiaansche tooneelen was vertoond en met geestdrift ontvangen. Reeds den 5den December 1892 had in Berlijn de duitsche première van *Pagliacci* plaats. In Januari 1893 volgden Leipzig en Dresden en daarop vele andere duitsche steden, zooals Keulen, Breslau, Darmstadt, Bremen, München. Den 20sten Maart 1893 werd het werk voor de eerste maal in een stad van Oostenrijk, namelijk Innsbruck, gegeven, en eerst nadat het tooneelgezelschap van Sonzogno het stuk in het ‘Theater an der Wien’ herhaaldelijk en met grooten bijval opgevoerd had, besloot de directeur van de Hofopera te Weenen de *Pagliacci* in de door hem beheerde instelling ten tooneele te brengen. Dit geschiedde den

19den November 1893. In den loop van die maand en van December hadden er nog 9 voorstellingen dezer opera plaats en in het jaar 1894 verscheen zij er zeven en twintig maal op het repertoire.

Het bleef niet bij Mascagni en Leoncavallo. Sonzogno had nog meer werken, die op uitvoering wachtten. De meeste kregen een beurt. Zoo: *Mala vita* van Giordiano (eerste opvoering te Rome den 21sten Februari 1892), *Tilda* van Ciléa, *Il Biricchino* van Mugnone, *Festa a marina* van Coronaro en eindelijk *A santa Lucia* van Tosca.

Groote verwachtingen werden gebouwd op de eerste opvoering van Leoncavallo's *Medici* te Milaan, den 9den November 1893. De uitgever en impressario Sonzogno had daartoe theater-directeuren en journalisten uit alle landen uitgenoodigd. De opvoering was goed, het stuk beviel, maar niettegenstaande den ophef, die door de zorgen van Sonzogno van deze gebeurtenis gemaakt werd werden de *Medici* niet zulk een mode-opera als met dc *Pagliacci* het geval was geweest. Wel volgden er in het jaar 1894 opvoeringen in verscheidene steden van Italië, Duitschland en Rusland (o.a. in Rome, Neurenberg, Frankfort, Berlijn, Moskou), maar van een geestdrift als voor *Pagliacci* was daarbij volstrekt geen sprake.

Zooals in vele andere dingen, bleef ook hier de reactie niet uit. De eerste, die haar zou ondervinden, was Mascagni. Zijn opera *Ratcliff* (een zijner eerste proeven op muzikaal-dramatisch gebied), die tegen het einde van 1894 in Italië werd opgevoerd, had bijna geen succes; in Duitschland bracht zij het niet verder dan tot een paar opvoeringen. Den 25sten Maart van genoemd jaar ging het hem nog slechter met zijn opera *Silvano.* Zij leed te Milaan een volkomen fiasco en de componist zelf werd uitgefloten. Ook Spinelli met zijn opera *A basso Porto* en Puccini met *Manon Lescaut* moesten gevoelen, dat hun opera-genre niet meer in de mode was.

Lang heeft deze periode van het Verisme in de opera niet geduurd. Dat is niet iets waarover men zich behoeft te verwonderen. Veeleer moet men er zich over verbazen, dat het hierbedoelde genre nog heeft kunnen doordringen en hier en daar geestdrift heeft kunnen opwekken.

De oorzaak daarvan zal wel alleen, of althans hoofdzakelijk, liggen in den vorm, waarin deze muzikaal-dramatische producten het gewone theaterpubliek werden aangeboden.

Aan dat publiek moesten deze opera's, waarin in één bedrijf of hoogstens twee bedrijven, de geheele school der menschelijke hartstochten wordt doorloopen, meer welkom zijn dan al de klassieke groote opera's welke veel inspanning van den toehoorder en toeschouwer vorderen. Het door den strijd om het bestaan vermoeide publiek wil in het theater komen om uit te rusten en verlangt van den librettist en den componist, dat zij verstrooiing geven op een wijze, die zoo weinig mogelijk inspanning van het denkvermogen vordert. Maar het wil ook afwisseling, en wanneer de componisten niet weten te houden wat zij in hunne eerste werken beloofden, dan wendt het zich van hen af en zoekt naar iets anders. Dat weten ook de theater-directeurs en ondernemers, en zij ondervinden het maar al te dikwijls, hoe moeilijk het is, zulk een verstrooiing zoekend publiek te bevredigen.

Het voorbeeld van den muziekuitgever Sonzogno om een prijsvraag uit te schrijven voor een opera in één bedrijf is ook eenmaal in Duitschland gevolgd. Zulk een prijsvraaag ging uit van hertog Ernst von Coburg-Gotha. Als antwoord kwamen er 124 manuscripten in, alle van duitsche componisten en meest alle volgens het model der *Cavalleria rusticana.* Er bleek dus aan liefhebbers geen gebrek te zijn, maar wat daarbij voor den dag kwam, was niet veel zaaks. Twee van deze producten werden der opvoering waardig gekeurd. Dit geschiedde op 30 Juli 1893 te Gotha. De opgevoerde stukken waren: *Evanthia* van Paul Umlauft en *Die Rose von Pontevedra* van Josef Forster. Laatstgenoemde opera heeft het nog tot eenige voorstellingen hier en daar gebracht doch is toen spoedig spoorloos verdwenen.

Duitschland kan ook niet meer mede, waar het de opera betreft. Wordt er op dit gebied wat gecomponeerd, dat door bijzondere omstandigheden tot opvoering komt, dan blijkt het al spoedig geen levenskracht te bezitten en verdwijnt al even schielijk als het gekomen is.

Mascagni heeft gelijk, waar hij in de aan het begin van dit overzicht medegedeelde interview zegt, dat er op dit oogenblik een stagnatie is in de opera-compositie. Maar hij heeft ongelijk,

wanneer hij de schuld van de momenteele 'décadence' der opera op de Wagnertheoriën werpt.

Hij zegt namelijk in de bedoelde interview: 'Wagner heeft heel juist doen uitkomen, dat in de vroegere opera de handeling slechts een middel was om muziek te maken. Maar hij, of liever zijne nabootsers, hebben de zaak omgekeerd. Voor hen is de handeling de hoofdzaak en de muziek is de dienende slavin. De moderne componisten gelooven, dat wanneer op het tooneel iets belangwekkends, iets spannends voorvalt, de muziek kan of mag terugtreden. Maar dat is geheel verkeerd! Ik ben een overtuigd en fanatiek Wagneriaan, wat zijn muziek betreft. Ik bewijs dat voortdurend, doordat ik propaganda maak voor de Wagner-muziek in Italië, waar men den meester meer bewondert en vereert, dan men hem begrijpt. Maar ik ben anti-Wagneriaan, waar het zijn opera-theorie betreft. Voor hem persoonlijk was zulk een theorie mogelijk, want zij was in overeenstemming met zijn genie. Het Wagnerianisme heeft echter in Wagner zelven zijn ontwikkeling ten einde gebracht. Men kan hem niet nabootsen, men moet hem niet volgen. Maar men doet het toch.'

Zooals Mascagni haar hier voorstelt, wordt de zaak in een verkeerd daglicht gesteld. Noch de handeling noch de muziek mogen in het muziekdrama een dienende rol spelen; beide moeten in elkander opgaan. Wanneer in een moderne opera bij belangwekkende, spannende tooneelen de muziek terugtreedt, dan komt dit daar vandaan dat het den componist aan talent ontbreekt om zijn muziek tot het niveau der handeling op te heffen. Dat er zich tot nu toe nog niemand heeft opgedaan, die, zich op het standpunt der theorie van Wagner stellende, het zoo ver heeft weten te brengen, dat hij den meester maar eenigszins nabijkwam, is een feit. Maar daaruit te distilleeren, dat van dat standpunt uit geen ontwikkeling meer mogelijk is, gaat niet aan, en wanneer men met zulke denkbeelden propaganda gaat maken, zou het beter zijn, deze maar geheel achterwege te laten.

Wie in een opera van de handeling de hoofdzaak, van de muziek de dienende slavin maakt, handelt geheel tegen de theorie van Wagner. Hem was het in het kunstwerk, dat hij het kunstwerk der toekomst noemde, daarom te doen, een innige vereeniging der drie kunsten van het Grieksche drama - *dans (mimiek)*, *toon-*

en dichtkunst - te verkrijgen. Deze kunsten vormden bij de Grieken één harmonisch geheel; bij ons staan zij afzonderlijk naast elkander.

Wat men *opera* noemt, is derhalve een op ondeugdelijken grondslag opgetrokken gebouw. Aan de hand der geschiedenis toonde Wagner aan, dat de operavorm gebrekkig was gebleven, al hadden ook de geniaalste componisten hunne gedachten daarin gegoten; en dat de pogingen der Florentijnsche kunstenaars der 16de eeuw, om het drama grooter uitdrukking te verleenen door middel van de muziek en met behulp van haar het Grieksche drama te herstellen, dit gevolg hebben gehad, dat het drama op den achtergrond geschoven, de muziek alleenheerscheresse werd.

Wil men die valsche verhouding, waarin de zusterkunsten tot elkander staan, verbeteren, dan moet men in de eerste plaats den dichter te hulp roepen.

Het onbewuste verlangen van den dichter naar de muziek is in de meeste dichtstukken, zoowel groote als kleine, in meerdere of mindere mate te bespeuren. De dichter tracht het materiaal van het verstand, de taal der rede, zoodanig aan te wenden, dat het ook op het gevoel werkt. Gelijk dat verlangen reeds in de keuze der dichterlijke stof merkbaar is, en eerst dàt levensbeeld poëtisch wordt genoemd, in hetwelk alle, slechts voor het abstract verstand begrijpelijke motieven verdwijnen, om voor de motieven van het zuiver menschelijk gevoel plaats te maken, - zoo is dat zelfde verlangen ook te bespeuren in den vorm en de uitdrukking, die de dichter aan zijn beeld geeft. Immers, hij tracht, zoowel door rhythmische rangschikking, als door het bijna reeds muzikale sieraad van het rijm, het gevoel als met tooverbanden te omstrikken. Zóó komt hij eindelijk op dat gedeelte van zijn gebied, dat onmiddellijk aan het rijk der toonkunst grenst. In dit rijk verkrijgt het woord zijn schoonsten vorm. Klemtoon, maat en rhythmus verkrijgen wiskunstige vastheid en klaarheid; het gebied der tonen zet zich wijder uit; de stem neemt in hoogte en diepte, in kracht en zuiverheid toe, en zoo vermeerdert zich de mogelijkheid, vermeerderen zich de middelen, om de meest verschillende gedachten, de meest uiteenloopende hartstochten in al hare fijnste schakeeringen uit te drukken. Zal echter een innige vereeniging van dicht- en toonkunst mogelijk zijn, dan is het noodig, dat zij elkander op de

grenzen van beider gebied de hand reiken. Niet met die poëzie, welke bestaat uit beschrijvingen, abstracte denkbeelden en verstandelijke bespiegelingen; niet met die poëzie, welke ons de wereld verklaart volgens de logische wetten van het denken; niet met die poëzie, welke ten slotte philosophie is, kan de toonkunst zich vereenigen. Zij eischt een gedicht, dat de *onmiddellijke* uitdrukking van het gevoel is.

Onderzoekt men nu, welke de dramatische stof is, die aan alle vereischten van muzikale poëzie voldoet, dan vindt men die in de *Mythe*, dat volksgedicht van duisteren oorsprong, dat in alle eeuwen door groote dichters opnieuw bewerkt is. In dat gedicht verdwijnt de conventioneele, slechts voor het verstand begrijpelijke vorm der maatschappelijke toestanden bijna geheel, om plaats te maken voor het ten allen tijde bevattelijke *algemeen menschelijke*, en juist dit is het gebied, op hetwelk de muziek zich bij voorkeur beweegt.

Alle uitvoerige beschrijvingen, welke de historische roman- of dramadichter moet geven, om een of andere gebeurtenis uit zeker tijdperk der geschiedenis duidelijk te maken vallen in de *sage* weg. Een Antigone, een Siegfried, een Parsifal, zijn niet van dit of dat tijdperk afhankelijk; zij handelen uit zuiver menschelijke motieven en zijn daarom ten allen tijde begrijpelijk, al worden ook hunne sagen op verschillende tijden anders uitgelegd. Dit is met de helden der staatsgeschiedenis *niet* het geval. Alexander de Groote, Caesar, Napoleon zijn van tijd en plaats afhankelijk en kunnen alleen door historische motieven verklaard worden; deze figuren missen het *algemeen menschelijke.*

Geen historisch drama dus, geen tooneelstuk, waarin verstandelijke bespiegelingen gehouden worden en waarin gephilosopheerd wordt, kan het onderwerp zijn voor het uit alle kunsten samengestelde *kunstwerk der toekomst*, want een dergelijk drama beweegt zich niet op de grenzen van het rijk der dichtkunst en der muziek, maar sluit zich, van de aangrenzende kunsten afgescheiden, in het centrum van zijn rijk op. Slechts de zoo even genoemde stof, de *mythe*, laat een dramatische behandeling toe, die haar volkomen voor een innige vereeniging geschikt maakt; want zij is van dien aard, dat de handeling geen uitvoerige verklaring behoeft, en dat dus de grootste plaats ingeruimd kan worden aan de inner-

lijke motieven der handeling, aan datgene wat Wagner de ‘seelenmotive’ noemt.

Wat Wagner hier zegt van de *mythe*, heeft zoowel bij aanhangers van den meester als bij zijne tegenstanders tot de verkeerde opvatting geleid, alsof Wagner de keuze der onderwerpen voor het kunstwerk der toekomst wilde beperken tot de *Mythologie.* Niets is minder waar, en een eenvoudig onderzoek der feiten toont de dwaling hierin aan. Het eenige werkelijke mythologische onderwerp, door Wagner behandeld, de *Ring des Nibelungen*, is door hem gekozen *voordat* er van zijne theoriën sprake was. Later bracht hij alleen de *legende* en, in zijne *Meistersinger*, het eenvoudige burgerleven op het tooneel. Het spreekt wel van zelf, dat men overal en bij alle soort van onderwerpen kan vinden hetgeen Wagner ‘de zuiver menschelijke zijde’ noemt. Wat hij in dit opzicht verkondigt bevat in het minst geen beperking in de keuze der onderwerpen. En het is daarom dwaas, wanneer men meent de denkbeelden van Wagner te volgen door keltische of germaansche mythen tot onderwerp van opera's te kiezen. De meester heeft niets anders gedaan dan er op te wijzen dat in een drama, waarbij de componist medewerker is, onmogelijk datgene kan uitgedrukt worden wat formeel en conventioneel is. De dichter kan zijn onderwerp kiezen waar hij wil; zijn drama zal alleen dan der volmaking nabij komen, wanneer hij de zuiver menschelijke zijde van het beeld, dat hij vertoonen wil, in helder licht stelt en zich onthoudt van alles wat aan maatschappelijke conventie en historische commentaar doet denken.

Hoe is het nu mogelijk, het bedoelde drama door middel van de muziek tot zijn hoogste macht te verheffen?

Ook die vraag wordt door Wagner beantwoord. Hij betoogt, dat alleen de buitengewone ontwikkeling, die de muziek in den loop der eeuwen onder de handen der groote meesters heeft ondergaan, dit mogelijk maakt.

Twee kunstsoorten zijn er, die na de Renaissance een veel grootere ontwikkeling verkregen, dan zij bij de oude volken hadden ondergaan: de schilderkunst en de muziek. De ideale beteekenis, die de schilderkunst reeds in de eerste eeuw der Renaissance, voornamelijk in Italië, verkreeg, is zoo algemeen erkend, dat het niet noodig is, er hier in het bijzonder op te wijzen. Een nog

grootere ontwikkeling onderging de muziek: de aan de Grieken onbekende *harmonie* en hare buitengewone uitbreiding door de *polyphonie* zijn geheel en al het werk der nieuwere eeuwen.

Bij de Grieken kende men de muziek alleen als gezellin van den dans; de beweging van den dans gaf het door den zanger voorgedragen gedicht de wetten van den rhythmus, en deze wetten bepaalden vers en melodie zóó nauwkeurig, dat de Grieksche muziek - waaronder ook de poëzie bijna altijd begrepen werd - als een in tonen uitgesproken dans beschouwd kan worden.

Deze populaire, aan de Heidensche feesten ontleende danswijzen werden door de eerste Christenen tot luister van den godsdienst overgenomen; doch de hooge ernst van den Christelijken godsdienst, die den dans als wereldsch en goddeloos geheel buitensloot, liet ook het wezenlijke bestanddeel der antieke melodie, den levendigen en afwisselenden rhythmus vervallen, zoodat de melodie het rhythmisch ongeaccentueerde karakter van het nog heden gebruikelijke *koraal* aannam. Door de rhythmische beweging op te offeren, beroofde men de melodie van haar eigenaardig middel van uitdrukking. Om nu echter aan deze melodie de vereischte uitdrukking te geven, vond de Christelijke geest de veelstemmige, op den grondslag van het vierstemmig akkoord gebouwde harmonie uit. Welk een heerlijke, te voren niet gekende uitdrukking de melodische zin daardoor verkreeg, hebben wij geleerd uit de meesterstukken der Nederlandsche en Italiaansche contrapuntisten.

Het verval dezer kunst in Italië, na den dood van Palestrina, en het gelijktijdig optreden daar te lande van de opera-melodie (de *aria*) kan men niet anders dan een terugkeer tot het Heidendom noemen. Men gaf der melodie hare oorspronkelijke rhythmische levendigheid terug, doch het de schoone uitvinding van het Christendom, de polyphone harmonie, verloren gaan.

Van groote beteekenis daarentegen was de aanwending der Christelijke melodie op het wereldlijk lied in Duitschland. Ook Duitsche meesters kwamen weder tot de oorspronkelijke rhythmische melodie terug, die, afgescheiden van de kerkmuziek, onder het volk als nationale danswijze onafgebroken had voortgeleefd.

Zij lieten echter de rijke harmonie der kerkmuziek niet ongebruikt liggen, maar trachtten harmonie en rhythmus zoodanig te vereenigen, dat beiden een evenredig aandeel in de melodie ver-

kregen. De zelfstandig zich voortbewegende polyphonie werd dientengevolge niet alleen behouden maar nog veel meer ontwikkeld. Door middel van het contrapunt werd aan elk der stemmen een aandeel in de voordracht der rhythmische melodie gegeven, zoodat deze nu niet meer alleen in den oorspronkelijken *cantus firmus* maar in elke begeleidende stem voorkwam.

Nog grooter ontwikkeling echter verkreeg de melodie in de *instrumentale muziek.* Van lieverlede maakte de polyphonie zich ook meester van het orkest en verhief dit uit den nederigen stand, dien het langen tijd had ingenomen. De door instrumenten voorgedragen dansmelodie ontwikkelde zich steeds schooner en schooner, en uit haar werd ten slotte de *symphonie* geboren: de symphonie, die met Haydn begon en door Beethoven tot haar hoogste punt werd opgevoerd.

Welke muziek wordt nu vereischt, om het door Wagner bedoelde drama zijn hoogste uitdrukkingsvermogen te geven? - Zeer zeker niet de oude opera-melodie, die eigenlijk een instrumentale melodie is, en die, zoo goed en zoo kwaad als het gaat, van woorden voorzien en door den zanger met begeleiding van instrumenten wordt voorgedragen. Neen, de hier bedoelde muziek, die het drama steeds nieuw leven zal schenken, kan geen andere zijn dan de geweldige stroom der Beethovensche symphonie. Dezen stroom wil Wagner in de bedding van het drama leiden en de handeling van het begin tot het einde laten doorbruisen.

En het orgaan, om deze symphonische melodie ten gehoore te brengen, is... *het orkest.* Het is het orgaan van hetgeen de dichter niet uitgesproken heeft en niet uitspreken *kon*, omdat het onuitsprekelijk is - d.w.z. in de taal der rede. Het orkest evenwel heeft de macht, dit onuitsprekelijke op een voor het gevoel begrijpelijke wijze uit te drukken; het bezit een eigenaardig spraakvermogen: het kan weenen en klagen, het kan schertsen en jubelen; vreugde en smart, liefdezuchten, weemoedszangen, triomfkreten, rouwliederen, angst, toorn, wanhoop, verrukking, de geheele toonladder van menschelijk lijden en gevoelen kan het ons voorzingen.

Tegenover de denkbeelden van een Mascagni achtte ik het wenschelijk, hier nog eens in korte trekken een exposé te geven van Wagner's theorie, ten opzichte van het door hem gedachte drama. ‘Op dit veld is nog voortdurend met vrucht te arbeiden,’

heeft de meester gezegd; maar het ongeluk is, dat er op het veld wel nu en dan gewerkt wordt, maar verkeerd, zoodat het niets geeft. Laat ons hopen, dat de toekomst betere arbeiders oplevere. In elk geval echter gaat het niet aan, een theorie te veroordeelen, omdat er geen personen zijn, die haar met goed gevolg in praktijk kunnen brengen.

HENRI VIOTTA.

Aanteekeningen en opmerkingen.

Mrs. Raffles en Lady Raffles.

- Een vriend, naar van Alphen's en mijn hart, wees mij op een misvatting, waartoe mijn in de vorige aflevering opgenomen opstel over Fransen van de Putte aanleiding geven kan.[1)] De misvatting, bedoel ik, dat Raffles' weduwe, die in 1830 bij John Murray te Londen de *Memoir of the life and public services* van haar vier jaar te voren overleden echtgenoot het licht deed zien, dezelfde vrouw was, welke den jongen Raffles, in dienst der Engelsche O.I. Compagnie naar Azië gezonden, op zijn verre reis vergezelde.

De waarheid is, dat Raffles *twee*malen gehuwd is geweest.

Zijn eerste vrouw heette Olivia Mariamne Devenish en was, vóor zij Raffles leerde kennen, getrouwd geweest met Jacob Cassivelaun Fancourt, indisch officier van gezondheid. Een mooie, 34-jarige weduwe, hertrouwde zij in 1805 met den tien jaar jongeren Raffles en volgde hem eerst naar Prince-of-Wales-island (Poelau Pinang), later naar Java, waar zij den 26^{en} November 1814 overleed. Zij werd te Batavia begraven.

In Februari 1817 hertrouwde Raffles, sedert 1816 tijdelijk in

1) Gaarne maak ik van de gelegenheid gebruik om eenige hinderlijke drukfouten, die aan de revisie van dat opstel ontsnapten, te verbeteren.
Blz. 130 r. 16 v.o. staat: acht-en-dertig *critische*, lees: *indische* begrootingen; blz. 131 r. 6 v.o. staat *wenscht* lees *wenschte*; blz. 132 r. 20 v.o. staat *Wat* lees *Want.*

Engeland, met Sophia Hull, aan wie hij, kort te voren in den adelstand verheven, met zijn naam ook den titel van *Lady* schonk.

Met háar zette hij, nog hetzelfde jaar, andermaal koers naar het Oosten; met háar keerde hij, na zes jaren rusteloozen arbeid (Benkoelen, Singapore), in 1824 voor goed naar Engeland terug; en zíj was het die, nadat Raffles in 1826, nog geen 45 jaar oud, gestorven was, zijn nagedachtenis zocht te verheerlijken door de uitgave van het aangehaalde gedenkschrift.

De door M.L. van Deventer belasterde vrouw, voor wie, in 1892, Van de Putte zoo ridderlijk in het krijt trad, was dus een andere dan de schrijfster dier *Memoir* en zonder grond werd door hem op de beschaving en de piëteit, waarvan *Lady* Raffles onmiskenbare blijken gaf, beroep gedaan ten voordeele van *Mrs.* Raffles!

Hiermede is intusschen niet gezegd, dat voor den blaam, door Van Deventer op Mrs. Raffles en Raffles beiden geworpen, ook maar een zweem van bewijs zou bestaan. Uit niets is gebleken, dat de weduwe Fancourt den ‘alvermogenden secretaris der compagnie’ Ramsay, wiens *maîtresse* zij heette geweest te zijn, ooit gezien heeft! En dat ook *zij* niet ‘*la première venue*’ was, mag worden afgeleid uit de getuigenis van niemand minder dan Lord Minto, die, uit Indië schrijvend aan zijn familie in Engeland, zich aldus over haar uitliet: ‘Mrs. Raffles is the great lady with dark eyes, lively manner, accomplished and clever.’

Van de Putte's vergissing is wellicht hierdoor te verklaren, dat, in het door hem beoordeelde werk, het onderscheid tusschen de twee vrouwen niet duidelijk uitkomt. In noot 2 op blz. VII maakt Van Deventer zich tot tolk van de schandelijke praatjes over Raffles' (eerste) huwelijk en onmiddellijk daaronder, in noot 3, waarschuwt hij tegen de partijdigheid der voorstellingen, gegeven door Raffles' weduwe, zonder daarbij aan te teekenen, dat deze een ándere was, dan de in noot 2 besproken vrouw. En Lady Raffles zelve is óok niet geheel zonder schuld. Want in haar uitvoerige, meer dan 700 kwarto-bladzijden beslaande biografie, wordt Mrs. Raffles hardnekkig genegeerd tot aan het oogenblik van haar overlijden, waarvan zeer in het voorbijgaan (in een noot!) en dan nog niet eens met nauwkeurigheid melding wordt gemaakt.[1)]

1) Zie blz. 234 der uitgave van 1830.

Met dat al is, bij het licht dat in de laatste jaren over Raffles' leven ontstoken werd,[1] een verwarring tusschen de twee vrouwen thans minder vergefelijk dan in 1892. Ik meende daarom, met een welgemeend *poenitet* en onder dankbetuiging aan den vriend die mij mijn feilen toonde, den lezers van *De Gids* deze aanteekening te moeten voorleggen.

C.TH.v.D.

1) The life of Sir Stamford Raffles, bij Demetrius Charles Boulger. London, Horace Marshall & Son, 1897.
Sir Stamford Raffles, England in the Far East, bij Hugh Edward Egerton. London. T Fisher Unwin, 1900.
Men zie ook: *Lady Raffles* door R.J. Oosterhoff, Indische Gids 1892 II blz. 1368.

Buitenlandsch overzicht.

27 April.
Aprilgrillen.

Wat 'n menigte gebeurtenissen zijn er over de wereld komen aanrollen uit den zak die lachend de schikgodin in haar dolle Aprilbui op de aarde is gaan uitschudden! Daar was ten eerste Cecil Rhodes' testament met zijn provisie voor Amerikaansche, Germaansche en Koloniale studenten aan de hoogeschool te Oxford, als middel om het Angel-Saksische ras aaneen te doen sluiten voor de wereldheerschappij, - en de publicatie van dat andere schriftuur van Rhodes' hand waarin hij figureert als de U e b e r m e n s c h - millionaire gereed om met een klein clubje van milliardaires het lot van de wereld te leiden en God in de hand te werken met een opstapeling van millioenen...

Maar hier is een ander papier: Rusland heeft zijn verdrag met China gesloten en zijn wil kenbaar gemaakt omtrent Manschoerije. Het trekt zich terug uit de Chineesche provincies en wil hun bestuur wel aan de Chineezen overlaten, mits zij hun Siberischen buurman toelaten over den grensmuur toezicht te houden. Wanneer de dingen echter niet naar wensch geschieden - (volgt het gebrom van den brommigen beer).

En weer een verdrag volgt: waarbij een Persische leening in Rusland wordt geplaatst.

Het Czarenrijk gaat ongestoord naar buiten voort met zijn overheerschingstocht in Azië, terwijl slag op slag in het binnenland de verschijnselen aan den dag komen van ontbinding en ontaarding.

Eén remedie kent de regeering maar voor de wanorde en de wanhoop van de onderdanen: de charge der kozakken met hun bullepeezen. Samenkomsten van de studenten te Moskou en St. Petersburg - ze zijn een aanleiding voor de kozakkenjacht; samenscholingen van verhongerde boeren in de zuidelijke gouvernementen - een kozakkenaanval; verzet tegen het opkomen der militie-lichtingen te Helsingsfors en in andere Finsche steden - een lichte, zacht vertroostende applicatie van den kozakkenrit. Daartegenover - want er moet ook iets aan den anderen kant zijn - de politieke

moord; een minister van binnenlandsche zaken, een Sipiaguine, valt als slachtoffer door de hand van een student.

Schrik hier en schrik daar. Hongersnood en vertwijfeling, ongerechtigheid en sluipende geest van samenzwering, ze legeren zich over het onmetelijke land. Maar de colossus, log en zeker, gaat zijn gang, met het vredevriendelijke kornakje tot stuurder, hoog op zijn rug, een stuurder die misschien het minst van allen weet, waar de olifantenmarsch heen zal voeren.

In de Balkanstaten begint, met de goede maanden telkens zich hernieuwend, de gisting van menschen en denkbeelden. Er zijn daar veel ideeën zonder soldaten, - men noemt dat politieke en nationale problemen van grensuitbreiding, die door onderhandeling en intrigue hun beslag zullen vinden; en er zijn daar ook veel soldaten zonder ideeën, - men noemt ze kortweg roovers. Met de lente raakt dat alles in beweging.

De Arnauten, in Albanië, gaan de dorpen plunderen, de Serviërs krijgen een nieuwe uitlegging van hun constitutie, de Haidomaks, in Macedonië, dalen uit hun gebergte naar de vlakte, de Boelgaren willen een nieuwe leening sluiten met het oog op een mogelijk bloedbad der Macedoniërs, waarvan zij kunnen profiteeren, - en de sinistre, eenzaam bibberende leugenaar in Stamboel zint op moord van een volk of van een ambtenaar tot afleiding voor zijn vrees.

Hé wat al vreemde, gruwelijke en komische, belangrijke en kleingeestige feiten heeft de wreedlachende schikgodin uit haar gapende zak op ons wereldrond laten vallen!

Alleen éen ding wil maar niet te voorschijn komen; het dringt en hort en duwt en schaaft, maar wil niet door de opening heenglijden; - ik meen, het is een te groot brok voor zoo'n windluchtige maand als April, want ik bedoel den vrede. Den vrede, - niet met een groote V, neen, dat is een te groot product voor een maand, zelfs voor een jaar en voor een eeuw, maar eenvoudig den vrede in Zuid-Afrika.

De heele maand is er over voorbij gegaan; de menschen van Transvaal en Vrijstaat zijn bijeengekomen en hebben beraadslaagd, onder hoede der Engelschen, men heeft geraadpleegd in Pretoria met de vertegenwoordigers der Engelsche macht, nu is men bezig met de verschillende commando's te beraden, overleg is er geweest, maar tot een overeenkomst heeft men 't nog niet gebracht. Onderwijl gewent men zich aan het denkbeeld van vrede; de Engelschen zien er naar uit, en de verstandigsten van de Boeren verlangen er ook naar, maar het ding zelf is nog niet uit het omhulsel van de toekomst voor den dag geschoten.

Ter compensatie vliegen de kleine cadeautjes de Engelschen om de ooren, dat zijn: de verhooging van de incometax, de belasting op granen en diergelijken, de lieve leeningen, die de toekomst drukken, en de geleidelijke achteruitgang van parlementaire en burgerlijke vrijheid, die het heden tot een ergenis maakt. Het Engeland van Cobden, dat de plaats ruimt voor het Engeland der firma Cecil en Chamberlain! Wolken drijven er overheen van volksverarming en energievermindering. En het groote spook van Amerikaniseering gaat dreigen. Ja, de schim van de Amerikaansche trusts, onderwerping eischend van Engelschen handel en Engelsche industrie, - die schim is uit de opening van den Aprilzak omhoog gerezen als een boosaardige geest die zijn heillooze schaduw over 't land werpt. De stoomvaart over den Atlantischen Oceaan onder Amerikaansche leiding, de tabaks-handel en -industrie van Amerika uit bestuurd, zoo is het begin; de regeering van de wereld gaat over in de handen van de milliardaires, maar de milliarden groeien in Amerika.

O, daar zijn wichtige dingen bij onder wat de Aprilbeschikster over het aardvlak heeft uitgestrooid, maar ook de groteske mankeeren niet. Wat 'n echte Aprilverschijning, de strijd tusschen Italië en Zwitserland, het afbreken der rechtstreeksche diplomatieke betrekkingen!

De Bondsraad wilde, naar aanleiding der publicatie van een ondeugend blad in Genève, zich geen lessen laten geven door een Italiaansch gezant, en de Italiaansche gezant, onthutst over republiekeinsche onhoofschheid, schrikte weg over de Alpen naar Rome. Ze staan nu met getrokken zwaarden tegenover elkander. De een heeft den ander, in de vormen, gemankeerd. Trekt op, Alpenjagerbataillons, met uw wuivende haneveêrenbossen, maakt u gereed, Wilhelm Tells, de voorvaderlijke dalen te beschermen, en - e m b r a s s o n s -n o u s , F o l l e v i l l e !

En hoe is in België de beweging, die met zoo'n vaart van ernst en verschrikking aankwam, plotseling met een dooddoener geeindigd! Zoo gaat het met onweêren; de donderslagen volgen elkaar rakelings op, de een al harder dan de ander, en de aarde davert. Eensklaps, als men verwacht dat de hemel zal instorten, houdt het geluid op, het onweer is afgetrokken. Zoo spande het in Brussel en in de groote industrie-steden. Het volk wilde het onvervalschte algemeene stemrecht, en de barricaden werden gebouwd, het bloed vloeide, de onweerslagen kwamen ratelend neer; men vroeg z*i*ch af of de staat niet te midden der beroering te gronde zou gaan. - En plotseling: stilte; de algemeene werkstaking

afgecommandeerd, de lijken begraven, de wanorde opgeruimd, de rust hersteld. Zoo'n vriendelijk lachend Aprilzonnetje met uitbundige vroolijkheid, den gulden trots van het Brusselsche Raadhuisplein over en over vullend.

Maar wat de Aprilgril voor Frankrijk gebracht heeft!

In den grond der zaak is het daar bij de nieuwe verkiezingen die er op 't oogenblik dat wij dit schrijven, plaats hebben, om iets heel ernstigs te doen.

Frankrijk heeft zich, kort na 't jaar '90 en na de Boulanger-agitatie, als Europeesche mogendheid gereleveerd door den steun van Rusland voor zijn buitenlandsche betrekkingen, toen het een tegenwicht kreeg tegen het drievoudig verbond, en door de hulp van den Paus wat de binnenlandsche gesteldheid betrof, toen de Katholieke kerk zich met de republiek verzoende. En de eene hulp was waarborg voor de andere omdat de regeering in Frankrijk er geposeerd door werd.

Maar het was toch een gevaarlijke vriendschap.

Langzamerhand begint het enthousiasme over het Russische verbond te bekoelen, men gevoelt zich in Frankrijk zelfstandiger en in de groote contrasten tusschen de mogendheden, die zich deels voorbereiden en deels er reeds zijn, zal het Frankrijk gemakkelijker vallen zijn waardigheid als toongevende staat op te houden, zoo het ten minste de rust in het binnenland bewaart.

De Dreyfuszaak heeft getoond waar de al te nauwe verbinding tusschen Kerk en Staat het land heen bracht; en er is van het liberale Frankrijk die beweging uitgegaan tegen het clericalisme en de macht der geestelijke congregaties, waarvan het ministerie Waldeck-Rousseau de woordvoerder was.

Zal die zelfstandigheid gehandhaafd kunnen worden, of zal zij door binnenlandsche beroering van nationalisten en intriganten in gevaar worden gebracht? Zoo luidt de vraag, waarvan de nieuwe verkiezingen de oplossing moeten geven.

Maar de Aprilfee heeft de beschikking daarover niet geheel in haar macht.

Ik houd het er voor dat zij zich vergenoegen zal om de zaken au fond te laten in den gang, dien zij gedurende de paar laatste jaren hebben genomen, toch met een klein avans voor de nationalisten om voor den schijn wat luidruchtige vroolijkheid te geven aan Parlement en land.

Wat vroolijkheid als herinnering blijvend aan de vroolijke, lachende, grillige, wreede Aprilmaand!

B*.

Verzen.

De paerelboot.

Ik zag een blanke roze'-omrankte boot,
Die over 't blauw van stille waatren vloot.

Voor sprokefeesten heerlijk uitgerust,
Verliet ze nauw haar veilige eilandkust.

Bemand door knapen was die blanke boot
En maagden rank, omkransd van rozen rood.

Die zongen blij, als de englen doen, in koor.
Een zonneblonde jonkvrouw zong hen voor.

Die stond alleen, hoog boven de andren uit
En paarde snaren aan haar zanggeluid.

In 't golvenblauw liet na een zilvervoor
De boot en zwanen zwommen in haar spoor.

In 't luchteblauw liet knape'- en maagdenkoor
Voor duiven blank een melodieënspoor.

Plots sleurde een stormwind van de blanke boot
De harpe-jonkvrouw in der waatren schoot.

Ze omklemde wild de harp, met schrillen kreet,
Verward, gevangen in haar plooienkleed.

Zij greep haar krans... ontbladerd door den hoon
Van 't stormgeweld, bleef enk'l een dorenkroon.

De zilvren harp ontzinkt haar arm, hoe slaat
De storm zijn zweep haar fel in 't bleek gelaat!

Grijs dreigt de hemel, droef versterft de zang.
Elk zit versteend, voor eigen leven bang.

O driemaal zonk en driemaal boven dreef
Ze en riep: - ‘O red me! o red me, nu 'k nog leef!’

Met wanhoopsarmen klampend vast de plecht
Van 't paerelbootje, doch één knaap was slecht

En trok zijn zwaard en naar de handen sloeg
Der bleeke smeekling, die erbarmen vroeg.

- ‘Deed ze eenmaal wanklen de al te broze boot,
Zoo waar 't niet eener, doch ons aller dood.

Ik handel recht dus!’
   En zijn zwaard sloeg af
Haar beide handen.
   Purp'r als 't zonnegraf

In 't wilde westen kleurt haar maagdebloed
Het water, sterk van martelsmart en moed,

Klemt ze aan de boot zich met de tanden vast.
En 't bootje kantelt met zijn blanke last.

Met knaap en jonkvrouw is de boot vergaan.
Nog drijven daar, in 't zilverlicht der maan,

Op blauwe golven rozebladen rood..
O blonde Jonkheid! blanke Droomenboot!

Ghazelen.

I.
Zonder lied.

Ik heb getracht, mijn ziel van 't lied te spenen.
Daar viel mijn ziel zoo klaaglijk droeve aan 't weenen,
Als 't kindje klein ontscheurd de moederboezem.
- ‘O zonder lied zijn vrede en vreugd verdwenen,’
Zoo riep mijn ziel, ‘en kwijnend moet ik sterven.
Die gouden lamp heeft trouw mijn cel beschenen,
Die gouden sleutel sloot mijn kerker open,
Die wondervogel kwam mij vleugels leenen,
Die Gabriël verkondde mij de Boodschap
En liet een lelie, wen hij ruischte henen,
Als heilbelofte en bloei van Godsgenade.
Zoo wreed een vloek kan niet mijn noodlot meenen!’

II.
Gekooide vogel.

Nu stoot mijn ziel haar teêre vleuglen wond,
Gekooide vogel, tot het broze blond
   Der donzen pluimen druipt van karmozijn.
Aemechtig zwijmende op den kerkergrond,
   Nu weer de lucht wordt luw en lenterein,
Verlangt ze en droomt: - ‘O dat 'k een tralie vond
   Die wijken wilde, waar 'k haar ondermijn!’
En weder klopt ze aan al de wanden rond
   En wanhoopt weer - en al de wanden zijn
Van levend bevend lijdend vleesch... Mijn mond
   Heeft klacht noch zucht voor de al te wreede pijn.
O dat ten lest nu God zijn bode zond,
   Die de arme kooi vernielde en 't vogelijn
Klapwiekend juublende in het blauw verzwond,
   Hoog boven 't kwellende enge kooigekwijn!

III.
O leven!

O toorn maar, toch zult ge mijn hoogmoed niet dwingen,
o Leven!
Tot lovende in oden uw schoonheid bezingen,
o Leven!
Laat anderen roemen uw liefde en u kronen tot koning
En kussen uw kleed en u bieden hun klingen,
o Leven!
Laat andren u bouwen een troon in de wolken als godheid,
Laat andren uw altaar met rozen omringen,
o Leven!
Ik durf u de kroon en den purperen mantel ontrooven,
Ik wil u niet vleien en loon mij bedingen,
o Leven!
Verwijtende wijs ik u wierook uit tranen geboren,
Die, rijzende uit zeeën van weeën, omkringen,
o Leven!
Uw altaar bezoedeld van bloed door uw beulen vergoten
En, loerend, de Dood, die daar drijft op zijn zwingen,
o Leven!

IV.
Tooverlamp.

Als Aladijn de zilvren tooverlamp,
Draag ik mijn ziel door grauwe prozadamp.
Ik waar verloren zoo 'k die lamp verloor!
Ik hef haar zwemmend, boven wilden kamp
Van duizendtongig doovend golvenschuim.
Verstart mijn rechter dan ten lest in kramp,
'k Draag haar op 't hoofd - en aureolegoud
Doortrilt de lucht, vol noodkloks droef getamp.
Doch 'k zie van verre al blanken 't sprookpaleis,
Op 't rozeneiland, waar 'k me aan veilig klamp,
Waar teedre feeën geven rein gewaad
En laving koel, na levens strijd en ramp.

V.
Scheherazade.

O Ziel! veelsprokige Scheherazade!
O bruid van 't Leven! onzekere gade!
Hoe wendt gij, vaardig vervlechtende uw sproken,
Het zwaard af, erlangend ten lest genade!
O Ziel! en duizelt u niet van die duizend
Verhalen? riep zusterken Dinaärzade
U nooit vergeefs? en popelde uw pols niet
Van vrees dat wreed u 't geheugen verraadde?
O zie! de zon, als een vlammende vuurbloem
Verrijst al boven 't bedrijf van de kade!
O Ziel! vermoeid van die eindlooze nachtwaak,
Verlangt ge nimmer dat rust u ontlade?
Begeert ge 't Leven, die dreigende Sultan,
Die zwaardezwaaier, die sprookjes-verzade?
Verwelkom d'engel die breekt geweldig
't Vertellingspel en bid dat die bade
In vijver koel u en kleede u in blanke
Voor veilig rusten betooverde wade.

VI.
Heilige stilte.

O wondenheelende zalvezachte
heilige Stilte!
Beschermende engel, verhoor mijn klachte,
heilige Stilte!
O liefdezuster in lila kleed, met kalme gebaren,
Bezorgde moeder die waakt bij nachte,
heilige Stilte,
Uw kind bewaaiend met blanke veedren, slepende uw slaaplied,
Met koele drank voor wie woelend wachtte,
heilige Stilte,
Uw laving zoet na 't rumoer van Leven, lesch nu mijn lippen!
O berge uw tempel de leedbevrachte,
heilige Stilte,
De ivoren toren op hoogen bergtop linden-omsuizeld,
Waar ver van ál wat mijn ziel ontkrachtte,
heilige Stilte,
Ik rein mij bade in uw diepe klare sterkende bronwel,
Waar 'k zie van verre - en veilig verachte,
heilige Stilte,
De slaven draven gezweept door het Leven, temmer van zielen,
Terwijl ik peinzend uw wijsheid betrachte,
heilige Stilte!

VII.
Tusschen lachen en weenen.

O zie nu die zilveren lucht van April,
tusschen lachen en weenen,
Vol donzige wolken en glanzengetril,
tusschen lachen en weenen!
Hoe vouwt, als een goudenen dichternarcis,
blij haar bladeren open
Mijn ziel, na den winter zoo droeve en zoo kil,
tusschen lachen en weenen!
Hoe treedt ze aan de poort van mijn lippen, vol schroom,
roepend zoet met geklapwiek,
Een zilveren duive aan de poort van haar til,
tusschen lachen en weenen!
Nu spreien de weien 't fluweelen tapijt, groen,
vol spelende lammren,
Tot d' eindeloos wijkenden einder, waar stil,
tusschen lachen en weenen,
De teedere hemel, doorstreept van de vlucht, even, snel,
van een vogel,
Vermengt al met wazen haar vroolijken gril,
tusschen lachen en weenen.
Zoo mijmert mijn ziel met den hemel blank-lila,
wisslend van tinten,
En durft zich niet tooien met kleuren te schril,
tusschen lachen en weenen.
Zoo leunde, als een lam aan de moeder, mijn ziel,
voelend luttel haar krachten,
Vertrouwend zoo gaarne aan een sterkeren wil,
tusschen lachen en weenen.

VIII.
Purperen tulpen.

Ik kwam in een gaarde vol laaienden gloed
van purperen tulpen,
In blinkende zijde als een jonkverenstoet,
die purperen tulpen,
Als stonden ze in rijzige reien gereed tot treden, in feesttooi,
Den machtigen koning April tegemoet,
die purperen tulpen.
Toen wuifde de wind met zijn waaier van
zondoorglinsterde meien
En merelen zongen, in knoppende kruinen, hun groet
die purperen tulpen.
En aarzelend zette ik op de aarde, beschroomd,
die schoonheid te ontwijden,
Zoo lucht als tot vluchten al reede, mijn voet,
o purperen tulpen!
Toen vulde de pralende dalende zon 't karbonkelgevonkel
Der opene kelken met purperen vloed,
o purperen tulpen!
- O laat mij nu knielen en drinken, voor heel een
schroeienden zomer,
Voor heel een bevrozenen winter weer moed,
o purperen tulpen!
Zoo moede en zoo droeve is mijn ziel van het doen
en spreken der menschen
En veel is zoo leelijk, bezoedlende als roet,
o purperen tulpen!

Zoo treed ik tot u met mijn ziel, die dorst naar lente
en herleving,
O schalen van Graal vol van reinigend bloed,
o purperen tulpen!
Nu laaft mij de lippen, tot ze open weer bloeien,
zingend van schoonheid,
Omwevend mijn leven met rijmen zoo zoet,
o purperen tulpen!

HÉLÈNE LAPIDOTH - SWARTH.

Kunst- en ambachts-onderwijs.

Het is nu ongeveer drie jaar geleden, dat de Bouwmeester der Nieuwe Kathedraal van S^{t}. Bavo te Haarlem, Jos. Th.J. Cuypers ter vergadering van het Genootschap Architectura et Amicitia de wenschelijkheid betoogde om de Bouwkunst en aanverwante vakken te doen opnemen onder de leervakken onzer Rijks Academie van Beeldende Kunsten.

Al mochten wij tot heden van eenig gevolg dezer actie weinig bespeuren, toch zou ik het feit op zich zelve gaarne prijzen als te zijn van heuchelijke beteekenis. Immers - oprechtelijk gezegd - de éénige instelling, waar van 's Rijkswege het Hoogere onderwijs in het Schilderen, Beeldhouwen en Graveeren wordt gegeven, schijnt mij door de algemeene belangstelling al te zeer te worden vergeten. Het werken der Kunst verflauwde niet in de laatste vijftig jaren; nieuwe meesters werden de dragers van nieuwe ideeën; de nieuwe overwinningen werden niet verkregen zonder scherpen strijd. Maar de Rijks Academie voert daarbij een zwijgend bestaan en levert in stilte jaarlijks het aantal jonge artiesten, waaraan, men moet het veronderstellen, behoefte is.

Al wat het onderwijs voorschrijft, al wat een buitengewoon begaafd en conscientieus leider als August Allebé aan dit onderwijs toegevoegt, het gebeurt en men laat het gebeuren. Dit schijnt mij een onverschilligheid, waarvan ik de voordeelen onmogelijk kan ontdekken.

Denk eens aan de belangstelling, die zich concentreert om ons heusch Hooger Onderwijs in zijn Universiteiten. Ik bedoel niet die belangstelling af te meten naar de enorme sommen, die er aan worden besteed in vergelijking met het

Budget onzer Rijks Academie, maar ik wilde herinneren aan de werkelijk levendige en wakkere belangstelling, waarmede van uit wijdere kringen het werken van het wetenschappelijk onderricht gevolgd wordt. De benoeming van professoren gaf meermalen aanleiding tot waarlijk heftige besprekingen; de bibliotheken, de lokaliteiten, de hulpmiddelen bij onderzoek en behandelingen, zij laten 'het denkend deel der natie' geen rust. En onder de duizenden jonge mannen, die de gave des lands aanvaarden, ontbreekt het niet aan het kritisch vermogen om mede toe te zien of de geschonken zorge wel evenredig is aan waardige eischen.

Hier lééft werkelijk iets; en al mogen wij ons aan deze wetenschaps-culte ook onttrekken, wij kunnen niet ontkennen, dat Kunst en Handwerk daarbij dingen zijn, die hun rechtmatige plaats in de schatting onzer tijdgenooten en in onze maatschappelijke organisatie nog niet vermochten te vinden.

Ons Kunst- en Ambachts-onderwijs lijdt daaronder, en niet het minste in zijn hoogsten vorm, dien onze wetgeving kent: de Rijks Academie van Beeldende Kunsten.

Daarom verheugde het mij, dat eindelijk van uit den kring der jongere-architecten de overtuiging werd uitgesproken, dat het onderwijs ter Academie is onvolledig en daardoor onvoldoende. Waar ons met nadruk een groote tekortkoming werd voorgehouden, daar moest van zelf onze aandacht getrokken worden naar de Inrichting zelve, waarin, ik hoop het te mogen aantoonen, het karakter van ons huidig Kunst- en Ambachts-Onderricht het duidelijkst is uitgesproken.

De teekenen eener gewekte belangstelling lieten zich niet wachten. Het Genootschap Architectura et Amicitia, dat zich reeds door Alberdingk Thijm om de beginselen, die het voorstond, mocht hooren prijzen, zond een adres aan de Regeering, waarbij op uitbreiding van het onderwijs met de Bouwkundige vakken werd aangedrongen, wat naar meening der adressanten niet alleen dezen maar ook den anderen Kunsten ten goede zou komen, en waardoor een verzuim en een inconsequentie zou worden hersteld. Het adres werd gepubliceerd en er kwamen van uit den beperkten kring der belangstellenden betuigingen van instemming, óók enkele van bezwaren.

Het merkwaardige der bedenkingen was zeker wel, dat er

uit mocht blijken, hoe niemand met de bestaande regeling tevreden was en reorganisatie door allen verlangd werd. En waar bijv. de oudste en meest invloedrijke corporatie, de Maatschappij ter bevordering van Bouwkunst, zeker om goede redenen, een gereserveerde houding aannam, daar was dit niet, omdat men de Academie zoo goed rekende, maar omdat men in de eerste plaats wenschte te weten, wat een ophanden reorganisatie der Polytechnische School wel brengen zou.

Zoo bracht de geopende actie ons omtrent de waardeering van het Academisch onderwijs menig beteekenisvol bericht. En daaronder vraagt het pittig en wel overwogen artikel door Jan Veth geplaatst in de Kroniek van 16 April van 1899 om meerdere redenen bizonder onze aandacht.

De meening van Veth heeft voor ons een dubbele waarde. Want voor hem is de Academie niet de nog te begeeren onbekende. Hij heeft geheel haren leergang gevolgd en kent dus den gang en inrichting, óók het resultaat van het onderwijs bij ondervinding. Maar bovendien representeert hij waardiglijk de groep artiesten, de schilders, voor wie de Academie bijna uitsluitend gesticht bleek en die haar nooit van harte hebben aanvaard. Vergun mij het gedeelte van zijn artikel, waarin hij de beteekenis van het adres samenvat en doet volgen door zijn bedenking, in het geheugen terug te roepen.

‘Deze betooging gaat uit van architecten, die naar een hoogere opleiding voor den architect verlangen, en die nu in een leerstoel voor Bouwkunst aan de bestaande Academie van Beeldende Kunsten een vervulling hunner verlangens zouden zien, waarmee bovendien h.i. het onderwijs in de andere kunstvakken ten zeerste gebaat zou wezen.

Wat dit laatste nu aangaat echter zouden zij hun adres waarschijnlijk niet of niet zoo opgesteld hebben, indien zij door ondervinding met de nadeelen van een hedendaagsche academische kunstopleiding vertrouwd geweest waren. Juist al wat zij, ondanks de naar hun gevoelen dan onvolledige hoogere opleiding van den architect, vóór hebben op de leerwijze volgens welke de schilders ter Academie worden opgevoed - juist die groote voordeelen aan hunne zijde schijnen zij niet op te merken of zien zij althans niet genoeg ten nadeele der schildersopleiding gelden. Want het praktische euvel van de opvoeding, die men aan de schilder-academie ont-

vangt, is niet enkel gelegen in haar los blijven van elken band met de decoratieve kunst of de architectuur - het ongezonde ligt vooral in het willen leeraren van een kunst geheel buiten de sfeer van de wezenlijke uitoefening dier kunst om.

En,' zoo concludeert Veth, 'werd aan de Academie naar den geest die er thans voorzit ook nog de Bouwkunst theoretisch onderricht, zoo zouden toch de leerlingen tot het harteleven van de eene (Schilderkunst) noch van de andere kunst (Bouwkunst) iets nader worden gebracht.'

Dat hier de 'aanverwante vakken' zijn voorbij gezien en alleen gesproken wordt over Bouwkunst ontneemt aan deze kritiek geenszins hare waarde. Want door kracht van goede redenen de Academie verwerpende, dringt zij aan op het wèl begrijpen der Instelling, naar haren aard, op het wèl doorgronden van het paedagogisch inzicht dat gevolgd wordt, alvorens wij ons gereed maken dit alles te wijzigen en uit te breiden. En moge het voor de architecten ook al twijfelachtig zijn en alleszins de bespreking waardig of hier de deugdzaamheid hunner practische opleiding niet te hóóg is aangeslagen, de éérste vraag, die de orde der actie voorschrijft, schijnt mij te zijn deze: Wat is het beginsel waarnaar het onderricht-systeem aan onze Academie van Beeldende Kunsten is georganiseerd? Waarom en wanneer werd de Academie gesticht? Wat representeert ze in onze huidige Kunst- en Ambachts-toestanden en: Is het nuttig en noodig aan hare reorganisatie te werken?

Ik moet, vóór ik hier van wal steek, eenige excuses maken, indien ik mij al te zeer waag in het vaarwater der historici en filosofen. Het is werkelijk niet de bedoeling! Slechts in zooverre zal ik eerbiedig de hulp zoeken der Historie als mij noodig is om de huidige Kunst-onderwijsvragen eenigszins met reden te kunnen beantwoorden. Veel van wat ik zal vertellen is zeker bekend, een ander gedeelte zal wellicht afzonderlijke en uitvoerige bespreking waardig schijnen. Maar ik zal mijn best doen om, waar ik den lezer voor deze moeilijkheden plaatsen moet, mijn mededeelingen te concentreeren om de eenvoudige beschouwingen, die ik meen op den voorgrond te moeten stellen. Zelfs voor de vakken

van onderricht vraag ik niet allereerst de aandacht. Ik bedoel vóór alles in het kunst- en ambachts-onderricht de verhouding te bespreken van den leerling tot den meester en van beide tot het geheele systeem, om aldus op een voornaam punt een zuivere karakteristiek van het onderricht te kunnen geven.

De Academische vorm van onderricht dan is, zoowel als de stichting zelve, een vinding uit den tijd der zoogenaamde Renaissance, en houdt direct verband met de officieele erkenning der afscheiding van de Kunst van het Ambacht. Hoe vreemd dit velen nu schijnen moge, die wellicht geenerlei relatie zullen zien tusschen wat wij Schoone Kunsten noemen en het nederig bedrijf dat het Metselen en Steenhouwen omvat - er waren tijden, waarin men deze begrippen niet zoo gescheiden rekende. Al wat wij thans met den ietwat deftigen naam van Beeldende Kunsten aanduiden, werd in de middeneeuwen 'Ambachten' genoemd, als zoodanig in de maatschappelijke organisatie opgenomen en erkend. In de Gilden waren die Ambachten vereenigd en hun bedrijf gesteld onder wettelijke verordeningen. Dit gaf den Gilde-band een ernstig karakter, maar wijst ook op de vastheid waarmede in de begrippen der samenleving de eenheid, het bij elkaar behooren van wat wij als Kunst en Ambacht gescheiden kennen, was gevestigd. De Gilde-meesters onderling hadden een zelfden maatschappelijken stand - een zelfde verhouding tegenover het publiek, dat kocht en bestelde rechtstreeks bij den meester van het Ambacht; men had met elkander dezelfde rechten en plichten tegenover de overheid, een zelfde lokaliteit waar de gemeenschappelijke zaken van het Gilde werden behandeld, een zelfde kas, een zelfde leerlingstelsel, dat de jongens vormde tot gezellen, de gezellen tot meesters, een over het gansche jaar schoon verdeelde reeks godsdienstige en feestelijke bijeenkomsten en - wat waarlijk niet het minste gold - een zelfde wetboek tegen lastige concurrentie, den meesters en het Ambacht ten schade. In dit verband waren de kunstenaars ambachtslieden.

> 'In ouden tijdt, die nu langh is vervloghen
> Was ons Const vervaet in verscheijden Boecken.'

Zoo rijmde men nog in de zeventiende eeuw en zoo vinden wij ook in oude boeken de duidelijkste toelichting bij wat

ons in deze verhouding van Kunst en Ambacht vreemd en weinig verklaarbaar mocht schijnen. Voor zoover het begrip ‘Kunst’ bestond, was het van een gansch anderen en veel ruimeren zin, dan wij ons dit nu denken. In een 13de eeuwsch handschrift over der menschen kundigheden vinden wij niet alleen naar antieke overlevering maar ook naar het algemeen inzicht des tijds, *alle* handenwerk tot de Kunsten gerekend. En dit geheel der Kunsten werd dan verdeeld in Bouwende, Wevende, Varende, Akkerende, Spijzende, Heelende en Hofkunsten. De Scheepsbouw en het oude eerbiedwaardige Weefwerk behoorden dus niet alleen tot de Kunsten, maar ook de Landelijke arbeid en zelfs de tegenwoordig zoo gemin-achte Kookkunst. Al wat wij thans Beeldende Kunsten noemen, de Kunst-nijverheid en vele vakken van Ambacht, maakte te zamen uit: de Bouwende Kunsten.

Een wijze monnik uit denzelfden tijd, dien wij alleen onder den naam Theophilus kennen, stelde met de vrome bedoelingen zijner dagen een leerboek samen, door hem ‘Schedula Diversarum Artium’ genoemd. Maar het zijn geen exquise beschouwingen over ‘Kunst,’ over een soort geestes-aristocratie, uitsluitend besloten binnen een engen kring van handelingen, die ons daarin geboden worden. De hoogste belangen vergeet hij niet, maar hij vangt elke Kunst aan in haren nederigsten grondslag en vereenigt met den dienst der Wijsheid de beoefening van het Ambacht. Langzaam van den grond af aan moet men zich de Kunsten eigen maken, zoo leeraart hij. De Kunst des schilders begint met het bereiden der verven. Is dit geleerd, dàn eerst gaat men verder. En zijn boek, dat de Schilderkunst in al haren omvang, de Glasschilderkunst en ook het Metaal- en Ertswerk omvat, geeft dan ook naast de mystieke geleerdheid van den vromen monnik de meest uitvoerige en curieuse Ambachts-voorschriften. Hier is een denker, maar evenzeer en met niet minder ernst en toewijding een vaardig ambachtsman aan het woord.

Maar het schoonst wordt ons deze verhouding van Kunst en Ambacht verduidelijkt in de groote Werken der oudheid. Ge vindt ze in alle landen van Europa, helaas, zeer tot onze schade, steeds meer of minder door den wansmaak en den nood der tijden verminkt en verarmd. Toch kan men nog in geheimzinnige en prachtvolle tempels de ontmoeting en

samenstemming bewonderen van het primitieve, schoone en krachtige Handenwerk, dat gansch een volk samenbracht ter verheerlijking van een grootsch ideeën-stelsel. Dit ideeën-stelsel slechts is het Hooge, al het werk is daaraan ondergeschikt en in die ondergeschiktheid gelijk. De lieden, die in den Dom te Chartres met eenvoudige plavuizen in den vloer van het middenschip den Doolhof uitbeeldden, werkten evenzeer mede aan het verheffendste geheel als de ambachtslieden, die de onvolprezen geschilderde glazen samenstelden. Zoo werden de middeneeuwsche monumenten tot de machtige werken, waarvan een opgetogen dichter en denker kon zeggen: de Tijd is er de architect van, maar het Volk, het gansche Volk wrochtte het. En in zulk verband was het, dat de kunstenaars ambachtslieden genoemd werden, maar tevens, dat al wat wij thans tot het mindere 'Ambacht' rekenen, met zóó schoonen zin bedreven werd, dat wij de werken ervan eeren als kostbare Kunst.

De tijd dezer zeldzame harmonie was slechts kort. Reeds daar waar het samenstemmend vermogen de hoogste hoogten bereikt, zien wij de separistische persoonlijkheid zich aankondigen. En met elk tiental van jaren wordt het duidelijker: de Eenheid verbreekt, en de Gemeenschapsarbeid lijdt door ontbinding. De verschillende vormen der arbeidsvaardigheid toonen niet meer het verlangen naar onderlinge sterking en verheffing, maar veeleer de neiging naar die Geestes-Eenzaamheid, die beveiliging van eigen streven toelaat en cultuur van persoonlijke verlangens. Naast en tegenover het volbouwde monument der gemeenschap zoekt de zich isoleerende persoonlijkheid uiting in 'het schilderij'; dáárin trekt zich terug en vestigt zich voor korten tijd de oude deugd van Arbeids-Hoogheid. En zoo triomfeert in de zeventiende eeuw het vormen-begrip der schilders, dat het beeldend vermogen van alle andere Kunsten beheerscht.

Nu spreekt men ook niet meer van 'bouwende Kunsten' om daarmede aan te duiden alle Ambacht in dienst van het bouwende gemeenschapswerken. Het begrip 'Kunsten' als zeker arbeidsvermogen in het algemeen gaat verdwijnen. Schilderkunst, en Beeldhouwkunst en architektonische fantastiek, dat wat men doen kan in eenzamen arbeid, van uit zich zelf, zonder aanraking met wat daarbuiten leeft, dàt

worden Kunsten genoemd, Schoone Kunsten vooral en als zoodanig vèr boven het ontluisterde Ambacht geëerd.

Wij bezitten een Hollandsch boek, dat in de tijden van overgang geschreven, over dit verloop van toestanden en inzichten merkwaardige en kostbare berichten geeft. Ik bedoel het Groot Schilderboek van Carel van Mander. Het is nog niet een zóó uitsluitend 'schilderboek' als latere tijden ons zouden brengen; het voert van zelf ook beeldhouwers, goudsmeden en bouwmeesters binnen den kring der bespreking. Van Mander, zelf nog een kunstenaar van veelzijdige begaafdheid, uitmuntend prozaschrijver en dichter, stond met de uitstekendste geesten van zijn tijd (hij leefde van 1548 tot 1606) in relatie, en hij wist in zijn boek, behalve de waardevolle notities omtrent de levens der kunstenaars en een berijmden leergang voor jonge schilders, ook menige argeloos geboekte beschouwing over de meeningen en bewegingen te vergaren, die ons hier bezig houden. Met een zeker goed humeur kan hij ons in anecdoten doen gevoelen, dat de Schilderkunst eigenlijk de eerste en voornaamste aller Kunsten is, zonder hier aanleiding te vinden tot eenige hartstochtelijkheid. De reverentie echter, waarmede hij steeds spreekt van de 'de const' die voert tot de 'soeticheijt der eeren en ghewin', de ingenomenheid, die hij toont waar een kunstenaar niet alleen bij het gemeene volk of geleerden en kunstkenners, maar ook bij de 'Groote Heeren' gezien is, zij bereiden ons voor op zijn ongebonden verontwaardiging wanneer hij aanleiding vindt op het droevige feit te wijzen, dat het Schilderen tot de Ambachten gerekend wordt.

'O Pictura,' declameert hij, 'edel en alder vernuft, barenste Const in der Natuere, Moeder aller vercieringen en Voedster aller edel deughtsamer Consten, die geen Uwer Medesusters, die men Vrije Consten noemt, te wijcken hebt, die bij den edelen Griecken en Romeinen soo heel in weerden waert, en U constighe Oeffenaers overal soo heel welcom, wel ontvangen, en van den Heeren en Oversten soo geern voor Borgers aengenomen. O al te ondanckbaer tegenwoordige Eeuwen, dat men door aendringen van onaerdighe brodders, sulcke schandelijke wetten, en derghelijcke afjonstighe ordeningen in den Steden plaetse heeft ghegheven, dat overal schier (sonder schier alleen te Room) van de edel schilder-const wort een

Gildt ghemaeckt, ghelijck men van alle plompe handt-wercken en Ambachten, als Weven, Pelsnaeyen, Timmeren, Smeden en derghelijcke doet. Te Brugge in Vlaender is 't Schilderen niet alleen een Gildt: maer daeronder wort ooc begrepen het Goreel-maken. Te Haerlem, daer altijt veel edel Gheesten in onse Const zijn gheweest, daer zijn de Ketel-bouters, Tingieters, en oude cleervercoopers onder het Schilders Gildt. Hoewel dees twee steden oorsaeck bijbrengen, waerom het gheschiedt is: zoo is het evenwel soo verre ghecomen, dat men haest weynich onderscheyt maeckt tusschen schilderen en schoenlappen, weven, oft derghelijcke dinghen: want het moet oock (ghelijck het onwetenheijt en onverstandt geern heeft) een Gildt wesen, en moet, daer men 't noch ghecrijghen can met gheldt ghecocht worden. Dan moet er proef zijn ghedaen, ghelijck Kist-makers, Cleer-makers, en andere Ambachten doen, want (dat noch plomper luydt) wort oock een Ambacht geheeten. O edel schilder-const, waer ist met U ten leste nu ghecomen? En hoe weynich worden Uwe edel Oeffenaers, onder die nou een weynich schaduw oft schijn der Conste hebben, onderscheyde? Groote Keysers, Coninghen en Princen, plochten U niet alleen in grooter, hooger weerden, en eeren te hebben, en Stadtsrijcdommen voor U te geven: maer self U edel oeffeninge te ghebruycken. Nu zijdy ten lesten met het Peerde goreel-maken, Tin-gieten, Ketel-lappen, Glas-maken en oudt Cleercoopen een Gildt gheworden: dat welcke nu Princen, Heeren en Overicheden, in den steden niet alleen lijden, maar bevestighen, en doen sulcke Ordinantiën, U o edel Pictura, tot smaedt en oneere onderhouden en in 't ghebruyck blijven, niet bedenckende, dat U oneere hun geen eere en is, noch geenen lof bij brenghen can. O al te seer ondanckbare tijden.'

Van Manders wakker en hartelijk woord heeft de deugd van, behalve zijn Renaissance-cieraad, tweeërlei bericht te brengen. Vooreerst hoe het in maatschappelijken zin stond tusschen de lieden der Kunst en die van het Ambacht. En dan is wel het meest tastbare zijner bezwaren tegen de ambachts organisaties in de Gilden, dat het meesterschap in zijn tijd gekocht moest worden. Ongetwijfeld, waar dergelijke middelen tot wering van concurrentie mogelijk waren, daar werd de vrome beoefening van het oudtijds zoo edel geprezen

handwerk, ten zeerste bedreigd. Ook zonder biografische bizonderheden kunnen wij begrijpen, hoe zuur de ‘onaerdige brodders’ het daarbij den jongen man, die meester worden wilde, maken konden. Dat de schilders, in de breedere en genereusere denkbeelden, die hen bezielden, tegen dit stelsel zich verweerden, het was hun natuurlijke plicht en een voorwaarde voor het waardig beoefenen hunner kunst.

Maar wat vervolgens niet minder duidelijk uit het citaat te lezen is, is dit: dat er bij de abele geesten van het einde der 16de eeuw geen spoor meer over is van het oude Eenheidsbegrip. Hoezeer missen wij hier elk teeken dier Melancholie door Dürer, bij de wending der tijden zoo schoon en treffend verzinnebeeld. Het is niet mogelijk met meer laatdunkendheid en minachting over de hooge en oude kunst van ‘weven’ te spreken als Van Mander het doet. En wanneer hij zich beklaagt dat het Schilderen met het Glasmaken een gild geworden is, dan denkt hij er geen oogenblik aan, hoe de oude meesters der prachtige glazen in de middeneeuwsche kathedralen de éérste ‘glasmakers’ waren, waarvan de 16de en 17de eeuwsche glasschrijvers en glasschilders slechts de onwaardige opvolgers mochten genoemd worden. Er is een verval in de begrippen gekomen.

Maar in Van Mander spraken de ideeën van zijn tijd en de door mij aangehaalde ontboezeming mag het wachtwoord genoemd worden waarnaar een geheele actie van ‘vooruitstrevenden’ zich richtte. De gehééle eerste helft der zeventiende eeuw door gewagen alle Gildeboeken van de herhaalde pogingen der ontevredenen tot het verkrijgen van een scheiding tusschen Kunst en Ambacht. De Schilders waren allerwege de aanvoerders der beweging; Beeldhouwers en Plaatsnijders sloten zich bij hen aan, en langzamerhand groepeerden zich tegenover de Ambachten, de Kunsten, de Schoone Kunsten, naar ons huidig spraakgebruik. Het gaf een jarenlang gehaspel. In Haarlem, in Leiden, in Rotterdam, in Middelburg, overal werd een nieuwe regeling geëischt, waarbij de Kunst vrij erkend zou worden van de klemmende bepalingen van het Ambacht niet alleen, maar ook in waarde ver boven het Ambacht verheven. En het zal den Regenten een ware steen van het hart geweest zijn indien zij eindelijk, zooals die van den Haag in 1656, konden besluiten, op het verzoek der

meester-schilders ‘deselve van 't oude St. Lucas-Gilde waeronder sijluyde tot nog toe hebben geresorteerd, te separeeren en te houden voor een confrerie apart.’

Alle moeilijkheden waren daarmede niet opgelost, maar in de beweging der tijden was een merkwaardig teeken gesteld, en er was deswege onder de schilders groote vreugde. Een dertig jaren later verheerlijkte zekere Willem Doudijns in een zolderstuk ter confrerie-kamer het heugelijke feit; men kon er op zien hoe de Haagsche Stedemaagd de grofschilders met ladder en kladpot, de boekbinders met schroef en pers, de stoelenmakers met hun gezelschap den kunsthemel ‘uitbonsen.’ De overgeblevenen in het oude Gilde konden vrij reclameeren en zich beklagen over de ‘grootsmoedigheid’ der uitgetredenen - zij vertegenwoordigden eene vergane orde van zaken. Zij werden lieden van het ambacht, de andere werden van ‘de kunst’ genoemd en deze zochten en vonden een nieuw verbond met de ‘const-liefhebbers,’ de ‘groote Heeren’ waarvan de onmisbaarheid door Van Mander zoo herhaaldelijk was betoogd.

Het onderwijs was bij dit alles ten zeerste betrokken. Maar om de beteekenis der wijziging, die het zou ondergaan, duidelijk te zien, dienen wij klaar voor oogen te houden wat het essentieele verschil is tusschen Ambacht en Kunst, zooals die zich in den tijd der Renaissance beginnen tegenover elkander te stellen. Niet in de schoonheid, niet in de meerdere of mindere geestelijke voornaamheid ligt het verschil voor wie den Dom te Utrecht gelijkwaardig rekent aan welk later werk ook. Maar hierin ligt het verschil, dat de Kunst - aldus was de illusie der scheidenden - naar Renaissancebegrippen vrij zou zijn, en niemand dienen zou dan de persoonlijke inspiratie van den kunstenaar. Het Ambacht echter had steeds een beslist *dienend* karakter gehad en zou dit behouden.

Intusschen - wèl dringt de tijd er dit nadrukkelijk bij te zeggen - men behoort dit dienen niet te verstaan als moderne slavernij, waar hart en ziel verkocht zou behooren te worden aan wien het lust op dergelijken koop bedacht te zijn. Men denke eer aan de aandoenlijke passage uit het verhaal der Vier Heemskinderen, waar Reynout na een zwaar en grootsch leven gaat werken aan de St. Pieterskerke te Keulen.

‘Toen Reynout dus - zoo luidt het verhaal - met Gods hulpe dit leven geleid had, vernam hij dat er een kerk ter eere van St. Pieter begonnen was te Keulen in de Rijnstad, en dat men derwaarts timmerlieden en metseselaars ontbood.

Reynout maakte zich gereed en trok naar Keulen; en toen hij bij de stad kwam vraagde hij naar den meester die de Kerke maken deed. De werklieden leidden hem ter stede, waar zij hem spoedig gevonden hadden. Reynout vraagde hem of hij eenen knecht huren wilde. De meester was verheugd toen hij hem zag; want hij lette zijn groote mannelijke leden op, en bevond dat hij sterk was en grooten arbeid zou kunnen doorstaan. Toen vroeg de meester hem wat hij elken dag wilde winnen. Reynout de Grave van Montelbaen zeide hem: ‘Heer ik wil elken dag eenen penning’. - De meester zeide: ‘Gaarne zal ik u geven wat gij vraagt.’

En nu vervolgt het verhaal van dit zeldzaam aandoenlijke feit uit de geschiedenis der middeneeuwsche monumenten met de treffende woorden: *Dus diende daar die aanzienlijke man.*

Zóó mag men het ‘dienen’ begrijpen, wil men het dienend karakter der ambachten in vroeger tijden verstaan. Zóó *dienden* alle deelen der monumenten ter verheffing van het geheel - zóó *diende* de Priester aan het altaar en leefde aller dienstbetoon te zamen in den Gods-*dienst.*

En Indiërs en Egyptenaren toonen zoowel als de middeneeuwers in hun groote werken, die wij als de hoogste kunst vereeren, den menschelijken arbeid in een verhouding van dienstbaarheid tegenover de geestelijke en maatschappelijke organisatie des tijds.

Het Ambacht *diende* dus.

Welnu met het Ambacht *diende* ook het onderwijs tot het Ambacht. De meester diende de algemeene samenwerking en de bizondere eischen van zijn vak - de leerling diende den meester en in hem de hoogere belangen. Dit was het beginsel, dat het karakter van het ambachts-onderricht bepaalde en waardoor dit een levend deel van het Ambacht zelve blijven kon. Naar dit beginsel hebben nog in onze tijden de beste ambachtslieden hun vak geleerd.

Als leerjongen op de werkplaats gekomen is hij moeten beginnen met al die kleinere diensten te bewijzen, die hem tot den knecht der knechten maakt. Zoo was het ook oudtijds in alle ambachten, die thans 'Schoone kunsten' heeten.

Voor een zestigtal jaren kon een Fransch geleerde, door eigen aanschouwing, nog een eigenaardig en afdoend bericht brengen over de wijze hoe oudtijds naar ambachtsmanieren het onderricht in de kunsten gegeven werd. Didron, innig vereerder en begaafd kenner der middeneeuwsche kunsten, was in 1845 naar Griekenland getrokken om er de werken der oudere en latere Grieksch-Christelijke kunst te bestudeeren. Den haard en het centrum van eeuwenlange kunstbeoefening vond hij op den berg Athos, waar niettegenstaande de Turksche overheersching, een groote nederzetting van monniken de tradities der Christelijke Cultuur vermochten te bewaren. Op zijn rondreizen had hij het voorrecht in een nieuwgebouwde kerk een vrij omvangrijk fresco te zien aanbrengen; aandachtig volgde hij het werk en noteerde er den gang van, zoo geheel verschillend van dien, bij het schilderen van moderne schilderijen gevolgd. Want hier was niet één man aan het werk, maar een combinatie van ouderen en jongeren, gansch aanpassende aan de verschillende gedeelten van het werk, waarvan het eene het andere natuurlijk in belangrijkheid te boven gaat; het was een compleet ambachtsbedrijf ter plaatse waar het werk zijn bestemming bekomen zou.

Er waren een paar leerjongens, een paar leerlingen, een helper, die direct onder den meester stond en eindelijk de meester zelve, die werkte en dirigeerde tegelijkertijd. De jongens verzorgden de kalk en bestreken den muur, die door den meester wel degelijk beproefd werd, alvorens hij hem geschikt verklaarde tot het opnemen der beschildering. Zij wreven de verven en bewezen al de kleinere diensten, die de uitvoering van het werk mogelijk moesten maken. Dan begon de meester zijn arbeid en schetste, blijkbaar gesteund door vaste voorschriften, het tafereel: een Christus te midden der Apostelen. Hij deed dit snel en vaardig, met behulp van een zeer primitieven passer en zich richtend naar vaste maten, die hij met een touwtje op den muur afschreef. Toen de groote lijnen waren aangegeven vulden

de leerlingen de contouren in, bij voorkeur de draperiën, en eerst met een grondtoon. Want al de naakte deelen bleven gereserveerd voor den meester, die daaraan schilderde terwijl de leerlingen de ondergeschiktere gedeelten bewerkten. Het ging alles snel en beslist. Had de Meester één kop aangelegd, dan wendde hij zich tot een andere, den eersten tijd van drogen latende, en regelmatig voer hij verder, van het midden uit, nu rechts dan links, dan weer rechts, dan weer links aan een figuur werkende. De oudste leerling, die den meester het naast stond, kon ondertusschen de draperiën teekenen en lichtelijk modeleeren zooals het karakter der muurschildering voorschreef; de jongeren schilderden de ornamenten, vergulddden de nimben en brachten de inscripties aan.

Zoo waren ze allen bezig met het gedeelte dat hun krachten arbeid en oefening tevens gaf; zij hadden het voorrecht op velerlei wijze te leeren, want bij de inspanning om de eigen taak in het totaal-werk zoo goed mogelijk te doen, zagen zij elkander werken en konden voortdurend de vorderingen der moeielijke en minder moeielijke gedeelten volgen. Aller wet en raadgeving was, zooals Didron later vernam, vervat in een oud en eerbiedwaardig boek, dat de ondervinding van vele eeuwen besloten hield en naar de lessen en voorschriften van een der grootste meesters was samengesteld: ‘de Gids der Schilderkunst’. Het bevatte al de wetenschap voor den schilder, beginnend met het nederigste en stijgende tot het hoogste: hoe men den mortel bereiden moet, hoe de verven, hoe de penseelen; dan hoe men moet componeeren en schilderen.

Zoo gold in het geheele werk één gulden regel en de verbaasde Didron zag in weinige dagen een fresco voltooien waarmede, volgens onze begrippen en werkwijze, maanden gemoeid zouden zijn geweest, een resultaat voor een niet gering deel mogelijk gemaakt door de dienstbaarheid der leerlingen. Hoe dien leerlingen de kennis werd bijgebracht der tradities in den Gids der Schilderkunst besloten, dat mocht hij ervaren, toen hij een ander meester op zijn werkplaats bezocht. Want terwijl meester en leerlingen ijverig schilderden, lazen twee jongeren bij beurten de onderrichtende hoofdstukken uit het boek voor en sterkten zoo in

aller hoofden den schat der tradities en oude wetenschap, noodig om het werk gemakkelijk en vaardig te kunnen dienen.

De beteekenis van het geziene ontging Didron niet. Hij herkende in de hier gevolgde arbeidsverdeeling, die aansloot aan het meester- en leerlingstelsel, een zelfde werkwijze als in de middeneeuwen in al deze landen gevolgd werd. Zich beeldengroepen herinnerende, waarvan de centrale Christusfiguur de omgevende figuren in schoonheid overtrof, meende hij zich een zelfde groep arbeidenden te mogen denken als hij op den berg Athos bezig zag: de meester had dan de voornaamste figuur uitgevoerd, den gezellen en leerlingen was de zorg voor de mindere toevertrouwd. En een tafreel uit een der geschilderde ramen der Kathedraal van Chartres was hem een passende illustratie bij zijn overwegingen: want verschillende beeldhouwers werden daar voorgesteld aan één beeld arbeidende.

Wij zullen echter ook in onze eigen kunsthistorie niet te vergeefs zoeken naar het relaas van een zelfde werk- en opvoedings-stelsel als waarvan Didron ons kwam verhalen. Van Manders kostelijk boek bewaart ons hieromtrent weer overvloedige getuigenissen. Geschreven in de woelige tijden van overgang, het midden houdende tusschen twee tijdperken, besluit het zoowel het naklinken der oude tijden als de aankondiging der nieuwe. Hij moge dan al verzuchten naar het nieuwe tijdperk, naar de vrijheid der Kunst en hare volledige afscheiding van het Ambacht - noch de oude werkwijze is hem vreemd noch de oude leerwijze: de dienstbaarheid van den leerling en zijn aandeel aan den geheelen arbeid der werkplaats onder 's meesters leiding, zij staat op vele plaatsen van zijn boek genoteerd.

Waar de leerling het atelier des meesters zal binnen treden, om tot een goed kunstenaar onder zijn leiding te worden gevormd, daar houdt hij hem reglementaire bepalingen voor, die onveranderd uit de Ambachtswerkplaatsen zijn overgenomen en met de waardigheid der tegenwoordige Academie-studenten - ook met hun vrijheid - al zeer in strijd zijn. Hij kan zoo weinig het begrip ‘dienstbaarheid’ van dat van ‘leerling’ scheiden, dat hij hem nu eens inderdaad leerling, dan weer knecht noemt. Wanneer de leerling dan tot den ‘Winkel’

(ook dit is een overblijfsel der ambachtstijden) zal worden toegelaten, dan heeft hij allereerst en altijd de wetten, de ‘Caerte van den Winckel’, ondergeschikt te zijn; met alle knechts moet hij samen in vrede werken, en, al was hij ook de allerbeste, hij behoort toch met den minste den vrede en het recht der werkplaats te onderhouden. En wat zijn werk aangaat, het meest nederige ontbreekt daaraan niet. Hij moet op 's meesters palet en penseelen acht geven, hij moet zorgen voor ‘vaghen’, hij moet doeken en penseelen bereiden, dus plamuren en in orde houden; hij moet de verven fijn wrijven en zorgen voor de reinheid in de werkplaats. In het kort: hij moet al die nederige werkjes doen, die nu nog in het ambacht den pas aankomenden leerjongen worden toebedeeld. Hoe, aldus geïntroduceerd, de leerjaren van den jongen man verder verliepen, ik kan het niet passender aangeven dan met een paar aanhalingen uit de levens der schilders, door Van Mander zelve zoo uitstekend beschreven. Het meest instructief is wel dat van Pieter Vlerick, van Manders leermeester.

Pieter werd namelijk in 1539 te Kortrijk geboren en op den gewonen leeftijd bij Carel van Yperen in de leer gedaan. Die gewone leeftijd was twaalf jaren, de leeftijd waarop men ook tot de andere ambachten toetrad. En dat in de leer gaan geschiedde volgens de strenge bepalingen in alle ambachten geldig. Er werd een contract gesloten, waarbij alle condities, de dienstbaarheid van den leerling, het onderricht waarop hij recht had, het loon dat voor hem betaald zou worden, de duur van den leertijd, precies werden gestipuleerd. Hij werd dus, zooals de gewoonte was, in het gezin van den meester opgenomen, hield de werkplaats in orde, wreef de verf en deed de vele kleine diensten die Van Mander nog zestig jaren later in zijn rijmen voorschreef. De Gildewetten zorgden er voor dat het aantal jongens beperkt bleef, waardoor een zekere mate van onderricht zooveel mogelijk was gewaarborgd. Maar geen bepalingen vermochten natuurlijk alle moeilijkheden te voorkomen, en Pieter werden ze niet gespaard. De meester ontzag zich niet den jongen zeer handtastelijk zijn verlangens en ontevredenheid aan het verstand te brengen en deze, zoo vervolgt zijn levensbeschrijver, ‘dese onredelyckheyt niet connende verdragen is 's morghens

vroegh van Yper naar Cortrijck getrocken sonder sijn meester adieu te seggen.'

Het was met het oog op de Ambachts-Gildewetten een ietwat wanhopig besluit. Want het was een contractbreuk waarin strenge bepalingen trachtten te voorzien. Men kon de zaak onderzoeken en den jongen dwingen weer bij den meester terug te keeren òf hem den toegang tot andere werkplaatsen onmogelijk maken. Pieters vader was bovendien een streng man, en het vervolg der historie is, dat hij onzen Pieter aan de deur zette met weinig of geen geld en de vermaning om voortaan 'hemselve te geneeren.' 't Geval is voor onze moderne ondervindingen allermerkwaardigst. Wat zou er bij ons worden van een jongen zóó op straat gezet! Intusschen de Gilde-voorschriften, de Ambachtsvorming voor werklieden en kunstenaars gaf den jongelieden nog andere kansen dan die van strenge meesters alleen. Pieter begon te wandelen, zooals er in alle vakken zooveel deden. Maar 'nog maer omtrent 12 of 14 jaer oudt' zijnde is dit hem toch waarschijnlijk niet zoo erg meegevallen, en zoo vinden wij hem op een Zondag bij Mechelen langs den weg zitten schreien. Toen kwamen er die vroegen van wat ambacht hij was. Pieter zeide, hij was een schilder en - ik laat nu weer het woord aan Van Mander - 'ghelijck te Mechel altijd ook veel waterverwers zijn, werdt van eenighe van desen medeghenomen. Sij hadden daer een manier dat hun doecken door verscheyden handen moesten; d' een maeckte tronien en handen, d' ander de cleeren oft landschap. So werdt Pieter gestelt te maken compartimenten daer dan schrift in quam, waer in en in ander hij hem so wel droeg dat ander schilders Pieter sochten van den meester t' onttrecken.'

Het is duidelijk dat de manier van werken te Mechelen dezelfde was als die der schilders van den berg Athos, dezelfde als men algemeen in de middeneeuwsche ambachtswerkplaatsen volgde. De meester maakte ook hier de meest gewichtige gedeelten van den gezamentlijken arbeid en Pieter werd daarin het eenvoudigste deel aangewezen: het schilderen van cartouches en banderollen, waarin de inscripties vervat werden, een taak waarin voor een jongen zeer waardige en leerzame oefening besloten was en die hem bovendien de gelegenheid

gaf waarlijk ‘hemselven te geneeren.’ Ook aan ander werk werd hij vervolgens gezet en hij werd zulk een uitstekend werkman, dat de meesters om strijd zijn hulp zochten. Toen trok hij verrijkt met eenige jaren arbeids- en levenservaring naar het groote Antwerpen.

Dat was nù niet zoo geheel avontuurlijk meer. Hij kende wat meer van zijn vak. In zoo'n groote stad was altijd vraag naar nieuwe werkkrachten, en de gildenwetten waren er menigmaal op ingericht om het den werkzoekenden gemakkelijk te maken. Immers de Gildeknecht was verplicht den zoekende bij de meesters rond te geleiden en toen zal zeker wel het gebruik van kracht geweest zijn, dat voor een dertigtal jaren in Duitschland nog hier en daar bestond: dat men den jongen man, dien men niet plaatsen kon, eenige materieele hulp bood voor het vervolgen van zijn tocht. Pieter vond wat hij zocht en kwam bij een meester die olieverf-schilderijen maakte. De meester had natuurlijk een winkel waar hij zijn werk verkocht, zooals elk ambachtsmeester dat deed, en waar hij ook wel stukken in voorraad hield. Immers, er waren bijbelsche en andere sujetten, die altijd aftrek vonden. Had de meester er een schoone voorstelling van geschilderd, dan kreeg de leerling dat met of zonder wijzigingen te copieeren. Zoo werd den leerling gelegenheid tot studie gegeven en de winkel aan den gang gehouden tevens. Pieter nu begon zijn nieuwen werkkring met het copiëeren van een ‘Mozes met de koperen slang’, waarlijk geen geringe opgaaf en na de meer ornamentale oefeningen in Mechelen een uitnemende studie. En wat aan onderricht in de winkels ontbrak, dat werd aangevuld door de beschouwing der oude en nieuwere gebouwen. Want de St. Romboutskerk in Mechelen en de O.L. Vrouwe Kerk te Antwerpen, zij waren met hun schat van reliquiën en kostbare meubelen en versieringen een heel andere plaats van leering dan onze moderne musea. Zij hadden een levende functie in het groote volksgeheel en waren de natuurlijke verzamelplaats voor alle verheffing en leering.

Maar ieder jong ambachtsgezel was de lust tot reizen ingeboren en in Pieters dagen was de reis naar Italie het groote verlangen, een reis waarvan wij ons de schoonheid nauwelijks meer denken kunnen. Zij voerde door nog maag-

delijke landen en langs de schoone monumenten, die wij nu slechts zoo deerlijk ontredderd kennen, doch die toen nog den vollen glans hunner ongebroken eenheid bezaten. Men reisde er door zooals elk jong ambachtsgezel, overal arbeid zoekend en leering vindend. Van Mander verzuimt ons zooveel van Vlerick's reize te vertellen, als wij er wel van zouden willen weten. Maar hij stelt ons schadeloos bij het leven van onzen landsman Jan van Scorel, met wien wij nu den loop der leerjaren vervolgen kunnen. Op dezelfde wijze begonnen als Vlerick en alle jongens, die de lust der kunsten aantrok, was hij na velerlei als leerling opgedane ervaring in dienst bij Jacob Cornelisz. Daar werd op de werkplaats vroom gewerkt en Van Scorel toonde zich zoo vaardig een helper, dat de meester hem jaarlijks een vaste som kon uitbetalen en hem groote vrijheid liet. Zoo kon hij zich gestadig blijven oefenen en tevens geld overleggen om de reis te aanvaarden, eerst naar Utrecht, waar Mabuse, des Bisschops beroemde schilder was, toen in de richting van Keulen, van Keulen naar Spiers. Overal waren schilderswerkplaatsen en een vaardig man als van Scorel was overal welkom. Hij werkte er als ‘los werkman’ en trok als het hem lustte, weer verder. Maar te Spiers vond hij iets bizonders: een man, die hem kon onderwijzen en inwijden in de geheimen der Metselrie en Vercortinge (thans deftiger Architectuur en Perspectief genoemd), een man van zijn tijd dus. En Van Scorel, die zeer goed wist wat hem van noode was, werkte hier langer en loonde den meester het welkome onderricht met meerdere dienstbaarheid. Op dezelfde wijze werkte èn leerde de jonge schilder nog eenigen tijd te Straatsburg, toen te Bazel en kwam aldus eindelijk in het schoone Italië, waar nieuwe arbeid en vooral de zoozeer begeerde studie zich van zelf zouden aanbieden.

Zóó werd in vroeger tijden een kunstreis gemaakt. Eenmaal in het land der begeerte, dan werd naar den aard en de omstandigheden van den jongen man korter of langer tijd gewerkt in den dienst van een der vele opdrachten, die steeds de verschillende ambachten en kunsten bezig hielden, tot hij den terugtocht weer aannam en menigmaal wel degelijk met de kennis en ondervinding van een ‘meester in zijn vak’ in zijn geboorteland terugkeerde. Dàn was

zijn leertijd voorbij en begon die van zijn Meesterschap.

Ik wilde met het verhaal van Didron en dat der levenservaringen van Vlerick en Van Scorel slechts doen zien, hoe men onder het ambachts-régime, hoe men in dienstbaarheid en daardoor in samenwerking met den meester, een kunstvak leerde. Het was dezelfde weg als die voor alle ambachten, voor schoenmakers en smeden zoowel als voor bouwmeesters. Oók voor dezen. Maar de Bouwkunst had toen niet het Administratieve, het Ambachts-vijandige karakter van tegenwoordig. De Bouwkunst behoorde in de dagen, toen er werkelijk schoone gebouwen werden opgetrokken, tot het ambacht der steenhouwers. De Bouwhutten, dat waren hun genootschappen, die in hun organisatie de eer van het ambacht door scherpe bepalingen beschermden. Ook behooren de architecten in later dagen en vooral in deze landen, waar de gehouwen steen een weelde moest blijven tegenover de lichter verkrijgbare baksteenen, tot de metselaars en timmerlieden. Men spreekt in de 17de eeuw nog van ‘Metselrie’ in plaats van ‘Architectuur’. De schoone oud-Hollandsche gebouwen en bekoorlijke gevels, die wij tot in onzen tijd hebben mogen bewaren, zij zijn het werk der stads-metselrie-meesters of der stads-timmer-meesters, die als ambachts-jongens op het werk hun opleiding hadden gehad en in het leerling-systeem der ambachten later een steun vonden bij de uitvoering hunner werken.

Tot in Rembrandts dagen gold deze wijze van opvoeden; hijzelf en zijn groote genooten, zij zijn in de werkplaats, volgens leerling-contracten, in dienstbaarheid en deelneming aan des meesters werkzaamheden gevormd. Zij waren eerst ambachts-jongens, later ambachts-meesters, hun vak was volgens wet en traditie een ambacht, en in het gansche samenstel van het ambacht in zijn verhouding tot het maatschappelijk leven, had de leerling een even wel-omschreven plaats als de meester en was in die plaats even onmisbaar.

Indien wij ons dit alles herinneren willen, dan wordt het duidelijk, dat het onderricht, het oude ambachts-onderricht, dat van de dienstbaarheid en den gemeenschappelijken arbeid onafscheidelijk was, bij de afscheiding van kunst en ambacht

niet ongedeerd door de kunstenaars kon blijven behouden.

De eeuwenlange langzame ontbinding der ambachts-eenheid had ook op het onderwijs zijn invloed gehad en had het uit den werkkring der algemeene gebouwen terug gevoerd in de beperkte activiteit der werkplaatsen. Maar de wettelijke afscheiding der kunsten van het ambacht kwam, den veranderden toestanden eene nieuwe organisatie schenkende, tevens een vasten grondslag brengen voor geheel nieuw onderricht. Voortaan zou het onderwijs niet meer berusten op de dienstbaarheid noch op de medewerking van den leerling. Zooals de Meester, gedreven door de nieuwe illusies èn door den druk van zoo zeer veranderde maatschappelijke toestanden, de 'vrije' kunst slechts in vrijheid wenschte te dienen, zoo zou ook de Leerling vrij zijn, vrij om zich, in den tijd van zijn studie, te geven geheel aan de kunst alleen. Reeds vroeger was er door de leerlingen gestudeerd buiten den dienst van het ambacht om: in de 16de eeuw teekenden de jongens naar afgietsels van antieke en renaissance beelden, door de meesters in hun jeugd met groote moeite uit Italië medegebracht. De hierin te vinden leering werd gecompleteerd met studies naar stillevens en het vrije werken langs straten en wegen. Ten slotte echter deed 'het naakt model' zijn intrede in de werkplaatsen en hiermede was het meest begeerde en - meest bruikbare hulpmiddel bij het fictieve kunstonderwijs gevonden. Men verwachtte er wonderen van. In Rome, in Bologna, in Florence, zoo werd er geredeneerd, daar wordt allerwege in academische scholen naar het naakt model gestudeerd, - daarin schuilt dus het geheim van de superioriteit der Italianen.

De historische zin van het tijdperk bracht natuurlijk niet mede op de beteekenis dezer nieuwe vinding dieper in te gaan en te onderzoeken of dat studeeren naar een in willekeurige standen gesteld naakt model aan den bloei der Italiaansche kunst was vooraf gegaan of dien was gevolgd. Men was ook de glorie der eigen oude werkplaatsen vergeten en dacht er niet aan dat ook dáár het bestudeeren van de levende natuur waarlijk niet onbekend was. Toen was deze studie echter een deel van het werk zelf, men zocht in de levende en handelende omgeving de typen, die zooveel mogelijk geëigend waren aan de sujetten, die moesten worden voor-

gesteld. En deze typen werden bestudeerd in het leven zelf en soms met even groote liefde als trouw onveranderd in de werken opgenomen. Het model bestond slechts zoo lang als het werk het noodig had.

Maar voor de vrije meesters in de Confreriën der kunst werd de naaktstudie, de studie naar het model-om-zich-zelf, de kern van alle kunstoefening. En het kon wel niet anders. Immers, de steun en de band van het dienende en samenwerkende was hun ontvallen en zij begeerden dien niet. Voor de leering, die zich op de oude ambachts-werkplaatsen vanzelf aanbood, moest wel de leering *gezocht* worden, nu de kunst vrij zou zijn. Het naakt-model bracht redding in den nood en beantwoordde aan alle opvattingen en illusies. Was het voor een leerling bezwaarlijk om zelf de lasten te dragen aan het studeeren op deze wijze verbonden, voor de Confrerie, die door tusschenkomst van welwillende Regenten lokaliteit tot hunne beschikking hadden en door bijdragen van meesters en leerlingen ook over een confrerie-kas beschikten, waren de bezwaren niet onoverkomelijk. Zij was aangewezen om zich deze zaak aan te trekken en zij deed het ook. Weldra was de man gevonden, ‘welgemaakt van lijf en leden, breed van schouder en smal van heupen’, die voldeed aan de abstracte schoonheids-idealen; de meesters om beurten plaatsten het model in een der vele standen, die er voor een willig individu te bedenken zijn en - het onderricht kon aanvangen.

Wanneer de jongelieden kwamen, dan vonden ze de zaken gansch anders dan op de verlaten ambachts-werkplaats. Van eenige samenwerking met den meester was geen sprake meer; de meester werkte thuis op zijn eigen werkplaats; ter confrerie leeraarde hij. Ook was er geenerlei dienstbetoon meer. De bode van de confrerie zorgde voor de werkjes, die voorheen tot de taak van den leerling behoorde. De leerling voortaan, studeerde en deed niets dan dat. Hij verdiende niet meer met zijn oefenenden arbeid, hij betaalde er voor. Alles diende hèm, zoozeer waren de zaken omgekeerd: de bode, het model, de meesters. Dit was het begin der Academie.

Het begin was klein en eenvoudig vergeleken bij de latere uitbreiding. Het kostte in de eerste tientallen van jaren na de officieel erkende scheiding van kunst en ambacht, de

grootste moeite op sommige plaatsen, om de juiste grens tusschen beide te vinden; om de eenvoudige reden dat vele, en lang niet van de minste kunstenaars, nog steeds het ambachtsgedeelte van hun vak bleven drijven. En zoo waren ook de eerste Academie-leerlingen nog in hun occupaties verdeeld tusschen het oude ambachtsleven en de nieuwe illusies. Eenige uren in de week volstonden om den leerdorst der eerste academisten te lesschen.

Aan de Ecole des Beaux Arts te Parijs, ongeveer ter zelfder tijd gesticht als onze Hollandsche scholen, rekende men oorspronkelijk een paar avonduren per dag voldoende. In Den Haag teekende men in de zeventiende eeuw ter Teeken-Academie van de nieuw opgerichte Confrerie der kunstschilders slechts Dindags en Vrijdags van 5 tot 8 uur. Sedert het begin der achttiende eeuw werd er elken dag behalve 's Zaterdags naar het naakt model geteekend, en voortdurend nam het onderwijs in omvang toe. Hoe meer het kunstleven werkelijk verviel en verliep, hoe vaster het Academisch onderwijs zich een plaats in de zorgen der Regenten zag ingeruimd. Het scheen dermate onafscheidelijk van meeningen en toestanden in kunst en handwerk, dat de stormen der Fransche Revolutie haar instituut niet konden deeren en de Academie wèl vermeerderd, maar niet veranderd in de nieuwe orde van zaken overging.

In onze Amsterdamsche Rijks Academie van Beeldende Kunsten hebben we een zuiver type van de oude Renaissanceinstelling bewaard. Zij is nog een schilderschool, zooals de vroegste Academies van huis uit schilderscholen waren, die slechts door latere uitbreiding de Bouwkunst te onderwijzen kregen. En een schilderschool waar de kulte van de vrije kunst en het naakt model wel tot het uiterste gedreven is. Het onderwijs wordt niet meer gegeven in een lokaliteit van een schilders-confrerie, waardoor indertijd nog eenige band met de natuurlijke organisatie der meesters van het vak onderhouden werd, maar in een Rijks-gebouw; niet meer door meesters in en door de confrerie gekozen, maar door Professoren van wege de Regeering aangesteld, en aan leerlingen aan wie het onderwijs zonder éénige belemmerende dienstbaarheid wordt toebedeeld. Het geheele practische onderricht wordt begrepen in het vrije teekenen, schilderen en boetseeren

naar de natuur; in de eerste jaren naar een onbewegelijk model (het gips-afgietsel), in de latere naar het levend model. Acht en dertig uren werd in mijn tijd in vijf dagen naar model geteekend. Wie zou er aan gedacht hebben om op 's meesters palet en penseelen acht te geven, om doeken en paneelen te bereiden en op de reinheid der werkplaats te passen, zooals het nog in Rembrandts tijd van den leerling geëscht werd? Nooit werd op eenige Academie geleeraard, dat dit tot de oefeningen des jongen mans behoorde; men moest *studeeren.* Waren er voor allerlei ondergeschikte werkjes geen boden en knechts? Wij moesten artiesten worden! De spieramen werden door den kunsthandelaar met doeken bespannen kant en klaar geleverd, de fabrikant bezorgde ons de verf machinaal gewreven en chemisch vervalscht thuis; en wie nog geld en lust over had om een armen drommel wat te laten verdienen, die liet zijn kwasten wasschen door het model en flaneerde na geëindigde studie, door geen andere dan kunst-overwegingen geplaagd, langs de Stadhouderskade. In dit onderricht-systeem was het ambacht wel geheel van de kunst gescheiden en als minderwaardig en schadelijk uitgeworpen. Wij hadden iets van jeugdige vrije meesters (al waren wij dan ook nog zeer onbeholpene), wij hadden veel van studenten, óók hadden wij iets van wèl-verzorgde luxe-kinderen, wij hadden niets van ambachts-leerjongens, waartoe in hun tijd zoowel van Eijck als Rembrandt behoord hadden.

Nu ik getracht heb de beide leerwijzen te omschrijven, de Ambachts-leerwijze aan gebouwen en in werkplaatsen en de Kunst-leerwijze op de Academies, nu zij het mij geoorloofd beide methoden als twee historische verschijnselen naar mijn beste weten en ondervinding tegenover elkander te wegen. Geen oogenblik aarzel ik dan om met zooveel anderen het Academisch onderricht inferieur te vinden aan dat van het Ambacht.

Wat het Academisch onderricht van het Ambachts-onderricht onderscheidt, dat is niet een *verhoogde* kunstverzorging, maar dit: dat uit het Academisch onderricht de elementen van dienstbaarheid en gemeenschappelijken arbeid verwijderd zijn. Daardoor verbrak het den band, die het onderwijs aan het reëele leven verbond en werd een der eerste vormende

krachten vernietigd. Het oude Ambachts-onderwijs ging uit van het beginsel, dat de jongen tot een mensch en een karakter moet worden gevormd. Al wat de mensch in de samenleving verwacht, en behoort mede te brengen, dat werd hem in het ambacht van jongs-aan geleerd, het bewustzijn hem bijgebracht, dat het groote leven, waarvan hij deel zou uitmaken, niet uit eenzamen, maar uit samenwerkenden slechts kon bestaan, de een den ander helpende en verheffende. Daar zijn groote daden noodig, maar ook kleine, en wien zouden de kleine verplichtingen worden opgelegd indien het niet aan de jongens, aan de leerjongens was? Een zuivere en wijze paedagogie schreef dit voor. Het geringe, het begin van het werk, dat was aangemeten aan hun jonge ongeschoolde krachten, en dus besloot het de leering en den arbeid die hen noodig was. Het bracht hen, door het samenwerkende, in relatie tot het hoogste, en kon de hoop in hen levende houden, dat zij, bij grooter krachten, waardiger taak zouden vinden. Deze opklimmende oefeningsreeks wordt in het Academisch systeem ganschelijk gemist, al *schijnt* het dat op een stijging der oefeningen zeer gerekend is. Want de jonge man, die op zijn zestiende jaar gezet wordt een Ajax te teekenen, op zijn twintigste het naakt model zal schilderen en op zijn dertigste een portret begint, die bevindt zich steeds voor dezelfde moeilijkheden; alleen is hij op zijn zestiende jaar slecht voorbereid en onbekwaam. Dit is onzinnig. Zou men een medisch student van het eerste jaar aan een zware operatie zetten in het vertrouwen, dat hij door voortdurende herhaling dezer oefening de noodige kennis en vaardigheid wel krijgen zou? De sinistre gevolgen zouden het gebrek aan gezonde methodiek hier allerduidelijkst aan den dag brengen.

Duidelijker ook worden in de Academie de methodische gebreken, waar het stelsel, oorspronkelijk voor schilders gevormd, op Bouwkunst bijv. wordt toegepast. Immers de noodwendigheid om een leergang van fictieve oefeningen saam te stellen voor den jongen handwerker, die buiten de reëele verhoudingen van het ambacht gedreven was, had het teekenen en afbeeldend schilderen, het nabootsen als een altijd beschikbaar en bruikbaar middel tot grondslag van alle onderricht moeten maken. Het teekenen nu is ongetwijfeld ook in het schilderen besloten en het na-schilderen van

voorwerpen en figuren zeer zeker een vaardigheid aan de hoogste schilderkunst niet vreemd.

Maar wàt te denken van zulke oefening voor de jonge bouwmeesters? Ook voor hen werd in het Academisch systeem, dat de Ambachtdienstbaarheid en samenwerking niet kent, het teekenen het groote middel en de voornaamste oefening. Oudtijds was het behalve een kunst-in-zich, in de andere vakken een spaarzaam aangewend hulpmiddel. Niemand dacht er aan om op het papier zijn krachten te verspillen, terwijl de schoone materialen lagen te wachten om verwerkt te worden. Men bouwde, hakte in den steen, ciseleerde en emailleerde het metaal, brandde glas en sneed in hout en ivoor, men teekende ook in de nog steeds bewonderenswaardige miniaturen, en in alle vakken van schilderkunst, maar als m i d d e l tusschen het bedenken en het uitvoeren van het werk werd het slechts spaarzaam gebruikt. De scheiding van Kunst en Ambacht dat van zelf de verdeeling van het werk tusschen ontwerper en uitvoerder met zich voerde, gaf het teekenen de schijnbaar grootere waarde en het Academisch onderricht kwam dit bevestigen. Het teekenen werd nu een doel, ook waar het slechts middel behoorde te wezen. En, terwijl in het Academisch Bouwkundig onderricht zooals dit allerwege wordt gegeven, de rechte vorming tot den bouwenden arbeid, de Ambachtsvorming den jongen aankomende Bouwmeester geheel onthouden wordt, is teekenen en nog eens teekenen zijn dagelijksch oefening.

Zoo werkt de Academie in strijd met elke gezonde methode, in strijd ook met den aard der kunsten zelve. En verbazen mag het ons niet het werken der Academies onafscheidelijk verbonden te zien aan een voortdurend verval der kunstvaardigheid en van den schoonheidszin. In de tweede helft der 17de eeuw riep de officieel erkende scheiding van Kunst en Ambacht de Academies in het leven. Toen waren onder het régime der Ambachts-aanschouwingen in vier achtereenvolgende eeuwen de schoonste werken gesticht, zoowel het Lam Gods der gebroeders Van Eijck en de Bosscher St. Janskerk als de Staalmeesters van Rembrandt en het Amsterdamsche Raadhuis. Maar in dat tijdperk zien wij de reeks dezer werken eindigen en vertoont zich, ook in de schilderkunst een verval, door geen Academie te keeren.

Het mag ons niet verwonderen dat eene Inrichting, waarin zoovele zwakheden kunnen worden aangewezen, nooit door de kunstenaars als voldoende is aanvaard geworden. Ik meende goed te doen met èn hare organisatie èn de bezwaren daar tegen nog eens duidelijk in het licht te stellen, opdat wij, de huidige Kunst- en Ambachts-toestanden overziende, onbevangen over hare waarde voor ons zouden kunnen spreken. En dan past ons de erkenning dat het Academisch onderricht, het school-onderwijs voor Kunsten en Ambachten beide, wèl op innige wijze verband moet houden met de nooden en behoeften des tijds; want niettegenstaande vele zoo klaar te demonstreeren gebreken, bestaat het niet alleen maar bloeit zelfs meer dan ooit te voren. Dit is natuurlijk nauw merkbaar indien men zich in zijn kennisneming beperkt tot de jaarlijksche rapporten in de Staats-courant, waarin ons getrouwelijk van den ijver van Professoren en een vijftigtal 'kweekelingen' wordt kond gedaan. Maar het is onmiskenbaar indien men de vele scholen voor Nuttige en Beeldende Kunsten, de Kunst-nijverheidsscholen, de Ambachtsscholen overweegt met hun duizenden leeraren en leerlingen.

Bracht de scheiding tusschen de Kunst en het Ambacht in het eerst alleen de jonge schilders en beeldhouwers en plaatsnijders buiten de werkplaats, al spoedig werd door middel van het Bouwkundig teekenen in fictieve oefening de jonge architect naar de Academie getrokken. Reeds in het einde der 18de eeuw dacht men de bedreigde volkskunstvaardigheid te steunen door de Academie dienstbaar te maken aan 'Nijverheid en Manufacturen' en de drang des tijds zou in de helft der 19de eeuw Kunst-nijverheidsscholen doen stichten naar Academisch model voor goudsmeden, meubelmakers en al de zoogenaamde 'decoratieve kunsten'. Zij vormden den overgang tot de Ambachtsscholen waar de jonge timmerlieden en ververs zonder eenige relatie met het wezenlijke werk des tijds den ganschen dag in de fictieve beoefefening van hun vak worden bezig gehouden. Hiermede zijn wij aan het einde der ontbinding genaderd en is het oude Ambachts-onderricht wel geheel verworpen, zelfs in de eenvoudigste Ambachten. Scholen voor Nuttige en Beeldende kunsten, Kunst-nijverheidsscholen, het zijn naar hun aard en oorsprong a l l e Academies. De leeraar die geroepen wordt

het Timmeren te onderwijzen aan een Ambachtschool naar de huidige organisatie, verlaat evenzeer het levende verband met zijn vak als de professor die ter Academie de jongelieden de Hoogere opleiding in de kunst bezorgen zal. En gerustelijk kan men beweren, dat zoo min als de Academie voor schilderkunst deze kunst vermocht te redden van een dreigend verval, zoo min de Ambachtscholen het vermogen zullen bezitten het dalende Ambacht waarlijk op te heffen.

Zoo verheugen wij ons dan in het bezit van een alles omvattend en zich steeds uitbreidend Kunst- en Ambachtsonderricht, dat geheel naar Academisch beginsel gevormd met het karakter van Kunst en Ambacht beide in strijd is.

De Academie krijgt, aldus gezien, bij hare bedenkelijke organisatie een bizondere beteekenis. Wel schijnt zij alleen ten dienste der 'Hoogere opleiding van Kunstenaars', zooals dit in de Wet van 1870 is geformuleerd, inderdaad is zij de vorm en bewaarplaats der methode, waaruit al ons vak-onderwijs (in den ruimsten zin) is voortgekomen, en woont in haar het Patronaat van een te bestrijden stelsel. Dit maakt hare reorganisatie tot een zaak van zeer algemeen belang en de bespreking daarvan in ruimer kringen meer dan gewenscht. Kunnen wij aan de Academie weer eenige zuivere beginselen in toepassing brengen, dan zal van zelf de lijn zijn aangegeven, waarnaar men zich bij Vak- en Ambachts-onderwijs heeft te richten.

Het adres door het Genootschap Architectura gericht tot de Regeering om ook de Bouwkunst en Aanverwante vakken aan de Academie te doen onderwijzen opende de in deze noodige actie. Het mag nu echter gezegd zijn dat, naar het mij voorkomt, de zaak nog beter gediend ware en men had kunnen rekenen op positiever resultaat, indien de formuleering van het verlangen zuiverder den eisch des tijds had weergegeven. Immers 'de Bouwkunst en Aanverwante vakken' dat klinkt ouderwetsch en is het inderdaad. Dat behoort tot dezelfde terminologie als de *Schoone* Kunsten, de Schoone Bouwkunst, als het Fijn-schilderen, in tegenoverstelling van de Ambachten, de Metselrie, het zoogenaamde Grof-schilderen. Dat annonceert niet den strijd tegen de verwerpelijke inzichten, die de schilderkunst, de fijn-schilderkunst, aan de Aca-

demie overheerschend deed zijn en overheerschend deed blijven, maar is van gelijke bedoeling. ‘Bouwkunst en Aanverwante vakken,’ dat ziet op dezelfde ziekelijke neiging om het eene ambacht als voornamer boven het andere te verheffen, waarvan de gansche Academie steeds is doordrongen geweest. Wie onder deze leuze hervormen wil, die tracht den dwalende op den rechten weg te helpen door hem nog verder te voeren op den weg der dwaling.

Waar de scheiding van het Handwerk in Kunsten en Ambachten het verval beteekende en begeleidde, daar kan thans, nu het proces wel ganschelijk is doorloopen, geen andere leuze gelden dan die hunner hereeniging; daar dient verwijderd te worden al wat aan de verouderde kunstenhierarchie herinnert, die Bouw-, Beeldhouw- en Schilderkunst als iets vorstelijks deed tronen boven ambachten en ‘aanverwante vakken’, daar dienen de Bouwende Kunsten in eere te worden hersteld. En in dezen zin alleen is ook in de laatste vijftig jaren aan een versterking der Bouwkundige ideeën gewerkt kunnen worden. Vooral in de kringen der bouwmeesters en van wie het meest op bouwkunst bedacht waren heeft men ingezien, dat Bouwkunst van de herleving der Bouwende Kunsten, der Ambachten, afhankelijk gerekend moet worden. Moge men ook al niet geheel onderschrijven wat de Amsterdamsche-Beurs-Bouwmeester Berlage in een opstel over onze moderne Architectuur beweerde, dat de Bouwkunst is de *resultante* der andere Kunsten, ongetwijfeld ligt in deze uitspraak de noodwendige reactie tegen de verwarrende aanmatigingen der zoogenaamde Schoone Kunsten. De Bouwende Kunsten, de Kunsten als Ambachten aan de Academie, dit zij het verlangen. Daardoor slechts is het goede beginsel te introduceeren dat de zuivering bewerken zal en voeren tot deugdzamer verhoudingen.

De vakken waarin thans het Academisch onderricht gegeven wordt, geven van zelf aan, waar en hoe de hervormingen het geleidelijkst kunnen worden ingevoerd. Want steeds zijn Schilderen en Beeldhouwen Bouwende Kunsten en Ambachten geweest en het Graveeren behoorde aan grooter en levenwekkender milieu toen het het Ambacht des drukkers nader stond. De nieuwere tijden hebben een herleving dier kunsten

naar dézen zin gewekt en mogelijk gemaakt, en voegzaam is het dus te eischen, dat *zij* allereerst ruimer zullen worden opgevat en onderwezen naar het oude Ambachts-begrip. Dan zal de afdeeling voor Graveeren tot eene voor Grafische Kunsten behooren te worden. Hout-gravure en lithografie in dienst der Boekdrukkunst zullen eenige beweging moeten brengen in de stilte der Ets-klasse. De beeldhouwers zullen gesteld moeten worden aan het direct verwerken der materialen, steen, hout, ivoor, brons; en het waarlijk verderfelijk boetseeren (een even groot gevaar voor de Beeldhouwkunst als het intermediair teekenen en schilderen voor de andere kunsten geweest is) zal tot een minimum moeten worden teruggebracht. De Schilderkunst, thans alleen onderwezen met het oog op kabinet-schilderijen, zal haar gebied weer zien completeeren met al de vormen van Muurschilderkunst en het Glasschilderen. Dàn, wanneer deze beginselen zijn aanvaard, dan is de weg voor de Bouwkunst zelve op uitnemende wijze bereid, en het onderwijs hierin zou zich van zelf aan de nieuwe en betere regeling aanpassen. De jonge architect zou dus zooveel mogelijk aan het ziellooze Bouwkundig teekenen moeten worden onttrokken om hem aan een der Bouwende Ambachten terug te geven. En deze hervorming zou haar vruchtbaarheid verzekerd moeten zien door wederinvoering van het Ambachts-beginsel van *dienstbaarheid* en *samenwerking.* Weg dus met de ‘klassen’ waar de jonge lieden vrijelijk, ja, maar ook zonder eenig ernstig en sterkend verband studeeren, weg met het verzwakkend isolement der zoogenaamde professoren. Het Werk vereenige allen weer in de goede en schoone ambachts-verhouding van meester en leerling.

En dan moge - opdat de fictie ganschelijk gebroken worde en een ernstige en deugdelijke grondslag in waarheid gesteld - 's Lands onderwijs weer verbonden worden aan 's Lands werk, zooals dit ook in grooter tijden het geval was. De Grafische Kunsten zouden dus bij Landsdrukkerij behooren, de meesters in het Bouwen, Schilderen, Beeldhouwen, dat zouden meesters moeten zijn, die 's Lands werken uitvoerende, dat moesten doen mèt behulp hunner leerlingen.

Aldus zouden de Bouwende Kunsten, ook de Bouwkunst, waardig in te voeren zijn aan onze Academie, en zóó alleen

zou aan de noodwendige reorganisatie van het Kunst- en Ambachts-onderwijs het goede begin te geven zijn, waarvan de deugdelijke consequenties niet kunnen uitblijven. Waar de bizondere oeconomische beteekenis der Ambachtsscholen maant tot een uiterste bedachtzaamheid die de zuiverheid der in te voeren hervormingen niet ten goede kan komen, daar gevoelen wij ons tegenover de Academie volkomen vrij, en niets verhindert ons deze Instelling als model en regel van alle Kunst-en Ambachtsonderwijs, grondig en voorbeeldig te wijzigen, naar de goede beginselen, die slechts tot schade van Kunst en Ambacht zijn verlaten geworden.

Wie op de moeilijkheid dezer nieuwigheden zou wijzen, dien zou men mogen herinneren aan wat door bijzondere personen en door het Rijk zelf reeds verricht is en als natuurlijke voorbereiding der te volgen hervormingen mag worden aangezien.

Tot in onze dagen bleef de oude vorm van ambachtsonderricht in velerlei schoonen arbeid bewaard. In kleine en afgelegen plaatsjes werd nog in het laatste vierdedeel der 19de eeuw uitmuntend, smaakvol en karakteristiek werk gemaakt, dat alleen op de oude wijze in de werkplaats geleerd was, en dat menig modern product van ‘versieringskunst’ in waarde overtreft. De ouderwetsche meesters van het timmeren metselvak, de lieden, die naar ouden trant en zede in hout sneden, het goud en zilver bewerkten en de schoone kleedij bezorgden, die wij nog als laatste overblijfsel eener vroegere kunstvaardigheid in onze dorpen zien kunnen, *zij* waren de laatste werkelijk bevoegde Kunst-Ambacht-onderwijzers. Maar ook in het eigenlijke gebied der kunst en meer speciaal in dat der schilderkunst heeft men het onderwijs op de werkplaats nooit geheel verlaten. Een goed meester had tot in onzen tijd steeds zijn leerlingen, die het vak in de werkzaamheden van het atelier nader werden gebracht dan in de scholen. En de herleving van veel langen tijd verwaarloosde kunstbeoefening was bestemd aan deze verhouding nieuwe uitbreiding en steviger grondslag te geven. Wat de Academie miste en had uitgestooten, dat werd en wordt in de particuliere ateliers bewaard.

Maar ook het denkbeeld om den kunstenaar niet alleen te

laten werken, maar tevens te laten onderwijzen en omgekeerd is niet nieuw. Onze bouwmeester Cuypers was, terwijl hij in den dienst van het Rijk de gewichtigste gebouwen deed optrekken, tevens des Rijks leeraar aan de Rijks Normaalschool voor Teekenonderwijzers en aan de Kunst-Nijverheidsschool te Amsterdam. En de heeren Sturm en Junger werden in ons land gehaald als onderwijskrachten aan diezelfde scholen, maar tevens om het vele schilder- en beeldhouwwerk te helpen uitvoeren, dat aan de Rijksgebouwen noodig was. Hier had men immers bijna het noodige bereikt?

Welnu, waar een grondige reorganisatie van het Kunsten Ambachtsonderricht ter wille van zeer algemeene arbeidsbelangen dient te worden ondernomen, waar door particulieren en Regeering de overgangsmaatregelen reeds sedert jaren zijn toegepast, zou het daar raadzaam zijn nog langer te aarzelen met eenig afdoend besluit?

Nu ik bij het einde mijner beschouwingen de besproken stoffe overzie, wil een oud en schoon verhaaltje niet van mij wijken. Het herinnert aan een dier wijze en liefelijke gesprekken die St. Franciscus van Assisië voerde met zijn ordensbroederen, en ik weersta de verzoeking niet om mijn schraal betoog te versieren met dit bloempje uit een tijd van buitengewone verheffing. - ‘Eens waren Sint Franciscus en de broeders zijner orde te zamen en hij zeide tot broeder Masseus, die bizonder begaafd was tot de welsprekendheid: Broeder, de andere broeders hebben de gave der contemplatie en van het gebed en gij - gij hebt die der prediking tot stichting des volks; daarom is het dat, opdat uwe broeders zich vrijelijk aan de contemplatie zullen kunnen overgeven, rechtmatig dat gij, die meer geëigend schijnt tot het actieve leven, ook de zorg hebt voor poort en keuken. Rest u nog tijd dan kunt gij aalmoezen bedelen in de buurt. Maar zorg vooral dat de lieden der wereld de rust uwer broeders niet storen.’

Het vervolg van het verhaaltje leert hoe de broeders smeeken den last dezer werkzaamheden gezamelijk te mogen dragen en hoe ten slotte deze last door Sint Franciscus verdeeld werd met groote liefde en wijsheid.

Hier wordt ons, naar het mij voorkomt, het ware inzicht

der vroegere tijden in de verhouding van Kunst en Ambacht wèl klaar beduid. Met de verwijzing naar de geheimzinnige hoogten van het contemplatieve leven brengt de wijze ordensstichter alle dadigheid terug in een zelfde plan des actieven levens. Hij hoedde zijn broeders met aandoenlijke wijsheid voor ziekelijke kunst-vereering, onafscheidelijk van geestelijk verval en predikte tevens de waarde en de verdienste van den nederigsten arbeid.

Wij mogen ons den diepen zin van dit verhaaltje herinneren, waar wij ons opmaken om de vorming der jonge lieden tot den Arbeid der Kunsten grondig te wijzigen. Van uit tijden, zooveel grooter dan de onze in Kunst- en Arbeidsvermogen, maant het ons den nederigen arbeid weer in eere te herstellen. Het Ambacht en de Kunst, zij behooren nauw bijeen en vormen den Schoonen Arbeid, die het leven vervroomt en verfraait. De rechte verhouding van beide is niet alleen de voorwaarde voor een gezond vormingssysteem voor de jongeren, maar een onmisbaar element tevens voor den groei der kunstwerken zelve.

Het werk dat hier wacht is moeilijk en omvangrijk, maar behoeft daarom niet onbegonnen te blijven. En wàt ook het resultaat moge zijn der pogingen, het begin zal goed zijn, indien wij ons laten leiden door het beginsel, dat waar de Renaissancemeesters de scheiding van Kunst en Ambacht wenschten, wij streven moeten naar hunne hereeniging.

A.J. DERKINDEREN.

John Gray's ruilmiddel.

> Ah, le bon billet qu'a La Châtre!
> NINON DE LENCLOS.

De eigenaardige groep der - ter zijde van Owen staande - sociale schrijvers uit het Engeland der eerste helft van de negentiende eeuw zou niet geheel compleet zijn, wanneer daarin ontbrak de figuur van een bijna naïeven utopist. Inderdaad is die man er te vinden. Wij noemen John Gray. Scherper dan iemand van zijn Britsche tijdgenooten heeft hij het gebrek aan verband tusschen productie en consumptie gezien: het anarchistisch element van ons tegenwoordig c i r c u l a t i e - p r o c e s opgemerkt. Om dat te verhelpen heeft hij in zijn brein een oplossing bedacht. Hij is geworden de auteur van een ‘ruil-plan,’ de uitvinder en toebereider van een sociaal elixer, een wondermiddel, dat hij, na het jaar 1830, gedurende een tijdsverloop van zestien jaren, in drie boeken - uitgewerkte, stevige prospectussen - zijn medeburgers gaat aanprijzen, telkens dringender, telkens hartstochtelijker. Altijd turende op één punt, dat hij met zijn geestes-oog in 1831 helder heeft gezien, wordt hij op dit stuk monomaan. Hij gelooft vast de waarheid te hebben gegrepen. Hij begrijpt zelfs niet hoe iemand er aan twijfelt. Den 16^{den} Maart 1848 verzekert hij plechtig dat binnen zeven jaar zijn plan zal worden verwezenlijkt. Hij verwed er zijn hoofd om, dat zijn plan al de verwachtingen der Fransche revolutionnairen van 1848 zal vervullen, als zij 't maar aandurven.

Maar de lieden durven 't niet aan, en gunnen hem zijn hoofd.

Niet dadelijk, bij zijn eerste optreden, kwam hij met dit plan voor den dag. Hij was voor den handel opgeleid en begon reeds op jeugdigen leeftijd zijn loopbaan als handelsbediende, eerst als klerk op 't kantoor, daarna als reiziger voor een *en-gros*-zaak te Londen. Doch dat Londen, met zijn krioelend gewoel, met zijn tegenstellingen van weelde en armoede, liet hem geen rust. Hij kon in zijn gedachten geen bevredigende oplossing vinden voor al de maatschappelijke raadselen, die zijn oog zag. Het werd voor hem een niet te ontwarren probleem. Slechts dit begreep hij, dat er iets verkeerds was in die maatschappij, waarin hij zich bewoog. De handels-usantiën der menschen stemden niet samen met de regelingen der natuur. Mijmerend over die vraagstukken, het brein opgevuld met allerlei bedenksel en gedroom, ging hij het boek van den grootmeester der economie, Adam Smith, bestudeeren. Doch die studie gaf hem geen bevrediging. Het was omstreeks het jaar 1821. Sterker werd slechts bij hem de twijfel, of de richting van den maatschappelijken stroom, zooals die zich tegenwoordig bewoog, wel de juiste was. Zeker: er was een notie gangbaar onder de menschen, dat er in ons maatschappelijk stelsel een zich-zelf reguleerend beginsel was, en dat de stroom van het verkeer, evenals die van het water, slechts aan zich-zelf moest worden overgelaten, om zijn eigen peil te vinden en effen-vlietend voorwaarts te vloeien. Maar juist het bestaan van dit beginsel begon hij te ontkennen. Hij meende dat dit ‘doen door laten’ niet toereikend was. Op deze wijze werden de diepe ellenden van het land, de onverdiende armoede, de commercieele moeielijkheden, niet verwijderd. Een andere basis voor welvaart en voorspoed moest worden gevestigd. Hij schreef zijn denkbeelden daarover op papier, en zond het manuscript - waaraan hij den titel gaf van ‘the National Commercial System’[1] - aan

1) Foxwell stelt vragenderwijze (zie pag. 204 van zijn vertaling van Menger) ook op naam van John Gray de zeer opmerkelijke brochure, in 1821 anoniem uitgekomen: ‘The source and remedy of the national difficulties, deduced from principles of Political Economy, in a letter to Lord John Russell.’ Wij hebben die brochure niet kunnen bekomen. Over haar beteekenis zie Fr. Engels in de voorrede vóór Karl Marx ‘das Kapital,’ Zweiter Band, Zweite Auflage (1893), pag. XIV en XV. In die brochure van 1821 komt reeds de uitdrukking voor van het gelaat van het socialisme, zooals Marx en Engels dit later als Medusa-hoofd omhoog hieven, bedreigend de bezitters: ‘the possessors of surplus produce or Capital.’

den verstandigsten vriend, dien hij toen en voor altijd had, waarschijnlijk zijn broeder. Deze antwoordde hem woordelijk het volgende: ‘ik was voornemens mijn opmerkingen te maken over uw geschrijf, maar na de lezing van het slot werd ik overtuigd dat al mijn bedenkingen slechts tijdverlies zouden wezen. Ik zou u aanraden uw papieren bundel in een keuken-vuur te gooien, groot genoeg om het gekrabbel te verteeren.’ Die kritiek was niet bepaald aanmoedigend. John Gray volgde den raad niet op en troostte zich met de overlegging, dat hij misschien zijn denkbeelden niet helder en verstaanbaar had uiteengezet. Hij zou dat later pogen te verbeteren. Intusschen had zijn broeder hem den wenk gegeven de geschriften van Robert Owen in te zien. Hij had die vingerwijzing gevolgd en hier en daar zijn eigen overwegingen nu wat kunnen aanvullen. Zóó keerde hij tot zijn eigen manuscript terug, en schreef hij, vier jaren later, een fragment daarvan geheel over, dat hij als opstel uitgaf onder den vorm van een lezing. Dit boekje heeft in Londen slechts een beperkt onthaal gevonden, doch is later herdrukt in Philadelphia, waar het uitgebreider kring van lezers trof.

Wij moeten met dit in het jaar 1825 voor het eerst verschenen boekje ons even opzettelijk bezighouden. De titel luidde als volgt: ‘A lecture on Human Happiness: being the first of a series of lectures on the causes of the existing evils of Society. To which are added the articles of agreement recommended by the London Co-operative Society’. Het boekje is nu uiterst schaars te vinden. Zelfs het Britsch Museum bezit daarvan geen exemplaar. Wij hebben het niet kunnen machtig worden - ook trots allerlei vriendelijke bemoeiingen in Philadelphia - en moeten ons dus (helaas!) vergenoegen met het overzicht dat professor Foxwell, in zijn breede inleiding vóór de vertaling van Anton Menger's geschrift ‘das Recht auf den vollen Arbeitsertrag’ daarvan heeft gegeven.

Het geheele opstel is een ontleding van den aard der productie, met het oog op hen die daarvan al of niet het voordeel trekken. Wat dadelijk treft, is dat Gray zijn uitgangspunt plaatst in de statistiek. Hij neemt de tabellen van den bekenden Colquhoun, en doet zijn best daaruit af

te leiden de cijfers over de productieve en improductieve klassen in Engeland. Colquhoun volgende schat hij het geheele inkomen van het land op 430 millioen pond sterling, van welke som de productieve klassen(volgens zijn berekening) 426 millioen produceeren, zijnde omstreeks 54 pond sterling per jaar voor elken man, vrouw en kind in de productieve klassen, van welke som zij ongeveer 11 pond ontvangen, d.i. slechts een luttel meer dan het één vijfde deel van het product van hun eigen arbeid'. Ieder improductief lid der maatschappij is dus een directe belasting op de productieve klassen. Groote aantallen van lieden, zelfs der productieve klassen, worden door 't tegenwoordig systeem er toe geleid om nuttelooze leden der maatschappij te worden. Zij die de onafhankelijke klassen uitmaken zijn afhankelijk van twee zaken: vooreerst van den arbeid van hun medemenschen, en ten tweede van de onrechtvaardigheid die hen in staat stelt om dien arbeid aan anderen op te leggen. Op land of grond kan er geen goed recht zijn. De grondslag van allen eigendom is arbeid, en geen andere billijke basis is daarvoor aan te wijzen. De interest van geld is een andere manier om arbeid te verkrijgen, zonder er eenig equivalent voor te geven. 'Wat verkrijgt de productieve arbeider voor dat deel van het product van zijn arbeid, dat jaarlijks van hem afgenomen wordt voor inkomsten verkregen door hen die geld uitleenen? Hij krijgt niets. Is dan, vragen wij, - zegt Gray - een mensch op die wijze de natuurlijke eigenaar van het product van zijn eigen arbeid? Indien hij 't niet is, welke grondslag is er dan in 't algemeen voor eigendom? Indien hij het wèl is, bestaat er geen rechtvaardigheid om interest voor het gebruik van geld te heffen'. Het rechtspunt nu verlatende, betoogt Gray dan verder, dat er geen waarachtig geluk in eenigerlei klasse van menschen onder het concurrentie-systeem der maatschappij bestaat, zelfs niet onder hen die met rijkdom zijn voorzien. De groote oorzaak van ellende meent hij te vinden in het voorhanden zijn van een onnatuurlijken slagboom of grens tegen de productie, in den vorm van het beginsel der concurrentie. De verdeeldheid en tegenstrijdigheid der belangen van de menschen, in hun wijze om het kapitaal te gebruiken, en in de distributie van het product

van hun arbeid, is het ontzettend onheils-werktuig, dat den vloek uitmaakt der menschheid en dus oorzaak is van bijna elk ons omringend kwaad. ‘Tengevolge van de vatbaarheid van weinigen om voort te brengen al hetgeen concurrentie aan de velen zal veroorloven om te verteren, zal de concurrentie nog verder worden uitgebreid.’ Het is de groote trek van Owen's plan, dat het de omstandigheid die nu de productie beperkt wegneemt, en aan de producenten den rijkdom geeft, die zij scheppen.

Gray geeft ten slotte deze conclusie: ‘Wij hebben getracht in ons geschrift de maatschappij te schetsen zoo als zij is. Wij hebben ons best gedaan aan te toonen door wie rijkdom wordt gecrëeerd en door wie het wordt geconsumeerd. Wij hebben gepoogd uit één te zetten, dat elke soort van rijkdom uit menschelijken arbeid voortkomt; dat de productieve klassen thans niet alléén zich zelven, maar elk improductief lid der maatschappij onderhouden; dat *zij alléén* productieve leden der maatschappij zijn, die hun handen òf aanwenden tot bebouwing der aarde, òf tot het bereiden en dienstbaar maken van de producten der aarde voor de behoeften van het leven; dat ieder individu die niet op deze wijze zijn dagen besteedt een directe belasting is op hen die wel aldus zich bezig houden; dat - om niet te spreken van de talrijke, kostbare klasse van personen die niet eens de aanmatiging van nuttigheid in eenigerlei opzicht kunnen voorwenden - alle kooplieden, manufacturiers, handelaars in 't groot of in détail, tesamen met hun klerken, assistenten en winkelbedienden, hetzij directeuren en hoofdopzichters van productie, hetzij louter verdeelers (“distributors”) van rijkdom zijn, die betaald worden door den arbeid van hen die den rijkdom scheppen; en dat zulke personen slechts nuttig zijn in een bepaald toereikend getal, ten einde den arbeid te leiden en het product te verdeelen. Wij hebben getracht aan te wijzen, dat het werkelijk inkomen van het land, hetgeen bestaat uit de hoeveelheid van rijkdom jaarlijks door den arbeid van het volk voortgebracht, van de producenten hoofdzakelijk wordt afgenomen door middel der grondrente, der pacht van de huizen, den interest van het geld, het profijt verkregen door personen die den arbeid koopen tot zekeren prijs en dien verkoopen tot een hoogeren prijs; - wij hebben

uitéengezet dat deze ontzettend groote belastingen van grondrente, interest en profijt op den arbeid altijd moeten voortduren zoolang het stelsel van individueele concurrentie blijft staan; dat van de nieuwe communauteiten ALLE leden productieve leden der maatschappij zouden wezen, uitgezonderd alléén de personen die in absoluten zin noodig zouden wezen voor improductieve bezigheden, en die dus hun tijd en hun talenten volledig aan het algemeene welzijn zouden kunnen toewijden. Niemand zou moeten worden belast of met grondrente, of met interest, of met profijt, drukkende op zijn arbeid'.

Dit alles klinkt zeer bar en geeft een fragment van een socialistisch programma dat menig revolutionnair onzer dagen zou onderteekenen. Wat ons in enkele dier zinsneden treft, is het noemen van Owen en van zijn communauteiten. Blijkbaar had de vingerwijzing van den broeder toch 't doel getroffen. Wij kunnen hierbij aan een voorval in het leven van onzen Gray herinneren. Het zal aan hen, die de ontwikkeling van het Britsch sociaal leven van het jaar 1825 gevolgd hebben, bekend zijn, dat in die dagen Abram Combe uit Edinburgh, vol van bewondering voor Robert Owen, een proef was gaan nemen met het stelsel van zijn vereerden meester. Hij was in 1825 aangevangen[1)] maatregelen te treffen en voorbereidende stappen te doen, om, niet ver van Glasgow, in de buurt van Owen's Nieuw-Lanark, een inrichting in den geest van Owen's nieuwste plannen te verwezenlijken. Het zou de inrichting van O r b i s t o n worden. Men begon aan dat Orbiston te bouwen in Maart 1826. In vereeniging met anderen had Combe het landgoed van dien naam voor 20,000 L.S. gekocht, waarop nu een gebouw zou worden opgericht dat evenveel zou kosten. De huizinge, waarnaast een fabriek werd gevestigd, zag, toen zij oprees, er wel wat kaal uit, doch, geheel uit gehouwen steen opgetrokken, had zij toch nog al aanzien. Toen het gebouw geheel gereed was, riep Combe de menschen op, om dáár gezamenlijk te wonen en te werken, zooals Owen dit had verkondigd. Zij kwamen en kregen allen kamers en taak. Doch het was het meest verwonderlijke amalgama van lieden,

1) Zie mijn boek 'De Socialisten: personen en stelsels', uitgave in zes deelen, tweede deel, pg. 339 en volgende.

dat men zich denken kan. Zij wisten natuurlijk niets van elkander af, waren voor het meerendeel wel bereid om hun arbeid te doen, maar werkten door en tegen elkander in, oordeelden elk op eigen manier, spraken woorden en spreekwijzen, die over en weder niet verstaan werden, kortom gaven den indruk, die in het Oude Testament wordt weergegeven, waar van de bouwlieden van den toren van Babel sprake is. Babel: dat was de naam, dien Orbiston onmiddellijk kreeg van de bewoners der omliggende streken: Babel of Bobolon, zooals het boeren-Schotsch luidde. Er ging dan ook van uit het groote witte huis, met zijn leien dak, een vreemd verward gegons uit, een geruisch dat ver in den omtrek suisde.

Derwaarts ging nu John Gray, na zijn uitgave van zijn lezing. Hij was nog in vol enthousiasme. Hij meende dáár het rijzen van een nieuwen dageraad te begroeten. Doch toen hij Orbiston aan het werk zag, viel het leven der communauteit, volgens de beginselen van Owen aangevangen, hem niet mede. Hij ondervond een groote teleurstelling, die hij uitte in een artikel van Juni 1826 onder den titel ‘A word of advice to the Orbistonians, or the principles which ought to regulate their present proceedings.’ Hij wees namelijk op de volgende punten die naar zijn inzien verzuimd waren. Vooreerst had men een behoorlijke keus moeten doen uit de personen, die zich voor het gemeenschappelijk leven en werken hadden aangemeld. Dan had men meer bepaald de personen moeten aannemen met het oog op de arbeidstakken die men wenschte in toepassing te brengen: men had zich goed rekenschap behooren te geven van de bedrijven, die men in gang zou zetten: men had vóór alles een speciaal arbeidsprogramma moeten opmaken, en in den eersten tijd vooral moeten toezien, dat de opzichters en leiders van het werk de best mogelijke personen waren, wien men desnoods een goede bezoldiging of belooning had moeten verzekeren: kortom hij zag allerlei leemten, en meende goed te doen middelen aan te geven om daarin te voorzien, al waren die middelen ook dood-gewone maatregelen ontleend aan de huisbakken ondervinding der oude maatschappij, welke Combe ter wille der communauteits-inrichting wilde verlaten. Hij hoopte, dat Combe hem zou begrijpen en zijn raad zou volgen.

Doch Combe aarzelde niet: hij vertrouwde volkomen op de nieuwe regelen en nieuwe inzichten, zooals Owen ze had uitéengezet. Uit den baaierd van verwarringen en tegenstrijdigheden zou van-zelf - indien men slechts niet dwong of verwrong - regel en orde ontstaan. Men weet hoe alles afliep. Combe stierf in Augustus 1827. Babel zelf viel uitéén. Van het witte huis werden de muren omvergerukt en de steenen afgebikt: slechts een paar gemetselde bogen bleven staan, als herinnering aan een socialen droom.

Voor het nadenken van Gray trok nu ook allengs die gansche opvatting van Owen - leidende tot coöperatie of communauteit - als een nevelbeeld weg. Zijn broeder had hem op het streven van Owen opmerkzaam gemaakt. Zijn eigen ontwikkeling en begrip voerde hem een anderen weg op. Van coöperatie en communauteiten, of wat daarmede samenhing, wild hij niet meer weten. Het begrip van absolute gelijkheid van en voor allen verwierp hij. Hij verwees voortaan alle dergelijke projecten naar de rommelkamer van sociale misbaksels. In zijn laatste werk van 1848 - dat wij straks zullen ontleden - schrijft hij (pag. 281) deze woorden: ‘overstroomd als het land, vele jaren geleden, was met projecten voor de vestiging van cöoperatieve communauteiten, korven voor vleugellooze bijen, heb ik al die ontwerpen ernstig en langdurig onderzocht: en het resultaat van dit onderzoek gaf mij de volledige overtuiging van het onrechtvaardige, het onpractische, in één woord, van de futiliteit van dergelijke combinaties.’ Hij liet ze dus ter zijde. Voor den socialen omkeer, dien hij op 't oog had, wist hij een gansch ander uitgangspunt, dat hij nu aan de menschheid zou meêdeelen. Hij zou die wijsheid, zijn eigen wijsheid, gaan verkondigen. Ieder heeft in zijn levensboek bladzijden, die door anderen zijn gesteld: zulke bladzijden zijn dikwijls een diepsmartelijke herdenking: Gray verscheurde die door Owen in zijn dagboek beschreven pagina's. Hij zou een eigen door hemzelf gevonden koers aanwijzen, waarlangs men uit ‘de maatschappelijke ellende’ zou kunnen ontkomen.

Die koers, zijn koers, zou hij ontvouwen in een boek dat hij in 't jaar 1831 te Edinburgh uitgaf, en dat als zijn eerste prospectus kan worden aangemerkt. Het draagt den titel van

‘the Social System, a treatiseon the principle of Exchange.’

Na een inleiding, waarin hij het verwijt aan zijn tijdgenooten doet, van steeds individualistisch te denken en niet genoeg te letten op de collectieve welvaart en voorspoed, zet hij dadelijk het onderwerp van zijn betoog op den vóórgrond. Dat betoog kwam voort uit de volgende overweging. Hij stelde zich namelijk de vraag, of het kwaad van alles niet misschien hierin stak, dat de productie van goederen steeds geheel afhankelijk was van de op de markt van het verkeer zich uitende ‘vraag.’ Productie, met andere woorden, was tegenwoordig uitsluitend gevolg van vraag. Zou echter niet een toestand kunnen gedacht worden, dat productie de oorzaak zelve van die vraag kon zijn? Tot nu toe produceerde men omdat er een sterke of vage vraag was naar zekere goederen, op gevaar af dat men veel te veel produceerde in verhouding van de vraag: - dan echter zou men allereerst letten op hetgeen speciaal geproduceerd was, en een ieder zou op zijn beurt juist zooveel produceeren als hij dan in ruil wilde aanbieden tegen de begeerde en door hem te vragen goederen. Aanbod en vraag zouden zich dan altijd precies dekken. Dit zou een volkomen omkeer, een sociale omdraai wezen, en zou moeten leiden tot een omwenteling in het tegenwoordig ruilstelsel. Gray's doel nu was te betoogen, dat het in geenen deele moeilijk zou wezen om de verkeerszaken der maatschappij op zulk een voet te regelen, dat onder alle omstandigheden productie de oorzaak van vraag werkelijk zou wezen: of, met andere woorden, dat het verkoopen voor geld ten allen tijde juist even gemakkelijk zou zijn als het nu is om tegen geld te koopen. Dat beginsel zou absoluut kunnen worden toegepast. Het moest verstaan worden zonder eenige beperking wat betreft hoeveelheid en waarde, maar niet zonder restrictie wat aangaat soort. Het verkondigde in 't algemeen: produceert tot in 't oneindige, en ik zal u een markt tot in 't oneindige verschaffen: vermenigtvuldigt uw productieve kracht met millioenen, en door die eigen daad breidt gij uw afzet uit voor den verkoop van producten tot juist die hoeveelheid, constitueert gij een even groote vraag naar die producten.

Dit beginsel is, volgens Gray, een hoofd-factor voor de welvaart der maatschappij. Naast de drie voorwaarden van

materieelen vooruitgang - er moet voldoende land of grond zijn, er moet arbeidskracht in genoegzame mate wezen, er moet een behoorlijke hoeveelheid kapitaal voorhanden zijn - staat als vierde vaste conditie: productie moet de uniforme oorzaak van vraag zijn, of, met andere woorden, het moet even gemakkelijk wezen te verkoopen als te koopen. Nu is echter die vierde hoofdfactor der welvaart een onbegrepen en als 't ware een ongebruikt ingrediënt. Doch juist omdat die factor slaapt, hapert en hokt telkens de gang der maatschappij. Die factor moest werken, en wel met en door een rationeel stelsel van ruiling, met en door een juist ruilmiddel: - en ziet, onze tegenwoordige maatschappij behelpt zich voortdurend met surrogaten van een ruilmiddel. Daardoor gaat die ruiling onbeholpen. En toch is voor den mensch in de tegenwoordige samenleving - waar alles in particulier eigendom is en de mensch als de meest hulpelooze van alle schepsels staat - ruilen even onontbeerlijk, als voor een Robinson Crusoë het produceeren was. Kan de mensch niet ruilen, dan moet hij bedelen, leenen, stelen of sterven. Doch let nu - zegt Gray - op onze tegenwoordige maatschappij. Dáár wordt het ruilen waarlijk niet gemakkelijk gemaakt. Men kan niet maar wat men bezit op ieder oogenblik in andere zaken omzetten, zonder groot verlies bij dien ruil te lijden. Een producent moet zijn goederen soms maanden lang onder zich houden. De geproduceerde hoeveelheden zaken staan als 't ware geïsoleerd tegenover of naast elkander, elke massa als op een eiland of binnen een gesloten cirkel. Zou het niet mogelijk zijn dat isolement te doen ophouden? Al die eilanden of cirkels te verbinden aan een groot middelpunt, waartoe de inhoud van al die vroeger geïsoleerde cirkels telkens zou heênvloeien? Rijkdom zou, als duizend beken van water, opwellend in verschillende plaatsen, en allerlei soort en hoedanigheid ten toon spreidend, moeten vloeien in één groot reservoir: en, terwijl zij dáár inéén zich zou mengen en de verschillende hoedanigheden er geamalgameerd zouden worden, moest zij dan aan de producenten kunnen worden teruggegeven in hoeveelheden, gelijk aan die welke ieder producent had gecontribueerd, maar nu deelachtig aan de qualiteit van het geheel: en geld zou dan niet anders zijn dan een maat, die in gebruik zou wezen voor het doel om iederen

mensch even veel te geven als van hem werd gekregen.[1)]

Om dergelijk een inrichting te vestigen moest men een beroep doen op welgestelde lieden, die hun kapitaal zouden willen combineeren. Gray maakt een plan voor hen op. Zij zouden vormen een nationale Kamer van Koophandel. In hun publieke bevoegdheid zouden de leden dier Kamer zich onthouden van alle staatkundige en godsdienstige discussies; zij moesten slechts letten op de belangen van den handel en voorts de autoriteiten van den Staat eerbiedigen. Alle personen die land en kapitaal bezitten, zouden nu door hen uitgenoodigd worden tot een associatie toe te treden: alle andere personen, zoo spoedig als de bloei der Kamer het zou veroorloven. Al de leden, die land en kapitaal bezitten, en tot de associatie toetreden, zullen van hun land en kapitaal een getaxeerde waarde-bepaling krijgen en nu moeten goed vinden dat zij daarvan een gefixeerde jaarlijksche remuneratie, voor het gebruik daarvan, ontvangen. Het beheer en het toezicht op alle takken van landbouw, nijverheid en handel, zal geplaatst worden in handen der Kamer van Koophandel, die zulks door gesalarieerde personen laat verrichten Het product van alle takken van bedrijf en landbouw moet gebracht worden in *nationale magazijnen*, gesteld onder het beheer van bestuurders tegen vast loon door de Kamer van Koophandel aangewezen. Uit deze nationale magazijnen zullen alle winkels voor het beschikbaar stellen der goederen in détail worden voorzien, welke winkels ook aan de zorgen van bestuurders of beambten, door de Kamer van Koophandel tegen salaris benoemd, zullen worden overgedragen. De prijs dier goederen zal sâamgesteld wezen 1°. uit de waarde van het materiaal, 2°. uit het bedrag der loonen, en 3°. uit zulk een percentage of profijt als zal verzekeren een gelijkmatige voldoende snelle vermeerdering van kapitaal, en tevens kan vergoeden al de uitgaven van rente of interest, depreciatie van den voorraad, improductieven arbeid, onverwachte incidenten en alle nationale lasten. De grond, het kapitaal, de arbeid der associatie zal in de eerste plaats strekken om de nationale magazijnen te vullen met goederen die voor de

1) Op pag. 29 van zijn ‘Social System’, 1831, geeft Gray een grafische voorstelling hoe hij zich dat alles denkt.

gewone benoodigdheden van het leven strekken. Komt er van één soort van goederen te veel, dan wordt de productie tot een andere soort gericht. De verliezen door een omwending of wenteling der productie veroorzaakt komen ten laste der algemeene rekening: de werklieden zullen tijdens die verandering toch hun wekelijksch loon behouden. Vermeerderen de productieve arbeidskrachten sterk, dan wordt, na 't werk aan het noodige, de productie van het meer weelderige ter hand genomen. De gansche associatie wordt nu opgevat en geconstitituëerd als een lichaam van handelsvennooten onderworpen aan de wetten van 't land. Het geld dat zij gebruikt voor den inwendigen dienst, even als het geld waarin loonen en salarissen worden betaald, mag geen intrinsieke waarde hebben. De vereffening van geheel de rekening gaat door een Bank, die jaarlijksche balansen opmaakt en op aanvraag alle ophelderingen geeft.

Gray wilde dus beginnen met een soort van naamlooze vennootschap op te richten, maar zulk ééne die niet het privaat voordeel der vennootschap op 't oog had, maar het publiek voordeel, de nationale welvaart en voorspoed, bedoelde. Een ieder zou zich kunnen aansluiten. De arbeiders zouden in die vennootschap altijd werk vinden: de ondernemers zouden geen bezorgheid behoeven te hebben voor het al of niet gelukken der zaken: de rijkere klassen hadden steeds gelegenheid hun geld te beleggen: de regeering zou gemakkelijk aan de bron of oorsprong der productie de belastingen kunnen heffen.

Op de productie van zulk een commercieele instelling, als Gray bedoelt, valt dus allereerst 't licht. De hoofdzaak bij die productie is, dat er voortaan *een vaste leiding* bestaat. Er is voor die voortbrenging van nijverheid of landbouw slechts ééne dirigeerende en controleerende macht, de Kamer van Koophandel. Die houdt 't werk op vasten maat, doet versnelling der arbeidsbeweging toenemen, of laat als 't moet den arbeid temperen. Hoofdzaak is dat productie oorzaak is en blijft van de vraag. Die vraag wordt steeds gedekt door haar equivalent, door datgene wat voortgebracht is. De vraag en het equivalent zijn twee namen voor dezelfde zaak. De door de Kamer van Koophandel aangestelde bestuurder van een tak van werk vraagt geld van de bank, vordert materiaal op, levert later de

goederen aan het nationale magazijn, bekommert zich verder met niets: hij heeft een eenvoudige, recht-uit voor hem liggende taak, krijgt daarvoor zijn salaris, heeft geen markt te zoeken, geen kwade posten te vreezen, geen afnemers om mede te haspelen. Gevestigde fabrikanten zouden, als zij 't systeem begrepen, zeker, volgens Gray, daarop ingaan: zij behoefden dan niet meer te worstelen met allerlei kwade kansen. In 't begin, totdat het systeem algemeen werd, zou zelfs iedereen legaal bezitter van zijn kapitaal blijven. Maar al die aan de Kamer van Koophandel aangesloten arbeids-instellingen zouden nu in één geest, en in één richting zich bewegen: hetzij snel, hetzij langzaam, hetzij matig voorwaarts. De van boven-af komende aanwijzingen zouden allengs alles verbeteren: één groote timmerwerkplaats zou de twintig kleine timmerwinkels vervangen; machinerie zou overal voor productie in 't groot worden aangewend; al die kleine steenkolenventers, al die kleine hout-draaiers zouden verdwijnen; een volgens vast plan den arbeid hernieuwende geest zou de productie doordringen.

Naast de productie komt de ruil. Ruil is de samenhang der maatschappij. Juist die ruil echter is in onze tegenwoordige maatschappij 't slechtst ingericht. Hier zit juist het kwaad. Geef ons - zegt Gray - al 't moois wat tegenwoordig in de bladen wordt besproken: beter grondwet, algeheele vrijhandel, schuld-amortisatie, afschaffing van vele belastingen: en zoo gij dezen demon van ruil-dwaling behoudt, blijft gij toch in den poel van ellende. Voor dien ruil is noodig een instrument als maat van alle waarden. En dit geschikte ruilmiddel is nog niet gevonden. Men noemt het geld. Maar geld moest zijn als de gewichten of lengte-maten, eenvoudig en goedkoop. Gouden munt is daarvoor ten éénenmale ongeschikt: daar die munt gebaseerd is op 't beginsel, dat munt in waarde gelijk is met wat zij vertegenwoordigt, terwijl in honderd gevallen de goederen, waartegen die munt geruild wordt, 99-malen gemakkelijker worden geproduceerd dan juist dat goud, zoodat de waarde der goederen vergeleken met die van dit goud steeds een verlies zal opleveren. Bankpapier, zooals thans de bank-noten zijn ingericht, vervalt in dezelfde scheeve positie als de gouden munt: dit bankpapier wordt in waarde gelijk gemaakt met allerlei onderpand, onderpand grooter in waarde dan 't geld daarop voorgeschoten.

In één woord geld is tegenwoordig een koopwaar, een der vele goederen, waarvan de prijs rijst en daalt als van iedere andere waar. In den regel zelfs rijst die prijs. Daardoor wordt een klem gelegd op de productie. De producent kijkt steeds naar de markt, hij ziet niet in de eerste plaats naar de omstandigheid of arbeiders met zijn kapitaal willen werken. Neen, hij houdt zijn kapitaal als een spel kaarten in handen, vast besloten om op het door hem te kiezen oogenblik zijn troeven uit te slaan. Handigheid is hier voor hem een zeer voorname eigenschap. Hij ziet slechts toe, dat de geldswaarde van zijn product niet vermindert. Doch juist in de schommeling van de waarde van het geld zit het kwaad. Denkt u slechts het geval dat gewichten of lengte-maten eens telkens veranderden. Welk een verwarring, welk een onvastheid zou daarvan het gevolg zijn! Doch juist tengevolge dier onvastheid beantwoordt het geld tegenwoordig niet aan zijn bestemming als ruilmiddel. Daardoor hebben industrieelen, landbouwers, bouw-ondernemers het te kwaad: zij hebben altijd risico en schijnen te doen te hebben met een wisselvallige productie.

Wat moest dan geld zijn? Geld moest niet anders wezen dan de quitantie, bewijzende dat iemand (de houder daarvan) door zijn arbeid een zekere waarde tot den nationalen voorraad van rijkdom had bijgedragen, en dat hij nu het recht had een zelfde waarde uit den maatschappelijken voorraad te vorderen. Geld zou dan niets anders zijn dan een aanwijzing, die men door zijn arbeid verdiend had: een arbeids-noot. Geld moest zelf geen intrinsieke waarde hebben. Het is zoo zonderling aan die maat der waarde zelve waarde te geven. Het is alsof iemand gouden certificaten in zijn zak droeg voor de dingen die hij bezat. Neen, een authentiek bewijs van een inventaris is voldoend bewijs dat de rijkdom bij den houder is. Er moest dus een Nationale Bank gevestigd worden, die de uitsluitende bevoegdheid diende te bezitten om papieren geld te maken, en het uit te geven op aanvraag van de gëaccrediteerde agenten der associatie. De tweede bezigheid van zulk een Bank zou dan wezen de nationale boeken te houden, en de rekeningen tusschen de agenten te constateeren en te vereffenen. Wat toch is het geval? Alle geproduceerde goederen komen in de nationale magazijnen: hier worden zij volgens de vroeger opgegeven methode

(taxatie van materiaal, arbeidsloon en percentage) geprijsd: die nationale magazijnen zijn talrijk, en naast en onder die magazijnen komen dan nog de winkels voor het detailleeren der goederen: deze winkels krijgen de goederen uit het magazijn. Nu worden in magazijnen en winkels de boeken in debet en credit gehouden. Geld is de aanwijzing voor hetgeen men in 't magazijn heeft doen brengen en dat recht geeft op een waar uit de winkels. De hoeveelheid product moet sluiten met de hoeveelheid der aanwijzing. De hoeveelheid geld in circulatie equivaleert met de hoeveelheid goederen. Goederen zijn als men wil de realiteiten, geld de vertegenwoordiging daarvan. Het zijn termen voor dezelfde zaak. Goederen zijn aanbod, geld is vraag. De productie zelve constitueert de vraag. Het jaarlijksche product van den arbeid der associatie zou altijd precies gelijk zijn aan de jaarlijksche geld-emissie van de Bank. De goederen in de magazijnen en het geëmitteerde geld zijn altijd gelijk. Voor iedere x-waarde, die gecreëerd werd en in het magazijn werd gebracht, werd een x-noot in geld aan den inbrenger gegeven, welke x-noot door het magazijn werd ingetrokken zoodra de inbrenger uit 't magazijn andere goederen ter waarde van zijn x-noot opvroeg. E l k e w a a r i s d i r e c t g e l d. De geheele verrekening van den ruil der maatschappij gaat voorts volgens een uitgebreid doch niet ingewikkeld Rekening-courant-stelsel. De emissie en intrekking der geldnoten gingen dan van-zelf.

Daar geld in dit systeem slechts een maat van waarde is, en op zich-zelf geen waarde heeft, zou de geldprijs van loonen en salarissen en ook de geldprijs in 't algemeen der producten - mits die prijs steeds behoorlijk gelijkmatig toegedeeld of ingedeeld was - van geen beteekenis zijn, behalve alléén waar het schulden uit 't verleden of de nationale schuld betreft. Daarvoor was wel degelijk een prijsbepaling of liever een uitgangspunt van waarde-bepaling noodig. Een onveranderlijke standaard van waarde. Die kon natuurlijk enkel in de waarde van den arbeid gevonden worden. De Regeering moest daarnaar een enquête inrichten; nagaan bijv. wat de waarde was van een pond sterling in arbeidsloon gedurende de tijdstippen dat staatsleeningen waren gesloten, dan een gemiddelde daaruit berekenen voor de arbeidsweek van een fabrieksarbeider of boerenknecht. In overleg met de Kamer van

Koophandel moest dan die som als het gemiddelde arbeidsloon per week in papieren geld worden vastgesteld. Dit zou dan, in aansluiting met de tegenwoordige benamingen van het geld, het standaard-pond wezen. Al was dan met 't oog op het bedrag van de staatsschuld, uit 't oogpunt der schuldeischers dat standaard-pond meer of minder dan het tegenwoordige pond in waarde, dat zou er niets toe doen, daar de belastingen en salarissen iets konden dalen en rijzen om het verschil te vereffenen. Het standaard-pond zou van het oogenblik af, dat het door 't overleg van Regeering en Kamer van Koophandel was vastgesteld, een andere naam zijn voor een week van redelijke arbeids-inspanning. En aan dien grondslag zou men zich dan voortaan hebben te houden. Verdubbeling of halveering zou eigenlijk slechts een verandering zijn in het woord, niet in de zaak. Goederen, onder dit systeem, konden nooit dalen in prijs, tenzij door vermeerderde gemakkelijkheid van voortbrenging, en nooit rijzen in prijs, tenzij door vermeerderde moeite van voortbrenging. Was het niet met 't oog op belastingen, schulden en nationale schuld, dan zou het van geen belang zijn, wat de geldprijs van den arbeid zou zijn, zoo het slechts betaald werd in geld verdeelbaar in voldoend getal kleine deelen voor de kleine aankoopen. Regel is enkel, dat a r b e i d i n t i j d u i t g e d r u k t d e b a s i s d e r w a a r d e i s. Dit is de standaard der waarde.

Heeft Gray nu dit beginsel vastgesteld, dan poogt hij enkele kleine onderdeelen van zijn stelsel nog wat meer gedetailleerd uit te werken: vooral met 't doel om hier en daar een leemte aan te vullen of een of andere tegenstrijdigheid naar zijn beste weten op te heffen. Wij treden hier uit den aard der zaak niet in. Constateeren wij slechts, dat hij naast zijn papieren standaard-geld wel degelijk ook als bondgenoot metalen geld toelaat, ten eerste voor den buitenlandschen handel, ten tweede voor de zeer kleine aankoopen. Een eigen munt-fabriek moet daarom door de Kamer van Koophandel worden ingericht. Overigens wijdt hij lang uit over de distributie, of verdeeling der arbeidsproducten tusschen de verschillende klassen der maatschappij. Dit geschiedt langs het gewone proces van geld te betalen aan de verschillende leden der sociale gemeenschap, als belooning van hun arbeid, in sommen geëvenredigd aan de waarde van dien arbeid.

Gray werkt dit breedvoerig uit voor de loonen en salarissen, waarbij hij echter uitdrukkelijk de aandacht vestigt op het feit, dat de zoogenaamde liberale professies op een eigen wijze worden onderhouden: dáár wordt niet de belooning in den prijs van een product gevonden, maar dáár geldt volledig de ruil: deze mannen en vrouwen der liberale beroepen ruilen hun beroepsbijstand voor geld en worden betaald door de cliënten. Gray wijst voorts aan, dat bij de prijsbepaling van alles goed rekening moet worden gehouden met de nationale lasten. Voor die nationale lasten moet een behoorlijk percentage van de geheele productie worden afgezonderd: eerst voor de vorming en in-standhouding van den nationalen rijkdom: dan voor onderwijs, opvoeding der jeugd, waarbij vooral het ambachts-onderwijs op den vóórgrond moet staan en het te keer gaan der minachting voor nuttigen practischen arbeid: in de derde plaats komt het vraagstuk der verzekering hier in aanmerking, vooral een stelsel van levens-verzekering voor den tijd wanneer men niet meer werken kan: voorts volgt het afzonderen en reserveeren voor wat men men de depreciatie van den voorraad zou kunnen noemen, de verliezen bij omzetting van bedrijf en toepassing van nieuwe uitvindingen, en eindelijk een ter zijde stellen voor de belooning van zoogenaamd improductieven arbeid: - dit alles sluit zich dan als van-zelf aan de heffing van belastingen. Deze zouden te heffen zijn zonder eenige uitgave. Want belasting was in dit systeem het nemen van een percentage op elk product behalve op de munt. Daar alle producten de nationale magazijnen passeeren, zouden aldaar bij de kosten van het materiaal, van het arbeidsloon en van de retributie voor de nationale lasten, nu ook additioneel de opcenten worden gevoegd voor de belasting van het gouvernement. Die opcenten zouden, als het pas gaf, gemakkelijk te reduceeren zijn en dus zeer eenvoudig den druk der belasting verminderen.

Nadat Gray aldus zijn stelsel heeft toegelicht, werpt hij een blik op de veranderingen die, bij invoering van zijn systeem, in de maatschappij zich zouden voordoen. Even als in zijn eerste brochure van het jaar 1825 is ook nu weder zijn legger Colquhoun's statistiek van Brittanje. Hij maakt uit die cijfer-reeksen van Colquhoun een tabel op van alle bedrijven en beroepen van zijn land, en vat ze samen in 51

klassen. Die tabel laat dan zien hoe de opbrengst van het land tegenwoordig is verdeeld. En het resultaat, dat hij aldus aantoont, is: dat zij die werken op verre na niet het product van hun arbeid krijgen verminderd met de noodzakelijke deducties. Er gaat veel te veel aan de improductieven. Het ware kwaad zit nu, volgens Gray, in het ongerijmde stelsel van ruil, dat eerst de productie van het land tot een fragment herleidt van wat zij wezen kon, en voorts een som van meer dan vijftig millioen pond sterling in zijn eigen onverzadelijken maalstroom medesleept. Het zal misloopen: de armoede zal toenemen juist onder hen die werken: de arbeidersklassen zullen zich verzetten wanneer men niet intijds tot een ander ruil-plan overgaat.

In zijn boek-zelf gaat nu Gray tot verschillende uitweidingen over, die betrekking hebben tot de sociale en economische stelsels van zijn tijd. Breedvoerig bestrijdt hij Malthus. Lange aanteekeningen maakt hij bij het toen in zijn dagen algemeen gangbare boek van Mac Culloch over de staathuishoudkunde. Vooral in die laatste uitéénzettingen laat hij helder uitkomen, hoezeer hij de individualistische beschouwing van zijn tijd verwerpt. De maatschappij is geen aggregaat van individuen, die elk voor zich-zelf werken. Voor Gray is de eenheid der maatschappij een vast feit. Er moet leiding in die maatschappij wezen. Zonder een dirigeerende en controleerende macht in die maatschappij kan er in de wereld van het verkeer geen vrijheid en onafhankelijkheid wezen. Juist die samenwerking, die gebondenheid, geeft den mensch de ware vrijheid. De klank van vrijheid wordt opgegeven, om de werkelijkheid te hebben. De maatschappij moet gedacht worden als een leger dat oprukt, in één richting, in één zin. Men moet, al concurreerend, in dat leger elkander niet vermoorden, zoo als thans het geval is. Er moet geen concurrentie zijn bij het gebruik van kapitaal. Kapitaal moest wezen als de zon die voor allen schijnt. En wat de arbeiders aangaat, de Economie gaat wel is waar uit van het denkbeeld, ieder mag oogsten wat hij heeft gezaaid: maar in de toepassing wordt dit tot een frase, tot een doemwaardige huichelarij. Dat oogsten is voor den arbeider niet mogelijk, tenzij de maatschappij zelve het hem verzekert. Onze samenleving, die den armen man dwingt zijn arbeid bij publieke

concurrentie te verkoopen, is in de schreeuwendste tegenstelling met de zoo luid uitgebazuinde leus. Veel beter ware het voor den arbeider zijn persoon te kunnen verkoopen. Nu heeft hij niet een nominale maar een reëele slavernij. Hij heeft de schaduw van het recht, het wezen van het kwaad.

Wat al verbeteringen zijn in het maatschappelijke te brengen, wanneer men tegenover de verbrokkelings-woede der economisten, die altijd louter naar 't individu op zich-zelf zien, begrippen van orde en van samenwerking toepast! In plaats van de opéénhooping van kleine vennootschappen kan komen de nationale vennootschap, een vennootschap die tegelijk een groote assurantie-maatschappij is tegen al de euvelen van armoede, onwetendheid en verdrukking. Thans ziet men slechts een harde concurrentie tusschen hen die niet hebben en hen die wèl hebben. De menigte der vele producenten is als een ongeleid regiment van soldaten zonder commando. En door die ordeloosheid blijkt het individualistisch stelsel te worden een nationale samenzwering om te verhinderen de vermeerdering van het kapitaal, en om te bestendigen armoede en ellende. Ook de toestand der vrouwen is beklagenswaard. En voortdurend knelt dan de schroef van al dit kwaad, de schroef die de beenderen van het lichaam der maatschappij, bij elken draai, doet kraken: te weten de onzinnige verhouding van productie en vraag. Ja, productie en vraag zijn verbonden, maar verbonden als het raspaard aan de logge vrachtkar. Het raspaard kan niet vooruit....

Noodig is dit ééne, dat Engeland begrijpe dat een sociale omkeer een dringende noodwendigheid is. Een nieuw levensplan moet de oude leefwijze vervangen. Dat plan, van één gedachte uitgaande, moet door organisatie de éénheid der maatschappij herstellen en de productie-krachten der maatschappij ontketenen. Het nieuwe ruilstelsel, in alle onderdeelen doorgevoerd, rustend op het denkbeeld, dat arbeid, in tijd uitgedrukt, de basis en standaard der waarde is, zal doen begrijpen dat productie zelve de oorzaak van vraag is.

John Gray schreef het boek ‘the Social System’ in 't jaar 1831. Zijn begrip van arbeidsgeld, van arbeidsnoten, werd intusschen op andere wijze reeds in praktijk gebracht door Robert Owen. Men herinnert zich dat Owen, na zijn mis-

lukte proefneming in Noord-Amerika, in zijn vaderland teruggekeerd, omstreeks het jaar 1832 het begrip van coöperatie ging verbinden met het stelsel van zijn ‘arbeidsbeurs’, en die coöperatieve vereenigingen onderling wilde doen rekenen en cijferen met zoogenaamde tijdnoten. Die tijdnoten zouden door al de aan de coöperatieve ondernemingen en bazaars aangesloten leden als geld worden aangegenomen. Men had gewerkt, bracht zijn product in het pakhuis, ontving daarvoor een bewijs of nota, waarop vermeld stond dat de prijs van arbeid ‘a sixpence’ per uur was, en dat men op vertoon van die nota goederen uit den winkel tot de waarde van zoo en zooveel uren kon krijgen.[1)] Dit plan van Owen, dat van 8 October 1832 tot April 1833 werkte, mislukte klagelijk. Het éénige resultaat was een verlies van 2500 pond, die Owen voor zijn rekening nam. De schipbreuk van Owen's arbeidsbeurs moest van-zelf een schaduw werpen op het plan van Gray.

Wederom, als in 't jaar 1825, moest dus Gray in zijn gedachten worstelen met de begrippen van Owen. Inderdaad was dan ook, wat hij bedoelde, iets geheel anders dan wat Owen had beproefd. In de eerste plaats had Owen zijn instelling geheel en al gebaseerd op het gelijkheids-idee. Arbeid was arbeid en werd gelijkelijk beloond, had gelijke waarde, slechts afgemeten door de tijdsverdeeling. Gray nu nam in geen enkel opzicht de leer der absolute gelijkheid van Owen aan. Integendeel, overal bestreedt hij ‘de gelijkheid’ in beginsel.[2)] Ieder arbeider was, in zijn eigenaardig van dat van anderen verschillend werk, zijn loon waard: hij die zaait zal oogsten naar wat hij heeft gezaaid: dit waren de denkbeelden waarvan hij uitging, en die tot verschillende en van elkander afwijkende belooningen van arbeid den stoot gaven. De gelijkheid was voor hem een min of meer doodende éénvormigheid. Het was, volgens hem, ongerijmd allen arbeid, van elke soort, over één kam te scheeren, en zonder acht te geven op dat wat gewerkt was, uitsluitend het tijdsverlies te vergoeden. Reeds in dat opzicht kon hij dus in de

1) Zie mijn boek ‘de Socialisten’, uitgave in zes deelen, tweede deel, pag. 373 en volgende.
2) Zie John Gray ‘the Social System,’ 1831, pag. 106.

verste verte niet met Owen mede gaan. Maar er was nog meer. Deze toepassing van Owen was zoo onbeholpen en onontwikkeld mogelijk. Het was een zaak van kleine ambachtsbaasjes, verbonden met een kleine winkelnering: alles op kleinen coöperatieven voet. Het was te veel eer, in dat wat met Owen's winkel in de Gray's-Inn-Road te Londen, tijdens de jaren 1832 en 1833, was geschied een uiting en vorm te zien van John Gray's groot algemeen ruilplan. Die geheele proef, vergeleken met zijne conceptie, geleek het werk van schooljongens. Op dat kaarten-huis van die straat ergens in Londen, die nog wel zijn naam droeg, zag Gray minachtend neer.[1)] Het was slechts een zeepbel geweest, die spelenderwijze was opgeblazen en met recht uitéén was gespat....

Ach, in de zure woorden, die John Gray over Owen's proef ten beste geeft, bemerkt men slechts al te goed het bittere gevoel van Gray, dat Owen hem in de zon stond. Werkelijk was het Gray niet medegeloopen met zijn plan. Hij had gedacht, dat hij de menschen uit hun slaap had wakker kunnen schudden door zijn boek van het jaar 1831. Toen tien jaren waren verloopen, ging hij eens naar zijn uitgever, om te zien hoeveel exemplaren van zijn werk, 't merg en pit van zijn gedachte, verkocht waren. Het bleek dat, van de oplage van 500 exemplaren, er nog 264 op den zolder van den uitgever rustig lagen. Het was niet geweest wat men een succès zou kunnen noemen. En dat: terwijl de boeken van Mac Culloch *e tutti quanti* druk op druk beleefden. Dit alles knelde hem misschien te meer, omdat hij leefde in een atmosfeer van kranten en advertenties. Met zijn broeder was hij te Edinburgh uitgever van een advertentie-blad. Hij onderteekende zich dan ook steeds ‘John Gray, managing partner of the firm of J. & J. Gray, proprietors of the North British Advertiser.’ Hij was dus aan het beste kantoor om de zien dat de lieden van zijn recept niet weten wilden. Toch bleef hij vast overtuigd dat zijn vondst het ware geneesmiddel voor de maatschappij was. De panacee voor alle sociale kwalen. Ergernis over het doodzwijgen, dat men op hem scheen te willen toepassen, moest hem intusschen - dit begreep hij - niet al te sterk vervullen. Hij moest trachten,

1) Zie John Gray ‘An efficient Remedy,’ 1842, pag. 170.

zoolang hij een pen ter hand kon nemen, zijn middel aan te prijzen.

Dus gaf hij, in het jaar 1842, een tweede boek daarover te Edinburgh uit, een tweede stevig prospectus, onder den titel: ‘a n E f f i c i e n t R e m e d y for the distress of nations.’

Vóór zijn boek plaatste hij als motto de woorden van Dr. Chalmers: ‘Moge God in zijne oneindige barmhartigheid gedoogen, dat, wat ook de toekomstige veranderingen in staat en ontwikkeling van deze naties mogen wezen, zij niet het resultaat zijn van een alles neêrstormende en blinde anarchie: maar dat zij, in vredelievende vooruitgang en verbetering, veeleer dat schrikwekkend kwaad voorkomen en het van onze stranden afwenden. Er is een algemeene indruk in aller brein, dat iets gedaan moet worden: maar opdat dit goed verricht zij, moet het niet gedaan worden door de hand van 't geweld, maar door het gezag van een wettige macht, onder de leiding van een beginsel, door een gouvernement dat beide wijsheid met rechtvaardigheid van inzicht en kracht van uitvoering bezit!’

Het nieuwe boek was dus in toon weder zeer ernstig. Het gaf natuurlijk in de eerste (vier) hoofdstukken een overzicht van het reeds geleverde plan, dit keer eenvoudiger en systematischer uitéengezet. Enkele wijzigingen werden daarbij aan het geheel toegebracht. Zij betroffen echter slechts ondergeschikte punten, behalve misschien de meer ingrijpende modificatie, dat de goederen van de nationale magazijnen slechts in 't groot (‘by wholesale only’) konden worden aangekocht. Doch overigens was alles gelaten, zooals het in het eerste boek ‘the Social System’ was voorgesteld. Het rekeningcourant-systeem was wat duidelijker ontvouwd. Hoofdzaak was natuurlijk weder de verhouding van productie tot vraag als oorzaak tot gevolg, en het aan zulk een stelsel passend ruilmiddel. Het bedrag van het standaard-geld in circulatie moest altijd equivalent zijn aan de waarde van den voorraad in de standaard-werkplaatsen. Al de vroegere stellingen werden weder als tot een reeks aanéengeschakeld: groote kralen aan één snoer. Doch dit keer werd de invoering van het nieuwe systeem niet afhankelijk gesteld van de vorming van een commercieele vennootschap, een kamer van koophandel, zoo als hij 't in zijn vorig boek noemde, maar van het initiatief

der Regeering zelve. Het gouvernement moest door een voorschot van 50 millioen pond sterling de zaak mogelijk maken en het gansche plan in 't groot tot uitvoering brengen. Het was alsof het geploeter in 't klein van Robert Owen met die tijdnoten Gray had opgeschrikt. De regeering zelve moest de zaak ter hand nemen, en de voorschotten geven om de werkplaatsen, de magazijnen, bank en munt, te doen verrijzen.

Voorts prijst dan Gray in zijn nieuw boek zijn wondermiddel op alle denkbare modulaties aan. Het thema ‘de mensch is een ruilend wezen’ werd in alle variaties herhaald. Door het goed sluitende ‘ruilplan’ kon nu iedereen voor zijn behoeften bevrediging vinden. Werp - zóó ontwikkelde hij - alle contributies der arbeidende producenten als op één grooten hoop, en volgens mijn plan kunnen dan daaruit de menschen hun aandeel terugnemen in porties, gelijk in waarde van wat zij gecontribueerd hebben, doch in de soort die zij nú noodig hebben. De bestaande volks-ellende, die iedereen beknelde, kon slechts op die wijze worden bestreden.[1)] In 't bijzonder wordt dit keer nog de aandacht gevestigd op de eventualiteit, dat door het nieuwe stelsel er een middel kan zijn om een nationaal kapitaal te accumuleeren, een fonds dat allen aan allen bindt en dat gevormd wordt indien voor alle behoeften voldoende is geproduceerd. Wij gelooven, dat Gray hier eenigszins buiten de orde van zijn stelsel treedt en zich laat verleiden om allerlei fraais aan zijn eigen uitvinding te ontlokken. Wij gaan dus op dergelijke bevliegingen, die soms doen denken aan de fantastische voorspiegelingen van Fourier, niet in. Hoofdzaak blijft voor ons, dat hij de groote fout van het Britsche verkeers-leven ziet in den zoover gedreven eerbied voor het goud. Goud, goud en nog eens goud, is het groote verlangen van allen. Men vergeet de waarde der goederen, en denkt slechts aan de goudwaarde. Is er dan geen goud meer te trekken, dan moet de productie stoppen: al de goederen die dan toch nog worden geproduceerd - overproductie noemt men dat geval - worden in de schatting dier goudzoekende lieden, geen meervoud van goed maar

1) Zie ook John Gray ‘an efficient Remedy for the distress of nations,’ 1842, pag. 208/209.

van kwaad. De remedie van alles ligt dus niet in de politiek, in de grootere staatkundige vrijheid die men den burgers wil geven, maar in de hervorming van het geld-stelsel. De voorraad geld moet afhangen van den voorraad goederen, en niet omgekeerd. De standaard van dat geld moet zijn een banknoot, vertegenwoordigende een bepaalde hoeveelheid menschelijken arbeid. Toch is Gray opmerkzaam genoeg op wat de zwenkingen der Engelsche politiek, in verband met zijn plan, zouden kunnen opleveren. Hij gaat na, wat de Engelsche politieke richtingen, conservatieven en liberalen, Tories en Whigs, voor zijn ideeën zouden kunnen over hebben, doch ziet bij hen weinig heil. Ook de opheffing der graanrechten zal geen radicale verbetering in het ‘verrotte’ verkeers-stelsel brengen. De plannen der Chartisten, die op domme gelijkheid uitloopen, zijn naar zijn inzien volkomen verwerpelijk. Als een echte utopist verwacht hij veel van den invloed van een man van aanzien, bijv. van een hertog van Wellington, indien deze zijn plan eens ging bestudeeren. Geestig beantwoordt hij al degenen - zij zijn niet talrijk - die hem met een kritiek hebben vereerd. Hij zou een prijsvraag over zijn plan niet onpassend vinden. Druk heeft hij 't zelfs over een prijsvraag, toen ter tijde uitgeschreven door het nieuwsblad de ‘Atlas’ over een oplossing te geven aan de bestaande volks-ellende. Gaandeweg doet hij op allerlei punten zijn fosforisch licht schijnen. Hij bestrijdt zeer heftig den ‘onzin’ van Malthus, hij geeselt de deftige vormelijkheid waarachter zoo weinig steekt van Sir Robert Peel, hij windt zich op tegen hen die laf de waarheid niet in de oogen durven zien. Zijn boek, ernstig begonnen, eindigt haast als een koortsachtige droom.

Inderdaad werd zijn idee hem tot nachtmerrie. Hoe stiller het om hem hêen werd - en bijna niemand gaf volle aandacht aan zijn denkbeelden - des te sterker schenen de geluiden van zijn eigen gedachten tot hem te roepen. Hij was dan ook niet van zins - hoezeer men hem doodzweeg - zelf te zwijgen. Hij zou nogmaals spreken en zijn stelling verkondigen. ‘Si cette histoire vous ennuie, nous allons la recommencer’. Het gebeurde, dat te Edinburgh in het jaar 1847 de ‘Edinburgh Philosophical Institution’ hem opdroeg eenige voordrachten te houden over den aard en het gebruik

van het geld. Hij nam die opdracht aan, al was het met zekere beving: want zijn onmiddellijke voorganger op den catheder van dat genootschap zou de beroemde Amerikaan Ralph Waldo Emerson zijn. Intusschen, hij begreep de gelegenheid te moeten aangrijpen en maakte acht lezingen over 'geld' klaar, die hij in Februari en Maart van het jaar 1848 voor de leden van het genootschap met hun dames zou houden. De eerste voordracht had plaats op den 22sten Februari 1848.

Die acht lezingen zijn door hem, in een stevig boekdeel verzameld, uitgegeven in dat jaar 1848 onder den titel van 'Lectures, on the nature and use of money'. Zij behelzen een geleidelijke en ordelijke samenvatting van zijn verschillende bedenksels en waarschuwingen. Zij zijn een voorstelling der verschillende licht- en schaduwbeelden, die zijn brein niet loslieten. Hij wil de overtuiging in ons wakker roepen, dat iets te doen is om de sociale ellende te verminderen en op te heffen. Er moet een doorn getrokken worden uit het maatschappelijk lichaam, een doorn die nu den voortgang belemmert. De beste economisten drongen aan op zelf hervorming; maar met die zelfherziening - ook indien de individuen daartoe wilden of konden overgaan - komt men er niet. Een geneesmiddel moet op het collectieve lichaam worden aangewend: het organisme moet een zekere kuur ondergaan, en daarvoor komt Gray met zijn panacee aandragen. Gray is bereid al de pogingen der economische hervormers te steunen: hij wil flink opvoeding en onderwijs verspreiden: hij is een voorstander van alle mogelijke instellingen van beschaving: hij wenscht den arbeid van vrouwen en kinderen te verbieden: hij verlangt toepassing van vrijhandel even vurig als Cobden: - maar het ware geneesmiddel is een verandering van ons ruilstelsel, een wijziging van ons verkeerd geld-begrip.

Wat hij vooral aan zijn hoorders en nu aan zijn lezers poogde te verduidelijken, was de stelling, dat in een volmaakt natuurlijken maatschappelijken toestand, in een toestand waarin van geld nog geen sprake kon zijn, productie de van-zelf sprekende oorzaak der vraag was. Wij gaan dàn naar de markt met wat wij gemaakt hebben, om dit te ruilen tegen wat anderen gemaakt hebben, wat wij noodig hebben. De vraag is dan even groot als het aanbod: of liever het zijn twee woorden

voor dezelfde zaak. In zulk een volmaakt vrijen, natuurlijken verkeers-toestand - ruil van goederen tegen goederen - is productie de oorzaak der vraag. James Mill en Mac Culloch erkennen het. Er is dan geen sprake van overproductie, wel soms van disproportie in de voortbrenging. Zóó had 't moeten blijven bij ontwikkeling van 't verkeer. Hoe komt het dan, dat de werkelijkheid er gansch anders uitziet: dat thans de vraag de oorzaak der productie is en niet het gevolg? Waarom gebeurt niet dat wat moest gebeuren? Omdat er een tegenwerkend iets is. Die tegenwerkende kracht nu is ons muntstelsel, dat al het gezegde tot een doode letter maakt. De fout ligt daarin, dat men geld veréénzelvigd heeft met goud. Gray wil nu voor een oogenblik niet letten op de geweldige duurte van dit gouden ruilmiddel, een duurte die inderdaad schrikwekkend is. Maar de kardinale fout van goud als ruilmiddel te bezigen, zit juist daarin, dat goud een goed is dat niet vatbaar is om in juiste evenredigheid met de andere goederen vermeerderd te worden. Geld moest even snel kunnen vermeerderen als de te-koop aangeboden goederen, maar goud kan dit niet. Integendeel: tegenover de vermeerdering der goederen is het een steeds verminderende hoeveelheid. Goud wordt een dwaallicht: middel tot vernietiging sterker dan buskruit of zwaard. De geldprijzen dalen en vallen, als goederen in hoeveelheid vermeerderen; en de arme klassen worden steeds ellendiger. Op het altaar van het gouden kalf hebben de menschen geofferd het groote beginsel van een productie die de oorzaak van vraag is.

Gray ontvouwt dan weder in 't breede zijn voorstel van arbeids-noten en wat daarmede samenhangt. Geld mag niet anders dan de maat zijn der waarde. Banknoten zijn slechts gemakkelijk over te dragen certificaten der producten. Het geheele bankstelsel, dat Gray als rekening-courant zich denkt, wordt wederom verduidelijkt. Eenigszins nieuw is, dat thans door Gray nadruk wordt gelegd op de voorwaarde, dat iemand, die goederen inbrengt in de magazijnen, tevens zekerheid moet stellen dat hij 't goed kan terug nemen, indien dit noodig blijkt wegens disproportie der productie of deterioratie van het goed. In 't algemeen is er in dit laatste boek van Gray een zekere overhelling en neiging om meer dan vroeger enkele lessen van de staathuishoudkunde in acht te nemen.

Reeds in 't begin (pag. 43) glijdt hij op eenige punten eenigszins over tot het economisch standpunt. Hij wordt een warme lofzinger der individueele concurrentie en der arbeidsverdeeling. Hij is vol van eerbied (zie pag. 138 en 175) voor Adam Smith. Hij somt uitdrukkelijk de regelen der staathuishoudkunde op die hij aanneemt, en wier toepassing zou moeten leiden tot de aanvaarding van zijn (Gray's) ruilplan[1]. Het ongeluk is, volgens Gray, dat de economisten met veelal goede materialen een scheeven toren hebben gebouwd. Als goede architecten of ingenieurs moeten wij den toren recht zetten, vasthoudende aan ware regelen der economie.

Slechts voor ééne zaak moeten wij steeds op onze hoede wezen, te weten: ons niet bang te laten maken door de bestrijders die ons toeroepen, dat al deze plannen van Gray in de practijk niet zijn uit te voeren. Acht niet - roept hij uit - op het gekwijl dier lieden! Zij waren dezelfde die vroeger een Watt tegenhielden, toen hij zijn toepassing van den stoom ging doorvoeren. Immers, wat Gray, volgens zijn eigen oordeel, voor het ruilstelsel doet, is een verandering even groot als weleer het spoorweg-wezen te-weeg bracht in het vervoeren van personen en goederen. Het is te vergelijken met de invoering van den stoom. Het kan niet - riepen de wijze lieden - toen de wagen volgens de theorie moest voortsnellen door uitzetting van het tot kook-hitte verwarmd water. Het kan niet - toch stoof dampend en blazend de locomotief vooruit. Zóó zal ook eens (zegt Gray) mijn plan een werkelijkheid blijken, en zegen verspreiden, ten spijt van alle pruttelaars der praktijk, de stuurlui aan wal.

Ach! Onze Gray was eens zoo ver af van het verwerkelijken van zijn plan. Onze lezers hebben opgelet dat hij zijn voordracht hield in Februari 1848. Nauwelijks was de eerste lezing gehouden, of 24 Februari 1848 brak de groote revolutie in Frankrijk uit. Lamartine, Louis Blanc en hun medestanders gingen te Parijs de plaatsen innemen van een Voorloopig Bewind. Louis Philippe, de koning der Franschen, vluchtte naar Engeland. En in den tusschentijd, terwijl verkiezingen

1) Zie John Gray ‘Lectures on the nature and use of Money,’ 1848, pag. 106/107.

werden uitgeschreven voor de Fransche Nationale Vergadering, was Parijs een laboratorium geworden, waar de meest verrassende proefnemingen op sociaal gebied werden aangedurfd en in gang gezet. Geheel Engeland, Schotland en Ierland keek naar Parijs. Verlang nu nog maar dat de lieden rustig zullen aanhooren uw voorstellen over de theorie, dat productie de oorzaak is van de vraag en niet omgekeerd! Men schuifelt op de stoelen, weldra komen er geen hoorders meer. Wat hielp het, of Gray zijn boek, toen het klaar was, ten geschenke en ter kennisneming bood aan alle grootheden in den lande en aan alle parlementsleden? Zij zagen het niet in. Wat gaf het, of John Gray een som van honderd guinjes uitloofde voor ieder, die ten overstaan van een goed gekozen jury den inhoud van Gray's boek kon weêrleggen. Geen enkele candidaat stond op om aan den prijskamp deel te nemen. Wat baatte het, of Gray al brieven inzond, inhoudrijk en goed gesteld, aan de Times, om dit invloedrijk blad tot een polemiek uit te lokken. De glundere Times deed alsof hij 't niet merkte, plaatste de brieven niet, en wilde zijn zelfgenoegzaamheid niet storen door op de uitdaging in te gaan. Men had slechts oogen voor de revolutie in Parijs. Toen dacht Gray een slimmen zet te doen, door aan de republikeinsche machthebbers te Parijs het voorstel te richten, zijn plan in Frankrijk tot uitvoering te brengen. Het was toch hem zoo duidelijk, dat op die wijze alléén het materieele Paradijs op aarde kon worden gevestigd. Nu Engeland aan dien heilstaat zich onttrok, wilde hij Frankrijk de eer en het voordeel gunnen. Hij schreef den 6^{en} Maart 1848 een brief aan Armand Marrast, lid van het Voorloopig Bewind, waarbij hij zich en zijn plan ter beschikking stelde van de Fransche Regeering[1]. Er was in de eerste plaats, volgens hem, niet noodig een organisatie van den arbeid, maar wel een organisatie van den ruil. Maar Armand Marrast keurde den brief van Gray zelfs geen bericht van ontvangst waard.

Toch zou datzelfde Parijs, dat niets van hem weten wilde, hem toch verrassen. Er had iets plaats, dat zeer in de verte

1) Zie den brief van John Gray ‘Lectures on the nature and use of Money,’ pag. 286-290. De ons uit W. Thompson's leven bekende William Pare had Gray den raad gegeven dien stap tot Frankrijk te beproeven.

nog weder doet denken aan de poging van Robert Owen te Londen, met zijn winkel- en tijd-noten in de jaren 1831 en 1832. Dit keer zou het Proudhon zijn die een fragmentarischen aanloop met de vervorming van het ruil-systeem zou wagen. In de maanden Januari, Februari en Maart 1849 richtte hij te Parijs een Volksbank op, welke aan alle deelgenoten crediet om-niet zou verleenen op de producten, die men dáár bracht, en slechts een kleine commissie ter bestrijding der noodzakelijke administratie-kosten zou vorderen. Die volksbank rustte geheel en al op het beginsel der mutualiteit. Op den vóórgrond van alles stond ook bij Proudhon het probleem der circulatie. Regel moest worden dat producten geruild werden tegen producten: het geld moest allengs als intermediair verdwijnen, en de voordeelen, die door de geldcirculatie aan den kapitalist waren verzekerd, moesten op die wijze worden te niet gedaan. Toen Proudhon echter drie maanden-lang met zijn volksbank had gewerkt begon de Nationale Vergadering tegen hem, om andere redenen, een vervolging en zette Proudhon voor drie jaren achter slot[1]. Ook die fragmentarische proefneming, waarop Gray zelf misschien eenigszins minachtend neêrzag, duikelde in 't zand.

Arme John Gray! De productie wilde maar niet worden de oorzaak van de vraag.

Wel zegt en herhaalt hij 't altijd door: als een wijze ekster, die maar één woord heeft geleerd. De wereld hecht er allengs de waarde aan van zulk een vogelen-verstand[2]. Het gaf Gray ook niet veel steun, dat hij in zijn laatste boek min of meer de formules der economisten ging gebruiken en zich zelfs (o, Gray welk een stap!) schoorvoetend verontschuldigde, dat hij vroeger den term ‘sociaal’ had gebruikt, waaruit hij den titel van zijn boek van 1831 had gesmeed. De economisten (met uitzondering van John Stuart Mill, die hem soms citeert) lachten hem uit.

En wat de socialisten betrof: Marx, die sinds 1844 van

1) Zie mijn boek ‘de Socialisten’, uitgave in zes deelen, vierde deel, pag. 165-178.
2) Slechts bij de mode wordt 't erkend. De mode komt niet in de wereld door de vraag der consumenten, maar door het aanbod der producenten, die belang hebben bij de wijziging der vraag. Zie dit ook opgemerkt in de rede van Kautsky te Delft, 24 April 1902.

hem kennis had genomen, sprak in 1859, in zijn boek ‘Zur Kritik der Politischen Oekonomie’ het eind-oordeel dier school over hem[1].

Dit vonnis luidde als volgt: ‘De leer van den arbeidstijd als rechtstreeksche (‘unmittelbare’) maat-éénheid van het geld is voor het eerst systematisch ontwikkeld geworden door John Gray. Hij laat een nationale centraalbank door middel van haar filialen den arbeidstijd fixeeren, die in de productie der onderscheidene waren wordt aangewend. In ruil van de waar verkrijgt de producent een officieel certificaat der waarde, m.a.w. een ontvangst-bewijs voor zoo veel arbeidstijd als de waar inhoudt, en deze banknoten van 1 arbeidsweek, 1 arbeidsdag, een arbeidsuur enz. dienen tegelijk als aanwijzing op een equivalent van alle andere in de bankmagazijnen opgeslagen waren. Onder dit systeem, zegt Gray, zou het ten allen tijde even gemakkelijk gemaakt zijn voor geld te verkoopen, als het nu is met geld te koopen: de productie zou de gelijkvormige en nooit weigerende bron der vraag zijn. De edele metalen zouden hun voorrecht tegenover de andere waren verliezen, en de hun passende plaats innemen naast boter, eieren, laken en katoen, en hun waarde zou geen grooter belang ons inboezemen dan die der diamanten. Zullen wij - vraagt Gray - de ingebeelde (gewaande) maat der waarde, goud, steeds behouden, en op die wijze de productieve krachten van het land in ketenen slaan, of zullen wij ons wenden tot de natuurlijke maat der waarden, tot den arbeid, om de productieve krachten van het land in vrijheid te stellen?

‘Daar de arbeidstijd de inmanente maat der waarden is, ontstaat de vraag waarom nevens haar een andere uiterlijke maat noodig is. Waarom ontwikkelt zich de ruilwaarde tot prijs? Waarom schatten alle waren haar waarde in één uitsluitende waar, die op deze wijze in het adequate bestaan van de ruilwaarde wordt vervormd, in geld? Dit was het probleem, dat Gray op te lossen had. In plaats van het op te lossen, verbeeldt hij zich, dat de waren rechtstreeks op elkander, als producten van den maatschappelijken arbeid, betrekking

1) Zie Karl Marx ‘Zur Kritik der Politischen Oekonomie’, Editie 1859, pag. 61-64.

kunnen hebben. Doch zij kunnen dit slechts doen als dat wat zij zijn. De waren zijn rechtstreeks producten van fragmentarische van elkander onafhankelijke privaat-arbeidswerken, die zich door haar vervreemding in het proces van den privaten ruil als algemeene, maatschappelijke arbeid moeten constateeren: of, anders gezegd, de arbeid op den grondslag der waren-productie wordt eerst maatschappelijke arbeid door de in alle richtingen volvoerde vervreemding der individueele arbeidswerken. Onderstelt Gray echter den in de waren opgesloten arbeidstijd als rechtstreeks maatschappelijk, zoo onderstelt hij dien arbeidstijd als gemeenschappelijken arbeidstijd of als arbeidstijd van direct geassocieerde individuen. Op die wijze kon inderdaad een specifieke waar, als goud en zilver, tegenover de andere waren niet als incarnatie van den algemeenen arbeid optreden, de ruilwaarde werd niet tot prijs, maar de gebruikswaarde werd ook niet tot ruilwaarde, het product werd niet tot waar, en zóó zou de grondslag der burgerlijke productie zelve opgeheven zijn. Dit is echter in geenen deele Gray's meening. De producten moeten als waren geproduceerd, maar niet als waren uitgeruild worden. Gray draagt aan een nationale bank de uitvoering op van dezen vromen wensch. Aan de ééne zijde maakt de maatschappij in den vorm der bank de individuen onafhankelijk van de voorwaarden van den privaatruil, en aan de andere zijde laat zij hen voortproduceeren op den grondslag van den privaat-ruil. De innerlijke consequentie intusschen dringt Gray er toe, de ééne burgerlijke productie-voorwaarde na de andere weg te loochenen, hoewel hij slechts het uit den waren-ruil voortkomende geld wil hervormen. Zóó verandert hij kapitaal in nationaal kapitaal, het grondeigendom in nationaal eigendom, en wanneer men zijn bank goed op de vingers toeziet, dan vindt men, dat zij niet enkel met de ééne hand waren ontvangt en met de andere hand certificaten van geleverden arbeid uitgeeft, maar dat zij de productie zelve reguleert. In zijn laatste boek “Lectures on money”, waarin Gray angstig zijn arbeidsgeld als een zuiver burgerlijke hervorming zoekt voor te stellen, verwikkelt hij zich in nog tegenstrijdiger zingewarrel.

‘Elke waar is rechtstreeks geld. Dit was Gray's theorie, afgeleid uit zijn onvolledige en dus valsche analyse van de

waar. De organische constructie van arbeidsgeld, van nationale bank en van warenbazaars, is slechts een droomgestalte, waarin het dogma als wereldbeheerschende wet wordt voorgegoocheld. Het dogma, dat de waar rechtstreeks geld, of wel dat de in die waar beslotene fragmentarische arbeid van het privaat-individu rechtstreeks maatschappelijke arbeid is, wordt natuurlijk niet daardoor een feit, dat een bank daaraan gelooft en dienovereenkomstig opereert. Het bankroet zou in zulk een geval spoedig de rol der practische kritiek op zich nemen. Wat bij Gray verborgen en hem zelven een geheim blijft: namelijk dat het arbeidsgeld een economisch klinkende frase is voor den vromen wensch, aan het geld, met het geld aan de ruilwaarde, met de ruilwaarde aan de waar, en met de waar aan den burgerlijken vorm der productie te ontkomen: dit wordt door eenige Engelsche socialisten - Thompson en Bray - die deels vóór, deels na Gray schreven, rondweg uitgesproken. Aan Proudhon echter en zijn school bleef het voorbehouden, de degradatie van het geld en de hemelvaart der waar ernstig als kern van het socialisme te prediken, en daarmede het socialisme in een elementair misverstand over den noodzakelijken samenhang tusschen waar en geld op te lossen’.

Zóó sprak Karl Marx. Daar bleef van Gray's papieren geld, in waarborg en gehalte, al even weinig over als weleer van Ninon's met beloften geparfumeerd billet.

H.P.G. QUACK.

Fransche symbolisten[1].

IV.

Meer dan een silhouet is van A r t h u r R i m b a u d wel niet te teekenen, die zoo vlug en vluchtig door het leven ging dat men sinds lang hem voor gestorven had gehouden toen hij, in 1891, zeven-en-dertig jaar oud, in een hospitaal te Marseille, aan de gevolgen eener been-operatie, overleed.[2] Overal bijna in de wereld had men hem gezien: in zijn vaderstad Charleville, te Parijs, in België, in Engeland, te Stuttgart, in Italië, te Weenen, in Nederland, op Java, in Zweden, in Egypte, op Cyprus, in Abyssinië, en hem, ten slotte, verloren gewaand in de binnenlanden van Afrika. Talrijk als zijn reizen zijn de metamorfozen geweest van dit onrustig kind der Ardennen: Mazas heeft hem, als vagebond, geherbergd; men heeft hem sleutelringen zien verkoopen op de Parijsche boulevards en hem Fransche lessen hooren geven te Londen; men heeft hem aangetroffen bij het lossen der schepen, onder de sjouwerlieden, en onder de veldarbeiders bij het inhalen van den oogst; hij heeft zich aangemeld bij de hoofden der Parijsche Commune en als koloniaal dienst genomen in het Nederlandsch-Indische leger; hij is militair ingenieur geweest, ondekkingsreiziger en koopman in reukwerk, goud en ivoor.

Een korten tijd van zijn leven heeft hij verzen gemaakt,

1) Zie *De Gids* van Maart ll.
2) Op de juistheid in de opgave der datums schijnt het zoo weinig aan te komen dat Arthur Symons hem eerst laat sterven in Maart, vier bladzijden verder in November. 10 November 1891 is de juiste datum van zijn dood, gelijk 28 October 1854 die van zijn geboorte.

van zijn vijftiende tot zijn achttiende jaar; na 1872 niet meer. Maar toen hij, zeventien jaar oud, door Verlaine aan de dichters van den 'Parnasse' werd voorgesteld, hebben allen, zelfs Victor Hugo, verbaasd gestaan over de oorspronkelijkheid en het ongewone van zijn talent.

Een silhouet van Rimbaud kan verschillend geteekend worden; want er zijn misschien evenveel misdaden in zijn leven te tellen als nobele handelingen, evenveel afzichtelijkheden als schoonheden aan te wijzen in zijn verzen. Remy de Gourmont was zeker in zijn recht toen hij met dézen volzin den persoon en het werk van Rimbaud afmaakte: 'Zonder eenige oprechtheid, het karakter van een vrouw, of beter van een deerne, met een aanleg tot slechtheid, zelfs tot woeste boosaardigheid, bezit Rimbaud een talent dat belang inboezemt zonder pleizier te doen'[1].

Maar men krijgt toch wel een anderen indruk wanneer men Léon Vanier van hem hoort vertellen dat, toen hij handel dreef in Oost-Afrika, de inboorlingen dezen Franschman den naam hadden gegeven van 'de rechtvaardige Weegschaal' en hem roemden om zijn wijsheid en zijn goedhartigheid, of wanneer men Verlaine een paar leelijke incidenten uit het leven van zijn vriend, met een beroep op zijn groote jonkheid, hoort verklaren en vergoêlijken.

Misschien heeft Arthur Symons wel de juiste lijn aangegeven waarmee het geestelijk profiel van Rimbaud moet geteekend worden, toen hij hem noemde 'niet een artiest, maar een man van actie, een droomer, maar wiens droomen alle ontdekkingen geweest zijn'[2]. Zoo komt er éénheid in het beeld van dien wonderlijken zwerver, die enkel in zijn vroegste jeugd, gedurende drie jaren, verzen, oorspronkelijke, nieuwe, gewaagde verzen, heeft geschreven en daarna allerlei andere, heel prozaïsche, dingen gedaan heeft. 'Zijn temperament,' gaat Symons voort, 'uitte zich evenzeer in het schrijven van het sonnet der *Klinkers*[3] als in het verhandelen van ivoor en wierook met de Arabieren'. Zoo wordt alles bij hem teruggebracht tot levensdrang, onstuimigen, ongebreidelden levensdrang, een instinktmatig verzet tegen sleur, kluisters en

1) *Le Livre des Masques* blz. 162.
2) *The Symbolist movement in literature*, blz. 68.
3) Zie *De Gids* van Maart blz. 430.

conventie, om het even of het moraal gold of beschaving of prosodie. ‘Rimbaud,’ zegt de Engelsche kritikus een bladzijde verder, ‘was een dier naturen voor wie het werk zelf niets is, de daad van werken alles. Rimbaud was een kleine, bekrompen, harde, haastige natuur, die den wil had om te leven, en niets dan den wil om te leven; en zijn verzen en zijn dwaasheden en zijn omzwervingen en zijn handeldrijven, 't was alles enkel zijn ademhalen op verschillende uren van zijn levensdag.’

Die ontembare levensdorst, dat rusteloos zoeken naar nieuwe dingen, die behoefte om te zien het ongeziene, om te scheppen wat nooit bestaan had, heeft hem gedreven op de grenzen van den waanzin, hem vizioenen voorgetooverd die bij hem tot hallucinaties geworden zijn, maar die toch, in dien fantastischen vorm, een geniale kijk mogen heeten op de natuur, een geniaal hooren en zien tegelijk van de geluiden der wereld.

> Et j'irai loin, bien loin, comme un bohémien,
> Par la Nature, heureux comme avec une femme!

En zoo heeft hij dan, onder andere levensdaden, op een der ochtenddagen van zijn druk bestaan, de poëzie geroepen tot haar taak van schilderen door klank, van stemming-wekken door symbool. Zoo heeft hij, in zijn vermaard Sonnet, gezegd, hoe hij in het gesproken woord de zangerige klinkers, niet hoorde, maar z a g : zwart, wit, rood, blauw en groen. Zoo heeft hij, in zijn beroemd, alom geprezen gedicht *Bateau ivre*[1], - de hallucinatie van een dronken vaartuig, voortgeslingerd door alle winden en rondzwaaiend op alle maalstroomen - een wonderlijk, maar aangrijpend s y m b o o l geschapen van den roes van zijn leven, het gestalte gevend in zangerige strofen:

> Et dès lors je me suis baigné dans le poème
> De la mer, infusé d'astres et latescent,
> Dévorant les azurs verts où, flottaison blême
> Et ravie, un noyé pensif parfois descend.
>
> Parfois, martyr lassé des pôles et des zones,
> La mer dont le sanglot faisait mon roulis doux
> Montait vers moi ses fleurs d'ombre aux ventouses jaunes
> Et je restais ainsi qu'une femme à genoux.

1) ‘Des strophes du *Bateau ivre*,’ zegt ook Remy de Gourmont, ‘sont de la vraie et de la grande poésie.’

Mais, vrai, j'ai trop pleuré! Les aubes sont navrantes,
Toute lune est atroce et tout soleil amer.
L'âcre amour m'a gonflé de torpeurs enivrantes.
Oh! que ma quille éclate! Oh! que j'aille à la mer!

Maar het meest interessante van Rimbaud's poëzie - ofschoon, zeker, het minst aantrekkelijke van zijn levensgeschienis - is het toezenden geweest van het handschrift zijner dichtproeven aan Paul Verlaine en de langzaam doordringende invloed van zijn persoon en zijn werk op den dichter van *Jadis et Naguère.*

'Zonder den *Bateau ivre*, zegt Arthur Symons, 'zouden we wellicht nooit Verlaine's *Crimen Amoris* bezeten hebben.'[1)] Misschien klinkt ook in de nieuwe roepstem die van Verlaine uitgaat tot de dichters: 'De la musique avant toute chose!' een herinnering na aan den jongen wildzang die kleur en geluid had willen samensmelten in zijn verzen. Zeker is wel Verlaine's breken met de manier zijner eerste vrienden, de Parnassiens, niet tot stand gekomen buiten den invloed van zijn omgang met Rimbaud. Maar toch treft tusschen zijn werk en dat van zijn makker nog meer het verschil dan de overeenstemming. Tegenover de schelle kleuren der klinkers van Rimbaud's sonnet verheft de dichter van *Art poétique* immers de heerlijkheid der schakeering:

Car nous voulons la Nuance encor,
Pas la Couleur, rien que la nuance!
Oh! la nuance seule fiance
Le rêve au rêve et la flûte au cor!

Op Rimbaud en zijn werk heb ik even willen wijzen, omdat hij een plaats inneemt in de vóórgeschiedenis der symbolistische beweging, en, door den langen nagalm zijner zonderling gewaagde verzen, ook nog bij de beweging is betrok-

1) Hij schijnt daarmeê te bedoelen dat *dit* gedicht van Verlaine dat, door het wild-fantastische van den inhoud en het sonore van den klank, buiten zijn gewone manier valt, niet gemaakt kan zijn dan onder de levendige herinnering aan *Bateau ivre.* Wel mogelijk; maar het ademt toch een geheel anderen geest, met dat stille, extatische gebed, in de slotstrofe, dat oprijst uit de nevelen der ernstige aarde: 'Heere bewaar ons van den Booze!'

ken geweest gedurende de eerste, onvaste periode der ‘decadentie’. Over V e r l a i n e 's verhouding tot deze nieuwe faze der Fransche poëzie heb ik, in het eerste gedeelte mijner studie, reeds genoeg gezegd. Zelf heeft Verlaine, zoo meende ik, die verhouding misschien nog het allereenvoudigst en het zuiverst geteekend in zijn *Art poétique.* Want, al heeft hij dan met het ‘Symbolisme’ gespot en het woord een Germaansche uitvinding genoemd, al heeft hij gelachen om de ‘vrije verzen’ der jongeren, die geen verzen en geen Fransch meer waren, - hij is toch aller meester geweest en gebleven door het mysterieus bekorende zijner poëzie, door het muzikale zijner inspiratie.

Ook Arthur Symons, in het sympathieke hoofdstuk van zijn boek waar sprake is van Verlaine, vat die verhouding niet anders op; ook hij verwijst met voorliefde naar het gedicht *Art poétique.* Meer bijzonder herinnert hij aan dien éénen versregel:

> Prends l'éloquence et tords lui son cou!

als aan de meest sprekende tegenstelling tusschen de poëzie der Romantieken en die van het jongere geslacht. ‘Vóór Verlaine’ zegt hij, niet zonder overdrijving[1)], ‘was het Fransche vers het bewonderenswaardig instrument eener wezenlijk mooie, wezenlijk poëtische rhetorika. Met Victor Hugo had het, voor het eerst sints Ronsard[2)], leeren zingen; met Baudelaire had het een nieuwe woordenschat uitgevonden ter uitdrukking van specifiek moderne emoties. Maar met die beide dichters, met Baudelaire zoowel als met Victor Hugo, leven wij altijd nog onder de heerschappij der rhetorika.’

Over het gemoedsleven van den dichter - ‘l'âme d'un enfant immortel’ heeft Charles Morice van hem gezegd - schrijft Arthur Symons aantrekkelijke volzinnen neer, den dichter bovenal teekenend als een instinktief wezen, een dooren-door impulsieve natuur, overgeleverd aan de aandoening

1) Ik denk daarbij, om van Lamartine niet te spreken, aan Victor Hugo's bekenden versregel:

> Guerre à la rhétorique et paix à la syntaxe!

2) Ook al weer overdreven uitgedrukt. Heeft de schrijver Racine's verzen nooit goed hooren voordragen?

of den indruk van het oogenblik, als ‘the eternal lover’, hartstochtelijk en schroomvallig, die zijn gansche leven door, in zijn goddeloosheid en in zijn vroomheid, altijd dezelfde is gebleven, zoodat enkel de schaduw die hij afwierp zich wijzigde naar het tijdstip van den langen dag.

Over Verlaine's persoonlijkheid uit te weiden, ligt thans niet op mijn weg. De dichtersilhouetten die hier ter loops geteekend worden, moeten alleen de geschiedenis en het karakter der symbolistische beweging nader toelichten en ophelderen. Maar juist daarom mag ik een bladzijde afschrijven uit Gustave Kahn's jongste herinneringen omtrent den oorsprong van het Symbolisme[1)].

‘Toen wij pas begonnen waren de *Vogue* uit te geven (in het voorjaar van 1886) schrijft Kahn, ging ik Paul Verlaine bezoeken om hem zijn medewerking te vragen voor ons tijdschrift. Hij woonde toen in de Cour Saint-François, bijna een Cour des Miracles. Een klein slop, onder het voortdurend gedonder van den spoorweg van Vincennes, naast de kleine winkeltjes met, als ingang, de breede bogen van den viaduct; een houtstek, waar lange planken en kunstig op elkaar gestapelde balken tegen den viaduct aanleunden, begrensde den horizon van een kleine tapperij, waar ik Verlaine aantrof, in zijn ééntje voor een borrel; hij bood mij “het rijmwoord” aan van zijn glaasje, want hij was banville-achtig gebleven in zijn aardigheden. Toen ik hem om kopij vroeg, antwoordde hij in bescheiden volzinnen; toch erkende hij met voldoening dat dit het loon was van zijn leven, bij het begin van een ouden dag vol gebreken, door jongelui te hooren zeggen dat men goed had gewerkt, door hen te worden aangehaald als een voorbeeld, ofschoon die eer onwaardig, en bijna te worden behandeld als een god, als een voorvader. Ik wilde hem duidelijk maken welk soort van werk ik van hem verlangde: een vervolg op zijn *Poètes Maudits*, waaraan ik gehoord had dat hij bezig was. Verlaine begon met er om heen te praten, sprak over Mallarmé, van wiens woning hij wist dat ik een trouw bezoeker was, reciteerde mij verzen van dien dichter met wonderlijke breed-galmende intonaties, en wij esthetiseerden

1) In zijn reeds meermalen aangehaald artikel uit de *Revue Blanche* van 1 November 1901, blz. 341.

wat samen, enkel voor 't genoegen van het samen eens te zijn. Hij sprak mij van zijn terugkeer te Parijs, vertelde mij zijn verdriet, ten minste een stukje er van. Daar ging een klein ventje voorbij, fijn en mager. Verlaine riep het knaapje, gaf hem een “sou”, om hem vorstelijk te begiftigen, en reciteerde voor mij een heel mooi kort gedichtje; toen, bang dat hij te veel over zich zelf had gesproken, beleefd willende zijn, vroeg hij naar mijn laatste verzen. Maar ik bracht het gesprek terug op ons eigenlijk onderwerp, zijn persoon en zijn medewerking, die ik vragen kwam voor de *Vogue.* Hij sprak mij toen van zijn artikel over Desbordes-Valmore, en ging heen om te halen, niet zijn artikel, maar de werken dier dichteres. Hij zette zijn lorgnet op zijn kleine neus, richtte zijn hoofd op, en, heenkijkend over zijn brilletje, vlak vóór den ingang van zijn slop staande, in een oude blauwe jas, die er uitzag als een soort van priesterkleed, las hij mij, al schreiend, eenige mooie gedichten voor. Toen hij mij een paar van zijn verzen beloofd had en mij een briefje voor Vanier had meegegeven om het handschrift te halen, nam ik afscheid van hem. Pas op het laatste oogenblik dacht ik er aan hem een klein honorarium aan te bieden, een zeldzaam eerbewijs van den kant der redaktie; hij had er niet aan gedacht en verzekerde mij dat hij niet gewoon was meer te krijgen....’

V.

In de geschiedenis van het Symbolisme zal J e a n M o r é a s wel altijd een der wonderlijkste figuren blijven. Niet om zijn tanige gelaatskleur, op het karikatuurportret der *Hommes d'aujourd'hui* tot groen geworden; niet om zijn Grieksche nationaliteit; want van het oogenblik dat hij te Parijs is gekomen, heeft hij maar één eerzucht gehad, Franschman te zijn en der Fransche taal al zijn vereering en al zijn talent te mogen wijden, - wat hem ook wonderlijk goed is gelukt. Maar omdat hij, na zich eerst met ophef aan het hoofd der beweging gesteld te hebben, een eigen weg is ingeslagen, - waar hij iets heel aparts moest worden! - en die weg hem ten slotte gebracht heeft tot de hoogte van een

gewoon Fransch dichter, met niets van den ‘symbolist’ en niets van den ‘vers-libriste’ die hij geweest was.

Over de rol door hem gespeeld als uitvaardiger van het Manifest der nieuwe school is hierboven uitvoerig gehandeld. Thans nog iets over den man zelf en over zijn kunst.

Moréas was de eerste onder de eersten. Zijn bundeltje *Syrtes*, in 1884 verschenen, - hij was toen acht-en-twintig jaar oud - gaf, in fijn gebouwde, zangerige, soms precieuse strofen, - die thans eenvoudig aangenaam aandoen, maar die destijds verbazing en ergernis wekten door hun nieuwheid, - zachte, droefgeestige stemmingen, aangeduid door gracie-volle, niet ondoorzichtige symbolen. Zoo, bijvoorbeeld, deze *Remembrances*:

D'où vient cette aubade câline
Chantée - on eût dit - en bateau,
Où se mêle un pizzicato
De guitare ou de mandoline?

Pourquoi cette chaleur de plomb
Où passent des senteurs d'orange,
Et pourquoi la séquelle étrange
De ces pèlerins à froc blond?

Et cette Dame quelle est-elle,
Cette Dame que l'on dirait
Peinte par le vieux Tintoret
Dans sa robe de brocatelle?

Je me souviens, je me souviens:
Ce sont des défuntes années
Ce sont des guirlandes fanées,
Et ce sont des rêves anciens!

Schitterender van kleur, kunstiger van bouw, maar ook zwaarder van gang en minder doorzichtig vaak, waren de *Cantilènes* (1886), ook nog zuiver symbolistisch werk. Wonderlijk van austère hartstocht, bij voorbeeld, die toewijding aan ‘Le pur concept’, in een ‘amour stérile et salutaire’,

waarvoor alle droomen en begeerten van vroeger wijken moeten:

> Car mieux que dans la nuit close des sépultures,
> Daimôn auguste du Concept, oh! n'ai-je pas
> Trouvé l'oubli sacré, dans tes prunelles dures!

Maar, in dien bundel, toch ook eenvoudiger stemmingstukjes, sober en aandoenlijk, zooals dit sonnet uit het hoofdstuk *Funérailles*, waarin een mooi effekt wordt verkregen door het ‘rythme impair’ - regels van elf syllaben - en het rijmen van elk der slotwoorden met zich zelf:

> Et j'irai le long de la mer éternelle
> Qui bave et gémit en les roches concaves,
> En tordant sa queue en les roches concaves;
> J'irai tout le long de la mer éternelle.
>
> Je viendrai déposer, ô mer maternelle,
> Parmi les varechs et parmi les épaves,
> Mes rêves et mon orgueil, mornes épaves,
> Pour que tu les berces, ô mer maternelle.
>
> Et j'écouterai les cris des alcyons
> Dans les cieux plombés et noirs comme un remords,
> Leurs cris dans le vent aigu comme un remords.
>
> Et je pleurerai comme les alcyons,
> Et je cueillerai, triste jusqu'à la mort,
> Les lys des sables pâles comme la mort.

Er zijn er - en het valt te begrijpen, - zooals Remy de Gourmont, die van al wat Jean Moréas heeft gedicht en geschreven, nog het liefst deze bundels van zijn jonge jaren herlezen, die zoozeer het merk dragen van den tijd der eerste liefde, waarin ze ontstaan zijn. Maar zelf heeft de dichter ze sints lang verloochend. In 1892 reeds schreef hij, in het voorbericht eener nieuwe uitgaaf zijner *Syrtes*, dat hij weinig meer voelde voor dit werk van zijn jeugd, en niet veel meer voor de volmaakter *Cantilènes.*

Jean Moréas had aan een ander, een nieuw ideaal zijn dichterleven gewijd: als stichter en hoofd der ‘École romane’ wilde hij, niet allereerst den versbouw, maar de poëtische taal vernieuwen, de traditie weer opvatten die na Ronsard en zijn vrienden was verlaten geworden. Het was, eensdeels, zijn zeer

grondige taalstudie, zijn merkwaardige kennis van het Fransch der middeleeuwen en van de zestiende eeuw, waardoor hij in die richting gedreven werd. Maar ook zijn vrees dat de poëzie der ‘symbolisten’ onder den invloed zou geraken van Germaansche nevelen[1)] en Noorsch pessimisme en zoo haar nationaal karakter verliezen zou. Hij, de vreemdeling, de Griek, wilde het opnemen voor zuiver Fransche kunst, de nationalist worden onder de zangers van zijn nieuw vaderland.

Le Pèlerin passionné, een cyclus van korte gedichten, was de eerste, verrassende openbaring dezer tweede ‘manier’, die in nog een paar andere kleine bundels is terug te vinden.[2)] Er zijn er onder die gedichten die door aanhef of rythmus, of enkel door de vele mythologische toespelingen, geheel en al de manier van Ronsard verraden[3)]; andere die, modern gevoeld en gebouwd, toch telkens, door 't gebruik van woorden als *rains* voor *branches*, *guerdon* voor *salaire*, *sénestre*, *sagette*, en zooveel meer, den lezer in gedachte terugvoeren, niet enkel naar de mannen der Plejade, maar hooger op, tot Thibaut de Champagne en de vorstelijke trouvères der dertiende eeuw. Pindarus, Thibaut en Ronsard, dit is zijn eerzucht, moeten hun stemmen dooreenmengen in zijn verzen; zijn tijdgenooten moeten hem erkennen als den modernen dichter bij uitnemendheid.

Voor wie de oudere geschiedenis der Fransche taal en letteren kent, is er iets zeer vreemds en anarchronistisch in dat dooreenmengen, onder den naam van ‘chansons romanes’, van de taal en de gedachten der middeleeuwen en die der

1) Men zie, bijvoorbeeld, in een der *Sylves*, *Contre quelques-uns*, deze verzen:

> Ceux-là les peut-on voir
> D'un froncé sourcil pédantesque
> Vanter la Minerve tudesque
> Et l'Anglais, de gravité l'hoir.

Het is des te curieuser dat Moréas een eigenaardigheid der Duitsche syntaxis in het Fransch heeft willen overbrengen, het emphatische *Der du dich*, zooals in dezen regel:

> Et toi, son cou, qui pour la fête tu te pares.

2) Men vindt ze bij elkaar in de *Poèmes*, uitgegeven in de ‘Bibliothèque artistique et littéraire.’

3) Bijvoorbeeld deze aanhef van een der *Sylves*:

> Ore, que dessus ma tête
> Saturne ennemi tempête.

Renaissance. Maar zonderlinger nog, en in 't geheel niet passend bij die restitutie van middeleeuwsche en klassieke dichtkunst, was het gebruik, thans door Moréas voor het allereerst gemaakt, van de onregelmatigheden van het ‘vrije vers’, van onvolkomen rijmen, willekeurige telling en schikking der lettergrepen in elken versregel.[1)] Want waar is, òf bij de ‘trouvères’ òf bij de dichters der Plejade, van zulke licenties een spoor te vinden?

Wilde hij misschien door die technische eigenaardigheid zich nog eenigszins blijven vasthechten aan het Symbolisme, dat zijn liefde had verloren?

Zoo dit zijn motief geweest is, dan kan het niet verwonderen dat ook die uiterlijke band spoedig verbroken is geworden. Hij werd reeds verbroken in de ‘poèmes romans’, die op den *Pèlerin passionné* gevolgd zijn en waarin enkel regelmatig gebouwde verzen zijn te vinden; hij is, tegelijk met elke herinnering aan het ‘symbolisme’ der jonge jaren, verdwenen uit de verzen der d e r d e laatste periode van dezen dichter.

Want de artistieke evolutie van Moréas heeft hem een d e r d e ‘manier’ doen vinden, die waarvan zijn *Stances*, - sints 1899 reeds in vier bundels verschenen, - het zeer merkwaardig voortbrengsel zijn. Over deze laatste gedichten te spreken, ligt buiten het kader van mijn onderwerp. Toch moge een enkele aanhaling doen gevoelen hoe vér het ‘symbolisme’ van voor twintig jaren - zoowel wat de poëtische gedachte als wat hare expressie betreft, achter hem ligt:

> Ne dites pas: la vie est un joyeux festin;
> Ou c'est d'un esprit sot ou c'est d'une âme basse.
> Surtout ne dites point: elle est malheur sans fin,
> C'est d'un mauvais courage et qui trop tôt se lasse.

1) Terecht, meen ik, zegt Beaunier, in zijn hoogst lezenswaardige studie over Moréas (t a.p. blz. 154): ‘Mais ces nouvelletés ne changent-elles pas complètement la métrique du seizième siècle à laquelle il se réfère, et alors Moréas a-t-il le droit de dire que, dans la prosodie ainsi que dans le style, il a rétabli la communion du Moyen-âge français et de la Renaissance française fondus et transfigurés en le principe de l'âme moderne?’

Riez comme au printemps s'agitent les rameaux,
Pleurez comme la bise ou le flot sur la grève,
Goûtez tous les plaisirs et souffrez tous les maux
Et dites: c'est beaucoup et c'est l'ombre d'un rêve.

De *Stances* treffen door den eenvoud der inspiratie en het sobere, het harmonische, het geacheveerde van den vorm. Door Beaunier worden ze 'volmaakt werk' genoemd[1]. De dichter van deze echt-Fransche, bijna klassieke, strofen geworden te zijn, is voor den geboren Athener Moréas een waarlijk niet geringe verdienste. En zoo hij, na Ronsard op zijde te hebben gestreefd, thans met Malherbe kan worden vergeleken, - reeds in een vroegere periode noemde Barrès hem den 'poète-grammairien,' een naam die ook aan Malherbe gegeven is, - dan bewijst dit alleen dat hij in zijn eigen leven de historische ontwikkelingslijn der Fransche poëzie met verwonderlijke getrouwheid heeft gevolgd.

Maar is het niet meer dan vreemd, dat die weg is afgelegd geworden door den eersten, den vurigsten, den meest eerzuchtigen der 'symbolisten'? dat de man die, met plechtig gebaar, de deuren opensloeg waardoor het mysterie de poorten der Fransche poëzie ongehinderd kon binnentreden, zelf gekomen is tot een kunst waaruit het mysterie, niet minder plechtig, zou men zeggen, wordt verbannen?[2]

Zou misschien zijn aard van geboren vreemdeling, van geboren Athener, die enkel uit hartstochtelijke vereering van land en taal Franschman en Fransch dichter heeft willen zijn, en die het door studie is moeten worden, zoowel die evolutie zelve als haar afloop verklaren? Voor een deel zeer zeker. Bij den vreemdeling, wanneer hij zulk een gelofte heeft afgelegd, krijgt die toewijding aan de taal en aan haar

1) Niet minder worden deze gedichten geprezen door Pierre Quillard, in zijn kort, nu en dan wat hard en ironisch geschreven artikel over Jean Moréas in den *Mercure de France* van Februari 1901 (blz. 296): 'les derniers liens où il s'était empêtré vont se rompre sous l'effort de son long travait et M. Jean Moréas apparaîtra enfin dans les *Stances* tel qu'il se proclamaît autrefois avec quelque méprise prématurée: un très parfait poète.'
2) Beaunier (t.a.p. blz. 171), die Moréas heel hoog stelt als dichter en zijn werk 'une étonnante réussite' noemt, voegt er bij: 'Mais il est impossible de ne pas apercevoir les étroites limites de cette poésie. Il est impossible de ne pas constater qu'il l'a dénuée de tout ce qui est, sans doute, l'essentiel de l'âme moderne, le sentiment et la préoccupation du mystère.'

kunst allicht het karakter van pijnlijk-nauwgezette devotie. Zijn religie is geen erfgoed; het is de religie van een bekeerling. Zijn geloof is hem niet door zijn moeder meêgegeven; hij heeft het geleerd uit den katechismus. Hij durft zich niet vrijelijk laten gaan, maar laat zich leiden door de historie, tot wier kennis studie hem gebracht heeft.

Maar, hoe ze dan ook te verklaren moge zijn, de merkwaardige evolutie van Jean Moréas is een feit van beteekenis in de geschiedenis van het Symbolisme en moet zeer zeker in rekening gebracht worden bij het schatten van zijn blijvende waarde.

V.

Trouw, onwankelbaar trouw gebleven - wij zagen het reeds[1] - aan zijn symbolistische droomen, plannen, theoriën, trouw ook, met een kleine weifeling ten slotte, misschien, aan de leer van het 'vrije vers', is G u s t a v e K a h n, de dichter der *Palais nomades* en van *Le livre d'Images*.[2] Reeds voordat de nieuwe beweging recht begonnen was, terwijl nog pas vage voorgevoelens en stille wenschen haar voorbereidden, zagen we de ernstige gestalte van Gustave Kahn voorwaarts schrijden, moedig en behoedzaam tevens, de nieuwe kunst, de nieuwe poëzie van Frankrijk tegemoet.

Ik zou zijn silhouet thans nog iets duidelijker willen teekenen, meer nog den dichter dan den theoreticus in hem laten zien. Maar ik vrees dat, hoe aantrekkelijk dit beeld zou kunnen worden, - want Kahn is een zeer serieus en oprecht kunstenaar, - wij, die buiten de beweging staan en van buitenaf haar loop willen volgen, hem toch het duidelijkst vóór ons zien waar hij optreedt als geschiedschrijver van het symbolisme en als onthuller der geheimen van het 'vrije vers'.

Het symbolisme van Gustave Kahn is misschien duisterder

1) Men zie *De Gids* van Maart, blz. 434.

2) Ik noem hier zijn eersten bundel, in 1887 verschenen, en zijn laatsten, van 1897. Tusschen beide in liggen nog de *Chansons d'Amant*, *Domaine de Fée*, met den eerstgenoemden bundel saamgevat in *Premiers Poèmes* (1897), en andere kleine bundels van 1895. In den laatsten tijd heeft Kahn eenige romans geschreven. Zijn artikelen in de *Revue Blanche* en de *Revue* hebben we herhaaldelijk genoemd als kostbare dokumenten voor de geschiedenis der symbolistische beweging.

dan dat van de meeste zijner vrienden, omdat het niet een spontane uiting is van sentiment, zooals bij Verlaine, niet wortelt in een mystieke wereldbeschouwing, zooals bij Maeterlinck, niet de vrucht is van een machtige imaginatie, zooals bij Verhaeren, niet zuiver artistiek, zooals bij Rodenbach, en toch ook niet geboren uit een metafysische esthetika, zooals bij Mallarmé.

André Beaunier, in zijn zeer doorwerkte studie van dezen dichter[1)], omschrijft het als berustend op een 'sensualistische beschouwing der dingen' en zich openbarend in een 'synthetisch' weergeven van de velerlei sensaties, door de bonte verschijnselen der wereld bij den dichter gewekt. De uitdrukking is wat abstrakt; de bedoeling is deze: de eenige wereld die voor ons bestaat, is die van onze aandoeningen; de dichter voelt die aandoeningen sterker, fijner, warmer, dan een ander; maar hij geeft ze niet aanstonds, niet onmiddellijk, in klanken en beelden terug, naar gelang hij er door wordt getroffen; hij wacht, in zijn 'hartstochtelijke contemplatie der dingen', het opperste oogenblik af, dat waarin alle indrukken samenvloeien - of door hemzelven worden saamgedrongen - tot één alles-beheerschende sensatie, tot één totaal-indruk, tot een machtige 'synthese'; het veelsoortige wordt éénheid, het bijkomstige wijkt, alleen het karakteristieke blijft over; maakt de dichter die synthese voelbaar en tastbaar door het beeld, het rythmus, de klank die zijn kunst hem op dat oogenblik doet vinden, dan heeft hij een symbool geschapen, één enkele expressie gevonden die een wereld doet oprijzen voor gevoel en verbeelding.

In zijn esthetische beschouwingen waaruit die leer kan worden afgeleid[2)], formuleert Gustave Kahn zelf haar somtijds in eenvoudige, bekoorlijke beeldspraak, zooals waar hij van een dichterlijk gevoeld en geteekend landschap zegt: 'le paysage ne sera plus ce qu'il est exactement, mais l'heure de rêve du passant'; een ander maal, meer didaktisch, maar toch niet onduidelijk, zooals in deze uitspraak: 'un symbole est la présentation, en un livre ou un poème, d'une

1) *Poésie Nouvelle*, blz. 101 vlg.; men zie vooral blz. 108 vlg.
2) Beaunier verwijst, met recht, naar zoo menig artikel van literaire kritiek, door Gustave Kahn in de *Revue Indépendante* van 1886 geleverd.

série de faits passionnels ou intellectuels par le plus caractéristique de ces faits.'[1)]

Dat gedachten en verzen uit een dergelijke opvatting geboren bijzonder duister zullen wezen, ligt voor de hand, al ware het alleen om de gedrongenheid die van elke synthetische vertolking en aandoening of gedachte onafscheidelijk is. Bovendien wil Kahn elke nadere toelichting van het moment waarvan zijn gedicht de artistieke weerslag is, zorgvuldig vermeden zien; het moet spreken voor zich zelf; het moet ook, hoewel uit subjectieve aandoeningen geboren, den stempel dragen van het algemeene, in zekeren zin zelfs van het absolute.

Hooge eischen voorwaar, en die het anderen moeielijk zullen maken, niet alleen zulke verzen.... te begrijpen is het woord niet, want ze willen niet begrepen zijn, maar meê te gevoelen en als poëtische kunst te waardeeren.

Toch valt er wel stemming en klankharmonie te hooren in eenvoudig gerijmde verzen als deze:

L'angoisse se réveille aux mornes solitudes;
Les pins sur les coteaux ont d'âpres attitudes;
Dans le vent qui se traîne, oh! quelles lassitudes!...
Ce fut aux fièvres dernières.
Un souvenir
Sans avenir,
Sans étoiles en ses tanières.

Encore un jour, encore une heure, oh! plus de temps, oh! plus d'espace.
Les vieux ont dit pourtant, que jeunesse se passe;
Demain, premiers rayons, une nouvelle impasse.

Er is muziek en zachte melankolie in strofen als deze:

1) Men kan vragen of het woord 'symbool' hier niet wat oneigenlijk gebezigd wordt, daar het, immers, meer het bijzonder karakter der inspiratie zelve schijnt aan te duiden dan wel - zooals in het gewone spraakgebruik - de expressie, d.i. de beeldspraak en de klank waarin de inspiratie zich uit. Maar, wij zagen het reeds vroeger, in den mond van hen die hun eigenaardige kunstrichting 'symbolisme' hebben genoemd, heeft het woord 's y m b o o l' van den beginne af aan de ruimere en meer algemeene beteekenis gehad van 'm o y e n d e s u g g e s t i o n'.

Pardonnez à la chair qui pleure
Aussi à l'âme qui se ment:[1)]
Tout n'est que leurre.
Pauvre moment
Que celui où nous savons l'heure.

Maar toch krijgt men, bij deze en dergelijke zangerige reflexen van onbestemde droefgeestigheid, den indruk dat Verlaine hetzelfde, maar veel mooier, en ook eenvoudiger nog, gezegd heeft.

Uit de *Chansons d'amant*, - aan ‘Madame Elisabeth Kahn’ opgedragen als ‘des vers durs et bizarres mais aimants’, met deze fijne slotregels:

Et ceux que vous élirez
resteront la chanson d'amant
Et ceux à qui vous sourirez
resteront ma chanson d'amant. -

moge dit kleine stukje worden aangehaald:

Je rêvais d'un oiselet
qu'un enfant cruel torturait
pour sentir palpiter ses flancs.

Je rêvais d'une terre comme maternelle
avec des siestes d'ombre et des frôlis d'ailes
et des allées de rêves blancs.

Je rêvais comme d'une soeur
aux lèvres uniques de douceur
et belle et chaste et femme et soeur.

Ook nog symbolisme, - maar toch anders geschakeerd, want het zijn niet in de eerste plaats stemmingen, het zijn figuren en tafereelen die hij schetst, - is Kahn's laatste bundel, zijn *Livre d'Images.* Typische beelden en momenten schildert hij uit de geschiedenis van verschillende volken en

1) Niet onvermakelijk is het dat Beaunier, die ook deze regels aanhaalt, bij vergissing blijkbaar, *se ment* (die onwaar is tegenover zichzelve) verandert in *se meurt.* Onwillekeurig zocht hij, bij de korrektie, iets dat duidelijker was dan de dichter wenschte, en het rijm maakte zijn vergissing gemakkelijk.

landen, 't eerst uit die van Frankrijk, of, beter gezegd, van ‘Ile-de-France’.

Historie, legende en werkelijkheid leveren hem de stof voor zijn bonte teekening, waaruit ‘de ziel’ van het levende Frankrijk u tegemoet treedt, maar zooals ze is geworden door een lang verleden. Elk tafereel is dus het symbool, of, wil men, de ‘synthese’, van een der vele zijden van Frankrijks geestelijk bestaan. In dit werk doet hij soms aan Emile Verhaeren denken, den Verhaeren der *Villages illusoires*, zooals in de schildering van den ‘Vieux mendiant’, het kind van twee moordenaars, beide door de Wet gegrepen en gevonnist, en dien, toen hij nog kind was, een steenworp van het gezicht beroofd heeft. Eerst wordt hij de speelbal der sterken, dan de knecht van een troep vagebonden, ten slotte de arme bedelaar die, tusschen de pilaren van een kerkgebouw staande, de hand uitstrekt naar de aalmoes, ‘le sou qui rachète les âmes’. Hij staat er, oud, gehavend en gerimpeld als de steenen van het gebouw, evenals deze wachtend op de zachte menschen die vriendelijk geven en vromelijk bidden:

> Et le Temps pleut, lentement, lentement
> Sur leur attente et leur tourment.

Zonnige tafereeltjes, frissche, vroolijke liedjes wisselen, overvloedig, de sombere verhalen af, zooals past in de teekening der jolige ziel van *Ile-de-France.* Het geheel wordt door Beaunier genoemd ‘une ample symphonie’, en de muzikale effekten, door den dichter in zijn vrije verzen bereikt, rechtvaardigen, niet minder dan de compositie zelve, die benaming.

Men oordeele, naar den aanhef van dit herberg-tooneeltje:

> Le cabaret est plein de panses
> dévotes devant autant de brocs,
> est c'est fumée dense.
> Le compagnon du tour de France
> Y vient frapper; c'est son repos.
> Femme, donnez-moi le gîte
> et me versez du vin sans eau. -
> Es-tu charpentier, es-tu matelot,
> es-tu calfat?
> Nous avons ici besoin de ces gens-là.

In dien laatsten bundel is Gustave Kahn het gemakkelijkst te lezen; hij is er het dichtst gekomen tot de menigte, aan wie hij - deze overtuiging heeft zich, in de jongste periode zijner ontwikkeling, sterk bij hem gevestigd - de poëzie van het symbolisme brengen wil. ‘Il m'a paru nécessaire’, zegt hij van zich zelf, ‘d'accorder dans nos préoccupations d'aujourd hui, une prééminence à l'art social, mais sans rien aliéner des droits de la synthèse et du style.’ Die laatste woorden verdienen onderstreept te worden. Zij getuigen zoowel voor het onverzwakte zijner esthetische overtuiging als voor zijn geloof aan de geschiktheid van het volk om getroffen te worden door een poëzie die door ‘literaire’ menschen wordt uitgekreten als onrythmisch en onbegrijpelijk. ‘Le peuple comprendra’ heeft hij gezegd en, door de sonore stem van zijn vriend Laurent Tailhade, heeft hij zijn verzen in de ‘matinées’ van Sarah Bernhardt laten voordragen. Zijn verzen zijn er toegejuicht. Ook begrepen? ‘..... Ce qui ne sera par compris demain,’ heeft hij aan zijn eerste uitspraak toegevoegd, ‘le sera après-demain’.[1)]

En wanneer hem verweten wordt dat hij nagenoeg de eenige is die aan zijn symbolisme der eerste jaren niets, of bijna niets, heeft veranderd, dan vindt hij voldoening en rust in deze gedachte: ‘je fais de mon mieux pour suivre un développement logique, et ne peux me froisser d'être considéré comme d'accord avec moi-même.’[2)]

VI

Gustave Kahn is thans een goede veertiger. Toch stelt men zich hem het liefst voor zooals hij was een vijftien jaar geleden. Want toen stond hij niet alleen. Als een trouwe makker, door iets als het oude middeleeuwsche *compagnonnage* met hem verbonden, stond naast hem zijn vriend Jules La forgue. Nog thans draagt hij over dien vriend de rouw der eerste jaren en schrijft - zijn begrafenis, op een triesten Augustusdag van 't jaar 1887, herdenkend -: ‘La mort de Laforgue était, pour les lettres, irréparable; il

1) *Revue Blanche* 1 November 1902 blz. 147.
2) T.a.p. blz. 148.

emportait la grâce de notre mouvement, une nuance d'esprit varié, humain et philosophique; une place est demeurée vide parmi nous. C'était le pauvre Yorick qui avait un si joli sourire.... c'était un musicien du Grand Tout, un passereau tout transpercé d'infini.....'

'Zoo'n aardige glimlach!' - dat is inderdaad de levendigste herinnering door dezen tengeren jongen man, - die er, met zijn blond, ongeschoren gezicht, met zijn korrekte kleeding, zijn hoogen hoed en zijn parapluie moet hebben uitgezien als een jonge Engelschman, - achtergelaten, niet alleen in den kring zijner vrienden, maar bij allen die zijn verzen gelezen hebben. Maar die glimlach was iets heel bijzonders. 'Il inventa un sourire nouveau', zegt Beaunier, met een duidelijke zinspeling op den 'frisson nouveau' waarvan Victor Hugo de eer gaf aan Baudelaire. Maeterlinck sprak er van als van 'le sourire de l'âme,' en Maeterlinck moet Laforgue goed begrepen hebben; want beider esthetiek rust op denzelfden grondslag: het geloof aan 'het Onbewuste.' Van Maeterlinck zou kunnen gelden wat Beaunier van Laforgue schrijft: 'Il était revenu de ses explorations intimes avec le sentiment d'un mystère définitif, la certitude que l'essentiel de la vie psychique est noyé dans les profondeurs obscures de l'inconscient.'

Toch is die leer, nog afgezien van het verschil in temperament, bij beide niet dezelfde. Bij den ernstigen Vlaming is zij voortgesproten uit een sterke neiging tot mystiek, bij den graag badineerenden Franschman[1)] is zij de vrucht van opzettelijk bespiegelen, is zij geboren uit een intiemen omgang met de werken van Von Hartmann en Schopenhauer.

Dit geloof aan het Onbewuste heeft Laforgue gebracht tot een zeer persoonlijke kunstovertuiging. De kunst, meent hij, moet het onbewuste vertolken, want het onbewuste is de eenige werkelijkheid. Doch de kunst kan dit alleen doen door het weergeven van vluchtige impressies, die, zullen ze frisch en spontaan wezen, telkens moeten wisselen en zich

1) Laforgue was in 1860 te Montevideo geboren uit Bretonsche ouders. Beaunier verklaart uitdrukkelijk: 'l'hérédité bretonne, pas plus que la naissance montevidéenne ne se retrouve dans la formation de son esprit. Il fut lui-même uniquement.' Toch doet de ironie die overal flikkert in zijn werk soms denken aan Renan, die immers ook Breton was.

voortdurend moeten vernieuwen. Ieder echt kunstwerk, ja, iedere kunstvorm heeft dus slechts voorbijgaande waarde. Een absoluut ideaal van schoonheid is er niet. Voor oude kunstidealen kunnen we belangstelling koesteren, we kunnen er zelfs verliefd op raken; maar ons heele wezen in te pakken en te ontroeren vermag alleen de schoonheid die vandaag ons treft. Zoo moet dan de kunstenaar de ziel voor indommelen behoeden, haar telkens nieuwe dingen brengen, haar door kleine, fijne, zweepklapjes opfrisschen en in beweging houden.

Van zulke zweepklapjes hebben de verzen van Laforgue menigmaal de frissche klank en het prikkelend gestriem. Zoo het begin van een der vele *Complaintes*, blijkbaar de parodie van een bekend gedichtje van Sully Prudhomme:

Si tu savais, maman Nature,
Comme je m'aime en tes ennuis,
Tu m'enverrais une enfant pure,
  Chaste aux '*et puis*?'

Si tu savais quelles boulettes,
Tes soleils de Panurge! dis
Tu mettrais le nôtre en miettes,
  En plein midi.

of van deze *Complainte du Temps et de sa commère l'Espace:*

Je tends mes poignets universels dont aucun
N'est le droit ou le gauche, et l'Espace, dans un
Va-et-vient giratoire, y détrame des toiles
D'azur pleines de cocons à foetus d' Étoiles.

of, in een anderen toon, een soort liefdeversje, getiteld *Autre complainte de Lord Pierrot:*

Celle qui doit me mettre au courant de la Femme!
Nous lui dirons d'abord, de mon air le moins froid:
'La somme des angles d'un triangle, chère âme,
  Est égale à deux droits'

De tous ses yeux alors! se sentant trop banale:
'Ah! tu ne m'aimes pas; tant d'autres sont jaloux!'
Et moi, d'un oeil qui vers l'Inconscient s'emballe:
  'Merci, pas mal; et vous?'

In dien trant zijn nagenoeg al die gedichtjes geschreven, sommige enkel vroolijk, de meeste ironisch, sarcastisch, met, nu en dan, een tikje van griezeligheid:

Mesdames et Messieurs,
Vous dont la mère est morte,
C'est le bon fossoyeux
Qui gratte à votre porte.
Les morts
C'est sous terre;
Ça n'en sort
Guère.

De maan is het groote voorwerp van Laforgue's vereering, Pierrot zijn geliefde held. Aan een heele cyclus gaf hij den titel *L'imitation de Notre-Dame la Lune*, die aanvangt met 'Un mot au soleil pour commencer', waarin de zon oneerbiedig wordt aangesproken als

Soleil! Soudard plaqué d'ordres et de crachats

Bellâtre, Maquignon, Ruffian, Rastaquouère,

terwijl de maan, 'la rosace de l'Unique Cathédrale', met een *Ave Paris Stella* devotelijk wordt begroet.

Die laatste woordspeling - 'Paris' voor 'Maris Stella' - is er slechts een uit de vele die in Laforgue's verzen te vinden zijn. Er zijn er meer, zooals 'chant-huant', 'violupté', 'Eternullité', naast curieuse neologismen, zooals: 'les allégresses *hosannables*', 'l'automne *s'engrandeuille* au bois de Boulogne', '*l'angéluse* paix', 'si la Mort avait *chosé* mon être'.

Dit zijn niet enkel aardigheden, grappige invallen van een 'banvilleske' natuur[1]. Ze hangen samen met Laforgue's

1) Laforgue wordt soms met Arthur Rimbaud vergeleken. Arthur Symons meent zelfs - en hij legt nadruk op dit beweren - dat we bij hem, zoowel in zijn proza als in zijn verzen, in 'een nieuwe, korrekte manier', 'het halfonbewuste werk' van Rimbaud terugvinden. 't Is mogelijk. Maar herhaaldelijk heb ik toch ook een soort van modernen, symbolistischen Banville in hem meenen te bespeuren. Hij vindt rijmen die van dezen rijm-goochelaar afkomstig schijnen. Zoo, bijvoorbeeld, deze:

Et pourtant, le béni grand bol de lait de ferme
Que me serait un baiser sur sa bouche ferme!

kunst-principes. Hij haat al wat conventie is, wat op een 'cliché' gelijkt, wat 'poncif' kan heeten. Van een zoogenaamde poëtische taal wil hij evenmin iets weten als van oude versleten metafers.

Merkwaardig is de manier waarop hij gemeend heeft tegen den overgeleverden versvorm der Fransche poëzie te moeten reageeren. In zijn eerste verzen is maar weinig onregelmatigs. Zoo dikwijls hij alexandrijnen bezigt, hebben al zijn versregels twaalf volle lettergrepen, zonder dat zelfs een stomme *e* wordt verwaarloosd[1]. Maar van eenige caesuur of eenig ander vast rythmus is in die alexandrijnen meestal geen spoor te ontdekken; en ofschoon het rijmwoord nagenoeg nooit ontbreekt, springt het ééne vers telkens op het andere over. Terecht merkt Beaunier op, dat deze soort van metriek halfslachtig is, daar zulke verzen geen eigen harmonie bezitten; hun effekt wordt alleen teweeggebracht door de voortdurende verstoring van de inwendige harmonie van het traditioneele vers, terwijl de uiterlijke vorm behouden blijft.

Het is dan ook niet onnatuurlijk dat Laforgue er, ten slotte, toe gekomen is die onartistieke en kinderachtige vernieuwing van den alexandrijn te laten varen en liever 'vrije verzen' te gaan schrijven in den trant van zijn vriend Gustave Kahn. Maar de wijze waarop hij dit gedaan heeft, is al zeer eigenaardig.

Laforgue had, in 1886, een bundeltje gereed gemaakt, *Fleurs de bonne volonté.* Het zou worden uitgegeven, toen hij het terugnam, bewerend dat het meer 'studies' dan voltooide gedichten waren. Na zijn dood vonden zijn vrienden een bundel, dien zij onder den naam *Derniers Vers* hebben uitgegeven. Maar toen zij nu ook de *Fleurs de bonne volonté* - de overledene had dit zelf gewenscht, - in vijftig exemplaren slechts, voor de vrienden lieten drukken, bleek hun dat de *Derniers vers* grootendeels niets anders waren dan de oude verzen, omgezet in 'vrije verzen', meestal door een zeer kleine verandering, soms eenvoudig door de regels op een andere manier af te breken, ze in een anderen vorm te laten drukken.[2]

1) Men vergelijke wat over die stomme *e* gezegd is in *De Gids* van Maart blz. 439 vlg.
2) André Beaunier, die ook de eerste redactie gezien heeft (zij is niet in den handel), haalt er een vermakelijk voorbeeld van aan, t.a.p. bl. 87. In de eerste redactie staan twee alexandrijnen:

> Ta bouche me fait baisser les yeux! et ton port
> Me transporte! (et je m'en découvre des trésors....)

In de nieuwe worden die twee twaalfsylbige regels aldus gedrukt:

> Ta bouche me fait baisser les yeux
> Et ton port me transporte
> Et je m'en découvre des trésors!

Men denkt, bij zoo iets, nog wel eens aan het woord van Leconte de Lisle: 'Fumistes!'

Van den trant der ‘vrije verzen’ van Laforgue zal men zich eenige voorstelling kunnen maken door een paar strofen uit *Solo de Lune.*

Je fume, étalé face au ciel,
Sur l'impériale de la diligence.
Ma carcasse est cahotée, mon âme danse
Comme un Ariël;
Sans miel, sans fiel, ma belle âme danse,
O routes, coteaux, ô fumées, ô vallons,
Ma belle âme, ah! récapitulons.

O fraîcheur des bois le long de la route,
O châle de mélancolie, toute âme est un peu aux écoutes,
Que ma vie
Fait envie!
Cette impériale de diligence tient de la magie.

Voor de geschiedenis van het symbolisme is het werk van Laforgue merkwaardig, omdat het geïsoleerd staat, - een klein stuk jong en frisch leven - geheel aan het begin der beweging, zonder de toelichting eener latere evolutie, - door een vroegen dood, immers, verhinderd. Merkwaardig ook om zijn filosofischen oorsprong, - geheel anders weer dan bij een Rimbaud, een Verlaine, een Moréas, of zelfs bij zijn boezemvriend Kahn. Merkwaardig, ten slotte, om de geschiedenis zijner techniek: het vrije vers aarzelend aanvaard en pas na een eerste, vrij onhandige, poging om het gewone vers te verhaspelen; geboren, niet uit zuiver muzikale aandrift, maar uit den bepaalden wil om het oor behagen te doen vinden in een nieuwe, meer persoonlijke rythmiek, om het te ontwennen aan de tot traditie geworden kadansen van het oude ‘lyrisme’.

VII.

Toen Henri de Régnier, tegelijk met zijn vriend Vielé-Griffin, zich aansloot bij den kring der jonge symbolisten[1], deed het nieuwe 'cénacle' de aanwinst van een buitengewoon kunstenaar, van een die breeder en schitterender dan wie ook onder zijn tijdgenooten zijn gaven ontplooien zou. Op dit oogenblik kan de Régnier - althans onder de Fransche dichters[2] - met recht doorgaan voor den grootste, en is hij ook inderdaad de meest beroemde, van hen die de generatie van 1886 vertegenwoordigen.

Toch zou men, enkel zijn laatste verzen lezend - die welke in *Les Médailles d'argile* zijn opgenomen, - eerder kunnen meenen een nieuwen, genialen 'Parnassien' voor zich te zien; zoozeer herinneren vele dier gedichten, met name de sonnetten, aan de factuur van de Heredia's *Trophées* of vertoonen ze zelfs, in enkele stukken, het karakter van een moderne *Légende des Siècles.* Op de bladzijden van dien bundel wordt het oog maar zelden getroffen door de eigenaardige typografische figuur der 'vrije verzen'. Breed en statig, rijk en schitterend van klank en rijm, vol kleurige plastiek, ontrollen zich hier, rythmisch verdeeld, de twaalf syllaben van den alexandrijn.

Men heeft gesproken van een 'bekeering' van de Régnier tot de kunstleer en de manieren der Parnassiens, tot stand gekomen onder den persoonlijken invloed van de Heredia, met wien het leven hem in zulk een nauwe aanraking heeft gebracht.[3] Men heeft dien terugkeer tot het oude zelfs met ophef doen gelden als een bewijs voor het mislukken der symbolistische beweging. Het woord 'bekeering' is een forsch woord, dat, meestentijds, onjuist het karakter eener esthetische evolutie teekent. We schreven immers nog

1) Die aansluiting zal ongeveer in 1888 hebben plaats gehad. De Régnier's medewerking aan de *Vogue* vindt ik pas vermeld toen de tweede serie werd opgezet, in 1889. In de eerste serie, die van 1886, komt zijn naam niet voor. Intusschen schreef hij, in dat jaar, reeds in de *Revue Indépendante* en zijn eerste verzen waren verschenen in *Lutèce.*

2) Had ik ook de Belgen in deze studie opgenomen, dan zou ik den naam van Emile Verhaeren vast wel bovenaan geplaatst hebben.

3) Men weet dat Henri de Régnier, in 1896, in 't huwelijk is getreden met Mll. Marie de Heredia, ook zelve een dichteres van veel talent.

pas[1)], uit een zijner allerjongste tijdschriftartikelen, eenige verklaringen af die geen twijfel overlaten aan de trouw waarmeê hij de kunstprincipes zijner jonge jaren handhaaft.

Maar wel vertoont de e v o l u t i e van dit dichterleven een eigenaardig karakter, een dat haar de waarde geeft van een symptoom en haar in bijzondere mate belangrijk maakt voor de geschiedenis der beweging.

Uit de Régnier's eerste verzen spreekt een fijn, ietwat filosofisch getint, lyrisme; de versvorm verschilt niet noemenswaard van de gewone. Al treft hier en daar een onregelmatige caesuur, zij onderscheidt zich niet van de ‘coupe ternaire’ der neo-romantieken:

> Sur la toi*tu*re, des co*lom*bes sont per*ché*es
>
> Je l'ai mê*lé*e à *ton* souve*nir*, ô Maî*tres*se.

In de *Episodes* (1888) wendt de Régnier zich af van de intieme lyriek. Zijn verwonderlijk talent van uitbeelding en beschrijving drijft hem in de richting der objectieve poëzie. Hij weerspiegelt in zijn verzen de vizioenen zijner verbeelding; de aandoening die ze in het leven riep blijft meestal achter het zacht vervloeiend of tintelend kleurenspel verborgen, al laat ze zich ook vermoeden.

Fijn en frisch van toon is deze schildering van een vroegen lentemorgen:

> C'était l'aube d'un jour de gaîtés et de rondes
> En la clarté rieuse et rose des matins
> Où le Printemps s'échappe à ses exils lointains
> Pour d'un rire éveiller le sommeil des vieux mondes.

Fijner nog, in haar blonde golving, en voornaam, is die van ‘les mains belles et justes’:

> Attestant la blancheur native des chairs mates,
> Les mains, les douces mains qui n'ont jamais filé,
> Hors des manches sortaient le blanc charme annelé
> De bagues, de leurs doigts, tresseurs de longues nattes.

1) *De Gids* van Maart, blz. 425.

Van eigenlijk symbolisme is nog niet veel te bespeuren; maar wel behoort tot de mooiste stukken van dezen bundel een allegorisch gedicht, *Le Verger*, dat onwillekeurig aan Toorop's ‘Drie Bruiden’ denken doet. Bij een bron zijn drie vrouwen gezeten, luisterend naar het lachend babbelen van het water:

> Et la Première était gracile et toute ceinte
> D'une robe pudique à plis multipliés,
> L'Autre en sa nudité conviait à l'étreinte
> Sans défense des bras sous son col repliés,
> Et la Troisième avait la robe d'hyacinthe.

En elk der drie, ‘la Vierge tacite’, ‘La Divine’, ‘La Femme savante et sereine’, vertegenwoordigt een getij van den dag, morgen, middag, avond, en tevens een getij in het leven der Liefde, haar schroomvalligheid, haar fellen gloed, haar ernstige toewijding.

Nog altijd geen ‘vrije verzen’. Deze verschijnen pas in den bundel *Poèmes anciens et romanesques* (1890)[1]. Hier heeft de Régnier reeds de volle hoogte bereikt van zijn meesterschap over den vorm; hier wordt zijn vers, in den echten zin, muziek, vol tonen die, jubelend of klagend, aaneengeschakeld en door elkaar heenvloeiend in een spontane rythmiek, nu eens met den vollen klank van het rijm, dan met de vage zucht eener eenvoudige assonantie van vokalen, de emoties wekken die uitgaan van de wisselende vizioenen des dichters; klanksymboliek, echt, natuurlijk. Maar het zijn niet de klanken alleen die hier stemming in het leven roepen. Ook de woorden zelve, door hun zeldzaamheid, hun schittering, door hun oude, hun nieuwe of vernieuwde beteekenis, dragen bij tot den poëtischen indruk. Het vizioen verliest niets van zijn klaarheid door de trillende atmosfeer van klank waarin het zich hult.

Zoo, om iets aan te halen, die aangrijpende schildering van de altijd smachtende en zoo dikwijls bedrogen liefde, in

1) Dit is de datum der eerste uitgave. Toch zijn er vast stukken in van vroegeren datum; want op den titel van den herdruk, in 1897 verschenen, waarin enkel de *Poèmes anciens et romanesques* en *Tel qu'un Songe* zijn opgenomen, staan de jaartallen 1887-1892.

La Vigile des Grèves: vrouwen die, neêrgezeten op de verschroeide oevers van het eiland, met de herinnering aan genoten weelde, zich oprichten, uitziende naar de zee en de bloeiende aarde, en die roepen dat Hij komen moge, de Eenige, de Getrouwe, ‘le Bienvenu d'amour sûr d'être Celui-là’.

Eerst gewone alexandrijnen, maar met vrijer klank aan het slot der laatste regels:

> Et sur le cap cabré comme une croupe stable,
> Pour mieux voir vers la Mer et la Terre fleurie,
> Se haussent, en couvrant d'une main leurs yeux clairs
> Que cligne l'âpre vent de la cendre et du sable,
> Des femmes, chevelure éparse vers les mers,
> Et portant, tour à tour, de l'aurore aux nuits lentes,
> Des amphores d'onyx, des miroirs et des lampes.
> Un exil de jadis.....
> Pleure en leurs voix d'amour et veille dans leur songe.

Dan, de alexandrijnen afwisselend, een paar regels van veertien syllaben, met woorden en combinaties van konsonanten die ze nog meer schijnen te verlengen *(pleuré*, *plage*, *pluvieuse*, *efflorescente)*, om de verlatenheid uit te drukken en het machteloos heimwee:

> Par les jours éclatants et les nuits pluvieuses
> Notre exil a pleuré sur la plage des Mers
> Vers la terre, là-bas, efflorescente et merveilleuse,
> Vers la terre là-bas et par delà les mers,
> Par delà les jours éclatants et les nuits pluvieuses.

Dan weer, korte regels, met, aan 't slot, in plaats van een rijmwoord, een eenvoudige assonantie, die iets onbestemds geeft aan het beeld der herinnering:

> L'eau des sources où choit, le soir,
> La mort unanime des roses[1)]
> Était heureuse de nous voir
> Peigner nos chevelures fauves.....

1) Treffend ook, dat ‘mort unanime’; Rodenbach gebruikte dit adjectief graag in soortgelijke verbindingen.

En eindelijk, het klagend geroep, dat het refrein wordt van dit muzikaal gedicht, uitgedrukt door den langen galm die wegsterft, in den eersten en den vijfden regel, terwijl het klinkt als een korte kreet in den derden:

> Qu'il vienne à nos exils, et vers nos seins et vers nos lèvres
> Le Bienvenu d'espoir sûr d'être Celui-là,
> Qu'il vienne à notre exil
> Le Bienvenu d'amour sûr d'être Celui-là,
> Vers l'offre de nos seins gorgés et l'ardeur de nos lèvres!
>
> Et nous irons vers lui qui vient de l'occident
> Dans le frisson et dans le rire de nos dents.

Zijn in dezen bundel de ‘vrije verzen’ nog zeldzaam, ze worden overvloediger in den volgende, dien van twee jaren later (1892), *Tel qu'un Songe.* Maar ook de toon der verzen is een andere geworden. De inspiratie schijnt die van een Droomer te zijn. De schitterende teekening van historische, legendarische of door eigen fantasie geschapen beelden heeft plaats gemaakt voor stille zelfbespiegeling. ‘L'âme du poète,’ schrijft Beaunier[1)], pour s'apercevoir, se penche sur elle-même, elle met toute sa ferveur attentive à se découvrir dans le miroir d'elle-même. Elle se dédouble, contemplative et contemplée, l'oeil et l'image. On dirait qu'elle s'accoude au balcon de sa rêverie et se voit, silhouette grave ou souriante suivant l'heure, emblême surgi du fond obscur d'elle-même, figure de tristesse ou de joie’.

Onwillekeurig denkt men aan de Musset's *Nuit de Décembre*, bij het lezen van verzen als deze:

> O Frère taciturne en songe dans mon âme,
> Pourquoi as-tu vêtu mon destin et mes armes
> Où ton ombre à jamais est debout sur mes soirs?

Die geheimzinnige bezoeker vertegenwoordigt het ideale, innerlijke leven, dat de ziel heeft begeerd, waarnaar ze zich heeft uitgestrekt, maar dat geen werkelijkheid voor haar is kunnen worden en dat nu, als een ijdel droombeeld, dikwijls als een machteloos verwijt, voor haar optreedt.

1) T.a.p. blz. 223.

Meestal zal het ‘vrije vers’, vaak zelfs eenvoudig rythmisch proza, de natuurlijke muziek wezen van zulk een poëtische zelf-bespiegeling, zooals in deze regels van den proloog:

> O mon âme, le soir est triste sur hier,
> O mon âme, le soir est morne sur demain,
> O mon âme, le soir est grave sur toi-même!

Of ook, ze zal zich uiten in den vorm van een dialoog; want de ziel onderhoudt zich, immers, voortdurend met zich zelf. Zoo ontstond dan ook, als de meest komplete uitbeelding van des dichters poëtisch, ernstig gedroom, het symbolistisch drama *La Gardienne.* Een held, een strijder, gebroken, vermoeid, walgend van zijn wreed bedrijf en zijn bezoedelde glorie, keert terug naar het oude kasteel dat éénmmaal zijn woning was; hij wordt er ontvangen door ‘La Gardienne,’ zijn wezenlijke ziel, die trouw is gebleven aan al wat hij in den wilden wereldroes had gemeend te kunnen vergeten, en die zich zelve noemt ‘l'Emblême du passé qui persiste à travers ton oubli.’

Sinds dien tijd laat het symbolisme, zoo schijnt het, den dichter niet meer los. Men vindt het, alweer in nieuwe vormen, terug in zijn volgende bundels, vooral in dat mysterieuse gedicht, betooverend rijk en tintelend van kleur, misschien wel de Régnier's meesterwerk, *L'Homme et la Sirène*, waarin de ernstige droomer, ‘l'homme au manteau noir,’ de naakte Sirene die op zijn schoot is ingeslapen, - symbool van het natuurleven - laat kleeden en tooien, opdat ze hem gelijk worde, doch gedood wordt door haar, die dan zelve terug ijlt naar de zilveren golven waaruit ze was opgekomen.

Datzelfde symbolisme straalt zelfs door in *La Corbeille des Heures*, kleine elegiën en liefde-liedjes, in den trant van zijn eerste verzen, maar van deze verschillend door kunstiger vorm en door iets geheimzinnigs in klank en beeld. Want ook bij dezen dichter heeft zich de overtuiging gevestigd ‘que l'âme humaine est noyée d'inconscience’, dat het diepste wezen van onze droefheid, ons berouw, onze liefde, niet door ontleding kan worden begrepen, dat alleen poëtische suggestie een weerklank van die aandoeningen wekken en zoo hun mysterie onthullen kan. In geen ander van zijn bundels

zegt Beaunier, toont de Régnier zoo sterk zijn talent ‘de faire chanter aux mots des choses inconnues.’

En nu is dan, ten slotte, op de bundels wier inhoud hier vluchtig werd aangegeven, de laatste gevolgd, *Les Médailles d'argile*, ‘zuiver objectieve poëzie en regelmatig gebouwde verzen!’

Zoo deze formule de volle waarheid bevatte, zou men inderdaad recht hebben van de Régnier's ‘bekeering’ te gewagen. Maar zij is onvolkomen, en dus onjuist. Men behoeft slechts in den bundel te bladeren om te bespeuren dat de vorm van het ‘vrije vers’ niet geheel is prijs gegeven. Wie meenen mocht dat Henri de Régnier na zijn huwelijk geen ‘vers libres’ meer heeft geschreven, dien zou ik deze bekoorlijke Odelette willen voorlezen:

Si j'avais mieux connu mon amour, si j'avais mieux
Connu ma vie,
Si j'avais mieux
Su mes pensées,
Je n'aurais pas lié ma vie
A tes pensées
Et à tes jours,
Je n'aurais pas mêlé ta vie
A mon amour!

Offre-t-on à qui l'on aime
La fleur épineuse où les doigts saignent?
Mène-t-on boire à la fontaine
Qu'on sait amère?
Donne-t-on à filer aux belles mains
Faites pour tisser de la joie
Le chanvre dur et la grosse laine
Des filandières?....

Te voici debout dans ma vie
Au carrefour de mes chemins;
La source est à tes pieds; la rose ploie
Sa tige dangereuse. Tu l'as cueillie;
Et la quenouille des destins
Est-elle si peu lourde de fils incertains
Que tu souries
D'être seule dans mon amour
Et de l'avoir pris par la main?

Opmerkelijk is ook het kortstondig, het voorbijgaand karakter dat de dichter, zou men zeggen, aan deze zijne laatste kunstuiting wil zien toegekend; haar, blijkbaar, een faze achtend in zijn leven, niet de definitieve openbaring van zijn kunst.

> Pour figurer la vie en médailles où dure
> La face souriante et le profil hautain,
> Si je n'ai pas choisi l'or, l'argent ou l'étain
> C'est qu'un Dieu m'a prescrit ma tâche encor future.
> L'argile, hélas! suffit a ce que la nature
> A fait pour un bref soir ou pour un court matin,
> Et sa matière est propre au portrait incertain,
> Où la ride à la glaise annonce la fissure.

En wie meent dat hier geen symboliek meer te vinden is, die leze de proloog van den bundel, waarin de dichter, als hij de menschen, glimlachend, zijn werk - kunstig graveerwerk! - ziet voorbijgaan, terwijl ze eenvoudig de vaardigheid roemen van zijn talent, hun toeroept:

> Aucun de vous n'a donc vu
> Que mes mains tremblaient de tendresse,
> Que tout le grand songe terrestre
> Vivait en moi pour vivre en eux,
> Que je gravais aux métaux pieux
> Mes Dieux,
> Et qu'ils étaient le visage vivant
> De ce que nous avons senti des roses,
> De l'eau, du vent,
> De la forêt et de la mer,
> De toutes choses
> En notre chair,
> Et qu'ils sont nous divinement.

Aan die overweging zou ik nog deze kunnen toevoegen: dat Henri de Régnier, al heeft hij het vrije vers aanvaard en er zijn kunstvaardigheid op geoefend, die wisseling van prosodie toch nooit heeft beschouwd als het hoofdelement der symbolistische poëzie, er zijn makkers om heeft berispt dat zij het publiek gingen inwijden in dit geheim der techniek. Een terugkeeren tot het regelmatige vers kan dus nooit voor hem een levensquaestie geweest zijn.

Toch, al is het psychologisch probleem aldus tot kleiner

verhoudingen teruggebracht, er blijft wel iets te verklaren over. De dichter der *Médailles d'argile* is een minder overtuigd 'symbolist' dan de zanger van *Tel qu'en Songe.*

Zullen we hem eenvoudig, met Beaunier, een 'eklektisch' dichter noemen, een die zich niet bij één enkele school heeft willen aansluiten, maar wiens rijk en veelzijdig talent zich tot meer dan één genre voelt aangetrokken?

Ik zou vreezen dat die uitdrukking, al ligt er eenige waarheid in opgesloten, onrecht deed aan de éénheid van het werk en een zekeren twijfel in zich sloot aan de karaktervastheid of aan de oprechtheid van den kunstenaar. Zulk een twijfel zou onverdiend wezen. Uit al wat de Régnier heeft geschreven, en niet het minst uit dat weêropvatten, in zijn laatsten bundel, van het kunst-instrument der Parnassiens, om het naar den toon van zijn eigen geluid te stemmen, spreekt te krachtig het zelf-bewustzijn van een zeer persoonlijk talent. Maar die persoonlijke kunst - en hierop zou ik, ter vereenvoudiging, zooal niet ter oplossing, van het probleem, den nadruk willen leggen - is die van een F r a n s c h dichter.

Het is opmerkelijk - en dan ook al eens meer gezegd, o.a. door Remy de Gourmont - dat de mannen die de Fransche poëzie het meest in de richting van het symbolisme en van het vrije vers hebben gedreven, grootendeels geen zuivere Franschen zijn. Maeterlinck, Rodenbach en Verhaeren zijn Belgen, Gustave Kahn is een Semiet, Jean Moréas een Athener, Vielé-Griffin is te Norfolk, in Virginië, geboren, Stuart Merill is uit de buurt van New-York afkomstig.

Henri de Régnier, daarentegen, te Honfleur geboren, is een Franschman. Wel heeft hij het moderne leven ten volle in zich opgenomen, aan geen enkelen invloed zich onttrokken die dit leven breed, diep en belangrijk maakt. Maar zijn Fransch karakter wil hij zuiver bewaren. Wel verre van de schitterende reeks der nationale zangers te willen verbreken, treedt hij, als een die recht heeft op die plaats, den kring der Fransche dichters binnen.

In de lange rij die van Ronsard en Racine tot Victor Hugo en Leconte de Lisle, als een schitterende lichtstreep, de geschiedenis van Frankrijk doorgaat, - en die zich, immers, in een verre toekomst, eindeloos verlengen moet! - wil Henri

de Régnier niet ontbreken. En zoo heeft hij dan, door een soort van nationaal instinkt, of nationaal eergevoel, gedreven, zich in den laatsten tijd wêer dichter willen aansluiten bij diegenen onder de dichters van zijn vaderland die, wat er aan hun poëzie ontbreken moge, de tradities van het Fransche vers trouw hebben bewaard.

VIII.

Tot de schitterende hoogte van plastische en muzikale woordkunst waartoe zijn vriend is gestegen, tot die breede vlucht, die rijkdom van stemming en die fonkeling van fantasie heeft F r a n c i s V i e l é-G r i f f i n het niet gebracht. Wat hij met de Régnier gemeen heeft is misschien alleen - behalve dien eersten drang naar poëtische vernieuwing die hen samenbracht en toen samen tot anderen deed gaan, - ‘de leer van het Onbewuste’. En zelfs hiertoe is hij langs zijn eigen weg gekomen, ‘par esprit de finesse’, zegt Beaunier, dus, juist in tegenstelling met de Régnier, die de ontleding liet varen, door fijne analyse van het leven der gewaarwording en der gedachte. In zijn bundel *Cygnes* vindt men gedichten die achter hun poëtischen vorm een subtiele psychologie verbergen. Ook zou men de beide vrienden nog aan elkaar verwant kunnen achten door iets aristokratisch, dat bij de Régnier de geheele manier van den dichter kenmerkt, en dat zich bij Vielé-Griffin geopenbaard heeft in zijn ijveren voor zuivere, alleen naar schoonheid strevende kunst, en hem deed optreden, in 1895, tegen de makkers die haar een sociale missie wilden opdragen en hun poëzie wilden brengen tot het volk.

Maar Vielé-Griffin is een veel hartstochtelijker natuur. Er is altijd gang en drift in zijn inspiratie; en 't was niet vreemd dat hij de tegenstelling tusschen de oude poëzie en de jonge bij voorkeur schetste als ‘een vervangen van den vasten vorm door den bewegelijken, van de houding door het gebaar, van het staan door de beweging, van den dood door het leven;’ niet vreemd ook dat hij haar gaarne ‘anarchistisch’ noemde en uit de diepe ‘vereering van het Leven’

de sympathie verklaarde waarmee door vele jonge dichters het woelen der anarchisten werd toegejuicht.

Geen wonder dan ook dat het talent van dezen symbolist zich aangetrokken heeft gevoeld tot het drama; en wel is het jammer dat er nog geen poging is gedaan om, bijvoorbeeld, zijn *Phocas le jardinier* ten tooneele te brengen, de geschiedenis van een christen uit de tijden der vervolging, die martelaar wordt, niet uit overtuiging, - want hij zou zijn behoefte aan leven en liefde, zijn verlangen naar de schoone Thalia, willen bevredigen, - maar uit moêheid, omdat hij de kracht mist met zijn verleden te breken. Dit symbolistisch drama, voor welks opvoering men ook eens een proef zou kunnen nemen met het ‘vrije vers’ als taal van het tooneel - door Beaunier wordt het daarvoor met warmte aangeprezen - is veel meer tooneelwerk dan *La Gardienne* van de Régnier, waarmeê de proef gewaagd is. Zoo de Fransche letterkunde in staat is speelbare symbolistische drama's voort te brengen, zal een temperament als dat van Vielé-Griffin ze moeten geven.

Even natuurlijk is het ook, dat het beste werk van dezen dichter, althans het gedicht dat het meest de aandacht trekt en dat met recht wordt geprezen, de beschrijving is van een woesten, onvermoeiden, eindeloozen en doelloozen tocht te paard, *La Chevauchée d'Yeldis*, symbool van de altijd achtervolgde Begeerte:

> Il y eut de belles chevauchées,
> Des haltes lasses, gaies:
> Éperons aux flancs et les brides lâchées,
> Nos chevaux dès l'aube entraient dans le jour
> Et, du jour dans la nuit, ils passaient au galop;
> Il y eut des haltes, lasses ou gaies,
> Au pied d'un hêtre, au seuil d'un faubourg;
> Nous arrivions tard et nous partions tôt.[1)]

Maar het meest nog spreekt Griffin's temperament - en

1) Het is interessant het rythmus van elk dezer regels te ontleden. Er is één alexandrijn onder, de vijfde regel, met een anapaestischen gang, het rythmus van een galop; de andere regels hebben negen, zes, elf en tien syllaben; die van tien hebben een rust in 't midden; blijkbaar wordt de *e* van *hêtre* niet geëlideerd, om de rust, aan de voet van den boom, te beter aan te geven.

vooral zóó beschouwd is zijn werk interessant voor de geschiedenis der symbolistische beweging - uit de geestdrift waarmeê hij het 'vrije vers', toen hij het eenmaal had gevonden, heeft gepredikt als het nieuwe Evangelie der poëzie en het heeft liefgehad en vereerd, niet enkel als een nieuwer, rijker instrument van kunst, maar als een 'conquête morale'.

In zijn eerste bundels had Griffin het romantische vers vrijwel behouden, zich enkel losmakend van den dwang der caesuur en van het juk der rijke rijmen. Maar in zijn derden bundel, *Joies*, kondigt hij met ophef de verlossing aan: 'le vers est libre'! Het 'syllabisme' wordt geheel prijs gegeven; niet het aantal, enkel de qualiteit der lettergrepen bepaalt de harmonie en de éénheid van elken versregel. Op een toon van gezag, die klinkt als een moderne echo van Boileau's bekende uitspraak, verwerpt hij het 'enjambement' der Romantieken als een willekeurige, onharmonische verbreking van de struktuur van het vers. De klassieken hadden gelijk, toen zij het 'enjambement' veroordeelden! Waar één gedachte moet worden vertolkt, in één grammatischen volzin uitgedrukt, daar moet éénheid zijn van rythmische beweging. Maar dan ook: versregels van ongelijke lengte, door zwakke, vaak vér van elkaar afstaande rijmen los te zaam verbonden, elk met zijn eigen rythmus, door het persoonlijk gevoel en den takt van den dichter geregeld.

Het is, zooals men ziet, de leer van 'le vers individualiste', gelijk wij die vroeger, naar de formules van Gustave Kahn, hebben toegelicht[1]. Misschien bestaat tusschen beide dit ééne verschil, dat Kahn's verzen, zooals wij zagen, somtijds hun rythmus eerst dan behouden wanneer aan de '*e* muet' haar waarde als afzonderlijke syllabe wordt ontnomen, terwijl Griffin in geen enkel geval iets van die klank, die hij 'la base musicale de la langue française' noemt, wil prijs geven en zijn woorden zóó kiest dat elke '*e* muet' haar volle rythmische waarde behouden kan.

Herhaaldelijk, en met het vuur van een apostel, heeft Vielé-Griffin voor zijn prosodische theoriën geijverd, ze ver-

1) Zie *De Gids* van Maart. bl. 440 vlg.

kondigd en verdedigd[1]. Van de toepassing zijner leer in zijn eigen verzen geef ik, ten slotte, een kleine proeve, het begin van een symbolistisch gedicht, *Le Porcher*, waarin het fijne en vage werk der herinnering ontleed wordt. De oude varkenhoeder spreekt:

Ici, parmi les chênes,
L'ombre est un miroir étrange
De rêveries
Et toutes les fleurs sont telles qu'elles vivent
De vieilles vies
Pensives;
Et quand je songe, en regardant les plaines,
Là-bas, qui roulent par delà les branches basses,
Comme une frange,
Il passe des cortèges d'heures oubliées
- Ou presque - car voici que je suis vieux;
Elles passent
Vers les collines ensoleillées,
Comme en chantant,
Comme des filles et des jouvenceaux,
Et je ferme les yeux.

Men zal moeten toestemmen dat er muziek is in deze verzen, dat er iets teêrs en droomerigs ligt in die twee korte regels ‘De rêveries’ en ‘Pensives’, dat men werkelijk de vergeten uren, in optocht, zingend ziet voorbij trekken, opgaande naar de zonnige heuvels, en den ouden man, dommelig droomend, de oogen ziet sluiten.

Of het moeielijker is dergelijke verzen te maken dan regelmatige - een quaestie waarover de jongeren dikwijls met elkaar hebben getwist, - waag ik niet te beslissen. Maar ik kan mij begrijpen dat de eerzucht van een talent als de Règnier zich geprikkeld voelde om diezelfde effekten te verkrijgen door de sonoriteiten van een vers dat, meer dan deze muzikale frazen van ongelijk tempo en ongelijken duur, op ieder Fransch oor den indruk maakt wezenlijk een vers te zijn.

1) Zoo in het tijdschrift *Entretiens politiques et littéraires*, in 1890 gesticht en onder de leiding gesteld van Georges Vanor; later ook in den *Mercure de France* en in een *Causerie sur le vers libre et la tradition*, verschenen in *L'Ermitage* van Augustus 1899.

IX.

Nog enkele andere silhouetten zou ik aan de hier geteekende kunnen toevoegen. Maar daar ze moesten dienen ter toelichting van de geschiedenis der symbolistische beweging in Frankrijk en ter karakteriseering van haar wezen, zoo is het onnoodig de reeks te verlengen. In Rimbaud en Verlaine verscheen ons, vluchtig, de instinktieve wording dier nieuwe poëzie; in de evolutie van Moréas, die éénmaal optrad als haar hoofdman en haar woordvoerder, speurden we haar snelle metamorfoze; in Gustave Kahn en Jules Laforgue begroetten we haar oudste en meest oprechte openbaring; in Kahn, en bovenal in Vielé-Griffin, ontdekten we de meest overtuigde en meest consequente toepassing van haar vers-leer; in Henri de Régnier zagen we haar het schitterendst optreden en vermoedden we tevens haar zachten overgang naar een nieuw stadium.

Reeds in 1897 beweerde Camille Mauclair, dat het woord ‘Symbolisme’ aan niets wezenlijks meer beantwoordde; slechts weinigen, meende hij, zouden zich aan die uitspraak ergeren; de meesten zouden hem toegeven dat de oude beweging zich had opgelost in wat hij noemde ‘des préoccupations plus générales.’ ‘Aangezien de talenten blijven,’ zoo besloot hij zijn beschouwing, ‘ook wanneer de namen veranderden, wordt enkel een w o o r d door mijn beweren beleedigd; het bevat niets onaangenaams voor een mensch.’[1)]

Gustave Kahn, wiens oordeel zeker het minst verdacht moet heeten, erkende, niet lang geleden,[2)] die versplintering van de oude school ten volle. Hij wees, onder de jongere dichters, verschillende groepen en schakeeringen aan, voor elk een afzonderlijken naam zoekend die de oude algemeene benaming kon vervangen, en die hun streven beter uitdrukte dan de oude naam ‘symbolisme.’ Hij sprak van de ‘école romane’ en van de ‘klassieke nuance,’ door de Régnier vertegenwoordigd; van de ‘idéo-réalisten’, die zeldzaam fijne sensaties willen uitdrukken, ‘des impressions de silence, des paysages d'âmes,’ van de ‘intimisten,’ die bij voorkeur persoonlijke poëzie willen geven, en van de ‘poètes au désir

1) *Nouvelle Revue* CVIII blz. 670.
2) *La Revue* (*des Revues*) van Augustus 1901, blz. 40 vlgg.

libertaire de fraternité et de solidarité,' die in geestdrift geraken voor sociale belangen; van de 'naturisten', voor wie het natuurgevoel het hoogste is en die eenvoudig met de natuur willen meêleven zonder in die natuur symbolen te zoeken voor mystieke aandoeningen of wijsgeerige gedachten; van de groep der 'Toulousains,' Maurice Magre en zijn vrienden, die tot het volk willen gaan, doch die daardoor allicht hun poëzie doen omslaan in welsprekendheid, en van 'gongoristen', die naar precieuse vormen zoeken en zich vermeien in gezochte metafers.

Maar in die veelheid en die verscheidenheid van poëtische expansie zag hij - op enkele uitzonderingen na - niet een verloochening van het streven der symbolisten, maar een voortzetting van hun werk. Het symbolisme zelf kon zich oplossen, omdat de zaak waarvoor het had geijverd voor goed een gewonnen zaak mocht heeten. Verkregen was immers, zoo luidde zijn conclusie: de vrijheid van het vers en van de syntaxis, het ongewone en ongezochte van de metafer, de zuivere vertolking der gedachte, zelfs zoo ze wat afgetrokken mocht wezen, het recht om ernstig te zijn, om het echte leven te leven, zonder precieuse affectatie of holle rhetorika. Welnu, waar men van dit alles spreken kon als van onvervreemdbare winst, daar mocht de enge vorm van het historisch symbolisme gerust barsten en scheuren; door die scheuren heen zouden velerlei stroomingen wegvloeien in de richting van een steeds vrijer, steeds breeder en ruimer poëzie.

Inderdaad is dit wel, in hoofdzaak, de indruk dien de beschouwing van den tegenwoordigen stand der Fransche poëzie achterlaat. Een groote verscheidenheid van inspiratie en dictie, maar nergens teruggang naar de oude rhetorika. Bij sommigen, een poëzie die klaarder en eenvoudiger wil zijn dan het historische symbolisme geweest is, die het schilderen der simpelste werkelijkheid niet beneden zich acht; maar ook bij dezen, geen burgerlijke banaliteit opgetooid door rijke rijmen en door een verfijnden versbouw opgeschroefd tot kunst. Naast historische beelden, legenden en symbolen, ook het instinktieve natuurleven aanvaard als iets dat mooi kan zijn; maar uit dit gevoel evenzeer de sentimentaliteit als de nuffige preciositeit verbannen. En in al die aandoeningen, de oprechtheid van den dichter als eerste levensvoorwaarde geëischt, in hun

veelsoortige expressie het grondbeginsel van het symbolisme gehuldigd: meer laten voelen en vermoeden dan zeggen, minder uitdrukken dan suggereeren.

Reeds weet men dichters aan te wijzen die den overgang vormen tusschen wat vóór vijftien jaren jong was en wat het morgen wezen zal. Reeds worden anderen dan ‘symbolisten’ door de nieuwe generatie begroet zooals eertijds Rimbaud en Mallarmé, als voorbeelden en leiders. De nagedachtenis van den zoo jong gestorven Albert Samain, den dichter van *Le Jardin de l'Infante* en *Aux flancs du Vase*, schijnt boven de jongste evolutie der Fransche poëzie te zweven als de laatste glans eener vroegere periode, en tevens als de dageraad van een nieuwen dag.

En hoe staat het daarbij met de quaestie der prosodie, door de symbolisten zoo sterk op den voorgrond gesteld, en inderdaad voor de Fransche dichtkunst een vraag van zoo groote beteekenis? Wat wordt er van het ‘vrije vers’? Zal de poëzie der naaste toekomst het als een nieuw kunstinstrument eerbiedig en met groote erkentelijkheid aanvaarden?

Op dit punt, het blijkt duidelijk, is de strijd nog niet geëindigd. Onder de meest waardeerende geschiedschrijvers der symbolistische beweging, wordt het door Remy de Gourmont even beslist verworpen als het door André Beaunier wordt aanvaard en aanbevolen. Onder de dichters en de critici der oudere generatie, schijnt Anatole France - vroeger, zooals ons bleek, een spottend tegenstander, - er de bekoring van te voelen en het te willen toelaten als expressie van Fransche kunst, terwijl Catulle Mendès het blijft verfoeien als ketterij en verraad.[1)]

Zie ik wel, dan kan men niet zeggen dat de eigenlijke ‘vers-libristes’, een Gustave Kahn, een Vielé-Griffin, hun pleit hebben gewonnen. Veeleer wordt het regelmatige vers door de jongeren in zijn eer hersteld. De alexandrijn heeft voor de meesten zijn oude aantrekkelijkheid behouden; niet op het verwerpen en het verwoesten, maar op het vernieuwen en verjongen van den traditioneelen versvorm is het streven van hun talent gericht. En het is niet alleen Henri de Régnier

1) Nog onlangs in zijn feuilleton van den *Figaro* van 18 Mei j.l.

die thans bij voorkeur klassieke verzen schrijft. In het werk van Albert Samain is het ‘vers-libre’ evenmin aan te wijzen als in dat van Ferdinand Gregh, Rivoire, Vignaud en andere jongeren van beteekenis. Ze schijnen òf zelve behoefte te hebben òf althans voor hen die hun verzen zullen lezen de behoefte te gevoelen aan een harmonie die op meer berust dan enkel op muzikalen klank, behoefte aan eenige vastheid in het rythmus, aan nauweren rythmischen samenhang tusschen de verschillende versregels van eenzelfde gedicht.

Maar hun alexandrijn is niet meer die van den ‘Parnasse’. Hun vers is veel vrijer geworden. Zij hebben gebroken met de zonderlinge, onmuzikale wet die, sinds Malherbe, elken ‘hiatus’ verbood, met de geregelde afwisseling van staande en slepende rijmen, zij voelen de bekoring der vage assonantie meer dan die van het klinkende rijm. In de caesuur brengen zij grooter afwisseling en laten soms, door een onbetoonde syllabe aan haar toe te voegen, de eerste vershelft zacht vervloeien,[1] zooals, bijvoorbeeld, in deze regels van Paul Fort:

> Sur le gazon des ri*ves*, les nymphes étendues
> Laissent l'ombre et le jour mouler leurs formes nues,
> Leurs bras écartés dor*ment*; leurs mains, dans l'herbe verte,
> Brillent, en s'entr'ouvrant, comme des pâquerettes.

In plaats dus van het ‘vers libre’, het ‘vers libéré,’ door Verlaine gewild.

Maar die bevrijding zal nog grooter worden wanneer de muzikale waarde van de ‘*e* muet,’ als element van het vers-rythme, met meer juistheid zal zijn gevoeld en omschreven. Hier vooral, bij dat ‘spel van de *e* muet’, heeft het schrift - dat de uitspraak van vóór drie of vier eeuwen vertegenwoordigt, - al te lang zijn gezag doen gelden. Het heeft de poëzie ouderwetsch en onwaar gemaakt, in rythmus en rijm; het heeft aan de zwakke syllaben een kunstmatige waarde toegekend en, zooals de dichter Paul Fort het teekenend heeft uitgedrukt, de gewone uitspraak der bewoners van Ile de France doen omslaan in een soort van Marseillaansch dialekt.

Geen beter middel om dat onzinnig schriftgezag uit de poëzie te verbannen dan een aandachtige fonetische studie

1) Eenvoudig een herleving van de uit het middeleeuwsche vers bekende ‘césure épique’.

van de '*e* muet'. Die studie is reeds een eind gevorderd. De dichters en hun lezers beginnen in te zien dat, in de uitspraak, tusschen *perd* en *père*, *mal* en *malle*, *hymen* en *amène* geen verschil bestaat, en evenmin tusschen *mari* en *Marie*, *pensée*, en *pensée*, *bout* en *boue;* dat, in de eerste rij dezer woorden, de slotsyllabe slepend is, omdat zij eindigt op een verlengbare konsonant, terwijl zij, in de tweede rij, eindigt op een vaste vokaal. Wordt de erkenning van deze eenvoudige waarheid vruchtbaar gemaakt voor de praktijk, dan zal niet alleen het rijm, maar zal ook het rythmus der Fransche verzen, en zelfs de telling der syllaben, aan de heerschappij der oude regels geheel worden onttrokken en naar nieuwe, zuiver muzikale, normen zich voegen. Wij herinnerden reeds aan de denkbeelden door Robert de Souza over die quaestie van de '*e* muet' voorgedragen[1]. Zeer onlangs heeft een man van studie en gezag, Remy de Gourmont, haar weer opgenomen en met groote competentie en helderheid haar behandeld[2]. Een voortgezette studie van dit vraagstuk zal tot de vernieuwing van den Franschen versbouw niet weinig kunnen bijdragen. Laat in het nieuwe rythmus een werk gedicht worden van buitengemeene en blijvende poëtische waarde, - iets als hetgeen *La Légende des Siècles* vóór ruim veertig jaren geweest is, - en met eenparig gejuich zal het nieuwe kunstinstrument der Fransche poëzie worden begroet en aanvaard[3].

Intusschen mag nog, naar ik meen, op een ander, meer volledig resultaat van de vrije-vers-beweging worden gewezen. Als algemeen prosodisch beginsel moge het 'vers libre' geen ingang hebben gevonden, het zal toch, in de Fransche woordkunst, iets meer dan een ferment van vernieuwing geweest zijn. Het zal blijven voortbestaan als 'r y t h m i s c h p r o z a,'

1) *De Gids* van Maart, blz. 440, noot.
2) *La poésie française et la question de l*'e *muet*, in den *Mercure de France* van Mei 1902.
3) De *Revue de Paris* van 15 Augustus 1901 bevatte een brief van den heer Adolphe Boschot aan den 'Secrétaire perpetuel' der Académie française, waarin dit lichaam verzocht wordt eenige hervormingen van den Franschen versbouw officiëel te erkennen, met name den hiatus, het 'vers ternaire', het rijm enkel voor 't gehoor. Ik weet niet of de heer Boschot het noodige gezag bezit om in dezen op te treden. Maar als historisch dokument en als symptoom is zijn schrijven belangrijk.

het zal aan dezen kunstvorm voor goed een plaats hebben verzekerd naast het proza en naast het vers, aan beide verwant en toch van beide onderscheiden.

De Fransche taal duldt geen volkomen rijmelooze verzen; zij verbiedt, door haar eigenaardig stelsel van accentuatie, het rythmisch beweeg van versvoeten, waardoor, in de Germaansche talen, een versregel, ook zonder rijm, zich van proza onderscheidt. Die eigenaardigheid is zeer dikwijls, en met recht, gevoeld geworden als een gemis. Maar dit gemis zou vergoed kunnen worden door het erkennen van rythmisch proza als een afzonderlijken kunstvorm, als een eigenaardig instrument van literaire expressie.

Welnu, er zijn er onder de jongere Fransche dichters bij wie het 'vrije vers', door het gebruik dat zij er van gemaakt hebben, dit eigenaardig karakter heeft aangenomen. Zoo, bijvoorbeeld, Francis Jammes, die een zijner werken zelf genoemd heeft 'une sorte de roman dialogué en vers libres'; Paul Fort, die, in zijn *Roman de Louis XI*, vers en proza heeft dooreengemengd met de bepaalde bedoeling een proeve van 'prose rythmée' te geven.

Misschien zijn de hier gegeven proeven nog maar half geslaagd. Moeielijk is het werk ongetwijfeld, want 'rythmisch proza' moet iets anders zijn dan gewoon proza met enkele versregels er doorheen. Maar, herhaald, vernieuwd, verbeterd, kunnen die proeven werkelijk leiden tot het scheppen van een nieuwen stijl.

Het Symbolisme is, bij zijn eerste verschijnen, uitgekreten als de vernieling der Fransche poëzie, als een treurig symptoom van decadentie.

Onveranderd heeft het zich niet kunnen handhaven, zelfs niet bij sommige zijner eerste en vurigste aanhangers.

Toch kan reeds nu, na even vijftien jaren, gezegd worden, dat het Symbolisme een ontwikkeligsstadium van groote beteekenis vertegenwoordigt in de geschiedenis der Fransche poëzie, dat het voor die poëzie een kracht van verjonging en levensvernieuwing is geworden.

A.G. VAN HAMEL.

Driemaandelijksch letterkundig overzicht.

‘Wij zijn, in 't algemeen gesproken, een huiselijk volk. Wij zijn een volk van sloten en paden, van dijken en dammen, van heuvelen en van duinen - maar niet van trotsche gebergten, niet van ruischende stroomen, niet van schilderachtige zeeboezems. Wij zijn kooplieden, en ook wel eens geleerden en denkers, en ook wel eens kunstenaars en dichters, maar toch is en blijft de meerderheid koopman. Wij hebben in plaats van de Italiaansche Riviera - de Vecht, en dat zegt veel. Wij rookten vroeger Goudsche pijpen, en nú sigaren, maar wij zijn nuchtere Hollanders gebleven. Wij zijn een zeer ondichterlijk volk. Wij hebben den grootschen Vondel kalmpjes laten bedelen om een betrekking bij de Bank van Leening, wij hebben den veelomvattenden, den van klassieken geest doortrokken Bilderdijk kalmpjes laten trekken naar Brunswijk en naar Londen, wij hebben het even kalmpjes aangezien, hoe Multatuli een meesterstuk als de Woutergeschiedenis schreef te Nieder-Ingelheim. Ook den eenig-geestigen Busken Huet lieten wij kalmpjes buitenslands trekken, en voorzagen onze professorale gestoelten met geleerden, bij wie hij niet achter behoefde te staan. Wij hebben onze weinige groote schrijvers veel gebrek laten lijden, fatsoenlijk of onfatsoenlijk. Het honorarium dat de Fransche romancier Daudet voor één roman ontving is waarschijnlijk tienmaal grooter dan het honorarium, dat mannen als Bilderdijk en Multatuli voor al hunne geschriften te zamen hebben ontvangen. Wij... maar waarom verder gaan?’...

Ja juist - waarom verder gaan?

Ik heb bovenstaand fragment gelicht uit een pas verschenen boekje, dat den weidschen titel voert: ‘Nederlandsche Letterkunde,

een Hoofdstuk van vergelijkende Letterkunde door Dr. H.C. Muller[1)]', als een proefje van wat de belangstellende in literatuur zooal daarin vinden kan, een voorbeeld van zijne methode van critisch-aesthetisch 'vergelijken,' dat voor mij persoonlijk niet zeer geruststellend is wat aangaat den inhoud van 'het groote werk over vergelijkende letterkunde, dat (hij) voorbereidt.'

Immers, al is het in den regel dankbaar om ons volk collectief te beschuldigen van allerlei leelijks, - we hebben nog al wat op onzen kerfstok, maar welk volk als zoodanig heeft dat niet? - de manier waarop Dr. Muller zijn beschuldigingen tracht te staven, is verre van overtuigend en zoo we niet innig ons van onze tekortkomingen bewust waren, zou 't verleidelijk zijn door 't weerleggen van de details zijner ontboezeming tot een onschuldig te besluiten.

'Wij zijn kooplieden'....

Stellig is ons volk door handel tot welvaart geraakt, maar weet de heer Muller wel zeker, dat het handeldrijvend element nog steeds ons overheerscht?

'Wij zijn nuchtere Hollanders gebleven - wij zijn een ondichterlijk volk.' - Heeft Dr. Muller niet van de verbazing gehoord der vreemdelingen tijdens de kronings-feesten over zooveel spontane geestdrift allerwege?

En 'ondichterlijk'. Kan het hem niet aan het twijfelen brengen als hij het aantal dichtbundels telt dat van jaar tot jaar verschijnt? Die dichterlijke schrijvers komen toch voort uit ons volk, en elk vertegenwoordigt een kleineren of grooteren kring.

Het verband tusschen 'kooplieden' en 'nuchter-ondichterlijk' is me ook niet duidelijk. Vondel was kousenkoopman, en ik kan niet inzien dat andere standen, bijv. de boeren-, ambtenaars- of militaire stand, het van den koopmansstand in geestdrift of dichterlijkheid winnen. Zoolang ons dit niet overtuigend wordt aangetoond, heeft een uiting als van Dr. Muller niet meer waarde dan een rhetorische expectoratie, in een hoofdstuk van vergelijkende Letterkunde minder op haar plaats.

Scherr heeft gesproken van 'Holländerei' - hij blijkt speciaal Cats bestudeerd te hebben! - en in Amerika is Dutchman geen eernaam, omdat wat daarheen in de vorige eeuw uitweek om

1) Utrecht, J.G. van Terveen & Zoon. 1902.

fortuin te maken zeker niet tot de bloem onzer natie gerekend kon worden, maar moet een Nederlander zelf niet voorzichtiger zijn met collectieve qualificaties?

Trouwens, wat voert Dr. Muller nog aan tot staving van het vooropgestelde?

'Wij hebben in plaats van de Italiaansche Riviera - de Vecht, en dat zegt veel.'

Mij zegt het niets. Ik voel de tegenstelling niet. Onze kùst en de Italiaansche - dat kon er een zijn. En dan zou 't er een zijn alleen van uitwendigen aard, van tweeërlei natuurschoon. Of bedoelt de heer Muller iets anders met de Vecht? Iets in verband met 'nuchter-ondichterlijk?' 't Zou onbillijk zijn - en den heer Muller zelf onder verdenking brengen van weinig gevoel voor natuur-schoon. De schilder Bastert kan hem dan de les lezen.

Of heeft hij maar de traditioneele minachting voor die zeventiende-eeuwsche patriciërs-theetuin-streek gevolgd, toen hij met zijn geestdrift aan de Riviera vertoefde en een tegenstelling zocht?

Zoo ja, dan moge de schim van den Muyder drost, die Italië's poëzie overbracht naar zijn hooge huis, hem niet kwellen!... Om maar niet van Vondel en Huydecoper op Goudenstein te spreken.

Maar verder.

'Wij hebben den grootschen Vondel kalmpjes laten bedelen om een betrekking bij de Bank van Leening.'

't Klinkt schrijnend, maar 't is niet waar! 't Is rhetorica, waar tegenover een beetje nuchterheid geen kwaad doet. Sla Brandt eens even op om te zien dat er van *bedelen* door Vondel geen sprake is geweest, niet eens van rechtstreeks *vragen.*

Brandt zegt duidelijk: 'Dan eindelijk vonden sommige bloedtvrienden (verwanten) zijner huisvrouwe geraden, eenig ampt of bediening voor hem te verzoeken. Dit geschiedde meest door beleidt (bemiddeling) van zijn neef, Joan de Wolf, en *buiten zijn toedoen;* want hij was te edelaardigh om zijnen noodt te kennen te geven.'

En hoe kwam Vondel in dien 'noodt'? Volstrekt niet door de schuld van ons vòlk. Maar door het slecht gedrag van zijn eigen zoon. 'Men houdt dat (hij) omtrent veertig duizent guldens bij hem liet zitten.' *Veertig duizent guldens* - en dat in dien tijd! Had Vondels zoon zich niet misdragen - Nederlands grootste dichter ware als een vermogend man gestorven.

En nu wij toch over deze zaak spreken: is er ooit genoeg waardeering getoond voor de Heeren die Vondel op zoo hoogen leeftijd een betrekking gaven van 650 gulden (men herleide dat salaris vooral tot zijn tegenwoordige waarde!) en die hem na tien jaar ontsloegen met behoud van zijn volle jaarwedde? Vondel zelf heeft anders gevoeld dan bedillers: ‘hij bedankte de Heeren voor hunne gunst en weldaadt.’

Dat Vondel zelf, de eens welgestelde man, wel eens verdrietig was op zoo hoogen leeftijd een dergelijke betrekking te moeten vervullen waarvoor hij zeker weinig voelen kon, dat hij niet al te accuraat werkte, ‘allengs in plaats van panden vaarzen begon te schrijven’, 't is zeer begrijpelijk, maar te waardeeren is het in zijne chefs dat Brandt van hen getuigen kan: ‘de Heeren van de Bank zaagen zijn doen en laaten heuschelijk door de vingers en leidden 't op zyner ouderdom.’

Niet heel gelukkig gekozen derhalve is Dr. Muller's eerste voorbeeld.

Nu de volgende.

‘Wij hebben den veelomvattenden, den van klassieken geest doortrokken Bilderdijk kalmpjes laten trekken naar Brunswijk en naar Londen.’

Maar Dr. Muller weet toch even goed als ieder dat niet de *dichter* Bilderdijk, maar de eed-weigerende *advocaat* en ‘in oproerige en ongemesureerde termen quasi gemoedelijke bezwaren’ opperende Oranje-gezinde, ‘als gevaarlijk en schadelijk mensch’ Holland werd uitgebannen. Hoe kan hij ook zóo iets ‘kalmpjes laten trekken’ noemen?

Dat Busken Huet geen professor geworden is, 't blijft jammer. Zijn invloed had van veel waarde kunnen zijn voor aankomende literatoren. Maar is het de Nederlanders als zoodanig toe te rekenen, dat een cosmopoliet als Huet liever te Parijs woonde? Is ieder die geen hoogleeraar wordt, als hij meent dat te mogen ambieeren, tot ballingschap veroordeeld?

Ook Multatuli wordt genoemd, die een meesterstuk te Nieder-Ingelheim schreef. Maar waar moet 't naar toe, als we zoo wilden doorgaan? Dan zou Dr. Muller verontwaardigd kunnen schrijven:

‘We hebben het kalmpjes aangezien dat Louis Couperus te Nice een kunstwerk schreef als ‘*De kleine Zielen.*’

Zou 't voor een Nederlandsch auteur niet een bezwarend voorschrift worden in zijn land te móeten blijven? Welnu dan!

Rest nog de honorarium-zaak.

Hoe Dr. Muller ons volk zijn klein taalgebied kan verwijten, is me een raadsel. Want hiervan toch is het honorarium rechtstreeks afhankelijk. En als hij gaat informeeren in andere landen van dezelfde grootte, dan zal hij ervaren dat Nederland in dit opzicht stellig niet achteraan komt.

Voor zooverre de tirade: 'Wij hebben onze weinige groote schrijvers veel gebrek laten lijden'.. op onze uitgevers slaat, geloof ik, dat Dr. Muller een groot onrecht begaat. Weet Dr. Muller, om één voorbeeld te noemen, wat de Amsterdamsche uitgever Funke voor Douwes Dekker is geweest? Zoo niet - dan informeere hij daar eens naar.

Het is me verre van duidelijk waarom de heer Muller deze 27 bladzijden, waarvan er tien gewijd zijn aan en gevuld met verzen van Guido Gezelle[1] 'een hoofdstuk van vergelijkende letterkunde' noemt. Dr. Muller is blijkbaar een zeer geestdriftig man, die hart heeft voor onze literatuur, die er over klaagt dat zij zoo weinig heeft voortgebracht wat tot de wereld-literatuur behoort. De klacht is meer gehoord en met reden. We hebben geen Dante of Shakspeare of Racine of Goethe. Dat is een feit waarin we berusten moeten, ons troostende met den grooten roem onzer schilders.

Maar ik zag vreemd op toen Dr. Muller, aleer in het bizonder de onbekendheid onzer auteurs in 't buitenland aan te duiden, het volgende vooropstelde:

'Vraagt men dit (nl. wie blijvend zullen zijn) van het standpunt eener wereld-literatuur, vraagt men naar de werken van hen die overal bekend, in den vreemde verspreid en vertaald zijn - dan rest ons eigenlijk slechts één, de tijdens zijn leven hier zeer miskende en vervolgde Hugo Grotius. In het groote werk over vergelijkende letterkunde, dat ik voorbereid, zal ik dit alles met tal van bewijzen staven.'

1) In mijn vorig overzicht vergiste ik mij met de woordenlijst achter de bloemlezing als het werk van Prof. Verriest te noemen. Gezelle zelf maakte ze bij 'Rijmsnoer om en om het Jaar', Belgische uitgave van Julius de Meester. Den heer J. Reddingius dank ik deze rectificatie.

Hoe hebben we het nu? Dr. Muller heeft het over Nederlandsche *letterkunde.* Hij noemt ze eerst een ‘doolhof’, vraagt: ‘Wat is haar verleden, wat haar heden, wat haar toekomst?’ kwalificeert den Reinaert en Guido Gezelle als ‘kop en staart’, spreekt dan van een onafzienbare rij ‘schrijvers (en schrijfsters)’ om daarna plotseling Hugo de Groot als den eenigen schrijver van beteekenis voor de wereld-*letterkunde* uit te kiezen. En wij die met diepe beschaamdheid hem niet eens kennen als Nederlandsch auteur: die vergeefs onze literatuur-geschiedenissen en bloemlezingen opslaan, terwijl Dr. Muller ‘tal van bewijzen’ heeft om zijn bewering te staven. Wat zal dat een aanwinst voor ònze letterkunde zijn....

Ik moet toch niet veronderstellen dat Dr. Muller - het noemen van Hugo de Groot bij zijn verlatinizeerden naam doet mij twijfelen - de verschillende in 't latijn gepubliceerde theologische en juridische werken bedoelt? Dat de denkbeelden daarin vervat, vooral de rechts-ideeën, Europeesch gemeengoed geworden zijn, dat meende ik van algemeene bekendheid, maar we hebben het over *letterkunde.* En dat Dr. Muller dáár toch in het bizonder aan denkt, als hij zegt: ‘vraagt men naar de werken van hen die overal bekend, in den vreemde verspreid en vertaald zijn - dan rest ons eigenlijk slechts één’ - moet ik wel aannemen, en maakt de zaak zoo pikant. Sprak hij toch in meer algemeenen zin, 't zou niet te begrijpen zijn van een geleerde als hij, dat hij niemand meer of minder dan Spinoza vergat, of verzuimde melding te maken van Erasmus, wien stellig ‘litterair’ *Encomium Moriae* in verschillende talen werd overgezet. We wachten dus op de ‘tal van bewijzen’ waaruit blijken zal dat Hugo de Groot onze letterkunde met meesterstukken verrijkte, die hem als den eenigen onzer schrijvers een plaats in de wereld-literatuur hebben verworven.

Dr. Muller heeft meer van die uitspraken, die ons een oogenblik verbaasd uit zijn boekje doen opzien. Zoo zegt hij, direct na de klacht over ons volk, door mij allereerst geciteerd:

‘Wij hebben gezien dat er in de verzen van den zoetgevoosden Guido Gezelle een echte natuurtoon trilt, dat hij behoort tot de upper ten thousand op onzen zangberg.’

Tot de *upper ten thousand!...*

Hoe is 't mogelijk dat iemand die zoo iets meent, nog klagen kan over de ondichterlijkheid van ons volk. Een natie die haar

zangberg met zooveel dichters bevolkt, dat Guido Gezelle behoort tot de *tien duizend* bovenst beste!

Laten wij eens een oogenblik deze en dergelijke uitspraken - hoe verbazingwekkend ook - rusten, en bezien wij het 'hoofdstuk' als geheel, dan wordt de verwondering niet minder. Het blijkt toch per saldo niets meer of minder dan een reeks vrome wenschen voor den bloei onzer literatuur. Wenschen en voorschriften.

Het verband waarin die voorkomen is weer merkwaardig. Dr. Muller is pessimistisch gestemd wat de uitbreiding van ons taalgebied aangaat. In Zuid-Afrika ziet hij het Engelsch het winnen, dat 'althans om praktische redenen den voorrang verdient.' Komt hier de nuchtere Hollander niet zijns ondanks voor den dag? Hij gaat voort: 'men offere niet te veel aan chauvinisme!' En die raad aan een ondichterlijk volk van kooplieden!... 'Eenheid van taal over de heele wereld is een einddoel, dat wij toch niet geheel mogen wegcijferen.'

Na deze vermaning tot kalm overwegen, bespiegelt de auteur nogmaals onzen volksaard, om tot de verzuchting te komen: 'Hadden wij maar een reeks schoone volksliederen.'

Het buitenland is ons hierin voor. 'Op dan Nederlanders! Wilt gij nog wat beteekenen, wilt gij nog een eigen taal en zelfstandig volksbestaan bewaren, leert in de eerste plaats zingen.'

Cijfert Dr. Muller hier nu niet zelf het *einddoel weg*? om zijn eigen formuleering te gebruiken. Want de strijd van elk volk voor een eigen taal gaat toch bezwaarlijk samen met 'eenheid van taal over de heele wereld' zou ik zeggen.

In elk geval - Dr. Muller wil verheffing van ons volkslied: een uitnemende wensch, die zoodra mogelijk in vervulling ga!

Hij laat het niet bij dien wensch, hij geeft meer.

'Laat er weer een Nederlandsch lied ruischen, *in den zin zooals Goethe dat trachtte te maken voor Duitschland*, *en met schitterende resultaten.*'

Ik heb gecursiveerd.

'Allereerst dus Nederlandsche liederen, als kern voor een nieuwe, een gezonde, een herrijzende literatuur. Noch ziekelijke nachtliedjes, noch liederen van de smart, noch gekunstelde sonnetten, maar eenvoudige liederen, liedjes desnoods, gegrepen uit het hart des

volks (van het ondichterlijk volk? v.N.) geput uit de schatkamer (dit is een heel stout beeld! v.N.) van leven en maatschappij, uit onze onvolprezen en nooit uitgeputte Nederlandsche taal.'

Pas op voor chauvinisme - Dr. Muller!

En wat nu het recept aangaat voor die liederen - de schrijver zal mij moeten toegeven dat ze moeten komen van hem die er 't meest voor voelt, en waar hij zoo volmaakt weet hoe ze *niet* moeten zijn, tevens even goed op de hoogte is wáár ze vandaan moeten komen, rust er haast eenige verplichting op hem om voor te gaan.

Dit toch zou kloppen met de opvatting van dichtkunst, door hem blijkens blz. 25 gehuldigd, waar hij den raad geeft:

'Laat men, niet zonder kritiek, ter school gaan bij Bilderdijk, bij Staring, en enkele andere onzer beste verzenschrijvers. Laat men gaan in de richting, door Gorter's "Mei" min of meer aangegeven. (Min of meer!) Met andere woorden, er zij vrijheid en verscheidenheid van kunstvorm.

Laat men onze verkanselde, verdeftigde taal zoo los mogelijk maken door losheid van dichtvorm. Het rijmeloos wissele af met het rijm. Last not least, waarom niet een veel ruimer gebruik gemaakt van antieke en klassieke versmaten? Evenals 't Hongaarsch leent het Nederlandsch zich uitstekend tot klassieke versmaat... Men neme slechts de proef.'

Alweer - als er werkelijk op zulk een theoretische bespiegeling kunst kan gebouwd worden, waarom de practische toepassing overgelaten aan anderen, die er misschien minder voor voelen?

Behalve voor het volkslied en de poëzie in 't algemeen, maakt Dr. Muller zich warm voor de dramatische kunst. 'Juist in het schoonste en hoogste, meest verheven genre van alle literatuur, in tragedie en comedie, zijn wij achterlijk.'

't Is gaafweg toe te geven. Niet even gaaf wat hij zegt van de houding van ons publiek tegenover onze acteurs en actrices - tegenover de goede namelijk. Ik meen dat die geen klagen hebben over gebrek aan waardeering.

De dramatiek zelf.... De schrijver wil ze verheffen - wie zou 't niet willen? Hij raadt aan: 'de hand te steken in eigen boezem.' Als 't maar hielp!

'Het tooneel moet weer, als van ouds, bij de Hellenen, een onmisbaar bestanddeel worden van geheel ons huiselijk en maat-

schappelijk leven. De kunst voor ieder, ieder voor de kunst. Doch van dat ideaal zijn wij nog verre, zeer verre verwijderd.'

Dit laatste was al geconstateerd, en we komen er niet verder mee. We hebben de hand in eigen boezem gestoken en zeggen: ga voort alstublieft, doctor.

Maar 't wil nog niet.

'Ik weet wel, dat mijn klacht niet nieuw is; men kan er o.a. Jonckbloet op nalezen. Men kan de organen van ons Tooneelverbond bestudeeren. Men kan - alles en nog wat. Maar 't zal niet geven.'

Dat is nu toch wel heel erg - een hopelooze zaak, waaraan 'alles en nog wat' niet eens baten kan!

Ja toch. Nu komt het. 't Is wel bezien, betrekkelijk eenvoudig.

'Goede tooneelstukken, dat is nummer een.'

Na de aanvankelijke moedeloosheid is de uitkomst onverwacht en verrassend. Voor een verheffen van onze dramatische kunst..... goede tooneelstukken! 't Ei van Columbus. Men moet er maar op komen.

'En nummer twee, algemeene belangstelling in tooneel en dramatische kunst. Een opgewekt kunstleven.'

Kijk eens aan. C'est simple comme bonjour.

Ja maar.... dit optimisme verflauwt ras. 'Beide zaken, helaas! ontbreken maar al te veel in ons hooggeschat vaderland.'

'Hooggeschat' - ondanks dat gebrek? en door wie? 't Blijft een open vraag, maar Dr. Muller bereidt ons nu een verrassing door een wending, waarop ik althans absoluut niet verdacht was.

Klakkeloos volgt er op:

'Ben ik dan geen vaderlander? Doe ik dan niets dan afbreken?' Men kan werkelijk te scrupuleus zijn. Niemand zal den heer Muller van gebrek aan patriottisme of neiging tot vandalisme verdacht hebben, en men is geneigd hem de hand op den schouder te leggen, te zeggen: 'kerel, wind je toch niet zoo op!' als hij vervolgt:

'Bij geen enkel Nederlander wil ik achterstaan in liefde voor datgene wat ons waarlijk kenmerkt, onafhankelijkheidszin, waarheidsliefde, en meer eigenschappen die ons niet doen verlangen naar annexatie, die ons nog vrij tevreden doen zijn (dat klinkt al kalmer. v.N.) met ons klein volksbestaantje - vergelijkenderwijs gesproken.'

Dat laatste is al heel kalm. Maar de stemming rijst weer.

‘Maar wie heeft zijn volk meer lief? De beuzelende vleier, die 't benepens van onzen volksaard bemantelt, die onze eigenschappen en talentjes tot schitterende hoofddeugden opvijzelt.....’

Nu val ik even in de rede. Omdat ik den draad kwijt raak. Boven heeft Dr. Muller gezegd liefde te hebben voor ‘wat ons waarlijk kenmerkt’ en nu noemt hij onzen volksaard ‘benepen’ - boven heeft hij over onafhankelijkheidszin en waarheidsliefde gesproken als specifiek Nederlandsche eigenschappen op een toon van hooge bewondering, en nu noemt hij den man die zoo iets doen zou een ‘beuzelenden vleier’. Hoe zit dat? Of is het laatste alleen een rhetorische aanloop om de tegenstelling goed te krijgen die nu volgt?

‘- òf de man, die de wonde plekken aanwijst, die met bloedend hart desnoods de gebreken geeselt (Dr. M. schrijft het woord met een dubbele *s*, maar dan wordt het me al te gruwelijk!), die niet vleit, maar opwekt, die niet streelt maar tracht op te heffen? ('t Laatste zou desnoods goed samen kunnen gaan. v.N.) Ik geloof, de laatste.

Hooger echter dan vaderlandsliefde staat menschenliefde. (Heel goed!) Hooger dan nationaliteit staat humaniteit. (Dat heeft veel van 't eerste, maar ook: heel goed!) En gaarne ben en blijf ik Hollander; maar toch vóór alles wil ik: mensch zijn. (Bravo!)

Om op het tooneel terug te komen’....

Al mogen we deze wijze van terugkomen wat omslachtig vinden: we zouden die vaderlandsch-cosmopolitisch-humanitaire toost niet gaarne gemist hebben. De heer Muller besluit ze met eenige goede wenken aan de Nederlandsche auteurs.

‘Met romans à la Couperus, met kritieken à la Van Deyssel, met sonnetten à la Hélène Swarth of Kloos, zijn we niet geholpen... Laten onze schrijvers vóór alles hunne (hare) krachten wijden aan de ontwikkeling van het Nederlandsche drama. Een literatuur, die geen drama bezit, is reeds in dit opzicht een achterlijke. Geen afbreken, maar scheppen zij de leus. Als 't kleine Noorwegen een Ibsen kon voortbrengen - waarom ook niet ons kleine Nederland? Laat ons vóórgaan en niet altijd achteraan hinken. Laat ons zelf goede dingen maken, groot, magistraal werk zoo mogelijk’....

Daar hebben we het ineens: '*zoo mogelijk*'...

Want of we dat nu al wènschen - kent Dr. Muller één Nederlander die er iets tegen zou hebben? - daar komen we geen stap verder mee vooruit. We moeten de mannen hebben, die 't kùnnen, die 't dòen!

Tegenover Heijermans is Dr. Muller vreemd genoeg zeer sceptisch gestemd, terwijl zijn 'Op Hoop van Zegen' toch feitelijk een triomftocht maakt ver buiten de grenzen. Maar wie noemt hij als beginner?..

Broedelet.... de schrijver van 'De verloren Zoon' en 'Dorpsroosje'!

Tegen hem zegt hij: 'Hic Rhodus, hic salta!' met andere woorden: toon wat je kunt. Zal de toegesprokene zich niet een beetje bezwaard voelen bij die opdracht tot levering van een internationale tragedie of comedie?

Daarbij is de heele redeneering zoo eigenaardig. Is Ibsen in Noorwegen een wereld-schrijver geworden, op aansporing van derden? En denkt Dr. Muller werkelijk dat, als er onder ons geen Ibsen in wording is, hij er met een geestdriftige bezwering toch een kan te voorschijn roepen?

Ik wil dadelijk nog de aandacht vestigen op een auteur, die voorloopig nog geen aanspraak zal doen gelden op internationale beteekenis, maar in wiens werken, waaronder ook een drama, zoo veel goeds is, dat Dr. Muller, als hij niet in Heijermans' talent als dramaturg belieft te gelooven, toch stellig met meer recht dan Broedelet had kunnen noemen: Brandt van Doorne.

Maar eerst moet ik er nog even op wijzen dat zijn brochure een aanhangsel heeft met den titel; *General view of the Dutch Literature*, zijnde: an essay towards comparative literature, en blijkens de noot een lezing in 1898 gehouden in 'The Taylorian Institution' te Oxford.

Dit is inderdaad wat de titel aanduidt: een uitteraard oppervlakkig overzicht, maar toch zoo bewerkt, dat het op het voornaamste de aandacht vestigt. Dit aanhangsel maakt dan ook als een 'essay toward' een veel gunstiger indruk dan het zoo weidsch betiteld 'hoofdstuk van vergelijkende Letterkunde', dat inderdaad niet veel meer geworden is, dan wat ik er in het bovenstaande van deed hooren. Laat ons hopen dat het aangekondigde 'groote werk' dezen min gunstigen indruk geheel uitwischt.

Was het mijn plan over den heer C.P. Brandt van Doorne een en ander te zeggen naar aanleiding van zijn laatst verschenen werk: *Verweghe en zijn vrouw*[1)], de klacht en opwekking tevens van Dr. Muller doet mij ook even wijzen op zijn verdiensten als dramaturg, vooral in verband met zijn treurspel *Werkstaking*[1)]. Want hoe aardig bedacht zijn beide kluchtspelen: *De Spreektaalveredelingsbond* en *Kritiek*[1)] ook zijn, hoezeer ze, vooral het eerste, getuigen van 's schrijvers geest en humor, hij zelf zal als dramaturg wel 't liefste beoordeeld worden naar het ernstige stuk, dat al herhaaldelijk voor 't voetlicht kwam.

Ik wil niet beweren dat Brandt van Doorne in *Werkstaking* al is waar hij wezen moet, daarvoor is het stuk nog te veel een dooreenmenging van twee motieven, waarvan het eene: de liefdesgeschiedenis, te conventioneel-zoetig behandeld werd. Maar in de ontwikkeling van het andere, waarin de eigenlijke tragiek van het stuk wortelt, is zooveel objectieve realiteitszin, tevens zooveel ècht sentiment, dat ik er een belofte in vind, op welker vervulling de schrijver naar ik hoop niet te lang zal laten wachten.

Ik sprak van objectieven realiteitszin. En ik meen hiermee aan te duiden wat de heer Brandt van Doorne aanmerkelijk doet verschillen van den heer Heijermans, wiens realiteits-weergeving op het tooneel voortdurend beheerscht blijkt te worden door gevoelens, die, hoe nobel op zich zelf, hem toch verleiden tot een zóó willekeurige verdeeling van licht en schaduw, tot een zoo arbitraire groepeering van feiten, dat de bedoeling van den auteur ten slotte den eerbied voor het waarachtige uit het oog verliest. Het tendentieuze blijft voorhands het zwakke van zijn werk. En zoo hij ons aangrijpt door zijn groot talent, dan is het niet door, maar ondanks het tendentieuze, niettegenstaande zijn realiteits-weergeving nu en dan hinderlijk valsch is. In Heijermans sociaal bedoelde stukken hebben steeds alle inferieuren gelijk tegenover hun superieuren, zijn steeds de rijken veel slechter dan de armen, de kinderen veel beter dan de ouders.

't Was zoo goed gevoeld van Quérido om in zijn *Levensgang* de ellende van den werkman ook uit te beelden in zijn *moreele verwording*, zich uitend in onderlingen naijver en benadeeling, in

1) Amsterdam, H.J.W. Becht.
1) Amsterdam, H.J.W. Becht.
1) Amsterdam, H.J.W. Becht.

lafheid en onderkruiping. De tegenstelling, door Heijermans zoo kras mogelijk aangezet - men denke aan den reeder in Op Hoop van Zegen, aan den vader in Het Zevende Gebod - is eigenlijk door hem uit de oude romantiek overgenomen ter berekening van krasse effecten.[1] 't Zijn soortgelijke effecten die bijv. de Engelschman H.A. Jones gebruikt in zijn *Fabrieksbaas.*

Om nu tot *Werkstaking* terug te keeren: Brandt van Doorne heeft het hoofd-gegeven daarvan zoo zuiver mogelijk gesteld en uitgewerkt, zoodat dan ook het tweede bedrijf, waarin het drama geheel door dàt gegeven gedragen wordt, in zijn noodzakelijke stijging tot het treurige einde, bizonder verdienstelijk is.

We zien daar een werkman, die de dupe wordt, niet alleen van de karakterloosheid van zijn patroons, maar ook van de haatdragendheid zijner medewerklui. En dit geschiedt zóo dat voor beide partijen verzachtende omstandigheden te pleiten zijn, en het slachtoffer zelf door zijn gebrek aan beheersching voor een deel mede-schuldig wordt. We voelen hierin grooten eerbied voor het leven. We zijn overtuigd dat het zoo gebeuren kàn niet alleen, maar in de gegeven omstandigheden, zoo gebeuren mòet. 't Is den auteur niet te doen geweest om ons te doen zien hoe slecht zulke patroons en hoe braaf zulke werklui zijn - de werkelijkheid is niet opgeofferd aan een vooropgezette bedoeling - we zien menschen, met hun goed en kwaad, maar door samenloop van omstandigheden in een botsing, waaruit geen vrede kan voortkomen zonder dat één, de meest rechtvaardige en karaktervolle, die alles gedaan heeft om de botsing te voorkomen, er door ondergaat. Dat is tragiek - en van iemand, die zulk een acte weet te schrijven, is nog meer te verwachten.

Intusschen is de heer Brandt van Doorne voor ons romanlezend publiek lang geen onbekende meer. Zijn *Huiselik Leed*, *Twijfel* en *Mathilde* bleven verre van onopgemerkt. En al was het laatstgenoemde niet zoo gelukkig van opzet en uitvoering als de beide eerstgenoemde, toch viel ook daarin niet te miskennen de nauwlettende kijk op de realiteit, de (afgescheiden van het wat àl te romantische avontuur) sobere weergeving van alledaagsche werkelijkheid.

1) Hoe weinig hij oud-romantische eflecten schuwt, blijkt uit Het zevende Gebod waar hij - 'k zou haast zeggen: tegen beter weten in! - Gaaike Dobbe tot tweemaal toe de ‘meid’ van haar broer laat zoenen!

Wie een type als Dr. Graafsma weet waar te maken en vol te houden, verloochent zijn talent niet. Wreed-amusant is het, hem telkens weer met zijn vrouw en Mathilde te hooren kibbelen.

In zijn drie romans deed Brandt van Doorne zich kennen als een auteur die zóo weet door te dringen in het om hem gebeurende, zóo sterk waarneemt met oog en oor, dat hij, behalve dat gebeurende van alle dag, ook nog de essens ervan kan laten voelen, het beheerscht of bewogen worden van de menschen, elk door zijn eigen hartstocht of gevoel, en dat onder dit alles nog leeft des schrijvers eigen gevoel van het Leven, dat hij met de liefde van den kunstenaar bestudeert, doorvorscht als om het in zijn geheime werkingen te bespieden.

Hij is psycholoog, en telkens weer houden de aandoeningen, neigingen en tegenstrijdigheden van de menschenziel hem bezig, telkens weer verlokken zij hem tot een andere uitbeelding.

Hoe reëel in *Huiselik Leed* dat voortdurende materieele getob, ondermijnend alle levensvreugde, verkoelend echtelijke liefde, versomberend als een onontkombaar noodlot een huishouden, waar voor den oppervlakkigen beschouwer welvaart heerscht, versomberend telkens meer, naarmate de hoop op verbetering, met een vleug nu en dan oplichtend, altijd weer door teleurstelling wordt neergedrukt en uitgedoofd. Het uitwendig bouwsel van den roman, waarbij die geschiedenis van de Vrij met Lucie van beteekenis voor de constructie, is betrekkelijk maar bijzaak, hoofdzaak de in alle soberheid zoo innig wáár gemaakte nedergang van dat gezin, waarvan het sentiment de vaste ondergrond werd voor het daarboven zich bewegende.

In *Twijfel* niet zóóveel vastheid, hier-en-daar iets weifelachtigs in de karakterizeering van den hoofdpersoon, alsof de auteur zelf zich op niet zoo door-en-door bekend terrein beweegt, ook meer meditatief dan in actie van dialoog, maar toch een achtenswaardig getuigenis van talent.

Al dadelijk in den opzet dit flink neergezette interieur-kijkje op een Zondag te plattelande.

‘Het was drie uur. Van Bentem stond voor een der ramen van de grote voorkamer op de bel-étage en tuurde naar het witte bos waar de bonte kraaien nu en dan overheen vlogen.

In de kamer was het stil. Zijn vrouw, Lizzy, Ada, alle drie waren aan 't lezen.

De burgemeester was een groot, slank man van achter in de veertig. Hij had een hoog voorhoofd en vriendelike bruine oogen. Met z'n kort geknipt grijzend haar, z'n gezonde kleur en nog donkere snor maakte hij de indruk van een majoor in polietiek. En hij vond het niet onaangenaam als hij door vreemden daarvoor werd aangezien.

Een poosje had hij op een spiegelruit staan trommelen, toen hij zich omkeerde en in de kamer zag. Het was een gezellig vertrek. En het ouwerwetse van de meubels, zwart met groen trijp, trof de eigenaar niet. Er lag een nog mooi deventers tapijt; er hingen vier uitstekende schilderijen, twee van Mauve, twee van Mesdag. Tegenover de ramen stond een boekekastje met glazen deuren, die een kleurige kolleksie grotere en kleinere banden deden zien.

Vóór de haardkachel, waar een vuur van beukeblokjes in brandde, zat mevrouw met een bundel preken van Oosterzee. Het was haar gewoonte die 's Zondagsmiddags ter hand te nemen en er in te lezen of te bladeren. Ada zat voor de tafel op 'n fantaziestoeltje met rechte leuning en Lizzy lag tamelik ongegeneerd met een roman op de chaise-longue.

Een poosje bleef van Bentem glimlachend turen naar die drie flauw gebogen vrouwehoofden en luisteren naar het ritselen van de bladen die omgeslagen werden.

'Hoor eens even,' riep hij toen, 'jullie bent verduiveld gezellig met je drieën, dàt moet ik zeggen!'

Zulk een fragmentje teekent den schrijver. Het treft door eenvoud en soberheid, door afwezigheid van al wat op mooi- of litterair-doen lijkt. Er staat tegenover dat hij, in zijn soms al te groote, soberheid, wat nuchter of... banaal wordt. Zoo in het bovenstaande in dat zinnetje: 'er hingen vier uitstekende schilderijen.' Als burgemeester Van Bentem zelf op deze wijze op zijn bezit de aandacht vestigde, was 't begrijpelijk, maar de schrijver maakt er zich wat heel gemakkelijk af met dit 'uitstekend' zonder meer over Mesdag en Mauve.

Brandt van Doorne legt zich blijkbaar toe op eenvoudig vertellen, zonder omhaal van decoratieve beschrijving, zonder auteursuitweidingen van bespiegelenden aard. Hij blijft met zijn taal liefst zoo dicht mogelijk aan de realiteit der dagelijksche dingen, en zijn gesprekken klinken altijd zeer natuurlijk.

Maar door dit pozitieve, dien afkeer van het subtiele, maakt hij

er zich wel eens wat te gemakkelijk af met een ‘tamelijk’ of ‘vrij’, als een wenschelijk betere benadering wat nauwkeuriger formuleering zou eischen.

In *Verweghe en zijn Vrouw* deed hij een bizonder gelukkige greep. Of liever, hij had het talent een volmaakt niet nieuw gegeven zóo levenswaar te behandelen, dat het opeens weer belangrijk werd en nieuw.

't Is de geschiedenis van den ouden man met de veel jongere vrouw en nummer drie. Men zal toestemmen dat er moed, dat er dúrf noodig is om dit thema nu nòg eens te behandelen. Die durf kan alleen 't gevolg zijn van de kunstenaars-overtuiging: zoo gehéél-en-al zijn afzonderlijk sentiment en inzien van dit gebeurende te kunnen geven, dat dit als 't ware voor 't eerst verteld wordt.

Zóo is het bij dit werk. Het pakt ons direct door het geheel eigene der voorstelling, zoodat we meeleven het zieleleven van deze personen.

Al dadelijk in het begin, te midden van de societeits-drukte.

‘Lonte stond nonchalant te vertellen bij 't ombertafeltje van de Vries, Verweghe en Aerts. 't Was de vijfde maal dat hij 't verhaal nu deed op die middag. En hij sprak vlot, met zekerheid, wetende waar hij moest wachten, of accentueren, of heenlopen over de zaak, voor 't effekt. Hij genóót z'n succes. En in dat genieten versmolt het leed over Jan Brikhof, z'n vriend, die ook hij naar 't graf had gebracht.... twee dagen geleden....

Dokter Verweghe keek voor zich uit, onverschillig, langzaam de vingertoppen bewegend door 't golvend grijs van zijn baard. Wat 'n aanstellerij, dacht Lonte. Alles “gewoon” vinden, he? Je nooit verbazen....’

Lonte is geprikkeld door Verweghe's onverschillig doen. Geen wonder ook. Want wat hij vertelt is niets minder dan de vreeselijke geschiedenis van Brikhof, die zich doodgeschoten heeft in een Amerikaansch duel, omdat hij zijn vrouw gesnapt had met 'n huzaren-luitenant.

En Lonte, geërgerd door dat onverstoorbare van Verweghe, herinnert nog aan een dergelijk voorval tien jaar geleden, toen ‘Bossendam dat knappe vrouwtje van Craeyhorst gekompromitteerd had’ en duelleeren moest.

- Weet je nog wat je toen zei, Verweghe?

- Nee?

- Als *ik* getrouwd was, zei je - je was toen weduwnaar - als *ik* getrouwd was, en ik snapte zo 'n koopje, dan schoot ik de kerel dood zonder vorm van proces.

- Zo? Afdoende maatregel.

- Volstrekt niet afdoende, betoogde Aerts. Zelf kom je er na zo 'n wraakoefening het belabberdst af. En je vrouw het best.

- Schiet háár dan ook dood, stelde de Vries sarkasties voor.

- Dat was de bedoeling.

Ziedaar de bazis gelegd. Verweghe heeft tien jaar geleden de stelling verkondigd, dat hij in zoo'n geval eerst den minnaar en dan zijn vrouw dooden zou.

Hij was toen weduwnaar, dacht niet over hertrouwen. Maar toen zijn eenige dochter tot een huwelijk kwam en hij voor de toekomstige eenzaamheid in zijn huis terugschrikte, had hij een meisje gevraagd, veel jonger dan hij, en zij had ja gezegd in alle oprechtheid, omdat zij zoo tegen hem opzag en trotsch was op zijn aanzoek.

Nu waren zij zeven jaren getrouwd: hij twee-en-zestig, zijn vrouw, Corrie, negen-en-twintig. Hij voelde den laatsten tijd hun verschil in leeftijd grooter worden. Corrie was goed en lief voor hem, beiden hielden zij innig-veel van hun jongen, die onder-de-hand zes jaar werd, maar hij voelde meer en meer zijn leeftijd.

En nu, na al dat gepraat over Birkhof, van de societeit naar huis keerend, kreeg hij plotseling dat pijnlijke besef van een mogelijke bedreiging; àls zijn vrouw nu toch eens hem ontrouw werd met Adriaan de Molder, met zijn jongen neef, dien hij zelf bijna gedwongen had vizites te maken, te komen dineeren....

Hij wilde het weg-redeneeren, er niet aan denken, maar 't hielp niet....

'Het was of zijn hoofd tot een koepel werd, waar hij ìn kon zien. Daarin gespannen: een breed wit doek, en daar stond het op, het verschrikkelijke, in zwarte, vèr leesbare letters....'

Eenmaal gewekt, komt de verdenking niet meer tot rust. Ze wordt een obsessie. En met veel talent geeft de auteur ons nu den tweestrijd van Verweghe in de dagen die komen. Hij is jaloersch en verwijt zich zelven zijn jaloezie, achterdochtig en veroordeelt er zich om, wraakzuchtig en tempert zijn drift met humane overwegingen.

De eerste vijftig bladzijden worden gevuld door dien zielestrijd. We zien Corrie wel en ook Adriaan de Molder, maar alleen met Verweghe's oogen.

Nu verandert de auteur van procédé.

We moeten de anderen met eigen oogen zien.

In 't vierde hoofdstuk is De Molder op weg naar Verweghe's huis. Hij weet dat hij zijn neef niet vinden zal - hij wil een onderhoud met Corrie. Corrie had een toespeling gemaakt, daar Verweghe bij was, op een mogelijk engagement van hem met Charlotte Aerts. Méénde zij dat? - zou zij dat wenschen? Hij wilde haar er over spreken.

Dus tòch een ‘verhouding’? Ja, Verweghe's vermoeden had hem niet bedrogen.

Corrie was met hem gehuwd, gelijk zoo veel vrouwen huwen, uit genegenheid en achting.

En eerst na haar trouwdag kwam er een vaag gevoel van teleurstelling. Verweghe bleef gelijk hij geweest was vóor dien tijd: ‘voorkomend en ridderlik.’ Maar zij werd stil, zóo stil dat hij haar wel eens er over sprak. Maar dan zei ze dat ze gelukkig was. Toen werd haar kind geboren, en na dien fleurde ze op. ‘In plaats van haar stil-in-zich-zelve-leven kwam het vertroetelen, het zingen, het sussen, het spelen. - Zoo ging àlles goed, tot vóor anderhalf jaar.... Toen was De Molder gekomen.’

't Werd de oude geschiedenis. Ze waren beiden jong en kregen elkaar lief. In Corrie het ontroerend ontwaken van het nog òngekende, - met het heilige voornemen er nooit iets van te laten blijken, haar plicht nooit ontrouw te worden.

Maar ondanks haarzelve verried zij zich. Hij *wist* haar geheim, ook al ontkende zij. Zij hield vol en hij vertrok voor vier weken. In dien tijd van verlatenheid, dat ze hem nooit zag, voelde ze meer en meer een hevig verlangen. Ze wist dat dàt het hoogste geluk zou zijn. En toen hij terugkeerde - was 't gebeurd, eerst tot haar eigen schrik en wanhoop.... later weer in een bedwelming van alles vergetende liefde. Maar telkens met nieuwe wroeging.

Tot zij het verhaal van Brikhof's dood hoorde. Dat gaf haar een schok die haar energie opwekte. Nu mòest het uit zijn. Ook haar bedreigde voortdurend een dergelijk tragisch conflict en zij wilde geen moord op haar geweten hebben. Ze moest met Adriaan

breken, en hij, om voorgoed iets tusschen hen te zetten, trouwen....

Zoo stelde zij het vast. En zoo gebeurde het. Na de verbreking van hun verhouding had Corrie's zenuwgestel zoo'n knak gekregen, dat ze naar een badplaats moest. De Molder voelde ook een tijd zijn verlies wel hevig, maar alras ging dat over. En het einde was, geheel volgens Corrie's wensch, een engagement en kort daarop een huwelijk met een meisje, van wie zij wist dat hij haar aardig vond.

Corrie zette door, heldhaftig, ondanks al wat zij leed. De Molder's ouders kwamen bij neef en nicht Verweghe logeeren, voor de bruiloft. Corrie ging naar eene bruidspartij, wilde ook aan het trouwdiner deelnemen. Maar dat ging niet. Haar zenuwen begonnen haar weer de baas te worden - ze bleef alleen thuis.

Toen Verweghe, van 't diner thuiskomend, haar niet beneden vond, schrikte hij eerst. Hij wist hoe abnormaal zij was. Bij 't boven komen zag hij haar op de kanapee liggen, voorover, 't hoofd op de armen, schokken van 't bedwongen snikken.

En nadat hij eenige zachte woorden gesproken had, kòn ze niet langer, mòest ze hem zeggen het geheim dat al zoo lang haar kwelde.

Sprakeloos bleef hij haar aanstaren.

En zij riep: ‘Zèg toch iets! Zèg iets! Blijf zoo niet zitten. Sla me dan liever...’

Maar hij, de man die zou dooden de beide schuldigen, zonder bedenken, hij kòn niet anders dan, moeielijk ademhalend, met toonlooze stem zeggen: ‘Ik ben niet boos op je, kindje.’

‘Hij was grauwbleek; verouderd. Het voorhoofd gegroefd.

En zij, zich wringend in zelfverwijt, liet vloeien haar tranen, en duwde snikkend het hoofd in het rode kussen.’

Er zou eenig bezwaar geopperd kunnen worden tegen de soberheid, waarmee de stof behandeld is. Er zijn enkele overgangen wat plotseling, waar een meer uitgewerkte psychologie ons beter voorbereid zou hebben. Zoo is de frivoliteit van De Molder wat schokkend, door dat de auteur verzuimde hem te doen kennen, en worden de feiten soms wat onvoorbereid naast elkaar gezet. Maar dit zijn bij dezen auteur werkelijk les défauts de ses qualités. In die soberheid is een eenvoud, een afkeer van mooi-doen, een krachtig zelfbewustzijn van kùnnen, die hem allen omhaal van decoratief doet versmaden. Zijn menschen léven, we zien ze en

voelen met hen mee, terwijl de auteur, juist door niet àlles te zeggen, ons dwingt tot aanvullen en completeeren, wat meestal het aesthetisch genot verhoogt.

Ik heb met voordacht wat uitvoerig over den heer Brandt van Doorne geschreven, omdat mij getroffen heeft dat, waar elders gesproken wordt over onze jongere proza-schrijvers, zijn naam dikwijls ongenoemd blijft; en daar, ondanks nuanceering, het werk van velen onzer nieuwere schrijvers onderling sterke gelijkenis toont, komt het mij te meer gewenscht voor op de bizondere verdienste van dezen auteur te wijzen. Moet ik hem rangschikken, dan zet ik hem het dichtst bij Marcellus Emants.

Een heel anderen indruk maakt de heer J. Hora Adema met zijn *Droeve Uren.*[1)]

Trouwe *Gids*-lezers herinneren zich van hem *Een stuk dat over den kop slaat* in de November-aflevering van 1895. Die krachtige schets is nu terug te vinden als nummer V en toevoegsel der onder bovenvermelden titel verzamelde novellen. 't Komt mij voor dat de schrijver nog altijd die schets niet overtroffen heeft. Zij blijft voor mij de zuiverste uiting van zijn kunst.

De heer Hora Adema heeft twee neigingen als schrijver, die hij niet altijd tot harmonisch saâmwerken kan dwingen. De eene is de lust in schildering van de uitwendige realiteit, waar deze hem aangrijpt door iets hevigs, door somberheid of geweld, en hieraan verwant is de lust in het tragische, het dramatisch bewogene, het conflict, den schok.

Voor wie nu dezen aanleg wil gebruiken als schrijver van novelle, roman of tooneelstuk, dient als bindende factor te kunnen aanwenden zijn psychologische gave, waardoor de uiterlijke conflicten van uit het innerlijke der personen verklaard worden. En juist dat is het zwakke punt des heeren Hora Adema. Zijn psychologie is zwak en verre van overtuigend.

Dat zijn eerste schets - de knappe beschrijving van het ongeluk met dat stuk geschut, zoo gelukt is, lijkt mij te verklaren uit het feit, dat de hoofdpersonen in die schets zijn... twee paarden en een hond, waarbij de schrijver dus met een minimum zielkunde

1) Valkhoff & Co., Amersfoort.

volstaan kon. Zoodra het echter menschen worden, schiet hij te kort of maakt hij er zich af.

Zoo is het tweede verhaal niets anders dan een relaas van het ongeluk, overkomen aan een jong Friesch paartje, 's avonds op schaatsen terugkeerend naar huis. 't Is een knap verteld ‘gemengd bericht’, maar om ons heviger aan te doen - 't lijkt ongevoelig en toch is 't zoo - hadden we meer van die jongelui moeten weten, en had er iets van een tragisch verband moeten zijn waardoor het ‘geval’ niet op zichzelf bleef. De schrijver voelt daar wel iets van en vertelt dan - te laat! - van een oude moeder, die vergeefs wacht, en die krankzinnig wordt, zoodat voortaan ‘'s winters, wanneer snerpende winden haar huisje omgieren, wanneer de wijde waterplas verandert in een sombere ijsvlakte, waarin alleen die smalle, verraderlijke geul; -

‘dan steekt het oude moedertje bij het vallen van den avond haar lampje op, en plaatst zich daarmee, bevend van verlangen, voor het venster aan den kant van de eenzame ijsvlakte. En te vergeefs trachtend de duisternis te doorboren, mompelt ze zachtkens voor zich heen - ‘God is groot en goed! - ze komen! - ze komen!’ -

Merkt de schrijver niet dat hij hiermee weinig bereikt? Dat door het ontbreken van het noodig psychologisch verband dit niet veel meer wordt dan een oud-romantisch, wat theatraal slot?

Waar de schrijver zich aan psychologie waagt, blijken dadelijk zijn tekortkomingen. Zoo in de eerste novelle, waar we hooren vertellen van een jong arts, die als student verliefd is geweest, maar ten slotte bedankt was door een Betuwsche meisje, dat hem te arm vond. Zij is getrouwd met een heereboer, die zich misdraagt, zijn vaderlijk erfdeel verbrast en ten slotte huurboer wordt op een hoeve dicht bij een rivier.

‘De tot arts bevorderde student had zich gevestigd in een dorpje, vlak tegenover de boerderij.’

Hij was alleen door de rivier gescheiden van zijn vroeger lief, maar vermoedelijk wist hij 't niet. De schrijver laat dat in 't midden. Wel zegt hij dat - ondanks zijn drukken werkkring - des dokters ‘verloren liefde geen oogenblik uit zijn gedachten was geweest.’

‘Op een avond, diep in den winter was hij - na den heelen

dag te hebben rondgeard, - verstijfd van de kou thuisgekomen en had zich, zooals dat zijn gewoonte was, lekker en gemakkelijk ingericht. Lang had hij niet gezeten, of met harden slag werd op de deur gebonsd. Deze openend, zag hij een slecht gekleeden boerenarbeider schurkend op den drempel staan.

'Waar kom je weg?' (sic!)

'Van de overzij.'

'Weet je dan niet, dat 't ijs beneden aan 't kruien is geraakt?'

'Jawel, maar 't gaat om 't leven van 'n kind.'

'Van wien kom je dan?'

'En de man noemde een naam; en die naam trof als was het een mes, dat snel, onverwacht, in hem werd opgestoken (? v.N.). *Wankelend was hij achteruit getreden; hij had zijn vuisten krampachtig schokkend gebald*, *en als wezenloos had hij den man aangestaard.*'

Als ik nu nog vertel dat het kind in kwestie al zes jaar oud is, en dus die liefdesgeschiedenis reeds nòg langer geleden, dan wordt het, hoop ik, duidelijk waarom ik in het door mij gecursiveerde psychologie mis en niet anders vind dan onverklaarde en ergo weinig treffende, uitwendige, theatrale actie.

Deze zucht om zijn menschen heftig te bewegen, gaat samen met een zucht naar het akelige, lugubere, dat in zijn overmaat van afgrijselijkheid dikwijls een te veel geeft, te meer omdat de schrijver zich nogal eens herhaalt. Zoo verdrinkt er hier in de eerste novelle iemand in een naren nacht tusschen 't ijs, met voorafgaande afschuwelijke bizonderheden, in de tweede verdrinken er twee in een geul, en in de vierde smoort een oude man in een maanlichten stormnacht in den modder.

'... een oogenblik nog, is zijn verschrikte kop zichtbaar, den wijdgeopenden mond, lichtzwart ovaal in het lijkwitte er om heen, de wild opengesperde oogen met de in een haakvorm opgetrokken wenkbrauwen. Heel langzaam zakt nu het ovaal, zich zonderling uitrekkend, in de modder weg, de ver uitpuilende, in doodelijken angst strak voor zich uitstarende oogen, de wenkbrauwen snel op en neer bewogen, de haren, eerst vastgekleefd aan het moddervlak, daarna bos voor bos omlaag getrokken, eindelijk nog altijd even treiterig langzaam de recht vooruitgestoken armen, krampachtig zich openende en sluitende handen. Maar dan ook worden deze snel naar omlaag gezogen, en zinken de stijf naar omhoog gestrekte,

wijd uitstaande vingers in de diepte weg *tot niets er meer van overblijft.'*

Daar die man geheel alleen is en ergo niemand door dat verzinken van buiten af geïmpressioneerd kan zijn, is het zuiver welbehagen van den schrijver om ons dat alles zóó gedetailleerd te laten zien. En al breng ik graag hulde aan de nauwkeurigheid der detailleering, waardoor we werkelijk dien man heel langzaam in de modder zien verdwijnen, toch is het te veel geven een wantrouwen in de fantazie der lezers, dat beantwoord wordt met een gevoel van onvoldaanheid over eigen werkeloosheid. De door mij gecursiveerde woorden leveren het doorslaand bewijs hoe weinig verbeelding de auteur ons toebedeelt.

Al acht ik in het laatst geciteerde het talent niet best gebruikt, het is in die beschrijving toch niet te miskennen. En als de heer Hora Adema zich tot schildering van het uitwendige bepaalt, van de natuur in zekere stemmingen, van kijkjes aan de noordkust van ons vaderland, als hij, gelijk in zijn laatste schets, ons een stukje militair leven laat meeleven, dan toont hij zich op zijn best. Wat voor een psycholoog milieu-schildering zou zijn, waarmee het zieleleven der handelende personen in 't nauwste verband blijft, is voorhands zijn kracht. Gaat zijn talent zich uitbreiden, zoodat het meer kan omvatten, - dan zal noodwendig bijzaak worden wat nu nog hoofdzaak is, en zijn beter werk in de diepte winnen wat het dan hoogst waarschijnlijk en zonder schade aan de oppervlakte verliest.

W.G. VAN NOUHUYS.

Sonnetten.

I.

Ik ben Slaaps slaaf: hij is mijn eenig heer.
Want al mijn werken in 't schel daglicht is
Om dat één gaaf goudstuk vermoeienis,
Dat, als ik nederzit aan avondveer,

Ver over effen schemering bezweer'
Zijn riemloossnelle boot die lijngewis
Mij door veel vreemder droomen wildernis
Stuur' tot uw levend-dood ver-na verkeer.

Ik bied hem willig oogen beî te binden
    Met blinddoek van verinnigend gezicht,
En tracht niet buiten hem den weg te vinden
    Naar d'engen spiegel die de ziel weêrlicht
Zoo diep dat gij uit dagegraf en wade
Eén droomuur dwaallicht langs zijn schemerpaden.

II.

Die nooit dan in den droom elkaêr ontmoetten,
Weten geen wisseling van nacht en dag:
Zij treden immer met dauwkoele voeten
Tot de prieelen van hun eersten lach.

Doch gij, verdwaald nu in die stille stoeten,
Van allen de eenige die met mij zag
De dagen die den wereldnacht verzoeten,
Hoe viert gij over hen uw licht gezag!...

En ik die mij hierheen te redden dacht,
Dag-arm, maar koning van mijn droomennacht
Onder mijn bleek-tevredenen en vromen...

Wat hebt gij smeulend tot mijn koele rijk gebracht
Uw gouden zonneschaduws doove pracht:
‘Eén dag geluk is meer dan duizend droomen’?

III.

Geen zal u weten als ik heb geweten,
Geen minnen u als ik heb liefgehad;
Want in u heb ik meer dan u bezeten,
Onmeetlijk blijft na zwaarst verlies mijn schat.

Als die op aard der aarde spijzen eten
Als teerkost op hun reis naar beter stad,
Zoo heb ik u gedronken en gegeten
Tot wondre sterking op mijn verder pad.

En uit goed goud werken mijn trouwe handen
In reiner vreugde dan haar nog doortrilde
Schepter en kroon en blinkend statiekleed,

Dat als uw vluchtige voeten ooit wilden
Keeren, mijn Koning, naar hun eigen landen,
Alles ter hooge kroning zij gereed.

IV.

Uit wilde onrust van al te geven slaven
Stilt liefde in effen trouw-teêr-diep ontvangen,
Eén blinkend openstaan voor kleinste gaven:
Helhongerige spiegel van verlangen.

Windstille en ankerveilige open haven
Die houdt in harer hell'ngen groene spangen
Waar boom en bron al leven lokt te laven,
In weêr en wind haar stil stuk zee gevangen.

Witte zeilgroote schepen gaan en komen
Spieglen hun roereloosheid dag aan dag,

Het scheepsvolk luiert in de schaûw der boomen, -
Anderen tongval door steeds eigen lach, -

Zaamlen bij 't afscheidsteeken van hun vlag
Vruchten en bloemen voor toekomstge droomen.

Manibus Gideon Jacobus Scheepers
† 18 Jan. 1902.

Vloek dien die dorsten met veil huurlingslood
Schenden Uw borsts geheimnis, blank sterk-broos
Heilge van leven; die in lauwe hoos
Spilden den godgegisten wijn uit rood-
Tintelende urn, Uw hart, dat steeds zich bood
Open in open strijd, bloedene roos, -
Gij donkre Lacher dien de jonkheid koos
Tot blij voorrijder naar den schoonen dood!...

Stil, - 'k weet: Uw moorders hebben U benijd
De schaamte van Uw opperste eenzaamheid,
Verheerlijkt plots als zon aan avondkim
Toen opgezaêld en rijreê om Uw schim
De eerwacht van stille bleeke jongren sloot
Ter blijde inkomst in glorierijken dood.

P.C. BOUTENS.

Aanteekeningen en opmerkingen.

Vreemde talen en moderne letterkunde in Duitschland.

- De belangstelling waarmeê mijn mededeeling (in de *Gids* van Februari l.l.) betreffende het optreden van een Parijzenaar, den heer Haguenin, als hoogleeraar aan de Berlijnsche Universiteit, is ontvangen, noopt mij nog eenige andere bijzonderheden omtrent de studie der vreemde talen en van hunne letterkunde in Duitschland onder de aandacht mijner lezers te brengen.

Ditmaal betreft het twee steden die geen universiteit bezitten, doch waar het daarom juist te merkwaardiger is aan die studie, wetenschappelijk opgevat, zoo groote eer gebracht en zulk een ernstige belangstelling gewijd te zien.

In de eerste plaats noem ik H a m b u r g .

Er bestaat in die stad, sints vele jaren, eigenlijk al sints een paar eeuwen, een officiëele, van de ‘Oberschulbehörde’ uitgaande organisatie van publieke voordrachten over belangrijke onderwerpen van wetenschap en kunst. In 1895 is dit ‘Vorlesungswesen’ op nieuw geregeld en wel zóó dat zooveel mogelijk alle soorten van wetenschappen in den kring dier voordrachten zijn opgenomen en dat geleerden van naam tijdelijk van elders naar Hamburg worden geroepen, om daar, naast het doceerend personeel waarover de stad zelf beschikken kan, over het vak hunner studie een cursus te geven.

Wat de n i e u w e r e t a l e n betreft is men begonnen met, naast de moedertaal en hare letterkunde, aan Fransch en Engelsch een plaats van beteekenis in te ruimen. In het wintersemester van 1898/99 is bij die talen Italiaansch en Spaansch gevoegd, en nu onlangs, in 1901/1902, zijn ook cursussen gehouden over Deensch

en Russisch. Het programma van dit laatste semester geeft van de 'Vorlesungen' die op dit gebied der 'Litteratur und Sprachwissenschaften' gehouden zijn, een beeld dat overweldigend mag heeten door zijn omvang en dat eerbied inboezemt door de stof die er behandeld is.

Van de voordrachten over Duitsche letterkunde, waaraan door niet minder dan vijf sprekers is deelgenomen, verdient bijzondere vermelding de reeks van zes over Herder, Goethe en Schiller door Prof. Dr. Suphan, den Directeur van het 'Goethe- und Schiller- Archiv' te Weimar, de zeven van een hoogleeraar der Bonnsche universiteit, prof. Litzmann, over de moderne lyriek, en de acht van een Privaat-docent uit München over 'het Sprookje'. Dat een reeks voordrachten over Shakespeare, door den bekenden Professor Dr. Freiherr von Berger, die het niet beneden zich heeft geacht te Hamburg theater-directeur te worden[1)], niet ontbreken zou, was te verwachten.

Tot het houden van tien voordrachten over Fransche letterkunde had men zich gewend tot prof. Bernard Bouvier, van de hoogeschool te Genève. Deze talentvolle Zwitser, die aan de universiteit zijner vaderstad de Fransche letterkunde vertegenwoordigt, behoort tot de enkelen wien het allereerst de Berlijnsche leerstoel is aangeboden, welke thans door den heer Haguenin bezet is geworden. Hij heeft die zeer uitlokkende positie destijds afgeslagen om, zij het ook met veel bescheidener inkomsten, te Genève te blijven. Maar het werk dat hem te Hamburg tijdelijk werd opgedragen heeft hij met groote ingenomenheid verricht. De eerste helft van zijn serie was gewijd aan de persoon en het werk van Victor Hugo, aan Hugo's taal en zijn versbouw, aan het meesterwerk zijner lyrische poëzie, *Les Contemplations*, aan dat zijner satirische poëzie, *Les châtiments*, aan dat zijner epiek, *La Légende des siècles*. In de tweede serie is de geschiedenis van den modernen roman door den heer Bouvier verhaald geworden.

Naast de voordrachten over moderne litteratuur, die in de taal van het vreemde land worden gehouden, staat, voor Fransch en Engelsch, een bijzonder 'Practicum', waarin schrijvers worden

1) Op zijn werkje over Shakespeare en de beste manier om Shakespeare op te voeren vestigde ik de aandacht in *de Gids* van Mei 1900.

gelezen en geïnterpreteerd - o.a. Taine's *Les Origines de la France contemporaine*, - waarin taalproblemen ‘auf sprachphilosophischer Grundlage’ worden behandeld, en waarin Duitsche letterkundige werken in de vreemde taal worden overgebracht. De Italiaansche, Spaansche, Deensche en Russische voordrachten betroffen niet alleen de letterkunde, maar ook den volksaard, de gebruiken en instellingen van het vreemde land.

Minder veelzijdig en minder schitterend, maar niet minder degelijk, en meer geregeld nog, is de wijze waarop in een ander handels- en industrie-centrum van Duitschland, in de Goethe-stad F r a n k f o r t, de studie der vreemde talen en van hare letterkunde wordt beoefend.

Men weet dat aldaar, een jaar geleden, eene ‘Akademie für Sozial- und Handelswissenschaften’ is gesticht geworden. Aan die inrichting, die in de eerste plaats eene ‘Handelshochschule für Kaufleute und Industrielle’ wezen wil, en die zich meer of min heeft gemodeleerd naar de bekende ‘École des sciences sociales et politiques’ te Parijs, is ook eene afdeeling ‘Neuere Sprachen’, waarin tot dusverre nog alleen Fransch, Italiaansch en Engelsch vertegenwoordigd zijn.

Dat zij ook deze vakken, evenals alle andere, zonder de eischen der praktijk te veronachtzamen, wetenschappelijk wil beoefend en onderwezen zien, bewees de Akademie reeds aanstonds toen zij tot Direkteur der geheele afdeeling en tevens tot docent voor Fransch en Italiaansch, den Zwitserschen Romanist benoemde, Prof. Heinrich Morf, die tot dusverre aan de universiteit te Zürich werkzaam is geweest en die zich als philoloog een eervollen naam heeft verworven[1]. Onder hem en naast hem is Dr. Curtis belast met het onderwijs in het Engelsch.

Op het programma van het zomer-semester van 1902 vind ik aangekondigd: colleges over de Fransche litteratuur van het tijdperk der Renaissance en de Engelsche letterkunde der achttiende eeuw; voorts wetenschappelijke klankleer, historische behandeling van taalkundige problemen en praktische oefeningen in het schrif-

1) Op het werk van prof. Morf over de Fransche letterkunde der zestiende eeuw is reeds vroeger door mij met ingenomenheid gewezen.

telijk en mondelijk gebruik van Fransch, Italiaansch en Engelsch. Voor dit laatste werk is, naast de gewone colleges, een 'Neusprachliches Seminar' opgericht, met een Romaansche en Engelsche afdeeling.

Bijzonder merkwaardig mag het heeten, dat in deze Akademie, waarin toch rechts- en handelswetenschappen, 'Volkswirtschaft' en 'Versicherungslehre' als studievakken bovenaan staan, - toen het 'Kollegium der etatsmässigen Dozenten' voor de eerste maal een hoofd, een 'R e k t o r', had voor te dragen en de 'Verwaltungs-Ausschuss' dien grootwaardigheidsbekleeder had te benoemen, de keuze gevallen is op d e n P h i l o l o o g, op p r o f. M o r f.

Bij de inwijding der Akademie, den 21^{en} October 1901, heeft de heer Morf, nadat de 'Oberbürgemeister' de plechtigheid had geopend en voordat de Pruisische Minister van Onderwijs het woord nam, een rede gehouden, uitmuntend door helderheid en warmte, waarin hij, eerst in het algemeen en toen meer bijzonder voor zijn eigen vak, de hooge waarde van wetenschappelijke behandeling der stof, ook voor de praktijk, voortreffelijk heeft doen uitkomen. *Non scholae sed vitae discimus* noemde hij, uit naam van al zijne ambtgenooten sprekend, de leuze der nieuwe Akademie. Maar eerst dan, meende hij, kan het leven wezenlijk en duurzaam door de studie gebaat worden, wanneer de praktijk doortrokken is van wetenschappelijken geest, door dezen geest wordt bezield.

Dit denkbeeld ontwikkelde hij breedvoerig en helderde het op door een paar voorbeelden, waarvan één - liefdadigheid en armwezen - aan de sociale wetenschappen, het andere, zeer vernuftig, aan zijn eigen vak ontleend was. Wat dit laatste betreft, zoo merkte prof. Morf op, dat in Zwitserland, met name in de kantons Bern, Freiburg en Wallis, geklaagd wordt over teruggang van het Duitsch en langzame terrein-verovering door het Fransch. Maar de wetenschappelijke, d.i. de historische, taalstudie, weet de feiten waarop dit beweren steunt tot hun juiste verhoudingen terug te brengen. De geschiedenis, toch, van den taalstrijd in Zwitserland leert, dat driemalen - van de zevende tot de negende eeuw, in de twaalfde eeuw en in de eeuw der Reformatie - het Germaansche element in Zwitserland sterk is vooruitgedrongen, terwijl telkenmale zulk een beweging door een Romaansche reactie is gevolgd geworden. Wanneer dus ook tegenwoordig het Fransch eenige

vorderingen maakt op Duitsch taalgebied, dan is dit eigenlijk nog altijd de Fransche eb na den laatsten Germaanschen vloed; we hebben hier eenvoudig 'her-romanizeering' van streken waarin het Duitsche element tijdelijk een zeker overwicht had verkregen. Ook voor een juiste praktische beoefening der vreemde taal, ging de Rektor der Handelsakademie voort, is het noodig haar geschiedenis te kennen, haar wetenschappelijk te leeren beschouwen. Alleen wetenschappelijke studie kan ons behoeden voor de dwaling, dat korrekte spelling en zuivere grammatika de eerste en hoofdvereischten van het praktisch gebruik der taal zouden wezen; alleen door haar leeren wij inzien dat de studie van de uitspraak en van de beteekenis der woorden bij de beoefening eener vreemde taal het allervoornaamste is.

Prof. Morf heeft aan zijn heldere en juiste gedachten soms een zeer treffenden en gelukkigen vorm weten te geven. Zoo, bijvoorbeeld, in deze volzinnen: 'Door onderricht in de fonetiek der vreemde taal wordt de student in staat gesteld nader te komen tot die *imponderabilia*, die onweegbare dingen, der gesproken taal, wier juiste en volledige kennis alleen het verblijf in het vreemde land geven kan. Die *imponderabilia* worden door velen voor onbelangrijk aangezien, omdat een ongeoefend oor ze niet bemerkt. Toch is wat wij u i t s p r a a k noemen een buitengewoon samengesteld, teer en fijn ding, welks ongeoefende en ruwe behandeling voor den inwoner van het vreemde land zeer pijnlijk is. Er zijn zeer ordinaire fouten tegen de uitspraak die hij ervaart als een erger en dieper verstoren van het wezen zijner moedertaal dan menige fout tegen de vormleer of den zinbouw'.

Aan wat door hem over de studie der nieuwere letterkunde gezegd is, ontleen ik nog dit: 'Ook in de akademische behandedeling der literatuur vinden wij ditzelfde standpunt der ontwikkelingsgeschiedenis terug. Ook hier is hoofdzaak den leerling een levende kennis bij te brengen van de kontinuïteit der literarische idëen... Elk letterkundig produkt is een dokument dat getuigenis aflegt van den gang der geestelijke ontwikkeling van een volk en dat hieromtrent ondervraagd moet worden... Literatuurgeschiedenis bestudeeren is de geestelijke historie van den mensch bestudeeren in haar meest leerrijke, haar veelzijdigste en haar fijnste getuigenissen, het is putten uit de rijkste en klaarste

bron waarover de historische zielkunde kan beschikken... En wanneer uit het redelijk streven om vreemde kunst te leeren verstaan eenige sympathie te voorschijn komt en een gevoel van waardeering zich opdringt, dan is dit een groot gewin, zoowel voor het individu als voor de gemeenschap. Het is een heerlijk voorrecht van het wetenschappelijk onderzoek der literatuur, de volken met elkaar te mogen verbinden'.

Zoo sprak, ter inwijding van een handelsakademie, in een der groote handelssteden van Europa, de vertegenwoordiger van de studie der nieuwe talen, tevens Rektor dier Hoogeschool.

A.G.v.H.

Dramatisch overzicht.

Maurice Maeterlinck. Monna Vanna, pièce en trois actes (Revue de Paris, 15 Mai 1902).

Maurice Maeterlinck, die niet dringt om vooruit te komen, geen vrienden zoekt om door hen vooruit gedrongen te worden, maar in zijn hoekje van denker en dichter stil voortwerkt aan de boekjes en boeken die ons een telkens nieuw genot schenken, heeft allengs in de wereld-letterkunde de hooge plaats ingenomen, welke hem door niemand meer kan worden betwist. Toch zijn er nog in Frankrijk die, uit ik weet niet welk onhoudbaar chauvinisme, hem niet tot de Fransche schrijvers schijnen te rekenen. Dat blijkt duidelijk uit het boek van Ernest-Charles, *La littérature française d'aujourdhui*, waarin met een aan brutaliteit grenzende vrijmoedigheid de geloofsbrieven van alle Fransche hedendaagsche letterkundigen van eenigen naam worden gemonsterd en voor het meerendeel niet in orde bevonden, maar de naam van Maeterlinck, evenals die van Verhaeren en Rodenbach, ontbreekt. In een opstel over d'Annunzio, die, vreemd genoeg, onder de littérateurs français d'aujourdhui is verzeild geraakt, vindt men iets als een aanwijzing voor de reden van dit stilzwijgen. D'Annunzio toch wordt met *de Belgen,* de Russen, de Polen, de Scandinaven, gerekend tot de ‘envahisseurs’, de overweldigers, tot de indringers, dus tot hen die de plaatsen innemen welke aan de Franschen zelf toekomen. Geen heel fraai motief zeker om te zwijgen over die Fransch-schrijvende Belgen, die zich voor het meerendeel in Frankrijk zelf gevestigd en er een plaats onder de besten veroverd hebben.

Maar, Fransch schrijver of niet, Maurice Maeterlinck is er, en een kerel die hem van zijn plaats dringt!

In ons land verkeeren, op het oogenblik dat ik dit schrijf, velen nog onder den indruk van de ontroering die er van Maeterlinck's half-symbolische drama's uitgaat. Hoe hebben wij niet getrild van aandoening en ontzetting, toen onlangs de treffendste tooneelen uit deze drama's werden voorgedragen door onze landgenoote Marie Kalff. De diepte en juistheid van gevoel, de kracht van dramatische dictie, de gratie van bewegingen, die, wanneer de omstandigheden haar gunstig zijn en zij niet op hare beurt als eene ‘indringster’ door chauvinisten van het slag van Ernest-Charles wordt tegengewerkt en teruggedrongen, Marie Kalff onder de Fransche tooneelkunstenaressen van onzen tijd een eervolle plaats verzekeren, waren wel geschikt om het aangrijpende van Maeterlinck's drama's te doen uitschijnen.

Voor velen die zich vaak lieten wiegen op de taalmuziek van den schrijver van *Pélléas et Mélisande*, wie de dramatische toestanden in deze stukken wel getroffen hadden, maar voor wie zij in hun symboliek toch altijd op eenigen afstand, in een waas gehuld gebleven waren, was dit een revelatie. Zulk een intense, dramatische kracht, zoo rechtstreeks op de toehoorders afkomende, had men niet bij Maeterlinck gezocht.

En nu heeft de dichter van de ‘petits drames pour marionnettes’ een nieuw drama geschreven, geheel verschillend van alles wat hij tot nu toe schreef, maar waarin eerst recht uitkomt zijn krachtig dramatisch talent.

Toen Van Hamel, in *De Gids* van Februari 1900 over Maeterlinck schrijvende, de evolutie geschetst had, die in des denkers geest had plaats gevonden, hoe het mysterieuse een goed deel van zijn aantrekkelijkheid voor hem scheen te hebben verloren en hij de vele mysteries die in den geest en in het leven der menschen geheerscht hebben en die geen realiteit genoeg bezitten, wil verbannen, ook uit de kunst, liet hij er op volgen: ‘Maar wat zal, zoo vragen we met onrustige nieuwsgierigheid, in die zoo eerbiedwaardige, misschien ook heilzame, evolutie het lot zijn van zijn k u n s t?’

Op die vraag geeft *Monna Vanna* het antwoord en een zeer geruststellend antwoord.

Het nieuwe drama speelt niet meer op ongewisse plaatsen, op ongewisse tijden, in een raadselachtig slot of een nog raadselachtiger toren, maar in Pisa in de vijftiende eeuw, in den tijd toen de Italiaansche republieken met elkaar een strijd op leven en dood voerden. Personen zijn geen nevelachtige, mystieke wezens, maar de bevelhebber van het Pisaansche garnizoen, Guido Colonna, zijn vrouw Giovanna genaamd Monna Vanna, Prinzivalle, kapitein in dienst van Florence, en Guido's vader, Marco Colonna.

Het Florentijnsche leger, aangevoerd door Prinzivalle, een huurling die doorgaat voor den wreedsten en ruwsten van alle krijgsbevelhebbers, heeft sedert drie maanden het beleg geslagen voor Pisa. De stad is uitgeput, zonder middelen van verdediging, ten prooi aan hongersnood en op het punt van zich over te geven. Guido's vader, de oude Marco Colonna, heeft zich aangeboden om met den vijand te onderhandelen, en, als het stuk aanvangt, keert hij van zijn missie terug. Hij brengt de redding: Pisa zal door Prinzivalle van ammunitie en levensmiddelen worden voorzien, genoeg om nog maanden lang het beleg te kunnen doorstaan; want de Florentijnsche bevelhebber heeft zich te wreken op zijn chefs, die hem van verraad hebben beschuldigd. Maar, in ruil voor die hulp vraagt Prinzivalle.... en hier stokt de stem van den ouden Marco als hij, na zeer veel omwegen, de schrikkelijke voorwaarde moet uitspreken in twee of drie woorden, die ‘plotseling met de kracht van het Noodlot hun slachtoffers kiezen.’ Want het offer, dat Prinzivalle eischt, is niets minder dan Monna Vanna, de schoone, reine, zielsbeminde vrouw van Guido. Zij moet slechts één nacht, alleen, in het Florentijnsche kamp komen, in de tent van den aanvoerder, gekleed met niets anders dan haar mantel; bij het krieken van den dag zal de bevelhebber haar terugzenden - en Pisa zal gered zijn.

In Vanna's hand ligt dus het lot van de stad.

En zij zal gaan. Den strijd, dien de nobele vrouw te strijden heeft eer zij tot dit besluit komt, dat haar Guido en met hem geheel Pisa redden zal, wonen wij niet bij. Maar uit haar houding, uit haar antwoorden op de hartstochtelijke verwijten, welke Guido haar doet, speuren wij hoe zwaar die strijd geweest is, welk een zielskracht er huist in die vrouw, die haar eer wil offeren om haar vaderland te redden en die dat doet zonder ostentatie, in stille berusting.

Het tweede bedrijf brengt ons in het vijandelijk kamp van Pisa, waar Vanna, het schoone lichaam enkel in een mantel gewikkeld, op den drempel van Prinzivalle's tent verschijnt.

Daar wordt ons het geheim verklaard van Prinzivalle's eisch.

Monna Vanna is voor hem geen onbekende. In Venetië hebben zij als kinderen, hij van tien, zij van acht jaar, samen gespeeld en sedert heeft het beeld van de mooie Vanna hem op al zijn zwerftochten gevolgd. Tijd noch afstand hebben de liefde kunnen dooven, die hij voor haar als kind reeds voelde. Maar hij wist, dat zij voor hem, den armen gelukzoeker zonder vaderland of woonsteê, niet was weggelegd. Hij wist ook dat een Toskaansch edelman haar tot vrouw had genomen, en dat de man van Vanna die Pisaansche bevelhebber was, dien hij nu tot het uiterste gebracht had.

En zij, Vanna, ja, nu herkent zij in hem ook den Gianello van haar kinderjaren. Maar waarom heeft hij, als hij haar lief had, zoo weinig moed getoond? Wanneer zij, Vanna, zóó had liefgehad, dan zou zij zich haar liefde niet hebben laten ontrooven door het noodlot, maar tot dat noodlot gezegd hebben: ‘Ga uit den weg, laat mij voorbij!’

Mag Prinzivalle daaruit verstaan dat zij Guido Colonna niet lief heeft?.... Vanna trekt op die vraag de hand terug, die hij nemen wil. Guido heeft haar gehuwd toen zij verlaten was en bijna arm: hij had vertrouwen in haar en hij heeft haar zóó gelukkig gemaakt als men zijn kan wanneer men dwaze droomen, die in het menschelijk leven niet passen, heeft vaarwel gezegd. En nu heeft zij Guido lief met een rustige, trouwe liefde. Heeft zij woorden gesproken die Prinzivalle in dwaling konden brengen, dan sprak zij die in naam van een liefde, die ons hart bij zijn eerste ontwaken meent te speuren, van een liefde die misschien bestaat maar die niet de hare is en ook niet de zijne wezen kan, omdat hij niet gedaan heeft wat zulk een liefde zou hebben moeten doen...

En toch, als zij daar in zijn macht is en hij, van die macht geen gebruik makend, tot haar blijft spreken, dan schijnt de muur, die, hen tot dusver scheidde, doorzichtig te worden: Prinzivalle voelt zich of hij uit een lange, lange gevangenis verlost wordt, en zij ook voelt zich anders worden. Zij spreekt tot hem, zoo erkent zij, zooals zij nooit tot een anderen jongen man gesproken heeft. Voor de anderen, in wier oogen steeds vreemde begeerten lichten, is zij bang, voor Prinzivalle niet... Meer zal hij niet uit haar

mond vernemen. Daar, in Pisa, wachten anderen op het einde van hun lijden. Prinzivalle opent de gordijnen van de tent en nu zien zij in de verte de vreugdevuren die daar op de hoogten in Pisa ontstoken zijn, waar de wagens met levensmiddelen redding gebracht hebben. Dat is zijn werk. Vanna, bij dat geluk, dat zij hem dankt, geeft hem een kus op het voorhoofd, den eenige dien zij hem geven kan. En als zij, onder die nieuwe ontroering, wankelt bij het uitgaan van de tent, biedt Prinzivalle haar zijn steun en te samen schrijden zij het juichend Pisa tegemoet.

In het paleis van Guido Colonna wachten allen in spanning Vanna's terugkomst, allen vol vreugde over de onverwachte redding, allen behalve Guido. Deze, zijn vader het onheil verwijtend dat hem getroffen heeft, rekent zijn leven verwoest door Vanna's daad, en zint enkel hoe hij den man, die haar hem onstal, zal dooden, bereid om daarna haar de zoo vreeselijke, maar zoo heldhaftige daad te vergeven. En dan komt zij, onder de juichkreten van het volk, vergezeld van Prinzivalle de trappen van het paleis op. Nu meent Guido te begrijpen en hij is uitbundig in bewondering over wat hij voor Vanna's opzet houdt. Heeft zij Prinzivalle met zich naar Pisa gelokt, dan kan dat niet anders zijn dan met het doel zich des te zekerder te wreken. Beter dan Judith, die Holophernes doodde, deed Vanna, in Guido's oogen: zij bracht het zoenoffer levend hier, opdat allen deel zouden hebben aan het wreken van Prinzivalle's schanddaad.

Te vergeefs tracht Vanna telkens Guido's woordenvloed te stuiten. Wanneer zij eindelijk spreken kan, verzekert zij hem plechtig dat zij uit Prinzivalle's tent gekomen is zoo rein als zij er in trad, dat hij haar zelfs niet heeft aangeraakt. Maar Guido weigert haar te gelooven: zulk een bovenmenschelijke daad gaat boven zijn begrip. Hij doet een beroep op allen die hem omringen: is er een onder hen die gelooft wat Vanna beweert?

Een slechts treedt naar voren: de oude Marco Colonna is de eenige die gelooft dat Vanna waarheid spreekt. Maar Guido scheldt hem hun medeplichtige. Toch zal hij beiden vrij laten gaan, wanneer die vrouw, die eens zijn vrouw was, alsnog de waarheid zeggen wil. Nog eens verzekert Vanna: ik sprak de waarheid; hij raakte mij niet aan. Maar dan, wanneer Guido, nog niet geloovend, zijn wachten gelast Prinzivalle te grijpen en

hem in het donkerst cachot te werpen, vliegt Vanna op en, in een uiterste spanning, belastert zij zichzelve. Stamelend erkent zij nu, dat Prinzivalle de macht, waarin hij haar had, heeft misbruikt. Ja, het is zooals Guido dacht: zij heeft hem hierheen gelokt om zich te beter te kunnen wreken, maar nu wil zij haar wraak ook tot het uiterste volvoeren: men sluite hem in den donkersten kerker op en geve haar den sleutel van het cachot. Dat zij haar aandeel in de wraak, en dat aandeel wil zij geheel.

Terwijl Prinzivalle wordt weggesleept, slaakt Vanna een gil en valt half in zwijm in de armen van Marco Colonna, die haar toefluistert dat hij haar leugen begrijpt.

Guido is tevreden; nu is hij bereid alles te vergeven; nu is hij gewroken. Alles was enkel een nare droom...

En dan dit slot:

> **Vanna,**
> *ouvrant les yeux*, *d'une voix très faible.* Où est-il? Oui, je sais... Mais donnez moi la clé... la clé de sa prison. Il ne faut pas que d'autres...
>
> **Guido.**
> Les gardes vont venir. Ils te la remettront.
>
> **Vanna.**
> Je la veux pour moi seule, afin que je sache bien... afin que personne autre... C'était un mauvais rêve... Le beau va commencer... Le beau va commencer.

Zoo is dit krachtige drama. Niet meer dan drie bedrijven; op een paar kleine bijzonderheden na, die ik onvermeld liet, zonder onnoodig bijwerk; zoo streng en hoog gehouden, zoo rustig in zijn logischen gang, dat men het gevoel heeft dat dit alles, gegeven de omstandigheden, niet anders kon gaan dan het gaat.

Geen marionnetten, die Pisanen der vijftiende eeuw, maar personen die reiken tot de hoogte van de helden en heldinnen der klassieke tragedie.

Ik zoek niet naar klassieke of moderne drama's waaraan een dergelijk motief ten grondslag ligt, noch of de toestand in *Monna Vanna* behoort tot een van de zes-en-dertig dramatische toestanden, die een Fransch schrijver voor enkele jaren bijeenzocht. Klassiek is Maeterlinck in deze tragedie door de eenheid van handeling, van tijd en van plaats; zelfs de ‘confidents’ der klassieke tragedie ontbreken niet (Vedio, Borso en Torello). Maar bij den dichter van *Monna Vanna* geen noodlot, dat de daden van zijn

personen regeert of dienen moet om ze te verklaren en te verontschuldigen; geen bovennatuurlijke machten die in de handeling grijpen. De opvatting van de moderne tragedie, zooals hij die in het hoofdstuk met den veel beteekenenden titel 'L'évolution du mystère' in zijn laatste boek *Le temple enseveli* ontwikkelde, vindt men in dit werk gehuldigd.

In de heldin treffen wij een van die krachtige vrouwenfiguren, waarop Van Hamel in het bovenaangehaald opstel wees, die blijkbaar 'voor den schrijver slechts de weerkaatsing (is) van ééne', een figuur vol waren, nobelen eenvoud. En wie herkent niet telkens in hetgeen Marco Colonna, de Plato-vereerder, spreekt den humanen wijsgeer van *Sagesse et Destinée*?

De taal waarin het stuk geschreven is heeft het heldere, nobele van de beste Fransche klassieken, zonder wat er verouderds en conventioneels in is. Dit proza klinkt telkens als de zuiverste poëzie. Zoo in het tooneel tusschen Vanna en Prinzivalle, als Prinzivalle, van haar naam sprekend, zegt:

> *Il resta si longtemps enfermé dans mon coeur*
> *qu'il n'en peut plus sortir sans briser sa prison.*
> *Il est mon coeur lui-même et je n'en ai pas d'autre.*

Elders treft men in deze prozaregels zelfs het rijm:

> *Je ne devine pas.... Les mots les plus cruels*
> *ajoutent peu de chose à des malheurs réels.*

Wanneer Vanna zich verwondert dat Prinzivalle zich niet moediger getoond heeft tegenover de liefde, dan zegt zij dit in dezen prachtigen alexandijn:

> *J'aurais dit au Destin*: *Va-t'en*, *c'est moi qui passe.*

De dichter van *Pélléas et Mélisande*, de rustige, eerlijke werker, die zijn doel zoo hoog stelt, en wiens krachtig, zich steeds ontwikkelend talent ons telkens zoo heerlijk verrast, schonk ons in *Monna Vanna* een werk van hoogen rang, dat deze nieuwe phase van zijn kunstenaarsleven schitterend inwijdt.

J.N. VAN HALL.

Muzikaal overzicht.

Een monument voor Beethoven. - Terugkeer tot Mozart.

Te Weenen, in het tentoonstellings-gebouw dat voor de moderne richting in de beeldende kunst bestemd is, niet ver van het theater, waar nu bijkans een eeuw geleden Beethoven's *Fidelio* voor de eerste maal werd opgevoerd, is sedert eenigen tijd een monument voor den grooten meester te zien, dat zeer de aandacht trekt en zoowel in de kunstenaarskringen als in de dagbladen druk besproken wordt.

Zal dit door den beeldhouwer Max Klinger vervaardigde monument (dat Beethoven als Olympiër op den Godentroon voorstelt) voor goed in Weenen blijven?

Ziedaar een vraag, waarmede men zich niet minder bezig houdt. In de dagbladen worden allerlei argumenten voor het goed recht der stad Weenen, om in het bezit van dit beeld te geraken, aangevoerd, en zelfs tracht men daarbij munt te slaan uit het feit, dat de genoemde beeldhouwer het gewichtigste en grootste zijner tot nu toe vervaardigde werken, waaraan hij 15 jaar lang in zijn atelier te Leipzig gearbeid heeft, het eerst te Weenen ter bezichtiging heeft gesteld. Ook volgens den schepper van het kunstwerk dus - zoo wordt er geredeneerd - heeft de bevolking der stad, waar Beethoven zijne onsterfelijke werken schiep, het meeste recht op het bezit van dit monument.

De vrees, dat andere steden van Europa (en ook het rijke Amerika) den wensch zullen koesteren, zich door aankoop van een dusdanig kunstwerk meester te maken (van Leipzig weet men reeds nu, dat het daartoe pogingen doet) heeft reeds aanleiding gegeven,

dat in den Gemeenteraad van Weenen het voorstel is gedaan om ten behoeve van den aankoop van Klinger's monument een som van 25,000 kronen uit de Gemeentekas ter beschikking te stellen, indien die aankoop door bijdragen uit andere openbare en uit private middelen mogelijk gemaakt zal zijn. De vraag is nu maar, of er goede wil en geld genoeg te vinden zullen zijn. De benoodigde som zal niet gering wezen, wanneer men, behalve den langen duur van den arbeid, ook in aanmerking neemt dat het materiaal, waarvan het beeld gemaakt is (vier soorten van marmer, brons, verguldsel, ivoor, mozaïek), 150.000 Mark gekost heeft.

Een standbeeld van Beethoven bezit Weenen reeds. Men meent echter dat dit tweede monument er nog wel bij kan, daar het uithoofde van zijn vorm en constructie minder geschikt is om in de open lucht opgesteld te worden. Door het een plaats in een besloten ruimte (zaal of anderszins) te geven, ontneemt men een argument aan hen, die zouden willen beweren dat het niet aangaat, in een stad twee openbare gedenkteekenen van eenzelfden persoon te hebben.

Dat Weenen het meeste recht heeft op het bezit van het hier bedoelde monument, omdat Beethoven daar zijne onsterfelijke werken schiep, is een argument, waarop, dunkt mij, nogal iets is af te dingen. Op zulk een recht zou dan bijv. de stad Bonn ook wel aanspraak kunnen maken, omdat Beethoven daar geboren is.

Ongetwijfeld heeft de omstandigheid, dat het muzikale Weenen een voornaam standpunt innam, toen Beethoven zich aldaar metterwoon vestigde, veel invloed uitgeoefend op den gang der muzikale ontwikkeling van den jongen meester, doch naderhand was die invloed van geen beteekenis meer. Beethoven die zich wegens zijn doofheid meer en meer van de wereld afzonderde, componeerde zijne meesterstukken zonder eenigen invloed van buitenaf; hij had ze evengoed ergens anders kunnen schrijven. Trouwens, de band tusschen het muzikale Weenen en Beethoven werd van lieverlede losser. In den tijd, die op de oorlogen tegen Napoleon volgde, paste een man als Beethoven niet. Men wilde uitrusten en zocht verstrooiing en amusement. Dat kon een Beethoven niet geven, maar wel een Rossini.... en voor Rossini verliet men Beethoven.

Er zijn nu 75 jaren sedert den dood van Beethoven verloopen, en nog staat hij in al zijn grootheid vóór ons, op zijn gebied door niemand geëvenaard, veel minder overtroffen, hoezeer ook sedert

dat tijdstip de techniek der kunst met reuzenschreden is vooruitgegaan.

Men kan zich m.i. daarvan niet beter overtuigen dan wanneer men heden ten dage een uitvoering van strijkkwartet bijwoont, waarvan het programma, behalve werken van moderne componisten, ook een kwartet van Beethoven (bijv. uit opus 59 of een der latere) bevat. De moderne componisten gebruiken dezelfde instrumenten als Beethoven, maar de middelen, waarover zij te beschikken hebben, zijn grooter, uithoofde van de vorderingen, die de techniek gemaakt heeft en waardoor van de uitvoerenden een taak kan gevorderd worden, die men in Beethoven's tijd niet van hen verlangen kon. En toch, niettegenstaande de nieuwe tooncombinaties, de nieuwe klankeffecten, welke daardoor te weeg gebracht worden, kunnen deze werken der modernen de nabuurschap der toonscheppingen van een Beethoven slecht verdragen, en vooral wanneer men zoo onhandig is, een kwartet-uitvoering met Beethoven te beginnen en daarop de moderne composities te laten volgen.

De reden van deze inferioriteit der moderne componisten ligt niet alleen in het verschil tusschen genie en talent; zij ligt ook in de omstandigheid, dat zij op een veld arbeiden, hetwelk eigenlijk geen vruchten meer kan opleveren. Met Beethoven is een periode der toonkunst - die der zuiver instrumentale muziek - afgesloten. Evenals de ontwikkeling der polyphone kunst, die met de Nederlandsche contrapuntisten een aanvang nam, haar toppunt bereikte in Palestrina en die van de op het Duitsche koraal gebaseerde polyphone kunst in Sebastiaan Bach, zoo heeft de ontwikkeling der zuiver instrumentale muziek zich ten slotte geconcentreerd in Beethoven. Hem was het gegeven, de absolute muziek (d.i. de muziek zonder verbinding met het woord) tot volmaking te brengen.

Daartoe hebben Haydn en Mozart (om van vroegeren niet te spreken) den weg voor hem geopend. De genoemde componisten hadden op elk gebied der toonkunst werken geleverd maar toch voornamelijk op dat der vocale muziek. Met Beethoven was het anders. Tegenover de talrijke opera's en stukken voor de kerk, door Mozart en Haydn gecomponeerd, heeft Beethoven weinig te stellen, tegenover de oratoria van Haydn maar één (*Christus am Oelberg*), en nog wel van twijfelachtige beteekenis. Haydn heeft

het beste geleverd in zijn oratoria, Mozart in zijne opera's; vergeleken met deze toonscheppingen zijn hunne instrumentaalwerken van den tweeden rang. Beethoven daarentegen heeft het hoogste in de *instrumentaalmuziek* gegeven, en daarin verheft hij zich ver boven zijne voorgangers.

Nemen wij bijv. de *Klaviermuziek.* Hier treffen wij bij Haydn en Mozart meestal (er zijn ook uitzonderingen, die op verhevenheid van gedachten wijzen) een liefelijk spel met tonen aan. Er wordt eigenlijk niets in gezegd dat bijzonder belangrijk is, maar het spel doet ons aangenaam aan. Alles stroomt onschuldig voorbij, en wanneer nu en dan de snaren van ons gemoed aangeroerd worden, dan maakt dit toch geen diepen indruk en wordt spoedig weder door iets anders uitgewischt. Het is een voortdurende afwisseling, die ons in spanning houdt.

De symphonieën der genoemde meesters staan hooger doch dragen niettemin meestal hetzelfde karakter. ‘Haydn's Symphonieën - zegt A.B. Marx[1)] zeer juist - zeigen ganz unverhohlen diesen einen Zweck und Inhalt: Vergnüglichkeit, Unterhaltung, Heiterkeit, Freude, stets denselben, wenngleich stets in den mannigfachsten Gestalten. Sie sind gleichsam nothwendige Arrangements der Haydn'schen Gedanken, für jenes merkwürdige Instrument, das man Orchester nennt, nicht Ausflüsse jener Idee, die in dem Orchester lebt gleich der Seele in einem lebenden Wesen. Das Orchester wird bewundernswürdig behandelt aber es handelt nicht aus sich heraus, es wird nicht Person... Die Sätze dieser Symphonien haben keinen nothwendigen Zusammenhang, und weder sie noch die Symphonien Drang zu irgend einem Gipfel, zu idealen Zielen; es ist ein Spiel hin und her, stets sinnvoll, stets artig beschäftigend, oft nach lichten Höhen, bisweilen nach den Tiefen der Menschenbrust hinwinkend, aber bald zum heiteren Spiel zurückgewandt.’

In dit opzicht (niet in de behandeling van het orkest, want daarin wordt Haydn alleen door Beethoven overtroffen) winnen de symphonieën van Mozart - althans sommige - het van die van Haydn. De drie symphonieën in G-moll, Es-dur en C-dur zijn niet naar hetzelfde model gemaakt; hier zijn inderdaad drie ver-

1) *Ludwig van Beethoven. Leben und Schaffen.*

schillende werken, en niet slechts drie verschillende uitdrukkingen voor denzelfden inhoud. Toch ontbreken ook hier de machtige contrasten van licht en schaduw, die aan een symphonisch werk een eigenaardige kleur geven en het voor eentonigheid behoeden.

Geheel anders trad Beethoven op.

Natuurlijk was het eindpunt van ontwikkeling, tot waar Haydn en Mozart de toonkunst hadden gebracht, het aanknoopingspunt van Beethoven. Hij was aanvankelijk navolger dezer beide componisten. Maar toch is er reeds in zijne eerste werken een andere geest dan in de toonscheppingen zijner voorgangers. Hij was het kind van een anderen, meer ernstigen en krachtigen tijd, dan waarin die voorgangers geleefd hadden, en behoorde tot een ander slag van menschen, reeds van het begin zijner loopbaan af.

Ook daarin ónderscheidt Beethoven zich van Haydn en Mozart, dat hij reeds aanstonds met beslistheid, ja zelfs op ruwe wijze, voor den kunstenaar de positie vorderde, welke hem in de maatschappij toekomt.

Haydn trad op jeugdigen leeftijd in dienst van anderen, ten slotte in dien van vorst Esterhazy. Ook bij laatstgenoemde verkeerde hij in een staat van dienstbaarheid. Niet alleen had hij bij feesten voor de muziek te zorgen, maar hij moest ook, wanneer alleen zijn heer (met of zonder familie) aanwezig was, elken avond aan het hoofd der kapel van den vorst optreden en door het componeeren van orkestwerken de noodige afwisseling van programma aanbrengen. Daarvandaan komt het, dat hij een zoo groot aantal symphonieën heeft gecomponeerd.

Mozart bleef door de vele reizen, die hij in zijn jeugd in gezelschap van zijn vader deed, langen tijd verschoond van een onmiddellijke dienstbaarheid, maar zijn vader vermaande hem te!kens, beminnelijk en welwillend jegens iedereen te zijn, ten einde zoodoende geld te verdienen en zijn vader schadeloos te stellen voor de vele opofferingen en kosten, die hij zich ten behoeve van zijn zoon getroost had. Later echter had hij het hard te verantwoorden bij den aartsbisschop prins Colloredo te Salzburg, die den toen reeds beroemden componist als een knecht behandelde. Het gevoel van eigenwaarde, dat bij Mozart sterker ontwikkeld was dan bij Haydn in diens jeugdige jaren, kwam ten slotte tegen zulk een behandeling op; hij had reeds een ander begrip van de sociale positie van een

kunstenaar. ‘Das wäre Distinktion - zegt hij eens -, wenn ich bei der Tafel wäre (waaraan graaf Arco, de opperkeukenmeester en anderen aten), aber nicht bei den Kammerdienern, die ausser dem ersten Platze am Tische die Lüster anzünden, die Thür aufmachen und im Vorzimmer bleiben müssen, wenn ich darin bin - und bei den Köchen’. En op een andere plaats: ‘Ich gab weder auf den Herrn Leibkammerdiener noch den Bedienten acht, sondern ging gerade die Zimmer durch in das Musikzimmer, schnurgerade zum Prinzen, wo ich dan stehen blieb und immer mit ihm sprach’. De prins en zijn omgeving dachten echter anders over de positie van een ‘muzikant’ en zoo moest het ten laatste wel tot een conflict komen. Toen graaf Arco Mozart eens zonder complimenten de deur uitwierp, was diens geduld uit en bevrijdde hij zich onmiddellijk en voor altijd van de banden, die hem aan het aartsbisschoppelijke hof hechtten.

Bij Beethoven was het anders. Stug en trotsch in zijn jeugd, later vol zelfbewustzijn en geheel doordrongen van hetgeen hij als zijn roeping beschouwde, hield hij zich ten allen tijde vrij van eenige dienstbaarheid hoe ook genaamd. Hij had geen andere plichten, en ook geen ander verlangen dan voor zichzelven, d.w.z. voor zijne toonscheppingen te leven. Van concessies aan den bijval en het bevattingsvermogen van het publiek was bij hem geen sprake. ‘Die Welt - heeft hij eens gezegd - ist ein König, und sie will geschmeichelt sein, soll sie sich günstig zeigen. Doch wahre Kunst ist eigensinnig, lässt sich nicht in schmeichelnde Formen zwängen.’

Ter eere van de adellijke kringen, die zich bij Beethoven's komst te Weenen voor hem openden, moet het gezegd worden, dat deze zich beijverden, zijn gevoel van eigenwaarde te respecteeren, en het mogelijke deden om, waar conflicten tusschen dat gevoel en het sociale leven dreigden te ontstaan of werkelijk voorhanden waren, die conflicten te voorkomen of weg te ruimen.

De voor hem gewichtigste omgang was die met prins Karl Lichnowsky en zijn gade, prinses Christiane. Die omgang heeft ook het langste geduurd. De prins was een leerling en vriend van Mozart geweest en werd ook een trouw vriend van Beethoven; de prinses, een voortreffelijke pianiste, deed haar best, den jongen, onbeholpen maëstro, zooveel zij vermocht, te vrijwaren tegen de onaangenaamheden van het dagelijksch leven. ‘Met grootmoederlijke

liefde - zeide Beethoven later - heeft men mij daar willen opvoeden, en prinses Christiane zou liefst een stolp over mij hebben willen laten maken, om te beletten dat een onwaardige mij aanrake.'

Door Lichnowsky werd Beethoven met den Russischen gezant, graaf Rasumowsky bekend, die niet alleen een groot muziekliefhebber was doch deze kunst ook beoefende, daar hij in een strijkkwartet, dat de toenmalige voortreffelijke violist Schuppanzigh voor hem bijeengebracht had, de tweede viool speelde. Afwisselend deed dit kwartet zich hooren ten huize van graaf Rasumowsky en bij de muzikale uitvoeringen, die elken Vrijdag bij prins Lichnowsky plaats vonden. Vele der voorname muziekbeoefenaars en muziekliefhebbers werden tot die uitvoeringen toegelaten.

Beethoven was de ziel van die muzikale bijeenkomsten. Wat hij componeerde, werd daar uitgevoerd met een ijver, liefde en piëteit, die men alleen van vrienden kan verwachten. Het was een uitmuntende school voor den toenmaals nog jongen meester; alles kon hij volgens zijne intentiën doen uitvoeren, en dit gaf hem kracht en zelfvertrouwen op den ingeslagen weg voort te gaan.

Die weg week, gelijk reeds gezegd is, veel af van dien zijner voorgangers, en dat is reeds in zijne eerste werken, ofschoon nog gering, te bespeuren. Het is dus niet te verwonderen, dat de critiek reeds tegenover die eerste werken eenigszins vreemd stond.

Over de als op. 12 uitgegeven sonaten voor piano en viool schrijft een Weener recensent in 1799: 'Recensent, die tot heden de klavierstukken van dezen componist niet kende, moet, nadat hij zich met veel moeite door deze met zwarigheden overladen compositie heeft heengeworsteld, bekennen, dat het hem onder het vlijtig en met ingespannen aandacht spelen daarvan te moede was als iemand, die met een genialen vriend door een aanlokkelijk bosch hoopte te wandelen en, door vijandelijke hinderlagen elk oogenblik opgehouden, eindelijk vermoeid en uitgeput er uit kwam, zonder genot gesmaakt te hebben. Het is onloochenbaar: de heer van Beethoven gaat zijn eigen weg; maar wat is dat voor een zonderlingen, vermoeienden weg! Geleerd, geleerd en altijd weêr geleerd, maar geen natuur, geen gezang!'

Een critiek, die zich aldus over werken van Beethoven uitliet, welke met de muziek van dien tijd toch nog eenige verwantschap hadden, al kwam er ook veel nieuws in voor, moest wel vreemd

staan tegenover *die* toonscheppingen waarin zich een geheel andere richting openbaarde dan die waaraan men destijds gewoon was.

Dit bleek o.a. bij de *Eroïca-symphonie.* In het jaar 1805, toen deze symphonie te Weenen voor de eerste maal was uitgevoerd, werd zij in een bericht aan de *Allgemeine Musikalische Zeitung* 'eine lange, für die Ausführenden äusserst schwierige Komposition, eigentlich eine sehr weit ausgeführte kühne und wilde Phantasie' genoemd. Wel ontbrak het niet aan frappante en schoone gedeelten, waarin het groote talent van den componist uitkomt, maar zeer dikwijls vervalt hij in het wilde. De berichtgever verklaarde tot de meest oprechte vereerders van Beethoven te behooren, maar wat deze symphonie betreft, moest hij toch bekennen, dat er zooveel wonderlijks in was, dat het moeilijk was een overzicht te verkrijgen en de eenheid bijna geheel verloren ging. De symphonie zou er oneindig bij winnen, wanneer Beethoven er toe kon besluiten, haar te bekorten en in het geheel licht, klaarheid en eenheid te brengen.

De correspondent van een ander blad verdeelde de beoordeelaars der Eroïca-symphonie in drie partijen. De eene, waartoe de bijzondere vrienden van den componist behoorden, beweerde, dat deze symphonie een meesterstuk is, dat men daarin den waren stijl voor hoogere muziek vindt, en dat wanneer zij niet bevalt, dit daarvandaan komt, dat het publiek nog niet genoeg muzikaal ontwikkeld is om al deze schoonheden te vatten. De tweede partij ontzegde eenvoudig alle kunstwaarde aan het werk en meende er niets anders in te vinden dan een streven om anders te doen dan anderen deden en door ongewone modulatiën en ruwe overgangen origineel te schijnen. De derde, zeer kleine partij eindelijk hield het midden. Zij erkende, dat er vele schoonheden in het werk zijn, doch ook dat er weinig samenhang in is. Zij hoopt, dat Beethoven in het vervolg zijn groot talent zal aanwenden voor het scheppen van nog meer zulke werken als de eerste twee symphonieën, zijn septet e.a., die hem in de eerste rei der instrumentaal-componisten plaatsen.

Het ontbrak den meesten recensenten niet aan goeden wil, maar uit hunne beoordeelingen blijkt duidelijk, dat zij den geest van Beethoven's nieuwe toonschepping niet konden vatten. Met de *Sinfonia eroïca* begon een nieuwe periode in de ontwikkeling der instrumentaalmuziek. Het is de eerste klassieke symphonie, die het vermoeden wettigt, dat de componist iets meer dan absolute muziek

heeft willen uitdrukken. Het is een werk, waarin het uitdrukkingsvermogen der instrumentaalmuziek tot een te voren ongekende hoogte is gebracht, en dat door vorm en inhoud hemelsbreed verschilt, niet alleen van de symphonieën van Haydn en Mozart, maar ook van Beethoven's beide vorige symphonieën.

Goethe heeft eens gezegd: ‘Musik bedarf weniger der Neuheit. Je älter sie ist, desto mehr wirkt sie.’ Ook van de werken van Beethoven zou men dit kunnen zeggen. Er is veel tijd voor noodig geweest om ze ook bij anderen dan de muziekkenners ingang te doen vinden, en nog zijn er enkele onder 's meesters onsterfelijke toonscheppingen, die voor velen een gesloten boek zijn.

Ongetwijfeld zal de tijd ook hierin steeds verbetering brengen. De studie der klassieken op het gebied der toonkunst neemt steeds grootere proportiën aan en over het algemeen verzuimen de kunstinstellingen niet, bij muziekuitvoeringen de herinnering aan Beethoven steeds levendig te houden.

Het is jammer, dat men dit laatste ook niet van Mozart zeggen kan. Wat wordt er in het openbaar van hem nog uitgevoerd? Een Mozartsche symphonie is een zeldzaamheid op de Concert-programma's; de ouvertures zijner opera's nog meer, en die opera's zelf hoort men slechts nu en dan, en dan nog hoogst gebrekkig uitgevoerd.

Dit laatste is wel het meest te betreuren, want - het behoeft wel geen betoog meer - Mozart staat het hoogst in zijne dramatische werken.

Een der meest belangwekkende eigenaardigheden van Mozart's kunst is, dat men, voor zooveel zijne voor het tooneel geschreven werken aangaat, twee naturen in hem aantreft: een Italiaansche en een Germaansche.

Want levenslust en kinderlijke vroolijkheid mogen zijn inborst gekenmerkt hebben, de onnavolgbare sierlijkheid zijner zangen, de welluidendheid zijner melodie, en zooveel anders nog, zijn bij uitnemendheid bloesems van Zuidelijken, Latijnschen bodem. Hoe hij beide elementen heeft weten samen te smelten en den strengen vorm van den zoetvloeienden melos der Italianen heeft vermogen te doordringen, dat toont ons reeds het *Andante* zijner sonaten, kwartetten, kwintetten en symphoniëen in het algemeen. Begrijpelijk is het echter daarom, dat hem het gebied toelachte, waarop

hij zooveel lauweren zou oogsten, namelijk: het gebied der dramatische muziek. Als veertienjarige knaap had hij in Italië reeds daaraan zijne krachten beproefd en componeerde hij *Mitridate*, *Lucio Silla* en *Ascanio in Alba.* Nu zouden weldra zijne landgenooten zien, wien zij in hem bezaten. Hij componeerde eerst voor hen *La bella finta giardiniera* en *Il re pastore* (beide in 1775 voor de eerste maal te München opgevoerd) en later de tragische opera *Idomeneo* (München 1780).

Dat was alles Italiaansche opera. Nu begon Mozart echter ook zijne krachten te beproeven aan een Duitsche opera. Reeds in 1777 had zijn vader hem daartoe aangemoedigd maar toch was hij in het begin van het jaar 1781 nog als volkomen kosmopolitische hof-componist en virtuoos in Weenen gekomen. Spoedig echter kreeg zijn gevoel voor het nationale de overhand. Nog vóórdat hij den dienst van den Aartsbisschop verliet (April 1781) schreef hij aan zijn vader: ‘Ik schrijf dat alles in de natuurlijke duitsche taal’, en liet later, bij gelegenheid van een ontmoeting die hij met Clementi had gehad, zijn afkeer van het Italiaansch en Fransch duidelijk blijken, door te zeggen: ‘Clementi ist ein Ciarlattano, wie alle Welsche.’

Intusschen had men het aan het krachtig initiatief van Keizer Joseph II te danken gehad, dat te Weenen een Duitsche opera tot stand was gekomen. Ongelukkigerwijze was de Keizer te zeer opgevoed met de opera's der Italiaansche school, dan dat hij smaak kon hebben in de Duitsche werken van beteekenis op dat gebied. Hij zocht en vond bevrediging van zijn muzikalen zin in de werken der door Hasse en Piccini ingeslagen richting. Dit standpunt was van invloed op de keuze der werken, waarmede hij zich in zijne vrije uren onledig hield. Het waren meest compositiën van middelmatig gehalte, maar toch goed genoeg om den beschaafden muziekliefhebber aan te trekken. Wat boven dat peil klom, ging hem te hoog. Maar al lieten 's Keizers muzikale smaak en kennis te wenschen over en al had zijn streven aanvankelijk weinig succes, aan hem komt de eer toe, het nationale zangspel te Weenen in het leven geroepen te hebben, zijne gedachte leefde in anderen voort en gaf o.a. Mozart aanleiding zijn *Entführung aus dem Serail* en zijn *Zauberflöte* te scheppen.

Over de *Entführung* bestaan brieven, die Mozart aan zijn vader

schreef. Een daarvan (gedateerd 13 October 1781) luidt als volgt:

'Nu over den tekst der opera. Wat den arbeid van Stephani (den librettist) betreft, hebt ge volkomen gelijk; maar de poëzie komt volkomen overeen met het karakter van den dommen, lompen en boosaardigen Osmin, en ik weet wel, dat de versificatie daarin niet van de beste is, maar zij past zoo goed bij mijne muzikale gedachten (die mij reeds te voren door het hoofd gingen) dat zij mij noodzakelijk bevallen moest, en ik wil wedden, dat men bij de uitvoering daarvan niets missen zal. Wat de in het stuk zelf voorkomende poëzie aangaat, ik kan ze werkelijk niet minachten. De aria van Belmonte: "O wie ängstlich" kon haast niet beter voor de muziek geschreven zijn. Het "Hui" en "Kummer ruht in meinem Schoos" (want de "Kummer" kan niet rusten) uitgezonderd, is de aria ook niet slecht, voornamelijk het eerste deel. En ik weet niet, bij een opera moet de poëzie de muziek onbepaald als een gehoorzame dochter volgen. Waarom bevallen dan de Italiaansche komische opera's overal met al het erbarmelijke van den tekst! - Zelfs in Parijs, waarvan ik zelf getuige ben geweest? Omdat daar de muziek geheel heerscht (*NB.* niet: *overheerscht*), en men daarbij alles vergeet. Des te meer moet ons een opera bevallen, waarvan het plan van het stuk goed bewerkt maar de woorden alleen voor de muziek zijn geschreven en niet hier en daar ten gelieve van een ellendig rijmwoord (die toch waarachtig tot de waarde eener theatrale voorstelling, het mag zijn wat het wil, volstrekt niets bijdragen maar veeleer nadeelig zijn) woorden zetten of geheele strofen, die den componist zijn geheele idee bederven.

Verzen zijn wel voor de muziek het onmisbaarste, maar rijmen, ter wille van het rijm - het schadelijkste. De heeren, die zoo pedant te werk gaan, zullen altijd met de muziek te gronde gaan. Dan is het 't best, wanneer een goed componist, die het tooneel kent en zelf in staat is een vingerwijzing te geven, en een bekwaam dichter als een ware phoenix te zamen komen. Dan behoeft men ook niet bang te zijn voor den bijval der onwetenden. De dichters komen mij bijna voor als de trompetters met hunne handwerksfratsen. Wanneer wij componisten altijd zoo trouw onze regels (die destijds, toen men nog niets beters wist, zeer goed waren) wilden volgen, dan zouden wij een even waardelooze muziek als zij niets beteekenende boekjes vervaardigen.'

Drukken deze regelen reeds Mozart's geheele schepping eener dramatisch-muzikale kunst in woorden uit, gelijk zijn daad het in *Don Juan* en *Die Zauberflöte* volbracht, zoo is het vooral de laatste zin, die zijn hervorming volkomen verklaart. Wel verre van door het drama, dat uit haar geboren was, aan banden gelegd te worden, herleefde de muziek, krachtig en verjongd in een grootere vrijheid van vormen, die, waar zij niet verlaten werden, op onnavolgbare wijze door den geest van het dramatisch moment werden bezield. Deze ideale samenwerking van dichter en componist bleef echter voor Mozart een droom.

Nog een andere brief van Mozart aan zijn vader is er over de *Entführung*, waarin sprake is over de tweede opvoering der opera. De brief is gedateerd: 20 Juli 1782 en wij lezen daarin o.a. het volgende:

'Gisteren is mijn opera voor de tweede maal gegeven. Zoudt ge wel kunnen vermoeden, dat er gisteren avond nog een sterker kabaal was dan den eersten avond? Het geheele eerste bedrijf is onhoorbaar gemaakt, maar het luide bravo-roepen onder de aria's konden zij toch niet verhinderen. Mijn hoop was het slottrio; daar wil het ongeluk dat Fischer haperde, daardoor haperde ook Dauer (Pedrillo), en Adamberger alleen kon niet alles vervangen. Dientengevolge ging het geheele effect daarvan verloren en het werd ditmaal *niet herhaald.* Ik was zóó woedend, dat ik mij zelf niet kende, evenals Adamberger, en zeide terstond, dat ik de opera niet geven liet zonder vooraf een kleine repetitie (voor de zangers) te houden. In het tweede bedrijf werden de beide duetten en ook het Rondo van Belmonte "Wenn der Freude Thränen fliessen" herhaald.

De schouwburg was bijna nog voller dan de eerste maal. Daags te voren kon men geen "Sperrsitze" meer hebben, in het "Noble-parterre" evenmin als op den 3^{den} rang, en ook geen loge meer. De opera heeft in 2 dagen 1200 fl. opgebracht. Hier zend ik u het origineel er van en twee boekjes. Gij zult er veel in geschrapt vinden - dat komt omdat ik geweten heb, dat de partituur hier terstond gecopiëerd zou worden; daarom liet ik mijne gedachten den vrijen loop, en voordat ik het gaf om af te schrijven, maakte ik eerst hier en daar mijne veranderingen en bekortingen; en zooals gij ze ontvangt, is zij gegeven. Hier en daar ontbreken trom-

petten en pauken, fluiten, clarinet, Turksche muziek, omdat ik geen papier van zóóveel notenbalken kon krijgen: die zijn op een extra papier geschreven, de copiïst zal ze vermoedelijk verloren hebben, want hij kon ze niet vinden. Het eerste bedrijf is (toen ik het, ik weet niet waarheen, wilde laten dragen) ongelukkigerwijze in den modder gevallen, daarom is het zoo smerig geworden.

Nu heb ik geen geringen arbeid: Zondag over acht dagen moet de opera voor harmonie gezet zijn, anders is een ander mij vóór en heeft er in mijn plaats het voordeel van, en nu moet ik een nieuwe symphonie ook maken[1]. Hoe zal dat mogelijk zijn! Gij gelooft niet hoe zwaar het is, zoo iets voor harmonie te zetten, zoodat het voor de blaasinstrumenten geschikt is en daarbij toch niets van het effekt verloren gaat. Welnu ik moet er den nacht voor nemen, anders kan het niet gaan, en u, mijn besten vader, zij het ten offer gebracht! Gij zult alle postdagen zeker iets ontvangen, en ik zal zooveel mogelijk snel werken, en voor zooverre de haast het gedoogt, goed schrijven.'

Negen jaren later werd een tweede nationaal zangspel van Mozart te Weenen opgevoerd: *Die Zauberflöte.*

De tekst van deze opera werd hem geleverd door zijn vriend Emanuel Schikaneder. Deze tooneelspeler, zanger en dramaturg was in 1780 Schouwburgdirecteur te Salzburg geweest en reeds toen in aanraking met den jeugdigen meester gekomen, die op zijn verzoek de koren en entreacte-muziek voor het drama *König Thamos* van Gebler had gecomponeerd. Na vele avonturen kwam hij te Weenen, waar hij omstreeks 1790 directeur van een kleinen Schouwburg in de voorstad Wieden werd. De daar vertoonde zangspelen en tooverstukken, waarvoor hij veelal zelf den tekst had geschreven, maakten veel opgang, en de Schouwburg werd druk bezocht. Desniettemin verkeerde Schikaneder steeds in geldelijke moeielijkheden. Zoo kwam hij eens, in het voorjaar van 1791, bij Mozart, wien hij mededeelde dat hij zich in dringenden geldnood bevond; dat alleen het succes van een nieuw stuk hem redden kon; dat hij het libretto voor een schitterende tooveropera gereed had en nu Mozart smeekte, dat op muziek te zetten. De

1) Zijn vader had er hem een gevraagd, voor een feest bij de familie Hafner in Salzburg.

groote meester, goedhartig als hij was, beloofde zijn hulp, en het werk begon. ‘Doch wenn wir ein Malheur haben - moet hij gezegd hebben -, so kann ich nichts dazu, denn eine Zauber-oper habe ich noch nicht componirt.’

Eerst in latere jaren is bekend geworden, dat in den tekst van *Die Zauberflöte* slechts weinig (o.a. de liederen van Papageno) van de hand van Schikaneder is, en dat als de eigenlijke tekstvervaardiger Ludwig Giesecke, een man wiens levensloop vrij avontuurlijk was, beschouwd moet worden.

Giesecke was geboren te Brunswijk, studeerde te Halle, moest wegens studentenstreken de universiteit verlaten en verbond zich als korist en tooneelspeler aan den Schouwburg van Schikaneder. In die betrekking schreef hij den tekst voer de opera *Amadis* (muziek van Stengel) en vertaalde Mozart's *Figaro* (1792) en *Cosi fan tutte* (1794) in het Duitsch. Tot 1810 bleef hij aan dien Schouwburg verbonden, vertrok toen plotseling uit Weenen, niemand wist waarheen, en kwam te Dublin weder te voorschijn, van waar hij door de universiteit naar IJsland werd gezonden om de mineralogie te bestudeeren. Te Dublin teruggekeerd, werd hij tot professor aan de academie benoemd. Later bezocht hij Weenen weder, om aan het Keizerlijk Kabinet een natuurhistorische verzameling over te brengen. Bij die gelegenheid zag Ignaz von Seyfried, die vele jaren kapelmeester aan den Schouwburg van Schikaneder was geweest, hem weder en hoorde van hem veel uit den ouden tijd: o.a. dat Giesecke, die tot de destijds te Weenen verboden Orde der Vrijmetselaars behoorde, den tekst van de *Zauberflöte* had vervaardigd; alleen de figuren van *Papageno* en *Papagena* waren Schikaneder's uitvindingen.

Seyfried had dit reeds vroeger vermoed, want hij had een man als Schikaneder, wien zelfs schrijven en rekenen zwaar vielen en die alleen tooneelkennis en zekere *vis comica* bezat, niet in staat geacht, de ernstige gedeelten van het werk te schrijven. De jeugdige student echter, die aan de *Alma mater* hoogere dingen gehoord had dan de grappen van Papageno, en die bovendien vrijmetselaar was (evenals Mozart) - met hem kon Mozart de strekking van het werk bespreken en dat zangspel scheppen, hetwelk wij onder den naam van *Die Zauberflöte* kennen. Dat desniettemin Schikaneder als de tekstvervaardiger genoemd werd, is

niet onverklaarbaar. Hij was directeur, Giesecke korist; bovendien had hij het onderwerp der opera aangegeven en de rollen van Papageno en Papagena waren van hem afkomstig.

Een toevallige omstandigheid is de oorzaak, dat de tekst der *Zauberflöte* anders is geworden dan de librettist oorspronkelijk bedoeld had.

Hij is ontleend aan het sprookje *Lulu* uit Wieland's *Dschinnistan*, welks inhoud hierin bestaat, dat een prins, door een fee met twee toovergeschenken (waaronder een fluit) begiftigd, naar een boozen toovenaar wordt uitgezonden, om de dochter der fee uit diens macht te bevrijden.

De muzikale compositie was gevorderd tot het oogenblik waarop Tamino den burcht van den toovenaar betreedt, toen de concurreerende Schouwburg in de wijk Leopoldstad een zangspel ten gehoore bracht, dat den titel droeg van: *Kasper der Fagottist oder die Zauberzither* en dezelfde stof behandelde. De muziek was van Wenzel Müller en had groot succes.

Nu was goede raad duur. Het stuk moest veranderd, er moest een andere strekking aan gegeven worden. Wie nu op de gedachte kwam, de oorspronkelijke goede fee tot een ‘Königin der Nacht’, den boozen toovenaar tot een weldoener der menschheid te verheffen en hem tevens tot vertegenwoordiger van de destijds in Oostenrijk verboden vrijmetselarij te maken, is niet bekend. Mozart en Giesecke behoorden tot de vrijmetselarij, de een kon dus evengoed als de ander op de gedachte zijn gekomen om een element, dat destijds zoo veel van zich deed spreken, in hun werk op te nemen.

Het veranderen van de goede vrouw in een slechte en van den boozen toovenaar in een weldoener der menschheid heeft echter dit nadeel gehad, dat daardoor de handeling verward en onbegrijpelijk is geworden. In het finale van het eerste bedrijf toch wordt de toeschouwer plotseling in een nieuwen toestand verplaatst. In plaats van den burcht eens boozen toovenaars vindt Tamino den wijsheidstempel, waarheen de drie knapen hem gevoerd hebben. Van een priester verneemt hij, dat Sarastro in dien tempel heerscht, en dat deze Pamina uit edele beweegredenen, die echter nog geheim moeten blijven, aan hare moeder ontroofd heeft. Ook hem zal alles duidelijk worden:

> Sobald dich führt der Freundschaft Hand
> ins Heiligthum zum ew'gen Band.

Nadat onzichtbare stemmen hem getroost hebben met de verzekering dat Pamina nog leeft, neemt hij verheugd de tooverfluit ter hand, wier toon dieren van allerlei soort te voorschijn roept. Op Papageno's signaal snelt hij dezen, die met Pamina komt aanloopen, tegemoet. Monostatos en zijne slaven trachten de vluchtenden tegen te houden; daarop laat Papageno zijn klokkenspel hooren. dat allen doet dansen en zingen. Nauwelijks zijn zij daardoor van hunne vervolgers bevrijd, of een plechtig koor verkondigt de aankomst van Sarastro, die op een met zes leeuwen bespannen wagen van de jacht terugkeert. Pamina bekent hem knielend, dat zij voor den Moor, die haar met zijn liefde vervolgde, gevlucht is, en smeekt hem om de vrijheid, tot hare moeder terug te keeren, hetgeen Sarastro echter weigert; want:

> ein Mann muss eure Herzen leiten,
> denn ohne ihn pflegt jedes Weib
> aus seinem Wirkungskreis zu schreiten.

Deze voorvallen doen nog aan het eerste ontwerp denken; want zooals Otto Jahn in zijn Mozart-biographie terecht opmerkt, de uitwerking der tooverinstrumenten, de misdadige Moor, zelfs de leeuwenwagen behooren eigenlijk niet in den wijsheidstempel thuis. Door dit alles is de handeling vaak onbegrijpelijk geworden.

In het tweede bedrijf staan wij geheel en al op den bodem der vrijmetselarij. Sarastro verklaart den 18 priesters van Isis en Osiris, dat de deugdzame prins Tamino aan de poort van den tempel verwijlt en het heiligdom des lichts wenscht te betreden; hij prijst hun zijn deugd, stilzwijgendheid en weldadigheid aan en dankt de vergadering, die door een driemalig blazen op de hoorns een toestemmend antwoord heeft gegeven, uit naam der menschheid. Want wanneer Tamino, met Pamina vereenigd, tot de ingewijden behoort, zal hij het vooroordeel, dat door valsche voorspiegeling en bijgeloof, maar vooral door hunne vijandin, de Koningin van den nacht, tegen hen wordt gevoed en dat hun vasten tempelbouw tracht te verdelgen, afwerpen en de deugd haar loon, het kwaad zijn straf ontvangen.

Niet alleen de hier en op andere plaatsen van het werk vermelde tegenstelling tusschen nacht en licht, maar ook het verwijderd

houden van de vrouwen, die ‘niet naar dingen moeten vorschen die den vrouwelijken geest onbegrijpelijk zijn’ en alleen onder de leiding van wijze mannen hare bestemming kunnen bereiken, is geheel overeenkomstig de begrippen der vrijmetselarij.

Schopenhauer zegt ergens, dat de strekking van *Die Zauberflöte* wel goed zou zijn, indien de ontknooping anders ware; in dien zin namelijk, dat wel, zooals nu, Papageno zijn Papagena verkreeg, maar Tamino *alleen* den wijsheidstempel betrad. Goethe's oordeel over den tekst van *Die Zauberflöte* luidde, dat hij wel is waar vol van onwaarschijnlijkheden en grappen is, die niet iedereen kan uitleggen en begrijpen, maar dat de auteur toch in hooge mate de kunst heeft verstaan, door contrasten te werken en groote theatrale effecten te verkrijgen.

Maar hoe ook het oordeel over den tekst luidde, algemeen werd Mozart's muziek geroemd en bewonderd. Hier heeft de meester voor het eerst den drempel der toekomst betreden en zijne tijdgenooten een blik laten werpen in de schatten der Duitsche dramatische muziek. Beethoven zelf heeft het verklaard: ‘*Die Zauberflöte* is Mozart's grootste werk, want hier eerst toont hij zich als Duitsche meester’.

Den 30sten September van het jaar 1791 (het jaar van Mozart's dood) werd de opera te Weenen voor het eerst gegeven. Mozart zelf dirigeerde, zooals het programma zeide, ‘aus Hochachtung für ein gnädiges und verehrungswürdiges Publicum und aus Freundschaft für den Verfasser des Stückes.’

Ofschoon het publiek eerst tamelijk koel bleef, werd echter de stemming van lieverlede beter. Bij de volgende voorstellingen steeg het succes en Schikaneder maakte er goede zaken mede. In October 1791 werd het stuk vierentwintig maal gegeven, een jaar later kondigde de directeur de honderdste, in 1795 de tweehonderdste voorstelling aan.

Mozart trok er geen voordeel van. Niet alleen gaf Schikaneder hem het beloofde honorarium niet maar hij ontnam hem ook de partituur om er tot eigen voordeel afschriften van te laten maken.

Van Weenen uit, waar van lieverlede ook de andere schouwburgen zich van de *Zauberflöte* bemachtigden, verspreidde de opera zich in weinige jaren over alle Duitsche tooneelen. Ook in Hollandsche, Zweedsche, Deensche en Poolsche vertaling is zij popu-

lair geworden. In Italië daarentegen had zij geen geluk. Men noemde er Mozart's muziek destijds *musica scelerata senza melodia* - evenmin in Engeland, waar zij eerst in het Italiaansch, later in het Engelsch gegeven werd. Te Parijs kwam zij in 1801 onder den titel *Les mystères d'Isis* in zeer misvormde gedaante op het tooneel. Het stuk was geheel veranderd en de schoonste stukken waren weggelaten, zoodat zelfs Franschen tegen de verknoeiing van het meesterstuk protesteerden. Men herdoopte de opera in *Les misères d'ici*, en sprak van den *dérangeur* Lachnith - zoo heette de knoeier, nog wel een landgenoot van Mozart, die de schendende hand aan de partituur van den meester geslagen had.

Tot op den huidigen dag heeft de muziek van *die Zauberflöte* hare frischheid behouden. Men kan echter helaas niet zeggen, dat bij de opvoeringen, die nu en dan van dit werk plaats hebben, steeds de noodige piëteit in acht genomen wordt. In dit opzicht heeft ook deze opera het lot van zoovele andere dramatisch-muzikale werken moeten deelen. Er is tegenwoordig een neiging om zich met de toonscheppingen van Mozart meer bezig te houden dan in de laatste dertig jaren het geval was, en den zin daarvoor weder aan te wakkeren. Wanneer men dit ook uitstrekt tot de dramatische scheppingen van den meester ware het wenschelijk dat men niet vergat, welk onderscheid er is tusschen diens opera's. De op Italiaanschen tekst geschreven werken (*Don Giovanni*, *Figaro* enz.) zijn in het algemeen zoo doortrokken van den Italiaanschen geest, dat slechts het gebruik van de oorspronkelijke taal die werken tot hun volle recht kan doen komen. Even noodzakelijk als voor *Die Zauberflöte* de Duitsche taal is, is het de Italiaansche voor *Figaro* en *Don Juan.*

HENRI VIOTTA.

Buitenlandsch overzicht.

28 Mei.
Pfingsten, das liebliche Fest, war gekommen; es grünten und blühten Feld und Wald....

Maar ginds, waar het herfst is, waar de winter voor de deur staat, vergaderden de mannen. De strijders beraadslagen. Zij wegen de kansen van den oorlog tot het uiterste en den vrede met onderwerping, zij keuren de geboden voorwaarden, zij onderzoeken de termen, zij stellen hun eischen onder elkander, - tegenover elkaar.

Ernstig debat, plechtig moment.

Het is te doen om het hoogste goed, de vrijheid van een volk. Te redden, de persoonlijkheid, de zelfstandigheid, de intiemste ziel, van een gemeenschap! Zoo niet, dan toch wat voor het tegenwoordige niet te behouden valt te bewaren voor de toekomst! Éénig oogenblik van keus: de hand toe te steken, of het geweer opnieuw te grijpen.

En geen woord dat ons bereikt, van de verhandelingen en van den redestrijd dier strijdbare mannen, verzameld op de plek zoo wel geheeten V e r e e n i g i n g . De stilte is tusschen ons en het verre land. Geen geluid dringt door van hun beraad. In dezen tijd dat de nietigste twisten van de onbeduidendste menschen in de afgelegenste oorden ons dag aan dag breed uitgemeten door de nieuwsbladen voor oogen worden gesteld, hult zich de beslissing, daar ginds te nemen over het lot, misschien, van een half werelddeel, in een nevel van zwijgen.

Onze gedachte gaat terug, meer dan dertig jaren, naar het schitterende tournooi in de vergadering te Bordeaux bij het einde van den Fransch-Duitschen oorlog, toen Gambetta's welsprekendheid de verbeelding bedwong, maar onder moest doen voor de

verstandige berekening. Dat was tenminste een afsluiting van den geweldigen strijd, die een zekere bevrediging met zich bracht.

En nog verder dringt wellicht de herinnering van sommigen onzer in het verloop der tijden door, naar de verhandelingen in Hongarije over de verzoening met Oostenrijk na de diepe scheiding die het jaar 1848 en zijn lange nasleep tusschen de beide landen had gebracht. Toen viel daar het woord van Frans Deák in de gedenkwaardige zitting waar de passie van de afscheiding voor goed de overhand scheen te winnen, - het woord dat het getij keerde en de stemming terugbracht tot het vergelijk: ‘Wij mogen alles voor ons vaderland opofferen, ons geld en onze personen, ons goed en ons leven, alleen niet het vaderland zelf.’ Het was de spreuk van den staatsman die een hooger belang kende dan de voldoening van den blinden patriotischen hartstocht.

Of iets dergelijks ginds in de bijeenkomst te Vereeniging gezegd werd? Of het gevoel daar is uitgesproken voor een ideaal vaderland dat levend blijft in de gezindheid van zijn zonen ook tijdens de oogenblikkelijke vernedering waarin het van zijn zelfstandigheid is beroofd?

Wat doet het er toe of wij er van hooren? Wij weten immers toch dat het gevoel daar aanwezig moet zijn, zoowel van de onverzettelijkheid die den krijg wil volhouden totdat de laatste krachten tegen den vijand zijn beproefd, als van de gematigdheid die de kansen in het verschiet niet wil verliezen voor de geringe kans van het oogenblik.

Een ding is toch zeker: de bijeenkomst van de Boeren-afgevaardigden te Vereeniging mag op zichzelf als een zedelijke overwinning voor hun zaak beschouwd worden; en zij is een pand voor de toekomst, ook al leiden de onderhandelingen tot den vrede met onderwerping. Daarom zou ik aan het succes van die onderhandelingen willen gelooven.

De voorwaarden, of ze wat min of wat meer voordeelig zijn, doen er niet veel toe. Het is niet naar de artikels op 't papier gesteld dat de toekomst van een land zich richt. De vraag hier, in de aangelegenheden van Zuid-Afrika, is wie zich het zekerst van zijn houding voelt: Engeland dat domineeren wil, of de Afrikaanders die van geen dominatie willen weten?

Engeland dat gedacht had de zaken geheel naar zijn hand te zetten en den oorlog te besluiten, zonder een letter schrift, door de vernietiging en ontbinding der guerillabenden, - dat overmoedige Engeland van Chamberlain en Milner heeft moeten erkennen een georganiseerde macht tegenover zich te hebben, en

het heeft in de samenkomst te Vereeniging tot een nieuwe vertegenwoordiging der beide republieken de hand geleend.

Wat het aan die vergadering voor vrijheid liet, heeft het aan zichzelf ontnomen. Het is nu alsof de gedelegeerden der Boeren over oorlog of vrede beslissen, en niet Engeland; want het ministerie moet telkens de behandeling van het toekomstig budget in het Parlement verschuiven omdat de Boeren in Vereeniging het nog niet eens zijn, en men dus nog niet oordeelen kan over den definitief te stellen geldeisch. Van een ultimatum is daarbij geen spraak.

Alles wijst er dus op, dat de Engelsche regeering in dit oogenblik zich onzeker gevoelt, en de gevolgtrekking ligt niet ver af, dat er verschil van meening in het ministerie moet zijn over de behandeling der zaken van Afrika. Een vorig maal heeft Chamberlain de negotiaties plotseling doen afspringen door de onverwachte verscherping der Engelsche vorderingen; thans mist men zijn *poigne*, en het is alsof andere invloeden het overwicht hebben verkregen. Mogelijk mag men het daarom wel rekenen dat de bevrediging van Zuid-Afrika ten slotte een verandering van ministers, zoo niet van ministerie, zou meebrengen. Alles ten voordeele van het Afrikanerdom, want een verwijdering van Chamberlain en Milner ware een begin van triomf.

Daarom, hoe verdrietig het ook is een volk onderworpen te zien dat zijn vrijheid waard was, hoeveel meegevoel vooral ook de ondergang van den wakkeren Vrijstaat verdient, de lichtzijde van een vrede, zoo hij nu gesloten wordt, mag men niet ontkennen, ondanks alle bezwarende voorwaarden, daar hij de toekomst van een vrij Zuid-Afrika openlaat. De voortzetting van den oorlog daarentegen beduidt, behalve een verscherping van de ellende en het onttrokken houden in ballingschap van veel krachten die nuttig konden zijn, - behalve den voortgang der desorganisatie van het geheele continent, en de verschuiving der algemeene vrijheid, - daarenboven nog den zegepraal van Chamberlain.

Niets dan stilte komt er uit Zuid-Afrika tot ons. De mannen beleggen raad. Zij gaan rustig hun gang, als behoort de toekomst hun toch ondanks alle teleurstelling, want zij gevoelen zich de meesters daar ginds. Al moeten zij van nieuws af beginnen met het opbouwen van hun werk, al nadert de wintertijd van hun leven....

Maar hier in Europa heerscht de Pinkstervreugd.

President Loubet heeft, met de *amitié invariable* van den Czar, den vrede voor Europa uit Rusland meegebracht. De toestand is thans geordend voor langen tijd. Want het verbond tusschen Frankrijk en Rusland houdt wel tegenwicht tegen het drievoudig verbond van Duitschland, Oostenrijk en Italië, maar beide verbonden zijn elkander welgezind. Er is een behoefte in den Keizer van Duitschland om zijn vriendschap voor zijn twee naburen Frankrijk en Rusland te toonen, en hij heeft, om het zijne te doen, de dictatuur in het Rijksland Elzas-Lotharingen opgeheven; Italië van zijn kant, nu het zijn rechten op Tripolis door Frankrijk erkend ziet, zoekt al nauwer aansluiting bij de stamverwante mogendheid, en Oostenrijk heeft den goeden wil van den Czar noodig. Nu Turkije voorloopig ongedeerd blijft, en het verbond van Frankrijk en Rusland ook tot de bezittingen in de werelddeelen buiten Europa werd uitgebreid, is er een vastheid in de verhouding der mogendheden gekomen die alle avontuurlijke plannen uitsluit. Het Europa van Bismarck dat zijn aangezicht tegen Frankrijk keerde om het onberekenbare land met kracht in bedwang te houden is van physionomie veranderd. Nu is het Frankrijk dat, machtig door zijn welvaart en zijn gevestigde positie, den vrede voor Europa waarborgt, en misschien zelfs den vrede in Rusland behoedt.

Want van daar kan het gevaar komen.

Rusland heeft zijn revolutietijd nog niet gehad, maar het dringt er heen, omdat de beschaafde stand hoe langer hoe meer aan den staats- en priesterdwang ontgroeit en de toestand van het grooter deel der landbouwende bevolking onhoudbaar wordt. Reeds hebben er herhaaldelijk uitbarstingen van volksonwil plaats gehad, hier studentenoploopen, daar onlusten onder de boeren. Voor de regeering is daarbij de goede wil van Frankrijk, dat zich op revolutionaire propaganda verstaat, van groote waarde. Maar zal een omwenteling op den duur verhinderd kunnen worden, wanneer het bestuur voortgaat met alleen maatregelen van onderdrukking te nemen?

De republiek in Frankrijk kon wel stabieler blijken dan de autocratie in Rusland. Niet dat het in Frankrijk aan ergernissen ontbreekt, maar de misbruiken komen aan 't licht en de atmosfeer blijft niet voortdurend onzuiver.

B*.

Bibliographie.

De boeken der kleine zielen. - Het late leven, door Louis Couperus, 2 dln. Amsterdam, L.J. Veen (1902).

Een vervolg te geven op een voortreffelijk geslaagden roman, is altijd een waagstuk. In dit geval was het dubbel hachelijk, nu het gold de voortzetting van het kleine leven der kleine zielen, in de beide vorige deelen reeds in al zijn bijzonderheden ontvouwd.

Liep Couperus niet gevaar in herhalingen te vervallen en zou hij er in slagen onze belangstelling voor de Van der Welcke's en de Van Lowe's gaande te houden? Zelf heeft hij gevoeld dat hij dit gevaar enkel zou kunnen afweren en zich van die belangstelling enkel zou kunnen verzekeren door in zijn roman een nieuw element te brengen, een nieuwen persoon, die met de hoofdpersoon, Constance van der Welcke, in aanraking komend, haar een nieuwe levensphase zou doen intreden.

In de eerste hoofdstukken laat de schrijver ons nog wat lang verwijlen bij de ons bekende kleine zielen, zonder dat hij daar ander nieuws in brengt dan het onbehagelijke, zij 't ook voor de verklaring van Constances later voelen en handelen onmisbare, liefdetje van Van der Welcke met zijn nichtje Marianne. Maar dan komt Brauws, de globe-trotter, nu eens geen Hagenaar, geen ‘fatsoenlijk’ man, maar een menschenschuwe, min of meer een menschenhater, ruw en onhandig in zijn vormen, maar eerlijk en oprecht. En wanneer Constance met hem aan het praten gaat, Brauws haar van zijn leven vertelt, van zijn jeugd vooral waarin zooveel voorkomt wat met gebeurtenissen uit haar eigen jeugd samenstemt, en hij haar zijn ideeën en zijn wereldbeschouwing ontvouwt, dan laat Couperus ons getuige zijn van het nieuwe leven van die kleine ziel, het leven dat te laat komt misschien om van die kleine een groote ziel te maken, maar waarin toch dieper gevoelens bij haar wakker geroepen worden, waarin zij zich een nieuwe, zij 't ook haastige en oppervlakkige, zelfopvoeding geeft. Hoe Constance door die samensprekingen, door hetgeen zij voor Brauws gaat gevoelen er toe komt de verhouding tusschen van der Welcke en Marianne te begrijpen, met een vreemde teederheid, een moederlijk medegevoel voor die liefde; en hoe dat er haar toe brengt, haren man een scheiding voor te stellen; hoe beiden dan, elk op zijn beurt, Addy deelgenoot maken van hun plannen, behoort tot het zeer belangwekkende en in zijn diepe tragiek aangrijpende van dit boek. Wat Constance zich in dat late leven droomt, onder den blik

van den man dien zij lief heeft gekregen, met liefde voor de eerste en eenige maal, moge dan eene illusie zijn, die illusie had haar, zij 't ook eerst laat en voor korten tijd, doen l e v e n .

Men leest dat alles met gespannen aandacht, zonder zich zijn genot te laten bederven door dien plotselingen roman-dood van Van Naghel aan het slot van het eerste deel, of er langer dan een oogenblik over te glimlachen dat de schrandere Brauws altijd maar speechen houdt over één zelfde onderwerp: de Vrede.

Couperus belooft ons nog meer te vertellen van de kleine zielen, en aan belangstellende lezers zal het hem zeker niet ontbreken. Wat zal er van den vroeg-levenswijzen Addy worden? En hoe maken het de oude heer en mevrouw van der Welcke, de vrome oudjes op hun buiten te Driebergen?

[Derde deel]

De godin die wacht.

Boek I.
Een zoeker naar het leven.

Gereed en gekleed stond hij midden in de ontredderde kamer tusschen valiezen en koffers waarop een krom oud mannetje in hemdsmouwen bonte mail-biljetten plakte. Zijn vriend die van de afscheidspartij op de societeit met hem meegekomen was, zat in een hoek van de sofa gedoken, ongemakkelijk tusschen het reisgoed waaronder zijn tengere figuur bijna verdween. Zijn grijze oogen, die iets meisjesachtig-zachts hadden in hun blik, hingen aan het knappe gezicht van den reiziger.

Hij stond in zijn zakken te tasten.

‘Zoo, daar heb ik het... en de sleutels en... in orde. Hanedoes! om kwart over tienen aan het station met alles, hoor je!’

De kromme oude antwoordde op den toon waarop men een twintig maal gegeven antwoord voor de een-en-twintigste maal herhaalt:

‘'k Zal er voor zorgen, meneer.’

Hij was oppasser bij van Heemsbergen geweest al de zeven jaar van diens studentenleven, en kende hem, zijn omstandigheden en zijn plannen ruim zoo goed als de jonge man zelf. Ook nu, en zonder er een woord van vernomen te hebben wist de oppasser welken laatsten gang zijn meester nog wilde gaan.

Van Heemsbergen greep zijn handschoenen van de tafel.

‘Tot straks aan het station dan, Tilenius!’ zei hij met een knik naar den wachtende op de sofa.

Tilenius stond haastig op.

‘Ik - - ik ga zoover met je mee, ik wou toch dien kant - ik moet de stad nog in’, zei hij hakkelend.

Van Heemsbergen stond een oogenblik besluiteloos; toen:

‘Zooals je wilt’, zei hij, een beetje gemelijk.

Zij gingen samen de deur uit.

De straat, stil en leeg, lag grijzig in het licht van den October-morgen. Voor een open huisdeur stond een meid de stoep te schrobben met opgeschorten rok en mouwen omhoog-gestroopt over haar roode armen; een melkboer kwam er aan, zijn handkar voortduwend, waarop de groote geelkoperen kannen blonken. Van Heemsbergens stap klònk over de steenen.

Plotseling, op den toon van iemand die zich tegen verstandelijk beter weten in laat meetrekken door zijn gevoel, barstte Tilenius uit:

‘Het is toch jammer, Gijs! Ik kan het niet helpen, ik vind het jammer dat je naar Indië wilt.’

Van Heemsbergen wierp den klager een ongeduldigen blik toe.

Dat is nu al de derde keer, van vannacht half-vier af, toen we uit de soos kwamen. Jawel, Tilenius: de derde keer. Vroeger heb-je dat nooit gezegd. Nu, net den allerlaatsten avond loopen we toevallig tegen een Indischman aan die een zwetser is en een ploert. En nu doe-je alsof het daar ginder allemaal zwetsers en ploerten waren, en of ik daar alléén als fatsoenlijk mensch tusschen zal zitten - of zelf oók zoo zal worden misschien,’ sloot hij, de schouders ophalend.

Tilenius viel hem in de rede.

‘Dat weet-je wel beter dat ik zoo iets niet van je denk. Onder geen omstandigheden zou jij... Ik meen maar dat je hier even goed carrière kunt maken als in Indië. Vooral nu met dat boek van Professor de Grave.’

Hij sprak van een werk over Indische rechtstoestanden, dat de midden in zijn arbeid gestorven schrijver aan van Heemsbergen als aan den begaafdsten onder zijn leerlingen ter voltooiing had nagelaten.

‘Binnen een paar jaar ben je zelf professor - ze zeggen het allemaal.’

Het tengere manneke zag zijn knappen krachtig-gebouwden metgezel aan met de bewonderende aanhankelijkheid van een zijner zwakheid zich bewuste zwakke aan den sterkere, in wien hij zijn wenschen daden ziet worden, zijn plaatsvervangenden levensheld.

‘Je zoudt de opvolger van de Grave kunnen worden,’ hield hij vol.

Van Heemsbergen schokte ongeduldig met de schouders.

‘Professor - professor - en dan, op een vierduizend 's jaars je leven lang hier in Leiden....’

‘Zès toch later,’ zei Tilenius. Van Heemsbergen lette er niet op.

Hij keek de deftige straat af, in zichzelf gekeerd, geruchteloos en stemmig als een hoek van een reusachtige bibliotheek, waarin voor boekenkasten de huizen stonden.

‘Dank-je! Ik wil léven!’

‘Ik dacht dat je dat werk...’ begon de kleine aarzelend.

‘Natuurlijk, oók! Maar niet op díe manier, als een monnik in een cel! Jij neemt ook alles zoo letterlijk op. Met “leven” meen ik toch niet alleen pretmaken zooals de eerste de beste idioot het ook wel kan als hij maar geld genoeg heeft - ik meen - er in zijn, midden in alles, ondervinden, handelen, ingrijpen in de dingen, en dat je, als alles ten onderste boven gaat, er bij kunt staan met je handen in je zakken en denken: wat kan 't me schelen - nou begin ik weer met wat anders! Ik zou...’

Hij zag Tilenius aan met een gezicht waarin alles gloorde. Maar ineéns: ‘Nou ja....’ mompelde hij, weer met een schouderophalen... dat is nou allemaal...’ En hij zweeg, terwijl dat levende licht weer verdofte en verging in zijn oogen.

De ander begreep dat 't hem hinderde zijn gevoel zoo ontbloot te hebben; op een zakelijken toon zei hij iets over de voordeelen van een carrière bij de rechterlijke macht in Indië.

‘En overigens is het ook wel waar wat je verleden zei - er is daar ginds een ruimer veld - en... ja - “onontgonnen grond” zooals je het uitdrukte, maagdelijke bodem, terwijl hier al het meeste in beslag genomen is.... Dat is

wel waar, je kunt er een grooter carrière maken, en naam ook....'

'Nu juist,' zei van Heemsbergen onverschillig. Hij bleef stilstaan.

'Zoo. Nou moet ik dezen kant op. Tot straks dan.'

Tilenius hield de vluchtig toegestoken hand vast, in een druk, die opeens krampachtig klemde. Hij werd rood tot over zijn ooren toe en haastig, of hij bang was dat de met moeite bijeengeraapte moed hem ontschieten zou voor het hooge woord er uit was, stotterde hij.

'Als ik jou en Ada ergens in van dienst kan zijn, wáarin ook, - je kunt op me rekenen!'

Metéen was hij weg.

Van Heemsbergen die, al half afgewend, zonder verstaan geknikt had, begreep de onduidelijke woorden eerst na een poos.

'Hij heeft gehoord van ons engagement!' dacht hij, de wenkbrauwen fronsend.

Hij had Ada de Grave gevraagd en haar jawoord gekregen. Maar de pas benoemde voogd, een door speculaties rijk, hard en ergdenkend geworden handelsman, van wien van Heemsbergen op het eerste gezicht dien afkeer had gevoeld, die de onberedeneerde, onoverkomelijke ras-antipathie is der karakters, weigerde zijn toestemming. De voorstelling dat dat bekend was geworden, hinderde hem; terwijl hij de stoep bij de Grave opging, dacht hij:

'In zoo'n nest als Leiden weet iedereen dadelijk alles.'

De deur werd opengemaakt nog vóor hij gebeld had; zijn meisje, bleek en smalletjes in haar zwaren rouw, glimlachte hem half treurig tegen. Hij nam haar in zijn armen en kuste haar, zwijgend en driftig.

'Ik wist dat je komen zoudt, nog éer ik je brief had,' murmelde zij. 'Dat wàs geen afscheid, gisteren!'

Zij trok zijn arm vaster om zich heen terwijl zij samen door de lange smalle gang van het ouderwetsche huis gingen.

'In de studeerkamer?'

Van Heemsbergen vroeg het op den toon van iemand, die het antwoord op zijne vraag al weet. Het meisje boog het hoofd om, 'ja' te zeggen; toen...

‘Daar hebben wij tweeën ten minste een recht om te zijn,’ zei ze, moeielijk.

De deur van de huiskamer ging open, mevrouw de Grave kwam er uit.

Zij bleef stil staan of ze wat zeggen wilde, terwijl zij van Heemsbergen aanzag met een langen, als onderzoekenden en betwijfelenden blik. Maar na een korte aarzeling en hem nog steeds met dienzelfden eigenaardigen blik beschouwend, ging zij zwijgend het jonge paar voorbij, het hoofd schuddend als in antwoord op haar eigen gedachten.

Ada was zóo rood geworden, dat de tranen haar in de oogen sprongen; het leek of de vurige blos haar wangen schrijnde. Met een haastige beweging trok zij haar aanstaande de studeerkamer binnen.

‘Mama is anders niet zoo,’ zei ze beschroomd, ‘heusch, Gijs, ze vond het dadelijk goed toen ik zei dat je kwam van ochtend. Ze heeft wel medelijden met ons: ze durft alleen maar niet goed tegen Oom’.

Zij keek hem aan met oogen die om vergiffenis smeekten.

‘Je kunt sympathie niet dwingen’, zei hij kortaf. ‘Ik zal moeten zien hoe ik het zonder je oom stel.’

Naar de schrijftafel gaande, waarvan de stoel stond weggeschoven of die daar gezeten had zoo even ware opgestaan, nam hij een met fijn loopend schrift bedekt vel papier van tusschen een hoop zwart-bekrabbelde strooken en snippers.

‘Is dat niet het hoofdstuk over de Priesterraden?’

‘Ja - dat waar Papa je uit voorgelezen heeft dien - dien laatsten keer’, zei ze nauw hoorbaar. Tranen die zij niet langer kon inhouden vloeiden haar langs de wangen.

Hij zag het en begreep waarom zij schreide; de gedwongen-onverschillige uitdrukking verdween van zijn gezicht.

‘Huil niet lieveling!’ zei hij hartelijk. ‘Je ziet wel, ik trek het me ook niet aan! dat komt allemaal wel vanzelf terecht.... Kom nu eens bij me zitten - hier - op je eigen plaats’....

Hij trok haar naast zich neer in de vensterbank. Zij liet het hoofd aanleunen tegen het donkere hout van het kozijn. Door de ruitjes van het ouderwetsch in lood gevatte raam, dat een wilde wingerd met bloedroode slierten omkranste, viel het licht zacht op haar bloemig blanke slaap, zilverglansjes

strooiend in de dof-blonde krulletjes en golven die haar voorhoofd omlijstten. Zóó had hij haar honderde malen zien zitten als hij bij Professor de Grave kwam.

Haar beide zachte slanke handen, die zoo koud als sneeuw aanvoelden, in de zijne nemend of hij met die enge omsluiting zijn eigen kalmte en wilskracht in haar kon doen overvloeien, zei hij:

'Luister nu eens meisje: het is maar voor een jaar, niet waar? dan ben je meerderjarig en ik ben benoemd en we trouwen. Zóo, als je Mama ziet dat er niets meer aan te doen is, geeft ze toe, dat zal je zien. Zoó lang moet je je nou goed houden. God! een jaar is toch ook geen eeuwigheid! Je zult zien dat je nog niet eens klaar bent met je werk, voor het om is!' voegde hij er schertsend bij, onwillekeurig glimlachend om dat groote woord van 'werk' waarmede hij haar in het net copieeren van Professor de Grave's onontcijferbaar manuscript veraanzienlijkte.

'Nu, scriba'? Hij gaf haar den naam waarmee haar vader haar placht te noemen, half plagend half liefkoozend, als hij haar prees voor het leesbaar maken van zijn aanteekeningen. 'Zeg je niets'?

Zij had lijdelijk gezeten, hem aanziende met een tegelijk afgetrokken en gespannen blik, of zij, zijn woorden maar langs zich heen latende gaan, zijn gedachte zocht in zijn oogen. 'Hoor nu', zei ze plotseling, met een ernst die zonderling klonk als weerslag op zijn luchtigen toon:

'Dat hoort ons nu toe, vaders boek, ons samen! Ik ben er zoo trotsch op dat hij het jou gegeven heeft! Gijs!' Zij drukte zijn handen met zulk een kracht als wilde zij een plechtige gelofte te gelijk afleggen en vergen. 'Ik geloof dat jij zijn werk zóó goed zult afmaken als hij het zelf gedaan kon hebben! Je zult alles tot stand brengen wat hij gewild en gehoopt heeft, zijn leven lang. Duizenden menschen zullen gelukkiger worden door jou!'

Haar oogen straalden.

Van Heemsbergen voelde vaag dat haar extase opsteeg tot een hoogte waar hij niet stond, of ooit zou kunnen staan misschien, en expres nuchter:

'Nou, - de Javaantjes gelukkig te maken is nu niet waar het in de eerste plaats op aan komt... dat is te

zeggen’ - verbeterde hij, de schaduw ziende komen in haar oogen - ‘middellijk wel, natuurlijk.... Het spreekt vanzelf dat een goede rechtspraak bijdraagt tot het welzijn van een volk, tot zijn “geluk” als je wilt.’

‘Ja, zoo meen ik het,’ zei ze dankbaar. ‘Daar zal jij aan werken. En zoo goed als ik maar even kan... O! je weet 't niet, je wéet 't niet, hoe ik mijn best zal doen om maar genoeg te leeren dat ik je kan helpen, Gijs!’

Met plotselinge heftigheid greep hij haar beide polsen: ‘Ada! als ze nu van alles gaan zeggen om je van me af te halen? zal je ze dan maar laten praten, je famielje en je voogd en - en allemaal? Ik weet precies waar die kerel mee aan zal komen in zijn duitenschraperswijsheid - dat ik zooveel geld heb stuk geslagen, en dat ik zeven jaar gestudeerd heb, en dat ik alleen maar aan 't werk ben gekomen door je vader en in Indië al lang naar den duivel zal zijn eer dat we denken kunnen aan trouwen, en dat ik je toch nooit gelukkig zal maken! Zal je dan niet naar hem luisteren, zeg?’

Zij schudde telkens van neen en neen! glimlachend of hij ongerijmdheden zei waarover het niet eens mogelijk was na te denken.

‘Ik kén je immers!’ zeide ze eindelijk gelukkig en vertrouwend. En haar heele ziel kwam hem tegen in haar glimlach.

‘Ja, niet waar? je kent me, en ik ken jou. We weten dat we bij mekaar hooren. Wij zijn man en vrouw. Zeg het me na, ik wil het van je hooren!’

‘Wij zijn man en vrouw,’ herhaalde het meisje.

‘Volgend jaar Augustus ben je meerderjarig, dan maken we 't publiek. En zoo gauw ik substituut-griffier ben trouwen we; met een acte van eerbied, als 't niet anders kan.’

‘Ja, Gijs.’

‘Je hebt het recht over jezelve te beschikken, onthoud dat goed. Je moet weten dat je van mij bent, van mij, - van niemand anders. Ook niet van je familje, zelfs van je moeder niet, al hou-je nòg zooveel van haar. Je bent te zwak tegenover hen allemaal, dat heb ik je al meer gezegd. Je moet probeeren zelfstandiger te worden.’

‘Ja, Gijs.’

‘Ik zal de stukken in orde maken; mijn broer weet er ook van. Als het zoover is telegrafeer ik. En wat ze je dan zullen zeggen van kinderplicht en meer ondervinding en voor je eigen bestwil, en al zulke praatjes meer, daar trek-je je niets van aan, hoor-je! Je houdt je aan mij.’

‘Ja Gijs!’ zei ze voor de derde maal met een bijna strakke stem.

Hij zag haar aan, wachtend.

Maar zij bewoog niet. En toen hij haar handen losliet vielen ze neer in haar schoot en lagen lijdelijk, met die witte rood-gerande striemen van zijn greep om de polsen.

Een langzame mannen-stap kwam door de gang, een andere, lichtere, vlug achterna, zij hielden stil voor de deur, poosden een oogenblik en gingen samen weer terug.

Ada begon haastig te spreken:

‘Ik zal je Papa's manuscript sturen en de aanteekeningen, zoo gauw ik kan - 't gaat zoo langzaam omdat hij zooveel doorgeschrapt heeft, en overal verwijzingen waar ik dan op alle bladzijden naar zoeken moet.... En natuurlijk schrijf ik ook over wat ik in de tijdschriften voor je kan vinden.... ik zal geregeld naar de bibliotheek blijven gaan, zoo als ik 't ook voor Papa deed, op 't laatst.... ik weet wel wèlke revues.... Ja!.... Wat was er toch nog meer?’

Zij drukte de handpalmen tegen de slapen.

‘Er was zoovéel, - zoovéél dat ik je te zeggen had, waar is het nu toch allemaal?’ vroeg ze klagend. Zij keek met een verloren blik om zich heen.

‘Het werk, altijd het werk!’ dacht van Heemsbergen bitter. ‘Kan ze dan, zoo'n laatste keer dat we samen zijn...’

Hij volgde die van hem heen-gegane oogen, hoe langer hoe scherper doorvlijmd door een gewaarwording van verontwaardigd leed. Waarom trachtte ze hem zoo te ontwijken?

‘Wat wou ik toch ook weer....?’ herhaalde Ada, als dwalend.

Met een overheerschend gebaar nam hij het afgewende gezicht tusschen zijn beide handen en dwong het naar zich toe.

‘Ada! zie me eens aan!’

Zij begon zóo te beven, dat hij het zag. De oogen dicht latende vallen onder zijn straffen blik, zei ze met een stem die haast geen klank meer had:

‘Niet te véél Gijs.... niet te véél!

Hij liet haar los.

‘Wat heéft ze?’ dacht hij, bevreemd.

Het was of zij zienderoogen bleeker werd. Haar hoofd lag, als krachteloos, tegen het kozijn geleund.

‘Ik had misschien toch maar beter gedaan met niet te komen. Wat hebben we mekaar nu anders gezegd, dan we al honderd keer gedaan hebben? 't Is maar een nuttelooze marteling....’ dacht hij.

Hij wierp een blik op de klok, waar de wijzer nog eenige minuten van de X af was.

‘- 't Doet er niet toe - hoe eer er een eind aan komt hoe beter.’

Hij stond op.

‘Nu dan - meisje!’

Zij kwam ook overeind, zoo werktuigelijk of de beweging die hij gemaakt had de hare veroorzaakte.

‘Moet je.... moet je wèg?!’

Haar geheele gezicht veranderde in éens, er kwam iets wilds in haar oogen.

Plotseling scheurde zij het knip weg van haar hals, en rukte een kettinkje af, waar een kleine medaillon aan hing.

‘Daar, daár! neem het! Het zijn de.... de viooltjes die je me meegebracht hebt.... dien keer uit.... uit gekheid. Ik had 't je nooit willen zeggen. Nu weet je 't. Ik kan 't niet helpen!’.

Hulpeloos stond ze voor hem, zoo bleek als een doode, met strakke lippen.

Hij keek, verbaasd, naar een klein zilveren medaillon in zijn hand - een dof, gedeukt dingetje dat zij zeker als kind gedragen moest hebben. Tegen het glas kleefden een paar bruinig-paarse bloemblaadjes.

En ineens, als bij een weerlichtflikkering waarin honderden donkere dingen een seconde lang fel-duidelijk staan, zag hij het Dies-bal waarvan zij op het laatste oogenblik weg-gebleven was om haar vader gezelschap te houden die over pijn klaagde, zijn eigen visite den volgenden dag, toen hij haar - uit gekheid zoo als ze zei - een voor haar meegebracht cotillon-bouquetje had aangeboden, - haar purperen kleur bij

het aannemen van de bloemen; alles flitste voor hem op in de eene seconde terwijl hij van het medaillonnetje in zijne hand naar dat witte steenstrakke gezicht zag.

Ada maakte een onzekere beweging, tastend naar steun, en wankelde.

Hij greep haar in beide armen.

‘Mijn zoetje! mijn innige hartje! God weet dat ik.... Tot aan mijn dood toe zal ik je dankbaar blijven daarvoor!.... Vergeef 't me, vergeef 't me!’

Hij stotterde de onsamenhangende woorden, zelf niet wetend wat hij zei, wat hij wilde noch waarvoor hij haar zoo hartstochtelijk al maar weer en weer om vergiffenis vroeg. En plotseling:

‘Ik blijf hier!’ riep hij. ‘Ik ga niet van je weg, ik zou 't geen dag uithouden. Hoor je 't, meisje, we blijven samen hier! Ik kan in Holland ook wel vooruit komen.’

Hij leidde haar weer naar de vensterbank, haar handen vasthoudend, en ging naast haar zitten.

‘Ziezoo! nu blijven we bedaard zóo hier zitten, tot je heelemaal gekalmeerd bent. Maar een kwartiertje; dan is de trein weg en ik haal de boot niet meer, en de zaak is vanzelf gedecideerd. Wat zeg je daarvan?’ vroeg hij triomfant of hij 't nu ineens gewonnen had.

‘Niet? wil-je toch niet?’

Hij boog over haar heen als om zeker te zijn dat zij werkelijk ‘neen’ geschud had.

‘Wil-je hebben dat ik wegga? Toch? Meen je het? Ada?’

Het uur sloeg.

Hij voelde plotseling haar gezicht tegen het zijne en de krampachtige omknelling van haar armen om zijn hals. Toen was het of hij weggeduwd werd.

Een deur ging open en viel achter hem dicht. Hij stond op straat tegenover een man die hem verbaasd aankeek.

Er kwam een vigilante aangerammeld, een bekend gezicht verscheen in het open raampje.

‘Van Heemsbergen! - Hei? hou op koetsier! Van Heemsbergen! je komt te laat man! Hier, er is plaats!’

De vriend greep hem bij den arm en trok hem naast zich in het rijtuig.

‘Naar het station - gauw!’

‘Ik ga dus toch....’ dacht van Heemsbergen. ‘Maar natuurlijk ook!’

De werkelijkheid kwam tot hem als plotseling daglicht door de oogleden van een droomer.

‘We hebben nog tien minuten’, zei hij, zijn horloge uithalend.

Hij kwam te Batavia aan op het einde van een stormachtigen Westmoesson-dag. Rondom lag alles onduidelijk in schemering en wolken; de regen ruischte in het duistere geboomte van een laan, waardoor hij een eindeloos langen tijd reed. Toen verschenen plotseling lichten en de voerman van zijn waggelig rijtuigje hield stil voor een stralend gebouw, dat met zijn zuilenrij en blank marmeren ruimten een Italiaansch paleis uit de Renaissance geleek.

Het was een hotel.

Een bediende in een kleedij die half Inlandsche dracht half de nabootsing van een liverei was, bracht hem naar zijn kamer, in een soort galerij, die van drie kanten een donkeren tuin omgaf. In een wijde hal tusschen welker pilaren de buitenlucht-duisternis zwarte vierkanten maakte, waren een dozijn andere bedienden, even zonderling gekleed, bezig een lange tafel te dekken, onhoorbaar heen en weer gaande op naakte voeten.

Van Heemsbergen vond kennissen uit Leiden onder de gasten, eenige met hem tegelijk uitgezonden Indische ambtenaren ter beschikking, die de reis met de Hollandsche mail gemaakt hadden, zuinig van Amsterdam af varend. Met een zekere deferentie kwamen zij den eleganten van Heemsbergen begroeten, die aan de academie in alles den toon had aangegeven van manchet-knoopen tot aan politieke opinies.

Het gesprek begon dadelijk over de audientie bij den Directeur van Justitie, die op den volgenden dag viel, en over de kansen op plaatsing.

Een van de jonge mannen vertelde dat hij al bij al de autoriteiten visites had afgelegd, en introductie-brieven mee had voor enkele van de invloedrijkste.

‘In Indië kom je er niet zonder kruiwagens,’ zei hij op

een toon van onwrikbare overtuiging. ‘En het idee om de rimboe ingestuurd te worden - brrr!’

Hij had dat woord van ‘woestijn’ al opgevangen waarmee de stedelingen het geheele overige Java plegen aan te duiden.

Een ander wilde wel in de Preanger zijn, om het klimaat, als het maar in of ten minste dichtbij Bandong was, ‘waar de races nog al vroolijkheid brachten’. En Solo zou ook nog wel te verdragen zijn, naar het algemeene oordeel, hoewel natuurlijk Semarang en Soerabaja verre verkieselijk waren. Een juist teruggekomen verlofganger die de bedrijvige stad kende vertelde veel van de vroolijkheid en het ongedwongen leven daar.

‘Wat zijn ze hier toch eigenlijk komen zoeken?’ dacht van Heemsbergen.

‘Ik? Neen. Ik wil juist naar het binnenland,’ antwoordde hij op de vraag die de protectiezoeker tot hem richtte.

Hij dacht lang, dien nacht, zich heen en weer gooiend op zijn planke-hard-bed, over wat hij tegen den Directeur van Justitie moest zeggen om zich te doen kennen als wie hij was, in tegenstelling met die dertien-in-een-dozijnders die Indië niet anders aanbrachten dan een matige gewilligheid tot werken in ruil voor een goed tractement en een zoo aangenaam-mogelijke levenswijze.

‘Hij zal het wel begrijpen als ik zeg dat de Grave mij heeft gekozen om zijn werk voort te zetten,’ dacht hij.

Een zin ging hem plotseling door het hoofd, dien de terugkeerende verlofganger dien avond had uitgesproken.

‘Het is bij de rechterlijke macht ook niet meer zoo als vroeger, er zijn geschikte lui te over. De promotie is maar langzaam tegenwoordig.’

‘Zooveel te erger voor de brekebeenen,’ dacht hij vluchtig, en nam den gang van zijn gepeinzen weer op. Hij wilde in het binnenland geplaatst worden, midden onder de Inlandsche bevolking, midden in het Inlandsche leven, midden in wat hij als bouwstof kon gebruiken voor zijn werk.

De nacht was al bijna ten einde toen hij in slaap viel, die gedachte meetrekkend in de vergetele diepte. En zij was weer helder in hem op het oogenblik dat de vuurroode afglans van den zonsopgang op de witte muren van zijn kamer hem wrakker scheen.

‘Vandaag dus,’ dacht hij.

Hij maakte met nòg meer dan zijn gewone zorgvuldigheid toilet en liet zich naar het Waterloo-Plein brengen.

Terwijl hij de statig stijgende marmeren trap van het gebouw opging kwam hem een verward gedruisch tegemoet van voetstappen en gedempte stemmen; hij vond de lange en breede gang voor de kamer van den Directeur vol wachtenden.

Een aantal liepen op en neer, ongeduldige blikken wendend naar de deur waarvoor twee Inlandsche bedienden neergehurkt zaten. Anderen stonden in groepjes bijeen, pratend. Alleen eenige weinigen, oudere mannen allen, waren gezeten.

De pas uitgekomen ambtenaren ter beschikking waren er ook reeds. Zij stonden in een hoekje bij elkander, met een zekere verlegen opmerkzaamheid rond te kijken.

Van Heemsbergen die gemeend had vroeg te zijn voelde een lichte gemelijkheid over die menigte vóorkomers. De beweging van plaatsmaken waarmee de nieuwelingen hem stilzwijgend bij zich vroegen ignoreerend, ging hij de lange gang door naar het venster dat op het Plein uitziet.

En hij schikte zich tot wachten, terwijl hij tegen het kozijn geleund al die mannen monsterde die hier als op een markt van intelligentie waren gekomen, ieder met zijn eigen waar en zijn eigen schatting daarvan. Die woorden van den vorigen avond over een overvoerde markt en weinig kansen, kregen plotseling een forschen klank in zijn gedachte en een tastbaren inhoud.

Hij voelde een tot nog toe onbekende gewaarwording in zich opstijgen, iets als gispende naijver en haat bijna, terwijl hij de gezichten en de ruggen bezag van al die mannen die in die éene seconde zijn meerderen, mededingers en tegenstanders werden.

Er waren er van allen leeftijd en slag, oude, ondachtige, jonge, zelfbewuste, zenuwachtige, beslist kijkende. Enkelen, met een zekere gestrenge sierlijkheid gekleed, hadden een rosetje in het knoopsgat en de verantwoordelijkheid van hun rechterlijk ambt op het gezicht. Anderen toonden een opzettelijke nalatigheid in kleedij en houding als om te duidelijker blijk te geven van hun vaststaan op een veroverde hoogte, waar zij boven alle bekommernis om uiterlijkheden verheven

waren. Weer anderen leken door moeheid alleen onverschillig omtrent den indruk dien zij maakten, apathisch geworden misschien gedurende een al te lange reeks afmattende Indische dienstjaren. De meesten van die uit de binnenlanden kwamen waren kenbaar aan een zweem van ouderwetschheid of onbeholpenheid in den snit van hun kleeren, aan de nieuwheid van hun laarzen waaraan het wringen van den ongewenden voet te zien was, en aan de moeite die zij hadden met een hoogen van angstzweet al doorweekten en slaphangenden boord.

De vier of vijf oudere heeren op het rijtje stoelen langs den muur keken verveeld en gelaten naar al die onrustigen. Er was er één bij die door alle komenden en gaanden met een bijzondere hoffelijkheid werd begroet. Hij zag den voor hem buigende aan met een blik of hij nog even nadenken moest over de conclusie van een in gedachten omtrent hem gehouden pleidooi, vóor en tegen. En in zijn beantwoordenden hoofdknik, in den toon waarop hij: ‘En hoe vaar je, meneer?’ zei, in de wijze zelfs waarop hij zijn gele magere handen wat vaster samenvouwde om den gouden knop van den wandelstok tusschen zijn knieën, lag de verzekering opgesloten dat er aan die conclusie, éénmaal geformuleerd, nooit of onder geen omstandigheden ook maar het allergeringste te veranderen zou zijn.

Hij had een blik geworpen op het groepje nieuwelingen niet ver van hem af, dat door het versche blank en rood der wangen afstak tegen al die bleeke, gele, vale en dorbruinige Indigast-gezichten, en weer weggekeken als niet belangstellend voorshands in zulk rauw-materiaal. Van Heemsbergen echter bleef hij eenige oogenblikken lang opmerkzaam beschouwen, toen hij hem zag staan bij het venster; en hij wendde zich tot zijn buurman met een vraag waarop deze antwoordde met een blik naar den jongen man en een schouderophalen.

Van Heemsbergen bemerkte het, en zag weg, naar buiten turend in den regen die dicht begon te vallen.

Het gegons van de stemmen en de voetstappen in de gang hield nu en dan een oogwenk lang op: dat was telkens wanneer de deur van de directeurskamer open ging voor een heengaande. De op den drempel hurkende bediende stond op,

en zocht uit de wachtenden dengene wiens beurt het nu was, hem een leitje voorhoudend en een griffel; dan gingen de beide de belegerde deur binnen, de jongen met de beschreven lei voorop, de dus door zijn eigen handteekening aangekondigde achter hem aan. En het gonzen en wachten der anderen begon opnieuw.

Verveeld was van Heemsbergen gaan luisteren naar de gesprekken rondom hem heen.

Een man die met den rug naar hem toestond, een kaal achterhoofd toonend dat in het kransje zwart krulhaar leek op een reusachtig ei in een zwart donzen nestje, zei:

'Dat is wel mogelijk. Maar zijn chef laat hem zijn gang gaan, zeer terecht naar mijn opinie. Als hij nu tusschen de wielen meer doet dan een ander aan de schrijftafel? Ik sprak er verleden nog over met Kollembrandt, en die vindt het ook.'

- Wat? dat Hendriks iemand is die een toekomst heeft?

- Jawel! En met wien we rekening zullen moeten houden later: en hij vond zelfs dat het nu al begint. Zoo'n jong baasje als hij nog is... Ah! jawel!'

Hij krabbelde zijn naam op het leitje dat de bediende hem voorhield.

'Tot straks, heeren.'

Van Heemsbergen had opgezien, getroffen door dien klank 'Kollembrandt' die als een leus en een wachtwoord door professor de Grave's colleges placht te klinken; en toen hoorde hij 'Hendriks'. Hij keek den spreker na.

'Hendriks!' dacht hij. Dat moest de zoon zijn van den gymnasium-concierge uit Leiden, die een paar jaar geleden zijn ambtenaars-examen had gedaan. Hij kon zich het gezicht niet herinneren, dat hem te nauwernood van aanzien bekend was geweest aan de Academie. Zóo. Dus Kollembrandt voorspelde hem een carrière.....

De jongen met het leitje verscheen weer en bleef staan voor een in rossig-zwart gekleeden man die met een zenuwachtig gebaar aldoor zijn zakdoek over zijn gezicht haalde. In plaats van de lei aan te nemen wendde hij zich met een buiging tot den veel-begroete op den stoel.

'Mag ik u mijn beurt afstaan, meneer Hulsvelt?'

De dus gehuldigde nam met een hoofdknik het eerbewijs en den dienst aan en ging majestueus naar binnen.

Van Heemsbergen sloeg een minachtenden blik op den zenuwachtige, die nogmaals zijn klam voorhoofd afdroogde.

‘Ook al een van het soort dat liever kruipt dan gaat!’ Hij droeg zijn hoofd te steiler om die herinnering toen eindelijk de beurt aan hem kwam.

De Directeur, die het leitje in de hand hield, keek met schuins gebogen hoofd en een frons van inspanning naar den gegriffelden naam, en van dezen naar den binnenkomenden jongen man, alsof hij schrift en schrijver vergeleek.

‘Gaat u zitten, meneer-e-meneer Vlaardingen.’

‘Van Heemsbergen,’ zei de aangesprokene met een beweging van den romp die een buiging kon beduiden. ‘Of ik op de soos in Leiden was,’ critiseerde hij zichzelf, door den klank van zijn eigen stem getroffen. - ‘Enfin.’

‘Ah pardon, van Heemsbergen!’ herhaalde de Directeur de wenkbrauwen even optrekkend. ‘Neemt u plaats, meneer.’

Van Heemsbergen trok den stoel met een besliste beweging naar zich toe, ging zitten en zag den man met het gele gezicht, het lang-afhangende grijze haar en de moede oogen achter de brilleglazen aan.

‘Hebt u een voorspoedige reis gehad.’

De Directeur sprak de vraag uit zonder den vraagklank.

‘Zeer voorspoedig, dank u,’ antwoordde van Heemsbergen. ‘Zit ik hier soms op thee-visite?’ dacht hij.

De Directeur zuchtte, nam een zakdoek als een servet van zijn knieën en veegde zijn beslagen brilleglazen af. Daarop de veeren weer vasthakend achter zijn ooren, begon hij te zoeken tusschen een hoop papieren op de schrijftafel. Zonder op te zien, en weer op dienzelfden effen toon die de vraag veranderde in een terloops geuite opmerking, ging hij voort.

‘En u stelt zich voor in dienst te treden bij de rechterlijke macht hier....’ Hij vond het gezochte, een blad met een reeks namen beschreven, zag dien van van Heemsbergen bovenaan en keek op, een snellen onderzoekenden blik vestigend op den jongen jurist wien zijn examinatoren dien rang hadden toegekend.

‘Ik zou wenschen in de binnenlanden geplaatst te worden,’ verklaarde van Heemsbergen. ‘Om de Inlandsche instellingen te kunnen bestudeeren zóo als ik het mij voorstel te doen, in den geest van professor....’

‘Een plaatsing in de binnenlanden is het gewone begin van de rechterlijke ambtenaars-carrière in Indië,’ merkte de Directeur effen-weg op, weer beginnend te schuifelen met zijn stukken en papieren.

‘Ahem. De... de aspirant-ambtenaren die mij dit jaar ter beschikking gesteld zijn... zullen zich waarschijnlijk een tijd van wachten moeten getroosten... In verband met de aanspraken der reeds aangestelden... en der...’ Hij nam een stuk uit den hoop en keek het in. ‘Er zijn drie voorzitters van landraden binnentijds van verlof teruggekeerd,’ zei hij op een afdoenden toon, het papier weer neerleggend. ‘U zult de beslissing van het Departement vernemen, meneer... Uw handteekening is niet zeer duidelijk - van Heemsbergen? juist; meneer van Heemsbergen.’

Van Heemsbergen begreep dat de audientie ten einde was. Hij stond op, boog, en ging heen. Een gevoel van zich belachelijk gemaakt te hebben doortintelde hem prikkelend van de slapen tot de voetzolen.

In de gang een van de andere aspirant-ambtenaars met een van verwachting gespannen gezicht op zich ziende toekomen, haastte hij den trap af, en sprong in een sadoo.

De voerman schikte zich wat gemakkelijker op zijn bank. ‘Waarheen toewan?’ vroeg hij zonder om te kijken. ‘Hôtel de l'Europe!’ riep van Heemsbergen driftig. ‘Rijd wat aan, slaapkop!’

Het stortregende. Tegen de neergelaten wasdoeken gordijnen en op den kap van den sadoo was het een kletterend geroffel, zóo luid, dat het den plassenden hoefslag van het paardje bijna onhoorbaar maakte. Er hing als een grijs, dichtstreepig gordijn van stralen voor den naasten afstand. De boomgroepen en de huizen langs het Plein schemerden er vaag als wolken door heen.

Van Heemsbergen keek er naar zonder te zien. Het gele moede gezicht van den Directeur was tusschen zijn denken en de dingen. En hij zag zichzelven, beginnende met dien zin dien hij dien nacht zoo lang bepeinsd had, en er in blijvende steken.

‘Ezel!’ zei hij plotseling hardop. Hij smeet het scheldwoord op goed geluk naar één van die twee gezichten.

De sadoo gaf een schok en bleef scheef hangen. ‘Er was

een kuil in den weg,' zei de voerman in zijn neurend maleisch.

De breede laan stond blank; het water kwam tot aan de as der wielen; het leek een trage rivier wat daar uitgestrekt lag tusschen de hooge boomen.

Met schreeuwen en er òp slaan kreeg de voerman het wanhopig trekkende paardje weer vooruit en den sadoo uit den kuil. Hij keerde om en zocht een anderen weg naar het hôtel. Op een sukkeldrafje nu en stapvoets dan ging het voort door plassen heen en modderkuilen.

De schok had van Heemsbergen wakker geschud uit zijn wrevelige muizenis. Hij keek om zich heen naar dat Batavia, dat hij voor het eerst zag na zooveel jaren er aan gedacht te hebben.

Grauw, van nattigheid dampend en beslijkt lag de stad onder den kletterenden regen. Er waren kleuren noch lijnen in te bekennen. Wat wit van huizen was geweest, groen van boomen en struikgewas, lichtgeel van grond was doorsopt en verwaterd, door elkaar geloopen tot een vuile vaalheid. Muren en daken stonden vaag in de wademige atmosfeer met stompe hoeken en weeke omtrekken of de steen, weer tot zachte klei geregend, zich oploste en afdroop. De huizen, waar de regen tusschen de pijlers door naar binnen joeg, leken verlaten als bouwvallen in een moeras. De loop van een straat, de gedaante van een plein viel nog maar te gissen uit de richting van een traag bruin kanaal, de breedte van een onder den regen bobbelend meer, waar, blauw-omdampt, boomgroepen uit opdoemden, die lage heuvels leken. Onder een brug door, schurend en persend tegen de bogen, kwam een troebele rivier aanstuwen, overslierd met slingers vuil, geel blazig schuim, en bevracht met drijvende eilanden van zoden en struikgewas, warsels biezen, kruid en gras, geknakte stammen, afgescheurde takken en met de naakte wortels omhoog dobberende stronken. Ziender oogen wies het water, zijn rand van schuim en vuil opduwend tegen den hoogen oeverberm, waar half naakte Inlanders, glimmend als pas gegoten brons, op een rij achter elkander aan liepen, zich met de teenen vastklauwend in den glibberigen grond.

De gezichten van Hollanders die uit voorbijkomende rijtuigen keken, waren vaal bleek als van koorts. De lucht voelde klam. Het rook naar modder, vuil en verrotting.

Een onuitsprekelijke gewaarwording van ellende en verlatenheid greep van Heemsbergen in de ziel. Batavia leek hem, een stad niet, maar het lijk van een stad, halverwege verzonken al in het moeras, waarin zij omgekomen was. En hij voelde zichzelven, als wezen van wil en intelligentie, in dit door de elementen overweldigd land al van te voren verwonnen en tot ondergang gedoemd.

Den geheelen dag kon hij niet meer onder den druk uitkomen die hem op dat oogenblik omlaag gedwongen had.

Hij bleef in zijn kamer om het kansen gissen en plannen maken van de anderen niet te behoeven aan te hooren, die allen opgeruimd leken of zij de gelukkige toekomst als onderteekend contract in den zak hadden. Op en neer loopend tusschen de kale muren, luisterde hij, door telkens verdreven, telkens terugkomende gedachten heen, naar het druischen en daveren van den regen. In den vijver, die de tuin geworden was, sprongen van de vier hoeken der galerij vier watervallen bruisend omlaag. Een zinken dak ratelde als twintig tegelijk geroffelde trommels. Ergens vandaan klonk een langzaam stijgende chromatische schaal, die hooger en hooger zong, tot zij ineens afbrak in een klokkend geluid van overloopen.

Tegen den avond hield de regen op.

Er ging als een verzuchtend ruischen door het nat-zware loover der boomen. En in de opklarende lucht begon, onzeker nog, hier en ginder een sterretje te gloren.

Van Heemsbergen hoorde een bekende stem aan zijn deur.

‘Wat zit je hier in den donker? Kom mee naar de societeit, zeg! Ik zou je immers in kennis brengen met mijn neef Bossing.’

Het was Hildens, een teruggekeerd verlofganger met wien hij de mailreis gemaakt had.

Hij stond lusteloos op.

‘Dus een societeit heb je hier toch!’

‘Natuurlijk! twee zelfs. Hoe meen je dat?’ vroeg de ander verwonderd.

‘O, zóo maar.... omdat je hier zoo langzamerhand het gevoel krijgt buiten de beschaafde wereld te zijn geraakt.’

‘Wat een idee! - Kom nu!’

Het was vol op de societeit. Over de menigte der bezoekers - gewichtig-kijkende groepjes whisters, hier en ginds verspreide uitspellers van couranten, pratenden en luisterenden rondom marmeren tafels, waarop de gevulde glazen een tinteling van bleek-geel en oranje-zetten, biljard-spelers in hun hemdsmouwen, met de queue in de hand kijkend naar den stoot, die de ballen klik-klakkend over het sterkbelichte groene laken deed loopen, hing een atmosfeer van gezelligheid.

Van Heemsbergen gevoelde zich als uit den vreemde plotseling weer thuis gekomen, toen hij, door Hildens voorgesteld, plaats nam in een kring waarin hij twee nog van het gymnasium bekende gezichten ontdekte.

Het gesprek werd levendig, het nieuws ‘uit Europa,’ dat de mail den vorigen avond had aangebracht, was onder discussie. Van Heemsbergen merkte met eenige verwondering hoe goed op de hoogte van Hollandsche toestanden die kolonisten waren, aan wier doen en zijn zelfs de intellectueelen in het Moederland zich zoo weinig gelegen lieten liggen.

Bossing, de neef van zijn geleidsman, een bekend advocaat, die zijn achtduizend in de maand maakte, zooals Hildens hem had verteld, bleek het gesprek te leiden, hoewel hij maar weinig zei; de anderen wendden zich telkens tot hem.

‘Ja,’ zei er een, de rede van den Minister van Koloniën en de beschouwingen der Hollandsche couranten daarover besprekend, ‘zij schijnen het in Holland maar niet te kunnen begrijpen, dat er hongersnood is op Java. Het idee van Indië als van een land overvloeiende van melk - van klappermelk - en honing, is er niet uit te krijgen, schijnt het.’

- ‘Java is een Paradijs, en de Javaantjes, dat zijn van die half-idyllische, half-dierlijke wezens - iets tusschen een bruin-geschilderden herder van Watteau en een orang-oetan in - die de vruchten van de boomen halen en spelen in de schaduwé,’ antwoordde Bossing. Hij lei den nadruk op de laatste lettergreep van schaduwé, of hij het refrein aanhaalde uit dat lange lied van:

> ‘En de boom stond in de schaduwé
> En bloei- de- schoón.’

‘Maar het land is toch rijk,’ constateerde van Heemsbergen die niettegenstaande zijn theoretische kennis van Indië min of meer datzelfde overgeleverde idee omtrent land en volk had.

‘Jawel, het land is rijk - maar de Inlander krijgt den rijkdom niet,’ antwoordde de eerste spreker, een handelsman, pas terug van een reis door den Oosthoek, waar hij in opdracht van een bank rijstlanden had geïnspecteerd. ‘Slechte irrigatie; en dan Chineezen en Arabieren; en als er dan misgewas bij komt - ik heb dingen gezien daarginder - een hel van gruwel en ellende!’

Hij vertelde van dit uitgehongerde land en de menschen, die lagen te sterven langs den weg.

- ‘Het is zeker verschrikkelijk! Maar één goede rijstoogst en alles is weer in orde!’ antwoordde een optimist.

- ‘Ook voor degenen die dood zijn, zeker.’

- ‘Boneman heeft goed gezorgd voor zijn Residentie, schijnt het. Ze zeggen, dat hij voorgedragen is voor een decoratie.’

- ‘Wat een carrière maakt die man!’

Het gesprek kwam op persoonlijke dingen.

Hildens die zich tegenover van Heemsbergen als waarnemer van de honneurs van Indië voelde, noemde hem namen van kolonialen roem.

‘Dat was van Rijn die daar net voorbij ging - de ingenieur die de nieuwe kolenmijnen gevonden heeft, waar eerst niemand aan gelooven wou; hij heeft vijf jaar er voor gevochten, met al zijn chefs tot den Directeur en den Gouverneur-Generaal toe - en toen met de aandeelhouders van de maatschappij, die hij bij mekaar had gekregen - en toen met een Engelsch consortium dat hem den voet dwars zette; maar nu *is* hij er.... Die officier aan het tafeltje in den hoek, met dat vreeselijke litteeken langs zijn oog, is Hasselaar, Dries Dollebotter zooals ze hem in Atjeh noemen; je hebt zeker van hem gelezen in de couranten - je kunt niet met zúlke nuchtere woorden vertellen wat hij gedaan heeft of het lijkt een roman - van de soort waar je een razenden Roelant van een schrijver voor zou moeten hebben..... Die ouwe dikkert met het lintje in zijn knoopsgat dat is de Raad-van-Indië Martens. Wist je dat hier alleen de Raden van Indië een hoogen hoed dragen?

Gewone stervelingen zooals jij en ik moeten het met een dopje stellen. ‘O! kijk eens!’ viel hij plotseling zichzelven in de rede. ‘Daar komt een beroemdheid! dáar, - hij kijkt net om! - dat is Oliviers die den tocht dwars door Borneo gemaakt heeft, en die ze al zeiden dat door de inboorlingen vermoord was!’

Een lang smalschouderig man, met een onregelmatig gezicht, scherp van magerte en brons-bruin verbrand, waarin, zonderling, een paar lucht-blauwe jongensoogen lichtten, was binnengekomen. Iemand in de zaal riep hem aan en hij wendde zich tot hem, de wenkbrauwen even optrekkend met een glimlach in den blik, als om iets onverwachts en pleizierigs. In zijn gezicht, zijn figuur, zijn bewegingen was iets lichts en tintelends, als een vroolijk-gespannen verwachting van elk oogenblik, en een welkom! voor wàt hem ook gebeuren wilde, of de geheele wereld met al haar kansen, mogelijkheden en gevaren een feest voor hem was en een zékere triomf.

Van Heemsbergen zag op. Dat was dus de man wiens vermetele tocht het onbekende in, de mannen der wetenschap over de geheele wereld in spanning, angst, hoop en verrukking had gebracht. De blauwe jongens-blik trof den zijne. En het was ineens, over de hoofden van die pacifieke babbelaars en borreltjes-drinkers heen, als een opschittering van wat hij, midden er in staande, toch niet gezien had - het wónderrijke, prachtige, gevaarlijke Indië, dat onder donkerte en starre-flonkering verborgen lag rondom die nagemaakt-Hollandsche sociëteits-zaal.

Het was maar de schokkende glans van een seconde, en hij had de gewaarwording die hem doorflitste niet in woorden kunnen duidelijk maken; maar om hem en in hem was alles er door veranderd, de gezichten van de menschen, de brokstukken gesprek hier en daar, de houding van de barrevoetsche bedienden, zijn eigen stemming. Die schijn van thuis-zijn waarmee hij een oogenblik te voren zich tot een laffe tevredenheid had gepaaid, was vervlogen; en als door openbarstende vensters en deuren kwam rondom wijdte, ruimte, grootheid. Het was alles nieuw, en zoo onbekend en vreemd dat er zelfs niet naar te raden viel. Maar hij had de plotselinge overtuiging dat het goed en heerlijk zou wezen.

Tegelijk, en, naar het hem toescheen, buiten alle verband

met die gedachte, schoten hem de woorden van den glimhoofdigen redeneerder op de audiëntie van dien ochtend te binnen:

'Ik heb er over gesproken met Kollembrandt'.

Kollembrandt, de philosoof-jurist, wiens ideeën hem naar Indië geleid hadden, als fakkels, opgeplant langs een nieuwen weg, een slenteraar des nachts! Van hem sprak die man als van een kennis en een kameraad. Hij deed zijn werk hier te Batavia in een of ander duf kantoor, in een van die huizen, die dien ochtend geleken hadden op bouwvallen in een moeras; hij deed er sedert twintig jaar werk, dat de besten als een onbereikbaar voorbeeld beschouwden. 'Dat ik daar niet aan gedacht heb van ochtend, toen alles zoo beroerd was,' dacht Van Heemsbergen. 'Hèt kan dus!'

Het was laat toen hij naar zijn hotel terugreed. Bij het opbreken van het societeitsgezelschap had Mr. Bossing zoowel hem als Hildens te eten gevraagd, dat gezegde over 'de vrienden van onze vrienden' aanhalend dat, als hij zei, in Holland een manier van spreken, maar in Indië een manier van doén was.

De weelde in het rijke huis van den advocaat trof hem door een bijzondere schoonheid, een adel die niet, zooals in Holland het geval geweest moest zijn, van het intellectueele karakter der bewoners kwam, maar die in de dingen zelf lag, in de omgeving, in het land, - in de sobere pracht van al dat marmer en die statige zuilen, in den nobelen zwier der palmen en breed gebochte varens in de voorgalerij, die smaragd-klaar gloorden tegen de zwarte buitenlucht, - in den sterreglans, den geur van onzichtbare bloemen, de geheimenis die uit den wijden nacht naar binnen dreven.

Hij dacht weder aan Italië en den Renaissance tijd. Zijn zwarte laarzenpunten op dat edele wit van den vloer hinderden hem; hij was er bijna verwonderd over al de anderen zoo op hun gemak te zien bewegen in die vorstelijke omgeving.

Aan tafel kreeg hij een plaats tusschen twee vroolijke jonge meisjes, die babbelden over bals en pic-nics, en over alles

en nog wat lachten, met dien animo van beginnelingen in het pleizier-leven; na een kwartier leek het hem of hij ze beiden al lang gekend had.

De tafel, weelderig aangericht als voor een feest, was overschitterd van gele en oranje bloemen, als vonken brandend tusschen ijl-wit van kristal en somber wijn-rood. In het lampenlicht, dat hun bleekheid zacht verguldde, leken de jonge vrouwen teertjes-frisch en fijn, bevallig in hun luchtige kleeren waar een geflikker van sieraden uit te voorschijn brak. Het wit van de muren verdween onder een regenboog-tinteling en pauwe-pracht van Chineesch porselein. Er hingen stukken bonte zijde in de hoeken met vreemde letterteekens en zinnebeelden verrijkt - vaandels bij optochten rondgedragen en lang bewaard in de schemering van een of anderen verren tempel. En ivoren Boeddha-beeldjes zaten stil tusschen gedrochtelijk-prachtige draken, vogels en monsters.

Teruggekomen in het hotel bleef van Heemsbergen nog lang zitten in de voorgalerij, starend naar de millioentallige starrentinteling boven het wolkig zwart der boomen en de eene sigaret na de andere rookend, terwijl hij trachtte zijne gedachten en indrukken, door elkaar geschud als de bonte fragmenten in een kaleidoscoop, tot een herkenbaar beeld te schikken.

De dag, oneindig lang in zijn terugdenken, ging lijken op een tooneelvoorstelling waar scènes uit het Oosten en uit het Westen bij telkens verwisselende en verschuivende decoraties werden gegeven, zóo, dat hij soms niet geweten had of hij in Holland was of in Indië of in een derde ergens tusschen die twee gelegen streek. De stortvloedende regen over de halfverdronken stad in den morgen, de lichte sterre-heerlijkheid nu, hongerende ellende, rijkdom, verwaarloozing en luiheid, heroïsche levens, zijn eigen verleden en gekozen toekomst, alles tegelijk overstelpte zijn gedachte.

Om tot rust te komen begon hij een brief aan zijn meisje.

Maar hij moest ophouden met schrijven telkens, en als opduiken uit aanrollende golven en adem scheppen, eer hij weer verder kon.

- - - ‘Het is geen kolonie, het is een wereld,’ zag hij dat hij geschreven had.

Acht dagen later was hij benoemd te Soemberbaroe: ‘ter

beschikking gesteld van den President van den Landraad aldaar om door hem te worden belast met griffiers-werkzaamheden,' luidde de formule van het officiëele stuk.

Soemberbaroe is een plaatsje in het Cheribonsche binnenland, vèr van den grooten weg af, op de heuvelende, glooiende grens gelegen van de bergen, die hier top boven top opstijgen naar de Preanger hoogten, en het laagland dat wijd uit en breed heenstuwt naar de zee.

Onmetelijk ligt de vlakte, blauwgroen tot aan den gezichtseinder toe, in den regentijd met kwikzilverglansen van staand en stroomend water, in de heete maanden met het goud van rijpe rijst doorschoten.

Op Oostmoesson-dagen als de zon in haar zenith de witgloeiende spits lijkt van een rondalom hol-omhoogslaande azuren hemelvlam, wordt de vlakte zelve een zee voor het oog. Als water onder wind siddert de grond in de van hitte trillende atmosfeer. Het plantengroen, half doorzichtig gesmolten, ligt te tintelkaatsen, popelend tusschen blauw en goud. In het schaduw-zog van voorbijdrijvende wolken komen koelere tinten opgeweld door de schittering, mat grijsgroen van bamboebosschen, bruin van omgeploegde aarde, daken-grauw van een dorpje. Hier en ginder blinken schel-witte vierkanten, waarboven een doorzichtig blauw hangt; het zijn suikerfabrieken onder de rookwolk van hun hooge schoorsteenen. Een aantal liggen er verspreid over de vruchtbare vlakte, de verste nog maar kenbaar als onzekere glimpjes, die naderbij duidelijk in stevigheid van steen. Van hun glooiende velden af zien de lieden van Soemberbaroe ze als harde knoopen in een gelig-dun wegen-net; langs de mazen krieuwelen proestend zwartige stoom-trammetjes heen en weer; en in den oogsttijd van het riet komen, of het reeksen waren van die lichtgroene rupsen die in eenige uren een boom kaal afvreten, niet-eindigende rijen hoog-beladen karren op die vierkante witte plekken toe gekropen, den grond naakt en bruin latend waar ze overheen gegaan zijn. Na korten tijd ligt dan de wijde vlakte verarmd en vaal aan den voet der bestendige bergen.

In een breed-gezwaaiden half-kring, waarvan de uiteinden wegdommelen tusschen luchtblauw en ronding van wolken

staan zij hier statig tegen den zuiderhemel geschaard, top naast blinkenden top. Achter de noordelijkste rij, van voet tot kruin van uit de vlakte zichtbaar, komen er hoogere, en weder hoogere daarachter en nogmaals steilere spitsen in de verte boven die hoogten uit, als edelsteenen klaar en zuivergeslepen glorend in de zon. Rondom den Tjeremai heen, wiens driehoekige top het landschap overheerscht, verdringt zich een drom van heuvels, breedgeschoft, met gladde ronde koppen en trage flanken, bultend en inzinkend onder de groene ruigte der rijst. Talloos-toppig, groep achter groep, komen zij uit de verte er aan; een ontzaggelijke kudde reuzenbeesten, opgeklommen uit de wegrondende diepte achter den horizont als uit een wereldstroom-ravijn, de donkere bosch-vachten zwartig van afdruipend nat en wolken ademend tegen de zon. En hun hemelhooge herder, de Tjeremai, staat blinkende.

Op een neerglijdenden voorsprong der laatste hellingen tusschen de heuvel-hoogten en de wijde vlakte in ligt Soemberbaroe; de hitte-trillingen en het groen-gouden licht-geschitter der rietvelden spelen tegen de gevlochten wanden der hutjes aan; over de atappen daken komt de vochtig ruikende koelte neergestreken van het bergbosch, en de beek, die wit-beschuimd de steilte komt afgeschoten, houdt op de velden welig het gewas. Van uit de verte gezien is het plaatsje een brokkelige grijs-bruine kern in een onregelmatige ommezwaai van groen.

Wie over het heuvelpad nader komt ziet tusschen het bruin hier en daar wit blinken - de gepijlerde gevels van eenige Hollander-huizen, die daar blank hoog en breed en in luttelen getale tusschen de bruine hutten staan als de vreemdelingen zelven tusschen de donkere kinderen van het land, in een overheerschende minderheid.

Er wonen in Soemberbaroe een goede vijftig Hollanders, - Europeanen, zooals zij zich in Indië plegen te noemen, - alsof zij alle geringere nationaliteits-verschillen willen overdekken met dien algemeenen naam, om zich in te breeder massa af te scheiden van den Aziaat, te scherper het blanke ras tegenover het bruine te stellen.

Alleen in de koele uren, kort na den opgang, kort voor den ondergang der zon, zijn ze op den landweg te zien,

langzaam bewegend in de schuins-gestrekte schaduwen der njamploeng boomen, die van weerszijden hun takken elkander tegemoet breiden; de mannen van schoenen tot hoed in het wit, de vrouwen meest in den bonten sarong, de witte kabaia, en de vergulde sloffen aan den blooten voet, die de maar weinig veranderde dracht der Inlandschen zijn.

Een langzame maar nooit ophoudende verschuiving, - het komen en gaan der ambtenaars met hun gezinnen, die door den Regeeringsdienst hierheen gebracht en na een paar jaren weer weggevoerd worden, verandert altijddoor de bijzondere trekken dier groep, die in haar algeheel voorkomen dezelfde blijft. Vier of vijf jaar is wel de langste tijd dat alle dezelfde gezichten te zien zijn in die tintel-schaduw der njamploengs. Een denkend, maar van de wereld daarbuiten niet wetend wezen zou hen houden voor een stam van menschen, die in groepen van grijsaards, jongelieden, volwassenen en kinderen geboren werden, slechts die vier of vijf jaar leefden en weder in groepen stierven, plotseling ontstaan, spoorloos vergaan, vernieuwd altijddoor te midden van een anders geaard, anders gevormd en gekleurd, anders levend en anders stervend volk, dat, onbegrijpelijk, met zijn vele honderden aan die enkelen onderworpen lag.

Het uit de verte onderscheide bruin van de Inlandsche riet-daken verdwijnt voor de oogen van wie het dorp inkomt.

Onzichtbaar van den weg af, achter een manshooge gladgeschoren haag van donkerbladerig gewas, dat aan den top in vlamroode bloemen uitbreekt, liggen hun erven en hun bruine huisjes als vogelnesten sierlijk uit vezels, bladeren en riet gevlochten, en als vogelnesten wèl verstoken in dichtheid van bloesem- en vruchtdragend geboomte. De bewoners zijn van het eerste dageraads-gloren tot aan den opgang der sterren in de open lucht, schuilend alleen in de middaghitte. Maar ook dan ligt de weg niet geheel verlaten; op elk uur van den dag zijn er half-naakte, bruine, licht-bewegende gedaanten te zien. Mollige kindertjes dribbelen heen en weer, van het eene erf naar het andere, de openingen der hooge bloemenhaag in en uit. Een ris vrouwen, de eene achter de andere aan, stappen voorbij, op weg naar een passar in de buurt; eene, slank en rechtop onder den last, draagt in een vlakke rijstwan een schitterkleurenden hoop vruchten op het

hoofd; haar oogen tintelen in de neerslaande schaduw, die op de maat van haar wiegenden gang heen en weer schommelt. Een jongetje van een jaar of tien drijft een paar ontzaggelijk-gehoornde karbouwen voor zich uit, een langen als een grashalm sierlijk gebogen bamboetak zwiepend. Met statige langzaamheid stappen de breede beesten voort, kauwend onder het gaan, en den zoetrokigen adem in wolkjes door de wijde neusgaten stuwend. Onder het bladerdak van een loodsje staat een vrouw rijst te stampen, haar kind in den schuins omgeslagen slendang op den rug. Een man komt terug van den oever der rivier, waar hij gras heeft gesneden, het halmige groen optastend in een soort hooge en smalle kooi van rechtopstaande bamboestaven; aan weerszijden van zijn schouderjuk hangt er eene, overvol; de drager lijkt een schommelende grasheuvel waar, zonderling, een paddestoelvormige hoed boven op ligt. Een landbouwer, thuiskomend van het veld, loopt naast zijn buffelspan, dat, het driehoekige juk op den nek, zijn touwen leidsels nasleept; hij draagt zijn licht houten ploegje over den schouder.

Als het donker is klinken nog zingzangerige stemmen. Rondom het vuurtje van den waker, die iederen voorbijganger aanroept om het onveranderlijke antwoord van 'Prin!' te hooren, hurkt een kring geburen. Een venter van vruchten, koekjes en zoete dranken zit een eind verder met een lichtje dat zijn lekkere waar beschijnt, en aangelokte mannen en vrouwen komen er van proeven. Ergens in de donkerte zit een fluitspeler; zijn deuntje houdt aan, klagend en verliefd, en een meisje sluipt met kloppend hart en ingehouden adem langs den gevlochten huiswand, waarachter haar moeder nog niet in slaap is gevallen.

Als alle Javanen leven de menschen van Soemberbaroe van den landbouw: ambacht of koopmanschap kennen zij niet, althans niet als werkelijke nering; zij leven van, op en met hun akker. Wie het bestaan en de gewoonten der gewassen kent, kent de hunne; en in de gedragingen van de menschen ziet hij als in een spiegel den toestand van het veld.

Of de moerassige akker streep bij streep groener wordt van zorgvuldig gepote rijst-plantjes; of het onkruid, uitgewied, ligt te verdorren op de lange, nauwe richels tusschen het kweek-gewas; of de ketella en de katjang-boontjes forsch-

groeiend geen zorg meer van noode hebben; of de velden geel zijn van rijpheid; dat ziet hij aan het heengaan, voor dageraads-glimmen, van geheele gezinnen, die alleen de allerkleinsten bij het strompelende grootmoedertje laten; aan de achtelooze kleeding van de vrouwen, die moe en zak-schouderig den weg afkomen; aan de rust die de mannen genieten op de baleh-baleh voor het huis, een strootje rookend onder het snijden van een kris-gevest, dat zij met de palm polijsten, of het knutselen van velerlei huisraad, terwijl de vrouwen uren achtereen voor weefstoel of batik-raam gehurkt zitten; aan de feestkleedij van het geheele dorp, de bloem in den hoofddoek van de jonge mannen, het houten doekje als sieraad in den losgedraaiden haarknoop van de jonge meisjes.

Als een slecht jaar maar weinige dunne halmen heeft laten opgroeien op het veld, of als de geldschieter er al de volle van heeft weggehaald, verdwijnt deze en gene een tijd lang uit het dorp; en dan is hij te vinden in het laagland, gebukt met zijn houweel over de klonterige suikerriet-velden, of zweetend tusschen de kookpannen van de stinkende fabriek.

Maar ziet hij, van de bovenste sport der ladder neerkijkend, den gouden korrelhoop hoog in de schemering van het rijstschuurtje, dan geeft hij feesten. Er is veel geklik-klak van stampers op de erven: in de rookerige keukens gaan de vuren bijna niet uit. De jonge mannen loopen te dragen met hout en water dat zij in oude petroleum-blikken, schommelend aan een juk, uit de rivier gaan halen. En wie een geweer heeft of van een eind gaspijp en een blok hout er een maken kan, gaat de heuvels in om wild; als hij terugkomt is hij druk en grootsprekerig; hij en zijn kameraden hebben een kostelijken last hangen aan den buigenden draagstok. Er wordt gebraden en aan speten van groen hout geroosterd. En lappen bleekrood herte- en bruinig wildezwijns-vleesch, dat de vrouwen met scherpe kruiden hebben ingewreven, liggen nog lang daarna te drogen op de daken, al zwartiger wordend in den fellen zonneschijn.

Een tocht de heuvels in is een gang naar een feest voor de lieden van Soemberbaroe: het minste of geringste wordt een aanleiding, een reden en een dringende oorzaak om zich op te maken daarheen. Als er al geen wild verlangd wordt

voor een bruiloft, een besnijdenis-feest of eenige ‘slamettan’ dan is er toch stellig bamboe uit het bergbosch noodig om, voor de regentijd begint, het dak van het huis te beleggen met de in tweeën gespleten schalmen, die, in verspringende rijen, als pannen over elkander sluiten; of rottan om de gevlochten wandvakken die op de naden los beginnen te gaan, weer aan elkander te strengelen; of wildhout voor het gebindte waar de molm in is gekomen.

Dikwijls ook is aan den loop van het water door de akkerkanaaltjes te bemerken dat er iets aan de leiding boven niet in orde is; wie weet of de menschen in Sangean, het heuveldorp, niet een heimelijke sloot gegraven hebben om het water van Soemberbaroe te stelen voor hun eigen velden? het is zeer noodig dat de water-opzichter en wien het meer aan moge gaan, daar naar ga kijken!

Dan komt de beurt van pasar-houden ook op geregelde dagen aan Sangean: en al de vrouwen van Soemberbaroe moeten er heen om aren-suiker, die in het bosch gewonnen wordt uit den sappigen bloesemstengel der palmen, te koopen en frissche teergetinte berg-groenten die zij langs de huizen der Hollanders verder willen venten, of kannen, schotels en kommen van het grijze aardewerk dat het heuvel-volk maakt: en zelven willen zij er vruchten veilen uit hun tuin, en visch uit den dorps-vijver, om niet te spreken van de sarongs en de slendangs die al zoo lang van weefstoel en batik-raam af zijn.

En ten allen tijde gaat de heuvels in wie God wil bidden om geluk of den Duivel overreden hem te verschoonen van ongeluk; want in het bosch is een heilig graf, en de gebeden dáar, onder brengen van offeranden, uitgesproken worden zekerlijk verhoord, en de droomen van wie op het graf den nacht doorbrengt zijn onbedriegelijke voorteekenen.

Om al die redenen, en om meerdere nog, gaan de mannen en vrouwen van Soemberbaroe het heuvelland in. Zoo vele namen geven zij aan de onwederstaanbare kracht die hen telkens weer trekt naar de hoogten. Zij gaan het laagland in om geld: maar naar de bergen om vreugde.

Zoo dan ligt Soemberbaroe met zijn inheemsch volk en zijn vreemde overheerschers, met zijn velden, slagschaduwen, zonneschitteringen, met haastige bergstroomen, wolken en

wind uit zee en stormende regens, van de wereld af, tusschen de schatrijke vlakte en de gelukkige heuvels in.

Toen de tuinjongen van het schunnige hotelletje, dat het eenige is op de plaats, hem van Heemsbergens brief kwam brengen, zat de President van den Landraad gemakkelijk, in slaapbroek en kabaai, de 'Java-Bode' uit te spellen, met slokjes en gegorgel zijn derde kop thee slurpend.

Hij was een man van een goede vijftig, grijsharig al, met een burgemeestersbuik, een dubbele onderkin en de gele tint van een leverlijder tot op zijn bijzonder kleine welverzorgde handen toe. De bruinige kringen om de slap-onderzakte, eenigszins bolstaande grijze oogen, de dunne kromme neus en de platte hangwangen deden het gezicht lijken op een reusachtigen bleeken papegaaiekop. Onder het lezen trok hij, om zijn lorgnet in evenwicht te houden, den neus wat neer, zoodat de vooruitkomende bovenlip er den snor tegen aan duwde, met precies dezelfde beweging als waarmee de vogel zijn wangveertjes wel opzet tegen den snavel als hij zit te suffen; het maakte de gelijkenis volkomen.

Den neerhurkenden inlander gewaar wordend, lei hij zijn courant neer op een hoop ongeopende dienstbrieven en stukken, en nam de enveloppe aan, over zijn lorgnet heen het onbekende handschrift op het adres bekijkend.

'Dat zal van hèm zijn!' zei hij met eene blik naar zijn vrouw.

Het magere menschje tegenover hem met de overgroote oogen in het ingevallen verwelkte gezicht richtte zich haastig op uit den schommelstoel waarin ze rusteloos heen en weer had zitten wippen.

'Jawel. Van avond om zeven uur,' las de rechter voor.

Mevrouw Oldenzeel stond gejaagd op.

'Ik ga me aankleeden!' zei ze naar haar sleutelmandje grijpende.

Met een zwaren zucht dronk Mr. Oldenzeel zijn thee uit, krabbelde de verzekering dat Mr. van Heemsbergens bezoek hem en zijne vrouw bijzonder aangenaam zou zijn op een leitje dat de gehurkt wachtende met een sembah aannam;

en slofte naar de slaapkamer om sokken en verlakte schoenen te gaan aantrekken, een stijven boord en een jas, die hem het zweet deed uitbreken als hij er maar naar keek.

Toen hij met looden schreden de voorgalerij inkwam waren de lampen er al opgestoken.

Mevrouw Oldenzeel stond, over de balustrade gebogen, naar buiten te turen of ze den zwarten wal der duisternis doordringen kon met haar oogen.

'Daar is hij!' zei ze in eens.

Eenige oogenblikken vergingen. Daarop klonk een stap over het kiezelpad en van Heemsbergen verscheen.

Zij maakte een beweging naar hem toe, te vergeefs probeerend iets te zeggen, terwijl hij boog. Eerst toen hij al een poos tegenover haar had gezeten, pratend met haar man, onderscheidde zij zijn gezicht.

Mr. Oldenzeel begon aan de reeks vragen naar de mailreis, de eerste indrukken van Batavia en zijne bevindingen omtrent het klimaat, die van Heemsbergen al zoo dikwijls in precies dezelfde volgorde van precies dezelfde bewoordingen gehoord had, dat hij ze van buiten kende als de tafel van vermenigvuldiging en op moest passen om de derde vraag niet te beantwoorden als de tweede pas gedaan was. Ditmaal kwam er echter een nieuwe bij: hoe Soemberbaroe hem beviel? en hij zei lachend dat hij van 'de plaats' nog niet anders kende dan een koffiebruine dikzak van een waardin in een primitief hotel, en een onzichtbaren straatweg.

'Maar het vergezicht van de heuvels is prachtig.'

'Zoo, vindt u?' De rechter zag hem aan, verwonderd als over een nog nooit gehoord iets.

'In den Oostmoesson zie je er meer van,' voegde hij er na een oogenblik bedenkens bij. 'Je kunt zeven fabrieken zien liggen in de vlakte, allemaal suiker!'

Er ontstond een pauze.

Mevrouw Oldenzeel zag op of ze wat zeggen wilde; maar zweeg met een blik naar haar man, den zakdoek verfrommelend tusschen haar dunne onrustige vingers.

De rechter kuchte eens: en op een toon of hij nu aan het eigenlijke gesprek begon:

'En wat zeggen ze in Batavia van de Gorantalo? Van de vooruitzichten met het werkvolk meer speciaal, meen ik?'

Van Heemsbergen keek hem aan, zonder te begrijpen.

‘Het is een nieuwe goud-exploitatie maatschappij op Celebes,’ zei beschroomd mevrouw Oldenzeel die zag dat de nieuwkomeling niet wist wat ‘Gorontalo’ beteekende.

‘Ah! zoo. Ik heb er niets van gehoord.’

‘Niets van gehoord?’

Mr. Oldenzeel zette zijn lorgnet voor de van verwondering rond geworden oogen.

‘Hoe is het mogelijk?’ vroeg hij. ‘Hoe is het mogelijk?’

‘Meneer van Heemsbergen is zeker niet veel in handelskringen geweest,’ opperde weer schuchter de vrouw des huizes.

‘Zoo? Ja - dan! - Het is erg jammer dat de ambtenaren zich zoo scherp afscheiden van de handelslui hier in Indië - erg jammer! zij zouden zulke nuttige informaties voor zaken doen kunnen krijgen anders.’

De President van den Landraad zag zijn nieuwen substituut-griffier aan of hij hem persoonlijk mede-verantwoordelijk moest stellen voor den betreurenswaardigen toestand en alle de gevolgen daarvan. Toen liet hij zijn lorgnet weer vallen.

‘Maar in de societeit dan toch...? daar ook niet! Werkelijk! Hm! Ik zal u zeggen waarom ik er naar vraag,’ ging hij na een oogenblik voort, zijn op gang gebrachte gedachte toch niet tot stilstand kunnende brengen, alleen maar omdat zoo'n nieuweling niet op de hoogte van Indische dingen was. ‘De koers staat namelijk niet goed van avond.’

Hij greep tusschen de papieren die van Heemsbergen voor officiëele stukken had gehouden en die hij nu herkende als prospectussen en verslagen van allerlei maatschappijen, haalde er een zakboekje van tusschen te voorschijn waar het potlood nog inlag, en zei, zijn bezoeker aanziende van onder hoog opgetrokken wenkbrauwen:

‘Volle elf percent lager dan gisteren. En dat komt alleen door de koelies - doordat ze er geen voldoende hebben, weet u. Het erts is magnifique, meneer, magnifique! Ze hebben het naar Europa gestuurd, om er een analyse van te laten maken, en het heeft een hooger gehalte dan het erts van den Rand en van al die Zuid-Afrikaansche Maatschappijen waar de Engelschen rijk van geworden zijn. Er zitten daar millioenen in den grond, mil-li-oe-nen! De kwestie is maar, hoe je ze er uit haalt. We hebben de beste

ingenieurs die er te krijg zijn, en een expert die bij de “De Beers” is geweest, en je nieuwste machines. Maar met de koelies, zie-je, daar hapert het! De kerels drossen. En het Gouvernement....’

Mevrouw Oldenzeel leunde het hoofd weer tegen haar stoel aan en vouwde haar handen over den vochtigen zakdoek; zij wist wat er nu kwam.

Zijn stokpaardje bij de manen gekregen hebbend ging Mr. Oldenzeel er vierkant op zitten, en draafde weg door dik en dun, dat de vonken spatten; het daverde van ‘wetsbepalingen, contract-zekerheid, immigratie, bemoeienis van de Regeering, het welbegrepen belang van den Inlander.’

‘Waar wil de man naar toe?’ dacht van Heemsbergen.

De ruiter bracht zijn op hol geslagen beest tot staan en kwam terug op een sukkeldrafje.

- Ja, zoo staat nu de zaak, ziet u - fortuinen op de straat maar geen handen om ze op te rapen. ‘Het is zoo als het is, maar niet zoo als het zijn moest,’ sloot hij zuchtend. ‘Treurig. Treurig.’

Hij nam zijn glas whisky-en-soda van de tafel en dronk, verstrooid kijkende naar de belletjes die door het flauw-gekleurde nat omhoog stegen.

Van Heemsbergen, die niet wist wat te zeggen, zweeg.

En er ontstond weer een pauze.

Mevrouw Oldenzeel raapte al haar moed bijeen.

‘U hebt in Leiden zeker onzen zoon wel gekend, meneer van Heemsbergen!’

Zij zag haar bezoeker aan met smeekende oogen, en een blos op de verwelkte wangen.

Van Heemsbergen die den jongen Oldenzeel, een van het slag waarvan men zelden iets ziet en nooit iets hoort, alleen maar van aanzien kende, had hem toevallig kort voor zijn vertrek ontmoet, thee slaande bij een professor. Hij vertelde dat.

‘O, bij professor Geerlings, zegt u?’ Mevrouw Oldenzeel glimlachte stralend. ‘Hij komt zeker veel aan huis bij professoren en zoo, is het niet? Hij voelde zich altijd zoo gelukkig in een huiselijken kring, die beste jongen!’

Zij veegde haar oogen af.

‘Zijn er veel lieve families in Leiden, meneer van Heems-

bergen? En aardige jonge meisjes? er wordt zeker veel uitgegaan, op een eenvoudige manier, niet waar? Ik vraag wat veel tegelijk! Maar u moet denken, zoo in de verte, en uit brieven kun je eigenlijk zoo weinig.... Als er dan een goede vriend komt, die van zijn dagelijksch doen weet...' Zij glimlachte door weder opwellende tranen heen Hermans vriend toe.

'Hoe gaat zijn dag zoowat? Ik probeer altijd me voor te stellen wat hij juist op 't oogenblik doet; dan kijk ik naar de klok - je moet denken aan 't tijdsverschil natuurlijk!'

Wat van zijn stuk gebracht door die blij wachtende oogen mompelde van Heemsbergen iets van 'nu niet zóo intiem' en 'in een andere club.'

'Ja, ja, dat begrijp ik - u bent natuurlijk van een ouder jaar!'

De oude heer zat op zijn knie te trommelen.

'Dat is te zeggen. Herman is nu al in zijn zesde!' zei hij stroef.

Het rood brandde te heeter op de wangen van Hermans moeder.

Op een toon die bijna scherp was gaf zij terug:

'Het is tegenwoordig zoo makkelijk niet meer! De examens worden hoe langer hoe zwaarder, niet waar, meneer van Heemsbergen?'

En toen zij uit zijn ontwijkend antwoord opgemaakt had dat hij zelf zeven jaar gestudeerd had wierp zij haar man een betoogenden blik toe.

Van Heemsbergen ving dien op. Eenigszins haastig zeide hij dat hij, al bijna klaar, een anderen kant op was gegaan met zijn studie.

'Ik had Staatswetenschap gestudeerd. Maar toen kwam het boek van Professor de Grave over rechtstoestanden in Indië uit, en ik leerde hem ook persoonlijk kennen,' zei hij op den toon waarmee men van iets spreekt dat zijn verklaring in zich zelf heeft.

Mr. Oldenzeel vroeg onschuldig of Professor de Grave 'tegenwoordig' het Indische recht doceerde in Leiden? Hij moest den naam wel ergens gelezen hebben, meende hij.

Van Heemsbergen keek hem eens aan.

'Dat is wel mogelijk,' antwoordde hij ironisch.

‘Ja, ja, ik heb iets over hem gelezen, maar waàr?’

De Meester in de Rechten en Indische ambtenaar vroeg het zijn geheugen, de plek tusschen de wenkbrauwen met zijn vingerknokel wrijvend of het daar zat, en hij het zóo tot het verschuldigde antwoord moest brengen.

‘Enfin, het is me ontschoten, maar ik hèb over hem gelezen!’ sloot hij.

Mevrouw probeerde hem te helpen.

‘In je tijdschrift misschien, man?’

‘Dat kàn wel.... Ja, natuurlijk! zeker, daar moet het geweest zijn. Ik krijg geregeld de “Mededeelingen van de Indische Juristenvereeniging”, weet u, meneer van Heemsbergen. En in de leestrommel komt er ook zoo nu en dan wel eens iets.... Het is maar jammer dat je niet alles bij kunt houden - je moet het Staatsblad toch ook lezen om de benoemingen, en dan je krant, al was het alleen maar om de financieele berichten. En in dat beetje vrijen tijd... We zijn overstelpt met werk aan de Landraden. U zult het gauw genoeg merken! Je mag al dankbaar zijn als je achterstand niet àl te erg oploopt!’

‘Dat kan goed worden!’ dacht van Heemsbergen, zijn nieuwen chef aanziend onder de lange tirade. ‘Hij heeft eens iets gelezen van de Grave’ en ‘de leestrommel’ en de ‘financieele berichten in de krant!’

‘Hoe laat zal ik morgen op het gerechtshof komen?’ vroeg hij.

‘Het kantoor is in de bijgebouwen hier,’ antwoordde de President van den Landraad gemoedelijk. Maar morgen hebben we juist zitting - dat is in de woning van den Regent, zoo tegen elven. Je hoeft er anders niet bij te zijn als je soms drukte hebt met je koffers of zoo, meneer van Heemsbergen, de maand is toch al begonnen!’

‘We hebben den eersten morgen!’ antwoordde verbaasd van Heemsbergen.

‘Jawel, jawel! maar als je niet een week van te voren werkzaam bent geweest op het kantoor, dan geldt die eerste maand niet voor het tractement, weet je. Natuurlijk, als je nu toch morgen aan den dag al direct wilt komen....’

Hij bezag zijn Substituut-Griffier met ronde twijfeloogen.

Zijn lachen verbijtend antwoordde van Heemsbergen, gemaakt-

plechtig den stadhuisterm herhalend, ‘dat hij gaarne al dadelijk belast zou willen worden met griffiers-werkzaamheden.’

‘Ah! h'm. Zoo... h'm, dat is natuurlijk zeer te appreciëeren... werklust bij jongelui... de Hollandsche energie...’ mompelde Mr. Oldenzeel zoowat, over de beteekenis van het gezegde in de war gebracht door des zeggers gezicht.

‘Ik zal u dan komen afhalen voor de zitting, morgen om half elf.’

Van Heemsbergen stond op.

‘Ik zal Herman van avond nog schrijven dat u hier geweest bent, ik hoop dat we u dikwijls bij ons zullen zien!’ zeide in één enkelen adem Mevrouw Oldenzeel, hem haar beide handen gevend.

‘Ik zal zéér gaarne.... Mevrouw!

Van Heemsbergen boog en wendde zich tot den heer des huizes.

‘Zou ik misschien de stukken mee kunnen krijgen ter inzage?’

‘De stukken? O, voor de zitting van morgen, meent u? Och dat is niet noodig, heelemaal niet noodig, meneer van Heemsbergen. Een eenvoudig geval zooals er hier alle dagen voorkomen. En het kantoor is nu ook gesloten. Floris, - dat is mijn substituut tot nog toe geweest, weet u, een sinjo, - die weet wel waar alles ligt, de sleutels en de stukken, maar ik, en zoo in den donker vooral.... Tot morgen dus, meneer van Heemsbergen!’

Toen hij den veerkrachtigen stap had hooren wègklinken zei Mr. Oldenzeel, het hoofd schuddend:

‘Als dat maar gaat met dat jongemensch! Zulke geleerdheid...’

Werktuigelijk streek hij het prospectus van de ‘Goudmijn-Exploratie-Maatschappij Gorantalo’ glad. Hij dacht aan den Indo, die het werk op zijn duimpje kende, schreef dat het geschilderd leek, en niet wist wat het woord ‘Rechtswetenschap’ beteekende.

Mevrouw Oldenzeel kwam naar hem toe, lei haar arm om zijn hals en gaf hem een zoen op het gerimpelde voorhoofd.

‘Zie-je nu wel, besteke?’

Hij verstond wel wat in de paar woorden en in haar blik lag - de honderd troostredenen, verzekeringen, verontschul-

digingen en beloften die hij nu al zoo dikwijls had vernomen als Hermans naam tusschen hen genoemd was. En hij had den moed niet haar te antwoorden met de vraag wàt zij zoo bijzonder geruststellend had gevonden in van Heemsbergen's weinige woorden over hem.

Hij stond op, met zijn tot onnadenkende gewoonte geworden zuinigheid de lamp uitdraaiend.

Zij nam zijn arm, haar stap regelend naar den zijne, terwijl zij naar de achtergalerij gingen, waar de jongen de tafel dekte.

'Een fijne flesch van avond, oudje?' vroeg zij met een bijna schalkschen blik naar hem opkijkend.

Hij lei zijn hand over de dunne vingers die hij door het laken heen voelde branden op zijn arm.

'Ja, ja, - Mama!' zei hij met een zucht.

Van Heemsbergen werd wakker den volgenden ochtend met het gevoel van iets tegelijk leelijks en belachelijks; na een poos herkende hij het als de herinnering van zijn bezoek bij den President van den Landraad.

'Wat een idioot!' dacht hij minachtelijk den bleeken papegaaiekop bekijkend dien zijn verbeelding hem voorhield. 'En dat zal nou je chef zijn terwijl je wetenschappelijk werk wilt doen! Hij had beurs-schacheraar moeten worden, de vent!'

Zijn jongen kwam binnen met een leitje. Het was juist van Mr. Oldenzeel die schreef dat hij vóor begin der zitting op eene vendutie moest aanrijden, en van Heemsbergen voorstelde mee daarheen te gaan.

'Het is een goede gelegenheid om kennis te maken met de menschen, heel Soemberbaroe zal er zijn,' eindigde het gekrabbel.

Van Heemsbergen nam aan.

'Laten we dat "heele Soemberbaroe" eens gaan bekijken!' dacht hij, opstaande.

Toen hij de galerij inkwam in de zonneloos-zwoele lucht van den Westmoessoen-morgen, galmden de dreunend-doordringende gong-slagen hem tegen, die uit velden en wegen

koopers opriepen naar de vendutie. De straat voor het hotel begon levendig te worden.

Mefrrrou Janssèn, de dikke waardin, die van den vroegen ochtend af al in de weer was geweest, begroette hem met een gezicht glimmend van zweet en tevredenheid. Haar sarong zat scheef, de zwarte kondeh hing haar half in den nek, en zij verloor de sloffen bijna van de bloote voeten in haar haast.

'Zooveel menschen nog op die vendutie! Ja m'neer Cheemsberg!'

'Is er dan zooveel moois te koop?' vroeg hij.

'Eh nee! Choutfester de Marre, hij arm, kassian! Om hem te helpen tòch!' antwoordde de dikkert.

In haar stootend en hakkelend Hollandsch-Maleisch vertelde zij van den houtvester de Marre, een jong ambtenaar die, plotseling hard ziek geworden, met een spoed-certificaat naar Holland moest. Zij hadden hem in een draagstoel naar den pasang-grahan in de heuvels gebracht of het koele klimaat de brandende koorts, waarvan hij verging, ook mocht dempen. Zijn jonge vrouw, nog zwak van de geboorte van haar tweede kind, zat als versuft, niet in staat tot denken of handelen.

Met de hartelijke hulpvaardigheid die in Indië de eene Hollander den anderen als iets vanzelf-sprekends bewijst, of, te midden dier Oostersche millioenen, de enkelingen der natie zich als leden voelden van één gezin, was vriend en vreemd den beiden te hulp gekomen. Zij hadden de koffers gepakt, de kleeren gemaakt, de hut op de mailboot besproken, het huis op orde gebracht voor de vendutie; en nu kwamen ze van alle kanten om het simpele boedeltje te helpen omzetten in zijn tienvoudige waarde aan klinkende munt.

De landweg ratelde van de wielen. Allerlei voertuig kwam voorbij, vehikels van alle mogelijke en onmogelijke soort, grootte en maaksel, met Javaansche hitjes, Batakkerspaardjes van de eilanden, driftige Sandelwood-ponies en een enkel, onder al die kleine dieren reusachtig lijkend paar Sydniers bespannen; als torren spinkelig-krabbelende sadoos, vierkante deelemans met hun tentjes van zwart wasdoek, victoria's onder den opgezetten kap een inzichzelf gebogen donkere schelp gelijkend, reiswagens, ruim en stevig als een huis op wielen, voor dagenlange tochten door het binnenland gebouwd, vlugge Amerikaansche karretjes en verwelooze bakken-op-raders van niet

te benaderen ouderdom en niet te beschrijven soort, uit de een of andere Chineesche timmermans-werkplaats te voorschijn gebolderd. Eén rijtuig, waarvan de wanden bestonden uit groene lattenluiken, had het model van een achttiend' eeuwschen draagstoel; een ander, allersierlijkst, leek de werkelijkheid ingetooverd uit een Japansche lakdoos, waar het kleintjes had gestaan, fijn goud en brons met een naakten platbehoeden hardlooper tusschen de dissels. Velen waren bespat en beklonterd met de vette modder van het laagland. Aan dit en geen waren de paarden met aaneengeknoopte einden touw gespannen. Van de donker-bezweete dieren sukkeldraafden er velen of ze een langen weg achter zich hadden. Mefrrrou Janssèn keek naar de drukte met het blij-verwachtende gezicht van een koopman, die de volle schepen ziet aanstevenen op de haven.

'Massa! daar is die administrateur van Kalimas! - Lòh! En al die choutfesters!' Zij zag een troep ruiters na, die den weg deden galmen van roepen en gelach, terwijl zij, tot op de helmhoeden toe met modder bespat, voorbijdraafden op hun bezweete hitten.

'Zal geen plaats genoeg zijn in den stal,' mompelde zij bezorgd het dikke hoofd schuddend.

Van Heemsbergen, die probeerde zich voor te stellen hóe zij, in haar kabaai en strakken sarong, zich in een rijtuig hijschen zou, vroeg of zij óok niet ging?

'Eh! dames gaan toch niet op een vendutie! Alleen maar cheeren!' En naar haar losgeganen haarwrong grijpend, dien zij met een handigen draai weer vastsjorde:

'Mian!' schreeuwde zij ineens in het Soendaasch, 'Mi - án! waar blijf je nou met die kippen?!'

Een jongen van een jaar of tien, van zwarten top tot bruinen teen naakt, die zat te rooken op de baleh-baleh voor de bediendenkamer, stond op en slenterde den tuin in, achteloos, langs een toom in het zand scharrelende kippen. Inéens met een vliegensvlugge beweging had hij er twee bij den staart; en de kakelschreeuwende vogels, wien de pluimen uit de vlerken stoven, met den kop omlaag latende bengelen aan zijn handen, ging hij ze gelijkmoedig slachten, naar den eisch, met een snede halfweg door den hals, waarmee de bloedende dieren nog een wijle lang tuimelend en stuip-

trekkend zouden rondwankelen voor zij zijlings nedervielen en stil lagen.

'Den witten haan ook! riep de waardin hem na. 'Lòh! daar komt nog die Prrressidèn!'

Zij haastte het huis in.

'We komen wat laat,' zei Mr. Oldenzeel, van Heemsbergen naast zich noodend in zijn scheefgezakt rijtuigje. 'Maar het is toch maar "pour la frime" - of je nou een kast koopt of een flesch zuurtjes, je geeft er hetzelfde voor. De tijden zijn slecht,' voegde hij er hoofdschuddend bij met den diepen zucht, dien de gedachte aan geld hem altijd ontperste. 'Maar je kunt toch zoo'n armen drommel, en die vrouw en kinders heeft, niet in den steek laten!'

Hij begon, bekommerd, de finantieele kansen van het houtvesters-gezin te berekenen, de reis die wel door het Gouvernement betaald werd tot Holland toe maar waar toch zoovéél bij kwam, de duurte van een winter 'in Europa', den tijd op wachtgeld naderhand.

'Maar we zullen wel zorgen dat hij van zijn vendutie genoeg maakt om er een poosje op te blijven drijven. We moeten de boel een beetje animeeren! De Resident heeft voor de minoeman[1)] gezorgd - hij reed me net voorbij toen ik van huis ging. Mijn vrouw heeft sandwiches en zoo gestuurd - ieder doet al naar hij kan... - wie komt ons daar achterop?'

Hij keek met een zekeren angst om.

Uit een licht karretje, waarvoor een Sandelwood hit liep te draven of hij danste, groette een gezicht dat van Heemsbergen bekend leek.

'De controleur,' murmelde Mr. Oldenzeel; en van den voorbijschietenden bendy keek hij onrustig naar den rug van zijn koetsier.

Hij had het woord nog niet uitgesproken, of de inlander gaf den hitten een striem dat ze opsprongen uit hun sukkeldraf, terwijl hij, in luide alleenspraak, uitvoer tegen den controleurs-koetsier, een in waarheid àl te slecht opgevoed mensch dien zijn vader en zijne moeder zeker nooit in wellevendheid onderwezen hadden, dat hij op zoo ten eenenmale onbetamelijke wijze een man, die zijns meesters meerdere was in

1) Datgene wat gedronken wordt: voornamelijk spiritualiën.

aanzien en in jaren, voorbijreed op den weg! Nog eens, en voor een derden keer, kletste hij de zweep neer over de paardjes, ze aanhitsend met een driftig tong-geklap; en ze sloegen in galop, het rijtuigje holderdebolder meesleurend over den aan kuilen en modderhoopen geslagregenden weg. Mr. Oldenzeel greep met de eene hand naar zijn hoed, en met de andere, krampachtig, naar de rijtuigkap. Een plotselinge ruk slingerde hem tegen van Heemsbergen aan; rakelings langs den dissel vlogen de paardjes den schuwoogig opzij steigerenden Sandelwood voorbij. Een oogenblik daarna draafden zij weer bedaard een vrije baan af.

Mr. Oldenzeel veegde de modderspatten van zijn klambezweet gezicht.

'Dat is een beroerde manier van dien kerel,' klaagde hij, zijn eenigszins uitpuilende oogen, waar de schrik nog in zat, op van Heemsbergen richtend. 'Hij zou ons nog liever allemaal den nek breken dan dat hij zich voorbij liet rijden. Ik kan er van zeggen wat ik wil, hij verkiest het nu eenmaal niet! Nou houd ik maar liever de eer aan mij en doe of ik het niet merk.'

'Dat is dan al de tweede schrik voor u vandaag!' zei van Heemsbergen, lachend tegen wil en dank.

'Hoe zoo de tweede?!'

'U zei toch daareven dat de Resident u voorbijgereden was?'

'O, maar de Resident! met díen probeert hij het natuurlijk niet! We zijn er, Goddank.'

Langs een reeks uitgespannen rijtuigen, die met de dissels in de hoogte weggeduwd stonden tusschen de struiken van den oprit, en door groepen met allerlei huisraad sjouwende koelies heen, reden zij het erf van den houtvester op. Een inlandsche kar, scheef op haar zware wielschijven, waarvan het achterste tot aan de as toe was weggezakt in de modder van het vertrapte grasperk, werd beladen met schots en scheef door elkaar gehaspelde stoelen, een spiegel, een stapel samengesjorde platen in lijst, waaruit het gerinkel van brekend glas kwam. Een geweldig-gehoornde buffel stond er voor, suffend, met den kop omlaag. Een hoop van zes of zeven met de armen in elkaar verstrengelde koelies kwam, waggelbeens onder den last, aanzwoegen met een hooge boomvaren in een

tobbe, die zijn uitwaaierende loovers schudde boven hun hoofden. Een stalknecht in een blauwe toro leidde een mooi gebouwd Australisch paard het pad op en af langs een groep kritiseerende kijkers.

De voorgalerij van het huis lag ledig; vier naakte muren om een naakten vloer, met in het midden den geribbelden afdruk van de mat in het stof dat de roode steenen bedekte, en kris-kras de sporen van naakte koelie-voeten er over heen. Uit de open deuren en vensters van het binnenhuis klonk een Maleische getallen uitschreeuwende stentor-stem en daarbovenuit het dunne getinkel van een muziekdoos die een opera-air speelde, door daverende stemmen herhaald.

Zijn koetsier een verwijtenden blik toewerpend, dien de Inlander langs zijn koude kleeren liet afloopen, zakte Mr. Oldenzeel uit het rijtuig.

'Je hoeft niet uit te spannen,' zei hij op een gegriefden toon. 'Meneer en ik komen dadelijk terug.'

Hij ging van Heemsbergen voor naar de openstaande deur van de binnengalerij, die versperd werd door een dikken Chinees in flodderbroek en zwart jasje, waar zijn haarvlecht, onder een vilten hoed uitbengelend, een vettige streep op had gemaakt.

'We zullen er niet door kunnen,' zei hij, een blik werpend over de schouders van den Mongool.

Daarbinnen was het zoo vol dat er geen voetbreed plaats meer te winnen leek.

Schouder aan schouder stonden de koopers, Inlanders, Chineezen en Arabieren, tusschen de Hollanders verspreid, in een drom den vendumeester omdringend, wiens van schreeuwen rood gezicht boven de hoofden uitblonk.

'Andermaal, derdemaal: Niemand meer? Voor vijf-en-twintig gulden aan dokter Verhoeff!' riep hij, zich tot het uiterste inspannend om verstaan te worden door het getinkel en het schreeuwende gezang heen.

De man met de muziekdoos stond boven op een tafel, die vier van zijn kornuiten op de maat van de muziek heen en weer trokken. Wijdbeens staande om zijn evenwicht te houden en met een ernstig gezicht maalde hij een air uit den Trovatore tot hakkelende toontjes: en terwijl ze bij elken ruk en stoot gulpen nat deden vliegen uit een kring glazen

die slibberden over het drijvende marmeren blad, brulden de vier war-stemmig mee:

C'est trop longtemps, c'est trop longtemps souffrir!
Adieu! adieu! Eleono-o-o-re adieu!

Mr. Oldenzeel gaf een vergeefsche poging op om langs den dikken Chinees heen te dringen, die onwrikbaar stond op zijn met verlakte schoenen over grove witte kousen bekleede voeten, en bracht van Heemsbergen door den vertrapten tuin naar de achtergalerij.

Hier was klaarblijkelijk bijeengebracht wat nergens elders een plaats had kunnen vinden. Paardentuig lag op den grond naast een rij staande lampen en aarden waterkruiken, eenige stapels potten en pannen en een hoop kinderspeelgoed.

Over meubels, voor de gelegenheid opgeknapt met een streekje verf en een veegje vernis, hingen wit-linnen manskleeren, japonnen, bont-gebloemde sarongs, een paar gordijnen. Een tafel met waggelig opgestapeld porselein en glas stond verschanst achter een rij in elkaar gezette stoelen en een naaimachine, waar een flobert-geweer tegen aan leunde. En allerlei op het eerste gezicht onherkenbare dingen stonden, lagen en vielen door elkander.

Midden tusschen die stukken en brokken van een vernielde huiselijkheid zat een groep heeren te borrelen aan een tafeltje. Een groot zwaar-gebouwd man, wiens grof gezicht, vuurrood boven het wit van zijn jas, denken deed aan een van die plompe beelden zooals er vroeger wel aan scheeps-stevens prijkten, ten ruwste uit een stuk hout gesneden en met een kwast vol menie gekleurd, eindigde juist een verhaal, schreeuwend als tegen iemand aan den overkant van een veld.

‘Wat dacht je wel, Soetens, zeg ik, toen je daar ineens dien tijgermuil voor je hadt, boven op den kop van je paard? Was je niet bang? Nee, zeit-ie, bang ben ik eerst geworden toen ik weer thuis zat. Ik dacht alleen maar dat-ie zoo stonk. Godverdomme wat stink jij! dacht ik!’

Hij gooide zich achterover in den stoel die zijn geweldig lichaam beklemd hield, en lachte dat het hout er van kraakte.

‘Zie je dat benauwde gezicht van Soetens op zijn paard, en de tijger net zoo geschrokken van hem als hij van den tijger, en dan “Godverdomme, wat stink jij!” riep hij, zich

de tranen van de wangen vegend. “Jawel Soetens, lieg er nou maar niet om. Zoo is het gebeurd, man!”

Hij gaf een kleinen, beschroomd kijkenden man naast hem een slag op de knie die hem deed opschokken, en herhaalde:

“Zoo is het gebeurd!”

En iedereen lachte mee.

Mr. Oldenzeel ging op den luidruchtigen lacher met het rood-houten gezicht toe, die hem ontving met een uitroep over zijn late komst en het verhaal dat hij maar half had gehoord, en stelde van Heemsbergen voor.

Ophoudend met lachen keken allen den nieuwen bewoner van Soemberbaroe aan met die kritische belangstelling die van een sedert lang gespannen verwachting komt.

Behalve den reus met het roode gezicht en den bedeesden kleine naast hem, zaten nog een drietal mannen in den kring, - een eenarmige met het lintje van de militaire Willemsorde in het knoopsgat, een ledige mouw, en een tint zoo donker dat van Heemsbergen hem voor een halfbloed hield; - een zwijgende drinker die, half van het gezelschap afgekeerd alsof hij er niet bij hoorde, onophoudelijk de vingers haalde door den ongekamden baard waarin zijn verdrietig, met scherpe rimpeltjes als met een spinneweb overtrokken gezicht halverwege schuil ging; en een rijzig man met een bril op en een zenuwachtigen frons op het voorhoofd, die ongeduldig op de tafel zat te trommelen, telkens een blik werpend naar de open deur waaruit het rumoer der vendutie klonk.

De groote roode reikte Mr. Oldenzeel een knotvingerige hand.

“De Bakker, van Kalimas,” zei hij met een knik tegen van Heemsbergen. “Ze hebben je mijn fabriek zeker al wel gewezen in de vlakte, het is de grootste hier. Hé spada! glazen en stoelen!”

Mr. Oldenzeel ging zitten met het voldane gezicht van iemand die meer dan het zijne heeft toegebracht aan het algemeen amusement. En de Bakker nam zijn verhaal weer op, met een vernieuwden aanval op het verlegen kijkende kleine mannetje, dat hij “dominee” noemde en die een zendeling was.

“Maar ik heb dat woord toch niet gezegd, meneer de Bakker!” trachtte de kleine zich te verdedigen.

Jawel, Weleerwaarde! je zei Godverdomme. In je schrik zei je het, broeder in den Heere! Dat is een leelijk postje op den debet-kant in je rekening-courant met de lui daar Boven!'

Van Heemsbergen bekeek den spreker. Hij had kleine bruine oogen, en een blik die stekend van tusschen de bijna wimperlooze licht-gezwollen oogleden uitkwam: zijn lange, gladgeschoren bovenlip, waarin de richel van het midden haast niet te zien was, bewoog op een eigenaardige stijve manier onder het spreken. Zijn hand met de breede, witachtig door de rosbruine huid brekende knoken, en de korte nagels op de stompe vingertoppen, greep de leuning van den wipstoel of het het handvat ware geweest van een zware spade. Hij sprak op een toon van niet-wederstreefd gezag. De kleine verlegene voelde zijn scherts klaarblijkelijk als knuppelslagen.

'Wat zeg jij er van, Kleiweg!' riep hij den invalide toe. 'Hebben we het wel ooit erger gehoord, toen we nog samen in de kazerne waren?'

De militair grinnikte.

'Nou!' zei hij.

'En jij, zoutpakhuismeester-op-verlof, hoe vin-jij 'em? Zoo zou jij niet gevloekt hebben, hé, al was er een heele schuit met zout naar den kelder gegaan?' vroeg hij, met een knipoogje tegen de anderen, den zwijgenden drinker. 'Nou, geef eens asem, man!'

De zoutpakhuismeester, die om bedriegelijke handelingen uit den dienst ontslagen was, antwoordde niet. En de Bakker lachte te luider.

De dokter haalde zijn horloge te voorschijn.

'Elf uur waarachtig al - en mijn drie operatie-patienten die liggen te wachten!' zei hij wrevelig. 'Als de vendumeester niet direct komt ga ik er van door, en jullie stuurt me maar een bode na naar Sisiran - ik kan hier niet mijn heelen morgen verdoen!'

De dokter, de eenige vier-en-twintig uur in den omtrek, bracht zijn dagen en zijn halve nachten door in een als de wind langs velden en wegen stuivenden reiswagen. Al de fabrieken van de streek waren op zijn genees- en heelkunst geabonneerd. Waar hij aan den oprit een vlaggezwaaienden

Inlander zag staan joeg hij naar binnen. Daar lag een verongelukte bij de machines, daar ijlde er een in koorts, daar waren angstige gezichten rondom een kraambed.

Hij verbond, dokterde, verloste, sprong weer in zijn wagen en was in een stofwolk weggewerveld. Op het oogenblik had hij de Marre onderhanden; en den rusteloozen zieke tijding beloofd hebbende van de vendutie, had hij al driemaal een boodschap gestuurd naar den vendumeester om te weten hoe het stond.

'Jullie moet me maar een bode te paard nazenden naar Sisiran!' herhaalde hij. 'Ik ga!'

De suikerfabrikant wendde zich plotseling tot van Heemsbergen.

'En u komt zoo onzen vriend Oldenzeel helpen op de fabriek - recht en gerechtigheid malen voor den bruinen broeder! Jullie maalt te fijn, jullie heeren van de rechterlijke macht. Het stuift allemaal weg - phoe! phoe!! niks meer er van te zien. En wat liggen blijft, dat lusten ze niet. Nee, Oldenzeel, ouwe sobat, ze lusten het niet, ze lusten het niet, meneer!' herhaalde hij, het 'lusten' uitsprekend met een optrekken van zijn stijve lip dat de groote bruin-gesmookte tanden te zien kwamen. 'Je moest eens weten hoe dikwijls ze de dingen blauw blauw laten, liever dan dat ze naar den landraad loopen. Ze geven wat om jullie recht! Wat het dessa-hoofd verkiest dat is recht voor de dessa-lui, en wat de assistent wedana verkiest dat is recht voor het dessa-hoofd, en wat de wedana verkiest dat is recht voor den assistent-wedana, en wat de Regent verkiest dat is recht voor den wedana, en zoo voorts en zoo voorts, ga je gang maar tot boven aan de ladder. U bent natuurlijk hier gekomen met allerlei mooie ideeën,' ging hij voort, weer tot van Heemsbergen gewend, 'humaniteit en de ontwikkeling van den Inlander, en de taak van het moederland, en vooruitgang, en de Duivel mag weten wat meer. Zoo praten ze in Holland! larie zeg ik u, - allemaal larie! Een Inlander kun e niet "ontwikkelen", er is niks aan hem te ontwikkelen, maar hem lui maken, en brutaal, en een nog grooter gladakker dan hij al is - dat kun-je. Je huisjongens bestelen je als de raven, en je fabriekvolk loopt weg midden in den maaltijd, waarom? omdat ze wel weten dat je ze toch niks

maken kunt met de mooie wetten van jelui. Probeer het eens - steek eens een vinger naar ze uit! er komt een klapzaak van, en je wordt als Europeaan veroordeeld tegenover zoo'n smeerlap.'

Mr. Oldenzeel voelde zich genoopt de rechtsinstellingen der Kolonie te verdedigen.

'Je kunt toch het vuistrecht niet proclameeren voor de Hollanders.'

'Wie spreekt er van proclameeren!' riep de ander met een slag op de tafel. 'Dat is het juist - al die drukte en formaliteiten en nonsens! Proclameer niks, en laat de lui van de practijk hun gang gaan. Zoo ging het in den ouden tijd en zoo was het goed. Wil je een bewijs: kijk dan maar naar de suikerfabrikatie. Hoe stond die vroeger op Java? En hoe staat ze nou? dat vraag ik je!'

Hij keek den kring rond, en geen antwoord krijgend, herhaalde hij:

'Dat vraag ik je!'

De dokter sprong op.

'Nu, ik zal de heeren groeten. - Zoo, daar komen ze!'

Mr. Oldenzeel greep met de eene hand zijn glas en met de andere het blad sandwiches dat de bediende juist presenteerde:

'Laten we uit het gedrang zien te blijven, Heeren!'

De drom der koopers kwam binnen, den vendumeester omdringend die zijn verhit gezicht met een tafellaken van een zakdoek afdweilde. Het speeldoos-draaiende jongemensch en zijn kornuiten liepen voorop, marcheerend op de maat van:

> Voici le sabre, le sabre, le sabre,
> Voici le sabre, le sabre de Papa!'

Mr. Oldenzeel toeknikkend klom de vendumeester op den stoel waarvan deze juist was opgestaan.

'Hoe hoog?' riep de dokter. 'Zeg het maar ten naasten bij, op een paar honderd komt het niet aan.'

De vendumeester deed den al opengesperden mond weer dicht, keek in zijn notitieboekje en stak vier vingers in de hoogte.

'Vier mille?' riep de dokter. En de ander had nog niet

geknikt of hij was den tuin al in, waar zijn rijtuig stond te wachten.

Mr. Oldenzeel applaudisseerde.

'Bravo! bravo! Zeg de Marre dat we de vijf zullen halen!' riep hij naar buiten.

De wielen van het doktersrijtuig ratelden al weg - zijn drie operatie-patiënten!

De vendumeester goot een voet-hoog glas brandy-en-soda naar binnen, haalde diep adem, en zich inspannend dat de aders plotseling blauw opliepen op zijn slapen, barstte hij uit:

'De achtergalerij, heeren! een djati-houten eettafel, ingezet voor tien gulden!'

En het bieden en opslaan begon overnieuw, onder roepen, schreeuwen en gelach. Mr. Oldenzeel gaf veertig gulden voor een wipstoel, de Bakker overtroefde de zestig waartoe de dikke Chinees zich had laten opjagen voor het bezit der speeldoos met een ineens uitgeschreeuwde honderd, verklarend dat 'zoo'n moppen-kast een allemachtig lollig ding was!' De meubels, het porselein, het paardetuig, het keukengerij was verkocht zoo gauw als uitgeroepen.

Mr. Oldenzeel straalde.

'Zoo gaat het goed! vooruit Heeren! nu moeten we er zes van maken!'

Er kwam van allerlei door elkaar nu.

De dikke handen van den vendumeester hielden achtereenvolgens een garen-winder, een vuil-geworden antimacassar, een flesch roode vischjes in olie, een opgezetten paradijsvogel, een dames-slof waarvan de weerga niet te vinden was geweest in de hoogte. En de in het Maleisch geroepen getallen vlogen elkander na door de lucht en kaatsten terug als ballen bij een tennis-spel, terwijl het al verkochte weder, en voor een derden en een vierden keer ingezet en op nieuw verkocht werd.

De Oosterlingen, die alleen uit nieuwsgierigheid gekomen waren of in de hoop een goeden koop machtig te worden, deden al lang niet meer mee. Maar voor de Hollanders was de vendutie een relletje geworden dat onder gejoel afliep.

De gezelligheid onder zoo vele anders her- en derwaarts verspreid wonende kennissen, de drukte ongewoon in het doodelijk stille bestaan der binnenlanden, en de brandy-soda

en bittertjes hadden in gelijke mate medegewerkt om de medelijdende stemming waarin allen zonder onderscheid ter vendutie gekomen waren te doen omslaan in een van jolige pret. Het werd nu een sport elkander te overbieden, juist naar de nuttelooste, leelijkste dingen, alleen maar voor het pleizier om met het laatste bod te winnen in den uitgelaten wedstrijd.

Een jonge houtvester kocht een wollen schaap dat hij over de hoofden heen den vendumeester uit de handen trok, en dadelijk liet blaten.

'Tegen dat ik eens over trouwen ga denken!' verklaarde hij.

'Tot zoolang mag je er zelf mee spelen, hoor, zoete jongen!'

'Slaap kindje slaap! daar buiten loopt een schaap!' galmde het jongemensch wien de muziekdoos was afgenomen.

Een oude heer met een langen witten baard zette een met vergeet-mij-nietjes versierden dameshoed op, met een ernstig gezicht vragend of die geen dertig gulden waard was?

De bediende die met een blad bitterglaasjes stond te wachten werd in den kring getrokken.

'Hier! de bittertjes veilen!'

In een oogwenk waren de kelkjes weggegrist.

'Vijf gulden voor 't stuk!'

'Neen zes, zes!'

'Zeven voor mijn part!'

De Bakker greep naar de bijna leege jeneverflesch.

'Twintig pop voor den vierkanten pot!'

En de kruik aan den mond zettend dronk hij ze uit, onder het gelach van de omstanders.

De vette Chinees grinnikte.

Een deftig-gekleed Inlander, wiens onbewogen wezen opviel onder al die verhitte, in wijdmondig lachen vertrokken gezichten, keek zwijgend toe.

Van Heemsbergen ving den blik op. Hij wrong zich los uit het gedrang en ging naar buiten.

De stalknecht in den blauwen toro, dien hij bij het oprijden van het erf had gezien, bracht juist het paard weer op stal. Het jonge dier, schichtig van de ongewone drukte, bewoog onrustig zijn fijne ooren, en rolde met de oogen, zoodat het wit onder het glanzige bruin te zien kwam.

De blonde man uit de bendy, met wien Mr. Oldenzeel

zijn onvrijwillige harddraverij had gehouden, stond hem na te zien, glimlachend luisterend naar een ouden inlander, die met veel keelgeluiden en tong-geklap den haargroei op den nek van het dier gispte.

'Al te erg zijn de ongeluks-teekens daar!' zeide hij het hoofd schuddend. 'Wie zoude zoo dwaas zijn een zoodanig dier te koopen? Eh! heeft de vorige eigenaar niet al zijn geld verloren, zoodat hij een arm mensch was, voor hij het paard een maand op stal had staan? En heeft de vrouw van den Heer Resident, die het toen kocht, niet haar been gebroken in de badkamer? En die hem nu heeft is die niet plotseling ziek geworden, zoodat ze hem in een draagstoel naar boven hebben gebracht? Tè! tè! zelfs het ongeleerdste mensch kan zien hoe dit paard geteekend is, dat het zijn berijder ten val brengen moet en al de zijnen! Ware het op mijn erf gekomen, ik zou de sporen van zijn hoeven laten wegvegen van het pad!'

'Wat zegt hij toch?' vroeg van Heemsbergen. 'Is het paard verkocht? ik zou er wel zin in hebben.'

'Het is nog te koop,' antwoordde de staljongen in gebroken Maleisch.

Mr. Oldenzeel kwam er aan met haastige dribbelpassen.

'Meneer Van Heemsbergen! het is hoog tijd voor de zitting, komt u? Ah, goedenmorgen! ik heb al naar je gezocht!' Hij reikte den blonden man met de controleurspet de hand. 'Je vrind De Bakker zit daar binnen,' voegde hij er met een knipoogje bij.

'Dat is hier vandaan te hooren,' antwoordde de controleur droogjes. 'Ik moet u mijn excuses maken voor daarstraks, meneer Oldenzeel, mijn koetsier heeft het paard niet in de hand.'

De rechter maakte een afwerend gebaar.

'Daar is nu eenmaal niets aan te doen met die kerels... De heeren kennen mekaar misschien nog uit Leiden?' vroeg hij en keek van den controleur naar van Heemsbergen.

De blonde man groette stijf.

'Alleen maar van aanzien - Hendriks.'

Van Heemsbergen herkende den concierge-zoon uit Leiden, die indertijd de kachels placht te komen opstoken in de klasse. De herinnering maakte dat hij onwillekeurig *je* zei.

‘Ik dacht al, wat een bekend gezicht, maar ik kon je niet goed thuisbrengen daarstraks.’

‘U zijt hier aan den Landraad geplaatst meneer van Heemsbergen, naar ik hoor,’ zei de ander den nadruk leggend op het ‘u’ en den vollen naam. Zonder het antwoord af te wachten wendde hij zich weer tot den rechter.

‘Dus vandaag zal Pah-Tasmie zijn lot vernemen, Singadikrama of geen Singadikrama.’ Met een glimlach onder zijn blonden snor sprak hij den naam uit van een getuige in de dien ochtend te behandelen strafzaak, die sedert eenige maanden spoorloos verdwenen was.

‘Ja, de kerel is niet te vinden geweest, juist zooals je voorspeld hadt.’

‘Attendez-moi sous l'orme’ - citeerde Hendriks. ‘Niet dat het er veel toe doet - Singadikrama is maar een stroopop in de handen van u weet wel wie.’

Mr. Oldenzeel scheen in het minst niet verwonderd over de kennis die de jonge Binnenlandsch-Bestuursambtenaar omtrent rechtzaken toonde te hebben.

‘Geloof je?’ vroeg hij vertrouwend.

‘Ik ben er absoluut zeker van,’ antwoordde Hendriks, met een groet heengaande.

De koetsier reed voor.

Gevolgd door van Heemsbergen heesch Mr. Oldenzeel zich kreunend in het van den weeromstuit kreunende voertuigje.

‘Een allemachtige knappe jongen,’ merkte hij op. ‘Onze Lieve Heer mag weten hoe het komt - maar hij vraagt nooit iets, en hij weet altijd alles.’

AUGUSTA DE WIT.

(*Wordt vervolgd.*)

Mr. F.A. van Hall als minister.

Mededeelingen en herinneringen. III.[1)]

'Daar zijt gij dan weder. Goddank dat in deze beweging ten minste één kerel, die ervaring bij moed en vasten wil paart, aan de helm van het roer (?) van ons Rijk staat'. Zóó luidde de gelukwensch, waarmede de Deventersche Predikant Halbertsma zijn ouden vriend Van Hall in April 1853 bij diens terugkeer aan het hoofd van 's lands zaken begroette.

De April-beweging was de aanleiding tot Van Hall's weder-optreden.

Aan het opzetten van die beweging had hij geen deel genomen. In Augustus 1852 had de nieuwe Minister van Buitenlandsche Zaken, J.P.P. van Zuylen van Nyevelt, hem gezegd dat de definitieve regeling van de katholieke aangelegenheden 'reeds zoo ver was gevorderd, dat hij er niets mede te maken zou hebben'. De zaak bleef slapen, totdat de breve van 4 Maart 1853 de gemoederen wakker schudde. Een aartsbisschop en vier bisschoppen zouden zich hier te lande vestigen. Welk een indruk dat nieuws maakte staat ons ouderen levendig voor den geest. De zaak zelve wekte niet gerechtvaardigde ergernis. De vorm waarin de mededeeling werd gedaan, gaf verklaarbaren aanstoot.

Over de vraag of de Pauselijke internuntius de Neder-

1) Zie *De Gids* van December 1896 en November 1899.

landsche Regeering op den inhoud van de breve heeft voorbereid lag van den aanvang af een sluier, die nòg niet geheel is opgeheven. Lange debatten zijn daarover bepaaldelijk in de maand November 1854 in de Tweede Kamer gevoerd. De oud-Minister Van Zuylen, toen weer door het district Zwolle in de Kamer gebracht, bleef beweren dat hij niets wat op een waarschuwing, een voorbereiding geleek van den Internuntius had ontvangen. Het meest afdoende stuk is een brief, waarin de heer Mazel, Secretaris-Generaal van het Departement van Buitenlandsche Zaken, zijn herinneringen en indrukken resumeerde. Die brief, kennelijk op verzoek van Van Hall aan dezen geschreven, verdient alle aandacht, zoowel om de positie als om het karakter van den schrijver.

Ziehier dien brief:

Hoog Edelgestrenge Heer.

In verband met het gesprek dat ik straks de eer had met Uwe Excellentie te voeren, acht ik het niet ondienstig en zij het mij vergund UHEdg. schriftelijk te herhalen, hetgeen te dier gelegenheid is medegedeeld.
Dat ik den 12 Jan. 1853 aan mijnen toenmaligen Chef uit eigen beweging gevraagd zoude hebben, of aan ZHwelgeb. door Mg^{r}. Belgrado eenige mededeeling zou zijn gedaan (eene vraag die zeer onbescheiden zou zijn geweest) moet waarschijnlijk of liever zeker worden toegepast op het volgende.
Toen later en zoo ik mij niet vergis in de maand Maart 1853, mij door den Internuntius een bezoek werd gebragt, en er over en weder sprake was van de hoop en innigen wensch, dat de gerezene verwikkelingen, door wederzijdsch streven, mogten worden uit den weg geruimd, zeide ik tot Mg^{r}. Belgrado, dat het welligt te wenschen ware geweest, dat het Hof van Rome vooraf het een of ander had doen kennen, wegens zijne bedoeling nopens de R.K. Kerkelijke organisatie hier te lande, waardoor veel, zoo niet alles, welligt had kunnen worden voorgekomen. Hierop antwoordde de Internuntius mij dadelijk ‘qu'il avait prévenu le 12 Janvier.’

Op mijn gezegde, dat mij zulks onbekend was, liet Mg[r]. Belgrado volgen dat hij op gezegde dagteekening, eerst den Minister voor de Zaken der R.K. Eeredienst had verwittigd, - dat zulks vervolgens door een vertrouwd persoon, had plaats gehad bij den Minister van Binnenlandsche Zaken, en dat hij ook den Minister van Buitenlandsche Zaken had kennis gegeven.

Na mijne herhaalde verzekering dat ik daarvan niets wist, en het gesprek ten einde geloopen zijnde, is na het vertrek van Mg[r]. Belgrado, de Minister van Buitenlandsche Zaken onmiddelijk van het bovenstaande onderrigt, onder bijvoeging dat ik derhalve moest veronderstellen, dat óf aan wantrouwen, óf welligt aan een misleiding van den een of anderen kant kon worden gedacht.
De Heer Minister van Buitenlandsche Zaken, heeft mij alstoen verzekerd, dat ZHwelgeb. geene mededeeling van de zijde van den Internuntius was gedaan.
Ik gelove voor de getrouwheid van dit relaas te kunnen instaan, en heb de eer met de meeste hoogachting te zijn,
van Uwe Excellentie,
de zeer gehoorzame dienaar
MAZEL.
Buitenhof,
24 Nov. 1854.

De brief was een terugslag op hetgeen de heer Van Zuylen den 21[sten] en den 23[sten] November 1854 in de Kamer had verklaard. ‘Ik verklaar’ - zoo zeide hij den 21[sten] - ‘dat aan mij *niets* is medegedeeld; ik verklaar dat van *geen* aartsbisdom is gesproken; dat Utrecht noch Haarlem is genoemd; ik verklaar dat deze ontkentenis is uitgedrukt in mijn correspondentie met den gezant te Rome lang voordat er van allocutie, breve, petitioneering of Aprilbeweging sprake was.’ En den 23[sten]: ‘Ik heb getracht mijne herinneringen omtrent dien dag [12 Januari 1853], zooveel mogelijk te recolligeeren; ik heb getracht met alle inspanning van mijn denkvermogen terug te dringen in het verledene, mij voor den geest te brengen wat er dien dag verhandeld is tusschen den internuntius en mij; en altijd ben ik tot het resultaat

gekomen: Neen, er is mij niets gezegd; ik heb van geen aartsbisdom hooren spreken; ik heb noch Utrecht noch Haarlem hooren noemen. En ik heb daarvan nog andere bewijzen. Ik zou, als het noodzakelijk was, de getuigenis kunnen inroepen van een man die hoog staat aangeschreven, den secretaris-generaal van het Departement van Buitenlandsche Zaken, die zich dadelijk na dat bezoek bij mij vervoegde en mij met een zeer te billijken nieuwsgierigheid vroeg: "Is u nu iets medegedeeld?" Die vraag geschiedde toen de internuntius mij nauwelijks verlaten had; en het antwoord was ontkennend.'

Den 24sten eindelijk: 'Er zou een misverstand hebben plaats gehad. Omtrent wat? Omtrent den inhoud der mededeeling? Dit is zoo niet. Maar er zou een misverstand hebben kunnen bestaan omtrent de beteekenis van het woord *mededeeling.* De een hecht daaraan eene andere beteekenis dan de ander. Men kan een mededeeling beschouwen als een soort van raadsel, als dat van de Sphinx waarmede een menschenleven voorbijging voordat het uitgevonden was. *Ik* heb steeds eene andere beteekenis aan het woord *mededeeling* gehecht; ik heb steeds gemeend dat zij moest inhouden eene klare, duidelijke uiteenzetting althans van de hoofdpunten. Ik heb gemeend dat daarin drie woorden niet mochten ontbreken: *aartsbisdom*, *Utrecht*, *Haarlem.* Nu wil ik aannemen dat ik in de conferentie op 12 Januari mij aan eene onverklaarbare distractie heb overgegeven; maar ik zou, zelfs in die onderstelling, door *deze* drie woorden zijn wakker geschud. Maar ze zijn niet gesproken, ik heb ze niet gehoord. Ik zou desnoods bereid zijn dit met plechtigen eede te bevestigen.'

Deze voorstelling van de zaak werd bevestigd en gehandhaafd door den oud-ambtgenoot van den heer Van Zuylen, den heer Strens.

Daar tegenover staan de mededeelingen en verklaringen van Van Hall. Hij moest - zoo zeide hij - wel blijven gelooven aan een misverstand. 'Nog gisteren (22 November 1854) avond is mij gebleken dat het geheele corps diplomatique met de zaak bekend was een of twee dagen nadat de internuntius de mededeeling aan den Minister van Buitenlandsche Zaken had gedaan; en daarom, wanneer de

spreker zegt dat er geen mededeeling is geschied, geloof ik dat er een misverstand heeft plaats gehad.... Naar mij verhaald is, zou de zaak aldus gebeurd zijn.... De internuntius kwam tot hem [Van Zuylen] en moet eene mededeeling hebben gedaan in de taal zooals men dat van een voorzichtig diplomaat en vooral uit dat land gewoon is. Hij zeide - ik moet Fransch spreken om het historische van het feit te bewaren - *la chose se fera ainsi*, en of er nu gevraagd is of dit eene communicatie was of niet is mij onbekend, maar volgens het verhaal zou de internuntius hebben geantwoord: *vous n'aurez pas d'autre communication.* Wanneer ik nu daarbij voeg, dat de geheele organisatie op datzelfde oogenblik bij het geheele corps diplomatique bekend was, en dat het uit vroegere debatten gebleken is dat een geacht lid dezer Kamer er van geweten heeft; dat er dus geen motief voor geheimhouding bestond, dan moet ik, daar ik de beide interlocuteurs voor eerlijke en respectabele mannen houd, aan niets anders dan een misverstand gelooven'

Dit, betreffende hetgeen aan de Aprilbeweging voorafging.

Aan die beweging was Van Hall, zooals reeds gezegd is, vreemd gebleven....

'Ik zag wel opgewektheid om mij heen, maar ik was geheel en al onbekend met de raddraaijers, met het bestaan van een committé, en keurde zeer af het algemeen petitionnement. Noch mijn vader, noch iemand van mijne familie zoover ik weet, heeft eenig rekwest mede geteekend.'

Des te meer zou Van Hall te doen krijgen met de beweging zooals die op touw was gezet en zooals die zich had geopenbaard ter audientie, door den Koning te Amsterdam verleend. Wat Van Hall aanteekende omtrent de dagen die aan zijn optreden als minister voorafgingen, volgt hier.

'De Koning' - zoo vermeldt hij - 'was naar Amsterdam vertrokken om daar 12 April 1853 en volgende dagen audiëntie te verleenen. De Tweede Kamer had den 13^{den} April hare werkzaamheden hervat en in die vergadering had de heer van Doorn zijne interpellatie gedaan.

Ik was als voorzitter van de commissie van enquête over het zout druk werkzaam en had des Vrijdagsmorgens - 15

April -, van niets wetende, van mijne collegaas afscheid genomen, niet anders denkende dan de bijeenkomst op den volgenden dag weder bij te wonen.

Tegen den middag ontving ik eene missive van den heer de Kock, destijds Secretaris van het Kabinet, met verzoek om terstond in Amsterdam te komen, waar Z.M. mij den anderen ochtend of middag wenschte te spreken. Ik ververtrok, en liet den heer de Kock van mijne aankomst prevenieeren.

In Amsterdam heerschte groote spanning; men vreesde, zoo zeide men mij, ongeregeldheden. De Koning had zich op de audiëntie aan de Predikanten zeer sterk over de Grondwet uitgelaten, en wel zóó, dat men aan de Courant (sic) het antwoord eenigszins verzacht opgaf.

Tegen 3 of 4 uur werd ik op het Paleis tot Z.M. toegelaten. Hier volgen mijne annotaties, op den anderen dag geschreven en waarvan het oorspronkelijke bij de stukken is gevoegd.'

'In de audiëntie waarin het Z.M. behaagde den ondergeteekende voor te stellen het ministerie van Buitenlandsche Zaken te aanvaarden, wanneer het bestaande Ministerie zijn ontslag erlangde, heeft de Onderg. de vrijheid genomen aan Z.M. te kennen te geven dat, ofschoon zijn jaren en toestand, die van eenige rust na een leven van arbeid, het hem aller gewenscht (sic) zou hebben doen zijn om daarvan verschoond te kunnen blijven, hij echter zich nimmer zou onttrekken wanneer zijn dienst als onmisbaar door Z.M. werd beschouwd. Hij vertrouwde echter dat Z.M. het billijk zou vinden, eenige preliminaire punten vast te stellen.

Die punten, geheel in den geest Zijner Majesteit zijnde, waren de volgende:

1. dat eene zoo gewichtige resolutie eenmaal genomen zijnde, Z.M. daarop niet terug zou komen, maar aan hen die op HoogstDeszelfs eersten wenk zich bereid verklaren, door bedaarde standvastigheid die kracht zou helpen verleenen die in het moeilijke tijdsgewricht volstrekt noodig was.

2. dat Z.M. zich als regel zou vaststellen om geregeld

met alle Zijne Ministers te werken; dikwerf Kabinetsraden te houden, en steeds voor ieder hunner toegankelijk te zijn wanneer deze zich op bekwame uren, de zaken dit vorderende, bij HoogstDenzelve aanmeldden. Op den voorgrond toch moest staan dat de regeering van den Koning uitging, en dat de Ministers door hun raad, uitvoering en medewerking de verantwoordelijkheid op zich namen.

3. dat als beginselen die hoofdzakelijk die van het nieuwe Ministerie moeten zijn (erkend worden?):

eerlijke en loyale uitvoering der bestaande Grondwet;

wijziging, in eenen meer behoudenden zin, van kies- en gemeentewetten;

en, wat de teedere godsdienst-quaestie aanging, zooveel mogelijk bevrediging van het gekwetste gevoel der Protestanten; handhaving van de eer der natie en regten van het politiek gezag, met vermijding van opwekking van verbittering bij de Katholieken; geen geest van exclusie moet in het Kabinet praevaleeren.

4. dat men de personen, die in het Ministerie zouden optreden, en geschikt waren, zou kunnen vinden.

Voorloopig werd bepaald dat de tegenwoordige Ministers van Oorlog, Marine en Koloniën hunne portefeuilles zouden behouden;

dat de heer Mr. D. Donker Curtius voor het Ministerie van Binnenlandsche Zaken bestemd, en Zondag dadelijk door den Onderg. zou worden gesproken; dat de heer Mees, Secretaris der Nederlandsche Bank, namens Z.M. door den Heer de Kock zoude worden gesondeerd voor het Ministerie van Finantiën;

dat den Heer Ypey dat van Justitie zou worden aangeboden;

dat men zou trachten, den Heer Directeur van het Kabinet van Rappard in het Ministerie te doen optreden voor Hervormde Eeredienst, met bijvoeging van Nijverheid en Kunsten en Wetenschappen;

dat de waterstaat en publieke werken een afzonderlijk ministerie zouden vormen, waarvoor de Heer van der Kun zeer geschikt voorkwam;

dat een andere Katholiek, de Heer van Meeuwen bijv. of de Heer Borret, aan het hoofd der Katholieke Eeredienst zou worden geplaatst.

5. Het denkbeeld om den Heer de Liedekerke terug te roepen, en eene nota aan de Pauselijke Regeering te zenden in den door den Onderg. voorgedragen geest, was Zijne Majesteit welgevallig.

6. Eindelijk, de quaestie van de ontbinding der Tweede Kamer en van het doen eener Koninklijke proclamatie zou met de aanstaande Ministers worden besproken.'

'Amsterdam, 16 April 1853.

(geteekend) VAN HALL.

Tot nadere opheldering - zoo teekent Van Hall verder aan - ben ik verpligt op te merken dat Z.K.H. Prins Hendrik bij het gesprek tegenwoordig was. De heer van Reenen was van den beginne af tegenwoordig, of werd er bij toegelaten. Hij was alles ééns. Z.M. wilde hem de portefeuille van Binnenlandsche Zaken opdragen. Ik had in 't algemeen vollen vrede met de keuze; doch aarzelende wegens de weinige ondervinding welke hij bezat, die den Heer Thorbecke zou vervangen, gaf ik dit rondelijk te kennen, begeerende dat hij zelf zou beslissen.

Dientengevolge sprong tijdelijk deze benoeming af, en zou het Ministerie te zamen gesteld zijn gelijk is aangeteekend.

In 's-Hage teruggekeerd, besprak ik alles nader met den den Heer Donker Curtius. Deze aarzelde voor Binnenlandsche Zaken; de Heer Mees bedankte; en zoo werd in den loop van Maandag 18 April het Ministerie geconstitueerd gelijk het is geworden.'

Bij besluit van 19 April 1853 werd het Ministerie benoemd. Den 20sten werd daarvan mededeeling gedaan in de Tweede Kamer. Op verzoek van den heer Van der Linden lichtte de Minister van Oorlog - de éénige Minister die tegenwoordig was - de Kamer in 'omtrent de redenen die het Ministerie aanleiding gegeven hebben om zijn ontslag aan den Koning aan te bieden.' De inlichting bepaalde zich tot het voorlezen van den zooveel besproken brief van 17 April, wonderlijk genoeg mede onderteekend door de heeren Pahud, Enslie en Forstner van Dambenoy, die een paar dagen later terstond bereid gevonden werden om in het kabinet Van Hall over te gaan.

Ontbinding van de Tweede Kamer volgde, en de liberalen

kwamen in de minderheid. Daarmee was evenwel nog niet gezegd dat het kabinet eene meerderheid had waarop te rekenen zou vallen.

Het onthaal dat het van zijn conservatieve vrienden ondervond was niet onverdeeld gunstig. Professor Van Assen o.a. had *misgivings*. 'Thorbecke,' zoo schreef hij aan Van Hall, 'is gevallen door opgeruide petities, dat ellendige middel dat nooit dan kwaad ten gevolge heeft gehad. Hij zal met vernieuwde kracht weder opstaan, spant men niet alle mogelijke middelen in het werk om hem onder te houden. Is hiertoe het nieuwe Ministerie bij machte? Neen. - Heeft de Heer D. Curtius 25 stemmen kunnen verwerven voor het lidmaatschap van de Kamer? welke *pignora* gaf uw beminnelijke Burgemeester? Heeft Lightenvelt meer loijaliteit betoond dan Strens, die den moed had om Rome te beschuldigen? Geheel het Ministerie de acte van aanbod van ontslag te doen teekenen is in veler oog Thorbecke's glorie. Had hier [Leiden] morgen eene verkiezing plaats, hij verwierf honderden stemmen. Hoe hem te weeren? *Hoc opus*, *hic labor*..... De acte der oude Ministers is wel slecht gesteld van stijl, maar arglistig van inhoud; en, laat ons oprecht zijn, de Koning heeft veel te veel gesproken.... De peer was nog niet rijp. Er was alle hope op het verwerpen der armenwet. Men had de raadpleging kunnen bespoedigen, en al viel zij met ééne stem, dan had de Koning hem kunnen zeggen: gij miskent den kerkschen zin der natie. Het ontbreekt u aan takt, ga heen.... Zal 't Ministerie den moed hebben om de Grondwet te laten herzien en de rechtstreeksche verkiezingen op te heffen? Roomschen, joden en geheel het liberalendom is reeds in de weer.'

Meer bemoedigend schreef W. van Rappard, aan wien direct of indirect ook een portefeuille schijnt aangeboden te zijn. Na aan Van Hall zijn sympathie betuigd en hem zijn steun toegezegd te hebben, gaat Van Rappard aldus voort: 'Ik ben nu nieuwsgierig naar de verdere gebeurtenissen, en of het gerucht zich bewaarheidt, dat de Tweede Kamer zal *ontbonden* worden; indien men daartoe mocht overgaan beschouw ik, dat het spoedigst het beste is; maar zal de invloed van *Thorbeckiaansche* Gouverneurs niet nadeelig werken? Ik vrees toch altijd voor aansluiting van de

Thorbeckianen met de Roomschen, waartegen alleen eene aaneensluiting van de Hervormden bestand is.'

Vier dagen later heette het: 'Ik ben verontwaardigd over den brief van 16 [lees: 17] April van de Ministers aan den Koning; indien ik *in loco* geweest was, en Z.M. mij onder mededeeling van dat brutale stuk gevraagd had om Minister te worden, ik had het *mijns* ondanks aangenomen, want de Koning moest òf abdiqueeren, òf de Ministers behouden; onverwijlde, rondborstige, openbare retractatie, - dat gaat te ver.... Ik beschouw eene ontbinding van de Kamer noodzakelijk; men moet gebruik maken van de geestdrift van de Protestanten. Zou het niet van belang zijn zich te verzekeren van de *mede*- of niet-tegenwerking van de Gouverneurs, en dit zelfs onder bedreiging van destitutie? Dit werkt heilzaam op de Burgemeesters.... Al verder verlang ik niet eene belofte of vooruitzicht van grondwets-herziening, maar ten *tweeden male* raad ik u aan, *verklaart u niet stellig tegen eene grondwets-herziening*; niet dat ik zoude willen terugkeeren tot de Grondwet van 1840, maar ik vertrouw dat het oogenblik weldra zal komen dat de *welgezinden* in den lande tot eene *gematigde* grondwets-herziening zullen overhellen. Denk niet dat ik ben *reactionair*[1], maar inderdaad, de grondwet van 1848 is eene vrucht van tijdelijke opgewondenheid, maar heeft veel gebreken.'

Bij monde van den Groninger hoogleeraar Hofstede de Groot doet het ultra-protestantisme zich hooren. 'Terwijl ik met duizenden en honderdduizenden God dank voor de aanvankelijk behaalde zege, en mij niet alleen over Thorbecke's val verheug, maar ook daarover dat uw Excellentie aan het hoofd van het nieuwe Ministerie staat.... ben ik niet geheel zonder zorg voor de toekomst, die door den grooten aanhang, welken Thorbecke nog altijd heeft, steeds dreigend blijft. In 't bijzonder heeft hij in deze Provincie zeer vele vrienden, die niet weten wat hij doet en bedoelt. Om dezen in te lichten ben ik met mijne vrienden werkzaam.'

De Heer Borret, later lid van den Raad van State en Minister van Justitie, duidde op eene deswege door Van Hall

1) Hetgeen niet wegneemt dat Van Rappard drie jaren later het optreden van een reactionair Ministerie wenschte.

gedane vraag zijn Katholiek standpunt aldus aan: ‘Naar mijne meening.... kan het Katholiek belang volstrekt niet geacht worden mede te brengen dat de Katholieken aan het nieuwe Ministerie, dat zich bij zijne optreding plechtig heeft verbonden, op hunne grondwettige rechten geen inbreuk te zullen maken, alleen uit voorliefde voor een vroeger Minister, den oorlog te verklaren. Hoeveel recht en reden de Katholieken ook mogen gehad hebben om het Ministerie Thorbecke te ondersteunen, zou het toch zeer verkeerd zijn, daarom de Katholieke zaak als vereenzelvigd met het afgetreden Ministerie te beschouwen. Zal nu deze meening voor het staatkundig gedrag der Katholieken in deze tijds-omstandigheden en vooral bij de aanstaande verkiezingen tot richtsnoer strekken? Op die vraag durf ik uwe Excellentie voorshands geen beslissend antwoord te geven. De invloed dergenen, die eene manifestatie als de verkiezing van Thorbecke door de Katholieken niet wenschelijk achten in het algemeen belang zal wellicht niet sterk genoeg zijn tegen de bewegingen en werkzame pogingen van velen die om bijzondere belangen en bijzondere oogmerken eene andere politiek volgen.’

Apaisement - dat was hetgeen het Ministerie Van Hall bovenal in zijn vaandel schreef en zich allereerst ten doel stelde. Het trachtte dit te bereiken door de zoogenaamde wet op de kerkgenootschappen in te dienen en door groote meegaandheid te betoonen bij de behandeling van amendementen op die wet. Dit alles is uit de Handelingen van de Kamers en uit een groote reeks van vlugschriften bekend. Ten slotte werd werkelijk het apaisement verkregen.

Van Hall resumeert in zijne Herinneringen de lotgevallen van de wet aldus:

‘De gewichtigste taak welke het Ministerie te vervullen had was de regeling der kerkelijke quaestie.

Mijne denkbeelden omtrent de verhouding van de Godsdienst tot den Staat zijn altijd geweest deze, dat eene algeheele afscheiding van Kerk en Staat niet wel te denken is, maar dat de Godsdienst, als zoodanig, geheel onafhankelijk van den Staat moet zijn. De Godsdienst is een te gewichtig en te

noodzakelijk element van het volksleven dan dat er tusschen den Staat en hem geene nauwe betrekkingen zouden moeten bestaan; de Kerk is in den Staat, en moet aan dezen onderdanig zijn, maar in zichzelve en ten opzigte van alles wat alleen de Godsdienst raakt, geheel vrij en onafhankelijk.

Ik aanvaardde de portefeuille met het vaste denkbeeld dat de betrekking waarin de Kerk tot den Staat zou staan, met het toezigt dat de Grondwet aan den Staat toekent, bij de wet moeten worden geregeld. Dit denkbeeld is door mij in den Raad van Ministers met kracht ontwikkeld en doorgedreven, niettegenstaande de flauwheid van sommigen en den hevigen tegenstand van den Minister Lightenvelt.

Dit onderwerp bij deze wet, hoe weinig daarin dan ook mogt gezegd worden, geregeld wordende, zou ééns voor al uitgemaakt zijn dat die regeling tot het grondgebied van den wetgever behoorde.... Men zou ééns voor altijd beletten *empiètements* van het een of ander kerkgenootschap op het burgerlijk gezag, en al moest ook later de wet worden verbeterd of aangevuld, het zou uitgemaakt zijn dat de wetgever in dezen competent was. Eindelijk was deze gedragslijn raadzaam om het Ministerie rust te verschaffen, en te beveiligen tegen aanmatigingen zoowel van hen die de Roomschen wilden beletten als van de Roomschen welke, na een zoo grooten triomf te hebben verkregen, steeds meer en meer zouden verlangen. Ook dezen moesten leeren gevoelen, en de protestanten begrijpen, dat de Bisschop in de Roomsche kerk is een groot personaadje, maar dat hij in den Staat niets meer is dan een gewone burger.

Dergelijke wet kon echter niet in de Kamer worden gebragt terwijl de heer Lightenvelt tegenwoordig was, en dezen wilde ik de portefeuille niet zien nederleggen, omdat het bij de opgewondenheid en aaneensluiting der Katholieken nagenoeg zeker was dat geen Katholiek de portefeuille van Roomsche Eeredienst zou aanvaarden. Het was bovendien, daar de beleedigde eer van den Staat de terugroeping van onzen gezant te Rome (Graaf Liedekerke) had gevorderd, en ik toch wenschte te voorkomen dat te Rome verkeerde indrukken werden gegeven, wenschelijk een met mijn geheele zienswijze te Rome bekenden persoon te hebben. Daarbij kwam de hoop dat den Paus de oogen zouden kunnen

worden geopend voor den stap welken men hem had laten doen, en dat hij zou kunnen worden bewogen, eene wijziging in het Aartsbisdom van Utrecht te brengen. Dit een en ander bragt mij op het denkbeeld, den Heer Lightenvelt naar Rome te zenden, en inmiddels zelf het interim van Roomsche Eeredienst op mij te nemen.'

Over des heeren Lightenvelt's reis in de Kamer ondervraagd, betoogde Van Hall dat Lightenvelt's afwezigheid niet beteekent dat deze zich niet met de wet op de kerkgenootschappen zou vereenigd hebben. 'Niemand, mijne Heeren, zal mij bewegen, in deze Vergadering te openbaren wat in den Raad van Ministers is gebeurd. Trouwens het zou moeielijk zijn te zeggen hoe onze afwezende ambtgenoot er over denkt, want het wetsontwerp zooals het thans aan uwe beraadslaging is onderworpen, luidt in zoovele opzigten geheel anders dan het vroegere, dat waarlijk die Minister daarover geen opinie kan geuit hebben.'

De oppositie gaf zich op deze en dergelijke vertoogen niet gewonnen. De heer Blaupot ten Cate verklaarde eene motie te moeten 'doen' van dezen inhoud: 'wegens de afwezigheid van dien Minister' [van R.C. Eeredienst] 'de verdere behandeling van dit wetsontwerp te verdagen tot na de terugkomst van gemelden Minister.'

Van deze motie wilde de Regeering natuurlijk niets weten. Bestreden o.a. door den Minister van Justitie en door Van Hall, werd zij door den voorsteller ingetrokken met deze niet bijzondere duidelijke verklaring: 'Ik heb onderscheiden redenen voor en tegen mijne motie hooren aanvoeren. Ofschoon ik niet geheel van de gegrondheid dier redenen overtuigd ben, zoo is het mij evenwel genoeg vernomen te hebben dat de Regeering zich niet met mijne motie vereenigt om ze uit dien hoofde niet verder aan te dringen.'

Na de terugkomst van den Heer Lightenvelt in het land gevoelde deze zich met het oog op de gevoerde debatten minder op zijn gemak. In de Eerste Kamer gaf hij rekenschap van zijne zending. Deze, zeide hij, lachte hem geenszins toe. 'De waarheid is dat ik aan den nadrukkelijken wil des Konings, en mij door Hem persoonlijk kenbaar gemaakt, heb gemeend te moeten gehoorzamen'. De Regeering heeft getracht 'voor een ernstig en waardig Katholiek

iuterim' te zorgen.... 'Is het mijne schuld dat geen Katholiek zich met dat *interim* heeft willen belasten?' Wat Lightenvelt's houding tegenover het wetsontwerp betreft: hij komt er rond voor uit dat hij zich tegen het beginsel verklaard heeft om het toezicht over kerkgenootschappen te regelen bij de wet, en dat hij ook deze wet in vele harer deelen tot het laatste toe bestreden heeft. - 'Ik zal in deze wet berusten, wanneer zij door deze Kamer aangenomen wordt: ik zal haar *niet verdedigen*, *eensdeels*, omdat ik tegen die wet, hoe zeer aanmerkelijk in mijne afwezigheid gewijzigd, nog eenige bedenkingen heb; *anderdeels* omdat deze wet door de Regeering als eene politie-wet beschouwd, meer eigenaardiglijk bij den Minister van Justitie te huis behoort.'

Met ingenomenheid maakt Van Hall in zijne Herinneringen gewag van de hulp die hij bij het maken van de wet ondervond van den Hoogleeraar Royaards. Ook de voorlichting van den Heer Groen van Prinsterer werd door hem ingeroepen.

In het begin van Juni vond een gesprek tusschen de twee staatslieden plaats, maar daarbij wilde Groen het dan ook laten. 'Bij het overdenken' - zoo schrijft Groen den 8sten Juni 1853 aan Van Hall - 'van ons gesprek moet ik erkennen dat ik aan het bezwaar, hetwelk ik de eer had u te onderwerpen, telkens meer gewigt hecht. Ik vrees, door een dergelijke voorafgaande mededeeling, niet te zullen blijven als lid der Kamer in dien toestand van onbevangenheid welke ter juiste beoordeeling van de redeneringen mijner ambtgenooten vereischt wordt, en waarin ik, vooral in eene zoo uiterst moeilijke en gewigtige zaak, dubbel belang stel. Het zal wel onnoodig zijn de verzekering hierbij te voegen dat ik het blijk van uw vereerend vertrouwen hoogelijk waardeer.'

En den 11^{den} Juni, na eenige woorden van plichtpleging, schrijft Groen:

'Bij deze gelegenheid zij het mij vergund een enkel woord te voegen bij hetgeen ik, dankbaar voor uw vereerend aanbod, de vrijheid nam u laatstelijk te schrijven. Ik ben met de Fransche wetten, door u bedoeld, niet genoeg bekend; maar ik mag niet ontveinzen dat ik tegen het geheele denkbeeld van eene regeling der betrekkingen tusschen den Staat

en de Kerk, door eene wet, bij voortduring groot bezwaar heb. Ik vrees dat die, om den aard van het onderwerp, tot velerlei beschouwingen, en moeilijke discussiën aanleiding zal geven; en bij den meesten wensch om het Ministerie te ondersteunen kunnen wij toch nooit, zonder verloochening van onze beginselen, iets goedkeuren waardoor de vrijzinnige suprematie van den Staat over de Kerk in toepassing zou worden gebragt.'

Van Hall liet het hierbij niet zitten, maar hij vond Groen minder en minder toeschietelijk. Wederom tot eene samenkomst met Van Hall uitgenoodigd, zendt Groen dit bescheid (10 Juli): 'Gevoelig aan uwe vereerende uitnoodiging, zoude ik liever, bij de op handen zijnde beraadslaging in de sectie mijn bezoek eenige dagen uitstellen. Ik vrees al wat mijne vrijheid, als lid der Kamer, eenigszins zoude kunnen belemmeren. Ik vrees inzonderheid ook voor het geval dat ik later de wet aannemelijk mogt bevinden, verder voet te geven aan het verwijt van verstandhouding omtrent eene voordragt waartegen ik, om den inhoud, en vooral om het beginsel, ook bij de meest aandachtige overweging van hetgeen mij door u medegedeeld werd, tot dusver menigvuldig bezwaar heb.'

Groen vermeed ook later - zocht ten minste in geenen deele - persoonlijk overleg en samenspreking met Van Hall. Karakteristiek is het laatste briefje van Groen aan Van Hall, in de Herinneringen voorhanden. In Juni 1854 was Groen in Zwolle niet weder als lid van de Kamer gekozen. Van Hall schijnt den wensch te hebben uitgedrukt, zijn leedwezen daarover aan Groen te komen betuigen. Groen onttrok zich aan dat bezoek op de volgende wijze: 'Ik dank u voor uwe welwillende belangstelling. Mij dunkt, voor het systeem der regtstreeksche verkiezingen moet men op dergelijke wisselvalligheden voorbereid zijn. Ook heeft mij de uitkomst niet verrast, omdat ik de waarschijnlijkheid daarvan, na zoo veelsoortige tegenwerking, blijkens ook ons laatste gesprek, te gemoet zag. Ik ben zeer gevoelig aan uw voornemen om mij te bezoeken; maar het zou mij niet wel mogelijk zijn uwe Excellentie te ontvangen; omdat de toestand van een zieken bloedverwant, dien wij thans bij ons hebben, veel zorg en stilte vereischt.'

Den 25sten Augustus werd de wet op de Kerkgenootschappen door de Tweede en den 8sten September werd zij door de Eerste Kamer aangenomen. Gering was ten slotte hare beteekenis. De hoogleeraar Van Assen sprak veler gevoelen uit, toen hij nog vóór hare indiening aan Van Hall schreef: 'De publieke opinie begint zich zelve te vragen: nu de Bisschoppen er toch zijn - en de Haarlemmer Courant bevestigt het - waartoe heeft men dan al die drukte gemaakt?'

De bisschoppen waren er en bleven, tot niet gering misnoegen van de heftige Protestanten. Dat feit stond vast. En nu dat eenmaal zoo was, boezemde een wetsontwerp dat zulks niet had weten te voorkomen aan de groote menigte slechts een voorbijgaande belangstelling meer in. Maar ook staatslieden van verschillende richting en kleur ontveinsden zich de geringe beteekenis van de wet niet, al had zij aanleiding gegeven tot heftige debatten.

Van Dam van Isselt (brief aan Van Hall van 29 Juni 1854) klaagde dat de wet door de wijzigingen, in de Tweede Kamer aangebracht, tot nul gereduceerd was. 'Deze wet,' zeide Groen in November 1855, 'ook bij nader overleg, is mij steeds voorgekomen, eerst, gelijk zij aan de Kamer voorgelegd werd, alle gezindheden te zeer onder het bereik der hooge politie te brengen. Naderhand had zij geen beter opschrift kunnen dragen dan *much to do about nothing*: zelfs is nu en dan het vermoeden bij mij opgekomen of niet dat oorlogsrumoer, schijnbaar ten gevalle van ééne rigting, eene afleiding was om middelerwijl met de andere rigting den vrede te kunnen treffen'. Van Hall zelf hechtte evenmin aan den inhoud van de wet groote beteekenis. Reeds in September 1853 deed hij in de Eerste Kamer opmerken dat het streven van het Ministerie was, de spanning te doen bedaren. 'Dat is gelukt, zóó, dat een der geachte sprekers, de afgevaardigde uit Zuid-Holland (de heer Van Rijckevorsel), die toch dit wetsontwerp bestrijdt, ronduit verklaard heeft dat de natie omtrent dit ontwerp is gekomen tot een staat van onverschilligheid.'

'Door middel van de wet', schreef Van Hall later in zijn Herinneringen, 'is het Ministerie er in geslaagd om den staatsregtelijken toestand der kerkgenootschappen te vestigen maar het heeft de harten der menschen, den gaande ge-

maakten godsdienstigen haat en de passies van hen, die daarin het middel zien om politieke bedoelingen te bevorderen, niet op eens (doen) veranderen.'

Deze laatste zinsnede sloeg waarschijnlijk in de eerste plaats op de ultra-Protestantsche partij, die het Van Hall van den aanvang af lastig genoeg maakte.

In 't algemeen alzoo was met de wet het doel - apaisement - bereikt[1]. Dat was al veel. Onder den indruk van de opgezweepte hartstochten had erger kunnen gebeuren, en ten slotte mogen wij blijde zijn dat wij er zóó zijn afgekomen. Eigenlijk was juist zulk eene wet in de gegeven omstandigheden noodig, en Van Hall heeft een dienst aan het land bewezen door haar tot stand te brengen.

Zeker, tegen geheel de wet, meer bepaald tegen vele van hare onderdeelen, konden deugdelijke bezwaren aangevoerd worden. Maar voor de rust van het land was de oplossing die men verkreeg de meest gewenschte, en *après tout* de meest praktische.

Met de wet op de kerkgenootschappen was voldaan aan een gewichtig deel van het programma van werkzaamheden, den 26sten April 1853 door het Ministerie bij rapport aan den Koning geformuleerd.

Bij datzelfde programma was vierkant partij gekozen tegen hen, die Grondwets-verandering wenschten: 'Het is ons voorgekomen dat er noch over de onschendbaarheid der Grondwet noch over het onraadzame om in die wet wijzigingen te brengen, eenige twijfel behoort te bestaan.... Er is dan ook niemand onzer, die er aan denkt, om in de Grondwet eenige wijziging voor te dragen, en het zal ons streven zijn om hare eerlijke uitvoering te verzekeren.' Dit nam niet weg dat er onder het régime van de Grondwet van 1848 wetten waren tot stand gebracht die twijfel wettigden over de vraag

1) Den 5den November 1855 mocht Van Hall in de Tweede Kamer terecht 'verklaren: 'Driften op te wekken is gemakkelijk; dit kan ieder man op straat, die het oogenblikkelijk gevoel van het volk weet te beheerschen. Maar driften te beteugelen, vooral dan, wanneer zij zulk een gewigtig onderwerp als de godsdienst betreffen, dit is geene gemakkelijke taak. Die taak hebben wij evenwel ondernomen, en dat was de politiek van apaisement, maar tevens van eerbiediging van regten.'

‘of de afgetreden ministers de Grondwet wel in dien zin opvatten en toepasten, waarin zij is ontworpen, overwogen en vastgesteld.’ Daarbij had het Ministerie onder andere meer bepaald op het oog de gemeentewet en tevens - al was die niet bij name in het programma vermeld - de kieswet.

Met de voorbereiding van een herziening van die twee wetten haastte zich de Minister van Binnenlandsche Zaken, de heer Van Reenen niet. Zeer verklaarbaar is zijne weifeling: hij zou een terrein moeten betreden, waarop voetangels en klemmen niet ontbraken. ‘Tot mijn leedwezen’, stipt Van Hall aan, ‘moet ik erkennen dat wij hem in dit opzigt nimmer een stap voorwaarts hebben kunnen laten doen. Het was te vergeefs dat mijn ambtgenoot Donker Curtius en ik hem herhaaldelijk aanspoorden, en ook in den Raad van Ministers het onderwerp ter sprake bragten. Eindelijk was op mijn voorstel tegen het einde van 1853 tusschen ons bepaald dat dadelijk met het begin van het volgende jaar wij (de Heer D.C. en ik) tweemaal in de week bijeen zouden komen met den heer van Reenen, ten einde de beide bedoelde wetten artikel voor artikel te herzien. Het ongeluk echter wilde dat de heer van Doorn de portefeuille van Financiën moest nederleggen en dat er zoo spoedig geen nieuwe Minister van Financien werd gevonden. Ik nam dus het *interim* van dat Departement op mij en behield het tot 1 Mei. Dien ten gevolge was mijn tijd geheel geabsorbeerd. Het plan der conferenties heeft moeten worden uitgesteld, en de heer van Reenen heeft ons nimmer daaraan herinnerd.’

Bleef de herziening van de eigenlijk gezegde politieke wetten achterwege - een greep in het samenstel van onze belastingen kwam tot stand: de afschaffing van den gemaalaccijns. De Regeering had zich verklaard tegen de opheffing van de accijnzen op het geslacht en op de brandstoffen, in 1853 en 1854 van liberale zijde voorgesteld. Nog den 17^{den} November 1854 had zij, bij monde van den inmiddels opgetreden Minister Vrolik, uiteen gezet dat en waarom zij zich van diep ingrijpende voorstellen op belasting-gebied onthield. De Minister beriep zich daarbij op den oorlog die in het Oosten woedde. ‘Zoodra door den Goddelijken zegen de politieke toestand van Europa weder toelaat de toekomst met gerustheid te gemoet te zien zal, bij voldoenden toestand

der financiën, de Regeering zich haasten op den weg van vermindering van lasten de vertegenwoordiging voor te gaan.' Eene maand later - 20 December - werd de politieke toestand van Europa gelaten voor hetgeen hij was en verklaarde dezelfde Minister: 'wanneer die toestand zich niet bedenkelijker vertoont ten opzichte van ons Vaderland (ik spreek uitsluitend van ons Vaderland) dan op dit oogenblik het geval is, dan is het voornemen der Regering om, nadat de Kamer weder zal zijn bijeen gekomen, hare denkbeelden, in bepaalde voorstellen geformuleerd, mede te deelen en in ontwikkelingen te treden over de wijze waarop, naar haar inzien, aan dat voornemen, reeds den 17den November jl. aan de Kamer medegedeeld, ten meesten nutte van het land gevolg zal kunnen gegeven worden'.

Den 13den Februari werd het wetsontwerp tot afschaffing van den gemaal-accijns bij de Tweede Kamer ingediend.

Ziehier, hoe Van Hall in zijn herinneringen zijn standpunt in deze zaak uiteenzet. 'Onder de middelen welke de oppositie tegen het Ministerie aanwendde, behoorde vooral de aandrang tot afschaffing van belastingen. Van 1848 af waren daaromtrent allerlei voorstellen gedaan, dan eens had men het gemaal, dan eens het geslagt, dan weder de brandstoffen ter sprake gebragt. Ik hield het, bij den hoogst gunstigen stand onzer Oost-Indische opbrengsten, staatkundig onmogelijk dien aandrang te wederstaan. Daarbij was het niet te ontkennen dat de belasting ep het gemaal in weinige andere landen van Europa buiten het onze bestaande, uit haren aard den meesten schijn van onregtvaardigheid en ongelijkmatigheid had, zoodat ik reeds als Minister van Financiën in 1847, edoch zonder goed gevolg, bij de Tweede Kamer der Staten-Generaal eene poging had aangewend om dien, althans voor zooverre de rogge betrof, te doen verdwijnen. Ik, die, hetgeen wel van zelve spreekt, geen voorstander was of ben van het afschaffen van belastingen, begreep bovendien, dat men, wilde men *veel* behouden en niet alles verliezen, één grooten stap moest doen. Anders bleef men bloot gesteld daaraan, dat eerst de accijns op het geslagt, en dan die op de brandstoffen, of omgekeerd, afgeschaft werd, en dat men toch nog altijd zou hooren klagen en drijven, en eindelijk moeten toegeven dat ook het gemaal werd afgeschaft.

Deze waren de hoofdzakelijke redenen welke mij bewogen om, in overeenstemming met mijn stelsel van 1847 en met hetgeen door mij herhaaldelijk als lid der Tweede Kamer, wanneer er pogingen tot afbreking van ons belastingstelsel werden aangewend, gezegd was geworden, het niet alleen wenschelijk maar noodzakelijk te achten, dat het gemaal werd afgeschaft. De uitkomst heeft, meen ik, de juistheid mijner zienswijze bevestigd. Na 1855 is meer stilstand in het drijven tot vermindering van belastingen. Onze financiën hebben niet geleden, millioenen schats van onze Staatsschuld hebben kunnen worden geamortiseerd; het totaal der opbrengst van alle belastingen is niet veel verminderd. Het is waar, de financiën van onze groote steden hebben een verlies ondergaan; maar om te zwijgen dat de staatsbelangen bij den Minister moeten boven drijven, zoo valt het niet te ontkennen dat het verlies, door de steden geleden, hoofdzakelijk spruit uit de zwakheid der stedelijke besturen, die eene belasting hebben afgeschaft welke zij niet konden missen....

De Minister van Doorn.... had zich stellig verklaard tegen elke afschaffing van belasting, en zich inderdaad daardoor onmogelijk gemaakt.'

De heer Van Doorn had als Minister zijn ontslag gevraagd, en was tijdelijk vervangen door Van Hall zelf. 'Gedurende het interim dat ik bekleedde bereidde ik de afschaffing voor.... Na (sic) de optreding van den heer Vrolik maakte ik dezen met mijne zienswijze bekend, en na eenige weifelingen en contradicties, waarvan zijne redevoeringen in de Kamer en de van hem uitgegane stukken de bewijzen dragen, moest hij tot de afschaffing overgaan.'

Inderdaad: bevreemden kon het al weer niet, dat de heer Vrolik aarzelde. Van den kant van de conservatieven, van de ministerieele partij dreigde ernstig verzet; een verzet dat zijn toppunt bereikte in de dagen van 5 tot 14 Juni 1855, toen het veel besproken wetsontwerp bij de Tweede Kamer in beraadslaging kwam. Zelden of nooit zijn tusschen een Minister en hen, die hem in den regel volgden en steunden, zulke scherpe debatten gevoerd als men in die dagen te hooren kreeg.

De heer Hoffman vindt het 'zonneklaar, dat de Regeering zonder rijp beraad zich op een weg bevindt, welken zij haars

ondanks heeft ingeslagen.... Dit ontwerp reken ik onder de ondoordachte maatregelen; het is naar mijne overtuiging niet anders dan een roekelooze greep in ons belastingstelsel.'

De heer Van Lynden herinnert dat de Regeering nog den 17^{den} November van de afschaffing van het gemaal niet wilde weten; - den 13^{den} Februari stelt zij ze voor.

De heer de Kempenaer noemt het voorstel onverwacht, ondoordacht, ontijdig, onverplicht en onvoorzichtig.

De heer Rochussen vindt bij het Ministerie niet die vaste, die innige overtuiging, niet dat vaste stelsel omtrent de financien, hetwelk hij zoo gaarne zou zien.

De heer van Rappard besluit zijn rede aldus: 'Gij (Regeering) zult eene zegepraal behalen. Of het eene zegepraal zal zijn voor het lieve Vaderland, dat betwijfel ik. Neen, ik betwijfel het niet. Ik zal het woord niet uitspreken, dat mij op dezen oogenblik op de lippen zweeft. Ik stem tegen de wet.'

En ten slotte de heer de Kempenaer nogmaals. - Van Hall had gewaagd van de Kempenaer's eigenaardige welsprekendheid en van de bloemen die hij 'dikwijls plukt op eene wijze, die niet alleen zijne vrienden zeer doet, maar die hem-zelven kwetsen moest.' Een vinnige repliek van de Kempenaer bleef niet achterwege: 'de Minister heeft lang en veel over zich zelven gesproken. Dit was mij ook niet onverwacht. Dit is (zal ik het zeggen, of moet ik het zwijgen?) het geliefkoosd onderwerp van zijne Excellentie, maar een onderwerp, mij ten eenenmale vreemd.... Het is de vraag niet, of hij jaren lang eene voorliefde voor de afschaffing van den accijns op het gemaal heeft gekoesterd; het is alleen de vraag of die afschaffing op dit oogenblik raadzaam is in het belang van 's Rijks financien en van het Vaderland.' - Op dien toon gaat het twee kolommen door.

Van Hall verweerde zich niet ongelukkig. Hij ontkende dat het Ministerie van richting veranderd was, en herinnerde dat de liberalen, toen zij regeeringspartij waren, vóór 1853 vermindering van belasting eischten, maar *met* equivalent, terwijl zij *na* 1853, blijkens de van hen uitgegane voorstellen, die vermindering willen *zonder* equivalent. Toen stelden zij voor 'de afschaffing der belasting op het geslagt, en wij

hebben beweerd: dat was geene belasting op de eerste levensbehoeften'. Niet de Regeering is van richting veranderd, maar de liberale oppositie. Wanneer die oppositie voor dit wetsontwerp stemt, komt zij tot ons - niet wij komen tot haar.

Veel sterker dan tegenover de belasting-quaestie stond Van Hall tegenover de buitenlandsche politiek, die met name gedurende den Krim-oorlog alle aandacht vereischte. Wederom moge op dit punt het door Van Hall in zijn Herinneringen geboekstaafde voorafgaan.

Van Hall hield zich aan 'het vaste voornemen om in geen geval eenige partij te kiezen en aan zijne innige overtuiging dat zulks niet zou behoeven. Reeds vroegtijdig verzocht ik bij mij de ministers van Engeland en Frankrijk Sir Ralph Abercromby en Baron d'André, en verklaarde hun dit mijn voornemen; er bij voegende dat zoolang ik op de stoel zat waarop zij mij zagen, daarvan niet zoude worden afgeweken. Deze houding heeft mij veel last van hunne zijde bespaard; men beproefde wel eens eenige zachte pressie doch insteerde niet.

Ik had mij van den aanvang af met Rusland zeer op mijn gemak gezet door eene vertrouwelijke en openhartige mededeeling aan Graaf Nesselrode... Daarop heb ik zeer voldoende verklaringen van tevredenheid ontvangen....

Aan mijn initiatief is verschuldigd het plan om onze koopvaardijschepen veilig te doen blijven varen. Dit plan erlangde dadelijk de goedkeuring van den Baron d'André; niet zoo spoedig die van Sir R. Abercromby, toen ik het aan de beide ministers in eene conferentie bloot legde. Ik had echter het genoegen dat Lord Clarendon, wiens loyaal gedrag ten onzen opzigte allen lof verdient, er zijn zegel aan hechtte.

Enkele reizen had ik eenige moeite met den Baron d'André, doch had het geluk, hem al spoedig door een welwillend maar energiek gedrag geheel voor mij gezind te doen worden. Van het gebeurde met de *Favori*[1], waar-

1) De *Favori* was een Fransche kotter, te Hellevoetsluis binnen gevallen, met het door zijn commandant erkende doel, 'd'*être à même de sortir s'il voyait mettre à la voile un navire qu' il suspectait*, *afin de le visiter en mer.* Or - zoo gaat Van Hall voort in een brief aan d'André - or, ceci ne me semble pouvoir être dans les intentions de votre Gouvernement ou d'après vos ordres. Lorsque nous avons permis l'entrée des navires de guerre des Puissances belligérantes ce n'était certes pas pour qu'ils vinssent exercer la police dans nos ports, et votre Gouvernement ne le voudrait pas. Il respecte trop notre honneur et indépendance. Il y a donc malentendu. Je me tiens assuré que je n'ai qu'à porter le fait à votre connaissance pour que le malentendu soit éclairé; et j'y tiens d'autant plus que, d'après le dire du Commandant du Cutter français il attendait encore deux autres navires, Au reste l'ordre a été donné de prendre soin qu' aucune visite n'eût lieu qu'en pleine mer. Je me tiens assuré que votre croisade a le même ordre. Il ne pourra donc y avoir collision entre les vaisseaux de guerre respectifs.'

van echter de tegenwoordigheid mij tot geen enkele concessie bragt, evenzeer als van eene mislukte poging om mij te intimideeren door een scherpe dépèche van den Heer Drouin de Lhuys, welke ik echter wist te voorkomen dat mij officieel of officieus werd medegedeeld, zwijg ik.

Sir Ralph Abercromby, ofschoon mij zeer toegedaan, was in zijne betrekkingen altijd minder aangenaam.... Ik had daarom in den beginne reeds door Graaf Bentinck bij Lord Clarendon laten waken tegen alle verkeerde voorstellingen. Eene gewigtige moeilijkheid alleen had ik met hem te behandelen. Deze ontstond uit het opgebragte en onderweg vrij gekomen Nederlandsche schip, dat in Harlingen was binnen geloopen. Zonder eenig beginsel toe te geven mogt ik er in slagen den knoop te ontbinden en had (ik) het genoegen dat het Engelsch Ministerie mij dankbaar was en op eene zeer loyale wijze het schip ontsloeg.

Ik wensch hier te consigneeren eene curieuse aanraking welke ik gehad heb met den Pruisischen Gezant, den Graaf von Königsmark.... Toen er spraak was dat Oostenrijk den Duitschen Bond wilde overhalen om zijne partij te kiezen, werd er door de Gezanten van Pruisen en door dien van Oostenrijk (Baron Doblhoff), ieder van tegenovergestelde rigting, sterk bij mij aangedrongen op de stem van den Koning-Groothertog van Luxemburg en Hertog van Limburg. De Oostenrijksche Gezant werd ondersteund door de Engelsche en Fransche Gezanten. Bij allen echter hield ik vol dat onze Regeering ten opzigte van deze zaak niet in 's-Hage maar te Frankfort wordt gerepresenteerd, en dat dáár alleen hare bedoelingen zouden worden geopenbaard.

- Graaf Königsmark was in zijne vertoogen zeer heftig, en ging zoo ver, dat hij beweerde dat van Willem I af al de Nederlandsche Vorsten en al hunne achtereenvolgende ministers van Buitenlandsche Zaken zich hadden verbonden om te Frankfort steeds met Pruissen te stemmen. Ik antwoordde, niet te kunnen gelooven dat men aldus zijne onafhankelijkheid zou hebben prijs gegeven; en dat ik althans zeker de hand daar niet toe zou leenen. In zijne teleurstelling werd Gr. K. zeer verdrietig en om zijn nijd en wraaklust bot te vieren vertelde hij overal dat ik Oostenrijksch-gezind en anti-Pruissisch was. Dit dwaze gedrag had voor mij het aangenaam gevolg, dat B. Doblhoff, wien zulks ter oore kwam, in den waan kwam dat ik Gr. K. had te kennen gegeven dat wij onze stem in den geest van Oostenrijk zouden uitbrengen. Hij was gerust, en sprak mij over de zaak niet meer.

Intusschen liet ik de zaak tusschen Gr. K. en mij niet rusten. Dadelijk vervoegde ik mij tot al mijne in leven zijnde voorgangers, en deelde hun mede wat Gr. K. beweerde. Van ieder hunner ontving ik een ondubbelzinnig *démenti* van den Graaf.

De heer Simons, een der Luxemburgsche Ministers, bevond zich ongesteld in 's-Hage, en deelde mij mede dat Gr. K. hem iets dergelijks had gezegd, ten einde te bewerken dat Luxemburg althans in zijn geest zou wezen. Ik verlangde een schriftelijk bewijs in handen te hebben, en de Gr. K. hielp ons er in, door aan den heer Simons in een brief zich in den zelfden geest te uiten. In overleg met mij deelde de heer Simons dezen brief aan Z.M. mede, en deze stelde hem in mijne handen.

Nu geheel toegerust, liet ik door onzen Gezant in Berlijn het gedrag van Gr. K. bekend maken. Na lange tergiversaties bragt men het zoover, dat Baron Manteuffel den Gezant eene ernstige les liet (?) geven, en dat wij er op een officieuse wijze van in kennis werden gebragt.'

In de Tweede Kamer kwamen herhaaldelijk de neutraliteit en de middelen om haar te handhaven ter sprake. Den 27sten Maart 1854 vroeg Thorbecke, naar aanleiding van een

wetsontwerp tot verhooging van de begrooting voor Oorlog, van welken aard onze betrekking was tot de gebeurtenissen in het Oosten, waaruit de noodzakelijkheid tot versterking onzer landmacht voortvloeit en in hoeverre wij mochten rekenen op de eerbiediging van de rechten van neutrale vaart en handel.

Van Hall antwoordde terstond. Hij verklaarde ‘alle reden te hebben om aan te nemen, dat de beide Westersche oorlogvoerende mogendheden in den regel, zoowel door hare eigene zucht om te handelen overeenkomstig de beginselen van de meer gevorderde beschaving, als door den aandrang van verschillende onzijdige mogendheden besloten hebben, om daaromtrent de meest vrijzinnige beginselen aan te nemen.’ Hij geloofde te kunnen zeggen dat het waarschijnlijk is dat de regel *vrij vlag*, *vrij goed* zou worden aangenomen. Wat de voorgestelde verhooging van de oorlogsbegrooting betreft: ‘moeten wij geen land zijn, dat als bondgenoot gewenscht kan worden en dat zich tegen den eersten aanval van vijanden eenigermate kan verdedigen?’

Thorbecke antwoordde, dat hij meer afdoend bescheid verwacht had. Gunstig vooruitzicht hebben wij gekregen, - geen zekerheid.

Zekerheid - zoo luidde ongeveer Van Hall's wederantwoord - zekerheid kan ik op dit oogenblik niet geven. Daaruit volgt echter geenszins, dat de Regeering stil zit. Eene uitgebreide correspondentie met de mogendheden is in gang; als de tijd daar is, zal men kunnen zien wat er gedaan is.

Reeds twee dagen later - 29 Maart - kon hij meer zeggen. Eene dépèche van onzen gezant te Londen meldde dat volgens eene verklaring van de Britsche Regeering alle contrabande van oorlog, evenzeer als brieven, tot de vijanden van Engeland gericht, vatbaar geoordeeld zouden worden voor confiscatie, ook dan, wanneer neutrale schepen zich daarmede belastten. Schennis van eene effectieve blokkade zal belet worden. ‘Maar de Koningin van Engeland verklaart, niet te verlangen en niet te willen, dat in dezen oorlog zelfs vijandelijk goed, wanneer het zich bevindt aan boord van een onzijdig schip, *mits dit goed niet zij contrabande van oorlog*, zal kunnen worden gearresteerd. Het beginsel: *vrij vlag*, *vrij goed* is dus aangenomen.’

Den 1sten Juni bracht Thorbecke bij wijze van interpellatie de zoo even aangeduide zaak van de *Favori* ter sprake. Hij knoopte daaraan vast de vraag welk gevolg was gegeven aan het verzoek van ettelijke handelshuizen, die groote hoeveelheden graan in Rusland hadden gekocht, om te bewerken dat het vervoer van die granen kon plaats hebben, ondanks de blokkade. - Van Hall zette het voorgevallene met de *Favori* uiteen. Ten aanzien van de terzijdestelling der blokkade voor de gekochte en betaalde granen moest hij tot zijn leedwezen mededeelen dat de mogendheden daarvan nog weinig wilden weten. Hij vleide zich echter, deze tot andere gedachten te kunnen brengen: sints twee dagen waren er kenteekenen van veranderde stemming te bespeuren en had de Minister hoop, dat hij de Nederlandsche graanhandelaren zou kunnen helpen.

Thorbecke was met dit antwoord vrij wel tevreden; hetgeen hem tegenover Van Hall niet iederen dag gebeurde.

Den 17den Juli legde Thorbecke den Minister op nieuw eenige vragen betreffende de neutraliteit en wat daarmede verband hield voor. Van Hall betwijfelde de opportuniteit. Alle neutraliteitsplichten worden onzerzijds in acht genomen.

Zonder stoornis ging Van Hall verder zijn weg. Den 28sten Februari 1855 ontlokte de heer Elout van Soeterwoude hem de verklaring ‘dat de Regeering des Konings vastelijk is gebleven en blijft bij haar herhaaldelijk kenbaar gemaakt besluit om in den strijd tusschen de oorlogvoerende mogendheden de strengste onzijdigheid in acht te nemen. Naar aanleiding van dat geschrijf (van de dagbladen, die twijfel hadden geopperd) vind ik mij zelfs verpligt, daarbij nog te voegen, dat van den aanvang af tot op dit oogenblik geene enkele der oorlogvoerende mogendheden eenige de minste pressie op de Nederlandsche Regeering heeft uitgeoefend of gepoogd uit te oefenen, maar dat alle gelijkelijk de regten van Nederland als onafhankelijken en neutralen Staat blijven eerbiedigen, gelijk zulks door mij steeds verwacht is geworden en verwacht wordt.’

Alvorens van de buitenlandsche aangelegenheden af te stappen zij een incident vermeld dat zich in onze betrekkin-

gen met België voordeed. Op last van Van Hall had onze Gezant, Baron Gericke van Herwijnen, tijdens de Septemberfeesten van 1854 te Brussel, zich van zijn standplaats verwijderd. Daar teruggekeerd, gaf hij den Belgischen Minister van Buitenlandsche Zaken, den heer de Brouckere, te kennen dat de Nederlandsche Regeering niets liever wenschte dan eene goede verstandhouding met België. Maar onze vriendschap moest op prijs gesteld worden, ook door 'onthouding van al hetgeen ons regtmatige reden tot ontevredenheid geven konde, en met name van de feesten die mijne tijdelijke verwijdering hadden veroorzaakt.' Ook de Minister van Praet werd in denzelfden zin door den heer Gericke onderhouden. In het belang van de beide landen moest het wenschelijk geacht worden dat men zich in België voortaan onthield van 'vertooningen die krenkend moesten geoordeeld worden'. Tien dagen later had onze Gezant de gelegenheid Koning Leopold te spreken. Na eenige wederzijdsche plichtplegingen over de - door niemand trouwens ontkende - wenschelijkheid van eene vriendschappelijke verhouding trachtte de heer Gericke aan het woord te komen om te betoogen dat handhaving van de Septemberfeesten die verhouding zou kunnen bedreigen - maar de Koning bracht het gesprek terstond op een ander onderwerp. 'Nog tweemaal', schreef de Gezant, 'wilde ik het gesprek leiden op het motief mijner laatste afwezigheid. Telkens echter bracht de Koning mij hiervan af, en het was duidelijk dat Z.M. wenschte te vermijden hierover in explicatien te treden. Dit bemerkende, heb ik geoordeeld mij te moeten onthouden van verderen aandrang.'

Welke was onder dat alles Van Hall's positie tegenover de Kamer, tegenover zijne politieke vrienden, tegenover zijne ambtgenooten in het Kabinet?

Naar aanleiding van de afschaffing van den gemaal-accijns bleek daarvan reeds het een en ander. Het eigenlijk gezegd politiek debat van die jaren verdient nóg de aandacht. Geen wonder, waar in de eerste rijen van hen die er deel aan namen, nevens Van Hall, Thorbecke en Groen stonden.

Eene hoofdvraag, daarbij telkens te berde gebracht, was

deze: of met het optreden van het Kabinet de zoogenaamde ‘tegenovergestelde rigting’ aan het bewind was gekomen. Praktisch nut had de vraag weinig. Van Hall wees de kwalificatie in 't algemeen af, maar aanvaardde ze (20 September 1853) op twee punten: in de wijze waarop de ‘monarchale’ zin zal gehandhaafd worden bestaat verschil tusschen hem en zijn voorgangers; en in de belasting-voorstellen. ‘Wij zullen,’ zeide Van Hall, ‘niet voorstellen wat de vorige Ministers hebben voorgesteld: eene belasting op de bezittingen; wij zullen, hoop ik, belastingen afschaffen - maar niet de zoodanige die alleen op de meer vermogenden drukken (geslagt-accijns).’

Ruim twee jaren later, in November 1855, wierp Groen een terugblik op de *faits et gestes* van het Ministerie. Eene politiek van apaisement, later van zelfbehoud, heeft den toon gegeven: ‘Leiding ontbreekt, ten ware wij welligt reeds geraakt zijn onder de leiding en het toenemend overwicht van den begaafden staatsman, tegen wien het ostracisme gerigt werd, en die welligt niet ten onregte reeds vóór eenige maanden in deze Kamer te kennen gaf *dat de oppositie was geworden regeerende partij*’. Groen verklaarde zich buiten machte, aan het Kabinet een bondgenootschap aan te bieden; dat Kabinet zou er trouwens waarschijnlijk niet op gesteld zijn.

Wie sprak - aldus luidde het gevatte antwoord van Van Hall - wie sprak den begaafden staatsman (Thorbecke) in deze Kamer het meest en het nadrukkelijkst tegen? Het was de heer Groen zelf. En wat het bondgenootschap betreft: de Regeering, zeide de heer Groen, heeft de bezwaren daarvan voorzien. Juist, zegt Van Hall, gij lieden zijt gevaarlijke bondgenooten; wij zijn staatslieden genoeg om dat te weten. Geen bondgenootschap heeft ooit bestaan tusschen de Regeering en de partij van den heer Groen; wèl op menig punt overeenstemming. De Regeering zal haar eigen weg blijven gaan en zoo het hare doen om eendracht te bevorderen.

Geen oorlogsverklaring, hervatte Groen, is door mij bedoeld; hoogstens een aanval tegen de *pensée politique du Cabinet.* Het Ministerie heeft zijn oorsprong vergeten en bevindt zich onder den druk van de tegenpartij. Wij, zoo vervolgde Groen, breken daarom niet met het Ministerie; politieke

rancune koesteren wij niet. Wij verlangen geregeerd te worden in Christelijk-historischen zin; dat wil zeggen: ‘handhaving der Grondwet, met dien eerbied voor het gezag der geopenbaarde en historische waarheid, ook op politiek terrein, welke door alle gezindheden tegenover de vrijzinnige leerbegrippen verlangd wordt.’

Waaruit blijkt, vraagt Van Hall, dat de regeering haar oorsprong vergeten heeft? of dat zij de apaisement-wet niet krachtig gehandhaafd en uitgevoerd heeft? Betoogen als die van den heer Groen brengen geen rust in de gemoederen; integendeel. Wij leven niet meer in 1853, ‘toen eene geschokte natie trilde onder de beleediging, haar buiten 's lands aangedaan; niets van dat alles bestaat thans meer; een krachtig Gouvernement handhaaft de wet, en wat men ook doen moge tot opwinding der gemoederen, ik ben niet bevreesd voor de gevolgen, omdat het gezond verstand der natie, het wèl gezinde deel der bevolking, van welke godsdienstige gezindheid ook, de Regeering zal ondersteunen.’

Ongeveer een half jaar later ontmoetten Groen en Van Hall elkander voor de laatste maal in het politiek debat.

‘Wat is de kunst’, vroeg Groen, ‘van het Ministerie? Tusschen twee zeer uiteenloopende rigtingen geplaatst, schildert het, om zich te handhaven, elke dezer richtingen af als verderfelijk voor het land, twee monsters, Scylla en Charibdis; zoodat de ministerieele zinspreuk zou kunnen zijn *medio tutissimus ibis*. Daardoor is het Ministerie, ook tengevolge van onzen landaard, die voor hetgeen men als uitersten voorspiegelt dikwerf zonder genoegzaam onderzoek bevreesd is, sterk. Hoe zwakker het schijnt, des te meer kan op hulp rekening worden gemaakt’

‘Het is onze politiek’ - aldus Van Hall, - ‘om in het midden te blijven van alle richtingen, in dien zin namelijk, dat wij nimmer zullen komen in de politiek van de rigting van dien spreker [Groen]. Het is onze politiek niet, nu eens de eene, dan weer de andere partij te ondersteunen. Ieder Nederlander kan er op rekenen dat, zoolang wij de eer hebben op deze zetels te zitten, zonder aanzien van godsdienst, door de Regeering regt zal worden gedaan. Ieder onderdaan des Konings kan er op rekenen dat, zoolang wij aan de Regeering zijn, wij bij de behandeling van

staatszaken alleen zullen zien op redenen van staatkundig belang. Dat is de politiek die wij zullen volgen, geen politiek van *bascule*, maar een politiek van den middenweg te houden tusschen de beide uitersten, die er mogten blijken te bestaan.'

Die 'middenweg' was intusschen niet altijd gemakkelijk te vinden.

Bestond de meerderheid, die de Regeering ten slotte in de Kamer steunde, uit heterogene elementen - nog bonter zag het er uit onder hen, die buiten de Kamer in 1853 als gevaders over het nieuwe Kabinet hadden gestaan. Van ultra-Katholieke, maar vooral van ultra-protestantsche zijde werd over achteruitzetting geklaagd. De een werd geheel afvallig; de ander dreigde nog maar; een derde klampte zich vast aan belangen waarin hij spoedige voorziening eischte; een vierde verklaarde eenvoudig dat op hem niet meer te rekenen viel en dat hij den Minister Van Hall zelfs niet meer te woord wilde staan; alle te zamen verkeerden zij in 1854 onder den indruk van den uitslag der verkiezingen, die voor de liberalen gunstig was geweest.

Tolk van een deel der ontevredenen was Van Dam van Isselt. In een langen brief aan Van Hall zet hij zijne grieven uiteen. Het Ministerie is zijn beloften aan de Protestanten niet nagekomen, kent zelfs den geest niet die tegenwoordig onder hen heerscht. Vele Protestanten hebben Thorbecke alléén verlaten 'omdat hij met de Roomschen heulde'. Uit vrees voor Rome verloochent het Kabinet zijn oorsprong. Het speelt zoodoende in de kaart van Thorbecke en de zijnen, die, waar zij er voordeel in zien, terwille van de Protestanten gaarne het bondgenootschap met de Katholieken prijs zullen geven. 'En wat nu uwe bijzondere positie betreft: waarom wordt gij als de man aangeduid die de Protestanten misleidt en miskent? Welke redenen voert men daarvoor aan? Uwe groote ingenomenheid met den vertegenwoordiger van het meest ultramontaansche [!] gouvernement van Europa, met d'André. Uwe confidentieele verhouding met Mutsaers, die u en anderen wijs zoekt te maken dat de Roomschen u zoo genegen zijn en zooveel goeds van u verwachten. De lof dien Mgr. Belgrado u toezwaait, als een zoo hoogst verdraagzaam man. Uwe handelingen in

de Tweede Kamer, waar gij, rondgaande bij de vijanden van het bewind, den schijn hebt, uwe tegenstanders door vriendelijke toespraak en handjes geven te willen winnen. In één woord: men beschuldigt u van een systême de bascule te beproeven, dat hier geen opgang zal maken.'

Men ziet, zoo héél veel hebben de grieven niet om het lijf.

Toch hebben zij er misschien toe bijgedragen, dat Van Hall, de tracasseriën moede, in de allereerste dagen van Juli 1854 dacht aan het nemen van ontslag.

Hij deelde dit mede aan Schimmelpenninck van der Oye, zijn oud-collega in een vroeger Ministerie, en aan Van Dam van Isselt. Beiden ontrieden het plan. Schimmelpenninck erkende dat de uitslag van de verkiezingen veel te wenschen overliet, maar meende dat in ieder geval afgewacht moest worden hoe de stand van de partijen in de nieuwe Kamer zijn zou. Dat Van Hall oogenblikken had, waarin hij liefst met de geheele politiek wilde breken, vond Schimmelpenninck alleszins verklaarbaar. Maar hij was nog krachtig genoeg om werkzaam te blijven. 'De vermogens mogen niet meer de veerkracht van voor tien jaren hebben, maar de kern bleef en bij uwe bedrijvige natuur, aan het *multum* en *multa* gewoon, geloof ik dat gij u-zelf bedriegt in de meening dat gij vooralsnog bevrediging verder van het grooter staatkundig leven kunt vinden.'

En Van Dam van Isselt, nog vóór luttel dagen tegenover Van Hall opgetreden als vriend die hem zijn feilen toont, slaat de schrik om het hart waneer hij aan diens ontslag denkt. 'Ik zeg, uit de volle overtuiging van mijn verstand en van mijn gemoed: geen zwakheid! Hoe gij uw ontslag ook zoudt inkleeden; welke gegronde redenen gij daarvoor zoudt kunnen bijbrengen, gij zoudt den blaam niet ontgaan, dat gij voor de moeielijkheden van de positie waart teruggedeinsd.... Gij zoudt roemloos van het tooneel verdwijnen, en dat moogt gij niet.... Geen Protestantsch ministerie; maar ook geen ministerie dat vrees voor de Roomschen toont. Die zijn toch niet te winnen, of men moet hun, zooals Thorbecke deed, (!) de regten en de vrijheden van het vaderland verkoopen.'

Van Hall kwam op zijn voornemen terug, en bleef Minister. Strijdlustiger in den zin van Van Dam werd hij

evenwel niet, en geene der uiterste kerkelijke partijen was hij ter wille. Het gevolg was, dat zij beide klaagden. Meende Van Dam achteruitzetting van de Protestanten te bespeuren, ook de Katholieken beweerden dat aan hunne billijke wenschen geen recht werd gedaan. De heer Van Sonsbeeck, Minister van Buitenlandsche Zaken van 1849 tot 1852, schreef aan Van Hall, ‘dat het hem toeschijnt dat de Regeering niet genoegzaam tracht door het plaatsen van R. Katholieken dezen aan zich te verbinden, eerder op eene in het oog vallende wijze hen terugzet, of, misschien juister, hen in het *niet* laat. Volgens mijne overtuiging zijn de R.K. bijzonder goede ambtenaren, en uit beginsel koningsgezind en behoudend, en komt het er maar op aan, hun wantrouwen weg te nemen en hiermede hen tot een krachtig element voor de Regeering te maken.’

In October 1855 kwamen de ultra-Protestanten, ditmaal aangevoerd door de heeren G.J. Mulder en Simons, aan het woord. Zij en hunne vrienden wilden, volgens Van Hall, ‘ons dwingen, in eenen meer uitsluitend Protestantschen, in eenen ultra-monarchalen geest te handelen.... Ik begreep dat die tweespalt moest ophouden, dat den Koning zoowel als den afgedwaalden de oogen moesten worden geopend, zonder dat het tot eenen openlijken strijd kwam. Het is daarom, dat ik door tusschenkomst van een hooggeplaatst vriend een bijeenkomst trachtte te provoceeren met twee der hoofddrijvers (Professor Mulder en den heer G. Simons). Dezen echter weigerden die ontmoeting.’

Op welke gronden zij dat deden, blijkt uit een brief, den 13^{den} October door hen aan Van Hall geschreven. Zij willen geen onderhoud met den man, die bekend staat als de beschermer van het nieuw opgericht blad *de Constitutioneel*; ‘een dagblad, tegen den geest indruischende dien de Koning wil en het beste deel des volks begeert; een dagblad, geschreven door den redacteur [Lion] van de zoo verderfelijke courant *de Grondwet*, en van hetwelk UHEdGestr. openbaar als de beschermer genoemd wordt.’ Voorts weigeren zij, omdat zij, ‘zonder openbaar karakter in deze zaak tegenover een Minister des Konings geen stelling hebben.’ Zij handhaven wat zij in hun orgaan *de Nieuwsbode* tegen *de Constitutioneel* hebben aangevoerd.... ‘Die bestrijding is

gerigt tegen den geest der ultramontanen en liberalisten, die in eenigszins gezuiverden vorm in *de Constitutioneel* openbaar verkondigd wordt, en waarin wij enkel verderf voor het vaderland zien.'

Zwaarder aanval volgde. Bij circulaire van 19 October 1855 zeide de Utrechtsche Vereeniging Koning en Vaderland steun en dienst op. Zoolang mogelijk, heette het daarin, had de Vereeniging het Ministerie gesteund, al ging lang niet alles naar haar wensch. Maar nu kon het niet meer. Den Minister van Buitenlandsche Zaken kon zij haar vertrouwen niet meer geven. 'Hij gebruikt, volgens het schier eenparige berigt der openbare nieuwsbladen en ook naar onze overtuiging, hij gebruikt de pen der schrijvers van het dagblad *de Grondwet*.... De kolommen van *de Constitutioneel*, sedert eenige dagen in het licht verschenen als orgaan van den heer van Hall, zijn gewijd aan de verdediging eener staatkundige leer, wier aanhangers den spot drijven met datgene waardoor Nederland groot is geworden. Bedriegen wij ons niet, *de Constitutioneel* is een blad te meer om in Nederland den vaderlandschen zin te onderdrukken, door het geloof onzer vaderen zooveel mogelijk ten voordeele der ultramontanen te fnuiken. En dat verderfelijke blad is het orgaan van den Minister van Hall!'

Omtrent de betrekking die gezegd werd te bestaan tusschen den Minister en het blad, bevatten Van Hall's Herinneringen en de daartoe behoorende bijlagen niet meer dan twee stukken. Het eerste is een brief, gedagteekend 29 October, waarbij de Haagsche advocaat Van Raalte aan Van Hall een mondeling onderhoud vraagt 'ter zake van *de Constitutioneel* en een zijner medewerkers'. Het tweede is de copy, met vreemde hand in potlood geschreven, van Van Hall's antwoord, den 30sten naar het schijnt gezonden. Het luidt aldus: 'In antwoord op uw missive van gisteren heb ik de eer u kennis te geven dat ik tot het dagblad *de Constitutioneel* nimmer in de minste betrekking heb gestaan, en mij daarvan ook nu en in het vervolg denk te onthouden, zoodat de aanleiding tot het onderhoud 't welk UWEdG. mij deswege verzocht, geheel vervalt'.

Inmiddels had Van Hall meenen te bespeuren dat hij

niet gelijk vroeger het oor des Konings had. Daar waren zaken van intiemen aard, waar men hem, zoo hij meende, opzettelijk buiten gelaten had. Daarin en in zijn verlangen naar rust vond hij aanleiding om zijn ontslag te vragen. Het misverstand tusschen den Koning en hem werd wel is waar opgeheven, maar het tweede motief bleef, en den 24sten Januari 1856 werd het verzoek om ontslag bij den Koning ingediend. 'Sire' - zoo schreef Van Hall - 'de staatkundige gezigtseinder van Europa is thans zoo zeer verbeterd, dat wij alle reden hebben van overtuigd te zijn dat binnen kort de vrede tot stand zal komen. Ik geloof derhalve, zonder te kort te doen aan hetgeen ik aan Uwe Majesteit en aan mijn vaderland verschuldigd ben, gehoor te mogen geven aan mijnen sints lang gekoesterden wensch om eindelijk wat meer rust te genieten. Bij mijne gevorderde jaren zal U.M., zoo ik hoop, dien wensch niet onbillijk vinden.'

Den volgenden dag deed de Koning door den Directeur van het Kabinet aan Van Hall weten, dat de zeer belangrijke diensten, door hem aan den Koning en aan het vaderland bewezen, Zijne Majesteit hadden doen besluiten, Van Hall te verzoeken zijn aanvraag om ontslag in nadere overweging te nemen en zijne betrekking van Minister van Buitenlandsche Zaken te blijven bekleeden.

Van Hall gaf toe en bleef. Hij deelde dat in een buitengewonen Raad van Ministers aan zijne ambtgenooten mede: 'De Ministers' - zoo teekent hij in zijne *Herinneringen* aan - 'die in de vorige vergadering hun leedwezen betuigd, en verklaard hadden dat met mij het Ministerie zou moeten vallen, bedankten mij nagenoeg niet.'

Hieruit valt op te maken dat de verhouding tusschen Van Hall en zijne ambtgenooten te wenschen begon over te laten. En zoo was het inderdaad. Donker Curtius bleef hem trouw ter zijde staan. In den heer Van Reenen waardeerde hij den werkzamen, eerlijken man, niet vrij echter 'van hoofdigheid wanneer hij iets bepaald had' en wel eens 'zwak in zijne staatkundige gedragingen.'

Met den heer Vrolik wilde het van den aanvang niet vlotten; eene omstandigheid, niet bevreemdend voor hen, die beide mannen persoonlijk hebben gekend.
Incompatibilité

d'humeur in den ruimsten zin was tusschen hen in het spel. Daarbij kwam dat de heer Vrolik nauwe betrekkingen onderhield met de ultra-Protestantsche partij en met haar orgaan *de Nieuwsbode*; en dat de heeren Mulder en Simons behoorden tot zijne persoonlijke vrienden. De Minister van Oorlog Forstner van Dambenoy sloot zich meestal bij den heer Vrolik aan, weinig gedachtig - schrijft Van Hall - aan den steun dien deze hem zoo dikwijls bij den Koning en bij de Kamer verleend had.

Dat op hem in het geheel niet meer te rekenen viel zou spoedig blijken.

In 1856 zou het zoogenaamde Metalen Kruis-monument te Amsterdam onthuld worden. Bij den Koning schijnt aanvankelijk het plan bestaan te hebben, die plechtigheid bij te wonen. Later daarvan teruggekomen, ook op aandrang van Van Hall, die er de portefeuille-quaestie bij stelde, vond Z.M. goed dat van Zijne onthouding aan den Belgischen Gezant kennis werd gegeven.

Pogingen om den Koning op die onthouding te doen terugkomen leidden tot eene bespreking in den Raad van Ministers. Den 13^{den} Mei verklaarde Van Hall aldaar, dat den Minister van Buitenlandsche Zaken niets anders dan ontslag overbleef wanneer Z.M. vermeende te moeten afwijken van het aan den Belgischen Gezant medegedeeld besluit; een besluit, bovendien door den Koning-zelf in opzien barende termen ter kennis van den Gezant gebracht op een bal. Het zou echter, zeide Van Hall, zoo ver wel niet behoeven te komen. Als Koning Leopold zijnerzijds het ‘feest der Colonne’ ging bijwonen, zou Koning Willem III volkomen vrij zijn in het al- of niet bijwonen van de Metalenkruis-feesten.

Wie ook door deze nadere verklaring bevredigd was - niet de heer Forstner. ‘Ik verbeeldde mij,’ - aldus Van Hall in zijne aanteekeningen, - ‘dat hij, bespeurende dat ik op de quaestie van het Metalen Kruis niet tot struikelen zou kunnen gebragt worden, thans eene desperate poging heeft willen wagen.’ Die poging loste zich op in eene ‘motie van orde,’ door den heer Forstner voorgesteld, waarbij herinnerd werd aan eene vroegere verklaring van den Minister van Buitenlandsche Zaken ‘dat, zoodra zijne ambtgenooten van oordeel waren dat zijn aftreding in het belang van Koning en

Vaderland hun wenschelijk voorkwam, hij die dadelijk en met genoegen zou vragen, en volstrekt daarover geen onaangenaam gevoel ten opzigte zijner ambtgenooten zou hebben en dat, wanneer de wensch slechts door één zijner ambtgenooten werd geopenbaard, hij daarvoor niet zou terug treden, maar zou verlangen dat Z.M. tusschen hem en dien ambtgenoot zou kiezen.'

Volgens den Minister van Oorlog was nu de tijd gekomen, waarop de aanwezigheid van den Minister van Buitenlandsche Zaken in het Kabinet 'nadeelig' was, en waarop zijne ambtgenooten hem dit te kennen moesten geven. Gingen dezen niet met den heer Forstner mede, dan zou de Koning tusschen dezen en Van Hall eene keuze hebben te doen.

In antwoord daarop handhaafde Van Hall in allen deele zijne boven bedoelde verklaring. Indien de collega's hem moede waren en zijne aftreding wenschten - zij hadden het slechts te zeggen en zonder *rancune* zou hij zich daarbij nederleggen. In ieder geval wenschte hij hen in staat te stellen, buiten zijne tegenwoordigheid te beraadslagen, niet over de 'onbedachte' redeneeringen van den Generaal, maar over diens voorstel.

'De collegaas schenen zeer verwonderd en weinig geneigd tot het nemen van het voorgesteld besluit, of zelfs tot het in beraadslaging nemen daarvan. - De zaak bleef uitgesteld.'

Twee dagen later werd de behandeling hervat.

Daarbij herhaalde de Generaal zijn voorstel.

Van Hall zeide opnieuw dat het den heer Forstner volkomen vrijstond, zich op zijne vroegere verklaring te beroepen. Voor 't overige hadden zijne overwegingen hem tot de slotsom geleid dat twee punten bij hem vast stonden, waarvan hij niet zou afwijken.

'Het *eerste*: dat het onmogelijk was dat de Generaal en ik te zamen leden van hetzelfde Ministerie bleven, en dat òf beiden, òf een van ons beiden het Kabinet zouden moeten verlaten.

Het *tweede*: dat het voor den Koning en het vaderland niet te verantwoorden zou zijn, zoo wij op dit oogenblik het ministerie aan het wankelen bragten, maar dat onze pligt mede bragt om alle mogelijke verandering uit te stellen tot op den dag der verkiezingen of een paar dagen daarna;

en dat ik voor mij althans, al verlieten al de collegaas het Ministerie in deze oogenblikken, zulks niet zou doen, ten ware zulks Z.M. aangenaam was; terwijl ik voor mij-zelven overtuigd was zielskracht genoeg te hebben om althans gedurende die drie weken naast den Generaal te zitten....'

Eenstemmig vereenigden zich de Ministers met het tweede punt, op den heer Forstner na, die de zaak dadelijk uitgemaakt wilde hebben. Ook de Minister Vrolik viel Van Hall bij, onder opmerking evenwel, dat naar zijne meening de verkiezingen beter uitslag voor het Kabinet zouden hebben als Van Hall al dadelijk zijn ontslag nam. Vele kiezers hadden tegenover den Minister van Buitenlandsche Zaken 'een vooroordeel opgevat' en zouden, zoolang hij aan het bewind was, òf van de stembus weg blijven òf in een aan het Kabinet vijandigen zin stemmen. 'Ik merkte,' schrijft Van Hall, 'hieromtrent op, dat ik zijne verklaring, als uit een vriendenmond gekomen, volstrekt niet kwalijk nam, hem integendeel daarvoor bedankte; maar dat hij mij moest veroorloven op te merken, dat ik, zoo deze zijne beschouwing was, zijne conclusie niet zeer logisch vond, vermits hij in die veronderstelling moest wenschen mij dadelijk te zien aftreden opdat de verkiezingen gunstig mogten zijn.'

De heer Vrolik antwoordde dat hetgeen hij over den vermoedelijken gang der verkiezingen gezegd had, op gissingen, indrukken berustte, zonder dat hij voor de juistheid kon instaan.

'Wij beloofden,' zegt Van Hall, 'elkander het gestrengste geheim, en de zaak was hiermede geeindigd.'

Al waren de verkiezingen van 1856 niet ongunstig voor het Ministerie uitgevallen - Van Hall begreep dat voor hem nu stellig de tijd was gekomen om heen te gaan. Hij motiveerde bij den Koning zijn verzoek om ontslag o.a. met een beroep op zijne overtuiging '*dat zulks thans ook voor het belang en de dienst van Uwe Majesteit wenschelijk*, *althans noodzakelijk is.*' Voorts herinnerde hij aan het klimmen van zijne jaren, verlangen naar rust wettigend, en aan 's Konings vóór enkele maanden gedane toezegging om hem te ontslaan zoodra de vrede gesloten zou zijn.

Het gewenscht ontslag volgde inderdaad.

In de gegeven omstandigheden kon het niet uitblijven. Toch ontlokte het aan enkele vrienden betuigingen van wèl gemeend leedwezen.

W.L.F.C. van Rappard erkent dat ‘de tegenwoordige stelling van het Ministerie onhoudbaar is’.... ‘Waren er mannen te vinden die het [bewind] wilden aanvaarden, ik zou van gevoelen zijn dat men het uiterste moest wagen (mits binnen de bevoegdheid van de Grondwet); ik zou wenschen een reactionnair Ministerie, *verhooging* van census, en zoo mogelijk wijziging in de Grondwet: dan, helaas! wie wil? Indien gij vroeger aftredende het bewustzijn hadt de finantiën te hebben hersteld, thans kunt gij met zelfvoldoening daarop nederzien, dat gij in de moeielijkste oogenblikken van oorlog als Minister van Buitenlandsche Zaken gewichtige diensten aan den handel hebt bewezen en daardoor aan het Vaderland.’

Schimmelpenninck van der Oye is door de mare van het ontslag ‘pijnlijk getroffen’.... ‘Ik heb geen oordeel over mij onbekende motieven, maar ik vrees voor de toekomst, wanneer iemand die nog zooveel kracht bezat, redenen heeft om het staatkundig terrein te verlaten.’

En als nagalm op vroegere ontboezemingen luidt de klacht van Van Dam van Isselt. Van Hall mocht niet ‘gaan loopen vóór den stijd’, al geeft Van Dam toe, dat hij niet inziet hoe een goed Ministerie samen te stellen zal zijn. De ultra-Protestantsche partij zal in de aftreding juichen. En van Hall, èn zijne collegaas zouden ‘den verloren invloed kunnen herwinnen door wat meer getrouw te blijven aan het programma van 1853 en door wat meer te apaiseeren in *de tegenovergestelde rigting*.

‘.... Over hooi, aardappelen en haver, die door het hooge water worden vernield, kon ik verzuchtingen aanheffen; maar het partieel onheil verdwijnt voor mijne oogen bij het grootere onheil dat ons wacht, als gij geen kans ziet om de zaken regt te houden.’

J.G. GLEICHMAN.

De boeren-beweging in Amerika.[1)]

Terwijl de Europeesche pers met vrij groote volledigheid vermeldt wat er in de verschillende landen van Europa door en ter wille van de Boeren geschiedt, doet zij dit met betrekking tot Amerika slechts te hooi en te gras. Ten onrechte echter, al ware het alleen omdat Amerika rijker en grooter is dan een der Europeesche staten. Met eene bevolking van vijf-en-zeventig millioen zielen (voor het grootste gedeelte bestaande uit beschaafde en zelfstandig denkende menschen), door zijn ontzaglijk bezit van nog nauwelijks ontwikkelde bronnen, en een rijkdom, die in den laatsten tijd herhaaldelijk de regeeringen van Rusland, Frankrijk, ja zelfs van Engeland er toe bracht hare leeningen te plaatsen aan de overzijde van den Atlantischen Oceaan (een rijkdom, welke noodzakelijkerwijze ten gevolge zal hebben dat de hoofdgeldmarkt zich verplaatst van Londen naar het voormalig Nieuw-Amsterdam der nieuwe wereld), neemt deze republiek eene plaats in de rij der Staten in, welke - al wordt zulks nog niet algemeen erkend - toch ongetwijfeld in belangrijkheid op den duur door geen andere zal worden overtroffen. De republiek nam zelfbewust die plaats in, toen de President Grover Cleveland door zijn krachtig optreden de Britsche regeering dwong het door het zwakke Venezuela gevraagde, doch door haar geweigerde, scheidsgerecht in de bekende grens-aangelegenheden toe te staan. De Engelsche leeuw gromde geducht, doch alvorens een kamp te wagen, mat hij de kracht van zijn tegenstander, en droop toen af als een hond, die een welverdiende kastijding heeft ontvangen. En niemand die ook maar opper-

1) Dit opstel werd te laat ontvangen om nog in het Juni-nummer te worden opgenomen. Moge al, door het onverwacht sluiten van den vrede, het onmiddellijk doel van den schrijver verijdeld zijn, toch zal het den lezer blijken dat dit artikel in vele opzichten een blijvende waarde heeft.
De Redactie.

vlakkig met het Amerikaansche volk bekend is, of hij beseft dat dit wat ontwikkeling, wasdom en invloed aangaat, nauwelijks de eerste schreden heeft gezet. Duizenden, ja millioenen bunders van onvruchtbaar land wachten op de bevolking en het kapitaal, die door bevloeiing en afwatering een nieuw gebied aan de westzijde van de Mississippi zullen openen, hetwelk in voortbrengingsvermogen en vruchtbaarheid dat aan de oostzijde zal overtreffen.

Nu het in 1893 aangevangen tijdperk van donkere jaren (de beruchte 'hard times') is afgesloten, nu door hooge loonen welvaart weder het deel is geworden der nijvere bevolking, heeft op nieuw de Europeesche landverhuizing - een tijd lang aanmerkelijk verminderd - groote afmetingen aangenomen, en staat deze thans even aanzienlijk te worden als voorheen. Waartoe deze menschenaan was zal leiden, welke kracht (laten wij hopen voor het heil der menschheid) er van zal uitgaan, is niet te voorzien; doch zij moet Amerika ten goede komen en zijnen invloed verhoogen.

Doch er is nog een andere reden waarom Amerika voor de Boeren groote beteekenis heeft. Amerika toch is een land waar meer dan in eenig ander deel der wereld de volkswil heerscht. De regeering te Washington kan dien volkswil leiden, er tegen in gaan ware onmogelijk. Een toestand als bijv. in de laatste maanden in Duitschland wordt gevonden, waar bijna de geheele pers, de geheele natie éénstemmig partij koos vóór de Boeren en tegen de Engelschen, doch waar de Keizer kalm zijn eigen weg blijft gaan en niet den door het volksbewustzijn aangegevenen betreedt, ware in Amerika ondenkbaar. William Mc. Kinley, de derde Staatspresident die de martelaarskroon verwierf, heeft dit ondervonden. Hij wllde den Spaansch-Amerikaanschen oorlog niet. Tot op het laatst heeft hij op allerhande wijze, door betoogingen bij de Spaansche regeering, door persoonlijke bemoeiingen bij de leden van het Congres, door aanwending van geheel den grooten invloed waarover het Staatshoofd in Amerika beschikt, gedaan wat hij vermocht om den oorlog te vermijden.

De Spaansche regeering gaf op alle punten toe, beloofde verbetering in de inrichting der concentratie-kampen en zelfs een zekere mate van zelfregeering voor de Cubanen; het mocht niet baten. De openbare meening eens aan het gis-

ten gebracht, groeide aan tot een kracht, die alles omver wierp wat zich tegen haar durfde verzetten, en was niet langer tevreden te stellen met de opheffing der concentratie-kampen, of zelfs met de terugroeping van maarschalk Weyler. Het volk stelde als eisch: 'Cuba libre', en rustte niet eer Mc. Kinly, zij het ook met tegenzin, het zwaard trok uit de scheede.

Nu is het bekend dat President Roosevelt, een telg van onzen stam, met sterke voorliefde voor vrijheid en recht, een bewonderaar is van den heroën-strijd der Boeren, en een Boeren-vriend. Wel zetelt nog te Washington als Staats-secretaris de bekende John Hay, die onder Mc. Kinley de later te vermelden mondelinge onderhandelingen met Engeland bij het begin van den Spaansch-Amerikaanschen oorlog leidde, doch het is niet onbekend dat President Roosevelt eerlang door een nieuwen Staats-secretaris zal worden bijgestaan, in welk geval de door Mc. Kinley en Hay gemaakte afspraken voor Roosevelt niet langer verbindend zouden zijn. Ieder voelt dus van hoeveel gewicht een goed aangevoerde veldtocht in dit land voor de Boerenzaak kan zijn.

Een derde reden, waarom Amerika van bijzonder belang is voor de Boeren-beweging, wordt gevonden in de omstandigheid, dat Engeland op het oogenblik geen enkelen vriend bezit behalve Amerika (de Japansche vriendschap is zuiver eigenbaat), en dus de vriendschap van Amerika niet in de waagschaal mag stellen. Is Amerika dus den Boeren genegen, dan moet Engeland dezen wel ter wille zijn.

Uit dit alles blijkt het groote belang dat Amerika voor de Boeren bezit. Is dit belang door de Boeren-regeeringen bij tijds, dat wil zeggen vóór het uitbreken van den oorlog in voldoende mate beseft? Waarschijnlijk niet; althans hare vertegenwoordiging in dit land draagt er niet de blijken van.

Het is een fout van de Boeren geweest dat zij Amerika hebben verwaarloosd. De Vrijstaat had ten minste nog eenige vertegenwoordiging vóór den oorlog; n.l. in den heer C.D. Pierce, een Amerikaan, die Vrijstaatsch Consul-generaal was te New-York. Hij is onbezoldigd (even als alle Vrijstaatsche vertegenwoordigers), ijzerhandelaar van beroep, en kent noch het land, noch de taal, noch het volk van den Vrijstaat. Doch de Transvaal had zelfs geen enkel diplomatiek of consulair vertegenwoordiger, en heeft dien nog niet, en dit is te

meer te betreuren, omdat Transvaal in Europa reeds vóór den oorlog, zoowel diplomatiek als consulair, op groote schaal vertegenwoordigd was, en daaraan uiterst belangrijke sommen ten koste legde. De heer Pierce is nog steeds de eenige vertegenwoordiger der Boeren, die door de regeering der Vereenigde Staten is erkend. Deze heer heeft geen redevoeringen gehouden, maar zich beijverd drukwerken te verspreiden ten gunste der Boeren en handteekeningen in te zamelen van burgers der Vereenigde Staten op het verzoekschrift waarin op bemiddeling wordt aangedrongen, en dat door vier millioen burgers onderteekend, dezer dagen aan het Congres zal worden aangeboden. (Deze handteekeningen zijn mede verzameld door verschillende der Boerensprekers, die in dit opstel zullen worden genoemd.) Na het uitbreken van den oorlog kwam de heer Montague White in Amerika, een Engelschman van geboorte, die evenwel sedert zijn kindsheid in de Kaapkolonie heeft gewoond, daarna ambtenaar bij het mijnwezen was van de Zuid-Afrikaansche Republiek en later bezoldigd Consul-Generaal. Hij is niet gëaccrediteerd, maar heeft als een soort van politiek agent te Washington gewerkt, en nu en dan in het oosten redevoeringen gehouden. Evenmin is geäccrediteerd de bekende vredes-deputatie, bestaande uit de heeren Wessels, Wolmarans en Fischer, die een tweetal jaren geleden een bezoek aan Amerika bracht. Zij had het ongeluk bij aankomst te New-York te vallen in de handen van Tammany Hall - de beruchte politieke organisatie - en van andere Democraten, die haar hebben gebruikt als een middel van verzet tegen de regeering, zoodat haar te Washington eene minder hartelijke ontvangst ten deel viel. Door de leden der deputatie werden ook openbare redevoeringen gehouden; wat door sommigen verkeerd werd geacht, doch ten onrechte, want deze vergeten dat terwijl dit in Europa niet door gezanten geschiedt, zulks in Amerika wel het geval is. Zoo bijvoorbeeld de Fransche ambassadeur Cambon en de Chineesche gezant Wu. Deze laatste trad in het openbaar op tegen eene hernieuwing van de wet betreffende de uitsluiting van Chineezen, en nam zelfs voor zijne redevoeringen betaling aan.

De heeren Wessels en Wolmarans hebben in Februari van dit jaar eenige dagen te Washington doorgebracht, in

hoofdzaak om den President te wijzen op de schending van het oorlogsrecht. Zij vertoefden aldaar meestal in gezelschap der heeren Muller en Montague White; daarna hebben zij Philadelphia, New-York en Chicago bezocht, en er de belangen hunner regeeringen bepleit ten aanhoore van de vereenigingen, die zich voor de goede zaak zooveel moeite hebben gegeven. Na een verblijf van een paar weken keerden zij naar Europa terug.

Die deputatie heeft echter nooit hare geloofsbrieven bij de Regeering aangeboden, en zij is dus niet erkend. Het laatste is zeker te betreuren, want diplomatiek zijn de Boeren nu in het geheel niet in Amerika vertegenwoordigd.

En toch, een goede diplomatieke vertegenwoordiging was hier wellicht nog meer noodig dan elders, want hier waren nog grooter bezwaren en vooroordeelen te overwinnen. Met sluw overleg toch heeft Engeland partij getrokken van de eenheid van taal, die het met Amerika verbindt. Na de pijnlijke ervaring, opgedaan ten tijde van de moeilijkheden met Venezuela, heeft het Amerika trachten te lokken door voorspiegeling van een ‘Anglo-Saxon Supremacy,’ die de wereld zal beschaven en haar zoowel physisch, als psychisch zal beheerschen: ‘would police the world,’ zooals het heette. Amerika, dat van wege zijne twee vrijheidsoorlogen van 1776 en 1812, Engeland's geknoei ten tijde van den burger-oorlog in 1861 en het Alabama vraagstuk, alle reden had om John Bull met schele oogen aan te zien, heeft zich - dit worde niet tot zijn eer gezegd - geenszins onaandoenlijk getoond voor dat zoet gefluit van den Britschen vogelaar. Hiervoor waren echter verschoonbare redenen. De opvoeding welke de Amerikaan op school ontvangt, is in menig opzicht een Engelsche; zijne schoolmeesters, zelfs zijne hoogleeraren en zijne groote mannen lezen bijna zonder uitzondering uitsluitend Engelsch. Gedachtengang, voorstelling van feiten zijn op Engelsche leest geschoeid. Geen hoogleeraar of schoolmeester in Amerika, die niet vast overtuigd is dat het de Hertog van Wellington alléén was, die Napoleon bij Waterloo versloeg; onze Prins van Oranje en Blücher zijn zij daarbij niet gedachtig. Alom wordt op de scholen geleeraard dat vrijheid van drukpers, van godsdienst, van vergadering, van den persoon (onaantastbaar zonder rechterlijk bevel), van belastingen (tenzij de vertegenwoordiging deze heeft goedgevonden) zegeningen zijn, welke door de van ouds vrije

Britten aan de wereld zijn geschonken. De invloed van de Nederlandsche republiek en van den Nederlandschen stam in dezen worden verzwegen of ontkend. Ook hunne geldelijke belangen en vriendschapsbetrekkingen maken de voornaamste Amerikanen, vooral in de oostelijke Staten, zeer Engelsch-gezind. Gedurende de zomermaanden vertoeven zij liefst in Engeland. Engelsche kleeding en Engelsche spreekwijzen zijn er geliefd en gezocht. Het is voornaam en staat goed om voor Engelschman te worden aangezien.

Dientengevolge vindt men in Amerika vele warme Boerenvrienden, die niet uit den hoek durven komen - Nicodemusvrienden der vrijheid: ze komen in den donker. Zoo werd mij medegedeeld het geval van een zeer invloedrijke vrouw te Washington, die vol vuur de zaak der Boeren was toegedaan, doch die, toen men haar vroeg lid te worden van een Transvaal Comité, dit weigerde met de kinderlijke verzekering: 'I can't afford to be crossed off the list of invitations of the British embassy.'

Na het uitbreken van den oorlog begon in Amerika eene beweging, welke ten doel had de openbare meening voor te lichten aangaande het standpunt der Boeren.

Dit was vooral in den aanvang van den oorlog, twee en een half jaar geleden, een roeien tegen den stroom op. De staatkunde om door leugens en lastertaal de Boeren voor te stellen als wilden en barbaren, onvatbaar voor edele gevoelens, onzedelijk, vuil, zonder liefde voor land en volk, was door de Rhodes-Beitkliek met zóó goed gevolg, op zóó groote schaal en zóó lang toegepast, dat bij het uitbreken van den oorlog het meerendeel der beschaafde en invloedrijke Amerikanen overtuigd was, dat het in het belang van beschaving en vooruitgang wenschelijk zoude zijn zoo de Engelschen de vrije hand in Zuid-Afrika kregen, ook al ware daartoe de uitdelging der Boeren vereischt. Het zoogenaamd openen voor vrije concurrentie, voor handel en mijnwezen, dat alles toch zoude alleen mogelijk zijn door de immers zóó onzelfzuchtige, de ware vrijheid minnende Britten.

Ook nu is die meening nog niet geheel verlaten, want de Boeren begingen na den Jameson's strooptocht de groote fout van de door de Engelschen uitgestrooide leugens niet dadelijk openlijk in de pers te bestrijden. Zij zwegen, gingen hun

gang, vertrouwend op het goed recht hunner zaak, en zij vergaten dat de pers, die koningin der aarde, zich niet straffeloos laat veronachtzamen.

De omstandigheid dat Reuter's agentschap en de Associated Press - de eenige bronnen van telegrammen of nieuwsberichten voor de Amerikaansche dagbladen - geheel door Engelsch kapitaal worden beheerscht, droeg er niet weinig toe bij om den Amerikaan te nopen den strijd steeds door Engelschen bril te bezien.

Toen het bijna te laat was, gordde de Nederlandsche stam zich aan tot den strijd tegen de machten der duisternis, en het is opmerkelijk hoe overal en uit eigen aandrift de verschillende Nederlandsche elementen, wonende in ver van elkander gelegen centra, zich opmaakten om met de van ouds bekende Hollandsche taaiheid en stoeren moed den kamp te aanvaarden en vol te houden. In alle deelen der republiek, in New-York, Chicago, San Francisco, enz. verschenen in de groote dagbladen korte ingezonden stukken van hunne hand, meestal onderteekend, die trachtten de door de Engelsche schandpers met ongelooflijke onbeschaamdheid gegeven voorstelling der feiten te wraken. Dit leidde tot een soms vrij hevigen pennestrijd, welke noodzakelijkerwijze aan de partij, die de waarheid aan hare zijde had, ten goede kwam.

Voor vele Amerikanen was Kruger's ultimatum een doorn in het oog; hun gevoel van eerbied voor ‘Old Engeland, that mother of nations’, zooals dit zich, zinspelende op de Vereenigde Staten, Canada en Australië, gaarne noemt, was geschokt door zulke stoute taal. Toen evenwel de Boeren reeds in den eersten veldslag toonden, dat het hun ernst was, en toen langzamerhand het besef doordrong, dat man voor man, de Boer in beschaving, in menschelijkheid, in krijgskundig overleg, in moed, óók in den aanval, de meerdere is van den snoevenden Brit, rees bij velen twijfel of de door de Engelschen verspreide berichten aangaande den Boer wel op waarheid berustten. Toen kwam Spionkop! het glansrijk hernemen door 600 Boeren van een onneembaar geachte stelling, bezet door 3000 Engelschen, die zich aldaar hadden verschanst. De Amerikaan heeft grooten eerbied voor ‘a good fighter’, en begon zich af te vragen of zulk een ras van helden, als de Boeren bleken te zijn, niet vrij en onafhankelijk behoorde te wezen.

Middelerwijl belegden de in Amerika gevestigde Hollanders overal ‘mass-meetings’; op allerlei plaatsen vormden zich Transvaal-comités die voor muziek, huur van een geschikte zaal en het uitnoodigen van sprekers zorgden. Vooral in den eersten tijd, gedurende de veldtochten bij de Tugela- en Modder-rivieren, werden die ‘mass-meetings’ door duizenden bijgewoond. Ontzaglijke vreugdevuren en muziekkorpsen op de hoeken der straten opgesteld, brachten er het hunne toe bij, om een groot publiek bij elkander te krijgen. Wegens te grooten toeloop moesten zelfs dikwijls ‘overflow meetings’ op de straat gehouden worden, die dan op hare beurt door bevoegde sprekers werden toegesproken. De geestdrift der menigte was niet alleen ontzaglijk groot, doch aanstekelijk; in den regel werden moties aangenomen, alsmede verzoekschriften aan Congres en Senaat gericht, aandringende op bemiddeling ten gunste der Boeren. Aan het eind der vergaderingen verschafte een schaalinzameling gelegenheid om door klinkende munt een tastbaar blijk van de betoonde belangstelling te geven.

Ongelukkigerwijze bracht het feit dat vele dier bijeenkomsten werden bijgewoond door Ieren en andere ontevredenen, die onder alle omstandigheden alles toejuichen wat Engeland kan tegenwerken, er niet toe bij om den ernst en het gewicht dier betoogingen te verhoogen.

Toen kwam Paardeberg en de bezetting van Bloemfontein en Pretoria, en daarmede een ommekeer in de belangstelling der Amerikanen, in wat sedert door velen als een ‘lost cause’ werd beschouwd; en men vroeg zich af, of ten einde verder nutteloos bloedvergieten te voorkomen, het niet wenschelijk ware dat de Boeren het moede hoofd in den schoot legden.

Er behoorde moed toe om in die lange bange maanden de vaan van vrijheid en onafhankelijkheid omhoog te houden en het goed recht der Boeren te blijven bepleiten; en het zij ter eere van den Hollandschen stam gezegd, dat bijna zonder uitzondering de in dit land gevestigde Hollanders, ieder op zijne wijze en in eigen of wijder kring, gedaan hebben wat gedaan kon worden.

Op de betreurenswaardige uitsluiting van de immers volmaakt onafhankelijke Afrikaansche Staten ter Haagsche vredesconferentie na, kan naar waarheid en met blijdschap worden

getuigd, dat de Nederlandsche stam in deze Zuid-Afrikaansche troebelen allerwege, tot in ver verwijderde uithoeken der wereld, een samenhang en een opofferingsgezindheid heeft getoond, die de hechtheid bewijzen der banden welke ons vastsnoeren, en eveneens getuigen voor de levenskracht van het Nederlandsche ras; - iets wat ook voor het moederland van hoog belang is, omdat het wellicht op zijne beurt, in later dagen, een beroep zal hebben te doen op zijne zonen of broeders in den vreemde.

Zoo iets de beweging der pro-Boeren geducht heeft tegengewerkt, dan was zulks de dubbelzinnige politiek van President Mc. Kinley omtrent de nieuwe onderdanen der Republiek: de inwoners der geannexeerde Philippijnsche eilanden. De poging om die ongelukkige Philippino's te regeeren en te beschaven door middel van soldaten, die hen als negers beschouwden en behandelden, en in last hadden hen neêr te schieten indien zij de zegeningen der vreemde overheersching niet wisten te waardeeren, was door en door ‘Chamberlainic’, doch in lijnrechten strijd met de onvergankelijke beginselen neergelegd in de Amerikaansche ‘Declaration of independence’ en in het Amerikaansche staatsrecht. Nu was die staatkunde van Mc. Kinley wel niet zóó geheel onverdedigbaar, niet in zóó lijnrechten strijd met de meest eenvoudige begrippen van waarheid, recht en zedelijkheid als die welke door zijn leermeester Joe Chamberlain wordt toegepast, doch de Amerikaansche natie was zich ten volle bewust dat wat er in de Philippijnsche eilanden geschiedde, haar verhinderde al te luide aan anti-Engelsche gevoelens lucht te geven. Hierbij komt dat Engeland beweerde (al is dit later onjuist gebleken) dat het in den aanvang van den Spaansch-Amerikaanschen oorlog de eenige vriend der Vereenigde Staten geweest was, en dat het alleen daaraan was te danken dat het overig Europa Spanje niet gesteund had in den strijd.

Na eenigen tijd kwamen tal van Afrikaanders van het oorlogsveld over naar Amerika. En opmerkelijk is het hoe dadelijk daarna een kentering der openbare meening ten gunste der Boeren viel waar te nemen. Niet alleen omdat deze Boeren in levenden lijve een grondige en afdoende weerlegging bleken te zijn van de Engelsche lastertaal, doch hun rond en innemend uiterlijk, hun ridderlijk en open

karakter, hun fiere oogopslag, de handdruk die u bijblijft, iets opens en frisch in stem, gebaar en omgang, wonnen - waar zij zich ook vertoonden - aller harten.

Eerst kwam hier Jan Krige, Transvaler van geboorte, ongeveer 30 jaren oud, die tot vlak vóór het uitbreken van den oorlog de betrekking van marktopzichter te Pretoria bekleedde; een groote, vierkante, forsche gestalte, breed in de schouders, een type van den zoon van het veld, fatsoenlijk van uiterlijk, die in het Oosten en het Westen geheel onafhankelijk en met uitstekend gevolg heeft gewerkt. Hij hield vele lezingen, die goed werden bezocht, en over het algemeen genoeg winst overlieten, om daaruit zijn onderhoud te bestrijden. Zijn voordracht is eenvoudig, en zonder eenig zoeken naar welsprekendheid weet hij zijn gehoor te boeien door den ernst die hem bezielt, waarbij men dan gaarne vergeet dat zijn zinbouw niet altijd volmaakt noch zijn woordenkeus de juiste is.

Een teekenend en pakkend staaltje van de onzelfzuchtigheid en belangelooze toewijding van dezen man kwam mij toevallig ter oore. Hij droeg in de barre koude te Chicago niets dan een licht grijs zomerjasje. Eene vriendin der Boeren gaf aan onzen consul Birkhoff aldaar, die zich veel moeite voor de zaak der vrijheid geeft, eene som van $ 50 met verzoek deze aan Jan Krige ter hand te willen stellen tot aanschaffing van warmer bovenkleeding. Doch deze weigerde de geheele som aan te nemen; hij behield $ 15 voor den aankoop van wollen onderkleeding, en wenschte het overige te zien toegevoegd aan het fonds voor Boeren-weduwen en weezen.

Iets later kwam Ds. van Broekhuizen; in Nederland wel bekend. Geboren in den Oranje Vrijstaat uit Nederlandsche ouders, was hij in den laatsten tijd predikant te Pretoria. Hij werkte voornamelijk in de oostelijke Staten, waar hij groote ‘mass-meetings’ met veel bijval toesprak. In den aanvang voer hij nog al heftig uit tegen Engeland, waardoor hij zekere elementen tegen zich innam; doch tegenwoordig gaat dit beter. Hij weet door zijne toewijding en natuurlijke welsprekendheid, en door eenvoudig de feiten mede te deelen, vele hoorders voor de goede zaak te winnen. Dat hij zelf een flink aandeel in den oorlog genomen heeft, verhoogt den invloed van dezen krijgsman-predikant.

Een eigenaardige figuur is Herkules Viljoen, wiens plaats in Aliwal Noord in het noorden van de Kaapkolonie gelegen is. Hij is ouder, reeds vergrijsd, en weet door vertooning van lichtbeelden aan zijn voordrachten eene eigenaardige aantrekkingskracht te geven; ook hij treedt voornamelijk in het Oosten op.

Liebenberg, een Boer uit de Kaapkolonie, spreekt geen Engelsch, doch wijdt zich niettemin met ijver aan de zaak, door op te treden in plaatsen waar voornamelijk Hollanders zijn gevestigd.

Dan Commandant W.D. Snyman. Hij is een typische kranige Boerenfiguur, een krachtige hooge gestalte, met fieren oogopslag, een in grootsche lijnen geboetseerd gelaat, dat van ziele-grootheid, van kracht en doorzettingsvermogen getuigt. Vóór dat de heer Roosevelt President was, betoonde deze aan Snyman groote vriendschap, en hij acht hem persoonlijk zeer hoog; Snyman bracht toen zelfs eenige dagen te zijnent door. Na zijne verheffing tot President der Vereenigde Staten heeft Roosevelt hem meermalen in bijzonder gehoor ontvangen. Als een blijk van Roosevelt's belangstelling voor het gruwzaam lijden der Boeren-vrouwen in de vreeselijke Concentratiekampen, diene dat toen hij vernam hoe Snyman in de onmogelijkheid verkeerde om aan zijne vrouw en kinderen eenig geld te doen toekomen ten einde haar in staat te stellen zich althans van het allernoodigste te voorzien, hij in Snyman's bijzijn aan den Staatssecretaris John Hay bevel gaf per telegram op te dragen aan den Consul der Vereenigde Staten te Kaapstad om te zorgen dat een som van $ 200, die Snyman hem ter hand stelde, aan de vrouw van dezen Commandant zou worden uitgekeerd. Later belastte de President zich met de overmaking van een door anderen bijeengebracht bedrag van $ 5000 aan den Amerikaanschen Consul, om persoonlijk door dezen aan de Boeren vrouwen in de Concentratie-kampen te worden uitgedeeld. Snyman is een gentleman-Boer, die zich ook in hooge kringen goed voordoet en zich daar op zijn gemak gevoelt. Zonder een volmaakt redenaar te zijn, is hij een zeer begaafd spreker; zijn zinnen loopen niet altijd goed, doch meer dan iemand dien ik ken, levert hij het bewijs dat de ware welsprekendheid is de welgesproken waarheid: men voelt dat alles

wat hij zegt waar is, zonder eenige overdrijving of verfraaiïng. Vóór den oorlog bezat hij een groote plaats in de Kaapkolonie, waar hij o.a. 135 melkkoeien hield. Hij was een der leiders der groote Afrikaander partij, en een tijd lang een groot vriend van Cecil Rhodes, toen deze zich nog voor een vriend van den Afrikaander uitgaf, vóór zijne beruchten lateren ommezwaai. Snyman was lid van het Kaapsche Parlement en een warm vriend van President Steyn, die, naar zijne meening, eenmaal als de Willem van Oranje van de Nederlandsche Republiek, en de George Washington der Vereenigde Staten zal te boek staan en geëerd worden. Het is treffend hem in zijn eigenaardige ronde taal te hooren vertellen, hoe hij sinds jaren den rassenstrijd heeft zien aankomen; hoe hij tot op het laatst overtuigd was, dat de edele pogingen van President Steyn om den oorlog te voorkomen een goeden uitslag zouden hebben. Hij was een der leiders die het bekende adres van duizenden Kaapkolonisten aanboden aan den Hoogen Commissaris Sir Alfred Milner, waarbij de regeering dringend werd verzocht niet te blijven staan op eischen, die onvermijdelijk tot den oorlog moesten leiden. Het was voornamelijk de kenmerkend aanmatigende en onbeschaamde wijze waarop die betooging door den Hoogen Commissaris werd ontvangen, en zonder eenig antwoord, op onhebbelijke wijze werd afgescheept, die Snyman en 670 zijner medestanders de overtuiging schonk dat dit werktuig van Chamberlain in last had niets na te laten wat aan de onafhankelijkheid der Zuid-Afrikaansche republiek een einde maken kon. Zoodra bij hem en zijne vrienden de overtuiging rijp geworden was, dat het den Engelschen te doen was om het Afrikaander volk als zoodanig er onder te krijgen, weifelde hij geen oogenblik. Hoewel de Britsche Regeering zich reeds sedert geruimen tijd van alle geweren had meester gemaakt, stond hij eenige dagen na het uitbreken van den oorlog aan het hoofd van een Commando aan de grens van den Oranje-Vrijstaat, en seinde aan President Steyn dat hij bereid was zich met zijne makkers te voegen bij het vrijheidsleger, doch dat hij slechts 125 geweren had en om onmiddellijke toezending van wapenen en schietvoorraad verzocht. Den volgenden morgen - een Vrijdag - kwam het antwoord dat de wapenen zouden worden gezonden. Zaterdag om zes uur in den ochtend werd

hij door de Engelschen aangevallen, en reeds om 11 uur kon hij per draadbericht President Steyn verzoeken geen wapenen te zenden, daar hij 600 geweren, twee kanonnen en 650 krijgsgevangenen bemachtigd had! Van zijn ondervindingen weet hij op hoogst belangrijke, pakkende wijze te verhalen, waardoor hij het publiek stormenderhand voor zich inneemt. Evenals alle Afrikaanders die ik ontmoette, onthoudt hij zich van bluffen, snoeven en overdrijven. Meer dan twee honderd redevoeringen heeft hij gehouden in verschillende plaatsen, verspreid over de geheele oppervlakte der Vereenigde Staten; onder anderen sprak hij met Dr. Hendrik Muller tot de studenten en hoogleeraren van Berkeley en Stanford (beide in Californië gelegen). Waarlijk, hij heeft in dit land de Boerenzaak zeer bevorderd!

Verder moet worden genoemd een Boer Pearson, die hier onder den onjuisten naam van 'Generaal' bekend staat, en die voornamelijk te New-Orleans werkt. Hij doet zijn best te verhinderen dat het kampement, door Britsche ambtenaren en officieren gevestigd bij New-Orleans, langer oogluikend diene als verzamelplaats en werfdépot van paarden, muilezels en vrijwilligers voor den Zuid-Afrikaanschen oorlog. Het is eenigszins twijfelachtig of zijne, vrij wel barre, wijze van optreden in de tegenwoordige omstandigheden steeds de meest verstandige en juiste is. Doch hij schijnt de meening der machthebbenden te Washington omtrent de vraag: of dergelijk optreden van Britsche officieren bestaanbaar is met de eischen van onzijdigheid, aan het wankelen te hebben gebracht. Opmerkelijk is het hoe deze Boer Pearson den takt heeft gehad te voelen dat het hem niet baten zou zich in verbinding te stellen met de Amerikaansche regeeringspersonen. Hij betrad den eenig mogelijken en juisten weg: hij werkte op de openbare meening tot dat het openbaar geweten wakker werd, en de gouverneur van den Staat Louisiana de zijde der Boeren koos. Dit had ten gevolge, dat deze regeeringspersoon zich ambtshalve tot de federale regeering te Washington richtte, met verzoek de vraag omtrent de schending der onzijdigheid tot een punt van onderzoek te maken, en zoo mogelijk het kampement te doen opheffen. Dit is inderdaad de eenige weg waarop in Amerika iets te bereiken valt.

Vroeger is in het Oosten ook opgetreden als spreker P.

Wessels, een broeder van den Vrijstaatschen gezant, die echter in den laatsten tijd van het tooneel is verdwenen.

Door de hierboven genoemde pogingen is de toestand ongetwijfeld veel verbeterd. Er is eene duidelijke verandering waar te nemen in de openbare meening. Door de Transvaalsche Comité's, de gastvrijheid en de gulle ontvangst welke den Boeren alom ten deel viel, werd het hun gemakkelijker gemaakt spoedig bekend te raken, en langzamerhand begint de Amerikaan den toestand nu beter te begrijpen; de Boeren worden niet langer als barbaren, of de Engelschen als de belangelooze dragers van veredeling en beschaving in dezen schandelijken oorlog beschouwd. Het grootste gedeelte van het Amerikaansche volk is nu ongetwijfeld pro-Boer. Hierop vormt echter eene uitzondering een aanmerkelijk deel van het lezend publiek; hetgeen niet te verwonderen is, daar deze menschen nog niet ontkomen zijn aan den invloed van den jarenlang volgehouden veldtocht van leugen en laster. In het oosten en vooral in New-York, blijft men meestal onverschillig.

Door vele der Transvaalsche Comités is veel geld verzameld, dat helaas, niet altijd in de rechte handen is beland. Tegenwoordig wordt het door de Comité's regelrecht opgezonden naar bekende, betrouwbare adressen in Zuid-Afrika. Op deze wijze wordt nog steeds veel geld bijeengebracht en veel goeds gedaan.

In het begin van dit jaar kwam te New-York Dr. Hendrik Muller, de bekende Vrijstaatsche Vertegenwoordiger - niet zooals later de dagbladen berichtten, onder een valschen naam, doch in stilte, zonder dat zijn naam op de passagierslijst vermeld stond. In den eersten tijd trad hij niet op den voorgrond, daar hij zich op de hoogte wenschte te stellen ten einde fouten te vermijden, en menschen en toestanden te leeren kennen. Door persoonlijke betrekkingen daartoe in staat gesteld, heeft hij veel kunnen doen om de zaak der Boeren te bepleiten in de hoogere kringen, die òf tegen de Boeren gekant waren, òf onverschillig bleven. Dr. Muller heeft zorgvuldig vermeden gebruikt te worden als werktuig voor politieke doeleinden van Demokraten, Ieren en dergelijke elementen, en dit heeft hem een zeer heusche ontvangst bereid bij den President Roosevelt en den Staats-Secretaris John Hay; de laatste moet hem zelfs

hebben geluk gewenscht met zijn betoonden takt (‘discretion’). Om bemiddeling heeft hij niet gevraagd, en terecht, want zoo ooit mogelijk, is zij dit zeker op dit oogenblik niet, nu de edele poging van onzen genialen ‘premier’, waarbij hij zoo fier de handschoen op nam voor de verdrukte zonen van onzen Stam, nog pas zoo kort geleden geen gunstigen uitslag ten gevolge had. Geen verstandig diplomaat doet bovendien ooit een verzoek, zoo hij vooruit *zeker* weet, dat het niet zal worden ingewilligd. Doch bovendien is de stelling der Boeren zuiverder, en vermeerdert het hun aanspraak op de belangstelling van alle edel denkenden in den lande, wanneer zij, zooals nu, met een oprecht gemoed kunnen verzekeren, ‘wij zullen het met de Johnnie's wel klaar spelen; blijf gij er buiten, doch zie toe dat het spel zuiver zij: geen stoot onder den riem, geen aanval achter den rug, geen vergif in onze putten!’ Dr. Muller legt dan ook in zijne betoogen den nadruk op den eisch der menschelijkheid, en daarin slaagt hij zoo uitnemend, dat dit misschien ten slotte uit een politiek oogpunt nog het best doel zal treffen. Natuurlijk zijn allereerst geldelijke bijdragen welkom, en die vloeien in ruime mate naar Zuid-Afrika. Verder heeft hij niet opgehouden om algemeen de aandacht te vestigen op de in Nederland zoo welbekende reusachtige sterftecijfers in de barbaarsche Concentratie-kampen, waar Engeland, met kenmerkend Britschen moed, den verdelgingsstrijd, die het in het open veld tegen de Boeren niet bij machte is te voeren, tegen hunne weerlooze vrouwen en kinderen, men weet helaas met welk een schitterenden uitslag, onderneemt. Ofschoon hieromtrent niet alles mag worden medegedeeld, kan toch worden gezegd, dat dientengevolge onderhands de aandacht der Engelsche regeering op dat punt werd gevestigd. Bovendien trachtte Dr. Muller te bewerken dat het Amerikaansche Roode Kruis het initiatief zou nemen tot het uitzenden van geneesheeren en geneesmiddelen, nu de Engelsche regeering met schending van de eenvoudigste beginselen van oorlogsrecht, gebruik en menschelijkheid, aan anderen weigert hare linieën te laten doortrekken. Dan heeft hij getracht een kreet van verontwaardiging in de natie te doen opgaan over het vermoorden en ophangen van krijgsgevangen Boeren, het opstellen van

Boeren-vrouwen als een middel van verdediging rondom de engelsche krijgskampen, het plaatsen van Boeren-krijgsgevangenen als middel van verweer buiten op de locomotieven der bomvrije treinen, enz. Misschien zijn ook ten gevolge van die betoogingen de levens van Kritzinger en andere Boeren-gevangenen gespaard.

In verschillende plaatsen heeft Dr. Muller comité's opgericht voor de Boerenzaak, en met andere, reeds bestaande, beraadslaagd.

Een aanzienlijk bestanddeel van de bevolking der Vereenigde Staten maakt het Duitsche element uit, dat zich niet aan eene bepaalde staatspartij heeft aangesloten, doch in het algemeen een groote kracht geeft aan dat deel van elke partij, hetwelk op eerlijkheid aandringt en goede trouw. Het bleef grootendeels getrouw aan Duitsche taal en zeden, doch ging geheel op in den Amerikaanschen Staat; de Duitschers zijn op en top Amerikaansch burger geworden. Zij zijn tamelijk krachtig georganiseerd. De sterke uiting in het moederland van vriendschap voor de stamgenooten, na de onbeschaamde en onbekookte aantijgingen van den aartsleugenaar Chamberlain tegen de eer van het Duitsche volk en diens fier leger, vond weerklank bij de Duitsche bevolking van Amerika. Op hunne uitnoodiging heeft Dr. Muller o.a. ook afgevaardigden der Duitschers te Indianapolis ontmoet, en hun een program van actie voorgelegd, dat zij nu bezig zijn uit te voeren, en dat voornamelijk bestaat uit de hierboven aangegeven punten. Tevens beoogt het de verspreiding van het steeds toenemend aantal feiten, die nu tot groot voordeel der goede zaak, door de pers worden openbaar gemaakt.

In Amerika wordt echter onder de pro-Boeren sterk gevoeld het gebrek aan eenheid van optreden en leiding; hier en daar kwamen oneenigheid en verschil van opvatting voor, en ook op dat punt trachtte Dr. Muller verbetering te brengen - aanvankelijk niet zonder goeden uitslag.

Niettemin blijft het op den duur noodig dat in Amerika een bepaald aangewezen persoon namens de Boeren optreedt, de leiding neme en de richting aangeve, waarin verder moet worden gewerkt.

Dr. Muller heeft tal van redevoeringen gehouden, soms alleen, soms met Boeren, meestal aan Universiteiten. Te

Harvard sprak hij o.a. met Ds. Broekhuizen voor een gehoor van meer dan 1200 studenten en hoogleeraren; - als gevolg van deze redevoeringen aan die bij uitstek behoudende en engelsch-gezinde hoogeschool, is daarvan uitgegaan een beweging ten gunste der Boeren, die zich verspreid heeft over een groot aantal hoogescholen, aan welke Dr. Muller dan ook gesproken heeft.

Dr. Muller is niet groot van gestalte, doch treedt in elke vergadering door zijn voornaam voorkomen, zijn takt en zijn intelligentie dadelijk op den voorgrond. Hij is een begaafd spreker en bezit blijkbaar een grondige kennis van de Zuid-Afrikaansche geschiedenis. Op straat zoude men hem, met zijne ‘serviette’ onder den arm, voor een hoofd-ambtenaar aan een Fransch ministerie aanzien, zooals men ze dagelijks op de Parijsche boulevards ontmoet. Hij spreekt niet slechts een aantal levende talen met groot gemak en zuiverheid, doch is zóó zeker deze te beheerschen, dat hij er voordrachten en redevoeringen in houdt voor de vuist, en wel zóó, dat men er niet of nauwelijks den vreemdeling in bespeurt. De omstandigheid dat deze vaderlander geheel belangeloos de zaak der vrijheid dient, en uit eigen middelen alle onkosten van zijne reis enz. bestrijdt, draagt er niet weinig toe bij om den Amerikanen de overtuiging te schenken, dat de zaak die hij voorstaat eene rechtvaardige is.

Echt Amerikaansch en een kijkje gevend op het kerngezonde Amerikaansche godsdienstig leven der natie, is dat vele Boeren en Boerenvrienden ook in kerken gesproken hebben, bijv. de H.H. Snyman, Muller en Viljoen. Dr. Muller zelfs in den Tabernakel der Mormonen te Salt-Lake, een zaal voor 12.000 toehoorders; en Snyman ten verzoeke van den edelen Boeren- en menschenvriend C.R. Brown, predikant der Congregational Church te Oakland in Californië.

Er is zeker geen meer afdoend middel om Engeland tot bezinning te brengen, dan een goed gevestigde, duidelijk uitgesproken openbare meening van de Vereenigde Staten. Reeds nu heeft Engeland zijne eischen van onvoorwaardelijke overgaaf gewijzigd, den toestand in de concentratie-kampen verbeterd en den Boeren aangeboden hunne vernielde woningen te herbouwen. Commandant Kritzinger's leven bleef gespaard. Wie zal durven bepalen welken invloed de in Amerika be-

toonde belangstelling voor de Boeren-zaak op die beslissingen had?

Niemand is verantwoord, die in deze groote, edele zaak niet alles blijft doen, wat zijne hand vindt te doen; en om de belangstelling in de Boeren levendig te houden en te doen toenemen, mogen geen middelen gespaard worden.

Mr. P.J. VAN LÖBEN SELS,
Oud Consul der Nederlanden te San Francisco.

Reizen in de oudheid

> De menschelijke natuur is reislustig en begeerig naar het nieuwe.
> PLINIUS.

Reizen en reizen is twee. Wanneer men als reizen beschouwt het plaats nemen in een D-trein of in een luxe-wagon van de Compagnie Internationale des Wagons-lits, het ratelen langs stroomen en door tunnels, het gebruiken van vlieg-diners in de weelderig ingerichte doch hinderlijk schuddende eet-zaaltjes op wielen, het ongedurig heen en weer trekken van hotel tot hotel, het nummer-zijn tijdens een korter of langer kofferleven - - dan stelt men zich het moderne reizen voor oogen, dat den verwenden wereldling uit de twintigste eeuw medelijdend doet neerzien op hen die in vroegere tijden leefden, zonder al deze zoogenaamde genietingen te kennen. Maar er is een ander reizen dat, daar het veel persoonlijke inspanning eischt, belangrijke opofferingen vordert ook van eigen gemak; dat daarom dieper indrukken te weeg brengt, meer staalt en sterkt, meer vermoeit misschien, maar zeker minder afmat. Het is het reizen, zooals onze eeuw het nog slechts bij uitzondering kent, maar gelijk die tijden het dagelijks zagen, welke van geen stoomvermogen wisten, van geen snelverkeer, in onzen zin, gehoord hadden; tijden waarin men nog geen begrip had van den voortzweependen haast, die onze reizigers kenmerkt. Het waren de dagen, toen zandpaden en heirwegen nog geen mededinging van treinen duchtten, de schuiten op de vaarten en rivieren door geen stoombooten werden achterhaald, de voetreiziger zware

karossen door paarden zag voorttrekken in het mulle zand der wegen.

En tòch.... de diep ingesneden wagensporen in de thans blootgelegde bazaltwegen der Romeinen, spreken van een druk verkeer dat zelfs in nòg vroegere eeuwen plaats vond.

Immers, wanneer men zich verbeeldt dat het reizen een uitvinding is van de laatste helft der vorige eeuw, toen het door trein en boot, door rondreisbiljet en kilometerboekje onder elks bereik werd gebracht - wanneer men reizen als van zóó jongen datum beschouwt, dan vergist men zich deerlijk.

Artistides de Smyrnioot zegt in zijn lofrede op den eersten Antonijn ongeveer in het jaar 150 n.C.: ‘Kan niet ieder gaan waarheen hij wil? Zijn niet alle havens vol bedrijvigheid; geven niet de bergen alle waarborgen voor de zekerheid der reizigers, evenals de steden?’ Ja, hij gaat zelfs verder en beweert dat de Homerische (en thans zoo in-moderne!) uitspraak: ‘de aarde is voor allen gemeen’ tot werkelijkheid is gebracht.

En, het moge vreemd schijnen, van overdrijving kunnen wij dezen lofredenaar in de helft der tweede eeuw onzer jaartelling niet beschuldigen. Nog op tal van plaatsen bemerkt men de sporen van de reisgelegenheden dier tijden. In Schotland en in Nassau, in Zevenburgen en in Spanje's Sierra Morena, in Graubunden en in Holland, aan den Euphraat en in de Afrikaansche woestijn, overal treffen wij de overblijfselen aan Rome's grootheid, zich ook thans nog openbarend in bazaltwegen en brugpijlers, in met hout bevloerde paden en andere hulpmiddelen van het verkeer.

Want ook in de oudheid leefde men reeds onder het ‘teeken des verkeers.’

Alleen op de omstandigheid, dat in den loop der tijden de bewijzen van dezen reuzenarbeid, die de geheele oude wereld omvatte, waren verloren gegaan, grondde zich de geheel onjuiste veronderstelling, dat het verkeer in het Romeinsche rijk niet veel te beteekenen had. Of zoo ook de handelsbetrekkingen al iets mochten beduid hebben, zoo de legerverplaatsingen niet onbelangrijke verkeersdrukte veroorzaakten, dat dan toch het reizen voor genoegen of ter wille van de wetenschap een groote zeldzaamheid moest geweest zijn.

Het tegendeel hiervan in het licht te stellen, dit met geschiedkundige bewijzen te staven, en tevens te doen zien wàt de ouden tot het reizen dreef, is het doel van deze bladzijden.

I.

Als uit het middelpunt van een reusachtig spinneweb, dat de geheele toen bekende wereld omspande, strekten zich van Rome vijf groote hoofdwegen uit. Zuidwaarts voerde langs Capua de Via Appia, die ‘Regina Viarum’ (nòg een wonder van wegenbouw-kunde niettegenstaande zijn ouderdom van ruim 2200 jaren) naar Italië's zuidpunt. Van daar stak men naar Sicilië over om binnen een etmaal in Afrika den voet aan wal te zetten. En van de landingsplaats in dat werelddeel, van Karthago, leidde in Oostelijke richting de groote verkeersader naar den Nijlstroom, van waar de reiziger rechts, in Zuidelijke richting, zijn uitgangspunt naar Aethiopië nam, of links zich wendend, naar het Noorden, den tocht naar Antiochië aanvaardde.

Niet minder beroemd dan de Appische weg was de Via Flaminia, die, Noordelijk loopend, in zijn voortzetting over Venetië, Rome met de Donau-provinciën verbond, of, van Milaan af, over den kleinen St. Bernard, Italië langs Alpenwegen met Gallië in verbinding stelde. De Splügen regelde Rome's verkeer met Bregenz, Bazel en Augsburg, terwijl van deze (toen reeds een gewichtige) koopstad over Regensburg, Mainz, Trier, Keulen, Nijmegen en Utrecht de weg liep, die, voor ónze landen van belang, bij Leiden zijn eindpaal vond aan de Noordzee-kust.

Daar het ons te ver zou voeren als we gingen uitweiden over het wegennet der Romeinen in Engeland en Spanje, in Griekenland en Klein-Azië, in Egypte en Germanië, spreken wij daarover verder niet. Wij meenen te kunnen volstaan met de mededeeling, dat de wegen zich in alle richtingen uitstrekten en met een betuiging van verwondering hoe het mogelijk is, dat zulk een uitgebreid gebied, waarvan wij de doorsnijding met wegen in vele bijzonderheden kennen, zóó tot volslagen barbaarschheid is kunnen terugvallen. Terwijl wij reeds bij Homerus Telemachus van

Pylos naar Sparta in een wagen zien rijden (dus bijkans drie duizend jaren geleden!) en zelfs, van nog ouderen datum, een geheel net van cyclopische wegen is ontdekt, allen hierop berekend: Mycenae met Korinthe in verbinding te brengen, had Griekenland in de eerste helft der vorige eeuw nog geen enkelen rijweg! Datzelfde Griekenland, waarover zich onder Rome's heerschappij een prachtig straatwegen-net vertakte!

En geeft Italië zelf niet het meest doorslaand bewijs van dien achteruitgang? Verdwaalde niet in het midden der vorige eeuw de Koning van Napels met een legertje van eenige duizenden soldaten op een militaire wandeling in dalen en bosschen, zoodat men in veertien dagen tijds niets van hem en de zijnen vernam? Nog mag men zonder eenig voorbehoud zeggen, dat de reiswegen in Spanje, op Sicilië en in Griekenland in de oude wereld oneindig veel talrijker en bruikbaarder waren dan thans.

Van waar toch die verrassende voortreffelijkheid? Er is slechts één antwoord op die vraag: ‘de bevestiging van het Romeinsche gezag eischte, dat de verkeerswegen zich in goeden staat bevonden.’ Het eerste werk na den bouw van een versterkt kamp in een te onderzoeken (of, wat van oudsher eensluidend is: te onderwerpen) landstreek, was: wegen banen. Een onderneming die aan tijd, aan geld, aan arbeidskrachten zware eischen stelde, maar waarvan de bezwaren grootendeels werden opgeheven door de hulp van het uitgebreid aantal staatsslaven.

Bij den aanleg werd dus allereerst, bijkans zou men kunnen zeggen: geheel alleen gedacht aan de bevordering der krijgskundige belangen. In de tweede plaats werd het oog gericht op de eischen door de staatspost gesteld. Een instelling van algemeen belang was die post niet, evenmin een geldelijk voordeel voor den Staat. De Keizers richtten de post in voor hun eigen belang, als regeeringsmiddel tevens; en slechts in zóóver kan men zeggen dat de publieke zaak er door gediend werd, als het trotsche: ‘l'état c'est moi’ voor den Romeinschen Keizer reeds even goed gold, als later voor den Franschen Koning. Zeer bevoorrechte personen konden door een *Diploma* (met beperkten geldigheidsduur!) van den Stadhouder (later van den keizer zelf) vergunning bekomen met de post mee te reizen en alle voor-

deelen te genieten aan die officieele wijze van vervoer verbonden, maar een publiek vervoermiddel was ze niet. Evenmin een openbare gelegenheid om brieven te verzenden.

Doch de snelheid der verplaatsing leed er niet onder. Wanneer we zien dat men per keizerlijke post in een tweewieligen lichten wagen van Antiochië naar Constantinopel in zes dagen werd overgebracht, waarvoor men zelfs in onze eeuw weinig minder tijd zou behoeven; dat Caesar, uit Rome vertrokken, binnen acht dagen de Rhône bereikte, dan kan die snelheid den toets der vergelijking met die der nieuwere (zij het ook al niet met de nieuwste) tijden wel doorstaan. Cervantes noemt een reis van Napels naar Barcelona in twaalf dagen voorspoedig, terwijl een tocht van laatstgenoemde stad naar Toledo zes dagen vorderde. Nu, wie éénmaal Spanje bezocht, en zich kon ergeren aan de traagheid waarmee het spoorwegverkeer zijn plicht vervult (een traagheid die de Secundär-Bahn-grappen der Fliegende Blätter soms tot waarheid maakt) zal den vooruitgang in dezen op het Iberisch Schiereiland zeker niet durven roemen als reusachtig of onverbeterlijk.

Wanneer men een vergelijking wenscht te maken tusschen de snelheid van het reizen in onze eeuw en die van den ouden tijd, en vraagt op hoeveel mijlen toen een dagreis werd gesteld, dan vinden we, dat de reiswagens in die dagen (omstreeks het begin onzer jaartelling) zestig tot vijf en zeventig kilometer per dag kunnen afleggen. Een behoorlijken afstand dus, dien een gewoon toerist in Noorwegen of Zwitserland, of in andere met uitstekende wegen doorsneden streken, niet altijd als zijn dagtaak zal stellen.

De particuliere brievenbezorgers deden hun tochten, wanneer er geen buitengewone spoed werd vereischt, gemeenlijk te voet. Zoo kreeg Cicero op zijn landgoed bij Pompeï de brieven uit Rome eerst drie of vier dagen na de afzending. Slechts bij hooge uitzondering mochten brieven worden ingesloten bij de paketten van het Departement van Oorlog, waardoor ze, gelijk van zelf spreekt, met meer regelmatigheid werden doorgezonden en eerder hun doel bereikten. Eerst Hadrianus maakte de post tot staatszaak, waarmee echter niet gezegd is, dat de taak van het gereed houden van paarden en wagens e.d. benevens andere verplichtingen, zoo lastig voor de bewoners der provinciën, van dezen werden afge-

wenteld. Het proto-type van den ‘Postillon,’ te voet, te paard, met of zonder bijpaard, zijn aankomst met trompetgeschal aankondigend en met de Mercurius-vleugels op den hoed, is door dien Romeinschen Keizer uitgevonden. De *Stationarii*, Stationchefs, die na vijf jaren van goede diensten, met den titel ‘Perfectissimus’ vereerd werden, zijn door hem ingesteld. De vrijdom, dien leeraren en geneesheeren genoten van den last der inkwartiering van dépèche-dragers e.d., was zijn werk, als waardeering van geleerdheid en menschlievende opofferingen. Den *cursus celeris*, een snelpost, had men aan hem te danken. Ook vaardigde hij dierenbeschermende verordeningen uit, waarbij een goede behandeling der postpaarden en pakezels werd bevolen, waarin tegen te groote snelheid, te zware belading, tegen zweepslagen werd gewaakt.

Als men dergelijke maatregelen genomen ziet, en een werkelijk goed georganiseerden postdienst reeds in werking vindt in het jaar 125 v.C., moet het dan niet onze verbazing wekken hoe eerst in het midden der 15e eeuw door Lodewijk XI de koninklijke post in Frankrijk werd ingesteld, en men vóór dien tijd nergens eenig teeken kan ontdekken van een flinke postbediening? Spoorloos verdween in den nacht der middeleeuwen mèt zooveel andere goede instellingen ook het regelmatig postwezen. Het voorbeeld der ouden was door de maatschappelijke verwikkelingen geheel te loor gegaan.

Van zeereizen hadden de Romeinen van nature een onoverwinlijken afkeer. Ze leden in dit opzicht aan watervrees. Cato was eenmaal innig bedroefd, toen hij vernam hoe een reis, door hem over zee ondernomen, evengoed of beter nog, te land had kunnen gedaan worden. In het winterseizoen, van November tot Maart, wanneer de zee het onstuimigst was, reisde men in het geheel niet. Behalve de stormgevaren schrikten ook de kansen van schipbreuk, van gevangenneming en verkoop als slaaf den reiziger af. Want met strand*recht* hield men geen rekening dan slechts ten bate van den vinder. Zelfs haalden duikers de zaken van waarde uit de wrakken op, wanneer men eerst gezorgd had de schepen, misleid door valsche lichten, op de kust te doen verongelukken. Stand*roof* was strand*recht.*

De gemiddelde snelheid per uur was ongeveer zeven zeemijlen; maar hierin was men, behalve van den aard van het

schip, geheel afhankelijk van den wind. Wanneer wij evenwel lezen dat de Apostel Paulus in één dag met een Zuidwestenwind van Rhegium, aan de straat van Messina, zeilde naar Puteoli (in de buurt van Napels), dan mogen we de gevolgtrekking maken, dat het, althans onder gunstige omstandigheden van weer, water en wind, met het vervoer óók ter zee, nog niet zoo treurig was gesteld. En wie nog meenen mocht, dat men in de oude wereld op reis alle comfort en gemak moest missen, hem kan de wijsgeer Seneca uit den droom helpen. In één van zijn brieven vertelt hij, hoe hij met een vriend op een eenvoudigen wagen plaats nam, nagenoeg zonder bagage bij zich, met een zóó weinig talrijk dienstpersoneel, dat één wagen voldoende was om dit te vervoeren. Wilde men onder weg uitrusten, dan werd een matras op den grond gelegd, twee regenmantels dienden als dek, en de maaltijd, die binnen het uur bereid kon worden, was zoo eenvoudig als maar eenigszins mogelijk was. Zóó ondernam hij zijn proefreis en bracht eenige hoogst merkwaardige en gelukkige dagen door, die tevens leerzaam waren, omdat (naar hij zegt) ze hem deden inzien, hoeveel overbodigs er is bij datgene wat de mensch zich verbeeldt niet te kunnen ontberen, terwijl men het per slot van rekening toch niet mist, wanneer men het niet heeft. Doch wèl maakte zich een onaangename gewaarwording van den wijsgeer meester, wanneer hij een rijken reisstoet ontmoette. Over valsche schaamte vermocht hij zich, bij al zijn kennis en levenswijsheid, niet heen te zetten. Hij koestert de vrees, dat de menschen soms zullen denken, dat die gemeene boerenkar zijn gewone reiswagen is. En die schaamte is bij den hooggeplaatsten man licht te begrijpen en te vergoelijken, al is ze niet te prijzen. Immers, wanneer men langs de heirwegen trok voor genoegen, reisde men gewoonlijk weelderig, met groot gevolg, met allerlei overbodige luxe-zaken. Niet alleen onverstandige en onbeteekenende lieden maakten zich daaraan schuldig. Het kwaad was mode, sleur. Een man als Julius Caesar zien we bij veldtochten reizen en trekken met mozaïek-vloeren tot versiering van zijn veldheerstent. De Keizerin Poppaea, Nero's gemalin, reisde met vijfhonderd ezelinnen, die de melk leverden voor het morgenbad, dat haar huidkleur blank moest houden. En waar de hoogst-geplaatsten zóó voorgingen, daar mochten de naäpers

niet achterblijven. Er waren velen die in hun weelde op reis, slechts het overschot van hun vermogen tentoonspreidden, terwijl ze er, volgens Seneca, over peinsden of ze zich zouden dooden door ader-opening, dan wel zich als zwaardvechter laten inschrijven: de gewone retraite voor berooide rijkaards. Zelfs Sarah Bernhardt, van wie we weten, dat ze met haar koffertal elk record van bagage-rijkdom heeft geslagen, ging zóó ver niet in haar dwaasheid als sommige Romeinen, die kunstwerken meevoerden op reis, welke om hun kostbaarheid en breekbaarheid zelfs geen vervoer per as gedoogden, en dus moesten worden gedragen. Op de uitvinding van de slaapwagons mag Pullman zich niet beroemen: de '*caruca dormitoria*' dateert reeds uit het begin van den Romeinschen Keizertijd. En de draaibare zetels onzer mail-booten, men vond ze in de conversatie-reiswagens der Romeinen, en ze zijn dus, evenmin als de windstoelen onzer stranden, uitvindingen van den modernen geest. De cyclometers onzer wielrijders en de taxameters onzer stationeerende rijtuigen zijn dit evenmin. De Romeinen toch hadden reeds hun '*Hodometri*', uurwerken die, aan de wielen der reiswagens bevestigd, de lengte van den afgelegden weg aangaven, een werktuigje, welks bestaan, met dat der waterautomaten en brandspuiten, beschreven door Heron van Alexandrië, bewijst, dat veel wat thans als nieuw geldt en als verwonderlijk vernuftig, reeds eeuwen vóór onzen tijd bekend was en, zij het dan ook niet algemeen, toch werd toegepast.

Wie bij Erasmus in zijn '*Diversoria*' de vermakelijke beschrijving van de herbergen in Duitschland leest, en zich verwondert over de geringe voorkomendheid der waarden, en over de onsmakelijke bevindingen die men er opdeed, vraagt zich onwillekeurig af: wanneer het in de 15e eeuw in Midden-Europa zóó gesteld was, hoe zal 't dàn in vroegeren tijd in Italië en in de van Rome afhankelijke landen wel geweest zijn? Weelde of gezelligheid mag men in die tijdelijke verblijfplaatsen, doorgangshuizen, niet verwachten. Daartoe was het bezoek te schaarsch en kon men op te geringe vergoeding van onkosten rekenen. Immers: een voornaam reisgezelschap voerde eigen tenten met zich mee, waaronder nachtverblijf werd gehouden, of men vond inkwartiering bij daartoe aangewezen burgers - een lastpost waarvan, zooals we zagen,

geneesheeren en onderwijzers vrijgesteld, waren. Maar: herbergen waren er. Zóó uitstekend somtijds ingericht, dat men er wel eens dagen achtereen bleef hangen. Merkwaardig is het, wat verhaald wordt van den strengen en weinig eischenden Cato den Jongen, dat hij zóó bescheiden was in de herbergen waar hij overnachtte, zóó weinig dreigde en zich zóó luttel deed gelden, dat hij het daardoor juist slecht had. Hij dacht voor zich niet aan de eeuwige waarheid der spreuk, dat de brutalen de halve wereld bezitten.

Ook in den Bijbel worden de herbergen als iets heel gewoons vermeld in den tijd waarover wij spraken, de jaren omtreeks Christus' geboorte. Verhaalt Lucas niet dat de barmhartige Samaritaan den geplunderden reiziger naar Jericho *in de herberg* voerde? En de Romeinsche dichter Horatius noemde ze ook, niet zonder melding te maken van onaangenaamheden, daar ondervonden. Plutarchus geeft zijn lezers den thans nòg zoo verstandigen raad: ‘wanneer vóór onaanzienlijke herbergen de waard u tot rust noodt, luistert dan niet naar dien Sirenen-zang. Kiest de voorname hotels, dáár hebt gij het beter en volstrekt niet duurder’. Nog wijzen ons in Pompeï de uithangborden op logeergelegenheden voor den gaanden en den komenden man. Merkwaardig is in één der logeerkamers een inschrift op den wand gekrabbeld: ‘Vibius sliep hier alleen, en verlangde naar zijn Urbana,’ waarin een liefhebbend hart het gemis uitspreekt naar zijn ander-ik. In Pompeï hangen uit: de Olifant, de Haan, de Adelaar, de Slang, de Kraanvogel e.d.. Vriendelijke bediening wordt beloofd; óók het gebruik van baden aangeboden: alle gemakken worden voorgespiegeld ‘naar het voorbeeld der hoofdstad’. Op het uithangbord van een hotel, bijzonder voor handelsreizigers bestemd, had de waard Septimanus den beschermer van den handel, Mercurius, met den god Apollo laten uitschilderen en er een onderschrift bij geplaatst: ‘Hier belooft Mercurius winst, Apollo gezondheid, Septimanus logies en eten. Wie hier zijn intrek neemt is goed af. Vreemdeling, zie wèl toe waar ge blijft!’ Anderen weer lokken gasten met ‘de gaven van Ceres, Bacchus en Amor.’ Niettegenstaande al die beloften waren de kosten in de herbergen niet hoog. In het midden der tweede eeuw

vóór Christus bedroeg, volgens den geschiedschrijver Polybius, de prijs van logies ruim twee cent (½ as). (Ter vergelijking diene de mededeeling van denzelfden auteur dat de prijs van een *modius* graan (bijkans negen liter) toen ongeveer 2 as bedroeg.) En wanneer de barmhartige Samaritaan tot bestrijding der onkosten voor de verzorging van den beroofden reiziger aan den waard twee denaren (d.i. ongeveer twee francs) ter hand stelt, dan is dat zeker een meer dan toereikende vergoeding geweest, óók nog ruim voldoende voor geneeskundige behandeling bovendien.

De hotels met damesbediening stonden in de oude wereld al in even kwaden reuk als thans in onze maatschappij. Ze waren vaak wat de badstoven in de middeleeuwen waren: verkapte huizen van ontucht. Verscheidene gebouwen in Pompeï bewijzen het, waar de wulpsche en erotische muurschilderingen van dien aard zijn, dat ze geen twijfel laten aan het doel der inrichtingen. Men mag ze dan ook slechts bezoeken, voorzien van speciale vergunningen, alleen, zoo het heet, aan studeerenden verstrekt. En dat er reeds enkele maatregelen tegen den handel in ‘blanke slavinnen’ werden genomen, bewijzen de bepalingen, opgenomen in koop-contracten, waarbij nadrukkelijk werd bepaald, dat genoemde slavin werd verkocht op voorwaarde, dat ze geen diensten in eenig hotel zou behoeven te verrichten, inrichtingen, waarvan men bij voorbaat wist dat ze geen veilige wijkplaats waren voor jonge vrouwen, die prijs stelden op een ongerepten naam.

Doch al te dikwijls werden dergelijke voorschriften als ongeschreven beschouwd. De naam van hotelhouder stond in slechten roep, ja, in die mate, dat ze in dezelfde rubriek als dieven en dobbelaars stonden ingeschreven op de lijsten bij de wijkmeesters. Immers, ze vervalschten hun dranken, bedrogen hunne gasten door water bij den wijn te gieten, hetgeen ze eigenlijk niet konden helpen, ‘daar ze,’ volgens Trimalchio uit Petronius' roman, ‘onder het teeken van den Waterman geboren waren.’ Zelfs hadden ze den naam van moordenaars te zijn. ‘Menschenvleesch smaakt als varkensgebraad,’ leert de beroemde Romeinsche arts Galenus, in eenigszins anderen zin bedoeld, dan waarmee vader Cats de regels dichtte:

O God van aard' en hemelrijk,
Hoe is de mensch een zwijn gelijk!

Ze zetten aan hun gasten wel menschenvleesch als spijs voor. ‘Sommige reizigers,’ gaat Galenus voort, ‘beweren in een zeer smakelijke soep menschenvingers te hebben gevonden; de eetlust verdween toen niet alleen, maar ze vlogen zelfs van de tafel op, stormden naar buiten en braakten vol walging het gegetene uit.’

Maar meer last dan van gewetenlooze hoteliers had men op reis van de douanen. Deze beambten, wier onaangename levenstaak het meebrengt den reizigers lastig te vallen, en die, ook al doen ze niet anders dan hun plicht, zoo vaak onvriendelijk worden bejegend, vonden ook in de oude wereld een aanmatigend en knorrig publiek. Meer dan drukkend werd toen de last gevoeld, omdat het aantal douanen bijzonder groot was, daar men ze niet alleen voor uitgaande en inkomende rechten aan de grenzen en in de havensteden aantrof, maar óók dikwijls bij het binnengaan van een stad en bij het betreden van een provincie den overlast van hun bestaan leerde kennen. Juist zooals thans nog in de Spaansche steden en zelfs in de hartader der beschaving: Parijs, het geval is. ‘Wij zijn boos op de tolbeambten,’ zegt Plutarchus, ‘niet wanneer ze openliggende waren onderzoeken, maar wanneer ze naar verstopte zaken snuffelend, in de koffers gaan woelen. En toch staat de wet hun dit toe en, als ze het nalaten, lijden ze schade.’ Belastbare en niet aangegeven zaken werden verbeurd verklaard, wanneer de tolbeambte den slimmen smokkelaar wist te verschalken. De sluwe dame uit onzen tijd die, kant smokkelend, deze aan haar boezem verbergt, vindt haar voorgangster in de Romeinsche matrone, die paarlen wilde sluiken. Omdat men een vrouw niet mocht aanraken *in* het tolkantoor, maakte de argwanende douanier van den nood een... deugd, ging de dame buiten het gebouw te lijf, en had het geluk onder haar kleeren een schat van paarlen te ontdekken. Van tolbeambte tot straatroover - de stap is niet groot in zulk een geval, en over het algemeen werd straatrooverij nog al eens uitgeoefend. De talrijke herinneringstafels weten ons dit te vertellen, die op de plaats van de berooving later werden aangehecht, gelijk men in Tirol

en Beieren bij honderd- en duizend-tallen herinneringsplankjes vindt aangespijkerd, op plaatsen waar een boer door een rotsblok, een neerstortenden boom of een sneeuw-lawine getroffen en gedood werd.

Uit de Grieksche romans der eerste eeuwen na Chr. blijkt wel, door de talrijke daarin gevlochten roovergeschiedenissen, dat dezen aan de orde van den dag waren, evenals in Italië, op Sicilië en Corsica tot voor enkele jaren, gelijk in Turkije en de Balkanstaten ook nu nog. Om die reden was het niet ongewoon, dat reizigers gaarne aansluiting zochten bij rondreizende ambtenaren en militaire gezaghebbers, wanneer het tochten gold in streken, als minder veilig bekend. Op de roovers wreekte men zich, niet slechts door ze te dooden, als men ze te pakken kon krijgen, maar óók: door hun na den dood geen begrafenis te gunnen. Zoo deden ze soms nog na hun leven nut. Immers de reeds een paar malen genoemde geneesheer Galenus krijgt op die wijze lijken voor zijn wetenschappelijk onderzoek en is den roovers voor hun bereidwilligheid hoogst dankbaar. Gemakkelijk lieten zich echter de bandieten evenmin vangen, als thans de rooverbenden op Turksch gebied en in brutaliteit ontloopen beide soorten elkander slechts weinig. ‘Zoolang de mensch mensch blijft,’ zegt Cassius Dio, ‘zal ook rooverij blijven bestaan’, en althans tot in de 20^{e} eeuw is zijn profetie bewaarheid, terwijl ook de ridderlijkheid en wreedheid der roovers van toen (naar de verhalen te oordeelen) even merkwaardig zijn geweest als thans. De indertijd beruchte roman: ‘de heldendaden van Cartouche en zijn bende,’ vindt in de oudheid zijn tegenhanger in de Biographie van den roover Tillobaras, een boek even vol van romantische guiten- en schurkenstreken als Cartouche's historiën.

Wie lust gevoelt den modernen tijd ten koste van de oude wereld te verheffen, zou oogenschijnlijk recht hebben met deze verhalen vóór zich, te zeggen: ‘Het is dus in die oude tijden zeer onveilig geweest op de wegen en het reizen was dus altijd gevaarlijk.’ Maar men dient te bedenken, dat al die verhalen uit de oudheid wel tot één saamgedrongen massa van vertelsels zijn ineengesmolten, maar zich feitelijk over een lang tijdsverloop uitstrekken, over een ruimte van verscheidene eeuwen, en daardoor veel talrijker schijnen dan ze in wer-

kelijkheid zijn. Doch in de tweede plaats mag men niet vergeten, dat zich in vele landen (óók nog in onzen tijd) tal van straatrooverijen vóórdoen. Of krijgen we een hoog denkbeeld van de veiligheid in onze dagen, als we lezen dat in Oostenrijk, volgens een statistiek van enkele jaren geleden (1897), in één jaar tijds ongeveer 2500 maal rechtsingang werd verleend wegens geweldpleging op den openbaren weg, terwijl er ruim 2400 aanklachten wegens moord werden ingediend in een tijdvak van tien jaar (1881-1897), terwijl 1285 vonnissen wegens moord werden geveld en 2338 wegens doodslag? Behoort op Sicilië de assurantie tegen roofbenden tot het verleden? Nog voor zeer korten tijd kon men zich door vooruitbetaling van een bepaalde som beveiligen tegen een anders onvermijdelijke, algeheele plundering. In Spanje en Italië is het thans, men kan dit grif toegeven, beter dan een halve eeuw geleden; maar in het Turksche rijk, in het Europeesche deel even goed als in het Aziatische, behooren aanrandingen en oplichtingen, zeker even brutaal als in den ouden tijd, niet tot het verleden.

De centralisatie van het reusachtige Romeinsche wereldrijk maakte het onafgebroken verkeer tusschen alle provincies en alle Stadhouders dringend noodig. Een onophoudelijke, bijna dagelijksche wisseling van dépêches (zelfs over de kleinste nietigheden, getuige de nog bestaande correspondentie tusschen Keizer Trajanus en Plinius, zijn vertegenwoordiger in Bithynië, stortte een leger van boden en gezantschappen uit over het wegennet. Philo, de Alexandrijnsche Jood, die met eenige landgenooten door Keizer Caligula ten gehoore zou worden ontvangen, beschrijft het antichambreeren in het paleis, waarbij het hem treft, hoe daar menschen uit alle deelen der aarde aanwezig zijn, afgevaardigden uit de Afrikaansche woestijn en mannen uit de nevellanden van het Noorden, blonde Germanen en donkerkleurige Numidiërs. Die gezantschappen waren dure hoûpaardjes voor de afhankelijke staten, en dat niet alleen om de kostbare geschenken, kronen, scepters, tronen, die ze kwamen aanbieden, maar vooral om de kosten van hun reis en onderhoud. Trajanus deed een goed werk, toen hij aan de klachten het oor leende, en den staten vergunning gaf hunne aanhankelijkheid een-

maal per jaar te betuigen in brieven, waardoor een talrijk en dus kostbaar gezantschap achterwege kon blijven.

Was het verkeer reeds levendig door de verbindingen tusschen officieele personen (want vloten, eskaders, bezettingstroepen en veroveringslegers vond men overal), geen geringere bijdrage tot de levendigheid op de wegen werd door particulieren geleverd. Romeinen als pachters der belastingen, als bankiers, als groothandelaars, vertoefden bij duizenden en nòg eens duizenden in de verst verwijderde wingewesten. Omgekeerd vestigden zich Grieken en Klein-Aziaten overal waar wat te verdienen viel, in het Romeinsche rijk als artsen, als leeraren, als handelaars; Galliërs en Germanen verhuurden zich als lijfwachten aan Herodes in Judaea, en het kosmopolitische volk bij uitnemendheid, de Joden, was ook in dien tijd reeds over het toen bekende deel van den aardbodem verspreid. Verder bleven de soldaten en de officieren der legioenen dikwijls wonen in de provinciën, waar ze gediend hadden als het verblijf er hun aanstond, zooals vele grafsteenen, ver van Rome gevonden, bewijzen. Zij vormden er koloniën die met het moederland in voortdurende gemeenschap bleven. De voeling werd onderhouden door een onafgebroken brieven- en goederenvervoer. Drukker dan men bij gebrek aan een postverkeer zou verwachten. Dat de briefwisseling levendig moet geweest zijn, bewijst ons niet alleen Cicero's uitgebreide correspondentie, waarvan ons een gedeelte in de ongeveer 750 overgebleven brieven is bewaard, maar ook hetgeen ons van den meergenoemden arts Galenus wordt verteld. Men zegt n.l. dat deze, te Rome vertoevend, per brief uit Azië, uit Gallië, uit Spanje en Thracië door kranken geraadpleegd werd. Hij liet zich enkele, door hem gestelde vragen beantwoorden, en zond dan het geneesmiddel. Zulk een briefwisseling toch had niet kunnen bestaan wanneer het postverkeer reeds niet een tamelijke uitbreiding had erlangd. Om zijn zoo gezochte geneesmiddelen te kunnen bereiden, had Galenus kruiden en stoffen noodig, die hem uit alle oorden van de wereld werden toegezonden. En evengoed als geneeskrachtige middelen uit den vreemde werden betrokken, kon ook voor de geestelijke consumptie van Rome uit, worden gezorgd. De verzending van boeken uit de ‘Ville Lumière’ Rome, naar Gallië, Spanje en Afrika,

in het bijzonder naar Marseille, was zóó uitgebreid, dat er van de werken van enkele dichters en schrijvers meer exemplaren in de koloniën werden verkocht dan in Rome zelf. Plinius zegt met rechtmatigen trots, dat zijn boeken geregeld te Lugdunum (Lyon) van de hand werden gezet.

Dat het verkeer vlugger ging dan men wel zou vermoeden: de snelle overbrenging van kers en pruim kan het ons leeren. Reeds enkele jaren na de verovering van Brittannië was de kerseboom, die daar te voren onbekend was, naar het eiland overgebracht en bloeide er. En zooals het met die vruchtboomen ging, zoo geschiedde het ook met andere benoodigdheden en zaken van weelde. Fijne renpaarden uit Spanje tierden te Antiochië in Klein-Azië; konijnen, uit Spanje ingevoerd op het eiland Majorca, werden tot zulk een ramp, dat Keizer Augustus' soldaten te hulp werden geroepen om ze uit te roeien; bier uit de brouwerijen van het Egyptische Pelusium (*de* bier-stad, het München der oude wereld) werd in Rome en te Marseille gedronken; op papier uit de Alexandrijnsche fabrieken werd ver in het Noorden van Gallië geschreven. De handel had overal zijn armen, tot in de verste gewesten strekten zich deze uit. Het Romeinsche rijk was het grootste vrijhandelsgebied dat ooit bestaan heeft, met éénheid van recht, met éénheid van munt, maat, gewicht. De Romeinsche *dendrius* was overal bekend en gangbaar, gelijk de franc in onzen tijd in haar uitgestrekt gebied; ja in ruimer kring nog, en de gouden rijksmunt was overal geldig. Ideaal-toestand, zou men zeggen, waarvan *wij* nog ver af zijn!

Maar aan den koopman werden toen zwaardere eischen gesteld. Hij moest meer op reis zijn, dan thans noodig is; immers persoonlijke betrekkingen troffen ook toen reeds het zekerst doel; *zelf* verbintenissen aanknoopen was meer nog dan heden één der eerste plichten van den handelsman, wilde hij slagen in zijn zaken. Dat er waren, die tegen één tocht meer of minder niet òpzagen, bewijst het toevallig bewaarde grafschrift van een koopman uit Klein-Azië, waarin gezegd wordt dat hij twee en zeventig maal naar Italië was gevaren. Zulk een aantal reizen van een groothandelaar in onze dagen, naar Amerika of Indië, zou in onzen tijd *be*wondering, allicht nog meer *ver*wondering afdwingen. Men trok ver weg; zelfs voorbij Gibraltar was het gebied volstrekt geen ‘terra incognita’, en

sedert de ontdekking, verovering, romanizeering van Egypte, stuitte zelfs een reis naar Indië in de eerste eeuw onzer jaartelling niet op onoverkomelijke bezwaren. Daartoe werd een vaart van twaalf dagen Nijl-opwaarts ondernomen. Op deze vaart volgde een tocht op kameelen door de woestijn, om Berenice (aan de straat van Bab-el-Mandeb) te bereiken. Men was gewoon dien tocht in den nacht af te leggen, om aan de hitte des daags te ontsnappen. Toch schrikten klimatologische bezwaren ondernemende mannen niet af: er voeren wel honderd twintig koopvaardijschepen per jaar van Berenice op Indië, wier tochten de moeite en kosten loonden, benevens het tijdverlies van zes of zeven maanden uitblijvens. De talrijke, in Pendsjab voorkomende Romeinsche munten, in goud zoowel als zilver, de in grooten getale op Ceylon gevonden munten van Augustus tot de Antonijnen toe, bewijzen dat wij niet te veel zeggen, wanneer wij het verkeer levendig noemen.

Terwijl terwille van olifantstanden, rhinoceroshoorns, schildpadschalen en denkelijk ook zijden stoffen de betrekkingen met China werden onderhouden, hield voornamelijk het barnsteen de verbinding met het Noorden van Europa in stand. Om aan de Oostzee te komen voer men uit de Donau-provincie de March op, tot in het tegenwoordig Silezië, en van daar den Oder af. En in al deze streken, in Pommeren, in Pruisen en in Bohemen liet men de bewijzen van het Romeinsche bezoek achter in de gedaante van potscherven, die door het fabrieksmerk toonen nagenoeg allen uit dezelfde werkplaats afkomstig te zijn. En wil men, naast het bewijs hoe talrijk de Romeinen in de provinciën vertegenwoordigd waren, tevens het bewijs hoe spoedig zij zich vermeerderden? Men verneme dan van den reuzenmoord in Azië, door den Pontischen vorst Mithridates in 88 v. Chr. uit niet misplaatsten Romeinen-haat bedreven, waarbij op één dag 80 duizend Romeinen (anderen zeggen zelfs 150 duizend) van het leven werden beroofd. Maar tevens hoore men, hoe Cicero reeds na twee en twintig jaar kon zeggen dat diezelfde streken op nieuw gevuld waren met landslieden, die de gevaren van den rassen-haat trotseerden om met hun handelsbedrijf geld te verdienen, ja schatten te winnen, waarvan Rome's prachtgebouwen later de sprekende getuigen zouden zijn.

Niet ten onrechte wordt John Bull op de spotprenten

dikwijls afgebeeld met een flesch whisky als propagandamiddel in de hand. Van den Romein zag de Engelschman dit onfeilbaar onderwerpingsmiddel af. De drankzucht toch, als één der vele begeerten naar het kwade den mensch ingeschapen, deed de Romeinsche wijnkoopers bij de Galliërs goede zaken maken. Voor een vaatje wijn ontvingen zij een slaaf. De tijden, waarover Caesar schrijft in zijn 'Rapport over den Gallischen oorlog', toen er bij de Galliërs geen bedwelmende dranken mochten worden ingevoerd, waren voorbij! De handelsbetrekkingen blijven bestaan of breiden zich uit, ook nog in den eersten Christentijd, en een Bisschop van Tours schrijft over Tyrische kooplieden te Bordeaux en te Parijs, en vermeldt zelfs met bijzondere onderscheiding de daar vertoevende Joden.

Welke nu eigenlijk de koopwaren zijn geweest, waarin handel werd gedreven, daaromtrent zijn we, op enkele uitzonderingen na, niet goed op de hoogte. We mogen echter gerust zeggen: men voerde nagenoeg *alles* ongeveer *overal* heen, waar men meende of wist dat, voor wàt dan ook, afnemers gevonden werden. Volgens Plinius kon men zich in Rome *alles* aanschaffen: hetzelfde kan verklaard worden van de andere centra, als bijvoorbeeld Alexandrië, waar, naar 's wijsgeers Aristides zeggen, alles te krijgen was, behalve..... sneeuw! Kostbare of zeldzame handelsartikelen behoefden, zelfs voor bescheiden beurzen, nog niet onbereikbaar te zijn om den prijs. Zoo hooren wij dat eenvoudige Lombardijsche boertjes meermalen barnsteenkettingen om den hals dragen als middel tegen kropgezwellen. Tin uit Britannië werd naar Alexandrië verscheept met bestemming voor Indië; aardewerk en glas, wild en worst zelfs vonden overal afnemers en het schijnt wel dat de breekbaarheid van het ééne handelsartikel geen beletsel voor de verzending was, evenmin als bederf de aflevering van het andere verhinderde. Hoe zou anders een délicatessen-handelaar in Rome, zich 'Verkooper van alle soorten van overzeesche waren' kunnen noemen?

II.

We willen thans de vraag beantwoorden: wàt waren behalve militaire en koopmansdoeleinden de drijfveeren voor

het reizen in de oudheid? Het antwoord zal moeten luiden: de dorst naar wetenschap, de zucht naar kennis. De wetenschap der ouden was, meer nog dan de moderne, op eigen aanschouwing gebaseerd, al schaamde men zich wel eens dit te erkennen. Maar tóch had men reeds een vóórgevoel van de waarheid, later neergelegd in de Koranspreuk: 'Hij die zijn huis verlaat om de wetenschap na te vorschen wandelt op de paden Gods tot aan zijn thuiskomst en God maakt hem den weg naar het Paradijs lichter.' In de eerste eeuw vóór Christus was men zoekend en tastend naar de waarheid, doch vond ze niet. Plato en Aristoteles met hun wijsgeerige stelsels hadden voorloopig afgedaan. Men keerde weer terug tot de ouderen, tot Heraclitus en Democritus, tot Pythagoras met zijn ingetogenheid en soberheid predikende levensrichting, tot zijn reinheid en vegetarisme. Een modevraag, een tasten in den blinde. De Isis-, Osiris- en Serapis- dienst in Rome uit Egypte overgeplant, bewijst dat men twijfelde en zocht, dat men wanhoopte aan het bestaan der oude goden. De orakels waren in verval of sleepten hun bestaan voort, om over 'gevallen van het dagelijksch leven' raad te geven, zooals bij ons waarzegsters en somnambules. Het diep-godsdienstig besef was reeds lang verstikt; het plat-prozaïsche verbonden aan een dweepziek mysticisme, een ascetische quasi-zelfkastijding was er bij velen voor in de plaats getreden en de menschen maakten zich diets dat zij nu de waarheid bezaten. Keert niet de wereldgeschiedenis en het geestelijk leven der menschheid in spiraal- of cirkel-gang steeds in zich zelf weer?

De wijsheid-zoekers op elk gebied bleven echter niet thuis hokken. Geneeskundigen gingen, om merkwaardige gevallen te zien, de wereld in. Naast Rome en Alexandrië spande Athene als academie- en studie-stad, met zijn leerstoelen van staatswege ingesteld, de kroon. Ja, het vreemdelingenverkeer was daar zóó levendig, dat de taalreinheid gevaar liep, en men maatregelen tegen het voortwoekerend bederf moest nemen. Met de goede elementen der vreemdelingen vermengden zich evenwel ook kwade, en tegen reizende kwakzalvers en tooneelspelers leest men dringende waarschuwingen.

Maar naar Rome en zijne wonderen stroomde toen heel de wereld samen als thans naar een Bayreuth, naar een wereld-

tentoonstelling. Naar de Olympische en Pythische spelen, evenals naar de Eleusinische mysteriën kwam de nieuwsgierige beschaafde wereld, ook nà den bloeitijd der Grieken, samen als heden naar het bergdorp der Beiersche Alpen: Ober-Ammergau. Het waren trekpleisters van werkelijke belangstelling of van modezucht. Als de Derby-days en de Courses de Long. champ waren deze feesten zóó druk bezocht, dat hij van geluk mocht spreken, die na afloop voor hoogen prijs een wagen kon huren om weg te rijden, wanneer hij niet met zijn eigen span was gekomen. En het waren niet alleen de brave menschen die zich opmaakten naar deze en dergelijke godsdienstige feesten. De koppelaars met hun vrouwenscharen vormden een blijkbaar onmisbaren nasleep en aanhang van de godsdienstige viering. Bij zekere mysteriën in Carië verzwolg een spleet in den bodem, door een aardbeving tijdens de feesten ontstaan, een geheel gezelschap van zulke vrouwelijke gasten.

Naast de reizen met commerciëel, staatkundig, godsdienstig of wetenschappelijk doel waren ook reizen om gezondheidsredenen aan de oude wereld niet vreemd. Verandering van klimaat werd kranken dikwijls voorgeschreven. Longlijders zond men naar Egypte en Afrika, terwijl men ook zeereizen voor dergelijke patiënten heilzaam achtte. De arts Galenus maakt de opmerking dat de kuur tijdelijk baten kan, maar dat herhaling van het euvel intreedt bij een onregelmatige levenswijze. Ook werd een verblijf te midden van naaldhout aangeprezen en van een melkkuur in de hooge berglucht wordt óók gesproken. De geneeskrachtige bronnen, die toen het doel van vele reizen vormden, zijn ook nù nog bekend, o.a. die bij Zürich, bij Baden, bij Aix-les-Bains, bij Bath, om van Baiae met zijn zwavelbaden, de luxe-badplaats van Rome, voorloopig niet anders dan bij name te gewagen.

Men was reislustig in de oude wereld; Plinius wees er ons reeds op. Het vreemde en het nieuwe toonden hun aantrekkingskracht; maar zij oefenden deze niet in zulk een mate uit, dat de reizen van toen in vergelijking kunnen komen met de ontdekkingstochten der nieuwere tijden. Men kende ongeveer twee derden van ons ‘continent’; verder één derde (en wel het Noordelijk deel) van Afrika en het Zuid-Westelijk deel van Azië. Wat buiten deze grenzen lag was ‘terra incognita.’ Niemand waagde zich in de groote

Zee van het Westen. Men was overtuigd dat de Atlantische Oceaan voor schepen op eenigen afstand van de kust ondoordringbaar werd, het water was er dik, drabbig, vol onontwarbare wieren. Wel vermoedde men dat aan de overzijde dier zee nog land zou liggen, doch het was den Romeinen slechts beschoren daarvan een vóórgevoel te hebben. En dat voorgevoel, het zou nog veertien, vijftien eeuwen bij de menschheid moeten voortsluimeren vóór het tot zekerheid werd, en het lang vermoede Indië zich in de gedaante van Amerika zou openbaren. Het bestaan van Madera was den Romeinen door Andalusische schippers onthuld. Dezen schilderden het milde, aan geringe veranderingen onderhevige klimaat dier eilanden af aan Sertorius, den Romeinschen aanvoerder der Spaansche opstandelingen in de eerste eeuw vóór Christus tegen Rome. Bekoord door hunne beschrijvingen meende hij in dat gebenedijde land het Elysium van Homerus gevonden te hebben. Ook de Kanarische eilanden worden vermeld; Pausanias, de samensteller van den Baedeker voor de Grieksche wereld, vertelt dat ze bewoond zijn door roode, dichtbehaarde, zwaargebaarde satyrs, die zich vergenoegden met den roof van één vrouw uit de schepen, en de overigen lieten wegvaren. ‘Sedert dien tijd,’ zegt Pausanias beslist, ‘bevaart men die zee niet meer.’

Dat de Romeinen ook een eindweegs in de woestijn de Sahara zijn voortgetrokken, bewijzen de overblijfselen van bouwwerken dáár gevonden, terwijl heerlijke mozaïeken en ruïnen van tempels, theaters en landhuizen in Tunis onder het stuifzand bedolven, en met groote kosten onder Fransche leiding blootgelegd, spreken van een beschaving, een rijkdom, en een kunst die wij thans in de Noordstreek van Afrika te vergeefs zullen zoeken.

Doch buiten de grenzen van het Romeinsche rijk, tot in Perzië bij Babylon of Suza, kwam zelden een bewoner van Italië, uitgezonderd de koopman. Geen toerist strekte zijn nieuwsgierigheid zóó ver uit. Ook de Donau-provinciën zagen in haar gebied, behalve de leveranciers voor de legers, weinig Romeinen. Des te breeder was evenwel de reizigersstroom die zich over Gallië en Spanje uitstortte. Dáár bloeide een puur-Romeinsche beschaving, dáár ontbeerde men het heerlijke Rome niet al te zeer, dáár kon een tijdelijk verblijf zelfs

den meest verwenden stadsmensch boeien. Omgekeerd zagen ‘nos bons gens de province’ natuurlijk juist in Rome, *de* stad bij uitnemendheid, het steeds lokkende doel van hun reis.

In Plinius' verontwaardigden uitroep: ‘dat er veel merkwaardigheden in de buurt van Rome zijn die de stadbewoners zelf nooit hebben bezocht, terwijl zij ze zeker bewonderd en er den mond vol van zouden hebben, als diezelfde dingen in Klein-Azië of Griekenland te vinden waren,’ - in dien uitroep schuilt een waarheid, ook nu nog van toepassing op vele onzer tijdgenooten. En als men Seneca hoort zeggen, dat zijn landslieden tochten te land en te zee aanvaarden, als een middel om aan verveling te ontkomen, dat men door het bezoek aan vriendelijke dalen of wilde bergpartijen voor afwisseling zorgt in het anders zoo eentonig bestaan, dan vernemen wij in die woorden een echo uit onze moderne wereld. Het sarkasme waarmee Seneca zijne opmerking besluit: ‘heeft men genoeg van het reizen, dan keert men uit den vreemde terug, gegedreven door heimwee naar theater en circus,’ kan op menig geblaseerd toerist van onze dagen nog worden toegepast.

In de zomermaanden liepen Rome's straten leeg: het Forum, het hart van de wereldstad, was, zoo al niet verlaten, dan toch merkbaar minder bezocht. Men ontvlood de koortsen, die uit de Pontijnsche moerassen opgewekt, dreigend rondwaarden en juist in voorjaar en zomer op slachtoffers loerden. Reeds in Maart begonnen de meest bevoorrechten hun koffers te pakken en de hoofdstad te verlaten. Men toog bij voorkeur naar de mode-badplaats Baiae aan de golf van Napels. Nam met het klimmen van de zon de hitte toe, wat nood? Men begaf zich in het gebergte, waar men zomer- zoowel als winterverblijven vond, met venster-openingen op het Zuiden om de warmte op te vangen, of op het Noorden om tegen de hitte beschut te zijn. De kust van Italië, vooral die bij Antium (thans Nettuno), toont een lange aaneenschakeling van ruïnen (mijlen aaneen soms), bouwvallen van lustverblijven van Keizers en rijke burgers, waaruit in nieuwere tijden beroemde beelden als de Apollo van Belvedère, de Borghesische vechter e.a. aan het licht zijn gekomen. De marmerplaten, glad geslepen door het immer schurende zeewater, vertellen van kostbare paleizen waartoe ze eenmaal behoorden, en in den naam van één der bergruggen, den Pausilypon (Posilppo),

leeft nog de Grieksche benaming voort van de villa ‘Sans Souci’ (*παυσ□λυπον*, zorg-stiller), welks eigenaar Vedius Pollio zich berucht maakte door de wreedheid, waarmee hij de reuzenvisschen in zijn vijver met levende slaven mestte.

De aanblik van die heerlijke kust was, vóór dat de befaamde uitbarsting van den Vesuvius, in 79 n.C., Herculanum, Pompeï en Stabiae bedolf, een gansch andere dan later. Terwijl vóór dien ongeluksdag bouwlanden en wijnbergen den sluimerenden reus omkransten, bedekte de kracht van den krater alles in het rond met zulk een dikke laag stof, asch en lava, dat nog zelfs tien jaren later de punt-dichter Martialis zeggen kon, dat alles onder asch bedolven lag. En welk een hemelsbreed verschil, toen en thans! Van die nauwaaneengeschakelde paleizenreeks niets over dan het marmer der gondeltrappen, door de zee steeds gelekt, en de fundamenten der landhuizen, bedekt met welig groen op het verweerde puin. En boven den grond, op de heuvels aan de kust, verheffen zich somber, eenzaam en grauw de uitkijk-torens der middeleeuwen, éénmaal wachters tegen de invallen der zeeroovers, thans buiten dienst gestelde kolossen, plompe en stomme getuigen van de booze eeuwen, die volgden op een tijd van lust en genietingen.

‘Sommerfrischler’ werd men in de bergen. De vriendelijke natuur van Frascati en Tivoli (het oude Tusculum en Tibur) nam rijke Romeinen gaarne op, en de bouwvallen van de villa's dáár hebben, gedurende den langen loop der eeuwen ontgraven, de Pauselijke musea en de palazzo's van Rome's grooten gevuld met onnoemlijke kunstschatten, gegaard als uit schier onuitputtelijke bronnen.

De Via Appia, de ‘Regina Viarum’, de koningin der wegen, thans zoo doodsch en verlaten, was vóór en ná het begin onzer jaartelling de hoofdverkeers-ader van Rome's leven. Immers daarlangs voerde behalve het handelsvertier van het Zuiden, ook de weg naar Rome's luxe-badplaatsen, in de allereerste plaats naar Baiae.

‘De gouden kust van Venus, Baiae, het heerlijk geschenk van de milde natuur’ (gelijk de epigrammen-dichter Martialis de lachende kuststreek langs de Middellandsche Zee noemt), schonk haar zwaveldamp-uitwasemingen aan de zieken tot genezend zweetbad, haar goddelijk klimaat en weelderigen plantengroei den gezonden tot lust en genot. Naast de ‘Heil-Anstalten’

voor kranken, bood de badplaats ook in ruime mate de mondaine genoegens van het ‘Kurleven’ voor niet-zieke badgasten. Wij kennen zeer toevallig de grootsche Kurgebouwen van Baiae door afbeeldingen op drie bekers, ergens in Portugal, bij Rome en in Etrurië gevonden, waarop we in ruwe lijnen die bouwwerken vinden afgebeeld, op dezelfde wijze als wij nu de Trinkhallen van Wiesbaden, Ems of Karlsbad op de drinkbekertjes der Kurgasten geëtst zien. Tot in de middeleeuwen bleef Baiae een druk-bezochte weelde-badplaats. Petrarca roemt het klimaat als heerlijk in den winter, des zomers echter acht hij het ongezond. Na den brand van 1538, waardoor de plaats verwoest werd, heeft de stad zich nimmer kunnen herstellen. Waar zijn ze gebleven, de reusachtige wandelhoofden in zee met de casino's en muziektenten te midden der golven? Wat is er over van de breede boulevards waarop bloemencorso's werden gehouden? Waar zijn de slanke barken, waarin de Romeinsche coquettes en cocottes zich lieten wiegelen bij de spelevaarten op het gladde zeevlak? Wie kan van de bains-mixtes de plaats nog aanwijzen? De weelde, en mèt haar de zedeloosheid, van Baiae spreekwoordelijk, verdwenen zijn ze! ‘Een politiek man’, schrijft Cicero, ‘moest zich eigenlijk schamen, dat hij zich in tijden van staatkundigen ernst naar Baiae begeeft, naar Baiae, het kort begrip van alles wat genot, wellust, pracht en zedeloosheid beteekent’. ‘Menig badgast die er genezing zocht’, zegt de dichter Ovidius, ‘vertrekt van daar met een gewond hart, nog kranker dan hij er kwam’. En dat een als kuische Penelope te Baiae gekomene, die badplaats wel eens als verleide Helena zal hebben verlaten, daaraan valt bij de bekende losheid der Romeinsche zeden in de laatste tijden der republiek en gedurende het keizerrijk niet te twijfelen.

III.

Niet tot Italië alleen bleef de reislust beperkt. De afstand van het Appenijnsche schiereiland tot Sicilië was niet groot genoeg om van een bezoek af te schrikken, al moest men er ook een zeereis voor maken. Sicilië bezat groote aantrekkingskracht, hoofdzakelijk om zijn klimaat en zijn bloemen-

rijkdom, 't Heette dat de jacht op dat eiland nagenoeg onmogelijk was, omdat de honden door den bloemengeur het wild niet konden òpspeuren en nàjagen. Op andere merkwaardigheden kon het land niet bogen. De steengroeven, diepe gleuven in den bodem, waarin duizenden gevangen slaven konden worden opgesloten, konden uitteraard slechts enkele nieuwsgierigen boeien. (Thans wekken ze de bewondering der reizigers door hun weelderigen plantenrijkdom, dalen van smaragd en toovertuinen vol heerlijkheid.) Den Aetna, die wel bestegen werd, zien we door Keizer Caligula vol ontzetting ontvlucht om zijn onderaardsch gerommel. De ijskoude bron Arethousa, de twee melkwitte meren, het gaf alles veel geringer aanlokking dan het klimaat, de heerlijke plantengroei, die tot op den huidigen dag Sicilië tot het lustoord maken, zooals Bourget dat in zijn *Terre promise* in zulke bekoorlijke beelden schilderde.

Nòg wijder de wereld in, streefde de Romeinsche reislust. Wat zou, na Sicilië eerder aan de beurt zijn dan Griekenland, *het* cultuurland bij uitnemendheid?

Griekenland, de geestelijke bakermat van Rome, met zijn schoon verleden, zijn mythen en sagen, zijn heldenbedrijven, die het alleen reeds recht gaven op onverflauwde, ja steeds vermeerderde belangstelling.

> De roem beklijft, al is de grootheid heen.
> Men zoekt toch de asch van een gevall'ne op,
> En zelfs in 't graf is deze heilig nog.

Zóó zingt een onbekend epigrammen-dichter over datzelfde land, waar elke duim gronds herinneringen wekt, waar elke schrede die men er doet, naar Cicero's woorden, geplaatst wordt op een bodem van historie.

'Tout homme a deux pays, le sien propre et la France'. Was het niet naar aanleiding van Henri de Bornier's 'La fille de Roland' dat Alberdingk Thym dit citaat aanhaalde? Wellicht wat overdreven, maar toch niet geheel bezijden de waarheid! Hetzelfde kon voor den ontwikkelden Romein gelden van zijn vaderstad Rome en zijn geestelijk vaderland Griekenland. Elk werkelijk beschaafd Romein, die wàt van de wereld had gezien, had de gelegenheid aangegrepen

Griekenland te bezoeken. En toch was het land slechts een schaduwbeeld van hetgeen het eenmaal geweest was. Het bezat geen zweem meer van de voormalige grootheid, waarop de nazaat teerde. Maar niettegenstaande dat verval, of wellicht juist daaròm, trad in de doodsche stilte en bij de vernedering, het beeld der herinnering zooveel te schooner te voorschijn. Tal van steden zijn er dorpen, gehuchten geworden; het zijn 'villes mortes', alleen belangstelling verdienend om haar verleden. Schapen en geiten weiden in de met gras begroeide, van menschen verlaten straten. Worstelscholen zijn tot korenvelden of boomgaarden vergroeid. Doch dit alles gold hoofdzakelijk de tallooze kleinere steden. Athene bleef *de* stad, bleef *het* doel van een Grieksche reis, al was het dan ook niet meer het Athene van voorheen. Het werd, naar Keizer Severus' wroorden, bezocht 'ter wille van de studiën, van de heiligdommen (de mysteriën van het nabijgelegen Eleusis), de bouwwerken en de oudheden.' Hij had er nog kunnen bijvoegen: ter wille van de kunst en om de renbanen. Aanlokking dus genoeg, vooral wanneer men daarbij nog het gezellige studenten-leven vermeldt, dat men er leiden kon te midden van vele Romeinsche landgenooten. Getuige Cicero's zoon, als student zoo bekend om zijn capaciteit in het drinken. Was Athene de stad van geleerdheid en kunst, geheiligd aan Minerva, Korinthe bleef zich aan Aphrodite wijden, gelijk het altijd had gedaan, al was de glans der stad getaand sedert Mummius haar in 146 v.C. verwoestte en haar op onoordeelkundige wijze van alle kunstschatten beroofde. Het Oosten en het Westen gaven er elkander nog steeds, als in den ouden tijd, rendez-vous; men vond er het grondsop, de meest verdorven elementen der Oostersche en Westersche maatschappij, genotzoekend en genotschenkend.

Op edeler belangstelling kon Troje aanspraak maken, en het geheele landschap waar het drama van den Trojaanschen oorlog was afgespeeld. Toeristen die álles verlangden te zien, niets wilden overslaan, lieten zich de standplaats der legers op het terrein wijzen, het scheepskamp der Grieken, den veelgenoemden beukeboom, de grot waarin de koningszoon Paris bij zijn kudden het waagde de beslissing (voor Troje's toekomst van zooveel beteekenis!) ten voordeele van Venus

uit te spreken. Ook de graven der gesneuvelden werden na duizend en meer jaren met de grootste zekerheid aangewezen. De plek waar de oude koning Priamus viel, de plaats waar zijn zoon Ganymedes door Zeus' adelaar naar den hemel werd geroofd om page en schenker te zijn van den hemelvorst, ze werden allen door officiëel aangestelde en bezoldigde gidsen aangewezen.

Doch verder reizen - voor genoegen alleen - naar Rhodus of Smyrna, naar Ephesus of Mytilene, dat deed men niet of hoogst zelden, hoe belangrijk die steden ook overigens voor handelsbelangen mochten zijn. Het vooruitzicht van een lange zeereis werkte afschrikkend. Een overtocht naar Egypte kon er nog mee door. Van Italië uit werd door een vaste scheepvaartlijn op Alexandrië het verkeer met Egypte onderhouden. Als uit het Nijlland de korenvloot Italië naderde, waren te Puteoli (thans Pozzuoli) de havenhoofden (waarvan thans nog zestien pijlers over zijn, bekend onder den onwaren naam van ‘brug van Caligula’) zwart van nieuwgierigen en belanghebbenden. Men wist van de aankomst, omdat men de vooruitzeilende postjachten had herkend, de eenige schepen die het voorrecht hadden hun zeilen te mogen òphouden in den drie mijlen nauwen doorgang tusschen Capri en het vasteland. De korenschepen waren van ontzaglijke afmetingen en kwamen onze groote stoomers in laadvermogen zeer nabij. Zij werden in grootte slechts overtroffen door de vaartuigen, juist voor één doel op stapel gezet, n.l. voor het vervoer van obelisken. Alleen reeds de talrijke naalden te Rome aanwezig (en hoevelen vonden elders een plaats, hoevelen zijn er tot puin gestooten en verdwenen!) bewijzen, welk een uitbreiding dat vervoer van Egyptische oudheden had gekregen. Nog bewonderen wij op de Piazza del Populo te Rome den 24 meter hoogen monolieth, door het eerste, tot dat doel gebouwde, Alexandrijnsche transportschip aangebracht. Rome's eerste Keizer Augustus liet hem, na de overwinning op zijn tegenstander Antonius behaald, uit Heliopolis overbrengen, en hem in het Circus Maximus aan den Zonnegod wijden. Paus Sixtus V, de groote bewonderaar der oudheid, gaf hem in 1589 zijn tegenwoordige standplaats. De obelisk, die thans op het St. Pietersplein onze aandacht trekt, zonder hieroglyphen, de eenige die nimmer is omgestort, is door Keizer Caligula aangevoerd in een schip,

welks hoofdmast door vier man juist kon worden omvaamd[1]. Grooter nog (oorspronkelijk 34 meter), is de obelisk op de Piazza S. Giovanni in Laterano, één stuk rood graniet door Koning Tutmes (± 1580 vóór Chr.) voor den Zonnetempel te Thebe in Boven-Egypte opgericht, door Keizer Constantius in 257 v.C. naar het Circus Maximus overgebracht. Het was weer Sixtus V die hem in 1588 op de plaats, waar we hem thans zien, opstelde.

Naar deze en dergelijke opgaven heeft het er allen schijn van, of eerst in den allerlaatsten tijd onze zeeschepen die van de oude wereld in grootte zijn gaan overtreffen. De merkwaardige steenen reuzen, sprekend in hun sierlijk uitgebeelde hiëroglyphen-taal, zijn er op Rome's pleinen om elken twijfel aan de waarheid dier onderstelling weg te nemen.

Egypte was voor Rome, wat Amerika thans voor Europa is: het korenland, het land der wonderen en nieuwe ontdekkingen. Men voer uit Puteoli aan de golf van Napels naar Sicilië; verder deed men Malta aan als eenige plaats van oponthoud vóór Alexandrië. In omgekeerde richting deed, zooals we weten, de Apostel Paulus de reis van Malta naar Rome op het schip van de Alexandrijnsche lijn: de Dioskuren.

Egypte bracht altijd wat nieuws, wat vreemds. De Nijl met zijn breede golven, die het zeewater op verren afstand van de kust nog drinkbaar maakten, was *de* wonderrivier bij uitnemendheid. Hoe diep een indruk Egypte maakte op de Romeinsche maatschappij of (wat hetzelfde wil zeggen) op de beschaafde wereld van de eerste eeuwen onzer jaartelling, blijkt niet alleen uit de aanwezigheid te Rome van een onnoemlijk aantal Egyptische priesters en waarzeggers, en uit

1) In 1586 werd, onder Sixtus V alweer, het ongeveer 327.000 K°. gr. wegend gevaarte van zijn vroegere standplaats, het Vaticaansche Circus, overgebracht naar de St. Pietersplaats. Dit geschiedde op rollen, onder leiding van den architekt Domenico Fontana: een moeilijk werk, waarvan talrijke afbeeldingen over zijn. Men verhaalt dat Fontana bij zijn werktuigen de uitzetting der touwen door het groote gewicht, niet nauwkeurig genoeg had berekend, en dat, hoewel op straffe des doods aam de 800 werklieden elke uitroep was verboden, één van hen, een matroos Bresca uit San Remo, door zijn kreet: 'Acqua alle funi!' (water op de touwen!) het middel gewezen had om het gevaar van omstorten te voorkomen. De familie van den matroos verkreeg tot loon het voorrecht, de palmtakken voor den Palmzondag aan de Pieterskerk te mogen leveren.

den grooten aanhang, dien de eerediensten uit het Nijlland te Rome vonden, maar ook uit de talrijke afbeeldingen in mozaïeken en op muurschilderingen van ibissen en nijlpaarden, krokodillen en ichneumons, van den fabelachtigen phoenixvogel en de dwergkereltjes van het Achternijlgebied, de Pygmaeën. Ook de Italiaansche navolgingen der Egyptische bouwkunst wijzen op dien invloed. Niet minder treft men daarvan teekenen aan in het dagelijksch leven. O.a. vond de kunstmatige hoender- (of eerder eenden- en ganzen-) broeierij (want de Egyptenaren kenden geen kippen, evenmin als de Semitische volken) door middel van warmen mest, nòg in Caïro veel beoefend, in Rome navolging, en Egyptische delicatessen benevens Egyptische rozen vonden in Italië's hoofdstad gretig afnemers.

Naast de mysterieuze aantrekkingskracht van sphinxen en Pyramiden, van grafspelonken en raadselachtige hiëroglyphen, ingebeiteld wáár men maar vlakken vond om ze in te houwen, is Alexandrië, de tweede stad van de wereld, wel de grootste magneet voor het reizend publiek. Heette het in vroegeren tijd bij de Grieken een levensideaal: ‘Korinthe te bezoeken’ en zich dáár in de genietingen dier weelde-stad te baden; thans was Alexandrië, de Grieksch-Oostersche Metropool, het niet moeilijk bereikbare doel van genot-jagers. De haven was de eenige op een kuststreek van duizend kilometers, een haven voor wereld-handel; de Pharos, de vuurtoren, was beroemd als één der wonderen van de wereld (helaas! onder Turksch wanbestuur in de middeneeuwen ineengestort); de weefgetouwen, de parfumerie-fabrieken, tapijt-weverijen gaven duizenden werklieden meer dan dagelijksch brood en bezorgden de straten een aanzien van vroolijkheid en bedrijvigheid, dat den Romeinschen straatslijper, dáár overgeplaatst, wel moest verbazen, gewoon als hij was in Rome het element der leegloopers ruim vertegenwoordigd te zien. Keizer Hadrianus gaf aan die gewaarwording lucht bij een bezoek aan Alexandrië in 134 n.C. Een brief van hem bevat de volgende opmerking: ‘Niemand is hier werkeloos. Ieder heeft een ambacht, de podagristen hebben wat te doen, de blinden voeren iets uit, zelfs jichtlijders blijven niet werkeloos. Het geld is hun God, dit aanbidden Joden, Christenen, allen.’ De Egyptische bevolking wist zich op haar waarde te schatten.

Zij was overtuigd dat haar land voor Rome onontbeerlijk kon heeten om den korenrijkdom. De Egyptenaren zelven vonden het weinige dat ze noodig hadden om te leven voor geringen prijs in hunne volksgaarkeukens, doch hun aangeboren levendigheid en spotzucht maakten hen voor den Romeinschen heerscher lastig en hinderlijk. De Joden, in hun ghetto afgezonderd op de Nijl-delta wonend, droegen tot dien overlast niet weinig bij. Ze waren rumoerig en ongedurig, verwekten opstootjes, bij één waarvan in het jaar 66 n.C. wel vijftig duizend van hun stam werden neergesabeld. - Toen keizer Vespasianus den Alexandrijnen nieuwe belastingen oplegde en zich daardoor een spotnaam van 'zoutevischkoopman' verwierf, was het zijn zoon Titus, die hen door zijn vóórspraak van straf voor hun brutaliteit bevrijdde. De kennisgeving hiervan, wel verre van hen tot kalmte te stemmen, ontlokte aan de volksmenigte den uitroep: 'Wij vergeven het hem; hij verstaat de kunst nog niet keizer te zijn.' Nu, van een vorst, die vóór zijn troonsbestijging zóó weinig gevoel van hoogheid bezat, dat zijn moeder hem slechts door het scheldwoord: 'lakei van je broer' er toe kon brengen de toga met den purperstreep te gaan dragen, was zulk een bewering zeker niet te boud gezegd.

Maar meer dan tarwe ontving de Romeinsche maatschappij van Egypte: ook liefde voor, en kennis van muziek. Alexandrië was hoogst muzikaal. De Grieksch-Egyptische toonkunst vond ingang in Rome en men telde er talentvolle beoefenaars van welke verscheidene namen bekend zijn gebleven, en over wier salarissen wij, modernen, van verbazing de handen ineenslaan.

Een reis naar Egypte werd, behalve ter bevrediging van nieuwsgierigheid ook aanbevolen tegen tering, wanneer de lijder zich nog niet in een al te ver gevorderd stadium bevond, en hij de vermoeienissen van de reis nog kon doorstaan. In een land met een klimaat, waarin zelfs des winters de rozen bloeien, in een stad waar bovendien de beroemdste artsen woonden, aan geneeskundige scholen verbonden, meende men voor zulke kranken heul te vinden, door natuur gepaard aan kunst. Want de Alexandrijnsche medische school had een grooten naam en de klinieken beschikten over een uitgebreid getal patiënten. Voor letterkundigen en taalvorschers vormde

het Museum, een soort van geleerden-gesticht, een litterair-oudemannenhuis, met zijn ontzaglijke bibliotheek een aantrekking, zooals die nergens elders te vinden was. Niettegenstaande al deze aanlokkingen stelde toch nog een soort van vereeniging tot bevordering van vreemdelingen-verkeer (is 't te veel gezegd wanneer men beweert dat er niets nieuws onder de zon is?) alles in het werk om reizigers naar Egypte te lokken. Men bevorderde de reisgelegenheden naar de kweek- en voederings-plaatsen der heilige krokodillen; men trachtte zoo vaak als mogelijk was een keizerbezoek uit te lokken, ofschoon de komst van Keizer Hadrianus een recht treurige ontgoocheling met zich bracht in den vorm van scherpe maatregelen tegen allerlei misbruiken. Men schreef wedrennen uit, waaromtrent Dio Chrysostomus zoo aardig opmerkt: ‘Perzen en Bactriërs, die met hunne paarden geboren worden, opgroeien, leven en samenwassen, die deze dieren in hunne steppen noodig hebben, lijden niet aan de manie van wedrennen. De Alexandrijnen, die nimmer op een paard zitten, wèl’. Is die oude philosoof niet één van zin met den vorigen Shach van Perzië, die voor een uitnoodiging om de rennen van Longchamp bij te wonen bedankte: ‘daar hij zeer goed wist dat het ééne paard harder liep dan het andere, en hij daarvoor dus geen verren tocht behoefde te doen en uren lang stil moest zitten’.

Naar een andere merkwaardigheid van Egypte: de met kloosters vrij wel overeenkomende verblijfplaatsen der Therapeuten, vleesch- en wijn-onthouders, beoefenaars der totalabstinence en vereerders van het vegetarisme, schijnt weinig loop geweest te zijn. Men vindt er althans als doel eener reis zelden melding van gemaakt. Maar grooter was de trek, per kameel of Nijlbark, naar de pyramiden en de doodenstad Memphis.

De eersten hadden, zooals tot in de 14e en 15e eeuw het geval was, hare gladde wanden met hiëroglyphen bedekt. Verweerden door den invloed van zonnebrand en vocht, van wind en zandschuring de buitenste lagen, en werden door afbrokkeling en vernieling door menschenhand en menschenvoet de opschriften vernield - tot het laatste droegen in ruime mate Grieksche en Romeinsche toeristen bij, die hun namen in den tamelijk weeken zandsteen insneden en aan de nakomelingschap het gewichtig feit berichtten, dat

zij er geweest waren. ‘Narrenhände beschmierten ook toen reeds ‘Tisch und Wände’.

Evenmin als de pyramiden ontsnapten ook de sphinxen aan deze schennende behandeling. Nòg vermeldt de leeuwenklauw van één dier figuren eenige namen van bezoekers. Ook op de voeten en teenen van het toen nog klankgevende beeld van Memnon staan gansche lijsten met namen, waaronder die van Keizer Hadrianus, van zijn gezin en die van de leden van hun gevolg. En terwijl die namen thans spreken van de reizigers, die er éénmaal vol verwondering luisterden naar den merkwaardigen klank, door trillingen in de steenmassa teweeggebracht bij het opgaan van de zon, zwijgt thans de kolossus voor eeuwig: een herstellingskuur schijnt de ontvankelijkheid voor de verwarmende werking der zonnestralen vernietigd te hebben. Doch waar men wel behoefte gevoelde zijn eigen aanwezigheid kenbaar te maken àan het nageslacht, daar vindt men merkwaardiger wijze geen enkel bewijs van een indruk door den grootschen zonsopgang in het gemoed der bezoekers gewekt.

Van *ver*wondering over het labyrint, de koningsgraven (voor zoover men ze geopend had), het op den middag geheel schaduwlooze Elephantine, het Moeris-meer (het begin van het Suez-kanaal), en van *be*wondering van hunne merkwaardigheid spreken daarentegen nog de inscripties in het rond, de uitroepen van verbazing overal ingegrift.

Kunst en godsdienst, ze waren bij de ouden één en ondeelbaar, onverbrekelijk samen verbonden. De tempels waren musea, zelfs in kleine plaatsen. Ideaal-toestand, in vele kerken van Italië en Spanje nòg aanwezig! De plaats van het gebed tevens de plaats van stille verrukking over eenige weinige, soms één enkel kunstwerk, een beeld, een schilderstuk, geschapen door 's kunstenaars bezieling, juist voor *die* omgeving; kunstwerken niet uit het verband gerukt, niet overgebracht naar een plaats waarvoor ze niet bestemd waren en neergezet te midden van andere gewrochten, schoon op zich zelf, maar zonder die onderlinge harmonie, zoo onontbeerlijk bij het genieten van kunstwerken.

De tempels waren musea. De wijgeschenken en allerlei zeldzaamheden werden er onder dak gebracht, ten deele uit dankbare vereering der goden, ten deele omdat de tempel

onschendbaar en als bewaarplaats veilig was. Men schonk ook aan de tempels kunstwerken als legaten. Een bewoner van Rhegium (Reggio, aan de punt van de Italiaansche laars) vermaakte aan een tempel in zijn woonplaats een boek, gebonden in een fraaien ivoren band, een uit elpenbeen gesneden kastje en achttien schilderijen: hem werd officiëel (op een gedenksteen) ‘de dank van het bestuur der stad betuigd.’ Zoo kwam bijv. het kostbare en beroemde kabinet van gesneden steenen (het eerste van dien aard dat we in de wereldhistorie vermeld vinden) uit de nalatenschap van koning Mithridates van Pontus, terecht op het Kapitool te Rome. Een hoog geschat bezit voor tempels waren steeds olifantstanden. Maar niet alleen kostbaarheden werden er ter bezichtiging gesteld. Ook rariteiten zag men er. Zoo stelde men te Rome in een tempel ten toon de 120 voet lange huid van een slang, in den eersten Punischen oorlog gevangen. In Plinius' tijd hing in den Isis-tempel te Caesarea een krokodil, dien koning Juba er had laten ophangen, om aan te duiden dat dáár de Nijl aanving. De Karthager Hanno had bij zijn Afrikaansche omvaart, aan de Zuid-Westkust drie behaarde vrouwen gevonden en laten dooden. De tolken noemden ze: ‘Gorilla.’ Hare pelshuiden, opgehangen in den tempel van Juno te Karthago, waren daar tot aan de verwoesting dier stad in 146 v.C. aanwezig. Een walvischgeraamte zag Pausanias op één zijner vele reizen in den Esculapius-tempel te Sicyon. Elders weer: horens van de Indische reuzenmier, cocos-noten, bamboe-riet, of een schaal, gebarsten door het bevriezen van het zich daarin bevindend water. Een looden kiezen-tang van een bekend dentist moest dienen als aansporing voor collega's, om alléén die tanden te trekken welke zóó los zaten, dat ze met een dergelijke weeke tang uit de kaak konden worden verwijderd. Ook ethnographische merkwaardigheden bewaarde men: een pantser van paardenhoeven, een helm van slangenvel, een tasch van menschenhuid vervaardigd. Geschiedkundige herinneringen: het zwaard van Caesar, den mantel van Cleopatra, het schild van Romulus uit den hemel neergevallen. Voor den dolk waarmee Keizer Otho zich had gedood (69 n.C.) had Keizer Vespasianus, zijn opvolger, te Keulen een kapel gesticht. De ring van Polykrates berustte te Rome in den Concordia-tempel. De tempel te Delphi bezat een metalen

stoel van den dichter Pindarus. Aan de echtheid van den sabel van Mardonius, den Perzischen generaal, die tevergeefs trachtte Griekenland te onderwerpen, twijfelde reeds Pausanias: de Grieksche Baedeker was niet zoo lichtgeloovig en optimistisch als de Romeinsche poëet Ovidius, die in dichterlijke bezieling en gemoedelijke goedgeloovigheid dikwijls uitroept: 'Wie zou aan de waarheid van dit verhaal durven twijfelen; het vertelsel is immers reeds zoo oud?'

Men was op de scholen door de lectuur zóó goed thuis in de heldensagen der oudheid, dat de kennis ervan mocht gerekend worden gemeen goed te zijn. Relieken uit den heroëntijd behoorden dus tot bekend terrein. Bedenkingen tegen de echtheid koesterde men zelden of nooit. Historische kritiek was nog niet in eere. Sage gold als geschiedkundige overlevering, zij het dan ook doorspekt met fabels en sprookjes. Men had relieken van de meest uiteenloopende soort: het zwanenei van Leda, waaruit als Jupiters' kroost Helena en Pollux waren voortgekomen en dat afhing van de zoldering in een tempel te Sparta - een struisei naar alle waarschijnlijkheid; schepen van Aeneas, een versteend vaartuig van het gelukzalige volk der Phaeaken. Te Chaeronea was de scepter te zien, voor Zeus door Hephaestus vervaardigd, later in eigendom aan Agamemnon overgegaan. Op het weefsel van Penelope, waarmee ze de vrijers bedroog, had zelfs de verterende tand des tijds geen invloed gehad. Ook het roer van het Argonauten-schip was gespaard, en van het leem, waarvan Prometheus, in opdracht van Zeus, menschen had geboetseerd, was in Phocis een monster voorhanden! 'Het rook naar menschenhuid', zoo heette het. Te Olympia bevond zich een hoorn van de geit Amalthea, die Zeus had gezoogd. Ja, dikwijls werd één zelfde zaak op verschillende plaatsen getoond; bijv. het zwaard, waarmee Iphigenia geofferd werd en het anker van het schip Argo dat om het Gulden Vlies uitzeilde - een anker dat echter aan Arrianus, die het zag, reeds wat al te modern toescheen.

Voor de belangstellende reizigers, die naar deze schatten in de tempels, naar de wonderen van bouwkunst in Egypte en Griekenland kwamen kijken, vond men gidsen en deskundigen (in de tempels veelal priesters) die de vreemdelingen terecht hielpen. Lastig en indringerig konden die cicerones

zijn, juist als in onzen tijd, en de Atheensche gidsen stonden in bijzonder kwaden reuk. Zij leerden hun lesje van buiten, en dreunden dat op. Ja, Plutarchus vertelt, dat ze niet te bewegen waren hun relaas te bekorten. ‘Doet men hun echter een vraag buiten hun boekje, dan zijn ze geheel in de war, en staan met hun mond vol tanden.’

Voor slagvelden, voor oorden waar gewichtige gebeurtenissen plaats grepen, voor geboortehuizen van beroemde mannen of de plekken waar ze geleefd en gewerkt hadden, toonde men een groote belangstelling. De tocht daarheen werd een bedevaartgang, zooals bijv. naar den Palatijnschen heuvel in Rome, waar Augustus' huis zich bevond: ‘waar de ossekop uithangt.’

We moeten zeggen dat over het algemeen de belangstelling voor kunst achterstond bij die voor historie. Zeker, men wordt wel nu en dan opmerkzaam gemaakt op beroemde schilderijen, op bekende beelden en marmergroepen. Maar eigenaardig is het toch, hoe Pompeius door Cicero wordt geprezen, omdat hij zich op zijn tocht naar Azië om dáár een commando over te nemen, niet in Griekenland ophield om er kunstwerken te gaan zien. Dit kan niet alleen als bewijs dienen dat anderen het wèl deden, maar tevens duidt het er op, dat een fijn ontwikkeld man als Cicero kunstgenot als een soort van overbodige genieting beschouwde, die men beter deed zich te ontzeggen, wanneer iets gewichtigs riep, zelfs al kon men de gelegenheid in het voorbijgaan aangrijpen.

Maar - overbodig of niet - men gunde zich toch wel het kunstgenot, wanneer men het zich verschaffen kon zonder schade te doen aan de praktische eischen der samenleving. De particuliere kabinetten en verzamelingen op Sicilië (we weten dit uit Cicero's pikante pleidooien tegen Verres, den diefachtigen gouverneur op dat eiland), geen Romein, die er vertoefde, liet ze onbezocht. Geleefd te hebben, zonder den Jupiter van Phidias te Olympia te zien, rekent een man als Epictetus (een aanhanger van de leer der Stoa onder Nero en Domitianus) als een ‘verfehltes Leben.’ Maar altijd was de belangstelling voor kunst hoogst oppervlakkig; kunst roerde blijkbaar niet de innigste, teederste snaren in de Romeinsche ziel, drong niet door, sprak niet aan. De geschiedschrijver Tacitus verklapt de geringe ontvankelijkheid van het Romeinsche gemoed voor kunstindrukken, wanneer hij zegt:

‘wie een beeld of schilderij ééns gezien heeft, is bevredigd; gaat heen, en keert niet weer.’ Van een òpgaan in bezieling, een zoet genot van hèrkennen en opnieuw genieten, geen sprake. Men zag, om gezien te hebben: ‘in order to have *done* it.’

IV.

Van kunst tot natuur - de stap is niet groot. Terwijl de Romeinen voor kunst wèl oog, maar weinig hart bezaten, is het met hun ontvankelijkheid voor de indrukken van het schoone in de natuur eveneens gesteld. Onder den invloed hunner dichters, die de bekoorlijkheden van het landschap prezen - zij het dan ook spaarzamer dan wij modernen het van onze poëten gewend zijn; méér nog wellicht door de omstandigheid dat het ongezonde klimaat van Rome de gegoede bewoners dwong de stad reeds in den vóórzomer te verlaten en in de reine natuur beveiliging te zoeken tegen kwaadaardige koortsen; zeker óók door de godsdienstige vereering van heerlijk gelegen plaatsen, werd het gevoel voor natuurschoon langzamerhand aangekweekt en ontwikkeld. Belangstelling in de natuur was, evenals aanvankelijk de plastiek, de dicht- en tooneelspeelkunst een zaak van religie, van gevoel voor, verplichting aan hoogere machten. Als een verrassende aanblik, een wonder-iets den mensch verrukte, dan eerde men door een altaar den god der plaats, den ‘Genius loci.’ Hoor Seneca, den wijsgeer: ‘Aanschouwt gij een boschje van dichtopeenstaande, oude, tot meer dan gewone hoogte opgegroeide boomen, waar de massa der óver en dóór elkaar heenreikende takken den blik naar den hemel beneemt, dan geeft de reusachtige wasdom, de geheimzinnigheid van de plaats en de bewondering van een in het open veld zóó dicht opééngepakt schaduw-donker u de gewaarwording van de aanwezigheid eener godheid. En ziet ge dat een grot, met diep ingevreten steenmassa's zich in een berg uitstrekt (geen kunstmatige, maar eene door de natuur uitgehold) dan zal er in uw gemoed een gevoel voor iets hoogers gewekt worden.’

Gelijk Walter Scott zijn geboorteland door zijn geschriften algemeen deed kennen en beroemd maakte, zoo ook de

Grieksche en Romeinsche dichters hun land. Werden niet de Scylla en Charybdis bekend door Homerus? Nijl, Euphraat, Tigris, Meander, ze worden niet genoemd en geroemd om de schoonheden der landouwen, door welke zij hun golven voortstuwen, maar wèl omdat ze belangwekkend zijn door de merkwaardige en verrassende verschijnselen die zich bij hun loop, die zich langs de oevers voordoen. Een rivier in Phrygië met koolzure uitdampingen, waarboven vogels dood neervielen, trok tal van bezoekers; men had er zelfs een observatie-gebouw gesticht, dat Dio Cassius een ‘theater’ noemt.

We zagen het reeds: men hield van de natuur, omdat men het verkeer daarin voor heilzaam hield. Dit is althans een begin, en kan aanleiding geven tot gevoel voor natuurschoon. Vergelijkingen van stads- en buitenleven, van kunst en natuur waren gewone gemeenplaatsen der rhetoren-scholen. Seneca voelt er, zooals we hierboven opmerkten, reeds meer voor dan zijn voorgangers, óók meer dan het grootste deel zijner tijdgenooten. ‘Ik kan bijkans niet gelooven,’ zegt hij, ‘dat één van hen, die in hunne villa's bosch, zee en stroomen nabootsen, ooit werkelijke wouden of groene landouwen hebben aanschouwd, rotsen waarvan een woeste stroom zich afstort, of akkers door welke een rivier gelijkmatig voortkabbelt, of dat ze ooit van de hoogte af een zee gezien hebben, opgewoeld uit haar diepste diepten door den stormwind.’ Hoe het zij: de overblijfselen van gebouwen in zoo grooten overvloed aan de zeekusten gevonden, spreken luid van de voorkeur, die de Romeinen gaven aan een zeeverblijf, terwijl het volstrekt niet blijkt, dat de trek naar het land daarmee evenredig was, al ontmoeten wij ook op vele, thans zoo heerlijk gelegen punten, de sporen van buitenverblijven aan. Doch wie staat ons borg, dat door den plantengroei gedurende lange eeuwen, de aanblik dier plaatsen niet geheel veranderd is - in óns voordeel?

Voor grootsche, wilde natuur, voor de majesteit der ontembare, geheimzinnige machten, had de Romein geen waardeerenden blik. Om dezen te genieten ging hij althans niet op reis, en hij verdroeg hun aanblik of doorstond de bezwaren, die ze opleverden slechts dán, wanneer handelsbelangen hem dreven, of zucht naar wetenschappelijke ontwikkeling hem de moeilijkheden licht deed tellen. Wanneer natuurschoon

geroemd wordt, is het beperkt tot zeekust of lieflijk heuvelland. Het gebergte was schoon, voor zoover het een omlijsting vormde van het landschap, en een begrenzing van den *te* wijden horizon. 'Amoenitas', liefelijkheid, 'Anmuth,' is de meest voorkomende lofspraak op de natuur, het naast rakend aan onze uitdrukking: natuurschoon. Ja, sterker nog: men vindt zelfs plaatsen bij schrijvers, waar als vanzelf sprekend wordt opgemerkt, dat een berglandschap niet schoon kán zijn; en terwijl honderden en duizenden om handelsbetrekkingen en krijgskundige belangen over de Alpen togen, terwijl Tirol en Zwitserland bewoonde streken waren, hoort men alleen spreken over de verschrikkingen der bergnatuur, de 'foeditas,' nimmer over het majestueuze, het aangrijpend schoone.

De eenige bergreus, die zonder twijfel veel bestegen werd, is de Aetna. Er zijn beschrijvingen tot ons gekomen van bestijgingen van dien steeds met een zekeren eerbied en schroom aanschouwden berg, maar nergens wordt ook maar met één woord melding gemaakt van een *uitzicht.* Aan Grieken en Romeinen scheen het gemakkelijk bewoonbare en bereikbare aantrekkelijk toe, niet wat wij wild en romantisch noemen. De litteratuur van de oude bewoners van Griekenland en Italië spreekt dus ook niet van natuurschoon in onzen zin. Dichters zoowel als proza-menschen gingen stom voorbij aan gletscherpracht en glanzende sneeuwtoppen, aan donderende watervallen en bruisende schietstroomen. Zij voelden zich niet aangelokt om die woestheid van nabij te gaan beschouwen. Voor zulke gewaarwordingen was geen Romeinsch gemoed ontvankelijk. En van een 'Natur-empfindungs-wissenschaft' hadden de Romeinen natuurlijk nòg minder begrip. Zij mogen hier en daar spreken door den mond hunner dichters over kokende bergstroomen, de sneeuwberg moge van verre hunne bewondering, eerder nog hunne *ver*wondering wekken: liefde, opgetogenheid, aantrekkingskracht voelden zij niet. Hun standpunt was dat, waarop Chateaubriand, bewonderaar (al *te* éénzijdig) van het klassicisme zich plaatste. 'Het kan daar niet schoon zijn, waar men ruimte, waar men uitzicht mist. Men verlange niet van mij, dat ik de lange rotsruggen, de kloven, de spleten, de krochten, de holen, de gaten, de windingen van de Alpendalen bewon-

dere: ik beschouw ze, evenals de oude wereld dat deed, als verblijfplaatsen van smart en vertwijfeling.'

Maar een ander feit, waarmee men rekening moet houden bij het nagaan van de reizen der ouden en hunne beweegredenen, is dit: dat het oog van den bewoner van Zuid-Europa een ander is dan dat van een uit het Noorden. Men is in het Zuiden aan gloed, aan zonnewarmte, aan kleuren gewend, men schikt zich niet zoo spoedig in de koele, vale, van groen en bloementooi soms geheel ontbloote omgeving. Een sprekend voorbeeld van dien Zuidelijken invloed levert ons de ontdekker van het klassieke beelden-schoon: Winckelmann. Op zijn tocht *naar* Italië was hij verrukt over Tirol. Een dozijn jaren later zag hij dezelfde bergen terug: de indruk is een geheel andere. Terwijl hij ze in 1755 'erschrecklich schön, erstaunend gross' noemde, worden ze in 1768: 'eine entsetzlich schaurige Landschaft.' Zóóveel invloed had op dien fijn ontwikkelden en diepgevoelenden man de ruim twaalfjarige onafgebroken aanschouwing van en het verkeer in Italië's paradijs uitgeoefend. Mag die invloed worden misprezen van het gebenedijde land, het *paradisum terrestre*, waar een twaalfjarig knaapje Goethe schrikken deed door een onverwacht gejubel en een vreugdegalm over de schoonheid van de golf van Napels, een uiting waarover het jongske zich meende te moeten verontschuldigen met een: 'Signor, perdonate! questa è la mia patria.' Verwondert het ons, dat dit enthousiasme 'den armen Nordländer etwas thränenartiges in die Augen trieb?'

Is niet bij zulk een bezieling, voor het zonrijke en bloemengetooide land de afkeer of de geringe waardeering van nevel en sneeuw, van grauwe rotsgevaarten en eeuwig ijs eenigermate te begrijpen en dus te vergeven? Nog meer in de Romeinen, die niet hadden *leeren* zien datgene, waarvoor wij langzamerhand in den loop der eeuwen onze blikken hebben ontwikkeld?

Het Romeinsche volkskarakter, meer streng-praktisch dan opgewonden of dweepend, beschouwde de natuur van den utiliteits-kant. Minder was genotzoeken het doel hunner verplaatsingen dan wel voordeel behalen, winst maken: winst aan gezondheid, winst aan kennis, winst aan macht en geld. Maar aan dat winstbejag paarde zich allengs, geleid door den

dichtersmaak, een gevoel voor natuurschoon, dat echter in werkelijken zin, laag bij den grond bleef. Het kon niet stijgen boven groenbegroeide heuvels, wist zich tot de sneeuwtoppen, ijsvelden en gletscherkloven niet te verheffen.

Het besef van *die* schoonheid was den ouden ontzegd. 'Niet alles hebben de goden aan allen gegeven.'

N.J. SINGELS.

De uitbreiding van den invloed van Nederland in Borneo.

Nu twaalf jaar geleden hield een der meest verdienstelijke bestuurs-ambtenaren van Ned.-Indië, wijlen S.W. Tromp, bij zijn overlijden resident der Wester-Afdeeling van Borneo, hier te lande een voordracht over Borneo. Als assistent-resident van Koetei aan de Oostkust had hij zich bekend gemaakt door zijn tocht den Mahakam op tot aan de watervallen. Met uitzondering van den in 1825 vermoorden Georg Müller was vóór hem niemand zoover die rivier opgevaren, en later had Tromp, als assistent-resident van Sintang, gelegenheid gehad om kennis te maken met de toestanden in de binnenlanden der Wester-Afdeeling.

Hierdoor was hij beter dan iemand anders op de hoogte van de politieke verhoudingen in het Nederlandsch grondgebied op Borneo, en als men bedenkt dat Sĕráwak, het Engelsch vorstendom, hetwelk West- en Centraal-Borneo naar het Noorden begrenst, door Engeland wordt beschermd in zijne verhouding tot buitenlandsche mogendheden en dus ook tot Nederland, dan zal men de groote beteekenis inzien van zijne uitspraak: dat de Nederlandsch-Indische regeering, wegens de daarmede verbonden internationale belangen, verplicht was zich invloed te verschaffen onder de Bahau's aldaar, dat deze stammen zich echter geheel onafhankelijk rekenden en van uit Koetei zeer moeilijk te bereiken waren.

Over het gebied aan den Boven-Kajan zeide hij:

‘Het zal geen verwondering baren, dat een land zóó afgelegen en van onze zijde zóó moeilijk bereikbaar, van ons ge-

heel onafhankelijk is en dat er, redelijker wijs gesproken, ook geen mogelijkheid bestaat, derwaarts ons gezag uit te breiden. Toch valt het land binnen onze grenzen. Wanneer aan gene zijde dier grenzen geen Europeesche nabuur was, zou dat onbereikbaar territoir eene vrij onverschillige zaak zijn, doch nu het grenst aan een land onder Engelsche souvereiniteit, is de vraag wel der overweging waard, of wij op het bezit van Oeloe-Kajan prijs moeten stellen, dan wel of het niet beter is bij voorkomende gelegenheid te verklaren, dat wij die landstreek niet als ons grondgebied reclameeren en dit ook niet wenschen te doen.'

Sedert is in dien toestand verandering gekomen: het gebied van den Boven- en den Midden-Mahakam is op verzoek der Bahau-bevolking sedert twee jaren onder direct bestuur gebracht en een controleur is te Long Eram gevestigd, wien het bestuur over dit geheele gebied is toevertrouwd.

In de Oeloe-Kajan-landen, die zich naar het Noord-Oosten langs de grenzen van Sĕráwak uitstrekken, wonen de talrijke en krachtige Kĕnja-stammen, welke gedurende mijn verblijf onder hen op twee door hoofden van al hunne stammen bezochte vergaderingen besloten, om de bescherming van het Nederlandsch-Indisch gouvernement in te roepen.

Als teeken daarvan zonden zij, naar 's lands gebruik, een zwaard van iederen stam aan de regeering ten geschenke.

Hoezeer de bevolking van den Mahakam is ingenomen met de vestiging van het Nederlandsch gezag, bleek, om een voorbeeld te noemen, uit de medewerking van het voornaamste hoofd der Longglat's, Bang Jok, die zich aanvankelijk zeer teruggetrokken toonde, maar nu den controleur bij zijn eerste reis naar boven met een groot gevolg te gemoet kwam, om hem te helpen bij het overtrekken der watervallen, die de reis naar zijn gebied bemoeilijken. Korten tijd na deze gebeurtenissen overleed het voornaamste hoofd boven de watervallen, Kwing Irang, die de meest actieve rol gespeeld had bij het inroepen van de hulp van het Nederlandsch-Indisch Gouvernement. Dat zijn overlijden echter op de stemming der bevolking geen nadeeligen invloed uitoefende, kon na een verblijf van drie maanden in den Boven-Mahakam door den controleur worden geconstateerd.

Deze snelle uitbreiding van den Nederlandschen invloed in

een tot voor kort onbereikbaar geacht gebied is verkregen door eenige door uitrusting en uitvoering geheel wetenschappelijke expedities, nl. in 1893-1894, in 1896-1897, en van 1898 tot einde 1900.

Bij dergelijke vredelievende expedities is er natuurlijk geen sprake van eenigen op de bevolking der bezochte streken uitgeoefenden dwang. Dat zij zich toch, als natuurlijk gevolg van deze tochten, vrijwillig geschaard heeft onder het gezag der Nederlanders, moet dus zijn oorzaak vinden in het karakter der bevolking zelve en in de toestanden, welke in dat gedeelte van Borneo heerschen.

Ik stel mij voor, in de volgende bladzijden een inzicht te geven in de verschillende toestanden, die leidden tot de politieke resultaten van bovengenoemde reizen.

In Borneo onderscheidt men, evenals in bijna alle groote eilanden van den Indischen archipel, eene kustbevolking en eene daarvan verschillende bevolking van het binnenland, welke in vroegere tijden daarheen door de eerste werd teruggedrongen. Aan de kusten leven hoofdzakelijk Maleiers, terwijl de stammen in het binnenland worden saamgevat onder den naam van Dajaks. Hoewel deze, uit een ethnologisch oogpunt beschouwd en waarschijnlijk ook door hunne afstamming, onderling veel verschillen, toonen zij toch in karakter en levenswijze, die op den duur hoofdzakelijk bepaald worden door de gelijke omstandigheden, waaronder zij leven, veel overeenkomst.

Zij leven allen in een land, dat men zich het best voor kan stellen als een heuvelland met enkele hooge bergketens, geheel bedekt met tropisch oerbosch, waarop de betrekkelijk geringe bevolking slechts weinig invloed heeft uitgeoefend. Hoewel de bewoners voor den landbouw, die uitsluitend wordt gedreven op droge velden (ladang's), welke zij minstens om de twee jaar verwisselen en waarvoor zij telkens nieuwe gedeelten van het oerbosch gereed maken, betrekkelijk groote oppervlakten gebruiken, herneemt toch de boschvegetatie onder den invloed van overvloed van regen en warmte spoedig haar rijk. Vooral in het diepste binnenland zijn, zelfs van af de toppen van hooge bergen, slechts hier en daar sporen te ontdekken van de werkzaamheid der bevolking als

lichte plekken in het sombere, golvende kleed dezer wouden.

Reeds lang heeft men zich bezig gehouden met de vraag, hoe het mogelijk is, dat in zulk een gezegend land, waar de natuur in planten- en dierenrijk zulk een weelde ten toon spreidt, de mensch slechts in zoo geringen getale voorkomt. Een voorname oorzaak meende men gevonden te hebben in het woeste karakter der Dajaks in de binnenlanden, die, gedreven door hun adat, elkander onderling zouden uitmoorden, terwijl ook andere slechte gewoonten, zooals drankzucht en afwijkingen op sexueel gebied, het hare zouden bijdragen tot het stationnair blijven der bevolking.

Een kritiek op hetgeen hierover is geschreven kan ik moeilijk leveren, omdat dit hoofdzakelijk betrekking heeft op de Zuider-Afdeeling van Borneo, waar ik de bevolking niet bestudeerde. Ik zal mij bij het geven van een beeld van de oorspronkelijke Dajaksche stammen liever bepalen tot de volken van Centraal- en Oost-Borneo, onder welke ik jaren verkeerde.

Deze, die zich Bahau's en Kĕnja's noemen, zijn door hunne geschiedenis en afstamming nauw aan elkander verwant en wonen nu aan den bovenloop van alle groote stroomen, die in zee vallen aan de Noord- en Oostkust van Borneo, van den Batang-Rĕdjang in Sĕráwak tot den Mahakam in Koetei. Ook tot aan het middengedeelte dezer rivieren en tot aan den Boven-Kapoeas der Wester-Afdeeling zijn zij doorgedrongen. Oorspronkelijk waren zij allen afkomstig uit het bergland, waar het brongebied van de Kajanrivier of rivier van Boeloengan gelegen is. Dit gebied vindt men in het Oosten van Centraal-Borneo en is bekend onder den naam van Oeloe Kajan, Apo Kajan of Po Kĕdjin; ook nu nog bezit het eene voor Borneo zeer dichte, krachtige bevolking, die meer in het bijzonder onder den naam van Kĕnja-stam bekend is.

Eene langdurige werkzaamheid onder hen als geneesheer deed mij echter tot het inzicht komen, dat voor de verklaring van het stationnair blijven en soms achteruitgaan der bevolking een natuurlijke en licht begrijpelijke oorzaak kan gevonden worden in het sterk heerschen van malaria en van eenige andere ziekten in de door hen bewoonde streken, welke alle op het individu verzwakkend en op zijne vermenigvuldiging storend inwerken.

Dat in het land der Kĕnja's, waarheen mijn laatste reis mij voerde, en dat op 600 meter boven de zee gelegen is, een veel talrijker en beter ontwikkelde bevolking werd aangetroffen dan in de lagere streken, mag veilig aan het koelere klimaat en het dientengevolge minder algemeen voorkomen van malaria worden geweten en kan dus als eene bevestiging van deze verklaring worden beschouwd. Wel treden borstaandoeningen en hartgebreken daarvoor meer op den voorgrond, maar hun schadelijke invloed is minder groot op het aantal en op de aanvankelijke ontwikkeling der individuen.

In overeenstemming met deze theorie doen zich de Bahau's voor als een niet krachtig ras, dat zoowel in zijne physische als psychische ontwikkeling alle sporen draagt van zich slechts met moeite staande te houden in den strijd, dien de levenskracht dezer stammen te doorstaan heeft met de schadelijke invloeden van het klimaat der tropische bergwouden en met de ziekten, die onder hen heerschen.

Aangezien zij tot dusver, schoon niet volkomen, toch grootendeels vrij gebleven zijn van den sterk ontzenuwenden invloed, dien de Maleiers op huns gelijken elders uitoefenden, geven zij het oorspronkelijke karakter der Dajaksche bevolking van de binnenlanden het beste weer.

De Bahau's behooren tot de tenger gebouwde, kleine menschenrassen met gele huidskleur, zoolang de zon die nog niet heeft bruin gebrand, met sluik haar en kleine welgevormde handen en voeten, die echter door harden arbeid en ziekten op lateren leeftijd dikwijls worden misvormd.

Ernstige misvormingen van den lichaamsbouw vindt men weinig onder hen, omdat de twee voornaamste oorzaken daarvan, rhachitis en tuberculose, niet of zelden onder hen voorkomen. Zij zijn goed gespierd en vertoonen geen aanleg tot overdadige vetvorming. Hun spierkracht is minder dan die van Europeanen, maar de gezonden onder hen verheugen zich in eene acrobatische lenigheid en groote volharding in den arbeid.

De geestelijke ontwikkeling en het karakter der Bahau's draagt denzelfden stempel als de lichamelijke ontwikkeling. Het lichamelijke lijden heeft een beangstigend gevoel van afhankelijkheid van vele en onbekende schadelijke invloeden doen ontstaan en de ontwikkeling van kracht en zelfvertrouwen

verhinderd. Vooral ten opzichte van de hem omringende natuur leeft de Bahau in voortdurende vrees, dat hij den toorn zal opwekken van de geesten, welke naar zijne overtuiging de oorzaak zijn van alle natuurverschijnselen. Storm, donder en bliksem, maans- en zonsverduistering zijn voor hem, evenals ziekten, ongelukken en rampen van den stam, alle uitingen van den toorn dezer geesten, dien hij tracht te voorkomen door een angstvallig opvolgen van tallooze voorschriften en verbodsbepalingen, die niet alleen, zooals bij hooger staande volken het geval is, van kracht zijn op moreel gebied, maar ook dikwijls op hoogst belemmerende wijze gelden voor landbouw, jacht en vischvangst.

Hun gebrek aan vertrouwen op eigen kracht en inzicht komt bijzonder sterk uit bij de groote rol, die het raadplegen van voorteekens onder hen speelt bij alle ernstige ondernemingen; niet alleen bij het aanleggen hunner velden en het ondernemen van groote reizen, maar ook dagelijks bij het uitoefenen van hun landbouw, jacht en vischvangst. Hoogst zelden zal een Bahau deze voorteekens in den wind slaan en wordt hij daartoe gedwongen, dan verkeert hij onder den grootsten angst voor ongelukken, ziekte enz.

Terwijl aldus de angst voor natuurverschijnselen een zeer nadeeligen invloed had op het karakter dezer bevolking, was de weelderigheid van bodem en klimaat oorzaak, dat er onder de weinig talrijke leden dezer stammen van strijd om het bestaan geen sprake behoefde te zijn en alleen deze zou de Bahau's tot eene hoogere ontwikkeling, tot een betere kennis der omgevende natuur en daardoor tot een meer vruchtbaren strijd met deze hebben kunnen voeren.

Verkeerende onder voortdurenden angst voor den invloed der geesten, boezemt hem ook dikwijls zijn medemensch een voor ons onbegrijpelijk ontzag in. Weet een vreemdeling den Bahau een grooten indruk van zijn gewichtigheid te geven, hetgeen niet moeielijk valt door het opdisschen van niet te controleeren verhalen omtrent zijne relaties in de kuststreken of door middel van goochelarij, dan kan hij hierop heel wat zondigen, voor het den Bahau te machtig wordt.

Op deze wijze handhaven zich alle uit de kuststreken gevluchte Maleische misdadigers en andere vreemden onder hen; verreweg de meesten bezitten niets en zijn geenszins

genegen deel te nemen aan den aanhoudenden, dikwijls zwaren arbeid, waarmede hunne gastheeren in hun onderhoud voorzien. Veel gemakkelijker vinden zij het, misbruik te maken van de aanvankelijke gastvrijheid der Bahau's, zich voor te doen als medicijnmeester of zelfs als Bahaupriester en met dreigementen van wraak der vorsten van de kuststreken of van de met goochelen opgeroepen geesten hen over te halen, om toe te stemmen in een bedriegelijken handel en zich andere afpersingen te laten welgevallen.

Bij mijne eerste komst aan den Boven-Mahakan achtte een Kapoeas Maleier, Banten genaamd, die voor moord uit de Wester-Afdeeling was gevlucht, het veilig, om na een verblijf onder de Kajan's aldaar naar de benedenstreken te vertrekken. Hij had de gewoonte door bedreiging met moord en brandstichting de Kajanfamilies te dwingen, hem op schuld allerlei af te staan: iedereen, die zijne woning naderde, hield hij de tromp van zijn geweer voor. Om te kunnen vluchten had hij zich een boot, eenige pikols getah pertja en andere kostbare zaken laten toevertrouwen, onder voorwendsel deze aan de benedenrivier voor de bezitters te zullen verkoopen. Toen wij hem een jaar later daar ontmoetten, was nog slechts een kleine som gelds in zijn bezit; hij keerde dan ook vooreerst niet naar de Kajan's terug, maar bleef bij de Longglat's. Ten slotte echter vergreep hij zich hier ook aan het eigendom van het hoofd, Bo Lea, door van dezen eenige picols getah pertja te stelen. Toen Bo Lea hem op mijn aanraden zijn buit weer ontnam, begon hij voor zijn huid te vreezen en nam zijn intrek op nieuw bij de Kajan's.

Toen wij in 1898 voor de tweede maal bij de Kajan's aan den Boven-Mahakam aankwamen, gingen verscheidene hunner huisgezinnen gebukt onder de aanwezigheid van een Dajak uit Sĕrawak, die, dreigende met de wraak van den radja, indien hem wat overkwam, zich afpersingen en baldadigheden van allerlei aard veroorloofde, zoodat vrouwen en kinderen niet meer buiten hunne hutten durfden te gaan werken, baden of water halen.

Het hoofd, Kwing Irang, had niet den moed den nog jeugdigen schavuit weg te zenden en eerst door onze tusschenkomst verdween dit individu naar zijn eigen land.

Een gezelschap van acht Maleiers uit Sĕráwak onder aanvoering van een zekeren Hadji Oemar maakte het eenige jaren te voren aan den Boven-Mahakam zóó bont, dat Kwing Irang, uit vrees dat hun in zijn gebied toch nog wat kon overkomen, hen met hun buit vrijwillig naar Sĕráwak liet terugbrengen, wat een reis van maanden kostte. Toen dit gezelschap echter later bij de zooveel flinker Kĕnja's aan den Boven-Kajan op dezelfde wijze aan den kost trachtte te komen, werden zij daar allen vermoord.

Ditzelfde onderging een vijftal Maleiers, die zich vroeger reeds lang onder de Bahau's aan den Mahakam hadden staande gehouden. De aanleiding tot dezen laatsten moord is kenschetsend: een dezer Maleiers trok er met eenige Kĕnja's op uit, om bij een stam Poenan's, die in de nabijheid rondzwierven, te gaan handelen. Hij ruilde daar een stuk rood doek, met gouddraad gestikt, tegen een kostbaren bezoarsteen, maar eischte, toen hij zag dat de Poenan er vijf bezat, daarvoor het geheele getal. Daar deze dit niet wilde geven, pakte de Maleier het kind van den Poenan en zelde, dit dan mede te zullen nemen. Hierop nam de vader zijn speer en doorstak daarmede zijn schuldeischer. De Kĕnja's achtten zich verantwoordelijk voor de veiligheid van hun gast en doodden den Poenan, hetgeen aanleiding gaf tot het nemen van weerwraak van beide zijden, onder welke bedrijven ook de andere Maleiers, behalve een, die ziek werd en stierf, als slachtoffer vielen.

Terwijl wij in 1899 van den Boven-Mahakam naar de kust reisden, verwondde en vermoordde een Batang-Loepar Dajak, die reeds eenigen tijd onder de Kajan's leefde, in één nacht drie menschen en vluchtte daarop het bosch in, waar hij alles voor zijn onderhoud van de velden en uit de hutten stal. De geheele stam der Kajan's was niet bij machte dien éénen man te overmeesteren en gedurende langer dan een maand durfden de menschen hunne velden in die streek niet te gaan bebouwen. Eerst na terugkomst van Kwing Irang wisten een paar Maleiers hem door list te vangen, waarop eenige Kajan's hem afmaakten.

Een enkelen keer echter laten ook de Bahau's zich gelden: zoo doodde b.v. het hoofd, Paren Dalong, van Batoe Sala aan den Boven-Mahakam, drie van vier Maleiers, die het graf

van zijne moeder hadden beroofd en opengebroken; de vierde bleef echter vrij veilig onder de Kajans wonen.

Een ander maal was een Maleier wat onvoorzichtig tegenover een jong hoofd der Longglat's, dat hem *f* 2.50 schuldig was. Daar het in een verbodstijd was, kon de jonge man niet voldoen aan den eisch tot onmiddellijke betaling, waarop de Maleier hem dreigde, zijn zielen te zullen betooveren en medenemen. Dit zou, volgens de overtuiging der Bahau's, ziekte en dood ten gevolge hebben; daarom maakte het hoofd van eene gelegenheid gebruik, om dit te voorkomen, en stak zijn schuldeischer overhoop.

Dergelijke feiten bewijzen hoe weinig verdiend de roep is van dapperheid, kracht en woestheid der Bahau-Dajaks, maar overigens kunnen hun vele andere goede eigenschappen niet worden ontzegd, die meer overeenkomen met hun aard van landbouwers. Van karakter is de Bahau kalm, geduldig en arbeidzaam, matig in voeding en het najagen van genot, terwijl hij niet, als vele andere Indische volken, een slaaf is van het spel en ook drankzucht hem niet ten laste gelegd kan worden. Hierin, evenals in zijne gewoonten op sexueel gebied, onderscheidt hij zich gunstig van de Barito en Kahájan Dajaks.

Overigens hebben de ongunstige voorwaarden, waaronder zij moesten leven, in hunne maatschappij geene hoogere karaktereigenschappen tot ontwikkeling doen komen. Naast hunne zwakke physieke gesteldheid zijn zij psychisch op het standpunt van een kleingeestig, zelfzuchtig mensch blijven staan, zoodat van onbaatzuchtigheid, rechtvaardigheid, achting voor hooger staanden en erkenning van verdiensten van anderen onder hen weinig te vinden is. Daar de leden van een huisgezin door groote gehechtheid aan elkaar verbonden zijn, komen vaak ook deze deugden ten opzichte van familieleden onderling onder hen voor; maar zoodra het de belangen van het algemeen betreft, is daarvan bij den Bahau geen spoor te vinden.

Hoewel nu dit weinig gevoelig karakter der bevolking wijst op een weinig prikkelbaar zenuwstelsel, zoo blijft toch de bijzondere vredelievendheid dezer kalme landbouwers opmerkenswaardig. Ondanks hunne gewoonte, om met een geheelen stam van 30 tot 100 huisgezinnen bij elkaar te wonen in

één woning of in enkele lange huizen, die in de lengte voor de ééne helft verdeeld zijn in kamertjes voor ieder huisgezin afzonderlijk, terwijl de andere helft als gemeenschappelijke ruimte dienst doet, hoorde ik hen gedurende mijn langdurig verblijf toch slechts hoogst zelden twisten. Ook de kinderen vertoonen dezen weinig twistzieken karaktertrek bij hunne spelen.

Ernstige twisten van geheele stammen kwamen sedert lang aan den Boven-Mahakan in het geheel niet voor; van vroegere gevechten werd mij verteld, dat de bloeddorstigheid der strijders en hun moed de zege verschaften aan de partij, die er in slaagde van de andere één man te dooden of te verwonden. Men kan daarom de hedendaagsche Bahau's van Centraal-Borneo veilig rangschikken onder de vredelievendste volken dezer aarde.

Dat zij een enkele maal een sneltocht ondernemen, wanneer een groot hoofd gestorven en er aan de onderneming niet te veel gevaar verbonden is, weerspreekt deze bewering niet. Aan zulk een tocht nemen slechts enkelen deel en in den regel bereikt zoo'n troep eerst na vele ontberingen en langs groote omwegen het altijd verafgelegen terrein, waarop het slachtoffer zal worden gezocht. Langen tijd, soms maanden, houden zij zich in de bosschen verborgen, vóór eene gelegenheid veilig genoeg wordt geacht om een slag te slaan, dat wil zeggen onverhoeds een argeloos mensch te overvallen en dien levend weg te voeren of te dooden en het hoofd mede te nemen. Geduld en gehardheid tegen het leven in de bosschen spreiden de deelnemers zeker ten toon, maar van dapperheid is daarbij weinig te bespeuren en al eischt hun adat, dat ook in een volgend leven een geliefde en geëerde doode bediend wordt, dit pleit niet tegen hunne vredelievendheid of voor hunne bloeddorstigheid.

Deden de ongunstige voorwaarden, waaronder hij moest leven, het karakter van den Bahau stilstaan op een weinig ontwikkeld standpunt, daar waar zijn samenleving aanleiding gaf tot het ontstaan van bekwaamheden, liet zijn goede aanleg hem niet in den steek. Vooral komt dit uit op het gebied der taal. De eigenaardigheid van vele volken op dien trap van beschaving, dat iedere bijzondere groep menschen er een eigen taal op nahoudt, noodzaakte den

Bahau om zich van een andere taal dan zijn eigene te bedienen, zoodra hij zich buiten het gebied van zijn stam begaf. Daar zij gaarne reizen met handelsoogmerken of om bevriende stammen te bezoeken, heeft dit bij hen een bepaald talent voor het aanleeren van talen doen ontstaan. Vooral als men verkeert met mannen, die veel reisden, is het belangwekkend om te hooren, met welk een gemak zij zich onder verschillende stammen bedienen van het daar inheemsche dialect.

Het hoofd der Mendalam Kajan's, Akam Igau, onderhield zich bijv. met de Poenan's, Taman's, Pnihing's en Bleöe Kajan's in hun eigen talen en wellicht kende hij er nog één of twee Sĕrawaksche bij, terwijl Boesang en Maleisch dagelijks door hem werden gebruikt. Eene vrouw der Longglat's, Oeniang Pon, sprak goed Boesang, Bloeöe Kajan'sch, Longglat'sch en verstaanbaar Maleisch, en dit zijn slechts enkele voorbeelden uit vele.

Hierdoor alleen is het mogelijk, dat de kleine stammen, ook nadat zij zich reeds lang hebben gesplitst en met andere samenwonen, zooals de Longglat's, toch vasthoudeu aan hun oorspronkelijke taal en zich voor den omgang met hunne buren bedienen van een hun beiden vreemd dialect. Zoo worden er in de vestigingen van de Longglat's aan den Boven-Mahakam tot vier talen toe gesproken op eene oppervlakte van enkele hectaren. Hoe onverstaanbaar zulk een vreemde taal hun oorspronkelijk is, blijkt hieruit, dat bijv. de Kajan's van iets onverstaanbaars spreken als van ‘dahan Longglat’ d.i. taal der Longglat's.

Onder de voorwerpen, die zij zelf gewoon zijn veel te gebruiken en te maken, getuigen vele van groote technische vaardigheid. De booten, die de Bahau's aan den Boven-Mahakam uit één boomstam weten te vervaardigen, brengen ons in verbazing niet alleen door hunne aanzienlijke afmetingen, gaande tot 23 M. lengte en 1.25 breedte, maar vooral ook door den sierlijken en toch practischen vorm en de goede afwerking, waaraan geen Europeaan veel zou kunnen verbeteren.

De zwaarden uit dezelfde landstreek zijn om hunne deugdzaamheid en fraaie bewerking tot aan de hoven der Maleische vorsten beroemd. Het ijzer daarvoor weten zij zelven uit te smelten en hoewel zij voor het verkrijgen van giet- en smeedijzer of staal, evenals alle Indische volken, op een ruw

empirisch standpunt zijn blijven staan, kennen de bekwame smeden de verschillende eigenschappen dezer ijzersoorten toch zeer goed. Het graveeren en inleggen dezer zwaarden bereikt bij hen een hoogen graad van volmaking, waarbij een aangeboren kunstgevoel voor den vorm duidelijk te voorschijn treedt. Nog veel sterker komt dit uit bij de voorwerpen, die hunne waarde ontleenen aan de kunstvolle bewerking en die onder de Bahau-stammen zelven en in geheel Borneo zeer gewilde handelsartikelen zijn. Voornamelijk zijn dit grepen van zwaarden, die uit hertshoorn en harde houtsoorten met zeldzaam talent worden gesneden. Daarnaast munten zwaardscheeden, draagplankjes voor kinderen en vele andere voorwerpen van dagelijksch gebruik door prachtig ontworpen versieringen uit.

Met elders in Indo- en Polynesië ongeëvenaarden zin voor kleur en vorm vervaardigen de Bahau's sierlijke kralenpatronen voor kleeding of voor de draagplankjes der kinderen. Terwijl de mannen in het snijden der houten patronen hun zin voor vorm ten toon spreiden, bereiken de vrouwen bewonderenswaardige effecten met in kralen van velerlei kleur een patroon uit te voeren.

Dezelfde uitingen van sterk ontwikkeld kunstgevoel en technische vaardigheid zijn merkbaar bij vele andere hunner voortbrengselen: bij de hoofden aan den Boven-Mahakam zag ik huizen, versierd op eene bijzonder smaakvolle wijze, waarvan de afwerking, vooral als men in aanmerking neemt de gebrekkige hulpmiddelen en het feit, dat alle leden van den stam bij den bouw als timmerlieden moeten fungeeren, wat zorgvuldigheid en duurzaamheid aangaat, niets te wenschen overliet. De Maleische vorsten wonen in veel minder goede paleizen, wanneer hunne onderdanen die bouwen; in den regel echter zien deze daartoe geen kans en zijn het Chineezen, die dit werk verrichten. Om ons tot het meest in het oogspringende te bepalen, vermeld ik nog de bewonderenswaardige ontwerpen voor tatoeage, vooral der vrouwen. Ook hierbij zijn het de mannen, die met fijn kunstgevoel de vormen in hout snijden, die daarna door de vrouwen met zwartsel op de huid worden gedrukt en vervolgens door middel van naaldjes er in geprikt.

Zooals reeds blijkt uit het feit, dat in de geheele westelijke

helft van den Indischen archipel de Maleiers erin geslaagd zijn de oorspronkelijke bevolking naar de binnenlanden te verdringen, kenmerkt zich het Maleische ras door een talent van koloniseeren en eene energie, waartegen de meeste der oorspronkelijke bewoners dezer eilanden niet zijn opgewassen.

Ten einde ons een begrip te kunnen vormen van den aard der Maleiers evenals wij dien schetsten van de Dajaks der oorspronkelijke stammen van het binnenland, wenden wij ons tot de kuststaten, die de Maleiers in het Westen en het Oosten van Borneo stichtten. Wij vinden dan een liefst van handel, vischvangst en vroeger van zeeroof levend volk, dat zich slechts noode aan den landbouw wijdt en op industriëel gebied weinig voortbrengt dat eene vergelijking met de producten der Dajaksche stammen van het binnenland kan doorstaan. Alleen daar waar, zooals in het oude Bandjermasin'sche rijk, de Javanen een groot deel der bevolking uitmaken, brengen zij het tot een hoogeren trap van ontwikkeling.

Hoewel de Maleiers voortdurend met hooger staande cultuurvolken in aanraking komen, onderscheidt de massa der bevolking van vele hunner rijken zich slechts weinig in ontwikkeling en levenswijze zelfs van de gedegenereerde Dajaks hunner naaste omgeving. Alleen hun zeer oppervlakkig Mohamedanisme en hunne kleeding maken hen bij eene eerste kennismaking voor den Europeaan minder vreemd. Ondanks het feit, dat vele Dajaksche stammen hun schatplichtig zijn, is de armoede der Maleische bevolking in het algemeen veel grooter dan die der nog oorspronkelijke Dajaks; alleen enkele handelaren in de hoofdplaatsen, meest vreemdelingen, en de aanzienlijke leden der vorstenfamilies verheugen zich in een grootere welvaart. Die der laatsten berust echter niet op zelfverworven bezittingen, maar voornamelijk op den arbeid der door hen afgeperste Dajaks.

Het grootste beletsel voor den welvaart der Maleiers is te zoeken in hun tegenzin tegen regelmatigen en aanhoudenden arbeid en in hun speelzucht. Wel zijn zij in staat om, door den nood gedwongen, een tijdlang intensieven arbeid te verrichten, maar, zoodra de prikkel is opgehouden, trekken spel en niets doen hen met dubbele kracht aan. De groote lust tot zwerven der mannen en de stelling, die de vrouw in

hunne maatschappij inneemt, heeft daarenboven tot gevolg, dat het werk nog dikwijls op de schouders van de vrouw neerkomt.

Hun overwicht op de oorspronkelijke bewoners van Borneo hebben zij hoogstwaarschijnlijk daaraan te danken, dat zij persoonlijk ondernemender en moediger zijn en, overal rijken en rijkjes vormend, tegenover de onderling verdeelde Dajaks meer gezamenlijk handelend konden optreden. Buitendien hadden zij te beschikken over de betere wapenen en andere hulpmiddelen der cultuurvolken, met welke zij over zee verkeeren.

Een opmerkenswaardig verschil in instellingen der Maleische en der Dajaksche maatschappij bleef nog onvermeld en wel dit, dat wij onder de Maleiers de slavernij ontmoeten in zijn meest verachtelijken vorm, dien der schuldslavernij, welke in zijn ontstaan en voortduren den meest ontzenuwenden invloed op de maatschappij uitoefent, omdat zij berust op het misbruik maken van de ongelukken en de zwakheden van karakter van den éénen vrijen mensch ten opzichte van den anderen, en alleen kan voortbestaan, wanneer het zwakke individu en zijn nakomelingschap door list en bedrog in zijn sterk menschonteerend levenslot blijvend geketend wordt.

Bij de Bahau's daarentegen zijn de slaven zonder uitzondering krijgsgevangenen of kinderen van dezen, die allen als dienaren in het gezin van het hoofd opgenomen en nooit verkocht worden. Zij worden leden van den stam en, al hebben zij niet volkomen gelijke rechten als de vrije leden, zoo verschillen zij in hun materiëel bestaan toch zoo weinig van dezen, dat men, ook na maanden lang verblijf onder hen, bij velen dezer lieden eerst door navraag tot de ontdekking komt, tot welke klasse in de maatschappij zij behooren.

Die, welke groote gezinnen hebben, wonen onder de overige Bahau's van den stam en zijn dikwijls veel welvarender dan dezen; de schranderen onder hen kunnen als raadslieden van het hoofd, aanvoerders in den krijg, als priesters of priesteressen grooten invloed op hunne omgeving verkrijgen. Bij vele stammen zijn de meeste slaven door huwelijk met vrijen onder dezen opgenomen.

Hoewel de Maleiers als Mohamedanen schijnen te naderen

tot de hooger staande volken, zoo merkt men bij eene intiemere kennismaking met die van Borneo daarvan weinig. Hun godsdienst bepaalt zich tot eenige uiterlijke verrichtingen en van een beschavenden invloed, die zich moet uiten in eene hoogere moraliteit, ziet men in den omgang met hen en in hunne onderlinge verhoudingen niet veel. Waar het natuurlijk egoïsme van den mensch in hunne maatschappij door inwendige heilzame invloeden derhalve in slechts geringe mate aan banden wordt gelegd, kan men zonder overdrijving zeggen, dat zij zich ten opzichte der andersgeloovige Dajaks van alle beperkingen van zedelijken aard ontslagen rekenen. Integendeel aan hunnen Mahomedaanschen godsdienst ontleenen zij het recht, om de Dajaks te verdrukken en te plunderen, zooveel zij maar durven en kunnen.

Daar de verhouding tusschen de Maleiers en de Dajaks meer dan iedere andere kwestie de toestanden op Borneo beheerscht, zullen wij in bijzonderheden nagaan, hoe de verbreiding der Maleiers op Borneo op het oogenblik zich voordoet. Daar waar zij, als aan de Oost- en Westkust, in grooten getale wonen, stichtten zij vele rijken, welke dikwijls in een uitgestrekt gebied de bewoners aan zich onderworpen hebben. Hier oefenen de Maleiers het meest onbeperkte gezag over de Dajaks uit en ook naar buiten ontwikkelen deze staten een vrij sterke macht en grooten invloed. In de grootere rijken berust die macht echter vooral op het bedrag aan belastingen, dat jaarlijks van de Dajaks kan worden afgeperst.

Verder van de kust, waar de Maleiers geringer in aantal zijn, volgen zij een eigenaardige taktiek, die volkomen past in een land, dat zijne communicatiewegen uitsluitend te water heeft, en dat vooral aan den Kapoeas der Wester-Afdeeling in zijn volle beteekenis uitkomt.

De Maleiers vormen daar in het algemeen eene politieke eenheid aan de monding eener zijrivier, die de eenige weg is, langs welken het dikwijls uitgestrekte stroomgebied in aanraking komt met de buitenwereld. De daar wonende Dajaksche bevolking is dus voor hare behoeften aan zout, ijzer, lijnwaden enz. geheel aangewezen op dezen handelsweg, waarvan de Maleiers gebruik maken, om van deze artikelen belastingen te heffen zoo hoog als zij durven. Ook in deze

rijkjes bleken de Maleiers in staat, om de onderling verdeelde Dajaks terug te doen trekken, en zonder uitzondering hebben dezen de nabijheid hunner antagonisten verlaten en een toevlucht gezocht hooger op aan de zijrivieren.

Zeer verschillend is de afstand van de kust, tot waar de Maleiers zich hebben verbreid. Terwijl zij aan den Kapoeas tot aan den Boenoet, dus tot aan den bovenloop der rivier hunne kleine vorstendommen oprichtten, moesten zij zich aan den Kahájan en den Katingan tot de monding en een deel van den benedenloop dezer rivieren bepalen. Aan den Barito dreven wij hen gedurende den Bandjermasin'schen krijg hooger en hooger de rivier op, zoodat zij zich nu tot in het brongebied van deze rivier aan den hoofdstroom gevestigd hebben. In de zijrivieren verbreidden zij zich weinig, daar handhaafden de Dajaks gedeeltelijk hunne onafhankelijkheid en hunne zeden.

Aan de Oostkust slaagde alleen Koetei er in, zijn gebied langs den Mahakam diep in het binnenland te vergrooten tot zoover als de Bĕnoewa en Toendjoeng Dajaks hunne woonplaatsen hadden; waar echter aan den middenloop de krachtiger Bahau Dajaks hunne vestigingen bezaten, bleef de politieke invloed van het Maleische rijk tot een minimum beperkt. De noordelijker sultanaten van Berouw en Boeloengan bezitten buiten hun gebied aan de kust geen macht.

Daar het onmiddellijk geldelijk voordeel bijna het eenige motief is, waarom de Maleier zijne macht over de Dajaks wenscht te bevestigen, breidde hij aan de ééne zijde zijne heerschappij niet zoover uit, als hij anders misschien uit heerschzucht of voor het maken van propaganda voor den Islam had kunnen doen; aan de andere zijde echter is er in de latere jaren een machtige prikkel opgekomen, welke er veel toe heeft bijgedragen, om de Maleiers aan te sporen verder en verder het binnenland in te trekken en zich hier en daar te nestelen. De sterk vermeerderde vraag der Europeanen naar boschproducten, vooral naar gĕtah pertja, caoutchouc en rotan heeft deze producten namelijk, vergeleken met vroegere tijden, enorm in prijs doen stijgen. De handelsgeest en lust tot zwerven der Maleiers vonden hier een veld, waarop zij eene bijzondere energie konden ontwikkelen. Aanvankelijk aan de kusten, later dieper en dieper

het binnenland in, trokken de mannen in troepen naar de dichte oerwouden, waar de zoo kostbare producten te vinden zijn. Zij vereenigden zich met dat doel onder een hoofdman, die hen op crediet uitrust met leeftocht voor eenige maanden of die de uitrusting borgt bij de handelaren op de marktplaatsen en zochten dan in booten een terrein op, dat nog niet door anderen was bewerkt. Altijd is zulk een gedeelte oerwoud het eigendom, of van een hoofd van een gevestigden Dajakstam of, zooals het geval is binnen het brongebried der groote rivieren, van den een of anderen jagerstam in de nabijheid. Voor een koperen gong en wat snuisterijen of voor een tiende van de opbrengst verzekert de bende zich het recht, om de bosschen in een bepaald stroomgebied van een riviertje te exploiteeren, tenzij zij zich sterk genoeg gevoelt, om dit zonder vergoeding aan de eigenaren te doen. Daar zulk een troep langen tijd in een streek verblijft en zij door haar handelingen ten opzichte van de dikwijls zoo eigenaardige gewoonten en overtuigingen der eigenaren van het terrein altijd op gespannen voet met de bevolking verkeert, vestigen zich half uit voorzorg en half voor de gezelligheid verscheiden benden in elkaars nabijheid. Op een geschikte plaats aan den hoofdstroom, welks stroomgebied bewerkt wordt, openen anderen dan een markt en gelegenheden om zich te vermaken.

Zoo mogelijk kiest men hiervoor eene Dajaksche vestiging; is men op te grooten afstand daarvan, dan ontstaat er midden in het oerbosch eene kolonie, waar alle geneugten voor den Maleier te vinden zijn.

Jarenlang bestond zulk een centrum aan den Kréhau in het gebied van den Boven-Kapoeas; van uit de bevolkte streken werden hierheen rijst, zout, tabak, suiker en andere benoodigdheden opgevoerd, maar veel meer nog gevoelden de boschproduktenzoekers zich daarheen aangetrokken door de gelegenheid tot kaart- en dobbelspelen en tot het houden van hanengevechten. Terwijl in de Maleische staten deze echt Maleische liefhebberijen door het binnenlandsch bestuur te recht zooveel mogelijk worden tegengegaan, kunnen de mannen er zich hier, buiten het bereik der Nederlandsche inmenging, naar hartelust aan te buiten gaan. Vandaar dat het zoeken van boschproducten, ondanks de daaraan verbon-

den vermoeienissen, ziekten en andere gevaren, zoovelen aantrekken. Het verzamelen in een nieuw gebied levert in korten tijd voldoende op, om daarna geruimen tijd te kunnen luieren, en dit dan te kunnen doen in zulk een dorado van spel en wat daarbij behoort, doet al die schaduwzijden vergeten. Natuurlijk is zulk een leven vooral aantrekkelijk voor de energieke, maar tevens voor de misdadige elementen der Maleische bevolking, welke laatste men dan ook zeer sterk in Centraal-Borneo vertegenwoordigd vindt. Zoo er ook al velen door bedrog en ongeluk bij het spel wat spoedig door hunne bezittingen heen mogen komen, altijd staat het crediet bij gelukkiger kamaraden of bij de bankhouders voor hen open; dan echter is de man sterker dan ooit, maar nu door de verplichting om zijne bijna nooit verminderende schulden te betalen, op het zoeken van boschproducten aangewezen.

Daar tegenwoordig de boschproducten tot in het brongebied der groote rivieren worden gezocht, vindt men de Maleiers ook tot daar in vrij grooten getale verspreid.

Gaan wij na, hoe de twee rassen zich tegenover elkander verhouden, dan blijkt dit verschillend te zijn naarmate men de groote staten aan de kust, het gebied der kleinere staten, of het diepste binnenland beschouwt. De onmiddellijk onderworpen Dajaksche stammen in de kuststaten, bijv. in Sambas, zijn het best te vergelijken met lijfeigenen van meedoogenlooze meesters, die, eigen arbeid beneden hunne waardigheid achtende, voor hun onderhoud en hunne genoegens geheel zijn aangewezen, op hetgeen zij uit de tegenover hen machtelooze Dajaks kunnen halen. In de Maleische staten volgt namelijk het regeerend vorstenhuis de gewoonte, dat het de door onderworpen Dajaks bewoonde landstreken in verschillende stukken verdeelt en toewijst aan de vele vorstentelgen, die daarvoor in aanmerking komen. Deze trekken hunne inkomsten van de Dajaks uit de vaste en buitengewone heffingen. In Sambas moest een vaste som, in den regel in natura, worden opgebracht, maar het niet zeer hooge bedrag werd daardoor sterk verzwaard, dat deze belasting met veel grootere maten werd gemeten dan het zout, de tabak of, bij hongersnood, de rijst, die de ondergeschikten verplicht waren van hun heer te koopen. Het zwaarst drukten hen echter de willekeurige leveringen, die in den vorm van

benoodigdheden voor huizenbouw, booten, levensmiddelen en persoonlijke diensten werden geheven, als de Maleier meende, dat zijne Dajaks het wel weer konden lijden, zonder geheel te gronde te gaan.

Buitendien laten de zaakgelastigden en de andere satellieten dezer overheerschers niet na, ook in hún onderhoud door het bestelen der Dajaks te voorzien. Eene illustratie hiervan zag ik zelf eens op eene vaccine-inspectiereis in Sambas: de sultan en de assistent-resident vertoefden toen in dezelfde streek en de eerste had mij een zijner oppassers voor den tocht medegegeven.

Terugkeerende van een paar in de nabijheid gelegen dorpen ontmoetten wij een gezelschap Dajaks, gelegerd in een droog rivierbed, onder welken een vrouw was, die een fraai gewerkt mutsje op het hoofd en een mooi jakje in haar draagmand had. Ondanks de nabijheid van den Europeeschen civielen ambtenaar en den toch ontwikkelden sultan, die op Java was opgevoed, greep de oppasser eenvoudig de vrouw het mutsje van het hoofd en het jakje uit de mand, zonder dat de Dajaks iets durfden zeggen. De man vond dit zoo natuurlijk, dat ik moeite had, het hem terug te doen geven.

In Matan, het rijk, dat het zuidelijk gedeelte der Wester-Afdeeling van Borneo inneemt, vond een controleur op een reis in het binnenland in een pasangrahan eens een verbod van den sultan aangeplakt, waarin stond, dat het den Maleiers verboden was, om Dajaks te dooden of hunne bezittingen te vernielen.

Wat er van het oorspronkelijk karakter der Dajaks, na eeuwen van eene dergelijke onderdrukking, is overgebleven, beantwoordt geheel aan de behandeling, die zij ondergingen: Uiterst armoedige, zwakke stammen zonder industrie, welke voor woning en kleeding het slechtste materiaal gebruiken, dat ik in Borneo ooit tegenkwam en ook lichamelijk verre ten achter staan bij hunne rasgenooten dieper in het binnenland.

Daar waar de Maleiers hun overwicht over de Dajaks meer ontleenen aan de ligging hunner nederzetting aan de monding der rivier, die voor de bewoners van haar stroomgebied de eenige toevoerweg is voor zout, ijzer en rijst in tijden van schaarschte, dan aan werkelijke macht, zijn alleen

de stammen in de onmiddellijke nabijheid meer of minder schatplichtig, die hooger op wonende feitelijk onafhankelijk. Door hooge belastingen op handelswaren en afpersingen van troepen Maleiers, die hen op onregelmatige tijden bezoeken en die zij niet durven weerstaan, worden zij echter gebrandschat. Hier komt het nog al eens voor, dat de Maleiers te ver gaan, de Dajaks hun geduld verliezen en enkelen van dit gehate ras afmaken. Zulk een voorval vormt voor de met geweren beter gewapende Maleiers, die bij volkomen onmacht de hun bij contract toegezegde hulp van het Nederlandsch gouvernement bovendien nog inroepen, eene gewenschte aanleiding, om door plundering en boete de Dajaks nog eens extra iets te doen opbrengen.

Volgens onze opvatting ligt er in dezen staat van zaken weinig grond voor de bewering, dat het rijk van zulk een Maleisch hoofd aan de riviermonding zich uitstrekt tot over het geheele stroomgebied van de rivier en dat alle daarop wonende Dajaksche stammen hem toebehooren. Tegenover het Nederlandsch-Indisch gouvernement maken echter deze potentaten, die dikwijls niet meer macht hebben dan een dorpshoofd, op de erkenning van deze rechten aanspraak.

Zoo meent de panembahan van Sintang, dat hij de wettige overheerscher is van het uitgestrekte stroomgebied van den Mĕlawie, hoewel hij geen spoor van bestuur over de bovenlandsche stammen uitoefent en zich met het land alleen in zoover bemoeit, dat hij en zijne vele familieleden er, al naar de toevallig heerschende toestanden, meer of minder opbrengsten uit trekken.

Van den haat, dien de hiervoor en voor het verzamelen van boschproducten uitgezonden benden Maleiers zich onder de daar nog krachtige en welvarende Dajaksche stammen hadden op den hals gehaald, maakte een energiek Dajaksch kamponghoofd van Nanga Sĕrawai aan den Mĕlawie, Raden Pakoe, in 1895 gebruik, om de bevolking tegen het Sintang'sche bestuur in opstand te brengen. Hij was in Pontianak een tijdlang gevangen gezet wegens een vroegere dergelijke poging en ontvluchtte op een reis naar Sintang. Aan zijne landgenooten vertelde hij, dat de Nederlandsch-Indische regeering hem als haar vertegenwoordiger onder hen had aangesteld en vertoonde als bewijs daarvan eene fraaie acte

van aanstelling in den vorm van een met veel medailles voorziene rekening van een photograaf aan den toen te Nanga Pinau aan den Mĕlawie gevestigden controleur.

De wensch om onder het regelmatige, rechtstreeksche bestuur der Nederlanders te komen en de invloed van raden Pakoe brachten een tijdelijk verbond der stammen in den Boven-Mĕlawie tot stand en het eerste, wat zij deden, bestond daarin, dat zij eenige Maleische vestigingen aan den hoofdstroom belegerden en de Sintang'sche vertegenwoordigers wegjoegen. De panembahan zelf was geheel machteloos om iets te doen en wendde zich tot den resident der Wester-Afdeeling om hulp. Deze had toen de overtuiging, dat het bevestigen van het bestuur der Maleiers over de Dajaks op de eenvoudigste wijze de rust dier gewesten zou verzekeren, waarom hij in het laatst van 1895 en het begin van 1896 eene militaire excursie naar den Boven-Melawie uitlokte en begeleidde. Met de hulp der Tĕbida Dajaks, onder aanvoering van eenige controleurs van het binnenlandsch bestuur, werd de opstand onderdrukt en raden Pakoe gevangen genomen, waardoor de panembahan van Sintang grootere macht over het land kreeg dan hij ooit te voren gehad had. In plaats van nu echter, zooals van hem verwacht werd, een poging te doen, om het land te besturen, legden hij en zijne familieleden het er uitsluitend op toe, meer en zwaardere belastingen te heffen.

Zagen wij hoe in het Westen de Maleiers op de eenvoudigste wijze zooveel mogelijk voordeel uit de verdeeldheid en de lankmoedigheid der Dajaks weten te trekken, in de Oostelijke helft van Borneo, in het stroomgebied van den Mahakam, is dit proces, waardoor de zelfstandigheid en de beschaving der Dajaks door den invloed der Maleiers te gronde gaat, in de latere jaren in een meer acuut stadium getreden.

Lang moest het sultanaat van Koetei, dat het laagste gegedeelte van het Mahakamgebied inneemt, zich ten opzichte der Bahau's, wier vestigingen hoogerop beginnen, met dezelfde rol vergenoegen, waartoe de kleine Maleische vorsten aan de mondingen der zijrivieren van den Kapoeas zich genoopt zagen. Daar het voor de sultans niet voordeelig was,

den strijd aan te binden met de nog krachtige Bahau's, stelden zij er zich mede tevreden, om in theorie het geheele stroomgebied van den Mahakam als hun eigendom te beschouwen en zij strekten dit zelfs uit over de Bahau's boven de watervallen met hetzelfde recht, zooals wijlen de resident Tromp het uitdrukte, als wanneer Nederland aanspraak zou maken op het bezit van Zwitserland.

Nadat echter in zijn eigen rijk de voorraad aan boschproducten uitgeput geraakte, legde de overleden sultan er zich meer op toe, om macht te krijgen over de Bahau's en hunne nog ongerepte wouden.

Door het onoverkomelijk bezwaar, dat men slechts in gunstige omstandigheden de twee reeksen groote watervallen en stroomversnellingen kan overtrekken, welke tusschen Long Bagoeng en Long Tĕpai gelegen zijn, bestond er voorloopig geen mogelijkheid, onder de Bahau's daarboven eenig gezag te vestigen, maar de bevolking daar beneden kon zich aan het drijven van uit Koetei niet geheel onttrekken. Sedert deze stammen zich in de twee laatste eeuwen hier vestigden, zijn zij in getal sterk achteruitgegaan en meer ontzenuwd dan de stammen boven de watervallen, hetgeen in hoofdzaak hieraan is toe te schrijven, dat zij meer waren blootgesteld aan het woeden van besmettelijke ziekten, die zich van beneden uit onder haar verbreidden. Zoolang echter hunne hoofden zich krachtig bleven verzetten, waagden zich slechts enkele kooplieden uit Koetei in het land der Bahau's. Het gelukte den sultan echter om al hunne voorname hoofden en velen hunner volgelingen onder allerlei voorwendsels in Tengaron vast te houden, totdat zij door cholera en andere ziekten allen waren gestorven of stervend naar hun land terugkeerden; een tiental jaar later, in 1897, stierf het laatste Bahauhoofd van Ana, Si Ding Lĕdju, die door alle stammen beneden de watervallen nog eenigszins werd gehoorzaamd en zich tot zijn dood tegen den invloed van den sultan van Koetei bleef verzetten. In de laatste jaren van zijn bestuur had zich eene kolonie boschproductenzoekers onder een vorstentelg van Koetei aan de monding van den Pari, een zijrivier van den Mahakam, in het land der Bahau's gevestigd, om de boschproducten in het stroomgebied te exploiteeren. Eveneens kwamen in dien tijd uit de Baritolanden eenige benden

boschproductenzoekers over, onder welken zich ook vele half Mohamedaansche Dajaks bevonden.

Nog in het begin van 1897 had ik tijdens mijn vaart naar beneden gelegenheid om den toestand op te nemen. Hoewel de misbruiken waaraan zich de benden schuldig maakten door Si Ding Lĕdju nog binnen zekere perken werden gehouden, klaagden toch de ouderen reeds over den slechten invloed, dien het bedrijf dezer lieden op het leven der Bahau's uitoefende. Sedert den dood van Si Ding vloeide echter een steeds grooter aantal gelukzoekers uit Koetei over het land en in 1899, bij mijn tweede vaart naar beneden, was het opmerkelijk hoe uiterst snel de oorspronkelijke bewoners van het land door den slechten invloed der vreemde indringers hunne vroegere gewoonten en levenswijze verloren.

Hun voornaamste centrum vond ik toen in de Bahau-vestiging Oema Mĕhak bij de monding van den Mĕdang, ook een linker zijrivier van den Mahakam. Het stroomgebied van deze rivier had raden Gondol, een te Tengaron onverdragelijk geworden zoon van den vorigen sultan, door middel van een brief van dezen, en dus als 't ware op zijn bevel, afgedwongen van Edoh Lalau, de dochter van een te Tengaron gestorven hoofd, Lalau, tegen eene geringe slechts half betaalde vergoeding. De brief had echter een geheel anderen inhoud en niets met boschexploitatie uit te staan.

Dit recht tot exploitatie verkocht hij bij gedeelten aan benden uit Koetei en uit den Barito en zelf bleef hij te Oema Mĕhak, waar hij voor zijne ondergeschikten een speelbank oprichtte, waaraan zij door hem en zijne vrouw Mariam zoo noodig gedwongen werden hun geluk te beproeven, even als de handelaren, die, van boven of van beneden komende, te Oema Mĕhak aanlegden. Voor menschen met andere liefhebberijen hield hij er talrijke vechthanen op na, maar betaalde den inzet niet, als hij verloor. Op dit station brandschatte deze sultanstelg tevens de Bahau's en Kĕnja's, die met rhinoceroshorens, bezoarsteenen en andere kostbare producten naar beneden kwamen, om hunne inkoopen te doen en dat geschiedde op eene wijze, die volkomen in overeenstemming was met de schuchterheid dezer lieden tegenover een sultanszoon.

Bij zijne gastheeren, de Bahau's te Oema Mĕhak, deed hij

nu en dan zelf, of door middel van zijne volgelingen, naar het paleis van den sultan gevluchte en daardoor vrij geworden misdadigers uit Koetei, huiszoeking naar kostbare oude kralen en dergelijke, die in zijn kas verdwenen.

Het ergerlijkste geval, dat mij ter ooren kwam uit twee onafhankelijke Maleische bronnen, was wel dit, dat hij driemaal een schuldslaaf in het geheim aan Siang Dajaks uit den Boven-Barito verkocht, om door dezen op de graven van afgestorvenen doodgemarteld te worden. Deze ongelukkigen werden dan onder een voorwendsel in gezelschap van anderen naar den Boven-Barito gezonden, daar door de koopers vastgehouden en vermoord. Dit schijnt de gewone wijze van expeditie te wezen, want later stelde men mij zelf eens voor, op deze wijze een slaaf te koopen en mede te voeren als geschenk voor den vorst der Kĕnja's.

Hun zwak karakter bracht mede, dat de Bahau's machteloos waren om zich te verzetten tegen het drijven van dergelijke benden van goed gewapende, gewetenlooze schavuiten; integendeel, zij lieten zich in veel dingen medesleepen. De energieke vreemden, uit de bosschen terugkeerende, goed voorzien van geld en dit bij spel en hanegevechten in betrekkelijk groote sommen verteerende, maakten vooral op de jonge Bahau's veel indruk. Hoewel zij met de Barito Dajaks geen arak mede dronken, deden de jonge mannen aan spelen en hanevechten met hoogen inzet weldra mede, zelfs zoo, dat de toch reeds niet overvloedige rijstoogst, welke hoofdzakelijk op hunnen arbeid berust, ernstig daaronder leed.

De vrouwen bleven ook niet ongevoelig voor de weelderig levende vreemden, die zoo los van geld en goed waren, zoolang zij die bezaten, en die zich ook speelschulden door hare gunsten wilden laten betalen. Vandaar een tekort in voedingsmiddelen, het voorzien daarin door toevoer van zwaar belaste rijst uit Koetei, welke door de vele vreemden nog duurder werd, armoede onder de bevolking en de gevolgen van dien.

De reeds vroeger voorkomende diefstallen en moord onder de hier saamgestroomde verwilderde elementen van zoovele verschillende stammen en rassen namen in aantal toe, en de Bahau's, van nature reeds tot moord door list geneigd, namen daaraan ruimschoots deel.

Van Juni 1899 tot Maart 1900 kwamen er in het land der Bahau's beneden de watervallen tien moorden met 25 slachtoffers voor, allen gepleegd uit winstbejag of wraak. Sedert de in Juni 1900 gevolgde vestiging van den controleur Barth kwamen geen moorden of ernstige diefstallen meer voor.

De Bahaustammen boven de watervallen: Longglat's, 'Ma Soeling's, Kajan's en Pnihing's verkeerden, wat dit aangaat, door hunne afzondering in voordeeliger omstandigheden, maar toch maakte de toestand hunner stamverwanten beneden een grooten indruk op de hoofden en oudsten dezer stammen, vooral ook omdat zij, door de aanwezigheid van enkele benden boschproductenzoekers, denzelfden toestand in hun midden zagen geboren worden.

Nog meer echter dan de vrees voor deze gevaren, waarvan alleen deze enkelen onder hen den ernst inzagen, werkte ontzenuwend op de geheele bevolking de gestadige angst voor eene herhaling der invallen van de Batang-Loepar-stammen uit Sĕráwak.

Reeds bij gelegenheid hunner eerste tochten naar dit land, waar het toezicht der autoriteiten hen beschermde tegen bedrog der Chineesche en Maleische handelaren bij het koopen van zout, lijnwaden en andere benoodigdheden, waren de Bahau's in strijd geraakt met de stammen aan den Batang-Redjang aldaar. Over en weer werd telkens op deze handelstochten eene gelegenheid aangegrepen, om koppen te snellen.

De besprekingen der Sĕrawak'sche autoriteiten met de voornaamste hoofden, Kwing Irang en Bĕlarè, brachten hierin weinig verandering, omdat zelfs deze overigens machtige hoofden onder de andere stammen geen invloed genoeg bezaten, om buiten hunne eigen vestigingen hun wil of bevel te doen opvolgen. Om een einde te maken aan de onrust, die daardoor binnen hun gebied heerschte, vereenigde het Sĕráwaksche bestuur in 1885 talrijke benden harer Dajaks, voorzag die van geweren en liet hen, ter bestraffing vooral van de Pnihing's, die het meest noordelijk woonden, plotseling een inval doen in het stroomgebied van den Mahakam.

Alle Pnihingvestigingen en die der Kajan's werden toen

verwoest en vele menschen gedood en tot slaven gemaakt. Sinds dien tijd durfden de Batang-Loepar's zich in het Mahakam-gebied wagen, om boschproducten te rooven tot in de onmiddellijke nabijheid der Bahau-vestigingen aldaar, zoodat zij den vroeger verspreiden schrik voortdurend levendig hielden.

Des ondanks durfden jonge mannen der Bahau's enkele malen Batang-Loepar's te dooden, in den regel om den moord op hunne familieleden te wreken, maar tot grooten angst der hoofden, welke echter geen kans zagen dit te voorkomen, Wat zulk een voortdurende vrees onder dergelijke stammen beteekent, kan slechts hij beseffen, die lang onder hen woonde.

Toen ik elf jaren na den inval onder de Bahau's aan den Boven-Mahakam aankwam, waren eerst enkele Pnihing's begonnen, hunne woningen weer aan den Mahakam zelf op te bouwen; hun eigen hoog aan de rivier gelegen gronden waagden zij echter niet in te nemen, maar zij vestigden zich op de lager gelegen terreinen van de Kajan's. Deze scholen nog weg in de streken langs de zijriviertjes, waar zij verspreid op hunne rijstvelden woonden en naar een plaats zochten aan den Mahakam, waar zij een dorp zouden durven bouwen.

Om met een enkel voorbeeld hun gemoedstoestand te schilderen, vermeld ik slechts, dat, gedurende mijn verblijf onder hen, eenige maanden nadat twee Batang-Loepars door Pnihing's waren gesneld, twee zwervende Boekat's als neutrale personen uit Sĕráwak werden gezonden, om over schadeloosstelling te onderhandelen. Nauwelijks hoorden de Kajan's van deze zending of zij geloofden onmiddellijk de geruchten omtrent talrijke benden, die aan den Boven-Mahakam gereed zouden staan, om een inval te doen, onder welken vorm hun het nieuws het eerst was overgebracht. Uit talrijke woningen vloden de bewoners met hunne bezittingen, die voor zulke gebeurlijkheden altijd in draagmanden opgeborgen gereed staan, het bosch in; in de kleine vestiging om de woning van het hoofd sliep dien nacht niemand en ondanks onze geruststellende tegenwoordigheid was iedereen gereed, om op het eerste alarmbericht te vluchten. Op een tocht langs de Pnihing-vestigingen bleken deze alle door vrouwen en kinderen te zijn verlaten.

Onder zulke omstandigheden baart het geen verwondering,

dat de meer ontwikkelde hoofden der Bahau's uitzagen naar een macht, die onder hun eigen stammen de buitensporigheden van enkelen kon tegengaan en hen beschermen tegen den politieken en maatschappelijken invloed der steeds talrijker wordende vreemden. Had men in Sĕráwak niet de gewoonte gehad, zich in afgelegen streken vooral door middel van Batang-Loepar benden te doen gehoorzamen, dan zouden velen zich gaarne aan den radja onderworpen hebben. Van het Nederlandsch gezag konden zij zich weinig goeds beloven, want aan de Oostkust had de vertegenwoordiger in Koetei zelf slechts geringe werkelijke macht en van uit de Wester-Afdeeling had men hiervan langen tijd niet veel meer bespeurd dan dat zware boeten werden opgelegd voor het dooden van Maleiers, waardoor de Bahau's zich het juk, hun door deze zwervelingen opgelegd, trachtten te verlichten. De door dezen uitgestrooide verhalen van de ongenaakbaarheid, aanmatiging, ruwheid en het driftig worden onzer ambtenaren, even zoovele schrikbeelden voor deze stammen, vonden dan ook gretig geloof en pogingen, in later jaren van uit de Wester-Afdeeling in het werk gesteld, om met hen in aanraking te komen, bleven zonder uitwerking.

Zoo vonden wij bij onze komst in 1896 onder de Bahau's den bodem geheel voorbereid, om ons in staat te stellen invloed onder hen te krijgen. Zoodra wij er in geslaagd waren door het vermijden van het geven van aanstoot bij den omgang en het verleenen van hulp en bescherming, waar men dit wenschte, den aanvankelijken angst en het wantrouwen te overwinnen, moesten wij met onze vele ruilmiddelen en onze macht om hunne ziekten te bestrijden hen er toe brengen, in ons welkome redders en beschermers te zien. Het feit, dat de vroeger zoo gevreesde blanken met hun drieën in goed vertrouwen onder hen verkeerden, ruilmateriaal aan een ieder uitdeelende voor allerlei natuurobjecten, waar andere kooplieden niets voor gaven, en dat zij het met een voor hen miraculeus succes durfden opnemen tegen de ziekteverwekkende booze geesten, moest op den duur deze beangste zielen vertrouwen inboezemen. Hoe moeilijk dit bij velen was, bespeurde ik daaraan, dat bij mijn eerste verblijf onder de Kajan's zelfs vele jonge mannen maanden lang hun vrees niet konden overwinnen, om in mijn hut te komen en aan hunne groote nieuwsgie-

righeid te voldoen. De meesten werden door ziekte van zichzelf of van hunne familieleden daartoe gedrongen en verheugden zich daarna zeer, dagelijks te midden van al dat fraaie en merkwaardige te kunnen verkeeren en niet het minst, om op vriendschappelijken voet om te mogen gaan met zooveel machtiger natuurgenooten.

Uit het bovenstaande blijkt, dat alleen zuiver eigenbelang de Bahau's er toe dreef, om de Nederlanders in hun land te roepen. Daar zij bij verschillende gelegenheden mij verrassende bewijzen gaven een bijzonder juisten blik te hebben bij de beoordeeling van personen en politieke verhoudingen, is het niet te verwonderen, dat zij zich niet vergisten, waar het hunne toekomstige onafhankelijkheid en voortbestaan als stam betrof.

Laat ons zien, wat zij in den korten tijd van onze aanwezigheid aan den Boven-Mahakam en beneden de watervallen door hunne samenwerking bereikten.

Vooreerst riep de radja van Sĕráwak met meer nadruk dan vroeger zijne Dajaks uit het Mahakamgebied terug, zoodat ik op een reis naar het brongebied aan de grenzen geene sporen van recent verblijf meer vond. Welk een kalmte in hun bestaan dit onder de Bahau's boven de watervallen veroorzaakte, kan men uit het hierboven medegedeelde gemakkelijk nagaan. Hoewel het velen onder hen aanvankelijk moeilijk viel, om te gelooven, dat de Nederlanders machtiger zouden zijn dan de sultan van Koetei, is hun dit toch reeds door het feit der vestiging duidelijk geworden. Door bedreiging met wraak en door te wijzen op de machteloosheid van het Nederlandsch-Indisch Gouvernement, om iets te doen tegen den wil van den sultan, die de vestiging van een controleur onder de Bahau's niet wenschte, werden namelijk de stammen gedurende ons verblijf onder hen van uit Koetei voortdurend verontrust; eerst het voldongen feit der vestiging overtuigde hen, dat het van uit den Beneden-Mahakam dreigende gevaar inderdaad bezworen was.

Bracht op deze wijze de aanwezigheid van het civiel-bestuur eene groote verandering ten goede in de omstandigheden, waaronder de bevolking aan den Mahakam leefde, ook voor het dagelijksch leven der huisgezinnen zal het invoeren der Westersche bestuursbeginselen van gunstigen invloed wezen.

Tot dusver waren de Bahau's voor het aanschaffen van zout, lijnwaden, ijzer en dergelijken aangewezen op de Boegineesche kooplieden uit Koetei, die er op uit waren om hun, in een ergerlijk bedriegelijken ruilhandel, deze levensbenoodigdheden tegen zeer hoogen prijs te verkoopen. Dit bracht velen uit den Boven-Mahakam er toe, om een maandenlange handelsreis door onbewoond of vijandelijk land naar Sĕráwak te ondernemen, waar de tusschenkomst der bestuurders zulk een bedrog in zijn ergsten vorm tegenging. Door het toelaten van Chineezen in vrije concurrentie met de Boegineezen en later verschenen Bandjareezen heeft in dit opzicht de controleur heel wat gunstiger verhoudingen in het leven kunnen roepen. Het openen van een zoutpakhuis te Long Eram vermindert den prijs van het zout aldaar tot op de helft of een derde van den vroegeren.

Hoewel de groote uitgestrektheid van het land en de schaarschte der bevolking niet zeer gunstig zijn voor het aanwenden van hulp op medisch gebied, voorziet toch het vrij verstrekken van medicijnen en het plaatsen van een dokter djawa onder de Bahau's heel wat beter in de behoeften dan de hulp, waarop zij vroeger waren aangewezen n.l.: talrijke vreemdelingen, die zich allen opwierpen als medicijnmannen en menig gezin door hunne hooge eischen en door hunne schadelijke middelen te gronde richtten.

Dat niet alleen de betrekkelijk zwakke Bahau-stammen, maar ook krachtigere, met meer onderling verband, begrijpen, welke voordeelen er voor hen verbonden zijn aan de aanwezigheid van eene macht, die hen tegen zichzelf en tegen vijandige vreemde machten beschermt, daarvan leverden mij tegen het einde mijner laatste reis de Kĕnja's nog het bewijs. Na het overwinnen van veel moeilijkheden, voortspruitende uit de vrees, die deze krachtige bevolking van Oeloe Kajan of het brongebied van de rivier van Boeloengan aan hare verzwakte afstammelingen, de Bahau's, inboezemt, gelukte het mij, dezen over te halen, mij te begeleiden naar dit nog nooit door een Europeaan betreden gebied.

Ik vond daar eene vereeniging van talrijke, krachtige stammen onder de opperheerschappij van dien der Oema Tow en zijn hoofd Boei Djalong, dat in staat bleek, 3500 strijdbare mannen op de been te brengen. Zooals reeds blijkt uit

de rede van den resident Tromp, bewonen deze Kĕnja's een land, dat nog moeilijker bereikbaar is dan dat der Bahau's; zij hebben zich hierdoor zelfstandig kunnen ontwikkelen en zijn bevrijd gebleven van vexatiën door Maleiers. Ook zij verkeerden evenwel ondanks de sterke macht, welke hunne vereeniging onder één hoofd hun verleende, onder den druk èn van hun nog te zwakken onderlingen samenhang èn van de veeten met hunne naburen, welke veeten, uit gebrek aan eene autoriteit om onderhandelingen aan te knoopen en een gesloten vrede te handhaven, nooit eindigden. Daar deze naburen in de laatste jaren gedeeltelijk onder het bestuur van Sĕráwak waren gebracht, nadat zij overweldigd en uitgeplunderd waren door Batang-Loeparbenden, kreeg dit voor de hoofden, die in staat waren een blik in de toekomst te werpen, een dubbel belang.

Ofschoon ik hun te kennen gaf, dat het doel mijner komst uitsluitend was om hunne aangelegenheden, snelkwesties, in het Mahakamgebied enz. te bespreken, grepen zij toch deze gelegenheid aan, om onderling de wenschelijkheid te beraden van het inroepen der bescherming van het Nederlandsch-Indisch Gouvernement.

Met hoeveel oordeel des onderscheids de hoofden dit deden, blijkt uit het volgende. Even voor mijne komst waren zij teruggekeerd van een tocht naar Sĕráwak, waarheen de radja hen had opgeroepen. Daar had deze de voornaamsten onder hen met zijne stoombooten naar de hoofdstad Koetjing laten vervoeren en hun toen, terwijl zij onder den indruk van al dat vreemde verkeerden, voorgeslagen, naar zijn gebied te verhuizen. De voornaamste onder hen, Boei Djalong, had dit echter beslist geweigerd, ook toen radja Brooke er bij voegde, dat zij dan door mijne komst in de handen van de Hollanders zouden vallen.

Gedurende mijn verblijf onder hen woonde ik twee belangwekkende politieke vergaderingen bij, waaraan hoofden van alle stammen deelnamen. Onder goede leiding en indrukwekkend ceremoniëel werden hier de algemeene belangen besproken en hoewel eene partij uit vrees voor den radja van Sĕráwak aanvankelijk bezwaar maakte, werd besloten, niet alleen om hoofden met mij naar den Mahakam af te vaardigen voor verdere onderhandelingen over de aangelegenheden aldaar,

maar ook om de bescherming van het Nederlandsch-Indisch Gouvernement in te roepen.

Uit het hier medegedeelde moge blijken, dat zoowel het karakter der stammen van Centraal-Borneo als de omstandigheden waaronder zij leven, er toe geleid hebben om onder hen de overtuiging te vestigen, dat de voordeelen, die zij kunnen genieten van een geregeld bestuur van het Nederlandsch Indisch Gouvernement een zwaarder gewicht in de schaal leggen dan de nadeelen daaraan verbonden.

Dat deze overtuiging eveneens heerscht in andere deelen van Borneo, bleek uit den opstand aan den Mĕlawie tegen de Sintang Maleiers, en daaruit, dat de te Nanga Pinau gevestigde controleur, Barth, even voor dien tijd het stroomgebied van de zijrivier Pinau, zonder moeilijkheden te ondervinden, onder direct bestuur bracht. Eveneens voegden zich alle stammen aan den Boven-Kapoeas naar de bevelen uit het zeer ver verwijderde Sintang en Sĕmitau, zonder dat contracten of machtsvertoon hen daartoe hadden genoopt.

Het ontstaan en het voortbestaan van Sĕráwak berustte in de eerste dertig jaren van zijn bestaan ook in hoofdzaak daarop, dat de Dajaksche stammen aldaar de weldaden leerden op prijs stellen, die ééne Engelsche familie door eene regeering naar westersche grondbeginselen hun deelachtig kon doen worden.

Dat ook de meer gezeten Maleische bevolking de invoering van het civiel bestuur en daardoor van meer geördende toestanden waardeert, bleek in het jaar, dat de komst van den controleur aan den Midden-Mahakam vooraf ging. De daar gevestigde Maleische kooplieden, niet minder dan die aan de kust, gaven levendig hun wensch naar bescherming te kennen en voegden zich later onmiddellijk naar 's controleurs wenschen.

Uit een practisch politiek oogpunt is het wenschelijk, er zich ten slotte nog rekenschap van te geven, dat de voorwaarden voor het bestaan en de regeeringsbeginselen der Maleische staten op Borneo, zooals ze nu zijn, geheel in strijd zijn met die, welke eene westersche natie kan toelaten. Zoodra deze zich gaat bemoeien met de inwendige aangelegenheden der Maleische rijken, waartoe voorvallen als die aan den Mĕlawie in het Sintang'sche en onder de Sonkong

Dajaks in Sambas herhaaldelijk zullen dwingen, moet zij òf hare sanctie geven aan het bestaan van en hare hulp verleenen tot het voortduren van, volgens onze begrippen, hoogst immoreele toestanden, òf trachten, waar de gelegenheid zich voordoet, verbetering in die toestanden te brengen.

Is men er zich van bewust, dat men die toestanden niet bestendigt voor de eigenlijke Maleische bevolking en evenmin voor de vorsten van het land, maar voornamelijk ten bate hunner talrijke min of meer echte afstammelingen, welke zij zelf onmogelijk kunnen voeden en die allen weigeren ernstigen arbeid te verrichten, dan zal de keus niet moeilijk zijn.

Hoe dikwijls zij ook steun ontvingen van het Nederlandsch bestuur, in den vorm van troepen en geld, om zich te handhaven en hun macht uit te breiden, door deze tegenstrijdige belangen zullen deze Maleische vorstenfamilies nimmer uit gehechtheid tot onze bondgenooten behooren, en slechts onze zijde kiezen zoolang onze macht hen daartoe dwingt. Waar wij daarentegen in staat zijn zonder veel opofferingen de meer voor ontwikkeling geschikte Dajaks volgens onze hooger staande regeeringsbeginselen te besturen en aan ons te binden door het scheppen van zooveel gunstiger voorwaarden voor hun bestaan, daar vinden wij in hen, al houden zij zich slechts neutraal, onze bondgenooten. De tegenwoordigheid der Nederlanders in het bovenstroomgebied ontneemt den Maleiers aan de benedenrivieren de mogelijkheid om zich terug te trekken naar een voor Europeanen zeer moeilijk toegankelijk terrein en tevens den steun van wel niet zeer moedige, maar onder goede aanvoering zeer lastige hulptroepen.

Op gezag van volkomen bevoegde beoordeelaars kan ik verklaren, dat Borneo in de door mij geschetste toestanden niet alleen staat. De heeren Dr. Snouck Hurgronje en Scherer kwamen, wat betreft de Bataklanden en de Gajoelanden op Sumatra, tot het inzicht, dat, mutatis mutandis, dergelijke toestanden ook dáár bestaan; de heeren Dr. Adriani en Kruyt vonden in Centraal-Celebes onder de Toradja's hetzelfde.

Greven wij ons rekenschap van het vrij algemeen voorkomen van dergelijke toestanden onder de volken van den Indischen archipel, dan blijken zij het logisch gevolg te zijn van den lagen

trap hunner persoonlijke ontwikkeling en van die hunner maatschappelijke instellingen. Maar dan verschijnt ons ook de rol, die den Nederlanders door den loop der gebeurtenissen der laatste eeuwen in dien Indischen archipel is toebedeeld, onder een duidelijk licht.

Waar wij buiten de sfeer van onzen onmiddellijken invloed zoo veelvuldig ergerlijke toestanden zien heerschen, die in de streken onder ons onmiddellijk bestuur hebben plaats gemaakt voor rust en eene vroeger niet gekende veiligheid van persoon en goed, daar kan het Nederlandsche volk de zware taak van het bestuur over zoovele millioenen lager staande natuurgenooten blijven volvoeren onder de bemoedigende overtuiging, dat zijne tegenwoordigheid in den Indischen archipel ongetwijfeld er toe heeft bijgedragen, om het levenslot van tallooze geslachten te verlichten en om hen verder te brengen op den weg van den vooruitgang, dan wanneer zij aan zichzelf waren overgeleverd gebleven.

A.W. NIEUWENHUIS.

Aanteekeningen en opmerkingen.

Teddy ‘en négligé’.

- In de Vereenigde Staten moge meer dan elders de volkswil regeeren, ook voor dezen soeverein geldt de regel: il règne, mais ne gouverne pas. En waar Noord-Amerika een zoo groote rol zal spelen op het wereldtooneel - gelijk ook de heer van Löben-Sels in dit nummer van de Gids duidelijk te kennen geeft - de vriendschap van dit land derhalve voor ons van zoo veel belang is, en zulks niet enkel nu, maar misschien nog 't meest in de toekomst, is het wenschelijk den roerganger van 't geweldige gemeenebest zoo grondig mogelijk te leeren kennen; zoo 't kan, goede maatjes met hem te worden. En staat de kans nu niet schoon, nu die President heet: Roosevelt, en de Hollandsche naam, dank - helaas, - dank zij de Boeren, opnieuw klank heeft gekregen? Een gelukkige inval dus van den heer Loosjes om ons Teddy te geven, zooals alleen een Amerikaan zich durft geven in tijdschriftartikelen en toespraken.[1)] Hier, in Europa, zet men bij zulke gelegenheden een deftig gezicht en poetst zijne woorden op; in Amerika heeft men daartoe geen tijd (toespraken houden is er trouwens dagelijksch werk) en flapt er maar uit, wat op dat oogenblik op de tong ligt. Dat zal den Nederlandschen lezer, die daarop niet is voorbereid, wel eenig kippevel doen krijgen. Te meer waar, zooals hier, een ‘Rough Rider’ aan 't woord is. Weet gij bijv. wat Roosevelt de bezigheden van ‘een gewoon soort mensch’ vindt? - ‘gewoon’ in tegenstelling met een erg knappen bol, een geleerde. ‘Hij - de gewone mensch - kan de wereld rondreizen, zich vestigen

1) Amerikanisme, door Theodore Roosevelt. Vertaald en met een voorwoord door J. de Hoop Scheffer. Haarlem, Vincent Loosjes, 1902.

waar hij wil, woeste gronden ontginnen, zich jaren lang opsluiten in de wildernis, op groot wild jagen, en nu en dan aan een veldtocht deelnemen.' Nietwaar: wat een doodgewoon mensch, voor wien wildernissen en veldtochten dagelijksch brood zijn!

Uit het bovenstaande zult gij wel begrijpen, dat Roosevelt's idealen niet altijd op die van de oude wereld passen. Wilt gij weten hoe hij bijv. over vrede denkt? 'Vele voortreffelijke menschen prijzen Tolstoï's phantastische godsdienstige leerstukken en diens phantastische pleidooien voor vrede. Dezelfde oorzaak, waardoor in achteruitgaande families beurtelings lichtmissen en dwepers voorkomen: de hysterische prikkelbaarheid, die in ziekelijke gestellen een schrille, onstuimige wending van deugd tot ondeugd te weeg brengt, openbaart zich ook in de wording van Tolstoï's Kreuzer Sonate en in diens ongezonde verheerlijking van den vrede. Hadden Tolstoï's landgenooten diens leer in praktijk gebracht, zij zouden thans zijn uitgestorven en hun plaats was ingenomen door wilde stammen.' (bl. 55.)

Een dergelijke uitspraak kan trouwens niet verwonderen van wie elders zegt: 'Een klein aantal menschen scheppen er genoegen in patriotisme uit te maken voor een zelfzuchtige deugd, en spannen al hun zwakke krachten in, om daarvoor in de plaats te stellen een soort van water- en melkachtig cosmopolitisme. Die goedige menschen zijn nooit mannen met een flink karakter of krachtige persoonlijkheden. Inderdaad, hunne beweringen zijn het overdenken niet waard.' (bl. 83.)

Waartoe natuurlijk zulk patriotisme als Roosevelt huldigt, moet leiden, blijkt duidelijk genoeg uit 't volgende: 'Volken, die hun gebied uitbreiden, en volken die binnen hun grenzen blijven, kunnen beide ten slotte ten gronde gaan; maar de een laat na erfgenamen en een roemrijk verleden; terwijl de andere niets nalaat.' (bl. 64.) Roosevelt is dus imperialist; en van zoodanigen behoeft men geen groot medelijden te verwachten met de hun geboortegrond verdedigende Philippijnen; trouwens de toekomstige President zegt het duidelijk genoeg in zijne in 1899 te Chicago gehouden rede - kort dus vóór het noodlot hem den heerscherstaf in de hand duwde:

'Ik heb weinig eerbied voor menschen, die te angstig zijn het bewind over de Philippijnen te aanvaarden en openlijk die vrees

uitspreken, of er tegen opzien vanwege de kosten en moeite, maar nog minder eerbied heb ik voor die onuitstaanbare mannen, die hun lafheid verbergen achter een schijn van menschlievendheid, en schermen met “vrijheid” en “toestemming der geregeerden” tot verontschuldiging dat zij geen mannenrol op zich durven nemen. Die leer veroordeelt de vestiging van uwe en van mijne voorvaderen in de Vereenigde Staten.’ (bl. 127.)

En al moge Roosevelt dan ook in den Zuid-Afrikaanschen oorlog den Engelschen geen gelijk geven, (bl. 87) geen wonder dat het slechts enkele zinsneden zijn, welke hij aan de verdrukten wijdt, en dat kort daarop weer klinkt: ‘Wij stellen Engeland een goed eind vooraan in de voorhoede der groote Staten van Europa's vasteland. Wij voelen de meeste sympathie voor Engeland.’ (bl. 89.)

Misschien ziet gij nu reeds in omtrek het beeld van den President voor u staan. Toch zijn er nog eenige trekken aan toe te voegen.

Van iemand, die de doelloosheid van staande legers en sterke vloten betoogde, schrijft Roosevelt: ‘Op de laatste bladzijde van zijn stuk, vat de schrijver zijne panacea nog eens kortelijk samen, waarbij zijn kwakzalverig universeel geneesmiddel luidt: een politiek van absoluut vrij handelsverkeer zal alle booze machten doen verdwijnen van de wereld. Werd ooit grooter onzin verkocht?’ (bl. 108.)

Dat Roosevelt, die geen handelsgelijkheid wil, niets voor 't socialisme voelt, zal wel niet verwonderen. Een ander werk besprekende, zegt hij dan ook: ‘In zijn uitnemend hoofdstuk over het hedendaagsch socialisme toont de schrijver glashelder aan, dat achteruitgang noodwendig het gevolg zou zijn, als alle prikkels van strijd en wedijver werden weggenomen. Voorts brengt hij helder aan 't licht, dat de Staat in zijn bemoeiing op maatschappelijk gebied, den wedstrijd op gelijken voet moet brengen, maar niet moet wegnemen. Wij hebben noodig de beste mannen; en al beklagen wij de achterblijvers en verongelukten, daarom strengelen wij dezen toch geen zegekrans om het hoofd’ (bl. 186.)

Ook Roosevelt huldigt derhalve het: Natura sanat.... des noods door vernietiging der minwaardigen. - Gij meent dat ophooping van menschen in steden een werkelijk gevaar oplevert? ‘Zooals gewoonlijk zal het kwaad - antwoordt Teddy luchtigjes - zich zelf herstellen. Bovendien: worden de stedelingen, geslacht na geslacht, kleiner en zwakker, dan zullen zij uitsterven en teven

het met hen samenhangende vraagstuk opgelost hebben' - Men ziet, het kan niet eenvoudiger!

En nu meent gij Roosevelt heel duidelijk voor u te zien: Ruw, niet waar, maar rond? - Wacht nog eens even - vergeet niet dat Roosevelt behalve jager en schrijver, ook staatsman is, en wel een staatsman die carrière maakte; en dat in een land waar het volk, zooal niet stuurt, dan toch stemt, nog andere hoedanigheden vereischt worden van de uitverkorenen. Zoo iemand - waarschuwt Roosevelt - moet niet denken dat hij iets tot stand kan brengen, zoo hij slechts verkeert met ontwikkelde, beschaafde menschen. 'Dat is heerlijk, maar gevaarlijk. Neen, op een ander, minder aangenaam terrein moet de strijd gevoerd worden. De ware aanval moet geschieden op het praktische staatsterrein, te midden van mannen, die vertegenwoordigen, leiden en beheerschen het meerendeel der kiezers; mannen die soms ruw en ongemanierd zijn, die wel eens lagere idealen hebben dan wenschelijk is, maar die knap, ferm en ijverig zijn. Door met zulke mannen gelijk op te gaan; door hun te toonen, dat men evengoed bekend is met alle knepen der politiek als zij, dat men niet bang is hevige berispingen uit te deelen en te ontvangen, op die manier kan slechts een man het standpunt innemen, waarmede hij kan strijden voor een groote hervorming.' (bl. 68.)

Berispingen - zooals hieruit blijkt - moet de 'politician' goedsmoeds ontvangen. Nu, berispingen verdienen zal wel wie met Roosevelt meent dat 'geven en nemen het eenige middel is om eenig practisch resultaat te bereiken.' (bl. 68.) En 'soms is een kiezer genoodzaakt tegen zijn overtuiging in te stemmen, wanneer zijn beginselen of candidaten geen kans hebben te zegevieren. Hij is daartoe zelfs wel eens zedelijk verplicht. Toch moet het een uitzondering blijven. Het beste is te ijveren en te stemmen voor zaken en personen, die kans van slagen hebben.' (bl. 71.) Deze laatste zinsnede is kostelijk, en stempelt inderdaad Roosevelt tot volleerd politician!

Hij is trouwens voor dit vermoeiend beroep als geschapen, want zooals hij zegt: 'een waar staatsman toch, moet krachtig zijn van geest en *lichaam*, ten einde goed zijn man te staan, en zoo noodig, zijn aantijgers de volle laag te kunnen geven.' (bl. 73.)

Dat woord 'lichaam' heeft Roosevelt niet gecursiveerd; hij had

zulks ook niet noodig; immers zijn armzwaaien en tanden toonen zijn te bekend, zelfs aan wie hem enkel op prentjes zagen, dan dat zulk nadruk leggen op physieke kracht noodzakelijk ware voor dezen zoowel lichamelijk als verstandelijk begaafden schrijver.

En nu kent gij Roosevelt geheel, behalve voor zooveel zijne Hollandsche gevoelens betreffen. Omtrent deze geeft echter dit boek geen uitsluitsel. Slechts eenmaal komt er het woord Holland in voor, nl. waar de schrijver er op wijst dat de Nederlanders meer moeite hadden om Amerikaansch te worden dan de Hugenoten. - 'Niettemin is 't hun eindelijk toch gelukt, en zij zijn er goed bij gevaren.' Hiertoe wijst hij op twee Hollando-Amerikanen: 'Hadden zij zich bij hun landgenooten aangesloten, en zich door taal, gebruiken en geloof van de overige Amerikanen afgescheiden, Schuyler ware zijn leven lang gebleven een boersche landheer, en van Buren zou zijn dagen geëindigd hebben als een nederig logementhoudertje.' (bl. 17.)

Maar al bespreekt Roosevelt ons landje niet, is het wel noodig duidelijk de meening omtrent zekere soort Hollandsche idealen te vragen aan een man die schrijft: 'Wij mogen niet gelijk welvarende winkeliers altijd hokken in ons eigen klein kringetje, onverschillig voor wat daar buiten voorvalt. Zulk een politiek loopt uit op eigen ondergang' (bl. 119); en die dan ook niets vreeselijkers vindt dan 'in kalme berusting binnen de grenzen van een land langzaam aan weg te rotten'? (bl. 116.)

Trouwens waartoe verder dit onderzoek voort te zetten? Al heeft de schrijver Holland niet op de lippen, blijkt niet uit bijna elke hierboven aangehaalde zinsnede van dit boek overtuigend, dat Roosevelt is op en top Nederlander? Natuurlijk geen Nederlander van de 19e eeuw, doch van de 16e en de 17e: een editie 'ne varietur' van zijne stoere, den oceaan overstekende voorvaderen.

Misschien zal menigeen gruwen van dat spiegelbeeld van ook *onze* voorvaderen. Ten onrechte echter. Krachtige landen, krachtige tijden eischen zulke mannen. En daarenboven mogen wij het beeld ietwat verzachten; want het is niet geheel waar, wat de vertaler als motto boven zijne inleiding schrijft: 'On connait l'homme par ses écrits'. Immers al worden geschriften binnenkamers opgesteld, zij zijn bestemd om naar buiten te werken; en vooral bij een politiek persoon - die, hoe rond ook, toch wel eens Talley-

rand's voorschrift moet opvolgen om door woorden gedachten te verbergen - *schrijft het publiek als 't ware mede.* Redevoeringen en tijdschrift-artikelen geven dus geen geheel zuiver inzicht in 's menschen innerste; en iemand te zien ‘en négligé’ geeft nog niet altijd den besten kijk op hem; - getuige het spreekwoord: ‘il n'y a pas de héros pour son valet de chambre’, terwijl wij dan toch zeker weten dat er *helden* bestaan.

En bij Roosevelt, wiens populariteit meer voortvloeit uit zijne daden dan uit zijne geschriften. mag zeer zeker niet enkel een schrijvers maatstaf worden aangelegd.

Met droge oogen - zoo verklaarde het voormalige hoofd van politie der stad New-York - moet men den ondergang der overbevolking aanzien. Ja, zoo *schreef* Teddy, maar zoo *handelde* hij niet, en wie de getuigenis verlangt van een vurig bewonderaar van Roosevelt's *daden*, hem worde ten zeerste aanbevolen het jongste boek van den Deenschen Amerikaan Jacob Riis.[1)].

Geven en nemen moet men (volgens Teddy) in de politiek. Toch heeft niemand zich zoo vele vijanden gemaakt als eens Roosevelt - toen gouverneur van den Staat New-York - door zijne onverzettelijkheid; al hebben enkele zijner jongste benoemingen als President der Republiek tot meer dan bevreemding aanleiding gegeven. Doch ieder mensch heeft zwakheden, en een President die herkozen wenscht te worden, moet - al is het ook zuchtend - bedenken:

> Am Ende hängen wir doch ab
> Von Creaturen, die wir machten.

Het ware m.i. goed geweest zoo de inleider tot Roosevelt's boekske opmerkzaam had gemaakt op de *daden* van zijn held. En zelfs - indien hij zich enkel tot Roosevelt als schrijver had willen beperken, dat hij dan den lezer onder 't oog had gebracht, hoe deze redevoeringen en betoogen - hoe belangrijk ook uit een staatkundig oogpunt - niet zijn volle maat geven als man van

1) The making of an American. The Macmillan Company, 1901. Een buitengemeen levendig geschreven werk; zooal niet ter vertaling, dan toch zeer ter lezing aanbevolen, zelfs aan hen, die niet bijzonder philantropisch zijn aangelegd.

de pen. Trouwens het is niet zoo heel gemakkelijk om door Amerikaansche schrifturen een volledig denkbeeld te krijgen van Amerikaansche schrijvers. Hun publiek bestaat uit zoo zeer verschillende elementen, dat zij wel een anderen toon moeten aanslaan dan past in een kleiner land of bij meer gelijk voelend gehoor. Wie bijv. uit de New-York Herald zijn Amerikaansch nieuws put, zal niet licht op de gedachte komen, dat in dezelfde wereldstad de Evening Post verschijnt - een dagblad even hoog staande boven de meeste ephemeriden van Europa, als eerstgenoemde er beneden. En terwijl *the North-American review* - 'de Gids' van over zee - menig artikel bevat, dat aan deze zijde van den Oceaan ongetwijfeld zoude worden afgewezen, zijn daarentegen de universitaire tijdschriften (van Harvard, Columbia, enz.) rijk aan opstellen, welke te mogen opnemen 'de Gids' zich zeker tot hooge eere zoude aanrekenen. En even laag bij den grond als het humoristische weekblad 'Judge', even gedistingeerd aristocratisch is de Boerenvriend 'Life.'[1)] Hoe? aristocratisch-Amerikaansch? Ja zeker, want ook dit heeft de inleider eenigszins over het hoofd gezien, waar hij als 't ware door Roosevelt's betoogen zelf medegesleept, in dezen geheel Amerika belichaamd ziet, en van een jong Amerika spreekt, zonder zich te herinneren dat Amerika ook een verleden heeft; - een verleden waarop het niet minder trotsch is, dan wij op het onze. Het ware den inleider goed geweest eens te dwalen over den lommerrijken campus van Harvard, langs de statige huizinge vroeger door Longfellow bewoond; of op te gaan tot Mount Vernon, het landgoed van Washington, op de groene heuvels aan de Potomac. Tijdelijk mogen door den gelukstroom de oude landpalen van Amerika zijn ondergevloeid, hecht staan zij nog in den bodem; en het lijdt geen twijfel, of als die stroom weggeëbd is, zullen wederom de oude velden nieuw uitspruiten, verjongd door

1) Welks pro-boerschap bewijst, dat ook in 't Oosten, bij de hoogst beschaafde Amerikanen, de vergoding van Engeland niet algemeen is. Ten zeerste kan allen Nederlandschen leesgezelschappen worden aangeraden door dit blad den afgezaagden Engelschen Punch te vervangen. Het is even betamelijk, doch veel geestiger, voor ons belangrijker, en.... veel beter geteekend. De prijs per jaar bedraagt 6 dollar, 4 cent; te zenden naar New-York, no. 19, West Thirty-First street.

het gouden slib. ‘Latijn te hebben geleerd, en met vrouwen te hebben omgegaan, zie daar wat beschaafd maakt’, zegt dankbaar, zich eigen jeugd herinnerend, een zuidelijk kolonel in een der jongst verschenen Amerikaansche romans, welke in den Burgeroorlog speelt. En dat ook thans nog de ernstige en gekuischte taal van den met Thucidydes en Cicero opgevoeden Amerikaan geenszins hare uitwerking mist, bewees dezer dagen Senator Hoar, toen hij in eene drie uur lange redevoering de politiek der Regeering in zake de Philippijnen brandmerkend (hoewel zelf Republikein), het geheele Huis ademloos zag toeluisteren, om dit aan 't einde - even ongewoon feit - in daverend applaus te hooren uitbarsten; aan welke hulde zelfs zij deelnamen, die niet overtuigd werden, omdat zij niet overtuigd wilden worden.

Want waarlijk, men doet Amerika onrecht aan door alleen te wijzen op de ontzaglijke breedte harer stroomen en niet tevens op hunne diepte - al wordt ook het oog te zeer getroffen door het op dien blinkenden waterspiegel drijvende schip van Staat, bestuurd door een in zoo vele opzichten opmerkelijke figuur als Roosevelt ontegenzeggelijk is.[1)]

R.T.N.

1) Natuurlijk kon in deze korte aanteekening enkel op sommige uitingen van Roosevelt de aandacht gevestigd worden. Omtrent zijn afkeer van het ascetisme (bl. 181); zijn afkeer van hen, die alle godsdiensten gelijkwaardig achten (bl. 176); zijn minachting voor Canada (bl. 85), voor Rusland (bl. 211); zijn verzet tegen Chineesche werkkrachten (bl. 38), zijne bezwaren tegen neger-arbeid (bl. 39), enz., enz., worde naar het boek zelf verwezen, waarvan de volledige lezing te meer wordt aangeraden, omdat noodwendiger wijze de hierboven gegeven aanhalingen, uit de atmosfeer van het geheel gebracht, niet tot haar recht komen. Zoo ook verdrukken in den Parijschen ‘Salon’ de witte beelden elkander door gebrek aan achtergrond.

Letterkundige kroniek.

Des réputations littéraires. Essais de morale et d'histoire par Paul Stapfer, doyen de la faculté des lettres de Bordeaux. Deuxième série. Paris, Fischbacher. 1901.
Le labeur de la prose, par Gustave Abel. Paris, Stock. 1902.

Onze mannen van wetenschap en letteren, onze publicisten, critici, romanschrijvers, dichters hebben meer dan eens hunne confraters van de groote landen benijd, die voor een zooveel talrijker publiek schrijvend, niet alleen zoo veel meer lezers voor hun tijdschriftartikelen, maar ook zooveel grooter afzet van hun werken vonden, en dus - alle stoffelijke voordeelen nog ter zijde gelaten - hun wetenschap, hun kunst in zooveel ruimer kring genoten en gewaardeerd konden weten. Hoe menig belangrijk werk is binnen de enge grenzen van ons land verschenen en daar in enkele honderden exemplaren verspreid, dat, hadde het in Frankrijk of Duitschland het licht gezien, zijn lezers bij duizenden en tienduizenden geteld zou hebben en zijn auteur, man van wetenschap, dichter, romanschrijver, een Europeeschen naam zou hebben bezorgd.

Al moge het waar zijn dat in ons land vooral zuiver letterkundige werken, tenzij zij volkomen onbeduidend zijn, al spoedig na hun verschijnen, in dagblad en tijdschrift worden aangekondigd, zoodat althans hun titels onder de oogen van velen komen, wie in Nederland naar litterairen roem haakt, moet zich geene illusies scheppen en zich met weinig tevreden weten te stellen.

Toch mag, wie geneigd zou zijn den kunstbroeder van over de grenzen te benijden, het oor wel eens te luisteren leggen waar

mannen van werkelijke verdiensten hunne lotgevallen en die van hun werken vertellen, zooals Paul Stapfer het doet, in de tweede reeks zijner *Réputations littéraires.*

Sedert hij, nu acht jaren geleden, een onderzoek instelde naar de oorzaken van de verschillende lotgevallen, welke een schrijver en zijn boek alzoo kunnen treffen en de resultaten van dat onderzoek publiceerde in de eerste reeks van zijn *Des Réputations littéraires* - in Februari 1894 door mij in deze kroniek besproken - heeft de deken van de letterkundige faculteit te Bordeaux wederom heel wat ervaring opgedaan, zoowel omtrent de waarde van letterkundige reputatie als in ander opzicht. Geen 'martelaar' - dien naam wijst Stapfer af - maar toch een slachtoffer van de 'Affaire' werd de begaafde man, toen hij na den 23^{en} Juli 1898 bij het graf van den rector der Bordeauxsche Akademie, August Couat, gesproken te hebben van 'le spectacle des maux et des hontes de son pays', die Couats dood zoude hebben verhaast, voor zes maanden in zijn betrekking als deken van de letterkundige faculteit geschorst werd, en door zijn vrijmoedig woord, niet op de wijze die hij gewenscht had, zijn naam in ruimen kring, in en buiten Frankrijk, bekend zag worden.

Men zou Paul Stapfer een wilde kunnen noemen in de litterair-wetenschappelijke wereld. Jong man, mocht hij, omstreeks 1865, als huisonderwijzer van de kinderen van Cornelis de Witt, den schoonzoon van Guizot, zoowel buiten te Val Richer als te Parijs, het gezelschap genieten van den reeds hoogbejaarden oud-Minister van Louis-Philippe, terwijl deze de laatste deelen schreef van zijn *Mémoires pour servir à l'histoire de mon temps.* Van 1866 tot 1869 was Stapfer leeraar aan een 'College' te Guernsey, waar hij herhaaldelijk samentrof met Victor Hugo, ontmoetingen waarvan hij in zijn *Causeries parisiénnes*, de verzameling van twaalf letterkundige causeriën, in den winter van 1870 te Parijs gehouden, veel weet te vertellen. Wat Stapfers wetenschappelijke loopbaan nog van die van anderen onderscheidt is, dat hij tot het hooger onderwijs gekomen is zonder ooit door de 'école normale supérieure' of zelfs door het middelbaar onderwijs te zijn gegaan en dat hij te Bordeaux 'professeur de faculté' is geworden, zonder 'professeur de lycée' te zijn geweest.

In het laatste hoofdstuk van het boek, dat ik hier aankondig,

teekent Stapfer, niet zonder bitterheid, zichzelf in den ouden *Jean Pierre*, wiens lange loopbaan een verward kluwen vertoont van onzekerheden, aarzelingen, onhandigheden en telkens-weer-op-nieuw-beginnen: de man, die, elk middel om er te komen veronachtzamend, telkens de gelegenheid om in de Parijsche pers een plaats in te nemen, laat voorbijgaan, die, in plaats van zich een naam te maken als specialiteit, zich versnippert, door nu eens dit, dan weder een ander gedeelte van de wereld-letterkunde tot veld van studie te kiezen, en wiens levenshulk niet door intelligentie en geduldig vasthoudend willen, maar door gril en toeval gestuurd wordt.

Om in het gezicht te komen en opgemerkt te worden, zou Stapfer Bordeaux hebben moeten verlaten en te Parijs, liefst op de rez-de-chaussée van een toongevend dagblad, zijn zetel hebben moeten opslaan. Want - hij zal het nog eens duidelijk herinneren - Parijs is en blijft de groote fabriek van letterkundige reputatiën en het einddoel, waarnaar elk leeraar te Lyon, te Marseille, te Rijssel of te Bordeaux zijn begeerige blikken, vaak zijn leven lang, uitstrekt. Wanneer een letterkundige, een dichter die Fransch schrijft, buiten Parijs beroemd wordt, dan is hij Belg of Zwitser. Groote Bordeauxsche, Rijsselsche, Lyonsche schrijvers zijn er niet. En in dat Parijs zijn het weer niet meer dan vijf of zes personen van invloed, die den toon aangeven en reputaties maken. Zoo deed een beroemd dagblad-artikel van Edmond Schérer voor den Zwitser Amiel, zoo een ander van Octave Mirbeau voor den Belg Maeterlinck.

En zooals zij door hun spreken iemand tusschen heden en morgen beroemd kunnen maken, zoo kunnen zij door hun zwijgen het grootste talent tot vergetelheid doemen. Want die autoriteiten der critiek ‘mènent la danse’ en het publiek volgt als een kudde. Het publiek, de massa, is van nature traag en onverschillig. Het kan wel in beweging gebracht worden maar enkel aan de oppervlakte; nooit accepteert het zonder tegenstand wat tegen zijn gewoonte indruischt; elke nieuwigheid begint het met leelijk te vinden. Anderen moeten het leeren wat mooi, wat leelijk is. Zoo is het steeds geweest en dat verklaart zooveel onrechtmatig verkregen reputatiën, zooveel bevliegingen, zooveel onevenredigheid in de waardeering van letterkundige kunstenaars in verschillende landen. De voorbeelden zijn legio.

Het grootste dramatische succes der 17e eeuw in Frankrijk is de tragedie *Timocrate* van Thomas Corneille geweest: na 88 voorstellingen was de belangstelling van het publiek nog niet uitgeput; - het stuk is later nooit meer vertoond. Een even groot succes had, twee eeuwen later, *Chatterton* van Alfred de Vigny: de drie bedrijven waren één groote triomf. 'La représentation' - zegt Maurice Paléologue in een boek over de Vigny - 'fut presque suspendue par l'émotion de la salle.' Diezelfde *Chatterton* heeft zich op het tooneel nooit staande kunnen houden en is thans voor goed van het repertoire verdwenen. De kinderachtige versjes van Mme Deshoulières hebben een tijdlang voor onbetwistbaar mooi gegolden, nadat Voltaire ze in zijn *Temple du goût* een plaats had gegeven. Béranger wordt in Duitschland veel hooger gesteld dan in Frankrijk zelf: Goethes bekende bewondering voor den Franschen volksdichter heeft daartoe zeker niet weinig bijgedragen.

Zulke ervaringen manen tot voorzichtigheid, en het was zeker geen banaal, maar een wijs antwoord, dat Anatole France gaf op de vraag, hoe de toekomst wel over Victor Hugo zou oordeelen: 'Nous ne pouvons savoir ce que pensera la postérité, puisque nous ne savons ce qu'elle sera. Il est vain de vouer les gloires contemporaines soit à l'immortalité soit à l'oubli.'

Maar daarom hebben zij, die door hun spreken of hun zwijgen invloed oefenen op het publiek en daardoor op den tijdelijken, dikwijls ook op den blijvenden roem of de blijvende vergetelheid van den letterkundigen kunstenaar, een zoo ernstige verantwoordelijkheid. De eerste deugd der critiek, zooals Stapfer die verstaat, is wat hij chariteit noemt; en al verlangt hij ook dat daarmeê gepaard ga een groote strengheid, die de valsche broeders ontmaskert en de ijdele pretenties op haar plaats zet, het is kenmerkend voor den man, die zich zoo bitter miskend voelt, wat hij onder die chariteit verstaat en waarom hij ook op het gebied van de critiek 'de liefde de meeste' acht. Van de critiek zegt hij o.a.: 'Une pitié immense doit remplir son coeur, en songeant à tant de malheureux êtres que l'horreur de la mort incite à laisser après eux quelque chose d'eux-mêmes, et qui espèrent d'elle seule le rayon de vie!'

Hemzelven, Paul Stapfer, heeft de critiek en het publiek, dat de critiek pleegt te volgen, niet verwend. Met een kinderlijk-naïef

gevoel van eigenwaarde spreekt hij over zijne werken, beklaagt hij zich dat geen ervan tot het groote publiek is doorgedrongen en dat hij zijn leven lang een debutant gebleven is, een bedelaar, die met zijn handschriften bij de uitgevers en met zijn boeken bij de kranten-redactien moet rondloopen. 'Hélas, mes pauvres *chefs d'oeuvres* à moi' - roept de arme Stapfer uit - 'd'abord cette large et profonde étude, d'*Hermann et Dorothée*, si bêtement ignorée du public instruit,... et puis, mes chères, mes savoureuses causeries sur *La famille et les amis de Montaigne!* Oh! quel jour viendra-t-il l'homme de vérité qui saura faire entendre, sur mes meilleurs ouvrages, la parole de délivrance, sans laquelle la puissance de vie qui est dans les livres reste éternellement semblable à la mort?... *De profundis clamavi ad te*, *Domine!*'[1)]

Dat klinkt alles bespottelijk ijdel. Maar zou Stapfer hier niet hardop zeggen wat zoovelen denken, maar in hun binnenste smoren?

En dan, niet enkel over wat hij zelf ondervond, klaagt de schrijver. Hij vertelt ook wat anderen geleden hebben: hoe Jules Lemaître den dichter van het in alle bloemlezingen te vinden sonnet *Les deux cortèges*, Joséphin Soulary, vermoord heeft door zijn critiek. Die critiek heeft - altijd volgens Stapfer - de inspiratie verlamd van den Lyonschen dichter, die op het laatst van zijn leven telkens jammerde: Lemaître m'a tué! Lemaître m'a tué! Dat klinkt zeker verschrikkelijk. Maar slaat men nu in de 3e reeks van *Les contemporains* op wat de Fransche criticus over Soulary, zijn beroemd sonnet en zijn andere gedichten heeft geschreven, dan ziet men dat Lemaître wel geestig en scherp op de zwakke plekken van den dichter van *Les deux cortèges* het volle licht laat vallen - 'Je ne cacherai pas que je cherche en ce moment les côtés faibles de M. Joséphin Soulary, non pour le diminuer, mais pour le définir plus sûrement', zegt hij eerlijk en juist - maar dat hij nergens verder gaat dan een oprechte critiek gaan mag en gaan moet. 'Il se pourrait bien que M. Soulary fût le

1) Kon het Stapfer ook maar voor korten tijd eenigen troost geven, dan zou ik hem willen vertellen, dat in mijn kleine verzameling boeken, die op den naam van bibliotheek geen aanspraak mag maken, acht of negen van zijn werken reeds lang een plaats innemen en dat enkele ervan (gelijk zijn *Shakespeare et l'antiquité; Molière*, *Shakespeare et la critique allemande*) niet zelden door mij werden geraadpleegd.

roi des *poetae minores.* Et n'allez pas croire que ce soit peu de chose', zoo eindigt Lemaître zijn opstel. Men zal moeten toegeven, dat zulk een slotsom niet luidt als een doodvonnis.

Dan hebben onze critici: Van Deyssel en Kloos (in hun vroegere periode), Heijermans, en nu in den laatsten tijd Querido, anders huisgehouden. Maar dat een van de auteurs, wie hun aanval gold, aan de gevolgen zou zijn overleden, heb ik nooit vernomen.

In het wel wat drukke en bonte boek, dat, blijkbaar *à bâtons rompus* geschreven, als compositie te wenschen laat, komt een hoofdstuk voor met den titel: 'Du style comme condition de la vie'. Het gaat uit van de stelling van Chateaubriand: 'On ne vit que par le style', maar om die stelling slechts half toe te geven.

Het is bekend, welk een bijzondere waarde de beschaafde en geletterde Franschman pleegt te hechten aan den vorm van het geschrevene, zoowel als aan dien van het gesprokene woord. Er wordt verhaald dat Nederlandsche letterkundigen van naam, die als uitnemende kenners van het Fransch en als voortreffelijke stilisten in hunne moedertaal bekend stonden, soms te vergeefs getracht hebben om wat zij in het Fransch geschreven hadden in Fransche couranten of tijdschriften gedrukt te krijgen, omdat de puristen, die hun arbeid te beoordeelen kregen, op de volkomen zuiverheid van hun Franschen stijl het een of ander hadden aan te merken. Te verwonderen is dit niet, wanneer men weet dat Taine vijftien jaar noodig rekende om Fransch te leeren schrijven 'avec clarté, suite, sobriété et précision'. Bekend is verder, dat de Franschman ook aan de zuiverheid van vorm van het gesproken woord zooveel hecht, dat hij aan een feestdisch of bij een graf hoogst zelden voor de vuist of uit het hoofd spreekt, maar zijn zorgvuldig voorbereiden toost of toespraak van het papier pleegt af te lezen.

Er zijn er wie deze arbeid van den stijl als een spel, een puzzle, vermaakt, maar er zijn er ook die er onder gebukt gaan. Flaubert, die aan zijn taal een minutieuse zorg wijdde en die uren en dagen besteedde om het ééne en eenige woord te vinden, dat zijn gedachte, het voorwerp dat hij teekenen wilde, juist uitdrukte, die zich nooit tevreden stelde met een 'ten-naastebij' - Flaubert sprak van 'les affres (de verschrikkingen, de doodsangsten) du style'.

Doch, hoe dan ook bereikt, men kan de verschillende wijzen van goed schrijven met Stapfer tot twee typen terug brengen: l'écriture simple en l'écriture artiste. Beide vereischen evenveel kunst; maar terwijl de eerste de aandacht van den lezer enkel vraagt voor de gedachte of het voorwerp, dat weergegeven moet worden en daarbij zelf op den achtergrond treedt, vraagt de tweede een deel van 's lezers aandacht voor zichzelf; de eerste is bescheiden, de tweede coquet.

De groote stilisten: La Bruyère, Chateaubriand, Paul-Louis Courier, Veuillot, Gautier, de Saint-Victor, Leconte de Lisle, Herédia en die allen, welke Stapfer ‘les grands pittoresques’ noemt, waren met al hun kunst eenvoudige schrijvers, en door hun eenvoud is het dat zij blijven en niet verouderen. Want, men vergete het niet, de ‘écriture artiste’ die nieuwe vormen zoekt of ze nabootst en daarbij te rade gaat met de eigen phantasie of met de mode van den dag, loopt uit haren aard gevaar van spoedig te verouderen en uit den tijd te raken. Guy de Maupassant, die wel het model is van den kunstenaar-schrijver, wiens stijl, zoo frisch, zoo gezond en zoo sober, zeker tot de ‘écriture simple’ behoort, schreef aan het adres van hen, die naar onbegrijpelijke of half begrijpelijke woorden, naar zeldzame uitdrukkingen plegen te zoeken het volgende: ‘De Fransche taal is een zuiver water, dat gemanieëreerde schrijvers nooit troebel kunnen maken. Iedere eeuw heeft in dien helderen stroom zijn modewoorden, zijn pretentieuse archaïsmen en zijn precieuse uitdrukkingen geworpen, zonder dat iets ervan is blijven bovendrijven.’

Wat staat dan den schrijver te doen?

Brunetière stelt hem als eersten eisch ‘de faire vivant’. En Stapfer eindigt dit hoofdstuk van zijn boek met dezen raad:

‘Homme qui tiens une plume, tâche de bien écrire et *ne tâche pas* d'avoir un style; mais sois un homme et montre toi tel que tu es: c'est le conseil le plus sage.

Je ne te garantis point que tu vivras; mais tu auras une parcelle de chance.’

Intusschen geldt het nog als ten tijde van Horatius:

> Nil sine magno
> Vita labore dedit mortalibus.

Niets. Dus ook niet het snippertje kans op voortleven, waarvan Stapfer spreekt.

Werd Flaubert gefolterd door ‘les affres du style’, Gustave Abel, de hoofdredacteur van de *Flandre libérale* te Gent, spreekt van ‘le labeur de la prose’. ‘Labeur’, dat is nog wat meer dan gewone arbeid: de ‘Dictionnaire de l'Académie’ omschrijft het als ‘travail pénible et suivi’.

De heer Abel vertelt ons in zijn boek vol citaten en anecdoten, vol herhalingen ook, een boek waaraan meer ‘labeur’ van opzoeken en verzamelen dan van stijl en compositie besteed is, hoe de groote Fransche schrijvers gezwoegd hebben op hun proza. Rousseau verhaalt in zijn *Confessions* hoe langzaam hij werkt, hoe lang hij wacht eer hij een woord op het papier zet en hoe dan nog alles weer geschrapt, door elkaar gehaald wordt, zoodat hij zijn werk vier of vijfmaal moet overschrijven eer hij het naar de drukkerij kan zenden. Voltaire daarentegen schrijft snel en corrigeert lang. Mérimée schreef zijn *Colomba* niet minder dan zeventienmaal over. Balzac schrijft zijn romans in de kopy zonder veel doorhalingen, maar zoodra heeft hij de proef niet voor zich of hij begint aan het schrappen en bijvoegen; halve bladzijden worden doorgehaald, heele bladzijden bijgeschreven, tot wanhoop van de zetters die uit zoo'n proef (waarvan het boek van den heer Abel er een in facsimile geeft) niet wijs kunnen worden. Flaubert maakt het niet beter: blokkend en zich afslovend, van 's middags twaalf als hij opstaat tot 's nachts drie of vier uur, halve nachten zoekend naar een betere wending, een juistere uitdrukking, schrappend en weer overschrijvend, kladt hij twintig bladzijden vol, om ten slotte niet meer dan een enkele te voltooien. Op soortgelijke manier werkte Edmond de Goncourt. En dien harden, moeizamen arbeid hebben Edmond de Goncourt, Balzac, Flaubert voortgezet tot zij er bij neervielen. Na de Goncourt's dood schrijft zijn broeder Jules aan Flaubert: ‘A mon sentiment mon frère est mort du travail et surtout de l'élaboration de la forme et de la ciselure de la phrase, du travail du style.’

Mogen een journalist of een penny-a-liner al doende die vlugheid en vaardigheid meester worden welke zij voor hun dagtaak behoeven, de conscientieuse prozaschrijver, die het schrijven opvat als een kunst, is zoo gelukkig niet. Hij moet aan elk nieuw werk een nieuwen, inspannenden arbeid besteden.

Hoe hij dien arbeid heeft op te vatten, hoe zich er op voor te bereiden, zijn meester zoekende onder zijn tijdgenooten, van wien hij directe lessen ontvangt, zooals de Maupassant van Flaubert en Flaubert van den vroeg gestorven Alfred le Poitevin, of wel ter school gaande bij de groote meesters van alle tijden, raakt slechts zijdelings het vraagstuk. Tot het gebied der meer of minder interessante anecdote behooren de mede in het boek van Gustave Abel opgenomen vertelsels omtrent zekere gewoonten en manieren van beroemde schrijvers.

Merkwaardiger, omdat het moeielijk schijnt te rijmen met de klacht van Paul Stapfer dat een Fransch schrijver in Parijs moet wonen om beroemd te worden, dunkt mij hetgeen de schrijver zegt van de moeielijkheid om binnen Parijs ernstig te werken. Loti, die wat hij Parijsche 'surchauffage' noemt noodlottig acht voor wie aan zijn droomen, zijn zieleklachten een vorm wil geven, en die daarom de zee zoekt, Zola, die te Medan pleegt te wonen, Octave Feuillet, die te Versailles woonde, en zoovele anderen, hebben alleen buiten Parijs de rechte atmosfeer gevonden, waarin hun arbeid kon gedijen. Staat daar echter niet tegenover, dat tal van anderen, dat zooveel wetenschappelijke mannen, zooveel wijsgeeren, die aan den vorm waarin zij hun wijsgeerige denkbeelden, de resultaten van hun studiën openbaar maakten, niet minder zorg wijdden, Parijs tot hun werkplaats hebben gekozen en vandaar uit de wereld hebben verrijkt met de schatten van hun kennis?

De waarheid zal wel zijn, dat de werkelijke kunstenaar aan geen plek gebonden is, maar zoowel in de stad als op het land, zoo goed op den top van een berg als midden in de zee, voor hetgeen hij te zeggen heeft de rechte woorden weet te vinden, ze weet te kleuren en te schikken, in rythmischen gang te doen voortschrijden, en zoo dat proza weet te schrijven, dat toch altijd nog het allermooist is, wanneer het voldoet aan den eisch, dien Fénélon aan stijl stelde, toen hij schreef: 'Je veux un sublime si familier et si simple que chacun pense d'abord le devoir trouver sans peine, encore qu'il soit très difficile de le trouver.'

Buitenlandsch overzicht.

27 Juni.
De Kroning in de Westminster Abdij.

De avond van DEN DAG was gekomen - eindelijk; zijn roode zomervleugelen sloegen tegen de kerkramen aan en vulden de geweldige pijlerhal met een stervenden vuurgloed, ondergaande dan in de vaalgrijze schemering met golvingen van dieper en dieper blauw, totdat het licht zweeg in de teederstarre stilte van den nacht.

Een zucht steeg op in de ongemeten ruimte van het kerkgewelf.

Een verzuchting.

Uit den verlaten praal der weidsche tribunes, uit de plooien van het fluweel, uit het verguldsel der purperen zetels, uit de festoenen en tapijten, rees de klacht van de stomme, onnutte, eenzame dingen. En het was de droefheid der geduldige, lijdzame, in dood vergankelijke wezens die zich uitte als een bevrijding van hun strakke wezenloosheid in de stilte van den nacht.

Ten laatste, ten laatste was 't dan toch tot hen genaderd, het besef van het verdriet der menschen die te midden van hun opgewekten arbeid in het luistervolle kerkgebouw - op het hooren van DE TIJDING, plotseling hun werk hadden gestaakt, hadden geknield, hadden gebeden en hen alleen hadden gelaten in hun stomme radeloosheid van doode verstijving!

Zij wachtten, zij zagen den dag voorbijgaan, zij zagen DEN DAG voorbijgaan, en het hart van de doode vergankelijke dingen werd

benauwd om die verlatenheid. Het getimmerte en het gemeubelte, het bekleedsel en het behangsel voelden zich geprest door hun onnut gedoe; de angst kwam over hen van hun leegheid en eenzaamheid. In de stilte van den nacht ademde tegen de duistere kerk-welving hun duistere zucht.

Een verzuchting.

Nieuwsgierig hoorden 't de eeuwig-jonge bewoners van het eeuwenoude gebouw. Het leek wel alsof ze maar naar een signaal hadden uitgezien om hun fluisterend kinderspel te beginnen. Van praalgraven en wapenborden, van lijstwerk en beeldhouwversiersel kwamen de deftig vroolijke engeltjes aangegleden om in het ruim van de kerk hun stramme marmeren vroolijkheid weer lenig te maken.

O, hoe ernstig-jolig gingen zij aan het optochtje-spelen! De kleine vleugeltjes wapperden, en het was als een geruisch van plechtgewaden; de kleine stemmetjes gingen, en het was als een onderdrukt geginnegap en een heel zacht loskomen van bevroren lachjes. Een paar waren op het hoofdaltaar geklommen en maakten gebaren terwijl hun voetjes tegen het marmer aanbengelden; anderen hadden zich in massa aan beide kanten van het koor opgesteld en zongen met een schim van geluid een vroom kinderwijsje; weer anderen waren op avontuur uitgegaan en hadden bazuinen gevonden, die bestemd waren geweest voor de verijdelde plechtigheid; enkelen ook klouterden tegen de orgelpijpen op; en in hun naïeve uitbundigheid, opgewekt als ze waren door het voorbeeld en de voorbereiding der vorige dagen, wilden ze muziek maken en bliezen: dezen in de openingen der pijpen, genen in de bazuinen, zoodat er waarlijk een schaduw van klanken zich bewoog door de duistere stilte.

Levendiger werd het rumoer van de kinderprocessie in het schip van de kerk....

Op eens het gebrom van een zwaren klokkeslag, - de ijle, marmeren kindervreugd verstomde. Onder het gedreun van de machtige metalen stem herstelde zich de eeuwige orde van het kille zwijgen. Nog waren de twaalf slagen uit den klokketoren niet voorbijgegaan of met optochtspel en avonturen was het gedaan en ieder had zijn oude plaats weer ingenomen op praalgraf en wapenbord en in het lijstwerk der versieringen.

De twaalfde slag dreunde door.

Wie had het orgel aangeroerd? - Een toon, - een krachtige vlaag van tonen barstte los uit het instrument door de ongemeten ruimte. ‘Wij zullen opgaan naar het huis des Heeren. Onze voeten zullen staan in uwe poorten, Jeruzalem. Vrede zij binnen uw muren!’

Zoo gaf het orgel aan, en een koor van stemmen zong het lied: ‘Wij zullen opgaan naar het huis des Heeren.’ Het klonk geweldig als de opmarsch van een wereldleger, en onder die tonen vulde zich de zuilenhal der kerk met een menigte van pralende menschen. Een hand sloeg tegen de poort. Zij opende zich; een ros schijnsel als van daglicht drong door de opening, binnen trad de Koning met zijn gevolg.

‘Vrede zij binnen uw muren!’ luidde de begroeting van het koor. Vleiend sprak het orgel. Het goot over de hoofden der menschenmenigte zijn lieflijk lokkende klanken uit.

De Koning nam zijn plaats in.

‘Hoor naar mijn roepstem, mijn Koning en mijn God; want tot U richt ik mijn gebed.’

Het orgel bad. Aangrijpend diepe volle tonen, voerde het de klanken op tot een verteedering van behoefte aan heil en troost. Een siddering ging door de schaar van menschen, de Koning boog het hoofd.

Maar een schelle stem liet zich hooren. De prediker had den preekstoel beklommen, en hij had het woord genomen; het orgel zweeg.

Vrede was de tekst, en het begin van een nieuw leven voor het machtigste volk der aarde onder een nieuwe regeering die vrede had gebracht. De verderfelijke krijg was geëindigd; hij had getoond dat het machtigste volk ook het eerste was door zijn beschaving. Nu kon het zijn hand leggen op de wereld - in vrede. De kroning van den vorst was de dageraad die de grootsche toekomst opende. -

Volzin op volzin rolde door de kerk en brak als een bel boven de hoofden der menigte.

Onderwijl was het orgel opnieuw zijn spel begonnen. Het had den spreker eerst begeleid met wat gegrom van norsche geluiden,

dan had het opeens een aanklagenden dissonant in de ruimte gegooid, om al harder te gaan brommen en de woorden van den redenaar te overstemmen.

Majestueus klonk de orgelstem daarna tot steun van het lied: ‘Zadok, de priester, en Nathan, de profeet, zalfden Salomo tot Koning.’

De Koning verhief zich van zijn zetel om naar het altaar te gaan en daar de zalving te ontvangen; de bisschoppen leidden hem ter weerszijde.

‘Zadok, de priester, en Nathan, de profeet, zalfden den Koning,’ zong het koor.

Het orgel vlamde op met forsch geluid als de Koning het middenpunt der heilige handeling nader trad.

‘Zadok, de priester, en Nathan, de profeet...’

Een reuzengestalte, als uit een rots gehouwen, stond eensklaps tusschen den Koning en het altaar. De breede hand, in staat den stierenkop te kneuzen, recht voor zich uitgestrekt, versperde hij den vorst den weg.

Met ontzetting keken de menschen hem aan. Zijn zienersoog, fonkelend, wild en extatisch uit het verweerde, leedgegroefde leeuwengezicht, beheerschte met macht de menigte.

‘Wie zijt gij?’ vroegen hem de bisschoppen.

‘Ik ben schaapwachter,’ was het antwoord. ‘Mijn vader had mij gezegd, de lammeren te hoeden en toetezien dat geen aan de kudde ontbrak. Maar het geweld mijner vijanden is groot, hun jagers hebben met netten mijn schapen omstrikt....’

Nu sprak het orgel mee. Het vertelde van de onmetelijke eenzaamheid van het veld, van de liefde voor den vaderlandschen grond, van het Godsvertrouwen van den herder; maar het zeide ook den angst van den man, die zijn kleinood bevreesd is te verliezen, het sprak van het leed, van den trots, van de zorg, die in den borst van den leider der kudde huizen, wanneer hij zich ten prooi ziet van den overmachtigen aanval.

Een siddering ging door de menigte in de kerk onder het rosse schijnsel van het onwezenlijke licht.

‘Gij hebt mij mijn kudde ontroofd, o Koning die voor het altaar van uw Heer wilt treden!’

‘Uit den weg, man!’ sprak de vorst, ‘hinder mij niet mijn weg!’

Een flauwe straal van den grijzenden morgen kwam als een eerste bode tegen het kerkraam kloppen, - en de reuzengestalte voor het altaar verdween, weggenomen in de ijle lucht. Maar de Koning zakte ineen onder het gewicht van zijn kleed, en wie toeschoot om hem te helpen werd opgenomen in de grauwe verzwelgende duisternis.

Leêg de kerk van menigte en van vorstenpraal!

De schaduwen heerschen er, en een nevelgeruisch strijkt over de toetsen van het orgel als een fluisterende klacht over het voorbijgegane.

Weldra valt de nieuwe, fonkelende, harde dag met zijn helle stralen de kerkruimte binnen, en vult haar met het geluid van zijn klaar medoogenloos licht.

B*.

Bibliographie.

Gedichten door Hélène Lapidoth-Swarth. Amsterdam, P.N. van Kampen & Zoon.

Achttien jaar is het geleden sedert Hélène Swarth haren eersten bundel Nederlandsche verzen (‘Eenzame bloemen’) uitgaf. Sedert zijn er heel wat dichters en dichteressen gekomen en gegaan; nieuwe geluiden hebben geklonken en zijn weer verstorven; de kritiek heeft onbarmhartig gericht gehouden over wat in dat tijdsverloop door jongen en ouden werd voortgebracht.

En te midden van dat alles is de dichteres rustig voortgegaan haar lied te zingen, uit te storten in kleine gedichten het groote gevoel, de groote gedachte die haar bezielden, telkens met meer meesterschap over den versvorm, die geen moeielijkheden meer voor haar blijkt te hebben, telkens verrassend door nieuwheid en rijkdom van opvatting en beeldenkeus. De bron, waaruit Hélène Lapidoth hare poëzie schept, schijnt wel onuitputtelijk. Dank zij hare buitengewone gaven en den ernst van haren kunstarbeid, heeft zij zich dan ook een positie veroverd die haar, ook door de meest eischende kritiek, niet betwist wordt.

Wanneer de dichteres hare verspreide verzen in bundels verzamelt en vroegere bundels in nieuwe uitgaaf het licht doet zien - hier vindt men de bundels ‘Blanke duiven’ en ‘Diepe wateren’ herdrukt en latere verzen onder den titel ‘Schaduwtuinen’ bijeengebracht - dan behoeft zij te schiften noch te schrappen. Wat zij eens schreef is door de nobele gedachte en den feilloozen dichterlijken vorm bestemd om te blijven. Wanneer zij dan ook op de laatste bladzijde van dezen bundel, hare verzen toesprekend als kinderen die zich rond moeders schoot scharen, vraagt: ‘En van u allen wie zal eeuwig zijn?’ dan mogen deze ‘van Gods Geest ontvangen’ kinderen de bleeke, moede moeder met rechtmatigen trots antwoorden: ‘Wij verdienen het allen.’

Verzen van Willem Kloos. I. 2e druk. Amsterdam, W. Versluys. 1902.

Voor Willem Kloos zou er bij de bezorging van de nieuwe uitgaaf van zijn eersten bundel verzen eerder reden geweest zijn om te schrappen en te schiften. De woedende uitvallen tegen zijn vroegere vrienden en geestverwanten, die in het tweede gedeelte van den bundel voorkomen en waarvan slechts enkele als staaltjes van scheld- en

rijmvirtuositeit een oogenblik de aandacht mogen trekken, maar die overigens zoo onverkwikkelijk zijn, zou men in deze nieuwe uitgaaf gaarne gemist hebben.

Nu de dichter, om redenen die wij hebben te eerbiedigen al kennen wij ze niet, die rubriek niet in haar geheel geschrapt heeft, treft het te meer dat er toch twee sonnetten uit den eersten druk in dezen tweeden zijn weggelaten, en wel die aanvangende: ‘O! Heerde, heerlijk Heerde’ en ‘o, Laat 'k die krengen vloeken.’ Van andere wijzigingen zijn de voornaamste: het toevoegen van 16 regels aan het slot van *Okeanos*; het weglaten van een der Fransche verzen: ‘O ma trop courte et délicate vie;’ het veranderen van ‘o Aletrinootje’ in ‘o zwaar eentoon'ge;’ het verbeteren van den regel:

> Want der ziele muziek behoeft
> geen woorden

in:

> Der ziele diepst muziek snakt
> staêg naar woorden

en eenige vrij belangrijke veranderingen in het gedicht met den aanvang: ‘Gelooven doe ik niets.’

‘Hooge Trots, een glorie om (zijn) eigen bleeke slapen’ noemt Kloos zijn bundel en een ‘welks faam zal groeien met den Tijd.’ Maar diezelfde Tijd zal doen wat de dichter verzuimd heeft: hij zal schiften en heeft reeds geschift. De ruim tachtig verzen uit het eerste gedeelte van Kloos' eersten bundel zijn blijven leven als onverwelkelijke getuigen van zijn groot dichterschap.

De godin die wacht[1].
(*Vervolg.*)

I.
Een zoeker naar het leven.

Mr. Oldenzaal bleef een poos stil, een paar maal knikkend met het hoofd in bevestiging van zijn eigen verwonderde gedachten.

Toen:

'Ziezoo!' zei hij tegen van Heemsbergen. 'Nu heb-je de heeren allemaal bij elkaar gezien. Alleen de Assistent-Resident, die is te gauw weer weggereden - een heel aangenaam man, zu]-je zien - hij doet veel voor de conversatie hier. Maar anders heb-je ze nu allemaal leeren kennen - heel Soemberbaroe!' herhaalde hij voldaan.

'Hoort meneer de Bakker ook tot Soemberbaroe?'

De President zag op. 'Waarom vraagt hij dat op zoo'n toón?' dacht hij.

'H'm - eigenlijk niet, hij is van Kalimas weet-je, maar hij komt veél hier. Ook een beste man, een beste man, als je hem maar eerst leert kennen. Je moet een beetje wennen aan zijn manieren, zie-je.'

'Ah.'

'Ja, je moet er een beetje aan wennen... Ik ken hem nu al een paar jaar, en ik kan het best met hem vinden. Eens in de week, als ik te Kaliwangi zitting heb - je weet dat Kaliwangi onder den Landraad hier ressorteert? Ja - en Langean ook - het is me een expeditie elke week! - nou,

1) Zie *De Gids* van Juli.

als ik zitting heb te Kaliwangi dan rijsttafel ik altijd op de fabriek, zoo'n staande invitatie. Hij wou je daareven vragen mee te komen de volgende keer, maar we konden je niet vinden.'

Hij wachtte een oogenblik op een antwoord dat niet kwam, en ging door.

'Een aangenaam huis om te komen, een royale boel, gastvrij op zijn ouwerwetsch-Indisch, en mevrouw de Bakker....

Mr. Oldenzeel bracht duim en wijsvinger aan de gespitste lippen om een kus te plukken.

'Een vrouwtje!.... Je zult ze zien, ze is nu nog in Europa, ze gaat nog al eens voor haar gezondheid, weet-je. Maar om er je hoed voor af te nemen! Zij is wel fijner dan hij, meer dame, - nu ja, je begrijpt wel hoe ik 't meen!' viel hij zich in de rede, den glimlach waarnemend onder van Heemsbergens snor. 'Hij is een boere-jongen, die als koloniaal hier in 't land gekomen is, je hoorde 't hem zelf zeggen, zoo meteen. Hij schaamt er zich niet over!'

'In geenerlei opzicht,' zei van Heemsbergen koel.

Hij zag den planter voor zich als op dat oogenblik op de vendutie, den rooden kop in den nek gegooid en de jeneverflesch aan den mond, de grinnikende Chineezen om hem heen, en den deftigen Inlander die het aanzag.

'En nu moeten we nog spreken van het ophouden van ons prestige tegenover den Inlander!' dacht hij.

Mr. Oldenzeel wierp een zijdelingschen blik op hem, en zweeg.

Na een wijle:

'Ziezoo!' zei hij, opgelucht. 'Daar zijn we er!'

Zij naderden wat een Inlandsche kampong leek, door een lage schutting omtuind en overdonkerd door de schaduw van een heuvel-hoog paar waringin-boomen, een klomp grijs-bruine daken en dakjes, als in een klis saamgegroeide paddestoelen dicht opéen tegen den voet der reusachtige boomen aan. Kindergedrein, schel-zoet kirren van tortels en het geklikkak van stampers in een rijstblok klonken er uit op. Een vrouwestem riep iets op gebiedenden toon: en een andere antwoordde klagend-kijfsch.

'Het achter-erf van den Regent,' zei Mr. Oldenzeel. 'De

ingang van het hoofdgebouw is aan dézen kant, naar den aloon-aloon toe.'

Het rijtuig verliet den rand der ruige grasvlakte die het langs twee zijden van het wijde vierkant gevolgd had, en sloeg een weg in die op den donkeren loover-heuvel aanliep. Als een spelonk deed zich daaronder op: en tusschen, achter en onder stammen-groepen, hangende bladermassaas en vezelige strengen luchtwortels kwam een wit-gepijlerd huis te zien. Neergelaten gordijnen van biezen-weefsel, matgeel met roode en groene strepen beschilderd, maakten als luchtige muurvakken tusschen de pilaren. Op de roodsteenen treden aan weerszij van een open vak in het midden, waardoor de diepte der voorgalerij wegschemerde, zaten als beelden onbewegelijk twee Javanen gehurkt.

Mr. Oldenzeel knikte naar een groep Inlanders, aan den voet van den éenen waringin bij elkaar gehurkt:

'Dat zijn onze vrienden, de beschuldigden en de getuigen en alles wat er zoo mee pleegt te komen. En daar,' - hij tuurde de halfduistere voorgalerij in, - 'daar heb-je den Regent, met den Wedana en den Panghoeloe. - Jongens, jongens!' hij had zijn horloge uitgehaald, 'al over twaalven, waarachtig!'

Hij ging zuchtend naar binnen.

In de voorgalerij, waaraan een lange, met een groen kleed bespreide tafel met een schel, een karaf en glazen en eenige boeken en stapels papieren er op, eene rij stoelen en een groot bont-beschilderd scherm, voor den ingang naar het verborgen binnenhuis, een zweem van Europeesche orde en gerief gaven, zonderling contrasteerend met die opdonkering van echt-Inlandsch leven over de schutting van het achtererf, zaten de Regent, een oudachtig man met een dor, strak gezicht, zijn neef, de Wedana, en de van welgedaanheid glimmende priester te wachten met de onverstoorbare gelijkmoedigheid van den Inlander voor wien het begrip van tijd niet bestaat en nietsdoen een bezigheid is, aangenamer en waardiger dan eenige andere.

De Djaksa, een knappe jonge kerel, die de zwart en gouden staatsie-muts een tikje schuins had opgezet, keek het proces-verbaal dat hij straks zou moeten oplezen, nog eens door, in zich zelven de geschreven zinnen na-mompelend. Aan

het eind der lange tafel zat de Indo-Europeesche griffier, verschanst achter een stapel stukken, een briéf te schrijven, die begon: ‘Hoog Edelgestrenge Heer, ik vervrij mij de vrijheid U Hoog Edelgestrenge.’ Zijn chef ziende binnenkomen, schoof hij zonder zich in het minst te haasten den brief onder de stukken, en schikte den ongelijken stapel met zijn doorbuigende dunne vingers, geel aan de nagels van het sigaretten-rollen, terwijl hij, nieuwsgierig, van Heemsbergen monsterde, dien de Regent en de Wedana plichtplegend begroetten.

Mr. Oldenzeel verdween achter het Chineesche scherm, en kwam bijna dadelijk weer te voorschijn, breed, zwart en plechtig, in toga en baret. Hij ging zitten, een paar maal heen en weer schuivend op zijn stoel en trekkend aan het lange gewaad dat hem hinderde; zocht met de oogen naar den politie-oppasser, die diep bukkend naderde en achter hem neerhurkte; schuifelde wat met de papieren die de Indo voor hem had neergelegd; zette zijn lorgnet op; en gaf bevel beklaagde en getuigen vóor te brengen.

De politie-oppasser in zijn blauwe met breede kanarie-gele streepen versierde uniform ging de pendoppo uit, geäffecteerd slingerend met zijn beenen, dat de gele streepen op zijn broekspijpen schitterden, en kwam terug met de Inlanders, die hadden zitten wachten onder den grooten waringin voor de Regentswoning. De beklaagde, een man van een jaar of twintig met een zacht gezicht en iets bijna kinderlijk-argeloos in de oogen, werd door den cipier tot voor de tafel der rechters gebracht, waar hij, een ‘sembah’ makend, nederhurkte; de anderen, getuigen en uit nieuwsgierigheid meegekomen vrienden en geburen, gingen aan den uitersten rand der pendoppo op den grond zitten, tegenover de groep volgelingen van den Regent, die papier en pennen in orde maakten om te schrijven. Alleen, in trotsche afzondering, verscheen een statig schrijdende Arabier, uit wiens gewaden een geur van rozenolie benauwend-zoet walmde.

De President zag op van zijn papieren, over de lorgnet heen kijkend, en legde zijn beide armen in de wijde togamouwen met een gebaar van berusting voor zich op de tafel.

‘Ahem!..... Djaksa! Wil de acte van beschuldiging voorlezen!’

De knappe jonge Inlander, met de zwart en gouden kopjah op het eene oor, rees overeind met een sierlijke beweging die de plooien van zijn sarong kreukelloos deed neerglijden, wierp het hoofd in den nek, en begon op een zeur-zingerigen toon haastig te lezen.

Van Heemsbergen, die dacht goed Maleisch te kennen, verstond er niets van. De eentonige klanken-stroom kabbelde langs hem heen, zonder dat hij er meer dan nu en dan een enkel woord uit grijpen kon. Slechts zooveel maakte hij uit enkele telkens weer terugkeerende syllaben op, dat het ging om een vischvijver dien de beklaagde Pah-Tasmie van een zekeren Natawadjana gehuurd of verkocht en aan den Arabier, die Saïd Mohamad bleek te heeten, weer verhuurd of verkocht had. Maar het overige kon hij zelfs niet gissen. Ten laatste gaf hij het op.

'Als er toch maar een eind kwam aan dat gebrabbel en het verhoor begon,' dacht hij, 'niemand luistert er naar, schijnt het.'

Hij wierp een blik op den beklaagde. Voor den cipier neergehurkt zat hij in nog juist dezelfde houding en met juist dezelfde uitdrukking, of beter ontstentenis van alle uitdrukking, op het gezicht als daareven. Hij liet de lange beschuldiging over zich heengaan, of geen woord ervan hem raakte.

Even onverschillig-effen stonden de gezichten der andere Inlanders. Alleen door hun armelijke kleeding was de groep van Pah-Tasmie's vrienden en bloedverwanten te onderscheiden van het gevolg van den Regent, tegenover hen aan den anderen kant van de pendoppo neergehurkt. Geen zweem van belangstelling was in hun leege, rechtuit starende oogen te vinden.

Er was een jonge vrouw bij, die bij het binnenkomen vlak achter Pah-Tasmie gebleven was, en even had opgezien toen de Djaksa las:

'Naïla, vrouw van Pah-Tasmie.'

Evenmin als de anderen scheen zij zich iets van zijn lot aan te trekken.

Van Heemsbergen's voorbijgaande blik werd vastgehouden door het lichte geel van haar gelaat, dat te voorschijn blonk uit de rij dier donkere tronies. Opmerkzamer beschouwde hij haar.

Zij zat, zedig vóor zich kijkend, op kruiselings over elkaar geslagen beenen waarvan het beloop zich van heup tot fijnen enkel afteekende in den strakken sarong. Van het kleine, rankop-gedragen hoofd vloeiden de lijnen bevallig af langs den rechten hals, de glooiende schouders en de slanke lichtgebogen armen. De handen lagen los in den schoot, open, met de flauw-rozige palm naar het licht gekeerd. Het voorhoofd scheen bijna helder tegen het blauwig zwart van het haar. Een zweem van frisch bloedrood brak door op het paarsige ovaal der lippen, waarboven de dunne neusvleugels stonden scherp-toegespitst als die van een hertje. De neergehouden wimpers vleiden een fluweel-zachte schaduw over het matgeel der wangen. Er was in haar geheele verschijning iets glanzigs en fijns dat aan goud denken deed en aan bloemen.

Of zij den blik van den jongen man gevoeld had zag zij op, den luister ontdekkend van haar zwarte oogen, waarom de wimpers stonden als een donkere uitstraling. Maar dadelijk sloeg zij ze weder neer en wendde het hoofd af met een stille aanvallige beweging.

'Wat een prinsesje, de vrouw van dien sul!' dacht Van Heemsbergen. 'En de tegenpartij?' Hij keek naar den Arabier, die op een verachtelijken afstand van de Inlanders tegen een pilaar geleund stond. Oplettend, of hij elk voorbijsnorrend woord opwachtte en herkende, zag hij den voorlezer aan. Zijn uit schaduw-holten fonkelende oogen waren niet van den Djaksa af. Strak, als in brons gegoten stond zijn trotsch gezicht met de sterk vooruitspringende wenkbrauwen en den arendsneus in de blanke omlijsting van den tulband. Onder het luisteren streelde hij zijn blauwzwarten baard met een magere, wèl-gevormde hand, waaraan een enkele saffier blonk.

'Saïd Mohamad bin Addoelrachman bin Mohamad bin Djena Aljuffrie,' las juist, de lange klankenreeks afroffelend, de Djaksa. Hij snakte naar adem en gonsde weer verder.

'Nog niet gedaan? dat is om er bij in slaap te vallen!' dacht van Heemsbergen.

De Indo naast hem had den begonnen brief aan den hooggeplaatsten ambtenaar, wien hij een postje wilde afbedelen, weer te voorschijn getrokken uit den stapel stukken en keek

er naar met steels verlangende blikken, de pen heen en weer draaiend tusschen zijn magere, geel-benagelde vingers, die jeukten om te gaan schrijven; maar om den nieuwen substituut-griffier durfde hij niet.

Mr. Oldenzeel zat de verte in te staren, strakoogig en bekommerd of hij aan den horizon een van goud glorende kust beschouwde, waar geen enkele delver verkoos te delven.

De Regent zetelde roerloos-plechtig als een Boeddha-beeld, met neergehouden oogen en handen vlak neergelegd op de knieën, waarvan zijn sarong in lange rechte plooien afhing. Zeer tegen zijn zin vervulde hij voor deze enkele maal den rechter-plicht, waarmee hij gewoonlijk een zijner ondergeschikten uit de mindere hoofden belastte. Het ambt was onbezoldigd. En wat had hij te doen met de aangelegenheden van die geringe lieden? Maar hij hield zijn waardigheid op. Door zijn onaandoenlijk gelaat en hiëratische houding verhief hij de zitting tot een plechtigheid, hem ter eere gehouden, en een aan zijn vorstelijk bloed verschuldigde hulde. Zijn neef de Wedana bootste hem in wezen en houding na, als een schaduw de gestalte die haar werpt.

De welgedane Panghoeloe, in den kaftan en den tulband die hem voor het eerbiedig oog zijner landslieden als Meccaganger kenteekenden, had zijn vleezige handen in den schoot gelegd en knipte slaperig met de al zwaarder wordende oogleden.

‘Het kan hun geen van allen een zier schelen, noch den beklaagde, noch den getuigen of den vrienden, noch den rechters, noch dien vetten priester,’ dacht van Heemsbergen. ‘Is dat nu de Inlandsche onverschilligheid? Of hebben wij het erin gebracht door instellingen die voor die menschen niet - of nog niet - geschikt zijn?’

De Djaksa eindigde zijn voorlezing:

‘De beklaagde Pah-Tasmie heeft zich derhalve schuldig gemaakt aan oplichting.’

Hij ging zitten en aaide eens over zijn sarong die toch een beetje uit de plooi was geraakt.

De plotselinge stilte maakte alle suffenden wakker. De Regent en de Wedana keken op, de Panghoeloe deed zijn oogen wijd open, en Mr. Oldenzeel nam zijn armen van de tafel en ging recht in zijn stoel zitten.

‘Heb-je 't kunnen volgen, meneer van Heemsbergen?

vroeg hij huiselijk weg. ‘Zoo, niet best? Hij rammelt ook zoo. Nu, het verhoor gaat vanzelf langzamer, met het vertalen, weet-je.’

‘Hoe zoo, vertalen?’

‘In het Soendaasch immers! de menschen verstaan geen Maleisch hier.’

‘Wat? de beklaagde verstaat de beschuldiging niet? En de getuigen....’

‘Welneen natuurlijk, we zijn toch in de Soenda-landen hier! Saïd Mohamad wel, die kent Maleisch, spreekt van zelf.’

‘Het is waar, de officieele taal is Maleisch. Dat heb ik toch geweten,’ dacht van Heemsbergen. ‘Wat een onmogelijke toestand! al gaan ze nu ook alles vertalen, de rechtszitting wordt op zoo'n manier toch een vertooning, - een pure klucht! Dat iemand pleizier kan hebben daaraan mee te doen!’

Hij zag met een zekeren weerzin naar zijn chef.

De President beval de getuigen en het publiek te verwijderen, en den beklaagde vóor te brengen.

‘Ahem!.... Kch! Kch!.... Pah....’, hij zocht den naam op het stuk vóor hem, ‘Pah.... Pah-Tasmie!’

De ondervraging begon, nadat Pah-Tasmie, voor den Panghoeloe nederhurkend, een eed gebrabbeld had.

De President, die geen Soendaasch verstond, richtte zijn vragen in het Maleisch tot den Djaksa; en de Djaksa bracht ze in het Soendaasch over aan den beklaagde en de getuigen die geen Maleisch verstonden. Zoo ging het voort, langzaam als schenken uit een flesch met een kurk in den hals; druppelsgewijs kwamen de woorden, en werden overgeschonken en heen en weer gedragen, vermorst en weer bijgevuld. Het duurde eene wijle voor van Heemsbergen met raden en gissen de toedracht der zaak had gevat, en vernomen hoe Pah-Tasmie, die een feest moest geven voor de geboorte van zijn eersten zoon, in de schuld gekomen was bij Saïd-Mohamad den geldschieter; hoe zijn al vooruit verpande oogst niet voldoende gebleken was om den woekeraar te betalen, en hij rechts en links had verkocht, geleend, gebedeld en verpand, hoe hij daarmede nog niet genoeg bijeen had kunnen krijgen om de in dien tusschentijd al weer grooter geworden schuld te vereffenen; en hoe hij, denkende nog wel uit den nood te zullen komen als hij maar den

vischvijver van zijn moeders-broeder Natawadjana eenigen tijd kon exploiteeren, dien vijver gehuurd maar de bedongen som van honderd gulden per jaar niet betaald had.

De President vroeg Pah-Tasmie door den Djaksa of hij erkende in gebreke te zijn gebleven aan zijn wettelijke verplichtingen te voldoen?

'Ja,' liet Pah-Tasmie den Djaksa antwoorden, hij erkende het. Hij had zoo zeer weinige héel kleine vischjes uit den vijver gehaald, de Hollanders wilden ze niet koopen en de Chineezen wilden ze niet koopen en de menschen in den kampong gaven er maar allerweinigst geld voor. Zij zeiden, Pah-Tasmie moest niet meer in den vijver visschen, maar hij moest den vijver uitbaggeren en er nieuwe dijkjes in aanleggen, en goede visch planten, waarvoor hij geld krijgen kon als hij ze ventte langs de huizen; want zulke vischjes als er nu in waren die wilde niemand koopen! En hij, Pah-Tasmie, wilde wel gaarne den vijver schoonmaken en er goede visch in planten. Maar hij had in het geheel geen geld en Natawadjana, zijn moeders-broeder, was een zeer gierig mensch, en wilde hem geen geld leenen, hoewel hij hem vele malen gesmeekt had. Daarom was hij weder naar Saïd Mohamad gegaan en had gezegd: 'Geef mij driehonderd gulden op pand van den vijver! En Saïd Mohamad kwam en bezag den vijver, en schudde met het hoofd en zeide: "De zaak is slecht, de zaak is slecht!" En hij zeide: "Ik wil geen geld te leen geven op den vijver, maar ik wil den vijver koopen voor driehonderd gulden als je er de twee bamboe huizen bij doet die je in den kampong hebt staan, en ook nog je vier karbouwen! over vijf maanden kun je alles weer terugkoopen!" - Toen waren zij allen naar den notaris gegaan, en hij, Pah-Tasmie, had het stuk meegenomen, waarin alles van den vijver geschreven stond.

"Het huurcontract met Natawadjana?" vroeg de President.

Ja, het huurcontract met Natawadjana! want nu wilde hij den vijver aan Saïd Mohamad verkoopen en dat moest de notaris schrijven in het stuk!

"Pah-Tasmie!" begon de President. "Verkoopen kan men alléen wat men bezit. Die vijver nu was niet jouw bezit, maar dat van je oom Natawadjana. Hoe is het dan dat je hem verkoopen woudt?"

Pah-Tasmie zag op met onschuldige oogen.

"Ik moest geld hebben om den vijver schoon te maken en nieuwe dijkjes aan te leggen, en goede visch te planten; daarom verkocht ik den vijver voor geld!"

"Maar je kondt den vijver niet verkoopen want hij hoorde je niet toe. Het was de vijver van Natawadjana. Je hadt dien alleen maar gehuurd en niet eens de huur betaald. Hoe is dat, te willen verkoopen wat van een ander is?"

Saïd Mohamad zag den rechter aan met den blik van een lang verdrukt mensch die eindelijk onrecht onrecht hoort noemen, en hoop schept voor de toekomst.

"Hoe is dat, Pah-Tasmie?" herhaalde strenger de President.

Pah-Tasmie antwoordde niet. Hij keek hulpeloos vóór zich. Dit was eene zeer lastige zaak, een al te moeielijke!

Na een poos wachtens gaf de rechter als zijn vermoeden te kennen dat de notaris de transactie onmogelijk verklaard moest hebben, en zag zich in die meening bevestigd, verder vernemend hoe de ambtenaar Pah-Tasmie had verklaard dat deze eerst zelf den vischvijver diende te koopen.

Hij vroeg:

"Heb je de noodige stappen daartoe gedaan, Pah-Tasmie?"

Neen; dat had Pah-Tasmie niet gedaan. Natawadjana was een zeer gierig mensch! hij zoude voorzeker den vischvijver niet verkocht hebben! Maar Singadikrama, die een zeer verstandig man was, was op een avond gekomen en had gezegd: "Je oom Natawadjana is ziek en ook zijn zijn beide beenen lam geworden, hoe zou hij kunnen gaan naar den notaris? Daarom moet een ander gaan naar den notaris, en zeggen: "Ik ben Natawadjana en deze is mijn neef Pah-Tasmie, die mijn vischvijver van mij wil koopen!" Zoo zul je kunnen doen wat noodig is! In deze zaak wil ik je helpen en van dienst zijn, want je vader, die mijn vriend was, is mij toen hij leefde ook dikwijls van dienst geweest; het is betamelijk dat ik het nu vergeld aan zijn zoon! Maar je moet getuigen hebben, dezelfde die je getuigen waren toen je den vischvijver huurde van Natawadjana!" En Pah-Tasmie had gezegd: "Hoe kan dat? want de getuigen toen ik den vijver huurde waren Natawadjana's zoon Laitem en zijn schoonzoon Djoedakerta! zeker zullen die niet willen getuigen nu!"

Maar Singadikrama antwoordde en zei: "Zooals ik naar

den notaris zal gaan in plaats van Natawadjana, zoo moeten twee andere menschen gaan in plaats van zijn zoon Laitem en zijn schoonzoon Djoedakerta! Zeker heb je toch vrienden of bloedverwanten die kunnen gaan. Ik zelf zal dan menschen meebrengen die de notaris kent, om te verklaren dat die twee werkelijk Laitem zijn en Djoedakerta."

Toen was Pah Tasmie rondgegaan bij zijne familie en bij de familie van zijn vrouw, en zijn bloedverwant Pah Djas en zijn vrouws bloedverwant Ngalipan hadden gezegd: "Het is wel, wij zullen medegaan naar den notaris!" En toen waren ze allen gegaan, hij Pah Tasmie en Pah Djas en Ngalipan en ook Singadikrama die den raad gegeven had en de beide vrienden van Singadikrama en Saïd Mohamad.'

Hij zweeg.

De President gelastte den politie-oppasser hem naar buiten te brengen maar niet bij de andere Inlanders: hij moest alleen blijven onder den boom links. En Saïd Mohamad vóor te doen komen. 'Als ik ze bij elkander liet zouden de getuigen afspraakjes maken, begrijp-je?' legde hij zijn handelwijze tegenover van Heemsbergen uit.

De Arabier kwam binnen, prinselijk in zijn lang-neerplooiend gewaad en atmosfeer van welreuk. Rechtop bleef hij voor den Panghoeloe staan die op de teenen en met opreikende armen hem het Koran-boek op het hoofd trachtte te leggen, hem de woorden vóormompelend van het Mohammedaansche eedsformulier. Met minachtende onoplettendheid tuurde Saïd Mohamad voor zich uit. Hij wachtte een oogenblik nadat de Inlandsche priester zijn gebrabbel gestaakt had. Toen sprak hij overluid en met nadruk de heilige woorden:

'Bij God den Groote! Bij God den Groote! Bij God den Groote! En bij wat geschreven staat in dit Boek, het Woord Gods!'

In elke syllabe liet hij zijn trots klinken op die taal die zijn moedertaal was, en op den godsdienst die de godsdienst was van zijn volk, het uitverkoren volk uit welks midden de Profeet was opgestaan.

In verlegen eerbied keek de priester op naar den in zaken des geloofs wèl-onderwezene, die zoo vloeiend de moeilijke spreuk opzegde.

De President ondervroeg Saïd Mohamad zonder tusschenkomst van den tolk. Hij antwoordde rustig en met waardig-

heid in een Maleisch dat dat van den President tot straat-taal maakte, verklarende dat hij Pah-Tasmie voor den wettigen eigenaar van den vischvijver gehouden had. Nadat hij weder de pendoppo uitgeleid was, kwamen Pah-Djas en Ngalipan voor, die de verkoopacte als Laitem en Djoedakerta onderteekend hadden.

De President wierp een blik in de stukken en vroeg terloops:

'Heeft Pah-Djas kennis gehad van den inhoud van het stuk?'

Hij zag op bij het vernemen van een duidelijk: 'Hanten!' Dat was één van de twee of drie Soendasche woorden die hij verstond. Hij wist dat Pah Djas 'neen' geantwoord had.

De Djaksa stond een oogenblik besluiteloos. Maar begrijpend dat de rechter dat ééne woord werkelijk verstaan had herhaalde hij:

'Neen.'

Mr. Oldenzeel fronste de wenkbrauwen.

'In de akte van beschuldiging vind ik hier dat de Inlander Pah... ahem... ahem... hier! de Inlander Pah-Djas erkend heeft te weten wat de akte hem door den notaris voorgelezen bevatte. Hoe zit dat, Djaksa?'

De Djaksa antwoordde niet dadelijk. Hij ergerde zich. Had hij beschuldigde en getuigen al hun antwoorden niet van buiten laten leeren en laten opzeggen, altijd maar over nieuw, totdat het zoo glad ging als een hoofdstuk uit den Koran op school? Gisteravond nog had hij hen overhoord. En het ging goed. En alles klopte, zóó dat zij alle drie veroordeeld konden worden, zooals het behoorde wanneer de Heer Assistent-Resident beval menschen terecht te doen staan. En daar zeide nu die man, Pah-Djas, die zeker al zijn wellevendheid verloren had, 'neen' in plaats van 'ja'! Nu was alles bedorven! Hij was een mensch zonder opvoeding of verstand, deze Pah-Djas!

De Djaksa mompelde eenige verwarde woorden, bij wijze van verklaring voor de tegenstrijdigheid tusschen Pah-Djas' gesproken en zijn geschreven bekentenis; en zich een latere afrekening met den spelbreker voorbehoudend schikte hij er zich voorloopig in 's mans verweer te vertalen.

Dat werd een lang verhaal.

Het begon met onderhandelingen tusschen Pah-Tasmie en Pah-Djas over een karbouw, dien Pah-Tasmie na lang loven en bieden

gekocht had voor acht-en-dertig gulden in theorie (in de praktijk verminderd tot zes-en-twintig). En 't ging voort met een bezoek van Pah-Tasmie aan zijn schuldeischer en zijn gulhartig aanbod om de reeds als verloren beklaagde twaalf gulden alsnog te betalen. Verheugd had Pah-Djas toen Pah-Tasmie vergezeld op wat hij dacht dat diens thuisweg was; Pah-Tasmie echter was niet naar zijn huis gegaan om het geld te halen, maar hij zeide: ‘Ik moet gaan naar den notaris, want daar zal ik geld ontvangen van een Arabier, zeer veel, en daarvan zal ik jou de twaalf gulden geven voor den karbouw, waarlijk!’ Toen waren zij te samen naar den notaris gegaan en voor het huis van den notaris daar waren Saïd Mohamad en Ngalipan en een oude man en nog eenige menschen, en Pah-Tasmie zeide tot den ouden man ‘Goeden dag oom Natawadjana!’ Toen waren ze allen in het huis van den notaris gegaan en de notaris las een stuk voor!

De rechter vroeg wat er in dat stuk gestaan had?

Dat wist Pah-Djas niet. Het was Maleisch!

Toen had de notaris tot hem gezegd: ‘Laitem, onderteeken!’ En hij was verbaasd geweest want hij heette Pah-Djas, maar hij heette niet Laitem! Maar Singadikrama had gezegd: ‘Hoor je niet wat de Heer Notaris zegt! Het is noodig dat je Laitem schrijft op het papier, daar waar de klerk zijn wijsvinger heeft! want als je niet schrijft dan kan Pah-Tasmie geen geld krijgen van den Arabier, en als hij geen geld krijgt van den Arabier, dan kan hij jou de twaalf gulden niet geven voor je karbouw.’ En de oude man Natawadjana zeide het ook, zeer boos, en toen had hij, Pah-Djas, geschreven waar de klerk van den notaris wees met zijn vinger. ‘Laitem’ had hij geschreven.

De rechter zag den tweeden getuige aan, Ngalipan, den zwager van den beklaagde, die het stuk met den naam van Djoedakerta onderteekend had, en vroeg of hij geweten had wat er in de akte stond?

Ngalipan had het niet geweten; het was Maleisch! Maar de oude man Natawadjana had hem beduid dat, indien Pah-Djas onderteekend had, hij, die nog maar een jonge man was, niet wijzer moest willen zijn dan zijn meerdere. Toen had hij gezegd ‘Het is wel!’ en omdat hij niet schrijven

kon had de Heer Notaris den klerk laten schrijven. ‘Djoedakerta’ had de klerk geschreven.

Toen had Pah-Tasmie den ouden man Natawadjana geld gegeven en de oude man zei: ‘Mijn neef Pah-Tasmie heeft me zeshonderd gulden gegeven voor mijn vijver, jelui allen zijt getuigen!’ en zij waren allen naar den warong gegaan om te eten. En na een uur waren zij teruggekomen en de notaris had weer een stuk voorgelezen en zij hadden weer hun namen er onder geschreven, en toen had Saïd Mohamad gezegd: ‘Pah-Tasmie, hier is driehonderd gulden voor den vischvijver, en de twee huizen en vier karbouwen, en nu zijn die allen van mij. Jelui zijt getuigen!’

De rechter vroeg naar Singadikrama. Niemand wist iets van hem.

Het bleek dat hij het laatst in gesprek met den Arabier gezien was, buiten de warong, waar de anderen zaten te eten. Sedert was hij verdwenen in de dunne lucht.

Van Heemsbergen dacht aan den jongen controleur en zijn ‘attendez-moi sous l'orme!’

Pah-Djas, verder ondervraagd, bekende geld te hebben ontvangen van Pah-Tasmie. ‘Maar niet twaalf gulden, maar alleen maar acht gulden,’ zei hij bedroefd.

En Pah-Tasmie, weer binnengeroepen gaf rekenschap van de driehonderd die hij van Saïd Mohamad ontvangen had. Veertig gulden aan den Heer Notaris omdat hij tweemaal gelezen en tweemaal geschreven had; en vijftien gulden aan Singadikrama die hem goeden raad had gegeven en een rijksdaalder aan elk van Singadikrama's vrienden; en honderden-zestig gulden aan Saïd Mohamad voor schuld en rente, en vijftig gulden ook aan Saïd Mohamad als vooruit te betalen maandhuur voor den vijver en de karbouwen. Hij had nu niets meer, geen geld, geen vee en geen bamboehuizen, en ook was hij in de schuld bij den Chinees.

De Djaksa vertaalde het klagelijk verhaal met het gelaten gezicht van een man die alles ten beste heeft willen schikken en het aan moest zien hoe de zaak te elfder ure door onverstand en betweterij bedorven wordt.

Van Heemsbergen keek de twee getuigen aan.

‘Het is zoo klaar als de dag dat ze er ingeloopen zijn,’ dacht hij. ‘En de andere vriend? Pah-Tasmie of hoe hij heet?’

De beklaagde zat daar met nog altijd hetzelfde gelijkmoedige gezicht. Hij had op alle vragen geantwoord, alles bekend, niet geprobeerd zich te verdedigen of te verontschuldigen of eenige verklaring, welke ook, te geven van zijn gedrag, hij liet de terechtzitting over zich heengaan als een onweer in het vlakke veld. Hoe kon een mensch zich daartegen verzetten? Wat geschieden moest, dat geschiedde.

Verbaasd beschouwde van Heemsbergen den argeloozen falsaris. Wat ging er in die hersens om? Hij had een gevoel alsof hij, een vrije baan afgaande, plotseling door de dunne lucht werd tegengehouden. Een onzichtbare, ondoorbreekbare muur was voor hem opgerezen, hij kon niet verder, daar stond hij.

In zijn binnenste vernam hij een welbekende stem, duidelijk als klonk zij van den katheder, en hij luisterde op zijn gewone plaats op de college-banken.

'Wij moeten trachten ons te verplaatsen op het standpunt van den Inlander, ons mede te bewegen in zijn gedachtengang, ons te laten aandoen door wat hem bedroeft of verheugt, indien wij ooit een werkelijk-rechtvaardig oordeel over hem zullen spreken.'

'Ja, dat zou misschien moeten,' dacht hij. 'Maar het is onmogelijk, - te eenenmale onmogelijk. Hoe kan een logischdenkend mensch nu medegaan met de redeneering van zoo iemand als dien Pah-Tasmie? Dat is onmogelijk... Hoewel, Hendriks heeft het gekund, naar het schijnt. Maar hoe dan?'

Hij zag de donkere gezichten aan of hij achter die stompe, gesloten trekken en onverschillig neergehouden oogleden de gedachte moest kunnen ontdekken, die Oosterlingen-gedachte die van zijn denken verschilde, meer nog dan de tengere bruine lichamen dier menschen verschilden van zijn forsch blank lijf.

De President beval den beklaagde en de getuigen uit de zaal te verwijderen. De politie-oppasser met de kanarie-gele streepen kwam te voorschijn van achter de tafel, waarboven zijn hoofddoek alleen zichtbaar geweest was, en op de groep Inlanders toe slenterend, deed hij hen opstaan en naar buiten gaan.

Onder den grooten waringin op het erf had een venter van vruchten en zoetigheden al een tijd lang zitten wachten

tusschen zijn uitgestalde waar; zij verdrongen zich er om heen, keurend en kiezend uit het bonte snoepgoed, dat zij eerst lang bekeken, bevoelden en beroken. Toen neerhurkend in het gras begonnen zij het te benibbelen, vóor elken beet de verkwikkelijke lekkernij weer met de oogen genietend.

De stem van den President haalde van Heemsbergen's gedachten weer terug naar de rechtszaal.

'Wat is het gevoelen van den Djaksa?' vroeg hij met de officiëele woorden.

De Djaksa rees weder met een bevallige beweging op, en verklaarde dat hij de schuld van den beklaagde aan het hem ten laste gelegde bewezen achtte, en hem deswege veroordeeld wilde zien tot de straf van dwangarbeid buiten den ketting voor den tijd van vijf jaar, en tot een geldboete van driehonderd gulden.

Nadat hij die woorden op een toon van voldaanheid met zich zelven en met zijn ambt geuit had, ging hij weder zitten, zijn baadje recht trekkend.

De President greep onder de vouwen van zijn tabbaard, haalde een zakdoek te voorschijn, dien hij uit de plooi schudde, en dweilde zijn gezicht af, daarna naar een droog hoekje zoekend om er zijn lorgnet mee te poetsen.

'Ahem!... Panghoeloe!' zei hij terloops.

De priester verhief zich om zijn altijd gevraagd en nooit gevolgd oordeel uit te spreken, dat berustte op de wet van den Profeet.

'Ik acht de schuld bewezen, en oordeel dat de bedrieger gestraft moet worden met het afkappen van zijn rechterhand!' zei hij plechtig.

De President keek op zijn horloge; het was bij tweeën. Hij haastte zich met het resumeeren der feiten, een overzicht van het geval gevende dat zijn Inlandsche ambtgenooten in staat moest stellen er een oordeel over te vellen.

Van Heemsbergen zag de rechters van Pah-Tasmie aan: den breeden zwart-getabberden Hollander, die zijn rechts-idee geërfd had van de Romeinen, van de oude, die de stad bouwden, en van hun op Corsica nàgeboren zoon; de twee Inlandsche edelen, gewend tastelings naar den weg te zoeken in dien doolhof van onbegrepen voorschriften, onzekere overleveringen, op gezag aangenomen uitspraken, den Adat; den

als Arabier verkleeden priester, in de rechtszaal een ledepop, in de dessa een beslisser boven alle wetten, die in de van woestijn-zand doorstoven moskeeën van Mekka zijn hersens had laten persen en wringen door spitsvondige uitleggers van den Koran.

En hij kreeg den indruk of hij daar belichaamd zag drie ongelijke beschavingen, drie hemelsbreed van elkaar verwijderde Verledens, op deze plek en dit uur vergaderd als uitheemsche dwingelanden van het Heden.

De rechters brachten hun stem uit. Na den Wedana, die als jongste het eerst had gesproken, de Regent; en ten laatste de President van den Landraad.

'Wat zullen zij zeggen?' dacht hij, van den een naar den ander ziende. 'Zij zullen den onnoozelen hals toch niet als een bedrieger behandelen?' En tegelijk zeide hem zijne kennis van de wet dat zij niet anders zouden kunnen. 'Dus drie jaar dwang-arbeid buiten den ketting, en driehonderd gulden boete, subsidiair zes weken dwang-arbeid,' verklaarde na een korte beraadslaging Mr. Oldenzeel.

De geelvink ging den beklaagde en de getuigen halen om het vonnis te vernemen.

Met volkomen gelijkmoedigheid hoorde Pah-Tasmie het aan. Zijn onbewogen gezicht scheen te zeggen:

'Het heeft zoo moeten zijn!'

Misschien dacht hij ook dat kost en inwoning in den boei, zonder harderen arbeid dan, elken dag, een paar uur teuterig knoeien aan den landweg onder een praatje met de kameraden, een strootje vriendschappelijk met den opzichter gerookt, en zoo nu en dan wat dutten in de schaduw, nog zoo'n slechte ruil niet was voor onafgebroken zwoegen in dienst van een nooit-af-te-betalen schuldeischer, als daglooner op zijn eigen grond waarvan de Arabier binnenkort de eigenaar zou zijn.

Hoe dan ook, zijn lot was eenmaal zóo. In gedachten had hij zich al in zijn nieuw bestaan geschikt. Terwijl hij het erf van den Regent afging, gevolgd door de mooie Naïla die sierlijkjes liep met een wiegende beweging van haar slanke leest, bepraatte hij vertrouwelijk met den gevangenbewaarder de beste manier om in de gunst te komen bij den opzichter. Moest hij hèm geschenken brengen of zijn vrouw? Er

werd immers gezegd dat hij zoo zéer verliefd op haar was!

De President ging zijn toga en zijn plechtigheid uittrekken, en kwam van achter het scherm weer te voorschijn in zijn wit linnen jasje, slof moe en gapend van den honger. Zich de woorden herinnerend die zijne vrouw hem dien ochtend nog bij het wegrijden had nageroepen, vroeg hij van Heemsbergen te eten. Maar hij vond het niet onpleizierig dat de jongeman bedankte, hoewel hij zich met eenige wroeging de leege schotels voorstelde die de gasten van de vendutie waarschijnlijk op den logements-disch hadden achtergelaten. Om tegelijk zijn zin en zijn geweten te bevredigen bracht hij zijn griffier naar huis en inviteerde hem met bijzondere hartelijkheid voor een volgende maal. 'Wanneer hij hoopte gelukkiger te zullen zijn.'

Uit de achtergalerij van het hotel klonk de schorre stem van den vendu-meester, en daarop een daverend gelach, waar het trompet-geluid van den planter boven uit schetterde. Van Heemsbergen deed zijn kamerdeur achter zich dicht.

'Nu heb ik werkelijk "heel Soemberbaroe" gezien,' dacht hij. 'Het smalle blanke en het breede bruine gezicht van den Janus-kop.'

Er lag een brief op zijn tafel - uit Batavia nagezonden, zag hij aan den poststempel.

Hij was van Ada - haar eerste!

Van Heemsbergen scheurde de enveloppe open, en vloog door den brief heen als een jongen door een rooden appelboomgaard, in één ren en adem, niet wetend wáarheen het eerst te grijpen, en dan, aan het eind, stilstaand en bedaarder weer van voren af aan, genietend nu bij elken stap. Hij lachte van blijdschap terwijl hij las, stilhoudend bij alle de liefste woorden, waar de klank van haar stem hem uit tegenkwam en de opslag van haar oprechte oogen.

Hij had tweemaal van begin tot eind alles overgelezen, vóor hij, nadenkend, begreep dat hij eigenlijk een geheel anderen brief van haar verwacht had, en dat het het groote verschil was dat hem zoo blij maakte.

Was dat Ada die zoo vroolijk-lief schreef? Hij zag haar voor zich of ze daareven de deur had opengedaan

om hem toe te lachen. Het bleeke stem-strakke gezicht, dat hij sedert het afscheid altijd weer voor oogen had gehad, was verdwenen als een wit nacht-neveltje voor de morgenzon.

'Hoe is het mogelijk dat ik haar ooit voor melankoliek gehouden heb?' dacht hij verwonderd. 'Of je een leeuwerik hoort òpgaan. Koel - dat had ik toen al gemerkt, dat ze dat niet was....' Zooals hij al ontelbare malen gedaan had, maar in een geheel anderen geest nu, herdacht hij zooveel wat zij gedaan had en gezegd en wat in haar oogen verschenen was nu en dan in die moeilijke weken tusschen de verloving en het afscheid, terwijl ze, pas door haar vader alléen gelaten, tegenover allen moest staan om hem. Hij begreep voor het eerst hoe haar aangeboren schuchterheid en het overheerschende in zijn liefde haar hart, dat op het opengaan stond, bekneld hadden, en hoe die plotseling-uitbrekende hartstochtelijkheid bij het afscheid nemen als het onweer geweest was dat na een onzeker voorjaar eensklaps de lente het land in laat, met blauwte en zonneschijn en een menigte bloemen - aan alle kant wat te voorschijn springende menigten!

Hij sprong op en liep een paar maal de kamer op en neer, de handen op den rug, glimlachend.

Toen nam hij den brief weer op, en zocht naar iets waarvan 't hem voorstond, dat het belangrijk was, maar waar hij in zijn blijde haast toch overheen geloopen was. Hij vond het ten laatste in een fijngekrabbeld P.S.

'Daareven is een oude vriendin van Mama ons komen opzoeken, zoo pas uit Indië terug. Mevrouw Meerhuys, wier man indertijd controleur van Soemberbaroe is geweest - het is een klein plaatsje in het Cheribonsche, heb ik op de kaart gezien. Ze vertelde zoo heerlijk van het prachtige landschap, ik zag het voor mijn oogen - als je dáar eens geplaatst werdt!'

'Dat is toch al een heel bijzonder toeval,' dacht van Heemsbergen. 'Iemand, die aan telepathie en die soort dingen geloofde, zou zeggen, dat zij den directeur van justitie gesuggereerd had, me hier naar toe te zenden.'

Het gele gezicht met de moede oogen achter de brilleglazen en de romantische gedachte maakten elkander belachelijk in zijn verbeelding.

‘Zij heeft iets van dien aard gedacht, toen ze mijn telegram kreeg, daar ben ik zeker van,’ dacht hij weer glimlachend.

Hij nam haar portret in handen en beschouwde het fijne, langlijnige gezicht met den gevoeligen mond.

‘Sentimenteeltje!’ zei hij.

Toen de stukken naar zich toe trekkende, die hij van de terechtzitting had medegenomen, begon hij een kritische herlezing van Pah-Tasmie's proces.

Maar hij zag toch nog even op om Ada toe te knikken.

‘Kijk jij maar toe, met je lieve gezicht - dat helpt!’

Hij bracht een paar uur door met het vergelijken van feiten en verklaringen, zijn eigen vermoedens toetsend aan het resultaat; en kwam ten laatste tot een inzicht in de zaak, waarbij Hendriks' gezegde van dien ochtend, over Singadikrama als werktuig in een geoefende hand, het rechte woord op de rechte plaats bleek. Het leed geen twijfel of de Arabier had de geheele zaak op touw gezet, van het begin tot het eind alle draden in handen gehouden, en Singadikrama, Pah-Tasmie, Pah-Djas, Ngalipan en zelfs den Djaksa als spoelen heen en weer geworpen in een weefsel, waarvan bedrog de schering was en de inslag. Maar hoe hij zocht en probeerde, hij vond geen houvast voor de wet aan den sluwaard.

‘Hij is er thuis in, de schobbejak - heel wat beter dan mijn President, zou ik zeggen - hij is hun allemaal te slim af geweest, behalve Hendriks, naar het blijkt. Ik moet toch zien, dat ik dien wat nader leer kennen,’ was het slot van zijn overpeinzing.

Hij schoof de papieren op zij, stond op en ging naar buiten, zijn armen uitrekkend met gesloten vuisten, en met een diepen ademtocht de frissche lucht inhalend.

Het was al laat in den namiddag. De grijze wolken, die laag gehangen hadden, den geheelen dag, waren opgetrokken. Uit het westen scheen roodachtig de zon.

‘Daar is ze!’ dacht hij. Sedert zijn aankomst in Indië was het de eerste maal dat hij haar zag; het leek als een voorteeken.

‘De brief van Ada en mijn eerste zitting en de zon voor de eerste keer, dat komt goed bij elkaar! Hè! als ik nu eens een flinken rit kon doen!’

Hij dacht aan de manege in Leiden, en aan het mooie

Australische paard op de vendutie dien ochtend. Of dat al verkocht was?

Hij zond zijn jongen om te gaan vragen of de vendumeester nog in het hotel was.

Een oogenblik later kwam de man met den bediende, die het gezadelde paard bij het hoofdstel hield, achter zich aan. Een van de houtvesters had het gekocht, zeide hij, maar hij wilde er graag weer van af.

'Hij kan het niet baas, denk ik,' voegde hij er lachend bij.

Van Heemsbergen bekeek het mooie dier; het beviel hem nog beter dan dien ochtend, met zijn fijne beenen, den roodachtigen gloed in zijn neusgaten en zijn vurige oogen en dien zweem van goud over zijne huid, waarop de zon in ringelglansjes speelde. Het kromde den nek met een statige gratie.

'Hoeveel?' vroeg hij

'Onnes heeft er vijfhonderd voor gegeven.'

Van Heemsbergen dacht een oogenblik na.

'Nu, 't komt er ook niet op aan, ik neem hem.'

'U kunt het bij payementen afdoen, dat is de gewoonte hier.'

'Mij goed!'

Hij liep naar binnen om zijn zonnehelm en om de karwats en de rijlaarzen, die hij, haastig alles door elkaar smijtend, onder in een koffer vond; legde de hand op den hals van het paard en sprong in het zadel.

De Australiër steigerde, den kop omhoog werpend, deed een paar zijsprongen en trappelde snuivend heen en weer, onrustig onder den vreemden zit en de onbekende hand die hij aan de teugels voelde.

De toekan-koedah in den langen blauwen kiel kwam aangeloopen.

Maar van Heemsbergen had het paard al in een handgalop het pad rondom het grasperk opgebracht, het hek uit en den straatweg af: daar draafde hij heen.

De zon was nu geheel doorgekomen. Alles schitterde, het jonge geel-groene loof der boomen, de heg met haar vuurroode bloemen aan den top, het natte gras langs den weg. Voorbij de bocht, waar de Inlandsche erven ophielden, lagen wijduit, links en rechts, de rijstvelden, in een breede langzame stijging opgaand naar de heuvels.

Het water van de moerassige akkers flikkerde bij plekken

en strepen tusschen het dunne jonge groen. Een ploeger die met zijn plassende karbouwen uit een blank staand veld kwam, scheen te bewegen door een meer van licht. De heuveltoppen blonken.

Van Heemsbergen keek er naar zonder te zien, alleen maar voelend hoe het rood en goud iets in hem aan het schitteren maakte, zooals het de heuvels deed schitteren en het spiegelige water op de rijst-velden. Zijn paard ging stapvoets den klimmenden weg op. Hij dacht er aan dat zijn levens-werk nu begonnen was, en dacht het met blijdschap.

De twijfel dien hij dien ochtend gevoeld had tegenover de onontraadselbare Inlander-gezichten was verdwenen zooals de doffe grijsheid van den dag verdwenen was in de glorie van den zons-ondergang.

Al wijder, naarmate hij klom, al wijder werd de horizon om hem heen, al wijder werd het veld voor zijn wil en gedachten, voor het nieuwe leven dat hij nu, op dézen oogenblik, begon.

Nu ging het weer heuvel-af.

Zijn paard begon te draven, sloeg na een oogenblik in galop.

Hij gaf zich mee met de veerkrachtige op-en-neer beweging. Daar was iets aanstekelijks in die snelle kracht.

Het ging door hem heen, van de punten zijner voeten waartegen hij de stijgbeugels voelde, tot in zijn hoofd, waarin de gedachten sprongen en galoppeerden. De suizende lucht werd muziek om hem heen. Voor hem uit, hoog tegen de rozige lucht, blonk de Tjeremai. Hij had een gevoel of hij die schitterende spits met éene hand zou kunnen grijpen, dat zij er van schudde. Als een erfgenaam door zijn nieuwe heerlijkheden reed hij door het blinkende land.

‘Vooruit, en “er” op af!’

Boek II.
Vele wegen.

Een tijd van krachtig geluk begon nu voor van Heemsbergen.

Hij verheugde zich in zijn dagelijksch leven, in zijn eigen denken en doen van elk uur, zóo als het kwam en ging met gewone dingen; wat hem gebeurde deed hem goed; slaap en wakker-zijn; de zon, de hooge lucht en de wolken, de groote boomen langs den weg en de bruine hutjes en witte huizen; zijn werk met al het nieuwe, moeilijke en strijdige ervan, de eigenaardige lucht op het kantoor, de neur-stem van den Djaksa; dan het thuiskomen 's middags en het zien van het goedige gezicht van Mefrrrou Janssèn, waaruit de tevredenheid hem tegenblonk; de rijsttafel die zij voor hem klaar had gemaakt; het siesta-uur wanneer hij van moeheid dadelijk in slaap viel, en daarop het koele bad en de rit bij zonsondergang de heuvels in; de lange avonden met zijn papieren en boeken in den lampeschijn - dat waren allemaal verheugelijke dingen, elk op zijn eigen tijd en plaats; alleen dóordat zij hem overkwamen waren ze al aangenaam. Hij voelde in zijn bloed, in de fijnste vezeltjes van zijn hersens, waar de gedachten snel en helder als vonken doorheen schoten, tot in de palmen en vingertoppen van zijn handen, die stònden naar aangrijpen en doen, een blijde oppermachtigheid, die zich niet hoefde te doen gelden, omdat alles reeds was zóo als het zijn moest en zoo als het volmaakt goed was en mooi, een op-zich-zelf rustend geluk, gestadig, elken dag hernieuwend en leven-lokkend en louterend als de zuivere zon zelve; en die macht en heerlijkheid kwamen niet tot hem van menschen noch van dingen, maar ze waren in hem, en van hem gingen ze over alles uit, het mooi makend zooals een óvervloeiende bron rondalomme met schitteringen en frisch vocht het land mooi maakt.

'Ik ben eindelijk gekomen waar ik wezen moest, ik heb mijn weg gevonden, eindelijk en ten laatste! Zoo dikwijls ik dat vroeger gedacht heb, is het me telkens weer duidelijk geworden dat ik me vergiste. Maar nu is het zóo!' dacht hij. En wanneer de herinnering daaraan opkwam bepeinsde

hij bij buien toegefelijk en spotziek de vele gangen die zijn jonger en geringer Ik langs doodloopende wegen gegaan was.

Eerst had hij schrijver willen worden. Kansen en waarschijnlijkheden in het voorzichtige oog houdend, had zijn voogd de studie in de rechten tot de voorwaarde gesteld waaronder alléen een goedkeuring in de verre toekomst en geld op stee en slag te erlangen zou zijn; en hij had in de twee eerste jaren van zijn studententijd zoo wat geslenterd en gedrenteld door een paar juridische colleges, tusschen buien van lezen en buien van schrijven door. Hij luisterde naar paragrafen uit het Wetboek, naar bepalingen en uitzonderingen, met een hoofd dat als een torenkamertje van spelende klokken sidderde en weerklonk van verzen; en op den rand van het dictaat dat hij bezig was over te schrijven, probeerde hij zinnen in bouw en beweging gelijkend op die van den schrijver wiens trant hem op dat oogenblik de beste scheen. Hij stelde eenige korte verhalen op in een harden, gedrongen stijl, dien hij meende van de Maupassant geleerd te hebben, en begon aan een roman waarbij hij half onbewust, half opzettelijk den invloed van Dostojewski over zich heen liet gaan. Daar hij de wereld echter niet kon zien anders dan met de oogen, noch haar voelen anders dan met het gemoed van Gijsbert van Heemsbergen, werd de voorstelling die hij op die wijze van haar trachtte te geven een schijn van een hulsel om leege lucht. Midden in den breed-opgezetten roman bleef hij steken; en kon met geen peinzen, critiseeren of droomen verder. Eindelijk begrijpend dat hij te werk gegaan was als iemand die buiten ontvangenis, dracht en geboorte om een kind hoopt uit een stel geknutselde kleertjes, sloot hij zijn boeken weg en trachtte voort te brengen uit eigen kracht. Toen leed het niet lang of wat hij daarvoor gehouden had was onvermogen gebleken. Hoe hij ook trachtte met wenschen en gelooven tegen weten in te gaan, het eind was zijn bekentenis tegenover zichzelven dat hij geen talent had. Een tijd lang ging hij gebukt onder dat bewustzijn. Er was iets vernederends in, iets dat hem tegelijk beschuldigde en bespotte, of hij, zich voor matiggegoed kennende, ware opgetreden als millionair en rijke beloften had gegeven die nu in niet te delgen schulden veranderden. Om de vordering niet op elk bekend gezicht

te zien, sloot hij zich op binnen zijn vier muren, liep in den donker een Singel om, van verre kijkend naar de lichten van de societeit en versliep en versufte den halven dag in bed. Tot hij op een mooien morgen, een blauwe lucht ziende schitteren door zijn ruiten, en de daken aan de overzij der straat bloeiend als klaprozen op een rij, opeens weer een stoot en ópsprong van levenslust in zich voelde en de dekens van zich afsmijtend hardop riep:

'Wat een onzin! Alsof romannetjes schrijven het éenige was in de wereld!'

Hij stookte een vreugdevuurtje van zijn manuscript, liep bij een paar vrienden op en bestelde een stapel boeken die hij bij hen met aanteekeningen volgekrast had gevonden en waarvan hij tot dien dag toe zelfs den titel niet geweten had.

Onder de juridische college's, die hij nu met ijver begon te volgen, trokken diegene hem vooral aan die de rechtswetenschap als een ding van de zede en de ziel behandelden. Een half-onbewuste herinnering aan de schimmen, die in dien mislukten roman de plaats van mannen en vrouwen hadden ingenomen, dreef hem dien kant uit; al zijn heil verwachtte hij nu van de studie der menschelijke ziel. Hij las bij de vleet werken van schrijvers uit de Duitsche, Fransche en Engelsche school, verdiepte zich in Lombroso, bezocht gevangenissen, hospitalen en krankzinnigen-gestichten, deed vivisecties op zijn eigen ziel en die zijner vrienden en kennissen.

Maar op de geestdrift over een nieuwe theorie volgde de neerslachtigheid over een nieuwere kritiek en het nieuwste tegen-bewijs. Het scheen hem na een poos of hier nog geen grond was gevonden vast genoeg om zijn huis op te bouwen. En de wonden, plagen en kwaden die hem van alle kant tegengruwelden in dat lazareth van zielen waartoe hij de wereld gaandeweg verworden zag, vervulden hem met walgende ontzetting; voor zulke pijn kon hij de heelmeester niet worden. Hij liet het werk varen dat anderen geen nut zou brengen en hemzelven alleen schâ.

Toen hij kort daarop naar Parijs ging om de bruiloft mee te vieren van een van zijn neven, een jong diplomaat die met een erfgename van Fransche millioenen trouwde, voelde hij zich tot de schittering van het leven-in-weelde te meer

aangetrokken om het contrast met die ellende. De rijkdom in het huis der bruid was van het soort dat hem bekoorde, rustig en fijn. De mannen en vrouwen die er samenkwamen, sierlijk gemanierd allen en aangenaam aan het oog, hadden ieder op zich zelf iets aantrekkelijks, door schoonheid, door levendig spreken, door den illusies-wekkenden klank van een historischen naam, door talent erkend en geëerd al in wijde kringen van veel landen. Hij voelde zich op zijne plaats in den veelsprakigen kring van leven-genieters; hij sloeg er een goed figuur. Bij het scheiden werd hem gevraagd of hij niet het voorbeeld van zijn neef wou volgen - in alle opzichten - en zoo spoedig mogelijk terugkomen? Hij dacht er ernstig genoeg over om met animo aan de studie van het staatsrecht te gaan, nadat hij het languitgestelde doctoraal-examen had afgelegd, zijn kennissen, zijn bezorgden bloedverwant en gewezen voogd, en eigenlijk ook zichzelven verrassend met een ‘cum laude.’ Hij was al bezig aan een dissertatie die zijn geleibrief voor de diplomatieke carrière moest worden, toen hij Professor de Grave leerde kennen, den Indoloog.

Toen werd alles anders. Wat hem tot nog toe begeerlijk en te eenenmale onmisbaar had geschenen werd waarloos en gering, strikjes en kwikjes, vergulde tierlantijntjes, speelgoed voor oude kinderen. Maar dingen die voor zijn voeten hadden gelegen, en waarover hij was heengegaan als over de keien van de dagelijksche straat, weken weg, rezen op, groeiden prachtig een zonnehoogte in. Het leven schitterde in hun licht. En hij had de handen maar uit te steken om te betasten, te grijpen, en vast te hebben en te houden dat glorieuze geluk dat hij als een luchtspiegeling door woestijnwijdten had gezocht, zoo veel jaren lang.

Professor de Grave sprak over Indië. Hij luisterde in de college-zaal, waar zoo veel gezichten - jonge en gladde, door het leven al nauwkeuriger gefatsoeneerde, in oordeelend nadenken geslotene, van geestdrift opgetogene, in wijderwordend aanschouwen groeiende, ontbottende, bloeiende gezichten - gekeerd waren naar dat éene gezicht dat hen allen bestraalde; en hij voelde in zichzelven al het nadenken, al den wasdom, al den triomf van elkeen en allemaal.

En hij luisterde in de studeerkamer, in de wel-omveiligde

twee-eenzaamheid, waar denkbeelden als levende wezens voor hem stonden en in de oogenblikken van voldane stilte gedachten hoorbaar werden, die teederste, binnenste, innigsteigene die van ziel tot ziel klinken, aan lippen en oor voorbij. Als hij weer op straat kwam leken de huizen met hun stoepen en grijze paaltjes en kettingen, waarop kinders schommelden, leken de lantaarns en de zwartig-spiegelende gracht en de menschen in hun gewone kleeren hem vreemd.

Hij haastte zich naar ziju kamer, om met het medegenomen boek van zijn leermeester weer terug te komen in de wereld die hij nu voor de zijne kende, in Indië, datzelfde Indië waaraan hij tot nog toe alleen gedacht had in verband met al te gauw verworven fortuinen, den Atjeh-oorlog en leverzieke gepensionneerden, en dat hem nu verscheen als het Wonderland in den Oosten.

Geheele nachten door las hij: vertalingen van antieke helden-gedichten, wetten en instellingen, veldslagen, tochten over zee, tractaten, naïef-onbeschaamde winst- en verliesrekeningen van de Oost-Indische Compagnie, hof-gebruiken, verdrukking en opstand, het opkomen en ondergaan van heerschersgeslachten, telkens hernieuwde aanstormingen van niet-te-verzaden rijkdom-zoekers, godsdiensten die te wapen liepen, en overwinnend niet heerschten noch, overwonnen, ooit weken. Het was morgen als hij ophield: om hem heen was alles rood en goud, bloed-kleur, rijkdoms-kleur, zonsopgangs-kleur. Hij zag naar den prachtigen hemel in het Oosten en dacht aan het Morgenland; die eilanden-menigte in de Indische zee was als een drijvend tuin-gewest daarvan.

Waarvan kwam toch dat verlangen? Het eeuwenoude, tot op heden toe niet gestilde verlangen van den westerling naar het Oosten, half-begrepen en onweerstaanbaar als heimwee, als een voorgeboortelijke herinnering aan de bakermat der volken? Zie den natiën-stoet, de koningen, de helden en de wijzen uit het Westen derwaarts gaan, hoe verlangend! Opgaan naar den Oosten, den purperen Oosten, zonnebron, volkeren-wel, oorsprong van godsdiensten en wijsheden, fontein van fantasiën, spruitend wolken-hoog! Allen zoeken zij het, allen die koude hebben geleden en karigheid, het gedrang der al te velen op de al te enge plek, den dwang van noodzakelijk harde wetten, den nooit-te-beslechten strijd tegen

allen en alles voor het bestaan alleen, de onverdragelijke eentonigheid, de droefgeestige moeite. De vreugde zoeken zij, den prachtigen rijkdom, de menigvuldigheid van alle dingen, de wijdte, de willekeur. In harts-tocht en ziele-drift zoeken zij. Hebben niet Grieken hun school en soberheid vergeten op tochten naar de Aziatische kust, waar de wijnvergietende God op zijn pantherwagen kwam áan-gezegevierd uit den Oosten? Kon Alexander rusten voor hij de zon in Perzië zag? De kruisvaarders die gingen om het graf van hun Heiland te bevrijden, zij wisten het wèl dat zij hun eigen bevrijding wrochten uit graven van gemetselde steen en lijkwaden van malie-staal. Niet alleen om zijde en goud, om specerijen en wapenen van Damascus, zeilden de vloten van Venetië uit en het mistige Brugge, niet alleen dáarop wachtten de Hansa-steden in den langen winternacht.

Met den tocht naar Indië vierden Portugal, Spanje, Holland, Engeland, Frankrijk hun meerderjarig-wording. Indien Napoleon alleen aan de kanonnen en de wetten der Republiek had gedacht, zou hij ooit een tulband hebben opgepast en gevoeld hoe een kaftan om zijn schouders zat in plaats van de strakke generaals-uniform? Zij weten het wèl - met het verstand niet, maar met volle verzekerdheid in het binnenste van hun weinig-gekend gemoed - dat zij in Indië nog wat anders zullen vinden dan zware oogsten en hooge tractementen, al die mannen en vrouwen van onzen dag en onzen lande die er heengaan. Zoo zij dat niet wisten, tot hoeveel dozijnen slonken de duizenden? En de ongetelde menigten die levenslang beklijven op de plek waar zij ontstonden, laten zij hun gedachten en droomen niet reizen naar het morgenland? Geringe dingen, waar een half-vervlogen welreuk, een half-verschoten kleurenspel aan gebleven zijn uit den oorspronkelijken Oosterschen rijkdom, lijken hun kleinoodiën. Naar het Oosten als naar een nooit-gezien, nooit-vergeten voorvaderland verlangt het schoonste wat in hen is, datgene wat droomt en waagt, wat uittrekt op avonturen en stille wonderen beleeft, wat op des sultans lievelings-schimmel gevaarlijke eenzaamheden in galoppeert, de geesten-besluitende vaas aan de borst drukkend, wat naar huis gaat door de ebbenhouten poorten, met bloedroode rozen omkranst, van de Duizend-en-Eéne Nacht. Tot aan de uiterste grenzen en stranden van de

Westersche beschaving wonen stille mannen die van een boekerij hun wereld hebben gemaakt; hun lichaam komt niet buiten de stadswallen: maar zij zoeken het Oosten met de ziel. Geduldig, woord voor vreemd-klinkend woord garen zij de taal bijeen van een of ander woest bergvolk, dat plundert, doodslaat en in stinkende schaapsvellen gewikkeld onder den sterrenhemel slaapt op een Midden-Aziatische hoogvlakte. Zij schrijven de daden op van geweldige prinsen, die wreeder dan tijgers waren en prachtig als de middagzon. Zij kennen den zin van ceremoniën en gebeden in de tempels van Boeddha, den zachtzinnigen God. En in de dynamo-stations van Westersche energie, in New-York, Chicago, Londen, Parijs, wandelen droomers van Oostersche droomen, met hooge zijden hoeden op en in nauw-sluitende japonnen, die aan de gonzende Beurs voorbijgaan en aan het huis waar de muziek uit klinkt van een bal, om te luisteren naar een leeraar van Oostersche diepzinnigheden, occultisme, theosophie....

Van Heemsbergen zag op naar den rooden ochtendstond, die het open boek in zijn hand kleurde. Op zijn beurt was hij aangegrepen door het aloude, alomtegenwoordige verlangen. Hij ging zijn plaats innemen in de onafzienbare gelederen, hij schreed mede in gelijken pas met zichtbare en onzienlijke tochtgenooten op den volken-marsch naar het Oosten. En zooals de velen vóor hem en om hem hun verlangen krijgszucht noemden, of handelsgeest, of ontdekkingsdrang, of vroomheid, of energie, of plichtbesef, of roeping om te bekeeren, te beschaven en te besturen, zoo noemde hij het zijne begeerte naar kennis en rechts-wetenschap.

Naar Indië gaande zeide hij, en dacht hij, te gaan als jurist.

Nu bleek Indië, het land, de menschen en zijn eigen werk wel iets geheel anders dan hij zich voorgesteld had, zoo te eenenmale anders, dat de wetenschap daarvan hem zeker verre gehouden zou hebben in den tijd van zijn geestdriftig besluit. Maar de nieuwe kracht die in hem gevaren was droeg hem over al wat vroeger struikelblokken en hinderpalen geweest waren héen, zóo hoog, dat hij ze zelfs niet zag.

Na de zeven lange jaren der voorbereiding, na aannemen en ontvangen en lijdelijkheid onder geestelijk-sterkeren, na teren op denkbeelden en leven uit de tweede hand, was hij

de werkelijkheid binnengekomen, den sterken tijd van het handelen.

Den eersten dag op het kantoor al had Mr. Oldenzeel, die als President van den landraad van Soemberbaroe ook de wekelijksche zittingen leidde op de hoofdplaatsen der twee aangrenzende Regentschappen, Kaliwangi en Langean, zijn nieuwen substituut-griffier beduid dat hij niet verplicht was die zittingen bij te wonen.

Van Heemsbergen, die in zijn ijver niet genoeg te doen kon krijgen, antwoordde dat hij, ook zonder uitdrukkelijke verplichting, zijn chef gaarne zou vergezellen naar de hoofdplaats in de heuvels zoowel als naar de Kaboepaten der strandstreek; al wat hij op de zittingen omtrent gebruiken, toestanden, karaktertrekken van den Inlander vernam was winst voor hem.

'Ik sta in de steengroeve; zachtst dat ik zooveel blokken voor den bouw van mijn huis uithouw als ik kan,' zei hij.

'Zoo als je wilt,' antwoordde de President toegefelijk. 'Er is waarachtig al werk genoeg anders - je zult het ondervinden voor we heel veel verder zijn. Maar kom maar mêe - kom maar mêe!'

Nu ging van Heemsbergen geregeld mede. De weg was lang, zoowel de heuvels in als naar de vlakte. Mr. Oldenzeel dutte in bij het eentonig hoef-geklepper der hitjes.

Naar Kaliwangi was het twee en een half uur den landweg af tot aan den modderig bruinen poel waartoe de van de heuvels neerhaastende rivier bij het uitstroomen in de vlakte zich traag verbreedt. Een ten ruwste aan elkander geslagen en gebonden vlot wachtte den reiziger met rijtuig en paard. En de naakte veerman met zijn gezin en een van hier of ginder uit het veld naderbij geschreeuwde helper duwden en sjorden het naar den overkant.

Hier lag de fabriek van de Bakker, Kalimas, en het Inlandsche gehucht waarvan zij de oorzaak, reden van voortbestaan en naamgeefster was, een hoop gore hutten luchtig en kluchtig samengeflanst door het werkvolk dat er in zijn vrije uren at en sliep en luierde.

Een eindweegs verder den landweg af donkerden de hooge waringins die Kaliwangi overschaduwden.

Om den Regent van Kaliwangi, een ziekelijk oud man, en

die klein-behuisd was, niet lastig te vallen, hield Mr. Oldenzeel in plaats van in de Regentswoning in een Chineesche toko zitting.

Breed en vierkant, met gekalkte steenen muren en een dak met geteerde houten pannen gedekt, met ruiten in de ramen en een deur waar een kruk aan zat en een stevig slot, stond het huis van den Chinees tusschen de broze, van bladeren en schilfers gevlochten Inlander-hutjes. Vóor was de toko, een vierkant vertrek met een toonbank in het midden, en rondom langs alle de muren opgestapeld, in kisten weggestuwd, aan spijkers gehangen, in vaten en kruiken en blikken geborgen, een met honderden namen niet te noemen voorraad van allerlei, waartusschen klant en koopman zich niet dan met moeite bewogen. Achter was de ruimte waar de Chinees vroeger zijn gezin in had laten wonen, maar die hij nu aan de Regeering verhuurde als lokaal voor de landraads-zittingen. In zijn kabaai, flodderbroek en dik-bezoolde schoenen stond hij op den drempel te buigen en glimlachend in zijn handen te wrijven, als het deelmannetje van den President het erf opkwam.

De zittingen op Kaliwangi bleken eentonig: uit en ter na ging het om verbroken karre-contracten van Inlanders met de fabriek; zij hadden het voor aankoop van trekdieren en karren verstrekte voorschot aan kleederen of aan feestmaaltijden verdaan en waren bij het aanbreken van den oogsttijd, als het gesneden riet lag te wachten op vervoer, niet opgekomen. Het modderachtig-donkere, nalatig-gekleede volk der beklaagden, met de platte stompe gezichten, hoorde onverschillig de al honderdmaal gehoorde bestraffing en veroordeeling aan.

Na afloop van de zitting kwam de Chinees nog eens zijn compliment maken.

Was het Apollinaris-water, dat hij den jongen had laten binnen brengen, naar den smaak van den Heer President geweest? Wilde de toewan hem veroorlooven te toonen wat hij van de week ontvangen had - ingemaakte wild-pasteien uit Lübeck, Champagne van Mumm, fransche katoentjes, dunne Chineesche zij, paardentuig, een ijs-machine, spiegels, odeur? Indien de Njonja Presidèn soms iets verlangde - hij had het; - hij had alles! De Njonja Besar van Kalimas liet niets meer uit Cheribon komen nu hij zijn toko zoo vergroot had! Hij stond nog te buigen als Mr. Oldenzeel's deeleman al verdwenen was, den weg naar de fabriek op.

Van Heemsbergen wilde terug naar Soemberbaroe: de Chinees verhuurde hem zijn spiksplinter-nieuwen buggy met een Sydniër tusschen de boomen, nog wel zoo mooi als het paard van de Marre.

Naar Langean was het niet zoo ver. Maar tegen de hellingen op viel de tocht zwaarder. De President kon er niet aan denken zonder zuchten: hij stelde het oogenblik van instappen van vijf minuten tot vijf minuten uit, des ochtends. Nog in slaapbroek en kabaai, de opengevouwen courant voor zich ophoudend, deed hij of hij het rijtuigje met de hangkoppig suffende hitjes en den ingedommelden koetsier niet zag. Van Heemsbergen kwam er aan, met zijn lange, sterke stappen, die klonken over den weg; haastig stond de President op en verdween in zijn kleedkamer. Als hij terug kwam, plukkend aan de mouwen van het Singapoorsche jasje, die hem nu al tegen de vochtige armen kleefden, zat zijne vrouw moederlijk-glimlachend te praten met ‘den vriend van Herman’.

De vast-ingeslapen koetsier werd wakker geroepen. Hij klapte met de tong tegen zijne hitjes en reed vóor.

‘In Godsnaam dan maar,’ dacht de President, ‘nu begint het gekarn weer!’

Hij deed zijn best zoo te blijven zitten dat hij het schokken en hotsen niet al te erg voelde over den al sneller klimmenden weg. Op de steilste plaatsen stapte van Heemsbergen uit.

‘'t Is misschien te zwaar trekken voor de paardjes!’

Hij zocht een plek uit die hij voor Ada fotografeeren wilde, en plukte een ijl-bladerige roos of een orchidee, als een sneeuwvlok wit en donzig, met een bloedigen droppel karmijn in het hart, om haar in zijn brief te sturen.

Mr. Oldenzeel keek naar den langbeenigen wandelaar en dacht met een zucht aan de dagen toen hij zelf nog taille had en ‘hitte-vast’ was.

De weg naar Langean lijkt op een sterk stout kind, dat zachtjes weggeloopen is, even omkijkt, en dan, den hoek om, begint te rennen. Een tijdlang gaat hij langzaam op de heuvels aan. Rechts en links liggen, met breede treden opstijgend, de bezaaide hellingen, waar het staand en het afsiepelend water flikkert tusschen de jonge rijst, als groen-kristallen terrassen te tintelen in den zonneschijn; ze naderen elkander tot het een glorige glazen muur

lijkt, waar de klimmende weg tegen dood moet loopen; maar smalletjes sluipt hij er tusschen door en gaat op den loop, klimt, klautert, glijdt uit, springt weer op, haast verder, weg van de vlakte en de velden, de heuvels in, helling op, helling af, tot aan de steile hoogte van Tjadas Ratoe, waar de bosschen beginnen. Hier is het nog koel als de morgenzon de groen-blauwe vlakte daar beneden al blaken doet. Een zuivere, dunne lucht gaat huiverig om door het loover. In bronnen, in valletjes, in sterke stralen borrelt en spuit schuimig-wit water te voorschijn. De heuveltoppen in de verte en de horizon hebben tinten zoo koel en klaar als doorluchtig gesteente, opaal, amethyst, beryl, saffier, topaas. En de zonneschijn is geen hitte maar alleen een zuiver-gele flonkering.

Van dezen top af daalt de weg weer, maar nu stil en voetje voor voetje, en hij slentert een dorp door waar de huizen tusschen sterrelig-blank bloeiende citroenen en purperroode djamboe-boomen staan: langs de Regents-woning, sierlijk en nieuw op de plaats van de afgebrande oude Kaboepaten, en naar een verlaten landgoed en het paviljoentje aan de oprijlaan, waar, sedert den behelpens-tijd na dien brand, de landraad zijne zittingen is blijven houden.

Het was indertijd een employés-woning geweest, die, zoo goed en zoo kwaad als het ging onderhouden door de Inlandsche bewoners, was blijven staan, terwijl de andere in het rond vervielen, een voor een ondermijnd door witte mieren, week-gesopt door de Westmoesson regens, geschud en eindelijk omvergesmeten door de kenterings-stormen. Het hoofdgebouw, met gesloten luiken, staande in een al dichter en hooger groeiend bosch dat de wind gezaaid had en de vogels, was in bezit genomen door vleermuizen. Van verre al waren hun schildwachten en uitgezette posten te zien; de boomen zagen er donker van. Lijf en geweldige vlerken in een zwarten klomp ineengebald, met den klauw aan een tak en den kop omlaag, hingen zij daar als vreemd-leelijke vruchten.

De na jaar en dag opgekomen verre bloedverwanten van den zonderling die op het koffieland nutteloos rijk geworden en verlaten gestorven was, hadden wel getracht de vleermuizen te verjagen uit die erfenis die zij van uit hun

Achterhoeksch nest waren komen halen; maar de kalongs waren hun te sterk gebleken.

De eerste binnendringeling door de opengebroken deur viel neer waar hij stond, overweldigd door den verpestenden stank die hem tegensloeg. Alleen door dwang konden de Inlanders er toe gebracht worden zich zoo dichtbij te wagen, dat zij de deur weer dicht wierpen tegen die walmende duisternis. Toen hadden zij door de jaloeziën van de ramen in den blinde naar binnen geschoten, ladingen hagel afzendend op die trossende, slapende beesten. Krijschend, bij twintigen en honderden tegelijk, kwamen ze nu door de bressen van het half ingestorte dak heengebroken; een jammerende wolk steeg op uit het huis. De geheele ommestreek werd bezocht door een plaag van log neer-flappende gedrochten, die de vruchtboomen als met zwarte lakens behingen en niet dan kale takken, druipend van vuil, achterlieten bij hun wegvlucht. En niettemin leek het of er in het verlaten en ongenaakbare huis nog evenveel duizenden hadden stand gehouden als er duizenden uit waren geweken, in puin en drek nestelend, jongen-werpend en bij den dag vermenigvuldigend. Gaandeweg kwamen ook de verjaagde weer terug, in vermeerderde zwermen en door nieuwe zwermen vergezeld. Ten laatste moesten de erfgenamen kamp geven. Zij ruimden het Indische veld. En het hoofdgebouw aan de vleermuizen overlatend, trachtten zij zich te troosten met het paviljoentje dat zij voor een exorbitanten prijs aan het Gouvernement verhuurden.

Mr. Oldenzeel kwam er zeer ongaarne. Hij voelde er tocht en kilte in het warmste weer, en het rook er naar schimmel. Indien hij de rheumatiek, waarvoor hij zoo bang was, werkelijk kreeg, dan zou het komen van de zittingen op Langean. Hij haastte zich altijd om door het werk heen te komen. Dadelijk na de uitspraak klom hij weer in zijn wagentje en reed terug naar Soemberbaroe.

Van Heemsbergen daarentegen was graag in de dunne, fijne lucht op de heuvels. Hij had schik in het bloesemige dorpje, in de sierlijke dracht der dessa-lieden, in hun vluggen gang en helder-staande oogen. Wat hij op de zittingen van hun inborst en levenswijze leerde kennen, trok hem aan. Er was iets stoutmoedigs en eigenlijk onschuldigs tot in

hun misdrijven toe. Zij gingen uit stelen zoo als zij uit jagen gingen, welgemoed, niet zonder grootspreken vooraf, en sterk in het vertrouwen op hun beschermgeesten, die zij in zangerige bezweringen aanriepen. Het trof van Heemsbergen hoeveel frisscher zielen en lichamen waren in de heuvels dan in de vlakte om de fabriek. Hij zei het op een dag tegen Mr. Oldenzeel.

‘Het zou interessant zijn dat eens na te gaan in oorzaken en gevolgen - een vergelijkende studie van de verschillende milieus te maken en te zien in hoever het verschil in zeden en gebruiken en vooral in het gewoonte-recht daardoor te verklaren zou zijn’, zei hij, onwillekeurig de woorden herhalend die hij pas in een brief aan zijn meisje had neergeschreven.

De President zag onrustig op van het vonnis, dat hij met zweeten en zuchten probeerde op te stellen.

‘'t Inlandsche gewoonte-recht dat is zoo iets - e’ - hij maakte een vaag gebaar dat onzekerheid aan moest duiden. ‘Hier is het zus en daar is het zóó....’

‘Natuurlijk. Ik zou het preciese waarom en hoe van dat zus en zoo willen weten’, antwoordde van Heemsbergen. ‘In zijn boek over het verschil in rechtstoestanden op Java - in de inleiding, meen ik, - zegt de Grave....’

‘Jawel, jawel - ik weet het, dat is die schrijver over wien ik wel gelezen heb in de “Mededeelingen”. Allemaal heel mooi - maar we hebben hier geen tijd voor zulke liefhebberijtjes - nu ja dan - e - studies, studies als je wilt - maar toch allemaal theorie, - kamergeleerdheid, weet je. Daar is Indië het land niet voor. En dan hier op Soemberbaroe! Ik ben nog nooit aan een landraad geweest waar het zóo druk was’.

Mr. Oldenzeel had indertijd hetzelfde gedacht van de raden te Tjisoemi, en te Madjik, en te Mangoendjaja, en te Tjilengka, waaraan hij substituut-griffier en griffier geweest was. Maar dat wist hij al lang niet meer. En nu was hij er ten volle van overtuigd dat Soemberbaroe de drukste landraad op Java en de Buitenbezittingen was. Wie het hooren wilde verzekerde hij dat er ‘hier in de streek’ meer gestolen, geroofd, inbraak gepleegd, opium gesmokkeld, contract verbroken en met messen gepord werd dan ergens elders in Indië, en dan nog gelogen

met zulk een virtuositeit dat bij elk misdrijf minstens een maand onderzoek en drie zittingen noodig waren om den schuldige zijn daad te kunnen bewijzen. En op Langean en Kalimas was de moraliteit niet veel beter, dat scheelde maar een paar schurkenstreken in de maand. Er was geen doorkomen aan voor een rechter.

'Ik heb al eens van den achterstand gesproken dien ik hier gevonden heb, zoo'n hoop werk buiten en behalve alles wat we tòch al te doen hebben - heb je 't al eens ingekeken, van Hermsbergen? - Stegemans, geef jij die papieren, je weet wel, van de bovenste plank, eens hier!'

De klerk klom op een stoel, greep met beide armen diep in de kast en zeulde er een stapel papieren uit te voorschijn, waar een grijze wolk uit opstoof toen hij ze op de tafel neer liet ploffen.

'Kijk nu eens aan!' zei Mr. Oldenzeel. Hij nam het bovenste blad in de handen en liet het weer los, fluweelige stof van zijn vingers blazend. 'Daar hebben we nu zaken van'.... voorzichtig de vergeelde bladen oplichtend waartusschen de boekenbijtjes al overal hun microscopische nesten gekleefd hadden, keek hij er met een schuin oog tusschen, 'één, twée - van vier jaar geleden zijn er bij. Anpakken maar - asjeblieft! een lekker erfenisje dat ik daar bij mijn aankomst kreeg van mijn voorganger!'

Van Heemsbergen bezag den hoop.

'Erflaters van dat soort hoorden gepensionneerd te worden vóor ze het tot zulk een boedel gebracht hadden', zei hij beslist.

'Je hebt goed praten, - daar kan niemand vóor - hij heeft óok geen schoon leitje gevonden toen hij kwam....'

Van Heemsbergen had op zijn beurt den stapel doorgebladerd, met het snelle besliste gebaar van iemand die precies weet wàt en hóe te zoeken. Het waren altemaal civiele gedingen die daar op een beslissing volgens het Inlandsche gewoonterecht lagen te wachten, juist het werk waarnaar hij, om de oefening in dat recht, van het begin af aan verlangd, en dat hij tot nog toe niet of bijna niet te doen gekregen had. Mr. Oldenzeel was onverwrikbaar vastgeroest in de gewoonte die de onder de Hollandsche wet vallende strafzaken doet voorgaan.

‘Indien ik soms’.... begon hij.

De President viel hem in de rede.

‘Vooreerst niet, vooreerst niet! - we hebben te veel dat dadelijk af moet - alles op zijn tijd! Ik wou het je alleen maar eens laten zien om je een idee te geven van wat er nog te doen ts - er hoeft waarachtig niets extra's meer bij! Stegemans! breng dien heelen rommel maar eens naar buiten, in de zon, dat het lucht. Er komen beesten in, zie ik, als we niet oppassen zullen ze alles opgegeten hebben voor we er aan kunnen beginnen. En dan weer op zijn plaats, hoor je, daar achter op de bovenste plank!’

De President had de verhelende bergplaats uitgezocht, een maand of wat na zijn aankomst te Soemberbaroe, toen het hem gebleken was dat hij vooreest toch nog niet aan het achterstallige werk zou kunnen toekomen. Wat hoefde hij een voorloopig niet uit de wereld te helpen ergernis altijddoor voor oogen te hebben.

Telkens wel had hij, met een zucht, tegen van Heemsbergen's voorganger, Floris, gezegd: ‘We moeten zien dat we er van de week een stuk of wat afdoen!’

En de Indo had strijk en zet geantwoord: ‘Ja, m'neerrr!’

Maar in den loop der zes met zittingen en kantoorwerk bezwaarde dagen waren de stuk of wat van zijn gewillige gedachte geregeld geslonken tot een paar, en een enkele, en dikwijls genoeg in niemendal verdwenen. En onderwijl waren nieuwe zaken weer op den hoop oude gestapeld, op hun beurt achterstand wordend. 't Ging er mee als met die gele klei-torentjes der witte mieren, die overal opstaken tusschen de voegen van de steenen in zijn provisiekamer - als men ze in den eenen hoek plattrapte, en petroleum in de gaten goot om de wroetende insecten te verdrijven, waren ze den volgenden ochtend te talrijker in den anderen hoek te zien. De onvernietigbaarheid van witte mieren en achterstand - de President had langzamerhand geleerd ze te beschouwen als een wet der natuur, ondoorgrondelijk in haar wezen maar met volkomen zekerheid berekenbaar in haar werking; en ten slotte had hij er zich bij nedergelegd. Meer dan zijn best kon niemand doen! en ijzer met handen breken was een erkend onmogelijk iets. De achterstand was er niet door hem gekomen - zooals hij dien van zijn voorganger had

overgenomen, zoo zou zijn opvolger dien van hem moeten overnemen - ieder zijn beurt!

Dat trachtte hij zijn nieuwen substituut griffier aan het verstand te brengen. Dat hij er niet in slaagde weet hij aan des jongen mans onervarenheid in het ambtelijk leven en onbesuisd geloof in eigen kracht.

'De academische wijn is nog niet uitgegist in hem!' zei hij, een uitspraak herhalend die de dokter over den nieuwen inwoner van Soemberbaroe gedaan had.

Uit denzelfden toestand van vurige onrijpheid verklaarde de President ook van Heemsbergen's weerbarstig-doen tegen oud gebruik en niet-verklaarde gewoonte, die stevige hoepels om zooveel vaten vol bruisend sap; telkens weer trachtte hij uit de ijzeren banden te springen. De President kon maar zelden een tekst en uitleg geven, waarnaar hij zelf nooit had gezocht omdat hij er nooit eenige hehoefte aan gevoeld had. Met het woord 'usance' had hij zich van jongs aan tevreden gevoeld; 'usance' dat was zijn veilige vonder over stroomen en diepten heen, zijn muur en dak, in de wildste buien een betrouwbare stilte, zijn oog-kleppen die buiten sloten wat op zijn weg vreemd en verschrikkelijk mocht zijn. Het viel hem moeilijk te begrijpen hoe een redelijk mensch zulk een toeverlaat als overlast kon voelen, en onbeschut in 't wilde voort verkoos te stormen. Maar hij rekende op de Indische jaren om die heete drift in van Heemsbergen bedaardheid te doen worden.

Ondertusschen begon het beteugelen daarvan hem wat moe, wat verdrietig te maken, zoo langzamerhand.

Hij had van Heemsbergen, 'ten fine van oefening' als hij tegen hem en tegen zichzelven zei, opgedragen de vonnissen te concipieeren, die hij dan, onderwijzend, met hem door zou zien.

Maar het leed niet lang of hij wenschte de gewoon-geraakte moeite van het vonnisopstellen weerom voor die nieuwe van tot in het oneindige uitleggen, en soms weerleggen, en - (door een vaag gevoel van zijn meerderheid te moeten ophouden gedwongen) veranderen aan den vorm, waar het niet veilig leek te veranderen aan den inhoud.

Van Heemsbergen's zinnen, scherp-belijnd en gedrongen opgesteld als de onderdeelen van een machine, los-wrikkend,

en met veel omhaal van daartusschen gestopt ‘aangezien,’ ‘niettemin’, ‘onder dien verstande’ en dergelijke in het ongereede brengend, placht hij dan te verzoeken om de alleruitvoerigste duidelijkheid, als om iets te eenenmale onontbeerlijks.

Van Heemsbergen antwoordde niet, terwijl hij het hier en ginder bekrabbeld manuscript terugnam. En de President gevoelde zich wat ongemakkelijk onder dat uiterlijk deferentiëele zwijgen.

Hij was stil aan de rijst-tafel, wanneer er des ochtends op het kantoor iets van dien aard was voorgevallen; en onder het middagdutje hoorde zijne vrouw hem zuchten en zich heen en weer gooien op het krakende bed voór hij, met nog een verdrietig nà-trekkende plooi om den half-open mond, insliep. Zij vroeg nooit, wèl wetende. En op zulke dagen vermeed zij het den naam van Herman te noemen of in haar sleutelmandje den laatsten zijner zeldzame brieven te laten zien, waarvan het P.S. altijd iets over te-kort, onverwachte uitgaven en lastige schuldeischers bevatte. Haar man aanziende, terwijl hij zat te bladeren in zijn prospectussen en jaarverslagen, wist zij waaraan hij dacht als hij verstrooid over de papieren heentuurde. Zij voelde tranen in haar keel, omdat ze niet voor den dag durfde komen met haar idee van ‘eens een frisschen neus op Tosari te gaan halen, in de Poeasa.’

‘Nog drie jaar maar,’ - trachtte zij zich te troosten. ‘Dan is “hij” toch stellig gepromoveerd en geplaatst en we kunnen ons pensioen vragen.’

Als zij de lamp uitdraaiden om naar bed te gaan, zagen zij in de donkere verte van Heemsbergen's voorgalerij nog licht.

‘Het is een geschikte jongen anders,’ zei de President - ‘en een heele knappe jongen ook - maar hij loopt te hard van stal.’ Hij zuchtte. In zijn bolle oogen, met het geelachtige wit, was de uitdrukking waarmee een oud jaagpaard, het pad langs de vaart afsukkelend met de zwaar-geladen turfschuit aan de lijn, een toomeloos ontsprongen volbloed naziet, die daarhenen rent met wapperende staart en manen, uit roode neus-gaten brieschend, terwijl de vonken uit de straat vliegen onder zijn weerklinkenden galop.

‘We moesten zien hem een beetje uit zijn werk te halen, dat zou goed voor hem zijn!’ antwoordde Mevrouw.

Zij hield van van Heemsbergen - niet alleen meer van den wezen-loozen ‘vriend van Herman’ die hij eerst voor haar geweest was, maar van hem zelven - van den knappen jongen man met de licht-samentrekkende wenkbrauwen, de ongedurige vinger-bewegingen en bruske manier van spreken, en dien maar in zeldzame vertrouwelijke oogenblikken half te voorschijn komenden blik van droomerij en verlangen in de wèg-starende oogen, - paarsige irissen onder zwart van wimper en wenkbrauw. Haar vrouwelijk instinct had den glimp van het meisjes-portret in zijn portefeuille een goeden dag niet noodig gehad om de oorzaak te bevroeden van die zachtheid die geen ander in hem kende.

‘Hij moest wat meer onder menschen komen - maar er is hier zoo weinig!’

Van Heemsbergen had het ondervonden. Van de vijftig ‘Europeanen’ die de officiëele statistiek op Soemberbaroe telde, waren de overgroote meerderheid Europeanen in een officiëelen zin alléen - in elken anderen Inlanders op end' op, die hun Hollandschen familie-naam uitspraken met onderlinge verwisseling van h's en g's en den klemtoon op de verkeerde lettergreep; en die dachten aan ‘Europa’ als aan een planeet in een ander zonnestelsel. De anderen, vol-bloed Hollanders, waren geen vol-geest Hollanders meer. De vaal-gele tint die hun lijf en leden en verwelkend gezicht overtogen had, de langzaamheid van hun bewegingen, de trant van hun dagelijksche kleedij waren de zichtbaar-wording der in langzame Indische jaren voltooide denationalisatie hunner ziel, waar het Indische fataliteits-bewustzijn de plaats scheen ingenomen te hebben van Westersch initiatief.

De door onverpoosde spieren- en hersen-inspanning veerkrachtig gehouden dokter en de controleur Hendriks met zijn jonge vrouw, voor wie elke dag een her-beginne was aan een hen met voldoening vervullende taak, waren uitzonderingen.

Maar de dokter - ‘de vliegende medicijn-flesch’ als de Bakker hem gedoopt had - was niet te vinden dan bij nacht en ontij.

En Hendriks bleef op een afstand, - tot oprechte en eenigszins pijnlijke verbazing van zijn toenadering-zoekenden ex-medestudent, de dagen lang vergeten van zijn afzondering in een hoogen toren van welks transen het gek neerkijken

was geweest op het gewriemel daar beneden. Als hij zijn waschwater wel eens uitgegooid had over de balustrade, - dat deze of gene daar nat en woedend van worden zou had niet in zijn bedoeling gelegen.

Kort na zijn aankomst was van Heemsbergen - uit studenten-gewoonte - een paar maal naar de societeit gegaan, waar het ‘heele Soemberbaroe’ van de vendutie vergaderd zat rondom de ‘kletstafel’. Hij had er den gedecoreerden invalide leeren kennen als man van een Inlandsche vrouw, die de deelgenoot was geweest van zijn kazerne-leven en zijn redster van een Atjehsch oorlogsveld, en als vader van een vijftien-tal kinderen die, kop-aan-staart, op den met matrassen-bedekten vloer van éene kamer sliepen, antwoordden op namen uit de romans van Alexandre Dumas, en in hemden en apebroeken rondliepen onder de pisangs van het ouderlijk erf. De President en de Assistent-Resident bespraken de laatste benoemingen, vroegen elkander af wat deze-en-gene toch gedaan kon hebben dat hij de Oranje-Nassau kreeg, en berekenden de kansen van promotie-wachters.

De ontslagen zoutpakhuis-meester, die een woord had opgevangen over van Heemsbergen's thuis-zijn in Parijs, vertelde avonturen die hem, in zijn oordeel, geestelijk burgerschapsrecht verleenden in de galante stad. In vergelijking met zijn opvattingen en de taal waarin hij die opvattingen uitte, werden zekere kroeg-gesprekken die van Heemsbergen zich uit Leiden herinnerde een uitgezochte conversatie; het was het verschil tusschen wat al te adellijk wild en een matrozen-‘rotmokkie’. Hij bleef weg uit consideratie voor zijn walgende maag.

‘De eenig-mogelijke gezelligheid hier is alleén-zijn,’ schreef hij Ada.

De correspondentie met zijn meisje was als een komen in andere lucht; hij schreef niet dingen en gebeurtenissen, maar zich zelven, en werd al een ander zelf terwijl hij schreef. ‘Ik ben op de bergen als ik aan jou denk’, herhaalde hij. En haar brieven kwamen tot hem frisch als de wind van de bergen en als bergstroompjes vol vroolijke verkwikkelijkheid. Was dat het leven in Leiden, waarvan ze al die lieve blijde dingen vertelde, het leven in dat ouderwetsche huis op den stillen Rijn, in de straten waar altijd dezelfde menschen

kwamen en gingen, in de Universiteits-Bibliotheek, donker van de boeken?

'Nu heb ik wat moois voor je gevonden!'

Het was een aanhaling, een excerpt, een overgeschreven artikel uit een of andere revue die zij met de vlijtige copie van haar vaders manuscript mede zond, een brochure, een pas-uitgekomen boek, met gedroogde bloemen als leesteekens er in. Een paar maal al was het gebeurd dat zij wat hij vroeg gezonden had nog eer de vraag haar bereikt kon hebben. Hij stond verwonderd over de instinctieve zekerheid waarmee zij wist wat hij behoefde. En zij bleek onverzadelijk in de begeerte om zich alles toe te eigenen wat hem, zijn leven en zijn werk raakte. 'Ik moet alles weten, alles!' schreef zij: en vroeg naar dingen waarvan hij op zijn best wist dat zij bestonden. Hoe leefde het Inlandsche volk, hoe werkte, hoe speelde het, wat aten en dronken de menschen, in wat voor huizen woonden zij, welke namen gaven zij aan hun kinderen? Hij moest haar vertellen hoe het Pah-Tasmie was vergaan, dien armen man, en wat er geworden was van Naïla, nu zij met haar kindje alleen was gelaten en zonder steun. Van Heemsbergen dacht na - had hij Pah-Tasmie niet gezien een dag of acht geleden, marcheerend in de rij van bruin-bekleede dwangarbeiders, die tusschen twee touwen, aan de armen van den eerste en van den laatste gebonden, des ochtends naar het werk gingen? Er stond hem zoo iets van voor.

Van de mooie Naïla had hij sedert de zitting niets meer gehoord of gezien.

En het dessa-volk, waarvan Ada zooveel weten wilde, kende hij niet anders dan zooals ze zich voordeden op het landraadskantooor, of zooals hij ze een enkelen keer gezien had bij het baden in de rivier.

Dat Ada juist naar die menschen vroeg! Een tooneeltje schoot hem te binnen dat hij onlangs aan den weg had gezien.

Een deerntje van een jaar of tien komt er aan, in beide handen behoedzaam een kommetje groenachtig vocht dragend, haar oogen op het heen-en-weer schommelende nat.

Aan den kant van den weg zit een vrouw gehurkt die haar loshangend haar door de achter haar neergedoken vriendin van ongedierte laat zuiveren.

‘Wat draag-je daar?’ vraagt ze het kleintje. En het kind, zonder opzien:

‘Sajoer-lodèh!’

Ze gaat verder langs den ingang van een Hollander-huis, waar een bediende bezig is de posten van het hek te witten.

‘Wat draag-je daar?’ vraagt nieuwsgierig de witter.

En het kleintje weer:

‘Sajoer-lodèh!

Lóh!’ roept verschrikt de witter: een klonter kalk was van zijn kwast in de sajoer gevlogen.

Het meisje staat stil, op 't punt van huilen; hulpeloos op zijn leer kijkt de witter omlaag. De twee vrouwen komen met kreten en uitroepen aangeloopen; terwijl de eene haar loshangend haar bijeenhaalt, kneust de andere iets fijn op haar nagel, en grijpt meteen in de soep waar zij den kalkklonter uit wegvischt.

Tevreden gaat het kleine meisje verder, op haar vader toe, die, wachtend bij zijn werk, alles heeft aangezien.

‘Wat draag-je daar?’ vraagt hij.

En zij voor de derde maal:

‘Sajoer-lodèh!’

Waarop hij smakelijk toetast.

‘Zoo iets moest ik haar eigenlijk eens schrijven’ - dacht van Heemsbergen - ‘dat zou niet kwaad zijn voor sentimenteeltje!’

Hij wist niet waar de half-wrevelige stemming ineens vandaan kwam die hem de gedachte ingaf.

Zij overviel hem zoo nu en dan in den laatsten tijd.

Eigenlijk nog al dikwijls, bedacht hij nu.

AUGUSTA DE WIT.

(*Wordt vervolgd.*)

Het recht van de phantasie, en de opleiding van den onderwijzer.

I.

Wij kunnen ons allerlei personen en dingen voorstellen, die wij hebben gezien, - herinneren ons de stem van familieleden en vrienden.

Maar wij kunnen ons ook voorstellen, wat wij nooit hebben waargenomen. Hoe duidelijk staat ons b.v. Sneeuwwitje voor den geest, - dat koningskind, zoo wit als sneeuw en zoo rood als bloed!

Toch, al is de voorstelling van Sneeuwwitje niet ontstaan door directe waarneming, - de *leden* van die voorstelling hebben wij wèl door waarneming gevormd. Sneeuwwitje hebben we nooit gezien; maar we kunnen ons wel een meisje voorstellen, ook wel een blanke tint, roode wangen, een witte jurk, - en door samenvoeging van deze en andere voorstellingen krijgen wij een voorstelling van Sneeuwwitje. Indirect is zij dus door waarneming ontstaan.

Deze werkzaamheid: uit voorstellingen door willekeurige combinaties nieuwe te vormen, heet verbeelding of phantasie, en haar product heet phantasiebeeld. Ook het *kunnen* verrichten van die werkzaamheid, het vermogen daartoe, wordt wel verbeelding of phantasie genoemd.

De verbeelding werkt nu nog verschillend.

A deelt b.v. een geestigen zet mee aan B.

In 't gunstige geval, dat wij willen aannemen, roept B nu in zijn eigen ziel, onder leiding van A, door middel van A's woorden, de voorstellingen wakker, die in A's ziel bewust waren, en voegt ze samen tot dezelfde combinaties, als die A had gevormd.

B is dus door zijn verbeelding in staat gesteld, om onder A's leiding den geestigen zet van A te begrijpen.

Maar in A's ziel zijn de voorstellingen en de combinaties daarvan, bewust geworden zónder leiding, - '*van zelf*', als bij ingeving, bij intuïtie, zooals we wel zeggen.

B heeft de phantasie van A nagevolgd, en daartoe had hij ook zelf verbeelding noodig; maar A heeft vrij gephantaseerd.

De verbeelding, zooals ze bij B heeft gewerkt, kunnen we *navolgende verbeelding* noemen, - die van A *vrije verbeelding*, of - met een herinnering aan 't woord 'intuïtie' - *intuïtieve verbeelding.*

Ook de navolgende verbeelding schept uit bestaande voorstellingen nieuwe.

Maar de intuïtieve verbeelding is de scheppende verbeelding, de phantasie bij uitnemendheid.

Er zal wel geen normaal mensch zijn, wien het verbeelden, zelfs het intuïtief verbeelden, volkomen vreemd is; wanneer wij in het dagelijksch leven van iemand zeggen: 'hij heeft geen voorstellingsvermogen', dan bedoelen we meestal, dat hij weinig navolgende verbeelding heeft; zeggen we: 'hij heeft geen phantasie', dan meenen we in den regel, dat hij weinig intuïtieve verbeelding bezit.

De verbeelding is een heerlijke gave.

Door haar kunnen wij aanschouwen, wat wij nooit aanschouwden, - leven in een wereld, waarin wij niet leven. Hoe arm zou de taal zijn, als niet de verbeelding ziel gaf aan de woorden! Hoe gering was onze kennis, als niet de verbeelding onzen voorstellingsschat, en daarmee onze stof tot denken, vertien-, verhonderdvoudigde!

Hoe onbeduidend zou de omgang tusschen de menschen zijn, hoeveel minder nog dan nu zouden zij elkaar begrijpen en weldoen, als niet de verbeelding den een deed leven in en voor den ander! De gave van het medegevoel, waardoor we lijden en genieten met en om anderen, zou ons zijn ontzegd, als niet de phantasie ons deed inleven in hun smart en hun vreugde.

Het is de verbeelding, die ons steeds opnieuw doet streven naar een doel, ons voor oogen stelt de nooit aanschouwde toekomst; - de verbeelding, die ons idealen schept, waarheen

wij opzien en waarnaar we streven; zij is het, die ons over vervlogen illusies troost met nieuwe toekomstbeelden, - die ons in een wereld van nuchterheid en stille vijandige machten staande houdt, doordat zij in ons een betere, reinere wereld schept.

Menigeen vindt de kracht tot voortdurend slaven en zwoegen en lijden alleen in 't vertrouwen op een toekomstigen heilstaat op aarde of in den hemel, dien de verbeelding hem voor oogen stelt. 't Is de verbeelding, die tot troost over al de rampen en plagen van 't arme menschenkind, onder in Pandora's doos *de hoop* heeft gelegd. Zonder de phantasie zou 't leven dor zijn.

En in al die gevallen is de intuïtieve verbeelding de meeste. Zij is het, die op het zieleleven van den mensch den stempel van zijn *oorspronkelijkheid* drukt. De navolgende verbeelding doet hem den weg van anderen gaan, met de intuïtieve breekt hij zich eigen banen.

Daar is een meisje, dat och zoo graag een pop zou hebben, maar de verjaardag is nog ver. Geen nood! Ze kan er een maken. Ze neemt een knikker, een lapje en een draad; de knikker komt in 't lapje, de draad wordt onder den knikker om 't lapje gewonden, - en nu is er immers al een pop met een hoofd, een hals en rokken; - meer heeft een pop niet noodig.

En niet alleen is 't nu een pop, - de phantasie van het meisje maakt er een levend kind van; zij neemt haar kindje in den arm, en als gij ze op straat tegenkomt, dan hebt ge maar te zien naar het ernstig-lieve gezichtje, waarmee ze haar poppekindje toespreekt, om te weten, wat een trotsche, teedere moeder ze zich voelt. En van alles weet zij er mee te doen: het kind moet slapen, eten, leeren; het kind is stout (poppen kunnen zoo heerlijk stout zijn), moet in den hoek staan, al valt haar dit bij gemis van beenen wel wat moeilijk, belooft beterschap en wordt afgezoend; ze gaat naar school en leert versjes, kortom, doet alles, wat een pop in haar kortstondig leven verplicht is te doen, - en al dit leven en werken dankt zij aan de phantasie van haar kindmoeder.

Zonder phantasie geen echt kind. Het is de verbeelding, die aan 't kinderleven zijn geur, zijn aroma geeft.

Wij ouderen, wij frisschen ons nog op aan de leuke, vaak rake invallen van een kind, - amuseeren ons met zijn ernstig spel. -

Zonder intuïtieve verbeelding geen groot denker.

De luchtige phantasie ijlt vooruit en wijst een vermoedelijke waarheid aan, en dan tracht het voorzichtige denken een keten te schakelen tusschen het uitgangspunt en die waarheid. De phantasie schept dus het vermoeden, - het denken contrôleert, brengt zekerheid. De phantasie geeft den inval, het denken onderzoekt dien, om òf den inval te verwerpen, òf hem te verheffen tot een denkbeeld.

De man van de wetenschap, die dat intuïtieve vermogen mist, kan in zijn ziel schatten opstapelen, die door anderen zijn gedolven, hij kan achter die anderen aan denken; maar uit die schatten schept hij geen nieuwe door andere combinaties; hij is de groote compilator, die verblindt en verbluft met zijn mooie citaten, maar bij wien we vruchteloos zoeken naar oorspronkelijke denkbeelden.

Laten deze geleerde en die denker hetzelfde boek bestudeeren: welk een verschil in den invloed, dien zij er van ondervinden! De geleerde neemt het geheel in zich op, na het begrepen te hebben; hij legt het in zijn ziel neer op den overigen stapel van kennis, - alles op de plaats, waar het behoort; maar het brengt niet meer beweging in zijn ziel dan noodig is, om het te begrijpen.

Waanneer de denker het boek leest, gaat hij misschien wel eens stukken voorbij, die hij niet in zich opneemt; maar dan komt hij aan een denkbeeld, dat hem treft, en het brengt in zijn ziel een beweging, die de voorstellingen verbindt tot nooit gekende combinaties; nieuwe phantasiebeelden worden in hem geboren, die voeren tot nieuwe gedachtenreeksen, nieuwe waarheden; - en als hij het boek uit heeft, dan is misschien het een en ander hem voorbijgegaan, dan heeft hij 't wellicht minder goed opgenomen dan de geleerde, - maar het boek is hem aanleiding geweest tot nieuw, oorspronkelijk denken; - bij dit boek heeft hij gansche boeken van wijsheid gedacht.

Eén denkbeeld, van een ander overgenomen, kan in den intuïtieven geest gansche reeksen van eigen denkbeelden doen ontstaan.

De organisator ziet in zijn verbeelding het werk, dat hij tot stand wil brengen; forsch en scherp belijnd staat het vóór hem; - verbeelding en denken samen wijzen hem den weg, en dan stuurt een krachtige, vaste wil hem voort naar het doel.

Zonder intuïtieve verbeelding geen organiseerend vermogen, geen initiatief.

Zonder haar geen ontdekkingen en uitvindingen, dan die men dankt aan het toeval.

De tooneelspeler behoeft bij andere gaven een groote mate van navolgende verbeelding, om zich geheel in te leven in den persoon, dien hij moet voorstellen, en verder voldoende intuïtieve verbeelding, om de middelen te ontdekken en toe te passen, waardoor hij het karakter, waarin hij zich heeft ingeleefd, kan uitbeelden voor 't publiek. Maar de oorspronkelijke tooneelschrijver heeft vóór alle dingen een groote mate van intuïtieve verbeelding noodig.

In 't algemeen: een weergevend kunstenaar moet bij andere gaven voldoende intuïtieve verbeelding en veel navolgende verbeelding bezitten; maar een scheppend kunstenaar van beteekenis wordt men niet zonder veel intuïtie.

Met zeer veel navolgende en voldoende intuïtieve verbeelding kan men een talent worden; het talent heeft altijd de aanraking van het Genie ondervonden; het talent is altijd in meerdere of mindere mate geniaal, - maar het genie is de hoog intuïtieve geest, waarin voortdurend rijk en forsch de gedachten en gevoelens opborrelen uit onbekende diepte, om in breede, stoute stroomen naar buiten te bruisen. En naast deze genieën, gelauwerd door tijdgenooten of nageslacht, staan de genieën van de kleine daden; *genieën*, al dragen ze niet dien naam: die stille weldoeners, die altijd bij intuïtie vinden het juiste woord, - de troostende, bemoedigende daad.

II.

Kan de verbeelding worden geoefend?

Tot op zekere hoogte en in zekeren zin: *ja.*

Tot op zekere hoogte; want natuurlijk wordt ook de verbeelding voor een goed deel bepaald door den aanleg: een middelmatige aanleg zal ook met nog zooveel oefening geen genie worden.

Maar toch - de verbeelding kan in zekeren zin worden geoefend.

Wij zien, dat onze verbeelding rijker wordt, naarmate onze voorstellingsschat zich uitbreidt en wij er meer phantasiebeelden uit vormen, - dat dan in 't bijzonder de intuïtie toeneemt, naarmate vaker op haar een beroep wordt gedaan. (Een kind b.v., dat bij zijn spelen altijd geleid wordt, altijd 'bezig wordt gehouden', zooals men dat noemt, kan niet alleen spelen: het weet niets te bedenken, vraagt altijd aan een ander, wat het moet doen.)

Geheel hiermee in overeenstemming is het, dat iemand heel intuïtief kan zijn op een terrein, waarop hij vaak tot oorspronkelijk denken en handelen wordt geroepen, en op een ander gebied nauwelijks in staat, met zijn verbeelding een ander mensch te volgen. -

Wanneer dan de verbeelding zoo'n heerlijke gave is en door oefening ontwikkeld kan worden, welnu, dan moeten wij de kinderen in 't verbeelden oefenen. Vooral ook in 't intuïtief verbeelden, dat aan 't kind zijn oorspronkelijkheid geeft. De intuïtieve verbeelding is het, die het kind in zijn bijzondere neigingen en geschiktheid aan zich zelf en aan ons openbaart, - die ons zijn belangstelling leert kennen en ons zijn neigingen verklaart, - die ons bij de bijzondere opvoeding van dit bepaalde kind kan leiden. De intuïtieve verbeelding is het, die het kind kan voeren tot oorspronkelijk denken, gevoelen, willen, handelen, - tot het eigen initiatief, - zij kan het maken tot een persoonlijkheid: - een mensch als anderen, maar toch een mensch op zich zelf, kiezend en bewandelend zijn eigen weg.

De verbeelding willen wij oefenen. Maar daarbij moet iets in 't oog worden gehouden. Het oefenen van de verbeelding levert een gevaar op.

Vaak wil men het kind door de taal een voorstelling doen vormen, waarvan de elementen niet aanwezig zijn; men spreekt over een leeuw - en het kind heeft niet of weet niet het materiaal, waaruit het in zijn ziel een voorstelling van den leeuw kan opbouwen. Dan vergeet men, dat de ziel niet iets uit niets kan scheppen, - dat zij alleen kan scheppen, als zij weet uit welke bouwstoffen, en als zij zich de aanwezigheid van die bouwstoffen bewust is.

Dikwijls doet de verbeelding ons beelden vormen, die we niet herkennen als phantasiebeelden, zoodat we voor waarneming houden, wat phantasiebeeld is.

We verbeelden ons b.v. te zijn, wat we niet zijn; in den rook uit den schoorsteen ziet het kind Sint-Niklaas; de bijgeloovige meent spoken te zien. Niet zelden stelt een verhitte verbeelding iemand denkbeeldige personen en gevaren voor oogen en vergalt zoo zijn leven met noodelooze vrees.

In al die gevallen is de *ver*beelding *in*beelding.

Ook kan de verbeelding een onreine voorstellingswereld scheppen, die de moreele persoonlijkheid verderft.

Die gevaren moeten zooveel mogelijk worden vermeden, en dit is bij een normaal kind onder niet te ongunstige omstandigheden in vrij hooge mate mogelijk.

De verbeelding vormt immers nieuwe voorstellingen uit bestaande. Laten wij dan zooveel mogelijk beheerschen dat, waaruit zij haar beelden vormt, de waarnemingen. Door nauwkeurige waarneming moeten goede en solide bouwstoffen worden gevormd; het denken moet ze onderzoeken, vergelijken, schiften en ordenen; geef dan aanleiding tot verbeelden vooral op het terrein van de beste en meest solide bouwstoffen, en stel daarbij voortdurend de phantasiebeelden onder de contrôle van waarneming en denken. Waak over wat en hoe de kinderen zien en hooren, vooral over wat ze hooren spreken en over hun lectuur! Waak over hun verbeelding!

Voor 't recht van de verbeelding, op bovenbedoelde wijze zooveel noodig geleid en gebreideld, wil ik opkomen; bovenal voor de ontwikkeling van de intuïtieve verbeelding, van 't eigen initiatief, van de *oorspronkelijkheid.*

III.

Komt de verbeelding bij ons onderwijs tot haar recht? Neen, lang niet, al valt een streven naar verbetering en hier en daar een frissche stroom dankbaar te waardeeren.

Er wordt een plaat voor de klasse gehangen. Verlangend, benieuwd zien alle kinderoogen er naar, en - nauwelijks hangt de plaat, of er klinkt gelach door de klas en verwarde stemmen roepen: ‘Een poes! Kijk, hij gooit het schoteltje om! Al de melk er uit!’

Maar de onderwijzeres gebiedt stilte; de ideaalhouding wordt aangenomen; - het is aanschouwingsles.

‘Wat zie je daar op de plaat?’

‘Een poes.’

‘Kom, een mooi zinnetje.’

‘Ik zie een poes op de plaat.’

‘Kom jij die poes eens aanwijzen.’

Het kind komt en wijst den omtrek van de kat: kop, romp, staart, pooten, - en de anderen kijken met Argusoogen, of er misschien een pluimpje haar wordt overgeslagen, dat welbeschouwd ook nog bij de kat hoort.

Nu wordt de kleur van de kat besproken, de deelen aangewezen; de antwoorden natuurlijk in ‘mooie zinnen’: de aanschouwingsles moet immers ook een spreekoefening zijn.

De aandacht gaat verflauwen. Sommigen kijken nog met zoete, doffe oogen en de handjes mooi op tafel. Anderen doen proeven op een vlieg, die over de bank loopt, of trekken hun voorbuurvrouw aan 't haar.

De onderwijzeres moet verbieden, wordt wat prikkelbaar; maar de aanschouwingsles gaat haar weg en komt op het oogenblik, dat de juffrouw behaagt, aan wat voor de kinderen het hoofdmoment is: het omgooien van het schoteltje. Dat feit wekt nu geen belangstelling meer: het vindt de meeste kinderen in den dut of aan 't spelen, - en de enkelen, wier ziel het toch bereikt, waren er al zóó lang op voorbereid, dat het geen indruk meer maakt.

Waarom moest die kat nu zoo uitvoerig besproken worden?

De kinderen kennen allemaal een kat: in dien kop hebben ze de oogen als kolen vuur zien gloeien, in dien staart hebben ze, vrees ik, wel eens geknepen; en ze weten al lang, dat de kat vier pooten heeft.

Neen, het was hier om het *moment* te doen; en de belangstelling, de vreugde van de kinderen bewees, dat van dit moment moest worden uitgegaan, dat dit het centrum van de bespreking moest zijn. De plaat moest de kinderen het feit doen phantaseeren, oorzaken en gevolgen doen verbeelden, als 't ware een geschiedenis doen doorleven, een stoot geven in de kinderziel.

Dit is 't juist, wat de kinderen zoo aantrekt in een plaat: dat ze niet alleen doet waarnemen, maar dat ze leidt tot *verbeelden.*

Maar de bovenbedoelde onderwijzeres vond, dat de aanschouwingsles zoo in elkaar moest zitten en zich geleidelijk ontwikkelen, en of de kinderen al op hun manier protesteerden door onoplettendheid, zij volgde haar weg.

En zoo doen velen. Zij vinden, dat de kinderen het onderwijs maar moeten nemen, zooals zij het klaar maken. Maar dat doen de kinderen niet: wat hun niet bevalt, - dat nemen ze eenvoudig niet.

Een van de mooiste dingen, die Fröbel zei, was: ‘De kinderen zijn mijn leermeesters geweest.’

Werkelijk, wie zich wil vormen tot den leermeester van een kind, moet beginnen, met het kind tot zijn leermeester te maken. In de eerste plaats bestudeeren, waarin het kind belangstelt. Niet dat hij alles moet doen, waarin het kind belangstelt, maar zeker moet hij in 't algemeen niet iets onderwijzen, waarvoor hij geen belangstelling kan wekken. Hij moet onderwijzen wat het kind belangwekkend en hij zelf noodig en nuttig vindt. Niemand kan een kind leiden, die zich niet wil laten leiden door het kind.

In ons allen steekt nog in meerdere of mindere mate het kind. Laten wij als opvoeders leeren van ons zelf als groote kinderen. Wij groote kinderen houden, net als de kleine, ook nog veel van prentjes kijken, platen zien.

De plaat met het onderschrift ‘de ledige stoel’ is zeker allen bekend.

Om een tafel staan stoelen. Een er van, op den voorgrond, is onbezet. Aan de tafel zit een man treurig te kijken naar dien stoel. Achter hem staat een jonge vrouw met den arm om hem heen. Verder nog een paar personen, ook de dienstbode, die meewarig den man en de jonge vrouw beschouwen.

‘De ledige stoel,’ zegt het onderschrift. Och, wij hebben het niet noodig, om te begrijpen, dat die ledige plaats aan tafel het centrum van ons verbeelden moet zijn.

De plaat geeft maar één moment. Door waarneming doet zij bij ons maar enkele voorstellingen ontstaan, maar die voorstellingen zijn zóó gekozen en zóó helder gemaakt, dat zij zich meester maken van onze verbeelding, dat zij een stoot geven in onze ziel, dat zij ons een gansche geschiedenis doen doorleven, die ons grijpt in 't gemoed.

‘De ledige stoel.’ Is dat dan wat bijzonders, dat er een plaats leeg is aan tafel? En wanneer we dan die diep bedroefde uitdrukking zien op 't gelaat van den man bij de beschouwing van dien stoel, dan weten we: het moet iets héél bijzonders zijn. En onze verbeelding vult aan, wat ons niet wordt meegedeeld, en we vragen geen oogenblik, of de verbeelding het ook mis kan hebben: ze heeft het niet mis, dat weten we zeker.

Die leege stoel moet de plaats zijn, waar kort geleden nog de echtgenoot en moeder zat. En nu is ze heengegaan, om nooit weer te keeren. Die leege plaats aan tafel, - in haar stomheid spreekt ze van leegte in 't gemoed, in 't leven van dien man. En die jonge vrouw, - dat moet de dochter zijn, een troostende engel in zijn leed.

Meer dan een uitgewerkt verhaal had kunnen doen, spreekt die plaat tot ons, doordat dit eene moment op ons werkt als een krachtige suggestie, ons grijpt in de ziel, - doordat zij veel aan onze verbeelding overlaat, nadat zij de verbeelding *aanleiding* en *richting* heeft gegeven. Juist doordat ons niet alles wordt meegedeeld, maar ons veel te raden wordt gelaten, waarvoor ons de bouwstoffen en de prikkel zijn gegeven, - juist doordat wij 't belangrijkste zelf vinden, - juist dáárdoor maakt de plaat zooveel indruk.

Stel u nu eens voor, dat een van ons, groote kinderen, die plaat eens niet heelemaal begreep...., dat er nu een kwam, om ons te helpen...., dat hij het deed op deze manier. Kom, wij willen eerst de tafel aanwijzen en daarbij kijken, hoeveel pooten die heeft. Nu de menschen. Hoeveel zijn er? Nu de stoelen.... Op dit punt zouden we zeker al ongeduldig worden en geheel bedorven zijn voor den door den schilder bedoelden indruk.

Meent men, dat dit heel wat anders is voor ons volwassenen dan voor de kinderen? Neen, het is niet wat anders. Wij leeren de kinderen honderd dingen, die ze al lang weten of anders morgen zullen weten zonder onze hulp; wij zeuren over allerlei toevalligheden, over onbeduidendheden, en vergeten het centrum, waaraan al het andere dienstbaar moet worden gemaakt, waarop al het andere zijn licht moet uitstralen. Wij rafelen te veel uit, werken te weinig suggestief. Als de belangstelling al zonder ons toedoen is gewekt en de

kinderen zelf het centrum hebben gevonden, zelfs dan nog willen wij vaak ons niet door hen laten leeren, geen gebruik maken van die warmte; - wij willen te veel onzen eigen weg volgen, of liever den weg, dien anderen vóór ons zijn opgegaan en dien wij nu ook al te gedwee, al te volgzaam, al te werktuiglijk bewandelen.

Bij 't aanschouwingsonderwijs worden platen gebruikt om verschillende redenen, o.a. omdat de kinderen een plaat moeten leeren zien.

Platen leeren zien. Wat bedoelt men er mee? In den regel wordt er mee bedoeld: de kinderen moeten perspectievisch leeren zien; leeren, uit hetgeen ze waarnemen, te besluiten tot den vorm, den afstand en de betrekkelijke grootte van de afgebeelde voorwerpen. Dit is het werk van de verbeelding. Maar dit mag bij 't behandelen van een plaat, die een tafereel voorstelt, niet het eenige zijn.

De plaat moet spreken tot de verbeelding, zij moet in de ziel van de kinderen vormen die phantasiebeelden, waaraan de kunstenaar op de plaat een vorm heeft willen geven; de plaat moet leven, beweging in de ziel van de kinderen brengen, en voor zoo ver mogelijk, door de phantasie werken op het gemoed.

Zóó behandeld, kunnen geschikte platen veel bijdragen tot het verrijken en versterken van de verbeelding, tot de ontwikkeling van 't schoonheidsgevoel (voorbereiding tot kunstgenot) en tot de zedelijke vorming.

Geeft een plaat aanleiding tot gevoel van humor, - ook die bijdrage tot verhooging van de levensvreugde zal welkom zijn.

Hoe goed velen begrijpen den grooten invloed, die kan uitgaan van een goed getroffen plaat, blijkt b.v. uit verschillende platen in dienst van de bestrijding van het drankmisbruik. Denk b.v. aan de plaat met het onderschrift: ‘Ach vader, niet meer!’ En aan die, voorstellende het mooi gekleede kind van den tapper, met het onderschrift: ‘Dat is van jou geld!’

Waarom laten we niet méér de platen spreken tot de kinderen, die immers voor suggestie zoo vatbaar zijn?

Maar welke platen zijn daarvoor geschikt?

Gezegd moet worden, dat er in dit opzicht voor 't aan-

schouwingsonderwijs nog weinig is gedaan, - hoeveel goeds er ook is geleverd voor 't aanbrengen van *kennis*. Er is bij de meeste platen voor de kleinen te weinig rekening gehouden met wat de kinderen graag zien; zij zijn vaak te nuchter, spreken te weinig tot verbeelding en gemoed, zijn te weinig suggestief, te weinig kunstgewrochten[1)].

Ten aanzien van de kinderlectuur zijn wij een beter tijdperk ingetreden, waarin men tracht, boeken te schrijven, die voor kinderen begrijpelijk en die in hun soort kunstwerken zijn.

't Is te hopen, dat paedagogische kunstenaars zich geroepen mogen voelen, om ook voor onze ‘aanschouwingsplaten’ een betere toekomst voor te bereiden.

En dan dienen die ‘kunstbeschouwingen’ te worden voortgezet tot in de hoogste klasse.

Reproducties van verschillende goede schilderijen zouden daarvoor dienst kunnen doen. Bij gebrek aan beter kunnen mooie platen uit illustraties al goede diensten bewijzen.

Zegt men misschien, dat met zoo'n kunstbeschouwing geen les te vullen is? Maar wat doet dat er toe? Dan maar minder dan een les. De lessenrooster is er voor het onderwijs, - niet omgekeerd. En al verdient het afkeuring, zonder goede redenen van den rooster af te wijken, - het rekken van een les om den rooster is toch al te dwaas.

Ook kan men in het lokaal telkens een enkele, mooie, tot de kinderen sprekende plaat aan den wand hangen en na eenigen tijd haar plaats door een andere doen innemen. Eenige woorden ter toelichting zullen misschien vaak voldoende zijn, om haar zooveel mogelijk den gewenschten invloed te verzekeren.

Geeft de behandeling van een plaat met de kinderen vaak veel te weinig werk aan hun verbeelding, - nog veel meer geldt dat in den regel voor de beschouwing van een voorwerp.

In ‘le Voile’, het tooneelstuk van Georges Rodenbach, wordt aanschouwelijk gemaakt de uitspraak: De liefde heeft behoefte aan een geheim.

Ook wanneer we deze uitspraak zeer algemeen opvatten, ligt er een kern van waarheid in.

1) Uit Duitschland zijn eenige mooie platen tot ons gekomen, b.v. van Pfeiffer. Voor aardrijkskunde en geschiedenis worden tegenwoordig al mooie platen in den handel gebracht.

Alleen dan zullen wij belangstellend streven, als er een belangwekkend geheim voor ons te ontsluieren is; er is dan iets voor ons te raden, te phantaseeren: we verbeelden ons, hoe dat geheimzinnige er uit zal zien zonder sluier; we streven er naar, het van den sluier te ontdoen, - en is dit gelukt, dan moet een nieuw geheim opnieuw prikkelen tot ontdekken!

Hoe weinig wordt dit vaak bij 't onderwijs in 't oog gevat en gehouden!

Er wordt b.v. een appel behandeld. Meestal gaat het nu zóó.

Welke kleur heeft deze appel? Welken vorm? Wijs eens, hoe groot hij is. Is hij glad of stroef? Dat moeten de kinderen voelen en zien. Houd hem eens tegen de wang. Hoe is hij? De appel is koud.

Ja, werkelijk, dat hoort er ook bij: de appel is koud.

Dan is er ook wat aan te *hooren*: de rammelende pitjes. En te *ruiken*: de appel wordt onder de neuzen gehouden.

Nu de deelen. Vervolgens wordt de appel geschild. Over de schil wordt gesproken. Ook over het vruchtvleesch. De appel wordt doorgesneden, en 't klokhuis krijgt een beurt. Er wordt gewezen op al die hokjes, op die harde wanden. En de kinderen zien de pitjes: de kleur van binnen en van buiten.

En als de onderwijzer van feestelijke momenten houdt, dan zal hij ten slotte den appel in kleine stukjes snijden en elk kind een stukje laten opeten.

Dan is de les afgeloopen. En de onderwijzer meent waarschijnlijk, dat hij 't er heel aardig heeft afgebracht. Naar alle regelen van de zielkunde heeft hij de kinderen een naar zijn meening vrij volledige voorstelling doen vormen door alle zinnen: zij hebben gezien, gehoord, gevoeld, geroken, geproefd. Wat wil men meer!

Wij willen meer en anders.

Zou één kind na zoo'n les over een appel met grooter belangstelling naar een appel gaan kijken? Zou één kind met een anderen blik dan straks een appel bezien? Welneen immers.

Want de onderwijzer heeft het kind van den appel geleerd, wat het al wist of wat het anders in de practijk van 't appelen eten gauw genoeg zou leeren. Maar hij heeft de kinderen

niet doen voelen het mysterie van den appel, geen belangstelling gewekt voor een geheim, dat prikkelt tot ontsluiering. De onderwijzer meent, dat de voorstelling al aardig volledig is gevormd, - en hij heeft niet eens gevraagd: ‘Waar komt de appel vandaan? Hoe komt hij aan den boom?’ En niet gevraagd, wat eigenlijk die pitjes zijn. En dat is juist het nieuwe, het belangwekkend Mysterie.

Hoe komt de appel aan den boom?

Ja, dat weten ze niet. Nu, als 't weer voorjaar wordt, dan zullen we den appelboom eens bekijken. Als je er wat bijzonders aan ziet, dan moet je 't zeggen. Daar is de verbeelding al aan 't werk. Wat bijzonders? Wat kan dàt zijn!

En 't volgend voorjaar wordt de appelboom bekeken, en dan wordt er een bloem beschouwd, ook een, die al vrucht heeft gezet, maar zijn blaadjes nog niet geheel verloren. En ja, daar zit het appeltje, zoo'n aardig klein appeltje, en 't is gekomen uit de bloem! Hoe kan dat nu? Daar kunnen ze niet bij. Het is een nieuw mysterie, dat belangstelling wekt. Later zullen ze er meer van leeren, wordt hun gezegd; zoo is al de belangstelling daar voor 't later onderwijs; en de kinderen zullen al vast wat beter letten op de vruchten, die aan de boomen komen, vooral als de onderwijzer zich niet tot deze ééne vrucht bepaalt.

En dan die pitjes! Er zullen misschien kinderen zijn, die weten, dat uit het kleine pitje een boom, een appelboom kan groeien. En die 't niet weten, zal en moet het vervullen met verbazing. Kan uit zoo'n klein pitje een groote boom groeien? Welk een mysterie! En een tipje daarvan zal de onderwijzer trachten op te lichten, door appelpitjes te zaaien in een bloempot en de verwachting te spannen voor wat er zal komen.

Zegt men, dat menig geheim niet te ontsluieren *is* voor de kinderen? O, dat is waar. Trouwens - tal van geheimenissen zijn dat ook voor ons niet. En eigenlijk: het verklaren van een mysterie beteekent alleen: het terugbrengen van dit mysterie tot een vroeger.

Toch heeft het zijn waarde, verwondering, vaak *be*wondering voor allerlei mysteriën te gevoelen; en daarenboven: het *streven* naar ontdekking heeft groote waarde, ook al wordt het niet met volledig succes bekroond.

Wie geen belangwekkende mysteriën voor de kinderen weet te stellen, - mysteriën, die zich meester maken van de verbeelding, kan geen belangstellend streven wekken, geen beweging brengen in de kinderzielen.

En 't is een feit, dat menig onderwijzer dat tenminste bij zijn aanschouwingsonderwijs niet doet.

In navolging van verschillende schrijvers van methodieken deelen zij hun stof altijd gelijk in.

Zij zetten b.v. een bloemgieter voor de klas. De kinderen zien, en dadelijk rijst voor hun geest een heerlijk visioen van 't begieten van bloemen, en ze stellen zich een les van vreugde voor.

Helaas! Zij hebben gerekend buiten de methodiek, denken niet aan den rijstebrijberg, waar ze zich door moeten eten, eer ze in 't Luilekkerland komen, - *als* zij er komen.

Er moet natuurlijk eerst worden gesproken over kleur, vorm, grootte; er moet worden getikt tegen den gieter en de kinderen moeten vertellen, dat ze geluid hooren. Natuurlijk moeten ze voelen, of de gieter koud of warm is. Uitvoerig moeten de deelen worden besproken. En eindelijk - als ze heel zoet zijn geweest (maar eigenlijk zijn ze dat meestal niet), dan mogen ze eens gieten.

Dit juist had het begin moeten zijn. Een verrukkelijk begin. En dan de vraag: hoe komt het, dat de gieter zoo mooi kan gieten? Ziedaar weer een mysterie. Natuurlijk komt nu de behandeling van de deelen. De kinderen moeten zien, welken dienst elk van die deelen verricht; hoe 't zal zijn, als dit of dat deel er eens niet is. Zoo beschouwen ze de zaken in haar natuurlijk verband en groepeeren ze om dat ééne heerlijke visioen, dat telkens even werkelijkheid wordt: om het gieten zelf.

Zoo komen ze er toe, ook buiten de school zich rekenschap te vragen van den dienst van allerlei deelen; zoo leeren ze de wezenlijke en de toevallige kenmerken onderscheiden en dus ook het grooter of kleiner belang van die kenmerken. Zoo leeren ze *denkend* waarnemen.

Over het aanschouwingsonderwijs zou nog veel te zeggen zijn, vooral ook over de keuze van de leerstof; maar dit zou liggen buiten het verband, waarin ik hier dit onderwijs beschouw. Ik heb het vrij uitvoerig behandeld, omdat het schoolsche, het bij manier van spreken *verbeeldinglooze*, dat

zoo vaak het onderwijs kenmerkt, bij dit vak zijn toppunt bereikt.

Het is geen wonder, dat de kinderen, na eenige malen in hun verwachtingen van een aanschouwingsles teleurgesteld te zijn, zich langzamerhand er niet veel meer van voorstellen. En ook geen wonder, dat menig onderwijzer, die geen beteren weg dan den sleurweg weet, dit vak enkel onderwijst, omdat het moet, en zich tracht te schikken in zijn lot als een geduldig slachtoffer, maar dan toch als een slachtoffer.

Alleen dan, als het onderwijs spreekt tot de verbeelding, zal voortdurend belangstelling te wekken zijn, zullen de kinderen komen tot aandachtig waarnemen, tot vrij, onbevangen denken, zal in hun ziel een beweging ontstaan, die ook nà het onderwijs nog voortduurt.

IV.

Een vak, dat sterk tot de verbeelding kan spreken, is het vertellen, dat in de hoogere klassen vooral in het onderwijs in de vaderlandsche geschiedenis en natuurlijke historie zijn voortzetting vindt.

Er wordt over dit vak: over de wijze van vertellen en over de stof, al zóóveel gesproken en geschreven, dat ik er hier niet over behoef uit te weiden.

Toch een opmerking over beide.

Hoewel het vertellen door de logische opeenvolging van de gebeurtenissen ook aanleiding geeft tot denken, is het toch bij uitnemendheid het vak van de verbeelding.

Het denken leidt uit het bijzondere het algemeene, uit het concrete het abstracte af. Maar de verbeelding bemoeit zich vooral met het bijzondere. ‘De man had maar twee centen op zak,’ spreekt meer tot de verbeelding dan ‘hij had maar weinig op zak.’

Wie dus wil spreken tot de verbeelding, - wie zóó wil vertellen, dat de kinderen personen en gebeurtenissen als 't ware vóór zich zien, - wie, zooals men dat noemt, aanschouwelijk, plastisch wil zijn, - die heeft behoefte aan treffende, typeerende bijzonderheden.

Eerst moet hij de personen en gebeurtenissen helder en scherp voor zijn eigen geest hebben en dan ze scherp afteekenen voor de kleinen.

Spreekt hij over Ukje, dat kleine jongetje, dan moet hij zeggen, *hoe* klein dat jongetje was; wijzen, hoe hoog hij maar boven den grond kwam; de kinderen zorgen dan wel, dat ze die grootte verdeelen over hoofd en romp, en sommige wijzen al, hoe klein toch wel zijn hoofdje was.

En als later de onderwijzer vertelt, dat Ukje de kamer binnenkwam, dan gaan onwillekeurig zijn oogen naar de deur, en de blikken van de kinderen volgen de zijne, en de vertellende onderwijzer, en de kinderen onder zijn leiding zien de deur opengaan en Ukje binnenkomen, en al die oogen kijken Ukje na en ze zien alle heel *laag*, want ze zien Ukje precies zoo klein als hij hun is voorgesteld.

Hoe sterk het bijzondere spreekt tot de kinderen, zien we vooral, als er eens een bijzonderheid veranderd wordt. Wanneer gij Ukje b.v. een rood mutsje hebt opgezet en een oogenblik daarna spreekt van 't blauwe mutsje, dan komt er protest van de kinderen en ze voelen zich teleurgesteld, omdat gij de betoovering hebt verbroken, het vertrouwen in uw zeker en precies weten geschokt.

Nu een opmerking over den inhoud.

We zijn (tenminste voorloopig) den tijd te boven, dat er een verwoede strijd werd gevoerd over de questie, of er aan de kinderen sprookjes zouden worden verteld. Wanneer wij voelen, welk een geur van poëzie wij nu nog inademen bij de herinnering aan verschillende mooie sprookjes uit onze kindsheid, - wanneer ook nu nog een mooi, poëtisch sprookje ons kan maken tot naïeve, gelukkige kinderen, - neen, dan willen wij *zulke* sprookjes voor onze kleinen niet missen. Maar we zullen ze niet enkel voeden met sprookjes. Zij moeten ook leven met kinderen en menschen en dieren uit hun eigen werkelijkheidsleven.

Laat men daarbij oppassen, dat de vertelsels geen wateren-melkverhalen worden, geen verhaaltjes vol zoetigheid. Er moeten ook menschen en kinderen in voorkomen, waar *merg* in zit. Menschen en kinderen met moed: met lichamelijken en met zedelijken moed.

Tweeërlei moed, die meer verband met elkaar houdt dan men oppervlakkig wel eens meent. Die lichamelijke moed moet zich natuurlijk niet uiten in wreedheid, ruwheid, zooals in het doodslaan van zwakkeren, maar b.v. in het helpen

van zwakken; niet in roekelooze avonturen, maar in het onversaagd strijden tegen gevaren, die men onder de oogen moet zien.

En dan moet in 't schoolleven in voorkomende gevallen worden verwezen naar dat moedige kind uit de vertelling: - dat kind is, als er goed is verteld, voor de kinderen een levend kind geworden, dat op de andere levende kinderen drie dingen voor heeft: 1o. zij kennen het kind alleen in deze eene mooie daad, waarop dus het volle licht valt; 2o. zij hebben deze daad als mooi leeren beschouwen; 3o. het kind uit de vertelling maakt geen aanspraak op eenig ding, dat de wezenlijke kinderen voor zich wenschen: het wekt geen naijver, geen jaloezie, omdat het niet meedoet in de levensconcurrentie.

Waarom moet de vertelling vooral voor den zedelijken moed bewondering en zucht tot navolging wekken? Omdat moed een van de eerste eigenschappen van een *persoonlijkheid* is.

Zedelijke moed sluit in: zich zelf durven zijn, - durven wat men plicht vindt, ook wanneer men daarvan voor zich zelf nadeelige gevolgen verwacht.

Willen wij een kind brengen tot intuïtief verbeelden, tot vrij denken en eigen initiatief ook op zedelijk gebied, dan moeten wij kweeken den moed, om zich zelf te zijn, den moed, om goed te doen.

Het schoolleven geeft bijzonder veel gelegenheid tot het oefenen in moed, maar dus ook evenveel gelegenheid tot lafhartigheid.

Kinderen zijn natuurlijk niet sterk in 't goede. Buitengewoon gevoelig zijn ze voor de toejuiching en afkeuring van hun schoolmakkers, - en o, die schoolmakkers kunnen zoo wreed zijn.

In een kindermaatschappij, die niet geleid wordt door een vaste, verstandige, liefdevolle hand, spelen leedvermaak en jaloezie een groote rol, en menig goed, maar nog teer initiatief wordt daaronder verstikt. Valsche schaamte, afhankelijkheid van de publieke opinie doet een kind vaak anders handelen, dan het wel zou willen. Het is de taak van den onderwijzer, om die publieke opinie langzamerhand te verheffen, maar ook, om het zwakke initiatief te steunen en te leiden ook

tegen die publieke opinie in; - om de kinderen te leeren, dat er iets hoogers is dan de goedkeuring van anderen.

Gebeurt dat? Gebeurt dat in 't algemeen?

Als de onderwijzeres pas iets verboden heeft en een ondeugend kind doet het toch, dan roept soms een ander kind verontwaardigd: ‘En juffrouw, nu doet zij het tòch!’ Als nu die onderwijzeres zegt: ‘Foei, wat is 't leelijk van je, om zoo te klikken!’ en daarmee dat kind aan de publieke verachting overgeeft, dan heeft zij meegepraat met de publieke opinie in de klas, dan kan zij hebben bijgedragen, om het ontwakend rechtsgevoel van het kind te verstikken, in plaats van het te zuiveren en tot beter uiting te leiden.

Wanneer een onderwijzer in zijn onwetendheid een onhandige, te bruuske openhartige uiting eenvoudig een brutaliteit noemt, die hij dan ook onder een sterke afkeuring tracht te smoren, dan moet hij niet meenen, dat hij de kinderen opvoedt tot zedelijken moed, tot krachtig goed initiatief.

Als wij zien, hoevaak een van ons toegeeft aan een oogenblikkelijk misnoegen tegen een kind, zonder eerst eens te onderzoeken, of aan dit misnoegen misschien ook egoïsme ten grondslag ligt, - hoevaak we bij 't beoordeelen van een kind niet veel verder doordringen dan tot het uiterlijk van zijn daden, - hoezeer we vaak zelf gevangen zitten in allerlei conventies en hoe weinig vrij we dus staan in ons denken, oordeelen en handelen, - dan begrijpen we, hoe licht klassikale opvoeding kan leiden tot klassikale lafhartigheid.

Zeker moet dit ook gedeeltelijk op rekening worden gesteld van al te groote klassen, al te gebrekkige onderwijstoestanden; maar stellig ook voor een groot deel op rekening van de persoonlijkheid van den onderwijzer, al is het vaak niet aan den persoon van den onderwijzer te *wijten*.

Nog iets over het vertellen.

Waarom laat men het na de eerste leerjaren achterwege? Ook de oudere kinderen houden er zooveel van, en er zijn zooveel mooie verhalen, die bij de kleinen misplaatst zijn en waarvan de ouderen zoo niet *alles* begrijpen, dan toch veel kunnen genieten. Denk b.v. aan verschillende sprookjes van Andersen; ik noem hier alleen dat heerlijke sprookje ‘de nachtegaal.’

't Is waar: die kinderen kunnen ze zelf wel lezen; maar dat is niet hetzelfde: als de onderwijzer een goed, smaakvol en dramatisch verteller of voorlezer is, dan heeft het levende woord een macht, die het boek, door 't kind zelf gelezen, mist.

Ook voor de vaderlandsche geschiedenis geldt, dat tot de verbeelding moet worden gesproken door 't *bijzondere.*

Een beschrijving van 't leven der Batavieren in 't algemeen spreekt veel minder tot de verbeelding dan een schildering en liefst een geschiedenis van een bepaald Batavierengezin.

Voor hoe weinig kinderen wordt Willem van Oranje ooit een levend wezen, en meer: voor hoe weinig onderwijzers staat hij als een levende persoonlijkheid, als zij het ondernemen, de kinderen over hem te spreken!

Wij moeten, voor zoo ver het aanschouwelijke betreft, een les nemen aan historische romans, en aan dramatische poëzie of proza. Menigeen heeft zijn belangstelling voor de geschiedenis niet te danken aan de school, maar aan historische romans. Waardoor komt dat? Doordat een goede historische roman zijn personen voor ons ontwikkelt, voor ons doet leven. De auteur heeft ze eerst voor zich zelf doen leven, zij het dan niet altijd precies het leven van de geschiedenis, - en daarna heeft hij ze doen leven in ons.

De treurige vermaardheid van Maria Stuart zou minder groot zijn zonder het drama, waarin Schiller haar heeft vereeuwigd.

En wie dit werk heeft gelezen en in zich heeft laten doorwerken, - die heeft (zelfs indien hij beter weet) groote moeite, om zich Maria Stuart, Elizabeth, Leicester ooit weer anders voor te stellen dan zooals Schiller ze in hem heeft doen leven.

Dat alles is voor den onderwijzer een les.

Door tal van pakkende bijzonderheden, door aanschouwelijke schildering moeten de personen uit de historie gaan leven voor de kinderen, moeten de kinderen toestanden voor zich zien. Zal de vaderlandsche geschiedenis iets meer geven dan dorre kennis, die geen beweging, geen leven brengt in de ziel, dan moet de geschiedenis werkelijk zijn *een* geschiedenis, of een reeks van geschiedenissen, die zich meester maken van de verbeelding.

Spreek tot de verbeelding door '*t bijzondere*! Dat geldt voor alle onderwijs! Ook voor dat, waarbij regels of wetten moeten worden gevonden en daarna toegepast.

Niet maar, omdat alleen het bijzondere 'aanschouwelijk' kan zijn, maar ook omdat het daardoor zich beter in 't geheugen vastzet. Een bijzondere voorstelling blijft meestal beter in 't geheugen dan een algemeene.

Velen van ons zijn menigen taalregel vergeten, dien ze indertijd onder leiding van hun onderwijzer hebben afgeleid uit voorbeelden, - dien ze hebben van buiten geleerd, zooals b.v. Terwey hem had geformuleerd, - maar ze herinneren zich verschillende pakkende voorbeelden, die ze niet eens opzettelijk hadden geleerd, en waaruit ze nu den regel terugvinden. En menige natuurwet zou ons voorgoed ontgaan, als geen interessante proeven ze hadden toegelicht.

Daarom moet ieder onderwijzer zich zelf steeds weer zeggen: 'Let op uw voorbeelden!' Bedenk die niet alleen met het oog op het algemeene, waartoe ze aanleiding moeten geven, - maar maak ze op zich zelf aanschouwelijk, treffend!

Eén passend en pakkend voorbeeld doet voor 't onthouden meer goed dan vele, die wel passend zijn, maar zich niet vasthaken in de ziel.

Een onderwijzer, die de gave heeft, om gemakkelijk pakkende voorbeelden te bedenken, en daarbij - natuurlijk - het evenwicht tusschen waarnemen, denken en verbeelden bewaart, zal zijn onderwijs vrij wat meer doen beklijven dan een, die wel volgens alle regelen van de zielkunde de formeele leertrappen beklimt, maar zijn voorbeelden, zijn aanschouwings- en verbeeldingsmateriaal niet *pakkend* maakt.

V.

De drie besproken vakken geven vooral aanleiding tot navolgend (hoewel toch ook tot intuïtief) verbeelden. Ik zal hier niet over andere leervakken spreken, die dit verbeelden bevorderen; maar liever behandelen vakken, die vooral aanleiding geven tot het intuïtief verbeelden en in verband daarmee tot het initiatief.

Wat leerde Fröbel van de kinderen, zijn leermeesters?

Dit: dat zij *scheppingsdrang* hebben, d.i. den drang, om

met hun ziel te verbeelden en met hun handen het verbeelde uit te beelden. En hij begreep, dat hij dien drang moest eerbiedigen en bevredigen, maar hem tevens dienstbaar maken aan zijn ideaal van opvoeding.

Hij wilde dus aan dien scheppingsdrang aanleiding, materiaal en zooveel noodig leiding geven. En zoo schonk hij ons zijn speelgaven.

Hoe weinig is de geest van Fröbel nog doorgedrongen in ons onderwijs! In de bewaarscholen en sommige huisgezinnen zijn zijn speelgaven ingevoerd; of ze overal worden gebruikt niet door slaafsche volgelingen, maar naar zijn geest van vrij denken, weet ik niet.

Maar aan ons lager onderwijs is helaas! Fröbel bijna vreemd gebleven; den handenarbeid (slöjd) heeft het nog niet eens van hem.

Komt het, doordat ons bewaarschoolwezen nog staat buiten de sfeer, door de overheid beschermd? Komt het, doordat op het onderwijs van kleine kinderen nog altijd wordt neergezien door velen? Komt het, doordat nu eenmaal door velen wordt geminacht alle werk, dat uitsluitend of bijna uitsluitend vrouwenwerk is? Hoe het zij, een feit is het, dat de geest van Fröbel (ik zeg niet: zijn speelgaven, maar zijn geest) maar op weinig plaatsen den drempel tusschen het voorbereidend en het lager onderwijs heeft kunnen overschrijden.

Het klassikaal onderwijs heeft bij groote voordeden ontegenzeggelijk ook nadeelen voor de individualiteit van de leerlingen. Dit nadeel behoeft naar mijn meening, tenminste als de klassen niet al te veel kinderen bevatten, niet zoo groot te zijn als het veelal is.

Wij geven te weinig aanleiding tot eigen initiatief, ja zelfs te weinig gelegenheid; wij trachten te veel naar gelijkmaking, nivelleeren te veel.

Mogelijk zijn wij al te beducht voor storing van de orde en hechten wij meer aan de hoeveelheid kennis dan aan wezenlijken geestelijken groei.

Wij trekken te precies de lijnen, waarlangs de kinderen moeten worden geleid.

In onze nieuwere paedagogieken vinden wij bij de bespreking van den leergang steeds den eisch: splits de moeilijkheden; laat de kinderen niet meer dan één moeilijkheid

tegelijk overwinnen. Dit teekent eenigszins, wat ik zei over de weinige aanleiding tot intuïtief verbeelden, tot eigen initiatief.

Want volgens die leerboeken moet het dus zóó gaan.

De onderwijzer splitst de moeilijkheden, daarna leidt hij de kinderen, om ze één voor één te overwinnen; laat ik aannemen, dat hij aan 't eind den geheelen weg overziet... Dan is 't klaar.

Maar dit is niet genoeg.

De kinderen moeten niet alleen leeren, de moeilijkheden te overwinnen, die hun door den onderwijzer worden gewezen, neen, zij moeten zelf zooveel mogelijk leeren vinden, waar de moeilijkheden zitten. Wij hebben ze immers te vormen tot zelfstandige menschen, die, eer ze iets beginnen, de moeilijkheden zien; zij hebben later geen leidsman, die hun aanwijst, waar ze vooral op hebben te letten. De opvoeding moet hen daartoe voorbereiden, door ze van 't begin af er aan te gewennen, zooveel mogelijk niet maar de door ons gestelde problemen op te lossen, maar ook de problemen zelf te stellen. Dit geldt niet enkel voor rekenkunstige vraagstukken, voor ‘sommen.’ Wie het probleem goed heeft gesteld, is vaak maar een schrede meer van een goede oplossing af.

Gij geeft b.v. een dictée en tracht zooveel mogelijk fouten te voorkomen. Daartoe hebt gij eerst de voorbereiding gehouden (zoo noodig), en nu komt er toch wel eens een woord, dat moeilijkheid kàn opleveren. Bij de kleinen dicteert ge b.v.: ‘de kers is rood.’ De *d* van *rood* is een moeilijkheid. Nu kan men b.v. wel zeggen: ‘Vertel mij eens, welke de laatste letter van *rood* is;’ dan stelt men het probleem en laat het de kinderen oplossen.

Maar men kan ook zeggen: ‘Kinderen, daar is een moeilijk woordje in dien zin; jullie moet er zelf maar op letten.’ Vertrouwt men het met die weinige hulp niet, dan kan er worden gezegd: ‘Zeg mij eens, welk woordje een beetje moeilijk is.’ Zoo mogelijk, moeten de kinderen het met die hulp goed doen. Anders kan men nog vragen: ‘Wat zouden we gemakkelijk fout kunnen doen?’

Geef de kinderen niet alleen een doel, waarnaar ze moeten streven, maar leer ze zooveel mogelijk zelf het doel bepalen.

De nieuwere paedagogiek stelt al den eisch: breng de

kinderen tot zeif waarnemen, tot zelf denken, zelf doen. Maar er moet nog iets bij: *zelf verzinnen.* En een van de eischen, aan 't methodisch onderwijs te stellen, behoort te zijn: Geef zooveel mogelijk aanleiding tot en ruimte aan het initiatief!

VI.

Nu iets over enkele leervakken. Eerst het teekenen.

Het is al verscheiden jaren geleden, dat ik onderwijzeres was in de voorbereidingsklasse van de Rijksleerschool te Middelburg, een klasse van ± 50 kinderen van 3, 4 en 5 jaar. Bij veel, wat ik verkeerd deed, herinner ik mij ook iets, wat mij nu nog goed lijkt en wat zeker door verschillende onderwijzers wordt gedaan.

In de teekenlessen moesten de kinderen eerst teekenen, wat ik nuttig voor hen vond, maar daarna (dit was, meen ik, het goede) mochten ze een poosje vrij teekenen.

Dat was een heerlijkheid. Kinderen, die bij 't gewone onderwijs suf zaten te kijken, waren nu één leven al leven. Ze zetten zich aan 't werk en zonder opkijken zaten ze door te teekenen. Met hulp van een kweekeling keek ik al de leien na. Dan bleek het, dat sommigen al bitter weinig konden bedenken: altijd het traditioneele huisje met pannendak met twee rookende schoorsteenen, met doorzichtige muren, een paar ramen, enz.; of een meisje met rokken en twee harken voor handen.

Anderen zetten in 't geheel geen griffel op de lei. Dan moest er eerst een aanleiding worden gegeven. We noemden allerlei menschen, dieren en dingen, die het kind van nabij moest kennen, en waarin het wellicht belangstelde. Na 't noemen van één van die dingen kwam er dan wel eens een helder lachje op 't gezicht: ‘Ja, dat wil ik doen,’ en dan werd de griffel op de lei gezet.

Met sommige kinderen konden we niets aanvangen; geen lijn konden ze trekken, niets, hoe gebrekkig ook, nateekenen.

Maar anderen hadden heele geschiedenissen op de lei. En als er een van ons kwam kijken, dan hadden ze een lang verhaal. ‘Dit is een paard en wagen. Ik zit op den bok. Dat ben ik. En het paard wil eerst niet loopen, en nu sla

ik het met de zweep en nu gaat het hard draven.' En men ziet het paard draven, o zoo heerlijk!

Natuurlijk staat dat alles er heel gebrekkig, maar er is toch een phantasiebeeld gevormd en 't kind heeft het zoo goed mogelijk uitgebeeld. En het werkte met een vuur, als mijn onderwijs maar zelden kon ontsteken.

Bij het bouwen ging het ook zoo.

De speelgave van Fröbel, bestaande in een doosje met acht gelijke kuben, is bekend. Eerst werd naar aanleiding daarvan klassikaal onderwijs gegeven: er valt met die acht onnoozele blokjes ook buiten het rekenonderwijs heel wat te leeren. Maar het laatste kwartier was gewijd aan 'vrij bouwen.' Dat was weer een vreugde voor de meesten.

Voor sommige kinderen bleven die blokjes doode dingen: *blokjes*, niets meer. Andere hadden eens een klein stootje noodig, een aanleiding, en dan begonnen ze, en dan wekte het eene beeld het andere. Maar er waren er ook, die zonder eenige hulp allerlei van die blokken maakten: soms waren het bouwsteenen voor een huis, een toren, een brug; dan menschen, dan paarden; vaak soldaten, ook wel stelden de acht blokken, met kleine tusschenruimten achter elkaar, een lijkstaatsie voor, en 't kind lichtte dit toe met het vroolijkste gezicht.

Had er een een kunststuk af, dan ging hij mooi zitten, en, eerbiedig kijkend naar 't gewrocht van zijn handen, wachtte hij geduldig, tot een van ons het zou hebben gezien. Een kleine aanwijzing was vaak voldoende, om hem een verbetering te doen aanbrengen. Ook werd gedurig opgewekt, om iets nog eens beter te bekijken en dan nog eens te bouwen. Was 't werk nagezien, dan werd het ook kalm verstoord en door iets nieuws vervangen.

Straks werd gesproken over de leien, waarop de kinderen teekenden. Tegenwoordig is de lei in discrediet, uitgezonderd bij hen, die schrijfboeken te duur vinden. De lei wordt veroordeeld op hygiënische en paedagogische gronden, waartegen naar mijn meening niet veel is in te brengen. En toch - tenzij men een kladschrift tot de vrije beschikking van de kinderen wil stellen - zou zoo'n lei als iets extra's er bij geen reden van bestaan hebben?

'Wat er staat, dat staat er,' zoo spreekt men tot aan-

beveling van het schrijfboek; ‘de kinderen leeren er nauwkeurigheid door, en men kan zien, of zij ook vooruitgaan.’

Dat is waar; maar is er ook niet iets te zeggen voor het voorbijgaande? Niet iets te zeggen voor die probeerseltjes, die een niet helder phantasiebeeld weergeven en die juist door deze zinnelijke voorstelling het beeld verhelderen en tot nieuwe beelden aanleiding geven? Mogen die probeerseltjes niet verdwijnen evenals de toren van blokken, nadat zij voor de ziel van het kind hun dienst hebben gedaan?

Hoeveel kladjes maakt vaak een bouwkundige niet, eer hij aan het eigenlijke ontwerp begint, - kladjes, voor een ander vaak raadselen, maar die hij noodig heeft, om zijn phantasiebeeld helder te vormen, en het te vervormen, tot hij het goed vindt!

De lei zou behouden kunnen blijven voor eigen liefhebberij, voor eigen initiatief, b.v. vóór schooltijd, als 't onderwijs nog niet begonnen is, of als een kind het werk af heeft en moet wachten.

En van het teekenen gesproken, - waarom laat men in de school de kleine kinderen zoo weinig *kleuren*! Zij zijn er dol op, en 't is een feit, dat ze kleuren eerder zien dan vormen, doordat ze de vormen door verschil in kleur, in tint waarnemen.

De handenarbeid, de slöjd, is uit Fröbel's geest. Tenminste - als die niet steeds wordt een werktuiglijk nabootsen stukje voor stukje van een voorwerp, dat in klei of karton voor de klasse staat. Wanneer hij werkelijk wordt een dwang tot goed, *denkend* waarnemen en een contrôle daarop. En vooral - wanneer hij ook voedsel geeft aan de verbeelding, aanleiding tot initiatief, ruimte voor de oorspronkelijkheid, - wanneer we niet altijd den weg afbakenen, waarlangs het kind zich moet bewegen, - maar het ook, zooveel noodig onder leiding, zijn eigen weg laten vinden en bewandelen.

Handenarbeid, goed onderwezen, kan zeer veel nut hebben als middel, om de kinderen te gewennen aan nauwkeurig en denkend zien, om ze te brengen tot handig en nauwkeurig werken; hij kan uitstekend meewerken aan de lichamelijke opvoeding; hij kan verschillende leervakken steunen. Maar een niet minder groot nut is het, wanneer hij een

nieuw veld opent voor de phantasie, wanneer hij de kinderen aanleiding geeft, om ook buiten de school allerlei dingen te bekijken, allerlei te verzinnen en te maken.

Want de grootste triomf van het onderwijs is niet, dat het de kinderen brengt tot zekere mate van kennen en kunnen, al is dit ook bepaald noodig en zeer nuttig, - maar dat het hun een stoot geeft, - dat het in hun ziel een beweging brengt, waardoor ze zelf steeds tot het vormen van nieuwe beelden, tot waarnemen, phantaseeren en denken, en tot willen en handelen komen. De grootste triomf van het onderwijs is, dat het krachtig en goed *nawerkt.*

Daarom moet ook het onderwijs in handenarbeid - in de school al - zoo spoedig mogelijk leiden en gelegenheid geven tot initiatief, - en van dit initiatief moet de onderwijzer notitie nemen, om er gebruik van te maken voor zijn verder onderwijs, en om de kinderen te leeren kennen, - niet maar in hun ijver, nauwkeurigheid en handigheid, - maar vooral ook in hun intuïtief verbeelden.

Ze kunnen nu en dan ‘vrij werken’.

Ook de leesles, een geleerd versje geeft gedurig aanleiding tot het maken van een teekening ter illustratie of tot een stukje handenarbeid.

Een jongetje had uit zich zelf een scheepje van klei gemaakt, waarvan de romp den vorm van een klomp had en dat naar zijn zeggen voorstelde: ‘Mijn vaders klomp is mijn scheepje’, een pas geleerd liedje.

Een leeslesje over 't maken van een sneeuwstoeltje gaf aanleiding tot een heerlijke slöjdles, waarin de (zeer verschillende!) phantasiebeelden van dat stoeltje werkelijkheid werden.

Het onderwijs moet, zoo mogelijk, meer *aanleiding geven* dan *leiden.*

Zou ook het *huiswerk*, dat aan vele scholen gegeven wordt, niet vaak dienstbaar zijn te maken aan het brengen tot eigen initiatief?

Moet dat nu altijd juist *klassikaal opgegeven* werk zijn, dat door alle kinderen wordt gemaakt? Kan het niet voor den een zijn een verhaal van een gebeurtenis, die het juist zelf heeft beleefd en waarin het sterk heeft geleefd, - voor een ander een teekening? Natuurlijk heeft men moeilijkheid

met kinderen, die in 't een of ander ten achteren zijn, en ook heeft men vaak te stellen met de voorbereiding voor hoogere inrichtingen van onderwijs.

De arme schoolkinderen staan in veel achter bij de rijkere, ook doordat voor hen vaak ten onrechte de onderwijstoestanden veel gebrekkiger zijn; maar als de onderwijzer geschikt is en veel toewijding heeft, dan hebben ze één ding voor: dat de onderwijzer vrijer kan zijn in de opvatting van zijn taak en daardoor niet meer dan volstrekt noodig is behoeft te offeren aan 't leeren van lessen, zoodat hij, voor zoo ver de (meest veel te groote) klassen het toelaten, meer ruimte kan laten aan de oorspronkelijkheid.

Ten aanzien van het spel in de lagere school is het haast, of Fröbel en andere paedagogen niet hebben geleefd.

De opvoedende waarde van het vrije spel onder toezicht en zooveel noodig onder leiding is niet licht te overschatten, en daarom moet het niet maar plaats hebben in verloren oogenblikken als een zich vertreden, maar op tijden, in het leerplan uitgetrokken.

Dit spel wordt zoo ruim mogelijk opgevat; het werken in den schooltuin: spitten en zaaien, het graven van goten, waar het water door moet loopen, - dit alles kan er ook onder worden gerekend, al bedoelt het spel in den regel iets anders.

Op de gymnastiek, hoe nuttig voor 't overige, heeft het vrije spel voor, dat het ruimte geeft aan 't eigen initiatief, dat daardoor de kinderen veel meer belangstellen, zich veel meer inspannen.

De kinderen stellen zelf een doel vast; overleggen, hoe dat te bereiken; geven zich en elkaar een taak; maken samengaande en strijdige belangen. Ook voor de hoogere klassen van de lagere school is dit spel onder toezicht en leiding van groot gewicht.

En wat geeft dit spel een gelegenheid aan den onderwijzer, om de kinderen te leeren kennen als individu, ook in moreel opzicht!

VII

Maar als bij de kinderen de phantasie, in 't bijzonder de intuïtieve verbeelding, moet worden ontwikkeld, en zooveel

mogelijk geleid tot eigen initiatief, dient dan niet vooral bij den *onderwijzer* die phantasie, dat initiatief in hooge mate ontwikkeld te zijn?

Als de onderwijzer goed zal werken, dan moet hij zich eerst helder voor oogen stellen, wat hij wil, - den weg zien, die er heen kan leiden: - hij moet, ook al is hij geen hoofd van een school, organiseerend talent hebben; en we weten; dit talent rust op intuïtieve verbeelding.

Om een plaat te bespreken, zooals ik dat beschreef, moet de onderwijzer haar eerst zelf hebben begrepen; d.w.z. hij moet zijn gedrongen in de ziel van den teekenaar of den schilder; hij moet niet maar hebben waargenomen, wat er op die plaat staat, - die waarneming moet hem hebben getroffen. En als dat gebeurd is, dan moet hij - als bij intuïtie - weten, op welke wijze hij moet handelen, om ook de kinderzielen een overeenkomstige beweging, een overeenkomstig gevoel te wekken. Evenzoo bij de vertelling.

Zal hij de juiste platen en vertellingen weten te kiezen, dan moet hij zelf de kunst, die er in ligt, kunnen verstaan, en zich zóó goed in de kinderen kunnen inleven, dat hij begrijpt, welke hij voor hen verstaanbaar en genietbaar kan maken.

Om b.v. bij het vrije teekenen het kind te kunnen leiden, moet hij snel uit het gebrekkig product en de gebrekkige kinderlijke uitlegging kunnen besluiten tot de phantasiebeelden, waaruit die teekening geboren werd, en hij moet weten, op welke wijze dat phantasiebeeld, zoo noodig, kan worden verbeterd en de teekening er beter mee in overeenstemming is te brengen.

Hij moet de kinderen kunnen volgen in hun invallen, die invallen contrôleeren en ze, waar noodig, kunnen wijzigen en gebruiken.

Bij kinderen, wien het aan intuïtieve verbeelding ontbreekt, moet hij trachten die phantasiebeelden te doen ontstaan, die de meeste kans hebben op hun belangstelling en op de voor de productie noodige helderheid en duidelijkheid.

Maakt het kind werk of geeft het antwoorden, die getuigen van een verkeerden gedachtengang, dan is 't niet genoeg voor hem te weten, dat het fout is, en het tevens te verbeteren, - neen, hij moet weten, waar de fout zit en hoe het

kind er toe is gekomen, om dan het kind te leeren, zich zelf te verbeteren.

Als hij zich voorbereidt tot het behandelen van nieuwe leerstof, - hij heeft te zien, waar - niet enkel voor hem, maar ook voor de kinderen - de moeilijkheden zitten, en de wijze te kennen, waarop hij de kinderen kan brengen tot het ontdekken en tot het overwinnen van die moeilijkheden.

Is iets de kinderen niet duidelijk, - vlug moet hij een juist, concreet voorbeeld tot zijn dienst hebben, dat *pakt* in de kinderziel.

Zijn vragen aan de kinderen moeten zijn als *haken*, die juist dat uit hun ziel ophalen, wat hen tot een juist antwoord kan brengen. Maar dan moet hij weten, hoe en waar hij die haken moet slaan.

De kinderen worden ook in de school *opgevoed.* De onderwijzer moet hen brengen tot zekere kinderidealen, die hen langzamerhand tot hooger idealen zullen voeren. Maar dan moet het groote ideaal van de opvoeding hem steeds helder voor oogen staan en hij moet begrijpen, welke kinderidealen hij daaraan dienstbaar kan maken en hoe hij die kan wekken.

Hij moet de kinderen brengen tot medegevoel, tot weerzijdsche hulpvaardigheid. Maar dan moet hij ze leeren, zich te verplaatsen in den toestand van anderen, zich het gevoel van die anderen te verbeelden. En dan is 't in de eerste plaats noodig, dat hij zelf zich dat kan verbeelden, en in de tweede plaats, dat hij de juiste middelen weet te vinden, om ook de kinderen daartoe te brengen.

Voor dat alles moet hij veel navolgende en veel intuïtieve verbeelding bezitten.

Veel intuïtie is noodig voor den *paedagogischen tact.*

Wat is toch die onontbeerlijke, zoo geheimzinnig lijkende tact? Ik zou er deze bepaling voor willen geven.

Paedagogische tact is de geschiktheid, om steeds op een gegeven oogenblik juist dat te spreken of te doen, dat te zwijgen of te laten, waardoor men op het kind den op dat oogenblik beoogden goeden invloed uitoefent.

Wat er al zoo voor noodig is, kan ik hier niet alles bespreken. Maar bovenaan staat: verbeelding, intuïtie in den dienst van liefde voor het kind.

De onderwijzer moet zich verbeelden den zielstoestand van

het kind en de oorzaken daarvan; zich verbeelden, wat het kind ziet in hem, hoort in zijn woorden, voelt in zijn daden. Hij moet kennen de kracht van zijn eigen spreken en - van zijn zwijgen, van zijn doen en - van zijn laten, de kracht van zijn blikken, van zijn gelaatsuitdrukking. En dan moet hij weten, wat hij uit den overvloed, waaruit een keus kan worden gedaan, behoort te kiezen, om aan het kind juist dien stoot te geven, die zal voeren tot de door hem bedoelde beweging in de goede richting. En - dat geheele veld moet hij overzien, de middelen kiezen en toepassen *in korten tijd: - bij intuïtie.*

Mislukt het - en wien mislukt het nooit! - dan kan hij wel schelden op dat akelige kind, waar hij niets mee kan beginnen; maar dat is feitelijk niets dan een bekentenis van eigen onmacht in dit geval. Het eenige is: te zoeken, waarin men heeft gefaald. In liefde voor het kind? In kennis van het kind en van de omstandigheden? In kennis van zich zelf? In zelf beheersching?

Zoo moet ieder mislukt, maar ook ieder gelukt moment in de opvoeding zooveel mogelijk leiden tot beter of nog beter in de toekomst, tot verhooging van den paedagogischen tact.

I. KOOISTRA.

(*Slot volgt.*)

Sven Lange's ‘Hjaertets Gaerninger’.
Daden des harten.

Groote, machtige golfslagen had de reus Adam Oehlenschläger opgezweept tegen den grauwen burcht van het rationalisme; langzaam waren de zware steenbrokken geweken en de Duitsche romantiek met al haar idealisme was Denemarken binnengestroomd.

Maar toen, nadat de muren bezweken waren, de reus zich ter ruste had gelegd, werd ook de stuwende kracht van zijn helpers minder sterk. Zwakker werden de golfslagen, steeds vlakker en ondieper de stroom. Doodstil lag weldra de waterspiegel boven de ruïnes van den ouden burcht. Nu en dan een lichte kabbeling, als een koel avondbriesje er over heen streek; maar den volgenden morgen lag alles weer stil en dood als voorheen.

In de jaren van '50 tot '70 telde Denemarken weinig dichters en geen van hen gaf werk van beteekenis. Allen hielden zich bezig met het schrijven van idealistische romans, liefst geschiedkundige, in den geest van Walter Scott's werken, die door het publiek met belangstelling werden gelezen. Men schilderde helden zonder vrees of blaam; het volk bewonderde deze schilderijen, in de vaste overtuiging dat Denemarken de beste schilders bezat. Het wist niet dat men in de andere landen van Europa sinds lang teekende naar het levend model.

Er klonk dan ook een kreet van verontwaardiging toen, in 1871, Dr. Georg Morris Brandes, teruggekeerd van een lange

buitenlandsche reis, zijn beroemde voorlezingen begon[1)], waarin hij de beste voortbrengselen van de buitenlandsche letterkunde - voornamelijk de Fransche en Engelsche - behandelde en zijn toehoorders overtuigde van de bekrompenheid der in Denemarken nog altijd heerschende richting.

Hij bewees, dat het doodvonnis over het romantisme reeds lang uitgesproken was, dat de idealen niet meer moesten liggen in den droom, maar in de werkelijkheid, en dat de tijd gekomen was voor het krachtig teekenen van het zelf geziene, het zelf ondervondene.

Dr. Georg Brandes stelde zich ten doel ‘den weg te wijzen aan de vrije gedachte en de vrije ontwikkeling der menschheid en een stoot te geven aan een nieuwe realistische literatuur.’

Ondanks de dikwijls kleingeestige en lage tegenwerking die Brandes ondervond, ontwikkelde zich onder zijn invloed een schare jonge schrijvers, waarvan velen zijn geworden tot de besten die Denemarken heeft voortgebracht. Zoo openbaarde Holger Drachman, destijds zeeschilder, plotseling een groot lyrisch talent; de merkwaardigste gedichten van zijn eersten versbundel, ‘Engelsche socialisten’, hebben een sterk revolutionnairen klank. Sophus Schandorf werd van lyrischromantisch dichter, een realistisch, humoristisch teekenaar van het volksleven; terwijl het eerste werk van den om zijn schitterenden, kleurrijken stijl weldra beroemden J.P. Jacobsen[2)] uit dien tijd dagteekent.

Er was een nieuw bloeiend leven ontstaan, waarvan de voornaamste slagaders waren: kracht, streven naar waarheid, persoonlijke vrijheid en wetenschap.

Geheel in de lijn van Brandes' woorden: ‘dat een letterkunde leeft, toont zij door debat uit te lokken over problemen’, beperkte deze hervorming der letterkunde zich niet alleen tot de kunst, maar greep tevens in op sociaal en politiek gebied. Nieuwe, vrijzinnige denkbeelden rammeiden een bres in het muurvaste, conservatieve, religieuse geestesleven.

Deze krachtige actie, waardoor Denemarken aan het hoofd

1) In 1872 in druk verschenen onder den titel ‘Hovedströmninger i det 19 Aarhundredes Literatur.’
2) De beide romans van dezen schrijver, *Niels Lyhne* - het leven van een vrijdenker - en *Marie Grubbe*, zijn in het Nederlandsch vertaald.

kwam te staan van de Noorsche letterkunde, was echter niet van langen duur.

De volgelingen van Georg Brandes holden niet zelden in blinde vaart voort op de wegen die hij hun had gewezen; de wetenschap werd dikwijls ongeloof en kwam in botsing met de heerschende godsdienstige overtuiging; de persoonlijke vrijheid werd zóó sterk overdreven, dat ze hinderlijk begon te worden voor de vrijheid van andersdenkenden; het streven naar waarheid ontaarde in eenzijdig naturalisme, en toen, in de politiek, de democratische partij de nederlaag leed, maakte de kracht plaats voor neerslachtigheid.

De terugslag deed zich sterk gevoelen. Staatkunde liet men varen, strekkingswerken schreef men niet meer. Enkele van de beste Brandesianen, niet langer bevredigd door het realisme, sloegen andere wegen in, zooals Holger Drachman, die volksdichter wilde worden, en in *Ostende-Brügge* heftig de van Brandes uitgaande beweging aangreep, en Karl Gjellerup, die hetzelfde deed in *Vandreaaret* en tot zijn eerste liefde, Schiller, terugkeerde. J.P. Jacobsen, de beste der Brandesianen, overleed en de anderen stelden zich tevreden de werkelijkheid en het menschelijk leven te ontleden en te schilderen met mathematische nauwkeurigheid, in krachtigen stijl; maar de toon werd steeds zwaarmoediger, de stemming steeds gedrukter. Benauwend scherp keken deze artiesten rond, zonder één vroolijke flikkering in de oogen; de blauwe bloem der poëzie lag platgetreden onder den zwarten sintelweg.[1)]

Ter zelfder tijd begon men meer en meer zijn onderwerpen te zoeken in het Kopenhaagsche leven, in de zenuwprikkelende, overgevoelige, loszinnige hoofdstad[2)].

De ‘idealen der werkelijkheid’, scheppingskracht en geloof aan ontwikkeling, waren geheel te loor gegaan.

Zoo was de toestand, toen er in 1890 een nieuw letterkundig geslacht werd geboren, een geslacht dat meer wilde geven dan dit koude realisme, dat wenschte nieuwe kunstvormen te vinden en nieuwe ideeën te scheppen.

Men zocht overal, men beproefde alles. Mijmerende zielen

1) Van dezen tijd dagteekenen vele romans van Herman Bang, en Henrik Pantoppidan - wiens novellen *Fra Hytterne* vertaald verschenen zijn in het Sociaal Weekblad.

2) Otto Benzon en Gustav Essman - *Den store Maskerade.*

gaven zich over aan mystieke droomen en symbolisme, gevoelige schrijvers aan Tolstoïisme, ironische sceptici aan Renanisme, terwijl weer anderen terugkeerden naar de prijsgegeven idealen der romantiek[1].

In 't kort, het was een anarchistisch gewirwar van richtingen; maar de hoofdschotel van deze periode bestond uit een mengsel van mystiek en zinnelijkheid, dat een bijsmaak had van decadentie.

De Deensche letterkunde was - om een bekend beeld te gebruiken - een weelderige, verwilderde tuin geworden, waarin planten van allerlei grillige vormen en bonte kleuren uit den grond opdrongen. Men vond er grappig-knoestige cactussen, als Gustav Wied[2]; heldere zonnebloemen, als Sophus Michaëlis, die vroolijke verzen dichtte en romans vol feestelijken levenslust, als *Aebleö*; witte lelieën, als Johannes Jörgensen, die terugkeerde tot de alleenzaligmakende kerk; brutale roode rozen, als Peter Nansen, die de liefde schildert zonder zich ook maar eenigszins te bekreunen om de eischen van het conventioneele 'fatsoen'[3]; minder brutaal maar dieper gekleurde rozen, als Viggo Stuckenberg, die het geluk teekent der liefde 'for better and for worse'; bonte chrysanten, als Helge Rode; jonge eikentwijgen, als Johannes Jensen, vol gezondheid en kracht; ja, tallooze planten zag men er; maar nergens stond een kloeke boom die zijn takken uitspreidde tot ver over de haag die dezen hof omheinde.

Dezen tuin nam Sven Lange als tooneel van zijn in forsche lijnen opgezetten roman *Hjaertets Gaerninger* - 'Daden des Harten' - en de jonge, geestige oud-redacteur van 'Simplicissimus' ziet zijn tijdgenooten scherp door de flikkerende glazen van zijn pince-nez. Hij ziet ze met oogen die veel in de wereld hebben rondgekeken en met een superieuren blik, geoefend door den omgang, niet alleen met Georg Brandes, maar ook met mannen als Björnsterne Björnson en Henri Becque te Parijs.

1) De heidensche romantiek, als Viggo Stuckenberg en Helge Rode, of de natuurwetenschappelijke, als Niels Möller en Sophus Michaëlis.
2) Een roman van Gustav Wied: ''s Levens Boosheid', is ook in het Nederlandsch vertaald.
3) Het bekendste boek van Peter Nansen: 'Maria', dat in Denemarken en Duitschland grooten opgang maakte, werd door de Nederlandsche kritiek zeer koel ontvangen.

En juist door het objectief teekenen van deze generatie, wier gedachten en gevoelens, wier spraak en bewegingen hem soms verachting, soms eerbied, soms medelijden, soms leedvermaak inboezemen, door het schilderen van deze interieurs, van de tallooze stemmingen der moderne menschen, die hem soms met ironie, soms met bitteren spot, soms met warme sympathie doen oordeelen, juist door het schrijven van dezen roman heeft hij de verwachting opgewekt, dat hij een der kloeke boomen zal worden die er in den tuin ontbreken.

In een auto-biographie zegt hij van zichzelf:

'In 1868 werd ik te Kopenhagen geboren. Toen ik negen jaar was, kwam ik op de Söroschool, omdat ik aan maagpijn leed. De school genas mijn maag wel, maar plaatste mij in een geestelijke duisternis, die ik later nooit geheel heb kunnen verjagen. In 1887 werd ik student, maar was op dat moment voor de wetenschap verloren, ofschoon ik elke minuut besteedde met boeken te lezen of te schrijven. In het begin schreef ik uit plichtgevoel, maar las voor mijn genoegen; later las ik uit plichtgevoel, maar schreef voor mijn pleizier. Over het geheel genomen werd mijn zorgeloosheid steeds grooter, niets bracht mij uit mijn evenwicht, zelfs niet de ervaring dat mijn boeken in het begin niet het succes hadden dat ik zelf meende dat ze verdienden.'

En zijn eerste werken hadden, hoewel ze zich kenmerkten door geest en waarheidszin, geen doorslaand succes.

Zijn debuut was *Engelsche*, een bundel novellen, daarop volgden eenige tooneelspelen: *Kjaerligheds Narre*, *En Martyr*, *Fru Iris*, *Arbejdersken*, *Stormen* en *De Poetiske Vindmagere.*[1)]

Er is een gezond pessimisme in zijn vertrouwen op de menschen, iets duivelachtigs in zijn glimlach, een spottende trek om zijn mond als hij hen schildert, eigenschappen die hem tot den dramatischen auteur zouden kunnen maken naarwien Denemarken reikhalzend uitziet, maar zijn personen zijn altijd samengestelde, wispelturige, vluchtige naturen. Men kan nooit op hen rekenen, men weet nooit hoe ze op beslissende oogenblikken zullen handelen. Hij teekent de menschen zooals ze zijn in den nerveusen tegenwoordigen tijd, en hoe-

1) Voor het volgend speelseizoen hebben het Dagmartheater te Kopenhagen en het Aarhustheater een nieuw stuk van Sven Lange in studie, getiteld: *De stille Stuer.*

wel hun handelingen in overeenstemming zijn met hun naturen, zijn het juist de fijne nuances, is het de vluchtigheid in zijn kunst, die zijn tooneelspelen technisch zwak maakt. Het meest typische is *Iris* - o.a ook opgevoerd in het Lessingtheater te Berlijn - Iris, de vrouw zwervend van den eenen man naar den ander, steeds lokkend steunpilaren der maatschappij, zich telkens en telkens veranderend naar den smaak harer aanbidders, die ze laat kruipen aan haar voeten.

Maar wat zijn tooneelspelen nooit geheel hebben kunnen doen, boeien en overtuigen, dat heeft hij bereikt door zijn roman.

Misschien is de reden deze, dat het tooneel hem te eng was en dat nu zijn personen scherper omlijnd zijn, niet meer menschen geboren in zijn verbeelding, maar gegrepen uit het werkelijke Kopenhaagsche leven, geteekend naar bestaande modellen, zoo getrouw weergegeven dat men ze bijna allen met den vinger zou kunnen aanwijzen.

Voorheen waardeerde men hem om zijn stijl, om zijn zelfstandigheid, om zijn vernuft, nu om zijn krachtig realisme, zijn scherpzinnigheid, zijn kunst.

Er is een andere toon, een metalen klank gekomen in de loftuitingen op zijn werk. Een andere toon ook in de aanvallen op zijn persoon; want geen jonge Deensche auteur zal zich kunnen verheugen in louter loftuitingen, daar de Deensche letterkundige wereld scherp gescheiden is in twee vijandige kampen. Aan de eene zijde staan de conservatieve couranten, waarvan de *Berlingske Tidende* de voornaamste is, aan den anderen kant de radicale bladen. En Sven Lange is criticus voor tooneel en letterkunde aan *Politiken*, het hoofdorgaan der radicale partij - de courant waarin Georg Brandes nog zijn Maandagsche artikelen schrijft, meesttijds over buitenlandsche literatuur, en die geredigeerd wordt door Edvard Brandes, den bekenden tooneelschrijver, nadat Hörup[1)], den vorigen zomer, minister geworden is.

1) Juist nu komt het bericht, dat de sympathieke oud-hoofdredacteur van *Politiken*, Hörup, minister van handel, is overleden in het eerste jaar van zijn ministerschap, nadat hij 26 jaar de oppositie had geleid tegen de conservatieve partij.

Hjaertets Gaerninger begint met een klankrijke jubelouverture, het feest, dat, den 12den April 1898, in het hôtel d'Angleterre werd gevierd ter eere van het bezoek van Henrik Ibsen. Onder den titel ‘Het Spokenfeest’ verscheen dit hoofdstuk van het boek in het Deensche tijdschrift ‘*Tilskueren*’, en de Noorweegsche bladen vielen het heftig aan als een al te afbrekende critiek over 's grijzen dichters zeventigjarig feest.

Het geheele mondaine en literaire Kopenhagen is tegenwoordig, en te midden van het gewemel der talrijke gasten, de naakte damesschouders, de heen-en-weer-vliegende kellners, den geur van bloemen, den sterken reuk van gebraad, het zoete aroma van prikkelende wijnen en de levendige tonen der dansmelodiën, krijgt men een gevoel alsof men eensklaps verplaatst is in een geheel vreemde wereld; men kent er niemand en vindt niemand om als gids te dienen.

Men zoekt op dit feest van den coryphee, waar alles wat talent en meer dan talent in Denemarken bezit, vertegenwoordigd is, geest en waarheid, maar men vindt ze niet. De uitgezochtste idealisten zitten zich vol te stoppen, ‘prosit’ te drinken en te snateren, en de gast, de beroemde dichter, de grootste idealist dien het Noorden heeft voortgebracht, zit, tusschen twee Excellenties, vertegenwoordigers van kerk en staat, waartegen hij zijn geheele leven gestreden heeft, zich vol te stoppen en ‘prosit’ te drinken als al de anderen.

Geen van geest tintelende woorden klinken over de tafels, en zelfs de speech van den als een schoolmeester doceerenden professor Petersen, waarin hij constateert dat het feest de ware stemming mist, en waardoor hij den gasten een idee vol poëzie mee naar huis wil geven, getuigt misschien van dichterlijk talent, maar niet van geest.

De man die door zijn woorden de stemming geheel zou kunnen doen omslaan, de eenige, de bleeke, kalme, radicale hoofdredacteur Adler, die zulk een groote aantrekkingskracht op de vrouwen weet uit te oefenen en die woorden spreekt, eens door Georg Brandes geschreven of gesproken, houdt zich slechts met zijn buurdame bezig, de kokette actrice Magda Olsen, die haar roem in de tooneelwereld meer te danken heeft aan haar schoonheid en haar weelderige vormen dan aan haar talent. En als de door den neus snoffelende, gebla-

seerd-geestige advocaat Eckert Adler wil overhalen te spreken, trekt hij geërgerd de schouders op en mompelt: ‘Ach, die oude man! Ik kan niets anders van hem zeggen dan wat ik honderde keeren gezegd heb! Ik wil mij niet compromitteeren.’

Langzamerhand treden ook de andere hoofdpersonen uit het gewirwar te voorschijn.

Fries, de schuwe, linksche, symbolieke dichter met zijn jongensvoorkomen, die droomerig voor-zich-uit zit te staren en slechts antwoordt als men bepaald het woord tot hem richt, - zijn brutale, ruwe, luidruchtige vrouw, - de majestueuse tooneelspeler Rönning, die zich in een woordenstrijd wikkelt met professor Petersen over den naam ‘De Knoop’, als deze een nieuw Ibsen-motief meent te ontdekken, wanneer de dichter, oververmoeid, een paar halfverstaanbare woorden bazelt, en die ‘De Knoop’ wil oprichten, een vereeniging ten doel hebbende eens per jaar een tooneelstuk van een jongen dichter op te voeren, - de ondeugend-geestige kamerjonker Von Krogh, die telkens en overal strijd tracht uit te lokken of aan te hitsen, - de mondaine mevrouw Eckert, - en, ten slotte, Freddy en Hertha Juncker, broeder en zuster, hij, een jonge man vol vernuft, geestdrift en idealen, zij, de fijnvoelende zuster met het warme hart.

Het diner was geëindigd, de cour was begonnen.

De dichter scheen nog meer overspannen en nerveus dan straks. Zijn linkerhand hield hij stijf uitgestrekt, en tusschen de vingers trilde een ontzaglijke, zware sigaar; als sieraad droeg hij een fonkelende ordeketen op de maag. Onophoudelijk bracht hij zijn sigaar naar den mond, zoog en blies uit; maar het vuur was sinds lang uitgedoofd, alleen het puntje was wit van asch. Hulpeloos dwaalde zijn blik naar alle zijden. Het feestcomité was verdwenen, zelfs de Excellenties hadden hem verlaten. Hij stond daar heelemaal alleen.

In den kring, die hem zoo onverbiddelijk monsterde, stond ook de jonge Freddy Juncker. Met de armen over de borst gekruist staarde hij naar den dichter; nu en dan schudde hij het hoofd.

Wat zag hij er toch merkwaardig uit. Die wilde, eenzame geest, zoo woest als een morgenstorm van de bergen - hier

in lakeien-kleeding, met geknipt goudpapier op de maag! Die strenge runentrekken, die hem betooverd hadden zoolang als hij kon terugdenken, dat hoofd, waar hij zoo dikwijls aangeklopt en om hulp had gevraagd, wijl dat voor hem inhield de wijsheid, de verschrikking, de belofte aller tijden, hier beroerd door de zuchten van dit zatgegeten volk, bezoedeld door de blikken der menigte, hulpeloos trekkend aan een uitgedoofde sigaar! Hoe zeldzaam! Mystiek, mystiek was het!... Ja, hij geloofde dat hij nu voor de eerste maal begreep wat *mystiek* beteekende....

Eensklaps bemerkte hij dat een arm in den zijnen gelegd werd. Hij keek op zijde. Het was kamerjonker Arnold von Krogh.

'Vergeef mij als ik de godsdienstoefening verstoor,' zei hij op zijn drogen, gedempten toon en kuchte, terwijl zijn oogen schitterden.

'Maar zeg, zal ik u eens voorstellen?'

'Mij?' riep Juncker verschrikt uit, - 'a a n h e m ?'

'Mijn waarde, we doen hem een weldaad. Kom nu.'

Juncker streek met de hand door zijn haar. Hij was heel rood geworden en keek Krogh onzeker aan.

Maar de kamerjonker pakte hem bij den arm en drong door de rijen die vooraan stonden.

Maar voor nog Krogh een woord gezegd had, strekte de dichter zij hand naar hem uit.

'Ha!' riep hij uit, - 'eindelijk!'

Hij greep Krogh's hand en zag hem hartelijk, verward in de oogen.

'Pardon, doctor,' zei Krogh, - 'ik wilde u gaarne een van onze meest op den voorgrond tredende lyrische dichters voorstellen, mijnheer Frederik Juncker....'

Juncker wilde eerbiedig zijn hand terugtrekken, maar de dichter hield die krampachtig vast.

Een oogenblik keek de groote man hem verwilderd aan.

'Denemarkens Musset!' sprak hij toen, de hand knijpend.

'Ik vraag u ver....' stamelde Juncker.

Op hetzelfde oogenblik liet de dichter hem los, riep hartelijk 'Ha!' en strekte vol vuur zijn hand uit naar een ouden heer, die naar hem vooruitschoof met een dame aan zijn arm.

‘Kom,’ zei Krogh en trok Juncker uit den kring.

‘Daar hebben we genoegen van beleefd!’ riep hij uit, het hoofd lachend in den nek werpend.

‘Denemarken's Musset!’ mompelde Juncker met bedroefd gelaat - maar toen de ander nog harder begon te lachen, barstte hijzelf ook in een luiden lach uit en sloeg de handen ineen.

‘Nu is hij bezig met Hermann, den makelaar in huizen, den woekeraar, weet u; die heeft immers maar één oog, hij wordt nog ‘Denemarken's Homerus’, lachte Krogh; Juncker fronste zijn wenkbrauwen.

‘O! het is schande!’ riep hij uit. ‘Wat doet hij ook in al die modder.... O! ik wilde dat ik hem in mijn armen kon nemen en hem wegdragen, ver weg!’ vervolgde hij, heftig op den vloer stampend.

‘Daar komt mejuffrouw uw zuster,’ zei hij eensklaps. ‘Wil u mij aan haar voorstellen? -

Dus de Moor kan gaan,’ lachte Krogh, boog diep voor Hertha en trok zich terug.

Ze waren in de lange gang gekomen die de groote feestlokalen van een reeks kleinere kabinetten aan den anderen kant scheidde, en langen tijd liepen ze samen heen en weer, heel vertrouwelijk.

Men keek hen na. In de deuren, die in de gang uitkwamen, stonden heeren, vadsig van het eten, met lodderige oogen en sigaren hangend in den hoek van hun mond.

Als de broer en de zuster voorbij kwamen, schoven ze onwillekeurig hun gekreukte fronts terecht en knipoogend volgden ze Hertha's slanke gestalte, die zich langzaam verwijderde. Jonge dames die, babbelend en zich waaiend, in de gang wandelden, draaiden zich om en zwegen eensklaps. En om hen heen fluisterde men: ‘Wie zijn dat toch?’

Enkelen kenden hem, niemand haar. Maar ieder vermoedde dadelijk dat ze broeder en zuster waren.

Hun beide rosse haarkuiven glansden vlak bij elkaar en ze hadden denzelfden lichten gang, dezelfde vlugge bewegingen. Draaiden ze onverwacht hun hoofden om, dan was trek voor trek in hun bleeke gezichten gelijk: de scherpe, roode mond met de smalle lippen, de grijze, lichte oogen, de dunne neus.

Mooi waren ze niet. Zijn gelaat was hoekig, met vooruitstekende jukbeenderen en spitse kin, en om de oogen en op het voorhoofd glommen honderde zonnestippen. Haar gelaat was edel en rein gevormd, de kleur was fijn met gulden glans, maar de kin was groot en scherp en het voorhoofd al te glad, bijna uitgestreken, daar de wenkbrauwen geheel ontbraken.

Doch er sprak een ziel uit deze trekken en ernst stempelde ze. Er lag een kenmerk van overmoedige kracht, van vroegrijpe verachting in het scherpe uiterlijk van den jongen man, en in den intelligenten en verstandigen blik van de zuster zetelde een diep bewustzijn van alles wat ze waarnam.

Zooals ze daar samen liepen, onbekommerd en vertrouwelijk, in dat vadsige, lodderige, grauwe en kleinzielige gezelschap, schenen ze wonderlijk frisch en helder, heel veilig met hun beiden en heel vol van onbevreesde jeugd.

Het zijn deze beiden die den rooden draad door het verhaal spinnen, die het verband vormen van alle tooneelen van den roman.

Zij zijn de symbolen van het nieuwe geslacht en treden de wereld in vol vertrouwen, vol idealen, bereid zich op te offeren voor datgene waarin ze gelooven.

Freddy is meer en meer verliefd geworden op zijn bekoorlijke nicht Lili, de slanke, wereldsche vrouw van den loszinnigen Eckert, en Hertha gevoelt zich vreemd bewogen door den teederen, schuwen blik waarmede de jonge dichter Fries haar heeft aangestaard; en als ze door de eenzame straten naar huis gaan, kloppen hun harten vol medelijden, het zijne voor de arme Lili, het hare voor den ongelukkigen Fries....

Freddy en Hertha zijn kinderen uit een geestelijk hoogstaand en rustig thuis. De oude, verlegen geleerde Dr. Juncker en zijn kalme, verstandige, stille vrouw leven met hun beide kinderen ver van het gewoel en het zenuwachtige leven der hoofdstad, overal omgeven door boeken. Zij vormen een kleine maatschappij van menschen die slechts goed willen zijn voor elkander en voor anderen. Nooit heeft

verschil van meening, nooit heeft de verkondiging van nieuwe theoriën twist gebracht in dit huis. Over alles kunnen zij met elkaar spreken zonder te twisten, alles schijnt hun zoo ver. Zij leven volgens de hoogste zedelijke begrippen en zoeken de schoonheid in hun dagelijksche verhouding, in hun eigen kleine gebeurtenissen, in hun eigen handelingen. Zij zouden zich niet kunnen voorstellen dat iets een ontstemming zou kunnen veroorzaken.

Maar plotseling treedt de zenuwachtige tijdgeest hun woning binnen; iets vreemds, iets onzekers, waarmee de kinderen zich verwant gevoelen, maar dat de ouders niet begrijpen, en dat de moeder vervult met onbestemde vrees.

Freddy heeft voorgeslagen den jongen dichter Fries een avond uit te noodigen om hem te onttrekken aan zijn thuis, waar hij mishandeld wordt door zijn vrouw, die een despotische heerschappij over hem voert. Door een zinnelijke begeerte, een wellustig verlangen voelt hij zich tot deze aangetrokken, zoo sterk dat hij er geen weerstand aan kan bieden, zelfs niet beproeft het te doen. Zij slaat hem met de vuist op den mond, en hij kust haar hand. Zij beveelt hem door een blik de lippen te drukken op de punten van haar schoenen, het pijnlijk hoofd tegen de deur te slaan. Zij schopt hem uit het bed en dwingt hem er onder te kruipen. Hij verdraagt dit alles geduldig. Ja, dreunt, volgens voorschrift, de boetedoening op: ‘Ik heb tegen u gezondigd, ik ben uw vergeving onwaardig!’

Ze haat hem, zijn ootmoed walgt haar, zij maakt hem het werken onmogelijk, maar scheldt hem uit omdat hij niets verdient. Zijn symbolieke poëzie noemt ze vuilen onzin, maar in haar binnenste voelt ze er eenigen eerbied voor, al begrijpt ze die niet, zij, de bekende schrijfster, die, onder den naam Annette, boeken schrijft voor jonge meisjes die haar geloofsbelijdenis afleggen, boeken die haar beroemd maken en waarvoor ze veel geld krijgt van haar uitgevers en tallooze geschenken van haar vereersters, met opschriften als: *Aan Annette uit dankbaarheid voor de* ‘*Wonderen der Liefde*,’ haar populairste boek.

Scherp komt hier het verschil uit tusschen deze beide typen van auteurs.

Fries, die in zijn verzen zijn geheele ikheid legt, die

schrijft omdat hij in zich heeft den drang den menschen mede te deelen wat er omgaat in zijn droomende sterrenziel, die zichzelf uitlevert aan het publiek, maar die verhongert ondanks zijn talent.

Daarnaast staat zijn vrouw, die boeken samenflanst welke haar onverschillig zijn, schoone opvoedende gedachten neerschrijft die niet in h a a r geest zijn geboren, edele eigenschappen schildert waarvan ze zelf niet één bezit, die werkt volgens de oude romantische school en idealen huichelt om haar doel te bereiken: g e l d .

- Mevrouw Juncker weigert Fries te ontvangen en met moeite wordt ze door de drie anderen overgehaald haar toestemming te geven; maar spoedig berouwt het haar; ze voelt haar kinderen van zich glijden naar zwak ijs; de anders zoo harmonische stemming is verbroken, de broeder en zuster schuilen in hoekjes samen, de vader verbergt zich in zijn studeervertrek, overal hangt strijd in de lucht.

Met Fries treedt de tijdgeest de woning binnen, men zou kunnen zeggen dat hij de verpersoonlijkte tijdgeest, de moderne, symbolieke, zinnelijke, nerveuse richting voorstelt. Maar hij, die zich thuis kromt onder de mishandelingen zijner vrouw, zoodat men een oogenblik niets dan verachting gevoelt voor den decadenten zwakkeling, groeit hier tot een merkwaardige, bijna symphatieke gestalte, tot een dichter, vol oorspronkelijke gedachten, vol gevoelige stemmingen, die hij echter zelden vermag te ontleden, tot een dichter die strijdt tegen een telkens voor hem wegtrillende poëzie.

Hij wordt vriendelijk ontvangen. De ouders begrijpen den wonderlijken vreemden man niet; de vader wordt onaangenaam getroffen, hij ziet in Fries zijn eigen kleine fouten, schuwheid en linksheid, sterker op den voorgrond treden; de moeder is verbaasd over zijn verlegen jongensachtig voorkomen, en haars ondanks begint ze sympathie voor hem te gevoelen.

Hij leest zijn gedichten voor met een zwakke, teedere stem, sidderend als een verre vioolstreek, zijn gedichten die typen zijn van vrije, naïeve ik-poëzie.

Mijn leven.

Antwoord aan een vreemden broeder.

Uw verre vragen zal ik nooit vergeten,
ik antwoord broeder met uw eigen stem.

Toen mijn moeder mij zoogde,
smeekte barmhartig een fee
voor mij om schaduw en leed.
Zij gaf in de wieg mij als gave
oogen zoo droevig en donker,
als vond de dood er een woning.

Meelijdend heb ik beschouwd
het moeielijke spel van het leven.
Voor den verneedrenden arbeid
hebben groote en reine gedachten
mij bewaakt en bewaard.

Als mijn broederen klaagden
en kreten. O! smarte - - -
fluisterde ik tot de nachtelijke winden.
Stil, zonder te klagen,
bloedde mijn kinderlijk hart.
Nimmer heb ik vergeten
hoe ik mijn jeugd heb vermoord.

Want op de graven alleen
bloeien
onder het eenige, groenende loover
de schoone, eeuwige rozen.

Uw hand.

Bij het tralievenster stond ik lang vol vreeze.
In deze tuinen van laurieren was het, deze
marm'ren trappen, deze hooge, strenge
wachten van cypressen - een vaas - een hand.

Het marmer troost zich door uw kleedren-zoom.
Mij troost geen droom....

Ik zag de ranke lijnen van een vrouwenlijf,
een bleek en tier gelaat, dat trotsch en stijf
gewend was naar laurier- en denneboomen
en om den rand der vaas, een marmren band,
greep hare hand.

Het marmer troost zich door uw kleedren-zoom.
Mij troost geen droom....

Hoe was dat lichaam toch zoo jong en zoet
en deze hand zoo sterk, de marmren band
kromt zich vol wellust en hij bloost als bloed.

Ik zie de sterke spier der witte hand,
oneindig ver als waar 't een Caesars vuist,
die het volk doet trillen en vergruist.

Het marmer troost zich door uw kleedren-zoom.
Mij troost geen droom....

s Levens zangen.

De oude blinde speelman,
die rondgaat bij der menschen deuren,
heeft op zijn lier een drietal zangen,
slechts drie....

Den eersten hoorde ik een Zomermorgen.

De zon staat in het venster
en ik sta in de zonne,
starend naar de straten
met mijn wakkre oogen.
Vrouwen gaan ter kerke,
strak de bleeke handen
vouwend om de boeken.

Mannen spreken samen
met verheugde stemmen;
wagens, vlugge paarden,
tramwaybellen hoor ik.
Ieder steen der straten
ieder blad in 't loover

treft mij in de ziele
en ik sidder, sidder....
Ieder kleine lichtstraal
doet mij trillend vreezen
in den grooten morgen....

En ik vraag de zonne*:*
Zijt gij daar de zonne?

En ik vraag de steenen:
Spreek toch: Zijt gij steenen?

En ik vraag de vrouwen:
Noemt men u de vrouwen?

En ik vraag de mannen:
Wie noemt u toch mannen?

Dit - is dit de aarde?
Dit - zijn dit de menschen?

Een zang des wonders.

Den tweeden hoorde ik een Lentenacht.

Langs den witten buitenweg
in den laten maneschijn
sluipt een schaduw rond vol schrik,
Ik.

En de nacht fluistert:
Ik merk wel hoe ze rotten
de donkere velden om mij

Ik zie de -

Maar waarom meer te citeeren?

Er zijn vele, vele gedichten van zomerregen, van sterren, van vrouwen, van leed en hartstocht, lichte genrebeeldjes van een alcoof, van een stoomboot, een deinend meer en een wiegelend bootje, maar vooral melodieën. Moeilijk werden ze geboren in die zwakke ziel, die zingende stijgt, zoekend naar woorden, gejaagd door verlangen, voortgezweept door angst.

En als hij gelezen heeft, begint de vader ze beter te begrijpen, ofschoon veel hem onzin schijnt, de moeder vindt ze mystiek. Zij houdt meer van het nuchtere daglicht dan van den donkeren nacht. Freddy is vol enthousiasme, en Hertha, Hertha's warm hart is vervuld van medelijden en liefde, zichzelf nog onbewuste liefde; ze ijlt naar haar kamer en snikkend werpt ze zich op den divan....

Met meesterhand heeft Sven Lange dezen strijd geschilderd tusschen het oude en het nieuwe geslacht. Een strijd voortspruitend uit het verschil van voelen en van temperament meer dan uit het verschil van ideeën. De ouders helder denkend, harmonisch voelend, met warme groote harten, menschen, die in zich dragen de volle verantwoordelijkheid voor hun daden, menschen stammende uit den tijd van veertig jaren geleden den kalmen tijd van het romantisme. De kinderen zoekende en tastende met nerveuse, veel omvattende, diepe, innige gevoelens, vervuld van trillenden levensangst, met het mystieke karakter van de generatie na negentig.

Zoo waar en zoo mooi schildert hij dezen strijd, dat men voelt, dat de artiest hem heeft beleefd, dat het huis der Junckers moet zijn opgebouwd uit herinneringen; niet dat de gebeurtenissen werkelijk zoo in zijn ouderlijk huis hebben plaats gegrepen, natuurlijk niet; maar de stemming, de toon daarin moet dezelfde geweest zijn.

Het is Fries niet ontgaan dat Hertha's warm hart medelijden en liefde voor hem koestert. Hij geeft zich over aan mystieke droomen, waarin hij haar verheerlijkt tot een hooger, reiner wezen, dat hem opheffen zal; maar de mystiek is vermengd met den hartstocht, den wellust, die hem dwingt tot het vernederend samenleven met de vrouw die hem pijnigt en mishandelt.

Van deze droomen weeft hij verzen, van deze verzen bouwt hij een drama in drie bedrijven, een drama van ‘Miser’ en ‘Perdita’, die gedreven worden door hetzelfde verlangen naar goedheid en zelfopoffering, maar worden neergetrokken door den hartstocht, die hun zielen vermoordt.

Dit symbolieke tooneelstuk wordt opgevoerd door ‘De Knoop’, een tegenhanger van het vrije tooneel. In de wijze waarop de tooneelspelers en de pers worden overgehaald, de motieven die den redacteur Adler nopen het drama steun te veleenen, de reclames en clichés der dagbladen, die reeds bij voorbaat het groote publiek suggereeren, in de geheele voorbereiding toont Sven Lange geestig aan welk een evenredigheid er bestaat tusschen het succes van een stuk en zijn innerlijke waarde.

Magda Olsen zou de rol van Perdita vervullen; mevrouw Fries had haar echtgenoot door de kracht harer vuisten overgehaald zijn toestemming te geven, en Magda nam die gaarne aan, want de letterkundige critiek zag haar op het tooneel gewoonlijk over het hoofd, ofschoon ze haar in het werkelijke leven met ijver huldigde. Hier was voor haar een gelegenheid om veel besproken te worden in tijdschriften en dagbladen. Dat haar rol onmogelijk was, kon haar weinig schelen; maar als ze de replieken op haar gewone innemende en verstandige manier zeide, en als gewoonlijk, met haar oogen en glimlach werkte, zou ze zich er wel door redden.

De mannelijke hoofdrol, Miser, zou door Rönning, den bekenden acteur, worden gespeeld. Hij had die ongezien aangenomen, omdat Freddy en Hertha Juncker hem overgehaald en hem gezegd hadden, dat die zonder wedergade was in de moderne Deensche letterkunde. Maar toen hij haar las, scheen de rol hem leeg, ijle lucht; bij herlezing echter vond hij er iets in dat hij kon gebruiken; maar veel moest omgewerkt, veel geschrapt en veel aangevuld worden. Aan de vage omtrekken van den hoofdpersoon zou hij vaste vormen moeten geven door de helderheid van zijn stem en de schoone vormen van zijn lichaam.

Voor de drie overige rollen, die trouwens zeer klein waren, kon men, met den besten wil, geen geschikte krachten krijgen. Voor de moederrol vond echter Magda Olsen een oude kennis, een figurante, een zekere mevrouw Stikleby; voor Antonia scharrelde Rönning een vroegere leerlinge op, die echter niet veel van zijn lessen geprofiteerd had, wijl ze zeer verwilderd was, zoowel op het gebied van kunst als van moraal. ‘De zware stem’ werd toevertrouwd aan een zekeren mijnheer Frederiksen, den beroemden Gekken-Frederik, die, gedurende

tal van jaren, dienst gedaan had bij alle schouwburgen, in alle afdeelingen van het machine- en figurantenvak; en ofschoon hij het zeer druk had met zijn zaak in luchtballonnetjes en zijn rad van avontuur op Alleeënberg, accepteerde hij de rol voor een biefstuk en een half fleschje bier per repetitie.

Als regisseur zou Dr. Adolf Grabbe optreden, de beroemde, zeer geziene dichter, die zich gedurende vele jaren niet met het tooneel had bemoeid, maar die zoo vol geestdrift geraakte over dit drama, dat hij het als een der grootste overwinningen zijns levens beschouwde, het stuk succes te bezorgen.

Geestig teekent Sven Lange de voorbereiding; maar de geestigheid is soms vermengd met een sprankje ironie als hij de instudeering beschrijft, en slaat over tot bijtend sarcasme als hij de opvoering van het stuk schildert; en onwillekeurig denkt men terug aan zijn eigen stukken, die dikwijls door hun gebrek aan vastheid van compositie de tooneel-directies tot vertwijfeling brachten.

Ineengedoken zit Fries buiten in de portiersloge te wachten, als Rönning den schouwburg binnenkomt, hem meeneemt en dadelijk van deze gelegenheid gebruik maakt om hem te waarschuwen tegen Dr. Grabbe, die, volgens zijn meening, de oorzaak zal worden dat het stuk valt.

Het is een der laatste repetities. Dr. Grabbe verklaart, met bedwongen hartstocht, den tooneelspelers zijn opvatting van het symbolieke drama. Hij verklaart het, zooals Fries het half onbewust heeft ontvangen; een vertolking is het niet, kan het niet zijn; de gedachte in het werk is te teer, onuitsprekelijk vluchtig als een sterrenregen; hij verklaart voor zoover woorden iets abstracts kunnen vertolken. Hij verklaart het eerste bedrijf, waarin Miser en Perdita elkander ontmoeten, gedreven door hetzelfde verlangen: Drang naar Goedheid en Zelfopoffering, en waarin Antonia, het symbool van den hartstocht, binnentreedt. Bij haar verschijnen vallen ze elkander vol schrik in de armen voor de eerste maal als man en vrouw, en dan scheuren ze zich met een ruk los; dit is het praeludium van het tweede bedrijf.

In het tweede bedrijf bevinden Miser en Perdita zich in prachtige gewaden in Antonia's slot, en in teedere woorden beramen ze hun plannen voor het geluk der menschen, voor

wereldhervorming. Geen haat meer, geen slechtheid, geen zonde, - zelfs den dood willen ze vermoorden.

Dan begint Antonia haar wreed spel, zinnenstreelende muziek dringt tot hen door, overal aan de wanden verschijnen schilderijen van minnende paren in nauwe omhelzing, rozengeur vervult de zaal. Wonderlijke vermoedens dringen in de zielen der kinderen; dan, eensklaps, worden de deuren opengeslagen, en Antonia verschijnt, half naakt, met wiegelende heupen. Meer en meer nadert ze de jonge menschen, bijna raakt ze hen aan, maar haar doel bereikt ze niet. Verschrikt wijken ze ver van elkander, en in een heerlijk accoord zingen ze het reine verlangen hunner ziel.

Antonia gaat, de muziek zwijgt; maar op hetzelfde oogenblik werpen Miser en Perdita zich in elkanders armen als man en vrouw.

Grabbe zweeg een oogenblik en streek zich over het voorhoofd. Kort daarna vervolgde hij, op gedempten toon:

'Deze daad zal ieder toeschouwer krankzinnig vinden. Ik vind haar geniaal. Volkomen geniaal. Het is een openbaring van de donkerste macht der menschelijke ziel. Want zij doen het in v e r s c h r i k k i n g en in v e r t w i j f e l i n g.

In verschrikking, wijl ze hun zielen niet langer voelen, - in vertwijfeling, wijl de droom voorbij is. S l e c h t s z ó ó k u n n e n z e v e r e e n i g d w o r d e n.

Dat is de diepe gedachte van het drama... 'Heb ik geen gelijk?' vroeg hij, zich haastig tot Fries wendend.

Fries keek hem aan. 'Zij hebben veel verdriet', fluisterde hij, het hoofd schuddend.

'Ja!' riep Grabbe uit. 'Zij hebben veel verdriet, zegt de dichter! Hoort u, Rönning?'

Rönning staarde hem aan. Hij opende zijn mond, alsof hij spreken wilde, maar bedwong zich.

Grabbe vervolgde: 'Antonia - bloed, zonde, verleiding - heeft hen zoo in haar macht gekregen. Maar niet zooals ze wilde. Want zij zondigden uit haat tegen haar verleiding. En juist z ó ó zondigen de goede en reine menschen in de wereld...

De laatste acte laat ons Perdita en Miser zien in hun dagelijksch kleed, in een vlakke, kale omgeving.'

'Ja, helaas!' viel Rönning hem in de rede.

‘Neen!’ schreeuwde Grabbe, hartstochtelijk en sloeg met zijn stok op den rand van het tooneel - ‘Gelukkig! Gelukkig! Want dit is waarheid! Uw voorslag is leugen en bedrog! Sneeuwvelden, afgronden en gletschers - dat is circuspantomime!... Dit is eeuwige waarheid! Z o o ontwaken de menschen uit hun droomen - o p d e n a r m z a l i g e n l a n d w e g !’

Rönning schudde heftig het hoofd en strekte den arm dreigend in de hoogte; maar hij zweeg.

‘Deze twee menschen houden hier halt - op hun wandeling ver van het slot; hun zielen zijn vermoord. Slechts hun bloed leeft, en hun bloed wil leed doen. Zwijgend zitten ze elkander te bespieden. Langzaam en moeilijk vinden ze woorden, woorden die bijten in de wonde.

Waar is je Godheid? Waar is je opoffering? Waar is je liefde?’ vraagt hij.

‘In het diepe graf dat jij voor mijn hart hebt gegraven!’ antwoordt zij, de aanklaagster, de vrouw.

‘En op hetzelfde oogenblik voelen ze, ieder voor zich, dat een van beiden moet sterven, omdat de droom voorbij is. Zij storten zich op elkander. Want zij zijn menschen nu en ieder wil zijn leven verdedigen.

Maar haar mes vindt zijn hart in dezelfde seconde dat zijn hand haar worgt in de laatste stuiptrekking.

Zoo sterven de beide menschen op den eenzamen landweg, door elkanders hand.

En na een diepe stilte verheft d e z w a r e s t e m zich boven hen.

Ik begrijp die stem....

Het is niet de stem uit den hemel, die verzoent. Het is n i e t de stem der natuur, die tot vrede maant. Het zijn n i e t hun vrijgeworden zielen, die samenstroomen in diepe harmonie! Het is niets van dat alles.... Het is.... Het is....’

Hij hield op en sloeg zich met de vuist tegen het voorhoofd. Zijn oogen trokken zich samen als door smartelijke inspanning en zijn heesche stem fluisterde zacht en stootend:

‘Het klinkt als harteslagen.... Het is het groote menschenhart dat begint te slaan.... Het komt uit de diepte van.... van 's werelds middelpunt - van den mensch daarin.... van den d i c h t e r. De stilte - de vreeselijke stilte

die op den dood der beide menschen volgde, - dat is de stilte des harten, als de angst ze grijpt. Dan houdt de pols op te slaan, dan stokt de ademhaling, dan wordt de blik verduisterd. En als de angst opnieuw verdwijnt, dan hamert het met diepe, zware slagen.

"Als deze harteslagen des dichters - zoo is de zware stem.

In korte, machtige zinnen maakt hij het doel van het drama bekend. Hij spreekt van menschen die elkander zoeken om elkander goed te doen, en van hun diepen val. Want slechts droomend voelen ze den drang tot het goede, slechts droomend smachten ze naar zelfopoffering. Maar al hun smachten is vergeefs. Op hetzelfde oogenblik dat zij het heiligdom der liefde beroeren - den hartstocht - breekt de droom - - zij vallen - en moeten sterven!" -'

Dr. Grabbe verklaart, maar de tooneelspelers zijn het niet met hem eens, zij willen spelen op hun gewone wijze, slechts werken met hun stem en hun lichaam.

Dr. Grabbe, de beroemde aestheticus, en Rönning, de gevierde tooneelspeler, staan lijnrecht tegenover elkander, maar het is geen persoonlijke twist, het is weer de belangwekkende strijd tusschen de twee tijdperken die Lange hier zeer oorspronkelijk en met veel vakkennis teekent. Een nieuwe, onrustige, gistende, nog troebele richting, die de tooneelkunst wil hervormen, tot zij de subtiele, moderne poëzie genaderd is, die wil doordringen tot de ziel van den dichter, van het drama, en de spraak en het lichaam van den acteur daarnaar wil vormen, - en de rijpe, zekere, maar onvruchtbare richting, die werkt met de taal die het publiek kan begrijpen, met de gestalten die het kan bewonderen, die slechts werkt met de grondelementen welke hebben geheerscht door alle tijden, in alle landen, het lichaam en de stem. Het is de strijd tusschen de schepping en de scheppingsmiddelen.

En Fries? Hij neemt geen deel aan den strijd. Hij zit in zijn donkere loge te staren naar Magda Olsen en haar weelderige vormen, nauw omsloten door het witte wandeltoilet en met den gelen hoed. Is dat Perdita? Zijn Perdita? En Rönning, in zijn sportcostuum, die forsche majestueuse gestalte, is hij Miser? Droomen zij van goedheid en zelfopoffering? En moet het stuk gespeeld worden in die kamer?

En wat moet dat pijpenrek daar? Is dat zijn stuk, zijn stuk? - En als hij deze grove personen ziet spelen voor de teere, serene figuren zijner fantasie, buigt hij diep het hoofd; zijn lichaam begint te schokken en hij snikt: ‘O God, wat hebben ze met mij gedaan....!’

Maar eindelijk verheft Gekke Frederik zijn stem. En als hij, met zijn diep heerlijk geluid, achter de coulissen, zijn machtige, zwaarmoedige klanken uitademt gelijk een orgel, als zijn stem met zwellende majesteit, waarin een wonderlijk leed vol verlangen ligt, de verzen uitgalmt van ‘liefde die zaait zonder te oogsten’ en ‘den bleeken offerrook der ziel, die in het niet verdwijnt onder den witten hemel’, dan eerst ontwaakt Fries, en het is alsof de woorden opnieuw geboren worden in zijn ziel, blozend en jong.

Deze ‘zware stem’ is het die Fries een schitterende zege doet behalen.

Wel is de opvoering van: ‘Een droom van liefde’ een bijtende satire, maar niet op den dichter, neen op het publiek.

Het huis is uitverkocht; vol aandacht luisteren de menschen; zij hebben juist in Adlers blad een bewonderend artikel van Freddy Juncker gelezen. Maar langzamerhand beginnen de lange samenspraken tusschen Miser en Perdita over goedheid en wereldverbetering hen te vervelen.

Verbitterd loopt Dr. Grabbe in zijn loge heen en weer, de tooneelspelers zijn hem uit de handen gegleden en zijn geoefend oor vangt de onbedriegelijke kenteekenen van ongeduld op: zacht gefluister van menschen die heen en weer schuiven op hun stoelen.

Maar plotseling verschijnt Antonia op het tooneel, gekleed met een ongekende driestheid. Onbeweeglijk staat ze en van haar naakte voeten tot den jongen, krachtigen boezem is ieder lijn van haar lichaam zichtbaar. Haar groote mond met de bloedroode lippen lacht begeerlijk en haar wijd open oogen staren van Miser naar Perdita, van Perdita naar Miser...

Het publiek applaudisseert krachtig. Maar als het gordijn gehaald wordt en Miser en Perdita, hand in hand, voor het voetlicht verschijnen, sterft de bijval, - men wil Antonia zien...

Dr. Grabbe voelt zich gewroken; hoofdschuddend luistert

hij naar de spelers, die, nu zeker van de overwinning, ongeschikt zijn geworden de woorden vol verbittering en haat juist weer te geven. Hun stemmen klinken bijna vriendelijk. Maar als de zware stem zich verheft, verschijnt er een glimlach op zijn gelaat. De orgeltonen stijgen en dalen als een zwoegende menschenborst. Doch eensklaps vaart er een schok door Dr. Grabbe. Hoort hij goed? Verwart Gekke Frederik de verzen? Ja! hij raaskalt! Hij is dronken! Hij redeneert steeds door, zijn diepe stem braakt allerlei onzin uit. Grabbe staat eerst verplet van schrik, dan barst hij los in een luid gelach.

Niemand bemerkt iets, geen der toeschouwers begrijpt ook maar het minste van de strekking. En als de tooneelknecht eindelijk Gekken Frederik de hand op den mond legt, breekt het publiek los in een daverend, lang-gerekt applaus, alsof het wilde zeggen: Dat is eerst kunst, ware kunst, hooge poëzie, dat is toch iets anders dan het naakte meisje, dat we straks zoo lichtzinnig onzen bijval schonken!

En de bitterheid der satire bereikt haar toppunt, 's avonds op het feest ter eere van 's dichters schitterende overwinning. Eerst de speech van advocaat Eckert, den man uit het publiek.

Eckert keek beleedigd van den een naar den ander. ‘Dames en Heeren!’ snoffelde hij door den neus, ‘denkt u niet, dat het wel zoo passend zou zijn onzen eeregast te begroeten?’

‘Bravo, bravo!’ riep men.

‘Mijnheer Fries!’ drijnde Eckert, ‘mag ik, privaat, een glaasje met u drinken? Ik voel behoefte te zeggen hoe ik werkelijk aangegrepen en geroerd....’

‘Ha, ha, ha!’ lachte Rönning.

‘'t Is waarachtig waar!’ riep Eckert uit, ‘waarom, verduiveld! zou ik den man voor den gek houden?’ Hij wendde zich weer tot Fries en vervolgde, geresigneerd teemend: ‘De schouwburgen, mijn waarde, zijn voor mij anders leege lucht! Men gaat in het parket zitten om zich aan zijn kleermaker te vertoonen! Men gaat naar de opera om zijn vrouw naar huis te brengen.... Komedie op het tooneel, mijn waarde, is nog onaangenamer dan komedie in het private leven....’

Magda Olsen kuchte scherp.

‘Natuurlijk,’ snoffelde Eckert onverstoorbaar, ‘kan komedie

in het private leven even onaangenaam zijn als op het tooneel.'

'Ter zake,' riep Freddy.

'Mijn waarde heer, ik zeg u eerlijk en rondborstig, ik had zoo iets niet van u verwacht! Ik werd gepakt; er waren oogenblikken, van avond, waarin ik gewoon weg was!' vervolgde hij, den neus in de lucht, terwijl hij, als in verrukking, de oogen sloot. 'Die scène, bijvoorbeeld, als juffrouw Clemmesen - Antonia - zich eensklaps vertoont - onder de muziek - in de maneschijn, heerlijk, mijn waarde, heerlijk.... in één woord. Dat was alleen ruim 't geld waard. Of daar waar juffrouw Clemmesen in het eerste bedrijf optreedt en de beide jonge menschen elkaar omarmen; dat was ware kunst! En zoo overal. Alles en alles een buitengewoon nette, mooie, goed uitgevoerde arbeid! En daarbij volkomen begrijpelijk. Er was geen punt, waar *ik* bijvoorbeeld niet juist zoo gehandeld zou hebben als de held...'

'Och, kan die man niet uitscheiden!' riep Rönning, de handen voor de ooren houdende, 'hij is nog erger dan Grabbe!'

Maar toen werd Eckert ernstig boos.

'Voor den duivel!' snoffelde hij, 'ik zit me hier af te beulen om beminnelijk tegen den vent te zijn! zou ik niet even goed onhebbelijk kunnen wezen?'

En daarna de critiek van professor Petersen, redacteur van het voornaamste der rechtzinnige bladen. Met groote overtuiging beweert hij, dat het drama van Fries onrijp en ziekelijk is, maar dat de helderheid en diepte van gedachten der laatste verzen, gedeclameerd door mijnheer Frederiksen - wien hij als tooneelspeler een groote toekomst voorspelt, - hem geheel met het stuk hebben verzoend.

Dien zelfden avond in den donkeren tuin van Tivoli opent Fries zijn hart voor Hertha Juncker. Het drama van Miser en Perdita zal tot werkelijkheid worden....

Reeds in de inleiding van het boek werd symboliek voorbereid wat wij nu zien geschieden.

Zooals we in het begin de kinderen zagen, gelokt door den nieuwen tijdgeest, zoo zien we ze terugkeeren in het einde, maar nu, geslagen, geknakt.

Lili Eckert, tot het uiterste gedreven door haar man, wil zich in de armen werpen van een ander. Eerst denkt ze aan

redacteur Adler; maar als ze hem wil schrijven en zijn naam op het adres plaatsen, aarzelt ze, en, eensklaps, schrijft ze den naam van haar neef, van Freddy Juncker, van Freddy, die haar lief heeft, die haar vereert, omdat ze zoo mooi, zoo harmonisch, zoo verstandig is, en, die haar gezegd heeft dat hij haar altijd, in alle omstandigheden, zou helpen.

Zij vlucht van haar man weg. Maar Freddy heeft slechts woorden, ideale woorden; hij laat het beslissend oogenblik voorbijgaan, en Lili keert terug naar haar man, die haar hooge rekeningen betaalde, haar liet leven in rijkdom, haar een rijtuig gaf, ja, haar zelfs bij de wedrennen voorstelde aan prins Harald. En op zijns vaders aandringen vertrekt Freddy naar het buitenland.

Hertha's lot is nog droeviger. Sterker en sterker voelt ze zich tot Fries aangetrokken. Zij wil hem helpen, hem redden. Zij wil zijn Perdita zijn; maar ze voelt ook dat ze zich dan geheel aan hem moet offeren, dat dit het eenige middel is hem voor altijd van zijn vrouw verwijderd te houden.

Op zekeren dag is zij uit huis verdwenen, en buiten, in een herberg aan de kust der ruischende zee, als de avond gevallen is, geeft ze zich geheel aan den man dien ze lief heeft, met heel haar opofferend en moederlijk hart.

Korten tijd is ze gelukkig met haar dichter; maar de wellustige verlangens naar zijn vrouw zijn sterker dan de liefde die hij voor Hertha gevoelt, en al te spoedig kromt de kleinzielige decadent weer zijn rug onder de mishandelingen zijner vrouw. En hij schrijft Hertha een brief vol mooie woorden. Hij schrijft, dat zijn heldere ster is verbleekt en hij zich terugstort in den donkeren nacht.

Mevrouw Juncker ontvangt dezen brief. Hertha kan niet langer leven met haar schande. Zij besluit te sterven.

Met haar teêre kinderstem, die nog trilde van het snikken, fluisterde ze: ‘Moeder, ik kan niet langer leven.’

Mevrouw Juncker hield Hertha's hoofd tusschen haar bevende handen, maar zij zeide niets.

‘Mag ik, moeder?’ fluisterde Hertha bijna onhoorbaar.

De moeder begreep waarom haar kind smeekte. Zij trilde niet, maar zij drukte Hertha's hoofd tegen haar oude, harde borst, vast en lang.

‘Ja, je moogt,’ zei ze zacht, ‘eens heb ik je immers verlof gegeven.’

‘Ja,’ fluisterde Hertha.

Een oogenblik lag ze doodstil, met gesloten oogen.

‘O, nu ben ik heelemaal niet meer bedroefd,’ fluisterde ze. ‘Nu kan ik er weer aan denken hoe gelukkig ik ben geweest.’

Zij zweeg even. Er klonk een zachte snik in haar stem.

‘Maar het kindje, moeder,’ fluisterde ze... ‘ach, het arme kindje....’

Mevrouw Juncker zei niets, maar drukte haar nog vaster tegen zich aan.

Een oogenblik daarna fluisterde Hertha:

‘Wil u mij helpen, moeder?’

‘Ja, mijn meisje.’

‘En naast mij zitten en mijn hand vast houden, als toen ik klein was?’

‘Ja, Hertha...’

En even later.

‘Van avond - moeder?’

‘Ja.’

Hertha gleed op den vloer. Haar wang rustte op moeders knie. ‘O dat zal heerlijk zijn’, fluisterde ze... ‘Juist als toen ik klein was...’

De duisternis omhulde haar nu geheel. Haar fluisterende stemmen konden ze zelf nauwelijks verstaan.

Mevrouw Juncker knipte even met de oogen. De oneindige zwaarmoedigheid harer ziel was te voorschijn gebroken met overweldigende kracht. Zij voelde dat ze zóó slechts Hertha geheel bezat.

Hertha lag te denken aan haar rood, rood haar. Dat bezat ze toch nog. Daarin wilde ze haar gelaat verbergen, daarop zou ze haar laatsten kus drukken, - voor ze insliep.

Dien zelfden nacht stierf Hertha Juncker.

Het laatste gedeelte van den roman is als de diepblauwe Sont, die 's avonds doodstil ligt als een groot droomend menschenoog, nadat 's morgens de noorderstorm het water

opgezweept en de branding bruisend en schuimend tegen de kusten heeft geslagen.

Beide kinderen hebben willen redden, maar beiden zijn de slachtoffers geworden hunner liefde. Beiden hebben getracht den muur tusschen hun thuis en het leven af te breken; maar alles wat daarbinnen zoo vast stond als een rots: liefde, medelijden, waarheid en eer, bleek niet bestand tegen de slechtheid, de lafheid en het egoïsme der menschen.

Het boek van Sven Lange is een rijp boek, geschreven voor rijpe menschen. Lange verbergt de slechtheid der wereld niet, maar hij doet ons mild oordeelen over hen die vallen.

Hij leert ons niet onze idealen weg te werpen, maar hij leert den ouders hun kinderen te wapenen voor zij de wereld binnentreden, zoo te wapenen dat zij pal kunnen staan tegenover lokkende, schoonschijnende zwakheden en berekenende valschheid.

GERRIT P. BAKKER.

Het eindexamen der gymnasia.

Wij spreken van eindonderwijs en voorbereidend onderwijs. Eindonderwijs is het zoodanige, waarop geen ander, althans geen daarmede samenhangend onderwijs volgt. Voorbereidend daarentegen heet het onderwijs, dat bestemd is om door ander gevolgd te worden en waarbij men steeds het oog op dat volgende gericht moet houden. Bij eindonderwijs tracht men dus den leerlingen eene zekere hoeveelheid kennis, bekwaamheid of bedrevenheid te geven en hen tot een zelfstandig optreden in staat te stellen. Bij het voorbereidend onderwijs echter tracht men den leerlingen eene zekere mate van ontwikkeling en geschiktheid voor verdere studie te geven, waardoor zij het voortgezette onderwijs met vrucht zullen kunnen volgen. Terwijl derhalve bij het eindonderwijs de kennis en bedrevenheid het *doel* zijn, zijn zij bij het voorbereidend onderwijs het *middel.*

Alleen bij het eerstgenoemde beantwoordt dus een eindexamen werkelijk aan zijn naam, terwijl het bij het voorbereidend onderwijs in zijn wezen zich eigenlijk in niets van een overgangsexamen onderscheidt.

Het ligt voor de hand, dat bij de eigenlijke eindexamens, waar de candidaat moet toonen eene bepaalde hoeveelheid kennis en bedrevenheid ten allen tijde en tegenover ieder te kunnen gebruiken, de eischen van het examen geregeld worden naar hetgeen later in de praktijk van den examinandus zal worden geëischt. Het onderwijs, waarbij de opleiding tot dit examen gegeven wordt, moet zich op zijne beurt richten naar de eischen van het examen. Dit examen zelf moet - en dit te meer, naarmate meer op concrete kennis of bedrevenheid de nadruk gelegd wordt - zooveel mogelijk worden

afgenomen door personen, die niet zelf den candidaten onderwijs hebben gegeven.

Maar het examineeren is eene zeer moeilijke kunst, die verre van algemeen is, en zeker nog wel het meest gevonden wordt bij hen, die gewoon zijn onderwijs te geven in datgene, waarin geëxamineerd moet worden, al is toch niet elk docent ook juist een goed examinator. Voor verschillende examens zal het dientengevolge onvermijdelijk zijn, dat de examinandus gedeeltelijk zijne eigen leermeesters op het examen voor zich ziet.

De examens voor arts, ingenieur, leerling-consul, ijker, landmeter, stuurman, onderwijzer enz. zijn dan ook terecht staatsexamens en worden afgenomen door eene commissie van min of meer vreemde examinatoren.

Geheel anders is het - of moest het ten minsten zijn - bij het voorbereidend onderwijs. Het grootste gedeelte echter van het publiek, en zelfs vele autoriteiten, begrijpen, zooals telkens blijkt, niet goed, wat eigenlijk voorbereidend onderwijs is. Men meent dan, dat het zich van voortgezet onderwijs voornamelijk onderscheidt door den minderen omvang der leerstof en eene meer oppervlakkige behandeling. En, het moet erkend worden, dat de wijze, waarop het voorbereidend onderwijs dikwijls gegeven wordt, die opvatting zeer in de hand werkt. Maar dat is in den regel minder te wijten aan de onderwijzers dan aan de reglementen, die bij het onderwijs gewoonlijk meer kwaad stichten dan zij voorkomen.

Het voornaamste kenmerk van voorbereidend onderwijs is, zooals ik straks reeds opmerkte, dat kennis en bedrevenheid hier geen *doel* zijn, maar *middel.* Het hoofddoel is, te leeren opmerken, onderscheiden, denken. Tevens moet het geheugen geoefend worden en eene zekere hoeveelheid kennis worden aangebracht, n.l. zooveel als onontbeerlijk is om het verdere onderwijs te kunnen volgen. Maar bovenal moet de in ieder kind aanwezige leerlust aangewakkerd worden. Wie dien leerlust dooft, begaat een misdaad aan de kinderen. Weliswaar geldt dit van alle onderwijs, maar bij eindonderwijs zijn de gevolgen niet zoo treurig als bij voorbereidend onderwijs. Er kan dan ook niet genoeg op aangedrongen worden, dat alle onderwijzers zich inspannen om hun onderwijs onderhoudend en aantrekkelijk te maken.

Waar nu de kennis geen doel is, maar middel, moet de hoeveelheid der verwerkte leerstof tot op zekere hoogte bijzaak zijn en vóór alles gevraagd worden, hoe zij verwerkt is en welke mate van ontwikkeling van, laten wij kortaf zeggen, het studievermogen daardoor verkregen is. De overgangs- en eindexamens bij het voorbereidend onderwijs moeten dan ook schoolexamens zijn, geen staatsexamens.

Wat is een schoolexamen? Het stellen van die vraag is zeker niet overbodig, wanneer wij dit woord herhaaldelijk zien gebruiken zonder dat men zich blijkbaar eenigszins rekenschap geeft van de beteekenis. Zelfs de Minister Goeman Borgesius toonde niet te begrijpen, wat het karakter van een dergelijk examen is. Terwijl hij toch een gewijzigde regeling van het eindexamen der gymnasia voorstelde, waarbij van een schoolexamen zoo goed als niets overblijft, schreef hij in de Memorie van Toelichting: ‘Op den voorgrond staat, dat in het hoofdkarakter van het eindexamen van te zijn een schoolexamen geen verandering behoort te worden gebracht.’

Wat Z. Exc. onder een schoolexamen verstond, blijkt uit de onmiddellijk daarop volgende woorden: ‘Ook krachtens dit wetsontwerp zal het examen worden afgenomen door de leeraren der school.’ Volgens dezen Minister ligt dus het hoofdkenmerk van een schoolexamen in den persoon van den examinator. Dat deze opvatting onjuist is, zal aanstonds blijken. Maar het is misschien niet zonder belang er even op te wijzen, dat dus ook volgens dezen Minister het examen gevaar loopt zijn karakter van schoolexamen te verliezen, wanneer door anderen dan de leeraren der school zelve ondervraagd wordt.

Mr. Goeman Borgesius staat echter volstrekt niet alleen in die onjuiste opvatting. Zij, die de praktijk van het onderwijs niet kennen, zien in den regel niet dieper. Wanneer zij de voordeelen van een schoolexamen opnoemen, wordt dan ook natuurlijk de hoofdzaak vergeten. Wij krijgen dan altijd veel te hooren over de zenuwachtigheid der candidaten, het geruststellende, wat er in ligt, wanneer zij bekende gezichten voor zich zien en eene bekende stem hooren, enz. En toch is dit alles slechts bijzaak. Een zenuwachtige jongen

blijft zenuwachtig, ook tegenover zijn eigen leeraar. En een goed examinator zal ook wildvreemde candidaten op hun gemak weten te zetten. Indien dit de hoofdzaak was, zou de vraag van schoolexamen of staatsexamen ons tamelijk koud laten.

Evenmin is het voordeel, dat er voor de candidaten in gelegen is, dat zij bij een schoolexamen aan de manier van vragen van den examinator gewend zijn, van overwegend belang. Ook hier hangt alles van den examinator af. Een goed examinator zal, evenals een goed docent, zich accomodeeren aan den gedachtengang van den examinandus en niet omgekeerd van dezen verlangen, dat hij zich accomodeere. In dit opzicht zou dus een staatsexamen voor bekwame examinatoren nog te verkiezen zijn boven een schoolexamen, indien toevallig enkele der leeraren minder goed examinator dan docent waren.

Bovendien verlieze men niet uit het oog, dat eenigszins zwakke, hoewel niet onvoldoende, leerlingen zich meer op hun gemak zullen gevoelen tegenover vreemde examinatoren dan tegenover hunne eigene leeraren, van wie zij weten, dat dezen al hunne zwakheden kennen. En niemand zal toch verlangen, dat alleen uitstekende leerlingen, die met glans het examen kunnen doorstaan, een diploma mogen ontvangen.

De heer Van der Borch van Verwolde ging dan ook niet diep genoeg op de zaak in, toen hij in de Tweede Kamer, bij de beraadslagingen over het bekende amendement De Savornin Lohman, zeide (Handelingen der Tweede Kamer 1899-1900, blz. 1649): ‘Bij de openbare gymnasia komen de leerlingen voor onderwijzers, wier methode en wijze van vragen zij kennen; de leerlingen der bijzondere gymnasia moeten, willen zij tot de academische studiën worden toegelaten, verschijnen voor eene commissie, die zij niet kennen. Wanneer men nu nagaat, dat die examinandi jongelui zijn van 17, 18 en 19 jaar, die weinig ondervinding van examens hebben, behoef ik niet te zeggen, dat de positie van die jongelui zeer te hunnen nadeele is.’

De kenmerken van een schoolexamen zijn geheel andere. Het is nl. een examen, waarbij onderzocht wordt, hoe de leerlingen van het werkelijk aan de school gegeven onderwijs genoten hebben, hoeveel van de behandelde leerstof zij

behoorlijk verwerkt en in zich opgenomen hebben, hoeveel zij door dat onderwijs zijn vooruitgegaan in ontwikkeling en studievermogen, en in hoeverre zij door dat onderwijs in staat zijn eene met de behandelde leerstof overeenkomstige stof zelfstandig in zich op te nemen of te verwerken.

Of het examen wordt afgenomen in het gebouw van de school zelve of in een ander, of ook op eene andere plaats, is voor de bepaling van het karakter van het examen totaal onverschillig.

Ook de persoon van den examinator is tot op zekere hoogte onverschillig. Het ligt wel voor de hand, dat een goed schoolexamen slechts door de eigen leeraars kan worden afgenomen. Zij alleen toch weten nauwkeurig, welk onderwijs de leerling heeft gehad en zij alleen kunnen dus beoordeelen, in hoeverre dat heeft ingewerkt. In normale omstandigheden zal het dus nooit aan anderen dan de eigen leeraren mogen worden opgedragen. Indien echter door bijzondere omstandigheden alle of een deel der leeraren verhinderd zou zijn te examineeren en dit werd opgedragen aan anderen, en dezen alvorens te beginnen zich eerst zoo nauwkeurig mogelijk op de hoogte stelden van het werkelijk gegeven onderwijs, om daarnaar hunne vragen in te richten, dan zou met zeer bekwame en ervaren examinatoren het karakter van schoolexamen onaangetast kunnen blijven.

Wanneer daarentegen, al of niet in het gebouw der school zelve, uitsluitend door de eigen leeraren het examen wordt afgenomen, doch dit niet geregeld wordt naar het werkelijk gegeven onderwijs, maar naar een daarbuiten of daarnaast staand programma - al hadden zij zich daaraan dan ook bij hun onderwijs *moeten* houden - dan gaat het karakter van schoolexamen verloren. Alleen in zooverre sluit het zich ook dan nog daarbij aan, als de leeraren uit den aard der zaak, misschien wel onbewust, hunne vragen stellen in den geest van het door hen gegeven onderwijs.

Dat er nog veel minder van een schoolexamen sprake kan zijn, wanneer anderen vaststellen, wat door den leeraar gevraagd zal worden, behoeft geen betoog. Hun wordt dan, zooals het door een onzer meest geachte collega's is uitgedrukt, ‘de rol toebedeeld van de spreektrompet der gecommitteerden te zijn, zoolang dezen hun het woord gunnen’, terwijl het eindexamen dan niets is dan ‘een vermomd staatsexamen.’

Uit hetgeen hier over het verschil van voorbereidend en eindonderwijs, van schoolexamen en staatsexamen gezegd is, volgt onmiddellijk, dat aan het einde van voorbereidend onderwijs geen ander dan een schoolexamen mag gesteld worden.

Het eindexamen van het Gymnasium, *als inrichting van voorbereidend hooger onderwijs*, *moet dus ook een schoolexamen zijn*, *en elke regeling daarvan*, *die het karakter van schoolexamen aantast*, *moet onvoorwaardelijk verworpen worden.*

Het was dan ook goed, dat aan de bijzondere inrichtingen voor voorbereidend hooger onderwijs, onder zekere waarborgen, het jus promovendi gegeven werd. Het staatsbelang toch eischt, dat alle burgers zoo goed mogelijk onderwezen worden. En nu mag men ook nog zoo sterk tegen bijzonder onderwijs zijn, nu een zoo groot aantal burgers blijkbaar op dat onderwijs gesteld zijn, zou het toch al te Macchiavellistisch wezen, indien men dat onderwijs de gelegenheid benam zoo goed mogelijk te worden, en men op die wijze het staatsbelang aan het principe opofferde.

Nog iets anders volgt uit het besprokene, dat wel niet onmiddellijk behoort bij het hier behandelde onderwerp, maar in dit verband toch niet verzwegen mag worden. Dit nl. dat de toelatingsexamens voor het Gymnasium en de Hoogere Burgerschool als regel dienen te verdwijnen. Evenals het eindexamen van het Gymnasium toegang geeft tot de Universiteit, moet het eindexamen van de voor het Gymnasium en de Hoogere Burgerschool voorbereidende lagere school, of nog liever eene verklaring van het hoofd en den klasseonderwijzer der hoogste klasse, toegang geven tot het Gymnasium en de Hoogere Burgerschool. Wij noemen hier de daartoe voorbereidende school, omdat de andere lagere scholen, de zoogenaamde volksschool, een geheel ander karakter draagt, en meer eindonderwijs geeft.

Het toelatingsexamen voor het Gymnasium en de Hoogere Burgerschool, evenals het staatsexamen tot toelating aan de Universiteit, moeten alleen als aanvulling blijven bestaan, voor hen, die dat onderwijs willen volgen, zonder dat zij - om welke reden dan ook - een daartoe voorbereidende inrichting van onderwijs hebben kunnen bezoeken.

Goed voorbereidend onderwijs moet van onderen op gere-

geld worden. Welke eischen aan den adspirant-leerling van het Gymnasium gesteld moeten worden, dient te worden vastgesteld in gemeen overleg van de leeraren van het Gymnasium en de onderwijzers der daartoe voorbereidende school en wel zoo, dat de laatsten hierbij eene overwegende stem hebben. De leeraren geven in overeenstemming met hetgeen later van de leerlingen gevraagd zal worden, de richting aan, waarin gewerkt moet worden, maar alleen aan de onderwijzers moet de beslissing blijven, hoeveel er gevraagd mag worden. Voldoet de jongen aan de eischen, die gesteld mogen worden aan een behoorlijken, middelmatigen[1)] leerling van den vastgestelden leeftijd, dan moet hij worden aangenomen. Waren de leeraren misschien gewoon hoogere eischen te stellen, dan zullen zij die moeten matigen. Zij toch hebben hun onderwijs aan te vangen, waar de lagere school geëindigd is.

Evenzoo dienen de hoogleeraren aan de Universiteit hun onderwijs aan te vangen, waar het Gymnasium geëindigd is. Hiertegen wordt nog al eens gezondigd, het ergst zeker wel door die hoogleeraren, die hun onderwerp in een twee- of driejarigen cursus behandelen en dan in September doorgaan, waar zij in Juni gebleven zijn, zonder de nieuw aankomenden eerst, zij het ook door een kort overzicht, op de hoogte der zaak te brengen. Dat dit eene grove paedagogische fout van den hoogleeraar is, begrijpt ieder, maar toch wordt daaruit soms een beschuldiging tegen het Gymnasium afgeleid, alsof dit de jongelieden onvoldoende voorbereid naar de Universiteit laat gaan.

Dat bij de wettelijke regeling van het eindexamen der gymnasia door de Regeering wel het advies gevraagd wordt van de senaten der universiteiten, maar niet van de leeraren aan de gymnasia zelve, is eene nog veel grootere fout dan wanneer (wat tegenwoordig, geloof ik, niet dikwijls meer gebeurt) bij de regeling van het admissie-examen in het geheel niet gevraagd wordt naar het gevoelen der onderwijzers. Immers een leeraar kan veel beter over zijne aanstaande leerlingen oordeelen dan een hoogleeraar, omdat hij dagelijks in veel nauwer aanraking met zijne leerlingen komt, dus veel gemakkelijker hun gedachtengang kan begrijpen, en beoordeelen,

1) De vraag of middelmatige leerlingen moeten worden aangenomen of alleen goede, laat ik hier buiten bespreking.

wat werkelijke leemten in hunne kennis en ontwikkeling zijn, wat eenvoudig toevalsfouten. Dat bij de benoeming van hoogleeraren alleen op wetenschappelijke, niet op paedagogische bekwaamheden gelet wordt, is niet meer dan natuurlijk, maar mag bij deze quaestie niet over het hoofd gezien worden.

Het is dus wenschelijk, *dat bij eene nieuwe regeling van het eindexamen der gymnasia*, *niet alleen de senaten der universiteiten*, *maar ook de leeraren der gymnasia gehoord worden.*

Overwegingen als de hier medegedeelde zullen er zeker wel toe geleid hebben, dat in 1876 in de toen nieuwe Wet op het Hooger Onderwijs het eindexamen aan het gymnasium als regel werd gesteld en een daarmede overeenkomstig staatsexamen werd gesteld in de plaats van het academisch admissie-examen. Wanneer wij echter de talrijke klachten over dat eindexamen hooren, niet alleen van leerlingen en hunne ouders, maar ook van leeraren, dan beginnen wij te twijfelen, of de wet van 1876 wel doel getroffen heeft.

Wat zijn die klachten? Welke middelen zijn voorgesteld om de gebreken weg te nemen? Welke middelen zullen daarvoor gewenscht zijn?

Afgescheiden van de gewone klachten (meest overdreven, soms waar, zelden juist) over onbekwaamheid, partijdigheid, onverschilligheid enz. der leeraren, kunnen de bezwaren der leerlingen en hunner ouders samengevat worden in het woord *overlading.* Bij deze klacht vinden zij instemming van een groot aantal leeraren, vooral van hen, die in de gelegenheid zijn aan eigene kinderen of pupillen van dien leeftijd nauwkeurige waarnemingen te doen.

Hoezeer de overladingsvraag gedeeltelijk op het terrein van den medicus ligt, moet toch vooral niet dezen alleen het woord gelaten worden. Verminderde eetlust, slapeloosheid, afgetrokkenheid, prikkelbaarheid, hoofdpijn zijn zeker ernstige verschijnselen, maar daar wordt hoogst zelden een medicus bij geroepen. Bovendien vertoont de overlading zich gewoonlijk niet in dergelijke pathologische verschijnselen.

Wanneer een leeraar te veel van de aandacht zijner leerlingen vergt, te intensief werkt, dan volgt daarop noodzakelijk onoplettendheid van den kant der leerlingen, hetzij in deze, of in eene volgende les. Wij allen weten dit, en waar wij

onoplettendheid waarnemen, geven wij den leerlingen eenige ontspanning door hen eens hartelijk te laten lachen, of althans door tot een eenvoudiger onderwerp over te gaan, of hetzelfde onderwerp eenvoudiger te behandelen of iets te herhalen. Vreest echter de leeraar dat hij daardoor niet genoeg zal vorderen en beneden de eischen van het leerplan of van het eindexamen-programma blijven, dan gaat hij misschien even intensief door en - de overlading is er.

Het hoofd der leerlingen is echter geen Papiniaansche pot, waarin de spanning maar steeds verhoogd kan worden. Gaat men maar steeds door met er leerstof in te persen, dan bezwijkt de bodem, het vat bekomt een lek, zelfs hetgeen er in was loopt er uit en aan het einde van den cursus kan de leerling niet aan de gestelde eischen voldoen. Het groot aantal leerlingen, die jaarlijks voor overgangs- en eindexamens zakken, is het sterkste bewijs voor het bestaan van overlading.

De gevolgen zijn vermindering van den natuurlijken leerlust, tegenzin zoo niet in elke studie, dan toch in hetgeen op de school onderwezen wordt, en het grijpen naar geestesvoedsel, dat voor hun leeftijd ongeschikt is, met de daaraan verbonden waanwijsheid en zelfverheffing.

Vanwaar nu al die ellende? Ieder leeraar voor zich is er heilig van overtuigd, dat hij zijne eischen zoo laag mogelijk stelt, dat hij onmogelijk met minder mag tevreden zijn. En toch zijn er zeker slechts zeer weinigen, die het niet nuttig, ja noodig achten, dat aan dit euvel der overlading een einde kome. De fout ligt dan ook hoofdzakelijk niet bij de leeraren, maar in de wetten en reglementen. Naast de vakken, die alleen om hunne vormende kracht beoefend worden, staan andere, die bovendien van praktisch nut zijn. Nu zijn, zoowel bij overgangs- als eindexamens, de eischen voor de laatste steeds hooger gesteld, zonder dat zij voor de eerstgenoemde evenredig verminderd zijn. En wel zijn de leermethoden langzamerhand veel verbeterd, maar nog niet in die mate, dat de leerlingen de zoo opgehoopte massa leerstof behoorlijk verwerken kunnen. Feitelijk zijn dan ook tegenwoordig de leeraren voor de keus gesteld om òf de jongens af te beulen òf de hand te lichten met de bepalingen der wet.

In de 16 jaren, dat ik aan het gymnasium les geef, heb

ik nog nooit aan de eischen van de wet kunnen voldoen. Wat b.v. in het leerplan voor het onderwijs in het Nederlandsch in de 5e en 6e klasse wordt voorgeschreven, is in het dubbele van den beschikbaren tijd nog niet te doen.

Het is altijd weer dezelfde fout: de onderwijswetten en reglementen worden gemaakt door menschen, die hoe bekwaam overigens ook, de praktijk van het onderwijs niet kennen.

Er worden echter ook andere bezwaren tegen het Gymnasium, zelfs beschuldigingen tegen de leeraren gehoord, niet alleen aan de kletstafel in de societeit, maar zelfs in 's lands hooge vergaderzalen. In de zitting der Tweede Kamer van 6 Juni 1900 sprak de heer De Savornin Lohman (Handelingen, blz. 1648): ‘Het is een groote ergernis dat er door de openbare gymnasia niet alleen misbruik van kan worden gemaakt, maar ook van gemaakt wordt, dat den gecommitteerden te weinig invloed is gegeven.’ Men lette er wel op, dat de Goessche afgevaardigde hier niet spreekt van *sommige* gymnasia, maar van *de* openbare gymnasia in het algemeen. In het vervolg van deze zitting werd telkens gesproken van knoeierijen, en later in de Memorie van Toelichting bij het wetsontwerp van 30 Maart 1901 ontmoeten we herhaaldelijk den term ‘verkeerde praktijken.’

Zijn die beschuldigingen gegrond? Komt er werkelijk knoeierij voor bij het eindexamen der gymnasia? Ja, zij komt voor, zooals voldoende vaststaat door het feit, dat reeds enkele malen een leeraar om deze reden gedwongen den dienst heeft verlaten. Maar daarnaar mag men toch waarlijk niet *de* gymnasia in het algemeen veroordeelen. Zulk eene oppervlakkige generaliseering is een wetenschappelijk man onwaardig en beneden de rechtschapenheid en scherpzinnigheid van den Goesschen afgevaardigde.

Ik ben er vast van overtuigd, dat het toezicht er nog niet in geslaagd is, alle knoeiers te verwijderen en niemand kan zeker hartelijker dan wij, leeraren, hopen, dat deze onwaardigen zoo spoedig mogelijk worden uitgeworpen. Maar aan den anderen kant staat het ook vast bij mij, dat heel veel knoeierij wordt genoemd, wat dien naam niet verdient. Van knoeierij toch mag eerst gesproken worden, wanneer een

leeraar willens en wetens door oneerlijke middelen zijne leerlingen tracht te doen slagen bij het examen.

Van geheel anderen aard zijn de klachten, die onder de leeraren gehoord worden. Deze betreffen voornamelijk de regeling van het eindexamen, waardoor het karakter van schoolexamen niet genoeg op den voorgrond treedt, de verhouding tot de gecommitteerden dikwijls veel te wenschen overlaat, de eischen van het examen opgedreven worden, en een drang tot africhterij geboren wordt.

Vóór de wet van 1876 was er op de gymnasia geen ander toezicht dan van curatoren, wat dikwijls zoo goed als geen toezicht was. Dit, gevoegd bij de uiterst schrale bezoldiging op plaatsen, die eigenlijk veel te klein waren voor een gymnasium, maar toch meedoen wilden, had aanleiding gegeven tot grove misbruiken, waaraan de Regeering terecht een einde wilde maken. De nieuwe wet stelde een rijkstoezicht in, maar liet daarnaast de curatoren bestaan. Dezen hielden de beslissing omtrent den overgang der leerlingen van de eene klasse naar de andere. Was dit eene vriendelijkheid tegenover curatoren, dat men hun niet alle macht op eens wilde ontnemen? Was het wantrouwen in de leeraren? Maar waarom dezen de bevoegdheid onthouden, die hunnen collega's van de Hoogere Burgerschool wel was geschonken? Werken misschien de vakken van het gymnasiaal onderwijs naar het oordeel van den wetgever zoo demoraliseerend? Maar waarom dan niet onze kinderen daarvoor behoed door het geheele gymnasium eenvoudig af te schaffen? Hoe dit ook zij, de leeraren bleven onmondig en curatoren zouden beslissen bij den overgang. Maar voor het uitreiken van het einddiploma werden ook zij niet bevoegd geacht: daarvoor werden gecommitteerden der regeering aangewezen.

Deze halfheid, dit schipperen was eene groote fout. Men had òf de curatoren moeten afschaffen en geheel door een rijkstoezicht vervangen, òf hun ook de einddiploma's laten geven, desnoods gecontrasigneerd door een of meer gecommitteerden. Nu ontstond er van den beginne af eene eenigszins vijandige verhouding tusschen het personeel der gymnasia, vooral de rectoren en curatoren, en de gecommitteerden. Velen hinderde ‘het wantrouwen, dat spreekt uit het optreden

van gecommitteerden', zooals Dr. Kuyper het noemde in de meergemelde zitting der Tweede Kamer (Handel. 1899-1900, bl. 1650). En er is veel voor hetgeen deze afgevaardigde zeide: 'Misschien zou het zelfs de vraag kunnen zijn, of het wantrouwen dat nu spreekt uit het optreden van gecommitteerden niet beter voorkomen wierd, en of men niet nog verder kwam met de zaak geheel aan de eerlijkheid en verantwoordelijkheid van curatoren [waarom niet van de leeraren?] over te laten.'

Toch zou de instelling der gecommitteerden heilzaam voor het Gymnasium kunnen werken, indien men ze van den beginne had beschouwd als eene tijdelijke versterking van het rijkstoezicht gedurende den drukken examentijd, en indien men zich eene juiste voorstelling had gemaakt van hetgeen een goed toezicht moet zijn.

Waar het toch vaststaat, dat voor waarlijk ontwikkelend en opvoedend onderwijs de persoonlijkheid van den leeraar de hoofdzaak is, kan die persoonlijkheid dikwijls niet tot haar recht komen, wanneer een in bijzonderheden uitgewerkt programma van onderwijs of examen den leeraar dwingt de opvoeding te verwaarloozen ter wille van de concrete kennis.

Er dient dus zoo min mogelijk gereglementeerd en zooveel mogelijk aan het inzicht, het verantwoordelijkheidsgevoel van den leeraar overgelaten te worden.

Alles aan de individualiteit van den leeraar over te laten is echter onmogelijk. De leerling zou verbijsterd worden te midden van de acht of negen individualiteiten, waarvan elk hem misschien weer een anderen weg zou wijzen. (Ook nu is het aantal leeraren in ééne klasse te groot, vooral in de laagste klassen.)

Er is dus samenwerking noodig onder de verschillende leeraren, eenheid van doel en, zooveel mogelijk, eenheid van methode, ook wat de behandeling en den omgang met de leerlingen betreft. Het wenschelijkst is, dat dit verkregen wordt, doordien ieder vrijwillig afstand doet van een deel zijner individualiteit. Om te verhinderen, dat hierbij de een door den ander overheerscht wordt, moeten de reglementen de richting aangeven, waarin die eenheid moet gezocht worden. Dat die reglementen vooral niet te veel in bijzonderheden moeten afdalen, is duidelijk. Waar die eenheid gevaar

loopt verbroken te worden, moeten de rector en curatoren de macht en ook den wil hebben om krachtig op te treden.

De eenheid aan elk gymnasium afzonderlijk is echter niet voldoende. De leerlingen toch der verschillende gymnasiën moeten aan dezelfde universiteiten hunne studiën voortzetten. Er is dus ook een zekere eenheid van doel en methode noodig bij de verschillende gymnasiën. Wat nu voor het enkele gymnasium het reglement is, is voor allen de wet, wat voor het enkele de rector en curatoren zijn, moeten voor allen de inspecteur en de regeeringsgecommitteerden zijn.

De voornaamste taak der gecommitteerden moet dus zijn te zorgen, dat de eindexamens aan alle gymnasiën zoo gelijkmatig mogelijk zijn. Waar de leeraren te toegeeflijk zijn, moeten zij aansporen tot grootere inspanning, waar echter de leeraren te veel eischen (*en ook dat komt voor*) moeten zij aandringen op matiging.

Doordien de gecommitteerden nu eens deze, dan weer gene school bezoeken, zouden zij eene groote kennis kunnen opdoen van verschillende methodes van onderwijs en van examineeren. Hierdoor weer zouden zij zeer gewaardeerde raadgevers kunnen zijn voor de leeraren. Voor het een, zoowel als voor het ander zou echter noodig zijn een vertrouwelijke omgang van gecommitteerden en leeraren, en juist deze heeft van den aanvang af gewoonlijk ontbroken. Men heeft van de gecommitteerden contrôleurs gemaakt, wier voornaamste taak het is te waken tegen kwade praktijken, en die nu ook veel te gauw overal onraad meenen te bespeuren.

Steeds vreezend, dat men hen om den tuin zal leiden, zijn sommige gecommitteerden zeer teruggetrokken in hunne houding en de leeraren, die hen als lastige dwarskijkers beschouwen, van wie hun niets dan onaangenaams te wachten staat, zijn dikwijls nog minder toeschietelijk.

Er zijn ook gecommitteerden, die zelfs met de tegenwoordige wet geheel beantwoorden aan de zooeven genoemde eischen. Dezen laten geene gelegenheid voorbijgaan om ernstig en vertrouwelijk met de examinatoren van gedachten te wisselen en oefenen ook na hun vertrek een zeer gunstigen invloed op het gymnasium, waar zij geweest zijn. Hun optreden doet ons te meer betreuren, dat het gewoonlijk zoo geheel anders is.

Waar het onderlinge vertrouwen en dus ook de vertrouwe-

lijkheid ontbreekt, is het duidelijk, dat de gecommitteerden in hoofdzaak alleen over de hoeveelheid positieve kennis kunnen oordeelen, vooral waar het bijna uitsluitend hoogleeraren zijn, waarvan de meesten reeds sinds jaren geen les meer geven aan gymnasiasten, sommigen dat zelfs nooit gedaan hebben. Vele gecommitteerden stellen dan ook hunne verwachtingen te hoog en verlangen van de gymnasiasten eene mate van nauwkeurigheid en abstracte redeneering, die op hun leeftijd slechts zelden gevonden wordt. Dat de examinandi als ‘heeren’ worden aangesproken, daar is niets tegen, mits men ze met betrekking tot het wetenschappelijk denken maar als ‘jongens’ blijft beschouwen en beoordeelen.

Eene groote fout bij de regeling van het eindexamen is ook, dat aan gecommitteerden eenvoudig de geheele beslissing gegeven is, zonder eenig hooger beroep. Op hoe degelijke gronden ook de leeraren een besluit nemen, de gecommitteerden kunnen een besluit in tegenovergestelden zin nemen, zonder dat zij zelfs verplicht zijn de gronden mede te deelen, waarop hun besluit berust. Wel is waar komt het zoo kras zelden voor, maar het gebeurt toch nu en dan, en ook daar, waar niet de minste reden is om ‘kwade praktijken’ te vermoeden.

Uit al deze omstandigheden is voortgevloeid, dat de verhouding tusschen leeraren en gecommitteerden in den regel verkeerd is. Zij staan tegenover elkander niet alleen als vreemden, maar dikwijls als vijanden. Zoo ontstaan allerlei ongewenschte toestanden.

Sommige leeraren trachten eerlijk en onpartijdig te zijn, door hunne leerlingen te examineeren, alsof zij hun vreemd waren. Hierdoor gaan alle voordeelen van een schoolexamen verloren, en het zou voor de leerlingen werkelijk beter zijn, indien zij door geheel vreemden geëxamineerd werden.

Anderen meenen eerlijk de wet uit te voeren, door het examen in te richten, niet overeenkomstig het door hen werkelijk gegeven onderwijs, maar naar het in de wet voorgeschreven programma van het eindexamen. Dezen stellen hunnen leerlingen een onmogelijken eisch en maken daardoor, dat werkelijk geschikte jongens een slecht examen doen en afgewezen worden. Soms zijn de jongens hierbij het slachtoffer van de ongeschiktheid des leeraars, maar in de meeste

gevallen van de onbruikbaarheid der wet, die, zoowel in het programma voor het onderwijs, als in dat voor het eindexamen, veel te hooge eischen gesteld heeft, waaraan slechts door africhterij en niet door degelijk onderwijs voldaan kan worden.

Weer anderen, die door degelijk onderwijs en nauwgezette waarneming hunner leerlingen een beslist oordeel over hen hebben, meenen, dat het hun plicht is, tegenover de gecommitteerden te demonstreeren, hoe de jongens zijn. Hunne wijze van examineeren heeft eene bepaalde strekking en wanneer dit wordt opgemerkt, is, hoe eerlijk ook hunne bedoelingen zijn, het wantrouwen der gecommitteerden gewekt, tot niet gering nadeel der candidaten. En dit wordt niet altijd voorkomen, door er den gecommitteerden van te voren kennis van te geven.

Nog anderen zijn er die, wetende dat hun onderwijs niet aan de eischen der wet voldaan heeft en dat de leerlingen de gevolgen daarvan zullen dragen, alles doen, wat in hun vermogen is, om hen beter te doen schijnen dan zij zijn. Zeer dikwijls is het niet zoozeer de onbekwaamheid van den leeraar die hiertoe leidt, als wel toegefelijkheid tegenover een aardigen jongen, tegenover den zoon van een invloedrijken vader, of tegenover eene klasse, die in haar geheel op een lager peil staat. Volkomen terecht wantrouwen de gecommitteerden den uitslag van dit examen.

Zelfs zijn er, helaas, die zich niet ontzien, meer of minder bedekt, hunnen leerlingen aanwijzingen te verschaffen omtrent hetgeen hun gevraagd zal worden. Slechts zelden gelukt het gecommitteerden deze bedriegers te ontmaskeren.

Natuurlijk zijn er ook, *en gelukkig vormen zij de groote meerderheid*, die zoowel bij het onderwijs als bij het examen ijverig en getrouw hun plicht vervullen. Maar gevallen als de bovenstaande komen voor en zijn door mij persoonlijk waargenomen.

De oorzaak van dit alles is niet verre te zoeken. Evenals men door te groote strengheid en hardheid, door onoordeelkundig straffen en wantrouwen kinderen onoprecht en leugenachtig maakt, zoo kweekt men door te strenge contrôle, door wantrouwen en overdreven reglementeering slechts onverschillige, onbekwame en onbetrouwbare ambtenaren. Lang niet

allen, misschien slechts weinigen hebben genoeg veerkracht om onder den voortdurenden druk van boven af ijverig en rechtschapen te blijven en tegelijk met opgewektheid en toewijding hun arbeid voort te zetten

Een groot ongeluk hierbij is nog, dat wanneer deze achteruitgang onder de ambtenaren opgemerkt wordt, men het kwaad zoekt te keeren door nog scherpere contrôle en nog meer reglementeering. Zoo komt men dan van kwaad tot erger. Het is dezelfde oorzaak, die den zedelijken en in den regel ook den stoffelijken ondergang ten gevolge heeft van staten, waar regeerings-centralisatie en bureaucratie tot het uiterste gevoerd worden.

Meermalen is er gesproken en geschreven over hervorming van het eindexamen der gymnasia, zonder dat dit tot eenige uitkomst leidde. Eerst Mr. Goeman Borgesius heeft als Minister van Binnenlandsche Zaken getracht door eene wetswijziging tot verbetering te komen. Voor zoover ik dat nagaan kan, is Zijne Excellentie daartoe gebracht door den herhaalden aandrang der antirevolutionaire Kamerleden om gelijkstelling van de bijzondere gymnasia met de openbare te verkrijgen.

Bij de behandeling van het wetsontwerp tot wijziging van eenige bepalingen der wet op het Hooger Onderwijs, met de bedoeling om het universitair onderwijs voor Zuidafrikaansche studenten nuttiger en gemakkelijker toegankelijk te maken, werd door den heer De Savornin Lohman het bekende amendement ingediend, om ook den bijzonderen gymnasia het jus promovendi te verleenen. Bij deze gelegenheid werd veel gesproken over de onvoldoende regeling van het eindexamen. Opmerkelijk is echter, dat van de paedagogische bezwaren tegen de geldende regeling, evenals van de onpraktische en onoordeelkundige bepalingen van het eindexamenprogramma en van het leerplan geen woord gezegd werd. Het eenige, wat men bij die gelegenheid te hooren kreeg, was over ‘knoeierijen,’ ‘misbruiken’ enz.

Dat er dan ook van de door den Minister in uitzicht gestelde wijziging in de wet niet veel heil te verwachten was voor het onderwijs, lag voor de hand.

Toch gaf het nog groote teleurstelling, toen de plannen van den Minister bekend werden.

Ofschoon ik reeds eenige daar gemaakte opmerkingen besproken heb, komt het mij wenschelijk voor die debatten en de Memorie van Toelichting bij het wetsontwerp nog eens na te gaan, zoowel om de meening van enkele der invloedrijkste kamerleden te doen kennen, alsook om onjuiste verklaringen te weerleggen.

In die Memorie van Toelichting lezen wij (Bijlagen Handelingen 1899-1900, n°. 88, 3): ‘Leermethoden en leerplannen, waaraan het eindexamen zich aansluit, zijn in het eene land geheel verschillend van die in een ander land. Daarin behoeft nog geen bewijs van mindere rijpheid voor universitaire studiën te worden gezocht.’

De Minister spreekt hier wel van de leermethoden en leerplannen in verschillende landen, maar toch is deze opmerking ook voor ons van belang. Dat het *variis modis bene fit* ook bij het onderwijs geldt, staat bij alle onderwijzers vast. Dat het hier ook door een man als Mr. Goeman Borgesius erkend wordt, is een krachtige steun tegen het drijven naar eenvormigheid, dat we bij anderen opmerken.

De leerplannen en examen-programma's moeten dienen om de eenheid in het onderwijs te bevorderen, zonder dat de individualiteit van den leeraar onnoodig beperkt worde. Zij moeten dus alleen de algemeene richting aangeven en mogen dus ook geene andere bepalingen bevatten dan waarover zoo goed als alle vakmannen het eens zijn. Volkomen terecht worden dan ook in het thans geldende leerplan en eindexamen-programma alle meer bijzondere aanwijzingen voorafgegaan door *bijv.* Er is echter eene neiging om in de praktijk deze aanwijzingen als voorschriften op te vatten en daartegen moet gewaarschuwd worden. Zelfs in de Memorie van Toelichting bij het avant-projet van den Minister Goeman Borgesius voor de wijziging van het eindexamen-programma komen uitdrukkingen voor, die in dit opzicht eenige reden tot bezorgheid geven.

In de zitting van 6 Juni 1900 beschreef de Minister de tegenwoordige regeling als volgt (Handelingen, blz. 1647):

‘Hoe wordt het examen aan de openbare gymnasia thans afgenomen? Door de leeraren der school *ten overstaan van* gecommitteerden. De gecommitteerden zijn geen examinatoren, maar bijzitters, die niet zelf het examen afnemen, maar het

recht van veto hebben. Zonder hun toestemming kan namelijk geen diploma aan een examinandus worden uitgereikt. Nu kan men twisten over de beteekenis der woorden: "ten overstaan van", en daaraan een meerder of minder ruime beteekenis geven, maar door redeneering kan men toch nooit van die woorden iets anders maken en ze omzetten in "door". Wat gevraagd zal worden en hoe gevraagd zal worden, hangt in hoofdzaak af van de leeraren. Als zij een leerling er door willen hebben, kunnen zij daarnaar hun vragen inrichten. Zij kunnen met de leerlingen afspraken maken zonder dat de gecommitteerden het merken.'

Het bezwaar van Z. Exc. tegen de bestaande regeling is dus uitsluitend de zucht tot knoeierij bij de leeraren, en hieraan meent hij paal en perk te kunnen stellen door de bevoegdheid der gecommitteerden uit te breiden. Hierbij beriep hij zich nog op een artikel van Dr. Woltjer in *De Standaard*, waarin ook op uitbreiding dier bevoegdheid werd aangedrongen.

Dezelfde meening hooren wij van Mr. de Savornin Lohman (t.a.p., blz. 1648): 'Een ander groot bezwaar dat de Minister heeft aangedrongen is, dat het de vraag is of de gecommitteerden, ten overstaan van wie geëxamineerd wordt, de bevoegdheid hebben zelf te vragen te doen. Kunnen, als zij die bevoegdheid niet hebben, de bijzondere gymnasia geen misbruik maken van het voorrecht hun bij dit artikel toegekend? vroeg de Minister. Zeker, maar niet meer dan de openbare gymnasia. Het is een groote ergernis dat er door de openbare gymnasia niet alleen misbruik van kan worden gemaakt, maar ook van gemaakt wordt, dat den gecommitteerden te weinig invloed is gegeven.'

Evenzoo oordeelden anderen. Zelfs de heer Mees, die de bestaande regeling nog zoo slecht niet vond, ging eigenlijk geheel met den Minister mede.

Zeer sterk in zijne uitingen was de tegenwoordige Minister van Binnenlandsche Zaken, Dr. Kuyper. (t.a.p. blz. 1650): 'Wat mij zelf betreft, zou ik, zelfs boven het afnemen der examina door de leeraren zelven, voorkeur geven aan terugkeer naar een Staatsexamen, waarbij allen, zoowel de leerlingen van het openbaar als van het bijzonder hooger onderwijs, voor dezelfde rechters onderzocht werden. Voor mij ligt in het afnemen van het examen door de leeraren zelven iets

dat ik niet nader uit zal werken, maar dat mijns inziens het onderwerp zelf te veel specialiseert . . . . . Voor mij is dat bezwaar [nl. tegen de formule "ten overstaan van"] zelfs zoo groot, dat ik gelijk thans de zaak loopt, ter oorzake van de *beperkte* bevoegdheid van gecommitteerden, aan heel het optreden van deze gecommitteerden bij de openbare gymnasia al bitter weinig waarde hecht. Als men weet hoe weinig gecommitteerden bij de examina te zeggen hebben en hoe het vooral bij den schriftelijken arbeid op de examens toegaat, dan ben ik overtuigd, dat men de gecommitteerden dikwijls bijna zonder schade weg kan laten. Misschien zou het zelfs de vraag kunnen zijn, of het wantrouwen dat nu spreekt uit het optreden van gecommitteerden niet beter voorkomen wierd, en of men niet nog verder kwam met de zaak geheel aan de eerlijkheid en verantwoordelijkheid van curatoren over te laten. Eigen verantwoordelijkheid zou allicht beter prikkel tot ernst zijn dan zulk een contrôle.'

Deze rede is allermerkwaardigst. Niemand zou toch zeker van dezen afgevaardigde verwacht hebben, dat hij de voorkeur zou geven aan africhterij, waarbij het hoofd wordt volgestopt met allerlei geleerden ballast, terwijl het hart ledig blijft, boven goed ontwikkelend onderwijs. Of had hij zich misschien een weinig onvoorbereid in het debat begeven, terwijl het onderscheid tusschen schoolexamen en staatsexamen hem niet recht duidelijk was? Wij kunnen het niet beslissen, omdat hij, helaas, niet nader uitgewerkt heeft, welke bezwaren hij tegen een schoolexamen had.

Wel echter durf ik verklaren, dat Dr. Kuyper zeer slecht ingelicht was, toen hij verklaarde, dat de gecommitteerden bij de examens zoo weinig te zeggen hebben. Wij, die jaar op jaar verschillende gecommitteerden zien werken, weten, dat zij eigenlijk alles te zeggen hebben. Weliswaar kunnen zij geene opgaven of vragen *gelasten*, maar aan een niet al te onredelijk verzoek van hunnen kant zal in den regel voldaan worden. De leeraren weten immers, dat gecommitteerden alle macht in handen hebben, en dat een ernstig verschil van meening over de wederzijdsche bevoegdheden allicht op het hoofd der leerlingen zou neerkomen.

Slechts dan *blijkt* er weinig van de macht der gecommit-

teerden, wanneer zij de leeraren volkomen vertrouwen, en liever hun oordeel vestigen op de zes- of meerjarige ondervinding van dezen, dan op hunne eigene indrukken gedurende een paar dagen.

Aan het slot van deze zitting sprak de Minister, bij de beantwoording der verschillende sprekers o.a. (t.a.p. bl. 1651):

'Maar bovendien is het gevaar voor knoeierij wel degelijk grooter voor de bijzondere gymnasia. En waarom? Niet omdat de leeraren moreel lager zouden staan dan die van de openbare scholen, volstrekt niet, maar hierom, omdat op de openbare gymnasia een scherp Regeeringstoezicht bestaat; omdat indien daar maar het minst mocht blijken van knoeierijen, de Regeering bevoegd is om tusschenbeiden te komen niet alleen, maar zelfs om de betrokken leeraren uit hunne betrekking te verwijderen.'

Hieruit blijkt duidelijk, dat de Minister vooral ter wille van de bijzondere gymnasia eene andere inrichting van het eindexamen wilde, om zoo langs een omweg tot toezicht over dat onderwijs te geraken. Immers op de openbare gymnasia bestaat een *scherp* toezicht, en waar slechts het *minste* blijkt van knoeierij, is de Regeering bevoegd tot de uiterste straffen over te gaan. En dit wordt gezegd door denzelfden Minister, die telkens over 'knoeierij' en 'kwade praktijken' spreekt, die zouden plaats hebben.

Als beide beweringen juist mochten zijn, dan kan daaruit m.i. geene andere gevolgtrekking gemaakt worden, dan dat ook hier weer duidelijk zou blijken, dat eene *police des moeurs* niets anders doet dan de immoraliteit vermeerderen.

Nog eene aanhaling zij het mij vergund hier te doen, nl. de woorden waarmede Mr. De Savornin Lohman het debat sloot (t.a.p. bl. 1651):

'De Regeering heeft dus veel meer macht tegenover de bijzondere dan tegenover de openbare gymnasia. De tusschenkomst der Regeering bij deze laatste beteekent heel weinig. Elk jaar moet aan de openbare gymnasia het eindexamen worden afgenomen, ook al onderstelt de Regeering dat het ergens niet toegaat zooals het behoort, maar de bijzondere gymnasia blijven geheel overgeleverd aan de genade van de Regeering. Dit is een krachtige prikkel om hen te nopen te voldoen aan de eischen, welke de senaten van de Universiteiten stellen. Wanneer de senaten zeggen, dat het examen moet

worden afgenomen door bevoegde personen en dat zij anders niet kunnen aanraden aan een gymnasium de gewenschte bevoegdheid te geven, dan zal het gymnasium aan dien eisch voldoen, want als het dat niet deed, zou het groote kans loopen niet meer toegelaten te worden onder die gymnasia, die het jus promovendi verkregen. Dáár zit de kracht van de regeling en dat heeft de Minister niet in het oog gehouden. Die waarborg is meer waard dan de *cross-examination* door gecommitteerden, die toch misschien meer schijn dan waarheid geeft.'

Over het sophistische in deze redeneering spreek ik nu niet, maar ik wijs er op, dat wij in deze woorden zoo al geen helder begrip dan toch eenige voorstelling er van vinden, dat er meer gelegen is aan de wijze, waarop het onderwijs gegeven wordt, dan aan uitgebreide examenkennis en dat mooiere tabellen en staten zeer goed kunnen samengaan met achteruitgang van het onderwijs.

Zoo komen wij dan nu tot het wetsontwerp van den Minister Goeman Borgesius. Zooals bekend is, werd daarin voorgesteld de woorden *ten overstaan van* in art. 11, 2^{e} lid en art. 85bis der wet op het Hooger Onderwijs te vervangen door *onder toezicht van.*

Mij komt het voor, dat het verschil tusschen deze twee niet zoo heel groot is. Mijne opvatting van de beide uitdrukkingen is deze: Wanneer eene handeling plaats heeft *ten overstaan van* iemand, dan heeft deze op te letten of alles wel geschiedt volgens de van kracht zijnde voorschriften en gebruiken en drukt hij zoo als het ware door de tegenwoordigheid van zijne gezaghebbende persoon en door zijne stilzwijgende of uitgesproken goedkeuring het stempel der wettigheid op de handeling.

Heeft eene behandeling plaats *onder toezicht* van iemand, dan heeft deze op te letten of alles wel geschiedt volgens de geldende voorschriften en volgens de regelen der kunst, of de eischen der omstandigheden, en is verplicht te waarschuwen en te leeren, hoe het beter gedaan moet worden, zoodra hij ziet, dat het verkeerd gaan zou. Misschien vatten sommigen die uitdrukkingen nog eenigszins anders op, maar dit staat vast, dat geen van beiden ooit kan beteekenen *onder medewerking van.*

Wordt deze opvatting der beide uitdrukkingen als juist erkend, dan zal zeker niemand bezwaar hebben tegen die wetswijziging, evenmin als er, geloof ik, ooit bezwaar gemaakt is tegen de redactie van art. 9 der Wet op het Hooger Onderwijs, waar bepaald wordt, dat de toelatings- en overgangs-examens worden afgenomen *onder toezicht van* curatoren. Ik heb er ook nooit van gehoord, dat een curator b.v. de sommen voor het toelatings-examen maakte.

Tegen een verstandig *toezicht* van gecommitteerden heeft zeker niemand bezwaar. Men spreke echter niet van *contrôle.* Men controleert letters en cijfers, staten en tabellen, maar bij het onderwijs komt het aan op den levenden en levenwekkenden geest en niet op de doode letter. Daarin zit echter juist de groote fout: men wil alles controleeren. IJver, toewijding, bekwaamheid, menschenkennis, karakter - daar wordt niet naar gevraagd, want die dingen zijn niet controleerbaar. En toch zijn het juist deze dingen, die het onderwijs zoo noodig heeft. Of iemand landerig en suf voor zijne klasse staat of opgewekt, of hij zijne leerlingen in slaap maakt of dat er bezieling van hem uitgaat, daar wordt niet op gelet, als hij er maar het voorgeschreven aantal uren is. Of de geest der leerlingen verhelderd is en hun karakter gevormd, dat komt er niet op aan, als zij maar op den vastgestelden tijd eene zekere dosis *weten* te voorschijn kunnen brengen.

De voorgeschreven periodieke proefwerken en de veelheid der examens zijn de vloek van het onderwijs. En juist deze dingen zijn degenen, die buiten de praktijk van het onderwijs staan, steeds geneigd te vermeerderen, omdat deze nog het meest op contrôle gelijken, omdat hiervoor reglementen gemaakt kunnen worden. Maar hoe zou men toewijding en karakter reglementeeren?

Wat echter de Minister Goeman Borgesius onder *toezicht* verstond, is juist de voor het onderwijs zoo verderfelijke contrôle, zooals na zijne vroegere uitlatingen reeds te verwachten was en duidelijk blijkt uit zijne Memorie van Toelichting. Om het mogelijke verwijt te ontgaan, dat door eene gedeeltelijke aanhaling de bedoeling verduisterd wordt, zal ik die Memorie van Toelichting hier in haar geheel mededeelen, en telkens, waar dat noodig schijnt, er mijne opmerkingen bijvoegen.

‘Eene twintigjarige ondervinding heeft geleerd, dat de regeling van het eindexamen der gymnasia met zesjarigen cursus, voor zoover betreft de bevoegdheid der gecommitteerden te wier overstaan dit examen wordt afgenomen, te wenschen overlaat. Meermalen is het gebleken, dat de gecommitteerden niet altijd in staat worden gesteld zich een op deugdelijke gronden berustend oordeel over de kennis der candidaten te vormen. En toch is zulks, nu de gecommitteerden *in hoogste instantie* beslissen omtrent het verleenen van het getuigschrift, volstrekt noodzakelijk.

De middelen, om zich van eene zaak geheel op de hoogte te kunnen stellen, behooren niet te worden onthouden aan hen, aan wie de beslissing omtrent die zaak is opgedragen.’

Gaarne geef ik toe, dat meermalen de gecommitteerden niet in staat waren zich een juist oordeel over de candidaten te vormen. Het oordeelen toch over zeer goede of over zeer slechte candidaten is gemakkelijk genoeg, maar om bij middelmatige leerlingen (en dat is het meerendeel) in drie dagen zich een juist oordeel te vormen over de resultaten van zes jaren onderwijs, is zelfs voor gecommitteerden der Regeering totaal onmogelijk, indien er ten minsten gevraagd wordt naar ontwikkeling en rijpheid voor verdere studie. Zeer voorzichtig spreekt de Minister hier dan ook alleen over de *kennis*, die hij straks in de tweede plaats zal stellen.

Als oorzaak van de onvoldoendheid der gegevens voor de gecommitteerden schijnt de Minister hier te beschouwen den onwil der leeraren om met de gecommitteerden samen te werken. Dit althans is de eenige beteekenis, die ik kan hechten aan de woorden ‘in staat worden *gesteld.*’ Doch naar mijne ondervinding en hetgeen ik van anderen hoor, is van een dergelijken onwil slechts hoogst zelden sprake.

Ook het gezegde, dat de gecommitteerden *in hoogste instantie* beslissen, komt mij voor minder juist te zijn. Zooals op het oogenblik de toestand is, geven de leeraren alleen advies en zijn het uitsluitend de gecommitteerden die beslissen.

‘Zonder wetswijziging is het onmogelijk de bevoegdheid der gecommitteerden bij het eindexamen der gymnasia afdoende te regelen. Zoolang de wet voorschrijft dat het eindexamen wordt afgenomen “ten overstaan van” gecommitteerden, kan hun geenerlei invloed op den gang van het examen worden toe-

gekend. De uitdrukking “ten overstaan van”, toch kan moeilijk iets anders beteekenen dan “in bijzijn van” “in tegenwoordigheid van”. De gecommitteerden worden daardoor wettelijk gemaakt tot lijdelijke toeschouwers bij het examen. De leeraren die met het afnemen van het examen zijn belast, behoeven zich een ingrijpen in het examen van de zijde der gecommitteerden niet te laten welgevallen. Willen de gecommitteerden zich een juist oordeel over de kennis van elken examinandus vormen, dan is het noodig, dat zij meer zijn dan lijdelijke toeschouwers. Het examen moet zoo noodig door hen geleid, dus onder hun toezicht worden afgenomen.’

Na het reeds gezegde behoef ik hier niet veel bij te voegen. Alleen wijs ik er op, dat ook hier weer alleen van *kennis* gesproken wordt.

‘Dit alles klemt te meer, nu na de jongste wijziging der wet tot regeling van het Hooger Onderwijs bij de wet van 9 Juli 1900 (Staatsblad No. 113) binnenlandsche bijzondere scholen van Hooger Onderwijs kunnen worden aangewezen als bevoegd, aan hare leerlingen getuigschriften van bekwaamheid tot universitaire studiën af te geven, die met het getuigschrift in art. 11 der wet tot regeling van het Hooger Onderwijs vermeld, worden gelijkgesteld. In elk geval toch zal de invloed, dien de Regeering bij deze scholen zal hebben op den gang van zaken, veel geringer zijn dan bij de openbare gymnasia. Dubbel noodig is het daarom de personen, die zullen worden aangewezen als gecommitteerden, in staat te stellen een scherp toezicht uit te oefenen.’

Hier vinden wij de eigenlijke considerans. Het is er om te doen om toezicht op het bijzonder onderwijs te krijgen. Maar er moet met alle kracht tegen geprotesteerd worden, dat daaraan de werkelijke belangen van alle onderwijs, openbaar zoowel als bijzonder, opgeofferd worden.

‘Die toestand kan, naar de Regeering meent, worden bereikt door wijziging der woorden ‘ten overstaan van’, voorkomende in het 2 lid van art. 11 en in het laatste lid van art. 85bis der wet tot regeling van het Hooger Onderwijs, in “onder toezicht van.”

Om dit nader uiteen te zetten komt het den ondergeteekende niet ondienstig voor hier in korte trekken uiteen te

zetten, hoe hij de bevoegdheid der gecommitteerden wenscht te regelen, wanneer dit ontwerp tot wet zal zijn verheven.

Op den voorgrond staat, dat z.i. in het hoofdkarakter van het eindexamen, van te zijn een schoolexamen, geene verandering behoort te worden gebracht. Ook krachtens dit wetsontwerp zal het examen worden afgenomen door de leeraren der school.'

Zooals wij reeds gezien hebben, zal er moeielijk meer van een schoolexamen gesproken kunnen worden, wanneer de leeraren wel de vragen doen, maar de gecommitteerden vaststellen, wat er gevraagd zal worden.

'Daardoor zal het gymnasiaal onderwijs zooveel mogelijk vrij kunnen blijven van alles wat naar africhting zweemt, zal examendressuur kunnen worden voorkomen. Vooral bij het gymnasiaal onderwijs, waarbij het aankomt niet op een veel weten op een gegeven oogenblik, maar op een breeden grondslag voor verdere ontwikkeling, is dit van het hoogste belang.'

De theorie hier door den Minister verkondigd, vindt zeker instemming bij alle leeraren, en elke verandering, ook de geringste, die het gevaar vermindert van examendressuur, zal door ons met groote vreugde ontvangen worden. Maar juist daarom moeten de plannen van den Minister zoo krachtig mogelijk bestreden worden, omdat zij niets anders dan examendressuur ten gevolge zouden hebben.

'De taak der gecommitteerden zal er zich toe moeten bepalen, eenerzijds om toe te zien, dat slechts behoorlijk voorbereide jongelieden tot de universitaire examens worden toegelaten en anderzijds om tegen overdreven gestrengheid en onbillijkheid der leeraren te waken.'

Met deze omschrijving van de taak der gecommitteerden zouden wij het volkomen eens kunnen zijn, indien het woord *onbillijkheid* daaruit geschrapt was. Het is bekend, dat afgewezenen bij een examen hun niet slagen zeer dikwijls daaraan toeschrijven, dat de examinator 'de pik op hen had.' In hun toestand is dat volkomen begrijpelijk en vergefelijk, maar het is toch zeker beneden de waardigheid van een Minister, dat hij zich de echo maakt van dergelijke beweringen.

'Eene goede uitoefening dier taak is slechts mogelijk indien aan de gecommitteerden de bevoegdheid wordt gegeven, om zelven in den gang van het examen in te grijpen, wanneer zij dit, om welke reden dan ook, gewenscht achten.'

Door een ingrijpen van gecommitteerden, zooals de Minister zich dat voorstelt, gaat het karakter van schoolexamen grootendeels verloren, welk karakter de Minister juist verklaarde te willen bewaren.

'Het examen zou, naar de meening van den ondergeteekenden, behooren te worden geregeld als volgt:

Voor het schriftelijk examen zal ieder leeraar, die het examen mede zal afnemen, voor zijn vak den rector een drietal opgaven ter hand stellen.

De rector zal deze opgaven na goedkeuring aan de gecommitteerden zenden.

Dezen zullen uit het drietal opgaven eene keuze doen. Kunnen zij zich echter met geen der opgaven vereenigen, hetzij omdat de opgaven huns inziens beneden het gewenschte peil blijven, hetzij omdat zij om eenige andere reden minder geschikt worden geoordeeld, dan zullen voor een of meer vakken de opgaven door de gecommitteerden zelven mogen worden vastgesteld. Vermoedelijk zal van deze bevoegdheid slechts bij uitzondering gebruik behoeven te worden gemaakt. De wetenschap toch, dat de gecommitteerden bevoegd zijn desnoods zelve de schriftelijke opgaven vast te stellen, zal bij de leeraren preventief werken en verkeerde praktijken van hun kant voorkomen.'

Het laatste gedeelte der Memorie van Toelichting is, zooals wel te verwachten was van iemand, die buiten de praktijk staat, nog het zwakste.

Voor 't schriftelijk examen zal elk examinator voor zijn vak een drietal opgaven moeten maken en door den rector laten goedkeuren, die ze dan ter goedkeuring aan gecommitteerden zendt.

Het eerste, dat ons hierbij treft, is dat de rector die opgaven moet goedkeuren. De rector, die den schijn aanneemt alsof hij b.v. werkelijk de opgaven voor de wiskundige vakken, die hij waarschijnlijk zelf niet meer kan maken, goedkeurt, maakt zich eenvoudig belachelijk. Maar ook voor b.v. de nieuwe talen zal de rector, al kan hij natuurlijk die stukjes wel vertalen, slechts in hoogst enkele gevallen kunnen beoordeelen in hoeverre het geschikte examenopgaven zijn. Alleen voor de oude talen zal hij dat kunnen beoordeelen, indien hij ten minsten gedurende den geheelen cursus

het onderwijs in die vakken zeer nauwkeurig gevolgd heeft. Maar dan komt de vraag, waarom voor de leeraren in Latijn en Grieksch eene contrôle meer noodig is dan voor de andere. Hebben de oude talen op de leeraren zulk een slechten invloed, dat zij daardoor minder betrouwbaar worden? Zoo ja, dan wordt het hoog tijd art. 16, laatste alinea van de Wet op het Hooger Onderwijs te wijzigen en te lezen als volgt: 'Voor de rectoren en conrectoren wordt de graad van doctor gevorderd, mits niet in de klassieke letterkunde.'

Maar ook zonder die tusschenkomende goedkeuring van den rector is de eisch van een drietal opgaven zeer onpractisch. Voor verscheidene vakken zal het hoogst moeielijk zijn een drietal verschillende geschikte opgaven te vinden, die voldoende aansluiten bij het werkelijk gegeven onderwijs, wat toch bij een schoolexamen een onafwijsbare eisch is. Reeds nu is het dikwijls lastig genoeg, geschikte opgaven te vinden, wanneer het aantal candidaten zoo groot is, dat ze in meerdere groepen afgedeeld moeten worden. En het kunstje, dat dikwijls met veel succes bij voordrachten wordt toegepast, om van drie eenheden drie drietallen te maken, nl. zóó: a b c, b c a, c a b, zooals werkelijk reeds is voorgesteld, zou slechts eene ontduiking der wet zijn.

'Maar,' zullen de voorstanders van deze regeling zeggen, 'hoe onaangenaam het misschien voor sommigen is, zij zullen zich dat moeten getroosten, omdat dit het eenige middel is om knoeierijen te voorkomen.' Laten de heeren dit toch niet meenen. Hoe listig de wetten- en reglementenmakers ook zijn, de echte knoeiers zijn nog veel listiger. En dat ligt voor de hand. Wanneer men met veel kennis van zaken wetten of reglementen tegen knoeierijen maakt, dan kan men toch niet verder gaan dan de manieren, die tot nog toe gevolgd zijn, onmogelijk maken; maar tegen de manieren, die na het uitvaardigen der wet gevonden zullen worden, blijft men machteloos. Begint men hier eenmaal mede, dan moet men aan den gang blijven en telkens nieuwe reglementen maken. Neen, de eenig juiste weg is: schenk een ruim vertrouwen, waardoor het eergevoel en het verantwoordelijkheidsgevoel geprikkeld en gesterkt worden, houd tegelijkertijd een nauwgezet en welwillend toezicht, en wordt er dan nog knoeierij ontdekt, aarzel dan niet om zonder aanzien des persoons gestreng te straffen. Maar al die preventief

werkende reglementen zijn uit den booze, omdat zij de kwade praktijken niet voorkomen, maar bevorderen.

Die kwade praktijken toch, zoowel de eigenlijke knoeierijen als de andere, zijn een uitvloeisel van een gevoel van zwakte van den leeraar. Slechts zeer weinig menschen zondigen uit lust tot zonde. Een bekwaam leeraar, die zelfvertrouwen genoeg bezit om zijne inzichten tegenover de afwijkende meening van iedereen, ook van gecommitteerden, krachtig te verdedigen, zal niet tot minder wenschelijke middelen zijne toevlucht behoeven te nemen. Maar zij, die of aan hunne eigene bekwaamheid twijfelen, of zich laten neerdrukken door de overdreven eischen der wet, of te hoog tegen de gecommitteerden opzien, zullen naar die middelen grijpen, uit vrees dat er anders aanmerkingen op hun onderwijs gemaakt zullen worden of dat hunne leerlingen zullen zakken.

Gaat men de eischen nog zwaarder maken, nog scherper contrôle invoeren, een nog nauwer omschreven programma vaststellen, dan zal de drang naar die middelen eenvoudig nog sterker worden, en dus het kwaad nog grooter. Reeds nu vindt men soms africhterij en dat zou dan nog veel erger worden.

‘Ook in geval van twijfel aan de zelfstandigheid van het gemaakte examenwerk zullen de gecommitteerden voor alle of voor enkele vakken nieuwe opgaven ter bewerking mogen voorschrijven.’

Dit is niets nieuws. Ook thans hebben de gecommitteerden het recht, zelfs zonder eenige opgave van redenen, een verlengd examen te gelasten, waarbij zij zelve de opgaven voorschrijven.

‘Terwijl thans, ingevolge art. 4 van het Koninklijk Besluit van 21 Juni 1887 (Staatsblad No. 106), bij het opgeven der te vertalen stukken aan de candidaten met voorkennis van gecommitteerden mag worden medegedeeld de beteekenis van die woorden en uitdrukkingen, wier verklaring groote moeilijkheden zou kunnen opleveren, behoort voortaan de beteekenis van woorden en uitdrukkingen niet tegen den wil van gecommitteerden te kunnen worden gegeven.’

Deze wijziging is onnoodig en onwenschelijk. Onnoodig, omdat ook nu een leeraar niet gemakkelijk tegen den zin van gecommitteerden iets opgeven zal, wetende, dat hij hierdoor zijnen leerlingen wel kwaad, maar geen goed kan doen.

Onwenschelijk, omdat ten slotte toch alleen de eigen leeraar weten kan, wat voor de jongens moeilijk of gemakkelijk is, en de beslissing hierover aan den leeraar blijven moet, al blijft natuurlijk overleg met de gecommitteerden zeer wenschelijk.

'In verband met het voorschrift van het hierboven genoemd art. 4 van het Koninklijk Besluit tot regeling van het eindexamen, dat vroeger behandelde stukken zijn uitgesloten, zal aan de gecommitteerden opgave moeten worden gedaan van de behandelde stukken.

Bij het mondeling examen zullen de gecommitteerden aan de examinandi ook zelf die vragen mogen stellen, die zij wenschelijk zullen achten, en desverlangd de onderwerpen (plaatsen uit schrijvers enz.) mogen aanwijzen, waarover zal worden geëxamineerd. Ook van deze bevoegdheid zal, door hare preventieve werking, wel slechts zelden gebruik behoeven te worden gemaakt.

In het algemeen wordt bij de hier uiteengezette regeling van het eindexamen slechts in zoover van de tegenwoordige regeling afgeweken, dat de gecommitteerden slechts daar, waar er vermoeden bestaat, dat verkeerde praktijken gebruikt worden, of waar op de wijze van afneming van het examen gegronde aanmerkingen zijn te maken, een meer actief deel aan het examen zullen nemen.

Niet zoozeer wordt de regeling van het examen gewijzigd, als wel de contrôle op het examen verscherpt.'

De bevoegdheid, die in de voorlaatste alinea voor de gecommitteerden gevraagd wordt, bezitten zij reeds en daar wordt nog al eens gebruik van gemaakt ook, misschien wel eens vaker dan wenschelijk is. In dat opzicht zou dus door de voorgestelde wetswijziging in niets van de tegenwoordige regeling worden afgeweken.

Wij mogen het zeker een geluk noemen voor het gymnasiaal onderwijs, dat het wetsontwerp van den Minister Goeman Borgesius nooit wet geworden is. Want, hoe onschuldig het er ook uitzag, blijkens de Memorie van Toelichting lag daar voor het onderwijs een groot gevaar in.

Maar nu het een ontwerp gebleven is, zal men vragen, waarom ik er hier dan nog zoo uitvoerig over spreek. Ziehier de reden. Uit de straks reeds aangehaalde woorden van Dr. Kuyper blijkt, dat deze afgevaardigde het over dit onder-

werp vrij wel eens was met den Minister Borgesius, dat hij zelfs in sommige opzichten nog verder wilde gaan. En uit de Memorie van Antwoord op het Voorloopig Verslag der Tweede Kamer op Hoofdstuk V der begrooting voor 1902, blijkt, dat de Minister Kuyper geene andere meening is toegedaan. Nu eene herziening der Wet op het Hooger Onderwijs aanstaande is, kwam het mij wenschelijk voor bijtijds eene waarschuwende stem uit de praktijk te doen hooren, om zoo mogelijk te verhoeden, dat door eene bureaucratische en op zuiver theoretische overwegingen opgebouwde regeling de werkelijke belangen van het onderwijs geschaad zouden worden. Daarom heb ik de uitgesproken meeningen en inzichten van enkele hoogstaande en gezaghebbende mannen vrijmoedig, doch zoo ik hoop *sine ira et studio*, getoetst aan algemeen erkende paedagogische waarheden en mijne eigene ervaring. Hierbij heb ik mij echter bepaald bij algemeene inzichten en grondstellingen, omdat eene bespreking van bijzonderheden m.i. eerst van beteekenis kan zijn, wanneer het wetsontwerp algemeen bekend geworden is, of, maar dan in besloten kring, wanneer de Minister er toe mocht overgaan, ook den leeraren het avant-projet te zenden, natuurlijk voor zoover het de gymnasia betreft.

Hiermede zou ik kunnen eindigen, maar men zou mij terecht kunnen verwijten, dat afbreken gemakkelijk genoeg is, doch dat er ook opgebouwd moet worden.

Ik zal dan ook in enkele woorden aangeven, wat naar mijne meening de leidende gedachten moeten zijn bij eene nieuwe regeling van het eindexamen. De argumentatie kan ik gevoegelijk achterwege laten, omdat die reeds in het voorafgaande ligt opgesloten.

Eéne opmerking echter kan ik niet voor mij houden. Voor mij hebben verschillende examens, maar vooral het eindexamen der gymnasia, iets stuitends. Daar ligt voor mij iets geniepigs, iets Engelsch in. Evenals de dappere Engelschen, toen de Boerenmannen hun te sterk waren, strijd gingen voeren tegen weerlooze vrouwen en kinderen, zoo worden de fouten der leeraren, die zoo goed als onaantastbaar zijn, verhaald op hunne onschuldige leerlingen. En alles wat men dan verbeterde of verscherpte contrôle op de eindexamens

noemt, heeft de strekking om de leeraren te dwingen in een zeker gareel te loopen, doordien anders hunne leerlingen afgewezen worden.

Er moet eene zekere eenheid zijn in het onderwijs op alle gymnasia. Daarvoor moeten er eenige algemeene regels zijn. Wie overtuigd is van de noodzakelijkheid van eenheid, zal zich van zelf aan die regels houden. Wie dat niet wil, moet er toe gedwongen worden. Er moet een toezicht zijn, doorloopend, ernstig en nauwgezet, maar niet kleingeestig, opwekkend en steunend, maar niet uit de hoogte. Natuurlijk moet dit toezicht gehouden worden door mannen, die boven de meeste leeraren staan, niet door hun titel of door groote geleerdheid, maar door ervaring en paedagogische bekwaamheden.

Dat toezicht moet geene belemmering zijn voor bekwame leeraren, maar een steun voor de zwakke, terwijl het de macht moet hebben ongeschikte leeraren te verwijderen. Deze verwijdering mag echter niet langs administratieven weg geschieden, maar alleen als het resultaat van een behoorlijke procesorde, waarbij gelegenheid is voor hooger beroep op een college van in het onderwijs ervaren mannen.

Om leemten in hunne kennis en ontwikkeling, die het gevolg zijn van gebreken in het genoten onderwijs, mogen op het eindexamen candidaten alleen dan worden afgewezen, wanneer zij daardoor volkomen ongeschikt zouden zijn voor het volgen van het onderwijs aan de Universiteit.

Wanneer deze laatste stelregel wordt aangenomen, zullen meeningsverschillen tusschen leeraren en het toezicht geheel zakelijk en zonder bijbedoelingen besproken en vereffend kunnen worden, zooals dat onder ernstige mannen betaamt.

Om de noodige eenheid te verkrijgen zal het rijkstoezicht uitgebreid, het gemeentelijke ingekrompen moeten worden. Aangezien echter het aantal inspecteurs steeds te klein zal zijn om overal tegelijk bij de eindexamens tegenwoordig te kunnen zijn, zullen zij bij die gelegenheid worden bijgestaan of vervangen door gecommitteerden der regeering.

Om eene hartelijke samenwerking van leeraren en gecommitteerden te bevorderen, moet bepaald worden, dat zij gezamenlijk ééne examencommissie vormen, waarvan de leden steeds gezamenlijk beraadslagen en stemmen. Om te voorkomen, dat de gecommitteerden daarbij lijdelijke toeschouwers

zijn, kan bepaald worden, dat de gezamenlijke gecommitteerden een gelijk getal stemmen uitbrengen als de gezamenlijke leeraren-examinatoren en dat bij staking van stemmen de eersten beslissen.

Als grondslag voor de beraadslagingen dienen de cijfers door de examinatoren toegekend. Achten gecommitteerden eenige beoordeeling zoo onjuist, dat zij daarop niet beslissen kunnen, dan kunnen zij voor dat onderdeel een nieuw examen gelasten, waarbij zij desverkiezende zelf kunnen examineeren. In dat laatste geval moeten zij zich echter eerst nauwkeurig laten inlichten omtrent hetgeen met den leerling behandeld is.

Ditzelfde recht van een nieuw examen moeten gecommitteerden bezitten bij gegronden twijfel aan de eerlijkheid van het examen.

De examencommissie moet de bevoegdheid hebben bij hare beslissing ook rekening te houden met de rapporten over den leerling gedurende zijne geheele gymnasiale loopbaan, of gedurende de laatste jaren.

Alle beperkende bepalingen betreffende vakken, waarin een voldoend cijfer *moet* behaald zijn, dienen te vervallen.

De opgaven en vragen voor het examen moeten gekozen worden in aansluiting aan het werkelijk gegeven onderwijs.

Over het algemeen moet meer gevraagd worden naar ontwikkeling en rijpheid voor verdere studie, dan naar concrete kennis.

De reeks desiderata zou gemakkelijk nog wat uitgebreid kunnen worden, maar ik meen hiermede reeds duidelijk gemaakt te hebben, hoe ik mij een eindexamen voorstel, waarbij genoegzame waarborgen worden gegeven voor de eerlijkheid van het examen, en voor voldoende ontwikkeling der candidaten, zonder dat de opvoeding bij het onderwijs verwaarloosd behoeft te worden, terwijl de leerlust der jongens bewaard blijft en aangewakkerd wordt.

P. LEENDERTZ Jr.

Profielen.

I.
Pistoja.
Een Italiaansch humorist van de 15*e eeuw.*

Antonio Camelli, naar zijn geboorteplaats il Pistoja genoemd, een dichter van hekelsonnetten, schreef op Nieuwjaarsdag van 1498 aan zijn vertoornden patroon, Ercole d'Este, hertog van Ferrara, om hem tot medelijden te stemmen.

Hier zijn zijn woorden:

'Die niet zonder tranen aan u schrijft is uw zoo zeer genegen dienaar Antonio van Pistoja, aan wien gij een jaar geleden zijn poover postje hebt ontnomen: ontnomen aan de zon haar warmte, het water aan de visschen, hun weide aan de lammeren, en aan de bijen hun manna: een armen pelgrim hebt ge als vreemdeling in het land doen verdwalen, zonder eenige middelen, en blootgesteld aan stormen zoo hevig dat ik zonder uw hulp al die slagen van het lot niet kan weerstaan.

.... Laat u er toch toe bewegen om mij den bijstand te geven van een ambt wat het ook zij. Als de uitgehongerde nestling op den uitkijk naar spijs die zijn moeder brengt, zoo sta ik te wachten op uw hulp, en als zij niet komt zal mijn einde ellende zijn. Ik, met mijn gezicht gebukt naar onzer aller oude Moeder, blijf, als Noach eens in de ark, in afwachting der duif die den olijftak in haar bek draagt van uw verzoening....'

Maar de hertog liet zich niet vermurwen, niet nu en later evenmin. Een dichter meer of minder! hij had dichters genoeg aan zijn hof.

Tot Ferrara vates
Quot ranas tellus Ferrariensis habet.

Het was een orkest van dichters in zijn paleizen als van kikkers in de drassige landen om zijn hoofdstad. Andere zorgen kwelden hem thans. Hij had zijn strijd vóór zich, gelijk Italië zijn aanstaanden strijd had.

Sinds de Koning van Frankrijk met zijn troepen in het schiereiland was verschenen (1494) en zijn intocht in Napels had gehouden, was het heele land uit zijn betrekkelijke rust in beroering geraakt. Dat eerste onweer dreef wel af, maar het voorgevoel bleef hangen van nieuwe stormen die zouden volgen; en men stond machteloos verdeeld tegenover de dreigende invallen der barbaren. Met het geluk van Italië was het gedaan.

De vorst en de staatsman had om het voortbestaan van zijn vorstendom te denken.

Zie, in denzelfden tijd dat Antonio da Pistoja al huilend zijn best deed om zijn halfweg lachenden bedelbrief aan den hertog van Ferrara te schrijven, was in Florence voor Savonarola het eind van zijn arbeid gekomen, in ‘ellende.’ De monnik-profeet die met een geweldigen ruk Italië den weg der hervorming had willen opdringen, ging den brandstapel te gemoet, profeteerend den naderenden ondergang van het land. Savonarola is uit Ferrara geboortig, een tijdgenoot van Pistoja, en om er al den humor van te vatten, moet men de klacht van den dichter lezen bij het licht van de vlammen daar ginds op het plein in Florence (23 Mei 1498).

De hertog van Ferrara had zijn zorgen.

Wat een flink geslacht waren de Este's! Hun Castello in Ferrara beheerscht nog met zijn sombere massa de stad, het staat er voor de eeuwen.

Ook zij, de hertogelijke familie, voelde zich één met den grond waarop haar macht was gevestigd, zij zou zich niet onder den voet laten brengen door de zware naderende dagen. Ercole I, de hertog, had zijn maatregelen te nemen, en hij wist ze te treffen, niet voor niets Hercules genoemd. Stevig op zijn beenen geplant, rechtaf een heerscher, en hard, wanneer 't er op aankwam, erg hardvochtig.

‘Hercules heeft zijn zuilen bij den Po opgericht,’ zuchtte in komische berusting de dichter, toen de deur voor zijn gezicht gesloten werd. Daar kon hij niet verder komen. Het was het eind van de wereld.

Toen Antonio da Pistoja voor 't eerst zijn geluk ging beproeven in Ferrara, lange jaren geleden, leek de stad wel een paradijs voor dichters, - de stad? - ik wil zeggen: het hof, want buiten het hof bestond Ferrara niet. En dichter te wezen in die dagen, dat was bij uitnemendheid artist zijn, de kunstenaar die door voordracht en persoon op de harten der menschen beslag legde, een opluistering en een bezieling voor de feesten. Maar ook bij ernstige gelegenheden werd naar de stem van den dichter gehoord.

In Ferrara herleefde te midden van pracht en praal de oude ridderwereld. Bojardo weerspiegelde haar vroolijken glans in zijn heldendicht van den V e r l i e f d e n R o l a n d , diezelfde Bojardo wien de pen en het leven tegelijkertijd zouden ontvallen toen hij ‘heel Italie in vuur en vlam zag’ bij den tocht van den Franschen Koning.

Maar in den tijd van Pistoja's komst te Ferrara was het gedicht nog op 't getouw, tot een bewondering en vermaak van wie naar de opvolgende zangen mocht luisteren. Lustig ging het leven. Het waren tornooien en optochten, schitterend van brocaat en van diamanten, voorstellingen in de open lucht op de rivier, langs de wegen, of binnen het paleis in de groote zaal en de galerij, Al de goden van den Olympus kwamen op aarde terug, Apollo hield hof, de Muzen zongen, faunen en nymphen verheugden weer de boschaadjes. ‘De paleizen, de villa's, de tuinen, de parken met wilde dieren,’ zegt een schrijver, ‘worden daar in Ferrara *Delizie* genoemd; en de maskerades, de bals, de feestbanketten, de tornooien, de opvoeringen heet men *Cortesie.* Het is alsof het leven er alleen bestaat uit *Cortesie* en *Delizie.*’

Men genoot of wilde genieten. Het liep dikwijls in 't ruwe. De staatsie-maaltijden duurden zeven, acht uren lang. Dan moesten de dansers, de goochelaars, de vertooners, de zeggers van verhalen, de zangers van liederen hun kunsten laten zien. Maar er werden ook intiemere reunies gehouden. De hertog zelf waagde zich dan wel aan 't zingen, de hove-

lingen wedijverden in 't prijzen der schoonen, een vertelling of een verhandeling werd voorgelezen. Antonio da Pistoja vond zeker zijn plaats bij de eene zoowel als bij de andere gelegenheid; hij kon meehelpen met zijn rijmen voor de groote plechtigheden, en hij verstond zich op het maken van een sonnet dat in een kleinen kring het best geproefd wordt.

Voor alle dingen was hij de nar. Zijn woord bracht de menschen aan 't lachen. Hij teekende in zijn verzen de caricatuur van het leven, want het onderwerp van zijn sonnetten was alles wat rondom hem werd gedaan en gezegd: de praatjes van de menschen, de zeden van de kleine luiden, de toiletten der dames, de jaloerschheden aan het hof. Hij gaf in zijn gedichten den zelfkant van al die staatsie en die praal.

Wil men weten hoe hij in het paleis, waar 't zoo rijkelijk toegaat, aan zijn souper komt? hij zal in een sonnet vertellen wat men hem heeft voorgezet op het tafelkleed met vet gewasschen, waardoor de tafel heenkeek: de salade om niet van te spreken, zoo slecht aangemaakt, het borstelige brood, harder nog dan steen, en de wijn die van schrik zich uit de voeten had gemaakt en maar niet voor den dag wou komen. Maar de kluif vleesch hem gepresenteerd! - ‘Ik sloeg mijn tanden in dat taaie leer (ze schudden er nog van), met mijn achterste op de tabouret en mijn voeten tegen den muur.’ - Of hij gerukt heeft!

En hij eindigt zijn verzen met de opmerking: ‘Toen heb ik mijn souper met den rug aangekeken en ik zei, wie bestemd is voor het hof, als hij er niet een opleiding zoekt om als heilige te sterven, die komt er om van wanhoop.’ Of zooals de c o d a van het sonnet luidt:

> E poi volsi la groppa
> e dissi, che chi in corte è destinato,
> se non muor santo si muor disperato.

Hoe krachtig geteekend! neen, de komische kortheid en de burleske zeggingsmanier der verzen is niet goed weer te geven.

Zal ik nu nog meer van zijn sonnetten aanhalen? ik pas er wel voor. Het éene voorbeeld zal voldoende zijn ter aanduiding hoe de dichter, al onder den gang van zijn verhaal,

de bitterheid van zijn satire tot de slotregels weet uit te sparen. Daar wacht men hem, daar bereikt hij zijn hoogste succes.

Ook tegen zichzelf.

Want als een echte nar, die grappen maakt om zijn loon te ontvangen, roept hij den spot in ook tegen zijn eigen persoon. Hij beschrijft in zijn rijmen zijn huis, zijn vrouw, zijn paard, zijn armoe, zijn ziekten, zijn groteske leelijkheid. En het zijn die verzen die hem de meeste populariteit hebben gegeven. Wie over zichzelf lacht, daar kan ieder mee lachen.

'Meer dan honderd jaar heeft de natuur er over nagedacht hoe ze me 't meest misvormd kon maken,' zoo klinken de openingsregels van de sonnetten, waarin hij zich als vogelverschrikker afbeeldt. Hij laat er de wereld haar oordeel over zijn uiterlijk spreken. Elk heeft een nieuwen spotnaam voor hem en een verwensching. En hoe eindigt de dichter, om van zijn kant al die beleedigingen samen te vatten?

- 'O wat een monster is een man zonder 'n duit op zak!'

Uno uom senza dinar quanto par brutto!

Dat is de eindtrek die hem vernietigt: hij is arm.

Hij verachtte zichzelf, want hij wist heel juist dat hij niets waard was; maar hoe veracht hij ook alle anderen! Pistoja kan 't hun heel zoetjes vertellen, zoodat men maar even zijn lach hoort rinkelen onder het egale kleed der licht stappende verzen, hij kan zachtjes-verraderlijk langs hun wonde plek heenstrijken, dat nauwelijks iemand de aanraking merkt, en hij kan ook zijn knauwen en zijn beten uitdeelen onder de menschen dat het bloed van kwaadheid hun naar 't gezicht stijgt, wanneer men hem tergt of eenvoudig als men hem hindert....

Een onbetaalbare nar, maar lastig, maar gevaarlijk op den duur. Toen hij oud was geworden, en al vinniger van aard, onttrok de Hertog van Ferrara hem zijn genade, nam hem zijn ambt af, liet hem in zijn ellende.

Op avontuur reisde hij toen naar Rome; maar hij bleef er niet lang. Hij werd doodziek, hij verloor zijn zoon aan een vreeselijke ziekte, hij zelf leed aan die ziekte, en hij ging al voort met het maken van burleske sonnetten....

Schijnt de man Pistoja niet een weinig presentabel sujet? en toch zijn verzen kregen hoe langer hoe meer den goeden klank. Zij hebben zoo waarlijk een levend geluid van meesleepend lachen, al blijven ze nog meestal wat schraal van toon. Men zou hem bijna een groot dichter onder de mindersoortige dichters kunnen noemen. Maar grootheid, behalve in heel enkele flitsen en lijnen, ontgaat hem. En dat was niet alleen zijn schuld, voor een deel was het ook de schuld van zijn eeuw.

De 15e eeuw in Italië is geen tijd voor groote poëzie.

De eeuw van de groote poëten, van Dante en van Petrarcha, il trecento, de eeuw van de dichters met een ideaal, was voorbij, lag ver weg, en de eeuw van de volrijpe poëzie - als onder den strijd met de barbaarsche wereld van Noorden West-Europa, de Italiaansche kunst een Europeesche macht wordt, - de 16e eeuw met haar Ariosto en Tasso, is nog niet aangebroken. Pistoja is maar iemand van de 15e, van il quattrocento, de huiselijke Italiaansche eeuw, voor zoover ze namelijk geen Latijn sprak; want daaraan verging ze zich wel, in de verbeelding het tegen de Ouden te kunnen opnemen, en te kunnen wedijveren met de grootste namen der antieke wereld, in de taal van Latium zelf.

En juist aan Pistoja, den kleinen dichter, kan men bemerken hoe 'n rijke stof het oorspronkelijke gewone Italiaansche leven was voor de poëzie. Want hij ging verder rondkijken. Met zijn talent groeide zijn naam en tegelijk breidde zich de horizon van zijn denken uit, - midden tusschen al de miserie.

‘Iedereen vraagt me om een sonnet,’ klaagt de dichter; maar in zijn humeur steekt ook trots.

‘Ze komen er 's morgens om, en 'smiddags moet het al af zijn, alsof ik de verzen zoo maar uit mijn zak kon schudden..... Zeg ik eindelijk neen, dan krijg ik een scheldwoord of erger naar mijn hoofd; maak ik 't daarentegen, en 't is mooi, dan heb ik niet meer dan een “wel bedankje” voor betaling. Zoo ruil ik mijn verzen voor een beetje wind.’

Van den wind kon de dichter niet leven; hij blijft, helaas, een bedelaar en een hongerlijder, maar hij gaat gevoelen dat hij voor een grooter publiek spreekt dan wat hovelingen of

stadgenooten, door potsen en snakerijen te amuseeren. De scherpe adem van de politieke gebeurtenissen gaat het kleine zeil van zijn rijmbootje vullen. Hij denkt aan zijn vaderstad Pistoja:

> O città, nido mio, Pistoia vecchia....

Hij denkt aan Italië, - en voorop gaat het woord I t a l i a als een wapperende wimpel in zijn sonnetten, - hier, wanneer een nieuwe Koning van Frankrijk zich gereed maakt het schiereiland binnen te vallen (1499):

> Italia, il re franco si apparecchia
> contra di te con la seconda impresa -

daar, als uit anderen hoek het gevaar dreigt:

> Italia, il turco vien; tien gli occhi aperti.

Hij bezweert zijn hertog:

> Ecco il re franco a te, duca mio, guârte!

Dus neemt hij het woord in den naam van Italië; en men eert hem als dichter.

Heb ik van Savonarola gesproken om den afstand tusschen den armen hekelaar en den profeet van Florence te doen gevoelen! - maar Pistoja wordt nu ook, op zijn manier, een wraakroeper over het verderf van Rome. Hij geeselt, en 't komt hard aan. De nar wordt bijna een prediker.

En een nog diepere ader van geestelijk leven leidt hij zijn dwaze verzen binnen; 't is heusch alsof hij den grooten Dominicaner zoo dicht mogelijk wil naderen. Hij wordt godsdienstig, - godsdienstig met die mooie vroomheid van het Italiaansche volksgemoed die haar hart ophaalt en terugvindt aan de liefelijke beelden van het goddelijk leven, - die Maria ziet in verrukking voor haar kind, zachtjes, zachtjes, het slapend Paradijswichtje naderend:

> Pian piano andavi, che non ti sentia,
> E poi ponevi il viso al santo viso:

en zwijmend van geluk als ze zich moeder hoort noemen:

> Quando tu ti sentivi chiamar Mamma,
> Come non ti morivi di dolcezza.

Die obscene nar van een Pistoja leert zelfs iets van dat kindergevoel in zijn verzen te leggen, en wanneer hij door een reeks van sonnetten, als miniaturen van een getijdenboek, het heilige leven illustreerend, de vreugde te Betlehem zeggen wil over de geboorte van den Heiland der wereld, dan wordt men herinnerd aan de teederheid van Botticelli, den heiden door Savonarola tot geloofsweemoed bekeerd.

‘De engelen, onsterfelijke kapellen, dansen uit vreugde hun rijen in den Hemel,’ zoo luidt het bij Pistoja:

> Danza già in cielo ogni immortal farfalla
> per allegrezza, grande e piccioline,
> e le bianche e le rosse e le turchine,
> e intorno al patre una colomba balla.

Zon en maan, boschaadjes en weiden, vogels en lammeren zingen en dansen mee met de blijdschap der herders op het veld.

Ook het grootsche weet de schalk te treffen. 't Is of hem uit zijn jeugd het visioen is bijgebleven van de meesterstukken in Florence van Masaccio, den ongeëvenaarde, of van het altaarstuk van Pesellino in de kerk te Pistoja, zoo flink en los plaatst hij zijn heilige personen op den grond van zijn versregels, zoo weet hij ze beweging en ziel te geven.

Ik moet dit toch even laten zien.

Oneindig zuiver van inzet en eenvoudig van toon is Pistoja's teekening van de ontmoeting tusschen Christus en de Emmausgangers!

‘En hij zeide tot hen: Wat reden zijn dit die gij wandelende, onder elkander verhandelt?.... (Lucas XXIV:17).

> Bon giorno a tutti dui di compagnia;
> che parlate voi insieme per camino?
> - Sei tu in Jerusalem sol peregrino,
> che tu non sappi quel che stato sia?

Men leest zulke verzen niet, men ziet ze voor zich, men hoort die eenvoudige menschjes hun verdriet zeggen aan de verschijning op den weg:

- Che cosa fu? - Jesù detto Messia
  venerdi morto fu come assassino
  a torto, e disse il povero meschino
  che'l terzo giorno a noi ritornaria.
Or, non tornando, sol tu stimar poi,
  essendo sera, s'el c'è gran dolore,
  tanto fu dolce nel parlare a noi.

en men volgt den vluggen gang der verzen tot de verzekerdheid en de klare rust van het slot met de verkondiging aan de broederen. ‘Broeders!’ zoo komen de Emmausgangers ademloos aan.

Fratei! - Che c'è? - Resuscitato è Cristo.
- E certo? - Sí, gli abbiam parlato e visto.

Heeft men onder al dat voortijlen van het kleine drama wel de ontroering opgemerkt van het:

tanto fu dolce nel parlare a noi?

Even breekt daar, onder een rimpeling van tranen, de vaste teekening van het tafereel.

Dat is wat ik de flitsen en den weerschijn van een groot gevoelen in Pistoja's rijmen zou willen noemen.....

‘..... de stille zoete blik van die twee heilige oogen.’

Daar hebt ge zoo'n anderen regel, als die van het ‘zoete spreken,’ - nu uit Pistoja's wondervolle sonnet van *Petrus' verloochening*.

Het vers is de tegenhanger van den Nieuwjaarsbrief van 1498 aan den hertog van Ferrara.

Nog eenmaal probeert de dichter den machtige tot medelijden te stemmen, en de oude zondaar vraagt aan Ercole om vergeving, uit naam van dien Petrus die immers zooveel grooter zonde bedreven heeft.

Hier is dus het drama niet alleen in het sonnet, maar 't is alsof het sonnet zelf zich beweegt in een drama.

Het opent wederom grootsch met het enkele woord van den Messias: ‘Kom!’ - en het haastige, hartstochtelijke woord van Petrus, den man, die dadelijk bereid is zelfs tot in den dood mee te gaan, den visscher oud - oud geworden in zijn bedrijf.

Vieni, - a un pescator disse il Messia,
Ch'era già nel mestiero antiquo e vecchio.
Lui gli rispose: - I'vegno, i' m' apparecchio
A voler morir teco in compagnia.

Dan komt de dwaasheid van dien nacht in het huis van den hooge priester, en de dichter maakt den ouden Petrus tot een bouffe, een lompen nar, een ooren-afhouwer, een praatjesmaker met de ijdele dienstmaagd en haar genooten.

‘Reeds had de haan het hem tot tweemaal toe gezegd, maar hij die gewoon was visschen en kikkers op te halen zou zijn fout nooit hebben ingezien zonder het zoet ontmoeten van twee heilige oogen, zonder

den stillen zoeten blik van die twee heilige oogen.’

Lui ch'era uso pigliar pesci e ranocchi,
non aria cognosciuto il suo difetto
senza il dolce scontrar di duo sant' occhi,
Già glielo avea due volte il gallo detto.

‘Toen merkte hij in zijn hart den scherpen punt en met gebalde vuisten sloeg hij tegen zijn borst.’

‘O Meester, volmaakte Meester,’ bidt de dichter vroom, ‘hoe voel ik uw ontferming groot, wanneer ik in haar aanschouwing ben verdiept.’

En de schalk, de dienaar, zijn oogen terug richtend naar de zaken dezer wereld, - en naar den hertog, voegt er de bedoeling van zijn sonnet als *pointe* bij: ‘Heer, heer hertog, neem er voor mijn fouten een voorbeeld aan.’

O maestro perfetto,
la tua fu gran pietà, quando io contemplo.
Signor, per mio fallir pigliane exemplo.

Dit is geen geest, maar dit is humor. Geest is gemaakt, humor is natuurlijk: een uitspruitsel, een voortbrengsel der geheele persoonlijkheid van den mensch.

In het sonnet der *verloochening van Petrus* heeft men den ganschen Pistoja, den ouden zondaar, den beschaamden nar, hopend op de goedheid van zijn heer. Niet alsof de dichter zich illusies maakte over de hardheid en onheiligheid van den condottiere-vorst; maar de vergrijsde schalk, die zijn leven in dwaasheid had zoek gebracht, natuurlijk, herinnerde zich de vroegere gulden dagen in Ferrara, wanneer hij, aan het hof tot den intiemen kring toegelaten, van den hertog een blik mocht opvangen die zijn domme streken vergoelijkte. Want het is wel een gedicht van den ouden dag, maar ook wat goud geluk van het verleden schuilt er in....

Of dacht hij misschien aan een vrouwenoog?

> ..de stille zoete blik van die twee heilige oogen.

Een hooge vrouw was hem genegen gebleven, Isabella d'Este, de dochter van Ercole, markgravin van Mantua. Zij, die den dichter erkende en liefhad, heeft hem in zijn leed niet verlaten; zeker door haar bemiddeling hoopte Pistoja nog zijn vrede met den hertog te kunnen maken...

Maar de tijd was hem kort toegemeten, zijn kwaadaardige, gemeene ziekte sloopte hem, en hij ging heen, gebroken, vernietigd, - al sonnetten makend tot het eind (begin 1502).

‘Van alles wat ge ziet, maakt ge sonnetten.’ laat hij een zeggen, ‘en nog hebt ge er niet genoeg van. Al was 't maar dat ge een kuiken zag..... of dat twee jonge hanen kwestie hadden met elkaâr.’

> Di tutto quel che vedi fai sonetti,
> dice un ch'io taccio, ancor non sei satollo,
> se tu vedessi pur cacare un pollo
> o far questione insieme dui galletti.

Hij gaf zich aan het leven, gepassioneerd; en het leven beloonde 't hem door hem te vergeten, dadelijk en geheel: het richtte zijn zuilen tegen hem op, want het had andere zorgen.

Alleen Isabella d'Este bleef hem trouw, in haar liefde-

uit-goedheid-en-hoogheid. (‘L'amore che lei per sua humanitate si dignò diportare al Pistoja quondam mio patre,’ schreef haar Pistoja de zoon eenige jaren na den dood van zijn vader, en zij zelf noemde 't met een inniger woord: ‘la familiarità che il Pistoia avea con noi.’) Toen zij, volgens de beschikking van den dichter, de verzameling zijner gedichten ontving, was haar dat geschenk het liefste wat zij onder haar liefste schatten bezat, en zij liet naar een schets, door een meester een schoon gelijkend portret van Antonio da Pistoja schilderen ter herinnering.

> Voor iederen schalk is nog genade.

Maar het handschrift der sonnetten dat aan Isabella heeft behoord is te loor gegaan; alleen de heugenis van

> den stillen zoeten blik van die twee heilige oogen,

van de aandacht zijner vriendin die de snaaksche bladzijden heeft gewijd, - die heugenis is gebleven en moet blijven tot een vertroosting van den vergeten dichter in zijn vergetenheid[1].

BYVANCK.

1) De Sonnetten van Antonio da Pistoja zijn het eerst gepubliceerd door Cappelli in 1865 en Tozzetti in 1869. Een vollediger verzameling kwam Livorno, 1884 aan 't licht door de zorgen van Cappelli en Ferrari, weldra in 1888 (Turijn) gevolgd door een vermeerdering in de uitgave van R. Renier, naar een nieuw gevonden handschrift. - Over Ferrara in de tweede helft der 15e eeuw handelt het *Diario Ferrarese*, Dl. XXIV der *Scriptores* van Muratori. Men leze ook over het hof van Ercole d'Este het schoone boek van Ph. Monnier, *Le quattrocento*, Paris, 1901. Dl. II, 364 wordt daar een sonnet van Pistoja geciteerd, en hij wijdt den dichter een paar woorden. Cappelli heeft in het Petrus-sonnet: d e i d u i s a n t ' o c c h i ; Renier leest: d i d u o s a n t ' o c c h i .

Ghazelen.

I.
Dichter-narcis.

Mijn ziel gelijkt de dichteren-narcis,
Die spiegelt klaar, in water meiefrisch,
Den wijdgespreiden blanken bladerkelk.
Beschermend wuift het goudenbloemig lisch
Rondom haar kroon zijn lansen van smaragd
En ritselriet omringt haar met een nis
Van teedergroen en blauw vergeet-mij-niet
Vertelt haar sproken van wat niet meer is.
Haar laaft de lucht, haar voedt de moederaard
En durfde een hand te ontrukken, met gegris
Hebzuchtig wreed, haar aan haar spiegelvliet,
Zij kwijnde een wijle en welkte van gemis.

II.
Mijn enge cel.

De groene lente leert mij haten
   mijn enge cel,
Mijne droeve denken, mij verlaten
   mijn enge cel.
Ik vlied waar vliet het spiegelwater, waar slanke rijen
Van boomen vormen looverstraten,
   mijn enge cel.
'k Ontloop, waar tusschen windbewogen seringenkruinen,
De duiven roepen droef haar maten,
   mijn enge cel.
Ik wil vergeten, waar weêrschallen, in blanken meidoorn,
Der nachtegalen jubelmaten,
   mijn enge cel.
Dan keer ik weêr, niet vindend waar mijn ziel naar dorstte...
O vrienden, vult met vroolijk praten
   mijn enge cel.
Vertelt me een sprookje of zingt me een lied, mijn goede boeken!
Dat zal mijn kranke ziel wel baten,
   in de enge cel.

III.
Van de lente.

O de rijzers zoo groen en de bloemen zoo geel
van de lente!
O de looveregeur en het vogelgekweel
van de lente!
En de rondingen blond van de kruinen der eiken aan 't knoppen
En de veerende gronden, zoo zacht als fluweel,
van de lente!
O nu ga 'k mij vermeien - ook ik werd genood,
toen ik jong was!
In het hooge smaragdenen tooverkasteel
van de lente!
En daar tooi ik met loover mijn kleed en met appelenbloesem
En daar zing ik ghazelen, met juichende keel,
van de lente.
Daar omtrippelen elfen, in 't zilveren licht van de meimaan,
Mij met luchtige dansen en teeder gespeel,
in de lente.
Daar verzelt me in de wouden een lustig-weemoedige speelman,
Die mij vooizekens speelt van voorheen, op de veêl
van de lente.
Daar verwacht, in den nacht, mij een fee in 't genezen bedreven,
Die een kruideken prevelend plukt van den steel,
in de lente.
En dat vlijt ze op de plaats waar ik lijd - hoe bereikt ze er mijn ziel mee? -
O verkalme 't een wijl mij, dat lijkt het me al veel
van de lente!
Dan, vergetend verleden, betreur ik niet langer mijn jonkheid.
En zoo krijg ik ten lest, door het lied, nog mijn deel
van de lente.

IV.
O vader!

Hoe zoekt mijn droeve ziel naar U,
o Vader!
Hoe roept ze alom: - Waar toeft gij nu,
o Vader?
Mijn ving'ren tastten in den nacht en trachtten
Te ontwarren levens raadslenkluw,
o Vader!
Doch booze dwergen kwamen stil en wonden
Die levensdraden rond mij sluw,
o Vader!
Nu lig ik laag, gebonden, bang, in donker,
In de aardspelonk waarvan ik gruw,
o Vader!
En snerpend snijden me al die felle draden
En kille wind omwaart mij ruw,
o Vader!
Ontferm u mijner! breek die broze banden,
Verstrooie uw kleed die dwergen schuw,
o Vader!
En laat mij, zwijmende aan uw veil'gen boezem,
Uw adem voelen meieluw,
o Vader!

V.
Paarsche papavers.

O wiegt mij in slaap met uw bloemenzang,
paarsche papavers!
Zoo zoet is de nacht en de dag zoo wrang,
paarsche papavers!
Ik liep door het leven, een kweelend kind, strekkend mijn armen
Naar 't blauw in de poort van die donkere gang,
paarsche papavers
Ik zong er zoo blij wen mij steunde een hart, sterker dan 't mijne
Ik zong er zoo droef wen alleen zoo bang,
paarsche papavers
Nu wilde ik wel slapen, maar droomen niet, slapen alléen maar.
Mijn leden zijn moe en de weg is lang,
paarsche papavers.
Nu wilde ik wel, liet ik om d' Eénen 't niet, lief mij in 't leven,
Die wakkert nog stadig mijn levensdrang,
paarsche papavers,
Gaan slapen voor eeuwig, zoo veilig goed, kalm als een kindje.
O tranen bereegnen mijn bleeke wang....
paarsche papavers,
O bloemen van Léthe, verneevlend leed, hede' en verleden,
Bevrij' mij een wijl van mijn levensdwang,
paarsche papavers!

VI.
Mijn vrede.

Wat heb ik gezocht in mijn droomencel?
   - Mijn vrede.
In 't zilv'ren getinkel van de altaarbel?
   - Mijn vrede.
In koelende kerk en in schaduwwoud, hoe smeekte
Mijn teeder gehevene ziel: - ‘Vertel
   van vrede!’
Ik zocht haar in boeken, in 't eigen lied, zoo vurig!
Mijn hart was oproerig en sloeg te fel
   voor vrede.
Ik zocht haar in liefde als een paarl in zee bedolven.
- Vergeefs! en waar vind ik ten lest haar wel,
   mijn vrede?
Te druk en te dringend, te drukkend, te ruw is 't menschdom
En 't leven te luid en het licht te schel
   voor vrede.
Toch heeft haar mijn ziel zoo van noode als 't kind
      de moeder.
O vond ik - hoe plonsde ik! - die donkre wel,
   mijn vrede!

VII.
Met een glimlach.

Ik wil door 't leven gaan tevrêe,
   met een glimlach,
Bezeilen mijn gedachtenzee
   met een glimlach.
Die grondelooze lokt zoo blond als een meer wel,
Maar 't stormde al toen ik stak van ree,
   met een glimlach.
Toen goot ik de olie van mijn lied op de golven,
Dat baatte beter dan een bêe,
   met een glimlach.
Ik was alleen mijn heele jeugd en ik wachtte,
Ik wachtte, zingende en gedwee,
   met een glimlach.
O 't mijmerbootje is klein en teêr en het kantelt,
Wanneer ik neem mijn liefde mee,
   met een glimlach.
Ik vul het vaartuig met mijn ziel, maar te zwaar is
Mijn hart en 't bootje is klein voor twee,
   met een glimlach.
En 'k weifel: is het wijsheid wel - of maar zelfzucht,
Te drijven over 't wereldwee
   met een glimlach?

VIII.
Van mijzelve.

Wen God me ontviel, op wie heb ik vertrouwd?
   - Op mijzelve.
Op welken rots, mijn troon van trots gebouwd?
   - Op mijzelve.
Wie bleef mij trouw, wen liefde hoonde en vriendschap vlood mij?
Wie leidde mij door 't zwarte smartenwoud?
   - Ik, mijzelve.
Van welk mysterie ondoorgrond ik, schuchtre, durfde ik
Mijn lied te laten zingen, vrij en stout?
   - Van mijzelve.
In welke diepe zeeën dook mijn ziel om koralen?
In welke donk're mijnen dolf ik goud?
   - In mijzelve.
Doch zwaar nu staap'len zich de jaren al in 't verleden
Tot grijze wolken droeve en ijzigkoud.
   - Uit mijzelve
Ben ik getreden, anders klonk mijn lied mij in de ooren,
Waarin mijn ziel gejuicht heeft en gerouwd
   om mijzelve.
Ik bladerde in mijn boek van jeugd met koele bevreemding
En weet mijn leed aan 'k weet niet welke fout
   van mijzelve.
O vroeger droeg ik hoog het hoofd, de menschen verachtte ik,
Nu maakt hun laken dat mij 't lied berouwt
   van mijzelve.
Ik kan niet zingen van hun nood, hoe groot zij mijn meêlij,
Maar ik heb heel het wereldwee aanschouwd
   in mijzelve.

IX.
En die afgrond, zoo donker daaronder.

O die wereld van stralenden bloeienden schijn
en die afgrond zoo donker daaronder,
Als een hangende gaarde vol looversatijn,
met dien afgrond zoo donker daaronder!
O dat leven zoo licht voor wie vroolijk betreedt,
in triomftocht en regen van rozen,
Het betooverde land van zijn droom, als een mijn
is hem de afgrond zoo donker daaronder!
En zoo wandelde ook ik over de aarde weleer,
in den zaligen roes van mijn jeugd en
Van mijn eigene lied als van purperen wijn,
over d' afgrond zoo donker daaronder.

Maar mijn jeugd is vergaan en het lied van mijn jeugd
en de roes die mij zalig omwolkte.
En nu zie ik het leven zoo arm en zoo klein,
met dien afgrond zoo donker daaronder,
Als een kerkhof in Mei, vol van vogelgekweel
en van welige wuivende pluimen
Van seringen en, blank, madelievekens rein....
maar die afgrond zoo donker daaronder!
O zoo groen als van levend smaragd is het gras
in geen anderen tuin als in dezen!
En waar bloeien er sneeuwbal zoo blank en jasmijn?
- maar die afgrond zoo donker daaronder!
O ik zie, als door louter kristallenen plaat,
door dien groenenden bloeienden vloer heen,
In de droefheid der groeven, waar, bleek nog van pijn,
in dien afgrond zoo donker daaronder,
En ontgoocheld zoo wreed - o die droomen zoo vroom
van de loonende hemel-extase! -
Al de dooden nu rusten van 't woelige zijn,
in dien afgrond zoo donker daaronder.

En niet juichend en luid als het fluitegeluid
van den hemelbestormenden leeuw'rik
Maar als treurig geneurie met traag gedodein,
om dien afgrond zoo donker daaronder,
Van een moeder zoo goed voor een kindje zoo krank,
is een wijzeken lijze mijn lied nu.
En toch rijst er wellicht uit den heiligenschrijn
van dien afgrond zoo donker daaronder,
Wen een wind van mysterie doorhuivert mijn haar
en mijn handen aanbiddend zich heffen,
Nog een ruischende lavende liederfontein
uit dien afgrond zoo donker daaronder.

X.
Eeuwige liefde.

Nu kom ik tot u met mijn hart vol wonden,
Eeuwige Liefde!
Beädem het zacht en het zál gezonden,
Eeuwige Liefde!
Ik zocht u alom, in verwoede golven, loeiend van wanhoop,
Omdat zij hun doel niet onhelzen konden,
Eeuwige Liefde,
In donkere bosschen, waar stormen zweepten kreunende kruinen,
In tengere stenglen van graan, die blonden,
Eeuwige Liefde.
In rollenden donder, in zon, in aether, boven de wolken,
In wereld vol onrecht en smart en zonden,
Eeuwige Liefde!

O zie nu mijn voeten al wank'len, moe van moeilijke wegen!
O zie zich verlangend mijn armen ronden,
Eeuwige Liefde!
O zie hoe ik kniel in mijn zieletempel, smeekende:
- ‘O laat mij
Ten lest u aanschouwen, uw zijn doorgronden,
Eeuwige Liefde!
Dan zal, als bij zomer een woud, vol schaduw, vogeldoorjubeld,
Mijn lied van u ruischen met duizend monden,
Eeuwige Liefde.
Dan zal ik, als de Engel de blijde Jonkvrouw,
kronend haar ootmoed,
Den volke de goddlijke boodschap konden,
Eeuwige Liefde,
Dat u langer niet volgen ellendelingen, vreeze-gedreven,
Als bevende slaven en bange honden,
Eeuwige Liefde!

Zoo kniel ik in aandacht en wacht en luister....
Geef mij een teeken!
Al werd door uw bliksem mijn zijn verslonden,
Eeuwige Liefde,
Ik kuste met zwijmende lippen uw bliksem,
't vlammende zwaard van
Uw blinkenden bode, mijn ziel gezonden,
Eeuwige Liefde!

HÉLÈNE LAPIDOTH-SWARTH.

Dramatisch overzicht.

Floris V, treurspel in vijf bedrijven door Adriaan van Oordt. Amsterdam, W. Versluys. 1902.

Het schrijven van historische drama's is langen tijd voor velen een geliefkoosde bezigheid geweest. De Duitsche bibliotheken staan vol van de producten der epigonen van Shakespeare en Schiller. Op het dorre veld van onze dramatische letterkunde zijn de minst schrale plekjes die, waarop het geschiedkundig drama groeit. In de tweede helft der negentiende eeuw - om niet verder terug te gaan - waren het Schimmel (*Joan Woutersz*, *Napoleon Bonaparte*, *eerste konsul*, *Struensee* e.a.), D.F. van Heyst (*George Lalaing*, *Graaf van Rennenberg)*, H.Th. Boelen *(Maria van Utrecht*), later Marcellus Emants (*Juliaan de Afvallige*, *Adolf van Gelre*), die hunne krachten aan deze kunstsoort wijdden. Het eenige dramatische werk van Albert Verwey is *Johan van Oldenbarnevelt.* Het ongeluk wil dat van al deze stukken, voor zoover zij vertoond zijn, met uitzondering van een of twee drama's van Schimmel, geen enkel zich op ons tooneel heeft staande gehouden. Ziet men naar het Fransche tooneel van de negentiende eeuw, dan bemerkt men dat, na Casimir Delavigne en den ouden Dumas, het historische drama daar nog maar zeer enkele beoefenaars telt.

Dat wie zich in het hoofd gezet heeft een drama te schrijven het eerst naar een historische stof grijpt, is verklaarbaar. De handeling, het conflict behoeven dan niet eerst verzonnen te worden; de meest tragische toestanden, de aangrijpendste tegenstellingen liggen in de geschiedenis voor het grijpen. De groote kunst is maar om van die historische personen, wier lotgevallen en handelingen men in papieren boeken vindt opgeteekend, levende

menschen te maken en, met behoud van de groote lijnen der historie, het drama samen te stellen met zijn opzet, zijn verwikkeling en zijn ontknooping. Het blijkt maar al te dikwijls dat, wie zich tot het schrijven van geschiedkundige drama's geroepen voelt tegen die groote kunst niet is opgewassen en dat de historische stof, wel verre van hem een hulp en een steun te zijn, hem niet licht te overkomen hinderpalen in den weg legt. Wereldgebeurtenissen, gewichtige staatkundige verwikkelingen, heldenlevens leenen er zich in den regel niet toe om in het beperkt kader van een speelbaar drama te worden behandeld, en wie voor zijn drama bekende historische gebeurtenissen en historische personen koos ziet zich niet zelden voor de keus geplaatst om of, ter wille van het karakter zijner personen, de historische feiten te verwringen, of, ter wille van deze, het karakter van zijn helden of heldinnen geweld aan te doen. Wil de schrijver niet, gelijk Scribe in *Un verre d'eau* met veel succes deed, zich bepalen tot de historische anecdote, waarbij de geschiedenis en de geschiedkundige personen enkel als achtergrond dienst doen, dan is 't het veiligst de historische stof, den historischen held te kiezen uit een tijdperk dat ver achter ons ligt. De groote omtrekken der handeling, de sterk sprekende feiten, de hoofdkaraktertrekken van den hoofdpersoon en van zijne tegenstanders mogen daarbij wel als bekend worden verondersteld en kunnen dus niet zonder aanstoot te geven of tegenspraak uit te lokken worden verwaarloosd of verdraaid, maar in de schikking der stof, de samenbrenging der strijdende personen, de keus der middelen die de catastrofe verhaasten, geeft weer een motief uit lang verleden, slechts half bekende tijden den schrijver grootere vrijheid.

Of de heer Van Oordt zich door deze overweging heeft laten leiden bij de keus van zijn onderwerp, weet ik niet. Mogelijk is zelfs Graaf Floris de Vijfde, al scheiden meer dan zes eeuwen ons van hem, toch nog een te bekend lid uit het Hollandsche Gravenhuis, dan dat hij die hem tot held van een drama kiest geheel kan ontkomen aan de moeielijkheden die ik noemde.

Wij hebben ‘der Keerlen God’, terecht of ten onrechte, ons leeren voorstellen als een toch wel krachtiger man, meer wetend wat hij wil en dit met meer energie volvoerend, beslister voor de poorters optredend en hun rechten tegenover den adel verdedigend, dan hij het in den loop van Van Oordts treurspel doet.

De Floris V, dien wij in deze vijf bedrijven en zeven tafereelen leeren kennen, is een weifelaar, met goede bedoelingen en edele gevoelens, maar toch een weifelaar, die op het eene oogenblik, in een opwelling van rechtmatigen argwaan, Amstel en de andere edelen als samenzweerders gevangen laat nemen, maar om straks die daad, als onberaden, te berouwen en zijn belagers vergiffenis te vragen.

Is dat de Floris der historie? Het mag zoo wezen; maar, historisch of niet, voor de tragedie is deze Floris niet bruikbaar en de heer Van Oordt heeft niets gedaan om hem bruikbaar of aannemelijk te maken.

Niet aanstonds krijgt men dien indruk. In het eerste bedrijf stelt Floris zich flink tegenover Gijsbrecht van Amstel, wien hij verwijt:

> Wat hebt g' uw handen aan het Sticht en aan
> De Stichtenaars vergrepen, door uw tollen
> Als drakenmuilen op te stellen, waar
> Het geld der armen opgezwolgen werd
> Tot rijkdom.....

Aan Geraerd van Velsen brengt hij ‘den adel van de poorters’ onder het oog, die

> ..vele kiemkracht in zich dragen en
> weldra des adels ouden stam verstikkend
> over zijn kalen kruin opgroeien zullen.

Wanneer kort daarna Jan van Velsen een poorter, die den Graaf een klacht komt aanbrengen, den mond wil snoeren, zet Floris dezen van Velsen terecht. Den afgezanten van Drechterland zegt hij zijne bescherming toe in den vorm van keuren, en in zijn toespraak tot de edelen geeft hij duidelijk te kennen hoe hij zijn taak opvat ‘om als een ridder en redder van (zijn) land de zwakken te beschermen’; wat hij denkt van die ‘versterkte huizen en burchten’, die hij wijd en zijd ziet:

> als vergramde wachters rijzen,
> Waarin eedlen elkaar beloerende,
> En voorts elkanders recht aansprekende,
> In twistgeding hun tanden laten zien

> En ook hun bloote wapens, bressen beukende
> In muren en van dag en nacht door feest-
> En drinkgelagen tuimelen, om dan
> De scha te dempen door vermaling van
> Het recht, door God aan elkeen toebedacht,
> Om mensch en evenmensch te willen zijn;
> Want overal, aan elke heirstraat, 't zij
> Op 't land of aan een stroom aanschouw ik heeren,
> Bevestigd om met ijzeren hand den zwakke
> Bij 't haar te grijpen.

Genoeg om den edelen te doen zien, dat zij, zoo voortgaande, niets meer van hem te verwachten hebben en dat, wanneer zij zich aan zijn wil niet wenschen te onderwerpen, de tijd, waarop hij handelen zal, niet ver meer zijn zal.

Dit geheele bedrijf is als expositie bijzonder goed: de wederzijdsche verhouding tusschen den Graaf en de edelen is scherp omlijnd.

Wanneer nu, na Floris' vertrek, Geraerd van Velsen de edelen verzoekt, voor een oogenblik hun haat te vergeten, totdat de Graaf bij hem op het Muiderslot als gast zal komen, waar Machteld, Velzens vrouw, een speelnoot uit Floris' kinderjaren, hem met de herinneringen uit hun jeugd zal weten aan te manen ‘tot de deugd, tot matige verhouding met zijn heeren’, dan zien wij, nu deze vrouw in het spel komt, de komende dingen met spanning tegemoet.

Een ‘scène à faire’ belooft de aanvang van het tweede bedrijf, wanneer wij Machteld van Velsen en Floris te samen vinden in een zaal van het Muiderslot. In een lyrischen beurtzang, waarin de preciositeiten, waaraan de heer Van Oordt zich nu en dan bezondigt, welig tieren, wiegen zij elkaar in herinneringsdroomen, zeggen elkaar geheimzinnige beleefdheden; maar wanneer Machteld wat verder gaan wil en Floris over zijn politiek wil kapittelen, in steeds klimmenden toorn hem zijn gedrag tegenover Gijsbrecht van Aemstel verwijt, dan wijst de Graaf haar terug. Tegelijk echter speurt hij in hare houding en in hare woorden het verraad, dat hem omringt. Weinige oogenblikken later laat hij Aemstel, Velsen Woerden en Kuyk als samenzweerders gevangen nemen. Dan op eens verschijnt Machteld weer, om uit te barsten in een weeklacht

over de hoogheid van haar huis, die zij door Floris gebroken acht.

Hiermede zijn wij, hoewel nog slechts twee van de vijf bedrijven en twee van de zeven tafereelen zijn afgespeeld, reeds tot ongeveer de helft van het treurspel genaderd. In de verdere tafereelen blijven de edelen onder elkaar twisten, op een gelegenheid azend om Floris zijn welwillende houding tegenover de ‘kerelen’ betaald te zetten. Dan komt de uit onze geschiedenisboekjes bekende jacht met den dronk van Sint Geerte minne, waarbij Floris door de edelen gevangen genomen wordt, en Woerden de eveneens uit de geschiedenisboekjes bekende woorden spreekt over het einde van Floris' ‘hooge sprongen’. Wij vinden den Graaf verder in den kerker, eerst op het kasteel Kroonenburg, dan op het Muiderslot, hooren hem zich tegen zijn vijanden verweren en, in een alleenspraak, bespiegelingen houden over zijn lot. Een laatste tafereel bij het Naardermeer brengt ons Floris' einde, wanneer hij, op het oogenblik dat de boeren tot zijn ontzet komen aansnellen, door Velsen en andere edelen vermoord wordt.

Daartusschen verschijnt nu en dan Machteld van Velsen, zonder dat de aanleiding tot haar verschijnen ons duidelijk wordt gemaakt en het is alweder Machteld die, aan het slot van het treurspel, bij het lijk van Floris neerknielt, onder den uitroep:

> O jammerlijke man,
> Waarom hebt ge uw trotschheid niet gevoed
> Aan mijne woorden, dan was zij niet zoo
> Verschriklijk wit van toorn geworden en
> Had ze uw oogen niet aldus verblind.
> 'k Had uwe schreden kunnen leiden naar
> Uw vrienden, die uw vriendlijkheid behoefden.
> Nu moet ik weenen met het gansche land
> En over de verweende oogen zwarte wijlen,
> Verwijlen in gebeden en gepeinzen
> Aan u en aan uw al te vroegen dood.

Dat is dan Adriaan van Oordt's bedoeling geweest met het optreden van Machteld van Velsen: haar de rol te laten vervullen van belangelooze raadgeefster, die den Graaf, had hij maar willen luisteren, met den adel zou hebben verzoend.

De legende vertelt ons heel wat anders omtrent de verhouding van Floris V tot Machteld van Velsen. Reeds in Hooft's treurspel *Geraert van Velsen* wordt op die legende gewezen in den reizang die het eerste bedrijf besluit. Daar vernemen wij dat Graaf Floris de eere zocht te schenden van Velsen, wien hij eerst zijn minnares (Ysabeele) tot vrouw had trachten op te dringen, welk aanbod van zijn landheer door Geraerd van Velsen was afgewezen met de bittere woorden: ‘Uw sleete schoên mijn voet niet passen.’ Floris zou, na Velzen als zijn gezant naar Henegouwen gezonden te hebben, aan Machteld, die alleen was achtergebleven, geweld hebben gepleegd. Bij Vondel spreekt Gijsbrecht van Amstel van

> ....Floris' geile borst en 't schandelijk omhelzen
> Het schennen van mijn nicht, de schoone bloem van Velsen;

en uit de bekende Rei: ‘Nu stelt het puik van zoete kelen’ herinneren wij ons de regels:

> En schenden d' edele en getrouwe,
> Gelijk de schender Velsens vrouwe.

Brengt nu de schrijver van een historisch treurspel deze beide historische personen met elkander in aanraking, dan kan hij van de legendarische of historische overlevering het gebruik maken dat hij noodig acht, maar haar geheel ignoreeren mag hij niet. En dat doet de heer Van Oordt in zijn *Floris V.* In de gesprekken van Floris en Machteld zoeken wij vergeefs elke toespeling op eenige misdadige handeling van den Graaf tegenover de vrouwe Van Velsen, en wat Macheld in het stuk uitvoert of niet uitvoert - het blijkt ten overvloede nog uit de woorden die zij aan het slot van het treurspel spreekt - staat in niet het minste verband met eenig dusdanig vergrijp.

Wil men Floris V tot held eener tragedie maken, dan geve men de tragische verklaring van zijn val, hetzij men daarbij tot uitgang neme zijn ‘schennen van Velzens vrouwe’, hetzij dat men den op hem gepleegden moord beschouwe als het onvermijdelijk gevolg van zijn ontrouw aan de door hem tegenover den adel bezworen rechten. Het een of het ander, laat het zijn het een en het ander, vertoone men duidelijk.

In dit treurspel echter wordt zulk een tragische verklaring niet gegeven: heeft de schrijver dat toch wel meenen te doen, dan treffe hem het verwijt: *qu'il a oublié d'allumer sa lanterne.*

En daardoor is *Floris V*, wat er ook in te prijzen valle, geworden tot eene zelfs in hare beknoptheid nog langdradige, tot eene, ondanks het aangrijpende en belangwekkende van het motief, weinig boeiende en in 't geheel niet spannende tragedie.

Van de taal heeft men zich uit de aangehaalde brokstukken reeds eenigszins een denkbeeld kunnen maken. De gekozen versmaat, de rijmlooze vijfvoetige jambe, moge, door illustre voorbeelden, voor het historisch drama de geijkte vorm zijn geworden, het gevaar is dat men ook het eenvoudigst, meest nuchtere proza tot zulk een vijfvoetige jambe kan verknippen. Wanneer Herman van Woerden, op het verwijt van Velzen dat hij een grootspreker is, die slechts met woorden vecht, zich aldus verdedigt: ‘Niet slechts met woorden, maar met daden kwam ik u te stade, want toen er voorheen besproken werd, op welke wijze wij den Graaf zouden onbruikbaar maken, bood ik mijzelven aan om hem in tweegevecht op eerlijke manier van doen te treffen,’ dan zal men daarin, behalve misschien in de laatste zeven woorden, moeielijk een rythmus ontdekken. Maar deel nu die woordenreeks, met een enkele verkorting van ‘zouden’ in ‘zou'n’ en van ‘ik’ in ‘ik’, in gelijke deelen in, plaats een hoofdletter aan het begin van elken regel en ge hebt typografisch den volgenden vers v o r m , inderdaad echter hetzelfde nuchtere, droge, ongerythmeerde proza:

> Niet slechts met woorden, maar met daden kwam
> Ik u te stade, want toen er voorheen
> Besproken werd, op welke wijze wij
> Den Grave zou'n onbruikbaar maken, bood
> 'k Mijzelve aan, om hem in tweegevecht
> Op eerlijke manier van doen te treffen.

Gelukkig weet de heer Van Oordt die regelmatig afgeknipte regels elders te schragen en te dragen door een beeldrijke, krachtige taal, die enkel nu en dan te beeldrijk, precieus en onzuiver van beeld wordt en waarvan de kracht soms in hardheid en stroefheid ontaardt. Hoe onzuiver is niet:

Mijn wille kan niet even als gesmeerde
Karwielen wentelen met alle winden.

En dit van Floris tot Machteld:

Weleedle vrouw, ik zie, dat ik heel stout
Tegen de gouden zoome uwer ziel
Geloopen ben.

Hoe smakeloos, wanneer van de poorters gesproken wordt als van een nieuw geslacht:

Dat om zijn nieuwheid riekt als nieuwe verve,
Waarmee het menigmaal gedoodverfd wordt.

En wat beteekent, in het beeld van de offerbus, de laatste van de volgende drie regels:

Ik ben gelijk een offerbus, waarin
Een iegelijk het zijne werpt, meest beden
Die ik helaas niet alle kan verdauwen.

Er blijkt uit een en ander dat Adriaan van Oordt den vorm van het drama als zoodanig nog niet meester is. Hoe goed zijn opzet - de expositie in het eerste bedrijf - ook moge wezen, van een verder voorbereiden der komende dingen, van het tegenover elkander stellen van personen die te samen in botsing moeten komen, van een geleidelijk sterker spannen van den dramatischen draad, van een komen tot de juiste oplossing op den rechten tijd en met de rechte middelen, verstaat hij de kunst nog niet.

Dat is trouwens ook geen geringe kunst. Na hetgeen hij ons hier gaf mag echter de hoop worden uitgesproken dat de jonge schrijver, worstelend met de moeielijkheden die deze arbeid hem bood, zijn spieren gestaald heeft en in een volgend rijper werk de beloften zal vervullen, die hij als dramatisch auteur in het eerste bedrijf en als schrijver van krachtige en beeldrijke, zij 't niet steeds even zuivere taal op menige plaats van zijn *Floris V* gaf.

J.N. VAN HALL.

Muzikaal overzicht.

De muzikale toekomst van Duitschland.

In Duitschland openbaart zich in de laatste jaren op muzikaal gebied hier en daar een overdreven zorg voor de toekomst.

Niet tevreden met het overwicht, dat dit land reeds sedert meer dan een eeuw bezit door de meesterwerken, die het heeft voortgebracht, en vergetende, dat de invloed der jongste Duitsche kunst - die van Wagner - op de compositie zoowel in Duitschland als in andere landen nog steeds zeer groot is en ook vooreerst niet zal verdwijnen, houden de onrustige lieden zich bezig met het zoeken naar een nieuw genie, dat den noodigen waarborg geeft voor de handhaving van bovenbedoeld prestige.

Het is niet onmogelijk dat al die onrust voortspruit uit ontevredenheid met hetgeen tegenwoordig op het gebied der muzikale compositie in Duitschland geleverd wordt. In het technische der kunst worden wel is waar zeer groote vorderingen gemaakt en verbazend is het wat men tegenwoordig het orkest laat doen - maar voor zoover het den *inhoud*, den *geest* der tallooze werken betreft, welke in de Germaansche landen ontstaan, kan men op geen vooruitgang bogen.

De kunst is voor voortdurende ontwikkeling vatbaar, maar men moet die ontwikkeling niet willen dwingen en een tijdelijken stilstand geduldig weten te dragen. Zeker is er o.a. in de muziek, toegepast op het drama, in Duitschland na Wagner niets bijzonders voor den dag gekomen, doch daarin kunstmatig verbetering te willen brengen, gaat niet aan; vooral niet wanneer dit geschieden moet ten koste van de groote meesters uit het verledene.

Dit laatste wil eigenlijk een van de bedoelde onrustigen, een muzieklitterator genaamd Dr. Paul Marsop. In een brochure, waaraan hij den titel: *Der Kern der Wagnerfrage* heeft gegeven, gaat hij te keer tegen het geheele klassieke en romantische repertoire der Duitsche opera-tooneelen. Op die tooneelen moet niets anders vertoond worden dan Wagner en.. wat na hem gekomen is in het Muziekdrama. Wat de schrijver 'het Wagnerprobleem' noemt, acht hij niet opgelost door opvoeringen van 's meesters werken in den juisten stijl; veeleer moeten in alle grootere steden van het Duitsche rijk schouwburgen naar het voorbeeld van Bayreuth gebouwd worden, om in de plaats te treden van de operagebouwen. Slechts ongeveer een vierde van 110 voorstellingen van muzikaaldramatisch karakter worde voor Wagner overgelaten; de rest behoort aan de levenden, voor zoover zij Duitsche muziekdrama's en geen opera's schrijven. Aan de *levenden* - want behalve Wagner worden alle dooden uitgesloten. Wat er met de klassieke meesters en die der romantiek gebeuren moet, daarom bekommert zich Marsop niet. Het voornaamste is, dat er plaats gemaakt worde voor de levenden, d.i. voor hen, die Muziekdrama's gecomponeerd hebben of nog zullen componeeren. Vooral voor laatstgenoemden.

Marsop wil van die schouwburgen dus een instituut maken, waarin de moderne musicus tot dramatisch componist in den geest van Wagner wordt opgeleid. Hiertoe zou dan noodig zijn: opvoering van *alle* werken der bedoelde richting, tot elken prijs. Terecht is hiertegen aangevoerd, dat het dan te vreezen staat dat het publiek hier volstrekt niet van gediend is en *strike* maakt. Het publiek heeft al ondervinding op dit punt. Het heeft reeds vele van die moderne werken, die zoogenaamd tot de richting van Wagner behooren, moeten aanhooren, maar het verlangen naar meer is er niet door opgewekt geworden. Had ook de ervaring geleerd, dat er in die nieuwe dramatische scheppingen werkelijk wat stak, dan zouden de directies der groote opera-ondernemingen zeker niet aarzelen, dat nieuwe herhaaldelijk op hun repertoire te brengen, want het is in hun belang hun publiek iets anders voor te zetten dan de oude werken, die jaar in jaar uit worden opgevoerd.

Het droombeeld van den heer Marsop, om nieuwe genieën te kweeken, schijnt alzoo weinig kans op verwezenlijking te hebben.

Maar hij laat den moed niet zakken en trekt in zijn ijver zelfs te velde tegen de moderne ‘Symphonische Dichtung’, die in den laatsten tijd in Duitschland een voornaam standpunt heeft ingenomen, doch die hij ten bate van het Muziekdrama terug wil dringen. ‘Ob denn, Alles in Allem genommen, in den modernen Musikdramen nicht immer noch eine stärkere melodische Zeugungskraft lebe und webe als in den nach Wagners Tode componirten Symphonischen Dichtungen?’ - roept hij uit.

Hier wordt dus het Muziekdrama tegenover het Symphonisch gedicht gesteld. In een andere brochure, die van Dr. Erich Urban, getiteld *Strauss contra Wagner*, is het andersom. Daar wordt de moderne ‘Symphonische Dichtung’ verheerlijkt en Wagner's kunst beschouwd als eigenlijk reeds behoorende tot een overwonnen standpunt. Volgens dezen schrijver zou alleen Richard Strauss op het tooneel der levenden staan, maar - let wel - niet met zijne muziekdrama's doch met zijne ‘Symphonische Dichtungen’ in het genre van *Ein Heldenleben*, welk werk moet aangemerkt worden als de voltooiing van het door Wagner gedachte en gewilde kunstwerk, als het waarachtige kunstwerk der toekomst.

Het is onbegrijpelijk, dat men zulke dingen nog schrijft. Men moest toch weten, dat het kunstwerk, hetwelk Wagner voor oogen had en naar de verwezenlijking waarvan hij streefde, een vereeniging van verschillende kunsten was. Zijn ideaal was, de poëzie, muziek en danskunst (mimiek), die in het Grieksche drama in de schoonste harmonie vereenigd waren maar zich later van elkander losgescheurd hebben en ieder hun eigen weg gegaan zijn, weder bijeen te brengen. Eerst wanneer elke kunst een gedeelte van haar egoïsme opoffert - zoo luiden 's meesters woorden -, zich naar de grenzen van het gebied der zusterkunsten begeeft en zich met haar vereenigt, zal het oorspronkelijke kunstwerk - het drama -, wegens de ontwikkeling, die de meeste kunsten in den loop der eeuwen hebben ondergaan, nog schooner en volmaakter dan bij de Grieken weder herleven.

Bij een ‘Symphonische Dichtung’ is van zulk een vereeniging geen sprake en is alleen de muziek aan het woord. Dit zoo zijnde, hoe kan men haar dan, in 's Hemelsnaam, als een voltooiing van een kunstwerk in Wagner's zin beschouwen?!

Dramatisch in een symphonie te willen zijn, was voor Wagner

een toonbeeld van onzin. Van alle maskers, die de moderne symphonisten aannemen, kwam hem er geen zoo onzinnig voor als het *dramatische.* Hadden toch - zegt hij - de nieuwere symphonisten maar van Beethoven geleerd, maat te houden en zich in een zekeren en bepaalden grondvorm te bewegen om begrijpelijk te blijven! Hoe geheel anders was *mijne* positie, ik die het durfde te wagen de schrikkelijkste dingen door de muziek uit te drukken, wijl ik mijn *drama* had, dat ieder oogenblik alles verklaart. Nu echter heeft men van mij de manier der dramatische vrijheid afgekeken om symphonieën zonder drama, en dus ook zonder begrijpelijkheid te schrijven.

Mij dunkt, dat dit duidelijk genoeg is en dat men niet noodig heeft Wagner's woord: 'Ich bin Reactionär in der Instrumental-musik bis auf Beethoven zurück', te hulp te roepen om het ongerijmde van beweringen als die van Dr. Urban aan te toonen.

Onder hen, die de moderne 'Symphonische Dichtung' als het kunstwerk der toekomst beschouwen, is men het er volstrekt niet over eens, wie thans de held op dat terrein is. Velen noemen Richard Strauss in dit opzicht den grooten man, doch er zijn er ook, wier geloof in dezen componist door zijne laatste werken aan het wankelen is gebracht.

Tot de laatstbedoelden behoort Ernst Otto Nodnagel, componist en muziek-criticus, die in een onlangs uitgegeven brochure[1)] dit onderwerp aanroert.

Hij schaart zich aan de zijde van hen, die zeggen: Aan Richard Strauss behoort het heden, aan Gustav Mahler de toekomst.

Dat de hier genoemde twee personen de componisten zijn, over wie in den laatsten tijd in Duitschland het meest gesproken en geschreven wordt, staat buiten twijfel. Zij zijn beiden vertegenwoordigers der absolute muziek: Strauss in de 'Symphonische Dichtung', Mahler in de 'Symphonie'.

Voor het oogenblik is Richard Strauss (geb. Juni 1864) buiten Duitschland de meest bekende van de twee. Er zijn nu ongeveer 16 jaren verloopen, sedert zijn naam in ruimeren kring bekend werd door zijne symphonie *Aus Italien.* Zij opent de rij van die

1) *Jenseits von Wagner und Liszt.* Profile und Perspektiven von Ernst Otto Nodnagel. Königsberg in Pr. 1902.

werken, waarmede Strauss een eigenaardige richting is ingeslagen en zich van vreemde invloeden losmaakt.

In de genoemde symphonie was nog een zeker compromis tusschen symphonie en den vrijen vorm der 'Symphonische Dichtung', maar in de drie daaropvolgende werken *(Don Juan*, *Tod und Verklärung* en *Macbeth*, waarvan de eerste uitvoering respectievelijk plaats had in 1890, 1890 en 1892) viel ook deze slagboom en stelde de jonge componist zich aan de spits van een slag van componisten, die Nodnagel met den naam van 'musikalische Allegoriker' bestempelt. Van deze drie werken wordt vooral *Tod und Verklärung* door Nodnagel zeer geprezen. Hij gaat zelfs zoo ver van te zeggen, dat dit werk, wegens zijn absolute zuiverheid van stijl en de daarin geopenbaarde harmonie tusschen willen en kunnen, aanspraak heeft op het epitheton *klassiek.*

Dan volgt een beschrijving en beoordeeling van *Till Eulenspiegel*, *Also sprach Zarathustra*, *Don Quixote* en *Heldenleben*, welke orkestwerken de schrijver beschouwt als een voortdurende ontwikkeling van Strauss' muzikale individualiteit.

Dithyrambisch luidt vooral het oordeel van Nodnagel over *Zarathustra.* Natuurlijk in de eerste plaats over de muzikale bewerking, maar ook het denkbeeld van Strauss om een philosophisch werk tot onderwerp van muzikale compositie te maken, draagt ten volle zijne goedkeuring weg. Nog voordat deze 'Symphonische Dichtung' in het licht gegeven of ten gehoore gebracht werd, lokte zij tegenspraak en hoofdschudden uit, en na de eerste uitvoeringen werd dit nog erger. Maar wanneer een componist een *Faust*- of een *Hamlet*-symphonie schrijft - zegt genoemde criticus - waarom zou deze zich dan moeten rechtvaardigen, wanneer hij zich door een werk vol ideeën als *Zarathustra* laat inspireeren? Wel erkent hij, dat in het werk van Nietzsche van een eigenlijke handeling geen sprake is, maar er ligt toch in verborgen hetgeen hij een 'Seelische Entwickelung' noemt. 'Diese Seelenhandlung - zegt hij - hat Strauss herausgehoben und kondensiert; und indem er sie in seiner Sprache künstlerisch wiedergab, scheint er sich ein Stück eigener Seelengeschichte *von der Seele geschrieben* zu haben.'

Neemt men nu daarbij nog in aanmerking, dat Richard Strauss verklaard heeft 'in Nietzsches *Zarathustra* noch verschiedenes

hineingeheimnisst zu haben,' dan vraagt men zich af, of hij niet even goed, of beter nog, gedaan zou hebben door ons een eenvoudige symphonie zonder titel te schenken. Men behoefde zich dan niet te kwellen met een toch onvruchtbaar onderzoek naar hetgeen de componist eigenlijk heeft willen uitdrukken.

Bij de beoordeeling van *Don Quixote* ontdekt men voor het eerst, dat de heer Nodnagel niet zoo onvoorwaardelijk meer gelooft in den componist, wiens lof hij tot nu toe verkondigde. Hij verwijt hem, dat hij in dit werk de wanklanken te veel opeenhoopt. Merkwaardig is echter, wat hij hierbij tot verontschuldiging van Strauss aanvoert. 'Ich denke - zegt hij -, einem Komponisten, der in seinem "Don Juan," "Tod und Verklärung," "Eulenspiegel" und vor allem "Zarathustra" so oft bewiesen hat, dass er schöne Musik - wunderschöne - zu schreiben vermag, dem sollte man ruhig auch mal die Bahn frei geben, wenn er einmal die Grenzen seines Könnens ermessen möchte.' (!)

Ook laakt hij het gebrek aan climax in dit werk, vindt het echter overigens toch nog interessant en 'witzig', hoewel niet zooals het daarop volgend *Heldenleben.* Hier is alles helderder, de vorm meer plastisch, zoodat de ook hierin voorkomende 'cacophoniën' niet zoo onaangenaam aandoen als in *Don Quixote.* Toch kan hij niet nalaten te erkennen, dat wanneer de krijgsfanfaren der drie trompetten beginnen en wij de toonaarden B-dur, Ges-dur en B-moll broederlijk naast elkander hooren, wij tot de slotsom moeten komen, dat *Heldenleben* het non plus ultra van harmonische stoutheid en teugelloosheid is. Maar... 'die unerhörte Hässlichkeit solcher Stellen wird durch die eminent scharfen Kontraste des Ganzen bedingt und gemildert.' (!)

Zoo geestdriftig als de heer Nodnagel zich bij de bespreking der hiervoren genoemde drie werken ook uitlaat, ontdekken wij toch hier en daar, dat er twijfel bij hem ontstaat, of de richting, die Strauss volgt, wel de juiste is. Trouwens, de symphonie *Heldenleben* beschouwt hij reeds als het toppunt van Strauss' *kunnen.*

Bij de behandeling van het voor het tooneel geschreven werk *Feuersnoth* bemerken wij eerst, dat er een besliste omkeer in de opinie van den criticus ten opzichte van Richard Strauss gekomen is.

Over de muziek van dit op 21 November 1901 te Dresden voor het eerst opgevoerde blijspel in één bedrijf zegt Nodnagel: 'An

Kühnheit und Rücksichtslosigkeit in Melodik und Harmonik, kurz *an Hang zur Kakofonie und Schwelgen im Hässlichen* kann es dieses op. 50 mit den kühnsten seiner Vorgänger getrost aufnehmen.' Ook hier verkrijgt men dikwerf den indruk, alsof de componist een overmoedig spotten met de muzikale grammatica voor de muzikale uitdrukking van overmoed, van humor houdt. Naast prachtige gedeelten komen er ook in voor waarbij Strauss eenvoudig niet toegezien heeft wat hij schreef. Wel schijnt dit werk voor een deel parodie te zijn, maar dit wettigt nog niet een omspringen met de muziek tegen elk schoonheidsgevoel in.

Wat Richard Strauss ons in zijne laatste werken laat hooren - zoo luidt het eindoordeel van den heer Nodnagel -, beteekent het te niet gaan der muziek. Men erkent in Duitschland over het algemeen, dat Strauss de leider der moderne kunstbeweging is en, wat roem en succes betreft, de eerste plaats inneemt onder de jonge vooruitstrevende kunstenaars. Maar lang niet zoo eenstemmig denkt men, waar het de vraag geldt, of Strauss voor de toekomst der muziek van beteekenis zal zijn. Dat hij een 'school' zal vormen is niet waarschijnlijk en zeker ook niet wenschelijk. Het wordt meer en meer waarschijnlijk, dat de verdere ontwikkeling der muziek niet in de richting ligt, die Strauss heeft ingeslagen. In de geschiedenis der toonkunst zal deze componist een dood spoor, een doodloopende straat zijn.

Maar wie zal dan de man der toekomst wezen?

Dit zal (altijd volgens den heer Nodnagel) Gustav Mahler, de tegenwoordige directeur der Keizerlijke Opera te Weenen zijn.

In levensjaren Richard Strauss eenigszins vooruit (hij werd in Juli 1860 geboren), staat hij tot nu bij hem achter in roem, d.w.z. zijn naam is buiten Duitschland lang niet zoo bekend als die van Strauss. Volgens Nodnagel zijn zij antipoden. Strauss wil zeggen: *anarchie*, *revolutie*, Mahler: *vooruitgang*, *evolutie.*

Mahler is Bohemer van geboorte. Vijftien jaar oud zijnde, kwam hij in Weenen en studeerde daar aan het Conservatorium en aan de Universiteit. Om zijn brood te verdienen, begon hij op zijn 20ste jaar zijn muzikale loopbaan als theaterkapelmeester, eerst in provinciesteden, later in voorname schouwburgen. O.a. was hij in zoodanige betrekking werkzaam in Kassel, Praag, Leipzig en Budapest. In laatstgenoemde stad ontving hij de ver-

eerende opdracht om de door Carl Maria von Weber in ontwerp nagelaten komische opera ‘Die drei Pinto's’ te voltooien, en het was dit in 1888 opgevoerde werk dat hem voor het eerst in ruimeren kring bekend maakte.

In dat zelfde jaar ontstond ook Mahler's eerste symphonie (D-dur), die, onder den titel *Titan*, den 3den Juli 1894 in Weimar voor de eerste maal ten gehoore werd gebracht, bij gelegenheid van een feest der algemeene Duitsche toonkunstenaars-vereeniging.

In 1891 werd Mahler kapelmeester aan den Stadsschouwburg te Hamburg. Daar voltooide hij in 1894 de compositie van een tweede symphonie (C-moll), waarvan de drie eerste deelen drie maanden later werden uitgevoerd op een philharmonisch concert te Berlijn onder leiding van Richard Strauss.

Veel genoegen beleefde Mahler van die uitvoeringen niet. Tegen de eerste symphonie was toen hevige oppositie en het aantal van hen, wien dit werk wel vreemd doch niet onsympathiek toescheen, was uiterst gering. Het succes, dat hij met zijn tweede symphonie behaalde, was niet onverdeeld. Daardoor echter niet ontmoedigd begon hij aan een derde symphonisch werk en ging in 1895 zelf naar Berlijn om daar in een concert, dat hij zelf organiseerde, (15 December) zijn C-moll-symphonie te doen uitvoeren (thans ook met het 4de deel). De kritiek veranderde hare vijandige houding tegen dit werk niet, maar op het talrijke publiek maakte het blijkbaar grooten indruk en de componist werd aan het slot zeer toegejuicht.

Eenige maanden later dirigeerde Mahler in een concert te Berlijn ook zijn eerste symphonie en aan deze viel eveneens een goede ontvangst van de zijde van het publiek ten deel.

Op deze symphonieën volgden nog twee andere: een in F-dur en een in G-dur, (die den 25sten November 1901 voor de eerste maal is uitgevoerd). Verder heeft Mahler nog verscheidene liederen en balladen gecomponeerd.

Tijd, om zich aan de compositie te wijden, blijft hem anders weinig over, sedert hij, nu 5 of 6 jaar geleden, tot artistiek directeur der Keizerlijke Opera te Weenen werd benoemd. In die betrekking heeft hij zich jegens de kunst zeer verdienstelijk gemaakt. Hij heeft bij deze instelling een streng régime ingevoerd en, getrouw aan zijn gezegde: ‘Beim Theater bedeutet die Tradition

Schlamperei', menig misbruik, menige voor de kunst verderfelijke gewoonte uitgeroeid. In zijn hoedanigheid van kapelmeester en directeur der Weener Hofopera heeft hij veel van zich doen spreken en zijne symphonische werken hebben hem mede veel naam verschaft. Dat echter - gelijk de heer Nodnagel meent - Mahler's naam een gewichtig moment in de geschiedenis der *Symphonie* beteekent, zal zeker niet door iedereen beaamd worden, en allerminst door hen, die van oordeel zijn, dat met Beethoven's *Negende* de laatste symphonie reeds geschreven is.

Laat ons nu hooren, wat de heer Nodnagel van de bedoelde symphonieën zegt.

De eerste beviel hem aanvankelijk niet en heeft hij dan ook niet gunstig beoordeeld. Wel trof hij er menig schoon gedeelte in aan, doch er was toen nog een 'programma' aan verbonden, waaruit moest blijken dat de componist door ideeën van den dichter Jan Paul geïnspireerd was geworden. Het verband tusschen dat programma en de compositie was hem echter onbegrijpelijk en vandaar dat het oordeel van den criticus niet gunstig zijn kon, waarbij dan nog kwam, dat de eerste uitvoering niet in het voordeel van het werk was.

Later liet Mahler dat programma varen. Dit en de omstandigheid dat het werk in een der philharmonische concerten te Berlijn veel beter werd uitgevoerd maakten het voor den criticus veel helderder. 'Mahler's Fehler - zegt Nodnagel - war, dass er dem *fertigen* Werk ein "Programm" beizugeben gesucht hatte. Jetzt, wo er die Musik unmittelbar wirken liess, wurde sie ohne weiteres verständlich.' Dat klinkt vreemd in de ooren. Waar dus de componist gezegd heeft: 'Wat in dit programma te lezen staat, heb ik bedoeld' daar wordt de bedoeling eerst duidelijk, wanneer men volstrekt niet aan een programma denkt. (?!)

Over de C moll-symphonie spreekt de schrijver met grooten lof. Monumentaal in bouw noemt hij dit werk, dat hij met de toonscheppingen van Bruckner, Beethoven en Bach (Bruckner voorop) vergelijkt. De verschillende deelen, waaruit de symphonie bestaat, zijn buitengewoon lang en de motieven niet minder. Het hoofdthema bestaat uit een treurmarsch, *in optima forma*, die 42 maten lang is. Een respektabel hoofdthema!

Daardoor, dat Mahler aan deze symphonie geen 'programma'

verbonden heeft (zegt onze criticus), heeft hij duidelijk bewezen, dat hij het werk niet als ‘programmamuziek’ maar in de eerste plaats als zuiver muzikaal wil laten opvatten. Toch is de heer Nodnagel in staat eenige authentieke mededeelingen te doen omtrent de intentiën van den componist. Dus toch weer programmamuziek? Programmamuziek zonder programma?

Bij de derde symphonie - die in F-dur - is in dit opzicht geen twijfel mogelijk. Zij heet ‘Ein Sommermorgentraum’ en de verschillende onderdeelen hebben de volgende titels: I Pan zieht ein. II Was mir die Blumen der Wiese erzählen. III Was mir die Thiere des Waldes erzählen. IV Was mir der Mensch eтzählt (Altsolo). V Was mir die Engel erzählen (Chor). VI Was mir die Liebe erzählt.

Uit no. 4 en 5 ziet men, dat er in deze symphonie ook gezongen wordt. Deze beide deelen, als ook nummer 1 zijn nog niet uitgevoerd. Dit is alleen geschied met no. 2, 3 en 6. Deze gedeelten zijn door Felix Weingartner ten gehoore gebracht. Nodnagel vindt ze, als absolute muziek beschouwd, ook zonder titel volkomen begrijpelijk en genietbaar. ‘Was mir die Blumen der Wiese erzählen’ is een zoetvloeiend, gracieus, bekoorlijk menuet, no. 3 een der overmoedigste en geestigste orkest-humoresken die ooit voorgekomen zijn, maar het laatste gedeelte (dat 22 minuten duurt) wordt te uitgebreid en in vergelijking met zijn omvang te monotoon van koloriet bevonden.

Van het gedeelte ‘Was mir die Thiere des Waldes erzählen’ zegt Nodnagel nog, dat Mahler daarin het rustige, ongestoorde woudleven vóór de verschijning van den mensch wil afschilderen. Dan worden de dieren den eersten mensch gewaar, en ofschoon hij hen rustig voorbijgaat, voelen zij bij instinkt, dat zij in de toekomst onheil van hem te wachten hebben. Zoowel het vreedzame, vroolijke spel der dieren als later hun angst en ontzetting worden, deels met zeer drastische middelen, frappant weergegeven. Het middengedeelte, waarin de mensch door een melodie in volkstrant maar niet vrij van sentimentaliteit wordt aangeduid, staat niet op gelijke hoogte. Ook het slotnummer (‘Was mir die Liebe erzählt’) kan met het overige niet wedijveren. Het is naar verhouding zijner lengte niet belangwekkend genoeg. De meeste beoordeelaars vinden er een mystiek religieuze beteekenis in, Nodna-

gel daarentegen meer liefde in den eigenlijken zin: stille, diepe zaligheid der liefde, stormachtig verlangen, vlijmende smart over verraad en trouwbreuk, langzaam verbloeden onder smartelijk afstand doen.

'Ohne Zuhilfenahme des Worts, - zegt onze criticus -. direkt oder indirekt, kann eben die Musik nicht anders als vieldeutig sein und ein jeder glaubt das herauszulesen, was seinem eigenen Empfinden - oder Gemüthszustand gerade nahe liegt.' - Zeer juist. Maar zou het dan niet beter zijn - als men absolute muziek moet blijven voortcomponeeren - zich bij *tonen* te bepalen en afstand te doen van alle titels en commentaren? Het publiek behoudt dan zijn vrijheid om uit een muziekstuk te hooren wat het wil, en de componist loopt geen gevaar van misverstaan te worden.

En nu de vierde symphonie! Zij werd, gelijk reeds gezegd is, den 25sten November 1901 (te Munchen) voor de eerste maal uitgevoerd.

Volgens den schrijver, wiens beoordeelingen hier besproken worden, onderscheidt zich deze symphonie zeer opvallend van de drie voorafgaande, ofschoon op elke maat zoozeer den stempel der individualiteit van Mahler gedrukt is, dat alwie een werk van dezen componist kent, uit elke maat bemerken kan dat zij uit zijn pen gevloeid is.

Een eigenaardigheid dezer symphonie (die zich ook daarin van de voorafgaande onderscheidt) is de onregelmatigheid in de aanwending der toonaarden. Als hoofdtoonaard is in elk geval G-dur te beschouwen, want in dezen toonaard staan het eerste, het derde en het vierde deel. Niettemin staat het begin der symphonie in *h*-moll en wordt gevormd uit een thema van drie maten dat ook in het slotnummer weer gewichtig optreedt en bijna altijd aan den toonaard *h*-moll vasthoudt. En het slotgedeelte van het finale wijkt zelfs naar E-dur uit. Evenwel is de keuze van den toonaard hier toch niet willekeurig, doch staat in onmiddellijk verband met hetgeen de componist wil uitdrukken.

Men heeft aan Strauss en Mahler van meer dan eene zijde verweten, dat zij dikwerf de grenzen te buiten gingen en het nooit zonder een reusachtig orkest konden doet. Dit verwijt kan echter de vierde symphonie van Mahler niet treffen. Wel zijn de hout-
en

blaasinstrumenten driedubbel bezet, maar in de geheele symphonie komen noch bazuinen noch tuba's voor. Reeds deze beperking in de samenstelling van het orkest laat vermoeden, dat het in deze symphonie niet om zware innerlijke katastrophen te doen is (gelijk in de C-moll-symphonie) en dit vermoeden wordt door het karakter van het geheele werk bewaarheid.

De stemming die in deze compositie heerscht wordt aangegeven in het naïeve gedicht uit 'Des Knaben Wunderhorn', dat tot grondslag van het slotnummer dient. Daar heet het o.a.

> Wir geniessen die himmlischen Freuden,
> Drum thun wir das Irdische meiden.

Dit gedicht schildert kinderlijk-phantastisch het leven in den hemel op de wijze van een paradijsachtig luilekkerland. De vermenging van mystiek, vroomheid en kinderlijke vreugde, gelijk die uitgesproken wordt in de volgende regels:

> Wir führen ein englisches Leben,
> Sind dennoch ganz lustig daneben,

heeft de toondichter uitstekend weten weer te geven.

Aldus spreekt de heer Nodnagel over de symphonische werken van Gustav Mahler. Wat in het algemeen de beteekenis van dezen toonkunstenaar betreft, zegt hij: Mahler is in alle opzichten de tegenvoeter van Strauss. Aan talent en stoutheid van conceptie staat hij met dezen volkomen gelijk. Vooral is zijn kunst in de behandeling van het orkest op zijn minst genomen evenzoo verbazend als die van Strauss, en in kleurrijkdom der instrumentatie en vermetelheid in harmoniek en modulatie doet hij voor zijn mededinger niet onder. Dat dit alles echter bij Mahler zoo geheel anders, zoo veel meer overtuigend en artistiek werkt, komt daarvandaan, dat Strauss, althans in zijne laatste werken, niet natuurlijk is, hetgeen bij Mahler wel het geval is.

Wanneer men nagaat, welke richting Strauss en Mahler vertegenwoordigen, dan moet ons, dunkt mij, de vraag, wie van die beiden meer beteekent, vrij onverschillig zijn. Dat de manier van Strauss, consequent voortgezet, tot het einde der muziek zal leiden - gelijk de heer Nodnagel beweert - geloof ik niet. De Muziek

zal zich zelt wel weten te helpen. Maar dat wij van Mahler heil voor de muziek te verwachten hebben, geloof ik evenmin.

Een nieuwe kunst kan men alleen van een *genie* verwachten, en dat epitheton is noch op Strauss noch op Mahler toepasselijk. Hunne werken geven blijk van een ongemeen talent in instrumenteeren, een groote handigheid in het combineeren en ontwikkelen van motieven en thema's, maar zij doen wat een genie nooit doet: zij betreden een *verlaten* pad, dat der 'Symphonische Dichtung', der programma-muziek, die eenmaal in de meesterhand van een Liszt en van een Berlioz de toen ook oorspronkelijke en om zijn noodzakelijkheid tijdelijk levensvatbare overgangsvorm is geweest, waardoor de zuiver instrumentale muziek zich tot de dramatische ontwikkelen moest.

Uit laatstgenoemde is thans de hoogste kunstvorm van het oogenblik - het toondrama - ontstaan. Waarvoor nu weer naar het uitgangspunt terugkeeren en een weg inslaan, die tot niets leiden kan?

'De kunst is voor voortdurende ontwikkeling vatbaar' - heb ik in den aanvang gezegd. Die, welke de moderne muziek tot nu toe heeft ondergaan, is een zeer merkwaardige.

De oude muziek der Katholieke kerk laat ons nog als in een donkeren nacht ver van het land der levenden; de melodieuse wekstem der troubadours, het volkslied, het protestantsch koraal, voeren ons een dageraad vol morgenrood en stralen te gemoet, die ons het voorgevoel van het rijk der harmonie geeft; de symphonische muziek eindelijk, die haar toppunt in Beethoven bereikt, zal ons met het volle licht eener nieuwe wereld bestralen. Wanneer de ontwikkeling der dichtkunst de innerlijke geschiedenis van den menschelijken geest is, dan is die der muziek de nog intiemer geschiedenis der menschelijke ziel.

De wortels der moderne muziek strekken hunne onzichtbare vertakkingen uit tot in de eerste gemeente. Dáár, te midden van smart en hoop, vertoont zich, nog flauw en onbepaald, een nieuw leven. De Handelingen der Apostelen spreken reeds van psalmen, die de geloovigen ter herinnering aan den beminden Meester zongen. Dit gezang was een soort van gemurmel, een onbepaalde melopee, een door zuchten en jubeltonen afgewisselde vocalise. Het was het voor-

naamste bestanddeel van den dienst in de eerste Christelijke kerken.

In den loop der tijden ontwikkelde deze vreemde psalmodie zich niet in het volle daglicht maar onder den druk der vervolgingen, in de onderaardsche gangen der katakomben. Dáár, in den vochtigen nacht der in rotsen gehouwen spelonken, was bij het weifelend licht eener toorts de schaar der geloovigen bijeen. Dáár is het christelijk gezang ontstaan.

De H. Ambrosius in de 4de eeuw en Gregorius de Groote in de 7de vereenigden, zuiverden en rangschikten de in de eerste christenkerken ontstane melodieën, die in waarheid volksmelodieën genoemd kunnen worden. Die *cantus firmus*, welke den H. Augustinus tranen van aandoening deed weenen en 'de waarheid tot zijne ziel liet doordringen,' vormt nog heden den grondslag der Roomsche liturgie. Hij klinkt ons droevig en monotoon, omdat hij van rhythmus ontbloot is. Het woord is ondergeschikt aan den toon en verliest bijna alle beteekenis, evenals het verstand van den geloovige die opgaat in een onbeperkt godsdienstig gevoel.

Het Gregoriaaansch gezang met zijn eentonig *unisono* drukt den kreet van het menschengeslacht: *de profundis clamavi ad te* uit. Maar even als in het leven der heiligen op vreeselijke smarten de verlossing volgt, d.i. een soort van tweede bestaan in den volmaakten vrede en de losmaking van de wereld, evenzoo volgen op de sombere melodie van den Gregoriaanschen zang de hemelsche harmonieën van Palestrina, eindpaal van den Katholieken kerkzang. Palestrina ontsluiert ons tegelijkertijd de grondgedachte van het transcendente christendom en den grondslag der zuivere harmonie, die moeder der moderne muziek, wier wezen het oneindig gevoel is.

's Menschen ziel leefde dus in de middeneeuwen in een sfeer van grenzenloos gevoel, en de zee der harmonie was het uitgestrekte en onmetelijke toevluchtsoord, waarin zij zich ver van de wereld terugtrok. Wat deed zij om van dien duisteren afgrond tot licht te komen? Zij riep de hulp van den *rhythmus* en van de *individueele melodie* in. Die melodie en die rhythmus konden alleen de uitgestrekte massa der harmonie in beweging brengen, en naar hare oppervlakte de heerlijke golven brengen, die bruisend breken op de oevers van poëzie en dans.

De eerste sporen dezer rhythmische melodie vinden wij in de 12de eeuw. Het Christendom had vóór het jaar 1000 al de ver-

schrikkingen van het Laatste Oordeel in gedachte doorleefd. Nadat deze fatale termijn, waarop men het einde der wereld verwachtte, voorbij was, ademde men vrijer. Kerken, kasteelen en kloosters verrijzen om strijd, de strenge Romaansche bouwkunst tooit zich met arkaden, kolommen en torens. De steen wordt bladvormig, de kerkportalen tooien zich met naïve beeldjes. De storm der kruistochten brengt de trage ridderwereld in beweging. Men begint te leven, men gevoelt zich herboren, men hoopt en men zingt tevens. Het was de eerste en schitterende ontluiking der westersche bebeschaving. In die dagen bloeide op hetzelfde oogenblik de Provencaalsche dichtkunst en de poëzie der Troubadours, doordrongen van het Keltische leven. Toen openbaarde zich ook de ridderlijke geest, die de Europeesche maatschappij zou hervormen.

De Troubadours geven den toon aan bij dit nieuwe leven. Hun stem verkondigt een opwekking tot vreugde na de benauwdheden van het jaar 1000. Voor het eerst komt de moderne melodie aan het licht uit den somberen nacht, waarin de Kerk haar gevangen hield. Geen muzikale poëzie vloeit ooit gemakkelijker van de lippen dan die der Troubadours. Zij wortelt wel is waar in het volkslied, maar zij ontluikt eerst in de sfeer van den feodalen adel. Zij zelve was een soort van volkspoëzie, waarvan wij de dichters voor ons zien. Wat het nieuwe leven in den ridder opwekt, is noch de bloeiende gaarde, noch de lachende weide, maar de vrouw. De Troubadours worden terecht *vinders* genoemd. De Troubadour heeft alles gevonden: zijn taal, zijn vers, zijn melodie. De liederen van hen, die tot ons gekomen zijn, dragen in hun primitieven eenvoud reeds den stempel der moderne melodie. Een der karakteristieke trekken dezer poëzie is de solidariteit tusschen dichter en componist. De eenheid van woord en toon verleent haar dien ongedwongen rhythmus, welke het individueele element der moderne muziek wordt, dat zich van eeuw tot eeuw ontwikkelt en vervormt in de volksliederen der Europeesche volken.

Maar de moderne muziek had nog een ander element noodig om tot rijpheid te komen: de *polyphone harmonie.* Deze komt het eerst duidelijk te voorschijn in het protestantsch kerkgezang, dat de muzikale hervorming van Palestrina voorafgaat. Luther, de hervormer op godsdienstig gebied, werd tevens de bevorderaar dezer muzikale beweging, die later zulke groote verhoudingen

aannam. Het vierstemmig koraal, dat zich in Duitschland en Frankrijk verspreidde en in enkele zangen der Hugenoten den stempel van dapperheid en fierheid draagt, heeft reeds het karakter der moderne harmonie: de duidelijk herkenbare tonaliteit en de onderscheiding van *dur* en *moll* en van de modulatie van den eenen toon in den anderen.

Palestrina is het einde en de kroon van een tijdperk; met het protestantsch gezang begint de machtigste ontwikkeling der muziek, en Duitschland is voornamelijk de bodem dier ontwikkeling. Het protestantisme begunstigde de onafhankelijke wetenschap en een nationale dichtkunst, het vergunde de toonkunst zich op onmetelijke wijze uit te breiden.

Dans-, dicht- en toonkunst waren in het Grieksche drama vereenigd. Met het te niet gaan van dat drama werden zij van elkander gescheurd en gingen elk huns weegs. Nu en dan in den loop der geschiedenis ontmoetten de zusteren elkander eens, en uit die ontmoeting ontstak altijd een lichtstraal. Alle kunsten komen van een en denzelfden geboortegrond en haken naar een en het zelfde beloofde land. Vandaar hare innige verwantschap, hare geheimzinnige gehechtheid aan elkander, trots haar verdeeldheid en strijd. Wij hebben gezien, hoe de muziek door aanraking met het volkslied en het kerkelijk lied rhythmus en melodie wedervond. Doch haar grootste en oorspronkelijkste ontwikkeling onderging zij in de *symphonie*, door het gebied van den dans te betreden. Op dien vasten grond rondhuppelend, verkreeg zij een wonderbaarlijke elasticiteit, een onmetelijk vermogen.

De dans is en was het stiefmoederlijk behandelde kind onder de kunsten. Door de Kerk uit het openbare leven verbannen, waarin zij bij de Grieken de edelste rol speelde, betreedt zij het tooneel alleen onder de verachtelijke gedaante van het Ballet. Daarentegen leeft zij bij het volk voort onder den gezonden levenskrachtigen vorm van den nationalen dans, waarvan het ballet slechts de verbastering en de karikatuur is. Overal geeft het instinkt den mensch deze soort van primitieve kunst aan de hand, overal openbaart zich de rhythmische beweging van het lichaam, die zich zelfs tot pantomime verheft. Uit dien naïeven, eenvoudigen en levenskrachtigen volksdans is, in de 18de eeuw, het volslagen nieuwere gewrocht: de *symphonie*, te voorschijn gekomen.

De beminnelijke uitvinder van dit genre begreep er intusschen de geheele beteekenis nog niet van. Joseph Haydn was zijn leven lang een waar kind des volks. Zijn vader, die als handwerksman een groot deel van Duitschland doorkruist had, leerde op die reizen de muziek. Wanneer Haydn's moeder zong, begeleidde haar zoontje haar op de harp. Later leerde hij achtereenvolgens de strijk- en blaasinstrumenten bespelen en zijn geest ontwikkelde zich onder het hooren der volksmelodieën. Op zestienjarigen leeftijd moest hij in rondreizende orkesten medespelen om zijn brood te verdienen. Toen hij later de geheele muzikale kunst was meester geworden, dreef zijn instinkt er hem toe, het leven zijner jeugd in tonen weder te geven. Hij zag zich in gedachten weder onder den boom geplaatst, waar hij als kind den geheelen dag op de viool speelde en waar het vroolijke landvolk om hem heen danste; of hij hoorde opnieuw het lied zijner moeder en zuster aan den huiselijken haard, en in deze zoete melodie lag de gelukzaligheid van een rein en onbewolkt geloof. Dit geloof in de taal der instrumenten uit te drukken, het in zijn vollen glans weêr te geven, dit beeld van partriarchaal geluk voor de oogen der wereld te laten schitteren, dat was de gelukkige ingeving van Haydn; zóó vond hij de symphonie uit.

De symphonie van Haydn is dus de geharmoniseerde dans. In haar heeft de levenslust de geheele muzikale mechaniek aan hare phantasie onderworpen, want hier heeft het volkslied het lederen mannetje van het contrapunt in levend vleesch herschapen. De rhythmische dansmelodie beweegt zich jeugdig en vroolijk. Onder het aanhooren dezer symphonieën zien wij in het *allegro* de paren vroolijke dansers rondspringen, het *scherzo* vertoont ons een levendige en geestige mimiek, die aan spotternij grenst, en in het *adagio* hooren wij het volkslied zelf tot zijn grootsten omvang uitgebreid. De symphonie van Haydn wekt in ons het beeld van het patriarchale en het volksleven; zij is de geïdealiseerde dans, overgebracht naar het rijk der harmonie. Haydn had er geen denkbeeld van, dat deze zich zou ontwikkelen tot de voorstelling van het levensdrama zelf.

Mozart, zijn onmiddellijke opvolger, breidde het kader der symphonie wel is waar niet uit en hernieuwde er het organisme niet van; Mozart's genie blonk vooral in de vokale muziek en in

de opera uit. Maar men kan zeggen, dat hij in zijn zuiver instrumentale muziek zich meester maakte van de volksmelodie van Haydn en den instrumenten de hartstochtelijke taal en den warmen adem der menschelijke stem inblies. Hij leidde den onuitputtelijken stroom eener rijke harmonie naar het hart der melodie zelve. Van hem ontving de instrumentale melodie de onbeschrijfelijke schoonheid der menschelijke stem. Het verlangen, dat die stem uitdrukt, wordt niet meer bevredigd door het naïeve patriarchale leven dat Haydn voldoende was. Zij spreekt van een andere wereld, zij verhaalt van een leven dat niet van deze aarde schijnt te zijn.

Dit andere leven, die zoo begeerde nieuwe wereld, zou ontdekt worden door Beethoven, die, evenals alle groote scheppende geesten, de wereld naar zijn beeld hervormde.

Beethoven bezat niet van den beginne af die gemakkelijkheid van uitdrukking, welke Mozart reeds op acht-jarigen leeftijd als een wonder kenmerkte. Daar hij ongehoorde dingen te zeggen had, moest hij zijn taal smeden in den langen droom der jongelingsjaren. Wild, eigenzinnig en eenzaam tot zijn twintigste jaar, neemt hij in stilte de geheele oude en nieuwe muziek in zich op. Zoodra hij componeert, spreekt hij zijn eigen taal. Het is waar, dat het aanvankelijk die van Haydn en Mozart is, maar zij vloeit over van nieuwe zinnen en gedachten. Alleen reeds aan zijne sonates kan men zijne ontwikkeling nagaan. De sonate, zooals hij haar vond, vormde een opeenstapeling van perioden, een herhaling van phrasen en fiorituren, van theses en antitheses, waarvan het doel was, door een reeks halfcadenzen tot den slotcadens te komen. Wat maakte Beethoven er van? Het tooverboek van het lief en leed der menschelijke ziel, de verkondigster en troosteresse harer geheimste gewaarwordingen. Wel verbrak hij de bestaande vormen niet, maar hij bezielde ze met zijn adem en wijzigde hunne beteekenis. Zij bekoort en omstrikt ons, die oneindige melodie, in tal van *adagio's*.

Hetzelfde als van de sonate maakte Beethoven van de symphonie. Zijne symphonieën zijn even zoovele gedichten of drama's wier zin steeds duidelijker wordt, totdat hij in de negende de poëzie zelve laat optreden.

De geweldige stroom der Beethovensche Symphonie was het, die Wagner in de bedding van het door hem gedachte drama wilde leiden en de handeling van het begin tot het einde laten door-

bruisen. Hoe hij dat verstond, hebben ons zijne meesterwerken geleerd, en in het gelukkig bezit van die werken kunnen wij kalm afwachten, wat er op het gebied der muziek nu verder voor bijzonders zal gebeuren.

HENRI VIOTTA.

Buitenlandsch overzicht.

29 Juli.
Vernieuwingen en reparatiën.

Wanneer het feest is afgeloopen, begint de schoonmaak.

Misschien is het wel wat boud, zelfs uit Engelsch standpunt, van een feest te spreken, als men den oorlog in Zuid-Afrika bedoelt, maar enfin, men heeft daar gedanst en muziek gehoord, al was 't bal op het open veld, en leek de muziek naar kogelgefluit. *On a été à la fête;* nu komt de napret, en vooreerst de schoonmaak.

Lord Salisbury heeft zijn waardigheid van eersten minister neergelegd. Dit is een eerste opruiming voor deze maand.

De tijding kwam niet onverwacht. Er was al lang sprake van geweest dat de bejaarde man na de kroning van Eduard VII, in Juni, zijn afscheid van de staatsmansloopbaan zou nemen. Nu de kroning werd uitgesteld heeft hij, origineel in manieren als altijd, zich aan zijn eigen vastgestelden termijn gehouden, en is op zijn tijd heengegaan.

Hij behoort tot het tijdvak van Victoria. In de nieuwe eeuw was hij een anachronisme; zelfs kwam hij al wat laat voor den tijd waarin zijn werkkring lag. Want hij verbeeldde nog bijna compleet den ouderwetschen aristocraat van omstreeks het midden der 19e eeuw, die zich en famille gevoelend onder de Europeesche diplomaten en politici, er zijn gemak van nam en noch zijn woorden, noch zijn gebaren vooraf berekende. Die ongegeneerdheid gaf soms

een indruk van genialiteit. Maar de man was geen genie en bezat niet eenmaal veel doorzettingskracht.

Op wat voor resultaten van zijn politiek kan Lord Salisbury wijzen? - Hij had geen politiek.

Geen politiek, - omdat hij zijn staatsmanswerk au fond als een ondergeschikte bezigheid aanzag, wanneer ze hem moeite ging kosten. Hij kon zich boos maken op den viezen Turk, en uit wat meegevoel met ongelukkige Armeniërs verklaren dat het rijk van de Osmanen een verloopen affaire was waarmee 't nu uit moest zijn: maar zijn vuurwerk, zoodra het af zou moeten gaan, weigerde.

Zoo heeft ook niemand, en hij zelf in de eerste plaats niet, geweten, wat zijn plannen en zijn houding waren tegenover Zuid-Afrika. Gewoonlijk liet hij die zaak over aan een ander van meer inzicht en geestkracht, maar als hij voor den dag moest komen beging hij flater op flater. Hij woonde met een naïef geluk in Blunderville.

Toch was hij een macht.

Omdat hij markies van Salisbury heette, omdat hij tot een van de families behoorde die met de Engelsche geschiedenis zijn samengegroeid, omdat hij een man was van politieke tradities in een tijdperk van politieke faiseurs. Die macht liet zich gewoonlijk gebruiken om de hervormingen tegen te houden, maar zij diende er ook voor om gewaagde sprongen natuurlijk te doen voorkomen. Het was een soort van hypocrisie en conventie, zooals de politiek ze dikwijls noodig heeft.

Zijn neef Balfour volgt hem op in het premierschap. Want dit moet men ook als een gevolg van het natuurlijk-ongegeneerde van Salisbury's positie beschouwen: hij heeft een familieregeering gemaakt en een dynastie gesticht. De zoon van Salisbury's zuster, het licht van de familie, zet de firma ‘Cecil en Cecil’ voort.

Op denzelfden voet?

Men zal wel een half jaar geduld moeten oefenen eer men het precies weet.

Arthur Balfour heeft zich ook altijd gedragen alsof staatsbeleid een bijzaak was in vergelijking van de ernstige amusementen van het leven: het golfspel, de muziek en de philosophie. Hij is daarbij een gelukskind geweest, en is de trappen van de staatsladder opgezweefd, zonder zich, zelfs niet onder zijn vrienden - laat staan

onder zijn tegenstanders - een vijand te hebben gemaakt. Men kan Balfour den man van de goede manieren noemen, zooals Salisbury de man van goede afkomst was. Maar hij zal toch iets anders moeten wezen dan zijn voorganger, als hij de leiding in handen wil behouden.

Dien voorganger viel het planeeren hoog boven de politiek gemakkelijk omdat hij in het Hoogerhuis zijn zetel had, en de besogne tegenover het Huis der Gemeenten aan zijn handlangers kon overlaten. Nu Balfour premier is, daarentegen, staat de leider van de Engelsche staatkunde weer waar hij behoort te staan, te midden van de afgevaardigden van het volk, en een minister kan zich daar niet op den duur onttrekken aan de noodzakelijkheid om zijn politiek te preciseeren. Men kan niet met uitvluchten regeeren, zelfs niet en vooral niet wanneer men een man als Chamberlain naast zich heeft.

Chamberlain's invloed - ik heb er vroeger al op gewezen - is blijkbaar gedaald. Lord Salisbury mocht hem niet, en hij heeft zich door zijn samengaan met financiers van minder caliber waarschijnlijk te zeer gecompromitteerd om aanspraak te mogen maken op de allereerste plaats in den staat. Hij heeft zijn kans om eerste minister te worden verkeken. Maar zijn invloed, zijn handigheid, zijn slagvaardig talent, zijn buigzame onverzettelijkheid zijn blijven bestaan. Salisbury stond boven hem; dat doet nu Balfour ook, maar deze heeft hem daarenboven naast zich, en hij zal, wanneer hij het hoofd op wil houden, zijn gedragslijn moeten markeeren.

Hoe zoo?

Engeland, als wereldmogendheid, kan niet voortdurend bij dat pak van Zuid-Afrika blijven zitten. Voor ons, Nederlanders, heeft het er wel iets van alsof Engeland alleen het Transvaalprobleem voor zich geplaatst ziet, maar inderdaad is die zaak, hoewel 't een tijd lang een heel donkere stip was, toch maar een van de stippen aan Engelands horizon.

De taak voor een man als Balfour zou wezen om Engeland weer in de ruime zee te krijgen.

En er zijn aanduidingen dat daarvoor de toebereidsels worden gemaakt.

Het verbond met Japan van het begin van dit jaar was een eerste stap. Nu hoort men dat Engeland en Japan samen een

overeenkomst met Korea hebben gesloten, waardoor het land economisch en administratief van hen afhankelijk wordt. De ligging van Korea maakt het tot een basis van actie tegen Mantchoerije waar Rusland zich heeft genesteld. Wie Korea heeft kan de macht van Rusland in Mantehoerije onderbinden, omdat hij den weg over zee naar 't hart van het land, en het verkeer ter zee in zijn hand houdt. Hier worden dus de maatregelen genomen om de Russische uitbreiding te keer te gaan.

Tegelijkertijd bemerkt men dat Engeland in China zelf druk aan 't werk is.

Het bericht verscheen onlangs in de couranten dat de Engelsche onderhandelaars van China de opheffing van de *likin* hadden verkregen. Zooals men weet is de *likin* een binnenlandsche tol in de provinciën geheven van de ingevoerde waren. De belasting gaf en geeft aanleiding tot groote willekeur en tot bemoeilijking van den handel. Daarom is de afschaffing zeer gewenscht. De vraag is maar welke vergoeding voor China daarvoor in de plaats treedt. En natuurlijk kan dit moeilijk iets anders wezen dan een verhooging der zeetollen, de belasting die, door Engelsche ambtenaren gecontroleerd, de grondslag is van de chineesche rijksfinanciën. Met andere woorden, de opheffing van de *likin*, die in de provincies wordt geheven en den gouverneurs der provincies toekomt, beduidt een versterking van het centraal gezag in Peking, welks middelen door de verhooging van de zeetollen worden vermeerderd.

Het is dus niet een kwestie van belasting alleen, maar ook een zaak van hervorming, een verandering in de betrekking tusschen de provincies en Peking, en hier blijkt het groote belang van Japan's samengaan met Engeland, wanneer de Chineesche zaken met ernst ter hand zullen worden genomen.

Daar ligt zoo'n onmetelijk veld in China open voor de bedrijvigheid van een ondernemend volk, dat het een hoofdvraag in de wereldpolitiek is wie in China den toon zal geven.

Engeland waagt zich op dien weg, zonder Europeesche verbondenen, maar steunend op zijn bondgenootschap met Japan. Het heeft zich Europa vervreemd.

Wonderlijk, - Europa neigt al meer en meer naar Rusland. Een teeken daarvan is de reis van Victor Emmanuel III naar het hof van den Czar.

Italië heeft groot belang bij goede betrekkingen met het Russische rijk, omdat het een overvloed van krachten en voortbrengels heeft (olie, wijn) die het in Rusland kan plaatsen. In de middeleeuwen al bestond er handel tusschen Genua en Odessa. En wil Rusland naar de Middellandsche Zee dan is Italië zijn beste hulp.

Zoo neemt men dan eene poging waar van Rusland, Italië en Frankrijk (want met de toenadering van Italië tot Rusland gaat ook een overeenkomst met Frankrijk gepaard) om in het Middellandsche zeegebied hun belangen te doen harmoniëeren en te doen zegevieren. Het is een barrière voor Engeland en een waarschuwing met betrekking tot Egypte.

Maar op het ruimer gebied van den Stillen Oceaan, in de grootere Aziatische wereld neemt Engeland daartegenover zijn revanche. Ook in Perzië is de beweging tegen den overmachtigen invloed van Rusland aan den gang, en in Zuid Arabië doet ze zich gelden, om de kusten der Roode Zee en den weg naar Indië te beveiligen.

Men zegt dat Lord Curzon, de onderkoning van Indië, de ziel geeft aan de vernieuwde inspanning van Engeland om op Aziatisch gebied haar macht te handhaven en uittebreiden. Voor hem zou naast Balfour een plaats, en een eerste plaats, in het ministerie zijn bestemd in de toekomst.

En hier ware een opening voor den nieuwen premier-minister om aan Engeland in de twintigste eeuw een nieuwe toekomst te brengen als voorlichter en beschaver van Oost-Azië.

Het is wel mogelijk dat Balfour aan zulke plannen denkt, maar het is ook zeker dat hij te ‘goede manieren’ heeft om ze aan de menschen op te willen dringen, en dat hij te nonchalant is om er zich al te veel moeite voor te geven.

En toch....

Engeland heeft veel goed te maken. Waarom kan het ook niet uit dien onrechtvaardigen oorlog in Zuid-Afrika hebben geleerd om èn zich èn zijn leiders te vernieuwen?

B*.

De godin die wacht.
(*Vervolg.*)

II.
Vele wegen.

Terwijl zij dien Zaterdag-ochtend naar de zitting op Kaliwangi reden, vroeg Mr. Oldenzeel van Heemsbergen:

‘Wil je vandaag niet eens met me mee gaan naar de fabriek? De Bakker heeft al een keer of wat naar je gevraagd, 't verwondert hem dat je niet komt, geloof ik.’

Van Heemsbergen sprak het weigerende antwoord, dat hem op de tong lag, niet uit. De afzondering, waarin hij zich eerst zoo vermeid had, scheen hem sinds eenigen tijd bij den dag grauwer en kaler te worden, geen stilte meer maar een leegte. Hij bedacht dat de dag in de administrateurswoning licht aangenamer voorbij zou gaan dan in zijn ongeriefelijke kamer in het hôtel, waar hij zat te kijken op een door lekken geplekte zoldering en gestreepte muren, en dat het gezelschap zelfs van den planter minder ondragelijk zou zijn dan algeheele eenzaamheid.

Mr. Oldenzeel ging voort:

‘Mevrouw de Bakker wordt dezer dagen thuis verwacht, en dan zal je het prettiger vinden er al een visite gemaakt te hebben. Er komt een Parijsche schilder met haar mee, dien zij op reis heeft ontmoet, vertelde de Bakker me verleden. Als zij op de fabriek is zijn er altijd interessante menschen!’

Van Heemsbergen aarzelde nog een seconde. Als om tijd te winnen vroeg hij:

'Weet u ook soms hoe die schilder heet? ik ken er nog al eenige in Parijs.'

'De Bakker heeft me den naam wel gezegd, maar..... wacht eens - Bruton, kan dat?'

'Bruneton!' riep van Heemsbergen. 'Dien heb ik dikwijls ontmoet!'

'Ja, dat was het, Bruneton, Bruneton! Juist!'

Van Heemsbergen zei opgewekt:

'Ik ga met u mee straks, heel graag!'

Tot verwondering van den Chinees die de buggy al had laten inspannen, reed na afloop van de zitting de griffier met den President naar Kalimas.

De kenteringsdag, nog koel en vochtig van een verdampende bui, begon op te leven in schitterend doorgebroken zonnelicht. De rietvelden lagen te tintelen. Rondalom was een glans al glans van flikkerige wimpel-loovers, waartusschen de bruine zonnehoeden en de blauw-bekleede schouders van arbeiders ontelbaar bewogen. Tot in de verte toe, waar zij al kleiner wordend verdwenen, bespikkelden die ongedurige stippels bruin en blauw het eindelooze halmengroen. De vurig blauwe hemel met zijn blanke en gloor-grijze bankwolken stond boven die groene vlakte als een saffieren koepel met ommegangen en bogen van louter albast boven een malachieten vloer.

Midden tusschen die omschitteringen van lucht en land deed zich, duister, de ingang op van een hooge en breede kenari-laan die van den grooten weg naar het landhuis liep. De schelle velden aan weerszij, de huttenhoop der arbeiders hier, de fabrieks-gebouwen ginder, aan drie zijden van een ruim plein, kwamen niet dan bij glimpen en glanzen te zien voor wie de zwart-groene diepte binnen ging. De zware stammen hielden hun menigten dicht en donker loover op breede takken omhoog gebeurd; als een groen baldakijn, met zware plooien en slippen tot op den grond toe, hing het koninklijk boven den weg. Aan het eind schitterde het landhuis, fel-wit tegen luchte-blauw.

Het stond op een langzaam aan rijzende hoogte breed-uit gebouwd met een hoog-gepijlerden gevel, een zuilengang

rechts en links en luchtige paviljoens. Over de boomen, de fabriek, het arbeider-gehucht, de velden en de rivier, den geheelen omtrek heen schitterend, leek het een prinselijk lustslot, uit de vruchtbaarheid van den grond, het beheerschte geweld van vuur, staal en water en den arbeid van een volk in triomfante schoonheid opgestegen.

Het rijtuig hield stil voor de marmeren treden van het terras. Vief als een jonkman liep Mr. Oldenzeel naar boven; van Heemsbergen volgde hem.

In de voorgalerij, waar een wijde kring van gasten rondom de tafel zat, trad de planter hun te gemoet met een glas champagne in de hand.

'Ah, Oldenzeel, oude sobat! - En meneer van Heemsbergen ook!' zei hij met blijkbare voldoening. 'Jelui komt of je geroepen bent, heeren! We vieren de thuiskomst van de reizigster.'

Een ranke, roodblonde vrouw, in wier geheel kleurloos gezicht zwarte oogen schitterden, rees op van haar plaats, met eene tegelijk lichte en uiterst langzame beweging, of zij als een pluim voor den wind in de hoogte dreef. Mr. Oldenzeel, die met beide handen naar de hare greep, eventjes toeglimlachend, zag zij, over zijn schouder heen, met een zekere nieuwsgierigheid naar van Heemsbergen. Zij reikte hem een dunne, zwaar-bejuweelde hand, waarvan aan een kettinkje een pauweveeren waaier afhing, en zei in het Fransch:

'Ik heb al veel van u gehoord, meneer Van Heemsbergen - door mijn neef Bossing te Batavia. Nu zijn we met ons drieën Parijzenaars hier, u en ik en monsieur Bruneton!'

Ze zag glimlachend naar een donkeren man in een soort werkmanskiel en een bonten zijden halsdoek.

Van Heemsbergen zei, eveneens in het Fransch:

'Ik ken mijnheer al. Hoe gaat het u, sedert wij elkander het laatst bij de Hauterives gezien hebben?'

De aarzelende blik waarmee de schilder in van Heemsbergen's trekken gezocht had, verdween.

'Ah, ja, bij de Hauterives - den Hollandschen diplomaat!'

En over het antwoord, dat hij twee neven met elkaar verwarde, heenpratend, schudde hij van Heemsbergen de hand.

'Dus u zijt ook gekomen om studies te maken - ethnologische studies natuurlijk - van deze beminnelijke wilden?'

De gastvrouw sprak lachend van haar vergeefsche pogingen om den Parijzenaar af te brengen van het idee dat de Javanen menschen-eters waren. En met een antwoord aan hem en eene vraag aan van Heemsbergen bracht zij een gesprek op gang zoo als het bijna precies eender in een Parijschen salon gevoerd had kunnen worden.

De dames in het gezelschap - vrouwen van employés op de fabriek, en de twee stille, niet mooie dochters van den assistent-resident van Soemberbaroe, - trachtten eerst mede te doen, links grijpend naar een of ander woord dat als een gevederde bal van een raket langs hen heen vloog. Maar in de war gebracht en verlegen gaven zij het al spoedig op en begonnen onder elkander een lusteloos gesprek over de warmte. En onder heftig waaieren, plukkend aan de mouwen en kragen der thuis-gemaakte japonnen, die zij in plaats van de dagelijksche sarong en kabaja zuchtend hadden aangewrongen, sluikoogden zij naar het toilet der gastvrouw - plooi over luchtige plooi van een flauw-paars weefsel dat met weerschijnen en glanzen als een wolk om haar heen hing.

De beringde handen die met den waaier van pauweveeren speelden, de wat al te magere hals en het in roodgouden wrongen en golvingen gevatte aangezicht kwamen er doorschijnend wit uit te voorschijn. Haar oogen die van nabij licht bleken - rondom een overgroote pupil een ringetje grijsgroen - glansden al levendiger in dat kleurlooze gelaat waaruit wimpers en wenkbrauwen weg-flauwden. Telkens als zij het hoofd van den een naar den ander der beide jonge mannen wendde, gloorde een troebele beryl op die in het kuiltje lag van haar hals.

Een van de heeren - het was een Raad-van-Indië die, op weg naar zijn sukkelende vrouw op Tosari, mevrouw de Bakker in den trein ontmoet en naar de onderneming begeleid had - deed op stijf-correcte wijze mede aan het woordenspelletje.

De planter, die geen woord Fransch verstond, keek nu en dan naar zijne vrouw met een blik als bezag hij een zeldzaam kleinood, waarmee hij-zelf wel geen weg wist maar dat ieder hem bewonderend benijdde; en hij schonk altijd maar weer op nieuw boordevolletjes Champagne in.

Een bediende, een uit Caïro medegetroond Abessiniër-

jongetje van een jaar of dertien, glad-zwart als ebbenhout in zijn saffraan-gele tuniek, kwam zeggen dat de tafel gedekt was.

Mevrouw de Bakker rees op en lei haar hand op den arm van den Raad-van-Indië, met een glimlach bij de ongewone plichtpleging zeggende dat zij hield van hoffelijke manieren in den dagelijkschen omgang. En de Raad-van-Indië, die te Batavia zich warm placht te maken over wat hij 'de bespottelijke airs van handelslui' noemde, gaf haar in volkomen oprechtheid gelijk.

De maaltijd, - geen rijst-tafel, maar een overrijk déjeuner à la fourchette - was bereid en aangerecht met allerlei kieskeurigheden, waarmee blijkens hun aarzelende gebaren geen der gasten goed raad wist, van Heemsbergen en de Parijzenaar uitgezonderd. Zij merkten het van elkander - het was als het geheime teeken waaraan de eene vrijmetselaar den anderen herkent, - en lachten tegelijk. De schilder begon in boulevard-argot van Parijs, Parijsche menschen, dingen en toestanden te praten, en noemde de vrouw des huizes een Parisienne van het zuiverste ras, bij vergissing in Holland geboren. Overigens hoorde ook van Heemsbergen te Parijs, oordeelde hij. En eindelijk begrepen hebbende dat deze in Indië zijn en blijven wou, vroeg hij verwonderd naar de reden. Van Heemsbergen legde hem de verandering in zijn denkwijze uit, die hem den rechterlijken dienst in Indië interessanter deed vinden dan de diplomatie.

Midden in zijn levendig betoog ging hem de gedachte door het hoofd:

'Hoe kom ik er toe over zulke intime dingen te spreken tegen iemand dien ik zoo goed als niet ken? Nu - 't komt er ook eigenlijk niet op aan....'

Hij vroeg den Parijzenaar zijn oordeel omtrent een artikel over de koloniale politiek der Hollanders, onlangs in de Revue des Deux Mondes verschenen. Bruneton, die het artikel niet gelezen had, kende den schrijver persoonlijk; en hij begon anecdoten te vertellen over den afgetrokken geleerde, met een mimiek en keus van woorden en een toon die van het verhaal een tooneelstukje maakten.

Van Heemsbergen lachte zoo als hij het in geen maanden gedaan had.

'Ik ben dronken van "Parisine"!' zei hij.

Bij het opstaan van tafel stak hij zijn arm door dien van den schilder, en het leek hem of hij met dat gebaar een offensief en defensief verbond bekrachtigde daareven zwijgend gesloten.

'Tegen wien of wat eigenlijk?' ging het hem vluchtig door 't hoofd. Maar hij dacht niet verder na over de vage gewaarwording van tegenstanderschap.

Na de siesta, terwijl de thee werd rondgediend in kopjes van doorzichtig Japansch porselein, kwam de eigenaar van een naburige koffie-onderneming aanrijden. Hij bracht een anderen gang in het gesprek, dat een tijd lang tusschen romans van de allernieuwste Fransche school en door mevrouw de Bakker uit Egypte meegebrachte en voorzichtig getoonde curiositeiten heen en weer bewogen had.

De planter kwam op dreef.

Hij begon te vertellen van een nieuwe machine die hij bezig was te installeeren.

'Daarmee maak ik ze allemaal dood!' riep hij. Hij inviteerde al wie wilde, en van Heemsbergen bij name, mee te komen naar het molenhuis.

In de hooge ruimte was het schemerig en stil; alles sliep in afwachting van de campagne. Een paar Inlanders krabden en schuurden aan een van de groote kookpannen. De machine, nog maar gedeeltelijk uitgepakt, lag in stukken en brokken op den grond, wanordelijk voor het onkundige oog.

De planter verklaarde en wees, de stukken aanéen passend zoodat de verspreide tronk en leden voor de verbeelding samengroeiden tot het zware zwarte ijzeren kolossen-lijf dat het werk zou doen van honderden menschen-lijven. Zijn plompe handen werden vlug en lenig bij het hanteeren der logge brokken. Eindelijk, met een rood-opgeloopen gezicht zich weer oprichtend uit zijn gebukte houding, veegde hij zijn roestige en bestofte vingers aan zijn kleeren af.

'Ja, als we al het werk met machines konden doen, waren we gauw rijk! maar zoolang je met dat tuig moet werken....'

Hij wierp een blik naar de Inlanders, die bij zijn binnenkomen met in het werk verdiepten ijver waren gaan schuren.

Opéens:

'Hé Kasan! stomme hond! zie je dan niet -!'

Op den neergehurkten koelie toeloopend gaf hij hem een

slag in het gezicht dat de man omviel, terwijl hij bulderend hem een misslag bij het werk verweet. De Inlander liet vloeken en scheldwoorden over zich heen razen, tersluiks zijn wang wrijvend. Ten slotte zei hij een paar maal onderdanig ‘ja.’

De Bakker kwam terug bij zijn gasten, met nog een nàflikkeren van toorn in zijn scherpe bruine oogen.

‘Je hebt niets dan ergernis van dat volk - te stom om voor den duivel te dansen. Daarom maakt het me zoo kwaad als menschen zooals die controleur van Soemberbaroe gaan bazelen over de rechten van den Inlander - rechten van mijn ouwe slof! Een kind van tien jaar op 't platteland bij ons weet beter wat hem dient dan een Inlandsch hoofd, God beter het! Iemand die voor hem denkt, die hem zegt zus en zoo en daarmee uit, en die der òp slaat als hij het niet doet, - dat is wat de Inlander hebben moet. Als je van rechten spreken wilt - dat hij er zoo een krijgt, dàt is zijn recht!’

De fabrieks-employés zwegen als bij het vernemen van een waarheid al zoo dikwijls verkondigd en ten volle beaamd, dat er geen antwoord meer op te geven viel.

Van Heemsbergen zei eenigszins koel: ‘Dat is een standpunt waarop koloniseerende naties lang gestaan hebben.’

Zij gingen het molen-huis weer uit. De zon ging onder, het werd koeler. De planter stelde een wandeling voor naar een veld dat op een bijzondere wijze bewerkt werd.

‘Een proefneming,’ zei hij.

Hij begon, zakelijk en met aanschouwelijk-makende woorden, zooals hij daareven de samenstelling der nieuwe machine had verklaard, te spreken van den arbeid op de riet-velden, - van het openmaken van den hard-geklonterden grond waarop de rijstaren van het afgeloopen jaargetijde hoog en vol geworden zijn, het aanleggen van de richels en de geulen die het water staande houden bij de jonge wortels, het met aarde omgeven der opschietende stengels, de waakzaamheid en de zorg tot het oogenblik van den oogst toe.

Met zijn rottan héenwijzend over de vlakte, toonde hij op de heuvels in het verschiet de koele kweekplaatsen van het riet, en de wegen van de langzame buffelkarren, die de jonge stekken, aan beide uiteinden met teer gedicht tegen de be-

smetting van luchtige ziekte-kiemen, naar de vlakte dragen, naar de akkers waar het volk der planters wacht.

Hij noemde cijfers, uitgestrektheden, getallen, sprak van twintig en dertig-duizenden op één dag uitgegeven, van vermogens aan verlies en verdienste, van velden als gewesten en heirscharen van arbeiders. Aan verre flikkeringen langs de heuvels en over de vlakte wees hij den loop der waterleidingen die hij had aangelegd om de bevruchtende kracht van wolken en bronnen te vergaderen en in zijn ontvankelijke vorens te gieten. Toen in het rulle stof van den weg twee hoekige figuren teekenend:

'Kijk eens!' zij hij. 'Dit kleine hier, dat is de plattegrond van de fabriek zooals ze was toen ik administrateur werd. En dit andere - haast tweemaal zoo groot als je ziet - dat is de plattegrond zooals ze nú is - zooals ik ze heb laten verbouwen.' Hij wees met een breed armgebaar naar de blanke steen-vierkanten in de verte.

Veel-dakig als een stad, met het hooge en breede molenhuis, met den watertoren, met de schuren en de pakhuizen en de loodsen, en de weegbrug voor de wijde inrijpoort, met de dubbele rij der employés-woningen en den hoogen, zwarttoppigen schoorsteen steil er bovenuit, lag daar de fabriek.

Van Heemsbergen keek eens naar den planter, naar het stompe profiel, de geweldige borstkas, de hand die den stok greep als ware het een knots, de onwrikbare voeten; hij was een ander hier, te midden van het reusachtige werk dat hij eigenhandig, eigenhoofdig had gewrocht, dan in dat al te weelderige huis, naast die in nietsdoen fijn-geworden schoonheid. Een zekere ruwe waardigheid, een plompe grootheid openbaarde zich in den man.

Door een ideeën-verbinding, waarvan hij zich niet oogenblikkelijk rekenschap kon geven, kwam van Heemsbergen op Pizarro als vertegenwoordiger bij uitnemendheid van het geslacht waartoe die vierkante koloniaal-millionair voór hem behoorde.

'Veroveraars-type,' dacht hij. En de scène in het molenhuis werd anders belicht door zijn na-denkend oordeel.

Toen de wandelaars het huis weer bereikten stond Mr. Oldenzeel's deeleman te wachten.

De planter noodigde van Heemsbergen tot blijven. Van de

twintig logeerkamers kon hij krijgen welke hij koos. Er was een rijtoer de heuvels in en een pic-nic aan het meer beraamd voor den volgenden dag. Maandag in alle vroegte zou de phaëton met de Engelsche harddravers hem terug brengen naar Soemberbaroe.

'Blijft u!' riep de schilder. 'Ik heb op u gerekend als gids bij mijn tocht in het Oostersche schoonheids-land!'

Van Heemsbergen dacht een oogenblik aan begonnen werk waaraan hij bij voorbaat den Zondag had toegewijd, maar na een korte aarzeling bleef hij.

Hij kwam en bleef ook den volgenden Zaterdag, hoewel hij dat niet van plan was geweest.

En van toen af werd hij de vaste Zondags-gast op Kalimas.

Van de zelf-opgestapelde hoogte zijner rijkdommen zag Kees de Bakker onpeilbaar laag neer op die nauwe en platgeloopen paden, waarlangs 's lands ambtenaren, ieder precies op den hem aangewezen rang en allen op de voorgepijpte maat, voortmarcheerden naar een in 't verschiet bescheidenlijk opgetrokken pensioentje.

Hij had maar een geringen dunk van de hoofdofficieren zoowel als van de minderen in dat staathuishoudings-leger; het feit dat zij er dienst in genomen hadden was voor hem afdoende ter bepaling hunner innerlijke waarde.

Wie, die op stevige beenen stond, bond zichzelven aan een leiband? En wie die nemen kon liet zich karigjes geven?

Met die vooròp gestelde ideeën stond hij tegenover van Heemsbergen als tegenover een raadsel, en een raadsel dat te onverklaarbaarder werd naarmate hij de termen waarin het was vervat beter leerde begrijpen. Met den dag steeg de hooge dunk die hij al dadelijk van van Heemsbergen's bekwaamheid had opgevat; met den dag werd de tegenstelling onbegrijpelijker tusschen die bekwaamheid en het doel waarop, naar hij meende, van Heemsbergen haar richtte: het maken van een carrière bij de rechterlijke macht. Als hij daaraan dacht kon hij het hoofd schudden in sprakelooze verbazing en ergernis. Er liep spijt onder die ergernis: hij had liefst voor zichzelf beslag gelegd op den jongen jurist.

Eenige jaren geleden was een neef van mevrouw de Bakker gestorven, die zijn zeer aanzienlijk vermogen, door de familie

reeds als het hare beschouwd, had nagelaten aan den zoon van zijn Inlandsche huishoudster, te elfder ure als den zijne erkend. Voor zijne opvoeding naar Holland gebracht, was de jongen er teringachtig geworden; de Bakker, die al zijne gangen liet nagaan, wist dat hij het niet heel lang meer maken zou. De kans om het eens ontglipte fortuin toch nog binnen te halen leek gunstig, toen hij opeens vernam dat de lang dood en begraven gewaande moeder nog altijd leefde. Onder den anderen naam dien zij, naar 's lands wijs, bij de geboorte van een jongeren zoon had aangenomen, leefde zij met haar Inlandsch gezin in een afgelegen dessa van de streek.

Mr. Bossing, de Bataviasche advocaat, die den tot nog toe als erflater beschouwde in denzelfden graad bestond als mevrouw de Bakker, werd in zijn dubbele hoedanigheid van familie-lid en mede-belanghebbende geraadpleegd; hij verklaarde de rechten der Inlandsche voor onaantastbaar: de moeder moest den zoon beërven. Echter, was de vrouw die zich daarvoor uitgaf werkelijk de moeder? De vraag liet den Hollandschen bloedverwanten eene kans - de éenige - op het winnen van twee millioen.

Van dat oogenblik af stond bij de Bakker de overtuiging vast, dat de Inlandsche vrouw een bedriegster was, naar alle waarschijnlijkheid zelfs een bedrogen bedriegster, het werktuig in handen van een of anderen sluwaard, die, als hij de erfenis van Pieter Heuvelink binnen had, de voor Pieter Heuvelink's moeder spelende kampong-vrouw weer zou doen verdwijnen in de duisternis waaruit hij haar had opgevischt.

Nu diende echter die persoonlijke overtuiging bevestigd en verheven tot de vaststelling van een door niets of niemand meer aan te tasten feit. Dat kon alleen een jurist; en die het zou willen moest een jong jurist zijn, eerzuchtig genoeg om een moeielijke zaak aan te durven en vrij genoeg van voordeeliger beslommeringen om eenige maanden achtereen op Soemberbaroe te kunnen blijven en langs kronkelige kampong-paadjes het spoor na te gaan der intriganten.

Van Heemsbergen was de aangewezen man. Maar zijne onbegrijpelijke voorliefde voor 's lands dienst maakte eene schikking onmogelijk die evenzeer in zijn eigen belang als in dat van den planter geweest zou zijn.

‘We moeten op zien komen spelen,’ was altijd weer het

slot van de Bakker's overpeinzingen. ‘Te avond of te morgen zal zoo'n knappe kerel als hij toch wel inzien dat zijn plaats op een landraads-kantoor niet is.’

Hij wachtte dus.

Maar dat duurde lang en leek vergeefs, en hij begon al te twijfelen aan een inzicht dat hem tot nog toe niet bedrogen had, toen een woord van Mr. Oldenzeel over zijn griffier hem zijn zelfvertrouwen teruggaf; die avond of die morgen kon niet verre meer zijn.

Zij zaten met hun beiden, hij en de President, bij een vertrouwelijk-makende flesch fijnen wijn, op het gewone Zaterdagmiddag-uur.

Mr. Oldenzeel, die bijzonder stil uit de zitting was gekomen, look op van de eerste teug als een verslenste plant van regen.

‘Oude Bourgogner!’ verklaarde hij stralend.

De planter knikte: ‘Clos-du-Roi van '80. Om eens te probeeren. Ik heb er een dozijn of wat van, voor het vieren van onze koperen bruiloft van 't jaar. Dus hij bevalt je?’

Mr. Oldenzeel prees zwijgend en metterdaad. Toen van stapel loopend op een purperen stroom, zeilde hij de wijnstreken van Europa door, merken noemend en oogsten als landingsplaatsen: hij gedacht maaltijden, feestdronken en vroolijkheid, kwam over zijn jeugd te spreken en dronk op den zaligen studententijd.

‘Het gaat tegenwoordig ànders toe aan de Academie, zou je haast denken,’ merkte de Bakker op. ‘Niet dat ik er iets van weet, ik ben Goddank niet thuis in de geleerdheid, maar als je van Heemsbergen zoo hoort spreken, zou je wel zeggen dat hij niet anders gedaan heeft dan blokken.’

Het pas-opgeklaarde gezicht tegenover hem betrok weer.

‘Ja.... Van Heemsbergen.... en heelemaal tegenwoordig....’ Mr. Oldenzeel schudde bezorgd en afkeurend een paar maal het hoofd. ‘Ik kan niet zeggen dat ik er mee op heb, met dien nieuwen koers, vergelijkende rechtsstudie, en de ontwikkeling van het recht bij primitieve volken, en de ethische basis van de rechts-idee, en-zoo-voort èn-zoovoort, onze Lieve Heer mag weten wat meer.... Daar proppen ze den jongelui nu de hersens mee vol. En als ze dan hier komen, wat hebben zij er dan aan?’

Hij schoof het volle wijnglas weg en boog zich over de

tafel tot zijn gastheer, om met nadrukkelijk-betoogend gezicht diens oordeel in te roepen.

‘Stel nu, ik kom hier, boordevol,’ - hij hield een aanwijzende hand boven zijn oogen, - ‘bóór-de-vol met zulke geleerdheid. Goed! Daar komen nou onze vrinden voor den Landraad, - Wartan die opium gesluikt heeft, en Djembar die Sapin een por met zijn kris heeft gegeven om een dansmeid, of Ardangi die zijn karre-contract gebroken heeft, - moet ik die zaakjes dan opknappen volgens de vergelijkende geschiedenis van het recht? hè? Neen meneer! dat moet ik doen volgens mijn Inlansch Reglement! Dàt heb ik te kennen - wat ik kennen noem, versta-je! Want daar heb je van die snuiters die kunnen het opzeggen van achteren naar voren, - maar als ze het moeten toepassen, - o Jezus! En daar komt 't toch maar op aan, op de toepassing, op de practijk, op de rechtvaardigheid, - de rechtvaardigheid!’ Mr. Oldenzeel herhaalde het majestueuze woord, den wijsvinger in de hoogte tegen eene in 't booze liggende en de onrechtvaardigheid zoekende wereld. ‘Wat de Inlander noodig heeft dat is een vir justus atque bonus.....’

‘Geen potjes-latijn!’ waarschuwde de planter. ‘Spreek je mallemoêrs-taal, man!’

Mr. Oldenzeel, die uit het fatsoenshalve van zijn griffier ter leen aangenomene en tusschen rijsttafel en middagdut geeuwend eens doorgebladerde boek van de Grave den zin opgegrist en voor zijn eigen opvatting van het Indischrechter-ambt pasklaar gemaakt had, verdedigde zich:

‘Je verstaat me wel - “een goed en rechtvaardig man” - het is maar een citaat uit datzelfde boek - en dat is het mooiste van de grap! - waarmee ze je dan altijd zoo om je ooren slaan!’

De Bakker lachte.

‘Zoo? Is van Heemsbergen er een van die kracht? Zoo'n brutale rakkert! - Drink eens uit, Zeel, je laat 'em warm worden.’

‘Neen, neen!’ Mr. Oldenzeel protesteerde, verschrikt door de gedachte aan achterklap. ‘Zoo meen ik het niet - brutaal is hij niet, dat wil ik niet gezegd hebben! Maar.....’

De Bakker, het eene oog dichtknijpend, hield de flesch schuin voor het andere, en knipte zijn gast eens toe.

Mr. Oldenzeel dronk uit en liet weer vullen. Maar hij bleef in gedachten zitten, den voet van het glas tusschen wijsen middelvinger, en tuurde naar het ijsbrok, kristallig-bleek opglorend door rood, dat hij in zijn afgetrokkenheid den bediende had toegelaten er smaak-bedervend in te doen, en dat fijntjes rinkinkte tegen den kelk, terwijl hij dien heen en weer schoof over het gladde marmeren tafelblad. Na een pooze hernam hij:

'Neen, neen, dat wil ik niet gezegd hebben, waarachtig niet. Van Heemsbergen is een heel fatsoenlijke jongen en een heel knappe jongen ook..... Maar..... ik heb het tegen mijn vrouw ook al eens gezegd, hij loopt te hard van stal - dat is het 'em, zie-je!'

Kees de Bakker keek den neerslachtig-peinzende eens aan met zijn scherpe bruine oogjes.

'Te hard voor jou!' dacht hij. 'Ja, dat zal de duivel je danken. Jij zou maar het liefst heelemaal den stal niet uit - aan de staatsruif knabbelen en slapen, dat lijkent jou.'

'Dan moet die hardlooper maar eens onder den man!' zei hij hardop. 'En een beetje op de stang gereden.'

En in gedachten zag hij zichzelven als den ruiter. Hij leegde zijn glas in zwijgenden toost op zijn voornemen en hoop.

'We zullen het eens probeeren vandaag, zoetjes aan, dat hij niet steigert als je 'em het hoofdstel over gooit,' dacht hij.

Na de thee, toen mevrouw de Bakker opstond om zich te gaan verkleeden voor het diner, en de gasten, een voor een heengaande, de galerij leeg lieten, ging hij op van Heemsbergen toe, die, alléen zoo als meer en meer zijn gewoonte werd, klimaat zat te schieten in de schemering, en legde de zaak voor hem open.

'Ik denk,' sloot hij, 'dat er de een of ander achter zit die de meid een paar honderd pop beloofd heeft en zelf de rest op zal strijken; uit zichzelf komt een Inlander niet op zoo iets. Dat mensch - Rattem zegt ze dat ze heet, ze woont daar in zoo'n huisje tegen den berg aan - is net zoo min de moeder van Pieter Heuvelink als jij of ik.'

Van Heemsbergen had zich opgericht uit zijn lustelooze houding; de jurist in hem werd wakker.

'Dat is een aardig geval!' zei hij, zijn sigaar weggooiend. 'Mevrouw Rattem erft - daar valt niet aan te tornen - als ze

werkelijk mevrouw Rattem is. Wat u te doen hebt is dus de identiteit te betwisten.'

'Zoo iets zei Bossing ook.'

'Bossing, van Batavia? Heeft die de zaak in handen?'

'Ik wou het wel - om een lief ding! Neen. Hoewel hij er zelf evenveel belang bij heeft als mijne vrouw, hij is ook familie moet je weten. Maar dat moet gedaan worden door iemand hier op de plaats, die op zijn gemak die heele konkelarij in de dessa eens na kan gaan. En hij kan niet weg van Batavia.'

Van Heemsbergen zweeg; hij liet zijn stellingen en vermoedens loopen als hazen en windhonden, zelf het wild in het eene oogenblik, zelf zijn vervolger in het andere, en dan weer, een wachtend jager, beiden naziend in hun verschijnen en verdwijnen. De planter, die zijn zwijgen anders uitlegde, zei:

'Het zou je geen windeieren leggen - van zoo'n koop als daar te deelen valt kan een fatsoenlijke portie af voor den advocaat. En behalve dat - er komt een plaats open op het kantoor van Bossing - en zoo iets zou al de beste recommandatie zijn. Je zoudt dat desnoods tot conditie kunnen maken, in geval van winnen van 't proces. - Zij maken een achtduizend in de maand, zoo je weet!'

'Wat meent u?' vroeg van Heemsbergen.

Aan den toon merkte de planter zijn vergissing.

'Wel, dat 't een mooi zaakje zou zijn voor wie het aandurfde - die was ineens een man 'in bonis'. Ik zeg 'je' zooals je dat méer zegt - 'men' bedoel ik.

'Ah,' zei Van Heemsbergen.

Er werd niet meer over de zaak gesproken, dien dag; hij zelf meende ze vergeten te hebben. Maar den volgenden Maandagochtend, terwijl hij door den zilveren vóor-dageraadsnevel naar Soemberbaroe reed, kwam zij hem weer in de gedachten en bleef er. Hij begreep dat de planter hèm de zaak had willen opdragen.

'Uit een finantieel oogpunt bekeken zou het magnifique zijn,' dacht hij. 'Compagnon van Bossing naderhand!' Dat huis aan het Koningsplein rees op als een fantasmagorie. De prachtige paarden draafden met de victoria den oprit op, de oude wijn drenkte met somber-prachtig rood de kleurlooze klaarte van het kristal op de tafel, het kleurenspel

der edelsteenen flitste langs wangen en rondom polsen, en onthulde halzen.

‘Saffieren voor haar? neen parels, - zoo iets gedempts, half-verborgens, jong-meisjes-achtigs....’

Hij hield op, lachend om de onstoffelijke kleinoodiën die hij Ada om den hals strengelen wou.

‘Toekomst-parels, voorloopig nog maar als idee bestaande... Niettemin - het zou magnifique zijn!’

Hij dacht het met een zucht.

Toen hij, een half uur over zijn gewonen tijd, het kantoor binnentrad, zag hij nog juist hoe de twee klerken een spel Chineesche kaarten wegmoffelden onder de tafel.

‘Eén ligt er op den grond, Stegemans, onder je stoel,’ zei hij spotachtig.

De klerk bukte verlegen.

Zonder verder naar hem om te zien zocht van Heemsbergen zijne papieren bij elkaar en ging aan het werk.

Er was eene klacht ingekomen van Saïd Mohamad tegen den Inlander Kertawidoera, die op onderpand van zijn huis geld opgenomen en door wanbetaling dat huis aan den geldschieter verbeurd hebbende, weigerde zijn erf te ontruimen, omdat hij, als hij zeide, wel zijn eigen-gebouwde woning maar niet den grond, die het dure erfdeel van zijn vaderen was, in pand had gegeven.

Het was een geval zoo als het anders van Heemsbergen, als bestudeerder van Inlandsche wetten en instellingen, welkom geweest zou zijn. Vandaag wekte het alleen wrevelige gedachten in hem.

‘Saïd Mohamad is een schurk - die rozenolie-stank van hem slaat iemand tegen uit wat er hier in de streek geknoeid en in 't donker gebrouwen wordt - maar de Inlanders zijn geen haar beter,’ dacht hij. ‘En Kertawidoera schijnt bij zijn Inlandsche roekeloosheid nu nog de streken van den Arabier te hebben geleerd.’

Hij werkte met tegenzin.

Het was warm op 't kantoor - klef-warm, zooals het zijn kan op zonnelooze dagen na een lang-aanhoudenden regen. Zoo laat in 't jaar, nu de Oostmoesson al aangebroken moest zijn, was er in die klamme hitte iets onnatuurlijks, dat de

zenuwen spande als snaren, tot springens toe. De roode steenen van den vloer waren uitgeslagen; de muren zweetten; er lag een waas over het wasleer van de tafel en het gladde hout van de stoelen; terwijl van Heemsbergen schreef werd het papier zoo nat onder zijn vingers dat de letters dooreen vloeiden.

Met een driftige beweging gooide hij zijn jas uit en trok zijn hemdsmouwen tot over de ellebogen op.

Een kwartier voor héengaans-tijd kwam Mr. Oldenzeel binnen, in slaapbroek en kabaai, en nog sluikharig van 't bad. Hij keek bedrukt.

‘Heb je 't al gehoord, dat van Rijn zoo ziek is?’

Van Heemsbergen antwoordde kortaf van neen. De gezondheid van Mr. van Rijn, den Landraads-voorzitter van Njadas, liet hem te onverschilliger omdat hij wist dat de man ze stelselmatig afbrak met Gargantua-maaltijden van druipend-vet en brandend-scherp Indisch eten, naar binnen gespoeld met voethooge glazen brandy-soda. De Bakker had het kinder-rijmpje van den hollen-bollen wagen waar die schrokkige Gijs op zat op hem gevarieerd.

‘Ja - herhaalde Mr. Oldenzeel - hij heeft het kwaad te verantwoorden, schijnt het. Hij is met een maand verlof naar buiten! Ik gun het hem graag, zoo niet! Maar voor ons zal dat wel wat last geven!’

Van Heemsbergen zag op.

‘Wat hebben wij daarmee te maken?’

‘Nu, Njadas is toch het naastbij gelegen landraads-district van Soemberbaroe. Als van Rijn naar boven gaat moeten wij natuurlijk voor hem waarnemen.’

‘Natuurlijk!’ barstte van Heemsbergen uit, ‘dat is een zonderlinge “natuurlijkheid”, die een ordentelijk mensch doet opkomen voor een veelvraat en een zuiper!’

Verschrikt zag Mr. Oldenzeel in het toornig-rood wordend gezicht.

‘Dat moet-je nu niet zeggen, van Heemsbergen, dat is toch te kras - alleen omdat van Rijn van zijn natje en zijn droogje houdt! Je moet altijd denken dat 't voor hem toch 't ergste is!’

Van Heemsbergen vroeg ironisch:

- ‘Wat is voor hem 't ergste - dat hij zich overeet of dat een ander zich overwerkt?’

Mr. Oldenzeel antwoordde niet. Met een onzekeren blik op de beide over hun papier gebogen klerken en binnensmonds iets mompelend van ‘zoo dadelijk terug komen’ schuifelde hij het kantoor uit.

Van Heemsbergen schoof zijn stoel met een kras achteruit, en wierp de papieren over de zaak-Kertawidoera, die hij al bijeen had gezocht om ze mee naar huis te nemen, over de tafel, dat ze naar rechts en links er af schoten. Hij greep zijn jas en helmhoed en trok de deur met een slag achter zich dicht.

Stegemans, die zijn collega al een duw had gegeven onder de tafel, keek hem aan; en de twee klerken griffelden tot zij, van Heemsbergen's rijtuig-wielen weg hoorende knarsen over 't grintpad, uitbarstten in luid-geschater.

Van Heemsbergen zat blootshoofds in 't rijtuig en liet de lucht langs zijn kloppende slapen spelen. Zijn rechterhand lag tot een vuist gebald op zijn knie; hij had een gevoel of 't hem opluchten zou als hij die op iemand of iets kon doen neerkomen.

Toen hij uitstapte voor 't logement hief mefrrrou Janssèn haar beide dikke armen in de hoogte.

‘Tè! Massa! m'neerrr Cheemsberg! Allah, zoo vrrroeg! eten is nog niet klaarrr, m'neerrr! Mian! Mi-àn!!’

Van Heemsbergen zei barsch:

‘Schaf maar op wat er is, 't zal wel niet ongaarder zijn dan gewoonlijk, - ik moet uit.’

Hij was plotseling op 't idee gekomen Hendriks te gaan opzoeken. Wàt hij eigenlijk van hem verwachtte, had hij niet kunnen zeggen. Maar iets dat zekerder en dwingender dreef dan redeneering, duwde hem naar dien man toe.

Aan het huis van den controleur gekomen vond hij het leeg, en vernam dat beide, Hendriks en zijn vrouw, naar Langean waren gegaan en in den pasang-grahan logeerden. Hij spoorde zijn paard den weg naar de heuvels op. Naarmate het steilere pad steeg, voelde hij zich door de flauwlauwe luchtlaag, die de vlakte bebroedde, héenstijgen en geraken in een al koeler en klaarder atmosfeer. Een ijle geur van kruiden verlevendigde de zuivere lucht. Er was glinstering in het gras en op de steenbrokken, op de hooge varens, op de bladertrossen die over zijn pad hingen. Overal sprongen jonge beekjes.

Den pasang-grahan naderend, een luchtig optrekje, dat daar tusschen struweel en slank bamboe-opschietsel uit de helling oprees of het er zoo gegroeid was, zag hij mevrouw Hendriks op den uitkijk staan.

'Ik wacht op mijn man,' zeide zij, zijn groet beantwoordend. 'Hij is al om half-zes uitgereden. Er moet iets met den dijk zijn gebeurd, vrees ik. Daar was hij al bang voor, van-nacht toen we het zoo hoorden stortregenen.... Ah! daar komt hij aan!'

De controleur kwam de bocht van den weg om op een bezweet, moe-stappend hitje. Een beweging met zijn karwats makend, glimlachte hij zijne vrouw toe.

Van Heemsbergen zag hem aan. Hij zat te paard als iemand die het te laat geleerd heeft; maar alles aan den man - zijn blond klaar-oogig Hollander-gezicht, zijn sterke schouders, de wijze waarop de eene hand de teugels hield, en de andere, dwars, zich stutte op de dij, tot zelfs de modderspatten toe die hem tot in het gezicht en tegen den helmhoed aan gevlogen waren, - drukte de geruste kracht uit van den mensch voor wien moeten en willen één zijn.

'Ik heb goed gedaan met te komen!' dacht hij.

Hendriks stapte van het paard, en klopte het moede beestje eens op hals en rug, voor hij den staljongen de teugels toewierp. 'Het was maar een scheur, nog geen bres,' zei hij, de galerij inkomend. 'Het voorloopige is gedaan - nu kunnen ze morgen aan 't werk. - Ah - middag, meneer van Heemsbergen.'

Van Heemsbergen schudde hem de hand met een hartelijkheid die de licht-blauwe oogen verwonderd deed opengaan.

'Ik ben eens wat frischheid komen halen - moreele en physieke - het was niet meer te harden daar beneden!' verklaarde hij.

De jonge vrouw zag haar man aan.

'Je ziet er uit!' zei ze lachend.

Hij keek langs zich neer.

'Ik heb mijn broekspijpen toch opgestroopt toen ik de sloot in ging... Ja - ik zal me moeten verkleeden. - Zijn zij er al?'

'De meesten, zou ik zeggen; ik keek daareven eens op het achtererf en het was er vol. De Demang is daar net

voorbijgegaan. Maar den Regent heb ik nog niet zien komen.'

'Mooi zoo - ik zal me haasten.'

De jonge vrouw wendde zich tot van Heemsbergen.

'Mijn man heeft de dessa-lieden van Langean laten oproepen om hun duidelijk te maken waarom en hoe de nieuwe waterleiding aangelegd moet worden. De tegenwoordige is namelijk zoo steil dat bij den minsten regen het water er met een vaart door afgeschoten komt; nu is de grond heel en al uitgespoeld en er komt zoo goed als geen water meer op de velden. En nu zal hij zeker meteen ook over den dijk spreken, en het werkloon vooruit laten betalen, dan werken zij veel beter,' legde zij uit.

'Laat hij dat zelf doen?' vroeg van Heemsbergen. 'Ik dacht dat de hoofden....'

- Jawel. Maar....' de jonge vrouw aarzelde even. 'Hij is niet zeker dat het geld dan werkelijk in handen komt van wie het hebben moet. De Demang is wel eerlijk. Maar de twee zoons van den Regent....'

Zij eindigde niet. De Regent kwam er aan, gevolgd door een dienaar die hem een groen-wit-gouden pajong boven het hoofd hield.

Juist kwam de controleur zijn kamerdeur uit. Hij haastte den naderende tegemoet, en begroette hem op eene wijze die bij alle vriendschappelijkheid iets ceremoniëels had; zijn gezicht kaatste het hoofsche eerbetoon van den Inlandschen groote terug als een spiegel het inschijnende licht.

Van Heemsbergen, die het Hoofd van de landraadzittingen op Langean kende, boog even. Mevrouw Hendriks reikte hem de hand; de Regent ontving die, neigend, tusschen zijn beide vlak-uit gehouden handen.

'De kaart?' vroeg Hendriks haar in het voorbijgaan.

'Op de groote tafel in de achtergalerij - ik heb er den Demang al op zien studeeren,' antwoordde zij.

Toen zich tot van Heemsbergen wendend:

'Hij heeft graag dat ik luister naar wat er gezegd wordt, soms over en weer.... Het kan niet hinderen geloof ik, als u.....'

Zij ging hem voor naar een hoek der om het huis heenloopende verandah, waar zij van achter een scherm de in de

achtergalerij vergaderenden hooren en gedeeltelijk zien kon.

‘Kijk!’ zei ze, behoedzaam om het schut heenglurend. ‘Daar zitten zij nu allen bij elkaar.’

Van Heemsbergen keek op zijne beurt.

Aan de tafel, midden in de galerij, zat de controleur tusschen den Regent en den Demang, wien hij iets wees op de voor hem uitgespreide kaart.

‘Als we de scheur nu op déze wijze dichten, zie je - je hebt het toch wel goed begrepen?’ vroeg hij, en keek op in het aandachtige bruine gezicht tegenover hem.

De Demang knikte.

‘Ik heb het goed begrepen zoo als de Heer Controleur het heeft uitgelegd!’

‘Nu dan - dan kan de rivier verder geen kwaad, en de rijstplantsters kunnen morgen het werk beginnen op dat veld van Wirja Winagoen; hij hoeft niet bang te zijn voor een overstrooming en wegspoelen. Ik zag daar zoo meteen dat de vrouwen de rijst van de kweekbedden er heen brachten.’

‘Jawel Heer!’ antwoordde het Inlandsche hoofd.

Hendriks zag den Regent aan.

‘Wil de Heer Regent niet last geven dat het hoofd van de dessa, dien ik daar zie zitten, en al de dessa-lieden binnenkomen?’

De dienaar, die hem den pajong nagedragen had, stond op een gebaar van den Regent op, en ging, diep bukkend en langs den muur strijkend, aan hem voorbij naar buiten, waar een menigte Inlanders bijeen gehurkt zaten. Hun hoofd volgend, kwamen zij de verandah in, en doken er neder.

Uit een driedubbele rij gezichten zagen oplettende oogen den controleur aan, die langzaam begon te spreken in duidelijk gearticuleerd Soendaasch. Het méde-gaand nadenken over wat hij zeide, en de instemming met zijne sluitrede waren in die blikken te lezen als in een opgeslagen boek.

‘.... Daarom moet er morgen aan den dag begonnen worden met het schoren en dichten van den dijk, en met het verleggen van de stuw naar die plaats die de Heer Regent zal aanwijzen,’ eindigde hij. ‘Laat nu degenen die dit werk doen willen hier komen, dat zij hun loon van te voren ontvangen!’

Er ontstond eenige beweging onder de neergehurkte dessa-

lieden, wat fluisteren, hoofdschudden en aarzelen. Maar na een oogenblik rees er toch een op, naderde diep gebogen den ambtenaar en de beide hoofden en hurkte een 'sembah' makend voor hen neer.

Hendriks gaf den Demang een wenk, den nederhurkende het geld in de hand te leggen.

'Je ziet, Kariomedjo, - en de Heer Regent en al de dessa-lieden hebben het gezien, - de Demang geeft je je afgepaste loon. Heb-je je zoon Sidin niet medegebracht, dat hij ook helpen kan aan den dam?'

'Ik heb hem medegebracht, Heer - hij zit daar!' antwoordde de Inlander omkijkend. Sidin kwam, en ontving op zijne beurt het loon. Vrijmoediger volgden nu de anderen.

Een voor een nederduikend ontvingen zij het geld dat de Demang uit een op tafel geplaatste trommel nam, en verwijderden zich in gebukte houding.

'Vrijwilligers genoeg, nu ze zeker zijn van hun loon,' murmelde de jonge vrouw, die telkens door de reet gluurde. 'Ah - hij ook?'

Een man in vuil-witten broek, gescheurden badjoe en vettigen hoofddoek was den controleur genaderd.

'Neen, Soedarmoe!' zei Hendriks. 'Jou wil ik niet hebben bij het werk. Je meent zeker dat ik het vergeten ben hoe je geluierd hebt bij het aanleggen van den boschweg, voorverleden jaar? Het zal niet meer gebeuren dat anderen meer moeten doen dan hun taak omdat jij minder doet!'

De Inlander mompelde een klagende verontschuldiging.

'Werkelijk? Bedenk hoe velen hier zijn die het je hooren zeggen en dat de Heer Regent je hoort en de Demang!'

Soedarmoe herhaalde zijn gemompel, slag op slag 'sembah' makend.

Na een pooze antwoordde de ambtenaar: 'Goed! Ik wil je gelooven. Zie, hier is de helft van het loon. Ik zal opletten hoe je werkt, ik zal alles weten, twijfel daaraan niet! En als het goed geweest is, dan zal ik je het overige geven.'

De man ging heen, de duiten vast in zijn hand klemmend.

Een oogenblik daarna kwam de volgeling van den Regent haastig voorbij geloopen waar van Heemsbergen en mevrouw

Hendriks zaten en keerde terug met de twee Inlanders die zich als de eersten hadden aangeboden voor het werk; zij keken bedremmeld voor zich.

'Och, daar was ik al bang voor!' murmelde de vrouw van den controleur; zij luisterde gespannen naar wat haar man zou zeggen.

'Het schijnt wel dat ik je niet genoeg gegeven heb, Kariomedjo - en jou Sidin, ook al niet? - Zoo? toch? hoe is het dan dat jelui beiden maar zoo zeer weinig hebt? Uitgegeven kan het niet zijn in zoo korten tijd, en hier, waar zelfs geen warong is!'

Kariomedjo stotterde een antwoord, de oogen omlaag. De Regent zag over hem heen de verte in. Er was een trek van schaamte en hulpbehoevendheid op het oude gezicht.

'Zoo, - verloren dus? Het is zeer lastig wanneer zoo veel verloren wordt, dat weet ik. Zie, opdat zulk verliezen nu niet weer gebeure! dit geld, dat ik jelui nu geef, daaraan heb ik een teeken gemaakt - zie gij het teeken, Heer Regent, en gij, Demang, en zie jelui allen het, hier, aan dit stuk dat ik ophoud in mijne hand - zoó zal het licht terug te vinden zijn, ook indien het verloren gaat. Maar ik ben zeer zeker dat het nièt verloren zal gaan!'

De Inlanders blikten met een zeker nieuwsgierig ontzag naar den ambtenaar, en toen elkander aan, om zwijgend te vertellen dat de Hollander de trekken van de beide Regentszoons doorzien had, die den huiswaatskeerenden arbeiders het loon hadden afgenomen, onbeschaamd door de zekerheid dat de gedweeë lieden niet zouden durven klagen. En die het verst achteraf zaten fluisterden elkaar toe wat allen dachten - dat het merk aan de geldstukjes niet alleen ter afschrikking van de met ontdekking bedreigde dieven diende, maar dat het een tooverteeken was, waardoor ook in de verte de controleur zijn wil kon doen geschieden aan wie het geld op onrechtvaardige wijze in handen kreeg. Zoo er nog een vrijgeest onder hen geweest was, geneigd tot twijfelen aan de door oefening in de geheime wetenschappen verworven macht en kennis van den ambtenaar, op dit oogenblik bekeerde hij zich.

Eerbiedig, als zij het anders alleen tegenover een priester gedaan zouden hebben, maakten de dessa-lieden hun sembah

voor hem bij het heengaan; en ook mevrouw Hendriks groetten zij diep.

De Regent verscheen eerst na een wijle. Hij liep langzaam en met gebogen hoofd onder den wit-groen-gouden toemenggoeng-pajong. Mevrouw Hendriks stond met een haastige beweging op, en ging hem achterna.

De twee spraken een oogenblik samen. De Regent zag om naar de plaats waar van Heemsbergen zat, schudde het hoofd en nam afscheid van de jonge vrouw, verder gaande met zijn langzame schreden. En zij kwam met een bezorgden blik in de oogen terug op hare plaats.

De krachtige, ros-besproetelde hand van Hendriks verscheen om den rand van het scherm, en schoof het opzij.

‘Neen,’ zei hij, op zijne vrouw toetredend, ‘hij wou niet blijven, ik had 't hem al gevraagd. Maar het is best dat je het nog eens geprobeerd hebt. - Kijk eens, Annie, hier heb je een fout gemaakt.’

Hij spreidde de kaart voor haar uit, en teekende er een kronkellijn in met zijn potlood. - ‘Dat stroompje gaat zóo - zie-je? en dan is hier de plek waar we de nieuwe stuw gaan bouwen.’

Hij boog over haar heen; zij volgde zijn teekenende hand met ingespannen opmerkzaamheid.

Van Heemsbergen kreeg een gewaarwording of een deur voor hem werd dicht gedaan; hij haastte zich óok nog binnen te komen.

‘Ik dacht dat de irrigatie van Openbare Werken uitging?’ vroeg hij, Hendriks aanziende.

‘Jawel, dat doet ze ook, maar dit is maar een verbetering op een kleine schaal die ik met den Regent en de dessa-hoofden hier uit de buurt beraamd heb; het volk zal geen water genoeg op de sawahs krijgen van het jaar, als er nog lang mee gewacht wordt.’

Hendriks sprak wat koel, met merkbare terughouding. Maar van Heemsbergen vroeg naar bijzonderheden; en hij geraakte in vuur bij het spreken over zijn werk en vergat zijn kitteloorige Leidsche herinneringen. Al uitvoeriger beschreef hij de fouten van het irrigatie-stelsel in de heuvelstreek, en de gevolgen die die fouten noodzakelijkerwijs moesten hebben - de verschraling van den uitgedorsten

grond, de verarming van het volk dat op en van dien grond leefde, het gaandeweg verminderen van zijn physieke, moreele, intellectueele krachten, en zijn ondergang ten slotte onder Arabische en Chineesche geldschieters, die zich aan het verzwakte volks-wezen uitzuigend hechtten als woekerplanten aan een kwijnenden boom.

Telkens, en vooral wanneer hij sprak van wat het wel en wee der vrouwen naast dat der mannen raakte, wendde hij zich tot zijn vrouw met een:

'Hoe was dat ook weer, Annie?'

En zij antwoordde in nauwkeurige bijzonderheden.

'Op den pasar van Njadas heb ik den Chinees vinden zitten met een naaimachine om de sarongs en de kabaja's in elkaar te stikken, waarvoor de vrouwen het goed gekocht hadden bij hem. - Te Soembertinggih ken ik nog maar drie vrouwen die zelf weven en batikken. - De oude Sarinah werkt ook al op de fabriek. - Djassin zit aan den weg koekjes te bakken, 's ochtends in de vroegte als de mannen naar het werk gaan. - Arti heeft niet alleen al haar ornamenten, maar ook haar batik-rek en gereedschap naar het pandhuis gebracht.'

Van Heemsbergen luisterde, hoe langs zoo ongeduldiger; al scherper prikkelde hem kregeligheid.

'Is het mogelijk,' dacht hij, 'dat zulke nietigheden hem werkelijk van belang schijnen - dorpsgebabbel, kwesties van dubbeltjes en duiten, gedoe van menschen die, zonder éene gedachte in het hoofd, bij den dag leven als de haften?'

Eindelijk kon hij het niet meer kroppen.

'Interesseert u dat nu werkelijk?' vroeg hij bruusk.

De jonge vrouw kleurde. Hendriks zag hem verbaasd aan.

'Het is mijn werk,' zei hij na een oogenblik, en zijn toon was weer koel. Toen: 'En het uwe ook, dacht me,' voegde hij er bij.

'Het mijne?' riep van Heemsbergen.

'Indien u althans van plan zijt Inlandsche rechtstoestanden te bestudeeren?'

'Natuurlijk ben ik dat van plan - daarvoor ben ik in Indië gekomen!'

'Goed. Dan dient u ook den Inlander in zijn dagelijks doen en laten te leeren kennen.'

Van Heemsbergen sprong op.

‘Hoe stelt u zich dat voor, den Inlander te leeren kennen in zijn dagelijks doen en laten? Moet ik naast Kromo of Troeno op de baleh-baleh een strootje gaan zitten rooken? Of moet ik met Sidin de buffels naar den kraal drijven? Of moet ik me gaan baden in de kali als zij er komen?’

‘Dat is niet noodig, dat is zelfs niet eens nuttig,’ begon Hendriks. Maar van Heemsbergen viel hem in de rede. Hij kon niet luisteren nu, het was ook geen antwoord waarom hij vroeg, hij sprak niet om gehoord te worden, hij sprak omdat hij spreken moest, om in woorden de teleurstelling, de onzekerheid, den wrevel te loozen, die hij al te lang had opgekropt.

‘Ik ben hier gekomen met de beste voornemens, ik heb niet gedacht, neen, geen minuut! aan zoó en zooveel in de maand en aan maar vooruit, maar vooruit te komen, carrière maken, menschen onder me wegtrappen, Directeur worden, Raad van Indië, Gouverneur-Generaal voor mijn part! Als ik van ambitie spreek, dan meen ik waarachtig nog wat anders! Maar ik heb niet eens díe ambitie gehad. Ik heb goed werk willen doen, werk dat een blijvende waarde zou hebben, waar anderen op konden voortbouwen naderhand, en dat stevig stond, wàt ze er ook op zetten, lang nadat ik dood en begraven zou zijn - dat wou ik! Kàn ik het?!’

Hij was begonnen heen en weer te loopen in de galerij, zooals hij placht in oogenblikken van sterke ontroering. Nu stond hij stil voor Hendriks en zijne vrouw en vroeg hartstochtelijk:

‘Kàn ik het? Ik ben gebonden aan handen en voeten, ik heb een blok aan mijn been! Weet-je wat voor een man dat is, mijn President? Je moet aannemen dat hij gestudeerd heeft indertijd. Maar hij weet niets, niets, minder dan niets! Een student van het eerste jaar behandelt als van zelf-sprekend dingen die voor hem iets ongehoords zijn; hij heeft geen idee in zijn hoofd! Sjok sjok sjok gaat hij zijn gang maar van de eene slaperige zitting naar de andere. Met zoó iemand moet ik mee. Ik ken den gang van zaken nu zooals een steenenkruier de plank kent waar hij met zijn kruiwagen-vol langs zwoegt, van den ochtend tot den avond en dag in dag uit, - 't is al maar weer van voren af aan

hetzelfde, dom, stomp, werktuigelijk geschrijf dat de Inlandsche klerken even goed konden doen als ik. Geen stap ben ik verder gekomen in dat halve jaar dat ik hier ben. En ondertusschen is er misschien een ander hier of daar die mijn werk doet! Als ik daaraan denk word ik dol!'

Hij bleef staan, bleek, met glorende oogen.

De beiden zagen hem aan, de man met een verbazing waar een tintje van blaam onder liep, de vrouw met een zeker vreesachtig medelijden.

'Maar kunt u dan niet....' begon ze zacht en stokte, langzaam kleurend in haar aandoening. 'Zeg jij 't nu, Jan! hoe moet meneer van Heemsbergen....? Hoe denk-je?'

Zij vroeg het op den toon van iemand die in hoogste beroep komt, al vooruit gerust op de uitspraak.

Van Heemsbergen zag den controleur aan.

'Zou hij "het" me werkelijk kunnen zeggen?' dacht hij.

Met een half-ongeduldige, half-gelaten beweging haalde Hendriks de schouders op.

'Ik ben geen jurist, maar me dunkt zoo, om de rechtsideeën van een volk te kennen moet men het volk zelf kennen. Laat de President-Landraad nu zijn wat hij wil - u kunt toch wel op eigen hand uw onderzoek beginnen - u hebt de dessa maar in te gaan. Anders weet ik er oòk niet op.'

Van Heemsbergen wendde zich gemelijk af.

'De dessa ingaan! Ik heb het éens gedaan, omdat mijn meisje - ik meen, - nu ja, enfin! - ik heb het eens gedaan. De menschen loopen weg of ze denken dat je ze kwaad wilt doen!'

'Ze kennen u waarschijnlijk nog niet.'

'Maar de Wedana van Soemberbaroe kent me dan toch wel - hij ziet me driemaal in de week. In het begin heb ik hem een en ander gevraagd omtrent het gewoonterecht in de streek hier - het lag voor de hand dat hij het weten moest, zou men zoo zeggen. Ik heb er nooit een verstandig woord uit kunnen halen. Ja en amen op alles wat ik zei. Als het héel mooi was - "dat is Adat!" En als ik de zaak dan wat nader onderzocht, dan was het pure willekeur, of een geval dat zich éens had voorgedaan en dat nu maar als precedent werd beschouwd, op een goeden keer zelfs

een onzinnig bevel van een resident uit den tijd toen de residenten nog de voorzitters van Landraden waren - zúlke nonsens!'

Hij was onder het spreken weer heftiger geworden.

Hendriks zei:

'De Wedana van Soemberbaroe is een man van niets; hij heeft het ambt gekregen als neef van den Regent, maar hij is er in het minst niet geschikt voor - hij hoort tot het slag dat het volk hier "bloem in een pot" noemt - mooi om te zien en verder van geen nut. De Demang hier op de plaats is een heel ander iemand - die zou u stellig genoeg kunnen zeggen. Maar.... hoofdzaak blijft toch altijd - zelf ondervinden, niet vragen, maar hooren en zien; de kampong ingaan, in één woord. Een andere manier weet ik niet.'

'Maar ik zeg u toch juist dat ik dat al gedaan heb, en dat het niets geeft!' riep van Heemsbergen. 'U hebt nu een bijzonder gemak om met die menschen om te gaan, - dat ligt misschien aan den aard van uw werk,' voegde hij er na een oogenblik bij, tegelijkertijd denkend dat het lag aan Hendriks' afkomst en opvoeding, waardoor hij dichter bij die eenvoudigen en laag-bij-den-grondschen stond dan hij, van Heemsbergen, ooit zou kunnen komen. 'U hebt te maken met hun huiselijk leven. Maar dat heb ik niet. Ik hoef niet te weten wat hij eet of waarmee hij zich kleedt, - ik moet weten wat hij, - dat wil zeggen niet de Inlander in het algemeen, want dat is het hem juist, dat is niet iemand met wien een beschaafd mensch gedachtenwisseling kan houden, - maar wat de enkele ontwikkelden onder hen beschouwen als wet en recht, - wat een man als de Regent van Sangitan, bij voorbeeld, als zoodanig beschouwt. Dàt interesseert me. Ik zoek niet den Inlander àls Inlander, ik zoek hem als drager van een bijzondere rechts-idee.'

'Goed. Maar het is juist het volk, juist de menigte van die menschen waarmee, naar uw oordeel, een beschaafd mensch geen gedachtenwisseling kan houden - het is juist het volk dat de drager is der rechts-idee - onwillekeurig en onbewust, ik geef het toe.'

Van Heemsbergen vroeg sarcastisch:

'Vox populi vox Dei?'

‘In dezen zin, ja.’

Een oogenblik van stilte volgde op de woorden. Plotseling boog Hendriks luisterend voorover.

‘Is daar iemand?’

Een zacht gekuch liet zich voor de tweede maal hooren.

‘Kom maar binnen, wie het ook is!’

Een oud man met een hol en rimpelig gezicht hurkte neer op de treden der galerij, maakte de ‘sembah’ en begon, nogmaals gevraagd, op een klagenden toon te spreken.

‘Ja, daarvoor heb ik je wel gewaarschuwd,’ antwoordde Hendriks in het Soendaasch.

‘Heb je je medicijn-kistje bij je?’ vroeg hij zijn vrouw in dezelfde taal.

‘Ik ga het halen. - Ik kom bij je, Pah-Sidin,’ zei ze, in het heengaan den Inlander toeknikkend. ‘Wacht even.’

Een strak stilzwijgen stond, als een muur, tusschen de beide mannen toen zij heengegaan was. Zij kwam terug, na een oogenblik, met een ruw houten kistje onder den arm en een sterken reuk van jodoform om zich heen verspreidend. Hendriks stond op en nam haar het kistje af, meteen naar zijn helmhoed grijpend. Niettegenstaande de volheid der gedachten die zich in zijn hoofd verdrongen, merkte van Heemsbergen het op dat de controleur de gegalonneerde pet niet droeg die ambtenaren plegen te verkiezen als zichtbaarmaking van hun recht en eisch op den eerbied der Inlandsche bevolking.

‘Gaat u soms mee?’ vroeg de jonge vrouw beschroomd vriendelijk.

Hij nam het voorwendsel van nog af te doen werk te baat om te kunnen weigeren.

Terwijl het jonge paar den weg naar de dessa op ging, gevolgd door den Inlander die onder het gaan met hen sprak, zag hij hen met fronsende wenkbrauwen na, een oogenblik; toen grimlachte hij, schouderophalend. Hij begreep dat hij uit zijn eigen behoefte aan de sympathie van juist dézen man zonder verder nadenken had geconcludeerd tot het bestaan en bereid zijn dier sympathie, en dat hij zich op belachelijke wijze vergist had.

‘Wat heeft me eigenlijk bezield, dat ik hulp van hem verwachtte? Daar moet je juist hèm voor hebben... Ofschoon

- Neen! Niemand kan iemand helpen! Ieder is zijn eigen eenige vriend, raadsman en helper-uit-den-nood: en de mijne is van Heemsbergen. Dat wil zeggen, hij moest het zijn, maar hij is het niet.'

Hij bleef zitten, in de schemering en in den donker, terwijl het hemzelven al donkerder werd.

Toen hij eindelijk de stemmen van het terugkeerende paar hoorde ging hij naar zijn kamer om hen te ontwijken. De voorstelling van Hendriks' gezicht was hem nu onaangenaam. Hij begreep niet meer hoe hij er toe gekomen was voor dien vreemde zijn binnenste zoo bloot te leggen. En hij had een wrokkend gevoel tegen Hendriks alsof zijn eigene half-onwillekeurige openhartigheid een onkiesche daad van den ander geweest ware - een sluiksche vertrouwens-diefstal en zieleschennis.

Om hem niet te zien den volgenden dag liet hij nog vóor 't ochtendkrieken den slaperigen staljongen zijn paard zadelen en reed terug naar Soemberbaroe.

In erger tweedracht met zich zelven dan toen hij ging kwam hij weerom. Zijn kamer binnentredend zag hij een stapel mailbrieven op de tafel liggen - een van Ada bovenop. Hij hield dien een oogenblik in de hand, aarzelend: en sloot hem weg, niet in een stemming nu om op haar gedachten in te gaan. Eenige dunne enveloppes weggooiend die hij niet behoefde te openen om te weten dat zij rekeningen inhielden, scheurde hij den kruisband af van een brochure, waarvan de titel: 'Over het begrip der Ouderlijke Macht,' gevolgd werd door een paar regels, vermeldend dat het opstel het bekroonde antwoord was op een door 'Recht en Wet' uitgeschreven prijsvraag. Als een vonk vloog hem de naam van den schrijver in het gezicht: Mr. J.W. Tilenius.

'Wel God nog toe! Wel....!'

Hij zei het hardop, in zijn verbazing, en vond verder geen woorden. Toen ineens de brochure wegsmijtend op de steenen: 'Maar dat wil jij immers ook, botterik die je bent! dat wil jij immers ook! Wat heb je je dan zoo stomp te suffen? Wat zit je te zeuren en te zaniken?'

Hij schold en schudde zichzelven. Was hij tijdelijk idioot geweest, lam, blind? dáar liep de weg, dáar blonk het doel! Hij raapte de brochure weer op en begon te lezen, staande

in zijn rijlaarzen en met zijn hoed op het hoofd, bemodderd en bezweet als hij was. Maar na een oogenblik wierp hij het boek weer neer, te vol opschietende verlangens en krachten om de gedachten van een ander te kunnen opnemen.

'Die Tilenius waarachtig! En ondertusschen zit ik hier en niemand hoort of ziet wat van me! Ik kon even goed dood en begraven zijn. Ja maar, wacht eens! wij zijn er ook nog! Nu is het uit met dat suffen en slabakken, nu zullen we eens toonen wat we kunnen!'

Hij smeet zijn jas uit en trapte zijn laarzen af, of dat een begin van handelen ware, liep naar zijn schrijftafel en bleef staan.

'Ja. Natuurlijk! Maar waarmee? - Hè! om te stikken!'

De gewaarwording van uitbrekend zweet en onverdragelijke hitte bracht hem tot bezinning. Hij ging naar de badkamer en goot zich koel. Toen, bedaard, begon hij te denken en te overleggen.

'Op de manier zooals ik begonnen ben kom ik er niet,' peinsde hij. 'Dat is goed om over twintig jaar een standaardwerk te kunnen schrijven. Maar in den tusschentijd geeft het niets. Terwijl ik hier stil zit komt iedereen me vooruit. Ik zou iets moeten vinden van actueel belang en waar nog niet, of althans nog niet op een afdoende manier over geschreven is. Voor de carrière zou dat natuurlijk ook goed zijn. De wetenschap òm de wetenschap is heel mooi - maar hier in Indië althans kom je er niet, daarmee....'

Den geheelen ochtend op het kantoor dacht hij over die éene vraag: hoe, door welke behendigheid of kracht des geestes hij zich los zou kunnen maken uit den dravenden drom der mededingers, om, allen vooruitgeschoten, alléen den van verre blinkenden eindpaal te winnen.

Hij kon het hoofd niet bij zijn werk houden; het viel zelfs Mr. Oldenzeel op en dat hoewel hij zelf afgetrokken en met zorgelijke gedachten vervuld was dien ochtend, geheel van streek door een brief van zijn zoon die gedropen was voor zijn doctoraal. Tot tweemaal toe vroeg hij van Heemsbergen of hij 'ook' slechte berichten had gekregen uit Holland? En op het 'neen' van den jongen man zuchtte hij als ware het antwoord bevestigend geweest.

'Zeide u verleden niet dat de rechten op den grond en

het grondbezit hier in de residentie zoo gebrekkig gedefinieerd waren?' vroeg van Heemsbergen eensklaps.

'Ik?' Mr. Oldenzeel zette een paar verbaasde oogen op. 'Neen, dat kan ik niet gezegd hebben - ik weet niets van de quaestie!'

'Neen, nu herinner ik het me weer - het was een ander en hij zei het ook anders.'

De preciese woorden waarin Hendriks gesproken had over den toestand in zake individueel en communaal grondbezit in de streek waren hem weer te binnen geschoten.

'Dat zou een mooi onderwerp zijn!' dacht hij, verheugd.

Hij begon denzelfden dag nog aan het voorbereidende werk.

Het bleek moeielijker dan hij zich had voorgesteld; de gegevens die hij noodig had waren lastig te krijgen. Hij moest er naar zoeken, hier, ginder, overal, tusschen oude acten van den landraad, in staatsbladen, in belasting-papieren, in gouvernements-besluiten, op het residentie-kantoor, op kaarten, in lang-geleden gedane opmetingen. Veel van wat hij noodig had bleek ook daar niet te vinden; hij zag in dat hij de hulp der dessa-hoofden niet zou kunnen ontberen. Maar die te verkrijgen viel haast onmogelijk. Hij kon niet rechtstreeks met de Soendaneezen spreken en de tolk, die hun zijn vragen overbracht, deed het zoo onbeholpen dat, blijkens de verbaasde gezichten, de gevraagden zelfs niet begrepen wàt gevraagd werd. Hij stond er machteloos bij, van het hoofd tot de voeten tintelend van ongeduld, terwijl de tolk in eindeloos-langdradige zinnen en omslachtige zeggingen zijn woorden vertaalde. Het dessa-hoofd luisterde, begreep niets van de zaak en antwoordde eindelijk met een beleefden glimlach:

'Zonder twijfel is dit alles zóo als de Heer Griffier zegt.'

De loerah zegt: 'Het is alles zoo als de Heer Griffier zegt,' herhaalde de tolk in het Maleisch.

En bijna stampvoetend van drift riep van Heemsbergen:

'De kerel begrijpt je niet! Leg hem dan toch uit dat ik niets zeg, dat ik hebben wil dat hìj zegt!'

Het dessa-hoofd keek schuw naar dat toornige gezicht, sloeg de oogen neer en zeide onderdanig:

'Ja Heer! zóo is het!'

En weer vertaalde de tolk:

'Hij zegt dat het waar is, Heer!'

En van Heemsbergen hield de gebalde vuisten in zijn zakken, om niet toe te geven aan den lust beiden bij den kraag te grijpen en het éene lijzige gezicht tegen het andere te stompen. Hij reed terug door de brandende zon en kwam thuis kregelig, vermoeid en met een hersens-doorvlijmende hoofdpijn als eenig resultaat van den tocht. Overtuigd dat er voor hem geen ander te behalen viel, gaf hij ten laatste die vergeefsche pogingen op en vergenoegde zich met de gegevens uit officiëele bescheiden opgediept.

Hij had er een menigte; en nu ging het aan een schiften van den hoop en een schatten van elk afzonderlijk feit op zijn wezenlijke en werkelijke waarde.

Hij had Ada over het plan geschreven, met een paar haastige regels waarschuwend tegen het verwachten van lange brieven vooreerst. En de ‘griffiers-werkzaamheden’ deed hij met den franschen slag af, aan de klerken overlatend wat maar eenigszins aan hen overgelaten kon worden en zijnen tot het volstrekt-vereischte herleiden plicht de krapste mate van tijd en krachten toemetend: hij kon beide beter besteden nu. De zittingen op Langean en op Kaliwangi werden er aan gegeven. En van Kalimas bleef hij eenige Zondagen achtereen weg.

Mevrouw de Bakker vroeg naar hem.

‘Hij is bezig aan de geschiedenis van het grondbezit in Cheribon, of iets van dien aard,’ antwoordde de President verdrietig. Zelfs hem, wien van Heemsbergen's werklust zoo lang te groot had gedocht, docht die nu te gering.

Hij zei tegen zijn vrouw:

‘Het lijkt me toch eigenlijk niet billijk dat zoo'n jongmensch den dienst maar laat achterstaan bij zijn eigen liefhebberijen.’

En mevrouw Oldenzeel antwoordde niet veel. Zij kon niet wijs meer worden uit haar gunsteling.

Van Heemsbergen werkte met driftige voortvarendheid, alle zeilen bijgezet. Hij wou klaar zijn vóor die etende en drinkende zieke Van Rijn, verlof vragend naar Holland als naar een laatste bergplaats voor het dierbare leven, een vacature deed ontstaan en een kans op promotie. Hij kon er op rekenen, zoo als hij stond in de reeks der benoembaren, belast te worden met de waarneming van het land-

raads-voorzitterschap te Tjadas, als begin van verdere bevordering. Maar het gaf een voldoening aan zijn eerzucht zich andermaal en ten overvloede die voorkeur waard te toonen door een goed geschreven werk. Dat de aspirant-griffier van Heemsbergen promotie maakte of dat de schrijver van 'Eene Schets van de Geschiedenis van het Grondbezit in Cheribon' het deed, was niet één en hetzelfde.

De geheele Poeasa werkte hij door, een uitnoodiging van de de Bakkers op hun villa boven Langean afslaande, hoe zeer hij behoefte voelde aan frisschere lucht. Hij was nog niet klaar bij den afloop der vacantie. Maar nog een week van bijna onverpoosd voorthaasten, en na den dag dien hij voor den laatste gerekend had nog een nacht, bracht hem aan het doel. Bij het roode licht van den zonsopgang schreef hij zijn conclusies neer. Hij stond op, verstijfd en kil, met gloeiende slapen, en blies de dof-geel geworden lampevlam uit.

Een laatste twijfel kwam in hem op: hij voelde zich niet volkomen zeker van een paar der aangevoerde feiten; maar wèl beschouwd waren die niet zoo belangrijk, - niet van wezenlijke beteekenis voor het vormen van zijn slotsom in ieder geval.

Hij las de laatste bladzijde nog eens over, hardop. Zijn stijl, die kort, klaar en eenigszins scherp was, had een krachtigen klank; er was iets in van op den kop getroffen spijkers en snelle hamerslagen, dacht hem. Hij herhaalde den slotzin om het metalen geluid nog eens tegen zijn oor te voelen. Met voldoening zette hij zijn handteekening er onder. Hij adresseerde het stuk aan de redactie van het 'Magazijn voor vergelijkende Rechtswetenschap' te Batavia - naar een Hollandsch tijdschrift was de weg te lang nu - en door den koel-gelen ochtendzonneschijn ging hij het zelf op de post brengen en aanteekenen.

Hij kwam langzaam teruggewandeld, in elken stap de ontspanning na den al te straffen arbeid voelend en genietend.

'Nu kan het nog een dag of acht, tien, - laten we zeggen veertien, duren - veertien is te lang. Nu - voor alle zekerheid, - veertien. Nog veertien dagen en dan heb ik antwoord en misschien de drukproef al.'

Hij stelde zich voor hoe het opstel gelezen werd, hoe het door de scherpte der formuleering prikkelde tot tegenspraak

- daarop verheugde hij zich in 't bijzonder - en door de onaantastbare bewijsvoering die tegenspraak al van te voren onmogelijk maakte. Hij zag het in handen van Kollembrandt. De Hollandsche vakbladen namen er notitie van.

'Als het niet zulk een zuiver-locaal belang betrof zou het goed geweest zijn voor een vertaling te zorgen - de Revue Coloniale misschien? Ook van wege de pecuniën. - Enfin, daar zal het waarnemend-voorzitterschap goed voor zijn.'

De dunne enveloppes met winkeliers-namen er op waren in den laatsten tijd in menigte uit de postmaal gekomen; en het hinderde hem, niet zoozeer om het feit op zichzelf - de kooplui wisten hun voordeel toch wel waar te nemen - als wel om de beteekenis die Ada's voogd er aan toedichten zou. Van uit de verte hoorde hij die smalende stem:

'Wat heb ik je gezegd? Een losbol en een verkwister!'

Nu begon het wachten.

Het maakte hem zenuwachtiger dan hij eerst verwacht had of nu wilde toegeven! Alles irriteerde hem; de aanraking der dagelijksche dingen, die vroeger een nauwelijks opgemerkte gewaarwording was, werd een pijn. De beplekte en gevlekte muren van zijn kamer, de torentjes der witte mieren tusschen de steenen, de scheuren in de bedgordijnen waardoor de muggen naar binnen zoemden 's nachts, zag hij met een plotselinge verontwaardiging. Hij nam aanstoot aan het Indische accent van zijn hospita, aan haar waggelgang, aan de sarongs en kabaja's en onderlijfjes die zij over een gespannen touw te luchten hing in den tuin. De kleine hebbelijkheden van Mr. Oldenzeel dachten hem opeens onhebbelijkheden, onverdragelijk in een mensch van goede geboorte en opvoeding. Het gewone werk werd een looden last. En hij was zoo ongedurig, dat zelfs wat vroeger aangenaam geweest was onverschillig werd en hinderlijk. Ada had tweemaal achtereen naar een bijzonderheid omtrent het Inlandsche oogstfeest gevraagd, klaarblijkelijk in haar verlangen geen rekening houdend met de onmogelijkheid van dadelijk antwoord te krijgen; voor den derden keer komend prikkelde de vraag hem zoo dat hij den brief neerwierp; en hij moest een paar maal de kamer op en neer loopen voor hij er zich toe kon krijgen dien weer ter hand te nemen en uit te lezen.

Zoo wachtte hij drie weken.

Eindelijk, het niet meer kunnende harden, besloot hij telegrafisch aan te vragen of het manuscript wel ontvangen was.

Toen hij het postlokaal binnen kwam - hij had zijn bediende het telegram niet toevertrouwd - lei de klerk de ‘Java-Bode’ neer, die hij placht uit te spellen voor hij ze aan den adressant liet bezorgen, en nam den wachtenden postlooper een pakket af.

‘Voor u, meneer, drukproeven zou ik zeggen.’

Van Heemsbergen scheurde het omwikkelende papier open. Het was zijn manuscript. Een brief van de Redactie lag er bij. Hij kreeg een zonderling gevoel van koude en stijfheid in de armen terwijl hij las.

Zijn artikel was niet aangenomen.

De klerk bukte dienstvaardig naar de papieren die op den grond gegleden waren. Zijn kans op een praatje waarnemend bood hij het pas opgedane nieuws aan.

‘President-landraad van Rijn gaat met verlof naar Europa, en de aspirant-griffier Barkmans van Sitoe wordt waarnemendpresident in zijne plaats. Die is immers gelijk met u uitgekomen, meneer?’

‘In de opvatting van het vraagstuk en de ontwikkeling der verschillende stellingen vinden wij bewijzen van een zeer bijzonder talent. Maar een onvoldoende kennis van Inlandsche toestanden heeft u verblind tot verkeerde gevolgtrekkingen, zoodat de Redactie tot haar spijt....’ las van Heemsbergen voor de derde maal.

Hij nam werktuigelijk de papieren aan die de klerk hem toereikte.

‘Wist u het al, meneer?’ vroeg de man.

‘Wat?’

‘Dat Barkmans waarnemend president-landraad wordt op Tjadas?’

‘Wat?! 's niet mogelijk!’

‘Jawel meneer, 't staat onder de benoemingen in de “Java-Bode” van vandaag, ik heb het zelf gelezen, daarnet,’ verdedigde de klerk de geloofwaardigheid van het nieuws. ‘Hé Kitjil! geef eens even hier, de courant van den Heer President-landraad.’ Hij vouwde het blad open en wees van Heemsbergen de beide namen onder ‘Benoemingen en besluiten.’

‘Ziet u!’

Zonder te antwoorden ging van Heemsbergen naar de deur.

Op den drempel liep iemand tegen hem aan.

‘Dat is nog eens een tref - ik kom net van je vandaan. - Wat heb-je, dat je zoo wit ziet?’

De binnenkomende hield van Heemsbergen bij den arm vast.

‘Ah, meneer de Bakker!’

‘Wat heb-je?’ herhaalde de planter, hem aanziende.

‘Ik? niets. De warmte, denk ik.’

‘Zoo? nou. Kom even mee, zeg, ik moet je spreken. Hier, in mijn rijtuig maar. - Naar het hôtel, koetsier!’

Hij lei zijn zware hand op van Heemsbergen's knie.

‘Nou moet je niet beginnen met neen te zeggen, neem eerst den tijd om er eens kalm over te denken. - Luister je?’

Van Heemsbergen zag den planter aan.

‘Dat zaakje waar ik je verleden van gesproken heb - die neef van mijn vrouw en die Inlandsche meid die zich laat doorgaan voor zijn moeder, - daar moet nou in gehandeld worden. Hij is dood - eigenlijk toch nog plotseling. Van ochtend het telegram gekregen - ik had mijn man van zaken order gegeven, vat-je. - Nou - nou moet dadelijk het noodige gedaan worden, dat die meid, of die haar opstoken, ons niet vóor zijn. Zou jij...? Je hoeft den dienst niet uit, je kunt immers voor een jaar verlof buiten bezwaar van den lande aanvragen? Daar is niks mee bedorven; en ondertusschen kun-je een mooie duit verdienen.’

‘Ik doe het!’ zei van Heemsbergen.

De Bakker keek hem verrast aan.

- Waarachtig?! nou, dat doet me goddorie pleizier, gladweg ja zonder zeuren en zaniken! Over 't geld zullen we geen moeite hebben, denk ik, ik ben niet krenterig. Willen we maar meteen alles in orde maken?’

Het rijtuig hield stil op het hôtel-erf.

‘Nog één ding, van Heemsbergen. Wanneer kan ik rekenen dat je de zaak dan in handen neemt? We hebben geen tijd te verliezen. Kun je over een week alles hier in orde gemaakt hebben, en bij mij op de onderneming zijn?’

Zonder een seconde nadenkens antwoordde van Heemsbergen: ‘Ja.’

Kalimas was in rep en roer voor de viering van een dubbel feest: de koperen bruiloft op het landhuis, en het binnenbrengen van den oogst in de fabriek.

Van den morgen tot in den nacht, en dag aan dag was het er nu een drukte die hoe langer hoe haastiger bewegend al wijdere kringen maakte en al meer en meerderen mede trok; rondom werd alles er door in beroering gebracht.

De planter had over de tweehonderd gasten op het feest genoodigd. Om de honderd-en-vijftig, voor wie in de lange reeksen logeerkamers van het landhuis en de bijgebouwen geen plaats meer was, te herbergen, liet hij eene stad van lichte hutjes bouwen in den tuin.

De bamboe kwam bij zwiepende karren vol van de heuvels; een leger timmerlieden was aan den arbeid tusschen boschjes en bloeiende perken. In het leege pakhuis, dat in een werkwinkel veranderd was, zaagden, schaafden en hamerden de Chineesche meubelmakers; een twintigtal vrouwen zat tusschen luchtige bergen neteldoek en balen katoen gordijnen te naaien en lakens, en in de hoeken dreef als een dik-witte wolk de stuivende menigte vezelvlokjes der kapok, waarmee kussens gestopt werden.

Sedert een week al kwam van uit al de Chineesche toko's uit den omtrek van het spoor-station en uit de havenstad de proviand. De zware Inlandsche karren, die de oprijlaan afgeknerpt kwamen, waggelden onder de vastgesjorde bergen eten en drinken. Er stond al een bolwerk van wijnvaten en kisten mineraalwater in de groote loods en grijzige gletscher hield koel wat de hitte niet kon verdragen. Onophoudelijk kwamen Inlanders aanzwoegen met jachtbuit; gestrikte hertjes, in de val gevangen wilde zwijnen, trossen eendvogels, risten snippen, visch bij de fuik-vol. De vrouwen van Langean brachten hoopen lichtgetinte berggroenten en prachtig-bonte vruchten in de op hun hoofd evenwichtig wiegende rijstwannen. Een restaurateur uit Batavia, die een half dozijn Klingaleesche koks had meegebracht, stond gewichtig op te schrijven wat binnen kwam.

Achter op het erf werd een zwembassin aangelegd, in de schaduw van een boschje. Het leek een meer binnen steenen oevers: de waterleiding naar de fabriek was er voor verlegd en over een bedding van kiezel en houtskool, die het snelle

water louterde, werd een op de heuvels ontsprongen beek er heen gestuwd; de springende, schuimende waterval liet den zonneschijn dansen.

In en rondom het machinegebouw gonsde het van de drukte: de machinist was met zijn mandoers en zijn werkvolk bezig om de electrische kracht der groote dynamo in stroomen en stroompjes over het geheele erf te verdeelen. Bij het vallen van de schemering ontgloeiden de loodsen, het pakhuis en de hutjes-stad in ontelbare vonken-tinteling. De leiding voor de illuminatie was gereed. Overal tegen de boomen, langs de muren, de lange pilarenrijen, de daken kropen ijzeren strengen op die zich loswikkelden in uitschietende sprieten en slierten. Het was als een tienduizend-takkige reuzenwingerd, die de geheele week van feestnachten door in vurigen bloei zou staan.

Een menigte gasten waren al op het landhuis aangekomen, maar er werden er nog altijd meer verwacht, en op den urenlangen weg van Kalimas naar het station was het een onophoudelijk komen en gaan van rijtuigen. De staljongens draafden met kudden hitjes naar de haltes, en de Chinees van Kaliwangi had werk om voer genoeg bijeen te krijgen voor al de gestationneerde dieren.

Onderwijl heerschte even groote bedrijvigheid in de fabriek, waar alles op orde werd gebracht voor het maal-feest.

De nieuwe machine was opgesteld; de mandoer, die er zeer trotsch op was, had het staal en het koper gepoetst dat het wemelde van lichtjes in elken zonnestraal. Aan de hooge muren hadden de witters geen handbreed goor gelaten, blank als suiker stonden zij nu te prijk. De steenen vloer was schoongebezemd en gedweild, stroomen water hadden de goten gereinigd waar het zoete sap door zou loopen. Reeds was de machinerie geprobeerd; zeker en zuiver greep alles in elkander; het groote ijzeren lichaam, de sterke arbeider, de Rietkneuzer en Bereider-van-zoetigheid werd wakker uit zijn maandenlangen slaap; hij haalde gapend zijn longen vol stoom, spande zijn stalen zenen en spieren, en beproefde zijn gewrichten eens.

De mandoers liepen intusschen de dessa's in den omtrek af, om de mannen aan te porren, die met hun buffelkarren het riet moesten halen uit het veld. Zij keken de logge wagens na of er niets haperde aan wielen en dissels, en lieten

de buffels, voor den aankoop waarvan Kalimas het geld had voorgeschoten, aandrijven uit den kuil waar zij lagen te wentelen; overkorst met groenbruine modder kwamen de logge beesten er aan gestapt, langzaam, of het herdertje met zijn zwiependen bamboe-tak ook nog zoo dreef en schreeuwde.

De dessa-lieden begonnen zich nu ook voor te bereiden op het feest, want het was voor hen zoo goed als voor de Europeanen. Hier gold geen nooden bij name, de geheele streek was op Kalimas te gast en wie kwam zou welkom zijn. De vrouwen haalden de feestkleeren uit de beschilderde kist waar zij in geur van bloemen en akhar-wangi-wortels lagen; en wie ze naar het pandhuis had gebracht verkocht huisraad en veld-gereedschap om ze weer in te lossen. De goudsmid had druk werk met het nazien van oorknoppen en boezemnaalden; de mannen zaten des avonds op de bale-bale hun kris-scheede te polijsten en het sierlijk gesneden gevest. Er werd veel rijst geweekt en tot poeder fijn gewreven.

De warong-houders en zoetigheid-venters, een dagreis in het rond, verheugden zich tegelijk op pleizier en op duitenwinnen; zij kwamen de wegen af, te voet en in schommelende karretjes, om hun kramen op te slaan aan den ingang van het erf.

Een dalang, beroemd om zijn welsprekendheid en zijn vernuft, en om de vaardigheid waarmee hij zonder een enkel maal te blijven steken de veelhonderd-regelige verzen der oude wayang-drama's opzegde, was op de komst. En de mare ging hem vooruit van de kostbaarheid zijner vele vergulde en beschilderde poppen, van den vollen klank van zijn gamelan, door behendige muzikanten bespeeld, en van de schoonheid zijner danseressen in veelverwige kleedij.

Zoo uit zijn eenzelvig, van gedachten strafgespannen bestaan op Soemberbaroe komend, voelde van Heemsbergen zich door dat getier van weelderig sterk leven overstelpt als door een uitbarsting van elementen: hij begreep voor het eerst hoe geweldig eene kracht het geld is. Tot nog toe was dat maar een afgetrokken denkbeeld voor hem geweest. Als student had hij, eenmaal aan het voorzichtig gezag van zijn voogd ontkomen, zonder rekenen zijn erfdeel uitgegeven. Of dat nu onder den vorm van een rijk huwelijk of onder dien van een goede betrekking, of van wagen en winnen met zijn talenten

kwam, kómen zou het geld later toch. Met die verzekerdheid in zijn gedachten liet hij er zich verder weinig aan gelegen liggen: zijn verlangen ging naar andere dingen uit. De rijkdom echter, zooals hij dien nu zag, was niet meer een gerief, een persoonlijk genoegen voor den bezitter, maar een maatschappelijke macht. Hij stond er tegenover zoo als een bewoner van groene weide-streken, die van zijn leven wel eens over de macht van het binnenaardsche vuur heeft gehoord, zou staan tegenover een vulcaan in werking; de natuur der dingen, de gestalte der maatschappij werd er door veranderd in zijne voorstelling. Hij vroeg zich verbaasd af hoe hij zoo lang tusschen hersenschimmen had kunnen leven als tusschen werkelijke dingen?

Over den driemaal verscheurden en weer opnieuwbegonnen brief heen, waarin hij Ada zijn afwijken van den mèt haar gekozen weg verklaarde, schreef hij een triomfanten tweeden, een loflied op den planter op Kalimas, op de advocatie, op den rijkdom te winnen door wie wagen wil.

Een van de employé's-woningen was voor hem ingericht. Van uit zijn kamer zag hij den onophoudelijken stroom van menschen en dingen naar het landhuis stuwen. Hij zag het erf druk als een markt en een losplaats, de gebukte lastdragers waggelbeens zwoegend, het draven van werkvolk en opzichters, het aankomen van scharen feestelijk ingehaalde gasten. Als hij naar Kaliwangi ging, naar Soemberbaroe en Langean, en de dessa's in den omtrek waar hij zekerheid zocht in de zaak van den planter, zag hij hoe een geheel volk zich opmaakte tot vreugde: van de heuvels af zag hij het land rondalom, de hoogten, de vlakte, de kust, naar Kalimas toe bewegen.

De onderneming dijde door zijn beschouwing uit tot een rijk, de planter werd een koning, een prachtig Oostersch vorst, en wat zijn oogen zagen was zijn: de menschen, want zij werkten in zijn dienst, met hun hoofd of met hun lijf of met hun geld, en zij kregen hun brood en hun vreugde uit zijn hand; de dieren, want zij trokken zijn lasten en ploegden zijn schat; de aarde, want zij moest zijn riet dragen; de rivier, want zij moest zijne machines drijven. Scheen het niet of de zon-zelve, de louteraarster van den grond, de optrekster van dampen, de brengster van zoete rijpheid, zijn cijnsplichtige bondgenoot was?

Nu zette de koning zijn poorten open, en over het geheele land stroomde zijn macht in vreugde uit.

‘Rijkdom is in onzen tijd wat het vorstelijk gezag in de middeleeuwen was en het aanvoerderschap over krijgsbenden in het begin van onze beschaving - het uiterlijk-kenbaar teeken van den sterkste naar-den-geest. De door-zich-zelf geworden Rijkaard is als de koning, de krijgsman, de heerscher, de held, de tijdelijk-hoogste type van het ras, de oudste zoon des Levens.’

Dat was de gedachte die hij die eerste week van zijn leven op Kalimas in zich voelde ontkiemen, opschieten en groeien, tot zij alle andere overschaduwde.

AUGUSTA DE WIT.

(*Wordt vervolgd.*)

Poëzie en arbeid.

Arbeit und Rhythmus von Dr. Karl Bücher, ord. Professor der Nationalökonomie an der Universität Leipzig. Dritte, stark vermehrte Auflage. Leipzig, Teubner, 1902.

Overoud is de vraag naar den oorsprong der poëzie. Van Aristoteles tot Nietzsche heeft zij de meest verschillende antwoorden uitgelokt. Aan theorieën en constructies, wisselend naar gelang van het aesthetisch of wetenschappelijk standpunt van de denkers die haar het aanzijn schonken, geen gebrek. De meeste lijden, naar het mij voorkomt, aan deze cardinale fout dat zij het punt van uitgang zoeken in de aesthetische categorieën der beschaafde volken, der cultuurdragers van ouden en nieuwen tijd, in plaats van ook op dit duister en ongebaand terrein de methode te volgen, die op verwant gebied zoo verrassende uitkomsten heeft opgeleverd en die men de methode der projectie zou kunnen noemen. Wanneer wij tegenwoordig omtrent den oorsprong, het wezen en de ontwikkeling der taal zoo veel helderder voorstellingen hebben dan voór een kwart eeuw, dan is die reusachtige vooruitgang in onze kennis - juister gezegd, in ons inzicht - in de eerste plaats hieraan te danken, dat het onderzoek gevestigd is geworden op den grondslag der physiologie en der individueele psychologie, en, wat daarmede in het nauwste verband staat, dat de jongere en jongste phasen der taalontwikkeling, de levende talen en hier wederom bovenal de moedertaal, het waarnemingsobject zijn geworden, om het aldus opgevangen licht te projecteeren in de nevelen van een grijs verleden. De godsdienstwetenschap

acht het niet beneden zich, bij de animistische natuurgodsdiensten van Negers en Roodhuiden ter schole te gaan, om de verklaring te vinden van zooveel wat ons in de poëtische verhalen der oude dichters en in de theologische stelsels der priesterscholen raadselachtig schijnt, van zooveel ook wat in de ethische godsdiensten slechts verstaanbaar is als rudiment. Ook voor de litteratuurwetenschap belooft deze methode rijke winst. Ook zij zal de poëzie moeten trachten te begrijpen in haar oorsprong en geleidelijke ontwikkeling, door haar te beluisteren op de primitiefste trappen van haar tegenwoordig bestaan, bij de natuurvolken derhalve en bij de wilden van onze Europeesche samenleving, de kinderen. De eentonige wijzen der Andamaneezen, die slechts uit de rhythmische aaneenschakeling van denzelfden toon bestaan, het 'Slaap, kindje, slaap' van de moeder die haar baby in slaap sust, zijn wel niet de geestelijke, maar zeer zeker de 'entwicklungsgeschichtliche' voorouders der verfijnde moderne lyriek. Ook hier geldt het woord, dat Herder zijn tijdgenooten toeriep, toen hij de volkspoëzie uit haar sluimering wekte: 'So Ihr nicht werdet wie die Kinder, ist weder Tempe noch Elysium für Euch.' Inderdaad zijn de, tot dusver trouwens vrij bescheiden, uitkomsten van het ethnologisch onderzoek niet zelden in treffende tegenspraak met de gangbare aesthetische theorieën omtrent den oorsprong der dichtkunst. Terwijl, om dit met een enkel voorbeeld toe te lichten, W. Scherer het erotische als 'ein Urmoment der Poesie' beschouwt en, tot zekere hoogte denkbeelden van Darwin verwerkend, in het oorspronkelijk lyrisch gedicht 'sprachliche Ausbildung uralter Lockrufe' ziet, dat de voorstelling van het liefdegenot bij voorbaat wekt en door de bekoring van spraakklank en rhythme tracht te versterken[1)], moet E. Grosse constateeren dat in de poëzie der natuurvolken het erotische element nauwelijks een rol speelt[2)].

Een theorie omtrent den oorsprong der poëzie zal, om op waarschijnlijkheid aanspraak te kunnen maken of althans voor ernstige discussie vatbaar te zijn, aan twee eischen moeten beantwoorden: zij zal 1o. gevormd moeten zijn langs empirischen weg, m.a.w. moeten berusten op de gegevens van

1) *Poetik* (Berlin 1888), blz. 89, 91.
2) *Die Anfünge der Kunst* (Freiburg u. Lpzg. 1894), blz. 233.

historische en ethnografische navorsching, en zij zal 2o. begrijpelijk gemaakt moeten worden door het aantoonen van de werking van psychophysische factoren, anders gezegd van den invloed van zekeren uitwendigen drang, die nergens pleegt te ontbreken waar we nieuwe levensvormen zien optreden. Beide genoemde eischen worden, naar ik meen, bevredigend vervuld door de hypothese, die ik hier in korte trekken wensch uiteen te zetten. Zij is voortgekomen niet uit het atelier van een litterator of aestheticus, maar uit de werkplaats van een econoom, van den bekenden Leipziger hoogleeraar in de staathuishoudkunde K a r l B ü c h e r. Onder den titel *Arbeit und Rhythmus* gaf Bücher in 1897 in de verhandelingen der Saksische 'Gesellschaft der Wissenschaften' een reeks van belangwekkende waarnemingen, voortgekomen uit onderzoekingen over de oude vormen van arbeidsvereeniging en arbeidsgemeenschap, zich vertakkende zoowel naar het gebied der physiologie en psychologie als naar dat der taalwetenschap en muziek, en ten slotte leidende tot een nieuwe theorie over het ontstaan der poëzie. In 1899 verscheen het geschrift, geheel omgewerkt, als zelfstandig boek, en de omstandigheid, dat in dit jaar een derde druk, opnieuw sterk vermeerderd, het licht kon zien, pleit genoegzaam zoowel voor de beteekenis van Bücher's werk, als voor de belangstelling waarmede het is ontvangen. Bücher dan vindt den oorsprong der poëzie in den arbeid, of, om zijn resultaat aanstonds nauwkeuriger te preciseeren, rhythmische lichaamsbeweging, in 't bijzonder die lichaamsbeweging die zich als arbeid kenmerkt, heeft volgens hem geleid tot het ontstaan der dichtkunst.

I.

De *horror laboris*, de arbeidsschuwheid, is een van de meest geijkte punten van uitgang voor de zoogenaamde 'Wirtschaftsgeschichte'. De economische ontwikkeling begint volgens de heerschende opvatting met een toestand, waarin de arbeid werd verafschuwd als drukkende last. Voor die opvatting scheen al dadelijk de taalwetenschap te pleiten: immers, in een geheele reeks van talen hebben zich de uitdrukkingen voor 'arbeid' uit het begrip 'nood, moeite, leed'

ontwikkeld, zoo het Grieksche *πονος*, het Latijnsche *labor*, het Fransche *travail* en ons woord *arbeid* zelf. Het Germaansche woord leidt volgens de meest aannemelijke etymologie tot de oorspronkelijke beteekenis ‘werk van een knecht’, wat goed overeenkomt met de mededeeling van Tacitus, dat de vrij geboren Germaan den arbeid aan de onvrijen overliet.

De uitkomsten der ethnografie schenen in dezelfde richting te wijzen: de luiheid der natuurvolken is algemeen erkend, slechts dringende nood of dwang brengt hen tot een met tegenzin verrichte werkzaamheid, ‘paresse et sauvagerie sont synonymes’. Eindelijk meende men van hier uit een aantal sociale verschijnselen te kunnen verklaren: het bestaan van geheele roovervolken, de slavernij, den bruidkoop, de overlading der vrouwen in de oorspronkelijkste beschavingstijdperken.

Terecht heeft Bücher er echter op gewezen, dat deze constructies, die van de niet zeer vleiende meening uitgaan dat onoverwinlijke traagheid 's menschen oudste erfdeel is, bedenkelijke leemten vertoonen. Men mag vragen: hoe heeft de mensch zich dan ooit kunnen verheffen boven het niveau van het vruchten samenlezende en wortels uitgravende dier? Het bestaan van roovervolken onderstelt toch, indien het ambacht de kosten zal dekken, dat er andere volken werken en voorraad verzamelen. En wat de slavernij betreft, wier opvoedend karakter men geroemd heeft, de geschiedenis wijst overal op een oudsten toestand, waarin meester en knecht gemeenschappelijk aan den arbeid deelnemen; eerst langzamerhand wordt de arbeidslast uitsluitend op de schouders van den onvrije gewenteld, terwijl de heer zich in zijn vruchten mag vermeien, waarvan dan het natuurlijk gevolg is minachting van den arbeid en toenemende luiheid van den heerenstand.

Feitelijk is het leerstuk van 's menschen ‘aangeboren traagheid’ een *fable convenue*, wier oorsprong, gelijk die van zoo menige andere, gezocht moet worden in de door niets te rechtvaardigen neiging om de sociale en ethische begrippen van onze cultuurwereld op te dringen aan de primitieve toestanden van menschelijke beschaving. Is dan het begrip ‘arbeid’ iets absoluuts en onveranderlijks? Is de arbeid steeds geweest, wat wij er onder verstaan, de beweging die

een buiten haar liggend nuttig doel beoogt, van spel, sport, kunstbeoefening, lichaamsbeweging van anderen aard streng gescheiden? Is de grens tusschen arbeid en andere menschelijke werkzaamheid van meet af aan zoo scherp afgebakend geweest als in onze moderne maatschappij? Op zulke vragen geeft nauwkeurige waarneming van het leven der natuurvolken een zeer beslist ontkennend antwoord. 'Der Naturmensch', zegt Ratzel, 'leistet, im ganzen genommen, oft ein nicht geringeres Mass von Arbeit als der Kulturmensch; aber er leistet sie nicht in regelmässiger Weise, sondern gewissermassen sprungweise und launenhaft... Die angespannte, regelmässige Arbeit, das ist es, was der Naturmensch scheut'[1]. Deze uitspraak wordt door talrijke berichten van betrouwbare reizigers bevestigd. Tusschen nuttige bezigheid en vermaak, tusschen spel en arbeid kent de natuurmensch geen essentiëel verschil; hij kent beroepsdwang noch maatschappelijken plicht: zijn werkzaamheid wordt dus slechts bepaald door zijn eigen onmiddellijke behoeften, maar de bevrediging dier behoeften is dan toch afhankelijk van zijn eigen arbeid enkel en alleen. Moge het leven der wilden, bij dit volslagen gebrek aan regelmaat en voorzorg, aan tijdsverdeeling en gezette afwisseling tusschen bezigheid en rust, naar onze opvatting plan- en doelloos zijn, onjuist is het hun kortweg arbeidzaamheid te ontzeggen. Livingstone vat zijn waarnemingen ten opzichte van de Negers aldus samen: 'Mijn lang verblijf hier geeft mij gelegenheid op te merken dat de mannen zoowel als de vrouwen bijna voortdurend bezig zijn. De mannen vlechten matten, weven of spinnen. De eenige tijd van den dag, dat de menschen niets uitvoeren, is 's morgens tegen zeven uur: dan komen allen samen en gaan zitten, om de eerste zonnestralen te begroeten, maar ook van dien tijd maken ze dikwijls gebruik om kralen te rijgen'[2]. Van soortgelijken aard zijn de mededeelingen omtrent Nieuw-Zeeland, Nieuw-Guinea, Guyana en van elders, zoodat wij het recht hebben, ook voor den oortoestand van de Europeesche samenleving tot hetzelfde te besluiten. Niet

1) Ratzel, *Völkerkunde* II, 120.
2) Livingstone, *Letzte Reise* (hersg. von Waller), blz. 265 (geciteerd door Bücher blz. 8 noot).

de arbeid ontbreekt in het bestaan van den primitieven mensch, maar de geregelde arbeid die bezit ten doel heeft. De hoeveelheid arbeid die verricht wordt is op zich zelf beschouwd zeer aanzienlijk, en het is op zijn minst genomen twijfelachtig, of die arbeid als drukkende last wordt gevoeld. Wel schijnt, uit een technisch oogpunt gezien, de primitieve arbeid uiterst lastig: immers, terwijl de technische hulpmiddelen hoogst onvolkomen zijn en de arbeidswijze daardoor meestal zeer omslachtig wordt, hebben toch - wat niet over 't hoofd gezien mag worden - de voortbrengselen der natuurvolken, voor zoover zij op zekeren duur zijn berekend, een beslist artistiek karakter. Een schijnbare tegenstrijdigheid, die echter haar verklaring vindt juist in den voornamen prikkel die bij de natuurvolken den arbeidsdrang wekt: de persoonlijke eerzucht. Den roem, dien in onze maatschappij de artist of de geleerde door zijn werk kan verwerven, oogst de natuurmensch door de vervaardiging van een kunstvol sieraad of een wapen dat hem onderscheidt boven den grooten hoop van zijn stamgenooten. En het vooruitzicht van eer en roem bevleugelt de vreugde in het scheppen. Zoo is het dan ook te verklaren, dat naast het verrichten van veel werk, dat ons overtollig schijnt, bij de natuurvolken onlust en tegenzin onmiskenbaar zijn, waar het de dagelijks terugkeerende eenvormige, maar omslachtige bezigheden geldt die elke gedachte aan artistieke uitvoering buitensluiten, b.v. de toebereiding van het voedsel. Hier wordt inderdaad de arbeid slechts verricht, wanneer de behoefte van 't oogenblik dit vereischt. Maar verricht wordt ook deze arbeid, en wel met de armzaligste hulpmiddelen, die geduld en volharding en lichamelijke inspanning op een zware proef stellen. Nu is er een belangrijke factor, die den primitieven mensch steunt in zijn pogingen om zijn afkeer van regelmatigen arbeid te overwinnen; die factor is de r h y t h m i s c h e r e g u l e e r i n g v a n d e n a r b e i d.

II.

De werkzaamheid van het kind is spel: stelt men het een ernstig, alleen door volharding te bereiken, doel, dan zal men doorgaans kunnen opmerken dat dezelfde bezigheid, die

het zoo aanstonds nog met pleizier verrichtte, onlust en tegenzin wekt. Langdurige opvoeding is noodig om plichtbesef te doen treden in de plaats van luim, volharding in de plaats van onbestendigheid. Ook de natuurvolken toonen een voor ons gevoel haast onbegrijpelijke voorliefde voor bezigheden, die wij onder de rubriek 'spel' plegen te brengen. Het is algemeen bekend dat de wilden verwoede dansers zijn: zij dansen hartstochtelijk, dikwijls totdat hun kracht uitgeput is en zij met bloedig schuim op den mond neervallen. Daardoor wordt althans zooveel duidelijk, dat niet vrees voor lichamelijke vermoeienis de beweerde 'arbeidsschuwheid' van den wilde kan verklaren. Wij hebben voorts betrouwbare getuigenissen in menigte, die ons het bewijs leveren dat tusschen dans en arbeid en omgekeerd de overgang bij natuurvolken bijna onmerkbaar is[1]. Men mag dus a priori vermoeden, dat dezelfde eigenaardigheid, die de voorliefde van den natuurmensch voor den dans verklaart, ook een rol zal spelen in zijn manier van arbeiden en dus waarschijnlijk van invloed geweest is bij de ontwikkeling van den menschelijken arbeid. Inderdaad is zulks dan ook het geval. Het gemeenschappelijke element van den dans en de primitieve wijze van productie is hun a u t o m a t i s c h karakter.

Ook de eenvoudigste arbeidstaak vereischt, naast de spierbewegingen die haar kenmerken, zekere inspanning van den geest, die men meestal overleg noemt. Lichamelijken arbeid met overleg verrichten, beteekent eigenlijk zooveel als het toepassen van de technische middelen, waardoor het doel dat men nastreeft op de meest volledige wijze wordt bereikt. Wanneer het kind en de primitieve mensch het gewoonlijk niet lang uithouden bij een zelfde bezigheid, dan ligt de oorzaak zeker niet in de eerste plaats in de lichamelijke vermoeidheid, maar in de voortdurende geestelijke inspanning. Er bestaat echter een middel om de spanning der oplettendheid tot een minimum te herleiden: te weten het tot stand brengen van automatische of zuiver machinale bewegingen. Gelukt het, het verbruik van kracht bij den arbeid zoo te regelen, dat begin en einde van dezelfde spierbeweging steeds binnen dezelfde grenzen blijven, m.a.w. dat elke beweging

1) Bücher blz. 295 vv.

in gelijke tusschenpoozen en met gelijke sterkte wordt verricht, dan is verkregen wat we oefening noemen. Hoe geringer de oefening, hoe vermoeiender de arbeid. Zoo wordt dus de arbeid, zoodra hij in veelvuldige gelijkmatige herhaling van dezelfde beweging bestaat, uitteraard rhythmisch. Hierbij is echter nog iets anders in 't oog te houden. Elke arbeidsbeweging is uit minstens twee elementen saamgesteld, een sterker en een zwakker: heffing en daling van den arm, spannen en inhalen, enz. Dit versterkt en vergemakkelijkt tevens den rhythmischen gang van den arbeid, dien wij allen kennen en dien wij vooral kunnen waarnemen bij die bezigheden, waarbij de aanraking van het materiaal door het werktuig een geluid te voorschijn roept. De smid, de blikslager, de ketellapper laten hun hamer in denzelfden takt op het metaal neervallen; de schaaf en zaag van den timmerman, de beitel van den steenhouwer weerklinken in gelijkmatige intervallen; rhythmisch plaveit de straatmaker de straat, rhythmisch schrobt de meid de gang, rhythmisch snijdt de maaier met zijn zeis het gras af; zelfs bij het opladen van zand op een wagen is duidelijk een toonrhythme waar te nemen. Het sterkst komt het arbeidsrhythme en het daaruit zich ontwikkelend toonrhythme natuurlijk uit bij het hoorbaar samenwerken van verschillende arbeiders: men denke slechts aan het dorschen met den dorschvlegel, waarbij de juiste takt eerst door den gemeenschappelijken arbeid van drie of vier wordt te weeg gebracht. Maar ook bij gemeenschappelijke werkzaamheden, die zonder geluid worden verricht, is de rhythmische beweging een belangrijke factor van hooge economische waarde, daar zij tot wedijver aanspoort en dus de productiviteit verhoogt. En ten slotte, ook de stille individueele arbeid, waarbij dus zoowel de steun van het geluid als de dwang van wederkeerige aanpassing ontbreken, gaat rhythmisch in zijn werk. Men lette slechts nauwkeurig op het breien, het naaien, het zaaien, het hooien, het snijden van het koren met de sikkel, het omspitten van den grond met de spade, het vouwen der vellen door den boekbinder, het tellen van geld door den kassier - overal valt gelijkmatigheid der bewegingen waar te nemen, overal wordt een streven zichtbaar, om samengestelde of langere bewegingen te splitsen in enkelvoudige en kortere, en om zoodoende het verbruik van kracht

precies aan te passen aan den gevorderden arbeid[1]. Wij mogen derhalve neiging tot rhythmische beweging constateeren voor alle arbeidsverrichtingen, die gelijkmatig herhaald worden en die, zooals de ondervinding leert en trouwens volmaakt begrijpelijk is, veel vermoeiender zijn dan afwisselende werkzaamheden. Dat het rhythme in de menschelijke natuur ligt, wist reeds Aristoteles. Dat de werkzaamheid van de longen en van het hart, de beweging van armen en beenen bij het loopen onder normale omstandigheden rhythmische tendenz vertoonen, leert de physiologie.

Het laat zich nu reeds theoretisch aannemelijk maken, dat naarmate wij verder terug gaan in de geschiedenis der beschaving, de beteekenis van het arbeidsrhythme grooter moet geweest zijn. Immers, de naakte mensch voert rhythmische lichaamsbewegingen met meer gemak uit dan de bekleede; maar vooral: waar op lagere beschavingstrappen zoo veel, wat bij ons met doeltreffende werktuigen in enkele minuten geschiedt, overgelaten aan de ruwe spierkracht van handen en voeten, tot een arbeid van langen adem wordt, moet daar de langdurige, gelijkmatig verloopende en daarmee tot rhythmische beweging uitlokkende werkzaamheid uitteraard een gewichtiger rol spelen dan in onze maatschappij. Betrouwbare getuigen zijn daar, om ten opzichte van de natuurvolken die onderstelling ten volle te bevestigen. Wat de oude Meiners ruim een eeuw geleden van de Negers opmerkte: ‘Sie mögen gehen, tanzen, singen, spielen oder arbeiten, so thun sie alles nach dem Takt, den die dümmsten Neger ohne allen Unterschied viel genauer beobachten, als unsere Soldaten und Tonkünstler nach langer Beobachtung und Uebung’, is met meer preciesheid herhaald door tal van nieuwe waarnemers.[2] Van de Arabieren verhaalt een Engelsch reiziger, dat zij het fijnstampen van de koffieboonen in de vijzel ‘op rhythmische wijze volvoeren, gelijk al hun arbeid’; een Duitsch reiziger bericht van den ‘taktmässigen Lärm der Tapaklöppel’, dien hij even kenmerkend noemt voor een Polynesisch dorp als voor onze dorpen in den herfst het geluid van den dorschvlegel. Doch genoeg. Men mag zonder

1) Bücher, blz. 30.
2) Bücher blz. 31 vv.

overdrijving zeggen: de wijd verneembare, gelijkmatige klank van den dagelijkschen arbeid is het sprekende kenmerk van vreedzaam menschelijk samenleven. ‘Wie der Dreitakt des Dreschflegels zu dem in winterlicher Ruhe daliegenden deutschen Dorfe, so gehört das regelmässige Klopfen der Färber zur sudanesischen Stadt, der laute Schall des Tapaschlägels zur Niederlassung des Südseeinsulaners, der dumpfe Ton der Reisstampfe zum Campong der Malayen, der Gleichklang des hölzernen Getreidemörsers zum Negerdorfe, das helle Läuten des Kaffeemörsers und das schwerfällige Geräusch der Handmühle zum Zeltdorfe der Beduinen’[1]. Men begrijpt, hoe de profeten van het Oude Testament, om met dichterlijke aanschouwelijkheid den ondergang van een stad aan te duiden, het geluid van den molen en het lied van den druiventreder laten verstommen.

III.

Wat is natuurlijker en meer voor de hand liggend dan versterking van de rhythmische arbeidsreguleering door de menschelijke stem? Vooral natuurlijk, maar allerminst uitsluitend, bij werkzaamheden die geen geluid, dus geen toonrhythme, verwekken.

In plaats van de menschelijke stem is ook een muziekinstrument een vaak gebezigd hulpmiddel. De Maleiers roeien op de maat van de tamtam. In China, in Soedan en elders worden heerendiensten bij trommelslag verricht. Een doedelzak begeleidde vroeger in de Russische Oostzee-provinciën het snijden van het koren door de lijfeigen boeren. Men denkt daarbij onwillekeurig aan de oude sage van Amphion of aan de mededeeling van Pausanias, dat de stad Messene gebouwd en bevestigd is geworden onder begeleiding van muziek. Een interessante groep in terracotta, gevonden op de plek van het oude Thebe, vertoont vier vrouwen naast elkander aan een baktrog, blijkbaar deeg tot brooden knedende, terwijl een vijfde er bij staat en op de fluit blaast. De juiste verklaring wordt verzekerd door het oude bericht, dat de Etruskers zoowel bij het kneden van het deeg als bij den vuistkamp

1) Bücher, blz. 36.

en zelfs bij de geeseling van slaven hun bewegingen regelden naar de maat van de fluit.[1)]

Voor ons doel van grootere beteekenis is echter de n a u w e v e r b i n d i n g v a n a r b e i d e n g e z a n g, die men mag wel zeggen over de gansche aarde verbreid is, zij het dan ook niet bij alle volkeren in dezelfde mate. Een paar berichten, aan verschillende beschavingsvormen ontleend, mogen ter illustratie dienen. 'Die Aegypter (zoo leest men in Baedeker's Egypte[2)] halten sich für ein ganz besonders musikalisch begabtes Volk, und in der That wird es dem Reisenden sofort auffallen, wie viel er singen hört. Der Aegypter singt, wenn er in sich versunken auf seinen Fersen hockt oder auf einer Strohmatte ausgestreckt am Boden liegt, wenn er hinter seinem Esel herspringt, wenn er Mörtel und Steine am Baugerüste emporträgt, bei der Feldarbeit und beim Rudern; er singt allein oder in Gesellschaft und betrachtet den Gesang als eine wesentliche Stärkung bei seiner Arbeit und als einen Genuss in seiner Ruhe. Es fehlt diesen Liedern eigentlich die Melodie; sie werden alle in bestimmtem Rhythmus.... durch die Nase gesungen und zwar so, dass unter sechs bis acht Haupttönen vom Sänger beliebig gewechselt wird, je nachdem gerade seine Seelenstimmung ist. Der Charakter dieser so entstandenen Melodie ist sehr monoton und für ein europäisches Ohr ohne Wohlklang.' Van de negers aan den zuidelijken oever van de Victoria Nyanza wordt meegedeeld: 'Bei allen Arbeiten ist es üblich, dass gesungen wird. Trugen die an der Station Muanza beschäftigten Leute Steine oder Gras, so lief stets ein Mann längs, vor oder hinter dem Zug, der unter tanzartigen Bewegungen vorsang, worauf dann der ganze Zug einfiel. Bei grosser Anzahl von Leuten erklangen diese Lieder trotz ihrer Einförmigkeit melodisch, oft mit einer etwas melancholischen Klangfarbe.'[3)] Een bericht van de Molukken luidt vertaald als volgt: 'De menschen zingen en dansen niet slechts onvermoeid bij hun gezellige bijeenkomsten, die dikwijls twee-

1) Bücher blz. 39 v. 242 v. 280. De bedoelde terracottagroep is afgebeeld vóór de derde uitgaaf van Büchers boek.
2) I, blz. 24 (gec. bij Bücher blz. 43 v.).
3) P. Kollmann, *Der Nordwesten unserer ostafrikanischen Kolonie* (Berlin 1898). blz. 117 (gecit. bij Bücher, blz. 44.).

of driemaal 24 uren duren, maar ook elke gemeenschappelijke arbeid in het bosch, op het veld enz. gaat vergezeld van gezang. De dragers, die den niet altijd lichten reiziger in een draagstoel door het woud of over smalle en glibberige bergpaden sleepen, zingen, ook wanneer hun het zweet tappelings langs het heele lichaam loopt, onvermoeid, niettegenstaande den last en de hitte, zoo ook de roeiers.'[1] Soortgelijke waarnemingen zijn gedaan bij de boschnegers in Guyana, de Caraïben in Midden-Amerika, de Zuidzee-eilanders e.a.; alle komen hierop neer, dat er kenmerkende gezangen bestaan voor de verschillende dagelijksche arbeidsverrichtingen. Het minst schijnen de Indianen die neiging te bezitten. Over 't algemeen mag echter gezegd worden dat het innige verband tusschen arbeid en gezang het sterkst optreedt bij die volken, die op den laagsten trap van ontwikkeling staan. Geheel verdwenen trouwens is het arbeidslied nergens. Men hoore b.v. wat de bekende dichteres Annette von Droste-Hülshoff van Nederduitsch gebied weet te verhalen: 'Obwohl sich keiner ausgezeichneten Singorgane erfreuend, sind die Paderborner doch überaus gesangliebend; überall, in Spinnstuben, auf dem Felde hört man sie quinkelieren und pfeifen; sie haben ihre eigenen Spinn-, ihre Acker-, Flachsbrech- und -rauflieder; das letzte ist ein schlimmes Spottlied, das sie nach dem Takte des Flachsraufens jedem Vorübergehenden aus dem Stegreif zusingen.'[2] Liever dan nog andere getuigenissen aan te halen van Germaansche, Romaansche of Slavische volken - de laatste vooral liggen voor 't grijpen - wil ik er ten slotte op wijzen dat ook de oude Grieken voor verschillende bezigheden afzonderlijke gezangen gekend moeten hebben, wier blijkbaar overoude namen reeds de Alexandrijnsche geleerden niet meer begrepen.[3] Het snijden van het koren, het fijnstampen der gerstekorrels, het malen van het graan met den handmolen, het druiventreden, het wolspinnen hadden hun bijzondere liederen.

De vraag rijst of kan ten minste rijzen: welke van de beide factoren, die bij het hier besproken verschijnsel een rol

1) W. Joest, *Internat. Archiv f. Ethnographie* V, 4 (gecit. bij Bücher, blz. 46 v.).
2) *Letzte Gaben*, blz. 261 (gecit. bij Bücher, blz. 48).
3) Vgl. Bergk, *Griech. Litteraturgesch.* I, 352 v.; Bücher blz. 49 v.

spelen, is het oorspronkelijke, het leidende element, de arbeidsbeweging of het gezang? De onderstelling kan zeker niet ongerijmd heeten, dat de muziekale begeleiding van den arbeid niet slechts het doel heeft, het arbeidsrhythme te ondersteunen, maar dat ook omgekeerd de maat van de gespeelde melodie of van het gezongen lied reguleerend werkt op den tijdduur der arbeidsbewegingen. Toch zou die onderstelling onjuist zijn. Ongetwijfeld is de arbeidsbeweging het oorspronkelijke, de muziekale begeleiding het secundaire, eerst door den rhythmischen gang van den arbeid te voorschijn geroepen en zich richtende naar het tempo der verschillende arbeidsverrichtingen. Voor die opvatting pleit de waarneming zeer nadrukkelijk, dat het geheele verschijnsel niets te maken heeft met den meerderen of minderen muziekalen aanleg van een volk: de melodie is volkomen bijzaak, evenals trouwens de tekst, die somtijds slechts uit zinlooze klanken en uitroepen bestaat, die ‘mit Grazie in infinitum’ herhaald worden; van beteekenis is alleen en uitsluitend het rhythme. Het refrein van sommige volksliederen heeft daarvan ook in het moderne Europa nog de sporen bewaard: zoo b.v., wanneer in een barcarole van de Illyrische kustschippers elk couplet begint en eindigt met ‘Pisombo, Pisombo!’ een volmaakt zinloos woord, dat slechts de beweging der roeispanen kenmerkt.[1)] Nu is echter het rhythme - daarover aanstonds nader - niet *von Haus aus* in de taal aanwezig geweest, evenmin als in de muziek. Het komt van buiten, en wat ligt meer voor de hand dan zijn oorsprong te zoeken in de lichaamsbewegingen? In overeenstemming daarmede is, dat elke arbeid, elk spel, elke dans zijn speciaal lied heeft, dat bij geen andere gelegenheid gezongen wordt, m.a.w. dat afhanhankelijk is van de rhythmische lichaamsbeweging, die het vergezelt. Ja, de differentieering gaat nog verder. Bij zeer primitieve volken, b.v. de Eskimo's en enkele Australische stammen, heeft bijna iedereen zijn eigen lied: de reden ligt vermoedelijk in het verschil der individueele lichaamsbewegingen naar gelang van grootte, kracht, behendigheid enz.[2)] Ook hieruit blijkt eindelijk de rhythmische onzelfstandigheid

1) Bücher blz. 212 v. (nr. 149).
2) Grosse, *Anfänge der Kunst* blz. 263 v.; Bücher blz. 42.

van deze gezangen, dat, zoodra zij losgerukt worden uit den wortel waaruit zij zijn ontsproten, den arbeid, kunstmatige hulpmiddelen noodig zijn tot bewaring van den rhythmus: stampen met de voeten, klappen in de handen, of een of ander instrument. Als bewezen mag dus worden aangenomen: het bewegingsrhythme is de oorzaak van de rhythmische opeenvolging der spraakklanken, waarvan wij in de arbeidsgezangen een in elk geval wijd verbreiden en ongetwijfeld overouden vorm bezitten.

IV.

Het grootste deel van Büchers boek behelst nu het met veel speurzin verzamelde, met fijnen tact gerangschikte en toegelichte materiaal. Hij verdeelt de arbeidsgezangen in drie groote groepen, naar gelang van de arbeidsverrichtingen die zij vergezellen. De eerste groep omvat de liederen, die gezongen worden bij individueelen arbeid (E i n z e l a r b e i t), d.w.z. bij alle bezigheden, die een arbeider of arbeidster alleen verricht, zonder dat hun bewegingen afhankelijk zijn van die van anderen, waarbij echter geenszins uitgesloten is dat zij hun werk met anderen gezamenlijk in hetzelfde vertrek of in dezelfde ruimte doen. Tot deze groep behooren dus de gezangen bij het malen, bij de veelvuldige werkzaamheden die met het spinnen in verband staan, bij het weven, bij het vlechten van manden, matten enz., bij het scheppen en het dragen van water, bij allerlei huiselijke bezigheden, b.v. het uitslaan van de natte wasch - men herinnert zich het liedje in Zola's *Assommoir*[1] -, bij verschillende handwerken, bij het plukken van de hop, het inzamelen der druiven, in het oude Palestina en in Griekenland niet minder bekend dan aan den Rijn, het plukken en rollen der theebladeren in China, bij den tatoueerarbeid der Maori's, eindelijk bij een aantal verrichtingen die den mensch in verkeer met het dier vertoonen en eveneens gemakkelijk een rhythmisch tempo aannemen (b.v. liederen bij het melken, het scheren, het beladen der kameelen in Arabië en Palestina, voermansliederen

1) ‘Pan, pan! Margot au lavoir,
Pan, pan! à coups de battoir,
Pan, pan! va laver son coeur,
Pan, pan! tout noir de douleur.’

e.a.).[1] Voor de individueele rhythmische arbeidsbeweging is het onverschillig, of een spinster haar werk in haar kamertje eenzaam verricht, of dat een aantal spinsters bij elkander zitten, waarvan toch elke op eigen gelegenheid haar spinnewiel laat snorren. Wanneer echter in 't laatste geval gezang den arbeid vergezelt, dan moet die uitteraard koorzang worden, die dan weer de gelijkmatigheid der arbeidsbewegingen bij de verschillende arbeidsters in de hand werkt.

Anders is het geval bij g e m e e n s c h a p p e l i j k e n a r b e i d, d.w.z. waar verschillende personen samenwerken tot het volbrengen van één arbeidstaak. Een dergelijke arbeidsgemeenschap, waarbij het individu niet meer zijn afzonderlijk pensum heeft, maar alles aankomt op vereeniging van arbeidskracht, kan door technische of door economische belangen gevorderd worden. Tweeërlei is nu hier mogelijk. De arbeid kan vooreerst van dien aard zijn, dat de afzonderlijke werkman wel is waar zelfstandig zijn taak verricht, maar zijn bewegingen moet regelen naar die van zijn medearbeiders. Niet de zwaarte of de uitgebreidheid van de arbeidstaak maakt dan de verdubbeling of verdriedubbeling der arbeidskracht noodig; maar, terwijl de afzonderlijke werkman de vereischte gelijkmatigheid der bewegingen gemakkelijk verliest, wordt die door het samenwerken van meer dan één gewaarborgd. Het werk in de smidse is een bekend en duidelijk voorbeeld. Bij deze soort van arbeidsverrichtingen (A r b e i t e n i m W e c h s e l t a k t) wordt dus het arbeidsrhythme te weeg gebracht door de wisselende krachtsinspanning van meerderen. Zij berusten bijna uitsluitend op slag- of stampbewegingen, en, aangezien die reeds van nature met geluid verbonden zijn, hebben zij aan den steun van de menschelijke stem minder behoefte. Inderdaad is dan ook het aantal arbeidsgezangen, in deze categorie vallende, gering, maar wel zijn die enkele van bijzonder belang, omdat het dubbele toonrhythme, dat deze bezigheden ondersteunt, het arbeidsgeruisch en het arbeidsgezang, overeenstemming moet vertoonen en werkelijk vertoont.[2] Tot de best bekende behooren de dorschliederen uit streken, waar met den vlegel gedorscht wordt, b.v. uit Esthland

1) Bücher, blz. 57-147.
2) Bücher blz. 147-159.

en Litauen. Hoogst eigenaardig is b.v. een door Bücher met de melodie medegedeeld Litausch dorschlied[1], waarvan het eerste couplet (in Duitsche vertaling) aldus luidt:

> Leute, steht auf, denn die Uhr ist schon drei!
> Fasset die Flegelein früh!
> Hurtig! schon rief uns das Hahnengeschrei;
> Futter begehret das Vieh.
> Rühriger sind sie im Nachbarenhaus:
> Hört ihr? sie dreschen die Gerste schon aus.
> Klipp klapp klapp; klipp klapp klapp; klipp klapp klapp, klapp!'

De daktylische maat - te opmerkelijker, omdat de talrijke Litausche daino's zoo goed als uitsluitend trochaeisch of jambisch zijn - is even teekenend als de melodie. We hebben hier ongetwijfeld een echt arbeidslied, geboren in en door den dorscharbeid. Soortgelijke gezangen heeft men waargenomen bij het ontbolsteren van het koren, dat in Centraal- en Oost-Afrika, in China en elders door twee arbeiders of arbeidsters geschiedt, die de korrels in een vijzel stampen, en bij aardwerken in Korea en Tunis.

Veel meer verbreid zijn arbeidsgezangen bij zulke gemeenschappelijke werkzaamheden, die de gelijktijdige krachtsinspanning van alle deelnemers vereischen (Arbeiten im Gleichtakt).[2] De beteekenis van het gezang bij de verrichtingen die hier bedoeld worden is verreweg het grootst: immers, terwijl bij de tot dusver besproken bezigheden het gezongen woord, hoe nauw ook aan het arbeidsrhythme aangepast, toch grootendeels onderhoudend en verlevendigend werkt, vervult het bij gemeenschappelijke werkzaamheden in denzelfden takt de veel ingrijpender taak, alle samenwerkenden tot gelijktijdige en gelijksoortige krachtsinspanning in staat te stellen of althans hen daartoe te bewegen. Alle onder deze derde groep vallende arbeidsverrichtingen komen neer op het in beweging brengen van een zwaren last, waarvoor de kracht van meer dan één persoon vereischt wordt. Dit is het geval bij het optillen en dragen en bij het hijschen van lasten, bij het wegtrekken of wegschuiven van zware

1) Blz. 149 v. (nr. 101).
2) Bücher blz. 159-233.

voorwerpen en bij het roeien. Koorzang is hier even goed mogelijk als afwisselend gezang tusschen een voorzanger, die dan gewoonlijk ook voorwerker en wiens solo als 't ware een commando is, en de groote schare. Zeer vaak zijn de arbeidsgezangen van deze soort - en zeker zijn dat de oorspronkelijkste - niets anders dan korte, zinlooze woorden, natuurklanken, de oudste elementen van menschelijke spraak, klanken, zooals zij steeds en overal bij groote krachtsinspanning uit de saamgeperste borst zich ontlasten, onwillekeurig, zonder beteekenis, en toch met een merkbaar gevoel van verlichting. Wanneer op Java een zware boomstam moet worden opgelicht of naar de rivier gesleept, dan zingt de voorzanger: *ōlēleh djăhō!* en de anderen vallen in: *djăho□e□!* - de woorden zijn zinloos.[1)] De palankijndragers in Britsch-Indië marcheeren in den looppas der Italiaansche bersaglieri en vermeien zich daarbij in een rhythmisch gezang van slechts één of twee steeds herhaalde maten op de woorden: *da mahaha ho ho!* enz. - ook die woorden zijn zinloos.[2)] Hoe weinig zelfs sommige onder de meer ontwikkelde ‘liederen’ nog aan den toestand van natuurklanken ontgroeid zijn, kan blijken uit het volgende, vermakelijk uit Engelsch en Duitsch saamgeflanste, schippersliedje van Helgoland ‘om det Anker up to wenn’:

‘Heav em up, huro, jolley!
Hol em up, huro, jolley!
Heav em up met dem huro, jolley!
Up met em huro, jolley!’[3)]

Soortgelijke gezangen bij het opwinden van het anker en bij het hijschen der zeilen zijn in Schotland reeds tegen het midden der 16e eeuw opgeteekend. En over 't algemeen mag niet betwijfeld worden, dat enkele arbeidsgezangen - zij het ook als rudimenten in den vorm van keerrijmen - zich eeuwen lang hebben voortgeplant. Het □ *ε□α ν□ν*, □ *ε□α π□ς*, □ *ε□α*, *ε□α*, *ε□α* enz., waarmede Aristophanes in den ‘Vrede’ de Grieken den in een kuil verborgen kolossus der

1) Bücher blz. 161 (nr. 104).
2) Bücher blz. 172 (nr. 114).
3) Erk-Böhme, *Deutscher Liederhort* III, nr. 1502. Bücher blz. 192 (nr. 135).

Eirene aan een touw omhoog laat trekken, schijnt voort te leven in de refrains van Nieuwgrieksche schipperliederen. Blijkbaar heeft de Atheensche blijspeldichter voor zijn koorlied motieven gebezigd die hem dagelijks in de havens van zijn vaderstad tegemoet klonken.

Het is niet gemakkelijk, om zich zonder de melodieën - die Bücher trouwens zooveel mogelijk mededeelt - een geheel juist denkbeeld te vormen van het innige verband tusschen arbeidsrhythmus en gezang, om zich geheel in te leven in de voorstelling, hoe die vaak zinlooze klanken het symbool worden voor de macht der samenwerking, die in één ruk de in haar verstrooiing zwakke krachten van velen samenduwt tot één reuzenkracht. Misschien spreken nog het meest tot onze fantazie de liederen, die bij het heien alom in lage landen en moerassige streken gezongen werden en hier en daar (voor zoover de stoomkracht niet ook deze poëzie heeft weggevaagd) nog gezongen worden. Zij zijn in heel Duitschland bekend, van de Donau tot aan de Noorden Oostzee, in ons land, in Rusland, Finland, maar ook in Japan.[1)] De techniek van den heiarbeid is welbekend. Een van de arbeiders is doorgaans de voorzanger, de overigen vallen in op bepaalde plaatsen van het heilied. Nog slechts enkele jaren geleden werd op Borkum aan den heibaas 35, aan den voorzanger 31 en aan een gewoon heiwerker 28 pfennig in 't uur betaald.[2)] Van Nederlandschen bodem deelt Bücher twee heiliederen mede: het eene, in den winter van 1898/99 in Delfzijl opgeteekend, is niet Nederlandsch, maar Platduitsch (nr. 125); het andere, Hollandsche (nr. 126), behoort niet tot de beste specimina van het genre en is m.i. geen echt arbeidslied. Typisch voor het heirhythme daarentegen is een in 1896 in Norden (Oost-Friesland) opgeteekend lied[3)], dat voor Nederlandsche ooren ook zonder verdere commentaar verstaanbaar zal zijn:

1) Bücher blz. 177-189.
2) Volgens een Beiersche dagloon-verordening van 1729 ‘gebühren einem gemeinen Arbeiter bei Wasserbauten 13 Kreuzer, demjenigen aber, so beym Hayschlagen vorsingt, 14 Kreuzer als Tagelohn’ (Schmeller, *Bair. Wörterb.* I, 1021).
3) *Ztschr. des Ver. für Volkskunde* VII (1897), 440. Bücher blz. 184 (nr. 124).

1 Hoi-ho! Nu man to! Bört up mit alle Mann!
Fât hum wiss un holt hum fast;
Denn kumt he feller an!
Loat hum fiern! Soo geit he gôd!
Haut hum up sien hoge Hôd! (*Slag.*)
Bumsfallera! dar was he ja!
Dat êrste Krôs verdênt!

2 Her mit d'Fless un her mit 't Gless,
De't êrelk mit uns mênt.
Wat wult du, Bur, dar achter stân?
Kumm mit dat Fatt man her vandân!
Dat Fatt, dat Fatt - dat Fatt hett Natt,
Dat Natt, dat Natt - wel mag noch wat? (*Slag.*)
Bumsfallera! dar was he ja!
All wer en Krôs an d'Kant.

De elementen, waaruit de heiliederen zijn opgebouwd, moeten voor een deel overoud zijn. Een Frankfurter ‘Pilottenlied’ (Bücher nr. 120) wortelt in het duivelsgeloof; in een lied uit Bremen (Bücher nr. 121) vindt men hetzelfde slot: ‘Ein'n zuletzt! Hoch up und setzt!’, als in een heilied in een handschrift van de 16e eeuw te Augsburg.[1)]

V.

De enkele grepen uit een overrijke stof, in 't bovenstaande met losse hand gedaan, moeten, wanneer zij hun doel niet ten eenenmale gemist hebben, tweeërlei in 't licht gesteld hebben. V o o r e e r s t : de groote beteekenis van het arbeidsgezang in technisch en economisch opzicht. Het laatste zou nog treffender zijn uitgekomen, wanneer de beschikbare ruimte mij had toegelaten, de belangrijke rol van het rhythmisch gezang der massa te schetsen bij de instituten van den zoogenaamden ‘Bittarbeit’ en van den vroonarbeid (heerendienst).[2)] Hier toch verkrijgt het arbeidsgezang de beteekenis van regulator van den arbeid der massa, hetzij als middel van zelftucht, waardoor de vrijwillig tot wederkeerige hulp bij den veldarbeid saamgestroomde arbeidersscharen voeling met

1) Bücher blz. 181 noot 5.
2) Bücher blz. 234-294.

elkaar houden en elkander aanvuren, hetzij als disciplinair middel, dat het Afrikaansche stamhoofd met dezelfde voorliefde aanwendt als de Chineesche mandarijn of de Baltische landheer. Ademen zulke liederen, waar zij in den 'Bittarbeit' ontstaan, behagen en vroolijkheid, niet zelden zijn de vroonliederen aangrijpend door uitbarstingen van fellen haat tegen den onderdrukker of door roerende klachten over eigen ellende.

In de tweede plaats - en dit resultaat is voor ons vraagstuk van overwegende waarde - moet uit onze samenstellingen gebleken zijn het nauwe verband tusschen rhythmische lichaamsbeweging, muziek en poëzie. Thans rijst de vraag: is dit verband van jongere dagteekening en toevallig, òf is het oorspronkelijk, oorspronkelijk dan in dien zin dat deze drie elementen van den aanvang aan samen behooren en eerst langzamerhand zich van elkaar hebben gescheiden? En, wanneer wij die vraag moeten beantwoorden in laatstgenoemden zin, dan rijst de verdere vraag: welk element is in deze oude trias de kern, waarbij de twee andere zich hebben aangesloten?

Algemeen wordt erkend (en we mogen dus daarvan uitgaan) dat poëzie en muziek in hun oorsprong onafscheidelijk zijn. Woord en wijze ontstaan met elkaar; alle dichtkunst is oorspronkelijk ook gezang. Het essentiëele van dezen dubbelvorm - dit leert ons de beschouwing van het gezang der natuurvolken - is het rhythme. Waar is nu het rhythme vandaan gekomen?

Zeker niet uit de natuurlijke taalontwikkeling. Immers, geen enkele taal, zoover wij weten, vormt, op zichzelf beschouwd, haar woorden en volzinnen rhythmisch. Wanneer dit toch al eens gebeurt in de dagelijksche omgangstaal, dan is het toeval, en we merken er doorgaans al even weinig van, als Monsieur Jourdain zich bewust was van de belangwekkende waarheid dat hij reeds meer dan veertig jaar proza had gesproken. Het is daarom hoogst onwaarschijnlijk dat de menschen alleen door waarneming van het gesproken woord er toe zouden gekomen zijn, om woorden en lettergrepen naar hun quantiteit te meten of naar hun toonsterkte te wegen, heffingen en dalingen in gelijkmatige intervallen te ordenen, met één woord naar bepaalde rhythmische wetten

hun spraak te regelen.[1] Het rhythme moet van buiten in de taal zijn gekomen.

Die opvatting is niet nieuw. Reeds Schiller heeft de poëzie afgeleid uit den 'Spieltrieb' des menschen, anderen meer bepaaldelijk uit den dans.[2] En zooveel is in elk geval zeer aannemelijk, dat de rhythmisch-muziekale regeling der stem- en spraakklanken, die wij menschelijk gezang noemen, zich heeft aangesloten bij rhythmisch geregelde lichaamsbewegingen. Immers, overal vinden we op de laagste trappen van menschelijk bestaan lichaamsbeweging en gezang bijna onafscheidelijk verbonden. Terecht wordt echter door Bücher[3] opgemerkt, dat niet elke soort van rhythmische lichaamsbeweging, die bij natuurvolken van gezang vergezeld pleegt te gaan, zich even goed daartoe leent. Bij den dans en bij de bewegingsspelen is het rhythme niet vast en van zelf gegeven, maar vrij en min of meer door artistieke beweegredenen gevormd. Bij andere lichaamsbewegingen daarentegen wordt de maat, de gelijkmatigheid van het tempo, door den aard der beweging bepaald. Dit is het geval bij de arbeidsbewegingen. De wilde, die met zijn schelp een stuk hout wil schaven, die graankorrels in zijn vijzel wil fijn stampen of tusschen twee steenen tot meel wrijven, heeft geen keus, hoe hij zijn lichaamsbewegingen zal inrichten: de arbeidstaak zelve schrijft ze hem voor. Ongetwijfeld pleit nu de waarschijnlijkheid er voor, dat de eerste schuchtere pogingen tot rhythmische groepeering van syllaben en woorden zich aangesloten zullen hebben aan een vast, door de natuur zelve voorgeschreven, niet aan een veranderlijk en willekeurig bewegingsrhythme. Opmerkelijk is in dit verband het feit, dat een van de minst ontwikkelde stammen, waaromtrent we betrouwbare waarnemingen bezitten, de Mincopie's op de Andaman-eilanden[4], hun gezangen bij den arbeid componeeren om ze vervolgens des avonds op de openbare dansplaats voor te dragen.

De opvatting, dat de eerste oorsprong der rhythmische regeling van menschelijke spraak te zoeken is in de rhyth-

1) Vgl. ook Wundt, *Völkerpsychologie* I, 1, 260 vv.
2) Zie o.a. Scherer, *Poetik* blz. 12. 78.
3) Blz. 343.
4) M.V. Portmann, *Journal of the Royal Asiatic Society*, XX (1888), 181 vv. (in uittreksel meegedeeld door Bücher, blz. 333 vv.).

mische regeling der lichaamsbewegingen bij den menschelijken arbeid, vindt steun in een andere waarneming, die reeds terloops ter sprake is gekomen. Wie heeft niet herhaaldelijk de opmerking gemaakt, dat menschen bij zwaren arbeid - houthakken b.v. - de neiging vertoonen om bewegingen, die een bijzonder sterke krachtsinspanning vereischen, vergezeld te doen gaan van kort uitgestooten spraakklanken? Van een Indisch bergvolkje, de Lhoosai, wordt ons meegedeeld, dat zij bij het rooien van boomen of bij het dragen van zware lasten voortdurend in afgemeten tusschenpoozen allen gezamenlijk den klank *hau! hau!* uitstooten; ja, zij beweren zelfs zonder dien toon niet te kunnen werken.[1)] Dit verschijnsel is reeds aan de aandacht van Cicero niet ontsnapt, al zal dan ook zijn verklaring (‘quia profundenda voce omne corpus intenditur venitque plaga vehementior’ Tusc. II, 23, 56) thans door een physiologisch beter gestaafde vervangen kunnen worden. Feitelijk nu vormen (voorbeelden zijn reeds vroeger gegeven) juist in de alleroorspronkelijkste arbeidsgezangen dergelijke in oogenblikken van uiterste spierspanning onwillekeurig uitgeperste natuurklanken het grondbestanddeel; de onderstelling ligt dus voor de hand, dat die gezangen, of hun keerrijmen ten minste, aanvankelijk niets anders zijn geweest dan gefigureerde arbeidsklanken. Uit dezelfde stof, waaruit de taal haar oudste woorden vormde, bouwt de primitieve mensch zijn oudste arbeidsgezangen op, uit halfdierlijke natuurklanken, zich aansluitend bij het bewegingsrhythme van een bepaalde arbeidstaak. De variatie dier klanken, hun rangschikking in een vaste, met het rhythme van den arbeid overeenstemmende volgorde dient allereerst om het gevoel van verlichting te versterken, dan wellicht al spoedig om het te verheffen tot een werkelijk lustgevoel. Zoo ontstaan dus gezangen, uitsluitend bestaande uit zinlooze klankreeksen, waarbij oorspronkelijk alleen het toonrhythme, het muziekale element derhalve, als hulpmiddel van het bewegingsrhythme, een rol speelt. Zulke gezangen zijn geen theoretische constructies, zij zijn bij verschillende volken aan te wijzen[2)], en

1) Lewin, *Wild races of South-eastern India* (Lond. 1876), blz. 271 (gecit. bij Bücher blz. 160).
2) Een bijzonder interessant voorbeeld is een Georgisch *naduri* (gezang bij het maishakken), dat Bücher blz. 251 v. (nr. 184) mededeelt.

in de refreinen van meer ontwikkelde arbeidsgezangen leven zij rudimentair zelfs in onze Westersche maatschappij nog voort.

Langzamerhand komen er woorden bij: tusschen die zinlooze klankreeksen worden eenvoudige zinnetjes ingelascht, de maten worden aangevuld met taalstof. Maar de taal schikt zich niet voetstoots naar rhythmische regels, zij moest - trouwens welke dichtertaal moet dit niet? - min of meer met geweld in het keurslijf van den rhythmus worden gespannen. Van de gewone manier van spreken moest niet zelden worden afgeweken: syllaben worden gerekt, verkort, geheel uitgestooten. Daarvoor hebben wij onze geleerde termen en zijn trotsch op hun bezit, symptoom van hooge beschaving en klassieke opleiding. Maar ook de armzalige Mincopie's hebben hun ‘synizesis’ en hun ‘synaeresis’; zij hebben waarlijk een eigen dichtertaal naast die van het gewone leven; ja, zij hebben het reeds zoo ver gebracht als ten onzent nog maar enkele uitverkorenen: hun dichterscomponisten (en dat zijn ze allen) moeten hun liederen door een verklaring eerst verstaanbaar maken.[1)]

Aanvankelijk blijven de oorspronkelijke toonreeksen nog naast den tekst bestaan; als keerrijmen kunnen zij overal worden ingeschoven, en vooral in wisselzangen bij gemeenschappelijke arbeidsverrichtingen spelen zij een belangrijke rol: de tekst wordt daarbij doorgaans door den voorzanger geïmproviseerd, terwijl het koor zich bepaalt tot herhalingen en tot het refrein. Eindelijk maakt men zich ook van de refreinen los, en het arbeidsgezang wordt geheel en al dichterlijke schepping. Toch is ook in de hoogst ontwikkelde voorbeelden het innige verband met den arbeid zelf onmiskenbaar: bijna alle arbeidsliederen putten hun stoffen uit de arbeidstaak of de haar vergezellende omstandigheden, of zij geven uiting, vaak aangrijpende uiting, aan de gewaarwordingen en gevoelens van den arbeider of de arbeidster. Welk een afstand tusschen het *olēleh djăhō* der Javanen, het *Heav em up*, *huro*, *jolley!* der Helgolander schippers, en dit juweeltje uit den mond van een Litausche dienstmaagd[2)]:

1) Bücher blz. 339.
2) *Dainos oder Litthauische Volkslieder*, hersg. von J.L. Rhesa (1844), blz. 37 vv. (gecit. bij Bücher blz. 59).

1 Rauschet, rauschet,
Ihr Mühlensteine!
Mich dünkt, nicht mahlt' ich alleine.

2 Alleine mahlt' ich,
Alleine sang ich,
Alleine dreht' ich die Quirdel.

3 Warum verfielst du,
O zarter Jüngling,
Auf mich armselig Mägdlein?

4 Du wusstest ja wohl,
O Herzensjüngling,
Dass ich im Hof nicht sitze:

5 Bis an die Kniee
Hinein in Sümpfe,
Bis an die Achseln
Hinein ins Wasser....
Armselig meine Tage!

Toch zijn het loten uit één stam! Het vaste is en blijft het onmiddellijk uit den arbeid geboren rhythme, dat zich even onuitwischbaar in het geheugen der menschen prent als de bewegingen in hun ledematen. De inhoud daarentegen is nog veranderlijk, afhankelijk van tijd en gelegenheid. Een schat van algemeen bekende verzen vormt als 't ware het ijzeren fonds van deze geïmproviseerde, als volkslied behandelde, arbeidsgezangen, dat den minder begaafde als steunpunt dient, maar waarvan ook de echte dichter van Gods genade zich niet ongestraft kan losmaken. Duizenden liedjes, kinderen van 't oogenblik, vervlogen even snel als zij waren opgekomen; enkele bijzonder gelukte hielden zich staande, zooals dat oude, door Plutarchus bewaarde Lesbische liedje:

□λει μ□λα □λει.
□α□ γ□□ Πιττα□□ς □λει,
μεγ□λας Μντιλ□νας βασιλε□ων,[1)]

de eenige rest van de herhaaldelijk genoemde en zonder twijfel in gansch Hellas verbreide maalliederen. Zoo ontstaan

1) D.i. ‘Maal, molen, maal! Immers, ook Pittakos maalde, de heerscher van het groote Mytilene’ (Bergk, *Poëtae lyr. Graeci* IV, 673). De arbeidster zoekt troost voor haar harden arbeid in de herinnering aan het lot van den wijzen Pittakos.

dan traditioneele liedteksten, die ook door anderen bij dezelfde arbeidsverrichting worden gezongen, zonder dat toch de improvisatie daarnaast geheel verdwijnt.

VI.

Met de hier gegeven schets van de ontwikkeling van het arbeidsgezang - een schets berustende op kritische beschouwing van het bekend geworden materiaal - is het antwoord op de boven gestelde vragen gegeven. Arbeid, muziek en poëzie moeten in het primitieve stadium van hun ontwikkeling één zijn geweest, maar als grondbestanddeel dier drieëenheid hebben we den arbeid te beschouwen, de beide andere als bijkomstig. Hun gemeenschappelijk kenmerk, tevens de band die hen samensnoert, is het rhythme, dat zoowel in de oorspronkelijke dichtkunst als in de oorspronkelijke toonkunst het essentiëele is, terwijl het voor den arbeid, dien van primitieve economische toestanden althans, gewichtige beteekenis heeft.

Het b e w i j s , dat de oorsprong der poëzie te zoeken is in den arbeid, of beter gezegd, in de rhythmische lichaamsbeweging, die wij arbeid noemen[1)], is daarmede natuurlijk niet geleverd. Maar wel meen ik inderdaad, dat Bücher's oplossing van de oude raadselvraag op de vele vroeger beproefde dit voor heeft, dat zij meer is dan een door bloote redeneering verkregen hypothese, dat zij het logische sluitstuk is van een langs empirischen weg erlangde bewijsketen, waarin geen enkele schakel gemist wordt. Het spreekt echter van zelf, dat, om aan deze theorie de waarde te geven van een werkhypothese, het mogelijk moet zijn de verdere ontwikkeling der oudste poëzie uit den embryonalen toestand, dien zij onderstelt, waarschijnlijk te maken. Een paar vingerwijzingen - meer mag in dit bestek niet worden gegeven - mogen ten slotte de richting aanduiden, waarin het voortgezet onderzoek zich zal hebben te bewegen.

Beginnen we met de f o r m e e l e zijde van 't vraagstuk, dan ligt al aanstonds voor de hand dat aan de afzonderlijke lichaamsbeweging de rhythmische eenheid van den dichter,

1) Aan de laatste formuleering moet hierom de voorkeur worden gegeven, omdat primitieve volken ons begrip ‘arbeid’ in zijn technisch-economischen en ethischen zin niet kennen. Zie Bücher blz. 349.

d.i. de versvoet, beantwoordt. En daar elke arbeidsbeweging, zooals wij vroeger zagen, saamgesteld is uit minstens twee deelen, samentrekking en uitzetting van de spier, d.i. heffing en daling van het lichaamsdeel of van het werktuig, zoude ook de onderscheiding van arsis en thesis wellicht reeds voldoende verklaard kunnen worden door de onderstelling dat men den woordictus liet samenvallen met het oogenblik van de hoogste spierinspanning. Bücher is echter geneigd[1)], tusschen het bewegingsrhythme en het versrhythme een bemiddeling waarschijnlijk te achten en die te vinden in de arbeidsgeruischen, die bij vele en daaronder dagelijks voorkomende bezigheden door de aanraking tusschen het lichaamsdeel of het werktuig met de te bewerken stof te voorschijn worden geroepen. Dat arbeidsgeruischen tot vocale nabootsing uitlokken, blijkt uit onze kinderliederen, waarin het geklapper der dorschvlegels en allerlei handwerksgeluiden met voorliefde in woorden worden omgezet; men mag ook herinneren aan de niet altijd even oorbare teksten, die hier en daar aan de trommelroffels bij de taptoe en bij het appel worden ondergeschoven. Het is zeker niet ondenkbaar dat ook de primitieve mensch tot nabootsing van de dagelijks in zijn oor dreunende toonrhythmen der meest gewone arbeidsverrichtingen met de stem werd gedreven. Houdt men nu in 't oog, dat voor den oorspronkelijken mensch, naakt, zonder wapenen en zonder werktuigen, de voeten bijna even onmisbare arbeidsinstrumenten zijn als de handen[2)], en dat overal steen en knots als de eerste menschelijke werktuigen optreden - deze als klopper en als stamper dienst doende, gene slag-, stoot- en wrijf-instrument tegelijk - dan moeten slaan en stampen de grondvormen der arbeidsbeweging zijn geweest, beide scherp begrensd, beide vergezeld van een kort afgebroken geluid van ongetwijfeld muziekale uitwerking. Wie den moed er toe heeft, kan de gebruikelijkste en eenvoudigste antieke metra uit slag- en stamprhythmen trachten af te leiden. Hij kan in den iambus en den trochaeus stampmaten

1) Blz. 350 vv.

2) Bij Homerus stampen Nausikaa en haar meisjes de wasch met haar voeten (Od. 6, 92). Men denke voorts aan het stampen der korenaren bij het dorschen, der huiden hij het looien, der druiven bij het wijnpersen, aan het kneden van het deeg bij het bakken, van het leem bij den pottenbakkersarbeid.

ontdekken, in den spondaeus een slagmetrum zien, in den dactylus en den anapaest hamerrhythmen, nog thans in elke smidse verneembaar, wanneer de arbeider op een slag op het gloeiende ijzer twee kortere naslagen laat volgen of er twee kortere voorslagen aan laat voorafgaan; hij zou zelfs verder gaande, wanneer zijn fantazie hem inmiddels niet begeeft, in de zoogenaamde Paeonische versvoeten maten kunnen ontdekken, zooals zij bij het samenwerken van drie arbeiders op den dorschvloer of bij het inzetten van straatkeien van zelf ontstaan. Doch genoeg en misschien reeds meer dan genoeg, als ik niet gevaar wil loopen, dat Büchers geschrift op den index komt te staan wegens aanranding van de waardigheid der *ars metrica.*

Moeilijker ongetwijfeld is de m a t e r i e e l e ontwikkeling der dichtkunst uit het arbeidslied. Men zal daarbij vooral op twee punten zijn aandacht gevestigd moeten houden. In de eerste plaats kan zich uit het arbeidsgezang het lied bij den eeredienst hebben ontwikkeld. Voor de onderstelde overbrenging van het arbeidslied naar 't gebied van den eeredienst ontbreken de steunpunten niet in waarneming en overlevering. Dat de arbeid, al wordt hij gemeenlijk in 't zweet des aanschijns tot stilling van eigen nooddruft verricht, in plechtiger vormen symbolisch herhaald wordt ter eere der godheid, dat daarbij het oorspronkelijk arbeidsgezang tot den kunstvorm van een cultuslied kan rijpen, wordt door de litteraire traditie der oude cultuurvolken niet minder bevestigd dan door de onmiddellijke waarneming bij de natuurvolken van onze dagen. Zooals het bewaarde fragment van een Oud-Grieksch maaierslied de elementen bevat tot een hymnus op Demeter, zoo stempelen de Irokeezen hun jaarlijksch oogstfeest tot een religieuse plechtigheid, waarbij door twee zangers 89 liederen in onveranderlijke volgorde worden voorgedragen[1]. De feesten, die zich aansluiten bij de verschillende jaarlijks terugkeerende werkzaamheden van den akkerbouw, zijn - dit hebben met name de mythologische navorschingen van Mannhardt[2] in 't licht gesteld - gemeenschappelijk eigendom van alle volken;

1) Th. Baker, *Ueber die Musik der nordamerikanischen Wilden* (Lpzg. 1882) blz. 59 (gecit. bij Bücher blz. 357 v.).
2) Zie vooral het eerste hoofdstuk (Lityerses) van zijn *Mythologische Forschungen* (Strassburg 1884).

zij worden gekenmerkt door plechtige optochten, mimische dansen en gezang en geven de gelegenheid tot zinnebeeldige herhaling der arbeidsverrichtingen en der daarmede verbonden gezangen, die zoodoende van zelf cultusgezangen worden. En omgekeerd eischt de dienst der goden zijn eigen werkzaamheden, met rhythmische beweging en gezang verbonden, die van arbeidsverrichtingen ternauwernood gescheiden kunnen worden: de Indiërs bereiden den heiligen Somadrank, Attische maagden weven den peplos van Pallas Athene, het luidklinkende stampen der druiventreders geldt als prijs van Dionysos, en er schuilt een diepere zin, dan de dichter wel vermoedde, in de verzen van Tibullus:

> Ille liquor (de wijn) docuit voces inflectere cantu,
> Movit et ad certos nescia membra modos.[1)]

Hier hebben wij de kiem van het d r a m a te zoeken.

Nog in een tweede richting kan het arbeidslied zich hebben ontwikkeld. Evenals de eeredienst is ook de strijd voor den natuurmensch arbeid, ‘Waffenhandwerk’, en de krijgsdans - waar hij zich in zijn betrekkelijk oorspronkelijkste vormen laat waarnemen, bij Negers en Roodhuiden - is doorgaans spelende nabootsing in rhythmische vormen van den bloedigen ernst van 't slagveld. De uit den strijd als overwinnaars terugkeerende helden worden door de vrouwen ontvangen met gezang en dans, haar liederen zingen den roem van de dappere daden der stamgenooten. Nergens vinden we dit mooier geschilderd dan in het Oude Testament. Als de zee de vervolgende Egyptenaren heeft verzwolgen, neemt Mirjam de profetes, Aärons zuster, een pauk in hare hand, en alle de vrouwen gaan uit, haar na, met pauken en met reien; en evenzoo gaat de dochter van Jephtha haar vader tegemoet na zijn zegepraal over de kinderen Ammons met pauken en met reien. In het lied van Debora is zulk een zegezang der vrouwen bewaard. Soortgelijke gebruiken vinden wij in menigte, in de middeleeuwen niet minder dan bij hedendaagsche natuurvolken. Dat ook deze liederen haar bron, althans gedeeltelijk, in arbeidsliederen hebben, wordt door verschillende

1) *Eleg.* I, 7, 37 v.

overwegingen waarschijnlijk. Hier zouden we dan staan aan den drempel der e p i s c h e poëzie. Zeker is de hier vluchtig aangestipte ontwikkelingsgang niet in overeenstemming met de heerschende leer, die in het epos den oudsten vorm der dichtkunst ziet. Maar die opvatting is feitelijk onhoudbaar. De waarheid is dat de letterkunde der Europeesche cultuurvolken begint met het epos: het is echter een even kinderlijk standpunt, in de Ilias en de Odyssee primitieve dichtwerken te zien, als in de Homerische godenwereld een primitieve mythologie of in de bronzen helmen en zwaarden der Homerische helden primitieve wapenen. In werkelijkheid kan de dichtkunst in haar oorspronkelijkste vormen niet anders geweest zijn dan een nog niet gedifferentiëerde poëzie: lyrisch in haar kern, maar met dramatische en epische bestanddeelen, die zich eerst langzaam tot zelfstandigheid verheffen, het dramatische in den eeredienst, het epische in den krijg en het daaruit voortgesproten heldenlied.

Niet aan den zonnekant van het leven zoekt de hier voorgedragen theorie den oorsprong der dichtkunst. Voor hen, die zich den oorspronkelijken mensch liever voorstellen in een toestand van ongestoord levensgenot dan in dien van den harden strijd om het bestaan, ligt hier een steen des aanstoots. Delbrück b.v. acht de arbeidsstemming niet ‘den Boden, aus dem die Dichtung strömt.’ ‘De bronnen der poëzie,’ beweert hij, ‘liggen, zooals men tot dusver steeds heeft aangenomen, in de oorspronkelijkste en machtigste gewaarwordingen en hartstochten des menschen, in de stemming van uitgelaten vroolijkheid, die geen andere oorzaak behoeft te hebben dan het gevoel van kracht en gezondheid, in het verlangen dat de geslachten tot elkaar drijft, in het zoete genot van bevredigde wraak of de weemoedige klacht om een geliefden doode.’[1)] Hij is dus geneigd, met O. Jespersen in zijn uiterst suggestief boek *Progress in Language* (London 1894), het leven van den oormensch in een paradijs te verplaatsen, waar de liefde lokt, gejuich het luchtruim vult en lustige dansen den dag korten, in de primitieve spraakklanken de jubelkreten te hooren van lachende en stoeiende knapen

1) *Grundfragen der Sprachforschung* (Strassb. 1901), blz. 92.

en meisjes, ongeveer het midden houdende tusschen de lyrische ontboezemingen van het katje op het dak en het melodisch minnelied van den nachtegaal. Een bekoorlijk beeld ongetwijfeld, bekoorlijker en poëtischer dan de opvatting, die gezang en dans en met hen de vorming van de menigvuldigste, aan de verschillende stemmingen zich aanpassende, rhythmen afleidt uit harden arbeid en somtijds verbitterden strijd. Niet altijd is echter het meer poëtische ook het meest waarschijnlijke.[1)] Het lieflijk spel met fantastische droombeelden is het heerlijk voorrecht van den dichter, maar niet van den wetenschappelijken onderzoeker, die den verborgen oorsprong tracht te beluisteren van dat edelste bezit dat de mensch voor zich heeft veroverd. Langzaam, maar zeker heeft de t a a l wetenschap zich bevrijd uit de traditioneele voorstellingen van haar geboortestond, de dagen der Duitsche romantiek. Der l i t t e r a t u u r wetenschap kost het blijkbaar nog moeite, de vlek van haar *vitium originis* weg te wasschen en met beslistheid die methode als richtsnoer te kiezen, die, met terzijdestelling van aesthetische motieven, den objectief waarschijnlijksten ontwikkelingsgang der dichtkunst tracht op te sporen. Als heilzaam tegengif tegen een nog altijd half onbewust voortgesleepte romantische bespiegeling[2)] zal de schitterende, op empirischen grondslag opgebouwde, onderzoeking van K a r l B ü c h e r haar waarde voor de litteratuurwetenschap ook dan behouden, wanneer enkele gevolgtrekkingen overijld mochten blijken. Van haar grondgedachte, dat het rhythme, het eigenlijke en essentiëele der oorspronkelijke poëzie en muziek, niet uit de taal zelve is voortgesproten, maar haar is opgedrongen door een dwang van buiten, zal duurzame levenskracht uitgaan.

B. SYMONS.

1) Zie de treffende opmerkingen van Wundt, *Sprachgeschichte und Sprachpsychologie* (Lpzg. 1901), blz. 94 vv.

2) Allermerkwaardigst is trouwens (wat Bücher blijkbaar onbekend is gebleven), dat de door hem wetenschappelijk gestaafde theorie reeds voor meer dan een eeuw als inval is opgedoemd juist in het brein van een der romantische woordvoerders. In A.W. Schlegel's 'Briefe über Poesie, Silbenmass und Sprache' (1795) vindt men de beteekenis van de arbeidsbewegingen voor den oorsprong van het rhythme reeds aangeduid (Sämmtl. Werke, her. von Böcking, 7, 132 vv.).

Het recht van de phantasie, en de opleiding van den onderwijzer.[1)]

VIII.

Wanneer dan de taak van den onderwijzer omvat, wat in het voorgaande werd geschetst, dan mag worden gezegd, dat de onderwijzer moet zijn iemand van veel intuïtief verbeelden en initiatief, geboren uit veel degelijk kennen en kunnen, in 't bijzonder uit kennis van het kind, - uit warm gevoel, uit krachtig en vast willen; - dan mag worden gezegd, dat hij in zijn vak moet zijn een kunstenaar, een scheppend kunstenaar, wiens kunstgewrochten zich door de wereld verspreiden in den vorm van denkbeelden, gevoelens, woorden, handelingen, waarvan men de herkomst vaak niet weet.

Zijn kunstgewrochten zijn *zielsbewegingen* of beter nog: *aanleidingen* tot zielsbewegingen, - die meest ongeschikt zijn voor expositie op tentoonstellingen, maar die toch in de wereld voortarbeiden als zijn werk.

Welke waarborgen voor zijn geschiktheid moet dan een onderwijzer wel niet geven!

Welke waarborgen *vraagt* men van hem?

Jongelui van tenminste achttienjarigen leeftijd worden tot het geven van lager onderwijs bekwaam verklaard op grond van het zoogenaamde ‘onderwijzersexamen’, dat voor elken candidaat in twee dagen (± 12 uren) afloopt, van welke één dag is gewijd aan 't maken van schriftelijk werk en één aan het teekenen en het mondeling onderzoek.

1) Zie *De Gids* van Augustus.

Die jongens en meisjes komen van allerlei inrichtingen: van verschillende soorten van kweekscholen, van allerlei normaallessen, van hoogere burgerscholen, uit de zoogenaamde ‘examenklassen’ van scholen voor uitgebreid lager onderwijs, - verscheiden ook zijn door privaatlessen voor 't examen ‘klaar gemaakt.’

En dat allegaartje van jongens en meisjes wordt nu geexamineerd door allerlei examinatoren: onderwijzers bij 't middelbaar onderwijs, onderwijzers aan kweekscholen en normaallessen, hoofden van openbare en bijzondere scholen, ook - maar zelden - klasse-onderwijzers, - in den regel menschen, die van deze candidaten eenige hebben opgeleid en nu niet hun eigen leerlingen examineeren, maar die van hun collega's van vaak heel andere en niet zelden scherp concurreerende inrichtingen.

Deze examinatoren, voor één geheele of gedeeltelijke examenperiode van verschillende inrichtingen, uit verschillende plaatsen geroepen tot examineeren, hebben gewoonlijk weinig of geen voeling met elkaar. Ieder examineert op zijn manier, legt den nadruk op het eenvoudige of op het meer geleerde, naar 't hem goeddunkt; en komt er het volgend jaar of zelfs, wat vaak geschiedt, in den loop van dezelfde examenperiode, een ander examinator, dan doet die 't weer anders.

Er is geen sprake van een draad, een leidende gedachte, die door het ‘onderwijzersexamen’ loopt. Het is eigenlijk niet één examen, maar een tiental examens, die geheel los naast elkaar staan, - en de candidaat wordt ten slotte beoordeeld, niet naar een beeld, dat de gezamenlijke examinatoren zich van hem hebben gevormd, maar naar de verschillende cijfers, waarmee hij bij de onderscheiden examentjes meer of minder juist is getaxeerd; - en welke cijfers hij daarbij krijgt, - dat hangt voor een deel af van de omstandigheid, welken examinator hij toevallig treft.

Op den dag van 't schriftelijk examen wordt werk gemaakt over rekenen, Nederlandsche taal, aardrijkskunde en paedagogiek. Ten hoogste zeven uur voor alles te zamen. Veel te weinig tijd voor een tamelijke hoeveelheid behoorlijk werk.

't Is ondoenlijk, werk te vinden, dat geschikt is, om (nog wel in zoo korten tijd) recht te doen weervaren aan al die

verschillende individuen, van allerlei inrichtingen samengestroomd. - Welke ruimte is hier voor de oorspronkelijkheid van de candidaten!

Op den dag van 't mondeling examen wordt gevraagd over alle vakken van 't lager onderwijs en over paedagogiek. Er is ± een half uur, soms minder, voor elk vak; van het behoorlijk doorloopen van zoo'n vak kan dus in de verste verte geen sprake zijn, - en zoo hangt dus weer veel af van het toeval en moet het examen oppervlakkig worden.

Daarbij - de examinator staat vreemd tegenover den candidaat: hij weet niet, wat en hoe de examinandus heeft geleerd, welke opvattingen aan zijn inrichting worden gehuldigd, kan en mag er geen rekening mee houden; - voor hem zit een candidaat, vaak zenuwachtig na maanden examenstudie, zenuwachtig in de bewustheid, dat alles afhangt van deze weinige uren, ja, dat een enkel uur beslissend voor hem kan zijn; een candidaat, niet gewend aan de wijze van vragen en zich uitdrukken, vaak niet doorgedrongen in de opvattingen van den examinator.

Hoe kan in den regel een candidaat, gezonden van den eenen examinator naar den anderen, zich hier laten gaan, zich geven! Ook wanneer de examinator is bekwaam en humaan, moet hij zelf beseffen, hoe licht zijn oordeel faalt. Hoe moet het dan wel gaan bij de mindere examinatoren, die er helaas ook zijn!

Krijgt de candidaat ten slotte de ‘akte van bekwaamheid als onderwijzer’, dan wordt hij dus voor het onderwijzersambt bekwaam verklaard op grond van een examen, ten gevolge waarvan men zich een weinig te vertrouwen oordeel heeft gevormd over zijn kennis, terwijl men niets weet van zijn gemoedsleven en zijn karakter, niets van zijn liefde voor kinderen en voor zijn taak, niets van zijn omgang met kinderen, niets van zijn geschiktheid, om onderwijs te geven, niets van zijn organiseerend vermogen.

En op grond van zoo'n onderzoek gaat de achttienjarige gediplomeerde, desnoods zonder ooit een kind te hebben gezien, de school binnen als onderwijzer van de jeugd, als opvoeder van het volk der toekomst.

O echte onderwijzer, o scheppend kunstenaar, wat hebt gij gemeen met het onderwijzersexamen!

IX.

Maar wij hebben niet enkel te letten op het zoogenaamde onderwijzersexamen, doch ook op de opleiding. Indien er maar waarborgen zijn voor een goede *opleiding*!

Nu zijn er allereerst candidaten, die geen eigenlijke door de wet genoemde opleiding hebben gehad, b.v. die, na een inrichting zooals een Hoogere Burgerschool of een school voor uitgebreid lager onderwijs te hebben verlaten, nog wat privaatlessen hebben ontvangen, of die alleen door privaatlessen klaar zijn gemaakt.

Verder waren er op 31 Dec. 1899[1]:

7 rijkskweekscholen, waaronder maar één voor onderwijzeressen;

98 rijksnormaallessen;

3 gemeentekweekscholen;

21 bijzondere kweekscholen;

163 gemeentelijke en bijzondere normaallessen;

98 hoofden van scholen met 187 kweekelingen.

Al deze opleidingen worden door het Rijk bekostigd of gesubsidiëerd.

De leerlingen van de rijkskweekscholen worden na een vrij zwaar vergelijkend examen toegelaten, voor gebouwen en leermiddelen wordt behoorlijk zorg gedragen, het personeel voldoende gesalariëerd, zoodat hier, behoudens hetgeen straks zal worden gezegd, de toestand gunstig kan worden genoemd.

Naast deze 7 inrichtingen heeft het Rijk 98 normaallessen ‘opgericht.’

Dit zijn, zooals de naam al aanduidt, geen scholen, maar lessen. De onderwijzers zijn in den regel hoofden van scholen of klasse-onderwijzers, die in hun ‘vrijen tijd’ de kweekelingen opleiden, - op uren, dat andere kinderen vrij zijn: vóór of na de gewone schooluren. De kweekelingen ontvangen de kruimkens, die afvallen van den disch der schoolkinderen. Is de quantiteit van deze kruimels niet bijzonder groot, ook de qualiteit laat vaak te wenschen over, - niet alleen, doordat de hoofdtaak van de onderwijzers elders ligt en eigenlijk

1) Deze gegevens ontleen ik aan het regeeringsverslag over 1899.

al een geheel mensch vraagt, - maar ook doordat men voor de keus van deze (vrij karig beloonde) onderwijzers bijna geheel beperkt is tot hen, die toevallig in of nabij de plaats, waar de normaallessen zijn gevestigd, als onderwijzer werkzaam zijn.

Hoewel ongetwijfeld ook rijksnormaallessen wel betrekkelijk goede resultaten kunnen opleveren, wanneer een leerling een zeer gunstigen aanleg heeft en wanneer onder de onderwijzers toevallig personen voorkomen van groote bekwaamheid, veel toewijding en genoegzame kracht voor (meestal) tweeërlei taak, is het toch duidelijk, dat de rijksnormaallessen in 't algemeen geheel onvoldoende moeten worden geacht.

Wat de gemeentekweekscholen betreft, - men mag aannemen, dat een gemeente, die zich veroorlooft, zelf kweekelingen te doen opleiden, dit doet om goed personeel te krijgen en daarvoor dan ook het noodige over heeft.

De 21 bijzondere kweekscholen genieten rijkssubsidie. Zij hebben zekere verplichtingen; maar waarborgen, dat de leerlingen behoorlijk ontwikkeld op school komen, dat personen van voldoende bekwaamheid het onderwijs geven, worden door het Rijk niet geëischt.

Wanneer men bedenkt, dat ook voor het geven van onderwijs aan een kweekschool geen hoogere bevoegdheid wordt geëischt dan de onderwijzersakte, die zelfs voor 't onderwijs aan de lagere school bijna niets beteekent, dan zal men toestemmen, dat vooral eenige waarborg voor het personeel van de kweekschool, voor het Rijk geen overdaad zou zijn.

Er bestaan ongetwijfeld betrekkelijk zeer goede bijzondere kweekscholen, maar de mogelijkheid van het ontstaan en bestaan van slechte zoodanige inrichtingen is volstrekt niet uitgesloten.

Met de gemeentelijke en vooral de bijzondere normaallessen (te zamen maar even 163 in getal) is het veel erger gesteld.

Een onderwijzer, die graag wat bijverdienste heeft bij zijn meest kleine bezoldiging, kan zich met een paar andere, die in 't zelfde geval verkeeren, vereenigen, om normaallessen te geven. Als dan de candidaten na tenminste twee jaar maar ‘klaar’ zijn voor 't examen en slagen, dan wordt door het Rijk voor elk van die candidaten een som (b.v. *f* 300)

uitgekeerd. Ja, de onderwijzer kan 't ook wel alléén doen en krijgt dan de (iets kleinere) belooning ook alleen. Al kan ook hier een hoogstaande persoonlijkheid bij een uitstekenden leerling veel verrichten, - waarborgen voor een behoorlijke opleiding bestaan hier niet. Ieder begrijpt, dat één mensch in den regel niet bij machte is, om een onderwijzer zijn geheele wetenschappelijke en paedagogische opleiding te geven, allerminst, waar dit voor hem maar een bijzaakje kan zijn.

Of nu die geslaagde candidaten na een jaar misschien wat anders zijn begonnen, omdat zij, bij den ongecontrôleerden toevloed van onderwijzend personeel, in concurrentie met beter opgeleiden geen betrekking kunnen krijgen, - dat doet er niet toe: het Rijk geeft voor de geslaagde candidaten het eerlijk verdiende geld, - ook voor de onderwijzers, die het niet noodig heeft en niet kan gebruiken.

Ofschoon de onderwijzers in 't algemeen geenszins onverschillig kunnen zijn voor bijverdienste, wekt toch dit zoogenaamde ‘premiestelsel’, gericht op het klaarmaken van examenmateriaal, in de onderwijzerswereld algemeen afkeuring.

Tegenover eenige honderden candidaten, in wier opleiding de Staat behoorlijke waarborgen voor hun geschiktheid zou kunnen vinden, staan dus *duizenden*, wier opleiding die waarborgen niet geeft. De groote meerderheid van de onderwijzers heeft niet eens gehad, wat men geeft aan ieder hoogere burgerscholier, in de grootere plaatsen steeds meer ook aan den toekomstigen ambachtsman: - een *school*, met eigen personeel.

En nu is het ongeluk, dat de inrichtingen, die binnen de perken van den leertijd goed konden zijn, voor een groot deel bedorven worden door het onderwijzersexamen, dat geen onderwijzersexamen is.

Want ook de leerlingen van de goede opleidingsinrichtingen kunnen niet in de school komen zonder ‘de akte van bekwaamheid’, die voor de bekwaamheid zoo weinig bewijst. En wanneer nu het examen zich niet richt naar de kweekscholen, dan blijft de kweekscholen niets over, dan zich te richten naar het examen.

Elke opleidingsinrichting werkt in de eerste plaats in de richting van 't zoogenaamde onderwijzersexamen.

De beste opleidingsinrichtingen doen het beter dan de mindere, zij doen er nog wat bij, - maar ook zij hebben te werken op 't examen. De onderwijzers aan die scholen hebben dus hun leerlingen zóó voor te bereiden, dat die zooveel mogelijk kunnen voldoen aan de eischen van hun collega's, aan wie toevallig dezen keer het examineeren wordt opgedragen. Wat wordt er nu van de oorspronkelijkheid, de eigen opvattingen van deze onderwijzers?

Zij moeten zorgen, dat hun leerlingen op 't examen, dat immers een praat-examen is, heel wat kennis (vooral woordenkennis) over alle vakken van 't lager onderwijs en de paedagogiek ter beschikking hebben; het is dus noodig, die kennis er in te brengen, vaak met herhalen op een wijze, die een verstandig onderwijzer daar zeker niet voor zou kiezen.

Van een echt degelijke verwerking kan op die manier geen sprake zijn. Te minder, omdat de leerlingen geoefend moeten worden in 't maken van veel werk in weinig tijd, ten einde dit op 't examen ook te kunnen.

Ook de beste inrichtingen worden door 't examen gedwongen tot oppervlakkigheid, - een oppervlakkigheid te grooter, naarmate de exameneischen worden opgedreven.

En om toch zoo degelijk mogelijk te zijn en de leerlingen tevens nog iets mee te geven van wat niet op 't examen wordt gevraagd, maar onontbeerlijker is dan heel wat examenballast, wordt er veel te veel onderwezen en veel te veel geleerd.

Hoe dichter de kweekelingen komen aan 't eind van hun opleidingstijd, d.i. bij hun optreden in de school, des te meer nadert ook het examen, des te scherper wordt de lijn, waarlangs naar 't examen wordt gestuurd, - des te sterker de druk, die de leerlingen langs die lijn voortstuwt: hoe dichter de candidaten bij de school en het schoolkind komen, des te minder wordt bij hun opleiding aan school en schoolkind gedacht.

En bij die opleiding voor 't onderwijzersexamen komt dan nog die voor 't examen in de vrije- en ordeoefeningen der gymnastiek.

Welke ruimte en welke aanleiding worden er bij zoo'n opleiding gegeven aan de verbeelding, aan de ontwikkeling van de oorspronkelijkheid, van 't initiatief!

En alsof die ruimte nog te groot is bij de noodzakelijkheid van twee examens, heeft men aan de vrouwelijke kweekelingen nog het examen in de nuttige handwerken opgelegd, zoodat zij tot schade van haar jonge gezondheid en van haar ontwikkeling den zoogenaamden vrijen tijd en een deel van den studietijd moeten vullen met het knippen en naaien van kleedingstukken naar precies voorgeschreven model, met het inzetten van stukjes naar de regelen der kunst, met het maken van ontelbare brei-, maas-, stop- en naaisteken in kousen, borstrokken, naailappen, enz.

Dit handwerkenexamen is feitelijk verplicht voor de onderwijzeressen, omdat zij door vele gemeentebesturen, die aan de onderwijzeressen bij de gewone dagtaak het onderwijs in de handwerken opdragen, niet voor vol worden aangezien en dus niet benoemd, als zij de akte voor de handwerken niet hebben.

En zoo moeten dus onze jonge meisjes in den tijd, dat de jongens zich bezig houden met slöjd of tenminste iets kunnen doen voor liefhebberij en ontspanning, voorovergebogen zitten turen op de handwerken.

Het is een parodie op de lessen in de gezondheidsleer.

En wat winnen ze er mee, als ze die akte voor de handwerken hebben veroverd? Vaak niets anders dan dat ze nu, als onderwijzeres, in den tijd, dat haar mannelijke collega's zich ontspannen of studeeren, de handwerken moeten *onderwijzen*, niet zelden, zonder er iets voor te ontvangen.

Het feitelijk verplichte handwerkenexamen (tenminste zonder verlenging van den leertijd) vind ik een ramp, die hoe eer hoe beter behoort te worden afgewend, - omdat van het lichaam veel te veel wordt gevergd, en de geest voortdurend aan banden gelegd.

Zoolang de nuttige handwerken een verplicht leervak zijn in de lagere school, en in den regel onderwezen worden door de gewone onderwijzeressen, die zich daarvoor dus moeten bekwamen, is een extra-leertijd hiervoor een m.i. gebiedende eisch.

Laat eens een vreemde met gezonde begrippen omtrent onderwijs en kinderen, vrij van conventie, onvoorbereid en onbevangen een van onze opleidingsinrichtingen, een van de beste kweekscholen bezoeken. Laat hij eens alle lessen bij-

wonen, voorloopig die in de paedagogiek uitgezonderd.

Zou hij raden, dat hier onderwijzers, opvoeders, worden gevormd? Of zou hij misschien denken, dat hier enkel een noodzakelijke *grondslag* wordt gelegd voor de eigenlijke opleiding tot allerlei beroepen: posterijen, telegrafie, handel, industrie, onderwijs? Zou hij dus niet meenen, dat de eigenlijke opleiding tot onderwijzer later nog moet komen?

Als men hem dan zegt, dat dit niet een voorbereiding, maar de wezenlijke, eenige opleiding voor 't onderwijs en dat dit nog wel de *beste* opleiding is, - dat deze jongens en meisjes dadelijk na 't verlaten van de school zelf zullen optreden als opvoeders van de jeugd, dan zal hij dat ongelooflijk vinden en zeggen: ‘Dat is immers onmogelijk. Ik heb niets gemerkt van opleiding voor 't onderwijs. Daar moet nog iets anders zijn. Breng mij eens in de hoogste klasse, het mooiste leerjaar van uw school, - de klasse, waaruit gij uw leerlingen met een hoopvol hart zult uitzenden in de scholen, in de maatschappij, opdat zij daar zullen verbreiden de warmte en het licht, door u gewekt.’

En wij openen hem de deur, die hem de klasse ontsluit, door hem beschouwd als 't heilige der heiligen van de kweekschool, de klasse, die hij met zekeren eerbied binnentreedt. En wij laten hem luisteren en zien, ook als de kweekelingen thuis aan 't werk zijn.

Hij woont bij onze repetities voor 't examen: vaak geen denkend, vergelijkend, verdiepend herhalen, maar het herkauwen van de leerstof van vier jaren; hij is getuige van het haasten en jachten, om klaar te komen voor 't examen, - van de teleurstelling bij onderwijzers en leerlingen, als zooveel er nog niet goed in zit; - van de prikkelbaarheid daardoor vaak aan weerszijden; - hij merkt op, hoeveel ‘stomper’ verschillende leerlingen hier zijn dan in de andere klassen; - hoe bij 't maken van proefwerk de pennen vlug over 't papier gaan, om toch maar in den bepaalden tijd veel werk af te krijgen, zooals op 't examen zal worden geëischt; - hoeveel minder de qualiteit van 't werk is dan in vroegere klassen; - hoe, als het examen nadert, de leerlingen thuis nu dit, dan dat boek aangrijpen, om zich toch maar al die geleerdheid goed in te prenten en toch geen kans zien, om dat alles te bevatten; - hoe de meisjes bovendien zitten

te peuteren aan allerlei handwerken, die bij al het andere de zenuwachtigheid nog verhoogen....

En hij is verontwaardigd.

'Wat! Moeten die zenuwachtige jonge menschen van heden de krachtige, frissche jonge onderwijzers worden van morgen? Zijn dat de menschen, die kind zullen zijn met de kinderen, die de kinderen zullen brengen tot nauwkeurig waarnemen en degelijk denken, - tot een rijk leven van verbeelden, gevoelen en handelen? En ik zag bijna niets van eigen onderzoek, van frissche, vrije verbeelding, van oorspronkelijkheid, van eigen initiatief. Ik zag volgelingen, geen toekomstige voorgangers.....

En doet ge nu niets, om voor te bereiden dien heerlijken, onmisbaren paedagogischen tact, dat onontbeerlijke onderwijstalent?'

Gelukkig - iets is er toch aan te wijzen, wat onmiddellijk verband houdt met den toekomstigen werkkring van den onderwijzer: er wordt les gegeven in paedagogiek, en aan sommige inrichtingen (tenminste aan de rijks- en gemeentekweekscholen) ontvangen de kweekelingen aan de leerschool, wat men 'practische opleiding' noemt, een wel zeer gewichtig deel van de opleiding, maar dat niet voldoende tot zijn recht kan komen, doordat het bekneld zit tusschen de voorbereiding tot drie examens, waar het bijna geheel buiten staat.

Onze bezoeker woont de lessen in opvoedkunde bij. Aan 't eind: 'Ja, ziet ge, dat was nu wel opvoedkunde, maar - wàs 't eigenlijk wel *opvoed*kunde? Ik hoorde wel over het kind, over de kinderen, - maar lang niet genoeg. Ik had veel meer willen hooren over den aard, over de belangstelling, over de neigingen van kinderen, en over de middelen om die te begrijpen, te gebruiken en te leiden, - veel meer over de ontwikkeling van de kinderziel, veel meer over kindergebreken en de oorzaken en middelen ter verbetering; veel meer over de maatschappelijke en huiselijke omstandigheden en haar invloed op de ontwikkeling van de kinderen; veel meer over honderden dingen, waarop de onderwijzer heeft te letten. Waarom hebt ge daarvan niet meer behandeld?'

'Er was geen tijd voor.'

'Geen tijd. Neen, zeker, ge hadt voor dit gewichtige vak lang geen uren genoeg.

Maar toch - laat ik het eerlijk zeggen: waarom behandelt ge dan vrij uitvoerig en natuurlijk toch oppervlakkig verschillende lees-, schrijf- en rekenmethodes? Die leeren ze immers later wel uit de handleidingen. Wat doet het er nu voor hen toe, of de eene mijnheer die vakken een beetje anders onderwijst dan de andere? Als gij ze de *beginselen*, waarop de methodes berusten, maar goed leert begrijpen, dan is dat genoeg.

En wat zonde van al den tijd, die besteed wordt aan 't behandelen van allerlei wetsartikelen! Als ge tijd in overvloed hadt, ja, dan! Maar waar zooveel noodzakelijks achterwege moet blijven, daar noem ik de niet strikt noodige methode- en wetskennis eenvoudig *ballast.* Hoe hebt ge dááraan den kostbaren tijd kunnen verspillen!'

En zwijgend wijzen wij op het gebiedende examenprogramma.

Daar stuift hij op.

'Hoe is 't mogelijk! Heeft men u ook dat voorgeschreven? Laat men dan ook niet spreken van opleidingsinrichtingen voor het onderwijs. Inrichtingen voor examendressuur zijn het, anders niet.'

Nu, daarin ligt voor *de beste inrichtingen* wel eenige overdrijving, maar toch is ook voor haar zijn uitspraak voor een groot deel waar.

Waar is het, dat het dresseeren voor een zoogenaamd onderwijzersexamen als het onze met nog twee examens er bij, alle afgenomen door vreemde examinatoren, zonder dat rekening wordt gehouden met de opvattingen en de beoordeelingen van de opleiders, *de dood is voor de oorspronkelijkheid*, - en dat die toestanden dus het meest te betreuren zijn voor de beste inrichtingen en de oorspronkelijkste geesten.

Aan de kweekschool te Apeldoorn hebben wij ten gevolge van bijzondere omstandigheden, die hier niet ter zake doen, eenmaal het voorrecht gehad, de leerlingen nog enkele maanden aan de school te houden, nadat de examens voor onderwijzeres en gymnastiek waren afgelegd.

Toen was er bijna geen examendruk. Het onderwijs kon dus ook vrijer worden opgevat.

Zoo konden b.v. bij het teekenonderwijs eigen ontwerpen worden gemaakt. De lessen in slöjd aan de Leerschool in

verband met het teekenonderwijs aan de Kweekschool wekten op tot allerlei proeven van handenarbeid. Aan de practische opleiding door de Leerschool konden de kweekelingen meer tijd en gedachten wijden, zonder de vrees, dat die werden ontstolen aan het examen.

En bij dat alles bleef gelegenheid (en vooral ook het vrije gevoel) voor liefhebberijen, waartoe het onderwijs aanleiding gaf.

Op Sint-Nicolaasavond ontvingen wij (het onderwijzend personeel) ieder een verrassing, betrekking hebbende op ons onderwijsvak.

Zoo was er in klei een getrouwe, gekleurde nabootsing van een rivier met dijken en uiterwaarden, waarin grazende koeien, ook in klei, - welke nabootsing nu nog als leermiddel wordt gebruikt.

Verder een voorstelling van een oud tooneelstuk.

Het geheele tooneel bestond uit een houten kistje, verdeeld in hemel, aarde en hel, elk met zijn bevolking, voorgesteld door allerlei verschillend gekleede poppetjes.

Voor de geschiedenis een eigen gemaakt boekje, handelende over den Franschen tijd, voorzien van eigen geteekende illustraties. De meisjes hadden het boek zelf ingebonden en een passende bandversiering aangebracht; voor de opvoedkunde was er ook een geïllustreerd boekje, waarin humoristisch de geschiedenis van de eerste levensjaren van een kind was behandeld.

In één woord: er waren allerlei verschillende verrassingen, door de leerlingen zelf bedacht en uitgevoerd. Toen ik ze zag, en hoorde, hoeveel moeite het had gekost, om dat alles bij elkaar te krijgen, hoe de arbeid was verdeeld naar neiging en talent; toen ik mij voorstelde, met hoeveel ijver en opgewektheid hier was gewerkt, hoeveel ervaringen hierbij waren opgedaan, hoe het eene idee het andere had gewekt, toen werd bij mij het gevoel weer zoo sterk: ‘Wat zou onze opleiding veel beter kunnen zijn, als ze minder doceerde, maar meer aanleiding gaf en gelegenheid liet tot het ontplooien van de oorspronkelijkheid! De opleiding zou misschien schijnbaar gemakkelijker, maar inderdaad veel moeilijker zijn dan nu; maar zij zou èn met de natuur van de leerlingen èn met haar toekomstige taak als onderwijzeres veel meer rekening houden; zij zou daarvoor grooter belangstelling wekken

en de leerlingen bij vrijer ontwikkeling meer richting geven.

De examenopleiding doet schade èn aan de opleiders èn aan de candidaten èn aan de schoolkinderen.

Is het examen afgeloopen, dan staat het afscheid vóór ons.

Het examen nam tot dusver zóó de gedachten in beslag, dat aan het naderend heengaan bijna niet werd gedacht. Maar nu is het er dadelijk.

Morgen zullen deze jonge menschen weg zijn en geen andere band zal ze meer aan ons binden, dan die van vriendschappelijke herinnering. Onze taak is afgedaan....

Zij zullen solliciteeren, komen in de school, in de maatschappij, in het jonge, frissche en - *vrije*, maar ook *harde* leven. En we bedenken, hoe weinig ze zijn voorbereid op 't leven, dat hen wacht, - hoeveel we nog zouden willen zeggen en diep prenten in hun gemoed, hoeveel woorden van aansporing en waarschuwing we nog hebben te spreken.

Maar - het afscheid is daar, nieuwe leerlingen staan gereed, om de plaatsen in te nemen. Nog eenige korte lessen, nog een hartelijk vaarwel.... onze plichten en onze rechten zijn geëindigd. En ons beklemd gevoel na het afscheid is nog iets anders dan weemoed over het voorbijgegane, - het geldt ook de toekomst.

X.

En wisten we nu maar, dat er voor deze jonge menschen nog een overgangstijd was: een tijd, waarin hun taak nog niet de volle zwaarte had, waarin ze eenigszins stonden onder de leiding van een, die tot leiden geschikt en gerechtigd was!

Maar het stelsellooze in de opleiding heerscht ook bij de benoemingen.

De pas beginnenden worden, nu bijna alles afhangt van vraag en aanbod, meestal daar benoemd, waar meer ervarenen niet wenschen te zijn.

In kleine dorpen, in de armenscholen van de steden.

In kleine dorpen, waar de onderwijzer vaak weinig gelegenheid vindt, om zijn studie voort te zetten, weinig omgaat met zijn gelijken en meerderen in ontwikkeling, beschaving en karakter, - waar hij in de school vaak twee à drie klassen geheel voor zijn rekening krijgt.

Vooral ook dit laatste is een groot bezwaar. Want hij krijgt werk, dat zelfs een ervarene bezwaarlijk *goed* kan doen, hij moet dus schipperen, stelt zich niet geheel verantwoordelijk voor zijn taak, schuift de schuld wat van zich af, wanneer het niet goed gaat: dat ligt immers aan de gebrekkige inrichting van de school. Hij gewent zich licht aan het niet goed doen van zijn werk, en er is groote kans, dat hij voor 't geven van goed onderwijs bedorven wordt.

Of hij komt in een ‘armenschool’ in de stad, in een te groote klasse met ‘lastige’ kinderen. Al weer in een meest te moeilijke betrekking, tot schade van de arme kinderen, en licht tot schade van hem zelf.

De zwaarste onderwijzersbetrekkingen worden meestal op de jongste schouders gelegd. En voor menig jong onderwijzer, die vol illusies de school binnentreedt, is dan ook het begin een teleurstelling; want hij voelt, hoeveel moeilijkheden er zijn, die hij niet kan overwinnen. Hoe hooger eischen hij zich zelf heeft leeren stellen, des te grooter de teleurstelling, nu hij ziet, hoe ver hij beneden die eischen blijft, en niet ziet, hoe hij er aan zal voldoen.

Gelukkig, als hij dan een vriendelijk, verstandig leider vindt, die hem niet zijn idealen ontneemt, doch hem steunt en bemoedigt. Maar menigeen vindt zoo'n leider niet en moet alleen zijn weg gaan.

't Is meest grof werk in 't begin: als de jonge onderwijzer op de eene of andere manier orde houdt en dragelijk de leerstof behandelt, dan mag men van geluk spreken.

Het gevaar is dan, dat hij zich tevreden gaat stellen met grof werk, dat hij geen ideaal meer boven zich ziet.

En dit gevaar wordt verergerd, doordat hij, om een niet al te karig bezoldigde betrekking te verwerven, lang blijft in de periode van examendressuur.

In den tijd, dat hij, nauwelijks onderwijzer, alle krachten, alle gedachten aan zijn werk in de school zou moeten wijden, komt ook al weer de gedachte aan verder komen. De hoofdakte moet worden gehaald, en hij moet er voor werken, als het vroeger geleerde nog versch in 't geheugen zit. Want ook het hoofdonderwijzersexamen is geen eigenlijk examen voor het onderwijs, ook geen ‘voortzettings’- examen, - het is voornamelijk een herhaling van het vroe-

gere, - voornamelijk een wat verbreed onderwijzersexamen.

Wat doet het Rijk, om de onderwijzers voor dat examen op te leiden?.... *Niets.*

Volgens de wet op het L.O. moet aan 't hoofd van een school iemand staan in 't bezit van de ‘hoofdakte’, moeten aan een groot aantal scholen buitendien een bepaald getal onderwijzers in 't bezit van de hoofdakte verbonden zijn.... Maar geen enkele opleidingscursus wordt door het Rijk bekostigd. De onderwijzers moeten zelf maar zien, hoe ze van hun klein traktementje (vaak niet meer dan 500 à 550 gld.) het onderwijs en de boeken betalen.

En hoevelen kunnen in of nabij hun woonplaats dat onderwijs niet eens vinden! Is hun eerste opleiding dan een (betrekkelijk) goede kweekschoolopleiding geweest, dan gaat het nog wel. Maar voor de meesten, die geen goede opleiding hebben gehad, is de studie voor de hoofdakte bij de tijd- en krachtroovende dagtaak een arbeid van belang.

Menigeen brengt dien arbeid niet ten einde, waagt zich niet aan 't hoofdonderwijzersexamen, - en van degenen, die het wel afleggen, worden ieder jaar bijna 60 % afgewezen!

Onder het altijd studeeren voor de hoofdakte en het ieder jaar ‘probeeren’ krijgen sommige onderwijzers grijze haren van ouderdom.

Wie vroeger een goede opleiding hebben gehad, moeten toch hard pompen, om hetgeen ze hebben geleerd, nu ook weer voor 't hoofdonderwijzersexamen klaar te hebben.

Dit examen wordt weer door een heel andere commissie afgenomen dan het vroegere onderwijzersexamen.

In ons examensysteem zou het zoo natuurlijk zijn, als nu bekend werd verondersteld, wat bij 't onderwijzersexamen al is gevraagd. Men zou hoofdzakelijk hygiène en paedagogiek kunnen vragen en verder van verschillende vakken een uitbreiding, b.v. eenige hoofdstukken van rekenkunde, van aardrijkskunde, van natuurkennis, ook algemeene geschiedenis, Nederlandsche letterkunde.

Maar nu doet men 't heele onderwijzersexamen nog eens over, - zoodat voor de candidaten de boodschap in de eerste plaats weer is: *repeteeren*, het geestdoodend repeteeren, terwijl de commissies voor de hoofdakte niet ver en vooral niet diep genoeg kunnen gaan, omdat de candidaten zoovéél

vakken hebben en voor 't meerendeel slecht zijn opgeleid, - zoodat met name ook de eischen voor de paedagogiek in de gegeven omstandigheden veel te bescheiden moeten blijven.

En op grond van dit examen kan worden verkregen de hoogste bevoegdheid bij het lager onderwijs: de akte van bekwaamheid als *hoofd-onderwijzer*, hoewel van eenige bekwaamheid noch als onderwijzer noch als hoofd iets is gebleken.

Hebben de onderwijzers genoeg gewerkt voor de hoofdakte, dan komt bij velen (en 't zijn gewoonlijk de besten) de studie voor de vreemde talen (*examen*studie natuurlijk) of voor een middelbare akte of voor vergelijkende examens.

Tusschen al die studie door een vaak gerechtvaardigd streven naar verbetering van positie door sollicitaties, adressen zenden, enz.

En als de tijd van examens doen voorbij is, och, dan heeft men al zoo lang onderwijs gegeven, men heeft al zooveel routine; dan is vaak de eerste jeugdige gloed voorbij, - en niet zelden wordt de verbeelding beheerscht door de gedachte aan geldzorgen en andere huiselijke beslommeringen.

Is 't wonder, dat bij velen het onderwijs grof werk blijft hun leven lang, - dat menig onderwijzer nooit in zijn vak een kunstenaar wordt, maar steeds een gewoon - niet eens altijd goed - ambachtsman blijft?

XI.

Hoe komen we nu aan beter onderwijzers? Natuurlijk in de eerste plaats door beter opleiding.

Velen eischen voor den onderwijzer een academische opleiding. Nu, zeker heeft een vorming op zoo breeden grondslag, heeft de omgang met wetenschappelijke menschen, die voor andere vakken worden opgeleid, veel voor.

Maar terwijl aan den eenen kant zoo'n toestand nog in geen tijden te verwachten is met het oog op het groote aantal benoodigde onderwijzers en op de, met de opleiding gelijken tred houdende, salariëering, schijnt mij ook een academische opleiding, zooals die tegenwoordig is, minder geschikt voor de onderwijzers *in 't algemeen.* Wel dienen er naar mijn meening aan de academies leerstoelen voor de paedagogiek te zijn (zooals ook al in verschillende steden van Duitschland), zoodat knappe en belangstellende onder-

wijzers daar verder kunnen werken; wel schijnt mij academische vorming (nà de onderwijzersopleiding) hoogst gewenscht voor de onderwijzers aan de kweekscholen, die èn wetenschappelijk èn paedagogisch hoog moeten staan.

De lagere school heeft in 't algemeen geen geleerden noodig, maar zedelijk hoogstaande, verstandige menschen, - goed algemeen ontwikkeld en beschaafd, vol liefde voor het onderwijs en het schoolkind, menschen van onderwijstalent en paedagogischen tact.

Om zulke menschen te vormen, is als regel een academische opleiding in haar tegenwoordigen vorm noch noodig noch voldoende.

Mij schijnt voorloopig het best: een verbeterde kweekschoolopleiding.

Om daartoe te komen, is zeker noodig: *afschaffing van het thans bestaande onderwijzersexamen* met de examens voor de vrije- en ordeoefeningen en de nuttige handwerken, voor alle inrichtingen, die - onder behoorlijk toezicht van rijkswege - geacht kunnen worden, de geschiktheid van haar eigen leerlingen te kunnen beoordeelen.

Er zijn er nog, die deze examens een noodzakelijk kwaad noemen.

Een kwaad zijn ze; uit het voorgaande is dit voldoende gebleken. Een groot en ernstig kwaad.

Wie dit goed inziet, kan niet ophouden te vragen, of dit kwaad werkelijk noodzakelijk is en of het noodzakelijk moet blijven.

En nu zijn er blijkens het voorgaande een aantal inrichtingen, die geschikt kunnen zijn, om haar leerlingen tot goede onderwijzers op te leiden: die alleen leerlingen van voldoenden aanleg en voldoende ontwikkeling toelaten, die behoorlijk zijn ingericht, een goed leerplan hebben (ook voor de practische opleiding) en dit uitvoeren, die een voldoend aantal goede onderwijzers bezitten.

Alle inrichtingen, die aan het Rijk deze waarborgen van geschiktheid geven, kunnen in staat worden geacht, om (laat het zijn onder toezicht) de geschiktheid van haar leerlingen te beoordeelen; kunnen de onderwijzers hun leerlingen goed opleiden, dan kunnen zij ze ook beoordeelen; - zij kunnen het alléén.

Voor die inrichtingen is het staatsexamen een niet nood-

zakelijk, dus een onder geen beding geoorloofd kwaad. Voor haar mag het niet blijven voortbestaan.

Maar zij zijn weinig talrijk: het is de treurige waarheid. Moet dan dus voor al de opleidingen, voor welker geschiktheid geen voldoende waarborgen bestaan, het examenkwaad noodzakelijk blijven?

De noodzakelijkheid van dit kwaad ligt in de onvoldoende waarborgen van de opleiding. Maar geen examen ter wereld kan de resultaten van een onvoldoende inrichting goed maken.

Deze toestand kan en mag niet blijven.

Duizenden guldens worden jaarlijks door het Rijk uitgegeven voor opleidingen met onvoldoende waarborgen, en ook weer duizenden guldens voor de *examens*, die een groot deel van de zoodanig opgeleiden uit de school moeten weren en die meteen de goede inrichtingen vleugellam slaan.

Is het geen zonderlinge toestand, dat het Rijk tal van opleidingen bekostigt of steunt, die het zelf zóó weinig betrouwbaar vindt, dat het weer staatsexamens noodig heeft, om zooveel mogelijk de te weinig wetende candidaten te weren?

Is het eigenlijk wel overeen te brengen met het prestige van het Rijk en is het te verantwoorden tegenover de kweekelingen, dat zoovelen, door of met hulp van het Rijk *onvoldoende* opgeleid, òf tusschentijds verongelukken òf ten slotte door een Rijksexamencommissie uit de school worden geweerd?

En wat bewijst dan nog het *slagen* bij 't examen! Hoeveel ongeschikten komen er door!

En lang niet altijd doen bij een sollicitatie die ongeschikten onder voor beteren. Niet alleen de gewone protectie en de gewone vergissingen spelen hier een rol. Een groot aantal hoofden van scholen zijn verbonden juist aan de in 't algemeen mindere opleidingsinrichtingen (rijks-, gemeenteen particuliere normaallessen, privaatopleiding); zij hebben bij 't bestaan daarvan, en dus bij 't slagen van de leerlingen in de practijk, belang. Komt er nu een vacature aan hun school en hebben zij dus omtrent de sollicitanten advies te geven, dan is er licht strijd tusschen de belangen van het onderwijs, die de benoeming van den meest geschikte eischen, en de andere belangen van het hoofd, die wel den min geschikte ten goede kunnen komen. Hoewel bij zoo'n strijd ongetwij-

feld menig hoofd de overwinning verzekert aan de belangen van zijn school, - dat gebeurt niet altijd.... En zoo worden ook wel minder geschikte onderwijzers bevoorrecht boven geschiktere.

De tegenwoordige onderwijzersexamens zijn blijkens het voorgaande een *kwaad*, dat niet noodzakelijk is voor een aantal inrichtingen, niet noodzakelijk mag blijven voor éénige, door de wet erkende inrichting.

De waarborgen voor de geschiktheid van de onderwijzers kunnen enkel worden gevonden in *de opleidingsinrichtingen.*

Voor het bestaan van goede, voor het weren van niet voldoende inrichtingen heeft de Regeering dus zorg te dragen.

Waar het onderwijs een voorwerp ‘van de aanhoudende zorg der Regeering’ is, daar dient in de eerste plaats voor een goede opleiding van de onderwijzers zorg te worden gedragen. Te meer, nu aan de kinderen de *plicht* tot het ontvangen van onderwijs is opgelegd, - hetzij dat is openbaar, bijzonder of huisonderwijs.

Naar mijn meening zou het op deze wijze kunnen geschieden.

Zooveel mogelijk in overeenstemming met de bestaande behoefte aan openbare en bijzondere onderwijzers en onderwijzeressen behooren in of nabij alle grootere plaatsen kweekscholen te worden opgericht, door het Rijk geheel of ten deele bekostigd. Die kweekscholen dienen de vroeger besproken waarborgen voor de qualiteit van de theoretische en practische opleiding te geven.

Zooveel noodig kunnen aan dichtbij wonende leerlingen de reiskosten worden vergoed en aan verderaf wonende een toelage voor huisvesting verstrekt.

In de toekomst zal wel een verschuiving van 't begin van den leertijd aan de kweekscholen naar den zeventienjarigen leeftijd noodig zijn. Dat zal voor hebben, dat dan een Hoogere Burgerschool met vijfjaren cursus kan zijn doorloopen, - dat de beroepskeus is verschoven (wat vooral van belang is voor een vak, dat zooveel *roeping* vereischt), - dat de toekomstige onderwijzers langer samenblijven met andere groepen van studeerende jongelui. Maar m.i. zou voorloopig al veel worden gewonnen, als de minimumleeftijd van toelating op den

15- in plaats van den 14-jarigen leeftijd werd gesteld. (Op den 15-jarigen leeftijd kan een Hoogere Burgerschool met driejarigen cursus doorloopen zijn.)

Een der middelen, waardoor het Rijk op de inrichtingen toeziet, kan zijn een *school*-examen als slot van de (behoudens den leertijd voor de handwerken) vierjarige opleiding. Dit theoretisch en practisch examen, af te nemen door het personeel van de school ten overstaan van Rijksgecommitteerden, behoort degelijk te zijn, dus ook voldoenden tijd te geven voor het te leveren werk. Het kan, wat de inrichting betreft, in hoofdzaak een verbeterde editie zijn van het gymnasiaal eindexamen.

In verschillende landen (zooals Frankrijk, Duitschland, Zweden, Finland) bestaat trouwens ook voor de kweekscholen al een eindexamen.[1)]

Van het eindexamen mag voor de beoordeeling van de candidaten niet alles, zelfs niet het meeste afhangen. Wat de candidaat gedurende de afgeloopen vier jaren heeft getoond te zijn (blijkende vooral ook uit de ontvangen rapporten en uit de notulen van de docentenvergaderingen), niet het minst zijn gebleken geschiktheid als mensch en als onderwijzer, moeten veel gewicht in de schaal leggen.

Aan de kweekscholen dienen opleidingscursussen van b.v. twee jaren te worden verbonden voor hen, die het diploma van een kweekschool al hebben verworven. Deze ‘candidaat-onderwijzers’ gaan in de practijk. Niet alle betrekkingen mogen voor hen openstaan. Er moet voor hen een overgangstijdperk zijn, waarin zij onder behoorlijke leiding, maar toch zooveel mogelijk zelfstandig, in een niet te moeilijke klasse werken en waarin zij blijven onder de hoede van de kweekschool.

Hun dagtaak (ook die van de onderwijzeressen natuurlijk)

1) Over de onderwijzersexamens en het bovenbedoelde eindexamen heb ik uitvoeriger geschreven in *het Schoolblad* van 16 November en 23 November 1900 en van 12 Februari 1901.
Lezenswaard in dit verband is ook een artikel van Dr. A. van Berkum over ‘de eindexamens op de Duitsche gymnasia’ in den eersten jaargang van het ‘Tijdschrift voor onderwijs en opvoeding.’ Het Duitsche reglementeeren wenschen wij natuurlijk niet. Maar dat het eindexamen in Duitschland *degelijk* wordt opgevat, blijkt uit het artikel van Dr. Van Berkum duidelijk.

dient beperkt te worden, b.v. tot een halven dag, opdat zij verder kunnen studeeren.

Dit zal geen bezwaar ondervinden, als men overeenkomstig het oordeel van verschillende medici de schooluren van de lagere klassen eenigszins beperkt en de jonge onderwijzers vooral daar laat werken: dit werken bij jongere kinderen zal aan hun paedagogischen tact en aan de levendigheid van hun onderwijs zeer ten goede komen. Ook kunnen er uren vrij komen, als het hoofd van de school geen klasse heeft, of een onderwijzer zonder bepaalde klasse met de leiding van de ‘candidaten’ is belast.

(Meerdere staatsbemoeiing zal zeker noodig zijn, om in de benoemingen van onderwijzers eenig stelsel te krijgen.)

Het verdere onderwijs aan de opleidingscursussen, welke aan de kweekscholen verbonden moeten zijn, kan dus voortdurend grijpen in den practischen arbeid van de onderwijzers, kan aan dezen arbeid steun ontleenen en steun geven. Ook dit onderwijs moet naar mijn meening zoowel van algemeen wetenschappelijken als van paedagogischen aard zijn. Na een eindexamen wordt aan de candidaten een diploma uitgereikt, dat voor het lager onderwijs volledige bevoegdheid verleent. Zoo vervalt dan voor hen het tegenwoordige hoofdonderwijzersexamen. Hoogst waarschijnlijk zullen ook de examens voor de vreemde talen (lager onderwijs) kunnen vervallen, terwijl, als eenmaal de voorbereidende studie voor de kweekscholen eenigszins gelijk zal zijn, ook het toelatingsexamen zoo niet voor allen afgeschaft, dan toch beperkt zal kunnen worden.

Maar zal dat alles geen handen vol geld kosten? Ik zou willen zeggen, dat de massa's geld, die op 't oogenblik worden uitgegeven ook voor ongeschikte en overbodige onderwijskrachten, en ook voor al die examens, ten slotte duurder komen dan meer geld voor bruikbare, geschikte krachten.

Verbetering van de opleiding zal zeker geld kosten, maar zal ook aan den anderen kant tot bezuiniging leiden, doordat mag worden verwacht, dat bij verbetering van opleiding minder onderwijzers zullen verongelukken, terwijl men ook zooveel mogelijk zorg kan dragen, dat niet meer onderwijzers worden opgeleid, dan er geplaatst kunnen worden. Goedkoop is ook hier duurkoop.

In elk geval: het geldt hier een dringende noodzakelijkheid. Sedert bijna 25 jaar is er in de opleiding van de onderwijzers in 't algemeen weinig vooruitgang gekomen. Wel achteruitgang (het premiestelsel!) Thans is de questie van de opleiding een der meest brandende onderwijs-vraagstukken geworden.

De eisch, straks gesteld voor de opleiding van den onderwijzer, is toch waarlijk bescheiden genoeg.

Wij vragen niet, wat wordt gegeven aan dokter, advocaat, predikant, ingenieur: na een voorbereidingsschool een academie of polytechnicum. En toch vinden wij het ambt van den onderwijzer niet minder moeilijk of gewichtig. Wat wij vragen, wat wij om den wille van het kind en van den onderwijzer *moeten* vragen, dat is een *school*, met eigen, goed personeel, - dat is een school, waar aan de onderwijzers een voldoende theoretische en practische opleiding wordt gegeven.

Minder kan het niet.

Te betreuren is het, dat aan dezen eisch nog niet is voldaan; dat men bij den partijstrijd om het schoolkind, jaren lang in onze volksvertegenwoordiging gevoerd, niet de handen heeft ineengeslagen tot deze daad *voor* het kind: het behoorlijk opleiden van zijn onderwijzers, niet als uitzondering, maar als regel, dat men in regeeringsverslagen en kamerdebatten over de onderwijzers heeft geklaagd, zonder te komen tot de ernstige vraag en een daadwerkelijk antwoord op die vraag: ‘Als die klachten rechtmatig zijn, hoe verbeteren wij dan?’

Moge in dezen toestand spoedig de zoo noodige verbetering worden gebracht! Moge er weldra in Nederland geen kind meer zijn, dat zijn verplicht onderwijs niet ontvangt van een voor zijn taak behoorlijk voorbereid onderwijzer!

XII.

En als er dan kweekscholen zijn met *school*examens aan het eind, zal dan de opleiding veel veranderen?

Naar mijn meening zal dit op den duur een zeer grooten, gunstigen invloed hebben, zoo groot als wij op het oogenblik nauwelijks kunnen gissen.

Maar niet in eens.

Wij onderwijzers zijn allen menschen, die een aantal jaren van ons leven aan examenstudie en mogelijk aan examen-*opleiding* hebben gedaan. Wij zijn allen min of meer van ‘examen-stof’ gemaakt. Daar komen we zoo gemakkelijk niet van los.

Eigenlijk zit niet alleen ons lager, maar ook ons middelbaar onderwijs voor een groot deel vast aan de staatsexamens voor 't onderwijs.

Men zou b.v. zeggen, dat middelbare meisjesscholen een toonbeeld konden zijn van heerlijke, vrije ontwikkeling, omdat ze niet opleiden voor een staatsexamen, voor eenig beroep of voor een andere inrichting. Maar de leeraressen hebben zooveel voor examens gestudeerd, eerst voor 't onderwijzeres-examen, toen voor vreemde talen, daarna voor een akte middelbaar onderwijs; zij zijn zelf te veel aan examendressuur gewend, om altijd zich daarvan los te maken.

Het is een feit, dat sommige middelbare meisjesscholen er zekere eer in stellen, als verschillende van haar leerlingen al spoedig na 't verlaten van de school ‘klaar’ zijn voor 't onderwijzeresexamen. Wat ik voor *die* scholen in 't geheel geen eer vind.

Ja, wij zullen ons moeilijk kunnen losmaken van examenstudie en examenopleiding. Eerst langzamerhand zal ons onderwijs zich er aan kunnen ontworstelen.

Als er maar eerst wordt voldaan aan de voorwaarden voor voldoende opleiding (waaronder dan ook behoort: zooveel mogelijk vrijheid, met een bekwaam en tactvol toezicht, om misbruik van die vrijheid te voorkomen), dan zullen eerst recht, omtrent de methode van opleiding, de groote problemen worden onderzocht en behandeld, die nu in ons land, zoo al gesteld (wat mij niet bekend is), dan toch zeker niet grondig besproken zijn.

Omtrent die verbeterde opleiding in de naaste toekomst, zooals zij mij voor den geest zweeft, geef ik hier eenige gedachten.

Allereerst zal men veel meer moeten doen voor de *opvoeding* van den toekomstigen onderwijzer.

De onderwijzers komen voor 't meerendeel voort òf uit onderwijzersgezinnen òf uit kringen, die in maatschappelijke positie en meestal in verstandelijke ontwikkeling daar bene-

den staan. Het onderwijzersambt, dat in 't algemeen slecht wordt bezoldigd en niet beschouwd als een eereambt (zooals wel vaak een betrekking bij 't school*toezicht*), is weinig begeerd in de hoogere kringen van de samenleving.

Zoo vormen de onderwijzers een stand van menschen, die in ontwikkeling meestal staan boven hun familieleden, en voor wie de kringen van niet-onderwijzers, waarin zij hun gelijken en meerderen in verstandelijke ontwikkeling zouden vinden, meestal zijn gesloten.

Velen achten den onderwijzer (tenzij hij bij 't onderwijs een hoogere positie inneemt), - den man, aan wien zij hun grootsten schat ter opvoeding geven, niet hoog genoeg, om met hem om te gaan, hoewel zij alleen al in 't belang van hun kinderen dien omgang moesten wenschen, ten einde den onderwijzer te leeren kennen, wellicht van hem te leeren en hem waarschijnlijk verder te helpen vormen.

Onder deze omstandigheden ligt het voor de hand, dat de onderwijzers, willen zij intellectueelen omgang, dien vaak alleen kunnen vinden bij hun collega's. Dientengevolge worden onderwijzers licht eenzijdig en weten zij zich vaak in den omgang met beschaafde niet-onderwijzers moeilijk te bewegen.

Het is dringend noodig, dat de onderwijzers zooveel mogelijk komen uit *alle* kringen van de samenleving. Dan kunnen zij heel wat van elkaar leeren; dan zullen zij niet meer buiten de overige maatschappij staan - zooals thans zoo vaak tot schade van de jeugd -; dan zal hun blik, hun belangstelling zich verruimen; dan zullen zij het kind, behoorende aan de maatschappij, beter kunnen begrijpen en leiden.

Laat men de positie (vooral de vooruitzichten) van den onderwijzer verbeteren, - en uit *alle* kringen zal men de beste onderwijskrachten kunnen kiezen, het onderwijs zal door de onderwijzers meer in aanzien komen en omgekeerd, - en er zal voor 't onderwijs meer worden gedaan dan wat men nu al zooveel vindt, terwijl het veel te weinig *is*.

Intusschen - zoolang we zoo ver niet zijn, moet toch ook de opleiding al zooveel mogelijk zorgen voor de *opvoeding* in den ruimsten zin.

Leerlingen, die bij anderen worden gehuisvest, moeten er komen onder de leiding van menschen, die werkelijk tot *leiden* geschikt zijn, - menschen dus, die moreel en ver-

standelijk daar hoog genoeg voor staan. De kweekelingen moeten in die gezinnen dus niet alleen lichamelijk goed worden verzorgd, doch ook *opgevoed.* Daarvoor dient dan natuurlijk een behoorlijke vergoeding te worden gegeven.

Zooveel mogelijk behoort er buiten de schooluren ook omgang te zijn tusschen de kweekelingen en hun onderwijzers. Voor en na de lessen is er meestal wel wat tijd.

De eene onderwijzer doet een wandeltocht met leerlingen. Een ander heeft ze op een avond bij zich, bespreekt dan allerlei punten met hen, buiten het eigenlijke onderwijs liggende, of laat b.v. platen zien, leest iets moois voor, of laat musiceeren, enz.

Er dient elken dag tijd te zijn, om de leerlingen iets moois voor te lezen of te vertellen, dat bepaald op hun zedelijke en aesthetische vorming is gericht.

Nu en dan kan een avond worden georganiseerd, waarop de leerlingen voor het geheele onderwijzend personeel iets moois voordragen: muziek, een stuk proza of poëzie, een tooneelstuk.

Dergelijke avonden acht ik van zeer groot belang. De kweekelingen leeren zich vrij bewegen; zij hebben aanleiding tot inititiatief, vooral, wanneer het voor de voordrachten misschien benoodigde (decoratief, platen, costumes) en zooveel mogelijk de voordrachten zelf door hen zijn bijeengebracht en wellicht gemaakt, - in den regel onder het toezicht en zooveel noodig onder de goede leiding van een der onderwijzers; - een goede voordracht zal den kweekeling later bij zijn onderwijs zeer te pas komen; de onderwijzers zien de leerlingen nog eens anders dan die zich vertoonen in hun eigen lessen, - en vooral ook: de kweekelingen leeren gedurig iets doen, zoo goed als 't maar eenigszins mogelijk is: in de puntjes. (Natuurlijk moet worden gewaakt tegen overdrijving en tegen ongezonde prikkeling van de eerzucht.)

Trouwens: het zou uitstekend zijn, als de onderwijzers aan kweekscholen meer dan nu nota namen van wat de kweekelingen in andere vakken leeren en praesteeren: dit zou meer eenheid, en beter waardeering van de leerlingen geven; ook zou het bij de onderwijzers een voorbehoedmiddel tegen de eenzijdigheid kunnen zijn, waartoe specialisatie van de vakken zoo licht leidt.

Aan verschillende kweekscholen doet men wel iets als

hierboven is geschetst, maar het moet altijd weinig blijven, omdat de tijd daarvoor wordt onttrokken aan den vrijen tijd en aan de eigenlijke opleiding (d.i. wat men thans ten onrechte als *de* opleiding beschouwt).

Men smokkelt als 't ware in kleine hoeveelheden binnen, wat men ruiterlijk in grooter massa moest binnenhalen, omdat het een belangrijk deel van de opleiding zou moeten zijn.

Op de zedelijke vorming kan de godsdienstige opvoeding van grooten invloed zijn.

Aan verschillende bijzondere kweekscholen is die verbonden aan het gewone onderwijs; bij de openbare is de godsdienstige opvoeding overgelaten aan de gezinnen en godsdienstleeraren, al staat ook in de openbare scholen natuurlijk de zedelijke opvoeding op den bodem der Christelijke moraal.

Velen onder ons, die zich de uren van het in hun jeugd ontvangen godsdienstonderwijs herinneren, weten bij ondervinding, van welken gezegenden invloed *goed* godsdienst-onderwijs kan zijn voor het gemoedsleven en de karakter-vorming.

Maar ik meen toch, dat toekomstige onderwijzers nog iets noodig hebben, wat zij vaak bij 't gewone godsdienst-onderwijs niet vinden.

In art. 33 van de wet op het lager onderwijs wordt aan de onderwijzers van openbare lagere scholen verboden, iets te doen, te leeren of toe te laten, wat strijdig is met den eerbied, verschuldigd aan de godsdienstige begrippen van andersdenkenden.

Hoe zal hij echter dien eerbied hebben, wanneer hij van de godsdienstige begrippen van andersdenkenden in zijn maatschappij niets weet!

Waar hij die begrippen in 't geheel niet kent en geen eerbied voor die begrippen bij hem is gekweekt, daar kan hij 't wel brengen tot de neutraliteit, die hem bewaart voor het branden van zijn vingers, - maar niet tot die hoogere onpartijdigheid, waardoor hij, ook als hij voor zich zelf een standpunt heeft gekozen, zich kan stellen op het standpunt van andersdenkenden in zijn omgeving, kan voelen, wat hen moet kwetsen.

Tot die onpartijdigheid hebben in onze samenleving weinigen het gebracht. Wat weet in 't algemeen een Protestant

van wat een Katholiek heilig is, en omgekeerd; - wat begrijpt een orthodox Protestant van een modernen en omgekeerd; wat weten Christenen en Joden van elkaars godsdienst? Welken eerbied voelen zij er voor?

Onze onderwijzers weten vaak nog meer van den godsdienst van de oude Egyptenaren, Grieken, Romeinen en Germanen dan van dien van hun naasten buurman; niets weten zij gewoonlijk van wat hun leerlingen als heilig leeren erkennen.

Een onderwijzer in 't algemeen, een openbaar onderwijzer in 't bijzonder moet op de hoogte worden gesteld met de voornaamste godsdienstvormen in zijn omgeving, - moet leeren, wat de goede, eerlijke belijders van die godsdiensten heilig is, - moet die overtuigingen leeren eerbiedigen.

Vooral ook het eigenlijk onderwijs aan de kweekscholen zal veel meer opvoedend moeten zijn en veel meer berekend op den toekomstigen werkkring van den onderwijzer.

Het grootste onderscheid met nu zal meer moeten liggen in de *methode* dan in de *stof*, hoewel ook in deze, waarbij meer voeling moet worden gehouden met de lagere school en het practische leven.

Ik herinner hierbij aan de vergelijking (zie bladz. 251) van de wijze, waarop een boek wordt bestudeerd door den geleerde ‘zonder phantasie’ en door den intuïtieven denker. In kleiner afmetingen is in het gunstigste geval de examenstudie van den tegenwoordigen tijd in hoofdzaak gelijk aan dat studeeren van dien geleerde, terwijl de studie van onze kweekelingen moet zijn, zij het ook in bescheiden afmetingen, die van den intuïtieven denker.

Op 't examen wordt gevraagd, wat de candidaten *weten*, vaak wat zij niet weten. Zoo richt zich hun opleiding op het verkrijgen van veel kennis in veel te weinig tijd; wanneer zij (in het gunstigste geval) zich die werkelijk eigen maken, dan ontstaat daarbij in hun ziel toch in den regel geen andere beweging, dan die noodig is, om de kennis te begrijpen. Op die wijze verzamelen ze een groote hoeveelheid kennis, die voor een goed deel *dood* is, weinig bijdraagt tot den geestelijken groei, en vervliegt, zonder te hebben geleid tot oorspronkelijk denken en gevoelen.

Zal de opleiding iets beteekenen voor het vormen van de kweekelingen tot menschen en onderwijzers, dan moet zij hun zóó leeren werken, dat de kennis beweging brengt in de ziel, dat zij zelf wordt een levende en levenwekkende kracht, die niet gemakkelijk vervliegt, en indien zij gedeeltelijk verdwijnt, toch het aanzijn heeft gegeven aan denkbeelden en gemoedsbewegingen, die zelf tot levende krachten zijn geworden.

Maar dan hebben we noodig een andere methode dan die we thans volgen; dan hebben we noodig *tijd*, om de kennis te doen inwerken op de persoonlijkheid van de kweekelingen en zooveel mogelijk te doen uitwerken naar buiten.

Tijd: in de eerste plaats tot nauwkeurig waarnemen (ook in figuurlijken zin), tot *onderzoekend* waarnemen, - gericht, door de phantasie, die het doel en vaak het vermoeden schept, - geleid door het denken, dat verband zoekt en ordent.

De toekomstige onderwijzer moet als 't ware worden ‘gevoed’ met aanschouwelijkheid, èn voor? 't welslagen van het door hem ontvangen onderwijs èn ter voorbereiding tot de methode van de lagere school.

Het weinig aanschouwelijke, het vaak - bij wijze van spreken - *verbeeldinglooze* van ons lager onderwijs vindt zijn verklaring grootendeels in dit zelfde gebrek (maar in veel hooger mate) van de tegenwoordige opleiding.

't Is werkelijk, of de regelen van de opvoedkunde niet meer gelden, zoodra achter de kinderen de lagere school zich gesloten heeft. In de lessen over opvoedkunde voel ik mij herhaaldelijk gedrongen te zeggen: ‘Wat ik je nu leer, passen wij aan onze school niet toe; we kunnen niet om 't examen.’ En toch zouden die lessen eerst dan genoeg tot haar recht komen, wanneer de kweekelingen ook aan de *kweekschool* werden gevoed met de praktijk van die lessen en aldus ook doordrongen van de mogelijkheid en den plicht der toepassing.

Het is dikwijls stuitend, een mooi vak als opvoedkunde te onderwijzen, - een vak, dat misschien meer dan eenig ander kan werken op de vorming van gemoed en karakter, - en in de toepassing zoo zeer te kort te moeten schieten, - niet enkel door eigen menschelijke onvolmaaktheid (wat al erg genoeg zou zijn), maar ook door examendwang.

Wij leeren de kweekelingen, dat altijd het algemeene moet worden opgebouwd uit het bijzondere, het abstracte uit het

concrete, - dat de grondslag van alle kennis moet worden gelegd zoo mogelijk door directe waarneming, anders door indirecte, door de verbeelding; geldt dit niet voor de kweekelingen?

Ook bij hen moeten waarneming en verbeelding schering en inslag zijn.

Ons onderwijs aan de kweekelingen is meestal veel te redeneerderig.[1)]

Men zal misschien zeggen: ‘Als dat zoo is, wordt er dan eigenlijk al niet te veel aan de verbeelding overgelaten?’

Zeker, men laat haar te veel over; maar het is juist te veel, omdat zij het haar opgegeven werk niet kan doen, - hetzij omdat men haar niet prikkelt tot werken of haar geen tijd geeft, - hetzij omdat zij over het benoodigde aanschouwingsmateriaal niet beschikt; - m.a.w. men is niet aanschouwelijk; men zegt woorden, die voor de leerlingen niet leven, - geen ziel ontleenen aan waarneming en phantasie.

Wij redeneeren te veel, en dit stelt ons vaak in staat, om allerlei dingen te onderwijzen, die we zelf niet genoeg meester zijn.

> ‘..... Wo Begriffe fehlen,
> Da stellt ein Wort zur rechten Zeit sich ein.’

Iemand b.v., die weinig van opvoedkunde en opvoeding verstaat, kan toch met een leerboek als hulpmiddel met succes examenpaedagogiek onderwijzen, - aan toekomstige onderwijzers vertellen, hoe 't moet: - in 't algemeen, in abstracto namelijk, - zooals dat in den regel bij onze tegenwoordige opleiding gaat en wel moet gaan; - maar moet men aankomen met concrete gevallen, aan de practijk ontleend; moet men zich dus zelf eerst helder, juist en duidelijk de practijk voor den geest roepen, om daarna de kinderen en het hun te geven onderwijs te doen leven voor de kweekelingen,

1) *Noot bij 't nazien van de drukproeven.*
Een merkwaardige illustratie op wat ik hierboven had geschreven, levert het proefschrift, waarop onlangs de heer N.J.A. Francken promoveerde tot doctor in de geneeskunde, welk proefschrift was getiteld: ‘Over eenige veranderingen, die het waarnemen der leerlingen ondergaat, tijdens hun verblijf aan de scholen voor middelbaar, voorbereidend hooger en voortgezet lager onderwijs.’ Daar een uitvoerig uittreksel uit dit proefschrift is verschenen o.a. in ‘Belang en Recht’ en in ‘het Schoolblad’, bepaal ik mij er toe, daarheen alle belangstellenden te verwijzen, die het geschrift niet in zijn geheel kunnen lezen.

dan schieten natuurlijk de redeneerders te kort: hun onder wijs kan bruikbaar zijn voor 't examen, niet voor de lagere school, - zij vormen praters, geen levenwekkende onderwijzers.

Voor alle vakken te laten zien, hoe men aan dien eisch der aanschouwelijkheid kan voldoen, ligt niet in mijn bedoeling. Alleen enkele voorbeelden ter toelichting.

De wiskunde is een prachtig vak, dat, goed onderwezen, dwingt tot scherp logisch redeneeren. Maar het inzicht in de getallen, dat een onderwijzer noodig heeft, dat geeft zij bij de gewone manier van onderricht niet.

Het is een feit, dat onze oudere leerlingen, die vrij wat aan rekenkunde hebben gedaan, soms allerlei eenvoudige dingen niet dadelijk kunnen vinden, die ze vóór het slikken van deze rekenkunde heel gemakkelijk wisten, - en soms onzin vertellen, dien ze eenige jaren geleden niet hadden gezegd, - eenvoudig, omdat ze nu minder dan toen de getallen vóór zich trachten te zien, omdat ze meer vastzitten aan (wel eens wat dooreengehaalde) formuleeringen, meer redeneeren, zich minder *verbeelden*, omdat ze te abstract zijn geworden.

Bij 't onderwijs in de physica zien we dit ook weer. De leerlingen hebben b.v. de slingerwetten geleerd, nadat ze ook verschillende slingers in beweging hebben gezien. Een van die wetten is, zooals men weet: De slingertijden van slingers van verschillende lengte zijn recht evenredig met de vierkantswortels uit de lengten. Nu gebeurt het licht, dat de leerlingen later niet weten, of het *recht* of *omgekeerd* evenredig is. Dan trachten ze zich de formule voor den geest te halen. Lukt dit niet geheel, dan pogen ze zich te herinneren, waar zij ook weer in 't boek stond, en ze trachten zich de geschreven woorden voor te stellen. En er zijn maar enkelen, die uit zich zelf zich twee verschillende slingers in beweging verbeelden en daardoor tot de conclusie komen, dat ‘omgekeerd evenredig’ een onmogelijkheid is.

Bij de veelheid van leerstof wordt ook bij dit vak te weinig nauwgezet, te weinig *onderzoekend* waargenomen, wordt er te weinig een beroep gedaan op de verbeelding.

Eenige jaren geleden onderwees ik aan de kweekschool voor onderwijzeressen te Groningen de wiskundige vakken.

Toen ik daarna hoofd van de Leerschool werd, had ik

gelegenheid om te zien, hoe mijn leerlingen de verkregen kennis toepasten in de praktijk.

En ik zag, hoe ze wel wisten te praten, vrij logisch te redeneeren, maar vaak niet in staat waren, om de kinderen inzicht in de getallen te doen verkrijgen. Zij hadden het zelf niet voldoende. Zij waren niet *gevoed* met aanschouwelijkheid.

Toen ik later aan de kweekschool te Apeldoorn kwam, dachten we dat gebrek te verhelpen: de abstracte redeneering zou komen *na* de concrete voorstelling. Wij namen ook leermiddelen van de lagere school, en zooveel mogelijk moesten nu de bewerkingen en de stellingen concreet worden gezien, eer ze abstract werden beredeneerd en bewezen. Zooveel mogelijk eerst inzien, daarna bewijzen. Niet het denken naar den achtergrond geschoven, maar aanschouwing en verbeelding van den achtergrond *gehaald*, evenwicht gebracht tusschen deze drie zielewerkingen.

Op deze wijze vorderden we niet zoo spoedig, maar toch vlug genoeg. Theoretische vraagstukken werden ook opgelost, maar waren geen hoofdzaak, zij dienden enkel ter verwerking en ter bevestiging van 't geleerde.

Helaas, hernieuwde kennisname van de richting van het onderwijzersexamen deed ons tot het oude terugkeeren. Daar toch werd de nadruk op andere dingen gelegd. De aanschouwelijkheid moest grootendeels aan den kant worden gezet, en 't was weer als van ouds: in hoofdzaak *redeneeren.*

Het taalonderwijs moet veel meer werken op de verbeelding. De taal moet *spreken*.

Doordringen moet het tot de leerlingen, dat de taal niet de vertegenwoordigster is van zekere werkelijkheid, maar van wat de ziel er van maakt, dat dus twee personen hetzelfde feit verschillend verhalen, omdat ze 't zich verschillend voorstellen.

Ze zullen dan begrijpen, dat b.v. de zinnen: ‘de hond bijt den jongen’ en ‘de jongen wordt door den hond gebeten’, wel dezelfde werkelijkheid vertegenwoordigen, maar die werkelijkheid verschillend voorgesteld: dat in 't eene geval de voorstelling *de hond* op den voorgrond treedt, die den jongen bijt (nare hond!) en in 't andere *de jongen*, die gebeten wordt (arme jongen!).[1)]

1) Zie hieromtrent de handleiding bij ‘Onze Taal’ van Den Hertog en Lohr.

Beeldspraak zal voor de leerlingen gaan leven, doordat ze zich trachten te verplaatsen in de voorstelling van hem, die ze gebruikt. Dan zullen ze ook zelf niet slag op slag dwaze beelden gebruiken, omdat ze niet napraten, maar zich rekenschap geven van 't geen in hen leeft en daarvoor de juiste woorden zoeken: ze zullen niet uit mooidoenerij de zon *dagvorstin* noemen, als ze zich haar enkel voorstellen als gloeiende schijf en ze zich niet verbeelden met vorstelijke macht, in vorstelijke glorie; ze zullen, als ze zich maar helder en duidelijk de dingen verbeelden, niet telkens van die *lamme* woorden gebruiken (*doen*, *maken*), waarin ‘sich jeder sein Viertel’ kan vinden.

Als ze zich maar rekenschap geven van wat er in hen leeft, niet tevreden zijn met het vage, onvolledige, wanneer ze moeite en tijd nemen, om daarvoor te vinden de woorden, die ‘het doen’, dan zal hun taal langzamerhand, zonder ander streven naar mooidoen, dan de welluidendheid eischt, eenvoudig goed worden; zij zullen een eigen ‘stijl’ krijgen, doordat ze de juiste uitdrukking kiezen voor hun eigen zieleleven, en die stijl zal mooier en oorspronkelijker zijn, naarmate hun zieleleven het is.[1)]

Bij de leeslessen moet niet maar worden gevraagd: ‘Wat beteekent dat?’ M.a.w.: ‘Aan welke werkelijkheid beantwoordt dit?’ De leerlingen moeten verstaan, hoe de schrijver heeft gedacht en gevoeld.

De kinderen lazen van een locomotief voor een trein. In 't lesje stond, dat het paard (de locomotief) hijgde en dat het nu water zou krijgen. Toen werd gevraagd: ‘Wie wordt met dat paard bedoeld?’ ‘De locomotief.’ ‘Waarom noemt de schrijver hem een paard?’ ‘Omdat hij de wagens trekt net als een paard.’ En daarmee uit. Maar is dat nu *begrijpen*? Is nu de locomotief voor hen geworden, wat hij was voor den schrijver: een levend paard, dorstig, hijgend, smachtend naar water?

Ook bij de oudere leerlingen moet worden *gedramatiseerd*, opdat zij zich inleven in het denken en gevoelen van een schrijver.

Hoe vaak ziet men bij 't overbrengen van poëzie in proza die poëzie verhaspelen, dat het haast een gevoel van pijn

1) Het ‘Pleidooi voor de Moedertaal, de Jeugd en de Onderwijzers’ van J.H. van den Bosch is nog altijd actueel.

geeft! ‘In eigen woorden’ moet de poëzie worden weergegeven; de beeldspraak van den dichter mag niet worden gebruikt. Op die wijze zullen de kweekelingen wel ongeveer zich een eigen voorstelling vormen van de werkelijkheid, die den dichter inspireerde, maar zij zien ze niet met zijn oogen, voelen ze niet door zijn ziel. En dit moeten ze ook leeren: voor zoo ver mogelijk de werkelijkheid zien, zooals zijn ziel ze weerkaatst.

Wanneer we bij 't leesonderwijs trachten, de leerlingen in te leiden in 't zieleleven van den schrijver, dan zullen onze mooiste letterkundige producten niet meer voor hen zijn enkel verzamelingen van moeilijke woorden en uitdrukkingen; maar zij zullen meewerken aan de ontwikkeling van hun aesthetischen zin en hun gemoed. Dan zullen Vondel, da Costa, Potgieter iets anders voor hen worden dan examendichters en -schrijvers, uitkomst voor de examinatoren en schrik voor de candidaten.

En ook het eenvoudig mooie, dat niet behoeft te worden ‘verklaard’ (zich dus niet leent voor examens en examenstudie), maar onmiddellijk grijpt in de ziel, zal hen bekoren, omdat het vindt een voor het schoone open gemoed.

Bij het onderwijs in physica moet meer nadruk worden gelegd op het doen van eenvoudige proeven en onderzoekingen door de leerlingen zelf.

Botaniseeren, werken in een tuintje, het nagaan van 't leven van verschillende dieren moeten het onderwijs in natuurlijke historie vruchtbaar en aantrekkelijk maken. En laat ook dit onderwijs weer niet enkel zijn gericht op het weten, maar vooral ook op veredelend genot, op ontroering, bewondering.

Bij de physica dienen ook toepassingen op het dagelijksch leven en op verschillende bedrijven te worden behandeld. De aardrijkskunde kan hier steunen. In de schoolwandelingen en schoolreisjes ontmoeten die vakken elkaar (en de personen die ze onderwijzen).

Maar niet alleen aanschouwelijker moet het onderwijs worden, - vooral moet het meer aanleiding geven tot doorwerken in de diepte van de ziel en tot initiatief en handelen.

Laten de leerlingen zelf eenvoudige rekenkundige vraag-

stukken leeren bedenken (niet maar oplossen); helder inzicht geeft hun dat in 't verband tusschen de gegevens.

Laten de leerlingen niet altijd een bepaald aan allen opgegeven opstel maken; kies gedurig voor verschillende leerlingen verschillende onderwerpen naar hun onderscheiden aanleg; zij moeten ook zelf wat leeren kiezen: zoo ontdekken zij zich zelf en ontdekt de onderwijzer hen.

Wordt naar aanleiding van een les een opstel gegeven, laten de leerlingen daarbij dan zooveel mogelijk te verwerken, te zoeken, te onderzoeken vinden; de onderwijzer is daar, om zoo noodig wat te helpen en boeken of andere hulpmiddelen aan te wijzen.

Een plaat kan ook stof leveren voor een opstel.

Natuurlijk moet voor goed werk *veel* tijd worden gegeven. De waarde voor de karaktervorming van het leveren van echt goed werk is *niet te overschatten*: daardoor wordt de onderwijzer niet alleen gebracht tot de grootst mogelijke zelfkennis en zelfontwikkeling, maar ook worden in hem gekweekt dat gevoel van verantwoordelijkheid en die innige toewijding, die geen examen ter wereld vermag te wekken, maar die alleen door een *opvoedende opleiding* (helaas, dat dit geen pléonasme is!) kunnen worden tot een alles doordringende kracht in zijn persoonlijkheid.

Zooals 't nu gaat: dat op één avond een opstel moet worden gemaakt en zelfs nog lessen geleerd, kan er nooit iets van beteekenis worden geleverd; het kan in den regel geen werk zijn, dat in de diepte is geboren en uit de diepte opgeweld. De gunstige ontwikkeling en openbaring van de oorspronkelijkheid vordert *tijd.*

De teekenles vooral moet platen en zoo mogelijk schilderijen leeren zien in den door mij aangegeven zin, èn voor eigen aesthetische vorming èn voor het later onderwijs; met het taalonderwijs (opstellen) moet het hierin samenwerken.

Meer dan nu kan geschieden, moet zij de leerlingen in staat trachten te stellen, om hun later onderwijs op eenvoudige wijs te illustreeren. De teekenles moet dus èn de aesthetische vorming van de kweekelingen beoogen èn hen opleiden voor 't onderwijzen van het teekenen, en het illustreeren van hun ander onderwijs.

De handenarbeid zal veel aanleiding moeten geven tot

initiatief, ook tot het zelf maken (en zoo mogelijk zelf bedenken) van een eenvoudig leermiddel voor de lagere school: de kweekeling moet leeren, met weinig middelen veel te doen. En ook verder komt het onderwijs in handenarbeid in verbinding met andere vakken, vooral ook het teekenen, en kan het door zijn nabootsingen de aanschouwelijkheid van andere vakken zeer verhoogen. De onderwijzer in handenarbeid dient dus te zijn een degelijk, alzijdig (ook aesthetisch) ontwikkeld mensch.

Hier opent zich een verschiet van samenwerking tusschen de verschillende vakken, aan de kweekschool onderwezen. Wat kan daarvan terecht komen, nu de kweekelingen worden opgeleid voor een examen, waar ieder examinator zit te vragen op zijn manier, zonder dat door het geheel een leidende gedachte loopt, - nu ieder onderwijzer aan de kweekschool zijn leerlingen klaar moet maken voor een afzonderlijk, los examentje!

En toch moet er samenwerking zijn; toch moeten alle onderwijzers van de kweekschool - bij alle verschil van hun vakken - samenwerken in één hoofdrichting, om de leerlingen te vormen tot mensch en tot onderwijzer. Er moet door de gansche opleiding een sterke draad loopen, die bij geen enkel vak mag worden losgelaten.

Tot nog toe werd niet gesproken over de muzikale opleiding, terwijl ook die moet leiden tot verfijning en veredeling van de persoonlijkheid der kweekelingen, en hen in staat stellen, om dit later bij hun leerlingen in toepassing te brengen.

Op 't examen is het voldoende, als de candidaten wat over de noten weten te *praten*. Het doel van de *opleiding* moet natuurlijk iets anders zijn.

De kweekelingen moeten hun stem leeren vormen (ademhaling en toonvorming zullen dus van veel belang zijn), hun muzikaal gehoor en gevoel ontwikkelen, zooveel mogelijk ook door 't bespelen van een instrument, en theoretisch en practisch den weg vinden en bewandelen, om later ook de jonge kinderstemmen te vormen en door het zangonderwijs mede te werken aan het ontwikkelen van hun gemoed.

De kweekelingen moeten later hun leerlingen leiden tot

het ontdekken en overwinnen van de moeilijkheden, die zich bij het werk voordoen. Het spreekt van zelf, dat zij het dan eerst zelf moeten leeren in hun eigen werk. In hun werk moeten zij de knoopen en de mijlpalen leeren ontdekken; zij moeten de knoopen leeren ontwarren en van mijlpaal tot mijlpaal gaan, - en ook daartoe dient het onderwijs aan de kweekschool ze zooveel mogelijk te brengen. Dat zal ook hun opleiding tot zelfstandig werken zeer bevorderen; zoodat ook hierin de opleiding tot mensch samenwerkt met die voor onderwijzer.

En wanneer ze zoo in hun eigen werk komen tot het ontdekken en overwinnen van moeilijkheden, dan moeten zij ook nog leeren, door mededeeling, vraag en opgaaf de *kinderen* daartoe te brengen.

Men zal zeggen: dat moet de aan de kweekschool verbonden leerschool doen, waar de kweekelingen voor de practijk worden ingeleid. Maar dat is het juist: de leerschool kan het niet alléén.

Als jonge kweekelingen naar de leerschool gaan met hun beetje dan verworven kennis van opvoedkunde, worden hun daar in strijd met alle paedagogische voorschriften bijna alle moeilijkheden tegelijk voorgezet. Op den eersten dag zijn daar de moeilijkheden ongeveer dezelfde als op den laatsten: zich zelf de leerstof geheel eigen maken; ze doen doordringen in en inwerken op de kinderen door mededeeling en vraag; de omgang met de kinderen; vooral ook het bemeesteren en vasthouden van de aandacht.

Voor de meesten is dat in 't begin veel te veel, en daardoor profiteeren ze te weinig. En voor 't onderwijzend personeel van de leerschool is 't niet mogelijk, om, bij al het ander werk, met de noodige grondigheid de verschillende moeilijkheden met de kweekelingen te bespreken.

Zoo krijgt men licht al te grof werk.

De kweekschool moet ook hier voorbereiden, de moeilijkheden verdeelen.

Laat gedurig een kweekeling een bepaald hoofdstuk behandelen met zijn eigen klasgenooten, na zooveel noodig hierbij te zijn geleid door den betrokken onderwijzer.

Hij heeft nu vóór zich leerlingen, tot wie hij niet behoeft af te dalen, wier ontwikkelingstrap hij kent, wier aandacht

hij vrij gemakkelijk boeit; hij heeft geen prestige te handhaven, zoodat veilig de les nu en dan door den onderwijzer kan worden afgebroken, om te verbeteren, te critiseeren, te doen critiseeren door de medeleerlingen, wenken te geven; hij staat onder de leiding van den onderwijzer, met wiens hulp hij zijn kennis heeft gevormd, in wiens geest hij kan vragen en meedeelen; - en ook de medeleerlingen profiteeren van deze practische les, en ja, ook de onderwijzer zelf: voor hem kan de les van zijn kweekeling een toetssteen zijn voor zijn eigen onderwijs.... Later komt dan de leerschool daarbij.

Laat de kweekelingen aan hun medeleerlingen ook eens een sprookje vertellen (waarbij natuurlijk ook op den inhoud moet worden gelet) in door hen zelf gekozen woorden, zoo mooi als ze kunnen. Laat hen eens een geschiedenisles geven. Zij moeten leeren spreken, voordragen, de woorden als 't ware *toedienen*, leeren schilderen, acteeren zooveel noodig. De kweekschool moet dit voorbereiden.

Ieder, die wel eens anderen iets duidelijk heeft moeten maken, weet, hoeveel helderder het daardoor hem zelf is geworden; ieder, die wel eens een ander heeft ontroerd door een verhaal, door een schildering, weet, hoe zijn woorden ook hem zelf hebben aangegrepen. En dus ook hier: vorm den onderwijzer, en gij vormt meteen den mensch!

Wij moeten breken met het systeem, dat de kweekelingen altijd heele dagen les hebben en daarna heele avonden opgegeven lessen leeren en opgegeven werk maken.

In verband met de opleiding van de kweekelingen tot meer zelfstandigheid, en met den tijd, dien zij voor eigen werk noodig hebben, moet het aantal eigenlijke lessen vooral in de hoogere klassen worden beperkt. Een deel van de tegenwoordige schooldagen kan worden gebruikt, om de kweekelingen in de school onder toezicht en zooveel noodig onderleiding, een deel van hun werk te laten doen, vooral werk, waarvoor zij op school beter gelegenheid vinden (proeven doen b.v.).

En in alle klassen moet de noodige tijd worden gelaten voor liefhebberij, het ontwikkelen wellicht van een of ander talent en voor ontspanning (vooral ook door het spel in de buitenlucht).

Tot die liefhebberij, het ontwikkelen van dat talent moet

zooveel mogelijk en geoorloofd het onderwijs aanleiding geven, terwijl de onderwijzer er ook notitie van behoort te nemen en waar noodig en mogelijk bijstaat met goeden raad.

XIII.

Maar zullen wij op die manier aan de kweekschool niet minder ‘afhandelen’ dan nu? Voor de meeste examenvakken moet die vraag bevestigend worden beantwoord, als tenminste dan ook enkel de examenkennis wordt bedoeld.

Maar bewijst dat niet, dat we tegenwoordig aan het onderwijs veel te veel oppervlakte geven ten koste van de diepte?

Wie, die ziet en zelf heeft ondervonden, hoe spoedig een zeer groot deel van die examenkennis vervliegt, hoe weinig de kweekelingen vaak *ontwikkeld* worden door al die kennis, begrijpt niet, dat wij een verkeerden weg bewandelen?

Wie het jammer vindt, dat de *oppervlakte* van de kennis der meeste examenvakken wat kleiner zal worden, laat die zich er mee troosten, dat op de eigenlijke kweekschoolopleiding nog een voortzettingscursus van twee jaren moet volgen.

En vooral dit.

In den jongen onderwijzer is op de bovenbeschreven wijze een stevige grondslag van kennen en kunnen gelegd; hij heeft groote belangstelling voor den verderen bouw en weet, hoe hij 't gebouw moet optrekken of tenminste kan *leeren* optrekken.

Hij heeft niet alleen wat geleerd, maar hij heeft gewonnen aan innerlijke groeikracht; zijn gansche persoonlijkheid heeft zich ontwikkeld en is vol van den drang tot verder ontwikkeling; - hij is wat geworden en draagt de belofte in zich, van meer te zullen zijn in de toekomst.

En daarbij zijn de algemeen wetenschappelijke en de paedagogische vorming geworden tot één geheel, - heeft ieder vak hem gevoed met onderwijskracht. -

Het meest doet dit natuurlijk de eigenlijke vakopleiding aan de kweekschool, toegepast aan de leerschool. Aan deze vakopleiding moet veel tijd worden gegeven.

In de eerste plaats valt daaronder de gezondheidsleer, die niet enkel de *school*hygiène moet omvatten. En 't spreekt van zelf, dat de gezondheidsleer ook zooveel mogelijk aan de kweekschool moet worden *toegepast!*

Verder moet de toekomstige onderwijzer iets kennen van het

samenstel van de maatschappij, maatschappelijke toestanden en verhoudingen. Want in de maatschappij moet hij leven en werken, uit die maatschappij krijgt hij zijn leerlingen, ook voor die maatschappij voedt hij ze op.

En dan komt de eigenlijke opvoedkunde.

Door den straks ten tooneele gevoerde bezoeker van de kweekschool is al in hoofdzaak aangegeven, wat daarvan moet worden behandeld.

Hier alleen nog dit.

Zeker moet de opvoedkunde een psychologischen grondslag hebben; maar zij mag zich niet verliezen in allerlei 'philosofische' beschouwingen, zooals wel gebeurt. Steeds moet zij uitgaan van de kweekelingen zelf, van het kind en de kinderen, om tot het kind te kunnen weerkeeren.

In de theoretische paedagogieklessen moeten in figuurlijken zin altijd de kinderen als aanschouwingsobjecten tegenwoordig zijn: steeds moeten onderwijzer en kweekelingen in hun verbeelding de kinderen vóór zich hebben. Ook deze lessen moeten de kweekelingen zooveel mogelijk brengen tot zuiver, nauwkeurig opmerken en onderscheiden.

Met de andere vakken aan de kweekschool en met de practische opleiding aan de leerschool moet dit onderwijs steeds verband houden; het aan de kweekschool geleerde moet vooral ook aan de leerschool practisch worden toegelicht en toegepast, - terwijl de concrete gevallen bij de theoretische opvoedkundelessen vooral ook worden ontleend aan wat de leerlingen in hun practijk hebben opgemerkt of kunnen opmerken: zoo worden theorie en practijk hoe langer hoe meer een twee-eenheid.

De opvoeding is vooral niet minder een zaak van 't gemoed dan van 't verstand; daarom moet er vooral van de opvoedkundelessen niet enkel licht, maar ook warmte uitstralen. De toekomstige onderwijzer moet zien het mooie, het hooge, maar daardoor te meer *verantwoordelijke* van zijn taak; moet begrijpen, hoe die taak van hem als mensch en als staatsburger opofferingen eischt, al worden die door geen wet ter wereld hem voorgeschreven; - hij moet belangstelling voelen voor de kinderen, die hem brengt tot het willen kennen en daardoor tot het liefhebben van de kinderen. Hij moet leeren, een tipje van den sluier op te lichten van dat

mysterie, een kinderziel, en de begeerte moet worden gewekt voor verder ontdekken.

Hij moet leeren, hoe zoo'n kind te ontwikkelen, steeds rekening houdende met den aanleg, - hoe ook door het onderwijs het goede sterk te maken, hoe zooveel mogelijk het kwade te verzwakken, vooral door het goede, - hoe bepaalde karaktergebreken te behandelen.

Maar daarvoor moet hij zooveel mogelijk ook kennen de machten, die buiten zijn eigenlijk gebied, de school, op het kind inwerken, - niet enkel de maatschappij, maar vooral het huisgezin. Die invloed van het huisgezin moet door de school nu eens worden versterkt, dan weer voor een deel onschadelijk gemaakt, - en in elk geval zooveel mogelijk gekend, opdat in het kind kan worden verklaard, wat anders tot schade van het kind een raadsel zou zijn.

De kweekelingen moeten weten, op welke wijze de onderwijzer, zonder zijn bevoegdheid te overschrijden, met de huisgezinnen kan en moet samenwerken, en hoe hij op de gezinnen zelf menigmaal een goeden invloed kan uitoefenen en ook er zelf een goeden invloed van ondervinden. Ook daarin (met name in huisbezoek) is eenige practische opleiding noodig en mogelijk.

Uit de geschiedenis van de opvoeding moeten enkele van de grootste paedagogen voor hen belangwekkende persoonlijkheden worden, - zoodat de kweekelingen niet maar eenige jaartallen, feiten en namen leeren, - maar *menschen* voor zich zien, van wier arbeid ze graag kennis willen nemen.

Wanneer zoo de kweekschoolopleiding is één aaneensluitend geheel, gericht op het afleveren van menschen-onderwijzers, wier opvoeding tot mensch en tot onderwijzer is ineengegroeid, - tot menschen-onderwijzers, niet kunstmatig uitgerekt ten koste van innerlijke kracht, - maar van een natuurlijken, gezonden wasdom en vol van kracht en drang tot verder groeien, - mèt de gave om te onderscheiden, wat dien groei kan dienen, dan zal zij worden een zegen voor school en maatschappij.

XIV.

In steeds wijder kringen van de maatschappij ontwaakt

tegenwoordig de belangstelling voor dat groote volksbelang: de opvoeding van het kind, van het volk der toekomst, - met name voor het onderwijs. En ieder begrijpt, dat verbetering van het onderwijs niet enkel kan voortvloeien uit beter inrichting van de scholen, beter regeling van het onderwijs, verkleining van de klassen (van hoeveel gewicht dat ook is), maar vooral uit verhooging van het peil der onderwijzers.

Het ontbreekt de onderwijzers, in 't bijzonder de openbare (die, aan den weg timmerende, veel bekijks hebben), niet aan critiek, vooral afbrekende. Wanneer die critiek voor een deel juist is, - wat helpt ze dan toch, als er niet tevens wordt opgebouwd!

Kunnen ook in het algemeen de personen van de onderwijzers het helpen, dat de onderwijzer vaak zoo ver staat beneden de eischen, die gesteld moeten worden aan een opvoeder van de jeugd? Is 't niet veeleer te waardeeren, dat zooveel onderwijzers zelfs uit geringe middelen de leemten in hun opleiding zooveel mogelijk trachten aan te vullen en dat verscheiden onderwijzers het tot een respectabele hoogte brengen?

Laat men niet enkel afbreken, maar vooral ook opbouwen!

Geef den onderwijzer een goede opleiding, zooals ik die in breede trekken heb pogen te schetsen (of beter misschien); schaf het verstarrende examensysteem af; open hem het vooruitzicht op een goede positie overeenkomstig zijn ambt; ontsluit hem zooveel mogelijk alle kringen, opdat hij zijn opvoeding kan voortzetten; schenk hem het vertrouwen en de waardeering, die den onderwijzer toekomen.... Laten intusschen de onderwijzers in krachtig streven naar beter toestanden, aan het tegenwoordige geslacht van kinderen, dat op die betere toestanden niet kan wachten, een zoo goed mogelijke opvoeding geven en daarbij zich zelf meer vormen voor hun taak.

Zoo zullen de onderwijzers zich verheffen, - en met hen het onderwijs.

Niet schimpen, - maar pogen te begrijpen, - en vooral - *verbeteren*!

I. KOOISTRA.

Driemaandelijksch letterkundig overzicht.

We kennen allen den waardeerenden uitroep, waarmee Nurks zijn meening over den inhoud van zekere diligence te kennen gaf aan zijn neef Hildebrand. Het zou zeker Nurks óver-nurkschen zijn, als ik zijn woorden gebruikte ter kenschetsing van wat het afgeloopen trimester op mijn schrijftafel ter beoordeeling bijeenbracht.

Behalve een nieuw werk van Henri Borel, *Leliane*[1)], van Marie Marx-Koning, *Nacht-Silene*[3)], van Gerard van Eckeren, *Studies*[2)], niet minder dan drie boeken van nieuwe auteurs: *Scheiding* door Frans Hulleman[3)], *Machten* door Ina Bakker[1)] en *De wonderbare Wereld* door Herman Teirlinck[3)]. Daarenboven nog een bundel *Oost-Indisch Landjuweel*, verzameld door S. Kalff[4)].

Ik vond iets heel verblijdends in dat samentreffen van twee jonge Nederlandsche auteurs, met een Vlaamschen kunstbroeder en een keur van wat de Nederlanders in het land van overzee hebben opgeleverd. We zijn de laatste tijden meer en meer gaan voelen voor een uitbreiding van onze letterkunde, tegelijk met ons taalgebied, en er is groote vreugde geweest toen Gezelle en Streuvels ons weer de volle bekoring van het Oude Vlaamsch hebben doen ondergaan. Nu naast de Nederlandsch-Vlaamsche nog een Nederlandsch-Indische en een Zuid-Afrikaansche literatuur... alle onderling verbonden door den innigen, sterken band der taal, één

1) Amsterdam, P.N. van Kampen & Zoon.
3) Amsterdam, C.A.J. van Dishoeck.
2) Amsterdam, C.L.G. Veldt.
3) Amsterdam, C.A.J. van Dishoeck.
1) Amsterdam, P.N. van Kampen & Zoon.
3) Amsterdam, C.A.J. van Dishoeck.
4) Haarlem, H.D. Tjeenk Willink & Zoon.

en dezelfde, zij ze ook door schakeering verschillend - zou de toekomst dien schoonen droom tot werkelijkheid willen maken?

Of zou ze ons teleurstellen, gelijk de heer Kalff het mij deed met zijn *Oost-Indisch Landjuweel?* De keuze van een titel is een zeer belangrijke zaak, en elk die voor de keuze staat dient te bedenken dat hij vooral niet minder geven mag dan hij in den titel belooft. *Landjuweel....* Dat is immers een wedstrijd om 't schoonste te geven ter verkrijging van den prijs, een kamp van beoefenaars derzelfde kunst, om 't uitgeloofde juweel te verwerven. En daaraan gedachtig sloeg ik het boekje op vol verwachting. Zou het den heer Kalff gelukt zijn uit onze Indische literatuur een bloemlezing te verzamelen, waarvan de bloemen onderling in schoonheid wedijveren?

Reeds dadelijk wekte de Voorrede eenige verwondering. De auteur koos daarvoor als motto een citaat uit het Sociaal Weekblad: 'Wordt het niet tijd dat de geschiedenis van Indië en de wetenschap der Indische toestanden verheven worden tot verplichte leervakken op uwe scholen, van de allerhoogste tot de allerlaagste?'

Die vraag kan gerust bevestigend beantwoord worden, maar... *Landjuweel?*

In de voorrede vraagt de verzamelaar zelf: 'Waarom bestaan er zooveel Nederlandsche chrestomathieën, en geen enkele Nederlandsch-Indische?'

Iets verder: 'Als een eerste schrede op dat verwaarloosd spoor worden deze proeven van oude en nieuwe schrijvers over Indië in het licht gezonden, ofschoon ze er geenszins aanspraak op maken al het beste of het voornaamste te bevatten, noch als r e p r e s e n t a t i v e te gelden voor de geheele indische letterkunde. Want die letterkunde is zoo rijk en zoo verscheiden, dat men deze citaten enkel te beschouwen heeft, volgens de virgiliaansche uitdrukking, als "rari nantes in gurgite vasto".'

Ik meen dat de titel ons recht geeft wel degelijk het 'voornaamste' te verwachten, vooral in een boek van driehonderd bladzijden. En wat nu die rijkdom der indische *letterkunde* aangaat - heeft de heer Kalff hiervan niet een bizondere en eenigszins willekeurige opvatting als hij het 'Koloniaal Archief' daartoe rekent?

'Het is beweerd - zoo gaat de heer Kalff voort - dat op het veld dier letterkunde een bloemlezing geen reden van bestaan zou

hebben, simpel omdat de *bloemen* er nog te schaarsch zijn. En indien men alleen met de aesthetica wilde te rade gaan, alleen met d i e Indische werken welke uitblinken door meesterschap over den vorm, of rijkdom van gedachten, of adel van voorstelling, door akademischen stijl of vernuft van goede huize (waarom al die omslag en zegt de heer Kalff niet eenvoudig: die *litteraire waarde* hebben? v.N.) - ja, dan zou die bewering juist mogen heeten. Maar uit een oogpunt van geschiedenis, ethnologie, reisbeschrijving, romantiek, biografie, natuurkennis, fabelleer, topografie, enz. (enz.!) had een grooter werk dan dit er reeds mogen wezen.

Sommige namen, en daaronder van de beste, moesten hier verzwegen worden, omdat een zoo klein bestek als het onderhavige slechts luttel keuze gedoogde.'

Daar begrijp ik niets van. Waar ruimte is voor een speechje van Schaepman op Jan Pieterz. Koen - dat toch stellig *niets* met Indische letterkunde te maken heeft, - of een gedicht van Potgieter op Bronbeek, om nu van het Koloniaal Archief maar niets meer te zeggen, moeten daar van de *beste* namen verzwegen worden? Werkelijk, als de heer Kalff geen betere argumenten voor dat met opzet verzwijgen kan bijbrengen, laadt hij de verdenking van groote lichtvaardigheid moedwillig op zich.

't Is een overigens wel curieuze bundel dien hij verzamelde: hij heeft er blijkbaar heel wat voor nagezocht en doorgesnuffeld. 't Zijn fragmenten van historie-beschrijving, van reisverhalen, van natuurschildering - we vinden hier Couperus en Borel - 't zijn ten slotte gedichten, waaronder van Hooft op Reael en van Vondel op Hulft, maar de totaal-indruk is van een bonte verzameling, een 'Alles durch einander; wie Mäusedreck und Koreander' gelijk Heine dat noemde, kortom iets dat niet geeft wat de titel *Landjuweel* belooft.

Is de ervaring met de Nederlandsch-Oost-Indische letterkunde een teleurstelling, - Herman Teirlinck bereidde ons een verrassing met zijn *Wonderbare Wereld.* Het boek, drie novellen bevattend, is met veel zorg uitgegeven; mij kan echter het rezultaat van al die zorg maar half behagen, En er is iets eentonigs in al die omlijste bladzijden met hetzelfde appel-ornament aan den voet. Daarbij lijkt me het omslag met de symbolische voorstelling van het eerste menschenpaar onder den rijk geladen appelaar, waaraan

tevens roode bloemen prijken, ten deele als een omlijsting voor een grijnzend bekkeneel, meer barok dan fraai. Ook is 't een bedenkelijke wijziging van *Genesis* III vs. 6 & 7 dat reeds bij het toereiken van den appel door Eva aan Adam beiden met vijgeblaren gekleed zijn. De slang die zich op een paar staartkronkels balanceert tegen den rug van 't boek ziet er ver van verleidelijk uit.

Gelukkig dat de inhoud heel wat bekoorlijker is dan het uiterlijk. Er is werkelijk een heugelijke herleving in de Vlaamsche letteren, en naast Streuvels en Buysse staat daar opeens Herman Teirlinck met een onbetwistbaar eigen talent. Hij heeft met de eerstgenoemden gemeen dat het landleven, het dagelijksch bestaan der eenvoudige dorpelingen, hem de dankbaarste gegevens aan de hand doet. Hij heeft dat blijkbaar met liefde meegeleefd, en die liefde strekt zich ook uit tot de natuur, tot het Vlaanderen-land waarvan het schoone hem in ziel en zinnen is gedrongen. We voelen het aan bladzij na bladzij hoe het innigste leven van den schrijver is in dit boek, hoe het niet een stof bevat, door hem behàndeld, maar hoe het als vanzelf ontstaan is uit zijn liefde.

Vergelijk ik zijn talent met dat van Buysse, dan vind ik bij den laatste meer eenvoud en humor, zelfs in overigens zwaarder werk - met dat van Streuvels, dan schildert deze breeder en neigt meer tot romantische of dramatische effecten. Maar in Teirlinck is niettegenstaande zijn realisme dat hem de werkelijkheid tot in de eenvoudigste details doet analyzeeren, - dat hem soms niet doet terugdeinzen voor vermelding van bizonderheden, die aan den *Ganymedes* van Rembrandt herinneren, - toch door alles heen een droomer met veel sentiment, met neiging tot mysticisme en symboliek. We zouden zijn personen daardoor wel eens wat week kunnen vinden, op het kantje van sentimenteel, of zelfs onwerkelijk. Dat is nu en dan zoowel de oude weduwnaar Den Djuze, die altijd blijft denken, bij alles blijft denken aan zijn gestorven ‘wijf, aan Zeeneken,’ maar die toch, én door inblazingen van anderen èn door het gevoel van fyzieke eenzaamheid, over een tweede huwelijk begint te peinzen - als de molenaar Corneel met zijn eenige gebrekkige dochter, de molenaar, die altijd zint op eene uitvinding waardoor hij de menschen gelukkig wil maken en waarvoor hij werkt jarenlang. De man heeft niets dan zijn dochter Rozalle en zijn hond Poolken. De hond sterft, na een mishandeling door

een buurman, op wiens erf hij liep, en de dochter wordt door den bliksem gedood.

Als de mannen die Rozalle's lijk hebben thuisgebracht, weg zijn gegaan, staat Corneel als verwezen.

‘Hij stond recht en zijne beenen waren onvast. Hij wankelde langs de achterdeure op den hof. 't Was daar helledonker en 't duurde lange, eer dat hij de schure ontwaarde en den boomgaard en den hof. 't Hekken, als hij het opendraaide, had een zonderling gekrijsch, en 't scheen hem of de vochtige grond onder zijne kloppers kloeg van diepe leed. Ginder zongen de olmen. Een gedurig windeken woei in de duisternisse, lijk een tocht van ongeruste zielen, en uit 't minste gewas steeg een eigenaardig geritsel, een fluisteren van onbekende woorden. Corneel raadde er van de schrikkelijke beteekenis. 't Verleden was verre, 't kalme verleden, 't gaan in den vroegen morgen naar het dagelijksche werk, 't eten alle dagen, 't spreken met Rozalle over onnoozele dingen - 't was meteen verre, al bleef tallenkant eene herinnering zweven daarvan. 't Was pijnlijk om denken. Hier op 't wegelken had hij over drij uur een liedeken hooren trippelen in zijn hoofd. 't Was 't zelfde wegelken nu, en 't was hij zelve, Corneel, en 't liedeken was eindeloos verre. Hij verstond niet goed. Wat had hij gezien? Lijk een brandende krone gloeide 't om zijne slapen.....

Hij voelde zijne heete tranen over zijn gezichte gestadig vloeien. Hij verstond niet goed. Hij stapte den hof door en zag zijn molen in den lucht rijzen, alsof er niets gebeurd ware. De molen ook was al verre. En wat hij in zijne houten kasse verborg, die rammelende doening, die versleten glinsteringen van dierbare planken... 't was verre. Hij bekeek het uit de verte. Hij bekeek Poolken uit de verte. Onder den hage was zijn groen graf, maar enthoeverre was die hage.

Hij draaide de rustige molenarmen naar 't Noorden en zette ze in schranke, ten teeken van overgroote rouwe.’

'k Geef dit citaat als een blijk van onmiskenbaar talent. De groote verwijdering, die eene plotselinge hevige smart brengt tusschen ons en de dingen van het alle-dags-leven, zoodat we ze als door een nevel in de verte zien, is bij alle detailleering sober en vol stemming weergegeven.

Bij alle detailleering: want 't treft hoe nauwkeurig deze auteur het waargenomene in kleinigheden weet vast te houden en tot een zekere stemming te doen meewerken.

Men hoore eens in 't eerste verhaal als Den-Djuze de eerste aansporing krijgt van de oude Tonia om te hertrouwen, en niet weet wat te antwoorden, hoe het zingen van een ketel op het vuur de stilte van het vertrek doet voelen. ‘Hij zong eerst met een eendlijk stemmetje, hooge en lage drijvend, zich wendend en kronkelend onder de koperen schijve. 't Werd stilaan een nijpend schuifelen, heel scherp en eentonig, en een tweede stemme kwam er bij, grof en vochtig, opzwellend tot een zoevend geblaas. Een stonde daarna sloop er nog een veuzeken nevens, en dan nog een, en meer andere wat later, zoodat het lawaai breeder en breeder werd, een dof gegons met het schrille fijfelken wiegend er boven. Maar 't zingend geruchte viel weldra en seffens schoof in regelmatige schokken de witte damp uit de tote en sprong sprietend tusschen de reten van het koperen deksel op.....

- ‘Neem een snuif ken, - Djuze, zei Tonia, 't zal u deugd doen.’

Wat de schrijver met de klanken van zijn woorden weet te bewerken blijkt ook uit een zin als:

‘Corneel hoorde wegrammelen de langdijzelige wagen, met een klingelen van ketens en een regelmatig slaan van de remvijzez.’

Ook het weergeven van natuur-impressies getuigt van een levendige verbeeldingskracht.

‘Dan liep de wind een eindeken verder, en men werd gewaar, dat hij nu in de linden bij de kerke aan 't schudden en 't wroeten was.’

Of elders veel grootscher de dichterlijke vizie:

‘De winden, als een opstuivende vaart van jonge hengsten, stormden onder den hemel, sloegen de benauwde planten omverre, nadat zij zich in een appelboom of een standvastigen okere (notenboom) lastig gemaakt hadden. *Hunne losse manen dweilden wapperend langs henen de wolken en hun dolle staart kwispelde met razernije de laatste blaren der olmen over 't land.*’

Zijn de eerste en laatste novelle vrij uitgewerkte psychologische studies, de middelste is het meer bewogen verhaal van een Scheldeoverstrooming, samen met een misdaad, die meer gesuggereerd dan verteld wordt.

Zooals uit het geciteerde blijkt, is de taal van dien aard dat ze voor den Noord-Nederlander, en ik meen óók voor den Zuid-Nederlander der steden, moeielijkheden oplevert.

Merken we aan woorden als *paander* = mand, *ongetaakt* = ongedeerd, die we door Kiliaen kunnen verklaren, hoe de oude taal in dit werk nog voortleeft; bij andere als *puid* = kikvorsch, *luikere* = knipmes moet een gewestelijk woordenboek dienst doen, dat ons echter nog in den steek laat bij zinnen als:

'Ze kon *rijzekens* (overeind komend?) een kus geven aan 't stille kind' of:

'Kinderen hebben, Triene, kruisen dragen: met speldekens 'nen mensch zijn levende *bramen* (?) tempteeren...'[1)]

Blijkt Herman Teirlinck een nieuw schrijver van veel talent,

1) Na 't schrijven van 't bovenstaande las ik een aankondiging van Teirlinck's boek door zijn landgenoot Cyriel Buysse, in Het Weekblad de Amsterdammer, en ik kan niet laten er het volgende, de taal betreffend, aan te ontleenen:
'De taal van Herman Teirlinck lijkt ook heel sterk op die van Streuvels. En 't blijkt nog steeds een moeilijk uit te maken zaak, welke taal dat eigenlijk is. Vlaamsch? Ja, zeker. En toch geen Vlaamsch zooals het daar ter streek gesproken wordt. Vlaamsch vooral door vele eigenaardige woorden en uitdrukkingen, *die zelfs voor mij*, *geboren Vlaming*, *niet altijd begrijpelijk zijn.* (Ik cursiveer v.N.) Welke beteekenis heeft bv. het woord "eendlijk" dat en Streuvels, en Teirlinck voortdurend gebruiken? In Streuvels lees ik van een vrouw met een "eendlijke borst," en enkele bladzijden verder van een "eendlijke man" en een "eendlijke weg." Teirlinck spreekt van een "eendlijk sterreken," van een "eendlijk populierken," van een "eendlijk were," van "eendlijk gebom der klokken." Is dat woord dan op alles toepasselijk? *Ik meen dat enkele toelichtende noten*, *hier en daar*, *niet alleen voor het Hollandsch*, *maar ook voor het gewoon Vlaamsch lezend publiek*, *zeer wenschelijk zouden zijn.*'
Ik cursiveer, zonder commentaar. Over die wenschelijkheid heb ik vroeger reeds geschreven. Wat het woord 'eendlijk' betreft, herinner ik aan Gezelle's Woordenlijst, waar het verklaard wordt met: 'eenig, in den zin van schrikkelijk' en met 'benauwlijk, buitenmaten groot.' Kiliaen geeft het - behalve als bijwoord in den zin van 'slechts' - weer met: singularis, solitarius: et terribilis, horribilis. Hij noemt nog 'eenlicke plaetse': solitudo, locus solitarius, desertus et proinde terribilis.
Met een en ander kunnen we het in al de voorbeelden, door den heer Buysse genoemd, verklaard achten.

ook boven de Schelde deden een paar auteurs in hun eerste werk zich gunstig kennen. Ik bedoel Ina Bakker en Frans Hulleman.

Voór ik over den eigenlijken inhoud van deze novellen schrijf, eerst iets over den stijl. Want het eigenaardige van de jongste Nederlandsche literatuur ligt voor een groot deel daarin, en sedert '80 is het streven van velen erop gericht het zuiver-persoonlijke van hun arbeid te belichamen vooral in hun stijl. 't Is stellig een lofwaardig streven als gevolg van de zucht naar vrijheid in uiting, naar 't verbreken van de banden der conventioneele schrijverij. Maar... men vergeet wel eens dit: dat een oorspronkelijke stijl steeds de oorspronkelijke uitingswijze is van een oorspronkelijken geest, en dat dus het bezit van den laatste het éene noodige is, door geen surrogaat te vervangen.

't Spreekt echter vanzelf dat de oorspronkelijke geesten, die zich een eigen stijl scheppen, geheel en al weergevend den rhythmus hun innigste bewegingen, in ieder tijdvak gering in aantal zijn. Op hen volgen de kleinere talenten, en zoodra er, gelijk in deze dagen, gesproken wordt van den litterairen stijl na '80, - door sommigen hoog geprezen, door anderen ongenietbaar gevonden, - dan is dit het bewijs, dat er reeds een conventioneele stijl tot wording is gekomen, geschreven door hen die geen krachtig talent genoeg hebben, of nog te veel onder den invloed van bewonderde modellen werken, om zich een geheel eigen uitingswijze te verwerven.

De stijl van Ina Bakker verschilt zeer van dien van Frans Hulleman, en toch is bij beiden merkbaar de invloed waaronder hun talent zich gevormd heeft. Ter onderscheiding zou ik den eerste den modern-litteraire willen noemen, die zorgzaam zijn zinnen opbouwt, zoekend naar het juiste woord met vooral het alleenjuiste adjectief, maar met nagedane rhythmeering, zich verradend in tal van overgenomen wendingen. Ter kenschetsing van dezen stijl behoef ik niet veel te citeeren. Ik neem op goed geluk het boekje openend een paar zinnen.

‘Zij kon niet meer zien zichzelf groot, krachtig, omdat zij met haar onvermoeibaar streven had opgebouwd dit werk; dat was weg. Zij zag, als of zij er buiten stond, objectief: een leven gelijk aan een leven; zich zelf niet méér dan een van die, welke in machinaal voortwerken hadden gegeven hun heele bestaan van mensch.’

De wendingen die Ina Bakker in deze zinnen geeft, zijn gemeengoed van heel wat jonge auteurs geworden onder den invloed van een paar talentrijke voorgangers.

In de eerste plaats de inverzie, het plaatsen van het voorwerp achter het werkwoord in stede van ervoor.

'Zij kon niet meer *zien zichzelf*,... omdat zij *had opgebouwd dat werk.*'

'welke *hadden gegeven hun heele bestaan van mensch.*'

Toegegeven dat een enkele maal de uitdrukking aan kracht kan winnen door den vollen klemtoon aan het voorwerp te gunnen aan het eind van den zin, voelt men vanzelf het bedenkelijke van aldoor deze zelfde constructie te gebruiken. Dit leidt tot manier en tot eentonigheid.

Tot een tweede opmerking brengt me de uitdrukking 'bestaan van mensch.' Ook deze expressie behoort tot de conventies van den nieuweren tijd. Waar we vroeger hoorden spreken over: vrouweliefde, mannekracht en dergelijke meer, zijn deze thans vrij algemeen geworden: '*liefde van vrouw*, *kracht van man*,' enz.

Zijn deze middeltjes nu inderdaad niet wat heel doorzichtig, en kan iemand in gemoede meenen hiermee het merk van oorspronkelijkheid op zijn werk te drukken? Kan Ina Bakker meenen dat haar volzinnen het minder 'gedaan' zouden hebben, indien ze gestyleerd waren geweest als volgt:

'Zij kon zichzelf niet meer groot en krachtig zien, omdat zij met haar onvermoeibaar streven dit werk had opgebouwd; dat was weg. Zij zag, alsof zij er buiten stond, objectief: een leven gelijk aan een leven; zichzelf niet méér dan een van die, welke in machinaal voortwerken hadden gegeven hun heele menschbestaan.'

Wanneer ik bij den heer Hulleman overal stuit op soortgelijke inverzies als: 'ze voelde kijken die oogen tot ze *was voorbij*,' of 'de trein vijf minuten *was te laat*' of 'de brief-besteller die een pas *kwam voor-uit*,' en denk aan de tallooze malen dat ik de laatste jaren deze soort constructie zag, dan komt me vanzelf de satire van Willem Paap in *Vincent Haman* in de herinnering, op dien jongen auteur die afgewezen werd door 't nieuwste litteraire tijdschrift omdat hij schreef: 'de zon schijnt op de daken,' en toegelaten werd toen hij dit wijzigde in: 'zon op daken schijnen!'...

'k Wil gelooven dat de nadoenerij, het vallen in dezelfde

maniertjes, soms geheel onwillekeurig is, dat het lezen van bewonderde modellen vanzelf er toe voert, maar daarom juist kan er niet krachtig genoeg tegen gewaarschuwd worden. Elk schrijver, die waarlijk wat te zeggen heeft, kan die conventioneele - 't zij ouder- of nieuwerwetsche - trucjes best missen, en behoort hij niet tot de zeer grooten, die vanzelf hun eigen uitingswijze vinden, hij geve in elk geval zijn werk zoo eenvoudig en ongezocht mogelijk. Dan heeft hij kans dat we juist het hem eigene het eerst zullen ontdekken.

De stijl van den heer Hulleman verschilt veel van dien van juffrouw Bakker. Hij heeft zijn boek opgedragen aan Van Deyssel, ‘den Meester,’ en de wijze van vlak-weg vertellen van de hedendaagsche realiteit herinnert aan hem, maar ook aan Van Groeningen, en in de novelle ‘De Hengelaars’ sterk aan Heijermans.

't Is een stijl die het verhaalde zet in vaak zeer onsamenhangende gedachte-zinnen, vol ellipsen, die doet denken aan de karakteristiek door den auteur zelven gegeven op blz. 92, waar hij van een jong meisje zegt:

‘En ze babbelde nu verder voort op 't papier in den Johanzoo-zeer-bekende-stijl, springend van de hak op de tak.’

Ik kan niet zeggen dat het mij bepaald bekoort, als ik zinnen lees als de volgende:

‘In de Leidschestraat liep-i meer deftig, floot niet, stond zoo min. Voor een winkel in heeren-dassen bleef-i stil staan; hée, daar had je 'n spiegel in de kast, leuk, kon-i zichzelf zien. De hoed zoo'n beetje àchterover stond sommige zoo goed, hém wat gek. Zóo, réchtzetten. Hij was niet bepaald leelijk, nou ja, mooi was-i ook niet, maar knap? Zou-i knap, wat je noemt een knap gezicht hebben?’

Het op deze wijze omzetten van gedachten in heel leelijke spreektaal, klinkt hopeloos vulgair, en ik vind het wel jammer dat onze moderne auteurs er hun heil in zoeken.

En wordt het niet zoo stijlloos mogelijk, een hortend en stootend gestotter, in een zin als:

‘Neen, neen, 't kon zoo niet, 't mocht zoo niet, ze zou 't hem schrijven in 'n onherroepelijke(?) brief, ze zou hem vragen daarin, bij 'n ontmoeting thuis er niet verder op aan te dringen meer, er over te spreken liefst niet, want ze hield vast aan haar besluit, waarover(?) ze lang had geaarzeld het hem mede te deelen, maar waar zij bij bleef, en niet meer afweek.’

Als ik dan op de volgende bladzijde de overweging zie dat

‘de boeken die ze beneden kregen tegenwoordig, heel anders waren, veel mooier, veel natuurlijker, veel eenvoudiger’... dan durf ik dat zoo in het algemeen genomen, wat het ‘mooie’ betreft, zeker niet onderschrijven.

Na het opperen van deze bezwaren tegen den stijl - die voorzoover ze bij beide auteurs onmiskenbaar zekere overgenomen manieren vertoont, ook vanzelf gescheiden kàn worden van het door hen behandelde - kom ik tot de novellen zelve.

Ina Bakker geeft in *Machten* vijf novellen, die alle doen blijken haar talent om niet alleen uiterlijke realiteit scherp waar te nemen, maar vooral om haar indrukken daarvan in zoo nauw mogelijk verband met de psychologie der behandelde personen te doen samenwerken ter verkrijging van een harmonisch geheel. Nu dient hier echter vóor alles dit bij opgemerkt te worden, dat haar uiterlijke realiteits-weergeving steeds de kenmerken draagt van te rusten op doordringende werkelijkheids-studie, in dezen zin altijd dat zij de natuur gezien heeft met de liefde van de dichteres, - terwijl daartegen de personen, wier leven ze ons een wijl wil laten meeleven, duidelijk de blijken dragen van niet door haar zelve waargenomen en bestudeerd te zijn. Dit is vooral het geval in de eerste novelle, *De Fabriek*: het verhaal van de weduwe met de twee zoons die een groote fabriek samen bezitten. De oude vrouw is met haar lang gestorven man heel in 't klein begonnen, en ze hebben gewerkt, gewerkt om 't bedrijf uit te breiden, totdat de fabriek er wàs als een monument van arbeidzaamheid. En de oude vrouw heeft nu de laatste jaren van haar leven niets beters te doen, en doet ook niets liever, dan maar dag aan dag het bedrijvige leven der fabriek van uit de vensters van haar bovenkamer gade te slaan. Dàt is haar leven. Haar beide zonen werken nù, gelijk zij vroeger. Ze hebben gezinnen, en de kleinkinderen zullen wel weer op hun beurt den arbeid der grootouders voortzetten. Maar opeens ziet de oude vrouw, die, gebrekkig geworden, den dood ligt te wachten, dat alles stil blijft op de fabriek. Er is staking. Wat lang heeft gesmeuld in de zielen der werkers, is eindelijk door den onwil des meesters in lichte laaie opgevlamd. 't Zal hard tegen hard gaan.

‘Vreemd volk zou ingaan, vreemde taal sprekend in de zalen, waar nog sliep de echo van hun stemmen, vreemde voeten zouden vertreden hun voetstappen in het zand.

En het werk zou voortgaan.... Maar daar zou zijn een bende hongerigen, verwenschend, met stemmen heesch van haat, de werkgevers die ontsloegen, slechts achtend eigen voordeel; die zouden hierheen zien met oogen, waarin de honger vloekte over het werk.

Het zou zijn de misdaad van het eene levende schepsel aan het andere, de schending van het recht van den mensch op den mensch!

Zij zat overeind; het was niet meer het doode, het zwijgend wegsterven; in haar was ontwaakt, hevig, ononderdrukbaar het besef, het plotseling weten, hoe zij liefhad deze fabriek.'

Dat lijkt mij psychologisch niet sterk. De liefde voor die fabriek heeft haar heele leven beheerscht, en dat die oude vrouw het eerst nú beseffen zou hoezeer zij ze lief heeft, is moeielijk aan te nemen. Maar de auteur wil er een daad mee motiveeren, die op zich zelf zoo exceptioneel is, dat ze wel een afzonderlijke motiveering noodig heeft. De zieke vrouw staat op, kleedt zich aan, met vreemde vastberadenheid al haar krachten saam nemend, sluipt naar de dichte fabriekspoort en opent die.

Een verschrikt gemompel gaat op onder de saamgeschoolde arbeiders: 'De oude Margreet Falck'.

En dan zegt ze: 'Jullie kunt Maandag weer aan het werk gaan, jullie en geen andere, voor twee cent meer per uur... *Ik* geef mijn woord uit naam van mijn zoons.'

Hier heeft de auteur zich laten meevoeren door een sentiment, dat haar van te voren het plan deed maken voor deze novelle, zonder de waarschijnlijkheid, de eischen der realiteit, genoeg recht te doen. Immers, gesteld dat die oude vrouw werkelijk dien dag eerst voelde hoe lief ze de fabriek had, zou ze dan, zonder haar zoons erin te kennen, een maatregel nemen waarvan zij de gevolgen niet kòn overzien, en waardoor misschien niet alleen de fabriek maar door de fabriek ook de welstand van haar kinderen verloren zou gaan? De schrijfster heeft hier blijkbaar op 't standpunt gestaan van de meeste niet-deskundigen, die de schouders ophalen van een verschil tusschen werkgevers en arbeiders over één of twee cent per uur loonsverhooging. Welk een onbillijkheid der patroons om zoo'n kleinigheid niet direct toe te geven: twee cent per uur meer - 't is belachelijk!

En toch als men even de moeite nam uit te rekenen welk verschil dit maakt per jaar bij een eenigszins aanmerkelijk getal arbeiders, dan zou men gauw zien hoe lichtvaardig zulk een oordeel is.

We kunnen niet voor de realiteit van de onverwachte tusschenkomst der oude vrouw voelen, omdat ze psychologisch onverklaarbaar is. Juist een vrouw, die met hard werken als steentje voor steentje dat fabrieksgebouw heeft opgetrokken, is veel te praktisch om zoo onbekookt vrijgevig in eene financieele zaak te beslissen. En daardoor waardeeren we in het feit niet anders dan een met talent aangebracht romantisch effect, dat de auteur vooropgesteld heeft als iets wat ze bereiken wilde.

Veel gelukkiger was ze met een ander effect. Ik bedoel het oogenblik dat Georg, een der patroons in het half-duister der leege, doodstille fabriek staande, plotseling de groote fabrieks-bel hoort luiden. En als dan blijkt dat zijn idioot zoontje, op den arm der moeder, speelsch aan het klokketouw getrokken heeft. De uitwerking van dien plotselingen klokkegalm is met veel talent beschreven.

Ik meen in het bovenstaande te hebben aangetoond dat Ina Bakker door haar fantazie zeer gemakkelijk den overgang maakt van het reëele tot het irreëele, van realisme tot romantiek.

Dat geeft inderdaad zekere bekoring aan haar werk - het zich niet angstvallig houden binnen de grenzen van het beperkte, van stukje tot beetje gedocumenteerd werkelijke. Doch zij heeft daarbij te zorgen dat het irreëele niet het tegen-reëele wordt.

Dat ze binnen de grenzen der alledaagsche realiteit iets heel goeds weet te maken bewijst haar *Jetje*, 't vlak vertelde voorval uit het leven van een kind, dat met haar vader alleen in armoede leeft, en eens zonder het vereischte schoolgeld naar school moet gaan. Hierin is alles reëel - we voelen de waarheid van regel tot regel. En toch maakt de wijze waarop die waarheid verteld wordt, zoodat de emotie van den auteur - zich nergens in beklagende adjectieven of tusschenzinnen afzonderlijk uitend, maar één geworden met het verhaal - er zich als het ware in belichaamt, het eenvoudige vertelsel tot kunst.

In *Angst* - de angst van een medicus voor het bezwijken van een patient, een vriend, dien hij tegen 't advies van anderen in op bepaalde wijze behandelt - blijkt over hoeveel intuïtief gevoel

en hoe levendige verbeelding deze auteur beschikt. Want we leven de spanning van bladzij tot bladzij mee.

Het Allerhoogste heeft niet veel indruk op me gemaakt; 't lijkt het meest bedacht, en de personen blijven schimmig, als in een nevel. Ik geloof dat het de moeite waard zou zijn als de schrijfster de heldin van deze wat ineengedrongen novelle tot hoofdpersoon koos voor een breeder opgezet verhaal. Dan zou Liesbet waarschijnlijk interessant worden. Of haar Gideon dat dan ook zou worden - blijft twijfelachtig.

De bundel wordt besloten met *Moeder*, de tragische geschiedenis van eene weduwe, die na een hopeloos ongelukkig huwelijk van vier jaar zich geheel wijdt aan haar eenig gebrekkig kind, met haar groote moederliefde en niet minder groote deernis. Aan dit verhaal heeft Ina Bakker de meeste psychologie besteed en zij is erin geslaagd ons de ontwikkeling, den zielegroei van dat gebrekkige kind tot zijn jongelingsjaren zóo te geven, dat de jongen ons verklaard is in zijn, een heel enkele maal goedig, maar meest halsstarrig zelfzuchtige houding tegenover zijn moeder, die over hem wil blijven waken, voor hem wil blijven zorgen, maar die allengs machteloos wordt voor een wil, sterker dan de hare: die het aanziet hoe haar eenig kind zijn gezondheid gaat vernielen in losbandigheid, zoodra hij beseft dat gewoon-menschelijk liefde-geluk voor hem, den mismaakte, niet bereikbaar is, en die moet dulden dat hij schulden maakt op háár naam.... Tot eindelijk de àl-bedarende Dood komt....

De novellen van Ina Bakker zijn stuk voor stuk voornamer dan die van Frans Hulleman, niet in dien zien dat het milieu aristocratischer is - dat zou niets beslissen - maar de behandeling heft ze in zekere sfeer van schoonheid, waar ze bij Hulleman maar zelden belanden. Niet alleen de styleering, waar ik van gewaagde, heeft heel dikwijls iets vulgairs, ook de gesprekken van zijn personen lijden aan datzelfde euvel. Zijn heeren en dames zijn er van een verdacht allooi. Zoo komt in de laatste novelle, *Smart*, een mevrouw voor, wier pleegkind overleden is, en die op haar grafsteen laat beitelen: ‘Hier rust Margaretha Frijlandt, innig geliefd pleegkind van Mevr. de Wed. van Berkum-Steyn.’ Deze ‘mevrouw de weduwe’ krijgt bezoek van een broeder van haar gestorven pleegkind met zijn meisje. En ze zit, na de eerste oogenblikken

van kennismaking, aldus te praten. (Het meisje heeft geklaagd dat haar verloofde zoo donker kan kijken.)

'Ja',.... begon (mevrouw) langzaam en kalm, 'dat is 'n eigenschap die had ook z'n zuster, Gréet. Niet altijd. Ze had tijen, juffrouw, dat ze kon zijn uitbundig van blijdschap, om 'n plannetje, om 'n verjaardag, om 'n datje, om 'n datje, om 'n simpel-ietsje, waar 'n ander kind niets om gegeven zou hebben, daar was zij erg-blij mee, maar ze had ook oogenblikken dat ze kon zitten in elkaar - en ik spreek van vijftien, zestien jaar geleden - met 'n ernstig, bepaald donker gezicht, al-maar voor zich uitkijkend naar één plek, dat ik zei: kind wat scheelt 'r an? Niets moe, niets moe. Dan zei-ik, jawel, d'r hapert wat an, wat drommel 'n meisje van jou leeftijd,'.... enz. enz.

Zoo is er in 't eerste verhaal een meneer, die 'pa' genoemd wordt, en in zijn huiskamer, waar de meubels 'opstonden deftig,' nog wel in tegenwoordigheid van een andere dame, op deze wijze schertst met zijn dochter:

'Hi-hihihi,' grins-grinnikte meneer, ''k zal jou zwart-zijje bloesies koope, as je pas 'n jurk heb gehad van over de dertig heele hollandsche guldens. 't Geld groeit m' op me rug. Dèrtig gulden en dan nou weer.... Daar heb ik goddoome 'n pàk voor.'

Zetten we dit eenmaal afzonderlijk, dan kunnen we recht doen aan het talent van dezen jongen auteur, die inderdaad met een zeer sterk realiteits-gevoel en intuïtie ons weet te doen meeleven met zijn personen. Zoo is het eerste verhaal, - heel eenvoudig, van een winkeljuffrouw te Amsterdam, die breken wil met een commensaal van haar moeder in Den Haag, van wien ze niet genoeg houdt en met wien ze toch in een eenigszins intieme verhouding is gekomen - vooral overtuigend door het sterke gevoel voor het milieu, waarin we haar bestaan eenige dagen als meeleven. Een pendant hiervan is de novelle *Een Verzoening*, de oplossing van een misverstand tusschen twee die elkaar innig liefhebben.

Na een humoristisch dingetje *Een Sollicitatie* komt *Een Verlangen* dat niet ongeschikt zou zijn als nieuw hoofdstuk in den Trou-ringh van De Veer, heel fijn en innig van sentiment. Behalve de reeds genoemde bevat de bundel verder nog *De Hengelaars*, waarin de auteur zich doet kennen èn als leerling van Heyermans, èn als humorist. Ik vind dit vooral een heel knap geschreven en in den

toon gehouden vertelling, van een student die met het zoontje van z'n hospita uit hengelen gaat. De dialoog is meestal heel raak en levendig en volkomen passend bij 't milieu. Hier is een brokje:

‘- Zèg, Appie (zoo heet de zoon der hospita).

- Ja meneer.

- Wanneer gaan we nou's visschen?

- U doet 't toch niet, zee Appie lacherig.

- Waarachtig. Ik heb 't je immers gezègd. En wat ik zèg, dat doe ik. Wij gaan met z'n tweëen 's visschen, héel vroeg 's morgens, in dat water, waar jij verleden zooveel hebt gevangen. In e... de... hoe heet dat water ook weer?

- De Poel, meneer.

- De Pòel - juist.

- U moet me niet kwalijk nemen, meneer, maar ik geloof 't niet eerder voor dat ik 't zie.

- Waarom?

- Nou ja,... u heb 't nou al drie keer beloofd en aldoor is 'r 'n klink in de kabel gekomme... en verleden week, toen-ook, toen spreekt u met me af om om drie uur 's morgens te gaan... en ik zeg nog 's avonds van te voren, toen u met meneer van Gaalen uitging, ik zeg meneer, denkt u d'r om, morrege visschen, ja zeit u nog en meneer Van Gaalen zeit ook, meneer is om tien uur al thuis en jawèl... alles had ik in orde, de hengels, 't net, de wurme.. en ik kom drie uur 's morgens bij uw slaapkamer, ik tik an, ik tik nog 's an, ik zeg ‘meneer, drie uur, komt u 'r uit, we gaan visschen’ en uwes wekker die liep af... Nou eindelijk deê ik de deur open, toen zag ik 't.

De student lachte. Ja Appie dat zijn van die koëncidenties zie-je, die zich voordoen, daar denk je niet an op zoo'n moment.... maar e.... kan-je van déze week?

- Als u maar zeit wèlleke dag.

Appie's twijfel wordt beschaamd en op den afgesproken morgen trekt het tweetal uit. Na eerst een roeitocht die vrij wat van hun kracht eischt komen ze aan de Poel, en nadat Appie de haken van aas voorzien heeft, begint het gehengel.

‘'n Poosje (zaten) zij met de ruggen naar elkander toe, roerloosstil, zonder spreken, in 't voordurend gluren naar den dobber tusschen 't riet. De zon, die tot nog toe niet te zien was geweest,

drong plots door de dunner wordende wolkenvloer, z'n gouden schijnsel naar beneden en vergulde de klaar-lichtende ruimte, strak schijnend in 't watervlak. Heel de plas die zich wijd-uitbreidde scheen toe te juichen de jonge zon; die weer verdween.

- Lam, dat we geen lucifers hebbe, meneer, begon Appie.

- Stil, beval de student, ik heb beet, en richte zich op, tot heffen van z'n hengel gereed. Maar plots klokte uit 't bobbelende water aan den anderen kant 'n zilver-sprinkelende bliek in de lucht. De student draaide zich om en zàg. Appie lachte opgetogen, met van genot tintelende oogen en zei niks.

- Is dat wat? vroeg de student.

- Dat is 'n gróote blei, meneer, en hij pakte de visch en wurmde die af van de haak. Toen in 't net, dat in 't water hing, vast aan de boot. Heb-u nog beet, meneer? vroeg hij, nu heelemaal klaar, kijkend naar den dobber van den student.

- Haal-u-òp, meneer, haal-u-òp! riep Appie, druk-doend, zenuwachtig bewegend armen en beenen. De ander bleef zitten, roerloos-stil.

- 't Aas is d'r àf, beweerde Appie, die z'n eigen hengel weer greep en aan de klont-meel-op-de-bank te pulleken begon.

De student hief heel langzaam z'n hengel naar de hoogte, waar Appie naar keek.

- Ziet-u wel? 't Aas is d'r af. Hij het 't d'r afgevreten, de smàkkert.

- Visch jij nou tòch met deeg, Appie?

- Ja, effetjes maar, meneer. Straks ga 'k met worme visschen. Wacht, ik zal d'r effetjes een voor u aanslaan, 'n worrem. En hij klieterde met z'n vingers in de grauw-zwarte aarde van 'n houten kistje, waarin de rol-ronde wormen krioelden en woelden, nam 'n dikke slierende, zich-kronkelende worm tusschen duim en vinger, prikte-'n 'm met de scherpe punt-haak midden-in en gleed hem toen langs heel-de-haak. Asjeblieft.

- Merci. Jij hebt 'r slag van, hoor. En weer hief-i de hengel hoog boven z'n hoofd en daalde de lijn in 't water, dat kringelde en bobbelde, tot de dobber weer stond, heel-stil.

- Heb u 'm d'r weer àn? vroeg Appie onmiddellijk.

- Nog niet.

Zoo zaten ze weer sprakeloos in gebukte houding en tuurden....'

Ik kan niet aldoor de taal bewonderen en zou heel wat streepjes willen verwijderen, die voor mij geen zin hebben, maar ik moet toch op dit fragment wijzen als staaltje van levendige voorstelling en humor. Een humor welke doet denken aan dien van W. van Amsterdam in zijn *Marionetten*, niet van de hoogste, maar ook lang niet van de laagste soort. En ik verheug me telkens als ik bij een der jongere schrijvers dien humor opmerk, juist nu de neiging tot enkel realistische weergeving bij de meesten zoo sterk is. Want al die nauwkeurige weergeving van 't meest alledaagsche wordt zonder dat zoo hopeloos eentonig, zoo handwerk-achtig knap en niet meer dan dat. Met volharding en studie leert haast ieder het. Maar dat alledaagsche plaatsen onder het tintelende licht van den humor, of het bezielen met een innigheid van sentiment, dat kan alleen wie meer van de natuur meekreeg dan schrijflust.

Natuurlijk dient gewetensvolle studie vooraf te gaan, en 't is dan ook zeer begrijpelijk dat Gerard van Eckeren den titel *Studies* koos voor een bundel, waarin hij verzamelde zijn eerste pogingen om wat hem heeft aangegrepen in de met zorg bestudeerde werkelijkheid, tot kunst te maken. Wie *Ontwijding*, maar vooral wie *Donkere Machten* gelezen heeft, genoot reeds van rijper werk, maar ook in dezen bundel zijn zeer verdienstelijke bladzijden aan te wijzen.

Eigenaardig is in dezen auteur de strijd tusschen een neiging tot romantiek en zijn ernstig streven om de werkelijkheid zoo levenswaar mogelijk weer te geven, een streven blijkend uit de groote zorg voor de eenig-juistheid der woorden, waarmee hij tracht op te bouwen het geheel van realistische ziening, zij het ook dat de harmonie der zinnen onderling en de rhythmus van den zin op zichzelf er nu en dan onder lijdt.

Als ik spreek van neiging tot romantiek, dan bedoel ik daarmee niet de zucht tot epische verbreeding of vergrooting, waarvan Ina Bakker's werk nu en dan getuigt - een zucht die Zola met zijn tòch streng gedocumenteerd naturalisme in zijn beste werken parten speelt, als de artiest den systematicus boven het hoofd groeit - maar het onwillekeurig onder den invloed blijken van oud-romantische reminiscences, voerend tot vermooiingen waar die niet of minder op haar plaats zijn.

Een kras staaltje levert de novelle *Thea.* Het milieu is een

samenscholing van ‘krotten, van plaggen opgetrokken, scheef en pietlutterig (?) zakkend op hun voddige plag-muren, starende, glazig en wezenloos, met een enkel venstertje over de hei. Als zwarte monden gapen de opene deurholten, waardoor bij de meeste der hutten een vuilgrijze rook naar buiten dwarrelt, die langzaam opkringt in de heldere lucht. Vage geluiden, dof snauwende stemmen rommelen nu en dan in de krotten, maar voor 't overige is alles stil, heel stil.’

In dat wereldje van vuile ruwheid groeit Thea op bij de heksige Geurte-moei.

Hoe ze aan dien mooien naam komt, ‘waar ieder in 't gehucht haar om uitlacht’ wordt niet verklaard. Maar Thea draagt haar romantisch mooien naam niet voor niets. Ze heeft van Teunis, 't zoontje van den herbergier der buurt, een sprookjesboek gekregen, dat ze in haar bed verstopt, en als Geurte-moei haar uitstuurt om op de hei plaggen te steken, dan ligt ze weldra achterover, ‘als in een bed van erica’ naar de lucht te staren en te droomen. Zij kent haar vader niet, zij heeft alleen de kinderen van 't gehucht haar hooren naroepen: ‘Je vader is een schobbert en je moêr 'n slet!’ maar dat neemt niet weg dat zij in die mooie witte wolken allerlei sprookjes-gestalten ziet, zich ook haar vader droomt als een koning die haar zal komen halen uit deze omgeving van ellende. Tot haar vader kwam: een ruwe, vierkante kerel die haar woest bij den arm greep.

‘Nu was het uit... nu was het uit...

Een paar malen herhaalde zij die woorden luid voor zich heen....

En opeens barstte zij in snikken los.

Een golf van désilluzie was plotseling geslagen over die koudnuchtere beredeneerdheid heen, (dat ze nl. zoo dom was geweest met aan al dien sprookjesonzin te gelooven) en snikkende, als moest zij snikken haar ziel uit, stamelde zij: ‘M'n droom, m'n mooie lieve droom...’

Voelt de heer Van Eckeren niet dat hij hier geheel buiten de realistische sfeer van zijn verhaal verdwaald is, en dat deze onreëel mooi pratende Thea, 'n heel andere is dan de gehuchts-deern die dadelijk daarop in de kleine kroeg bescherming gaat zoeken bij Rooie-Koo, den ruwen dronkaard, staande in een walm van tabak en jenever?

Ik moest vanzelf denken aan een Oostenrijkschen schrijver uit de helft der vorige eeuw, Adelbert Stifter. Ook hij noemde zijn novellen *Studien*, ook hij had bizonder veel gevoel voor de natuur, en was vaak heel gelukkig in zijn schilderingen. Maar ook bij hem vinden we heel dikwijls een Hirtenknabe of Dorfsmädel, tot de familie behoorend van de salon-landlieden, waarmee de romantici der vorige eeuw èn literatuur èn tooneel zoo rijkelijk bevolkten.

Een aanmoediging of opwekking om dezen tweestrijd in zijn werk spoedig te beslechten, behoeft de heer Van Eckeren niet.

In zijn *Donkere Machten* heeft hij getoond dat hij heel wat beter kan. Maar... de laatste novelle in dezen bundel - dateerend van 1902! - toont toch nog duidelijk hòe voorzichtig hij zijn moet.

Laat ik nu om billijk te zijn, een fragment lichten uit een der beste, getiteld *Op de locomotief.*

'Zij stonden nu naast elkaar en zagen naar buiten. Onder hun voeten daverde de locomotief; aanhoudende trillingen klommen langs hun beenen op en doorsidderden hun lichamen en korte wilde schokken nu en dan schudden hen door elkaar.

Als een razend beest hijgde en dampte en kreunde de trein voort door den schemerenden avond...

Witman en Bas zagen uit. De wind die langs de locomotief heenscheerde, deed Bas' blauwe boezeroen slapperen met kleine rukkende flapjes.

Velden... velden... zoover het oog reikte, nu, in den avond, onder een waas van dauw, aan wijde, vlakke meren gelijk, waarin de zwarte lijnen van slooten snel en regelmatig voorbij spilden. Nu en dan even het donker gegroes van een eenzaam groepje boomen, of het grillig geplek van een molentje tegen de grijze, egale lucht. Hoog en wijd die lucht over de wijdheid der velden heen, als koepelend telkens wijder weg, als telkens de ruimte vergrootend, die daar was tusschen hemel en aarde. En ook de velden schenen te wijken; - hoe verder de trein stoof, hoe verder ze hun vlakheid rekten en breidden en den horizon achteruit drongen, tot in het eindelooze. De locomotief hijgde tegen die ruimte in, wild, woedend, als in steeds jagender vaart; een wedstrijd werd het met de wègvlakkende velden, de wijkende horizonnen... Hoog en onverschillig welfde boven de lucht...'

Al zouden we hier en daar een woord willen missen, een adjectief of bijwoord dat de beweging belemmert (bijv.: wijde, *vlakke* meren' of 'snel en *regelmatig*'), of *als* zien verdwijnen, ter versterking van de vizie bij: '*als* koepelend' en '*als* telkens de ruimte vergrootend' - toch is dit een zeer verdienstelijk fragment, dat toont hoe de schrijver zich in het sentiment van zekere realiteit weet in te leven.

En uit zulk een fragment blijkt ook weer voor de zooveelste maal dat een streven naar accurate, objectieve weergeving van het uiterlijk waargenomene nog maar een eerste stap is, en dat, na de technische moeielijkheden van 't métier overwonnen te hebben, de auteur evenals elk ander artiest zijn stof moet weten te b e z i e l e n . Want moge de technische uitvoering in alle details de bewondering der deskundigen oogsten, kùnst wordt het knapste werk dan eerst als 't een eigen ziel heeft, als er sentiment in leeft dat meege voel wekt.

't Is op de gave van bezielen dat Heine duidt, als hij het talent van den dichter vooral ontdekt in het leven geven van het schijnbaar onbezielde, in het doen reageeren van de natuur om hem heen op zijn zuiver menschelijke aandoeningen. Uit dat laatste ontstonden de natuur-mythen bij de oude volken, en uit deze geleidelijk als in huiselijken vorm de sprookjes.

Maar vóór iets te zeggen over de twee sprookjes-werken, hierboven vermeld, acht ik het van eigenaardig belang naar een der grootste geesten van alle tijden, Goethe, te luisteren, wiens oordeel over het sprookje als dicht-soort stellig meer dan waard is gehoord te worden. Ik verwijs naar zijn in 1794-95 geschreven *Unterhaltungen deutscher Ausgewanderten*, gesprekken van eenige door den oorlog geëmigreerden, waarvan enkelen door het doen van vertellingen de anderen aangenaam trachten bezig te houden.

Eindelijk zegt een hunner tot den ouden geestelijke, die hen vergezelt:

'Kunt u ons niet een sprookje vertellen? De verbeeldingskracht is een schoone gaaf, maar ik houd er niet van als zij verwerken wil wat werkelijk gebeurd is. De luchtige gestalten, die zij schept, zijn ons als wezens van een afzonderlijke soort zeer welkom; verbonden met de waarheid, brengt zij haast enkel monsters voort en lijkt mij dan in den regel met verstand een begrip in tegenspraak

te zijn. Zij moet zich, dunkt me, aan geen bepaald voorwerp hechten, zij moet ons geen onderwerp willen opdringen; zij dient, als zij kunstwerken schept, ons als muziekinstrument te gebruiken, in ons muziek te wekken en nog wel zóo dat wij vergeten door iets buiten ons dermate bewogen te worden.'

Zeer karakteristiek antwoordt hierop de oude man:

'Ga niet voort met uw eischen voor een product der verbeeldingskracht nog breedvoeriger te formuleeren! Ook dàt behoort tot het genot van zulke werken, dat wij genieten zonder eischen te stellen: want het verbeeldingsvermogen zelf kan niet eischen, het moet afwachten wat het ontvangen zal; het maakt geene plannen, bepaalt zich geen weg vooruit, maar wordt door zijn eigen vleugels gedragen en geleid, en al heen en weer zwevend beschrijft het de wonderlijkste banen, die telkens weer van richting veranderen.... Van-avond beloof ik u een sprookje, dat u aan niets en aan alles zal doen denken.'

Over het aan fantazie haast overweldigend rijke sprookje dat nu volgt en van algemeene bekendheid is, kan ik zwijgen. Waar Goethe zelf door twee opvattingen naast elkaar te plaatsen waarschuwt tegen het stellen van eenzijdige eischen, zouden we dwaas doen er regels aan te ontleenen ter beoordeeling van wat zoolang na hem geschreven is.

Maar er is, zooals altijd als hij zich over kunst uitspreekt, veel in wat van zulk diep kunst-gevoel getuigt, dat we er vanzelf rekening mee houden.

Blijkbaar heeft hij het sprookje geacht hoofdzakelijk suggestieve kunst te zijn, kunst 'die muziek wekt in ons zelven,' die ons 'aan niets en aan alles doet denken.'

Dat door het irreëele van het vertelde de zin, de bedoeling dus alleen kan gesuggereerd worden is duidelijk, en daarmee klopt weer volkomen de waarschuwing om geen onderwerp als op te dringen.

't Komt me voor dat dit nog zeer wel als criterium kan gelden bij het beoordeelen van ook moderne sprookjes. Als het effect ervan moet zijn als muziek in ons, m.a.w. als ze alleen *algemeene* gevoelens moeten wekken, in ons verstand tevens de herinnering aan algemeene waarheden verlevendigend, dan verklaar ik daaruit den tweeslachtigen en voor een deel onbevredigenden indruk dien

ik ontving van Borel's *Leliane* en van een der sprookjes van Marie Marx-Koning *Leliën*, die behalve door hun namen ook gelijkenis toonen door een zekere actualiteit van strekking, die niet zoozeer gesuggereerd als wel erin gelegd wordt. Bij den heer Borel is 't haast als een tusschenvoegsel: het verblijf van Paulus in de Leliënstad.

In dat tusschenvoegsel - maar laat ik eerst iets van den anderen inhoud vertellen.

Paulus is de hoofdpersoon en we zien hem eerst als opgroeienden jongen bij zijn grootvader ‘in een oer-oud bosch ver van de beschaafde wereld.’

Dat dit toch niet zoo heel ver bedoeld is blijkt onder meer ook uit de Voorrede waar de heer Borel zegt: ‘dat groote bosch, zoo vlak bij de beschaving.’

De schijnbare tegenstrijdigheid kan opgelost worden als we het boek beschouwen als een triptiek (een ‘drie-luik’ zooals de Vlamingen zeggen), dan liggen vlak aaneen, en toch door zooveel ruimte als de fantazie wenscht gescheiden, de drie tafereelen. Het eerste is Paulus in het bosch, in ‘het kleine huis van riet en hout, wèlbeschut onder ernstige hooge boomen, waar hij sliep in zijn rustig kamertje. Het bosch is Paulus' wereld. Grootvader Willebrordus leert hem, en het oude bosch met zijn vijver, waarop stille waterleliën drijven, leert hem niet minder. Hij wordt niet moede te staren naar die reine bloemen en vóor hij gaat slapen denkt hij aan haar ongestoorde schoonheid-in-rust. Bij het lezen van dit bosch en dien ouden man en dat jongetje en dien vijver met waterleliën denken we - 't kan moeilijk anders al beweert[1)]

1) In een ingezonden stuk in *Het Vaderland* van 25 Juni j.l. zegt de heer Borel o.a.
‘Dat Van Eeden en ik in veel dingen gelijk voelen en daardoor wel eens over analoge dingen schrijven, ligt alleen dáaraan, dat wij beiden beïnvloed zijn door de Oostersche philosophie van het boeddhisme en vooral het brahmanisme. Maar onder den invloed van Van Eeden sta ik niet, al heb ik met hèm mij gelaafd aan dezelfde bron van wijsheid.’
Iets verder:
‘Het samen-denken van Van Eeden en mij somtijds is zelfs zóo, dat toen ik hem het hoofdschema van “Leliane” vertelde (het plotseling in een wereldstad verplaatsen van een in de eenzaamheid van een bosch opgegroeiden jongen) hij er verbaasd over was, aangezien hij - geheel onafhankelijk van mij, en zonder dat er ooit een woord door ons over gesproken was - in zijn dagboek eenigen tijd te voren precies een dergelijk plan voor een boek bad ontworpen!’
Ik voeg hier even aan toe wat ik nu ruim twee jaar geleden in *De Nederl. Spectator* schreef naar aanleiding van *Een Droom*:
‘De heer Borel is èn een groot bewonderaar van Frederik van Eeden, èn, evenals deze, een aanhanger van een dualistische boeddhistische levensbeschouwing. *Het is zeer goed mogelijk dat zij het laatste geheel onafhankelijk van elkaar zijn;* de studie van Oostersche wijsheid is waarschijnlijk bij den heer Borel veel omvangrijker geweest dan bij Van Eeden. Maar’ - en hier komt het op aan! - ‘de invloed van den laatste als woord-kunstenaar, en tevens als uitzegger in onze taal van aan die filozofische sfeer ontleende ideeën en gevoelens, is onmiskenbaar.’

de heer Borel dat hij geheel buiten zijn invloed gewerkt heeft - denken we aan Van Eedens *Kleine Johannes.* En het wekken van die herinnering in ons heeft voor den heer Borel dit gevaar, dat we allicht aan het vergelijken gaan, en.... die vergelijking valt op enkele punten niet in zijn voordeel uit.

De groote bekoring van *De kleine Johannes* ligt voor een deel in de volkomen ongezochte naïveteit, waardoor we vanzelf meeleven met het peinzende dichterlijke jongske, denkend zijn gedachte en voelend zijn gevoelens. Bijna nooit merken wij den auteur, zoo argeloos natuurlijk gaat het verhaal voort. Maar als de heer Borel belangstelling vraagt voor zijn Paulus, dan zien we hemzelven heel dikwijls, hooren zijn stem, die zich toelegt het vooral mooi te zeggen. Als Paulus bij den vijver is en we lezen: ‘En in dien vijver, rustig drijvende op den kalmen spiegel, bloeiden de witte waterleliën, met hun gouden bloemenharten wijd open naar het licht, als om hun ziel ganschelijk heen te geven aan de zon. Hoe die bladen zich kuischelijk ontsloten, hoe die gouden harten vreezenloos open lagen en hoe aandachtig die witte leliën opzagen naar omhoog, van waar het licht moest komen dat hen drenkte! Zoo roerloos rein die blanke bloemen op het pure water lagen, in zoo groote oprechtheid, van zoo kalme, gewijde rust overtogen!’ - ik zeg, als we dat lezen, dan is het niet aan een eenvoudigen, droomerigen jongen dat we denken, maar aan een auteur die zich op fraai styleeren toelegt. En hoe verdienstelijk ook in dit eerste

gedeelte sommige bladzijden natuur-schildering zijn, ze halen ons uit de sfeer van Paulus' gedachte- en gevoelsleven.

Nu nog even het verhaal gevolgd.

Paulus heeft in een oude legende gelezen ‘hoe ééns, eeuwen en eeuwen geleden, in een oer-oud bosch, een groote wonderlelie had gebloeid, waaruit het heilige zonlicht zelf, door een vroom mirakel, een kind had gewekt.’ Dat kind was tot koning verkoren, en uit het geslacht dat van hem afstamde was nu de kroon-prinses Leliane, ‘die eenmaal koningin zou zijn van Leliënstad.’ Zij was de allerlaatste afstammelinge van het edele ras, veel edeler dan de gewone grof bewerktuigde menschen.

Paulus droomt van die Leliane, en meer en meer vervult hem een verlangen haar te zien.

Echt in den sprookjes-toon verhaalt de schrijver dit van dat verlangen:

‘Eens was hij verdwaald geweest, toen hij te ver geloopen was, om een vreemd vogeltje te hooren, dat hij nog niet kende. Dat was heel angstig en tòch verrukkelijk geweest. In de schemering van een stillen avond had hij opeens een wonder, wonder gezang gehoord boven zijn hoofd, zoo vreemd, en zóó innig, dat de tranen er hem van in de oogen sprongen. Hij had om zich al gekeken en gekeken, maar er was geen vogeltje te zien. Toen zweeg het zingen een poos, maar later begon het weer, nu véél verder. Hij was het nageloopen en keek al maar in de boomen, zonder iets te zien, totdat het telkens verder weer begon. Zoo was hij, doodmoe, twee dagen het vreemde vogeltje gevolgd, totdat hij eindelijk aan een onbekende grens van het bosch kwam, waar hij nog nooit was geweest. Het was een donkere avond, met maar heel even wat maanlicht tusschen zwarte wolken. Vóór hem lag een wijde, open vlakte. Hij was toen in een hoogen boom geklommen om uit te zien waar hij was.

Toen had hij vèr, héél ver aan den horizon een vreemd, bevend licht gezien....’

Voor wie nu dit fragment vergelijkt met het eerst geciteerde zal mijn bedoeling wel geheel duidelijk zijn. Ik vind dit in zijn soberheid veel beter geslaagd. Zelfs het tautologische van die ‘onbekende grens, waar hij nog nooit was geweest’ en van dat ‘vreemd vogeltje, dat hij nog niet kende’ is hier gelukkig voor de stemming.

Eindelijk wordt Paulus' onbestemd verlangen bevredigd. Hij vindt

Leliane in het bosch. Zij is verdwaald op de jacht, heeft haar voet gewond, en moet in de hut van grootvader verpleegd worden. Natuurlijk is 't met Paulus' zielerust gedaan en als de prinses beter is, volgt hij haar naar Leliënstad.

Hiermee naderen we het tweede gedeelte van het sprookje, en dit tweede gedeelte brengt het tweeslachtige waarop ik straks doelde. Want de schrijver begint daarin bepaalde onderwerpen te behandelen. Leliane wordt een passieve abstractie in haar paleis hoog boven de maatschappij, en Paulus leert die maatschappij kennen. Maar op een voor een sprookje veel te exacte manier. De realiteit wordt er een van lager orde - we dalen. Als Couperus in *Babel* Cyrus het leven laat ervaren blijft het suggestie door beeld en klank, wekt hij om met Goethe te spreken in ons muziek, blijft hij in de sfeer der fictie. In *Leliane* komen we tot de werkelijkheid, op zeer speciale manier gezien, de werkelijkheid van prostituées op straat, van eene alkoof-liefde, van bourgoisieverploerting, van geldmacht en verbeesting in alle kringen. De onderwerpen worden ons als opgedrongen en wat er nog bij hindert is dit: dat al deze dingen niet gezien worden door de argelooze oogen van den naïeven Paulus, zoo dat wij als wijzeren met een half woord wel weten wat hem als iets onbegrepens treft, maar dat ze in details gedemonstreerd worden door den in dat opzicht blijkbaar wèl gedocumenteerden schrijver. Het sprookje kan het in deze atmosfeer van brutaal minderwaardige werkelijkheid niet harden. Evenmin als Paulus die ten slotte wanhopig uitroept:

'O Willebrordus! Willebrordus! Neem mij toch weer bij u! Nu is àlles verloren... ik wil terugkomen in ons stille rustige huis in 't bosch... ik kan niet meer, ik kàn niet meer... goede grootvader, wacht mij!... ik kom!... ik kom!'...

Het derde luik is maar vaag beschilderd, daar het een droom weergeeft: den droom van Paulus teruggekeerd naar het bosch met den leliën-vijver. Waar hij neerzit, zichzelf afvragend: wat is werkelijkheid? Het doorleefde der laatste weken of wat hij gevoeld heeft hier als iets heiligs? Kon dat zijn ideaal zijn, de Leliane, troonend hoog boven haar volk en als meedoogenloos voor al zijn ellende? Of was dit zijn Leliane, 'het kalme maagde-kind, dáár, peinzend bij den stillen vijver, in een zóó goddelijken glans, dat zijn gansche ziel ze aanbad?'

En was 't niet met alle dingen als met Leliane, dat ze maar afschaduwingen zijn in gebrekkigen staat van wat in een andere sfeer ‘een verheerlijkt, heilig, hooger bestaan’ heeft?

De bevredigende bevestiging der laatste vraag komt tot Paulus en hij wordt rustig bij 't besef dat in zijn ziel een trouwe hoeder woont, ‘onvernietigbaar en veilig in zijn sfeer’....

Het sprookjes-element is ook in dit laatste gedeelte vol wijsgeerig religieuze overdenkingen niet sterk. De verbeelding teert op wat het eerste gedeelte uitvoeriger gaf, en het lijkt wel of de oplossing waarmee de schrijver besluit, meer langs zuiver meditatieven weg dan door de werking zijner fantazie tot stand kwam.

De totaal-indruk is en blijft tweeslachtig, en ik vraag mij af of de heer Borel niet veel meer bereikt zou hebben, als hij Paulus niet in een sprookjes-bosch, maar in een reëele omgeving had laten opgroeien, waarbij hij hem toch alle desilluzies van de realiteit op vooral niet minder schrijnende wijs had kunnen laten ervaren. Stel ik mijn bezwaren tegen de compozitie, tegen het sprookje als zoodanig, ter zij, dan kan ik met veel waardeering gewagen van veel details, niet alleen in het eerste, maar ook in het tweede gedeelte, dat doortrokken is van een fellen haat aan maatschappelijk onrecht en zonder verzet gedulde ongerechtigheden, dat van veel meegevoel getuigt voor de verschoppelingen, de parias der samenleving en dikwijls als een kreet van verontwaardiging doet hooren over de schrijnende tegenstelling tusschen de in naam de leer van Christus, en inderdaad den Mammon en de zonde dienende maatschappij.

De heer Louis Raemaekers versierde den band van het boek met teekeningen. Dit is wel een groote vooruitgang in onze dagen, dat de kunstenaars in staat worden gesteld om samen te werken. Tot een goed rezultaat leidde dit ook bij den sprookjes-bundel van Marie Marx-Koning, waar de band en de zilver-tintige gevoeligteere teekeningen van S. Moulijn zoo gelukkig samenstemmen met den poëtischen inhoud.

Ik opperde boven bezwaren tegen een dezer sprookjes, getiteld *Leliën.* En ik blijf dit doen met volle waardeering van de zeer oorspronkelijke fantazie der schrijfster. Zij laat in dit sprookje een lelie plaatsen ter versiering van een zaal, waarin een tentoonstelling van schilderijen gehouden wordt. Zoolang de tentoonstelling-bezoekers langs die stukken slenteren, houden deze alle hun gewoon voor-

komen, maar zoodra wordt niet de deur gesloten, of in het schemerig licht van den avond beginnen al de schilderijen te lichten, met ‘een glans zóó lieflijk dat zelfs 't leelijkste er door vermooid werd.’

‘Waar komt dat licht vandaan?’ vroeg de lelie.

- Dat is de liefde van onzen maker, die uit ons straalt, verklaarde een trotsche boomengroep, zich looverwiegelend spiegelend in gladde vijvervlakte. We mogen dat liefde licht waarin we levend worden niet aan vreemde oogen laten zien. Alleen voor hem die ons gemaakt heeft, stralen we in vollen glans; en ook als we alleen zijn, zooals nu.’

Dit is stellig een heel mooi voelen, en de greep van de schrijfster om tusschen al die nu plotseling met reëel leven bedeelden, met name tusschen de portretten, een gesprek te laten voeren, zeer oorsponkelijk.

We hooren nu een oud generaal, een sluw zakenman, een practicus, een bedelaar, een lichtzinnig vrouwtje praten over geld, elk van hun standpunt; we hooren den militair daarna het schoone van den oorlogsroem prijzen, het lichtzinnige dametje over haar gemakkelijke moraal uitweiden, een kaalhoofdig heer vertellen hoe hij fortuin gemaakt heeft. En tusschen dat minzaam zelfgenoegzaam gebabbel klinkt de stem van den Man der Smarte met de doornenkroon telkens met vermaningen, die al eeuwen lang de christenheid zijn voorgehouden. Had de schrijfster het hierbij gelaten, dan zou er stellig een sterke suggestie van dat sprookje zijn uitgegaan, en zeker had ze muziek getokkeld op onze eigen ziel. Maar... ze heeft dat doel voorbijgestreefd door te veel te geven: ze heeft er de stem aan toe gevoegd ‘van een forsch werkman met een beitel in de hand’ achter een schaafbank.

En deze zet jammer genoeg overal de punten op de i's. Daardoor blijft het niet een fantastisch verhaal, dat ‘aan niets en aan alles’ doet denken, maar worden er bepaalde onderwerpen ons als ter overweging aangeboden, wordt er gedemonstreerd, en daardoor tevens de stemming verbroken ter wille van een te duidelijk voelbare strekking. Hoor dien werkman:

‘Geld is bloed! Om geld in de beurzen van je bazen te zien stroomen, werk je je dood! En als je dat niet doet, zie je je kinderen krepeeren van ellende! Geld eet bloed! Geld zaait haat! Geld is schande!’

Klinkt dat ver van logisch uit den mond van iemand die voor geld werkt, bepaald ontstemmend is zijn wijsheid, als hij meent te moeten vertellen wie de man met de doornenkroon is:

'- Dat is het beeld van een timmermanszoon, een arme als ik! Hij heeft gepredikt tegen het vergaderen van schatten op aarde; voor vele eeuwen al. Hij heeft gesproken zooals een mensch tot menschen spreekt; maar men riep hem uit tot een God, en sloot hem weg in kerken en kloosters, hem zóó bannende uit het Leven waarvoor hij geleefd had. Daarom weent hij... weent hij zijn eigen bloed.'

Zoo ook roept de werkman: 'moordenaar!' tot den generaal, en een 'forsch woord' tot de lichtzinnige vrouw, en 'dief!' tot den zaken-man, en houdt nogmaals een filippica tegen het schijnchristendom. Al zijn woorden zijn als een commentaar en - juist als zoodanig in een sprookje misplaatst.

Een sprookje is veeltijds een zinrijk verdichtsel, maar de bekoring voor den lezer bestaat voor een groot deel in het zelfvinden van den zin. Dien moet de auteur suggereeren, maar nooit met verstandswoorden of betoog uitzeggen: dan is de bekoring verbroken. En daarom vind ik het jammer dat Marie Marx-Koning door een streven naar te groote duidelijkheid dien timmerman zoo spraakzaam gemaakt heeft. Hij is als het te realistisch element in *Leliane.*

Te meer jammer is het omdat de schrijfster - met veel meer gaven voor het sprookje dan de heer Borel, - elders toont hoe goed zij langs den weg van suggestie door symboliek haar doel weet te bereiken.

Ik wijs op: *Van het licht dat niet gezien werd*, het verhaal van een dahlia in een stads-tuintje, die het leven van twee menschen gadeslaat: een man en een vrouw. Een man die altijd zit te schrijven, en een vrouw die met zacht-langzaam bewegen voor hem zorgt, elken avond hem de lamp brengt die ze met eigen hand in orde maakt, opdat ze zoo goed mogelijk licht geve. Het liefdelicht van haar zacht-bescheiden oogen achter de donkere wimpers ziet hij niet.

Om nu het lijden dier vrouw te doen voelen geeft de auteur een kleine epizode, die ik juweelig vind.

Op een zonnigen middag komen er twee witte vlinders rond de dahlia stoeien.

‘In de kamer, waar de Man zat, was de Vrouw binnengekomen. Ze deed dat bijna nooit. Nu bewoog ze haar lippen alsof ze sprak; maar de Man schreef door....

Even daarna kwam de Vrouw naar buiten Ze bleef, wat ze veel deed, omhoog kijken naar de blauwe lucht.

- Zie! zóó kijkt een waterlelie! fluisterde het eene vlindertje. Nu moesten haar oogen nog van goud zijn.

- Ze is heel mooi! zei 't andere vlindertje. Ik houd veel van haar gezicht... En veertjes-licht fladderde ze naar de Vrouw, om wier glanzend haar ze in sierlijke kringen bleef bewegen.

Het tweede vlindertje volgde haar; en terwijl een blank tandenlachje uit den mond van de Vrouw glansde, riep ze met een blijden klank in haar stem, naar het raam van den Man: ‘Kijk eens, hoe lief!’

‘De Man hoorde haar en zag verstrooid op; maar hij antwoordde niet, en schreef door, terwijl de diepe rimpel tusschen zijn wenkbrauwen nog zwarter werd.

Het lachje gleed weg van den mond der Vrouw. Haar evenvroolijke oogen begonnen weer mat en droef te kijken.

Een van de vlindertjes kwam weer bij de Dahlia.

- Als je den man eens riep! raadde de Dahlia, haar ernstige denk-oogen op het raam gericht.

Het vlugste vlindertje was al binnen. Spelend vloog het om het hoofd van den Man, nu op zijn hand, dan op zijn penhouder poozend. Weldra volgde ook het andere.

Angstig luisterden de oogen van de Vrouw... Ze boog zich wachtend voorover...

Een roep van gestoord denken klonk boos uit het raam; en terwijl de Vrouw haar handen smeekend voor zich heen strekte, wierp de witte hand van den Man de twee vlindertjes naar buiten.

Even bewogen zich nog de lichte wiekjes. Toen lagen ze stil, als doode, witte bloemflarden op het harde pad.

De Vrouw bukte zich. Nog nooit had de Dahlia haar gezicht zóó wit en strak gezien. Zacht nam ze de vlinder-lijkjes op haar zachte hand en bracht ze binnen’...

Dat is de poëzie zonder commentaar. Een heel leven van onbegrepen, alleen gedragen vrouwe-leed is hier zoo suggestief mogelijk uitgebeeld in dat eene voorval. Maar juist door de suggestie is

het aangrijpend, omdat deze de ziel van den lezer tot completeeren en derhalve eerst tot het innigst meevoelen dwingt. Er wordt iets in ons aangeslagen dat een trilling wekt: de kunst heeft haar doel bereikt.

Dergelijke poëzie zonder commentaar geeft Marie Marx-Koning nog op menige bladzij van deze nieuwe sprookjes-verzameling, die weer rijk is aan innig natuur-gevoel en fantazie. Nu en dan schaadt nog een te precieus woord of te precieuse woord-koppeling, maar over het geheel is haar proza gekenmerkt door een mooi bewogen rhythme en klankvolle, tevens krachtig en plastisch uitbeeldende taal.

Bij het lezen ook weer van deze sprookjes moest ik bij herhaling aan Novalis' woorden denken:

'In der Nähe des Dichters bricht die Poesie überall aus.'

W.G. VAN NOUHUYS.

Over spelling-vereenvoudiging.[1)]

Naar aanleiding van een min gelukkige (in het Centraal verslag over de gemeentebegrooting van Rotterdam voor 1902 voorkomende) uitlating over de zoogenaamde spellingvereenvoudiging was door schrijver van dit opstel, een paar maanden geleden, in de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* de aandacht gevestigd op de vier volgende punten:

I. schoonheid en beschaving van taal is onafhankelijk van eenig spellingsysteem;
II. de spelling van Lambert te Winkel wordt beheerscht door voorschriften, die zich voor een groot deel door verregaande willekeur kenmerken en wier getrouwe toepassing moeilijk, zoo niet onmogelijk is gebleken te zijn;
III. het handhaven der onderscheiding van een taalkundig mannelijk en vrouwelijk geslacht is een *anachronisme*, is een poging om kunstmatig te behouden, wat reeds een paar eeuwen lang niet meer in de gemeenlandsche taal van ons vaderland bestaat;
IV. door het inpompen en toepassen van bedoelde nuttelooze en geestdoodende spel- en geslachtsregels gaat bij het onderwijs in de moedertaal een massa tijd verloren, die onttrokken wordt aan nuttige, noodige en ontwikkelende werkzaamheden, aan lees-, spreek- en steloefeningen, die ten doel hebben de leerlingen een inzicht te doen verkrijgen in de beteekenissen der woorden en hen

1) De schrijver van dit opstel, die weet dat de redactie van *De Gids* zich in de spelling-quaestie geen partij wenscht te stellen, is haar te meer erkentelijk voor het welwillend afstaan van eenige bladzijden in haar tijdschrift ter nadere uiteenzetting zijner denkbeelden tegenover de bedenkingen van Dr. Kluyver.

de geschiktheid te doen verwerven om hun taal in woord en schrift naar behooren te gebruiken.

Tegen deze stellingen heeft Dr. Kluyver, op verzoek van de Redactie van *Onze Eeuw* (zie het Aprilnommer van dit tijdschrift) verzet aangeteekend; m.a.w. als kampioen voor het systeem Te Winkel en het behoud der in de *Woordenlijst* aangegeven geslachtsonderscheiding optredend, heeft hij getracht de juistheid der boven vermelde punten II-IV twijfelachtig te maken (met betrekking tot punt I bewaart hij het stilzwijgen, waaruit alzoo tot zijn instemming hiermee mag worden geconcludeerd).

Te Winkels voorschriften[1)], meent de heer Kluyver, zijn nog zoo kwaad niet: door middel van een door hem gevorderde spelling *oorlogsschip*, *dorpsschool* wordt de leerling op de analogie dezer samenstellingen met *oorlogsbodem*, *dorpsburgemeester* enz. opmerkzaam gemaakt en het verschil van spelling in *mijn dagelijksch werk* en *ik werk dagelijks zooveel uur* noopt den jongen taalbeoefenaar tot een onderscheiden tusschen adjectief en bijwoord. Wat het eerste betreft 'akkoord!', al vraagt men hier: is het sop de kool waard? Wat het andere aangaat, vergeet evenwel dr. Kluyver, dat we bij een onderscheiding tusschen het adjectief *dagelijksch*

1) Dr. Kluyver verwijt den schrijver van genoemd stukje in de *N. Rott Ct.*, dat hij spreekt van Te Winkels spelling en niet van die van De Vries en Te Winkel. De bestrijder van Te Winkel zou naar Kluyver's vermoeden De Vries hebben willen sparen. Die bewering nu is onjuist; er is door hem gesproken en zal door hem in dit opstel worden gesproken van Te Winkel's spelling, omdat inderdaad aan dezen het vaderschap der gewraakte spelregels is toe te kennen. Getuigen de reeds vóór het verschijnen der *Woordenlijst* (in 1865) door Te Winkel in 't licht gezonden werken over spelling; getuige ook de herhaaldelijk door ondergeteekende uit Te Winkel's mond vernomen verzekering, dat de spelregels door hem zelf uitgedacht, door De Vries alleen goedgekeurd of hier en daar wat gewijzigd waren. Daarenboven, terwijl voor Te Winkel de spelling doel was, gold ze voor De Vries slechts als middel. De geestelijke vader van het *Nederlandsch Woordenboek* meende, dat ten behoeve van de redactie daarvan een vaste spelling moest worden in 't leven geroepen. En zóó ontstond, wat men in 1865 en de eerste daarop volgende jaren, *De nieuwe spelling* placht te noemen. Had De Vries kunnen voorzien, welk een heilloozen invloed Te Winkel's verzinselen op het onderwijs in de moedertaal zouden uitoefenen, voorwaar hij zou als warm vaderlander en als vurig vereerder der vaderlandsche taal zijn stempel niet op het spellingwerk van zijn mederedacteur gedrukt hebben.

en het bijwoord *dagelijks* nog niet met de *s*- en *sch*-spelling hebben afgerekend. Naast de soortgelijke, door Te Winkel nuttig geachte schrijfwijzen *fiksch* en *fiks*, *gindsch* en *ginds* etc. staan *dwars*, *kras*, *bits*, *wis*, *gewis* enz. en *barsch*, *frisch*, *gansch*, *valsch* enz., die op gezag van de *Woordenlijst* als adjectief en als bijwoord uitsluitend met *s*, respectief met *sch* moeten worden gespeld. En wat heeft die door Kluyver geroemde onderscheiding te maken met een regel, die het schrijven van *sch* beveelt, wanneer het verwante hoogduitsche woord *sch* (gespr. *sj*) laat hooren (*menschen*, *asch* enz., hgd. *menschen*, *asche* enz.), een regel, die voor zijn toepassing niet alleen kennis van het Hoogduitsch vereischt, maar daarenboven ons somwijlen (b.v. bij *brieschen*, *druischen*, *inlasschen* enz.) in den steek laat of op een verrassende wijze den trouwen volgeling van Te Winkel van den wal in de sloot helpt, wanneer hij (naar het hgd. *überraschen*) *verrasschen* zou willen schrijven en verneemt of merkt, dat in de *Woordenlijst verrassen* staat gedrukt.

Ook verdient volgens Kluyver's meening de door Te Winkel in *brievenbesteller*, *boekenkast* enz. geëischte *-n-* aanbeveling, dewijl ze den leerling aan den in zoodanige samenstellingen bedoelden pluralis van het door 't eerste lid genoemde doet denken. Ja, had de schepper der ‘Regels voor het gebruik der verbindings-*n*’ zijn *-n-* tot deze soort van woorden en tot die, waar de beschaafde uitspraak een *n*-laat hooren (als *heldendaad*, *oogenblik*), beperkt, dan zou er waarschijnlijk in dezen geen oppositie zijn gemaakt. Edoch daarbij heeft Te Winkel het niet gelaten: niet tegenstaande noch de beteekenis van de samenstelling noch de uitspraak op een *-n-* wijst, moet ook een *-n-* geschreven worden: 1. tusschen twee klinkers of tusschen een vocaal en *h* (dus in *ganzenei*, *brillenhuisje* enz.!!); 2. wanneer het eerste lid een persoonsnaam is, die zekeren stand in de maatschappij uitdrukt (dus in *boerendochter*, *heerenknecht*, *vorstenzoon* enz.!!); 3. wanneer het eerste lid een manlijke diernaam is, die geen samenstellingen met *s* vormt, en het geheele woord gewoonlijk gebezigd wordt in een beteekenis, waarbij men aan het geheele geslacht denkt (dus in *apengezicht*, *berenjong*, *hazenlip* enz.!!); 4. in plantnamen, wanneer zij te kennen geven, dat de plant tot de in het eerste lid genoemde diersoort in betrekking staat (dus in *slangenkruid*, *kattendoorn* enz.!!).

Heeft nu bij het uitdenken dezer spelregels willekeur een gewichtige rol gespeeld of niet? Aan den onbevooroordeelde zij hier het niet twijfelachtige antwoord overgelaten.

Tegen het in bovengemeld punt II gemaakte bezwaar, het moeilijke en lastige van Te Winkel's regels, meent dr. Kluyver evenzeer te moeten opkomen: hij zelf heeft als leerling van een middelbare school zonder bijzondere moeite nagenoeg correct leeren spellen; de onderscheiding van *e*, *o* en *ee*, *oo* is niet lastig voor hen, die dagelijks de herinnering aan de geschreven taal in hun geheugen versterken; en Cosijn zeide ergens in een voorrede, dat hij leerlingen heeft gekend, die met de oudgermaansche en latijnsche vormen in Te Winkels *Leerboek* best overweg konden. Ziet hier de verdediger van Te Winkel's systeem niet voorbij, dat hij, ofschoon zeker een zeer begaafd leerling, het niet verder dan tot een n a g e n o e g correcte spelling gebracht heeft en dat hij, om v o l k o m e n correct te leeren schrijven, ook na zijn leerlingsperiode nog aan spelling heeft moeten doen? Vergeet hij niet, dat, zelfs aangenomen de (m.i. onwaarschijnlijke) mogelijkheid om Te Winkels *e*'s, *o*'s en *ee*'s, *oo*'s alleen door lektuur en zonder kennis der zoogenaamde regels te leeren, dit leeren toch moeite insluit, die bij het volstrekt ontbreken van die tweeërlei *e*(*e*)'s en *o*(*o*)'s in de gemeenlandsche taal als verloren moeite en verspilde kracht is aan te merken? En voelt hij niet, dat uit Cosijns woorden logisch juist het gevolg te trekken is, dat het gros zijner leerlingen met die oudgermaansche en latijnsche vormen van Te Winkel's *Leerboek* n i e t overweg konden, en dat alzoo een spellingsysteem, 't welk zoo veel en zoo gewichtige bezwaren in zijn toepassing oplevert, zich zelf veroordeelt?[1)] Wat intusschen in dit geschilpunt omtrent de mogelijkheid van een getrouwe toepassing van Te Winkel's voorschriften een beslissend gewicht in de schaal legt, is dit: dr. Kluyver erkent zijn geringe ervaring in zaken van onderwijs, dat hij slechts gekend heeft

1) Naar aanleiding van Te Winkel's praktische (?) spelregels zij hier in 't voorbijgaan meegedeeld, hoe een bekend oostenrijksch taalgeleerde eens, na kennismaking met Te Winkels *Leerboek*, in een brief aan ondergeteekende zijn verbazing er over te kennen gaf, dat van den nederlandschen leerling voor de toepassing van verschillende orthographische voorschriften kennis werd gevorderd van Fransch, van Hoogduitsch, van Engelsch en van Latijn!

als leerling, niet als meester; zijn bestrijder heeft gedurende een periode van twaalf jaar als docent aan een hoogere burgerschool of gymnasium en tot negentienmaal toe als gecommitteerde bij de eindexamens der gymnasia gelegenheid te over gehad om ervaring op te doen. En op grond daarvan verklaart hij zonder voorbehoud: 1. dat Kluyver's bewering, als zouden de leerlingen bij het lager onderwijs vanzelf gaandeweg de juiste spelling der gebruikelijke woorden hebben leeren onthouden naar hetgeen hem indertijd bij de admissie-examens gebleken is, volstrekt onjuist is te noemen; 2. dat hij er nooit aan gedacht heeft of heeft kunnen denken die omstandigheid aan gebrekkig lager onderwijs toe te schrijven, aangezien ook de overigens best onderlegde en onderwezen twaalf- en dertienjarige candidaatjes in dezen maar weinig boven hun schoolbroeders uitstaken, aan wie een minder goed onderwijs was ten deel gevallen; 3. dat hij zelf als docent heel wat tijd en moeite heeft moeten besteden om zijn jongens te leeren tewinkelen en zich verplicht heeft gezien hen tot in hun laatste schooljaar toe voortdurend op overtredingen der bevelen van hun spellingtyran opmerkzaam te maken; 4. dat hij als gecommitteerde maar uiterst zelden met een examencandidaat heeft kennis gemaakt, die niet in zijn schriftelijk werk (en er is hier natuurlijk niet uitsluitend het nederlandsch opstel bedoeld) meer of minder vaak de blijken leverde van onbewuste ongehoorzaamheid aan Te Winkels voorschriften. Over wat in dit opzicht in kranten, tijdschriften en boeken valt waar te nemen, zullen we hier maar zwijgen. Genoeg reeds om den onbevooroordeelde te overtuigen van het vrijwel onmogelijke van een nauwkeurige toepassing der bewuste spellingdecreten.

Ook het III^{de} der in den aanhef van ons betoog vermelde punten heeft geen genade kunnen vinden in de oogen van dr. Kluyver. Terwijl hij aan den eenen kant erkent, dat van veel niet-onzijdige woorden (en hun getal is legio!) het grammatisch geslacht slechts bestaat op het papier en niet in werkelijkheid, dat omtrent deze zoowat niemand weet, of ze mannelijk dan wel vrouwelijk heeten te zijn[1)], betoogt hij aan den anderen kant, dat

1) Ter illustratie van deze alleszins natuurlijke onwetendheid de volgende anekdote. Bij gelegenheid van het eindexamen aan zeker gymnasium zat ik in gezelschap van den leeraar in 't Nederlandsch de ingeleverde opstellen te lezen en zag dien heer (een onzer beste jongere beoefenaars der moedertaal) herhaaldelijk in een boekje bladeren, dat mij voorkwam de befaamde *Woordenlijst* te zijn. Op mijn (misschien wat onbescheiden) vraag ‘wat voert u toch met dat boek uit?’ luidde het guitige antwoord: ‘wel ik zie nu en dan eens na, of mijn jongens het geslacht van het een of andere woord goed geraden hebben.’

men bij vele namen van levende wezens, bij vele woorden, die bepaalde uitgangen hebben, bij zeer vele, die vooral in een hoogeren stijl te pas komen, wel besef heeft van een verschillend grammaticaal geslacht. Ieder zou b.v. weten (moet die term 'Ieder' hier niet met eenig voorbehoud worden opgenomen?), dat *staat*, *godsdienst*, *adel*, *geest* als mannelijke, *taal*, *wet*, *gewoonte*, *meening*, *goedheid* als vrouwelijke woorden te behandelen zijn. Voor die woorden, waaromtrent geen onzekerheid heerscht (of heet te heerschen) behoort volgens dr. Kluyver de onderscheiding van het taalkundig geslacht volstrekt te worden gehandhaafd; voor de andere maakt hij verschil: worden ze in deftiger taal gebezigd, dan moet de *Woordenlijst* worden geraadpleegd en gevolgd; komen ze in minder deftige taal voor, dan mag de schrijver zich vrijheden veroorloven en kan hij het alzoo zonder de geslachtsregels en de *Woordenlijst* stellen. Wat is nu het gevolg, dat we noodzakelijk uit dit meten met tweeërlei maat moeten trekken? Dat de onderwijzer en leeraar bij zijn taalkundig onderwijs een scheiding zou te maken hebben tusschen de leerlingen, die zich in vervolg van tijd in deftiger taal wenschen uit te drukken, en die, welke dat niet begeeren te doen. Beide kategoriën zouden de uitgangen te leeren hebben, die aan het woord een mannelijk of vrouwelijk geslacht heeten te verleenen, en voorts een lijstje moeten in 't geheugen prenten der woorden, wier geslacht de heer Kluyver als aan ieder beschaafde bekend onderstelt; de eerste kategorie zou daarenboven zich mogen verkneukelen met het memoriseeren onzer heerlijke geslachtregels met hun uitzonderingen en hun uitzonderingen van uitzonderingen en voor 't overige voortdurend moeten worden aangemaand een vlijtig gebruik te maken van hun tot vademecum te promoveeren *Woordenlijst;* de andere kategorie daarentegen zou, wanneer ze aan haar bovengenoemde plichten had voldaan, in zake de geslachtsonderscheiding mogen leven als God in Frankrijk. Naar ik vermeen, zal de heer

Kluyver voor deze consequentie terugdeinzen. Welnu, wanneer hij die niet aanvaardt, is hij dan ook niet verplicht zijn praemis op te geven? Volgens mijn bescheiden meening heeft heeft hier slechts het ééne of het andere recht van bestaan: òf men erkent hetzij uit overtuiging of omdat men er nu eenmaal aan gewoon is het princiep der geslachtsonderscheiding, door de *Woordenlijst* gehuldigd, en is dan ook gehouden dat princiep immer en overal volgens het erkende gezag gelijkelijk en getrouw toe te passen, òf men verwerpt de geslachtsonderscheiding als een anachronisme, als een sedert eeuwen uit de taal verdwenen element en erkent praktisch, dat hedendaags een woord als *staat*, *godsdienst* niet mannelijk, een woord als *taal*, *wet* niet vrouwelijk, maar eenvoudig niet-onzijdig is. En dat deze laatste methode bij het onderwijs van ons opkomend geslacht onvoorwaardelijk aan te bevelen is, lijdt m.i. geen twijfel. Weliswaar zal de generatie, uit een aldus opgeleide jeugd en jongelingschap voortgekomen, een zeker, thans door de beschaafden genoten voorrecht missen, de lui zullen niet meer weten, dat *staat*, *godsdienst* eenmaal mannelijke, *taal*, *wet* vroeger vrouwelijke woorden heetten; maar zullen ze daarom minder zijn? Die wetenschap toch is niet anders dan een gewaande wetenschap, voortgesproten uit miskenning van de wezenlijke ontwikkeling van onze moedertaal. Wenschen sommigen het thans af te keuren, indien men *van de moderne staat*, *van de adel* schrijven (en in deftiger taal ook spreken) wil, zoo zullen latere vertegenwoordigers van de nederlandsche beschaving, wier taalgevoel niet door een irrationeel onderwijs bedorven is, met verbazing vernemen, dat men zoodanige schrijfen spreekwijzen inderdaad heeft durven afkeuren.

Het over boord werpen der nuttelooze, elk recht van bestaan missende spel- en geslachtregels zou volgens de meening, boven in punt IV uitgedrukt, een doeltreffend en ontwikkelend onderwijs in de moedertaal ten goede moeten komen. Illusie! mompelt hier dr. Kluyver; hij gelooft, ‘dat een gebrekkige kennis van de moedertaal bij de leerlingen der middelbare school andere oorzaken heeft dan dat het leeren van de spelling zooveel tijd moet kosten’; hij gelooft, ‘dat de hervormers van een verandering der spelling te veel verwachten,’ en houdt het voor mogelijk, ‘dat de toestand (namelijk die, waarover naar aanleiding van gebrekkige kennis der moedertaal jaar in jaar uit door examinatoren bij

acte- en eindexamens wordt geklaagd) niet veel zal veranderen, en dat de leerlingen, die nu zooveel moeite hebben met de voornaamste gevallen van de spelling, ook na hunne emancipatie brekebeenen zullen blijven.' Eilieve waarop baseert de heer Kluyver deze vrij beslist uitgesproken pessimistische bewering? Op zijn ervaring in zaken van onderwijs? Die bezit hij volgens eigen getuigenis slechts in geringe mate. Dan misschien op logische redeneering? Die zou hem juist tot een tegengestelde conclusie moeten leiden. De heer Kluyver prijst diengene gelukkig, die 'heeft leeren gevoelen, hoe de schakeeringen der gedachten door woorden kunnen worden afgebeeld en voor wien de spelling bijzaak is, vergeleken met de keus der uitdrukkingen.' Welnu tot dat geluk worden de leerlingen gebracht, die, bevrijd van een onnoodig spellinggebeuzel en ontheven van de verplichting om een anachronistische geslachtsonderscheiding te handhaven, een onderwijs ontvangen, dat i n h o o f d z a a k bestaat: in leesoefeningen, die hen tot een besef van de kracht der woorden doen komen; in woordoefeningen, die hen met de taal in heel haar overvloed vertrouwd doen worden door het opsporen van woorden met tegengestelden zin en van die, welke, in opvatting overeenstemmende of overeenkomende, in gebruik of door schakeering van begrip onderling afwijken; in steloefeningen, waardoor ze gewend worden hun gedachten zonder al te veel moeite duidelijk en in een dragelijken vorm uit te drukken.

Tot zoover over dr. Kluyvers pleidooi ten gunste van Te Winkels systeem en de *Woordenlijst*. Of zijn argumenten de door hem verdedigde zaak kunnen redden, moge de vierschaar van een niet door vooringenomenheid verblind publiek uitmaken. Thans een kort woord tot dit publiek zelve.

Er is veel gesmaald op, veel gelachen over het optreden van sommige spellinghervormers. En voorzeker niet zonder recht. Men heeft zich in het kamp der opposanten tegen Te Winkel vaak schuldig gemaakt aan hetgeen met een duitschen term 'grober unfug' zou kunnen genoemd worden. Er is gezondigd door het aanbrengen van onnoodige en af te keuren wijzigingen (als b.v. *noch* voor *nog* en *noch*, *'n*, *m'n* voor *een*, *mijn* enz.) en door het toegeven aan een tot manie ontaarde neiging om aan vreemde woorden een nederlandsch kleed te verleenen, dat ze voor den be-

schaafden lezer onkenbaar maakt. Er is gezondigd door hen, die, vereenvoudiging van spelling met het bezigen van platte taal verwarrend, een door de tegenstanders met epitheta als ‘Koeterwaalsch’ of ‘Hottentotsch’ gebrandmerkt taaltje zijn gaan schrijven en zoodoende aanleiding hebben gegeven tot het ontstaan van een volstrekt onjuiste meening, als zou de vereenvoudiging, bij het wegwerpen van onnutten spellingballast en het streven naar een aan 't karakter van ons Nederlandsch beantwoordende schrijftaal, eenig gevaar opleveren voor de schoonheid en de beschaving van ons dierbaar Nederlandsch. Er is ook gezondigd door hen, die bij gemis aan inzicht in de physiologie der taal, hun idee van een zoogenaamd phonetische spelling voor verwezenlijking hebben vatbaar geacht. Maar overdrijving van enkelen in zake hervorming getuigt nog allerminst tegen het aanbevelingswaardige dier hervorming zelve. Naast de buitensporige zoogenaamde vereenvoudigers staan er bezadigde, die het alleen te doen is om het verkeerde te verbeteren, het nuttelooze en onnatuurlijke te verwijderen, de onderwezen jeugd en jongelingschap voor het verspillen van tijd en krachten te vrijwaren en meer dan thans het geval is in de gelegenheid te stellen dat onderwijs te ontvangen, 'twelk hen ontwikkelt, tot denken opwekt en geschikt maakt de moedertaal naar behooren te hanteeren. En terwijl de *enfants terribles* onder de hervormers beginnen te verdwijnen of op den achtergrond te geraken, nemen de voorstanders van een gematigde vereenvoudiging niet alleen toe in getal, maar worden hun gelederen tevens meer en meer versterkt door personen van erkend en verdiend gezag. Met ingenomenheid zij dan ook gewezen op een onlangs verschenen advies over het schrijven van bastaardwoorden en de *ie*-(*i*-)spelling, een advies, dat zich door helderheid, zakelijkheid en praktischen zin kenmerkt en als onderteekening de namen vertoont niet alleen van mannen, die op het een of andere gebied van philologie verdiensten verworven of zelfs lauweren geplukt hebben, maar ook van hem, die buiten kijf als de geleerdste en veelzijdigste taalkundige in Nederland geldt en moet gelden.

En zullen nu, zoo vraagt men wellicht, die voorstanders der vereenvoudiging voortaan hun oude schrijfwijze gaan opgeven en de vereenvoudigde ook zelve praktisch beginnen toe te passen?

Voor een deel vermoedelijk wel; voor een ander deel evenwel zeker niet. Of deze laatsten dan niet het verwijt van inconsequentie behoort te treffen? Ik geloof van neen. Welk nut zou het, met uitzondering van een bepaald, zoo dadelijk te vermelden geval, kunnen hebben, dat zij, die zich nu eenmaal Te Winkel's spelling en de onderscheiding van 't grammaticaal mannelijk en vrouwelijk geslacht, zoo goed en zoo kwaad het ging, hebben eigen gemaakt, het oude vaarwater, waar ze den weg weten of meenen te weten, verlieten? In de eerste toch en de voornaamste plaats hoort de vereenvoudiging thuis in de lagere school, de kweekschool en de lagere klassen van gymnasium en hoogere burgerschool. Daar moet zij worden toegepast door den leerling en natuurlijk dus eveneens door den onderwijzer of docent. Vandaar moet ze langs geleidelijken weg voortdringen in de hoogere klassen van inrichtingen voor middelbaar en gymnasiaal onderwijs, om dan door middel van hen, die buiten de vreeze der *Woordenlijst* hun moedertaal hebben leeren beoefenen, haar intrede te doen in de schrijftaal der beschaafden (ook der hoogstbeschaafden!) en gaandeweg tegenover het thans heerschende schrijfgebruik de rol over te nemen, die indertijd door de nieuwe spelling van 1865 tegenover Siegenbeeks stelsel vervuld is.

En nu ten slotte een bede, een ernstig en dringend verzoek, gericht tot u, inspecteurs van onderwijs, schoolopzieners, examinatoren, commissies van toezicht, kortom tot allen, die op onderwijsgebied bij ons te lande een stem in 't kapittel hebben. U allen ligt het belang van den leerling na aan 't hart (van die onderstelling mag ik, neen moet ik uitgaan); gij allen hebt als Nederlanders uw moedertaal lief. Welnu slaat dan ook de handen ineen om het belang van den geestelijk mishandelden leerling te behartigen en de gezonde beoefening der moedertaal te bevorderen. Vereenigt u om den leerling en den onderwijzer of docent te doen geworden, waarop hij recht heeft: ontheffing van de kwelling van nuttelooze spellingbeuzelarij en vermeerdering van de gelegenheid tot het ontvangen en geven van een ontwikkelend en praktisch nut opleverend taalonderwijs. Beseft, dat de verstandige spellingvereenvoudiging niet eigenlijk een spellingzaak is, maar een hoogst gewichtige aangelegenheid van paedagogisch en van nationaal belang. Beseft ook, dat het van u afhangt,

of de onderwijzer of leeraar, die, door ervaring tot inzicht van het onhoudbare van den tegenwoordigen toestand gekomen, liever heden dan morgen zijn leerlingen van Te Winkels dwangjuk zou willen bevrijden, aan dien billijken en gerechtvaardigden wensch gevolg kan geven; machteloos toch is hij in dezen, zoolang voor hem de vrees bestaat, dat zijn superieuren hem zullen verbieden dien weg van vooruitgang te betreden, zoolang de mogelijkheid niet is uitgesloten, dat een zonder *Woordenlijst* in de kennis van zijn moedertaal ingewijd examinandus wegens deze omstandigheid verketterd, te licht bevonden en verworpen wordt. Verleent uw eendrachtige medewerking ter wille van de hooge belangen, die hier op 't spel staan, en verwerft zoodoende den dank van de voorstanders van gematigde hervorming, van de onderwijzers en leerlingen, die nu zuchten onder Te Winkels tyrannie, van het geslacht, dat uit de thans schoolgaande spes patriae zal voortkomen en met verwondering en medelijden zal terugzien op het taalgesukkel, waaraan en waardoor zij, die vóór hen op de schoolbanken zaten, hebben geleden.

W. VAN HELTEN.

Triton's bruiloft.

Lied van het zee-lichten.

Hoor... een toon uit Triton's horen -
en de dag-wind gaat terust,
leste vlaag van verre kust
stuwt een donkren wolke-toren
't lucht-gewelf in, waar nog gloren,
goud in blauw, de laatste sporen
van der zonne gulden voet.
Alle licht verduisterd moet,
want de waternymfen duchten
tinteling van starre-luchten,
glans van 't blanke maan-gelaat,
waarin eigen glans vergaat.

Weer een toon uit Triton's horen...
't Oceaninen-volk, dat sliep
in der waat'ren diepste diep,
waar de zilvren pijlers schoren
gouden grot- en wulfselboog,
is ontwaakt, en zendt bij 't hooren
van dien roep, in zachte koren
ruischend antwoord naar omhoog...

Zachte zoelte van den nacht,
kus de koele golve-toppen,
streel hun steigerende koppen,
laat uw teeren adem zacht

langs der nymfen blonde haren
en heur blanke lijven varen,
geef ze dartlen zin en lust
als ze hier te hoogtijd komen;
mengel landgeur, woud-aromen,
meegedragen van de kust,
meng der bloemen zoetsten adem
met den zilten, koelen wadem
door de golven voortgebracht -
dit is Triton's bruilofts-nacht!...

Zie - daar gluren de eerste oogen
met een water-blauwen gloor
uit zwart golfje schuw te voor -
daadlijk is hun schijn vervlogen:
't golfje heeft zijn kruin gebogen,
en de lichtglans ging te loor...
Ginds een tweede - één oogwenk drijven
blanke borst en armen slank
in 't òpschittrend schuimgesprank...
weg!... daar rijzen meerdre lijven,
heffen hoofd en arm en voet
druipend van licht-peerlen-vloed
uit het donker-kolkend water,
slaan met speelziek-plas-geklater
zwerm van flonker-droppe' omhoog,
die een wenk 't zacht licht bewaren:
blauw-gloed van het nymfen-oog,
't goud der goudelende haren
van dit stralend zee-geslacht,
dat met spelend ommezwieren
kringel-dans en dolle jacht
Tritons-bruiloft is gaan vieren
    in den donkren nacht...

Luider jubel uit den horen,
boven 't water-klaatren uit -
Triton juicht, hij heeft gekoren!...

Maagde' uit schuim en licht geboren,
trantle zusters van zijn bruid,
zingt en antwoordt dit geluid;
dat der duizend stemmen ruisching
zwevende over 't golf-geklots
dóórklink' tot in Triton's huizing,
goud-spelonk in parel-rots,
tot die peilloos diepe gronden
waar op flonkerende sponde
van nymf-armen ligt omwonden
't glanzend lijf des jongen gods!

Zie ze meng'len, zie ze streng'len
hare' en armen bij 't gedein
van der lijven leen'ge lijn,
die goudbloeme' aan teng're stenglen,
dragen 't hoofd in hellen schijn
van een weelde-kroon goud-lokkig,
oversproeid van schuim blauw-vlokkig;
zie dat speelsche bezig-zijn:
webbe-spinsters, sluier-bindsters,
van goud-draad en perel-snoer
weven ze eigen kleed vol glinsters,
kleure' en glans-van-perelmoer;
hoe ze pralen, hoe ze stralen,
pareldraad en vonkel-kralen,
zilver-flonk'ring, goud-geglim,
tint'lend tot de verste kim!
zie die ranke, zie die slanke,
blanke lijven lustig gaan,
vluchtig glijen, luchtig reien,
dreev'len, zweev'len af en aan;
zie ze stijgen, zie ze nijgen,
rijgen de armen tot een kring
in de korte òpglinstering
van millioenen flonker-vonken,
zóo gezien en zóo verzonken
in verdonkering....

Zachte zoelte van den nacht,
zuchtje dat van duin komt glijen
en van dauw'ge landerijen
milden geur hebt meegebracht,
speel wat met dees speelsche reien,
't lichtend volk uw kusjes wacht,
zoelte van den nacht!...

W.F. GOUWE.

* * *

Aan mijn vrouw.

Uit parken, waar de duist're linden geurden
zwoel over ongeziene wand'laars, en
op de open plek vreemd-duid'lijk stond en kleurde
stil-geel in 't late licht 't oud slot, - zoo ben

ik met mijn Lief droomende uitgetreden
in ruime avond-hal, scheem'rig en lucht....
en droomende gingen wij over breede
terrassen tot den rand.... Er voer een zucht

van wind om ons, koel aan de oogen,
en zacht ons helder zien koesterend streek
de verre bergen over, die op-togen
vàn diep-beneden tot waar vaag weg week

in roze lucht het blauwig heuvel-land -
Wij, 't samen koesterend, streelen elkaar,
want onze blikken, wijl dë eene hand
de andere teeder drukt, eenen zich dáár...

De avond is zoo stil... Weg liggen laag de
landen in duister-groen, 't riviertje gaat er
vlak-wit doorheen, en in schemer vervaagde
boomen staan neer in 't hemel-lichte water.

Tot waar wij rusten aan een balustrade
waait vaag muziek op uit een lichten tuin
diep onder ons, - hel-groen zijn alle bladen,
ruischloos, der wit-doorgloeide boome-kruin.

Zacht'lijk ontploffen lichte harp-klank-bloemen
in 't sidd'rend zilver van viool-gesuizel...
maar een violoncel uit somber zoemen
vlaagt klagend op, en in lichteren duizel

verzwijm'len de violen rillende....
totdat één, stijgend fijn, teederlijk uit
tintelt, als 't sterrig licht, op heuv'len trillende
ver in wiss'lend verglinsteren.... een fluit

tjuikt als een zoete vogelstem te zamen
met de viool, ze zinge' in elkaar henen
en ganschelijk weg! - o Lief! ik voel je âmen
zoel aan mijn wang... o, dit, 't opperst vereenen,

dit saam vervloeien in deez' heerlijk huwende
geluiden, die verluide' in de' avond.... Luister!
harp-klanken plonzen in de lucht, de luwende
nacht-lucht te baden, weg te drijve' in 't duister....

Wonder, dat ons verdrinkt in zaligheid!
Wij liggen gansch verzonke' in de eindelooze
stroomen van klank, eeuwig in-een-gevlijd,
waar stil onz' lijven staan als dood-gevrozen.

Saint-Germain-en-Laye, Juli, 1902.
CAREL SCHARTEN.

Dramatisch overzicht.

Cafés-chantants - Cabarets artistiques - Buntes Theater.

Café-concert, Café-chantant, de naam wijst duidelijk genoeg op het land van oorsprong. Omstreeks 1773 vindt men het eerst melding gemaakt van Parijsche koffiehuizen, waar muziek gemaakt werd. De *Almanach forain* van dat jaar spreekt van ‘Musicos ou caffés des boulevards dans lesquels on entend de la musique.’[1] In 1787 verhaalt een ‘chroniqueur’ van de prachtig verlichte café's op de boulevards, waar men 's avonds instrumentale en vocale muziek hoort, ‘souvent plus que passable.’

De geschiedenis vertelt verder hoe de Parijsche cafés-concerts, waarvan de voornaamste gelegen waren op den nieuw aangelegden Boulevard du Temple, meê genoten van de *vogue* van den nieuwen boulevard; hoe zij later, onder het eerste keizerrijk en de Restauratie

1) De *Dictionnaire du Théâtre* van Arthur Pougin van 1885, dit vermeldend, voegt er bij: ‘Ce nom de *musicos* qu'on appliquait alors aux Cafés où se fait de la musique et qui ne s'est pas maintenu chez nous, est celui qu'on donne encore aujourd'hui en Hollande à ces établissements.’ Wie het weet moet het zeggen! De waarheid, door den *Navorscher* (1900 p. 471 en 572, 1901 p. 34 en 183) aan het licht gebracht, is, dat onder *musico*, een woord waarvan men den oorsprong nog niet op het spoor is, in ons land in de 18e eeuw en waarschijnlijk reeds op het laatst van de 17e, een gemeene kroeg werd verstaan, waar muziek gemaakt en gedanst werd, iets als de Amsterdamsche danshuizen van Nes en Zeedijk. Dat de naam nog in dezen tijd in ons land gebruikelijk zou zijn, gelijk door Pougin in 1885 en in een Portugeesch reisverhaal van datzelfde jaar beweerd wordt, wordt door geen enkel Nederlandsch getuigenis bevestigd.

gedrukt gingen onder het régime van de privilegiën, de ministeriëele autorisatie die de théâters noodig hadden, en eerst in de laatste jaren der regeering van Louis Philippe weer wat opkwamen. Uit dien tijd dagteekenen de twee bekende café's der Champs-Elysées: le café de l'Horloge en le café des Ambassadeurs.

Kunstenaressen van naam zijn haar loopbaan begonnen in zulke cafés-concerts: Agar zong eertijds in het café du Cheval blane Marie Sasse, die langen tijd triomfen vierde als zangeres van de Groote Opera, debuteerde in het café du Géant.

Café-chantant-zangeressen als Thérésa en Victorine Demay vonden in tooneel-critici van gezag, in J.J. Weiss en Jules Lemaître, warme bewonderaars.

Weiss zeide in een zijner tooneelfeuilletons van het deftige, Akademische *Journal des Débats* van Thérésa: 'La note de Madame Thérésa est tout simplement le sublime. Il y a dans le sublime des degrés; madame Thérésa quelquefois atteint les plus hauts.' En waaraan herkent men dat sublieme, volgens Weiss? Door de sensatie, die 'le frisson' heet. Zulk een 'rilling', die vlug en vluchtig als een bliksemstraal, maar machtig en aangrijpend als de bliksem zelf langs uw ruggemerg loopt, heeft Weiss, zoo beweert hij, maar driemaal in zijn leven gevoeld. Eens, toen hij als jongen van zestien jaar Rachel voor het eerst hoorde; de tweede maal, toen hij in den revolutienacht van 23 op 24 Februari 1848, als leerling van de Ecole Normale, in de verte in de woelige stilte van den nacht, door vijf- of zesduizend stemmen van het souvereine volk uit den faubourg Saint-Marceau de *Marseillaise* hoorde zingen: une marche aux flambeaux de la Souveraineté et de la Justice; en de derde maal, toen Thérésa, in den Variété-Schouwburg in *La boulangère* spelende, daarin het lied van den opstand aanhief:

> Nous sommes trois cents femmes.

De dood van Victorine Demay inspireerde Jules Lemaître, Weiss' opvolger als dramatisch criticus van de *Débats*, een kostelijk feuilleton, waarin hij tegenover de meer Amerikaansche kunst van den bekenden zanger Paulus, haar kunst prees als vertegenwoordigende door haar soberheid de zuivere traditie van de Fransche school. Wat zij zong deed er niet toe: het waren 'l'esprit et la

gaieté des rues, l'ironie et plus encore la cordialité et la belle humeur du peuple de Paris', maar daarin bereikte Victorine Demay dikwijls de groote kunst, had zij *stijl*. En dan vertelt Lemaître de ontmoeting, door hem voorbereid, van niemand minder dan Renan met deze café-chantant-zangeres. Dat ging zoo:

'L'entrevue eut lieu chez une personne qui aime M. Renan de tout son coeur et qui voulait amuser un peu, ce soir là, son vénérable ami. L'auteur de la *Vie de Jésus*, avec la politesse attentive et la bonhomie charmante que l'on connaît, se leva, vint à la chanteuse et lui dit:

- Madame, je fréquente peu les cafés-concerts, mais je serai heureux de vous entendre, car j'ai beaucoup entendu parler de vous.

Demay, très émue et voulant être aussi aimable que possible, fit cette réponse d'une simplicité grandiose:

- Et moi aussi, Monsieur, je vous connais bien.

Ainsi conversèrent ces deux artistes lyriques'.

In de latere jaren heeft Yvette Gruilbert, door een eigen manier van zeggen, waarvan de leukheid, iets als 'candeur' bij het debiteeren van alles behalve 'candide' dingen, de voornaamste eigenschap was, zelfs dezen lof van Sarcey verworven: 'Yvette Guilbert c'est quelqu'un.'

Vroeger reeds, vóor zijn lofrede op Victorine Demay, had Lemaître, op zijn manier, het café-concert verdedigd tegenover Sarcey, die tegen deze instelling was te velde getrokken in een feuilleton van 9 November 1885.[1)]

Sarcey verklaarde negen tiende van de liedjes, die in deze inrichtingen gezongen werden, voor 'absolument ineptes'; de zangers en zangeressen zeggen die platte en idiote dingen in den regel slecht en het publiek zit er bij alsof de zaak het niet aangaat, in een houding van vreedzame berusting. Lemaître geeft Sarcey eigenlijk in alles gelijk: maar het café-concert is zoo gemakkelijk, men behoeft er zich niet in te spannen, de liedjes zijn vrijwel idioot, maar er worden geen andere meer gemaakt; en dan, dat

1) In *Quarante ans de théâtre*, waarvan de publicatie, in 8 deelen, onlangs voltooid is, werd, jammer genoeg, hetgeen Sarcey in verschillende feuilletons over het café-concert schreef niet opgenomen.

het publiek zich niet amuseeren zou, betwist Lemaître; al lijkt het ook zoo, het amuseert zich innerlijk; wanneer het niet applaudiseert is het minder onverschilligheid dan luiheid; soms toch wordt het wakker en wat het dan toejuicht zijn niet zoo zeer de platte liedjes als wel de sentimenteele, waarin van liefde, van lente, van vogeltjes en van bloemen gesproken wordt; want eigenlijk is dat publiek onschuldig en goed.

'De oude Fransche chanson is een genre dat zijn tijd gehad heeft', had Lemaître beweerd. Sarcey wilde die oude Fransche liederen weer doen herleven, ze weer in de mode brengen. Hij was er zeker van dat het publiek er smaak in zou krijgen. En de uitkomst heeft hem gelijk gegeven. Een van de cafés-concerts, het Eden-concert, organiseerde zoogenaamde klassieke avonden, waar liedjes van Béranger, Désaugiers, Favart, Nadaud, Dupont werden gezongen, en het succes was buitengewoon groot. Die eenvoudige, vroolijke liedjes met een tintje sentimentaliteit en een tintje ondeugendheid, zijn niet zoo gemakkelijk te zingen als de grove en platte, die het gewone repertoire van de cafés-concerts vormden; er is fijner, kunstiger, meer bestudeerde dictie voor noodig. Maar de beste artisten van het Eden-concert kwamen er allengs meer in, leerden ze zeggen en zingen, en zoo ontstond er een beter soort café-concert, dat het Parijsche publiek de schatten leerde waardeeren, die het in zijn oude chansons bezit, en dat zich een tijd lang in grooten bloei mocht verheugen.

Uit een dergelijke behoefte ontstonden de Parijsche 'cabarets-artistiques', waarvan de bekende *Chat Noir* het oorspronkelijke model is. Rodolphe de Salis, die zichzelf ik weet niet welken hoog-adellijken oorsprong toekende, zijn bezoekers als 'Messeigneurs' betitelde en hen door in het pak van Fransche académiciens gestoken garçons liet bedienen, zorgde door zijn persoon, zijn kleeding en zijn toespraken tot het overblufte publiek, voor het excentrieke element van den avond. Maar was men over de eerste verbazing heen, dan vond men in de chineesche schimmen van Caran d'Ache en Willette, in de muziek van Fragerolles en Thomé, de chansons en gedichten van Jean Rameau, Jules Jouy, Goudezky, Victor Meusy zooveel werkelijk artistieks, dat men de piramidale onzinnigheden, die ridder Rodolphe er tusschen door debiteerde, vergat of op den koop toe nam. Hier was werkelijk door de samenwerking van

beeldende kunstenaars, musici en dichters een artistiek geheel verkregen, dat ver stond boven hetgeen men tot nu toe in de cafés concerts had gehoord en gezien.

De *Chat noir* vond navolgers, die zooals het met navolgers gaat, niet altijd de les van Molière betrachtten om enkel ‘les beaux côtés’ van een model af te kijken. De excentriciteiten van de Salis' inrichting werden in *Le Mirliton* van Aristide Bruant nog weer overdreven. Bij Salis overblufte men den argeloozen bezoeker, bij Bruant schold men hem uit, bij een derde maakte men hem bang. De gentilhomme de Salis zorgde voor groote verscheidenheid van dichters en zangers, ook wat den inhoud van de chansons betreft; bij Bruant was het vooral Bruant zelf, die in zijn fluweelen boezeroen en rood hemd niets van een gentilhomme had, en er zijn eigen bitter-brutale liedjes van miserie en abjectie uitbulderde.

Op die beide zijn weer andere ‘cabarets artistiques’ gevolgd, maar waarin het artistieke niet meer de hoogte bereikte, die het bij de voorgangers had.

Het heeft tot in het begin van 1901 geduurd eer ook in Duitschland pogingen zijn gedaan om het uit Frankrijk geïmporteerde café-chantant te verbeteren, door het een meer artistieken en meer litterairen ‘Anstrich’ te geven. Het eerst had Otto Julius Bierbaum in zijn roman ‘Stilpe’ de idee van een letterkundige Variété ontwikkeld. Daarop werd in een artikel in de ‘Vossische Zeitung’ de theorie verder uiteengezet. De schrijver was Ernst von Wolzogen, reeds in de letterkundige wereld bekend door romans en novellen en door enkele drama's, o.a. ‘Die Kinder der Excellenz’ en ‘Das Lumpengesindel’. Von Wolzogen wees op de beweging sedert eenige jaren in verschillende landen ontstaan, met het doel wetenschap en kunst meer dan tot dusver onder het bereik van de menigte te brengen: de Toynbee-beweging, de vervaardiging van artistiek gevonden voorwerpen voor huiselijk gebruik, de volksconcerten, de volksbibliotheken, de ‘Museenwanderungen’, waardoor het droef en donker bestaan van zoo menigeen voor een wijle opgevroolijkt en verhelderd is geworden. Het werd tijd, meende de schrijver, dat ook in Duitschland de dichters iets deden voor het volk, zooals het in Parijs door de cabarets artistiques gedaan is. Maar hij ontveinsde zich niet, dat zulk een

onderneming in Duitschland eigenaardige moeielijkheden biedt. Vooreerst, omdat in Duitschland het publiek over het algemeen weinig voelt voor de artistieke Bohême en ook wel eenigermate het fijne kunstinstinct ontbreekt, dat aan de meer beschaafden van het Romaansche ras eigen is. Ten tweede, omdat de Duitsche dichters en componisten niet het talent bezitten om hun eigen werk zoo voor te dragen, dat het tot zijn recht komt. Een derde reden is de Duitsche censuur, die heel veel gedecolleteerds in woord en kleeding door de vingers ziet, maar op het punt van politieke en sociale satire zeer teergevoelig is.

Toch wilde von Wolzogen het met zijn 'Singenden Bilder, mit Klavier begleiteten Pantomimen, stilisierten Tänze und Farbentonräusche' beproeven. Hij rekende erop dat 'der stille Zauber feiner Kunst' de besten uit het publiek tot zich zou trekken; dat vooral ook onder de beeldende kunstenaars velen zich aan de nieuwe kunstinrichting zouden laten gelegen liggen, en dat de Duitsche lyriek, die hij evenals de Duitsche muziek aanzienlijk veelzijdiger en eigenaardiger meende te mogen noemen dan de Fransche, dingen van hoogere artistieke waarde te hooren zoude geven dan wat in de Parijsche cabarets te genieten viel.

Het nieuwe plan werd van verschillende zijden toegejuicht, van een enkele zijde bestreden o.a. met de bewering, dat de ware dichter, 'falls er nur eine Spur von menschlichem, geistigem und künstlerischem Charakter besitzt', zich niet mag vernederen 'zum unlauteren Spassmacher und Coupletsänger.'

Het ding kwam den 18en Januari 1901 tot stand, eerst onder den naam *Ueberbrettl*; later, toen de opmerking gemaakt was dat dit te veel klonk als een 'Witz' en daardoor de schijn gewekt werd als was de heele instelling een grap, onder den als vertaling van *Variété* goed gekozen naam van *Buntes Theater.*

Intusschen had de uitgaaf van een verzameling *Deutsche Chansons* (*Brettl-Lieder*)[1] de zaak verder voorbereid. Men wilde toonen

1) Deutsche Chansons (Brettl-Lieder) von Bierbaum, Dehmel, Falke, Finckh, Heymel, Holz, Liliencron, Schröder, Wedekind, Wolzogen mit den Porträts der Dichter und einer Einleitung von O.J. Bierbaum. Leipzig im Inselverjage. 10tes Tausend, 1900. 41tes-52tes Tausend 1902.

- zooals Otto Julius Bierbaum in de voorrede van de eerste uitgaaf zeide - dat het aan dichterlijke krachten voor het Duitsche Chanson niet ontbreekt; men wilde de Variété trekken binnen het gebied der kunst, ze maken tot een plaats waar al wat gezond en levend, al wat vroolijk en goed is een zuivere, schoone uiting vindt.

Bij een latere uitgaaf (April 1901) verklaarde Bierbaum, dat het succes van het *Buntes Theater* en van de verzameling 'Brettl-Lieder' het bewijs had geleverd, dat onze tijd de vreugde van het vers, het lied, teruggevonden heeft, dat ook heden nog, als in de dagen van de minnezangers, zij het ook onder geheel veranderde uiterlijke omstandigheden, een grootere of kleinere menigte zin toont te bezitten voor het lyrische kunstwerk en voor de dichterlijke uiting van het eigene innerlijke leven. Maar een half jaar later, in de voorrede van wederom een nieuwe uitgaaf der *Deutsche Chansons*, klaagt Bierbaum over een zeer bedenkelijke ontwikkeling van het *Ueberbrettl* in het algemeen. Weinig gewenschte concurrenten stichtten, onder den schijn van literaire Variétés, mislukte navolgingen van de Parijsche cabarets van Montmartre. Het waren, als men Bierbaum gelooven mag, in de handen van speculanten 'litterarisch nur notdürftig aufgeputzten Tingeltangel', waarin 'die frech witzelnde Albernheit, die schamlose Zote, der roheste Ungeschmack, kurz alles das blüht was im gewöhnlichen Café-Chantant schon immer dar war, aber ohne litterarische Prätentionen.'

Uit deze klacht en uit hetgeen ook elders omtrent het *Buntes Theater* vermeld staat, valt op te maken, dat von Wolzogen wel aanvankelijk succes had, maar dat de oneerlijke concurrenten het al spoedig voor hem bedorven hebben.

Opmerking verdient intusschen, dat reeds twee maanden na de opening Maximilian Harden in zijn tijdschrift *Die Zukunft* (nr. van 2 Maart 1901) met meer geest dan waardeering zich uitliet over dezen heer Ernst von Wolzogen, den 'geschminkten' man met den lichtgrijzen pantalon en den bruinen rok met gouden knoopen, en zijn 'freiherrliche Truppe.' Zooals de Franschen dat doen, die elke politieke, sociale, litteraire gebeurtenis, elken persoon van beteekenis terstond op het tooneel en in een chanson brengen, geestig, onmeedoogend, satirisch, maar in de voordracht luchtig, diskreet, zonder

jacht op effekt, kunnen de Duitschers het niet, zegt Harden. Wij, Duitschers, hebben afgeleerd natuurlijke dingen natuurlijk te voelen en politieke satiren op het tooneel kennen wij niet meer. Onze cafèschantants hebben alle aanraking met het leven van den dag verloren. Wel zijn er lyrische dichters van talent, maar van enkel liedjes kan een Duitsche Tingeltangel niet lang leven. De heele jonge schildersbent zou mobiel gemaakt moeten worden. Zooals Salis zich met Caran d'Ache verbond, zou von Wolzogen met Duitsche schilders en teekenaars, bijv. met T.T. Heine van *Simplicissimus*, in verbinding moeten treden; dan zouden o.a. Maurice Bouchors bevallige mystères vertoond kunnen worden.

De stichter van het *Buntes Theater* had dus blijkbaar zijn mooie plannen van 'singende Bilder', pantomimes, gestileerde dansen, niet tot uitvoering gebracht, maar zich tot de Duitsche chansons bepaald, waarvan de verzameling met de inleiding van Bierbaum er ruim 130 bevat. Er komen onder die liedjes, naast heel veel onbeduidends, eenige vlot gedichte, vroolijke, grappige, schuine, sentimenteele liefdeliedjes, drinkliedjes, dansliedjes, soldatenliedjes, studentenliedjes voor, maar een lied dat wat dieper gaat, waar het hart van het volk in klopt, een lied waarin een dichterlijke of een spottende naklank gehoord wordt van wat er in de politieke of letterkundige wereld, is voorgevallen, een klacht, zij 't een aanklacht, van de strijders om 't bestaan, de ellendigen en onterfden, zooals wij die in Jouy's *Chansons de l'année*[1] aantreffen, zoeken wij er tevergeefs in.

Harden had wel gelijk: elke aanraking met het leven van den dag, dat nog iets anders is dan het daagsche leven, ontbreekt hier en van enkel liedjes als von Wolzogen en zijn bentgenooten leveren, kan een *Buntes Theater* niet leven. Het is dan ook niet blijven leven en Hardens profetie: 'Auf die Länge wird dieses intime Tingeltangel des gebildeten Mittelstandes die Konkurrenz der alten Spezialitätenbühnen nicht ertragen können', is vervuld geworden.

Wat wij dezen zomer als 'Gastspiel' van Ernst von Wolzogens *Buntes Theater* in ons land te zien kregen, bestond blijkbaar uit 'les beaux restes', en ook uit de minder mooie, van deze goedbedoelde, maar slecht op touw gezette onderneming.

1) Zie in *De Gids* van September 1888 het artikel: 'Een Fransch liedjesdichter'.

In Olga Wohlbrück, als vertelster en zangeres van grappige dingen, en Carl Forest, als ernstig en komisch tooneelspeler, heeft het *Buntes Theater* twee uitnemende krachten; de hartstochtelijke Lina Aberbanell onderscheidde zich, bij de eerste voorstellingen, door liedervoordrachten die wat dieper gingen dan de rest; maar de overige zangers en zangeressen, met de gevierde Olga d'Estrée incluis, verheffen zich niet boven het gewone café-chantant-peil.

Dat de Amsterdamsche 'gebildeter Mittelstand' in deze koude zomeravonden zijn heil zocht in een overdekten schouwburg, zich daar verlustigde in luchtige, vroolijke liedjes en zelfs, in het ver duitschte *Lui* van Meténier, in de vertooning van een dronken vrouwenmoordenaar en zijn evoluties met een scherp slagersmes, een gruwelijk behagen vond, is te verklaren.[1)]

Het feit echter blijft: het mooie plan van von Wolzogen behoort tot de onuitgevoerde mooie plannen, waarmêe niet alleen de weg naar de onderwereld belegd, maar waarvan de heele bovenwereld vol is.

Maar het onderwerp is daarom niet van de baan. De Duitsche eruditie heeft zich ervan meester gemaakt en zeer onlangs is er, als prachtwerk, een soort van monographie van *Das Variete* verschenen[2)], waarin de gansche zaak, philosophisch en historisch, met platen en vignetten wordt toegelicht, met een drukte en een omhaal van woorden en in een quasi-wijsgeerig jargon, die het geheele werk voor een artistieke grap zou doen houden, wanneer niet tevens een reeks van overzichten en feiten uit de literatuur-geschiedenis en uitvoerige beschouwingen over de café-chantantsterren van de laatste jaren, o.a. in het hoofdstuk aan Yvette Guilbert gewijd, op een in haar soort ernstige bedoeling wezen.

1) Te vergeefs zocht ik in het programma van het 3e Internationaal Congres van den handeldrijvenden middenstand, dat onder hooge bescherming van drie Ministers, den Commissaris der Koningin in Noord-Holland en den Burgemeester van de Hoofdstad op 3 en 4 September te Amsterdam gehouden wordt, naar eene bespreking van de verhouding van den handeldrijvenden middenstand tot de kunst en meer bijzonder tot de theatrale kunst. Daar ware wel iets over te zeggen geweest.

2) Arthur Moeller-Bruck. Das Variete. Mit 24 Vollbildern und 104 Textillustrationen. Umschlagezeichnung von Louis Morin Schlussvignette von Fidus. Berlin, Julius Bard Verlag. 1902.

Wij lezen er van de ‘Sich-herstellung des Lebens im Varietemoment’, vinden er in beschreven en geïllustreerd ‘das Chinesische und Japanische Variete-moment’[1)], hetzelfde moment bij de Romeinen in hun pantomimen, in de mysteriespelen der middeneeuwen, de *Commedia dell'arte* van de Italianen, de farces der Franschen de dansen der Spanjaarden, de Fastnachtspiele der Duitschers, en krijgen dan, in woord en beeld, te beginnen met de gezusters Barrison en eindigend met de sterren van von Wolzogens *Buntes Theater*, een reeks vrouwelijke en mannelijke vertegenwoordigers van het Variete-moment der laatste jaren te genieten. Duitsche ernst en Duitsche degelijkheid verlaten den schrijver geen oogenblik. Eens lezen wij van ‘der Wille im Cancan’; een andermaal wordt van de Barrisons beweerd dat haar wijze van dansen en zingen vormt ‘eine Nabelschnurverbindung mit der allgemein gebärerischen Werdekraft.’

Met dat al blijft de veredeling van het café-chantant voorloopig achterwege en het half September te openen Rembrandt-theater - waarin Rembrandt zeker niet de rol van opvoeder zal vervullen - zal ons wel leeren, dat in het land van Rembrandt zoo goed als in dat van Goethe, de ‘Spezialitätenbühne’ ook tegenover een veredeld Tingeltangel de meerdere in aantrekkingskracht blijft.

Op dit gebied schijnt een dragelijk compromis tusschen het drietal uit het voorspel van *Faust*: Dichter, Direktor en lustige Person, tot de onoverkomelijke moeielijkheden te behooren.

J N. VAN HALL.

1) Volgens een bericht aan een Japansche Revue ontleend, zijn er op dit oogenblik in de Japansche hoofdstad Tokio niet minder dan 153 cafés-chantants.

Muzikaal overzicht.

Theater- en Concertmuziek. - Een Parsifalbond.

Wij staan weder voor een concert- en operaseizoen.

Concertzalen en schouwburgen openen opnieuw hunne deuren en voor het publiek zal er weder volop gelegenheid zijn om muziek te hooren.

Welk nieuws zal er te verwachten zijn?

Dit is een vraag, die zeker door menigeen zal gedaan worden, want ook op het gebied der muziek haakt men steeds naar het nieuwe.

Voor concert- en theaterondernemers kan dit vaak lastig zijn, maar voor componeerlustigen is het zeker een voordeel, want zij worden er door overtuigd, dat er altijd mogelijkheid bestaat om hunne waar aan den man te brengen. Zij hebben zich alleen maar af te vragen: waarvoor zal ik schrijven - voor het theater of voor de concertzaal?

Ik geloof, dat wie niet alleen naar succes, maar ook naar een goede en correcte uitvoering zijner werken verlangt, over het algemeen meer bevrediging zal vinden in de concertzaal dan op het tooneel.

'Les théatres sont les mauvais lieux de la musique,' heeft Berlioz gezegd. En ofschoon deze uitdrukking in hare algemeenheid overdreven is, zoo valt het toch niet te ontkennen, dat er bij operaondernemingen nog veel tegen de kunst gezondigd wordt, al mag men er zich ook op verheugen, dat er in de laatste jaren hier en daar veel verbeterd is en loffelijke uitzonderingen meer dan vroeger voorkomen.

Uit de manier, waarop men nog herhaaldelijk bij operaondernemingen met kunstwerken (en niet het minst met die der groote meesters) omspringt, blijkt ten duidelijkste, hoe ver men nog afstaat van het begrip, dat veredeling van het karakter der theatrale voorstellingen het doel is, waarnaar steeds gestreefd moet worden, en dat alle andere overwegingen en beweegredenen daarvoor moeten zwichten.

Die veredeling is alleen te verkrijgen door correctheid in de interpretatie der kunstwerken, en dit laatste is wederom dan alleen te bereiken, wanneer men breekt met concessies aan een naar het nieuwe verlangend publiek en het geen dramatische werken voorzet, waarvan men vooraf weet dat men ze niet kan opvoeren zonder te handelen in flagranten strijd met den eerbied, dien men aan het genie en het talent verschuldigd is.

Daarvoor moet men echter krachtig zijn, en dat is men in zoo vele gevallen *niet.* Gedachtig aan het *mundus vult decipi*, neemt men zijn toevlucht tot allerlei uiterlijke fraaiigheden en bestempelt o.a. de daden, die men aan het publiek zal gaan toonen, met den naam van *buitengewone voorstelliagen.*

Wat men ‘buitengewone voorstellingen’ noemt, blijft zoo dikwijls op den bodem van het gewone theatergedoe en bestaat eigenlijk in niets anders dan naast elkander gestelde virtuozendaden, soms slechts *één* daad. Menigmaal hebben wij het ook ten onzent ondervonden, zoowel bij de opera als bij het gereciteerde drama, dat met grooten ophef en als iets buitengewoons het optreden van virtuozen werd aangekondigd. Met hunne daden werd het publiek overbluft, dat oor noch oog voor iets anders had en geen van de ongerechtigheden opmerkte, die er - en soms in zeer hooge mate - tegen het geïnterpreteerde werk gepleegd werden en die de ergernis wekten van hen, voor wie niet persoonlijke daden maar het kunstwerk zelf als het hoogste geldt.

Wat heeft een componist er aan, wanneer men in zijn werk een of meer virtuozen laat optreden, die hunne partijen tot zijn tevredenheid en die van het publiek uitvoeren, terwijl voor het overige alles meewerkt om aan zijn drama afbreuk te doen? Wat baat het den componist, of men zijn werk uitvoert onder de vlag van ‘buitengewone voorstelling’ of (om een thans geliefkoosden term te gebruiken) *buitengewone feestvoorstelling*, wanneer het op allerlei wijze verknoeid wordt?

Onder dat verknoeien moet men in de eerste plaats rekenen de bij de theaterdirecties zoo geliefde *coupure*, waarmede het publiek reeds lang vertrouwt is en waarin het zich best schikt. ‘Men kan het heel goed met een ½ of ¾ *Walküre* voor lief nemen’ - heb ik eens ergens gelezen. Nu, tevredenheid is een deugd, maar of zij op die wijze aan de kunst goed doet, meen ik toch te moeten betwijfelen.

Voor een componist, die zichzelven respecteert en niet schrijft alleen met het doel om de menigte plezier te doen of succes te behalen, is onder die omstandigheden het leveren van werken voor het tooneel niet zeer aanlokkelijk. Met verbazing ziet men daarom, dat desniettemin nog zoo vele opera's en muziekdrama's het licht zien. Intusschen kan men er in de meeste gevallen van zeggen, dat zij den tijd, den arbeid en de kosten, die er aan besteed zijn, niet waard zijn.

De componist, die voor de concertzaal schrijft, heeft een betere kans.

Zeer zeker kan ook hier een slechte uitvoering veel, zoo niet alles, bederven, doch met het oog op de toestanden, waarin de orkesten tegenwoordig over het algemeen verkeeren, is dit gevaar voor de componisten veel minder te duchten.

Men vergete ook niet, dat hier het publiek, wiens aandacht *uitsluitend* op de muziek gevestigd is, en dat gelegenheid heeft op dit gebied veel te hooren en zijn kennis te vermeerderen, meer en meer leert onderscheiden tusschen werk en uitvoering, zoodat men in het algemeen wel kan aannemen dat orkestdirecteuren zich niet zullen wagen aan toonscheppingen, die de krachten van hun orkest te boven gaan, of die niet zullen uitvoeren, voordat zij overtuigd zijn, dat hun orkest die werken volkomen meester is. Daarin ligt voor de componisten een zekere waarborg, dat in den regel hunne toonscheppingen, zooal niet onberispelijk, dan toch waardig zullen uitgevoerd worden.

Misschien ligt hierin ook wel een der redenen, waarom over het algemeen de componisten - ofschoon, zooals gezegd is, er nog altijd nieuwe opera's en muziekdrama's komen opdagen - het meest voor de concertzaal, en wel voornamelijk - men zou bijna kunnen zeggen *uitsluitend* - zuiver instrumentale muziek componeeren. Het succes, met een opera behaald, kan veel schitterender zijn maar is veel moeielijker te behalen en kan den componist

oneindig meer ergernis bezorgen, wanneer hij een echt kunstenaar is en zich niet inlaat met concessies tusschen theaterdirecties en publiek. In de concertzaal staat hij op veel eenvoudiger terrein. Daar heeft hij slechts met één factor te doen: het *orkest.* En de groote vooruitgang, die er in onze dagen in de uitvoering van orkestwerken te bespeuren is, maakt, dat hij er meestal op rekenen kan, dat, zoo zijn werk bij het publiek geen gunstig onthaal mocht vinden, het toch uitgevoerd zal worden op een wijze, die het in een goed licht stelt.

De vooruitgang in de uitvoering van orkestwerken, waarvan hierboven gewaagd werd, is een gevolg van de buitengewone ontwikkeling der *techniek.* Men heeft wel eens beweerd, dat in een tijd, waarin de techniek op een hoog punt van ontwikkeling staat, de scheppingskracht afneemt.

Wat de muziek betreft, heeft het er tegenwoordig wel iets van. Scheppings*lust* is er genoeg, maar de kracht staat er niet mede in verhouding. Er blijven ons echter uit vroegere tijden nog zoo vele meesterwerken over, die waarlijk nog lang niet algemeen of ten volle gekend en gewaardeerd zijn. Voor de uitvoering van die meesterwerken staat ons een middel ten dienste, dat zich in den loop der tijden gestadig ontwikkelde en in onze dagen een zeer hoog standpunt heeft bereikt. Ik bedoel: *het orkest.*

'Das Orchester - zegt een schrijver van muziekgeschiedenis - mit seiner kräftigen mannichfaltigen Lebensklangfülle ist ein Erzeugniss und zugleich ein Triumph des menschlichen Geistes, und nicht viel länger als hundert Jahre ist es, dass wir dasselbe in dieser organischen Gestalt und entsprechenden Stimmbesetzung besitzen.'

Inderdaad is de hierbedoelde vereeniging van instrumenten tot een organisch geheel, waarbij een juiste keuze is gedaan uit de honderden meer of minder volkomen instrumenten, die oudtijds in gebruik waren, van betrekkelijk nog jongen datum en het resultaat van veelvuldige en veelzijdige experimenten gedurende tal van jaren.

Tot aan het laatst der 16de eeuw was de instrumentale kunst van geen beteekenis. Er bestonden wel veel instrumenten - veel meer dan er thans gebruikt worden - maar zij werden steeds in onmiddellijke verbinding met den *zang* gebracht, d.w.z. zij dienden tot ondersteuning van den zang of vormden de vulstemmen bij de gezongen melodie.

De vorming van een instrumentalen troep voor artistieke doeleinden geschiedde het eerst in Italië en wel bij de *Opera*, die, gelijk bekend is, in den overgang van de 16de tot de 17de eeuw ontstaan is. Naar aanleiding van de omstandigheid, dat deze vereeniging van instrumentalisten zich in het theater bevond vóór het tooneel, op de plaats die bij de Grieken voor het koor was aangewezen, noemde men haar *orchestra.* Het leek echter volstrekt niet op het orkest, dat meer dan anderhalve eeuw later door Haydn gevormd werd. Er waren tal van instrumenten bijeen maar men hield ze soort bij soort en gebruikte ze dan als factor voor de vorming van het accoord dat ten doel had, den zanger te ondersteunen. De orkeststemmen met elkander te vermengen, daaraan dacht men toen nog niet. Wel waren er soms operacomponisten - zooals Claudio Monteverde, wiens opera's uit de eerste helft der 17de eeuw dagteekenen -, die de instrumenten meer zelfstandig lieten optreden, maar in vergelijking van de rol, die men later aan de instrumenten heeft toebedeeld, had dit toch zeer weinig te beteekenen.

Van Italië is die manier, om de verschillende instrumenten in een troep te vereenigen, naar Frankrijk en Duitschland overgeplant en heeft zich daar verder ontwikkeld.

Hoe meer nu de instrumenten in volkomenheid toenamen, werd hun aantal geringer en vormde zich een bepaalde stijl voor de voornaamste. De virtuositeit nam in de 17de en de 18de eeuw meer en meer toe. In de eerste plaats het orgelspel, maar dan ook het vioolspel. In dit laatste waren aanvankelijk de Italianen de meesters, en vooral waren zij het, die een bepaalden stijl aan het vioolspel gaven. Corelli (1653-1713) schreef sonaten voor viool alleen en noemde ze Suonate *da camera* (kamermuziek dus). Evenzoo componeerde hij voor viool *Balleti da camera*, een rei van dansen, doch alleen om te spelen. Deze stukken waren nog klein doch edel van vorm en geheel in den melodischen of liever monodischen trant, die bij de Opera in zwang was. Zij werden echter het voorbeeld voor de geheele wereldsche instrumentaal muziek.

Vivaldi (gestorven in 1743) schreef concerten voor viool, en wel in een vorm, die ook later nog in zwang is gebleven. Ook de beroemde Tartini, die door de muziekschool, welke hij in Padua stichtte, grooten invloed op het vioolspel heeft uitgeoefend, bewoog zich in de zelfde richting.

De voornaamste factor echter voor de ontwikkeling der instrumentale kunst was het *klavier*.

Ook de Engelschen en Franschen beoefenden reeds vroeg, behalve het orgelspel, ook het klavierspel. Maar de composities, die door Engelsche componisten daarvoor geschreven werden, waren droog en geleerd. De Fransche componisten waren meer elegant in hunne schrijfwijze doch hunne muziekstukken waren meest onbeteekenend van inhoud. Een uitzondering daarop maakte onder de regeering van Lodewijk XIV de componisten-familie Couperin. François Couperin was tevens een degelijk harmonist; evenzoo de organist Marchand, die echter in Dresden een wedstrijd met Sebastiaan Bach ontweek, daar hij gevoelde dat hij tegen den grooten Duitschen componist niet was opgewassen.

Het type van dit tijdvak der instrumentaalmuziek is de *Suite*, en evenals later in de sonate en de symphonie, hebben ook hierin de Duitschers het hoogste geleverd.

Reeds in den aanvang der 16de eeuw waren er verzamelingen van dansen uitgegeven, en de beroemde Italiaansche organist Frescobaldi liet in 1615 en 1637 Toccaten voor klavier en orgel drukken, die een rei stukken (aria's en dansen als de *Chaconne* en de *Passacaglia*) bevatten en waaraan hij den algemeenen naam van *Partita* gaf.

Tengevolge van den dertigjarigen oorlog, die zoo vele vreemdelingen van verschillende nationaliteit naar Duitschland deed toestroomen, kwamen ook zulke verzamelingen van dansen in dit land in de mode. Men noemde ze hier echter, in navolging van de Fransche, *Suite*; de *Partita* placht ook andere stukken dan dansen te bevatten. De eerste plaats nam daaronder gemeenlijk de deftige *Allemande* in, die dikwijls door een *Ouverture* werd ingeleid. Daarop volgden dan andere vreemde dansen in een tamelijk bepaalden rei.

Sebastiaan Bach was het, die op al deze vormen den stempel van zijn genie drukte en ze, op elk gebied der instrumentaalmuziek, tot hooge ontwikkeling bracht. Ongetwijfeld voert de polyphone stijl hier nog de heerschappij, en slechts hier en daar treedt het persoonlijke op den voorgrond, maar een wereld van vormen is hier voorhanden, van den kleinsten architectonischen vorm tot den verhevensten monumentalen bouw. Dit blijkt voornamelijk uit Bach's orgelmuziek, maar ook uit zijn klaviermuziek.

Ook sonaten heeft Bach voor verschillende instrumenten geschreven;

de voornaamste voor de viool. Deze sonaten hebben meestal reeds den drieledigen vorm, dien wij later bij Bach's zoon Philipp Emanuel en Haydn aantreffen, maar van een muziektaal als in de werken der laatstgenoemde componisten, waarbij de uitdrukking meer subjectief is, is hier nog geen sprake.

Die taal komt echter bij anderen meer en meer tot haar recht. Onder hen is vooral Domenico Scarlatti (1683-1757), zoon van den beroemden operacomponist, van beteekenis. Hij maakte in 1709 te Venetië kennis met Händel, en vol bewondering voor diens talent, vergezelde hij hem naar Rome. Hij bracht den reciteerenden stijl der dramatische muziek op de klaviercompositie over en wel in stukken met één afdeeling, die hij ‘Sonaten’ noemde.

In deze sonaten van Scarlatti is gebroken met de contrapuntische schrijfwijze; zij zijn doorgaans in homophonen stijl, de taal is subjectief en er komt ook reeds in voor wat men in den modernen sonatevorm aantreft, namelijk: de tegenstelling van twee hoofdmotieven.

Tijdgenooten van Scarlatti - zoowel Italianen als Duitschers - schreden op denzelfden weg voort, en er bleef nu nog maar over die nieuwe klaviersonate uit te breiden door haar, gelijk in de oude sonate, de suite en het concert, in afdeelingen van verschillend karakter te verdeelen en zoo ook in de taal der muziek een levensbeeld te scheppen.

Hij, die dit deed, was de reeds genoemde zoon van Bach: Philipp Emanuel (1714-1788). Deze bereidde daardoor voor de instrumentaalmuziek een nienwen bodem, waarop zij zich schitterend zou voortplanten.

Emanuel Bach, die de techniek der kunst in de school zijns vaders grondig geleerd had, beperkte zich niet, zooals vele musici van zijn tijd, tot de uitoefening van zijn vak maar nam ook deel aan het algemeene intellectueele leven. Hij zou eerst jurist hebben moeten worden maar ging reeds op de hoogeschool te Frankfort aan den Oder tot de muziek over, werd daarna pianist van Koning Frederik II van Pruisen, wiens fluitspel hij moest begeleiden, en vestigde zich later te Hamburg, waar hij de vriend van Klopstock werd. Hij leefde in een tijd, toen de Duitsche geest uit een diepen slaap ontwaakte, en nam levendig aandeel aan alles wat er toen in het verjongde Duitschland omging. Geen wonder dus, dat hij ook

zijn kunst met dien frisschen geest trachtte te bezielen. Hij bracht hem over op de *klaviersonate*, welke in den vorm, dien hij daaraan gaf, het aanvangspunt werd van de moderne instrumentaalmuziek.

Want uit de sonate is de moderne *symphonie* voortgekomen, die haar toppunt in Beethoven gevonden heeft, en de geweldige stroom der Beethovensche symphonie is het, die Wagner in de bedding van zijn drama geleid heeft, om de handeling van het begin tot het einde te doorbruisen.

Het instrument, waarmede deze symphonie wordt uitgevoerd, is *het orkest.*

Welk een verschil, wanneer men dit goed georganiseerd orkest vergelijkt met de combinaties van instrumenten, die men twee, drie eeuwen geleden eveneens met den naam van 'orkest' bestempelde en waarbij alle instrumenten naast elkander en zonder eenig verband onderling gebezigd werden!

Doch zelfs een vergelijking met het orkest, dat Haydn voor zijne symphonieën bezigde, doet zien, welke reuzenschreden men in den loop van een eeuw op dit gebied gedaan heeft. Het merkwaardige daarbij is echter, dat men aan den grondslag van het gebouw, die door Haydn gelegd werd, niet getornd heeft. Het strijkkwartet is nog altijd de basis van het orkest. Alleen zijn de blaasinstrumenten oneindig zelfstandiger geworden, en, in groepen verdeeld, die nu eens elkander aanvullen, dan weder volkomen onafhankelijk optreden, vormen zij een corps, dat in het orkest een even machtige factor is als het strijkkwartet.

Toen Haydn zijn eerste symphonie schreef (1759) gebruikte hij daarvoor, behalve het strijkkwartet (1^{e} en 2de viool, alt, violoncel en contrabas) slechts 2 hobo's en 2 hoorns. Reeds in zijn tweede symphonie echter - die hij een paar jaren later componeerde - liet hij ook fluiten en fagotten optreden. Verder kwamen in zijne symphonische werken ook de clarinet, de trompet en de pauken voor, maar in het algemeen was de rol, die aan de blaasinstrumenten toebedeeld werd, veel bescheidener dan die van het strijkkwartet.

De *samenstelling* van het orkest bij Mozart en Beethoven week van die bij Haydn niet af (alleen gebruikte Beethoven nu en dan ook trombones), maar de eischen, die Beethoven aan strijk- en blaasinstrumenten stelde, waren belangrijk grooter dan die van Haydn. Voornamelijk was dit een gevolg van den machtigen genius

van Beethoven, maar de verbetering der instrumenten en de toenemende vaardigheid in het bespelen daarvan waren factoren, die er ook een grooten invloed op uitoefenden. Beethoven had invloed op de ontwikkeling der techniek, maar omgekeerd had ook deze invloed op de composities van den meester.

Ook de taal echter, die de instrumentaalmuziek bij Beethoven sprak, was verhevener en van veel grooter uitdrukking dan vroeger.

Voor het eerst kwam dit uit in de *Eroïca*-symphonie. Ook in technisch opzicht werd hier meer van het orkest verlangd dan in de twee voorafgaande symphonieën van den meester. Niet minder in de 5de en de 7de symphonie, en vooral in de 9de. Noch in den vorm noch in de samenstelling van het orkest is bij deze werken door Beethoven noemenswaardig afgeweken van hetgeen vóór hem op dit gebied is verricht - en toch is het soms alsof men hier te doen heeft met iets wat met het vorige in hoegenaamd geen verband staat. Zóó machtig toont zich de genius, ook waar hij in de zelfde vormen en met bijkans de zelfde middelen schept.

In die zelfde vormen en met die zelfde middelen maar minder geniaal hebben de componisten gewerkt, die onmiddellijk na hem gekomen zijn.

Een belangrijke omwenteling in vorm en techniek kwam er, wat de instrumentaalmuziek betreft, met het tijdvak (ongeveer 1840-1880) dat door de namen Berlioz-Liszt-Wagner is aangeduid.

Het is niet zoozeer door den vorm zijner werken, dat Berlioz invloed heeft uitgeoefend op de verdere ontwikkeling der muziek, als wel door de groote hoogte waarop hij de kunst heeft gebracht die men ‘de kunst der instrumentatie’ noemt. Ook van hem kan men, evenals van Beethoven, zeggen, dat hij invloed had op de ontwikkeling der techniek, maar dat omgekeerd ook deze haar invloed op den componist deed gelden.

Berlioz wist door verbindingen der verschillende instrumenten, door hunne verdeeling in groepen, nieuwe klank-combinatiën en een groote verscheidenheid van klank te weeg te brengen. Hij deed het karakter der verschillende instrumenten nog meer uitkomen, de blaas-instrumenten veel zelfstandiger optreden dan zijne voorgangers. In één woord, hij bracht een soort van omwenteling in de kunst van instrumenteeren en ontdekte in deze wereld nieuwe wonderen.

Op dien weg volgden hem Liszt en Wagner. Steeds meer en meer nam het uitdrukkingsvermogen van het orkest toe. Liszt's ‘Symphonische Dichtungen’ en de muziek in Wagner's drama's leveren er het bewijs van. Dertig jaren lang hebben de beide meesters de kunst in dit opzicht steeds hooger opgevoerd, en hunne epigonen zorgen er voor, dat hier geen stilstand ontstaat. Zij helpen het materiaal bijeenbrengen, hetwelk een toekomstig genie kan dienen om nieuwe wegen te openen; zij vormen als het ware de schakel tusschen het genie van het verleden en dat der toekomst. In dien zin zal men later ook van hen kunnen zeggen, dat hun arbeid niet te vergeefs is geweest.

De opvoeringen te Bayreuth zijn geëindigd en zullen eerst in 1904 hervat worden, zooals althans de berichten luiden.

Evenals vroeger werd ook dit jaar in Bayreuth weder een algemeene vergadering van de ‘Allgemeine Richard Wagner Verein’ gehouden, en bij die gelegenheid moeten er plannen beraamd zijn voor de oprichting van een *Parsifalbond.*

Deze bond zou o.a. ten doel hebben het daarheen te leiden, dat het opvoeringsrecht van *Parsifal*, welk werk, volgens de wettelijke bepalingen omtrent het auteursrecht, van het jaar 1913 af ook overal elders dan in Bayreuth zou mogen gegeven worden, door een uitzonderingswet tot deze plaats beperkt blijve.

Het is niet moeielijk te raden, welke overwegingen aan dit plan zijn voorafgegaan.

Het uitsluitend recht tot opvoering van genoemd ‘Bühnenweihfestspiel’ is in zekeren zin een levensvoorwaarde voor Bayreuth. Ontvalt haar dit met het jaar 1913 en wordt ook dit werk aan de andere schouwburgen prijs gegeven, dan verliest de theaterinstelling veel van haar glans, zonder nu te willen zeggen dat zij daardoor bepaald te gronde zou gaan.

Bayreuth heeft reeds sterke concurrenten - ik wijs hier slechts op München -, waarvan het niet onmogelijk is dat zij haar den een of anderen tijd boven het hoofd zullen wassen. Van *Parsifal* wist men zeker, dat men het werk nergens anders kon genieten dan in Bayreuth, en daarom ging men er heen. Tien jaren geleden bezocht men het Wagner-theater ook om voortreffelijke opvoeringen van andere werken van den meester te hooren, omdat men wist,

dat die opvoeringen in andere theaters veel, zoo niet alles, te wenschen overlieten. Maar in tien jaren tijd kan er veel veranderen - ook ten goede. En wanneer men niet onbillijk wil zijn, zal men moeten erkennen, dat er werkelijk veel ten goede veranderd is. Er zijn plaatsen in Duitschland o.a. waar bij de voorname theaterinstellingen een aanmerkelijke vooruitgang valt te constateeren en duidelijk te bespeuren is, dat het goede voorbeeld van Bayreuth met vrucht gewerkt heeft. Hoe meer nu in deze richting verbetering is waar te nemen, hoe minder de *behoefte* zal gevoeld worden om naar Bayreuth te gaan, ware het niet ter wille van *Parsifal.* Wordt nu ook *dit* meesterstuk van Wagner aan de andere theaters prijs gegeven en daar met piëteit en voldoende opgevoerd, dan zal ongetwijfeld de trek naar Bayreuth er nog meer onder lijden.

Nu is het wel waar, dat wat ik hier van de andere theaters zeide, alleen de *Duitsche* theaters betrof, en dat er onder de andere nationaliteiten (Engelschen, Amerikanen, Franschen enz.) altijd nog zeer velen te vinden zullen zijn die zich naar Bayreuth begeven, omdat zij in hun eigen land de bedoelde werken òf niet òf slechts zeer gebrekkig kunnen hooren, maar wanneer hun de gelegenheid geboden wordt om Wagner's meesterstukken even goed of bijna even goed te genieten in voorname steden - nemen wij München bijv. - die veel meer comfort en verstrooiing aanbieden dan een stadje als Bayreuth, dan bestaat er groote kans op, dat zij aan de voorname steden de voorkeur zullen geven.[1)]

Ik zou nog kunnen zeggen, dat er altijd menschen zullen zijn, die Bayreuth beschouwen als een ‘heilige Stätte’ en als een plaats (ik bedoel het theater) die door hare eigenaardige inrichting (onzichtbaar orkest; gemis van loges enz.) den toehoorder en toeschouwer veel meer onder den indruk van het opgevoerde drama brengt dan de pronktheaters der groote steden - maar vooreerst moet ik dan daarbij opmerken, dat het aantal van hen, die zoo denken, niet bijzonder groot is, en verder dat de theater-directies

1) De Schrijver vergeet hier, met al te bescheiden opzettelijkheid, de voortreffelijke Amsterdamsche Wagneruitvoeringen te noemen, die, al mogen zij niet het karakter van openbare uitvoeringen dragen, jaarlijks aan honderden Nederlanders een genot schenken, dat, indien men bevoegden gelooven mag in vele opzichten voor dat wat Bayreuth schenkt, niet onderdoet.
Noot van De Redactie.

zich langzamerhand beginnen te beijveren aan de eischen der ware kunst te voldoen. Zoo begint ook hier het voorbeeld, door Wagner gegeven, tot zegen te worden.

Het bovenstaande in aanmerking nemende, zal men moeten erkennen, dat wanneer na de 11 jaren, die ons nog van het jaar 1913 scheiden, het monopolie door de opvoering van *Parsifal* aan het Bayreuther theater ontvalt, zijn toestand zeer zorgelijk kan worden. De stap, waartoe de algemeene vergadering van de 'Allgemeine Richard Wagner Verein' wil overgaan, is daarom wel te begrijpen.

Zou het nu in het belang der kunst wenschelijk zijn dat *Parsifal* het monopolie van Bayreuth bleef?

Het antwoord op deze vraag hangt m.i. daarvan af, op welk standpunt men zich plaatst. Beschouwt men dit 'Bühnenweihfestspiel' als een min of meer religieus werk, dat in een profaan theater niet past, waar men het misschien op het repertoire plaatst tusschen *Il Trovatore* en *l' Africaine* - ja dan moet men den stap van de genoemde Wagner-vereeniging toejuichen. Overweegt men echter, dat de opvoering van alle andere Wagnersche werken reeds onder het bereik der theater-directeuren valt, dan zou men de vraag kunnen beantwoorden met de wedervraag: waarom moet dit eene werk voortdurend onthouden blijven (want *dit* zou het gevolg zijn van de bedoelde uitzonderingswet) aan hen, die het zoo gaarne zouden willen zien en hooren, doch door omstandigheden van verschillenden aard in de onmogelijkheid verkeeren, den schouwburg te Bayreuth te bezoeken? Een vraag die des te klemmender zou zijn, naarmate de toestanden bij de theater-ondernemingen verbeteren.

Bayreuth zal in het jaar 1913 31 jaren in het uitsluitend bezit van *Parsifal* geweest zijn, en ik zou dus meenen dat wanneer zich van het standpunt der kunst niets daartegen verzet, het dan tijd zou zijn, ook aan anderen eens het recht tot opvoering van dit werk te geven.

Slechts *twee* zijner werken, *Der Ring des Nibelungen* en *Parsifal*, heeft Wagner in het door hem gestichte theater tot opvoering kunnen brengen.

Het gedicht van *Parsifal* voltooide Wagner in 1877 te Bayreuth. In Juli van dat zelfde jaar las hij het in Mannheim voor. Het

jaar, dat sedert de eerste opvoering van den *Ring* was verloopen, was voor den meester een treurig jaar geweest. Hij wist maar al te goed, dat hij met die opvoering zijn doel nog niet bereikt had; dat na de eerste model voorstellingen van *Der Ring des Nibelungen* de Duitsche dramatische muziek nog niet voor goed de plaats had ingenomen, die haar toekwam; dat zijn doel eerst dan bereikt zou zijn, wanneer de jaarlijksche herhaling van dergelijke voorstellingen verzekerd was.

Hij was overtuigd - reeds in zijne geschriften van 1849-51 had hij dit gezegd - dat het door hem bedoelde *Kunstwerk der Zukunft* eerst dan aanwezig zou zijn, wanneer zoowel uitvoerenden als publiek het bestaan daarvan noodzakelijk achtten. Het volk moest toonen, dat het de door Wagner bedoelde kunst *wenschte*; dat het zich een offer wilde getroosten, om de voortzetting en volmaking van hetgeen nu bij proef was geschied, mogelijk te maken. In dien zin sprak hij na het einde der eerste reeks voorstellingen tot het publiek: 'Sie haben jetzt gesehen, was *wir* können; wollen *Sie* jetzt, und wenn Sie wollen, so haben wir eine Kunst!'

De beteekenis dezer woorden werd door de anti-mannen, die het succes van de eerste voorstelling te Bayreuth met leede oogen hadden aanschouwd, geheel verkeerd uitgelegd. Volgens hen zou Wagner er mede bedoeld hebben, dat zijne voorgangers niet veel te beteekenen hadden gehad, maar dat hij alleen het monopolie voor de uitvoering der ware kunst bezat!!

De beteekenis der bedoelde woorden was natuurlijk geen andere dan deze: 'Gij hebt gezien, wat wij kunnen met betrekkelijk geringe middelen, in een hulpschouwburg, met zangers, die op geen school voor de voordracht der hierbedoelde werken zijn opgeleid. Eerst dan, wanneer de geheele beschaafde wereld bijdraagt tot onze onderneming; eerst dan, wanneer wij een school hebben, waarin zangers en orkestdirecteuren worden onderricht in de juiste voordracht der echt Duitsche muziek; wanneer onze middelen ons veroorlooven, u datgene, wat wij nu slechts bij wijze van proefneming kunnen uitvoeren, in den volmaaktsten vorm voor oogen te stellen; wanneer eindelijk de jaarlijksche herhaling van dergelijke uitvoeringen der Duitsche dramatische muziek verzekerd is, - eerst dan zullen wij een nationale muzikaal-dramatische kunst bezitten, gelijk de Franschen en Italianen er reeds sinds lang een bezitten.'

Die woorden ‘Wollen Sie jetzt’ hadden bij slechts weinigen weerklank gevonden, doch die weinigen verbonden zich tot een vereeniging, die onder den naam van ‘Bayreuther Patronatverein’ zich ten doel stelde, de herhaling der Bayreuther voorstellingen mogelijk te maken. Voordat evenwel pogingen daartoe in het werk gesteld konden worden, moest de grijze meester nog eens op reis gaan om het *deficit* der eerste voorstellingen te dekken! Te Londen in de *Albert* Hall werden in het voorjaar van 1877 onder leiding van Hans Richter - en gedeeltelijk van Wagner zelven - fragmenten zijner werken ten gehoore gebracht door de voornaamste zangers, die te Bayreuth hadden medegewerkt, en door een orkest van 170 man. Groot was het succes van die concerten, die o.a. door de koninklijke familie werden bijgewoond. Maar wat Wagner gehoopt had, namelijk uit hunne opbrengst het bedoele deficit te dekken - geschiedde niet! Die opbrengst werd door de groote onkosten geheel verzwolgen.

Dat waren de naweeën van den *Ring*. Met *Parsifal* ging het aanvankelijk niet vlotter. Zooals gezegd is, voltooide Wagner het gedicht van dit drama in het jaar van zijn reis naar Londen (1877). Het was het tweede werk, dat hij bestemd had voor opvoering te Bayreuth. Wanneer, wist hij nog niet. Het eerste jaar na het feest van 1876 was verstreken, zonder dat de gewenschte herhaling der Trilogie gegeven had kunnen worden, en ook voor het jaar 1878 had men weinig hoop op een voorstelling. Nog steeds waren de kosten van het feest in 1876 niet gedekt. Wagner's plan om te Bayreuth een school voor muzikaal-dramatische kunst te vestigen, kon - wegens gebrek aan geld - niet volvoerd worden. Wel deed de in September 1877 opgerichte *Patronatverein* zijn best om ook 's meesters plannen in die richting te ondersteunen, maar de vereeniging was niet machtig genoeg om dat met goed gevolg te doen. Het Duitsche volk scheen nog niet te begrijpen, wat het in Wagner bezat, en bemoeide zich met hem in het geheel niet meer. Men had uit nieuwsgierigheid de Bayreuther voorstellingen van 1876 bezocht, maar men meende, dat een afzonderlijke schouwburg voor de uitvoering van Wagner's werken niet noodig was, en dat o.a. *Der Ring des Nibelungen* evengoed in de bestaande hof- en stadsschouwburgen vertoond kon worden als elke andere opera.

Wagner's vrienden echter sloten nauwer aaneen en het orgaan hunner vereeniging werd het tijdschrift *Bayreuther Blätter*, dat, onder redactie van Hans von Wolzogen, in Januari 1878 voor het eerst verscheen.

Het doel, dat men met de Bayreuther Blätter beoogde, was niet zoozeer kritiek te leveren van Wagner's werken en van de uitvoering daarvan, als wel verhandelingen over kunst, wetenschap, godsdienst en beschaving in het algemeen te geven; voorts te trachten een antwoord te vinden op de zoo vaak door Wagner geopperde vraag: 'Wat is Duitsch?' en aan de Germaansche volken den weg te wijzen, dien zij moeten inslaan, om zich te verheffen tot het Schoone en Goede.

Wagner zelf schreef, behalve vele artikelen over de techniek zijner kunst, het verheven opstel *Religion und Kunst*, dat, evenals de daarbij behoorende stukken '*Was nützt diese Erkenntniss?*' '*Erkenne dich selbst*' en '*Heldenthum und Christenthum*,' in zekeren zin als commentaar van *Parsifal* kan dienen. Ook als voorstander van de dierenbescherming en van het vegetarianisme en als bestrijder der vivisectie trad hij op, en wanneer de vrijheid van een volk bedreigd werd, schaarde hij zich aan de zijde van hen, die den verdrukten hulp wilden verleenen. Zoo maakte hij o.a. deel uit van het Duitsche Comité, dat geneeskundige hulp wilde verleenen aan Transvaal. En de grondtoon van al dat schrijven en handelen tot vermindering van het lijden van mensch en dier was - *medelijden*, die echt christelijke deugd, welke hij in zijn *Parsifal* verheerlijkt heeft.

De schets der muziek van dit werk was in April 1879 gereed. Drie maanden later zag de meester zich genoodzaakt, aan de leden der Patronaatvereeniging mede te deelen, dat het werk in 1880 nog niet vertoond zou kunnen worden, daar de gelden der vereeniging, niettegenstaande de groote giften van enkele kunstenaars en kunstvrienden, nog niet voldoende waren. Waarschijnlijk zou het tijdstip der opvoering van het *Bühnenweihfestspiel* nog ver verwijderd geweest zijn, zoo niet Koning Lodewijk van Beieren den meester te hulp ware gekomen. De vorst had namelijk besloten, het beschermheerschap der Bayreuther voorstellingen op zich te nemen en koor en orkest van zijn hofschouwburg telken jare gedurende twee maanden ter beschikking van Wagner te stellen.

Nauwelijks was dit besluit genomen, of Wagner stelde de uitvoering van Parsifal op 1882 vast. Twee voorstellingen zouden voor de leden der vereeniging gegeven worden; de volgende, veertien in getal, zouden ook voor het publiek toegankelijk gesteld worden; uit de opbrengst dier publieke voorstellingen zou de vereeniging een fonds vormen, dat de herhaling der *Bühnenfestspiele* ook in latere jaren mogelijk zou maken.

Den 13^{den} Januari 1882 legde Wagner de laatste hand aan de partituur van *Parsifal*, en den 26sten Juli van dat jaar werd de eerste voorstelling van het werk gegeven.

Was de uitvoering van *Der Ring des Nibelungen* voor den meester en zijne kunstenaars een triomf geweest, met die van *Parsifal* behaalden zij een nog grootere overwinning. Die uitvoering was nog meer der volmaaktheid nabij en de indruk, dien het werk op de toehoorders maakte, was onbeschrijfelijk.

De rolverdeeling was als volgt: *Parsifal* werd afwisselend voorgesteld door Winkelmann, Gudehus en Jäger; *Kundry* door de dames Brandt, Materna en Malten; *Gurnemanz* door Scaria en Siehr; *Amfortas* door Reichmann; *Klingsor* door Hill; *Titurel* door den ouden Kindermann. Van de genoemde personen behooren Hill, Scaria, Siehr, Kindermann en Jäger niet meer tot de levenden; de overigen hebben de theatrale loopbaan verlaten of zijn sedert jaren niet meer in Bayreuth opgetreden. Alleen Reichmann heeft nog nu en dan aan de voorstellingen in Wagner's schouwburg deelgenomen. Bij de opvoeringen van dit jaar heeft hij wederom de rol van Amfortas vervuld.

Bij de laatste voorstelling van het werk, den 29sten Augustus 1882, dirigeerde de meester in de laatste helft van het derde bedrijf zelf het orkest. Toen de laatste klank vervlogen was, richtte hij van zijn voor het publiek onzichtbaren dirigeerlessenaar een hartelijk woord van dank tot alle medewerkenden en noodigde hen uit, het volgend jaar terug te komen.

En allen kwamen terug - *maar hij zelf niet.* Den 13^{den} Februari 1883 stierf hij in het Palazzo Vendramin te Venetië.

In Wagner's *Parsifal* is het rijk der Liefde, der ware Christelijke Liefde aanschouwelijk voorgesteld. Het werk - door Liszt een ‘oeuvre miracle’ genoemd - kan in dien zin als een aanknooping aan 's meesters *Ring des Nibelungen* beschouwd worden. Wij weten,

dat in dezen cyclus van drama's de god Wotan de hoofdpersoon is, al *voelen* wij zijn tegenwoordigheid in de laatste deelen van dezen cyclus meer dan dat wij haar *zien.*

Wotan, die, door Loge verlokt, de eerste stoornis in de wereldorde brengt, is de held van het stuk. Tegelijk met de Reuzen en Dwergen haakt hij naar de wereldheerschappij en verkrijgt door list den machtverleenenden Ring, dien hij echter weder aan anderen moet afstaan. Zijn rust is weg sedert hij dit kleinood, waaraan een vreeselijke vloek kleeft, heeft aangeraakt; de zorg verteert hem, en al zijne pogingen om den Ring weder meester te worden en te verhoeden, dat zijne mededingers er onheil mede stichten, strekken slechts om hem in nieuwe verwikkelingen te brengen. In bittere smart erkennend, dat het geluk niet in bezit gelegen is, geeft Wotan zijn werk op en zegt alle goddelijke pracht vaarwel. Zijn grootsch besluit om afstand te doen van de wereldheerschappij wordt afgespiegeld in zijn dochter Brünnhilde. Door hare ongehoorzaamheid aan haar vader volbrengt de Walküre uit vrijen wil de daad, die Wotan niet volbrengen *kan*, en offert vol vreugde haar leven en dat van haar geliefden Siegfried op voor de verlossing der wereld. Het vuur, dat Brünnhilde en Siegfried verteert, breekt den vloek van den Ring, die tegelijk met den asch van het heldenpaar aan de golven des Rijns teruggegeven wordt. De elementen zijn verzoend, de Heidensche godenwereld stort ineen, en op de puinhoopen dier wereld verrijst het rijk der Liefde, der ware, Christelijke Liefde. En dit rijk, dat hier slechts met enkele woorden wordt aangekondigd - wij vinden het, gelijk reeds gezegd is, in *Parsifal* terug.

Zijn de beide genoemde werken in wezen verschillend, zij behooren toch beide tot dat, wat Wagner onder het door hem gedachte *kunstwerk* verstond.

Het is de innige verbinding van poëzie, muziek en danskunst (mimiek), een verbinding die in de Opera geheel verloren was gegaan en die in het Wagnersche drama weder geheel te voorschijn is getreden.

Aan de muziek werd daarbij een geheel nieuwe rol toebedeeld, d.w.z. de wijze, waarop men van haar gebruik maakte, was een geheel andere.

In de Opera der Renaissance gaf men aan de melodie haar

oorspronkelijke rhythmische levendigheid terug doch liet de schoone uitvinding van het Christendom, de polyphone harmonie, verloren gaan. Op een harmonische basis van zoo groote soberheid, dat zij de begeleiding gevoegelijk zou kunnen missen, bouwde men de operamelodie op; en wat de rangschikking en verbinding harer deelen betreft, bepaalde die melodie zich tot zulk een armoedigen periodenbouw, dat de kunstenaar uit onze dagen zich afvraagt, hoe het nog mogelijk is geweest, dat sommige componisten in dien primitieven kunstvorm zulke heerlijke gedachten hebben gegoten.

Van groote beteekenis daarentegen was de aanwending der Christelijke melodie op het wereldlijk lied in Duitschland. Ook Duitsche meesters kwamen weder tot de oorspronkelijke rhythmische melodie terug, die, afgescheiden van de kerkmuziek, onder het volk als nationale danswijze onafgebroken had voortgeleefd. Zij lieten echter de rijke harmonie der kerkmuziek niet ongebruikt liggen, maar trachtten harmonie en rhythmus zoodanig te vereenigen, dat beiden een evenredig aandeel in de melodie verkregen. De zelfstandig zich voortbewegende polyphonie werd dientengevolge niet alleen behouden, maar nog veel meer ontwikkeld. Door middel van het contrapunt werd aan elk der stemmen een aandeel in de voordracht der rhythmische melodie gegeven, zoodat deze nu niet meer alleen in den oorspronkelijken *Cantus firmus* maar in elke begeleidende stem voorkwam.

Maar nog grooter ontwikkeling verkreeg de melodie in de instrumentale muziek. Na de uitvinding en verbetering van het kwartet der strijkinstrumenten maakte de polyphonie zich ook meester van het orkest en verhief dit uit den nederigen stand, dien het langen tijd had ingenomen. Hoogst belangrijk en voor het begrip van alle muziekvormen noodzakelijk is het nu, na te gaan, hoe van dien tijd af de Duitsche meesters zich beijverden, deze door instrumenten voorgedragen dansmelodie steeds schooner en schooner te ontwikkelen. Oorspronkelijk bestond zij slechts uit een korte periode van vier maten, die twee- of viermaal verdubbeld werd. Door toepassing van den eigenaardigen vorm der *fuga* op deze melodie, kwam men er van zelf toe, haar grooter uitbreiding te geven. Zij werd nu achtereenvolgens door alle stemmen voorgedragen, nu eens in vergrooting, dan eens in verkleining; de harmonische modulatie vertoonde haar in verschillend licht, en de contrapun-

tische neven- en tegenthema's hielden haar in gestadig afwisselende beweging. Een tweede vooruitgang bestond hierin, dat men verschillende dansmelodieën aaneenschakelde en hare verbindingen en overgangen door middel van de contrapuntische kunst vaststelde. Op deze eenvoudige basis verrees het schoone kunstwerk: de *Symphonie*, waarin Haydn, Mozart en Beethoven zijn voorgegaan.

Beetboven gaf den symphonischen vorm zulk een groote uitgebreidheid en vervulde hem met een zoo machtigen melodischen inhoud, dat wij voor de Beethovensche symphonie als voor den hoeksteen eener nieuwe kunstperiode staan. In deze symphonie wordt door de instrumenten een taal gesproken, van wier bestaan men voorheen niet het minste vermoeden had. Dat zij uit de danswijze ontstaan is, zou ons volstrekt niet meer in de gedachten komen, indien zij niet een met *Menuetto* of *Scherzo* aangeduid gedeelte bevatte, waarin die vorm nog te voorschijn treedt. In de overige afdeelingen verwijdert de componist zich steeds meer van de mogelijkheid om een werkelijken dans bij zijn muziek te laten uitvoeren, of het moest een zoo ideale dans zijn, dat hij tot den primitieven dans in verhouding zou staan, als de symphonie tot de dans*wijze.*

En die ideale dans, welke bij Beethoven's symphonieën passen zou, is, volgens Wagner, de dramatische actie. Ook de oorspronkelijke volksdans drukt een handeling uit, meestal de wederkeerige liefdesverklaring van een paar. Deze eenvoudige handeling, tot hare hoogste macht verheven, zal in verband met dicht- en toonkunst het drama tot een levend kunstwerk maken. Wij hebben dus onder den dans, welken Wagner als integreerend deel van het drama beschouwt, niet het *ballet* te verstaan, maar wel de *mimiek*, het *gebarenspel*, hetwelk in de oogenblikken dat de dichter zwijgt, ons de muziek verklaart, door wie het geïdealiseerd wordt.

Die muziek nu is niet de oude opera-melodie maar de Beethovensche symphonie.

HENRI VIOTTA.

Buitenlandsch overzicht.

28 Augustus.
Elk wat wils.

Net als iemand die niets te vertellen heeft en daarom een stortvloed van woorden loslaat, zoo babbelde de Augustusmaand er maar op los, zonder iets van beteekenis te zeggen. Het was een overstelping van kleine gebeurtenissen, pretentieus opgedirkt, met een flodderij van goud en fluweel, - en geen consistentie.

Koningen lieten zich kronen en Keizers ‘ontmoetten’ elkander. Exotische potentaten reisden Europa af en werden onthaald op vuurwerken en illuminaties, zelf een vuurwerk en een illuminatie voor het grauw dat zich blind keek op hun diamanten. Europeesche vorsten volgden het voorbeeld van hun Aziatische broeders en trokken door hun staten of buiten hun staten, en al rammelend met hun degens ‘bewaarden zij den vrede’: die vredebewaring - hun bijdrage tot de algemeene illuminatie.

Onderwijl werden er vloten geschouwd, - maar de schepen waren van minder kaliber, de heusche dienstdoeners stonden op post in de Middellandsche Zee en in de wateren van Oost-Azië; - en er werden revues gepasseerd en soldaatjes geplaagd. Ook werden er scholen van geestelijken gesloten en geestelijke zusters uit hun woningen verjaagd, en bij gelegenheid van het beleg dier geestelijke gebouwen kreeg de gendarmerie den inhoud van vuile potten op het lijf.

Maar dit zijn hooge staatsaffaires, en het leven en bedrijf van den enkelen mensch die geen staten te besturen en geen revoluties te maken heeft kwam niet minder aangenaam voor den dag. Was daar niet het geval van den eerzamen ontvanger der belastingen in Posen, die door de regeering uit zijn betrekking werd ontslagen om zijn huwelijk met de dochter van een kommies, vroeger korporaal bij het leger? - en klonk die zaak niet door de heele ruimte van het Duitsche rijk, van de eenen hoek tot den anderen, met haar bijwerk van koffiepraatjes en kleine-stad-schandaaltjes, zoodat ze zich verhief tot een typische gebeurtenis!

In Amerika waren het de voetstappen van Pierpont Morgan die men volgde, nu hij in New-York zou komen om zijn schouders te zetten onder den topzwaren last van financiëele ondernemingen, en de ziekte van Schwab, den president van de staal-trust, den hoogst betaalden directeur eener maatschappij, werd besproken, of het een nerveuze kwaal was, gevolg van overspanning en overwerking, dan wel een diplomatiek onwelzijn, voorbode van zijn val.

Zoo strooide de Augustusmaand haar feitjes in 't rond, en ik heb, met deze opsomming, nog zelfs geen begin gemaakt om al haar flonkerend goedje samen te lezen. Aanslagen op voorname ambtenaren in Rusland en moord van zendelingen in China, plannen van legerhervorming in China en regeeringsbesluiten tot opheffing der ontevredenheid in Rusland, opflikkering van den moed der oppositie in Engeland door een paar verkiezingen voor het Lagerhuis, uiteengaan en uitgaan van de conferentie met de coloniale premiers te Londen, - al die gebeurtenissen en stemmingen komen aanrollen en voorbij schitteren...

Wat vergeet ik nog? - den wreeden opstand in de negerrepubliek Haïti, en het schouwspel van de verwarring in Venezuela, een komische bandieten-operette met bloedig tragische intermezzo's.

En - om terug te keeren tot Hem die in Europa op den voorgrond acteert - het telegram van den Duitschen Keizer aan den Prins Regent van Beieren over de houding van de Beiersche Kamer tegenover de belangen der kunst; maar ook - om den komenden Keizer niet te vergeten - de decoratie van den Kroonprins van Pruisen met de Siameesche orde van Chakriki.

Welk een geruisch van plechtigheden en samenkomsten, welk een ijver en spanning, welk een haat en toorn en verontwaardiging, welk een beweging van plannen en bemoeiingen, welk een gekletter van wapens, welke zuchten van angst en benauwdheid,.... wat 'n versiering van illumineerglazen, wat 'n omhoogvliegen van luchtpijlen!

Niemand zal zeggen dat de kroning van Eduard VII niet indrukwekkend is geweest. De vorst uit zijn ziekte verrezen, van zijn bed opgestaan, door zijn geestkracht gedragen om de handeling te ondernemen die hem voor de oogen der menschheid als Koning van zijn land, als woordvoerder van zijn volk de noodzakelijke

wijding zou geven; het kerkgebouw door de overlevering der eeuwen geheiligd tot een plek van uitverkiezing; de menigte van toeschouwers tegelijk getuigen en medehandelaars van de ceremonie als vertegenwoordigers niet alleen van het volk maar ook van de eeuwenheugende en levende geschiedenis van de natie; de handeling zelf der kroning, ingeweven in het innigste zielsleven van den mensch door haar vereeniging en samensmelting met de intiemste en ernstigste plechtigheid van den godsdienst, de communie. Alles moest samenwerken tot den indruk, en zonder stoornis werkte ook alles daartoe samen.

Maar het is slechts een impressie gebleven. De ceremonie heeft zich niet kunnen verheffen boven den indruk dat de kroning toch slechts alleen den persoon van den Koning gold, en het theatrale van de zuiver gestyleerde en nauwkeurig voorbereide handeling nam daardoor een enge verhouding aan.

Het ding, de plechtigheid, kon ook niet anders geven. Want het is niet meer dan een kader en een kleed, en hoe aangenaam het voor het oog mag zijn iemand in een passende kleeding te zien, een wereld bedwingenden invloed ondervindt men daarvan toch niet. De K o n i n g , die door zijn persoonlijkheid de verbeelding ontvlamde, dat ze in hem de verjonging, en in zijn kroning de vernieuwing en wedergeboorte van het volk zou zien, - die Koning, de man in het kleed, ontbrak.

Zeker heeft de ziekte van den vorst het hare bijgedragen tot de impressie, die de kroning gaf van iets moois, maar onnoodgis. De glans van het heerschen was daardoor weg, en toen Eduard VII tot zijn volk sprak, deed hij het meer als een hartelijke reconvalescent dan als Koning.

Wanneer ik het wel heb, had de historie iets te z e g g e n , daar, in het gewichtige moment van Engelands nationale leven; maar de Augustus-ceremonie heeft er over heen gebabbeld - heel voornaam, zooals men het van een echte lady verwacht, en zoodat men zich schaamt het babbelen te noemen; maar 't was het toch.

De rest van de maandvertooningen mag men gerust vulgair noemen. Er is waarlijk niet veel voornaamheid in de ontmoeting te Reval der ‘beide machtigste Keizers’, die met elkaar voor het oog der wereld, als teeken der hechtste vriendschap, van epauletten, of van kwastjes aan de epauletten ruilen. Evenmin als er

van distinctie sprake kan zijn wat betreft den strijd tusschen geestelijke vereenigingen en regeering in Frankrijk, noch van den eenen noch van den anderen kant. En in den grond der zaak is het ook daar een vertooning van martelaarschap hier en van republikeinsche verlichting daar.

Vertooning: dat is het sleutelwoord voor de pailletten van gebeurtenissen waarmede de Augustusmaand haar poovere plunje heeft opgeschikt. We gunnen den kroonprins van Duitschland graag zijn opsiering met de Chakriki decoratie, maar wat te zeggen van de vertooning van Duitschlands beschaving, als er het hierarchisch gevoel gekwetst wordt door het huwelijk van een burger met een onbesproken burgeres; - wat te zeggen van de toomeloos exuberante welvaart der Vereenigde Staten, wanneer zij op haar hoede moet zijn voor de zenuwachtigheid van Schwab, die een betrekking heeft van één millioen dollars 's jaars en een appetijt naar het tiendubbele van die som!

Wat 'n onwezenlijkheid in de wereld!

Maar hier gaan mijn gedachten op eens naar die mannen die de hardste werkelijkheid van het leven hebben gevoeld, en die de bitterheid van het verdriet hebben geproefd na den hardnekkigen strijd. Toch zoo, dat ze, levende in de energie van het leven, hun persoonlijkheid hebben verruimd tot een vertegenwoordiging van het volksleven, tot een energieke uitrukking van de volksziel, - geen kleeren, maar mannen.

Ze zijn gekomen naar Europa, - geknakt en geveld, of ongebroken in hun kracht, naar het harde lot heeft gewild, - maar, gebogen of rechtop: Koningen.

En Europa is hun met zijn vertoon tegemoet gegaan; de Koningen moesten voor den Koning komen; de schijn wilde zich de oprechten tot vrienden maken.

Het heet dat zij naar ons werelddeel zijn getrokken om te vragen. Maar neen, in waarheid, zij hebben ons niets te vragen wat van waarde is; zij zijn het die ons te geven hebben.

Bibliographie.

Roomsche Woorden. Woorden en uitdrukkingen der Roomsche Kerk, verzameld en toegelicht door A.W. Stellwagen. Groningen, J.B. Wolters. 1902.

Al mogen Roomschen en Onroomschen in ons land met zijn gemengde bevolking nog zoo verdraagzaam en zelfs vriendschappelijk met elkaar omgaan, van de vormen die de Roomschen hebben in acht te nemen, van de beteekenis der meeste Roomsche uitdrukkingen en gebruiken weten de niet-Roomschen gewoonlijk weinig af. Wie, als niet-Roomsche, een Katholieke kerk bezoekt, weet zich gewoonlijk niet te oriënteeren en treedt hij er binnen op het oogenblik dat de Mis bediend wordt, dan staat hij verlegen, misschien wel half spottend, te kijken, omdat hij van al wat hij daar ziet en hoort niets begrijpt.

Wie het boekje van den heer Stellwagen met aandacht gelezen heeft, zal misschien nog blijven spotten, indien hij daartoe aanleg bezit, maar het zal dan niet meer zijn uit onwetendheid. Het zijn toch niet enkel Roomsche woorden, zooals de schrijver ons verklaarde in zijn belangrijk opstel in *De Gids* van Juli 1901, maar het is het geheele uiterlijk leven van den Roomsche als geloovig zoon van de Kerk, dat ons hier wordt beschreven en uitgelegd in al zijn bijzonderheden.

Enkele van die verklaringen en beschrijvingen bevatten meer dan een dor relaas. Zoo, waar de schrijver in het hoofdstuk ‘In de kerk’ put uit de herinneringen van zijn kindsheid en, voordat hij over de groote, rijke kerken spreekt, het primitief kerkje teekent uit het dorpje van zijn jongensjaren, het kerkje met het houten kruisje erop en met de kleine verhevenheid om er een klokje in te hangen, waar het ‘Angelus’ geluid kon worden. Belangrijk is ook wat hij ons leert van de bediening van de Mis. De grootste helft van het boek wordt verder ingenomen door de verklarende woordenlijst van Roomsche woorden. Voor zoover die woorden reeds in de beschrijving van kerk, mis en klooster voorkwamen, ware een verwijzing naar de bladzijden, waar zij te vinden zijn, gewenscht.

Omtrent één punt dunkt ons Stellwagens toelichting onvolledig: van den Roomschen kerkzang vinden wij in dit boekje weinig, en de verklaring van Gregoriaanschen zang als ‘koraalgezang zooals dat onder Paus Gregorius I in de kerk werd ingevoerd’, brengt ons niet veel verder.

In een artikel, verschenen in *De Gids* van September 1901, heeft deze zelfde schrijver omtrent Hervormde woorden belangrijke dingen

meegedeeld. Misschien ware ook deze studie uit te breiden tot een verklaring van Hervormde gebruiken, al valt er uit den aard der zaak van de zooveel eenvoudiger gebruiken en vormen van de Hervormden minder te vertellen dan van die der Roomschen. En dan blijft er nog een belangrijke studie te maken over Joodsche woorden, een studie die zeker in ons land op niet minder belangstelling zou mogen rekenen.

Nederlandsche Spreekwoorden en gezegden, verklaard door Dr. F.A. Stoett. Beknopte uitgave. Zutphen, W J. Thieme & Cie. 1902.

Wie van de studiën van den heer Stellwagen met vrucht gebruik zal kunnen maken, is Dr. Stoett, die eerst in een uitvoerig werk, thans in een verkorte uitgaaf daarvan, een verzameling van Nederlandsche spreekwoorden en gezegden bijeenbracht. De groote uitgaaf werd ons niet ter aankondiging gezonden; wij kunnen dus niet nagaan of, wat wij hier tevergeefs zochten, daar wel te vinden is, noch welk beginsel aan de schifting ten grondslag heeft gelegen. Maar zooals het daar ligt, geeft het boekje een schat van voorbeelden, waarin de phantasie en de humor van de spraakmakende gemeente duidelijk uitschijnen. Bijzonder rijk is, bijvoorbeeld, de verzameling uitdrukkingen met *hand*, die niet minder dan zeven bladzijden beslaan.

Hier en daar zou men nog een kleine aanvulling wenschen. Zoo bij *Een kater hebben*, waar wel het Fransche *Avoir mal aux cheveux*, maar niet het Hollandsche *haarpijn hebben* vermeld is. *Een beschuitje geven* vonden wij enkel als synoniem van *een muilpeer geven* en niet, met de bijvoeging ‘Haagsch’, in die van iemand, als liefkoozing, bij de kin vatten, in de kin knijpen. Behoorde bij *iets lappen* het triviale *iets aan zijn laars lappen* voor: ergens niets om geven, niet vermeld te zijn?

De heeren Stoett en Stellwagen zullen het met elkander eens moeten zien te worden over de beteenis en den oorsprong der uitdrukking *kap en keuvel.* Volgens Dr. Stoett is het onderscheid tusschen *cappe* en *covele* er hoogstens een in den vorm van het hoofddeksel geweest; volgens den heer Stellwagen echter is onder *kap* het hoofddeksel van de mannelijke, onder *keuvel* dat van de vrouwelijke kloosterlingen te verstaan; in sommige gedeelten van ons land schijnt men dan ook nog een vrouwenkapje *keuvel* te noemen.

De toevoeging van de Fransche, Duitsche en Engelsche synonieme spreekwijzen geeft aan het op zichzelf reeds kostelijke werkje een zeer bijzondere waarde.

[Vierde deel]

De godin die wacht.

II.
Vele wegen.
(*Vervolg.*)

De feesten op Kalimas waren begonnen.

In de ontzaglijke, door aangebouwde pergolas en om end' om loopende bogengangen tot in het matelooze vergroote achtergalerij van het landhuis, waar muren en pilaren verdwenen achter bloeiende oranjeboomen, palmen, varens en slingers van lianen, de marmeren vloer overbloosd lag van roze bladers en van de lange rijen luchters wolken schitterwitte, goud-gele, scharlaken en purperen orchideeën afhingen, stond avond aan avond de feesttafel voor de honderden gasten met prachtigen overvloed beladen. De dansmuziek klonk de nachten door, in de zalen en de lange galerijen, onder de boomen waar honderden licht-bollen, als stralig wonderooft daar pralend in het gebladerte, het klaarlichten dag maakten. Er was een roeitocht gehouden in een vloot sierlijke, met zonnezeilen overschaduwde, met matten koel-bespreide en met wimpels en kransen vroolijk gemaakte bootjes, de rivier af naar de baai, vanwaar het wijde, groene land met zijn cirkelenden achtergrond van heuvels en de omwolkte spits van den Tjeremai in de verte heerlijk te zien was. In de ochtendkoelte was een lange stoet rijtuigen, van drommen ruiters omstuwd, den weg naar het heuvel-bosch opgegaan om de bouwvallen van een Hindoetempeltje te bezien, de graven van Moslim-heiligen daar

rond omheen, door een zwijgenden oude bewaakt, en de menigten grijze apen, die, tam, vruchten kwamen nemen uit zijn hand. Telkens werden er jachtpartijen georganiseerd; onder angkloenggeklank en geschetter van trompetten draafde de geheele bende jagers de oprijlaan af naar den landweg; dan sloeg de eene troep de richting in naar de rivier, naar de kreken en rietrijke bochten waar de wilde eenvogels nestelen; daar lagen de vlotten te wachten op de geduldige beloerders. Een tweede reed de vlakte in om op snippen te schieten. Een derde verspreidde zich in het bosch, door Inlandsche drijvers geleid, die wilde zwijnen en herten hadden opgejaagd. Een vierde klom naar de ruig-bewassen heuvels waar de rauwe, op katten-gemauw lijkende kreten van de pauwen weerklonken in den vroegen ochtend en hun prachtig gevederte als snelle regenbogen brak door het loof.

De organisatie van dat leven-in-vreugde was zoo volmaakt, dat zij niet te bespeuren viel. Het scheen of alles vanzelf gebeurde in den dagelijkschen gang van een vorsten-bestaan, of plotseling als de ingeving van het lachende oogenblik.

De Inlanders vierden het feest mede op hun manier van zich te verheugen. Aan weerszijden van de groote oprijlaan, langs den landweg en op het fabrieks-plein stonden overal stalletjes en kraampjes waaromheen het van den morgen tot den avond een gewemel was van in bonten feestdos gestoken mannen, vrouwen en kinders. De feestvierende fabriek-arbeiders hadden hun magen en vrienden te gast; de bevolking van drie omliggende dessaas deed zich te goed op Kalimas.

Onder een half dozijn luchtige loover-daken, op versch gekapte en nog geurige bamboe-stammetjes gestut, was de dagen en de nachten door het maal gespreid. Bij wat de planter aanbood voegden de wèl-opgevoede gasten het hunne. In iedere dessa had de ‘Vereeniging-voor-het-bereiden-van-feesten’ het zich lang van te voren al druk gemaakt met het aanschaffen van nieuwe matten, aardewerk en keukengereedschap; nu wedijverden zij met elkander in het sierlijk aanrichten van het maal dat de vrouwen en meisjes omslachtig bereidden, terwijl de jonge mannen, onder het voorwendsel van brandhout aan te brengen en water, gekheid met hen bleven maken en nu en dan een lekkernijtje te snoepen kregen, achter den rug van een bitse oude om.

Onder het lommer der kenari-boomen werden hanen-gevechten gehouden; de dichtgedrongen kringen der toeschouwers vernieuwden zich telkens weer. Er stonden masten opgericht voor behendige klimmers, met een aan den top blinkenden prijs. Avond aan avond speelde de wayang, waar een drama vertoond werd, zóo lang, dat de tijdruimte der geheele week maar even voldoende was voor al de heldendaden, wonderen, geboorten, liefdes-avonturen en triomfen. De dichte kringen toeschouwers vergaten den medegebrachten mondkost bij het kijken naar de slanke, stijve of gedrochtelijke figuurtjes die koningen, helden, nimfen en kwade reuzen voorstelden, genotvol luisterend naar de oneindig-dikwijls gehoorde verzen en zich verkneukelend in de toespelingen waarmee de dalang zijn poppen de Hollanders voor den gek deed houden. De vrouwen zaten er bij met hun in slaap gevallen kleintjes in den slendang en op den schoot. De gamelan begon te spelen; de danseressen verschenen, elkander bij de hand houdend, zongen lange liederen, hun sjerp uitspreidend voor het gezicht, en wiegelden, hun lenig lijf buigend en draaiend, op stilstaande voeten. Bij zonsopgang was het nog niet gedaan; schoorvoetend gingen de toeschouwers heen. In het rond, in de loodsen en de kraampjes, in de keet die de planter had laten oprichten, en overal onder boomen en tusschen struikgewas werden slapers wakker, die knipoogden tegen het licht. Reeds ging de rook weer op van rijs-vuurtjes die neergehurkte vrouwen met hun vlaggetjes en waaiers van palmvezels aanwakkerden; rondom de komforen van de warong-houders verspreidde zich de walm van heete kokos-olie; de mandoers van de fabriek kwamen aandragen met zakken rijst en maïs en wannen vol gedroogde visch; overnieuw begon een vroolijke dag. De elegante djaksa van Soemberbaroe, die mede onder de feestvierenden was, zeide dat Kalimas in waarheid bleek wat zijn naam het roemde: een Gouden Rivier. - Een stroom van rijkdom, een gudsende overvloed, overdaad, overmoed droeg op blinkende golven de menschen voort en de dingen.

Van Heemsbergen zwom midden in dien bruisenden stroom; hij had zich niet er door laten meesleepen, zooals de anderen - hij was er in gesprongen, hals over kop, met een driftigen aanloop. Hij voelde zich in een gloed, dien hij telkens met nieuw pleizier begoot om de knetterende, rookige vlam te voelen opslaan

door zijn gedachten, het uitbundige feest medevierend met zulk een wils-inspanning, zulk een uitdagenden trots en haast toornigen triomf, of hij met zich geheel en al aan het pleiziermaken over te geven een lang-betwist recht deed gelden, en door de uitoefening daarvan tegelijk geleden ontbering inhaalde en verdragen ongelijk wreekte. Hij wist nu, door Mr. Oldenzeel, die, goedig-weg, hem het nieuws van Soemberbaroe kwam vertellen, dat de benoeming van Barkmans, om geheel-bijkomstige redenen gedaan, geen voorbijgaan van hèm beduidde, en dat zelfs zijn promotie voor de deur had gestaan die hij - wat hardhandig - achter zich dichtgegooid had. Ook de wond, hem door de redactie van het 'Magazijn voor Vergelijkende Rechtswetenschap' geslagen, was al haast weer vergroeid in zijn toch niet al te goed heelvleesch; nadat hij er zich eindelijk toe gekregen had werk en kritiek nog eens vergelijkend door te lezen, in koelen bloede oordeelend, had hij der kritiek tegenover het werk gelijk gegeven; en daarenboven bleek hem nu hoeveel meer en gewichtigers de kritikus geprezen had dan gelaakt. Maar niettemin, en tegen alle redeneeren in, bleef een overwonnelings-gevoel hem heimelijk schrijnen, en nu moest hij over regeeringsmachthebbenden en Inlandsche wetgeleerden triomfeeren in die feestelijke sterkte van den rijkdom, waar hij, hoewel voorshands nog maar een van de bezetting, toch binnen niet al te langen tijd een bevelvoerder zou zijn. Hoe prachtig zou hij dan zijn standaard laten uitwapperen over het wijd-veroverde land! Hij vierde dien triomf bij voorbaat nu. En als de tienduizend-trossige vlammenwingerd ontbloeide, des avonds over Kalimas, zag hij zijn nieuwen weg door dat vreugde-schijnsel overgloord.

Eindelijk, op een avond - de hoeveelste van het feest die was wist niemand meer - hield de planter een toost waarmee hij de bruiloftsviering besloot en voor den volgenden dag het een etmaal durende hoogtij van de fabriek verkondigde, den nieuwjaarsdag van het arbeids-jaar, waarop de campagne, plechtig en vroolijk zooals de Inlanders, terwille van wie het feest gevierd wordt, het gaarne hebben, ingewijd wordt met het onder gebeden en bezweringen uittrekken van de eerste rietplanten, met volksspelen van allen aard, en een door den priester voorgezeten maaltijd voor de mannen, en met een wayang-vertooning en het tandakken van danseressen bij

gamelan-muziek den geheelen nacht door. Wie het opstellen van den stoet die het riet ging halen wilde zien, moest met zonsopgang op het fabrieksplein komen.

Eenige jongelui aan van Heemsbergen's eind van de tafel, binnenlanders, die de aardigheid van zulke feesten al lang hadden afgekeken, stelden elkander voor dien laatsten dag liever te vieren met een jacht in het bosch; hij viel hun bij, oordeelende dat het maalfeest, als een vertooning voor Inlanders, niet anders dan kinderachtig en voor een Europeaan vervelend kon zijn; en de fransche schilder, die op den terugweg naar Batavia op Kalimas was aangekomen, wilde mee om een begonnen schets van het meer in het bosch af te maken.

Zij reden weg den volgenden ochtend, eer het al te heet begon te worden; de stoet was al lang, van hen ongezien, van Kalimas afgegaan.

Door de taal waarin zij hun gesprek voerden van de anderen afgezonderd, draafden van Heemsbergen en Bruneton den langzaam klimmenden weg langs; de Franschman luisterde verstrooid naar het verhaal van het proces-Heuvelink, terwijl hij met zijn vasthoudende schilders-oogen de bijzonderheden van het landschap greep, - de zwaaiende lijn van de heuvels recht vooruit, een boomgroep bezijden den weg, het rijke blauwgroen van een riet-veld. Plotseling riep hij: ‘Wat is dat daar? dat bonte, dat aan den eenen kant zoo wit schittert?’

De anderen, voor hen uit, zagen er ook naar.

‘Het is de optocht,’ zei er een, onverschillig. En hij reed verder. Maar de schilder had zijn paard al gewend en galoppeerde dwars over een stoppelig rijstveld op die bonte schittering toe, die, al grooter en helderder wordend, zich nu voordeed als een tros ruiters, door twee met wuivend groen versierde buffelkarren gevolgd.

Voorop reden de employés, in hun wit-linnen kleeren en witte helmen fel-schitterend als zuiver lint. Donker-bont volgde de breede en lange stoet der mandoers in van nieuwheid stijve en glimmende kleedij, den bruinen, dof-blauwen of rood-en-groen geruiten sarong hoog-opgeschort, om de knieën vrij te hebben in het rijden, den geligen hoofddoek sierlijk om de slapen gevouwen.

Achter hen aan, bij elken zwaren stap een viervuldigen zonne-bliksem opschuddend uit de koperen bollen die op de spits hunner vadembreed uitgebogen horens blonken, met kransen om den nek en over den geweldigen schoft een schabrak van roode, gele, purperen en fel-groene lappen, van metalen borduurwerk, in franje geknoopte stukjes spiegelglas en allerlei schitterigs overtinteld, kwamen langzaam de twee buffel-spannen aangetreden, die de fleurig-versierde karren trokken. De voorste, ledig nog, wachtte het riet. Op de volgende zaten de danseressen. Zij waren in haar prachtigsten dos, een boezemkleedje van dofrood fluweel boven den veelvoudigen regenboog-kleurden zijden sjerp, die hun middel omwikkelde, spangen en banden aan de van schouder tot vingerspits naakte armen, en een als een aureool breed het gezicht omschijnende kroon in het haar, waarvan, aan spiraalsteeltjes trillend, een menigte bloemen en sterretjes afhingen langs hun geblanket voorhoofd. Tusschen de takken, de kransen en wimpel-festoenen, waarmee de kar versierd was, zaten zij daar tegen elkaar aangedrongen als een drom trilvlerkend neergestreken kapellen en kolibris op een bloeienden struik. Onder het groen half-verborgen lieten muzikanten zachte speeltuigen klinken, die klokkende en tinkelende toontjes uitsprenkelden op de lucht. Het leek een tuin vol bloemen en vogels, die wonderlijk daar aan kwam glijden, en nu, met een lichten schok, en een neigen en zich weer oprichten van al dat bloeisel en gekleur, stilhield aan den rand van een rijp rietveld.

De mandoers stapten van het paard, en een ouden gebogen-loopenden man in priesterdracht, die een bos rijst-stroo in de hand droeg, volgend, hurkten zij neder aan den rand van het veld, waar de aarde losgemaakt was rondom de wortels van een rij der forsche planten. De priester strooide iets op den stroo-bos, en zijn onzekere, dunne stem verheffend, begon hij een lang gebed dat hij, in eentonig recitatief half opzeide en half opzong, met een menigte namen goden en godinnen aanroepend, en geesten van lucht, wind, wolken en aarde.

Met diepe buigingen naar de vier windstreken, riep hij:

‘Komt allen, allen, en dat ook niet één wegblijve! Verzamelt ook uw kinderen en uw kindskinderen, zoovelen als hier in vier dessaas, die het naast om Kalimas liggen, onzichtbaar wonen! Al onze gebeden verzoeken uw vriendelijke gunst!’

En hij bedreigde de booze demonen:

‘Stoort ons niet in ons werk, noch bederft wat wij zoo lang hebben voorbereid, gij toornigen! Indien gij het doet, indien gij dezen oogst vernielen wilt, zoo zal ik u met een tooverzwaard den schedel in tweeën klieven!’

Ten slotte met een ‘Amin’ de bezwering eindigend stak hij den met wierook bestrooiden bundel rijsthalmen in brand en zond den wolkenden geur naar de vier hoeken van het veld, en over de hoofden heen der nedergehurkte oogsters, die vóór zich zagen, stil, of zij der Onzienlijken nadering voelden in den maar even voelbaren adem van de morgenkoelte en in den zonneschijn over het riet.

De Franschman, terugdenkend zeker naar langgeleden Sint-Jans-dagen en processies langs het bloeiende korenveld, had een instinctief gebaar van hoofd-ontblooten gemaakt; maar zich bedenkend liet hij de hand weer zakken.

Nu barstte al het speeltuig, dat eerbiedig gezwegen had bij de bezwering van den priester, in jubel-muziek uit, terwijl de employés elk de hand aan een hoogen, wimpelenden riethalm legden of zij dien wilden uittrekken, en de mandoers, gezamenlijk aangrijpend, den steel met wortel en kluit losrukten uit de brokkelige aarde. Zij bogen onder den last, toen zij de van sap, loof en bloesem volle halmen naar de kar droegen. De employés sprongen weer in het zadel. De eerstelingen van het rijke jaar omstuwend, bracht de kleurende, klinkende stoet ze zegevierend naar de fabriek.

De jagers waren, brommend over het tijdverlies en de hitte, Bruneton achternagereden; ongeduldig stonden ze nu te wachten. Een jongen van een jaar of twintig met vroolijke oogen en volle frisch-roode lippen, - het was dezelfde die op de vendutie van de Marre de speeldoos had staan afdraaien boven op een tafel - keek naar den wagen der danseressen. Op een toon of hem persoonlijk onrecht werd aangedaan, zei hij: ‘En als je ze dan van dichtbij - O! die éene, wat een prinsesje!’ riep hij plotseling. ‘Die was er niet, gisterenavond. Hoe komt zoo iets onder de ronggengs?’

De danseres, die zijn uitroep begrepen moest hebben, liet haar zwarte flonkeroogen hem even tegenlichten van onder half-neergeslagen wimpers uit, terwijl zij met een stille, aanvallige beweging het hoofd afwendde.

Een dommelige herinnering schoot wakker in van Heemsbergen: hij zag die eerste landraadszitting op Soemberbaroe, den Arabier in zijn langen kaftan, den onnoozelen Inlander tot dwangarbeid veroordeeld, en de fijn-mooie jonge vrouw, die juist met diezelfde beweging had weggezien van onder zijn blik: het was Naïla.

De blonde jongen greep in het voorbijgaan naar haar sjerp:

'Eh! Sarina, Aminah, Djassia, hoe heet-je?' riep hij lachend.

Zij boog op zij en trok haar sjerp uit zijn vingers.

Van Heemsbergen zei stroef:

'Willen we doorrijden?'

De blonde wierp een tegelijk boozen en bedeesden blik naar dat strakke gezicht, en met een ontevreden schouderophalen spoorde hij zijn hitje den kant van het bosch op, iets mompelend onderwijl van 'voor braven Hendrik spelen' en 'onuitstaanbare airs.'

'Binnen tien minuten bij die boomen daar!' schreeuwde hij. 'Wie houdt? de Bruin, kijk op je horloge!'

Hij was, drie anderen achter zich aan, in een stofwolk weggewerveld.

'Hij gaat zijn bluf terughalen!' zei Bruneton lachend. 'Ze was mooi, die eene; zooals hij zei, een prinsesje. Die licht-gele tint, is dat geen teeken van adellijk bloed?'

Van Heemsbergen antwoordde met eenigen tegenzin, denkend aan Ada's herhaald vragen naar de verlatene.

'Zij is een fatsoenlijke vrouw uit de dessa. Ik begrijp niet hoe zij in zulk gezelschap gekomen is.'

'Waarom? Zij is geschapen om te dansen! Wat een lijn heeft zij!' De schilder volgde met zijn vinger het profiel van een slanke gedaante in de lucht.

'Ik hoor dat danseressen, - ronggengs, nietwaar? - niet geminacht zijn onder Inlanders. Dat lijkt me een teeken van iets superieurs in hun beschaving, - iets Grieksch zou ik haast zeggen!' zei hij lachend.

'Niettemin laat een ordentelijk man zijn dochter geen ronggeng worden,' antwoordde van Heemsbergen. 'Het is een dergelijk iets als met het gaan als huishoudster bij een Europeaan.'

'Op die van jou zal niemand iets kunnen zeggen,' merkte Bruneton op, en hij trok een gezicht of hij azijn proefde.

‘Brrrr! die ongelukkige stalknecht die met haar getrouwd is! ik had haar voor zijn grootmoeder aangezien.’

‘Ik heb een bijzondere reden,’ begon van Heemsbergen, langzaam kleurend. ‘Maar afgescheiden daarvan - ik zou zoo'n verhouding niet willen.’

Hij zag een woord op de lippen van den schilder en hield het tegen. ‘Neen, niet uit puritanisme! Voor mij is het een questie van - ja - van goeden smaak in het zedelijke, van wat men moreele elegance zou kunnen noemen, dat een man van het overwinnende ras zich niet op die manier afgeeft met een vrouw uit het overwonnene.’

‘O! - overwinnaars! - overwonnelingen! - dat is al zoo lang geleden!’

‘Als wat anders zijn wij en zijn zij hier?’ riep van Heemsbergen.

‘Maar als nu de “overwonnelingen” niets liever willen? hé?’

‘En onze eigen waardigheid dan?! lijdt die er soms niet onder als we hen demoraliseeren? Je verwijt me dat ik niet genoeg belang stel in den Inlander....’

Bruneton keek verbaasd op.

‘Ik! ik verwijt je dat je geen be...’

‘Nu ja, dan niet jij, een ander, anderen, ‘men’. Van Heemsbergen zocht ongeduldig naar de algemeenste aanwijzing voor die berispers, zoo gauw niet bij name te noemen of te onderkennen van elkaar, wier stem hij in zich hoorde. ‘Het is ook wel mogelijk dat ik dat niet doe - ik kan ze tot nog toe niet interessant vinden. Maar in elk geval is onverschilligheid dan toch beter dan bemoeienis van die soort!’

Bruneton wierp een zijdelingschen blik op hem.

‘Wat heeft hij, dat hij zoo geirriteerd spreekt?’ dacht hij.

Van Heemsbergen gaf zijn paard een karrewatstik.

‘De anderen wachten op ons, laten we wat aanrijden!’

Hij galoppeerde op het bosch toe, dat de vooruitgedraafde troep al bereikt had.

Van de zwaar belommerde heuvels der verte afgedaald met langzaam neerglijdende plooiingen en een breed-neergespreiden rand van ragbladerigen palm, wilden pisang en donkerruig struikgewas, lag het daar zwartig op het glorende groen van de vlakte als de sleep van een somber fluweelen koningsmantel op een marmeren vloer. Het was als een

begin van de heerschappij der hoogten midden in het rijke laagland. Ieder op zijn beurt hadden de suikerplanters van de streek beproefd de reusachtige wig vruchtbaren grond, die daar onder takken, stammen en wortels begraven lag, te ontdoen van den eeuwenouden last, en bloot te leggen onder de levendmakende zon, om er hun riet op te laten groeien. Maar de bouwvallen van het Hindoe-tempeltje en de graven der Moslim-heiligen maakten het geheele woud, tot aan dezen uitersten zoom toe, heilig voor de Inlanders.

En elke gevelde boom was gewroken door zooveel ongeluk, - zware schade aan machines, opdrogen van waterleidingen, steenworpen uit onzichtbare handen, wegblijven van werkvolk midden in de campagne, - dat geen van allen zijn eerste poging in dien strijd van Westersche winzucht tegen Oostersche vroomheid herhaald had. De Bakker, wijs geworden door anderer schâ, liet het bosch nu ongerept te midden van zijn suikkerriet-velden.

Toen van Heemsbergen en Bruneton er aankwamen, vonden zij de anderen in beraad met de vooruitgegane Inlandsche drijvers. Er werd afgesproken tegen middag-tijd bijeen te komen aan den plas waar Bruneton zijn schets ging afmaken. Den jongen herkennend die hem bij vorige gelegenheden al eens vergezeld had en die zijn gebroken Soendaasch verstond, beduidde van Heemsbergen hem dat hij van de anderen weg wilde. Zij gingen de eenzaamheid in.

Van Heemsbergen was geen goed jager: hij werd dadelijk ‘wild-woest’ en schoot dan te vroeg en voorbij. Niettemin hield hij hartstochtelijk van de jacht, om de tintelende opwinding er van, om de van verborgen leven wemelende eenzaamheid van het bosch, en de plotselinge sterke, verrukkekelijke gedachten die hem door het hoofd schoten als hij geheel alleen in die onbekende wereld stond.

‘Dieper het bosch in!’ riep hij zijn Inlandschen gids toe.

De jongen wendde zijn donker gezicht naar hem om.

‘Naar de beek, daar waar de hertjes komen drinken?’

‘Ja, dat is goed.’

Een tijdlang volgden zij een haast onzichtbaar pad. De boomen stonden hier ijl, forsch uitgegroeid op open plekken, waar de stronken van het gevelde hout, vermolmd al lang, veranderd waren in heuveltjes van varens en reusachtige

paddestoelen. Maar gaandeweg werd het nauwer en donkerder om hen heen, tusschen stammen als zuilen naakt en glad verdrong zich warrelig struweel en jonge opslag, en de grond was oversponnen met de taaie en stekelige mazen van allerlei slingergewas. De Inlandsche jongen, die lenig als een slang en vlug als een vogel overal doorglipte en overheen kwam, stond nu en dan stil om met zijn kapmes een bres in den wal te verwijden voor zijn geleideling. Van Heemsbergen voelde met genot het zwiepen van koelbladerige takken langs hem heen, het rukken van de lissen der doornige rottan aan zijn kleeren, het inzinken van de dikke laag vergane bladeren onder zijn voeten. Nu en dan vernam hij een gekraak en geknap in de takken, en hij zag hoe zijn gids loerend vooroverboog en luisterde. Maar hij maakte zelfs geen beweging naar het geweer dat hem zoo zwaar op den rug hing, met den riem zijn schouder striemend. Hij dacht niet aan dat dier waarvan hij de nabijheid vernam zóó als een jager er aan zou denken, met het verlangen het te bemeesteren; hij voelde alleen maar een eigenaardige, half-wilde vreugde, een prikkelende volheid van leven, alsof de snelheid en de sterkte van al die onbedwongen schepsels de zijne waren, en of hij zich van zijn eigen spierkracht, bruisende aders en ruimen adem eerst geheel bewust werd nu hij ze hoorde en voelde in hun geluid.

Na eenigen tijd van zulk half-blind maar vooruit bewegen door een luchtige volheid van gebladerte, rook hij dien eigenaardigen geur van water dat over steenen loopt. Bijna geheel verborgen onder overhangende takken en onder de breed-gespreide varens van haar oevers vloot hier de beek. Wat verderop lag het kruid vertreden, door ijlere boomtoppen viel zonnelicht, het luchteblauw liet het watertje glinsteren. Aan weerszijden van de beek, die hier breeder werd, waren de fijn-gespleten afdrukken van reeën-hoefjes te zien in den modderigen grond.

‘Hier is het!’ zei de jongen. ‘Hier komen ze drinken 's avonds. Van nacht nog heb ik ze gezien. Ik heb mijn knuppel naar ze gesmeten, maar ik raakte er niet een. Weg stoven ze allen!’

Die menschelijke stem klonk zonderling hier; van Heemsbergen schrok er van wakker uit zijn gedachtelooze extase.

‘Wat heeft hij zoo te roepen?’ dacht hij, en hij keek ontevreden naar den Inlander. ‘Dat zie ik toch zelf ook wel, dat hier herten geweest zijn.’

Hij ging op een omgevallen boom zitten en deed het geweer af. De jongen hurkte op den grond neer, boog voorover, en schepte een teug beekwater in een blad dat hij behendig tot een bekertje gerold had. Van Heemsbergen keek naar hem terwijl hij dronk, slurpend aan den rand van den groenen kelk dien hij met beide handen omsloot.

‘Waarom deedt je dat, - met een knuppel naar de reeën smijten?’ vroeg hij streng.

De jongen hief zijn nat gezicht op.

‘Ik heb geen geweer,’ zei hij met een begeerigen blik naar van Heemsbergen's flobert.

‘Je hebt geen geweer? Nu, wat zou dat?’

‘Nu jaag ik met een knuppel,’ zei de jongen beschroomd glimlachend. ‘Er zit een looden knop aan, als die de pootjes van het hert raakt dan breken ze, en het kan niet wegloopen, en dan kan ik het grijpen en doodmaken.’

‘Daar!’ dacht van Heemsbergen, met afkeer naar den jongen kijkend, ‘dat is typisch! Nu moet iemand me nog maar van de goedhartigheid van den Inlander spreken!’

En hij dacht aan Ada.

Een zin uit haar laatsten brief kwam hem te binnen.

‘Ken je ook de verhalen van het dwerghert?’ vroeg hij.

De jongen gaf het uit bescheidenheid onzeker gelaten antwoord dat de Inlander tegenover een meerdere voor ‘ja’ gebruikt.

‘Misschien!’ zei hij.

‘Vertel er me eens een!’ beval van Heemsbergen.

‘Er zijn er vele....’

‘Nu ja, welk je wilt, het komt er niet op aan.’

De Inlander dacht aan de sprookjes die in den schemerdonker van de hut des avonds, rondom het walmige oliepitje, verteld worden van het sierlijkste diertje van het bosch, zoo teeder en zwak dat, naar gezegd wordt, een plotselinge schrik, ja zelfs een ruw geluid of een fel licht het doodt, maar dat door zijn schranderheid den plompen neushoorn, den wreeden tijger en den vraatzuchtigen krokodil, belagers allen van zijn leventje, telkens verschalkt. Hij had ze wel

willen herhalen, maar het norsche gezicht van dien Hollander maakte hem bang. Neergehurkt, met de handen afhangend tusschen zijn knieën, keek hij verlegen naar het water.

‘Nu dan?’ porde van Heemsbergen, ongeduldig.

‘Het is heel klein het dwerghert.... en het is zoo slim, eh! zoo zéer slim.... Er is ook een dwergbuffel, maar niemand heeft hem nog ooit gezien, alleen maar zijn sporen op den grond....’

Hij stokte.

‘Nu, vertel dan maar een verhaal van den dwergbuffel. Daarvan zijn er toch ook wel?’

De jongen bleef zwijgen. Eindelijk:

‘Ik weet niet....’ mompelde hij.

‘Neen!’ dacht van Heemsbergen. ‘Daar is niets uit te krijgen. Wat wil Ada toch eigenlijk? Zij denkt dat het hier toegaat als in Holland, - met een waschvrouw, en een schoonmaakster, en den melkboer achter zijn kar, en met alle mogelijke vieze kinders, die zij van de straat in huis haalt, sluit ze vriendschap, en nu zou ze willen dat ik het hier ook deed met zoo'n half-menschelijken Inlander! Kijk hem daar nu eens zitten.... en 't is niet dat hij het werkelijk niet weet, maar hij wil eenvoudig niet - altijd datzelfde wantrouwen! - En de hertjes, dien gooit hij de pooten kapot met een knuppel. Ze zijn au fond wreed, Inlanders - gevoelloos althans, te eenenmale zonder hart. Hoe zou zoo'n mensch anders haar kind in den steek kunnen laten, om dansmeid te worden. Neen! 't had niets geholpen, al had ik haar geld gegeven toen - daar hoef ik me zulke verwijten niet over te maken..! Nu, vanavond als we thuiskomen kan ik het nog doen - ja, aan den dalang ook, natuurlijk, anders laat hij haar niet gaan, het is in elk geval de mooiste van zijn troep. Ik zal haar zooveel geven dat ze naar haar dessa terug kan, en vooreerst genoeg heeft, - en dan ben ik van de verantwoording af, als Ada me naderhand naar haar vraagt, bedacht hij.

Hij stond op, den jongen zijn geweer te dragen gevend.

‘Waarheen?’ vroeg deze, bedeesd.

‘O, - de beek langs maar. Het doet er niet toe.’

Een geruimen tijd lang volgde hij de bruine, half-naakte gedaante die lichtvoetig voor hem uit liep.

De beek glansde en donkerde; hier en ginder weer maakte zij bobbelend een in schuim neerkomenden scheut, een verborgen hoogtetje in haar bedding af, en om de punten van al veelvuldiger opstekende steenen vloot het water in gevlochten rimpellichtjes, murmelend. Hij keek er werktuigelijk naar met de vage gewaarwording in zich, dat er iets was waarover hij moest nadenken; maar hij kon niet vinden wat dat was. Die roes van leven die hem zoo pas nog doorgloeid had was vervlogen, en instee daarvan voelde hij een looden zwaarte in zijn leden en zijn gedachten.

De groene duisternis tusschen de boomen, de reuk van het water en vooral die bruine rug daar voor hem werden plotseling onverdragelijk. Hij beval den gids hem terug te voeren naar den plas aan den ingang van het bosch.

'Ik hoop dat Bruneton alleen is,' dacht hij.

Het 'of- en defensief verbond', bij die eerste ontmoeting zwijgend gesloten, was sedert bestendigd.

Geen van de anderen was er nog, toen hij den oever van het meertje bereikte. Bruneton zat te schilderen, klaarblijkelijk geheel verdiept en verloren in zijn werk.

Hij ging op hem toe.

'Hier is het frisscher dan in het bosch!' riep hij.

De schilder keek op, met een blik van onder gefronste wenkbrauwen, waar alle herkennen uit was. Kortaf en korzelig, als tegen een onbescheiden vreemde, zei hij:

'Naderhand!'

En een gebaar van driftig weg-wijzen makend met de hand die het penseel vasthield hervatte hij zijn werk.

Van Heemsbergen was blijven staan, maar met een blik op dat ingespannen gezicht keerde hij om en zocht een plek in de schaduw waar hij den schilder uit het gezicht zou zijn.

Op zijn beurt keek hij eens naar wat den ander zoo opgetogen hield. Het meer, doorschijnend donker in de ver overvallende schaduw van het geboomte, de breede, ronde kruinen uit donkerheid opklimmend den zonneschijn in, een blauwachtig zwarte wal, fonkelgroen en goud op den top, en de vuurblauwe lucht daar boven.

'Ja - het is wel mooi - maar wat geeft het?'

Zijn gedachten doolden weg in een mistroostige muizenis. Over allerlei, schijnbaar zonder eenig onderling verband noch

aanleiding hem plotseling in 't hoofd komende dingen - de eisch tot overgifte der erfenis aan de bloedverwanten van vaders zijde, tegen den voogd van Pieter Heuvelink in te stellen, - een gezegde zonder slot of zin van een donkeroogige jonge vrouw met wie hij den avond te voren had gedanst, - de gedrukte toon van Ada's laatste brieven; neen gedrukt toch niet, dat was niet het woord, het was niet of zijzelve verdriet had, maar of zij leed onder het denkbeeld dat hij het had, dat het niet zoo met hem ging als goed zou zijn. Zij sprak het met geen woord uit en toch stond het in haar schrift. Wat een idee van haar om bij die mevrouw Meerhuys batikken te gaan leeren! Wat zou zij eigenlijk denken van zijn verlof-aanvrage? Wat een smoorhitte, en die vergiftige muggen!....

De stem van Bruneton schreeuwde:

'Hei, waar zit je? Kom eens kijken!'

Wakker wordend uit zijn gedachtengewar, stond hij op en ging naar zijn vriend toe.

Bruneton hield zijn schets op armslengte van zich af, haar met een stralend gezicht beschouwend.

'Kijk eens!' herhaalde hij.

Van Heemsbergen zag wat hem vlekken en vegen leken eerst, maar toen kwam er leven in, het water flikkerde en boomen hadden groen en schaduw.

'Hè? Is dat niet kranig! Kijk dat effect eens daar, die uitbarsting van licht! - Superbe!'

Met glanzende oogen keek de schilder er naar. Hij was een ander dan die, ademloos en voor alles verloren, de natuur had nagewrocht op dat stuk gedoodverwd linnen. En die andere, zijn alledaagsch Ik dat van Heemsbergen en de gasten op Kalimas en zooveel anderen kenden, vond in verrukte dankbaarheid en trots het koninklijke geschenk van zijn zeldzamen makker.

'Superbe!' herhaalde hij.

Hij zette de schets behoedzaam tegen den boomstam aan, en zijn hoed opgooiend in de lucht, begon hij te dansen, met de vingers klappend als sloeg hij met castagnetten de vroolijke maat.

Van Heemsbergen kon de vraag niet terughouden die hem naar de lippen drong:

‘Wat doe je toch om altijd zoo gelukkig te zijn?’

‘Ik? - Niets. - Ik schilder!’

Een gerucht van door elkaar roepende stemmen en gelach kwam nader. Het waren de anderen. ‘Zij hadden met hun allen één hertje gevangen, en dat zat in den strik dien de Inlanders gespannen hadden den vorigen avond!’ riep er een. De blonde jongen wierp triomfantelijk een prachtige pauw op den grond; de kleine, met een ijl kroontje getooide kop die slap op zij lag, de rug en de lange staart schitterden als in goud gevatte smaragden.

‘Daar!’ riep hij, zijn handen, waaraan geronnen bloed kleefde, in de zij zettend. Hij keek of de onvergelijkelijke luister zijn verdienste nog verhoogde.

Van Heemsbergen werd uitgelachen om zijn leege handen.

‘Je hebt niet eens geschoten, we hebben er op gelet!’

‘Ja! waar ben je eigenlijk geweest?’

‘Zoo op je eentje, zeg?’

‘Als er hier een vrouwelijk wezen te vinden was in het bosch, zou ik wedden, een herders-avontuurtje!’

Zij riepen allen door elkaar, te vroolijker om zijn donker gezicht.

De manden die Mevrouw de Bakker den jagers had nagezonden werden uitgepakt en een tafeltje welbereid gespreid in de looverhut, die er van het vorige feest nog stond. De jagers vielen aan. Met een plof lossspringende kurken vlogen in het water en de leege flesschen buitelden ze in het volgende oogenblik achterna.

Bruneton schoof zijn breedgeranden hoed in den nek, sloeg het hemd open op de borst en een servet om het middel knoopend bij wijze van sjerp, lei hij zijn witten schildersparasol over de knieën en begon zijn vingers er over te laten spelen als over de snaren van een cither. Beurt om beurt een accompagnement neuriënd en uit volle borst galmend, zong hij Spaansche volksliederen.

Het klonk en weerklonk over het water:

‘Señor Alcalde Mayor!’

‘Wat zingt hij?’

Een die in de Philippijnen geweest was antwoordde:

‘Een verhaal van een burgemeester die een mooie dochter heeft; ze komen haar een serenade brengen en nu denkt hij dat het dieven zijn!’

Bij het derde couplet viel de blonde jongen in, zuiver de tweede stem zingend; zijn bariton beurde de tenorwijze van den schilder op, en droeg ze als een ranke knaap een meisje. Hij wist van joligheid niet wat hij doen zou, heelemaal over den knauw van dien morgen en door het dolle heen. Toen niemand iets meer te zingen wist, gooide hij zijn kleeren uit en sprong in het water, de dobberende flesschen nazwemmend, die hij met zijn sterke witte tanden bij den hals greep en aan den oever apporteerde als een jachthond een eend. Hij blufte dat ze er hem nog eenige zouden toegooien. De anderen hadden moeite hem weer uit het water en in zijn pak te krijgen toen zij terugmoesten naar Kalimas.

Er zou na het souper en tot besluit van de feestelijkheden een wayang-drama - niet door poppen ditmaal, maar door mannen en vrouwen te vertoonen - opgevoerd worden op het plein voor het huis. De lichten brandden al in de voor tooneel opgeslagen tent, toen de jagers er aankwamen. De dalang stond te praten met den eleganten djaksa van Soemberbaroe; in het naderen hoorde van Heemsbergen den naam van Naïla.

‘Dus ze is pas danseres geworden?’

Hij nam de twee mede naar huis en met den djaksa als tolk en getuige legde hij den dalang uit wat hij omtrent Naïla wenschte en gaf hem, met het geld waarmee de jonge vrouw naar haar dessa terugkeeren en een week of wat leven kon, de als schadeloosstelling voor haar verlies gevorderde som.

Bruneton kwam hem halen, om naar het souper te gaan; hij trok met een zucht zijn ‘smoking’ aan.

‘Ik bleef wel zoo graag hier. Als ik niet wist dat Mevrouw de Bakker naar me zou laten vragen.... Ik heb zoo overgenoeg van de heele bende!’

‘Wat een idee! Wat heb je er tegen?’

‘Om te beginnen al, dat het een bende is. Een menigte als zoodanig vind ik onverdragelijk - al die menschelijke gezichten om me heen! Is het niet of er iets in je gedrongen en geduwd wordt, onder den voet geloopen?’

‘Wel neen! Hoe meer zielen hoe meer vreugd! Wat heb je toch vandaag?

Ik heb het land, als je de uitdrukking begrijpt - in den eigenlijken zin, geloof ik, - ik heb dit land, ik heb Indië!’

Bruneton trok hem mee naar buiten.

‘Dat is zeker een woordspel, ik vat het niet. Maar ik zal je wat zeggen, je maakt van je zijn hier niet wat er van te maken is. Je leeft als een bedelaar tusschen schatten! Ik heb me rijk gekeken voor mijn heele leven in die drie maanden, jij bent hier een jaar en hebt niets. Daar heb ik me al den tijd al over verwonderd. Van morgen met den optocht ook, waarvan ze zeiden dat het de moeite niet waard was, - en 't was uniek mooi! Jelui ziet niets van Indië - een volk van schoonheids-blinden. Jou had ik althans voor éénoog gehouden; maar neen! ook jij hebt de staar!’

Van Heemsbergen zweeg. Na een poos zei hij:

‘Wat heeft dat er mee te maken?’

‘Waarmee? met het geluk? wat een vraag! het mooie van de mooie wereld te zien, dat *is* geluk! - Kijk nu eens.’

Zij stonden van verre in de donkere kenari-laan; hij wees naar het landhuis.

Met zijn tallooze schittering van lichten hing het daar als een onmetelijk, nieuw aan de kim opgerezen sterrebeeld, de duisternissen rondom verhelderend.

‘Kijk nu eens!’ herhaalde de schilder. ‘Daarvoor heeft onze vriend de Bakker eenige tientallen van duizenden uitgegeven - een halve ton kost het feest hem, heeft hij mij gezegd; en verder heeft hij een paar millioen op zijn velden daarginder en in de een of andere bank. Heeft hij van alles te zamen, en zijn heele leven lang ooit genoten, wat ik op dit moment geniet, nu ik zie dat het mooi is? - ‘Dieu! que Rothschild est pauvre!’

Zij spraken geen van beiden meer, terwijl zij het huis in gingen en naar hun plaats aan tafel.

De stemming onder de voor de laatste maal zoo vorstelijk te zamen tafelenden rees spoedig en hoog. De gezichten werden purperig boven de rijen fonkelvolle glazen, de stemmen klonken bij het zingen af, het lachen was geschater. Achter de zienderoogen verslappende sterkheid der goede manieren was, als achter de wijkende duigen van een vat het bruisen van den jongen most, het opdringen te voelen van de uitbundige dartelheid, den geheelen, in die vele overrijke etmalen geplukten en gepersten oogst van vreugde, die nu gistend dreigde te doen uitéénvliegen wat tegenhield.

‘Het wordt een bacchanaal!’ dacht van Heemsbergen.

De zwart-oogige jonge vrouw van den vorigen avond, die tegenover hem zat, hief lachend haar champagne-glas tegen hem op.

‘Op uw vroolijkheid!’ zei ze.

Hij boog, zelf voelend hoe wrang de glimlach was, waarmee hij haar trachtte te bedanken. Zij 'zag hem met wijdopengaande oogen aan, en wendde zich plotseling tot haar buurman.

‘Neen, dat wordt belachelijk!’ dacht hij. ‘Wat het dan ook wezen mag, nu moet het uit zijn!’

Hij greep het volle glas dat voor hem stond; het was de Clos-du-Roi dien de Bakker voor het lest-best had bewaard. Als een geurige vlam sloeg door hem heen terwijl hij dronk. Dat drukkende gevoel, of ijzeren vingers saamgeknepen zaten in zijn hersens, liet los, versmolt, vervloog, een nevel dreef uitéén die tusschen hem en de dingen geweest was, den heelen dag al, van dat plotselinge oogenblik af in het bosch. Hij schonk en dronk nog eens, en voelde dat alles nu licht werd, gemakkelijk, aangenaam.

Met het eerste woord dat hem naar de lippen sprong had hij de zwartoogige jonge vrouw weer verzoend en aan 't lachend coquetteeren gebracht. In het volgende oogenblik had hij zooveel luisteraars als tafelgenooten om zich heen. Een van de jongelui kwam hem iets in het oor fluisteren:

‘De speech, zeg? Jij bent toch de aangewezen persoon, als advocaat - de oudste employé zegt dat hij 't niet doet.’

Hij stond op, en hield een rede op de Indische industrie die in 't eerst, blijkens de gezichten, verbijsterde, maar ten slotte een hiep hiep hiep hoerah! deed opgaan dat tot ver over de velden te hooren moest zijn; op den planter uitgebracht gold het eigenlijk den redenaar. De Bakker kwam met hem klinken.

‘Dat was verdomd mooi, verdomd mooi, van Heemsbergen!’ Hij verbrijzelde van Heemsbergen's hand bijna. ‘Kom mee! mijn vrouw wil je ook bedanken.’

Zij stond al voor hem, het glas in haar bejuweelde hand en iets als tranen in haar zee-groen en nacht-zwart glorende oogen.

‘Zoo!’ dacht hij toen hij weer ging zitten. ‘Dat is wijsheid die ik toch al van mijn gymnasium-tijd af gehad en niet gebruikt heb, - pluk den dag! Niet terug denken en niet vooruit, en dat allemaal laten voor wat het is - hoe zou iemand 't anders kunnen uithouden!’

Hij dronk door, zonder te weten hoeveel of velerlei. Toen hij opstond leek 't hem of hij niet liep maar dreef, - dreef op een schitterend, onzeker en toch betrouwbaar element, dat hem ergens heendroeg waar 't heerlijk moest zijn.

Toen de mede-bewegende menigte om hem heen stil hield bleef hij ook staan, en herkende de voorgalerij waar de lampen flauw brandden achter hangende bloesemtrossen, als kleine rood-ondergaande zonnen achter purperen wolken. Een bediende, op een stoel geklommen, draaide er een uit, hij zag de magere bruine hand scherp tegen den witten ballon. Het werd schemerig. Maar op het plein daarbuiten ontgloorde een helder licht en daarin begonnen zonderlinge figuren heen en weder te bewegen.

Boven geklinkklank van gamelan-muziek uit zeide een stem in het Javaansch: ‘Het drama van Senti Jaki, den held die de zoon is van Vorst Dono Loko, en de leerling van den heiligen hermiet Sakso Kentjono.’

Een vuurroode gedaante, op wier rug een spits gouden schild, als een schelp gewrongen en in een kam van vinnen en stekels uitstralend, vastgegroeid leek, kwam naar voren geschreden met stijve en langzame passen. Een gouden helm, waaruit een zwarte kegel opstak, schitterde boven het strakke gezicht. Om de naakte armen kropen banden en ringen die gevleugelde slangen geleken. Met de vingertoppen van beide handen een sjerp aanvattend en uitspreidend, waar op purperen grond witte spatten en sterren sprankelden, stond de glinsterende gedaante stil in het licht.

Nu verschenen er anderen, kleiner en teerder, drie vrouwen, in dofrood de eene, de tweede in 't bruin, in somber blauw de derde, allen van de enkels tot op het voorhoofd bezet met gesteente en in goud gevat. Diep gebukt naderden zij den rooden vorst en zij hurkten voor hem neder, terwijl zij de linkerhand, met de palm naar buiten en de aaneengesloten vingers opgestrekt, op de gebogen knie hielden, en met de rechter wenkten. Drie mannen in violet-fluweelenwambuizen en geelachtige, van voren met een puntigen plooi afhangende sarongs gekleed en die op stokpaarden reden, gehoorzaamden aan dat gebaar. Zij waren aanvoerders van de legers van den rooden vorst, gekomen om zijn bevelen te vernemen. Met de handen aan de teugels van hun

stokpaard, trippelden en steigerden zij om den vorst en zijn drie gemalinnen heen; de vorst gaf hun last om in verre streken te gaan oorlogen. Zij verdwenen met een sprong die de plooien van hun sarong als vleugels deed uitwaaien.

De roode vorst en zijn gemalinnen verdwenen, en in hun plaats kwamen, wijdbeens schrijdend en de handen heen en weer draaiend, terwijl zij hun armen recht uitgestrekt hielden, twee prinsen in 't rood en in 't groen, door een stoet staatsjonkvrouwen omgeven en gevolgd door monsterlijke krijgers die gouden slagtanden hadden en lange krullende baarden. De stokpaard-ruiters kwamen weer aan galoppeeren en zij en de geslagtande gedrochten streden met elkander. Maar de hermiet, wien van de andere zijde een gekroonde vorstin tegentrad, scheidde de strijders. Dadelijk daarop echter bedreigden allen elkander met pijlen, lansen en krissen; en de gamelan-muziek bonsde heftig en doordringend. De roode vorst, van midden tusschen de wapens opstijgend, strekte den arm uit en liet zijn vingers trillen; en stap voor stap weken de monsters en de leger-aanvoerders, terwijl de angstig neergedoken vrouwen oprezen en buigend en zich wringend begonnen te dansen.

Nu weerklonk opeens een andere toon en een nieuwe maat, de muziek zwol en zweeg, en herbegon in nog half bedwongen gejuich, en eene als maneschijn in een bosch zilverig-groene, als een manestraal slanke gestalte gleed te voorschijn. In haar bleek gezicht fonkelden de oogen waarboven de breed-geschilderde wenkbrauwen stonden als twee zwarte poorten. Een gouden voorhoofdsband volgde die tweemaal golvende lijn; en daarboven uit rees een zwarte als een phrygische muts overhangende helm. De ooren verdwenen onder vleugelig uitgespreide versieringen. Op haar borst blonken in afdalende rij drie zilveren halve manen. Zij breidde een dunnen witten sluier om zich heen en stond als een lichte nachthemel tusschen wolkjes.

Er ging een gemurmel van bewondering door de rijen der gasten in de voorgalerij.

Nu begon zij te dansen, zeer langzaam en zonder de voeten te bewegen, haar slank lijf latende deinen in slangegolvingen. Zij hield het hoofd zeer rechtop en de oogleden gesloten als in slaap. Maar met een droom-zachte beweging liet zij ze nu opengaan, en zag naar de plek in de galerij

waar van Heemsbergen zat. Hij voelde haar blik als een aanraking van zijn oog-appels. Het was Naïla. Van die seconde af vermocht hij niets anders meer te zien. Zij strekte de armen uit en bewoog de handen op en neer, op en neer, alsof zij wenkte, van zich af en naar zich toe; toen de vingers een voor een uitstrekkend en hoekig buigend, liet zij de handen draaien aan de polsen, en tegelijk den geheelen romp op de heupen; elke lijn van het buigzame lijf leefde; zilverglanzen en flonkers van gesteente liepen langs haar heen.

Hij ademde bijna niet, geheel bevangen door datzelfde gevoel dat hem in de van leven bonzende eenzaamheid van het bosch placht te overstelpen, wanneer hij naar het geritsel luisterde van onzichtbare dieren. Elke beweging van dat tintelende schepsel, dat hem met haar zwarte oogen vasthield, werd hij gewaar als had hij ze met zijn eigen lijf en leden gemaakt. Het werd ondragelijk, hij had wel willen schreeuwen dat zij uitscheiden moest, maar zijn keel zat dicht en hij kon zelfs niet meer willen. Het was of zijn leven uit hem wegvloeide naar haar toe, of het aan haar vasthing, in die plooien die zoo om er krankzinnig van te worden bewogen, aan haar armen, tegen haar borst.

Zij verdween.

De gasten applaudisseerden luid.

‘Salome!’ riep Bruneton. ‘Ah, zoo zou ik ze willen schilderen!’

‘Neen, die anderen zijn nu vervelend - al weer die monsters met de slagtanden!’

De planter stuurde een bediende om het wayang-spel te doen staken. Iedereen stond op, en de lampen werden weer aangestoken. Mevrouw de Bakker knikte een groepje jonge lui en jonge meisjes toe die riepen dat er nog eens gedanst moest worden tot besluit.

Van Heemsbergen hoorde het waar hij buiten in de donkerheid stond. Met uitgestrekte armen bewoog hij een wittig-schemerende gedaante achterna. Zij dreef voor hem weg als een wolk, een al diepere duisternis in.

Nu voelde hij de wielsporen van de oprijlaan onder zijn voeten. De electrische schijn van het huis verflauwde, een flauwe maneschijn lag op den grond.

Was dat maneschijn daar, bij dien stam? Zijn uitgestrekte handen voelden sluierweefsel, en toen een koelen, gladden schouder.

Hij greep Naïla in zijn armen en droeg haar zijn huis binnen.

De Gouden Vloed was gezakt en afgeloopen van Kalimas. En, zooals na een overstrooming het weer droog wordende land overdekt ligt met verbrijzeld menschenwerk en met de wortels uitgerukt groeisel, dat het water in zijn vaart heeft meegesleurd en laten vallen, zoo lagen menschen en dingen op Kalimas beladen met het bezinksel van het feest, zichtbaar en onzichtbaar.

Het landhuis leek door moedwillige handen geschonden, zooveel scherven, stukken, flarden werden overal gevonden, zooveel kostbaars bleek verminkt. Muffe hoopen afval, die rozen, orchideeën en lelies geweest waren, lagen opgetast op het erf waar de koelies ze traag neersmeten. De plaats van de luchtige hutjes-stad was te herkennen aan de verstrooide bamboe-splinters en flarden vlechtwerk, de in de modder getreden lappen en vodden, leege blikjes, verbrijzelde flesschen, vuilnis van allen aard, te midden van een kring vertrapte grasvelden en geknakte, met geel geworden twijgen en bruinige bloemen in het zand slierende boschjes. De boomen droegen zwarte brandwonden van de illuminatie. De koetsier klaagde over hinkende en hang-koppige paarden.

In het fabrieksgehucht, in Kaliwangi en de dessaas rondom lagen overal zieken op de baleh-balehs. Er stonden huisjes zoo hol of een bandjir er huisraad, kleederen eten en alle gerief uit weggespoeld had. En bij Saïd-Mohamad en in het pandhuis, waar de vette Chinees zich in de handen wreef, groeiden de stapels verkwanseld en beleend goed.

De gasten, die zich naar links en rechts over heel Java verspreidden, droegen, de een meer de ander minder, feestafval mee; wangunst, teleurstelling, wrok, netelige herinnering aan een geëindigd, moedwil tot het voortzetten van een begonnen avontuur, beschuldigingen waar geen bewijs, vonnissen waar geen beroep van mogelijk zou zijn, van dat alles lag er, hunzelven veelal onbewust, bezonken in het

diepste van hun hart, een van de hoogten afgespoeld verweersel dat nog langen tijd de vlakke velden van hun dagelijksch bestaan onvruchtbaar maken zou.

De gastheer en gastvrouw en die op Kalimas bleven voelden een eigenaardige ontstemming, een ontevredenheid over alles en allen en over zichzelven vooral. Er was iets haast vijandigs in het gevoel van ieder jegens allen, alsof elk den ander en allen anderen de schuld gaf van een niet licht te vergeten teleurstelling en zelfs verongelijking, en daar een wrok over voedde die niet minder werd door de onmogelijkheid om te bepalen waarin die verongelijking of teleurstelling eigenlijk bestond. Allen zonder onderscheid, van den planter en zijn vrouw af tot aan den jongsten employé, tot aan de bedienden in het huis, de koelies in de fabriek, de kinders in de dessa toe, hadden zich het genot tegengenoten, ieder op zijn manier begreep dat het niet was wat hij het gehoopt en geloofd had, ieder op zijn manier verlangde naar iets beters.

De Bakker had het eerst van allen den gewonen gang van zijn leven weer opgenomen. De champagne schuimde nog in de afscheids-glazen toen hij alweer in de fabriek stond, bij de kookpotten en de machines den scheikundige in het laboratorium, die bezig was met de analyse van het sap, over zijn schouder kwam kijken, en het lichte wagentje, waarmee hij door de tuinen placht te rijden, liet inspannen om eens te gaan zien hoe de oogsters vorderden op het barnende veld. Naar gelang van hun karakter-veerkracht sneller of langzamer volgden zijn employé's; lichamelijk van de eerste minuut af op hun post, kwamen ze er een voor een ook met den geest. De geweldige gang van het werk, dag en nacht doorwentelend, had binnen enkele etmalen tot den traagste en slapste toe medegesleept.

Mevrouw de Bakker echter kon niet zoo gauw weer op haar verhaal komen; buiten bereik van die onverbiddelijke kracht, in de koele stilte van haar kamer met de zorgvuldig gesloten luiken, waar zij pastilles liet branden en essences sprenkelen om den door de reten naar binnen dringenden suikerwalm te overmeesteren, lag zij de dagen door onbewegelijk waar het verloopende feest-getij haar had laten zinken. In een losse japon en met haar rood-gond haar

uitgespreid over de leuning van de chaise-longue lag zij soms te dommelen en soms verstrooid te kijken, tusschen poozen nalatige lectuur door. Het verkreukte boek gleed haar uit de handen; zij riep haar lijfmeid die al de gedurende de feesten gedragen japonnen voor haar moest uitspreiden. De stoelen, de sofa, het tochtscherm, de toilettafel, de groote spiegel, de geheele kamer hing vol; en zij keek naar al die hulsels die de ommelijnen van haar lijf en leden hadden, of zij in elk een gedeelte van haar persoonlijkheid had laten zitten, en nu niet meer wist wat en hoeveel zij nog aan zichzelve had.

Van Heemsbergen voelde ook de moeielijkheid om den zoolang buiten gebruik gestelden en door van buiten komende impulsies vervangen wil weer op gang en kracht te krijgen.

Al eenige malen had hij den vermoeienden rit uitgesteld naar een dessa in den omtrek waar bloedverwanten woonden van de Inlandsche vrouw die zich voor Pieter Heuvelink's moeder liet doorgaan. En wanneer de uit hun gehuchten ontboden Inlanders, van wie hij bijzonderheden omtrent haar had pogen te verkrijgen, weder bukkend weggingen uit zijn studeerkamer, bleef hij vaak tusschen notities en brieven werkeloos zitten, de eene sigaret na de andere rookend; en hij luisterde onnadenkend naar het ritselen van Naïla's sarong.

Hij had haar willen terugzenden naar haar dessa, dien eersten ochtend; maar zij was bitter begonnen te schreien. Waarom was hij ontevreden op haar? Was zij niet in alles gehoorzaam geweest? Was zij niet dadelijk gekomen toen hij haar liet roepen, in plaats van eerst naar het molenhuis te gaan, waar de djaksa van Soemberbaroe naar haar vroeg?

Hij zag haar verbaasd aan.

‘Laten roepen? Ik heb je niet laten roepen!’

Maar zij hield vol; de dalang had haar het geld van mijnheer gegeven, daarom was zij naar zijn huis gegaan dadelijk toen zij weg kon van den wayang!

Hij zag plotseling-duidelijk haar misvatting van zijn gedachte, en, in herinnering, geheel anders nu dien blik van onder duistere wenkbrauwbogen en zwart-gouden voorhoofd-band die hem met de duizeling van het raadselachtige bevangen had. Maar hij begreep tegelijk hoe de misduiding

van een wensch om haar aan zich zelve terug te geven voor begeerte naar haar bezit bijna onvermijdelijk was in een vrouw van haar ras tegenover een man van het zijne, en het bewustzijn van zijn eigen deel - zijn onverschilligheidsdeel - aan de schuld van zijn geheele volk maakte dat hij hulpeloos stond in dien strik, dien het noodlottige toeval hem omwierp.

Moed scheppend uit zijn zwijgen herhaalde Naïla klagelijk haar smeek-vraag: was zij niet in alles gehoorzaam geweest? Had zij ook maar in het minst tegengestreefd toen hij haar in zijn armen greep, in de duistere laan?

Hij sprong op van den stoel waarnaast zij neergegleden was. Zij begon te snikken, zachtjes eerst, en toen al heftiger; hij hoorde het, waar hij, de kamer uitgeloopen, stond; terugkomend in de deur zag hij haar daar zoo ongelukkig ineengedoken op den grond, schokkend van het huilen.

Aarzelend zei hij:

'Ik zal zorgen dat je geen armoe hoeft te lijden. Je wilt toch wel terug naar je ouders en naar - - naar je kind?'

'Mijn ouders zullen mij niet weer in huis willen nemen, en mijn kindje, dat is immers dood!' nokte Naïla. 'Waar zal ik dan heengaan, nu?' Van Heemsbergen keek naar haar, zich op de lippen bijtend.

Zij zag de uitdrukking in zijn oogen.

Op haar knieën naar hem toe schuivend, legde zij, met het plechtige smeekgebaar van den Inlander, haar beide handen om zijn voet en drukte de palmen tegen haar voorhoofd, en zij prangde zich tegen hem aan, terwijl zij haar beschreid gezicht en oogen, die door de tranen heen glansden als sterren, ophief.

Bijna driftig trok hij haar overeind.

Van dat oogenblik af had hij niet meer van wegzenden gesproken.

Het was ook of Naïla door haar geheele manier van zijn en doen, en van niet-zijn en niet-doen vooral, allen houvast en vat deed verdwijnen van voor het forsche besluit. Of zij het nog altijd tegenwoordig gevoeld had in van Heemsbergen's gedachten, ingeslapen wel, maar door het geringste wakker te maken, - en dan zou het onverbiddelijk zijn, -

was zij in huis of zij er niet was. Haar zijn was een altijd-door verdwijnen. Onhoorbaar bewogen haar bloote voeten over de vloersteenen, het geluid van haar stem, het gerucht van haar hanteeringen vernam hij niet. Hij merkte alleen dat zij hier of ginder geweest was aan de sierlijke orde van al de dingen en de zindelijkheid. Het lekker-klaargemaakte eten kwam met klokkeslag op tafel; de dranken waren koel in een pas uit het ijs gehaalde flesch; zijn kleeren lagen nagezien voor het aantrekken; hij vond wat hij noodig had in de badkamer als hij er kwam, het stof, waarvan hij de fluweelige aanraking niet velen kon, was nooit te voelen op zijn schrijftafel of zijn papieren.

Maar hij zag noch hoorde haar, tenzij hij haar riep. Onmerkbaar genaderd stond zij dan, met neergeslagen oogen, voor hem; zij had maar één antwoord, zacht uitgesproken, op wat hij ook zei:

'Ja Heer.'

En was dadelijk weer verdwenen, een bijna onnaspeurbaren bloemengeur nalatend, die misschien kwam van het kransje jasmijn, parelig uit het blauwzwart van haar haarwrong opglorend, en misschien uit de dunne kleeren, waarin haar leest en leden zich lijn voor fijne lijn afteekenden.

IJl en zacht als die geur was stond hij van Heemsbergen toch tegen den eersten dag. Gaandeweg echter raakte hij er aan gewend. En het leed niet lang eer hij met genoegen den zuiveren wel-reuk ontwaarde, als die een enkele maal hem gemoette tusschen de zware wademen walgelijk-zoeten stroop-stank door, die ten open poorten en deuren van de fabriek uitsloegen.

Eens echter, toen hij met het portret van Ada, dat op zijn schrijftafel stond, in handen zat, merkte hij ook daaraan een flauwen amber-geur; hij werd er heelemaal ellendig van. Of hij zich gebrand had liet hij het stukje karton vallen. Toen, het weer oprapend, en zonder te kunnen kijken naar de oogen die hem er van aanzagen, waaide hij het driftig heen en weer en sloot het weg.

Er kwam een brief van haar, dienzelfden middag; hij ging er het huis mede uit, het erf af; eerst voorbij de bocht van den landweg, waar van Kalimas, achter geboomte ondergegaan, geen glimp meer te zien is, brak hij de enveloppe open.

Zij antwoordde op zijn klacht over te weinig tijd van nu twee maanden geleden, toen hij aan zijn essay werkte.

- - ‘daarom kan ik er ook zoo naar verlangen getrouwd te zijn; ik zou je het sleurwerk afnemen dat je aan de klerken niet kunt toevertrouwen. Ik oefen me al vast!’

Hij kon niet weer naar huis daarna. Van den toko van den Chinees uit stuurde hij naar zijn lijfjongen, om zijn valies en linnen; en hij reed naar Soemberbaroe, waar hij een week in het hôtel bleef, en Mevrouw Oldenzeel verbaasde door avond aan avond te komen theedrinken, zwijgend luisterend naar haar gepraat over Herman, met dien frons tusschen de wenkbrauwen dien zij nu al van hem kende. Toen hij met den President mee terugreed naar Kalimas, had hij met zichzelven uitgemaakt dat de omgang met een Inlandsche huurling - haast noodzakelijk onder zijn omstandigheden - geen letsel toebrengen kon aan zijn liefde tot Ada.

‘Dat is als eten en drinken dat een mensch niet hindert in hersenwerk en in zijn gemoedsleven,’ zeide hij hardop in zich zelven, de formule vindend ten laatste, waarin tegenstrijdigheden zich verklarend lieten oplossen - bij eenigen goeden wil in den formuleerder.

Niettemin meed hij Naïla na zijn thuiskomst.

En toen een dag of wat later het factotum van den planter hem kwam vertellen dat hij in Langean menschen had gevonden die van de Inlandsche vrouw Rattem en het huishouden van den ouden Heuvelink, zooals het twintig jaar geleden geweest was, afwisten, nam hij dat als een aanleiding om een poos naar het heuveldorp te gaan; hij verklaarde de Bakker dat hij op de plaats zelve wou zien wat er aan zekerheid te vinden was.

Het bleek niet veel. De een wist zich niets meer te herinneren bij de ondervraging; een tweede hield staande dat de jonge Heuvelink de zoon was van een Inlandsche vrouw die Rattem's voorgangster was geweest; een derde meende daarentegen dat zij na dien eersten zoon nog meer kinders van haar heer had gehad en dat er daarvan nog in leven moesten zijn. Allen spraken echter vaag, zeggend dat zij herhaalden wat zij gehoord hadden van dezen en genen,

wien wisten zij niet meer. Alleen een oude man, wien de anderen een zekeren eerbied bewezen, - van Heemsbergen brak zich het hoofd niet met zoeken naar de reden, - was stellig in zijn verklaringen; hij zeide dat hij Rattem van kind af gekend had, en dat zij werkelijk de voormalige huishoudster van Heuvelink en de moeder van zijn eenigen zoon was.

De Bakker haalde zijn vierkante schouders op toen van Heemsbergen met dat bescheid thuis kwam. Kortaf zei hij:

'Hij heeft den kerel een rijksdaalder gegeven om je dat te zeggen.'

'Hij', dat was de nog altijd onbekende belager der erfenis, die zich achter Rattem verschool. De losweg door een belanghebbende geopperde mogelijkheid van het bestaan van zulk een persoon was voor den planter al sedert lang een zekerheid geworden, waar hij zijn ziel en zaligheid voor verpand zou hebben. En hij putte zijn achterdochtige vindingrijkheid uit met het gissen naar de identiteit van dien dief-door-de-tweedehand. Eerst had hij den voogd van den overledene met hem vereenzelvigd: hij was degeen die Heuvelink's vermogen onder zijn beheer had en Heuvelink's omstandigheden tot in het verborgenste en nauwkeurigste kende; het was natuurlijk dat hij zijn macht en zijn kennis misbruikte tot eigen voordeel. Het bleek hem ten laatste - niet uit 's mans karakter, want voor bewijzen uit het zedelijke was hij weinig toegankelijk - maar uit allerlei bijkomstige feiten, dat de beheerder der erfenis en de belager daarvan twee waren; een poos lang bleef hij verbaasd en besluiteloos als een jachthond, die rennend langs wat hij voor een hazenspoor heeft gehouden een welgedaan konijn in zijn juist toegeknipt traliehok vindt zitten. Maar toen - juist ook zoo als de jachthond, na een oogenblik bedenkens, den neus in den wind steekt en met naar rechts en links heen en weer loopen overal gaat snuffelen of hij niet ergens toch dien haas kan luchten, waaraan hij nu eenmaal gelooft, - toen begon hij, den voogd latend voor wat hij was, een voor een en ook wel bij tweeën of drieën tegelijk allen te verdenken en te bespieden die, op welke wijze dan ook, ooit met de Heuvelinks te maken hadden gehad, uitgaande van het idee 'dat die er het naast aan toe waren.'

Verbaasd en geërgerd hoorde van Heemsbergen namen, waarvan hij niet kon begrijpen hoe iemand ze in één adem met zulk een beschuldiging durfde uitspreken.

'Je kent de wereld nog niet,' zei de Bakker, die de ontstemming van 'zijn advocaat' wel merkte. 'Op 't stuk van de duiten zijn Jan, Piet en Klaas altegaar dezelfden, dat wil zeggen: schavuiten.'

Zijn redenen voor argwaan waren menigvuldig en licht in 't omslaan als de bladers op een boom: armoe was een begrijpelijke oorzaak van den wensch om te bezitten, rijkdom maakte dat wie had nog méer wou hebben, handigheid in zaken-doen kwam door herhaald van-zich-af-schuiven van zoogenaamde gewetensbezwaren, en was om die reden een uithangbord van een man als zij zochten, warsheid van finantieele beslommeringen oordeelde hij een dicht gordijntje voor den duitendief die er achter zat, handelslui wisten immers van mooie beleggingen voor kapitalen, advocaten kenden de strekerige manier om ze in handen te krijgen, ambtenaren konden den Inlander naar hun pijpen laten dansen als het op getuigen aankwam; elke omstandigheid en elke eigenschap was verdacht, en het tegenovergestelde daarvan was het evenzeer.

'Je kent de wereld nog niet,' herhaalde de Bakker al maar weer, van Heemsbergen met een zekere goedaardige minachting aankijkend. 'En vooral, je kent Java nog niet, jongmensch!'

Na zulk een gesprek lag het land voor van Heemsbergen's verbeelding als een vuilnis-hoop en een riool.

Echter, wat hem vooral tegen de borst was, omdat het hem, Gijsbert van Heemsbergen, zelven de smerigheid indrong, was dat hij de volstrekte overtuiging van de zuiverheid zijner zaak niet kon verkrijgen. Hij had de Inlandsche vrouw Rattem gezien, en de herinnering aan haar rustig gezicht en de stemme-klank waarmee zij moederlijk het kleintje bij zich riep, dat verschrikt huilend was weggeloopen bij zijn nadering, kon hij niet van zich afzetten. Als zij werkelijk de moeder van Pieter Heuvelink was, dan mocht het met de Bakker's belangen en met zijn eigene gaan hoe het wilde, hij zou niet helpen om haar af te nemen wat haar toekwam.

Op een avond zei hij het den planter ronduit.

Hij stond pal om een hevigen aanval te verduren. Maar de Bakker blies bedaard zijn rook weg en tuurde dien van tusschen dichtgeknepen oogleden na, of hij een zonnige verte inkeek naar iets heel kleins.

'En àls ze nou de moeder eens was - wat dan nòg?' vroeg hij na een oogenblik.

Van Heemsbergen zag hem sprakeloos aan.

'*Als* ze nou de moeder eens was,' herhaalde de Bakker bedaard. 'En als ik nou eens zoo stom was om haar de erfenis te laten; wàt denk-je dan dat zoo'n meid, die van haar leven nog geen honderd gulden bij mekaar heeft gezien, zou beginnen met twee millioen?'

'Dat is mijn zaak niet!' riep van Heemsbergen. 'Wat ik te beoordeelen heb is alleen maar -'

De Bakker hield zijn hand op.

'Ho! eens even! Je draaft door als een paard dat den kolder in den kop heeft. Ik had nog niet gedaan - "als die ander haar althans het geld niet afpakt?" wou ik zeggen. En dat vat-je toch wel dat-ie dat doet?!'

'Die man achter de schermen is nu een idee van Bossing en van u; als ik er eenig bewijs voor had dat hij bestaat -'

'Bewijs! bewijs! Ik hèb het bewijs, zeg-ik je, in het karakter van den Inlander heb ik het bewijs. Ja, dat zal iemand mij wijsmaken, dat een Inlander uit zich zelf zoo'n zaak begint! Maar als ik op jou "wettig bewijs" wou wachten, dan kon ik wel fluiten naar mijn geld! - Je bent nog met je gedachten in Holland, man! Als de zaak daar gebeurd was zou ik zeggen "je hebt misschien wel gelijk." Maar we zijn niet in Holland, we zijn in den Oost, en hier gaat 't toe op zijn Oostersch. Rattem - als 't dan Rattem zijn moet - krijgt het geld in geen geval; hoe of 't ook gaat, zij blijft er nuchter van. De questie is maar: zal de famielje de erfenis hebben, of de een of andere schoelje? dan zeg ik, goddomme! de famielje!'

Mevrouw de Bakker, die uitgestrekt op een langen stoel met haar waaier lag te spelen, de groen-blauwe pauweveeren over elkaar schuivend en weer uitspreidend, merkte als terloops op:

'Mijn man zegt "als ze de moeder was", om op je rede-

neering in te gaan, van Heemsbergen. Maar iedereen weet natuurlijk heel goed dat ze het niet is.'

- 'Precies. Dat is 't 'em! Zij is zoo min de moeder als jij of ik - een doodgewone kampong-meid, die misschien eens is meegeloopen met een staljongen of een tuinman van den ouwen Heuvelink. En dan is ze zoo het een en ander te weten gekomen van zijn huishouden, waar ze goedgeloovige lui mee kan wijsmaken dat ze zijn ménagère is geweest.'

'Ik geloof,' begon mevrouw de Bakker weer op dien luchtig-effen toon, als gleed zij met de opmerking over een zaak heen die haar toevallig ter ooren was gekomen, maar waarbij ze zich niet wenschte op te houden, - 'ik geloof, dat als van Heemsbergen ànders vroeg in de kampong, hij ook ànders zou hooren.'

Zij hield haar hand op tegen het licht van de lamp en keek naar de roode lijntjes tusschen de vingers en naar het troebel-doorschijnende van de nagels als druppels op de toppen. Toen, met een halven glimlach van Heemsbergen's blik ontmoetend:

'Ik had misschien moeten zeggen: "als je door een ander vroeg." Je hebt immers een tolk?'

Zoo gladweg zij het woord uitsprak - niet anders dan of zij van den Javaan, zijn gewonen begeleider naar de dessaas, sprak - begreep hij toch dat zij Naïla bedoelde; en tegelijk aan dien halven glimlach, dat ze hem haar vrij-zijn wilde toonen van alle conventioneel-vrouwelijke huichelarij in het doodzwijgen van de verhouding tusschen Naïla's gelijken en zijns gelijken.

'Vrouwen leeren wel ruimer denken hier,' dacht hij.

Mevrouw de Bakker, - die door derden van zijn engagement met Ada de Grave wist, - keek, tusschen uiteengespreide vingers door, naar zijn gezicht. Het spelletje met haar hand en het licht stakend, zei ze lachend:

'Ik zou dien tolk maar eens tot ambassadeur, ambassadrice promoveeren.'

'Wel ja!' riep de planter. 'Stuur er die meid van je eens op af! Die heeft natuurlijk haar vrindjes in de kampong - in de opium-kit, in den warong, in het danshuis, overal waar jij niet komt. Wat wed-je dat ze je een heel ander verhaal thuisbrengt dan die ouwe kerel op Langean je heeft voorgelogen.'

Van Heemsbergen zag vóor zich.

- ‘God man! wat vindt je dáar nou in?’ riep de Bakker. ‘Dat zijn weer van die Hollandsche fatsoens-ideeën tegenover Inlanders! Als je in de rimboe bent moet je met de tijgers brullen, zeg ik maar.’

‘Het is in elk geval de naaste weg tot de zekerheid die je zoo graag hebben wilt,’ merkte mevrouw de Bakker op. ‘En behalve dat - ik denk dat Naïla al lang meer van de zaak weet, dan wij allemaal!’

‘Waarom zegt ze dat zoo?’ dacht van Heemsbergen. ‘Zou ze haar hebben doen uithooren?’

Hij keek er de elegante vrouw eens op aan.

‘Het is mogelijk,’ antwoordde hij koel, en begon over iets anders.

Maar toch, dien avond bij het thuiskomen, deed hij Naïla een vraag, waaruit zij al of niet hooren moest wat hij meende, naar gelang zij kundig of onkundig was van de zaak-Rattem. Zij begreep hem onmiddellijk; hoewel zij draalde met haar antwoord zag hij dat aan het plotselinge, dadelijk weer gedoofde, opglanzen van haar oogen.

Den volgenden ochtend, bij het ontvangen van haar maandgeld, vroeg zij verlof om naar den pasar te gaan. De vorige maal had zij daar niet om gevraagd; hij ried wat zij wilde, en dat zij zich zeker voelde van zijn toestemming in haar verzwegen voornemen.

En toen zij een paar uur later weer het huis inkwam, langs hem heen gaande met haar onhoorbare beweging en stemmig neergeslagen oogen, voelde hij als onder een niet te ontkomen dwang de woorden zich in zijn mond vormen, waarop hij wist dat zij wachtte:

‘Heb je Rattem gezien?’

‘Ik heb haar gezien,’ antwoordde Naïla op een effen toon, en zonder op te kijken.

Zij verdween.

Maar na een poosje kwam zij weerom, rondkijkend of zij iets zocht.

Hij zag dat zij een schoone kabaai had aangedaan, heur haar gladgestreken en een waasje poeder over haar wangen gelegd had; een bijna bedwelmende geur dreef om haar heen. Zij bukte naar een kleine bolronde gouden vrucht, die uit

de korf gevallen moest zijn, waarmee zij daareven de galerij binnen was gekomen. Toen, zonder, zooals anders, op eene vraag van hem te wachten, begon zij te praten, wat verlegen nog in 't eerst, over wat zij gekocht en hoeveel zij betaald had op den pasar, en toen, gaandeweg vrijmoediger wordend, over Rattem's man, die een kris-scheede had, een allerprachtigste, zoodanig als zelfs de djaksa van Soemberbaroe er geen bezat, en die blufte dat hij spoedig nog rijker zou zijn dan de Regent.

Hij antwoordde niet; en zij begon over Rattem-zelve, vertellende hoe zij al eenige mannen had gehad vóor dengene met wien zij nu getrouwd was, en hoe zij een tijd lang geleefd had in het huis van een Arabier, die haar nú nog kwam opzoeken in de kampong. In bijzonderheden komend sprak zij de ergerlijkste dingen uit met een schaamteloosheid die door openhartigen eenvoud bijna onschuldig werd.

Na een poos onwillig luisteren vroeg van Heemsbergen, door een plotselingen achterdocht getroffen:

'Je herhaalt toch geen praatjes van menschen die er misschien belang bij hebben Rattem zwart te maken?'

'Eh!' riep Naïla. 'Alle volwassenen en zelfs de kinderen in den kampong weten hoe Saïd-Mohamad daar in en uit gaat!'

Hij dacht na. Waar Saïd-Mohamad was, hij wist het, daar was bederf.

Na een poos zei hij, zich dwingend:

'Zie eens of je te weten kunt komen wat hij daar wil.'

Naïla herhaalde haar onveranderlijk antwoord op al zijn bevelen:

'Ja Heer.'

Maar ditmaal was er een klank in haar stem die de beteekenis der gedweeë woorden wijzigde.

En die eigen verandering kwam van dat oogenblik af in alles wat zij tegenover haar meester zeide, deed en was.

Daar Pieter Heuvelink's voogd, de oude Hillemans, op den eisch tot het doen van een slotrekening en verantwoording aan de bloedverwanten van den vader geantwoord had met de verklaring dat de Inlandsche vrouw Rattem, als de moeder van wijlen zijn pupil, diens erfgenaam was, en hij bijgevolg

alleen aan haar rekenschap afleggen en den boedel overgeven zou, kwam het tot een proces voor den Raad van Justitie te Batavia.

De oude Hillemans, een niet te verwachten tegenstander, zooals van Heemsbergen weldra bemerkte, was een man van dat schaarsche slag waarvan elke generatie kolonisten bij den terugkeer naar het vaderland eenige weinige exemplaren achterlaat, afzwermers van den grooten tros, zwakkelingen, de meesten eigenzinnigen, enkelen, die al verder en verder afgeraakt van huns gelijken, gaandeweg vervreemden van het bevriende en zich bevrienden met het vreemde, tot zij ten laatste, geheel verinlandscht, op een schaduwig plekje stil blijven zitten aan den weg, waar de voetstappen hunner huiswaarts keerende kameraden van vroeger al onduidelijk worden in het stof.

Hillemans was een van de eigenzinnigen.

Uit zuivere weerbarstigheid altijd een anderen kant opgegaan dan iedereen dacht - of naar hij meende, verkoos - dat hij gaan zou, had hij een voorspoedige carrière bij het Binnenlandsch Bestuur klakkeloos afgebroken om koffie te gaan planten. In vijf-en-twintig jaar plantens en plukkens driemaal een vermogen vergaard en het driemaal weer verloren hebbende, had hij ten slotte met wat hem restte een huis en erf gekocht op een plaatsje in de Preanger, acht dagen na zijn familie in Holland, die hem al niet meer onder de levenden telde, geschreven te hebben dat hij nu terugkwam in het vaderland; het gezicht van de mailboot in de haven van Semarang had hem plotseling doen begrijpen, dat hij niet meer weg kon van Indië, dat hij er thuis hoorde met al zijn gedachten en gewoonten, en dat Holland voor hem iets zoo vers en vreemds was geworden als de Noordpool. Meer dan half op zijn Inlandsch levend nu, in dat payar huisje waar eenige bruine kinders rondom hem opgroeiden, was hij zóó ver gekomen, dat hij een hekel had aan Holland, Hollandsche menschen, Hollandsche dingen, alles wat Hollandsch was, het veroordeelend als iemand die te eenenmale daarbuiten, en op een standpunt oneindig boven het Hollandsche verheven, stond. In conflicten koos hij, onbezien, altijd de partij van den Inlander.

Hij was dus al van te voren geneigd - wetende van de

Bakker's pretensies, - om in de verwerkte en door veelvuldig moederschap verflenste dessa-vrouw, die hem eenige weken na zijn pupils dood kwam opzoeken, de knappe jonge meid te herkennen, die hij een twintig jaar geleden door Heuvelink's huis had zien af en aan glijden; en de Bakker's ontkenning maakte zijn zekerheid van haar identiteit. Met verrukten toorn gordde hij zich aan om het recht der Inlandsche tegen dien Hollandschen schavuit te verdedigen. Hij nam den knapsten advocaat van Batavia, - Mr. Bossing's besten vijand, - wien hij opdroeg alles wat getuigen kon over te laten komen, al was het een heele dessa-vol, en betrok zelf kamers in het Hôtel de l'Europe, Rattem met man en kinders inkwartierend in de bijgebouwen.

Van Heemsbergen, zeker van de rechtvaardigheid zijner zaak, als hij zich nu eindelijk voelde, geloofde zijn oogen niet, bij het zien van de schaar getuigen door de tegenpartij in 't veld gebracht en van den om karakter zoowel als kunde geachten advocaat die Hillemans' verdediger had willen zijn. Maar de verbijstering sloeg op steê om in vechtlust; nu werd het pas de moeite waard! Hij trok van leer. Mr. Bossing zag het en voelde zich gerustgesteld.

Van Heemsbergen, die om het gerief van over en weer raadplegen bij hem logeerde, waarnemend, had hij zijn hart vastgehouden de eerste dagen, bij de gedachte aan het proces. Langzaam in zijn bewegingen, zuinig op zijn woorden, niet aan den gang te krijgen dan door aanhoudend prikkelen en porren, en dan dadelijk, en over het onverschilligste onderwerp, met paradoxen en cynische beweringen dóórslaand, leek die jonge man die, uren achtereen in schemering en donker alléén zittend, niet onder de menschen te krijgen was, en aan tafel het eene glas wijn na het andere dronk zonder er een sprank levendiger van te worden, hem een wils-zieke, een invalide, verminkt al vóor den slag. Hij begreep niet hoe in dat eene jaar zóo veel zóodanig had kunnen veraarden. En had de Bakker, menschenkenner als hij was, dan niets gezien van wat voor zijn oogen gebeurde, dat hij zulk een mislukkeling tot zijn verdediger koos? Hij vroeg het en kreeg ten antwoord dat ‘zulke kuren’ van Heemsbergen dikwijls overvielen, maar niet lang duurden, en dat, als déze voorbij was, hij, Bossing, verstomd zou staan over den man die dan weer voor den dag kwam.

Zoo gewaarschuwd verraste de plotselinge omslag hem toch, hij stond werkelijk verbaasd; de denkbeeldige invalide bewees nu zulken moed, en zulk een beleid tegelijk, dat hijzelf, als oudgediende, hem tevreden op zijn post en plaats liet.

Weldra kwam er een voorstel tot minnelijke schikking van de tegenpartij.

Van Heemsbergen, die van geen toegeven hooren wou, - hij vocht om zijn eigen eer en voldoening nog wel zoo hard als om die twee millioen voor zijn schatrijke cliënten, - zag met geërgerde verbazing dat Mr. Bossing nog zoo wars niet was van een vergelijk; met zijn ondoordringbaar gezicht en oogen, die verdwenen achter de schitterende brilleglazen, knikte de oude advocaat goedkeurend, tegen zijn heftig betoog in.

Mevrouw de Bakker - de planter was op Kalimas gebleven, waarvan hij nu in de campagne niet weg kon, - viel van Heemsbergen bij, en verbaasde haar neef door de drift waarmee ze het deed.

Het proces had haar wakker geschud uit haar loome onverschilligheid; zij was veel feller nu op het winnen van die twee ton, die haar aandeel in de erfenis moesten zijn, dan de Bakker. Zoo weinig als van Heemsbergen zelf wilde zij van toegeven en deelen hooren. Uit haar mans brieven merkende dat hij op het punt stond zich door den voorzichtigen Bossing te laten overhalen, ging ze zelve naar Kalimas om hem te beduiden dat hij stijver op zijn stuk moest staan.

Van Heemsbergen kreeg vrij spel.

Hij weigerde in eenige schikking welke ook te treden, en stortte zich in het hernieuwde gevecht met zulk een drift, dat zelfs Mr. Bossing's koel bloed er door aangestoken werd.

‘Ik houd niet van compromissen,’ zei hij. ‘Alles of niets! Maar het zàl alles zijn.’

Hij was zoo zeker van zijn zaak en van zich zelven dat hij de uitspraak van het gerechtshof, waarbij de erfenis aan zijn client werd toegewezen, bijna kalm aanhoorde.

Drie dagen later was hij op weg naar Langean, zich ontworsteld hebbend aan de uitbundige hartelijkheid van de Bakker die, overgevlogen op het triomfantelijke nieuws, zijn

succes en dat van ‘zijn’ advocaat had willen vieren met een feest waar Batavia van dreunen zou.

Gemakkelijk gezeten in het rijtuig dat de planter hem naar het eindstation der locale lijn had laten tegemoet-sturen reed hij nu denzelfden weg af, dien hij, bijna een jaar geleden, in een schokkenden, slingerenden postwagen, met ruige hitjes, in een gelapt en aaneengeknoopt tuig had afgelegd als pas-benoemd buitengewoon substituut-griffier bij den Landraad van Soemberbaroe. Hij dacht daaraan, toen hij, van de hoogte van Tjadas Ratoe het bruine plaatsje weder liggen zag als toen op dien eersten dag, - halfweg tusschen de heuvels en de groote vlakte van Cheribon.

‘Weer teruggekomen op het punt van uitgang,’ dacht hij, ‘maar met een onderscheid! We weten nu waar we *niet* heen moeten. Dat is de winst van een verloren jaar - te beschouwen of het niet geweest ware.’

Hij voelde zich zoo nabij het geluk, nu, als hij in geen tijden meer had kunnen komen. De banden en strikken die hem in het vleesch hadden gesneden waren, één voor één, uit den knoop gegaan en afgevallen; hij was van Naïla af, die, getroost misschien door een onverwacht-aanzienlijk geschenk, heengegaan was in alle gelijkmoedigheid en zonder met een blik of gebaar te reppen van een reden tot protest, die van Heemsbergen zelfs tegenover zich zelven de wereld uit trachtte te zwijgen; hij had zijn dringendste schulden in Leiden betaald; hij kon Kalimas, dat hem langzamerhand was gaan benauwen als een gevangenis, voor goed den rug toekeeren.

In de melankolieke buien die hem hoe langs hoe vaker hadden overvallen daar, was hij wel gaan twijfelen aan zijne toekomst en aan zichzelf; dat was voorbij nu! hij had zijn eigen krachten leeren kennen; en bij de innerlijke zekerheid kwam nu ook de uiterlijke: Mr. Bossing had hem het compagnonschap aangeboden.

Hij had nog niet beslist aangenomen, weerhouden door een gevoel dat hij zelf niet goed begreep, - of zocht te begrijpen, - en dat hij, bij gebrek aan een beteren naam, diplomatieke reserve noemde; maar niettemin was hij vast besloten tot het aannemen van eene zoo eenige kans op rijk en aanzienlijk worden; en zijn plannen voor de toekomst

waren op dien grondslag opnieuw opgetrokken. Zijn meisje het afgesproken telegram gestuurd hebbende, was hij zelfs al, - als om zich een onderpand te geven van zijn toekomstig geluk, - naar een huis gaan kijken, en had het zoo goed als gehuurd.

Onwillekeurig glimlachend berekende hij dat zij nu binnen een half jaar getrouwd konden zijn, 't zij dat Mevrouw de Grave, door Ada's pas gevierden drie-en-twintigsten verjaardag vrij geworden tegenover haar dochters gewezen voogd, toestemde in het huwelijk, 't zij dat Ada, eindelijk bekeerd van haar al te lang gevolgden weg van zachtheid en verbidden, zijn broer toestond het noodige te doen voor een huwelijk met den handschoen en een acte van eerbied.

Hij haalde de portefeuille uit zijn borstzak waarin haar laatste portret zat; het fijne, langlijnige gezicht in zijn aureool van zacht, blond haar leek hem smal geworden. Zij glimlachte op het portretje, maar met dien bijzonderen glimlach dien hij kende uit den tijd na haar vaders dood; - een glimlach over weg-gehouden verdriet heen.

Hij raakte even, met een behoedzamen vinger, dien gevoeligen mond aan, of hij het lijdenstrekje zoo zou kunnen uitstreelen. Als hij op het vóor drie dagen gezonden telegram het antwoord niet kreeg dat hij verlangde, ging hij zijne vrouw halen.

Hij borg het portret met een besliste beweging weer weg.

‘Zóo en niet anders,’ zei hij hardop. En hij zag naar het verblindende landschap - de heuvelige velden tot in de verte toe met groene, bleeke en gouden plantenvlammetjes aan het branden onder de ontzaglijk omhoog-geslagen blauw-witte luchtelaaie, - alsof ook dáarin iets van nu af aan had te gehoorzamen aan dat ‘zóo en niet anders.’

In den laten namiddag bereikte hij Langean en den pasang-grahan. Een paar bekende gezichten knikten hem toe uit de voorgalerij; het waren Mr. Oldenzeel en zijne vrouw.

Van Heemsbergen had moeite om zijn pijnlijke verrassing te verbergen, terwijl hij hen begroette, zoo deerlijk waren alle beide vervallen in die weinige weken sedert hij hen het laatst had gezien.

Mr. Oldenzeel, geheel ontvet, had de huid rimpelig en slap langs wangen en hals hangen; het geel dat zijn oogen

misverwde was nu bijna bruin, zijn kleine, altijd zoo keurig verzorgde handen waren verwaarloosd, en de kleeren slobberden hem om het lijf. Mevrouw Oldenzeel, van wie het niet mogelijk scheen dat zij nog vermageren kon, leek geen lichaam meer te hebben; zij scheen een zieltje in een schilletje. En de haast al te groot geworden oogen in het kleine gezichtje stonden dof als van veel schreien.

Geheel tegen haar gewoonte in begon zij - en met een zekere zenuwachtige haast - het gesprek, hem in één adem met het winnen van zijn eerste proces en met zijn pas publiek geworden engagement feliciteerend.

Van Heemsbergen, die zich herinnerde iets van een pensioens-aanvrage door den President-Landraad gehoord te hebben, en vaag dacht aan onaangenaamheden in den dienst, voelde zich als óvergelukkige eenigszins bevangen tegenover die twee oude menschen in het verdriet. Maar de medelijdende schaamachtigheid was niet bestand tegen de blijdschap van eindelijk zijn geluk te mogen uitspreken. Met een stralend lachen nam hij de felicitatie aan.

'We hopen binnen een maand of wat getrouwd te zijn!' zei hij, tegen beter weten en willen in sprekend op een toon, alsof voor de wereld in 't algemeen en de Oldenzeels in het bijzonder dat een reden van groote vreugde moest zijn. En hij begon te vertellen over Ada's liefde tot Indië, het erfdeel van haar vader, en van de jongmeisjes-achtige wijze waarop zich die geestdrift uitte in allerlei plannen en bedenksels voor 'het geluk van den Inlander', zonder te bemerken dat zijn beide toehoorders het alleen in schijn waren.

'Ja - Ja - heel aardig, allemachtig aardig..... zulke jonge meisjes'.... zei eindelijk Mr. Oldenzeel. 'Enne - je proces - dat is ook een felicitatie waard. Ja... dat heb je kranig gedaan.'

Van Heemsbergen, die voelde hoe hij niettegenstaande zijn voornemen zich te veel had laten gaan, greep het onpersoonlijke thema aan.

- De questie was eenvoudig, zoo als u weet, - dat wil zeggen, ze zou het geweest zijn overal waar een burgerlijke stand bestaat. Maar daardoor kwam hier juist de moeite. Ik had geen bewijs. Het was maar zoeken en vragen en uithooren, en Sapin, die loog, controleeren door Wartan, die

loog, en de twee confronteeren met Ardangi, die óok loog. Ik heb er dikwijls verstomd over gestaan. Ze hadden er niet eens belang bij me te bedriegen. Het moet iets zijn dat in de natuur van den Inlander ligt. En dan de toestanden in de kampong waar je zoo gaandeweg achter komt!' -

De herinnering aan de wijze waarop hij daar achter was gekomen maakte dat hij bleef steken.

'Ja - het is zeker niet alles zóo als het zijn moest, bij hen,' zei Mr. Oldenzeel verstrooid.

Hij zweeg een poosje, toen, met een kennelijke inspanning zich losmakend van datgene, wat het ook was, dat zijn gedachten vasthield, richtte hij zijn bolle oogen op van Heemsbergen en zei:

'Het zal je goed te pas gekomen zijn voor je werk, anders, - voor dat boek dat je over Indische rechtsinstellingen schrijft.'

Van Heemsbergen kleurde langzaam.

'Nu - eigenlijk toch niet zoo bijzonder. Integendeel! Ik zocht ook meer naar gewoonterecht en overleveringen daaromtrent. Wat ik vond was van een heel anderen aard - eerder geschikt overigens om me te cureeren van alle illusies omtrent den Inlander - als ik die ooit gehad had. Op dat punt althans ben ik het niet eens meer met mijn leermeester. Professor de Grave was een onverbeterlijk idealist.'

'Zoo? Ja, ik heb niet veel van hem gelezen, als je weet. Als je na afloop van je verlof weer te Soemberbaroe geplaatst werd, zou het wel aardig zijn. Je weet dat Barkmans mijn opvolger wordt? Met dien zou je goed opschieten - een buitengewoon knap iemand, hoor ik, en oók zoo geporteerd voor de studie, - philosophie van het recht, en dat allemaal,' - Mr. Oldenzeel duidde het niet genoemde aan met een vage beweging van zijn hand, - 'al die nieuwigheden. Maar je kent hem zeker wel? Jelui bent tegelijk uitgekomen, herinner ik me.'

'Ja, ik ken hem. Ik ben het nog niet met mezelf eens of ik wel weer terug kom bij de rechterlijke macht.' Van Heemsbergen zei het eenigszins gedwongen, als tegen zijn zin. 'Misschien vestig ik me wel als advocaat te Batavia.'

'Zoo? Wel! - wel! - dat had ik niet gedacht! Maar

je hebt gelijk, je hebt gelijk! Vooral nu je over trouwen gaat denken. De wetenschap is een mooi ding, maar je kunt er niet van eten, zeg ik altijd maar. Eerst moeten er duiten zijn!'

'Dat lijkt op hem!' dacht van Heemsbergen geërgerd over het voorkomen, dat zijn eigen altijd naar den achtergrond geduwde gedachte kreeg, in de woorden van dien andere. Om op een ander onderwerp te komen, vroeg hij naar zijn vriend Herman.

Mevrouw Oldenzeel bukte langzaam naar haar zakdoek die onder de tafel was gevallen, de oude heer begon met zijn vingers op zijn knie te trommelen.

'We... we verwachten hem... hier, binnenkort,' zei hij eindelijk.

'Ik wist niet, dat hij al gepromoveerd was! Ik feliciteer u.'

'Hij-e... Hij is niet gepromoveerd... Neen... kch, kch!... hij is niet... niet gelukkig geweest met zijn examen... Zijn moeder en ik - en hij zelf ook - denken, dat het nu maar het best zal zijn als hij hier komt... Ja... Onze vriend de Bakker zal hem eens een poos op de fabriek nemen, om te beginnen.'

Mevrouw Oldenzeel veegde tersluiks haar tranen af.

'Het landelijke is nog maar het beste in Indië, tegenwoordig,' ging de President voort, een zwaren zucht loozend. 'De dienst vergt het dubbele nu van wat hij een vijf en twintig jaar geleden deed, toen ik begon, - en dan met die langzame promotie! Nu, enfin!' - hij maakte een gebaar als om iets op zij en uit het gezicht te zetten, - 'daar is ook geen questie meer van! - We hebben ook al wel over den handel gedacht, maar met de algemeene malaise tegenwoordig... Alle papieren en effecten gaan naar den kelder! zelfs de Gorontalo, waarvan iedereen toch zei, dat ze het weêr op zouden halen! Maar dàt is de schuld van de Regeering! Terwijl suiker, dat is iets wat ze altijd noodig zullen hebben, nietwaar...?'

'Ja, Ja... Jij bent een ambtenaar, maar anders.... Van Heemsbergen heeft ons juist verteld, dat hij misschien advocaat wordt,' zei op haar schuchteren toon Mevrouw Oldenzeel.

'Ah ja, dat is waar ook... het was me ontgaan. - Je

hebt groot gelijk, van Heemsbergen, groot gelijk; advocaten, die zullen ze óók altijd noodig hebben.'

Hij zuchtte en bleef voor zich uit zitten staren.

Mevrouw Oldenzeel stond op, en raakte licht zijne hand aan.

'Je zou me immers dat beeld nog laten zien, dat ze hier hebben opgegraven? Willen we dan misschien gaan nu, beste? Het zal te donker worden anders.'

Zij sprak van een Boeddistisch heiligen-beeld, bij opgravingen in de buurt van het vervallen Hindoe-tempeltje pas voor een paar dagen opgedolven, en door den oudheidkenner, die het gevonden had, aangeduid als 'de Godin der beperkte Wijsheid'. Het stond nog in het bosch, door een wacht beschermd tegen onbescheiden nieuwsgierigen. De Oldenzeels waren zeker wel de eenigen in den omtrek, die er nog niet naar waren gaan kijken.

Hij kwam langzaam overeind.

'Zooals je wilt, Marie.'

Zij gingen met hun beiden.

Mr. Oldenzeel liep logger en langzamer dan hij ooit in de dagen van zijn zwaarlijvigheid gedaan had; het leek wel of het tengere vrouwtje aan zijn arm hem steunde. Toen zij in de laan van het bosch verdwenen voelde van Heemsbergen het als een opluchting.

Hij hervatte den gestoorden bouw van zijn luchtkasteel, kijkend onderwijl naar den westelijken hemel, die rood begon te worden rondom de zinkende zon.

Het bosch, waarin het verlaten landhuis verborgen lag, stond reeds zwartachtig tegen dien gloor; en op het éven geziene dak en een pijler-kapiteel van het paviljoen, waar hij indertijd de landraadszittingen placht bij te wonen, onderscheidde hij een veeg tintelig goud.

'Neen,' dacht hij, zich die eindelooze zittingen herinnerend, eindeloos, hoewel de Djaksa, door den jaren-ouden wensch van den President gepord, het tot eene ongeloofelijke vaardigheid had gebracht in het bekorten van der verhoorden omslachtig-aarzelende antwoorden. 'Neen, - waarachtig kom ik niet terug! En dan met de kans om Barkmans tot chef te krijgen op den koop toe. - Dat mankeerde er nog maar aan! Terwijl ik als compagnon van Bossing vrij-man word

en rijk. In zóó ver heeft de oude gelijk: je moet geld hebben, dat is de basis voor alles. Maar wat hij op die basis bouwt, daaraan laat zich de ééne mensch van den anderen onderscheiden... Ik zou er macht op vestigen!'

De zon had, in het dalen, den hemel in brand gezet; rondom, op alle de bergtoppen en steile bosschen, vielen nu de vurige vonken en de sintels. Rafelige palmkruinen stonden als fakkels tegen de lucht. Bamboestoelen waren schoven van gepluimde en uitspichtende stralen. In de verte, waar het dichter groeide, rees het bosch als een zwarte wal, die de laaie der lucht nog een oogenblik wou tegenhouden, maar straks mede zou vlammen. Een helling, waar de rijst in bloei stond, begon plotseling te gloren in wazig rood, de dunne waterstroompjes, van het eene terras naar het andere, tintelden op uit het ongeziene, de bruine top ontgloeide. De heuvels rondom, één voor één eerst, dadelijk daarop al groep bij groep, en keten achter keten, vatten vuur. De wolken veranderden in lange, smalle, purperen visschen, die zwommen door een gouden zee, in vonken blazende draken, in salamanders die speelden in de laaie, in zwermen karbonkelroode vogels opzwevend naar den zenith. De reusachtige vlammensfeer, de zon, raakte vastgebrand op de spits van den Tjeremeh.

Nu gutste het alles van rood; lava, flambouwen, bloed, robijnen, rozen, wijn, een vizioen van purper werd de wereld.

Een ademlooze pooze stond zij zóo, barnende.

Toen was de uiterste, laatste gloeirand van de zon versmolten tot een verblindenden droppel, daar boven op den bergtop, die zonk weg. Mijlenver sloeg de slagschaduw van den hoogen kegel neer over het heuvel-land, een wigge van luchtig grijs tusschen al versomberend purper. Rondom daalden de vlammen en gingen uit; op de laagste toppen het eerst, dan op de hoogere en verste, werd de bergenbrand gebluscht. De hemel verrustigde; boven rood en goud deed zich een teeder groen op, frisch als een lente-wei en doorschijnender dan het stilste water.

Een zwarte stip dreef langzaam op tegen het beryl, toen een tweede.

De hand wegnemend, waarmee hij zijn verblinde oogen bedekt had voor den zonsondergang, zag van Heemsbergen die twee donkere punten.

‘De kalongs vliegen uit,’ dacht hij. En kijkend naar die donkerte, die het bosch rondom het verlaten landhuis was, zag hij er ettelijke wijd-gevlerkte beesten uit opstijgen, de eerst-ontwaakten van de legioenen lichtschuwe slapers.

Langzaam, op roerlooze wieken, dreven zij omhoog, of ze, zonder de allergeringste inspanning, door hun lichtheid alleen maar opstegen door de lucht, hooger, hooger nog, tot boven de streek van den avondwind die tegen hun wijd uitgespannen vlerkenzeilen ademde, tot in de duizelige hoogten van den zenith.

Nu kwamen er meer; een vlucht volgde, zich her- en der-waarts verspreidend, de eerste enkelingen. Uit dien donkeren heuvel, die een vervallen paleis was van een dicht bosch omkneld, begon er als een duistere rook-zuil op te gaan, die uiterst langzaam draaiende de hoogte in rees, zwart en dicht aan den voet, en gaandeweg breeder en ijler wordend, tot aan den wervelenden top waar zij uitéen-zwaaide en wolkende weg-dreef, hierhen, ginderheen, naar heinde en ver ijle zwarte flarden verstrooiend door den heelen wijden hemel heen.

Nog altijd meer kwamen er, altijd nieuwe wolken van zwart-gevlerkte beesten, opegstegen uit hun verborgen paleis-nest. Het was of zij den nacht brachten, vooruitgezonden schaduwen zij, die de wegen des hemels bereidden voor de komende duisternis. Het werd zwart waar zij zweefden. Onzeker begon al aan de opalen Oosterlucht een enkele ster te schemeren.

Van Heemsbergen volgde met de oogen de duistere vogelbeesten; zij trokken zijn versoberende gepeinzen mede.

Hij moest denken aan dat paleis van een koninklijk-machtig kolonist, de verpeste spelonk nu dier gedrochten.

En opeens greep déze gedachte hem bij de ziel:

‘Zoo gaat het, en zoo zal het gaan met alles wat wij hier in Indië doen, - rijkdom, beschaving, overwinningen, wetten, wetenschap, - het is alles voor korten tijd gebouwd, en zoo als het paleis van dien millionnair, waar nu zelfs de allerellendigste walgend van wegvlucht, door de vliegende honden, zal het overweldigd worden door de dommekracht van den inboorling. Indië is stèrk! Wij zijn er gekomen als overwinnaars in een verwonnen land; maar het duurt niet

lang of wij zijn onzer overwonnelinge overwonneling. Wij komen in wat wij gelooven dat het Land van den Oosten is, het land van pracht, poëzie, volheid van krachten, een land altijd zóo als het daareven in de ondergaande zon was, enkele minuten lang. Het is niet waar! Het is niet "het Land van den Oosten," het is "den Oost," het verschroeide, verregende, van ongedierte opgevretene wingewest van wie hun rijkdom wel uit vuiligheid willen halen, en zeggen "het stinkt niet," - het land van het platste, ellendigste, allerontzaglijkst-sterkste proza, waar alles onder verstikt dat geen proza is. Wetenschap, eerzucht, oorspronkelijke ideeën - drek van vliegende honden valt er op neer! Is het nog niet gestikt en vergaan? Nog meer er op dan, nog meer vuiligheid, zooveel, dat het er nooit meer onder uit kan, dat niemand meer weet dat het er ooit geweest is zelfs! Weet ik het niet, hoe dat gaat?'

Hij hield op, verschrikt, niet begrijpend hoe hij in eens op die gedachte kwam. Was dat dan wáár? En hij voelde zich koud worden van zijn vingertoppen tot in zijn voeten, terwijl hij zijn steunende ziel hoorde antwoorden:

'Ja. Het is waar.'

Zwaar ademend zat hij roerloos, een pooze.

Uit het huis kwamen geluiden, het neerzetten van een stoel in de achtergalerij, het sluiten van een deur, een stem nu, die iets vroeg, en daarop een tweede die antwoordde. Een lichtschijn viel op de steenen naast hem; het was zijn jongen die binnenkwam met de lamp.

Van Heemsbergen stond op, als tegen een nachtmerrie vechtend.

'Het moet de koorts zijn, die weer opkomt,' dacht hij. Hij had er in Batavia een aanval van gehad, die, achteraf, toch harder aangekomen was gebleken dan hij gemerkt had in de arbeids-drift van die laatste veertien dagen. Hij voelde zijn pols, maar die ging rustig.

'Hoe kom ik dan ineens zoo? - Alles was toch goed!'

Hij dacht na, zoekende.

Had de neerslachtigheid van de oude Oldenzeels hem aangestoken? Neen. Sedert ze daar in die boschlaan waren verdwenen had hij zelfs niet meer aan hen gedacht: een jongen die niet studeeren kon, dat was nu ook zoo tragisch niet;

laat hem in het landelijke gaan, en veel succes er mee! waarom hij niet evengoed als een ander? - Wat kon het toch zijn? Dat gezegde van Oldenzeel over zijn werk? Waarom? Hij was immers niet van plan het te laten ltggen! Uitstel is geen afstel. Zou Ada dat idee soms ook hebben? Ze heeft nooit heelemaal ronduit geantwoord op dien brief over voor goed uit den dienst gaan, - het werk is daar toch niet aan vast! Integendeel. Als vrij man zal ik er veel meer aan kunnen doen dan wanneer ik onder den duim van een chef zit. En zelfs, al gaat dat nu misschien niet in de eerste jaren, als ik het te druk zal hebben met zaken, - naderhand toch in elk geval.... Is het soms omdat ik aan dat schepsel gedacht heb?'

Stilstaand op zijn rusteloozen op- en neergang door de galerij, vroeg hij het zichzelven af, zoo voorzichtig onderzoekend als tastte hij naar een zeere plek die misschien een etterige wond was en misschien ook maar een huid-kwetsuur; maar de onaandoenlijkheid van zijn herinnering aan Naïla bewees hem dat niet daarvan die pijn kwam die aan hem knaagde; hij had haar vergeten zóo als een weer gezond mensch een heete koorts vergeet.

'Het moet weer een van mijn "buien" zijn,' besloot hij, schouderophalend, eindelijk. Ik kan niet tegen de schemering, schijnt het. Het pakt me altijd, als ik daarin blijf zitten.'

Hij dacht aan vele zulke uren op Kalimas, wanneer hij alleen in de al donkerder wordende voorgalerij de beklemming voelde van het doode uur in het Indische etmaal, het onzekere, het gevaarlijke uur, waarin geen geluid is en geen verschijning van eenig ding, wanneer wat des daags is al is vergaan en wat des nachts is nog niet gekomen, en een dubbelzinnige heimelijkheid alles vervormt, zoodat zelfs het vriendelijkst-bekende vreemd en half-boosaardig lijkt, machtig ten onbekende kwade. En hij voelde weer, zooals hij het dan gevoeld had, diezelfde boosaardige onzekerheid in zijn eigen ziel, - als een donker overhuifsel dat zich uit zijn hersens losmaakte en uitwelvend alles rondom omving en overstelpte, tot zijn gedachten, zijn wil, zijn krachten, zijn geheele wereld gevangen waren binnen die duistere engte. Hij veegde zich het klamme zweet van het voorhoofd.

‘Ik had gedacht dat dat nu uit zou zijn, en daar is het weer!’ mompelde hij.

Een gerinkel van glas deed hem omzien: de jongen bracht een blad met glazen en karaffen binnen; het gouden bruin van sherry gloorde in het lamplicht toen hij het neerzette op de tafel.

‘Neem het weg!’ riep van Heemsbergen plotseling, ruw.

De inlander keek op: hij herkende den bediende van Oldenzeel.

‘Wat beveelt mijn Heer?’ vroeg de man aarzelend.

‘Niets - al goed!’ Ik kan toch een ander zijn wijn niet verbieden, omdat ik mezelven wantrouw. Onzin - ‘wantrouw!’ Ik verkies niet meer te drinken als ik in zoo'n stemming ben als nu, en ik zal het niet doen. Dàt althans is uit, - wat er ook gebeuren moge verder. Zal ik - ja! dat is een idee! - Is het lichte maan van avond?’ vroeg hij den nog altijd wachtenden bediende.

‘Ja Heer, ze gaat al op.’

Het bosch op de Westelijke heuvels, dat zoo zwart had gestaan tegen den zonsondergang, begon te zilveren; een parelige klaarheid was aan den hemel.

‘Zeg aan Sidin dat hij het paard zadelt. Ik wil uitrijden.’

‘Zoo!’ dacht hij toen de bediende verdwenen was. ‘Daarmee zullen we het wel overwinnen.’

De jongen bracht den Sydniër, die schrikachtig op zij week, een paar maal, voor een schaduw op het al wit wordende kiezelpad. Terwijl hij in het zadel sprong voelde van Heemsbergen de rilling die door het slanke dieren-lijf liep.

‘Nu heb ik genoeg te doen met op hem te letten,’ dacht hij.

De volle maan was opgegaan, zuiver-luisterlijk. De witbegloorde weg leek met ijle sneeuw overspreid; zwart en scherp lagen de nog schuinsche schaduwen er op. Het was bladstil; geen grashalm zelfs verroerde. Gaandeweg rustiger geworden in een stapvoetschen gang, zette de Sydniër zijn hoeven in regelmatigen kadans-van-vier tusschen dat onbewegelijk-liggende wit en zwart; van Heemsbergen liet hem aan zich zelven over. Hij was de dessa genaderd.

De bruine huisjes in hun dichtbelommerde erven lagen

gesloten of zij sliepen; maar een flauw lichtje scheen toch door, hier en ginder; en bijna duidelijk in de stilte was daar vandaan een neurende stem te vernemen. Hij trachtte zich voor te stellen hoe de bewoners daar nu zaten rondom een oliepitje, luisterend naar een, die eentonig voorlas uit een besmeurd handschrift, en voelde als een beklemming van afkeer terwijl hij het deed. Hij kon zich geen rekenschap geven van de vijandelijke gewaarwording; maar hij ondervond ze al sterker terwijl hij trachtte zich er van te bevrijden. Het was of hij door een atmosfeer van afstootende electriciteit bewoog; hij zag met haat naar die huisjes.

'Als ik in Holland was, zou het dan anders zijn?' dacht hij. En hij probeerde zich terug te denken in Holland, in Leiden, ergens op de Singels in een midzomer-nacht. Maar dat gevoel van haat bleef; het gezicht van de ouderwetsche daken, van twee opstekende molenwieken boven het geboomte van de lantaren-lichten was als een wond in een weg-krimpende gevoeligheid. En achter de boomen de lantarens, al die menschen, - hun gezicht, hun handen, hun gang, - onverdragelijk!

'De reactie van mijn succes natuurlijk', dacht hij bitter. 'Ik voel nu voor den eersten keer wat ik nog ontelbare keeren zal voelen - althans dat is te hopen! als ik het niet voel zal ik mislukt zijn; alleen hem dien niemand vreest haat ook niemand, en hij hoeft niemand te haten. Hoe zegt die oude dichter? - "Wat leeft, leeft in haat." Ze wisten het wel vóor Darwin en zijn idee van den strijd om het bestaan, dat iedereen iedereens vijand is, - een tegen allen, allen tegen een.... Ik voel me nu buiten het leven; maar alle anderen voelen zich ook er buiten; en ze maken hun eenzaamheid druk met schaduwen en schimmen, van wie ze zichzelven opdringen dat het menschen zijn, menschen die om hen bestaan, - en doen heel gewichtig met allerlei waarvan zij best weten dat het niets is. Ik heb het immers ook geprobeerd? Met boeken te willen schrijven, en met Parijs, en met Indië, en het werk van de Grave; en nu zal ik het probeeren met het geld, en ik weet toch vooruit heel goed, dat dat ook niets is. Dat klinkt solide. O, compagnon van Bossing! O, een achtduizend in de maand! O, goedbelegde papiertjes, bijtijds terug naar Holland, op zien

komen spelen, worden wat ik zal verkiezen. Jawel! als ik dat allemaal heb dan zal ik nog net zijn zóo als ik nu ben - in een leegte, zonder houvast aan wat ook, zonder grond onder mijn voeten, - alléén.'

Een zijsprong van zijn paard, zoo plotseling dat hij bijna uit den zadel was gevlogen, bracht hem tot zich zelf; het was maar een Inlander die geluideloos langs hem heen gaand het schichtige dier had verschrikt; hij zag de achteruit deinzende figuur nog juist. Het paard tot bedaren gebracht hebbende, stapte hij af, en keek om zich heen.

Hij was, een breede laan door, aan een soort plein te midden van zwaar geboomte gekomen. Als een plas kwikzilver lag het maanlicht binnen oevers van schaduw. Een dakloos gebouwtje stak als een rif midden uit dien onbewegelijken vloed op; hij herkende de bouwvallen van het Hindoe-tempeltje in het bosch.

'Hoe ben ik in godsnaam hier gekomen?' dacht hij verwonderd.

Van dien keer dat hij, met de feesten van Kalimas, er gekomen was, herinnerde hij zich een weg van deze plek naar den pasang-grahan, een korten weg zelfs. De Oldenzeels moesten dien gegaan zijn, een paar uur geleden.

Het paard bij den teugel voerend, begon hij er naar te zoeken. Maar hij kon zich niet orienteeren, zooals hij bij ervaring wist, en na een poos vergeefs zoeken, telkens ingegaan wat hem een weg scheen en slechts een bres in het dicht der boomen bleek, bond hij zijn paard aan een stam, en ging op het schijnsel van een licht af dat hij tusschen de stammen zag schemeren, daar waar hij meende dat de woning van den ouden bewaker der Moslimsche heiligen-graven moest zijn.

Het bleek niet een licht, maar een vuur. Bij het schijnsel zag hij hoopen aarde opgeworpen aan weerszij van een kuil, en een wit-achtig schemerend iets rechtop aan den kant: het huisje was er niet meer.

Begrijpend dat hij aan de plek der opgravingen gekomen was, en dat de wakers die het vuur hadden aangelegd wel terug zouden komen, - het moest een van hen geweest zijn die zijn paard daareven aan het schrikken had gemaakt, - besloot hij op hen te wachten, liever dan alleen zijn weg te

zoeken uit het besch, met de kans van verdwalen. Hij voelde zich ook zoo moe, dat het hem scheen of hij geen voet zou kunnen verzetten.

'Het is tòch de koorts,' dacht hij. 'Enfin!'

Het denkbeeld dat hij ziek zou kunnen worden was niet zoo onaangenaam: het bracht een voorstelling mee van gedwongen rust.

Hij ging zitten op een hoop rijs en takken, en keek over het flikkerige vuur heen, naar dat witte, dat het godinnebeeld moest zijn.

In den dansenden schijn die het nu hier en daar belichtte, zag hij een vlak-neergevleide knie waar de andere voet op rustte, een paar handen in eigenaardige houding, een gedeelte van het naakte lijf, den onderkant van een volle kin. Met eenige handenvol droge bladers liet hij de vlammen omhoog slaan en half-zag, half-ried hij het gezicht, langlijnig met neergehouden oogleden en op het voorhoofd iets als een derde oog, leek het wel. Een hooge kroon, in vorm niet ongelijk aan een tiara, omsloot de slapen. De schaduw van de vooruit gehouden handen en het spel der flikkervlammetjes bewogen grillig over het steenen gelaat; het was als een schijn van leven nu en dan.

'Vreemd, ze heeft wat weg van Ada,' dacht hij een oogenblik. Het lag in de lengte der regelmatige lijnen - misschien ook in den mond, - die korte bovenlip? Het was niet goed uit te maken in dat ongestadige licht.

'Ik wou dat die kerels kwamen,' dacht hij, ongedurig. 'Als ik al geen koorts heb, hier krijg ik het zeker.'

Hij haalde zijn horloge uit; het was halfnegen. Hoe lang had hij dan eigenlijk wel gereden?

Hij wierp nog wat rijs op het vuur, en bleef er naar zitten kijken, de ellebogen op de knieën en het gezicht op de handen gesteund.

Allerlei gedachten gingen hem door het hoofd, - geen gedachten eigenlijk, maar rafels en flarden van gedachten, half-begonnen gepeinzen, weer vergeten voor hij ze nog goed herkend had, en zoo pijn-doend allen.

'Waar heb ik toch nog eens zóo gezeten?' dacht hij ineens weer helder. - 'Ah, ja - dien keer met Bruneton! - Dat was ook inééns zoo'n bui, dat horribele gevoel van

hangen tusschen hemel en aarde, zonder houvast ergens. - En vroeger al - met Hendriks hier op den pasang-grahan - dat was oók zoo iets. En - De verwarde gedachteflarden dreven weg. Duidelijk, scherp, een voor een verschenen al die momenten, waarin hij zoo als nu aan den rand van een zwarte leegte had gestaan, plotseling, waar hoogte en heerlijkheid hem hadden toegeschitterd uit de verte.

'Was het dan nooit zoo, in waarheid!' dacht hij. 'Was er werkelijk niets hoogs, niets heerlijks? Was er alleen die zwarte leegte? Of....' Hij durfde niet dóordenken; het was of de volgende gedachte - welke zij ook zijn mocht - zijn lot beslissen zou voor het leven. Hij voelde de langzame zware hart-slagen in zijn keel, terwijl hij, eindelijk hardop, zeide: 'Of is de leegte in mij? Niet in de wereld, niet in de wereld, niet in de wereld! - maar in mij?'

Hij stond op, hijgend.

'Wàt heb ik verkeerd gedaan mijn leven lang?! Wat?'

Het was doodstil om hem heen; of misschien hoorde hij ook niet. Hij hoorde alleen, in zich, diezelfde nog maar éens vernomen stem:

'De leegte is in jou. Je hebt iets verkeerd gedaan, je leven lang.'

'Wàt?! - Wàt in Godsnaam?'

Hij vernam geen antwoord.

Hij drukte zijn handen tegen het gezicht, zijn hoofd schuddend.

'Word ik krankzinnig?' dacht hij.

Hij dwong zich bedaard van elk voorwerp dat hij zag zich rekenschap te geven.

Hij keek naar zijn hand, - naar den takkebos, - naar het flikkerende vuur, - naar het beeld der Wijsheids-Godin.

Plotseling liep hij er op toe, en greep de steenen polsen:

'Ada, help me! Ik weet niets meer! - Ik kan niet verder!'

AUGUSTA DE WIT.

(*Wordt vervolgd.*)

Komen onze sprookjes en vertellingen uit Indië?

Een rijke, onbehouwen boer trouwt met de dochter van een armen ridder. De kinkel, die zich geen illusies maakt over zijn persoonlijke aantrekkelijkheid en jaloersch van aard is, ranselt zijn wederhelft iederen morgen af, ten einde haar onder den duim te houden: als zij thuis zit te huilen, na haar dagelijksch pak slaag te hebben ontvangen, meent hij, zal er geen gelegenheid zijn voor liefdesavonturen. Het vrouwtje zint, van haar kant, op een wraakneming. Nu wil het toeval dat boden van den koning het land doorzoeken om een geneesmeester te vinden die de dochter van den vorst redden kan: de prinses heeft een graat ingeslikt die in haar keel is blijven zitten en dreigt haar te doen stikken; de meest beroemde doktoren slaagden er niet in die graat te verwijderen. De boden komen zoo bij het vrouwtje aankloppen: deze maakt hun wijs dat haar man een wonderdokter is, maar zijn gaven eerst bekent na een goed pak slaag te hebben ontvangen. De raad wordt opgevolgd, en de aldus tot arts gepromoveerde boer, ondanks zijn tegenspartelen, naar het hof gebracht. Het moeilijke van zijn positie brengt den domoor op een geniaal denkbeeld: in tegenwoordigheid der patiente neemt hij zulk een dwaze houding aan en doet zulke dwaze dingen, dat de koningsdochter uitbarst in een lachbui, die de graat uit haar keel doet vliegen. De ‘gedwongen dokter’ wordt nu heinde en ver beroemd, en verricht nog andere wonderkuren...

Dit verhaal, waarin een ieder aanstonds het thema van

Molière's *Médecin malgré lui* herkent, is een Fransch berijmde vertelling, een *fabliau* uit de dertiende eeuw - Nederlanders van dien tijd zouden het een *boerde* genoemd hebben. Allerlei omstandigheden maken het onaannemelijk dat de vertelling door den middeleeuwschen *vinder* zou zijn bedacht; evenals de 'Molièrist' het recht heeft te zoeken naar den oorsprong van het thema van Molière's komedie, heeft de geleerde die de middeleeuwsche litteratuur bestudeert het recht te vragen waar en wanneer niet alleen deze vertelling, maar de groote massa van dergelijke komische verhalen, Fransche[1], Duitsche, Nederlandsche enz. die de middeleeuwsche letterkunde oplevert, is ontstaan. Dezelfde vraag kan gesteld worden naar aanleiding van meer ernstige novellen-thema's die door middeleeuwsche dichters of novellisten zijn bewerkt en, evenals de *fabliaux*, een onmiskenbaar internationaal karakter dragen. Aan den anderen kant erkent men sommige van deze novellen-thema's, vooral die welke een fantastisch uiterlijk hebben, in de nog heden in de volkstraditie voortlevende eigenlijk gezegde sprookjes.

Op de vraag, vanwaar komen al deze thema's? wordt, sedert drie kwart eeuw, door geleerden van naam, een antwoord gegeven: zij komen uit Indië. Het is opmerkelijk dat deze theorie, ontstaan in een tijd toen 'het Oosten' en bepaaldelijk Indië, vaak gold voor een soort wonderland, waar men den oorsprong meende te vinden van alles waarvan de herkomst niet aanstonds kon opgehelderd worden, thans nog, nu men over het algemeen zich meer bewust is van de originaliteit van onze Westersche beschaving, geleerde en overtuigde verdedigers vindt.

Ik zal niet beproeven hier de geschiedenis der theorie te schrijven, dit is elders gedaan[2]. Ik breng hier alleen in herinnering hoe de leer, door de onderzoekingen van Silvestre de Sacy, Wilson, A.W. Schlegel voorbereid, het eerst door Loiseleur-Deslongchamps omstreeks 1838 meer algemeen ont-

1 Over de Fransche *fabliaux* verwijs ik naar het artikel van Prof. van Hamel in dit tijdschrift (Juni 1894), sedert herdrukt in diens *Het letterkundig leven in Frankrijk.* Allen die zich een denkbeeld wenschen te maken van het *genre*, zij de lezing van dat stuk aanbevolen.

2 Door den heer Bédier in zijn uitstekend boek: *les Fabliaux.* Paris. 1895. 2e édition.

wikkeld, twintig jaren later met meer geleerdheid en logica door Theod. Benfey in een systeem werd gebracht, dat de middeneeuwsche *fabliaux* en boerden, de moderne daarmede samenhangende volksvertellingen en de kinder- of volkssprookjes (*märchen*) van Indischen oorsprong verklaart. De verspreiding dezer verhalen over Europa zou vooral sedert de tiende eeuw onzer jaartelling hebben plaats gehad, en voornamelijk door tusschenkomst eerst der Mohammedaansche volken, later door die der tot het Buddhisme bekeerde Mongolen. De Buddhisten zijn volgens Benfey, niet-alleen de dragers, maar ook de uitvinders geweest der Indische sprookjes en novellen-litteratuur. 'Door hun innerlijke voortreffelijkheid schijnen de Indische sprookjes bijna alles wat op ditzelfde gebied bij verschillende volken bestaan kan hebben, te hebben verdrongen'[1]. Zelfs de weinigje sprookjes die men tot nog toe niet van Indische heeft kunnen afleiden zijn *of* navolgingen van Indische modellen die eenmaal teruggevonden zullen worden, *of* uitgedacht naar analogie van Indische verhalen.

Ik zal hier niet uiteenzetten hoe de 'Indianistische theorie' gaandeweg aanleiding tot tegenspraak gaf, door de overdrijvingen harer aanhangers, bepaaldelijk van den heer Cosquin, een zeer geleerd Fransch folklorist, maar die het ongeluk had de leer tot het uiterste te drijven, en daardoor de eerste krachtige reactie uitlokte[2]. Ook behoeft in een overzicht als dit niet uitvoerig in het licht gesteld te worden hoe het probleem langzamerhand breeder en dieper geworden is. Toen Loiseleur-Deslongchamps zijn *Essai sur les fables indiennes* uitgaf had hij alleen de middeneeuwsche vertellingen, *fabliaux* en novellen, en eenige fantastische verhalen op het oog, die in schriftelijke bronnen werden aangetroffen: sedert werden

1 *Pantschatantra*, I, s. XXI fgg.; artikel in het tijdschrift *Ausland*, jaargang 1859, s. 458 (n°. 20). - Benfey nam zelf later aan dat sommige verhalen eenige eeuwen vroeger naar het Westen waren gekomen: hij wijzigde zijn systeem ietwat in dien zin sedert Liebrecht de geschiedenis naging van de christelijke bewerking van het leven van Buddha en de daarin vervatte parabelen. Gaston Paris wees sedert herhaaldelijk op Constantinopel als een voorname schakel in de keten die de Westersch-middeleeuwsche letterkunde met de Indische verbindt.

2 Von Hahn (1865), Simrock (1870) hadden reeds geprotesteerd, maar zonder veel vrucht.

meer en meer de volkssprookjes naar den voorgrond geschoven, en bleek het bovendien dat de mondelinge traditie, voor de sprookjes zoo gewichtig, ook voor de komische vertellingen, de *boerden*, niet weg te cijferen is: hoeveel van deze verhalen nog heden in den volksmond voortleven, kan men zien in de beredeneerde lijst, geplaatst achter het boek van den heer Bédier. Sprookje en vertelling behooren gelijkelijk tot het gebied der traditie, van het *folk-lore:* ieder onderzoek moet van dit feit uitgaan; zoo heeft Benfey het ook begrepen[1]. Wat op het spel staat is niet enkel een zeker aantal vertellingen in min of meer verouderde taal, die enkel de geleerden die in de middeleeuwsche letterkunde snuffelen kunnen interesseeren, het geldt de boertige volksverhalen, wier dikwijls ruwe humor toch menig gemoed heeft opgevroolijkt, de sprookjes die, in de 'beschaafde' wereld naar de kinderkamer gebannen, in meer afgelegen streken bijna het eenige voedsel zijn voor de verbeelding van millioenen van onze medemenschen, en wonderlijke of schitterende visioenen doen opstijgen in armoedige hutten[2]. De vraag naar de wording van deze produkten der fantasie interesseert niet enkel een groep vakgeleerden: zij is belangrijk voor de geschiedenis van den menschelijken geest en het menschelijk gemoed. De strijd tusschen de school van Benfey en hare tegenstanders - die trouwens tot verschillende richtingen behooren - loopt bij slot van rekening over de vraag: heeft de massa vertellingen die litterarisch bewerkt in omloop zijn of in het volksgeheugen voortleven, een algemeene beteekenis voor de ontwikkelingsgeschiedenis van den menschelijken geest, bepaaldelijk, wat betreft de sprookjes, voor dc mythologie, of zijn die verhalen slechts produkten van de individueele fantasie van Indische asceten?

De geleerden die min of meer tegen de school van Benfey krijg voeren zijn dus vooral mythologen, die, mogen zij behooren tot de school die aan natuurmythen gelooft, of tot de nieuwere, anthropologische richting van A. Lang en Gaidoz, die in de mythen, en ook in de sprookjes, overblijfsels,

1 Onder *märchen* verstaat hij op vele plaatsen zoowel de fantastische vertel. lingen (eigenlijke *märchen*, sprookjes) als de niet fantastische (boerden, novellen)-

2 Zie de schoone opmerkingen van Luzel, in de voorrede van zijn *Contes populaires de la Basse Bretagne.*

survivals ziet van vroegere sociale en intellectueele toestanden, het mogelijke doen om het volkssprookje voor hun studiën te redden. Soms komen ook de ‘Benfeyanen’ in konflikt met de klassieke filologen, maar deze strijd betreft natuurlijk slechts enkele gevallen[1]. Geheel nieuw was de poging van Bédier die, buiten ieder mythologisch systeem om, in het algemeen de Indische theorie aantastte, vooral daar waar zij het stevigst schijnt, op het gebied der realistische vertelling of novelle. Gebruik makend van enkele publikaties die na het boek van Bédier verschenen of den schrijver ontgingen, wensch ik eenige der door de voor- en tegenstanders der theorie te berde gebrachte argumenten op nieuw te bespreken.

I.

Men kan de argumenten der school van Benfey verdeelen in twee groepen: de positieve en negatieve. Een positief bewijs is voor Benfey en zijn school vooreerst de aanwezigheid van Indische en bepaaldelijk Buddhistische denkbeelden in onze Westersche sprookjes en vertellingen. Een der verdiensten van Bédier is, voor goed aangetoond te hebben op hoe zwakke gronden dit argument berust. Wat vooreerst het eigenaardig *Buddhistische* in deze verhalen betreft, zijn de verdedigers der leer (zelfs de heer Cosquin, anders zoo voortvarend) voorzichtig geworden, sedert geleerden als Senart en Kern hebben durven twijfelen aan de oorspronkelijkheid van het Buddhisme, aantoonden dat veel van hetgeen men vroeger eigenaardig Buddhistisch oordeelde, algemeen Indisch is, sedert Barth in het licht stelde welk een gering gedeelte der Indische novellenen sprookjes-litteratuur met zekerheid aan Buddhisten kan worden toegeschreven[2]. Zelfs van de zoogenoemde ‘geboorte-geschiedenissen’ die in den mond van den Buddha

1 Een uitzondering maakt de later te citeeren voordracht van wijlen E. Rohde op het Duitsche filologen-kongres van 1875, sedert opgenomen in de 2e uitgave van *der Griechische Roman* van denzelfden schrijver.

2 A. Barth, *la Littérature des contes dans l'Inde*, in het tijdschrift *Mélasine*, IV, col. 558: On s'est habitué de plus en plus à admettre comme un axiome que toute cette littérature est d'origine bouddhique. A mon avis, on ne s'exposerait guère plus en soutenant la thèse inverse d'une origine çivaïte et tantrique. Le passé de l'Inde ne se prête pas à des divisions aussi tranchées.

worden gelegd verklaart Max Müller: ‘in India, many of these stories must have existed long before the rise of Buddhism, as they exist even now, in the memory of the people’[1]. Cowell, in de voorrede van de onlangs ondernomen vertaling der groote verzameling van ‘geboorte-geschiedenissen’, laat zich uit in denzelfden zin; hij noemt vele dezer vertellingen ‘pieces of folk-lore, which have floated about the world for ages, as the stray waifs of literature,... liable everywhere to be appropriated by any casual claimant’[2]. Het eigenaardig Buddhistische is hier ver te zoeken.

En het eigenaardig-Indische? De Benfeyanen wijzen vooreerst op de overblijfsels van polygamie, zooals, in de Indische vertellingen, de vijandige verhouding tusschen twee vrouwen van denzelfden man, in Europeesche verhalen vervangen door strijd tusschen schoonmoeder en schoondochter, een toestand die minder natuurlijk zou zijn. De Heer Bédier antwoordt met recht dat men niet alleen in Indië gewoonten van veelwijverij vindt; men kan er bijvoegen, dat in sommige landen bv. in China, de verhouding tusschen schoonmoeder en schoondochter bepaald vijandig is, de tweede als een soort slavin der eerste beschouwd wordt, en dat deze toestand ook elders kan hebben bestaan en sporen nagelaten in populaire vertellingen. Verder wordt aangevoerd de in zoovele sprookjes voorkomende episode der voor bewezen weldaden dankbare dieren, die aan de Indische, bepaaldelijk Buddhistische dierenbescherming zou herinneren. Dit argument kan als geheel afgedaan beschouwd worden sedert A. Marx een vrij dikke verhandeling schreef over verhalen van deze soort aangetroffen in de klassieke Grieksche letterkunde[3]. Op een derde bewijs, sporen van geloof aan zielsverhuizing, komen wij straks terug. Over het algemeen is de uitslag van het onderzoek naar bepaald Indische gebruiken of voorstellingen teleurstellend; en hoe kon het ook anders?

Om een algemeen succes te hebben, om zich naar Oost

1 *The Gataka-mâla* by Ârya-Sûra, transl. by Speyer, preface p. XIII.
2 *The Jâtaka*, I, p. VII.
3 A. Marx, *Griechische Märchen von dankbaren Tieren.* Stuttgart 1889 (Heidelberger dissertatie).

en West, Noord en Zuid te verspreiden, moet een vertelling op zeldzame uitzonderingen na, volgens de opmerking van Bédier, een algemeen-menschelijk karakter bezitten: zoodra een verhaal te nauw aan de leer van een bestaande religie is vastgehecht, te veel samenhangt met zeer eigenaardige zedelijke opvattingen kan het bij andersdenkenden bezwaarlijk opgang maken. Een verhaal, uitgedacht om een bepaalde leer van het Buddhisme te veraanschouwelijken, boeit alleen Buddhisten en heeft veel kans alleen te blijven leven in de Buddhistische letterkunde.

Het andere groote positieve argument der school is het niet te loochenen feit dat, voor een groot aantal onzer vertellingen, Indië de oudste schriftelijke redactie bezit die wij kunnen aanwijzen. Het is dit feit dat, naar de uitdrukking van Benfey, de vraag maakt tot een *quaestio facti*, zoodat de door hem aangegeven oplossing, meent hij, algemeen aangenomen zal worden, zoodra is aangetoond dat onze traditioneele litteratuur inderdaad aan Indische bronnen ontleend is.

Ook wat dit punt betreft kan ik naar het boek van Bédier verwijzen. Met groote scherpzinnigheid toont hij aan dat de groote Göttinger orientalist en zijn volgers niet genoeg onderscheiden tusschen een aantal feiten: uit het, door niemand betwiste feit van den Indische oorsprong van zekere *bundels* vertellingen en fabelen, in de middeleeuwen in omloop, trekken zij konklusies betreffende de op zich zelf staande in het Westen aangetroffen verhalen, verhalen die, het is thans algemeen aangenomen, door de middeleeuwsche *vinders* in de meeste gevallen aan de mondelinge overlevering ontleend werden, niet aan een schriftelijke redactie[1]. En dan, een verhaal wordt aangetroffen in een Indische verzameling, ouder dan eenige Europeesche: bewijst dit feit op zich zelf dat het verhaal ook op Indischen bodem ontstaan is? Benfey-zelf nam aan dat AEsopische fabelen in Indië bekend, verwerkt, en in Indische verzamelingen opgenomen werden. Ontleenden de Indiërs fabelen aan het Westen, dan konden zij ook andere geestes-produkten ontleenen. De Indische verzamelingen, ouder dan eenige bewaard gebleven Westersche, be-

1 In sommige gevallen waarin een op zich-zelf-staand *fabliau* een verhaal bevat ook vervat in de vertaling van een Indische verzameling, kan het *fabliau* niet aan die vertaling ontleend zijn omdat het ouder is.

wijzen ons den grooten dienst aan te toonen dat op een gegeven tijdstip een gegeven verhaal in Indië in omloop was; maar verstrekken zij daarom aan zulk een verhaal een certificaat van Indischen oorsprong? De zoo even geciteerde volzin van Cowell over ‘pieces of folk-lore which have floated about the world for ages’ geeft veel te denken. Een konkreet voorbeeld: een Indische verzameling, de *Zeventig Vertellingen van een Papegaai*, bevat de oudste schriftelijke redactie van een gedeelte van het thema van Molière's *Médecin malgré lui*; is het nu zeker dat dit thema in Indië is uitgedacht? In zijn geheele, van zooveel vernuft en geleerdheid getuigende inleiding op het *Pançatantra* redeneert Benfey, zoo lang het sprookjes of novellen, geen fabelen geldt, alsof geen twijfel bestond. Toch is twijfel mogelijk: Gaston Paris, overigens een aanhanger der theorie, wees[1] op de mogelijkheid van ontleening door de Indiërs in bepaalde omstandigheden; A. Weber toonde een geval aan waarin het kader van een Indischen bundel hem toescheen ontleend te zijn aan een niet-Indische fictie.[2]

De twijfel zou zijn opgeheven indien de school van Benfey haar negatief argument kon volhouden: in het Westen kende men geen sprookjes, geen vertellingen, vóór de import der Indische in den loop der middeleeuwen. Wilhelm Scherer, de Germanist, een ijverig voorstander der leer, bestreed in zijn studie over Jacob Grimm de meening der gebroeders Grimm dat in de volkssprookjes sporen van zeer oude mythologische voorstellingen te vinden zouden zijn; hij stelde zich geheel op Benfey's standpunt, en schreef in 1863 wat hij in 1885 liet herdrukken[3]: ‘Die ältesten Märchen die wir besitzen sind nicht älter als das zehnte Jahrhundert; und was etwa vor dem zehnten Jahrhundert au europäischen Märchen vorhanden war, wissen wir nicht.’ Men herkent in deze woorden den filoloog, gewoon zich te bedienen van preciese voorstellingen en vast bepaalde datums.

1 *La Poésie du moyen âge*, 2e série: (Les Contes orientaux dans la littérature française) p. 88.
2 De troon van Koning Vikramâditya in de *Vertellingen van den Troon* zou ontleend zijn aan Joodsche verhalen over den troon van Salomo. Weber, *Indische Studien*, XV.
3 W. Scherer, *Jacob Grimm*, Berlin, 1885, s. 111.

Heeft Scherer, het probleem enkel van de middeleeuwsche zijde bekijkend, willen zeggen dat men geen opteekening vindt van Germaansche (en Romaansche) sprookjes, ouder dan de tiende eeuw, dan heeft hij gelijk, maar bewijst niet veel: ieder weet hoe arm aan dokumenten de eerste eeuwen der middeneeuwsche letterkunde zijn, hoe schaars de bronnen er vloeien. Waar zooveel verloren is gegaan of nimmer op schrift werd gebracht wat toch in het geheugen des volks moet geleefd hebben, is het geen wonder dat wij geen 'märchen' van die 'duistere eeuwen' bezitten. Scherer had zelfs zijn datum gerust een paar eeuwen lager kunnen plaatsen. Wilde de Germanist evenwel zeggen dat er geen oudere sprookjes zijn dan die welke, volgens de voorstellingen van Benfey, zich uit Indische verzamelingen gedurende en na de tiende eeuw over Europa verbreidden, dan is zijn stelling onhoudbaar. Zeker, de Indische *verzamelingen* van sprookjes en vertellingen zijn de oudste die ons bewaard bleven: maar de onderzoekingen der filologen hebben ons geleerd dat, bij de volken der klassieke oudheid, en ook bij de Oostersche volken die aan de Grieksch-Romeinsche beschaving vooraf gingen, sprookjes en *fabliaux* en novellen te vinden waren.

Wij bezitten een Latijnsche vertelling van de tweede eeuw onzer jaartelling, die zich aankondigt als een sprookje, begint als een sprookje ('Er was eens in een stad een koning en een koningin....') en rekent men het mythologisch en allegorisch bijwerk, dat voor rekening van den redactor komt, niet mede, wat het algemeene beloop der handeling en bepaalde episodes aangaat, samenvalt met een geheele groep moderne volksvertellingen: het is Apeleius' geschiedenis van Amor en Psyche. Het gedwongen samenleven der heldin met een geheimzinnig wezen, haar aanvankelijk geluk, haar overtreding van een uitdrukkelijk verbod, haar jammer en zwerven die er het gevolg van zijn, haar lijden in den dienst der moeder van den wonderbaren bruidegom, die haar allerlei werken laat volbrengen, waarbij zij door dieren geholpen wordt - Friedländer heeft in zijn *Sittengeschichte Roms* reeds voor bijna veertig jaren aangetoond dat dit alles en nog veel meer wordt teruggevonden in *märchen* die in onze eeuw van Noorwegen tot Indië zijn opgeteekend. Heeft ooit een vertelling den naam van volkssprookje verdiend, het is dit ver-

haal, bij Apuleius door een oude vrouw gedaan om een meisje, dat in handen van roovers gevallen is, eenige oogenblikken troost en afleiding te bezorgen.

Hier komen de Benfeyanen tusschenbeide, met den heer Cosquin aan het hoofd. Volgens hem is de vertelling een echt sprookje, niet door Apuleius verzonnen, maar zij komt uit Indië en is van Buddhistischen oorsprong. - Bewijs? Vooreerst de dieren die de arme, door Venus vervolgde Psyche komen helpen. Wij zagen boven dat de school van Benfey van dit bewijs moet afzien. - Voorts heeft de heer Cosquin, met groote scherpzinnigheid zich beroepend op vertellingen die tot dezelfde groep behooren, en op half uitgewischte sporen in het verhaal van Apuleius-zelf, uitgemaakt dat de held van het sprookje, die eerst Psyche van haar ouders opeischt en haar later nachtelijke bezoeken brengt, oorspronkelijk niet Amor was, maar een fantastisch wezen, dat zich in een monsterachtige dier-gestalte vertoonde (in het Grieksch-Romeinsche sprookje als een slang) en eerst in den nacht zijn ware menschelijke gedaante aannam. Hierbij denkt de heer Cosquin aan de Buddhistische leer der zielsverhuizing[1]. Maar vooreerst is deze leer niet uitsluitend Buddhistisch of Indisch, maar wordt zij bij zeer verschillende volken aangetroffen, en dan hebben wij in dit geval niet te doen met eigenlijke zielsverhuizing, maar met een afwisselend mensch- en dier-bestaan, uit de voorstelling van den weerwolf algemeen bekend, met een conceptie die samenhangt met blijkbaar zeer oude, over geheel de aarde verspreide animistische voorstellingen en bijgeloovigheden. Men voege hierbij dat, als Amor Psyche alleen 's nachts bezoekt en hij haar verbiedt pogingen aan te wenden om hem te zien te krijgen, men dit met A. Lang zeer ongedwongen verklaren kan als een primitieve, bij vele volken gebruikelijke huwelijksetikette; dat in Indië een sprookje aan het verhaal van Apuleius beantwoordend, wel is aangetroffen, maar eerst in onzen tijd, in den mond des volks, zoodat het argument der ‘oudste redactie’, goed of slecht, ditmaal ten gunste van het Westen uitvalt; en ten slotte, dat de volgers van Benfey in dit geval, ten einde aan den meester getrouw te blijven, moeten

1 *Contes populaires de Lorraine*, I, p. XXXII.

aannemen dat de import van een Indisch verhaal in het Westen heeft plaats gehad lang vóór die beroemde tiende eeuw, lang zelfs vóór het begin der middeleeuwen, daar Apuleius in de tweede eeuw onzer jaartelling schreef, en men bovendien, om de verschijning van *Amor en Psyche* als volkssprookje te verklaren, moet aannemen dat het verhaal, vóór het in den roman van den *Ezel* werd opgenomen, reeds geruimen tijd in de antieke wereld had rondgezworven.

Moeilijker nog wordt de taak van de voorstanders der Indische theorie bij de behandeling van de Egyptische vertelling der *Twee Broeders.* Wij hebben hier een verhaal dat ongeveer dertien eeuwen ouder is dan onze jaartelling, eeuwen ouder dan het Buddhisme, en waarin de *folklorist*, tot zijn niet geringe verbazing (de heer Cosquin leverde zelf het bewijs) episoden terug vindt die hem troffen bij het doorbladeren van verzamelingen moderne sprookjes. Allerlei oude kennissen vindt men hier terug (om niet te spreken van de geschiedenis van Jozef en de vrouw van Potifar, die, onder andere namen, het verhaal opent): vooreerst de vlucht, gedurende welke de vervolgde persoon op bovennatuurlijke wijze hinderpalen doet ontstaan die zijn vervolgers tegenhouden en dwingen van hun voornemen af te zien: zoo verschijnt, in het Egyptisch verhaal, plotseling een rivier vol krokodillen, waarachter de vervolgde zich in veiligheid stelt. Dan het zoeken naar de dame aan welke een wonderschoone haarlok heeft toebehoord, die den Nijl is komen afdrijven (vgl. talrijke moderne sprookjes en de Tristansage). En ten slotte - wij noemen slechts voorbeelden - de metamorfoze: een boosaardig persoon wil een onschuldige verderven en dooden; maar deze komt, ondanks alle pogingen, telkens weder, als dier of plant te voorschijn, en overwint ten laatste zijn vervolger. De aanwijzing van deze parallelen is een van de beste studiën van den heer Cosquin: maar deze zelf kan het zich niet ontveinzen dat zijn belezenheid hem hier parten speelt, en hij poogt, door allerlei vage gissingen, dit lastige feit, het Egyptische verhaal, in overeenstemming te brengen met zijn theorie.

Wij hebben hier, in de Oudheid, twee vertellingen, waarvan de eene slechts door niet steekhoudende argumenten en gedwongen kombinaties voor Indië kan worden gewonnen,

de andere door haar datum alle pogingen in dien zin terug wijst. Bestonden deze twee sprookjes in de Oudheid, dan moeten er andere hebben bestaan. Inderdaad verhaalt Tertullianus, de Afrikaansche Kerkvader, op een plaats die aan de scherpzinnigheid der gebroeders Grimm niet ontgaan is, dat de antieke kindermeiden, wanneer de aan haar zorg toevertrouwde kleinen niet slapen konden, hun verhalen opdischten vol van allerlei fantastische bizonderheden, waarvan de Kerkvader een paar opnoemt. Een dezer trekken, 'de toren der heks (*lamia*)', is door de Grimms vernuftig vergeleken met een verhaal in hun eigen verzameling, - *Rapunzel* - waar een mooi meisje inderdaad door een booze heks in een hoogen toren wordt gevangen gehouden. Al deze antieke vertellingen zijn, in den sprookjesvorm, voor goed verloren; maar wat wij weten geeft ons vasten bodem onder de voeten; de antieke novellen en 'boerden' vooreerst ter zijde leggend, willen wij zien of het niet mogelijk zou zijn sporen te vinden van andere *märchen* die in de Oudheid bestaan kunnen hebben[1].

II.

Wenden wij ons daartoe in de eerste plaats tot de heldenpoëzie en heldensage. Een verschijnsel dat door de vergelijkende studie van volkslitteratuur, volkspoëzie en *folklore* meer en meer in het licht wordt gesteld is het nauwe verband dat bestaat tusschen volkssprookje en epische poëzie, vooral de jongere vormen van deze. Het schijnt wel dat dit zoo moet worden opgevat dat het epos in vele gevallen partij trekt van de thema's van het volkssprookje, ze uitbreidt en verwerkt. Zoo ging het in de middeleeuwen: ik verwijs naar G. Paris' vernuftige bewijsvoering dat, in het vroolijke gedicht over de pelgrimstocht van Karel den Groote naar Jerusalem, het geheele uitgangspunt en wat betrekking heeft op Charlemagne's wedijver met den Keizer van Constantinopel aan een oud volksverhaal ontleend is dat in verschillende litteraturen wordt aangetroffen. *Berte aux grands pieds*,

1 In hetgeen volgt, bepaal ik mij tot enkele voorbeelden, vooral tot die welke door den heer Bédier slechts in het voorbijgaan of in het geheel niet worden vermeld.

een ander Fransch heldendicht, is een uitwerking van het alom verspreide sprookje van de *Ondergeschoven Bruid.* Wij mogen aannemen dat in de Oudheid hetzelfde verband zal hebben bestaan. En inderdaad zijn onderzoekers van zeer verschillende richting op dit gebied tot verrassend overeenstemmende resultaten gekomen.

Ik vermeld hier slechts even de talrijke moderne *märchen* die het thema behandelen van een éénoogigen, menschenetenden reus die door het menschenkind dat in zijn macht raakt wordt bedrogen en van zijn oog beroofd: dat van deze sprookjes vele er logischer uitzien en beter in elkander zitten dan de overeenkomstige Polyphemus-episode der *Odyssee*, is reeds aangetoond door Wilhelm Grimm. - Het thema van de laatste zangen der *Odyssee*, de terugkomst, na jaren zwervens, van den held, op een wonderschip der Phaeaken, juist op het oogenblik dat de getrouwe Penelope gedwongen kan worden haar hand aan een ander te geven, is eveneens het thema van verschillende volkslegenden en volksliederen, Oostersche en middeleeuwsche. De schoonste middeleeuwsche bewerking is die van Boccaccio (voorlaatste verhaal van den *Decamerone*) waar Sultan Saladijn de rol speelt die in de *Odyssee* door de helpende Phaeaken, in de overige middeleeuwsche bearbeidingen door den Booze, in moderne sprookjes door den ‘dankbaren doode’ (vgl. over dit thema later) wordt vervuld. In hoever deze verhalen afstammen van de *Odyssee*, in hoever zij teruggaan, als G. Paris vermoedt, tot een ouder legendarisch verhaal dat hetzelfde thema behandelde, kan hier niet worden nagegaan[1].

Een held die een moeilijke taak heeft te volbrengen is ten einde raad: met eigen middelen kan hij zich niet redden. Daar worden de vogelen des hemels bijeengeroepen, en de laatstaangekomene der gevleugelde raadgevers verschaft de gewenschte inlichting. Deze episode, die in vele sprookjes terug keert, werd reeds door Von Hahn teruggevonden in de avonturen van Melampus, een der oudste Grieksche heldensagen. En de taak die Melampus op zich heeft genomen - de genezing van iemand die voor een liturgisch

1 Vgl. Spletstösser, *Der heimkehrende Gatte*, Berlin, 1899. Ik hoorde als kind een Maleisch verhaal van dezen type te Batavia.

vergrijp met een schijnbaar ongeneeslijke kwaal gestraft wordt - komt voor in een Bretonsch sprookje, door Luzel uitgegeven (I, 131, 137) lang nadat Von Hahn dit scheef.

Het volgend voorbeeld is door A. Lang uitvoerig besproken in zijn *Custom and Myth:* het verdient hier de aandacht omdat de Indische theorie er direkt in gemengd is. In vele sprookjes vindt men het volgend thema: de held, een jong mensch, even mooi als ondernemend, valt, door een samenloop van omstandigheden, in de handen van een boosaardig wezen: reus, menscheneter, toovenaar, in sommige moderne Europeesche lezingen Zijne Helsche Majesteit in eigen persoon. Gelukkig ontmoet hij de dochter van het monster, die aanstonds op den held verliefd raakt; de vader geeft zijn toestemming tot het huwelijk, op voorwaarde dat de jonge man allerlei werken ten uitvoer zal brengen die zijn krachten te boven gaan. *De dochter staat hem evenwel bij met haar tooverkracht*, zoodat de held volkomen slaagt. Nu volgt, in de verschillende verhalen verschillend gemotiveerd, de *vlucht* der jonge lieden: door den vader vervolgd weten zij door verschillende listen zich te redden. In verschillende lezingen vindt men een slot, waarin de held, eenmaal bij zijn ouders aangekomen, het meisje vergeet en verwaarloost, tot zij weder een middel vindt om zich met hem te verbinden. - Op dit besluit na vindt men het verhaal in Indië, in Somadeva's groote verzameling (vertaling van Tawney I, 358 vgg.) en de naïeve vorm bewijst dat de Indische lezing, direkt of indirekt, de echo is van een echt volkssprookje. Benfey nam dan ook zonder aarzeling den Indischen oorsprong van deze geheele groep verhalen aan. Veel juister zag buiten kijf Von Hahn, die, in zijn *Griechische und Albanesische Märchen*, het thema in verband bracht met de sage van Jason en Medea: Medea die Jason met haar toovermacht tegen haar vader bijstaat en later met hem vlucht. Hier hebben wij, van de vijfde eeuw vóór Chr. af, samenhangende opteekeningen, die ons doen zien dat ons thema, bepaaldelijk wat betreft de hulp door de heldin aan den held ontleend, diens triomf en de vlucht van het paar, tot het oudste bestanddeel der Grieksche sage behoort. Aan den anderen kant kunnen de sprookjes, het Indische en de moderne, moeilijk van de Argonautensage afstammen, daar de geheele

zeetocht, in die sage met de Medea-episode samengeweven, in de volksverhalen ontbreekt. De sprookjes schijnen ouder, eenvoudiger dan de sage. In ieder geval stuit de Indische theorie hier weder op het bezwaar dat de Westersche schriftelijke redactie de oudste is: Somadeva, die in de elfde eeuw onzer jaartelling schreef, volgde waarschijnlijk, ook voor dit verhaal, een oudere kompilatie, die nog niet teruggevonden is, maar deze wordt, naar mij voorkomt, door de Indianisten niet vroeger geplaatst dan de eerste eeuwen onzer jaartelling: de Westerlingen kunnen hier met litterarische monumenten voor den dag komen, die minstens een halfduizend jaar ouder zijn dan de eerste Indische opteekening.

Nevens de heldensage[1] kan de onderzoeker voor de kennis van het *folklore* der Oudheid, andere bronnen raadplegen. Men stelle zich eens voor dat de geheele novellen-litteratuur der middeleeuwen en der Renaissance ware ondergegaan, dat de sprookjes aan welke Straparola en Basile een litterarischen vorm gaven, even spoorloos verdwenen waren als de vertellingen van Boccaccio en Bandello: eenige studie en nadenken zouden ons in staat stellen een gedeelte van het verlorene in het leven terug te roepen. Sommige vertellingen zouden bij nader onderzoek blijken bewaard te zijn gebleven in anekdoten-verzamelingen, vastgehecht aan den naam van historische personen, andere zijn teruggevonden als uitgewerkte thema's van meer omvangrijke verhalen; andere eindelijk konden worden nagespoord in het drama van Shakespeare, van Calderon, van Molière. Wij kunnen zelfs verwachten dat hier de overeenkomst nog treffender zal zijn dan in de vorige gevallen, omdat de sprookjes, die oude en dikwijls bizarre produkten der volksverbeelding, in geval van latere opteekening door romanschrijvers of kompilatoren, minder behoefte hadden aan omwerking en opknapping, dan toen zij werden opgenomen in het kader der grootsche en harmonische Grieksche heldensage.

1 Als andere voorbeelden noem ik nog de sage van Perseus, vgl. Hartland, *The Legend of Perseus*, London, 1895, 3 vol., en die van Peleus, door Mannhardt behandeld in zijn *Antike Wald- and Feldkalte.* Het ontging Mannhardt niet (zie blz. 78 van zijn boek), dat het resultaat waartoe hij kwam in strijd was met de theorie van Benfey, en dit is des te merkwaardiger, omdat, zooals W. Scherer in zijn levensbericht van Mannhardt verhaalt, deze vroeger in de kringen der Germanisten propaganda had gemaakt voor Benfey's denkbeelden.

Men neme het dan eens schrikwekkend, dan weder vrolijk uitgewerkte thema van het jongmensch dat door een vertoornde heks in een dier, ezel of aap of hond, enz. gemetamorfozeerd wordt, maar in zijn dierenhuid zijn menschelijk verstand behoudt, en eindelijk weder in zijn natuurlijke gedaante voor den dag komt. Men vindt dit verhaal in moderne sprookjes, in de *Duizend en één Nacht* (*Geschiedenis van den tweeden kalender* en *Geschiedenis van Sidi Noeman*), in Indië tweemaal in Somadeva's verzameling (Tawney, II, 135, 168). Geheel en al omgewerkt tot een grap vormt het verhaal het kader van Apuleius' *Ezel.* De antieke redactie is hier minstens even oud als de Indische.[1]

Wie zou verwachten antiek *folklore* te vinden in Philostratus' verhaal der mirakelen van Apollonius van Tyana? Toch is één dier mirakelen - de geschiedenis van een beeldschoone vrouw, die, door een jongmensch van Corinthe onderweg ontmoet, voortaan met hem samenwoonde, hem rijk en gelukkig maakte, tot zij door den wonderdoener van Tyana ontmaskerd werd als een fantastisch wezen, een *lamia* - te vergelijken zoowel met een Armenisch sprookje, waarvan Benfey de analyse gaf (*Pantsch.* I 256) als met sommige vormen der Melusine-sage. In deze vertellingen wordt de katastrophe hierdoor veroorzaakt, dat de heldin eigenlijk een slangenvorm heeft en ten slotte als slang voor den dag komt. In de redactie van Philostratus komt dit niet voor; maar een korte aanduiding aan het slot doet vermoeden, dat in het populaire verhaal, dat de Grieksche rhetor gebruikte, dit wel degelijk het geval was; en zoo heeft Keats, die in zijn *Lamia* dit thema uitwerkte, het ook begrepen.

Het is eveneens in een werk uit de latere oudheid, dat de heer Gaidoz den aanvang terugvond van een in Europa zeer verbreid sprookje, in de Fransche verzamelingen bekend als *Jean de l'Ours:* dat van een menschelijk kind dat eigenlijk de zoon is van een wild dier (meest: een beer). De mythologische kompilator Antoninus Liberalis bewaarde ons de antieke redactie dezer vertelling, die zulk een wild en primitief karakter draagt.

De moderne onderzoeker die het *folklore* der oudheid wil

1 Vlg. Prof. Van der Vliets artikel in *de Gids* van Juni 1894: *Ezelsproken*

terugvinden, kan, behalve bij de Grieksche sofisten en kompilatoren, ook aankloppen bij de schrijvers der Joodsche apokriefen-litteratuur. Zeer verbreid, als sprookjes-thema, is de geschiedenis van het meisje, dat steeds op nieuw uitgehuwelijkt, steeds haar bruidegom in den eersten huwelijksnacht door een demonisch wezen ziet dooden, tot een held, met bovennatuurlijke hulp, er in slaagt den demon te overwinnen, en de gelukkige man der bruid te worden. Naar Benfey heeft opgemerkt, komt het verhaal in Indië in verschillende lezingen voor, maar Benfey was onbekend hetgeen sedert door verschillende geleerden in het licht werd gesteld, dat wij in het boek *Tobias* dit verhaal terugvinden, omgewerkt tot een vromen Joodschen familieroman. In de primitieve vertelling is de beschermer van den held de schim van een doode, aan wiens onbegraven of mishandeld lijk de held de laatste eer had bewezen: van deze voorstelling is in de Indische verhalen niets overgebleven, het boek *Tobias* bevat er flauwe sporen van, die volkomen duidelijk worden door vergelijking met in onze eeuw opgeteekende sprookjes; aardig bewijs dat de mondelinge overlevering soms getrouwer is dan de schriftelijke. Hoewel de datum van het boek *Tobias* nog niet voldoend schijnt vastgesteld, kan het moeilijk jonger zijn dan de verzamelingen die de veel minder goed bewaarde Indische lezingen bevatten; en daar de Joodsche roman ontstond onder Perzische en Babylonische invloeden, wijzen in dit geval de historische kombinaties West-Azië, niet Indië aan als het land waar de zoo merkwaardige vertelling zich het eerst vertoont.

Evenzoo kan men zich afvragen of er geen historisch verband bestaat tusschen de Bijbelsche geschiedenis van Simson en Delila en de moderne sprookjes, waar een reus aan een vrouw, die hij lief heeft en die hem verraadt, te kennen geeft in welk voorwerp zijn ‘leven’ of zijn ‘ziel’ verborgen is, evenals de kracht van Simson in zijn haarlokken. Niet alleen vinden wij, zooals Wilken in een vermaard gebleven artikel aantoonde, dezelfde animistische voorstellingen als basis van de Simsonsage zoowel als van moderne vertellingen, maar het beloop van deze laatste, het drama dat tusschen den reus en zijn beminde wordt afgespeeld, komt zoo treffend overeen met de geschiedenis van den ondergang van den

Israelitischen richter, dat het zeer de vraag is of hier niet aan iets meer dan louter toeval gedacht moet worden.[1]

Om te eindigen met een laatste Aziatisch voorbeeld, ditmaal Klein-Aziatisch en in klassiek gewaad tot ons gekomen: In hoeveel sprookjes vindt men niet den armen drommel, die in de wereld vooruit komt, omdat het toeval hem een talisman in handen speelde, waarvan hij eerst de waarde niet vermoedde? Het is de geschiedenis van Fortunatus met zijn wonderhoed, van Aladdin met zijn wonderlamp, maar ook van Gyges met zijn onzichtbaar makenden ring, den ring die van den armen herdersjongen een koning van Lydië maakte, en wiens historie ons bewaard bleef bij Plato. Zeer waarschijnlijk hebben wij hier, naar Friedländers vermoeden, een oud volkssprookje, vastgehecht aan de geschiedenis van een Klein-Aziatisch koningshuis, door de Grieken oververteld en door Plato wijsgeerig geëxploiteerd.

III.

Sommige der behandelde verhalen deden ons de grens naderen die het sprookje van de novelle scheidt. Op dit nieuwe terrein heeft het onderzoek minder bezwaar, er is meer overgebleven en minder te reconstrueeren.

Men kan zeggen dat Egypte, dat ons het oudste sprookje bewaarde, ons ook de oudste ‘boerde’ gaf. Na den jammer van een bedrogen echtgenoot schijnt het dat niets zoozeer den volkshumor heeft opgewekt als de vergeefsche pogingen die een eigenaar aanwendt om zijn goed tegen een handigen dief te beschermen: geschiedenissen van gauwdieven vindt men in de meeste verzamelingen van volksverhalen. De door Herodotus opgeteekende geschiedenis van Koning Rhampsinit, wiens schatkamer door twee broeders, zoons van zijn eigen architekt nog wel, regelmatig geplunderd wordt; die den eenen broeder weet te betrappen en zich nu van diens lijk en van de onderstelde pieteit van den levende voor den doode poogt te bedienen om ook den tweeden dief te doen vatten; die moet ondervinden hoe dezelfde man die de schatkamer plunderde

1 Vgl. Wilkens artikel *de Simsonsage*, *Gids*, April 1888; G. Paris in *Revue Critique*, 1868, I, 4, noot. Indisch verhaal van dezen type bij Somadeva, vert. van Tawney, I 70, II, 487.

ook het lijk van den medeplichtige aan de gerechtsdienaars wist te ontfutselen; die ten einde raad de schoonheid van zijn eigen dochter als lokaas bezigt om den onverlaat machtig te worden, wederom te vergeefs, zoodat hij, ten laatste, geen ander middel weet om zijn schatten in veiligheid te stellen dan van den dief zijn schoonzoon te maken - deze geheele geschiedenis is blijkbaar niets anders dan een Egyptisch *fabliau*, waarin het scabreuse element, in de episode van de Koningsdochter, niet ontbreekt, *fabliau* dat werd vast geknoopt aan den naam van een koning, en door *ciceroni* van het Nijlland als ware historie aan den 'vader der geschiedenis' oververteld. Gedeeltelijk vinden wij het verhaal terug in de *Duizend en één Nacht* als de geschiedenis van Ali Baba die, veel fatsoenlijker dan de held van Herodotus, niet de schatkamer van een koning, maar de bergplaats van een rooverbende besteelt, en, oneindig beter bewaard, vooreerst in twee Indische en dan in verschillende middeneeuwsche redacties: de merkwaardigste en die het best den echten volkstoon trof is de meesterlijke midden-nederlandsche vertelling *de Dief van Brugge*, die tot ons gekomen is in een Nederduitsch afschrift; men kan er bijvoegen Boccaccio's brutaal-realistisch verhaal van den stalknecht van Koning Agilulfo (*Decamerone* III 2) dat kennelijk een geniale omwerking is van de episode van de prinses, zooals die in de middeleeuwsche lezingen en ook in moderne volkssprookjes voorkomt: die volkssprookjes, in onze eeuw in verschillende landen opgeteekend, hangen blijkbaar samen met den vorm van het verhaal die in de middeleeuwen in omloop was. Voor die moderne vertellingen is dus aan een direkte ontleening uit Herodotus niet te denken, en daar er redenen te over zijn om deze hypothese evenzoo af te wijzen wat de Indische en middeleeuwsche lezingen bevat, blijft de eenige mogelijke verklaring dat een overoude Egyptische vertelling (Maspéro toonde aan dat het verhaal in Egypte ontstaan moest zijn en niet ontleend werd) in de volksoverlevering bewaard bleef.

Mieux vaut goujat debout qu'empereur enterré is de cynieke moraal waarmede La Fontaine zijn *Matrone d'Ephèse* besluit. La Fontaine ontleende zijn *conte* aan de vertelling die voorkomt in den roman die op naam gesteld is van Petronius, denzelfden Petronius die door *Quo vadis* maar al te bekend

werd. Te recht of ten onrechte toegeschreven aan dien Petronius, wordt toch de roman algemeen als het werk van een tijdgenoot van Nero beschouwd, en de vertelling van het *Weeuwtje van Ephesus*, die, ten einde het leven van haar nieuwbakken minnaar, den soldaat, te redden, het lijk van haar pas nog met heete tranen beweenden man aan het kruis hangt, is een echt *fabliau*, een echte *boerde*, die ons dan ook als zoodanig wordt aangeboden. Dat het hoofdthema der conceptie wordt teruggevonden, duidelijk herkenbaar onder allerlei fantastisch bijwerk, in een Chineesche novelle, is zeker een van de merkwaardigste resultaten van de vergelijkende litteratuurgeschiedenis; even merkwaardig is de overeenkomst tusschen de Chineesche novelle, waarin de man, die slechts schijndood was, door toovermacht weder levend wordt en zich wreekt, met een door de gebroeders Grimm in Duitschland opgeteekend dierensprookje. Aan een Indischen oorsprong van deze groep verhalen te denken[1] verbiedt ons de omstandigheid dat de vertelling in de Indische verzamelingen ontbreekt en dan de overweging dat het verhaal moeilijk kon ontstaan in een land waar het de gewoonte is de lijken niet te begraven, maar te verbranden, waar dus het geheele thema van de bij het lijk van haar man wachthoudende vrouw een onmogelijkheid was.

De stad waar Petronius' novelle speelt, Ephesus, brengt ons in het Grieksche Klein-Azie, en doet aanstonds denken aan die ‘Milesische verhalen’ van Aristides, zoo algemeen bekend dat bij de latere Romeinen ieder lichtzinnig en scabreus verhaal een ‘Milesische vertelling’ heette. Uit Grieksche bronnen, welke dan ook, putte, even als Petronius, waarschijnlijk Apuleius voor de handvol novellen, ernstige en komische, die hij in zijn *Ezel* heeft opgenomen. Van deze laatste vindt men er één (ik reken de navolgingen van den humanist Boccaccio, die tot den tekst van den Latijnschen romanschrijver terugging, niet mede) in de middeleeuwsche traditie terug: de geschiedenis van het bij toeval gevonden kleedingstuk dat

1 Deze hypotheze wordt verdedigd door Ed. Grisebach, in zijn overigens geestig boekje *die Treulose Wittwe* (Weenen, 1873, sedert herhaaldelijk herdrukt). De Indische vertellingen die G. citeert behooren tot een geheel andere groep voorstellingen. Vgl. Rohde, *Kleine Schriften*, II, 191.

een ongelukkigen echtgenoot - te recht - doet twijfelen aan de deugd zijner wederhelft, tot men door een list den man aan het verstand brengt dat de vondst niets kwaads beduidt en de goede Sganarelle zich weder met zijn vrouw verzoent. Toespelingen op dergelijke incidenten vindt men, zooals E. Rohde en Bédier aantoonden, reeds bij Aristophanes: wij kunnen veronderstellen dat talrijke verhalen van die soort in de Oudheid bestaan hebben en verloren gingen.

Soms vindt men dergelijke vertellingen, even als sprookjes, onder de vermomming eener historische anekdote terug bij kompilatoren der latere Oudheid. Een bekend novellen-motief is de geschiedenis van den slimmen minnaar die, door de rol van een engel of goddelijk wezen te spelen, de gunst weet te veroveren eener vrome maar al te naieve dame (type: *Decamerone*, IV, 2). Ook hier wezen Rohde en Bédier aan dat de weinig stichtelijke historie reeds te vinden is in de brieven die door een rhetor der latere Oudheid op naam zijn gesteld van den redenaar AEschines.

Een dol jaloersche man heeft een mooie vrouw, en een minnaar weet door een list de vrouw machtig te worden: dat is het thema van tallooze vertellingen, maar in een eigenaardige groep verhalen is de list deze: de aanbidder betrekt een huis, grenzend aan dat hetwelk door den jaloerschen man bewoond wordt, knoopt kennis met hem aan en laat, door een geheimen doorgang dien hij laat maken, de vrouw bij zich komen. Ten huize van den minnaar stelt men nu den man zijn eigen vrouw voor als ware zij die van den gastheer; dit spel wordt herhaald, waarbij men zorg draagt dat de man, weêr thuis gekomen, zijn wederhelft steeds rustig in haar kamer vindt zitten: ten laatste ziet de bedrogene zijn buurman en buurvrouw vertrekken, en bemerkt te laat dat het zijn eigen vrouw was die met haar minnaar vluchtte. Op dezelfde wijze wordt in Plautus' *Miles Gloriosus* een slaaf, aan wien door zijn meester, een waren Sir John Falstaff der Oudheid, de bewaking van een uit Athene weggetroonde minnares was opgedragen, door den *amant de coeur* van het meisje bedot, en ofschoon in het blijspel van Plautus de handeling ingewikkelder is dan in de vertelling, komt het slot, de ontvoering der minnares, weder overeen. Men vindt het verhaal in de *Duizend en één Nacht*, in de middeleeuwsche

zoo gezegde ‘westersche’, redacties der *Zeven Wijze Meesters*, in moderne sprookjes, en daar al deze verhalen eenvoudiger zijn dan de intrigue van de oud-Romeinsche komedie, kunnen zij moeilijk aan deze zijn ontleend. Men kan in dit geval verschillende gissingen maken; de meest eenvoudige schijnt die van E. Rohde: Plautus ontleende zijn mystificatie-geschiedenis aan een Atheensch blijspeldichter, die op zijn beurt putte uit een in de volkstraditie levende en tot in onzen tijd bewaard gebleven populaire novelle.

Spreekwoordelijk geworden is de burger van het rijke en prachtige Sybaris, zoo verweekelijkt dat hij, na een nacht op een bed vol rozebladen geslapen te hebben, 's morgens opstond, het geheele lichaam met blaren bedekt. De anecdote was, als Rohde aantoont, een van de in de Oudheid omloopende ‘Sybaritische vertellingen’, verhalen waarvan een Sybariet de held was, en waarvan het koddige vaak in de bizarre overdrijving bestond. Wij vinden onzen weekeling, behalve in volkssprookjes, terug in Indië, in de *Vertellingen van den Vampyr*, een van de oudste Indische verzamelingen, waar de geschiedenis te lezen staat van een man, zoo kieskeurig op alles wat bedden betrof, dat hij, na te zijn ingeslapen op zeven op elkander gestapelde matrassen, het uitschreeuwde van pijn, omdat onder de onderste matras één haar verborgen was. - Rohde, die deze vergelijking maakt, voegt er de volgende bij: in dezelfde Indische novellen-verzameling heeft een koningin de handen bedekt met blaren, nadat zij in de stilte van den nacht het geluid van een stamper gehoord heeft waarmede men in een afgelegen huis rijst pelde; evenzoo krijgt in een anekdote die tot den geschiedschrijver Timaeus schijnt op te klimmen, een Sybariet een breuk, nadat hij een boer met een houweel op het land heeft zien werken. Daargelaten nog dat de Indische verzameling, hoe oud ook, moeilijk ouder kan zijn dan Timaeus, zijn de Grieksche, op zich zelf staande anekdoten, eenvoudiger, primitiever dan de Indische, die in zeer gekompliceerde kaders gevat zijn.

In een verzameling vertellingen en anekdoten, in het begin der twaalfde eeuw opgesteld door een tot het Christendom bekeerden Spaanschen Jood, Petrus Alphonsus, vindt men de geschiedenis van een vader die op zijn sterfbed aan zijn zoon, die zich beroemd had wel honderd vrienden te hebben,

een middel aan de hand deed om de trouw dier vrienden op de proef te stellen: hij moest een kalf dooden, het in stukken hakken en de stukken in een zak doen; vervolgens moest hij met dien bloedigen last zijn vrienden gaan opzoeken, zeggen dat hij een manslag heeft begaan en hun vragen of zij hem willen behulpzaam zijn bij het wegstoppen van het lijk dat hij in den zak bij zich heeft. Geen der honderd vrienden bij wie het jongmensch aanklopt wil met de zaak te maken hebben. Ten slotte begeeft hij zich, op raad van zijn vader, bij den eenigen vriend dien deze ooit had gehad: deze is aanstonds bereid den zoon van zijn ouden makker uit den nood te helpen. De zaak wordt door het jongmensch natuurlijk aanstonds opgehelderd, de jongeling keert bij zijn vader terug die hem aan het woord van den wijsgeer herinnert: hij alleen is een waar vriend die u bijstaat wanneer gij van iedereen verlaten zijt.

Het verhaal van Petrus Alphonsus is, evenals de meeste andere in zijn verzameling, blijkbaar aan een Arabische bron ontleend, en had in de middeleeuwen een groot succes. Een nauw verwante vertelling komt, als mystieke parabel, voor in den *Barlaam en Josaphat*, de bekende christelijke omwerking van het leven van Buddha. Ook deze parabel maakte opgang: zij werd, in het begin der zestiende eeuw, omgewerkt tot een voor de litteratuurgeschiedenis zeer merkwaardige moraliteit of zinnespel. Van te voren kan men vermoeden dat de parabel, evenals de geheele Josaphat-geschiedenis, aan een Indische bron ontleend is. Inderdaad vindt men, ofschoon een Buddhistische redactie der vertelling nog niet schijnt teruggevonden, in Somadeva's groote verzameling novellen en sprookjes een verhaal dat het midden houdt tusschen de vertelling van Petrus Alphonsus en de parabel[1]. Waarschijnlijk waren het de Buddhisten die het bij Somadeva niet allegorisch bedoeld verhaal omwerkten tot een gelijkenis, die aantoont dat de mensch, voor zijn geluk hiernamaals, niet moet vertrouwen op aardsche goederen of betrekkingen (de valsche vrienden) maar op zijn goede werken in dit leven (de ware vriend).

1 Vertaling van Tawney, II 57. De vertaler verwijst naar Petrus Alphonsus en de *Gesta Romanorum*, niet naar de parabel. Vgl. over deze de opmerkingen van E. Kuhn in zijn verhandeling *Barlaam und Josaphat* (*Abhandl. d. philos.-philolog. Klasse der Münchener Academie.* XX) 78.

Tot nog toe was alles Oostersch en Indisch: stond ergens de Indische oorsprong van een verhaal vast, men zou zeggen dat het hier het geval was. Maar Goedeke[1] vestigde de aandacht op een anecdote betreffende Alcibiades, te vinden bij Polyaenus, een Grieksch kompilator, die onder Marcus Aurelius schreef. Alcibiades, verhaalt de Griek, wilde eens zijn vrienden op de proef stellen. Hij verborg in een donkere kamer een figuur die op een mensch geleek en liet die aan ieder van zijn kennissen zien; het was, zeide hij, het lijk van een man dien hij van kant had gemaakt, en hij verzocht den vriend hem behulpzaam te willen zijn in het verbergen van den moord. Niemand wilde met de zaak te maken hebben, slechts één vriend, Callias, de zoon van Hipponicus, doorstond de proef zegevierend, en was sedert voor Alcibiades alles. - Blijkbaar hebben wij hier een ouderen en ook eenvoudiger vorm der vertelling; en wie zegt ons dat zij niet lang vóór Polyaenus en zelfs vóór Alcibiades in omloop was, vastgeknoopt aan den naam van een door slimheid en menschenkennis beroemde historische figuur? In dergelijke anecdoten - de heer Gaidoz toonde het onlangs aan in een aardige reeks bijdragen in het tijdschrift *Mélusine* over 'moderne legenden,' - in dergelijke anecdoten is het feit alles, de naam niets: hetzelfde verhaal wordt gesteld op rekening van Gladstone en van Disraëli, van een minister der Restauratie en van een minister van Mac Mahon.

IV.

Een overtuigd aanhanger van de leer van den Göttinger orientalist zou, na bovenstaand lijstje van voorbeelden[2] doorloopen te hebben, kunnen zeggen: maar wat belet mij aan te nemen dat uwe vertellingen, door verschillende geleerden in vergeten duistere hoekjes der oude letterkunde opgedolven, uit Indië zijn gekomen, evenals de andere, die eerst in de middel-

1 Vgl. zijn verhandeling *Every Man*, *Homulus und Hekastus.* Hanover, 1865.

2 Er zouden verschillende andere te geven zijn. Vgl. b.v. over het thema van het 'oordeel van Salomo' de scherpzinnige studie van Gaidoz, in deel IV van *Mélusine;* over twee Buddhistische geboorte-geschiedenissen die in verband staan met verhalen van Herodotus, een nota van Dr. Warren in *Hermes* XXIX, 476.

eeuwen of in den nieuweren tijd opduiken? - Men zou deze onderstelling voor sommige der behandelde gevallen kunnen afwijzen, maar beter doen meer in het algemeen te antwoorden: zijt gij bij nader inzien van oordeel dat Benfey's hypothese, aldus gewijzigd, aan waarschijnlijkheid wint wat zij in precisie verliest? In den vorm dien de meester haar gegeven had, was zij vast omgrensd, juist gedateerd, men wist waar zich aan te houden; thans, uitgebreid zooals de heer Cosquin het deed naar aanleiding van het *Psyche*-sprookje of de *Twee Broeders*, verliest zij zich in een onbepaald verleden, in een grijze oudheid, *elle remonte au déluge* of ten naaste bij. En dan, volgens uw hypothese zou Indië gedurende twee à drie duizend jaren de wereld overstroomd hebben met vertelsels van allerlei soort, het zou steeds gegeven hebben en niets ontvangen, (uitgenomen, volgens Benfey, eenige AEsopische fabelen). Is dit waarschijnlijk? Een Benfeyaan zou ook kunnen zeggen: is het niet aannemelijk dat ten minste de verhalen die eerst in of na de middeleeuwen in het Westen opduiken uit Indië komen? Dit argument berust weder op de onderstelling dat men het recht heeft de oudste schriftelijke opteekening van een verhaal gelijk te stellen met het ontstaan van dat verhaal - een onderstelling die door niets gerechtvaardigd wordt. Verhalen die thans in den volksmond leven konden zoo vóór een paar duizend jaren leven, zonder te worden opgeteekend, of zonder dat de opteekening behouden bleef. Wat zouden wij weten van het bestaan van het *Psyche*-sprookje in de Oudheid indien Apuleius het niet bij toeval had gebruikt als episode in een roman? En dan, men zou de redeneering tegen de school van Benfey kunnen keeren: de *fabliaux* die in de oud-Indische verzamelingen worden teruggevonden zijn veel minder talrijk (Bédier wees het uit) dan men wel gelooft, en als de folkloristen het recht niet hebben te onderstellen dat het thema bijv. van een verhaal bij Straparola[1] reeds in de Westersche Oudheid kan hebben bestaan, dan moet ook de school van Benfey er van afzien moderne, eerst in de negentiende eeuw in Indië uit den mond van inboorlingen opgeteekende sprookjes, zooals die welke het thema van *Psyche* of de *Schoone Slaapster* repro-

1 Straparola publiceerde zijn novellen, waaronder een dozijn sprookjes, in 1550.

duceeren, tot de Indische oudheid te doen opklimmen en dat thema uit Indië te doen komen.[1]

Er is meer: in sommige gevallen kan worden aangetoond, dat de moderne, in het Westen levende traditie er beter, oorspronkelijker uitziet dan de oud-Indische opteekening. De Indische verzameling *Vertellingen van den Troon* behandelt in een reeks korte verhalen de daden van moed en zelf-opoffering van koning Vikramâditya, een echten sprookjesvorst, even vrijgevig als dapper. De koning, wordt onder meer verhaald, hoorde eens vertellen van een kolom, die iederen dag uit een vijver naar den hemel opsteeg en zich in de wolken verloor. Het fijne van de zaak willende weten ging de onverschrokken vorst op de kolom zitten, kwam zoo in de zon aan en vond er kostbare voorwerpen, die hij op aarde terugbracht en met zijn gewone vrijgevigheid aanstonds wegschonk. - Deze vertelling schijnt in geen verband te staan met bepaalde voorstellingen der Indische mythologie; ten minste, reeds A. Weber heeft haar vergeleken met een Westerschen mythe, dien van Icarus. De parallel schijnt niet treffend: er is weinig overeenkomst tusschen den Indischen koning die, na in de zon een weinig last te hebben gehad van de hitte, heelshuids weder op aarde terugkwam, en den armen Griek, wiens expeditie zoo ongelukkig afliep. Het verhaal doet veeleer denken aan het algemeen verspreide sprookje van den jongen, die langs een boonen- of erwtenplant naar den Hemel opklimt, en er, even als de Indische held, allerlei fraais vindt, dat hij op aarde terugbrengt. Deze vergelijking is niet al te gewaagd, daar het zeker is dat de schrijver van de *Vertellingen van den Troon* ook andere volksverhalen, zooals het vroeger vermelde van de door een demon vervolgde bruid, voor zijn verzameling omwerkte en aan den naam van koning Vikramâditya vastknoopte. Maar nu toonde Tylor[2] aan, dat het schijnbaar onzinnige sprookje van den

1 Vgl. over het thema der ‘Schoone Slaapster’ F. Vogt, *Dornroschen-Thalia*, in de *Beiträge zur Volkskunde*, *Festschrift Karl Weinhold dargebracht.* - Vogt's kombinaties zijn gewaagd: nog gewaagder is het, met de school van Benfey, deze geheele sprookjesfamilie te doen afstammen van een verhaal 40 jaar geleden door Miss Frere in Dekkan opgeteekend, en dat in geen oude Indische verzameling te vinden is.

2 *Researches into the early history of mankind*, 2d ed. p. 349. Vgl. over het Indisch verhaal, Weber, *Indische Studiën*, XV, 217; over het sprookje, Cosquin, I, 171.

jongen met de erwtenplant in verband staat met een bij verschillende volken, vooral bij natuurvolken, aangetroffen geloof aan een boom of plant, die de aarde met den hemel verbindt. Hier verdient het Westersche volksverhaal, dat aan bepaalde voorstellingen kan worden vastgeknoopt, is onze vergelijking juist, de voorkeur boven het Indische, waarin het thema, misschien onder den invloed van andere, thans niet te bepalen verhalen, geheel gewijzigd werd.

Ook wat betreft de novellen, is het niet altijd zeker dat de Indische redactie de beste, meest logische, meest primitieve is. Het onderzoek begeeft zich hier op een glibberig terrein: bij het bepalen van de innerlijke waarschijnlijkheid en logika van een verhaal kan het persoonlijk oordeel een groote rol spelen. Maar in sommige gevallen, die door den heer Bédier besproken werden, is inderdaad de superioriteit der Indische redactie geen van zelf sprekende zaak. Bij de voorbeelden die hij uitvoerig behandelt kan men er één voegen, dat hij slechts even aanduidt: het in den aanvang van dit artikel geresumeerde thema van den *Médecin malgré lui.* In het Fransch *fabliau* is alles goed gemotiveerd, de beweegredenen der handelende personen zijn uitstekend aangegeven, het geheel vormt een kleine komedie, welke door Molière, die het verhaal uit een latere, misschien mondelinge traditie kende, zonder groote wijzigingen op de planken kon worden gebracht. Met het *fabliau* staat in duidelijk verband een vertelling in de *Çukasaptati*, een blijkbaar zeer oude Indische verzameling novellen, die groot succes had en reeds vroeg in verschillende Oostersche talen werd bewerkt: Benfey aarzelde dan ook niet dáár den oorsprong van het *fabliau* te zoeken; maar hij merkte zelf op, dat iets aan zijn bewijsvoering haperde: terwijl in het *fabliau* de vrouw haar man denuntieert als wonderdokter ten einde hem de ontvangen slagen betaald te zetten, handelt in de Indische vertelling, waar van mishandeling der vrouw geen gewag wordt gemaakt, deze geheel zonder motief. Benfey onderstelde dan ook, dat in Indië vroeger een betere lezing had bestaan, die verloren ging, en dat de aardige motiveering van het Fransche *fabliau* in het Westen was uitgedacht ten einde het gebrek der redactie der *Çukasaptati* te verhelpen. Niets van dit alles is geheel onmogelijk: maar is het niet merkwaardig, dat in een op den eersten aanblik voor zijn

theorie zoo gunstig geval Benfey tot zulk een min of meer gedwongen kombinatie zijn toevlucht moet nemen?

Te verwonderen is het niet, dat de heer Bédier, het negatieve resultaat waartoe het onderzoek hier en elders leidt, tot een algemeenen regel verheft, en tot het besluit komt: de kwestie van den oorsprong der volksverhalen, sprookjes of boerden, is historisch niet opgelost en niet voor oplossing vatbaar; de vertellingen, fantastische of realistische, die men overal terugvindt, zegt hij, hadden een algemeen succes omdat zij de algemeen-menschelijke verbeelding aangenaam bezighouden of, even algemeen-menschelijk, op de lachspieren werken; maar juist omdat zij algemeen-menschelijk zijn konden zij overal ontstaan. Het is met de *fabliaux* gesteld als met die andere, nog onaanzienlijker produkten van het volksvernuft, de raadsels en spreekwoorden: men kan ze opteekenen, vergelijken, groepeeren, maar nimmer zeggen, waar en wanneer ze ontstonden.

Ik geloof dat de vernuftige schrijver, in zijn, overigens zeer weldadige reactie tegen de school van Benfey, hier te ver gaat, en dat men in ieder geval het probleem scherper kan omschrijven en het, om zoo te zeggen, binnen engere grenzen opsluiten. Overziet men de groote massa der populaire vertellingen, dan onderscheidt men aanstonds twee groepen: die der fantastische en niet-fantastische, die der sprookjes (*märchen*) en der boerden (*fabliaux*, *schwänke*) en novellen. De eerste maken op den lezer die voor het eerst met een omvangrijke verzameling kennis maakt, een wonderlijken indruk: hij vindt zich verplaatst te midden van een kring van voorstellingen die met die van gewone, logisch denkende menschen niets gemeen heeft; met de waarschijnlijkheid, de mogelijkheid wordt geen de minste rekening gehouden, en het onmogelijke is niet alleen bijwerk, het is in vele sprookjes de spil waar het geheele verhaal om draait. Dieren zijn kameraden, helpers (*Psyche* en daarmede samenhangende sprookjes: Melampus); de held zelf verschijnt nu als dier, dan als mensch (sprookjes van den *Psyche*-type); de zonderlingste metamorfozen hebben plaats. De beschuldiging, dat een vrouw dieren ter wereld zou hebben gebracht, vindt geloof in sommige sprookjes[1];

1 Vgl. Lang, artikel *Mythology* in de *Encyclopaedia Britannica* p. 144 col. 2.

in andere (*Jean de l'Ours*) is de held inderdaad de zoon van een dier. De held van de vertellingen van den Melampustype treedt op als de dokter-toovenaar van een stam wilden. Van menscheneten is spraak, niet-alleen in de Polyphemus-sprookjes, maar in die andere vertellingen, die merkwaardige overeenkomst hebben met de Grieksche sage van Phrixus en Helle[1], waarin kinderen vluchten omdat hun stiefmoeder (of zelfs hun moeder) ze wil opeten. Magie van primitieve soort, niet voorgesteld als een gevolg van aangeleerde kennis, maar als een aangeboren gaaf, werkende door middel van voorwerpen aan welke een magische kracht wordt medegedeeld, komt telkens voor. De lezer van de verzameling der gebroeders Grimm, van die van Cosquin, van welke andere ook, vindt zich verplaatst te midden van primitieve gebruiken (de huwelijks-*taboe* in *Psyche*), van barbaarschheden, eindelijk van animistische voorstellingen gelijk aan die der natuurvolken, die door Tylor, Lang, Wilken bestudeerd werden.

Men behoeft daarom niet aan te nemen, dat al deze vertellingen door natuurvolken zijn bedacht. Hier en daar vindt men sporen eener meer gevorderde beschaving: zoo in talrijke - niet in alle - lezingen van het sprookje van Asschepoester, het détail van het verloren schoentje, schoentje (dit zij in het voorbijgaan opgemerkt) dat men reeds aantreft in de door Strabo, tijdgenoot van Augustus en Tiberius, medegedeelde Grieksch-Egyptische Rhodopis-sage. Het is wel mogelijk, dat fantastische sprookjes zijn gevonden, vervormd dan of misschien uit fragmenten van nog oudere verhalen opgebouwd te midden van meer ontwikkelde toestanden van materieele beschaving, maar dan in volksklassen, waar nog zeer primitieve denkbeelden gangbaar waren[2]. Overigens doet men het best niet nader te willen weten waar en wanneer dergelijke verhalen ontstonden[3]. De thema's zijn te algemeen-fantastisch om een bizondere konklusie mogelijk te maken. Het is juist aan

1 Vgl. Von Hahn, *Griechische und Albanesische Märchen* No. 1, en zijn inleiding, I, 50, en de Samojedische vertelling bij Castren, *Ethnologische Vorlesungen* 164, 165 (Petersburg, 1857).

2 Vgl. over dit punt A. Lang, in de voorrede van Miss Cox' *Cinderella* en de polemiek van dezen geleerde met A. Jacobs in het tijdschrift *Folklore*, jaargang 1893, 2e semester.

3 Vgl. Maspéro's voorzichtige konklusie omtrent het sprookje der Twee Broeders, *Contes popul. de l'Egypte ancienne*, p. XIX.

die wonderlijke fantasie, overal welkom omdat zij nergens meer thuisgebracht kan worden, dat die verhalen hun succes danken. Het is met de sprookjes, volgens de aardige vergelijking van een te vroeg aan de wetenschap ontvallen Duitschen geleerde, Gustav Meyer, gesteld als met sommige bastaardwoorden, die zoolang rondzwierven, zoolang van mond tot mond gingen, dat men ten slotte niet meer kan bepalen waar hun punt van uitgang was, aan de wortels van welke taal ze moeten worden vastgehecht. Het eenige wat men kan zeggen is dat die sprookjes een soort internationaal bezit zijn van de volken der oude wereld, en dat de inhoud ons verplicht aan te nemen dat ze overoud zijn. Het voorbeeld van de *Twee Broeders* bewijst dat sprookjes-thema's gedurende duizenden van jaren in het volksgeheugen kunnen blijven leven, en wat de verspreiding van deze verhalen naar alle richtingen betreft, A. Lang heeft gewezen op de factoren (exogamie, slavernij enz.) die de verspreiding van vertellingen in reeds zeer primitieve toestanden kunnen verklaren.

Dit geldt ook van de boerden en novellen, die overigens met de sprookjes een bijna schreeuwend kontrast vormen. De fantasie is hier geheel afwezig: men heeft te doen met de brutale, platte werkelijkheid; wordt het bovennatuurlijke hier en daar vermeld, het is om gepersifleerd en geparodiëerd te worden als kwakzalverij en boerenbedrog. Dit schijnt te wijzen op een later stadium van den menschelijken geest en ook der maatschappij. Vertellingen als deze kunnen niet zijn ontstaan bij natuurvolken - dit resultaat, waartoe de heer Gaidoz kwam bij de bespreking van het thema van het ‘oordeel van Salomo’, is toepasselijk op de boerden- en novellen-motieven in het algemeen. Een humoristische waarneming van gewoonten en zwakheden als men in deze verhalen vindt kon eerst ontstaan in reeds ietwat geordende maatschappijen, waar karakters en beroepen gelegenheid hadden zich te vormen en te ontwikkelen. Materiëele bizonderheden, als het schathuis des konings, in den ‘Handigen dief’, als het bestaan eener politie die de lijken van terechtgestelde misdadigers bewaakt, in het ‘Weeuwtje van Ephesus,’ verbieden ons op te klimmen tot de periode der natuurvolken, zonder materiëele beschaving, zonder gecompliceerde maatschappelijke organisatie. Waar dergelijke vertellingen ont-

stonden is, in de meeste gevallen, bij de boerden en novellen even onmogelijk uit te maken als bij de sprookjes: wij zouden moeten kiezen tusschen een aantal zeer oude beschavingscentra, Assyrië, Babylonië, Klein-Azië enz., en de steeds dieper in het verledene doordringende archaeologie zal er misschien nog meer vinden: Mycene, Kreta, waar onlangs zulke merkwaardige overblijfselen eener oude kultuur ontdekt werden, konden rechten doen gelden als het op een keus aankwam.

Dit resultaat sluit Indië niet uit: konden humoristische verhalen ongeveer overal ontstaan waar zekere beschavingstoestanden gevonden worden, dan heeft ook Indië, met zijn oude beschaving, zijn ontwikkeld intellectueel leven, recht op de lijst geplaatst te worden; en het is tegen de overdrijvingen van wijlen E. Rohde[1] vol te houden dat het Indische volksgenie de gaaf bezat de werkelijkheid tevens goed te zien en humoristisch weer te geven: zoo bevatten, om slechts één voorbeeld te noemen, de gedeelten die Indianisten ons in vertalingen of uittreksels leerden kennen van de *Geschiedenis der tien Prinsen*, een soort Indischen schelmenroman, onovertroffen schetsen van het leven van spelers, dieven en courtisanes, van hof-intrigues en beambtencorruptie. Dit erkend, zou de school van Benfey misschien wèl doen, een ander standpunt in te nemen. In plaats van als algemeenen regel te stellen: ‘alle verhalen komen uit Indië’ en eerst in geheel hopelooze gevallen toe te geven, dat ze ook wel elders zouden zijn thuis te brengen, in plaats van zich aldus te laten medesleepen door wat men, op een ander gebied, *le mirage oriental* heeft genoemd, kon zij in vele gevallen het probleem aldus stellen: ziehier een bepaald verhaal, dat in de middeleeuwsche letterkunde van het Westen opduikt; deze vertelling vinden wij in Indië terug, in teksten ouder dan de oudste Westersche opteekening; wij weten dat verzamelingen van Indische verhalen en fabelen in de middeleeuwen naar het Westen kwamen; zijn er redenen om aan te nemen dat dit op zich zelf staande verhaal evenzoo van Indië naar het Westen kwam, met andere woorden, dat Indië ons niet alleen

1 In zijn boven geciteerde voordracht op het Duitsch filologen-kongres van 1875.

de oudste opteekening bewaarde, maar ook het land was waar de novelle ontstond, werd uitgedacht?

Het onderzoek zou hier in konflikt komen met des heeren Bédier's regel: alle verhalen die zich heinde en ver verspreiden hebben een algemeen-menschelijk karakter, dat ons verbiedt haar oorsprong na te gaan. Deze regel is juist, maar houdt niet genoeg rekening met mogelijke uitzonderingen: het kan zijn dat een vertelling zeer goed zijn certifikaat van oorsprong laat zien, en toch zoo geestig is bedacht en zoo dramatisch ingekleed dat zij overal geappreciеerd wordt: de lezer of hoorder ziet dan over het lokale heen, en wordt geboeid door het geheel, dat hij, als het in zijn geheugen blijft hangen, weder aan anderen kan mededeelen. Of wel, een Westersche vertelling heeft in den vorm iets eigenaardigs, dat aanstonds herinnert aan den kunstigen vorm van een Indisch verhaal.[1] Eindelijk kan het gebeuren dat Indische of Oostersche, blijkbaar met Indië samenhangende, redacties eener novelle tegelijk zooveel ouder en zooveel beter zijn dan de Westersche, dat men blijk zou geven van valsch vernuft als men de eerste van de laatste wilde doen afstammen.

Met een voorbeeld van de laatste soort wil ik deze studie besluiten. Ik kies daartoe een algemeen bekend fabliau, *Constant du Hamel*, te meer omdat de arbeid der Orientalisten in de laatste jaren over de redacties in Aziatische talen veel licht heeft verspreid.

'De arme Constant, een brave boer' (zoo analyseert Prof. van Hamel het *fabliau*) 'had het, ter wille van zijn mooie vrouw, hard te verantwoorden. Drie groote heeren, de voornaamste van het dorp, de priester, de "provost" en de

1 Voorbeeld van zulk een verhaal: Boccaccio, *Decamerone* X, 5, Chaucer, *the Frankeleines tale:* beide vertellingen loopen uit op een probleem, even als het overeenkomstige verhaal in de Indische *Vertellingen van een Vampyr;* deze kunstige vorm is zeker niet populair en eigen aan *alle* verhalen der Indische verzameling. - Indisch om den inhoud is de vertelling bij Boccaccio, *Decamerone*, inleiding tot den derden dag, die in de XVIIe eeuw in Nederland zoo populair was en o.a. berijmd werd door Cats als de geschiedenis van 'Hansje;' dat asceten *met hun zonen* in de wildernis leven, zooals het thema eischt, is geen Westersch gebruik, maar komt in Indische verhalen gedurig voor. De litterarische overlevering (door den *Barlaam*-roman) valt hier gemakkelijk na te gaan, en de overeenkomstige Indische lezing is in verschillende vormen voorhanden. Vgl. de verhandeling van Dr. Warren, *De Grieksch-christelijke roman Barlaam en Joasaf en zijne parabels* (Rotterdam, 1899), blz. 48-50.

houtvester, maakten het Isabiau erg lastig met hun aanzoeken. En toen Isabiau weigerde naar hen te luisteren, ontzagen ze zich niet om den boer op allerlei manieren arm en ellendig te maken. Ze zouden het trouwe echtpaar ten slotte wel klein krijgen! Wat al beleedigingen, onrechtvaardigheden en plagerijen moest de ongelukkige Constant zich niet laten welgevallen! Maar zijn wakkere Isabiau zou hem ten slotte heerlijk wreken. Zij deed het voorkomen alsof ze voor de verleiding bezweek, en gaf aan de drie heeren een rendezvous in haar woning. Heel geheimzinnig ging het er toe: elk van hen werd, uit vrees voor ontdekking, zorgvuldig verstopt. En toen alle drie, in een zeer primitief toilet, behoorlijk verborgen waren, liet Isabiau haar man, die aan het ploegen was, van den akker halen.' - Volgt het verhaal der wraak van den boer, die hiermede besloten wordt dat de drie landelijke Don-Juans, door de honden nagezeten, uit het dorp gejaagd worden. - Het verhaal is vlug en vroolijk verteld door den oud-Franschen dichter, maar overigens vindt men er de ruwheid terug die bij de middeneeuwsche 'vinders' algemeen is, zoodra zij ophouden hoofsche zeden te teekenen.

Nog ruwer is een andere Westersche lezing, het Duitsche verhaal *Drei Mönche van Colmar*, het Fransche *Estormi:* hier worden de onbescheiden minnaars niet enkel mishandeld, maar doodgeslagen of in kokend water gesmoord.[1]

Tegenover deze Westersche redacties staan de Indische in de verzamelingen van Somadeva en Kshemendra. Daar deze twee schrijvers geheel overeenstemmen zijn wij zeker dat zij hun nog niet teruggevonden origineel, de oude *Brihatkatha*, getrouw teruggeven.[2]

In deze redacties is de vertelling vastgeknoopt aan den naam van een beroemd grammaticus, Vararuci. Deze geleerde man verlaat tijdelijk zijn jonge en schoone vrouw, Upakoça, teneinde door boetedoeningen de gunst van Çiva te verwerven; zijn fortuin deponeert hij bij een koopman, bij wien Upakoça zich kan vervoegen als zij geld noodig heeft. Gedurende de

1 De vraag wordt dan: wat met de drie lijken aan te vangen? en zoo gaat het verhaal over in het thema der *Trois Bossus Ménestrels*, eveneens door den heer Van Hamel geanalyseerd, en dat de stofleverde voor Staring's *Vampyr.*

2 Somadeva, vert. van Tawney, I, 17; Kshemendra, vertaling van Silvain Lévi *Journal Asiatique*, 1885, II, 462.

afwezigheid van haar man gaat Upakoça, als een vrome Indische dame betaamt, iederen dag baden in den Ganges. Zij ontmoet bij deze uitgangen den vizier des Konings, den hofkapelaan, en den eersten magistraat der stad, die haar met galante aanbiedingen lastig vallen. De dame geeft aan de drie heeren rendez-vous op verschillenden uren van één en denzelfden nacht. Tevens gaat zij bij den koopman een gedeelte van de door haar man gedeponeerde som halen, ten einde geld te hebben om aan de Brahmanen een uitdeeling te doen. Ook deze man van zaken staat plotseling in vlam, en wil het geld eerst uitbetalen als de dame er in toestemt zijn minnares te worden: zij geeft hem rendez-vous op het einde van denzelfden nacht die reeds aan de drie anderen is toegezegd. Wanneer, op het aangewezen tijdstip, de drie heeren één voor één aankomen, worden zij door de slavinnen der dame ontvangen, onder voorwendsel van ze een bad te doen nemen, met roet ingewreven, en, om aan een voorgewende ontdekking te ontgaan, achtereenvolgens in een vooraf gereed gemaakten koffer gestopt. Eindelijk, in de vierde nachtwaak, komt de koopman: men brengt hem in de kamer waar de koffer staat, en hij belooft daar, met luider stemme, het gedeponeerde geld terug te zullen geven. Hij wordt daarop, als de anderen, met roet ingewreven, en bij het krieken van den dag, alleen met een lap bekleed, de deur uitgezet. - Den volgenden morgen gaat Upakoça bij den koning den koopman aanklagen; hij ontkent alles. Zij antwoordt, dat hij het dépot bekend heeft in tegenwoordigheid van haar huisgoden, door haar man, voor zijn vertrek, in een koffer geplaatst: de huisgoden zullen voor haar getuigen. De koffer wordt gebracht, en Upakoça bezweert de huisgoden te herhalen wat de koopman in hun tegenwoordig heeft gezegd; zwijgen zij, dan wordt de koffer geopend of in het vuur geworpen. De drie heeren, beangst, herhalen alles, en de koopman bekent schuld; maar de koning geeft last den koffer te openen, en herkent met verbazing in de drie zwarten, hooggeplaatste personen van zijn hof: algemeen gelach en straf der vier Don Juans.

Dat deze lezing beter is dan de Europeesche, behoeft geen betoog; reeds de afwezigheid van den man, waardoor de vrouw gedwongen wordt zelf haar eer te verdedigen, geeft

aan het verhaal een meer dramatisch karakter; de inkleeding van het geheel is geestiger. Er is evenwel één gebrek: men ziet niet goed in waarom de dame de aanbiedingen der groote heeren aanstonds aanneemt om ze ten toon te stellen, en er zich niet toe bepaalt ze beslist af te wijzen. Dit gebrek wordt verholpen in een andere oude Oostersche redactie, bij een Arabischen auteur der negende eeuw, die in vele bijzaken beneden de Indische staat, maar, wat het algemeen beloop der gebeurtenissen betreft, veel bevredigender is[1]. Hier is de orde omgekeerd: eerst wendt de dame, (hier een weduwe die geld, door haar overleden man bij een vromen vriend gedeponeerd, terug wil hebben) zich tot dien vriend; als deze weigert het geld terug te geven en haar met onbeschaamde voorstellen vervolgt, gaat zij achtereenvolgens drie hooggeplaatste ambtenaren bezoeken, ten einde zich recht te verschaffen, en eerst nadat ook deze groote heeren haar lastig zijn gevallen, bedenkt zij haar list om den eersten losbol door de drie andere te doen ontmaskeren. Dr. S. Fraenkel, die deze lezing bekend maakte, toonde aan dat zij van Indischen oorsprong was[2]; door een Perzische bewerking kan zij aan de Arabieren bekend zijn geworden. Naast het verhaal dat in de *Brihatkathā* voorkwam, moet dus in Indië een betere en oudere lezing hebben bestaan, die, in sommige opzichten verknoeid, maar in hoofdzaak getrouw weêrgegeven, bij den Arabier bewaard bleef.

Nu wij dit weten, is de keus niet moeilijk: de Oostersche, Indische lezing verdient hier de voorkeur, niet omdat zij de oudste, maar omdat zij de beste is. Het is niet absoluut onmogelijk, maar toch zeer onwaarschijnlijk, dat men eerst een verhaal als *Constant du Hamel* heeft uitgedacht, en er

1 Medegedeeld door S. Fraenkel in de boven geciteerde *Beiträge zur Volkskunde*, *Festschrift K. Weinhold dargebracht.*

2 Bij de gegeven bewijzen kan men nog voegen dat de aardige vinding der huisgoden in de Arabische vertelling ontbreekt, waardoor het beroep der dame op den koffer onbegrijpelijk wordt: waarschijnlijk durfde de monotheïstische bewerker de oorspronkelijke gedachte niet aan. - Met het Arabische verhaal komt in hoofdzaak overeen de *Histoire de la belle Arouya*, in de *Mille et un Jours*: alleen is daar de dame geen weduwe. Voor hun verhalen schijnen de bewerkers dier kompilatie, Pétis de la Croix en Le Sage, een Turksche verzameling geraadpleegd te hebben. Vgl. Zotenberg, *Histoire d'Ala al-Dîn ou la Lampe merveilleuse*, p. 27, noot. Wat de *1001 Nacht* geven is zeer middelmatig en schijnt een verknoeide omwerking van Somadeva.

later in Indië een betere lezing voor in de plaats gesteld: men ziet niet goed in waarom een verteller een zoo zouteloos thema als dat der Westersche lezingen zou hebben bedacht, terwijl het daartegen een gewoon verschijnsel is dat een geestig verhaal in de overlevering (vooral de mondelinge overlevering) wordt misvormd.

Dat wij tot dit resultaat[1] kwamen is te danken aan het terugvinden der oude Arabische lezing, en aan het licht dat door Indianisten werd ontstoken over de vroeger zoo duistere kwestie van het bestaan der oude verzameling die de grondslag was van Somadeva's bewerking. Elders laat dit licht ons in den steek, en tast de beoefenaar der vergelijkende litteratuurgeschiedenis in het donker rond.

Een Indianist van beroep die het door Loiseleur-Deslongchamps en Benfey begonnen onderzoek voortzette, het in de laatste jaren zoo vermeerderd materiaal van zijn standpunt opnieuw overzag en systematisch met hetgeen in het Westen werd ontdekt vergeleek, zou een welkom man zijn. Dat zulk een hernieuwd onderzoek den Indischen oorsprong van een zeker aantal novellen (misschien ook van een paar sprookjes die er minder wild-fantastisch uitzien dan de groote massa) in het licht zou stellen, is meer dan waarschijnlijk; maar het is moeilijk te gelooven dat het ooit de al te stoute hypothese zal rechtvaardigen die Indische invloeden ziet *semper*, *ubique et* (*in*) *omnibus* - altijd, overal en in alles.

G. BUSKEN HUET.

1 Tot een dergelijke uitkomst kwam G. Paris in zijn studie over het thema, het best bekend door Musset's bevallige *Barberine*, in deel XXIII der *Romania* (*Le Conte de la Rose*). [Dit artikel was reeds in handen der redactie, toen ik kennis maakte met de verhandeling van A. Pillet, *das Fabliau von den Trois bossus menestrels* (Halle, 1901), vgl. de kritiek van G. Paris, in de *Romania*, XXXI, 136-144. Dat dit thema van het Oosten naar het Westen is gekomen schijnt door de twee geleerden (G. Paris groepeert de lezingen veel bevredigender dan Pillet had gedaan) bewezen; dat het bepaald van *Indischen* oorsprong is, twijfelachtig. Over *Constant du Hamel* handelt Pillet p. 60-74. - Een Indianist die tegen Benfey's theorie opkomt, is Alfred Hillebrandt, in zijn boek *Alt Indien*, *kulturgeschichtliche Skizzen* (Breslau, 1899, s. 50-52) dat mij eveneens in handen kwam toen mijn artikel reeds was voltooid. Ook deze geleerde ziet in de verspreiding der *Märchen* het gevolg *eines uralten Verkehrs.*

Grieksche en Nederlandsche spreekwoorden.

N.G. Politis, Paroemiae, Athene 1899-1901 (drie deelen, gr. 8o.).

Spreekwoorden zijn voor een groot deel 't gemeenschappelijk eigendom van alle beschaafde volken; in hun oorsprong en eerste beteekenis zijn zij dikwijls alleen te verklaren door vergelijking. Die vergelijking kan bovendien aanleiding geven tot scherper onderscheiding der opvattingen van verschillende volken, en daardoor ook de belangstelling wekken van hen die zich niet voelen aangetrokken tot het werken met mikrotoom en mikroskoop dat aan elke poging om het geheel te overzien moet voorafgaan. Nu verschijnt er sedert een paar jaar een zeer uitgebreid werk over spreekwoorden dat door de wijze van behandeling en door den buitengewonen rijkdom van de stof een model in zijn soort belooft te worden, maar door de taal waarin het is geschreven en het land waar het uitgegeven wordt niet spoedig de algemeene bekendheid zal krijgen die het verdient. Over dat boek wilde ik het een een en ander meedeelen, vooral nu kort geleden door den verdienstelijken arbeid van den heer Stoett[1)] ook de verklaring der Nederlandsche spreekwoorden op nieuw de aandacht heeft getrokken.

De schrijver van het werk waarvan ik den titel aan het hoofd van dit opstel plaatste, is hoogleeraar te Athene; in kennis van alles wat met het Nieuwgrieksche volksleven in verband staat, wordt hij door niemand overtroffen; daarbij

1) F.A. Stoett, *Nederlandsche Spreekwoorden*, *Spreekwijzen*, *Uitdrukkingen en Gezegden*, Zutphen 1901.

beschikt hij over een inderdaad buitengewone belezenheid in de Grieksche literatuur uit alle tijdvakken en over een meer dan oppervlakkige kennis der voornaamste talen van Europa.

Zijn boek bevat in de eerste plaats alle Middelgrieksche en Nieuwgrieksche spreekwoorden die door landgenooten en vreemdelingen in spreekwoordenboeken of tijdschriftartikelen zijn verzameld, - maar allen behoorlijk gekontroleerd en voorzien van aanteekeningen omtrent de plaatsen waar zij in gebruik zijn. De kollektie is vermeerderd met een groot aantal nog onuitgegeven spreekwoorden, uit alle landen waar Grieksch gesproken wordt bijeengebracht. Op de uitvoerige mededeeling van de plaatsen van herkomst en van de namen der geraadpleegde boeken of der zegslieden, volgt een beknopte verklaring, dikwijls van uitgebreide aanteekeningen omtrent gewoonten of zegswijzen voorzien. Ten slotte worden overeenkomstige spreekwoorden uit de meeste Europeesche talen vermeld. Op die wijze zal de schrijver, als men de varianten meerekent, een hoeveelheid van bijna 20.000 spreekwoorden bewerken. Deze reusachtige kollektie is naar hoofdwoorden gerangschikt; door verwijzing naar synoniemen en vermelding van kenmerkende uitdrukkingen, is er voor zorg gedragen dat ook de in redaktie afwijkende spreekwoorden gemakkelijk gevonden kunnen worden.

Het is begrijpelijk dat een werk van zoo grootschen opzet lijvig van omvang moet worden en niet zoo heel spoedig kompleet kan zijn. De drie deelen groot oktavo die tot heden verschenen zijn, bevatten, behalve de Middelgrieksche spreekwoorden en een kollektie uit de 17^{e} eeuw afkomstig, de spreekwoorden die op de hoofdwoorden met de drie eerste letters van 't alfabet beginnende, geplaatst zijn; men heeft berekend dat het geheele werk op zijn minst uit tien zulke deelen zal bestaan. Daar de kopy gereed is kan men verwachten, dat in tien of twaalf jaar alles verschenen zal zijn.

De spreekwoorden die uit de Grieksche Oudheid ons zijn overgeleverd, worden in de verzameling van Politis niet opgenomen. Ze zijn uitgegeven in een Corpus dat van 1839 tot 1851 te Göttingen door de zorgen van von Leutsch en Schneidewin het licht zag. Een nieuwe uitgaaf van dit verzamelwerk wordt voorbereid door den Duitschen geleerde die 't eerst een helder inzicht heeft gegeven in het ontstaan van

de bonte verzameling die de Paroemiografen ons hebben nagelaten, Prof. O. Crusius te Heidelberg.[1)] Hij zal voorzeker het werk van zijn voorgangers uit Göttingen door praktischer indeeling van de stof en kritische behandeling van den tekst tot een waardigen tegenhanger van Politis' boek maken.

Voor 't recht begrip van de Nieuwgrieksche spreekwoorden moet men echter van de kennis der Oudgrieksche verzameling niet veel verwachten. De continuiteit van de Grieksche beschaving is bij menig onderdeel van de literatuur veel gemakkelijker waar te nemen dan bij deze produkten der volkswijsheid. De verklaring hiervan is te zoeken in het eigenaardige der Grieksche spreekwoorden - waarover later - en in 't gemis van een spreekwoordenboek uit de Oudheid dat werkelijk dien naam verdient.

De antieke verzamelaars hebben in hoofdzaak aan de schrijvers ontleende ‘geflügelte Worte’, in den zin dien Büchmann aan dit woord heeft gegeven, ons overgeleverd; een naief sofist geeft zelfs een recept hoe men uit plaatsen van dichters spreekwoorden kan *maken.* Een klein deel slechte van 't z.g. Corpus Paroemiographorum bevat spreekwoorden die algemeen door 't volk werden gebruikt. Van menig, nog thans bekend, spreekwoord is 't waarschijnlijk, dat het reeds in de Oudheid in zwang was, al zoekt men het te vergeefs in de kollektie of bij de schrijvers. Dit laatste moet ons niet verwonderen, wanneer we er aan denken dat wij uit de Oudheid zoo weinig over hebben wat thuis behoort in die kringen der samenleving waar 't meest spreekwoorden worden gebruikt.

Aristophanes b.v. laat wel personen uit de minst beschaafde klasse optreden, slaven en kleine neringdoenden, maar niet met het doel om hen te karakteriseeren. Hij had die figuren in de eerste plaats noodig voor zijn politieke toespelingen, en tevens als zegslui voor de grappen waarin het attisch zout wat grof van korrel is. Als hij een figuur als den knecht uit de *Plaideurs* had willen afbeelden, zouden we misschien

1) *Analecta ad Paroemiographos graecos*, Leipzig 1883. Van het licht door Crusius ontstoken, hebben verschillende schrijvers over Grieksche spreekwoorden geprofiteerd; ook Crusius zelf is meer dan eens in tijdschriftartikelen op het onderwerp teruggekomen.

heel wat Oudgrieksche spreekwoorden kennen waarvan de geschiedenis tot op onzen tijd te vervolgen zou wezen. Wij weten nu alleen van sommige uitdrukkingen in zijn werken met meer of minder zekerheid, dat zij als spreekwoorden gebruikt werden. De meest bekende is wel: 'Eens waren de Milesiërs strijdbare mannen', ter aanduiding van vervlogen luister. Een ander luidt: 'Aangezien je den wijn hebt willen drinken, moet je ook den droesem voor lief nemen.' In den *Plutus* zegt een verliefde oude vrouw dat ze van minnesmart zóo weggesmolten is, dat men 'haar wel door een ringetje zou kunnen halen.' Dr. Halberstadt[1)] ziet in die woorden m.i. terecht een toespeling op een spreekwoord dat ook wij nog kennen, maar in een andere beteekenis gebruiken dan 't vrouwtje van Aristophanes. Ik geloof trouwens dat er uit die plaats van den *Plutus* valt op te maken, dat het spreekwoord ook bij de Grieken tevens diende om sierlijkheid uit te drukken. Immers 't oude vrouwtje krijgt tot repliek, dat zij niet versmolten maar veeleer vervuild of vermolmd is, en dat men haar alleen door een ringetje zou kunnen halen wanneer die ring de band om een zeef was. Als men er nu aan denkt, dat naar Griekschen smaak een vrouw vóor alles slank moet wezen (de 'soepele', 'buigzame' is in de volkstaal gelijkluidend geworden met 'vrouw'), dan wordt het waarschijnlijk, dat door die toespeling op haar zeer normalen lichaamsomvang aan de oude vrouw te kennen wordt gegeven, dat ze geen aanspraak mag maken op de schoonheid die in 't door haar gebruikte spreekwoord wordt aangeduid.

Zulke verscholen spreekwoorden zijn er stellig nog veel meer bij oude schrijvers te vinden. Om ze aan 't licht te brengen is de studie van de antieke verzamelingen niet voldoende. Immers men draait hier dikwijls in den cirkel rond die gevormd wordt door deze vraag: 'Staat een bepaalde zegswijze in de verzameling omdat zij een bekende plaats uit een klassiek schrijver was, of heeft die klassieke auteur de uitdrukking gebruikt als spreekwoordelijke zegswijze?' Soms kan aandachtige studie van de plaats in kwestie licht geven, maar objectiever hulp is te verwachten van het Nieuw-

1) *Taal en Letteren* XI, blz. 406.

grieksch. Zoodra het woordenboek van Politis voltooid is, zal het een dankbaar en aantrekkelijk werk wezen om, voorgelicht door de zoo uiterst konservatieve mondelinge overlevering, naar spreekwoorden bij schrijvers als Aristophanes en Lucianus te zoeken. Politis is daarbij een heel andere gids dan de Scholiasten op wie we thans grootendeels moeten afgaan. Het zal ook in dit geval blijken, dat het Nieuwgrieksch voor de kennis van het volksleven der Oudheid van even groot nut is, als inzicht in 't wezen der antieke beschaving voor 't recht begrip der hedendaagsche kultuur.

De spreekwoorden der volken van het tegenwoordige West-Europa komen in menig opzicht niet met de Grieksche overeen. Volgens Krumbacher, die in Duitschland het eerst de Middelen Nieuwgrieksche spreekwoorden wetenschappelijk behandeld heeft, zijn die verschilpunten zóo kenmerkend, dat hij er een verdeeling op gebaseerd heeft, waarbij aan den eenen kant de Romaansche en Germaansche spreekwoorden staan, aan de andere zijde de Middel- en Nieuwgrieksche en de Oostersche spreekwoorden.[1)] De overeenkomst tusschen de onderdeelen van die tweede groep, en daarmee de eigenaardigheid die haar van de Romaansche en Germaansche spreekwoorden onderscheidt, bestaat volgens Krumbacher niet in den inhoud maar in den vorm der spreekwoorden. Terwijl in 't Westen van Europa de volkswijsheid zich uit in een algemeene opmerking, de tot een leerstelling gemaakte waarneming van een bepaald geval, hebben volgens hem Grieken en Arabieren een voorliefde voor een meer konkreten vorm; zij vertellen een anekdote waar de Romanen en Germanen een zedeles verkondigen. Als voorbeeld noemt hij het internationale spreekwoord: ‘Men mag een gegeven paard niet in den bek zien,’ dat in 't Nieuwgrieksch luidt: ‘Men gaf iemand een ezel (ook wel een paard) en hij bekeek zijn tanden.’ En voor 't Arabisch wordt o.a. het volgende als voorbeeld aangehaald: ‘Hij vluchtte voor den regen en ging zitten onder den drup van de dakgoot.’

Inderdaad is het verschil in de wijze van voorstelling hier

1) Krumbacher, Mittelgriechische Sprichwörter, München 1893, blz. 22 vlg. (Afdruk uit de *Sitzungsberichte der philos philol. und der hist. klasse der k. bayer. Ahad, d. Wiss.* 1893. Bd. II, Heft 1.)

opmerkelijk, doch ik moet er aanstonds bijvoegen dat dit verschil niet zóo doorgaand is als men, dit enkele voorbeeld als norm nemend, geneigd kan zijn te gelooven.

Immers in de eerste plaats heeft de groote meerderheid der Grieksche spreekwoorden denzelfden vorm als de onze. Dit geldt ook van de Arabische. Prof. de Goeje deelde mij mede, dat de Arabieren hun spreekwoorden over 't algemeen niet anders inkleeden dan wij doen, een mededeeling die bevestigt wat mij het doorloopen van twee vertaalde verzamelingen reeds had doen vermoeden. Zulke ‘anekdotenhafte’ spreekwoorden vormen de minderheid. Natuurlijk is de getuigenis van een deskundige hier van dubbele waarde, omdat iemand die zich moet bepalen tot het nagaan van spreekwoordenboeken, en dan nog in vertalingen, alleen oordeelen kan naar den vorm dien de verzamelaar heeft gekozen. Ten tweede is ook in West-Europa de z.g. Grieksch-Arabische vorm niet onbekend, zelfs niet bijzonder zeldzaam.

In onze taal zijn *zeer* talrijk de spreekwoorden waarin de uitspraak van een bepaald persoon vermeld wordt: ‘Ieder zijn meug, zei de boer, enz.;’ ‘alles met mate, zei de kleermaker, en hij sloeg zijn vrouw met de el;’ ‘dat nooit zei van Speyk, dan liever in de lucht;’ ‘een mooi begin van de week, zei de dief, en hij werd op Maandag gehangen.’ Van de laatste soort vindt men welsprekende staaltjes in den mond van Pickwicks trouwen Sam Weller.

Ook spreekwoorden als: ‘Keulen en Aken zijn niet op één dag gebouwd,’ behooren tot de kategorie die mededeeling doet zonder de zedelijke slotsom op te maken. En dat ook de oude Grieken dien vorm van spreekwoorden gekend hebben, bewijst het reeds aangehaalde proverbium bij Aristophanes: ‘Eens waren de Milesiërs strijdbare mannen.’ Andere voorbeelden uit de Oudheid zijn: ‘Iemand deed een verhaaltje aan een ezel, en deze bewoog zijn ooren;’ ‘een kwartel heeft den sterken Hercules gered;’ ‘veel veldheeren hebben Carië in 't verderf gestort.’ Een variant van dit laatste spreekwoord gebruikte keizer Hadrianus op zijn sterfbed, toen hij, volgens Dio Cassius, zei, dat veel doktoren den keizer 't leven hebben gekost. In denzelfden zin, maar in generaliseerenden vorm, heet het bij ons: ‘Veel koks bederven

den brij.'[1] Een staaltje van 't gebruik der verhalende spreekwoorden in Byzantium is de aardige zegswijze: 'De wereld verging (eig. verdronk, werd overstroomd), en de oude vrouw bleef aan haar toilet.' Wij zeggen: 'Gods water over Gods akker laten loopen.'[2]

Toch heeft de opmerking van Krumbacher een juiste waarneming tot grondslag. Ik zou echter een anderen weg tot verklaring van 't verschil tusschen Grieksche en West-Europeesche spreekwoorden willen inslaan, dan hij aan de hand doet. Hij meent dat de eigenaardige vorm van vele Middel- en Nieuwgrieksche spreekwoorden voor een deel aan den invloed van Oostersche vertelkunst, voor een ander deel wellicht aan een algemeen Middeleeuwsche eigenaardigheid in de voorstelling toe te schrijven is. Na 't geen ik reeds zeide behoef ik niet te herhalen waarom mij die invloed van het Oosten onwaarschijnlijk voorkomt; immers ook het Oudgrieksch kende dien 'anekdotenhaften' vorm. Ook aan het algemeen Middeleeuwsche, waaraan trouwens Krumbacher zelf niet veel schijnt te hechten, kan ik geen geloof slaan als ik naga hoe nog in onzen tijd spreekwoorden ontstaan.

Ik meen, dat wij hier tweeërlei te onderscheiden hebben. Een bepaalde ondervinding, meest van zeer eenvoudigen aard, wordt - in een beknopten of aantrekkelijken vorm geuit - tot een vast gezegde. B.v.: ''t Gelijke komt tot 't gelijke, soort zoekt soort.' Dit is de wijze door Prof. Verdam aangegeven in zijn boek '*Uit de Geschiedenis der Nederlandsche Taal*' en door hem met sprekende voorbeelden toegelicht.[3] De waarheden in zulke spreekwoorden uitgedrukt, liggen zóo voor de hand dat, wanneer die spreekwoor-

1) Soortgelijken vorm, maar geheel andere beteekenis, heeft ons spreekwoord: 'Veel honden zijn der hazen dood.'

2) Ik durf niet beslissen of er eenige verwantschap van oorsprong tusschen 't eerste deel van 't Grieksche en 't Nederlandsche spreekwoord bestaat. Aan den Bijbel schijnt het laatste niet ontleend, al noemt Laurillard (*Bijbel en Volkstaal*, Amsterdam 1880, blz. 63) een paar teksten waaruit men iets dergelijks zou *kunnen* halen. Volgens het *Nederl. Woordenboek* (II blz. 18) en Stoett (op n°. 2090, blz. 658) moet men denken aan den zorgeloozen landman die er niet aan denkt de overstrooming door dammen of dijken te keeren.

3) Dordrecht 1902, blz. 16 vlg.

den internationaal zijn, men niet behoeft aan te nemen, dat zij door het eene volk aan 't andere zijn ontleend. Dit moet in zulke gevallen eerst aangenomen worden, wanneer twee verschillende volken een dergelijke algemeene opmerking onder een bepaald, eigenaardig beeld brengen, zooals b.v. het bovenaangehaalde spreekwoord in den vorm ‘de diamant gaat samen met den diamant.’

Maar niet alle spreekwoorden, ik geloof zelfs verreweg de minderheid, zijn op deze wijze ontstaan. Een zeer groot aantal zijn oorspronkelijk citaten of toespelingen op bepaalde verhalen, die als fabels, sprookjes of aardigheden algemeen bekend waren.

Als voorbeeld diene: ‘De berg heeft een muis gebaard,’ waarbij de inhoud al heel duidelijk op 't ontstaan uit een fabel wijst. Nu kan zulk een citaat zijn karakter als zoodanig afleggen en den vorm krijgen van een algemeene opmerking, dikwijls reeds door het veranderen van den historischen in den tegenwoordigen tijd. B.v.: ‘Om de minne van de smeer, likt de kat de kandeleer,’ een gezegde waarvan men den oorsprong wel niet zal zoeken in waarneming van de natuur, maar veeleer in een vertelsel. Wij denken in dit geval aan Cats' verhaal der vrijage van Ritsaert en Trijn, waarvan het de twee laatste regels en tevens de moraal vormt. Het spreekwoord is echter oorspronkelijk ongetwijfeld zelf een verhaaltje met toepassing geweest. Een dergelijken gang van zaken moet men onderstellen bij ons spreekwoord: ‘Men moet meehuilen met de wolven in 't bosch,’ dat vermoedelijk zijn ontstaan dankt aan 't een of andere verhaal van iemand die door zulk een list veilig door een bosch was gekomen.[1)]

Door zulk een algemeenen vorm aan te nemen wordt nu de spreekwoordelijke zegswijze een eigenlijk spreekwoord, en 't komt mij voor dat het verschil tusschen de Grieksche, d.w.z. zoowel de Oud- als de Nieuwgrieksche, en onze spreekwoorden hierin is gelegen, dat men bij de Grieken niet zóo veelvuldig dien laatsten trap in de ontwikkeling aantreft. Daarom is de grens tusschen een citaat en een spreekwoord er veel flauwer dan bij ons; 't eigenaardige karakter

1) De Russen zeggen: ‘Met de wolven leven, is op z'n wolfach huilen. Ook hierbij kan men zich gemakkelijk een verhaaltje denken.

van de antieke spreekwoordenverzameling is dan ook niet *uitsluitend* aan de literaire liefhebberijen der Paroemiografen toe te schrijven, maar 't is ook een gevolg van het Grieksche gebruik. Zegswijzen die niet den vorm van algemeene opmerkingen hebben gekregen, uitdrukkingen waarin nog veel te zien is van het verhaaltje dat de aanleidende oorzaak was, kunnen lichter veranderen dan eigenlijke spreekwoorden; wat nog eenigszins als citaat bedoeld wordt is veel meer aan wisseling door tijd of mode onderhevig. Eeuwen lang heeft men gezegd: 'Eens waren de Milesiërs strijdbare mannen,' maar in die spreekwoordelijk geworden zegswijze heeft men nog het citaat gevoeld; verscheiden schrijvers geven op aan welken dichter (waarschijnlijk aan Anacreon) het vers is ontleend. In 't Nieuwgrieksch komt dit spreekwoord niet voor; thans spreekt men van: 'voorbijgegane grootheden,' schijnbaar, d.w.z. voor wie geen Nieuwgrieksch kent, een zeer direkte aanduiding van 't geen men zeggen wil, maar inderdaad even goed een citaat: het is n.l. een versregel uit Solomos' Hymne aan de Vrijheid, die als 't volkslied van 't tegenwoordige Hellas is te beschouwen. De omstandigheid nu, dat in 't Oud- zoowel als in 't Nieuwgrieksch zooveel spreekwoorden iets van hun karakter als aanhalingen behouden hebben, draagt er toe bij, dat 't Corpus Paroemiographorum naar zijn inhoud zooveel verschilt van de verzameling van Politis.

Ik kan met Krumbacher in de Helleensche spreekwoorden een 'ursprünglichere Form' zien, al vatten wij wellicht het woord oorspronkelijk hier niet in denzelfden zin op, maar ik kan hem niet toegeven, dat die vorm ook 'schwerfällig' is. Integendeel zie ik iets zeer levendigs in 't gebruik der Grieksche spreekwoorden, en aan den aanleg voor het akteerende, het *dramatische* van het volk, zou ik de besproken eigenaardigheid willen toeschrijven. Mij dunkt dat het pikanter klinkt om, wanneer iemand aanmerking maakt op een geschenk dat hij heeft ontvangen, hem toe te voegen: 'Men gaf iemand een paard en hij keek naar zijn tanden,' dan te vermanen: 'Men mag een gegeven paard niet in den bek zien.' Onze vorm wordt ook dikwijls gebruikt in een monoloog; b.v.: 'ik heb iets heel leelijks gekregen, maar enfin, men moet een gegeven paard niet in den bek zien.' Het Grieksche

spreekwoord leent zich eigenlijk alleen voor een gesprek.

Die dramatische toon komt het best uit bij een soort spreekwoorden die, zoo ze al in enkele voorbeelden bij andere volken[1)] zijn aan te wijzen, toch, voor zoover ik heb kunnen nagaan, nergens zóo veelvuldig voorkomen als bij de Grieken. Het heeft mij daarom verwonderd, dat Krumbacher van dien vorm der spreekwoorden niet gewaagt. Het zijn de spreekwoorden die uit een kleinen dialoog bestaan. Ik zal er enkele noemen. Uit de oudheid is mij geen onbetwijfelbaar voorbeeld bekend; Byzantijnsch is 't volgende: ‘Mijn jongen, van wien houd-je? - Van wie me wat geeft.’ In 't Duitsch komt hiermee overeen: ‘Wer mir giebt, den hab ich lieb.’

Thans zijn o.a. in gebruik: ‘De vos zei eens: van 't jaar zullen er veel vijgen zijn. - Hoe weet je dat? - Omdat mijn buik er veel van houdt.’ Hier is een geheel fabeltje in 't spreekwoord besloten, om aan te duiden wat de Franschen weergeven met: ‘on croît ce qu'on désire,’ en wij in onze deftige schrijftaal met: ‘de wensch is de vader (volgens anderen *de moeder*) der gedachte.’ - ‘St. Jan, help me! - Steek ook zelf je hand uit!’ Dit spreekwoord komt in allerlei varianten voor. Wij zeggen: ‘help u zelf, dan zal God u verder helpen,’ een uitdrukking die ook aan de Grieken bekend is, maar weer in levendiger vorm n.l. ‘help u zelf, zegt God, dan zal ik u helpen.’ Dichter bij 't eerstgenoemde Nieuwgrieksche spreekwoord staat naar den vorm de Oudgrieksche spreekwijze: ‘Met hulp van Athene, en steek je hand uit.’ De waarneming dat twist tusschen bloedverwanten verbitterd pleegt te zijn, brengt 't Nederlandsche volk onder woorden door leuk op te merken: ‘van je familie moet je 't hebben.’ De Griek zegt: ‘Wie heeft je oog uitgeslagen? - Mijn broer - Daarom is 't zoo diep uitgeslagen.’ Wanneer iemand een antwoord geeft, dat op

1) Ik vond enkele voorbeelden in vertalingen van Arabische en Turksche spreekwoorden en ook één in een verzameling *Proverbes Basques-Espagnols*, uitgegeven door W.J. van Eys (Genève-Bazel, 1896). Het luidt naar de Spaansche vertaling, die volgens Prof. Uhlenbeck zeer letterlijk is: ‘Mijn dochter, wees goed. - Moeder, de schepen gaan in zee.’ Men vergelijke hiermee het straks te bespreken Grieksche spreekwoord: ‘Gaat het goed, Jan? - Ik zaai boonen.’ Vermoedelijk wordt het dus gezegd van iemand die geen behoorlijk antwoord wil geven op een vraag.

de vraag slaat, ‘als een tang op een varken,’ zegt men in 't Grieksch: ‘Gaat 't goed, Jan? - Ik zaai boonen.’

Ten slotte noem ik het geestige spreekwoord dat de neiging om met een aanzienlijk bloedverwant te pronken onder een beeld brengt. In Griekenland luidt het: ‘Muildier, wie is je vader? - Mijn moeder is een paard!’ Politis vermeldt hierbij een Hollandsch equivalent dat mij onbekend was, doch dat te vinden is bij Harrebomée. Ook in 't Hollandsch heeft het den vorm van een vertelsel, maar hoeveel stijver, hoe weinig pakkend is het in onzen minder praegnanten vorm. Men oordeele: ‘Ik ben een zoon van 's konings lijfpaard, zei de muilezel; maar hij vergat te zeggen, dat zijn moeder een ezelin was.’

De Grieksche spreekwoorden van de hier besproken soort zijn zeer talrijk; vraag en antwoord worden door denzelfden persoon gezegd; het zijn kleine tooneelstukjes, door één akteur opgevoerd. Misschien zal men opmerken dat zulke dialoogjes niet tot de spreekwoorden gerekend mogen worden, maar daarop kan men antwoorden, dat bij de onmogelijkheid om spreekwoordelijke zegswijzen scherp van eigenlijke spreekwoorden te onderscheiden, alleen het gebruik kan beslissen of een bepaalde uitdrukking genoemd mag worden een in korte (en vaststaande) woorden samengevatte uitkomst van hetgeen het volk over een bepaald geval gedacht heeft. Nu rechtvaardigt het veelvuldig gebruik van zulke dialogische formules m.i. volkomen het opnemen er van in Politis' boek.

Ik herinner er aan, dat in onze taal een dergelijk voorbeeld bestaat van een samenspraak in de anekdote die gewoonlijk naar aanleiding van het langzaam werken van metselaars verteld wordt. - Men vroeg een metselaar: ‘Wat doe je?’ 't Antwoord was: ‘Niets.’ Daarop vroeg men een anderen metselaar: ‘Wat doe jij?’ - ‘Wel, zei hij, ik help mijn kameraad.’ - Als ik mij niet vergis wordt hetzelfde ook wel verteld in dezen, meer algemeenen vorm: ‘Als men aan een metselaar vraagt: ‘Wat doe je?’ dan antwoordt hij: ‘Niets’ En als men dan aan zijn kameraad vraagt, ‘wat doe jij?’ dan antwoordt die ‘ik help mijn kameraad.’ Hoe het zij, wij vinden het noodig bij zulk een verhaal eenige inleidende woorden te voegen, of een tooneelaanwijzing te

geven, maar een Griek zou vermoedelijk 't zelfde op deze wijze uitdrukken: ‘Metselaar, wat doe je?’ - Niets. - En jij? Ik help mijn kameraad.’ - Eerst wanneer het verhaaltje in een dergelijken vorm algemeen gebruikt wordt, is 't, meen ik, tot een spreekwoord geworden. Bij ons blijft het een anekdote.

Dr. Stoett heeft bewezen met hoeveel vrucht men voor de verklaring van onze spreekwoorden, overeenkomstige gezegden uit ouderen tijd, uit dialekten of vreemde talen kan vergelijken. Politis heeft evenzeer die methode gevolgd, en voor zoover zijn onderzoekingen zich uitstrekten over het gebied van het Grieksch in zijn grootsten omvang, met buitengewoon gunstigen uitslag. Door zeer uitgebreide kennis en fijn gevoel voor de eigenaardige opvattingen van zijn volk, heeft hij verklaringen kunnen geven die reeds door haar eenvoud overtuigen. Ook uit de andere talen van Europa heeft hij in overvloed parallellen verzameld. Toch is dit laatste gedeelte van zijn werk - men zou van 't internationale gedeelte kunnen spreken - 't minst goed geslaagde. De reden daarvan is echter niet hem te wijten. De vertalingen die hij van de vreemde spreekwoorden geeft, toonen duidelijk, dat hij voldoende de meeste Europeesche talen kent om voor dit werk berekend te zijn.[1)] De hulpmiddelen echter die hem ten dienste stonden, waren niet toereikend; zoo heeft hij voor de Nederlandsche spreekwoorden vooral moeten afgaan op de voorbeelden die Wander geeft in zijn *Deutsches Sprichwörter-Lexikon*, Leipzig 1867-1887, en deze geleerde moest op zijn beurt weer op goed geloof aannemen wat onkritische verzamelaars als Harrebomée, of vertalende dichters als Cats en Huygens, bijeen hebben gebracht. Wat wij van nabij kunnen nagaan bij de citaten uit onze eigen taal, zal wellicht ook gelden van de spreekwoorden die uit verschillende Romaansche en Slavische talen worden aangehaald. Eerst wanneer men voor de onderscheiden talen in 't bezit zal wezen van een reeks werken, samengesteld door menschen die alleen hebben opgeteekend wat zij op deugdelijke gronden voor werke-

1) Een enkele maal heeft hij zich vergist. Zoo wordt op blz. 242 van het derde deel 't Hollandsche *snoeken* in 't Grieksch met *slakken* vertaald; 't Duitsche *Schnecken* heeft hier den schrijver van de wijs gebracht. Maar talrijk zijn die fouten niet.

lijk levende of geleefd hebbende spreekwoorden kunnen verklaren, kan men op groote schaal met vrucht vergelijkingen maken. De methode door Politis voor 't Grieksch en ten onzent door Stoett voor 't Nederlandsch, schoon op veel kleiner schaal, toegepast, moet een vasten grondslag geven voor zulke onderzoekingen.

Voorloopig dient men zich te vergenoegen met de vergelijking van twee talen die ons of beide zeer gemeenzaam zijn, of waarvan, zoo men slechts een dier talen grondig kent, de andere een spreekwoordenboek bezit dat aan de zoo straks genoemde eischen voldoet. Zulk een werk zullen wij nu voor 't Grieksch van Politis ontvangen; 't gedeelte dat verschenen is lokt reeds uit tot vergelijking met onze Hollandsche spreekwoorden. Ik heb dan ook bij 't bestudeeren der Grieksche spreekwoorden dikwijls aan de onze gedacht, en hier en daar iets op kunnen teekenen dat voor den oorsprong, of 't recht begrip, van onze eigen zegswijzen misschien van eenig nut kan zijn. Daarvan wil ik een paar voorbeelden meedeelen. Systematische vergelijking moet, wanneer het werk van Politis in plaats van de eerste drie letters van 't alfabet alle letters behandeld zal hebben, natuurlijk een oneindig rijkere uitkomst opleveren.

Terecht hecht Dr. Stoett geen waarde aan de verklaring van Harrebomée die bij ons spreekwoord: ‘Komt men over den hond, dan komt men ook over den staart,’ aan den naam van de Wester-Schelde dacht. Er is stellig sprake van een dier, maar de verklaring is m.i. niet, gelijk Dr. Stoett geneigd schijnt te meenen, bij 't woord *hond* te zoeken. Het Duitsche ‘auf den Hund kommen’ en ons ‘de bonte hond’ hebben er niet mee te maken. Dit blijkt reeds uit de Fransche parallel door den schrijver aangehaald: ‘Quand on a avalé un boeuf, il ne faut pas s'arrêter à la queue.’ Die laatste uitdrukking toont dat de naam van het dier niet de hoofdzaak is, en dit wordt bevestigd door de volgende Grieksche spreekwijze: ‘Iemand at een os op, maar bij den staart gaf hij 't op.’ Zoo luidt het in de Middeleeuwsche verzamelingen. Daarnaast vindt men in 't Nieuwgrieksch: ‘Hij heeft den geheelen ezel opgegeten, en bij den staart gaf hij 't op.’ Met Krumbacher mag men aannemen, dat hier de ezel voorkomt om 't zware werk nog

moeilijker voor te stellen. Aan een dergelijke neiging om te vergrooten, heeft men vermoedelijk in ons spreekwoord 't woord *hond* te danken. Hiermee in overeenstemming is 't Russische spreekwoord: ‘Den hond at hij op, maar in den staart stikte hij.’ Ik veronderstel dat al deze gezegden hun oorsprong danken aan 't verhaal van iemand die een Herculestaak had te vervullen en ondervond dat de laatste loodjes het zwaarst wegen. Wij hebben de optimistische opvatting van 't geval in spreekwoord gebracht.

Het is bekend dat een zelfde verhaaltje, of een zelfde zegswijze, bij twee verschillende volken tot afwijkende opvattingen en voorstellingen aanleiding kan geven. Ieder die wel eens spreekwoorden vergeleken heeft, weet hoe zeldzaam de equivalenten zijn die *precies* hetzelfde zeggen. Dit komt, evengoed als bij het vorige spreekwoord, uit bij onze zegswijze: ‘Men kan nooit weten hoe een koe een haas vangt.’ Zij kan dunkt me onmogelijk in verband gebracht worden met 't waarnemen van een der zeldzame gevallen, waarin, door een allerwonderlijkst toeval, inderdaad een koe een haas doodt.[1)] Met ons spreekwoord wordt integendeel iets volkomen onmogelijks aangeduid. Ook hier kan 't Grieksch eenige toelichting geven. Er bestaat in de Grieksche volkspoëzie een reeks vaststaande uitdrukkingen om iets ondenkbaars aan te duiden, waarvan het probeeren het summum van dwaasheid zou wezen. Dikwijls wordt het gebeuren van zulke ongerijmdheden als voorwaarde aan de vervulling van een verzoek verbonden. Zoo is er een Middeleeuwsch gedicht waarin een jong meisje van den jongen man die haar kussen wil, verlangt dat hij haar een trouwring zal geven. De jonge man verklaart zich bereid dat te doen ‘als de raaf wit zal zijn als de duif, als men op de zee zal zaaien, als men de visschen op de bergen zal zien, als hond en haas, kat en muis in vrede zullen leven, enz. enz.’ Het jonge meisje antwoordt dat zij den kus zal toestaan ‘als de hemel op de aarde valt, als de leugen aan de waarheid gelijk zal zijn,’ en een geheele reeks dergelijke wonderen.[2)] Zulke zinswendin-

1) Men zie een krantenbericht, aangehaald door Stoett (op no. 1032, blz. 311) en vergelijke de verklarende toevoegsels van sommige redakties, b.v. *in een nauw straatje* (Harrebomée I, blz. 27).

2) Legrand, *Recueil de chansons populaires grecques*, Paris 1874, blz. 20.

gen zijn bij zeer verschillende volken gebruikelijk; ik behoef slechts aan ons ‘wanneer de kalveren op 't ijs dansen’ te herinneren en, nog nauwer aansluitend bij het Grieksch, aan de bekende plaats uit de Treurzangen van Ovidius (I. 7 v. 1-6) waarin de dichter zegt dat ‘alles geschieden zal tegen de wetten der natuur in, dat de aarde sterren zal voortbrengen, dat de hemel beploegd zal worden’ enz. Verschillende van die uitdrukkingen zijn in 't Grieksch, sommigen reeds in 't Oudgrieksch, spreekwoordelijk. Zoo wordt in de verzamelingen geciteerd: ‘Hij beploegt de lucht’, ‘hij stampt water en lucht in een vijzel’, ‘hij jaagt wind met een net’, ‘hij smeedt koud ijzer’, en in dezelfde kategorie: ‘hij jaagt hazen met een os.’

Deze zegswijze was in de middeneeuwen vrij wel internationaal. Ik verneem dat zij ook voorkomt bij een Provençaalsch dichter uit de 12de eeuw, Arnaut Daniel, die getuigt: ‘Ik ben de man, die den wind verzamelt en die met de koe een haas vangt’. Petrarca[1] heeft 't beeld nog vergroot, ik durf zeggen tot in 't wansmakelijke toe, door in een zijner sonnetten aan Laura, waarin hij van een reeks onmogelijkheden gewaagt, te zeggen dat hij ‘een dolende, vluchtende hinde jaagt met een kreupelen, zwakken, tragen os.’ Ook in Oudnederlandsche spreekwoorden wordt gesproken van met ‘ossen hazen togen (pakken),’ en Tuinman vermeldt: ‘Met een koe een haas te jagen is een werk van onverstand.’

Ook bij dit spreekwoord in zijn tegenwoordigen vorm bestaat er nu een eigenaardig verschil in de wijze van voorstelling, die tot een wijziging in gebruik aanleiding geeft. De Griek zegt, positiever en drastischer: ‘hij jaagt op hazen met een koe,’ in plaats van met een hazewind, 't vlugste dier vervangt hij door een der plompste, en drukt daarmee een maximum van onnoozelheid uit. Bij ons heeft men de voorkeur gegeven aan een zinswending, waaruit iets van het droog komieke spreekt dat een kenmerkende eigenschap is van Nederlandschen humor. Wij gebruiken het spreekwoord[2]

1) *Rime*, Son. 158 en Sest. 8 (ed. Sonzogno, Milaan 1881).
2) Servilius, *Adagiorum epitome* etc. Antwerpen 1545, blz. 8; Tuinman, *De oorsprong en uitlegging van dagelijks gebruikte Nederlandsche spreekwoorden.* Middelburg 1726, blz. 81.

ter rechtvaardiging van een onderneming die dwaas schijnt, maar misschien toch kan slagen.

Onze uitdrukking ‘iemand in goud beslaan’ heeft een equivalent in 't Grieksch: ‘zij is voor hem een amulet (of relikie) en een kruis.’ In 't Fransch: ‘il en fait une relique’. Deze eer aan een levende toegedacht wordt een eufemisme voor ‘ter dood brengen.’ Die ironische bedoeling komt uit in een Fransch gezegde, door Dr. Stoett vermeld: ‘il faudrait le brûler pour en avoir de la cendre.’ In 't Grieksch blijkt die opvatting van de spreekwijze uit een volksliedje door Politis meegedeeld; het luidt in een, uit den aard der zaak zeer onvolkomen, prozavertaling als volgt:

‘Frissche Aprilmaand en Mei rijk aan bloemen, de geheele wereld hebt ge vervuld van bloemen en schoonheid, en mij hebt ge een leelijke vrouw op mijn hals gedraaid. Verkoopen kan ik haar niet, zal ik haar doodmaken of niet?.... Ik heb haar naar den goudsmid gezonden om haar in goud te beslaan, opdat hij er een amulet van zal maken en een kruis, een kruis en een ring. Den ring zal ik dragen en 't amulet zal ik omhangen en 't kruis zal ik kussen, zoodat men zeggen zal: leve de liefde!’ - Zoetsappig is deze humor stellig niet.

Legio is 't aantal spreekwoorden dat, in een voor 't Zuiden karakteristieken vorm, gedachten uitdrukt die door ons onder andere beelden gebracht worden. Voor ons ‘als men in 't veen is, ziet men op geen turfje,’ staat het Grieksche ‘wie veel peper heeft doet die ook op zijn groente,’ een herinnering aan den tijd, toen de peper zóo duur was dat de korrels als betaalmiddel werden gebruikt.[1] Eenige andere parallellen zijn: ‘De beste stuurlui staan aan wal’ en ‘wie buiten de rijdans staat, kent veel liedjes.’ Wie n.l. aan een Grieksche dans deelneemt, zal op zijn beurt moeten voordansen, het koor moeten aanvoeren; hij dient muziek en beweging te improviseeren. ‘Met groote heerera is het kwaad kersen eten’ en ‘Plant geen uien met je meerderen’ of wel ‘Zit aan met

1) W. Heyd-Raynaud, *Histoire du commerce du Levant*, Leipzig 1885-1886, II blz. 658. Onjuist schijnt mij Dr. Stoett's verklaring van ons *peperduur*, dat hij ontleend acht aan de uitdrukking *iemand* (*iets*) *inpeperen*, in de beteekenis van *inscherpen* (op n°. 1544, blz. 469). In 't Grieksch wordt een rijke weduwe een *peperweeuwlje* (*πιπε□ο□□α*) genoemd; ik las die benaming o.a. in Karkavitsas' *Loya tis ploris* (Athene, 1899, blz. 106).

je meerderen en sta nuchter van tafel op.’ - Van een forsche, bijdehande vrouw zegt ons volk: ‘Het is een driedekker’, de Grieken: ‘Ze lijkt een Amazone.’ Als onze vreugde vergald wordt, zeggen wij dat men ‘roet in 't eten gooit’, de Grieken: ‘Op de bruiloft komt de belastinggaarder.’ Men moet weten op welke ruwe wijze de Turken 't hoofdgeld door soldaten lieten en laten innen, om de kracht van deze spreuk te gevoelen.

Zoowel 't verschil in den vorm als in den inhoud gelegen, kan bij zulke spreekwoorden aanleiding geven tot velerlei beschouwingen over 't eigenaardige van Grieksche toestanden. Doch na 't reeds aangevoerde zal ik de vergelijking met Hollandsche spreekwoorden laten rusten, en liever aan een enkel voorbeeld toonen wat uit de spreekwoorden door Politis verzameld, en uit de aanteekeningen die hij er bij heeft gemaakt, te leeren valt van de denkwijze der tegenwoordige Grieken. Ik kies daartoe de zegswijzen die de verhouding van den schoonzoon tot zijn schoonouders karakteriseeren.

In Griekenland is, van de oudheid af, bij het tot stand komen van een huwelijk de bruidschat een der voornaamste faktoren, dikwijls de eenige. Hetgeen wij uit beleefdheid de wederkeerige achting der ouders noemen, is de uitsluitende voorwaarde voor menig huwelijk, al weten ook dikwijls de jongelui door schaking, of door minder gewelddadige middelen, hun zin te krijgen: ‘als 't meisje wil en de jongen wil’, getuigt het spreekwoord, ‘maak dan maar een langen neus tegen de ouders.’ Het regelen van de huwelijksgift geeft aanleiding tot allerlei moeielijkheid. De bruigom is veeleischend; 't volk noemt hem ‘den brand die 't huis verteert,’ en zegt: ‘alles wat hij bij zijn schoonouders ziet, beschouwt hij als 't zijne.’ De schoonvader gevoelt neiging om zijn aanstaanden schoonzoon te bedriegen, maar dat is gevaarlijk, want als op den dag van 't huwelijk de kontanten niet aanwezig zijn, heeft de jonge man 't recht het huwelijk niet te laten doorgaan. Vandaar 't spreekwoord: ‘Lieg tegen je zoon,’ of zelfs, ‘lieg tegen je biechtvader, maar zeg aan je schoonzoon de waarheid.’ De transakties worden door de mannen gevoerd; met den aanstaanden schoonzoon ontstaat dus gemakkelijk botsing. Op de finantieele besprekingen vóor het huwelijk

slaat dan ook, volgens Politis, de spreekwijze: ‘Heb je een schoonzoon gekregen? Dan heb-je een vijand gekregen. Heb-je twee schoonzoons gekregen? Dan heb je twee vijanden gekregen.’ Hoe licht men zich vergissen kan in de keus van een schoonzoon, blijkt uit het gezegde: ‘Aan een meloen en aan een schoonzoon kan men niet zien of ze goed of slecht zijn.’

Al zijn nu naar onze begrippen de waarborgen voor een goede verstandhouding niet groot wanneer de bruidschat het punt van uitgang is, te loochenen valt het niet dat over 't algemeen de Grieken uitmuntende huisvaders zijn, en dat de Grieksche huwelijken, behalve misschien in de aanzienlijkste kringen der hoofdstad, zeer gelukkig zijn. Bovendien is de verhouding tusschen den schoonzoon en zijn aangehuwde ouders bijna altijd zeer hartelijk. Daarover zou men anders oordeelen indien men moest afgaan op de schrijvers in spotbladen en de fabriekanten van letterkundige ‘articles de Paris et de Vienne.’ Natuurlijk zijn die naäpers vol verhalen van lastige schoonmoeders en haar twisten met de schoonzoons. Maar de Grieken die de werkelijkheid bestudeerd hebben, geven een juist tegenovergestelde voorstelling, en hun verhalen worden door de spreekwoorden bevestigd. Deze getuigen van de hulpvaardigheid van den schoonzoon en van zijn sympathie met den schoonvader: ‘Wie geen schoonzoon heeft, heeft geen ezel,’ d.w.z. mist iemand die altijd bereid is het zware werk van hem over te nemen. En ‘van zijn geboorte af lijkt de schoonzoon op den schoonvader.’

Vooral is hoogst opmerkelijk de liefde van de schoonmoeder voor haar aangetrouwden zoon, dien zij dikwijls hooger stelt dan haar eigen zoon. B.v.: ‘Voor den schoonzoon legt ook de haan een ei (in Griekenland, met kippemelk, 't symbool van buitensporig geluk), voor den zoon zelfs de hen niet.’ ‘Beter is 't dat mijn zoon zijn oog verliest, dan mijn schoonzoon... een minder geacht lichaamsdeel.’ De schoonzoon beantwoordt die genegenheid: ‘Modderkoekjes door een schoonmoeder gebakken, smaken den schoonzoon als beignets.’

Op de jonge vrouw worden daarentegen allerlei aanmerkingen gemaakt: ‘Alle brooden die slecht zijn uitgevallen, heeft de jonge vrouw gebakken.’ Zóo is de toestand reeds in de bruidsdagen, dat is in de week vóor het huwelijk. ‘De

heele week, zegt men, is voor den bruigom en de Zondag voor de bruid,' om aan te duiden: 'Ieder krijgt zijn beurt,' en ook wel: 'Wie 't laatst lacht, lacht het best.' Laat ik hier nog bij vermelden dat, indien het op een van die weekdagen regent, dit aan den bruigom geweten wordt; men plaagt hem dat hij tranen heeft gestort over de onkosten van 't huwelijk. Is de Zondag een regendag, dan is 't een teeken dat de bruid van den maaltijd heeft gesnoept.

Het is waar dat de Grieken ook wel een spreekwoord hebben dat zegt: 'een schoonzoon wordt nooit een zoon, en een schoondochter wordt nooit een dochter, zoomin als een oude vrouw die zich opdirkt een jong meisje wordt', - maar zulke schijnbare inkonsekwenties toonen de spreekwijzen van ieder volk. Bij ons vindt men 't strengste fatalisme naast de erkenning van 't nut der voorzichtigheid. Immers 'niemand sterft voor zijn tijd,' maar ook 'beter een bloode man dan een doode man.' Niet een overzicht van losse spreekwoorden, maar de kennis van 't gebruik, de wetenschap welke zegswijzen 't meest voorkomen en 't eigenlijke volksgevoelen uitdrukken, en welke te beschouwen zijn als vertegenwoordigers der onvermijdelijke tegenovergestelde meening, moet in zulke gevallen de waarde der spreekwoorden voor de kennis van 't volksleven bepalen. Uit de meedeelingen van een kenner als Politis kan men die wetenschap verkrijgen. Aan 't einde van het boek zal bovendien de schrijver zijn gevoelen over spreekwoorden in 't algemeen en over de eigenaardigheden van 't Grieksche spreekwoord in 't bijzonder uiteenzetten.

Hoe groot ook de arbeid moge zijn aan het spreekwoordenboek van Politis besteed, het omvangrijke werk vormt slechts een gedeelte van de taak die de schrijver op zich heeft genomen: het schrijver van een reeks *Studiën over de levenswijze en de taal van het Grieksche volk*, gelijk de algemeene titel der verzameling zal luiden. Na de spreekwoorden zal het volksgeloof der Grieken vermoedelijk behandeld worden; Politis belooft daarmee een nieuwe, stellig zeer vermeerderde, uitgave te zullen geven van een zijner eerste boeken, de *Nieuwgrieksche Mythologie.*[1)] Wij hebben gezien dat bij de

1) Athene 1871-1874.

behandeling van de spreekwoorden dit onderwerp reeds menigmaal ter sprake komt; hetzelfde geldt van de volkstaal. Een menigte woorden worden besproken die in geen enkel woordenboek zijn te vinden; ongetwijfeld zullen die verklaringen door een uitvoerig register aan het einde van het boek tot een geheel worden vereenigd dat een kostbare bijdrage kan worden tot het voorzien in een der meest gevoelde desiderata bij de studie van 't Grieksch, een woordenboek van de volkstaal in haar geheelen omvang.

Moge deze bespreking van Politis' boek hem ook in ons land eenige belangstellende lezers bezorgen.

D.C. HESSELING.

Schilderkunst.

Brugge.

Eenige jaren geleden schreef de ten onzent misschien alleen als vriend van Vincent van Gogh bekende Fransche schilder, Emile Bernard, wiens Noordelijke mystiek te samen met een sterk sprekend kleurgevoel, hem tot een der belangwekkendste verschijningen van het barokke einde der negentiende eeuw maakte, in de *Mercure de France*, over de verlatenheid der Madonna's in de pakhuizen, die men de Museums noemt. En tot voorbeeld noemt hij de Cimabue's, geheel gebonden aan den eeredienst der oude kerk, missend hier hun attributen: de mis, de wierook, den koorzang en bovenal het tot haar opgezonden gebed. ‘Gelooft ge, schrijft hij, dat Maria - geconterfeit in duizenderlei aangezichten, blinkend van glans en wijsheid - tevreden kan wezen met het oog van den artiest, die haar alleen aan zijn weetlust onderwerpt? En wat zal deze zelf in haar zien, hij, die niet tot haar spreekt, zij, die hem niet antwoordt? Tusschen haar en hem rijst het koele oordeel.’

Het is waar, zij waren er niet om met kritische oogen bekeken te worden; het persoonlijke van den kunstenaar had er eigenlijk niets mee te maken; zij waren niet gemaakt om op tentoonstellingen den eendagsroem te vieren, noch voor geleerden om hun kennis van jaartallen, naamsbepaling op te beproeven, noch voor estheten, noch voor roem, schoon deze genoeg het deel was van hem die met zijn werk ontroering wist te geven. Zij waren, practisch gezegd, een soort gewijde gebruikskunst, geschonken door aanzienlijke donateurs voor het altaar van hun schutsheilige of besteld voor de kerk door vorsten en

prelaten of door de rijke kooplieden voor de huiskapel bestemd. Deze religieuse schilderijen waren de zichtbare voorstelling van wat door de handeling der mis, wat door den koorzang, wat door de wierook, wat in elken zuil, in elk deel der kerk in symbolen gezegd werd: de menschwording van den Christus, zijn lijden en het lijden van Maria en de heiligen. Maar zij waren meer. Zij gaven de essence van het leven: van het hemelsche, zooals dat in het opperste moment der mis naar beneden daalt van den hemel op aarde, van het aardsche, zooals dat zich in de zoete mengeling aan de mystieken vertoonde, voor hen in hun alomtegenwoordig geloof even reëel als het aardsche; maar zij waren ook de in zichzelf gekeerde terugslag van het bloedrijk leven van krijg, roof en zinnen, zij waren de spontaneïteit van een volk. Hun weelde van kleurenpracht was de weerspiegeling van een rijke havenstad, van de in onzen tijd ondenkbare weelde van het Bourgondische Vorstenhuis.

Intusschen, zoo de religieuse schilderijen uit hun natuurlijk verband gerukt zijn, zoo is de Kerk ook niet meer wat zij eens was: een middelpunt waarin zich het geestelijke en wereldsche vereenigd vond, waarin geloof en eeredienst, een oogengenot gevend, samen gingen met alle kunsten; waarin architectuur, muziek, schilder- en beeldhouwkunst, goudsmeedkunst en de delicate kunsten van borduren en kant maken samenwerkten tot een nauwer en reëeler verband dan in de negentiende eeuw een Wagner het zich droomen kon.

Sedert Cimabue, sedert Memlinc, heeft de tijd heel wat onder zijn rustelooze voeten platgetreden, er is sedert heel wat omvergeworpen door de hartstochten van krijg, geloofswaan en revolutie, niet het minst door de puriteinschheid van geest, door de pedanterie van onzen tijd die meende de steen in een tijd van abstracte wetenschap nog eens levend te kunnen maken, nog eens te kunnen bezielen met een adem die sinds lang vervlogen is.

En wanneer men bedenkt hoe dat wonder van enkelvoudig realisme, van karakteruitbeelding, het portretje van Van Eyck's vrouw, in 1808 op de Vischmarkt gevonden is, dan heeft men reden te over om dankbaar te wezen aan de museums, die zooveel bij elkaar hebben weten te behouden wat rondzwierf in een tijd toen de meesten het bestaan van die

schilders nog ignoreerden. En dan, een museum als het St. Jan's Hospitaal, met het lumineuse decor dat Brugge is, een museum als ons Mauritshuis, als de zaal Ertborn in Antwerpen, zijn allerminst pakhuizen. Maar een sensatie gelijk aan die welke Emile Bernard van de Fransche museums kreeg - en men behoeft onze Rijksmuseums maar te zien om dit gevoel te kunnen begrijpen - krijgt de bezoeker hier op de overvolle tentoonstelling van primitieven in het provinciaal gebouw. En hij die eens de melancholie van het oude Brugge voelde, die in de schemering ronddoolde langs het Minnewater, nadenkelijk dwaalde in de schaduw van het Begijnhof, of aandachtig rondwaarde langs de peinzende aangezichten der Memlinc's, of met een milden glimlach om de mondhoeken de Van de Paele van Van Eyck, of het portretje van diens vrouw beschouwde, zal nu, bij het gedruisch eener tentoonstelling, in de onrust der omgeving, in de eindeloosheid der gelijkvormige figuur-arrangementen, in het afleidende voetengeschuifel, in de massa's ruggen waardoor we de mooiste stukjes nauwelijks kunnen benaderen, in de herrie die we voelen van de traditioneele zomeruitstapjes, in de gretigheid van kunsthandel, kunstkritiekers, kunsthistorici, in de vele congresgangers, zal zelfs een grooter verlangen voelen naar de rust dezer museums.

Zeker er zijn compensaties voor hem die zoeken wil. Maar toch, het is een verzameling waarvan men moeilijk een aanschouwelijk overzicht zal kunnen geven. Het is er een, die den bezoeker meer tot bekijken en nasnuffelen van namen en datums, tot twijfel aan echtheid, tot twijfel vooral aan gaafheid, tot vermoeden of constateeren van overschilderen, meer tot vergelijking van de opvatting van het sujet, tot een zoeken naar de oorsprongen, tot een verbazing over het plastische en kinderlijk realistische in de uitbeelding zal nopen, dan, - en hier zonder ik natuurlijk de vroeger zoozeer bewonderde werken van Van Eyck en Memlinc, Van der Weijden en Metsijs uit, - tot die onvoorwaardelijke bewondering, tot dat onbewust geargumenteerde genieten, dat voor den schilder en den leek beide het hoogste is.

De verwachting om nieuwe emoties, nieuwe sensaties hier te ondervinden, is misschien onbillijk. Want is er een klimax mogelijk boven die twee meesterstukjes van St. Jan's Hospitaal:

het portretje van de vrouw van Jan van Eyck en de Maarten van Nieuwenhove of de Mary Moreel, van Hans Memlinc? Is er, tenzij men Van Eyck's Arnolfini en diens vrouw uit de National Gallery te Londen bovenaan wil stellen, is er in zijn soort iets volkomeners te vinden dan deze portretjes? Kan men ergens iets vinden waarin de zoo verschillende gemoedsaard dezer beide meesters zich helderder openbaart, zich positiever afteekent?

Dat van den veertig jaar ouderen, en in een vorige eeuw geboren Van Eyck, - wil het somtijds lijken alsof deze de jongere was, alsof deze dichter bij onzen tijd stond, - is koeler overwogen, moderner, is in een onnavolgbaar realisme geschilderd, waarin het karakter zonder intentie spreekt uit de hoofdtrekken van het aangezicht, dat, in een koel blanken toon gehouden, een ongewilde volmaaktheid vertoont, waardoor dit het onschijnbare portretje met het curieuse kapsel, in een toon waarop geen vernis, geen ‘Gallerie-ton’ vat schijnt te hebben, in het smalle gemarmerde houten lijstje, maakt tot een voorbeeld van een eigenlijk gezegd portret voor alle tijden. Men kan er lang over heen en weer praten, welke dezer twee portretjes het mooiste is, dat wil zeggen uit een picturaal oogpunt, want zij die sentiment hooger stellen moeten Memlinc hier den voorrang geven. 't Is waar, het portretje van Van Eyck verbijstert ons door een waarheid die niet te overtreffen is, een waarheid onverzacht door kleur, door een mooie peinture, door een kunstig geschilderde fond, een stukje leven, kritisch onbewust zooals men alleen schildert voor zichzelf of om het portret. Het is geen edel portretje, geen zachtmoedig, het is geen monument, opgericht voor zijn vrouw, het is niet meer en niet minder dan ‘Jan van Eyck's vrouw’.

Maar daartegenover, over welk een minnelijke aandacht, over welk een stijl, welk een glansrijke voordracht beschikt Memlinc in zijn portret van Maarten van Nieuwenhove. Met hoe klare oogen heeft ook hij zijn model aangekeken; hoe weinig, neen hoe heel en al niet losgelaten is de teekening, niet alleen de gelaatstrekken, de handen, maar ook in de details van het interieur, de kruisramen, de glasschildering, het landschap door het raam, alles zoo heerlijk in het kader gehouden! En dan, hoe eenvoudig en hoe compleet is het modelé, dat lang niet het meesleepende heeft,

dat eens Velasquez zal hebben, maar dat alles zegt wat het te zeggen heeft. En hoe zuiver, hoe eenvoudig, hoe aandachtig zijn niet de gelaatstrekken op dit fond van modelé geschreven, hoe open, hoe kinderlijk de glans der oogen, hoe sereen en waar, dit portret, dat door de onberispelijke voordracht, door den fijnen glans, door een ware vroomheid, onze bewondering afdwingt.

Niet zoozeer het persoonlijke karakter is het wat Memlinc in zijn modellen zoekt als wel die verlangenlooze vroomheid, die zachtmoedige, rustige glans die het gelaat verheldert, een gelaat waarop de menschelijke hartstochten, waarvan Van Eyck's werk dikwijls de meer of min bewuste afspiegeling is, geen vat hebben. Een figuur als de kanunnik Van de Paele door Memlinc zoude ook even onmogelijk wezen als dat Rembrandt de Schuttersmaaltijd zou geschilderd hebben. De vergelijking gaat wat kreupel, maar toch, ondanks den zwaarder adem van Rembrandt, ondanks het meer vrouwelijke van Memlinc, ondanks de scherpere waarneming van een Van Eyck boven Van der Helst, is dit het punt waar beide elkander ontmoeten. Beiden zagen met klare kinderoogen de verschijningen der menschen aan, beide zagen deze onbewasemd door den strijd van het leven.

De Florentijnen mogen in hun cultus der vrouw, de Madonna in boeiender menschelijkheid gegeven hebben, de Sienneezen onovertroffen geweest zijn in het aanschouwelijk maken van het blanke vleugelgerep der engelen om de Madonna, de schilders der Keulsche school mogen aan hun heiligen meer geëxalteerdheid hebben weten te geven, grooter verrukking en meer bewegelijkheid, zij mogen immateriëeler wezen, en het woord dat Maeterlinck van Ruusbroek zei: ‘dat hij de onwetendheid van een kind paarde aan de wetenschap van een die van den dood zou zijn teruggekomen’, moge meer van pas zijn op deze Duitsche schilders dan op de meer picturale en harmonieuzer Vlamingen, er is een ongereptheid, er is een blanke rust in Memlinc, die alleen van hem is, een aandacht, een nadenken, waardoor zijn heiligen dezelfde eigenschappen vertoonen die wij in een Thomas à Kempis liefhebben.

Die klaarheid van zien, die zuiverheid van voelen, die zachtmoedigheid van oordeelen vindt men in de mooiste werken overal terug, in de portretten, in de puurheid van

Mary Moreel, b.v. in het oude damesportret (dat iets verwants heeft met Rembrandt's Mevrouw de Bas) dat men zich gelukkig kan rekenen door deze tentoonstelling te hebben leeren kennen, zoowel als in de tryptieken. Hij had genoeg zoo deze uitdrukking van zachtmoedige vroomheid in het aangezicht, in den eerbied der houding uitgedrukt was. Over het aan elkaar schilderen, iets wat Van Eyck vóor hem al beproefd had, dacht hij niet. De eenheid van een schilderij berustte voor hem in de handeling, in de gelaatsuitdrukking - niet dat hij de handeling dramatiseerde, zooals Van der Weijden, zooals later Quentin Matsys, - hij schikte de figuren eenvoudig om de Heilige Maagd, zooals zij zich in de mis om het altaar scharen, staand of knielend, zijwaarts of geheel afzonderlijk, maar altijd nadenkelijk, altijd met dat aanschijn alsof ze ver weg zijn van de aarde die zij zoeken te ontvluchten. Die enkelvoudigheid in alles behalve in zijn kennis, die aandacht voor de figuren welke hij schildert en die geheele afwezigheid van een uit picturaal oogpunt genoemd ensemble, ziet men zelfs in de zoo monumentale tryptieken als die van St. Christoforus, St. Maure en St. Gilles. Geboetseerd schijnen die, meer dan geschilderd. De vroomheid van houding en gelaat is nergens schooner uitgedrukt, dan in deze nobele heilige figuren, die als compositie prachtig gesteund worden door de zijluiken, waar ter eener zijde Barbara van Vlaanderen, de vrouw van Moreel, met haar elf dochters, in ongerepte blankheid knielen, en aan den anderen kant de donkere vader met zijn zonen. Het genot van dit schilderij is toch meer nog intellectueel, dan dat wij ten volle genieten van de kleur. Misschien geeft dit bovenal de Aanbidding der wijzen uit St. Jan, dat, iets gebondener, fijner, meer peinzend, het meest harmonieuze zijner tryptieken is.

James Weale, de groote kenner der Bruggesche schilders, stelt vast dat Memlinc schilderde met dunne laagjes verf over elkaar, van zoo diaphane helderheid dat men er bijwijlen de potloodteekening nog door heen ziet. Hierover heen legde hij een savant glacis van fijne gekleurde vernissen, dat, zoo het ook al geen gebondenheid gaf, tòch een glans aan het geheel verleende, die de figuren meer aan elkander bracht. Door deze glacis is het schoonmaken van deze schilderijen ook een onmogelijkheid. En men vraagt zich hier af, of het

door het schoonmaken is, of het door verkeerde benoemingen is, dat wij in zoo weinig Memlinc's de essentieele eigenschappen van dezen schilder vindon. Werkte hij ongelijk? Had hij leerlingen die voor hem of naar hem werkten? Zou hij, zooals zij nu zijn, de tafreelen van de Heilige Ursula in de Rijve, gelaten hebben? Is de engel op het deksel, van zoo transparente en serafische teerheid, van de zelfde hand? Is dat wat logge engelenstuk van het museum te Antwerpen van Memlinc?

Niemand zal tegenspreken dat de grootheid van Jan van Eyck veelomvattender was en krachtiger, dat er een energie was in zijn figuren, die hen meer in het reëele leven deed staan, dat hij als eigenlijk potretschilder hooger stond, dat hij in het uitbeelden van details zijn gelijke zocht, dat hij een ruimte in zijn schilderijen wist uit te drukken, en dat hij bovendien de kleur tot een boeiender ensemble, tot een zwaarder en rijker orchestratie wist op te voeren. Want Jan van Eyck, wiens zinspreuk was ‘Als ic kan’ en die een portret teekende: ‘Jan van Eyck was hier’, had lust aan het leven, hij kende het oogengenot, zijn oog had zich verrijkt aan de praal van het Bourgondische Vorstenhuis, waaraan hij verbonden was, aan de kleuren der Oostersche tapijten, de rijke émails, de edelgesteenten en de weelde van goud en stoffen. Hij had de praal lief en zijn oogen gaven hem niet de rust om in zich zelf te kunnen verwijlen en zooals Memlinc de heiligheid des Heeren te zien. In zijn groote schilderijen, zooals het altaarstuk van den St. Donatius, zijn de kleuren van een ongekende diepte, het rood en groen, diep en zuiver, het geheele motief in een zwaren gang van doorvoede tonen doorwerkt, waarin de schitterende dracht van den heiligen St. Georg en van den St. Donatius, waarin het vele goud de kleur te dieper maakt, en waar, op die kleurige tonaliteit van Oostersch tapijt, de karakteruitbeelding van dien étonnanten van de Paele, in de uitgesprokenheid zijner trekken te sterker naar voren komt. Neen; het kan niemand verwonderen dat Jan van Eyck ten zijnen behoeve de olieverf uitvond!

Was hij zich heel en al bewust van de comedie die zoo'n schilderij, als voorstelling genomen is, toen hij de candide

madonna, den misschien nog candider, willen we zeggen bête, heiligen Georg als begeleider van zijn patroon, den kanunnik Van de Paele, dat voorbeeld van eigengerechtigheid en levensenergie, schilderde? Was hij onbewust toen hij La Vierge au Donateur in de Louvre schilderde zooals hij die schildert? Men moet wel aannemen dat hij zijn modellen met kritische oogen aanzag, dat van zijn vrouw niet het minst, schoon die van zijn donateurs scherper geformuleerd zijn. Weale, W.H. James Weale, de groote kenner der Oud-Nederlandsche schilderkunst, zegt dat deze figuren de te exacte portretten van dikwijls slecht gekozen modellen zijn. Dat St. George niets anders is dan een gemeene loteling die den Christus met een domme uitdrukking groet; dat de heilige maagd leelijk is en wereldsch van karakter en dat het kind de reproductie is van een zuigeling, zonder iets te wijzigen gecopieerd naar een arm modelletje.

Maar dan het portret van Giovanni Arnolfini en vrouw in de National Gallery te Londen! Hoe heel en al volmaakt, hoe eenvoudig, hoe wonder zuiver van schildering! Niets wat hier moreel uit den toon valt. Hoe eerzaam is het vertrek uitgebeeld in heel zijn onbewogen intimiteit! Arnolfini, de zaakgelastigde van een handelshuis in Lucca, en die daarenboven menig vorstenhuis met kostbaar gewerkte stoffen en figuurweefsels voorzag, had zijn verlangen te kennen gegeven om met zijn vrouw in zijn woonvertrek geconterfeit te worden. Aan dezen wensch heeft men op dit gebied almee het hoogste te danken, wat te geven is. Het is gezegd dat Rossetti nimmer moe werd naar dit stuk intens leven te kijken.

Men veronderstelt dat Hubert van Eyck het métier in Keulen of Maastricht leerde en dat Jan de leerling van Hubert is. Het wordt aangenomen dat Memlinc in de buurt van Aschaffenburg (sommigen zeggen Memelynch in de buurt van Alkmaar) eveneens bij een der Keulsche schilders, misschien Stephan Lochner, zou hebben geleerd. Dat zij zoo, althans wat de abstracte idee, de expressie van de lijn, de kennis van het schildervak, betreft. En het valt niet moeilijk dit bij een schilder als Memlinc aan te nemen. Maar er zijn in de schilderkunst der Nederlandsche schilders, of zuiverder, in die der Vlaamsche, heel wat meer invloeden, heel wat dieper oorsprongen te vinden.

En dan, de van Eycken stammen af uit een schildersfamilie. Evenals zij waren hun zuster Margaretha en hun broeder Lambert verluchters van misboeken. De laatste schilderde zelfs enkele tryptieken, waarvan de tentoonstelling er een geeft. Maar bovenal het beschavingsmilieu, de wisselwerking, die een stad als Brugge, de belangrijkste handelstad van Noord- en Midden-Europa, aanbood, de ongekende rijkdom harer koopmanspaleizen, de vorstenpraal die Jan van Eyck aan het hof van Hertog Jan van Beijeren te Luik leerde kennen, heel de weelde van dien kleurrijken tijd, de pracht meegebracht uit verre landen, de invloeden van de Oostersche kunsten, onbewust meegedragen door de kruisvaarders, ingevoerd misschien om reliquieën over te dragen, Oostersche weefsels om de beenderen van Christelijke Heiligen, van de Byzantijnsche kunstenaars ook ingevoerd in de 10de eeuw, heel de klooster-beschaving, die vooral in de 13de eeuw bloeide, toen de kloosters nog het monopolie hadden der kunstateliers, waar, in hun hooge métier-eischen en strenge liturgische opvattingen, honderden, somwijlen meer dan duizend ambachtslieden aan het werk waren, en de kerkelijke kunst: architectuur, beeldhouwkunst, gekleurde glazen, émails, verluchte misboeken, gouden monstranzen, koperwerk, borduursels en weefsels, tapijten, tot de hoogste ontwikkeling brachten, - heel dit kunstrijke fond voelt men in de schilderkunst der Van Eycken, vormelijk nog bij Hubert, menschelijk bij Jan van Eyck.

Het is zeker niet toevallig dat deze picturaal aangelegde schilders de uitvinders der olieverf waren. Het is waar, ons klimaat deugt niet voor fresco's; marmer is hier niet te vinden en zoo waren de Nederlanders wel aangewezen om deze ontdekking te doen, al was het slechts voor practische doeleinden. Men zegt dan ook dat toen Hubert, de twintig jaar oudere broeder van Jan, met dezen vóór 1415 deze uitvinding deed, de olieverf reeds gebruikt was o.a. bij het beschilderen van kapiteelen. Misschien dat Jan van Eyck die, behalve het schilderen, nog gekleurde kerkglazen maakte, misboeken illumineerde, facade's verguldde en steenen beelden kleurde, hier deze verf in primitieven staat aantrof, haar vervolmaakte en voor het kunstschilderen bruikbaar maakte. Hij was het ook die al dadelijk voelde waarin

de kracht van de olieverf was gelegen. In zijn beroemd altaarstuk van St. Donatius is reeds te vinden die vaste ondergrond van een door sterke kleur geworden toon, is reeds te vinden datgene wat men clair-obscur pleegt te noemen, dat wil zeggen door wel berekende en doorschijnende schaduw-partijen het licht meer te doen spreken. Maar hij was van zijn tijd. Zijn werk heeft gelukkiglijk behouden dat vastdoorwerkte, dat doorvoeren van het motief tot in de verste hoeken, dat kleurvlak dat aan de volmaaktheid van een tapijt doet denken en waardoor toch de kracht van de karakterteekening, de expressie het hoogste is. Als zoodanig is Jan van Eyck de grondlegger der Noordelijke schilderschool geworden, krachtig en oorspronkelijk, een mensch voluit.

Lijkt het niet of Memlinc en Rogier van der Weijden, ofschoon zestig jaar na Hubert van Eijck en veertig na Jan, bij den laatste vergeleken, uit een ander milieu komen, of zij buiten het maatschappelijk leven stonden, of hun het rumoerige leven ten eenenmale was voorbijgegaan? Voor hen was de uitvinding der olieverf niet noodig geweest en hoewel Memlinc haar tot een grootere volkomenheid in de factuur bracht, hoorde zijn geest eerder in een vroegere eeuw thuis en zou hij zijn peinzende heiligen even sereen op het perkament der misboeken als op de muren de kathedralen gebracht hebben. Tusschen de Van Eycken en Memlinc staat van der Weijden, Lag het aan de tentoonstellingsdrukte, lag het aan de eenvormigheid der voorstellingen, dat wij, behalve van een superbe voorgedragen portret, niet de emotie ondervonden, welke zijn dramatische situaties, de oprechte vroomheid, de teerheid en het meededoogen, die hij aan de figuren der kruisiging weet te verleenen, zouden doen verwachten? Alleen later, in het museum te Brussel, gaf zijn weenende vrouw, door de zuivere menschelijkheid modern van sentiment, ons een sensatie, zoo krachtig in haar onverwachtheid als de tentoonstelling niet vermocht te geven. Het is een schilderijtje dat door een hartstochtelijker mouvement datgene heeft wat in den tijd van heden aldoor gezocht wordt.

Beter is hier Geerard David vertegenwoordigd, een schilder

uit de Haarlemsche school, een der schilders van Brugge (hoewel in Oudewater geboren) wiens werk dikwijls voor dat van Memlinc werd aangezien, iets dat moeielijk valt aan te nemen wanneer men de hierboven vermelde portretten, de Aanbidding der Wijzen en de St. Christoforus met St. Gilles en St. Maure, als datgene beschouwt waar Memlinc zich het puurst in uitsprak, maar dat o.m. in het groote engelenstuk van het museum te Antwerpen, en in veel anders hier niet onnatuurlijk is. Niet omdat Gerard David uitblonk door die eigenschappen welke bij Memlinc zwakheden waren. Want datgene wat hem al dadelijk van den laatste onderscheidt is kleursterkte, is vastheid, niet zonder hardheid in het modelé, is stellige voordracht en vooral rijkheid van samenstel en iets decoratiefs, dat hij misschien in Italië kan opgedaan hebben. Maar niet alleen met zijn beroemd altaarstuk: Maria met het Kind, omringd door engelen en heilige maagden, uit het museum te Rouaan, is deze kloeke schilder hier vertegenwoordigd, er is nog een donateur, door Johannes den Evangelist beschermd, er is nog een ander zijstuk, waarin gevoeliger eigenschappen spreken. Geerard David ontving dikwijls opdrachten voor een zinnebeeldig schilderstuk voor gerechtshoven, zooals hier b.v. de geschiedenis, door Herodotus verteld, van den ontrouwen rechter van Cambyses, die levend gevild werd en wiens afgestroopte huid kalmweg over de leuning van den stoel van zijn zoon en opvolger hangt; schilderijen, die nu geenszins zijn roem uitmaken, maar hem allicht vroeger eenige vermaardheid gaven. Toch kon Van Mander, die honderd jaar na hem in Brugge woonde, daar niets anders te weten komen dan dat er een Gerard van Brugge geweest was, die door Pourbus in hooge achting gehouden werd. Eerst in 1860 werd zijn persoonlijkheid door Weale vastgesteld.

Geerard David, zoowel door geboorte als door de oprechte vroomheid van zijn wezen, behoort tot de eigenlijke primitieven. Hij doet het ook door zijn sentiment in het verluchten van misboeken. Voor een der mooiste, te dier tijde uit Brugge afkomstige misboeken, het zoogenaamde Bréviaire Grimani, nu in Venetië, schilderde hij verscheiden miniaturen. Als voorbeeld van zijn vroomheid geldt dat hij het prachtige altaarstuk uit Rouaan ten geschenke gaf aan het klooster der Carmelieten van

Sion te Brugge, en dat hij daarenboven hun nooddruftigheid steunde met tien pond zilver. Op zijn ziekbed restitueerden de nonnen hem deze som. In 1496 huwde hij met Cornelia Cnoop, de dochter van een Middelburgschen goudsmid, in Brugge woonachtig. Zij zelf was een schilderes van beteekenis, zoowel in het schilderen van miniaturen als van enkele tryptieken. Gevoeliger wil ons de jonggestorven Geertjen van St. Jan van Leijden voorkomen, eveneens uit de Haarlemsche school, maar ik geloof dat men dezen schilder mooier in het aartsbisschoppelijk museum te Utrecht kan leeren kennen, evenals de Utrechtsche van Scorel nergens beter in zijn kracht te zien is dan in de portretten der Kruisvaarders in het museum Kunstliefde in dezelfde stad.

Nog geheel tot de primitieven behoorden de bij Tilburg geboren Petrus Christus en de Zeeuw Hugo van der Goes. De eerste een der weinige leerlingen van Jan van Eyck, de andere vermoedelijk onder diens invloed. Voor velen was het in Brugge geëxposeerde schilderij, de Legende van St. Godeberte, voor het goudsmedengilde gemaakt, een der verrassingen der tentoonstelling. Men kan niet zeggen dat het als geheel mooi in elkaar gebouwd is, noch dat er picturaal partij getrokken is van de attributen van een goudsmidswinkel. In de uitdrukking der aanzichten is iets leegs en glazigs, dat ten eenenmale tegenovergesteld aan van Eyck is. Maar daartegenover is er zooveel franchise in de voordracht, is er zoo iets groots en rustigs in het samenstel dezer drie figuren en een zoo mooie glans, dat dit schilderij, dat het voorkomen van de latere interieurs heeft, tegelijk aan de Arnolfini van zijn leermeester en den koopman van Holbein doet denken, zonder toch in picturaalheid en uitbeelding deze meesters nabij te komen. Meer als leerling van van Eyck toont hij zich in het portret hier, dat vaster van peinture en sterker van kleur is.

Hugo van der Goes heeft iets veel voornamers. De Heilige Maagd op gouden grond geschilderd, de vleugels van het altaarstuk, de Aanbidding der Wijzen hebben qualiteiten, die ons aan kleine schilderstukjes van Lucas van Leijden herinneren, hoewel van een andere voeling. Men kan wel aannemen dat zijn figuren wel geobserveerde portretten zijn, zooveel leven, zooveel karakter spreekt er uit. Men zegt dat

er behalve zijn portretten, en hierin muntte hij bovenal uit, weinig authentieks van hem bekend is.

Noemen wij in dit kader nog Jan Gossart, genaamd Mabuse, die door een streven om het vleesch gevoeliger weer te geven, door een rijker vrouwelijkheid waarin hij zijn madonna's geeft, getuigt dat hij niet te vergeefs de Italianen der Renaissance bestudeerde. Men zegt dat hij da Vinci copieerde. In ieder geval toont hij zich in de Madonna met het Christuskind van den Graaf van Northbrook een krachtig schilder, uitmuntend minder door vroomheid, dan door zijn lijnexpressie, door de actie, door een streven om het vleesch gevoeliger weer te geven, evenals hij in zijn superbe portret van Philips van Bourgondie door kracht en stijl imponeert. In de kleur was zijn kracht evenwel niet en hoewel hij niet meer tot de eigenlijk gezegde primitieven behoorde, zoo is hij zoowel in zijn verfbehandeling als in zijn voordracht nog aan haar verwant.

Maar hoe men deze schilders beschouwen mag, allen waren meesters in de techniek, meesters in het portret, meesters in de uitbeelding van voorwerpen, meesters in den glans van hun factuur, die na al die eeuwen niet getaand is. Zij schilderden systematischer, zij begonnen technisch meer voorbereid. De ondergrond voor hun schilderij was een voorwerp van groote zorg. De hand was in de vlekkelooze schildering niet te herkennen, hun factuur was nauwer verbonden aan het eigenlijke schilders-ambacht,[1)] hun landschap was blanker, opener,

1) Een schilder beschouwde zich nimmer en werd ook nimmer door het publiek beschouwd als meerderwaardig te zijn boven een man van een ander metier. Eerst toen de kunst begon te vervallen gaven de schilders zich een air van meerderheid. Gedurende het glorierijke tijdperk der middeneeuwen werden zij voor hun werk betaald als alle andere handwerkslieden. Hun arbeid moest conscientieus en eerlijk wezen, in goede materialen uitgevoerd, - de meesters der corporatie hielden er de hand aan, - en ieder deed zijn best zijn werk zoo goed mogelijk te doen.
De oude waarschuwing: *Caveat emptor* werd overbodig in zooverre zij betrekking had op de leden der schildersgilden; het werd slechts noodig toen de schilders en beeldhouwers zich van alle toezicht vrij maakten, behalve van die der gerechtshoven; deze waren overigens en zijn nog geheel onbevoegd om in zoodanige zaak te oordeelen. De gilden troffen maatregelen om het onderricht hunner leden te verzekeren. Een lid moest, gedurende een zeker aantal jaren, de leerling wezen van een meester die verantwoordelijk was voor zijn technisch onderricht, alsook voor zijn getrouwheid in het nakomen van burgerlijke en godsdienstige plichten. De leerling woonde bij zijn meester, moest hem dienen en gehoorzamen. Deze moest hem daarvoor in ruil geven een compleet onderricht in alles wat zijn metier betrof, hem onderwijzen om zijn paneel of doek te bereiden, de ‘fonds’ aan te leggen, zijn kleuren te mengen en zijn vernissen te bereiden. Als zijn leertijd geëindigd was, kwam het jongmensch alleen bij dag en kon naar verkiezing bij dezen of genen meester in deze of gene stad werken.

Daarna presenteerde hij zich bij de hoofden van het gilde om in den rang van meesterschilder toegelaten te worden. Hij was verplicht een bewijs zijner technische kunde te geven en een schilderij te maken. Vervolgens moest hij verklaren te zullen gehoorzamen aan de regels van het gilde en voor God beloven dat zijn werk goed, eerlijk en wel ten uitvoer gebracht zoude wezen. Dan, na de betaling van een belasting, waarvan het bedrag afwisselde naar mate hij de zoon van een vreemdeling of van een meesterschilder was, werd hij werkend lid van het gilde en bezat het recht om deel te nemen aan de jaarlijksche verkiezingen der hoofden; maar hoewel hij nu vrij meester was, bleef hij gedurende zijn leven onder de contrôle van den deken en van de gezworenen van het gilde, die ieder oogenblik in zijn werkplaats konden binnendringen, om beslag te leggen op slechte materialen, zooals paneelen met kwasten, goud, zilver, azuur, of sinople (groen) van minder qualiteit. De materialen waarop beslag gelegd was werden verbeurd verklaard en vernietigd, en hun bezitter gestraft. Zoo er een

minder geconcentreerd van licht en van middelpunt, dat zich, ideologisch dan ook, op het altaar in de hostie bevond; de karakters dikwijls meer uitgesproken, de houdingen bestudeerder en tegelijk vormelijker. Verbeeldingskracht in het verdiepen der physionomiën was grooter voordeel dan fantasie, want behalve dat de meestal wat alleenstaande figuren portretten waren, zoo gaf de handeling van de mis de poses aan, evengoed als in de 17e eeuw het leven binnenshuis, de herbergen, of de figuren buiten. De vroomheid was eveneens bij den een sterker aanwezig dan bij den ander; maar in een tijd van zoo hoog ontwikkeld kloosterleven voelden bijwijlen de schilder, de vorst en de burger zich gelijkelijk hiertoe aangetrokken.

geschil tusschen den schilder en zijn patroon opkwam, werden de hoofden en de gezworenen van het gilde bijeengeroepen om uitspraak te doen, de waarde van den arbeid te schatten, en, in het geval waar een vroeger contract bestond, te zeggen of deze overeenkomst eerlijk was nagekomen, of het geleverde werk overeenkomstig was aan de condities er in voorgeschreven. De schilder van een onvoltooid of weinig eerlijk uitgevoerd schilderij werd voor de magistraat gebracht en streng gestraft. Maar indien integendeel het werk beter werd bevonden dan de overeengekomen prijs, zoo had de ontevreden kooper het verschil tusschen deze en de overeengekomen prijs evenals de gerechtskosten te betalen.
W.H.J. WEALE (Catalogus).

Men stelle de religieuse kunst niet buiten het leven, men beschouwe de mystiek niet als iets waarmee we afgerekend hebben. Men zette niet alle idealiteit vast voor deze primitieven, men concludeere uit de onderwerpen, waarin zij zich gemeenlijk bewogen, niet dat zij allen zooveel vromer, zooveel beter, zooveel hooger stonden dan een de Hooghe, een Vermeer, een Jan Steen. Zij schilderden wat zij zagen, evengoed toen als heden; zij waren schilders, zij waren menschen. Zij waren geen heiligen omdat zij heiligen schilderden; zij waren wreedaards noch beulen omdat zij uitvoerig de waarlijk niet geringe martelingen der Christenen in een realisme weergaven, waartegen weinigen in onze dagen bestand zouden wezen. Men zou een Huysmans moeten wezen om het realisme dezer martelingen, of meer nog de opgewektheid waarmee zij deze onderwerpen behandelden, te beschrijven. Men kan veronderstellen dat het opdrachten waren, men heeft reden te vermoeden, dat al deze martelingen hun uit naïeve kloosterkronieken bekend waren. Maar zeker is het dat de ijver der voorstelling den hedendaagschen toeschouwer aanstoot moet geven.

Zoo, bij de voorstelling van den St. Hippolyte van Dirk Bouts, die geheel uitgekleed op de helling van een heuvel door vier paardjes van Perzischen vorm wordt uiteengetrokken; bij die waarbij een martelaar de ingewanden met een draaitoestel uitgewonden worden, of waar het vel met de grootste keurigheid als riemen wordt afgetrokken, of waar in een laatste oordeel de dooden, met de lakens gracieus omhangen, lustiglijk uit hun graven opstaan, of waar bij de afneming van het kruis, een der bijfiguren de slip van het kleed tegen den neus drukt! En dan de diableries van een Jeronimo Bosch, leuk om te zien, uitmuntend geschilderd; de Pieter Breughels, grauw en komiek. Niet vaak verhief deze laatste zich boven het koddige, en zijn Pays de Cocagne doet ons denken aan de volksprenten die Cats vereeren, of liever aan een sinnebeeld van hem zelf. Wel treft hier de door geen ander zijner werken vergoede afwezigheid van de Parabool der Blinden, waarin de koddigheid tot een episode van het noodlot verheven wordt, dat meesterstuk van dezen schilder uit de collectie Leys, dat België naar het Louvre liet vertrekken.

Even weinig tot de primitieven behoorend is Marinus van Romerswael, genaamd de Zeeuw; hij was geboren in het sedert lang in de zee verzwolgen stadje van dien naam in Noord-Beveland. Velen zullen zich zijn woekeraars uit de National Galery herinneren, een werk waarin de expressie van de gierigheid, van de schraapzucht tot een enorme hoogte opgevoerd is. Hij schildert heelemaal in het licht, met kleine details van expressie daarop geschreven, zonder de helderheid en de zuiverheid van zijn kleur te bederven. ‘Hij had, zegt van Mander, eenvoudige handelingen in de nieuwe manier, meer rouw als net.’ 't Is waar, die volmaakte, émailachtige schilderwijze, die geserreerde teekening, die lijn-expressie der schilders van de 14e en 15e eeuw, waren niet het eigendom van den schilder. Zijn St. Jerome, hoeveel moois er ook zij in de kleur, is niet anders dan een geposeerd model, waaruit noch religieuse aandacht, noch groote verbeeldingskracht spreekt. Het was het begin van een alles omgooiende renaissance, van een vrijheid van voelen, van een overgangstijdperk, waarin de tradities nog hoog stonden, maar dat de grenzen, de kracht en de zwakte van een tijd aanwees. Matsys kon overgaan in overgevoeligheid, Romerswael had iets roekeloos in zijn opvatting. Men vertelt dat hij later tot de beeldstormers in Middelburg behoorde en daarvoor zijn straf niet ontging. Zijn werk werd, zoowel om dezelfde onderwerpen als om een zekere gelijkheid van kleur, dikwijls met dat van Jan Matsys, den zoon van Quentin, verwisseld.

Maar zooals wij reeds zeiden, ook dit behoort tot een andere tijdsorde. Brugge, dat eens een zoo schitterend beschavingsmilieu aanbood, waar de grootste kunstenaars zich concentreerden, ging haar verval te gemoet. De handel was reeds naar Antwerpen overgebracht. Quentin Matsys, de beroemde smid van het onovertroffen putje, bracht in zijn groote Graflegging de schilderkunst in een nieuw tijdperk over. De zeventiende eeuw zou Rembrandt, zou Rubens inluiden.

Laten wij resumeeren.

Degeen, die het hedendaagsche leven zooals het zich aan

hem vertoont, open onder de oogen durft te zien, zal, - zij het ook met heimwee naar een tijd waarin een geloof leefde dat heel een maatschappij bezielde, - moeten erkennen dat, op de portretten na, op enkele dezer tryptieken na, deze kunst tot een anderen tijd behoort, tot een verleden, dat ondanks al het teêre, al het aandoenlijke, ons vreemd is. Laten wij eerlijk wezen. Wie, die ten volle genoten heeft van de portretten van Mary Moreel of Maarten van Nieuwenhoven, heeft aan het tweeluik van den laatste: de Moeder Gods met het kindeke, dezelfde aandacht geschonken, tenzij men in een tweede fase van bewondering het zinrijke doorvoeren van de détails in beide gevolgd heeft? Kunnen wij, altijd op die uitzonderingen na, kunnen wij in dezen tijd deze tryptieken met de min of meer voorgeschreven rangschikking der hoofdfiguren, met de eenigermate conventioneele hoofdkleuren van blauw, rood, groen en paars, kunnen wij die wel op tentoonstellingen, de meeste daarvan wel in de museums onvoorwaardelijk bewonderen?

Deze vraag heeft niets uit te staan met de redenen van piëteit van een Emile Bernard, zij heeft niets uit te staan met de voorstellingen. In 1850 b.v. zou men deze Christelijke kunst paapschheid en afgoderij genoemd hebben. In dezen tijd, ten koste van een vast omlijnd geloof, bewondert men het vurige geloof der middeneeuwen, zooals men bewondert de Boudha-beelden en het Boudhisme. Het is evenmin dat men de technische knapheid van de meeste der hier geëxposeerde werken niet zou waardeeren, niet zou bewonderen die zuiverheid van kennis, die ongereptheid van ‘peinture’, die zorg in de détails, dat meesterschap in hun kunst. Maar de sterk opgevoerde heelheid der domineerende kleuren, zooals zij naast elkaar staan in een zoo andere harmonie, dan die van onzen tijd, zijn deze niet zoo en niet anders opgevat om uit de kleurige kerken, de kleurige paleizen en koopmanshuizen[1)], de gekleurde kerkglazen, de met fresco's

1) In het midden van de jaren 1400 had Brugge een geheel ander uitzicht. Op plaatsen en markten sproten er fonteinen, op de bruggen stonden koperen beelden. De gevels van de huizen sprongen in de oogen met de oneindige verscheidenheid van hunne gedaanten; de houten voorhoofden, waar er in dien tijd nog vele van stonden, waren versierd met alle slag van verwen, zelfs met schilderwerk van allerlei aard. Aan de steenen huizen waar de kooplieden in woonden, waren er gesnedene en beschilderde uitsteekborden; hier en daar, in de laatst bebouwde gewesten, stonden groote hoven met torekens van alle fatsoen; de gildhuizen en woningen der kooplieden waren dikwijls oprechte paleizen. In de vensters van de openbare gebouwen en zelfs van vele heerenhuizen, zaten geschilderde glasramen, en de muren al binnen waren bedekt met water- of wasverwen-versieringen, of behangen met prachtige tapijten.
W.H.J. WEALE.

versierde muren, uit de schaduw der pilaren, tusschen het schitterende goud van het altaar, het kaarslicht en den wierookwalm, de somptueuse gewaden der priesters naar voren te komen, hoog en heerlijk als de serafische schoonheid der sopranen.

Men denke zich een schilderij uit de Haagsche school in een met zooveel franchise gerestaureerde zaal als die in het stadhuis te Brugge. De muurschilderingen van de Vriendt, eveneens met vrijmoedigheid in de kleurschikking der primitieven, missen, hoe goed ook op hun plaats hier, toch de groote intensiteit in de primaire kleuren. Tegen de sterke kleuren der glazen, tegen de kleur der zaal, tegen al het goud van de toch reeds rijk getravailleerde zoldering, moest de kleur ongebroken wezen, even helder, maar ook even intens, en voor altaarstuk nog sprekender. De glazen waren rijk, zonder door schildering dof te wezen, de koorzang was een of hoogstens tweestemmig. Alles ging samen, zooals later, in een vervaltijd, de altaarstukken meer op een mise-en-scène zouden gelijken, de gekleurde glazen troebel door het schilderen werden, de tapijten minder de stof uitdrukten, en heel het samenstel, mogen we een schildersterm gebruiken, geëmpateerder werd. Onze oogen hebben zich sedert gewend aan klaarder licht. Wij zien sedert lang niet meer het licht gefiltreerd door den kleurenrijkdom der glazen, onze oogen kennen de weelde van kleur en goud en gobelins en goudlakens in onze huizen niet meer. Door de helderheid van spiegelglas valt nu het licht binnen; onze dikwijls grijze luchten brengen hun blankheid onbelemmerd door deze ramen, en het witte licht dat in de leefwijze van een paar eeuwen ons eigen is geworden, bepaalt eenigermate onzen smaak zooals het ook eenigermate het physieke welzijn onzer oogen bepaalt. Van daar dat de oude gekleurde kerkglazen door het stof der eeuwen toniger, de verbleekte wonderbare borduursels, de miniaturen in de misboeken, zooals dat van

den hertog van Arenberg in de tentoonstelling op het Gruuthuze, vlakker in 't kader gehouden of liever ondergeschikter, vandaar dat deze alle ons harmonieuser dunken dan het gros der schilderijen, met de drukke traceering harer lijnen. Men kan dan ook niet nalaten te denken hoe deze Nederlandsche schilders, geboren portretschilders als zij zich zelfs in de Bijbelsche onderwerpen vertoonden, realisten veelal, zich in het portret het liefst bewogen, het schilderen van portretten hun lust, hun genoegen was. Misschien Van der Weijden het minst, misschien Quentin Matsys nog minder. En toch, ook van deze geeft deze tentoonstelling superbe voorgedragen portretten.

Wel de formule, wel de vorm wisselt, maar niet het leven, niet de mensch. De aandacht van een Memlinc, schoon niet overtroffen, vinden wij haar niet in Pieter de Hooghe terug, ontmoeten wij haar niet in een schaapskooi van Mauve, in een meisje aan de piano van Jacob Mans? Vinden we, ofschoon even weinig overtroffen, het krachtige realisme van Van Eyck niet in de 17e eeuw, vinden we het niet bij de portretschilders van onzen tijd? Vinden we van de Salome van den geraffineerden Gustave Moreau niet de prototype in het linker luik van Quentin Matsys' groote Graflegging in het Museum te Antwerpen?

Over ons, aan de woelige tafel van een oud hotel, waar allerlei naties, maar meest Vlamingen door de tentoonstelling waren bijeengebracht, zat van de Paele, de etonnante kanunnik van Van Eyck's altaarstuk, onveranderd, even geaccentueerd, evenzeer uit één stuk als zijn beroemde dubbelganger. Aan een andere tafel zaten priesters, enkelen met het ideële van Memlinc's heiligen, anderen met het ingenue type van Holbein, anderen weer met het donkere, inzichzelf gekeerde gelaat, dat de portretten van Rogier van der Weijden ververtoonen. Eenvoudige Vlamingen ook met grijze puntbaarden en roode aangezichten, zooals men ze in ‘Plantijn’ ziet, onvernister, schijnbaar minder intellectueel, minder uiterlijk cosmopolitisch dan men aan andere tafels pleegt aan te treffen; Vlamingen die van goede sier houden, die de gulle taal spreken, een taal die zich gelukkig kan prijzen

aan het snoeimes van achtereenvolgende taalgeleerden ontkomen te zijn, - Vlamingen van het land van Guido Gezelle, van vroomheid en vroolijkheid.

Niet lang vermogen we ditmaal de bekoring van het oude Brugge met haar delicaat samenstel van architectuur, met mystieke altaarstukken, met haar stille waters en teêre profielen, vast te houden. Het fijne aroom van Bruges-la-Morte schijnt door heel de actualiteit van zoo'n tentoonstelling vervlogen; alleen de Belfrooi staat als een teeken van de kracht van een volk.

En dan, wat men ook zeggen moge, of men het soms ook voelen moge dat alle kunst, die in het kader onzer bewondering valt, noodwendig modern is, - zij is daarom nog niet van heden. En in dat heden, in de reflectie van onzen eigen tijd, d.w.z. van ons eigen voelen, verlangen en gelooven, ligt een kracht, ligt een verwantschap, die, zij het ook dat zij dikwijls minder volmaakt is, toch ons nader is, toch ons meer boeit.

Wij zijn geen uitsluitende bewonderaars der wetenschap; wij hebben vaak genoeg gevoeld hoe zij aan de kunst vijandig is, maar toch, men moet erkennen dat in de practische wetenschap het karakter van onzen tijd ligt. Wie heeft wel eens niet, wanneer hij te Keulen van uit den trein, door die enorm hoog opgestuwde bogen van de brug, van den stationskap heen, het heerlijke koor met zijn luchtbogen, misschien het diepzinnigste gedeelte van den Dom, bewonderde, - in een oogenblik van verheldering gevoeld, hoe de pijlers, de bogen en spanningen der spoorbruggen, de gewelven der overkappingen de reuzenbouwwerken zijn van onzen tijd, geniale ontdekkingen, geniale werken, geworden uit behoefte, uit noodzakelijkheid, uit drang, evenals vroeger de kathedralen, even oorspronkelijk, oprecht en groot als alles wat echt uit een tijd gegroeid is?

G.H. MARIUS.

Profielen.

II.
William Hazlitt.
Een Engelsch humorist van de 19*e eeuw.*

Wat bedoelt men met humor?

Ons gevoel voor het komische komt voort uit den indruk van een contrast. We lachen om den kleinen man die zich gewichtig bukt, uit vrees zijn hoofd te stooten waar iemand, het dubbele van zijn lengte, gerust passeeren kan - we lachen om de tegenspraak tusschen werkelijkheid en inbeelding; en wie zulke contrasten in woord en handeling der menschen vlug kan vatten, wie ze met een onverwachte wending kan weergeven, dien noemen we komisch en we erkennen zijn geestigheid.

Humor ontstaat ook uit een tegenspraak in de dingen, maar het is niet een contrast van indrukken, het is een tegenoverstelling van stemmingen: geest is een schittering, een komen en gaan tegelijkertijd, de elementen van den humor daarentegen zijn blijvend.

Wanneer William Hazlitt klaagt over zijn vriend Charles Lamb, den eenige, den nooit geëvenaarde, den schrijver der E s s a y s o f E l i a, dat hij hem zoo zelden meer ziet, en hem nauwelijks herkent in zijn nieuwe omgeving, dan is 't paar woorden waarin hij zijn humeur lucht geeft jeu d'esprit, maar -

Luister!

‘Het is niet langer het gezelschap van ouds of de oude gezelligheid. Lamb is verhuisd. Met het verhuizen, schijnt het, zijn zijn noties minder honkvast geworden. Hij draagt niet meer zijn snuifkleur jas en zijn korte broek. Het lijkt wel of zijn stijl daarop is achteruitgegaan.’

Men zal misschien even lachen over het gezochte verband tusschen het snuifjasje en den stijl; maar dan, na dien glimp van verrassing, blijft onze geest gevangen in de woorden. Wij zien het huis en den man, wij voelen de verbindingen van gedachten en emoties die een bekende, lieve kring in ons opwekt, wij hooren den klank van wat gezegd wordt, en wat alleen uit dien mond en tusschen die muren zoo klinken kan, wij weten met een diep ingeboren weten de eenheid van dat alles, van den man die spreekt, van de menschen die luisteren, van de kamer waarin gesproken wordt, meer nog - van het licht en de meubels in de kamer, van de stemming en de kleêren van de menschen. Verbreek die eenheid - en we weten immers ook dat zij niet kan blijven bestaan - het geluid van de dingen wordt anders: de kamer mag ruimer zijn, de menschen en de kleeding voornamer, maar de stem draagt niet meer haar innigheid van klank.

‘He does not wear his old snuff-coloured coat and breaches. It looks like an alteration in his style.’

Dat is humor. Ten minste 't is de humor van Hazlitt, en tegelijk een treffende kritiek.

Humor welt niet direct uit den grond van het hart, en gaat niet over een effen weg. Om bij het beeld van den stroom te blijven, zou men moeten zeggen dat humor - neen niet op een waterval, maar - op een cascade lijkt. De bedding van het gevoel is ergens afgebroken, de stroom stuit, en om voort te kunnen loopen moet hij een sprong wagen. Dat moment van verbinding tusschen twee afgescheiden plekken van emotie, die bruising, die waagsprong om den loop van het gevoel te herstellen, - dat noemt men humor.

Of met andere woorden -

Humor berust op een fond van gevoelens die in strijd zijn

met de omgeving. Het is de transparentie der gebeurtenissen van het leven op een ver en diep landschap van het zieleleven. De gewone gang van zaken glijdt over dien achtergrond heen, gewijzigd en gekleurd door het schaduw- en zonlichtspel dier verwijderde wereld. En het kan aanleiding geven tot een tragischen strijd, maar ook de fantasie kan speelsch een duizendverwige brug bouwen van het eene naar het andere regioen of ze verbinden door een bruisende cascade van luchtig vernuft.

Als rest van onze beschouwing blijft toch over dat er in humor iets gewilds is. Hij komt niet spontaan voor den dag. 't Is niet het eerste antwoord op de vraag van het leven, maar het tweede - na ervaring.

Met zulke gedachten heb ik me dikwijls bezig gehouden, als ik op weg door Londen's straten, vervuld van mijn studies over het Engelsche leven in het begin der 19e eeuw, de paden langs stevende van de groote voorstrijders der moderne gevoelsbeweging, mannen als Coleridge, Lamb, Hazlitt, die de sensibiliteit der groote burgereeuw haar vorm en haar merk hebben gegeven. Daar, in Newgatestreet, in 't hart der City, heeft Coleridge 't eerst de menschen onder de betoovering van zijn welsprekendheid gebracht; daar, in de rust van Inner Temple Lane, heeft Lamb, de Charles Lamb van ‘de snuifkleurige jas’, zijn vrienden onthaald op zijn geestigheden en zijn hartelijkheid (op zijn *puns* en zijn *punch*); hier, in Southampton Buildings, tusschen de deftigheid van Russel Square en de woeligheid van het Strand, te midden van de achteraf-kleinburgerlijkheid der groote stad, heeft William Hazlitt ‘op kamers’ gedroomd en gewerkt, toen hij alleen was gaan wonen, - van zijn vrouw af (1819/1820).

Hing voor twee, drie menschenleeftijden de bedompte nevel al zoo dicht over de buurt?

Ik geloof niet dat William Hazlitt er veel naar getaald heeft. Een man vol tegenstrijdige humeuren, kon hij genieten van de buitenlucht, hij had lust in het rumoer van zonlicht en menschen, hij wou trekken, wandelen, zien, maar op zijn kamer keek hij niet naar buiten.

De dag begon er voor hem eerst heel laat en bracht zijn

dagelijksche taak van arbeid voor couranten en tijdschriften. Hij dronk zijn thee, de eenige luxe van drank dien hij zich veroorloofde - in dezen tijd; - hij vrijde wat met de dochter van zijn hospita als ze hem het theegoed boven bracht, - (ze kon zoo statig de kamer binnenschuiven met het raadselachtig koude lieve gezicht van een nuchter ploertinnetje, en hij zat vol van onbehoorlijke gedachten, ofschoon hij den leeftijd dat men onbehoorlijk mag wezen al te boven was, want hij was over de veertig); - hij peinsde en schreef en bleef peinzen, totdat de tijd voor het souper daar was, zijn eerste werkelijke maaltijd. Soupeeren ging hij in het Southampton Coffeehouse, dicht bij zijn woning, en vond er vrienden, en bleef er tot diep in den nacht, en dwaalde door de nachtelijke straat naar huis en hield conversatie met de nachtvlinders, - een onbehoorlijke man, zooals ik reeds heb gezegd.

Wij moeten hem op zijn kamer opzoeken. Daar, niet op straat, niet in gezelschap van zijn koffiehuisvrienden leefde de rechte Hazlitt, gepassioneerd voor 't oogenblik, met duizend gevoelige nerven, onder den indruk van het heden, maar zijn ziel gedoopt en opgaand in de kalme wateren van het onherroepelijk voorbijgegane, steeds levende.

Een bronzen beeldje van Napoleon stond op den schoorsteenmantel. Het was het symbool van zijn beginseltrouw. Toen, na den vrede van Amiens, de overtocht naar het vasteland van Europa weer mogelijk werd, was Hazlitt een van de eersten om de gelegenheid te gebruiken en naar Parijs te gaan. Hij had daar in het Louvre, het wereldmuseum van dien tijd, tusschen standbeelden en schilderijen geleefd; en welk een grooten voorraad van vroolijk zonlicht en vroolijke kleurenwetenschap had hij er niet opgezameld in die dagen dat hij zich bestemd hield voor een groot schilder! O, het geluk van Parijs onder de vleugels van den held der revolutie!

Als de oorlog hervat werd, en Engeland opnieuw den strijd aanbond tegen Bonaparte, bewaarde Hazlitt zijn oude aanhankelijkheid. Goddelijk recht (droit divin) tegenover menschelijk recht, zoo zag hij de twee machten front aan front tegen elkander in 't gelid, en hij bleef aan de zijde van den vijand der legitimiteit. Ook toen Waterloo kwam

en de langzame agonie van St. Helena. Hij leed mee met den balling. Maar voor zijn verbeelding ging Napoleon nog altoos een hoofd - neen, een torenlengte - grooter door de gelederen der menschheid. Hij was zijn idool.

Hoeveel afgoden had hij niet gehad! Maar de mannen die hij eens vereerde waren afgevallen van hun begin en hun weg. Waar was Coleridge? In Coleridge was hem eens de openbaring verschenen van het geestenveroverend en geestenvormend genie; aan Coleridge dankte hij zijn bewustzijn van zijn verbeelding en zijn talent. (Wie kent niet Hazlitt's woorden over zijn eerste bezoek aan den wijsgeer dichter! 'On my way back, I had a sound in my ears - it was the voice of Fancy: I had a light before me - it was the face of Poetry.') En die man, in plaats van de beweging te leiden om stormenderhand de hoogten van het leven te bezetten, had zich teruggetrokken in de tenten der vijanden van het energieke leven. Evenals hij, de mannen die met hem samen waren uitgegaan, een Wordsworth, een Southey; - al de mogendheid van fantasie en talent was zich gaan scharen aan de zijde der menschen die niet gelooven aan het ingeschapen recht van den mensch op zelfstandigheid.

Maar dat besef - kon 't er ook iets toe bijdragen om de herinnering te verflauwen van het uur toen Coleridge's stemgeluid voor de eerste maal tot hem kwam?

'*Il y a des impressions que ni le temps ni les circonstances peuvent effacer*,' citeert Hazlitt. En hij vertelt:

'It was in January 1798, that I rose one morning before daylight, to walk ten miles in the mud, to hear this celebrated person preach. Never, the longest day I have to live, shall I have such another walk as this cold, raw, comfortless one, in the winter of the year 1798.... When I got there, the organ was playing the 100th psalm, and when it was done, Mr. Coleridge rose and gave out his text, "And he went up into the mountain to pray, HIMSELF, ALONE". As he gave out his text, his voice, "rose like a stream of rich distilled perfumes," and when he came to the two last words, which he pronounced loud, deep, and distinct, it seemed to me, who was then young, as if the sounds had echoed from the bottom of the human heart, and as if that prayer might have floated in solemn silence through the universe.... the

preacher then launched into his subject, like an eagle dallying with the wind'....

Zulke verbeeldingen zweefden voor zijn geest daar in de doffe kamer van het huis in Southampton Buildings. Zij maakten het landschap van zijne ziel, - een tooverlandschap doorwaaid met den koelen koortsigen lentewind die zijne zenuwen deed trillen in den tijd dat hij zichzelf ontdekte aan Coleridge, - een landschap van wuivende bosschen, droomend doorzworven in luwe stilte bij het denken aan de schatten die zijn dichters hem hadden gebracht, - een landschap waarboven 'de zon van Austerlitz' nog in volle glorie stond.

Vlagen van heimwee en moede-droomende muziek kwamen uit zijn ziel over het dagelijksche werk dat zijn geest maar half vervulde, namen het op met hun vleugels en droegen het weg in een fantastische lichtsfeer....

Maar hijzelf voelde zich dood-eenzaam, en dood-verdrietig.

Een humeurig man, niet altijd goed voor zijn vrienden; licht geërgerd, en nooit begrijpend, waar hij de menschen ergerde, zijn weg gaande rechtuit dwars tegen de vooroordeelen der wereld in, en toch niet heel sterk, en een beetje - zeer onbehoorlijk.

Ik geloof niet dat er ooit iemand zoo ongelukkig is geweest als William Hazlitt. De wereld haatte hem omdat hij een radicaal was en in radicale bladen schreef, men haatte hem omdat hij gevoelig was en zijn gevoeligheid niet kon verbergen. Zelfs zijn vrienden mochten hem niet, daar hij hen dikwijls hinderde. En ook: hij was een humorist. Al trekt humor soms aan, den humorist wil men niet verdragen, want hij brengt een andere maatstaf van waarde aan dan de gemeene stervelingen.

Men heeft Hazlitt dus bij zijn leven vernederd en gekrenkt en pijn gedaan tot in zijn ziel met verachting. Zijn eenzaamheid is hem betaald gezet.

Een die later tot zijn goede vrienden behoorde vertelt van Hazlitt, ongeveer uit den tijd toen hij zijn woning in Southampton Buildings betrok:

'Ik weet nog heel goed hoe groot mijn afgrijzen was voor Hazlitt's karakter, en hoe geen taal mij kras genoeg toescheen om in 't publiek mijn meening over zijn persoon te

zeggen. Toen ik voor 't eerst zijn kennis maakte, bij gelegenheid van een reeks lezingen, door hem te houden, vond ik hem in de commissarissenkamer van het Instituut, half op, half naast zijn stoel zitten, leunende tegen den rand van de tafel aan, alsof hij bang was dat hij 't niet mocht doen.

Zijn geestig maar angstig gespannen gezicht staarde in de ruimte, bleek en zwijgend als de kop van een spook. Het heele lichaam, mager als een geraamte, hing laks en lusteloos, alsof het leven door puur gebrek en nood op het punt stond er uit te verhuizen.

Ja, er was iets van een spook in hem...

Maar 't was onmogelijk als men hem beter kende om den grooten aanleg van zijn karakter over 't hoofd te zien, en niet te bemerken dat de wereld inderdaad niets van hem afwist. Toch, hoe meer men met hem omging, hoe vreemder hij werd. Hij kon uitschieten met een blik als de duivel, hij kon je kwetsen door zijn zelfzucht, je verwonden door de diepte van zijn jaloezie. Geen kwestie er van: die man met brandende passies had een diep gevoel dat hij door de wereld werd veracht, en tegelijkertijd zeide er iets in hem dat hij die verachting verdiende...'

Was het zoo?

Harzlit kwam, als zooveel anderen uit zijn kring, als Godwin en Coleridge, van een stoer dissentersgeslacht. Hij was de zoon van een predikant die om der geloofs wille heusche vervolgingen had moeten doorstaan, en die onwrikbaar zijn zin had doorgedreven, om 't even of hij van het eene eind der wereld naar het andere werd gejaagd.

De overgang van de 18e op de 19e eeuw, die een revolutie is geweest, bracht die dissentersfamilies naar voren op 't tooneel der gebeurtenissen; en waar de vaders het woord hadden gevoerd in een kleinen kring van afgescheidenen, daar werden de zoons geroepen tot lijders van een volk in een brandend tijdperk van zijn ontwikkeling.

Strekte de energie, door het geslacht opgezameld in zijn harden strijd gedurende de jaren der afgescheidenheid, ver genoeg om die zonen tot geestelijke veroveraars te maken van de nieuw aanbrekende wereld?

Helaas, neen.

Wij hebben 't al gehoord, en met Hazlitt mede gevoeld: na den eersten krachtigen aanloop was de beweging van Coleridge en de zijnen gemankeerd. ‘Charles,’ vroeg Coleridge eens aan Lamb, toen hij bezig was te vertellen over de dagen van zijn predikantschap, ‘heb je me nog wel eens hooren preêken?’ - ‘Ik heb je nooit iets anders hooren doen,’ was het antwoord.

Hij was vervallen in den preektoon over de hoofden van de menschen heen, terwijl hij de wereld had moeten aanpakken dat ze schudde. ‘Zijn volzinnen,’ zeide Hazlitt om de doellooze weelde van Coleridge's geest te karakteriseeren, ‘gaan over de bladzijde als een aartsvaderlijke processie van beladen kameelen, met tulbanden er boven op en een schat van vaatwerk; de heele rijkdom van geest van den schrijver wordt uitgestort over de woestijn van zijn onderwerp. De palmboom steekt zijn verdorde waaierbladen uit, en heel in de verte schemert het land van belofte.’ Als een fata morgana.

Het woord was tot woorden geworden, de bedoeling was gemist.

‘Tegelijk met de Fransche Revolulie,’ zoo luidt de bekentenis van Hazlitt, ‘ben ik de baan van het leven begonnen, en ik heb haar eind, helaas, moeten beleven. Hoe kon ik dat voorzien? Mijn zon rees aan het uitspansel met den eersten dageraad der vrijheid, en ik dacht er niet aan hoe spoedig beiden moesten ondergaan. De nieuwe drift en het nieuwe vuur, ontstoken in den geest der menschen, deelden hun warmte en hun gloed aan mijn geest mede; wij voelden ons sterk om samen den wedloop te aanvaarden, en ik droomde er zelfs niet van, dat lang vóor mijn zon zou dalen, de zon der vrijheid in bloed zou verkeeren of terug zou zinken in tyrannie. Van dat oogenblik af was mijn gevoel van jeugd voorbij, want daarmee taanden en vielen mijn verwachtingen.’

De kracht van het leven was met het eind van het revolutionaire tijdperk heengegaan.

Maar droeg niet iedereen zijn deel aan de schuld? Sprak het geweten bij Hazlitt niet?

Hij had ‘den wedloop met den tijd aanvaard’, in het denkbeeld een nieuwe filosofie en een nieuwen grond van

geloof, zedelijk en maatschappelijk, voor zijn volk te scheppen. En hoeveel van zijn uren had hij verdroomd en doelloos geofferd. Was zijn leven, in beperkten kring, niet diezelfde onbestemdheid ten prooi geworden, die hij aan Coleridge verweet?

Was het schrijven van essays voor tijdschriften zijn jeugdideaal geweest?

Het einde van de revolutie was een excuus, en niets meer.

Zijn dissentersbewustzijn, het vaderlijke onvervreemdbare erfgoed, zeide het hem en sloeg hem.

Dikwijls komt men bij de menschen uit het begin der 19e eeuw de uitdrukking tegen dat er een breuk in hun leven is, dat er een scheur door hun bestaan gaat. Hazlitt, met het pijnlijk scherpe weten van de verdeeldheid zijner persoonlijkheid, mocht er van meespreken. De groote tijd had voor zijn eischen niet de rechte mannen gevonden. Zij allen wendden zich thans naar het verleden, en het verleden werd populair in de romans van Walter Scott. Maar met al zijn radicalisme kon Hazlitt ook niet daaruit komen. Wat was zijn humor anders dan een gekunsteld product?

En wij - wij moeten weten dat men den teruggang in dien tijd als een vernedering heeft gevoeld. Er was pijn bij het besef.

Wanneer een genie als Dickens uit het materiaal van gevoeligheid en van woorden, dat voor hem bereid is geworden door mannen als Lamb en Hazlitt, zijn stoute schepping heenslaat over de burgermaatschappij van het midden der 19e eeuw, dan hoort men in zijn werk, als een afgrondtoon onder de rumoerigheid van lachen, nog het tragische roepen van die pijn. Dat komt omdat hij den arbeid van zijn voorgangers vervolgt, omdat hij voelt wat een Hazlitt heeft gezien.

Hazlitt heeft gezien met het schrikbewustzijn van de scheur in het leven, waar zijn passie van leven hem aan hechtte.

De onwezenlijkheid van het leven.

Hier vindt van zelf een episode zijn plaats.

De biografen van Hazlitt gaan gewoonlijk dit avontuur met neergeslagen oogen voorbij, niet omdat het bijzonder ergerlijk of onbehoorlijk moet worden genoemd - maar het

is dom, onstichtelijk en burlesk, en wie zou den held van zijn levensbeschrijving lang in zoo'n positie willen laten.

Ik zal het verhaal zelf maar met een paar trekken geven.

De kamers in Southampton Buildings waren schuld. Met wat lievigheidjes was Hazlitt begonnen tegenover de dochter van de hospita, Sarah Walker, en het meisje, niet veel preutscher dan men in een *lodging house* verwachten kon, liet zich aanhalen door den ouderen man met zijn geestig, uitgeteerd, sinister gezicht. Hij wou haar trouwen en tot zijn vertrouwde maken, - hier neemt de burleske tragedie haar aanvang.

Sarah Walker gaf niet om hem, en ze begreep hem niet. Ze keek den hartstochtelijken minnaar met haar koude verwonderde oogen aan, en wist niets te antwoorden op zijn ontboezemingen; luisterde, en schoof met haar stillen stap de kamer uit, niet zonder gratie.

Het vuur bij den ander ontvlamde te heviger. Hij nam maatregelen tot een wettelijke scheiding van zijn vrouw, en hij vertrok naar Schotland om er de scheiding te voltrekken; maar hoe meer hij aanstalten maakte om het hart der schoone Sarah te veroveren, hoe meer zij terug week. Het werden bij Hazlitt uitbarstingen van spijt, jaloezie en razernij, totdat het onvermijdelijke eind kwam. Het meisje weigerde hardnekkig. Hazlitt verhuisde, en van de heele furie van het liefdesgeval kwam niets.

Had Hazlitt den rook van zijn hartstocht zelf verteerd, hij zou zich niet minder maar ook niet meer belachelijk hebben gemaakt, dan zoo menig verouderend heer die zich nog eenmaal aan den gloed der liefde verwarmen wil en die bij de koude asch blijft zitten.

Maar deze eenzame man, die zich opsloot in een toren van stilzwijgen, kwam voor ditmaal, nu hij een komische figuur werd, uit zijn forteres te voorschijn, en maakte het al zijn kennissen lastig door ontboezemingen en verhalen omtrent de verschillende phasen van zijn liefdesongeluk.

Was het daar nog bij gebleven!...

Neen, om de dwaasheid ten top te voeren, maakte hij het publiek tot deelgenoot van zijn geheim in een boek dat nauwelijks enkele maanden na den afloop van het avontuur in 't licht verscheen.

Het heet *Liber Amoris*, *or the New Pygmalion*, naar den

beeldhouwer van voorheen die zijn standbeeld leven wou inblazen, en het bestaat uit een reeks van gesprekken tusschen minnaar en aangebedene gevoerd, met enkele brieven aan vrienden gedurende het verloop van den hartstocht geschreven. De brieven zijn echt, ze zijn de bijna woordelijke kopyen van wat Hazlitt aan twee zijner vertrouwden heeft opgebiecht, en er is geen reden om aan te nemen dat ook de gesprekken niet werkelijk met Sarah zijn gehouden. Want zij zijn er juist onbeteekenend genoeg voor.

Dit is namelijk het ergste, dit is het onvergeeflijkste van de heele geschiedenis: *the New Pygmalion* waarmede Hazlitt voor den dag kwam is als geheel een miserie van een boek. Het viel dadelijk onder den spot, en nog meer onder het gemis aan alle belangstelling bij de menschen.

Wie zich waagt aan het samenstellen van een *Liber Amoris* - van een Boek, van een Bijbel der Liefde - moet daarmede de wereld in vlam zetten. En dit boek - men kon er noch zijn hart, noch zijn hoofd, noch zelfs zijn handen aan warmen. Wanneer later de een of ander uit nieuwsgierigheid het opnam om Hazlitt over zijn liefde te hooren spreken, legde hij het dadelijk neer, ontevredeu over den schrijver, over de liefde, over zichzelf, - zoo vormloos, zoo onbelangrijk, zoo dood is die schriftuur.

Niemand is ooit voor het boek opgekomen. Het ligt in het woestijnzand der letterkunde, en waarlijk niet als oase.

Inderdaad, het ongeluk moet iemand hard en streng in zijn handen hebben, dat het hem toelaat zoo'n werk voorttebrengen.

Maar nu ik met de anderen mijn hart in verontwaardiging heb gelucht, wil ik probeeren het geval en het geschrift te gaan begrijpen.

The New Pygmalion is geen boek om te lezen, het is een boek om in te gelooven; en niemand kan dat doen dan die het leven in zijn werkelijkheid volledig liefheeft.

Men moet met Hazlitt op zijn kamer gewoond hebben en zijn eenzaamheid hebben gedeeld; men moet de vale lucht door het venster binnen hebben zien strijken, en haar zien rusten op de kale meubels en het theegoed en het bronzen beeldje van Napoleon van den schoorsteenmantel; men moet

de verre heimweewereld in zijn ziel met hem mee hebben gedragen en de zinnelijkheid bezeten hebben die haar bevolkte met op levend gelijkende gestalten.

Het boek zelf schept die atmosfeer niet; want het is een arm, nakend boek, en men moet het kleeden en warmen door zijn geloof.

De onwezenlijkheid van de wereld, - voelt ge haar?

Hij is ongelukkig, William Hazlitt, van iedereen, ook van zichzelf, verlaten, met wat droomwolkgevaarte in een hoekje van zijn ziel; het leven ebt bij hem uit puren nood en puur gebrek.

Toch is er de behoefte, de zinnelijke, de sentimenteele, de bovenzinnelijke behoefte, om aan het leven te gelooven, het te grijpen, het vast te houden.

In dit moment komt de vrouw.

De vrouw stelt voor den eenzame en ongelukkige het leven voor. Zij is een deel van de actieve natuur die hem de werkelijkheid en de waarde van het bestaan kan bewijzen.

Een schoone, beschaafde, talentvolle vrouw? - Neen, want die is de schepping der verbeelding van den man. Maar de vrouw, wie ook, die naar den man toekomend haar lot in zijn handen stelt. Die hem zegt: gij zijt vermagerd en vieren-veertig jaar, uw oog staat schuw en ge zijt humeurig en plaagziek; maar het licht van mijn ziel zal ik uit uw blik opvangen; waar gij gaat zal ik bij u zijn, en mijn hand zal rusten in de uwe.

Zoo eerst opent het leven zijn warm wellende bron voor den versmachtende.

Het roepen om die vrouw, om het wezenlijke van het leven, is de kreet van hartstocht, oprijzend uit Hazlitt's Boek der Liefde.

Ik weet wel dat de woorden er hier en daar een groven, geniepigen bijsmaak hebben, - maar ik heb het boek te liever om zijn oprechtheid van zinnelijkheid; - ik weet ook wel dat de gesprekken tusschen den modernen Pygmalion en het standbeeldmeisje, op wier bezieling hij wacht, aarzelen en weifelen aan den rand van kinderachtigheid en geflikflooi, - maar ik kan ook daar het dreunen van de passie hooren.

Hij breekt dan uit, de hartstocht, in de biechtbrieven aan de vrienden, kampend met zichzelf, omdat zijn vervulling is weggenomen, zich tegensprekend, op zich gebeten, en dalend en opgaand in vlagen van jaloezie en haat en complete zelfovergaaf - met korte proza-versregels:

'Ik ben niet krank van zinnen, maar mijn hart is het.'

'O! gij stom hart, eenzaam, droef, opgesloten, zonder maat, spreek, vind bloedende woorden ten spot uwer ellende.....!'

'Binnen in mijn hart schuilt looze achterdocht en krenkende vrees, en schamend gevoel en schande en haat; maar hoog boven haar slavinnen troont liefde, de heerscheres, met haar kroon van bekoring, stil, in tranen.' -

Maar ook in lange zelfverwijten, in eindeloos keeren en wenden, totdat de stem, telkenmaal vruchteloos tot zich zelf teruggekomen, de leegte van haar furieuze roepen erkennen moet.

Illusie, uw naam is Sarah Walker, uw beroep is het ontbijt klaar te zetten, en uw preutsche plicht, wanneer de heeren toeschietelijk worden, is om met onnoozel gezicht en glazen oogen de wijk te nemen naar beneden, - waar de echte vrijer wacht.

Illusie!

Het leven sloot zich over Hazlitt, wezenloos; en zijn hart versteende.

Ik herinner me bij het lezen van het *Liber Amoris* -

Maar ik heb het niet gelezen - ik heb het geschreven, afgeschreven, in den tijd toen men om het boek te bezitten (nu kan men het voor weinige shillings in een nieuwe uitgaaf krijgen) kopy moest nemen van een der zeldzame exemplaren, - en niets brengt zoo onze gedachte midden in de gedachte van den auteur als het schrijvend lezen van een boek, - is men niet bij de compositie tegenwoordig?

Ik herinner me mijn schrik toen ik den climax van het *Liber Amoris* naderde, wanneer het besef den minnaar overweldigt dat het liefdesavontuur onherroepelijk is geëindigd, en zijn liefde hem slechts als een spook blijft.

Daar liepen dan die banale, die pijnlijke, die bittere bladzijden van het boek op uit; tot de versteening, tot den dood

van het leven, slechts met een gloeiende herinnering aan het vorig bestaan. In de regels die ik nu al schrijvend las brandde de scheiding van het leven.

'Het lot had me rondom ingesloten. Zij was in mijn oogen van gedaante veranderd, maar ik was veranderd ook, niet langer een mensch van vleesch en bloed: mijn gevoel was van steen, mijn bloed was lood, mijn gedachten vuur. Ik was van mijzelf weggenomen, ver van het licht van den dag, ver van de liefde, ver van de hoop. Zij had mij gedood, maar het spooksel van haar liefde had nog macht over mij.'

Maar Hazlitt schudde zijn geest toch schoon van de nijpende illusie. Hij ging op reis, voedde zijn oogen en zijn gedachte met de aanschouwing van schilderijen en beelden, en vergat de liefdeskoorts - misschien.

Alleen, hij had wel degelijk een transformatie ondergaan; het was niet langer de humorist die de dingen aanzag; Hazlitt was realist geworden.

Het is wonderlijk hoe zijn ontwikkeling in miniatuur typisch den gang voorafschetst dien de verbeelding der 19e eeuw gedurende den loop der geheele eeuw nemen zou. Daar is bij Hazlitt een doorgangsvorm door het ziekelijk overspannene tot het zuivere gevoel voor de werkelijkheid, zooals de geheele literatuur hem later door zou maken, van Dickens, den epischen humorist, tot Meredith, door de morbiede gevoelsrhetoriek van Swinburne en Rossetti heen.

De persoonlijkheid van Hazlitt is een bewijs voor de eenheid en de noodzakelijkheid der geheele letterkundige beweging in Engeland, want de humor hervond zich toch bij hem, al ging hij ook wat verder afstaan, om de realiteit vrijer spel te laten, zooals hij bij Meredith aanwezig is, onder realisme en satire. Alleen in het *Liber Amoris* is de humor weggevloden, evenals men hem te vergeefs, bijna, zoekt in het werk van Rossetti en Swinburne.

Laat hem zijn reis genieten, laat hem zijn portretstudies van tijdgenooten overdenken, waarin hij modellen zou geven voor de groote journalistiek van onzen tijd; laat hem een oogenblik vernieuwde kracht gevoelen; gun hem wat trots

en zelfverzekerdheid na de vernedering in het begin van het jaar 1822! Veel verpoozing is er niet meer voor hem weggelegd.

De tijd nadert dat het kleed van het leven gaat slijten en de bare, kleurlooze naden aan den dag komen van het weefsel waaruit het bestaan is opgebouwd.

'The flush of illusion, even the complacent retrospect of past joys and hopes is over.'

Voorbij de spiegeling van het hoopvolle verleden in de teleurstelling van het voorbijgaande oogenblik! De teekening van het Zijn gaat strenger worden door de spiegeling van den dood in de heenijlende oogenblikken van het leven.

Het succes is voor Hazlitt niet willen komen, en de haat van de menschen hield aan. Hij moest het harder en harder gevoelen. Geldzorgen kwamen daarbij: hij leed armoede, ondanks zijn ijver, omdat zijn uitgevers hem bedrogen. Van alle kanten stond het ongeluk om hem heen.

De laatste sporen van zijn gezondheid verlieten hem in het begin van het jaar 1830, juist toen de omkeer in de Europeesche politieke wereld betere dagen voor de radicalen aanbracht. Hij beleefde ze niet.

Uitgeput van verdriet en ellende, bleef hij doorwerken bijna tot het laatste toe, uit gebrek. Jeffrey, de redacteur van de Edinburgh Review, waartoe Hazlitt bijdroeg, zond hem op het bericht van zijn ziekte 50 pond. Maar het geld kwam te laat; het diende voor de begrafenis.

Ook de vrienden verschenen, ze stonden bij zijn sterf bed. 'Toen hij stierf,' zegt het bericht over zijn dood, 'was hij ruim voorzien van alles waaraan hij behoefte had.' Ook, nadat hij gestorven was.

Maar Hazlitt's geest bleef helder tot het slot, en het leven, - de krachtige zenuw van zijn voorvaderlijk dissentersleven, - triumfeerde in zijn ziel bij het aanzien van den dood.

Zijn laatste woorden, tot afscheid: 'Wel, ik heb een gelukkig leven gehad.'

BYVANCK.

Sonnetten.

I.
Leliepad.

Ik droomde, ik liep in de oude lieve stad,
Waar 'k lang geleden leefde, een eenzaam kind.
Op plein en straten wolkte meiewind
Een lentesneeuw van bloemen waar ik trad.

Verwonderd-blij, als één die wedervindt
Een langverloren, bangbetreurden schat,
Geen blaadje kreukend van mijn leliepad,
Liep ik te zweven, als een ree gezwind.

O droomen blank door d'engel mijn vergaard!
O teedere onschuld van mijn kindertijd,
In hemeltuin genadiglijk bewaard!

Zegen den weg die, stijgend steil, mij leidt,
Door 't leven heen, van kindervrede op aard
Naar engelvrede in stralende Eeuwigheid!

II.
Doode jaren.

Lest, toen ik wil- en weerloos nederlag,
In 't nevelland, waar Sluimer Wake ontmoet,
Gelijk, in schemer, even teeder groet
Blankglanzende Avond stervensbleeken Dag,
Zag ik een trage' eentonig-langen stoet
Wandlende lijke' in witte waden, 'k zag
Doodshoofden grim met ijz'gen tandenlach
Mij tegengrijnzen, tot mij stolde 't bloed.

Ik vroeg: ‘Wie zijt gij? lang gelêen, wen viel
Het scherm der oogeleden tusschen 't haat-
En liefdespel der wereld en mijn ziel,
Zag ik een lelie of een lichtgelaat.’

- ‘Wij zijn uw doode Jaren. Zwijg en kniel,
Geraamte als wij in lijdend vleeschgewaad!’

III.
Weerschijn.

Uit tooverspel van zon op ruit, verrijzen
Zie ik een oostersche enggebouwde straat,
- Wie loopt er dole' in donker vreest verraad! -
Een straat van louter gouden sprookpaleizen
Met koepels van karbonklen. - Pralend gaat
De vonkelzon in golvenparadijzen
Verzinke' en mij, die zwarte nacht doet ijzen,
Vertroost een droom nog van haar goudgelaat.

De luchte zaal, waar luistre' in lichte kleedren,
- Een tuin vol leeljen, tulpen en violen,
Die zomer-zeewind streelt met zoele veedren -
Veel menschen blij naar fluiten en violen,
Blijft vreemd mijn ziel, haar kan alleen verteedren
Die gouden stad, waar liep mijn jeugd te dolen.

IV.
Kerk in juni.

Door 't lente-lindegroen der kerkeruiten
Zendt blanke zon naar 't gele kronekoper
Een breede beek van zilverlicht. O doop er
Uw vleugele' in en vlucht naar 't ruischend buiten,
Mijn hart! Hoe wijlt ge in menschenkerk? Verkoop er
Uw vrijheid niet voor vrede! Of, moe van 't muiten,
Verkiest gij 't orgelklagen boven 't fluiten
Der vogels? Kom, o vreugde-in-vrede-hoper!

Kom mee waar Aarde en Zomer hoogtij vieren,
Waar vlammen rozen en scharlaken vruchten,
Waar rolt de zee turkooizen en saffieren,
Waar blanke wolken over blauwe luchten
Wandlen als englen, waar, Gods eigen lieren,
De boomen zingen ál wat wij maar zuchten.

V.
Ombloeide spiegel.

Boven mijn haard, als op een heilige-outer,
Staan voor den spiegel leeljen reinheidsblank
En open rozen liefderood, als louter
Vlammende harten, roze en lelierank
Rond leegte... Een heil'ge om voor te kniele'
aanschouwt er
Mijn blik niet, wel een godsverlangen-krank
Gelaat met vragende oogen. Hoe verstoutte er
Mijn hand zich toe, als bracht 'k mijzelve dank?

Maar zelfbespieglen werd geen zelfvergoden,
Al zocht ik God ook in mijzelve - ik weet,
O God, voor wien 'k wel willig 't zelf zou dooden,
Zoo gij dat vergde, heel mijn levensleed
Was straf voor waan dat 'k één was van uw boden,
Verkoren kind en zingende profeet.

VI.
O blauwe vogel...!

1.

O blauwe vogel, die uit de oude kluis
't Geloovig kindje lokte met uw lied:
- 'Volg *mij*! volg *mij*! ik zie wat jij niet ziet!'
Zóo heilbelovend zong door 't loofgeruisch
Uw melodie dat ik mij leiden liet
- Terwijl tot bouwval werd mijn vaderhuis -
Door 't wilde woud, tot waar een molmig kruis
Verrees uit een moeras verbloemd door riet.

Zóo wonderzalig, roerende en vertrouwd
En toch zóo vreemd, uw melodie-gelok!
Nu licht gelispel lijk van wind door woud,
Dan, zoet roekoe van duive op huizenok,
Dan, klaar triomfgekraai van zonheraut,
Dan, engelgroet van verre kloosterklok.

2.

- ‘Ik zie, ik zie een langverzonken schat,
Bewaakt door draken, diep in donkre bron! -
Een tuin vol roze' in rood van avondzon! -
Een blank paleis in torenrijke stad!’

En tergend telkenmale 't lied begon,
Maar eindde nooit - klonk daar geen spot in? -
Mat
Baande ik door 't wild weerstrevend woud mijn pad
Met bloed'ge handen: ál was 't wat ik kon.

Bij noengloed wel ik koel in bronwel dook
Om tooverschat - ik vond er louter zand.

Bij avond wel, op hoogen heuvel rook
De rozen al en zag ik Sprokeland,
Tot grauw verging in nevelasch en rook
De gouden glorie van den wolkenbrand.

3.

O blauwe vogel zeilende in het zacht
Azuur van herfstlucht boven welkend woud!
Mijn rozentuin van schoonheid en mijn goud
Van wijsheid, mijn paleis van gloriemacht,
O geef ze me eer ik neerzink, moede en oud!
In blanken damp al wandelt kranke nacht
Over het bloeiend week moeras, waar bracht
Me uw zoete zang, dien 'k argloos heb vertrouwd.

En lokkend met belofte heerlijk-têer,
Strijkt op het nevelklam en eeuwenwrak
Wankelend kruis mijn blauwe vogel neer.

Wel veilig daar als op een boometak,
Wie, vleugelsterk, kan vluchte' in 't hemelmeer!
Maar ik... zoo 'k leunde op 't kruis - en
't kruis dan brak?

VII.
Immortellen.

Aan stenglen trillend lijk violesnaren,
O rozeroode ritslende immortellen!
Zie ik tot mij uw koude kelkjes hellen,
Uw gouden oogen mij in de oogen staren.

O tengre in schijn, maar sterke in waarheid!
stellen
Komt gij de vraag der Sphinx? of brengt gij maren
Van de Eeuwigheid, waar zonden noch gevaren
De reinbevrijde ziel meer dreige' en kwellen?

O doodenbloem, die leent van weelderozen
De levenskleur, in twijfelgrijs ging onder
't Geloof der ziel genadiglijk verkozen
Tot eeuwig leven - zie, ik leefde zonder,
Maar ziek van ziel gelijk de hopeloozen.
O doodenbloem! verkondig mij het Wonder!

VIII.
Als na een bui...

Als na een bui, met kletter-koel getik,
Van hoogen kruin op lage looverlaag,
Een wijl nog droppels vallen, zwaar en traag,
Als, 't broze lijfje wreed doorschokt van schrik,
't Geslage' in slaap geweende kindje staag
Zijn leed nog uit in rhythmen van gesnik,
Zoo weent nog na mijn Ik - van hede' om 't Ik -
Van vroeger, na geweld'ge wanhoopsvlaag.

Mild spreidt de boom nu rijpheids rijk aroom,
In blauwen nacht, op maanverzilverd duin.
Ik ben die ruischend-reingebade boom:
Nog druipt zijn loof, een ster bekroont zijn kruin.

Ik ben dat kind, nog weenende in zijn droom,
Waar 't speelt met engle' in d'eeuw'gen lelietuin.

HÉLÈNE LAPIDOTH-SWARTH.

Letterkundige kroniek.

Over Woordkunst, door Frederik van Eeden. I. (De XXe eeuw. Sept. 1902.)

Er doen zich in het leven vaak merkwaardige coïncidentiën voor. Op hetzelfde oogenblik dat te Amsterdam op het Congres van den handeldrijvenden middenstand beschouwingen gehouden werden over bedrog in den boterhandel, vervalsching van levensmiddelen en oneerlijke concurrentie, komt een Nederlandsch letterkundige van buitengemeen talent met al het gezag van zijn naam waarschuwen tegen dezelfde verschijnselen op het gebied van de Nederlandsche letterkunde.

Dr. Frederik van Eeden - want geen mindere dan hij is aan het woord - publiceert in *De XXe Eeuw* van September j.l. de eerste van een reeks opstellen over Woordkunst, die zullen strekken om aan te toonen wat, in dicht of proza, echte woordkunst is, wat niet. De schrijver acht het noodig luide woorden te spreken om wakker te roepen die daar in zoete eendracht naast elkander te slapen liggen, de ‘pais en vreê’ te verstoren en aan te toonen dat niet langer alles ‘boter tot den boôm’ mag heeten, waar er in werkelijkheid negentig, misschien wel haast honderd percent margarine onder loopt.

Waar Van Eeden spreekt, een man van het ernstig besef, de apostel van een nieuwe leer, waarvoor hij, sterk in het geloof dat hij het goede deel heeft gekozen, zich velerlei smaad getroost, daar mag men verwachten, woorden te hooren, getuigend van eene door diep nadenken en gewetensvol onderzoek verkregene overtuiging, woorden van verontwaardiging en van toorn wellicht, waarbij de roede niet gespaard blijft, maar in elk geval woorden

geadeld, gewijd door die hoogere goedheid, die geen lust heeft in den dood van den zondaar, maar daarin dat hij zich bekeert van de dwaling zijns wegs.

In de reeks voordrachten over Staat en Maatschappij, in den loop van dit jaar te Amsterdam door hem gehouden en waarvan uitvoerige verslagen voorkomen in het weekblad *School en Leven*, heeft Frederik van Eeden o.a. deze stelling vooropgezet: 'Liefde zonder beleid is even gevaarlijk als beleid zonder liefde', later toegelicht door deze uitspraak: 'Verstandige liefde is streng en weet ook hard te zijn, waar hardheid noodig is.' Maar op een ander oogenblik laakt de spreker het, dat sommige van zijn toehoorders, in plaats van enkel te trachten het ware te weten te komen, er vermaak in scheppen, wanneer hij den een of den ander op zijn plaats zet. 'Mij dunkt,' - zoo laat de verslaggeefster, Mej. Wegerif, hem spreken - 'dat wij daardoor dalen en gaan lijken op het publiek dat een hanengevecht bijwoont.' En waar later de spreker vermeldt wat in *De Nieuwe Tijd* over zijn persoon en zijn werk gezegd wordt, hooren wij: '...Als een straatjongen ons naschreeuwt, doen wij het verstandigst te zwijgen. Laten wij toch alle persoonlijkheid achterwege laten en alleen op de zaak letten.'

Verstandige woorden zeker, zooals men ze niet anders verwachten mag van een man, zoo hoog staand, als deze Johannes onder de apostelen der 'beweging van 1880.'

'Een stem heb ik gekregen en de gunst der Muze,' zegt Van Eeden in 'Over Woordkunst.' Maar is het nu de schrale zomer van 1902, die zijn orgaan zoo rauw maakte en zoo telkens doet overslaan? Of waar schuilde de Muze, die toch ook over proza waakt, toen haar gunsteling zich aan het schrijven van dit opstel zette?

Laat mij maar dadelijk vertellen, dat Frederik van Eeden in het eerste deel van zijn opstel voornamelijk handelt over *De Gids* en zijn letterkundige redacteurs, die hij 'wijsneuzen' noemt die 'lorren' publiceeren, menschen die 'blazen' over de mooiheid van door hen geplaatste verzen, menschen die 'de huik naar den wind gehangen hebben, voor hun vroegere beulen strijkaadjes maken', maar die met dat al in zake van woordkunst echt van

onecht, goed van slecht niet zonder hulp kunnen onderscheiden en het ook nooit zullen leeren.

Wanneer men dit leest en let op den toon waarop dit alles gezegd wordt, dan is het waarlijk of de dagen van *De Nieuwe Gids* van voor zestien, achttien jaar zijn teruggekeerd; met dit onderscheid evenwel, dat toen Kloos en Verweij met roede en plak om zich heen sloegen en Van Eeden *De kleine Johannes* schreef...

Het verwijt dat de Gids-redactie de huik naar den wind zou hebben gehangen, dacht ik, na hetgeen daarover door Frans Netscher gezegd werd in de *Hollandsche Revue* van Maart 1897, voor goed opgeborgen in de rommelkamer van verroeste lasterpraatjes. Of hebben wij er ons voor te schamen dat wij niet blind zijn gebleven voor de evolutie die in het laatste gedeelte van de vorige eeuw in het Hollandsche vers heeft plaats gegrepen? Hebben wij misschien onze verontschuldigingen te maken, dat wij, sedert 1890, al de groote proza-scheppingen van onzen eersten romancier Louis Couperus in ons tijdschrift hebben opgenomen, of dat wij het werk van Augusta de Wit onzen lezers te genieten gaven?

Merkwaardiger is in dit eerste gedeelte van Van Eeden's beschouwing zijn bewering, dat er, zoolang deze onbevoegde redactie aan het roer is geweest, geen enkel echt gedicht anders dan bij ongeluk in *De Gids* kan gestaan hebben. De eerlijke, de fijnvoelende dichter-denker drukt dat aldus uit: ‘Of er één waarachtig, echt gedicht in uw jaargangen gestaan heeft weet ik niet, ik heb het nooit gevonden en mankeer tijd en lust er onder al den rommel naar te zoeken. Het kan wel zijn, maar dan is 't klinkklaar toeval.’

Bewonder den echt wetenschappelijken z*i*n die uit deze regels spreekt: ik insinueer dat er onder deze redactie nooit een echt gedicht in *De Gids* heeft gestaan; om dit te bewijzen zou ik een zeker aantal jaargangen moeten doorzoeken, maar daar heb ik geen lust in; zijn er soms goede gedichten in verschenen, dan is dit puur toeval; derhalve... het blijft zooals ik gezegd heb.

Het zal nu weldra vijf jaar geleden zijn, dat onze letterkunde verrast werd door het reeds zeer rijpe werk van een jong dichter, wiens naam tot dien dag niemand gehoord had. Al stond hij blijkbaar onder Gorterschen invloed, daar was in zijn vers een eigen toon en een eigen diepe zin. Uit zijn bundel *Verzen* nam hetzelfde

tijdschrift, waarin Van Eeden thans deze dingen schrijft, toen het *Tweemaandelijksch*, een paar gedichten op, en het bleek dat zoowel Van Deyssel als Verweij, zij het elk op zijn eigen wijs, P.C. Boutens zeer hoog stelden[1]. In 1899, en verder bij herhaling, verschenen van den jongen dichter verzen in *De Gids*.

Op een heerlijken herfstdag schrijf ik dit gedicht over uit Boutens' eerste inzending aan ons tijdschrift:

De hooge Zon heeft heden schoon bevonden
De bleeke Herfst. Dalend tot waar zij zat
Heeft hij uit nevelsluirn teêr ontwonden,
Haar tengre lijf van tranen en nachtdauw nat.

En diep in 't bosch, waar fijne, doodverblonde
Blâren bevloeren 't wildomstamde pad,
Ruischen in dans hun lichtverliefde ronden,
Zijn goudnaakt gloriënd om haar lijfs bleekmat.

En heel den dag heeft hij haar toegefluisterd
Wilde wals van leven, dat niet voor háar is,
En vroomgeloovig heeft ze één dag vergeten
Der eigen droeve ziele zeker weten,
Uit stâgen val van dorre blaên beluisterd:
Dat Dood haar bruigom wordt, als winter dáar is.

Tal van andere gedichten van Boutens volgden.

Ik herinner aan zijn roerend ‘In memoriam,’, aan ‘Ik denk aldoor aan rozen’, ‘De zon heeft alles goedgemaakt’, ‘Thuiskomst in Holland’, ‘De nacht is bloemestil uit dag gegroeid’. Frederik van Eeden zal ons hebben waar te maken dat al die verzen, die zoo velen ontroerd hebben met die ontroering die door zuivere schoonheid gewekt wordt, prulwerk of althans gebrekkig werk zijn. Het zal eigenaardig wezen, dat bewijs te mogen lezen in hetzelfde tijdschrift, dat ons het eerst den naam van Boutens en zijn heerlijk talent leerde kennen.

Maar nog erger dan het zwijgen over dezen dichter is Van Eeden's spreken over een der andere ‘ongelukkige slachtoffers van De Gids’. De naam van het slachtoffer komt in het geheele stuk niet voor, maar de proeven van hetgeen Van Eeden onder slechte

1) Tweemaandelijksch Tijdschrift, Januari 1898 en Mei 1898.

en vooze woordkunst verstaat, zijn genomen uit verzen van Hélène Lapidoth-Swarth. En wilt ge nu hooren wat de man, die twee bladzijden verder in het parodieeren van verzen van Giza Ritschl het bewijs ziet ‘dat de begrippen van ridderlijkheid bij onze jeugd aan het kwijnen zijn’ en verder beweert: ‘Waarmeê ik maar zeggen wil dat parodieeren en lachen gevaarlijke wijzen van kritiek zijn, en dat dichters eerst goed op hun eigen glazen mogen letten eer zij met spot-projectielen te smijten beginnen’ - wat deze man van de verzen dezer dichteres zegt? ‘Gaarne zou ik deze poëzie snert noemen als ik daarmeê niet aan een voedzaam gerecht te kort deed.’

Jan Rap vindt dit zeker ‘'n goeie mop’, maar wat zegt ‘de Muze’ er wel van? En wat is over zulk een uitval het oordeel van hem die eens schreef: ‘Alleen ideën-strijd is een edele en waardige strijd, waarvoor niemand zich te oud of te hoog behoeft te voelen. Maar persoonlijke toepassing brengt er meestal laagheid en onzuiverheid in.’[1)]

Moet ik hier de dichteres nog verdedigen tegen dezen lompen aanval? Zeker zal ik niet, naar Van Eeden's trant, gebrek aan tijd of aan lust kunnen voorwenden om in de jaargangen van *De Gids* te zoeken naar de mooie verzen van Hélène Lapidoth-Swarth. Zij liggen voor het grijpen in verlegenmakenden overvloed. Ik grijp op den tast in wat de dichteres in de laatste twaalf maanden schreef en vind er verzen als ‘Extase’, ‘Herfstrood’, ‘Vallende bladeren’, ‘In droeven deemoed’, ‘Meidoorn’, ‘Gevelde linden’ en dan, het laatst niet het minst, uit die reeks van Ghazelen, waarin de dichteres ook in dezen ongewonen vorm haar meesterschap toont, dat prachtgedicht: ‘En die afgrond zoo donker daaronder’.

Ik noem hier enkel de titels, zonder de verzen aan te halen, omdat de gedichten uit de laatste maanden dagteekenen en ieder ze zelf kan naslaan. En ik ben wel gedwongen om mijn bewondering zonder meer te zetten tegenover de geringschatting van Frederik van Eeden, omdat de Meester zelf niet motiveert, maar ons met algemeenheden afscheept.

‘Ik wensch de eischen voor het meesterschap van woordkunst

1) Van Eeden. Studies. 2e reeks. blz. 63.

hoog te houden' zegt Dr. Van Eeden. En wanneer wij nu de ooren spitsen om, tot eigen leering, te vernemen, welke die hooge eischen zijn, dan hooren wij: 'Men kan niet zeggen waarom verzen mooi zijn, evenmin als melodieën. Honderd componisten kunnen thans iets maken wat op 't eerste gehoor bij een ongevoelig publiek voor even schoon als Beethoven of Wagner kan doorgaan. Dat 't oneindig slechter is hoort de muziekale mensch terstond, maar hij kan 't niemand bewijzen. Hij *zegt* het eenvoudig, hij zegt het krachtig en beslist, omdat hij 't *weet*, evenals ik weet wat ik hier gezegd heb. En door zijn vaste, duidelijke getuigenis komt het overige publiek tot inzicht en bemerkt zijn dwaling.'

Ja, indien met eenvoudig *zeggen*, krachtig en beslist, een dichter of componist òf tot een waardeloos vod òf tot een woordkunstenaar of toonkunstenaar van hoogen rang kon worden geproclameerd; indien 'de Meester zelf heeft het gezegd' het begin en het eind van alle literaire en artistieke waardeering kon en mocht zijn!

De groote muziekcritici gaan volstrekt niet zoo apodictisch te werk als Van Eeden voorstelt. Tot voorbeeld wijs ik op Wagner's prachtig essay over Beethoven, waarin hij niet maar *gezegd* heeft: 'zoo is het, en daarmede uit!', maar het verhevene van Beethoven's stijl wijsgeerig-aesthetisch heeft beredeneerd. Ook Wagner's verhandeling 'Ueber das Dirigiren' levert het bewijs dat hij het mogelijk en noodzakelijk achtte ook langs verstandelijken weg zich en anderen rekenschap te geven van muzikaal schoon en onschoon.

En ten opzichte van de verskunst is het niet anders.

'Men kan niet zeggen waarom verzen mooi zijn.' Zoo gezegd, klinkt dat wel aannemelijk. Maar zou men ook niet kunnen zeggen wàt er mooi is in een vers?

'Ik vrees', zegt de schrijver van 'Over Woordkunst' verder: 'wij hebben zelf indertijd als artsenij bereid wat thans dient om in te groote dosis elkaar van kant te helpen.[1)] Op de aangehaalde verzen [van Hélène Lapidoth-Swarth] is met den toets van Nieuwe-Gids-theorieën niets aan te merken. De "beeldspraak is zuiver", het gevoel is "gezien", er is "stemming" in, er is naar plastiek gezocht. Ondertusschen deugt er geen woord van.'

1) Een proeve van woordkunst is deze zin zeker niet.

Tegen die Nieuwe-Gids-theorieën had de schrijver jaren geleden reeds bezwaar gemaakt, toen hij in zijn opstel ‘Over kritiek’ schreef: ‘Kritiek heeft niets te doen met theorieën over versbouw, geluidskleur, klankexpressie, beeldspraak’. Dat ging toen tegen Kloos Wat niet wegneemt, dat Kloos, in zijn Literaire Kronieken in *De Nieuwe Gids* van die jaren, velen geleerd heeft, de koks zoowel als de gasten, wat er in een vers schuilt en waar men bij de waardeering van poëzie op te letten heeft. Van Eeden zelf in zijn stuk over ‘Gorter's Verzen’ trachtte, zooals hij zegt, ‘de appreciatie er van voor den welgezinden lezer iets gemakkelijker te maken’, en hij drong daarbij vooral aan op dat ééne: ‘het geloof aan de oprechtheid van den dichter, het pogen om geheel liefdevol en aandachtig te luisteren naar iemand die belooft iets moois te zullen zeggen’.

Welnu, datzelfde is het wat wij van den schrijver vragen en waarvan wij in zijn opstel geen spoor vinden: het pogen om liefdevol en aandachtig te luisteren naar iemand die belooft iets moois te zullen zeggen. Eerst wanneer blijkt dat Frederik van Eeden dat gedaan heeft, zullen wij op onze beurt luisteren naar hetgeen hij ons te zeggen heeft, naar de redenen die hem bewegen, een dichter als Boutens te negeeren en een dichteres als Hélène Lapidoth te beleedigen. ‘Naar de redenen’ - want al ruimen wij in kunstkritiek nog zoo veel plaats aan het niet onder woorden te brengen gevoel, al vragen wij niet naar theoretische bewijzen voor een afkeurend oordeel, naar motieven vragen wij wel.

In de inleiding tot zijn eerste Driemaandelijksch Overzicht[1)] heeft de heer Van Nouhuys tot voorzichtigheid gemaand bij het oordeelen over het kunstwerk dat wij onder onze oogen zien ontstaan: er aan herinnerend dat de groote kunstenaars te tellen zijn, heeft hij gewaarschuwd tegen ‘onsterfelijkheids-profetiën’. Maar tegelijkertijd vestigde hij onze aandacht op een opstel van Goethe, waarin deze eerbied vroeg voor de literatuur van den dag en de hardhandige kritiek verzocht op een afstand te blijven.

Het is zoo: zij die na ons komen, zullen, de werken van heden met andere oogen en in een ander licht ziende, er allicht anders

1) *De Gids* van Maart jl.

over oordeelen; maar wij zien met ònze oogen, in het licht dat op dit oogenblik voor òns op de dingen valt, en, wanneer wij eerlijk zijn, dan zeggen wij wat wij zien. Het is zeer mogelijk dat er één onder ons is, die meent verder en beter te zien en ook werkelijk beter en verder ziet. Maar, indien er zulk een bevoorrechte is, dan spreke ook hij zijn oordeel met voorzichtigheid uit, en met te grooter voorzichtigheid, naarmate hij minder weten wil van steeds geldende kunstregelen en algemeene theorieën.

Muzikaal overzicht.

Muziek *a capella.* - Geraasmakende muziek.

Dagbladen en aan muziek gewijde tijdschriften hebben onlangs aangekondigd, dat een vocaalkwartet der Sixtijnsche kapel te Rome zich naar Duitschland zou begeven, om zich aldaar te doen hooren.

Bedrieg ik mij niet, dan is dit het eerste geval van dien aard en hebben de zangers der pauselijke kapel de heerlijke zangen van Palestrina, Vittoria, Allegri e.a. nog niet buiten het territorium uitgevoerd - althans niet buiten het grondgebied van Italië.

Door dit thans te doen, volgen zij slechts het voorbeeld, door anderen gegeven, en wel - ik constateer dit met genoegen - een voorbeeld, dat van Nederlanders is uitgegaan.

Ook op muzikaal gebied is onze tijd er een van *verplaatsing.* Heeft men het in een of anderen tak dezer kunst tot vaardigheid gebracht, dan is men er niet mede tevreden, uitvoeringen in eigen stad of eigen land te geven, maar er ontstaat een drang om ook aan het buitenland te toonen, wat men in dit opzicht vermag te doen.

Dat heeft twee goede zijden. Vooreerst vindt men in de waardeering van het buitenland een nog krachtiger opwekking om op den ingeslagen weg voort te gaan, en in de tweede plaats strekt het tot eer van het vaderland.

In vroegere tijden waren het meestal slechts de virtuozen, die op reis gingen. Langzamerhand heeft zich dit echter uitgebreid. De orkestdirecteuren volgden het voorbeeld. Eerst gingen zij alleen, maar vervolgens namen zij hun orkest mede, en van het land waar zij heentrokken kwamen dan weder orkesten met hunne directeuren naar de plaats, die de eerstbedoelden verlaten hadden, en zoo gaf het een algemeen *chassez croisez.*

Zooals gezegd is, ontstond ook op eenmaal die reislust bij de *a cappella*-koren en dat voorbeeld volgen thans de zangers der pauselijke kapel.

De stichter der vermaarde Romeinsche school voor het kerkgezang, welke haar toppunt van roem bereikte in de Sixtijnsche Kapel en door Palestrina, was paus Gregorius de Groote (540-604).

Deze paus had zich ook reeds op andere wijze verdienstelijk gemaakt ten opzichte der kerkmuziek. Toen hij de ceremoniën der kerk opnieuw regelde, vestigde hij zijn aandacht ook op het muzikale gedeelte daarvan en deed dit een zuivering en verbetering ondergaan.

Dit eenstemmig, zoogenaamd ‘Gregoriaansch gezang’ was zooveel als het oude uit het Oosten afkomstige psalmengezang, maar terwijl het laatstbedoelde meer op een reciteeren leek, drong de toon van het Gregoriaansch gezang dieper tot het gemoed der geloovigen door en bracht hen in den waan, dat Gregorius deze zang door God was ingegeven en het dus een goddelijk geschenk was. De afwijking van het vroegere kerkgezang bestond hoofdzakelijk daarin dat hier de tonen doorgaans gelijke waarde verkregen en er alleen in verband met het accent der woorden meer of minder klem op gelegd werd. Later kwamen soms op één lettergreep meer noten dan één en in enkele gevallen liet men den toon, die op de laatste syllabe van het slotwoord viel, in versieringen uitloopen, op de wijze als men dit in veel lateren tijd, *mutatis mutandis*, bij de aria's placht te doen. Voor het eerst wendde men dit aan bij het woord ‘Halleluja’ in de Mis, waarvan de slot vocaal *a* daartoe gebezigd werd.

Gregorius zorgde echter ook voor een goede uitvoering dezer muziek. Doordrongen van het besef, dat bij een echt religieuzen eeredienst de muziek van hooge beteekenis is, werkte hij ook in dit opzicht met de daad mede en liet niet na, dit den geestelijken in te prenten. Een krachtige medewerking van het hoofd der kerk was hier noodig, want het leeren van een gezang volgens een notenschrift, dat toen nog zeer onvolkomen en onbepaald was, was een allesbehalve gemakkelijke taak. Voor de geestelijken echter werd de kennis hiervan onontbeerlijk geacht.

De Romeinsche zangschool kreeg al spoedig vertakkingen in andere landen. Romeinsche zangers kwamen in Gallië, Brittannië en in de achtste eeuw ook in Duitschland en Zwitserland, o.a. werd in Fulda een zangschool gesticht. Het duurde echter nog

lang, eer de ruwe kelen der Germanen zich aan dat gezang konden wennen. Karel de Groote wilde ook door dit kerkgezang de invoering van het Christendom bevorderen, doch het heet dat de zangers, die hem daartoe uit Rome werden toegezonden, uit haat tegen de Franken onderling overeengekomen waren, dit gezang gebrekkig te onderwijzen. In het jaar 790 werden uit Rome nogmaals twee zangers naar het Noorden gezonden. Een hunner, Romanus genaamd, bleef met een door hem medegebracht authentiek afschrift van de in Rome gebruikelijke kerkzangen in het klooster te St. Gallen, waar hij een beroemde zangschool stichtte.

De ontwikkeling van de muziek, en, in verband daarmede, ook die der zangkunst, nam nu voor een wijl haar loop naar noordelijker landen, om echter later weder naar Italië terug te keeren.

De kunst der polyphonie of veelstemmigheid - de tweede wereldperiode der muziek (de Grieksche was de eerste) - wordt in het leven geroepen.

Het oudste voorbeeld van twee- of meerstemmigheid der muziek vinden wij bij Hucbald, een monnik in een klooster van Vlaanderen, die in het jaar 930 in hoogen ouderdom stierf.

In zijn *Organum* gebruikt hij twee soorten van meerstemmig gezang. Vooreerst laat hij met den *cantus firmus* (zooveel als ‘melodie’) van den bas een hoogere stem in kwarten samengaan en verdubbelt dan beide stemmen nog in een hooger register, zoodat hier de schijn eener vierstemmigheid voorhanden is. Hucbald noemde dit *symphonia*, d.i. samenklank. Wij kunnen ons niet voorstellen, dat dit mooi zal geklonken hebben, maar de uitvinder zelf noemde dit: ‘een liefelijken samenklank’. In de tweede plaats laat Hucbald de bovenstem in verschillende intervallen (zooals secunde, terts, kwart enz.) onafhankelijk van den bas optreden en noemde dit *Diaphonia*, of met een latijnsch woord: *Discantus* (dus zooveel als ‘uit elkander zingen’, niet *samen*klinken).

Van deze eerste vereeniging van stemmen zijn de namen afgeleid, die men aan elk van hen gegeven heeft. In verloop van tijd werd aan den *tenor* (afkomstig van *tenere* = houden) de *cantus firmus* of eigenlijke melodie toevertrouwd; de eerste stem boven den tenor, namelijk een mannelijke falset (vrouwen werden voor het kerkgezang niet gebruikt) heette, gelijk tegenwoordig de lagere vrouwenstem, *alt* (van *altus* = hoog) en het hoogste falset, evenals

onze tegenwoordige hoogste vrouwenstem, *sopraan.* De *bas* (van *basis*) was het fundament van het geheel en als tegenstelling van deze stem, werden vervolgens alle hoogere stemmen gezamenlijk *diskant* (in het fransch: *déchant*) genoemd.

Van deze allereenvoudigste soort van meerstemmigheid stamt ook de naam *contrapunt* af, waarmede wordt aangeduid, dat in het polyphone gezang elke stem zelfstandig optreedt. Wat wij thans *noot* noemen, heette in de Middeleeuwen *punctus* (punt) en *punctus contra punctum* (noot tegen noot) werd: *contra punctum.*

De manier van Hucbald was eenvoudig, maar in haar afwijking van het gedurende acht eeuwen gebruikte eenstemmige gezang der Christelijke kerk was zij een voor de geschiedenis der toonkunst hoogst gewichtig feit.

Langzamerhand (ongeveer vier eeuwen waren daartoe noodig) ontwikkelde zich deze eenvoudige meerstemmigheid tot een fijn toonweefsel. Intusschen bleek er mettertijd dringend behoefte te bestaan aan een notenschrift, dat ook de *waarde* der noten aangaf, opdat ieder zanger zou kunnen weten, hoe lang hij zijn toon moest uithouden. Honderd jaren na Hucbald was Guido van Arezzo in deze richting bijzonder werkzaam en bracht groote verbeteringen aan. In den aanvang der 13de eeuw kwam door Franco van Keulen de maatverdeeling in zwang en de daarmede in verband staande teekens in het notenschrift. De maatstrepen zijn evenwel van latere dagteekening.

Met deze nieuwe middelen toegerust vervolgde de ontwikkeling der muzikale kunst haar loop en naderde allengs weder het land, waarvan zij was uitgegaan.

Doch eerst wendde zij hare schreden van het noorden naar het land der Troubadours, en wel in den tijd (begin der 14de eeuw), toen het Pauselijk Hof tijdelijk zijn zetel in Frankrijk opsloeg. Daar kwam het meerstemmige kerkgezang door gestadige ontwikkeling tot hoogen bloei. Guillaume de Machault schreef er in 1364 de eerste bekende vierstemmige Mis.

Nu volgt het tijdperk, hetwelk bekend is als dat der Nederlandsche contrapuntisten.

Guillaume Dufay uit Henegouwen (midden der 15de eeuw) opent de rei. Dan volgen Ockeghem, Arcadelt, Adriaan Willaert, Josquin des Près, Obrecht, Roland de Lattre (Orlandus Lassus) e.m.a.

Velen van die Nederlanders togen naar Italië en oefenden grooten

invloed uit op de ontwikkeling der kerkmuziek in dat land en dientengevolge ook op den kerkzang.

Josquin des Près (gestorven in 1521) - van wien Luther zeide: 'hij is de meester der noten, die hebben moeten doen, zooals *hij* wilde, terwijl de andere zangmeesters moeten doen, zooals de *noten* willen' - was een tijd lang in de Sixtijnsche kapel als zanger aangesteld geweest, en was daar later als componist zoo in aanzien, dat men een motet, hetwelk men daar placht te zingen, voor goed ter zijde stelde, zoodra men vernam, dat niet hij, doch zijn landgenoot Adriaan Willaert, die toch ook een beroemd meester was, het gecomponeerd had. Willaert was van 1527 - 1562 kapelmeester in de St. Marcus-kerk te Venetië en de eerste die, gebruik makende van de eigenaardige bouworde dezer kerk, composities voor twee en vier verschillende koren componeerde, die een soort van wisselzang vormden.

Beroemd waren verder nog de Nederlander Arcadelt en de Franschen Goudimel en Carpentrasso, welke beide laatsten zangers der pauselijke kapel waren. Deze kapel werd van toen af een werkelijke kweekplaats voor zangers, een *school.*

Niettemin waren er in Italië nog vele andere scholen voor kerkzang; zoo o.a. de Venetiaansche school, vertegenwoordigd door Adriaan Willaert en zijn leerling A. Gabriëli, die van Johannes Tinctoris, te Napels, enz.

In de tweede helft der 16de eeuw treedt de beroemde Nederlandsche contrapuntist Roland de Lattre (Orlandus Lassus) op den voorgrond en overtreft al zijne tijdgenooten op één na (Palestrina).

Ofschoon hij in München gevestigd was en daar tot aan zijn dood aan het hoofd der door hem gevormde kapel van den hertog van Beieren stond, had hij op jeugdigen leeftijd toch ook met Italië betrekkingen gehad. Hij was in Napels en Rome geweest, om te leeren, en had, nog slechts 21 jaren oud zijnde, in laatstgenoemde stad de plaats van kapelmeester der kerk St. Johannes van Lateraan bekleed. In dien tijd gaf hij te Venetië zijne vierstemmige Missen uit.

Tot den roem van Orlandus Lassus heeft het meeste bijgedragen zijne compositie van de Boetpsalmen. Een tijdgenoot van hem heeft gezegd: 'Er hat (in de Boetpsalmen namelijk) die klagenden und jammernden Töne, wo es erförderlich war, mit dem Inhalt des Textes in entsprechender Weise verbunden, die einzelnen Stimmungen

so herrlich wiedergegeben und das Ganze so dramatisch dargestellt, dass man in Zweifel sein kann, ob die trefflich ausgedrückten Seelenstimmungen den klagenden Stimmen oder diese jenen die grössere Schönheit verleihen' (d.w.z. wat hier meer bewondering verdient: de uitdrukking in de bijzondere deelen of de volmaaktheid van het geheel).

Inderdaad staat dit werk van Orlandus Lassus, naar den tijd van zijn ontstaan beoordeeld, zeer hoog en moet men de meesterschap over de techniek, die er zich in openbaart, bewonderen. Intusschen blijkt ook uit deze compositie van Lassus, dat hij hoofdzakelijk naar de manier der Nederlandsche contrapuntisten overhelt, en bij hem het kunstige dooreenweven der stemmen nog den voorrang heeft boven den harmonischen samenklank, welke laatste manier van behandeling der stemmen aan de werken van een Palestrina zoo hooge waarde geeft.

Orlandus Lassus en Palestrina zijn de uitloopers der Middeleeuwsche polyphonie. Met laatstgenoemde zijn wij aan een keerpunt gekomen, en wel een keerpunt ten goede. Wat er te verbeteren viel, moge uit het volgende blijken.

In de muziek der Middeleeuwen, die met den Christelijken eeredienst in verband stond, was het middenpunt de *Heilige Mis.* Hoe meer men hierbij doordrongen was van de heiligheid der handeling, hoe meer men wenschte, dat die handeling begeleid werd door een gezang, dat daarmede in volkomen harmonie was, en hoe dieper men het gevoelde, wanneer die harmonie door ingeslopen misbruiken gestoord werd.

Dit laatste nu was het geval.

Hierboven werd opgemerkt, dat bij het meerstemmige gezang de *cantus firmus*, of wat men nu de eerste stem of de melodie zou noemen, in den *tenor* lag. Daar deze stem echter door de andere stemmen zoodanig bedekt werd, dat men moeite had, haar er uit te hooren, zag men er niets in, om nu ook in de Mis of in andere gewijde zangen die tenorstem een volksmelodie te laten zingen. Van kwaad kwam het echter tot erger. Hoe meer de contrapuntische kunstgrepen toenamen en het stemmenweefsel verward werd, hoe minder gewicht er aan de woorden werd gehecht, daar zij in zulk een vloed van stemmen toch niet of slechts zeer moeilijk te verstaan waren. Men had het reeds zoo ver

gebracht, dat men de woorden niet eens meer onder de noten zette, maar boven de stemmen eenvoudig ‘Gloria’ of ‘Sanctus’ schreef en het verdere maar aan den zanger overliet.

Langzamerhand verder gaande, ontzag men zich niet, ook aanstootelijke en platte volksliederen voor *cantus firmus* te bezigen, en componisten van naam schepten er behagen in, hunne composities voor de kerk zoo in te richten, dat ze volkomen geschikt waren om in vroolijke gezelschappen voor zang en dans gebruikt te worden.

Toen tegenover de Hervorming de overtuiging doordrong, dat men de misbruiken, die in de katholieke kerk ontstaan waren, moest opheffen, werd daarbij ook aan de kerkmuziek gedacht. Op het Concilie van Trente kwamen de misbruiken ter sprake, die aan de waardigheid van het kerkgezang zooveel afbreuk deden. Lang werd daarover beraadslaagd, en nadat er zelfs over gesproken was, de polyphonie geheel te verwerpen en weder tot het eenvoudige eenstemmige gezang terug te keeren, kwam men tot het algemeen besluit om uit de kerk alle muziek te verbannen, die, in welken zin dan ook, wereldsche neigingen toonde.

Bepalingen van algemeene strekking werden opgesteld en aan de goedkeuring van keizer Ferdinand onderworpen. Deze bekrachtigde ze, doch drukte tevens den wensch uit, dat het eenvoudige polyphone gezang niet uitgesloten zou worden, daar, zooals hij zeide, ‘dit gezang zoo dikwijls tot vroomheid opwekte’. Werkelijk ging men voorloopig ook zoo ver niet en liet tevens de uitvoering van het besluit aan de verschillende bisschoppen over.

Orlandus Lassus, die met de duitsche bisschoppen in nauwe betrekking stond, hielp met grooten ijver het besluit in Zuid-Duitschland uitvoeren. Hij behoefde daartoe geen aansporing, want zijn eigen gevoel had zich reeds lang gekant tegen de misbruiken, welke in het kerkgezang waren binnengeslopen. En in zijne composities had hij er steeds naar gestreefd, den tekst duidelijk te doen uitkomen en de contrapuntische kunst alleen zoo aan te wenden, dat zijne gezangen werkelijk alleen godsdienstige gezangen waren.

Wat door Orlandus Lassus voor Zuid-Duitschland gedaan werd, deed Palestrina meer in het bijzonder voor de Romeinsche kapel, en wel op zoo voortreffelijke wijze, dat men hem als den reformator der katholieke kerkmuziek en den voltooier van den *a capella*-

stijl beschouwt, die daarom ook wel Palestrina-stijl genoemd wordt.

En waarin bestaat nu die stijl?

Vier, vijf, zes menschelijke stemmen, van verschillende hoogte, en ook wel verschillende meerstemmige koren, zingen zonder begeleiding op dusdanige wijze, dat men in elke stem het woord volgens zijn accent en zin duidelijk verstaat, en dat verder iedere stem, en niet alleen de *cantus firmus*, een eigen melodischen gang heeft en toch met de overige stemmen een goedklinkende harmonie vormt. Palestrina gebruikt derhalve in zijne Missen gewoonlijk weinig 'figuratie', doch geeft aan elke stem een zekere mate van individualiteit, zonder haar evenwel op te voeren tot een bepaalde 'melodie', in den zin, dien wij thans aan dat woord geven.

Johannes Peter Aloysius Sante werd geboren in het begin der 16de eeuw in Palestrina, het oude Praeneste, een stadje in den Romeinschen staat, naar hetwelk hij algemeen genoemd werd. Van zijne eerste jaren is niets bekend geworden. Men weet alleen dat hij vroeg naar Rome ging en daar de kerkmuziek bestudeerde in de school van den Franschen zanger en componist Goudimel, van wien wij reeds melding maakten en die minder een voorstander was van de contrapuntische kunst dan wel van het zingen op de manier van het koraal en met duidelijke uitspraak van den tekst. Palestrina sloot zich echter in den aanvang nauw aan bij de kunst der contrapuntisten.

In 1544 werd Palestrina kapelmeester in de kathedraal zijner geboortestad. Zeven jaren later kwam hij in Rome terug en werd daar aangesteld tot kapelmeester der Pieterskerk. In 1554 gaf hij zijn eerste verzameling Missen uit en droeg die op aan paus Julius III, die hem naar aanleiding daarvan onder de zangers der pauselijke (Sixtijnsche) kapel opnam.

Paus Julius III werd opgevolgd door Marcellus II, die slechts zeer kort de pauselijke waardigheid bekleedde, doch voor wien Palestrina de beroemde *Missa papae Marcelli* (Mis van paus Marcellus) schreef.

De opvolger van Marcellus, Paul IV, verwijderde Palestrina uit de kapel, daar hij gehuwd was, doch hij vond gelukkig reeds spoedig een andere betrekking als kapelmeester in de kerk van St. Johannes van het Lateraan. In dien tijd componeerde hij zijne beroemde *Improperii* (klachten van Christus aan het volk dat hem gekruisigd heeft), die elk jaar in de Goede week in

de Sixtijnsche kapel uitgevoerd worden. Want de volgende paus, Pius IV (1559-1565), had ze terstond voor die kapel verlangd en schonk hem daarvoor het pensioen, dat Palestrina als vroegeren zanger in die kapel toekwam.

In het jaar 1562 had Palestrina de Mis *papae Marcelli* aan paus Pius IV overhandigd, en toen nu in 1564 te Rome de hand werd gelegd aan de uitvoering van het besluit van het Concilie van Trente en zich, wat de questie der kerkmuziek betreft, een commissie van twee kardinalen en acht kapelzangers gevormd had, wendde deze zich tot Palestrina en verzocht hem de proeve te leveren voor een werk, dat als norm voor de toekomstige kerkmuziek zou kunnen worden aangenomen en waarnaar alle componisten zich zouden te richten hebben.

Palestrina overhandigde de commissie drie Missen. De eerste twee had hij, ingevolge de aanvrage, gecomponeerd; de derde was de Marcellusmis, waarin verhevenheid en schoonheid, groote eenvoudigheid en duidelijkheid zich vereenigd hadden om het werk tot een van den eersten rang te stempelen.

Den 23sten April van het jaar 1565 had de eerste uitvoering van dit werk plaats, en daarmede was de vraag opgelost. Men had den stijl gevonden, waarbij de eischen van den eeredienst en de kunst niet vijandig tegenover elkander stonden, maar zich eendrachtig vereenigden. Toen Pius IV deze Mis hoorde, riep hij uit: ‘Dit moeten harmonieën zijn van het nieuwe gezang, dat de apostel Johannes in het triomfeerende Jerusalem gehoord heeft en waarvan een andere Johannes hier een stuk in het aardsche Jerusalem geeft.’ Terzelfder tijd benoemde hij Palestrina tot componist der pauselijke kapel. Deze kapel stelde dan ook voortaan haar programma steeds samen uit werken, die in den geest der hier bedoelde Mis geschreven waren, en bewaarde zoo den *a capella*-of Palestrinastijl in zijn volle reinheid en eenvoud.

Voor de muziek, die bij godsdienstige plechtigheden in de kerk wordt uitgevoerd, is *eenvoud* zeker wel het eerste vereischte en niemand zal het wel betwisten, dat al het *geraasmakende* daaruit verbannen behoort te worden.

Het is anders verwonderlijk, hoe men in andere gevallen met dit woord ‘geraasmakend’ omspringt. In de muziek althans wordt

daarmede nogal eens geschermd, dat het kant noch wal raakt.

Eenige maanden geleden kon men bijv. in de dagbladen lezen, dat keizer Wilhelm op een bijeenkomst te Wiesbaden gezegd had: 'Wagner liebe ich nicht, er ist mir zu geräuschvoll; da sagt mir die einfache und dabei doch so wundervolle Musik Gluck's viel mehr zu'.

Nu is 'geraasmakend' vooral in de Muziek een zeer onbepaald begrip. Wat de eene geraas noemt, kan den ander diep treffen, en we hebben elk oogenblik gelegenheid, ons daarvan te overtuigen.

Werd Gluck in zijn tijd niet geraasmakend gevonden? Men zeide, dat hij 'fit beugler Achille, Agamemnon, fit hurler la Clytemnestre'; men laakte het in het parterre, dat het 'dans un grand bruit crut voir l'art d'un grand homme.' Toen Mad^{lle} Levasseur in een aria der *Alceste* zong: 'Il me déchire et m'arrache le coeur', riep er een: 'Ah, Mademoiselle, vous m'arrachez les oreilles!' waarop hij van zijn buurman ten antwoord kreeg: 'Ah, monsieur, quelle fortune, si c'est pour vous en donner d'autres!'

Gluck was ook de eerste, die in de moderne opera de trombone in het orkest invoerde. Dat was voor de ooren van zijne tijdgenooten precies hetzelfde als dat in onzen tijd een corps van trompetten en bazuinen aangesloten optreedt.

En Beethoven dan? Met Gluck vergeleken, is hij zeker geraasmakend. In de finales van de 5de en 7de symphonie bijv. wordt een orkestrale kracht ontwikkeld, die aan velen zijner tijdgenooten, gewoon als zij waren aan de muziek van Haydn en Mozart, als geraas moet zijn voorgekomen, en de critiek van dien tijd laat dan ook niet na, menig werk van Beethoven in dit opzicht te laken.

Het verwijt van 'geraasmakend' dat men langen tijd tot Berlioz heeft gericht, is bekend. Men is echter van lieverlede aan dat geraas gewend geworden en acht het in vergelijking van het leven, dat de orkesten thans maken, van geen beteekenis meer.

Dat er uit Wagner's orkest forsche klanken oprijzen, behoef ik hier wel niet uitvoerig te vertellen, maar wat leveren onze tegenwoordige componisten van symphonieën en 'Symphonische Dichtungen' in dit opzicht? Men zou geneigd zijn te zeggen: Hierbij is Wagner's orkest een kleinigheid.

Een componist is geraasmakend, wanneer zijn orkest ons over-

stelpt met een vloed van klanken, die niets uitdrukken, of dat, wat zij moeten uitdrukken, niet verstaanbaar uitdrukken. Dat dit met Wagner niet het geval is, moet voor iedereen duidelijk zijn, die zich de moeite gegeven heeft, zijne werken door meermalen aanhooren en door bestudeeren in zich op te nemen.

Wij zijn het reeds lang gewoon, dat muziek, die men nog niet kent of niet goed kent, als ‘geraasmakend’ bestempeld wordt. Goethe heeft het aan het rechte eind gehad, toen hij zeide: ‘Musik bedarf weniger der Neuheit. Je älter sie ist, desto mehr wirkt sie.’ Het nieuwe in de muziek wordt gewoonlijk met een zeker wantrouwen begroet. Men maakt vergelijkingen met werken, die men goed kent (of meent goed te kennen), en hoe grooter het contrast tusschen het nieuwe en het oude is, des te moeilijker valt het menigeen, zich in het eerste te voegen. Vele kunstenaars van genie hebben dit ondervonden, en geen hunner meer dan Wagner.

Het eigenaardige hierbij is, dat het hier niet alleen 's meesters eigen composities gold, maar dat men hem ook daar met zeker wantrouwen te gemoet trad, waar hij aan de werken van andere componisten, wanneer hij die liet uitvoeren, rechtmatige en logische veranderingen aanbracht.

Toen Wagner kapelmeester aan de Opera te Dresden was, maakte hij zich o.a. bijzonder verdienstelijk door het in studie nemen van Gluck's *Iphigenia in Aulis*. Daar de Berlijnsche partituur van dit werk, door Spontini gewijzigd, hem voorkwam hier en daar in strijd te zijn met den geest van Gluck, liet hij de oorspronkelijke partituur der opera uit Parijs komen, bestudeerde haar ijverig, herzag de Duitsche vertaling, die veel, zeer veel te wenschen overliet, wijzigde de instrumentatie, waar dit bepaald noodig was, en voegde, tot beter begrip van het werk, er een nieuw slottooneel bij.

Den 24sten Februari 1847 werd *Iphigenia* voor het eerst te Dresden opgevoerd. De wijze, waarop Wagner, steunende op de oudste uitgave der partituur, de *tempi* nam, gaf der critiek aanstoot. Sommigen laakten het ook, dat hij wijzigingen in het werk aangebracht en er een nieuw slot aan gemaakt had. Robert Schumann o.a. schreef aangaande *Iphigenia in Aulis* in zijn ‘Theaterbüchlein’: ‘Richard Wagner hat die Oper in Scene gesetzt; Costümirung und Decorationen sehr angemessen. Auch an der Musik hat er hinzugethan; ich glaubt'es hie und da zu hören. Auch den Schluss

nach Troja hinzugemacht. Dies ist eigentlich unerlaubt.' Ongeoorloofd is het zeker, wanneer, zooals in negen van de tien gevallen, het retoucheereu der werken van oude meesters door onbevoegden geschiedt. Doch wanneer de wijzigingen gemaakt zijn door iemand, die door en door in den geest des auteurs is doorgedrongen; wanneer zij getuigen van piëteit jegens den meester, en wanneer zij *noodzakelijk* zijn tot juist begrip van een werk, dat geschreven is in een tijd, toen een andere smaak, andere kunstwetten en andere kunstvormen heerschten - dan zijn zij, naar mijn inzien, *wel* geoorloofd. Is men die meening niet toegedaan, dan zal men het ook moeten laken, dat Mozart, Robert Franz e.a. de werken van Bach en Händel volgens de eischen der nieuwe instrumentatie veranderd hebben. Mozart heeft ook - evenals Wagner - voor de ouverture van het hierbedoelde werk van Gluck een nieuw slot gemaakt, voor het geval dat deze ouverture, die onmiddellijk in de eerste aria der opera overgaat, afzonderlijk mocht worden uitgevoerd. Zeer belangrijk is het voor den kunstbeoefenaar, het supplement van Mozart met dat van Wagner te vergelijken. Ieder deskundige, wiens oordeel onbeneveld is, zal moeten toestemmen, dat laatstgenoemde in zijn bewerking den geest van Gluck veel beter heeft weten te behouden dan zijn groote voorganger.

Wat nu Wagner's eigen werken betreft, zoo weten wij, dat ze, juist om hun afwijking van het oude, het bij de critiek zwaarte verduren hadden.

Dat *Rienzi* daarop een uitzondering maakte, kwam daarvandaan dat deze opera geschreven was in den stijl, waaraan het publiek zich door opera's als die van Meyerbeer e.a. reeds sedert lang gewend had. Wagner verheft zich in dit werk niet hooger dan het standpunt, dat reeds door Auber en Meyerbeer was ingenomen, al ligt er ook reeds over *Rienzi* - althans over sommige gedeelten daarvan - zeker poëtisch waas, dat deze opera gunstig onderscheidt van de werken der genoemde meesters. Geen wonder dan ook, dat *Rienzi* al aanstonds bij de eerste opvoering (te Dresden, 20 October 1842) groot succes had.

Bij *Der fliegende Holländer* was het reeds anders. Deze opera maakte *in zijn geheel* lang niet zulk een diepen indruk. De afstand tusschen dit werk en het vorige was te groot, dan dat het publiek deze nieuwe kunstschepping aanstonds had kunnen vatten. Men had van Wagner iets dergelijks als *Rienzi* verwacht. Men zocht

in het werk niet de dramatiseering eener poëtische gedachte, men vroeg niet naar ‘la pièce’, men kwam slechts om de muziek, om de opera; en als zoodanig moest, naar veler meening, *Der fliegende Holländer* de vlag strijken voor *Rienzi.*

Wanneer men op die oordeelvellingen let, zal men het zeker niet onbegrijpelijk achten, dat de groote schrede voorwaarts, die Wagner met *Tannhäuser* deed, door het publiek en de critiek over het algemeen niet werd gevat. De muzikale declamatie is hier veel bepaalder en duidelijker, de kracht der melodiek veel grooter dan in *Der fliegende Holländer.* Ook is hier de invloed der Franschen en Italianen geweken en slechts op enkele plaatsen vinden wij nog de oude afgezaagde operacadans, waarop Robert Schumann waarschijnlijk doelde, toen hij, na overigens aan het werk lof toegezwaaid te hebben, meende, dat er ‘freilich auch manches musikalisch-triviale’ in voorkwam.

Het is niet alleen het onvoldoende der zangers, dat de opera *Tannhäuser* bij de eerste opvoeringen van dit werk in Dresden (1845) weinig succes deed verwerven. Als *dramatisch kunstwerk* werd het door het publiek eenvoudig niet begrepen. Men vergete niet, dat *Tannhäuser*, die *ons* jongeren van dagen zoo bekend voorkomt, voor het publiek van 1845 iets geheel vreemds was. Het publiek van die dagen stond tot dat werk in dezelfde verhouding als het publiek van later tot *Der Ring des Nibelungen.*

En al heeft *Tannhäuser*, in onze oogen, nog veel overeenkomst met de dramatische muziekstukken van andere meesters, er komt reeds zoo veel nieuws in voor, dat het een onvoorbereid publiek moest bevreemden. Een zoo lange samenspraak als tusschen Venus en Tannhäuser, een zoo lang verhaal als dat van den uit Rome terugkeerenden boeteling (er zijn er nog, die dit te lang vinden) was in die dagen zonder voorbeeld in de muzikale wereld.

Wanneer men nu bedenkt, dat nog heden, na al wat er in de laatste vijftig jaren over de verhouding der muziek tot het drama geschreven is, zeer velen onder het publiek in het toondrama niets dan de muziek zoeken en de handeling geheel als bijzaak beschouwen - dan ligt er niets vreemds in, dat de Dresdensche bevolking van 1845, toen er nog geen *Oper und Drama*, geen *Kunstwerk der Zukunft* geschreven was, in Wagner's werken niets anders zocht dan de operamelodie.

Het publiek had *Rienzi* een schitterende ontvangst bereid, daarentegen *Der fliegende Holländer*, die veel hooger staat dan *Rienzi*, tamelijk koel ontvangen. Daardoor had het duidelijk aangetoond, wat het van een dramatischen componist verlangde. Nu Wagner wederom een werk ten tooneele bracht, dat zich veel meer bij den *Holländer* dan bij *Rienzi* aansloot, was het teleurgesteld.

Dit blijkt uit de ontvangst, die *Tannhäuser* ten deel viel. De ouverture vond een gunstig onthaal, het tooneel tusschen Venus en *Tannhäuser* liet het publiek koud, daarentegen werden het herderslied, het pelgrimskoor en het septet luide toegejuicht en componist en zangers aan het slot van het eerste bedrijf teruggeroepen. Ook de enkele nummers van het tweede bedrijf vielen in den smaak van het publiek, het finale sleepte het auditorium mede en opnieuw werd den auteur en den uitvoerenden een ovatie gebracht.

Het derde bedrijf echter had weinig succes. Wel schepte men behagen in Wolfram's romance ‘O du mein holder Abendstern,’ maar Tannhäuser's poëtisch verhaal vond men eentonig, te lang, te veel recitatief, te weinig melodie, en wat dies meer zij. Men moet daarbij in aanmerking nemen, dat het derde bedrijf destijds een anderen vorm had dan heden. Venus verscheen niet ten tooneele, evenmin de lijkbaar van Elisabeth. De twee groote tegenstellingen van het drama: zinnelijke en heilige liefde, werden eenvoudig uitgedrukt, de eene door het ontgloeien van den Hörselberg, de andere door den klank van de doodsklok, die op den Wartburg geluid werd. Doch ware het ook anders geweest - het publiek had te weinig zin voor het dramatische - in een opera - dan dat het in geestdrift had kunnen geraken bij het echt dramatisch tooneel tusschen Tannhäuser en Wolfram; het had in de opera slechts de *muziek* gezocht, zooals het die uit vroegere werken kende, en had die muziek *an und für sich* toegejuicht.

Zoo oordeelde destijds het publiek. Het was ten minste oprecht.

Dit was niet altijd het geval met hen, die in dagbladen en tijdschriften over het werk schreven.

Merkwaardig is het daarbij, dat, terwijl het publiek hoofdzakelijk, ja bijna uitsluitend, de *muziek* in Wagner's werken bewonderde, musici van beroep meenden te moeten verklaren, dat Wagner's talent als componist gering, daarentegen zijn talent als dichter groot was. (Dichters en letterkundigen van beroep waren daaren-

tegen van omgekeerde meening.) Men zag in hem een poëtischen, philosophischen geest, maar musicus - neen dat was hij niet!

In 1847 schreef Schumann na een voorstelling van *Tannhäuser* aangaande Wagner: 'Wär' er ein so melodiöser Musiker, wie er ein geistreicher, er wäre der Mann der Zeit.' Van *Tannhäuser* had Schumann een jaar te voren in een brief aan kapelmeester Heinrich Dorn gezegd: 'Diese Oper enthält tiefes, originelles, überhaupt 100 mal Besseres als seine früheren Opern - freilich auch manches musikalisch-triviale. Er kann der Bühne von Bedeutung werden, und wie ich ihn kenne hat er den Muth dazu. Das Technische, die Instrumentirung finde ich ausgezeichnet, ohne Vergleich meisterhafter gegen früher.' Later wijzigde Schuman echter zijn oordeel en schreef hij aan een vriend: 'Wagner ist, wenn ich mich kurz ausdrücken soll, kein guter Musiker, es fehlt ihm an Sinn für Form und Wohlklang. Die Musik, abgezogen von der Darstellung, ist gering, oft geradezu dilettantisch, gehaltlos und widerwärtig'.

Het geheele oordeel der kunstwereld over Wagner's werkzaamheden te Dresden is vervat in deze zijne eigen woorden: 'Musiker von Fach sprachen mir dichterisches Talent zu; Dichter von Fach liessen meine musikalischen Fähigkeiten gelten. Das Publikum gelang es mir oft lebhaft zu erregen, *Kritiker von Fach haben mich stets heruntergerissen*'.

Zoo is het in dien tijd geweest, doch later is het er niet beter doch integendeel erger op geworden. Toen gold het niet meer, het een of ander werk van den meester aan te vallen, maar zijn geheele systeem, al zijne handelingen, zijn persoon zelfs. Het werd een partijstrijd zooals er in de muzikale wereld nog nooit een had plaats gehad.

De strijd was ontvlamd door de edele pogingen van Liszt om den werken zijns vriends den weg door Duitschland te banen. Die strijd was onvermijdelijk, want hij was, evenals altijd, het noodzakelijk gevolg der nieuwe ideeën, die, waar en onder welken vorm zij zich ook mogen vertoonen, tegenstand, hardnekkigen tegenstand ondervinden.

Het heeft van toen af eigenlijk geen waarde meer, te onderzoeken wat de critici van beroep vertelden over elk nieuw werk (*Tristan* - *Nibelungen* - *Meistersinger*), dat van Wagner ten

tooneele verscheen. Het wachtwoord was nu eenmaal, alles te veroordeelen wat van die zijde kwam. Een gelukkig verschijnsel was daarbij echter, dat het publiek menigmaal door daden toonde, het met die critiek niet eens te zijn en daardoor Wagner's woorden: ‘das Publikum gelang es mir oft lebhaft zu erregen’ ook voor de toekomst tot waarheid maakte. Het sterkste voorbeeld in dit opzicht is zeker wel het gebeurde in de Groote Opera te Parijs, toen bij de voorstellingen van *Tannhäuser* (1861) de groote oppositie niet bij machte was te beletten, dat het publiek op vele plaatsen luide zijn bijval te kennen gaf en door zijn geroep: ‘à la porte les Jockeys’ de oppositie trachtte te doen verstommen. Al bleek hier ten slotte de *vox populi* voor het geweld te moeten zwichten, zoo deed zij het toch niet zonder protest.

Wij hebben kunnen zien, dat die oppositie *quand méme* ten opzichte van Wagner's werken tot aan zijn dood geduurd heeft. Men kan wel zeegen, dat in de geschiedenis der toonkunst een tweede voorbeeld van een dusdanige heftige oppositie niet te vinden is, en zeker had een onpartijdig beoordeelaar van 1869 gelijk, toen hij uitriep: ‘Das muss allerdings ein grosser Mann sein, gegen den seit zwei Dezennien eine ganze Welt kämpft.’ En toen waren het nog maar *twee* tientallen van jaren!

Wat hier van Wagner gezegd is, kan van menig ander componist gelden, die de grenzen zijner kunst heeft willen uitbreiden. Wat heeft men niet over Beethoven in zijn tijd op te merken gehad! Zoolang de groote meester in zijne composities niet afweek van zijne voorgangers, zwaaide men hem lof toe. Zoodra hij echter de vleugelen wijder begon uit te slaan, trok men een bedenkelijk gezicht en liet hem de waarschuwing hooren om weder naar het goede pad terug te keeren. Wat heeft men al niet op de *Eroïca*-symphonie aan te merken gehad! Een voornaam musicus ging zelfs zoo ver, dat hij dit werk schadelijk voor de goede zeden noemde (!). Dat is erg, maar is het zooveel erger dan de bombast, die men over Wagner en zijn werken heeft uitgekraamd?

HENRI VIOTTA.

Buitenlandsch overzicht.

28 September.
Generaals en diplomaten.

De Septembermaand bracht een rijk menu van feiten. Het is de maand van congressen, en er werden congressen gehouden van arbeiders die een verlichting zoeken van den arbeid en van geleerden die van een verpoozing houden na hun geleerdheid. Het is de maand van redevoeringen voor regeerders en ministers, zooals bijna elke maand er een is, en noch de keizer van Duitschland, noch de staatslieden van Frankrijk en Engeland hebben zich onbetuigd gelaten in het vak der welsprekendheid. Het is de maand van heengaan voor groote en kleine mannen, gelijk alle maanden zonder onderscheid het zijn, en een koningin (die van België) en een keizer (dien van Korea) heeft het lot van sterven getroffen, ook is Virchow gestorven die nog wat zwaarder woog dan een gewoon keizer, en die behoorde tot het groote geslacht dergenen wien te midden van hun eigen wetenschap niets menschelijks vreemd bleef. Maar ondanks het groote budget van meer of minder belangrijke gebeurtenissen is de facie der dingen niet veel veranderd. Natuurlijk, want September is weinig meer dan een nasleep der vacantiemaanden.

Niet veel veranderd! Helaas, de wakkere bevelhebbers, die hun volk in den strijd voor de onafhankelijkheid aanvoerden, maar die het niet tot het gewenschte doel mochten brengen, - zij hebben het onder vonden, toen zij deze maand voor het gezicht van den aartsvijand verschenen, om den strijd met woorden en redeneeringen weder op te vatten, en toen ze weder moesten terugdeinzen, teleurgesteld in hun bedoeling.

De samenkomst van de Boeren-Generaals met Chamberlain, - zij verdient waarlijk wel dat wij haar de eerste plaats geven onder het notabele en eigenaardige der jongst verloopen historie.

Gunstig waren de omstandigheden niet voor een bespreking der belangen van de nieuwe Engelsche onderdanen in Zuid-Afrika.

Men had in Engeland half verwacht dat de Generaals, in 't volle besef van hun positie als overwonnenen, dadelijk bij hun landing in Europa de clementie van de Engelsche regeering zouden hebben gezocht. Waren zij de vriendelijkheden die men gereed stond hun te betoonen met eenige deferentie voor Engelsche edelmoedigheid tegemoet gekomen, - hadden zij niet alleen den koning als hun souverein begroet, maar ook deelgenomen aan de kroningsparades, - hadden zij hun connecties met Paul Kruger en de overblijfsels der oude Transvaalsche en Vrijstaatsche vertegenwoordiging op het vastland afgebroken, - hadden zij wat vreugde en voldoening betuigd over hun opneming in het Engelsch onderdanenverband, - hun verzoeken en vragen zouden zeker een goed onthaal hebben gevonden.

Maar zij konden niet zoo gevoelen, en 't was voor hen onmogelijk zoo te handelen. Hun eer was er mêe gemoeid. Zij hadden gevochten voor de oogen van heel Europa; op hun vaandel had gestaan het woord: Vrijheid; een beginsel had hen bezield. Deze mannen waren niet slechts verantwoordelijk voor het verleden, maar ook voor de toekomst. Hun zaak was die der menschheid. Het was een worsteling geweest waarin het *vae victis* een keerzijde had in de voorspelling: *vae victorious.*

Zij k o n d e n niet dadelijk handelen alsof zij genade van Engeland wilden verdienen, en de gang van zaken bracht mede dat de generaals hun verzoek om een onderhoud met den minister van koloniën uit Brussel over moesten zenden, en dat de verdere voorloopige onderhandelingen gevoerd werden tusschen Birmingham en den Haag.

Hier was zeker een volleerde diplomatische tact noodig voor de Boeren om hun positie te handhaven en toch gedaan te krijgen wat zij in het belang van hun landgenooten kwamen vragen.

Hebben zij dien tact getoond?

Zij werden dadelijk op de proef gesteld.

Chamberlain vroeg vooruit een opgaaf van de onderwerpen waarover het gesprek dat zij met hem wenschten te voeren zou loopen Het verlangen was billijk, want hoe kon een vruchtbare discussie worden gevoerd, wanneer men niet wederzijds was inge-

licht. Toch kon het ook een valstrik zijn om den tegenstander te dwingen met open kaart te spelen, terwijl de wederpartij zelf zijn spel gedekt hield.

Men kan niet zeggen dat het antwoord der Boeren voorzichtig was. In plaats van voorop te stellen eenige punten van redres aangaande de uitvoering der ‘Artikelen van overgaaf’, begonnen zij met een aantal nieuwe eischen tot uitbreiding der Artikelen, terwijl zij konden weten dat het Engeland heel zwaar moest vallen op sommige daarvan toe te geven. Eerst op het slot vroegen zij om herstel van grieven, maar eindigden niet voor zij er nog op gewezen hadden dat ze nog meer te vragen hadden.

De repliek van Chamberlain tegenover de improvisatie der Generaals was heel klaar en heel scherp. Zij is van 28 Augustus gedateerd (het stuk der Boeren was van den 23e der maand), en dus blijkbaar niet opgesteld dan na raadpleging met den eersten minister en den koning. Men ziet er uit dat de onhandige formuleering van den generaalsbrief het heft geheel in handen had gegeven aan den minister van koloniën. Want het scheen uit hun schrijven alsof de Boeren, na bespreking met hun partijgenooten in Holland en België, de questie van de voorwaarden der overgave wilden heropenen, en een toegeven van de zijde van Engeland zou voorgekomen zijn als een wijken voor aanmaningen van het vastland.

Chamberlain is te zeer een meester in debatteeren dan dat hij niet volop partij trok van de foutieve taktiek der tegenpartij. Met insolente vriendelijkheid wees hij de Generaals terecht, en omschreef als een machtbebbende het terrein waarop hij hen zou ontmoeten. Men moest geheel blijven binnen den kring der bestaande Artikelen. Dienaangaande mocht er geen onduidelijkheid blijven. Hij herhaalde het in een tweede schrijven, toen hij meende dat de Boerenafgevaardigden nog niet voldoende de strengheid van zijn meening hadden begrepen. En op die manier greep de conferentie plaats, nadat bij een eersten wapengang de minister van koloniën een volledigen triomf had behaald.

Den 5^{en} September vóor 3 uur kwamen de Boerengeneraals aan het Departement van Koloniën. Ze werden er zonder ceremoniën ontvangen en in een wachtkamer gelaten, totdat de minister gereed was hen te spreken.

‘Wel, heeren, ik ben blij u te zien, en, onder inachtneming van de voorwaarden die ik verplicht was te stellen, zal ik heel blij zijn te luisteren naar wat ge te zeggen hebt.’

Zoo opende Chamberlain de samenkomst. Kitchener was er bij

tegenwoordig. Het ging heel eenvoudig toe. De minister beheerschte de conversatie, hij speelde den grooten heer, die overal waar 't détails van uitvoering betrof, zich inschikkelijk betoonde, maar ook den krachtigen meester die iederen uitweg versperde door te wijzen op den tekst der Artikelen van overgaaf.

- 'Gij moet ons vertrouwen', zeide generaal Botha.

- 'De Boeren meenen,' zeide generaal de Wet, 'nu wij drie maanden geleden vrede hebben gemaakt, dat wel zij vrede hebben gemaakt, maar gij nog niet. Zoo meenen zij.'

Maar Chamberlain wees op de edelmoedigheid der Engelschen. Hij sloot met een kleine speech tot leering en stichting. Even wilde hij een enkel van de punten behandelen die de Boeren-generaals als een nieuwen eisch hadden opgeworpen. Het betrof de verzorging voor weduwen en wezen in Zuid-Afrika van de gesneuvelden in den oorlog. Engeland kon geen verplichtingen meer op zich nemen. Het zou overbodig zijn om geld van de regeering voor dat doel te vragen. Men moest bedenken dat er reeds voorbeeldeloos edel was gehandeld door de toekenning van de drie millioen pond sterling. Dit was nog nooit gebeurd, dat men na een oorlog den overwonnene een schadeloosstelling gaf. Zelfs Amerika had na het beëindigen van den burgerkrijg niet gezorgd voor weduwen en weezen van de onderliggende partij. De Generaals behoefden er dus niet op terug te komen, later. Dat alles was afgehandeld. Nu bleef er alleen nog over te vergeten en te vergeven, van beide kanten. Zij moesten Engeland maar halfweg te gemoet komen, en evenals ze zich vroeger loyale vijanden hadden getoond, zouden ze nu goede vrienden worden.

Het woord 'loyaal' flikkerde als laatste wapensaluut aan het eind van Chamberlain's redevoering. Geen wonder dat hij voorstelde de gehouden verhandelingen in druk uittegeven, opdat ieder zou kunnen zien hoe Engeland niets te verbergen had.

Het was de laatste meestertrek van den staatsman. Hij bewees er door dat zijn handelingen en gevoelens het licht der wereld konden zien. En in geen enkel opzicht was hij door het gesprokene en het voorgevallene gebonden.

Want omtrent de punten van aanbelang: de amnestie door den koning af te kondigen, den tijd van invoering van het zelfbestuur in de nieuwe kolonies, en het afweren van de maatregelen tot ontzetting der Boeren uit hun landbezit, - daar had hij met mooie termen overheen gesproken.

Chamberlain, zegt een Franschman, heeft iedereen willen bewijzen, dat, hoe knap ze ook in 't oorlogvoeren zijn, de Boeren-Generaals

als diplomaten niet tegen hem zijn opgewassen. Maar we wisten dat al lang.

Hun revanche is het manifest waarmede zij zich tot Europa en de Vereenigde Staten hebben gewend om ondersteuning te verkrijgen voor die ongelukkigen in hun land, waarvoor de Engelsche regeering geweigerd heeft te zorgen. Nu, openlijk, roepen zij de menschheid tot hulp, waarvan Engeland ook een deel uitmaakt, tegen dat deel van Engeland dat zich aan zijn menschheidsplichten onttrekt.

Ze konden het niet doen zonder Engeland te ergeren, en ze hebben het sterk geërgerd. ‘Een Engelschman,’ zegt een van de weinige Engelsche bladen die altoos de Boeren hebben voorgesproken, ‘kan den vorm van dat beroep op de beschaafde wereld niet goed verdragen; het kost ons een overwinning om er in te komen. De Generaals zijn even weinig in staat om hun zaak handig en net aan de menigte der menschen voor te dragen, als Chamberlain of eenig ander meester in de kunst van overtuigen bij machte is cordons door te breken of blokhuizen voorbij te sluipen.’

Het komt er van dat zij, onderdanen van Engeland, tegenwoordig hun kracht moeten zoeken in de volksgezindheid van Europa tegen Engeland. Meer en meer moeten zij daardoor Engeland zich vijandig maken; en Europa? zal het afdoend helpen?

Kan het helpen?

Zoolang de oorlog duurde heeft het zijn enthousiasme gegeven en eenig geld; de hulp die noodig was gaf het niet, de reddende hand werd niet toegestoken.

Zal het nu zijn beurs openen en er millioenen bij millioenen uit doen vloeien om de miserie ginds in Zuid-Afrika te dempen?

Ik vrees - want de millioenen zitten aan den anderen kant - dat de taktiek der Boeren-Greneraals in Europa hen spoedig voor een onoverkomelijke muur zal doen belanden.

B*.

De godin die wacht.

Boek III.
Het binnenste licht.

Van Heemsbergen was hard ziek geweest sedert dien middernacht toen hij, half bewusteloos en ineengezakt op den stoel waarin zij hem droegen, door de bewakers van het godinnebeeld teruggebracht was in den pasanggrahan.

De dokter, dien de verschrikte Oldenzeels lieten roepen, had hem den avond daarop in ijlende koorts gevonden, rechtop in zijn bed, met nadrukkelijk gebaar zinnen uit zijn pleidooi herhalend en daar tusschendoor telkens weer iets murmelend over een telegram van iemand, die hem in het bosch al verteld had dat zij komen wilde. Ineens ophoudend dan, begon hij zijn handen te bekijken met een nieuwsgierigheid die gaandeweg afschuw en verbijsterde walging werd, en ze heftig schuddend en afvegend aan de lakens, den muur en het al half stuk-gerukte bedgordijn, mompelde hij, op een toon of hij iets pas-gehoords als een les herhaalde, dat hij niet te helpen was omdat hij het haar zelf onmogelijk maakte;... en wie had dat telegram, dat wel geheel overbodig was, maar hij verkoos het toch te hebben, in het vuur laten vallen, in die roode flap-zeilen?

Een gescheurd papier, na veel vragen en zoeken gevonden, waarop in blauw potlood de woorden ‘Ik kom brief volgt Ada’ nog ontcijferbaar waren, bracht hem tot rust.

De dokter sprak van een verslapt gestel, zenuw-overspanning en de miasmen die, uit elke spade vol omge woelden Indischen

grond opstijgend, hem vergiftigend tegengewalmd moesten hebben uit dien kuil bij het opgedolven beeld, waar hij den halven nacht had doorgebracht. Een gesprek met mevrouw Oldenzeel naderhand en later nog enkele gezegden van den weer herstellenden zieke zelf deden hem misschien subtielere oorzaken vermoeden. Hij bleek niet zoo zeer verbaasd over de hardnekkigheid waarmee van Heemsbergen de dringende uitnoodiging van de de Bakkers, om op hun villa te komen beter worden, bleef afslaan. En gejacht als hij leefde tusschen zijn vier wervelende rijtuigwielen - hij had alwéer operatie-patienten liggen, en een in radeloosheid begonnen proef met inlandsche verpleegsters slaagde niet, en te Kaliwangi was de cholera uitgebroken, - rekte hij zijn visites bij van Heemsbergen toch tot geduldige halve-uren, om aldoor weer hetzelfde te hooren en hetzelfde te antwoorden over die onbegrijpelijke en verrukkende tijding van Ada's komst, en altijd weer dezelfde berekeningen te helpen maken omtrent den datum waarop die brief er zijn kon die alle hoop tot zekerheid zou maken, en omtrent het oogenblik van den dag waarop Ada zijn antwoord op haar telegram ontvangen moest hebben, een antwoord door van Heemsbergen in zijn eerste heldere uur gedicteerd en door den dokter, op eigen geneesmeesters gezag, op kalmer toon herzet en overgeseind.

Nu waren echter al twaalf dagen voorbijgegaan sedert de aankomst der mail die zij als overbrengster van den brief gewacht hadden. En van Heemsbergen, van zijn koorts geheel hersteld, werd bijna weer ziek van teleurstelling en ongeduld.

Dien ochtend had hij weer een kans, - sedert den vorigen middag wist hij uit de niettegenstaande des dokters voorzorgsmaatregelen bemachtigde courant dat er een mail aan was. En zijn geheele lichaam voelend als een samenstel van straf aangehaalde snaren lag hij nu, van uit de zijgalerij van den pasanggrahan, uit te kijken naar den dokter die beloofd had mee te brengen wat hij vinden zou op het postkantoor.

De al driemaal naar de bocht van den landweg uitgestuurde jongen was juist teruggekomen met de boodschap dat een even onderscheiden rijtuig dat van den President-Landraad was, - Mr. Oldenzee's pas aangekomen opvolger die naar de zitting reed, - toen het grint van den oprit

knarste en de dokter met zijn eeuwig gepréoccupeerd gezicht de galerij in kwam.

‘De brief?!’ kreet van Heemsbergen.

‘Je laat me geen tijd,’ zei de dokter naar zijn pols tastend, ‘om je vraag te voorkomen. Neen, er was er nog geen, toen ik vroeg. Dat agiteert je nu weer! Hij kan immers nog komen; ik zal nog eens aangaan op de villa van de Bakker; ik heb mijn vrouw gevraagd daarheen te telefoneeren als ze na mijn vertrek nog wat hooren mocht van de post. En behalve dat, - overmorgen wordt de Duitsche mail verwacht. - Ik zal je zeggen,’ - ging hij voort met een blik op het magere, plotseling dof-rood geplekte gezicht tegenover hem, - ‘ik zal je zeggen - wáar heb ik nu mijn nieuwen thermometer - ah!’ Hij begon bedaard het kokertje los te draaien waarin de dunne kwikbuis zat. ‘De algemeene theorie omtrent brieven krijgen in Indië is, dat dat gebeurt wanneer iemand in Holland schrijft en een mailboot aankomt en een postkar over den landweg rijdt; maar de observatie is niet compleet; ze houdt geen rekening met op 't laatste moment zich voordoende complicaties. Voor verleden week - heb ik je dat verteld? 't is waar ook, dat was juist den dag dat de mail aan was. Wel. Ik kom langs het postkantoor op Soemberbaroe gereden en daar zie ik de heele voorgalerij belegd met brieven en couranten, op elk een kiezelsteen; een stuk of wat dwarrelden langs den oprit; en de postlooper rende de rest achterna die voor een frissche bries over den weg stoof. Zooals ik naderhand hoorde was de heele bezending nat geworden van een volle gèndie ijswater, die de jongen van den post-directeur stuk gestooten had, en nu moest alles eerst weer gedroogd voor het aan zijn adres bezorgd kon worden. De presse-papiers had hij maar voor het oprapen; maar met wat er een te lichten gekregen had was natuurlijk de wind gaan strijken. Stel dat de brief van je aanstaande verleden week is gekomen; neem een diminutieven kiezelsteen aan; en het geval is verklaard.’

Hij reikte zijn patient den thermometer.

‘Wil je eens even aanleggen? in den mond maar, het is een nieuwe.’

‘Ik ben weer in orde,’ bromde van Heemsbergen, het laatste vrije oogenblik van zijn tong gebruikend.

De dokter keek hem aan met een dansend lach-lichtje in de oogen.

'Ik zal het gelooven zoo gauw ik je weer zie vechten, - pas op, dat glas is dun! - ik meen het in overdrachtelijken zin natuurlijk. Uit de weinige conversaties die ik vóór je ziekte met je gehad heb, kwam ik geregeld als in mijn studententijd uit een schermles: steek, houw, por, voor ik het wist lag mijn floret ergens in een hoek geslagen en ik was dankbaar voor den dop op dien van mijn meester. Dàt heb je nog niet weer gedaan. - Zoo. Laat ons nu eens kijken hoeveel graden, - dat gaat best.'

'Ik ben me in het minst niet bewust...' begon van Heemsbergen.

'Natuurlijk niet. Het is trouwens ook niets om je tegen te verdedigen; alle temperamenten hebben recht van bestaan!'

Ziende dat hij de gedachten van zijn patiënt over dat doode punt van teleurgestelde verwachting héen geholpen had, reikte de dokter hem de hand en ging heen met een: 'Tot straks.'

Van Heemsbergen luisterde het verflauwend wielengeratel na, als het afloopen van de eenige gebeurtenis in zijn leegen dag. Toen, om niet weer aan dien brief te gaan denken voor hij nu zeker weten zou dat die er niet was, nam hij tastelings een boek van het opgehoopte tafeltje naast hem, waarop Ada's laatste bezending lag.

Het bleek een werk over staathuishoudkunde dat hem interesseerde om het standpunt door den schrijver ingenomen tegenover een Darwinsche opvatting van het maatschappelijke leven.

Hij viel in een passage omtrent de mogelijkheid van het geluk voor den eenling in de maatschappij waar, naar de algemeene overtuiging, de belangen van den een van nature strijdig zijn met de belangen van den ander, en dus het geluk van den een niet bestaanbaar is dan ten koste van het geluk van den ander.

'Jawel,' dacht hij, door de woorden van den schrijver heen zijn eigen andere gedachte ziende opkomen als een visch door helder water waar boomen en wolken in spiegelen. 'Een por, een steek, een houw, en dan de floret uit je hand geslagen... het is wel mogelijk! Elk gesprek, als het ten

minste wat meer is dan een heen en weer gooien van leege klanken, is toch ook een soort tweegevecht, een kruisen van opinies, een aanval en afweer, een overwinning voor den een en een neerlaag voor den ander. Ik kan me overigens toch niet herinneren dat ik met Verhoeff zoo.... Enfin, als ik het in den laatsten tijd niet gedaan heb, dan komt het niet, zooals hij schijnt te denken, uit ziekemans-zwakte, maar eenvoudig omdat hij er me geen gelegenheid toe heeft gegeven. En dan ook misschien....' Hij noemde de eigenlijke reden van zijn vredelievendheid niet omdat hij reeds bij het benaderende denken daaraan de pijn voelde van die diep-ingevreten wond waaraan hij - hoe dikwijls al in den korten tijd sedert zijn gedachte weer helder was! - besloten had niet meer te raken, die sidderende onzekerheid omtrent zichzelven en alles wat hij tot nog toe voor zijn natuurlijk onaantastbaar recht had gehouden, die hij dien avond in het bosch voor het eerst zijn ziel had voelen doorvlijmen.

'Er niet over denken - niet over denken!' herhaalde hij. 'Dat is iets ziekelijks. Ik heb mezelven zoo lang gesondeerd en onderzocht tot ik me in 't leven heb gesneden, - een wils-zenuw geraakt zeker; dat moet met rust gelaten tot het weer heelt.'

Over het open boek heen keek hij de verte in om zijn gedachten te koelen in de frischheid van het heuvel-landschap. De haag van het hôtel-erf, vol paarse en ijl-witte bloesemtrossen, lag als een festoen voor de wegdeinende verte, lichtgroene helling achter helling, en golvig achter elkander aanstuwend op hun glooienden weg naar de vlakte, velden welig van het tweede gewas, met hier en ginder blanke moerasplekken er tusschen, waar binnenkort de jonge rijst geplant zou worden. Het groen van de akkers en de naaste hellingen, het water-wit, het blauw en paars en flauw-rose van de heuvelige verten, de kim aan den rand der verschietende vlakte had dien eigenaardigen glans, - half doorzichtigheid, half terugkaatsing, - die in de bergstreek den regen pleegt vooraf te gaan. De lijnen der verste toppen stonden zoo scherp en fijn tegen de lucht dat het zien er van een gewaarwording werd als met de hand betasten. Rondom den Tjeremeh hing een krans van witte wolkjes die schitterig vergingen in de zon.

Hij keek naar de bloesem-lichte vlokken die van de strengeling loslieten en wegdreven. Zijn oog stootte op een donkere plek in het landschap, dat bosch van rafeligen klapper, wilden pisang en bamboe, dat het verlaten landhuis verborg, en een herinnering huiverde in hem op, die hem koud deed worden in den zonneschijn, - de herinnering aan de nachtmerrie die die eerste verbijsterde koortsnachten tot een helsche verschrikking had gemaakt.

Midden in een brandend bosch, in een kring van als holle roode zeilen om hem heen sidderende en flappende vlammen, stond hij voor een steenen beeld, dat de hoogte in groeide terwijl hij er naar staarde: hij hield het vast aan de polsen, maar de armen en de schouders en het hoofd stegen al hooger en hooger. Het gezicht was het gezicht van Ada, en vooral waren het haar oogen die hem in het al verder wegrijzen aanzagen door tranen heen. ‘Ik zou je zoo graag willen helpen, maar je maakt immers dat ik het niet kan,’ zei ze. En hij antwoordde: ‘Het is ook de moeite niet waard, - niets dan een vliegende hond!’ Dan zag hij zichzelven aan - want hij was twee, en het verbijsterende en doodelijk vermoeiende was juist dat hij volstrekt, volstrekt, daar hing alles van af, weten moest, wie van de twee hij eigenlijk was, en dat kon hij met geen mogelijkheid - hij zag zich zelven aan en bemerkte dat hij - dat tweede hij - geen hoofd had, maar een kop zooals een vliegende hond - een reusachtige vliegende hond; en zijn handen, - want hoé dan ook, dat waren zijn handen die om de polsen van het beeld gekneld zaten, - waren in het geheel geen handen, maar afzichtelijke, van zwartig vuil druipende klauwen.

‘Laat haar los, laat haar los!’ schreeuwde dat andere hij, - het hij dat een menschengezicht had, niet het zijne maar dat van Mr. Oldenzeel, - ‘laat haar los, zeg ik je!’ Hij sloeg woedend naar die afschuwelijke klauwen, sloeg en had pijn tegelijk en begon ze te schudden om er het vuil af te slingeren. Het losgelaten beeld schoot de hoogte in, en die zacht-flappende vlammenzeilen vielen op hem neer, verstikkend en loodzwaar.

‘Ja, dat was het!’ voelend hoe het vleesch van zijn wangen kromp en een kilte hem door het haar streek. ‘Die afschuwelijke nachtmerrie! Ik herinner 't me nu - ik had

naar het uitvliegen van de kalongs gekeken - en dat beeld dat leek een beetje op Ada.'

Met moeite opstaand duwde hij zijn stoel met den rug naar de plek waar het verlaten landhuis in zijn bosch-omsluiting lag; en om de donkerte geheel te verdrijven uit zijn gedachten stelde hij zich Ada voor zóo als hij haar zoo dikwijls had zien zitten in de vensterbank van de studeerkamer, waar hij naar Professor de Grave's in ziekte al wat dofgeworden stem luisterde; de handen licht gevouwen in den schoot, leunde zij tegen het eiken beschot aan dat een zwartigen achtergrond maakte voor haar blond-omgolfd hoofd; het langlijnige profiel boven den rijzigen hals, zachtjes-blank tegen de opschitterende bloemen-bontheid van den tuin, stond als in een lijst in den krans der langs het kozijn wuivende wilde wingerd-slierten. Zij keek voor zich uit, - niet droomerig, alleen maar stil, - naar dat driekantje blauwe lucht misschien tusschen het dak van de buren en den ouden pereboom; in de klaarte der oogen, in de zoete rust waarmee de lippen tegen elkander aan lagen was de liefelijkheid van haar met alles éensgezind gemoed.

'Zij komt immers,' dacht hij, gelukkig. En hij hervatte zijn lectuur, zich dwingend nu tot medegaan in den gang van des schrijvers betoog aangaande de onwaarheid van die algemeene voorstelling, als zoude de mensch van nature de tegenpartijder van den mensch zijn, zooals het dier de tegenpartijder van het dier is, en de strijd om het bestaan voor dezen even onvermijdelijk en even noodzakelijk-meedoogenloos als voor gene, en het menschelijk geluk zoo goed als de behoeften-bevrediging van het dier de van der zwakkeren bloed en ellende druipende buit van den sterkste-alléén.

De terugkomst van den dokter verstoorde zijn moeilijk gewonnen rust.

'Geen brief,' trachtte hij kalm te zeggen, terwijl hij den ander in het gezicht zag.

De dokter kwam naderbij.

'Neen, geen brief,' zei hij. 'Maar iets dat even goed is, misschien. Beter, wèl beschouwd.'

Hij hield op, als onzeker wat nu te zeggen of te doen, terwijl van Heemsbergen hem bijna angstig aanzag.

'Er is een goede kennis van je meisje aangekomen, daareven.

Hoorende dat je hier waart vroeg ze me of je haar kondt ontvangen. - Ja - mevrouw Meerhuys.'

Van Heemsbergen was bijna gevallen in de haast waarmee hij van zijn stoel op wilde; de handen van den dokter op zijn schouders dwongen hem weer omlaag.

'Als je je niet bedaard houdt laat ik haar niet binnen. Je begrijpt toch dat ze dadelijk aan je meisje zal schrijven hoe ze je gevonden heeft? Overigens is het juist zóo als ik je al honderdmaal gezegd heb, - bij de de Grave's alles wel, en Ada van plan om met een bevriende familie, die een tournée door Indië wil maken, mee te komen. Dat wordt mode tegenwoordig! Blijf nu liggen, ik zal je je kleeren geven.'

Van Heemsbergen greep den dokter bij den arm.

'Wanneer?!'

'Wanneer ze scheep gaat, meen je? De boot is al onderweg, zegt mevrouw Meerhuys. Hier, je Atjehsche-jasje, dat je tenminste eenigszins toonbaar bent. Waar heeft de jongen je haarborstel?'

De dokter bracht hem de hier en ginder vandaan gehaalde kleeren zoo gewild-langzaam, dat van Heemsbergen, niettegenstaande zijn opwinding, begreep hoe al die voorzorg niet zijne 'toonbaarheid' maar zijne kalmte gold.

'Laat maar!' zei hij eindelijk, half lachend, half kwaad. 'Ik ben nu zoo bedaard als ik ooit van mijn leven hoop te worden!'

De dokter ging naar de deur, nog steeds met dezelfde onverdragelijke langzaamheid.

'Wat een noodelooze omslag!' dacht van Heemsbergen, ongeduldig sjorrend aan zijn jas die hij scheef had dichtgeknoopt.

De kamerdeur ging open, een onbekende vrouwenstem kwam er door, die zeide: - 'geloof ik toch dat het wel kan, dokter!'

Hij ging recht zitten, omkijkend naar het groote tochtscherm voor de deur der galerij dat de kamer half voor hem verborg. De handen op de leuningen van zijn stoel bleef hij onbewegelijk, ademloos. Een stap kwam nader die hem het hart deed stilstaan. In het volgende oogenblik zag hem, uit een leegte, een van bleekheid lichtend, door tranen heen glimlachend ge-

laat aan. En terwijl alles wankelde en zwaaide om hem heen, wist hij dat het Ada was die hij in zijn krampachtige armen gekneld hield, terwijl zijn gezicht nat werd van haar tranen.

‘Gijs! Gijs! o Gijs!’ fluisterde zij. En toen met een snik: ‘Liefste!’

‘Laat me je zien!’ zei hij eindelijk, schor. Beide handen op haar schouders hield hij haar een beetje van zich af, zoo als ze daar naast zijn stoel geknield lag.

In het bleeke, van tranen rood-geschrijnde gezicht glansden haar oogen en stralige wimpers. Het blonde haar, losgegaan uit de gewrongen golf, hing sluierig-dicht langs haar wangen. Zij trachtte hem toe te glimlachen; haar trillende lippen bewogen zoo wonderlijk.

Hij zei moeielijk:

‘Ik kan het nog niet gelooven!’

Bij wijze van antwoord drukte zij haar brandende wang tegen de hand aan die op haar schouder lag, tegen de eene eerst en daarop tegen de andere; en toen, ze zacht los makende, sloot ze zijn arm om haar middel en vleide zich tegen hem aan. Zoo bleef ze roerloos, als in slaap stil-ademend. Hij voelde het zijige haar tegen zijn hals, hij zag haar slanke witte hand in de zijne die op zijn knie lag; het was wáar, het was werkelijkheid.

Honderd vragen, die hij alle tegelijk had willen doen, barstten op in zijn hoofd. Hij wist niet met welke te beginnen, en sprak er eene uit waaraan hij in 't geheel niet gedacht had, en die hij in het uitspreken al zinledig voelde:

‘Waar ben-je aangekomen, in Batavia of in Cheribon?’

Maar Ada antwoordde met een lach en op een toon of dat nu juist de volmaking van hun geluk was:

‘In Batavia!’

Hij trok haar vaster nog tegen zich aan.

Na een oogenblik hief zij de hand op die hij nog steeds in de zijne hield, en blindelings streelde zij hem even over het gezicht.

‘Goddank!’ zei ze zachtjes.

Toen waren beide weer stil.

Dat duurde een wijle - of het lang of kort was wisten zij niet.

Er werd geklopt, en nòg eens na een poosje, en de deur

ging open en weer dicht onder een snellen, beslisten druk; een vlugge stap kwam de kamer door.

'Mijn lieve mevrouw Meerhuys!' riep Ada. 'En ik die haar heelemaal....!'

Ze sprong op en liep de binnenkomende te gemoet, die zij bij de hand naar van Heemsbergen trok.

'Dat is hij nu!'

Een kleine dame, met kort-geknipt grijs haar en buitengewoon heldere bruine oogen, stak hem de hand toe met een knik of ze hem jaren lang gekend had en op dit oogenblik na een scheiding van een half uur begroette.

'Hoe heb-je het vandaag, Gijs? - Komt u maar eens kijken, dokter, dat ik gelijk heb gehad. Hij ziet er niet uit of de schrik hem kwaad gedaan heeft.'

Zonder het antwoord van den achter haar binnengekomen dokter af te wachten, ging zij naar het gordijn, dat, te hoog opgehaald, de zon niet weerde, en liet het neer; daarop met haar snelle maar lichte stappen door de kamer heen en weer loopend, begon zij te redderen, op zij te leggen, voor den dag te halen, en van Heemsbergen's links er bij staanden jongen orders te geven die zij uit een volgeschreven notitieboekje oplas.

Toen zij na een geruime poos terugkeerde in de verandah vond zij den jongen man en het jonge meisje zwijgend zitten, met gelukkige en toch eenigszins gedwongen-staande gezichten. Doende alsof zij dat niet merkte, zei ze huiselijk weg:

'Om nu maar eens te beginnen met het begin, ik heb je jongen gezegd dat hij de rijsttafel voor ons drietjes moest dekken, Gijs; en morgen verwacht ik je bij mij en Ada; ik woon hier in Langean, zooals je weet.'

Van Heemsbergen keek verrast op.

Ada zei, half verlegen:

'Ik had het hem nog niet verteld!'

'Wel komaan!' riep mevrouw Meerhuys. En met hun drieën begonnen zij te lachen als kinderen. Daarmee verdween de dwang die Ada en Gijsbert midden in hun geluk bevangen hield. Alles was natuurlijk nu, gewoon, eenvoudig en juist zóo als iedereen altijd had kunnen verwachten dat het zijn zou; hij vond niets wonderlijks meer in haar plotseling komen, hij had geen verlangen naar een verklaring en geen behoefte

meer om dadelijk plannen te maken die aan zijn recht op haar een uiterlijken vorm en stevigheid zouden geven. Dit tegenwoordige oogenblik - een hooge bergtop geheel alleen in den zonneschijn en rondom niets - was genoeg; zij en hij, zij stonden er veilig en vast.

Hoe de dag nu verder ging, dat wist hij niet; hij wist niet of het morgen, middag of avond was, niet of het minuten waren die voorbij gingen of uren; maar alles was heerlijk en volmaakt tevredenstellend en goed.

Het was heerlijk te rijst-tafelen en te zien hoe onhandig Ada deed met haar lepel en vork die zij verkeerd ter hand nam, de vork rechts en den lepel links, - en hoe wantrouwig zij van het Indische eten proefde, en het dan lekker vond, en hoe zij uit was over de pracht der vruchten.

Het was heerlijk na de siësta, - hij had die niet willen houden, maar mevrouw Meerhuys besliste dat dat noodzakelijk was voor Ada, nog veel meer dan voor hem, en toen gaf hij toe, - het was heerlijk na de siësta in de voorgalerij te zitten, waar Ada thee schonk op zijn Hollandsch, met den zingenden ketel naast zich op een ijzeren potje vol houtskool, dat de verwonderde jongen haar had moeten brengen op order van mevrouw Meerhuys.

Het was heerlijk haar te zeggen dat die wel-reuk, die telkens éven de galerij binnen kwam drijven, de geur van den pinang-palm-bloesem was, en haar het gladde stammetje te wijzen waarvan zij uitriep dat de donkergroene franjebladers er uit opstegen en afhingen als stralen uit een fontein.

Het was heerlijk haar te zien luisteren - het hoofd even op zij, de lippen half open - naar de stemmen van Inlanders die, onzichtbaar, voorbij gingen achter de hooge paars en wit bebloesemde haag.

‘Die éene zei dat het dorpshoofd bevel heeft gegeven met het planten van de rijst te beginnen, komende week!’ zei Ada.

Hij riep: ‘Ken je Soendaasch?’

En zij, kleurend, met stemmige lippen en een lichtje in de oogen, antwoordde met de vage bevestiging van den Inlander en in zijn taal:

‘Misschien, Heer!’

‘Zij kent nog een heeleboel meer, wat ze om jou geleerd

heeft,' merkte mevrouw Meerhuys op. 'Maar daar moet je langzamerhand zelf maar achter komen.'

Hij greep over de tafel heen de hand, die zij juist naar zijn kopje uitstrekte, en kuste ze.

'Ik vond het heerlijk!' zei Ada, in antwoord op zijn dankbaren blik.

Eindelijk werd het donker en zij moest heengaan.

'Als we nog lang wachten krijgen we een bui,' zei mevrouw Meerhuys. 'Ik heb het den Tjeremeh den heelen dag al aangezien, dat hij van plan was er ons een te zenden!'

'Hebt u verstand van het weer hier in de heuvelstreek?' vroeg van Heemsbergen.

'Maar mijn beste Gijs! ik heb immers al drie jaar hier in de heuvelstreek gewoond! In datzelfde Inlandsche huisje, dat ik je daar straks gewezen heb, tegen de helling, weet je 't niet meer? Kom morgen, zoo vroeg als je wilt, - we zullen wel een hoekje vinden waar je rustig kunt zitten beterworden. En Ada heeft een macht boeken en papieren voor je meegebracht.'

Zij gingen.

Van den landweg af riep Ada nog eens:

'Tot morgen! tot ziens!'

Haar stem klonk zoo innig door den nacht.

'Tot ziens!' riep hij terug. 'Tot morgen! tot altijd!'

Hij ging met zijn hart haar voetstappen na, die verflauwden en verstierven de stilte in; maar hij zou ze weer tot zich hooren komen, morgen en overmorgen, en den dag daarna, en al de dagen van zijn leven van dezen af aan. Er was geen scheiding meer mogelijk, nooit, op geen manier. Nu zelfs, nu haar plaats leeg stond, daar naast hem, was zij toch bij hem. Het leek hem of hij haar nu eerst duidelijk zag, nu alleen zijn gedachten haar zagen in plaats van zijn verblinde oogen.

Zij was veranderd; er was iets vergaan en iets anders - iets meerders - ontstaan in haar. Vroeger, als hij haar heen en weer zag gaan in die donkere studeerkamer, zich neigen over haar vaders schrijfstoel en stapels boeken aandragen in haar twee armen - had hij haar in gedachten vergeleken bij een jongen berk in 't voorjaar, - zoo'n slanke, witte stam waarvan de ijle twijgen, nog maar even verdicht door

bottende knoppen, vlotten op den wind, op den allerlichtsten die niets anders vermag te ontroeren, en zelfs in stilte, wanneer alles strak staat of vlak gespreid rust, onzeker zweven ze; zulk een rankheid was in haar groei, zulk een bevalliglinksche onvastheid en licht aangedane aarzeling in haar bewegingen en wijze van doen. Maar nu, zich haar weer voorstellend zooals zij op het oogenblik van afscheid nemen voor hem opgerezen was van haar lage plaats naast zijn stoel - nu zag hij haar eer als dienzelfden berk op een Juni-dag, als de schrale, zwarte twijgen-lijntjes uitgeloken zijn tot een grauwe wolk waar de zonnelichtjes in dansen bij zwermen, en die in den zomerschen wind zich opdoet en weer luikt naar haar eigen zoeten zin. Haar lange witte hand had een rozigen schijn in de palm, een zachte rondheid om den pols: de beweging waarmee zij zich tot hem boog en zich weer oprichtte was vol lenige kracht; de glimlach wischte dien nieuwen trek van rustige welberadenheid niet uit van rondom haar lippen; het leek hem zelfs of haar stem een volleren, sterkeren klank had dan hij zich van vroeger herinnerde, toen ze zei:

'Tot morgen, Gijs!'

Daar was iets in van het timbre van haar vaders stem, juist zoo als er een zweem was van haar vaders wezen in haar onmerkbaar-veranderd gezicht. Hij trachtte zich te herinneren wanneer hij die gelijkenis opeens gezien had, die niet aan de trekken lag, maar aan de uitdrukking.

'Het was terwijl mevrouw Meerhuys iets tegen haar zei,' peinsde hij. 'Waarover ook weer? - Ah ja! over haar "maatschappelijk werk onder de Inlanders," die batikschool die ze hier gaat oprichten.'

Hij lachte een beetje.

De klank van die woorden 'maatschappelijk werk' leidde hem terug naar de dagen van zijn criminalistische studie, toen hij in gevangenissen, gestichten en ziekenhuizen slecht-gekleede dames placht te ontmoeten met bouquetjes in de handen, een blauwen afschaffersknoop aan den mantel, en zakken hoekig uitstaande van boeken, die vervaard-moedig, en in het onwrikbare zelf-vertrouwen van den alles-onwetende, die schrikwekkende invaliden van den levens-oorlog zachtzinniglijk wilden heelmeesteren, over stinkende wonden met een zucht en een traantje zich troostend naderhand.

Nu was de Soendasche dessa zeker geen grimmig gewondenveld zooals de Hollandsche stad; maar de voorstelling van een meisje als Ada onder een troep dessa-vrouwen had voor dengene die haar en hen kende iets onweerstaanbaar-lachwekkends.

'Ik had haar eigenlijk moeten waarschuwen tegen illusies,' bedacht hij. 'Maar we hebben er niet over doorgepraat. Eigenlijk hebben we over niets doorgepraat, - eigenlijk heb ik haar zelfs geen woord nog gezegd van alles wat ik haar zeggen wou en wat ik bedacht en klaar had, een kwartier voor ze kwam! Hoe kàn zoo iets nu - terwijl we een heelen dag samen zijn geweest, en telkens alleen?'

Verwonderd peinsde hij daarover. Zoo dikwijls hij naar de verre Ada verlangde, had hij gedacht hoe hij zijn hart zou nemen als in beide handen, een al te zwaar-volle vaas, en storten het uit als in een wijde en diepe schaal in haar hart. Maar nu had hij daar niet eens aan gedacht. Alleen van de alleroppervlakkigste dingen hadden zij gesproken, als zij gesproken hadden, - afgevallen bladers, gras-halmen, watervogel-veertjes op den gladden stroom der oogenblikken, waaronder zij toch wel wisten hoe diep en snel en sterk het water was. Hij had vragen gedaan zooals die ééne, zinledige, naar de landings-plaats van haar schip; en zij had iets verteld over het engagement van een kostschool-vriendin, die hij zich maar niet herinneren kon ooit ontmoet te hebben. Zonder mevrouw Meerhuys, die voor hen gedacht en gesproken scheen te hebben, dien geheelen dag, hadde hij zelfs niet geweten hoe Ada langzamerhand op het denkbeeld was gekomen samen met haar naar Indië te gaan, in plaats van een huwelijk met den handschoen en met een acte-van-eerbied door te zetten; een plan uit bezorgdheid om hem ontstaan, zooals hij nu, verwonderd en ontroerd, begreep, half-en-half goedgekeurd door mevrouw de Grave, die er mogelijk een uitweg in had gezien uit het nauw waarin haar aarzelingen tusschen dochter en zwager haar hadden gedreven, en tot een vervroegde verwerkelijking gekomen door het samenvallen van zijn telegram met omstandigheden die haar, mevrouw Meerhuys, hadden genoopt tot dadelijk op reis gaan.

Bij die woorden van haar vriendin had Ada opgekeken, en haar oprechte oogen tot hem heffend, terwijl zij rood

werd langzaam, en gloeiend als eene tot in haar binnenste purperen harteblaadjes opengaande roos, zei ze:

'Er kwam nog iets anders bij, Gijs. Ik heb het je geschreven in dien brief die weg is geraakt, en ik zal het je ook wel vertellen, later.'

Daarover nadenkend nu, begreep hij dat het haar gegaan was als hem, en dat zij niet was alleen-ontvankelijk maar, een leeg-wachtende schaal, zoomin als zijn eigen menigte van gedachten en aandoeningen samenvattelijk bleken en inéens uit te gieten als een hooge vaas vol; zij had haar eigen inhoud, haar eigen geheim en wil. De tot nog toe onvermoede kracht in haar, die de zijne evenwichtig tegenhield, deed zich aan hem voelen als een stroom die, met een anderen stroom samengolvend, in de gemeenschappelijke bedding nog een tijd lang zijn eigen kleur, kracht en beweging blijft behouden; en bij de vermenging eindelijk zal niet die eene opgaan in den andere, maar veranderd, zullen beide elkander zijn, hij zij, zij hij, en te zamen iets nieuws....

Met een plotselinge koelte en een getikkel dat dadelijk een druischend geraas was, kwam de voorspelde bui den pasanggrahan overgutsen; de struiken langs de galerij bukten en stonden bleek en verward in het uitschijnende lamplicht.

Hij ging naar binnen.

Op het oogenblik van inslapen voelde hij plotseling een pijn ergens in zijn gedachten, en schrok wakker: Ada onder Inlandsche vrouwen, dat was niet iets om over te glimlachen alleen maar; hij dacht aan opvattingen en neigingen in hen die haar zouden tegenslaan als een pestwalm. Voor hem waren zij allen moeders, zusters, kinders van Naïla nu.

Het regende dien geheelen nacht. Na een lang weifelende kentering, die met losse lichte buien alleen maar wat stof had afgestreken van het zwartgezengde Oostmoesson-loover, de rulle planten-asch had neergeslagen op den grond, en hier en daar een reet gedicht tusschen de lange, diepe scheuren, die de vlammenklauwen van den heeten tijd der aarde hadden geslagen, was het eindelijk de hernieuwende Westmoessoen die aanbrak.

Overstelpend stroomde de regen, een regen zonder donder-

geweld en vreeselijken bliksem, zonder windrukken of plotselinge vlagen, rustig, gestadig, zwaar, een onafgebroken neerstorten van stralige watermassa's, alsof een geheele zee, die in de lucht had gehangen, te zwaar geworden voor haar oevers van wolken en bodem van wind, omlaag kwam zakken op de stevige aarde.

Nu vervulde zij alles.

Er was geen ander bewegen meer dan het bewegen dat van den regen kwam, een gelijkmatig dreunend sidderen. De lucht, de huizen, de boomen, de grond en al wat er in en op en om was, dreunde en sidderde onder den onophoudelijken, den millioenvoudigen val der steile stralen.

Er was geen ander geluid meer dan het geluid van den regen, het sissende, donderende gedruisch dat schijnbaar eentonig is, effen als oceaan-oppervlakten onder den blik van den tusschen wolken drijvenden zeearend, en in werkelijkheid onstuimig en eindeloos verscheiden als de buitelende golven rondom de bruinvisch-school, boordevol duizenderlei klankmurmureering en geroep.

Er was geen ander gezicht dan het gezicht van den regen voor de ontelbare het donker doorborende oogen die op uitkijk zaten in het bosch, tegen de heuvelhellingen, tusschen het vlechtwerk van Inlanderhutjes, in de scheuren en barsten van den verdorden grond, onder de rotsbrokken van het ravijn, waar de rivier tegenop begon te gulpen; niets anders konden zij ontdekken, - geen maan, geen ster, geen wolk, geen hemel, geen aarde, geen geboomte, geen heuvel en geen dal, alleen den regen maar, de dikke dichte stralen waar haast geen lucht meer tusschen was, de sterke stralen die nederslaand alles veranderden in steile omlaagvlieting, de alles vervullende stralen die geen hoogte of breedte of diepte meer op de wereld lieten dan hoogten en breedten en diepten van loodrecht water.

Zóo regende het van het begin tot het einde van den nacht.

Toen, plotseling, zooals het begonnen was, hield het op; de laatste vloeden van de regenzee waren neergeslagen op de aarde.

De geelgrijze koepel, dien een weifelige klaarte afscheidde van vlak gespreid bruin, kreeg in zijn oostelijke welving een scheur, waardoor rossig schijnsel naar binnen kwam glijden;

het werd purper na eenige oogenblikken, en de scheur verwijdde tot een bres, waar straks een somberrood driehoekig brok vuur in opschroeide. De ontstoken wolken begonnen te smeulen en verbrandden rookerig. Het grijs van de holle sfeer werd wittig, het bruin van wat vlak en laag was verdeelde zich in groen en vaal en blank. Het was dag geworden.

Nu konden menschen en dieren zien wat de regen veranderd had in den nacht.

De vlakte was een zee geworden, een getijdelooze, golvenlooze en ondiepe zee vol groene eilandjes en bruine zandbanken. Druipend staken de heuvels er uit op, van kruin tot voet gestreept, gegroefd en gericheld met groote, kale plekken tusschen het ruige dicht van boschgroen en wijkende glooiingen waar gister nog ravijnensteilte was. Alle scherpten waren rond gespoeld. Bergspitsen, heuveltoppen, kantige kloofranden, kammen van verre reeksen en klingen, hellingprofielen, al de strakten van het oude in vulkanengloed gegoten land, de machtige zachtheid der regenzee had ze dóorzijgend gelenigd, opgelost, herschapen. Een nieuw groeisel ontsproot aan die nieuwe aarde, fijn kruid, teere scheutjes, jong geboomte. Op de velden stond het tweede gewas te glanzen, een wadem van mistig groen hing aan de steile heuvelakkers, het bergwoud scheen pas ontkiemd, in de hoogte geschoten en uitgebot, de millioenenkronig volwassen wondergroei van dien éenen nacht, wazig van het dommelblond van jonge knoppen. Het duistere groen van de kenariboomen langs den weg naar Langean was oversprenkeld van gele uitspruitseltjes, hun ruige stammen glansden van sappigheid, de berm die gister stof en asch leek tintelde van jong gras, het donkere ravijn was een springende, flonkerende schuimwerveling. In de dessa bloeiden alle heggen, de Inlandsche huisjes leken levend geworden in hun wanden van doode bamboereepen en hun dak van doode bamboeschalen, zulk een frissche reuk sloeg er uit, zulk een glans en kleur lag er over. De bewoners kwamen huiverend de deuren uit, hun kleeren strak om zich heen trekkend; wie sprak had zijn adem als een wolkje om het hoofd. Haastig liepen zij naar de bruisende rivier om te baden, haastig kwamen zij teruggeloopen; zij hadden schittering in hun oogen en een schijntje rood door het bruin van hun aangezicht.

Het eindelijk met volle kracht blank en goud doorbrekende zonnelicht scheen van Heemsbergen op zijn bed wakker uit een slaap zooals hij er in maanden geen geslapen had. De oogen opendoend bleef hij liggen zonder een beweging te maken, geheel vervuld van gedachtelooze zaligheid, wèl te moe als lag hij daar aan de bron van alle blijheid, tot nimmermeer-dorstens toe gedrenkt, gelaafd, overstroomd met geluk. Een poos na zijn voelen eerst werd ook zijn denken wakker, en liet hem de oorzaak van alles zien.

'Zij is er!' zei hij hardop en glimlachend.

Zoo vroeg het maar eenigszins kon liet hij zich naar het huisje op den heuvel brengen.

Het scheen hem dat hij noch het landschap, noch de menschen ooit zoo gezien had als hij ze nu zag van uit den aan draagstokken vastgebonden en met pisangbladeren overschaduwden stoel waarin twee koelies hem door de dessa droegen, voorzichtig loopende over den glibberigen weg. Al dat versche, fleurige, tintelende, was dat hetzelfde Java dat hij geel en oranje had zien vlammen en in zwartige asch uiteenvallen onder de wreede zon?

Waren die luchtig-bewegende, blij-oogde menschen wezens van hetzelfde slag als de botte, trage bedienden der machines op Kalimas?

En hij zelf dan, hij zelf die hier onder een groen-goud-glorig dakje van pisang-bladers gedragen werd, in wien de gedachten speelden als zonneplekken en die op weg was naar Ada - was hij dat wel?

Behoedzaam sukkeldravend door de modder waarin zij zich met hun buigzame teenen vastgrepen, bereikten de dragers den heuvel en het smalle paadje naar het huis. Halverwege de van struikgewas groene helling, van voet tot kruin één droppelige flonkering, stond het onder een bloeienden flamboyant, die bloedrood en goudgeel uitschitterde tegen de lucht; onder de bladerloos-magere takken kwam het dak van glad-ronde bamboeschubben te zien als een menigte in verspringende rijen geordende glim-lichtjes. Over de halve-wanden-kam blonk luchtblauw, wolken-wit en de groene heuveltop dwars door het huisje.

Ada moest op den uitkijk gestaan hebben, zoo vroeg als het nog was; want de dragers waren pas het pad op toen

zij verscheen aan den ingang van de wilde-rozen-haag die het erf omtuinde. De eene hand boven de oogen zag van Heemsbergen haar daar staan in den zonneschijn; al de verspreide liefelijkheden van den morgen straalden te zamen in het gelaat dat hem tegenglimlachte van onder het korte schaduwtje der hand.

'Kom!' zei ze, haar rechter opstrekkend om de zijne te bereiken. 'Kom! hier is alles voor je.'

Hij hield die hand vast terwijl zij samen naar binnen gingen of hij alleen dus-geleid zou kunnen ingaan daar waar 'alles voor hem was.'

Het lage bruine vertrek, half donker en half licht, leek minder een door menschen gemaakte woning-ruimte dan wel een koel plekje in het bosch, waar over kreupelhout heen en tusschen schaarsche stammen door de lucht naar binnen blinkt, en de grond bestrooid ligt met bruine en gele blader-plekken. Het was er vol zon, vol schaduw en schemering, vol dommelige kleurtjes. Een biezen gordijn, voor een felle opening neergelaten, was doorschijnend-blond als een nevelvaag bij het aanlichten van den dag. Op de matten waarmee de grond en de stoffen waarmede een lage, breede rustbank bespreid was glansden bloementinten, fijn-paars en vroolijk rood en blauw en geel. Door openingen, onregelmatig hier en ginds zich opdoende als toevallige bressen in dichtheid van stammen, kwamen nog andere ruimten te zien, diep en bruin als holen sommige, en sommige tinteldonker en andere weer blinkend-vol zonneschijn. Ergens in de halfschaduw lag een naakt Inlandsch kindje te spelen met een eekhoorn, die, zijn platte veer van een staart opgestoken tot boven zijn spits koppetje, een noot beknabbelde, met glinsterige oogen de binnenkomenden aankijkend. Op een andere plek brandde een vuur, bleekjes in zonnegeel, vlak naast een met witte bloesems overschitterden citroen-struik.

Maar een stap verder was alles weer donker en stoffig, en daar rook het maar schimmel, molm en dorre blaren.

Ada vroeg hem of hij nu ook het erf wilde zien? Zij zette een payang op - een van die vlak uitgespreide schermen van geolied, met bloemenbont beschilderd papier, waaronder dessa-vrouwen wegschuilen voor de zon als zij netjes gekleed naar den pasar gaan - en beschaduwde er hem

en zichzelve mee, terwijl zij arm in arm drentelden over een flikkerig grasveld en onder gebladerte door waar regenboog-gloorde druppels aan schommelden.

Achter op het erf, verborgen achter een boschje kembang spatoe, waar het felle rood der bloemknoppen juist begon te branden tusschen den koeldonkeren glans der breede bladers, was een put; eenige gladde steenen maakten staanplaats tusschen modder en plassen voor wie er kwam water halen en baden. Van den brokkeligen muur hingen, bleekgroen en dof van dauw, Venushaar-varens omlaag, den zwarten spiegel omkransend die opblonk uit de diepte, rondom den halfweg aan zijn roestigen ketting neergelaten emmer. Dicht bij den put stond een open loods die blijkbaar voor keuken diende; half-gezien, half-gegist in een blauwe van zonnestralen doorwemelde rookwolk zat een jonge Inlandsche vrouw, bloot-schouderig, en den sarong tot boven den boezem opgetrokken, er nedergehurkt voor het vuur dat zij met een vlag-vormigen waaier aanwakkerde.

De rijst-schuur, smal van grondslag en breed van dak als een sierlijke prauw, verrees aan den ingang van het erf; en daar tegenover, links van het huis, stond de stal, een groote vierkante kooi van bamboe-spijlen, tusschen de wijde openingen waarvan een kittig Javaansch hitje te zien kwam, dat stamphoevend en zijn dikke manen schuddend, plukken gras uit zijn ruif trok.

Het rijst-blok, een uitgehold stuk boomstronk, stond onder een dicht-looverigen manga. De jonge vrouw van daarstraks schudde er juist rijst in uit een vlakke wan; den stamper grijpend, dien zij liet dansen tusschen de opvliegende korrels, begon zij dat rhytmische klik-klak-klanken-spel dat het levensgeluid is der dessa.

Zij gingen het huis weer in - die bruin-en-zonnige ruimte, waar uit den leemen vloer, uit de biezen en het riet der matten, uit de wanden van gevlochten vezel en uit de schalmen van het hoog-wegduisterende dak de eigenaardige, tegelijk duffe en zuivere, zoet-bittere boschgeur wademde. Een open kist vol boeken was een allerzonderlingst gezicht daar. Van Heemsbergen nam een open-gevallen deel in de hand, en herkende den tekst en de kant-teekeningen in de krabbelige geleerden-hand van professor de Grave.

Verbaasd en verrukt barstte hij in lachen uit. ‘Waar zijn we nu eigenlijk, in een dessa-huis? - in een bibliotheek? in een bosch? in Leiden? in Indië? of waar ergens in de wereld?’

Glimlachend antwoordde Ada:

‘We zijn thuis.’

Hij bleef den geheelen dag.

Toen hij terugkeerde naar den pasanggrahan onder een onzekeren hemel, waar de wassende maan in een matgloorden kleurenkring stond en sterren weifelden tusschen een drift grijsen bruin-vochtige wolken, had hij een last boeken naast zich liggen in zijn draagstoel, en den halven nacht door las hij.

Telkens, bij het omslaan der bladzijden, vond hij weer die kleine zwarte krabbels naast den tekst, zijn leermeesters aanteekeningen. Zij deden hem aan met de geheimzinnige macht van runen, kabbalistische figuren, tooverteekens, die niet eenige stoffelijke zaak beduiden, noch zelfs eenige voorstelling behoorende bij eene met de zinnen waarneembare wereld, maar over het Hier en Nu heen doen zij den ingewijde de orde der alomtegenwoordige en altijddurende dingen ontdekken. Hij legde het boek uit de hand, de in den tekst vervatte wetenschap latende glippen voor het oneindig meerdere dat die onduidelijke krabbels toonden van ver. De gedachten die in hem oprezen en schitterend stonden als daarbuiten aan den zwaar-bewolkten nachthemel de enkele groote sterren, hij had ze, zoo weinig als die sterren, bij name kunnen noemen; maar hij voelde hun fijne schijnsels prikken door zijn duisternis. De schijn-doode in hem richtte zich op uit beklemmende engte, van onder opgestapelde zwaarte, rekte zijne omzwachtelde leden uit en stond op.

Hij dacht, of liever, hij voelde - en zóó heftig voelde hij het dat het bijna een lichamelijke gewaarwording was die met een plotsen zwaren harte-slag en een heete golf van bloed door hem heen schokte:

‘Nòg kan ik!’

Met het aanlichten van den dag stuurde hij zijn jongen naar Soemberbaroe om te halen wat hij aan papieren en

boeken vond. Het was een berg waar de man mee terug kwam. Toen hij aan het schiften ging, uitzoekend wat hem nu noodig was, bleek het meeste vergeeld, bestoven, door insecten beknaagd. Zijn essay over het grondbezit in Cheribon kwam hem in handen, hij begon er in te lezen met een onpartijdige belangstelling, als in het werk van een vreemde. Er was tòch wat in; als die onzuivere stellingen en conclusies er uit werden gebroken was wat overbleef deugdelijk metaal, klaar-klinkend onder den beproevenden slag. Het kon in den smeltkroes geworpen en in een anderen vorm gegoten ter samenstelling van een nieuw geheel, oordeelde hij. De groote lijnen van dat geheel werden hem duidelijk in de nadenkens-poozen van de twee of drie volgende dagen.

'Als ik het eens probeerde?' vroeg hij Ada.

Zij zaten bij elkander in het priëel-achtige vertrek waar de namiddag-schijn de bruine wanden verguldde, in en uit spelend langs de bochten van het vlechtwerk. Ada was bezig een luchtige schoof gandasoli-bloemen te schikken in een donkerroode aarden schaal. Zij hield hem juist een van de sneeuw-blanke, sneeuw-lichte bloesems voor, drie ijle bladers samengevlokt om een gouden hart, zoo doorzichtig dun dat het onmerkbaar geaderde wit rozig werd van haar vingertoppen.

'Zijn het geen bloemen uit een droom?'

Hij hield de hand vast die hem de gandasoli reikte, en vroeg:

'Als ik het eens probeerde? Zou het de moeite waard zijn?

Zij begreep hem dadelijk, hoewel hij dien middag nog met geen woord van zijn essay had gesproken; een vreugde die zij tevergeefs trachtte te verbergen liet haar oogen glanzen.

Natuurlijk is het de moeite waard!'

Hij trok haar bij de bloemdragende hand naast zich neer.

'Ik zou er iets heel anders van willen maken, begrijp je? iets veel grooters, waar het essay maar een onderdeel van zijn zou.... Maar, - dat is de misère! - daarvoor zou ik een massa moeten weten waar ik alleen door Inlanders aan kan komen. Dat is een onbegonnen werk, met dat botte volk hier, dat je op zijn best begrijpt als je het naar de

allergewoonste dingen vraagt en geen ander antwoord heeft dan Ja en Amen op alles wat een Europeaan zegt. Als je eens wist wat ik in den omtrek van Soemberbaroe....'

Hij begon het relaas van zijn vele en vergeefsche tochten om wetenschap de dessa's in, klagelijk-koddige avonturen verhalend tusschen lachbuien en driftbuien door.

'Ik hád ze wel....!' riep hij, om de herinnering nog de vuisten ballend. 'En dan kwam je thuis en had een heelen dag - zóo en zóo veel uren die dan toch zóo en zóo veel werk vertegenwoordigen, - weggegooid voor letterlijk niets, mínder dan niets, - want op den miserabelen koop toe moest ik dan het werk voor den Landraad nog inhalen ook!'

Ada zei, zoo behoedzaam sprekend of ze met elk woord als met een uitgestrekte hand naar haar weg tastte in den donker:

'Daar kwam het zeker door - door dat je met alles zoo moest haasten en jachten, niet waar? Maar nu zou je den tijd wel hebben misschien.'

Hij had haar juist dien ochtend een brief van Mr. Bossing laten lezen met het bericht dat de advocaat, wiens plaats op het kantoor hem was aangeboden, zijn vertrek naar Holland drie maanden had uitgesteld.

'Den tijd, ja. Voorloopig althans. Maar of ik met tijd alleen gebaat zou zijn betwijfel ik. Ik dacht dat toen; zooals ik ook dacht dat ik alles gewonnen zou hebben als ik maar eerst Soendaasch kende. Maar daar ligt het niet aan, ten minste daaraan niet alléen. Met het proces van de Bakker -'

Hij hield op.

Ada, die hem met bijna pijnlijk-gespannen oplettendheid aanzag, hielp hem verder.

'Ja, Gijs. Met het proces?'

Hij stond op en liep een paar maal het vertrek op en neer; zijn gezicht was bronsrood in den avondschijn, zijn uitgerekte schaduw bewoog mee over den vloer en tegen den verren wand.

'Met het proces?' herhaalde Ada beschroomd.

'Nu ja - Ik kende toen Soendaasch en ik had den tijd en het gaf toch niets. Als ik dacht dat ik wist wat ik weten moest, en ik ging er op door, ineens hola! Daar

stond ik voor een tegenspraak waar ik niet overheen kon. “Ja,” zei zoo'n kerel dan, “dat heb ik wel zóo gezegd toen, maar het was eigenlijk anders!” Waaròm heb-je het dan zoo gezegd? - Geen antwoord. Zoo ging het, éens niet, maar honderd maal. Daar is iets tusschen mij en hen, - een slagboom, een muur, een kloof, een onoverkomelijke scheiding; het is Europeaan hier, Aziaat daar; ik heb dat al gevoeld bij die allereerste zitting op Soemberbaroe. We kunnen ons niet in hun denken en voelen verplaatsen; het is nu eenmaal het denken en het voelen van een inferieur ras, inferieur niet alleen in graad maar in wezen, niet vatbaar voor ontwikkeling, zonder begrip van morali - Ja, lieveke, daar moet je nu niet zoo bedroefd om kijken!’

Hij kwam naast haar zitten en lei zijn arm om haar heen of hij haar zóo steunend en helpend zou kunnen medevoeren op dien Weg der Kennis waar zij haar teedere voeten tegen zooveel steenen aan bloed zou moeten stooten. Zijn hand onder haar kin leggend hief hij het gebogen hoofd naar zich op.

‘Je begrijpt toch zelf wel dat niet alle menschen even intelligent en energiek en voortreffelijk zijn? - hè? - Wat zei-je, meisje? Je spreekt zoo zachtjes, ik versta je niet.’

‘We willen toch allemaal zoo graag ons best doen,’ herhaalde ze nauw hoorbaar.

Van Heemsbergen zweeg.

Na een pooze:

‘Nu, ik heb dat misschien wat harder gezegd dan ik het bedoelde. Ik meen alleen maar, - en dat is het eenige waar het voor mij op aan komt, - ik kan niet overweg met den bruinen broeder; ik begrijp hem niet en hij begrijpt mij niet. Zooals ik je zeg - ik heb het geprobeerd. Het gaat niet.’

‘Gijs!’ zei Ada langzaam kleurende, en stokte.

‘Meisje?’

‘Als je - als je eens met ons meeging, nu en dan - met mevrouw Meerhuys en mij, wanneer we de dessa ingaan? Als je hen zoo zag in hun dagelijksch doen, geloof ik zeker dat je van hen zou gaan.... En dan ook voor je werk, zie-je! Mevrouw Meerhuys kent al die menschen zoo goed, zij zou 't hun immers kunnen vragen? De Regent bij voorbeeld, die weet zeker van allerlei dat je goed te pas zou komen. En de Djaksa, die is ook knap.’

‘Geloof-je?’ vroeg hij nadenkend. Zulk een menigte overwegingen, bedenksels, verwachtingen kwamen plotseling in hem op, dat er geen ruimte bleef voor verwondering over haar kennis van de menschen en de dingen om hem heen die hij zelf niet kende. Hij stond weer op, en begon overnieuw zijn rusteloos op en neer gaan, hoewel hij nog zoo slecht ter been was dat hij telkens moest gaan zitten.

‘Het is wel mogelijk - ik herinner me nu dat Hendriks dat óok zei. Ja, natuurlijk - van zulke menschen moet ik het hebben. - God, er zou zoo iets moois van te maken zijn! In dat essay had ik alleen maar een soort geraamte opgezet, niet eens! een paar beenderen getoond, zoo als een zoöloog 't aan iemand van zijn vak zou kunnen doen om hem een idee te geven van een heel dier, - was het niet Cuvier die dat zei, al zoo lang geleden? Maar als ik nu aan den gang ging, dan zou ik het in allen ernst doen - ik zou al de verstrooide botten en knoken van het schepsel bij elkaar willen zoeken en voegen ze weer inéen, zoo dat niet alleen een vakgenoot, maar ieder intelligent mensch den vorm, de beweging, het leven dat er eens ingezeten heeft begreep; - ik zou niet maar feiten willen geven, zooals dat de grond hier communaal eigendom is en dáar erfelijkindividueel bezit, of hoe in een dessa beide vormen naast elkander worden aangetroffen, of op welke punten het tegenwoordig erfrecht op deze of gene plaats verschilt van het vroegere, of welke bepalingen uit kracht van gewoonte gegroeid zijn als een natuurlijk voortbrengsel van het Inlandsche volksleven, en welke andere weer door de regeering - één regeering, Hollandsch, Engelsch, Inlandsch, welke macht maar op een gegeven tijdstip boven het volk stond, - kant en klaar midden in de traditie zijn néer-geheid als een paal in weigrond; maar al die dingen in samenhang en redelijkheid, als de zichtbaar-wording van eene idee, haar uiterlijke verschijning, haar ontwikkeling de tastbare werkelijkheid in. Dat is wat ik zou willen vinden, - de idee die het leven is geweest in zoo'n feiten-gestel, oorzaak en doel tegelijk, het voortbrengende, vormende en hervormende principe, datgene wat aan elke bijzonderheid, zelfs aan de kleinste haar waarde geeft, en waardoor allerlei wat eerst toevallig lijkt, uiterlijk, zuiver-willekeurig, iets volstrekt-nood-

zakelijks, iets organisch wordt. Dit eene nu - de verhouding van den mensch tot den grond.....'

Hij hield op, Ada aanziende zonder haar te zien, met een wenkbrauw-fronsen van inspanning trachtend het denkbeeld, dat hem flauw vóorstond, duidelijker te onderscheiden.

Zij zat stil, in dezelfde houding van straks nog en met die gandasoli-bloem tusschen de straf samengestrengelde vingers. Ietwat bleek, met de lippen half open, en oogen als in gespannen wachten wijd, zag zij hem aan.

'Indertijd - dat was voor ik je vader leerde kennen, - wou ik er komen met psychologie, met het van binnen uit trachten te begrijpen van onzen tegenwoordigen wettelijken toestand, van de wording dier idee van maatschappelijk goed en kwaad. Maar hiervandaan - van deze grondbezit-questie, bedoel ik, van iets zoo concreets, materieels, dat zoo doodnuchter lijkt en dor als asch, waar geen vonk meer in gebleven is, hiervandaan kom ik er ook! 't Is om 't even wáar je begint - ga maar recht door, en vèr genoeg, en je komt er. Wij staan overal aan de grens, aan den omtrek van den cirkel. Van het eene punt of van het andere, naar binnen toe zijn de wegen elkanders tegenovergestelde, maar alleen voor wie er van buiten af naar kijkt is er onderscheid. De omtrek is overal, de weg is overal, het middelpunt is overal: "het Alomtegenwoordige Middelpunt" - het Leven! "Hij" moet dat óok bedoeld hebben, hoewel hij "God" zei; het een of het ander, tweeërlei woorden van tweeërlei menschen voor een en het zelfde ding; ook hier is het weer van tegenovergestelde kanten samen-komen..... Is het niet vreemd en verrukkelijk daarover dóor te denken? Alles, àlles, zonder uitzondering, alles is een punt van uitgang, een richting, een weg - verzen, philosophie, schilderijen, een wets-artikel, Parijsche elegance tot de dwaaste mode toe, de adat, het grondbezit hier in Cheribon, - alles gaat naar dat geheimzinnige Iets toe, dat wij "Leven" noemen, - dat wij hebben en toch niet hebben, dat ons altijddoor ontglipt en *in* ons is tegelijk, - ja, het moet toch wel *in* ons zijn, niet waar? - maar niet genoeg, niet genoeg! Maar een handvol aarde en grasjes van een geheel land, dat wij begeeren, van het heele koninkrijk!'

Hij zweeg.

Hij was gaan zitten op de treden die naar buiten afdaalden uit het voorhuis; de ellebogen op de knieën, het gezicht in de handen gesteund, staarde hij naar de blanke en flauwgroene Westerkim. Na een wijle hernam hij, de conclusie uitsprekend van een verzwegen gedachten-reeks:

'Zoo is het. Het móet mogelijk zijn! Zóo even goed als op welke andere manier ook. Het begin is een sawah, en het eind een menschelijke ziel, een gemeenschap, een volk, een ras, en al die hoogten en diepten daarachter, achter wat alleen maar plaatselijk en tijdelijk is, zelfs als onder plaats de geheele aardbol, en onder tijd een geheele wereld-duur wordt verstaan, daarachter nòg, zulke vèrten in.....'

Hij staarde de wijde schemering in, als zocht hij dáar, over bergen en vlakten heen, aan géne zijde van dien bleeken Westerhorizont, aan gene zij van verten achter verten, dien altijd nòg vèrder wègdeinzenden einder, die het nimmer te bereiken begin is van het Oneindige.

Het was geluideloos stil buiten; zelfs de avondwind verroerde zich niet in de bladeren. Een krekel ergens tusschen den bloeienden jasmijn kriekte snerpend een paar maal, als om zijn stem te probeeren, maar zweeg weer. En na die seconde-lange trilling leek de stilte nog strakker.

Van Heemsbergen keek om: het scheen hem als had hij een bijna onderdrukten zucht vernomen. Maar Ada zat roerloos; hij onderscheidde haar gezicht en handen als twee flauwblanke plekken in het dunne grijs rondom.

'Zei-je iets?' vroeg hij. 'Niet? Ik dacht dat ik je hoorde zuchten.'

'O, neen!' zeide Ada; haar stem klonk zoo eigenaardig vol en bevend. 'O, neen!'

Hij stond op. Zij maakte een lichte beweging - hij zag het aan het uitéengaan van die plek blankheid die haar saamgehouden handen hadden gemaakt.

Op een geheel anderen, opgewekten toon, vroeg hij: 'In het manuscipt, dat je nu meegebracht hebt, komt daar nog iets in voor over grondbezit? Zoo'n enkele aanteekening hier of daar, zoo als ik er een gevonden heb in het boek van Veth, dat ik van je meegenomen heb dien eersten avond?'

Zij antwoordde op een toon, waaruit de inspanning te hooren was, waarmede zij haar stem effen wilde houden:

‘Nog.... op een paar plaatsen.... ja. Ik heb ze aangestreept - dat je ze - dadelijk kunt vinden.’

‘'t Is maar zoo'n vraag. - Weet je, het gaat toch gek met dergelijke dingen! Die aanteekening nu, in je vaders hand: ik herinner me best dat hij me daarover sprak, indertijd, ik zat er bij toen hij ze opschreef. Het was niets buitengewoons, ik heb er ook heelemaal niet meer aan gedacht, zelfs toen ik bezig was met mijn essay, waarbij het me toch te pas had kunnen komen. En nu, gister-nacht, inéens! - 't was of alles daarop gewacht had in mijn hoofd! honderden dingen kwamen ineens op hun plaats en voor den dag, waarvan ik niet eens wist, dàt ik ze wist? En dat paste in mekaar, en dat groeide de hoogte in! Zoo iets als we indertijd op de natuurkunde-les zagen gebeuren als de docent proeven deed - hij liet een onzichtbaar-klein iets vallen in een glas vol vloeistof, die er uitzag als water zoo helder, daar was niets in - en metéen was het vol schitterige puntjes, staafjes, sterretjes, vol kleine kristallen. Je weet niet wat een gek gevoel... en zoo'n verrassing! Je hebt je zelf voor straatarm gehouden en je ontdekt plotseling dat je tamelijk welgesteld bent!’ sloot hij lachend. ‘Kan ik ook licht vinden ergens? Ik wou even nakijken.’

De oude Arti, de lijfmeid van mevrouw Meerhuys, kwam juist binnen met een lamp. Zij zette ze op het tafeltje voor Ada en verdween weer.

‘Ik wou even nakijken,’ herhaalde van Heemsbergen, ‘of -’ Hij bleef steken, verbaasd Ada aanziende.

Haar anders zoo bleek gezicht was als eene roos die tot in haar binnenste harteblaadjes toe purper opengaat.

Met een onzekere en toch snelle beweging stond zij op, liep op hem toe en sloeg haar beide armen om zijn hals, hem tegen zich aan knellend.

‘Liefje! wat is er?’

‘O! o! je blijft aan je werk, je blijft aan je werk!’

‘Wat heb je? wat meen je?’

‘Je blijft aan je werk!’ riep zij, bijna juichend.

‘Mijn werk?’

‘Ja, ja, ja! jou werk, vaders werk, ons werk! Je denkt er heelemaal niet over om advocaat te worden!’

Haar twee armen nog om zijn hals, boog zij het hoofd

achterover, en zag hem zoo aan, met haar van triomfant geluk stralende oogen. Een seconde lang keek hij als verbijsterd. Toen:

'Waarachtig!' riep hij. 'Je hebt gelijk! Ik dènk er niet over! Goeie God, het is waar! hoe wist-je dat, hoe wist-je dat, zèg? En ik wist het zelf niet eens!'

Zij antwoordde niet, zij zag hem maar aan met haar gelukkige oogen, lachend.

AUGUSTA DE WIT.

(*Wordt vervolgd.*)

Een bemiddelingsvoorstel.

A quelque chose malheur est bon! De berichten, in den loop der laatste jaren bij herhaling uit Indië vernomen omtrent ellende en nijpenden nood onder de inlandsche bevolking van Midden-Java, hebben eindelijk ook in Nederland de overtuiging doen rijpen, dat krachtige maatregelen tot herstel der zieke kolonie moeten worden genomen, wil men niet zien gebeuren dat de patiënt van kwaad tot erger vervalt. Ten vorigen jare, bij zijn optreden, gewaagde het nieuwe kabinet, bij monde der Koningin, reeds van 'mindere welvaart der inlandsche bevolking op Java' en werd een onderzoek naar de oorzaken van dien ongewenschten toestand aangekondigd. Maar reeds vóór met dit onderzoek was aangevangen, moest de hand in de schatkist - de indische wel te verstaan! - worden gestoken tot het verleenen van buitengewonen armenzorg. 'Wanoogst' zoo luidde het in de jongste openingsrede 'wanoogst in eenige residentiën op Java maakte krachtig hulpbetoon van gouvernementswege noodzakelijk.'

De onvoldoende economische toestand van een groot deel der inlandsche bevolking van het voornaamste der onder Nederlands gezag staande eilanden in het Oosten, is dus ook voor de regeering geen geheim meer. Tevens is het haar bij ondervinding bekend, dat met het nemen van maatregelen tot bestrijding van den bestaanden nood niet kan gewacht worden op de resultaten van een wellicht jaren vereischend onderzoek, maar dat ten spoedigste maatregelen moeten worden genomen, niet slechts ter tijdelijke leniging, maar ook en vooral ter genezing van de kwaal.

Onder die omstandigheden kon het vreemd schijnen dat in de openingsrede alleen en als in het voorbijgaan gesproken werd van in het verleden betoonde hulp en niet tevens werd aangegeven, door welke middelen de regeering de duistere toekomst dacht te verhelderen. Bij de behandeling van het adres van antwoord vond de Voorzitter van den Ministerraad gelegenheid, dit stilzwijgen te verklaren en ten deele te verbreken. De verklaring was gelegen in de door den tragischen dood van den heer Van Asch van Wijck veroorzaakte vacature in het kabinet. ‘In afwachting van de benoeming van den nieuwen Minister van Koloniën’ achtte Dr. Kuyper het niet oirbaar al te zeer vooruit te loopen.

Wie ook van oordeel mocht zijn dat deze verklaring niet geheel afdoende was, daar toch omtrent een zóó belangrijke aangelegenheid niet de Minister van Koloniën maar de geheele regeering te beslissen heeft, en zelfs niet in overeenstemming met de houding der regeering-zelve, die immers ten aanzien van Suriname zoo nadrukkelijk mogelijk haar toekomstige gedragslijn teekende, men zal Dr. Kuyper moeten loven voor hetgeen hij, niettegenstaande het aangewezen formeele bezwaar, nochtans namens de regeering meende te mogen verklaren. Erkend werd dat de treurige toestanden op Midden-Java *niet* uitsluitend zijn te wijten aan een tijdelijk verkeerd uitgevallen oogst, maar een diepere oorzaak hebben. ‘Ik geloof,’ zoo viel Dr. Kuyper den pas van Java teruggekeerden heer Van Kol bij, ‘dat de reusachtige toeneming van de bevolking, dat wil dus zeggen van de consumenten, zonder dat daartegenover staat de mogelijkheid van een even sterke toeneming van het aantal producenten, in verband ook met de veranderingen die er bij de afwateringen gekomen zijn, een blijvende oorzaak zal blijken te wezen van oogstmislukking niet alleen, maar van een toeneming van ellende en van een oeconomische inzinking der bevolking van Midden-Java.’

De regeering ziet dus - het mag bij alle droefenis met dankbaarheid geconstateerd worden - den toestand op Java even ernstig in als zij die zich sinds jaren met de studie van dat door de natuur bevoorrechte en toch zoo jammerlijk verarmde eiland hebben bezig gehouden. Aan haar overtuiging dat de heerschende en nog te verwachten ellende tot hoofdoorzaken heeft: het verbroken evenwicht tusschen productie

en consumtie en de ontoereikendheid van het afwateringswezen is maar één conclusie vast te knoopen en wel deze, dat zij het als haar heiligen plicht beschouwt, onverwijld en met alle krachten te streven naar verhooging van Java's productie en naar verbetering van den waterafvoer aldaar. Beide onderwerpen zijn reeds zóó lang van alle kanten bekeken; tal van deskundigen hebben dienaangaande zóóvele gevraagde en ongevraagde adviezen gegeven, dat de regeering de hand slechts heeft uit te strekken om een volledig werkplan kant en klaar te vinden. Slechts één bezwaar zou nog tegen de uitvoering van dat plan kunnen rijzen: het ontbreken, in de deerlijk berooide indische schatkist, van de middelen, die nu eenmaal onmisbaar zijn voor het tot stand brengen van economische verbeteringen. Maar ook dit bezwaar kan thans geen uitstel meer wettigen. De woorden van Dr. Kuyper laten niet den minsten twijfel of Java verkeert in nood en voor die overweging moeten alle andere zwichten. Ook al had de Voorzitter van den Ministerraad gelijk, toen hij als zijn meening uitsprak, dat ‘de quaestie van de eereschuld’, zooals ook hij haar wel wilde noemen, welstaanshalve niet openlijk ter sprake moest worden gebracht zoo lang de portefeuille van Koloniën vacant bleef, dat zij binnen de wanden der vergaderzaal van den Ministerraad besproken en overwogen werd moet duidelijk zijn voor ieder, die de kosten der ook door Dr Kuyper begeerde redmiddelen toetst aan den toestand der indische schatkist en aan de draagkracht van Indië's ingezetenen. Als Indië gered moet worden met indisch geld, dan zal Nederland vooraf moeten teruggeven wat Indië's is!

Het door Dr. Kuyper's woorden gewekte vertrouwen in den ernst, die de tegenwoordige regeering ten opzichte van Indië bezielt, is niet weinig versterkt door het optreden, eenige dagen later, van den heer Idenburg als Minister van Koloniën. Ieder begrijpt, dat aan de benoeming van dezen, naar nederlandsch-parlementaire opvattingen nog jongen man, nauwelijks een jaar volksvertegenwoordiger en vóór dien tijd een wel gewichtige maar subalterne militaire betrekking vervullend, eigenaardige moeilijkheden moeten zijn verbonden geweest. Dat zij overwonnen werden bewijst dat de regeering dezen en geen anderen in haar midden wenschte en die wensch vereert de regeering ten minste evenzeer als den benoemde.

Wat is nu in dit voor Indië gewichtig tijdsgewricht van een regeering die den heer Idenburg tot zich riep te verwachten? Om deze vraag te kunnen beantwoorden moet eerst op een andere bescheid worden gegeven: Hoe staat de heer Idenburg persoonlijk tegenover de alles beheerschende koloniale quaestie, de financieele?

Het is niet moeilijk, op deze vraag een passend antwoord te vinden. In de redevoering op 21 November 1901 door den heer Idenburg in de Tweede Kamer gehouden, de eerste daar ter plaatse door hem uitgesproken en waarmede hij zich aanstonds een beteekenisvolle plaats onder onze parlementaire woordvoerders veroverde, heeft hij met luide stem, aan welker metaalklank de eigenaardige trilling der heilige overtuiging niet vreemd was, zijn koloniaal-politieke geloofsbelijdenis afgelegd:

> 'Niet vermeerdering van ons bezit, vermeerdering van onze macht, vermeerdering van ons kapitaal is doel van het koloniaal bezit, maar het opheffen der inlandsche bevolking.
> Niet egoïsme mag richtsnoer zijn in ons koloniaal beleid, maar door hoogere motieven moet dat worden beheerscht.
> Niet macht is rechtsgrond, maar de zedelijke roeping van een hooger ontwikkeld volk tegenover lager ontwikkelde natiën, die niet van een mindere soort zijn dan die westersche volkeren, maar die met deze volkeren het ééne organisme der menschheid vormen.'

Wel mocht prof. Heeres in zijn onlangs te Leiden gehouden intreerede beweren, dat het standpunt, waarheen de calvinistische geloofsleer dezen oprechten antirevolutionair leidde, geen ander is dan dat, waar, langs wegen van zuivere ethiek, de democratie aanlandde![1)] Maar in een nog belangrijker opzicht bleek een opmerkelijke overeenstemming te bestaan tusschen den volgeling van Calvijn en de geestelijke achterneven van dien anderen grooten burger van Genève: Jean Jacques Rousseau. Zich houdende aan de bedoeling der Commissie van Rapporteurs, schortte de heer Idenburg zijn oordeel over de financieele verhouding van Nederland en

1) 'Belang en Minderwaardigheid.' Rede, uitgesproken bij de aanvaarding van het Hoogleeraarsambt aan de Rijks-Universiteit te Leiden door Mr. J.E. Heeres. Leiden, 1902, blz. 4.

Indië op tot de behandeling van het voorstel tot wijziging der Indische Comptabiliteitswet, maar hij vond niettemin gelegenheid, met volkomen duidelijkheid, den zedelijken grondslag van zijn oordeel te omschrijven:

> 'Alleen wensch ik dit te zeggen, dat ik hoop, dat als blijkt, dat Indië, gelet op de vervulling van vele dringende behoeften, noodlijdend is, Nederland zich zal herinneren, dat het toen lijdend moederland niet zooveel decenniën geleden geholpen is door datzelfde Indië en wel ten koste van het onvervuld laten van de reeds toen bestaande dringende behoeften der inlandsche bevolking.'

De heer Idenburg is das van meening, dat behoort te worden gedaan wat meer dan één ter linkerzijde geplaatst woordvoerder voor Indië's recht het vorige ministerie, in het bijzonder Mr. Pierson, herhaaldelijk voorhield als Nederlands plicht: de belofte kwijten in de nadagen der batigslotpolitiek door het toen toonaangevend liberalisme afgelegd, en aan Indië *geven* waaraan het behoefte heeft, gelijk destijds Nederland van Indië *nam* wat het voor eigen behoeften meende zich te mogen toeëigenen. Om het heel kort en heel duidelijk te zeggen: de woorden van den heer Idenburg houden een volstrekte afkeuring in van het belasten van Indië met de rente en de aflossing der geldsommen, in 1883 en 1898 aan de indische kas verstrekt. Had Nederland destijds zijn 'zedelijke roeping' begrepen, het zou toen reeds hebben ingezien, dat het geen pas had, bij het openen van een zoogenaamd 'zuivere rekening' met Indië, alleen de debetzijde met cijfers te beschrijven, maar den credit-kant blanco te laten.

Doch ik behoef voor de woorden, door den heer Idenburg den 21^{en} November van het vorige jaar gesproken, niet naar een toelichting te zoeken. Die toelichting is te vinden in de *Indische Gids* van September 1901, waarvoor de heer Idenburg het over Indië handelend gedeelte van een kort te voren te Gouda gehouden verkiezingsrede afstond en waarin hij, nog niet door een Commissie van Rapporteurs gebreideld, zijn meening nog volledíger kon uiteenzetten. Na verhaald te hebben van de millioenen die vóor 1867 door Nederland aan Indië werden onttrokken, ging hij aldus voort:

> 'En nadat in 1867 door de comptabiliteitswet de Indische boekhouding geregeld was, gleed op die manier

> nog *f* 140.000.000[1)] in de Nederlandsche schatkist. Al dit geld is aan Indië onttrokken; het heeft daarvan niets terug ontvangen; en de wijze, waarop die onttrekking plaats vond, randt niet slechts in theorie, maar soms ook in de practijk, de goede trouw aan. Indië heeft thans *f* 100.000.000 schuld en wordt daarvoor jaarlijks met *f* 4.000.000 belast. Waar Indië vóor 1867 *f* 140.000.000[1)] aan Nederland schonk, is dit m.i. niet rechtvaardig, maar onrechtvaardig; ook als men de naasting van het Indische geld met een beroep op de toen vrij algemeen aanvaarde eenheid der Indische en der Nederlandsche financiën verdedigt. Die eenheid zou toch naast de gemeenschap van lusten ook de gemeenschap van lasten moeten doen erkennen.'

'Maar,' zoo hoor ik iemand, blij-verbaasd, uitroepen, 'dat is een bij anticipatie uitgebrachte stem voor de reeds in Juni 1900, bij gelegenheid van het afdeelingsonderzoek betreffende de comptabiliteitsvoorstellen, aangekondigde motie-Van Kol.' Ik zal het niet tegenspreken en erken dat ik met groote verwachtingen de behandeling dier motie te gemoet zie. Want al moge de geschiedenis reeds vaak geleerd hebben 'qu'un Jacobin ministre n'est pas toujours un ministre Jacobin' en al wil ik gelooven, dat zelfs de heer Idenburg voor Indië niet het onderste uit de kan zal kunnen halen, dat hij en de regeering die hem tot zich riep vijandig zouden staan tegenover een poging om Nederland de door hem-zelven gewraakte onrechtvaardigheid tegenover Indië te doen uitwisschen - ik zou het niet durven veronderstellen.

Te minder, omdat zoo iemand, dan de heer Idenburg doordrongen moet zijn van de waarheid, dat tot leniging van Indië's nood en ter verzekering van zijn toekomst wat meer dan lapmiddelen vereischt worden. Reeds in zijn verkiezingsrede betoonde hij zich een overtuigd aanhanger van de door Dr. Kuyper op 22 November 1900, bij de behandeling der indische begrooting voor 1901, verkondigde leer, dat een nieuw economisch tijdperk voor Indië moet worden ontsloten.

1) Lees *f* 151.534.693, zie Aanteekening I achter 'Een Eereschuld,' *De Gids* van Augustus 1899, blz. 256. Daarbij komt dan nog ongeveer 49 millioen wegens van 1882-1902 aan Indië in rekening gebrachte interessen en aflossingen van de z.g.n. 'indische leeningen.'

1) Lees *f* 151.534.693, zie Aanteekening I achter 'Een Eereschuld,' *De Gids* van Augustus 1899, blz. 256. Daarbij komt dan nog ongeveer 49 millioen wegens van 1882-1902 aan Indië in rekening gebrachte interessen en aflossingen van de z.g.n. 'indische leeningen.'

‘De buitenlandsch-industrieele periode moet overgaan in de sociaal-economische.’ Dat wil zeggen: een toestand moet worden voorbereid, waarin de rijkdommen van Indië's bodem niet meer voor het grootste deel toevallen aan buitenlandsche ondernemers, werkend met buitenlandsch kapitaal, doch waarin ook de landzaat en de landzaat in de eerste plaats zijn aandeel in die rijkdommen zal kunnen opeischen. Daartoe moet het peil van zijn weten en kunnen aanmerkelijk worden verhoogd; daartoe moet hij economisch worden versterkt en tot zelfstandigheid ontwikkeld; daartoe moet zijn hem door de natuur geschonken kapitaal, zijn heerlijke, zijn heilige *grond* tot de grootst mogelijke productiviteit worden opgevoerd; daartoe moet hij zedelijk worden hervormd; daartoe moeten tal van gore misbruiken worden overwonnen. Een machtige uitbreiding van het volksonderwijs zal derhalve vóor alles onmisbaar blijken: onder de hoogere elementen der inlandsche samenleving moeten eerst goede ambtenaren, straks ook ambtelooze maar daarom niet minder bekwame technici, juristen, medici, veeartsen, landbouwkundigen, kooplieden en zeevaarders worden gekweekt; voor het gros der bevolking worde het ambacht in eere hersteld, de huisvlijt aangewakkerd, de kunstnijverheid, teedere bloem maar die ook de zon der tropen niet schuwt, met liefdevolle hand gekweekt. De belastingen moeten in overeenstemming worden gebracht met de draagkracht der ingezetenen en met den ontwikkelingsgraad der inlandsche maatschappij. Waar deze een hooger standpunt gaat innemen en naar evenredigheid harer inkomsten met geld wordt belast, behooren de belastingen in arbeid, met namen de heeren- en cultuurdiensten, plaats te maken voor betaalde praestatiën. Een goed ingericht credietstelsel moet de ontwikkeling van den landbouw mogelijk maken en den Inlander verlossen van den hem op het hongerpeil houdenden woeker. Het voor den inlandschen landbouw geschikt oppervlak moet worden uitgebreid door den aanleg van doelmatige bevloeiingswerken; de aan overstrooming blootstaande gronden moeten worden beschermd; deskundige voorlichting en het bijbrengen van nuttige kennis aan den javaanschen akkerman moet het beschot der velden voortdurend doen stijgen, moet den veestapel zoo quantitatief als qualitatief tot groei brengen, moet den eigengeërfden boer van den economisch-zwakke, die

hij thans is - in het gunstigste geval levend van de hand in den tand en bij den minsten tegenslag aan kommer en gebrek ten prooi - maken tot den gelukkigen huisvader, die hij worden kan, en die, met de gedachte aan zijn welgevulde voorraadschuur, de zorgen voor den komenden dag verbant. Maar dan moet ook de vloek van het opium-misbruik verdwijnen en de pest der pandhuizen; dan moet door een goede politie gewaakt worden voor de veiligheid van persoon en eigendom; dan moet het bestuur van den laagsten tot den hoogsten trap worden toevertrouwd aan niet alleen bekwame, maar ook en bovenal rechtvaardige, reine, onomkoopbare handen.

Zoo ongeveer meende ik het sociaal-economisch programma te mogen samenvatten, door den heer Idenburg te Gouda geschetst en later op het Binnenhof uitgewerkt. Moet ik nog zeggen, dat ik er van heeler harte mee instem? Zij, die mijn vorige opstellen in dit tijdschrift lazen, mogen het antwoord geven. Maar tevens zullen zij weten dat al deze vrome wenschen, wenschen zullen blijven, zoo lang het *geld* voor het nemen der allereerste maatregelen ontbreekt. Geld! ziehier de onmisbare olie, waarmede de indische machine moet worden gesmeerd vóor zij over het doode punt kan heenkomen.

Alles wat in den loop der laatste drie jaren in Indië gebeurd is heeft gestrekt ter versterking van mijn in 1899 uitgesproken meening dat, zonder de kwijting van Nederlands ‘eereschuld’ aan Indië, geen blijvende verbetering van den economischen toestand in onze oostersche koloniën te verwachten is. En de door den heer Idenburg verkondigde denkbeelden hebben aan die meening wederom voedsel geschonken. Met de gelden, door die kwijting ter beschikking van Indië komende, is het programma, nu een jaar geleden door den tegenwoordigen Minister van Koloniën ontvouwd, zoo al niet geheel tot uitvoering te brengen, dan toch voor een zoo belangrijk gedeelte dat, naar met grond mag worden verwacht, de kosten ter bestrijding van het nog ontbrekende uit Indië's inmiddels verhoogde welvaart zullen kunnen worden gevonden.

Tot nadere toelichting van dit gevoelen, zie ik mij verplicht eenige cijfers te noemen. Bij de volledige aanvaarding der eereschuld-theorie zou Nederland de indische rekening hebben goed te schrijven met een bedrag van 200 millioen

gulden, wegens van 1 Januari 1867 tot 31 December 1902 van de kolonie genoten gelden[1]. Daarentegen zou die rekening belast blijven met 100 millioen gulden wegens de in 1883 en 1898 aan de indische kas verstrekte voorschotten. Indië zou dus op 1 Januari 1903 de beschikking hebben over een kapitaal van 100 millioen gulden. Doch tevens zou, van dien datum af, Indië ontheven zijn van de verplichting om over de aan de koloniale kas verstrekte voorschotten rente te betalen en voor de geleidelijke aflossing dier voorschotten, die feitelijk geen voorschotten maar betalingen op rekening van schuld waren, zorg te dragen. De indische begrooting zou derhalve verlicht worden met 4 millioen gulden 's jaars, 4 millioen, die van stonde aan in het belang der inlandsche bevolking konden worden aangewend. Het zou geheel op den weg, door den heer Idenburg aangewezen, liggen, indien van die gelden een gedeelte, bijvoorbeeld anderhalf millioen, besteed werd voor een grondige reorganisatie van het onderwijs voor Inlanders, met dien verstande, dat daarbij zoowel het hooger vak- als het lager ambachts-onderwijs mede tot hun recht kwamen[2]. De overblijvende derdehalf millioen konden niet beter besteed worden dan ter verlichting van de te zwaar op de inlandsche bevolking, in het bijzonder op de javaansche, drukkende belastingen. Men kan er lang over praten, welke belasting het eerst en het meest voor een dergelijke inkorting in aanmerking behoort te komen en er zullen, bij elke belasting, zulke krachtige argumenten voor vermindering aan te voeren zijn, dat het moeielijk worden kan, een keuze te doen. Wat mij betreft, ik blijf gestemd voor een zoo mogelijk algeheele afschaffing der heerendiensten op Java. Deze maatregel heeft het dubbele voordeel, dat hij de bevolking niet alleen ontheft van een haar bewegingen al te zeer belemmerenden last, doch tevens haar aanstonds de gelegenheid biedt de herwonnen vrijheid om te zetten in klinkende munt. Het werk dat thans om niet wordt verricht - ik denk bijvoorbeeld aan de loodzware vrachten verhardingsmateriaal voor

1) Zie hierboven blz. 217, noot.
2) Bij de begrooting voor 1903 worden de kosten van het inlandsch onderwijs geraamd op *f* 1598148, waarvan ongeveer 54 pc. voor Java en 46 pc. voor de Buitenbezittingen. De hierboven bedoelde reorganisatie zou in veel sterker mate aan Java ten goede moeten komen.

de groote wegen die, in strijd met erkende regeeringsbeginselen nogal, door heerendienstplichtigen moeten worden geleverd en vaak tegen berghellingen moeten worden opgesleept - dat werk zal dan óok moeten worden gedaan, doch tegen behoorlijke betaling. Zoo wordt den Inlander met de vrijkomende gelden een nieuwe bron van inkomsten ontsloten, inkomsten die zijn draagkracht doen toenemen en langs dien weg ook ten aanzien der gehandhaafde lasten verlichting brengen.

Met deze twee maatregelen: de reorganisatie van het inlandsch onderwijs en de afschaffing der heerendiensten zal inderdaad de grond zijn gelegd voor een hoogst gewichtige sociaal-economische hervorming. Wij leven snel en in Indië, waar ook het menschelijk organisme den invloed der felle zon ondervindt, zeker niet minder snel dan hier. In tien jaren tijds kan een nieuw geslacht gekweekt worden: regentenzonen, opgevoed tot mannen, wier kennis van taal, land en volk, gepaard aan algemeene ontwikkeling, hen bij uitnemendheid geschikt maakt om, onder het toezicht van europeesche ambtenaren, het belangrijkst deel der dagelijksche bestuurstaak over te nemen; landbouwers, die het nut van zaadverwisseling, bemesting en diepe grondbewerking beseffen en, dank zij hun grooteren inkomsten, hun levensstandaard ietwat kunnen verhoogen; ambachtslieden en kunstnijveren, in staat de stijgende behoeften hunner medeburgers te bevredigen en die daarin voor zich zelven een middel van bestaan vinden; vetweiders, die hun buffels en koeien, fokkers, die hun paarden, visschers die het broedsel hunner vijvers tot grooter en voller wasdom weten te brengen, aldus hun eigen welstand tegelijk met den nationalen rijkdom opheffend. Dat een zoo zegenrijke evolutie, onder een krachtige en verstandige leiding in een betrekkelijk korte spanne tijds tot stand te brengen, met grooter zekerheid in de goede richting zal kunnen worden geleid indien, door de opheffing van drukkende diensten, een betere organisatie van verschillende bedrijven mogelijk wordt, kan moeilijk betwijfeld worden.

Met het tot stand brengen dier 4 millioen 's jaars kostende evolutie zou intusschen wel veel maar nog bij lange na niet alles gewonnen zijn. Behalve om de hier geschetste sociaal-economische reorganisatie, ja, ter voorkoming dat die reorga-

nisatie, niettegenstaande alle inspanning en goeden wil op mislukking uitloopt, roept Indië, roept Java in de eerste plaats, om de vervulling van tal van dringende behoeften, welke, gelijk de heer Idenburg het zoo juist zeide, reeds bestonden toen Nederland de daarvoor beschikbare gelden ten eigen bate aanwendde. Er zijn waterstaatswerken, welker aanleg alleen kan worden verschoven ten koste eener 'oeconomische inzinking' der bevolking van uitgestrekte provinciën. De werken, die Demak en Grobogan tegen overstrooming en tegen gebrek aan bevloeiïngswater beide kunnen beveiligen, zijn noodzakelijk zoo men voorkomen wil dat de nood in die regentschappen geleden chronisch wordt. Elders, ten Zuiden, ten Westen en ten Oosten van het terrein, thans vooral door het spook van den honger bezocht, liggen streken waar het bevloeiïngs- en afwateringswezen weinig minder te wenschen overlaat en waar, bij een samenloop van ongunstige omstandigheden, volksrampen als in het afgeloopen jaar de residentie Semarang teisterden, met mathematische zekerheid zijn te verwachten. Groot en grootsch is de taak die ons te Soerabaja en in het westelijk achterland dier volkrijke stad wacht. De Bengawan-djero-streek, nog altijd beurtelings aan verschroeiende droogte en aan overstroomingen ten prooi, behoort ten spoedigste bewoonbaar en productief gemaakt te worden. Dat met de verlegging van de Solorivier, zóo dat zij niet langer in Straat Madoera uitmondt, doch haar overtollig slib in de veel diepere Java-zee bezinken laat, evenmin langer mag worden gedraald, het is de overtuiging van op één na alle deskundigen, die het onderwerp bestudeerd hebben. Het geldt hier een belang van gewichtigeu en bijzonderen aard: het bevaarbaar maken en houden van den voornaamsten toegangsweg naar Soerabaja, het zoogenaamde Westgat, voor de diepstgaande schepen, welke, door het Suezkanaal, de vaart tusschen Europa en Azië onderhouden. Zullen, in de toekomst, deze schepen Soerabaja al dan niet kunnen aandoen? Ziehier een vraag welker beantwoording met *ja* of met *neen* de beslissing over Soerabaja's ontwikkeling insluit. Luidt het antwoord ontkennend, dan is voor het Soerabaja der komende tijden onder de zeehandelssteden stellig niet meer dan een plaats op den tweeden of derden rang beschikbaar en zal men het zien gebeuren dat het handelsverkeer tusschen het Oosten van onzen Archipel

en de wereldmarkt zich van Singapore als transito- en overscheephaven moet bedienen. Klinkt echter van de lippen der machthebbenden een kort maar krachtig *ja*, dan wordt een der voorwaarden voor een machtige ontwikkeling van Soerabaja vervuld; dan zal het mogelijk zijn, dat de producten van Zuid- en Oost-Borneo en van de oostelijk gelegen eilanden, in stede van, zooals thans, grootendeels Singapore te zoeken, Soerabaja toestroomen en dat de hoofdplaats van Oost-Java tevens een gewichtig station wordt voor de schepen, die uit de havens van het australisch gemeenebest in steeds groeiend aantal naar het Westen, naar China en naar Japan koers zetten. Eén der voorwaarden zeide ik, want om dien droom: Soerabaja, een zoo voor het verkeer in den Archipel als voor het wereldverkeer uitermate belangrijk handelscentrum, waarvan tot ver in den omtrek een tot arbeid en energie opwekkende en dus tot verhoogde welvaart voerende geest zal uitgaan, om dien droom tot werkelijkheid te maken moet nog een voorwaarde vervuld worden. Soerabaja moet in het bezit komen van een haven en van haveninrichtingen, die de aan- en afvarende stoomers gelegenheid geven onder de gunstigste omstandigheden, met het geringste tijdverlies en met de minste kosten te lossen en te laden. Eerst als ook deze voorwaarde vervuld is, zal de toekomst van Soerabaja en daarmede van ten minste de helft van onzen Archipel verzekerd zijn. In een met kennis van zaken en gloed van overtuiging geschreven reeks van dagbladartikelen[1)] heeft de redacteur van het *Soerabajasch Handelsblad*, de heer M. van Geuns, onlangs nog eens een helder overzicht gegeven van de hier in korte trekken aangeduide levensbelangen van *Oost*-Indië. Een ‘viereenheid’ noemde hij, even juist als kernachtig, dat samenstel van vier groote werken: ter bevloeiing en afwatering van de Solovallei, ter verlegging van den riviermond naar de noordkust, ter verbetering van den soerabajaschen waterweg, tot aanleg van havenwerken te Soerabaja, waarvan het eene zonder het andere nimmer ten volle slagen kan en die, te zamen uitgevoerd, elk afzonderlijk aan

1) De groote Waterstaatswerken in Oost-Java en de heer J.M. de Meyier, Soerabajasch Handelsblad van 13, 14, 15 en 16 Augustus 1902.

beteekenis, aan zegen-rijkdom winnen. Het is bezwaarlijk aan te nemen, dat een Minister van Koloniën, die de sociaal-economische hervorming van Indië onderneemt, de voorziening in dit viereenig belang buiten zijn programma zal laten. Maar neemt hij het op onder de agenda, dan zal hij ook moeten weten, waar het voor de uitvoering van dien Herculesarbeid noodige geld vandaan te halen. Alleen voor de voltooiing van het irrigatieplan en van de verlegging van den riviermond zijn de kosten geraamd op 34 millioen. De twee andere onderdeelen van het project zijn nog niet nauwkeurig begroot, maar dat zij voor minder dan 25 millioen uitvoerbaar zullen wezen, acht ik ondenkbaar. De aanvaarding der 'viereenheid' zal dus stellig op een 60 millioen komen te staan. Voegt men daarbij nu nog een 30 millioen voor den aanleg der meest noodzakelijke bevloeiingsen afwateringswerken elders dan in de Solovallei en 10 millioen voor de vestiging van een behoorlijk staatslandbouwcredietwezen, dan zal met dat alles wel in de meest nijpende nooden voorzien, maar daaarvoor tevens de ronde som van 100 millioen, gelijk aan het saldo der 'eereschuld', noodig zijn.

Nu kan men de vraag stellen - en zij is herhaaldelijk gesteld - waarom die 100 millioen niet geleend? Van een algemeen-economisch standpunt beschouwd, kan het bezwaar inderdaad niet groot zijn. Al zijn de geldelijke gevolgen, die de opgenoemde maatregelen zullen hebben, ook niet nauwkeurig na te gaan, met zekerheid mag worden verwacht dat zij de algemeene welvaart zullen doen stijgen. Van sommige kan ongetwijfeld ook op rechtstreeksche baten worden gerekend. De ondervinding in Europa, te Rotterdam bijv. opgedaan, heeft geleerd dat geld, in goede haveninrichtingen gestoken, winstgevend belegd was en er is geen reden om voor Soerabaja een afwijking van dien regel te duchten. Ook van de gelden tot bedrijfskapitaal der landbouwcrediet-instellingen te bestemmen mag op een matige interest gerekend worden, want het kan nooit de bedoeling wezen en het zou zelfs onmenschkundig zijn, den inlandschen landbouwer, anders dan in buitengewone gevallen, rentelooze voorschotten te verstrekken. Zal het zeker geraden zijn, het geld ter verbetering van den waterweg besteed te beschouwen als een *fonds perdu*, al wat voor aanleg van irrigatie- en afwaterings-

werken wordt uitgegeven zal den waarborg voor een ruimere en regelmatiger opbrengst der akkers versterken en zoodoende, ook al ondergaat het eindcijfer der thans te zeer opgevoerde grondbelasting geen verhooging, in elk geval aan de draagkracht der belastingschuldigen ten goede komen. Direct of indirect productief zijn de werken, welker uitvoering besproken werd, voor het meerendeel dus stellig te noemen en in zoo verre zou het, onder normale omstandigheden, verantwoord zijn daarvoor een geldleening aan te gaan.

Zijn echter de omstandigheden, waaronder Indië verkeert normaal te noemen? Ik betwijfel het. In elk geval staat het vast, dat Indië behoefte heeft aan nieuwe bronnen van staatsinkomst, omdat sommige der thans nog vloeiende moeten worden beperkt of gesloten. De met het landbouwcredietwezen te verkrijgen inkomsten zullen bijvoorbeeld ten deele opwegen tegen het zoo spoedig mogelijk prijs te geven aandeel in de woekerwinst der pandhuispachters. De bij verhoogde welvaart stellig te verwachten meerdere opbrengst van invoerrechten en accijnzen zal dienen te strekken om ook bij de gouvernements-koffiecultuur den arbeider naar verdienste te beloonen en om den fiscus steeds minder afhankelijk te maken van opiuminkomsten. Leent men nu voor den aanleg der werken, die ook de geldmiddelen der gemeenschap moeten stijven, dan beschikt men daardoor, voor rente en aflossing, zoo niet over het gehéele verwachte accres, dan toch stellig over het grootste gedeelte daarvan en maakt men het dus van meet af aan onmogelijk dat, met behulp van dat accres, het hervormingswerk wordt voortgezet en voltooid.

Dit is dus de reden, waarom, naar mijn overtuiging, de 100 millioen die, na de vereffening der leeningsbedragen, stellig nog in Indië gestoken zullen moeten worden, naar recht en billijkheid niet alleen, maar ook ter afdoende verzekering van Indië's economische belangen, behoorden te worden gevonden uit het saldo der eereschuld.

Intusschen, ik erken dat de vervulling van mijn billijken, op zedelijke en redelijke grondslagen berustenden wensch voorshands onmogelijk is. Zelfs een politiek-sterk man als de heer Idenburg kan geen ijzer met handen breken. De volledige kwijting der eereschuld zou voor de nederlandsche schatkist financieele gevolgen hebben, die met de belasting-politiek

der bovendrijvende partijen en met de wenschen van de meerderheid der tegenwoordige kiezers moeilijk overeen te brengen zouden zijn. Zonder een in de eerste tijden niet te verwachten radicale wijziging van dezen feitelijken toestand, valt op een volledig rechtsherstel voor Indië niet te rekenen.

Maar Indië, wij hebben het gezien, kan niet wachten. Schier overal vallen dringende behoeften te constateeren. In het volkrijkst gedeelte onzer kolonie dreigt de hongersnood een chronische kwaal te worden, gaat het gros der ingezetenen een 'oeconomische inzinking' te gemoet, indien de overheid, dat is Nederland, niet reddend tusschenbeiden komt. Hoe moet dan Java voor nieuwe rampen, hoe moet Nederland voor schande worden gevrijwaard?

Ik wil trachten, die vraag te beantwoorden door aan allen die den grooten ernst van den tijd, welken Indië thans doorleeft, beseffen, een ook in de bestaande politieke omstandigheden uitvoerbaar voorstel ter overweging voor te leggen, een voorstel, dat, aanvaard en uitgevoerd, het vraagstuk der sociaal-economische opheffing van Indië wel niet volledig tot oplossing maar niettemin het hervormingswerk voor een belangrijk deel en in de goede richting op streek zal kunnen brengen. Voor hen die van het voorafgaande met eenige aandacht kennis namen, zal mijn voorstel slechts weinig toelichting meer behoeven. Hier is het:

1. Met ingang van 1903 worde Indië niet langer belast met rente en aflossing ter zake van de in 1883 en 1898 gesloten leeningen. De daardoor voor Indië vrijkomende gelden worden ten deele besteed ter reorganisatie van het inlandsch onderwijs in zijn geheelen omvang, ten deele tot afschaffing van heerendiensten.
2. Nederland sluite een nieuwe leening, groot 100 millioen gulden, ten behoeve van Indië. Uit die leening worden, in den loop van tien jaren, de noodzakelijkste bevloeiingsen afwateringswerken aangelegd, de waterweg en de haveninrichtingen van Soerabaja in overeenstemming gebracht met de eischen van het zich ontwikkelend verkeer en landbouwcrediet-instellingen van overheidswege in het leven geroepen.
3. De voor rente en aflossing dezer leening vereischte gelden worden voorloopig gebracht ten laste der indische be-

grooting. Na tien jaren zal worden beslist, of de leening ten laste van Indië blijven zal, dan wel voor rekening van Nederland zal worden overgenomen.

Het derde lid van dit voorstel bevat een gewichtige concessie, waartoe ik niet dan na langdurige overweging heb kunnen besluiten. Het blijft mijn overtuiging, hierboven met redenen omkleed, dat Indië die voor rente en aflossing vermischte gelden niet zal kúnnen opbrengen zonder daardoor genoodzaakt te zijn tot bestendiging van velerlei, dat de ontwikkeling van land en volk tegenhoudt. Maar ik kan te zwaartillend zijn. De mogelijkheid is niet uitgesloten dat, door de uitvoering van de maatregelen, in de eerste twee leden van mijn voorstel omschreven, Indië's welvaart een zóo hooge vlucht neemt, dat een schuldenlast van 100 millioen de voortgang van het hervormingswerk in geen enkel opzicht bemoeilijkt. Mocht mijn verwachting op die wijze beschaamd worden, ik zou de eerste zijn om te erkennen, dat de eereschuld-quaestie veel van haar practische beteekenis zou hebben ingeboet. Maar alleen de ondervinding en de toekomst kunnen dienaangaande uitspraak brengen. Verdiepen wij ons dus niet te zeer in onzekere bespiegelingen, doch slaan wij de hand aan het werk, doende wat in elk geval gedaan moet worden en stellen wij de afrekening uit tot een tijdstip, waarop niet alleen naar onveranderlijke beginselen van rechtvaardigheid en billijkheid maar ook in verband met wellicht zeer gewijzigde omstandigheden uitspraak zal kunnen worden gedaan.

Ik zeide, mijn voorstel ook in de gegeven politieke omstandigheden uitvoerbaar te achten en ik zeide dit niet zonder grond. Die grond is mijn verwachting, aangaande de houding welke de regeering straks zal aannemen tegenover den reeds uitgesproken wensch van den heer Van Kol om niet enkel den ‘memoriepost’, maar ook, wat meer beteekent, den ‘rentepost’ van de indische begrooting te verbannen. Ik herhaal het: ik kan mij niet voorstellen, dat de heer Idenburg en een regeering die dezen openhartigen strijder voor Indië's belangen in haar midden riep, zich tegen de inwilliging van dien wensch zouden kanten. Maar is mijn opvatting juist, dan is ook de aanneming der motie-Van Kol nagenoeg verzekerd! De groote meerderheid der

anti-revolutionairen zal maar weinig aanmoediging noodig hebben, om den reeds door Keuchenius bestreden rentepost naar de geschiedenis te verwijzen en het is bijna ondenkbaar dat in dit geval uit het liberale kamp niet de noodige hulptroepen zouden opdagen om, te zamen met de voor dezen keer verbonden tegenstanders, een eervolle en zegenrijke overwinning voor Indië te behalen.

Opmerkelijk is het bovendien en voor een samengaan van verschillend-denkenden zeer bevorderlijk, dat men van tweeërlei uitgangspunt gelijkelijk tot een veroordeeling van den rentepost komen moet. Voor hen, die de eenheid der nederlandsche en indische financiën voorstaan, is de 'indische schuld' even weinig aannemelijk, als voor degenen die de koloniale en moederlandsche geldmiddelen zorgvuldig uiteen wenschen te houden, maar afkeerig zijn van de voorstelling door mr. Pierson in 1898 gegeven, als zoude die financieële scheiding eerst met ingang van 1877 - het jaar toen de indische overschotten begonnen plaats te maken voor indische tekorten - behooren te worden toegepast. In de toelichting van zijn motie heeft de heer Van Kol de gedachtenreeksen, die, aan elkander tegenovergesteld, toch tot dezelfde conclusie voeren, met groote helderheid uiteengezet en de ondervinding heeft herhaaldelijk de juistheid van zijn inzicht bevestigd. De anti-revolutionair Idenburg, het illustre voorbeeld van Keuchenius volgend, grondde zijn veroordeeling op het historische feit, dat in vroeger jaren de eenheid van Nederlands en Indië's financiën door de meerderheid der machthebbenden aanvaard werd. Het liberale *Handelsblad* acht een behoorlijke scheiding dier financiën noodzakelijk en tot op zekere hoogte reeds tot stand gekomen en is juist daarom van oordeel, dat de in 1883 en 1898 verstrekte voorschotten in compensatie hadden moeten worden gebracht tegen te voren van Indië overgenomen saldo's en dat derhalve de op de indische begrooting voorkomende rentepost ten onrechte daarop gebracht is. Het zich gaarne *jong*-liberaal noemende *Vaderland* stelt zich niettemin, ook voor de toekomst, bij voorkeur op het ietwat verouderd standpunt der financieele eenheid. Maar zoo vaak het orgaan zijn meening moest zeggen over den rentepost, luidde zijn oordeel zeker niet minder beslistafkeurend dan dat van zijn amsterdamschen ouderen broeder.

De indische leeningen zijn volgens *het Vaderland* fictieve leeningen, de belasting van Indië met de rente en aflossing dier leeningen acht het onrechtmatig. Ja, om deze staalkaart van politieke uitspraken met één van bijzondere kleur te voltooien, ook het *Dagblad van Z-Holland en 's-Gravenhage*, de eertijds even openhartige als consequente woordvoerder der batigslotpolitiek, bleek ten vorigen jare reeds overtuigd, dat het overbrengen van den rentepost naar de nederlandsche begrooting nog maar een *begin* zou zijn van de tegenover Indië te betrachten rechtvaardigheid!

Alles wijst er dus op dat, indien het der regeering inderdaad ernst is met haar voornemen om Indië sociaal-economisch op te heffen, bij de behandeling van de motie-Van Kol de eerste en voornaamste stap in de goede richting zal kunnen worden gedaan. De regeering en de volksvertegenwoordiging zullen daarbij tevens gelegenheid hebben, aan den onverschrokken strijder voor Indië's belangen en die, gedurende zijn merkwaardige reis door den Archipel, zoo menig bewijs gaf, dat bij hem de heilige zaak ver gaat boven welk persoonlijk of partijbelang ook, de voldoening te schenken, die hij verdient en die hem boven alle huldebetoon lief zijn zal. Tegen het sluiten van een nieuwe leening, die eerst na tien jaren tijds en nadat intusschen allerlei noodigs is tot stand gebracht, op de indische begrooting ten volle den last zou leggen, waarvan door de aanneming van het voorstel-Van Kol, het budget reeds dadelijk wordt bevrijd, kan bij hen, die oordeelen dat Indië's toestand de volledige kwijting der eereschuld voorshands niet vereischt, geen bezwaar bestaan. Naar hun meening zullen de aflossing en de rente dier op te nemen gelden voldoende verzekerd zijn, terwijl niemand twijfelen kan aan het groote nut dat de met die gelden tot stand te brengen werken, ook vóor hun voltooiing reeds door het groot aanbod van loonarbeid dat daarvan een rechtstreeksch gevolg zou zijn, voor de inlandsche maatschappij zullen opleveren.

Ik ontken niet dat ook door het aanvaarden der door mij voorgestelde oplossing van het indische vraagstuk, de nederlandsche natie zal komen te staan voor verplichtingen, waarop, al kan haar rechtmatigheid in gemoede niet betwijfeld worden, vóor enkele jaren door niemand gerekend werd. Maar er

staat tegenover, dat ook de stijging der welvaart ten onzent, merkbaar aan het ruimer vloeien der rijksmiddelen, gedurende den loop der laatste tien jaren, de verwachtingen overtroffen heeft en dat de natie economisch voldoende versterkt is om, zij het dan met inspanning, een ernstige poging tot Indië's redding te ondernemen. Werd ons toch in de jongste millioenen-rede niet voorgecijferd dat, niettegenstaande de steeds stijgende uitgaven en ondanks de afschaffing der rijkstollen, zoowel 1900 als 1901 overschotten lieten en dat gedurende het tijdvak 1892-1901 ruim 26 millioen uit de gewone middelen voor den aanleg van productieve werken werd besteed en uit die middelen buitendien 21 ½ millioen van de staatsschuld kon worden afgelost? Blijkt uit die cijfers niet, dat het vermogen des rijks in dat decennium met gemiddeld 4 ¾ millioen 's jaars is toegenomen? Wijzen zij niet op een even verblijdenden als verrassenden vooruitgang van onzen nationalen welstand, waartoe de indische millioenen in den nederlandschen staatsakker gestoken het hunne voor een niet onbelangrijk deel hebben bijgebracht en die in menig opzicht het tegenbeeld vormt van den toestand in Indië? En al is het nu ook waar, dat in de naaste toekomst ook in het moederland velerlei nieuwe behoefte te vervullen en velerlei sociale nood te lenigen valt, wie durft ontkennen dat een in economischen zin rijzend land als Nederland, de middelen *moet* kunnen vinden om zijn plicht binnenshuis te kwijten zonder zijn schulden daarbuiten onvereffend te laten?

Het geldt hier bovendien een van die belangrijke vraagstukken, waarbij de toekomst van millioenen medemenschen op het spel staat en in een dergelijk buitengewoon geval passen alleen buitengewone middelen. Wat het arme Spanje, te laat en dus te vergeefs, deed om zijn koloniaal bezit te redden, mag het welvarende Nederland niet nalaten nu het nog tijd is, om den ondergang van Insulinde te voorkomen. Doch het welvarende Nederland drale niet! De nood dringt. De voorteekenen eener naderde ‘inzinking’, thans nog te verhoeden, straks wellicht onafwendbaar, vermeerderen met den dag. Zal, na verloop van een tiental jaren, een nieuw geslacht met trots en dankbaarheid het: ‘Ook *wij* zijn Nederlanders!’ uitspreken, of zullen vaders, te zwak geworden om den *patjol* te besturen, en moeders, wier verdorde 'borst geen

voedsel meer geeft, hun hongerlijdend kroost ten leste leeren, den nederlandschen naam te vervloeken?

Dit is de vraag, waar het naar mijn diepgewortelde overtuiging om gaat, en tot welker bevredigende oplossing ik het mijn plicht achtte, bovenstaand voorstel allen wèldenkenden Nederlanders ter overweging aan te bieden.

C.TH. VAN DEVENTER.

Charles Hall's kreet.

Het geschiedde in het jaar 1805. Hij die de kreet in zijn boek aanhief was een arm Engelsch docter. Hij schijnt ook in ons land gestudeerd te hebben. Wij vonden ten minste in het (ten jare 1875) uitgegeven Album der Leidsche studenten vermeld dat 30 Mei 1765, onder het rectoraat van professor F.W. Pestel, Carolus Hall uit Engeland, toen 26 jaren oud, bij de Leidsche medische faculteit als student was ingeschreven. In de geneeskundige praktijk der buurten van Londen was hij op het einde der achttiende en het begin der negentiende eeuw werkzaam. Hij gaf zelfs in 1785 een medisch handboekje uit, met een naschrift over de behandeling bij hondsdolheid. Overigens worstelde hij met ellende en ongeluk. Bitter weinig is verder van zijn leven bekend. Slechts de (anonieme) schrijver van een in 1834 uitgekomen geschrift ‘Hampden in the Nineteenth Century’ vertelt op bladzijde 20 het volgende van hem. Na melding gemaakt te hebben van Charles Hall's boek - waarover wij zoo aanstonds zullen spreken - vervolgt hij zijn verhaal op deze wijze: ‘De auteur was in zeer kommerlijke omstandigheden. Zijn werk werd uitgegeven zonder eenige hulpmiddelen om het bekend te maken; en daar het de behoeftigen betrof, die 't niet konden koopen, wilde geen boekverkooper de risico van advertenties beloopen. Dr. Hall zelf bereikte den ouderdom van tachtig jaren, maar hij stierf in de gijzeling, de “Fleetprison”, waar ik hem herhaaldelijk zag. Een enkelen keer, wanneer hij een verlofdag kon bekomen, kreeg hij het middagmaal op mijn kamers. Zijn gesprek was bijzonder opgewekt en fijn verstandig. Hoewel bedreven in de klassieke literatuur,

was zijn kennis van de natuur-filosofie nog meer opmerkelijk. Hij had vrienden die willig waren hem uit de gijzeling los te koopen; maar hij was daarin gekomen ten gevolge van een gerechtelijk proces, dat hij als onrecht beschouwde, en liever dan vergunning te geven om dat geld te betalen, had hij het besluit genomen levens-lang verder opgesloten te blijven.'

Voorts wordt niets van zijn persoon gehoord.

Het boek intusschen, waarin hij zijn aanklacht tegen de 'beschaving' van zijn tijd had neêrgelegd - een boek waarin hij al zijn wrange ervaringen over het machts-misbruik der rijken en over het lijden der armen had saâmgeperst - drong hier en daar door. Zestien jaren later (in 1821) lezen wij in Robert Owen's tijdschrift 'The Economist', pag. 49-64, een opzettelijke kritiek daarvan. Enkele formules van het geschrift sijpelden onmerkbaar voort in allerlei stroomingen van volksvoordrachten. De figuur van den schrijver werd een vergeten beeld, doch de echo van zijn kreet galmde nog na: eerst flauw, daarna luider en luider.

Het scheen mij niet onbelangrijk toe den inhoud van Hall's boek van het jaar 1805 kortelijk weêr te geven. Het geschrift draagt den titel van 'The Effects of Civilisation on the people in European States'. Hij gaf het voor zijn eigen rekening uit. Hoewel het boekje in het jaar 1849 (in de zoogenaamde Phoenix-library-editie) is herdrukt, is het geschrift toch bijna onvindbaar[1]. Wij danken het gebruik der editie van 't jaar 1849 voor dit opstel aan de hoffelijke vriendelijkheid van professor Anton Menger te Weenen.

Het boek van Charles Hall bedoelde een nadere karakteriseering te geven van den toestand dien wij 'beschaving' noemen. Beschaving is, volgens hem, de toestand van een maatschappij waarin de wetenschappen worden beoefend, en de geriefelijkheden en eleganties en levensweelden worden voortgebracht en genoten. Zulk een toestand ontstaat niet door eenigen bijzonderen vorm van regeering of bestuur, maar vloeit voort uit den

1) De oorspronkelijke editie van het jaar 1805 is met een nieuw titelblad door Hall nog eens uitgegeven in 1813, en ten derde male op dezelfde wijze in 1820. Aan de tweede (titel)uitgave van 1813 hechtte hij een appendix: 'Observations on the principal conclusion in Mr. Malthus's Essay on Population'. Dit toevoegsel heb ik niet kunnen bekomen. Zie over die drie uitgaven 'Selections from Cobbett's Political Works', Vol. V, pag. 86.

natuurlijken drang der menschheid. Stel nu - zegt Hall - dat een der Roodhuiden uit Amerika in zulk een beschaafde maatschappij van Europa kwam, dan zou één zaak hem bovenal treffen: de afgrond-wijd gapende kloof tusschen r i j k e n e n a r m e n. Met dat onderscheid in de rangen houden parlementaire enquêtes zich niet op; zij zijn bezig met de staatsfinanciën, met het leger, met de questies van den handel enz. enz., maar hoe de gesteldheid is van de groote massa van het volk, hoe de kleine luiden gevoed, gekleed en gehuisvest zijn, dat wordt niet nagegaan. Toch is dit, de verdeeling van het volk in de twee rangen van rijken en armen, het éénige alles beheerschende vraagstuk dat tot een oplossing moest worden gebracht.

Het is toch een feit, dat de armen, die de groote massa van het volk vormen, niet voldoende voorzien zijn van de benoodigdheden van het leven. Uit het dagloon van den arbeider, ongeveer tien shillings per week, kan dit alles niet komen. Hun voedsel versterkt het lichaam niet genoeg. De kleederen kleeden niet, de woningen zijn armzalig. De kinderen der armen sterven dan ook in grooten getale. De geneesheer die in zijn praktijk uit de huizen der rijken, waar alles 't zieke kind ten dienste staat, in de zolderkamertjes of vunzige krotten en duffe kelders der armen komt, voelt zijn hart toeknijpen. En het gansche levenlang wordt de arme door het leven geteisterd. Zijn werk, zijn bezigheden in werkplaatsen en elders zijn nadeelig voor zijn gezondheid: de scherpe arbeidsverdeeling verstompt zijn brein: nooit wordt zijn geest opgekweekt: wat voor de rijken vrije tijd wordt genoemd, heet, wanneer de arme het wil genieten, luiheid en dagdieverij. Het godsdienstig geloof rust bij den arme niet op soliede kennis of onderzoek: het is een opvatting, een aangeleerde les, die geen weêrstandskracht biedt tegen verleiding. De conditie der armen is dus niet gelukkig. Te verwonderen is het niet - bij de slechte voeding van het lichaam - dat zij soms een soort van bedwelming zoeken in het gebruik van sterken drank.

Hoe komt dit alles? Wie of wat is de schuld? Het droeve lot dezer lieden is ten allen tijde thans nawijsbaar: maar wordt te nijpender gevoeld in jaren van schaarschte. Dan ziet men het duidelijk vóór zich, dat er iets hapert om de vruchtbaarheid van den grond tot haar recht te doen komen.

Dat wat ontbreekt zijn de handen om het land te bebouwen: want de natuur levert veel, zeer veel: maar enkel en alleen tegen arbeid. En de ware oorzaak, waarom er niet genoeg handen zich richten tot den landbouw, ligt uitsluitend bij de rijken. Het is waar, de beroepsbezigheden worden voor een deel bepaald door keuze of door gewoonte, waar de zoon den vader in den arbeid opvolgt: maar dit alles is bijzaak, slechts een fragment: hoofdzaak is dat de rijken de richting van den arbeid aangeven. Zij zijn in het bezit van al de zaken waaraan de arme behoefte heeft om zijn bestaan te onderhouden. ‘De personen (zie pag. 36) in het bezit van deze dingen houden ze den armen arbeider vóór, zeggende: indien gij voor mij op deze en gene wijze wilt werken, zal ik u uit mijne zaken geven wat gij noodig hebt, maar indien gij niet 't werk wilt doen, wat ik van u verlang, zult gij niets daarvan hebben. Dus moet de arbeider, om die levensbenoodigdheden voor zich en zijn gezin te krijgen, zich onderwerpen.’ De rijken zeggen: neemt het, maar tot de voorwaarden die ik zal stellen, anders niet. Nu willen de rijken in hun eigen belang vooral voorwerpen, die de veraangenaming van het leven veroorzaken, zaken die het bestaan liefelijk en kunstrijk maken, middelen tot verfijning van gebruik en smaak, en zij werpen dus de veelheid der arbeiders in de richting der manufacturen. Wat echter aan het vervaardigen dier weelde-artikelen wordt besteed, wordt voor een goed deel onttrokken aan den eenvoudigen, nuttigen landbouw. Dáár zit het kwaad.

Wat is dus, in het wezen der zaak, rijkdom? Zoo vraagt Charles Hall zich af. Doortrekkende de lijn, die hij hierboven heeft aangegeven, zegt hij, dat rijkdom het bezitten van zulke dingen is, die den arbeid van andere menschen kunnen verkrijgen of commandeeren. R i j k d o m i s m a c h t , m a c h t o v e r d e n a r b e i d v a n a n d e r e n (pag. 39)[1]. De arme moet leven. Hij is niet gedwongen om te werken voor a, b

1) Zie Charles Hall: ‘the Effects of Civilisation etc.’ Editie 1849, pag. 39. ‘The possession, therefore, of those things which can obtain and command the labour of man, is to be considered as wealth. Wealth, therefore, is the possession of that which gives power over, and commands the labour of man; it is, therefore, power; and into that, and that only, ultimately resolvable.’ Vergelijk ook pag. 147.

en c, maar wel voor één van hen. Rijkdom is dus in waarheid de koninklijke macht. Die macht doordringt het geheele land, onderwerpt de armen aan haar heerschappij. Zij is de moderne feodaliteit. - Aan de hand van Montesquieu, van Adam Smith gaat onze schrijver na hoe de vroegere adelsfeodaliteit is ontstaan. Hoe het klein getal veroveraars, de baronnen, de durvende lieden, den grond namen en nu de opgezetenen tot leenplichtigen, tot vazallen, tot cijnsbaren maakten. Geweld en macht waren hier de grondslag. Recht en rede waren niet de basis. En zoo is het ook het geval met de moderne feodaliteit, de feodaliteit van den rijkdom. Wijsgeerige onderzoekers laten den rechts-oorsprong dan ook maar liever rusten. Zij hechten zich thans vooral aan de nuttigheid of doelmatigheid der instelling van de bezitters. Wanneer het bezit op zichzelf wordt aangetast, dan is er, zoo beweren zij, geen aansporing of belooning van het werk. Daarom moet het bestaande eigendom gehandhaafd worden. Doch Hall acht dat betoog onaannemelijk. Niemand, die arm is, heeft genoeg kansen om welgesteld te worden. De samenleving werkt thans slechts voor enkelen. Waarachtige vreugde onder 't werk kon slechts gesmaakt worden, wanneer ieder op zijn eigen stuk grond kon arbeiden. Ja, wat men voor zichzelf had gewerkt was zeer zeker een bron van vreugde, maar thans arbeidt men voor anderen. Rijkdom vergaart, hoopt op, maar wordt slechts des te grooter naarmate het arbeidsvruchten van de anderen afneemt. Quasi-vrijwillig hebben de anderen dat contract van afgifte aangegaan. Maar de armen wisten dat zij het *moesten* doen, wilden zij blijven leven. Rijkdom, met andere woorden, is een plus-teeken: maar tegenover dat plusteeken staat het minus-teeken van de anderen die derven.

Gaandeweg slorpte nu de rijkdom, die de macht is over den arbeid van anderen, alle mogelijke macht in zich op. Regeering, magistratuur, adel, kerk, leger-inrichting werden aan rijkdom onderworpen. Maar vooral werd - Hall stipte dit reeds boven aan - *de richting van den arbeid* der armen door den rijkdom aangegeven en beheerscht. Door dien rijkdom werd de groote ontwikkeling gegeven aan de industrie (de manufacturen) en den handel. Door den bloei der industrie kon de rijke man nu iets vinden, waarvoor hij in ruil kon geven het surplus-product van zijn landerijen. Vroeger

konden de eerste landbezitters 't niet verteeren, zij gaven alles weg aan hun vazallen. Doch toen de nijverheid meer en meer zich verfijnde, was dit een middel om den rijken het leven aangenaam en weelderig te maken. De handel werkte dit streven in de hand, doch was op zijn beurt verderfelijk voor de armen, daar de eerste levens-noodzakelijkheden in ruil moesten gegeven worden aan het buitenland, om vandaar de kostbaarheden te bekomen. In 't algemeen kan men zeggen, dat zulke verfijnde zaken langdurigen harden arbeid onderstellen, een ‘quintessens’ vormen van veel zwoegen en zweetdroppelen. De rijken consumeeren dat resultaat der moeite van maanden en jaren als in één teug, één slok. Het kanten kleed, waaraan tranen van jaren zich hechten, wordt een enkele maal gedragen. Het voor de hand liggende woord bij dit alles is arbeidsverspilling. Maar diep onder dat woord ligt de zaak zelve: het in knechtschap houden van het volk. Het volk blijft werken niet voor zich maar voor de rijken[1]. De gewone levensbenoodigdheden verlangen slechts weinig eenvoudig werk; maar die meer weelderige behoeften, die fijnere zaken, eischen zware lange inspanning. Zij zijn de prikkels tot verdere onderdrukking. De inlandsche regenten in Hindostan begrijpen het wel. Een Czaar Peter, toen hij zijn volk in de banen der ‘beschaving’ wilde brengen, en tegelijk een vast middel wilde hebben om het in onderdrukking te houden, liet dat volk onderwijzen in de nijverheid der fijnere zaken. En thans bewegen zich de staatslieden van alle landen in die richting. Enkelen mogen er zich niet bewust van zijn: maar de meesten vinden het een gemakkelijk middel voor den staat: die nijverheid levert betaalbare zaken, zaken die geaccumuleerd kunnen worden, zaken die gemakkelijk geld inbrengen.

Wanneer wij nu op de gevolgen letten van die plooi aan

1) Zie Charles Hall ‘the Effects of Civilisation etc.’, Editie 1849, pag. 70: ‘There are but two ways of oppressing a people, the one by taking away their property from them; the other by personal injuries. The former of these may be effected in two manners: either by taking from them the necessaries and conveniences of life when produced by their labours: or by preventing them from employing their time and labour, in producing the necessaries and conveniences for themselves, and forcing them to labour in the production of such articles as they themselves do not enjoy, but which are made use of by the rich. It is by the refined manufactures that this is done.’

den arbeid der armen gegeven ten voordeele der rijken, dan is dit het groote resultaat: toeneming in rijkdom der weinigen, toeneming in armoede der velen[1]. De rijkdom neemt toe in handen van de bezitters: geld teelt geld: de grondrente stijgt, de kapitalen vergrooten zich door de gemakkelijkheid van steeds rente te kunnen innen, bijv. in de staatsschuld: de cirkel van het vermogen wordt grooter en al die vermeerderende en vermeerderde rijkdom is niet anders dan een aanwassende som van vorderingen op de arbeidende velen, op de armen. En daarmede correspondeert dus steeds een toeneming van de armoede. Het volk is verplicht meer tijd en werk te gebruiken om aan al die vorderingen te voldoen, en kan des te minder tijd aanwenden om voor eigen levensbehoefte te arbeiden. Als zoovele rijken rijker worden, worden de armen armer. Het verfijnde werk, dat de rijken eischen, levert het gareel voor het harder zwoegen der armen. Meer ellende is, langs dezen weg, het noodlottig gevolg van grooter rijkdom.

Dit alles zal voortgaan en voortgaan, en zal ten laatste een geest van weêrstand onder de arme lieden oproepen. Men paaie zich niet met illusies en make zich geen hersenschimmen diets. Indien men deze drijfveeren en richtingen ongestoord laat begaan, zal het einde wezen strijd. De bezitters zullen zich gaan omringen met militairen en kanonnen, zullen de koorden van hun strafwetgeving strenger en vaster toehalen, maar het zal dan blijken dat de rijken hun eigen val te-gemoet zijn geloopen. De militairen, onder wier hoede de bezitters zich stellen, zullen eerst de bedwingers der armen zijn: doch de vraag rijst of dat krijgsvolk niet ten slotte de meester der rijken zelven zal blijken. En dan is het einde daar.[2]

1) Het opschrift van het dertiende hoofdstuk (sectie) van Hall's boek, zie pag. 74, luidt dan ook aldus: ‘The increase of wealth and power of the few, and poverty of the many’.

2) Zie Charles Hall ‘the Effects of Civilisation etc.’ Editie 1849, pag. 80/81: ‘As the condition of the poor grows worse, and their hardships and sufferings become more difficult to be borne, the spirit of resistance will, it is to be feared, show itself in endeavours to throw off their restraints and pressure: first, by a greater frequency of thefts of all kinds, house-breaking, highway robberies, etc. and afterwards by open insurrections. Henee, coercive measures will increase, the laws securing property will be multiplied and rendered more severe; a large military force must be kept up, and in short, a military government established; and, to induce the soldiers to act against their fathers and mothers, brothers and sisters, and to forget every natural and moral tie, it will be necessary largely to increase their pay; and in order to alienate and estrange them from their kindred and acquaintance, they must be kept separate from the other subjects, in barracks, garrisons etc. And then will not this same military body, thus feeling no other sentiment in their breast, with respect to the rest of mankind, than the sense of the power over them which they see themselves in the possession of, soon be the masters of the rich as well as the poor!’

Inderdaad moest men wat grondiger de vraag stellen in hoeverre de rijken nuttig zijn voor de armen. Thans maakt men zich gemakkelijk van die vraag af: de arme - zoo zegt men - produceert door zijn arbeid de zaken voor den rijke, en deze geeft geld voor den arbeid. Maar dat begrip van ‘geld’ maakt juist dat men zich een blind-doek voor de oogen bindt. Het maskeert de werkelijkheid. Want geld is niet iets specifiek anders. Het is weder arbeid der armen. Het beteekent het product dat vroeger door de armen was gemaakt. De arme arbeider heeft zoowel het brood als het geld geproduceerd. Geld maakt op-zich-zelf niets. Het geeft aan den één wat het van den ander neemt. De consumptie der rijken, hun betaling van de te consumeeren goederen met geld, is dus, hoe men 't wendt of keert, geen productie: is zelfs geen weldaad voor de armen, daar zij de oorzaak is dat de armen afgeleid worden van in de werkelijke voortbrenging der ware levens-benoodigdheden werkzaam te zijn. Geheel die leefwijze der rijken verhindert de armen zich met al hun handen toe te leggen op de bewerking en bebouwing van den grond. Gaat men door tot in het diepste van het vraagstuk, dan ziet men dat de rijken door hun vorderingen medewerken om de armen en hun kinderen vroegtijdiger te doen sterven dan anders het geval zou zijn. Zij dooden niet één individu, zij zouden er voor schrikken, maar dragen bij, zonder er zich goed rekenschap van te geven, tot het sterven van velen.

De spil der beschavings-maatschappij komt hierop neder, dat de belangen van rijken en armen *niet dezelfde* zijn. De belangen van die twee klassen van menschen zijn volkomen verschillend en geheel en al van elkander afwijkend. Het gezichts-

punt van armen en rijken stelt zich lijnrecht tegenover elkander. Er is hier strijd van belang. De rijken en armen staan tegenover elkander als koopers en verkoopers. Ook de armen pogen van de rijken te krijgen wat zij kunnen. Maar zij staan er 't slechtst bij. Zij kunnen niet wachten. Want zij moeten leven. Staken zij hun arbeid, dan zijn zij toch genoodzaakt spoedig te capituleeren. De honger aan den éénen kant, de militairen aan den anderen kant, zijn hun spoedig de baas. In veel landen mogen zij zich zelfs - overeenkomstig de strafwetgeving door de rijken bedacht - niet combineeren om hun loon te doen stijgen. De armen zijn de os of 't paard dat ploegt en iets te eten krijgt; maar de os en het paard staan er beter bij; zij worden gezonder gevoed en niet overwerkt, want ziekte en dood van dien os of van het paard is voor den boer een dadelijk verlies. Het kan echter den rijke niet schelen of de arme zich overwerkt: honderd andere arme lieden zijn bereid in het werk te treden dat één invaliede moet laten varen. En de rijken zorgen stevig en beleidvol voor hun zaken, terwijl de armen in dit opzicht hun klasse-belang achteloos behartigen.

De groote vraag, waarom alles in deze materie draait, is deze: welk deel van het product van zijn eigen arbeid krijgt de arbeider? Charles Hall stort zich hier in berekeningen omtrent het aantal der arme arbeiders in Engeland vergeleken met dat der gansche bevolking. De slotsom waartoe hij komt is dat acht tienden van het Engelsche volk tot die arme arbeiders worden gerekend. Met behulp der cijfers, die de statistiek dier dagen aanbood, rekent hij nu uit, dat deze acht tienden der gansche bevolking slechts voor hun consumptie de beschikking hebben over een achtste van het product van hun werk, of eigenlijk slechts over een negende daarvan, daar de kerk den Zondag voor zich geheel en al in beslag neemt. Dit alles levert voor den arbeider ongeveer een loon van drie honderd gulden 's jaars. Arbeidsloon is dus verbazend ver verwijderd van arbeidsvrucht. De arbeider krijgt veel te weinig; aan ieder die in de verte betrekking op zijn werk heeft moet hij iets afstaan. Daar is voor hem slechts één uitkomst in de toekomst, één doelwit van zijn streven, te weten dat hij, de arbeider, de volle vrucht van zijn

arbeid verkrijgt.[1] Kon hij over die algeheele opbrengst van zijn werk beschikken, dan was er kans op bevrediging. Nu is het lot dier armen zoo donker. Reeds sterven zij te veel door gebrek, en worden zij voortdurend op ieder uur verkort in hun loon. En dat alles - men bedenke het wel - ter wille van zoo weinig rijken. Men berekent, dat in Engeland ongeveer 500,000 levens jaarlijks te vroeg door allerlei ontberingen sterven. De vraag is dus of dit mag blijven voortduren, en 'of acht tienden van de overblijvers geknepen, verdrukt en gepijnigd mogen worden, om een zoo klein getal rijken met overtolligheden te voorzien'.

Het antwoord op zulk een vraag wordt des te bedenkelijker, wanneer wij overwegen dat waarlijk de ellendige toestand, waarin de armen zich bevinden, niet een noodzakelijkheid is. Staats- en wet-geleerden gaan uit van het denkbeeld dat een subordinatie der standen noodwendig is voor de orde der maatschappij. Maar begrippen van orde en ondergeschiktheid zijn niet noodzakelijk aan elkander verbonden. De toestand der armen, zoo als hij tegenwoordig is, vloeit niet voort uit de beschaving, maar is de oorzaak, de grond van die 'beschaving.' Men moet de wording van die toestanden historisch opvatten en begrijpen. Het veroveren en het in bezit nemen van het land was de oorsprong van alles. Die ongelijkheid van grond-bezit, gevolg der verovering, werkte nu slechts in alles voort, was het kwaad dat aan alle verhoudingen zich hechtte en alle verdere maatschappelijke betrekkingen en verplichtingen bedierf. Doch juist daartegen hadden de leiders van den staat moeten waken. Waartoe bevinden zij zich op hooger standpunt, wanneer het niet is om voor het gemeene best te zorgen? Zij, de vermogenden, zijn de schuld, dat de slechte plooi in de maatschappij, eens ingedreven, hoe langer hoe meer het gebeente en de gewrichten van het samenstel van het geheel aantastte. De rijken zijn de schuld van den toestand der armen. Niet de armen zelven zijn schuld. Het is waar: als de toestanden te droef worden, als het geschrei der armen ten hemel roept, dan treedt van

1) Zie de uitdrukking geformuleerd bij Charles Hall 'The Effects of Civilisation etc.'. Editie 1849, pag. 103 en 162: 'If every labouring man enjoyed the full produce of his labour etc.' en 'If every person was allowed to enjoy the whole fruits of his labour etc.'

tijd en wijlen de chariteit der rijken vertroostend en helpend tot die armen. Maar bittere ironie! De rijken geven dan slechts aan de armen een klein deel van wat de armen zelven hebben gewrocht. Zij geven hun slechts terug een deel van de hun afgenomen arbeidsvrucht.

In plaats nu dat de leiders der staten op dat alles orde stelden en door edel beleid overal het ongelijksbeginsel - dat door de verovering was ingeprent - bedwongen, hebben die regeerders alleen in 't belang der rijken weten te besturen. Al de wetten, die uitgevaardigd werden, hadden slechts tot oogmerk de beveiliging en bevestiging van de eens verkregen voorrechten. In het uitbreiden der industrie (de manufacturen) zagen zij het beste middel om de groote massa in knechtschap te houden. Zij gaven vóór de beschaving te willen: maar het was een beschaving louter ter wille der rijken. Het onderwijs werd zóó ingericht dat het slechts strekte voor hen die vermogend waren; de armen hadden er niet veel baat bij. Hun geschiedverhaal werd een kroniek der koningen, adellijken en veldheeren: van het volk als zoodanig was in hun historie geen sprake. Uit vrees van hun eigen positie niet te kunnen handhaven, en zelven in den rang der armen te vervallen, zagen de rijken voorbij dat zij op weg waren de natie, die dan toch voor acht-tienden uit niet-rijken bestond, te verslappen en onvatbaar te maken om in een oorlog het hoofd te bieden tegen een strijdbaren vijand? Waartoe zouden dan ook inderdaad die armen tot den dood toe vechten? Een buiselijken haard, een stuk eigendom, een hoekje grond, hadden zij niet. Zij zijn geen Zwitsersche boeren, vrije mannen op een eigen vrijen grond. Toch is dáár de klip, waarop de manhaftigheid en mannelijke fierheid der natie kan stranden. Er is hier - denk er om dat Charles Hall in het jaar 1805 schrijft - zelfs reeds nú gevaar. De rijken in Engeland, zoo betoogt hij, hebben den angst gekregen dat de begrippen der groote Fransche Revolutie hun stelsel van ongelijkheid van stand en eigendom zou aantasten. Zij onstelden bij het feit, dat in Frankrijk gesproken werd over natuurlijke rechten van het volk. Zij hebben dus begrepen dat Frankrijk moest tegengegaan worden in zijn pogingen, en hebben den handschoen aan dit Frankrijk toegeworpen. Is er dan geen aanleiding voor

de Engelsche staatslieden, om bij zulk een worsteling van volk tegen volk toe te zien, dat de armen in het eigen land niet gansch en al verzwakken? Het is een questie van levensbehoud voor de rijken zelven, om allengs den armen de vrucht van hun arbeid onverkort te geven.

Zeer ernstig moeten de rijken bedenken, dat de toestand der beschaving, dien zij zoo hoog stellen, niet anders is dan een samenstel van privileges ten hunnen dienste. Zij hebben misschien niet met opzet die privileges aldus gewild: wellicht onwillekeurig het eens opgezette stelsel der 'beschaving' gevolgd; maar de uitwerkselen zijn voor de massa der bevolking bedroevend. Het zijn niet dan voorrechten voor den rijkdom. De macht steunt op dien rijkdom, en helpt nu verder dien rijkdom zich uitbreiden. Het is een soort van mathesis. Het wordt een in vollen gang zetten van een systeem. Van persoonlijke welwillendheid of zachte bejegening is bij zulk een bestuur of regeering geen sprake. 'Een gouvernement op rijkdom steunende is zelden affectueus. Wanneer de souverein de keus van het volk is, gekozen door dat volk wegens zijn superieure hoedanigheden, dan is het waarschijnlijk dat eenige graad van wederzijdsche liefde kan intreden.... Maar waar rijkdom regeert in abstracten zin is zoo iets niet te verwachten. Handel kent geen vrienden of verwanten, hebzucht geen medelijden, winst geen grenzen'. Slechts dit ééne is dan op te merken, dat de rijke lieden als onbewust elkander steunen: onder hen is altijd een vaste coalitie.

Hall toont in breede en tegelijk scherpe trekken aan wat er wordt van zulk een regeering der rijken, waarin de arme nimmer kan komen tot het verkrijgen van de volle vrucht van zijn arbeid. Hij wijst aan hoe de armen, trots hun ellende, toch nog de meeste bijdragen leveren aan de meeste gouvernementen: hoe zij door het stelsel der legervormingen en conscriptie hun leven ten bate van den staat der rijken moeten in de waagschaal zetten: hoe zij door de heffingen van accijnsen en belastingen - die naar evenredigheid hen veel zwaarder drukken dan de rijken - de financieele lasten van dien staat der rijken grootelijks betalen: hoe zij door de werking van de staatsschuld voor altijd geklonken worden aan de keten der vorderingen van de rijken. Hij treedt

hier in allerlei details: in de ontleding der accijnsen: in het bepleiten der toepassing van progressie bij belastingen: in het bestrijden van de doodstraf: in de veroordeeling der lichtzinnigheid waarmede oorlogen worden begonnen: in de noodzakelijkheid van de Europeesche staten om voor hun manufacturen débouchés in verre koloniën, tot in Afrika, te zoeken, waar zij het bederf brengen.[1)]

Om geheel dit samenstel van staat en maatschappij ten uitsluitenden voordeele der rijken te schragen, is noodig - hij erkent het - een zeer sterke militaire macht. Het spreekt van-zelf. ‘De massa van het volk leeft onder omstandigheden die ter nauwernood in de menschen het leven houden, zonder hun een enkele van de genietingen van het leven te veroorloven. Om het nu vast in toom te houden is een sterke macht noodig. Om lieden, die koud, naakt en hongerig zijn, te beletten brandstoffen te nemen om zich te warmen, kleederen om zich te bedekken, voedsel om honger en dorst te stillen - terwijl dat alles in overvloed om hen heên, lokkend voor de oogen, als vóór hen ligt - om die lieden te dwingen daarvan af te blijven, waar de scherpe prikkels van behoefte en nood hen aanzetten het te grijpen, - daarvoor is noodig een ijzeren macht, met bedreiging en volvoering van doodstraf.’ Zonder zulk een krijgsmacht, die het privilege der rijken beschermt en de arme lieden in bedwang houdt, was dit gansche stelsel niet houdbaar. Inderdaad het systeem der ‘beschaving’ is hard en duur. Die het toepassen weten zelven niet eens in welke mate zij het volk berooven van alle levens-noodzakelijkheden. Slechts dit ééne kan getuigd worden van hen die dit stelsel drijven, dat zij 't uiterst beleidvol doen, zelfs nog met zekeren schijn van vrijheid en chariteit.[2)] Zij redden den vorm, maar handhaven vast het wezen der zaak.

Nadat Hall aldus bijna koel en wreed al de wonden der

1) Zie Charles Hall ‘the Effects of Civilisation etc.’, Editie 1849, p. 170
2) Zie Charles Hall ‘The Effects of Civilisation etc.’, Editie 1849 pag. 170/171: ‘All these things being brought about in a regular, orderly, silent manner, under specious forms, with the external appearance of liberty, and even of charity, greater deprivations are submitted to by the poor, and more oppression exercised over them, by this cool, deliberate, systematic junction of art and force, than force alone was ever known to accomplish’.

samenleving van zijn tijd, zoo als zij onder het régime der ‘beschaving’ was geworden, had uitéengezet, begon hij in het dertigste hoofdstuk van zijn boek - dat in zijn geheel 39 korte hoofdstukken telt - na te gaan, welke middelen zouden zijn aan te wenden om de euvelen weg te nemen waarover men zich beklaagde.

Op den vóórgrond zette hij hierbij, dat die geneesmiddelen geleidelijk, gestadig, niet ruw schokkend moesten werken. Een plotselinge ruk zou niet aan te bevelen zijn. En voorts zou het 't best wezen, indien de middelen door de rijken uit eigen beweging werden ter hand genomen en aangeboden.

Twee middelen stonden hun daartoe in Engeland ten dienste, die, wanneer zij werden toegepast, een overgang tot beter gesteldheid zouden vormen. Het ééne middel was de afschaffing van het eerstgeboorte-recht, waardoor het concentreeren van den grond-eigendom in enkele handen zou worden aangetast en tegengegaan. Het tweede middel bestond daarin, om de richting van den arbeid van het volk in beter baan te brengen, door dien arbeid meer op de levensbehoeften dan wel op de weelde-industrie te doen aanwenden. Men zou dit onder anderen kunnen bewerkstelligen door zware weelde-belastingen te leggen op de producten van verfijnd genot. De strekking moest zijn al de menschen weder tot eenvoud in het leven te noopen, en den gezonden landbouw tot basis van het volksbestaan te maken.

Om dien eenvoud van het leven is het hem vooral te doen.

De gelukkigste toestand voor een volk is, volgens hem, een toestand even vèr van de uiterste beschaving als van den natuur-toestand der wilden. Een elkander opvolgen en afwisselen van actie en rust: een midden-toestand. Helaas, de ‘beschaving’ in Europa schijnt dien midden-toestand te willen minachten. En wat het zonderlingst is, ook de Vereenigde Staten van Noord-Amerika, waar die middentoestand zijn natuurlijke bedding vond, begint op de zeden en gewoonten daarvan neêr te zien. Nog altijd was dáár in Amerika een zekere mate van gelijkheid van bezit regel en richting. Want er was altijd nog land genoeg in voorraad: en de armen konden zich daarop terugtrekken en zich als het ware stellen buiten het bereik van den zweepslag der rijken. Doch ziedaar, Amerika gaat dit bederven door de concessies

(grants) van groote strooken lands. Zulke concessies zullen de ongelijkheid weder ten volle herstellen en de lucratieve posities doen ontstaan. Het zal dan blijken dat de lucratieve posities haar overwicht en klem zullen doen gevoelen op congressen en parlementaire overwegingen of besluiten. Men zal zien dat weldra uitsluitend handel en industrie zullen opkomen en - met den eenvoud is het gedaan. Kinderachtig is het den naam van den adel af te schaffen en een nieuwen adel, de feodaliteit van het geld, te creëeren. Dit is Amerika op weg om te doen, doch op die wijze komt men van kwaad tot erger.

Neen, waarachtige eenvoud in het leven, de beurtelingsche opvolging van actie en rust, de midden-toestand, is de vrucht van gansch andere beginselen.

Die beginselen zijn de volgende: 1°. ieder persoon moet zooveel slechts arbeiden als noodig is voor zijn gezin, 2°. ieder die werkt moet weten dat hij de volledige vrucht van zijn arbeid zal kunnen genieten.

Worden die regelen toegepast, dan zal er geschikte evenredigheid zijn tusschen actie en rust. Thans verkrijgt de arme slechts een achtste of negende deel van wat hij werkelijk heeft gearbeid. Volgens die berekening zou hij, indien naar recht met hem werd gehandeld, acht of negenmaal minder behooren te werken dan nu. Doch het spreekt van-zelf, dat de eischen van den levens-stand zouden klimmen, en dat dus een toestand in de toekomst kan ontstaan, waarbij de arbeider een derde of een vierde van den duur, waarin hij thans moet werken, zich zou inspannen, gebruik makende van machines voor het ruwe en zware werk. Dan zou er een tijd komen, waarin ieder mensch, niet de rijke alleen, aan eenige studie zich zou kunnen wijden. Een ieder zou op het veld eenige uren op den dag den landbouw beoefenen, en voorts kalm de rust van het nadenken kunnen genieten. Rechtschapen en tevreden, omgeven door den adem van reine atmosfeer, zou ieder weder vreugdevol kunnen leven. Een ieder zou wat van de aarde kunnen genieten, wat groen, wat bloemen, wat lichten blauwen hemel zien, wat zuiver water, wat gezonde lucht opslurpen. Het is waar, enkele producten, die daardoor niet worden verkregen, en die toch ook noodzakelijk zijn, zouden dan door een afzonderlijke regeling moeten worden tot stand gebracht. Handel zou van verre gewesten

enkele medicijnen moeten aanbrengen. Sommige kunsten en wetenschappen zouden professioneel moeten worden beoefend. Doch zij die zich met zulke taak bezig hielden, en zich voor een goed deel daarvoor opofferden ten beste van het algemeen welzijn, zouden uit het surplus van den individueelen arbeid behoorlijke vergoeding kunnen bekomen. En overigens leefden, werkten allen in duurzaam onafgebroken genot van het rustig bestaan.

Zulk een toestand van geluk zou echter alleen onveranderd kunnen blijven voortduren - zegt Hall - wanneer aan ieder 't stuk grond, dat hij bebouwde, onvervreemdbaar werd gewaarborgd, zoodat hij daarvan niet zou kunnen worden beroofd. De staat zou geheel den grond eener natie moeten tot zich trekken, en dien grond aan de gezinnen - naar gelang van hun grootte - verdeelen. Daar de gezinnen en geslachten op ongelijke wijze zich uitbreiden, zou van tijd tot tijd een nieuwe verdeeling moeten plaats vinden. Stierf het gezin uit dan zou de strook lands aan den staat terug komen. Hall komt dus hier tot het beginsel van l a n d -n a t i o n a l i s a t i e . Een ieder zou dan zeker zijn, dat zijn strook lands hem bleef behooren. Van dat land zou hij, behalve het dagelijksch voedsel, een voorraad kunnen trekken voor kwade tijden. Het opleggen zou niet meer enkel een functie der rijken zijn. Werd dit denkbeeld van het land toebehoorende aan geheel het volk - een voorstel dat Hall slechts aangeeft en aanstipt als mogelijk denkbeeld - werkelijk toegepast, dan zou er, volgens Hall, voor altijd vrede op aarde wezen. Geen strijd zou er meer zijn over het mijn en het dijn: oorlog van allen tegen allen zou een ongerijmdheid schijnen. Godgeleerden, wanneer zij op het woeden van allerlei hartstochten der menschen 't oog slaan, plegen de oorzaak van dien onderlingen krijg te zoeken in het beginsel der erfzonde. Hall ontkent dit ten sterkste. Het heftig krakeel en gevecht der menschen is slechts een droevig gevolg van het stelsel der beschaving, vooral van den scherpsten trek daarvan, de groote ongelijkheid van eigendom. Let op de kinderen, zegt Hall, ze zijn niet van nature slecht. Maar wij bederven ze, en het voorbeeld van ons gedrag maakt eigenlijk al de leeringen onzer boeken over opvoeding krachteloos. De kiem van ongelijkheid wordt door ons aanhoudend voortgeplant en gekweekt. Daarom vooral wil Hall ons stelsel van grond-

eigendom vervormen. Het eigendom van land wordt bij hem collectief eigendom van allen, met particuliere individueele bebouwing der aan ieder toegewezen strooken land door de afzonderlijke gezinnen voor hun eigen rekening[1)].

Met een klein betoog dat dit alles geschied is in vroeger tijden, in Palestina, Sparta, Paraguay, en dus praktisch uitvoerbaar is, en met eenige wenken over de wijze van arbeiden op het land, waarbij op het spitten en den akkertuinbouw de klem wordt gelegd, eindigt Hall zijn boek.

Men ziet, wanneer men dat alles met aandacht heeft gevolgd, dat Charles Hall in 1805 met sociale gedachten kwam aandragen, die, door anderen verspreid en gefatsoeneerd, een geheele eeuw-door het brein der menschen zouden bezig houden. Reeds door hun oorspronkelijkheid onderscheiden zich die ideeën. Zij druischen en druischten aan tegen allerlei door de traditie overgeleverde gewoonten, zeden en rechten. Zij hadden geen eerbied voor door het stof der vroegere eeuwen bestoven perkamenten. Zij zijn nog meer ethisch dan economisch, en laten zich nog niet in met eenigerlei analyse of constructie van het kapitaalbegrip. Doch zij drongen aan op een omkeer der diepere grondslagen van de maatschappij, en zagen niet op tegen de daaruit volgende evolutie in de productie-wijze. Tegen het hopeloos egoïsme der bezittenden, tegen de levensverslapping der velen, tegen moreele verbastering van allen, traden zij op. Door de gist van zulke gedachtenkorrels als van Charles Hall is de kneedbare stof tot stand gekomen, waaruit een Marx zijn dogmatiek van den ‘Klassenstrijd’ met zijn ‘Verelendung's-theorie’ heeft gekneed, en een Ruskin zijn stelling over den eenvoud des levens voor allen heeft gevormd.

1) Zie Charles Hall ‘The Effects of Civilisation etc.’ Editie 1849, pag. 220/221: ‘The distribution of land might be conducted in the manner following. The state, that is, the collected body of the people, might, as is natural, be possessed of all the land in the nation. By it, it might be parcelled out as above, and to it might revert wholly on the extinction of any of the families, and in part on the decease of any of them. But if the nnmber of families should increase, more allotments might be made, composed of parcels taken from the old ones, which would of course lessen in size as the number increased. And this would be the whole of the business of first reducing, and afterwards keeping up the equal state among men; for this alone would keep all other things sufficiently equal to prevent any of the present incon veniencies: and surely this is not impossible or impracticable’.

Dat alles is door Charles Hall rustig gedemonstreerd. Zijn overtuiging, de uitkomst van wetenschappelijk denken, was tegelijk de spontane vrucht van ervaring. Hij deed geen beroep op exaltatie, maar op dat wat een ieder kon opmerken. Hij, de dokter, de geneesheer der armen, had het met eigen oogen gezien. Hij had ze aanschouwd, den honger, de naaktheid, de verdierlijking, 't lichaamsverderf, den vroegtijdigen dood der armen. Dat was zijn uitgangspunt. De rijken wisten 't niet, zoo redeneerde hij. ‘Kent gij de feiten?’ zoo vroeg hij (zie pag. 184) aan de rijken. ‘Is het u, rijken, bekend, dat uit een cijfer van negen à tien millioen menschen niet minder dan 500,000 jaarlijks sterven van gebrek? - Weet gij, rijken, dat de armen niet de berusting en tevredenheid met 't lot bezitten, die men in hen veronderstelt? - Zijt gij, rijken, bewust van den verderfelijken invloed van den rijkdom op de productie? - Kent gij de wezenlijke strekking van industrie en handel, in zooverre deze arbeidstakken van millioenen wegtrekkende noodzakelijkheden des levens? - Wordt gij, rijken, niet voortdurend in den waan gebracht, dat gij, door industrie en handel te bevorderen, de armen beweldadigt? - Kunt gij, rijken, wien tot nu toe de verzekering is gegeven, dat gij de bron van alle welvaart der armen vormt, begrijpen, dat gij integendeel de werkelijke oorzaak van alle ellende der armen zijt? - Kunt gij, rijken, u voorstellen, dat deze droeve gesteldheid der samenleving niet eene noodwendige of natuurlijke is, maar slechts het rechtstreeksch en onvermijdelijk gevolg is van het systeem der beschaving? - Ziet gij in, rijken, dat de uitwerking dier beschaving, met 't oog op het collectieve lichaam van het volk, tegenovergesteld is aan wat gemeenlijk wordt verondersteld, namelijk dat die uitwerking bezig is de natie te verzwakken, en haar onwetender en barbaarscher te maken? - Voelt gij, rijken, dat gij, zonder een vinger te verroeren in de productie, zeven achtsten van geheel het werk der armen voor u wegneemt, en hun slechts het overblijvende achtste laat om daarvan te bestaan?’

Omdat Charles Hall dit alles had gezien, of meende te zien, daarom slaakte hij zijn kreet.

Mij greep een gevoel van beklemming, verrassing en ook van weemoed aan, toen ik zijn woorden in het door mij ontlede boekje las.

Heel wat geesten van socialisten had ik in mijn stille avond-uren opgeroepen. Hij echter was steeds onwillig geweest zich mij te openbaren. Jaren lang zocht ik zijn spoor. Nergens was hij te vinden. Van hem was geen gloor of glimp van licht voor mij te bespeuren. Nooit antwoordde hij op eenig ‘teeken.’ Toch gaf ik het niet op. Ik had een vaag vermoeden, dat hij, wanneer hij zich liet bezweren, een min of meer vlammende verschijning zou blijken bij 't eerste morgengrauwen der negentiende eeuw. Een ‘wachter’ die de maatschappij van die dagen zou waarschuwen, dat men niet moet staren naar het hooggeplaatste, tot wat de samenleving heet op te luisteren, maar dat men zijn oog eerst moet richten op de diepte, *de profundis.* Ik bleef hem dus zoeken op alle paden, langs allerlei geluiden. Telkens ontglipte hij mij. Eindelijk was ik zijn geheim meester. Hij staat thans vóór mij. Zijn kijkers laten mij niet los. En nu ik hem aanzie komt hij mij voor - in den samenhang der maatschappelijke stroomingen en golvingen van de negentiende eeuw, zooals wij, de thans levenden, dien zien - als een soort van Lynceus, de lynx-oogige loods der Argonauten, wiens scherpe blik weleer de klippen in 't diepst der wateren heette te ontdekken. Ook hij, Charles Hall, meende het vliegend schip der negentiende-eeuwsche maatschappij langs veiliger koers naar groot geluk te kunnen leiden, indien de stuurlieden naar de stem van zijn roeper wilden hooren. Hij stond op den uitkijk, vóór aan de plecht, wakend tegen steile rotsachtige punten onder de golven verborgen, toen de tocht van zijn eeuw - de ‘beschavings’-eeuw zooals zij zich waande - begon. Zijn kort waarschuwend sein op den misthoorn, zijn kreet, klonk rauw. Doch de stuurlieden dachten, toen het scherpe gefluit aanhield, dat het brein van den loods niet in orde was: zij duwden hem in het hok. En het schip der ‘beschaving’ der negentiende eeuw - een ‘doodenschip’ zooals William Morris het noemde - ging zwaaiend, krakend, schommelend, waggelend, dwars door draaikolken en maalstroomen, spel van val winden en vloedgolven, niet achtend op stooten, strak-aan tegen de klippen der plutocratie.

H.P.G. QUACK.

De slagvelden van Sedan.

In den trein, de dorpen en de stations voorbij, ben ik met mijn gedachten al bij het einddoel van de reis!

Zola's machtig *Débâcle* trok mij naar Sedan.

De trein nadert. We zijn aan de voorlaatste halt.

In een der omliggende dorpen is het marktdag geweest. Op 't station schreeuwen kooplui en boeren in onverstaanbaar dialect. Zij sleepen varkens, kippen, manden knoflook en uien met zich in den trein, en uit den chaos van menschen en beesten dampt een nijpende, ademstokkende walm.

Daarna Sedan, het door den toerist vergeten Sedan!

Op het plein van het station staan een paar verweerde, slechte wagens met ruige, stijve paarden, mat en aftands, als in gemijmer verzonken over den vreeselijken tijd. Al knikkebollend en druilend, gedenken ze het kanongebulder en 't tromgeraas, sein voor het *sauve qui peut* op dien gedenkwaardigen 31sten Augustus. Hebben ze wellicht meegedaan aan de vlucht voor de ‘Prussiens’?

Arme, rossinanten! echt materiaal voor oudheidlievende koetsiers, die met u pronken als met de eenige antieken hunner geplunderde veste. Schimmen uit spookhistories en slechte droomen!.... O! die ingevallen ruggen en hoekige ribben, die groote koppen met droefverwijtende oogen!

- Oude, versleten paardjes van Sedan; hoe komt ge mij nu nog, bij het ontmoeten op den weg van een hongerig, afgetobd beest, telkens in de gedachten! Staat ge er nóg, stille, sjovele dieren, voor die kasten van verschoten leêr en aan

flarden gescheurde zeilen, met koetsiers op den bok als vogelverschrikkers uit een kersenboomgaard, de hooge, vale hoeden op 't hoofd?....

Als een lichtstraal blonk tusschen al die teekenen van verval een omnibus met glanzend leder en gepoetste treê. Het paardje was glimmend en vet. De koetsier in blauwe liverei droeg vergulde knoopen. Hij wees mij op die rammelkasten met ooggeknip dat zei: ‘geen mensch neemt die, gij ook natuurlijk neemt mijn spul....’ en hij opende 't portier, 'k stapte in, en het ratelde over de hooge keien naar het hotel *la Croix d'Or.* Daar boog beleefd de hotelier en hielp bij 't uitstappen; dan keek hij tot in de hoeken van het voertuig, als zocht hij den bij de vrouw noodzakelijk behoorenden echtvriend. Maar hij vond hem niet, slechts regenscherm, klapstoel en - Zola. Toen scheen er een licht voor hem op te gaan, en ik vroeg, tikkend met den vinger op het omslag: ‘komen er meer hierom?’

‘Zeker.... maar....’

‘Geen vrouwen, slechts mannen, wilt u zeggen....’

‘Juist. Monsieur Zola heeft mijn naam in het boek genoemd.’

‘Komen ze daarom hier?’ vroeg ik plagend.

‘Niet alleen daarom. Ze zijn nieuwsgierig en willen *Les Dernières Cartouches* bezichtigen.

Heeft de Neuville niet overdreven?’

‘Niet in het minst. U moet zelf maar oordeelen.’

‘Bestaat het huis dan nog?’

‘In zijn geheel. Het is gebleven zooals de oorlog het heeft gelaten.’

Hem volgend naar zijn kantoortje vroeg ik naar den veldslag.

Hij antwoordde niet veel, maar gaf mij een stuk papier: ‘daar, bekijk dat op uw gemak.’

Ik vouwde het open en wilde er iets over vragen, maar hij vertrok haastig en zei nogmaals met nadruk, dat ik die kaart rustig als ik alleen was, moest bestudeeren.

Het was de plattegrond van den veldslag.

De table d'hôte ving aan. 'k Zat aan een lange tafel met slechts drie personen, heeren in burgerkleeding, tegenover me. Aan een tweede, verder in de zaal, hadden een twintigtal officieren plaats genomen die ieder op hun beurt naar mij, *une dame seule*, als iets zeer ongewoons, keken.

Ja, ik was de eenige vrouw hier. Nu werd het mij duidelijk waarom de hotelier zoo tot op den bodem van den wagen naar mijn beschermengel gezocht had!

Er viel niets beters te doen dan onder de intermezzo's van het diner den plattegrond eens in te zien.

Toen ik dien uithaalde en openvouwde ging er aan de andere tafel een onmiskenbaar gemompel op. Het werd zoo luid dat ik opkeek, en ik bemerkte dat de officieren honend en kwaadgemutst zich hadden omgedraaid en me fixeerden.

Een vragende blik op de drie personen tegenover mij deed den jongste beleefd antwoorden: ‘daar worden ze hier liever niet aan herinnerd. Bekijk die kaart op uwe kamer alleen.’

Na afloop van het diner, drentelend door de straten en langs het exercitie-veld van Sedan, moest ik wel denken: een saaie boel en niets te zien. Gerust kon ik hier zonder aanstoot te geven de veldslagkaart bekijken.

De roode strepen stelden de fransche legerkorpsen voor, de zwarte de duitsche. Wat waren de Franschen ingesloten! Letterlijk geen plek om door te ontkomen. Wel stonden de vuurmonden van het zevende fransche tegenover het vijfde en elfde van het duitsche, het twaalfde tegenover het twaalfde van den vijand, maar de lange donkere lijn der Duitschers sloot als een cirkel aaneen.

..... Wel verklaarbaar dus de kreten: ‘Nous sommes trahis.....’

Den volgenden dag vroeg ben ik op weg naar Baseilles. De weg is eenzaam, het terrein daalt en stijgt. De dragonder met zijn zwarte paardenstaart afhangend tot het middel, bij zijn kazerne op schildwacht, houdt me van verre reeds in 't oog en als ik hem voorbij ga, vraagt hij schalks: ‘madame n'a rien à me dire?’

Neen, ik heb niets te vertellen, wel wil ik de richting weten naar Baseilles.

Naar mijn klein notitieboek wijzend, vraagt hij wat ik daar heb.

Op mijn antwoord dat ik de kunst van het proza tracht te dienen, geeft hij zijn wensch te kennen het voorwerp zijner belangstelling in te zien. ‘S'il vous plaît.’

Hij bladert in 't boekske en ziet doorhalingen, krabbels en onregelmatige, kort onder elkaar geschreven regels, de onmiskenbare teekens der rijmelarij. Dan zegt hij goedig, 't mij teruggevend: ‘Mevrouw moet dat wegstoppen... niet onderweg aanteekeningen maken; Mevrouw kan er anders nog eens last van krijgen.... Vous savez, de l'espionnage!’....

Wat! ik zou nog achter slot en grendel kunnen komen, voor een krijgsraad gebracht en vastgehouden worden tot het bewijs van mijn onschuld geleverd was, omdat geen franschman in staat is hollandsch te lezen en te verstaan? Ik kon niet nalaten te denken aan de mogelijkheid hoe ik vis-à-vis den kommandant van Sedan dezen onthalen zou op b.v. dezen vleienden lofzang:

> Je ris de leurs peines, je me moque de leurs têtes,
> Je trouve après-tout, les hommes trop bêtes!

of hoe ik declameeren zou:

> J'aime les chèvres: leurs petites moustaches
> Sont mille fois plus douces que les cornes des vaches!

'k Was zoo gerust dat deze schitterende rijmen deugdelijke bewijzen van volslagen gebrek aan goede fransche taal en gemis aan strategische kennis zouden zijn, dat ik zonder vrees de dingen die komen zouden, verbeidde.

De weg naar Baseilles is aan weerszijden met boomen beplant en van grasvelden omringd.

‘Dat zijn ze, de slagvelden, in *La Débâcle* beschreven!’ Ik blader in het boek, zie op de kaart en koester de gedachte om zittend op mijn klapstoel midden in het veld, plaats en gebeurtenis te verkennen.

Juist wil ik daaraan uitvoering geven als een karretje komt aangereden. Het paardengeklots dreunt op den stillen, wijden weg. De menner, een vrij bejaarde boer, zegt bonjour en vraagt of ik mee wil gaan.

'k Stap zonder bedenken op de hooge boerenkar en zit naast hem op het bankje.

‘Je kunt nou mee, de kar is leeg; 'k heb net de varkens naar de markt gebracht. Waar moet je wezen?’

‘In Baseilles.’

‘Dan zet ik je af bij de plek waar maarschalk Mac Mahon werd gewond. Ik moet verder op.’

‘Herinner jij je nog iets van den oorlog?’

‘Wat blief?!’... Hij rukt aan de leidsels en slaat het paard, de wagen schokt en schudt, mijn hoofd vliegt heen en weer.

....‘Of ik me iets van dien goddeloozen oorlog herinner?.... Drie zoons heb 'k er bij verloren.... drie!.... en dan?.... Alles is gestolen, gebroken, verbrand. Ik had vier en twintig koeien, een hoop schapen en geiten, een prachtigen boomgaard. Ook een eigen huis met zuurverdiend huisraad. Alles ben ik kwijt - alles. Mijn vrouw is van verdriet gestorven. Nou ben 'k alleen en mag 'k God danken dat ik af en toe een paar beesten naar stad brengen kan. Ah j'ai crèvecoeur!... crèvecoeur!’ roept hij wild en hartstochtelijk uit en tegelijkertijd vliegt hem een verwensching tegen de Pruisen van de lippen.

Na een oogenblik vervolgt hij: ‘Alles werd hier plat getreden en verwoest,’ - hij wees met breed gebaar op het onbebouwd terrein, golvend langs den weg - ‘er waren hier huizen, groot en klein, akkers en weiland. De beesten brachten wij ter markt en de vruchten vulden onze zolders. Baseilles was een bloeiend dorp en Sedan een welvarende stad; hier werd het laken geweven, dáár werd het gesneden en verkocht. Vóór den oorlog was het gilde in Baseilles 500 man sterk, nu zijn er hoogstens 75. J'ai crèvecoeur,’ riep hij weer in gevoel van machteloosheid uit, krinkelend den zweep in de lucht. Toen ineens hield hij het paard in: ‘Zie je dien boom? nu, daar lag Mac Mahon gewond; bij Pourru aux Bois is hij opgenomen en verzorgd. Ga nu dezen weg al maar recht door, dan vindt je een eenzaam gelegen huis; dat is het eigendom van madame Bourgerie: ‘*les Dernières Cartouches*.’

‘Bedankt voor je rit,’ zeg ik, afspringend; ‘dat er nog eens 'n goede tijd voor je mag aanbreken.’

‘Die kans is niet groot. Bon voyage.’ Toen kletste de zweep over het paardje en de man reed weg.

‘Ben ik hier bij madame Bourgerie?’ vroeg ik, voor een klein huis stilstaand.

Een oude, aan het been sukkelende vrouw bewoog zich zoo goed het ging en heette mij welkom.

Ik stond thans op den drempel van het woonvertrek, de oogen wijd geopend, sprakeloos en vol verbazing. Dit was het model van de Neuville's vermaarde schilderij '*les Dernières Cartouches.*' De muren en de vernielde vloer, de gaten in de zoldering en het buffet herkende ik onmiddellijk. Daarenboven had het lezen van Zola's werk zoo volledig indruk op mij gemaakt dat weinig noodig was om mijn fantasie in de weeën en ellende van den oorlog te verplaatsen.

Madame Bourgerie, gewend aan de emotie die het zien harer woning op den bezoeker teweegbrengt, laat me stil aan mijn beschouwingen over en ik kijk naar de ontelbare kogelgaten in zolder en wand, en naar de hangklok die scheef hangt en stilstaat.

'Aan die hebben we niet geraakt, die hangt en wijst het uur zooals de kogels haar hebben getroffen. Weet u wel dat ons huis eenig en alleen van allen overgebleven is? Alle zijn tegen den grond geschoten of verbrand. Van het mijne uit werd de laatste patroon verschoten.... Als u lust heeft, ga dan de andere kamer binnen, daar ligt een deel van wat later op het slagveld rond onze woning en op 't erf is opgeraapt. We verzamelden het tot een soort museum.'

Zij overhandigde mij den catalogus; daarin hadden zij en haar zoon de voorwerpen beschreven en genummerd.

Ik stond er tusschen en keek rond.

'Wanneer is monsieur Zola hier geweest?' vroeg ik.

''k Weet niet of hij hier geweest is,' antwoordde madame Bourgerie.

'Hij móet hier geweest zijn; hij heeft een groot boek over den oorlog geschreven - hij moet dus hier geweest zijn.'

'Hier heeft u het boek met de namen der bezoekers; zoek hem uit.'

Onder den indruk van al dat oorlogsmateriaal om me heen, vroeg 'k madame mij toe te staan lang en alleen in het museum te mogen vertoeven.

'Ik ben opzettelijk naar hier gekomen om indrukken van dien oorlogstijd te verkrijgen.'

'Goed,' zeide de vrouw, strompelde voort en liet de bezoekster in meditatie-eenzaamheid achter.

De twee ineenloopende vertrekken zijn vol herinneringen en overblijfsels van het slagveld.

Daar liggen zij bij elkander: geweren, bajonnetten, lansen, sabels en pistolen van vriend en vijand. Bloedige getuigen der weeën en smarten die het eene volk over het andere bracht. Werktuigen van verminkings- en verdelgingskracht. Geheele mannenheiren stierven kreunend, krimpend op het veld van eer, terwijl zij die den verloren slag overleefden zich de bijtend-brandende begeerte naar wraak voelden ingedroppeld, die hun leven vergiftigde.

De kop van een doorschoten wurtembergschen adelaar ligt naast de gespleten aigrette eener fransche képi. Vernielde schako's liggen naast gehavende saksische epauletten; verbrijzelde hessische helmen naast verfrommelde pruisische schapska's.

Daar toont zich een kuras als een zeef doorboord van de kogels - daar zie 'k slobkousen van turco's, broeken van zouaven... doorschoten, bebloed, aan flarden en verzengd. Winchester- en Werder-geweren, chassepots, karabijnen, granaten van 't systeem Krupp, Maucourant, Dreyse- en Shrapnel-bommen van 80 kilo's gewicht: allen hebben hun doodelijk werk verricht.

Arme helden! Uwe medailles liggen hier gedeukt en kapot: fransche medailles van St. Helena, van Mexico, van de Krim, van Italië, van Mentana - ridderkruisen van het Legioen van Eer naast de pruisische van 1864 en 1866. Daartusschen de banier der duitsche ambulance en het witte onderwerpingsdoek dat dienst deed op den citadel van Sedan.

Thans rusten naast elkander de pruisische trom en de fransche patroontasch, de spade, de bijl en het kapmes van den pompier en den genie-soldaat; en, tusschen die wanorde in, kaartspelen van Franschen en Duitschers, een biljartbal en half gesmolten kandelaars uit de verbrande kerk van Baseilles.

Op saksische ceintuurplaten zie ik de woorden: *providentiae memor*, op een pruisische: *suum cuique;* dan ligt er iets dat zijn roeping gemist heeft: een amulet.

Plastisch vertoont zich hier de kracht van het lood: van een lans door een kogel gebroken, is het ijzer door hitte en schok verdraaid tot een spiraal.

Als een spotternij in deze chaotische ruïne: orders van kommandant Ritgen, Knobelsdorf en kolonel Kiliani, een topografische kaart van het slagveld van Sedan, en veldtelegraafdraden.

Vaatjes van marketentsters! Wél moest voor dezen onzaligen krijg kunstmatig de moed worden ingedronken.

Beklagenswaardige Louis Napoléon! Daar achter de glazenkast van het, in dezen lichtzinnig-aangeganen oorlog en tot slachting gekeerden veldslag, alleen overgebleven huis, leest men de namen van Frankrijks dapperen: de Mac Mahon, Denfert, Margueritte, Liébert, Douai, Chanzy, Faidherbe, Canrobert, Lebrun, Bourbaki, Frossart, Cissey, Ducrot, Ladmirault, Vinoy, d'Aurelles de Paladines, de Failly en.... die van Leboeuf en Bazaine!

Aan den anderen kant die der duitsche legeraanvoerders: van den kroonprins van Pruisen, Bismarck, Von Moltke, Steinmetz, prins Friedrich Carl, Manteuffel, Von Blumenthal, Von Werder, Von Goeben, Von der Tann, Wimpfen.

Geflankeerd door een witte en zwarte veer van de postduiven die de tijdingen brachten van het belegerde Parijs, facsimilé's der handschriften van Napoleon III en Wilhelm, waaronder deze geelgeworden kleine brief:

Monsieur mon frère,

N'ayant pas pu mourir au milieu de mes troupes il ne me reste qu'à remettre mon épée entre les mains de Votre Majesté.

Je suis de votre Majesté

le bon frère

NAPOLÉON.

Sedan le 7 *Sept.* 1870.

Lettre de Napoléon III à Guillaume I.

Daàr lag een deel van la débâcle, aangrijpend, verbijsterend, overweldigend voor den bezoeker die in de deuken niet alleen de verbrijzeling van voorwerpen ziet, maar zich indenkt in den stroom van het menschenbloed en in de pijn van het menschenvleesch, en inleeft in de

vertwijfeling der strijdenden en met hen mee voorziet het verlies van den slag, van het leven en van het vaderland.

O, was niet onder ieder getroffen en verzengd kleedingstuk een man geweest, een wezen van vleesch en been, dat mét den slag, den steek en het fluitende lood, den dood heeft voelen aanstormen!

In de andere kamer valt het oog dadelijk op iets, dáár opzettelijk zoo geplaatst, als het toppunt van schuldeloos lijden, verschrikkelijk! ontzettend!.... twee afgeschoten hoeven van een fransch paardje naast.... den verzengden hals, de manen van Mac Mahon's ros.

Net komt Bourgerie fils het vertrek binnen; hij groet, maar ik knik sprakeloos, een beweging van afschuw naar den schoorsteen makend, de handen voor de oogen.

'Die onschuldige dieren!' roep ik. En plotseling springt me iets uit de geschiedenislessen van mijn schooltijd te binnen en ik vraag hem abrupt: 'toon me eens een paar schoenen van fransche soldaten!'

Bourgerie zoekend, vindt er geen. Wel stonden er van duitschers... Hij trekt de schouders.

'Ha,' zeg ik, 'terwijl het heette dat er geen knoop aan jelui slobkousen ontbrak, kregen de soldaten bordpapieren schoenen die ondragelijke voetwonden veroorzaakten. - Hier is niet een! Ze zijn vergaan, verscheurd, tot brei verweekt, zoodat het terugvinden, laat staan het bewaren, onmogelijk was.'

Bourgerie zucht. Ineens staat hem weer het verleden voor den geest; hij is te midden van 't gevecht. Hij heeft bij de artillerie gediend en zijn ooren hebben gebloed van het geraas; drie dagen bleef hij doof. 'Op het laatst vochten we één tegen tien. Hier in deze kamer lagen er veertig gesneuveld - op mijn erf 'n honderd. In deze bedstee was een soldaat ongewond onder de dekens gekropen en hij schijnt enkel van ontzetting en angst te zijn gestorven. - Op dat veld dáár,' en hij wees uit het raam, 'lagen van de onzen alleen al meer dan vijftienhonderd lijken en een verwarde hoop gewonde en gesneuvelde paarden.... Niemand weet wát een aanblik - wát het geweest is.'

Dan met een klank van doffe wanhoop vervolgt hij: 'de

herinnering maakte mij ongeschikt weer de werkman te zijn die ik vroeger was, en ik verloor heelemaal den moed en den lust dezen grond nogmaals te bearbeiden.... En zóó zijn er zoovelen hier. - Schijnt het u ongelooflijk? Het is een feit: de herinnering aan dien verwoesten bodem, doorsijpeld van 't bloed van zoovelen onzer familie en vrienden, heeft bij schier allen de geestkracht verlamd.'

'Hoe kan men hier nog blijven?' vroeg ik huiverend.

'Ja, wat wilt ge? Bodem en gedachtenis houden ons niettegenstaande onszelf vast. Wij verplaatsen ons slecht; wij hebben bovenal onze eigen plek lief. Elk stuk van den vaderlandschen grond hangt als een brok aan ons zelf. Dool hier maar rond en hoor hoe de heugenis aan onze verliezen bij allen nog levendig is.... hoé wij wenschen den slag terug te geven.'

Zijn handen waren ineens tot vuisten gerond en hij sprak met op elkander geperste lippen op wraaklustigen toon: 'Nous n'oublions jamais!.... REVANCHE.'

Het donderde er uit, over de op en naast elkander gestapelde wrakken van het slagveld, 't echo'de tusschen het staal, 't schudde het stof en hobbelde over de kogelgaten: 'REVANCHE!'

'Stil, Monsieur Bourgerie!' riep ik beangst uit. 'St.... ik hoor stemmen, voetstappen....'

Bourgerie aan 't venster, keek naar buiten.

'Sind wir hier beim *Dernière Cartouche?*'....

Ik hoor een vreeselijken vloek en zie het purper vliegen over Bourgerie's wangen; een slag dreunt. De deur valt in 't slot. Madame Bourgerie strompelt binnen naar haar zoon, legt de handen op zijn arm en tracht hem tot bedaren te brengen.

'Wees voorzichtig, Antoine....'

'Jaag dat canaille daar weg,' riep hij, 'of ik schiet er op.'

Wijselijk had de oude vrouw de deuren gegrendeld.

'Sind wir hier beim *Dernière Car....*'

'Marsch!' dreigde hij, en vergezelde dit van een wilde, uitdagende beweging van den schouder. 'Zou ik mijn huis openzetten voor zulk geboefte.... Pruisen?.... doodslaan zal ik ze.... wurgen....'

Op zijn gebalde handen en bij zijn slapen spanden de ade-

ren zich als koorden, in zijn mondhoeken stond het schuim.

'Antoine....' smeekte de moeder.... 'wees toch voorzichtig.... je weet niet wat een ellende het mét zich kan sleepen....' en tegen mij: 'Zoo is het nu altijd hier; ik leef in voortdurenden angst dat hij nog eens met het gerecht te doen krijgt. Hij kan er niet tegen dat ze die scherven komen bekijken.... maar het brengt ons nog wat in den zak - en het leven is hard geworden na '70....'

Nog doolden om het huis de Duitschers rond, maar 't zij ze afgeschrikt werden door het woeste gezicht van den huisheer of eindelijk begrepen dat daarbinnen geen plaats was voor hen, vergenoegden zij zich huis en erf te bekijken en elkander te wijzen op het veld en de voornaamste punten.

Bourgerie's heftig temperament stelde mij weinig op mijn gemak; 'k kocht in allerijl een photo van de Neuville's schilderij en snelde naar buiten.

En op dat land, op dien bodem werd het mij duidelijk: zoolang iemand in die streek vertoefde, zou hij een niet af te schudden zwaarmoedigheid mee te torsen hebben. Het beeld dier twee menschen, die na den grond rood van bloed en opgehoopt van lichamen der hunnen te hebben gezien, genoodzaakt waren in datzelfde huis en diezelfde omgeving te blijven, zonder eenige afleiding die de bijtende herinnering ook maar eenigszins kon verzachten... hoe drukte dit alles mijn geest.

'Hoe overleeft men het? hoe kàn men hier leven?' riep 't in me. Want niettegenstaande een zonnigen Augustus-morgen hing over de velden - de slagvelden - het loome, het zwaarmoedige der verslagenheid neer.

Had ik het niet een schitterende gedachte gevonden midden in het slagveld met kaart en aan de hand van Zola het terrein van *La Débâcle* te verkennen?.... Maar daar op die velden alleen, en vrij den loop latend aan de emoties, voelend in de heftige spanning mijner gedachten wat hier af is gespeeld, verliet mij opeens alle geestdrift en onderzoekingslust, vielen boek en kaart neer en legde ik me moe op de zoden van den grond, die eens voor duizenden het doodsbed - en het bloedig veld van eer was geweest.

II.

Het was middag geworden en hoewel de zon op de vroegere slagvelden brandde, scheen mij de temperatuur eer koud dan warm. Ik maakte den knapzak los om iets te gebruiken. 't Smaakte slecht, de stukken bleven steken. 'k Stopte alles weer weg en langzaam, stilgestemd ging 't verder. Mijn plan was door Baseilles, het dorp, te gaan en er te praten met de boeren en wevers.

Er is weinig afwisseling in het landschap; Baseilles is een dorp als ieder ander en heeft hellende straten.

Na het vertrek van het huis Bourgerie, had ik mij op den langen, eenzamen tocht voortdurend bezig gehouden met het denken aan den leeftijd van mensch en ding om dien in verband te brengen met het jaar 1870. Dat was mij zulk een drang, zulk een obsessie geworden dat ik er niet mee had kunnen ophouden. Ik heb 't aan de boomen, aan een hek, aan een sloot, aan weggetje en brug gevraagd: waren jelui er toen de oorlog hier woedde? Heb je hem bijgewoond? en jonge kinderen ziende, dacht ik: ‘op jelui moeders schoot, op vaders arm, heb je sprakeloos naar de historie als naar een spookvertelling geluisterd. En als ik mannen in de kracht van het leven tegenkwam, stelde ik me voor hoe zij als jongens hebben moeten vluchten, en gezien hebben wat ze nooit zullen vergeten. - En voortloopend, moe, gedrukt, vergeleek ik mijn stemming bij de demoralisatie van die strijdende menschen, terwijl ik den weg die nog als een lange streep voor me lag, als een peulschil beschouwde in vergelijking bij de urenlange, meestal onnoodige marschen van die mannen, die, slecht geschoeid en onvoldoende gevoed, bijna geen rust kregen.

Eindelijk, en goddank, zit ik in de kleine dorpsherberg uit te rusten. 't Is een weldaad niet meer alleen te zijn en over iets anders dan waarover ik denk, te kunnen praten.

Na de lunch wandel ik op en 'k spreek met de menschen die ik tegenkom, eerst over het weer en den weg, en hoor ze dan uit over den oorlog.

Hoe gemakkelijk is het de gevoelens van pijn en wrok te voorschijn te roepen! De oude wond bloedt nog - is heelemaal niet genezen! De aangesprokenen, mannen en vrouwen,

eindigen allen met den uitroep: ‘j'ai crèvecoeur!... crèvecoeur!’

Hoe is de welgesteldheid der boeren verminderd, is van de wevers de glorie verdwenen! Over heel Baseilles hangt een melancholische atmosfeer. Er is daar niets vroolijks. Hoe zou 't ook kunnen?... Laat eerst zij zijn verdwenen die nog de velden bekijken als slagvelden vol doode vrienden, laat eerst een nieuw geslacht zijn gekomen en daarna nog één. Dan zal wellicht de lach over het land weerklinken; van de thans levenden hoort men dien niet.

'k Klopte aan een woning en ben die binnengegaan op het vriendelijke: ‘Wees welkom’ van een zestig-jarige vrouw.

Hier woont Madame Bouvien. Bouvien was een der grootste lakenwevers van zijn tijd en een vurig protestant.

Als ik de vrouw het doel mijner reis vertel, betrekt haar gezicht. Ze heeft door den oorlog haar man, twee zoons en drie schoonzoons verloren.

‘Dit is alles wat mij restte.’ Zij wijst op een klok, een ijzeren pot en een strijkijzer, en zegt dat beide laatsten een meter diep in den grond zaten gedrukt. ‘Bouvien,’ vervolgde ze, ‘was hier iemand van veel invloed. 's Avonds, als het werk gedaan was, verzamelden de geloofsgenooten zich rondom hem om hem de courant te hooren voorlezen. Mijn man was een der weinigen die lezen konden en onder de wevers de eenige die geregeld zijn dagblad ontving.’ En na een wijle in gemijmer te zijn verzonken, vervolgt ze: ‘Het is vreeselijk in den oorlog niet alleen je kostwinner en zoons te verliezen, maar ook je huis en je huisraad, en ternauwernood de plek te herkennen, waar meer dan vijftig jaren lang je eigendom heeft gestaan.’

‘Maar hoe is u er weer boven op gekomen?’ was mijn vraag, daar ik bij den eersten oogopslag een hooge, breede, zeer mooie, ouderwetsche kast had ontdekt en een ledikant, beiden van donker eikenhout.

‘Dominé Gulden heeft onze belangen behartigd. Hij ging naar Engeland en bedelde daar voor ons arm beroofd volk om meubels. En de Engelschen zijn mild geweest. Dominé kwam met eene groote bezending kasten, ledikanten, stoelen en tafels terug en deelde die onder ons uit.’

't Was half vier geworden, het uur waarop de werkende

stand in Frankrijk zijn boterham met koffie of wijn gebruikt.

Madame Bouvien zette de koffie. Iemand stak het hoofd om de deur en een paar armen zetten een mand aardappelen om den hoek.

- 'Kom binnen, Lisette.'

'Heb je bezoek?'

- 'Kom binnen. Er is hier een dame waar je niet bang voor behoeft te wezen.'

De twee vriendinnen begroetten elkaar, waarna de nieuwgekomene plaats nam en over de duurte van vruchten en groenten begon te spreken.

'Wij doen *ménage à deux*, dat is voordeeliger. De een gaat naar de markt en de ander houdt het huis schoon en de kousen heel,' zegt Madame Bouvien en spreidt een wit servet over de tafel, zet drie groote drinkkommen op, twee potten gelei, een ronde schotel met brood en het mes. Het zag er smakelijk en kraakhelder uit.

Lisette begon de aardappels te schillen, terwijl de ander uit de wit steenen koffiekan de kommen vulde. Lokkend verspreidde zich de geur in het vertrek.

'Daar,' zeide de weduwe tegen mij, 'snij gij nu eens brood', en met een oolijk gezicht lei ze me een witten doek tegen de borst, plaatste het enorme kinkhoornvormige brood op mijn schoot en gaf me het lange mes in de hand.

- 'Ik broodsnijden?' riep ik uit. Ik deed mijn best en met het vlijmende staal sneed ik lange dunne schijven. Zoodra er een plak in den bak viel, nam Madame Bouvien er dien uit en besmeerde ze met doorzichtige kersen- en bessengelei, stapelde ze op elkander, sneed ze door als wij doen met een stapel rietpeerenflensjes. Toen gingen we er bij zitten en ik at smakelijk mee.

Vier uur. Het hek van den kleinen tuin kraakt en even daarna steekt een man het hoofd door de deur.

'Ben jij 't, Emile? kom binnen,' roept Madame een vijftigjarigen man toe, die de beide beenen mist en wiens bovenlijf, niet meer dan een romp, schommelt tusschen twee krukken.

'De wever uit het achterhuis,' fluistert zij en gaat hem tegemoet. Madame's huis werd in verschillende gedeelten verhuurd, waarvan Emile Marchet het kleinste gedeelte bewoonde. 'k Voorgevoelde dat hij door den oorlog zoo was verminkt.

- ‘Een hollandsche dame, Emile, hier gekomen om ons land te leeren kennen,’ lichtte Madame hem in.

De wever salueerde en zette zich daarna met veel moeite op een stoel.

‘Wat komt u hier doen?’ vroeg hij ietwat bokkig, zich tot mij wendend.

‘Ik wenschte Sedan te leeren kennen... en...’

‘En u wilt weten of wij den slag al te boven zijn?... Sacré nom de Dieu, jamais!’ riep hij, de vuisten op tafel slaand, uit. ‘Af en toe komen hier vreemdelingen en tegen allen die ik sprak, heb ik hetzelfde gebruld: jamais!’ Hij draaide het bovenlijf heen en weer met een beweging van bijtend hartzeer. Zijn heele wezen scheen in verzet. De twee vrouwen vielen hem bij en een ernstig ‘jamais!’ klonk van beider lippen.

‘JAMAIS....’

Nu nam de wever zijn kom koffie, slikte en klokte als moest hij iets naar binnen spoelen, en een oogenblik was dat het eenige geluid in het vertrek.

...‘Voor één ding is het verlies van mijn beenen een buitenkans,’ riep hij op cynisch-sarcastischen toon uit. ‘Als 't je nu hier zit,’ en hij wees naar zijn keel, ‘en je drinkt om je ellende naar beneden te duwen, dan behoef ík ten minste niet bang te wezen voor 't pootje.’ Hij schaterde het uit, maar de onmiskenbare bitterheid en ononderworpenheid aan zijn lot, die daarin uitkwamen, deden mij rillen.

> ‘La patrouille allemande passe!
> Baissez la voix, mes chers petits.
> Parler français n'est plus permis
> Aux petits enfants de l'Alsace....’

‘Dat zingen ze bij mijn zuster, daar in den Elzas!... Ha, ha, ha!... is 't niet mooi?’... Met een bleeke, magere hand streek hij zich door de haren. ‘Wat zegt gij er van, Madame Bouvien?... Gij hebt Emile Marchet wel anders gekend dan het restant kanonnenvleesch dat nu op twee stokken rondspringt. Ge hebt hem wel anders gekend.... Beware! niet meer te kunnen meedoen als 't zoo ver komt... als de dag der vergelding dáár is... EN DIE KOMT - HA HA! DIE KÒMT - DAT 'S ZEKER... ZEKER.’

Het was afzichtelijk, de kwellingen te zien die zijn verwoest lichaam uitstond.

- ‘Is u buiten de kom van 't dorp geweest? - Ik ben er tóen geweest,... ik heb gezien hoe de lijken op elkander gegooid, de heele buitenwijken langs, dienstdeden als wallen. Wallen van lijken!... je herkende dan ineens onder den chaos de witte, verwrongen gezichten van je vrienden; Franschman en verd.... Pruis als ratjetoe dóór en óp elkander geplakt, en wij er achter te mikken... tot onze laatste patroon. - Je werdt ziek van den stank - de straten waren rood van 't bloed. Ik heb een leeg blik gezien dat op het bloed de hellende straat af naar beneden dreef.... De Maas, rood van bloed - en die maakt hier zes groote bochten. Ja, rood was ze,... róód ván blóéd. 't Is geen frase... echt, *rood van bloed!*’

De stilte pijnigde, toen Marchet ophield. - ‘En,’ vervolgde hij, zich plots tot mij wendend: ‘heeft u het kerkhof gezien, en het nieuwe dat ze bouwden? Dáár valt over te denken,’ riep hij uit. ‘De volgende week, 31 Augustus, is het tweeen-dertig jaar geleden dat in den vroegen morgen, onder een zwaren mist, de trom werd geslagen voor het *sauve qui peut*, en de non-combattanten hals over kop in paniek vluchtten naar de belgische grens, naar Bouillon.’

Weer hield hij een oogenblik stil, dan voortgaande als iets zachters zoekend in zijn herinnering: ‘Kolonel Lambert, wien toen met enkele soldaten door de goedertierenheid van een pruisisch officier het leven gelaten werd, heeft later ieder jaar uit erkentelijkheid dien Pruis bezocht.’

Marchet zweeg en in het halve uur dat hij nog bleef, kwam geen woord meer over zijn lippen.

Toen greep hij zijn krukken, krabbelde op en schommelde weg, plotseling in heftige verwenschingen tegen die stokken, zijn lichaam en de Pruisen uitbarstend.

Madame Bouvien, die hem uitgeleide deed, zuchtte terugkomend: ‘Arme kerel! Onze lieve Heer zou een goed werk verrichten als Hij dien tot zich nam; hij kan zich niet schikken in zijn lot. Niet alleen zijn toen zijn beide beenen versplinterd maar ook drong hem een stuk hout van een hek, waarachter hij stond, in het hoofd, wat hem half gek deed worden van de pijn. Een ander trok het er

uit, maar hij is te lang zonder geneeskundige hulp gebleven. De splinters die er nog zitten, bezorgen hem soms buien van melancholie en waanzin, terwijl hij dan alles wat hij verdient, verdrinkt.'

- 'Waar is dat herkhof waarvan hij sprak?'

- 'In Floing. Daar liggen al onze arme jongens begraven.'

'k Stond op, nam hartelijk afscheid, dankend voor de genoten gastvrijheid. Toen ging 'k weer den stillen weg op van Baseilles tot Sedan, naar la Croix d'or terug.

III.

Dien nacht waren mijn zenuwen niet rustig; geluiden noch duisternis kon ik verdragen. Huiverend door het geziene in Bourgerie's museum, rillend van 't gehoorde en ondervondene in Baseilles, verschenen mij telkens die afgeschoten paardenhoeven, de verschroeide manen, het verwilderde hoofd op den slingerenden romp van Marchet. Die spookverschijningen schenen nu eens weg te schuilen in de hoeken mijner kamer, dan weer dreigend vóór me te staan.

Als iets ons sterk heeft doen lijden en de nacht gaat over onze aandoening heen zonder slaap te geven, dan overvalt ons in den morgen wel een lichte sluimer, maar even later vliegen wij met een schok overeind, oogenblikkelijk helder bewust van 't geen ons hindert.

'k Stond 's morgens op met een gevoel van groote gedruktheid.

't Is Zondag, en zonder iemand te spreken ga ik na de lunch uit, volg den weg der wandelaars naar het oude kasteel, waarin Turenne werd geboren, tot Balan, den heuvel waar Napoléon III zich tijdens den veldslag opgehouden heeft, en ga *la route nationale* terug voorbij Fresnois, langs het huis waarin de samenkomst van Napoleon en Bismarck heeft plaats gehad. Enkele minuten verder bevindt zich bij la Croix Piot het kasteel Parcy, tóen de legerplaats van den duitschen staf.

In Donchery zal ik rusten en dan weer teruggaan naar Sedan.

Het is zeven uur en aan den hemel zijn donkere wolken

gelegerd, wild, woest voortgedreven door den wind. Voortloopend op den door de voetgangers gebaanden, smallen landweg weet ik nog niet waarheen ik zal gaan, totdat de grafheuvels van drie à vier meter hoogte en ongeveer twee meter breedte, met hun eenvoudige houten kruisen en de opschriften *à nos braves*, *à nos amis*, *Amour et Patrie*, die ik bij tien-, neen twintigtallen voorbijga, mij het kerkhof van Floing in herinnering brengen, waar, zooals Marchet vertelde, alleen soldaten begraven liggen. Dat ik mij dit niet voorstelde gelijk het was, is te begrijpen. Wie zou na de zoovele hooge en breede doodenheuvels langs den weg, de rustplaatsen der gevallenen - gemakshalve in massa's op elkaar gelegd tot ontruiming der velden - ook kunnen denken dat er nóg een groot stuk grond noodig geweest was om de lichamen te begraven?

Het is een aangrijpende aanblik, die stille wegen, met die ongelijke en vele lijkenheuvels en hunne spichtig uitstekende kruisen, - dat vlakke, wijd-openliggende land met de kronkelende Maas in het verschiet, in de rust van den Zondagavond onder een hemel met zware, zwarte voortijlende wolken. Zoo hier de mensch niet tot het volle besef komt van al het doorstane leed, wat zal hem er dán toe brengen?....

Zonder begrip van tijd en afstand, op het slingerende wegje enkel een jong paartje ontmoetend, bereik ik Floing.

Hier, op de hoeken der straten, zijn ze weer, die heuvels met ruwe rotsstukken bedekt, waarin 't gegrift staat: *à nos amis*. 't Is of men in een doodenstad belandt. 't Is triest, 't is huiveringwekkend. Om dáár te leven?.... hoe kán men het - hoe wíl men het?

‘Wat komt die dame hier doen?’ vragen kinderen en vrouwen elkander. 'k Vraag den weg naar het kerkhof der gevallenen. Men zegt me dat het Zondagavond is en half negen, dat dus alles is gesloten. 'k Wil echter niet onverrichter zake terug en laat me het huis van den graf bewaarder wijzen, en vraag hem den doodenakker te mogen bezoeken.

De man, in hemdsmouwen in zijn kamer, neemt den grooten sleutel van achter den spiegel en gaat me vóór.

We doen slechts een paar schreden ter zijde van het huis,

dan daalt hij langs een steenen trap van ongeveer acht treden naar beneden, opent het hek en laat me binnen.

Tot mijn groote verwondering en opluchting ontdek ik bijna geen grafsteenen, slechts drie rechtopstaande, verweerde zerken; maar de grond staat zoo hoog en vol van wilde bloemen dat zij tot mijn hals en hoofd reiken... daarom misschien zie ik de andere zerken niet. Een plek is open, en paarsch van immortellen.

- ''k Zie niets,' zeg ik tot den doodgraver, die een bosje dier stroobloemen plukt.

- 'Maar... híer en dáár.... ze liggen overal....'

Weer kijk ik naar de slecht onderhouden, schuinhellende steenen en tel.. drie, vier, vijf. 'Ik zie er maar... vijf - dus liggen er maar... vijf?'

Dit zeggende voelde ik wel een fout in mijn berekening... maar de vreeselijke waarheid, neen, die vermoedde ik niet. 'Waren die steenen dan die der hoogeren in rang misschien, terwijl onder de wildgeschoten bloemen enkel de minderen zich bevonden?...'

- 'Maar híer en dáár en óverál,' is het antwoord nogmaals.

De man duwt mij nu ruw zijn tuiltje in de hand, springt eensklaps hurkend op den grond en roept: 'ils sont à fleur de terre - mais à fleur de terre! - Dit alles is één kuil, één graf - dertig meter lang bij zeven meter breed en twee en een half diep. Ze liggen naast en op elkander, tot vlak onder den bodem,' - en krabbelend met de vingers haalt hij een doodsbeen te voorschijn.

'k Sprong op, gaf een gil en vluchtte, de rokken opgetrokken, den grond niet meer durvende raken, dwars door de bloemen de trap op.

- '*Vyf-en-dertig-honderd* liggen er bij elkander!.... *Vijf-en-dertig-honderd!...*' roept hij nog.

De immortellen, gebloeid op die lijken, wierp ik met afschuw van me; stom van schrik en ontzetting zat ik neer, bevend over al mijne leden.

'Ze liggen allemaal náást en óp elkander...' hoorde ik nog, en toen:

'U heeft zeker het kerkhof in Sedan nog niet gezien? Dáár is nog héél wat anders, en dat liegt ook niet.'

En de avond viel in; van dat doodenveld terugkeerend, liep ik worstelend tegen den angst en de schimmen mijner verbeelding een uur lang, alleen, onder den grimmigen, spookachtigen hemel, die zijn schaduwen wierp over dat schijnbaar eindelooze veld.....

Het gevolg der folterende indrukken van die historische plekken was, dat ik den eenen dag na den anderen liet verloopen zonder tot iets in staat te zijn, en zelfs machteloos was Sedan te ontvluchten. In twee dagen had ik niemand gesproken, niemand gezien, en voelde ik de somberheid toenemen.

O! kon ik maar weg. Was er maar iemand die mij een stoot gaf en me wegvoerde van hier! 'k Was nu al zes dagen in la Croix d'or, en alsof booze geesten mij trokken wéér moest ik naar Claires, Villet, Fresnois en Balan en bezocht ik nog het kerkhof van Sedan.

Het ligt er hoog. Van overal te zien, domineerend de met bloed begoten landstreek, roepend het lugubre: Memento Mori.

Arbeiders zijn er aan 't werk, en de lange, lage gang ingaand, bevind ik me tusschen rijen grimmig-grijnzende geraamten. En deze rijen drie, vier malen achter elkander, herhalen zich en strekken zich meters-ver uit; rechts de Franschen, links de Pruisen, door een één meter breede gang van elkander gescheiden, achter ijzeren hekken tentoongesteld.

En met deze expositie: brokken, overschotten, knekels - chaos van op elkander gestapelde deelen van geraamten, dat restant van eens bloeiende legers jonge mannen - scheen mij het record van realisme geslagen. Want het valt bijna niet te gelooven dat die lugubre doodenrijen werkelijkheid zijn en geen hallucinaties van een droom, spookbeelden van een zieke of zinsbegoochelingen van een gek.

De geraamten, in uniform en ongekleed, vertellen het onloochenbaar hoe beenen gesplinterd en handen en schouders afgeschoten zijn, hoe véél en groot de gaten in de schedels en 't voorhoofd; hoevele karkassen, beenen, armen, handen en voeten missen, hoe ribben en ruggegraat als spaanders zijn gespleten. - Bij één drukt, als ingezogen, nog de képi

in een groot gat van 't hoofd. Zóó liggen daar duizenden verminkt bij elkander - en op die grijnzende mondholten en doodskoppen starend, gelooft men niet dat deze *rusten...* de gebroken kaken schijnen zich eerder te spalken tot een schrille, heische vervloeking.

Na dezen laatsten tocht in het hotel teruggekeerd, werd ik door den eigenaar als volgt aangesproken: ‘pak uwen koffer en reis verder, neem een vroolijke afleiding. Ik raad het u beleefd aan.’ Hij haalde de kaart van Frankrijk te voorschijn. ‘Er zijn zooveel mooie plekjes in ons land. Als u van natuur en eenvoudige buitenlui houdt, ga dan naar Riom; mijn zuster woont daar temidden harer druiven. - Maak eens een wijnoogst mee, Sedan deugt u niets - ik zeg het u voor uw bestwil.’

‘Naar Riom?.... o, ik kom tot niets.’

‘Wil ik uw zaken bij elkander laten pakken?’

‘Ja, doet u dat - als 't u blieft, doet u dat.’

En terwijl de vrouw van den eigenaar van ‘la Croix d'or’ de bereidwilligheid heeft mijn valies te pakken, stap ik nog éénmaal naar Baseilles.

Op een hoogte, vanwaar het dorp is te overzien, neem ik afscheid zonder het een tot weerziens toe te roepen. 'k Kijk nog eens over die velden. Een jongen staat onder aan den weg. 'k Zag hem met kalmen bergstap naar boven klimmen. Hij zet zich tegen een boom, kruist de beenen en fluit op een kleine, blikken fluit.

't Klinkt lief en zacht en het deuntje zingt voort.... en met zwermen komen, in strekkenden draf, holder-de-bolder, als de ratten bij den Vanger van Hameln, van alle kanten witte troepen blanke ganzen. Hoe wilder deze Orpheus floot, hoe sneller de dieren zich repten, rekkend de halzen, klapperend de vleugels, tot de voorsten gekomen zijn waar de herder gezeten is. Dan, zij aan zij en rij aan rij, gaat zonder eenige verwarring ieder zijns weegs, terwijl slechts een twee honderd den fluiter volgen. Als één blinkende massa, wiegel-waggelend op gele pooten, kwekkend, hier en daar van het straatvuil iets pikkend, keeren zeshonderd dieren, in acht troepen, zonder geleide, naar eigen hoeven terug,

enkel door het fluitende deuntje van het uur van terugkeeren verwittigd.

Deze landelijke idylle verjoeg de sombere gedachten aan dood, en bezield met nieuw leven en nieuwe kracht, snelde ik naar Sedan.... voor het laatst!

IV.

Weer staat het glansvette paardje voor den bus.

'k Vertrek, opgelucht door mijn besluit.

‘Naar Riom,’ is mijn verzoek om een plaatskaart.

Ik ben op weg.

In den coupé is iemand die Zola persoonlijk goed heeft gekend en mij van hem vertelt.

‘Waar gaat u heen?’ is de vraag, eenige stations vóor Riom.

‘Naar Riom.’

‘Wat doet u daar!?’ klinkt het mij verbaasd terug.

‘'t Moet er mooi zijn en rustig....’

‘U vindt er niets,’ zegt de dame. ‘Ga liever tot Clermond-Ferrand, naar Royat.’

‘Werkelijk?’

‘Daar is het vroolijk en mooi, 't is een badplaats met den Puy de Dôme tegenover u en den Mont-Dore in de nabijheid.’

‘De Mont-Dore....?

De Mont-Dore.’

Toen, lachend, schoten mij de volgende regels van de Musset in de gedachten:

> Où va l'homme? Où son coeur l'appelle.
> L'hirondelle suit le zéphyr,
> Et moins légère est l'hirondelle
> Que l'homme qui suit son désir.

‘Riom!.... Riom!?....’

Neen, verder! Naar Clermond Ferrand, naar Royat!

En in het Auvergnaatsche paradijs bracht ik den zomer door.

ANNA EKKER.

Jacques Perk.

Den 1sten November 1881 stierf Jacques Perk, 22 jaar oud, en liet ons in zijn Mathildesonetten, zijn Iris, 'n schat van levenswijsheid, 'n schat van poëzie.

Een en twintig jaar later, Juni 1902, draagt Betsy Perk aan ‘'t jong Nederland der 20ste eeuw’ haar boek op over den jonggestorven dichter, dien ze ‘door onuitgegeven prozastukken, gedichten en portretten.... als kind, knaap en jongeling in zijn eigenaardige beminnelijkheid, zijn eenvoudige, ongekunstelde wijsheid wil doen kennen.’

Dat was 'n goede gedachte: Jong-Nederland als onder de hoede van Perk! Leer wat jong is, Perk genieten: naar ingeschapen schoonheidsdrang laat zoo licht 't jonge hart in schoonheidszoeken zich leiden, en alleen zielestrijd, als van den jongen dichter, ontdekt aan jonge menschenziel dat frissche waas van ongerept, rein voelen, als de hoogste levensschat onbevlekt te bewaren, door werkelijkheids ruwen toets zoo vaak toch beduimeld en bezoedeld. In elk jong leven klinkt eens 't angstig: ‘waarom? waartoe?’ dat 'n antwoord vraagt. Wie ernstig dan, hoe jong ook nog, over 't leven nadenkt, voelt toch al iets in zich van het: weemoed, de grond van al 't bestaande, schijn in uiterlijk, ongekend in wezen en bestemming, noodwendig vergankelijk-pijnlijke ervaring van wie denkt, zoekt en vorscht en nooit zal vinden. Perk dan leert aan 't denken zich te ontworstelen, om zich heen te zien en te voelen, diep te voelen de levensvreugde, d.i. de Schoonheid van het Zijn, van het Zijnde in wording en groei naar vaste wet.

Het nieuw verschenen boek over Jacques Perk[1] doet ons zijn Mathildesonetten beter begrijpen, bevestigt wat we uit die gedichten als zijn levensbeschouwing hadden vastgesteld. Dit is 'n groote verdienste, daarom ook is 't ons hartelijk welkom, al hadden we 't graag wat duidelijker gezien, scherper omlijnd van inhoud en in veel opzichten wat beknopter.

Ik stel mij voor na 'n kleine historische inleiding over de idee van Perk's Mathildevereering zijn sonetten te volgen naar den ‘strakken draad,’ waarmee Kloos ze in de verschillende uitgaven tot 'n ‘krans snoert,’[2] om dan in 't kort op het boek van Betsy Perk terug te komen.

I.[3]

Perk is niet oorspronkelijk in de inkleeding van zijn gedachtenuiting, die we als zijn levensbeschouwing aanvaarden. Deze inkleeding wijst naar de door Dante, Petrarca, Shelley daarna Perk gevolgde Plato-idee: Eros trekt de menschenziel naar het Goddelijke, d.i. het Goede, Wijze, Schoone, naar de Waarheid van het eeuwig Zijnde, Eros is de band tusschen hemel en aarde. Ditzelfde grondthema bij Plato, Dante, Petrarca, Shelley, Perk - subjectief verschillend de bewerking van het gegeven.

Plato geloofde onvoorwaardelijk in de werkelijkheid van het Bovenzinnelijke, het ware, onstoffelijke zijn der ideeën, algemeene rede- en verstandsbegrippen, die ons openbaar kunnen worden door denken, naar wat we om en in ons als werkelijk bestaand waarnemen, ook door herkennen, herinneren. Vóór haar incarnatie heeft de ziel in de hemelsche Gewesten, de vlakte der Waarheid, ‘waar de reine en eeuwige Gestalten van het Zijnde wonen,’ iets gezien van de hoogste Schoonheid, het Goddelijke. Zalig, wie zich van de stoffelijke, zinnelijke dingen, door denken kan opvoeren tot de aanschouwing der ideeën en daardoor tot het Bovenzinnelijke, het opperste

1) Jacques Perk, geschetst voor 't jong Nederland der XXe eeuw, met onuitgegeven prozastukken, gedichten en portretten van den dichter, door Betsy Perk. Eerste stuk. S.L. van Looy, Amsterdam, en J. Reddingius, Hilversum, 1902.
2) Nederland, 1880, III, blz. 292, zegt Perk zelf, dat hij de Mathildesonetten ‘door een strakken draad tot een krans gesnoerd’ spoedig hoopt uit te geven.
3) Het nu volgende (no. I en II) is in hoofdzaak een voordracht, door mij in enkele steden van ons land gehouden.

beginsel, God zelf; zalig ook, wie door Eros zich hierin laat leiden. Want Eros, Liefde, noemt Plato het diep onstilbaar verlangen van het goddelijke in ons naar het goddelijke, dat zich openbaart in wat wij op aarde schoon noemen, dat ons als langs trappen van één schoon lichaam leidt tot de schoone lichamen in 't algemeen, tot de hoogste Schoonheid, het goddelijk Zijnde. Schoon noemt Plato iets of iemand op aarde, als zijn ziel bij de beschouwing daarvan, zich het Bovenzinnelijke, dat zij vóór haar incarnatie gezien heeft, herinnert, 'zich de vleugels voelt aangroeien.' Door die herinnering wordt zij zich het bestaan van dat hoogste Schoon herbewust, en dat herbewustzijn wekt Eros, onzegbaar weemoedig begeeren in smartelijk missen van wie op aarde in Schoonheid zich 't Hemelsche bewust wordt. Eros dus, liefde in den meest edelen, geestelijken zin voert van en door het aardsche Schoon tot het goddelijke.

Dante en Petrarca hebben Plato's leer en zijn Eros-idee gekend, hoogstwaarschijnlijk uit Latijnsche bron; Beatrice- en Lauravereering moeten echter hoofdzakelijk gevormd zijn onder den invloed van Provençaalschen vrouwendienst, die van 11de tot 14de eeuw geheel de Woordkunst van Zuid- en West-Europa beheerscht. Vormenbeschaving brengt deze Provençaalsche vrouwendienst in de middeleeuwsche riddermaatschappij: naast en boven haar vlammend ideaal van ruwe, onstuimige lichaamskracht, naast, wat het mhd. zoo karakteristiek noemt, het *ellen âne fuoge*, ziet ze iets opdoemen van zachter glans, het *ellen zuo der fuoge* (lichaamskracht onder geestesbedwang). In de feodale idee schijnt iets van 'n streven naar vormverfijning te komen, en door de vrouw laat de riddermaatschappij van dat zachtere tot zich spreken. Vorstenen edel*trobadors*, hofdichters en *jocglars*, al wie beschaafd wilde heeten, koos zich 'n edelvrouw in zelfgezongen liederen tot liefde- en huldebetoon. Hoog verheven en verheerlijkt werd de *dompna*, 'n hulde door geen edelvrouw versmaad, tenzij de zanger bij den geboden vrouwendienst den conventieafstand tusschen haar en zichzelf vergat, te ver ging en werkelijk het hart sprak. Want 't mocht, in theorie tenminste, niet zijn dan 'n hoofsche, door het verstand beredeneerde en voor eigen zieleloutering bewust gezochte betrekking tusschen man en vrouw: zij moest door haar persoon, haar wezen de

zon van zijn leven worden, willig uitstralen licht en warmte.

Van Provence uit verovert deze Romaansche vrouwenvereering (midden en einde 12de eeuw) geheel West- en Zuid-Europa. Door Noord-Frankrijk baant ze zich over Limburg 'n weg naar Duitschland, waar ze de *minnesinger* tot haar dienst oproept. In Noord-Frankrijk herschept zij de uit Brittannie stammende verhalen van koning Arthur en zijn ridders - oorspronkelijk prachtige Keltische zonnemythen, het ijl lichtbewegen in 't Latijnsche kleed tot nuchtere historie verstard - herschept zij deze tot de Britsche romans met hun zinnelijken vrouwendienst, hun avontuurlijk *gréal*- of wondervoorwerpen zoeken. Maar de geestelijkheid als de verstandige herder der kudde leidt door kerstening van de stof dier verhalen al dat wildfantastisch denken, dat heftig-bruisend heidensch voelen in de voor den tijdgeest goede Christelijke richting. Wie vrouwen wil eeren, zie op tot Maria, mater dolorosa, en diene haar, die zooveel leed, de eenige in den Hemel, die met 'n gewoon mensch kan meevoelen, die menschenlijden op aarde begrijpen, troosten kan - en de Woordkunst der 13de eeuw geeft ons de mooie, reine Mariaverhalen, Marialegenden. Gekerstend wordt ook het Graalzoeken, weldra als bij Wolfram von Eschenbach Parzivals heerlijke geloofsdaad, symbool van Middeleeuwsche geloofsovertuiging na bestreden en overwonnen twijfel.

In Italië vervormt de Provencaalsche vrouwendienst zich weer op andere wijze, 't eigenaardigst bij Dante en Petrarca, en bij beiden heel individueel verschillend. In Italië nagevolgd wekt vrouwendienst in de ziel van den kunstenaar het bewustzijn van 'n objectief Schoon, dus eigenlijk van de idee der Schoonheid, in de vrouw, die hij vereert en lief heeft in zichtbaren vorm geopenbaard, weldra zinnebeeld van al wat rein, edel en goed is, die 't beste ook, wat in hem sluimert, wekken kan.

Belichaming in schoonen vorm van eigen denken en voelen is voor Dante de Beatrice-, voor Petrarca de Lauragestalte, in hoofdzaak 't zelfde, in wezen zoo heel verschillend. Voor Dante wordt Beatrice Portinari[1)] symbool van zijn hoogste denken, zijn geloof. Door haar weet hij zich gevoerd tot de

1) Betwijfeld wordt wel eens, of deze Beatrice in betrekking tot Dante ooit bestaan heeft, of ook zij niet is dan symbool. Merkwaardig voor deze middeleeuwsche vrouwenkwestie is 't pas verschenen werk van Lucie Felix Faure: Les femmes dans l'oeuvre de Dante.

Vita Nuova, door haar tot de hoogste zaligheid - Plato's Erosidee dus. Haar wil is 't, dat hij tot eigen zieleredding in zijn *trasumanar*, zijn door goddelijke kracht meer dan mensch zijn, in dienst van zijn Middeleeuwsch Christendom de menschheid zal toeroepen: wie tot den Paradiso wil ingaan, doorschrijde eerst Inferno en Purgatorio. Hij doorgronde in het besef eener machtige, alom heerschende *Giustizia* de verschrikkingen van Hel, kenne de zonde in haar wezen, haar vervloekt bestaan en noodwendige straf; - opstrevend dan in opperst verlangen naar God, in besef van *Grazia* na zondeboete, loutere hij zich door Kennis, door wat hij omvatten en begrijpen kan van menschelijk weten, overtuigend bewijs van 't goddelijke, - om ten slotte in zalige lichtopzweving geleid door Geloof de hoogste Liefde in grondeloos diepe lichtwemeling te aanschouwen, *l'Amor che muove il Sole e l'altre stelle.*

Dante's Divina Commedia met zijn persoonlijke, verrukkelijk mooie Beatricevereering omvat geheel de Middeleeuwsche Christenlevens- en wereldbeschouwing, zooals deze tot werkelijk heil der geestelijk onmondigen bedoeld allengs gevormd was door de Scholastiek, de eeuwen door elk gebied van menschelijk weten beheerschend, de hechte steun der Kerk en haar leer, in wetenschappelijken vorm als afgerond geheel + 1270 uitgesproken door Thomas van Aquino, korten tijd daarna, begin 14de eeuw, door den kunstenaar.

Dante sluit de Middeleeuwen, Francesco Petrarca leidt den nieuwen tijd in, Petrarca, profeet van Humanisme, van zelfmensch-zijn, het gezonde levensbewustzijn, dat de trotsche Scholastiek langzaam maar zeker ondermijnen zal, - profeet ook, onbewust, van de Renaissance. In Francesco Petrarca spreekt 't eerst het natuurvoelen van den nieuwen tijd: de mensch, deel der natuur, niet langer middelpunt en doel der gansche schepping, zij als hij schepsel Gods, in beide hetzelfde leven, hij dus ontvankelijk voor wat in haar zinnen streelt. Belichaming van dat natuur- en schoonheidsvoelen, van zijn Natuurhumanisme wordt hem Laura *la gentil donna*, zoodra hij haar voor 't eerst gezien heeft in de St. Clarakerk te Avignon, op Goeden Vrijdag van het jaar 1327, ‘toen de zon verduisterde uit medelijden met haar Schepper.’

Trovommi Amor del tutto disarmato, weerloos vindt hem Liefde, en bij de ‘algemeene droefenis’ van dien dag voelt

de dichter tot eigen vlijmende zielesmart zich door Amor getroffen. Hoog bloeit dan in hem op een liefde, die hem langs steilen weg zal voeren *al vero valor*, *al Bene Sommo*, tot 't hoogste Goed - Plato's Erosidee.

In mooien sonetvorm - het sonet in 12de en 13de eeuw langzaam gegroeid uit de Italiaansche *canzone*, bij Dante al met den strengen versbouw van *octaaf*, *sestet* en *volta* - in mooien sonetvorm zal Petrarca sedert spreken van zijn liefde voor Laura en zijn smart over haar dood, daarin hartstochtelijk uitend zijn zielsdrang naar natuur- en vormschoon, zijn smart over stoffelijke vergankelijkheid. Hooger, steeds hooger zal voor Petrarca de Lauragestalte rijzen, al het zinnelijke verliezen, zuiver geestelijk zal ze allengs worden. Als Petrarca in 1341 op het Kapitool ‘tusschen Rome's altaren en beelden’ als dichter, als Laurazanger wordt gekroond, gehuld in den koningsmantel van Robert van Napels, is de Lauraliefde van zijn hart samengesmolten met de Lauroliefde van zijn geest, d.i. zijn aan de klassieken ontleend streven naar den laurier, naar roem en onsterfelijkheid. *Laura* en *lauro* zijn hier één, en al weet hij zich dien plechtigen dag gekroond als dichter, in suggestief besef van 'n wereldroeping denkt hij zich tot levenswijding gelauwerd door *la Gloria*, en haar gezellin *Virtu*, geestkracht, verkondigend: onsterfelijk, wie door kunst getuigt van het Eeuwig Schoone, onsterfelijk wie Schoonheid dient.

De 15de eeuw vergeet Dante's Beatrice-, Petrarca's Lauravereering. De 16de ziet haar, hoewel vrij kleurloos, in Frankrijk herleven door de Pleiade, het kloeke door Pierre Ronsard te Parijs gevormde dichterclubje, dat in geestdrift voor het hooge der Klassieke kunst, en in zijn geestdrift overtuigd van 'n kunnen, in jeugdige kracht en bruisenden overmoed de Fransche Woordkunst met één slag wilde omscheppen, daartoe het Fransche woord dwingen in elken tot dien tijd onbeproefden aan Klassieken of Italianen ontleenden dichtvorm, aldus in voorbereiding van de rijke Fransche Woordkunst der 17de eeuw.

En wat Ronsard voor Frankrijk wilde, droomde de Zuid-Nederlander Jonker Jan van der Noot zich voor zijn taal, zijn kunst: door de Pleiade gebracht tot Petrarca's Laura schiep hij zich in zijn Olympia 'n eigen levensideaal van schoonheid en kunst.

Het Klassicisme van 17de en 18de eeuw met zijn vormvoor 'n deel ook inhoudnavolging van Klassieke, meest Latijnsche Woordkunst, kent de Erosidee van Plato, Dante en Petrarca niet.

Tegen 't einde der 18de eeuw, in de, wat men wel eens noemt, tweede, nu zuiver Grieksche Renaissance, begint men weer te spreken van te gelooven aan 'n begrip van 't Eeuwig Schoone. Hoor Keats en Shelley (begin 19de eeuw) in hun ‘intellectual beauty’, en wat is 'n Evangelie als: ‘A thing of beauty is a joy for ever’ in wezen anders dan de Schoonheidsidee van Plato? Van Schoonheid vooral sprak Shelley, hoog in zijn liefdegelooven, liefde in, voor en door al het bestaande, zijn op vrij denken gegrond beslist loochenen van elk dogma, op welk gebied ook - en toen hij konsekwent in zijn ‘Necessity of Atheïsm’ daarvan getuigde, als atheïst uitgekreten, hij atheïst, van wien gezegd werd: ‘his credo seemed to have no God, because it was all God’. Met ‘Queen Mab’ (1813) begon hij den aanval, ‘the war among mankind’, naar 't eigen kloeke levenswoord: ‘I will be wise and just and free and mild’; strevend steeds naar zijn ‘Ideal’ of ‘Intellectual Beauty’, voor hem de werkelijkheid van het Bovenzinnelijke. Maar dan ook ervaart hij het droeve alleen-staan in 'n wereld, die hem zoo weinig begrijpt, die lacht om 'n ‘Love the sole law’, dat sleur en conventiedenken wil breken. Zijn prachtige Prometheusmythe is 'n juichkreet, dat de geest van den mensch - ‘the spirit of our race’ - in vrije zelfontwikkeling overwinnen kan, wat haar belemmeren en verstrikken wil, om zich al strijdend en strevend ten slotte met ‘Ideal Beauty’ te vereenigen. In Epipsychidion, zijn vereering van de Contessina Emilia Viviani, spreekt Shelley dezelfde grondgedachte uit, als we bij Plato, Dante en Petrarca hebben gevonden: zijn ziel vindt in Eros, liefde, den band tusschen ‘Ideal Beauty’, het hoogste Schoon, en wat op aarde stoffelijk schoon is. Waar Plato, Dante en Petrarca echter door het aardsche Schoon zich opgevoerd weten tot het goddelijke - alle drie, zooals we zagen, subjectief verschillend - daar keert Shelley het om: hij zoekt ‘Ideal Beauty’ in den aardschen vorm, vereert dus stoffelijk Schoon als het goddelijke, maar komt van zelf tot besef en erkennen van z'n dwaling - ‘an

error', noemt hij 't dan, 'in seeking in a mortal image the likeness of what is, perhaps, eternal'.

II.

En nu Jacques Perk, die ruim 20 jaar oud, op den leeftijd, toen Shelley nog maar 'n eerste uitvoerig gedicht schreef, zijn ernstige, mooie levensbeschouwing heeft doordacht en in zijn Mathildesonettenkrans uitgesproken. Heel in 't kort komt deze hierop neer: Eros openbaart den dichter door wonder zieleleven 'n hooger dan stoffelijk zijn. Door Eros voelt hij zich dus uitgaande van 'n stoffelijk Schoon tot dat Hoogere ingewijd. Zoodra zijn ziel zich dat hoogere Zijn is bewust geworden, streeft zij met alle kracht daarheen, verloochenend wat zij eerst aanbad, het aardsche vormschoon, zoekt den weg, eigen smart niet schuwend, door 'n helle-tot 'n hemelvaart, hooger, altijd hooger, tot zij het hoogste Zijn in Natuurs harmonie als eeuwige Schoonheid vinden zal, en zich door de evolutie van zijn denken en voelen als kunstenaar voelt gerijpt, kunstenaar die in klaarder bewustzijn van het Hoogere, Schoonheid zien zal, Schoonheid zien moet in alles wat is.

Al hebben Plato, Dante en Petrarca aan Perk den weg gewezen, al zien we hem eenzelfde dwaling beseffen en erkennen als Shelley in z'n Epipsychidion, naar den inhoud, d.i. het onderling verband, waarop Kloos het eerst gewezen heeft, den 'strakken draad als snoer van den krans', zijn de Mathildesonetten, zooals ze daar voor ons liggen, oorspronkelijk, schetsen zij ons groei en ontwikkeling van Perk's persoonlijk, geheel subjectief levensdenken.

De Mathildesonettenkrans nu bestaat uit vier boeken, waarvan de twee eerste het zoeken en dwalen schetsen, het derde de rust van het weten, dat hij vinden zal, het vierde de overwinningskreet: ik heb gevonden. Helaas, dat hij daarna zoo jong reeds sterven moest!

Met 'n bekentenis van vormtechniek begint Perk, als hij in zijn eerste sonet zich uitspreekt als de drievoudige kunstenaar, die hij wilde zijn: toondichter in woordklank, schilder in woordkleur, denker in woordkracht.[1)]

1) Inl. Ged. ('98) blz. 31. Ik heb hier en daar hedenking tegen de plaats der door Kloos in zijn 4de uitgave ingevoegde Sonetten, die, naar ik meen, 'den strakken draad' van gedachte breken. Zoo zou ik ook de twee Sonetten 'aan den Lezer' (no. 104 en 105) liever dan aan 't slot, waar ze niet genoeg spreken, aan 't begin plaatsen, zelfs vóor boek I, buiten den krans, als inleiding van 't geheel. Waar ik afwijk in volgorde, zal ik dit aan den voet der blz. melden.

Klinkt helder op, gebeeldhouwde sonnetten,
Gij, kindren van de rustige gedachte!
De ware vrijheid luistert naar de wetten:
Hij stelt de wet, die úwe wetten achtte:

Een zee van liefde in droppen uit te gieten,
Zacht, één voor één - ziedaar mijn heerlijk pogen....
Sonnetten, klinkt! U dichten was genieten. -

Alleen ging de dichter door de wereld, eenzaam, trotsch, zichzelf genoeg, nuchter wetend en kennend,

Zooals eens Dante alleen ter helle inschreed -

'zwaar zeeg de dag, vaal, zonder licht, en lauwe loomheid lag op beemd en dorre wei, tot plots met knetterenden donderslag het zwijgend zwerk uiteenbarstte en met schellen bliksemschicht' den dichter sloeg, die ontwakend uit de lichtzwijmeling, boven zich in de lucht 'geschraagd door duizend kleurenbogen' de Jonkvrouw zag - Sanctissima Virgo, Heilige Maagd, symbool van Schoonheid, Liefde, Licht en Leven, de Ziel van het Al, het Zijnde, in zijn bestaan den dichter geopenbaard, als Eros een vrouw tot hem voert, Mathilde, die hij nu alleen nog lief heeft om haar schoonheid, die hem dan in langzamen denkgroei Sanctissima Virgo in wezen zal doen begrijpen. Als door Erato, 'blonde Muze', hoort de dichter zich zijn 'hooge liefde' profeteeren, de tragedie van zijn liefde, die 'n dwaling zal blijken - en we denken hier aan Shelley - 'n dwaling, omdat vergankelijk vormschoon niet tot het hemelsche inwijdt, tenzij de ziel, die 't aanschouwt, zich loutere van wat haar zinnelijks nog aankleeft. Langzaam zal zich moeten verreinen, veredelen wat als diepste voelen bij Mathilde's verschijnen in 't dichterhart is opgeweld. Maar nu nog is zij hem de vrouw, die hij liefheeft, die 'met den zonneblik den liederkrans in het hart hem scheppen' kon, tot wier aangezicht 'bezoomd met gouden waterval van zonnestralen' hij in zoete verstarring opziet, die 'tooveres', geheel zijn

‘wezen vervult met diepe rust’. Heilige, die aarde maken kan tot hemel, ‘waar engelenwieken suizen’, die als vrouw alleen meer bekoort dan ‘wie zacht, lief en schoon zijn jong gemoed ooit streelden’. Al blijft er wreede scheiding, nu band van trouw haar aan 'n ander bindt, geluk voor hem alleen, zoolang haar bijzijn hem gegund zal wezen - hoe kon ooit ‘zonnebloem de zon ontvlieden!’ Zouden oogen, die niet dan met ‘oogenlach’ antwoorden, de taal verstaan, ‘die zwijgend spreekt’?

Dat zon en zomer in kleur en lied haar eeren, waar zij henenzweeft, vorstin, hooger nog, Madonna -

> Gij, die de moeder mijner liefde zijt,
> Zijt moeder Gods, want God is mij de liefde:
> U zij mijn hart, mijn vlammend hart gewijd!
>
> Een kerk rijst allerwegen aan uw zij -
> O, deernisvolle ziel, die niemand griefde,
> O, mijn Madonna! bid, o bid voor mij!

Nog ideeëler wordt hem Mathilde's schoonheidsbeeld: ‘Natuurziel uit zich in haar lied, in elke ster haar blik’, ‘duizend starren in haar oogen’, ‘van zonnegoud haar lokken, 's hemels blauw het blauw dier droomende oogen, haar boezem berg en golvend woud’....

> O, zomer, zonneschijn en hemelbogen,
> Waarin mijn aangezicht haar liefde aanschouwt, -
> Heelal, waarvoor ik biddend lig gebogen!

Droeve dwaling, droeve werkelijksontgoocheling na hoogen passietoon! Mathilde, 'n mensch, sterfelijk als hij, en wat hem aan haar bindt, liefde voor stoffelijk schoon zal niet tot Sanctissima Virgo hem kunnen opvoeren. Mathilde, sterveling, zie haar sluimeren, ‘rustend in 't mos, gebogen den arm, dien mos en lokken streelen - zij ademt zuchten en zij lacht, als togen er droomen door heur ziel....’ ‘Mathilde sluimer, eens naakt de donkere nacht, dat de zode, die gij dekt, u dekt, dat gij, de lippen door geen zonnestraal gestrookt, voor eeuwig de oogen luikt om niet meer te ontwaken - daarom, slaap zacht....’

> Zomernacht doet droomen,
> En zomer droomen zijn van manestralen,
> En manestralen zijn als liefdestroomen:

De liefde doen zij uit den hemel dalen,
En dalen in de ziel, die zij vervromen:
Is liefde dwaling, kan men zoeter dwalen....?

Wat zou liefde anders zijn dan zinbekoring, als daar niet te effenen verschil is van zieledenken, zielsgelooven? Mathilde vleit hem met haar te gelooven, met haar te aanbidden: ‘wie alles heeft gegeven, wil daarvoor dank’ - dan gaat hij heen, ‘'t droomend aangezicht op naar effen welvenden blauwen hemel,’ met dien blik als ‘geheven in 't rijk des vredes....’

‘Gij, (sprak ik) levenwekkend, eindloos licht!
Gij doet aan 't hart. dat in u leeft, beseffen:
Gelooven, bidden is Mathilde's plicht!’[1)]

De dwaling erkennen is de scheiding willen. Hij weet, dat 't moet: in 't hart, ‘waar liefde en eindeloosheid paren’, mag en kan zij slecht leven ‘als 't golfje in zee, in lange lijnen’. Gebroken dient te worden met wat in Mathilde de dichterziel nog ketent aan aarde en stof. Haar als vrouw door 't leven leiden zou hij nooit toch kunnen; ‘'t Noodlot, dat zij wijs gelooft, de Macht, die over 't menschdom waakt’, houdt hen gescheiden, en dat is goed. Tot 'n ‘dweper’ door haar, tot 'n ‘jonkvrouw’ voelt de dichter zich worden met ontvloeiing van wat aan denkkracht hem stalen moet tot man. Vrij moet hij wezen als voorheen, zichzelf! ‘Uw roeping is, zooals gij zijt, te zijn,’ ruischt 't als profetie hem door de ziel - de blijde levenskijk van Schoonheid wel voorgevoeld al, maar door Mathilde's invloed zal hij 't langzaam leeren begrijpen, als de Sanctissima Virgo die hij zoekt, die aan dof denken hem onttrok.

Zoo vlamt hem 't scheidingsuur door de ziel, die ‘scheidend minnen leeren zal’ - ‘die als godin hem daagde’ is aan zijn hart ontvallen, ‘en 't hart, dat stierf in haar, leeft.... maar alleen.’

Alleen weer gaat de dichter voort; elders, los van aarde

1) Na sonet 18 (Madonna) heb ik de sonetten aldus gerangschikt: 15, 21, 23, 24, 19, 20, 25, 26, 27, 28. Sonet 22 (Onthulling) plaats ik liever als algemeene oplossing in boek IV.

en stof, moet hij vinden, wat Sanctissima Virgo is. Maar door Eros alleen zal hij kunnen vinden: liefde blijft de band tusschen het aardsche en het hemelsche. Al heeft hij zich van Mathilde losgerukt om weer vrij te zijn en helder van denken, haar invloed blijft. Zij heeft zijn oog nu geopend voor zinstreelend mooi van Natuur, vroeger voor hem ‘dof en koud’. Mathilde ziet hij in de bloemen, door haar ‘in bloem en star een zoet gedicht’, door haar verstaat hij ‘een stil kouten in 't beekgeruisch’, en als de maan in zilverglans op den bergtop gerezen, rijst Mathilde voor 't droomend oog....

> Thans zie ik vreemden, maar Mathilde niet;
> Ik mis haar, en mijn droomend harte meent,
> Dat eenzaam dolen het gelukkig maakt....

‘Verdwenen is ze in 't lichtend duister, en ver in de verre verte staart het oog van tranen grauw’, zacht zingt hem dan herinnering als in ‘klagend-teeder-blijde vogelklanken’....

> Ik hoor ze, en voel ze in traan en ziele branden.

En bij de herinnering, wat zij hem was, mijmerend over wat hij in haar verloor, doemt smart op in zijn ziel: waarom met vrijen wil zich losgescheurd! Scherp schrijnt de wonde eigen zieleleven toegebracht, en feller nog zal de smart worden, dat voelt hij[1)] Als staande aan den hellerand ziet hij den naren nacht in, ‘den poel van duisternis, omweven als met een doornenkrans van weedom door steile rots en braam en stekelwisch, hatende aan breede flank zich klevend’. Dieper daalt hij af in de donkere smartspelonken, ‘waar lachend morgenrood, waar leven en genot een logen is’, waar soms in flauwe lichtflikkering 'n schaduw ‘trilt langs grauwen wand’, ‘waar heesche nacht sjirpt in den hoogen.’ En droevig doorschrijdt hij 't ‘breed gewelf’

1) Sonet 31 (Ommekeer) heb ik geplaatst in boek IV, evenals Sonet 35 (Mist). Sonet 33 (Uchtendgroet), eigenlijk 'n ‘Vaarwel aan 't Vaderland’, als Perk op reis gaat, behoort m.i. evenmin in den sonettenkrans geplaatst als no. 85 (Avondgroet), 'n ‘Afscheid aan de Ardennen’. Beide sonetten staan vrijwel geheel buiten den krans, of 35 geheel aan 't begin, 85 geheel aan 't einde. Na 34 (Gescheiden) voeg ik in 49 (Was dat een lied).

ruig van stugge pegels, grauw en goor,
Die weenen, weenen, duizend eeuwen door,
En tot het eind van duizend eeuwen weenen;

En 't kromt zich over warrelrotsen henen,
Waar elke traan, die viel, een traan verkoor,
Om tot albast te worden en ten schoor
Aan nieuwe smart, die kegels wordt en steenen....

Licht, leven, liefde, lust! Als 'n smachten welt 't op in 's dichters ziel, in weemoed als versmolten. Waarom ook Mathilde verlaten, in dwaas zelfmisleiden liefdesrozen vertrapt, ruw verbroken wat bindt aan aarde, lente en leven! Waarom moedwillig, eenzaam ‘het rijk der tranen’ gezocht, ‘waar de dood slechts lacht, dat angst alleen baart’ en nooit ‘der schoonheid huivrend schromen’ geven kan? In deze smartstemming, noodwendig gevolg van zijn weemoedsmissen, zal hij nooit immers vinden, wat hij zoekt: 't leven geleefd in 't rijk der tranen ontzielt. Is dan verloren, wat hem heeft opgeheven door Mathilde, door min met zinnestreeling van zacht en mooi, dat invloed hebben moest op hem, die dichter immers heeten wil? En toen hij ernstig bewust van zielescheiding liefde niet had mogen noemen, wat hem in haar verrukte, had hij in wreed scheuren van bekoringsband als ‘haat’ gezocht, die ‘stug en stroef’ hem terugdreef op zichzelf, tot kou weer van denken en voelen als vóór Mathilde's verschijnen. Vergeefsch zou dus al z'n zoeken en tasten zijn, vergeefsch de helletocht! Neen, mèt dit klaar bewustzijn van eigen zielevoelen, dit hartstochtelijk willen van ‘licht, leven, liefde, lust’, voelt de dichter langzaam ‘den dag’ in zich keeren, en met ‘een kreet van levenslust, die duizendwerf weergalmt door het doodenrijk der smart’ ziet hij alles in 'n nieuw licht, plots ontstegen aan ‘stilte en dood van den hollen smartberg’.

Met ander oog ziet hij nu Natuur en verstaat den wellust van haar levensadem. Zomer wenkt tot wellustgenieten, zomer, ‘wier geurige adem zucht door rijs en wouden’, zomer, met ‘haar lokken, glanzend gouden, haar sneeuwen handen, die bloemenslingers slank gebogen houden!’[1] Een

1) Na Sonet 44 (Zomer) heb ik als volgorde genomen: 47, 45, 46 en verder 50-55. Sonet 48 (Machtige aandrift) plaatste ik in hoek IV.

zwijmelroes van nieuwen levenslust omvaagt z'n ziel in ‘ongekend verlangen’. Maar waarom is 't, of alle rust hem nu vergaan zal? Angstig toch voelt hij in zich iets van 'n schuifelend omslingeren, 'n vast omstrikken, 'n angst, alsof tusschen ‘ritselend dorre blâren een adder sist met vonkend oog’. Gevaar voor de reinheid van zijn hart, nu door het ‘heilig, hemelschragend bosch wellustademend een God schijnt te waren’! Kupris is 't, ‘gekranst met roze en mirt’, ‘maneschijn lichtend van leest en boezem’, - ‘verlangen lacht haar lokkend oog in 't hart....’

> Wee mij! ik zie Mathilde in Kupris' pracht!

Mathilde, als de Cyprische Venus! Weer de dwaling, alsof door levenswellust, die zielereinheid vergiften kan, Sanctissima Virgo wordt verklaard! Geheel afsterven moet de dichter aarde en stof, beheerschen ook den weemoed van dit smartelijk missen. Aangrijpend mooi en eenvoudig zegt hij ons dit in zijn sonet ‘de Roos’, waarin hij nog eens al het doorleefde in fijne trekken teekent, en afscheid neemt van het Verleden.

> Een zaadje - een loovertwijg - gij zijt verrezen,
> O, volle, reine roze, op slanken stengel, -
> En 'k heb u lief, en bij uw zoet gebengel,
> Op de'uchtendwind, tril ik van huivrend vreezen:
>
> Uw schoonheid doet mij bidden tot den engel
> Der bloemen, dat ge altijd zoo schoon moogt wezen,
> En bij uw sterven staar ik als verwezen,
> Wijl ik in dooden dauw mijn tranen mengel:
>
> Ik juichte, toen gij wierdt en waart, en weende,
> Toen gij ter aard vielt: 'k overzie uw leven,
> Dat mij door kleur en geur genot verleende;
>
> Ik dank voor alles, wat gij hebt gegeven....
> Doch waarom klopte 't hart mij, toen ik meende,
> Dat ik Mathilde en liefde in ú zag sneven?

En nu voorwaarts, de wankeling geschoord in vasten tred! Vrij is nu de ziel - vrij? Terwijl ze zwerven blijft,

alleen, en niet vindt, terwijl ze ziet, hoe alles door iets zich binden voelt? ‘Gespleten, bij 't smakken in het zand, is de rijpe vrucht vrij - den dood ontvangen we, terwijl we 't vrije Zijn erlangen’....

> Ik kan, ik kán Mathilde niet vergeten!

Maar hij zal haar weervinden immers, haar weer aanschouwen mogen, als hij eenmaal door haar Sanctissima Virgo heeft leeren begrijpen; tot ‘die stond zweeft ze als een star, die leidt, voor biddende oogen’.

Stijgend zal hij vinden, wat hij zoekt, alleen met zichzelven in Natuur, wier vredeadem, harmoniewezen - wat Shelley noemt: ‘the spirit of Nature’ - slechts kan begrepen worden door de gelouterde, aan 't stof ontstegen menschenziel, doch eerst, nadat zij gekomen zal zijn tot een voor zich bevredigende oplossing van het mysterie van Leven en Dood.

Langzaam stijgt dan de dichter en ‘omgolft hem de rust, in wolkloos ruim oprijzend uit het dal’. ‘Breed van rug en kop wijken de bergen in 'n waas van natten nevel’ - maar diep beneden ‘uit d'afgrond’ klinkt ‘gezang en steengeklop’ van menschen in rusteloos werken. ‘Alles juicht in 't bestaan en heeft den plicht van vroolijk-zijn nog nooit zoo blij betracht’. Plicht van vroolijk zijn! Zie dan eens schrille tegenstelling van onbewuste natuurvreugde, -vrede en bewuste menschensmart bij den kluizenaar, ‘hoog op den bergtop in grauwe pij prevelend voor 't houten kruis’ bij 't hutje van ‘groenend hout en mossig riet’, waar 't ‘zacht door sparre en lorke ruischt’. ‘In eigen-kwellen zocht hij vrede, en wil zich martlen tot een heilige....’

> Doch zon en bloem en vogel gruwt er van:
> Hij zoekt het leed, dat zij verblijd ontsnellen, -
> En vrede heeft, wie vreugde vinden kan....

Door vreugde, door het oog te willen wenden naar het licht, zooals alles in de Natuur ons leert, door vreugde, vrede! Maar wat Natuur als onbewust doet, hoe moeielijk voor 'n mensch, die bij wat hij denkt en voelt met door tranen verduisterd oog dat licht vaak dof ziet, of de

kracht mist om 't hoofd op te heffen, ‘als een, wiens ziele treurt, dat ze op haar vragen antwoord moest ontberen’. Wat is er niet veel, dat tot twijfelen brengt, als men eenmaal w e e t , eenmaal er toe gekomen is 't leven te kennen, te doorgronden in al z'n nietigheid, en - twijfel moordt zieleleven. Wat kostelijk loon dan voor z'n ‘levend-dood-zijn’ om ‘als sprekend teeken’ van moeielijk in dien denkstrijd verworven vrede, dat weten nu zijns ondanks te moeten gebruiken als ‘hoonwapen’ tegen wat aan geloof in 't hart misschien nog sluimeren mocht! Wat kunnen er als de werkelijkheid van 't leven 'n mensch ruw aangrijpt, angstige vragen in hem opkomen: mysterie van Liefde en Dood, van ‘'t Leven, dat in Eeuwigheid vervliet.’ Om zich heen 'n macht, die doodt en vernielt, die stof tot stof doet wederkeeren[1)]; millioenen, eens als wij, de levenskracht zwellend in de lenden, met bolle longen de lucht indrinkend’, ze zijn verzonken in het zand, door de delversspa als stof opgeworpen. Wondere cirkelgang van ‘leven, laten leven, leven geven!’ Zwichten moet eens de eik, die ‘de profecij der eeuwen’ hoort ruischen door 't bochtig hout, dat ‘ketterzang vernam, en stil gebed en vloek- en zoet gefluister’, de eik, die in en op zich 't leven voedt van ‘klimveil, muis en merel.’ Zie een ‘levensvernielen’ als door den adelaar, die ‘op breeden dubbelvlerk ver omhoog, een zwarte ster in blauwe lucht,’ zwevend hangt aan ‘'t eindloos-effen zwerk, en plots de wieken revend,’ neerstort op wat voor oogen ‘niet te zien in d' afgrond leeft.’

Zie den stroomvloed ‘zwellend aanbruisen’ en ‘ontrust den boord schuren’,

> die valt, om straks het hoofd te baden
> In 't vochtig, vratig graf, dat Judaskust,
> En zwelgt de bloemen, met een kus verraden.

Meegesleept de dorre schelven, meegesleept het rund, al loeiend, vastgenepen de landman, ‘in den dood gesleurd met breeden klauw.’ 't Lachende leven geveld door wreede zicht![2)]

1) Sonet 58 en 59 moeten m.i. worden omgezet. Sonet 58 (De grijsaard op den berg) behoort naar zijn inhoud bij sonet 60 (Opdelving); sonet 59 (Een denker) moet dan aan beide voorafgaan.
2) Sonet 66 (De akker) plaatste ik in boek IV.

Ook wat menschen van steen, graniet en marmer trotsch opbouwen als voor eeuwen gevest stort in. Zie ‘den burcht in puin, door purpren scheemring omvangen!’ Maar zie ook - en hier begint 'n kentering in 's dichters stemming - zie ook, hoe op die plek van gerelde, stoere menschenkracht, die plek van stoffelijk vergaan, Natuur en Natuurs heerlijkste macht, Liefde, voortleeft in, langs en door het puin. Hoor ‘den krekel sjirpen van weelderig verlangen’, hoor ‘den puinecho 't antwoord bauwen’ als ‘noodend den geliefde met die schrille zangen, die aanzweeft op een wiek van rossig goud.’

> En weemoed fluistert zacht door de espenblâan...
> De zwerver treurt, in mijmerij verzonken,
> Dat het verleden is voorbij gegaan....

Weemoed dus, dat zacht, stil schreien van 'n menschenziel, weemoed na den schrillen vernietigingskreet! Natuur, nu zielloos wreed, straks door, in en na dat wreede zacht; teeder-zacht. Zie maar ‘het graf der bergbewoonster’. Door 'n blinde natuurkracht, door ‘den geest des afgronds’ werd ze, terwijl ze ‘vroolijk zingend in het dal zich naar heur kindren spoedde’ onder een kantelend rotsblok ‘neergesmakt.’.....

> Nu bloeit aan 't murwe groeve-kruis de roos,
> Tezelfder stede, waar heur wonde bloedde,
> En onder 't berkeloof klinkt blij te moede,
> Het lied des levens op het kruis des doods;
>
> Een vogel zingt er van Geloof en Hopen,
> En jubelt in de looverschaûw zijn zang, -
> En 't hart der rozeknop gaat luistrend open:
>
> En 't wordt den zwerver in den boezem bang;
> Hij voelt de tranen langs de wangen loopen,
> En plukt een roos, en gaat met zachten gang....

Zie Natuur in zelfherschepping na zwoele en drukkende hitte ‘nieuw leven drinken uit de lucht’, als ‘een bries de abeeleloovren doet trillen,’

> Als lauwe vliet en 't riet van weelde rillen.

Zie Natuur vooral in den avond, als aan ieder ‘sprietje een dauwdrup hangt,’ hoe de ‘hitte door den avonddauw gevangen er mede geurt uit de aard', die liefde wademt’:

> De mensch luikt vol genot de droomende oogen,
> En 't luwtje als liefde al zoetjes aangevlogen,
> Heeft kussend hem den sluimer ingeademd.

De drie nu volgende sonetten ‘de Bouwval,’ ‘de Bede in 't Woud,’ en ‘Dorpsvesper’ spreken heel eenvoudig van 's dichters stemming in deze oogenblikken, zijn stemming van stil-zijn, van rust en vrede, omdat uit zijn diepste zelf zacht iets opwelt, dat hem het Volstrekt Zijnde van Natuur als hoogste Schoonheid zal doen begrijpen. Het mooist van denken is ‘de Bede in 't Woud.’

Nu is de overwinning nabij en zal ‘de zee van duister,’ waarin de dichter eerst als verzonk, vanzelf door Liefde haar licht aan zijn ziel ‘ontvouwen’.[1)]

Liefde voor Mathilde, d.i. aardsche, stoffelijke liefde is na zware stormen ‘met steenen blik gedoofd door de gedachte’, door het zien en begrijpen van Natuur in haar Alleven, liefde, die hij ‘gestorven in de ziel voelt zweven’, gestorven dus maar om te herleven, gelouterd, in wat zij geestelijks had, en dat is, dat de dichter door haar zich het hoogste Zijn is bewust geworden. Langzaam zal nu uit dit alles zijn levenswijsheid groeien, zijn zien van de dingen, zooals hij ze na zijn vrij denken zal moeten zien. Alleen wie na den storm van denken en voelen in zijn levensbeschouwing zichzelf is, kan sterk wezen, want

> wie wat menschlijk waar is, zelf ontgint,
> Voelt zich aan zich door zich alleen verbonden,
> En weet, dat hij voor zich slechts waarheid vindt.

Jubelend in zijn geestesvrijheid voelt hij zich als los, als opgeheven van deze aarde; hij lacht om haar kleine, stoffelijke genoegens, die wenken en lokken. Vrij gedacht vaart hij op ten hemel....

1) Hier voeg ik na sonet 74 (Dorpsvesper) in sonet 70 (Het oog van't woud). Sonet 75 (De mis) plaatste ik in boek IV, eveneens 76-78, de Kennissonetten.

Het floers is weg van de eeuwigheid geschoven,
De Godheid troont.... diep in mijn trotsch gemoed;

De hemel is mijn hart en met den voet
Druk ik loodzwaar den schemel mijner aard,
En nederblikkend, is mijn glimlach zoet:

Ik zie daar onverstand en ziele-voosheid....
Genoegen lacht.... ik lach.... en, met een vaart,
Stoot ik de waereld weg in de eindeloosheid.

Zoo is na den onruststorm de rust gekomen, als ‘Sluimer op vlinderwieken neergedaald’, rust, want nu zal de dichter vinden, nu is 't alsof in 'n lichtflits zijn oog al ziet, wat de waarheid zal wezen, gelijk de stroomval ‘loeiend over kolk en afgrond’ in den nacht wel gehoord wordt, en 't spattend schuim ook wel ‘met bleeken glimp het zwoele duister splijt’, maar dan plotseling verlicht door een schellen bliksemstraal voor één oogenblik helder uitglinstert als een stil gloeiend zilvervlak.

Met kalmen blik ziet hij nu 't leven om zich heen; kan begrijpen een oude van dagen, wien bij den ‘dorpsdans’ der jongeren ‘de vreugd uit lachende oogen blinkt,’ ‘tevreden, dat hij leeft en leven doet’; - begrijpt hij ook iets van wat de scheper voelt, die ‘met een blik, waarin de liefde woont,’ ‘de blanke heerden, die al ruischend grazen, de witgewolde wolkjes verder drijft.’

En dan in den Zomernacht[1)]....

De glinsterende stoeten
Der starren wijken rondom, eindloos-diep; -
't Was, of de stilte plechtig tot mij riep:
‘Bid! op de starren rusten Godes voeten!’....

Ik weet, ik weet niet, wie de wereld schiep,
Of ze is geschapen, of we aanbidden moeten,
Wat wij als Leven, Ziel of God begroeten, -
Of eeuwig slapen zal, wat eeuwig sliep! -

1) Waarom in deze 4de uitgave de sonetten 86 (Nacht) en 87 (De scheper) omgewisseld? De 3de druk gaf hier m.i. het verband beter.

Daar tjuikt de nachtegaal zijn teeder lied,
Tevreden, dat hij 't klagend lied mag zingen, -
Waarom hij zingt, dat weet de zanger niet;

Wat rusten kan, voelt zich de rust doordringen, -
Ook ik. Ik weet niet, wat ik denken moet,
Doch voel het: wie tevreden is, is goed.

Zoo groeit 't in den dichter als een vast gelooven: slechts wie is, zooals Natuur hem geschapen heeft, kan vrede hebben tevreden dus zijn, en ‘wie tevreden is, is goed.’ Maar niet één deugd voor allen, niet allen dezelfde Natuureisch! Zie de populier ‘met trotsch verachten der aarde omhoog streven als smachtend naar 't blauw des hemels, waar de vrede wast’, terwijl de treurwilg ‘loot en looverlast naar 't water neigt, als wachtend op de blijde stonde, dat zij door golfjes worden overplast.’ Verachtelijk ‘de popel, die zich buigt’, 'n onding, ‘de treurwilg, die de wolken zoekt,’ - aan elk de plicht, van ‘wat hem past te doen!’ ‘Goed is, wie verricht wat zijn aard beveelt; zacht zij de duif, zijn krachten toone de arend, gal zij bitter, zoet de honig!’

Hoor dat twisten over ‘idealen,’ van ‘roos’:

een kortstondig leven,
Vol kleur en geur en teederheid en jeugd....

van ‘eik’:

Te zien geslachten na geslachten sneven,
En eenzaam boven lot en dood verheven,
Te staan in statige, eeuwig-kalme vreugd....

en 't ‘kroos der poel’:

Ik wensch voor alle streven 't eenig loon:
Uit water kiemen en er dood in dalen -

waarbij de ‘hemel lachend spreekt’:

‘Braaf! gij gevoelt uw plicht! Dit toont uw smalen...
Volmaakt u, dan wordt ge allen goed en schoon!’

Niet allen dezelfde natuureisch! Een frissche roos afge-

vallen van den rozelaar aan den kant van 't meer, voortdrijvend, dobberend op den stroom, tot een waterlelie ‘haar in 't blad gevangen houdt’, kan immers niet als deze in ‘water, lommer, kroos en slib’ leven, en zal verschrompeld en verrot moeten zinken, door de waterroos, die haar niet begrijpt, dan nog gesmaad als ‘ontevreden en verdorven,’ - niets immers dan aanstellerij, alsof ‘'t beste en edelste’, dat men zich voor waterroosbestaan denken kan, haar ‘smarten’ zou!

Kortzichtig getwist ook van menschen, als er naar verschil van eigen natuur, opvoeding en levensomstandigheden niet 'n eenheid is van denken onderling: wat voor recht heeft ‘die niet biecht’, den geloovige in zijn ‘zielsgevoel te laken?’ Omhoog vindt gij elkander immers weder, één in uw diepste zelf. ‘Duif en sperwer’ twisten immers ook met elkaar, omdat ze ieder hun God naar eigen inzicht zien; maar 'n ‘uil vol wijsheid’ brengt ze vermanend terecht: ‘verdraagt elkaar, wij denken ons allen God met vleugels,’ en is 't nu zeker, dat wij, vogels, daarom de waarheid hebben? Kortzichtig getwist ook over wat niet dadelijk begrepen wordt in natuurgroei, die immers toch voortgaat naar vaste wet! Die enkele korenaar, rijp en vol, in 't ‘gelend veld met gouden kuif boven de andere rijzend’, die nog op ‘lage en even-groene stelen golven’, wordt bespot, gesmaad, als wilde hij over alle trotsch heerschen in zelfverheffing, niet als de andere wezen, maar meer en boven hen. ‘Slecht is hij’, klinkt het, ‘onbehouwen en van zinnen’, die niet zijn wil als wij, - alsof in rijpen oogst niet alle zullen zijn als deze, geel en vol![1)]

En zie ginds die ‘twee rozeblaadjes’ in de beek: 't een ‘vroolijk vlietend langs den harden oever draait en wendt, naar 't aan zijn hart behaagt’, maar 't ander wil vrij blijven, wil niet luisteren naar die domluimige beek. Liever dan de veiligheid van den snelvlietenden, gemakkelijken midden-

1) Na sonet 91 (Tevredenheid) heb ik hier ingevoegd: 75 (Mis), Duif en Sperwer,’ (4de druk blz. 160) en 66 (De akker). Van ‘Duif en Sperwer,’ zegt Kloos in den 2den Druk (goedkoope uitgave) v. Looy; '98, blz. 186: *Duif en sperwer*, door den dichter geschreven voor den Mathildecyclus; door ons afzonderlijk geplaatst, omdat het in geenerlei verband met de overige sonnetten van dien krans staat.’ Ik meen echter, dat het in dit verband op zijn plaats is.

stroom, die willoos meesleurt, 't gevaar gezocht bij de steile grauwe oeverrotsen. Te bersten stiet 't er, uit ‘vrije keus, toch had 't zich tot volgen niet verlaagd’....

> Tot iets wordt door zijn aard bestemd, wat leeft;
> Dat iets verrichten kán het, want het moet,
> En 't voelt zich vrij in 't slaaf-zijn van een wet:
>
> Slaaf, wie zich tegen wat hij moet, verzet,
> Maar vrij de wil, van wie al willend doet
> Den wil van wat geluk en vrede geeft!

Aan 'n roeping, 'n zichzelf-zijn is dus ieder gebonden, door elk moet de geestesrichting gezocht worden, die hij gaan moet, om ‘geluk en vrede’ te vinden. Zoo hij 't al zou willen vergeten, zin-onrust, zin-leegheid straffen het verzuim - 't veelvuldig lied met eenheidsklank:

> Uw roeping is, zooals gij zijt, te zijn.

Door ieder dus kan 't geluk gevonden worden, dat hij als mensch, als door de Natuur bedoelde enkeling, op zijn plaats in de gemeenschap bereiken kan. Wie dan voor zich gevonden heeft, zichzelf kan en wil zijn, vrij van menschenoordeel, fier in 'n gezond zich-zelf-kennen, zal in 't diepst van zijn wezen - uit kracht van 'n natuurwet - tevredenheid, d.i. geluk voelen opwellen. Dan zal hij zich tot die bepaalde stemming van 't hart kunnen dwingen, waarin goed-zijn zoo gemakkelijk valt. G e l u k , d.i. eigenschepping door zichzelf-zijn, wordt zoo d e u g d , zegt ons de dichter, en dat geluk, herhaald of minder vaak ervaren, g e w e t e n , d.i. toetssteen van het al of niet zijn, zooals men wezen moet.

Sterk is, wie zichzelf kan zijn, en weet, wat hij met zijn natuur, zijn aanleg op deze aarde beteekent; hij kent zijn kracht en zal niet, al kost hem dit soms bitteren strijd, onredelijk verlangen naar wat voor hem onbereikbaar is.

Zoo heeft de dichter dan gevonden, wat hij zoeken moest. Duidelijk ziet hij de beteekenis van Sanctissima Virgo, die hem nu dagen zal als Schoonheid, eeuwige Schoonheid van het Zijn der dingen, zooals Natuur ze schiep in wording en groei naar vaste wet, van het Zijnde, zooals de dichter het Al gezien heeft, in worsteling met zichzelf, in ‘vertrouwelijke eenzaamheid en stilte van 't woud.’ Herzegd wordt nu nog

eens zijn denkproces, zijn worstelen van gelooven en weten, als lof van ‘souverein menschendenken’, dan zal hij Mathilde weerzien, en bewust zich worden, dat door haar invloed alleen hij 't wezen van Sanctissima Virgo begrepen heeft, en eindelijk in zalige verrukking met sterfelijke oogen Schoonheid zien dagen, haar te voet vallen, Mathilde en Sanctissima Virgo in één gestalte.[1)]

In den strijd van ‘geloof en kennis,’ ‘'t lauw geloof door warm verstand ontrust,’ is tot ‘bewusten vrede van 't hart,’ 't geloof, 't eng dogmengeloof verwonnen, op ‘'s levens rots gebarsten.’ Eeuwig is menschendenken, eeuwenlang is de mensch immers mensch gebleven, dezelfde, ‘zijn gister vastgesnoerd aan 't morgen’, eeuwig ook dezelfde wisseling van ‘stof en geest’, die in den eenen vorm vergaan, in 'n anderen weer herleven. Heerlijk ‘der menschen hooge macht,’ die 't al beheerschen kan, ons denken, dat, ‘wat toevallig scheen, natuurlijk blijken doet, kennis ook geven kan van wat komt, en, wat eenmaal “wonder heette, als duisternis voor 't licht, voor 't vergelijken doet vlieden.” “Volmaakte kennis! gij zijt meer dan groot!” Maar hoe nietig dat stipje den mensch beschoren om goed te kennen, onze Aarde, één klank slechts van 't eeuwig hemellied, in “kringloop van tallooze waerelden om 't hart der zon”, eens, uit “een gril van 't eeuwig werkend Iets als 'n waereldje uit Zonneborst naar voren geschoten!” Majesteit van Verstand, dat grootsch in souvereine denkensmacht zichzelf 'n Godsgedachte durfde scheppen, naar eigen beeld God deed spreken; en - “God werd mensch, de mensch van Gods geslacht!” Toch gaat in veel bij menschen hart nog boven hoofd, gevoel boven verstand, en menigmaal, als 't “hoofd in peinzen zich verwart,” breekt, waar geen denkenslicht wil schijnen, “liefdelicht” langzaam heen door “mist van zieleraadsel”....

> Het schoone denkbeeld wortelt in het hart.

O, nu Mathilde weer te mogen zien, in “machtige aandrift” tot wie ziel en zinnen streelde,’ zij, die ‘waar 'k

1) Volgorde der ‘denkgroeisonetten’: 96, 76, 97, 77, 78, 98, 35. Sonetten, ‘Weerzien van Mathilde’: 48, 95, 100, 101, 99. Sonetten, ‘bewust Sanct. Vïrgo door Mathilde begrepen’: 102, 103, 31, 90, 22. Sonet 106: ‘Mathilde en Sanct. Virgo in één gestalte’.

eenzaam was, altijd om mij henen scheen te zweven, en trouw aan mijn zijde mij 't lage deed ontvlien, die mij ontdekt, wat schoon is en verheven,'

De vrouwe, wie ik ziel en zangen wijde.

En hij ziet haar weer, rijk in liefde voor 'n ander, dat wist hij immers! Nu voort, nu hij haar weerziet om te ontdekken, dat weerzien zien is, 'wat hij altijd ziet.' Vaarwel dan, 'geliefkoosd land vol liefdeleven' en 'lievlings-plekje in 't woud', vaarwel ook 'vertrouwde stilte', waar gesproken werd, wat nooit een hart tot menschen kan herhalen.....

Gij kent mijn hart en weet wat ik verloor....
't Verloorne zal naast u voor 't zielsoog doemen!

't Eens 'verloorne', d.i. Mathilde, heeft hij immers hervonden, omdat toch bij alle wisseling gebleven is wat hem eens door Eros aan haar bond, wier schoonheid 'blijft glanzen in zijn ziel, waar ze als de zon in zee in is verzonken.'

Afgespeeld is dus de tragedie van zijn Mathildeliefde: door de vrouw tot Natuur, door Natuur tot de hoogste Schoonheid, het Zijnde, zooals Erato 't hem had voorspeld. Maar de Erato, die inleidde, herzegt nog eens den kunstenaarsgroei, als Kalliope, nu alles historie is geworden....

'Ik zond de vrouw tot u, die u verrukte....
Ik zeide u 't aan: gij mindet met een min,
Zóo vol aanbidding, zóo vol vromen zin,
Dat ze u aan al, wat háar niet was, ontrukte.

Ze is van u heen; thans zeg ik u: voorwaar!
Ge aanzaagt.... ge aanbadt - u trok, wat is verheven:
U daagde een schoonheids-ideaal in haar.

Toen zaagt ge weêr, naar wat ge aanbadt, gedreven:
Zij bleef zichzelve, gij werdt kunstenaar;
't Verheevne, dat verhief, leeft in uw leven!'

Mathilde, een ideaal! Vrouw, als afgod aanbeden, omdat ze ophief 's dichters ziel, 'zwevend nu in de eindeloosheid,

en rustig dan als 't blauwe hemelrijk, waarachter duizend sterren wentlend streven.' Als de vogel, 'die zweeft en zingt, wanneer ter vlucht omlaag hij ziet, waardoor hij 't hart voelt treffen', heeft ook de dichter gezongen, wat verblijdde of smartte: 'zucht en traan en blijde lach werd lied.' Mathilde, engel, 'mij tot geluk verschenen, toen ik droef en stil, in zieledorheid mij door al wat leeft verlaten voelde, tevreden nergens en met niets, toen 'k leed, verlangde en niet wist wat, toen 't leven me ijdel was! Toen zag ik u en ik vond weer vreugde, vrede, liefde'....

'k Zag, waar gij traadt, een bloem, een roze ontspruiten.
Natuur en Menschheid voelde ik mij verbonden;
In ù wilde ik 't Heelal in de armen sluiten....

'Als 't goede zult ge voor mij prijken, gij, zachtheid, waar de vrouw op oogen moet, zegen mij! Gelukkiger waar' de wereld, kon een ieder getroffen worden door wat ik in u min'....

Waart gij het ideaal van alle vrouwen....
Nooit streefde een vrouw haar roeping dan voorbij!

Door schoonheid gerijpt heeft zijn ziel iets begrepen van 't heilig vrouw-zijn!

Nu daagt hem Schoonheid, nu ziet hij haar, omdat zij leeft in zijn hart, *δειν□ □ε□ς* 'de goddelijke', met huivering te aanschouwen, Mathilde en Sanctissima Virgo in één gestalte, 'in donzen rozenglans, 'n breed gewiekte krans van zielen onder haar gereid,'

Om haar, wier glimlach sferen groept en scheidt:

'Schoonheid, o Gij, Wier naam geheiligd zij,
Uw wil geschiede; kóme Uw heerschappij;
Naast U aanbidde de aard geen andren god!

Wie éenmaal U aanschouwt, leefde genoeg:
Zoo hem de dood in dezen stond versloeg....
Wat nood? Hij heeft genoten 't hoogst genot!'

Droeve zelfprofetie in die laatste regels: jong is Perk van ons heengegaan, en stil eerbiedig herdenken wij hem,

innig dankbaar voor wat hij ons als zijn geestesschat naliet. Een volledige uitgave van zijn sonetten heeft hij niet mogen beleven. Toch blijkt uit zijn slotsonet, dat hij met 'n zekeren angst, met huivering voorzag, hoe zijn innigst denken en voelen, als geestesontwikkeling kloek door hem aanvaard en uitgesproken, in boekvorm eenmaal onder de menschen zou komen, en dan kon geweten en bedild worden door ieder, ‘die denkt en zich daarmee 't recht van vonnis-wijzen aanmatigt.’ In eerbiedigen schroom voor 's dichters bescheiden zelfoordeel, zullen wij stil deze heerlijke poëzie lezen en herlezen, gelukkig, dat wij er 'n rein, 'n edel mensch door leerden kennen, wiens goede invloed blijven zal.

III.

De vraag is nu: wat geeft ons het pas verschenen boek van Betsy Perk voor 't beter begrijpen van zijn Mathildesonetten, hoe vinden we er de bevestiging in van wat de sonetten als zijn levensbeschouwing uitspreken.

In de eerste plaats brengt het eenige nieuwe feiten omtrent aanleiding, wording en uitvoering der ‘Mathilde’; gevoegd bij de reeds van elders bekende vormen ze een aardig historie-geheeltje, 'n stukje Mathilde-letterkunde. In 't kort wil ik dit nu doorgaan.

Voorjaar 1879, voordat Perk Mathilde dus kan ontmoet hebben, vormde hij toch al een plan, zooals blijkt uit een brief aan Vosmaer[1)] in 1880, ‘dat ik,’ schrijft hij, ‘in den zomer van 't zelfde jaar ten uitvoer bracht. Ik schreef namelijk een zwerm sonnetten, die met elkander in verband stonden - een zeer goede oefening in de vers-techniek!’

Juli daaropvolgende leert hij in Laroche Mathilde kennen, vriendin van zijn zuster. Wat hij voelt bij 't eerste ontmoeten van Mathilde, toen al verloofd, is aanleiding van de heerlijke

1) Zie Inleiding Ged. (uitg. '98) blz. 12. Waar zijn sommige van die brieven aan Vosmaer? Die en nog andere feiten en feitjes, nu her en der verspreid, hadden in dit nieuwe werk over den dichter, moeten worden ingelascht, en dan in s t r e n g chronologische volgorde - 'n fout van 't boek van B.P. - anders zien we toch geen ontwikkeling en groei. Wie Perk, als Dante zoo aantrekkelijk subjectief, schetst als *kunstenaar*, schetst hem ook als *mensch*, 't eenig doel immers van Betsy Perk.

kunstevolutie, die hij in zijn sonetten uitspreekt. Lang schijnen Perk en Mathilde niet samen geweest te zijn, misschien 'n week, ‘maar,’ schreef Perk in '78 aan Alb. Thijm: ‘op mijn leeftijd kan één dag soms rijker zijn aan conclusiën en verheldering van begrippen dan op lateren leeftijd een jaar.’ Onvergetelijk althans bleef hem de ‘goddelijke’ verschijning; ‘'t was 'n korte Dichterdroom, waarvan hij zelf zich voorzeker in de verste verte den roem niet heeft voorgesteld, dien zij hem eenmaal zou doen verwerven.’[1] Van 29 Juli dagteekent zijn ‘Herinnering aan Mathilde’, in Franschen en Nederlandschen tekst ons bewaard.[2] In één week dus kan zijn denkevolutie geschied, in hoofdzaak tenminste in de verschillende stadiën doorvoeld zijn, en dan na de scheiding bewust als levensbeschouwing door den dichter aanvaard, breeder uitgewerkt, statiger en met heerlijken kunstzwier omschreven. Na de eerste zinbedwelming van minne door schoonheidsbekoring moet de ernstige dichter tot bewustzijn komen, dat deze min toch nooit liefde zou mogen heeten bij zooveel verschil van zieledenken. Dan kan hij vrijwillig, vastberaden en plichtbewust zich wat aan haar bijzijn onttrokken hebben in diep voelen van wat pijnlijk missen voor hem ging worden, om alleen nu rond te dwalen in Natuur, met gedachte slechts aan haar, die toch oog voor natuurleven, natuurgeest hem gegeven had. Wat hij in de stilte nu ziet en denkt, geeft vastheid van levensblik. Als hij na korte, vrijwillige scheiding Mathilde weerziet[3] met haar verloofde, ziet hij ook met andere oogen en begrijpt, dat ‘weerzien, zien is wat hij altijd ziet.’ Door haar invloed is veel in hem veranderd, voelt hij de kunstevolutie in zich geschied, voelt hij tot kunstenaar zich gewijd - en het plan van 't voorjaar, ‘de zwerm sonnetten, met elkander in verband’, kon nu volvoerd worden, de vorm kreeg inhoud.

Dante-studie zal hem nu door de in zichzelf waargenomen

1) B.P., blz. 89.
2) B.P., blz. 133. In ‘Herinnering aan M.’ komt deze regel voor: ‘geheel een week is als één dag vergaan’.
3) De ‘Weerzien’-sonetten (48, 95, 100, 101, 99) wijzen duidelijk op 'n scheiding in hun kort samenzijn. Want alleen door *weerzien* na *scheiding* is 'n bewust aanvaarden van denkverandering (Sonetten 102, 103, 31, 90, 22) mogelijk - en de Mathilde-evolutie is toch immers in al haar stadiën doorleefd!

Eroswerking, opvoering door Mathilde tot ‘de hoogte, vanwaar hij wereld en menschheid aanziet’, ook de Sanctissima Virgoidee en haar inkleeding gegeven hebben; uit zijn brieven weten we, dat hij dweepte met Dante als met Goethe, Vondel en Virgilius. Dat hij juist den moeielijken sonetvorm koos, 'n brief van 2 Jan. '80 aan Vosmaer[1] zegt ons waarom, noemt ons ook zijn voorbeelden voor verstechniek. ‘Ik koos den sonnettenvorm’, schrijft hij, ‘omdat ik meende, dat het denkbeeld, dat ik had, kunstig moest worden uitgedrukt en geen moeite mij te veel mocht zijn. Toch was mij het vervaardigen niet moeilijk, want zoo vol was ik met hetgeen ik mij door Mathilde liet inboezemen, dat ik maar voor het grijpen had, als ik voor een rijmwoord eene zinsnede noodig had’.

Zoo worden dan (Aug. Sept. Oct. '79) als ‘tersluiks, terwijl zoo goed als niemand er het bestaan van vermoedt’ de Sonetten ‘gebeeldhouwd’, ‘kindren van de rustige gedachte’, -

> Denn eben die Beschränkung lässt sich lieben
> Wenn sich die Geister gar gewaltig regen -

het Goethevers, waarmee Perk 'n jaar later (Oct. '80) zijn eerste in den Spectator gedrukte Sonetten zal inleiden.

Den 20sten December '79, vijf maanden dus na de Mathildeopenbaring, stuurt Perk al eenige Sonetten aan Vosmaer, ter beoordeeling, zoo mogelijk ter plaatsing in den Spectator[2]: ‘huivert u’, schrijft hij, ‘om ze een kleine ruimte af te staan, verscheur dan 't afschrift, 'k zal 't wel merken, als ik ze niet zie verschijnen en 't zal mij een teeken zijn, dat de mond der tafellade ze mag opslikken, de Sonnetjes.... kunnen ze er mee door, plaats ze dan naamloos, wellicht zou zulk een plaatsing aanbeveling bij een uitgever zijn’. Aan 'n uitgever begint de jonge dichter dus al te denken, want ‘de honderd zes Sonnetten, die 'n bundeltje vormen, liggen voor haast twee maanden voltooid op [zijn] schrijftafel, om telkens en telkens weer gevijld te worden’. Het bundeltje gedrukt krijgen, is zoo makkelijk niet; ‘het schijnt daar machtige beschermers voor noodig te hebben’.... ‘Sijthoff, dien ik juist geschreven had’, gaat hij voort, ‘gaf mij ten antwoord, dat dergelijke uitgaven in den regel te groot verlies opleverden en slechts bij uitzon-

1) Inl. ged. '98, blz. 3.
2) B.P. blz. 96.

dering werden ondernomen. 'k Geloof, dat ik ze maar kalm zal opbergen en dat dit de verstandigste partij is. Ik heb het zielsgenot der vervaardiging gehad, en of anderen ze lezen, ja of neen, deert mij al heel weinig. 'k Had alleen gaarne gezien, ('t hooge woord moet er uit) dat ze in 't begin van '80 waren verschenen, omdat, mocht ik in den loop van dat jaar genoodzaakt zijn van loopbaan te veranderen - [Perk studeerde toen in de Rechten] - men ten minste zou weten, dat ik wel eens wat aan Nederlandsche Letteren gedaan heb'[1].

In dezen brief geeft Perk zelf ons nu ook den draad van zijn 'Sonnettenreeks', 'het verloop der handeling in zijn Mathilde'.

'Het Schoone, iets Schoons', zegt hij, 'maakt op een daartoe ontvankelijk gemoed een overweldigenden indruk.

De ziel dusdanig getroffen aanbidt en heeft met verheven liefde lief. Zij gevoelt zich omhoog geheven, omhoog gebeurd en uit dit hooger standpunt aanschouwt zij, wat omringt en leeft. Keert zij zich dan weer tot het aangebeden schoone voorwerp, dan komt ze tot de ontdekking, dat zij niet meer aanbidt. Zij is zelf verheven geworden, edel als dat waarvoor zij knielde en het ideaal, dat boven haar zweefde, wordt het Schoonheidsideaal, dat in haar leeft. De ziel zelf behoeft zich nu slechts te uiten om erkend te worden als kunstenaarsziel.

Ziehier ongeveer de hoofdgedachte in mijn boekje belichaamd: Iemand zwerft in een schoone streek en wordt door de schoonheid eener vrouw getroffen. Hij aanbidt haar, doch rukt zich van haar los, omdat hij gevoelt, dat zij hem tot dweeper maakt. Zij echter leeft in zijn boezem en uit de hoogte waarop zij hem bracht, ziet hij wereld en menschheid aan. Gedreven door machtige aandrift wil hij haar echter na eenige lange omzwervingen wederzien - en ziet, wat hij altijd zag. Hij aanbidt niet meer. Zij is (in zijn ziel) gelijk de zon in zee verzonken. Zij heeft hem kunstenaar gemaakt'[2].

'Inleiding van al mijn latere werkjes of werken', noemt Perk zijn Mathilde-Sonettenkrans, in ernstig besef van wat

1) B.P. blz. 93 vgg. Perk spreekt hier van 106 sonetten; Nederland 1880, III. blz. 292 van 100; B.P. blz. 89 van 110; Kloos, 4de uitgave, geeft er 107. Voegen we bij die 107 'Duif en Sperwer', door mij ingelascht, en trekken er af 33 en 85, dan zouden we er 106 hebben.
2) B.P. blz. 95.

zijn kunstontwikkeling beteekend heeft[1]. De bescheiden wensch: iets van zijn verzen gedrukt te zien in den Spectator, wordt in de eerste helft van '80 nog niet vervuld. De zomer drijft hem weer naar de Ardennen, vanwaar hij, 10 Juli, uit Laroche in 'n vroolijken brief aan zijn ouders plotseling het verleden aanroert met 'n: ‘O God! ik mis Mathilde. Frisch is de zomerdag, de lucht bedekt, en het hart zwelt; het raam van Mathilde's kamer staat altijd open als vroeger en haar plaats is akelig leeg’[2]. Een jaar is dus over z'n kunstevolutie heengegaan, een jaar lang ligt zijn werk, zijn dichtbundeltje gereed om van Schoonheidsopenbaring in zoo verrukkelijken vorm tot de menschen te spreken. Eindelijk in October geeft de Spectator vier, in November het tijdschrift Nederland vijf Sonetten, Nederland, met een in 'n noot door den dichter zelf aangekondigden, eerlang te verschijnen uitgave van den geheelen ‘Sonnettenkrans Mathilde, honderd Sonnetten, den vervaardiger voor ruim een jaar door de Luxemburgsche Ardennen ingegeven’. Maar nog geen uitgever, die 't aandurfde, al begint de naam van Jacques Perk in de ‘Letterkundige wereld’, zooals hij zelf zegt, ‘een relletje’ te worden, geprezen door Pierson, Doorenbos, Alberdingk Thijm, Vosmaer en Schimmel[3]. Ook 't volgende jaar, 1881, bleef de Mathilde ongedrukt, alleen Nederland en Spectator geven weer enkele Sonetten, in ‘Uilenspiegel’ laf geparodiëerd. De Spectator van 3 Sept. geeft zelfs 'n ‘Sonnettenkrans’ van tien, ‘eene helle- en hemelvaart’ met korte verklarende inleiding. Als afzonderlijk geheel zijn deze Sonetten uit den Mathildekrans gelicht, maar verbonden aan 'n anderen naam, Joanna, naam van ‘zilveren klank’, die, wil men hem zeggen, ‘de lippen eerst doet spitsen tot een kus en voorts tot een glimlach plooien, alsof een onverhoopt geluk te beurt viel’[4]. Joanna was de vrouw, die Perk sedert voorjaar '81 heeft liefgehad, niet als de Mathilde, die abstract Schoonheidsideaal geworden tot kunstenaar hem had gewijd, maar als mensch, de zielsgelijke tot levenseenheid[5].

1) B.P. blz. 155.
2) B.P. blz. 119, weer blz. 137.
3) B.B. bzl. 154.
4) Spect. '81, blz. 314.
5) B.P. blz. 178 zegt meer van Perk's verhouding tot Joanna, aan wie hij zijn Iris wijdde.

Nu de Mathilde nog niet als bundeltje was uitgegeven, kon Perk licht, wat anders onmogelijk was geweest, deze tien Sonetten als op zichzelf staand geheel verbinden aan den ‘zoeten’ Joannanaam, ‘waaraan voor den dichter blijde gedachten waren verknocht’, Joanna, ‘zuster van Dido, Beatrix' gezellin in Dante's “Vita Nuova”, Joanna, zwemend naar Hosianna, welk woord iets plechtigs bezit.’

'n Verrukking moet 't in dezen tijd van Joannaliefde voor den dichter geweest zijn, wat twee jaar geleden Mathilde tot subjectieve schoonheidsloutering hem geworden was, nu objectief en als geldend voor ieder menschenleven neer te leggen in de Joanna van zijn gedachte, die Sanctissima Virgo, ‘pralend in een kolk van licht’, plotseling zich openbaren kan in een leven, waarin nooit nog Schoonheid sprak[1)], om de ziel te leeren ontstijgen aan den hollen Smartberg, in langzaam opstreven tot de Machtige, *δειν□ □ε□ς*, tot lichtende Hemelvaart!

Zoo zijn deze tien Sonetten, uit het Mathildeverband gelicht, 'n prachtig, zinrijk-geheel: in objectieven vorm onder den Joannanaam de hoofdgedachte eigenlijk van de subjectieve Mathildereeks.

‘Mijn dichterroem stijgt geweldig’, schrijft Perk 20 Sept. '81 aan Betsy Perk[2)], ‘de letterkundigen houden zich met mij onledig. Daar is een partij vóór mij en ook van tegenstanders. Mijn laatste werk is geparodiëerd, in “Uilenspiegel” nog wel gehekeld, maar Doorenbos, Thijm en Vosmaer hebben in het openbaar partij voor mij getrokken, Vosmaer heeft een apotheose gegeven in den laatsten Spectator (17 Sept.), waarbij hij een kolom aan den Sonnettenkrans wijdt’.... de schoonste lof is hem Vosmaer's

> ‘Er vaart een aam van Dante door dit Dicht’.....

‘ik kan 't er mee doen, nietwaar?’

Toch ook bij ‘stijgenden dichterroem’, gelukkig was hij niet; - maar hierop kom ik later terug.

Mij rest nu nog alleen te bespreken wat wij in het nieuwe boek van Betsy Perk vinden ter bevestiging van wat de

1) Verzinnelijkt in de zes grotsonetten, 'n herinnering aan de grotten van Han en Rochefort, zomer '79 door den dichter bezocht.
2) B.P. blz. 181.

sonetten uitspreken als Perk's levensbeschouwing, zijn ‘aanzien van wereld en menschheid uit de hoogte waarop Mathilde's invloed hem gebracht heeft.’

Perk's zucht naar heldere logica, naar scherp logisch denkverband, zijn zoeken van heldere preciesheid in denken en voelen bewees ons al zijn Mathilde-inkleeding, Mathilde-vorm, met die logische opeenvolging van stemmingen, den bedoelden strakken draad, die de sonetten tot een krans moest snoeren; ook - de sonetvorm, die door ‘beperking vinding en vernuft moest wetten’; dan - de Sanctissima Virgo-Mathilde (vrouw)-Erato van 't begin, de Kalliope-Mathilde (Schoonheidsideaal)-Sanctissima Virgo van 't slot, 'n logica en symmetrie, die ons doet denken aan Dante's Divina Commediaindeeling, zelf afspiegeling van de ratiologica der Scholastiek, haar scherpste wapen.

En wat vinden we in de nu uitgegeven brieven en prozastukken? Eenzelfde streven naar helder zien en bewust omvatten van eigen denken, 'n zelf bespiegeling, die niet tevreden is, voor ze precies weet, hoe 't op 'n gegeven oogenblik in eigen hoofd en hart gesteld is, 'n voortdurend zichrekenschap-geven van denkgroei en levensbeschouwing. Een bewijs vinden we al dadelijk in dien aandoenlijk mooien brief van den nauwelijks 17jarigen Perk aan zijn vader, ‘de eerste vrijheidssnik van uw jongen’, zooals hij dat schrijven zelf noemt, waarin hij klaagt over 't slechte onderwijs op de H.B.S. en den daar verknoeiden kostbaren tijd van zijn jeugd, zijn ‘opnemingsjaren’. Met 'n: ‘hadde ik slechts een klein deel van den geest van Douwes Dekker of Van Vloten’ barst hij dan los in 'n woedend en ziedend typisch scheldproza, dat ons (1876) al aan Van Deyssel-proza doet denken.[1)]

Van ontwakend zelfbewustzijn spreekt Perk in dezen brief: ‘ik gevoel sinds kort, dat er iets in mij is, dat mij onderscheidt van vele anderen. Tot nu toe leefde ik in 'n dommeligen roes, denkende om weinig, - alles om mij heen bracht en brengt mij (nu) tot nadenken. Ik werd wakker geschud door veel. Ik bezag de wereld met andere oogen, ik leerde doordringen in het wezen van mensch en dier, in godsdienst en maatschappelijk leven.’ En nu vertelt hij 'n

1) B.P. blz. 26 vgg.

droom, 't begin in mooi rytmisch proza. Op school onder 'n vervelende les afgedwaald, voelt hij zich plotseling door ‘fluweelen hand’ aangeraakt, door ‘welriekenden adem’ omgeven en met zilverklank van stemgefluister: ‘kom mede, ginds is het beter’ door 'n geest opgevoerd boven de aarde. ‘En hooger, hooger gaat de vlucht. Snel als het hemellicht vliên we naar boven. Het duister en donker ligt ver reeds beneên ons, lichter en lichter wordt de omgeving, glinsterend als purper, als hemelsblauw stralend lijkt me het ijle. Heerlijke geuren verspreiden hun dampen, tonen van liefde bereiken mijn ooren, lieflijk en ruischend, dalend en rijzend, wegslepend, welluidend, verrukkelijk schoon, en immer sneller gaat de vaart tot op één tijdstip mijn leidsman stand houdt, me aanblikt en fluistert, metaal in zijn woorden, doch ernstig en zacht: ‘Tot hier en niet verder, is het mij veroorloofd u henen te brengen’. Goethe's geest is 't, die hem heeft opgevoerd tot ‘het centrum van lichtende bogen’, waarin God troont. Met den blik naar beneden, ziet hij, ‘zichtbaar en bloot al wat zich mensch noemt op die nietige aardkorst wriemelen en kruipen, in bochten zich wringen, 'n zetel zich vesten in eerzucht en min van zichzelven: de drijfveêr van alles.’ Maar ook ziet hij door ‘Gods adem beroerd’ in eeuwige zielenopstreving de kunstenaars ‘dichtend en zingend met God voor hun oog, wegslepen en rukken den aardgeest omhoog.’ ‘Geloof niet,’ zegt Goethe, ‘wat ik zei in 't begin van mijn Faust: Hoe godsdienst verdoofd wordt door *kennis* en *kunde.* De een is des geestes, de ander des harten..... wordt kundig in kunst en in kennis, verloochen u zelf tot het nut van uw naasten, houd vast aan het steunpunt, het eenig des sterv'lings: de Godsvrucht en liefde tot God en tot Jezus.’ - Met 'n nijdig: ‘nul voor je gedrag’ wordt hij gewekt uit zijn wakend droomen. Treurige schooltoestanden, waarover hij nu uitweidt! ‘'t Hart brandt mij op de tong,’ klinkt 't verder, ‘om te zeggen wat ik niet durf uitspreken’, nl. den wensch: van school af en vrije studie, die veel beter tot zelfontwikkeling hem voeren zou. En nu geeft hij verder 'n aardig overzicht, een als met scherpe grenzen afgebakend geheel, van wat hij in zijn jong leventje al gedacht had over menschenbestemming en levensdoel. Aller streven, zegt hij, moet wezen: het menschenras te verlichten, te veredelen om

door toenemende geestesbeschaving allengs te komen tot 'n beter begrijpen, bevatten van God. Ieder dus moet verlichten, en goed onderwijs brengt verlichting, onderwijs dat denkkracht ontwikkelt en ‘hartskennis’ vooral niet verwaarloost. Geestesontwikkeling en hartsverfijning moeten samengaan, niet 't een boven 't ander: ‘de gulden middenweg is hier weêr de rechte, ofschoon een zekere neiging tot te groote pathetiek beter is, dan te veel vrijzin.’ Want gelukkiger dan kennis maakt het ‘weten van het hart’, waarvan ‘kunst een der heerlijkste uitvloeisels’ is. Goed onderwijs moet dit dus vooral willen naast feitenkennis - en hoe geschikt zijn daartoe niet sommige vakken, zooals bijv. de ‘Natuurwetenschappen’, die door de jonge ziel te leeren bewonderen ‘het veld zoo goed bearbeiden.’ ‘Overtuigd ben ik dus,’ schrijft hij verder, ‘dat ik leeren moet, niet op bevel, maar uit vrije verkiezing,’ en geschreven werd de brief als antwoord op de Genestet's:

O, mensch! Keer tot u zelven in.
Hoor droomer! dat beduidt:
‘Daal neder in uw eigen hart,
Maar - haal er ook wat uit!’[1)]

De vurige wensch ‘van school en - vrije studie’ is dan ook na zulk 'n schitterende pleitrede door den vader verhoord.

Vast van levensbeginsel en bewust zichzelf zien we hem ook in zijn eigenaardige verhouding tot Alberdingk Thijm, dien hij hoogachtte om zijn kunst, bij wien hij veel aan huis kwam, als gast ook graag gezien werd, maar met wien hij naar innige overtuiging breken moest, zooals hij Thijm 30 Januari '78 (18½ jaar oud dus) openhartig schrijft[2)], toen hij inzag, hoever beider levensbeschouwing uiteenliep, hoe Thijm Volksverlichting, naar hij meende, verwierp, door Perk zoo hoog gehouden. ‘Uw Booze is mijn God,’ schrijft hij. ‘Het wezen, dat voor mij in zonneglans prijkt en dus vol verlichting voorgaat naar het ideaal, wensch ik te aanbidden. U wilt het den stakkelkrans slaan, op wat u toeschijnt zijn hoornig voorhoofd. Het licht, dat het uitstraalt

1) Perk haalt blijkbaar uit 't hoofd aan.
2) B.P. blz. 73.

en dat voor mij het eenige en ware licht is, schijnt u de rosse gloed van een smeulenden pekkrans. U stelt zich scheef tegen het voortschrijden van den engel... hij gaat voort - hij trekt mij door liefde met zich. 't Zal mij een heilig streven zijn, haar, de Verlichting, schoon baan te maken. Zij behoeft niet gestuwd te worden. God leidt haar, maar de distelen, die zich met opzet gelegd hebben op haar pad, moeten worden omgeschapen in rozen.

Met hart en ziel ben ik de moderne Protestantsche richting toegedaan; is het dan te verwonderen, dat ik mij, vooral in den laatsten tijd, hoe langer zoo minder met u in sympathie gevoel!?

Langs den weg dien ik mij koos ter bewandeling, meen ik alleen te kunnen geraken tot de objectiviteit in Kunst en Godsdienst, die de waarheid is, de waarheid der intuïtie en een deel van het drieëenig ideaal, waartoe schoonheid en deugd in de eerste plaats behooren.'

En vriendelijk antwoordt hem Thijm: niet breken wil hij vrijheid, niet belemmeren vooruitgang, maar 'begrenzen', leiden, opdat 'het kwaad' er zich niet in wortele: 'tot *zijne* emancipatie wenschen we niet meê te werken'. 'Zoolang ge, mijn lieve jonge vriend, niet den moed hebt U een athee, een materialist te verklaren, mag ik U de voldoening niet gunnen te zeggen, dat onze beginselen verschillen; er is alleen verschil van appretiatie, en als dit samen leven, samen werken onmogelijk moet maken, - waar blijven we dan? Tot wederziens!' Gaarne erkent Perk dan ook, dat hij misschien te ver is gegaan en Thijm verkeerd heeft beoordeeld: ''t Volk dom houden, dat willen de Ultramontanen en ze zeggen der menigte niet waarom dit hun wil is, want had die het bewustzijn, dat ze dom moest zijn... wezenlijk ze ware niet dom meer. Maar ik vaar ten onrechte uit. U is niet zulk een Ultramontaan. U spreekt den vloek niet uit over wijsbegeerte en wetenschap, over vrijheid van drukpers en onderzoek en geweten, noch over het tooneel. Beginseltrouw moet men zijn... U is consequent in alles... Ik leer meer en meer inzien, dat wij 't in den grond eens zijn en dat uw schatting van het mensch zijn niet veel van de mijne verschilt.'[1)]

1) B.P. blz. 82.

Korten tijd daarna schijnt hij aan 'n ‘Autobiografie’ te zijn begonnen, waarvan de voorrede dagteekent van 14 Febr. '78; daarin o.a. deze teekenende woorden: ‘mijne autobiografie strekt alleen om eenig licht te werpen op mijn persoon gedurende zijn kindsheid en alzoo mede te werken tot mijne zelfskennis. In alles zal ik Gods vinger zoeken te herkennen en de oorzaken opsporen, die mij brachten tot wat ik nu ben, alsmede de kiemen van mijn huidige zijn opzoeken in mijn eerste jeugd. Veel ben ik niet, maar mijn eigenliefde zegt me, dat ik misschien wel wat kan worden.’[1)]

Langzaam wordt nu de jonge Perk ook als kunstenaar zich bewust. ‘Sinds dien heb ik’, schrijft hij, ‘in de stilte van mijn werkkamertje nagedacht en is uit die tête à tête's met mij zelven, na strijd en zwoegen, een soort overtuiging gewrocht, die, hoe onvolkomen, hoe vernietigend zelfs dit voor een jongen kan zijn, de noodige hechtheid bezit om mij gelukkig te maken en alle adspiratiën van mijn ziel te bevredigen.’[2)] Zichzelf als in zijn levensovertuiging, wil hij blijven in zijn kunst, die dan alleen ‘zuiver waar en diep, tot vrijheid, dus tot heerschen, krachten geven kan’ - zooals hij zoo mooi zegt in zijn tot heden onbekend gebleven ‘Klinkdicht, aan Joost van den Vondele’, dagteekenend 5 Febr. 1879, den 200sten gedenkdag van zijn sterven.[3)]

De Tijdzee schuimt en schuurt verslindend, wat zij schiep.
Twee eeuwen dekken met Vergetelheid geslachten,
Maar Vondel troont nog op den zetel der Gedachten,
Die zijn verheven Geest ten eeuwig leven riep!

Zijn kunst zich zelv' gelijk steeds zuiver waar en diep
Gaf hem tot vrijheid - dus tot heerschen - krachten.
Zijn God was 't Schoon, vereed'len van zijn trachten;
En ziele-streeling, die de Vrijheid nooit ontliep.

O! Top des dichtersstams, die ongerept nog blinkt,
Terwijl zoo menig twijg ervan reeds lang verdorde
Uit wien 't verkwikkend Lied langs Hollands beemden klinkt.

1) B.P. blz. 85.
2) B.P. blz. 74.
3) B.P. 88. Dit sonet heeft Alexandrijnen, geen vijfvoetige jamben. Eerst 'n jaar later schrijft hij Vosmaer over het strenge sonet, dat alleen vijfvoetige, geen zesvoetige jamben mag hebben (Inl. Ged. '98, blz. 3).

Zoolang het Hollands hart uw forsche zangen drinkt,
In kracht en schoonheidszin gelouterd worde
Is Holland niet misdeeld, dat aan uw voeten zinkt!

Zomer '79 volgt nu met de Mathildewijding, die den verworven denkschat veredelt, in wat zij dors mocht hebben, verfrischt door schoonheidsopenbaring. De sonetten vloeien hem uit de pen, ‘zoo vol immers is hij van wat hij zich door Mathilde liet inboezemen, dat hij maar voor het grijpen had, als voor een rijmwoord een zinsnede noodig was.’ Zoo worden naast Schoonheidsaanbidding, Schoonheidsloutering ‘gedachten geuit in gedichten,’ - al noemt Perk zelf die sonetten ‘lang niet de beste’[1], en, wordt nu de ‘strakke draad van Sonnettensnoer’ gelegd.

In Januari '80 ligt de Mathilde, zooals we zagen, gereed en op 'n uitgever te wachten. Als kunstenaar heeft Perk er geheel zijn levenszien in uitgesproken, zijn ‘zien, dat 't leven ernst is, ernstig genoeg om met vroolijkheid te worden beschouwd’ - maar ook eigen kunstideaal, kunstroeping, in pijnlijken strijd soms met 't bewustzijn toch eenmaal te moeten komen tot 'n besliste maatschappelijke beroepskeuze.

't Voorjaar van '80 geeft ons nog twee getuigenissen, buiten de Mathilde van zijn hoog kunstideaal, 't eene, overeenkomstig z'n: ‘Uw roeping is, zooals gij zijt, te zijn’; het tweede: Schoonheidsbewustzijn door Natuurharmonie, Schoonheidshuldiging. Een kunstvriend door felle kritiek gewond, troost hij met 'n opwekkend:

Gij Kunstnaar wees u zelf, in de ernst van uw gemoed,
  Gij, tracht naar 't hoogst.....
Hij is geen Kunstenaar, die naar belooning tracht.
  Het loon der Hoogste Kunst is kunstnaar zich te voelen!
Der ziele-zijn en rust ligt in 't onrustig woelen.
  Der ziele-zijn is arbeid, die haar schepping tegenlacht,
En voor der ziele-oog het ideaal ziet prijken:
‘Een priester Gods te zijn voor zich en zijns gelijken!’[2]

Het tweede getuigenis vinden we in 'n gedicht aan een jong tooneelspeelster, waarin hij spreekt van den Kunstenaar, door Schoonheid zichzelven geopenbaard:

1) B.P., blz. 95.
2) B.P., blz. 105.

Hij werd gelijk hij anders niet *kon* wezen,
Hij wil geen ander wezen dan zichzelf:
Zoo is een eik, het hart der aarde ontrezen,
Die met zijn kruin boort in het blauw gewelf.
Wie laakt des breeden akkerbooms gebladert,
Daar het geen loof des slanken popels is?
Wie d'adelaar, daar hij niet is dooraderd
Met duivebloed en duivedeerenis?

Natuurrust, natuurharmonie leeren ons ‘oogen naar de eeuw'ge Schoonheid’[1]. Dankbaar kunnen we den kunstenaar dan zijn, die van hem geopenbaarde Schoonheid ons spreekt en

..... wat hem gelukkig maakte, deed,
Die noch de Kunst kan, noch zichzelf verzaken
En schept, omdat hij moet.
Wij eeren in den Kunstenaar het schoone;
Wij knielen dankend voor de Schoonheid neêr,
En in des Kunst'naars verschgevlochten krone,
Zijn duizend lauweren ter eer
Van Haar, die ons verheft en heft in ruimer spheer.

Zoo staat Jacques Perk in 1880 in het volle bewustzijn van 'n heerlijke kunstroeping: ruim en onbekrompen, steeds ver uitstrekkende het veld van zijn ‘schoonvinden’ om zoo veel mogelijk te omvatten, in 't besef, hiervan te moeten spreken tot zijn ‘gelijken, die gevoelen als wij, doch geen woorden vinden om zich dit helder te maken.’[2]

Arme Perk, die juist omdat hij zich kunstenaar voelt, in 't korte jaar, dat hij nog leven zal, ongelukkig is. Het werkelijkheidsleven van alledag begint met zijn steeds dringender eisch: ‘werken voor zijn brood moet wie leeft’ de Kunstroepstem te overschreeuwen, en dwingt tot studeeren van wat droog en dor hij niet kan liefhebben. Wel zocht hij zelfbewust den vrede in een boven het gewoel staan door den klassieken ‘aequus animus’, maar soms toch voelt hij zich diep rampzalig en ‘ziet in tranen (verworven kunstvreugde) tanen.’ ‘De grondtoon van mijn tegenwoordig leven,’ schrijft

1) B.P. blz. 120. Aan dit gedicht ontleende Kloos ook de inleidingsverzen van Boek III der Mathilde.
2) Inl. Ged. '98, blz. 14.

hij 28 April '81, ‘is een verregaande onverschilligheid, waar tegen ik vergeefs worstel. Ik leef met grooter bewustzijn dan ooit voorheen: ik doe wat ik niet laten kan en laat, wat ik niet doen kan en wensch allerminst naar hetgeen, wat ik nooit kan krijgen.... Alleen als ik verzen schrijf en mijzelf ben, smaak ik genot.’[1)]

Dan, in September, als 't niet gaat met zijn examen, waarvoor hij toch wel gestudeerd heeft, maar niet op de goede manier, veel te breed, te ruim, terwijl ‘dichtafdwalingen den wil soms te sterk werden’, heet het in zijn laatsten brief (20 Sept. '81)[2)]: ‘hoe 't met mijne studiën gaat? Het gaat er niet mee!... Nu, ik ben ook aan leed gewend en kan verdriet hebben en tevens denken, schrijven en beleefd zijn. U weet, dat ik niet als anderen ben, dat mijne gevoelens ruimer en inniger zijn dan gelijknamige bij den grooten hoop, en dat zij mij nochtans omgolven onder de souvereiniteit van een gelouterd denkvermogen.’ Door weinigen werd vermoed, wat diep in zijn dichterziel omging. Zoo brak October aan, Perk's laatste levensmaand, en de ‘Tijdspiegel’ bracht zijn heerlijke Iris, vol zachtweenenden weemoed, met 's dichters afscheid:

Mij is gemeenzaam, wie even eenzaam
Het leven verlangende slijt,
En die in tranen zijn vreugde zag tanen...
Doch liefelijk lacht, als hij lijdt!

Den 1sten November stierf Perk, onverwacht, na kort ziek-zijn. Wat hij zelf niet heeft kunnen bereiken, geschiedde terstond na zijn dood: de Mathilde verscheen als bundeltje, met breede inleidingen van Vosmaer en Kloos. Perk ging spreken tot zijn volk, in steeds ruimer kring gelezen, dieper gevoeld en beter gewaardeerd. Voor wat Jacques Perk als kunstenaar, als mensch geweest is, blijft hij ons in heilige gedachtenis!

J. ALEIDA NIJLAND.

1) B.P., blz. 167 en 170.
2) B.P., blz. 180.

Victor Hugo in Nederland.[l)]

Hij heeft er gereisd en gedicht, hij is er gevierd en herdacht, gespeeld en vertaald geworden.

Van zijn reis, in een klein uithoekje, enkel in Zeeland, is een zeer onderhoudende beschrijving bewaard gebleven in een gezellig boekje, *Victor Hugo en Zélande*, kort na dit uitstapje, door een van zijn reismakkers opgesteld. Victor Hugo bevond zich destijds met zijn beide zonen en eenige vrienden te Antwerpen. Hij besloot over te steken naar Zeeland en meende incognito te kunnen reizen. Maar de roem van zijn naam reisde den grooten dichter vooruit, en overal waar hij aan wal stapte of pleisterde, stond een volksmenigte gereed om hem geestdriftig toe te juichen en een gulle gastheer om hem en zijn gezelschap feestelijk te onthalen.

Sommige van die begroetingen maakten een verrassenden indruk op de Fransche toeristen. Geen van hen had kunnen denken dat men te Goes kennis droeg van den grooten veldslag, in het jaar 1830, bij de eerste opvoering van *Hernani*, te Parijs geleverd tusschen klassieken en romantieken, en er de herinnering aan die gebeurtenis aan een jonger geslacht had overgedragen. Met groote verbazing werd geluisterd naar

l) Den 11n Juni jl. hield ik, in de Algemeene vergadering der Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde te Leiden, een voordracht over ‘Vertalingen en Navolgingen van Victor Hugo in Nederland’, die in de Handelingen dier Maatschappij zal worden uitgegeven. Het stuk bevat van Victor Hugo's literaire geschiedenis in Nederland een vrij volledig overzicht, met de noodige bibliografische aanteekeningen. Hier vindt de *Gids*-lezer het voornaamste uit dit overzicht, in eenigszins anderen vorm, met een paar aanvullingen, oververteld.

de woorden van den predikant dier plaats, - ‘un homme d'une trentaine d'années, entièrement vêtu de noir,’ - die, ten huize van den heer Fransen van de Putte, na het déjeuner, aan den dichter werd voorgesteld en die den vreemdeling aldus toesprak: ‘Ce n'est pas seulement le poète que je salue en vous, je salue plus encore: je salue le défenseur de l'humanité! je salue le héros de la révolution littéraire de 1830!’

Te Brouwershaven bleef het gezelschap staan voor het standbeeld van Jacob Cats. Men vertelde hun dat dit de naam was van een lang gestorven dichter. De Franschen haalden hun schouders op. ‘Van Jacob Cats hadden wij nooit gehoord,’ zegt de reisbeschrijver; ‘zelfs Victor Hugo, die toch alle dichters kent, wist ons maar weinig van hem te vertellen. Maar hij schijnt de glorie te zijn van Zeeland.’

Die reis van 1866 kan niet het eerste bezoek aan Nederland geweest zijn. Want er bestaan verzen van Victor Hugo, uit den zomer van 1861, gedicht ter eere van ‘het waterland’, terwijl de dichter zijn oogen liet gaan over de weiden en plassen, langs de kerktorens en de windmolens der Hollandsche vlakten. Eerst zeventien jaren na zijn dood zijn ze bekend geworden. De trouwe Paul Meurice heeft ze opgenomen in *La dernière Gerbe*, den bundel die, op den dag van het centenaire, 26 Februari l.l., aan de vereerders van den Meester werd aangeboden.

Een beschrijving en een waardeering van ‘La Terre de l'eau.’

> Ce que j'ai sous les yeux et quel est ce pays,
> Jugez-en:

En dan volgt de teekening van het landschap: slibberige grond, knotwilgen, hennepvelden, oker-gele zeilen, gebeeldhouwde en fraai beschilderde hooiwagens, de eindelooze geur der afgemaaide weiden, boordevolle grachten, groepjes boomen waaronder het water stroomt of stilstaat; een weeke natte omgeving die bijna zou doen vergeten wat een kracht en rumoerigheid er huist in dit volk.

> Et la nature est molle à ce point qu'on oublie
> Utrecht et ses tocsins, Ruyter et ses combats,
> Et Delft ensanglantée, et qu' Amsterdam là-bas
> Montre au pâle Océan ce que c'est que Venise.

Ik licht een enkel brok uit de, wel wat inkoherente, beschrijving. Bijvoorbeeld, deze mooie visie van de windmolens:

> Et d'effrayants moulins aux vastes plates-formes
> Qui tournent éperdus et sombres dans le vent
> Avec on ne sait quoi d'énorme et de vivant,
> Frappant l'espace avec leurs bras de sauterelles,
> Mêlent l'azur, la nue et l'ombre à leurs quatre ailes.

Niet alles wat hij ziet roept, bij den dichter, zulke fantastische beelden op. Van den Leidschen Rijn heet het, een beetje smalend:

> Le Rhin, ce noir seigneur descendu des montagnes,
> N'est plus qu'un bon bourgeois qui se retire aux champs.

Van de taal, ‘cette langue rébarbative’ die zelfs de Vlaamsche buurman niet verstaat, zooals de reisbeschrijver van '66 van haar zeggen zou:

> La langue, c'est l'étang; on entend coasser
> Sous le mot la consonne, et dans l'eau la grenouille.

Op zijn Hollandsch nagezegd:

> De taal is als de sloot; in beide hoort ge kwaken:
> De kikkers onder 't kroos, de klanken in de keel.

Maar toch, hier en daar, een poëtische interpretatie van ordinaire dingen, zooals van de scheepjes die door de weilanden zeilen, zoo dicht bij den oever dat de schipper en de boer samen een praatje kunnen houden:

> La charrue est si près du mât qu'on fraternise;
> L'aviron parle au soc et lui dit: Travaillons.

of, van de Brabantsche pottekens bier, met een aardige herinnering aan het zonniger en artistieker Hellas:

> On boit; les pots sont grands. La Gueldre goguenarde
> Fait ses cruches avec des ventres d'échevin,
> De même que la Grèce au sourire divin,
> Fait des bras de Phryné les anses de son vase.

Maar, ten slotte.... eerbied voor dat krachtige volk, dat op zijn vochtigen bodem een schuilplaats heeft opgericht voor de vrije gedachte en met zijn geuzenarm vorsten heeft vernederd. Het land zou nog wel zijn over te maken, maar niet de ziel der natie:

> On referait l'Yssel, l'Amstel, les sept Provinces,
> Pourvu que, sous un ciel de pluie, on accouplât
> L'herbe au jonc et l'eau morte avec le pays plat;
> Mais ce qu'on ne saurait refaire, c'est la flamme
> Qui, dans ce petit peuple, a mis une grande âme.

Ziedaar Victor Hugo's kijk op Nederland.

Op zijn beurt heeft Nederland gekeken naar Victor Hugo. De meesten hebben hoog opgezien tegen het genie van Frankrijks grootsten dichter, sommigen smalend op hem neêrgezien; velen hebben hem bewonderend nagestaard op zijn glorievollen tocht, enkelen den glans van zijn roem in vertalingen en navolgingen weerspiegeld.

Van die verschillende kijkjes vindt men hier het een en ander bijeen. Niet onbelangrijk schijnen ze mij toe voor de geschiedenis van Neêrlands letterkundigen smaak en voor die der Hollandsche verskunst.

Een van de eerste bewonderaars van den Meester en, naar ik meen, zijn eerste vertaler, was de Rotterdamsche dichter A. van der Hoop Jr., een man wiens geestdrift grooter schijnt geweest te zijn dan zijn dichterlijk talent, maar die dan toch in zijn tijd veel naam heeft gehad en van wiens letterkundigen arbeid een niet onbeduidende invloed is uitgegaan op zijn omgeving.

Pas waren de *Orientales*, in 1829, verschenen, of Van der Hoop zette zich aan 't vertalen van *Lui*, *L'Enfant*, *La douleur du Bassa* en enkele andere. Na het verschijnen der *Feuilles d' Automne*, in 1831, werd de vertaallust nog grooter. Behalve van der Hoop begon een ander jong dichter, S.J. van den Bergh, in de Fransche bundels te bladeren, en weldra had ook deze een paar ‘Oosterlingen’ (*Attente* en *Extase*)[1], een *Ode* en ‘een Herfstblad’ in Hollandsche verzen gereed. Ook Potgieter, die een grooter artiest bleek te zijn

1) Van *Extase* vond ik ook een andere vertaling in den *Drenthschen Volksalmanak* van 1840.

in 't vertalen van Fransche verzen, had reeds in 1830, uit het vijfde boek der *Odes*, *A une jeune fille* in zangerigen versmaat overgebracht. Toen, in Augustus 1832, het beroemde *Napoléon II* verscheen, - dat later, in 1835, in de *Chants du Crépuscule* zou worden opgenomen - schijnt geen professioneel dichter zich aan dien grootschen lierzang gewaagd te hebben. Maar aan de Militaire Academie te Breda leeraarde destijds de heer Jan J.F. Wap, die, in alle bescheidenheid, verzen maakte en reeds van Byron en Lamartine een paar gedichten vertaald had. Een dier vertalingen, Lamartine's afscheid aan de Academie te Marseille, bij zijn vertrek naar het Heilige Land, was den Groningschen hoogleeraar Lulofs onder de oogen gekomen. Deze wekte den heer Wap op om zijn kracht eens aan *Napoleon II* te beproeven; en waarlijk, reeds een maand na het verschijnen van het Fransche gedicht, den 18^{en} van Herfstmaand 1832, bood de heer Wap zijn werk aan het publiek aan; hij voegde bij zijn vertaling een afdruk van het oorspronkelijke gedicht, ‘niet om het publiek te kunnen laten oordeelen over hare getrouwheid, maar over hare afwijking.’

IJveriger nog dan naar Hugo's poëzie was door de Nederlandsche vertalers naar zijn proza gegrepen. Reeds vóór het einde van 1829 - in Februari van dat jaar was 't oorspronkelijke werk verschenen - kwam een Nederlandsche vertaling uit van het om zijn strekking druk besproken, om vinding en stijl hooggeroemde werk *Le dernier jour d'un condamné.* In 1830 was er een Hollandsche vertaling van *Bug-Jargal*, in 1832 eene van *Han d'Islande.* Van het eerste gedeelte van *Notre Dame de Paris*, *La Esméralda*, bewerkte de dichter Van der Hoop een vertaling, terwijl, ook in 1832, de hoogleeraar Lulofs, rustig op zijn Groningsche studeerkamer gezeten, in een geduldige, nauwgezette vertolking van een *Fragment sur la peine de mort*, dat hij in de *Revue de Paris* had aangetroffen, een proeve poogde te geven van Hollandsche woordkunst.[1)]

Maar datzelfde jaar 1832 werd bedenkelijk voor Victor Hugo's goeden naam in Nederland. Groote beroering bracht het bericht dat des dichters tweede drama, *Le Roi s'amuse*,

1) In mijn voordracht in ‘Letterkunde’ wordt die merkwaardige vertolking uitvoerig besproken.

na, den 22^{en} November van dat jaar, te Parijs, voor het eerst te zijn opgevoerd, reeds den volgenden dag door de Fransche Regeering verboden was geworden. Het proces door Victor Hugo in de maand December over zijn werk gevoerd, het opeenvolgend verschijnen van vijf uitgaven van het stuk binnen den tijd van ééne maand, wekte, natuurlijk, klimmende nieuwsgierigheid, maar tegelijkertijd vrees en afkeer in den kring der Hollandsche burgerij. Wie het stuk waagde te lezen, moest dit doen in het geheim; bij ontdekking liep hij gevaar door te gaan voor een ‘mauvais sujet’.

Een aardig getuigenis voor die opvatting bevat een tooneeltje voorkomende in een Nederlandsch ‘Tooneelspel’ van den heer A. Ruysch, opgevoerd in 1835 en getiteld *Het kasteel van Tourville of de Hollandsche Zeelieden in Frankrijk.* In dit zeer chauvinistisch stuk, dat eindigt met de geestdriftvolle emigratie eener Fransche adellijke familie naar Holland, treedt een Franschman op, die zich laat doorgaan voor den Markies de Mortagnac en die een volmaakte losbol, valschaard en snoodaard blijkt te wezen. In het begin van het stuk komt deze markies op lezend in een boek. Zoodra hij bemerkt dat hij niet allen is, ‘steekt hij het boek in zijn borst’, maar ‘zoodanig dat, terwijl hij naar de Gravin snelt, hetzelve door zijnen rok glijdt’, waarop het ‘door Ernestine (de kamenier) behendig wordt opgeraapt en aan Emma (de freule) wordt overhandigd.’ Na een kort gesprek over sociale openhartigheid, zegt de Gravin tot Mortagnac: ‘Mag ik ook vragen wat gij met zooveel aandacht laast, toen wij U in uwe lecture stoorden!’ - *Mortagnac* (verlegen) Ik.... ik las *L'Homme des champs*, van Delille. - *Emma*: ‘Ha! ha! zulk een samenraapsel van afschuwelijkheden op rekening van den braven Delille te willen stellen, dit is onvergeefelijk. (Zij geeft hem het boek terug.) Ziedaar uwe fraaie lectuur; (tot de Gravin) het is een van die zedelooze voortbrengselen van Victor Hugo, *le Roi s'amuse*’. - *De Gravin*: ‘Hoe, Markies! dit walgelijk libel in uwe hand? Dit zijn de fraaie letteren welke gij beoefent? In goeden ernst, dergelijke zedeverpestende lectuur is bij uitnemendheid geschikt om zelfs dragonders te doen blozen!’ De Markies, die nog drie bedrijven lang den verrader moet spelen, beweert, om zich te redden, dat ‘dit afschuwelijke boek’ hem niet toebehoort.

Zelfs in zoogenaamd geletterde kringen hadden de geruchten welke omtrent *Le Roi s'amuse* in omloop waren een soort van Hugophobie gewekt. Dit kan blijken uit de redevoering, in het jaar 1835, in ‘eene Letterkundige Maatschapij’ - waarschijnlijk *Verscheidenheid en Overeenstemming* te Rotterdam - gehouden door den heer F.H. Greb. Om zijn moed niet minder dan om zijn geestdriftige vereering van den Franschen dichter verdient deze jonge man, een vriend en beschermeling van Van der Hoop, eervol vermeld te worden. Met ‘Iets over Victor Hugo en zijne werken’ trad hij op voor een kring waar men den schrijver van ‘het zoozeer beruchte drama’ liever maar niet las en zich allerlei onbehoorlijks van ‘den wuften Franschman’ liet vertellen.

Tegenover die eerzame Rotterdammers waagde de heer Greb het ‘openhartig te bekennen dat, van al de oudere en nieuwe Fransche dichters niet één (hem) zoo onwederstaanbaar had kunnen boeien als de thans zooveel gerucht makende, maar, naar zijn gevoelen groote dichter Victor Hugo.’ Wie een ander gevoelen was toegedaan, bij dien berustte dit enkel op onkunde of vooroordeel. ‘Wie de werken van Hugo onbevooroordeeld en bij herhaling gelezen heeft’ - aldus de heer Greb - ‘die zal moeten verklaren dat hij, in weerwil zijner gebreken, een waarachtig genie is.... De meeste die zijne werken afkeuren verstaan, in den eigelijken zin des woords, zijne taal niet of veroordeelen hem alleen omdat hij iets nieuws schrijft.’

De spreker wil trachten voor zijn held ‘de liefde en de achting van een enkelen die hem tot nu toe miskende, te verwerven.’ Om daartoe te geraken vertelt hij het leven van den dertigjarigen dichter en ontleedt hij enkele zijner werken: eerst *Cromwell*, het ‘romantisch drama’ bij uitnemendheid, dan eenige hoofdstukken uit ‘De laatste dag van een ter dood veroordeelde’ en eindelijk, uitvoerig, tooneel voor tooneel, *Le Roi s'amuse.* Als het stuk uit is en Triboulet wanhopig ligt neergeknield hij het lijk van zijn dochter, ziet de heer Greb zijn toehoorders aan. Dan, na een oogenblik van zwijgen: ‘Verschrikkelijk, ik beken het, is de handeling van dit stuk. Maar hij die de zeden van het hof van Frans den Eerste wil leeren kennen, die de werking van hevige hartstochten wil geschilderd zien, die het vooral

om ware Poëzy te doen is, leze dit drama.' Was zijn publiek door dit warme pleidooi nog niet gewonnen? Welnu, de heer Greb zou de gemoedelijke Hollandsche huisvaders weten te overtuigen. Een Nederlander, 'een jeugdige vereerder' - het komt mij voor dat de spreker zichzelf bedoelt - had, kort geleden, 'den wuften Franschman' te Parijs bezocht. Hij vond hem wonend 'in eene afgelegene, stille wijk van Parijs' - bedoeld is de Place Royale, de tegenwoordige Place des Vosges - 'gelukkig getrouwd, vader van twee zonen en twee dochters, deze laatste van meer dan dagelijksche schoonheid'[1].

Waren ze nog niet verteederd? Welnu, dan zou de heer Greb nog een onuitgegeven vertaling van een der gedichten van Victor Hugo, een zijner 'Herfstbladen' voordragen. De vertaling was het werk van zijn hooggeschatten vriend Van der Hoop, wien hij, als een bijzondere gunst, had verzocht hem zijn handschrift voor dien avond af te staan. En de heer Greb begon:

> Wanneer het kind verschijnt, juicht heel 't gezin, bewogen,
> Het minzaam toe.

Drie jaren later, omtrent 1838, een soortgelijk tooneeltje, minder deftig en minder theatraal, in het Leidsche burgergezin van den heer en mevrouw Stastok, op het bekende avondpartijtje met de evenveeltjes en de aangekleede boterham. Daar, de heer van Naslaan, de wenkbrauwen fronsend bij het hooren van Victor Hugo's naam, meenend dat deze Víktor Húuggo 'zoo'n bloederig man' was en dat hij 'niets als ijselijkheden schreef'. Tegenover hem, de Leidsche student, met een vriendelijken blik op Koosje, z i j n vertaling van dat zelfde 'Herfstblad' voordragend:

> Als 't kindje binnenkomt, juicht heel het huisgezin;
> Men haalt het met een lachje en zoete woordjes in.

1) Léopoldine was toen, in 1835, elf jaar, Adèle vijf jaar oud. De beide zoons, Charles en François, telden, de eerste bijna negen, de tweede juist zeven jaar.

Het zou toch nog wel wat duren voordat de geheele Victor Hugo, ook zijn dramatische arbeid, door Nederland geadopteerd werd. In het reeds genoemde jaar 1835 schreef Potgieter, in zijn eerste tijdschrift, *De Muzen*, met instemming het oordeel overnemend van een Engelsch 'Magazine': 'Op het voorhoofd van Victor Hugo vonkelt het teeken van het Talent, bijna zouden wij zeggen van het Genie. - Hij heeft een T r e u r s p e l willen vormen voor eene eeuw, welke niet geschikt is om het te bezitten: deze gewichtige dwaling is de oorzaak van zijne gebreken. Hij is een L y r i s c h d i c h t e r v a n d e n e e r s t e n r a n g; zijne ziel is vol kunstzin, zijn geest vol verhevene en wijdomvattende denkbeelden'.

Wanneer ik den reeds genoemden heer Greb mag uitzonderen, die *Ruy Blas* tweemalen bewerkte en twee bedrijven van *Hernani* voor Rederijkers vertaalde, kan ik zeggen dat geen Nederlandsch dichter de vertolking van Hugo's drama's ooit heeft ondernomen. Dit werk is verricht door tooneelspelers, het eerst, in 1842, door Roobol, later door Veltman, het laatst, voor *Hernani*, door den bekenden tooneelspeler en regisseur, den heer Moor[1].

Toch was er, omstreeks het jaar 1850, onder de jonge Nederlandsche letterkundigen dier dagen, een man die, dichter en tooneelschrijver beide, met Victor Hugo dweepte, hem als een halfgod vereerde. Die man was Hendrik Jan Schimmel. Vertaald heeft hij Hugo's tooneelspelen nooit, wel ze nagevolgd, uit volle overtuiging, zijn bewondering betuigend voor de techniek 'van den Parijschen maëstro' en zijn ingenomenheid met diens dramatische theoriën. Als een nagalm der 'Préface de *Cromwell*' klinkt het, in de voorrede van Schimmel's eerste drama, *De twee Tudors* (1847), dat 'de Fransche tragedie, die altoos bij ons inwonende was, ongeschikt is geworden voor een tooneelpubliek der negentiende eeuw'. Als de eischen aan een modern drama te stellen noemde hij 'handeling, boeiende situatiën, hartstocht, karakterschildering', en voegde aan die verklaring deze toe: 'Ik geloof met Victor Hugo, dat tot verwezenlijking dezer ideën de oude vorm ongeschikt is;

1) Een volledige opgave van de bewerking en de eerste opvoering van Hugo's drama's voor en op het Hollandsch tooneel vindt de lezer in mijn reeds genoemde voordracht in de algemeene vergadering van 'Letterkunde'.

en ik wilde, met hem, het drama, niet ons tooneelspel, dat zich bij voorkeur ophoudt in den burgerlijken, dus meest prozaïschen kring des menschelijken levens, maar het drama, dat de poëzie doet huwen aan de historie.'

Aan deze beginselen is Schimmel, in een twaalftal tooneelstukken, de meeste in verzen, altijd getrouw gebleven.

De tijd waarop Schimmel hem als tooneelschrijver begon te huldigen, was die waarop Victor Hugo zelf, na het échec der *Burgraves*, in 1843, van zijn tooneelwerk afscheid nam.

Voor hem - het karakter van zijn laatste stuk had het duidelijk bewezen - was het drama slechts de overgang geweest van de lyriek naar het epos. Reeds toen begon hij dat heerlijke werk voor te bereiden dat, met *Les Châtiments* en *Les Contemplations*, het kostbaarst monument van zijn glorie geworden is, *La Légende des Siècles.*

En zoo er nog iets aan den d i c h t e r mocht hebben ontbroken om ook in Nederland die glorie breed te doen stralen, - in Nederland, waar het moeielijker schijnt dan elders om, bij de waardeering van een schrijver, den mensch van den kunstenaar te scheiden, - dan waren Hugo's levensomstandigheden destijds wel geschikt om hem groot te maken in de oogen van velen. Sints den 11^{den} December 1851 had het martelaarschap der verbanning hem tot een soort van heilige gestempeld.

Geen wonder dat de verschijning der *Légende*, in 1859, twee dichters opwekte om uit die reeks van breed opgezette, kleurige tafereelen er een te kiezen dat in Hollandsche tinten kunstig kon worden nageteekend. Peeter de Genestet maakte van *Pauvres Gens* zijn *Arme Visschers*, Samuel van den Bergh, door zijn confrère tot naijver geprikkeld, waagde zich aan het vertalen van *La Rose de l'Infante.* Ten Brink heeft waarschijnlijk overdreven toen hij aan dien arbeid van twee dichters het karakter toekende van 'een wedstrijd.'[1)] Maar

1) Men zie daarover mijn voordracht in 'Letterkunde.' Aan het daar gezegde kan ik thans nog dit toevoegen: De Genestet heeft, in den winter van 1859/60, zijne vertaling van *Pauvres Gens* in 'Oefening kweekt kennis' voorgedragen. Door het sukses van die voordracht opgewekt, heeft Van den Bergh de vertaling van *La Rose de l'Infante* ondernomen. Hoe die is uitgevallen valt moeielijk te zeggen, daar zij in de uitgegeven werken van dien dichter niet is terug te vinden. Vermoedelijk heeft toch Hofdijk ze hooren voorlezen en ze beter gevonden dan de Genestet's werk. Hij sprak daarom van 'den prijs' aan Van den Bergh (door hem) toegekend. Ten Brink heeft, naar ik vermoed, die uitdrukking letterlijk opgevat en zoo de legende van 'een wedstrijd' in het leven geroepen.

het groot en welverdiend sukses dat aan *Arme Visschers* is ten deel gevallen, heeft toch in Nederland nieuw relief gegeven aan Hugo's poëzie, een nieuwen kring van sympatieke bewonderaars voor hem ontsloten.

Dichter nog naderde Victor Hugo het volk - ook het volk van Nederland - toen, in 1862, zijn groote sociale roman, *Les Misérables*, getuigenis kwam afleggen van zijn talent als modern romanschrijver en van het medelijden met de kleinen en misdeelden dat overvloeide in zijn trotsch en impulsief gemoed. Reeds in 1863 verschenen van dien roman twee vertalingen, de eene onder den titel *De Ellendigen*, de andere onder dien van *De Verstootenen.* Hoeveel schoone en vuile vingers hebben zich, in de goedkoope leesbibliotheken, niet uitgestrekt naar dit boek! Lang heeft de opgang dien het maakte geduurd; nog in 1891 verscheen, bij de Gebr. Cohen, te Arnhem, van *De Ellendigen* een nieuwe bewerking.[1)]

Toch kwam er, zoo omtrent het jaar 1865, weer een tijdelijke eklips in de sympathie die Victor Hugo in Nederland had gewekt. Men begon hem te revolutionair te vinden en noemde hem nog eens weer, zooals in de dagen van den heer Greb, ‘de wufte Franschman’. Onder de *Chansons des Rues et des Bois*, in dat jaar verschenen, waren er verscheidene waarover de Hollandsche huisvaders de wenkbrauwen fronsten. Een van hen, de heer Zimmerman, destijds lid van de *Gids*-redactie, schreef, in den jaargang van 1866 van ons tijdschrift, een geniepig stuk, waarin de Franschman hoffelijk buiten de deur der Hollandsche huiskamer gezet werd.

Maar dat die kritiek, voorloopig althans, niet heel ver doordrong, bewezen de waarlijk indrukwekkende ovaties, waarvan Victor Hugo, in de straten van Middelburg en op de kaden van Dordrecht, juist in datzelfde jaar 1866, het voorwerp was. De ‘liedjeszanger’ bleef toch voor de meesten onzer landgenooten het eerbiedwaardig slachtoffer van den

1) Omtrent de vertaling der prozawerken die op *Les Misérables* gevolgd zijn vindt de lezer de noodige opgaven in mijn reeds genoemde voordracht.

staatsgreep van 2 December en de sympathieke schrijver der *Misérables.* Aan den voet van den beroemden Dordtschen preekstoel durfde een der predikanten van die stad hem deze woorden toevoegen: ‘Wanneer ik, op dezen kansel, den Bijbel heb voorgelezen, heb ik soms lust er een bladzijde uit *Les Misérables* op te laten volgen.’

Ernstiger werd de weerbarstigheid van het Nederlandsche publiek toen Victor Hugo, uit de ballingschap teruggekeerd, na den oorlog en de communedagen, waarvan *L'Année terrible* de zoo levendige indrukken bewaard heeft, zijn radikale politiek van barmhartigheid bad uitgestrekt tot de overal verafschuwde rebellen. In 1872, zegt Jan ten Brink, was er moed noodig om het in Nederland op te nemen voor den man die zijn woning, te Brussel, tot een asyl had willen maken van de uit Parijs verjaagde of gevluchte mannen der commune. Ten Brink zelf behoorde, natuurlijk, tot de moedigen. Hij schreef een stuk vol bewondering over den dichter van het jaar der verschrikking.

Maar het meest interessante dokument uit dien tijd is zeker wel het artikel dat Charles Boissevain den dichter wijdde in de December-*Gids* van 1872, en waaraan hij het sprekend opschrift gaf *Een Genie.* Teekenend voor den moed en de geestdrift van dien *Gids*-redakteur en voor de stemming die er heerschte in den kring zijner lezers, is de aanhef van zijn opstel:

‘Zoo ik den naam van den grooten dichter wien ik in deze bladen de hulde wil brengen welke men het genie is verschuldigd, aan het hoofd van mijn opstel plaatste, vrees ik dat velen afgeschrikt zouden worden om het in te zien. Aan duizenden beschaafde, gematigde en smaakvolle lieden is de naam van mijn grooten dichter een ergernis geworden, of hij roept - wat bedenkelijker is - een half medelijdenden half spotachtigen glimlach om hun lippen.’

Boissevain's edele daad bleef niet onbeloond. Het ‘genie’ gaf hem, vijf jaren later, in 1877, iets ter aankondiging wel geschikt om de weerbarstigheid der Hollandsche vaders en moeders te ontwapenen. De nieuwe bundel droeg den aantrekkelijken titel *L'Art d'être Grand-père.* Hij gaf, in de meeste der gedichtjes waaruit hij was samengesteld, lieve staaltjes van die ‘poésie de foyer’ die voor het Nederlandsch

gemoed altijd een bijzondere bekoring heeft gehad. Men moest, zelf in de Hollandsche huiskamer, erkennen dat Victor Hugo een dichter was bij Gods genade. Men was zelfs bereid zijn meesterschap ook in andere genres te erkennen, vooral toen Busken Huet, in datzelfde jaar, in een voortreffelijke studie, nog eens weer het vroegere werk, bovenal de *Légende des Siècles* had verheerlijkt.

Zoo naderde het jaar 1881, het jubeljaar van Hugo's glorie. Plechtig werd, in Frankrijk, des dichters geboortedag tot een nationalen feestdag gestempeld. En in Nederland - was het niet een waardige boete voor den smaad van tien jaren geleden? - werd door *Het Nieuws van den Dag*, het lijfblad der Hollandsche huiskamer, aan zijn abonnenten een premie aangeboden: 'Victor Hugo, *Lyrische Poësie*, verzameld en vertolkt door J.J.L. Ten Kate.'

Sints dien tijd heeft de dichter, tot aan zijn dood, zich in de meer of minder kalme vereering der Nederlandsche kunstvrienden mogen verheugen. Wat men had aan te merken op het zonderlinge werk zijner laatste levensjaren, op zijn religie die geen godsdienst, op zijn filosofie die geen wijsbegeerte was, op het holle pathos, de schrille beeldspraak, het gekunsteld rijmwerk van zoo vele zijner alexandrijnen, deed geen afbreuk aan de oprechte waardeering van de hoogheid zijner inspiratie en de schittering van zijn talent. En toen Victor Hugo, in 1885, den laatsten adem had uitgeblazen en door Parijs, als een sagen-held, met grooten luister grafwaarts was gedragen, toen was het niet meer dan natuurlijk dat alle Nederlandsche letterkundigen, ook de kroniekschrijver van ons tijdschrift, een lauwertak nederlegden op zijn graf.[1)]

Het allerbelangrijkste in de geschiedenis van die waardeering van Victor Hugo door Nederland is natuurlijk het werk zijner vertalers, bovenal van die landgenooten die op de snaren der vaderlandsche lier zijn Fransche verzen hebben pogen na te zingen.

Ongetwijfeld staat, onder hun vertolkingen, *Arme Visschers*

1) In de 'Enquête', door *Figaro* in zijn nummer van 26 Februari jl. opgenomen, wordt Victor Hugo en zijn invloed op onze nationale letterkunde ook kort herdacht door drie Nederlanders, de heeren Schimmel. Van Deyssel en den schrijver van dit opstel.

van de Genestet bovenaan. Potgieter heeft het reeds dadelijk, in een precieus *Gids*-artikel van 1861, geestig laten zeggen door de Fransche Muze zelve, en Tiele heeft, in het levensbericht van zijn vriend, terecht doen uitkomen, dat, hoewel vertalen de Genestet's ‘fort’ niet was, toch deze vertaling mag meêtellen onder het beste van zijn werk. Zoo de Nederlandsche dichter er maar aan had gedacht de rotsen der Normandische zeekust door duinen te vervangen, zou de transformatie van het Fransche gedicht in een Hollandsch binnenhuisje bijna volkomen zijn geweest, daar immers ook de visschersvrouw haar Franschen naam van Jeannie in dien van Geerte heeft zien veranderen en de kindertjes der weduwe, Guillaume en Madeleine, in Jaapje en Margriet herdoopt zijn geworden. Om enkele kleine vergissingen, zooals ‘het oude ledikant’ - echt Fransch, dat ‘grand lit aux longs rideaux tombants’ in de visschershut! - dat de Genestet, die er wat meê verlegen was, als ‘een erfstuk vast’ verontschuldigt, terwijl hij het door een bedsteê had moeten vervangen, kan men, naar Potgieters voorbeeld, even glimlachen. Maar de toon van het geheel is goed gevat en volgehouden. Hoeveel leden van ‘het Nut’, in wier samenkomsten het bij herhaling is voorgedragen, hebben *Arme Visschers* niet voor oorspronkelijk werk gehouden!

Populairder nog is Victor Hugo's poëzie in Nederland geworden door Hildebrand's vertaling van ‘Lorsque l'Enfant paraît’. Ten allen tijde heeft men die vertaling hoog geroemd. ‘Meesterlijk’ noemde haar Dr. Jan ten Brink. Er komen, inderdaad, mooie stukken in voor; soms is het den vertaler gelukt door iets typisch-hollandsch het Fransche schetsje te vervangen. Bijvoorbeeld, in deze halve strofe, waar de toon van het oorspronkelijke iets sobers heeft, iets voornaams:

> L'enfant paraît, adieu le ciel et la patrie
> Et les poëtes saints! la grave causerie
> S'arrête en souriant.

terwijl de vertaling een gezellig, luidruchtig, goed-hollandsch tafereeltje voor die gedistingeerde glimlachjes in de plaats stelt:

Het kind komt in: vaarwel Kunst, Godsdienst, Plicht en Staat,
't Wordt kusjens voor den mond en kneepjes in de wangen,
En jok en kinderpraat.

Het is daarom wel jammer dat rythmus en rijm niet overal met die zorg behandeld zijn die door den fijnen vorm van Hugo's strofe en de keurige schikking zijner rijmwoorden geboden was.

In de eerste strofe, bijvoorbeeld, hindert, tegenover het oorspronkelijke:

Lorsque l'enfant paraît, le cercle de famille
Applaudit à grands cris. Son doux regard qui brille
Fait briller tous les yeux.

de lengte en de deftigheid van den derden regel in Hildebrand's vertaling:

Als 't kindje binnenkomt, juicht heel het huisgezin;
Men haalt het met een lachje en zoete woordjes in.
Het schitteren van zijn oog deelt aan elks oog zich mede.

Ook kan men vragen of dat woord ‘heel het huisgezin’ wel goed genoeg den huiselijken kring weergeeft die door 't Fransche ‘le cercle de famille’ geteekend wordt.

Beter gelukt lijkt mij de tweede helft der strofe, die in het Fransch aldus luidt:

Et les plus tristes fronts, les plus souillés peut-être,
Se dérident soudain à voir l'enfant paraitre,
Innocent et joyeux.

en in Hildebrand's vertaling:

En 't rimpligst voorhoofd, - ook 't bezoedelste wellicht! -
Klaart voor den aanblik op van 't vrolijk aangezicht
Met iedereen in vrede.

al kan de lezer het betreuren dat de zangerige, slepende rijmen der beide eerste regels, in de vertaling, door doffe, staande rijmen zijn vervangen.

Maar, in elk geval, heeft Hildebrand het verre gewonnen van zijn drie confrères, al ware het enkel om zijn prettigen aanhef: ‘Als 't kindje binnenkomt.’

Tollens, die aan het gedichtje een deftigen titel gaf, *Het Kind van den huize*, vertolkte die eerste strofe aldus:

't Is feestdag in 't gezin; de vrienden en vriendinnen
Verschenen in de zaal: nu treedt het kind ook binnen,
  En glimlacht minzaam, buigt en groet.
Op eens is ieder oog naar 't vrolijk wicht geslagen,
En ieder boezem klopt - ook die een worm voelt knagen -
  Den liev'ling te gemoet.

Wat dunkt mijn lezer van de maniertjes van de kleine? Is hij niet wel opgevoed? En wat komt hij laat! Pas aan 't eind van den tweeden regel. Eerst moeten we al de oomes en tantes, al de vrienden en vriendinnen zien plaats nemen. Dan mag ook 't kind ‘binnentreden.’

Van der Hoop, die in de rij der vertalers de eerste is geweest, meende vast dat hij de verzen van den Franschen dichter op den voet had gevolgd, toen hij ze aldus in het Hollandsch weergaf:

Wanneer het kind verschijnt, juicht heel 't gezin, bewogen,
Het minzaam toe: zijn heldre en vriendlijk vonklende oogen
  Zijn aller oogen vreugd.
't Gefronsde voorhoofd voelt zijn rimplen snel verdwijnen,
Zoodra de sombre blik den engel ziet verschijnen,
  Zoo schuldloos, zoo verheugd.

Zou hij niet hebben gevoeld dat zijn ‘bewogen’ gezin, zijn ‘minzaam’ gejuich den toon van het tooneeltje bederven en dat het ‘voelen verdwijnen’ der ‘rimplen’, al wordt er ook bijgevoegd dat dit verdwijnen ‘snel’ geschiedt, iets anders is dan ‘se dérident soudain?’

Ten Kate deed het, een veertig jaren later, wel wat handiger:

Zoodra het kind verschijnt, juicht, eensklaps opgetogen,
Heel 't Huisgezin het toe: de glans dier stralende oogen
  Steekt aller oog in gloed.
Het somberst voorhoofd komt glimlachend uit zijn vouwen,
De onreine zelfs ontroert, mag hij het kind aanschouwen,
  Zoo vroolijk en zoo goed!

Maar, zoo hij Hildebrand zijn aanhef ‘Als 't kindje binnenkomt’, moeielijk kon ontstelen, was er niets beters te vinden dan die letterlijke vertaling ‘zoodra het kind verschijnt’, die toch de kracht van het Fransche ‘paraît’ niet teruggeeft? Ware een uitroep van verrassing, als bijvoorbeeld

deze: ‘Daar is het kind!’ niet juister geweest? En dan dat onechte ‘in gloed ontsteken’ van ‘aller oog’ bij het zien van een kind![1)]

De laatste strofe stelt weêr andere problemen:

> Seigneur! préservez moi, préservez ceux que j'aime,
> Frères, parents, amis, et mes ennemis même
> Dans le mal triomphants,
> De jamais voir, Seigneur, l'été sans fleurs vermeilles,
> La cage sans oiseaux, la ruche sans abeilles,
> La maison sans enfants!

Met fijnen takt heeft de Fransche dichter het woord ‘enfant’ tot slotwoord van zijn gedichtje gemaakt. Dat visioen van het kind, waarmeê het was begonnen, moest, aan het einde, nog eens voor ons oprijzen. Maar, helaas! nu dwong hem het rijmwoordenboek der Fransche taal tot die ongelukkige ‘cheville’: ‘dans le mal triomphants’. En hoe hindert, naast de vriendelijke beelden van een zomer vol bloemen, een korf vol gonzende bijen en een woning vol kindergejuich, die kooi, waar de gevangen vogels driftig tegen de tralies pikken!

Van der Hoop, Tollens en Ten Kate hebben alle drie, niet onjuist, gevoeld, dat ‘kinderloos’ het Hollandsch slotwoord wezen moest. Maar ze hebben het Victor Hugo waarlijk niet verbeterd, toen zij dien ongelukkigen derden regel deden luiden, zooals Tollens: ‘Al is zijn wandel valsch en boos,’ of, zooals Ten Kate, kort en driftig: ‘Al zijn ze nog zoo boos’[2)]; en alle drie hebben ze, vol eerbied voor de letter, de ‘leêge kevie’ als een ramp waarvoor God den mensch behoeden moge, naast de kinderlooze woning laten staan.

1) Een mijner kennissen, wien ik de vier Hollandsche vertalingen van de eerste strofe liet lezen, voegde er een vijfde aan toe:

> Daar is het kind! Hoe groet hem, opgetogen,
> De huiselijke kring. Het schitt'ren van zijn oogen
> Verheldert ieders blik.
> Van 't somberst voorhoofd zie 'k der zorgen plooi verdwijnen,
> Der wroeging rimpel zelfs, wanneer d' onnoozle kleine
> Blij uitroept: Hier ben ik!

2) Van der Hoop verbond den derden regel nauwer met den tweeden:

> Ja, ook mijn vijand, die mij voor zijn snoode lagen
> Zoo vaak ten doelwit koos.

In de vertolking van die laatste strofe heeft Hildebrand zich, ongetwijfeld, hun meester getoond. Men herinnert zich dat hij, met fijn gevoel, de ‘leêge kevie’ verving door de ‘schaapskooi zonder lammeren’ en den toon van het geheel uitnemend weergaf in deze regels:

Bewaar mij Heer! mij, en mijn broedren en mijn vrinden,
En hen zelfs die een lust in mijne tranen vinden,
Indien er zulke zijn misschien!
Dat zij nooit zomertijd, aan bloemen arm, bejammeren,
Of bijenlooze korve, of schaapskooi zonder lammeren,
Of kinderlooze woning zien![1)]

Wil men nog meer stof voor een vergelijkende studie van Hollandsche verskunst? Het beroemde ‘Herfstblad’ is niet het eenige van Hugo's gedichten waaraan meer dan één dichter zijn talent beproefd heeft.

Men neme, bijvoorbeeld, *Attente*, uit de *Orientales.* Drie Nederlandsche dichters hebben het vertolkt: Potgieter, - deze zelfs twee maal[2)] - S.J. van den Bergh en Ten Kate. 't Is een mooi, vlug en zangerig gedichtje van drie strofen, elk van zeven versregels, zoodat een der drie rijmen er driemaal in herhaald wordt: een roep van het met ongeduld wachtende meisje tot eekhoren, ooievaar, arend en leeuwrik, om zoo hoog te klimmen en te vliegen als zij kunnen en te zien of de helmpluim van haar minnaar en zijn dampend paard niet aan den horizont zich vertoonen:

De eerste strofe luidt aldus:

Monte, écureuil, monte au grand chêne
Sur la branche des cieux prochaine,

1) De vijfde vertaling dier strofe (men zie de noot op de vorige bladzijde) luidt aldus:

Voor vijand, vriend en maag zij hier mijn beê vernomen:
Bespaar hun, God! dit leed: te rusten onder boomen
Waarin geen vogel zingt.
Te dwalen door een hof, te treden in een woning,
Waarin geen roze geurt, geen bij gonst om haar honing,
Geen kinderstem weerklinkt.

2) Een blijkbaar gecorrigeerde redaktie wordt gevonden in *de Gids* van 1837 bl. 37 en in *Verspreide en nagelaten Poëzy* I blz. 205, waar het deel uitmaakt van een kleinen cyclus, *Liefde;* de oudste redactie is bewaard in zijn *Poëzy* II (1875) blz. 47.

Qui plie et tremble comme un jonc.
Cigogne, aux vieilles tours fidèle,
Oh! vole et monte à tire-d'aile,
De l'église à la citadelle,
Du haut clocher au grand donjon.

Potgieter heeft, blijkbaar, den passus van den klapwiekenden ooievaar, die niet hooger kan of wil klimmen dan zoover als oude muren reiken, niet volkomen gevat. Maar er is toch iets artistieks in zijn vertolking, reeds dadelijk in den titel: ‘Verbeiding’, niet minder ook in de keuze der rijmwoorden en in den gang van het rythmus:

Klim, Eekhoorn, naar dien tak der eiken,
Die tot den hemel schijnt te reiken
En buigt en siddert als een riet.
Vlieg, Eiber! vlieg van d'ouden toren,
Dien ge u ten nest hebt uitgekoren,
Ter kerkspitse in het zwerk verloren,
Die 't slot aan hare voeten ziet.

Van de beide andere, die het gedichtje ‘Verwachting’ hebben gedoopt, begon de een, Van den Bergh, met de heele sensatie van klimmen en vliegen ter neer te drukken onder den deftigen stap zijner lange versregels:

Gij, Eekhoorn! klim, beklauter de eikentwijgen,
Die naar 't azuur van de effen transen stijgen,
Beklim dien tak, gewiegd door 's koeltjens zucht.

terwijl Ten Kate het zich eenvoudig gemakkelijk maakte. Van de drie strofen het deze vertaler er één weg; van de zeven regels waaruit elke strofe in het oorspronkelijke bestaat werd er één geschrapt, hetgeen den dichter de moeite bespaarde voor één zijner rijmen drie rijmwoorden te zoeken. Bovendien verving hij het eekhorentje en de leeuwrik door een duifje en den dageraad. Daar hij nu ook nog aan elk der versregels zes syllaben gaf in plaats van zeven, heeft hij er wel een aardig Hollandsch liedje van gemaakt, maar Victor Hugo's ‘Orientale’ is het niet.

Adelaar, verlaat uw kloven!
Eidebaar, stijg op naar boven,
Uit uw steilen torentop![1)]
Duifje, rep uw vlugge wieken!
En gij, sluimrend ochtendkrieken,
Doe uw purpren ooglid op.

Een ander gedicht, *Pour les Pauvres*, uit de *Feuilles d'automne*, is, behalve door Potgieter (in 1835), vertaald geworden door Bernard ter Haar (in 1841) en door Ten Kate (in 1881). Potgieter gaf het gedichtje tot titel ‘Mededeelzaamheid’, de beide anderen schreven er eenvoudig boven, zooals Victor Hugo gedaan had, ‘Voor de Armen’.

Er is - niet onnatuurlijk bij zoo'n beroep op de liefdadigheid, - nog al wat rhetorika in dit gedicht. Maar er komen toch ook aardige regels in voor. Zoo, bijvoorbeeld deze, waarin het heet van de rijken, voor wie een kostbare pendule de uren slaat die voorbijsnellen:

Tandis qu'un timbre d'or sonnant dans vos demeures
Vous change en joyeux chant la voix grave des heures.

wat Potgieter, wel teekenend, aldus teruggaf:

Voor wie de stem des tijds haar rauwheid heeft verloren,
Daar gij der uren vlugt in lieflijk spel moogt hooren.

Ter Haar deed het al minder goed en bracht er, met zijn ‘vroolijk’ snellen der uren, een onjuiste gedachte in, toen hij schreef:

Als 't gouden speelwerk dat u de uren toe moet tellen,
U meldt in zangerig spel, hoe vroolijk de uren snellen.

Maar Ten Kate deed het al heel ongelukkig, toen hij die regels aldus nadichtte:

Terwijl dan 't speelwerk u, wat ge anders zoudt vergeten,
In lieflijke muziek der uren vlucht doet weten.

1) Ook hij heeft den roep aan den klapwiekenden torenbeklimmer niet begrepen. Het had tenminste moeten zijn; ‘Tot den steilsten torentop.’

Drie andere regels uit dit gedicht zijn teekenend voor den geestelijken stand der beide laatstgenoemde vertalers.

Victor Hugo, van ‘le banquet du bonheur’ gewagend, waar slechts weinigen vrij kunnen toetasten, schreef:

> Tous n'y sont pas assis également à l'aise.
> Une loi, qui d'en bas semble injuste et mauvaise,
> Dit aux uns: *Jouissez!* aux autres: *Enviez!*

Potgieter dichtte den Franschman moedig die scherpe tegenstelling na:

> Niet allen zijn er nog op zacht fluweel gezeten.
> Een wet, die wij omlaag vaak onrechtvaardig heeten,
> Roept d'eenen toe: ‘Geniet!’ en d'anderen: ‘Benijdt!’

Bij Ten Kate amendeerde de protestantsche theologie en de protestantsche ethiek die verzen aldus:

> Hoevelen, die zelfs daar hun rechte plaats niet vonden!
> Een wet, wier billijkheid wij dikwerf niet doorgronden,
> Zegt tot den een: ‘Geniet!’ roept d'ander toe: ‘Ontbeer!’

Bernard Ter Haar was nog absoluter in zijn eisch tot die arme ‘benijders’ om elke aandoening te laten varen. Hij schreef:

> Niet elk gevalt de rang door 't lot hem toegemeten!
> Een onverbidbre wet (die velen onrecht heeten),
> Zegt tot den een: ‘Geniet!’ tot d'ander: ‘Zie het aan!’

Behalve zulk een verschil in opvatting treft ook, bij het onderling vergelijken van twee of drie vertalingen van hetzelfde gedicht, het verschil van tijd, en dus van smaak.

Zoo durfde, bijvoorbeeld, de heer Wap, de man van 1832, toen hij *Napoléon II* vertolkte, zijn gedicht niet beginnen, zooals Victor Hugo gedaan had, met een prozaïsch jaartal:

> Mil huit cent onze! - O temps où des peuples sans nombre
> Attendaient prosternés sous un nuage sombre
> Que le ciel eût dit oui!

Hij wilde rollende woorden hebben en schreef:

> Verbazend tijdsgewricht! 'k Zie 's werelds strijdbre volken.....

In Ten Kate's tijd was de poëzie al minder hoogdravend geworden. Hij schreef, aan zijn origineel getrouw, met een kleine, niet gelukkige, variatie, door het Hollandsch rythmus geboden:

> 't Was Achttienhonderd Elf! dat jaar toen door de Volken
> Een godlijk Ja, dat straks zou klinken uit de wolken,
> In stilte werd gewacht.

Het was maar jammer dat deze vertaler van den Franschen dichter Parijs zoo weinig kende dat hij, in dat gedicht, den ‘Dôme des Invalides’ voor een Domkerk heeft gehouden en de kanonnen die den jongen Koning van Rome het welkom toedonderden, opstelde voor een ‘kerkportaal.’

Toen de Redaktie van *Het Nieuws van den Dag*, in 1881, de acht-en-zeventig gedichten van Victor Hugo, die Ten Kate had ‘verzameld en vertolkt,’ aan de lezers van haar blad ten geschenke gaf, meende zij natuurlijk hun een kostbare gave te vereeren. Jan ten Brink, die dit werk van den Nederlandschen dichter ‘uitmuntend’ heeft genoemd, heeft haar in die meening versterkt. Er zijn dan ook zeker wel eenige geslaagde proeven in dien premie-bundel te vinden. Maar, zoo de vertolker wezenlijk doordrongen ware geweest van het bijzondere der taak hem opgedragen, hij zou voorzeker aan het allerbeste van de schatten waaruit hij te kiezen had ook zijn beste krachten hebben gegeven.

Welk een teleurstelling, wanneer men, bijvoorbeeld, Ten Kate's vertolking in handen neemt van een meesterstuk als *La Conscience*, uit *La Légende des Siècles*, de aangrijpende beschrijving van Kaïn, den broedermoorder, vluchtend voor het oog van Jehovah, en dat oog altijd wedervindend, tot in het graf waarin hij, eenzaam, neerdaalt.

Men kent den aanhef, het somber preludium, de aangrijpende mise-en-scène van het verhaal:

Lorsque avec ses enfants, vêtus de peaux de bêtes,
Echevelé, livide, au milieu des tempêtes,
Caïn se fut enfui de devant Jehovah,
Comme le soir tombait, l'homme sombre arriva
Au pied d'une montagne en une vaste plaine.

Om die vijf regels te vertalen gebruikt Ten Kate er acht en-een-halve; en hoe neemt die halve regel, aan het slot, het breede der beschrijving weg, hoe verstoort hij den indruk!

De Broedermoorder, bij het scheemrend avondlicht,
Doodsbleek en bevend, vlood voor 's Heeren aangezicht,
Zijn gade en al zijn kroost meêvoerende op zijn schreden.
Met dierenvellen zijn hun bibberende leden
Beschermd voor 't snerpen van den wind die klagend zucht.
Toen 't bijna donker was aan de overwolkte lucht,
Bereikten ze een gebergt' en, aan zijn voet, een vlakte
Van welig gras, waarlangs een beekje nederzakte
Met vriendlijk ruischen.

Wat dunkt mijn lezer van dat ‘vriendlijk ruischend’ beekje? Bederft het niet heelemaal het ‘unheimliche’ van het tafereel?

Iets verder, weêr een storing van den indruk, door een banaal adjectief, onnadenkend neêrgeschreven. Eenvoudig, ernstig, op de langzame beweging van het ternaire rythmus, klinkt het bij Victor Hugo:

Il vit un oeil, tout grand ouvert dans les ténèbres,
Et qui le regardait dans l'ombre fixement.

Voelt ge niet dat ‘fixement’, dat zoo treffend achteraankomt, als de schok van het doorboren?

Ten Kate heeft de beide regels tot één saamgesmeed in dezen:

Hij zag, in 't donker, één, groot, aldoordringend Oog!

Ik vrees, dat al de komma's die hier, blijkbaar met opzet, in den tekst geplaatst zijn, den indruk van het starend oog toch niet zullen wekken. Ook is ‘groot’ iets anders dan ‘tout grand ouvert’ en ‘aldoordringend’ een banaal epitheton, hier bovendien geheel misplaatst, aangezien pas later blijken zal dat tegen het boren van dat oog niets bestand is.

De Hollandsche dichter heeft zijn origineel niet eens altijd begrepen. Ik lees bij Victor Hugo:

- ‘Cachez moi!’ cria-t-il, et le doigt sur la bouche,
Tous ses fils regardaient trembler l'aïeul farouche.

bij Ten Kate:

- Verberg verberg mij toch! En op de blauwe lippen
Leî hij den vinger. Al zijn zonen zagen hem
Met diepe deernis aan.

Wie begrijpt hier iets van Kaïns vingerbeweging? Het zijn immers de zonen die den vinger op den mond leggen, elkander waarschuwend dat ze door geen enkel geluid de vreeselijke stilte mogen storen. Ze wachten dat hij spreken zal. En hij spreekt - kort, een paar woorden, - tot Jabel, ‘den vader van hen die in tenten wonen.’

‘Étends de ce côté la toile de ta tente!’

Bij Ten Kate worden het drie regels:

‘Kom hier, verzet mijn tent ter plaatse die 'k zal toonen,
En sla de pinnen vast! Verdubbel dan 't gordijn
Voor d' ingang! binnen moet het duister, duister zijn.’

Wat een drukte! 't klinkt bijna als de orders aan een behanger gegeven. Bij Hugo een kort woord en een korte beweging met de hand....

‘Étends de ce côté....’

De Nederlandsche vertaler heeft zelfs éénmaal gemeend het oorspronkelijke te moeten verbeteren. Daar heet het:

Jubal, père de ceux qui passent dans les bourgs,
Soufflant dans des clairons et frappant des tambours,
Cria: ‘Je saurai bien construire une barrière.’
Il fit un mur de bronze et mit Caïn derrière,
Et Caïn dit: - ‘Cet oeil me regarde toujours!’

Bij Ten Kate:

En Jubal, vader van die fluit en cithersnaar
Bespelen sprak: ‘Ik wil een melodie doen hooren
Die alle spooksels bant!’ - Zoet ruischte 't hun in de ooren,
Maar Kaïn sprak: ‘Dat Oog ziet me altijd, altijd aan.’

Wonderlijk! De heele eenheid van 't stuk is immers verbroken, nu 't niet meer geldt Kaïn te verbergen, maar hem afleiding te bezorgen door muziek. Vanwaar die zonderlinge verandering? Wel, de predikant Ten Kate wist beter dan Victor Hugo wat er in den Bijbel van Jubal geschreven staat: ‘Jubal was de vader van hen die de harp en het orgel bespelen’. Hoe kon die muziekant een bronzen muur maken? Elk blijve bij zijn ambacht! ‘Muziek Jubal, Muziek!’

Zullen dergelijke overtredingen van de eischen der kunst gedekt en verontschuldigd mogen worden door het bekende en ware woord: ‘La Critique est aisée et l'Art est difficile’? Maar de fout van hen die aldus een meesterwerk vertaalden was immers juist hierin gelegen dat zij de moeielijkheid van die kunst niet genoeg gevoeld, de eischen hun bij zulk een vertolking gesteld niet begrepen hebben.

Liever breng ik dien dichter en zijn voorgangers den lof dat zij - op hun manier - het Genie hebben willen huldigen. Zoo het hun al te dikwijls gebeurd is eerder *Traditori* dan *Traduttori* te zijn, wij willen niet vergeten dat het verraad eenvoudig een onhandigheid is geweest van hun goed bedoelde vereering.

Victor Hugo's poëzie te doorzien, te doorgronden, het geheim zijner kunst te ontleden, is een taak die misschien alleen de landgenoot naar eisch kan vervullen, en dan nog alleen de beste, door studie en kunstzin beide toegerust voor dat werk. Ik hoop spoedig op den arbeid die, op dit gebied, tegenwoordig in Frankrijk verricht wordt, de aandacht mijner lezers te vestigen.

Maar bij die poëzie den indruk te krijgen van iets hoogs, iets geweldigs, iets onvergankelijks in de tooverwereld van gevoel en verbeelding, iets éénigs in de geschiedenis der kunst, - dit is voor den vreemdeling even goed als voor den landgenoot weggelegd.

Dergelijke emoties, hoe onvoldoende vaak vertolkt, zijn ook in Nederland gewekt geworden zoo dikwijls Victor Hugo zelf, of enkel zijn Muze, onzen vaderlandschen grond heeft betreden.

A.G. VAN HAMEL.

Letterkundige kroniek.

Bij Zola's dood.

Hoe komt men te weten wat een volk voelt voor zijn groote mannen?

In de laatste dagen van September en de eerste van October toevallig te Parijs vertoevende, zou ik hebben willen vernemen wat Frankrijk, wat Frankrijks hart - Parijs - gevoeld heeft bij den dood van Emile Zola; ik zou althans een indruk hebben willen ontvangen van den aard der ontroering, dien zijn plotseling sterven verwekte buiten den engeren kring van zijn letterkundige vrienden en politieke geestverwanten. Maar in het Parijs, dat voor den vreemdeling openligt, was er op den dag van zijn dood in het gewoel der straten geen andere ontroering merkbaar dan die welke elk treffend ongeval verwekt, wie er ook het slachtoffer van zij.

De couranten van verschillende richting hadden hun reporters naar de plaats van het ongeluk gezonden om te vernemen hoe zich alles precies had toegedragen; zij vertelden in kleuren en geuren wat zij konden te weten komen en lieten, voor het meerendeel bezadigd waardeerende, artikels schrijven over den beroemden doode. De extra-tijdingverkoopers liepen reeds den volgenden dag met een papiertje in rouwrand te koop, dat zij voor ‘Le testament d'Emile Zola’ trachtten te verslijten. Maar behalve in het lijforgaan van den gestorvene, *L'Aurore*, en in enkele bevriende bladen, die vóór alles den man van *J'accuse!* huldigden, viel er van een oprechte ontroering, van het besef dat Frankrijk een van zijn groote mannen verloren had, weinig te bespeuren.

Of hoe zou anders - om slechts één sprekend voorbeeld te noemen - een blad, zoo gevoelig voor de openbare meening als *Le Figaro*, het hebben durven wagen, toen het lijk nog boven aarde stond, Zola te gebruiken als reclame voor.... de 'Cigarettes Will's', nog erger gemaakt door een hatelijke toespeling op Zola's gedwongen verblijf in Engeland na zijne veroordeeling.[1)]

En toen de dag der begrafenis was aangebroken, de 5de October, een zonnige herfstdag, waarop heel Parijs op straat was, werd toen dien held der letterkunde, die zich ook als staatsburger een held getoond had in zijn strijd voor waarheid en gerechtigheid, iets als een nationale uitvaart bereid? Bleek de Regeering te voelen dat aan Frankrijks hemel een ster was verschoten en dat in den Franschman Emile Zola de geheele beschaafde wereld iets kostbaars verloren had?

Het leek er niet naar. Het gevoel, dat alle andere gevoelens zoo niet te verstikken dan toch te overstemmen scheen, was een gevoel van angst, dat er iets gebeuren zou, dat de orde verstoord zou worden bij de begrafenis van dien durver. En daarom was de voornaamste regeeringszorg, te waken dat het sterfhuis, de lijkstoet, het kerkhof Montmartre door niemand bereikt konden worden, die niet tot de vrienden of de vertegenwoordigde corporatiën behoorde. Niet enkel de weg, dien de stoet nemen zou - de kortste weg van het sterfhuis naar de begraafplaats - maar al de naburige straten, tot zelfs die waarlangs men niet rechtstreeks het kerkhof bereiken kon, waren reeds uren te voren afgezet. De levende barrières, agenten van politie en 'gardes républicains', schenen tegenover de teleurgestelden en verontwaardigden zelf met hun figuur verlegen; zij wisten niet waarom zij daar stonden; de slimsten begrepen dat het was voor het plezier van den prefect van politie, die nu zeker was dat er in het ledig, dat hij om Zola's

1) In de rubriek *A travers Paris*, waar tusschen gewone berichtjes en korte opmerkingen nu en dan een betaalde reclame schuilt, kon men in het blad van Zaterdag 4 October lezen: 'Emile Zola, on le sait, n'était point fumeur. Aux dernières années de sa vie seulement il s'était quelque peu réconcilié avec le tabac. Ce prodige était dû aux cigarettes Will's. Le célèbre romancier ne dédaignait pas d'allumer de temps à autre une "Three Castles", même ne fût-elle point à bout doré. Des pays qu'on visite, on emporte généralement un souvenir. De là, conversion de l'illustre écrivain.'

uitvaart gemaakt had, niets onbehoorlijks zou voorvallen en die aan den avond van dezen dag in zijn rapport aan den Minister, een berucht woord variëerend, zal hebben kunnen schrijven: ‘L'ordre a règné à Montmartre.’

Het is begrijpelijk dat voor hen die tot den stoet behoorden Zola's begrafenis geleken heeft op wat Francis de Pressensé, blijkens zijn artikel in *L'Aurore* van 7 October, er in zag ‘een eerbiedige, grootsche manifestatie waaraan Parijs, Frankrijk, de beschaafde menschheid deelnamen, een manifestatie van allen die gelooven in de rede en de conscientie.’

Die buiten stonden zagen wel beter.

Heeft dan misschien de Minister van Onderwijs, Chaumié, door zijn rede aan het graf de eer der Regeering gered? Het had er alweer niets van. Als gold het den bekenden M. de la Palisse, begon de redenaar met zijn gehoor de verzekering te geven, dat de groote schrijver, om wiens lijkbaar men hier vereenigd stond, voor enkele dagen nog in leven was! En de rest van deze rede was al van niet veel beter allooi. De voorzitter van de ‘Société des gens de lettres’ moet door zijn fatterig voorkomen en precieuse dictie niet veel verheffender indruk gemaakt hebben. De rechte stemming - werd mij verzekerd - kwam eerst bij de gloedvolle rede van Anatole France. France had tegenover Zola wat goed te maken en het is niet te verwonderen dat hij eerst geaarzeld heeft hier het woord te voeren. Met Brunetière heeft France tot de heftigste bestrijders van Zola's romans behoord - men leze zijne opstellen over *La terre* en *Le rêve*[1] - en hij maakt er zich wel wat gemakkelijk af, wanneer hij bij dit graf van zijn eigen aanvallen, in het voorbijgaan, als van ‘des reproches sincères et pourtant injustes’ gewaagt. Heeft France's bewondering van den staatsburger zijn oordeel over den litterairen kunstenaar doen verkeeren? In elk geval ziet hij thans in, dat Zola's werk vervuld is van een geest van goedheid; dat al wat hij schreef hem werd ingegeven door zijn groote liefde voor de menschheid; dat het ideaal waarnaar hij streefde, en waarvan hij door zijn werk de verwezenlijking poogde te verhaasten, dit was: steeds meer geluk meerderen deelachtig te doen worden. Want Zola, de oprechte realist,

1) Anatole France. La vie littéraire. 1ère et 2ème serie.

was tegelijk een vurig idealist! En dan herinnert France, met moedige, mannelijke welsprekendheid, hoe Zola, alleen en ongewapend, den strijd voor recht en waarheid heeft aangedurfd, in een tijd toen egoisme en vrees in den regeeringsraad gezeten waren, toen de ongerechtigheid wel langzaam bekend begon te worden, maar door geheime machten nog zoo gesteund en verdedigd bleek, dat zelfs de moedigsten aarzelden. Toen, te midden van een onheilspellende stilte, verhief Zola zijn stem en richtte hij tot den President der Republiek 'cette lettre mesurée et terrible qui dénonçait le faux et la forfaiture'. Met welk een woede werd hij toen aangevallen, door de misdadigers en hun verdedigers, door hun medeplichtigen, door de vereenigde partijen van reactie, door de bedrogen menigte! En met welk een geestkracht weerstond hij dit! Geen oogenblik verloochende zich zijn krachtige goedheid, zijn mannelijk mededoogen; zijn zielskracht bleef ongeschokt. 'Justice, honneur, pensée tout semblait perdu. Tout était sauvé.' Zola had niet enkel de gerechtelijke dwaling aan het licht gebracht, ontmaskerd had hij degenen die samenspanden om de sociale gerechtigheid, de republikeinsche idee, de vrije gedachte te dooden. Zijn moedig woord had Frankrijk wakker geroepen. De beweging voor sociale rechtvaardigheid, die er het gevolg van was, zal niet meer tot staan gebracht worden. Zola heeft zijn vaderland, heeft de wereld tot eer verstrekt door een groote daad. 'Sa destinée et son coeur lui firent le sort le plus grand: il fut un moment de la conscience humaine.'

Zoo sprak tot den kring van geestverwanten en vrienden van den grooten doode de man, die eens tot zijn letterkundige tegenstanders behoord had.

Onwillekeurig denkt men, dit lezende, aan twee mannen, die vroeger, elk op zijn wijs, toonden Zola te waardeeren, en die nu...

Toen Zola de ijdele lust bekroop, waarvan bijna geen Fransch letterkundige van eenige beteekenis vrij blijft, om lid te worden van de Académie française - een eer intusschen die men hem nooit gegund heeft - toen was een van de meest overtuigde verdedigers van zijn candidatuur, een die hem trouw bleef bij elke nieuwe poging om den begeerden fauteuil te bemachtigen, François Coppée, thans als nationalist, een van de felste tegenstanders van den man van *J'accuse!*

En het volledigst en onpartijdigst oordeel dat over den schrijver van den *Rougon-Macquart*-cyclus in Frankrijk werd uitgesproken - al dagteekent het reeds van voor zestien jaar - is misschien wel dat van dien anderen nationalist van thans, van Jules Lemaïtre, in het opstel voorkomende in de eerste reeks van *Les Contemporains.*[1)]

Liever dan mij op dit oogenblik aan een vluchtige eigen beschouwing over het werk van den Meester te wagen, doe ik hier enkele grepen uit het opstel van den Franschen criticus.

Lemaïtre ziet in Zola geen naturalistisch romanschrijver in den zin dien Zola zelf er aan hecht, maar een episch dichter. 'Dichter' noemt hij den schrijver, die met een idee of een ideaal voor oogen, de werkelijkheid vervormt en die aldus vervormde werkelijkheid doet leven. Zola met Daudet vergelijkende, ziet hij in den laatste, die werkelijke, liefst wat zonderlinge personages kiest en dan in een handeling hunne karakters en hunne hartstochten zich laat ontwikkelen, een naturalistisch romanschrijver; in den ander, die een klasse, een groep van menschen uitzoekt en dan een zeer eenvoudig, breed aangelegd drama ontwerpt waarin massa's zich kunnen bewegen en zeer algemeene typen naar voren treden, in den man die veel meer verzint dan observeert, ziet hij den poëet in de etymologische beteekenis van het woord. Zola is de dichter van het blinde instinct, van de grove hartstochten; wat hem in den mensch belangrijk schijnt is vooral het dier in den mensch, en in elk menschelijk type het bijzonder dier, dat in dat type huist. Maar in die richting scheppend, schept hij figuren van ruwe, doch indrukwekkende schoonheid, grootsche beelden van elementaire krachten, die verderf en dood brengen gelijk de pest, of goed en weldadig zijn gelijk de zon en de lente. Het bosch, de markt, de kroeg, het magazijn, de mijn leiden bij Zola een bijna menschelijk, de menschen zelf een bijna dierlijk leven. Maar, hoe dan ook, beide laat hij l e v e n : dat is Zola's grootste gaaf. Men behoeft hier aan geen *parti-pris* te denken. Zola zal wel inderdaad de wereld gezien hebben, zooals hij haar schildert. Daarom lijkt het Lemaître een groote onrechtvaardigheid, Zola van onzedelijkheid te beschuldigen, te meenen dat hij speculeert op de lage instincten van den lezer. Men kan er van verzekerd zijn, dat het bij hem

1) Paris. Lecène et Oudin 1886.

een zaak is van geweten. Is de indruk, dien hij door zijn kijk op het leven maakt een droevige, het is tevens een krachtige indruk. Daarvoor had de schrijver een onverwoestbare geestkracht noodig en een groot geduld.

Ik herinner hier aan de belangrijke medisch-psychologische studie van Dr. Toulouse over Zola, waarvan Prof. Winkler in *De Gids* van Februari 1897 een overzicht gaf. Daarin wordt gesproken van 'de snelle maximale aandacht van zijn geheugen en het daarmeê samenhangend vermogen om zeer veel en zeer precies in korten tijd waar te nemen.' Een dergelijke opmerking had Lemaître reeds gemaakt, toen hij wees op Zola's bijzondere eigenschap 'de pouvoir retenir et accumuler une plus grande quantité de détails qu'aucun autre déscripteur de la même Ecole, et cela froidement, tranquillement, sans lassitude ni dégoût et en donnant à toute chose la même saillie nette et crue.'

Zola is, volgens Lemaître, de groote epische dichter van onzen tijd. Van de heldendichters der oudheid verschilt hij daarin, dat terwijl hun levensopvatting in den regel een optimistische, vertroostende, veredelende was, de zijne een droevige en troostelooze is. Maar voor het overige is het dezelfde eenvoud, dezelfde ongekunsteldheid van conceptie; de gang van zijn romans heeft als de oude heldendichten die machtige langzaamheid, die breede strooming, de rustige opeenstapeling van details. 'Zola', zegt Lemaître, 'ne se presse pas plus qu' Homère.' En ten slotte resumeerende, noemt hij de reeks der *Rougon-Macquart* romans: 'Une épopée pessimiste de l'animalité humaine.'

Of Zola's dood op dit oogenblik een verlies verdient te heeten, in dien zin dat van den twee-en-zestigjarige nog nieuwe, groote werken verwacht mochten worden, gelijk in rang met zijn beste scheppingen, als *Germinal* bijvoorbeeld, of *l'Assommoir*, of *l'OEuvre?* Zijn latere romans, vooral het laatst voltooide werk, *Travail*, waren reeds zwakker van conceptie en van uitvoering dan de vorige. Zal *Vérité*, dat als nagelaten werk in *l'Aurore* verschijnt, het boek vol herinneringen aan 'l'Affaire', de gebeurtenissen treffender voorstellen dan de afschuwelijke werkelijkheid ze ons reeds te zien gaf? Zou Zola in *Justice*, het werk dat aangekondigd werd maar ongeschreven is gebleven, ons meer hebben aangegrepen, zich

grooter aan ons vertoond hebben dan toen hij zijn moedig *J'accuse!* deed hooren, waarvan de fiere toon ons nog in de ooren klinkt?

Al werd hij door den dood in zijn arbeid gestoord, in onze herinnering blijft Emile Zola staan als een die zijn grootsch werk voltooid heeft.

Op den dag der begrafenis werd in den omtrek van Montmartre een liedje verkocht[1], waarvan ik niet weet of het werkelijk gezongen is, maar dat in zijn onbeholpen kreupelrijm uitspreekt wat bij Zola's dood, in en buiten Frankrijk, gevoeld moet zijn door velen:

> Pour la justic' d'un élan magnifique
> Il a risqué sa popularité;
> Zola est mort, mais son oeuvre magique
> Brill'ra au temple de l'humanité.

1 *Hommage à Zola* par le chansonnier Gaston Montéhus sur l'air de la chanson populaire ‘Un général républicain’.

Muzikaal overzicht.

Een onvoltooide opera van Mozart. - Brieven van Wagner aan Amalia Materna.

Aan het hoofd te staan van een opera-onderneming (waarmede ik bedoel een onderneming die het ernstig met de kunst meent en niet naar industrieele doeleinden streeft), is in onze dagen voorzeker geen gemakkelijke taak.

Ik spreek nu niet van de vele moeiten en zorgen, welke een opera-directie met haar personeel heeft, - deze hebben altijd wel bestaan en zullen wel altijd dezelfde blijven. Ik heb hier meer in het bijzonder het oog op de verhouding der opera-directie tot haar *publiek.*

Zoolang men, om de groote kosten van opera-opvoeringen te kunnen bestrijden, moet blijven vasthouden aan het systeem, dat er gedurende een seizoen van 7 of 8 maanden 3 avonden, of meer, in de week gespeeld moet worden, zal het - vooral daar, waar de toevloed van vreemdelingen niet sterk is en het dus niet aangaat een stuk dikwijls te herhalen - steeds groote moeite kosten, voor al die avonden een programma vast te stellen dat de wenschen van een naar afwisseling hakend publiek bevredigt.

Er zijn opera's, die in dit opzicht een ware uitkomst zijn voor theater-directeuren. *Carmen, Manon, Cavalleria rusticana, Pagliacci* enz. trekken nog steeds veel publiek, en zelfs met oudere opera's, zooals *Trovatore*, *Aïda*, *Hugenoten*, *Faust* e.a. maken de opera-directies nog immer goede zaken. Ook de dramatische werken van Richard Wagner zijn een ware goudmijn voor hen, die aan het hoofd van opera-ondernemingen staan.

Dat vormt nu wel reeds een respectabel getal maar is nog lang

niet voldoende om de avonden van een speelseizoen zoo te vullen, dat een opera-onderneming er ook financieel profijt (al is dit ook geen *winst*) van heeft. Er moet nog wat anders zijn - maar wat?

Met dramatische producten van den tegenwoordigen tijd worden nu en dan proeven genomen, maar deze zijn maar zelden in het voordeel der theaterdirecties uitgevallen. Toch moet steeds het verlangen van het publiek naar afwisseling bevredigd worden. Dus maar weer terug naar vervlogen tijden en getracht uit het verleden iets op te delven! En de hand, die daartoe hulp biedt, wordt dankbaar aanvaard.

Een zoodanige opdelving heeft onlangs bij de Hof-opera te Weenen plaats gehad. Daar werd in het begin der vorige maand Mozart's opera *Zaïde* opgevoerd.

Als ik zeg: ‘Mozart's opera,’ is dit hier slechts ten deele juist. Wij hebben hier te doen met een werk, dat Mozart onvoltooid heeft nagelaten. Ouverture en slot, ja zelfs de titel, ontbraken er aan. En het tekstboek, dat den dialoog bevatte, was verloren geraakt.

In 1837 maakte Robert Schumann gewag van een uitvoering (te Leipzig) van het slotkwartet, dat hij ‘echt Mozartsch’ noemde; en in 1866 werd deze opera in Frankfort gegeven, nadat men haar zoogenaamd ‘aangevuld en bewerkt’ had.

Dat is alles wat er van deze tot nu toe zoo goed als onbekende opera tot de buitenwereld was doorgedrongen. Thans heeft men haar in Weenen weder eens voor den dag gehaald en is het werk - en meer bepaald de tekst - door Dr. Robert Hirschfeld aan een herziening onderworpen (‘neu eingerichtet’ heet het op het programma).

De hierbedoelde opera dagteekent uit het jaar 1780. Met dit jaar begint het tijdperk, waarin Mozart zijne meesterwerken schiep.

Zijn tweede verblijf te Parijs had den doorslag gegeven aan de openbaring van de in hem sluimerende krachten. Juist was daar Grluck's *Armide* na *Alceste* en *Iphigénie en Aulide* ten tooneele verschenen. Hoewel het niet uit Mozart's brieven blijkt, dat de werken van Gluck veel indruk op hem maakten, zoo staat aan den anderen kant vast, dat hij te Parijs diens partituren met die van Grétry, Piccinï en Salieri ijverig bestudeerde, om, zooals hij zeide, van de eersten het dramatisch effekt, van de beide anderen

den Italiaanschen melos te leeren. Het eerste prachtig resultaat dezer studie was de muziek voor Freiherr von Gebler's drama *König Thamos*, waarvan de machtige, tragische koren Gluck's invloed op onmiskenbare wijze verraden.

Een tweede, nog kostbaarder vrucht van die studiën was de opera *Idomeneo*, die Mozart voor den Keurvorst van Beieren componeerde.

Te midden van al dien arbeid ontstond ook de opera *Zaïde*, welke de meester echter, zooals gezegd is, niet voltooide.

De tekst was van een Salzburger poëet Schachtner en de handeling was als volgt:

In de macht van den Sultan bevinden zich Gomaz, een Christen, en Zaïde. Eerstgenoemde moet den ruwen arbeid van een slaaf verrichten; Zaïde is een sieraad van den harem. Gomaz en Zaïde beminnen elkander en Allazim, een muzelman en hooggeplaatst ambtenaar, begunstigt het paar (waarom is niet duidelijk) en verleent het hulp om te ontvluchten. De bedrogen Sultan is natuurlijk woedend en zendt zijne trawanten op het paar af, dat achterhaald en gevankelijk voor den Sultan gesleept wordt. De minnenden smeeken den Beheerscher der geloovigen hen te vereenigen en Allazim ondersteunt hun verzoek, doch tevergeefs. Soliman Pascha blijft onverbiddelijk en spreekt het doodvonnis over het schuldige paar uit.

Hier breekt de tekst af. Het is alsof wij hier met Mozart's latere opera *Die Entführung aus dem Serail* te doen hebben. Zaïde is Constanze, Gomaz Belmonte, Sultan Soliman Pascha is Selim. Zelfs een *Osmin* ontbreekt niet in *Zaïde.* Er komt een komiek persoon in voor, die in het tweede bedrijf verschijnt en een vroolijk lied zingt.

Mozart schijnt niet veel verwachting van een kans van opvoering van deze voor Weenen bestemde opera gehad te hebben, want in April 1781 schrijft hij aan zijn vader: ‘Met de opera van Schachtner is het niets.... en wel om de reden, die ik dikwijls genoemd heb.’ En die reden was, dat Mozart den ernstigen tekst niet geschikt achtte voor Weenen, waar men liever vroolijke stukken zag. Het kan ook zijn, dat de jonge meester overtuigd was van het onbeteekenende van den tekst, en daarin zou dan de reden gezocht moeten worden, waarom hij zijn opera niet heeft afgemaakt.

Later hebben anderen dit voor hem gedaan. Het allerlaatst is

dit te Weenen geschied, waarbij een algeheele omwerking heeft plaats gevonden.

Men is begonnen de handeling zoodanig te veranderen, dat zij niet meer zoo sterk op de *Entführung aus dem Serail* geleek. Turkije werd uit het stuk geschrapt en als plaats der handeling vervangen door een door barbaren bewoond eiland. Van Gomaz maakte men Timon, een Griekschen slaaf.

Dat ging gemakkelijk. Maar nu het *slot*, dat, gelijk wij zagen, in het van de opera overgebleven materiaal niet voorhanden was? Hier was de taak moeilijker, maar men heeft haar zeer handig weten te vergemakkelijken door gebruik te maken van de muziek der hierboven genoemde opera *König Thamos*, een muziek die als het ware onbeheerd goed was en nergens anders toe gebezigd werd dan voor concertuitvoeringen.

Van zelf had dit invloed op den tekst, en zoo kwam men van het roerende zangspel van Schachtner in de heroïeke stemming van *König Thamos.* De vorst - hij heet thans Pharases - beveelt Timon ter dood te brengen, doch plotseling hoort men een donderslag en het vereenigde koor van priesters en volk bezweert hem, dit goddelijk teeken te respecteeren. De vorst onderwerpt zich aan het Godsoordeel en het leven van Timon is gered.

Het middel, dat men hier gevonden heeft om een slot te vormen, is wat al te goedkoop, en daarenboven was het niet goed gezien muziek van verschillenden stijl in een dramatisch werk te vereenigen. De muziek van *Zaïde* toch draagt een geheel ander karakter dan de machtige tragische koren van *König Thamos.*

Volgens eene beschrijving, die er van gegeven is, kan de muziek der opera *Zaïde* over het algemeen als echt Mozartsch aangemerkt worden. Liefelijk is zij vooral in het eerste bedrijf, waar de gevoelens van het minnend paar weergegeven worden. Het tweede bedrijf, waarin de in toorn ontstoken tiran op den voorgrond treedt, is minder gelukt, omdat daar alles nog te conventioneel is en Mozart daar nog niet de tonen heeft weten te vinden, die hij later met zooveel meesterschap voor het uitdrukken van dergelijke gemoedstoestanden heeft aangewend.

Het stuk begint met een korte instrumentale inleiding, die men genomen heeft uit een door Mozart in 1779 gecomponeerde symphonie in *G*, en daarop volgt een refrain-lied, unisono gezongen

door het koor van arbeidende slaven (een stuk in echten operettenstijl). Onmiddellijk daarna komt een pathetische monoloog van Timon, die zijn lot beklaagt, met melodramatische begeleiding. Mozart was niet afkeerig van deze behandeling van het recitatief. Aan zijn vader schreef hij eens (toen hij in Mannheim het melodrama *Medea* van Georg Benda had gehoord en daarvan een sterken indruk had ontvangen): 'Mann solle die meisten Recttative auf solche Art in der Opera tractiren und nur bisweilen, wenn die Wörter gut in der Musik auszudrücken sind, das Recitativ singen.' Een beoordeelaar der opvoering van *Zaïde* te Weenen zegt: 'Die kleinen instrumentalen Sätzchen, die Mozart zu diesem Selbstgespräche Timon's im Orchester ertönen lässt, sind von geradezu genialer Eindringlichkeit, von reichem musikalischen Gehalt, interessant durch kühne harmonische Rückungen: in gewissem Sinne das Originellste in der musikalischen Sprache von *Zaïde.*' Hij moet echter toegeven dat ten slotte ook hier het gebrek van het melodrama voor den dag treedt en zoowel het woord als de muziek niet tot hun recht komen.

Timon valt in slaap. Zaïde komt en stort hare gevoelens uit in een aria vol welluidendheid en in menuet-tempo. Zij laat bij het weggaan haar beeld voor den sluimerende achter. Deze ontontdekt bij het ontwaken dit beeld en geeft op zijn beurt aan zijne gevoelens lucht in een aria, die de bescheiden voorgangster der aria van Tamino in de *Zauberflöte* ('Dies Bildniss ist bezaubernd schön') kan genoemd worden.

Daarop volgt een duet tusschen Timon en Zaïde. Zij worden gestoord door Agathon. Deze - een Griek gelijk Timon - vervult dezelfde rol als Allazim in het oude libretto. Timon herkent in hem een vriend, die sedert den laatsten krijgstocht verdwenen is en dien hij te vergeefs overal gezocht heeft. Agathon is aan het Hof van Pharases tot een machtigen gunsteling opgeklommen. Hij geeft het minnend paar het denkbeeld aan de hand om te vluchten en verschaft het de middelen daartoe. Timon dankt hem daarvoor in een aria (in *C*), die zoowel in muzikaal als in dramatisch opzicht echt Mozartsch is.

Na een aria van Agathon komt vervolgens een der beste muzikale nummers van het stuk: een trio tusschen de genoemde personen, hetwelk het slot van het eerste bedrijf vormt.

Het tweede bedrijf wordt ingeleid door een voorspel in *D moll*, dat men genomen heeft uit de muziek van *König Thamos.* Hier schilderde de muziek ‘de algemeene verwarring’, in *Zaïde* illustreert zij ‘de vlucht.’ Alsnu verschijnt de bedrogen Pharases en uit zijn woede op melodramatische wijze. Dan volgt een lachlied van Dodok (den Osmin van den oorspronkelijken tekst), dat het kenmerk der operette draagt; daarop nog een klaaglied van Zaïde, en nu komt het reeds vermelde kwartet, dat het slot der door Mozart gecomponeerde muziek vormt en al de schoone eigenschappen der muziek van dezen meester bezit.

Aan dit kwartet sluiten de uit *König Thamos* overgenomen muziekstukken, en daarmede is de opera ten einde.

De waarde van een bewerking, als hier geschied is; komt mij zeer twijfelachtig voor. Den roem van Mozart zal het zeker niet vermeerderen, en van den grooten meester als dramatisch componist sprekende, zal men hem blijven aanduiden als den schepper der *Don Juan*-, *Figaro- Entführung*- en *Zauberflöte*-muziek, daarbij in de tweede plaats gewag makende van de opera's *Idomeneo* en *Cosi fan tutte.* Men heeft ook niet anders gehandeld toen de door Mozart gecomponeeerde opera's *L'oca di Cairo* (de gans uit Caïro), *La finta giardiniera* (de gewaande tuinierster) en *Bastien und Bastienne* in nieuwe bewerking werden opgevoerd. Toch zou men aan *Zaïde* een voorrecht kunnen toekennen, wijl dit het eerste grootere duitsche zangspel is, dat door Mozart gecomponeerd werd.

De groote verdienste van Mozart op dramatisch gebied was: dat hij zich een vreemde kunst tot zijn eigen maakte, om haar tot een algemeene te verheffen. Ook *zijne* opera's waren meestal in de Italiaansche taal geschreven, omdat dit toenmaals de eenige voor den zang geschikte taal was. Hij maakte zich echter zoo geheel van de zwakheden der Italiaansche manier los, veredelde hare voortreffelijkheden tot zulk een hoogte, smolt ze zoo innig te zamen met de hem eigen Duitsche degelijkheid en kracht, dat hij daardoor ten laatste iets volkomen nieuws en voorheen nog nooit aanschouwds ontwierp. Deze nieuwe schepping dan was de schoonste, meest ideale bloesem der dramatische muziek, en van hieruit kan men eerst rekenen, dat de opera in Duitschland inheemsch werd. Van nu af aan openden zich de nationale theaters en men schreef opera's in de Duitsche taal.

Terwijl zich echter dit groote tijdstip voorbereidde, terwijl Mozart en diens voorgangers voor zichzelven uit de Italiaansche muziek het nieuwe genre bewerkten, vormde er zich van de andere zijde een populaire tooneelmuziek, waardoor met samensmelting van eerstgenoemde eindelijk de echte Duitsche opera ontstond.

Dit was het genre van het Duitsche zangspel, zooals het, ver van de pracht der hoven, te midden van het volk ontstond en uit diens zeden en gebruiken ontkiemde. Dit Duitsche zangspel, of operette, heeft een onloochenbare gelijkenis met de oudere Fransche opéra-comique. De tekstontwerpen waren uit het volksleven genomen en schilderden meestal de zeden der lagere klassen. Zij waren door gaans van komischen inhoud, vol ruwe en natuurlijke aardigheden.

Als de bakermat van dat genre moet men Weenen beschouwen. Over het algemeen heeft in deze Keizerstad van eeuwen her de volksaard zich het meest gehandhaafd; aan het onschuldig, opgeruimd gemoed harer inwoners beantwoordde *dat* het meest, wat voor hun natuurlijk vernuft en opgewekte verbeeldingskracht het meest bevattelijk was. In Weenen, waar de oorsprong van alle volksstukken was, nam het populaire zangspel het meest in bloei toe. De componist beperkte zich hierbij meestal slechts tot liederen en aria's, maar toch trof men hieronder reeds menig karakteristiek muziekstuk aan, zooals de voortreffelijke *Dorfbarbier*, dat wel in staat zou geweest zijn, bij grootere uitbreiding, mettertijd het genre meer belangrijk te maken, doch door samensmelting met de grootere opera-muziek eindelijk geheel te niet moest gaan.

Niettegenstaande dit, had het reeds zekere zelfstandige hoogte bereikt, en men ziet met verwondering, dat terzelfdertijd toen Mozart's Italiaansche opera's terstond bij de uitgave in het Duitsch vertaald werden, ook de operette een meer en meer weelderigen vorm aannam, daar zij volkssagen en tooversprookjes tot onderwerp nam, die den verbeeldingsrijken Duitscher het meest behaagden. Het gewichtigste feit gebeurde eindelijk: Mozart sloot zich bij deze populaire richting der Duitsche operette aan en componeerde op dezen grondslag de eerste groote Duitsche opera: *Die Zauberflöte.* Tot hiertoe had de Duitsche opera zoo goed als niet bestaan; met dit werk was zij verrezen.

Toen Mozart in het voorjaar van 1781 zich te Weenen vestigde, waar hij tot aan zijn dood (6 December 1791) zou blijven, stond

hij nog in den ban der Italiaansche muziek. Hij deed er zijn intrede als cosmopolitische hof-componist en virtuoos. Weldra echter kwam zijn Duitsche aard voor den dag. Nog voor dat hij den dienst van den aartsbisschop van Salzburg verliet (April 1781) schreef hij aan zijn vader: 'Ich schreibe das alles in der natürlichen deutschen Sprache'. In 1783 openbaart hij zijn afkeer van alles wat Italiaansch en Fransch is bij gelegenheid eener samenkomst met den pianist en componist Clementi, door te zeggen: 'Clementi ist ein *ciarlattano*, wie alle Welsche', en den 5den Februari van dat jaar klaagt hij: 'Es ist, als wenn sie, da die deutsche Oper ohnehin nach Ostern stirbt, sie noch vor der Zeit umbringen wollten, und das thun selbst Teutsche - pfui Teufel.' En twee jaren later zegt hij: 'Wäre nur ein einziger Patriot da mit am Brette.... doch da würde vielleicht das so schön aufkeimende Nationaltheater zur Blüthe gedeihen, und das wäre ja ein ewiger Schandfleck für Teutschland, und wenn wir Teutsche einmal mit Ernst anfingen, teutsch zu denken - teutsch zu handeln - teutsch zu reden, und gar teutsch - zu singen!!'

Met dat *Nationaltheater* was het evenwel toch eigenlijk niet veel zaaks, en dat mag wel een der redenen geweest zijn dat, toen het bleek dat het Weener opera buffa-gezelschap voortreffelijke krachten telde, Mozart zich weder opmaakte om een Italiaansche opera te schrijven, namelijk: *Le nozze di Figaro*. Voor het nationale tooneel had hij zich echter reeds verdienstelijk gemaakt door de compositie der *Entführung aus dem Serail;* en zes jaren na zijn *Figaro* schonk hij aan de wereld zijn meesterstuk in dit genre: *Die Zauberflöte.*

De *Entführung* werd den 12^{den} Juli 1782 voor de eerste maal te Weenen gespeeld, doch had veel van kabaal te verduren. Na de eerste twee voorstellingen schreef Mozart aan zijn vader: 'Gisteren is mijn opera voor de tweede maal gegeven. Zoudt ge wel kunnen vermoeden, dat er gisterenavond nog een sterker kabaal was dan den eersten avond? Het geheele eerste bedrijf is onhoorbaar gemaakt, maar het luide bravo-roepen onder de aria's konden zij toch niet verhinderen. Mijn hoop was dus het slot-trio; daar wil het ongeluk, dat Fischer (die de rol van Osmin vervulde) haperde, daardoor haperde ook Dauer (Pedrillo) en Adamberger (Belmonte) alleen kon niet alles vervangen; dientengevolge ging het geheele effekt daarvan verloren, en het werd *niet herhaald.*

Ik was zóó woedend, dat ik mij niet kende, evenals Adamberger, en zeide terstond, dat ik de opera niet meer geven liet, zonder een kleine repetitie vooraf (voor de zangers) te houden. In het tweede bedrijf werden de beide duetten zooals te voren, en daarbij ook het Rondo van Belmonte: "Wenn der Freude Thränen fliessen" herhaald. De schouwburg was bijna nog voller dan de eerste maal. Daags te voren kon men geen "Sperrsitze" meer krijgen, in het "Nobleparterre" evenmin als op den 3^{den} rang, en ook geen loge meer. De opera heeft in 2 dagen 1200 fl. opgebracht. Hier zend ik u het orgineel er van en twee boekjes. Gij zult er veel in uitgeschrapt vinden - dat komt omdat ik geweten heb, dat de partituur hier terstond gecopiëerd zou worden; daarom liet ik mijnen gedachten vrijen loop, en voordat ik het gaf om af te schrijven maakte ik eerst hier en daar mijne veranderingen en bekortingen; en zooals gij ze ontvangt, is zij gegeven. Hier en daar ontbreken de trompetten en pauken, fluiten, clarinet, Turksche muziek, omdat ik geen papier van zóóveel notenbalken kon krijgen; die zijn op een extra papier geschreven, de copiïst zal ze vermoedelijk verloren hebben, want hij kon ze niet vinden. Het eerste bedrijf is (toen ik het, ik weet niet waarheen, wilde laten dragen) ongelukkigerwijze in de modder gevallen, daarom is het zoo smerig geworden.

Nu heb ik geen geringen arbeid: Zondag over acht dagen moet de opera voor harmonie gezet zijn, anders is een ander mij vóór en heeft er in mijn plaats het voordeel van, en nu moet ik ook nog een symphonie maken. Hoe zal dat mogelijk zijn! Gij gelooft niet, hoe zwaar het is, zoo iets voor harmonie te zetten, zoodat het voor de blaasinstrumenten geschikt is en daarbij toch niets van het effect verloren gaat. Welnu, ik moet er den nacht voor nemen, anders kan het niet gaan, en U, mijn besten vader, zij het ten offer gebracht! Gij zult alle postdagen zeker iets ontvangen, en ik zal zooveel mogelijk snel werken, en voor zoover de haast het gedoogt, goed schrijven.'

Het is niet twijfelachtig, dat het kabaal, waarvan Mozart in den hier aangehaalden brief spreekt, is uitgegaan van zijne vijanden. Het moge waar zijn of niet, dat de in Weenen destijds zeer invloedrijke Italiaansche Hofkapelmeester en componist Salieri bij Mozart's doodstijding zou gezegd hebben: 'goddank dat hij dood is, want, had hij langer geleefd, zoo zou de wereld ons geen stuk

brood meer voor onze composities gegeven hebben,' - zeker is het, dat de Italiaansche collega's van Mozart hem niet genegen waren, daar zij in hem een gevaarlijken mededinger hadden.

En aan Keizer Joseph II had Mozart zoo goed als geen steun. Wel had men aan diens krachtig initiatief te danken gehad, dat te Weenen een Duitsche opera tot stand was gekomen, doch ongelukkigerwijze was de Keizer te zeer opgevoed met de Italiaansche opera's, dan dat hij smaak kon hebben in de van genie getuigende Duitsche werken op dat gebied. Hij zocht en vond bevrediging van zijn muzikalen zin in de werken der door Hasse en Piccini ingeslagen richting. Dit standpunt was van invloed op de keuze der werken, waarmede hij zich in zijne vrije uren onledig hield. Het waren meest composities van middelmatig gehalte, maar toch goed genoeg om den beschaafden muzieklief hebber aan te trekken. Wat boven dat peil klom, ging hem te hoog, en over een opera als *Die Entführung aus dem Serail* wist hij niets anders te zeggen dan: 'Zu schön für unsere Ohren und gewaltig viel Noten, lieber Mozart', waarop de groote meester antwoordde: 'Grade so viel Noten, Ew. Majestät, als nöthig sind'.

Zoo stond de arme Mozart alleen tegenover invloedrijke en machtige concurrenten en tegenover een publiek, dat, althans te Weenen, vrij onverschillig was voor zijn muziek. Waar anderen van zijne collega's voorname posten in de Weener muzikale wereld bekleedden en een voor de verhoudingen van dien tijd zorgeloos bestaan hadden, bracht de schepper van *Figaro*, *Don Juan* en *Zauberflöte* het niet verder dan tot Hofcomponist en onbezoldigd adjunct-kapelmeester, en leefde gedurende zijn tienjarig verblijf te Weenen meestal in armoede. Niets aandoenlijker dan het verhaal van zijn begrafenis:

'Den 6^{den} December van het jaar 1721, namiddags 3 ure, stonden eenige treurenden om een eenvoudige kist, die in een zijgang der Sint Stefaanskerk te Weenen op den steenen bodem neergezet was. De inzegening was schielijk afgeloopen en nu volgde de kleine schaar van hen, die de laatste eer aan een doode bewezen, den armoedigen lijkwagen der 3^{e} klasse, die zich door de straten voortbewoog en de richting naar het kerkhof van St. Marx insloeg. Het was een dag van sneeuw en regen en het onweder nam dermate in hevigheid toe, dat de vrienden, die den

lijkwagen gevolgd waren, zich genoodzaakt zagen bij een der stadspoorten huiswaarts te keeren. Zoo verlieten zij hem, den doode, en vreemden droegen hem weg naar zijn laatste rustplaats. Daar werd hij nedergelaten in de gemeenschappelijke groeve. Geld voor een eigen rustplaats was er niet; de geheele begrafenis kostte slechts 11 gulden, 36 kreutzer. De doode, die hier begraven werd, was de op 5 Dcember, 55 minuten na middernacht, in de Rauhensteingasse N^{o}_934 gestorven Hofcomponist en onbezoldigde adjunct-kapelmeester der Stefaanskerk Wolfgang Amadeus Mozart. De weduwe had, wegens zware ziekte, niet aan de begrafenis kunnen deelnemen. Toen zij na eenigen tijd het graf wilde gaan bezoeken, was het niet meer te vinden.'

Zoodanig was de uitvaart van den man, die destijds het beschaafde Europa met zijne scheppingen in verrukking bracht, die reeds als knaap door gekroonde hoofden gehuldigd was!

Deze geschiedenis van Mozart's laatsten gang werpt zeker geen gunstig licht op den geest zijner tijdgenooten, die den grooten kunstenaar en uitstekenden mensch, slachtoffer van nijd en afgunst, onder de meest kommervolle omstandigheden vergeten lieten sterven en begraven.

Sedert Mozart's dood is echter in dit opzicht zeer veel ten goede veranderd. Het is bijna niet meer denkbaar, dat op muzikaal gebied scheppende of uitvoerende kunstenaars, die door hunne schitterende daden aanspraak hebben verkregen op de dankbaarheid hunner tijdgenooten, van het levenstooneel verdwijnen op de wijze zooals dit met den componist van *Don Juan* en *Zauberflöte* het geval is geweest. En mocht hun levensavond, door welke omstandigheid ook, een treurige geworden zijn, dan ontbreekt het bijna nooit aan hulpvaardigheid om aan zulk een toestand een einde te maken of dien althans te verzachten.

Wij hebben thans, helaas, weder zulk een geval te constateeren. In de dagbladen te Weenen kon men onlangs lezen, dat Amalia Materna, de beroemde *Brünnhilde* uit Wagner's *Nibeluugen*, de zangeres die in Europa en Amerika de schitterendste triomfen heeft gevierd en ook in Nederland herhaaldelijk optrad, op hoogen leeftijd in kommervolle omstandigheden verkeert, van dien aard, dat hare crediteuren beslag op hare goederen lieten leggen.

Hoe was dat mogelijk? - vroeg men. De kunstenares, die zoowel in de oude als in de nieuwe wereld door hare medewerking bij concert- en tooneeluitvoeringen veel geld verdiend had, die nog niet zoo lang geleden haar prachtige woning op de 'Hohe Warte' te Weenen verlaten had en naar het slot St. Johann te Graz verhuisd was, - hoe kon die zoo opeens in hoogen nood geraakt zijn?

Wil men hierop antwoord geven, dan zou men kunnen zeggen, dat genie en orde in geldzaken bij kunstenaars zelden samengaan; dat het door zangeressen niet gemakkelijk maar snel verdiende geld al te ras door de vingers glijdt en in het algemeen spaarzaamheid nu niet een van hare deugden is. En zoo mag het haar dikwijls moeielijk vallen, die deugd nog aan te leeren, wanneer zij het tooneel hebben verlaten.

Maar bekommeren wij ons niet over de oorzaak der catastrophe. Het feit is er, en het is treurig. Laat ons liever met genoegen constateeren, dat er in de Weener dagbladen stemmen zijn opgegaan, die opwekken de groote kunstenares te steunen in haar plan om in de hoofdstad van Oostenrijk zangonderricht te gaan geven. Men zou voorwaar geen betere onderwijzeres dan Materna kunnen aanwijzen, om jeugdige krachten in de voordracht van den zang in Wagner's drama's op te leiden. Hopen wij, dat het der begaafde vrouw aan den bedoelden steun niet moge ontbreken!

Amalia Materna was vele jaren een sieraad der Opera te Weenen en daar onovertroffen als vertolkster der vrouwenrollen in Wagner's werken. Nadat zij in 1869 aldaar aan de Keizerlijke Opera verbonden was, had zij er al spoedig groot succes als Selica in Meyerbeer's *Africaine.* Haar groot talent als dramatische zangeres ontwikkelde zich meer en meer, en toen Wagner de zangeres zocht voor zijn Bühnenfestspiel van 1876, koos hij voor de rol van Brünnhilde, uit vele kunstenaressen, Materna, die hem door den beroemden zanger Scaria was aanbevolen.

In de *Neue Freie Presse* zijn onlangs brieven van Wagner aan Materna gepubliceerd en in zijn commentaar deelt de uitgever mede, uit den mond der zangeres te hebben vernomen, hoe de kennismaking van den meester met zijn *Brünnhilde* zich heeft toegedragen.

Materna verhaalde hem, dat Wagner in 1874 van Scaria (die

toen met Materna aan de Keizerlijke Opera te Weenen verbonden was) veel tot haar lof gehoord had en haar uitnoodigde naar Bayreuth te komen. In den herfst van 1874 ging zij er heen. Wagner ontving haar zeer hartelijk, plaatste zich voor het klavier en verzocht haar de groote aria met daaraan voorafgaand recitatief uit *Fidelio* te zingen. Wagner was een zeer slecht klavierspeler en kon derhalve de zestiende-passages, die het recitatief inleiden, slechts met groote moeite en gebrekkig spelen, waarover Materna zeer verbaasd was. Zij liet zich echter door deze gebrekkige begeleiding niet in de war brengen, en toen zij het prachtige gedeelte in *C-dur* met de woorden: 'So leuchtet mir ein Farbenbogen, der hell auf dunkeln Wolken ruht' gezongen had, sprong Wagner op, liep naar het open venster en riep zijne familie in den tuin toe: 'Kommt alle herein - ich habe meine Brünnhilde gefunden!' Hij overlaadde Materna met loftuitingen en zeide, dat zij hem niets meer behoefde voor te zingen; die eene plaats in Beethoven's *Fidelio* had hem overtuigd, dat zij de echte Brünnhilde zou zijn. Slechts Wilhelmine Schröder was in staat geweest deze phrase zoo vol uitdrukking in één adem te zingen.

Reeds op de repetitiën van 1875 bleek, welke goede keus de meester gedaan had, en hoe goed de groote zangeres zijn intentiën begreep. De bladen, die verslag gaven van deze repetitiën, waren eenstemmig in hun lof over haar zang en spel. De *Indépendance Belge* noemde haar: 'interprête-née de la musique de Wagner; inimitable; sa voix, malgré son étendue et sa puissance, connaît les sons les plus veloutés'. Aan het slot der *Götterdämmerung*-repetitie was Wagner zóó verrukt over spel en zang van Materna, dat hij de groote kunstenares *coram populo* op het tooneel omhelsde. En bij de uitvoering zelve, hoe uitstekend vertolkte zij de rol van *Brünnhilde!*

De roem van Materna bepaalde zich natuurlijk niet tot Bayreuth maar verbreidde zich van daar door geheel Europa en zelfs tot over den Oceaan. Toen Wagner in 1877 naar Londen ging, in de hoop door het geven van eenige concerten aldaar het deficit der Bayreuther voorstellingen te dekken, trok deze 'treueste der Treuen', zooals de meester haar bij voorkeur noemde, met hem mede en behaalde in Albert Hall groot succes. Zij zong er de Elisabeth-aria 'Dich, theure Halle!' uit *Tannhäuser*, de partij van *Fricka* in

Rheingold, die van *Sieglinde* en vervolgens van *Brünnhilde* in *Die Walküre* en eindelijk den hierboven gemelden slotzang uit *Götterdämmerung*.

Ook bij de *Nibelungen*--voorstellingen in het Victoria-theater te Berlijn (1881) werkte zij mede, en deed voorts, zoowel te Weenen als elders, al het mogelijke, om het publiek met Wagner's werken bekend te maken.

Zij was het ook, die de rol van *Kundry* in het 'Bühnenweihfestspiel' *Parsifal* creëerde. Welk een indruk zij in die rol maakte, weten allen, die haar, hetzij in het jaar 1882, hetzij in een der volgende jaren, te Bayreuth gezien en gehoord hebben.

In het voorjaar van 1883 ging Materna naar Amerika, waar zij een tournée maakte met de onder leiding van Anton Seidl te New-York gevestigde Duitsche opera. In den zomer van hetzelfde jaar keerde zij naar Europa terug en werkte bij de herhaling van *Parsifal* - de eerste *zonder* Wagner! - weder mede. En ook in de volgende jaren was zij altijd op haar post, zoodra de schouwburg van Bayreuth zijne deuren opende.

De brieven van Wagner aan Amalia Materna, waarvan ik hierboven melding maakte, zijn uit de jaren 1874 tot 1883. Slechts *drie* daarvan - namelijk die van 9 September 1876, van 18 Februari 1877 en van 14 Januari 1883 - werden reeds vroeger gepubliceerd.

In den eersten brief (van 9 Juni 1874) schrijft Wagner aan een hem persoonlijk nog onbekende. Hij spreekt zijn leedwezen uit, dat hij niet terstond naar Leipzig kan komen, om de zangeres te hooren, en is haar erkentelijk voor hare bereidwilligheid om hem in Bayreuth te komen bezoeken, al kan ook, helaas, dit bezoek slechts kort zijn.

De tweede brief (waarin de meester Materna reeds 'vriendin' noemt) is interessanter. Hij is gedateerd van 2 October 1874. Wagner waardeert het, dat zij reeds zoo ijverig de Brünnhilde-partij bestudeert en vermaant haar, zich door het theater-repertoire niet te veel te laten afbeulen. Daarom heeft hij er o.a. ook op tegen, dat dien winter *Tristan* in Weenen gegeven worde. Het is niet noodig dat zij behalve met de studie der Brünnhilde-partij, zich tegelijkertijd ook met die van *Isolde* vermoeit. Trouwens, om verschillende redenen zou Tristan nu toch niet in Weenen gegeven kunnen worden. Tegen Nieuwjaar belooft hij haar verder de toezending van het klavieruittreksel van 'Götterdämmerung'.

Een derde brief (van 17 December 1874) spreekt over de voorbereidingen, welke in het volgende jaar ten behoeve der feestvoorstellingen zullen plaats hebben. Verder geeft Wagner daarin zijn voornemen te kennen om einde Februari van 1875 in Weenen een concert te geven, waartoe hij ook de medewerking van Materna inroept, namelijk voor de voordracht van den monoloog aan het slot der Götterdämmerung. 'Wees zoo goed - schrijft hij -deze slotscène eens goed aan te zien. Een klavieruittreksel kan ik U thans nog niet geven, maar zijt gij zoo ver, dat gij U ernstig met de studie van dit gedeelte kunt bezig houden, dan zend ik U terstond Joseph Rubinstein, die deze scène zoo nauwkeurig kent, dat hij U voortreffelijk zal kunnen begeleiden. De scène begint bij de woorden van Brünnhilde:

> Schweigt eures Jammers
> Jauchzenden Schwall!
> Das Ihr Alle verriethet,
> Zur Rache schreitet sein Weib!

waarna wij dan het tusschengesprek met Gudrune weglaten en na een overgang terstond:

> Starke Scheite schichtet mir dort

laten volgen.

"Kan ik op Uwe vriendelijke medewerking rekenen, dan geloof ik aan mijn uiterst moeilijk samen te stellen programma in elk geval het gewichtigste gedeelte van mijn werk te hebben toegevoegd."

Den 26sten Januari 1875 zendt Wagner aan Materna een afdruk van het zeer uitvoerige plan voor het voorbereidingsjaar 1875 en voor de opvoeringen van den *Ring* in het jaar 1876. De meester is vol vertrouwen in de toekomst en zegt aan het slot: "Nehmen wir mit Sicherheit an, dass alle Schwierigkeiten gehoben werden, sobald der rechte, grosse Wille da ist. An diesen glaube ich bei Ihnen, und dafür meinen Dank!"

Een brief van 4 April 1875 heeft betrekking op een concert (of concerten) te Berlijn, waarvoor Materna weder hare medewerking had toegezegd. "Het zou voor mij bijna onmogelijk geweest zijn - schrijft Wagner daarin - voor de Berlijners gedeelten mijner

werken te doen hooren zonder U. Nu hebben we ook nog Niemann!”

De brief van 1 Januari 1876 is een zeer interessante brief, omdat daarin gesproken wordt over een aangelegenheid, waarover destijds nog al veel te doen is geweest, namelijk de moeilijkheden met den beroemden bassist Emil Scaria, die den *Hagen* zou zingen maar een zoodanig honorarium vorderde, dat men genoodzaakt werd, van zijne medewerking af te zien. Het komt mij daarom wenschelijk voor, dezen brief hier *in originali* weer te geven.

Wagner schrijft:

Liebe geehrte Freundin!

Ich erfahre, dass Scaria eine Beantwortung seiner Forderungen seitens meines Verwaltungsrathes veröffentlicht hat, in welcher leider eben diese Forderungen gänzlich falsch berichtet worden sind. Herr Scaria forderte für den Monat August 7500 Reichsmark, sowie für jeden Tag im Juli 250 Mark. - Sie wissen, wie hoch ich wahres Talent schätze, und dass ich *gar keinen Preis für seine Leistungen kenne.* Andererseits haben aber auch gerade Sie es sehr wohl verstanden, dass ich bei meiner so gewagten Unternehmung nur mit offenem Buch für alle Mitwirkenden verfahren konnte, und demnach jedem der Künstler, welche mit wahrer Aufopferung sich mir zur Seite stellten, fast eine Beleidigung angethan haben würde, wenn ich einem Einzelnen, der sich aus Reihe und Glied stellte, mich unterwürfig gezeigt hätte.

Ich theile Ihnen dies mit, um Sie - möchlichenfalles - nicht an mir irre werden zu lassen. Auch hoffe ich, dass Freund Scaria, durch die Vorstellungen, welche ich neuerdings ihm in Vertrauen gemacht habe, sich doch noch wird bestimmen lassen, sein richtiges Verhältniss zu mir in Beachtung zu ziehen. Wenn er sehr geneigt wäre, seine gegen mich begangene Uebereilung gut zu machen, würde er sich vielleicht veranlasst finden, jenen falschen Bericht, als habe man ihm in Bayrenth für drei Monate 2000 fl. abgeschlagen, der Wahrheit gemäss zu corrigiren.’

De wensch, door Wagner hier uitgesproken, werd niet vervuld. De moeilijkheden, die tusschen de directie der *Festspiele* en Emil Scaria gerezen waren, konden niet tot een goede oplossing gebracht worden, en in plaats van Scaria trad Gustav Siehr als Hagen op.

De voormelde brief is een der vele bewijzen van de onaangenaamheden, die voor Wagner aan de voorbereidingen der *Festspiele* verbonden waren. En hier had hij nog te doen met iemand, die hem genegen was en begrip had van de groote beteekenis van 's meesters werken! Het moest dan ook voor Wagner een groote voldoening zijn, toen hij later bij de opvoering van *Parsifal* op de medewerking van den talentvollen bassist der Weener opera rekenen kon. Hij uit die voldoening in een brief van 3 Maart 1881 aan Materna, waarin hij zegt: 'Groet ook Scaria van mij. Het verheugt mij ongemeen, dat hij ditmaal een van de onzen zijn zal.'

De dankbaarheid van Wagner voor de schitterende wijze, waarop Materna in 1876 de *Brünnhilde*-partij vervuld had, kende geen grenzen. De brieven, die hij haar in dit jaar en in het begin van 1877 schreef, vloeien over van betuigingen van erkentelijkheid en waardeering van haar groot talent. Noemde hij haar eerst 'hochverehrte Frau', 'verehrteste Freundin' etc., thans heet zij: 'mein gutes liebes Kind', 'treueste aller Getreuen', 'theure, treue Wotans-Tochter'.

Op haar kon hij onder alle omstandigheden rekenen - dat wist hij, en dat ondervond hij ook, toen het er op aan kwam, door concert-uitvoeringen het deficit te dekken, dat de feestvoorstellingen van 1876 hadden opgeleverd. Die concerten zouden in het voorjaar van 1877 o.a. ook te Londen plaats hebben, en daarvoor noodigt hij zijn trouwe helpster uit. Voor 20 concerten zal zij 12000 Mark ontvangen. Twintig concerten grijpen niet zoo aan als tien theater-voorstellingen, zegt hij, en voegt er aan toe: 'In elk concert behoeft ge slechts een of twee stukken te zingen; geen andere "Teufeleien" daarbij. Wij doen het op zijn engelsch; anders - zou ook ik het wel niet uithouden.'

Materna zou daarbij zingen: de Sieglinde-partij (slot eerste bedrijf der *Walküre*), het duet uit het voorspel van *Götterdämmerung*, het duet uit *Siegfried* (slot), het slottooneel uit *Götterdämmerung*, duet uit *Fliegende Holländer* en kwintet uit de *Meistersinger.* Wagner verzwijgt in deze brieven niet, hoe onaangenaam het voor hem is, tot zulke dingen als deze concerten te moeten overgaan. Maar - zegt hij - ik wil voortaan mijne werken onder gansch andere omstandigheden te Bayreuth doen opvoeren dan in het vorige jaar. Om hiervoor een vasten grond te hebben moet ik mij eerst op

eigen beenen stellen, d.w.z. van niemand anders de dekking van het deficit verwachten dan van mijzelven. Nu wordt mij uit Londen het uitzicht geopend om dat doel te bereiken en daarom heb ik het aanbod aangenomen om nog eenmaal concerten te geven.

In het voorjaar van 1881 ontving Materna een gedrukte uitnoodiging van de directie der feestvoorstellingen te Bayreuth, om de rol van *Kundry* in het drama *Parsifal* te vervullen. De meester had er een briefje bijgevoegd, waarin hij zich als het ware verontschuldigt, dat hij, in het belang der zaak, zich genoodzaakt heeft gezien, voor de rol van Kundry een tweede zangeres (frl. Brandt) te engageeren. Bij 14 à 16 voorstellingen kon zelfs een lichte ongesteldheid moeilijkheid voor den geregelden gang der voorstellingen geven en daartegen diende men dus te waken.

De voorstellingen van *Parsifal* hadden in den zomer van 1882 voor de eerste maal in Bayreuth plaats. Wagner had bij de studie van het moeilijke werk tot zelfs in de kleinste details met groote zorg alles geleid. Zijn gezondheid wekte reeds toen bij zijne naaste omgeving groote bezorgdheid, maar niettegenstaande den ziekelijken toestand, waarin hij zich bevond, verliet den meester zijn energie niet. Hij bewaakte alles met Argusoogen en bleef tot aan de laatste voorstelling op zijn post.

En in den herfst van voormeld jaar begaf hij zich naar Venetië, om van de groote vermoeienissen uit te rusten, en vestigde zich met zijn familie in het ‘Palazzo Vendramin’ aan het Groote Kanaal. Het eerste, wat hij daar deed, was aan zijn getrouwe Materna te schrijven, en haar in de hartelijkste en meest vleiende bewoordingen te danken voor het grootsche en schoone, dat zij ook in de rol van Kundry weder geleverd had. ‘Haben Sie Dank - zoo roept hij uit - für Ihre so genereuse und grandiose Natur, *die wie ein erfülltes Bedürfniss in mein Leben getreten ist.*’

Deze brief is de laatste en gedagteekend: 14 Januari 1883. Vier weken later behoorde Wagner niet meer tot de levenden.

HENRI VIOTTA.

Buitenlandsch overzicht.

28 October.
Octoberdrukte.

Het leven is nu weer in vollen gang; alle landen hebben hun parlementen zien bijeenkomen, en de staatsmachine dreunt. Maar niemand zal zeggen dat de muziek die te voorschijn komt bijzonder harmonieus klinkt, want er wordt meer spectakel gemaakt dan ordelijk gespeeld tot stichting der toehoorders of toeschouwers.

In Buda-Pesth viel een nieuw Parlementsgebouw te inaugureeren dat aan het land een heel aantal millioenen had gekost; en de kamerzitting begon met zoo'n fellen aanval op den keizer, die zijn koningsplicht over Hongarije verzaakte, dat alle complimenten over de smaakvolle huizing van het Wetgevend Lichaam tusschen de vlagen van het onweer zoek raakten.

De andere helft der Oostenrijksch-Hongaarsche monarchie maakte het niet beter. Daar brandt op 't oogenblik de strijd tusschen Duitschers en Bohemers, tusschen Czechisch en Germaansch. Toen voor weinig dagen een afgevaardigde uit Praag in zijn moedertaal begon te oreeren, werd hij door zijn tegenstanders onthaald op geschreeuw en gefluit, terwijl een die een automobiel-signaalhoorn had meegebracht de machtige toetertonen over de verzamelden losliet. Zulk geraas was te veel zelfs voor een Oostenrijksch voorzitter, die langzamerhand aan alles is gewoon geraakt. Hij zette melancolieus zijn hoed op, en de vergadering ging uiteen.

Maar ook de Engelsche ministers hebben 't in het Lagerhuis hard te verantwoorden. De Ieren zijn aan 't opspelen, en niet zonder reden. Ierland staat weer onder dwangbevel, en het Engelsche bestuur gaat er hardhandig en roekeloos te werk. Men voelt zich

overgeleverd aan een macht die tegen geen middel opziet om zijn wil door te drijven: verklikkers en opstokers, door het gouvernement betaald, volvoeren er hun verraderlijk werk, het is een openbaar geheim; vonnissen worden tegen de afgevaardigden uitgesproken en een veroordeeling tot ‘hard labour’ in de gevangenis, met haar accompagnement van ontberingen en straffen, is niets buitengewoons meer. Waarom zou het dus van tijd tot tijd in het Parlement niet spannen, waar een verwend en verwaand ministerie de Iersche zaken liefst buiten bespreking laat, en de Ieren zich den mond niet willen laten snoeren, - ja, zooals O'Donnell deed, vlak voor den langen, leuken Balfour gaande staan, hun verontwaardiging onder allerlei gebaren den menschen in 't gezicht uiten?

In den Duitschen Rijksdag zijn wel geen tooneelen voorgevallen, maar daarom heeft de Rijkskanselier er geen beter figuur gemaakt. De beslissing bij de tweede lezing van de tariefwet is ten nadeele van de regeering uitgeloopen, ofschoon de Rijkskanselier verklaard had, dat het, bij verwerping van het tarief door de regeering voorgesteld, onmogelijk zou worden handelstractaten met de Europeesche mogendheden te sluiten. Conservatieven en katholieken hebben hun wenschen willen doordrijven, en zoo niet alles verkregen, toch de regeering voor 't oogenblik mat gezet.

Frankrijk alleen mag zich, betrekkelijk, gelukkig noemen. Daar heeft het ministerie in de Kamer, zonder al te veel bezwaar, getriomfeerd zoowel bij de verdediging van zijn houding tegenover de congregaties van geestelijken, als bij de interpellatie over de werkstakingen.

Maar overal elders wordt er een spaak in 't wiel van ‘den staatskar’ gestoken, Zelfs Denemarken, waarvan niemand het wachtte, heeft niet willen achterblijven. De regeering rekende er op dat het *Landthing* (de eerste Kamer), die een vorig jaar tegengestemd had, thans, na de nieuwe verkiezingen, zijn goedkeuring zou geven aan de wet tot verkoop der Deensche bezittingen in Amerika; en ze werd teleurgesteld, de stemmen staakten, daarmee was de wet veroordeeld. Zoo blijven de arme kolonisten onzeker in hun vaderlandsliefde hangen: Denemarken is het niet meer dat hun aanhankelijkheid eischt, want de prijs is al bepaald waarvoor zij verkocht zullen worden, maar de Vereenigde Staten kunnen hun armen voor de nieuwe broeders niet openen, want er mankeert nog één stem in Denemarken die hun den overgang mogelijk zou maken.

Wat lawaai, wat teleurstelling, wat belachelijkheid beteekent in

den grond der zaak niet veel. Erger is de onbeslistheid en de hyprocisie der politieke partijen.

Dat gaat alles met een geweld tegen elkander in, alsof de wereld moet scheuren, en 't loopt gewoonlijk uit op een compromis of een verschuiving van de moeilijkheid; daar wordt gesproken met een vuur als gold het de heiligste belangen, en inderdaad is niemand dupe van de opgewondenheid.

Hongarije en Oostenrijk worden verdeeld gehouden door de vraag of 'het vergelijk' tusschen beide landen zal worden hernieuwd, en iedereen weet dat het er toch toe zal moeten komen, evenzeer als de agrariërs met hun aanhangers in het Duitsche Rijk op den duur zullen moeten toegeven aan de regeering, omdat deze haar wil zal doorzetten, daar het niet anders kan. Grooter machten dan parlementaire partijdigheid geven hierbij den doorslag: het internationale leven en de Europeesche politiek hebben hun woord mee te spreken, en 't is het gewichtigste.

In Frankrijk doet zich ook, naar ik meen, bij de behandeling der zaken, de invloed van het grootere leven gelden. Het ministerie Combes houdt de overhand in de Kamer, niet omdat het zoo gelukkig of zoo krachtig is, maar omdat de positie van Frankrijk in Europa geen te heftige binnenlandsche twisten gedoogt; en het bewijs hiervoor vindt men in de gematigdheid waarmee de eerste minister sprak; ondanks de radicale kleur van enkele zijner woorden bemerkte men zijn hehoefte om de partijen te verzoenen, en hij is ook, o wonder, door leden van de rechterzijde toegejuicht geworden, terwijl een man als de socialist Jaurès hem eveneens met de helderheid en overtuigingskracht van zijn redeneering heeft gesteund.

Wat is in Engeland het geval? Daar is de minister Balfour er op uit om zijn Onderwijswet door het Parlement te krijgen. Het moet de vredestrophee zijn die de Toryregeering als vrucht van haar overlang bestuur zich verwerft - want op andere dan bloedige teekenen heeft ze tot nu toe niet te wijzen. Maar niemand is ten slotte met die *Education bill* ingenomen. De oorspronkelijke bedoeling was om de Kerk zooveel mogelijk het toezicht over de uitgebreide Staatsschool te geven, en dat toezicht te ontnemen aan de schoolcommissies, uit het volk gekozen.

Zoo'n principe moest liberalen en dissenters tot vijanden van de wet maken; het gaf de tegenpartij der regeering, zoo verdeeld als zij was, een middel tot concentratie van haar kracht, en tegelijkertijd bleek het dat in de partij der regeering zelf verdeeldheid was ontstaan omtrent de toepassing van het beginsel der wet. Er zijn

ingrijpende wijzigingen noodig, wil de schoolwet passeeren. Maar dan, zooals het gaat, is niemand tevreden. Het regeeringsvoorstel wordt vormloos, en niemand weet precies wat hij er aan heeft. Ook daar, in het Engelsche Parlement, bestaat dus de hypocrisie in de parlementaire handeling. Iedereen gevoelt het: wanneer het gouvernement zijn buitenlandsche en koloniale vraagstukken maar bevredigend oplost, dan zal de *Education bill* nog wel door de klippen heenzeilen; heeft het gouvernement echter geen succes buiten Engeland, dan is diezelfde *Education bill* waarschijnlijk het blok dat de regeering ten val sleept.

Kan men iets dergelijks als over de parlementen ook zeggen over enkele der andere manifestaties van openbaar leven die deze maand bracht? En daarmee bedoel ik in de eerste plaats de groote werkstakingen.

Er zijn veel strikes voorgekomen: in Genève een staking, die, van de trambeambten uitgaande, alle takken van arbeid scheen mee te sleepen, in Frankrijk de staking te Duinkerken onder de sjouwerlui, en groote stakingen in Noood en Zuid van het mijnwerkersbedrijf. De Vereenigde Staten gingen in deze weer vooraan, zooals ze gewoon zijn, thans, het voorbeeld te geven.

In Pennsylvania had het werk der steenkolenmijnen al gedurende vijf maanden opgehouden. Het gold hier in waarheid een principe; want het was den arbeiders niet alleen om loonsvermeerdering te doen, maar ook om erkenning van hun werkliedenverband; en ze hadden in de mijnbezitters de grootste financiëele macht der aarde tot hun bestrijder. Toen de winter naderbij kwam en de kolenprijzen stegen heeft de publieke opinie zich tegen de groote trust verklaard die onder leiding van Pierpont Morgan de arbeiders wou dwingen. De leidende couranten in New-York hebben de openbare meening gevolgd, en daardoor is het den president der republiek, Roosevelt, mogelijk geworden om een scheidsrechterlijke beslissing door beide partijen te doen aanvaarden, maar niet voordat de organisatie der mijnwerkers als een lichaam om mee te onderhandelen door de geldmachten was erkend. Uitstekende leiding heeft den mijnwerkers van Pennsylvania een begin van triomf bezorgd, en daarmee samengaand de verbitterde *vox populi*.

Maar Genève zag, wat kort geleden ook Brussel bij gelegenheid van de werkstaking gezien heeft: een heftige spanning, een verwoede, al door maar verergerenden strijd, en plotseling het bedaren van alle conflicten, de complete rust en verzoening. Er was daar, in Genève, politiek in 't spel; een partij in de regeering steunde

de ontevredenheid; eerst toen men merkte dat het doel zou worden voorbij geschoten werden een paar maatregelen genomen die de rust op eenmaal herstelden. Men zette de vreemde anarchisten, die in Genève hun verzamelplaats hebben, eenvoudig over de grens, men bewaarde de rust door soldaten, men toonde den stakers dat hun arbeid des noods gemist kon worden, als zij niet van plan waren 't op te geven. En in een oogwenk kwam de omkeer.

Ook in Frankrijk schijnt de grève-beweging geen kracht te hebben, al is op 't oogenblik het werk nog niet hervat en al weet niemand wat er uit ontevredenheid en tegenzin nog kan voortvloeien. Maar het heeft er alles van of de strike meer aan intrigues dan aan noodzaak zijn ontstaan dankt.

Wie zal echter niet die teekenen van den tijd in 't oog houden! Gevaarlijker is het waar het volksleven, met zijn gapingen en nooden, zich schuil blijft houden, zooals in Rusland het geval is.

Over Rusland is het zwijgen in deze afgeloopen maand. Elders moge er rumoer, opwinding, verdeeldheid heerschen, van Rusland heeft men niets gehoord dan dat de gezondheid van de czarin minder bevredigend is, en dat von Witte, de minister van financiën, een reis naar Mantchoerije heeft gemaakt.

Von Witte is de almachtige man in Rusland, hij draagt het heele regeeringsstelsel. Ontzaglijk wat hij in weinig jaren heeft uitgevoerd. Hij heeft het rijk zijn spoorwegen, zijn industrie, zijn goudcirculatie gegeven, hij beschikt over de schijnbaar onuitputtelijke middelen van het land, en hij toovert den bloei en de organisatie van het onmetelijke rijk. Onvermoeid bezig in zijn reuzengezondheid, is hij de havens die Rusland zich in 't verre Oosten heeft verworven, gaan inspecteeren. Het wacht alles op zijn woord en zijn bevel.

Helaas, wat hij doet is niet meer dan een mooie façade bouwen - (er is veel façade ook in West-Europa); hij moet zich bewust zijn dat waar de oogsten in Rusland geringer worden, en waar de bevolking physisch en financiëel achteruitgaat, de mooie schijn van onbeperkte rijkdommen (geleend goed, waarvan de renten al zwaarder gaan drukken) spoedig moet tanen tot den ondergrond van armoede en gebrek die de ware werkelijkheid is.

Is 't daarom dat Rusland al voorzichtiger wordt in zijn buitenlandsche politiek?

Het blijft van 't Balkan-schiereiland af, ofschoon de Macedonische quaestie telkens door opstanden en bloedige onderdrukking van opstanden boven komt; het laat zich praktisch met het Turksche rijk

niet in, ofschoon er aan betuigingen èn jegens Bulgarije èn jegens den Sultan geen gebrek is. Voorzichtigheid is de leus van Rusland ook tegenover China. Alleen plaagt het Engeland een beetje met Afghanistan. Maar Engeland is de mogendheid die in den laatsten tijd aan plagerijen gewoon is geraakt, omdat het overal onhandig en groflomp toetast.

Rusland is diplomatisch heel gematigd geworden.

En Frankrijk volgt het voorbeeld van 'sa grande amie et alliée.'

Het verdrag dat Frankrijk deze maand met Siam gesloten heeft is een meesterstuk van beleid.

Frankrijk had vroeger van zijn overmacht op den nabuur in Achter-Indië gebruik gemaakt om Siam het leven onmogelijk te maken; het had zich allerlei gelegenheden opengehouden tot een interventie in het binnenlandsch bestuur, en een gewichtige havenplaats van het rijk bezet. Door het nieuwe verdrag heeft het Siam de eer van onafhankelijkheid gegeven, het heeft zich daarenboven een eerlijken buurman getoond door terug te geven (Chantabung) wat het niet houden mocht, - en in werkelijkheid heeft het Siam voor goed strategisch en commerciëel aan zich verbonden.

Hoe steekt daartegenover de houding van Engeland af, dat is gaan intrigeeren om Siams macht op het Malaksche schiereiland (in Kelantang) te ondermijnen, - een macht die het bij tractaat aan Siam had toegekend!

De buitenlandsche politiek van dit Engelsche ministerie evenaart zijn binnenlandsche politiek. Er is geen hoûvast, er is geen consequentie, en tot overmaat van ramp is men ongelukkig.

In China, waar met moeite een belangrijke regeling getroffen is, laat Engeland zich door Duitschland ringelooren, in Afghanistan, dat een vazalstaat is, klopt Rusland aan de deur, en aan de Somalikust, in Oost-Afrika, laten de Engelschen zich door een Muzelmansch hoofd een nederlaag toebrengen, die duur zal zijn om uit te wisschen.

Er is maar één man in het gouvernement, dat is Chamberlain.

Hij heeft bij de nieuwe vorming van het ministerie moeten wijken voor Balfour, die een neef is (o, wat een kracht ligt in het neefschap!), en een oogenblik scheen het dat zijn woord voortaan minder zou gelden. Maar met zijn heel scherpen blik en zijn stout verstand heeft hij de fouten van zijn tegenstanders gebruikt om de zaken naar zich toe te doen komen.

September ll. heeft hij getoond op te kunnen tegen de Boerenagitatie in Europa; virtueel, wat de praktische uitkomst betreft, heeft hij de overkomst der Boerengeneraals tot iets gemaakt dat in de wereldpolitiek niet meetelde en dat geen directe gevolgen zou hebben. In deze maand October dan heeft hij zijn vriend Balfour doen gevoelen dat hij maar zijn vinger had uit te steken om hem, den eersten minister, over zijn Onderwijswet in het Parlement te doen vallen. Want dat is de beteekenis van Chamberlain's bijeenkomst met zijn partij te Birmingham: daar heeft hij het wachtwoord uitgedeeld dat voorloopig nog de Education-bill redde. Hij had het ook kunnen nalaten; maar wat doet men niet voor zijn vriend, als hij de plaats bezet die u toekomt?

Nu, daar de zaken zoowel in de Kaapkolonie als in de Transvaal en den Oranje-Staat in de war zijn geloopen, omdat geen van de regeerders een juist overzicht van den toestand heeft, maakt Chamberlain zich gereed om naar Zuid-Afrika te vertrekken, - een moedige daad.

Het is hem te doen om de heerschappij; maar hij wil ze zelf verdienen, daar waar 't gevaar dreigt van mislukking, daar waar de neteligste vraagstukken hem wachten om zijn reputatie van beleid te scheuren.

Wie had gedacht dat zoo het antwoord zou wezen op den tocht der Boerengeneraals naar Europa?

Het mooie van het antwoord is, dat het 't eenige juiste blijkt te zijn. Chamberlain treft een groot deel van de schuld der Zuid-Afrikaansche moeielijkheden. Thans geeft hij zijn persoon en zijn toekomst tot inzet dat hij ze zal ontwarren.

Een man, die zijn heerschappij, wanneer hij haar bereikt, ten minste heeft verdiend, al is hij haar ook niet geheel waard.

Wat 'n Octoberdrukte!

B*.

Bibliographie.

Anna de Savornin Lohman. Vrouwenliefde in de moderne literatuur. Met portret. Amsterdam. P.N. van Kampen & Zoon.

Vreemd dat er over dit boek zoo weinig gesproken is. Het geeft toch genoeg vat op zich

Er wordt in gesmaald op verschillende achtenswaardige vrouwen, o.a. op de presidente van den - 'typisch-Haagschen,' zegt de schrijfster - Vrouwenbond tot verhooging van het zedelijk bewustzijn, die van 'vrome huichelachtigheid' beschuldigd en wier coterie eene 'oppervlakkige, liefvrome, aanstellerige, schijnheilige en onwetende high-life-coterie' genoemd wordt.

Anna de Savornin Lohman, '*ne mâche pas* ce qu'elle a sur le coeur'; geen wonder dat haar uitvallen in den regel niet malsch zijn.

Maar niet alleen om deze en andere uitvallen tegen personen, ook om de zeer belangrijke vraagstukken, welke in dit boek besproken worden, had het de aandacht verdiend. Zoo roert de schrijfster op verschillende plaatsen de quaestie aan van het wijsmaken van de kinderen, de zoogenaamde 'ooievaarsquaestie', waarover Nellie van Kol - ook al een van die vrouwen, over wie mej. Lohman niet goed te spreken is - ernstige woorden geschreven heeft. Maar nu is het ons zonder nadere toelichting, niet volkomen duidelijk hoe de schrijfster op de eene plaats zegt dat die Hollandsche meisjes die onder de tropen opgroeien bewaard blijven van die zoogenaamde 'onschuld,' die terecht 'onnoozelheid' genoemd is, spreekt van 'de onwetendheid en fatsoenstheorieën waarin de opgroeiende vrouwen en meisjes gehouden worden over dingen die zij behoorden te weten, om hun wijs te maken dat die zeer natuurlijke dingen eigenlijk vies' zijn, terwijl zij elders opkomt tegen het 'quasi-zedelijkheidsgedoe' van Nellie van Kol en de haren, die juist ook die zeer natuurlijke dingen niet als vies beschouwd willen hebben en die met mej. Kooistra in haar voortreffelijk boekje *Zedelijke Opvoeding* meenen, dat het den opvoeder niet onverschillig zijn mag hoe zijn kinderen hunne kennis van zekere dingen krijgen, en dat hij het niet aan wijze schoolkameraadjes mag overlaten zijn kind daaromtrent in te lichten.

Een andere beschouwing van de schrijfster van *Het ééne noodige*, wel geschikt om opzien te wekken, maar die onopgemerkt schijnt gebleven, is die welke Zola's roman *Travail* haar in de pen geeft. Een toestand als die van Luc Froment, die aan zijn levensavond in het bezit is van drie vrouwen, openlijk

met hem samenwonend in hetzelfde huis, trekt haar aan, omdat de idee zooveel moois bevat, al is die idee ook te volmaakt om op die wijze vatbaar te zijn voor verwezenlijking. Het grootste bezwaar tegen de verwezenlijking acht zij ‘voor 't oogenblik gelegen in de bestaande zedelijkheids-opvattingen.’ ‘Neemt men aan’ - lezen wij - ‘dat de man bestemd is om méér dan ééne vrouw gelukkig te maken, zij het ook op verschillende wijzen, waarom is het dan onzedelijk dat zij hem allen, openlijk, in vrijheid, toebehooren, hem haar liefde schenken, overeenkomstig haar aanleg en levensomstandigheden?’

Vrijmoedig, op het brutale af, toont zich de militante jonkvrouw in deze verzameling opstellen die, wat men er ook tegen hebbe, niet verdienen te worden doodgezwegen.

1 Uit Insulinde, door Ernst Haeckel; vertaald door Dr. H.H. Juynboll. Leiden, Sijthoff (1902).
2. Oostersche verpoozindoor F.M. Knobel. Amsterdam, de Bussy. 1902.

Ik herinner mij gelezen te hebben van (gelukkig niet gelezen te hebben *in*) een boek; getiteld: Kleef door een Kleefschen Hollander. Vermoedelijk, waarschijnlijk, - hoogst zeker zelfs, zal het doel van deze pennevrucht geweest zijn het nog meer versterken van den sterken stroom laag-Germanen naar die eerste Hoogduitsche heuvelen (of bergen, als men ‘schwärmerisch is gestemd).

Welnu, de brieven van Haeckel over ons Indië zoude men zonder bedenken mogen betitelen: Insulinde door een Indischen Duitscher Want geen betere reclame voor onze koloniën ten behoeve van Duitschers, door een Duitscher, is denkbaar dan dit boek. Zelfs worden behalve Dr. Treub, dien Haeckel veelvuldig en zeer hoog prijst, zoo zelden namen van hollandsche Indiërs genoemd, daarentegen zoovele germaansche kolonisten, dat zijne landslui wel tot de overtuiging moesten komen, dat de Indische gordel van smaragd om een Münchener bierbuik is geslingerd. Tot zelfs de wachter van den Boeroe Boedoer, Oppenheimer, een oude uitgediende Oostenrijksche soldaat, die Haeckel door zijn voorkomen en zijn langen baard opvallend aan den ouden Samuël doet denken ‘dien oudere bezoekers van onzen schoonen Rudelsburg in het Saaldal bij Közen zich wel zullen herinneren’ - alles dient om Duitschland voor den geest te tooveren.

Trouwens: goed voorgaan doet goed volgen, en waar de Allerhöchste Herrschaften reclame maken voor Duitsche waar, behoeft het ons niet te verwonderen dat Haeckel op blz. 291 de ‘Vaterländische’ booten aanbeveelt: ‘De meeste Engelsche reizigers geven tegenwoordig de voorkeur aan de reis op onze Noord-Duitsche Lloyd-booten, die in snelheid en veiligheid bij gene (P & O) niet behoeven achter te staan, doch haar verre overtreffen wat betreft uitstekende bediening en goed eten.’ Of Haeckel met evenveel recht Nederlandsche booten ‘afkamt’, kan ik niet beoordeelen. ‘Over 't algemeen zijn de Hollandsche booten, die op de meeste plaatsen van den Indischen Archipel het voorrecht van monopolie hebben, zeer duur; er wordt algemeen - schrijft hij op bl. 210 - over geklaagd.’ De vertaler, die zich in zijne noten hoofdzakelijk bepaalt tot het vermelden van druk- of schrijffouten in het origineel, doet er zijn zwijgen toe. Maar heeft hem dan niet de pen in de hand getrild, toen hij op bladzijde 13 het geheele menu vertaalde van de Duitsche boot, welke Haeckel naar Indië bracht,

van ontbijt tot avondeten toe: pruimen, chinaasappels, meloen, havermout, rijstebrij, gerookte haring, gebakken zeetong, runderhaas, schaapscoteletten... en zoo een heele bladzijde door? Had

Dr. Juynboll hier niet in een noot, als tegengift, op de Lucullus-maaltijden aan boord der Hollandsche schepen moeten wijzen? Nu heeft het wel iets van het befaamde: *nous traiterons sur vous, chez vous, sans vous!*

Gelukkig is het boek óók in nog andere opzichten een reclame boek. In de eerste plaats voor onzen botanischen tuin te Buitenzorg - deze vierde Rijksacademie van ons land!

'Tot nu toe is Buitenzorg het eerste en eenige botanische tropenstation gebleven. En vermoedelijk zal het ook dan, als andere dergelijke stations er mede concurreeren willen, met het oog op zijne uitbreiding en op de verkregen resultaten het *eerste* blijven. Reeds de keuze van de plaats door Reinwardt (natuurlijk een Duitscher) moet als een bijzonder gelukkige greep beschouwd worden. Want de hoogte van 265 M boven de zee, de afwisseling van het terrein, de overvloed van regen en stroomend water, het vochtig warme en toch gezonde klimaat, de nabijheid van Batavia; aan den anderen kant in het zuiden de nabijheid der machtige vulkanen, die zulk een gunstigen invloed op het klimaat uitoefenen, voorts de groote natuurlijke bekoring der afwisselende omgeving; deze en nog andere hierboven genoemde factoren bij elkaar, geven aan Buitenzorg zulk een groote waarde, dat die door een ander botanisch tropenstation op dezelfde wijze moeilijk kan verkregen worden. En daarbij komt nog de groote voorsprong, dien het door zijne schitterende historische ontwikkeling bezit, en de uitrusting met alle wenschelijke hulpmiddelen, die het aan de mildheid der regeering en van vele rijke particulieren, zoowel in Holland als op Java, te danken heeft.'

Maar is het boek in 't bijzonder eene reclame voor den plantentuin en diens directeur - het is van 't begin tot het einde een aansporing om met eigen oogen Insulinde te gaan zien. Niet dat die brieven zoo bijster goed geschreven zijn - wie zich vroegere werken van den Jena'schen hoogleeraar herinnert, zal bemerken dat deze een jaartje ouder is geworden; en de vertaler had goed gedaan menig gedeelte over te slaan..... Maar zij doen de geheele reis naar en door Indië voorkomen als iets zoo héél eenvoudigs, als zóó door iedereen doenbaar, jong en oud, dat de Nederlander die 't boek na het lezen neerlegt, zich eigenlijk schaamt nog geen passagebillet te hebben genomen.

'Dikwijls tracht men de waarde der Koloniën voor het moederland tot op een halven cent te berekenen, door zich af te vragen wat zij hieraan onmiddellijk opleveren. Terecht stelt men hier tegenover het indirecte nut: de levendige wederzijdsche handelsbetrekkingen, den rijkdom, die de vreemdelingen uit de nog verborgen schatten der koloniën trekken en later middellijk of onmiddellijk weer aan het moederland teruggeven, welke de directe inkomsten uit de overschotten verre overtreft. Het is, dunkt mij, van veel grooter belang, dat de vermeerderde levenservaring den gezichtskring van de meesten onzer, die in verre landen vertoefd hebben, uitbreidt. Dat het verblijf in verre landen, onder ongeregelde omstandigheden, voor enkele naturen eene school van ondeugd en verdierlijking kan worden, valt niet te loochenen. Maar op de meeste jonge menschen, wien het vergund is, ver van huis het pionierswerk te volbrengen, zal die tijd, zoo rijk aan nieuwe indrukken en ongewone gebeurtenissen, stellig opvoedkundig werken, en de geestelijke aanwinst, die ieder afzonderlijk thuisbrengt, komt de gemeenschap ten goede. Voor een volk is deze ideale waarde minstens even hoog te stellen als zijn materiëele.'

Aldus eindigt Haeckel zijne brieven met een citaat.... óók alweer van een Duitscher. Duitschers hier, Duitschers daar, Duitschers overal! En dit boek handelt over *ons* In-

sulinde.... Die ooren heeft om te hooren, hoore! Of liever: hij make beenen!

Het tweede boek waarvan de titel hierboven werd overgeschreven, handelt niet over onze eigen koloniën, althans niet over onze *directe* koloniën. 't Zijn, - 't moesten althans zijn, onze koloniën in de tweede en derde hand: China, Korea, Japan.

Zijn het in Insulinde de oostelijke buren, hier zijn het de zuidelijke buren: de Belgen, welke de aandacht trekken. Waar de groote mogendheden nederzettingen hebben, heeft België er ook..... België telt mede, en dat niet alleen omdat er een wereldtaal wordt gesproken. 'België (kan) tot voorbeeld dienen aan ons, als natie en als ras; thans, bij den afloop der gebeurtenissen in Zuid-Afrika, eerst recht,' schrift onze Nederlandsche diplomaat - de zeldzame Nederlandsche minister-resident die zijn diploma niet *à coups de fourchette* heeft gewonnen, doch door zijne verdiensten als handelsman. Trouwens een diplomaat van ander gehalte zou niet opgeteekend hebben wat hem in Korea een Amerikaansche expert in mijnzaken mededeelde: 'Wij doen prachtig werk met onze goudmijn. Waarom? Omdat wij niet, zooals onze buren van de andere mijn-concessie, mooie ingenieurswoningen bouwen, alvorens zekerheid te hebben, dat de mijn ook werkelijk goed is. Wij wonen in den aanvang in tenten, als het moet. Bij ons gaat het kapitaal waarover beschikt kan worden, in de mijn en in niets anders. Thans ben ik op weg om een mijn bij Newchwang te onderzoeken; belooft die wat, en krijgen wij de concessie, dan zal hier in Mantsjoerije evenals in Korea zijn: eerst de mijn, dan wat anders. Wij Amerikanen zijn zoo: *First the mine, Sir.*'

Zoo is de Amerikaansche geest; nu de Japansche:

'Hebt gij eenige aandacht geschonken aan den Sinricksha-koeli, die, al dravende, u van avond naar uwe bestemmingsplaats heeft gebracht?'

'Ik verwonderde er mij over dat hij vrij goed Engelsch sprak.'

'Hij is een van de Ronins van het moderne Japan; zij willen zich wreken op den nieuweren Kira: de onkunde, en hebben zich tegen dezen vijand verbonden. De man, die u heeft gereden, is student; zoolang als het licht is, bezoekt hij zijne colleges; bij het vallen van den avond verwisselt hij zijne kleederen, en als het duister is geworden, trekt hij het karretje, om zooveel te verdienen, dat hij in zijn onderhoud en lessen kan voorzien. Vatte Japan de taak welke het heeft "gemakkelijk" op, deze zou nooit kunnen worden volbracht. Maar... wel te rusten!'

Dat 'wel te rusten' wordt natuurlijk een Nederlander toegeroepen. Deze moest dan ook wel door hetgeen van den Duitschen, den Belgischen, den Amerikaanschen en den Japanschen geest werd verteld, wat vermoeid zijn geworden - arme man.... Maar 't ware toch beter zoo hij er wakker van werd!

R.T.N.

Het woningvraagstuk in eenige Britsche steden.

Nu de Woningwet in werking getreden en daarmede een groote leemte in onze wetgeving aangevuld is, doen zich belangrijke vragen voor betreffende hare uitvoering.

De wet zelve laat te dezen opzichte veel vrijheid. Voorgelicht door de in Engeland verkregen ondervinding, waar men aanvankelijk de plaatselijke besturen veel meer dan noodig was aan banden heeft gelegd, heeft de Nederlandsche wetgever, hoezeer hij de beste waarborgen trachtte te verkrijgen voor een degelijke uitvoering zijner voorschriften, de gemeenten bij de vervulling harer taak zoo min mogelijk aan een bepaald stelsel van woningpolitiek gebonden. Er zijn natuurlijk grenzen getrokken, doch ruim genoeg om gelegenheid te geven tot toepassing van zeer uiteenloopende denkbeelden. Het laat zich dus verwachten, dat men eerlang zeer verschillende zienswijzen in de gemeentelijke woningpolitiek zal zien te voorschijn komen. Daarin ligt op zichzelf niets dat zorg behoeft te baren. Er is groote verscheidenheid van toestanden, zoodat voor de eene plaats goed kan zijn wat voor de andere niet passend is. Maar onafhankelijk daarvan hebben uiteenloopende inzichten hier recht van bestaan, want er is meer dan één onderdeel van woningpolitiek - elk die niet het gewicht van eigen meening overschat zal het moeten erkennen - waarover verschillend kan geoordeeld worden. Te betreuren zou het echter zijn, indien door sommige gemeenten bepaalde wegen ingeslagen, andere angstvallig vermeden werden, tengevolge van onvoldoende voorbereiding. Wanneer een moeilijk onderwerp langen tijd aan de orde is geweest, hebben zich velen in ongelijken zin daarover uitgesproken. Ieder gaf zijn beste

argumenten; zij die tot handelen geroepen zijn hebben gelegenheid gehad ze met elkander te vergelijken, hunne beslissing kan dus de vrucht zijn van rijpe overweging. Maar een strijd over gemeentelijke woningpolitiek is hier te lande te nauwernood gevoerd. Wel zijn dienaangaande denkbeelden voorgedragen, en die denkbeelden vonden niet bij ieder bijval; doch een warme polemiek daarover, en juist deze kan in zulke gevallen zoo bijzonder vruchtbaar zijn, is er bij ons nooit geweest. Het gevaar is groot, dat de nadeelen van dit gemis zich voelbaar zullen maken. Sommige gemeentebesturen, de meest bedachtzame, zullen misschien aarzelen om tot maatregelen van verre strekking te besluiten; andere, meer geneigd tot energiek handelen, gaan misschien een richting op, die hun later mishaagt. Een vaste en welberaden woningpolitiek is alleen van die besturen te verwachten, wier leden ten volle bekend zijn met de economische problemen, die zich hier voordoen. Maar indien zij deze kennis bezitten zullen zij dit slechts voor een klein deel te danken hebben aan hetgeen hun door Nederlandsche schrijvers is geleverd.

Er bestaat dus een zekere leemte in onze economische litteratuur, en tot aanvulling daarvan wensch ik iets bij te dragen. Lokken de denkbeelden, die in dit opstel worden verdedigd, kritiek uit, des te beter. De vragen, die zich hier voordoen, zijn zoo moeilijk, dat het al zeer toevallig zou zijn, indien het mij gelukt ware op elke daarvan het juiste antwoord te geven, en wat wij thans noodig hebben is niet, dat deze of gene ons een stel dogma's komt brengen, maar dat de geesten wakker worden en strijd ontbrandt. Onze gemeentebesturen, die der groote steden inzonderheid, moeten leeren inzien, dat zij thans geroepen zijn voor een stelsel van woningpolitiek partij te kiezen, en voor die keus moeten hun de gegevens worden verschaft. Dat is de hoofdzaak. En daarom heb ik gemeend niet een bloote theoretische uiteenzetting te moeten geven, maar mijne beschouwingen te moeten vastknoopen aan mededeelingen omtrent feiten en toestanden. Ik wil doen zien, hoe in steden, waar men de volkshuisvesting wilde verbeteren, gehandeld is en alsnog gehandeld wordt, welke geschilpunten daar ontstaan zijn, welke gronden voor de uiteenloopende meeningen werden aangevoerd. En geen land scheen mij ruimer stof daarvoor aan te bieden dan

Groot-Brittannië, waar op woninggebied, vooral in de laatste jaren, bijzonder veel is gebeurd, waar ook verschillende stelsels warme voorstanders hebben gevonden, ja in practijk zijn gebracht.

Mijne bronnen zijn velerlei. In *The Economie Journal* van 1902, bl. 262-271, komt een artikel voor van Mevrouw Fisher te Oxford, getiteld: *Local authorities and the housing problem in* 1901. Dit artikel is belangrijk, maar zeer beknopt; de schrijfster had echter de goedheid een groot deel van de door haar gebruikte bouwstoffen (waaronder een menigte uitknipsels van dagbladen, naar de jaren en plaatsen gerangschikt) te mijner beschikking te stellen; bovendien heb ik vele officieele stukken kunnen raadplegen en schriftelijke inlichtingen ontvangen[1]. Uit den aard der zaak is dit alles niet volledig; omtrent sommige plaatsen kon ik in het geheel niets te weten komen, dat mij waard scheen te worden vermeld. Maar zooals gebleken is was het mijn doel niet een compleet overzicht te leveren van alles wat met betrekking tot de woningzaken in Groot-Brittannië was gebeurd; ik las met het oog op de uitvoering der woningwet in Nederland en wilde gegevens verzamelen, die dáárvoor van dienst konden zijn. Die gegevens vindt men in ruime mate, wanneer men zijn aandacht richt op het vijftal steden, waarover dit opstel loopt.

I.

Een der eerste Britsche gemeenten, die zich ernstig aan de verbetering der woningstoestanden lieten gelegen liggen, was, gelijk vrij algemeen bekend is, GLASGOW[2]. Veertig jaar

1) Zeer lezenswaardig en slechts ten deele verouderd is de kleine monographie: Uber Wohnungspflege in England und Schotland. Ein Reisebericht von H. Olshausen, Baupolizei-Inspector, und Dr. J.J. Reincke, Medicinalrath, in Hamburg, 1897. Niet minder het in 1900 verschenen werkje van Dr. F. von Oppenheimer: Die Wohnungsnot und Wohnungsreform in England. Voorts zij de aandacht gevestigd op het *Eighth Special report of the Commissioner of labor*, inhoudende een zeer uitvoerige studie over *The housing of the working people*, van Dr. E.R.L. Gould (Washington, Government printing office, 1895).

2) Zie hierover M.T. Reynolds, The housing of the poor in American Cities, blz. 47-49. - W. Smart. The municipal work and finance of Glasgow, in The Economic Journal van 1895, bl. 35 en verv. - Report of the deputation of the Housing Committee (Liverpool) to Glasgow, Manchester, Salford and London (1901), bl. 6 en verv. - Maar vooral het groote werk in 4°. van Sir James Bell en James Paton: Glasgow, Its municipal organization and administration (Glasgow 1896), inzonderheid Ch. XXII.

geleden vestigde zich bij het bestuur dezer gemeente de overtuiging, dat een groot gedeelte der oude stad een algeheele vernieuwing moest ondergaan en werd de Regeering aangezocht tot het voordragen van een wet, welker doel zou zijn de plaatselijke overheid daartoe de noodige bevoegdheden te doen erlangen. De *Glasgow Improvement Act* (een verbeterde uitgave van een vroegere wet van 1862) kwam in 1866 tot stand; ingevolge hare bepalingen is een oppervlakte van niet minder dan 88 acres, 356,000 vierkante meters, bewoond door 51,000 menschen, ontruimd. Een latere wet, van 1897, gaf gelegenheid om in dezelfde richting voort te gaan; dank zij dit een en ander zijn, behalve het Alexandrapark, 30 nieuwe straten gevormd, terwijl 26 der bestaande zijn verbreed. Het is een volslagen herschepping geweest van een stadswijk, die vroeger befaamd was om hare ongezondheid. Een uitgaaf van £ 2,300,000 is daarmede gemoeid geweest: bijna £ 2,000,000 voor aankoop, £ 300,000 voor aanbouw. Van die £ 2,300,000 is £ 1,000,000 verkregen door verkoop van terreinen enz., de waarde van hetgeen over is bedraagt £ 700,000. De gemeente heeft dus op het werk achtereenvolgens £ 600,000 bijgelegd, welke som gevonden is door gedurende 30 jaren de plaatselijke belasting naar de huur- en pachtwaarden (de *rates*) met een matig en afnemend bedrag te verhoogen. Er is voor de uitvoering dezer zaak in 1866 een afzonderlijk Fonds gevormd (Improvement Trust) onder beheer van den gemeenteraad. Sedert 1896-7 heeft dit Fonds geen bijdragen uit de gemeentekas voor zijne werkzaamheden ingevolge de wet van 1866 meer noodig gehad.

Hoe laat zich dit verklaren? Hoe kon de gemeente met zoo geringe offers te vergen volstaan? Want gering mogen wij die offers wel noemen, als wij vernemen, dat de verhooging der huurwaarde-belasting zich bepaald heeft tot 6 pence per pond sterling in het eerste jaar; en reeds in het volgende kon zij tot 4 pence verminderd worden, later daalde zij tot 2 pence. Het antwoord ligt in dit eene begrepen: de stad Glasgow heeft zich bij de behandeling dezer zaak op een streng commercieel standpunt geplaatst. Zij heeft altijd getracht voor de vrijgekomen terreinen de volle waarde te bedingen, en doordien zij breede straten schiep was deze niet gering. In de eerste twaalf jaren liep het met den verkoop

uitmuntend; in 1878 was reeds meer dan de helft der gronden verkocht. Maar toen kwam er tegenspoed. De City of Glasgow Bank, een instelling die een kapitaal bezat van £ 1,000,000 en een reserve van £ 450,000, ging met een deficit van nagenoeg £ 5,500,000 te gronde, en de aandeelhouders, daar hunne aansprakelijkheid onbeperkt was, moesten dit bijpassen; zij verloren dus in het geheel ongeveer £ 7,000,000. Jaren lang heeft deze noodlottige gebeurtenis op de welvaart der stad gedrukt; vele groote fortuinen waren gesmaldeeld, vele kleine te gronde gericht, en voor bouwterreinen konden geen bevredigende prijzen meer bedongen worden. Ten slotte, in 1888, is de gemeente ertoe gekomen alle verkoopen van grond te staken, op de terreinen voor hare eigen rekening gebouwen te stichten, en die zoo goed mogelijk te verhuren. Maar ook toen - ik spreek nog altijd van hetgeen ingevolge het plan van 1866 geschiedde - werd het commercieele beginsel in het algemeen niet losgelaten; men bouwde wat de meeste inkomsten beloofde.

Maar is dan bij het opruimen van de oude kwartieren niets hoegenaamd gedaan voor de bewoners daarvan? Moesten die menschen maar een goed heenkomen zoeken? Neen, zóó ruw is men niet te werk gegaan. Tot het doen ontruimen en afbreken werd nooit besloten, zoolang niet genoeg zekerheid bestond, dat elders woningruimte zou verschaft worden, en voor rekening der gemeente zijn in de Westelijke en Zuid-Westelijke gedeelten der stad terreinen aangekocht, die ter beschikking werden gesteld van de bouwondernemers. Dadelijk vonden zij koopers; de wetenschap, dat er eerlang vraag zou zijn, deed van zelf aanbod ontstaan, en het meest werd gebouwd in de buitenwijken. De uitkomst was, dat in het midden der stad winkels, kantoren, pakhuizen, woningen voor de middelklasse verrezen, terwijl de armen verhuisd waren naar buurten, waar zij meer lucht en zonlicht vonden.

Zooveel mogelijk heeft men nagegaan waar de verdrevenen zijn heengegaan. De meesten van hen hadden gewoond in één-kamerswoningen, en van dezen is ongeveer een derde gegaan naar woningen met meer dan ééne kamer. Van dezulken, die in twee-kamerswoningen waren gehuisvest, zijn 10 percent naar ruimer, 17 naar minder ruime woningen gegaan; de overigen vestigden zich in woningen van gelijke

uitgebreidheid. Daarentegen heeft zich de meerderheid dergenen, die gehuisvest waren in woningen van drie en vier kamers, met woningen van minder kamers tevreden gesteld; maar de algemeene indruk is toch geweest, dat na de verandering meer geld voor woningruimte werd besteed dan vroeger. Toen men de bevolking der nieuwe woningen met die der oude vergeleek, vond men in gene iets minder menschen per kamer dan in deze.

Dit een en ander is over het geheel tamelijk bevredigend, en wie zal ontkennen dat thans, nu het tijdperk van overgang voorbij is, een betere toestand is geboren? Doch is het even zeker, dat niet middelerwijl veel leed werd ondervonden door sommigen? Zullen in de afgebroken huizen geen menschen hebben gewoond, voor wie het zeer pijnlijk was naar een andere buurt te gaan, hetzij omdat zij in hunne woning een nering hadden, hetzij omdat de aard van hun bedrijf medebracht dat zij moesten wonen in het midden der stad? Gesteld eens, in een volkrijk gedeelte van Amsterdam, in de Jordaan bijvoorbeeld, werd hetzelfde gedaan wat geschied is te Glasgow, zou dat geen droevige gevolgen hebben voor verschillende personen, en mag men aannemen, dat die gevolgen ginds zijn uitgebleven? Het is te betreuren, dat de gegevens, die vóor mij liggen, ons niet in staat stellen daarover een oordeel uit te spreken; doch het kost mij moeite te gelooven dat, indien zij volledig waren, het oordeel in allen deele bevredigend zou kunnen zijn.

Ongerekend enkele perceelen, die tot modelwoningen moesten dienen, heeft de gemeente vóór 1888 alleen inrichtingen voor nachtverblijf gebouwd, zoogenaamde lodginghouses[1]. Men meende, dat het bouwen van arbeiderswoningen aan particulieren moest worden overgelaten, en wilde van dien regel gedurende geruimen tijd niet afwijken. In 1888 is men er toch toe gekomen - ‘na lange debatten en met vreeze en beven,’ zeggen de heeren Sir James Bell en Paton in hun werk van 1896[2]. Er is toen een blok gebouwd, daarna nog een tweede, en later heeft de gemeente zelfs gevraagd om een wet, die haar toestond £ 100,000 te besteden

1) Deze zijn thans zeven in getal, waarvan één voor vrouwen. Men betaalt er 3½ à 4½ pence per etmaal; in dat voor de vrouwen 3 à 4 pence.
2) Blz. 226.

tot aankoop van land en tot het bouwen van ‘woningen voor de armste klassen.’ Die wet kwam in 1897 tot stand, en van zulke woningen bezit Glasgow nu 500. Zij worden tot lage prijzen verhuurd; de éénkamerswoningen voor gemiddeld *f* 1.15, de tweekamers voor gemiddeld *f* 1.90 per week.

Daaruit blijkt, dat het oude stelsel nu verlaten is. Den 19 Maart 1902 is een vergadering gehouden, geheel aan de woningquaestie gewijd; bij die gelegenheid zijn verschillende denkbeelden geuit, maar geen der sprekers heeft gezegd: handelen wij evenzoo als na 1866 is geschied! Ik leid daaruit af, dat het oude stelsel toch niet voldaan heeft, in weerwil van de goede eindresultaten, die het opleverde, en dat men, nu opnieuw gehandeld moet worden, de noodzakelijkheid inziet van andere wegen in te slaan.

Doch wáárom moet op nieuw gehandeld worden? Hoe is, na alles wat men heeft verricht, te Glasgow weder een woningquaestie ontstaan? Werd niet genoeg gedaan bij de uitvoering der wet van 1866; of zijn uit den aanwas van bevolking, die ongeveer 10,000 zielen per jaar bedraagt, nieuwe misstanden geboren? De schrijvers van het zoo even aangehaalde boekdeel zeggen er dit van: ‘There is no finality in City Improvement work. The standard of decency and comfort in house accommodation has been enormously elevated since 1866;.... the poor themselves are awakening to a healthy instinct for improvements.’[1)] Zooveel is zeker, dat er te Glasgow niet weinig te verbeteren valt. De medische inspecteur en de inspecteur van het armwezen hebben er kort geleden onderzoekingen ingesteld omtrent den toestand der volkshuisvesting en niet veel fraais gevonden. Van de 156,000 in gebruik zijnde woningen bleken er 36,000 van één, 70,000 van twee kamers te zijn, en van deze waren niet minder dan 21,000, waarin 78,000 menschen woonden, zoogenaamde ‘ticketed houses.’ Te Glasgow bestaat deze regel. Wanneer een woning, die een bepaalde uitgebreidheid niet te boven gaat, minder ruimte heeft dan 400 kubieke voeten (11.3 kubieke meters) voor elken bewoner boven den leeftijd van 10 jaren, moet aan de buitendeur van zulk een woning een metalen plaatje worden bevestigd, waarop haar kubieke inhoud en het maxi-

1) Blz. 232.

mum der personen, die zij mag herbergen, staan uitgedrukt. Die woning is dan ‘ticketed.’ Uit de opgave volgt dus dat 21,000 woningen overbevolkt waren, en daarvan waren 2000 om gezondheidsredenen gebrekkig bevonden.

Men is thans te Glasgow druk aan het redetwisten over de vraag, wat geschieden moet om aan dezen treurigen stand van zaken een eind te maken. De stedelijke Regeering wil zich laten machtigen tot het sluiten eener geldleening van £ 750,000, waarmede zij woningen wil bouwen in het Alexandra Park. Maar is dat plan goed? Zal het diegenen helpen, voor wie de gemeente het eerst heeft te zorgen? En wie zijn die personen? Moet gebouwd worden voor de welgestelde arbeiders, voor de arme lieden, voor het schuim der bevolking misschien?

Ook dit laatste is aanbevolen, zelfs met bijzonderen nadruk, door den hoogleeraar, dien ik reeds noemde, Professor William Smart. Den 9 December 1901 heeft hij te Glasgow eene redevoering gehouden - zij is onder den titel ‘The Housing problem and the Municipality’ kort daarna verschenen - om voor dit denkbeeld, dat voorzeker op oorspronkelijkheid kan aanspraak maken, te pleiten. De heer Smart redeneert aldus. In de sloppen wonen twee soorten van menschen; de dronkaards, de verkwisters, de misdadigers, of zij die het eerlang zullen worden, maar ook de fatsoenlijke armen. Zal de gemeente in de woningbehoefte dezer laatsten voorzien, dan neemt zij een taak op zich, die zij onmogelijk kan vervullen, want dan zal zij zich nimmer kunnen onttrekken aan de verplichting om ook te bouwen voor hen, die een trap hooger staan, en waar zal zij dan eindigen? Jaarlijks neemt Glasgow's bevolking met 10,000 zielen toe; hoeveel nieuwe woningen zijn dus jaarlijks niet noodig! Onlangs zeide een spreker, die in een vergadering over de woningquaestie was opgetreden, dat de gemeente toch geen woningen kon bouwen voor iedereen. Toen riep een der aanwezigen: Waarom niet? Ja, als men dàt niet begrijpt, is het zeer moeilijk tot eenstemmigheid te komen. Het bouwen vanwege de gemeente moet een bijzondere reden hebben, en die vindt de heer Smart, wanneer hij denkt aan de zooeven bedoelde soort van menschen, de dronkaards en diergelijken. De eigenlijke misdadigers wil hij uitsluiten, maar niet dezulken, die van mis-

daad worden verdacht, en evenmin de prostituées. Voor deze menschen wil hij laten bouwen bij wijze van politiemaatregel en in het belang der algemeene volksgezondheid. Men moet ze opnemen, zonder te vragen naar hun verleden, en slechts twee eischen stellen: zij moeten iedere week trouw de huur betalen en zich zoo gedragen, dat zij voor hunne buren het leven niet onmogelijk maken. Indien zij aan deze twee eischen niet voldoen, 'out they go, without mercy. The city is no place for them.'

Maar daaraan voldoen zij stellig n i e t, heeft de Medische Inspecteur opgemerkt. Smart antwoordt, dat men hetzelfde heeft voorspeld, toen de *Workmen's Dwellings Company* het stelsel van wekelijksche huurbetaling invoerde, en het is niet bewaarheid. Een oogenblik te voren echter, ter verklaring van de goede financieele uitkomsten dezer company, had hij gezegd: 'How does it pay 4 percent? By selecting its tenants, taking in none but the decent poor.' Het antwoord is dus niet zeer afdoend. - Men heeft ook gevraagd: hoe krijgt gij de door u gewenschte lieden in uwe woningen? Maar dat zal geen bezwaar opleveren, want de huisheeren zullen niets liever doen dan hun de deur wijzen en dan komen zij van zelf waar zij wezen moeten. Men kan ook de sloppen, waar zij thans wonen, opkoopen - dat wil men toch reeds doen - en in de verbeterde perceelen slechts knappe menschen toelaten. Dan is er voor de dronkaards en consorten alleen plaats 'where no questions are asked' - en waar, dit voeg ik er bij, eischen van ordelijkheid en betamelijkheid worden gesteld, aan het verwaarloozen waarvan deze lieden hun slechten naam juist te wijten hebben. 'Out they go, without mercy.' Ik vrees met den Medischen Inspecteur, dat het dikwijls toepassing zou vinden.

Doch laten wij dit punt verder rusten. Wij zullen er weldra meer van hooren, want kort geleden is op aandrang van Prof. Smart zelf (daarin openlijk gesteund door den Minister A.J. Balfour) een stedelijke commissie benoemd, bestaande uit negen raadsleden en zes voorname ingezetenen, om over de Glasgowsche woningquaestie een oordeel uit te brengen. Zij zal werken op den voet der Koninklijke Commissiën, dus allerlei menschen, kundigen en onkundigen, hooren, de proces-verbalen hunner verklaringen in een zeer

lijvig rapport opnemen, en vermoedelijk een advies geven, dat slechts het gevoelen eener kleine meerderheid uitdrukt, gevolgd door adviezen van minderheden. Ons wacht derhalve een omvangrijke bijdrage tot de woning-litteratuur. Middelerwijl wacht de woningquaestie te Glasgow op hare oplossing.

II.

Zonder de groote havenstad van Schotland uit het oog te verliezen - over haar stelsel van 1866 zal later nog het een en ander gezegd worden - richten wij nu onzen blik op BIRMINGHAM.

Degeen, die hier het initiatief nam tot verbetering, was Joseph Chamberlain, thans Minister van Koloniën. Wat hij in deze laatste hoedanigheid heeft verricht behoeft aan niemand herinnerd te worden; als burgemeester van Birmingham verwierf hij zich lauweren. Nauwelijks was, in 1875, de Artizans and Labourers Dwellings Improvement Act tot stand gekomen - een wet, die de mogelijkheid schiep om geheele wijken met slechte woningen op te ruimen - of Chamberlain wist den gemeenteraad te bewegen tot een krachtigen maatregel. Een uitgestrektheid van 45 acres, ruim 180,000 vierkante meters, waarop 1867 woningen en 814 andere gebouwen stonden, werd aangekocht. Dwars door deze buurt is een der schoonste straten van Birmingham, Corporation Street, aangelegd; van de woningen zijn 1200 afgebroken, de overige verbeterd. Later, als ik van Londen spreek, kom ik op die wet van 1875 terug; zij berokkende aan de gemeenten veel meer uitgaven dan noodig zouden zijn geweest, indien de bepalingen van eene latere wetgeving toen reeds hadden gegolden. Birmingham heeft dit ondervonden; de uitvoering van Chamberlain's plan heeft aan de stad £ 1,600,000 gekost, waarvan slechts een betrekkelijk klein bedrag is terug ontvangen. Men rekende in 1889 dat de leening, die voor de uitvoering was gesloten, voor rente en aflossing destijds nog jaarlijks £ 25,000 vereischte. Maar een groote verbetering was aangebracht; de toestand der volkshuisvesting in een deel der gemeente was nu zeer bevredigend geworden.

Was hij het ook algemeen? Men heeft het te Birmingham lang gedacht, en zij, die geen tijd of gelegenheid hadden om

zelfstandig te onderzoeken, vonden alle aanleiding om het te denken, daar in 1884 op last van den gemeenteraad een onderzoek naar de woningstoestanden was ingesteld, en dit onderzoek tot bevredigende resultaten had geleid. Een staat was daarbij overgelegd betrekking hebbende op 65,969 woningen beneden *f* 4,20 weekhuur, en daaruit was gebleken, dat juist van de goedkoopste, *f* 1,50 of lager aan weekhuur doende, naar evenredigheid de meeste (14.57 percent) ledig stonden. Er was dus woningruimte genoeg, en wat de hoedanigheid betreft, zoo erkende wel de commissie, dat nog het een en ander gedaan moest worden, maar zij meende toch, 'that the dwellinghouse accommodation for the artizan and labouring classes within the Borough is, generally speaking, in a fairly sanitary condition, and that overcrowding does not exist to any large extent.' Geen wonder, dat na dit gunstig verslag de ijver verflauwde. Men ging wel is waar voort met onbewoonbaarverklaringen; van 1891-1899 verdwenen 536 ongezonde woningen, zelfs is van gemeentewege het een en ander gebouwd; maar maatregelen van zoo verre strekking als onder Chamberlain's bestuur genomen werden, achtte men thans overbodig.

Had de commissie (die 11 December 1883 was benoemd en reeds vóór 3 Juni 1884 haar verslag had uitgebracht) te haastig gewerkt? Zooveel is zeker, dat de voorstelling, die zij had gegeven, veel te optimistisch is gebleken en de goede gemeente van Birmingham op een gegeven dag uit haar zoeten droom is opgeschrikt. In het voorjaar van 1901 verscheen in een conservatief blad, de *Daily Gazette*, een reeks artikelen, onder het hoofd *Scenes in Slum-land*, waarin een stand van zaken werd blootgelegd veel ongunstiger dan men zich dien vrij algemeen verbeeldde. Moeilijk kan een overdreven voorstelling worden gegeven van den indruk, dien deze artikelen hebben teweeg gebracht. Ieder sprak er van. Vergaderingen werden gehouden, echte 'indignation meetings.' De predikanten brachten de zaak op den kansel; meer dan honderd preeken zijn over het onderwerp uitgesproken. Kortom, er openbaarde zich plotseling een belangstelling in de woningquaestie, zoo groot als men in jaren niet had waargenomen.

De Engelsche woningwet van 1890 bepaalt, dat wanneer

vier of meer gezinshoofden (householders) een klacht indienen bij den gezondheids-inspecteur van het district, waarin zij verklaren dat perceelen, in hun eigen of een naburige straat gelegen, ongeschikt zijn ter bewoning, deze ambtenaar onverwijld een onderzoek naar den toestand dezer perceelen moet instellen en de uitkomsten daarvan met zijn advies mededeelen aan het plaatselijk bestuur (artikel 31). Zulk een klacht of bezwaarschrift ontving de inspecteur van Birmingham, Dr. Alfred Hill, den 4 Juni 1901 omtrent een wijk, die in de latere stukken gewoonlijk als de *Dartmouth Area* wordt aangeduid en die 14¾ acres (bijna 6 hectaren) beslaat. Hill begaf zich onmiddellijk aan het werk. Hij vond, dat in die wijk, behalve verschillende gebouwen van anderen aard, 589 woningen stonden, bewoond door 2429 personen; dat daar 165 menschen per acre waren gehuisvest, zelfs 272, indien men in aanmerking nam, welk deel der oppervlakte door fabrieken en werkplaatsen was in beslag genomen[1)]; dat de jaarlijksche sterfte per 10,000 zielen, in geheel Birmingham 210, in die wijk in 1900 387 had bedragen, hetgeen zich uit den gebrekkigen toestand der woningen, vooral uit hare onvoldoende ventilatie, volkomen liet verklaren. Zijne slotsom was, dat de Dartmouth Area als een ongezonde moest worden aangemerkt, en dat het niet

1) 272 per acre is ongeveer 67200 per □ kilometer. De dichtheid der bevolking van de *Jordaan* te Amsterdam is nog vrij wat erger. Ik heb de cijfers voor de verschillende wijken dier buurt uit opgaven in het Statistisch Jaarboek der gemeente bewerkt en voeg de sterftecijfers er bij. De gemiddelde sterfte in de geheele stad was in 1900 per 10,000 zielen 168.

	Bevolking in		**Bevolking per □ kilometer in**	**Sterfte per 10.000 zielen.**
	1859.	1899.	1899.	in 1900.
HH	4038	4423	25000	176
GG	5908	6901	65000	175
FF	5168	6566	66000	157
MM	4831	6153	76000	164
EE	6230	7375	87000	220
PP	7493	9640	88000	221
DD	4591	6184	93000	196
QQ	8238	17369	104000	192
OO	6342	9864	115000	231
NN	5314	7771	126000	210

De rangschikking is naar de bevolkingsdichtheid. Men vergelijke hiermede, wat men straks zal lezen als ik over Manchester ga spreken.

mogelijk zou zijn haar in goeden staat te brengen, tenzij de gemeente Hoofdstuk I der Wet van 1890 daarop toepaste; dat wil zeggen, tenzij de geheele oppervlakte werd onteigend. Het rapport van Dr. Hill kwam weldra in handen van het plaatselijk bestuur.

Tegelijkertijd was de gezondheidscommissie aan het werk gegaan; twee plannen had zij ontworpen, waarvan het eene strekte tot het bouwen van 621 woningen op een groot terrein in het bezit der gemeente, Bordesley Green (de kosten daarvan waren geraamd op £ 120,000), het andere tot het bouwen van een blok huizen in een van de meest bevolkte gedeelten der stad, in Potter Street. Daarvan zouden de kosten £ 12,900 bedragen.

De gemeenteraad nam van dit een en ander kennis; hij benoemde uit zijn midden een *Housing Committee*, waarvan voorzitter zou zijn de Heer John S. Nettlefold. De taak dezer commissie, aan welke nog andere werkzaamheden werden opgedragen, zou in de eerste plaats zijn, over de ingediende plannen een oordeel uit te spreken. Twee adviezen zijn achtereenvolgens door haar uitgebracht, een over het denkbeeld van Dr. Hill en het Bordesley plan, een in October daarna over het Potter Street ontwerp. Over die adviezen nu is een hevige strijd te Birmingham ontbrand. Geen der voorstellen had de goedkeuring der commissie kunnen verwerven. Hoe diep ook doordrongen van de noodzakelijkheid om te voorzien in de gebrekkige woningstoestanden, was zij niet tot de overtuiging gekomen, dat de wegen, die de inspecteur en de gezondheidscommissie wilden inslaan, de beste waren. Wat het plan van Dr. Hill, de onteigening van de geheele Dartmouth Area betreft, bij nauwkeurig onderzoek was haar gebleken, dat men niet zoover behoefde te gaan. Vele woningen in die wijk waren nog volkomen bruikbaar, zoowel op zich zelve als in verband met hare omgeving; het zou geldverspilling zijn die ter uitvoering van een groot verbouwingsplan te slechten. De toepassing van Hoofdstuk I der wet van 1890, onteigening van geheele wijken, kost veel geld en veroorzaakt tijdverlies; daartoe is ook een bijzondere wet noodig. Kan men dit nalaten en (overeenkomstig de bepalingen van Hoofdstuk II der wet) elk perceel op zich zelf behandelen, zoo is dit altijd te verkiezen. De commissie

oordeelde, dat dit laatste geval zich hier voordeed. Dit zou het verwijderen van perceelen, die hinderlijk bleken voor toevoer van licht en lucht, of waarvan men den grond noodig had voor straten en pleinen, niet beletten - artikel 39 der wet staat dit toe, wanneer de oppervlakte te klein is om behandeld te worden naar de bepalingen van Hoofdstuk I -, maar de kosten zouden aanmerkelijk geringer zijn dan zij zouden bedragen, indien het voorstel van den inspecteur werd aangenomen.

Ik heb niet kunnen bespeuren, dat dit gedeelte van het advies der commissie krachtige bestrijding heeft uitgelokt, en voor ons doel is het niet noodig lang daarbij stil te staan. Om deze quaestie goed te kunnen beoordeelen zou men de Dartmouth Area van nabij moeten kennen en diep zijn doorgedrongen in de bijzonderheden van de Engelsche wet. Des te meer bedenkingen lokten de verdere deelen der beide adviezen uit, want zij droegen een zeer principieel karakter. Van aanbouw van woningen voor rekening der gemeente wilde de commissie niets weten; de gemeente moest laten afkeuren en afbreken, maar niets bouwen. Men heeft de door haar voorgestane gedragslijn gedoopt als de ‘Not-lay-a brick policy’, haar zelve als het ‘Unhousing Committee.’ Het waren natuurlijk niet hare vrienden, die deze laatste benaming op haar toepasten; maar onvriendelijk of niet, zij was juist. De meerderheid der commissie heeft inderdaad als algemeenen stelregel verkondigd, dat van gemeentewege geen steen gelegd mocht worden. En men vatte dit niet zoo op, alsof zij alleen van oordeel was, dat de gemeente hier niet zelve moest optreden, zoodat het subsidieeren van vereenigingen, in het belang der volkshuisvesting werkzaam, bij haar geen afkeuring zou vinden. Neen, zij verlangde dat de gemeente, behalve het reeds genoemde: het krachtig optreden tegenover de eigenaars van gebrekkige perceelen, zich bepalen zou tot bevordering der verkeersmiddelen; verder moest zij het vrije spel van vraag en aanbod laten werken. Deed zij meer, dan zou zij geen goed stichten, maar de kwaal verergeren.

Een storm van verontwaardiging is door dit advies uitgelokt. Had de Gemeenteraad daarvoor een commissie benoemd, om nu te moeten vernemen, niet wat gedaan moest worden om den toestand te verbeteren, maar om gemaand te worden

tot stil zitten? De verontwaardiging werd niet geringer, toen in de maand Juni 1902 de zaak in den Gemeenteraad aan de orde kwam en met meerderheid van stemmen besloten werd het advies van Nettlefold's commissie op te volgen. Vooral de *Birmingham Gazette* was diep ontstemd. Zij noemde het besluit schandelijk en alleen te wijten aan Nettlefold's maatschappelijken invloed. Een meeting had plaats, waarin vooral het Raadslid Keegan zich zeer luid deed hooren. Hij was in November 1901 afgevaardigd door een der armste wijken van Birmingham, St. Bartholomew's Ward, een wijk waarvan Dr. Hill in zijn jongste rapport over den gezondheidstoestand de treurigste dingen had medegedeeld. Hill had aangetoond, dat de sterfte door ziekten van de ademhalingsorganen daar 94 per 10,000 bedroeg, tegen 32 in de rijke buurt Edgbarton and Hasborne, en hij had dit met den toestand der woningen in verband gebracht. Keegan - die zelf deel had uitgemaakt van het Housing Committee, hij behoorde er natuurlijk tot de minderheid - protesteerde hevig tegen de genomen beslissing. Er zijn nog drie of vier andere meetings gehouden, waarin mede in scherp afkeurenden zin over het Raadsbesluit en het advies, dat daartoe aanleiding gaf, gesproken is. De opposanten rekenen nu op de eerstvolgende verkiezingen. Geven die hun een meerderheid, dan zal, naar zij vertrouwen, een nieuwe commissie met een anderen president dan John Nettlefold benoemd worden.

Nemen wij nu kennis van de gronden, waarop onthouding van aanbouw werd aanbevolen. In de adviezen zelve worden zij slechts zeer beknopt vermeld, doch de Birmingham Daily Mail heeft een reeks van artikelen laten verschijnen, klaarblijkelijk door een van Nettlefold's vrienden geschreven, en daar vindt men vele argumenten.[1)] Wij willen ze een voor een vermelden; zij zijn niet minder dan dertien in getal:

1. Aanbouw van gemeentewege is geldverspilling, want een gemeentebestuur kan nooit zoo goedkoop bouwen als een particulier. 2. Daardoor wordt bovendien een der grootste bezwaren tegen de vermeerdering van het aantal woningen vergroot, de duurte van het bouwterrein. 3. Eene gemeente

1) Deze artikelen zijn later afzonderlijk uitgegeven bij E.G. Osborne and Son en voor één penny verkrijgbaar gesteld, onder den titel: Notes on the housing question in Birmingham.

administreert niet goedkoop. 4. Zij weet het aanbod niet te regelen naar de behoefte, zij werkt naar één model en naar vastgestelde regels. 5. Zij schrikt, wanneer zij zelve bouwt, de particuliere nijverheid af, want wie kan concurreeren tegen een lichaam, dat zijne verliezen dekt uit de belastingen? 6. Daardoor maakt zij het kwaad erger, want het is ondenkbaar, dat zij de uitgebreide taak zou aanvaarden van in de geheele behoefte aan nieuwe woningen te voorzien, steeds zal zij voor een belangrijk deel op de particuliere nijverheid moeten rekenen. Maar indien zij door hare handelingen de bouwondernemers afschrikt, beperkt zij het aanbod. 7. Gemeentelijke aanbouw is niet het geneesmiddel, passende op de kwaal die bestreden moet worden. De kwaal is opeenhooping van bevolking, en die kan men alleen door verbetering der verkeersmiddelen bestrijden. 8. Door van gemeentewege goedkoope woningen te stichten, lokt men al meer menschen van het platteland naar de steden, en dat is juist wat men behoort na te laten. Er vertoont zich thans bij sommige industrieelen een neiging om hunne ondernemingen naar de dorpen te verplaatsen. Versterk die neiging, verzwak haar nooit. 9. Het terughouden van bouwgrond door speculanten veroorzaakt schaarschte van woningen. Dit euvel zal toenemen, wanneer de gemeente als gegadigde optreedt. 10. Om billijk te zijn, zou de gemeente moeten voorzien in de woningbehoefte van allen; anders bevoordeelt zij enkelen. 11. De loonen op de verschillende plaatsen zijn hooger of lager, naar gelang er de huurprijzen hooger of lager zijn. Door woningen te leveren beneden den kostprijs verlaagt men den loonstandaard, ten bate der werkgevers, maar op kosten der belastingplichtigen. 12. De woningnood openbaart zich het meest in het midden der stad en vindt daar eenig correctief in de hooge huurprijzen. Dat correctief is weldadig en moet niet in zijn werking belemmerd worden. 13. Uit een staatkundig oogpunt beschouwd is gemeentelijke aanbouw verderfelijk. De kiezers in de stadswoningen zullen bij voorkeur de candidaten stemmen, die hun verlaging van huurprijzen beloven, en zij kunnen zoo talrijk zijn in een district, dat hunne stemmen er den doorslag geven. - Men zegt: onder het stelsel van woningbouw door particulieren hebben wij de sloppen gekregen; woningbouw van gemeentewege alleen kan ons daarvan ver-

lossen. Maar dit is niet juist. De sloppen zijn niet daardoor ontstaan, dat gebouwd werd door particulieren, maar daardoor dat ieder kon bouwen naar eigen goedvinden. De verordeningen waren niet streng genoeg, of voor hare naleving werd niet behoorlijk gezorgd. Dat is het euvel, dat men voortaan moet ontgaan.

Wanneer men van deze bedenkingen met aandacht kennis neemt, vindt men verscheidene daaronder die niet het beginsel van gemeentelijke financieele medewerking tot verbetering der woningstoestanden, maar slechts de toepassing van dat beginsel op bepaalde wijzen treffen. Wordt de tusschenkomst van vereenigingen ingeroepen, dan zal er geen eenvormigheid zijn in de typen der woningen, en het staatkundig bezwaar verliest veel van zijn gewicht. Worden de woningen tot den marktprijs verhuurd, nooit daar beneden, dan vervalt de bedenking dat men plattelandsbevolking naar de steden trekt, vooral wanneer alleen wordt gebouwd tot vervanging van afgekeurde perceelen; dan kan ook van bevoordeeling van enkelen geen sprake zijn, want ieder die wil zal zich kunnen aanmelden. Maar deze opmerking geldt niet van de hoofdbedenking, het verzwakken van den ondernemingsgeest. Ik noem haar de hoofdbedenking, omdat zij bij de voorstanders van Nettlefold's adviezen telkens terugkeert, in allerlei vormen, en zelfs in het tweede dier adviezen met nadruk op den voorgrond wordt gesteld. ‘The fear of competition, with the rates at its back - zoo leest men daar - is a deterrent to private enterprise. Private builders realise the hopelessness of competing with a corporation whose ownership of houses has resulted in taxing the majority of the working men of Birmingham in order to provide cheap houses for its few favoured tenants - a form of relief which is neither desired nor appreciated by the independant working man. Your Committee wish to remove any such fear from the minds of private builders, believing as they do that a sufficiency of good cheap houses will be provided, if there be a demand for them, when once it is understood that private enterprise is to be allowed a fair field and no favour.’

Wat hebben wij van deze redeneering te denken? Ik geloof, dat nooit beter de noodzakelijkheid is gebleken om een vraagstuk duidelijk en volledig te stellen, dan bij deze gelegen-

heid. Oppervlakkig lezende, is men geneigd aan het bezwaar, dat hier is vermeld, veel beteekenis te hechten. Maar vraagt men zich af, waarover de quaestie loopt, en tracht men op die vraag het nauwkeurigst mogelijke antwoord te geven, dan bemerkt men dat ons hier een ijdel schrikbeeld wordt voorgespiegeld. De bouwondernemers, zoo heet het, zullen worden afgeschrikt; waardoor? Toch niet door het onbewoonbaar verklaren van eenige honderde perceelen; natuurlijk bedoelt men, dat zij worden afgeschrikt door hetgeen de gemeente zelve doet om in de daaruit ontstane leemte te voorzien. Maar die voorziening, gesteld dat zij volledig is, kan immers geen andere werking hebben dan den arbeid der particulieren v o o r d a t e e n e b i j z o n d e r e d o e l overbodig te maken. De aanwas van bevolking schept jaarlijks een zekere behoefte aan woningen; met de bevrediging van die behoefte bemoeit de gemeente zich in geen enkel opzicht; te Birmingham is niet voorgesteld, dat zij zich daarmede bemoeien zou. Maar naast die behoefte ontstaat een andere, een buitengewone, gevolg van het ingrijpen der overheid; uitsluitend in deze bijzondere behoefte verlangt men dat voorzien zal worden door de gemeente zelve, die zoodoende elken invloed op het evenwicht tusschen vraag en aanbod van woningen, welken haar ingrijpen anders zou veroorzaken, voorkomt. Of dit noodzakelijk is, of de gemeente niet meer doet dan van haar geëischt kan worden, meer dan door de belangen, die zij wil behartigen, wordt gevorderd, is een quaestie, waarin ik nu niet treden wil; maar hoe men kan zeggen dat zij, door dezen weg te bewandelen, de bouwondernemers afschrikt, is mij uit alles wat daarover te Birmingham geschreven werd niet duidelijk geworden. Men mag het onbewoonbaar verklaren en het bouwen niet van elkander losmaken. ‘It seems to me one thing’, zeide onlangs terecht Prof. Smart in een vergadering van de Royal Philosophical Society te Glasgow, ‘to build a certain number of good houses because we must pull down a certain number of bad ones, and quite another to build for anyone who likes to honour the city with his presence.’ Om de quaestie zuiver te beoordeelen moet men niet vragen: welke zullen de gevolgen zijn, indien de gemeente tot regel aanneemt arbeidersgezinnen van woningen te voorzien; maar: welke zullen de gevolgen zijn, indien de gemeente,

ter genezing van een kwaal, die, als de overheid haar plicht doet, niet behoeft terug te keeren, slechte woningen door goede vervangt? Nettlefold en zijne vrienden formuleeren het probleem niet behoorlijk, en het doet mij leed van Octavia Hill hetzelfde te moeten zeggen. Zij heeft den redacteur der artikelen in de *Daily Mail* gemachtigd het volgende te schrijven: 'You are at liberty to state that I have the profoundest disbelief in any good arising from municipal housebuilding. I believe it has diminished the supply of good dwellings by discouraging independent effort.' Hoe zou dit laatste waar kunnen zijn? De schrijfster redeneert zeker aldus: een ondernemer moet kunnen rekenen op winst, en dat uitzicht wordt hem benomen, wanneer hem concurrentie wordt aangedaan door lichamen die geen winst beoogen. Deze slotsom is echter veel te absoluut. Wanneer de ondernemer weet, dat de hem aangedane concurrentie niet verder reikt dan tot voorziening in een bijzondere behoefte, door het concurreerend lichaam zelf teweeg gebracht, dan weet hij tevens, dat hem het gewone uitzicht op winst geenszins benomen wordt.

Het bevreemdt mij, dat de tegenstanders van Nettlefold hem niet hebben aangevallen met de redenen, die ik hier aanvoerde; zij liggen toch vlak voor de hand. Het bevreemdt mij ook, dat zij geen van allen het denkbeeld hebben geopperd om aan het beginsel van gemeentelijke financieele hulp uitvoering te geven door de tusschenkomst van vereenigingen in te roepen; daarmede zouden zij hun wederpartij menig wapen uit de hand hebben geslagen. Aan hetgeen ik zooeven van haar aanhaalde heeft Octavia Hill nog dit toegevoegd: 'I also object to constituents and tenants being one body, nor do I believe that our municipal bodies will be economical builders or wise landlords, to say nothing of the obvious objections to such bodies entering into business.' De eerste volzin is niet zeer gelukkig, doch men vat de bedoeling; Octavia Hill acht het verkeerd, dat de kiezers als zoodanig invloed krijgen op de huurprijzen der woningen. Maar wanneer de tusschenkomst van vereenigingen wordt gebruikt, ontgaat men dat bezwaar, en dan treden de gemeentebesturen ook minder op het terrein van 'business.'

III.

Het debat te Birmingham, hoewel het de aandacht deed vallen op enkele punten, die bij de uitvoering onzer Woningwet niet veronachtzaamd mogen worden, heeft dus geen licht verspreid over datgene, wat bij die uitvoering inzonderheid moet worden onderzocht: of het wenschelijk is, dat de gemeenten nog iets meer doen dan afkeuren van gebrekkige, verwijderen van hinderlijke woningen, verschaffen van bouwterrein waar dat noodig is, verbeteren van verkeersmiddelen, en andere dergelijke zaken; of zij namelijk hetzij rechtstreeks, hetzij door anderer tusschenkomst, ook voor het stichten van nieuwe woningen in de plaats der opgeruimde moeten zorgen. Men heeft dit te Birmingham ontraden, maar op gronden die mij niet bestand schijnen voor kritiek.

In de Birminghamsche stukken wordt echter bij herhaling verwezen naar een opstel in *The Nineteenth Century* van Mei 1901, getiteld *The housing problem* en geschreven door Samuel A. Barnett. Wie kent niet Barnett, den schrijver van *Practicable Socialism*, den man die door zijn dertigjarigen arbeid te midden der arme bevolking van Oost Londen zich een welverdienden naam heeft verworven? Op de hier boven gestelde vraag wordt ook in dit opstel ontkennend geantwoord, en daar de partij van Nettlefold zich daarop beroept, kunnen wij niet geacht worden met haar te hebben afgerekend, zoolang wij ons niet bekend hebben gemaakt met Barnett's bewijsvoering.

Hij begint met te waarschuwen tegen ondoordachte stappen, uitgelokt door gevoelens van medelijden met de arme lieden, wier ellendige woningstoestanden ons in treffende kleuren zijn geschilderd. ‘It will be well that feelings so aroused be dipped in the waters of calm reflection.’ Hij herinnert nu aan een treurig feit, dat dikwijls is waargenomen: er zijn menschen, die bepaaldelijk weigeren in fatsoenlijke woningen gehuisvest te worden. Toen in Whitechapel goede eenkamers woningen voor 18 stuivers in de week verkrijgbaar waren gesteld, gaven lieden van de zoogenaamd laagste klasse de voorkeur aan het verblijf in krotten, die hun *f* 2.70 kostten, doch waar geen portier hen drong tot reinheid en zindelijkheid. Degenen, die voor ‘zeer arm’ worden aan-

gezien, zijn lang niet altijd de menschen met de geringste inkomsten; de haveloozen en ellendigen hebben dikwijls meer te verteren dan een knappe arbeider of een weduwvrouw. In evenredigheid tot het cijfer der bevolking mogen dezulken niet talrijk zijn, zij weten de aandacht te trekken van hen, die den toestand der armen onderzoeken en door hun geschriften invloed hebben op de wetgeving. Zijn zulke personen ongeneeslijk? Verre van dien, men verbeelde zich echter niet, dat men hen geneest door hen eenvoudig in betere woningen te brengen. Hoe vaak gebeurt het, wanneer een gemeentebestuur een slop wil opruimen, dat deze of gene vriend der armen de noodzakelijkheid bepleit om huisvesting te verschaffen aan dezelfde klasse van lieden als die daar wonen! Is daarvan echter het gevolg, dat op kosten der belastingschuldigen woningen worden verkrijgbaar gesteld tot zeer lage huurprijzen, dan zal men die woningen eerlang bevolkt zien, niet door hen op wie men het oog had, maar door fatsoenlijke werkmansgezinnen, en nieuwe stof is gegeven aan den een of anderen redenaar, die straks betoogen zal dat bij de uitvoering van woningplannen de ‘very poor’ altijd vergeten worden.

Wilt gij weten wat het beste is dat men doen kan met een slop? Het op te ruimen. Handel met de bewoners als een huismoeder met de stof, verwijder ze. Er zijn in sloppen altijd jongens en meisjes, mannen en vrouwen, van wie men iets goeds kan verwachten als zij maar onttrokken worden aan hunne omgeving. Voor dezulken is het een weldaad als de slop verdwijnt. Wat de overigen betreft, indien zij verspreid worden over de stad komen zij even goed, allicht nog beter, onder het bereik van hen, die iets voor hen willen doen. Maar zoolang zij blijven die zij zijn, verdragen zij geen knappe woning. ‘A pig does not become a gentleman by being put in a drawingroom.’ Denkt toch, wanneer gij aan verbetering der woningtoestanden uw aandacht wijdt, niet te veel aan deze menschen. Zij moeten eerst tot een hooger leven ontwaken. De gemeente Glasgow heeft zes inspectrices aangesteld om op zulke personen te werken; dat is de ware weg. Maar beschouwt men hen als de eersten, die in aanmerking komen voor betere huisvesting, dan laat men het gevoel over het verstand heerschen.

Een andere zaak, waarop men opmerkzaam moet zijn is, dat de behoefte van een arbeider om dicht bij zijn werk te wonen met den dag minder dringend wordt. De Oostelijke deelen van Londen, waar 2,000,000 menschen wonen, behoorende tot de arbeidersklasse, zijn niet hoofdzakelijk middelpunten van nijverheid. De reden waarom de bevolking hier zoo talrijk is ligt daarin, dat de Great Eastern Railway er voor 1 shilling biljetten uitgeeft, geldig voor een week, tot tamelijk ver gelegen punten; onder gelijke gunstige voorwaarden, wat het verkeer betreft, zou de bevolking zeer goed elders kunnen wonen. De ontwikkeling der nijverheid beweegt zich thans in de richting van decentralisatie, en een neiging zoowel om woningen ver van het centrum te bouwen, als om ze daar te verlangen, begint zich te vertoonen. Men moet die neiging aanmoedigen. 'The best doctor is one who works with nature.'

Wat wij dan te doen hebben? Vóór alles goede gewoonten op het punt van reinheid en luchtverversching bevorderen, zoodat met betrekking tot deze punten de algemeene standaard zich verheft. Dan het bouwen door particulieren in de hand werken, door te zorgen dat grond tot billijken prijs beschikbaar komt. (De schrijver geeft daartoe verschillende middelen, sommige van zeer radicale strekking, aan de hand; zoo wil hij aan de eigenaars van afgekeurde woningen niet meer vergoeden dan de waarde van het terrein, bezwaard met het servituut dat er alleen arbeiderswoningen mogen verrijzen.) Voorts, aan de spoorweg-maatschappijen zekere verplichtingen opleggen ter verkrijging van goedkoope treinen. Moeten wij ook van gemeentewege laten bouwen? Londen heeft het bij herhaling gedaan; een bouwplan, waartoe onlangs is besloten, zal aan de belastingplichtigen £ 600 kosten voor elk gezin, waaraan huisvesting is verschaft. Maar afgezien van de kosten zijn er andere bezwaren. Welke die zijn? Barnett vermeldt er vijf; doch wij kennen ze reeds alle uit de artikelen van den Birmingham Daily Mail, geen enkel nieuw wordt er aan toegevoegd. Het afschrikken der particuliere nijverheid komt er ook in voor, hoewel in voorzichtige bewoordingen: gesproken wordt van 'the possible check to private enterprise which might follow, and is already said to have followed, the appearance of a competitor drawing on the public rates and

depending on the public credit'. Mij dunkt echter, groot kan die 'check' te Londen niet geweest zijn, want op de volgende bladzijde deelt de schrijver ons mede, dat, terwijl het zoo even aangeduide plan na acht of tien jaren woningen zal verschaffen aan 33000 menschen, de kleine particuliere bouwers ieder jaar aan viermaal zoovelen huisvesting geven.

Op deze statistische mededeeling laat hij echter een opmerking volgen, die de quaestie onder een ander licht brengt. Wat wordt er bij gewonnen, vraagt hij, zoo wij eenige duizenden personen in korten tijd onder dak brengen? Het geneesmiddel beteekent zoo weinig tegenover de kwaal! Wij zullen zware financieele offers hebben gebracht, maar de ziekte niet in haren oorsprong hebben aangetast. De woningquaestie staat niet op zichzelve, zij hangt met vele andere problemen samen en wordt niet opgelost door middel van eenige millioenen aan de schatkist ontleend. 'There is so much more than houses which is needed for the houseless'. De schrijver eindigt met een beroep te doen op allen, om tot vervulling der behoeften, waarop hij in deze zinsnede het oog heeft, krachtig bij te dragen.

De punten, die hier worden aangeroerd, zijn inderdaad belangrijk; maar wanneer men spreekt van de kosten van den woningbouw zal men toch nauwkeurig behooren te onderscheiden tusschen die, welke ontspruiten uit de verkrijging van vrije terreinen en die van het bouwen zelf. Waar Barnett van de Londensche bouwplannen spreekt mengt hij die beide soorten van kosten dooreen, hetgeen hèm allerminst geoorloofd was, daar ook uit het door hem voorgestelde groote uitgaven zouden voortvloeien, en het juist soortgelijke uitgaven zijn, die de uitvoering der Londensche plannen zeer duur maken. Barnett's opstel is zeer lezenswaard; het bevat enkele opmerkingen, die bijzondere aandacht verdienen. Een man met zijn rijke ervaring kan niet over een maatschappelijk vraagstuk het woord nemen, zonder ons het een en ander te zeggen dat merkwaardig is. Hij stemt ons zonder twijfel tot dieper nadenken en breeder opvatting van het woningprobleem. Maar vraagt men mij of de Birminghamsche vertoogen tegen 'municipal building' door hun beroep op Barnett's artikel aan kracht hebben gewonnen, zoo moet mijn antwoord ontkennend luiden. Evenmin als Nettlefold en

Octavia Hill let Barnett op het groote verschil tusschen het geldelijk steunen van den aanbouw voor gewone behoeften, en van dien voor buitengewone, door de overheid zelve teweeg gebracht. Ik blijf er bij, dat er een leemte is in iedere redeneering over het onderwerp, waarbij dat verschil uit het oog wordt verloren.

IV.

Begeven wij ons van Birmingham naar LIVERPOOL. Ook daar is met betrekking tot de woningen in den laatsten tijd het een en ander voorgevallen, waarbij het zeer de moeite waard is stil te staan.

De meeste der moeilijkheden, waarmede men thans nog te Liverpool te kampen heeft, vinden haren oorsprong in de verregaande nalatigheid van het gemeentebestuur gedurende de eerste jaren na 1840, toen er een groote toevloed van bevolking was, hoofdzakelijk van Ieren. Had er destijds een goede bouwverordening bestaan en een goed toezicht op hare uitvoering, dan zouden nooit die ellendige zoogenaamde *Courts* zijn verrezen, die een schande zijn voor de stad. Hoe zal ik ze in het kort beschrijven? Stel u voor - want aldus is gemeenlijk de toestand - een hoog pakhuis, dwars daartegenaan enkele rijen huizen, door gangen van 10, soms maar 6 voet breedte van elkander gescheiden, en aan den anderen kant wederom een hoog gebouw, door hetwelk een lage tunnel tot de *Court* toegang geeft. De rijen zijn dubbel, zoodat de achtermuren der woningen elkander raken en de meeste bewoners alleen uit de nauwe gangen aan de voorzijde licht en lucht krijgen. In 1863 waren in deze woningen 112,000 menschen gehuisvest, terwijl ruim 30,000 in kelders woonden.

Zoo erg als toen is de toestand nu niet meer. In 1890 is een nauwkeurige beschrijving gemaakt van iedere *Court*; het bleek toen dat het aantal woningen van de hier bedoelde soort nog ruim 15,100 was; maar in de volgende tien jaren is dat getal tot ongeveer 7500 verminderd, zoodat ruim 7600 zijn geslecht. De ontwikkeling van het verkeer heeft daartoe veel bijgedragen, want de terreinen, waarop deze woningen stonden, kregen ten deele een hoogere waarde voor

kantoren en andere gebouwen ten dienste van handel, scheepvaart en nijverheid. Maar ook het gemeentebestuur had zich niet onbetuigd gelaten. Van 1891-1900 had het 3660 woningen afgebroken, na reeds van 1864 af, hoewel minder voortvarend, in diezelfde richting werkzaam te zijn geweest.

Met het bouwen van nieuwe woningen liet de gemeente zich aanvankelijk weinig in; in de allerlaatste jaren is echter ook daarin verandering gekomen. Aan een verslag, dat vóór mij ligt, ontleen ik eenige cijfers, die aan den voet dezer bladzijde worden vermeld, en waaruit men bespeuren zal, dat in 1869 een eerste blok, in 1885 een tweede, in 1890 een derde blok is verrezen, maar dat men in de jaren 1897-1902 vijf blokken heeft voltooid, terwijl nog twee andere, een groot en een klein, in aanbouw zijn[1]. En voor de toekomst bestaat een uitgebreid plan, een ‘bold scheme’, zooals

1) Het Rapport, waarvan in den tekst is gesproken, draagt tot titel: Artizans' and labourers dwellings. Description and particulars as to rentals, etc., en is in 1902 uitgegeven door C. Tinling & Co., Liverpool. Het bevat verscheidene platen en teekeningen. Het volgende is een verzamelstaat van eenige der belangrijkste gegevens:

Voltooid of geopend in:		**Woningen.**	**Kamers.**	**Huurprijzen der 2-kamers woningen per week.**
1869	St. Martin's Cottages	123	314	ƒ 1.50 à ƒ 2.10
1885	Victoria Square dwellings	269*a*	603	ƒ 1.80 à ƒ 2.70
1890	Juvenal dwellings	101*b*	157	ƒ 2.10 à ƒ 3.15
1897	Arley Street dwellings	34	83	ƒ 2.40 à ƒ 2.70
1897	Gildart's Gardens dwellings	88	178	ƒ 1.35 à ƒ 2.10
1901	Dryden Street dwellings	182	392	ƒ 1.80 à ƒ 2.40
1902	Kempton Street dwellings	79	210	ƒ 1.95 à ƒ 2.10
1902	Fontenoy Street dwellings	16	48	ƒ 1.95 à ƒ 2.25
In aanbouw:	Kew en Newsham Street	114	282	

het genoemd is, dat reeds vele pennen in beweging heeft gebracht. Maar daarover straks; eerst moet ik een enkel woord zeggen van de jongst gebouwde woningen, want die zijn van een ander type dan de vroegere.

Het had de aandacht getrokken, dat men in de gemeentewoningen bijna nooit de bevolking aantrof, die uit de afge-

In aanbouw:	Arley Street	4	10

a. Benevens 12 winkels. *b.* Benevens 1 winkel.
Alleen in de St. Martin Cottages en de drie laatst voltooide blokken zijn vier-kamers woningen.
Eén-kamers woningen vindt men alleen in de blokken. die in 1885 en 1890 gereed kwamen.
De twee-kamers woningen vormen in alle blokken de meerderheid.

keurde waren verdreven, hetgeen men daaraan toeschreef, dat zij niet volkomen in overeenstemming waren met hetgeen door de armste lieden werd verlangd. Men is daarom op het denkbeeld gekomen woningen te stichten van een zeer eenvoudige soort. Zoo weinig houtwerk als mogelijk. Deuren, die geen dronkaard kon intrappen. Kleine glasruiten. Muren met de minst kostbare bekleeding. Zeer bescheiden afmetingen, inzonderheid voor de slaapvertrekken. Naar dit plan zijn de woningen in *Gildart's Gardens* ingericht. Zij bestaan uit 86 twee- en 2 drie-kamers woningen. De hoogte der vertrekken is 2.43 meters, behalve op de tweede verdieping, waar zij zich uitstrekt tot het dak. Er zijn kamers bij van 4.87 bij 3.04 meters, maar ook van 2.82 bij 2.43, dus nog geen 7 vierkante meters oppervlakte. De huurprijzen zijn: voor een driekamers woning *f* 2.70, voor een tweekamerswoning *f* 2.10 per week gelijkvloers. Bij deze woningen is een plaatsje en een waschhok. Op de eerste en de tweede verdieping zijn alleen tweekamers woningen, waarvan 12 à *f* 1.65, 40 à *f* 1.50 en 8 à *f* 1.35 per week. De uitvoering van dit plan voldoet aan de verwachtingen, zoodat men in dezelfde richting is voortgegaan. De woningen in Dryden Street, in 1901 voltooid, zijn van twee types en verdeeld over zeven blokken. Men maakte hier 6 vier-, 16 drie- en 160 tweekamers woningen, alle van leidingen voor kokend water voorzien. De laatstgenoemde, de 160 tweekamers woningen, hebben de volgende afmetingen: hoogte als in Gildart's Gardens; oppervlakte: gelijkvloers 4.57 bij 3.26 voor de woonkamer, 3.50 bij 3.04 voor het slaapvertrek; op de verdiepingen: respectievelijk 3.35 bij 3.35 en 3.04 bij 2.58 vierkante meters.[1)]

'There is much to be done for the lowest class by education, by the Poor Law, and by personal service; but to consider this class as the first object of improved housing is to let feeling blind reason.' Aan deze woorden, die voorkomen in

1) De woningen, die de London County Council bouwt, moeten voldoen aan de volgende minimum bepalingen: woonkamer 13.22, slaapkamer 8.81 vierkante meter. Maar, zoo lees ik in een boek, waaraan ik later nog veel ontleenen zal (The Housing Question in London, 1855-1900): 'There is a strong feeling in some quarters that every tenement should have one bedroom at least 120 square feet (11.016 vierkante meter) in area.' (Blz. 51).

het door mij aangehaalde opstel van Barnett, werd ik levendig herinnerd bij de overneming van het bovenstaande uit het Liverpoolsche Rapport, want met datgene wat door Barnett zoozeer wordt ontraden is hetgeen men in den jongsten tijd te Liverpool deed in bedenkelijke overeenstemming. En in dit geval ben ik zeer geneigd met Barnett mede te gaan; de gronden, die men aanvoert voor de gekozen gedragslijn schijnen mij zwak. De uit hunne woningen ontzette gezinnen, zoo lezen wij telkens, worden schier nooit in de voor hen gebouwde huizen teruggevonden. Ik zou willen vragen: wat hindert dat? Deze menschen hebben elders een onderkomen gezocht, en dat is hun zijdelings door den nieuwen aanbouw verschaft: zij zullen de huizen, die door anderen zijn verlaten, hebben betrokken. Ik kan geen sympathie gevoelen voor het denkbeeld om uit de publieke kas iets anders te steunen dan den aanbouw van woningen, die aan tamelijk hooge eischen voldoen. Natuurlijk mag men geen weelderige woningen verlangen: maar men vrage in elk bijzonder geval: hoe goed kunnen de woningen zijn om, wanneer daarvoor een huur wordt geëischt die een redelijke rente geeft, nog arbeidersgezinnen, of gezinnen die maatschappelijk gesproken met dezen op ééne lijn staan, te huisvesten. Handelt men naar dit beginsel, dan schept men ten eerste geen toestanden, die aan een later geslacht moeilijkheden zullen baren soortgelijk aan die, welke men thans moet overwinnen; ziedaar reeds een negatieve uitkomst van hooge waarde. Ten tweede doet men den standaard der woningbehoefte rijzen; men leert de menschen begrijpen wat een goede woning is, men kweekt bij dezulken, wier smaak op dat punt niet behoorlijk ontwikkeld is, gezonde neigingen aan.

Zij die tot de gegoede klassen behooren, indien oud genoeg om te kunnen medespreken van den tijd waarin onze steden zich begonnen uit te breiden, hebben het immers zelven ondervonden, hoe de aanschouwing van het betere hen naar de verkrijging daarvan deed hunkeren! Onder de arbeidersklasse zal het niet anders gaan, indien bij den woningbouw de hier voorgestelde methode wordt gevolgd. Dan heeft er een opklimming plaats, waarbij ieder baat vindt, en die niet spoedig behoeft te eindigen. Vallen na eenigen tijd gebrekkige perceelen, die men aanvankelijk heeft gespaard, onder den moker

en verrijzen dan andermaal louter goede woningen, zoo herhaalt zich het vroegere proces, en aldus gaat het voort, tot dat eindelijk de verkeerde toestanden geheel geweken zijn. Wilt gij verbeteren, trek dan den levensstandaard flink naar boven. Maak geen kamers van geringe afmetingen, met kleine ruiten, met deuren berekend op dronkemanslaarzen, ten deele zonder waschhok of bijkeukentje. Zorg dat de wanden niet alle bekoorlijkheid missen. Laat datgene wat gij op woninggebied levert den stempel dragen, niet alleen van uw practischen zin, maar ook van uw hoogere vorming. Dat zijt gij verschuldigd aan hen voor wie gij arbeidt, maar ook aan u zelven.

Ik ken de Liverpoolsche woningen niet uit aanschouwing; de prenten, waarop hare gevels zijn afgebeeld, maken een goeden indruk, en misschien zouden ons de huizen van binnen medevallen als wij ze konden zien. Liefst spreek ik hier over het aangenomen beginsel, en dat verdient naar mijne opvatting geen steun. Het zou te betreuren zijn, indien het in Nederland bij de uitvoering der woningwet toepassing vond, want dan zou deze wet in de praktijk niet zooveel nut stichten als zij in staat is te geven.

Heeft men te Liverpool aan de bezwaren, waartoe dat beginsel aanleiding geeft, niet gedacht, en zoo ja, waarom is het dan nochtans in practijk gebracht? Op deze vragen vindt men een antwoord in het Verslag van een onderzoek, in 1901 door een deputatie uit het *Housing Committee* in eenige gemeenten omtrent de woningzaken ingesteld; daarin wordt over het in Londen gevolgde stelsel gesproken, een stelsel dat vrij wel overeenkomt met hetgeen zoo even door mij is voorgestaan. De Deputatie noemt dat het ‘levelling up principle,’ en verklaart zich daartegen. In theorie schijnt het fraai, maar practisch is het af te keuren, ‘omdat het de strekking heeft de beter bezoldigde klasse van werklieden kunstmatig in het midden der stad te houden, terwijl, indien de woningen, door den London County Council gebouwd, uitsluitend ten behoeve van de verdreven bevolking beschikbaar waren gehouden, die werklieden meer geneigd zouden kunnen zijn naar de buitenwijken te verhuizen, hetgeen natuurlijker en gezonder zou zijn geweest.’

Dat was dus de beweegreden. De gemeente breekt een

aantal woningen af, en in die woningen zijn hoofdzakelijk arme menschen gehuisvest. Bouwt men nu woningen, die voor een hoogere klasse van arbeiders kunnen dienen, zoo trekken deze laatsten daarin. Bouwt men daarentegen woningen van een mindere soort, dan zullen alleen de armsten daarin trekken, en de anderen wellicht naar de buitenwijken gaan. Maar welke zekerheid bestaat er, dat zij dit zullen doen, welke waarschijnlijkheid zelfs, zoolang zij met hunne huisvesting tevreden zijn? Wat is er in de handeling der gemeente, in hare werkzaamheid met betrekking tot de volkshuisvesting dat grond geeft om het te verwachten? Zeker, het is denkbaar dat te eeniger tijd in de buitenwijken woningen verrijzen en dat de welgestelde arbeiders daaraan dan de voorkeur geven boven de woningen, waar zij nu vertoeven. Maar het is ook denkbaar dat dit niet gebeurt; er is vooraf weinig van te zeggen. Doch al ware dit anders, al konde men met eenige zekerheid voorspellen, dat het Liverpoolsche stelsel de bedoelde gunstige uitwerking hebben zou, zelfs dan zouden mijne bezwaren tegen dat stelsel niet wijken, want ik acht het een grooter kwaad, dat van gemeentewege woningen worden gebouwd van een gebrekkige soort, dan dat welgestelde arbeiders gehuisvest blijven in het midden der stad. Het betoog der Deputatie schijnt mij zwak en zonderling hare bewering, dat het door haar afgekeurde stelsel in theorie zeer fraai, in de practijk verkeerd zou zijn. Wil men hier een tegenstelling maken tusschen theorie en practijk, dan zal veeleer het stelsel der Deputatie als te theoretisch moeten worden gebrandmerkt. Een practische opvatting der zaak is het niet, te rekenen met zulke onzekere factoren als die, waarop hare zienswijze is gegrond.

Thans kom ik tot het uitgebreide plan, ‘the bold scheme’, dat korten tijd geleden te Liverpool is gevormd en tot verwezenlijking waarvan reeds stappen gedaan zijn. Men heeft opgemerkt, dat zich in Engeland sedert enkele jaren schier allerwege een sterke aandrang vertoont om ernst te maken met de oplossing van het woningprobleem. Dank zij de krachtige bemoeiingen van den medischen inspecteur, Dr. Hope, en van den voorzitter der Fabian Society te Liverpool, John Edwards, openbaarde zich die aandrang ook daar. De ge-

brekkige woningen in de *Courts* waren veel in aantal verminderd maar toch nog altijd 7500 in getal, en binnen een bepaald tijdsbestek moest de laatste ervan verdwenen zijn. Zoo werd al luider en luider gesproken, en in den gemeenteraad vond dit weerklank. Hoewel een der wethouders de geldelijke gevolgen van een krachtiger optreden aanwees en in het licht stelde, dat zij niet gering zouden zijn, liet de Raad zich daardoor niet afschrikken. Na een lang debat besloot hij in zijne vergadering van 13 Maart 1901 aan de commissie voor de woningzaken op te dragen het ontwerpen van een plan, naar hetwelk voortaan gewerkt zou kunnen worden. Dat plan zou voorstellen moeten bevatten tot voorziening ‘adequately’ in de huisvesting dergenen, die uit hunne woningen ontzet zouden worden. Het woord ‘adequately’, bij amendement in het besluit gebracht, beteekende blijkens de toelichting: voor zooveel noodig.

Met grooten ijver toog de commissie aan het werk. Haar arbeid was reeds voorbereid, zoodat zij spoedig gereed kon zijn. In de eerste plaats had zij gegevens noodig ter bepaling van den vereischten nieuwen aanbouw; 7500 woningen zouden verdwijnen, hoeveel moesten daarvoor in de plaats komen? Ter beoordeeling daarvan kon zij gebruik maken van hetgeen een statistisch onderzoek, kort te voren op haren last ondernomen, had aan het licht gebracht. Onderzocht was namelijk omtrent een viertal blokken, te zamen aan 580 gezinshoofden huisvesting gevende, hoevelen van deze personen hun werk verrichtten in de buurt, hoevelen op een afstand; men had gevonden, dat slechts 245 geregeld werkzaam waren op een afstand van minder dan een Eng. mijl, of 20 minuten gaans. Van het bekende tot het onbekende besluitende, kon men daaruit afleiden, dat het slechts voor een deel der bevolking in de *Courts* van belang kon zijn huisvesting te vinden in de nabijheid der te verlaten perceelen.

Maar moest men voor het overige deel dan niet elders gaan bouwen, in de buitenwijken? De commissie heeft geoordeeld - en dat is hier het opmerkelijke - dat men den aanbouw in de buitenwijken gerust kon overlaten aan de particuliere nijverheid; die zou wel zorgen, dat dáár het noodige aanbod kwam, als er eenmaal vraag ontstond. Alléén op aanbouw door particulieren in het midden der stad, in

de nabijheid der *Courts*, zou men zich n i e t kunnen verlaten; dat zou de gemeente ter hand moeten nemen; maar daartoe zou zij zich ook kunnen bepalen, nu de dienst der electrische trams uitmuntend was ingericht en het wonen in de buitenwijken derhalve minder bezwaar opleverde dan vroeger. Met andere woorden, de Commissie kwam tot de slotsom, dat men de bevolking, die nieuwe huisvesting zou noodig hebben, kon splitsen in twee deelen: in een deel dat noodzakelijkerwijs in de oude buurt moest blijven; voor dat deel wilde zij rechtstreeks gezorgd hebben; en in een deel dat woningruimte kon zoeken op een afstand, waar vrije terreinen waren; met betrekking tot dat deel meende zij, dat niet voor woning gezorgd behoefde te worden. Na die splitsing te hebben gemaakt is zij gekomen tot een cijfer van 4800 woningen, die de gemeente zou hebben te bouwen. Hoe zij tot dit getal gekomen is, kan ik niet mededeelen; bij den eersten aanblik schijnt het hoog. Men moet echter in aanmerking nemen, dat de commissie, tot het verkrijgen der noodige bouwterreinen in de nabijheid der *Courts*, den aankoop van verschillende eigendommen onvermijdelijk achtte, en dat de berekening zich ook over de bewoners der in deze laatste perceelen gevestigde bevolking behoorde uit te strekken.

En nu de kosten. Van de 7500 Court-woningen zal men ongeveer 15 percent onbewoonbaar kunnen verklaren; maar de overige, hoe gebrekkig ook, zijn niet van zoodanigen aard, dat onbewoonbaarverklaring daarop kan worden toegepast. Om ze te doen verdwijnen zal men ze moeten koopen en afbreken. Dit zal £ 279,000 kosten. Voeg daarbij £ 250,000 voor den aankoop der eigendommen, waarvan ik zoo even gesproken heb, en £ 150 per stuk voor den aanbouw der 4800 woningen, die naar het plan der commissie gesticht moeten worden, dan komt gij tot het eerbiedwaardig bedrag van £ 1,249,000, zijnde *f* 15,113,000 in Nederlandsch Courant. Daarvoor wil de commissie een leening gesloten hebben, aflosbaar in 60 jaar. Dat zal de begrooting, na aftrek van £ 25,000 voor het vermoedelijk bedrag der huren, met £ 39,531, of *f* 478,325, bezwaren; een verhooging van de *rates* (de gemeentelijke belasting der huurwaarden van alle vaste eigendommen) met 6 pence per Pond Sterling, of 2½ percent der huurwaarden, zal daar-

van het gevolg zijn. Hierbij moet evenwel worden opgemerkt, dat men te Liverpool niet gewoon is leeningen te sluiten met vaste annuïteiten; men leent er steeds onder het beding van jaarlijksche aflossing eener bepaalde som, zoodat het rentebedrag met ieder jaar vermindert. Voorts is het mij dezer dagen gebleken, dat een nieuwe berekening tot een lager bedrag heeft gevoerd; men denkt nu met £ 35,000 te kunnen volstaan, hetgeen zou uitkomen op een g e m i d d e l d e n jaarlijkschen last van £ 21,000.

Ziedaar nu het groote plan, 'the bold scheme'. De commissie meende, dat met de uitvoering daarvan ongeveer tien jaren zouden gemoeid gaan, want om overbevolking van naburige perceelen en andere nadeelen te voorkomen, zou men in één jaar nooit meer dan 700 woningen kunnen laten ontruimen. Daarmede echter zou men al dadelijk kunnen beginnen, omdat tot huisvesting der verdreven bevolking eerlang 903 woningen gereed zouden zijn. Men zou altijd moeten zorgen het ontstaan der behoefte vóór te zijn, maar dat kon ook gemakkelijk geschieden, indien men werkte op den voorgestelden voet.

Deze denkbeelden, men begrijpt het, hebben niet weinig kritiek uitgelokt. Vooral de *Liverpool Post* kwam met vele bezwaren voor den dag. 'To dip into the rates to the amount of nearly £ 40,000', het blad gruwde er van. De gemeente kon veel goedkooper haar doel bereiken, indien zij zich bepaalde tot onbewoonbaarverklaringen en toepassing van het stelsel der voorwaardelijke afkeuring, dat den eigenaar verplicht zijn perceel te verbeteren, op straffe dat het anders 'gesloten' zal worden. De ervaring zal nu opnieuw leeren, wat zij reeds zoo vaak heeft geleerd: niet de verdreven bevolking, maar een andere zal in de stadswoningen worden aangetroffen. Legt liever door de voormalige sloppen flinke boulevards aan, voorziet deze van boomen en bloemperken, bevordert het wonen in de buitenwijken, en gedraagt u verder naar de wenken, die Barnett in zijn bekend artikel gegeven heeft. Wat nu gaat gebeuren is 'bad business.'

Ja, 'bad business' maar 'bad business' is het evenzeer, als menschen die wegens hun bedrijf de middelpunten der stad niet verlaten kunnen, naar buitenwijken moeten verhuizen. Ik wil aannemen, dat de commissie de behoefte

aan nieuwen woningbouw heeft overschat, en dat een goed geregeld en goedkoop tramverkeer de bezwaren tegen het wonen op afstanden in veel sterker mate vermindert dan veelal ondersteld wordt. Wenschelijk is het zeker dat de bevolking zich zooveel mogelijk verspreidt; alles wat de strekking heeft om dit in de hand te werken verdient ondersteund te worden. Doch hoe wil men neringdoenden, die hun clientèle grootendeels zouden verliezen, indien zij naar de buitenwijken gingen, voor volslagen financieelen ondergang behoeden, tenzij door woningruimte te scheppen of te laten scheppen in de buurt zelve waar men woningruimte vernietigd heeft? En voor Liverpool kwam nog iets anders in aanmerking, waarop in de debatten, die over deze zaak gevoerd zijn, de aandacht is gevestigd. Liverpool is een groote haven, en het dankt zijn goeden naam als zoodanig aan de vlugheid waarmede de schepen er gelost en geladen worden. Het gevaar zou groot zijn, dat daarin een ongunstige verandering kwam, indien er in de nabijheid der dokken geen woningruimte meer bestond voor een vrij talrijke bevolking. Ik geloof te mogen onderstellen, dat deze overweging bij de besluiten der commissie gegolden heeft.

De Raad van Liverpool heeft het groote plan nog niet aangenomen, maar wel heeft hij stappen gedaan in de hem aanbevolen richting. Besloten is tot onteigening van twee zeer befaamde wijken, in Hornby- en in Upper Mann-Street gelegen, te zamen 26,600 vierkante meters beslaande en bewoond door ongeveer 3200 menschen - dit zal £ 75,990 kosten -, voorts om £ 54,000 te besteden tot het bouwen van woningen op eenige centrale punten, tot welke natuurlijk de vrijgekomen terreinen zullen behooren. Komt er in den geest van den Gemeenteraad geene verandering, zoo laat het zich verwachten, dat binnen een zeker aantal jaren al de *Courts* verdwenen zullen zijn.

Zal men dan met het opruimen der kelderwoningen beginnen? Daarin zijn thans nog ruim 10,000 menschen gehuisvest, maar hier mag niet vergeten worden, dat er wettelijke bepalingen bestaan (ten deele vervat in de Liverpool Improvement Act van 1871, ten deele in de Public Health Act van 1875) omtrent de eischen, waaraan kelderwoningen moeten voldoen. Men beschouwt als zoodanig iedere woning, waarvan de opper-

vlakte van den vloer meer dan 4 voet beneden den beganen grond is en die afzonderlijk tot huisvesting dient. De hoogte mag niet minder zijn dan 7 voet[1]; er moet een open haard in zijn; de woning moet een water-closet hebben (or other like convenience), ook ten minste één venster van voorgeschreven minimum afmetingen in een buitenmuur. Er zijn nog meer bepalingen, die alle vrij goed zijn, sommige zelfs uitmuntend, die echter te zamen niet verhinderen dat een kelderwoning - een kelderwoning blijft. De opruiming dezer verblijfplaatsen moge te Liverpool minder dringend zijn dan die der *Courts*, op het programma moet zij een plaats innemen.

V.

Zetten wij onze reis voort en gaan wij thans naar MANCHESTER. Doch vooraf, want het zal straks van nut zijn, zien wij het jongste verslag van den Medischen Inspecteur te Birmingham, Dr. Hill, nog eens in; men vindt daar een uitweiding over de zoogenaamde ‘back-to-back houses’, woningen met een gemeenschappelijken achtermuur, dus geen doorspuiing toelatend. Dr. Hill weet daarvan niet genoeg kwaads te zeggen. In de stad zijner inwoning zijn er 40,000, en daaraan schrijft hij het hooge sterftecijfer van Birmingham, 210 per 10,000 zielen, voor een groot deel toe. Hij vergelijkt dat cijfer met de sterften van drie andere gemeenten, Cardiff, West Ham en Bristol, waar schier geen ‘back-to-backs’ voorkomen, en hij vindt daar veel gunstiger getallen (134, 159 en 167). Nog meer weet hij ons mede te deelen. Hij heeft de straten van Birmingham verdeeld naar het percentage van goedkoope woningen (woningen met *f* 2.10 weekhuur en minder) dat daarin wordt aangetroffen. De goedkoope woningen zijn hier wel niet alle van de aangeduide soort, maar toch in hoofdzaak. Welnu, aan ziekten van de ademhalingswerktuigen stierven per 10,000 zielen:

49 personen in 19 straten zonder..... goedkoope woningen	63 personen in 25 straten met 0-25 pCt. goedkoope woningen	137 personen in 30 straten met 25-50 pCt. goedkoope woningen	85 personen in 15 straten met meer pCt. goedkoope woningen

1) Een Engelsche voet is 0.3047 meter.

Nu denke men niet, dat gering inkomen noodzakelijk hooge sterfte met zich brengt. In de huizen van den Peabody Trust te Londen wonen 19,201 menschen, en het gemiddeld weekloon der gezinshoofden is er iets minder dan *f* 14; voor Londen geen groot bedrag. De geheele sterfte per 10,000 zielen was er in 1900 slechts 164.

Voor Manchester vind ik geen opgave van jongen datum betreffende de back-to-back woningen (in 1890 was haar aantal 9240), maar ook daar is de klacht over hare schadelijke werking op de volksgezondheid zeer luid. Reeds in 1844 was men van dien nadeeligen invloed overtuigd, want toen is het bouwen van zulke perceelen streng verboden; doch om ze te doen verdwijnen heeft het gemeentebestuur jaren achtereen niets gedaan. Het is over het geheel op het punt der woningen lang vrij nalatig gebleven. Zelfs in 1881, toen de Medische Inspecteur, Dr. Leigh, een energiek rapport inzond om den toestand bloot te leggen, moest het nog vier jaren duren, eer de Raad iets deed. Toch drong de nood, want het getal ongezonde woningen was gebleken niet minder dan 12,000 te zijn. Gelukkig kwam er toen eindelijk een betere geest; van 1885 - 1900 heeft men op groote schaal onbewoonbaar verklaard. Niet minder dan 7 à 8000 woningen, waar 22,000 menschen huisvesting vonden, zijn in die jaren ‘gesloten’. Gesloten, voor het meerendeel niet afgebroken. Het gemeentebestuur kon in den beginne slechts een voor Manchester geldende wet van 1867 (the Manchester Corporation Waterworks and Improvement Act) toepassen, en die gaf tot het sloopen van afgekeurde gebouwen slechts dan bevoegdheid, wanneer die gebouwen voor de omgeving gevaarlijk werden. Te Liverpool, waar het gemeentebestuur ruimere wettelijke bevoegdheden had, heeft men in dit opzicht krachtiger kunnen optreden.

Voor het verschaffen van nieuwe woningruimten te zorgen was in het eerst niet noodig, daar er nog overvloed van huizen bestond; doch hieraan kwam een eind, toen voor oprichting van fabrieken, uitbreiding van spoorwegen en andere oogmerken vele duizende woningen moesten verdwijnen. De gemeente zag nu in, dat het gevaar van overbevolking in de oude stad met hare nauwe straten ernstig begon te dreigen. Men is toen het stelsel gaan toepassen

van in de behoefte aan huisvesting, die men schiep, zelve te voorzien. Middelerwijl was ook de woningwet van 1890 in werking gekomen, met hare betere bepalingen omtrent het opruimen van ongezonde buurten, zoodat men meer de vrije hand had gekregen. Wat Manchester in den laatsten tijd gedaan heeft is niet gering geweest. Ongerekend een ‘lodging house’ bezat het op 30 September 1900 vijf blokken met 652 woningen; door 2366 menschen bewoond. Van die 652 woningen waren 471 van twee kamers, met huurprijzen van *f* 1.80 tot *f* 3. Er waren daarbij 31 winkels, waarvan twee met pakhuizen in de bovenverdieping. Over de financieele uitkomsten van de werkzaamheid der gemeente op dit gebied zal ik later spreken; ik wensch dat te vereenigen met hetgeen ik over Londen heb te zeggen. Thans kan volstaan worden met de mededeeling, dat Manchester op het eind van het dienstjaar 1 April 1900-31 Maart 1901 £ 269,115 tot verbetering der woningstoestanden had besteed.

Het is zeer opmerkelijk, dat een beweging, als die te Birmingham tegen het bouwen van gemeentewege is ontstaan, hier niet alleen is uitgebleven, maar dat zich veeleer een beweging heeft geopenbaard in tegenovergestelden zin. Toen in Juni 1900 een plan werd aanhangig gemaakt strekkende tot het doen ontruimen van 120 woningen, terwijl niet onmiddellijk tevens werd voorgesteld om in de plaats daarvan nieuwe huizen te stichten, kwam daartegen sterk verzet. In een der dagbladen werd dit plan als ‘shameful’ gebrandmerkt: er was in de buurt waar men wilde afbreken reeds zooveel overbevolking. In een meeting, onder leiding van Prof. J. Dixon Mann gehouden, gaf men daarvan treffende voorbeelden; een motie ten gunste van voorziening in de te scheppen woningbehoefte door de gemeente werd daar aangenomen. Een andere meeting, in de maand Juli gehouden, gaf blijk van gelijke gezindheid. Het welbekende blad The Manchester Guardian, leverde in October 1901 een reeks artikelen over de woningquaestie, waarin aangedrongen werd op gunstiger wettelijke bepalingen voor gemeenten, die ten behoeve van woningbouw leeningen wilden sluiten. Het is mogelijk, waarschijnlijk zelfs, dat te Manchester bij sommigen inzichten bestaan als die door Nettlefold's commissie zijn

voorgedragen, doch voor zoover ik kon nagaan hebben zij te Manchester geen krachtige uiting gevonden.

Van intooming der gemeentelijke werkzaamheid bemerkt men weinig; de meetings, waarvan ik melding maakte, hadden, dunkt mij, wel achterwege kunnen blijven. Manchester heeft zelfs, kort geleden, een belangrijken stap gedaan. Op de uiterste grens der stad, in Blackley, ligt een goed van nagenoeg 96 hectaren, dus iets grooter dan 'Zorgvliet' in den Haag, dat 88 hectaren beslaat. Het is nu nog moeilijk te bereiken, maar de Lancashire and Yorkshire spoorwegmaatschappij zal er een lijn heenleggen; er zullen ook electrische banen uitmonden. Dit goed werd in Januari 1900 voor £ 36,000 of *f* 0.45 de vierkante meter aangekocht. Van de 96 hectaren kregen 20 een bijzondere bestemming; de overige 76 worden beschikbaar gehouden voor arbeiderswoningen. Men zal nu beginnen met daar een paar honderd woningen te bouwen voor menschen, die door den aanleg van een breede straat in de stad nieuwe huisvesting noodig hebben. Daarna blijft natuurlijk nog zeer veel over; ik heb ergens een becijfering gelezen, volgens welke er plaats zou zijn voor 5000 cottages.

Deze beslissing van den gemeenteraad heeft zeer de aandacht getrokken. Zij strookt niet met hetgeen door de Woning-commissie van den Raad van Liverpool werd aanbevolen, welke commissie voorstelde om van gemeentewege alleen in het hart der stad te bouwen en den aanbouw in de buitenwijken over te laten aan de particuliere ondernemers. Maar is het zeker, dat de Raad het goed in Blackley voor geen ander doel wil gebruiken dan om er voor eigen rekening woningen te stichten? Het feit, dat de gemeente er nu een paar honderd woningen wil neerzetten, bewijst nog niets; wellicht wordt zij later bereid gevonden, deelen van het terrein aan particulieren af te staan en wil zij nu alleen aantoonen, dat hier met voordeel kan worden gewerkt. De debatten in den Gemeenteraad geven over dit punt geen licht. Een principieele beslissing over de bestemming van het beschikbare terrein schijnt nog niet te zijn genomen.

VI.

Thans kom ik tot LONDEN. Groot zijn de veranderingen, die met betrekking tot de verdeeling van bevolking over het territoir dezer wereldstad sedert het midden der vorige eeuw hebben plaats gegrepen. In zijn onlangs verschenen werk, *Der Moderne Kapitalismus*[1] - in het voorbijgaan gezegd, een der belangrijkste boeken, die mij sedert langen tijd onder de oogen zijn gekomen - maakt Prof. Werner Sombart de juiste opmerking, dat zich in de centra der groote steden een neiging openbaart tot uitstraling van bevolking naar de verder gelegen buurten. In de vier centrale arrondissementen van Parijs vond men een bevolking van 378,664 zielen in 1861, van 319,593 in 1896. De binnenstad van Hamburg telde in 1880 171,000, in 1895 141,000 bewoners, en soortgelijke bewegingen neemt men te Berlijn, te Rome, te New-York waar. Ook te Londen, gelijk de schrijver met cijfers aantoont, ja daar inzonderheid; maar de statistiek, die hij mededeelt, loopt niet verder dan tot 1881, en er zijn latere opgaven. In een verzameling *Essays*, die in 1901 onder den titel: *The heart of the empire* zijn verschenen, komt een artikel over de woningquaestie voor van de hand van F.W. Lawrence, die juist aan dit punt veel aandacht heeft gegeven. Hij verdeelt het gebied van Londen als volgt: A de City, B een aantal wijken daaraan grenzende (Strand, Aldgate, Shadwell, Southwark enz.), C een groep van nog verder gelegen wijken, maar toch nog behoorende tot hetgeen hij noemt de ‘inner belt’.[2] Dan komt hij tot een ‘outer belt’ D, en eindelijk tot wijken buiten de County gelegen, E. Hij vindt nu in duizendtallen zielen voor:

	1801	**1851**	**1901**
A	128	127	27
B	128	139	73
C	345	711	710
D	357	1394	3720
E	...	196	1700

1) Deel II, blz. 247-9.
2) Westminster, St. James's, Clerkenwell, St. Luke's, Shoreditch, Whitechapel, Limehouse, Rotherhithe, Bermondsey and the outer parishes of Southwark.

Opmerkelijk is de sterke achteruitgang in de City en de onmiddellijk daaraan grenzende wijken sedert 1851. Daar woonden destijds 266,000 zielen, thans wonen er niet meer dan 100,000. De bevolkingsdichtheid was er toen ruim 38,000, nu is zij er slechts 14,140 zielen per □ kilometer. En terwijl geheel 'Greater London' in een halve eeuw aangroeide van 2,567,000 tot 6,230,000, ziet men de bevolking der 'inner belt' verminderen van 977,000 tot 810,000.

De oorzaken van dit verschijnsel laten zich gemakkelijk aanwijzen. De huurprijzen worden in de centra der wereldsteden allengs zoo hoog, dat velen die niet meer betalen kunnen; daarentegen wordt het, bij het toenemend verkeer, steeds voordeeliger op de drukbezochte punten groote magazijnen te stichten, terwijl naar kantoorgebouwen meer en meer vraag ontstaat. Voegt men daarbij den aanleg van spoorwegen[1)] en den bouw van groote stations op sommige plaatsen, waardoor menige woning verdwijnen moest, alsook het scheppen van breede boulevards waar vroeger nauwe straten en stegen werden gevonden, dan zal men zich niet langer verbazen over de ontvolking van centrale wijken. Speelt ook de behoefte aan een betere woning daarbij een rol? Sommigen beweren het en schrijven de vermindering van het zielental, dat ook in de meeste centrale wijken van Amsterdam wordt waargenomen, daaraan toe.[2)] Maar in de Jordaan-buurt zijn de woningen toch waarlijk zoo voortreffelijk niet, en toch is daar de bevolking - een ware overbevolking,

1) Mej. Helena Mercier vermeldt in haar hoekje *Over Arbeiderswoningen*, dat de Midland Railway Company alleen in de parochie Somertown 500 huizen heeft gesloopt. Blz. 47.

2) Aan het Statistisch Jaarboek van Amsterdam voor 1900, Deel 1, blz. 30 ontleen ik de volgende cijfers dienaangaande:

	1869	**1899**		**1869**	**1899**
Wijk A	4092	2490	Wijk L	6425	6151
Wijk B	3952	2390	Wijk M	4782	4135
Wijk C	6272	6174	Wijk N	5084	5456
Wijk D	3094	2245	Wijk O	5490	6015
Wijk E	3700	2356	Wijk P	5741	5520
Wijk F	2706	2279	Wijk Q	4242	4848
Wijk G	3208	2462	Wijk R	4554	4812
Wijk H	5102	4021	Wijk S	3482	3682
Wijk I	4795	3673	Wijk X	5598	4532
Wijk K	5233	5193	Wijk IJ	4102	3157
				———	———

zooals ik vroeger in het licht stelde - tusschen 1869 en 1899 van 66,863 tot 82,246 zielen toegenomen.

De slotsom, die Lawrence uit de door hem medegedeelde cijfers trekt, is slechts ten deele aannemelijk. Nu de bevolking het meest in de buitenwijken aangroeit, zoo redeneert hij, moet ieder gemeentebestuur zich beijveren om dáár strenge regels te stellen op het bouwen, anders worden misstanden geboren, die, de ondervinding leert het, later slechts met groote moeite verwijderd kunnen worden. Wie zal dit niet terstond beamen? Doch wanneer hij bovendien verklaart: the Housing Problem is not to be solved in the slums of Camberwell, or Whitechapel, but in the green fields of Harrow and Hendon, in Woodford, East Ham, and Barking, and the suburbs of the South, - dan zal deze uitspraak wel ernstige tegenspraak ontmoeten. De oplossing moet gezocht worden èn in de 'slums', en in de 'green fields'. Het een zoo min als het ander mag worden verwaarloosd. Want uit des schrijvers eigen opgaven blijkt, dat de economische krachten, waarop hij de aandacht richt, het woningprobleem in de centra der steden geenszins tot oplossing brengen. Wel is in de groepen A en B de bevolking sedert 1851 sterk verminderd, maar in groep C, waartoe de armste buurten van het oostelijk gedeelte der stad behooren (Shoreditch en Whitechapel bijvoorbeeld) bleef zij zoo goed als stationair. Misschien mag men verwachten, dat vroeg of laat het uitstralingsproces zich ook daar vertoonen zal, maar voorhands wordt het nauwelijks waargenomen, en de cijfers die ik zoo even aangaande de Amsterdamsche Jordaanbuurt heb vermeld wijzen in het minst niet op uitstraling, juist op het tegenovergestelde. Laten er enkele buurten zijn, waar het woningprobleem, om zoo te spreken, zich zelf oplost; stellig zijn er ook andere, waarop dit niet van toepassing is, zoodat de overheid geroepen kan zijn hier krachtdadig in te grijpen.

Naar deze meening heeft het bestuur van Londen zich gedragen, en wij moeten aan dit bestuur den lof toekennen, dat het zijne plichten ten deze goed begrepen heeft.[1)] Zooals

91654 81591

1) Ik put de hier volgende mededeelingen uit officieele publicatiën van den London County Council, uit het omvangrijke boek: 'The Housing question in London, 1855-1900, onder de leiding van C.J. Stewart, Clerk of the Council, bewerkt; uit het laatste Annual Report of the proceedings of the Council; uit de Accounts of income and expenditure, enz.

men weet hebben eerst in 1855 de Londensche gemeenten, in welker midden de *City* gelegen is, een zelfstandig bestaan erlangd door de instelling van den Metropolitan Board of Works; voor dezen Board is, met uitgebreider bevoegdheden, in Maart 1889 de London County Council in de plaats getreden. Board en Council beide hebben het woningprobleem zeer ter harte genomen en veel gedaan om de toestanden te verbeteren.

Krachtig zijn zij daarbij door particuliere werkzaamheid gesteund. Wie het bekende geschrift van Mej. Helena Mercier *Over arbeiderswoningen* heeft gelezen, herinnert zich hare mededeelingen over de in 1845 opgerichte *Metropolitan Association*, die vele cottages in de buitenwijken van Londen heeft gesticht, als ook over de *Artisans*, *Labourers and general dwellings Company*, opgericht in 1867 met een kapitaal van £ 18580. Blijkens het laatste verslag was dat kapitaal in 1901 tot £ 2,489,860 of ongeveer *f* 30,000,000, aangegroeid en bezat zij toen drie parken (Shaftesbury, Queen's en Noel Park), waarin, ongerekend eenige andere perceelen, 4282 cottages stonden. Zij had bovendien verschillende blokwoningen en gaf in het geheel aan ongeveer 30,000 personen in 7100 woningen huisvesting.

In hetzelfde nog altijd zeer lezenswaardige boekje van Mej. Mercier wordt ook het ontstaan der *Peabody Trust* beschreven. ‘De heer Peabody, Amerikaan van geboorte, maar jaren lang te Londen woonachtig geweest, stelde in het jaar 1862 een som van 150,000 pond in handen van een door hem zelven gevormd Comité van vijf personen, om daarvoor den Londenschen armen een goede woning te verschaffen. Aan deze eerste schenking werden jaar op jaar door hem nieuwe sommen toegevoegd, en op die wijze was, toen hij in 1869 stierf, 500,000 pond tot bovengenoemd doel door hem gestort.’ Volgens de laatste opgave, die ik vond (zij betreft echter het jaar 1894) bedroeg het getal der woningen, aan dit fonds behoorende, 5073, huisvesting gevende aan 19,945 personen. Van die 5073 waren 818 woningen met één, 2397 met twee, 1783 met drie, 75 met vier kamers, en waren de weekhuren voor de tweekamerswoningen *f* 1.95 tot *f* 3.25, inclusief water en recht om gebruik te maken van de badinrichtingen. Minder groot, hoewel evenzeer belangrijk, is een ander fonds, gesticht door den bierbrouwer

Guinness later Lord Iveagh. Oorspronkelijk £ 200,000 is het door een nieuwe schenking van £ 25,000 en doordien de netto huren aan het kapitaal werden toegevoegd, sedert zijne stichting tot £ 317,296 (in December 1900) aangegroeid. Het fonds bezat toen acht blokken met 2574 woningen in eigendom. Jammer slechts, dat sommige dezer gebouwen zijn opgericht, eer de London Building Act van 1894 in werking trad, want deze behelst eenige bepalingen omtrent hoogte der gebouwen in verband met breedte van straten en achtergelegen erven, waaraan niet door al de blokken der Guinness-Trust wordt voldaan.

Ook de zeer vruchtbare werkzaamheden der *Improved Industrial Dwellings Company* mogen hier niet onvermeld blijven. Deze maatschappij is in 1863 gesticht met een kapitaal van £ 50,000; haar eerste president was de Graaf van Derby (toen nog Lord Stanley) die in 1865 werd opgevolgd door Sir Sydney Waterlow, thans nog haar hoofd. Haar eigen kapitaal is nu aangegroeid tot £ 732,050, bovendien heeft zij sedert haar bestaan £ 484,000 opgenomen, waarvan ruim £ 250,000 zijn terugbetaald. In het geheel is tot 1 Augustus 1902 voor £ 1,117,443 verwerkt. Zij bezit thans in eigendom 5419 woningen, benevens een aantal winkels en werkplaatsen, en verschaft aan 30,000 personen huisvesting. Een bijzonderheid verdient nog te worden aangeteekend: deze maatschappij heeft vóór eenige jaren een fonds gesticht, waaruit bijstand wordt verleend aan huurders, die behoefte hebben aan een zomerverblijf. In het laatstverloopen jaar werd daarvan door 50 personen gebruik gemaakt. Bijna één derde van de woningen der Improved Industrial Dwellings Company is gelegen in het Oostelijk gedeelte van Londen.

Er is dikwijls door deze corporatiën gebouwd op terreinen, die door onteigening en afbraak van wege den Metropolitan Board waren vrij gekomen, want deze Board bouwde nooit zelf, maar verkocht den grond onder verplichting om er arbeiderswoningen te vestigen. Vooral de Peabody Trust heeft veel gekocht; de bestuurders van dit fonds hebben zelfs in twee of drie gevallen met den Board samengewerkt voor de uitvoering van een verbouwingsplan. Van 1875 tot 1889, het laatste jaar van zijn bestaan, liet de Board huizen bewoond door

niet minder dan 29,151 personen ontruimen en sloopen. In de nieuw gebouwde perceelen vonden 27,780 personen huisvesting.

Deze statistiek begint eerst met 1875, omdat de Board, wegens den gebrekkigen toestand der wetgeving, vóór dien tijd, niets degelijks heeft kunnen doen. In dit opstel heb ik over den ontwikkelingsgang der Britsche wetgeving op het punt der volkshuisvesting te nauwernood gesproken, en het ligt evenmin in mijne bedoeling daarover thans in bijzonderheden te treden, omdat men in het Academisch proefschrift van Jhr. Mr. A. Röell: *Wetgeving op de huisvesting van arbeidende klassen* (blz. 31-89) nagenoeg alles daarover vinden kan. Ik zeg: nagenoeg, daar sedert de verschijning van dit werk, in 1892, nog het een en ander is voorgevallen. Zoo is er - gelijk zoo even reeds werd aangestipt - in 1894 een London Building Act tot stand gekomen (in 1898 gewijzigd) hoofdzakelijk betreffende hoogten van gebouwen in verband met straatbreedte en open ruimten achter de woningen. Zoo is ook de groote wet van 1890 in 1894 en 1900 op enkele punten herzien (deze laatste herziening had vooral ten doel, aan plaatselijke besturen, die van landelijke districten daaronder niet begrepen, bevoegdheid te verleenen om buiten hun eigen grondgebied land te koopen voor woningbouw). Maar zeer belangrijk is dit alles niet, vergeleken met het vele, dat in het boek van den heer Röell te lezen staat. Ik bepaal mij dus tot de mededeeling, dat vóór 1875 de handen van den Metropolitan Board tamelijk wel gebonden waren. Eerst na het in werking treden van de eerste der zoogenaamde Cross's Acts - aldus geheeten naar Lord Cross, die ze had voorgesteld, - kon de Board aan den arbeid gaan, want eerst daardoor werd hij bevoegd om geheele buurten met gebrekkige huizen, die elkander in den weg stonden en alle verdwijnen moesten, door onteigening in zijn bezit te brengen. Die wet van Cross (the Artisans and Labourers Dwellings Improvement Act, 1875) was nog gebrekkig; men heeft haar bij herhaling herzien, en thans is zij opgelost in de Woningwet van 1890. Zij stelde echter den Board in de gelegenheid, schoon dikwijls onder zeer ongunstige geldelijke voorwaarden, om een groot aantal woningen op te ruimen. Ik deelde reeds mede, in welke mate dit is geschied, maar nog niet wat het gekost heeft.

Het heeft gekost: bruto £ 1,983,892, netto, dat is, na aftrek van £ 377,114 die voor de terreinen en de afbraak werden bedongen: £ 1,608,688.

Dat dit zoovéél was lag aan de bepalingen der wet van 1875. De vergoeding, bij de onteigening van gebrekkige woningen verschuldigd, was bijna even hoog als zij zou geweest zijn, indien de woningen in goeden toestand hadden verkeerd. Vervolgens rustte op den Board de verplichting om op de plaats zelve of in de onmiddellijke nabijheid daarvan evenveel woningruimte te scheppen als vernietigd werd; verkoop van het vrijgekomen terrein was slechts vergund, indien daaraan de verplichting tot het bouwen van arbeiderswoningen werd vastgeknoopt. Met andere woorden, indien elders even goed, maar tot lagen prijs verkrijgbaar bouwterrein te koop was, en de vrijgekomen grond zeer hooge waarde had, moest toch die grond zelf gebezigd worden. Het is gebeurd, dat men grond die ruim *f* 150 de vierkante meter had kunnen opbrengen, voor ruim *f* 32 moest afstaan.

Deze bepalingen zijn later verzacht. Artikel 11 der woningwet schrijft wel voor, dat ‘every scheme comprising an area in the county or city of London shall provide for the accommodation of at least as many persons of the working class as may be displaced,’ maar van dit voorschrift mag in twee gevallen worden afgeweken: 1°. wanneer bewezen kan worden dat ‘equally convenient accommodation’ verschaft zal worden op een andere plaats; 2°. wanneer bijzondere omstandigheden afwijking van den regel toelaten. De nuttige werking dezer wijziging is vooral gebleken, toen vóór eenigen tijd tusschen Holborn en Strand huizen onteigend werden. De grond kon daar *dertig* maal zooveel opbrengen als de som, waarvoor een gelijke oppervlakte binnen twee Engelsche mijlen afstands verkrijgbaar was.

De opheffing van den Metropolitan Board of Works en zijne vervanging, in Maart 1889, door den London County Council bracht in één opzicht geen verandering te weeg: het nieuwe college was even ijverig en belangstellend op het punt der woningzaken als zijn voorganger. Maar het heeft met betrekking tot een gewichtig onderdeel eene andere methode gevolgd. De Board bouwde nooit een enkele woning; de 27,780 personen, aan welke tijdens zijn bestuur en op de

terreinen, die hij vrij maakte, nieuwe huisvesting is verschaft, vonden die allen in perceelen van particulieren, meest van stichtingen. De Council daarentegen heeft gebouwd op groote schaal en gaat nog steeds daarmede voort. Zijn al de aanhangige plannen, zoo leest men in het jongste *Annual Report*, tot uitvoering gekomen, dan zal de Council 7716 woningen bezitten, huisvesting gevende aan ongeveer 40,700 personen, hij zal jaarlijks £ 161,000 aan huurpenningen beuren en voor den woningdienst een personeel van 248 man in dienst hebben. Er is nu voor dezen tak van dienst een afzonderlijke af deeling geschapen, aan het hoofd waarvan den 11^{den} Maart 1901 de heer S.G. Burgess onder den titel van Housing Manager is opgetreden.

Waarom is de Council van den ouden weg afgeweken? Naar zijn beweren, uit nooddwang; hij kon geen koopers meer vinden voor de vrijgekomen terreinen. Men moet wel aannemen, dat dit waar is, daar het op zeer stelligen toon verzekerd wordt, maar duidelijk is het niet, en de officieele stukken geven voor dit belangrijke punt hoegenaamd geen licht. Ik heb den 'Clerk of the Council,' thans de heer G.L. Gomme, daarover geschreven, maar hij antwoordde mij, dat het moeilijk was de zaak te verklaren. Een der oorzaken meende hij te moeten zoeken in de prijsverhooging der bouwmaterialen en de rijzing der loonen, die plaats hadden gevonden, een andere in de hoogere eischen die aan de te bouwen arbeiderswoningen gesteld werden; maar zijn voorganger, de heer C.J. Stewart, onder wiens leiding het reeds vermelde boek, The Housing question in London, 1855-1900, is uitgegeven, schreef daarin, dat men deze eischen gematigd had en ook toen niet geslaagd was. Het werd duidelijk, zoo leest men daar,[1] 'that the sites were not looked upon favourably by persons engaged in erecting working class dwellings.' Mij dunkt echter, dat kon voor zulke personen slechts een reden zijn om lage prijzen te bieden voor den grond. Dat het te Londen geen voordeel zou hebben opgeleverd arbeiderswoningen te bouwen, waar dan ook, mits de grond niet te duur was aangekocht, schijnt mij allerzonderlingst. Om den 'puzzle' nog grooter te maken laat de schrijver van het zooeven vermelde boek daarin een tabel[2]

1) Blz. 47.
2) Blz. 334-5.

afdrukken, bestaande uit twee afdeelingen en schrijft hij boven de eene ‘Sites upon which the Council elected to build,’ boven de andere: ‘Sites upon which the Council had no option but to build, as no purchasers could be found for the land.’ Uit die tabel blijkt, dat tot 31 Maart 1900 op de terreinen der eerste groep voor £ 449,000, op die der tweede slechts voor £ 120,005 was gebouwd, dus op de eerste verreweg het meest.

Evenmin als over dit punt vind ik licht over de vraag, waarom de Council, na de woningen gebouwd te hebben, ze niet in huur heeft overgedragen aan een der bestaande lichamen, die te Londen in het belang der volkshuisvesting werkzaam zijn. Het laat zich begrijpen, dat hij prijs stelde op eigen uitvoering zijner denkbeelden omtrent de verbetering van woningstoestanden in bepaalde buurten; maar hij had zich daarna met een Dwellings Company in betrekking kunnen stellen, zoodat hij niet zelf als verhuurder behoefde op te treden. Ik zie echter niet, dat daarvan sprake is geweest. Men schijnt het in den County Council niet als een bezwaar te hebben erkend, dat, zooals Octavia Hill het minder gelukkig uitdrukte, kiezers en huurders ‘one body’ zijn; met andere woorden, dat de bewoners van door het plaatselijk bestuur gestichte gebouwen in hunne hoedanigheid van kiezers invloed kunnen trachten te verkrijgen op de van hen gevorderde huurprijzen. Dat bezwaar is zeer zeker niet groot, zoolang die gebouwen weinig talrijk zijn, maar het verkrijgt meer beteekenis met iedere uitbreiding, die aan het getal der door het plaatselijk bestuur gestichte woningen gegeven wordt. Verlaging van huurprijzen zou bij verkiezingen zeer wel in een of meer districten de ‘cry’ kunnen worden.

Reeds nu klaagt men er over, dat de woningen van den Council niet goedkoop zijn. Op blz. 314-5 van het zooeven aangehaalde werk vindt men een tabel van weekhuren; ik zie daarin geen enkele, wat tweekamers-woningen betreft, beneden *f* 3.30, voor driekamers-woningen beneden *f* 4.50, en de meeste zijn hooger. Maar de County Council zegt, dat hij goed gebouwde woningen niet tot lager weekhuur verschaffen kan, en dat de billijkheid tegenover de belastingplichtigen hem verbiedt om af te wijken van zijn besluit

van Maart 1893 (de zoogenaamde Three percent resolution), volgens hetwelk de huren, hoewel niet hooger dan de huurprijzen van woningen in de buurt der perceelen gelegen, hoog genoeg moeten zijn om alle uitgaven, daaronder begrepen renten en aflossingen, te dekken, terwijl ieder plan zóó beraamd moet zijn dat dit doel wordt bereikt. Zoolang, gelijk op 1 November 1900 het geval was, in de huisjes van den Council niet meer dan 10,060 menschen wonen, de vrouwen en kinderen daaronder begrepen, zal men dat besluit, waarmede natuurlijk de veel talrijker *rate payers* alleszins vrede hebben, wel kunnen handhaven. Doch hoe zal het later gaan?

VII.

Het zoo even vermelde besluit van 1893 eischt nog eenige toelichting en daarmede kom ik op financieel gebied. In onze dagbladen deed, weinige maanden geleden, een merkwaardig bericht de ronde: de London County Council zou er werkelijk in geslaagd zijn, hetgeen vroeger niet altijd was gelukt, evenwicht te verkrijgen tusschen uitgaven en inkomsten met betrekking tot zijne woningen. Het bericht was overgenomen uit de *Times* van 15 Juli 1902, die het ontleende aan een mededeeling in den County Council van Sir William Collins, president van het Housing of the Working Classes Committee. Men moet echter goed begrijpen, hoe te Londen wordt gecijferd. Wanneer met groote kosten een aantal gebouwen is onteigend, dan worden niet al die kosten gebracht onder de kapitaaluitgaven ten behoeve der woningen, die de plaats dezer gebouwen innemen. Men brengt onder die uitgaven evenmin den prijs, die de grond waard is in het algemeen (dat zou de juiste methode zijn). Maar ‘the value of the site is fixed at such a price as it would probably fetch in the market if offered for sale, subject to the obligation to erect working class dwellings upon it.’ Men vraagt dus, en zoo rekent men ook voor de toepassing van het besluit van 1893: hoeveel zal die vrijgekomen grond kunnen opbrengen, indien hij verkocht wordt onder het beding, dat er slechts arbeiderswoningen mogen gebouwd worden? Deze som alleen wordt, naast de bouwkosten, onder de kapitaal-

rekening opgenomen, en de rente en aflossing, die naar de Resolutie van 1893 verdiend moeten worden, zijn becijferd over een bedrag, waarin geen hoogere post voor grond begrepen is. De Council redeneert vermoedelijk aldus: vroeger verkocht men den grond onder de zoo even genoemde voorwaarde, thans bouwen wij zelf; willen wij de geldelijke gevolgen van die verandering leeren kennen, dan mogen wij de waarde van het terrein niet hooger aannemen dan tot den prijs, dien wij naar het vroeger gevolgde stelsel zouden bedongen hebben. Dit is alleszins juist geredeneerd, indien men alleen een vergelijking wil maken tusschen de werking der beide stelsels, maar niet, als men weten wil, hoeveel de woningen kosten. Zij kosten 1°. wat men derft door den grond niet onvoorwaardelijk aan de markt te brengen, 2°. het bouwkapitaal. Zoolang het eerste nooit wordt opgegeven, is het onmogelijk de financieele uitkomsten van den Londenschen woningbouw te beoordeelen.[1)]

Dezelfde verkeerde methode van rekening, die te Londen in practijk wordt gebracht, vindt ook elders toepassing. Bijvoorbeeld te Manchester. Ik heb de gemeenterekening dezer stad over het dienstjaar 1900-1901 geraadpleegd om te weten te komen, hoeveel zuivere rente de gemeente trekt uit de door haar gebouwde woningen, maar het is mij niet gelukt. Hierboven deelde ik mede, dat Manchester voor zijne vijf blokken £ 269,115 heeft uitgegeven. Nu vindt men wel, dat die som aldus is samengesteld:

£ 122,653 voor onteigening, enz.

£ 146,462 voor nieuwen aanbouw,

en dat de zuivere ontvangsten aan huren £ 3,941 hebben bedragen. Maar wie daaruit het percentage van netto inkomen wil becijferen, zoekt te vergeefs naar een juiste opgave van het kapitaal, waarover het berekend moet worden. Neemt men de volle £ 269,115, zoo neemt men te veel, want indien de gemeente de oude methode van Glasgow had gevolgd, zou zij even als nu £ 122,653 voor onteigening hebben besteed; maar dan zou van die som in mindering zijn gekomen wat

1) Onder het afdrukken vond ik een artikel in *The Times* van 21 October 1902, (n°. XV van de reeks *Municipal Socialism*) waarin vermeld wordt dat de terreinen, waarop gebouwd is, te boek staan voor £ 25,000 en £ 230,000 waard zijn.

zij voor de vrijgekomen terreinen had kunnen bedingen. Neemt men daarentegen slechts de £ 146,462, zoo neemt men te weinig, want, gelijk ik zoo even opmerkte, de woningen kosten, boven en behalve wat de gemeente voor aanbouw heeft besteed, de som die zij, bij onvoorwaardelijken verkoop, voor de terreinen zou hebben ontvangen. Met andere woorden: het onteigenen en sloopen kostte £ 122,653 *min* χ; het bouwen £ 146,462 *plus* χ; maar wat voor χ moet worden aangenomen, daarover zwijgen de berichten. Wel geeft men hiervoor een getal (£ 16,561), maar dat getal is verkregen naar de Londensche methode; men vroeg: wat zou de grond hebben opgebracht, indien verkocht met de verplichting om er woningen en daarbij behoorende winkels op te bouwen? Het antwoord luidde: *f* 7.20 per vierkanten meter, en voor de winkels driemaal zooveel. Dat antwoord mist alle belangrijkheid voor het door ons beoogde doel. De vraag was verkeerd gesteld, want wij verlangden te weten, niet wat de grond kon opbrengen, indien bestemd voor arbeiderswoningen, maar wat hij op de open markt waard was, omdat deze kennis alleen ons in staat stelde de som te vinden, die bij de bouwkosten moest worden geteld, dus van de onteigenings- en sloopingskosten afgetrokken, voor het maken van de splitsing, welker noodzakelijkheid is aangetoond.

Sommigen zullen wellicht van oordeel zijn, dat ik hier te veel uitweidde over financieele zaken, maar het was onvermijdelijk ter voorkoming van een misverstand, waartoe de Engelsche bescheiden bij onkritische raadpleging allicht aanleiding kunnen geven. In een vroeger gedeelte van dit opstel, sprekende van Barnett's artikel in *The nineteenth century*, verweet ik dien schrijver, dat hij de kosten van het te Londen gevolgde stelsel vermeldt zonder een onderscheiding te maken tusschen de kosten van i e d e r stelsel, waarvan opruiming van slechte en hinderlijke perceelen deel uitmaakt, en de kosten van het verschaffen van huisvesting alleen. Van dit verwijt kan ik niets terugnemen, want de onderscheiding is voor een juist oordeel onmisbaar. Maar wel kan er thans op gewezen worden, dat de te Londen en elders toegepaste methode van voorziening in den woningnood, die door het opruimen van ongezonde woningen ontstaat, een zeer dure methode moet zijn, ook dan wanneer niet juist op een deel

der ontruimde plekken, maar op een kleinen afstand wordt gebouwd. Wat men ook aan het systeem, dat Glasgow in 1866 aannam, moge ten laste leggen, het is zonder eenigen twijfel het minst kostbare.

Volgt daaruit, dat geen ander mag worden toegepast? Men weet reeds dat dit niet mijne meening is. In groote steden zal het vaak onvermijdelijk zijn woningruimte te scheppen, of te doen scheppen, in de nabijheid der plaatsen waar men sloopte. Doch men ga in die richting niet verder dan streng noodzakelijk is, anders maakt men de kosten onnoodig drukkend; en niemand meer dan hij, die aan de gemeentelijke werkzaamheden in het belang der volkshuisvesting een degelijk karakter wil gegeven hebben, moet daartegen waken. Vooral in ons land, waar de geldmiddelen der groote gemeenten nauwelijks toereikend zijn tot dekking der klimmende uitgaven, zouden deze gemeenten schroomvallig worden om in de woningzaak krachtig op te treden, indien dit een te schadelijken invloed had op hare financiën. En het kan niet geloochend worden, al verbergt men het door groepeering van cijfers: het stelsel van herbouw op de ontruimde plaatsen zelve of in de naaste omgeving daarvan kost in de groote steden veel geld. Dit mag geen reden zijn om zich daaraan geheel te onttrekken, allerminst nu het Rijk voor gemeentelijke uitgaven in het belang der volkshuisvesting steun zal verleenen. Maar wel moet het een reden zijn om steeds met bijzondere nauwgezetheid te onderzoeken, in welke mate het noodig is, en zich tot dat strict noodige te bepalen.

Bij deze overwegingen van financieelen aard voegt zich een andere, van hoogere orde. Men vergete toch nooit, dat het verspreiden der bevolking over een groot territoir op zich zelf als een voordeel moet worden aangemerkt, en dat het bouwen in de buurt der ontruimde plekken dat voordeel doet te loor gaan. In den strijd, die te Birmingham en elders over de woningquaestie is ontbrand, werd door hen, die van herbouw op centrale punten niet hooren wilden, bijzondere nadruk gelegd op de wenschelijkheid om een groot deel der arbeidersbevolking te verplaatsen naar de buitenwijken, waar de hygiënische levensvoorwaarden zooveel gunstiger voor haar zijn dan in het midden der stad. Zij wezen op het nut van herschepping der stegen en sloppen in breede

boulevards. Hebben zij ongelijk gehad, is dat nut denkbeeldig? Stellig is het niet denkbeeldig; maar de gang van onze beschaving mag niet gelijken op dien van den wagen van Jaggernaut, vermorzelend wie onder zijn raderen komt. Mocht men uitsluitend op een verre toekomst zien, dus bij het aanbevelen van sociale maatregelen alleen hunne werking na een reeks van jaren tot maatstaf nemen, dan zou ik waarlijk geen beter stelsel weten dan dat van naar den grond te werpen wat ongezond is of in den weg staat, breede verkeerswegen te scheppen in arme buurten en alzoo aan de beschikbaar gekomen terreinen zulk een hooge waarde te verschaffen, dat de kosten voor het grootst mogelijk deel werden gedekt. Werd dan middelerwijl met bouwondernemers het noodige afgesproken of, wat nog beter ware, met vereenigingen in het belang der volkshuisvesting het noodige overeengekomen, tot verkrijging van woningbouw in stadsdeelen waar grond overvloedig is, dan zou, men kan er tamelijk vast op rekenen, een stand van zaken worden geboren, die voor het uiterlijk terstond, en na een zeker getal jaren in allen deele, een groote verbetering zou zijn. Wat weerhoudt ons van het aanprijzen dezer gedragslijn? Wat anders dan de gedachte aan hen, die men daardoor economisch te gronde richt, en wier belangen niet aan die van het nageslacht mogen worden opgeofferd. Maar door zich van dit een en ander rekenschap te geven, vindt men, naar ik meen, het standpunt, waarop een gemeente zich stellen moet, wanneer zij zich afvraagt of en zoo ja in welke mate zij direct of indirect voor herbouw heeft te zorgen. De herbouw moet dienen om individueele belangen te ontzien, te verhoeden dat de tijd van overgang voor sommigen te moeilijk wordt. Op dat standpunt, naar men zich herinnert, plaatste zich het Housing Committee te Liverpool. Het kan zijn, dat deze commissie in hare adviezen verder ging dan haar standpunt rechtvaardigde, doch het standpunt zelf schijnt mij juist.

Uit deze beschouwingen volgt echter, dat men geen algemeenen regel kan stellen ter zake van den herbouw. De uitgebreidheid eener stad, de toestand harer omgeving, harer verkeersmiddelen, de aard der bedrijven die er in de armoedige buurten worden uitgeoefend, dit alles heeft hier beteekenis. En wat daarenboven beteekenis heeft is de mate waarin ge-

waakt wordt tegen overbevolking in de nabijheid der te sloopen woningen. Dat is een punt, waaraan zeer veel aandacht zal moeten geschonken worden. Of er vele stadsgemeenten zijn die verordeningen tegen overbevolking kunnen missen weet ik niet, maar stellig kunnen zij niet gemist worden op groote plaatsen, wanneer de onbewoonbaarverklaring er in ruime mate wordt toegepast; de ondervinding in Engeland heeft dat voldoende bewezen. Waakt men niet op zulke plaatsen met den meesten ernst tegen overbevolking, dan verricht men half werk. Ik geloof nog meer te kunnen zeggen: men doet reeds te weinig, wanneer men alleen onbewoonbaar verklaart, en niet tevens onteigent om te sloopen en aan het vrijgekomen terrein een vaste bestemming te geven. Dit is een der lichtzijden van het te Londen gevolgde stelsel: de gebrekkige woningen verdwijnen niet alleen uit het register der bewoonbare perceelen, zij verdwijnen ook in werkelijkheid.

Men zal er nu prijs op stellen den London County Council aan den arbeid te zien, van nabij gade te slaan hoe hij zijn taak bij het vervangen van slechte woningen door goede opvat en uitvoert. Te dien einde doe ik uit het vele dat hij tot stand bracht een keus. Terstond nadat de Woningwet van 1890 in werking was gekomen nam de Council voorbereidende maatregelen om in *Bethnal Green* en *Shoreditch*, op een terrein van ruim 60,000 vierkante meters, westelijk begrensd door Boundary street, een buurt te herscheppen. Daar woonden in 20 nauwe stegen en 652 woningen ruim 5700 menschen - een zeer gemengde bevolking, gauwdieven en diergelijken waren er ruim vertegenwoordigd. De sterfte, in 1889 voor geheel Londen 184, was er 401 per 10,000 zielen. Over hetgeen daar is geschied - eerst in Maart 1900 kwam men geheel gereed - volgen hier eenige bijzonderheden.

Al de huizen zijn afgebroken; zoodoende verkreeg men een vrije, nagenoeg vierkante oppervlakte. In het centrum daarvan is een rond plein gemaakt, met een terrasgewijs aangelegden bloementuin in het midden. Tot het plein geven een laan van ruim 18 meters breedte en zes straten, die elk ruim 15 meters breed zijn, toegang. De overige straten zijn geen van alle smaller dan 12 meters. De woningen zijn zoo geplaatst, dat zij van voren en van achteren licht hebben,

dus geen ‘back-to-backs’. Zij zijn 1069 in getal: 15 van één, 541 van twee, 400 van drie en 113 van vier of meer kamers, verdeeld over eenige blokken, elk van vijf verdiepingen; 5524 personen vinden hier huisvesting. Er zijn ook 18 winkels en 77 werkplaatsen gebouwd, benevens een centrale bad- en waschinrichting, waarin twee vergaderlokalen zijn aangebracht.

Met veel overleg is gehandeld om onnoodig ongerief te voorkomen voor de bevolking, die in de oude woningen gehuisvest was en haar zooveel mogelijk de te lijden schade te vergoeden. Eerst is onderzocht, hoeveel woningruimte beschikbaar was in de nabijheid - dat is, in het algemeen gesproken, binnen tien minuten afstand - en hoeveel daarenboven gemakkelijk bereikbaar zou zijn voor hen die iets verder konden wonen. Daaruit bleek, dat, indien het werk sectiesgewijze werd uitgevoerd, men zou kunnen volstaan met te voorzien in de woningbehoefte van 500 personen, wat het tijdperk van overgang betreft. Voorts is een som van £ 2067 uitgegeven voor verhuizingskosten van 424 huurders. Het hoogst betaalde bedrag was £ 120, het kleinste 10 shillings; in die gevallen, waarin meer dan £ 5 werd gegeven, stond dit altijd in verband met eenig bedrijf, dat in de oude woning werd uitgeoefend.

De huurprijzen zijn natuurlijk verschillend. In het geheel bevatten de nieuwe woningen 2762 kamers en brengen zij een huur op - ongerekend £ 228 die voor het gebruik der waschinrichting en £ 2369 die voor gas worden betaald - van £ 21887. Dat geeft, in Nederlandsche munt uitgedrukt, een gemiddelde van *f* 1.84 per week, voor iedere kamer.

De kosten van het geheele werk (onteigening en herbouw) hebben £ 613,000 bedragen. Aan huur trok de Council, de hierboven uitgesloten posten daaronder begrepen, in het op 31 Maart 1901 geeindigd dienstjaar £ 24485. De uitgaven waren in dat jaar (inclusief £ 4567 aan belastingen en £ 2382 voor bijdrage aan een fonds voor onderhoud en vernieuwingen) £ 11854. Er bleef over een som van £ 12631, ruim 2 percent over al het verbruikte of aangewende kapitaal. Het jaarlijksch verlies bedraagt dus juist zooveel als de Council meer heeft moeten uitloven om zich de benoodigde £ 613,000 te verschaffen. Deze voorstelling schijnt mij niet

te gunstig. In afwijking van hetgeen elders, bijvoorbeeld te Manchester, geschiedt, wordt op de rekening der uitgaven gebracht, niet wat aan kosten van onderhoud en vernieuwing in een gegeven jaar is betaald (een som die toevallig zeer gering kan zijn), maar een vooraf bepaald bedrag. In het dienstjaar 1900-1901 was dit, naar ik reeds vermeldde, £ 2382, terwijl de werkelijke uitgaven slechts £ 1480 bedroegen.[1)]

De einduitkomst was dus verre van onbevredigend. Voor een deel is dit waarschijnlijk hieraan te danken, dat het werk is uitgevoerd onder de wet van 1890, die (bij artikel 21) de kosten van onteigening geringer maakt dan zij naar vroeger geldende bepalingen waren. Is een woning overbevolkt, slecht onderhouden, schadelijk voor de gezondheid, dan wordt dit bij de waardebepaling in aanmerking genomen; is zij onbewoonbaar te achten, zoo krijgt de eigenaar slechts de waarde van den grond en de afbraak vergoed. Voor een ander deel zullen die betrekkelijk gunstige uitkomsten wel te danken zijn aan het stelsel dat de Council ten aanzien der huurpijzen toepast. Dat stelsel is zeer streng; men bouwt goed, maar vraagt dan ook zooveel als men krijgen kan. De ‘Three percent resolution’ moge geen recht doen wedervaren aan de beste beginselen van boekhouding, zij verhindert dat woningen te laag worden verhuurd. Zelfs geavanceerde leden van den Council dulden geen afwijking van den aangenomen regel. John Burns, het bekende parlementslid, heeft onlangs (4 Januari 1902) een redevoering gehouden, die hij onder den zonderlingen titel: ‘Brains better than bets or beer’ heeft uitgegeven. Hij spreekt hier zeer beslist: ‘Cheap houserent would be a grant in aid to lower wages’, zegt hij. In gelijken geest schreef Lawrence in zijn Essay. Ook hij wijst op het nauwe verband tusschen woninghuur en arbeidsloon. Had men vroeger slechts goede huisvesting kunnen verkrijgen, zoo redeneert hij, dan zouden de daaruit ontspruitende hoogere levenskosten geheel ten laste van de werkgevers zijn gekomen en de groei der gemeenten zou kleiner, maar gezonder zijn geweest.[2)]

1) Zie de Accounts of Income and Expenditure, from 1st April, 1900, to 31st March, 1901, bl. 9 en 27.
2) The Heart of the Empire, blz. 98. Lawrence verwijst hier naar zijne monographie: Local variations in wages.

Mij dunkt, daarin ligt veel waarheid. Men moet in de groote steden de huurprijzen niet kunstmatig drukken, want daardoor bevordert men iets, dat veeleer moet worden tegengegaan, het trekken van landbewoners naar de steden. In de hooge huurprijzen ligt een correctief, dat men niet verzwakken kan zonder kwaad te stichten,[1)] Men geeft dan daarenboven aan sommigen een voordeel ten koste van anderen, en die anderen, de belastingplichtigen, hebben het in de groote steden reeds zwaar genoeg te verantwoorden. In het laatste jaarverslag der Artisans', Labourers' and General dwellings Company, die groote maatschappij met *f* 30,000,000 kapitaal, waarvan hierboven werd gesproken, komen verschillende mededeelingen voor omtrent de plaatselijke belastingen in Londen, de zoogenaamde *rates*, en de verhoogingen die zij in den laatsten tijd in sommige wijken hebben ondergaan. Op eene plaats zijn zij gestegen van 32½ op 36 percent der huurwaarde, op eene andere klommen zij tot 40 percent. De County Council moest hieraan indachtig zijn; hij mocht de huurprijzen niet lager stellen dan hij deed, daar hij anders de schade op de belastingplichtigen had moeten verhalen.

Daarbij komt, dat het bouwen te Londen in den laatsten tijd veel duurder is geworden dan vroeger, door de prijsverhooging der steenen en de rijzing der arbeidsloonen. In het laatste jaarverslag van den County Council wordt opgegeven, dat voor dezelfde hoeveelheid metselwerk die in 1890 £ 11 kostte op het eind van 1898 £ 20.15 *sh.* moest worden betaald.

Dus goede woningen, maar geen goedkoope te bouwen is het stelsel, dat men volgt. En in die richting wil de County Council voortgaan; hij ziet niet op tegen uitbreiding van zijn werkkring. Tot dusver heeft hij uitsluitend gebouwd om huisvesting te verschaffen aan menschen, die hunne woningen moesten ontruimen. In den jongsten tijd besloot hij nog een stap verder te gaan en te bouwen op vrije plaatsen, ter voorziening in de natuurlijke toeneming der behoefte. Er is terrein genoeg. Binnen de grenzen der County vond men in 1899 14000 acres (5600 hectaren)

1) In gelijken geest schreef Mr. A. van Gijn, in *De Economist* van 1900, bl. 184-186.

beschikbaar, en de laatste aanvulling der Woningwet vergunt, gelijk ik reeds vroeger mededeelde, ook aankoop buiten dit gebied. In November 1898 heeft nu de Woningcommissie den Council aanbevolen, en deze heeft zich later daarmede vereenigd, te besluiten tot aanbouw onafhankelijk van plannen tot afbraak, mits op zoodanigen voet 'that no charge be placed on the county rate thereby.'[1] Er zijn daarop belangrijke uitgestrektheden gronds aangekocht. In het verslag over het dienstjaar, dat 31 Maart 1901 is geeindigd[2], staan drie groote aankoopen vermeld: een van 38¾ acres[3] (Totterdown-fields estate, Tooting); hier zullen 1244 cottages komen van verschillende grootte, woningruimte gevende voor 8532 personen; een van 225 acres (White Hartlane estate, Wood-green). Deze grond is aangekocht voor £ 400 per acre en hier zullen 4750 cottages van twee verdiepingen komen en 250 winkels; in de cottages en boven de winkels rekent men 32000 menschen te kunnen huisvesten. En een van 31 acres (Norbury estate, Croydon); hier wil men 551 enkele en 211 dubbele cottages bouwen voor 5800 personen. Op deze drie terreinen zal dus huisvesting worden verschaft aan een bevolking van ruim 46000 zielen. Het in de tweede plaats genoemde plan is het grootste. Men schat de uitgaven daarvoor (koop en aanbouw) op niet minder dan £ 1,530,000 of ruim *f* 18,500,000.

Wat zullen wij tot deze dingen zeggen? De bezwaren van Barnett, Octavia Hill en Nettlefold tegen het bouwen van overheidswege, hoe zwak ook zoolang alleen sprake is van het vervangen van afgekeurde perceelen, krijgen tegenover hetgeen de County Council thans heeft ondernomen meer gewicht. Deze bezwaren, gelijk men zich herinnert, komen in hoofdzaak hierop neder, dat zoodoende de ondernemers worden afgeschrikt. Daar een groote gemeente of een County er nooit aan denken kan in den g e h e e l e n natuurlijken aanwas der behoefte aan woningruimte te voorzien - in een stad als Londen is die aanwas telken jare allerbelangrijkst - moet iedere handeling, waarvan het gevolg is, dat de particuliere

1) The Housing question in London, 1855-1900, bl. 64.
2) Bl. 82-84.
3) Een hectare = 2.47255 acres.

werkzaamheid zich aan het bouwen onttrekt, nadeelige gevolgen hebben, juist met betrekking tot het doel dat men bereikt wil zien. Men wenscht een ruimer aanbod en gaat daarom zelf bouwen; maar het aanbod wordt geringer dan het zijn zou, indien men dit naliet.

Aldus wordt geredeneerd, en ik gaf reeds toe, dat in het betoog meer kracht schuilt, wanneer het zich beperkt tot de bestrijding van datgene wat laatstelijk te Londen is ondernomen dan wanneer men daaraan een verdere strekking geeft. Maar is het afdoend? Zooveel staat al dadelijk vast, dat zij die op deze gronden het bouwen van o v e r h e i d s wege afkeuren, zich evenzeer moeten kanten tegen het bouwen door v e r e e n i g i n g e n die met een matige rente tevreden zijn. Is de mededinging van een publiek lichaam voor den particulieren ondernemingsgeest verlammend, dan is die van zulke corporatiën het ook, ten minste, indien zij werken op groote schaal. Toch heeft men nooit kunnen opmerken, dat de bestrijders van gemeentelijk bouwen het vormen van vereenigingen voor het stichten van woningen ten behoeve der arbeidersklasse afkeuren. Krachtens hunne leer zouden zij nochtans daartoe geroepen zijn.

Maar in die leer schuilt, meen ik, een fout. Niet het bouwen van gemeentewege schrikt de particulieren af, maar de onzekerheid omtrent den omvang, die aan dat bouwen zal gegeven worden. Staat die omvang van meet af vast, dan zullen de ondernemers geen zorg hebben, want dan weten zij dat er een behoefte overblijft die juist zij geroepen worden te bevredigen. Wanneer het Rijk voor zijne soldaten in eigen inrichtingen brood laat bakken, beperkt hij daardoor wel den bedrijfsomvang der particuliere bakkerijen, maar weerhoudt hij niemand van het vestigen of uitbreiden van zulke ondernemingen, daar ieder weet, dat de Rijksinrichtingen slechts aan de troepen brood afleveren. Maar indien een gemeente bakkerijen ging oprichten ten behoeve van iedereen en niemand wist te voorspellen hoever zij daarin gaan zou, ja, dan zeer zeker zouden de ondernemers worden afgeschrikt. Had dat echter tengevolge, dat het aanbod van brood te gering werd en de broodprijzen stegen, dan zou dat allicht dezen en genen verlokken om nieuwe ovens te maken. Zoo zal ook, indien de gemeente door hare werkzaamheden de

particulieren heeft afgeschrikt en de huren daardoor stijgen, dit kwaad, ten deele althans, zich zelf wel spoedig genezen. Menig ondernemer zal het maar wagen weder te gaan bouwen.

Mijne bedenking tegen den nieuwen Londenschen koers is veeleer deze, dat hij niet zijn uitgangspunt vindt in een gezond denkbeeld. Op een congres te Zwolle zeide onlangs de heer Schaper[1]: 'Wij sociaal-democraten geven de voorkeur aan den woningbouw door de gemeente. Dit moge geen zuiver socialisme zijn, maar het is toch in alle geval een schrede op een weg, die meer in onze richting leidt.' Ware dat de leidende gedachte van den County Council dan zou de quaestie een andere beteekenis krijgen dan ik vooralsnog meen daaraan te mogen toekennen; maar louter voor het genoegen van stappen te doen in de richting der socialisten zal de Council wel niet gehandeld hebben, zoodat men naar een betere beweegreden zal moeten zoeken. Welke kan die echter zijn? De woningbehoefte van een groote stad klimt met ieder jaar. Amsterdam had in 1869 24411 woonhuizen noodig, in 1899 39021; men kan hieruit afleiden hoe sterk de vraag moet aangroeien in een plaats als Londen. Wil de Council die, voor zoover zij de behoefte aan arbeiderswoningen betreft, geheel bevredigen? Maar dit is immers ondoenlijk; nooit zal hij verder komen dan tot bevrediging van een deel, vermoedelijk slechts een klein deel, der nieuwe vraag. En dan doet een bekende prijstheorie van Ricardo zich gelden, een theorie die, ruim 40 jaar geleden, Mac Leod getracht heeft bespottelijk te maken, die echter ten volle bestand bleek voor zijne kritiek. Wanneer, zoo kunnen wij haar formuleeren, een bepaalde hoeveelheid benoodigd is en slechts een gedeelte van die hoeveelheid geleverd kan worden tot een lagen prijs, dan zal het artikel toch zóó duur moeten worden, dat de levering van het overige deel met normale winst kan geschieden. Tot een prijs van χ kan verschaft worden 40 percent van hetgeen vereischt wordt; om de overige 60 percent te verkrijgen moet men 1¼ χ bieden; welnu, dan zal de prijs 1¼ χ moeten wezen, anders krijgt men niet al

1) Volgens het verslag in de Nieuwe Rotterdamsche Courant van 7 October 1902, eerste blad, A

het benoodigde. Dit zal zich doen gelden op het punt der woningen. Een gemeente moge bouwen zooveel zij wil; zoolang zij den geheelen aanwas der behoefte niet bevredigt, belet zij den algemeenen stand der huurprijzen niet het punt te bereiken, waarop met normale winst kan gebouwd worden. Zij zal dan misschien aan sommigen een woning hebben verschaft beneden den marktprijs (dit hangt af van hetgeen zij bepaald heeft), maar tot de oplossing der woningquaestie niets hebben bijgedragen. Een eigenaar van bijzonder vruchtbaren grond kan in een tijd van misgewas zijn voortbrengselen tot lagen prijs afstaan en dan nog een behoorlijk inkomen trekken uit zijn goed. Betracht hij die mildheid, dan zullen wij, omdat zij op eigen kosten geschiedt, hem daarvoor roemen; maar de gevolgen van het misgewas zullen in het algemeen niet verdwijnen of minder pijnlijk worden, omdat zij aan sommigen worden bespaard. Zoo zal ook de uit den aard der zaak beperkte aanbouw van gemeentewege den woningnood niet wegnemen. De gemeente kan door haar optreden wel een zekere aarzeling teweegbrengen bij de bouwondernemers, zoodat de volledige voorziening in de behoefte trager volgt dan anders zou geschied zijn. Zij kan die aarzeling nog versterken door met lage huurprijzen genoegen te nemen en alzoo de werkelijke huurwaarden te verhinderen zich tijdig te openbaren. Maar welk nut zij daarmede sticht is minder duidelijk dan het kwaad, dat zij daardoor veroorzaakt.

Een andere bedenking tegen het door den Council aangenomen stelsel draagt een zuiver financieel karakter. Men zal nu bouwen op zoodanigen voet, ‘that no charge be placed on the county rate thereby.’ Nemen wij aan, dat dit doel wordt bereikt; niet alleen naar een gekunstelde groepeering van getallen, maar in werkelijkheid worden dus de kosten, rente daaronder begrepen, volkomen gedekt. Of het zoo zijn zal, is een andere vraag; daaraan wordt nu reeds getwijfeld - een vurig bewonderaar van het nieuwe stelsel verklaart eerlijk, dat een deficit te wachten staat -[1]; maar ter wille der redeneering moet het hier ondersteld worden. Wat waarborgt

1) Zie wat Mrs. Fisher mededeelt uit het Municipal Year Book, The Economic Journal, 1902, bl. 263.

echter, dat het zoo blijven zal? Er kunnen tijden van achteruitgang komen, en die zijn voor de plaatselijke financiën steeds moeilijk. In zulke tijden, de ondervinding leert het, dalen de huurwaarden; er is niets, waarin de voor- en de tegenspoed eener plaats zich duidelijker afspiegelen dan in de wisselingen die deze ondergaan. Maar wanneer bij de moeilijkheden, die de gemeente in zulke gevallen reeds te overwinnen heeft, zich nog die van een sterke vermindering der inkomsten uit woningen voegt, kan de toestand bedenkelijk worden. De een zal over dit bezwaar lichter denken dan de ander; sommigen zullen misschien opmerken dat de huurwaarden ook kunnen stijgen, zoodat aan de gemeenten onverwachte baten in den schoot vallen; maar anderen zullen wijzen op zoo menige stad, die door een samenloop van omstandigheden is achteruitgegaan. Ik leg op de financieele bedenking geen overmatigen nadruk. Mijn stelregel zou echter zijn: laat een gemeente, daar zij hare verliezen steeds op belastingplichtigen verhalen moet, zoo min mogelijk risico loopen. Zijn er kapitalisten die hun geld in huizen willen beleggen, door te bouwen, laat hen stil begaan. Steun hen, door de moeilijkheden, waarmede zij te kampen kunnen hebben voor het vinden van terrein, zooveel mogelijk weg te nemen. Zorg voor goede verkeersmiddelen, zoodat ook afgelegen buurten vlug en goedkoop bereikt kunnen worden. Maar houdt u vrij van alle ondernemersrisico. Het kan zijn, dat baten u dan ontgaan, maar allicht ontgaan u verliezen, die gij anders te dragen hebt. Is het niet vaak gebeurd, dat een gemeente in haar geheel vooruitging, terwijl een bepaalde buurt ging kwijnen? Het kan juist de buurt zijn, waar de gemeente hare woningen heeft geplaatst.

Ook bij deze beschouwingen, men heeft het natuurlijk opgemerkt, is bepaaldelijk aan groote steden gedacht; of zij ten volle van toepassing zijn op kleinere plaatsen en dorpen zou een breed onderzoek vereischen, en ik mag dit opstel, dat reeds te lang is geworden, niet verder uitbreiden. Keeren wij terug tot den Council en zijne werkzaamheid. Daarover een laatste woord, en dat mag geen woord van kritiek zijn.

Overmaat van ijver moge aan den London County Council met reden ten laste worden gelegd, voor de veelzijdigheid en de veerkracht, waarmede hij zijn taak opvat, verdient hij den

hoogsten lof. Bij het lezen van het jaarverslag staat men telkens verbaasd over hetgeen dat lichaam al niet doet. Een wet van 1899 heeft de vele plaatselijke besturen van Londen, ongerekend de City, versmolten tot 28 Metropolitan Boroughs, en deze Boroughs hebben met betrekking tot de woningzaken zekere bevoegdheden gekregen. De Council spoort hen aan daarvan gebruik te maken, werkt ook met hen samen. Meer dan één Borough-bestuur heeft reeds op kleine schaal gedaan wat de Council op groote deed, om stegen en sloppen te doen verdwijnen. Voorts stelt de Council onderzoekingen in en herinnert hij de gezaghebbenden op het gebied der volksgezondheid aan hunne plichten. Hij legt tramwegen aan naar verwijderde punten. Ziende dat de Cheap Trains Act van 1883 niet geheel doeltreffend was, bewerkte hij dat in de bijzondere spoorwegwetten bepalingen werden opgenomen, die de maatschappijen verplichtten op bepaalde uren zeer goedkoope treinen te doen loopen, bijvoorbeeld voor 2½ of zelfs 1½ stuiver heen en terug. En aan de verbetering der wetgeving schenkt de Council, evenals zijn voorganger, de Metropolitan Board, placht te doen, zeer veel aandacht. Menige groote verbetering in de Engelsche woningwetten was aan krachtige vertoogen van die twee besturen te danken.

VIII.

Het zal wel overbodig zijn te zeggen, dat door hetgeen hier werd medegedeeld de stof op verre na niet is uitgeput; maar op het voornaamste is toch de aandacht gevestigd, en de verschillende denkwijzen, die zich in Engeland en Schotland met betrekking tot woningpolitiek hebben geopenbaard, zijn, naar ik hoop, met genoegzame duidelijkheid geteekend.

Wat de inzichten betreft, die ik zelf heb voorgedragen, voor hem die gelezen heeft wat ik eenige jaren geleden over woningpolitiek heb geschreven[1] waren zij niet in allen deele nieuw. Maar ik zou niet gaarne willen verbergen dat mijne denkbeelden op één punt een wijziging - of moet ik zeggen een aanvulling? - hebben ondergaan. Dat het optreden der overheid

1) Leerboek der Staathuishoudkunde, 2e druk, Deel I (1896) bl. 185-194.

ter voorziening in woningbehoeften, die zij door onbewoonbaarverklaringen en onteigeningen zelve schiep, ‘slechts op doctrinaire gronden’ kan worden afgekeurd, werd reeds toen door mij betoogd; maar ik vroeg: ‘zal dat optreden in de meeste gevallen wel noodig zijn?’ En het antwoord gaf blijk van twijfel aan die noodzakelijkheid.

Na de nu volbrachte studie zou ik een antwoord willen geven, dat rekening hield met de ervaringen van Liverpool, van Manchester, van Londen; ook van Glasgow, want hoe laat zich de veranderde woningpolitiek dezer gemeente verklaren, indien het stelsel van 1866 er geheel heeft voldaan? Zoolang een gemeente zich bepaalt tot het onbewoonbaar verklaren van enkele perceelen of kleine groepen van perceelen, zal zij het gerust aan de wet van vraag en aanbod kunnen overlaten, in de daaruit ontstaande woningbehoeften te voorzien. Maar wil zij meer doen, wil zij het voorbeeld volgen van Londen met betrekking tot Bethnal Green en andere plaatsen, van Liverpool met betrekking tot zijn menigte van *Courts*, wil zij dus besluiten tot het opruimen van geheele buurten, daar de woningstoestanden er zoo ellendig zijn, dat zij door geen ander middel kunnen verbeterd worden, dan behoort zij ook te onderzoeken of niet een andere weg moet worden ingeslagen. Dat onderzoek zal hierin moeten bestaan, dat zij zich nauwkeurig op de hoogte stelt van de belangen der bevolking, die zij gaat verdrijven, van de mogelijkheid om een deel dier bevolking naar de buitenwijken te doen verhuizen zonder aan velen ernstig nadeel toe te brengen, van de hoegrootheid van dat deel. Zij zal de woningstoestanden in de omgeving moeten gadeslaan, met het doel om te weten in hoever gevaar bestaat dat in die omgeving tengevolge van hare handelingen de overbevolking toeneemt; zij zal moeten nagaan of zij door strenge toepassing van verordeningen dit euvel kan voorkomen. En de vrucht van dat onderzoek zal kunnen wezen, dat de gemeente tot de overtuiging komt van niet te mogen volstaan met onteigenen, afbreken, verkoop aan de meestbiedenden van het voor bebouwing beschikbare terrein, zelfs dan niet, wanneer zij de zekerheid verkregen of verworven heeft, dat in de buitenwijken gezonde woningen in voldoend aantal gebouwd zullen worden. Het is zeer wel mogelijk, ja waarschijnlijk, dat zij verder zal

moeten gaan, door te zorgen voor den aanbouw van nieuwe arbeiderswoningen op de vrijgekomen plekken, althans op geen verren afstand daarvan.

Die plicht kan op verschillende wijzen worden nagekomen. De gemeente behoeft niet zelve te bouwen; zij kan het voorbeeld volgen van den Metropolitan Board, dus gronden verkoopen met de verplichting om daarop arbeiderswoningen te stichten; zij kan ook overeenkomsten sluiten met vereenigingen, in het belang der volkshuisvesting werkzaam. Dit laatste zou mij meer dan het eerste toelachen, want dan verkrijgt de gemeente zekerheid, dat juist zoo gebouwd zal worden als zij dit wenschelijk keurt; zij trekt dan ook van de ervaring van zulke vereenigingen partij. Maar een welberaamd plan, op volledige kennis van zaken gegrond, moet het uitgangspunt wezen. Bij het ontwerpen daarvan zal men zich rekenschap moeten geven van den termijn binnen welken het kan worden uitgevoerd. De belangen der bevolking, die men gaat verdrijven, kunnen medebrengen, dat die termijn niet te kort wordt gesteld.

Deze opmerkingen moest ik aan het geschrevene toevoegen. Voor hem, dien het woningvraagstuk ter harte gaat, is er ruime stof tot waarnemen en tot denken, naar men ziet, en mijn doel zal bereikt zijn als ik tot dat een en ander heb opgewekt. De invoering der woningwet heeft niet alleen een belangrijk veld geopend voor gemeentelijke werkzaamheid, maar ook een belangrijk veld van studie voor den economist. Om te zorgen, dat die wet rijke vruchten drage, kunnen wij niet genoeg kennis verzamelen en nadenken. Die beide zaken behooren echter niet bij elkeen gepaard te gaan; reeds het eerste, het verzamelen van kennis, is hier een nuttig werk. Het zou goed zijn, dat velen zich daarop toelegden. Inzonderheid wat het platte land en de kleine steden betreft, hebben wij nog te weinig inlichtingen. Wie altijd in een groote stad heeft gewoond, loopt gevaar een stelsel van woningpolitiek te ontwerpen, dat voor de kleine steden en het platte land niet past, en dat gevaar wordt vermeerderd doordien de meeste litteratuur over het woningvraagstuk alleen op de groote steden betrekking heeft. Het is te hopen, dat in deze leemte voorzien zal worden, dat men ons nog meer monographiën zal leveren, zooals die van den Heer J. Ulbo Mys,

burgemeester van Middelharnis, waarop ik onlangs de aandacht heb gevestigd[1]. Laat ieder leveren wat hij kan, de een zijn statistieken, de ander zijn beschrijvingen of de uitkomsten van zijn denken, opdat over het gewichtige vraagstuk der volkshuisvesting zooveel mogelijk licht opga, en iedere gemeente, binnen de ruime grenzen door de wet gesteld, een woningpolitiek leere toepassen die voldoet aan haar eigen behoeften.

N.G. PIERSON.

1) Zie *De Economist* van 1902, bl. 751.

De godin die wacht.

Boek III.
Het binnenste licht.
(Vervolg.)

Zooals Ada haar aanstaande verteld had kwam mevrouw Meerhuys veel in de dessa, wat zij al in den tijd toen haar man assistent-resident van Soemberbaroe was had plegen te doen. In de bruine huisjes kende zij groot en klein, wist hoe de menschen getrouwd, verwant en bevriend waren, en was op de hoogte van ieders belangen en dagelijkschen doen, beter nog dan controleur Hendriks, die soms bij haar raad kwam halen als hij met Inlandsche sleur-vastheid en vooroordeel rekening moest houden bij het doorzetten van zijn vooruitstrevenden wil. Van zijn kant gaf en verschafte de jonge ambtenaar haar hulp naar zijn beste vermogen, ter verwezenlijking van het plan waarvoor zij haar klein vermogen en groote geestkracht had ingezet: de oprichting van een vakschool voor Inlandsche kunstnijverheid, die den schoonen inheemschen stijl bewaren en de inheemsche weefsters, batiksters, houtsnijders en matvlechters met de volle waarde van hun arbeid verrijken zou. Het was iets waaraan de dessa-lieden zich gewend hadden, op den landweg of ergens aan den ingang van een erf den langen blonden man in gesprek te zien staan met het grijsharige vrouwtje, dat blootsvoets, in leeren pantoffels liep, en met een mans-kabaai aan, waarvan de zakken altijd propvol zaten. De oogen der dessa-kinders waren niet van die zakken af, als zij half-vertrouwelijk, half-schroomvallig naderbij kwamen op haar roep.

Ada vergezelde haar oude vriendin geregeld op die bezoeken. In den eersten tijd waren de dessa-lieden wat schuw en verlegen geweest voor het slanke, blonde, statig-bewegende meisje. Maar haar oogen en haar glimlach lokten; en gaandeweg werden zij met haar even vertrouwelijk als met hun beproefde vriendin, mevrouw Meerhuys.

Van haar kant gevoelde Ada zich thuis in de dessa; de gang daarheen was een genoegen, - een genoegen voor haar vriendelijk hart, een genoegen voor haar oogen. Het was prettig, 's ochtends, als de zon nog niet stak, den weg naar de dessa af te gaan, in de luchtige schaduw der njamploengboomen die hun doorschijnend-dunne, zoet-rokige bloesems lieten neerfladderen op het jonge berm-gras. Dan kwam de groene schemering van het bosch, dat dichtstammig het dorp omsloot; de zachte grond lag er overstrooid met bast-schilfers, brons-bruin van buiten, van binnen zoo blank als zilver. De zon kon maar met enkele smalle schijnsels door het dicht der reusachtige halmen heen, die heel in de hoogte hun gebladerte als een grijze, groene en gouden wolk opzonden tegen de lucht. Zelfs bij windstilte ruischte het en kraakte het zachtjes daarin, en bij den felsten zonnegloed lag de schaduw koel er onder.

Te kleuriger, na dat tintel-donker, verscheen dan het dorp, met zijn bloeiende heggen en vruchtboomen, bont van ooft; onder de ramboetanboomen lag de grond purper bestrooid, tusschen de loover-vaandels van den pisang hing de reusachtige bloesemkolf olijfgroen, bruin en scharlaken, de spiegelbladerige citroenstruiken gloorden van bleek-gouden bollen.

Half in schaduw, half in zon stonden blond en bruin de huisjes. Binnen was het donker als in een grot, wanneer de huisvrouw, om de koelte de klepluiken toe had laten vallen; maar het oog gewende er zich spoedig aan en onderscheidde het keurige bekleedsel van aaneengeregen bladers tegen de wanden, den aardigen vorm van de waterkruik in een hoek, en achterin de met een stapel bonte kussens beladen praalbank tusschen de twee rood-en-goud geschilderde kleerenkisten, waarvan de een een spiegeltje schraagde en de ander een medicijn-kastje.

De vrouw van den huize, gewaarschuwd door een van zijn spel gedraafd kleintje, had haastig een kabaai aangeschoten,

heur haar voor den spiegel gladgestreken en geglansd, en, met een paar droppels sterk-geurende bloesem-olie in haar handpalmen, geurig gemaakt. Zij noodigde de welkome bezoeksters op de eere-plaats, zeggende hoe zij al op haar komst gehoopt had, want juist dien ochtend was er een raaf op het dak komen zitten die, toen zij hem toeriep: 'Wel raaf! wat is er? en breng-je een goede tijding of slechte?' ten teeken van geluk driftig had gekrast.

Dan werd verteld wat het gezin in de laatste dagen wedervaren was. Kar klaagde over haar jongetje dat de koorts had, zeker opgedaan bij het baden in de rivier, want hij was ziek geworden op een Woensdag, den dag waarop men den oorsprong van kwalen in stroomend water moet zoeken, terwijl, zoo als een ieder weet, de Dinsdagsche ziekten van den duivel zelf komen, en daarom moeilijker te genezen zijn; niettegenstaande die goed-aardige plaats van herkomst echter en niettegenstaande het amulet met een bijzonder krachtige tooverspreuk bekrast, dat de doekoen hem had omgehangen, bleef de koorts den kleine nog aldoor bij.

Satirah toonde den sarong dien zij op touw had gezet, sierlijk rood geruit, met haarfijne witte streepjes overlangs en overdwars, de laatste van een dozijn dat zij komende week aan den Chinees van Kaliwangi wilde verkoopen, - hoewel de Chinees - het was te erg! - voor den geheelen stapel niet meer gaf dan de beide bovenste, fijnste, waard waren! Selati had pas den huwelijks-makelaar bij zich gehad, door Krama, den goudsmid, gezonden om haar oudste dochter, die nu verleden rijst-oogst twaalf jaar geweest was. En wist mevrouw, - was het niet beklagelijk? - dat bij Kasan dieven waren ingebroken, bij donkere maan? Zij hadden met een blaaspijp zaad van de datyrah-bloem naar binnen doen stuiven, zoodat op al de huisgenooten een diepe slaap was gevallen, en toen een stuk uit den wand gesneden en alles gestolen, de beste kleederen van Asan en zijn vrouw, en haar zilveren kabaja-speld en haarnaalden, en zijn kris - niet de daagsche, maar de staatsie-kris met het gesneden gevest en de ingelegde scheede, het familie-erfstuk! Zeker waren het lieden uit een andere dessa geweest die dat gedaan hadden, hoewel Barodin, op wacht aan de dessapoort dien nacht, verzekerde dat er niemand in- of uitgegaan was. Maar

Barodin, dat wisten alle menschen in de dessa, sliep den heelen nacht op wacht, en schaamde zich niet eens als men het hem verweet; hij was al te lui en plichtvergeten! En nu zou er wel geen klaarheid komen in de zaak van Kasan, wat toch waarlijk treurig was.

Mevrouw Meerhuys luisterde, overreedde den kleinen koortslijder tot het inslikken van een gift quinine, die zij zijn moeder verzekerde met den talisman van den doekoen vereenigbaar te zijn als middel tegen die kwaal, beloofde Asan dat zij 't den Heer Controleur zou vertellen hoe de inbrekers, die hem have en goed ontstolen hadden, nog niet gevat waren; ried Selati nog een beetje te wachten met het uithuwen van haar dochter, al vond zij den zoon van den goudsmid, die nu binnenkort zeventien zou worden, een oppassende man was, wel gemanierd, naar een ieder zeide, en zeer bedreven in zijn vaders ambacht, en ook een buffel bezat, - het loon voor als jongen verrichten herdersdienst, - een zeer geschikte partij; en trachtte der bedrevene sarongweefster te beduiden dat zij zich van den Chinees onafhankelijk maken, zich den verren en vermoeienden weg naar Kaliwangi besparen en voor haar werk de volle waarde krijgen kon, door het te brengen naar het depôt door haar, mevrouw Meerhuys, opgericht. Waarom ook zou zij haar meisjes niet sturen om te werken op de batikschool en geld te verdienen voor wat van hun maaksel verkocht werd? Was dat niet zeer veel beter dan hen in huis te laten kissebissen, waar ook zonder hun hulp alles netjes was, of hen den landweg op te sturen met vruchten van het erf en eigengebakken koekjes, in de hoop hen 's avonds met een handjevol duiten terug te zien komen als de dag eens heél voordeelig was geweest? Het vrouwtje hoorde die nieuwigheden in een deferentieel zwijgen, dat, naar mevrouw Meerhuys wèl wist, ongeloof en vaag wantrouwen verborg. En vergenoegde zich met, beleefd glimlachend, eindelijk toe te geven dat het wel zeer aangenaam zou zijn voor een gebatikten sarong, van het soort dat Hollandsche dames met vijf-en-twintig gulden betaalden, meér te krijgen dan den rijksdaalder dien de Chinees er voor bood. Het geld zou hun danig te pas komen nu, aan het begin vanden Westmoesson, het rijke en schriele jaargetijde, wanneer alles groeit maar niets rijpt, en hongerige landbouwers wel

het bosch ingaan om de wilde gadoeng-vrucht te zamelen voor voedsel.

Mevrouw Meerhuys wist het; en wist bovendien dat voor dit jaar een verergering te vreezen was van die chronische ziekte der Javanen: armoede; haar geoefend oog had de voorteekenen berkend. Al te veelvuldig zag zij de armere dorpelingen de weinige welgestelde bezoeken en op een maaltijd noodigen, het verzoek om zaad-rijst en ploegvee ter leen, naar eisch der kiesche zede, verstekend achter het aanbod van gastvrijheid. In het gesprek met de dessa-lieden hoorde zij wat al te vaak den naam van hun dorpsgenoot Beraud, die, het vorige jaar als pelgrim naar Mecca gegaan, er van teruggekomen was in hadji-kleedij, een geestdrijver, een nietsdoener-uit-hoovaardij en een in het ambacht doorkneed woekeraar. En zoo dikwijls zij met Ada in de dessa kwam ontmoette zij er Said-Mohamad, die, zonder een stap ter zijde te wijken op den engen dorpsweg, haar voorbij ging met rechten nek en hooge oogen.

Als een zoon van het volk waaruit de Profeet was opgestaan beschouwden de dorpelingen den Arabier met haast bijgeloovig ontzag; het dessabestuur zou het niet gewaagd hebben ook maar in het minst of geringst zich tegen zijn wil te verzetten. Gedwee deed het hoofd zijn officieelen getuigendienst, wanneer Asan of Krama, van den woekeraar een sommetje geleend hebbende, in plaats van zijn naam een kruisje teekende onder de schuldbekentenis voor een dubbel zoo groot bedrag: gedwee verscheen hij weer, wanneer de Arabier, die het niet-verschuldigde al in ettelijke veelvouden ontvangen had, zijne instemming verlangde met de verklaring dat met die sommen alleen de bedongen rente van twintig of dertig ten honderd in de maand betaald was en dat de hoofdsom nog teruggegeven diende. De dessaman stond met leege handen, verbijsterd, bang en overbluft. En de Arabier, hem met vuile woorden uitvloekend, dat van links en rechts de buren toegeschoten kwamen op het getier, haalde weg wat het weghalen waard was, - de karbouwen uit de kraal, het hitje uit den stal, den leeftocht uit de schuur, de kleederen uit de kist, den man de geërfde kris, het familie-kleinood, uit den gordel, der vrouw de zilveren boezemnaald van de borst, de uitgeschudden en in hun eer en naam gekrenkten

nog dreigend met een proces voor den landraad om het dak boven hun hoofd en het erf onder hun voeten. Meer dan één gezin, enkele maanden geleden nog in goeden doen, zat nu dus berooid.

De Chinees van Kaliwangi bleek ook middelen en manieren gevonden te hebben om zijn rijkdom te doen groeien van de armoe der lieden van Langean. Zelf kon hij er wel niet komen - het gebruik dat Chineezen uit de binnenlandsche dessa weert werd door controleur Hendriks krachtdadig gehandhaafd. Maar hij had zijn Inlandsche handlangers, mannen meestal die het tegen wil en dank geworden waren, gedwongen door schuld en geldnood, waarin de behendige verleider hen had weten te verstrikken eer zij het zelfs maar vermoeden konden, en lokvinken nu, die de anderen den slag binnenfloten waaronder zij zelf gevangen zaten. Tijdens den oogst der tweede gewassen waren zij, met een unster en een linnen geldzak op hun kar, de velden langs gereden waar de maïs, de ketella en de katjang-boontjes werden geplukt, na veel bezwaarlijke woorden over lage marktprijzen en de moeite en groote kosten van het transport naar den laatsten pasar, den oogster voor een verkoop op slag en stee een handvol guldens voorhoudend, die den geldelooze den arbeid der heete maanden en den nooddruft van het naderende regenseizoen deden vergeten. Schulden - gewoonlijk ook weder aan den Chinees, - dadelijke behoefte aan eten en kleeren, bij dezen en genen een vroolijke dag, met een maaltijd voor de buren en gamelan-spel, hadden het bittere beetje al lang verslonden. Stomp-gelaten bracht de vrouw onontbeerlijk huis- en akkergereedschap naar het pandjeshuis; de man, die den moed had laten zakken, zat midden op den dag op de baleh-baleh een opium-pijpje te smooken, door den Chinees verschaft en heimelijk den verboden kring binnengesmokkeld. Er waren er in de dessa wien geen andere levenskans bleef dan die hij hun wel wou laten als zijnen daglooners op hun eigen grond, in zijnen dienst omtespitten, te bevloeien, met hun eigen vee te beploegen, met hun eigen zaad te bezaaien, te beplanten, te wieden en af te oogsten voor een vierde of zelfs een vijfde van de opbrengst als loon. Het begon er naar te lijken of werkelijkheid zou worden wat voorloopig alleen nog als het schrikbeeld van Hendriks' bekommerde

gepeinzen bestond: de finantieele verovering der dessa door den Chinees en Said-Mohamad, met, onder hun orders, den hadji.

Met die dreigende mogelijkheid voor oogen spande de jonge ambtenaar zich tot het uiterste van zijn kracht en macht in om het argelooze, kinderlijk-weerlooze volk te verdedigen en het te leeren: zichzelf verdedigen. Hij had de verbetering van het irrigatie-systeem der streek in het voordeel der Inlanders doorgezet, tegen den hevigen weerstand in van de Bakker, die, het water voor zijn riettuinen behoevende of begeerende, alles in het werk had gesteld om een verlegging der leidingen te beletten, heimelijk zijn overmacht op de dessa-besturen doende gelden, die hij, niet te vergeefs aanvankelijk, bepraatte, bedreigde of omkocht, en openlijk zijn invloed bij de Regeering, wie hij den ondergang van de suiker-industrie der streek voorspelde en, als gevolg daarvan, die van haar geheele Inlandsche bevolking. Met bijna nijdige waakzaamheid behoedde de controleur het bij de wet onvervreemdbaar gestelde twee-derde der dessa-velden tegen verkleinende taxaties van onverzadelijk naar land hongerende ondernemers aan de eene en een zorgeloos dessa-bestuur aan de andere zijde. En op het oogenblik, van deskundigen raad gediend door een suikerplanter uit de buurt, de Bakkers tegenvoeter in de zedelijke wereld en de vijand van zijn grimmige keuze, was hij doende met de oprichting van een spaar- en voorschot-kas, naar het model van degene die de industriëel voor zijn werkvolk had opgericht. En dag aan dag reed hij de velden langs om door zijn tegenwoordigheid de uiterlijk gedweeë, maar innerlijk onovertuigbare Inlanders te noodzaken hun grond te bewerken op een meer doelmatige wijze dan zij van hun vaders geleerd hadden. Soms slaagde, vaker faalde hij; hij roeide met de riemen die hij had. Maar tegenover mevrouw Meerhuys bekende hij wel eens de vrees niet ver te zullen komen met die riemen, al te kort en te slap voor de zware boot, die hij er stroomop mee probeerde te roeien. En op de vraag naar een middel om dat te gebeteren wist hij geen ander antwoord dan wat de zeventiend'-eeuwsche veldheer gaf toen hij gevraagd werd naar het middel om oorlog te voeren: geld, nog eens geld en ten derde male geld. Hoewel begrijpend hoe weinig er mee verholpen werd, gaven hij zelf en zijne vrouw - iets althans

werd er door geboet, iemand althans er mee gebaat. Mevrouw Meerhuys en Ada wachtten zijn verzoek niet af om het hunne bij te dragen. Om den wille van zijn meisje gaf ook van Heemsbergen - een zeer aanzienlijke gave, waarvoor zij hem dankte met zulk een vervoering van blijdschap als zij niet gevoeld had voor zijn prachtig parel-geschenk.

'Waar het proces van de Bakker al niet goed voor is!' zei hij lachend.

En zij antwoordde:

'Ja, nu het honorarium in goede handen is gekomen.'

Van Heemsbergen's verhouding tot den planter en zijne vrouw was koeler geworden in dezelfde mate als die tusschen hem en den controleur warmer werd.

De Bakker kon zijn verontwaardigde verbazing over van Heemsbergen's terugkeer tot het ambtenaarschap niet verkroppen of verzwijgen, noch die anders uiten dan in krasse bewoordingen. Hij had 'zijn advocaat' opgezocht, direct nadat hij door een brief van Mr. Bossing van zijn besluit kennis had gekregen; en de twee hadden een gesprek gevoerd, waar de eene uiterst hooghartig en koel, de andere purper van drift en met knokige vuisten uit was gekomen. Van haar kant had mevrouw de Bakker, die voor Ada en haar eigenaardige schoonheid een van die bevliegingen van genegenheid voelde, zooals ze haar soms tegenover het ongewone overkwamen, getracht wat zij als het geluk van het jonge meisje beschouwde te redden door een beroep op 'haar vrouwelijk gezond verstand', dat haar een van rijkdom schitterend leven te Batavia moest doen verkiezen boven een vegeteerend bestaan in het binnenland. Maar toen haar overredingsgave evenzeer te kort schoot als haar mans heftigheid, was zij het voor een enkele maal in haar leven met hem eens: het paar diende aan zijn lot overgelaten. Zij ging op reis zonder anderen afscheidsgroet aan hen dan in een paar vluchtige regels schrift gevonden of vermist kon worden.

Van Heemsbergen voelde zich verlicht door haar vertrek. Door haar tegenwoordigheid alléen, haar blik, het gebaar van haar dunne, zwaar-beringde handen, drong mevrouw de Bakker hem de herinnering op aan wat hij verkoos te vergeten. Zóo zorgvuldig hield hij alles wat hem daaraan kon doen denken

buiten ziels-zicht dat hij het zelfs vermeed den naam van Kalimas uit te spreken; en hij had tegenover Ada nooit met een woord van dien nacht in het bosch gerept en van zijne smeeking tot de fantastisch voor haar aangeroepene godin. Het scheen hem dat lang doodgezwegen eindelijk doodgedaan moest zijn. Te meer, nu hij aan een voorstelling die hem langen tijd benard had, - Naïla, met haar kind, zijn kind, in de armen, plotseling vóor zich te moeten zien, - ontkomen was door de wetenschap dat zij, dank zijner vrijgevigheid zeker, weer veilig bij haar ouders onder dak gekomen was. Daarmee kromp de laatste, van uit de verte reusachtig uitgerekte schaduw weg van zijn zonnig pad.

Hij werkte ijverig aan zijn essay over het grondbezit nu. Van Hendriks, van mevrouw Meerhuys, van den djaksa van Langean, van Sidin en Asan en Krama met wie hij in de dessa sprak, hoorde hij allerlei dat in boeken niet te vinden was geweest. Hij bezag, verrast en voldaan, den gestadigen groei van zijn onderwerp; elken keer dat hij, tintelend nog van inspanning en wèl-slagen, bij Ada kwam, kon hij haar een nieuwe gedachtevondst toonen. Zij glimlachte, blij en trotsch, maar te zelfder tijd zoo stil-innig als over een nooit betwijfelde zekerheid. En hij zei:

'Ja, maar dat komt door jou!'

Hij zei het niet in minnaars-scherts, hij meende het in een ernst dieper dan zij vermoeden of bevroeden kon. Alles kwam door haar, alles wat goed voor hem was en gelukkig. Het was niet alleen haar liefelijkheid die hem hoe langer hoe nauwer, hoe langer hoe vaster aan haar bond; het was de frissche, fijne levenskracht die, haarzelve onbewust, van haar uitging als de geur van een knoppenden, bloeienden boom. Hij liet die kracht op zich instroomen.

Wat zij hem vroeg te doen deed hij nu; hoewel in het eerst wel zoo als een groot mensch doet wat een vleiend kindje vraagt: in glimlachende toegeeflijkheid. Hij zei soms nog 'sentimenteeltje' tegen haar, zooals toen zij hem, met tranen in de oogen, van den dessa-man vertelde, die voor zijn karbouwen, om besmettelijke ziekte afgemaakt, geen schadeloosstelling wou aannemen, om zich niet ondankbaar-vergetel te toonen van dier nederige metgezellen dienst zoo veel jaren lang; of als zij opgetogen sprak over de hoffelijkheid waarmee

in die kale hutjes de eene arme den andere gemoette, en den onverbrekelijken eenheidszin, die de dessa stelde tot één enkel tehuis; of, bewogen, hun lijdelijken moed onder jarenlange ontbering en onschuldige blijheid met oogenblikkelijk geluk bewonderde. Daar was iets essentieel-vrouwelijks, illogisch, vond hij, in haar manier om van alle abstracte en zakelijke dingen persoonlijke te maken; zoodat, als hij sprak van water-recht, zij dacht aan de sloot van Wirja die, naar hij vreesde, in den volgenden Oostmoesson toch geen water genoeg op zijn veld zou brengen, of, als hij haar een bepaling uitlegde op het grondbezit, sprak over de akkers door Asan aan zijn jongsten zoon nagelaten, maar waarvan het geheele broeder- en zuster-gezin leefde als te voren in onverdeelde eenigheid, gelijk op doende met den last en gelijk op met den lust. Maar gaandeweg begon het hem te lijken dat zij nader kwam aan de werkelijke beteekenis der dingen dan hij ooit geweest was; als hij haar opvattingen vergeleek met de zijne, kreeg hij soms een gevoel alsof zij werkelijk greep en vasthield, terwijl hij, als een mensch die in een spiegel ziet, links tastte naar het beeld van wat rechts was. En dan vroeg hij zich verwonderd af van waar dat jonge, onervarene, droomerige meisje die zekerheid kreeg tegenover het hèm, den man, altijd weer op nieuw ontglijdende leven. Zij trad in wat hem een leege plaats scheen: en meteen was het er vol en rijk. In haar nabijheid kreeg hij, bij vlagen, weer een gevoel zooals wat zijn eersten tijd in Indië tot een verrukking had gemaakt; maar met dit onderscheid dat hij het nu ontving als iets kostbaars en onzekers, een geschenk dat weder teruggenomen zou kunnen worden, en hij wist niet wàt te doen om het verdienend te behouden, en hij vreesde als den dood de vale armoede van een bestaan daarzonder. Dat genadige geluk kwam tot hem door Ada; in háar was het bestendig. Het deed hem aan in een beweging, een blik van haar, in een woord dat zij gewoonweg uitsprak, het zeggende van een gewoon ding; maar daardoor werd het ding voor hem nieuw. Zooals hij zich vroeger, haar brieven lezend, verwonderd had over het Leiden waarin zij woonde, - het geleek op zijn Leiden zooals een paleis gelijkt op de steenhoopen en stapels hout waaruit de bouwmeester het ineengevoegd heeft, - zoo verwonderde hij zich nu soms over het

Indië om haar heen, het vergelijkend met het Indië waarin hij alleen geleefd had.

Vanwaar kwam toch die plotselinge rijkdom die wérd waar zij was? die kracht en deugd van alle dingen en die verrassende nieuwheid van het óverbekende, hopeloos-saaie? Met haar gaande kwam hij als van tusschen weerkaatsingen uit de werkelijkheid in, waar een dunne schijn geweest was stond iets zwaars en sterks, een diepte donkerde plotseling onder oppervlakten, een lijn werd een lichaam, een holte een volheid, aan alle dingen kwam een nieuwe proportie. Hij had tot nog toe menschen, toestanden, daden, zeden, zaken genomen voor wat zij leken, als iets eenmaal gegevens, maar over het algemeen niet veel nadenken of belangstelling waardigs. Maar tot zijn verbazing kreeg hij, met Ada sprekende, telkens weer het gevoel van iets zeer wonderbaars en heerlijks achter dat alles, een krachtigen, schoonen zin in conventies zelfs, een uitleg van onbeduidende handelingen die er de waardigheid aan gaf van daden, onder een wet voor hem zelven als voor alle anderen geldend volbracht. Maar in Ada, hij zag het en begreep het niet, was dat gevoel bestendig; zij wist de overeenstemmingen en den samenhang der dingen, zij stond in volle verzekerdheid. Hoe meer hij haar zag in haar stillen dagelijkschen doen, hoe duidelijker dat besef in hem werd. Hij voelde het vooral in stille uren, wanneer de springvloed van trotsche kracht, die zijn werk optrok uit de diepten in hem, als de maan het zeegetijde, verloopen was; vooral in de schemering, als zij naast elkander, op de houten treden van het voorgalerijtje gezeten, het donker zagen worden tusschen de struiken, en de opgestoken blader-bossen der palmboomen, die het langst nog een glimp licht hadden gevangen van uit het verkleurende Westen, zachtjes aan zagen wegflauwen en vervloeien in opstijgend grijs, terwijl een voor een de geluiden van menschelijk leven verstierven rondom, een late kar wegknarste in de verte, een stem die riep en een stem die antwoordde, zweeg. Dat ledige uur dat hij half-haatte, half-vreesde om het verdwijnen van al de uiterlijke dingen aan welker tegenstand hij voortdurend zijn eigen kracht en bestaan moest beproeven, was haar lief. ‘Nu is alles eender,’ zei ze. Hij ried niet dan met moeite wat ze met de onduidelijke woorden bedoelde: dat voor

een korte pooze geen tegenstelling meer was, geen scheiding, geen hardheid, maar de geheele warrelende wereld lag tot rust en tot zichzelve gekomen, effen in den stijgenden vloed van dat onnoembare, eeuwige Ééne waar de sterren op drijven naast het allergeringste en zwakste oogenbliks-wezentje. Haar hand in de zijne houdend voelde hij haar dan toch onbereikbaar ver van zich af. Hij had wel willen zeggen soms: 'Laat me niet alleen hier! Neem me mee - help me!' Maar hoe kon ze hem begrepen hebben - hem die zelf niet begreep waaròm hij die hulp noodig had, waarin, waartegen?

Middelerwijl was op de velden rondom Langean de rijstbouw begonnen, spitters en ploegers bewerkten den sawahgrond, en de kweekbeddingen, waar een dag of wat geleden de korrels waren neergestrooid in de open voren, werden met het uur groener.

De kinderen van de dessa hielden er de wacht bij tegen het in zwermen aanstrijkend gevogelte. Tegelijk met de rijstdiefjes haastten zij des ochtends in de vroegte naar het veld. Zij klauterden de lange, smalle ladder op naar het wachthuisje, dat zwiepend op zijn slanke bamboestijlen kraakte en knerpte, terwijl zij naar binnen kropen door de donkere opening. En languit liggend op het matje dat, glad, den hordenbodem bespreidde, de voeten over elkaar geslagen, het gezicht op den eenen gebogen arm, trokken zij aan het net van den akker overspannende touwen. De bonte lappen die er aan hingen, de bossen stroo, en de bamboe-schalmen, die behendig gefatsoeneerd bij de lichtste beweging klapten, kwamen in rep en roer; en kleppervlerkend vloog de wolk der bruin-rose rijstdiefjes op, terwijl glanzend zwarte kraaien log wegflapten naar den naasten paal. Kijkend in de fel-blauwe lucht voelden de kleine wakers hun oogen knippen en toevallen. De een riep den ander waarschuwend, als tusschen de onbewegelijke koorden de vogels weer neergestreken waren op het zaad. En de hooge stemmetjes leken zoozeer op het vogelgekwetter dat zij voor wie verre stond niet te onderscheiden waren. De mannen, aan den arbeid op de moerassige rijstvelden, keken op van onder den paddestoelvormigen hoed die een schaduwkring neersloeg rondom hun hoofd:

‘Waren dat de gelatiks of waren het onze kinderen die daar zoo tjilpten?’

En na een oogenblik glimlachend luisteren zetten zij hun arbeid te stoerder voort.

De velden stonden blank, de dalen en vlakten waren meren geworden, de hellingen reeksen van binnen bruine dijkjes besloten vijvers. De lange rijen der spitters bewogen over een weerspiegelende wereld, - de boomen langs den weg, de omliggende heuveltoppen en, boven alles uit, de spitse kruin van den Tjeremeh, die een bruinen driehoek afteekende op het lucht-blauw. Wie de breede houten spa opwrikte uit den grond hief een brok hemel op; het bruine water liep er van af als zuiver zonnelicht. De plassende tred der ploegbuffels brak door wolken heen, die rimpelig uitéendreven en zich weer te samen voegden. En het geflonker van blank, blauw en goud speelde den ploeger in het gezicht, die de beesten in den stap hield op de maat van een zeur-zingerig deuntje.

Het arbeidende volk mat van tijd tot tijd zijn schaduw met het oog, hoe van de haast oneindige lengte van het zonsopgangs-uur ze gaandeweg kromp: nu was ze niet meer dan een voetstap of tien lang. De buffels stonden stil aan het einde der voren, de spitters namen de spa over den schouder, de rijst-wachtertjes werden afgelost op hun post; alles ging naar huis. De vrouwen wachtten met het maal, de buffel-jongetjes dreven de moede beesten naar de rivier, en met hen te water gaande spoelden en schrobden ze hun de bezweete flanken af, en kneedden hun met lenige, lichttrappende voeten den geweldigen schoft. Onder de loodrechte middaghitte lag alles stil. Dan, als de schaduwen weer begonnen te lengen, keerden man en beest naar den arbeid terug. En de weerspiegelende rijen bewogen over het vijverveld totdat het purper van den zonsondergang er verbleekte tot flauwen paarlemoer-glans, terwijl alreede aan een enkel bleeker, onzeker glimsel de neerwaarts-gerichte oogen de te voorschijn-gloring rieden der groote sterren in den hooge.

Langzaam nu, en zijn glans voor zich uit zendend over de Oostelijke heuvels heen, verrees Orion, dien Javanen ‘den Ploeger’ noemen, hem volgend als hun voorganger door het akkerbouwende jaar. De beide sterren, die zij den Buffel en de Koe heeten, kwamen het eerst in zicht, en tusschen hen

in de glans van het opstekende ploeghout. Dan werd de schitterende schaar zichtbaar, schuins naar voren gericht; en eindelijk verrees en stond op de hoogten de hemelbouwer, die met zijn stralend oog de onafzienbare vore meet, en aan wiens voet, tot rooden starreglans verheerlijkt, de wonde bloedt van wie overstroomde velden doorwaadt. En den langen nacht door dreef het sterrige Wezen zijn sterren-ploeg, waarvoor sterren als trekdieren gaan, door het zwartig-blauwe hemel-veld, maneglans, wolken en schemerige klaarheden doorwadend bij het snijden der oneindige vore die van het Oosten naar het Westen reikt. Naar hem opziende, wiens licht hen bestraalde op hun huiswaartschen gang, dachten de ploegers der bruine aarde aan den tijd wanneer hij zijn Ploeg omgekeerd zou laten liggen in de bleek-gouden velden van den zons-ondergang; dan zouden ook zij hun gereedschap neergelegd hebben; en op de velden waar de laatste arbeid was gedaan, rijpte dan de rijst den feestelijken oogst te moet.

Onderwijl ging de kenterings-tijd, die met dien eersten bruisenden nacht over het land was gekomen, in ongestadige, onstuimige dagen en nachten verder, met plotselinge rukken overslaand van klare stilte naar storm en plasregens en daverende donderbuien, en uit opgebarsten wolken-zwart weder den zonneschijn binnendrijvend en de blauwe luchten. Op de kweekbeddingen schoot de jonge rijst in de hoogte. De wind, die eerst met het geheele geel-achtige sprietje gespeeld had, bewoog ten laatste nog alleen maar de spitsen der groen-geworden halmen. Het werd tijd ze over te planten op de sawah. De doekoen-sawah, die zijn kabbalistische geschriften geraadpleegd en zijn lange en ingewikkelde berekeningen gemaakt had, kwam eindelijk op een avond bìj het dorpshoofd om hem aan te zeggen dat de volgende ochtend, een half uur na zonsopgang, het goede en geluk-aanbrengende tijdstip zou wezen om de rijst-zaailingen uit den grond te halen; den volgenden dag kon dan het overplanten beginnen.

Ada, die met de tijding thuis was gekomen uit de dessa, vroeg van Heemsbergen met haar naar het planten te gaan zien. Op den bepaalden ochtend gingen zij nog voor zonsopgang den weg naar de sawahs op.

Alles dampte. Witte nevelslepen hingen tegen de hellingen, het bosch stond in een wolk, de rivier, de vele pas

ontsprongen beken en adertjes, de slooten langs de velden, de overstroomde akkers, - opklimmende reeksen van ondiepe kleine vijvers, - maakten vijvers, slooten, beken en een rivier van mist in de lucht; de aarde ademde. De flauwe, zware geur die uit het omgeploegde land opsloeg had een smaak als sommige waterige vruchten wel hebben.

Toen zij het veld bereikten rees de zon juist boven de heuvels uit; de mist dreef weg in lichtroode en goudglanzige wolkjes.

De dessa-vrouwen waren er al. In kwetterende groepen stonden zij op den weg bijeen. Juist had de doekoen-sawah de offervuurtjes ontstoken op den dijk van een veld; de rook trok in dunne blauwe krinkels de zonnige lucht in.

'Welaan!' riep hij, het smeulende rijstbosje, dat hij nog in de hand hield, wegwerpend. 'Heb-jelui nu de hardloopsters gekozen?'

Een verward geroep van namen antwoordde hem uit de vrouwengroepen.

'Aloes voor ons!'

'Voor ons Aïssa!'

'En wij kiezen Sarina!'

Het ging om de lichtste dagtaak. Daar namelijk elk der groepen plantsters een gelijk aantal velden bepooten moest, maar die velden onderling in lengte en breedte verschilden, naarmate van de steilere of tragere stijging der helling waartegen zij aangelegd waren, wilde elk het kleinste deel van den gemeenschappelijken arbeid voor het hare; en de vlugheid der verkozen kampioenen zou nu het pleit beslissen.

De drie vrouwen liepen naar het dijkje aan het eene einde van het laagste veld, waar het der Rijst-Godin gebrachte offer zijn bleek-gele vlammetjes liet spelen. De voorste, die Ada in het voorbijgaan vertrouwelijk groette, was een rank, slank, sierlijk deerntje van een jaar of dertien, dat in haar vluggen loop, den blik van haar zachte oogen en den eigenaardigen vorm van haar fijne neusvleugels iets van een hertje had. Zij sprong op den lagen dijk, haar sarong opschortend, dat haar fijne beenen, goudachtig glanzend in het gele morgenlicht, tot aan de knie toe vrij kwamen, en zag, ongeduldig, om naar haar langzamer volgende gezellinnen, de eene een meiske van haar eigen leeftijd, de andere

eene al wat oudere vrouw, klein maar stevig gebouwd, die bedaard haar breede voeten neerzette op het gras.

Het dorpshoofd, de eigenaar van den akker waar het werk begonnen zou worden, was juist aangekomen, op een afstand door een paar nieuwsgierigen gevolgd. Als scheidsrechter gaf hij het teeken tot den wedloop. De drie vrouwen snelden vooruit, half springend, half struikelend en wegzakkend in de dunne modder van het moerasveld, die hun bij spatten en klonters in het gezicht vloog. Vlug ter been als het hertje waarop zij geleek, was Aloes de twee anderen vooruit geschoten. En de vrouwen krijschten, haar toejuichend en de anderen aandrijvend: Aïssa, die dicht achter haar bleef, en het dikkertje Sarina, die als laatste van de drie zich toch het minst haastte. Zonder zich te storen aan het geroep en het verwijtend gekrijt van haar afvaardigsters, of aan het gelach der toekijkende mannen, stapte zij behoedzaam voort, den grond voor zich uit onderzoekend met de oogen.

'Aloes wint, Aloes wint!' riepen de vrouwen.

Ada riep mee, lachend en in de handen klappend. In haar stralend gezicht kijkend ried van Heemsbergen dat zij liefst schoenen en kousen uitgedaan en mee geloopen zou hebben.

'O!' kreet ze plotseling.

Aloes was gestruikeld en naar de haar juist voorbij springende Aïssa grijpend, om haar evenwicht te houden, trok zij die mee in de modder, waar zij tot aan de knieën in gezonken was. Terwijl zij, hijgend en worstelend, trachtten om weer op de been en uit elkanders krampachtigen greep los te komen, stapte het dikkertje hun voorbij, en bereikte het eind van de baan.

Zegevierend namen die haar gekozen hadden bezit van het smalste veld.

'Eh! Aloes en Aïssa! Wie zich haast wordt kreupel!'

'Jelui hebt den boog gespannen aangelegd en misgeschoten!'

Aloes' mooi gezichtje stond naar schreien. Om haar te troosten beloofde Ada haar een slendang, voor het feest dat het dorpshoofd stond te geven ter wijding van den rijstaanplant.

Middelerwijl hadden de plantsters de bosjes zaailingen die, opdat de broze halmen bij het pooten niet breken mochten, sedert den vorigen avond hadden liggen vermurwen op den sawah-dijk, uit de omhullende pandan-bladeren losgewikkeld,

en hun werk begonnen. De plantjes tegelijk met het lange spits-toeloopende poot-hout in de hand nemend, staken zij die bij bosjes van drie en vier tegelijk in den grond. Ada keek naar hen. En plotseling op Aloes toeloopend in de rij der plantsters, die het veld aan den voet der helling groen maakten, vroeg zij:

'Laat mij er ook een paar planten - ik wou het zoo graag!'

Beschroomd glimlachend gaf het meiske haar den bos slap hangende halmen en het poot-hout uit haar hand; en zorgvuldig de beweging herhalend die zij zoo even had gade geslagen, stiet Ada het staafje in de modder en liet, het er uit trekkend, de jonge planten in den kuil staan die dadelijk vol bruin water liep.

'De aarde moet aangedrukt worden met de vingers, zóo!' zei Aloes, haar zwart kopje neigend naast dat blonde hoofd.

'Nog eens, Aloes! tot ik het even goed doe als jij!'

Zij herhaalde haar poging.

De vrouwen keken verwonderd.

'Eh! hoe handig doet zij het!'

'Zij heeft "de koele hand", wat zij geplant heeft zal wèl gedijen!'

'O, al te erg! Hoe vuil zijn haar handen geworden!'

'Ik kan ze wasschen!' zei Ada lachend. Zij liep naar de smalle waterleiding, en liet het straaltje dat er dun en strengelig uit te voorschijn siepelde, over haar lange blanke vingers vloeien.

'Is het niet heerlijk?' vroeg zij, met een stralenden blik opziende naar van Heemsbergen.

Hij had zich even ontstemd gevoeld over haar impulsieve handeling, ongepast naar hij oordeelde tegenover de Inlanders. Maar tegen wil en dank glimlachte hij, toen die zonnige oogen de zijne ontmoetten.

'Jou gaat alles goed af en alles staat je lief!' zei hij.

'Heb-je gehoord, Gijs, wat ze zei van "de koele hand"? daar ben ik trotsch op!' zei ze gelukkig. 'Dat zijn van die dingen die zij beter weten dan wij, geloof-je niet?'

'In dit geval zou ik het haast gelooven. Over het algemeen heb ik niet zoo'n hoog idee van die Inlandsche wijsheid, zoo als je weet. - Nu, willen we weer gaan?'

Ada zag van het wit-flikkerende gras aan haar voeten, waar

ieder halmpje als met rijen doffe dauw-kraaltjes bepereld was, op naar den zonneschijn en de blauwe, blank-wolkige lucht.

'O! naar huis! nu?' murmelde ze.

'Ja, wat wil-je dan? Over een half uur zullen we de hitte niet meer kunnen verdragen.'

'O neen! het wordt niet warm voor half tien, in dezen tijd.... Is het niet als een zomermorgen in Holland, Gijs? heel in de vroegte, - in de weiden?'

Het was de eerste maal sedert haar komst dat ze uit zich zelve over Holland sprak. Van Heemsbergen die het opmerkte begreep de reden.

'Allemaal om dien brief van gisteravond!' zei hij glimlachend.

Er was namelijk met de mail van den vorigen dag een brief gekomen van mevrouw de Grave, die, eindelijk, uit de volte van haar moederhart handelend, de reeds gegeven vormelijke toestemming tot het huwelijk verinnigde tot gelukwenschen en een zegenbede voor haar beide kinderen.

'Is het niet? - Ik ben er ook blij om, meisje. Ik heb altijd veel van haar gehouden, dat weet-je, - van.... van 'Moeder'.

Een glimlach door een schemer van gelukkige tranen heen beloonde hem voor het woord.

'Nu is álles, álles, álles goed!' zei ze innig. Ze legde haar arm in dien van van Heemsbergen en haar hand in de zijne. Zóo stonden zij een oogenblik stil.

'O! hoorde je dat?' riep ze plotseling. 'Een wielewaal! In dat bamboe-boschje zeker.... daár, daár! daar vliegt hij, als een zonnestraal door de lucht!'

Zij juichte den gelen vogel na.

'Wielewaal! Wie-le-waal! Daar! nu is hij het bosch in! - Laten we meegaan, Gijs! Nu hebben we alles bij elkaar, Holland, Indië, Moeder, je werk, alles! Kom! nu gaan we onze verloving vieren.' Van Heemsbergen stond een oogenblik besluiteloos. Toen:

'Wat een onzin!' dacht hij. 'Om een koortshallucinatie! Daar moet nu maar eens meteen een eind aan gemaakt - nuchter en wel - in het daglicht. Het wordt nog een obsessie anders. - Laten we gaan,' zei hij overluid.

Ada had zijn korte weifeling niet bemerkt. Haar oogen

lichtten in dien glans, die van een volkomen geluk uitstraalt. Zij ging door den frisschen morgen, over het flonkerige gras, zoo luchtig, alsof zij zelve willend noch bewegend maar zoo voortdreef op de stuwing van een onzichtbare kracht, een droppeltje in een golf, een koelte in den wind, een glansje in den zonneschijn. Zij glimlachte de vrouwen toe die bij haar voorbijgaan opzagen met donkere, zachte gezichten; haar afhangende hand had eene houding als omving zij nog behoedzaam die zachte rijstplantjes, en voelde jonkheid en fijne, frissche kracht heen en weer vloeien tusschen hen en haar.

De weg klom hier over een heuveltje; daarachter begon het bosch. Zij stond stil op de hoogte, en zich omwendend:

'Zie eens!' zei ze.

Op het wijde land rondalom, hoogten, hellingen, langzame deiningen van grond die zich gaandeweg vereffenden naar de breed uitgegoten gladheid der vlakte toe, bewogen ontelbaar de menigten der rijstplantsters. Dat waren niet meer de vrouwen van Langean alleen, of van het Cheribonsche heuvelland, dat scheen het geheele vrouwen-volk van Java in eendracht over den teederlijk-zorgzamen arbeid gebukt. Overal waren zij, in alle diepten, op alle toppen, op al die terrassen en treden en richels, die, lenig de modelleering van het geheuvelte volgend, de ebbe-zoomen leken van een weggezakte wereld-zee. In het bruin en blauw van hun kleeding pasten zij wel bij den bruinen grond en de blauwe lucht, in overeenstemming met hun levens-omgeving als de tijger die in het zwart en geel van zijn lenig lijf de zonnestrepen vasthoudt en de dunne schaduwen van het bamboe-bosch, als de schildpad die de teekening toont der met ronde steenen beplekte rivierbedding, als de ijsvogels die azuur glanzen tegen de azuren lucht. In de verte wischten zij uit en verdwenen; maar hun tegenwoordigheid was te raden aan het groene waas, dat langzaam aan het bruin van den grond overtoog. En zooals voor de oogen hun menschen-gestalte vervloeiend verdween in de groote aard-gedaante, zoo vervloeide en verdween voor de gedachte hun menschen-wil in den wil der natuur, en zij waren niet langer rijstplantende vrouwen, maar een vriendelijke elementaire macht, levenbrengend als regen en zonneschijn, onder wie de beweldadigde aarde groenend ontlook.

Ada zag er naar, een langen tijd.

Eindelijk:

‘Ik ben blij,’ zei ze.

Hij antwoordde niet. Er was niets in hem wat weerklank kon geven op dat leeuwerikken-geluid.

‘Al die menschen - al die Inlandsche vrouwen,’ dacht hij. Een vluchtige indruk van daareven keerde terug en drong dieper in: het had hem een seconde-lang geschenen of dat ree-vlugge loopstertje leek op Naïla.

‘Dat komt er van,’ dacht hij, wrevelig, onder ‘er’ een geheele menigte dingen begrijpend, werkelijke en onwerkelijke, ‘wat men dan zoo werkelijke en onwerkelijke noemt,’ verbeterde hij zich zelven.

Zij daalden den heuvel af, en kwamen in de schaduw en de vochtig-aandoende koelte van het bosch.

Ada huiverde even.

‘'t Is of de nacht hier is blijven hangen,’ zei ze.

‘Ja - de nacht,’ antwoordde hij; en de klank van zijn stem deed haar opzien.

Zij gingen een eindweegs zwijgend verder. De donkerte die hun aan het licht blind-gekeken oogen eerst zoo dicht had geleken, verijlde zich gaandeweg tot een groene schemering, vol heimelijke kleur en onzekere gouden gloortjes en flikkeringen. Er was vogelgekwetter in de takken. Een ijle, bijna vlijmend-zoete bloemengeur kwam aangestreken. Ada zag een tros witte orchideeën, flauw met purper beplekt, uit de grauwe, diep-gekloofde schors van een heuvelhoogen boom hangen.

‘Zijn dat niet dezelfde die je me in je eerste brieven wel zondt?’

Hij strekte werktuigelijk de hand uit naar den vlinderachtigen bloesem-drom.

‘In mijn haar?’ vroeg Ada, het hoofd op zij neigend.

Hij stak den stengel tusschen het vlossige haar der slaap en den wrong als metaal strak-glanzend; en of de aanraking een onduidelijk gevoel in hem plotseling tot begrip had gemaakt: ‘Neen,’ dacht hij, ‘“dàt” ook te zeggen is onmogelijk! - en geheel onnoodig.’

Hij zei iets anders:

‘Weet-je wat ik daareven dacht, bij het zien van al die plantsters?’

Het hoofd nog geneigd, zag ze van onder de als warrelig zonnestralen-spel haar voorhoofd omgevende krulletjes en vlokjes naar hem op.

'Dat ik me nooit zóo ver van menschen voel als wanneer ik ze zoo in menigten bij elkaar zie. Met Inlanders is het nog erger, omdat ze toch al zoo ver van ons afstaan - aan de andere zij van een afgrond! Wij hier - zij daar. Ja - ik weet wel dat jij dat anders voelt. Hoe duidelijker ik het zie, hoe meer ik er me over verwonder, - het is me ten eenenmale onbegrijpelijk! Je bent met die menschen of je onder hen geboren en getogen waart. Je weet alles van hen, je doet alles voor hen -'

'Jij ook!' zei Ada, en ze keek hem aan met een schalkschen glimlach. 'Waarom wil je me toch altijd wijsmaken dat je niets voor hen voelt, terwijl je hun je heele leven geeft?'

'Mijn heele leven? Voor de Inlanders? Ik?! Hoe kom je er bij?'

'Nu, en je werk dan?' riep Ada triomfant. 'Je hadt den rijkdom toch maar voor het grijpen, en hebt hem laten liggen om hen te helpen.'

'Niet om hèn te helpen, maar om wetenschappelijk werk te doen.'

Ada hield vol.

'Dat is hetzelfde! het komt hun immers ten goede?'

'Mogelijk wel. Maar of dat gebeurt of niet kan me bitter weinig schelen, - ik doe het niet om hen! Als de Inlanders een prehistorische stam waren, aap-menschen als waarvan die professor het bestaan gedemonstreerd heeft uit de overblijfsels die hij in de Solo-rivier-bedding vond, - alleen nog maar als fossielen aanwezig, en ze hadden een prehistorisch aapmenschenrecht gehad, zou ik aan dat recht even hard werken als ik het nu aan den Adat doe. Kun je dat niet begrijpen, Sentimenteeltje? dat iemand werkt alleen om het genoegen van het werk - zonder meer?'

Ada zag voor zich. Als uit het bosch, dat haar schaduwend omving, was uit haar oogen de glans verdwenen.

Hij ging door op den geprikkelden toon dien hij licht aannam wanneer hem niet tegenspraak maar tegengevoel bejegende.

‘Wat jelui iemand toch zonderlinge motieven kunt toedichten! Gisteren spreekt Hendriks van “mijn eerzucht.” Eerzucht - in Holland! Een oorlogschip in den eendenvijver! Als je dan absoluut eerzucht hebben wilt - ik voel er niet voor, een mensch moet wel nederig zijn in zichzelf als hij den hoogen dunk van de anderen zoo broodnoodig heeft voor zijn geluk! - maar als je absoluut eerzucht hebben moet, laat het dan een Parijsche eerzucht zijn, of een Engelsche, of een Russische, nu Rusland zoo in de mode begint te bekomen, - een eerzucht van een zestig millioen zielen kubieken inhoud, - dan is de hoegrootheid tenminste nog iets bij ontstentenis van de hoedanigheid. Maar Hollandsche eerzucht!’

Hij haalde de schouders op.

‘Ik weet dat je het dáar niet om doet,’ zei Ada stil.

‘Neen! Maar jij gelooft nu weer dat ik het uit philanthropie doe; en dat is evenmin het geval, - nòg minder zou ik zeggen, als het minder kon dan “niet.” Ik verlang geen ridderorden of tijdschriften-roem in ruil voor mijn inspanning, maar wis en zeker niet “het welzijn van den Inlander.” Wat willen de menschen toch eigenlijk met hun phrases over altruïsme? Elk wezen is zijn eigen reden van bestaan, hij heeft zijn doel in zichzelf. Een mensch heeft zichzelven, zijn lijf, zijn wil, zijn intelligentie, als zijn allereigenst eigendom, voor zichzelf, voor niets of niemand anders in de wereld. Die dat niet begrijpt is de slaaf van alle anderen. Niemand kan van mij eischen dan wat ik hem uit eigen vrije verkiezing geef. Ik ben “de maatschappij” niets schuldig - zij heeft geen recht op me, niet het allergeringste. Ik doe werk dat haar ten goede komt ten slotte - dat is waar. Maar dat doe ik niet omdat het haar ten goede komt - dat doe ik om mezelf, omdat het zoeken naar wetenschap mij een persoonlijke behoefte is, een neiging die ik bevredigen moet om als intellectueel wezen te blijven leven, zóo als ik honger en dorst bevredig om mijn materieel bestaan te kunnen voortzetten. Misschien heeft de maatschappij ook van mijn eten en drinken voordeel! Best! Voor mijn part! Maar als ze dat niet heeft, eet en drink ik toch. In het intellectueele is het net hetzelfde. In het moreele ook. Als ik een moreel leven leid, - met “moreel”

bedoel ik niet iets negatiefs, zooals zoo veel menschen doen als ze het woord gebruiken: niet-liegen, niet-stelen, niet - en de rest; - geen van de dingen doen waarvoor je voor den strafrechter gehaald kunt worden, - of van die andere, veel ergere, die in geen wetboek voorzien zijn en door geen straf te achterhalen. Ik meen iets positiefs, iets wezenlijks, zoo iets als dat "ware goede en schoone" van de Ouden, het op de beste wijze gebruiken van het beste wat in je is. Nu! als ik zulk een leven leid dan doe ik dat - evenmin als eten en drinken alweer! - niet om de maatschappij, maar om mezelf; omdat ik me gelukkiger voel als ik leef naar mijn hoogste dan als ik leef naar mijn laagste kunnen. Dat is zoo eenvoudig dat er geen uitleg bij hoeft, dunkt me, - de altruïsme-hypothese is totaal overbodig.'

Daar Ada niet antwoordde, ging hij door, hoe langer hoe heftiger, als tegen een onzichtbaren, ontrèfbaren opponent, dien hij met argumenten of op andere manier er onder moest krijgen:

'Ik begrijp overigens heel goed waarom die leer van de liefde tot den naaste gepreekt wordt door de enkelen die er aan gelooven en de velen die wel beter weten, - bij wijze van een politie-maatregel? - wel niet al te streng te handhaven, want er zit geen gewapende macht achter, en de brutalen die dat weten gaan tòch hun gang; maar voor de groote menigte helpt het toch altijd wàt. Ik vind alleen maar dat ze er òns van verschoonen konden, die het niet op het geld en goed van onzen naaste gemunt hebben, en niet anders van hem vragen dan dat hij ons met vrede laat - met vrede laat!' herhaalde hij plotseling driftig, met zijn stok naar een over den weg hangenden struik slaande. 'Als ik hier in Indië mijn ambtenaars-plicht doe, niet meer en niet minder dan den ambtenaars-plicht, waarop ik mijn eed gedaan heb, en waarvoor ik mijn tractement krijg, wie heeft dan nog recht van spreken over liefde tot den bruinen broeder en....'

'De bruine zuster' had hij willen zeggen, maar kreeg de woorden er toch niet uit. Hij wierp een blik op Ada. Zij hield het hoofd zoo zéer diep gebogen; de hand die op zijn arm gelegen had was er af gegleden, en hing lijdelijk.

Hij greep er naar, bukkend om haar in het gezicht te zien:

‘Ada?’

Zij schudde het hoofd in ontkennend antwoord op de vraag die in zijn toon had gelegen.

‘Ik weet wel dat je het niet tegen mij hadt.’

‘Neen, waarachtig niet tegen jou, nooit tegen jou! Tegen mezelf indien tegen iemand,’ voegde hij er na een oogenblik bij en zweeg.

Zij waren, de lange en breede boschlaan uit, op de open plek gekomen waar de graven der moslimsche heiligen lagen in den schuts van het vervallen Hindoe-tempeltje. Het was er tintelend-zonnig nu. Een paar flikker-wiekende kapellen speelden in het licht. Half in, half uit de schaduw van een met wijd-open oranje-kelken-bloeienden-boom schemerde grijs het beeld der Godin.

Ada zag het. Op den toon van iemand die naar een afleiding van zijn gedachten grijpt, riep zij:

‘O! wat is dat daar?’

Hij antwoordde gedwongen-onverschillig.

‘Een Hindoe-oudheid, die zij een paar maanden geleden hier opgedolven hebben. Zij is nog al mooi, geloof ik.’

Hij ging op de plek toe, niet wetend of het met of tegen zijn wil was dat zijn voeten bewogen.

‘Hoe heerlijk mooi!’ riep Ada.

De zon scheen de godin op de neergeslagen oogleden. Het met een hooge tiara bekroonde langlijnige gelaat, met de volle wangen en den zoeten mond, scheen onmerkbaar te glimlachen. Zij hield de handen voor de borst, den middelvinger van de omlaag gekeerde rechter gebogen op den gebogen middelvinger van de omhoog gekeerde linkerhand rustend. Op haar schoot - zittend in de houding van den Oosterling, had zij de beenen kruiselings over elkaar geslagen, en de naakte rechtervoet rustte op de vlak neergevleide linker knie, - lagen witte jasmijn-bloesems, het offer van een die pas daar gebeden moest hebben.

‘Ik kan 't me begrijpen dat ze haar offers brengen. Ze is zoo.... zoo liefelijk-heilig,’ zei Ada, na een lange poos zeér zacht sprekend.

‘O, een Javaan offert aan alles. De goden en geesten die hij naast “den Eenen God, wiens Profeet Mohamad is,” aanbidt, zijn legio,’ antwoordde van Heemsbergen

op denzelfden gewild-onverschilligen toon van daareven.

Hij herkende de kleinste bijzonderheden van de plek, zóo als hij ze dien avond in den grilligen schijn van het wachtvuur gezien had, en zooals ze hem telkens overnieuw voor oogen waren gekomen in zijn verbijsterde koorts-nachten. De opgeheven handen van het godinne-beeld schenen een kouden stroom naar de zijne te zenden; hij voelde den greep, dien hij om die steenen polsen geslagen had, zijn vingers spannen. De gevelde boomstam, waarop hij gezeten had, lag er nog, witte takke-stompen opstekend van den grond. Onwillekeurig zocht hij, en vond, de grauwe asch-plek van het vuur.

Ada was op den boomstam gaan zitten, bijna aan de voeten der godin.

'Laten we hier wat rusten!' zei ze, tot hem opziende; en hij begreep aan haar bedeesden, bijna smeekenden glimlach, dat zij bedoelde:

'Laat het vrede voor ons zijn, hier!'

Hij ging naast haar zitten, voelende hoe een rilling hem langs de leden liep.

'Zou ik het werkelijk moeten bekennen?' dacht hij, ontzet. 'Nu? op steê?'

Zijn ondragelijk-gespannen gedachte sprong eensklaps los en terug als een te sterk-gebogen veer.

'Ada,' zei hij plotseling, 'waarom heb-je me nog altijd niet gezegd wat er in dien brief stond? dien éenen die weggeraakt is?'

Zij sloeg de oogen neer onder den bijna harden blik dien hij op haar richtte.

'Het.... het ging niet goed, Gijs.'

'Wat ging niet goed? me iets te zeggen dat je toch al geschreven hadt?'

'Je hadt het immers niet gelezen,' murmelde zij, bijna onhoorbaar.

Hij zag dat zij leed. Maar daar was een voldoening voor hem in, op dat oogenblik. Onmeedoogend hield hij aan.

'Het was toch je bedoeling dat ik het lezen zou, anders hadt je dien brief niet verzonden. - Nu?'

Zij antwoordde nog niet.

Hij zei koud:

'Wanneer het een confidentie was die je nu betreurt, wil ik natuurlijk niet verder aandringen.'

De tranen sprongen haar in de oogen.

‘Ik zal het nú zeggen als je het wilt.’

Hij moest zijn hart tegen zichzelf verharden om te herhalen:

‘Nu?’

‘Kijk me - kijk me dan niet aan,’ zei ze smeekend.

Hij zei, wat zachter:

‘Neen, ik zal je aanzien, maar jij hoeft mij niet aan te zien.’

Haar oogleden beefden even, of zij op het punt waren geweest ze op te slaan.

‘Zul je dan niet “sentimenteeltje” zeggen? me niet... niet uitlachen?’

Onwillekeurig glimlachend zei hij:

‘Ik beloof het je!’

‘Ik - ik.... ik had - had van je gedroomd.’

‘Nu, is dat zoo iets om er niet voor uit te durven komen? Ik hoop dat je wel meer van me gedroomd hebt,’ zei hij, nu ronduit lachende. ‘Ik heb het dikwijls van jou gedaan!’

‘O! telkens, telkens!’ riep zij, niet op zijn laatste gezegde antwoordend. ‘En zoo dikwijls zoo akelig! dan werd ik in tranen wakker en kon den heelen nacht niet meer tot rust komen. Ik dacht dat ik het niet meer uit zou houden op het laatst!’

Hij zag haar oplettend aan.

‘Wat was dat dan voor akeligheid die je van mij droomde?’

‘Ik weet het niet! en dat maakte me juist zoo angstig! Er was iets met je, iets heél ergs, iets verschrikkelijks, veel erger dan doodziek zijn, en ik had je kunnen helpen als ik maar bij je gekund had, maar ik kon je niet vinden, hoe ik ook zocht. En dan riep ik je zóo, dat ik mezelve wakker riep.’

Het begon hem te berouwen dat hij haar tot spreken gedwongen had, zóo bleek zag zij. Hij dacht aan de tallooze malen dat zij zijn gedachte ontmoet, geraden, voorkomen had, zelfs aan zooveel in haar brieven dat hem verwonderd had doen staan, telkens. Hoe kon men weten wat werkelijkheid en wat verbeelding was in dat geheimzinnige iets, het leven der gedachte? Daar bestond misschien in de diepten der ziel een geheele, aan het daglicht vreemde wereld, en wat daaruit in het gewone maatschappelijke doen kwam, zag

er even zonderling en haast-onbestaanbaar uit als diepzeeschepsels op de keien van een winkelstraat. Waarom was het onmogelijk dat zij de weerpijn gevoeld had van zijn struikelen en vallen? Maar dan - dan moest ze ook.... Raden, verwonderen, begrijpen flitsten in één snelle seconde door hem heen, en wétend wat nu komen moest, zag hij haar aan, terwijl zij, woord voor moeielijk woord, zegde:

'Toen, dien éenen keer - het was op een middag, in de bibliotheek, ik was in slaap gevallen aan vaders schrijftafel, waar ik altijd zat als ik het manuscript copieerde, - toen, - toen zag ik je inéens voor me. Je was zoo bleek als de dood. Je greep me bij mijn polsen. Zóo' - - met een slaapwandelaarsbeweging hief zij haar twee handen omhoog, ze samenprangend of een sterker dan zij ze zoo vasthield, en op een toon die niet de hare was:

'En je riep, Ada help me! ik weet niets meer - ik kan niet verder!'

Haar stem brak, zij liet haar handen zakken. Na een pooze:

'Toen.... toen wist ik zeker dat je me-noodig hadt,' fluisterde zij.

Van Heemsbergen antwoordde niet. Eindelijk waagde zij het hem tersluiks aan te zien. Er was geen zweem van den spot dien zij zoo gevreesd had in zijn bleek gezicht. Met een blik zooals zij er dien nog nooit in gezien had, ontmoetten zijn oogen de hare. Het begin van een glimlach kwam om haar lippen, die hun kleur terugkregen terwijl zij, moedig nu, zei:

'Toen heb ik getelegrafeerd, en tegen Moeder gezegd: Ik moet gaan.'

'Daarom - dáarom!' riep van Heemsbergen. 'Gebeuren er dan nog wonderen? O! half heb ik het geloofd, soms, en toch niet gedurfd, - je durft niet te gelooven aan wat je niet verdient, - wat je zoo ten eenenmale onwaardig bent! - Dus toch, tóch!'

Half-bang, half-hopend zag zij hem aan.

'Toch wàt, Gijs?'

'Dáarom telegrafeerde je "Ik kom!" toen ik je noodig had, noodig als lucht om adem te halen!'

'Dus je hebt me werkelijk noodig gehad? Je hebt me werkelijk geroepen? met die zelfde woorden misschien?

‘Ik heb je geroepen, ik - later, later! Maar dat je den moed gehad hebt te handelen op zoo iets - zonder een seconde na te denken te zeggen “ik kom!” en dat vol te houden tegen allen en alles, tegen nadenken en gezond verstand in, tegen je moeder in, al dien tijd - dat is het wonder voor mij! Hoe zal ik ooit.... ooit....! Ik ben je niet waard, Ada. Ik kan je niet zeggen waarom - vraag me niet het te zeggen,’ zei hij haastig en verward, hoewel zij zelfs met geen blik vroeg. ‘Later, als wij getrouwd zijn. Je laat me toch niet daarom, niet waar?.... we trouwen? Natuurlijk trouwen we - ik weet niet goed meer wat ik zeg, geloof ik. Het is waarachtig ook genoeg om iemand in de war te maken.’

Hij stond op en haalde een paar maal diep adem. Toen deed hij eenige stappen van haar weg, bleef staan, ging weer een eind verder, bleef weer staan, en kwam eindelijk, langzaam, terug. Hij hernam zijn plaats naast haar, maar niet vlak bij, en zijn hand even uitstekend als om de hare te vinden, trok hij ze dadelijk weer terug.

Op een toon die iets moederlijks had in haar teedere bedaring, zei het meisje:

‘Zeg maar niets, liefste! ik begrijp je toch wel. Je hebt het natuurlijk ellendig gehad, zoo lang je zoo heen en weer geslingerd werdt, en nergens zekerheid kondt vinden.’

Hij zag haar verrast aan.

‘Neen, nergens zekerheid,’ herhaalde hij. ‘Nergens zekerheid. Nu nòg niet. Maar jij, jij hebt ze, Ada! voor jou is alles vast en veilig. Dit had niet eens gehoefd - dit wonder - om me te overtuigen, - ik wist het al lang. Ik begrijp het niet, maar ik zie het voor mijn oogen. Wat ben je eigenlijk voor een wezen, voor een lief, heilig, verrukkelijk wezen, dat alles je draagt en opbeurt? Als je in een afgrond viel, ik geloof er zou iets gebeuren om te zorgen dat je je geen pijn deedt. Ben je nooit bang? bang voor het leven, meen ik? Neen, natuurlijk niet - waarom zou-je? Een vogel kon even goed bang zijn voor steilten en afgronden!’ herhaalde hij, als onweerstaanbaar getrokken door de duizelige bekoring van het beeld. ‘Als een ander het probeerde, een gewoon mensch, dan...!’

Zij viel hem in de rede.

‘O Gijs, zeg niet zulke - zulke heerlijke dingen van me! Zoo ben ik niet! Ik heb nooit iets bijzonders gedaan, - ik ben maar héel dóod, dóódgewoon! Ik...’

Zij zocht naar woorden om zich te verkleineeren, maar haar oogen straalden toch van geluk over die opgetogen, in haar eerbied bijna vreesachtige liefde die haar voor de eerste maal uit zijn oogen tegenkwam.

‘Het is voor jelui ook zooveel moeilijker dan voor ons,’ zei ze schijnbaar onsamenhangend, maar hij begreep de snelle menigte van gedachten die zij verzweeg, - ‘omdat jelui de wereld in moeten, niet waar? Ieder oogenblik kan het toch zoo gaan dat je je van alles los moet maken, en dan..... je begrijpt me wel?’ vroeg zij, wat hulpbehoevend. Zij raakte in de war omdat zij probeerde niet haar eigen gedachte uit te drukken, maar haar voelen en spreken aan te passen aan wat zij ried dat de zijne was.

‘Zich losmaken? o neen, dat is niets! die dat doet, die kan zich ook wel weer vast grijpen. Maar los raken, zonder dat je weet hoe of waarom - je weet niet eens dat het gebeurd is voor je de dingen al verder en verder van je af ziet drijven, en ineens gewaar wordt dat je overal buiten staat - dát is erg!’

Hij steunde zijn ellebogen op de knieën en de kin op de handpalmen en staarde voor zich uit.

Na een oogenblik zwijgens hernam hij:

‘Ik heb eens een theorie gelezen over de oorzaken van het toenemen van den zelfmoord in Europa: volgens den schrijver was dat geen teeken van verwording in de maatschappij, integendeel. Hoe actiever, intenser leven, hoe meer gevallen van zelfmoord, en juist onder de individuen door wie dat intensere leven in de groote, trage massa kwam. Hij had cijfers, natuurlijk, bij de hand voor zijn theorie. Maar wat me daarin frappeerde was de reden die hij opgaf voor die neiging tot zelfmoord, die eigenlijke reden, die verborgen ligt onder de vele schijnbare: geldgebrek, ziekte, teleurstelling, maatschappelijke mislukking en zoo voorts. De eigenlijke reden zei hij, was vereenzaming. De mensch die los raakte uit het verband, waarin hij was opgegroeid, - uit eenig verband, welk ook, waar hij met zijn denken of zijn voelen in vast zat - dat was de mensch die zelfmoord

pleegde, die los raakte, begrijp je? niet die zich losmaakte; dat zijn de sterken, die dat doen, degenen die desnoods zelf middelpunt kunnen worden, als ze niets vinden wat hun groot en wijd genoeg lijkt. Natuurlijk van degenen die los raken verongelukken ook niet alle. Het feit dat ze losraken bewijst op zich zelf niets tegen hen: het kan, integendeel, een gevolg zijn van hun superioriteit. Zij kunnen dus een ander verband vinden waar zij op hun plaats zijn, onder huns gelijken; de kans bestaat, en in dat geval groeien zij tot hun hoogste hoogte. Maar zoo niet - dan hebben zij de keus tusschen drie dingen, dat wil zeggen, *keus* hebben ze niet, hun gestel en hun karakter "kiezen" voor hen. Ze kunnen versuffen - of gek worden - of zich van kant maken. Ik heb daar dikwijls over gedacht sedert - over die theorie, meen ik. Ook in dezen zin schijnt het "het is niet goed dat de mensch alléen zij." Maar als je nu van karakter een eenzame bent, - het niet zijn wilt, en het toch bent, hoe dan? hoe moet je dat gebeteren? of kan het misschien niet gebeterd?'

Van onder wenkbrauwen gefronst van inspanning zag Ada hem aan: zij had klaarblijkelijk zijn in sprongen gaande gedachte niet kunnen volgen.

'Dat is alweer een vraag, die ik jou niet moest doen,' zei hij met een wrangen glimlach. 'Hoe zou jij weten wat die soort eenzaamheid beteekent? Je kunt ze nooit van je leven gevoeld hebben!'

'O, ja wel!' riep Ada, plotseling begrijpend. 'Nu weet ik wat je meent. Ja wel, dat heb ik wel eens gevoeld! Eens herinner ik het me vooral héel duidelijk!'

Hij vroeg, ongeloovig:

'Werkelijk? Wanneer dan?'

'Het is al eenige jaren geleden - we waren op reis; het was de eerste keer voor mij. 's Ochtends waren we in Luzern aangekomen - daar zag ik ineens die hooge bergen met sneeuw er op, en het meer, wijd-uit, alles zoo anders dan ik het ooit te voren in mijn leven gezien had, en dat gaf me zoo'n vreemd gevoel, dat, - ja, ik kon het niet helpen, zoo gek als het was...'

Ophoudend zag zij van Heemsbergen met een half-prettigen, half-verlegen glimlach aan.

'Zeg het maar - het zal wel zoo gek niet geweest zijn.'

‘Ik vroeg: “Wonen hier óok menschen?” hoewel ik de stad en de villa's overal toch zag. En oom werd zoo kwaad op me! Hij zei.... Neen, 't komt er niet op aan.’

‘Hij zei natuurlijk iets onhebbelijks, en daarom herhaal je het niet.’

‘Je houdt toch al niet van oom.’

‘Neen, dat zal de duivel je danken! hoe jij nog van hem houden kunt!’

‘Hij is veel beter dan iedereen denkt, Gijs! Maar hij is altijd alleen geweest, zonder iemand die om hem gaf, daarvan is hij zoo hard geworden in zijn manier van zijn.’

‘Ook al een eenzame? Nu, laat hem voor wat hij is. Ik begrijp best wat je daarmee bedoelde, met die “gekke” vraag.’

‘Nietwaar?’ riep Ada verheugd. ‘Ik had daar nooit iets van geweten, ik kon nooit iets met één van al die menschen te maken hebben, ze hadden voor mij evengoed op de maan kunnen leven, en ik voor hen, natuurlijk.

Nu, dat was 's ochtends al geweest. En 's middags - vader en oom waren uit, en moeder rustte uit van de nachtreis, - was ik een eindje alleen gaan wandelen langs het meer - niet ver, ik kon ons balcon van het hotel zien, en behalve dat waren er ook veel wandelaars. Maar inéens, inéens kreeg ik toen dat gevoel, hoe vreeselijk groot de wereld is, en ik zoo kleintjes midden daarin - en al die millioenen en millioenen menschen die niets van me wisten en niets om me gaven.’

‘Ja! die niets van je weten, en niet om je geven, dat is het! Dat is het!’

‘Het was een ellendig gevoel - zoo of de grond onder je voeten wegging, nergens meer houvast.’

‘Ja! ja! hoe is het mogelijk dat jij..... En wat toen? hóe ben je daar weer overheen gekomen, meen ik?’

‘Een klein jongetje kwam me achterop loopen - ik had hem al een poos gehoord,’ - ze glimlachte bij de herinnering, - ‘en ineens kwam hij naast me loopen, en bleef naast me - zóo maar. Hij zei geen woord toen ik hem vroeg wat hij wou, maar toen ik mijn hand uitstak greep hij ze vast en zoo liep hij met me mee - zeker tien minuten ver; toen inéens laat hij me los, en loopt het hek van een villa binnen. “Nu ben ik thuis!” Hij was bang geweest, zoo alleen, begrijp-je? Dat pootje in mijn hand..... Ik was daar net van pas gekomen

om hem te helpen, ik die niets van hem en zijn verdriet wist! Toen ik dat begrepen had werd ineens alles anders. En daar heb ik dikwijls aan gedacht, naderhand: als ik weer eens zoo'n bui voelde aankomen - dan dacht ik, er zijn overal menschen die ik helpen kan, die misschien juist mijn hulp noodig zullen hebben op een oogenblik waar ik nu nog niet van weet, - en dan was het weer goed.'

'Geef mij die hand, die je toen aan dat jongetje gaf!' zei van Heemsbergen op een eigenaardigen toon.

Zij wilde hem haar rechterhand geven, en bedacht zich, met een glimlach zeggende: 'Hij liep links van me,' en reikte hem haar linkerhand.

Van Heemsbergen nam ze, en hield ze, niet aan zijn lippen, maar tegen zijn voorhoofd. 'Koele hand!' murmelde hij.

Hij hield ze eenigen tijd zoo voor hij, zijn gezicht naar boven bewegend, de palm genaakte met zijn lippen.

Zij gaf hem ook de andere hand.

Hij hield ze beide in de zijne.

'En nu ben je thuis in de heele wereld - ook hier in Indië.'

'Ja, juist hier in Indië! Gijs, ze hebben ons zoo noodig - net kinderen allemaal die niet weten wat tot hun eigen best is. Is het niet goed en heerlijk, dat wij voor hen mogen zorgen, en ze leiden en helpen om tot menschen op te groeien?'

'Misschien wel, mijn eigen! Maar daarvoor moet je zulk een engelen-hart hebben als jij. Ik ben maar een - een ellendige egoïst, zie-je - neen, neen! laat me dat woord nu uitspreken! - geen bewuste egoïst misschien, geen *willende*, geloof ik. - God! als er ooit iemand zich zelf gehaat en geslagen en getrapt heeft dan ben ik het wel! en met me zelf gevochten als met mijn dood-vijand, van zoo lang ik denken kan af, - ja, als in dien droom, waar ik mezelf met den beestenkop zag en de beestenklauwen, en mezelf als een dolleman op die klauwen sloeg, - die naar jou grepen, - dat kon voor een kort begrip van mijn heele ziele-geschiedenis gelden. - Later, later! als we getrouwd zijn, niet waar? als er niets meer geheim hoeft te blijven, omdat jij ik bent geworden en ik jij - als dat ooit kon. - Trek het je niet aan, meisje, wat ik over je Inlandertjes gezegd heb, zoo hard als het klinkt meen ik het nooit, - dat over Holland ook

niet, waar je zoo bedroefd om keek. - Ik zal mijn best doen - zoo als de rijst-zaailingen die je geplant hebt met je "koele hand" van morgen,' eindigde hij met een poging tot schertsen. 'Misschien gedij ik ook daaronder.'

Zij glimlachte ernstig, voor zich néerziende.

'Blijf een oogenblik zóo, juist zoo als je nu je hoofd houdt en kijkt!' riep van Heemsbergen. 'Ja - hetzelfde type, en dezelfde uitdrukking. Kun je zelve niet zien?'

Hij nam haar bij de hand, en richtte haar op voor het beeld der Godin.

'Kun je zien, dat je op haar lijkt?'

Een blos vloog over het meisjes-gezicht dat opzag naar dat steenen gelaat met de neergeslagen oogleden en den zaligendzoeten mond.

'Hoe heet ze, Gijs?'

'De man die haar gevonden heeft noemt haar Prashnaparamita. "Beperkte wijsheid" schijnt het dat de naam beteekent. En ze is eeuwen en eeuwen al op deze plek geweest, hier vlak onder den grond, waar zooveel menschen over liepen, zonder dat iemand van haar wist; al dien tijd heeft ze gewacht! En nu eerst is er iemand gekomen, die haar weer opgericht heeft, dat de heele wereld zien kan hoe heerlijk ze is! Is dat niet zonderling om er aan te denken?'

'Ja. Er is iets dat je áandoet in de voorstelling. Er zijn wel meer van die oude godenbeelden op Java.'

'Deze zal voor ons zijn, Gijs, voor ons tweeën. Voor alle andere menschen ook wel, voor de Inlanders vooral, natuurlijk! maar wij zullen haar bij een naam noemen die alleen wij tweeën weten. Van vandaag af is er iets tusschen ons en haar, omdat wij elkander zooveel gezegd hebben, hier, zittende aan haar voeten.'

'Goed, een eigen naam voor ons alleen. Hoe zal ze heeten?'

Ada dacht een poosje na.

'Zoek-je er een heel mooie voor haar uit?'

'We zullen haar de "Landsgodin" noemen. Neen, wacht! wacht! "Indië." Voor ons zal zij "Indië" zijn. Kom! nu zullen wij haar ook een offer brengen.'

Eenigszins verwonderd zag van Heemsbergen haar aan: hij ried den ernst onder het fantastische van haar handeling.

Naar een jong boompje gaande, waar een hemelsblauwbloeiende klimplant haar stengels om kronkelde, wond zij er voorzichtig een rank uit los, plukte dien af, en legde dien om den hals der Godin, langs haar lang af hangende snoeren.

Toen, haar hoofd schuin houdend:

'Geef jij haar nu de bloemen uit mijn haar.'

Van Heemsbergen nam den orchideeën-tros uit het vlosse blond.

'Zij zou alles begrepen hebben als ik het haar gezegd had, - dien nacht hier bij het beeld, en "alles." Ik had het moeten doen, het was beter geweest, zelfs al had ik "dàt" ook moeten zeggen, zij zou 't begrepen hebben nu.'

Dat ging hem door 't hoofd in de éene seconde dat hij, met de orchideeën in de hand, ietwat links voor haar stond.

'Leg ze in haar hand,' zei Ada, glimlachend en ernstig.

Hij lei de bloemen in de opgehouden linker van het beeld.

'Vandaag nog,' beloofde hij zich zelven, denkende aan wat hij nu begreep dat Ada van hem verlangd zou hebben indien zij 'het' had geweten.

Hij was nog stiller dan zij, terwijl zij door de lange boschlaan, waar de graven der Moslim-heiligen waren, terugkeerden naar huis.

Thuis gekomen stelde hij een brief op aan zijn buurman op Kalimas, den boekhouder der fabriek, hem als een vriendschapsdienst vragend naar Naïla te informeeren (hij kon er zich toch niet toe krijgen op het driemaal gecopieerde blad de woorden 'en het kind' neer te zetten), en haar het geld te doen toekomen dat hij met een paar banknoten in het couvert schoof: Den brief er weer uithalend schreef hij er haastig onder. 'Ik kom van de week bij je aan om alles te overleggen,' riep zijn bediende en zond hem, met het schrijven en het bevel het in handen van den boekhouder af te geven en zijn antwoord mee terug te brengen, te paard naar de fabriek.

'Nu kan ik van middag, vóor ik weer naar Ada ga, de zekerheid hebben dat alles in orde is,' dacht hij, den ruiter naziende op zijn draf heuvel-afwaarts. 'Hoe oud kan het nu zoo wat zijn? een paar weken? een kleine maand? Schaapje! ik zal ten minste zorgen dat jij tot een ordentelijk mensch opgroeit. Aan Naïla zal wel niets meer te doen zijn, denk ik.

Ofschoon... met dat slag vrouwen gaat het als met sommige primitieve dieren, ze kunnen alles verdragen, en het doet hun geen kwaad naar het schijnt; als je ze in stukken snijdt groeien ze weer aan mekaar en leven voort of er niets gebeurd is. Het zou me niet verwonderen of, wanneer Pah-Tasmie terugkomt uit de verbanning gaat ze weer bedaard naar hem toe en kookt zijn rijstpotje zooals vroeger.'

Hij stond op van de schrijftafel, waar hij zijn haastigen brief gepend had, liep een paar maal de kamer op en neer en trachtte zijn verspreide gedachten weer bijeen te halen en te ordenen voor zijn werk.

Maar dat bleek hem onmogelijk. Hij was in een onrust die heftiger werd juist door zijn poging om haar te doen bedaren.

Het schots en scheef met krassen bedekte blad, waarop hij voor de tiende maal een en denzelfden zin overnieuw begonnen had, eindelijk op den grond gooiend, schoof hij zijn stoel achteruit en hervatte het op en neer gaan door het vertrek en door de lange smalle galerij van waar het vleermuizenbosch te zien was.

Hij lette daar echter niet op, nu. Er was iets anders dat hem verontrustte, met een ontroering waarvan hij niet wist of zij een blijde of een bedroevende was, dien geheelen ochtend. Ada's blik en woorden, zijn eigen bekentenissen en verzwijgingen, de hartbeklemmende gewaarwording bij het zien van dat vreedzame, rijke landschap vol plantende vrouwen, en dat nieuwe, vreemde, onbegrijpelijke en verrukkende gevoel dat hem plotseling overweldigd had bij die eenvoudige woorden van zijn meisje over het geluk van zelf-vergetelheid en liefde tot alle menschen, - alles ging hem door elkander bij schokken en plotselinge vlagen, verduisterend, fel-lichtend wild en innig door de ziel. Het was als een van die kenteringsstormen, die pas over de bergstreek hadden gebulderd, met geweld van donder en luchten wit-flikkerend van den bliksem, vliegende stortvloeden en storm-geschreeuw, en waarin door alle vernieling heen de zalige zekerheid te voelen was van nieuw leven.

'Zou het werkelijk "dat" zijn?' dacht hij. 'Is dat de oplossing van alles - zoo iets eenvoudigs? Het is waar, dat het het éenige is wat ik nog niet geprobeerd heb om "er" te komen: - liefhebben.'

Hij sprak het woord hardop uit en glimlachte tegelijker tijd, de schouders even ophalend. ‘Er is zoo'n zekere klank in - iets van de catechisatie.’

Een geheele reeks voorstellingen vloog langs hem heen terwijl hij het denkbeeld formuleerde, - dingen waarmee hij al lang en voor goed meende afgedaan te hebben.

‘Dat zijn van die naïveteiten....’ dacht hij eindelijk.

Maar die onrustige en toch blijde ontroering bleef; zij liet zich niet weg-redeneeren.

‘Waarom naïveteiten?’ vroeg hij zich eindelijk af. ‘Omdat eenvoudig denkende menschen ze gevoeld hebben? Er zijn er toch ook wel anderen, niet-eenvoudigen, scherpe denkers, die tot dezelfde conclusie gekomen zijn.’

Hij herinnerde zich een zin uit dat boek over den modernen staat, waarin hij had zitten lezen den ochtend van Ada's komst, een zin die het slot was van een lange, schakel bij sterken schakel zorgvuldig aanéengevoegde reeks van redeneeringen:

‘Et ainsi se trouve anéanti l'individualisme absolu, puisque l'âme individuelle est fonction de l'âme collective.’ En nog een tweede:

‘L'association, c'est l'exaltation de l'individu.’

‘Dat is, in wijsgeerige termen, hetzelfde wat Ada meende.’ erkende hij. ‘Het is wáar - misschien; om het werkelijke leven te leven moeten wij “liefhebben.”’

Hij hield zich vast aan de gedachte als aan een rots-blok op een hijgend beklommen spits; in weergalooze heerlijkheid zag hij de nabijheden en de verten.

Het was dus geen luchtspiegeling geweest wat hij had zien schitteren aan het eind van zijn vele vergeefsche wegen. Of beter: wat hij dáar gezien had was een luchtspeling geweest: maar zooals de Fata Morgana de vluchtige schijn is van een onverwrikbare werkelijkheid - zij bestáan, in stevigte van staan, in weelde van spruitend loof, in koelheid van water bestáan zij, de gebouwen, bosschen, bronnen die de uitgeputte zwerver in de woestijn ziet zweven boven den horizont - zoo was zijn illusie de afglans geweest van een wáre waarheid. Waar hij haar had gedacht te vinden was zij wel niet geweest: maar zij *was*, zij was hier.

‘Ik wil leven zóo als Ada leeft - met mijn hart; niet

alleen maar, als tot nog toe, met mijn hersens. Mijn werk zal altijd het hoogste voor mij zijn; maar ik zal weten dat het laatste doel van mijn werk - het welzijn van de menschheid is; - in hoe geringe mate het er ook toe bijdraagt, het dráagt er toch toe bij: ook door een zandkorrel groeit een gebergte,' peinsde hij. 'Dat is logica; ik laat me niet meer bang maken door dien valschen schijn van sentimentaliteit. Nu heb ik de toekomst gewonnen.'

'En het Verleden?' vroeg plotseling een stem in hem. 'Wat wordt er van het verleden? Kun je het te niet doen? Of dacht je misschien dat het vanzelf zou verdwijnen, als een morgenmist waar de zon op schijnt? dat was óok een werkelijkheid - eene die je zelf hebt gemaakt. Probeer eens of ze je los zal laten! Je bent nog aan déze zij van de kloof - de zwarte kloof waar je al zoo dikwijls vóor gestaan hebt. 'Durf je - dan spring!'

Het was of hij de woorden met een menschelijke stem hoorde uitspreken: hij stond met een schok stil.

'Ik kàn niet!' riep hij. 'Dat is onzin. Ik maak goed wat er goed te maken is - en zóo als het goed te maken is, met geld. Méer kan niemand van me vergen. Wat zou een bekentenis helpen? Wordt er iets ànders door? Ik moet niet bij mijn verstand geweest zijn, dat éene oogenblik van ochtend, toen ik op het punt was alles te zeggen! Neen! tienduizend maal neen! in der eeuwigheid niet!'

'Dan zul je "er" ook in der eeuwigheid niet komen,' antwoordde de onverbiddelijke stem. 'De schijn is je liever dan de werkelijkheid. Blijf in den schijn!'

'Waarom? Waarom?' riep van Heemsbergen, of hij zijn wederpartijder voor zich had gehad. 'Wat "schijn"! wat "werkelijkheid"! Wat zijn dat voor phrases? wat is dat voor een verwarring van ideeën? Ik heb iets gedaan dat millioenen doen; het is niet goed dat ik het gedaan heb, ik erken het; nu wil ik dat herstellen naar mijn beste vermogen - jawel! dat *is* naar mijn beste vermogen! Méer kan ik niet doen - ik kan niet bekennen! Ada's geluk is er mee gemoeid. In den naam van welke hersenschimmige moraal wil iemand dat van mij vorderen?'

Hij ging naar de tafel en dronk, zich dwingend het langzaam te doen, een glas van het steenkoude water uit de

koelkruik. De gewone handeling, de bekende gewaarwording werkten kalmeerend.

‘Nu een bad,’ dacht hij, ‘en dan rijsttafelen, en in den tusschentijd ook niet één gedachte maar, - niet één! Later kunnen we altijd nog zien.’

Hij bleef lang in de donkere frischheid der badkamer. Toen hij in de achtergalerij terugkwam vond hij er gasten, een ambtenaar op tournée en een theeplanter uit de buurt. Hij kende beide. Het middagmaal werd vroolijk. Toen hij er van opstond voelde hij zich een ander mensch.

‘Zooals ik je zeg,’ eindigde juist de planter een verhaal over een jongen employé van hem, een excentriek man, naar hij verzekerde niet geheel normaal, en wiens einde - hij had zich voor den kop geschoten - wel te voorzien was geweest. ‘Zoo als ik je zeg, het was te verwachten. Ieder ander zou tevreden geweest zijn met zijn omstandigheden en vooruitzichten - maar hij vorderde het onmogelijke van het leven.’

‘Het onmogelijke,’ dacht van Heemsbergen. ‘Een geluk zoo als ik het verlangde is ook het onmogelijke - voor mij althans. Ik ben er niet voor aangelegd. Ik moet zien me met het bereikbare tevreden te stellen, het mindere, en waarvan ik zie dat het het mindere en minderwaardige is.’

In den namiddag, kort voor den tijd waarop hij naar Ada placht te gaan, kwam de jongen terug van Kalimas met het antwoord van den boekhouder.

Het was kort. Naïla had een veertien dagen geleden haar ouders huis weer verlaten, het kind - een jongetje - meenemend; ‘naar het huis van een jongen ambtenaar,’ voegde de schrijver er bij dat hij gehoord had.

‘Enfin!’ dacht van Heemsbergen, den brief neerleggend. ‘Het kind moet nu in elk geval te vinden zijn, - het geld kan op hem vastgezet worden, nu de moeder het niet noodig heeft.’

Er was iets in het geval dat hem zichzelven in een dwazen schijn deed zien.

‘Het onmogelijke,’ dacht hij schouderophalend. Hij bedoelde daar vele dingen mee, op dat oogenblik.

Op weg naar Ada kwam hij mevrouw Meerhuys tegen.

‘Ik ging net naar je toe,’ zei ze met haar prettigen lach. ‘Ik wou je even spreken.’

Een voorgevoel had hem een seconde lang beklemd; maar haar opgeruimde toon verdreef het.

‘Over iets gewichtigs?’ vroeg hij, toch nog maar half schertsend.

‘Al naar men het opneemt, - een plan van Ada dat mij wat ondoordacht lijkt.’

Zij vertelde hem hoe dien ochtend een oude vrouw bij haar was gekomen, die haar had gesmeekt haar kleinkind bij haar in huis te mogen brengen, daar zij zelve te arm was om er voor te zorgen, en de ouders er niet naar omkeken. Uit het verwarde verhaal der oude had mevrouw Meerhuys ten slotte begrepen dat de vader van het kind een Hollander was, employé op een naburigen houtaankap, die van een overplaatsing gebruik had gemaakt om zich van de zorg voor het wicht te onttrekken, terwijl hij de moeder, zijne huishoudster, medenam.

‘Ik heb er nog nooit van gehoord dat een Inlandsche vrouw haar kind zoo maar in den steek laat,’ merkte zij op. ‘Misschien heeft de man wel een list gebruikt om zich het kind van den hals te schuiven. Maar hoe dan ook, het schaap is verlaten, zooveel is zeker. En nu wil Ada het aannemen als pleegkind,’ eindigde zij, van Heemsbergen aanziende. ‘Ik heb haar ronduit gezegd dat ik het een onverstandig idee vind. Nu ben je voorbereid als ze er straks over begint.’

Van Heemsbergen had zwijgend toegehoord, hij antwoordde niet dadelijk.

‘Wat een zonderlinge samenloop van omstandigheden - is het niet of het spel spreekt?’ dacht hij.

‘De opvoeding van zoo'n Inlandsch kindje is nu wel niet zoo'n zaak, maar in elk geval...’ begon mevrouw Meerhuys weer.

Hij viel haar in de rede.

‘Als Ada dat wenscht - mij goed.’

‘Werkelijk? Nu, ik moet zeggen, ik vind het heel mooi van je!’ zei mevrouw Meerhuys verrast. ‘Ga het haar maar dadelijk vertellen. Daar staat ze al naar je uit te kijken. Neen - geen plichtplegingen, - ik ben ook jong geweest en geëngageerd, - ga maar!’

Hij liep het heuvelpaadje op.

‘Nu doe ik toch waarachtig genoeg om het weer goed te maken, zou ik zeggen,’ dacht hij, het bijna geloovend terwijl hij het dacht.

Ada kwam hem tegemoet in de voorgalerij.

‘Ja,’ zei hij, haar glimlachend in de oogen ziende, en voor ze nog iets had kunnen zeggen. ‘Zeker en stellig!’

Zij viel hem om den hals.

‘Ik wist, ik wíst, dat je het doen zoudt!’ juichte zij. En toen, hem even van zich af houdend om hem aan te zien: ‘Mijn lieve liefste!’

Hij trachtte van haar weg te zien.

‘Gijs!’ zei het meisje, ‘nu weet-je nog niet eens dat we hiermee iets goed zullen maken aan iemand met wie jij erg medelijden hebt. - Ik weet nu,’ - ze begon haastig te spreken, hoe langer hoe donkerder kleurend, maar dapper haar oogen op de zijne houdend, - ‘ik weet nu waarom je me nooit geantwoord hebt als ik naar haar vroeg, omdat ze - - - omdat ze geen brave vrouw meer is. Maar als de landraad dat onrechtvaardige oordeel niet had geveld, dan zou alles heel anders gegaan zijn, niet waar?’

‘Ik begrijp je niet,’ zei van Heemsbergen, tegelijk aan de ijskoude die hem bekroop de nadering voelend van het verschrikkelijke.

‘Naïla, de vrouw van dien armen man, die onschuldig verbannen is, - het is haar kindje,’ zei Ada zacht. ‘Ik heb het bij puur toeval ontdekt, door nog eens te vragen, nadat de oude ziel weer wat bedaard was van haar snikken. Mevrouw Meerhuys was net weggegaan.’

Van Heemsbergen hoorde zijn eigen stem alsof het die van een vreemde was.

‘Heeft ze je ook gezegd wie de vader is van het kind?’

‘Ze zei iets van een “meneer Kimber.” Maar zoo zal hij wel niet heeten, die menschen verminken Hollandsche namen zoo raar. Het komt er ook niet op aan, wel? Nu zullen wij voor Naïla's kleintje zorgen.’

‘Het hoeft niet, het hoéft niet,’ hoorde van Heemsbergen in zijn ooren.

Dat duurde maar een oogenblik. Alles werd zwart om hem heen. Met een gevoel of hij een afgrond in sprong zei hij het.

‘Ik ben de vader.’

Het leek hem of hij de woorden had uitgeschreeuwd. Ada zag hem aan, nog juist als daareven. Mevrouw Meerhuys kwam binnen; ze glimlachte.

‘Nu! pleegouders!’

Wanhopig herhaalde hij:

‘Ik ben de vader van Naïla's kind.’

Ada's gezicht verstarde; zij deed een schrede achteruit, zonder de oogen van hem af te wenden; haar lippen gingen open. Zoo bleef ze staan.

Iemand duwde hem op zij.

Het volgende oogenblik stond hij alleen. Hij ging het huis uit.

Hij kon zich niet goed herinneren wat hij gedaan had al dien tijd. Maar hij had een onduidelijke voorstelling dat hij ergens geweest was, waar hij tot over zijn enkels in de modder was gezakt, en toen, na een heelen tijd, weer in zijn kamer, waar de lamp brandde, en waar zijn bediende naar hem toe was gekomen en iets gezegd had over ‘mevrouw Meerhuys’ en ‘al twee maal’. Het eerste waarvan hij zich weer duidelijk rekenschap gaf was, dat hij het heuvelpad opklom, op het licht van de voorgalerij toe: hij had een indruk dat hij al voor de derde of vierde maal zóo het pad opklom; maar daar hij zich dan verder niets meer herinnerde, besefte hij dat hij telkens weer omgekeerd moest zijn. Ditmaal ging hij door en het huis binnen.

Mevrouw Meerhuys, die aan de tafel zat, in het schijnsel der lamp, zag op bij zijn nadering, met het gezicht van iemand die in angst heeft gewacht. Hem herkennend stond zij haastig op.

‘Ga zitten,’ zei ze op haar gewonen toon. Zij liep het binnenhuis in.

Werktuigelijk ging hij zitten op zijn gewone plaats. Het leek hem een oogenblik of hij haar stem vernam, en toen, na een pooze van stilte, nóg eens. Hij zag haar aan toen zij weer binnenkwam.

‘Zij had naar je gevraagd,’ zei ze.

Van Heemsbergen wou iets zeggen, maar zijn stem brak af in een half-snikkend gesteun. Hij verborg het gezicht in zijn handen.

Mevrouw Meerhuys trad snel op hem toe en met een moederlijk gebaar nam zij zijn hoofd tegen zich aan.

'Gijs! jongen! hoe komt dat nu toch? hoe komt dat nu toch?'

Ze wachtte eenige oogenblikken, tot ze voelde dat het krampachtige schokken van zijn schouders ophield. Toen, weer sprekend op dien toon dien hij niet meer gehoord had sedert hij, als kind, getroost werd door zijn moeder, zei ze:

'Als het je niet te moeielijk valt, vertel het mij dan maar, misschien helpt het.'

Hij zag haar dankbaar aan. En, aarzelend nog wel eerst, maar in volle oprechtheid, biechtte hij alles, de geheele ellendige geschiededis van het begin tot het einde, zonder iets te verzwijgen of iets te verontschuldigen.

Zij hoorde zwijgend toe.

Eens zag zij hem snel aan, en knikte. 'Ja, zoo gaat het dan,' zei ze. Maar verder niets meer.

Eindelijk sprak hij ook van dien nacht in het bosch en van zijn ziekte. Het ging hem door het hoofd, terwijl hij het deed, dat dat er niets meer op aan kwam nu; maar niettemin ging hij door tot het eind.

Mevrouw Meerhuys zag hem ernstig aan.

'Wil je dat ik dat alles, juist zoo als je het mij verteld hebt, tegen Ada zeg? Tenzij dat je het liever zelf... Maar ik geloof, het zou beter zijn als ze het van mij hoorde - van een vrouw.'

Hij had al een haastig gebaar van afweren gemaakt.

'Neen, neen! doet u het, in Godsnaam!'

Daarna bleven ze een poos stil zitten.

Mevrouw Meerhuys had naaiwerk voor zich liggen. Ze nam het op en begon te werken.

Terwijl hij naar de geregelde beweging van haar hand keek, voelde van Heemsbergen zich rustiger worden.

Hij wist niet of dat lang of kort geduurd had, toen zij weer opstond, en zei:

'Ik ga eens even naar haar kijken.'

En ze verdween weêr als straks, de donkerte in. Hij luisterde met elke zenuw van zijn lichaam. Maar hij kon niets hooren, noch haar stem, noch die andere, waarop hij, als in doodsangst, wachtte. Ten laatste de spanning niet

meer kunnende verdragen, stond hij op en begon heen en weêr te loopen. Maar het geluid van zijn voetstappen was zoo hard in de doodelijke stilte van den nacht, dat hij verschrikt midden in de galerij bleef staan en terugsloop naar zijn plaats.

Mevrouw Meerhuys kwam eindelijk terug.

'Ik geloof wel, dat ze nu zal gaan slapen, ik heb haar wat te drinken gegeven,' zei ze.

'Mevrouw,' begon van Heemsbergen, moeielijk, 'denkt u, dat.... dat....?'

Hij zag haar niet aan terwijl hij het vroeg.

Het antwoord liet zich een poos wachten, maar ten laatste:

'Ja, ik geloof het wel,' zeide ze, 'ze houdt te veel van je om het niet te doen.'

Hij liet het hoofd zakken. Twee purperen vlekken stonden als een brandmerk op zijn gezicht. Mevrouw Meerhuys, die een snellen, dadelijk weêr weggewenden blik op hem geworpen had, zag wat hij had willen zeggen en waarom hij het niet kon.

'Hij is tòch een goed mensch,' dacht zij. 'Ik ben niet bang voor de toekomst.'

En zij zag weêr naar hem, maar ditmaal rustig. Het trof haar nu, hoe anders zijn gezicht geworden was sedert die eerste dagen van hun kennismaking. Het kwam niet alleen van de ontroering van het oogenblik, wat zij er nu in vond. Het beginsel van iets zéér teeders en moois, een laat, maar levenskrachtig groeisel moest in zijn ziel zijn ontstaan, voor die verandering in zijne trekken had kunnen komen.

Zij dacht nog eens:

'Ik ben gerust op hun toekomst.'

Of hij haar blik en haar gedachte tegelijk voelde, zag van Heemsbergen op en zijn strakke trekken ontspanden zich.

Ziende, dat hij haar begrepen had, zeide ze op haar rustigen toon het voor het oogenblik meest noodige:

'Het is bij tweeën, Gijs. Neen, ik jaag je niet weg! maar kom mee naar de binnengalerij, ik zal je een paar kussens geven op de sofa.'

Hij wou niet, eerst. Maar op het eind moest hij tegenover haar kalmen wil toegeven. Hij voelde hoe ontzettend moe hij was toen hij eenmaal lag en zij het licht meege-

nomen had. Zóo moe, dat hij zelfs niet meer denken kon. Een poos stak hem nog een pijn binnen in zijn hersens, vanwaar die moeheid als een weerpijn door zijn heele lichaam scheen uit te gaan. Eindelijk ging dat over, hij sliep.

De gewaarwording van een nabijheid maakte hem, door haar al duidelijker worden, wakker. Mevrouw Meerhuys stond voor hem. De zonneschijn filterde door de reten der neergelaten klepluiken.

'En Ada?' riep hij.

'Ik geloof dat je nu wel naar haar toe kunt gaan,' antwoordde zij.

Schoorvoetend volgde hij haar. Zij deed een deur voor hem open en verdween.

Ada was in de kamer. Hij zag niets dan haar oogen, terwijl hij haar langzaam naderde. Voor haar neerknielend drukte hij zijn gezicht op haar schoot. Hij voelde de zachte, koele handen om zijn hoofd.

Eindelijk trachtte hij te zeggen:

'Kun je me vergeven?'

Maar hij begreep dat zij het niet verstaan kon hebben.

'O!' zei Ada met een diepen snik. 'O! wat ben je ongelukkig geweest!'

Hij kreeg een gevoel of alles in hem brak.

'Beklaag je me nog?' kreet hij. 'Groote God! beklaag je me nog?!'

Zij boog zich tot hem, en lei haar bleek, betraand gezicht, dat in dien éenen nacht mager geworden scheen, tegen het zijne.

Hij stamelde:

'Wil je me leeren - - liefhebben, - Ada?'

AUGUSTA DE WIT.

Driemaandelijksch letterkundig overzicht.

Er zijn van die theoretische vragen in zake ‘kunst’, waarmee het gaat als met de gewichtigste vragen omtrent het leven, kwesties, waarover groote en kleine denkers gepeinsd en geschreven hebben en waaromtrent de eind-beslissing niet gevallen is en waarschijnlijk nooit vallen zal. Nu is de gemakkelijkste wijze om ze zich van den hals te schuiven wel die van De Génestet, die enkele ervan gemoedelijk wilde deponeeren ter griffie van de eeuwigheid; maar 't lukt niet ieder hem hierin na te volgen. Er zijn van die vragen, die zich niet laten dood-zwijgen, niet laten terugdringen, maar die telkens weer als lastige requestranten zich op onzen weg stellen, soms als we 't minst op ze verdacht zijn. De een poogt ze op deze, de ander op gene wijze tevreden te stellen, maar een afdoend antwoord dat geheel bevredigt, blijft uit.

Evenals op ander, is ook op dit terrein het onzekere, het twijfelachtige de oorzaak van het heftigste twisten: een twisten dat door het nu eenmaal onvermijdelijke gebruik van woorden telkens ruimte overlaat voor of aanleiding geeft tot wederzijdsch misverstand. Zoo zagen we kort geleden Herman Heijermans het met Hermann Sudermann aan den stok krijgen over ‘l'art pour l'art’ - een strijd voor de zooveelste maal herbegonnen en waarschijnlijk met hetzelfde negatieve rezultaat geëindigd. Waarom? Omdat nu eenmaal een dergelijke kort geformuleerde stelling staat of valt met de toepassing. Wie ze beschouwt als excluzief, zoodat er in dit geval mee uitgedrukt zou zijn dat de kunst als zoodanig niets met het leven te maken zou hebben, een eigen bestaan zou hebben buiten het leven der menschheid, onaandoenlijk in een eigen aristocratisch-artistieke sfeer, - hij kan niet anders dan de leus

afkeuren als hij zelf sociaal voelt; maar wie de kunst in haar diepsten aard onafscheidelijk acht van de samenleving, een van de verschijnselen waarin zich de dorst der Menschheid naar schoonheid en harmonie door alle eeuwen openbaart in het talent van enkele uitverkorenen, zoodat we in hun werk de scheppingskracht van eene geheele samenleving op een zeker tijdstip tot haar hoogste potentie zien klimmen, - hij schrikt volstrekt niet van de leuze ‘de kunst om de kunst’, omdat hij in haar streven de algemeen-menschelijke belangen voortdurend gediend ziet, en vaak het meest als de kunstenaar er zich schijnbaar het minst om bekommerd heeft.

Een andere vraag die niet minder aanleiding heeft gegeven tot gedachten-wisseling en die weer telkens opduikt is: ‘wat is in een kunstwerk het meest belangrijke: het *hoe* of het *wat?*’ met andere woorden: bepaalt het onderwerp of de behandeling de waarde? Ik kom hierop omdat mij van bevoegde zijde de opmerking gemaakt is, dat ik bij de bespreking van Couperus' ‘Langs lijnen van geleidelijkheid’ de hoofdpersoon te onbelangrijk genoemd heb voor een roman van dien omvang, indien zij alleen beheerscht werd door haar instinct.

Laat ik trachten - zonder de pretensie voorgoed te beslissen - iets dieper door te dringen. Ik heb boven gesproken van ‘het onderwerp’ en niet van ‘de keuze van het onderwerp,’ omdat m.i. de kunstenaar nooit kiest, maar dat de keuze voor hem gedaan wordt in de geheimzinnige diepte van zijn ziel waar de oorsprong van zijn talent, zijn ingeboren aanleg schuilt. Hij gehoorzaamt aan een macht in hem die hem zijn onderwerp aanwijst, die juist dàt voor hem aantrekkelijk maakt. Zijn hoogste streven is nu gericht op het zoo volmaakt mogelijk behandelen van dat onderwerp, en als hij harmonieuze eenheid heeft weten te verkrijgen tusschen zijn wàt en hòe, dan heeft hij zijn taak volbracht. De - op welke wijze dan ook - bereikte harmonie zal de schoonheid zijn van zijn werk.

Is voor elk kunstenaar in 't bizonder hier de eenige en hoogste eisch gesteld, er mag niet uit afgeleid worden dat alle kunstuitingen waarin aan dezen eisch voldaan wordt, gelijke aesthetische waarde hebben. En hiermee doen we een stap verder. Want we komen nu tot de relatieve schoonheid, en hierbij moeten wij ook over de relatieve waarde van het wàt en het hòe spreken. John Ruskin

zegt namelijk in zijn *Modern Painters*: ‘Het schilderij dat de edelste en meeste gedachten inhoudt, hoe onhandig uitgedrukt, is beter en grooter dan dat, wat minder edele en minder talrijke gedachten bevat, hoe schoon ook uitgevoerd.’ Ongeacht het nu voor ons zoo vreemd-klinkende van ‘gedachten’ in de schilderkunst, zien we dat Ruskin aan het onderwerp en nog meer aan de bedoeling van den kunstenaar mèt zijn onderwerp een veel te groote waarde toekent. Maar daartegenover staat dat er in onzen tijd velen zijn die dat zelfde doen ten opzichte van de behandeling.

Vooropstellende dat de keuze van onderwerp afhangt van zijn ziel en de behandeling van zijn talent, dan zullen we toch in deze beide de factoren moeten zoeken die de relatieve waarde van zijn werk bepalen.

Nu kan de ziel van een kunstenaar zich het sterkst aangetrokken voelen door wat wij - die voor alles relatieve waarde-bepalingen behoeven - het alledaagsche noemen, en tevens kan hij de capaciteit missen om door dat alledaagsche heen het groote leven te voelen met zijn tragiek en humor. Geeft nu zulk een schrijver het alledaagsche weer met een voor dat werk toereikend talent, dan kan hij knap werk leveren; zijn onderwerp is laag-bij-den-grond: zijn kunst zal het ook zijn. Ziet hij in een mensch alleen een instinct-wezen, een mechanisch-dierlijk bestaan zonder sterk innerlijk leven; ziet hij dus niet datgene wat juist een mensch interessant maakt, - welnu, hoe nauwkeurig hij dan ook het dagelijksch geleef en beweeg weergeve, zijn werk zal alweer hoogstens knap kunnen zijn. Een emotie van hoogere schoonheid zal 't ons niet geven. Het hòe alleen volstaat daarvoor niet.

Evenmin volstaat het wàt, als een kunstenaar grijpen wil naar het meer dan alledaagsche, en niet bij machte is zijn behandeling tot die hoogte op te voeren; als hij het grootsche, tragische wil uitbeelden en zijn compozitiegaven reiken niet toe. Ik heb hier niet het oog op den onmachtige, die groot wil doen uit eerzucht of om buiten de kunst liggende motieven, maar op den ernstig willende die werkelijk voèlt voor het groote in 't leven, en wiens talent onvoldoende is.

Welnu - hij brengt ons tot het moeielijke punt en tot de uitspraak van Ruskin terug. En bij nadere overweging van wàt eigenlijk waarde aan een kunstwerk geeft, zullen wij zijn uitspraak niet meer zóó onvoldoende vinden als eerst.

Het onderwerp als zoodanig blijft bij den schrijver nooit iets objectiefs. We kennen allen de formule van Zola, en hierin ligt uitgedrukt het subjectieve, wat het gevolg is van individueel voelen en zien. Naarmate een auteur meer voelt en meer ziet in zijn onderwerp, zal hij het ook voor anderen meer belangwekkend kunnen maken. Is zijn onderwerp alledaagsch, dan zal hij, indien zijn ziel niet-alledaagsch is, ons er een hoog kunstgenot door kunnen geven. We voelen hem er boven. Hij laat zijn lezers niet zien het alledaagsche van zijn onderwerp, gelijk het gezien zou worden door een alledaagsch mensch, - hij leent hun zijn blik, tracht hun te geven zijn ziening en zijn gevoel ervan. Is echter een schrijver, ondanks alle knapheid van toch altijd maar schijnbaar objectieve weergeving niet in staat ons meer te doen voelen of te doen zien dan een alledaagsch mensch ervaart of waarneemt, dan blijft zijn werk, ondanks alle technische knapheid, inferieur.

Hoe hooger de auteur zelf staat hoe belangwekkender van zelf zijn scheppingen zullen zijn. Met alle knapheid geeft hij geen Hamlet als in zijn ziel geen Hamlet leeft, geen Faust, als hij niet den grooten tweestrijd van een Faust heeft doorgemaakt. En hiermee komen we al dichter bij Ruskin, met zijn lang niet gelukkige formule.

Zijn bedoeling is: de ziele-schoonheid van een werk te verheffen boven de knapheid der techniek.

Dat er echter een groote beheersching der techniek noodig is om die ziele-schoonheid tot kunst te maken spreekt vanzelf, en daardoor vervalt ook vanzelf het valsche begrip dat deze twee elkaar vijandig zouden zijn, dat een groot kunstenaar de techniek van zijn kunst zou kunnen missen. Het hòe en het wàt moeten wel degelijk tot een harmonische eenheid worden.

Nu is er nog een heel doornig punt. Welke beteekenis heeft het ethische element in een kunstwerk? Er is een tijd geweest dat door een te bekrompen opvatting van realisme, de woordkunst beschouwd werd als absoluut onafhankelijk van het ethische. De overmaat van deugdzame bedoelingen, die in een vorig tijdperk veel inferieur werk hadden moeten goedmaken, wekte afkeer en dreef tot een tegengesteld uiterste. Men vergat dat ook het ethische een der voelingen is van de menschelijke ziel, die in de ziel van dezen of genen artiest allicht tot meer

kracht en verfijning wordt veredeld dan van den doorsnee-mensch. Geeft die artiest kunst, dan zal die, wil ze goed zijn, ook noodzakelijk dat ethische als bestanddeel moeten bevatten, en dit opgelost moeten worden in de aesthetische schoonheid van het geheel. Het kan die schoonheid daardoor méér omvattend, van grootere beteekenis voor de menschheid doen zijn. In de drama's van Shakspere, van Racine, van Schiller en Goethe, heeft de ethische schoonheid een groot aandeel. De strijd van het hoogere in de menschelijke natuur tegen het lagere - we moeten alweer met relatieve waarden rekenen - heeft een niet gering aandeel in hun aesthetische waarde. En het verband tusschen het ethische en aesthetische element is zoo nauw, dat als de éene voeling bij een auteur, de ethische, niet zuiver blijkt, ook de andere, de aesthetische, noodwendig er onder lijdt, en de totaal-indruk onharmonisch is.

Het ethische element als vijandig aan het kunstwerk te beschouwen, moet gelijk staan met het vijandig te achten aan het Leven. En niemand minder dan Zola is zoo overtuigd geweest van het onverbrekelijk verband tusschen het een en het ander, dat hij zeide: ‘c'est nous, les naturalistes, qui sommes les vrais moralistes.’ Wie diep doordringt in het Leven, ziet de macht van het beste in den mensch niet voorbij.

Indertijd deed William Archer, de bekende Londensche tooneelcriticus, een poging om stelling te nemen èn tegenover het handig ineengezette intrige-stuk, dat een spelletje speelt met het leven, èn tegenover het bekende ‘tranche de vie’ dat niets beoogde dan een brok realiteit, zonder meer, op de planken te brengen. Hij zeide toen onder andere: ‘De som van aesthetisch welbehagen hangt mede af van het beroep dat de kunstenaar doet op onze psychische en intellectueele kracht.’ Met andere woorden, de auteur moet ons van uit zijn standpunt van fijner voelen en dieper denken eischen stellen, eischen waardoor hij inspanning vraagt van òns voelen en denken niet alleen, maar dat voelen en denken opheft uit de gewone sfeer, en overbrengt in de wereld van z i j n gevoel en intellect. Ook Zola beschouwde het als een eerste voorwaarde dat de personen in drama of roman ons interesseeren, meer om wat er ìn hen, dan om wat er mèt hen gebeurt. Het is natuurlijk slechts den hoogst staanden kunstenaars gegeven hun personen zóó interessant te doen zijn, dat die belangrijkheid door

het grootste deel der menschheid en eeuwenlang wordt gevoelde.

Ik noemde boven het woord moralist, en in verband met wat ik zei over het ethische dien ik er op terug te komen.

De moralisten staan bij de critici in een slecht blaadje. En geen wonder. Wat zij als tendens-lectuur, als strekkings-kunst hebben gewrocht, is in den regel niet geschikt om eerbied aan te kweeken voor het genre. Toch dient er ook hier wèl onderscheiden te worden. Wanneer een moralist een of ander maatschappelijk kwaad wil bestrijden of iets goeds wil bevorderen en hij is geen of een gebrekkig kunstenaar, dan zal hij ter propageering van zijn denkbeelden het leven willen gebruiken ter illustreering van zijn betoog en, daar het leven te veelzijdig is om als illustratie van een bepaalde persoonlijke meening over goed en kwaad te dienen, zal hij het willekeurig moeten gaan vervormen en verknoeien - wat noodwendig deze straf meebrengt, dat de schoonheid verre blijft. Men denke behalve aan de tendens-romans, ook aan de handig ineen gezette thesis-stukken der Fransche moralisten, die om de ònwaarde soms van één wetsartikel te bewijzen, een poppenspel van wandelende argumenten in beweging brengen. Maar... hiermee is de moralist niet voorgoed veroordeeld. Het hangt er maar van af, of de kunstenaar in hem sterk genoeg is om, gedreven door verontwaardiging of menschenliefde of haat, toch den eerbied te bewaren voor het leven. Werken als *La fille Elisa* van De Goncourt, *Jack* van Daudet - ‘ce livre de pitié, de honte et de colère’ - enkele boeken van Dickens, *Nora* van Ibsen, Gabriele Reuter's *Aus guter Familie*, ik noem wat me 't eerst invalt, ziedaar moralisten-werk dat ook als kunstwerk waardeering of bewondering vraagt.

't Is niet de groote zij van 't moralisten-werk, dat het zich in den regel bepaalt bij kwesties van den dag. Fransche tooneelwerken over artikel zooveel verliezen terstond hun belangrijkheid, als dat artikel gewijzigd wordt of uit de wet gelicht. Boeken als *Hilda van Suilenburgh* zijn om dezelfde reden hoofdzakelijk van actueel belang en, zoodra de belangstelling in 't feminisme verflauwt, raken zij vergeten, tenzij de auteur aan zijn personen een leven heeft toebedeeld, belangrijker dan de kwestie die hij door die personen in actie wenscht te behandelen.

De pozitie der ongehuwde vrouw in de maatschappij is nog altijd een gezocht onderwerp, en 't is dan ook geen toeval dat drie kortelings verschenen boeken er naar streven om het lijden te laten gevoelen van de ongehuwde, die, op de een of andere wijze in botsing gekomen met de geldende maatschappelijke moraal, haar leven voorgoed bedorven ziet.

De titels dier boeken zijn *Mademoiselle Céline*[1] door Bram van Dort, *Mammon*[2] door Anna van Gogh-Kaulbach en *Ontwaakt*[3] door Stefanotes.

Bram van Dort - velen weten wel wie de verdienstelijke tooneelspeler is, achter dezen naam schuil gaand - is stellig indertijd zeer onder den indruk geraakt van *La fille Elisa.* Laat mij vooropstellen dat zijn boek ‘onzedelijk’ is in den gewoonlijk daaraan gehechten zin. Er worden toestanden in beschreven, er wordt over feiten gesproken, waarover in de huiskamer onzer fatsoenlijken in den regel gezwegen wordt. De auteur heeft gemeend voor zijn doel ons geen bizonderheden te moeten sparen - en ergo wordt ons heel weinig gespaard. Een krachtig literair talent, een talent van zoo scherp en volledig uitbeelden dat al zijn personen léven, dat we ze nog vóor ons zien na het boek dichtgeslagen te hebben, - zulk een talent bezit deze auteur niet. Maar wat hij wèl bezit en wat voor mij de in hoofdzaak maatschappelijke waarde is van dit ‘onzedelijke’ boek, is zijn medelijden; zijn medelijden dat het geheel doortrilt, dat meent ons geen bizonderheden te mogen onthouden, dat het er op waagt onzen schoonheidszin te beleedigen, ons te ontstemmen door détails die beter aangeduid dan beschreven waren, alleen om ons toch te overtuigen, ons als met feiten bij te brengen het besef hoe vreeselijk dit arme vrouwelijke wezen geleden heeft, geheel buiten haar schuld.

't Is de geschiedenis van het kind eener heel slechte moeder, die van ontucht haar bedrijf maakt. In een goede omgeving brengt het meisje haar eerste jeugd door. Haar moeder wilde geen last van haar hebben, had haar buiten uitbesteed.

‘Op de dorpsschool leerde ze goed - de meester hield veel van

1) Amsterdam, W.B. Moransard.
2) Amsterdam, P.N. van Kampen & Zoon.
3) Weltevreden, Boekhandel Visser en Co. Amsterdam, P. Roem Jzn.

d'r, - soms was ze wel 's bang voor hem, als hij d'r hoofdje nam tusschen zijn groote, ruwe handen. En als ze dan vroeg: ‘wat is er, meester?’ dan keek hij 'r lang aan en zei droomerig ‘niets, kindje, niets, braaf oppassen maar.’ Later had ze dat allemaal pas goed begrepen - zijn droomerig kijken en zijn teere aanhankelijkheid voor haar. - En op een dag had de juffrouw tegen d'r gezegd: ‘nou is de pret hier gauw uit, kindje, - als je nou de volgende week veertien jaar bent geworden, komt je moeder je weer halen...’

En de moeder komt haar afhalen aan 't station te Amsterdam, had haar opgeëischt om haar te brengen in een hel van ongerechtigheid.

Zoo is 't begin, heel eenvoudig verteld - met een zóo eenvoudige voorstelling der feiten, dat we onwillekeurig ons afvragen: gaat dat zóo vanzelf in 't werkelijke leven? Hebben die menschen, die onderwijzer en die dominé, van wie het kind zooveel houdt, geen enkele poging aangewend om dien gruwel te voorkomen? Of staat de wet absoluut machteloos tegenover de ouderlijke macht, ook als deze zoo hemeltergend misbruikt wordt? De schrijver laat aan het slot den advocaat, die voor Céline, de moordenares, pleit, zeggen: ‘De menschen die haar groot brachten, zagen haar met tranen in de oogen heen gaan, begrepen maar al te goed de bedoelingen der moeder. Toch stonden ze machteloos - de wet beschermt de slechte vrouw die haar kind opeischt om het te exploiteeren’... zou hij niet overtuigender bij ons 't schrijnend besef van 't noodzakelijke, van 't onontkombare dat nu volgde, gevestigd hebben, als hij door die menschen bepaalde pogingen had laten doen, die dood liepen tegen de onzedelijke absurditeit van 't ouderlijk gezag in een geval als dit?

De wijze waarop Anna van Gogh haar verworpeling in de slechte omgeving brengt is als zoodanig geleidelijker, ofschoon ook niet geheel verklaarbaar. Haar Lina is op zeventienjarigen leeftijd wees, en direct is de zuster van haar vader, die een herberg met vrouwelijke bediening heeft te Amsterdam, bereid haar bij zich te nemen, en het daklooze meisje neemt die bescherming gaarne aan. Toch blijft hier de vraag gewettigd: heeft Lina's vader haar nooit voor die tante gewaarschuwd, en worden er geen voogden benoemd om over 't minderjarige kind te waken?

Dat beide meisjes tijdelijk geheel verloren gaan in de afschuwelijke omgeving, spreekt vanzelf. Maar voor beiden komt als een reinigende macht, te midden van een onmenschwaardig bestaan - de liefde.

Ze zijn beiden te wereldwijs om nog een volkomen maatschappelijke rehabilitatie te verwachten, 't is haar genoeg te leven met en voor den man dien zij liefhebben.

Maar Céline heeft haar vader ontdekt, een ‘hooggeacht medeburger’, een man van pozitie die zedelijkheids-theorieën verkoopt waar hij ze kwijt kan raken, en voor wien er niets erger kàn bestaan, dan deze levende herinnering aan de afdwalingen van zijn jeugd. Hij wil haar weg hebben. En zij, die in dien man niet anders kàn zien dan de oorzaak van al haar levensellende, die een afschuw van hem heeft om zijn gehuichelde braafheid, zij laat zich eindelijk door haar drift beheerschen en doodt hem. Hem, den man, die volgens de acte van beschuldiging haar was komen bezoeken in zijn kwaliteit van lid der vereeniging tegen de prostitutie!....

Er is hierin zeker iets schrijnends, maar van de zijde des auteurs ook iets aangedikts, iets moedwilligs. Zijn lust om vooral de tegenstelling te verscherpen heeft hem tendentieus doen zijn. Dat is een der zwakke kanten van dit boek, dat nog bevredigend eindigt, omdat de jonge man die Céline het eerst uit het slijk heeft opgericht en aan wien zij door het verhaal van haar doorgestane ellende een soortgelijke weldaad bewees, trots haar vroeger leven, trots haar gevangenis-straf, haar toch als zijn vrouw in de maatschappij terugvoert.

Een verdienste van deze geschiedenis acht ik dat de auteur ons zijn Céline volstrekt niet als een heilige geeft - op de wijze van de oude romantici die altijd paarlen in den modder vonden. Hij laat Céline geheel-en-al den invloed van haar onzedelijke omgeving ondergaan, doet haar een heele poos vrede hebben met een bestaan, dat aan haar lagere neigingen bevrediging geeft. Of het hierbij noodig was zich tot het vermelden van enkele bizonderheden, het meedeelen van zooveel vulgaire gesprekken te laten verleiden, acht ik betwijfelbaar, omdat in de compozitie van dit betrekkelijk weinig omvangrijke werk ze een veel te groote plaats beslaan, en de auteur met enkele aanduidingen even volledig had kunnen zijn.

Dat we in het bevredigende einde een symbool mogen zien, blijkt uit dit kleine slot-hoofdstuk, waarin de schrijver zelf nog eens het woord neemt:

'Droefheid is op aarde. - Geween van duizenden klaagt om de dagen, vol van wee. - Door de luchten schalmeit de kreet om geluk! - Maar: de ochtend gloort. - De zon scheurt den nevel. - Bazuinen schallen. - Klaroengeschetter verkondigt de eindelijke zegepraal van gerechtigheid en humaniteit.'

't Klinkt eenigszins als 'geschetter,' maar 't getuigt toch ook, als 't heele boek, van een groot mededoogen en een niet minder groot geloof.

Zoo optimistisch als de heer Van Dort is mevrouw Van Gogh-Kaulbach niet in haar drie novellen. Haar personen loopen als in een slop. Aan het einde een blinde muur. Op 't laatst zien we ze daar staan, ontmoedigd of wanhopig.

Haar Lina, 't jonge kind dat onder de leiding van haar tante afdaalt tot een leven van ontucht, doorleeft ook haar droom van liefde en geluk. Ze ontmoet een man die, beter dan de anderen die haar misbruiken, in haar ook dat betere opmerkt. Hooge aspiraties om haar tegenover de maatschappij te verheffen als de vrouw die hij lief heeft, als zijn v r o u w , hij heeft ze niet, - maar hij haalt haar toch uit de omgeving waarin zij op den duur naar ziel en lichaam verderven moet, en verschaft haar een rustig, onbezorgd leven, voor hèm alleen. Hij is echter een gewoon man, wiens zelfzucht en streven naar maatschappelijke veiligheid sterker zijn dan zijn liefde voor haar en haar kind. Trouwens, zijn liefde - en hier ziet de schrijfster het leven goed - is niet bestand tegen het voortdurend meer en meer opmerken van het groote verschil in beschaving. Zij blijft hem niet boeien op den duur, en de vergelijking met een meisje uit zijn eigen stand kan zij niet doorstaan. Hij wil van haar af - zich rangeeren. Maar... het kind. Zooveel verantwoordelijkheidsgevoel bezit hij nog, dat de gedachte aan dat kleine wezen hem kwelt. Zijn zuster, eene wereldwijze gehuwde vrouw, weet raad. En de moeder wordt er toe gebracht haar liefsten schat om zijnent wil af te staan aan een rijk kinderloos echtpaar. Nu is Lina weer alleen. En als ze dan op straat wordt aangesproken door een van de velen, die geheel-en-al saamgegroeid zijn met het mensch-onteerend bedrijf dat ze uit-

oefenen, en deze haar vraagt mee te gaan, dan zegt ze, geheel onverschillig in haar troostelooze eenzaamheid: ‘Goed, 'k ga mee.’

Het geld, waarop de titel van dit boek doelt, speelt in de eerste novelle maar een bescheiden, in de twee andere de hoofdrol. Vooral het tweede is met veel gevoel voor 't onontkombaar noodlottige geschreven en daardoor pakkend. Een jongmensch van aanleg is door de armoede van zijn moeder gedwongen een postje op een kantoor te zoeken, in plaats van door studie zijn weg te maken. 't Is thuis altijd armoe, en zijn loon is maar even voldoende om de drukkendste zorgen te bestrijden. Zelf heeft hij geen levensgenot, geen jeugd - zijn moeder klaagt en tobt - zijn zuster ziet hij verziekelijken in slecht betaalden ‘fatsoenlijken’ handenarbeid. Een tijdlang strijdt hij met jeugdig optimisme tegen de neerdrukkende macht, maar als die hem in een wanhoopsbui de hand heeft doen uitstrekken naar het geld van zijn patroon, zoodat hij daardoor ook zijn ziel in diens macht gesteld heeft, is het uit. Voor hem geen liefde, want waar zou hij een huishouden van beginnen, geen zelfstandigheid, geen karakter, en hij eindigt met te bukken onder de loodzware hand van een overmachtig fatum. ‘Voortwerken moest hij, arm zwoegbeest in dienst van het geld, bewust van zijn ellende. Hij boog zich over zijn werk, regelmatig schreef zijn pen weer de eindelooze cijfers en berekeningen.’

In de derde novelle ‘Huwelijk’ - literair niet zoo goed en oorspronkelijk van opvatting en uitwerking als de tweede, die de beste is van 't drietal - behandelt de auteur de verhouding van liefde en geld in 't hedendaagsche huwelijk. Ik zeg ‘behandelt,’ want het komt me voor dat in dit verhaal de personen meer optreden om de bedoeling van de schrijfster tot haar recht te doen komen, dan als wezens, wier leven en strijd zij doorvoeld heeft. 't Is alles zoo opzettelijk en de naam Nora, de hoofdpersone, versterkt vanzelf den indruk dat herinneringen aan Ibsen geen gering aandeel hebben in deze conceptie.

Nora is getrouwd met Hasdink, een gezeten fabrikant in een kleine stad, een materieel en fyziek zeer welvarend man. Nora voelt zich onbevredigd. Niet alleen omdat haar huis zoo eenzaam blijft, ook en vooral om de weinige zielsovereenstemming tusschen haar en Hasdink. Uit een gezin voortgekomen dat, man, vrouw en vier

kinderen, moest leven van een burgemeesters-inkomentje, was haar al vroegtijdig ingeprent, dat zij aan 't leven geen hooge eischen kon stellen. Eens sprak ze hare moeder over hare droomen van liefdesgeluk. Hare moeder lachte: ‘Och ja, kind, zóó denken alle héél jonge meisjes, maar als dat groote geluk al bestaat, is 't toch maar voor enkelen bereikbaar. Voor een meisje zonder fortuin, zooals jij, is 't al een heel groot geluk als een goede man om haar komt. Natuurlijk, je moet wel van je man houden, maar dat kan je gemakkelijk met een beetje goede wil. En gewoonlijk duurt zulk kalm geluk ook veel langer; als de liefdevlam zoo hoog opslaat is zij meestal gauw verteerd (?) ook.’

Opgevoed in deze moraal, niet in staat gesteld andere aspiraties te volgen, was het voor haar werkelijk een buitenkansje toen zich in den welgestelden Hasdink een zoo goede partij voordeed. Haar eischen waren niet meer dan een goed, onbezorgd leven, - daartegenover gaf zij hem zich zelve, zoover zij zich geven kon. Want zijn hartstochtelijke verliefdheid vroeg meer van haar, dan waarover zij beschikte. In zijn liefde en de weelde om haar heen koesterde zij zich, en al was 't leven heel eentonig, van dag tot dag zonder eenige verheffing: het leven van duizenden anderen was niets beter. Dat troostte haar en stelde haar tevreden. Tot... het ontwaken kwam. Een oud vriend van haar man, veelbereisd, ontwikkeld, kunstenaar, komt logeeren. Zonder het eerst zelf te weten, wat haar tot nieuw leven gaat bezielen, geniet zij van zijn gezelschap. En hij die eerst niet anders dan nieuwsgierig geweest is naar de verhouding van zijn vriend tot die eigenaardige stille vrouw, van wie hij zooveel verschilt, voelt die nieuwsgierigheid aanwakkeren tot belangstelling, en allengs tot liefde. Nora is het, of zij in een tijd van geestelijk ontwaken leeft. Dingen waar ze vroeger niet over heeft gedacht, komen in haar op, laten haar geen rust. In een gesprek met Hasdink heeft zij Van Aarden - zoo heet de vriend - hooren zeggen: ‘een vrouw die zich aan een man geeft om onder dak te komen, verkoopt zich, of ze er voor naar 't stadhuis gaat of niet,’ en toen ze later, hem over dat onderwerp ondervragend tot de ervaring kwam, dat hij trouwen zonder liefde onzedelijk vond, - viel dat in haar als een brandende waarheid. Toen ze weer alleen was, schreide ze van schaamte.

‘Nu wist ze 't voor goed; haar huwelijk was slecht, een leugen, een zich verkoopen; ze was niet beter dan die arme schepsels, die voor een paar rijksdaalders zich geven aan den eerste den beste; alleen was de koopsom veel hooger geweest, en ze behield hare eer en 't verbond was voor altijd.’

Nadat deze overtuiging in haar geest post heeft gevat, is 't met haar rust gedaan. De eenige verontschuldiging voor haar leven tot nu toe was haar niet-beter-weten, de eenige manier om zich van deze smet te zuiveren is haar man de waarheid te zeggen, van hem haar persoonlijke vrijheid terug te vragen. Van hem weggaan wil zij niet, hij heeft er recht op dat zij voor zijn huishouden blijft zorgen. Maar zijn vrouw kan zij nu niet langer blijven.

Hasdink lacht haar uit, snauwt haar af, vindt het onzin. En als ze dan door een andere kamer te betrekken zich van hem wil vrij maken, wekt zij te meer zijn begeerte: met ruwen hartstocht dwingt hij haar hem ter wille te zijn.

Nu is 't uit. Zij vlucht.

En niettegenstaande zijn vloeken en dreigen, zijn dwingen en opeischen weigert ze terug te komen. Ze heeft Van Aarden weer ontmoet en beiden zijn zij zich bewust geworden van hun liefde. Nu kan niets hen meer scheiden. Zij zal hem volgen waarheen hij wil. De menschen zouden slecht vinden wat zij nu ging doen, en zij wist dat het goed was; vroeger vonden de menschen goed wat zij deed, toen zij Hasdink trouwde - en toen was het slecht. Maar te midden van die gedachten en droomen van een heel nieuw leven, komt er een onrust in haar, een angst.... Zou, waar ze jaren vruchteloos naar verlangd had als naar een zegen, nu komen als een noodlot?.... Zoo is het. Er is nu geen uitweg meer. En als de toekomstige moeder van zijn kind gaat zij naar de woning van haar man terug. Hij is blij - blij om zijn overwinning - blij om 't voorkomen van een schandaal - in 't vooruitzicht van zijn vaderschap - en ontvangt haar goedig weer in zijn huis. ‘Hij drukte plotseling zijn lippen op haar wang; zij liet lijdelijk hem begaan.’

Zijn deze beide boeken in hun levens-weergeving tevens als een aanklacht tegen de maatschappij, waarvan de inrichting zooveel wanverhoudingen veroorzaakt dat het individu vaak als een

verschoppeling een onwaardig bestaan voortsleept, niettegenstaande de hooggeprezen zegeningen der beschaving, niet minder luid hooren we die aanklacht in *Ontwaakt* door Stefanotes, een boek dat mij om verschillende reden zeer interesseert. Ik kende van deze schrijfster eenige schetsen, pogingen om in literairen vorm iets te geven van haar ziele-zijn, maar als zoodanig nog zoo gebrekkig, zoo weinig getuigend van eigen individualiteit, dat mijn verwachting waarlijk niet hoog gespannen was toen ik dit boek opensloeg. En nu bleek me alras dat de schrijfster zichzelve geworden is, dat ze - zij er in literair opzicht nog menige bedenking te opperen - er in geslaagd is voor haar voelingen van de haar omringende Indische maatschappij een vorm te vinden, geheel van haar, en als zoodanig getuigend van veel vooruitgang.

Ontwaakt is een boek van overtuiging - het boek van iemand die 't zij bij ervaring, 't zij bij intuïtie heeft meegeleefd en meegeleden het leven en lijden van anderen; van iemand die eigen levens-inzichten op eigen wijze wil verkondigen en daartoe getracht heeft ons het haar bekende, door haar geziene leven zoo dicht mogelijk te doen naderen. De vorm dien ze daarvoor koos, is heel gelukkig. Door haar hoofdpersoon in den eersten persoon te laten spreken, krijgt het verhaal iets van de authenticiteit van gedenkschriften, en blijft de voorstelling levendig. Dat het een boek van overtuiging is, en deze overtuiging, wat sterk vooropgesteld en alles overheerschend, het daardoor ook schade doet, blijkt uit de onvoldoende wijze waarop in deze mémoires van een vrouw de mannen worden geteekend, bijna alle naar een en hetzelfde model van ploertigheid, met kleine afwijkingen.

Ontwaakt is de geschiedenis van een meisje, de dochter van Nederlandsche ouders. Haar vader heeft ze niet gekend, in haar jeugd-herinneringen hooren we alleen van haar moeder, een bleeke, lijdende, slecht-gehumeurde vrouw, die als officiersweduwe een bestaan vol zorg heeft met haar vier kinderen, van wie zij de twee jongens altijd boven de meisjes voortrekt. Nellie is de jongste en haar geschiedenis hooren we. Haar zuster Martha is egoïstisch en coquet, heeft voortdurend woorden met haar moeder en ruzie met de broers. Dat het terugdenken aan het ouderlijk huis verre van opwekkend is, laat zich begrijpen. De dagen waren een aaneenschakeling van getob en gezeur en gekrib - waarbij

de jongens altijd de partij der hen bedervende moeder kozen. Aan hun opvoeding werd alles ten koste gelegd, en op de eischen der meisjes, van wie vooral Nellie zich een eigen weg had willen maken, geen acht geslagen.

't Lukt Martha eindelijk een man te vangen. Nellie, die haar uren in huishoudelijk gedoe en ledigheid doorbrengt, voelt den fatalen invloed hiervan op haar gestel. Langzamerhand ontwaakt er in haar een neiging tot zinnelijkheid, die aangewakkerd wordt door den coquetten, of verliefd hartstochtelijken omgang van haar zuster met haar verloofde.

Nellie is een stil en eenzelvig, heel gevoelig kind geweest, door haar moeder steeds geregeerd met de vrees-aanjaging dat deze, altijd lijdend, spoedig sterven zou. Die angst voor moeders dood heeft, door de stage herinnering eraan bij elk vergrijp, een somberen indruk achtergelaten, dien ze nooit meer los wordt. Van vertrouwelijkheid tusschen moeder en kinderen, tusschen broers en zusters onderling is natuurlijk geen sprake geweest, en ergo leeft het volwassen wordend meisje als een eenzame. De wijze waarop haar zuster tot een verloving komt en tot een huwelijk, doet haar, voor wie het huwelijk de eenige bevrijding uit de huiselijke omgeving zijn kan, ook maar, zoodra de gelegenheid zich aanbiedt, een man accepteeren, te meer omdat haar broer haar duidelijk gemaakt heeft dat haar moeder, wie allengs niets meer rest dan een armzalig pensioentje, op den duur niet met haar kan blijven opgescheept zitten, en zij derhalve voorbereid moet zijn eerlang een betrekking te zoeken als kinderjuffrouw of iets dergelijks.

Zij verlooft zich dus - zonder liefde. Maar... - en hier durft de schrijfster consequent zijn - de zinnelijke neigingen worden door de liefkoozingen van haar verloofde nog sterker, en daar zij niet coquet is als haar zuster Martha, en niet de handigheid heeft om de zinnelijkheid van haar verloofde te prikkelen ten einde te zekerder van hem te zijn zonder zelf iets te riskeeren, bezwijkt ze voor haar eigen hartstochtelijke natuur - geeft ze zich aan hem. Maar juist als dàt geschied is, komt ze meer en meer tot het bewustzijn, dat ze niet van hem houdt. En het denkbeeld van voorgoed haar leven aan het zijne te verbinden door een huwelijk, dat niet anders dan een leugen zijn kan, gaat haar zoo tegenstaan, dat ze eindelijk hem haar woord teruggeeft. Zijn verbazing is

natuurlijk grenzeloos. Hij die meent dat zij nu vooral, na haar ònmaatschappelijkheid, het huwelijk met hem als de eenig veilige haven zal beschouwen, staat versteld en is diep gekrenkt tevens. En zijn eigen figuur willende redden bij een zoo onverwachte verloving-verbreking, dreigt hij haar overal 't gebeurde te zullen vertellen. En hij volvoert die bedreiging als ploert in optima forma.

Ik kan niet ontveinzen dat me dit wat gewild lijkt. Mógelijk is het natuurlijk - wàt is bij menschen onmogelijk? Maar 't is zoo heel kras. Hoe laag moet een man niet staan om in zulk een geval daarover te spreken tegen anderen!... Maar de schrijfster wil het nu eenmaal zoo, waarschijnlijk om ons te sterker te doen gevoelen hoe onhoudbaar het voor Nellie in haar omgeving wordt.

Van nu af is haar leven bedorven.

Er is iets verrassend eerlijks in Stefanotes dat zij haar Nellie niet laat pozeeren als verleide. We zijn dat zoo hartelijk moe, dat gefemel over het arme, verleide meisje en den slechten, misbruikmakenden man. Maar juist omdat zij vierkant de fyziologische waarheid geeft, komt nog schriller uit het verschil van verhouding tegenover de maatschappij, van den ongehuwden man en de ongehuwde vrouw, die beiden hetzelfde bedrijven. Dat het voor beiden hetzelfde te achten is, bestrijd ik, maar dat er een onrechtvaardige ongelijkheid moet gehandhaafd worden als thans nog algemeen geschiedt, evenzeer. Deugd en reinheid zijn toch maar voor een heel klein gedeelte afhankelijk van fyzieke ongereptheid, en wat in zijn aard onrein ware, zou onmogelijk door het huwelijk rein te wasschen zijn.

Nellie staat als eenzame in de maatschappij; zij ziet er goed uit, is niet mooi, maar heeft voor mannen iets heel aantrekkelijks, wat haar nogal eens de jaloezie van andere vrouwen op den hals haalt. Zij vindt een betrekking bij oude vrienden in andere omgeving. Maar haar eerlijkheid gebiedt haar, als mannen haar naderen met de bedoeling haar te vragen, hun openhartig de waarheid te zeggen. En met het grootste leed ziet zij hierdoor van zich vervreemden den eenen man, dien zij waarlijk liefheeft met heel haar ziel.

Nadat hij weg is, kan haar het leven niet meer schelen. En daar haar hartstochtelijk gestel haar nu en dan nog blijft kwellen, geeft ze eindelijk maar toe aan de voorstellen van een rijken aanbidder,

wiens fyzieke kracht haar als overweldigt, volgt hem naar zijn plantage als zijn maîtresse.

Van hem krijgt ze een kind.

En dat kind wordt haar moreele redding, zoodat we haar eindelijk na nog eenige jaren van veel, soms haast ondragelijk leed en zware verzoeking, op weg zien naar Soerabaia, waar een betrekking aan de telefoon haar een poover, maar toch onafhankelijk bestaan zal geven.

Wat mij vooral in dit boek getroffen heeft is de psychologie, die, waar het Nellie betreft, voor geen enkele consequentie is teruggeschrikt. Daardoor is er in haar leven en lijden iets door-en-door menschelijks, dat overtuigt en sympathie wekt. Er bleef mij alleen één ding onverklaard. Namelijk dit. Nellie is een steeds zich ernstig rekenschap gevend meisje, dat vooral door haar ongelukkige jeugd veel heeft nagedacht over de verhouding van ouders en kinderen, over de verantwoordelijkheid van de eersten tegenover de laatsten. En hoe is 't dàn mogelijk dat zij, in haar omstandigheden, de wreedheid der maatschappij ten volle kennend, de verantwoordelijkheid aandurft van een kind het leven te geven, waarvan zij vooruit kan weten hoe het voor de vermeende zonden van de moeder gestraft zal worden!...

Lijkt me dit psychologisch niet verklaard, het zwakke van het boek ligt voor een ander deel in de onvoldoende en te schetsmatige teekening der andere personen. Zij zijn allen even eenzijdig behandeld, alsof de auteur meende met de levensware fictie van haar hoofdpersoon te kunnen volstaan.

Technisch is het boek slordig uitgevoerd: 't wemelt van storende drukfouten en in mijn exemplaar is zelfs de pagineering niet in orde.

Van zeer verschillenden aard zijn twee andere boeken, beide naar ik meen eerstelingen, die ons ook in Indië verplaatsen. Het eene, *De Berg der Pagoden*, door H. Steengracht[1)], uitgegeven met een zeer suggestieve bandteekening, is een verhaal van een-en-al fictie, vreemd en fantastisch, herinnerend vooral aan Stevenson en Poe. Het andere heet *Schijn*[2)], door Fenna de Meyier, en bedoelt niet anders te zijn dan verwerkelijking van het oude: schijn bedriegt.

1) De Erven F. Bohn, Haarlem.
2) P.N. van Kampen & Zoon, Amsterdam.

Ik geef aan het boekje van den heer Steengracht de voorkeur omdat het getuigt van meer oorspronkelijkheid. Het heeft het verrassende van iets nieuws. Het vertegenwoordigt een genre dat in onze literatuur schaars te vinden is, waarschijnlijk omdat het onzen Hollandschen auteurs met hun, onzen volksaard eigen, realistische neigingen, in den regel aan de fantazie ontbreekt om uit verbeelding alleen een werk te concipieeren, dat de belangstelling niet alleen vraagt maar ook vasthoudt. Men moge zoo iets houden voor Spielerei, het niet zoo serieus achten als diepgaande psychologische of realiteits-studie, 't valt moeilijk te ontkennen dat er in een auteur bizondere kwaliteiten aanwezig moeten zijn om een dergelijk ondernemen tot een goed einde te brengen. Bij Poe's lugubere, of detective-achtige verhalen overvalt ons vaak de huivering van dicht te naderen aan het zeer mysterieuze in menschelijke gevoelens en gedachten, dat niet langs den weg van logische deductie kan verklaard worden, de huivering voor de keerzijde van ons bestaan, waar wil en denkkracht speelgoed schijnen onder de macht van een geheimzinnige andere individualiteit. Bij Stevenson niet alzoo. Bij hem bekoort meer de fijnheid der vinding in deze soort verhalen, en 't is een genot - als in *The treasure island* - ons maar te laten gaan waar zijn vernuft ons voeren wil, ten deele weer geamuzeerd als kinderen met de grillige, steeds spannende combinaties en verwikkelingen, ten deele ons verbazend over de gaaf om tòch ons te boeien met zulke grove overbekende typen van doortastende schurken en eerlijke lui.

De figuur op den band van *De Berg der Pagoden* doet ons denken aan Sherlock Holmes, en ergo aan Conan Doyle, maar 't komt mij voor dat de laatste minder invloed heeft gehad op onzen jongen auteur, dan de beide eerstgenoemden, vooral Poe. Want er is iets in van het bespiegelende, het telkens weer zich verdiepen in subtiele overwegingen en onverklaarbare ziels-voelingen, iets ook van het plotseling heviggeëxalteerde dat als een plotselinge schrik Poe's bizarre ficties doorhuivert. Het verhaal beknopt navertellen is ondoenlijk. 't Zou direct meer dan onmogelijk lijken. Maar juist het mogelijk, het zeer wel mogelijk doen lijken van dat onmogelijke getuigt van het talent van den jongen schrijver. 't Is de poging van een viertal jongelui - ex-Delftsche studenten die elkaar in 't hartje van Java terugvinden - om een schat te gaan zoeken, verborgen in een geheimzinnigen ‘Pagoden-

berg.’ 's Avonds bijeen zittend en allerlei fantastische verhalen oprakelend in de eenzaamheid van den Indischen nacht der binnenlanden, ontwaakt, onder 't gebruik van whisky en Bordeaux en Irroy, de lust tot het avontuurlijke. Laat ik, om een denkbeeld te geven van den stijl, dit brokje citeeren:

‘Allerlei verhalen van gevonden schatten, verborgen op vreemde plaatsen, en toevallig ontdekt, kwamen nu op. Het was alsof we elkaar plotseling en zonder een woord te spreken begrepen hadden: dat er zich ook voor ons een gelegenheid ging voordoen om een schat te vinden; *en onze verhalen waren de pogingen om die mogelijkheid zoo groot mogelijk te maken*, als voelden we reeds van te voren dat ons verlangen te groot was en daardoor alle kans liep belachelijk te worden.

In zal dien avond niet licht vergeten. De atmosfeer was magnetisch gespannen en vol van geheimzinnige fantaisieën. Geen mensch dacht er aan om te gaan slapen, hoewel de koude van den morgendauw al binnendrong en we aan alles roken en hoorden dat de ochtend niet ver meer was. Dat een avond als deze in bed kon eindigen, scheen ieder van ons blijkbaar absurd. We verwachtten nog allerlei dingen van groote beteekenis. Het was of de ellendige petroleumlamp met haar geverfd-blikken ronde neerslagkap *al doodscher en vermoeider geel over ons neerschemerde*, 'n licht als 'n vale, ondoorbrekelijke opium-kater. Ik merkte op dat mijn gezicht uitermate scherp was en dat niet de minste kleinigheid in opmerkingen of intonaties mij ontsnapte. Maar ook *scheen het of allen veel verder van mij af zaten en of alle voorwerpen veel kleiner waren geworden.* En uit allerlei dingen kon ik opmaken dat de anderen zich in een dergelijken toestand voelden. Telkens wilde er zich aan het souper een blank-witte stemming van vertrouwelijkheid en lui gesavoureerde teederheid ontspannen, maar telkens bruiste het dadelijk over in uitgelaten en zenuwachtig railleeren over de hoogst zonderlinge dingen die we verwachtende waren. Men at schrokkig en haastig en deed, mijns inziens, het goede bordeautje bitter weinig eer aan. Een toost van Lex op mijn tegenwoordigheid werd, hoewel erg hartelijk, in het vaartje van een vuurwerk afgestoken en was direct daarop vergeten. En nauwelijks hadden we gedaan of Willy begon met ietwat gedempte stem en flikkerende rattenoogjes zonder overgang in éénen door te vertellen van den Pagoden-berg.’

In het gecursiveerde kan men een innig zich invoelen, een sterke verbeeldings-vizie en een rake formuleering waardeeren, die ook op andere plaatsen dikwijls treffen. De taal kon fraaier, vooral zuiverder zijn. De overvloed van vreemde woorden, waarmee de auteurs blijkbaar iets bereiken, den indruk van het in psychischen zin exotische versterken wil, doet echter tevens denken aan verkapte armoede of aan onmacht in het gebruik van onzen eigen woordenschat.

Aan mejuffrouw de Meijier's *Schijn* zou stellig iets van Steengracht's fantazie ten goede zijn gekomen, om waar te doen lijken het door haar als werkelijkheid bedoelde. Er is iets heel waars in haar eersteling, waarvan de verdienste wel allerlaatst is het illustreeren van het oude spreekwoord. Dat ware is het karakter van het mooie Fientje.

Schijn is de geschiedenis van een jongmensch uit een ‘beschaafde’ familie, als we hem 't eerst zien, op een kantoor in den Haag werkzaam. De schrijfster wil ons doen ervaren hoe de flinke, soliede jongen met zijn goede aspiraties de dupe wordt van zijn verliefdheid op, volgens zijn beste weten: zijn liefde voor een kindje van minderen stand. Om ons temeer te doen voelen hoe erg dat is, plaatst de schrijfster tegenover dit mooi, ijdel en onbeteekenend meisje, een ander, zeer degelijk, muzikaal, fijnvoelend en heel knap van uiterlijk, dat innig veel van onzen jongen held houdt, al is hij zich daarvan niet het minste bewust.

Om nu eerst te wijzen op het zwakke, het gebrek aan compozitievermogen, 't vermogen tevens om waar te maken haar voorstelling der feiten, vestig ik de aandacht op de onhandige manier, waarop de verhouding geregeld wordt tusschen Marc, den jongeling in kwestie, en de begaafde Hanna Smits. De auteur laat Marc inwonen bij vader en moeder Smits, echte burgerlui, die vroeger met een bleekerij wat geld hadden verdiend. ‘De ouders hadden hun eenig kind een voor hun stand prachtige opvoeding gegeven. Zij was op de hoogere burgerschool geweest, en (let nu op: hier wordt gesproken van doodeenvoudige menschen!) en *de studie van elk vak* waarin het buitengewoon intelligente kind getoond had *belang te stellen*, *had ze door privaatlessen mogen uitbreiden.*’ De cursiveering is van mij. Maar we zijn er nog niet. ‘Zelfs toen door een toeval Hanna's muzikaliteit en stem bekend werden,

hadden haar ouders *geen oogenblik geaarzeld om haar de duurste lessen te* (laten) *geven.*' Dat zijn me ouders! En als we nog hierbij voegen dat Hanna ondanks haar hooge intelligentie en muzikaliteit een voorbeeldige dochter is, dan.. komen we, en ik hoop ook de schrijfster, tot de overtuiging dat de voortreffelijkheid er duimen dik opgelegd is. Ja, zoo opzettelijk voortreffelijk en edelaardig is deze Hanna, dat we als lezers een veel grooter welbehagen vinden aan 't egoïstische, coquette Fientje, over wie dadelijk meer. Want ik moet het nog over iets hebben, aleer het huis van de Smitsen te verlaten. We moeten met Marc even een kijkje nemen in de huiskamer. 't Is avond, en moeder Smits zit aan een 'grijze, grofwollen kous' breiend, aan de tafel met een bakje koffie onder de petroleum-hanglamp, terwijl 'de oude man zich bescheiden op den achtergrond hield.' Voor Marc wordt een kop thee gezet, waarbij aan vader Smits de bediening wordt opgedragen, terwijl de model-dochter 'ongedwongen vroolijk doorsprak.'

Als Marc het vertrek rondziet treft hem iets. 'Een der hoeken was lichter, daar straalde de schijn van een mooi, koperen lampje over een breede moderne schrijftafel, stijlvol met enkele ornamenten van fijnen smaak. Daarboven hing een ets in effen lijst.

"Dat is mijn hoekje," legde Hanna uit (die inmiddels den ouden man met den theeketel heeft laten omtobben). Zij stond nu op om hem haar schatten te toonen... Kijk, hoe vindt u die *moderne* (!) presse-papier met dat vouwbeen? En die inktkoker, is die niet origineel? Deze tafel is bij "Arts en Crafts" gekocht en ook dat gebatikte fluweelen kleedje. Alles gekocht van mijn eigen verdiend geld, is 't niet moeder?"

Want Hanna heeft al enkele muzieklessen, en met Marc zullen wij nu wel overtuigd zijn door dien modernen presse-papier, het 'Arts en Crafts'-product, en het gebatikte kleedje, dat haar artisticiteit geheel up to date is. Ik hoop voor de schrijfster dat, als ze ons weer eens leidt in een interieur als dit, haar eigen goede smaak dan eerst opruiming zal houden: een schoonmaak, waarbij Hanna's hoekje verdwijnen zal met al zijn modern gevloek tegen den gemoedelijken eenvoud, en waarna de oude Smits gerust 'op den voorgrond' mag komen. Nu heb ik van de voorkamer nog niet gesproken, waar een vleugel stond, een prachtig instrument, een cadeau van een ouden oom met veel geld.

Werkelijk als in dit boek Fientje niet was!...

Fientje is ook een uitzondering in haar omgeving. Haar vader een eenvoudig klerk, oud geworden aan den lessenaar, haar stiefmoeder een ruwe, hardwerkende vrouw, de zusjes een paar onbeteekenende meisjes. En zij met haar mooi kopje, de geïncarneerde ijdelheid, hardvochtig en egoïstisch onder een schijn van zacht mooi, oppervlakkig en belust op weelde, met een hekel aan de armoedige omgeving, een haat tegen haar grove, hardhandige stiefmoeder, al haar tijd bestedend om haar kleeren zooveel mogelijk op te sieren met wat maar uiterlijk vertoon maakt. Ze heeft allang gemerkt dat zij beluste of bewonderende blikken trekt, en ‘uren lang kon ze slenteren langs de modewinkels, begeerig kijkend, en zich dan verdiepen in toekomstdroomen,’ denken aan ‘mooie kleeren, heerlijk eten, een prachtig huis en - ze las soms romans - aan liefdesavontuurtjes.’

Toch is ze niet verliefd van aard, heeft geen temperament genoeg om gevaar te loopen. Ze is, nog jong, al wereldwijs genoeg, en als ze merkt dat Marc, een ‘heer,’ verliefd naar haar kijkt, weet ze juist den schijn van onschuld en kinderlijkheid te bewaren die haar het meest flatteert.

Bizonder goed is Marc's verliefdheid gegeven. Hij kan - als trouwhartige, wat dweepzieke jongen - niet anders gelooven dan dat in dat fijne mooie lichaam, achter die lief-kinderlijke trekken, die mooie oogen, een reine fijn-voelende ziel schuilt. En hij wil haar bezitten - als hij meent dat zij even veel van hem houdt als hij van haar - en trotseert daarvoor de vooroordeelen van zijn familie. Fientje is de echt sluwe coquette, die van niemand houdt dan van zichzelve, die in Marc alleen een middel ziet om dat te bereiken waar ze altijd naar verlangt, een onbezorgd damesleven in weelde. En met echt vrouwelijk aanpassingsvermogen weet ze heel gauw zich altijd zóo voor te doen als zij voelt dat hij haar 't liefste vindt, zorgt ze er voor haar weinige ontwikkeling zooveel mogelijk voor hem te verbergen en met liefkoozingen aan te vullen wat aan innerlijk sentiment ontbreekt.

Marc gaat naar Indië, daar wacht hem een goede pozitie. Hij leeft daar alleen voor zijn toekomstig geluk. Eindelijk is 't zoover dat hij een huisje kan laten inrichten, en haar als zijn vrouw ontvangen. Zij komt - en nu begint de ellende!... Want na-

tuurlijk kan haar leven als vrouw van een ondergeschikt employé lang niet voldoen aan haar hooggespannen verwachtingen. En na korten tijd komt Marc tot het rampzalig besef, dat zijn huwelijk één groote teleurstelling is, een jammerlijke misrekening.

Heel eenvoudig vertelt de schrijfster hoe de eene deceptie de andere volgt, en hoe het einde is, dat Marc zijn eenmaal aangebedene vindt in de armen van zijn chef, waarin alweer niets dan ijdelheid haar gevoerd had.

Het tragische hieruit voortkomend, de ontmoeting met Hanna, en het slot zijn niet het beste. Maar zeer goed is en blijft in dit boek de psychologie van Fientje ook tot het einde toe. De Indische omgeving is te accidenteel, om het verhaal bij de Nederlandsch-Indische literatuur te rekenen. Misschien geeft deze auteur, blijkbaar die omgeving goed kennend, nog eens iets waarin ook dat milieu meer aandeel krijgt in het leven der personen.

Besliste alleen het wàt, het onderwerp, dan zou *Godshonger*[1)] van Rud. Feenstra Rzn. stellig mee vooraan staan. Deze jonge schrijver heeft hierin willen aantoonen hoe ontevreden en ontmoedigd het gebrek aan geloof, aan Godsgeloof, den mensch van onzen tijd maakt, en hoe elk individu op zijn eigen wijze de leegte daardoor ontstaan tracht aan te vullen.

't Onderwerp is allerbelangrijkst, en wie dat onderwerp zoo zou weten te behandelen, dat we als in een brok werkelijk leven het wijsgeerige denkbeeld vanzelf belichaamd zagen, zou stellig een boek van niet alleen literaire beteekenis schrijven.

Zal ik me hiermee weer gaan branden aan de kwestie? Aan de kwestie, die ik niet geheel kan oplossen, en waarschijnlijk gij die dit leest, ook niet? De kwestie, waar Van Deijssel heel handig omheen gepraat heeft in zijn opstelletje ‘De gedachte’ - heel geestig, maar toch erom heen. Een opstelletje, waarmee hij ook verwarring heeft gesticht. Want is er niet door velen na hem geloofd dat voor den woordkunstenaar het gevòel van het leven volstond? Dat eigenlijk hij de grootste kunstenaar was, die dat gevoel het sterkst had en wist te uiten? Natuurlijk zal het een groot kunstenaar zijn, die een sterk voelen tot anderen ontroerende uiting brengt. Maar - is er niet iets dat een kunstenaar nog grooter maakt?

1) 's-Gravenhage, N. Veenstra.

Staat hij niet nog hooger als hij, behalve een sterk gevòel van het leven, tevens heeft een krachtig besèf ervan. Als hij niet alleen ondergaande de hevige indrukken der realiteit, deze in verband weet te brengen met een wijsgeerig doorschouwen van mensch en maatschappij, van mensch in maatschappij?

Want zoo begrijp ik de gedachte in de woordkunst. En zal niet hij de grootste kunstenaar zijn, die in het sterkste verband weet saam te binden zijn gevoel en zijn besef van het leven, de reactie op zijn ziels-indrukken en de vrucht van zijn denken?

Worden werken als de Divina Commedia en de Faust niet evenzeer gedragen door wijsgeerige ideeën, als door poëtisch sentiment, en omvatten ze daardoor niet het geheel van geestelijk en gemoedsleven van gansch een tijdperk? En als we doordringen in de drama's van Shakspere, is dan ook niet bij hem telkens weer, ook als hij zijn personen in de heftigste gemoedsbewegingen laat spreken, er een hoogere wijsheid in hun woorden dan de hartstocht van 't oogenblik alleen zou vermogen over hun lippen te brengen, een wijsheid, waarin we voortdurend den temperenden, wijsgeerig regelenden geest van den schrijver herkennen?

Het impressionabele, het licht-ontvankelijke is één voorwaarde voor het artistieke. Maar een groot artiest zal alleen hij kunnen zijn die meer bezit dan dat. Die ook een superieuren geest heeft. In wiens werk we voelen, met welk onderwerp hij zich ook bezig houdt, dat hij staat er boven, dat hij het beheerscht, dat hij meer is dan een der door hem bezielde wezens, niet alleen omdat hij aller zieleleven in het zijne besluit, maar ook omdat hij, als een kenner van mensch en leven in hun onderlinge verhouding, als een gericht over hen houdt. Daarvoor moet hij boven hen staan, en - we moeten voortdurend voèlen dat hij boven hen staat. We voelen dat in zooveel werk van George Eliot, en, in heel ander genre, van Maupassant, of om in onze eigene omgeving te komen, in Couperus' *Kleine Zielen.* 't Is voor mij ook het essentieele verschil tusschen een boek als Emants' *Inwijding* en Van Hulzen's *Getrouwd.* In deze beide zijn de personen als zoodanig wel het tegendeel van superieur, maar in Emants' boek voelen we voortdurend de superioriteit van den auteur, terwijl in het laatstgenoemde de schrijver mannetje egaal blijft met de altijd weer krieuwelig kribbende echtelieden.

Ditzelfde gevoel had ik bij de lezing van *Godshonger*. En dat deed me het boek onvoldaan dichtslaan. Niettegenstaande het bevredigende slot.

Frederik van den Heuvel is de zoekende ziel in dat boek. Hij hongert naar God. Hij vindt geen troost in Tolstoi's Catechismus, hij, de student in de theologie, weet niet waar hij den vrede met zichzelven vinden zal. Hij denkt aan zijn 'God-looze jeugd.'

'Vader was destijds zoowat niks, een pantheïst, maar zonder bepaalde overtuiging. Die had hij trouwens nòg niet. Een evolutionist, die aan spiritisme en theosofie deed. Het was te dwaas! - Zonder God of Gebod had hij gewild, dat ze opgevoed zouden worden en zoo was geschied, maar ouder geworden, had (Frederik) vanzelf van God en den Bijbel gehoord. - De behoefte van zijn kinderzieltje aan mystiek had hem kerken van alle gezindten doen binnenloopen, maar veel invloed had het daar gesprokene niet op zijn gemoed. - Later had hij een fijnen catechiseerbaas of schoolmeester ontmoet, die hem onderwees in de zegeningen der orthodoxe leerstellingen.....

(Hij bezocht) de Roomsche kerken, de bescheidene protestantsche bedehuizen, het vergaderzaaltje zonder staatsie, zonder preekstoel, van de Remonstrantsche Gemeente. Alles - alles! Hoe had hij toen, - in de zesde klas gymnasium - het in zijn hoofd kunnen krijgen voor theoloog te willen studeeren, zich kunnen verbeelden roeping te gevoelen voor zóó'n bestaan?

... voor zijn religieuze behoeften had hij geen voedsel gevonden in zijn studie, evenmin als daarbuiten. Overal had hij gezocht, in kerkleer, natuurwetenschap en wijsbegeerte, maar al had hij zijn hoofd gevuld, al genóót hij van het gróóte denkleven - wèl voor zijn verstand vond hij steeds te verwerken voedsel' maar 'zijn groote honger bleef - Godshonger.'

En nog altijd leeft hij in twijfel en onzekerheid, terwijl het candidaats-examen reeds nadert.

Hierbij komt nu nog lichamelijk lijden: een chronische longaandoening dreigt hem met phthisis. Maar zijn oom, de dokter, de evolutionist, die na zijn breken met het kerkgeloof in het spiritisme of spiritualisme zijn troost zocht, had hem onder behandeling, bracht hem nu en dan in magnetischen slaap en suggereerde hem een krachtigen levenswil.

Deze, samen met een bepaalde behandeling, veel buitenlucht, veel boschlucht, helpt er Frederik na veel lichamelijk en geestelijk getob, boven op: hij herstelt, voelt zich krachtiger worden, kan weer diep en ruim ademen. De doodsgedachten, als vaal-gevlerkte vleermuizen een tijd voortdurend om hem heen, vluchten weg. Vol levensvreugde staat hij weer midden in het leven. En hervindt het geloof.

Het geheele boekje is een geschermutsel tusschen materialisme en idealisme. We zien er nog in Frederik's broer, Dolf, student in de medicijnen, die niet meetobt, niet meedoet aan spiritisme, maar met pantheïstische neigingen overweegt: ‘waarom bidden, danken tot een Vader, die in den Hemel is, 'n fantasie? Waarom niet te spreken, te fluister-danken tot de zichtbare Godheid, het àl-schoone rondom?’

Dan is er bovengenoemde oom, doctor Herman van den Heuvel, een kranig-uitziende zestiger, die wetenschappelijk experimenteert in zijn laboratorium en daar briefjes ontvangt van een jonge getrouwde vrouw, met wie hij een intieme relatie heeft, aan wie hij Multatuli's werken leent, en die hem, den celibatair, nog tot vader zal promoveeren. Deze doctor is zoowat een filozoof.

‘Hij ging om met allerlei personen. Den eenen dag wandelde hij met een katholiek, den anderen met een socialist. (Is dat een tegenstelling? v.N.) Fijnen, vrijdenkers, anarchisten en oranjewarme schreeuwers, niemand of Herman van den Heuvel achtte het der moeite waard een eindje met 'm op te loopen. - Op geen mensch oefende hij eenige pressie uit; nooit propageerde hij voor éénig beginsel. Het scheen alsof zijn doel enkel was, zooveel mogelijk menschentypen te bestudeeren. Alle beuzelarijen en kwezelarijen hoorde hij aan. Alleen als ze over God begonnen te malen, ging hij heen. Van God wilde hij niet hooren.’

Voelt de schrijver niet hoe hij zelf hier den als veelzijdig filozoof bedoelden man een deuk geeft, waar hij niet meer van bovenop komt?

Het onderwerp - op zichzelf allerbelangrijkst! - blijkt voor den schrijver te veelomvattend geweest te zijn, of hij heeft het te oppervlakkig behandeld. Daarbij heeft hij nu en dan in vergelijking of beschrijving zich laten verleiden tot smakeloosheden, die, als geheel overbodig, zeer hinderlijk zijn.

Het ontbreekt den heer Feenstra niet aan talent, maar hij heeft met zichzelf nog nauwkeurig te rade te gaan wat zijn kunst vereischt. Beheersching der stof in de eerste, zelf beheersching in de tweede plaats. Een boek als *Godshonger* rammelt van begin tot eind. Er zijn enkele geslaagde details in, maar 't geheel is zonder evenwicht. En in wat belangrijk had kunnen zijn, zoo 't ons in zielediepte had doen meeleven het verlangen van zoovelen in onze maatschappij naar zekerheid en geestelijke bevrediging, - kunnen we nu niet meer dan een goedbedoelde poging waardeeren.

Veel meer dan dat is de bundel met vijf novellen, *Beproefden*[1] door J. Eigenhuis.

Het werk van dezen jongen schrijver trof me indertijd door iets zeer eigens. 't Voelde dadelijk aan als iets èchts, iets niet zoo maar eens uit zucht tot schrijverij literair ineengeknutseld, maar genre-kunst, tot wording gekomen vanzelf uit de persoonlijkheid van den kunstenaar. Er was dadelijk, ondanks enkele onhandigheden die den beginner kenmerkten, iets aparts in die verhalen uit den Hollandschen polder, waar wei- en bouwland zoo vlak en laag ligt onder den wisselenden Hollandschen hemel, en omgeven aan alle zijden door met riet bruin-bezoomd water. Hij had dat landschap, vroolijk in 't zonlicht, klam en kliemerig bij regenachtig weer, hij had dien bodem, die hoeven rond de kerk geschaard, die akkers waarop het aldoor-durend gesjouw der menschen, - hij had de heele dorpsomgeving lief met de liefde van den dichter die er van getuigen moet. En er was iets beminnelijks in de goede oprechtheid waarmee hij de bewoners zelven deed zien, in hun deugden en ondeugden, al hadden die ‘eenvoudige zielen’ het hem stellig niet altijd even aangenaam gemaakt. Want iets als een autobiografie is er wel te voelen in die vertelling van den strijd des jongen hulponderwijzers tegen de heerschende machten, als daar zijn in een dorp als Waterkerk.

Het leven in Waterkerk... in zoo'n half-vergeten plaats van 't polderland, het is al even interessant als overal elders, zoodra de rechte persoon er ons van vertelt, iemand die dieper ziet dan de oppervlakte, wiens horizont heel wat verder reikt dan de kring van de ring-vaart, en die geest en humor genoeg heeft om

1) Amsterdam, H.J.W. Becht.

het alles onder zijn speciaal licht te zetten. We hebben ze gezien, en zien was kennen, herkennen en erkennen, de dorpstypen, de boeren in hun binnenkamers, of als ouderlingen in de kerk, vol klein-menschelijke twist- en bedilzucht, of rookwolken blazend in dominé's vertrek.

't Is zulk typig Hollandsch werk, niet hoog opgezweept door hartstocht, maar kalm gehouden door een gevoelig, wat humoristisch en speculatief temperament, dat ons nu en dan aan Cremer herinnert, die stellig voor 't schilderachtige van 't Hollandsche landschap niet minder voelde dan Eigenhuis, wiens gevoeligheid voor de natuur in al haar afwisselingen ik grooter acht, maar die te veel kind van zijn moralizeer-lustigen tijd was, om niet de menschen in zijn dorpsnovellen tot argumenten voor zijn zedeleerend betoog te verlagen.

Eigenhuis had iets goed te maken. 't Meest tegenover zichzelf.

Want in zijn grooter bedoeld boek *De jonge dominé* was hij tekort geschoten, bleek zijn onderwerp een ‘bovenwerp’ te zijn gebleven, het geheel niet te redden door de onmiskenbaar goede en ernstige intentie.

Mij dunkt hij heeft met dezen bundel revanche genomen. Het is weer van het èchte. Met een van het vijftal zijn de *Gids*-lezers bekend: *Een grootsch wijf*, 't verhaal waarin stellig met veel kùnnen de psychische omkeering van een wat tobberig aangelegd man wordt gegeven, die voelt dat hij door den trots en de weeldezucht zijner vrouw gevaar loopt een schurk te worden. De angst van dien opzichter voor het doorbreken van den door hem onder verkeerden invloed goedgekeurden dijk is werkelijk aangrijpend.

Eigenhuis' gevoel voor humor doet hem vanzelf het markante van die kleine buitenlui goed opmerken. Zoo geeft hij in de eerste novelle een knecht, Arie, die dertig jaar bij denzelfden boer gediend heeft, en ‘nu bij de getrouwde kinderen van de weduwe even vrij is, of het zijn eigene zijn.’

Arie dient nu bij den opvolger - 't boeltje is in andere handen gekomen door allerlei tegenslag - maar komt de oude vrouw nog eens opzoeken, omdat ze zwaar ziek geweest is.

‘Hij stooft zijn vierkanten rug behagelijk onder een genotvol heen en weer schurken, de handen aldoor in de zakken, en onder de bedrijven tegen Truitje en Annetje knipoogend en gezichten

trekkend, dat de kindertjes grinniklachjes uitstooten en, het hoofd telkens omwendend, verlegen aanmoedigend verschuilertje spelen.

Dan keert hij zich om, zich nu van voren behagelijk koesterend onderwijl zijn breede stoppelgezicht over zijn schouders omkeerend en al kauwend (op een tabakspruim) een woordje over de tafel werpend.

“Nee”, dat was onveranderlijk zijn begin, “'k kwam eris hoore, hoe de vrouw het maakt. Maar as 'n mensch weer zoo lekkertjes zijn korsies pruimt” - een schouderschurken en mikmakjes tegen de kleinen - “dan - e -” hij draait zich om en grijpt met de grove vingers aan de stoppelkin - “hè, vrouw, hi-hi-hi-! Ik zeg altijd maar, dan wijst 't de weg van zelf.”

“Ja, 'k begin mooi op te knappen, Arie,” antwoordt de oude vrouw, even wachtend met toe te happen in het reepje brood, dat ze al vlak voor den mond klaar had, “en ik ken niet âers zegge, of 't ete begint me te smake.”

“Nou, maar moeder is er leelijk an toe eweest,” zegt Anna (de schoondochter), “hè Aart?”

“Nee”, hervat Arie, “zenuwe-zinkeskoors, ik zeg altijd maar, daar valt niet mee te spotte. Toen ik 't hoorde, zei ik bij me zelf: Nou, ouwe vrouw; daar zè je 'n kwaje an hebbe.” - “Ja,” vervolgt hij na een poosje, de pet even oplichtend en dan de hand weer diep in de zak moffelend, alles met den breeden rug en de ruigbruine, nieuwe pilowstukken in het zitvlak der oude broek naar de familie gekeerd, - “ja, en waar blijft nou de dankbaarheid?”

Een vrome zucht van de weduwe: “Ja, waar blijft die?”

“'k Zeg zoo dikkels, 'n mensch is een raar beest.” Tevreden lacht hij over zijn paradox en blijft zich peinzend warmen’.

Wat is er een gemakkelijkheid niet alleen in 't typeeren van dien enkele, maar ook in het tevens waarmaken van zoo'n brokje op zichzelf volstrekt niet belangrijke, toch hier voortdurend teekenachtige dialoog. In zulke binnenhuisjes geeft Eigenhuis blijk van een zeer gelukkig talent voor het genre. Jammer dat hij zich soms laat verleiden tot het bijgeven van eigen wijsheid, die dan den indruk stoort, zooals nu ook iets verder over Arie's manier van spreken en doen: ‘'t is alles niets dan de reflexvorm van zijn denken’ wat veel te wijs klinkt.

Een dezer novellen lijkt me minder geslaagd dan de andere. Ze heet *Afgebeuld* en heeft haar stof uit 't Amsterdamsche volksleven. Of de schrijver zich daar nog minder thuis voelde, weet ik niet, maar het treft, dat hem in die novelle zijn humor begeeft niet alleen, maar dat hij veel meer literair-doenerij noodig heeft om op streek te komen. En met een overstelping van omschrijvende adjectieven en adverbiën bereikt hij toch niet wat hij wil, integendeel wekt hij onzen twijfel.

Men oordeele:

'De grove, harige handen liggen groot en grijperig neer, maar de stokkerig-dunne polzen lachen (?) met den grooten werkwil er van, even als de magere beenen zonder kuiten in de sjokkerige, vale kousen.

Het op de draad versleten, vuurroode baai trekt nauw om de smalle schouders, en de enge borstkas bonst er onder ongelijk op, met stooterige ademsnakken als van een afgebeuld beest. De vellige hals lubbert klopperig, dat de vlassige keelbaard trilt. Het groezele gezicht kleurt één met de aarde en de mond hapt naar den adem, in telkens open en dicht gemummel de dorre lippen smakkend.'

Ik heb maar niet gecursiveerd al het *voor een indruk* overtollige. Het schrijven van zulk detailleerend proza is een goede vooroefening, om zichzelven rekenschap te geven van nauwkeurigheid in waarneming, maar 't blijft werkmans-arbeid: de kunstenaar neemt er alleen datgene uit wat hij noodig heeft. En te knapper zal hij zijn, naarmate hij met minder nauwkeurigheids-materiaal zijn beeld weet te treffen.

Deze opmerking wilde ik te minder terughouden, nu Eigenhuis in andere novellen zoo voldingend mogelijk getoond heeft wat hij kan.

W.G. VAN NOUHUYS.

Verzen.

I.
Afvaart.

Voor J.Th. Toorop.

De maanlicht-overvloeide vloed
  Heft 't ranke spook van vlotte bom
Boven den zwarten menschendrom
  Die vlekt het zilvren zand als roet.
De ketting waar zich 't schip aan windt
Kreunt eenzaam als nacht-wakker kind.

Geen andre klank begint of duurt.
  Het koele klikken langs de kiel,
Nu 't schip in voller water stuurt,
  Reikt niet tot hier. Het slank profiel
Verbreedt onhoorbaar-onverwacht
Zich met der zeilen effen pracht.

Van duistre plecht onzichtbre hand
  In driemaal-op-en-neder-zwaai
Wuift licht vaarwel aan vriend en land
  En heel de manelichte baai.
En donker wuift de kust weêrom
Van rijke vangst en wellekom...

Ik blijf niet langer op mijn plek
In 't avondduin. Mijn voet
Voelt onder zich het weifel dek
Van schip te deinen op den vloed.
En met nabije schaduw weet
Ik lichtste licht bekleed.

De breede ronding van de kust
Deinst lamp-bezet, maar doodsch.
Met geen sinjaal durft donkre loods
De stranden roepen uit hun rust...
Waar schuilt de stille school van buit
Waar vol meê keer' de leêge schuit?

Of wordt in 't verre land en voor altoos
Ons wild verlangen schoon en stil? -
De zee is diep en eindeloos
Zooals vertrouwen wil
En wilde toen 't aan 't veilig strand
Te droomen zat van d' overkant.

De wind bolt uit het ruime wak.
Het schip helt op zijn breeden streek.
Nog even maar is de einder strak
En van kustlichten bleek...
En nu - niets meer dan heem'l en zee...
De zeilen over! Reê!

II.
Maannacht.

- Waartoe zal Liefde, lief, die eeuwig is,
Zich nevelen met tijdelijk bewijs;
Beuren voor zoo klare oogen sluier-wijs
Der wereld dauwverdichte droefenis?...

- Kijk hoe de maan uit hooge hemelnis
Met stralen armen op haar witte reis
De wolk weêrhoudt tot glansdoorsmolten ijs,
En huiver-schoon bloot-komt in teêr gemis...

Zij moet wel zegenen vandat zij klimmen
Voor steile bries uit diepen horizon,
Totwaar zij dalen achter de overkimmen,

De kudden van dien gouden herder Zon,
In wiens ver licht zij zelf verheerlijkt staat,
Een schuchter beeld met oog-gewend gelaat.

III.
Zee.

Dit is de groote zee, de schepen-vele,
Die kan naar alle hemelen verijlen
Haar water-eevnend plein waar ten tooneele
De tuigetorens uit en inne zeilen.

De zon kan niet haar vlakken glimlach deelen,
Die kaatst de gouden stralen weg te keilen.
Heel aan den spiegel drijft ons varespelen
Zijn schaduwlooze en onbepaalde mijlen...

Dan hangt voor zon de wolk haar wit bezinnen
En vult op eens tot in de hoogste plooien
Met heldere aandacht 't blankbedoekte want:

De zee gaat open in dat schaduwdooien:
Wij zien diep-onder 't groefgeribde zand,
De zilvren visschen door de koelte vinnen.

IV.
Strand.

Geluk en diepste Smart is eindloos, kan
Hier al, in 't enge kringen van den tijd,
Van Gods kristalleklare oneindigheid
Missen geen enkele afgemeten span:

Geluk weet ver buiten den blauwen ban
Der dagen al meer vreugden opgeleid,
En naar Smart meer en stiller heeft geschreid,
Sterren haar tranen van uit hooger plan.

De breede raadselgolven schuiven aan,
En ruischen uit in klanken onverstaan -

Maar spelend op haar nauwen zanden zoom
Voelen Geluk en Smart diep in den droom

Als eeuwigen en tijdelijken vreê
De nabuurschap dier grondelooze zee.

V.
Schaamte.

Na schaamte die ik at met iedereen,
Sober onthaal van elken daagschen gast,
Of ik in schemer van mijn groen alleen
Door bedelaar of rijkaard werd verrast; -

Wildgrove vrucht van wrangen vleeze was 't,
Maar noô loslatend van zijn stuggen steen; -
Gaat nu met zelfgelezen maal belast
Uit voller boomgaard rijker zwerver heen.

Maar veilig in zijn onaanzienlijkheid,
Door eigen kleed van welig loof omspreid,

Zijn wortlen diepst in harts verborgen bron,
Groenkoele kas tegen den steek der zon,

Rijpt Schaamtes boom in schaarsch, doch durend telen.
Den godenappel dien wij daaglijks deelen.

VI.
Alleen.

Alleen in wolkenavond stil-voor-regen
Heb ik aan 't eind van groene laan gevonden -
O 't was me als doopte ik voeten voelloos-wonde
In plotsling huiverbad van koelen regen! -

De aanstaande deur naar mijn stilweggelegen
Kamer van eenzaamheid waar 'k vroeger woonde:
'k Vond al mijn schatten veilig in haar ronden
Zilveren vrede als opgelegden zegen...

'k Heb daar van Leven en U zoo klaar gedacht
Of ik voorproefde al de bezonkenheid
Van een die, eeuwigstil, nooit lacht of schreit...

O zal dat dood zijn, Lief, dat eens mij wacht
Daar eindloos slapen van dat harte dijn
Waardoor 'k nu ken geluks oogbiddend zijn?

VII.
Weerzien.

Zijt gij daar weêr, mijn oogerijk Geloof?...
Ik ken u wel, ik weet wel wie gij zijt -
Gij komt met heel den goeden ouden tijd:
De dorre luchters spruiten vlammen loof,

Het vuur takt welig, - lag de haard niet doof
Eén oogeblik tevoren? -, glansbeleid
Spieglen de wande' uw tegenwoordigheid.
Vol straalt mijn huis van al herwonnen roof!...

Laat mij uw oogen nog niet kussen, wacht
De biddende uren van ons eersten nacht,
Dat ik u vinden mag als gij mij vondt...

En wijl ik pleeg uw voeten koud en wond,
Nadenken al uw mijlen afgeleid
Door diepe sneeuw van onverschilligheid.

P.C. BOUTENS.

Letterkundige kroniek.

E.J. Potgieter. *Brieven aan Cd. Busken Huet.* Uitgegeven door G. Busken Huet. Derde deel. 1870-1874. Haarlem, H.D. Tjeenk Willink en Zoon. 1902.

Men had gedacht met twee deelen te kunnen volstaan, maar de voorraad brieven maakte nog een derde deel noodig. Niemand zeker die er zich over beklagen zal. Nog meer te mogen lezen uit dit merkwaardig hoofdstuk van onze intieme literatuurgeschiedenis, nog langer te mogen verwijlen in gezelschap van dien schranderen man met zijn critischen geest en zijn voortreffelijk hart, is een niet gering genot.

Ook in dit laatste deel, loopend van 10 Januari 1870 tot 24 September 1874, dat is tot enkele weken voordat Potgieter werd aangetast door de ziekte, waaraan hij den 3^{en} Februari 1875, 66 jaar oud, zou sterven, toont Potgieter zich den vriend *à toute épreuve*, die, al spaarde hij Huet minder dan iemand, gedachtig aan La Bruyère's waarschuwing[1)], steeds geneigd bleef den vriend zijn 'petits défauts' te vergeven, zooals hij rekende op vergeving van de zijne.

De briefwisseling verflauwt niet. Schier geen week gaat er om of Potgieter voelt behoefte met zijn vriend van over de zee te kouten, hem de nieuwtjes te vertellen, hem te beknorren, hem te prikkelen tot letterkundigen arbeid, heele stukjes over een of andere meer of min belangrijke gebeurtenis van den dag te schrijven, die

1) Zie den brief in facsimile afgedrukt vooraan in het 2de deel dezer Brieven.

Huet zoo maar in zijn dagblad kan overnemen - in één woord: met en voor hem te leven.

Dat had hij al jaren achtereen gedaan, maar in den tijd van beider samenwerking aan *De Gids* had Potgieter Huet onder zijn bereik, luisterde Huet naar zijn wenken, liet hij zich het onderwerp voor een letterkundig opstel, een belangrijk citaat aan de hand doen. Sedert Huet in Mei 1868 naar Indië vertrok, sedert hij aan en in politiek was gaan doen, nog wel in conservatieve politiek die Potgieter verafschuwde, - 'van de conservatieven zegge ik slechts dit: ik zit te twijfelen of zij wel Hollanders zijn' (brief van 16 Mei 1872) -, sedert hij luisteren moest en zich voegen naar de eischen van het Indisch couranten-lezend publiek, was er wel geen verandering gekomen in Potgieters hartelijke gezindheid jegens het drietal in Batavia, maar Huet had hij niet meer in de hand; de wenken, de critiek, die de oudere den jongeren vriend schuldig meende te zijn, hadden langer dan een maand noodig om dezen te bereiken en vonden niet meer een zoo gewillig oor als in de dagen vóór 1868. Huet was, zooals hij zelf schreef in een brief van 13 December 1869, door Potgieter in zijn antwoord aangehaald, tot de 'dikhuiden' gaan behooren: Potgieters pijlen hadden geen vat meer op hem.

> 'En zelfs wanneer ik nu en dan deze pijlen nog eens bezie, vind ik, dat ik reeds op dit oogenblik aanspraak op een plaats onder de dikhuiden heb. Dat is gezond, beweert Gij, en in zoover hebt Gij gelijk, dat ik er tot heden nog niet melankoliek of een druiloor van geworden ben.'

De niet zeer vriendelijke verklaring werd hem door Potgieter betaald gezet in den vorm van het verhaal van een droom, dien de pas van een ziekte herstelde den nacht na het ontvangen van Huet's brief beweerde gehad te hebben. Eerst is hij in Afrika en ziet er een rhinoceros door honden beetgepakt en in de lucht geslingerd, door negers met scherp gepunte moordtuigen getroffen, zonder dat noch het een noch het ander hem scheen te deren. Later ziet de droomer, eerst te Rome, daarna te Dresden schilderijen met voorstellingen van door pijlen getroffen jongelingen, totdat hij naar Genua verplaatst wordt in het Palazzo Brignole. 'En daar gekomen' - schrijft Potgieter - 'was het of ik eindelijk gevonden had wat ik zocht; het torso des schoonen jongen mans was met

de handen boven het hoofd aan een zwaren boom gebonden - twee pijlen, een in de rechterborst en een in de linkerzijde verkondden de woede, waaraan hij ten doel had gestaan - maar de smart misvormde dit naakte, schilderachtige lijf niet, het weergalooze hoofd opbeurende ten hemel, de zwarte haren als een krans den schedel tooiende, sprak er verrukking uit die donkere, fluweelzachte, zoo innemende oogen.

Eere aan Guido Reni, hij schiep den waren Sint Sebastiaan.

En hoe maakt het Huet en zijne familie? vroeg Fischer - ik was ontwaakt.'

Of ook deze pijl Huet ongevoelig heeft gelaten?

De wenschen van Potgieter blijven voor het meerendeel onvervuld. Nog in Maart 1873 schrijft hij: 'het verbaast me.... dat Uw blad schier nooit blijken draagt, dat Ge reeds zoo lang te Batavia waart, dat ik vruchteloos naar eenig bewijs zoek, dat Gij onder dien hemel en dat landschap, in die maatschappij, hoe ze ook dan zij, leeft en lijdt en geniet.' En dat hij nog altijd maar geen vrede kon hebben met Huet's afzijn, blijkt telkens. 'Wat is het jammer' - aldus in een brief van 8 Februari 1870 - 'dat men drie maanden wachten moet, voor men op dergelijken gedachtenwissel taal of teeken krijgt, voor men aanvullen kan wat hier aan de uitdrukking ontbreekt, afronden wat daar het hoekige te scherps heeft! *Why the deuce did you go to Java? I ask it myself twenty times a day.*' Als Huet, die evenzeer naar Potgieter verlangde, hem uitnoodigt hem in Indië te komen opzoeken, schrijft hij: 'Er is iets verleidelijks in Uwe uitnoodiging ten Uwent te komen, maar, lieve vriend! ik ben te oud om te beginnen in het Oosten belang te stellen. Ik laat het aan onze pioniers'. Kort te voren had hij geschreven: 'Als ik drie, als ik zes maanden tijd konde vinden, hoe aangenaam het mij zijn mogt, U en de Uwen weer te zien, ik geloof toch dat ik naar de Vereenigde Staten toog. Houdt het mijne bekrompenheid ten goede, maar mijne sympathieën hebben niets Oostersch.

> Westward the star of Empire takes its way.'

En dan voegt hij er dezen aandoenlijken wensch bij, die helaas ook niet vervuld zou worden: 'En wat U betreft, mijn wenschen bepalen zich zoo lang te leven, tot Gij huiswaarts keert, en hier

ten langen leste niet slechts den invloed uitoefent, Uw talent gewaarborgd, dat gebeurt ook nu, maar er tevens voor wordt gewaardeerd en gevierd.' Kon het hartelijker, inniger gevoeld en beter gezegd?

Telkens en telkens weer gevoelt men het gemis van de antwoorden op deze brieven, vooral daar waar Potgieter over letterkundigen een oordeel uitspreekt, dat bij Huet niet anders dan tegenspraak kan hebben uitgelokt. Zoo, bijvoorbeeld, de critiek over Balzac, gelijk die voorkomt als postscriptum bij een brief van 5 September 1872, en waarin o.a. te lezen staat: 'dit is niet aan een rijke, frissche, schuimende bron ontvloeid, dit is zaamgeknutseld, overlegd, gevijld.... Hoe objectief Shakespeare zijn moge, er is bij al die helderheid warmte, er is bij dien geest gemoed - maakt Balzac u ergens dien indruk?.... Talent bezat hij ongetwijfeld, maar die erkenning is een aalmoes voor iemand, die aanspraak maakt op genie.' Huet kan met zulk een tamme waardeering onmogelijk vrede gehad hebben. Wel heeft hij geen afzonderlijke studie aan Balzac gewijd, maar dat de schrijver van *La comédie humaine* door hem als een 'meester' erkend werd, blijkt o.a. uit een opstel over *Babolain* van Droz, waar hij tegenover de onvoldoende wijze, waarop Droz een menschelijk gebrek, de verlegenheid, teekent, het voorbeeld stelt van Balzac, in zijn *Père Goriot*, *Eugénie Grandet*, *La cousine Bette*, 'waar beurtelings het afzichtelijke bewondering afperst, het onwaardige eenen rang bekomt, het stoffelijke onstoffelijk wordt, het nietige eene beteekenis verkrijgt.'

Niet verder dan tot een erkenning van zijn 'talent' gaat Potgieter ook ten aanzien van Multatuli: 'Multatuli is voor mij een waar struikelblok. Herhaalde malen beproefde ik zijn werken te lezen, telkens gaf ik het moedeloos op. Het zou onbillijk zijn hem menig gelukkigen greep, hem menig frissche gedachte te ontzeggen, maar ze komen in zooveel gewaagds, zooveel overdrevens te schaarsch voor...' En elders: 'Multatuli heeft talent, maar al praat Ge tot morgen, ik val niet achterover van bewondering voor een Genie, waarvan Gijlieden meer de gebreken dan de gaven weet na te volgen.'

Waar blijven de verhoudingen, wanneer men dezen man, die Multatuli en Balzac niet meer dan talent toekent, over het werk van François Coppée met waar enthousiasme hoort spreken. Van het bundeltje *Les humbles* zegt hij: 'Er zijn meesterlijke grepen in;

La nourrice ça fait pleurer, en hoe artistisch fijn is niet *Femme seule.* Bestudeer deze vóór de overige U geworden en Gij zult uwe bewondering in de *Grève* [*des forgerons*] en de *Deux douleurs* voelen klimmen.'

Een andere verrassing wacht ons, waar wij Potgieter hooren zullen over het eerste optreden van Mina Kruseman. Haast vermakelijk is het te bespeuren, hoe de drie-en-zestiger evenals Multatuli, die in haar de Koningin van *Vorstenschool* meende gevonden te hebben, onder de *charme* is van dit 'excentrisch standje.' Wanneer de verslaggevers van het Handelsblad en van de Amsterdamsche Courant - de laatste was F.C. de Brieder, wiens feuilleton over het optreden van Mina Kruseman en Betsy Perk destijds veel succes had - zich over de lezing van de zich noemende Stella Oristorio di Frama, in vereeniging met Betsy Perk, in den winter van 1873 in het logement de Keizerskroon gehouden, vroolijk maken, dan stuift de ridderlijke Potgieter op: 'de beide kwajongens schijnen zich over de superioriteit dier vrouw te hebben geërgerd', en twee bladzijden lang praat hij over het onderwerp voort. Langzamerhand komt de ontgoocheling. Na het fiasco van het door haar voorgelezen drama *De echtscheiding*, vraagt Potgieter: 'Zou het inderdaad een *talent arrêté* zijn? Ik vrees het, de grenzenlooze bewondering van Multatuli belooft niets goeds.' Maar van zijn eerste bewondering is meer overgebleven dan de brief, waaruit ik straks citeerde. Aan den in Indië toevenden René Bakhuizen van den Brink had Potgieter den indruk dien Mina Kruseman's lezing op hem gemaakt had, uitvoerig meegedeeld, en in zulk een vorm dat Huet het stuk als 'particuliere correspondentie' in zijn dagblad kon overnemen, met het merkwaardig gevolg dat het 'ten bureele van het *Algemeen Handelsblad*' een kleine storm verwekte en tot een 'dwaas contra-artikeltje' (altijd volgens Potgieter) aanleiding gaf. Potgieter's geestdrift over Mina Kruseman's voorlezing van haar verhaal *De vijf zusters* vindt haar hoogste uiting aan het slot, waar hij zijn jongen vriend René toeroept: 'Als zij ooit naar Java komt of terugkeert, als zij te Batavia optreedt en Gij bijgeval in de bosschen der binnenlanden mocht zitten, breek twintig postpaarden den hals om haar te hooren!'

Wie Potgieter's geestdrift in dit opzicht niet deelden, waren de Bosbooms, de Haagsche vrienden, die hij nu en dan zag en over

wie hij steeds met warme sympathie zich uitlaat. Dat Huet Mevrouw Bosboom in groote vereering hield, is gebleken uit het geschrift aan haar gericht[1], waarin hij zijn gedrag in de bekende Gids-quaestie verdedigt; maar dit belette hem niet om op haar werk vrijmoedige critiek uit te oefenen. Zoo besprak Huet in 1872, in zijn dagblad, *De Delftsche Wonderdokter*[2], bij welke gelegenheid hij mevrouw Bosboom bij mevrouw de Gasparin vergelijkt en er Théophile Gautiers *Capitaine Fracasse* bij haalt. Van mevrouw de Gasparin beweert Huet, met verwijzing naar haar boek *A Constantinople*, dat zij zich van mevrouw Bosboom voordeelig onderscheidt, doordat zij 'trots hare jaren en haar christendom, eerst naar Egypte en vervolgens naar Turkije getogen is, dat zij in alle richtingen Konstantinopel doorkruist, overal de Turksche zeden bespied en inzonderheid van het lot der Turksche vrouwen een voorwerp van studie gemaakt heeft.' Mevrouw Bosboom daarentegen is niet verder getogen dan van Alkmaar, waar zij *Leycester in Nederland* schreef, naar den Haag, waar de *Delftsche Wonderdokter* ontstaan is. 'Maar', vraagt Huet, 'is haar gezigteinder er breeder door geworden? Neen, juichen de vrienden der godsdienst, die in mevrouw Bosboom bovenal de geloofsgetuige waardeeren; Gode zij dank, zij is dezelfde gebleven: van *Leycester in Nederland* naar den *Delftsche Wonderdokter* is maar één schrede. Neen, zeggen ook de vrienden der letteren, maar met een helaas er achter... O studiecel aan den zuidelijken buitensingel, waar de Rijswijksche toren het vergezigt bepaalt!'

Toen het dagblad, dat de beoordeeling van mevrouw Bosbooms roman bevatte, Potgieter bereikt had, schreef hij, onder dagteekening van 1 Augustus 1872: 'Waar de Bosboomen zitten, mogen de Goden weten, ons gewerd geen lettertje schrift. Mevrouw zal met uwe beoordeelìng? met uw verslag? niet voldaan zijn, verbeeld ik, doch zich stellig *Le Capitaine Fracasse* aanschaffen.' En drie weken later: 'De Bosboompjes zijn teregt, wij hebben hen Zondag in de Scheveningsche boschjes aangetroffen.' Het gesprek was natuurlijk

1) *Aan mevrouw Bosboom-Toussaint*, Haarlem, E.E. von München. 1865.
2) Later opgenomen in *Nederlandsche Belletrie* III. Amsterdam, G.L. Funke 1876.

gekomen op het artikel van Huet, en nu geeft Potgieter van het gesprokene dit relaas, hier verkort aangehaald, dat weer die beminnelijke mevrouw Bosboom zoo aardig teekent:

'Mevrouw Bosboom had Uw woordje over den *Wonderdokter* ontvangen - dat *je* is ondeugend, maar naar de natuur..... De groote vrouw is goelijker dan Ge haar gelooft.

"Toen ik wel genoeg was om het opstel te lezen viel het me mee, hij heeft getracht mij er bewijs te geven van zijn waardeering al kan hij het niet met mij eens zijn... Maar lachen moest ik," voer zij voort, "toen hij *mij* reizen aanried tot verruiming van mijn blik. Ik ben al blij als ik het per victoria of vigilante in deze boschjes breng en van een bankje de boomen gâ sla."

"Ruimte," hervatte Mevrouw Bosboom, "ik kwam pas van de reis[1)] en wat had ik opgedaan? De kennis gemaakt van een apotheker (Amsterdammer), die onder alles aan zijn bessennat dacht, de wetenschap verworven had, dat men te Kampen 's avonds na zeven ure in de buitensocieteit geen thee meer kon krijgen, ruimte door reizen, jawel!.... De apotheker heette Rompelman en toen Bosboom hem aan tafel een schaaltje bessen wees, zei hij: "Sappig, mijnheer!" Zeker had hij een minder zootje ingemaakt."

"Ruimte", lachte ik op mijn beurt, en we reden zamen naar Sorghvliet, waar het kleine Calvinistje de verdediging van Cats op zich nam, tot ik haar in anderen zin ruimte toewenschte.'

Telkens weer vinden we in deze brieven nieuws van de Bosbooms; zelfs de dood van Aal, hun trouwe gedienstige, wordt herdacht: 'Mr. en Mevr. Bosboom zitten ergens in Gelderland te snakken naar lucht; zij zucht: "*Cher!* wat is het heet!" hij zucht: "Mijn werk vordert niet" en beide zuchten: "Aal is dood!" Inderdaad, een beroerte heeft een einde gemaakt aan dat beiden zoo dierbaar leven, "een slaapberoerte," zeide Tienhoven, Aal had het voor Aal's corpulentie bij Mevrouw veel te stil. Wilt Gij Uwe lezers niet eens onthalen op een biographietje van Aal, die in hare jeugd bij Juffrouw Petronella Moens diende, die later waken mogt voor de rust van Mevr. Bosboom, als indringende bezoekers die belaagden, van Aal; die zich *carrée* in den weg der Koningin stelde, als die

1) Uit het begin van den brief blijkt, dat de Bosbooms een gedeelte van den zomer te Zutpben hadden doorgebracht.

op den Zuid Binnencingel een bezoek bragt, en zich over de vrijpostigheid verontschuldigde met een: “Ik had immers een schoone boezel aan?”

Raillerie à part - de luidjes zullen haar zeer missen - want de trouwe ziel was de zuinigheid zelve, al liet ze bijwijlen het vleesch aanbranden.’

Met tusschenpoozen brommend en vittend op den politicus, den conservatieven dagbladredacteur, blijft Potgieter Huet den letterkundige hoog in eere houden. ‘Ik beweer nu, *à qui veut l'entendre*, en ook tegen hen die boos worden als ik het zeg, dat onze kritiek uit de Oost komt’, schrijft hij 25 Januari 1872. En wanneer Huet de ‘enormiteit’ begaat van Potgieter te vragen ‘of hij nog aan kritiek gelooft’, of, naar aanleiding van zekere beoordeeling in *De Gids* van die dagen, de verzuchting slaakt: ‘O kritiek, Ge zijt evenmin een Muze als de negen anderen, en men moest zich schamen ooit met U te hebben aangelegd’, dan volgt er als krachtig protest: ‘Schrijver der *Litterarische Fantasiën*, dat schut ik.’

Wel was Potgieter mistroostig, en met reden, over den toestand der Nederlandsche letterkunde dier dagen. Nog in den laatsten brief, dien Huet van hem ontving, heet het:

‘Waar blijven de jongeren? vraagt Gij, de Bosch Kemper en Groen van Prinsterer gedenkende. Waar blijven de jongeren? zeg ik u maand aan maand na, de tijdschriften inziende. Het middelbaar onderwijs brengt van tijd tot tijd een docent aan het licht, die in de letterkunde liefhebbert; maar het is er naar! *De Gids* en de *Spectator* sukkelen beide aan bloedarmoede.’

In die stemming blijft Potgieter nog altijd hopen, *zijn* ‘jongere’, den eenige die, volgens hem, door zijn kritiek ‘wat gist in het duf beslag’ vermocht te brengen, nog eens aan zijn zijde te zullen zien. In dienzelfden laatsten brief komt het bericht voor van Potgieter's bezoek aan den Helder, waaruit Huet in het laatste hoofdstuk van zijn boekje over Potgieter[1)] reeds een brok had overgedrukt. Potgieter was met zijn zuster en een handelsvriend uit Genua, den heer Fischer, aan den Helder de nieuwe boot *Voorwaarts* gaan bezichtigen, juist op den dag dat de *Conrad* uit

1) *Potgieter.* 1860-1875. *Persoonlijke herinneringen.* Amsterdam, G.L. Funke, 1877.

Indië binnenkwam, ‘'s Middags wemelt *de Burgt* (het logement aan den Helder) van in het Vaderland weergekeerde passagiers. Welk een wereld van gewaarwordingen in die drukte!.... Toen wij 's avonds huiswaarts keerden, wilde niemand die mij een Javaantje de hand zag geven, gelooven dat wij geene vrienden hadden afgehaald. En toch weet Gij wel, dat de liefsten niet mede waren gekomen!’

Was het Potgieter of de Javaantjes hem iets van die ‘liefsten’ medebrachten, dat hij behoefte voelde althans een hunner de hand te drukken? De geliefde vrienden zelven zouden voor hem nimmer wederkeeren.

De drie bundels brieven lezende en er mij in verdiepende, heb ik mijn sympathie voor den trouwen, eerlijken Potgieter voelen toenemen, zonder mij te zeer te ergeren aan de wijze waarop hij, in deze vertrouwelijke briefwisseling, tot onrechtvaardig wordens toe - om een Potgieterschen vorm te gebruiken - zich uitlaat over sommige mannen van naam, die ik om hun werk zoowel als om hun persoon heb leeren hoogachten.

Potgieter was nu eenmaal, zooals Huet hem noemde, een bundel antipathieën en sympathieën, en wie het eens bij hem verbruid had, kwam niet licht weer in de gunst.

De jongeren in de letterkunde, op wier komst hij hoopte, zonder er veel aan te gelooven, heeft hij niet meer mogen begroeten. Hoe zou hij, die den schrijver van *Max Havelaar* niet meer dan talent toekende, den opbloei van onze literatuur in den roman, de novelle en het vers hebben ontvangen? Zonder daaromtrent gewaagde gissingen te maken, kan men wel aannemen, dat ook hier zijn sympathieën en antipathieën sterk op den voorgrond zouden zijn getreden; dat hij zich aangetrokken zou hebben gevoeld door wat er frisch en oorspronkelijk was in het werk der jongeren, maar afgestooten zou zijn geworden door de ruwheid en smakeloosheid die het optreden van enkelen hunner kenmerkte; dat hij in het vers van dèzen den Vondeliaanschen klank en in dat van dien ànder de daaruit sprekende studie van zijn eigen (Potgieter's) poëzie hoog zou hebben gewaardeerd.

‘Potgieter’ - zegt Huet in een opstel van 1876[1)] - ‘was een

1) *Nederlandsche belletrie* 1857-1876. Derde bundel.

ideale Nederlander, de polsslag van wiens lief en leed vertraagde of sneller joeg, naarmate onze publieke zaak eene schrede voorwaarts deed, of stilstond, of achteruitging.... Zijn geheele bestaan was een protest tegen het beweren, dat men, Nederlander zijnde, veroordeeld is, in eenige kunst of wetenschap of gemoedsaandoening, bij nu eens dezen, dan genen vreemdeling achter te staan'. En daarom te meer noem ik het een harde lotsbeschikking, dat Potgieter en ook Huet - twee namen die na de uitgaaf van deze Brieven minder te scheiden zijn dan ooit te voren - den opbloei van onze letteren niet meer hebben beleefd. Hoe zou onze nieuwere literatuur profijt hebben kunnen trekken van hun hoog en diep oordeel, wijder gaand dan menig kunstwerk! Nu ons dat oordeel is onthouden en de plaatsen die Potgieter en Huet als rechters en raadgevers innamen niet vervuld zijn, grijpe men elke gelegenheid aan om nader tot hen te treden en van hen te leeren.

Zulk een gelegenheid biedt de uitgaaf van deze Brieven, waarvoor letterkundig Nederland den uitgevers hartelijk dankbaar heeft te zijn.

Muzikaal overzicht.

Iets over het ontstaan van *Parsifal* en *Die Meistersinger.*

Op het gebied der muziek volgen de gebeurtenissen elkander al even snel op als op elk ander terrein.

Wat gisteren nog als *question brûlante* werd beschouwd, wordt reeds heden door iets anders verdrongen, en nauwelijks heeft men dit in zich opgenomen, of er komt weder een nieuwe gebeurtenis, die het vorige geheel of bijna geheel doet vergeten.

Zoo is het ook met de *compositie.* Gelukkig vinden wij hier echter vergoeding in menig standaardwerk uit het verledene, dat immer jong blijft, gewaardeerd wordt en zich door niets laat verdringen. Toch ondergaan ook deze werken min of meer den invloed van den stroom der gebeurtenissen, in zooverre namelijk dat zij ons voorkomen veel verder achter ons te liggen dan in werkelijkheid het geval is.

Dit kwam mij in de gedachte, toen ik een dezer dagen toevallig aan het ontstaan van Wagner's *Parsifal* herinnerd werd.

Zoo vele jaren hebben wij deze laatste schepping van den meester in Bayreuth gehoord, op zoo menig concert zijn er fragmenten van uitgevoerd, zoo verbazend veel is er over geschreven en gecommenteerd, dat men haast niet gelooven zou, dat er met het jaar 1902 eerst 25 jaren sedert het ontstaan van dit drama verloopen zullen zijn.

En toch is dit zoo, In het voorjaar van 1879 begon Wagner in zijn villa ‘Wahnfried’ den *Parsifal* te dichten.

Wil men echter weten, waar de eerste kiem van het werk ligt

dan dient men veel meer jaren terug te gaan. Er zijn in verloop van tijd vele navorschingen ten opzichte van dit punt geschied en vele vertrouwbare gegevens verzameld, waarvan ik het niet ondienstig acht, ook in dit tijdschrift iets mede te deelen. Ik vlei mij, dat deze mededeelingen zoowel aan diegenen, welke het drama *Parsifal* reeds kennen, als aan hen, die er nog kennis mede willen maken, niet onwelkom zullen zijn.

Drie scheppingen uit Wagner's laatste periode hebben het verschijnsel gemeen, dat zij eerst een groot aantal jaren na hare conceptie en eerste schetsontwerp in definitieven vorm vastgesteld en neergeschreven zijn: *Die Meistersinger* (reeds in 1845 ontworpen en geschetst doch eerst 16 jaren daarna gedicht en gecomponeerd), het slotdrama van den *Ring* in zijn eerste gedaante (*Siegfried's Tod*, in 1848 gedicht en eerst in het eind van 1874 in partituur voltooid), en *Parsifal.*

Het tijdstip, waarop Wagner er voor het eerst aan gedacht heeft, de *Parsifal*-sage tot onderwerp van een drama te bezigen, is slechts te gissen, te nauwernood bij benadering aan te geven. Misschien zou de autobiographie, die Wagner gedurende zijn verblijf in Triebschen bij Luzern aan zijn vrouw gedicteerd heeft, daaromtrent voldoende opheldering kunnen geven. Deze autobiographie werd indertijd in slechts *drie* exemplaren gedrukt. Een daarvan behield Wagner voor zich, het tweede bewaarde hij in zijn huisarchief voor zijn zoon, en het derde schonk hij aan zijn vriend Franz Liszt. Bij diens dood kwam het in Wahnfried terug, waar dus nu alle 3 exemplaren voorhanden zijn. Onlangs werd in dagbladen vermeld dat deze autobiographie uitgegeven zou worden, maar dit is tot dusver niet bevestigd geworden.

Men heeft beweerd, dat de vroegste sporen en nog onbewuste kiemen van twee plaatsen der *Parsifal*-partituur reeds in het eerste jaar van Wagner's hofkapelmeesterschap in Dresden moeten gezocht worden.

Vooreerst zou men in de ‘a capella’-strophe

> Seid getrost: Ich bin euch nah!
> Und mein Geist ist mit euch, etc.

die Wagner bij de uitvoering van zijn mannenkoor *Das Liebesmahl*

der Apostel in de ‘Frauenkirche’ te Dresden (6 Juli 1843) door ongeveer veertig mannenstemmen heel uit de hoogte van den koepel liet aanheffen, de prototype hebben te zien van het onzichtbare koor ‘Der Glaube lebt, die Taube schwebt’ in het eerste bedrijf van *Parsifal.*

In de tweede plaats zou Wagner het Graalmotief gevormd hebben uit liturgische formulieren in de Roomsche kerk te Dresden gebruikelijk. Door zijn dienst als kapelmeester der muziek in de katholieke hofkerk, afwisselend met zijn collega Reissiger, geraakte Wagner vertrouwd met het ‘Amen’-formulier der Saksische liturgie, de zoogenaamde Responsorien (antwoorden), waarmede een klein koor, geplaatst op de laagste der beide zich boven elkaar uitstrekkende galerijen, naast het orgel en de ruimte voor orkest en zangers, nadat het slotakkoord van het ‘Gloria’ weggestorven is, den zang van den geestelijke vóór het altaar beantwoordt; zijn ‘Per omnia saecula saeculorum’ met ‘Amen’, zijn ‘Dominus vobiscum’ met ‘Et cum spiritu tuo’. Het motief van dit ‘Amen’ vormt de tweede helft van het Graalmotief in *Parsifal*; de eerste helft hiervan bestaat uit de drie eerste noten der Gregoriaanschritueele ‘Gloria’-intonatie des priesters in de Mis.

De gissing ligt voor de hand, dat de bovenbedoelde inrichting in de hofkerk te Dresden Wagner de gedachte aan afwisselende koorzangen uit de halve en de hoogste hoogte ingaf, toen het gewijde tooneel der heilige plechtigheid in den Graaltempel in zijn fantasie begon te rijzen.

Tijdens Wagner's eerste verblijf in Parijs (1839-1842) had hij voor het eerst oud-Duitsche volksboeken in handen gekregen, die den eersten kiem van zijn *Tannhäuser* en *Lohengrin* in zijn fantasie neerlegden. In Duitschland teruggekeerd, begon hij aan de studie dier midden-hoogduitsche sagenlitteratuur, waarmede de Graal- en Parzival-legenden samenhangen en die hem door de vertalingen der gebroeders Grimm, van Karl Simrock, Görres e.a. bekend werden.

Gedurende zijn verblijf te Mariënbad, in den voorzomer van 1845, waarheen hij zich na den inspannenden arbeid aan zijn opera *Tannhäuser* tot herstel zijner eenigszins geschokte gezondheid had begeven, las Wagner, die zich toen ook bezig hield met het ontwerpen en schetsen der *Meistersinger* en het dichten van

Lohengrin, ten spijt der vermaning der baddoctoren ‘mit derlei Dingen sich jetzt nicht zu beschäftigen’, ook Wolfram's *Parzival*, waarvan de slotepisode *Loherangrin* tot titel heeft. Ongetwijfeld prentten zich toen reeds belangrijke gestalten, groote momenten in zijn geheugen. Volgens Hans von Wolzogen heeft de meester klaarblijkelijk toen reeds een machtigen indruk ontvangen van de episode uit den 9^{den} zang, waar Parzival, in volle wapenrusting door een woud rijdende, een ridder ontmoet, die hem dit verwijt:

> Das war des grauen Ritters Klage
> Dass er die heiligen Tage
> Nicht also ehrte nach der Sitte,
> Dass er ungewapnet ritte,
> Oder barfuss ginge
> Und des Tages Fest beginge.
>
> Denn es ist Karfreitag heut.
> Dess alle Welt sich billig freut
> Und doch in Leid befangen ist.
> Wofern ihr nicht ein Heide seid,
> Herr, so heiligt diese Zeit!’

Deze ridder verwijst Parzival naar den kluizenaar Trevrezent, die hem omtrent den Graal en Amfortas onderricht, en dien Wagner voor zijn Gurnemanz in het derde bedrijf van zijn drama gebruikt heeft.

Ook twee voortbrengselen van Wagner's geest uit het voorlaatste jaar van zijn Dresdensch kapelmeesterschap (1841), namelijk: *Die Wibelungen*, *Weltgeschichte aus der Sage* (in Januari 1850 als brochure uitgegeven) en *Jesus von Nazareth*, het ontwerp van een uitsluitend gesproken drama, zouden haast als onbewuste voorstudies of voorbereidingen tot *Parsifal* kunnen gelden. In de voorlaatste afdeeling van eerstgenoemd werk, getiteld: *Aufgehen des idealen Hortes* (*Nibelungenhortes*) *in den* ‘*heiligen Gral*’ spreekt Wagner van een ‘urgöttlichen Priesterkönig, der tief in Asien, im fernsten Indien, über ein reines, glückliches Volk herrsche, unsterblich durch die Pflege eines wunderthätigen Heiligthumes, von der Sage “der heilige Gral” benannt’. En verder: Seitdem ging die Sage: da sei der Gral von seinem alten Hüter wieder

in das ferne Morgenland zurückgeleitet worden; - in einer Burg auf hohem Gebirge in Indien werde er nun wieder verwahrt'. -

Zeven jaren later zou er bij Wagner voor een oogenblik sprake geweest zijn van Parsifal als dramatisch persoon. In de eerste schets van het laatste bedrijf, ontworpen in 1855-56, onmiddellijk na Wagner's eerste kennismaking met Schopenhauer's philosophie en de voltooiing van de *Walküre*, nadert Parsifal, als pelgrim het 'Heilgefäss' zoekend, rondzwervend, de lijdenssponde waarop Tristan in zijn burcht Kareol in Bretagne zijn doodstrijd streed. Wagner zou zelfs reeds een muzikale phrase voor den pelgrim gevonden hebben. Kort daarop echter werd deze meer dichterlijkphilosophische dan dramatische inval opgegeven.

In 1856 vatte Wagner het plan op, eenige gedachten, die later in Parsifal verwerkt zouden worden, in een aan de Indische mythologie ontleende omgeving te dramatiseeren. In een brief aan Liszt noemt hij als hoofdgedachte dezer dramaschets: 'Der Sieg, das Heiligste, die vollständige Erlösung', waarin de grondgedachte van *Parsifal* dus opgesloten ligt, en 26 jaren later schreef hij aan den uitgever zijner *Gesammelte Schriften und Dichtungen*, dat dit Buddhistische Project 'in einem schwächeren Sinne mit dem *Parsifal* verwandt' was.

In de lente van het jaar 1857 had Wagner in de onmiddellijke nabijheid van Zürich een buitentje naast de villa van het met hem bevriende echtpaar Wesendonck betrokken en gevoelde zich daar zeer gelukkig. Aan Liszt schrijft hij den 8sten Mei van dat jaar over deze woning: 'Alles ist nach Wunsch und Bedürfniss für die Dauer eingerichtet und eingeräumt. Mein Arbeitszimmer ist mit der Dir bekannten Pedanterie und eleganten Behaglichkeit hergerichtet; der Arbeitstisch steht an dem grossen Fenster mit dem prachtvollen Ueberblick des Sees und der Alpen; Ruhe und Ungestörtheit umgiebt mich. Ein hübscher, bereits sehr gut gepflegter Garten bietet mir Raum zu kleinen Promenaden und Ruheplätzchen.'

De eerste zachte volle lentedag van dat jaar viel op Goeden Vrijdag, en onder den heilzamen invloed dier stemming schoot Wagner dien dag de roerende Goede Vrijdag-episode uit het epos van Wolfram von Eschenbach te binnen, waarvan ik hierboven gewaagd heb. Toen ontstond het schoone beeld uit Wagner's later

'Bühnenweihfestspiel,' dat bekend is onder den naam van *Charfreitagszauber.* Waarschijnlijk het eerste begin van uitvoering van een plan tot muzikaal-dramatische behandeling van de Parzivalsage.

Van een ontwerp of schets wordt in de brieven van Wagner aan Liszt niet gewaagd. Ook is het niet bekend of hier slechts sprake is van een gedicht, dan wel ook van muzikale bewerking. Hans von Wolzogen verzekert, dat de schets zich uitsluitend tot het gedicht bepaalt; Richard Pohl, een van Wagner's toenmalige vrienden en aanhangers, laat bijna het tegendeel doorschemeren, waar hij zegt: 'es ist als sicher an zu nehmen, dass mit der Dichtung bei ihm (Wagner)schon immer die Hauptmotive entstanden.'

In elk geval, wanneer er toen een schets mocht geweest zijn (hetzij alleen van het gedicht, hetzij ook van de muziek), zoo werd zij niet verder uitgewerkt, daar van nu af aan alles voor de compositie en de plannen tot een eerste opvoering van *Tristan*, voor de Parijsche *Tannhäuser*-geschiedenis, het dichten der *Meistersinger*, enz. wijken moest. Deze schijndood van alle Parzival-gedachten duurde ruim acht jaren.

Wij komen nu aan het tijdstip, waarop Wagner, die moedeloos door Duitschland zwierf en reeds het wanhopig besluit had genomen, zich uit het openbaar leven terug te trekken en zich niet meer met artistieke plannen op te houden, door Koning Lodewijk van Beieren tot zich geroepen werd, ten einde den meester in de gelegenheid te stellen, zijn levenstaak te volbrengen.

Dit was in 1864. In de eerste dagen van het daaropvolgende jaar nam Wagner de haast vergeten Züricher Parzival-schets weder op, hoogstwaarschijnlijk onder den onmiddellijken persoonlijken invloed van zijn koninklijken beschermer, want in een 15 jaar later geschreven brief zegt de meester, van dit werk sprekende: 'die beglückendste Gunst meines erhabenen Wolthäters begeisterte mich zu der Entwerfung dieses Werkes.'

Den 14^{den} Januari 1865 had te München in Hans von Bülow's woning een avondbijeenkomst plaats, die ook door Wagner en den jeugdigen dichter Peter Cornelius werd bijgewoond. In een brief van een der andere gasten van dien avond wordt gezegd, dat Wagner, die bij die gelegenheid in een zeer goede stemming was, gewag maakte van een drama-ontwerp, dat de Parzival-sage tot onderwerp had. In dat stuk zou slechts één vrouw voorkomen,

en wel eene die twee naturen bezit; hij wist nog niet precies, hoe hij dat zou behandelen. En aan de vrouw van een zijner vrienden, den heer Wille, die een villa aan het meer van Zürich bewoonde, schreef Wagner den 26sten September van het jaar 1865 - d.i. drie maanden na de eerste opvoering van *Tristan* te München -: 'Meine Arbeitslust verschlingt mein ganzes Gedenken. Die Nibelungen werden nun vollendet, ein *Parzival* ist schon entworfen.' Opmerkelijk is het, dat Wagner hier nog de oude, klassieke spelling van den naam gebruikt. Er blijkt uit, dat hij er toen nog niet aan dacht, de etymologie van den taal- en mythologiegeleerde Görres (*Parsifal* uit 'Fal par si') over te nemen.

In de beide zooeven genoemde gevallen is het voor de eerste maal, dat wij Wagner zelf van een ontwerp hooren gewagen, waaraan hij bezig is. Volgens Hans von Wolzogen was in die schets ook opgenomen het tooneel uit Wolfram's *Parzival*, waar de held bij het ontwaren van bloeddroppels eener door den valk van koning Artus aangevallen wilde gans, in nadenken daarop staart en hem het beeld zijner lang verlaten gade Kondwiramur voor den geest komt (6de zang). In het drama *Parsifal* is dit anders, niettemin doet daar het tooneel met den zwaan in het eerste bedrijf aan de genoemde plaats uit het epos van Wolfram von Eschenbach denken. Of er in bedoeld ontwerp reeds zooiets voorkwam als het tooneel der bloemenmeisjes, kan niet gezegd worden. De vroeger genoemde autobiographie, zoo die gepubliceerd mocht worden, zou daaromtrent, en in het algemeen over genoemd ontwerp, geen uitsluitsel kunnen geven, daar zij slechts tot Mei 1864 loopt.

Belangwekkend is de mededeeling van den beeldhouwer Gustav Kietz over een latere voorlezing van bedoeld ontwerp, door Wagner zelven. Dit was in 1873 te Bayreuth, waar Kietz (reeds in de Dresdener jaren 1842-'49 's meesters vriend) toen een buste van Wagner en zijn vrouw modelleerde. In een zijner brieven verhaalt Kietz van die lezing: 'Am Abend des 9 September las er (Wagner) die erste Hälfte des *Hamlet*, ohne alles Pathos, aber mit Stil und hinreissend in der Wirkung. Interessant war es auch, dass er manchmal an gewissen Punkten eine Pause machte und sich darüber aussprach. Am darauffolgenden Abend hatte er sich vorgenommen, nach dem Abendessen den *Hamlet* fertig zu lesen, doch verlor er später die Lust, weil die letzten Akte gar zu trübe,

traurig und angreifend für ihn seien; er wollte was Lustiges bringen - suchte nach spanischen Dichtern - fand nichts - schlug dann Felix Dahn vor - da frug ihn Frau Cosima oder eins der Kinder, ob er nicht einmal in der blauen Mappe suchen wolle, und ganz plötzlich frug er dann seine Frau, ob er den Parzival lesen solle. Ich glaubte, den Eschenbach'schen; doch war es ein Entwurf zu einer Oper, den er im Jahre 1865 auf Wunsch des Königs von Baiern gemacht, der aber nicht zur Ausführung gekommen war. Also nicht der Text, sondern nur der Entwurf des Ganzen. Es war sehr frei behandelt, aber so wundervoll, so ergreifend schön erzählt, dass ich fest überzeugt bin, es ist das schönste was er gedacht hat. Mich hat noch nichts so aufgeregt. Er ist ein wunderbarer Mensch. Beim Abschiednehmen, um gleichsam Einen wieder zu sich selbst zu bringen, setzte er sich an's Klavier und spielte zu meinem Erstaunen den 'Jungfernkranz' aus dem 'Freischütz', aber mit einer ungeahnten Schönheit, und sagte: 'Sehen Sie, Kietz, ich kann nicht nur dichten, ich kann auch den "Jungfernkranz" spielen.' - Dit voorgelezen ontwerp was zeer uitvoerig en gedetailleerd. Zelfs dingen als het beweegbare decoratief (1ste en 3de akte) en de klokken waren aangegeven. De voorlezing duurde ongeveer twee uren en vooral was de beschrijving van den 'Charfreitagszauber' aangrijpend.

Vier jaren later bijna, in het voorjaar van 1877, begon Wagner in 'Wahnfried' den *Parsifal* te dichten. Men kan zich voorstellen, dat de vele zorgen en beslommeringen, die aan de voorbereidingen voor de opvoering der *Nibelungen* verbonden waren, den meester tijd noch lust overlieten om zich met zijn nieuw drama-ontwerp bezig te houden. Daarna kwamen de 'Festspiele' zelf (1876), en de bedroevende finantieele uitslag daarvan noodzaakte hem, aanbiedingen uit Londen aan te nemen, ten einde door het geven van concerten aldaar te trachten het deficit te dekken, wat echter niet gelukte.

Men moet waarlijk de energie bewonderen, waarmede hij zich ook thans weder uit al die zorgen en moeiten ophief, om eindelijk voor goed de hand te slaan aan het laatste zijner werken. Hij had dit gedicht nu twintig jaren in zich omgedragen, overdacht en verwerkt; de tijd was daar om aan de uitvoering te beginnen.

Nog in hetzelfde jaar (1877) hield Wagner drie voorlezingen

van zijn 'Bühnenweihfestspiel', zooals hij het noemde. Den primeur had zijn gastheer te Londen, kapelmeester Edward Dannreuther, den 17den Mei. Bijna twee maanden later, op den terugweg van Ems naar Bayreuth, las Wagner in het Schlosshotel te Heidelberg, op Zondag den 8sten Juli, aan een kleinen, intiemen kring van vrienden en leden der Wagnervereeniging uit Mannheim geheel onvoorbereid het eerste bedrijf van *Parsifal* voor.

De eerste volledige voorlezing van het intusschen voltooid gedicht had den 16den September van voormeld jaar in 'Wahnfried', na de vergadering der gedelegeerden uit geheel Duitschland der 'Wagnervereine', plaats. Ook van deze bijeenkomst zijn verscheidene mededeelingen tot ons gekomen.

Een der aanwezigen verhaalt, dat de meester aan het slot zijner groote redevoering de hoop uitsprak, het nieuwe werk, waaraan hij thans nog bezig was, binnen een paar jaren te kunnen doen opvoeren. En bij het naar huis gaan zeide hij: 'Wie hedennamiddag hier blijft, kan de voorlezing van mijn *Parsifal* bijwonen.' Bij iedereen traden nu de voornemens om af te reizen natuurlijk op den achtergrond, en toen de voorlezing in de villa Wahnfried aanving, ontbrak niemand op het appèl.

Een ander oog- en oorgetuige van deze voorlezing zegt: 'Als der Meister bis zum dritten Akte gelangt war, und gerade an der Stelle, wo der Sarg mit Titurel's Leiche von den Rittern in den Saal getragen wird, neigte sich die Sonne zum Untergange; sie verschwand hinter den Bäumen des Hofgartens, zitternd glitten ihre letzten Strahlen über den Boden, wie grüssende Geister huschten sie herein und verklärten die Scene; um das energische Haupt des Meisters aber bildeten die Lichtwellen einen Glorienschein. Seine eigene Rührung nach Beendigung der Vorlesung entging uns nicht; er fasste sich aber rasch un rief munter aus: 'Ja, wenn er nur erst componirt wäre!'

Wagner ging destijds nog met het denkbeeld om, dat de verwezenlijking van zijn plan om in Bayreuth een school voor dramatisch gezang, in het bijzonder met het oog op zijne werken (eene zoogenaamde 'Stilbildungschule') mogelijk zou zijn, en had het plan gevormd, al die werken daar ter plaatse te doen uitvoeren. In 1883 wilde hij met *Parsifal* besluiten.

Die termijn werd echter later ingekort. In het eind van 1877

schreef Wagner in de *Bayreuther Blätter*, dat hij hoopte, zijn nieuwe werk in den zomer van 1880 reeds te kunnen doen opvoeren. Door dit in uitzicht te doen stellen, verwachtte hij een grootere deelneming aan de Bayreuther Patronaatvereeniging dan tot dusver het geval scheen te zijn.

Reeds in den herfst van 1877 was Wagner met de compositie van *Parsifal* begonnen. Hij was toen 64½ jaar oud. Toen het gedicht in den handel verscheen (tegen het Kerstfeest van 1877) stak de onvermoeide, jeugdig-frissche schepper reeds midden in de compositie van het eerste bedrijf, en zelfs de ellendigste beslommeringen van allerlei aard vermochten zijn arbeidsstemming zoo weinig te verstoren, dat reeds den 20sten April 1878 het eerste bedrijf voltooid was.

Half Juni van laatstgemeld jaar was het tweede bedrijf gevorderd tot het eerste gedeelte van het tooneel tusschen Kundry en Parsifal. Na verpoozing van eenige maanden hervatte Wagner zijn werk, en den 11den October was het tweede bedrijf voltooid. Kort na Kerstmis begon hij aan het derde en dit kwam den 25sten April 1879 gereed. Bleef nu alleen nog het instrumenteeren over.

In zijne *Erinnerungen an Richard Wagner* verhaalt Hans von Wolzogen, dat de meester hem mededeelde, hoe hij in zijn *Parsifal*, wat harmonie, modulatie en melodiek betreft, naar eenvoud gestreefd en gezocht had, het pathetische en sentimenteele te vermijden. Ook bij de instrumentatie wilde hij trachten zoo eenvoudig mogelijk te zijn.

Het instrumenteeren omspant een tijdruimte van drie jaren: van December 1878 tot Januari 1882. Het voorspel werd reeds in de tweede helft van December 1878 geïnstrumenteerd en op den eersten Kerstdag, ter eere van den verjaardag van mevrouw Cosima Wagner, in de muziekzaal van Wahnfried uitgevoerd door de hofkapel van den Hertog van Meiningen, voor twee dagen welwillend aan Wagner afgestaan. Deze uitvoering had 's morgens vroeg plaats. 's Avonds, op een concert, door die kapel in Wahnfried gegeven en waarbij onder directie van Wagner Beethoven's ouverturen *Die Weihe des Hauses* en *Egmont* en zijne 7de en 8ste symphonieën, alsook Wagner's *Siegfried-Idyll*, werden voorgedragen, werd het Parsifal-voorspel herhaald.

In den zomer van 1879 besloot Wagner de reeds voor het

volgend jaar vastgestelde eerste opvoering van het werk voor onbepaalden tijd uit te stellen.

Een groote schrede tot de voltooiing van het ‘Bühnenweihfestspiel’ (d.w.z. de instrumentale bewerking) werd in 1880 in Napels gedaan.

Het was reeds sedert lang een lievelingsgedachte van Wagner, zich eenige maanden met vrouw, kinderen en stiefkinderen in Italië te vestigen. Thans wilde hij dit plan eindelijk verwezenlijken. In de laatste dagen van 1879 brak de familie op, hoewel Wagner zelf aan zijn oude kwaal, de roos, leed en buitendien door een niet lichte oogontsteking gekweld werd. Den 3^{den} Januari 1880 kwam men te Napels aan. Een bevriende hand had de prachtige Villa d'Angri, in uiterst fraaie ligging tegen de helling van het Posilippo, met uitzicht op de golf van Napels aan haar voet en de schitterende stad in de verte, rijk maar tevens gezellig voor de familie ingericht. Het weder was als door een tooverslag omgedraaid en helder, vroolijk en zonnig geworden. ‘Hier - zegt Glasenapp, een van 's meesters biografen - sollte mit wiedergewonnenem Wohlbefinden auch des Meisters grosses künstlerisches Werk gedeihen.’ Zonder twijfel klinken in de kleurrijke instrumentatie van het tweede bedrijf de indrukken na, die Wagner in deze prachtige omgeving ontvangen heeft.

In het laatst van den herfst 1880 verliet de familie Italië, nadat zij in September te Siena had vertoefd. Ook werd op de terugreis stil gehouden in München, waar Wagner, op verzoek van Koning Lodewijk, voor dezen en een kleinen, geheel intiemen toehoorderskring, behalve het *Lohengrin*-voorspel, ook het *Parsifal*-voorspel door de hofkapel onder zijn eigen leiding deed voordragen.

In die dagen nam Wagner een nieuw en ditmaal definitief besluit omtrent het tijdstip der eerste *Parsifal*-opvoering, nl. om het bijwonen van de opvoeringen niet meer afhankelijk te stellen van het toetreden tot een Patronaatvereeniging, maar ze voor iedereen toegankelijk te stellen, die een entréekaart voor een of meer voorstellingen wenschte te koopen.

Nog vóór zijn terugkeer in Wahnfried werd dit besluit in een officieele circulaire, gedagteekend: Bayreuth 30 September 1880, door de redactie der *Bayreuther Blätter* uit naam en in opdracht

van Wagner bekend gemaakt. Het eerstvolgend ‘Festspiel’ werd voor 1882, en daarvoor de eerste opvoering van *Parsifal* bepaald. In een van den 1sten December gedagteekende mededeeling van Wagner aan hen, die hij ‘die geehrten Patrone der Bühnenfestspiele in Bayreuth’ noemde, zeide de meester van dit plan nog, dat hij zijn nieuwe werk, hetwelk hij uitsluitend voor den schouwburg te Bayreuth bestemd had, ook voor het algemeene publiek, en niet alleen voor de leden der Patronaatvereeniging toegankelijk wilde stellen. De opvoeringen zouden vermoedelijk in de maand Augustus voor dat publiek plaats hebben, en uit de opbrengst dier publieke voorstellingen zou dan door de vereeniging een fonds gevormd worden, dat de herhaling der ‘Bühnenfestspiele’ ook in latere jaren mogelijk zou maken.

Den 18den Maart van het jaar 1882 kon Wagner reeds uit Palermo aan Hans von Wolzogen schrijven, dat, naar hij met genoegen vernomen had, elk gevaar voor een finantieele mislukking van het plan uit den weg geruimd was. Toch kon hij niet nalaten er bij te voegen, dat men slechts noodgedrongen den weg van openbare uitvoeringen had betreden. Met hem hebben vele der toenmalige Wagnerianen er over geklaagd, dat men genoodzaakt was dezen stap te doen. Niettemin was er geen andere weg mogelijk. Nu de plannen tot stichting eener ‘Stilbildungschule’ in duigen waren gevallen, Bayreuth dus niet zelf de zangers voor de opvoering van Wagner's werken kon leveren en de groote kosten van het engageeren van zangers van verschillende Duitsche theaters of uit andere landen niet te vermijden waren, was de maatregel om iedereen in de gelegenheid te stellen, een plaats bij de voorstellingen te Bayreuth deelachtig te worden, de eenige rationeele. Had men het op de Patronaatvereeniging laten aankomen dan had het wie weet hoe lang nog geduurd, voordat het eigenlijke doel - de opvoering van *alle* Wagnersche werken - bereikt zou zijn geweest.

Terstond na Nieuwjaar 1881 werd met de voorbereidingen voor de opvoering van *Parsifal* begonnen, vooreerst de decoratief-, costumen- en machinen-arbeid, daarna de zangers. Evenals bij de opvoeringen van den *Ring* was Karl Brandt, de geniale machinist der hofopera te Darmstadt, ook thans weder 's meesters rechterhand in alles wat de machinerie van het tooneel betrof. Helaas stierf hij omstreeks Kerstmis van dat jaar; gelukkig echter kon zijn plaats

bij de repetities en uitvoeringen van het werk door zijn zoon worden ingenomen.

Onder dit alles ging Wagner aan de instrumentatie van zijn drama voort, wat echter wegens de vele zorgen en bemoeiingen slechts te hooi en te gras kon geschieden. In November 1881 begon de meester in Palermo de laatste hand te leggen aan het slot-gedeelte der instrumenteering, en den 13^{den} Januari 1882, dus slechts een half jaar ongeveer vóór de eerste repetitie te Bayreuth, zette hij in het Hôtel des Palmes de laatste noot der partituur op het papier.

In den aanvang van dit overzicht merkte ik op, dat er uit Wagner's laatste periode *drie* scheppingen zijn, die dit gemeen hebben, dat zij eerst een groot aantal jaren na hare conceptie en eerste schetsontwerp in definitieven vorm vastgesteld en neergeschreven zijn. Behalve *Parsifal* waren dit *Siegfried's Tod* (Götter dämmerung) en *Die Meistersinger.*

Laatstgenoemd werk, reeds in 1845 geconcipiëerd en geschetst, werd eerst na 16 jaren (1861-'67) gedicht en gecomponeerd.

De idee voor een lyrisch blijspel kwam in Wagner op, toen hij zich, na den inspannenden arbeid aan zijn *Tannhäuser*, in den voorzomer van 1845 tot herstel zijner eenigszins geschokte gezondheid in Mariënbad bevond. Zijne vrienden hadden hem dikwijls aangeraden, een werk van lichter soort te vervaardigen dan *Rienzi* en *Der fliegende Holländer*, hetwelk hem gemakkelijker toegang tot andere Duitsche tooneelen zou verschaffen, die niet bij machte schenen te zijn, zijne groote werken te vertoonen. Waarschijnlijk om dien raad op te volgen, ontwierp Wagner toen het plan voor een blijspel, dat tot den Zangwedstrijd op den Wartburg in verhouding zou staan als de Satyrspelen der Grieken tot hunne tragoediën.

Het onderwerp voor dit stuk putte Wagner uit de geschiedenis der *Meesterzangers*, het gilde van dichters en zangers uit den burgerstand, dat zich ten doel stelde, de sedert het uitsterven der Minnezangers in verval geraakte kunst weder te verheffen en in eere te brengen. De wetten der scholen, die de Meesterzangers van de 15de en de 16de eeuw in vele steden van Duitschland gevormd hadden, werden streng gehandhaafd. Dit had zijn goede, maar ook zijn kwade zijde; want tengevolge van het stijf vasthouden aan de

gestelde regelen werden fantasie en dichtvuur van lieverlede onderdrukt, de Meesterzang ontaardde in een stijven en pedanten kunstvorm, en men kende niet meer den prijs toe aan hem, die het schoonste lied zong, maar aan hem, die de minste fouten tegen de regels maakte. Toch kwamen ook echt dichterlijke naturen bij de Meesterzangers voor; de beroemdste van allen was Hans Sachs, de Neurenberger schoenmaker. Hem stelde Wagner voor als laatste type van het echte artistieke volksleven, in tegenstelling van de akelige pedanterie der overige meesterzangers, die hij vooral in den persoon van den 'Merker' (d.i. de recensent, die bij het examen de fouten van den zanger aanteekende) belachelijk maakte. Hij plaatste den vrijen produktieven geest tegenover de bekrompenheid van het zangersgilde, het genie tegenover het ploertendom in de kunst.

Tijdens het ontwerpen van dit plan was Wagner echter zelf nog te zeer partij in dien strijd, dan dat hij zijn onderwerp met die blijmoedigheid had kunnen uitwerken, welke voor het scheppen van een kunstwerk noodig is. Eerst jaren later, in de jaren van meesterschap, zou hij de schets weder ter hand nemen en voltooien. Voor het oogenblik gevoelde hij zich veel meer aangetrokken door een andere stof, die hij tegelijk met de Tannhäusersage had leeren kennen: de sage van den Zwaanridder *Lohengrin.*

Eerst in het jaar 1861 vatte Wagner het voornemen weder op, de stof der *Meistersinger* te gaan bewerken. Hij schreef den tektst in Parijs, niet lang na het *fiasco* van zijn *Tannhänser* in de Seinestad - wel een bewijs, dat deze gebeurtenis niet in staat was geweest, zijn humor te bederven.

In Februari van het volgende jaar begaf hij zich naar Duitschland en vestigde zich te Biebrich aan den Rijn, waar hij met de muzikale compositie van het werk begon. Het was dáár, dat hij met het echtpaar von Bülow en met het echtpaar Schnorr von Carolsfeld heerlijke artistieke uren doorleefde. Dáár zongen Schnorr en zijn vrouw de *Tristan und Isolde*, terwijl Bülow hen op het klavier begeleide. Dáár las Wagner aan zijne gasten den tekst der *Meistersinger von Nürnberg* voor en bracht hen daardoor tot vervoering.

Het tekstboek verscheen in 1862 bij B. Schott Söhne te Mainz in druk. Een vergelijking van den tekst, zooals hij daarin voor-

komt, met dien van de partituur is hoogst belangrijk en doet o.a. zien, dat bij de compositie enkele gedeelten zijn weggelaten en andere geheel werden gewijzigd. De grootste afwijking van den oorspronkelijken tekst, die men in de partituur vindt, betreft het 'Prijslied'.

Duitschland was reeds sedert eenigen tijd, tengevolge van de hem verleende amnestie, voor Wagner opengesteld, met uitzondering echter van Saksen. In Maart 1862 was hem eindelijk ook de 'straffreie Rückkehr nach Sachsen' vergund. Niettemin maakte de meester van deze vergunning voorloopig geen gebruik, maar bleef aan den Rijn. De kans, om *Tristan* te Weenen te kunnen doen opvoeren, bleek gering te zijn, en daar de onderhandelingen met de tooneelen van andere steden tot niets leidden, wilde hij zijn werk *Die Meistersinger*, dat meer in populairen toon geschreven was, gereed maken, ten einde zoodoende weder in aanraking met het tooneel te komen.

Intusschen had Wagner te Biebrich reeds een gedeelte van zijn nieuw werk gecomponeerd. Zijn arbeid werd daarna afgebroken door een uitnoodiging om in Frankfurt a/Main een opvoering van zijn *Lohengrin* te leiden. Vervolgens had de toonkunstenaar Wendelin Weissheimer den meester gevraagd, aan een concert, dat hij (Weissheimer) voornemens was te Leipzig te geven door zijn tegenwoordigheid luister bij te zetten. Wagner stemde hierin toe en dirigeerde op bedoeld concert, waarop ook Hans von Bülow en Wilhelmj hun medewerking verleenden, het voorspel der *Meistersinger*, hetwelk hij juist voltooid had.

Wederom volgde een lange tijd, waarin aan de compositie van het nieuwe werk niets gedaan werd. Ofschoon de *Tristan* in het najaar van 1862 op nieuw in studie was genomen en een groot aantal repetitiën waren gehouden, werd de uitvoering tengevolge van verschillende omstandigheden - voornamelijk wegens voortdurende ongesteldheid van den tenor Ander - weder op de lange baan geschoven, en geen ander tooneel verklaarde zich bereid, het werk in studie te nemen.

Wagner besloot nu nogmaals fragmenten zijner werken, bij gebrek aan beter, op concerten ten gehoore te brengen, zooals hij vroeger te Zürich en te Parijs had gedaan. Die concerten begonnen te Weenen en daarop kwamen Praag, Petersburg, Moskou aan de

beurt. Overal vonden de ten gehoore gebrachte stukken en Wagner's meesterlijke wijze van dirigeeren luiden bijval. Vooral het succes te Weenen was groot en deed Wagner vermoeden, dat dit aan de voorgenomen uitvoering van *Tristan* daar ter stede bevorderlijk moest zijn. Maar bij zijn terugkomst in het voorjaar van 1863 kon hij het tegendeel waarnemen. Hij vernam toen, dat zijn werk om verschillende redenen tot nader orde was uitgesteld.

Er volgde nu een tijd van groote ontmoediging en de toekomst begon er voor den meester zeer donker uit te zien. Gelukkig werd hij daaruit door de edelmoedige handelwijze van den Koning van Beieren gered.

Tijdens zijn verblijf in München, waar al zijn denken en handelen in beslag werd genomen door den nieuwen toestand waarin hij zich bevond en door de pogingen om eenige zijner werken daar ten tooneele te brengen, kon aan de compositie zijner *Meistersinger* niet gedacht worden. Toen echter de Koning zich genoodzaakt had gezien, ten einde den vrede met zijne onderdanen te bewaren, Wagner in overweging te geven, Munchen te verlaten en zich voorloopig elders te vestigen, toen kwam weder de rust terug, die noodig was om de nog onvoltooide werken af te maken.

Van München begaf Wagner zich naar Vevey, en nog voordat het jaar 1865 ten einde was, vestigde hij zich te Genève. Na een kort verblijf in het zuiden van Frankrijk keerde de meester in de maand Februari van het jaar 1866 naar Genève terug, doch vestigde zich een maand later te Triebschen bij Luzern en hield daar gedurende de eerstvolgende jaren verblijf. Zijn verhouding tot zijn koninklijken vriend en beschermer had door de politieke woelingen niet geleden. In vertrouwen op zijn Koning had Wagner de *Nibelungen* weder ter hand genomen, om de muziek er van te voltooien. Maar eerst moest een andere partituur gereed gemaakt worden: *Die Meistersinger von Nürnberg.*

Hans von Bülow, die als leerling en vriend van Wagner, evenzeer van de woelingen te München te lijden had gehad, was met zijn familie den meester naar Zwitserland gevolgd, nadat hij den koning verzocht had, hem uit zijn betrekking van hofpianist te ontslaan. Aanvankelijk woonde hij te Luzern in 's meesters onmiddellijke nabijheid; later, in 1867, vestigde hij zich te Basel, waar hij zich aan het muziekonderwijs wijdde.

IJverig werkte Wagner voort aan zijn *Meistersinger*. Een jong musicus uit Weenen, Hans Richter - de thans wereldberoemde orkestdirecteur - had zich als leerling tot den meester begeven en was hem bij het kopiëeren van het werk behulpzaam. De kopie van elk bedrijf, dat gereed was, werd onmiddellijk naar Schott te Mainz gezonden en gedrukt.

In de maand October van 1867 legde Wagner de laatste hand aan de partituur van *Die Meistersinger*. Het klavieruittreksel, door Liszt's leerling Karl Tausig vervaardigd, verscheen in Maart 1868.

Het werk was bestemd om zoo spoedig mogelijk in München opgevoerd te worden. Dit toch was in volkomen overeenstemming met den wensch en den wil des Konings. Daar echter een hoogst zorgvuldige voorbereiding van het omvangrijke werk beoogd werd, moest men er van afzien, het nog in 1867 ten gehoore te brengen. Niettemin werd onmiddellijk een aanvang gemaakt met de studie der koren, hetgeen geschiedde onder leiding van Hans Richter, daartoe de meest geschikte persoon, want hij had de partituur stuksgewijze afgeschreven en had zoo het werk zien ontstaan en aangroeien.

De eerste opvoering van het werk had plaats op Zondag den 21sten Juni 1868. Orkestdirecteur was Hans von Bülow. Franz Betz zong de partij van Hans Sachs, Nachbaur die van Walther von Stolzing, Mallinger die van Eva. Beckmesser werd voorgesteld door den Weener *Basso buffo* Hölzl, David door Karl Schlosser. De voorstelling was een ware triomf voor Wagner. De Koning had hem verzocht, naast hem in zijn loge plaats te nemen, en de bevolking van München, die hem een paar jaren geleden op een zoo onwaardige wijze had behandeld, bracht hem nu hare hulde Niet beter kan de indruk, dien het meesterstuk maakte, wedergegeven worden, dan door het volgende versje, dat *Kladderadatsch* naar aanleiding van de door de Meesterzangers geuite woorden ‘verthan’ und ‘versungen’ maakte:

> Nicht ‘verthan’ und nicht ‘versungen’!
> Nein, in ernst' und heitrer Weise
> Mächtig packend alle Geister
> Aechter deutscher Kunst zum Preise
> Und zu Ehre unserm Meister
> Ist der Meistersang erklungen.

HENRI VIOTTA.

Parlementaire kroniek.

26 November 1902.

Het eigenaardige van het dit jaar gevoerde koloniaal debat bestond hierin, dat wat men zorgvuldig daaruit verwijderd had willen houden, zich niettemin en als met onwederstaanbare kracht op den vóorgrond drong.

De financieele quaestie!

Bij den aanvang der zitting verklaarde de Voorzitter, statiglijk en met stilzwijgende instemming der aanwezigen, dat een bespreking van de verhouding van de nederlandsche en indische financiën, van het overbrengen van renteposten van de Indische op de Staatsbegrooting en van de restitutie van vroegere indische overschotten tehuis behoorde bij de behandeling van het ontwerp tot wijziging der Comptabiliteitswet, hetwelk terstond na afloop van het Kerstreces ter tafel zou kunnen komen. Maar nauwelijks was het gekrakeel tusschen den heer Van Kol en de Commissie van Rapporteurs over haar van onvolledigheid beticht Verslag ten eind, of de heer Fock, zich gedragende, zooals hij verzekerde, naar de wenschen van den Voorzitter, kwam tot de conclusie, dat Nederland Indie zou moeten te hulp komen. Daarmede was het hek van den dam. De heer Pynacker Hordijk sprak al vast als zijn meening uit, dat de verstrekking van geld door het moederland aan de kolonie slechts een afbetaling op schuld zou zijn en beloofde het bewijs voor zijn stelling te zullen leveren ter gelegenheid van de behandeling der Comptabiliteitswet. De heeren van Lim-

burg Stirum en de Waal Malefyt wedijverden in het duidelijk maken van hun gevoelen, dat van de zijde van Nederland geholpen zal moeten worden. En toen nu de heer Verhey, al wilde hij niet in uitvoerige discussiën treden, zijn verlangen te kennen gaf om althans de richting te leeren kennen, waarin de nieuw opgetreden Minister zich ten aanzien van dat neteligste aller vraagstukken wenschte te bewegen, toen kon het machtwoord van den Voorzitter zelfs den heer Idenburg niet weerhouden van het afleggen, namens de Regeering, van een formeele verklaring. Erkend werd 'dat de Regeering de noodzakelijkheid inziet om naar mate van de krachten der moederlandsche financiën tijdelijk Indië te hulp te komen om verdere inzinking tegen te gaan en de bevolking op hooger standpunt te brengen.'

Hiermede was het hooge woord er uit. Om zijn beteekenis naar waarde te schatten, worde in aanmerking genomen, niet enkel dat het kabinet-Pierson-Cremer zich ten allen tijde schrap heeft gezet tegen het denkbeeld van een directe hulp, door Nederland aan Indië te verleenen, maar dat ook het tegenwoordige kabinet tot dusver van niet de minste neiging in de richting van dat denkbeeld blijken deed. Er valt nauwelijks aan te twijfelen: het ministerie-Kuyper is oorspronkelijk niet ten strijde getrokken met het voornemen om Nederland ook klinkende bewijzen te doen geven van het besef zijner zedelijke roeping nopens Indië; de omstandigheden en - de heer Idenburg hebben dit besef doen wortel schieten.

Daardoor wordt ten deele verklaard, zoo niet geheel verontschuldigd, het onmiskenbaar slag-om-den-arm-houdend karakter der afgelegde verklaring. Dat bij de te verleenen hulp rekening zal moeten worden gehouden met de draagkracht der moederlandsche financiën spreekt zoo van zelf, dat de nadrukkelijke vermelding van dit axioma geen andere strekking kan hebben dan om den nederlandschen belasting-schuldige een hart onder den riem te steken. Nog duidelijker valt deze strekking te erkennen in de verzekering dat de hulp, die in het vooruitzicht wordt gesteld, nooit anders dan *tijdelijk* zijn zal. Geheel in den geest dus van het artikel in *de Nederlander*, door een der sprekers geciteerd, en waarin betoogd was, dat, bij verbetering van den toestand in Indië, de geldverstrekking niet enkel zou behooren op te

houden, maar zelfs door restitutie van Indië's zijde moest worden gevolgd!

Hoe het zij, het woord is gesproken en de daad zal niet lang meer kunnen worden uitgesteld. De Minister beloofde, onmiddellijk na afloop van het begrootingsdebat met den Gouverneur-Generaal in overleg te zullen treden, en naar aanleiding daarvan der volksvertegenwoordiging concrete voorstellen te zullen doen. Intusschen gaf de algemeene loop der discussiën reeds den geest aan, van welken die voorstellen zullen dienen te getuigen. Merkwaardig was ook nu weder de overeenstemming tusschen de woordvoerders der verschillende partijen over de nooden der indische maatschappij en de middelen tot haar bevrediging. De heer Van Kol en de heer Van Vlijmen, de heer Pynacker Hordijk en de heer Van Limburg Stirum, de heer Fock en de heer De Waal Malefyt - zij zijn het volkomen eens dat de gelegenheid tot het ontvangen van degelijk onderwijs ten minste moet worden verdubbeld; dat, door irrigatie en cultuurverbetering, de productie der akkers moet worden vermeerderd; dat een goed ingericht landbouwcrediet den kleinen boer verlossen moet uit de klauwen van den woekeraar; dat een oordeelkundige emigratie moet worden voorbereid, - en ten aanzien van al deze punten vonden zij bij den nieuwen, van geestdrift en ijver blakenden Minister den levendigsten bijval. Inderdaad, zoo men het debat van sommige scherpe uitsteeksels ontdoet - met name Atjeh, waarover later afzonderlijk zal worden gehandeld, doch waarover men toch, dank zij den persoonlijken ervaringen van den heer Van Kol, reeds minder verdeeld bleek dan vorige jaren het geval was - blijft, als resultaat van het gemeenschappelijk overleg, een lijst van hervormingen over, meer dan voldoende om een normaal ministerieel bestaan met nuttigen arbeid te vervullen.

Dat de heer Idenburg niets liever wenscht dan dien arbeid in den geest van het jongste begrootingsdebat te verrichten, wordt door niemand betwijfeld; dat hij daarvoor beschikt over de vereischte bekwaamheid en werkkracht - zijn beslist en tactvol optreden bij de verdediging van deze zijn eerste begrooting, zijn heldere betoogtrant, zijn degelijke welbespraaktheid geven allen grond tot hoop; maar dat hij de door hem en ongetwijfeld de meerderheid der volksvertegenwoordiging voor Indië gekoesterde

wenschen zal kunnen bevredigen, zal naar mijn overtuiging alleen dán mogelijk blijken, indien aan de kleinzielige angstvalligheid der ministerieele verklaring niet al te zeer worde toegegeven. Want groot is de taak die den Minister wacht en alleen een groote ziel zal haar kunnen volbrengen.

Wellicht zal het overleg met den Gouverneur-Generaal reeds tot het inzicht voeren, dat alle gedachte om aan het berooide Indië op een koopje hulp te verleenen moet worden losgelaten. Dan zal tevens blijken, dat de redding van Indië alleen kan worden ondernomen op den grondslag van een deugdelijke, naar vaste beginselen in te richten regeling der financieele verhouding tusschen de kolonie en het moederland. Onttrekt de Minister, ten gerieve van de conservatieve elementen aan welke hij vastgeketend zit en op welke, voor zoover zij ook in het Parlement voorkomen, voor een niet gering deel de regeerkracht van ons heterogeen coalitie-ministerie berust, onttrekt hij zich aan deze evidentie, dan zal hij daarmede tevens, terwille van het dadelijk-bereikbare, afstand hebben gedaan van het hoogere. Om de woorden van den heer Van Kol te gebruiken, een administrateur, en een bekwaam administrateur kan de Minister dan zeker worden, maar niet de hervormer, naar wien Insulinde smachtend uitziet!

Voor allen dien het heil van Indië en de eer van Nederland ter harte gaan, een prikkel ter volharding. Enkele maanden nog en de strijd, sedert jaren voorzien, de strijd om Indië's recht, zal in het Parlement worden uitgevochten. Veel is veranderd en ten goede veranderd, sedert de grijze Fransen van de Putte zijn '*Om der conscience wille!*' door de vergaderzaal der Eerste Kamer deed klinken. Het aantal van hen, die Indië alle aanspraak op rechtstreeksche schadevergoeding ontzeggen, is geslonken tot een vóor enkele jaren ondenkbaar geacht minimum. Maar voor de nonpossumus-mannen van voorheen zijn de kleinmoedige weifelaars in de plaats gekomen, die, nu het niet langer aangaat, àlle rechtsherstel te weigeren, de vergoeding trachten te beperken binnen de engst mogelijke grenzen. Tegen dezen moet thans worden front gemaakt. Op de democratie in de allereerste plaats rust de plicht, te waken dat Insulinde's recht niet worde prijsgegeven voor een schotel linzenmoes en dat, al kan dan ook wellicht het pleit niet aanstonds gewonnen worden, de mogelijkheid voor een

latere overwinning - even zegenrijk voor Indië als eervol voor de democratie - open blijft.

Welbeschouwd was het koloniaal debat van November maar een voorpostengevecht. De groote slag zal straks geleverd worden bij de behandeling van de Comptabiliteitswet.

C.TH.V.D.

Buitenlandsch overzicht.

26 November.
In afwachting.

Wanneer gebeurtenissen met een vaart hebben ingezet, dan volgt er gewoonlijk een pauze. Zoo is het ook nu gekomen. Met October hervatte het parlementaire leven over geheel Europa, alle vraagstukken werden aangeroerd en alle passies werden wakker; thans, in de volgende Novembermaand, blijven de quaesties hangen, ze zeulen voort, hier met deftigen pas, daar met explosies van drift en geweld, maar komen niet verder.

Nog steeds is de tariefwet onder discussie in den Duitschen Rijksdag. Het eind, zooals ik reeds vroeger opmerkte, zal wel wezen dat de regeering, misschien met opoffering van een enkel detail, de meerderheid tot haar zijde zal weten over te halen; maar dat eind schijnt nog altoos even ver af als een maand geleden. Men vecht in de vergadering, men dineert en men konkelt met elkander daarbuiten, men neemt besluiten om de beraadslagingen en stemmingen te bekorten, men doet zijn best om de redevoeringen te rekken, - dat drijft alles naar het noodzakelijk eind; maar men is er nog niet, en onderwijl passeert men den tijd.

Nog altoos heeft Oostenrijk zijn Czechen- en Germanen-krakeel en zijn Hongaarsche compromis-bezwaren; nog altoos dreigen de vertogen der afgevaardigden in een kloppartij te eindigen, en ze laten 't soms niet bij de dreiging; nog altoos houdt de president in wanhoop het oog op zijn hoed, gereed om majestueus en met een gewichtige bedoeling het hoofddeksel op zijn kruin te plaatsen en de vergadering uittedooven; - maar ook het ministerie

blijft voortdurend optimistisch, en de Keizer, die al zooveel van het leven ervaren heeft, let meer op zijn rhumatiek dan op het beetje lawaai. Waartoe wordt men oud, als 't niet is om sceptisch te worden!

Nog maar telkens in Spanje en in Servië de ministerkrisis, en in Engeland de schoolwet, en in Frankrijk de werkstaking en doelloos gepraat, - als het een verhaal was zou men zeggen dat het niet vooruitkwam, nu het *geschiedenis* heet verklaart men dat de quaesties aan de orde blijven....

Alleen aan den buitensten omtrek van de beschaafde wereld is er wat gang in de zaken geweest. Er heeft een omkeer plaats gehad in Venezuela; en in China zijn de mogendheden tot de conclusie gekomen om de posten, sinds den oorlog bezet, te verlaten, - en ze volvoeren hun plan.

In Venezuela heeft nu de President Castro, die geen zeer gedinstingeerd personage is, - om niets ergers van hem te zeggen, - de overhand tegen de opstandelingen gekregen op 't oogenblik dat hij, benard en ingesloten door een groote troepenmacht, ver van de hoofdstad, verlaten door al wat in het land telt en aanzien heeft, het hoofd in den schoot scheen te zullen leggen, als hij er tenminste met het hoofd afkwam.

Eensklaps geschiedde daar wat in burleske Operetten gebeurt: de troepen die President Castro den toevoer moesten afsnijden keken naar een anderen kant, toen er een trein met levensmiddelen en ammunitie voor de belegerden voorbijkwam; een legerafdeeling die een brug moest bewaken marcheerde op 't gevaarlijke moment rustigjes heen; en ten slotte, toen het tot de eindbeslissing moest komen, onthieven de generaals der opstandelingen elkander van het bevel, en hun troepen, voorzoover ze zich niet verspreidden, formeerden achter president Castro een optocht om hem vrij en vrank in triomf naar Caracas, de hoofdstad, te geleiden.

Castro deugt niet veel, - als 't mij ten minste vergund is om dat van een zegepralend staatshoofd te zeggen, maar hij heeft brutaal geluk. Toen hij uit de talrijke revolutietjes, ten tijde van Andrade's presidentschap, op zijn beurtals President der Vereenigde Staten van Venezuela te voorschijn kwam, had men een oogenblik het idee dat hij voor zijn land zou kunnen worden wat een

Porfirio Diaz voor Mexico is geweest: hij was jong, hij was cordaat en hij was niet verdorven. Maar zijn grootheid is hem naar 't hoofd gestegen. Zijn bestuur was dadelijk één plundering en één afpersing; een ontzetting voor de handeldrijvende vreemden, en een bloeddorstige tyrannie voor de Venezuelanen zelf. En als op zijn persoonlijk gedrag niets aan te merken was geweest voordat hij het bewind in handen kreeg, des te erger werd het sinds hij als President in Caracas zetelde.

Ik geloof niet dat men op den breedtegraad waarop de hoofdstad van Venezuela ligt voor een kleintje is vervaard. Maar met President Castro ging alle ducorum heen. In het regeeringspaleis huisde een bende, en wanneer de president buiten zijn paleis ging, dan hield zijn statiekoets dikwijls vol ostentatie stil voor huizen, waar men gewoonlijk niet over dag en niet in statiekoetsen heen gaat.

Zoo zegt men ten minste, maar meer dan van hooren zeggen is het feit bekend geworden dat President Castro, ondanks zijn orgieën, van eerzucht werd verteerd om daar in het Noorden van Zuid-Amerika de hoofdrol te spelen.

Er is daarginds voortdurend jaloezie tusschen Columbia en Venezuela. De Vereenigde Staten van Columbia gevoelen zich als de voornameren, en de Venezuelanen kunnen niets van hun Columbiaansche naburen verdragen. President Castro had de ambitie om Columbia te overschaduwen, hij schold het bestuur van die republiek voor verdwaasde clericalen en steunde de rebellen, die altoos weer in die Zuid-Amerikaansche republieken groeien als het gras in de pampas.

Tegelijkertijd had hij met de rebellen in zijn eigen land te kampen, die voor de revanche door Columbia werden opgezet. Zijn strijd was in 't begin gelukkig en de gevangenissen van Caracas vulden zich met zijn slachtoffers, - totdat hij de belangen van iederen stand, van bankiers, en handelaars, en planters, ging bedreigen en niemands eer meer ontzag.

Toen nam Matos, die in Europa vertoefde, maar groote plantages in zijn vaderland, Venezuela, bezat, met de revolutionaire Venezuelaansche comités in Londen en Antwerpen, de leiding op zich van de actie tegen Castro. Aanzienlijke geldsommen werden bijeengebracht door belanghebbenden, in 't idee dat de financiers van

Venezuela, onder internationale controle gebracht, voor groote ontwikkeling vatbaar waren, en een expeditie werd voorbereid, die op het gunstige oogenblik zou worden geholpen door een samenzwering in Caracas, waarin de minister van oorlog zelf was betrokken.

Maar de fortuin verliet Castro niet. De samenzwering werd verraden aan den President, naar men zegt door de eigen vrouw wier schande Matos had willen wreken, en die in 't geheim betrokken was, omdat men op haar hulp dacht te kunnen rekenen. - Men ziet dat we daar te Caracas midden in de wereld zijn der drama's van Sardou. - Castro gaf zijn minister van oorlog een plaats in de overvolle gevangenis, en liet de Venezuelaansche marine de wacht houden om het schip der revolutionairen, de Ban-righ, de landing te beletten.

Nu heeft de mysterieuze Ban-righ zijn doel toch bereikt. Matos heeft zijn geschut en zijn geweren kunnen aan land brengen op de kust van Venezuela, maar de theater-coup van de opstandelingen was gemankeerd. En 't heeft wel een paar jaar geduurd voordat Castro in 't nauw was gebracht, - juist zeker toen de geldmiddelen van de opstandelingen-partij waren opgeteerd. Want opeenmaal, in 't uur van het aanstaand succes, ontbrak de nerf van de actie. Castro's vijanden versmolten, en de fortuin leidde haar brutalen lieveling naar zijn hoofdstad terug op den zetel der regeering.

Voor hoe lang?

Ik meen niet dat de kansen voor Castro goed staan.

Want onder meewerking van de Vereenigde Staten van *Noord*-Amerika, die zich noemen en die zich gedragen als de Vereenigde Staten van *Amerika*, is thans de opstand in den nabuurstaat van Venezuela, in Columbia, geëindigd, en het heft is in handen gebleven der tegenstanders van Castro; Engeland en Duitschland maken zich van hun kant gereed tot een strijd tegen den President, omdat hun eisch van schadevergoeding voor geleden onrecht hunner onderdanen door den overmoedigen Venezuelaan met een aanklacht is beantwoord van volkenrecht-schennis. Zoo dreigt een heele complicatie van onheilen den triomfator, en het is misschien wat veel gevergd van de Portuin, dat ze haar onbehouwen lieveling wederom bij de hand nemen zal.

Dit is een lange uitweiding geweest over een zaak die niet heel

zwaar weegt. Des te korter kan ik wezen over een ding van oneindig meer belang: de ontruiming van China.

De reis van Witte, den Russischen minister, naar Mantsjoerije heeft daarmee in verband gestaan.

Ik heb in een voorgaand bericht al opgemerkt hoe voorzichtig Rusland geworden is. Het wil geen aanstoot meer geven, en waar een open handeling zou compromitteeren, trekt het zich liever terug, en laat aan anderen de actie over, - voor het tegenwoordige.

Witte is naar Mantsjoerije gereisd om den toestand op de grenzen van Siberië in oogenschouw te nemen, en te bepalen of de mogelijkheid bestond dat Rusland, volgens de gesloten verdragen, zich uit het land zou terugtrekken.

Hij heeft er zijn wil doorgezet. De gouverneur die het bezit van Mantsjoerije niet op wou geven, is teruggeroepen, en een bekwame generaal als bestuurder van Oost-Siberië in zijn plaats aangesteld; ook de grondslagen zijn gelegd voor een geregelder administratie van den uithoek, waar alles willekeur, en omkooping, en geldverduistering was. Daardoor heeft Rusland zijn macht in dat uiterste Oosten meer geconcentreerd, in plaats van haar uittebreiden; - en de overige mogendheden, het Russische voorbeeld volgende, zijn overeengekomen het internationaal bezette Shanghai gelijktijdig te ontruimen, om aan China eindelijk weer de hoognoodige vrijheid van beweging toe te staan.

Ziedaar de vruchten van het politieke streven van de maand; de rest is voorbereiding en afwachting.

Wat kan men anders zeggen van het bezoek van Keizer Wilhelm aan Eduard VII? Met een directe politieke bedoeling heeft de Keizer het midden van November niet in Engeland doorgebracht. Hij kwam er zijn gezicht toon en tegen het eind van 't jaar, zooals hij 't tijdens de laatste regeeringsjaren van zijn grootmoeder gewoon was geweest, met het denkbeeld om te laten zien dat de vriendschappelijke verhouding tusschen de regeeringen nog bestaat al gaat de gemoedsstemming van beide volken, Engelschen en Duitschers, ook uiteen; hij ging er heen om de eenheid op te houden van de hooge Europeesche regeeringskringen, niet om afspraken te maken met vijandige oogmerken tegen een of andere mogendheid. Rustigheid is de hedendaagsche leus.

En de bewegingen die op het Europeesche vastland in aantocht waren worden afgecommandeerd.

Iedereen is er nl. op uit den Sultan aan te bevelen om de zaken in Macedonië niet tot het uiterste te drijven. Rusland wil er van zijn kant zijn handen buiten houden. Ja, het gaat zoo ver in zijn gematigdheid, dat het de Balkanstaten uit zijn voogdij los begint te laten. Onlangs heeft de Koning van Rumenië den Vorst van Bulgarije opgezocht en de beiden, die altoos door Rusland uiteen waren gehouden, hebben zich samen verstaan, met goedvinden van het machtige Russische rijk, dat blij is wanneer zijn kinderen groeien en eendrachtig blijven en de rust bewaren, - zoolang rustigheid in de kraam van de machthebbers te St.-Petersburg past.

Inderdaad is er maar één man die flink, en tegenspraak en weerzin tergend, voor den dag is gekomen: Chamberlain; ook hij in afwachting.

Hij heeft in grooten stijl zijn tocht naar Zuid-Afrika voorbereid door een ruimere tegemoetkoming aan de geldelijke eischen die de toestand der beide overwonnen republieken aan Engeland stelt. Daarmee heeft hij de fout goed gemaakt van zijn September-onderhoud met de Boerengeneraals, als het namelijk van zijn kant en in zijn toenmalige positie een fout was.

Want thans is hij meester, thans kan hij genereus en optimist zijn, de *kwade* kerel, - en ik zeg dit niet tot zijn oneer, - want hij heeft al zijn strijdlust behouden. Heeft hij nog niet, den dag bijna voor zijn vertrek naar de Kaap, in 't Parlement de verdediging op zich genomen van Engelands toetreden tot de suikerconventie? juist omdat iedereen hem voorhield dat de beginsels, die Engeland daarbij leidden, lijnrecht streden tegen wat hij twintig jaar geleden als zijn eigen beginsel had verkondigd. Zoo iets brengt Chamberlain dadelijk in het strijdperk, al is 't op een tijd dat een ander, die, op zijn leeftijd, een verre reis en een moeilijke taak in 't vooruitzicht heeft, alle aan afscheidnemen zou denken.

Afscheid!

De laatste lijnrechte stamheerscher van de dynastie der Krupps is heengegaan.

Men noemt hem meestal den tweede, en denkt alleen aan zijn

vader, Alfried, maar vergeet zijn grootvader, Friedrich, den man die voor de idee leefde zijn fabriek door verbeterde staalbereiding tot grootheid te brengen, en die onder den druk van zijn idee en de hulpeloosheid van zijn pogen is bezweken.

Die Alfried Krupp, de zoon, de maker, is niet een vandie Amerikaansche grootheden die van niets opgekomen en met een enkelen dollar op zak de oneindige reeks van hun winsten zijn begonnen; neen, hij was een flinke burgerjonkman die voor het onderhoud van zijn familie en voor het familiebezit den strijd met het leven voortzette door zijn vader aangebonden, en die zijn energie omzette tot macht. Waar de vader een *minus* heeft achtergelaten, daar plaatste hij zijn *plus* en 't is alsof uit het hardnekkige leed van den vader voor hem is gegroeid het hardnekkige succes. Voor beiden leefde alleen de fabriek, de een zag er zijn vermogen in heengaan, de ander zag haar als zijn vermogen aanwassen en opschieten.

Friedrich Alfred Krupp, de kleinzoon, was de erfgenaam.

De energie van zijn voorgangers, in hem voortlevend, heeft hem gedreven tot een verdubbeling der uitbreiding van de zaak, maar er was toch een physisch zoowel als moreel te kort bij hem aanwezig. (En ik bedoel met dat moreele deficit niet zijn behoefte aan uitspattingen, waarvan ik niet weet, maar zijn gebrek aan een beschaving in overeenkomst met zijn macht.) Dat te kort kon geen afbreuk doen aan zijn fortuin, maar het heeft hemzelf naar beneden gehaald en geveld, - in een oogwenk.

De Nemesis heeft het zoo beschikt.

Wie zijn ziel geheel aan den arbeid geeft, ten behoeve van de macht en het vermogen, die verbruikt haar, en de macht zelf vermindert de persoonlijkheid, die ten slotte niet meer voldoende is om het leven te dragen.

Daarom offeren zeker de rijkaards, die het overmatig zijn, zoovelen van hun millioenen om den last op hun ziel kwijt te zijn.

Maar verstandiger lijkt het mij, niet zoo onverdeeld van ziel naar macht en geld te hijgen en te jagen, en, even als de natuur en de geschiedenis doet, van tijd tot tijd wat te pauzeeren en aftewachten, - en te luieren, - zoo niet voor eigen genoegen, dan ten behoeve van onze erfgenamen.

B*.